

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945 : overeenkomsten, verschillen, oorzaken

Griffioen, J.W.; Zeller, R.

Publication date

2008

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Griffioen, J. W., & Zeller, R. (2008). *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945 : overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

VERGELIJKING VAN JODENVERVOLGING IN FRANKRIJK, BELGIË EN NEDERLAND, 1940-1945

OVEREENKOMSTEN, VERSCHILLEN, OORZAKEN

Pim Griffioen Ron Zeller

Amsterdam 2008

**VERGELIJKING VAN JODENVERVOLGING IN
FRANKRIJK, BELGIË EN NEDERLAND, 1940–1945**
OVEREENKOMSTEN, VERSCHILLEN, OORZAKEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D. C. van den Boom

ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op woensdag 5 november 2008,

te 12.00 uur door

Jan Willem Griffioen
geboren te Rotterdam

en te 13.00 uur door

Ronald Zeller
geboren te Amsterdam

Promotiecommissie:

Promotores: prof. dr. J. C. H. Blom

prof. dr. C. F. G. Lorenz

Overige leden:

prof. dr. P. Romijn

prof. dr. J. Th. M. Houwink ten Cate

prof. dr. M. M. van der Linden

prof. dr. G. Hirschfeld

prof. dr. P. Lagrou

prof. dr. D. Michman

Faculteit der Geesteswetenschappen

Woord vooraf en verantwoording

Een studiereis in het najaar van 1989 naar Polen, waar we een bezoek brachten aan Auschwitz, was voor ons niet alleen een indrukwekkende ervaring, maar heeft ook de kiem gelegd voor dit proefschrift, ook al zouden we daar pas in 1998 een daadwerkelijk begin mee maken. Dit werd toen mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam. Het project kon worden ingebed in de Werkgroep onderzoek jodenvervolging van dit instituut, waaraan zowel historici als sociale wetenschappers deelnamen. Hierdoor konden we kennis nemen van door verschillende disciplines gehanteerde benaderingen van hetzelfde historische onderwerp en van de nieuwste inzichten op dit terrein, terwijl onze tussentijdse onderzoeksresultaten regelmatig werden besproken en becommentarieerd. Alle leden die participeerden in deze werkgroep willen we bedanken voor hun bijdragen, met name: Bart van der Boom, Marnix Croes, Henk Flap, Bert-Jan Flim, Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, Dienke Hondius, Johannes Houwink ten Cate, Conny Kristel, Cor Lammers, Guus Meershoek, Daniël Meijers, Peter Romijn, Peter Tammes, Wout Ultee en Hans de Vries. Daarnaast bood het instituut een stimulerende omgeving: Dick van Galen Last was behulpzaam bij het verschaffen van de nieuwste, relevante literatuur, vooral met betrekking tot Frankrijk; andere medewerkers van het instituut die op enigerlei wijze aan de totstandkoming van dit proefschrift hebben bijgedragen, zijn: Gerard Aalders, David Barnouw, Elderd Harder, René Kruis en Marinus van der Valk.

In het bijzonder zijn wij dank verschuldigd aan onze promotoren Hans Blom en Chris Lorenz, die een voortgaande financiering van ons project bewerkstelligden bij de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Daarnaast waren zij van meet af aan enthousiast en inhoudelijk stimulerend en bleven dit, ook wanneer weer eens een voortgangsrapportage van onze kant werd opgeschoven. Eveneens dank aan de vakgenoten van het door Wolfgang Seibel geleide, interdisciplinair onderzoeksproject ‘Holocaust and Polycracy in Western Europe, 1940–1944’ van de Universiteit van Konstanz (BRD). Vooral aan de contacten met Maxime Steinberg, Lieven Saerens en Insa Meinen in België en Jean-Marc Dreyfus in Frankrijk hebben we gegevens te danken die voor ons anders moeilijker bereikbaar waren. Onze oud-studiegenoot Wim Bolderheij heeft de voortgang van het onderzoek van nabij gevolgd en was al die jaren uitzonderlijk belangstellend en ondersteunend, waar we hem dankbaar voor zijn. Ook de betrokkenheid-op-afstand en aanmoedigingen van Dan Michman waren in bepaalde opzichten onmisbaar. Tenslotte gaat onze dank uit naar de leden van de promotiecommissie: naast de al eerder genoemde Hans Blom, Chris Lorenz, Johannes Houwink ten Cate, Dan Michman en Peter Romijn, zijn dit: Gerhard Hirschfeld, Pieter Lagrou en Marcel van der Linden.

Niet alle tekstgedeelten in dit proefschrift kunnen op naam van beide auteurs gesteld worden. Wel het resultaat van gezamenlijk werk zijn de volgende hoofdstukken en paragrafen: heel hoofdstuk 1, in hoofdstuk 2 de paragrafen 2.1, 2.2, 2.3.5, 2.4.1.1, 2.4.4, 2.5.4, in hoofdstuk 3 de paragrafen 3.1.4, 3.2.4, 3.3.4, 3.4 (schema’s in 3.4 van de hand van Griffioen), in hoofdstuk 4 de paragrafen 4.1, 4.2.4, 4.3.4, 4.4.4, heel hoofdstuk 5, bijlagen 6.1, 6.3.1–6.3.3, 6.6, 6.7 en de bibliografie. Op naam van Griffioen staan in hoofdstuk 2 de paragrafen 2.4.1.2, 2.5.1–2.5.3, in hoofdstuk 3 de paragrafen 3.2.1, 3.3.1, 3.3.2, 3.3.3.2, in hoofdstuk 4 de paragrafen 4.3.1, 4.3.3.2, 4.4.1–4.4.3 en bijlagen 6.2, 6.4, 6.5, 6.8 en 6.9. Op naam van Zeller staan in hoofdstuk 2 de paragrafen 2.3.1–2.3.4, 2.4.2, 2.4.3, in hoofdstuk 3 de paragrafen 3.1.1–3.1.3, 3.2.2–3.2.3 (m.u.v. de door Griffioen geschreven teksten over de kerken), 3.3.3.1, en in hoofdstuk 4 de paragrafen 4.2.1–4.2.3, 4.3.2 en 4.3.3.1. In de tekst voorkomende Franse citaten zijn in de betreffende noten in het Nederlands vertaald. Elk hoofdstuk bevat per groep – bezetters, omgeving, joodse bevolkingsgroepen – afzonderlijke vergelijkende landenoverzichten, waarin overeenkomsten en verschillen in schema en tekst worden samengevat en een voorlopige conclusie wordt geformuleerd. In hoofdstuk 5, Samenvatting en conclusies, vindt de geïntegreerde vergelijking plaats, waarbij wordt gestreefd naar zo goed mogelijke toepassing van de vergelijkende oorzakelijke verklaring.

Inhoudsopgave

1. Inleiding (1)

- 1.1 Betekenis van vergelijkend onderzoek naar de jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland 1940–1945; centrale vraagstelling (1)
- 1.2 Historiografie over tweede wereldoorlog en jodenvervolging in de drie landen (4)
 - 1.2.1 Frankrijk (4)
 - 1.2.2 België (20)
 - 1.2.3 Nederland (26)
 - 1.2.4 Vergelijkende samenvatting (37)
- 1.3 Verklaringen van verschillen in aantal slachtoffers tussen West-Europese landen in eerder onderzoek (38)
 - 1.3.1 Visies (38)
 - 1.3.2 Vergelijking en confrontatie (56)
 - 1.3.3 Conclusie (59)
- 1.4 Werkwijze (60)
 - 1.4.1 Vergelijkbaarheid van de drie landen (61)
 - 1.4.2 Vergelijkkingstype (64)
 - 1.4.3 Ordeningsprincipes (69)

2. Uitgangssituatie, mei-juni 1940 (73)

- 2.1 Bezettingsconcepties en -bestuur (73)
- 2.2 Ideologie van de ‘*Endlösung der Judenfrage*’, 1939–1942 (76)
- 2.3 Vestiging van bezettingsregimes in Frankrijk, België en Nederland (82)
 - 2.3.1 *Militärverwaltung* versus *Zivilverwaltung* in West-Europa (82)
 - 2.3.2 Militair bestuur in Frankrijk (85)
 - 2.3.3 Militair bestuur in België (90)
 - 2.3.4 *Reichskommissariat* in Nederland (92)
 - 2.3.5 Vergelijkend overzicht (96)
- 2.4 Omgeving (99)
 - 2.4.1 Achtergrond en ontstaan van het Vichy-regime in Frankrijk (99)
 - 2.4.1.1 Politieke voorgeschiedenis en Frans antisemitisme vóór juni 1940 (99)
 - 2.4.1.2 Ontstaan en aard van de Vichy-regering (117)
 - 2.4.2 Positie van autochtoon bestuur in België (124)
 - 2.4.3 Positie van autochtoon bestuur in Nederland (131)
 - 2.4.4 Vergelijkend overzicht (138)
- 2.5 Joodse bevolkingsgroepen vóór en bij begin van de bezetting (140)
 - 2.5.1 Franse joden, joodse immigranten en vluchtelingen (140)
 - 2.5.2 Belgische joden, joodse immigranten en vluchtelingen (151)
 - 2.5.3 Nederlandse joden, joodse immigranten en vluchtelingen (156)
 - 2.5.4 Vergelijkend overzicht (162)

3. Anti-joodse politiek, 1940–1942 (166)

- 3.1 Bezettters (166)
 - 3.1.1 Frankrijk (168)
 - 3.1.1.1 Militair bestuur, ambassade, *Sipo-SD* (168)
 - 3.1.1.2 Toenemende initiatieven van *Sipo-SD* (171)
 - 3.1.1.3 Achtergrond sleutelfiguren SS (182)
 - 3.1.2 België (185)
 - 3.1.2.1 Militair bestuur (185)
 - 3.1.2.2 Toenemende activiteiten van *Sipo-SD* (190)
 - 3.1.2.3 Achtergrond sleutelfiguren SS (195)
 - 3.1.3 Nederland (197)
 - 3.1.3.1 *Reichskommissar*, *Generalkommissare* en SS (197)
 - 3.1.3.2 Toenemende activiteiten van SS (207)
 - 3.1.3.3 Achtergrond sleutelfiguren SS (219)
 - 3.1.4 Vergelijkend overzicht (224)

- 3.2 Omgeving (230)
 - 3.2.1 Frankrijk: algemene politieke verwickelingen, anti-joodse politiek, maatschappelijke reacties (230)
 - 3.2.1.1 Vichy, buitenlandse en binnenlandse politiek (230)
 - 3.2.1.2 Anti-joodse politiek (237)
 - 3.2.1.3 Maatschappelijke reacties (267)
 - 3.2.2 België: autochtoon bestuur, maatschappelijke reacties (290)
 - 3.2.3 Nederland: autochtoon bestuur, maatschappelijke reacties (303)
 - 3.2.4 Vergelijkend overzicht (326)
- 3.3 Joodse bevolkingsgroepen (338)
 - 3.3.1 Frankrijk (338)
 - 3.3.1.1 Bezette zone, zomer 1940 tot voorjaar 1941 (338)
 - 3.3.1.2 Onbezette zone, zomer 1940 tot voorjaar 1941 (342)
 - 3.3.1.3 Bezette zone, voorjaar tot eind 1941 (344)
 - 3.3.1.4 Onbezette zone, voorjaar tot eind 1941 (348)
 - 3.3.1.5 Bezette zone, eind 1941 tot juni 1942 (351)
 - 3.3.1.6 Onbezette zone, eind 1941 tot juni 1942 (354)
 - 3.3.2 België (358)
 - 3.3.2.1 Zomer 1940 tot najaar 1941 (358)
 - 3.3.2.2 Najaar 1941 tot juli 1942 (362)
 - 3.3.3 Nederland (366)
 - 3.3.3.1 Zomer 1940 tot voorjaar 1941 (366)
 - 3.3.3.2 Voorjaar 1941 tot juli 1942 (370)
 - 3.3.4 Vergelijkend overzicht (376)
- 3.4 Vergelijkende samenvatting en conclusie (380)
- 4. Deportaties, onderduik, ontsnapping 1942–1945 (391)**
 - 4.1 Centrale planning en organisatie van de deportaties, juni–juli 1942 (391)
 - 4.2 Bezetters (392)
 - 4.2.1 Frankrijk (393)
 - 4.2.1.1 Eerste fase: 5 juni – 17 juli 1942 (393)
 - 4.2.1.2 Tweede fase: 18 juli – 11 november 1942 (397)
 - 4.2.1.3 Derde fase: 12 november 1942 – 10 juni 1943 (400)
 - 4.2.1.4 Vierde fase: 11 juni 1943 – 18 augustus 1944 (406)
 - 4.2.2 België (413)
 - 4.2.2.1 Eerste fase: 25 juli – 15 augustus 1942 (413)
 - 4.2.2.2 Tweede fase: 16 augustus – 31 oktober 1942 (415)
 - 4.2.2.3 Derde fase: 1 november 1942 – 31 augustus 1943 (417)
 - 4.2.2.4 Vierde fase: 1 september 1943 – augustus 1944 (420)
 - 4.2.3 Nederland (422)
 - 4.2.3.1 Eerste fase: 1 juli – 31 augustus 1942 (423)
 - 4.2.3.2 Tweede fase: 1 september 1942– 30 april 1943 (426)
 - 4.2.3.3 Derde fase: 1 mei – 30 september 1943 (433)
 - 4.2.3.4 Vierde fase: 1 oktober 1943 – 13 september 1944 (435)
 - 4.2.4 Vergelijkend overzicht (437)
 - 4.3 Omgeving (446)
 - 4.3.1 Frankrijk (446)
 - 4.3.1.1 Vichy-politiek en rol van politie (446)
 - 4.3.1.2 Maatschappelijke reacties, verzet, onderduikmogelijkheden (485)
 - 4.3.2 België (504)
 - 4.3.2.1 Autochtoon bestuur en rol van politie (504)
 - 4.3.2.2 Maatschappelijke reacties, verzet, onderduikmogelijkheden (519)
 - 4.3.3 Nederland (528)
 - 4.3.3.1 Autochtoon bestuur en rol van politie (528)
 - 4.3.3.2 Maatschappelijke reacties, verzet, onderduikmogelijkheden (549)
 - 4.3.4 Vergelijkend overzicht (558)

- 4.4 Joodse bevolkingsgroepen (567)
 - 4.4.1 Frankrijk (567)
 - 4.4.1.1 Bezette c.q. noordelijke zone, juni 1942–augustus 1944 (567)
 - 4.4.1.2 Onbezette c.q. zuidelijke zone, juli 1942 – augustus 1944 (583)
 - 4.4.2 België (592)
 - 4.4.3 Nederland (598)
 - 4.4.4 Vergelijkend overzicht (607)
- 5. Samenvatting en conclusies (611)**
 - 5.1 Inleiding (611)
 - 5.2 Uitgangssituatie, mei–juni 1940 (611)
 - 5.3 Anti-joodse politiek, 1940–1942 (615)
 - 5.3.1 Zomer 1940–voorjaar 1941 (615)
 - 5.3.2 Voorjaar–najaar 1941 (618)
 - 5.3.3 Najaar 1941–juni/juli 1942 (619)
 - 5.4 Deportaties, onderduik, ontsnapping, 1942–1945 (624)
 - 5.4.1 Uitgangssituatie, juni–juli 1942 (624)
 - 5.4.2 Eerste deportatiefase, juli–medio november 1942 (626)
 - 5.4.3 Tweede deportatiefase, medio november 1942–medio juni 1943 (634)
 - 5.4.4 Derde deportatiefase, juni 1943–september 1944 (644)
 - 5.5 Vergelijkend overzicht van doorslaggevende factoren voor de procentuele verschillen tijdens de deportatiefasen en eindconclusies (651)
- 6. Bijlagen (653)**
 - 6.1 Oorzakelijke ketens van cruciale verschillen tijdens deportatiefase (654)
 - 6.2 Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en maatregelen in de drie landen, 1940–1944 (656)
 - 6.3 Schema's betreffende bevelsverhoudingen (665)
 - 6.3.1 Duitse en Franse autoriteiten betrokken bij de deportaties uit Frankrijk, juli–november 1942 (665)
 - 6.3.2 Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit België (666)
 - 6.3.3 Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit Nederland (667)
 - 6.4 Chronologie van de deportatietreinen (668)
 - 6.4.1 Frankrijk, 23 maart 1942, 5 juni 1942–17 augustus 1944 (668)
 - 6.4.2 België, 4 augustus 1942–31 juli 1944 (670)
 - 6.4.3 Nederland, 14 juli 1942–13 september 1944 (671)
 - 6.5 Aantallen gedeporteerden per land: bestemming, slachtoffers en overlevenden (674)
 - 6.5.1 Frankrijk (674)
 - 6.5.2 België (675)
 - 6.5.3 Nederland (676)
 - 6.6 Vergelijkend overzicht van maandelijks aantallen en percentages gedeporteerden in de drie fases met de maanden waarin de procentuele verschillen vooral ontstonden (677)
 - 6.7 Vergelijkend overzicht van de joden in Frankrijk, België en Nederland (678)
 - 6.8 Afkortingen (679)
 - 6.9 Landkaarten (684)
 - 6.9.1 Frankrijk: bestuurlijke indeling in *départements* (684)
 - 6.9.2 Frankrijk: interneringskampen, 1939–1944 (685)
 - 6.9.3 Frankrijk: splitsing in zones, 1940–1944 (686)
 - 6.9.4 Werkkampen voor joden uit België in Noord-Frankrijk, 1942 (687)
 - 6.9.5 Werkkampen voor joden in Nederland, 1942 (688)
- 7. Bibliografie, bronnenpublicaties en geraadpleegde ongepubliceerde bronnen (689)**
 - 7.1 Algemene werken (689)
 - 7.2 Theorie, (comparatieve) methodologie (704)
 - 7.3 Nationale historiografieën: Frankrijk (708), België (720), Nederland (729)
 - 7.4 Gepubliceerde bronnen en eigentijdse publicaties (745)
 - 7.5 Geraadpleegde ongepubliceerde bronnen (749)
- Summary (752)
- Register van persoonsnamen (761)

Figuren en tabellen

- Figuur 1: De methode van overeenkomst (64)
- Figuur 2: De methode van verschil (65)
- Figuur 3: De Joint Method (65)
- Figuur 4: Ordeningsprincipes: periodisering, groepen, niveaus (70)
- Figuur 5: Ordeningsprincipes: vergelijkingskenmerken per periode en groep (71)
- Figuur 6: Vestiging van bezettingsregimes, 1940 (96)
- Figuur 7: Omgeving, uitgangssituatie, mei–juni 1940 (138)
- Figuur 8: Joodse bevolkingsgroepen, vóór en bij begin van de bezetting (162)
- Figuur 9: Bezetters: Anti-joodse politiek en voorbereiding van deportaties, 1940–1942 (224)
- Figuur 10a: Omgeving, eerste fase: zomer 1940–voorjaar 1941 (326)
- Figuur 10b: Omgeving, tweede fase: voorjaar–najaar 1941 (332)
- Figuur 10c: Omgeving, derde fase: najaar 1941–zomer 1942 (336)
- Figuur 11: Joodse bevolkingsgroepen, 1940–1942 (376)
- Figuur 12: Schema's I-VIII bij paragr. 3.4: Vergelijkende samenvatting en conclusie, 1940–1942 (385)
- Figuur 13: Bezetters: Deportaties 1942–1944 (437)
- Figuur 14: Vergelijkend overzicht van de deportaties op basis van gebruikte methoden (444)
- Figuur 15: Frankrijk: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Franse overheidsinstanties en Franse reguliere politie vet gedrukt (483)
- Figuur 16: België: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Belgische overheidsinstanties en Belgische reguliere politie vet gedrukt (518)
- Figuur 17: Nederland: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Nederlandse overheidsinstanties en Nederlandse reguliere politie vet gedrukt (544)
- Figuur 18: Omgeving, 1942–1945 (558)
- Figuur 19: Voornaamste joodse organisaties in Frankrijk, juni 1940–augustus 1944, per zone (590-91)
- Figuur 20: Joodse organisaties en bevolkingsgroepen, 1942–1945 (607)
- In de Samenvatting en conclusies:*
- Figuur 21: Uitgangssituatie 1940: overeenkomsten en verschillen, onderscheidende kenmerken (613)
- Figuur 22: Anti-joodse politiek tot juli 1942: overeenkomsten en verschillen (623)
- Figuur 23: Deportaties, onderduik, ontsnapping: eerste fase, juni – medio november 1942 (629)
- Figuur 24a: Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni–medio nov. 1942: Frankrijk – Nederland (632)
- Figuur 24b: Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni–medio nov. 1942: Frankrijk – België (633)
- Figuur 24c: Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni–medio nov. 1942: België – Nederland (634)
- Figuur 25: Deportaties, onderduik, ontsnapping: tweede fase, medio nov. 1942–medio juni 1943 (637)
- Figuur 26a: Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio nov. 1942–medio juni 1943: Frankrijk – Nederland (641)
- Figuur 26b: Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio nov. 1942–medio juni 1943: Frankrijk – België (642)
- Figuur 26c: Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio nov. 1942–medio juni 1943: België – Nederland (643)
- Figuur 27: Deportaties, onderduik, ontsnapping: derde fase, medio juni 1943–september 1944 (646)
- Figuur 28a: Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943–september 1944: Frankrijk – Nederland (648)
- Figuur 28b: Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943–september 1944: Frankrijk – België (649)
- Figuur 28c: Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943–september 1944: België – Nederland (650)
- Tabel 1: Deportaties uit Frankrijk, 27 maart en 5 juni tot 11 november 1942 (400)
- Tabel 2: Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, maart/juni tot medio november 1942 (439)
- Tabel 3: Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, medio november 1942 tot medio juni 1943 (440)
- Tabel 4: Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, medio juni 1943 tot september 1944 (443)
- Tabel 5: Vergelijkend overzicht: lot van de joden in de drie landen in aantallen en percentages (610)

1. INLEIDING

1.1 Betekenis van vergelijkend onderzoek naar de jodenvervolging in West-Europa, 1940–1945; centrale vraagstelling

Al ruim twee decennia hebben in zowel het wetenschappelijke als het publieke debat de uiteenlopende aantallen en percentages joodse slachtoffers in West-Europa tijdens de tweede wereldoorlog meer bekendheid gekregen. Niet alleen in de betreffende literatuur, maar ook in pers en andere media worden de cijfers herhaaldelijk genoemd. Van de 140.000 joden in Nederland overleefden ongeveer 104.000 de Duitse vervolging niet (ca. 75 procent). Van de omstreeks 66.000 joden die aan de vooravond van de bezetting in België verbleven, kwamen er ruim 25.000 om (40 procent). Zoals bekend ontsnapte in Denemarken de overgrote meerderheid van de ongeveer zeventuizend joden naar Zweden; circa 120 stierven door de vervolging (minder dan twee procent). In Noorwegen woonden circa tweeduizend joden van wie achthonderd werden weggevoerd en vermoord (40 procent). Van de naar schatting 320.000 joden in Frankrijk in mei 1940 werden circa 80.000 slachtoffer (of ongeveer 25 procent). Het aantal en percentage slachtoffers was dus in Nederland het hoogst van heel West-Europa en – na Denemarken – in Frankrijk procentueel het laagst.¹ Aandacht voor een meer internationaal vergelijkende benadering in het onderzoek over de jodenvervolging is weliswaar de laatste twintig jaar toegenomen, maar het valt op dat daarbij tot nu toe weinig of geen sprake is van een expliciete en evenwichtige vergelijking. In de bestaande literatuur zijn bijna uitsluitend korte, sterk uiteenlopende en soms zelfs tegenstrijdige uitspraken te vinden over mogelijke oorzaken van de internationale verschillen. Enerzijds heeft dit te maken met het feit dat de bestaande nationale geschiedschrijvingen zich beperken tot uitsluitend één land. Anderzijds houden de overzichtswerken, die heel Europa als onderwerp hebben, zich vooral bezig met de beschrijvingsvraag: *wat* gebeurde er? Voor zover het *waarom* van de verschillende aantallen en percentages joodse slachtoffers in uiteenlopende landen aandacht kreeg, had dit veelal een beperkt en fragmentarisch karakter.

Het was de sociologe H. Fein die in 1979 voor het eerst pogde de nationale verschillen in percentage slachtoffers te verklaren door middel van een meer systematische internationale vergelijking.² Daarbij zocht zij het antwoord vooral in specifieke omstandigheden in de afzonderlijke landen, met name de mate van vooroorlogs antisemitisme en rol en reacties van inheems bestuur en bevolking. Om de gestelde problematiek beter hanteerbaar te maken, brachten de historici M.R. Marrus en R.O. Paxton (1982/1987), J.C.H. Blom (1983/1987), D. Michman (1992) en de politicoloog R. Hilberg (1992) een periodisering aan en onderscheidden drie niveau's van analyse: vervolgers, omgeving en slachtoffers. Ook maakten sommigen van hen – in tegenstelling tot Fein – een nadrukkelijk onderscheid tussen Oost- en West-Europa of beperkten zich tot West-Europa.³

¹ Voor de vergelijkende cijfermatige gegevens, zie: J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Rotterdam/Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989), pp. 134–150, aldaar 134–137, daarbij verwijzend naar Wolfgang Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords: die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: Oldenbourg, 1991/1996²), pp. 15–16 en *passim*. Zie ook: I. Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (New York/London: Macmillan etc., 1990), pp. 1797–1802; Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (eds.), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven/London: Yale University Press, 2001); Maxime Steinberg, *Un pays occupé et ses Juifs. Belgique entre France et Pays-Bas* (Bruxelles/Gerpinnes: Quorum, 1999), p. 16. Voor Denemarken en Noorwegen, zie resp.: Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy* (Philadelphia: JPS, 1969; 1983 reprint), pp. 264, 318; Samuel Abrahamsen, *Norway's Response to the Holocaust. A Historical Perspective* (New York: Holocaust Library, 1991), pp. 1–2, 5, 35, 185.

² Helen Fein, *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York/London: The Free Press/Collier Macmillan, 1979; reprint: Chicago: University of Chicago Press, 1984).

³ Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, 'The Nazis and the Jews in occupied Western Europe 1940–1944', in: *Journal of Modern History* 54 (1982), pp. 687–714; Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* (Hanover NH/London: University Press of New England, 1987; London etc.: Penguin, 1989); J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen NH: Octavo, 1983), pp. 21–22; J.C.H. Blom, 'De vervolging

Genoemde driedeling is vooral van belang omdat de geschiedenis van de jodenvervolgning niet alleen deel uit maakt van de ontwikkelingen in nazi-Duitsland, het algemene bezettingsbeleid⁴ en de anti-joodse politiek⁵, maar óók deel is van de geschiedenissen van de afzonderlijke landen vóór en tijdens de bezettingsperiode. Elk land bezat immers een nationale eigenheid, en dit samen met het perspectief van de joodse bevolkingsgroepen zèlf, maakt dat steeds met meerdere invalshoeken tegelijk rekening moet worden gehouden.⁶ Dit geldt ook voor vergelijkende verklaringen van de verschillen in verloop en omvang van de vervolging, deportatie en vernietiging van joden in West-Europa tussen 1940 en 1945. Overigens moet deze driedeling worden genuanceerd. Zo kan niet te generaliserend van ‘de vervolger’ worden gesproken als zijnde ‘de Duitsers’ die het op de joodse bevolking hadden gemunt. Ten eerste was sprake van verschillende instanties in het machtscentrum Berlijn en in de bezettingsregimes van de afzonderlijke landen. Zo hadden de *Partei* (NSDAP), de *SS* en bijvoorbeeld het leger (*Wehrmacht*) elk hun eigen belangen en prioriteiten op het terrein van bestuur, economie en ideologie. De hierdoor ontstane algemene machtsconcurrentie en rivaliteit hadden ook uiteenlopende gevolgen voor de gevoerde anti-joodse politiek, zowel in Duitsland zelf als in de bezette landen.⁷ In de tweede plaats blijkt dat, wat Frankrijk betreft, niet alleen de Duitse bezetters, maar óók de Franse regering in Vichy – met een eigen anti-joodse politiek – tot de vervolgers moet worden gerekend.

Consequentie hiervan is dat ook het begrip ‘omgeving’ nuancering behoeft. Met de omgeving wordt hier bedoeld de situatie in de landen zelf: het functioneren van inheems bestuur ten opzichte van de Duitse bezetters, de houding en reacties van de bevolking en de

van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief”, in: *De Gids* jrg. 150, nr. 6/7 (juni/juli 1987), pp. 494–507, herdrukt in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, pp. 134–150; Dan Michman, *In Days of Holocaust and Reckoning. Course in Jewish history during the Shoah*, vol. 8: *The Persecution of the Jews under Nazi Rule: Versatility and Uniformity* (Tel-Aviv: Open University Press, 1992; Hebreuws). Titel en indeling van Raul Hilbergs boek spreken voor zichzelf: *Perpetrators, Victims, Bystanders: the Jewish Catastrophe, 1933–1945* (New York: HarperCollins, 1992), Ned. editie: *Daders, slachtoffers, omstanders. De joodse catastrofe 1933–1945* (Haarlem/Bloemendaal: H.J.W. Becht/J.H. Gottmer, 1993; herdruk 2004).

⁴ Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 5: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, Bd. 5.1: *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–1941* (Stuttgart: DVA, 1988); Werner Röhr, ‘System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg’, in: Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 11–45; Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), band 4 in de serie *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945*.

⁵ Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy toward German Jews 1933–1939* (Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1970, 1979², 1990³; London: André Deutsch, 1972); Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf: Droste, 1972; Königstein: Athenäum, 1979²); Christopher R. Browning, ‘Beyond “Intentionalism” and “Functionalism”: the decision for the Final Solution reconsidered’, in: Idem, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1992¹/1995⁵), pp. 86–121; Christopher R. Browning, mit einem Beitrag von Jürgen Matthäus, *Die Entfesselung der ‘Endlösung’. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942* (München: Propyläen, 2003); English edition: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. With contributions by Jürgen Matthäus (London: William Heinemann, 2004).

⁶ Marrus, *Holocaust in History*, passim; Idem, ‘Reflections on the Historiography of the Holocaust’, *Journal of Modern History* 66 (1994), pp. 92–116; Dan Michman, ‘“The Holocaust” in the eyes of historians: the problem of conceptualization, periodization, and explanation’, *Modern Judaism* vol. 15 nr. 3 (October 1995), pp. 233–264, aldaar 253–257; Idem, ‘Understanding the Jewish Dimension of the Holocaust’, in: Jonathan Frankel (ed.), *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency? Studies in Contemporary Jewry. An Annual*, vol. 13 (Jerusalem/New York, Oxford: The Hebrew University of Jerusalem/Oxford University Press, 1997), pp. 225–249; aangevulde edities van beide laatstgenoemde artikelen verschenen in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), resp. pp. 9–58 en 59–88. Chris Lorenz, ‘Is het Derde Rijk al geschiedenis? Martin Broszat als historicus en pedagoog’, in: Gerard Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1997), pp. 236–252, aldaar 244–248; Eng. ed.: ‘Has the Third Reich become history? Martin Broszat as Historian and Pedagogue’, in: *Bulletin of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research*, Nr. 6 (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, August 1998), pp. XXVII–XLIV; vergel. Chris Lorenz, ‘Historical knowledge and historical reality: a plea for “internal realism”’, *History and Theory* 33 (1994), pp. 297–328.

⁷ Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: “Ämterdarwinismus” und “Gesinnungsethik”: Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999).

mate waarin (georganiseerd) verzet tot stand kwam. De Vichy-regering voerde weliswaar een eigen anti-joodse politiek, maar de initiatieven en drijfveren tot deportatie en vernietiging kwamen van Duitse zijde. Om deze redenen kiezen wij voor de begrippen *bezitters* en *omgeving* in plaats van vervolgers of daders, respectievelijk omstanders.⁸

Tenslotte gaat het bij de slachtoffers niet om een willekeurig te generaliseren groep slachtoffers van een vervolging, maar om houding en reacties van de joodse bevolkingsgroepen ten aanzien van antisemitische vervolging. Daarbij maakten zij in meer of mindere mate deel uit van de nationale en maatschappelijke context van de afzonderlijke landen: mate van assimilatie dan wel groepsgevoel. Al met al is dus van groot belang dat steeds rekening wordt gehouden met de tegelijk bestaande specifieke perspectieven van de Duitse bezitters, omgevingsfactoren c.q. inheems bestuur en niet-joodse bevolking, alsmede de joodse bevolkingsgroepen zelf.⁹

De keuze om méér dan twee West-Europese landen te vergelijken, heeft vooral te maken met een grotere te verwachten zeggingskracht van de vergelijking. Een eerder gemaakte vergelijking van de vervolging in België en Nederland¹⁰ gaf weliswaar een nadere precisering omtrent de voornaamste oorzaken van het verschil in percentage slachtoffers tussen juist deze twee kleine landen, maar dat neemt niet weg dat een vergelijking tussen het belangrijkste West-Europese land Frankrijk en België of tussen Frankrijk en Nederland¹¹ ook *andere* factoren naar voren kan brengen om de grote verschillen te verklaren. Deze vraag is des te prangender omdat wat betreft de percentages overlevenden en slachtoffers Frankrijk en Nederland elkaars tegengestelde waren. Een verklaring voor het relatief lage percentage slachtoffers Frankrijk lijkt niet in de eerste plaats te moeten worden gezocht bij de Franse regering in Vichy; immers, deze begon reeds met voorbereiding en uitvaardiging van antisemitische maatregelen en wetgeving voordat de Duitse bezitters soortgelijke verordeningen hadden uitgevaardigd. Ook is het een bekend feit dat de Franse politie ruimschoots betrokken was bij de anti-joodse politiek en massale arrestatie van joden tijdens de deportaties. Kortom, de meerwaarde van een drie-landen vergelijking is dat deze, naast

⁸ Overigens kunnen de begrippen vervolgers en daders niet stilzwijgend als synoniemen gebruikt worden en dat geldt des te meer voor de begrippen omgeving en omstanders. Een voorbeeld van impliciet gebruik als synoniem is Guus Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland', in: Conny Kristel (eindredactie), Evelien Gans et al. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 144–161. Andere auteurs kiezen voor een indeling in zes groepen: daders, handlangers, medeplichtigen, omstanders, tegenstanders en slachtoffers; zie: Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), 196, 230; Marnix Croes & Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Aksant, 2004), 10, 23, 64. Een overeenkomst van de door Hilberg (zie noot 3), Moore, Meershoek, Croes en Tammes gebruikte begrippen is dat deze hoofdzakelijk op juridische en morele basis zijn geformuleerd. De in deze studie gebruikte begrippen bezitters, omgeving en joodse bevolkingsgroepen zijn daarentegen in de eerste plaats bedoeld als afbakening in de vergelijking.

⁹ Lorenz, 'Is het Derde Rijk al geschiedenis?', *Achtste Jaarboek*, pp. 246–248 en noten 28, 29 op p. 252; H.H. Ben-Sasson (ed.) et al., *A History of the Jewish People* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985; first ed. 1976); D. Michman, "'The Holocaust' in the Eyes of Historians: the Problem of Conceptualization"; Idem, 'Understanding the Jewish Dimension of the Holocaust'; Amos Funkenstein, *Perceptions of Jewish History* (Los Angeles etc.: University of California Press, 1993). Het gaat bij de joodse bevolkingsgroepen dus niet uitsluitend om objecten van vervolging, maar ook om zelfstandig handelende entiteiten.

¹⁰ Ron Zeller, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse', in twee delen in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 11. Jahrgang, Heft 3 (Hamburg, Juli 1996), pp. 30–54; 12. Jahrgang, Heft 1 (Januar 1997), pp. 29–48 + Errata (correctie) op p. 160; Nederlandse editie: 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse', in: G. Aalders, N.D.J. Barnouw, H. Daalder et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, maart 1997), pp. 10–63.

¹¹ Pim Griffioen, Ron Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland, 1940–1944', in: Henk Flap, Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 15–38. Bijgewerkte en geannoteerde Engelstalige editie: 'Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A Comparative Study', in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20, no. 3 (Oxford/Washington D.C.: Oxford University Press / USHMM, Winter 2006/2007), pp. 437–473.

nieuwe inzichten in het algemeen, explicieter factoren aan het licht kan brengen, die de landenverschillen verklaren. Gezien het bovenstaande ligt het voor de hand dat – méér dan in de volledig bezette landen België en Nederland – nadrukkelijk aandacht wordt besteed aan de achtergrond en bredere context van de ontwikkelingen in Frankrijk.

De centrale vraagstelling van dit onderzoek is driedelig:

- In welke mate waren overeenkomsten en verschillen in bestuur, onderlinge verhoudingen en reacties bij de bezetters, omgeving en joodse bevolkingsgroepen in Frankrijk, België en Nederland van belang om de grote verschillen in zowel het absolute als het procentuele aantal joodse slachtoffers te verklaren?

- Welke factoren waren daarbij van primaire dan wel secundaire betekenis en wat waren de oorzaken daarvan?

- Welke wisselwerking bestond er tussen de drie groepen in de afzonderlijke landen?

Benadrukt wordt dat het in deze studie gaat om verklaring van de *verschillen* tussen de uitkomsten per land en dus niet om verklaring van de Holocaust zelf.

Wat zijn tot nu toe de belangrijkste trends geweest in de geschiedschrijving over de oorlog en jodenvervolging in de drie landen en hoe heeft het historisch debat hierover zich ontwikkeld?¹²

1.2 Historiografie over de tweede wereldoorlog en jodenvervolging in de drie landen

1.2.1 Frankrijk

De ontwikkeling van de historiografie over enerzijds Vichy-Frankrijk en tweede wereldoorlog in het algemeen, en anderzijds de jodenvervolging, verliep decennia lang min of meer gescheiden. Aangezien oorlog en bezetting in Frankrijk grote binnenlandse problemen hadden veroorzaakt, bleef in de beeldvorming van en collectieve herinnering aan de Vichy-periode de jodenvervolging in de Franse samenleving lange tijd bijna geheel buiten beschouwing. Belangrijkste reden hiervoor was dat de verwerking van het oorlogsverleden in Frankrijk een aantal stadia doorliep met elk bepaalde kenmerken. Dit vond ook zijn weerslag in de Franse geschiedschrijving. In 1951 werd het *Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* (CHDGM) opgericht, waarvoor de basis al in 1944 was gelegd door de voorlopige regering van generaal Charles de Gaulle.¹³ Gezien de directe ministeriële onderschikking van deze instelling lag het voor de hand dat objectieve geschiedschrijving over allerlei aspecten van Vichy, waaronder de jodenvervolging, lange tijd bemoeilijkt werd. Daarnaast was evenwel al in 1943 in Grenoble door joden zelf een toen nog clandestien *Centre de Documentation Juive Contemporaine* (CDJC) opgericht, waar men begon met het verzamelen van materiaal over de jodenvervolging.¹⁴ Na de bevrijding in 1944 werd dit centrum naar Parijs verplaatst. Het

¹² Vergel. Dan Michman, 'Research on the Holocaust: a history of the discipline from a bird's-eye view', en Idem, 'One theme, multiple voices: language and culture in Holocaust research', beide in Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London etc.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 335–356, resp. pp. 357–388; Pieter Lagrou, 'Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945–1965', *Past and Present* 154 (February 1997), pp. 181–222.

¹³ Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours* (Paris: Seuil, 1990 [1987]), Eng. ed.: *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944* (Cambridge Mass./London: Harvard University Press, 1991), pp. 241–242; Idem, 'L'Institut d'Histoire du Temps Présent (Centre National de la Recherche Scientifique)', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 203–210, aldaar 203.

¹⁴ Jacques Fredj, 'Centre de Documentation Juive Contemporaine Paris, France'/'The Jewish Contemporary Documentation Center, Paris - France', in: Idem (dir.), *Les Archives de la Shoah* (Paris: L'Harmattan, 1998), pp. 105–118 (Fr.) / pp. 453–467 (Eng.). Renée Poznanski, 'La création du Centre de documentation juive contemporaine en France (avril 1943)', in: *Vingtième siècle, Revue d'histoire* 63 (juillet-septembre 1999), pp. 51–64. David Weinberg, 'France', in: David S. Wyman (ed.), *The World reacts to the Holocaust* (Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1996), pp. 3–44, aldaar 20–21.

begon in betrekkelijke afzondering met archivering, onderzoek en publicaties, zowel ten behoeve van de bewijsvoering bij processen tegen oorlogsmisdadigers, alsook om interne ontwikkelingen in de joodse bevolkingsgroep (onderlinge spanningen, ambities en reacties) tijdens de oorlog vast te leggen.¹⁵

Wat geschiedschrijving in het algemeen over Vichy-Frankrijk betreft, zijn vijf stadia¹⁶ te onderscheiden: 1) de periode van zuivering en berechting van collaborateurs direct na de oorlog, terwijl tegelijk de zogenoemde verzetsmythe ontstond; 2) de jaren vijftig en eerste helft jaren zestig, waarin het verzet centraal stond en Vichy veelal werd beschouwd als louter verlengstuk van de bezetter; 3) tweede helft jaren zestig en de jaren zeventig: door het tijdsperspectief en diepgaander onderzoek van vooral Duitse bronnen ontstond voor het eerst een beter inzicht in de ideologische grondslagen van het Vichy-regime; 4) vanaf eind jaren zeventig was sprake van grotere toegankelijkheid van Franse overheidsarchieven en verschenen tal van deelstudies over allerlei aspecten van de Franse maatschappij tijdens de Vichy-periode; 5) vanaf eind jaren tachtig kwam er definitief een einde aan de gescheiden ontwikkeling in de geschiedschrijving: de jodenvervolgning werd van marginaal onderwerp tot een centraal thema in het algemene onderzoek naar Vichy-Frankrijk. Het congres *Vichy et les Français*, dat in 1990 door het *Institut d'Histoire du Temps Présent* in Parijs werd georganiseerd¹⁷, kan beschouwd worden als een belangrijke mijlpaal in de integratie van het historiografisch debat.

De eerste jaren na de oorlog

Onmiddellijk na de bevrijding waren publicaties over de oorlogsjaren in hoge mate van politiek-ideologische aard. De voorlopige regering van De Gaulle liet zich opmerkelijk gematigd uit over de collaboratie tussen Vichy en de bezetters en benadrukte de rol van het verzet tegen de Duitsers. Deze houding kwam voort uit de angst dat de al vóór de bevrijding ontstane burgeroorlog tussen medestanders van maarschalk Pétains Vichy-regering enerzijds en het communistische en gaullistische verzet anderzijds zich zou voortzetten. De Gaulle streefde naar herstel en bewaren van de *eenheid*, die door de tweespalt tussen Vichy en verzet tijdens de oorlog verloren was gegaan. Daartoe benadrukte hij keer op keer het ‘enige, ware, eeuwige Frankrijk’ dat als één man voor de vrijheid had gevochten.¹⁸ In zekere zin werd deze mythevorming onofficieel ook gesteund door de communisten. Beiden verwezen naar een beeld van een volk verenigd in *la Résistance*: de één achter zijn charismatische leider (De Gaulle), de ander achter zijn voorhoedepartij (de communistische partij). De rol van Vichy bij de vervolging en deportatie van de joden kwam in deze periode nauwelijks ter sprake. Zo werd tijdens de zuiveringen en berechtingen van 1944–’46 geen enkele minister of ambtenaar van het Vichy-bestuur, die betrokken was geweest bij de vervolging en deportatie van de

¹⁵ Richard I. Cohen, ‘The Fate of French Jewry in World War II in Historical Writing (1944–1983) – Interim Conclusions’, in: Y. Gutman, G. Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 155–186, aldaar 177.

¹⁶ Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours*; Idem, *The Vichy Syndrome*, 10–11; Idem, ‘“Remembering Vichy”: from 1944 to the trial of Barbie and others’, in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten, G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (’s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 186–196; R.I. Cohen, ‘Fate of French Jewry in World War II in Historical Writing’, in: Gutman/Greif (eds.), *Historiography of the Holocaust Period*, 155–186; Jean-Pierre Azéma, ‘Vichy et la mémoire savante: quarante-cinq ans d’historiographie’, in: Idem et François Bédarida (dir.) avec la collaboration de Denis Peschanski et Henry Rousso, *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), 23–44; Renée Poznanski, ‘Vichy et les Juifs. Des marges de l’histoire au cœur de son écriture’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 57–67; René Rémond, ‘Préface’, in: Asher Cohen, *Persécutions et Sauvetages. Juifs et Français sous l’Occupation et sous Vichy* (Paris: CERF, 1993), pp. i–xi; Denis Peschanski, ‘Introduction: Parcours historiographique’, in Idem, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 9–16; Julian Jackson, *France. The Dark Years 1940–1944* (Oxford: Oxford University Press, 2001), pp. 1–20.

¹⁷ De congresbijdragen werden gebundeld in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.) avec la collaboration de Denis Peschanski et Henry Rousso, *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992).

¹⁸ Citaat uit de beroemde bevrijdingstoespraak van De Gaulle op het balkon van het Parijse stadhuis (25 augustus 1944), aangehaald door Rousso, *Vichy Syndrome*, 16; Idem, ‘“Remembering Vichy”: from 1944 to the trial of Barbie and others’, in: Jonker et al. (red.), *Vijftig jaar na de inval*, 186–196, aldaar 190.

joden, om *deze reden* aangeklaagd of veroordeeld.¹⁹ De Gaulle wilde Frankrijk zo snel mogelijk zijn vroegere *grandeur*, zijn internationaal prestige, die het tijdens de oorlog had verloren, teruggeven en de Vichy-periode achter zich laten. Sterker nog, De Gaulle beschouwde Vichy als een bedrijfsongeval, een ontsporing. Daarom ook weigerde hij in augustus 1944 om de Derde Republiek te herstellen, omdat volgens hem ‘de Derde Republiek nooit had opgehouden te bestaan’.²⁰ Uit dit alles valt zijn vergevingsgezindheid ten aanzien van bepaalde groepen collaborateurs te verklaren: tweederde van de ruim 1.500 ter dood veroordeelden kreeg gratie.²¹ Omtrent het lot van de joden heerste echter overwegend een houding van stilzwijgen. Dit perspectief zou de Franse maatschappij en de geschiedschrijving meer dan twintig jaar beheersen. De Gaulle stond niet alleen in zijn opvatting van vergeven en vergeten. Zo waren de werkzaamheden van de Franse *Commission parlementaire d’enquête* vrijwel uitsluitend gericht op de oorzaken van de grote nederlaag van 1940 en bleef de collaboratie nagenoeg geheel buiten beschouwing!²²

Werd na de oorlog lange tijd het thema van de jodenvervolgning als afzonderlijk onderzoeksterrein over het algemeen gemedend, dit gebeurde wèl door het *Centre de Documentation Juive Contemporaine* (CDJC) te Parijs. Dit onderzoek voltrok zich jarenlang tamelijk geïsoleerd van de algemene Franse geschiedschrijving.²³ Later bekend geworden CDJC-onderzoekers van het eerste uur waren vooral L. Poliakov en J. Billig.²⁴ De eerste publicaties hadden voornamelijk een inventariserend karakter en kenmerkten zich door het benadrukken van het joods verzet, dat de maatstaf werd van al het joodse gedrag tijdens de oorlog. Dit liep overigens weer wèl parallel met de in Frankrijk heersende trend – verheerlijking van het verzet, benadrukking van de eenheid – zij het in een eigen (joodse) context. De belangrijkste publicatie in deze eerste periode was *L’Activité des organisations juives en France sous l’Occupation*. Deze bundel bevatte bijdragen van leden van uiteenlopende, voormalige joodse verzetsorganisaties en had een beschrijvend karakter. Conclusies die tot controverses in de joodse gemeenschap zouden kunnen leiden, werden door de redactie van deze bundel bewust vermeden.²⁵

¹⁹ Henry Rousso, *Syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours* (1990); Idem, *Vichy Syndrome* (1991), 150; Idem, ‘“Remembering Vichy”: from 1944 to the trial of Barbie and others’, 188–192; Idem, ‘Une justice impossible: l’Épuration et la politique antijuive de Vichy’, in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48, no. 3, themanummer: *Présent du passé, lenteur de l’histoire Vichy, l’occupation, les Juifs* (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 745–770; Weinberg, ‘France’, in: Wyman (ed.), *The World reacts*, 18–19; Jean-Marc Berlière avec Laurent Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation, d’après les archives inédites de l’épuration* (Paris: Perrin, 2001), pp. 365–366. Maurice Papon was de eerste voormalige functionaris van de Vichy-regering die specifiek wegens zijn rol bij de vervolging en deportatie van joden in Frankrijk werd aangeklaagd en veroordeeld (2 april 1998); zie: Jean Bruno, Frédéric de Monicault, *L’Affaire Papon. Bordeaux, 1942–1944* (Paris: Tallandier, 1997); Bertram M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946* (London: Aldwych Press, 1998), pp. 271–272, 382.

²⁰ Rousso, *Vichy Syndrome*, 17; Idem, ‘“Remembering Vichy”: from 1944 to the trial of Barbie and others’, 191–192; Peschanski, ‘Introduction: Parcours historiographique’, 9–10.

²¹ Pierre Auwerick, ‘Frankrijks weinig heroïsche oorlogsverleden’, *NRC Handelsblad*, 30 april 1994, Boekenbijlage, p. 3; Rousso, ‘Une justice impossible’, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48, no. 3 (mai-juin 1993), 745–770.

²² Assemblée nationale, *Rapport fait au nom de la commission chargée d’enquêter sur les événements survenus en France de 1933 à 1945* (11 vols., Paris: Presses Universitaires de France, 1951). Zie voor deze vaststelling: Henri Michel, ‘Bibliographie sélective’, in: Idem, *Vichy – Année 40* (Paris: Robert Laffont, 1966), pp. 439–451, aldaar 440; Robert O. Paxton, ‘Bibliographical Note’, in: Idem, *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940–1944* (New York: Knopf, 1972), pp. 392–399, en Bertram M. Gordon, ‘Bibliographical Note’, in: Idem, *Collaborationism in France during the Second World War* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1981), pp. 361–378, aldaar 374.

²³ Jacques Fredj, ‘Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris, France’, in: Idem (dir.), *Les Archives de la Shoah* (Paris: CDJC, 1998), pp. 105–118; Serge Klarsfeld, ‘Les Archives de la Shoah en France’, in: Fredj (dir.), *Les Archives de la Shoah*, 96–104.

²⁴ Léon Poliakov, *La condition des Juifs de France sous l’occupation italienne* (Paris: CDJC, 1946); Idem, *L’Étoile jaune* (Paris: CDJC, 1949); Idem, *Bréviaire de la haine: le IIIème Reich et les Juifs* (Paris: Calmann-Lévy, 1951); Joseph Billig, *Le Commissariat Général aux Questions Juives (1941–1944)* (3 vols. Paris: CDJC, 1955–1960); Idem, ‘La condition des Juifs en France (juillet 1940–août 1944)’, *Revue d’histoire de la deuxième Guerre mondiale* 6 (1956), pp. 23–55; J. Lubetzki, *La Condition des Juifs en France sous l’occupation allemande, 1940–1944. La Législation raciale* (Paris: CDJC, 1945).

²⁵ *L’Activité des Organisations Juives en France sous l’Occupation* (Paris: CDJC, Série “Études et monographies”, no. 4, 1947. Réédition, préface de Georges Wellers, 1983).

Naast het overheersende beeld van enerzijds het ‘ware’ Frankrijk, t.w. het verzet, gesteund door de meerderheid van het Franse volk, en anderzijds het Vichy-bewind van verraders en marginale leden in de Franse samenleving, ontstond eind jaren veertig nog een andere visie. Het regime werd vooral gepresenteerd als buffer tussen de Duitse bezetter en de Franse bevolking. In deze opvatting zou Vichy zelfs een deel van de joodse gemeenschap, met name de joden met Franse nationaliteit, hebben weten te redden. Indien Vichy niet had getraineed bij de deportaties, zo luidde de redenering, zou het aantal joodse slachtoffers veel groter zijn geweest.²⁶

De jaren vijftig en eerste helft jaren zestig

De studie van Robert Aron uit 1954 was het eerste overzichtswerk van de Vichy-periode en poogde de twee na de oorlog ontstane visies te omvatten. Hij liet zowel critici als verdedigers van Vichy aan het woord.²⁷ In hetzelfde jaar hadden in Parijs de laatste belangrijke oorlogsprocessen plaatsgevonden. Ook was intussen een begin gemaakt met de vervroegde vrijlating van veroordeelde collaborateurs. Daarna raakte het onderwerp Vichy en de collaboratie op de achtergrond. Wel had eveneens in 1954, bij de tiende verjaardag van de bevrijding, de eerste jaarlijkse officiële ‘Dag van de deportatie’ plaatsgevonden. Deze herdenkingsdag werd echter niet speciaal in verband gebracht met de deportatie en vernietiging van joden, maar eerder met de wegvoering van mannen voor tewerkstelling in de Duitse industrie, de wegvoering van opgepakte verzetsstrijders en gijzelaars naar concentratiekampen in Duitsland, alsmede de bevrijding van de kampen.²⁸ Het boek van Aron weerspiegelde bij uitstek het algemene gevoel in die tijd en de neiging tot vergeven; Pétain werd voorgesteld als verzetsman op *zijn* manier: het ‘schild’ dat de Franse bevolking zo goed mogelijk had willen beschermen tegen de bezetters, terwijl De Gaulle het ‘zwaard’ van het Franse verzet vormde. Aron baseerde zijn werk voornamelijk op de archieven van het hooggerechtshof – m.n. verslagen van de naoorlogse processen tegen Vichy-leiders – en particuliere bronnen. De Franse overheidsarchieven waren nog niet toegankelijk voor onderzoek. Ook maakte hij onderscheid tussen een ‘goed’ en een ‘fout’ Vichy. Het eerste werd gelijkgesteld met Pétain en de *Révolution Nationale* van 1940–’42; het tweede werd vereenzelvigd met Pierre Laval en zijn opportunistische collaboratiepolitiek van 1942–’44, waartegen het Franse volk zich zou hebben verzet.²⁹ De jodenvervolgning werd geheel voor rekening van Duitsland gelaten. Vanaf het *Statut des Juifs* van oktober 1940 tot de massale deportaties van juli 1942 werd de rol van Vichy beschreven alsof de anti-joodse politiek door Vichy *uitsluitend* werd ingezet om het initiatief op dit terrein uit Duitse handen te houden. De antisemitische drijfveren van Vichy bleven door Aron ongenoemd. Ook over de rol van Vichy in de periode van de deportaties bleef hij erg vaag. Hij maakte in zijn boek hieromtrent wel een impliciet onderscheid tussen de behandeling van Franse joden en joden zonder Franse nationaliteit, maar hij ging niet verder in op de gevolgen daarvan.³⁰ Arons stellingen, vooral die van het schild en het zwaard, werden ook vertolkt in omvangrijke apologetische geschriften van voormalige Vichy-ministers en andere bestuurders.³¹ Deze opvattingen

²⁶ R.I. Cohen, ‘Fate of French Jewry in World War II’, 158.

²⁷ Robert Aron, *Histoire de Vichy 1940–1944* (Paris: Fayard, 1954); in het Engels vertaald door Humphrey Hare en verschenen onder de titel: *The Vichy Regime* (Boston: Beacon, 1969).

²⁸ Jean-Marc Dreyfus, “Ami, si tu tombes...” *Les déportés résistants des camps au souvenir 1945–2005* (Paris: Perrin, 2005), p. 117.

²⁹ Aron, *Histoire de Vichy*, 736–738; Peschanski, ‘Introduction: Parcours historiographique’, 9–11.

³⁰ Aron, *Histoire de Vichy*, 528; R.I. Cohen, ‘The Fate of French Jewry’, 159.

³¹ Bijv.: Paul Baudouin (eerste minister van Buitenlandse Zaken in de Vichy-regering), *Neuf mois au gouvernement* (Paris: Éditions de la Table Ronde, 1948, 435 p.); Eng. ed., transl. by Sir Charles Petrie, *The Private Diaries* (London: Eyre and Spottiswoode, 1948); Yves Bouthillier (Vichy-minister van Financiën), *Le drame de Vichy*, tome I *Face à l’ennemi, face à l’allié* (Paris: Plon, 1950; 320 p.), tome II *Finances sous la contrainte* (idem, 1951; 560 p.); Henri du Moulin de Labarthète (Directeur du cabinet du Chef de l’État), *Le Temps des illusions: souvenirs (juillet 1940–avril 1942)* (Genève: Éditions du Cheval Ailé, 1946; 437 p.); Fernand de Brinon (gevolmachtigde van de Vichy-regering bij de Duitse instanties te Parijs, na

zouden de beeldvorming onder het grote publiek in Frankrijk tot het begin van de jaren negentig blijven bepalen, in tegenstelling tot de ontwikkelingen in de geschiedschrijving.³²

Bij de studie van Aron werden weliswaar kanttekeningen geplaatst, maar op het punt van de jodenvervolgning werd zijn boek niet fundamenteel bekritiseerd. De historicus H. Michel, directeur van het CHDGM en hoofdredacteur van de door deze instelling uitgegeven *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale*, wijdde er vele jaren later in een algemeen historiografisch artikel een kort commentaar aan. Onjuistheden in het boek ten aanzien van Vichy en de joden bleven echter vooralsnog onbesproken.³³

Daarentegen publiceerde de al genoemde CDJC-onderzoeker Billig al in 1956 een artikel dat dwars tegen de toen heersende visie inging.³⁴ Hij stelde dat de vervolging in Frankrijk tijdens de oorlog niet uitsluitend uit Duits oogpunt begrepen kon worden, maar dat ook kritische beschouwing nodig was van de betrokkenheid van het Vichy-regime bij uitvoering van anti-joodse verordeningen, de 'arisering' van de economie, massale arrestaties en deportaties. In de tweede helft van de jaren vijftig schreef Billig het driedelige standaardwerk *Le Commissariat Général aux Questions juives 1941–1944*, waarin hij het proces van beroving en repressie ten aanzien van de joden in Frankrijk beschreef. Door een bij uitstek Franse overheidsinstelling als onderwerp van studie te nemen, toonde hij de directe betrokkenheid van Vichy bij de jodenvervolgning aan.³⁵ Met zijn publicaties was Billig de eerste die de consensus in de Franse geschiedschrijving over Vichy en de joden doorbrak.³⁶ Ondanks het werk van Billig en zijn vakgenoot Poliakov³⁷ bleef de jodenvervolgning in het (universitair) onderwijs en wetenschappelijk onderzoek nog jarenlang een onderbelicht terrein.³⁸ In de loop van de jaren vijftig verdween het onderwerp Vichy en collaboratie steeds meer uit openbare discussies en de pers. Er was in die jaren sprake van de bestending van een nationale verzetsmythe, waarvan de gaullistische versie werd gepresenteerd in de publicatie van De Gaulles oorlogsmémoires tussen 1954 en 1959.³⁹

Het algemene overzichtswerk van A. Cobban, *A History of Modern France*⁴⁰, erkende weliswaar dat het Vichy-regime, los van de Duitse invloed, antisemitische elementen bevatte en erkende hiermee feitelijk ook de mogelijke invloed van de Frans-Duitse samenwerking,

de oorlog ter dood veroordeeld en maart 1947 terechtgesteld), *Mémoires* (Paris: L.L.C., 1949); een uitzondering lijkt te zijn: Joseph Barthélemy, *Ministre de la Justice, Vichy: 1941–1943, Mémoires* (Préface de J.B. Duroselle, Paris: Pygmalion, 1989).

³² Peschanski, 'Introduction: Parcours historiographique', 10.

³³ Henri Michel, 'La révolution nationale: l'attitude d'action du gouvernement de Vichy', *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale* jaargang 21, aflevering 1 (Paris: CHDGM, januari 1971), pp. 60–74.

³⁴ Joseph Billig, 'La condition des Juifs en France (juillet 1940–août 1944)', *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale* jaargang 6 (Paris: CHDGM, 1956), pp. 23–55.

³⁵ Joseph Billig, *Le Commissariat Général aux Questions juives (1941–1944)* (3 delen; Paris: CDJC, 1955, 1957, 1960).

³⁶ *Ibid.*; vergel.: R.I. Cohen, 'Fate of French Jewry', 163; Rouso, *Le Syndrome de Vichy, de 1944 à nos jours*; Eng. ed.: *The Vichy Syndrome*, 242–243.

³⁷ J. Billig, *Le Commissariat Général aux Questions juives*; Idem, 'La condition des Juifs en France (juillet 1940–août 1944)', *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale* 6 (1956), 23–55; Idem, 'La Question juive', in: *La France sous l'Occupation* (Paris: Presses Universitaires de France, 1959); Léon Poliakov, *La condition des Juifs de France sous l'occupation italienne* (Paris: CDJC, 1946); Idem, *L'Étoile jaune* (Paris: CDJC, 1949); Idem, *Bréviaire de la haine: le IIIème Reich et les Juifs* (Paris: Calmann-Lévy, 1951); zie verder publicaties van Billig, Poliakov, Georges Wellers en Adam Rutkowski in de sinds 1946 verschijnende periodieke uitgave van het CDJC, *Le Monde juif*; deze naam veranderde eind jaren negentig in *Revue d'histoire de la Shoah*.

³⁸ Denis Peschanski, 'Introduction: Parcours historiographique' in: Idem, *Vichy 1940–1944* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 9–16; Serge Klarsfeld, 'Écrire l'histoire de la Shoah'/'Writing the history of the Shoah', in: Jacques Fredj (ed.), *Les Archives de la Shoah* (Paris: L'Harmattan/CDJC, 1986), pp. 34–45 (Fr.) / pp. 387–397 (Eng.), aldaar p. 388: 'At that time the fate of the Jews was utterly absent from the University, and it was to remain absent for a long time yet.' Vergel. François Bédarida, avec la collaboration de Maurice Aymard et al. (dir.), *L'histoire et le métier d'historien en France 1945–1995*. Préface de Jacques Le Goff et Nicolas Rousselier (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1995).

³⁹ Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre* (3 delen, Paris: Omnibus/Plon, 1954–1959; pocket ed. 1961–1963; herdruk Paris: Gallimard, 2000); Eng. ed.: *The Complete War Memoirs of Charles de Gaulle* (New York: Simon & Schuster, 1964. Reprint: Da Capo Press, 1984).

⁴⁰ Alfred Cobban, *A History of Modern France*, vol. 3: *France of the Republics 1871–1962* (Harmondsworth: Penguin, 1965).

maar verder dan de discussie over het *Statut des juifs* uit 1940 en de moord op joodse gijzelaars in 1941 ging Cobban niet. Andere bijzonderheden van de jodenvervolging werden niet genoemd. De voorbereiding en uitvoering van de deportaties waren volgens Cobban geen Franse zaak en hij ging hier dan ook niet op in.⁴¹ De interesse in binnenlandse politieke geschiedenis overheerst in deze studie.

De eerder genoemde trainerende rol van Vichy bij voortgaande deportaties werd eveneens benadrukt door G. Warner in zijn politieke biografie van Laval. Warner concludeerde dat Laval zich zowel inspande de anti-joodse wetgeving te saboteren alsook zelfs het tempo van de deportaties van niet-Franse joden poogde te vertragen. Warner stelde dat de bescherming van de Franse joden uiteindelijk ten koste ging van de niet-Franse joden.⁴²

Tweede helft jaren zestig en de jaren zeventig

In de tweede helft van de jaren zestig begon een nieuwe fase in de geschiedschrijving over Vichy. Drie studies bleken hiervan vooral de oorzaak te zijn: allereerst Michels werk *Vichy Année 40*.⁴³ De auteur benadrukte dat de door Vichy gepropageerde *Révolution Nationale* de termen ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ van de revolutie uit 1789 verving door ‘arbeid, gezin en vaderland’. Hij constateerde dat het regime nauwelijks een strategie ontwikkelde om concessies bij de bezetters te verkrijgen. Ook stelde hij dat de politieke strategieën van Pétain en Laval, zeker in het eerste halfjaar, niet van elkaar verschilden. Michel verwierp de opvatting van Aron en kwam in plaats daarvan met de stelling dat er maar één Vichy was: één continu beleid, gericht op de collaboratie en *Révolution Nationale*, die nauw met elkaar verweven waren.⁴⁴ Hij was het grotendeels eens met Billigs conclusie dat de anti-joodse politiek van Vichy los stond van Duitse druk of intenties. De veronderstellingen van Michel werden gesteund door een tweede belangrijke studie die vrijwel tegelijkertijd verscheen. Het werk van de Duitse historicus E. Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa*, betekende een doorbraak in het onderzoek naar de Duits-Franse betrekkingen.⁴⁵ Weliswaar kwam de jodenvervolging in dit boek niet als apart onderwerp aan bod, maar Jäckel ging uitvoerig in op de nazi-politiek en liet Hitlers consistente anti-Frankrijk standpunt zien: hij beschouwde Frankrijk als erfvijand. De pogingen tot bilaterale betrekkingen tussen beide landen berustten op een Franse veronderstelling en waren product van voortdurende zelfilluzie, Hitler wilde gewoon niet! Hoewel Jäckel een goed beeld gaf van de Duitse politiek en onderhandelingen met Vichy, ging hij niet in op de bureaucratische samenwerking tussen beide landen voor wat betreft de anti-joodse politiek. Niettemin legde hij, met Michel, de grondslagen voor een andere historiografische benadering van de Vichy-periode, waarin nieuwe aspecten van de jodenvervolging in Frankrijk naar voren zouden komen. Het is opmerkelijk dat het definitieve keerpunt begin jaren zeventig wederom uit het buitenland kwam en wel van de Amerikaanse historische school: het boek *Vichy France: Old Guard and New Order 1940–1944* van R.O. Paxton.⁴⁶ Eerder al had zijn leermeester, de uit Frankrijk afkomstige Amerikaan S.G. Hoffmann, een pioniersstudie gepubliceerd over de leidende kringen van Vichy.⁴⁷ De wortels

⁴¹ Cobban, *A History of Modern France*, vol. 3, pp. 181–186.

⁴² Geoffrey Warner, *Pierre Laval and the Eclipse of France, 1931–1945: a Political Biography* (New York: Macmillan, 1968).

⁴³ Henri Michel, *Vichy – Année 40* (Paris: Robert Laffont, 1966).

⁴⁴ *Ibid.*, m.n. het tweede deel *Refaire la France*, hoofdstukken 2 ‘Révolution ou réaction?’ en 3 ‘Les Parias’, pp. 118–157.

⁴⁵ Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im zweiten Weltkrieg* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1966); Franse editie: *La France dans l’Europe de Hitler* (Paris: Fayard, 1968).

⁴⁶ Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944* (New York: Alfred A. Knopf, 1972; met een woord vooraf van Stanley Hoffmann); Franse editie: *La France de Vichy 1940–1944* (Paris: Seuil, 1973). Zie ook de boekbespreking door H. L. Wesseling, ‘L’État français: Pétain en de collaboratie van een a-politiek ambtenarenkorps; de technocratische continuïteit van Vichy-Frankrijk’, *Vrij Nederland*, 21 september 1974 (jrg. 35), p. 23.

⁴⁷ Stanley G. Hoffmann, ‘Aspects du régime de Vichy’, in: *Revue française de science politique* 6 (janvier-mars 1956); herdr. in: Stanley G. Hoffmann, *Essais sur la France, Déclin ou renouveau?* (Paris: Seuil 1974); Eng. ed.: ‘The Vichy Circle of French Conservatives’, in: Idem, *Decline or Renewal? France since the 1930s* (New York: Viking, 1974), pp. 3–25.

daarvan lagen bij conservatieve elites van de Derde Republiek, die zich opwierpen als tegenhangers van fascistische elementen die verbonden waren aan *Action française* of andere uiterst rechtse groeperingen, zoals Jacques Doriot's *Parti populaire français* (PPF). Hoffmann zag de conservatieve opmars in de Vichy-structuur als resultaat van de voortdurende ergeris ten aanzien van de principes van de Derde Republiek en van het streven terug te keren naar meer traditionele waarden van de Franse samenleving. Opvoeding en onderwijs, jeugd, gezin/familie en sympathie voor de kerk waren de idealen van Vichy. Deze idealen moesten worden beïnvloed door wetgeving en versterkt worden door conservatieve krachten in de samenleving: militairen, lokale notabelen, bestuurders, kerkelijke gezagsdragers en ambtenaren. Bij Hoffmanns studie ontbrak het evenwel nog aan diepgaand bronnenonderzoek en werd geen expliciet verband gelegd tussen de Vichy-politiek en de jodenvervolging.⁴⁸

Dit gebeurde wèl in het werk van Paxton, dat geheel nieuwe inzichten bevatte over Vichy en – zij het niet als hoofdzaak – ook over het lot van de joden in Frankrijk. Met behulp van nieuw Frans en vooral Duits bronnenmateriaal onderzocht hij de binnen- en buitenlandse politiek van Vichy vanuit Frans perspectief. Zijn stellingen kunnen als volgt worden samengevat: de collaboratiepolitiek met de bezetter was een nadrukkelijk Frans initiatief tussen 1940 en 1942; de *Révolution Nationale* en keuze tot collaboratie waren, zoals ook Michel stelde, onverbreekelijk met elkaar verbonden. Paxton bouwde voort op Hoffmanns eerdere conclusies over Vichy als een schakel met het verleden, de woelige jaren dertig en het toenemende onbehagen over de Derde Republiek. Hij trok deze lijn door en legde het verband tussen de veranderende mentaliteit ten aanzien van buitenlanders in Frankrijk en de anti-republikeinse en anti-liberale waarden, die de politiek van de Vichy-regering kenmerkten.

Volgens Paxton erfde Vichy van het kabinet-Daladier (1938-'40) de angst voor de enorme toename van vreemdelingen en de wil hen weer snel te laten vertrekken in de vorm van (re-) emigratie. Politieke maatregelen ten aanzien van vreemdelingen begonnen al tijdens de Daladier-periode, deze werden uitgebreid en versterkt door Vichy en vonden een specifiek doel in de joden. Paxton toonde aan dat de anti-joodse wetgeving van herfst 1940 een eigen initiatief van Vichy was in het kader van een algeheel vreemdelingenbeleid. De anti-joodse politiek kwam niet tot stand onder Duitse druk, maar eerder door de 'hartstochtelijke wens van de Franse staat, Frankrijk aan de Fransen terug te geven' en zichzelf te bevrijden van het juk van de Derde Republiek.⁴⁹ De Vichy-regering verscheen nu, los van de Duitse politiek, met een eigen ideologie en beleid om de joden te isoleren van de nationale gemeenschap. Hierdoor vergemakkelijkte Vichy de latere deportaties. De studie van Paxton, in 1973 ook in het Frans verschenen, ontving zowel kritische reacties als lof en betekende in elk geval de definitieve bevestiging van een nieuwe historische benadering van Frankrijk in oorlogstijd en binnen dit kader meer specifieke aandacht voor de jodenvervolging.

Intussen was de documentaire van M. Ophuls uitgekomen, *Le chagrin et la pitié*, over het dagelijks leven tijdens de oorlog in Clermont-Ferrand, een doorsnee provinciestad. Deze in 1967 gemaakte film werd in april 1971 voor het eerst in een kleine bioscoop in Parijs vertoond en daarna in tal van filmhuizen in het hele land. De film was gebaseerd op de discrepantie tussen geschiedenis en herinnering en gaf een beeld dat geheel tegengesteld was aan de gangbare verzetsmythe.⁵⁰ De oude, rooskleurige voorstelling van een 'volk van

⁴⁸ Vergel. H.L. Wesseling, 'Stanley Hoffmann over De Gaulle', in: Idem, *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam: Bert Bakker, 1987), pp. 195–203.

⁴⁹ Paxton, *Vichy France* (1972), p. 168 noot 68; vergel. Denis Peschanski, 'Les statuts des Juifs: 3 octobre 1940 et 2 juin 1941', in Idem, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 143–163, aldaar 144–147.

⁵⁰ Van de film verscheen het gelijknamige boek: Marcel Ophuls, *Le chagrin et la pitié, le rêveur casqué* (Paris: Robert Laffont, 1972), Eng. ed.: *The Sorrow and the Pity* (New York, 1972). De film draaide vanaf april 1971 in talloze bioscopen in Frankrijk, maar het duurde tot 1981 voordat de onder overheidscontrole staande Franse televisie de film voor het eerst uitzond (zie: Dennis Peschanski, 'Introduction: Parcours historiographique', *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion*, aldaar p. 11; Rouso, *Vichy Syndrome*, 100–114; Idem, 'Remembering Vichy', 192–193). De film werd overigens al op 29 september 1972 door de VARA op de Nederlandse televisie uitgezonden onder de titel 'Kommer en verdriet' ('Afrekening met mythe rond Frans verzet', *De Tijd*, jrg. 128, no. 41277, 28 september 1972, p. 2). Dit inspireerde mede tot een

verzetshelden' werd vervangen door een Frankrijk dat massaal collaboreerde. Samen met het boek van Paxton werd de bestaande beeldvorming aangaande Vichy en ook de jodenvervolgning volledig onderuit gehaald door de verantwoordelijkheid voor het eerst duidelijk te leggen bij de toenmalige Franse autoriteiten. Het stilzwijgen over de minder fraaie gebeurtenissen uit de oorlog werd hiermee ook bij het publiek doorbroken. *Vichy France: Old Guard and New Order* veroorzaakte een 'révolution paxtonienne' in de Franse geschiedschrijving.⁵¹ Het vormde de aanleiding voor tal van deelstudies. Paxton duidde het antisemitisme van Vichy weliswaar aan als de zwartste vlek in de geschiedenis van dit regime, toch wijdde hij slechts één betrekkelijk kort hoofdstuk aan de jodenvervolgning.⁵²

De jaren tachtig

De eerste grondige analyse van Vichy en de jodenvervolgning verscheen in 1981 tegelijk in het Frans en Engels: *Vichy France and the Jews*.⁵³ Paxton en zijn Canadese vakgenoot M.R. Marrus gaven hierin een omvattende synthese van dit onderwerp vanuit het perspectief van de Franse regering en de Franse samenleving. Paxtons eerdere conclusies werden bevestigd; de anti-joodse politiek moet verklaard worden uit de interne politiek van Vichy zelf, vanuit de optiek van de *Révolution Nationale*, als enerzijds een continuïteit, maar anderzijds ook een versterking en uitbreiding van de regeringspolitiek tegen buitenlanders uit de late jaren dertig. In haar poging Frankrijk na de nederlaag met nieuwe idealen te herbouwen, raakte Vichy steeds meer verstrikt in de collaboratie met Duitsland. Daarbij toonden Marrus en Paxton aan dat Pétain en Laval heel ver gingen in hun pogingen Frankrijk te beschermen tegen bepaalde Duitse eisen. Collaboratie betekende daarbij opoffering van (vooral buitenlandse) joden. Duitsland werd afhankelijk van Frankrijk bij de uitvoering van de arrestatie en deportatie van de joden. Van belang is ook dat deze studie de Franse publieke opinie vóór en tijdens de deportaties bespreekt en laat zien dat de anti-joodse politiek van Vichy tot medio 1942 de meeste Fransen onverschillig liet. Door de deportaties in de zomer van dat jaar ontstond echter onder de bevolking een zeker mededogen voor de joden.⁵⁴ In een vergelijkend overzicht wijzen Marrus en Paxton er tenslotte op dat toen de Duitsers in 1942 begonnen met hun systematische deportatie- en uitroeiingspolitiek, zij daarbij van het rivaliserende Vichy-antisemitisme méér substantiële steun ontvingen dan van eveneens anti-joodse bondgenoten als Hongarije en Roemenië. Ook constateren ze dat Vichy-Frankrijk veel minder weerstand heeft geboden bij de uitvoering van de deportaties dan bijvoorbeeld met Duitsland verbonden landen zoals Italië, Bulgarije en Finland. Bij de laatste twee landen leidde weerstand tot opschorting van de deportaties. In Frankrijk daarentegen was de Duitse druk effectief, omdat Vichy het vermogen van de Duitsers om de joden op eigen kracht te deporteren schromelijk overschatte. Gezien de grootschalige medewerking van Franse bureaucratie en politie is het volgens de auteurs verbazingwekkend dat driekwart van de joden in Frankrijk de vervolging overleefde. Volgens hen moet dit verklaard worden uit de duur en het verloop van de oorlog en de daardoor veranderende omstandigheden. Van veel minder betekenis waren de aard van het landschap, houding van autochtone autoriteiten of omvang en spreiding van de joodse bevolking.⁵⁵ Al met al kan *Vichy France and the Jews* beschouwd worden als een belangrijk

soortgelijke Nederlandse documentaire-film (uitgezonden in 1974) en overeenkomstig boek: H.J.A. Hofland, H. Keller, H. Verhagen, *Vastberaden maar soepel en met mate. Herinneringen aan Nederland, 1938–1948* (Amsterdam: Contact, 1976).

⁵¹ Denis Peschanski, 'Introduction: Parcours historiographique', *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 9–16, aldaar 10; Jean-Pierre Azéma, 'The Paxtonian Revolution', in: Laura Lee Downs, Sara Fishman et al. (eds.), *France at War: Vichy and the Historians* (New York: Berg, 2000), pp. 13–20.

⁵² Paxton, *Vichy France* (1972), het hoofdstuk 'France for the French', pp. 168–185, m.n. op 173: 'This brings us to the blackest mark on the whole Vichy experience: anti-Semitism. It is vital to expose the French roots of early Vichy anti-Jewish measures, for nowhere else has the claim of German pressure and French passivity been more insistent.'

⁵³ Michael R. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York: Basic Books, 1981; New York: Schocken, 1983 reprint); Idem, *Vichy et les Juifs*. Translated from the English by Marguerite Delmotte (Paris: Calmann-Lévy, 1981).

⁵⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France* (1983), 275–277.

⁵⁵ *Ibid.*, de paragraaf 'A Comparative View', pp. 356–372, m.n. 359 en 371.

standaardwerk, een mijlpaal en het begin van een nieuwe fase in de geschiedschrijving over dit onderwerp.

Was door de inmiddels verschenen studies een goed inzicht in de Vichy-collaboratie en zijn directe betrokkenheid bij de jodenvervolgning verkregen, het ontbrak nog aan een ‘contra-expertise’ op grond van meer systematisch onderzoek van de Franse overheidsarchieven, waarvan de toegankelijkheid door de nieuwe archiefwet van 1979 enigszins werd verruimd.⁵⁶ Een werk van deze aard verscheen in 1982 van de hand van J.-B. Duroselle.⁵⁷ In zijn werk werden, voor het eerst op basis van uitsluitend Frans archiefmateriaal, de eerdere analyses van Michel, Jäckel, Paxton en Marrus bevestigd.

In 1983 verscheen het boek *Vichy–Auschwitz* van de Franse advocaat en historicus S. Klarsfeld.⁵⁸ Dit werk, dat in nauwe samenwerking met het CDJC tot stand kwam, bevat veel bronnenmateriaal. Op basis van Duitse en Franse documenten kwam Klarsfeld tot een aantal verreikende conclusies: de cruciale rol van René Bousquet⁵⁹, hoofd van de Franse politie vanaf april 1942, werd aangetoond; *hij* was degene die het initiatief nam de geïnterneerde joden uit de onbezette zone uit te leveren aan de Duitsers. Klarsfeld benadrukte dat Vichy *direct* betrokken was bij de deportaties naar Auschwitz. Hij ging daarmee een stap verder dan Marrus en Paxton. Zij lieten volgens Klarsfeld eveneens onvermeld dat het uiteindelijk de openlijke protesten in onbezette gebieden waren, met name van kardinalen en bisschoppen, die Vichy ertoe brachten medewerking aan verdere deportaties in september 1942 voorlopig op te schorten.⁶⁰ Kritieken⁶¹ op Klarsfelds tweedelige werk stelden dat een duidelijke centrale probleemstelling ontbrak en dat twee professies, die van historicus en jurist/aanklager, als het ware met elkaar vermengd werden. Omdat daardoor een zo objectief mogelijke historische verklaring wordt vertroebeld, kon deze omvangrijke studie veel vakhistorici niet helemaal overtuigen. Volgens Klarsfeld echter sprak het bronnenmateriaal voor zichzelf.⁶² Overigens waren hij en medestanders al vanaf begin jaren zeventig bezig met een campagne om

⁵⁶ Azéma, ‘Vichy et la mémoire savante: quarante-cinq ans d’historiographie’, 30; Peschanski, ‘Introduction: Parcours historiographique’, p. 11 noot 7 op p. 15.

⁵⁷ Jean-Baptiste Duroselle, *L’Abîme 1939–1945* (Paris: Imprimerie Nationale, 1982; herdruk in pocket onder de titel: *Politique étrangère de la France. L’Abîme 1940–1944*. Paris: Le Seuil, 1990). Dit boek was overigens reeds gepland als vervolg op zijn eerdere studie *La Décadence 1932–1939* (Paris: Imprimerie Nationale, 1979; herdruk in pocket onder de titel: *Politique étrangère de la France. La Décadence 1932–1939*. Paris: Le Seuil, 1983).

⁵⁸ Serge Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz: le rôle de Vichy dans la ‘solution finale’ de la question juive’ en France*, tome I: 1942 (Paris: Fayard, 1983), tome II: 1943–1944 (idem, 1985); geraadpleegd is de bijgewerkte Duitse uitgave in één band: *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der »Endlösung der Judenfrage« in Frankreich* (Nördlingen: Delphi Politik/Greno, 1989, uit het Frans vertaald door Ahlrich Meyer). De tweedelige Franse editie werd (zonder de documenten) in één band herdrukt onder de titel: *Vichy–Auschwitz. La ‘Solution finale’ de la Question juive en France*, als deel I van Serge Klarsfeld, *La Shoah en France* (Paris: Fayard, 2001). Mede in het kader van voorbereiding van processen in Duitsland tegen verantwoordelijken van de deportaties van joden in Frankrijk stelde Klarsfeld eerder de volgende bronnenpublicaties samen: *Die ‘Endlösung der Judenfrage’ in Frankreich: Deutsche Dokumente 1941–1944* (Paris/Köln: CDJC / S. Klarsfeld, 1977); *Le Mémorial de la Déportation des Juifs de France* (Paris: CDJC/Klarsfeld Foundation, 1978); *Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)* (Paris/New York: CDJC/Klarsfeld Foundation, z.j. [1979–80], 11 vols., gepubliceerd in zeer beperkte oplage).

⁵⁹ René Bousquet (1909–1993), secretaris-generaal van de Gendarmerie Nationale, onderhandelde in mei–juli 1942 namens de Vichy-regering met de Duitse autoriteiten te Parijs over de inzet van Franse politie bij de massale arrestatie en deportatie van joden. Mede onder invloed van Klarsfelds activiteiten als advocaat en zijn publicaties werd in de jaren tachtig een nieuw gerechtelijk onderzoek naar Bousquet ingesteld en een proces voorbereid. Kort voor het proces zou beginnen, werd Bousquet op 8 juni 1993 in zijn Parijse woning doodgeschoten. Vergel.: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, pp. 50–51, 55–57; Pascale Froment, *René Bousquet* (Paris: Stock, 1994); Julian Jackson, *France. The Dark Years 1940–1944* (Oxford/New York: Oxford University Press, 2001), p. 616.

⁶⁰ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* (1989), 12–13, 57, 161–165 met o.a. reacties op Marrus/Paxton, *Vichy France*, 218, 233, 260.

⁶¹ R.I. Cohen, ‘The Fate of French Jewry’, 172–174; Poznanski, ‘Vichy et les Juifs. Des marges de l’histoire au cœur de son écriture’, 62; Rousso, ‘Remembering Vichy’, 194.

⁶² Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* (1989), 15.

verantwoordelijken, zowel Duitsers als Fransen, voor de jodenvervolging in Frankrijk alsnog berecht en veroordeeld te krijgen.⁶³

In de jaren tachtig speelden nieuwe processen tegen voormalige SS-ers en collaborateurs, met name Klaus Barbie en Paul Touvier, een belangrijke rol in de omgang met Vichy.⁶⁴ Deze kenmerkte zich door toenemende aandacht voor de Franse collaboratie en de jodenvervolging. Vooral vanaf eind jaren zeventig nam de literatuur over dit onderwerp, zowel van Franse als buitenlandse onderzoekers, een enorme vlucht. Door grotere toegankelijkheid van overheidsarchieven werd in 1978 het *Institut d'Histoire du Temps Présent* opgericht, dat het werk van het CHDGM overnam en uitbreidde. De betekenis van Vichy en de collaboratie in de langere termijngeschiedenis van het twintigste-eeuwse Frankrijk kwam gaandeweg centraal te staan.⁶⁵ Al vanaf begin jaren zeventig was een Franse historische school ontstaan waarvan J.-P. Azéma, F. Bédarida en R. Rémond de belangrijkste grondleggers waren.⁶⁶ Tal van deelstudies verschenen over verschillende stromingen binnen de Vichy-staat en de reacties daarop in de Franse maatschappij, al dan niet in samenhang met de jodenvervolging. Zo ging een boek van F. Ogé over de leider van *Action française*, Charles Maurras, in hoeverre deze daadwerkelijk invloed had op Pétain en in welke mate hij zijn streven naar repressieve maatregelen in daden kon omzetten; ook verschenen omvangrijke biografieën van Pétain, Laval en Darlan.⁶⁷ Het door de Franse en Duitse vervolging opgeroepen verzet van joden en joodse organisaties werd grondig onderzocht door L. Lazare.⁶⁸ De economische politiek van Vichy werd onder de loep genomen door onder anderen de Amerikaan R.F. Kuisel.⁶⁹ De Franse historicus D. Peschanski stelde in diverse artikelen dat Vichy een 'modern autoritair regime' was en geen totalitaire staat. Hij onderzocht de verschillende stromingen binnen Vichy en constateerde, in het verlengde van Paxton, dat het bewind in wezen bestond uit

⁶³ Zie verzamelde persartikelen uit de jaren zeventig in Serge Klarsfeld (ed.), *Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)* (Paris/New York: CDJC/Klarsfeld Foundation, z.j.), deel 11; Serge Klarsfeld, 'Vorwort', in: Idem (Hg.), *Die 'Endlösung der Judenfrage' in Frankreich: Deutsche Dokumente 1941–1944* (Paris etc.: CDJC, 1977), pp. 7–8; Venita Datta, 'Klarsfeld, Serge (1935–)', in: Bertram M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946* (London/Westport Ct.: Aldwych Press/Greenwood Press, 1998), p. 206. René Bousquet (vermoord in 1993) en Jean Leguay (gestorven in 1989) werden nooit berecht.

⁶⁴ Oene van der Wal, 'De Franse omgang met het Vichy-verleden: botsende herinneringen', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdokumentatie '40-'45. Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), pp. 59–80. Barbie werd tot levenslang veroordeeld (1987) en overleed 78 jaar oud in gevangenschap in 1991.

⁶⁵ Het Institut d'Histoire du Temps Présent (IHTP) heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een onderzoeksinstituut waarbij het zeer contemporaine, zowel in de politieke en economische geschiedenis, als ook de internationale betrekkingen, belangrijker zijn geworden dan het onderzoek naar de tweede wereldoorlog zelf.

⁶⁶ Als eerste aanzet tot een nieuwe Franse historische school over Vichy-Frankrijk wordt beschouwd het door de Fondation nationale des sciences politiques georganiseerde congres *Le Gouvernement de Vichy et la révolution nationale*, dat in maart 1970 te Parijs plaatsvond en waaraan 120 historici en getuigen deelnamen. De bijdragen en discussies werden gepubliceerd: René Rémond (inleiding en uitvoerige conclusie), *Le Gouvernement de Vichy 1940–1942. Institutions et politiques* (Paris: Armand Colin/Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1972). De eerste belangrijke, omvattende synthese van een Frans historicus over de jaren van oorlog en bezetting in deze nieuwe Franse school was: Jean-Pierre Azéma, *De Munich à la Libération, 1938–1944* (Paris: Seuil, 1979), Eng. ed.: *From Munich to the Liberation 1938–1944* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). Vergel. Azéma, 'Vichy et la mémoire savante: quarante-cinq ans d'historiographie', 29; Henry Rousso, 'L'Institut d'Histoire du Temps Présent (Centre National de la Recherche Scientifique)', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdokumentatie '40-'45. Vijfde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 203–210.

⁶⁷ Frédéric Ogé, *Le journal "L'Action française" et la politique intérieure du gouvernement de Vichy* (Toulouse: Institut d'études politiques, 1984). Marc Ferro, *Pétain* (Paris: Fayard, 1987); Fred Kupferman, *Laval 1883–1945* (Paris: Balland, 1987; Paris: Flammarion, 1988); Jean-Paul Cointet, *Pierre Laval* (Paris: Fayard, 1993); Hervé Coutau-Bégarie, Claude Huan, *Darlan* (Paris: Fayard, 1989).

⁶⁸ Lucien Lazare, *La résistance juive en France* (Paris: Stock, 1987). Al eerder: Anny Latour, *La Résistance juive en France* (Paris: Stock, 1970); Eng. ed.: *Jewish Resistance in France, 1940–1944* (New York: Holocaust Library, 1981); David Diamant, *Les Juifs dans la Résistance française, 1940–1944 (avec ou sans armes)* (Paris: Le Pavillon, 1971); Jacques Ravine, *La Résistance organisée des Juifs en France, 1940–1944* (Paris: Julliard, 1973).

⁶⁹ Richard F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France: Renovation and Economic Management in the Twentieth Century* (New York etc.: Cambridge University Press, 1981); Fr. ed.: *Le Capitalisme et l'État en France. Modernisation et dirigisme au xxe siècle* (Paris: Gallimard, 1984); Azéma, 'Vichy et la mémoire savante', 32.

technocraten uit de upper class. Zij kregen, nu de bovenlaag van politici uit de Derde Republiek vrijwel geheel was weggevallen, ook officieel de macht in handen. Zo kwam de traditionele oligarchie van de grote families, die bewust een ambtelijke carrière boven een politieke hadden gekozen, weer naar voren.⁷⁰ Zij oefenden hun invloed uit door hun overwicht in de Franse bureaucratie. Peschanski ziet deze elite, vooral in de periode Darlan (begin 1941 tot april 1942), als modern en autoritair. *Modern* in die zin dat zij geloofden Frankrijk te kunnen omvormen in een post-industriële staat, gekenmerkt door economische groei, opvoeding en wetenschap; *autoritair* omdat deze bureaucratische elite zijn doeleinden wilde verwezenlijken door disciplineren van de samenleving. Vichy onderscheidde zich van totalitaire regimes doordat het geen één-partijstaat was; men pretendeerde bij de besluitvorming uit te gaan van christelijke beginselen en jongeren werden bijvoorbeeld niet gedwongen zich aan te sluiten bij één enkele jeugdorganisatie.⁷¹

In de tweede helft van de jaren tachtig vonden verschuivingen plaats in de prioriteiten van het onderzoek. De belangstelling voor de Vichy-periode werd zo groot dat H. Rouso zelfs van een obsessie sprak.⁷² In plaats van uitsluitend de staat en zijn politiek, werd de Franse samenleving tijdens Vichy object van onderzoek, vooral de houding van de Franse bevolking ten opzichte van degenen die door het regime als paria's werden beschouwd. Zo verschenen analyses over de ontwikkeling van de publieke opinie. Een goed voorbeeld daarvan is de studie van P. Laborie over het departement Lot in zuidwest-Frankrijk.⁷³ Hij onderscheidde zich van Marrus en Paxton door te stellen dat niet alleen ten aanzien van de joden, maar óók ten opzichte van het verzet lange tijd sprake was van onverschilligheid, traagheid en 'attentisme de distance' onder de bevolking.⁷⁴ Het was deze 'afwachtende, afstandelijke' houding die volgens hem het gebrek aan solidariteit met de joden verklaart, en niet in de eerste plaats het reeds bestaande, tamelijk milde volksantisemitisme. Volgens Laborie is het duidelijk dat de nationale identiteitscrisis – een centraal thema in zijn onderzoek – reeds met de Volksfrontcoalitie in 1936 begon en pas in 1946 met het einde van de door De Gaulle geleide voorlopige regering was uitgewerkt.

Hiermee kwam ook een tweede verschuiving tot stand: naast verbreding van thematiek, ook een breder tijdsperspectief. Ontwikkelingen werden niet langer in het geïsoleerde kader van uitsluitend de oorlogsjaren geplaatst. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het proefschrift van M. Margairaz, *L'État, la direction des finances et l'économie de France*, over het tijdvak 1932–1952.⁷⁵ Deze twee decennia markeren, aldus Margairaz, de geschiedenis van een omvorming van de economische en financiële elites naar wat hij noemt een nieuwe orthodoxie. In dit kader werd bijvoorbeeld de Franse onteigening van joodse ondernemingen tijdens de oorlogsjaren gezien als onderdeel van economische doelstellingen ten behoeve van een rationalisatie en modernisering van de industrie in het algemeen.⁷⁶

⁷⁰ Denis Peschanski (dir.), *Vichy 1940–1944. Archives de guerre d'Angelo Tasca* (Paris/Milano: CNRS/Fondation Giangiacomo Feltrinelli, 1986); zie vooral ook zijn bundel: Denis Peschanski, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), 44–45. Vergel. Paxton, *Vichy France*, 139–145, 259–267; H.L. Wesseling, 'L'État français: Pétain en de collaboratie van een a-politiek ambtenarenkorps', *Vrij Nederland*, 21 sept. 1974, p. 23.

⁷¹ Denis Peschanski, 'Vichy au singulier, Vichy au pluriel, une tentative avortée d'encadrement de la société (1941-1942)', *Annales*, mai-juin 1988, no. 3, pp. 639–661; Idem, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion*, 29–30, 44–45.

⁷² Rouso, *Vichy Syndrome*, 132 e.v.; Idem, 'Remembering Vichy', 194–196.

⁷³ Pierre Laborie, *Résistants, vichyssois et autres. L'évolution de l'opinion et des comportements dans le Lot de 1939 à 1944* (Paris: CNRS, 1980); Idem, *L'Opinion française sous Vichy* (Paris: Seuil, 1990).

⁷⁴ Laborie, *L'Opinion française sous Vichy*, aangehaald bij Poznanski, 'Vichy et les Juifs. Des marges de l'histoire au cœur de son écriture', p. 64 n. 48.

⁷⁵ Michel Margairaz, *L'État, les finances et l'économie. Histoire d'une conversion (1932–1952)* (Paris: Imprimerie nationale, 1991; 2 delen); de omslag vermeldt als titel *L'État, la direction des finances et l'économie de France*.

⁷⁶ Margairaz, *L'État*; zie voor een soortgelijke opvatting over de onteigening van joodse bedrijven ook: Henry Rouso, 'L'aryanisatie économique – Vichy, l'occupant et la spoliation des Juifs', *Yod. Revue des études hébraïques et juives modernes et contemporaines*, no. 15-16 (1982), pp. 41–80.

Vanaf begin jaren negentig: internationalisering en integratie

Nadat de collaboratie tot dan toe in een Frans nationaal kader was behandeld, verscheen in 1990 een studie van de historicus Y. Durand, hoogleraar aan de universiteit van Orléans, waarin een internationale vergelijking werd gemaakt van de bezettings- en collaboratie-politiek in de verschillende landen tussen 1938 en 1945. De aard van de ingestelde regimes werd bepaald door Hitlers oogmerken met de landen en door de situatie in elk land afzonderlijk. Ten aanzien van de collaboratie maakte Durand een onderscheid tussen twee typen: *collaboration* en *collaborationnisme*. Het eerste kwam voort uit de reeds bestaande conservatieve stroming die er – uit opportuniteit – bewust voor koos met de bezetter samen te werken. Het tweede type stond voor een ideologisch-fascistische minderheidsstroming die zich ook daadwerkelijk met het nationaal-socialisme wilde verbinden. Durand beschouwde Pétain in Frankrijk, Tiso in Slowakije, Nedic in Servië en Antonescu in Roemenië als vertegenwoordigers van de *collaboration*, terwijl Quisling in Noorwegen, Mussert in Nederland, Degrelle in (het Franstalige deel van) België, Szálasi in Hongarije en Pavelic in Kroatië de *collaborationnistes* vormden.⁷⁷ De auteur vergelijkt het Vichy-regime met andere regeringen die het nazisme gunstig gezind waren en komt tot de voor hem paradoxale conclusie dat de Duitsers er de voorkeur aan gaven zich te verzekeren van de steun van traditionele conservatieven, zoals Pétain, boven de echte fascistten! Volgens Durand heeft Vichy-Frankrijk de SS bij de deportatie van joden grotere diensten bewezen dan de meest overtuigende Franse fascistten.⁷⁸

Eveneens in 1990 vond onder leiding van het *Institut d'Histoire du Temps Présent* in Parijs een congres plaats, onder de titel *Vichy et les Français*.⁷⁹ Middelpunt daarbij was de wisselwerking tussen de Franse staat en de maatschappij, en vooral de mate van autonomie van die maatschappij ten opzichte van de staat. Dit congres, waarin de balans werd opgemaakt van twintig jaar geschiedschrijving, luidde een nieuwe, vijfde, fase in, waarbij in het institutionele onderzoek definitief een integratie tot stand kwam tussen het onderzoek naar Vichy in het algemeen en expliciet onderzoek naar het lot van de joodse bevolking in Frankrijk. De Vichy-politiek van 'uitsluiting' (*exclusion*) werd al vanaf tweede helft jaren tachtig door diverse onderzoekers voor het eerst als uitgangspunt gehanteerd bij de analyse van het Vichy-regime in zijn geheel.⁸⁰ Sindsdien hebben de studies zich verveelvoudigd.⁸¹ Deze zijn *enerzijds* gericht op de intermediaire structuren, zoals rechterlijke macht⁸², politie⁸³,

⁷⁷ Yves Durand, *Le nouvel ordre européen nazi. La collaboration dans l'Europe allemande (1938–1945)* (Bruxelles: Complexe, 1990), pp. 11–13, 243, 284, 294–297. Voor het conceptuele onderscheid tussen *collaboration* en *collaborationnisme*, zie ook: Robert Frank, 'Deutsche Okkupation, Kollaboration und französische Gesellschaft 1940–1944', in: Werner Röhr (Einleitung), *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik* (Berlin/Heidelberg: Hühig Verlagsgemeinschaft, 1994), pp. 87–100.

⁷⁸ Durand, *Le nouvel ordre*, 116–117, 214–223, 244–245; D. van Galen Last, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1990–1991', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 121–153, aldaar 122–123. Overigens, hoe verhelderend en verdienstelijk de internationaal-vergelijkende studie van Durand ook is voor wat betreft verschillende vormen van collaboratie, het thema jodenvervolgning komt slechts zeer zijdelings en kort ter sprake.

⁷⁹ De congresbijdragen werden gepubliceerd in de bundel *Le régime de Vichy et les Français*, onder redactie van François Bédarida en Jean-Pierre Azéma, m.m.v. Denis Peschanski en Henry Rousso (Paris: Fayard, 1992).

⁸⁰ Voorbeelden hiervan: Denis Peschanski, 'La répression anticommuniste dans le département de la Seine (1940–1942)', in: Idem (dir.), *Vichy 1940–1944, archives de guerre d'Angelo Tasca* (Paris/Milano: CNRS/Fondation Giangiacomo Feltrinelli, 1986), pp. 111–137; Idem, 'Du régime d'exception à "l'Assainissement national"', in: Jean-Pierre Rioux, Antoine Prost, Jean-Pierre Azéma (dir.), *Les Communistes français de Munich à Châteaubriant (1938–1941)* (Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1987), pp. 145–166; Denis Peschanski, 'Les camps français d'internement', in *L'Histoire* 129 (janvier 1990), pp. 104–109; Lawrence D. Kritzman (ed.), *Auschwitz and After. Race, Culture, and "the Jewish Question" in France* (New York/London: Routledge, 1995); Denis Peschanski, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946* (Paris: Gallimard, 2002).

⁸¹ Zie o.a.: Dick van Galen Last, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1995–1997', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), pp. 165–217, m.n. de paragraaf over Frankrijk op 185–186.

⁸² Jean-Pierre Royer, *Histoire de la justice en France: de la monarchie absolue à la République*. (Paris: P.U.F., 1995; 2001, 3ème éd.); Richard H. Weisberg, *Vichy Law and the Holocaust in France* (Amsterdam etc.: Harwood, 1996).

vakbondswezen⁸⁴ en de ambtenaren. Over het ambtelijk apparaat schreef M.O. Baruch een baanbrekend proefschrift dat in 1997 verscheen onder de titel: *Servir l'État français*.⁸⁵ *Anderzijds* richt het onderzoek zich op de samenstellende delen van de maatschappij, zoals bijv. ondernemers, de jeugd, vreemdelingen (m.n. Italiaanse en Spaanse gastarbeiders in land- en wijnbouw), hoogleraren en andere groepen.⁸⁶ Uit de Britse historische school kwamen fundamentele studies over houding, reacties en vooral het verzet van de bevolking in Vichy-Frankrijk.⁸⁷ Daarnaast kwam voor het grote publiek de rol van de Vichy-staat opnieuw onder de aandacht door de geruchtmakende processen van de jaren tachtig en negentig.

Ging het bij Barbie in 1987 nog om een Duitse SS-er in Frankrijk, waarbij overigens tijdens het proces de verzetsmythe nogmaals werd ontkracht, de definitieve veroordeling van Paul Touvier tot levenslang op 20 april 1994 (een affaire die al in 1972 was begonnen) hield de Fransen een pijnlijke spiegel voor, waarbij de Franse medeverantwoordelijkheid voor de moord op de joden in het volle daglicht kwam te staan. Immers, de *Milice*, waarvan Touvier een van de leiders was geweest, viel als para-militaire organisatie officieel binnen de Vichy-staat en was o.a. actief betrokken bij de deportaties en executies van joden. Touvier werd veroordeeld wegens medeplichtigheid aan moord op joodse gijzelaars. Hierna werd het beeld van de medeplichtigheid van de Franse overheid verder versterkt – nu ook onder het bredere publiek – door het proces tegen de, voor zover bekend laatste nog levende, hoge functionaris van het Vichy-regime: Maurice Papon. Hij was in de jaren 1942–'44 secretaris-generaal van de regio-prefectuur in Bordeaux geweest en werd verantwoordelijk gehouden voor het op transport stellen van 1.570 joden. Vlak voor het einde van de oorlog koos Papon de kant van het verzet en werd, evenals veel andere ambtenaren, 'Vichy-verzetsman' ('*vichystorésistant*'). Na de oorlog werd hij in functie gelaten, vervolgde zijn carrière als topambtenaar, stapte over naar de politiek en was uiteindelijk van 1978 tot 1981 minister van begrotingszaken onder

⁸³ Maurice Rajsfus, *La police de Vichy: les forces de l'ordre françaises au service de la Gestapo 1940–1944* (Paris: Le cherche midi, 1995); dit is overigens een meer polemische dan analytische studie. Zie voorts: Bernd Karsten, "*Gute Franzosen*". *Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993); Jean-Marc Berlière, *Le Monde des polices en France XIXe–XXe siècles* (Bruxelles: Complexe, 1996); Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski, 'Police et policiers parisiens face à la lutte armée', in: Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski (dir.), *Pouvoirs et polices au XXe siècle (Europe, États-Unis, Japon)* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 137–176; Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski (dir.), *La Police française entre bouleversements et permanences: 1930–1960* (Paris: La Documentation française, 2000); Jean-Marc Berlière avec Laurent Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration* (Paris: Perrin, 2001); Marie Vogel, Jean-Marc Berlière, 'Police, état et société en France', in: *Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Présent* 36 (Paris: IHTP, mars 1997); Simon Kitson, 'The police and the deportation of Jews from the Bouches-du-Rhône in August and September 1942', in: *Modern and Contemporary France*, vol. 5, nr. 3 (August 1997), pp. 309–318; Simon Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment: the French Police and the Vichy regime, 1940–1944', *Contemporary European History*, vol. 11, part 3 (Cambridge: Cambridge University Press, August 2002), pp. 371–390.

⁸⁴ Jean-Pierre Le Crom, *Syndicats nous voilà! Vichy et le corporatisme* (Paris: Ouvrières, 1995).

⁸⁵ Marc Olivier Baruch, *Servir l'État français. L'administration en France de 1940 à 1944* (Paris: Fayard, 1997).

⁸⁶ Zie bijv. de hoofdstukindeling van Philippe Burrin, *La France à l'Heure allemande, 1940–1944* (Paris: Le Seuil, 1993); Eng. ed.: *France under the Germans: Collaboration and Compromise*. Translated from the French by Janet Lloyd (New York: The New Press/Norton, 1996), Britse editie onder de titel: *Living with Defeat: France under the German Occupation, 1940–1944* (London: Arnold, 1996). Henry Rousso, 'L'économie: pénurie et modernisation', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *La France des années noires* (Paris: Seuil, 1993), deel 1, pp. 427–451; Alain Beltran, Robert Frank, Henry Rousso (dir.), *La vie des entreprises sous l'Occupation. Une enquête à l'échelle locale* (Paris: Belin, 1994); Annie Lacroix-Riz, *Industriels et banquiers français sous l'occupation: la collaboration économique avec le Reich et Vichy* (Préface de Jean Ziegler. Paris: Armand Colin, 1999); Pierre Giolitto, *Histoire de la Jeunesse sous Vichy* (Paris: Perrin, 1991).

⁸⁷ Harry Roderick Kedward, *Resistance in Vichy France: a Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone, 1940–1942* (Oxford: Oxford University Press, 1978); Idem, *Occupied France. Collaboration and Resistance 1940–1944* (Oxford: Blackwell, 1985); Idem, *In Search of the Maquis: rural resistance in southern France, 1942–1944* (Oxford: Clarendon Press, 1993); Idem and Roger Austin (eds.), *Vichy France and the Resistance. Culture and Ideology* (London: Croom Helm, 1985); John F. Sweets, *The Politics of Resistance in France 1940–1944: a History of the Mouvements Unis de la Résistance* (De Kalb, Illinois, 1976); Idem, *Choices in Vichy France; the French under Nazi Occupation* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1986); Julian Jackson, *France: the Dark Years, 1940–1944* (Oxford: Oxford University Press, 2001; 2003 paper back ed.), Part IV: 'The Resistance', pp. 383–523.

president Valéry Giscard d'Estaing. Pas in laatstgenoemd jaar werd zijn oorlogsverleden bekend.⁸⁸

Onder invloed van de stroom publicaties en de aandacht die de processen kregen, werd de jodenvervolgning definitief van een marginaal tot centraal onderwerp in elk werk over Vichy. De historiografische ontwikkeling die begin jaren zeventig was begonnen, zette zich in de jaren negentig in versterkte mate door. De integratie van wetenschappelijke geschiedschrijving over Vichy-Frankrijk en meer analytische studies over de joden in Frankrijk tijdens de oorlog werd bereikt. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn de werken van de Fransen A. Kaspi (1991) en M.O. Baruch (1996/1997), de Amerikaanse S. Zuccotti (1993), de Zwitser Ph. Burrin (1995) en de Israëliërs R.I. Cohen (1987), A. Cohen (1993) en R. Poznanski (1994).⁸⁹ Peschanski stelt dat deze omvangrijke en veelal hoogwaardige geschiedschrijving veel inzichten oplevert, maar vraagt zich tegelijk af in hoeverre er een neiging is ontstaan tot een te beperkte interpretatie van het begrip Franse Staat en een reducering daarvan tot uitsluitend zijn antisemitische politiek.⁹⁰ Hoewel het gevaar van een versmalde geschiedschrijving aanwezig is, geven de recente studies wel een diepgaander beeld van de interactie tussen de niet-joodse en joodse bevolkingsgroepen, zoals vooral in het werk van Zuccotti en A. Cohen naar voren komt. Zuccotti, die vooral de Franse omgevingsfactoren onderzocht, richtte zich – anders dan Marrus en Paxton – in hoofdzaak op de houding en reacties van de gewone bevolking. Zij trachtte een antwoord te geven op de vraag waardoor circa 250.000 joden de oorlog konden overleven. Ze constateerde dat de individuele Franse burgers na het begin van de deportaties een opmerkelijk milde en tegemoetkomende houding aannamen die weer gunstig was voor het op grote schaal kunnen onderduiken of ontsnappen van joden. Ze wijst er op dat velen in feite meehielpen een betrekkelijk veilige omgeving te creëren, door geen lastige vragen te stellen over een nieuw gezicht in het dorp of de wijk, en de andere kant op te

⁸⁸ Marc Chavannes, 'Het gespleten geweten van Frankrijk; afrekenen met een binnenlandse bezetter', *NRC Handelsblad*, 23 april 1994, Zaterdag Bijvoegsel, p. 3. Over Paul Touvier, zie: Laurent Greilsamer, Daniel Schneidermann, *Un certain Monsieur Paul. L'Affaire Touvier* (Paris: Fayard, 1989); François Bédarida (dir.), *Touvier, Vichy et le crime contre l'humanité. Le dossier de l'accusation* (Paris: Seuil, 1996); Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French, and the Jews* (New York: BasicBooks, 1993), pp. 342–343 n. 29. Over Maurice Papon, zie: Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz* (1989), 128, 152–153, 177, 184, 187, 295–302; Jean Bruno, Frédéric de Monicault, *L'Affaire Papon. Bordeaux, 1942–1944* (Paris: Tallandier, 1997); Gérard Boulanger, *Maurice Papon. Un technocrate dans la collaboration* (Paris: Seuil, 1994); Martin Sommer, 'Papon bracht vooral gaullisme in verlegenheid', *De Volkskrant*, 23 oktober 1999, p. 5; Robert O. Paxton, 'The Trial of Maurice Papon', *New York Review of Books*, 46/2 (16 december 1999), pp. 32–38; Van der Wal, 'Franse omgang met het Vichy-verleden', pp. 61–65, 71–77. In 1981 publiceerde het blad *Le Canard enchaîné* door Papon getekende orders tot deportatie van joden uit de regio Bordeaux. Papon werd in bescherming genomen door de socialistische president François Mitterand, die zelf ook in het begin van zijn carrière ambtenaar was geweest tijdens het Vichy-bewind. Na 16 jaar van juridische haarkloverij en vertragingstactieken vond van 8 oktober 1997 tot 2 april 1998 het proces tegen Papon plaats, eindigend met zijn veroordeling tot tien jaar gevangenisstraf wegens 'medepligtigheid aan misdaden tegen de menselijkheid'. Onmiddellijk na zijn veroordeling vluchtte hij naar Zwitserland, werd gearresteerd en uitgeleverd aan Frankrijk. Het vonnis werd in hoger beroep in 1999 bevestigd en Papon ging daadwerkelijk de gevangenis in. In 2002 gelastte een hof van beroep in Parijs zijn vrijlating omdat hij ernstig ziek zou zijn; een jaar later kreeg hij zijn pensioen terug, dat hem bij zijn veroordeling was afgenomen. Hij overleed, 96 jaar oud, in februari 2007. Papon is de enige hooggeplaatste, Franse overheidsfunctionaris geweest die expliciet wegens zijn actieve aandeel in de organisatie van de deportaties van joden werd berecht en veroordeeld.

⁸⁹ André Kaspi, *Les Juifs pendant l'Occupation* (Paris: Seuil, 1991; rééd. Paris: Points, 1997); Marc Olivier Baruch, *Le Régime de Vichy* (Paris: La Découverte, 1996; Dui. ed.: *Das Vichy-Regime. Frankreich 1940–1944*. Stuttgart: Reclam, 2000); Idem *Servir l'État français: l'administration en France de 1940 à 1944* (Paris: Fayard, 1997); Robert I. [Yerachmiel] Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish leadership during the Holocaust* (Bloomington/ Indianapolis: Indiana University Press, 1987); Asher Cohen, *Persécutations et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993); Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French, and the Jews* (New York: BasicBooks, 1993; tweede druk: Lincoln, Ne.: University of Nebraska Press, 1999); Philippe Burrin, *La France à l'heure allemande, 1940–1944* (Paris: Seuil, 1993/1995), Engelstalige ed.: *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York: The New Press/Norton, 1996); Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris: Hachette, 1994); hierziene Eng. ed.: *Jews in France during World War II* (Hanover NH/ Washington DC: University Press of New England/ Brandeis University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2001). Zie voor een karakterisering van deze nieuwe generatie studies ook: René Rémond, 'Préface', in: A. Cohen, *Persécutations et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy*, pp. i–ix, aldaar i–ii, en: Jacques Adler, 'The Jews and Vichy: Reflections on French Historiography', *The Historical Journal* 44 (2001), no. 4, pp. 1065–1082.

⁹⁰ D. Peschanski, 'Introduction: Parcours historiographique', in: Idem, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion*, 12–14. Vergel. Éric Conan et Henry Rousso, *Vichy: un passé qui ne passe pas* (Paris: Fayard, 1994), pp. 269–270.

kijken (door haar in positieve zin bedoeld) wanneer dat nodig was. Zuccotti plaatste dus de verklaring voor het relatief hoge percentage overlevenden in Frankrijk in vergelijking met andere landen, in een nationaal kader en concludeerde dat uiteindelijk de ‘onderbouw’ van omgevingsfactoren (dus *niet* het Vichy-regime) een doorslaggevende rol heeft gespeeld.⁹¹ A. Cohen ging op dezelfde materie in en de belangrijkste vernieuwende bijdrage van zijn studie ligt in de relatie tussen vervolgingsmaatregelen en de pogingen – in een wisselwerking tussen joodse en niet-joodse organisaties – tenminste een deel van de joden aan de toepassing van die maatregelen te onttrekken. Hij stelde dat de vervolging, om ten volle effectief te kunnen zijn, mede afhankelijk was van een zekere mate van bijval onder de Franse bevolking en niet alleen van de betrokkenheid van bestuur en politie in opdracht van de regering in Vichy. Omgekeerd hadden de joden alleen een kans om aan de Franse en Duitse vervolgings- en deportatiemaatregelen te ontkomen, wanneer zij op begrip en hulp konden rekenen onder de Franse bevolking. Cohen kwam tot de conclusie dat de joden voor hun overleven uiteindelijk afhankelijk waren van de Franse publieke opinie.⁹²

Een heel eigen plaats in de geschiedschrijving over Vichy-Frankrijk wordt ingenomen door het omvangrijke werk van H. Amouroux dat van 1976 tot 1993 in tien delen verscheen.⁹³ Dit werk maakt deel uit van een stroming, die zich – in weerwil van de benadering van Paxton – feitelijk laat invoegen in de continuïteit van theses van Aron uit de jaren vijftig. Het werk van Amouroux is voornamelijk beschrijvend en wordt door critici als buitengewoon aanvechtbaar, eigenzinnig en (te) populair-wetenschappelijk beschouwd. Publicaties in dit genre bieden soms een gedeeltelijk ‘rehabiliterend’ beeld van het Vichy-regime.⁹⁴

In februari 1993 kondigde de Franse regering echter aan dat in het vervolg de zestiende juli (de dag van de grote Parijse razzia in 1942) een nationale herdenkingsdag zou zijn voor de joodse en andere raciale slachtoffers van de Vichy-politiek. Ook werd toen bepaald dat – voor zover niet al geschied – er monumenten moesten worden opgericht op alle plaatsen en in elk departement in het hele land waar joden voor hun deportatie gevangen waren gehouden, zoals Vélodrome d’Hiver in Parijs. Twee jaar later, 16 juli 1995, verklaarde de nieuw gekozen president, Jacques Chirac, als eerste Frans staatshoofd publiekelijk dat Frankrijk de volle verantwoordelijkheid op zich moest nemen voor haar aandeel in de vervolging en deportatie van de joden.⁹⁵ Juist omdat Franse overheidsinstanties ook een essentiële rol hadden gespeeld in de economische kant van de jodenvervolging, ging in het onderzoek veel aandacht uit naar het verloop van de onteigening van joodse bedrijven, de roof van joods particulier eigendom, restitutie en rechtsherstel na de oorlog. Veel van dit onderzoek werd in opdracht van de Franse regering door een onafhankelijke studiec commissie uitgevoerd.⁹⁶ Uiteindelijk nam het

⁹¹ Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French, and the Jews* (New York: BasicBooks, 1993), pp. 165–166, 227–246, 287–289. Voor een soortgelijke constatering van een contrast tussen ‘het toenmalige officiële Frankrijk’ en ‘de gewone Fransen’, zie het schrijven van de joodse Nederlander Edward Cohen, die de jaren van oorlog en bezetting in Frankrijk overleefde, ‘Over Frankrijk’, *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 2 maart 2001 / 7 adar 5761, p. 17.

⁹² Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l’Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993).

⁹³ Henri Amouroux, *La grande histoire des Français sous l’occupation* (10 vols., Paris: Robert Laffont, 1976-1993) vanaf deel 9 (1991) verschenen onder de hoofdtitel: *La grande histoire des Français après l’occupation*.

⁹⁴ Dit geldt bijv. voor François-Georges Dreyfus, *Histoire de Vichy: Vérités et Légendes* (Paris: Perrin, 1991). Vergel. Azéma, ‘Vichy et la mémoire savante’, p. 33 noot 44 op p. 42; Philippe Burrin, ‘Le phénomène Amouroux’, in: *L’Histoire*, no. 123 (juin 1989), pp. 68–69; Peschanski, ‘Introduction: Parcours historiographique’, *Vichy 1940–1944* (1997), pp. 12–14; Van Galen Last, ‘Recensie-artikel’, *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Negende Jaarboek* (1998), pp. 185–186.

⁹⁵ David Weinberg, ‘France’, in: David S. Wyman (ed.), *The World reacts to the Holocaust* (Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1996), pp. 3–44, aldaar 38–39; Annette Wieviorka, *Déportation et génocide: Entre la mémoire et l’oubli* (Paris: Plon, 1992); Idem, ‘Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II’, in: Alvin H. Rosenfeld (ed.), *Thinking about the Holocaust: After Half a Century* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1997), pp. 273–299, aldaar 293; Michel Winock, *La France et les Juifs. De 1789 à nos jours* (Paris: Seuil, 2004), 349. Zie verder de recente publicaties en activiteiten van het CDJC te Parijs: www.memorialdelashoah.org.

⁹⁶ Jean Mattéoli (dir.) et al., *La spoliation des Juifs de France* (Paris: Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France/ La Documentation française, 1999); Idem (dir.), *Mission d’études sur la spoliation des Juifs de France, Rapport général* (ibid., 2000). In totaal werden tien onderzoeksrapporten gepubliceerd door de Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France; zie ook: www.ladocfrancaise.gouv.fr; Idem (dir.), *Guide des recherches dans les archives des spoliations et des*

Fransen parlement in maart 2000 een wet aan volgens welke de genoemde jaarlijkse nationale dag ter herdenking van de jodenvervolgning definitief werd vastgelegd.⁹⁷

Door dit alles is de Vichy-periode een symbool en algemeen ijkpunt geworden in het hedendaagse Frankrijk. Daarbij laat deze periode, volgens Rousso, zien hoe een lange Rooms-katholieke en deels monarchistische traditie stond tegenover het secularisme en liberalisme dat een erfenis is van de Verlichting en de Franse revolutie. Pétain vertegenwoordigde voor een conservatieve, grote minderheid de contra-revolutie tegen de idealen van het universalisme, een contra-revolutie van rechts die slechts één maal – en wel in de jaren 1940-1944 – daadwerkelijk aan de macht kwam. Sindsdien wordt in Franse debatten over kwesties als natie versus maatschappij, hiërarchische systemen versus egalitarisme, staat versus individu of uitsluiting versus integratie, vaak verwezen naar Vichy. Bij alle discussies waar de Franse identiteit in het geding is, is Vichy in de collectieve herinnering ontstaan als het belangrijkste voorbeeld van een oorlog van Fransen tegen Fransen.⁹⁸

Naast de enorme groei van de geschiedschrijving over Vichy-Frankrijk door Franse historici, is ook het recentere werk van buitenlandse onderzoekers te noemen. Enerzijds zijn er publicaties over de Duitse vervolgers in het algemeen (*Tätergeschichte, Perpetrator history*) die deels ook betrekking hebben op Frankrijk. Het gaat daarbij vooral om het functioneren van personen in de verschillende echelons van de bezettings- en vervolgingspolitiek. Voorbeelden van studies die in dit verband voor Frankrijk vooral genoemd kunnen worden, zijn het omvattende boek van U. Herbert over Werner Best (1996), de dissertaties van C. Steur en B. Lambauer over resp. Theodor Dannecker (1997) en Otto Abetz (2001), het algemene overzichtswerk van P. Longerich (1998), alsmede de boeken van A. Meyer (2000, 2005).⁹⁹ Anderzijds zijn er de nieuwe boekpublicaties en bundels over

restitutions (ibid., 2000). Vergel. Philippe Verheyde, *L'aryanisation des grandes entreprises juives sous l'Occupation: contraintes, enjeux, pouvoirs*. Thèse de doctorat en histoire, sous la direction de Michel Margairaz, soutenue en décembre 1997 à l'Université de Paris VIII, et de l'ouvrage qui en découle: *Les Mauvais comptes de Vichy, l'aryanisation des entreprises juives* (Paris: Perrin, avril 1999); Idem, 'L'aryanisation économique: le cas des grandes entreprises', *Le Monde juif. Revue d'histoire de la Shoah* no.168 (Paris: CDJC, 2000), pp. 7–30. Jean-Marc Dreyfus, *Pillages sur ordonnances. Aryanisation et restitution des banques en France, 1940–1953* (Paris: Fayard, 2003). Voorts werd alle Franse wet- en regelgeving met betrekking tot jodenvervolgning en naoorlogs rechtsherstel (periode 1940–1999) systematisch in kaart gebracht: Claire Andrieu (dir.) avec la participation de Serge Klarsfeld et d'Annette Wiewiorka et la collaboration d'Olivier Cariguel et de Cécilia Kapititz, *La Persécution des Juifs de France 1940–1944 et le Rétablissement de la Légimité républicaine. Recueil des textes officiels 1940–1999* (Paris: La Documentation française/Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France, Président: Jean Mattéoli; 2000; boekuitgave en CD-rom).

⁹⁷ Jean-Marc Dreyfus, "Ami, si tu tombes..." *Les déportés résistants des camps au souvenir 1945–2005* (Paris: Perrin, 2005), pp. 201–202.

⁹⁸ Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours* (Paris: Seuil, 1990², 1e druk 1987); Eng. ed.: *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944* (Cambridge Mass./London: Harvard University Press, 1991), 297–306; Idem, 'Remembering Vichy', 195–196. Voor Rousso's recentere opvattingen over dit onderwerp, zie: Henry Rousso, *La Hantise du passé* (Paris: Seuil, 1998). Zie verder: Éric Conan et Henry Rousso, *Vichy: un passé qui ne passe pas* (Paris: Fayard, 1994), Eng. ed.: *Vichy, an ever-present past* (Hanover, NH/London: University Press of New England, 1998); Michael R. Marrus, 'Coming to terms with Vichy', *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995), 23–41; Christiane Florin, *Philippe Pétain und Pierre Laval: das Bild zweier Kollaborateure im französischen Gedächtnis. Ein Beitrag zur Vergangenheitsbewältigung in Frankreich von 1945 bis 1995* (Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1997); Michel Winock, *La France et les Juifs. De 1789 à nos jours* (Paris: Seuil, 2004), pp. 351–385; hoofdstuk 16: *Le grand malaise des années 2000, en Conclusion*.

⁹⁹ Ulrich Herbert, *Best: biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger, 1996), m.n. hoofdstuk IV: 'Frankreich', pp. 251–322; Claudia Steur, *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der "Endlösung"* (Essen: Klartext Verlag/Universität Tübingen, 1997), ook hier vooral het hoofdstuk over Frankrijk: pp. 45–91; Barbara Lambauer, *Otto Abetz et les Français ou l'envers de la Collaboration* (Thèse de doctorat, Paris: Centre d'Histoire de l'Europe du vingtième siècle (Chevs), Sciences Po., 2001), Idem, 'Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich (1940–1942)', in: *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte* 53. Jahrgang, Heft 2 (April 2005), pp. 241–273; Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München/Zürich: Piper, 1998), voor Frankrijk, zie pp. 273–278, 434–440, 493–499, 548–553, 562–563; Ahlrich Meyer, *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940–1944. Widerstandsbekämpfung und Judenverfolgung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000); Idem, "'Nach dem Osten": die deutsche Militärverwaltung und der Beginn der Deportation der Juden aus Frankreich', in: Wolf Kaiser (Hg.), *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden* (Berlin/München, 2002), pp. 186–203; Idem, *Täter im Verhör. Die "Endlösung der Judenfrage" in Frankreich 1940–1944*

Frankrijk in het algemeen of het bredere tijdsperspectief van vóór, tijdens en na de tweede wereldoorlog met daarin ook een of meer tekstdelen gewijd aan Vichy en de jodenvervolging.¹⁰⁰ Een voorbeeld bij uitstek daarvan is het werk van de Britse historicus J. Jackson (2001/2003).¹⁰¹

1.2.2 België¹⁰²

De eerste jaren na de oorlog tot midden jaren zestig

Zowel de oorlogsjaren in het algemeen als de jodenvervolging in het bijzonder zijn in België lange tijd een ondergeschoven onderzoeksterrein geweest.¹⁰³ Hiervoor zijn meerdere redenen te noemen. Allereerst eiste onmiddellijk na de oorlog de koningskwestie alle aandacht op. Koning Leopold III, die ook opperbevelhebber van het Belgische leger was, had bij het begin van de Duitse bezetting in mei 1940 gekozen voor krijgsgevangenschap. Na de bevrijding werd hij voorlopig vervangen door prins-regent Karel, graaf van Vlaanderen. De terugkeer van Leopold op de troon bleef na de bevrijding een omstreden zaak, die zich nog jarenlang voortsleepte. Op 12 maart 1950 werd een volksstemming over de kwestie gehouden, waarbij 57,7 procent van de bevolking voor terugkeer van Leopold op de troon bleek. Deze meerderheid werd door de Waalse, liberale en linkse groepen der bevolking als onvoldoende beschouwd voor een koning aller Belgen. De protesten namen toe, stakingen braken uit, nabij Luik werden drie demonstranten door de Belgische politie doodgeschoten. Toen op 1 augustus 1950 een mars van duizenden arbeiders op Brussel dreigde en het land op de rand van een burgeroorlog leek te staan, deed Leopold definitief afstand van zijn recht op het

(Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005). Verder: Mary Felstiner, 'Alois Brunner: Eichmann's Best Tool', in: H. Friedlander, S. Milton (eds.), *Simon Wiesenthal Center Annual*, vol. 3 (Los Angeles/New York: Simon Wiesenthal Center, 1986), pp. 1–46; Idem, 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France', in: *Holocaust and Genocide Studies* vol. 2, nr. 1 (Oxford/New York: Pergamon Press, 1987), pp. 21–47, Fr. ed.: 'Commandant de Drancy: Alois Brunner et les Juifs de France', in: *Le Monde juif*, vol. 128 (Paris: CDJC, 1987), pp. 143–172; John P. Fox, 'German Bureaucrat or Nazified Ideologue? Ambassador Otto Abetz and Hitler's Anti-Jewish Policies 1940–44', in: Michael Graham Fry (ed.), *Power, Personalities and Policies: Essays in Honour of Donald Cameron Watt* (London: Frank Cass, 1992), pp. 175–232.

¹⁰⁰ Michel Winock, *La France et les juifs. De 1789 à nos jours* (Paris: Seuil, 2004), hoofdstukken 10 en 11; Marc-Olivier Baruch, *Le régime de Vichy* (Paris: La Découverte, 1996); Duitse uitgave: *Das Vichy-Regime: Frankreich 1940–1944* (Stuttgart: Reclam, 2000); Philippe Burrin, *La France à l'heure allemande, 1940–1944* (Paris: Seuil, 1993); American ed.: *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York: The New Press/Norton, 1996); British ed.: *Living with Defeat: France under the German Occupation, 1940–1944* (London: Arnold, 1996); Bernd Kasten, "Gute Franzosen". *Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940–1944* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993), pp. 47–48, 66, 70–72, 95–104, 109, 166–175.

¹⁰¹ Julian Jackson, *France: the Dark Years, 1940–1944* (Oxford: Oxford University Press, 2001; first paper back ed. 2003), over Vichy en de joden, aldaar pp. 215–219, 354–381 (hoofdstuk 15) en *passim*, zie Index: Jews.

¹⁰² Voor overzichten van de voornaamste geschiedschrijving over jodenvervolging in België, zie: Jean-Philippe Schreiber, Rudi Van Doorslaer, 'Bibliographie sélective de l'histoire des Juifs de Belgique 1918–1945', in: Rudi Van Doorslaer et al. (éds.), *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945* (Bruxelles: Centre de recherche et d'études historiques de la seconde guerre mondiale, 1994), pp. 225–240; Dan Michman, 'Research on the Holocaust in Belgium and in General: History and Context', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 3–38; Jan De Volder, Lieve Wouters, 'Van binnen weent mijn hart.' *De vervolging van de Antwerpse joden* (Antwerpen: Standaard, 1999), pp. 11–16, 143–146; Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880–1944)* (Tielt: Lannoo, 2000), pp. XXXI–XLV; Jean-Philippe Schreiber (dir.), *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique* (Bruxelles: de Boeck Université, 2002); Jean-Philippe Schreiber, 'Belgium and the Jews under Nazi Rule: Beyond the Myths', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 469–488; Rudi Van Doorslaer, Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), de Inleiding, pp. 8–22. Maxime Steinberg, 'Avant-propos', in: Idem, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)* (Bruxelles: Complexe, 2004), pp. 9–32. Dirk Luyten, 'Belgium', 41 pagina's op internet: <http://www.esf.org/articles/68/Belgium.pdf>, geraadpleegd op 28-04-2004 en 18-5-2005.

¹⁰³ Herman Balthazar, 'België onder Duitse bezetting, 10 mei 1940–8 september 1944', in D.P. Blok et al. (red.), *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15: *Nieuwste Tijd* (Bussum/Haarlem: Fibula/Van Dishoeck, 1982), pp. 29–53, aldaar 29; vergel. beredeneerde bibliografie op 461–489, m.n. 463–464; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980. Twee eeuwen Nederland en België* (2 delen; Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1986), deel 2, p. 432.

koningschap. Zijn zoon Boudewijn volgde hem op.¹⁰⁴ Een andere gevoelige kwestie in België, die eveneens te maken had met de taalkwestie en de tijdens de bezetting verscherpte Vlaams-Waalse tegenstelling, was de zuivering en berechting van collaborateurs. Deze nam in de ogen van veel Vlamingen de vorm aan van een francophone wraak. Hierdoor bleef de erfenis van en herinnering aan de bezettingsjaren nog jarenlang een gevoelige, sterk gepolitiseerde kwestie die als splijtzwam fungeerde en daarom onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek blokkeerde.¹⁰⁵ Een derde reden voor uitblijven van dit laatste was dat geschiedschrijving over de *eerste* wereldoorlog nog tot ver in de jaren vijftig toonaangevend was. Met betrekking tot de jodenvervolging in België werd eveneens lange tijd zeer weinig onderzoek verricht. In het eerste algemene werk over België tijdens de bezetting, het kort na de bevrijding verschenen vierdelige *La Belgique sous les Nazis* van de journalisten P. Delandsheere en A. Ooms, wordt weinig aandacht besteed aan de vervolging.¹⁰⁶ Dit had enerzijds te maken met het feit dat van alle joden in België aan de vooravond van de Duitse bezetting slechts minder dan tien procent ook de Belgische nationaliteit bezat. Anderzijds was het onderwerp minder beladen dan bijvoorbeeld in Nederland, omdat er net als in Frankrijk naar verhouding veel meer overlevenden waren. Lange tijd moest, wat betreft publicaties over de jodenvervolging, vooral worden teruggegrepen op het beknopte onderzoeksrapport dat in 1947 in opdracht van de Belgische regering was opgesteld.¹⁰⁷

Tweede helft jaren zestig tot begin jaren tachtig

Pas in de tweede helft van de jaren zestig kwam de geschiedschrijving over de jaren 1940–1945 op gang en daarmee ook die over het lot van de joden. Zo verscheen in 1965 vanuit het enkele jaren eerder opgerichte Brusselse *Centre national des hautes études juives* (CNHEJ) een bronnenuitgave met uitvoerige inleiding over de reacties van Belgische overheid en bevolking op de jodenvervolging tijdens de bezetting. In deze publicatie ging de aandacht vooral naar het verzet en de pogingen van Belgische autoriteiten en katholieke leiders om bij de bezetter te interveniëren ten gunste van de joden. De mate van en wijze waarop Belgische overheidsinstanties meewerkten bij tenuitvoerlegging van anti-joodse maatregelen kwamen

¹⁰⁴ Jean Stengers, *Leopold III et le gouvernement: les deux politiques belges de 1940; aux origines de la question royale* (Paris/Gembloux: Duculot, 1980); Paul Theunissen, *1950: ontknoping van de koningskwestie* (Antwerpen: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1984). Als 'definitief standaardwerk' over dit lang omstreden onderwerp geldt de omvangrijke studie van Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold III: de Koning, het land, de oorlog* (Tielt: Lannoo, 1994). Vergel. 'Iederéén zou moeten liegen! José Gotovitch en Rudi Van Doorslaer in gesprek met Jan Velaers en Herman Van Goethem over hun recente studie Leopold III, de Koning, het land, de oorlog', in: '30-'50. *Berichtenblad van het Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, nr. 25 (januari 1995), pp. 29–32.

¹⁰⁵ Luc Huyse, Steven Dhondt, met Paul Depuydt, Kris Hoflack, Ingrid Vanhoren, *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België 1942–1952* (Leuven: Kritak, 1991), Fr. ed., *La répression des collaborations 1943–1952: un passé toujours présent* (Bruxelles: CRISP, 1993); Luc Huyse, Kris Hoflack, *Onverwerkt verleden. Een naschrift*. Cahier no. 2 van het Instituut Recht en Samenleving, Faculteit Rechtsgeleerdheid, KU Leuven 1994; 63 p. (over de verschillen tussen België en Nederland, zie pp. 46–52); B.G.J. (Bob) de Graaff, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', in: J.P.B. Jonker et al. (red.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 95–108, aldaar 104; Martin Conway, 'Justice in Post-War Belgium. Popular Passions and Political Realities', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis (BEG)/Cahiers d'Histoire du Temps Présent (CHTP)*, no. 2 (mei 1997), pp. 7–34 met Nederlandse en Franse samenvatting op pp. 273–275; José Gotovitch, Chantal Kesteloot (dir.), *Collaboration, répression. Un passé qui résiste* (Bruxelles: Labor, 2002).

¹⁰⁶ Paul Delandsheere, Alphonse Ooms, *La Belgique sous les Nazis*, deel I: 1940–1941 (Bruxelles: Éd. Universelle, 1946); deel II: 1942 (idem 1946); deel III: 1943 (idem 1947), deel IV: 1944 (idem 1948). Dit werk was gebaseerd op journalistieke dagboeknotities uit de bezettingsjaren. De jodenvervolging werd pas voor het eerst genoemd in juni 1942 naar aanleiding van invoering van de jodenster.

¹⁰⁷ Royaume de Belgique, Ministère de la Justice, Commission des Crimes de Guerre (Antoine Delfosse et al.), *Les Crimes de Guerre commis sous l'occupation de la Belgique 1940–1945: La persécution antisémite* (Liège: Georges Thone éd., 1947); Ned. ed.: Koninkrijk België, Ministerie van Justitie, Commissie voor Oorlogsmisdaden, *De Oorlogsmisdaden bedreven gedurende de bezetting van het Belgisch grondgebied 1940–1945: De Jodenvervolging in België* (Luik: Georges Thone uitgever, 1948; 47 p.). Vergel. idem, *De Oorlogsmisdaden bedreven gedurende de bezetting van het Belgisch grondgebied 1940–1945: het folteringskamp Breendonk* (Luik: Georges Thone, 1949; 102 p.).

echter in het geheel niet aan bod.¹⁰⁸ In 1969 werd het Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog opgericht, waarvan in 1996 de functie werd uitgebreid en de naam werd veranderd in Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA).¹⁰⁹ Dit centrum in Brussel vervult een soortgelijke functie als het Franse CHDGM (het latere *Institut d'Histoire du Temps Présent*) in Parijs en het Rijksinstituut (later: Nederlands Instituut) voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. Vanuit het Brusselse centrum kwam een aantal gedegen studies tot stand, maar deze hadden aanvankelijk geen betrekking op de jodenvervolging. Zo verscheen het pionierswerk van J. Gérard-Libois en J. Gotovitch over de Duitse inval en eerste zeven bezettingsmaanden in België. A. De Jonghe publiceerde een doorwrochte studie over het ontstaan van de koningskwestie in relatie tot de aard van het bezettingsregime.¹¹⁰ Degelijk onderzoek naar de top van het Belgisch ambtelijk apparaat werd gedaan door M. van den Wijngaert.¹¹¹ Een belangrijke bijdrage uit deze periode van de kant van het CNHEJ was een monografie over het joodse verzet in België.¹¹²

Vanaf midden jaren zeventig werd, vooral onder invloed van het Parijse CDJC en de activiteiten van de Franse advocaat S. Klarsfeld, ook in België meer onderzoek verricht naar de jodenvervolging. Overigens verliep dit in de praktijk gescheiden van het Brusselse Navorsings- en Studiecentrum, net zoals het onderzoek door het CDJC naar jodenvervolging in Frankrijk lange tijd los stond van het CHDGM. Doel van het onderzoek naar de vervolging in België was in eerste instantie vooral de belangrijkste Duitse verantwoordelijken van de deportaties alsnog voor het gerecht te brengen. In nauwe samenwerking met Klarsfeld, CDJC-onderzoeker J. Billig en de Vereniging van joodse gedeporteerden en rechthebbenden in België (voorzitter: Maurice Piore), spande de Belgische historicus Maxime Steinberg zich tussen 1975 en 1981 hiertoe in. Dit leidde na veel moeite tot de berechting en veroordeling van de voormalige *SS-Judenreferent* in België, Kurt Asche, door de West-Duitse justitie in juli 1981. Ook publiceerde Steinberg in samenwerking met Klarsfeld en Billig in het kader van het gerechtelijk vooronderzoek en de procesvoering een bronnenpublicatie en een studie, waarin de beantwoording van de schuldvraag ten aanzien van de *Endlösung* in België centraal stond.¹¹³

¹⁰⁸ Betty Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale, 1940–1944* (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université libre de Bruxelles/Centre national des hautes études juives [CNHEJ], 1965).

¹⁰⁹ Franse naam: Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines (afgekort: CEGES).

¹¹⁰ Jules Gérard-Libois, José Gotovitch, *L'an 40: la Belgique occupée* (Bruxelles: CRISP, 1971). Albert De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België (1940–1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, deel 1: *Koningskwestie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei–19 november 1940)* (Antwerpen/Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1972). Het geprojecteerde tweede deel verscheen niet. Tijdens het vervolgonderzoek van De Jonghe bleek namelijk dat de aandacht vooral diende uit te gaan naar de jarenlange strijd tussen leger en SS om de heerschappij in het bezettingsregime. Zijn onderzoek resulteerde in de artikelenreeks: 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1940–1944)', in 5 delen in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog): III (dec. 1974), pp. 9–82; IV (dec. 1976), 5–151; V (dec. 1978), 5–175; VII (april 1982), 97–186; VIII (okt. 1984), 5–211. Franse editie in: *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale* III, IV, V, VII, VIII (Bruxelles: Centre de Recherches et d'Études historiques de la Seconde Guerre mondiale, 1974–1984).

¹¹¹ Mark van den Wijngaert, *Het beleid van het comité van de secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting, 1940–1944* (Proefschrift. Brussel: Paleis der Akademiën, 1975).

¹¹² Lucien Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique, 1942–1944* (Bruxelles: CNHEJ/Université Libre de Bruxelles, 1973); Idem, 'Jewish Rescue Activities in Belgium and France', in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 603–615.

¹¹³ Serge Klarsfeld, Maxime Steinberg (Hrsg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente* (Paris: CDJC, 1980); Maxime Steinberg, *Le Dossier Bruxelles–Auschwitz. La police SS et l'extermination des Juifs de Belgique* (Bruxelles: Comité Belge de Soutien à la partie civile dans le procès des officiers SS Ehlers, Asche, Canaris, responsables de la déportation des Juifs de Belgique, octobre 1980), met een bijdrage van Joseph Billig, 'Expertise historique dans la procédure judiciaire contre Ehlers, Canaris, Asche', pp. 165–181. Ned. ed.: *Dossier Brussel–Auschwitz: de SS-politie en de uitroeiing van de joden* (Brussel: Steuncomité voor de burgerlijke partij etc., april 1981). Zie verder de persdocumentatie over het proces, afgedrukt in: Serge Klarsfeld, Maxime Steinberg, *Memoriaal van de deportatie der Joden uit België* (Brussel/New York: Vereniging der Joodse weggevoerden in België/Beate Klarsfeld Foundation, tweede druk 1992 [eerste druk 1982]), pp. 595–632.

De jaren tachtig en negentig

In de jaren tachtig kregen de gebeurtenissen in België tijdens de tweede wereldoorlog meer aandacht bij het grote publiek door een reeks televisieprogramma's, gepresenteerd door de onderzoeksjournalist Maurice de Wilde. De serie ging vergezeld van publicatie van een tiendelig overzichtswerk dat, naast de militaire gebeurtenissen en het verzet, vooral uitvoerig inging op wat veelal wordt genoemd de politiek van 'het minste kwaad', alsmede het gevoelige onderwerp van de collaboratie.¹¹⁴ Opmerkelijk is dat in deze serie de jodenvervolgning weinig aandacht kreeg.¹¹⁵ Dit gold eveneens voor een boek over de Belgische politie tijdens de bezetting.¹¹⁶

Een definitieve doorbraak in het historisch onderzoek naar de jodenvervolgning in België kwam tot stand met het driedelige hoofdwerk van M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, verschenen tussen 1983 en 1987. In deze pioniersstudie werden voor het eerst nauwkeurig de vervolging, deportatie en het verzet van de joden in België beschreven.¹¹⁷ Critici stelden dat het werk van Steinberg weliswaar omvattend, gedetailleerd en zeer informatief is, maar vanuit een (eenzijdig) marxistisch perspectief en in een sterk moreel geladen stijl is geschreven. Toch was zijn werk baanbrekend en uitgangspunt voor deelstudies van andere onderzoekers.¹¹⁸ Zo deed R. Van Doorslaer pioniersonderzoek naar het linkse politieke engagement van een deel van de joodse immigranten vóór de oorlog en publiceerde S. Brachfeld in 1989 een boek gewijd aan de AJB-kindertehuizen tijdens de bezetting. Aanleiding hiervoor was het opmerkelijke feit dat honderden joodse kinderen lange tijd legaal waren ondergebracht in kindertehuizen en geregistreerd stonden bij de Duitse politie. Niettemin echter konden zij nog vlak voor de geplande ophaalacties in 1944 onderduiken.¹¹⁹ Eveneens in 1989 vond op initiatief van de historicus D. Michman in Israël een internationaal congres plaats over de Shoah in België. De bijdragen van Belgische, Franse en Israëlische onderzoekers gaven niet alleen inzicht in de stand van zaken en historiografische ontwikkelingen, maar reikten ook nieuwe onderzoeksvragen en -resultaten aan.¹²⁰ Een van

¹¹⁴ A. Verhulst et al. (red.), *België in de Tweede Wereldoorlog*, delen I–VI en VIII–X (Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1981–1990); deel VII, d.w.z. het geprojecteerde tweede deel over de collaboratie, verscheen tot nu toe niet.

¹¹⁵ Het betreft: H. Vandevijver, R. Van Doorslaer, E. Verhoeyen, *Het Verzet (II)*; deel 6 van *België in de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Kapellen: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1988), pp. 46–55.

¹¹⁶ W.J.D. Van Geet, *De Belgische Rijkswacht tijdens de Duitse bezetting, 1940–1944* (Antwerpen/Amsterdam, Kapellen: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1985).

¹¹⁷ Maxime Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel I *La question juive 1940–1942* (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1983); deel II *1942: les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique* (idem, 1984); deel III *La traque des Juifs 1942–1944* (2 banden, tevens de handelseditie van het proefschrift van de auteur; idem, 1986). Deze uitsluitend Franstalige uitgave werd overigens voorafgegaan door twee publicaties van dezelfde auteur, die zowel in Nederlands als Frans verschenen: *Uitroeiing, redding en verzet van de joden in België*, periodiek van documentatie nr. 4 (Brussel: Schneeberg, april 1979; 63 pag.), en het reeds genoemde *Dossier Brussel–Auschwitz: de SS-politie en de uitroeiing van de joden* (Brussel, 1981).

¹¹⁸ Dan Michman, 'Historiography of the Holocaust in Belgium: Legends versus Recent Research', in: *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies*, Division B, vol. 1: *The History of the Jewish People* (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1990), pp. 507–512 (Hebreeuws).

¹¹⁹ Rudi Van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België, 1925–1940* (Antwerpen/Gent: Hadewijch/AMSAB 1995), gebaseerd op het uitgebreidere proefschrift: *De kinderen van het ghetto. Joodse immigratie en communisme in België, 1925–1940* (Rijksuniversiteit van Gent, 1990); Sylvain Brachfeld, *Ils n'ont pas eu les gosses* (Herzliya: Institute for Research on Belgian Judaism, 1989); tweede herziene druk onder de aangepaste titel: *Ils n'ont pas eu ces gosses. L'histoire de plus de 500 enfants juifs sans parents 'fichés à la Gestapo' et placés pendant l'occupation allemande dans les homes de l'Association des Juifs en Belgique (AJB)* (Herzliya: Institut de Recherche sur le Judaïsme belge, 1992). Verder zijn hier te noemen: Viviane Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker. Ondergedoken kinderen* (Antwerpen: Uitgeverij Coda, 1994); Joost Loncin, *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust* (Leuven: Davidsfonds, 2003); Hanne Hellemans, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België* (Antwerpen etc.: Manteau, 2007).

¹²⁰ Congresbijdragen werden gebundeld in: Rudi Van Doorslaer et al. (dir.), *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945* (Bruxelles: CREHSGM, 1994). Voor een bijgewerkte editie van de congresbijdragen: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998). Voor een stand van het onderzoek naar de jodenvervolgning in België, waaronder ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen, zie ook: Maxime

deze vragen betrof de specifieke situatie van de joden in Antwerpen vóór en tijdens de oorlog, vergeleken met Brussel en de rest van het land. Het bleek namelijk, dat uit Antwerpen veel meer joden waren gedeporteerd dan uit Brussel. In het overzichtswerk van de Franstalige Steinberg was dit nog onvoldoende aan bod gekomen. De Vlaamse historicus L. Saerens specialiseerde zich in de geschiedenis van de reacties in Antwerpen op de joodse immigratie, met name het antisemitisme in deze stad vóór en tijdens de tweede wereldoorlog, alsmede de vervolging en deportaties. Van zijn hand verscheen in 2000 een omvangrijke studie over dit onderwerp. Hij concludeerde dat het hogere aantal gedeporteerde joden in Antwerpen vooral een gevolg was van de betrokkenheid van het Antwerpse bestuur en de politie.¹²¹

Vanaf eind jaren negentig

Eind jaren negentig kreeg de geschiedschrijving over de vervolging in België ook een andere impuls: in het licht van de sterk toegenomen internationale aandacht voor roof van joods bezit, restitutie en rechtsherstel, besloot de Belgische regering tot instelling van de zogeheten Studiecommissie Joodse Goederen onder voorzitterschap van Lucien Buysse. Met inschakeling van de expertise van het SOMA verscheen het eindverslag van deze commissie in juli 2001.¹²² Tegelijk gaf dit laatste mede de aanzet om voor het eerst een omvattend onderzoek uit te voeren naar de door de bezetter aan de joden opgelegde organisatie: de *Association des Juifs en Belgique* (AJB). Het hieruit resulterende boek gaf belangrijke, nieuwe inzichten in de relatie tussen bezetters en AJB-leiding, alsmede op het interne functioneren van deze organisatie.¹²³ Door deze ontwikkelingen en onder invloed van de al genoemde publieke erkenning door de Franse regering van bestuurlijke mede-verantwoordelijkheid voor de vervolging en deportaties, ontstond ook in België de roep om een grondig onderzoek naar de precieze betrokkenheid van Belgische overheidsinstanties bij uitvoering van de Duitse anti-joodse politiek. De Franstalige politicus Olivier Maingain drong in september 2002 zelfs aan op een parlementaire enquête naar de Holocaust in België, maar dat bleek een brug te ver.

Steinberg, Laurence Schram, 'The Shoah Archives in Belgium', in: Jacques Fredj (dir.), *Les Archives de la Shoah* (Paris: CDJC, 1998), pp. 426–443.

¹²¹ Lieven Saerens, 'De houding van de Belgische publieke opinie tegenover de Joden in de jaren voor Wereldoorlog II. De Gazet van Antwerpen tijdens de periode 1933–1944'. Ungepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1983. De voornaamste te noemen artikelen van Saerens zijn: 'Rechts België en de Joden (1933–ca. 1941)', in: *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 9/10 (Brussel, 1985), pp. 113–127; 'De Belgische publieke opinie tegenover de Joden (1933–1940)', in: *Spiegel Historiae* 21 (1986) nr. 5, pp. 245–251; 'Houding tegenover de joden te Antwerpen, 1918–1942', in: Hugo Soly, Alfons K.L. Thijs (eds.), *Minderheden in West-Europese steden (16de–20ste eeuw) / Minorities in Western European Cities (sixteenth - twentieth centuries)* (Rome/Bruxelles: Institut historique belge, 1995), pp. 215–242. Op 8 dec. 1999 promoveerde Lieven Saerens aan de Katholieke Universiteit Leuven; handelseditie van het proefschrift: *Vreemdelingen in een Wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880–1944* (Tielt/Gorinchem: Lannoo, 2000); bijgewerkte Franstalige editie: *Étrangers dans la cité. Anvers et ses juifs (1880–1944)*. Traduit par Serge Govaert (Bruxelles: Éditions Labor, septembre 2005); zie verder: Lieven Saerens, 'Augustus 1942. De jodenvervolging in Borgerhout en de medewerking van de lokale politie', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering*, no. 4, 2002 (*sic*, lees: maart 2003), pp. 99–146; Idem, 'Antwerpen, de "stad der vergetelheid"'. De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolging tijdens Wereldoorlog II', in: Eric Corijn, m.m.v. Gita Deneckere et al. (red.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?* (Antwerpen: Manteau/Standaard, 2002), pp. 99–131. Vergel. Dan Michman, 'Why did so many Jews in Antwerp perish in the Holocaust?' (Review of Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*), in: *Yad Vashem Studies* 30 (2002), 465–481. Zie ook het veel kortere, handzame overzichtswerk met een verzameling ego-documenten van direct betrokkenen: Jan De Volder, Lieve Wouters, 'Van binnen weent mijn hart.' *De vervolging van de Antwerpse joden* (Antwerpen: Standaard, september 1999).

¹²² Commission d'étude sur le sort des biens des membres de la Communauté juive de Belgique spoliés ou délaissés pendant la guerre 1940–1945 (Lucien Buysse, Rudi Van Doorslaer et al.), *Rapport final: Les Biens des Victimes des Persécutions anti-juives en Belgique. Spoliation - Rétablissement des droits / De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging in België, Spoliatie en Rechtsherstel. Eindverslag van de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940–1945* (Brussel: Studiecommissie Joodse Goederen, juli 2001); Rudi Van Doorslaer, 'De spoliatie en restitutie van de joodse bezittingen in België en het onderzoek van de Studiecommissie', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: SOMA, november 2002), pp. 81–106. Al eerder: Viviane Teitelbaum-Hirsch, *Comptes d'une mort annoncée: les spoliations des Juifs de Belgique* (Bruxelles: Labor, 1997).

¹²³ Jean-Philippe Schreiber, Rudi Van Doorslaer (dir.), *Les curateurs du ghetto: l'Association des Juifs en Belgique sous l'occupation nazie* (Bruxelles: Labor, 2004); Ned. ed.: Rudi van Doorslaer, Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004).

Wel werd het voorstel van twee liberale senatoren aangenomen om het SOMA onderzoek te laten doen naar ‘de feiten en de eventuele verantwoordelijkheid van de Belgische overheden bij de vervolging en de deportatie van de joden in België’. Op 8 mei 2007 verscheen deze omvangrijke studie onder de sprekende titel *Gewillig België*.¹²⁴ Na jaren van zowel institutioneel als qua publicaties gescheiden onderzoek naar de bezetting enerzijds en de jodenvervolging anderzijds, was dus in de loop van de jaren negentig – evenals in Frankrijk – in België een integratie van beide onderwerpen tot stand gekomen.¹²⁵

Van de hand van Steinberg was overigens in 1999 een bundel met artikelen verschenen, die in de jaren daarvoor verspreid waren gepubliceerd, waarop hij in 2004 een nieuwe studie liet volgen over de jodenvervolging.¹²⁶ In laatstgenoemd werk besteedde hij extra aandacht aan Antwerpen, de economische beroving en de contacten tussen Duitse en Belgische autoriteiten. Vanaf eind jaren negentig ging – overigens eveneens deels in navolging van Frankrijk en Nederland – ook in België meer aandacht uit naar *lokale* verschillen in bezetting, collaboratie en jodenvervolging.¹²⁷ Hierbij is te noemen het onderzoek naar bestuur en collaboratie op lokaal niveau en dat naar de opsporing en individuele arrestaties van joden die poogden onder te duiken of te ontsnappen.¹²⁸ Verder is het onderzoek zich in toenemende mate gaan richten op de korte en lange termijn gevolgen van de jodenvervolging.¹²⁹

¹²⁴ Het onderzoeksproject was 1 september 2004 gestart. Rudi Van Doorslaer (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts en Nico Wouters, m.m.v. Lieven Saerens, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam/Brussel: Manteau/Meulenhoff/ SOMA, 2007; 1163 p.); Franstalige uitgave: *La Belgique docile. Les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique durant la Seconde Guerre mondiale* (Bruxelles: CEGES/Éditions Luc Pire 2007; 2 vols.). Pascale Thewissen, ‘Onverwerkt oorlogsverleden achtervolgt België’, *Eindhovens Dagblad*, 19 juli 2003. Rudi Van Doorslaer, ‘Onderzoeksproject “Belgische overheid en jodenvervolging”’, *SOMA Berichtenblad* nr. 39 (Brussel, 2005), pp. 35–37. Daarnaast startte de Britse jurist David Fraser (hoogleraar aan de University of Nottingham) een onderzoek hieromtrent: David Fraser, ‘The Fragility of Law: anti-Jewish decrees, constitutional patriotism and collaboration in Belgium 1940–1944’, in: *Law and Critique* 14 (2003), no.3, pp. 253–275; Idem, ‘A passive collaboration: bureaucracy, legality, and the Jews of Brussels, 1940–1944’, in: *Brooklyn Journal of International Law* 30 (2005), pp. 365–420.

¹²⁵ Etienne Verhoeyen, *België bezet 1940–1944: een synthese* (Brussel: BRTN, 1993), Fr. ed.: *La Belgique occupée. De l’an 40 à la Libération* (Bruxelles: De Boeck-Wesmael, 1994); Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium 1940–1944* (New York: Peter Lang, 1993); Mark Van den Wijngaert, Bruno De Wever, Fabrice Maerten, Dirk Luyten, Patrick Nefors, Luc Vandeweyer, Marnix Beyen, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004). Het is echter opvallend dat in de zojuist vermelde algemene werken van Verhoeyen en Van den Wijngaert e.a., alsook in eerder genoemde dissertatie van Van den Wijngaert (1975) en in het meerdelige *België in de Tweede Wereldoorlog* (1981–1990), slechts zeer summier aandacht werd besteed aan de jodenvervolging. Tot de gunstige uitzondering wat dit laatste betreft, behoort Warmbrunn (1993), pp. 149–171. In het hoogwaardige overzichtswerk van Van den Wijngaert e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, dat najaar 2004 verscheen, hebben evenwel op een totaal van méér dan driehonderd pagina’s tekst slechts twee bladzijden *expliciet* betrekking op de jodenvervolging, iets dat in een soortgelijk, eigentijds, algemeen werk over Frankrijk of Nederland ondenkbaar is.

¹²⁶ Maxime Steinberg, *Un pays occupé et ses Juifs. Belgique entre France et Pays-Bas* (Gerpennes: Quorum, 1999); Idem, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)* (Bruxelles: Complexe, 2004). Laatstgenoemde studie is sterk gebaseerd op de onderzoeksrapportage van Steinberg uit december 2001, die werd geschreven in het kader van het interdisciplinair onderzoeksproject *Holocaust and ‘Polycracy’ in Western Europe, 1940–1944*. Dit project werd geïnitieerd door de politicoloog en bestuurskundige Wolfgang Seibel, hoogleraar aan de Universiteit van Konstanz.

¹²⁷ Zie de bovengenoemde publicaties van Lieven Saerens over Antwerpen. Voorts de zeer inzichtgevende studie van Thierry Rozenblum, ‘Une cité si ardente. L’administration communale de Liège et la persécution des Juifs, 1940–1942’, in: *Revue d’Histoire de la Shoah*, no. 179 (septembre-décembre 2003), pp. 9–73; Thierry Delplancq, ‘1940–1942, une cité occupée et ses Juifs: quelques aspects heuristiques’, *Cahiers de la Mémoire contemporaine* 3 (2001), pp. 125–134; Idem, ‘L’exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940–1944. Le cas des administrations locales bruxelloises’, *Revue belge d’histoire contemporaine RBHC / Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis BTNG*, XXXV (2005), nr. 2–3, pp. 243–278; Lieven Saerens, Thierry Delplancq, Benoît Majerus, ‘Dossier Bruxelles et la question juive’ / ‘Dossier Brussel en de joodse kwestie’, *Cahiers d’Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* no. 12 (novembre 2003), pp. 125–217; Nele Stevens, *De Jodenvervolging en de Joodse gemeenschap in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Geschiedenis, Universiteit Gent, 1997; Geneviève Thyange, ‘L’abbé Joseph André et l’aide aux Juifs à Namur’, in: Fabrice Maerten et al. (dir.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitudes des catholiques sous l’occupation* (Bruxelles-Gerpennes: CEGES/Quorum Arca, 1999), pp. 263–276.

¹²⁸ Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters ’40-’44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt: Lannoo 2004), handelseditie van oorspronkelijk uitgebreider proefschrift dat ook internationaal-vergelijkende beschouwingen bevat: *Oorlogsburgemeesters, lokaal bestuur en openbare orde tijdens de Duitse bezetting van België, Nederland en Noord-Frankrijk* (Universiteit Gent, 2004); voorts: Nico Wouters, ‘Local government and the persecution of the Jews in Belgium (1940–1944)’, ongepubliceerd paper, gepresenteerd tijdens het Academy colloquium: *The destruction of European Jewry: structures, motivations, opportunities*, gehouden in de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW), te

1.2.3 Nederland¹³⁰

De eerste jaren na de oorlog en de jaren vijftig

Anders dan in België hebben in Nederland de bezettingstijd en jodenvervolging al sinds de bevrijding een belangrijke plaats ingenomen in de geschiedschrijving. Dit werd niet alleen bepaald door het reeds in mei 1945 opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, waar onmiddellijk begonnen werd met het verzamelen van materiaal voor de bewijsvoering in de processen en voor later onderzoek en publicaties.¹³¹ Daarbuiten bestond de behoefte van tijdgenoten, schrijvers, verzetslieden en overlevenden van de Duitse kampen, om het beleefde op papier te zetten. Tal van publicaties geheel of gedeeltelijk gewijd aan de jodenvervolging verschenen in de eerste jaren na de oorlog. Deze vanwege de papierschaarste veelal op klein formaat uitgegeven boeken en brochures waren overwegend persoonlijk van karakter en fragmentarisch in de vorm van ego-documenten.¹³² Een opvallende uitzondering hierop

Amsterdam, 10–13 december 2003. Insa Meinen, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine* 6 (Bruxelles: Fondation pour la Mémoire contemporaine, 2005), pp. 161–203; revised English edition: 'Facing Deportation: How Jews were arrested in Belgium', *Yad Vashem Studies*, vol. 36/1 (2008), pp. 39–72. Lieven Saerens, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?* (Tielt: Lannoo, nov. 2007).

¹²⁹ Zie de vier bijdragen over de periode na de bevrijding in Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 477–557; zie verder bijv.: Daniel Dratwa, 'La construction de la mémoire du génocide en Belgique', *Le Monde juif. Revue d'histoire de la Shoah*, no. 150 (Paris: CDJC, april-juni 1994), 85–108; Pieter Lagrou, *Heroes, martyrs, victims: a comparative social history of the memory of World War II in France, Belgium and the Netherlands, 1945–1965*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, 1996; handelseditie: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1999); Pieter Lagrou, 'Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945–1965', in: *Past and Present* 154 (February 1997), pp. 181–222; Catherine Massange, *Bâtir le lendemain. L'Aide aux israélites victimes de la guerre et le Service social juif de 1944 à nos jours* (Bruxelles: Didier Devillez, 2002); Veerle Vanden Daelen, 'Het leven moet doorgaan. De joden in Antwerpen na de bevrijding', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 13/14 (2004), pp. 141–186; Veerle Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de Joodse gemeenschap in Antwerpen* (Amsterdam: Aksant, mei 2008); Rudi Van Doorslaer, 'Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945–2000', in: Gita Deneckere & Bruno De Wever (red.), *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent: Tijdsbeeld/Universiteit Gent, 2003). Zie tenslotte in het algemeen de sinds 1999 verschijnende *Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering*, uitgegeven door de in Brussel gevestigde Fondation pour la Mémoire contemporaine / Stichting voor de eigentijdse Herinnering (www.fmc-seh.be), die werd opgericht in navolging van de Fondation pour la Mémoire de la Shoah in Frankrijk.

¹³⁰ Voor dit overzicht is gebruik gemaakt van o.a.: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007); Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*. Inaugurele rede (Rotterdam: Erasmus Universiteit/Baarn: Ambo, 1983); Conny Kristel, "'A Sacred Duty". The Holocaust in Dutch Historiography', *The Low Countries: Arts and Society in Flanders and the Netherlands, a Yearbook*, vol. 2 (Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, 1994–1995), 186–194; Idem, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg. Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998); Debórah Dwork, Robert-Jan van Pelt, 'The Netherlands', in: David S. Wyman (ed.), *The World reacts to the Holocaust* (Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1996), 45–77; Johannes Houwink ten Cate, Iris Heidebrink, 'An Evaluation of Dutch Archival Findings related to the Shoah', in: J. Fredj (dir.), *Les Archives de la Shoah* (Paris: L'Harmattan, 1998), 468–477; Bob Moore, *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945* (London: Arnold, 1997), 1–14; Ned. ed.: *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), 11–26; Dan Michman, 'The place of the Holocaust of Dutch Jewry in a wider historical fabric: approaches of non-Dutch historians', in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, Jerusalem, November 1998* (Leiden etc.: Brill, 2001), 373–391; J.C.H. Blom, 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 120 (2005) no. 4, 562–580, herdrukt in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout* (2007), 69–92; Idem, 'Die Besatzungszeit 1940–1945 in der niederländischen Historiographie', in: *Zentrum für Niederlande Studien. Jahrbuch 16* (Münster: Zentrum für Niederlande Studien, Universität Münster, 2006), Ned. ed.: 'De bezettingstijd 1940–1945 in de Nederlandse historiografie', in: Blom, *In de ban van goed en fout* (2007), 93–106; Ido de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', *BMGN* 123 (2008), 31–70.

¹³¹ Max Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong* ('s-Gravenhage: SDU, 1989); Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, p. 18. Per 1 januari 1999 werd de naam veranderd in Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

¹³² Sprekende voorbeelden: S. van den Bergh, *Deportaties: Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz, Gleiwitz* (Bussum: C.A.J. van Dishoeck, 1945; 80 p.); R. de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt. Het satanswerk van de S.S.: relaas van het lijden in en de bevrijding uit het concentratiekamp "Birkenau" bij Auschwitz* (Doetinchem: Misset, 1945; 44 p.); anonymus, *Vught, poort van de hel! Oorlogsherinneringen van 'n Jood* (Hilversum: "Aldus" Uitgevers-Maatschappij, 1945; 77 p.);

vormde het boek van journalist H. Wielek uit 1947, dat een overzicht gaf van de jodenvervolging in Nederland en tal van documenten bevatte.¹³³ Het eerste als wetenschappelijke publicatie beschouwde werk verscheen in 1950 van de hand van advocaat en schrijver A.J. Herzberg: ‘Kroniek der Jodenvervolging’, dat deel uitmaakte van het verzamelwerk over de bezettingsjaren in Nederland onder de titel *Onderdrukking en verzet*.¹³⁴ De ‘Kroniek’ van Herzberg maakte van alle bijdragen de meeste indruk, zowel door het onderwerp, als door de literaire kwaliteit en afgerondheid waarmee de jodenvervolging, zo kort na de oorlog, werd beschreven.¹³⁵ Volgens hem was de vervolging ‘eigenlijk geen Nederlandse geschiedenis’, omdat deze ‘niet uit Nederlandse verhoudingen is opgekomen.’¹³⁶ In feite beschouwde Herzberg de vervolging als Duitse en joodse geschiedenis; daarom besteedde hij veel aandacht aan het Duitse antisemitisme en het functioneren van de Joodse Raad.

In de jaren vijftig nam de vervolging een minder prominente plaats in. In de tussen 1949 en 1956 verschenen acht delen van de parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940–45 kwam de jodenvervolging niet als afzonderlijk onderwerp, maar verspreid en betrekkelijk summier voor.¹³⁷ De meeste studies over de oorlog stonden in het teken van georganiseerde verzetsdaden, vooral de grote stakingen van februari 1941, april/mei 1943 en de spoorwegstaking van 1944–’45.¹³⁸ Hoewel B.A. Sijes in zijn boek over de Februari-staking op kritische wijze aandacht besteedde aan de oprichting van de Joodse Raad, lag de nadruk in zijn studie op nuanceren van de rol van de Communistische Partij Nederland (CPN). Het boek versterkte de reeds bestaande polemiek tussen communisten, die de staking geheel voor zichzelf opeisten, en de rest van de Nederlandse samenleving in deze jaren van Koude Oorlog.¹³⁹

De jaren zestig en zeventig

Tijdens de jaren zestig nam niet alleen in de geschiedschrijving, maar vooral ook bij het publiek de aandacht voor de jodenvervolging weer toe. Een belangrijke rol hierbij speelde de 21-delige televisieserie *De Bezetting*, uitgezonden tussen 6 mei 1960 en 5 mei 1965. De serie werd samengesteld en gepresenteerd door de historicus L. de Jong, directeur van het

anonymus: *De Hel op de Vughtse Heide, door No. 469* (Utrecht: Kemink en Zn., 1945); E. de Wind, *Eindstation... Auschwitz* (Amsterdam: Republiek der Letteren, 1946); A.J. Herzberg, *Amor Fati. Zeven opstellen over Bergen-Belsen* (Amsterdam: Moussault, 1946); S. de Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland: Laatste bedrijf* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1946); Anne Frank, *Het achterhuis. Dagboekbrieven 12 juni 1942–1 augustus 1944* (eerste druk Amsterdam: Contact, 1947. Tiende, herziene druk 1995).

¹³³ H. Wielek (pseud. van W. Kweksilber), m.m.v. de journalisten Hugo Heymans en J. Minkenhof, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1947).

¹³⁴ A. J. Herzberg, ‘Kroniek der Jodenvervolging’, in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (4 delen, Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus / J.M. Meulenhoff, 1949–1954), deel III, pp. 5–256. In de wekelijkse losse afleveringen nrs. 23 t/m 26 verscheen de ‘Kroniek’ voor het eerst herfst 1950. Afzonderlijke boekuitgave: Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940–1945* (Amsterdam: Meulenhoff, 1952. Derde druk, aangevuld met twee nabeschouwingen, idem 1978; nieuwe druk: Amsterdam: Querido, 1985).

¹³⁵ Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*, 9.

¹³⁶ Herzberg, ‘Kroniek’, in: *Onderdrukking en verzet*, deel III, p. 7.

¹³⁷ Doel van dit onderzoek naar het beleid van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen was de ministeriële verantwoordelijkheid achteraf alsnog tot haar recht te doen komen en het gevoerde beleid openbaar en controleerbaar te maken. Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940–1945, *Verslag houdende de Uitkomsten van het Onderzoek* (8 delen, ’s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1949–1956); elk deel is in drie gedeelten gesplitst: het verslag van de Commissie (A), de onderhavige documenten (B) en de tekst van de verhoren (C). Vergel. H. C. Posthumus Meyjes, *De Enquêtecommissie is van Oordeel...; een samenvatting van het parlementair Onderzoek naar het Regeringsbeleid in de Oorlogsjaren* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghem Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1958), hoofdstukken 11 en 12.

¹³⁸ P.J. Bouman, m.m.v. B.A. Sijes, *De April-Mei Stakingen van 1943* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1950); B.A. Sijes, *De Februari-staking, 25–26 februari 1941* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954); A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1960); P. Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941–1945* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1960).

¹³⁹ Sijes, *Februari-staking*, 89–94; Bank, *Oorlogsverleden*, 12–13; Annet Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam: Balans, 2006).

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, en werd ook in boekvorm uitgegeven.¹⁴⁰ Hierin werd de tegenstelling collaboratie-verzet, die ook al tot uiting kwam in de titel van het eerste algemene werk *Onderdrukking en verzet*, bevestigd en bestendigd.¹⁴¹ Een opmerkelijke publicatie in deze jaren was dan ook het in 1963 verschenen boek van de Amerikaanse historicus W. Warmbrunn: *The Dutch under German Occupation*.¹⁴² Hij gebruikte hierin als eerste expliciet het begrip ‘accommodation’ voor de in de eerste bezettingsjaren overheersende geest van aanpassing en passiviteit.¹⁴³ Gezien de heersende opvatting vond Warmbrunns boek, dat ook in het Nederlands verscheen, behoudens een enkele gunstige kritiek¹⁴⁴, weinig weerklank. Dit in tegenstelling tot De Jong. Vooral de afleveringen van de serie *De Bezetting* die geheel in het teken stonden van de jodenvervolgung maakten diepe indruk op de kijkers en riepen veel reacties op.¹⁴⁵ Dit laatste gold nog meer voor de in april 1965 verschenen tweedelige studie van historicus en hoogleraar J. Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940–1945*. De regeringsopdracht om dit boek te schrijven had de auteur al in 1950 aanvaard.¹⁴⁶ Anders dan Herzberg beschouwde Presser de vervolging wèl als Nederlandse geschiedenis. Zijn opvatting werd bepaald door de betrokkenheid van Nederlandse overheidsinstanties bij de vervolging. Toch ging hij op dit onderwerp slechts in beperkte mate in¹⁴⁷ en besteedde hij evenals Herzberg

¹⁴⁰ L. de Jong, *De Bezetting* (5 delen, Amsterdam: Em. Querido, 1961–1965); herdruk in één band (Amsterdam: Em. Querido, 1966). Herziene uitgave in drie delen: *De bezetting; na vijftig jaar* ('s-Gravenhage: SDU, 1990).

¹⁴¹ Blom, *In de ban van goed en fout?*, 7–8; vergel. Idem, ‘L. de Jong: geschiedschrijver en volksoepvoeder’, in: M. de Keizer (red.), *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*. *Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* (Den Haag: SDU, 1995), 59–83; ook in: J.C.H. Blom, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1996), 171–195.

¹⁴² Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940–1945* (Stanford/London: Stanford University Press, 1963. Reprint: Oxford University Press, 1972). Nederlandse uitgave: *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940–1945* (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1964), voor de jodenvervolgung, zie pp. 61–67 en 162–182.

¹⁴³ Warmbrunn, *The Dutch*, 103–104: ‘There seemed reason to hope for mutual accommodation’; in de Ned. ed. *De Nederlanders*, op 101–102 vertaald als: ‘Er scheen reden om aan te nemen, dat men zich wederzijds zou kunnen schikken.’ Op p. 273 (Eng. ed.): ‘The second category of collaboration was submission to German demands on the grounds of “superior force”. This category may be designated as “accommodation”. In many instances, the situation required such “accommodation”, and resistance would have been suicidal.’ Op p. 279: ‘But the spirit of accommodation shown in 1940 and afterwards was also due to the essentially middle-class character of the Dutch people’; zie ook het ‘Foreword’ van L. de Jong: ‘Unwilling adjustment was the rule – intentional resistance the exception’. Het begrip accommodatie in deze context werd naderhand uitgewerkt door Kossmann en Blom: E.H. Kossmann m.m.v. W.E. Krul, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel 3: *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1977), pp. 267–286; Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 67–72, 111. Vooral in België werd en wordt veelal als synoniem het begrip ‘(politiek van) het minste kwaad’ (*‘le moindre mal’*) gebruikt, zie bijv. E. Verhoeyen, *België bezet 1940–1944, een synthese* (Brussel: BRTN, 1993), 17–20, 33 e.v. Zie ook het reeds in 1955 door Bartstra aan de Franse situatie ontleende begrip ‘pétainisme’ voor de overheersende stemming van aanpassing onder bestuurders en bevolking in de zomer van 1940 in Frankrijk, België en Nederland: J. S. Bartstra, ‘Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940–1945’, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks deel 18, n°. 6 (Amsterdam: KNAW, 1955), 141–180. Vergel. Philippe Burrin, *La France à l’Heure allemande, 1940–1944* (Paris: Seuil, 1995), Eng. ed.: *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York: The New Press/Norton, 1996), p. 20 n. 7, waar voor de Belgische en Nederlandse situatie in zomer 1940 gesproken wordt van ‘Pétainism without Pétain’.

¹⁴⁴ J. Presser, ‘Nederland in de bezettingstijd’ (n.a.v. W. Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940–1945*, Stanford/London 1963), in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG), jrg. 76 (1963), pp. 473–474.

¹⁴⁵ Bank, *Oorlogsverleden*, 18–19. De derde en negende aflevering van *De Bezetting*, die geheel aan de jodenvervolgung waren gewijd, werden uitgezonden op resp. 25 november 1960 en 3 mei 1962. Voor de overeenkomstige boekedities, zie resp. deel I (Amsterdam: Em. Querido, 1961), pp. 108–152, en deel 3 (idem, 1963), pp. 5–56.

¹⁴⁶ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940–1945* (2 delen, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff/Staatsuitgeverij, 1965; achtste druk 1985). Abridged English edition: *Ashes in the Wind. The Destruction of Dutch Jewry*. Transl. Arnold Pomerans (London: Souvenir Press, 1968/Toronto: The Ryerson Press, 1968. Detroit, Michigan: Wayne State University Press, 1988 reprint); American edition: *The Destruction of the Dutch Jews*. Transl. Arnold Pomerans (New York: E.P. Dutton, 1969). Kristel, *Geschiedschrijving*, 58–63; Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis, 1912–1956* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2007), pp. 450–459.

¹⁴⁷ Presser, *Ondergang*, I, 26–54: ‘Ariërverklaring en ontslag uit overheidsdienst’; pp. 60–69: registratie vanaf jan. 1941; pp. 175–203: ‘De joodse werkkampen’, en 266, 521–522, maar opvallend beknopt in deel II, 173–185: ‘Nederlandse instanties’.

veel uitgebreider aandacht aan de Joodse Raad.¹⁴⁸ Dit neemt niet weg dat mede door zijn werk het besef toenam dat de vervolging niet uitsluitend een zaak was geweest van bezetters en slachtoffers. Bij verschijnen werd Pressers werk enerzijds direct beschouwd als een monument, maar riep het anderzijds ook kritiek op en lokte spoedig polemieken uit. De kritiek had betrekking op de opzet en indeling van het boek. Zo ontbraken een voorgeschiedenis van het antisemitisme en een inleiding over de positie van de joden in Nederland vóór 1940. De besluitvorming van de Duitse anti-joodse politiek en de interne verhoudingen bij de bezetter hieromtrent kwamen te weinig aan bod.¹⁴⁹ Wat polemieken betreft, zou met name de zogenoemde Weinreb-affaire meer dan tien jaar de gemoederen blijven bezighouden.¹⁵⁰

Het goed-fout perspectief kwam wederom sterk tot uiting in het grote algemene werk van De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, verschenen vanaf 1969 en in 1991 afgerond met deel 14. Overigens had hij de overheidsopdracht voor dit werk al in 1955 gekregen. In de jaren zeventig werd het beeld van de oorlog geheel door De Jong beheerst. In zijn omvattende, gedetailleerde werk, wordt ook uitvoerig de vervolging van de joden beschreven. Hij ging als eerste in op de competentieconflicten in het bezettingsbestuur ten aanzien van de anti-joodse politiek. Ook besteedde hij veel aandacht aan de betrokkenheid van Nederlandse overheidsinstanties bij de vervolging en benadrukte een zekere mate van antisemitisme in de vooroorlogse Nederlandse maatschappij.¹⁵¹ De Jongs werk had in zekere zin een verlamme uitwerking op de ontwikkeling van de wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd. Immers: De Jong en zijn medewerkers lieten vrijwel geen onderwerp onbesproken en dit weerhield veel andere historici ervan zich er ook

¹⁴⁸ *Ibid.*, deel I, 452–526, terwijl hoofdstuk III ‘De deportaties’ (deel I, 245–387), in grotere mate lijkt te zijn gebaseerd op archiefdocumentatie van de Joodse Raad, m.n. notulen van vergaderingen van de raad (I, 250, 256, 277–278, 280) en de Interne Informatie (I, 305–315, 333 e.v., 347 e.v.; II, 522), dan op bronnen van Duitse en Nederlandse instanties.

¹⁴⁹ Ivo Schöffer, ‘Een geschiedenis van de vervolging der Joden in Nederland 1940–1945’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG), jrg. 79 (1966), 38–63, herdrukt in I. Schöffer, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987), pp. 171–192; Henriëtte Boas, ‘“The Persecution and Destruction of Dutch Jewry 1940–1945”, a critical book review’, *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 359–374; H.W. von der Dunk, ‘Die Verfolgung und Vernichtung des holländischen Judentums’ (boekbespreking), *Neue Politische Literatur* nr. 3 (1966), 259–265, in Nederland gepubliceerd als: ‘Het boek van Presser’, in: H.W. von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici* (Assen: Van Gorcum, 1974), 42–53; Abel J. Herzberg, ‘Presser over de jodenvervolging’, in: Abel J. Herzberg, *De man in de spiegel. Opstellen, toespraken en kritieken, 1940–1979* (Amsterdam: Querido, 1980), 240–246; L. de Jong, ‘Jacques Presser, 24 februari 1899–30 april 1970’. Herdenkingsrede uitgesproken in de vergadering van de KNAW, afdeling Letterkunde (9 november 1970), in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks deel 33, no. 9 (1970), 419–433, herdrukt in: L. de Jong, *Tussentijds. Historische studies* (Amsterdam: Querido, 1977), pp. 245–260, aldaar 257–258. Pam, *De onderzoekers van de oorlog*, 61–62; Roelof van Gelder, ‘De oogst van onze eeuw. J. Presser: Ondergang, 1965’, in: *NRC Handelsblad*, 14 mei 1999, p. 37. Een ander punt van kritiek op *Ondergang*: het ontbreken van een adequate annotatie.

¹⁵⁰ F. Weinreb (1910–1988), een joodse econoom, trachtte joden tegen betaling voor deportatie te behoeden door de Duitsers op ingenieuze wijze te misleiden. Hij kwam echter steeds meer in moeilijkheden en werd na de oorlog aangeklaagd en veroordeeld wegens hulp aan de vijand. In 1969 verschenen zijn memoires *Collaboratie en verzet*, geredigeerd door journaliste Renate Rubinstein. Nadat deze publicatie verbitterde polemieken had uitgelokt, kwam het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in 1976 in een omvangrijk, gedetailleerd rapport met een vernietigend oordeel over Weinreb. Presser, *Ondergang*, II, 101–110 (ontbreekt in de Engelse editie); Schöffer, ‘Een geschiedenis’, TvG (1966), 46–48; D. Gilthay Veth, A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940–1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (’s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976; 2 delen); D. Gilthay Veth, A.J. van der Leeuw, *Onderzoek naar de activiteiten van de heer F. Weinreb in de Duitse bezettingstijd, kamerstuk Tweede Kamer 1980–1981, 12355*, nr. 4 (’s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1980); I. Schöffer, ‘Weinreb, een affaire van lange duur’, TvG 95 (1982), 196–224, herdrukt in Schöffer, *Veelvormig verleden*, 193–216. Herzberg, *Kroniek* (heruitgave 1978), Aanhangsel: ‘Frijderijk Weinreb. Illusie en bedrog’, pp. 261–280. Zie uitgebreid: Regina Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam: Balans, 1997).

¹⁵¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (14 delen, ’s-Gravenhage/Leiden: Martinus Nijhoff, 1969–1991); voor de jodenvervolging in het bijzonder, zie: deel I (1969) hoofdstukken 13 en 14; deel IV (1972) hoofdstukken 16 en 18; deel V (1974) hoofdstukken 6 en 12; deel VI (1975) hoofdstukken 1 en 4; deel VII (1976) hoofdstukken 2 en 3; deel VIII (1978) hoofdstukken 7 en 8; deel IX (1979) hoofdstuk 7.

uitgebreid mee bezig te houden.¹⁵² Een uitzondering hierop vormt het werk van de Israëlich-Nederlandse historicus J. Michman, die na 1970 in toenemende mate publiceerde over de vervolging, de Joodse Raad en met name de weerstanden tegen deze laatste in joodse kring al tijdens de bezetting.¹⁵³ De historiografie over de oorlog in het algemeen en de jodenvervolging werd lange tijd vooral bepaald door het nationale kader, sterke gerichtheid op de jaren 1940–'45 en de goed-fout tegenstelling.¹⁵⁴

De jaren tachtig en eerste helft jaren negentig

In de loop van de jaren zeventig was al kritiek op bovengenoemde benadering ontstaan¹⁵⁵, die zich begin jaren tachtig toespitste. Met name J.C.H. Blom en G. Hirschfeld¹⁵⁶ pleitten voor een andere aanpak van hetzelfde tijdvak, omdat sommige vragen in het tot dan toe dominerende perspectief van collaboratie en verzet, niet adequaat waren te beantwoorden. Dit gold met name voor de eerste bezettingsjaren en bijvoorbeeld de Nederlandse Unie.¹⁵⁷ Hirschfeld ging in op de verschillende vormen van coöperatie en collaboratie van politieke partijen, overheid en bedrijfsleven. Zijn beschrijving van de Nederlands-Duitse bestuurlijke samenwerking in de vervolging van de joden bleef evenwel merendeels beperkt tot het

¹⁵² Overigens werd in de boeken van Presser en De Jong veel onderzoeksmateriaal van andere instituutmedewerkers verwerkt, m.n. van A.E. Cohen, B.A. Sijes, A.J. van der Leeuw en N.K.C.A. in 't Veld. Zie: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd (Amsterdam: Boom, 2005); B.A. Sijes, *De razzia van Rotterdam, 10–11 November 1944* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1951); Idem, *De Februari-staking 25–26 Februari 1941* ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1954); Idem, *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940–1945* ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1966); Idem, *Studies over Jodenvervolging* (Assen: Van Gorcum, 1974); A.J. van der Leeuw, *Huiden en leder 1939–1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1954); de bijdragen van A.E. Cohen en Van der Leeuw in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1972; de serie werd niet voortgezet); N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935–1945* (2 delen, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976).

¹⁵³ Jozeph Michman, 'The Controversial Stand of the Joodsche Raad in the Netherlands: Lodewijk E. Visser's Struggle', *Yad Vashem Studies* 10 (1974), 9–68; Idem, 'The Controversy surrounding the Jewish Council of Amsterdam: from its inception to the present day', in: Y. Gutman, C. J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), 235–257; Idem, 'Planning for the Final Solution against the background of developments in Holland in 1941', *Yad Vashem Studies* 17 (1986), 145–180; Idem, *Met voorbedachten rade. Ideologie en uitvoering van de Endlösung der Judenfrage* (Amsterdam: Meulenhoff 1987). Daarnaast verscheen van zijn hand een hoofdstuk over de Shoah in het samen met Hartog Beem en Dan Michman geschreven overzichtswerk: *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam/Ede etc.: Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap/Kluwer, 1992. Tweede, herziene, druk: Amsterdam: Contact, 1999; oorspr. Israëlitische uitgave, Jerusalem: Yad Vashem, 1985; Hebr.); hoewel in een later stadium verschenen, valt qua opzet dit werk historiografisch nog te beschouwen als behorend bij de jaren zeventig.

¹⁵⁴ Madelon de Keizer (red.), *'Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht'. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* ('s-Gravenhage: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, 1995), m.n. de bijdragen hierin van J.C.H. Blom en C. Kristel. Vergel. lemma 'goed-en-fout', in: G.A. Kohnstamm, H.C. Cassee (red.), *Het Cultureel Woordenboek* (Amsterdam: Anthos; onder auspiciën van de Sociaal-Wetenschappelijke raad (SWR) van de KNAW, achtste, herziene en uitgebreide editie, juli 2000), p. 362.

¹⁵⁵ Ger Harmsen, 'De Jong als geschiedschrijver van Nederland in oorlogstijd', *De Groene Amsterdammer*, 27 december 1969; E.H. Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel 3: *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (1977), 267–286; Jan Rogier, *De Geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten. Politieke portretten, deel I* (Nijmegen: SUN, 1979), pp. 11–14, 17–141; deze drie titels ook aangehaald in Blom, *In de ban van goed en fout?*, 14, 29. Zie verder: Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Politieke portretten, deel 2* (Nijmegen: SUN, 1980), pp. 11–76. Een uitgebreid overzicht in: J.Th.M. Bank, P. Romijn (red.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 14: *Reacties* (2 banden, 's-Gravenhage: SDU, 1991); Kristel, *Geschiedschrijving*, 283–285.

¹⁵⁶ J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940–5 mei 1945', in: D.P. Blok et al. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, dl. 15 *Nieuwste Tijd* (Haarlem/Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1982), 55–94; Blom, *In de ban van goed en fout?* Oratie 1983; Gerhard Hirschfeld, 'Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940–1941', *Journal of Contemporary History* 16 (1981), 467–486; Idem, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940–1945* (Stuttgart: DVA, 1984); herziene Eng. ed.: *Nazi Rule and Dutch collaboration. The Netherlands under German occupation, 1940–1945* (Oxford: Berg, 1988); Ned. vert. (uit het Duits): *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945* (Haarlem/Bloemendaal: Becht/Gottmer, 1991; zonder noten).

¹⁵⁷ J.C.H. Blom, 'De Nederlandse Unie. Een bespreking', *TvG* 89 (1976), pp. 60–69; Idem, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940–5 mei 1945', *AGN*, deel 15, 55–94, m.n. de Inleiding; Idem, *In de ban van goed en fout?*, passim; Idem, 'Ten geleide', in: G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945* (1991), pp. 7–10. Michael L. Smith, 'Neither Resistance nor Collaboration. Historians and the problem of the Nederlandse Unie', *History* 72 (1987), 251–278. Over de Nederlandse Unie verscheen de van het vroeger dominante collaboratie-verzet perspectief onthechte studie: Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940–1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999).

ontslag van de joodse ambtenaren in najaar 1940.¹⁵⁸ De door hem, Blom en anderen voorgestane aanpak streeft naar verbreding van het tijdsperspectief, overstijging van het nationale kader en vooral een afstandelijker, meer analytische benadering. Zo verscheen in 1987 een belangrijk artikel van Blom waarin hij aandacht vroeg voor de mogelijke oorzaken van het hoge percentage weggevoerde en vermoorde joden in Nederland in vergelijking met de andere West-Europese landen.¹⁵⁹ Deze vraag kreeg sindsdien meer aandacht, niet alleen bij onderzoekers van verschillende disciplines maar ook in het publieke debat.¹⁶⁰ De literatuur over de jodenvervolgving, zowel gepubliceerde dagboeken en herinneringen¹⁶¹ alsook proefschriften¹⁶², tal van deelstudies en lokale studies, nam in de loop van de jaren tachtig en negentig een enorme vlucht. Het ging en gaat daarbij vaak om studies die een breder onderwerp betreffen, maar ook tekstgedeelten over de jodenvervolgving bevatten. Daarbij waren niet langer uitsluitend of hoofdzakelijk medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, maar ook andere Nederlandse en buitenlandse onderzoekers steeds meer betrokken.¹⁶³ Binnen genoemd instituut zijn studies van P. Romijn en J. Houwink ten Cate voorbeelden van toenemende verwetenschappelijking en specialisering.¹⁶⁴ Overigens

¹⁵⁸ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 92–95; Idem, *Nazi Rule*, 142–146; Idem, *Bezetting*, 120–123.

¹⁵⁹ J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', *De Gids* jrg. 150, nr. 6/7 (juni/juli 1987), pp. 494–507; herdrukt in J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Rotterdam/Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989), pp. 134–150.

¹⁶⁰ Max Arian, 'Nederland deportatieland', *De Groene Amsterdammer* jrg. 116, nr. 49 (2 december 1992), pp. 24–25.

¹⁶¹ Voor bruikbare overzichten: Dick van Galen Last, Rolf Wolfswinkel, *Anne Frank and After. Dutch Holocaust Literature in Historical Perspective* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996); Henriëtte Boas, 'Het recensie-artikel. Nederlandse belangstelling voor de jodenvervolgving 1945–1995. Nederlandstalige romans, egodocumenten en andere literatuur over de jodenvervolgving 1940–1945 en hun receptie', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1997), 172–213; een aanvulling na 1997: Ido de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgving. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', *BMGN* 123 (2008), p. 57 n. 103. Zie ook de in 2004 door Uitgeverij Verbum (Laren NH) gestarte Verbum Holocaust Bibliotheek.

¹⁶² Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942–1945* (proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 1995; Kampen: Kok, 1996); Yigal Benjamin, *The Halutz Movement and the Hachsharot in Holland from their beginning until after the Establishment of the State of Israel, 1917–1950*. Ph.D. thesis. Department of Jewish History, Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, January 1996, 2 vols. (Hebreeuwse tekst, Engelse samenvatting); een aangepaste handeseditie verscheen onder de titel: *Faithful to their destiny and to themselves. The Zionist Pioneers' Underground in the Netherlands in War and Holocaust*. Tel-Aviv etc.: Yad Tabenkin/Beit Lohamei Haghetat, 1998 (Hebrew text, English abstract); A.J.J. (Guus) Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 15 april 1999; Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep, 1999); grote delen van laatstgenoemd boek zijn gewijd aan de betrokkenheid van de Amsterdamse politie bij de jodenvervolgving.

¹⁶³ Naast hierboven genoemde studie van Meershoek over de Amsterdamse politie, zijn de volgende voorbeelden te noemen: Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Lakerveld, 1995), pp. 91–93 en hoofdstuk 5: 'De jodenvervolgving', pp. 143–176; H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997); Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam: Van Genneep, 1998); Isabel Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940–1945* (Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1999), paragraaf 4.4: 'Die inoffizielle Zielsetzung: nationalsozialistische Rassenpolitik', pp. 119–125, en hoofdstuk 6: 'Die Gewalt der Machtsetzung', 146–170, waarvan niet de hoofdstuktitel, maar wel alle paragraaftitels naar de jodenvervolgving verwijzen. Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1999); Idem, "'Soldat des Führers". De Duitse rechter en anti-joodse politiek in bezet Nederland', in: C. Kristel (eindred.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), 116–127; Idem, 'Zwischen Tätern, Zuschauern und Opfern: Hans Georg Calmeyer und die Judenverfolgung in den besetzten Niederlanden', in: G. Hirschfeld, T. Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseiliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2004), 127–146; Idem, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets & Schilt, april 2008); J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2006), hoofdstuk 9: 'Vervolging', pp. 335–364, m.n. 350–364; Dan Michman, 'The place of the Holocaust of Dutch Jewry in a wider historical fabric: approaches of non-Dutch historians', in: Ch. Brasz, Y. Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others* (Leiden etc.: Brill, 2001), pp. 373–391.

¹⁶⁴ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006), over de jodenvervolgving: pp. 176–188, 225–249, 431–436, 441–464; P. Romijn, 'De oorlog (1940–1945)', in: J.C.H. Blom et al. (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), 313–347, 469–475; Peter Romijn, 'Kein Raum für Ambivalenzen. Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung K.J. Frederiks', in: Hirschfeld/Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseiliten zwischen Mitwirkung und Distanz*, 147–171. J.Th.M. Houwink ten Cate, "'Het jongere deel". Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 9–66; Idem, 'De justitie en de Joodsche Raad', in: E. Jonker, M. van Rossem (red.),

bleven eveneens publicaties verschijnen, die feitelijk een voortzetting vormen van het oude, moreel geladen, zwart-wit perspectief. Tegenstanders van de nieuwe, afstandelijker benadering van de bezettingstijd bleven in deze werkwijze weinig anders zien ‘dan een vergoelijking en verhulling van verwerpelijk gedrag met behulp van terminologische trucage’. Daarom vermeldde Blom in zijn voorwoord bij de Nederlandse editie van Hirschfelds boek, verschenen in 1991, voor alle zekerheid: ‘Uit zijn werk blijkt impliciet, en hier en daar ook expliciet, zeer duidelijk dat hij het nationaal-socialisme sterk afwijst.’¹⁶⁵ Dit laatste was weer voor een boekrecensent aanleiding op te merken: ‘Blijkbaar is het nog steeds nodig sommigen erop te attenderen dat het streven naar objectivering niet (per se) goedpraterij betekent.’¹⁶⁶

Vanaf midden jaren negentig

Bij zijn aantreden als directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in 1996 formuleerde Blom nog eens nadrukkelijk de vernieuwingen in het onderzoek die hij voorstond, hoewel hij zich de hardnekkigheid van het goed-fout perspectief realiseerde: ‘Bij geschiedschrijving moet het gaan om het begrijpen en verklaren van gebeurtenissen, niet om het kwalificeren ervan. Maar mensen willen zelden een wetenschappelijk onderbouwde verklaring lezen, zij willen horen of iets goed of fout is geweest. De verklaring *waarom* uit Nederland het hoogste percentage joden is weggevoerd, beweegt het publiek niet. Het roept: het is schandelijk dat dit gebeurd is.’¹⁶⁷ Het in 1997 verschenen boek van N. van der Zee is een kenmerkend voorbeeld van de al genoemde voortzetting van de moreel-geladen benadering. Ze schreef het opvallend hoge percentage joodse slachtoffers in Nederland – zonder enige internationale vergelijking – toe aan het vertrek van koningin Wilhelmina en het kabinet in ballingschap in mei 1940 en de weerslag daarvan op de houding van de achtergebleven bestuurders tijdens de bezetting.¹⁶⁸ Eveneens in 1997 trachtte de Engelse historicus B. Moore tot een verklaring van het hoge percentage te komen.¹⁶⁹ Zijn boek was overigens het eerste afzonderlijke overzichtswerk van de jodenvervolging in Nederland, sinds dat van Presser uit 1965. In tegenstelling tot Van der Zee, past de studie van Moore meer in de nieuwe benadering. Na een chronologische beschrijving, waarin hij al het tot dan toe verschenen onderzoek poogde te verwerken, kwam hij tot een vierledige conclusie, waarin de

Geschiedenis en Cultuur. Achttien opstellen ('s-Gravenhage: SDU, 1990), 149–168; Idem, ‘Heydrich’s Security Police and the Amsterdam Jewish Council (February 1941–October 1942)’, in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History* 3 (Jerusalem, Assen etc.: Van Gorcum, 1993), 381–393; Idem, ‘Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebiete und die Deportation der Juden 1942–1943’, in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), 197–222; Idem, ‘Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?’, in: W. Benz, J. Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit: Regionalstudien 3; Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrußland* (Berlin: Metropol, 1999), 87–133; Idem, ‘Der Judenmord als NS-Staatskriminalität unter massenhafter einheimischer Beteiligung. Forschungsstand und Ausblick auf Grund des Einzelbeispiels Niederlande’, in: Idem, A. Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einder Arbeitstagung* (Münster: Villa ten Hompel, 2002), 118–130.

¹⁶⁵ Blom, ‘Ten geleide’, in G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 7–10, aldaar 9.

¹⁶⁶ Eric Slot, ‘Goed / fout’, boekbespreking van G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, in: *NRC Handelsblad*, 25 mei 1991, Zaterdag boekenbijvoegsel.

¹⁶⁷ Anneke Visser, ‘“RIOD geen opslag oud papier”. Nieuwe directeur over instituut’, *NRC Handelsblad*, 5 juli 1996. Vergel. George Marlet en Seije Slager, ‘Oorlogshistoricus zonder moreel oordeel. Hans Blom’, interview in *Trouw*, 6 maart 2007, bijlage *de Verdieping*, pp. 1–2.

¹⁶⁸ Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding [voorgeschiedenis] en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997). Hoewel de ondertitel een overzichtswerk suggereert, komen de Duitse bezetters en hun anti-joodse politiek niet of nauwelijks in het boek voor! Vergel. Johannes Houwink ten Cate, ‘De jodenvervolging zonder Duitsers. Nanda van der Zee doet de waarheid geweld aan’, *Het Parool*, 11 april 1997, p. 13; J.C.H. Blom, ‘Een droevig boek’, in: *Historisch Nieuwsblad* jrg. 6 (1997), nr. 2, pp. 4–5; Gie van den Berghe, ‘Het verleden tot last: Nederland en de jodenuitroeiing’, in: *De Morgen*, 26 juni 1997; Pim Griffioen, Ron Zeller, ‘Wilhelmina’s vertrek was geen vlucht’ [oorspr. titel: Vertrek van Wilhelmina was niet van wezenlijk belang voor hoge aantal joodse slachtoffers], in: *NRC Handelsblad*, 19 augustus 1997, p. 7.

¹⁶⁹ Bob Moore, *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945* (London: Arnold, 1997). Ned. ed.: *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998).

nadruk *niet* lag op de aard en het optreden van de Duitse machthebbers in Nederland, vergeleken met andere landen. Hij opperde dat de verzuiling van de Nederlandse samenleving een marginalisering van de joden tot gevolg had. Een tweede factor was volgens hem de meegaande en doorgaans onverschillige houding van de bevolking. Dit had weer te maken zowel met de gezagsgetrouwheid en angst voor straf bij hulp aan joden, als ook met het feit dat veel mensen joden nog steeds als vreemdelingen beschouwden, waarbij antisemitisme zeker een rol speelde. Een derde reden voor het hoge percentage slachtoffers was volgens Moore dat het Nederlandse overheidsapparaat nauwelijks verzet heeft geboden tegen de jodenvervolging. Tenslotte wees hij op de medewerking van vooraanstaande joden in de Joodse Raad. Hoewel Moore pretendeerde dat zijn conclusies mede zijn gebaseerd op internationaal vergelijkend onderzoek, heeft dit laatste in zijn boek een slechts zeer beperkt en fragmentarisch karakter (zie ook paragraaf 1.3). Zijn morele oordelen zijn weliswaar niet zo uitgesproken en monocausaal als bij Van der Zee, maar ze klinken in zijn betoog toch duidelijk door, met name ten aanzien van de verzuiling.¹⁷⁰

In het nieuwe onderzoeksprogramma dat vanaf 1996 door Oorlogsdocumentatie werd ontwikkeld, is een soortgelijke tendens waarneembaar als bij de zusterinstituten in Frankrijk en België. Daarbij wordt de bezettingstijd ten dele in een ander, breder perspectief geplaatst, waarbij de voor- en nageschiedenis in ruime mate aan bod komen, alsmede de internationale context. Immers, de tweede wereldoorlog blijft bij onderzoek naar belangrijke onderwerpen uit de twintigste-eeuwse geschiedenis een centrale plaats innemen. Er wordt gestreefd om vanuit deze kern een zinvolle bijdrage te leveren aan de contemporaine geschiedschrijving.¹⁷¹

Eveneens in 1996 initieerden de sociologen W. Ultee en H. Flap een onderzoeksproject naar de oorzaken van de verschillen in overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten.¹⁷² Via enkele tussentijdse studies¹⁷³ resulteerde dit project in 2004 in de sociaal-wetenschappelijke duo-dissertatie van politicoloog en historicus M. Croes en socioloog P. Tammes.¹⁷⁴ Centraal in hun werkwijze staat hypothesentoetsing door middel van kwantitatief-statistische methoden, geheel in lijn met de wetenschapsopvatting van bovengenoemde initiatiefnemers van het project, verbonden aan het Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology (ICS).¹⁷⁵ Het gemeenten-vergelijkend onderzoek bracht veel nieuwe feiten en gegevens boven tafel. Het toonde aan welke mogelijke oorzaken in elk geval *niet* van beslissende betekenis zijn geweest voor het ontstaan van de verschillende aantallen en percentages slachtoffers; welke oorzaken dat uiteindelijk wèl waren, bleef echter onvoldoende

¹⁷⁰ Moore, *Victims and survivors*, 161–162, 256–258; *Slachtoffers en overlevenden*, 196–197, 308–311; Willem Bouwman, ‘Nederlandse hokjesgeest werkte deportatie Joden in de hand’, vraaggesprek met Bob Moore in *Nederlands Dagblad*, 14 februari 1998, p. 10; Gie van den Berghe, ‘Victims and Survivors. The Nazi Persecution of Dutch Jews’ (review of Bob Moore’s book), in: *The Low Countries: Arts and Society in Flanders and the Netherlands, a Yearbook*, vol. 6 (Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, 1998-1999), pp. 280–281; Paul Scheffer, ‘Hitlers succes in Holland’, *NRC Handelsblad*, 20 februari 1998 (recensie).

¹⁷¹ M. Berman, J.C.H. Blom (red.), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog. De bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997), pp. 7–8. Peter Romijn et al., ‘Oorlogsverleden in breder verband’. *Onderzoekprogramma* (Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2000; 27 p.), pp. 13–17.

¹⁷² W.C. Ultee, H. Flap, ‘De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?’, hoofdstuk 11 in: Harry Ganzeboom, Siegwart Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (Amsterdam: Thesis, 1996), pp. 185–197. Zowel vraagstelling als voorgestelde hypothesen en methodologie waren sterk beïnvloed door het werk van de Amerikaanse sociologe Helen Fein: *Accounting for Genocide. National responses and Jewish victimization during the Holocaust* (New York/London: The Free Press/Collier Macmillan, 1979. University of Chicago Press, 1984 reprint). Voor onze bespreking van Fein’s werk, zie paragraaf 1.3.

¹⁷³ Henk Flap, Kathy Geurts, Wout Ultee, ‘De jodenvervolging in lokaal perspectief’, in: Henk Flap, Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), pp. 31–54; verder de bijdragen van Marnix Croes en Peter Tammes in de bundel *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (redactie: Henk Flap en Marnix Croes. Amsterdam: Het Spinhuis, 2001).

¹⁷⁴ Marnix Croes, Peter Tammes, ‘Gif laten wij niet voortbestaan’. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen. Amsterdam: uitgeverij Aksant, 2004.

¹⁷⁵ Dit centrum is een samenwerkingsverband van sociologen aan de universiteiten in Groningen, Utrecht en Nijmegen.

duidelijk.¹⁷⁶ De meest opvallende en verrassende conclusie was volgens betrokken onderzoekers de gemiddeld grotere overlevingskans van joden die bij aanvang van de bezetting in overwegend Rooms-katholieke gemeenten woonden, vergeleken met joodse ingezetenen van overwegend protestantse gemeenten. Een tweede, minder verrassende, conclusie luidde dat hoe méér agenten van de reguliere politie als ‘fout’ golden bij de naoorlogse zuivering, hoe lager de overlevingskans van de joden in de betreffende gemeente was.¹⁷⁷ Hoewel de context van hun hoofdzakelijk sociologisch-vergelijkende studie vrijwel uitsluitend Nederlands en gemeenten-gebonden is, achtten zij hun onderzoek en methodologie van onmisbaar belang voor een internationaal-vergelijkende verklaring. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat ten aanzien van voldoende representativiteit voor internationale vergelijking de vervolging en deportatie van de joden, wat de *aantallen* betreft, in Nederland toch vooral een verschijnsel was van de drie grote steden in het westen des lands, waar reeds meer dan driekwart van alle joden woonde: Amsterdam (zestig procent), Den Haag (tien procent) en Rotterdam (zeven procent).¹⁷⁸ Daaraan kan worden toegevoegd dat zowel de *dynamiek* van de anti-joodse politiek als de gemeentegrenzen *overschrijdende* effecten daarvan onderbelicht bleven, zoals bijvoorbeeld de gedwongen evacuaties naar Amsterdam, de Nederlandse werkkampen voor joodse mannen (beide vanaf januari 1942) en de onderduik van joden *buiten* hun gemeente van inwoning.¹⁷⁹ Toch zijn ook deze effecten van grote invloed geweest op verloop en omvang van de deportaties.

Een ander voorbeeld uit tweede helft jaren negentig was nieuw, uitgebreider onderzoek door G. Aalders naar de roof en naoorlogse restitutie c.q. rechtsherstel van joods eigendom.¹⁸⁰ Mede onder invloed van de internationale aandacht voor de rol van Zwitserse en andere buitenlandse banken met betrekking tot joodse tegoeden tijdens en na de oorlog, kwam dit

¹⁷⁶ J.C.H. Blom, ‘Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel’, in: *BMGN* 120 (2005) no. 4, pp. 562–580; herdrukt in Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), 69–92. Bas Blokker, ‘Hoe meer verzet, hoe meer vernietiging. Oorlog en overlevingskansen van Nederlandse joden’, *NRC Handelsblad*, 20 februari 2004, katern *Boeken*, p. 26. Bart van der Boom, ‘Nederlandse joden hadden minder kans dan Duitse’, *De Volkskrant*, 31 augustus 2001, katern *Cicero*, p. 7; dit is een bespreking van de bundel *Wat toeval leek te zijn, maar niet was* (red. H. Flap, M. Croes, Amsterdam: Het Spinhuis, 2001). In deze bundel verschenen eerdere versies van drie hoofdstukken uit de dissertatie van Croes en Tammes, zodat door Van der Boom gemaakte opmerkingen ook op deze laatste betrekking hebben.

¹⁷⁷ Croes en Tammes, ‘*Gif laten wij niet voortbestaan*’, 356–357, 539, 544–545; Paul van den Broek, ‘Nieuw licht op jodenvervolging’, in: *Vox; onafhankelijk magazine van de Katholieke Universiteit Nijmegen*, jrg. 4, nr. 9 (15 jan. 2004), p. 7.

¹⁷⁸ *Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland; samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening 6/1941 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied* (’s-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, [Mei] 1942; 103 p.). Dan Michman, *Het Liberale Jodendom in Nederland 1929–1943* (Amsterdam: Van Gennep, 1988), pp. 22–23; Jozeph Michman, Hartog Beem, Dan Michman, m.m.v. Joop Sanders e.a., *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen: Contact/NIK, 2^e druk 1999), 269, 364, 382, 387, 513, 527–530; J.C.H. Blom en J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870–1940)’, in: J.C.H. Blom et al. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), pp. 247–310, aldaar 254–257; Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Lakerveld, 1995), 143, 145, 168–169, 291; A.E. Oosthoek, ‘Inleiding’, in: Idem (red.), *Kaddisj. Ter nagedachtenis aan de joodse burgers van Rotterdam* (Rotterdam: Gemeente-Archief Rotterdam / Ad. Donker Uitgeversmaatschappij, 2000), p. 11; J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2006), 350–364; Croes en Tammes, ‘*Gif laten wij niet voortbestaan*’, 38–41 + bijlage op 572–577.

¹⁷⁹ Voor dit laatste: Bert Jan Flim, ‘Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduik-organisaties’, in: H. Flap, M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 145–160; Bert Jan Flim, ‘De Holocaust in Nederland’, in: J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam: L.J. Veen i.s.m. NIOD, 2005), pp. 26–44, aldaar 38–42; Bianca Stigter, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940–1945* (Amsterdam: Athenaeum, Polak & Van Gennep, 2005), pp. 39–43.

¹⁸⁰ Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (’s-Gravenhage: SDU, 1999); Duitse uitgave: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg* (Köln: Dittrich Verlag, 2000); Eng. ed.: *Nazi Looting: the Plunder of Dutch Jewry during the Second World War* (Oxford: Berg, 2004). Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2001). Vergel. Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2002), over Jodenvervolging vooral pp. 93–100 en verder: 19–21, 23, 55, 104, 151, 156, 273–275, 313–314, 353, 367, 397, 402, 438–439, 467, 486–487, 494–495, 526, 573–574.

onderwerp vanaf midden jaren negentig ook in Nederland sterk in de belangstelling te staan. Dit alles resulteerde in diverse onderzoekscommissies en rapporten.¹⁸¹ Belangrijk was verder dat voor het eerst grondig onderzoek werd gedaan naar hoe de niet-joodse Nederlanders tijdens de bezetting dachten over de jodenvervolging, onder meer door een vergelijking van dagboeknotities met Duitse stemmingsberichten.¹⁸²

Wetenschappelijk onderzoek naar de algehele situatie van joodse overlevenden en andere oorlogsslachtoffers, alsmede de reacties daarop direct na de bevrijding¹⁸³, culmineerde in het project van de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO).¹⁸⁴ Publicaties over laatstgenoemd onderwerp laten zich soms evenwel ook karakteriseren als een nadrukkelijke voortzetting van de goed-fout benadering.¹⁸⁵ Daar staat tegenover dat mede door de toegenomen tijdsafstand en opkomst van andere generaties het accent, in zowel wetenschappelijk onderzoek als publieke aandacht, gaandeweg verschuift van de bezettingsjaren en jodenvervolging zèlf naar de nasleep, doorwerking en langere termijn gevolgen.¹⁸⁶ Duidelijke voorbeelden van dit laatste zijn de dissertaties van W. Veraart en H.

¹⁸¹ *Tweede Wereldoorlog: Roof en rechtsherstel. Archieven, Archieven Tastbare goederen – Claims, Tweede Rapport Commissie van Onderzoek Liro-Archieven* (Commissie-Kordes), Den Haag 1998; *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland* (Commissie-Scholten), 3 delen, Leiden, 15 december 1999; *Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden Wereldoorlog II* (Commissie-Van Kemenade), uitgebracht aan de minister van Financiën, Den Haag, 12 januari 2000; Bettina Zeugin und Thomas Sandkühler, *Die Schweiz und die deutschen Lösegelderpressungen in den besetzten Niederlanden: Vermögensentziehung, Freikauf, Austausch 1940–1945: Beitrag zur Forschung*. Herausgegeben von der unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg (Zürich: Chronos Verlag, 2001); Jaap Barendregt, *Oorlogseffecten. Roof en rechtsherstel van joods effectenbezit* (Amsterdam: Aksant, 2004); Milja van Tielhof, 'The predecessors of ABN AMRO and the expropriation of Jewish assets in the Netherlands', *Financial History Review* 12 (2005), no. 1, pp. 87–108.

¹⁸² Anne Voolstra, Eefje Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging* (Amsterdam etc.: Contact, 2001); Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom, 2003), hoofdstuk 3: "'Zo akelig en waarvoor?'" De jodenvervolging', pp. 45–67. Zie verder het op interviews met twaalf personen gebaseerde boek van Anna Timmerman, *Machteloos? Ooggetuigen van de Jodenvervolging* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2007).

¹⁸³ Pionierswerk, wat dit onderwerp betreft, werd gedaan door Brasz en Hondius: Ineke Brasz, m.m.v. Jan Hagen, 'Bevrijdingsjaren – jaren van bevrijding? De strijd om de opbouw van joods leven', in: Tamarah Benima, F. J. Hoogewoud (red.), *Le-Ezrath Ha-am. Het Volk ter Hulp. Het eerste Joodse blad in 1945 Eindhoven-Amsterdam* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985), pp. xvii–xli (17–41); Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), revised Eng. ed.: *Holocaust Survivors and Dutch Antisemitism* (Westport, Ct.: Praeger, 2003). Zie verder: Elma Verhey, *Om het Joodse kind* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1991); Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom, 2001).

¹⁸⁴ Nieuwsbrief Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO), nummers 1 t/m 4 (1999-2000). Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker/SOTO, 2001); Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam: Bert Bakker/SOTO, 2001); Conny Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002); Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002). Voor een bespreking van het project als geheel, zie: Hanne Hellemans in *BMGN* 120 (2005), nr. 1, pp. 159–163; vergel. Pieter Lagrou, recensie van M. Bossenbroek, *De Meelstreep*, in: *Nieuwste Tijd. Kwartalschrift voor eigentijdse geschiedenis*, jrg. 2 (2002), pp. 72–78.

¹⁸⁵ Michal Citroen, *'U wordt door niemand verwacht'. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Het Spectrum, 1999); Isaac Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2001). Meer in algemene zin geldt een voortgezette goed-fout benadering ook - in de vorm van 'debunking' - voor Chris van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de tweede wereldoorlog* (Amsterdam: Contact, 2001); vgl. Siep Geugjes, "'Grijs verleden" verklaart Tweede Wereldoorlog tot rimpeling in de tijd', in: '40-'45. *Contactblad Stichting 1940-1945*, jrg. 2001, nr. 2 (juni 2001), pp. 30–32. Voor de term 'grijs' in gelijksoortige betekenis, zie reeds veel eerder: L. de Jong, 'Foreword', in: Werner Warmbrunn, *The Dutch under German occupation 1940–1945* (Stanford Cal./London: Stanford University Press/Oxford University Press, 1963; reprint 1972), pp. v–vi: 'The real life of the peoples of occupied Europe lay between the two extremes of collaboration and resistance.(...) Unwilling adjustment was the rule - intentional resistance the exception. (...) The reality itself was more complicated, contained more nuances, more shades of grey.' Een soortgelijke opvatting bracht De Jong al naar voren in: 'Zwischen Kollaboration und Résistance', in: P. Kluge (Hg.), *Das Dritte Reich und Europa. Bericht über die Tagung des Instituts für Zeitgeschichte in Tutzing. Mai 1956* (München: IfZ, 1957), pp. 133–152.

¹⁸⁶ Bijv.: S. Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam: Meulenhoff, 1991; Eng. ed.: *Persecution, extermination, literature*. Toronto: Toronto University Press, 1995); Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1995); Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945–1995* (Den Haag: SDU, 1997. Tweede, herziene en aangevulde editie te verschijnen); Evelien Gans, *Gojse nijd en joods narcisme. Over de verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland* (Amsterdam: Arena, 1994); Idem, 'Gojse broodnijd. De strijd tussen joden en niet-joden rond de naoorlogse

Piersma.¹⁸⁷ Historisch jurist en rechtsfilosoof Veraart deed vergelijkend onderzoek naar ontrecting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk tijdens en na de bezetting. Hij constateerde onder andere dat de term ‘roof’ juridisch gezien niet van toepassing was op de joden die tijdens de bezettingsjaren hun eigendommen verloren en deze veelal pas met de grootste moeite terugkregen; de situatie was erger omdat de joden als groep *buiten* de rechtsorde werden geplaatst. Veraart concludeerde dat terwijl in Frankrijk kort na de bevrijding restitutie en rechtsherstel betrekkelijk snel hun beslag kregen, deze in Nederland moeizaam, gebrekkig en willekeurig verliepen. Oorzaak was in Frankrijk dat men prioriteit gaf aan uitbanning van het onrecht van het Vichy-regime en herstel van vertrouwen in het eigen, democratische rechtssysteem. In Nederland, waar onteigening van joodse ondernemingen en inbeslagneming van joods eigendom anders dan in Frankrijk niet in handen waren van autochtone instanties maar van de bezetter, werden restitutie en rechtsherstel voor joden na de oorlog, mede door andere, moeilijker omstandigheden, grotendeels ondergeschikt gemaakt aan het (economische) belang van de wederopbouw. Historica Piersma onderzocht ‘de Drie van Breda’, een begrip dat decennialang keer op keer de politiek en publieke opinie wist bezig te houden. Het betrof de berechting en ter dood veroordeling kort na de oorlog van vier Duitsers, van wie er drie sleutelfiguren waren geweest bij de vervolging en deportatie van de joden. Hun doodstraf werd begin jaren vijftig omgezet in levenslang en vanaf 1960 waren zij de laatste nog in Nederlandse gevangenschap verblijvende Duitse misdadigers uit de oorlogstijd. Piersma onderzocht de wisselwerking tussen politieke besluitvorming en publiek debat over hun eventuele vrijlating. Ze stelde vast dat door het toenemende nationale besef dat Nederland tijdens de oorlog was tekort geschoten in de bescherming van zijn joodse medeburgers, de overheid er vooral in de jaren zestig en zeventig voor terugschrok gebruik te maken van de bevoegdheid tot gratieverlening.

Tenslotte kan worden opgemerkt dat er in navolging van het buitenland een tendens is om de jodenvervolging van 1933–1945 nadrukkelijker in de context van genocides en grootschalig etnisch geweld *in het algemeen* te plaatsen. In Nederland kwam dit tot uiting door de oprichting van een Centrum voor Holocaust en Genocide Studies in 2003.¹⁸⁸

winkelsluitingswet 1945–1951’, in: C. Kristel (eindred.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 195–213; Joop Sanders, ‘Opbouw en continuïteit na 1945’, in: Jozeph Michman et al., *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam etc.: Contact, 1999), pp. 216–251; F. C. Brasz, ‘Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid’, in: J.C.H. Blom et al. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), 351–403; Jan Oegema, *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (Amsterdam: Balans, 2003); J.C.H. Blom, ‘De oorlog na de oorlog’, in: *Contactblad Stichting 1940–1945* (najaar 2004), pp. 28–33, en in: *Icodo-info* 21, nr. 2 (december 2004), pp. 32–39, herdrukt in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), pp. 121–131. Al eerder: N.D.J. Barnouw, M. de Keizer, G. van der Stroom (red.), *1940–1945: onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht: Hes, 1985); hierin vooral: H. Daalder, ‘De tweede wereldoorlog en de binnenlandse politiek’, 23–44; herdrukt in: H. Daalder, *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), pp. 145–160. Nog eerder: A.E. Cohen, ‘Tien jaar na de bevrijding van nationaal-socialisme en jodenvervolging in Nederland’, *Notities voor het Geschiedwerk* no. 79 (1955-1956); oorspronkelijk geschreven op verzoek van het CDJC te Parijs en bedoeld voor een bundel *Ten Years after the Victory*, die echter nooit verscheen; het artikel werd alsnog gepubliceerd in: J.C.H. Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), 317–328. Toenemende gerichtheid op doorwerking en langere termijn gevolgen van de jodenvervolging geldt ook voor relevante publicaties in andere onderzoeksdisciplines, zoals: uitgaven van de Stichting ICODO te Utrecht, de studies van B. Evers-Emden (zie literatuurlijst), M.H. van IJzendoorn, *Drie generaties Holocaust? Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 65 no. 5* (Amsterdam: KNAW, 2002); Bettine Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (diss. Vrije Universiteit Amsterdam/Vught: Skandalon, 2007), hoofdstukken 3 en 4.

¹⁸⁷ Wouter Veraart, *Ontrecting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945–1989* (Amsterdam: Balans, 2005). Met dit laatste onderwerp zeer verwant en met weinig interpretatieverschillen: Harald Fühner, *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945–1989* (Münster: Waxmann, 2005).

¹⁸⁸ Ton Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2001). Johannes Houwink ten Cate, *De naam van de misdaad en de persoon van de*

1.2.4 Vergelijkende samenvatting

Bij vergelijking van de historiografie in de drie landen valt op dat deze lange tijd een overwegend politiek-moreel geladen karakter had. Dit was op zichzelf begrijpelijk gezien de impact van oorlog en bezetting op de samenlevingen. Daarbij lag tijdens de jaren vijftig de nadruk vooral op de ‘goede’ kant: het verzet. In Nederland gold dit bij uitstek voor de studies over de drie grote stakingen. In Frankrijk is een voorbeeld hiervan het werk van Aron (1954), waarin tot uitdrukking kwam dat, als gevolg van de bijzondere bezettingsconstructie, twee visies waren ontstaan. De ene zag de Vichy-politiek louter als verlengstuk van de bezetter, de andere stelde dat Vichy zoveel mogelijk als buffer had gefungeerd om de Franse bevolking te beschermen tegen de bezetter. Opvallend is dat *beide* visies weinig aandacht hadden voor de jodenvervolging. Voor zover deze aan bod kwam, werd de indruk gewekt dat Vichy de Franse joden had gered door buitenlandse joden aan de bezetter uit te leveren. CDJC-onderzoeker Billig legde lange tijd bijna als enige echter wèl al een rechtstreeks verband tussen Vichy en een *eigen* Franse anti-joodse politiek. Anders dan in Frankrijk was in Nederland onderzoek naar oorlog en jodenvervolging van meet af aan onlosmakelijk met elkaar verbonden. Als enig land werd daar in de jaren vijftig van overheidswege opdracht gegeven voor zowel een algemeen geschiedwerk (De Jong), als een afzonderlijke studie naar het lot van de joden (Presser). In België ontbrak in die jaren geschiedschrijving over tweede wereldoorlog, met inbegrip van de jodenvervolging, nog bijna geheel. Het werd lange tijd belemmerd door de koningskwesie en problematiek van de berechting van collaborateurs, die in het politieke en publieke debat weer nauw verweven waren met de Vlaams-Waalse tegenstelling.

In Frankrijk en België leidden maatschappelijke vernieuwingen en een grotere distantie tot de oorlog vanaf de jaren zestig tot veranderingen in de geschiedschrijving. Voor Frankrijk was dit het werk van Michel (1966), maar baanbrekende studies kwamen toch hoofdzakelijk van buitenaf: Jäckel (1966) en Paxton (1972) onderzochten de Frans-Duitse samenwerking en aard van het Vichy-regime. Pas *nadat* beter inzicht was verkregen in de ideologische grondslagen van dit regime, zou breder onderzoek naar de jodenvervolging mogelijk worden. In België kwam in deze jaren georganiseerd onderzoek van de grond en verschenen de eerste studies over oorlog en vervolging. In Nederland bleef het goed-fout perspectief in de jaren zestig en zeventig gehandhaafd, al verschoof daarbij het accent van verzet naar collaboratie.

Vanaf eind jaren zeventig was voor Frankrijk betere toegankelijkheid van relevante overheidsarchieven van grote betekenis. Deze maakte talloze op Franse bronnen gebaseerde deelstudies mogelijk. In 1981 verscheen het eerste omvattende werk over de jodenvervolging vanuit Frans perspectief (Marrus/Paxton). Het vulde een reeds lang bestaande leemte. In diezelfde periode verscheen in België de baanbrekende studie van Steinberg, waarbij het goed-fout beeld eveneens overheersend was. Een belangrijke overeenkomst tussen Frankrijk en België begin jaren tachtig was dat het onderzoek naar de bezettingstijd in het *algemeen* en dat naar de jodenvervolging vooralsnog gescheiden bleven: het eerste werd in Frankrijk vooral door het IHTP en in België door het Navorsingscentrum verricht; het tweede kwam *daarbuiten* tot stand. Pas rond 1990 kreeg de integratie van beide onderzoeksterreinen meer gestalte, mede op gang gebracht door internationale congressen. In Nederland zijn vanaf begin jaren tachtig krachtige pleidooien gedaan voor een meer zakelijke aanpak met accent op analyse, inbedding van de bezettingsperiode in een breder tijdsperspectief en internationalisering door vergelijking.

Samengevat, blijkt dat in onderzoek over de bezettingstijd de jodenvervolging in Nederland altijd een belangrijke plaats heeft ingenomen, terwijl dit in Frankrijk en België pas vanaf de jaren tachtig het geval is. Belangrijkste oorzaken hiervan lijken enerzijds in laatstgenoemde

twee landen politieke en organisatorische belemmeringen te zijn geweest, die in Nederland ontbraken of van minder belang waren. Anderzijds kwam juist in Nederland het onderzoek zowel vroeg als geïntegreerd op gang omdat dit land – anders dan België en Frankrijk – geen recente bezettingservaring had, de impact van de jodenvervolging er heviger was geweest en het bij de overgrote meerderheid van gedeporteerden hier niet ging om immigranten en vluchtelingen (zoals in Frankrijk en België), maar om een in grote meerderheid *autochtone*, reeds generaties ingeburgerde, joodse bevolking.

1.3 Verklaringen van verschillen in aantal slachtoffers tussen West-Europese landen in eerder onderzoek

1.3.1 *Visies*

In geschatte aantallen kort na het einde van de tweede wereldoorlog werden nationale verschillen weliswaar aangegeven, maar tot verklaringen kwam men vooralsnog niet. Het in 1946 verschenen *Black Book* rangschikte de aantallen slachtoffers niet per land, maar per nationaliteit in de kampen in Duitsland en Polen.¹⁸⁹ In het *American Jewish Year Book* 1948/1949 werd voor het eerst een overzicht gegeven van het aantal en percentage slachtoffers per land.¹⁹⁰ In de vanaf begin jaren vijftig verschenen overzichtswerken¹⁹¹ met heel Europa als onderwerp, werden herhaaldelijk kwantitatieve gegevens voor de uiteenlopende landen genoemd en ook de eerste pogingen gedaan de nationale verschillen te verklaren. Over de cijfers kwam men in de jaren zeventig en tachtig tot meer consensus, omdat expliciet onderzoek naar de aantallen gedeporteerden betrouwbaarder gegevens opleverde.¹⁹²

Wat verklaringen van nationale verschillen in percentage slachtoffers betreft, bevatten de overzichtswerken vrijwel uitsluitend globale en korte beschouwingen. Decennialang was geen sprake van serieus onderbouwde, enigszins systematische vergelijking. In de vergelijkende opmerkingen werden de accenten telkens anders gelegd of waren deze zelfs tegenstrijdig. Alle reden dus, om na te gaan wat achtereenvolgende auteurs over oorzaken van de nationale verschillen hebben gezegd en hun opvattingen met elkaar te confronteren.

De Franse jurist en geschiedschrijver L. Poliakov gaf in zijn algemene studie over de jodenvervolging in Europa, *Bréviaire de la haine*, uit 1951, als eerste, verklaringen voor overeenkomsten en verschillen tussen Frankrijk, België en Nederland. Voor Denemarken en Noorwegen benadrukte hij vooral het zeer geringe aantal joodse inwoners als factor voor een ander verloop van de vervolging.¹⁹³ Poliakov begon zijn beschrijving van eerstgenoemde drie

¹⁸⁹ *The Black Book: The Nazi Crime against the Jewish People* (New York/Moscow/Jerusalem: The Jewish Black Book Committee, 1946), pp. 250–251, 396–397.

¹⁹⁰ *American Jewish Year Book*, vol. 50 (Philadelphia: the American Jewish Committee, 1948/1949), p. 691.

¹⁹¹ Voor een analyse van de algemene wetenschappelijke opvatting van de voornaamste, achtereenvolgende overzichtswerken, zie: Dan Michman, ‘“The Holocaust” in the eyes of historians: the problem of conceptualization, periodization, and explanation’, in: *Modern Judaism* vol. 15, nr. 3 (October 1995), pp. 233–264; revised and updated edition in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 9–58.

¹⁹² Israel Gutman et al. (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (New York etc.: Macmillan etc., 1990), deel 4 appendix 6 op pp. 1797–1802. Wolfgang Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg, 1991), pp. 15–16 en *passim* (tweede druk 1996).

¹⁹³ Léon Poliakov, *Bréviaire de la haine. Le IIIème Reich et les Juifs* (Paris: Calmann-Lévy, 1951); Engelstalige editie: *Harvest of Hate. The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe* (New York: Syracuse, 1954), voor Denemarken en Noorwegen, zie Eng. ed. p. 181. Zie ook: ‘Besprechungsprotokoll’ ‘über die Endlösung der Judenfrage’ in Wannsee, 20 januari 1942, Neurenberg proces doc. NG-2586, in: Léon Poliakov, Josef Wulf (Hg.), *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Berichte* (Wiesbaden: Fourier, 1989. Originalausgabe: Berlin: Arani Verlag, 1955), pp. 116–126, aldaar o.a.: ‘Unterstaatssekretär [Martin] Luther teilte hierzu mit, daß bei tiefgehender Behandlung dieses Problems in einigen Ländern, so in den nordischen Staaten, Schwierigkeiten auftauchen werden, und es sich daher empfiehlt, diese Länder vorerst noch zurückzustellen. In Anbetracht der hier in Frage kommenden geringen Judentzahlen bildet diese Zurückstellung ohnedies keine wesentliche Einschränkung.’

landen met de vaststelling dat de vervolging – ondanks onderlinge verschillen – volgens dezelfde hoofdlijnen verliep. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Polen waar de vervolgers van meet af aan heel anders te werk gingen.¹⁹⁴ In Frankrijk was de Duitse politiek gericht op samenwerking met de Franse regering in Vichy. De bezetter ging ervan uit dat anti-joodse maatregelen op weinig weerstand van de bevolking zouden stuiten, wanneer deze grotendeels door de Vichy-regering zelf werden uitgevaardigd. Daarentegen zou een politiek rechtstreeks door de Duitsers opgelegd, als een daad van vijandelijke onderdrukking worden beschouwd. Daarom wilde men de vervolging zoveel mogelijk als een Franse zaak presenteren, wat in de bezette zone echter niet altijd het geval was. Poliakov stelde dat tempo en aard van de anti-joodse maatregelen in bezet Frankrijk en België meer op elkaar leken, dan op Nederland. In dit land, dat als Germaans werd beschouwd, ging het Duitse bestuur veel grondiger tewerk in de uitvoering van het anti-joodse beleid.¹⁹⁵

België en Nederland waren kleine, dichtbevolkte landen, wat de opsporing van joden in deze landen makkelijker maakte dan in Frankrijk. Volgens Poliakov was in Nederland de situatie ongunstiger, omdat daar meer joden woonden dan in België.¹⁹⁶ In Frankrijk werd het lot van de joodse bevolking, zowel vóór als tijdens de deportaties, toen opsporing voor de vervolgers essentieel werd, in de onbezette zone geheel en in de bezette zone grotendeels bepaald door de medewerking van Vichy. Hoewel bij sommige anti-joodse maatregelen de politiek van Vichy zelfs radicaler was dan de Duitse, staat voor Poliakov vast dat de intentie van massamoord aan Franse kant ontbrak. Men was wel bereid buitenlandse en staatloze joden uit te leveren, maar trachtte tegelijkertijd joden met Franse nationaliteit te beschermen.¹⁹⁷ Ook in België werden bij het begin van de deportaties joden met autochtone nationaliteit vrijgesteld, iets wat in Nederland nooit het geval is geweest. Vooral het verschil in percentage gedeporteerden tussen Frankrijk en Nederland vond Poliakov verbazingwekkend. Zijn verklaring hiervoor was tweeledig. Ten eerste bood Frankrijk – zestien maal groter dan Nederland en met uitgestrekte bergachtige gebieden – goede onderduikmogelijkheden, terwijl in het kleine, vlakke Nederland een intensieve opsporing plaatsvond. De tweede factor was dat de Franse premier Laval alleen bereid was mee te werken aan deportatie van joden met Franse nationaliteit in ruil voor zeer vergaande politieke concessies van Duitse zijde.¹⁹⁸ Toen deze uitbleven en de oorlog steeds meer in het nadeel van Duitsland verliep, werd Vichy weigerachtig om aan eisen van de bezetter te voldoen. ‘*Vichy was the chief factor accounting for the relatively more lenient fate of the French Jews*’, concludeerde Poliakov.¹⁹⁹

Anders dan Poliakov besteedde G. Reitlinger in zijn overzichtswerk *The Final Solution* (1953) aan elk land een afzonderlijk hoofdstuk of paragraaf. Daarbij gaf hij telkens aan wat zijns inziens vooral van invloed was op de uiteindelijke omvang van de deportaties in het betreffende land, met speciale aandacht voor de rol van het inheemse bestuur. Voor wat betreft Frankrijk ontkende Reitlinger weliswaar niet de belangrijke betrokkenheid van de Franse autoriteiten en politie bij de eerste deportaties van 1942, maar hij was, evenals Poliakov, terughoudend waar het ging om Frankrijk aan de Duitse vernietigingsplannen te verbinden. Voor het overige benadrukte hij evenwel *andere* factoren dan Poliakov. Zo slaagde de Duitse politie er in Frankrijk niet in een rechtstreeks aan zichzelf ondergeschikte organisatie op te richten, waaronder *alle* joden vielen, zoals door Heydrich en Eichmann opgezet in Wenen en Praag. Het gevolg was dat ‘*less than 62,000 out of a possible 300,000*

¹⁹⁴ Poliakov, *Harvest of Hate* (1954), 47–48.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 48, 55.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 55.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 53.

¹⁹⁸ *Ibid.*, 174, 179–180.

¹⁹⁹ *Ibid.*, 176.

*Jews were deported in the course of the war.*²⁰⁰ De eind 1941 opgerichte *Union Générale des Israélites de France* (UGIF) werd geen *Judenrat* in Oost-Europese zin, aldus Reitlinger.²⁰¹ Naast de rol van Vichy, noemde hij daarbij de weerstanden van het militair bestuur in Frankrijk tegen de politiek van Heydrichs *Sicherheitspolizei*. In tegenstelling tot Oost-Europese bezette gebieden hield de *Wehrmacht* in Frankrijk vast aan zijn bestuurlijke bevoegdheden.²⁰²

Reitlinger beklemtoonde voorts de belangrijke rol van de Franse reguliere politie bij de grootschalige arrestaties en razzia's van zomer 1942. Pas vanaf begin 1943 kwam hier volgens hem wezenlijk verandering in: naast onvoldoende steun van het militair bestuur, belemmerde vooral gebrek aan Franse medewerking de Duitse politie in Frankrijk bij uitvoering van verdere deportaties.²⁰³ Reitlinger onderstreepte de dubbelzinnige rol van het Vichy-bewind, al stelde hij dat deze voor de verklaring van het percentage niet moet worden overschat: *'With a loss of barely exceeding 20 percent, no Jewish community in Occupied Europe came off so lightly, except in Italy and Denmark, and this was due in large measure to the tactics of Laval (...). But it is wrong to ascribe the survival of three-quarters of the Jews in France to the cleverness of any individual.'*²⁰⁴

Volgens Reitlinger was de Nederlandse situatie bijna tegenovergesteld aan Frankrijk. Reden was de *'inferior political situation of Holland under German rule as compared to that of France'*.²⁰⁵ Ten eerste durfden de Duitsers zelfs na de volledige bezetting van Frankrijk in november 1942 het burgerlijk bestuur in dit land niet over te nemen, terwijl dat in Nederland van meet af aan wèl het geval was, waardoor tempo van anti-joodse maatregelen al in 1940 hoger lag dan in Frankrijk. In de tweede plaats werd in tegenstelling tot Frankrijk, in Nederland een Joodse Raad ingesteld 'naar het Oost-Europese model'. Andere redenen voor de grote omvang van de deportaties in Nederland waren volgens hem de concentratie van joden in de drie grote steden – van wie zestig procent in Amsterdam – en de afwezigheid van een neutraal buurland als vluchtmogelijkheid. Door dit alles zat de joodse bevolking nergens zo volledig in de val als in Nederland. De februari-staking van 1941 toonde aan dat inheems antisemitisme geen oorzaak was voor het hoge aantal slachtoffers in Nederland.²⁰⁶

Het lange tijd niet-deporteren van Belgisch-joodse staatsburgers had volgens Reitlinger te maken met de aanwezigheid van een koninklijke familie in bezet België, waarvoor Ribbentrops ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn een zeker ontzag had: *'the firm example set by royalty in Belgium and Denmark counted for a great deal.'*²⁰⁷ Het feit dat België onder een militair bestuur stond, moet niet als gunstig worden beschouwd, want het had geen enkele moeite met deportatie van de buitenlandse joden. Daarentegen was onvolledige registratie van joden in België wel van belang. Deze had weliswaar deels te maken met de massale vlucht naar Frankrijk in mei 1940, maar was volgens Reitlinger voornamelijk een gevolg van onwil om zich te laten registreren.²⁰⁸

Door de bijzondere bezettingssituatie in Denemarken waren koning Christiaan X en de ministers in staat de 6.500 joden (onder wie circa 1.350 Duitse vluchtelingen) effectief te beschermen tot september 1943. Mislukking van de voorgenomen deportatie als gevolg van de succesvolle ontsnapping van de joden met behulp van het Deense verzet naar Zweden, was

²⁰⁰ Gerald Reitlinger, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945* (London: Vallentine, Mitchell, 1953), p. 305; geraadpleegd is voortaan de tweede, enigszins aangepaste, editie (idem, 1968), p. 327.

²⁰¹ Reitlinger, *Final Solution* (1968), 328.

²⁰² *Ibid.*, 329–331, 343, 351.

²⁰³ *Ibid.*, pp. 339–342, 343 noot 58, pp. 348–349.

²⁰⁴ *Ibid.*, 351.

²⁰⁵ *Ibid.*, 352.

²⁰⁶ *Ibid.*: 'In February [1941] a Jewish Council (*Joodse Raad*) was created on the East European model.'

²⁰⁷ *Ibid.*, 367.

²⁰⁸ *Ibid.*, 367–368.

volgens Reitlinger eerder te verklaren uit de ‘unieke geografische positie van Denemarken’, dan uit nalatigheid van de betrokken Duitse machthebbers. Zijn enige vergelijkende opmerking ten aanzien van Noorwegen was dat dit land net als Nederland werd bestuurd door een Duitse *Reichskommissar*.²⁰⁹

Wat een meer internationale dimensie betreft, werd het historische debat over de jodenvervolgung pas begin jaren zestig geopend en dit bracht in vele landen diepgaand onderzoek en tal van publicaties op gang. Drie gebeurtenissen speelden hier vooral een rol bij: het proces tegen Eichmann in Israël in 1961, de verschijning in datzelfde jaar van een baanbrekende studie van de Amerikaanse politicoloog R. Hilberg over de vernietiging van de joden en, naar aanleiding van het Eichmann-proces, het boek *Eichmann in Jerusalem* van de filosofe H. Arendt.²¹⁰

Eveneens in 1961, ongeveer gelijktijdig met het begin van het proces tegen Eichmann in Jeruzalem, maar nog vóór publicatie van Hilbergs werk, verscheen van de hand van de Duitse jurist R.M.W. Kempner het boek *Eichmann und Komplizen*. Door zijn anti-nationaalsocialistische gezindheid was hij in 1933 uit de rechterlijke macht ontslagen en later naar de VS geëmigreerd. In 1945–’46 maakte hij deel uit van het Amerikaanse vervolgingsteam tijdens de Neurenbergse processen. Kempner reconstrueerde op basis van documenten de rol van Eichmann, zijn bovengeschieden en naaste medewerkers.²¹¹

Dat Eichmann en zijn vertegenwoordiger in Frankrijk de deportaties in dit land voor een belangrijk deel niet konden voortzetten, kwam niet alleen door gebrek aan medewerking van Vichy en de Italiaanse bezettingsmacht in zuidoost-Frankrijk, maar vooral door de rol van het Franse verzet bij de onderduik van joden: ‘*Wenn Eichmann während des Jahres 1943 nicht mehr erreichen konnte, so lag dies in hohem Maße an der Widerstandsbewegung, deren Aktivität nach den alliierten Landungen in Nordafrika und Italien immer mehr zunahm.*’²¹²

Voor Nederland stelde Kempner: ‘*Der Prozentsatz der Judenvernichtungen war in Holland etwa so hoch wie in Rußland, weil Eichmanns Mitarbeiter in Holland weit härtere und rücksichtslosere Verbrecher waren als in anderen Ländern.*’²¹³ Hij legde bij zijn verklaring van het opvallend hoge Nederlandse deportatiecijfer dus alle nadruk op aard en kwaliteit van het Duitse bezettingsregime en de personen die daarin voor de vervolging sleutelposities innamen. Dat het aantal slachtoffers in België veel lager was, had volgens hem meerdere oorzaken: *Militärbefehlshaber* Von Falkenhausen, en zijn rechterhand Reeder konden niet op één lijn worden gesteld met Seyss-Inquart en Rauter in Nederland. Aanwezigheid van leden van het koningshuis, met name koningin-moeder Elisabeth, en de protesten van kardinaal Van Roey legden ook gewicht in de schaal. Beslissend was volgens Kempner echter de houding van de Belgische bevolking: de omvangrijke verzetsbeweging verleende joden verregaand hulp en zorgde voor onderduikplaatsen.²¹⁴

In tegenstelling tot Reitlinger, legde Kempner voor het welslagen van de evacuatie van de Deense joden naar Zweden juist wèl alle nadruk op het uitlekken aan Duitse kant van de voorgenomen razzia. Alleen daardoor kreeg het Deense verzet gelegenheid een snelle reddingsactie uit te voeren.²¹⁵

²⁰⁹ *Ibid.*, 371, 374, 377.

²¹⁰ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961); Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (New York: Viking Press, 1963).

²¹¹ Robert M. W. Kempner, *Eichmann und Komplizen* (Zürich etc.: Europa Verlag, 1961). Onmiddellijk na de arrestatie van Adolf Eichmann in Argentinië en zijn overbrenging naar Israël in mei 1960 besloot Kempner zijn boek daadwerkelijk te schrijven, nadat hij in de vijftien jaar daarvoor de relevante documentatie had verzameld.

²¹² *Ibid.*, 354–355.

²¹³ *Ibid.*, 358.

²¹⁴ *Ibid.*, 370–371.

²¹⁵ *Ibid.*, 377–378.

Zoals vermeld verscheen in 1961 het omvangrijke werk van Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Aan de voorbereiding ervan was hij al in 1947 begonnen en op een ongepubliceerde versie in 1955 gepromoveerd.²¹⁶ Zijn boek was, reeds vóór verschijning, om meerdere redenen omstreden. Zo werd Hilberg verweten zich te eenzijdig te concentreren op de vervolgers en hun bureacratistische besluitvormings- en uitvoeringsprocessen. Hij zou zich te eenzijdig baseren op Duitse documenten, verzameld ten behoeve van de Neurenbergse processen (1945–'49). Ook Hilbergs opmerkingen over houding en rol van joods leiderschap, gaven aanleiding tot langdurige controversen. Niettemin wordt zijn studie, waarvan publicatie ongeveer samenviel met het proces tegen Eichmann in Israël, als baanbrekend beschouwd in het wetenschappelijk onderzoek naar de jodenvervolging door nazi-Duitsland.²¹⁷ Wat vermeldde Hilberg over de verschillen in aantal slachtoffers in de West-Europese landen?

In een groot hoofdstuk behandelde hij achtereenvolgens Nederland, Luxemburg, België, Frankrijk en Italië. Hij stelde dat de mate van Duitse controle in Nederland het sterkst was en in Frankrijk en zeker in Italië het zwakst. Vervolgens koppelde hij dit aan een afnemende mate van kwetsbaarheid van de joden in de achtereenvolgende landen. Dit bleek al uit de vluchtelingenstromen, zowel bij de Duitse aanval in mei 1940, als tijdens de jaren van bezetting. Vanuit Nederland vluchtte men naar België, van daaruit naar Noord-Frankrijk, vervolgens naar (onbezet) Zuid-Frankrijk en tenslotte naar de Italiaanse zone, Zwitserland en Spanje. Over het algemeen liepen deze geografische verschillen dan ook parallel met het percentage joodse overlevenden: het laagst zonder twijfel in Nederland en het hoogst in Italië. Een andere factor – naast de mate van Duitse controle – die overlevingskansen van joden beïnvloedde, was het verschil tussen de reeds lang gevestigde, ingeburgerde joodse bevolking en recent gearriveerde immigranten en vluchtelingen uit Oost-Europa en Duitsland. Laatstgenoemde groepen werden over het algemeen eerder gedeporteerd.²¹⁸

Voor Nederland benadrukte Hilberg de doeltreffendheid van het vervolgingsbeleid en de voortvarendheid van de Duitse machthebbers, allen fel antisemitische Oostenrijkers: Seyss-Inquart, Wimmer, Fischböck en Rauter. Twee omgevingsfactoren waren volgens hem echter ook van betekenis. Ten eerste de ligging van Nederland, waardoor de joden tijdens de Duitse aanval in mei 1940 nauwelijks vluchtmogelijkheden hadden. In de tweede plaats de beperkte onderduikmogelijkheden door een gebrek aan bergen en uitgestrekte bosgebieden. Door dit alles zaten de joden in Nederland als het ware in een natuurlijke val, zoals Reitlinger overigens al eerder opmerkte. Aan Nederlandse zijde konden de bureaucratische meegaandheid enerzijds en ondergronds verzet anderzijds geen voldoende tegenwicht bieden. Ook de joden waren als groep niet in staat tot een gecoördineerde tegenactie:

*'Jewish survival efforts in Holland were essentially a product of individual initiative for private benefit. The pattern was set with the individual deals for emigration conducted by well-to-do Jews at the beginning of the occupation. It was continued with appeals for exemption or deferment on grounds ranging from indispensability to sterility. As a last resort, a desparate Jewish family could hope to save itself only by hiding. Those who could not help themselves were seized by Rauter's police (...). This was the fate of the vast majority.'*²¹⁹

²¹⁶ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961, first ed., 788 p.); geraadpleegd is de 'revised and definitive edition', New York/London: Holmes & Meier, 1985, 3 delen, 1274 pag. Zie ook de herziene, eveneens driedelige, Nederlandstalige editie: *De vernietiging van de Europese Joden* (Laren, Noord-Holland: Verbum, 2008).

²¹⁷ Van de vele recensies en uiteenlopende kritieken, kunnen als voorbeelden genoemd worden: J. Melkman, 'Een gevaarlijk boek', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, jrg. 95 nr. 10 (22 november 1963); Nathan Eck, 'Historical Research or Slander? (On R. Hilberg's book)', in: Nathan Eck, Arieh L. Kubovy (eds.), *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, volume 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 385–430; Maarten van Rossem, 'Anatomie van een massamoord', *NRC Handelsblad*, 13 september 1986 (Zaterdag Boekenbijvoegsel, p. 7); Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* (London etc.: Penguin, 1987/1989), pp. 108–110; Guus Meershoek, 'Raul Hilberg: een glashard relaas van de moord op de joden', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 211–224.

²¹⁸ Hilberg, *The Destruction* (1985), 568–570, 601; Idem, *De vernietiging* (2008), 688–690.

²¹⁹ Hilberg, *The Destruction* (1985), 597; Idem, *De vernietiging* (2008), 725.

Hilberg vermeldde dat de Duitse politie in de bezette zone van Frankrijk uit 3.000 man bestond, in tegenstelling tot het kleinere Nederland waar de Duitse politie 5.000 man omvatte.²²⁰ Daardoor was de SS in Frankrijk voor uitvoering van massale arrestaties geheel aangewezen op Franse politie (47.000 man in de bezette zone) en dus op onderhandelingen met de Vichy-regering. Deze was bereid joden op grote schaal op te pakken onder voorwaarde dat het hierbij alleen om staatlozen en buitenlanders zou gaan. Vooral na het keren van de krijgskansen voor Duitsland eind 1942 en de eis dat ook joden met Franse nationaliteit voor deportatie zouden worden uitgeleverd, nam de bereidheid tot medewerking sterk af.²²¹ In zijn conclusie voor Frankrijk maakt Hilberg vergelijkende opmerkingen met Nederland:

*'The statistics of deportations reveal the full extent of the situation in France compared with the state of affairs in the much smaller Netherlands to the north. By December 31, 1942, 41,911 Jews had been deported from France, and 38,511 from the Netherlands. Three months later, the figures were 49,906 and 52,343, respectively. (...) In Holland the Germans had deported more than three-fourths of all Jews; in France the statistics were exactly reversed.'*²²²

De Amerikaans-Duitse filosofe H. Arendt kreeg in 1963 grote bekendheid met haar eerdergenoemde boek *Eichmann in Jerusalem; a report on the banality of evil*. Het bevatte een bundeling van journalistieke verslagen van het door haar bijgewoonde proces-Eichmann in Israël. Ze werd daarnaast sterk beïnvloed door de toen net verschenen studie van Hilberg. Een betrekkelijk kort hoofdstuk was gewijd aan de deportaties uit West-Europa.²²³ Volgens Arendt ging de bezetter in Frankrijk er ten onrechte van uit dat na korte tijd ook de joden met Franse nationaliteit zouden worden weggevoerd. Ze concludeerde dat uitblijven van verdere Franse medewerking de belangrijkste reden was voor de stagnatie van de deportaties vanaf september 1942. In België was de invloed van de SS-politie minder groot dan in andere bezette gebieden, omdat het land onder uitsluitend militair bestuur stond. Wat Nederland betreft, stond de bevolking over het algemeen vijandig tegenover anti-joodse maatregelen en was men betrekkelijk ongevoelig voor antisemitische propaganda. Twee factoren bleken echter fataal. In de eerste plaats was er volgens haar een sterke beweging van nazi-sympathisanten, waaraan speciale politietaken konden worden toevertrouwd, zoals het oppakken van joden en opsporen van onderduikers. Ten tweede bestond er, net als in Frankrijk, een sterke neiging onder autochtone joden een scheidslijn te trekken tussen henzelf en de in de jaren dertig aangekomen joodse vluchtelingen. Ook de Joodsche Raad had lange tijd de indruk dat alleen Duitse en andere buitenlandse joden het slachtoffer zouden worden van deportatie. *'The result was a catastrophe unparalleled in any Western country; it can be compared only with the extinction, under vastly different and, from the beginning completely desperate conditions, of Polish Jewry'*, zo besluit Arendt.²²⁴ Het is opmerkelijk dat zij, in tegenstelling tot andere auteurs, de belangrijkste verklaringen voor de verschillen in uiteindelijke omvang van de deportaties niet alleen zocht bij vervolgers en omgeving, maar ook en vooral bij houding en reacties van de joodse leiders en bevolking zelf.²²⁵

²²⁰ Hilberg, *The Destruction* (1985), p. 637 n. 100; Idem, *De vernietiging* (2008), p. 778 n. 422.

²²¹ Hilberg, *The Destruction* (1985), pp. 637, 646, 648 n. 147, p. 652; Idem, *De vernietiging* (2008), 778, 798–799.

²²² Hilberg, *The Destruction* (1985), 653, 658; Idem, *De vernietiging* (2008), 799, 806.

²²³ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (New York: Viking Press, 1963; revised & enlarged edition, reprint Penguin Books 1979), hoofdstuk 10: 'Deportations from Western Europe – France, Belgium, Holland, Denmark, Italy', pp. 162–180.

²²⁴ Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (1979), 169.

²²⁵ Arendts boek leidde tot een ernstige en langdurige controverse. Zie: F.A. Krummacher (Red.), *Die Kontroverse Hannah Arendt, Eichmann und die Juden* (München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1964). De belangrijkste te noemen kritieken zijn: Jacob Robinson, *And the Crooked shall be made straight: the Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe and Hannah Arendt's Narrative* (Philadelphia: JPS, 1965); Yaacov Lozowick, *'Pekidim lo regilim: Mishteret habitachon hanatsit vehabanaliyut shel haresha'* (*Not ordinary officials [Malicious Clerks]: the Nazi Security Police and the banality of evil*),

In 1968 verscheen de studie van N. Levin: *The Holocaust: the Destruction of European Jewry 1933–1945*. Het boek is sterk gebaseerd op Hilberg, maar de schrijfstijl maakt het voor een breed publiek toegankelijk. Levin stelt dat de Duitse plannen in wezen voor alle Europese landen hetzelfde waren, maar dat de uitvoering geremd werd door beperkingen in Duitse controle over het betreffende gebied. Omdat die in Nederland absoluut was, was het deportatiepercentage heel hoog. *‘It was less successful in France and Belgium because German control in those countries was incomplete.’*²²⁶ Ook andere factoren waren van belang bij de grote verschillen in aantal joodse slachtoffers. Zo speelden verzet van joden en niet-joden en de aanwezigheid van grote aantallen niet-geïntegreerde joodse immigranten ook een rol: *‘In each of the countries of western Europe – Holland, Belgium and France – these factors can be isolated and observed, but no conclusions as to their interplay can be drawn.’*²²⁷ Sterk uiteenlopende omstandigheden per land, maakten het volgens Levin onmogelijk tot generaliserende conclusies te komen.

Een onderzoeker die in 1972 als eerste een expliciet internationaal vergelijkend artikel publiceerde, was de Israëliische historica L. Yahil. Dit deed zij op basis van haar proefschrift over de redding van de Deense joden en aanvullend onderzoek over Nederland.²²⁸ Reden hiervoor was dat deze landen wat het percentage slachtoffers in West-Europa betreft elkaars uitersten waren. Ze constateert dat in uiteenlopende landen weliswaar sprake was van een algemeen patroon in de vervolging, maar dat juist Denemarken en Nederland aantonen dat er wel degelijk grote verschillen bestonden in de wijze waarop deze zich voltrok. Daarbij speelden vooral omstandigheden, zoals geografische situatie, mentaliteit van bestuur en joodse en niet-joodse bevolking, maar ook aard en ambities van de Duitse machthebbers een rol. Yahil stelt dat de gekozen bezettingsconstructie uiteindelijk beslissend was voor aard en tempo van de vervolging. Ze constateert dat toen in oktober 1943 in Denemarken het ‘joodse probleem’ manifest werd, de massale deportaties in Nederland al grotendeels voorbij waren. Een tweede, volgens Yahil nog belangrijker, verschil is dat in Denemarken het proces van segregatie en economische beroving ontbrak. Het gevolg was dat de acute dreiging van deportatie samenviel met de schok onder de Deense bevolking over het feit dat de bezetter een einde maakte aan de autonome positie van de Deense regering. De ontzetting hierover viel samen met de verontwaardiging over de voorgenomen wegvoering van de joden. Deze omslag legde de basis voor een actie waarbij de joden met steun van gewone Deense burgers naar het neutrale Zweden konden ontsnappen. In Nederland leidden de eerste razzia’s van februari 1941 eveneens tot verontwaardiging en proteststakingen, maar de uitkomst was anders; het verzet werd onderdrukt en de vervolging werd voortgezet. In tegenstelling tot Denemarken, waar de reddingsactie slechts korte tijd duurde en de Deense bevolking weinig persoonlijke risico’s liep, brachten in Nederland solidariteitsacties, zoals het jarenlang in huis opnemen van joodse onderduikers, voor betrokkenen grotere gevaren met zich mee.

Ph.D. thesis, Hebrew University of Jerusalem, 1995; 2 vols. (Hebrew, English summary pp. iv–xv). Duitstalige handelseditie: *Hitlers Bürokraten. Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen* (Zürich/München: Pendo, 2000). Eng. ed.: *Hitler’s Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (London etc.: Continuum, 2002). De studie van Lozowick lijkt een definitieve weerlegging in te houden van Arendts visie op Eichmann en de ‘banaliteit van het kwaad’. De kritiek op Arendt betrof ook Hilberg, voor zover Arendts boek sterk op dat van Hilberg was gebaseerd of daardoor was beïnvloed. Zie: Richard I. Cohen, ‘Arendt-Kontroverse’, in: Eberhard Jäckel et al. (Hg.), *Enzyklopädie des Holocaust* (München/Zürich: Piper, 1993), Band 1, pp. 74–75. Voor de vele onjuistheden in Arendts boek alleen al over Nederland, zie J. Presser, ‘Een zwak gefundeerd betoog’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 77 (1964), 108–112; onder de titel ‘Recensie van Hannah Arendts studie over Eichmann’ herdrukt in: M.C. Brands, J. Haak, Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1969), pp. 179–185.

²²⁶ Nora Levin, *The Holocaust: the Destruction of European Jewry 1933–1945* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1968; ongewijzigde herdruk, idem, 1973), pp. 402–403.

²²⁷ *Ibid.*, 403–404.

²²⁸ Leni Yahil, ‘Methods of Persecution. A Comparison of the “Final Solution” in Holland and Denmark’, in: David Asheri, Israel Shatzman (eds.), *Scripta Hierosolymitana. Studies in History*, vol. 23 (Jerusalem: The Magnes Press, 1972), 279–300; Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy* (Philadelphia: JPS, 1969; reprint in 1983).

In 1975 verscheen het overzichtswerk *The War against the Jews* van de historica L.S. Dawidowicz. Anders dan Poliakov, Hilberg en Kempner, hechte zij veel minder betekenis aan vluchtmogelijkheden in mei 1940 of natuurlijke onderduikmogelijkheden. Ze stelde dat een groot deel van uit België naar Frankrijk gevluchte joden later toch door de Duitsers werd gegrepen en weggevoerd.²²⁹ Dawidowicz was overigens de eerste die een afzonderlijk landenoverzicht gaf en daarbij steeds dezelfde driedeling toepaste: een korte beschrijving van de algemene situatie in het land tijdens de tweede wereldoorlog, gevolgd door een schets van de vooroorlogse joodse bevolking en tenslotte een beknopte chronologische beschrijving van het verloop van de vervolging in het betreffende land. Van vergelijking was echter geen sprake. Wel stelde ze dat in het algemeen de doorslaggevende factor bestond uit de mate van autonomie die inheemse autoriteiten werd gelaten: ‘*German civil administration in the Netherlands and Norway, for example, was more rigorous than German military rule in Belgium.*’²³⁰ Ze benadrukte dus vooral de aard van de bezettingsregimes – militair of burgerlijk. Daarna pas was de eventuele rol van autochtone autoriteiten en maatschappelijke positie van de joden vóór de oorlog van betekenis.

In de tot nu toe genoemde literatuur stond de beschrijvingsvraag centraal en was nog geen sprake van systematisch vergelijkend onderzoek. Verklaringen die werden geopperd, leverden verschillende interpretaties op, waarbij de nadruk overwegend lag bij de vervolgers. In 1979 verscheen echter een veelomvattende studie van de Amerikaanse sociologe H. Fein, waarin voor het eerst de verklaringsvraag voor de nationale verschillen in heel Europa het hoofdthema was. Fein stelde dat onderzoek tot dan toe te eenzijdig was gericht op de vervolgers en slachtoffers. Zij zocht het antwoord vooral bij omgevingsfactoren.

Het werk van Fein, *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, bestaat uit drie delen.²³¹ Naast de nationale verschillen, wilde ze ook genocide als verschijnsel in het algemeen verklaren. In het eerste deel komen de belangrijkste oorzaken van genocide aan de orde, gevolgd door een overzicht van het antisemitisme in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Daarna wordt uitgebreid ingegaan op de verschillen in de wijze waarop de genocide zich in de landen voltrok. Fein zoekt daarbij de oorzaken van de verschillen vooral in de geschiedenis en cultuur van de landen zelf. In het tweede deel staan de individuele reacties van slachtoffers centraal. Dit gebeurt aan de hand van drie uiteenlopende case-studies: het getto van Warschau en de vervolging in Nederland en Hongarije. Het derde deel omvat een zogenoemd ‘Code book’, bestaande uit definities van de variabelen en kwantitatieve vergelijkingen in tabellen.

Omdat Fein wil verklaren onder welke voorwaarden genocide mogelijk werd, maakt ze eerst een vergelijking van de massamoord op Armeniërs in Turkije tijdens de eerste wereldoorlog en de vernietiging van de joden door nazi-Duitsland tijdens de tweede wereldoorlog. Naast evidente verschillen zijn er ook opmerkelijke overeenkomsten. In beide gevallen poogden nieuwe elites hun heerschappij te legitimeren door bepaalde groepen te stigmatiseren. In het overwegend islamitische Turkse rijk werden de christelijke Armeniërs als ‘ongelovigen’ beschouwd, terwijl in het vanouds christelijke Duitsland de joden al lang vóór de opkomst van Hitler werden vereenzelvigd met ‘Christusmoordenaars’. In beide gevallen werden de slachtoffers van genocide bestempeld tot ‘buitenstaanders’, onafhankelijk van hun werkelijke positie in de samenleving tot dan toe. Eveneens ging in beide landen een periode van ernstige crises aan de genocide vooraf. De nieuwe elites – de Jong-Turken en de nazi’s – gebruikten aanvallen op minderheden om de bevolking samen te binden. Tenslotte maakten oorlogen het

²²⁹ Lucy S. Dawidowicz, *The War against the Jews, 1933–1945* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975), p. 364.

²³⁰ *Ibid.* (1975), 357; tiende druk (reprint London: Penguin, 1990), p. 427.

²³¹ Helen Fein, *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York/London: The Free Press/Collier Macmillan, 1979; Chicago: University of Chicago Press, 1984 reprint).

makkelijker de massamoorden aan het zicht te onttrekken, terwijl de slachtoffers niet konden terugvallen op een eigen nationale staat of een andere vorm van bescherming.²³²

Fein gaat ervan uit dat de Duitse politiek tegen de joden wezenlijk dezelfde was in heel Europa, maar dat geschikte voorwaarden voor de uitvoering afhankelijk waren van plaatselijke omstandigheden, zoals mede- of tegenwerking van autochtoon bestuur en bevolking. Zo constateert ze dat in negen van de 22 staten en regio's, bezet door of verbonden met Duitsland, *minder* dan de helft van de daar geregistreerde joden werd vermoord. Om het antwoord te vinden op de vraag wat hiervan de oorzaken waren, formuleerde ze drie leidende hypothesen:

a) mate van Duitse controle in september 1941: naarmate de controle *directer* was, bleek minder effectief verzet mogelijk en was eerder sprake van gedwongen medewerking van de plaatselijke bureaucratie, met als gevolg een hoger aantal joodse slachtoffers;

b) mate van nationale solidariteit tijdens de vervolging: hoe meer solidair de bevolking was, zowel onderling als tegenover de bezetter, des te minder joodse slachtoffers er waren;

c) hoe sterker het vooroorlogs antisemitisme in een land, hoe hoger het aantal slachtoffers.²³³

De drie hypothesen omvatten in totaal 57 variabelen (gegroepeerd in dertien categorieën), die op kwantitatieve wijze worden beoordeeld en vergeleken. De voornaamste, niet geheel verrassende, conclusie is dat de doorslaggevende oorzaak voor de nationale verschillen bestond uit de wisselwerking tussen de Duitse controle-variabele, te weten *mate van SS-greep* in september 1941 (door Fein beschouwd als begin van de vernietiging) enerzijds, en de *mate van antisemitisme* in de betreffende landen vóór de oorlog anderzijds.²³⁴ Er zijn evenwel twee uitzonderingen op dit patroon: Roemenië en Nederland.²³⁵ In Roemenië – een sterk antisemitisch land en toch een relatief beperkt percentage joodse slachtoffers – was de SS-greep betrekkelijk zwak. De uitzondering van Nederland wordt geenszins bevredigend verklaard door Feins model, omdat dit land telkens afwijkt van de patronen die zij vaststelt. Net als Denemarken, Noorwegen en België, was Nederland een stabiele, democratische staat, zonder fel antisemitisme; het beschouwde zijn joodse inwoners als gelijkberechtigten burgers. Niettemin waren aantal en percentage joodse slachtoffers in Nederland veel hoger dan in de andere West-Europese landen. Opmerkelijk is dat zij deze uitzondering *kwalitatief* tracht te verklaren, door in de aan België gewijde paragraaf dit land en passant met Nederland te vergelijken. Haar conclusie is hier tweeledig. Ten eerste werkte het Belgische ambtelijk apparaat veel minder mee aan anti-joodse maatregelen dan het Nederlandse, dat minder sturing kreeg van de eigen regering in ballingschap. In de tweede plaats vond beginnend georganiseerd verzet van joden in september-oktober 1942 direct aansluiting bij Belgisch verzet, dat weer eerder dan in Nederland tot ontwikkeling was gekomen.²³⁶ Fein zoekt dus de oorzaken voor het verschil tussen Nederland en België uitsluitend bij omgevingsfactoren zoals mate van collaboratie van inheemse bureaucratie en rol van verzetsbewegingen. Deze conclusie komt mede tot stand omdat de uitkomst van de enige gebruikte variabele voor de bezetters – de al genoemde mate van SS-greep – voor Nederland, België en bezet Frankrijk volgens haar analyse *gelijk* is en dus geen verklaring kan zijn voor de opvallende Nederlandse uitzondering in West-Europa.²³⁷

²³² Fein, *Accounting* (1979), 4–5; zie ook: Helen Fein, 'A Formula for Genocide: Comparison of the Turkish Genocide (1915) and the German Holocaust (1939–1945)', in: *Comparative Studies in Sociology* 1 (1978), 271–294. Vergel. Richard Albrecht, 'The Political Ideology of the Objective Opponent and the Ideological Policy of Genocide in the Twentieth Century', in: *Sociologia Internationalis* 27 (1989), nr. 1, 57–88. Zie nu vooral: Jacques Sémelin, *Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide* (translated from the French by Cynthia Schoch; London: Hurst & Company, 2007).

²³³ Fein, *Accounting* (1979), 35–36.

²³⁴ *Ibid.*, p. 81, figuur 3-4: 'Jewish Victimization graphed as a function of prewar [1936] Anti-Semitism and SS-grip over the State in 1941'.

²³⁵ *Ibid.*, 71, 74–75, 82 en bijlage B, noot op p. 350.

²³⁶ *Ibid.*, 155.

²³⁷ *Ibid.*, pp. 40–41 tabel 2-1, voorts pp. 71, 74, 155, 284–289, 322.

Naast omgevingsfactoren worden door Fein ook variabelen met betrekking tot de aan de joden opgelegde organisaties onderzocht. Nagegaan wordt of reacties van joodse leiders in deze organisaties werkelijk betekenis hadden voor het ontstaan van nationale verschillen. Volgens Fein zijn deze reacties in West-Europa niet van doorslaggevend belang, omdat de organisaties zich van meet af aan in een sterk afhankelijke positie bevonden. De andere in het algemeen wél doorslaggevende variabele was volgens Fein, zoals vermeld, de politieke invloed van inheemse antisemitische bewegingen vóór en tijdens de oorlog. Volgens haar was deze invloed in het geval van Frankrijk middelmatig en in België en Nederland klein.²³⁸ Ook in dit opzicht vormden deze landen blijkbaar een uitzondering, omdat genoemde mate van antisemitisme niet parallel liep met de uiteindelijke slachtofferpercentages.

De eerder genoemde historici Marrus en Paxton maakten in een artikel grote bezwaren tegen de methodologie, hypothesen en conclusies van Fein.²³⁹ Ten eerste is volgens hen het verschil in tempo en omvang van deportaties niet primair uit omgevingsfactoren te verklaren. De dynamiek van de vervolgingspolitiek en het verloop van de oorlog kwamen bij Fein te weinig aan bod. In de tweede plaats stellen zij dat Feins generalisaties onvoldoende rekening houden met de specifieke situatie, die in elk land weer anders was. Om onderwerp en vraagstelling beter hanteerbaar te maken, beperkten Marrus en Paxton zich tot zeven landen in West-Europa (Noorwegen, Denemarken, Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Italië), brachten een fasering aan en benadrukten de wisselwerking tussen vervolgers, omgeving en slachtoffers. Overigens noemden ze hun conclusies bescheiden. Beslissend was uiteindelijk alleen de *wil* van de Duitse machthebbers de vernietiging van de joden uit te voeren²⁴⁰, een wil die volgens Marrus en Paxton in slechts beperkte mate werd beïnvloed door de door Fein onderzochte omgevingsfactoren. Het resultaat zou uiteindelijk overal hetzelfde zijn. De enige beperking die werkelijk gold, was het verloop van de oorlog: *'Only the defeat of the Reich brought the trains to a halt.'*²⁴¹

Vanaf begin jaren tachtig ontstonden meer uiteenlopende visies, waarbij zowel bij de vervolgers en omgevingsfactoren als bij de joodse bevolkingsgroepen naar doorslaggevende oorzaken voor de verschillende percentages slachtoffers werd gezocht. Het artikel van Marrus en Paxton uit 1982 was een jaar later voor de Nederlandse historicus J.C.H. Blom mede aanleiding om in zijn inaugurele oratie onder andere te pleiten voor een 'versterking van het internationaal vergelijkende element in de studie van de bezettingstijd in Nederland'.²⁴² Daarbij stelde hij als voorbeeld voor vergelijkend onderzoek nadrukkelijk de vraag hoe het kwam dat uit Nederland zoveel meer joden werden weggevoerd en omgebracht dan uit de

²³⁸ *Ibid.*, pp. 44–45 tabel 2-3: 'Success of Anti-Semitic Movements up to 1936 in States Occupied by and/or allied with Germany during the Holocaust' en vergelijk met tabel 3-4 op p. 76, figuur 3-4 op p. 81 en, tot op zekere hoogte, met tabel 3-5 op p. 80. Zie ook variabele 15, 'Asmove 36', in bijlage A op p. 322.

²³⁹ Michael R. Marrus, Robert O. Paxton, 'The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe, 1940–1944', in: *Journal of Modern History* 54 (Chicago, December 1982), pp. 687–714, aldaar 713–714. Reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 4.1, pp. 101–128. Voor gelijksoortige kritiek op methodologie, generalisaties en conclusies van Fein, zie Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* (London: Penguin, 1987/1989), pp. 57–58.

²⁴⁰ Marrus/Paxton, 'The Nazis and the Jews', 688: 'the degree to which the Nazis were willing and able to apply themselves to their task'; zie ook: Michael R. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York: Basic Books, 1981), de paragraaf 'A Comparative View', pp. 356–373, aldaar 357: 'In the last analysis, what governed the scale of the killings was the degree to which the Germans were able to apply their power.'

²⁴¹ Marrus/Paxton, 'The Nazis and the Jews', 714. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 359: 'The course of the war, and the changing opportunities it gave the RSHA to work its will under the umbrella of German power, had more to do with the final totals than matters of structure – terrain, dispersal, size of Jewish population – or local attitudes.'

²⁴² J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Inaugurele rede, Universiteit van Amsterdam, 12 december 1983 (Bergen NH: Octavo, 1983), pp. 21–22; herdrukt in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Rotterdam/Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989), pp. 102–120, het citaat hier op 114.

andere West-Europese landen. Via uitsluitend nationale geschiedschrijving blijkt meer inzicht in de oorzaken en achtergronden van dit verschil niet mogelijk.

Overigens had al in 1951 een medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, A.E. Cohen, op een congres van Nederlandse historici het belang benadrukt van ‘een *histoire comparée* van in wezen aan elkaar gelijke of op elkaar gelijkende verschijnselen in uiteen liggende landen en machtssferen’, daaraan veel betekenis toevoegend: ‘Het accent kan bij de vergelijkende studie komen te liggen op overeenkomst en op tegenstelling, formeel en materieel; de oorzaken daarvan dienen te worden opgespoord.’²⁴³ Zijn oproep vond voorsnog weinig weerklank.²⁴⁴

De Belgische historicus M. Steinberg wijdde in 1983 in de inleiding van het eerste deel van zijn algemene werk over de jodenvervolgung in België een korte vergelijkende beschouwing aan België, Nederland en Frankrijk. In België behield het militair bestuur de uiteindelijke zeggenschap over de SS-politie. In Nederland was deze politie daarentegen rechtstreeks ondergeschikt aan de hoogste SS- en politiechefs Himmler en Heydrich. Hierdoor ontstond in Nederland een ‘regionale Himmler’, in de functie en persoon van de HSSPF Rauter, die over grote bevoegdheden beschikte en niet werd belemmerd door het bezettingsbestuur of omgevingsfactoren, zoals in België en Frankrijk. Het civiel bezettingsbestuur en Duitse politie in Nederland hadden daardoor altijd een voorsprong op België en Frankrijk en konden bij de jodenvervolgung het meest rigoureuze optreden. Deze constatering van Steinberg wijkt dus wezenlijk af van Feins opvatting volgens welke in Frankrijk, België en Nederland een *gelijke* mate van SS-greep gold. Verder benadrukte Steinberg dat het militair bestuur in België weliswaar niet minder antisemitisch was, maar meer rekening wenste te houden met de plaatselijke omstandigheden en de mogelijke politieke weerslag in de uitvoering van uiteindelijk dezelfde anti-joodse politiek.²⁴⁵

In 1985 ging de Nederlandse onderzoeker A.J. van der Leeuw in een kort artikel als eerste in op de door Blom twee jaar eerder gestelde vraag. Van der Leeuw legde in zijn verklaring de nadruk vooral op de afwezigheid van een gunstige factor in Nederland, zoals die in de overige bezette West-Europese landen wél op een of andere wijze voor kwam en de vervolgers verhinderde een aan Nederland gelijk resultaat te bereiken. Voor België noemde hij de ontsnapping van veel joden naar Frankrijk als voornaamste reden voor het lagere aantal slachtoffers, terwijl in Frankrijk de belangrijkste gunstige factor bestond uit het feit dat Franse politie weliswaar op grote schaal joden arresteerde voor deportatie, maar daarbij joden met de Franse nationaliteit met rust liet. In Denemarken en Noorwegen was de nabijheid van de grens met het neutrale Zweden de gunstige factor. In het algemeen waren in Europa specifieke oorzaken aan te wijzen – nabijheid van een grens, de politiek van een meer of minder collaborerende landsregering (Frankrijk, Hongarije), het oorlogsverloop – wanneer sprake was van een relatief hoog aantal joodse overlevenden, aldus Van der Leeuw. Hij concludeerde: ‘Het lijkt zonder twijfel dat de totale afwezigheid van gunstige factoren de hoofdoorzaak is van het hoge percentage slachtoffers in Nederland.’²⁴⁶

²⁴³ A.E. Cohen, ‘Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 65 (1952), 52–85, aldaar 55; herdrukt in J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 77–110, aldaar 80.

²⁴⁴ Tot de uitzondering behoort de studie van J.S. Bartstra, ‘Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940–1945’, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks deel 18, no. 6 (Amsterdam: K.N.A.W., 1955), pp. 141–180.

²⁴⁵ Maxime Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, tome I *La question juive 1940–1942* (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1984), pp. 22–23.

²⁴⁶ A.J. van der Leeuw, ‘Meer slachtoffers dan elders in West-Europa’, in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* jrg. 121, no. 10 (Amsterdam, 15 november 1985, jubileumuitgave), p. 53.

Een factor die voor Van der Leeuw van ondergeschikt belang leek, was voor de Groningse historicus en hoogleraar E.H. Kossmann in 1977 en opnieuw in 1986 echter een hoofdoorzaak van het verschil tussen België en Nederland. Verreweg de meeste in België wonende joden waren buitenlanders, die ‘voor de antisemitische maatregelen in hun geboorteland waren gevlucht en zowel de methoden als de gruwelijke consequentie van de vervolging kenden.’²⁴⁷ In België leidde dit ertoe dat joden eerder en in veel groter getale probeerden te vluchten of onder te duiken, maar vooral in tegenstelling tot Nederland kwamen tot een eigen verzetsorganisatie. Kossmann zag dus als belangrijke factor het verschil in reacties van de joodse bevolkingsgroepen in de twee landen. Hoewel op zichzelf inzichtgevend, bleef ook hier de vergelijking, wat de jodenvervolging betreft, beperkt tot een korte opmerking, in een overigens evenwichtige vergelijkende synthese van tweehonderd jaar geschiedenis van deze twee landen.

In het verlengde van zijn oratie merkte Blom in een artikel uit 1987 op dat tot dan toe weinig expliciet internationaal-vergelijkend onderzoek was gedaan over de jodenvervolging: ‘Het blijft meestal bij korte en nogal losse notities, ook in de bekende grote overzichtswerken als die van Hilberg, Reitlinger, Dawidowicz en Gilbert’.²⁴⁸ Het onderzoek van Fein geeft volgens hem evenmin een bevredigende verklaring voor het hoge percentage slachtoffers in Nederland, omdat sprake is van ‘een vrij grote spanning tussen de methodologische behoefte aan precisie enerzijds en de op cruciale punten in het betoog toch zeer impressionistische resultaten anderzijds.’ Hij nam het schema van Marrus en Paxton over, maar beperkte zich tot vijf West-Europese parlementaire democratieën die in de loop van de oorlog bezet werden: Denemarken, Noorwegen, Nederland, België en Frankrijk. In zijn artikel staat Nederland centraal en dient de vergelijking met andere landen ertoe meer inzicht te krijgen in de oorzaken van het hoge aantal slachtoffers in Nederland. Hij ziet het eerste niveau van analyse, de bezetters, als het belangrijkste omdat daar de drijfveren tot vervolging en deportatie lagen. In navolging van eerdere auteurs, zoekt ook hij de verklarende factoren allereerst in de aard en kwaliteit van de bezettingsregimes, met name de mate van SS-invloed en het directe gevolg daarvan voor intensiteit en tempo van de anti-joodse politiek en deportaties in de landen. In Nederland kenmerkte het civiele bezettingsbestuur zich door homogeniteit en gedrevenheid, met in de top een ‘Oostenrijkse connectie’ waar een extra sterk antisemitisme heerste. Niet alleen in Nederland, ook in Noorwegen hadden *Partei* en *SS* van begin af een sterke positie in het bezettingsbestuur, waardoor de bezetters hier meer greep kregen op de samenlevingen dan in de andere West-Europese landen. Voor België en Frankrijk stelt hij vast: ‘de onwil van de *Wehrmacht* (ook bij de *Militärbefehlshaber* persoonlijk) om zich op het punt van de jodenvervolgingen zeer in te spannen, droeg bij tot vele problemen en vertragingen.’²⁴⁹ Ten aanzien van de omgeving benadrukt hij voor Nederland de grote mate van coöperatie door de bureaucratie en gezagsgetrouwheid bij de bevolking, waarbij de Duitse repressie na de Februaristaking van 1941 een afschrikwekkende uitwerking had. Ook noemt Blom de verzuiling als mogelijke medeoorzaak voor het gemakkelijker accepteren in Nederland van het apart zetten van een joodse bevolkingsgroep. In Frankrijk maakte het Vichy-bewind –

²⁴⁷ E.H. Kossmann, m.m.v. W. E. Krul, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*; deel 3: *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1977), pp. 277–278; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980: twee eeuwen Nederland en België* (2 delen; Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1986), deel 2, pp. 175–180, het citaat op 176.

²⁴⁸ J.C.H. Blom, ‘De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief’, *De Gids* 150, nr. 6/7 (juni/juli 1987), pp. 494–507, aldaar 494; herdrukt in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 134–150. Eng. ed.: ‘The persecution of the Jews in the Netherlands in a comparative international perspective’, in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Center for Research on Dutch Jewry/Van Gorcum, 1989), 273–289. See also: ‘The persecution of the Jews in the Netherlands: a comparative Western European perspective’, *European History Quarterly* 19 (1989), 333–351. Tot een soortgelijke constatering kwam Blom ook in zijn oratie: de meeste als min of meer vergelijkend bedoelde publicaties ‘graven al met al niet erg diep; bestaan vaak meer uit opsommingen van over afzonderlijke landen bijnagebrachte gegevens dan uit werkelijke vergelijking.’ Blom, *In de ban*, 21; Idem, *Crisis, bezetting en herstel*, 114.

²⁴⁹ Blom, ‘De vervolging van de joden’ (1987), 499; Idem, *Crisis, bezetting en herstel*, 139.

door zijn openlijke en vergaande collaboratie – het de Duitse politiek in sommige opzichten makkelijk, maar het vormde tegelijkertijd ook een obstakel. Met betrekking tot de derde groep, de joodse bevolking, wijst Blom vooral op de grote mate van integratie in de vooroorlogse Nederlandse samenleving, waardoor als het ware een vals gevoel van veiligheid kon ontstaan. Hierdoor was het groepsbewustzijn afgenomen en joodse burgers waren geneigd dezelfde coöperatieve houding aan te nemen (zeker tijdens de eerste jaren van de bezetting) als de rest van de Nederlandse bevolking. Hierdoor waren de vervolgd in Nederland kwetsbaarder dan in andere landen, waar een groter deel van de joodse bevolking uit immigranten en vluchtelingen bestond.²⁵⁰

Eveneens in 1987 verscheen het overzichtswerk van de al genoemde Yahil. Terwijl de tot dan toe toonaangevende algemene werken, met name die van Reitlinger en Hilberg, vooral waren gericht op de organisatie en uitvoering van de vervolging en deportaties, bestond de opzet van Yahil uit meerdere invalshoeken: *'In this book I have tried to interweave the broad circumstances created by the times; the intentions and actions of the Nazis toward the Jews; the condition, fortunes, and behavior of the Jewish communities from the eve of the period of persecution until its end; the nature of the relations between the Jews and the peoples among whom they lived; the attitude of the world's nations to the Jewish problem before and during World War II; and the response and endeavors of the Jews in the free world.'*²⁵¹

De studie van Yahil geeft een nauwgezette beschrijving en is gebaseerd op gedeeltelijk nieuw bronnenonderzoek. De vergelijkende opmerkingen hebben evenwel een fragmentarisch en daardoor betrekkelijk willekeurig karakter.

Yahil stelde dat voorbereidingen voor deportaties eerste helft 1942 – naast Duitsland zelf – nergens zo doordacht waren, als in Nederland en Slowakije. In Nederland was dit mogelijk door de vrijwel onbepaalde heerschappij van de Duitse politie en de bijna onvoorwaardelijke onderschikking van de Nederlandse overheidsbureaucratie, die het zonder politiek leiderschap moest stellen. *'In Belgium, the Germans did not benefit from collaboration and submission on the part of the local authorities and population as was the case in Holland.'*²⁵² Wat Frankrijk betreft, speelde niet alleen het militair bestuur een rol, maar vooral ook de aanwezigheid van een Franse regering, wat tot organisatorische en politieke problemen leidde, die weer van invloed waren op het relatief lage percentage slachtoffers.

Vanaf tweede helft jaren tachtig nam de aandacht voor internationale vergelijking ten aanzien van de jodenvervolging weliswaar toe, maar vergelijkende studies in de eigenlijke betekenis van het woord bleven schaars. Zo werd een in 1981 door Marrus en Paxton gestelde vraag²⁵³, in 1987 beantwoord door de Israëliische historicus A. Cohen in een studie, waarin een vergelijking werd gemaakt van de jodenvervolging in Vichy-Frankrijk, Hongarije en Roemenië.²⁵⁴ Zoals in de landen-historiografie vermeld, verscheen in 1990 van de hand van de Fransman Durand een boek waarin een algemene vergelijking van collaboratie-regimes

²⁵⁰ Blom, 'De vervolging van de joden' (1987), 503–506; Idem, *Crisis, bezetting en herstel* (1989), 146–149; zie ook zijn geactualiseerde samenvatting in: 'Dutch Jews, Jewish Dutchmen and Jews in the Netherlands 1870–1940', in: Jonathan Israel, Reinier Salverda (eds.), *Dutch Jewry. Its history and secular culture (1500–2000)* (Leiden/Boston: Brill, 2002), pp. 215–224, aldaar 223–224.

²⁵¹ Leni Yahil, *Hashoah. Goral Yehudei Europa, 1932–1945* (Jerusalem: Schocken, 1987, 2 delen; Hebr.). Adapted English translation: *The Holocaust: the Fate of European Jewry, 1932–1945* (Oxford etc.: Oxford University Press, 1990), p. 10.

²⁵² Yahil, *The Holocaust*, 354.

²⁵³ Michael R. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York: Basic Books, 1981), de paragraaf 'A Comparative View' op pag. 356–373, aldaar 359–360: 'How much did local anti-Jewish activities, such as those of Vichy France, help the RSHA to do its work? How did Vichy compare with other governments in this respect? (...) Pétain thus had more in common, with respect to anti-Jewish measures, with Horthy and Antonescu, than with Franco and Salazar. It is thus to Hungary and Rumania that we must turn for closer comparison.'

²⁵⁴ Asher Cohen, 'Pétain, Horthy, Antonescu and the Jews, 1942–1944: toward a comparative view', in: Aharon Weiss (ed.), *Yad Vashem Studies* 18 (Jerusalem: Yad Vashem, 1987), 163–198. Reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 4, pp. 63–98.

werd gemaakt. Hoe verhelderend en verdienstelijk zijn studie ook is wat betreft verschillende vormen van collaboratie, de jodenvervolging kwam slechts zeer zijdelings en kort ter sprake.²⁵⁵

In 1991 organiseerden het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de Freie Universität Berlin in Nederland een congres over internationaal-vergelijkend onderzoek naar de Duitse overheersingspolitiek tussen 1938 en 1945. Tijdens dit symposium, waaraan meer dan vijftig historici uit alle delen van de wereld deelnamen, kwamen uitvoerig de onderzoeksmogelijkheden en -beperkingen van de comparatieve methode ter sprake.²⁵⁶ Zo benadrukte de Nederlands-Duitse hoogleraar J.C. Hess dat niet alle bezette gebieden zonder meer zinvol met elkaar vergeleken kunnen worden; het was in grote mate afhankelijk van de politieke doelen die de nazi's zich per land stelden en de middelen die zij daarbij gebruikten. Hij wees erop dat zij in Oost-Europa een *terreurconcept* hanteerden, waarbij de inheemse elites werden uitgeschakeld en er een economische plundering plaatsvond. In West-Europa daarentegen ging men uit van een *heerschappijconcept*. Dit betekende streven naar samenwerking met het lokale bestuur, geleidelijke aanpassing aan de nazi-politiek en inschakeling van de economieën ten behoeve van de Duitse oorlogvoering. Jodenvervolging was een van de thema's tijdens het congres²⁵⁷ en Blom ging opnieuw in op de factoren die de verschillende percentages slachtoffers in West-Europa helpen verklaren. De Israëliische historicus D. Michman wees vooral op het grote verschil in invloed van de SS op de bezettingsregimes in verschillende landen en de directe gevolgen daarvan voor de anti-joodse politiek en de deportaties. In Nederland betekende de sterke positie van de SS dat er, aldus Michman, betrekkelijk snel een *lokale* joodse raad (*Judenrat*) in Amsterdam kwam, zoals ook in Poolse steden aan de joden was opgelegd. In België en Frankrijk kwamen er daarentegen *landelijke* joodse verenigingen naar het voorbeeld van de in 1939 ingestelde *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*, die een compromis was tussen de SS en andere Duitse bestuursorganen. De greep van de SS op de landelijke *Judenvereinigungen* was veel minder groot dan die op de lokale *Judenräte*, omdat de laatste door hun structuur en onderschikking veel minder manoeuvreerruimte hadden ten opzichte van de Duitse machthebbers. Daardoor bleken *Judenräte* later makkelijker te kunnen worden ingeschakeld bij uitvoering van de deportaties. 'In Nederland kijkt men alleen naar Asscher en Cohen – hun karakter zal zeker van invloed zijn geweest op hun gedrag, maar ik ben ervan overtuigd dat de greep die de SS op de "Joodsche Raad voor Amsterdam" had, bepalend is geweest voor het hoge percentage weggevoerde en omgekomen joden', aldus Michman.²⁵⁸ Volgens hem moet

²⁵⁵ Yves Durand, *Le nouvel ordre européen nazi. La collaboration dans l'Europe allemande (1938–1945)* (Bruxelles: Éditions Complexe, 1990); voor een bespreking hiervan, zie het historiografisch overzicht van Frankrijk.

²⁵⁶ Congressyllabus 'Das Organisierte Chaos', Symposion zu ideologischen, institutionellen und organisatorischen Problemen der Besatzungspolitik und -verwaltung des NS-Staates aus komparatistischer Sicht, georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het Zentralinstitut für sozialwissenschaftliche Forschung van de Freie Universität Berlin, gehouden te Amsterdam, 22–24 mei 1991. Journalistieke verslaggeving: Anneke Visser, 'Onderzoek WO-II moet internationaal', *NRC Handelsblad*, 23 mei 1991; Idem, 'Rol SS bij Joodsche Raad onderbelicht', *NRC Handelsblad*, 25 mei 1991; Monique Marreveld, 'Historici stellen inzicht bij over macht Joodse Raad', *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)*, 31 mei 1991/18 siewan 5751, p. 12. Een deel van de congresbijdragen werd in artikelvorm gepubliceerd: Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999).

²⁵⁷ Congressyllabus 'Das Organisierte Chaos', pp. 1–3, 9, 12; Monique Marreveld, 'Historici stellen inzicht bij over macht Joodse Raad', *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)*, 31 mei 1991/18 siewan 5751, p. 12.

²⁵⁸ Citaat uit vraaggesprek met Dan Michman in *NRC Handelsblad*, 25 mei 1991. Zie ook de zinsnede: 'Thus the high number of Jewish Holocaust victims in the Netherlands, comparable to the rate for Jewish communities in Eastern Europe but so strikingly different from the rest of Western Europe, can also be attributed – and, I believe, to a considerable extent – to the structure of the Joodse Raad, which was a much more effective tool in the hands of the Germans (mainly SS officials) than were the governing bodies imposed elsewhere in Western Europe.' Dan Michman, 'The Uniqueness of the Joodse Raad in the Western European Context', in: Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 3 (Jerusalem, Assen etc., 1993), pp. 371–380, citaat aldaar 378; zie verder: Dan Michman, 'De oprichting van de "Joodsche Raad voor Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het*

verschil in gebruikmaking van aan de joden opgelegde organisaties voornamelijk vanuit een structurele invalshoek verklaard worden en niet vanuit het persoonlijk karakter van deze of gene voorzitters van die joodse organisaties. Hilberg deed het congres enigszins geweld aan door te verklaren dat er eigenlijk geen sprake zou hoeven te zijn van comparatieve geschiedschrijving over dit onderwerp, omdat de nazi's slechts één doel hadden: de vernietiging van de joden. Blom meende evenwel dat vergelijking er vooral op gericht is zinvolle extra inzichten te verwerven, in plaats van de bestaande (nationale) geschiedschrijving te overtreffen of vervangen.²⁵⁹

Tijdens een tweede internationaal congres, een jaar later eveneens in Amsterdam, stond de vraag centraal hoe de Duitsers in Europa de deportaties organiseerden en in hoeverre zij hierbij, niet alleen in Nederland maar ook elders, van de gevestigde nationale bureaucratieën – vooral ook op *lokaal* niveau – gebruik hebben kunnen maken.²⁶⁰ De historicus B.E. van der Boom ging in op de uitvoering van de vervolging in Den Haag en wees op overeenkomsten en verschillen met andere steden, zoals Amsterdam, Antwerpen en Praag. Hij concludeerde dat niet de Duitse autoriteiten, maar *lokale* vertegenwoordigingen van de joodse raden – zoals in Den Haag – uitmaakten welke joden het eerst gedeporteerd werden.²⁶¹ De politicoloog G. Meershoek benadrukte dat de Duitse maatregelen en de deportaties in Nederland zo effectief konden worden uitgevoerd, omdat de politie, met name in Amsterdam waar de meerderheid van de Nederlandse joden woonde, intensief meewerkte met de bezetter.²⁶² Ook Hilberg wees op de inmiddels bekende omgevingsfactoren, zoals geografische gesteldheid, bureaucratie, politie, publieke opinie, die in de uiteenlopende landen en steden het vervolgingsbeleid beïnvloedden. Volgens hem waren de ontstane verschillen eerder hieruit te verklaren, dan uit de door de bezetters gevoerde politiek zelf. Zijns inziens verliep de jodenvervolging overal in Europa, uitgezonderd Denemarken, en dus zeker niet alleen in Nederland, efficiënt. Hilberg wees erop dat hulp van omstanders aan joden *overal* in Europa in dezelfde *geringe* mate is voorgekomen, wat onder andere te maken had met de zware straffen die daarop stonden. Toch waren de effecten van de beperkte hulp heel verschillend. Dit kwam volgens Hilberg vooral door de verhouding tussen het aantal geredde joden en het aantal potentiële niet-joodse redders, oftewel: het aantal joodse overlevenden enerzijds en de omvang van de niet-joodse meerderheid anderzijds. In dit opzicht waren de percentages joodse overlevenden op de totale bevolking van steden niet alleen heel gering, maar blijken de onderlinge percentuele verschillen tussen steden heel klein. In bijna alle door hem vergeleken steden bedroeg het

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 74–100, 95; Idem, “‘Judenräte’” und “‘Judenvereinigungen’” unter nationalsozialistischer Herrschaft. Aufbau und Anwendung eines verwaltungsmäßigen Konzepts’, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46, nr. 4 (1998), pp. 293–304; Idem, ‘Judenrat’, in: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (eds.), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven/London: Yale University Press, 2001), 370–377. Tegen de opvatting van Dan Michman over de doorslaggevende rol van SS-invloed bij het initiatief tot *oprichting* van de Joodse Raad werden bezwaren geopperd door Johannes Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police and the Amsterdam Jewish Council (February 1941–October 1942)’, in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 3 (1993), pp. 381–393.

²⁵⁹ Vergel. Blom, *In de ban van goed en fout?*, p. 12. Zie ook: J.C.H. Blom, ‘Ten geleide’, in: Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945* (Haarlem/Bloemendaal: Gottmer/Becht, 1991), pp. 7–10.

²⁶⁰ ‘Amsterdam Conference on Deportation Management and Resistance in (Western) Europe’, gehouden 23–24 november 1992. Journalistieke verslagen van dit congres: Max Arian, ‘Nederland deportatieland’, in: *De Groene Amsterdammer* jrg. 116, nr. 49 (2 december 1992), pp. 24–25; Frits Groeneveld, ‘Joodse Raad bepaalde in Den Haag deportatie joden’, *NRC Handelsblad*, 23 november 1992.

²⁶¹ *Ibid.*; zie ook ongepubliceerde congrespaper: B.E. van der Boom, ‘The Deportation of the Jewish Community in The Hague’. Zie hierover vooral de intussen verschenen dissertatie van Van der Boom: *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SeaPress/Lakerveld, 1995), pp. 143–176. Op het bijzondere karakter van de deportatie der joden in Den Haag werd eerder gewezen in Presser, *Ondergang*, deel 1, 410–412; deel 2, 162; De Jong, *Koninkrijk*, deel 5, 1034; deel 6, 38 (vooral noot 1), 229, 245, 269–270; N.K.C.A. in ‘t Veld, *De Joodse Ereraad* (‘s-Gravenhage: SDU, 1989), 30–31.

²⁶² Ongepubliceerde congrespaper: A.J.J. (Guus) Meershoek, ‘The Amsterdam Municipality, Its Police Force and the Persecution of the Jews’. Zie vooral zijn artikel: ‘De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden’, in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 9–43. Sindsdien verscheen ook zijn boek: *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

aantal joodse overlevenden op de totale niet-joodse bevolking maximaal slechts één à twee procent. De gevolgen hiervan voor de verschillen in percentage slachtoffers waren daarentegen heel groot. Zo betekende dit in Warschau met zijn zeer omvangrijke joodse bevolking bijna 99 procent vernietiging, maar in Kopenhagen – vanwege het geringe aantal joden op de totale bevolking van deze stad – bijna 99 procent redding. De enige gunstige uitzondering was volgens Hilberg Parijs, waar het aandeel van de joodse overlevenden op de totale stedelijke bevolking drie procent bedroeg.²⁶³ Op het congres werd de indeling in vervolgers, omgeving en slachtoffers weliswaar gehandhaafd, opmerkelijk is echter dat het o.a. door Marrus/Paxton in 1982, Blom in 1987 en Hess in 1991 gemaakte onderscheid tussen West- en Oost-Europa niet langer expliciet werd gehanteerd.

In 1993 bleef M. Steinberg²⁶⁴ – anders dan Hilberg en Fein – eraan vasthouden dat in de eerste plaats aard en beleid van de bezettingsregimes en hun relatie tot nationale autoriteiten en bevolking, onderwerp moeten zijn van nauwkeuriger vergelijkend onderzoek. Voor verklaring van het hoge percentage in Nederland verwees hij naar het artikel van Blom uit 1987. Voor België en Frankrijk zocht hij het antwoord vooral in de wisselwerking tussen Duitse instanties en inheems bestuur, en het directe gevolg daarvan voor verschil in beleid ten opzichte van de joodse vreemdelingen en joden met een Belgische of Franse nationaliteit. Hij constateerde dat in beide landen het percentage gedeporteerde *buitenlandse* joden nagenoeg *hetzelfde* was: ongeveer 43 %. Bij nadere beschouwing bleek echter dat de oorzaken hiervan heel verschillend waren. In Frankrijk namen de Duitsers voorlopig genoegen met deportatie van joden zonder Franse nationaliteit om de noodzakelijke medewerking van Vichy te verkrijgen en de transporten in elk geval op gang te brengen. In België lag de situatie anders. Het militair bestuur wilde rekening houden met de negatieve herinneringen uit 1914–'18, toen grote aantallen Belgen voor dwangarbeid naar Duitsland waren weggevoerd. Men voorzag dat wanneer van begin af ook joden met de *Belgische* nationaliteit zouden worden gedeporteerd, dit tot grote politieke problemen en onrust onder de bevolking zou leiden. Interessant is dat Steinberg niet sprak van een Nederlandse, maar van een Franse paradox. Hij doelde daarmee op het feit dat enerzijds het aantal joden in dit land het hoogst was van West-Europa en de nazi's vooral hier aanvankelijk ambitieus waren, zichzelf hoge eisen stelden en omvangrijke deportatieplannen hadden, maar dat anderzijds het uiteindelijk percentage slachtoffers, na Denemarken, toch het laagst was.²⁶⁵ De auteur had niet de pretentie tot een expliciete verklaring te komen, het ging er meer om de vergelijkende vraagstelling aan te scherpen.

Het is opmerkelijk – gezien de tot nu toe weergegeven historiografie – dat de vooraanstaande Nederlandse historicus L. de Jong²⁶⁶ pas in 1995 voor het eerst openlijk inging op de vraag

²⁶³ Arian, 'Nederland deportatieland'; zie vooral ook: Raul Hilberg, 'The Fate of the Jews in the Cities', in: Betty Rogers Rubenstein, Michael Berenbaum (eds.), *What kind of God? Essays in Honor of Richard L. Rubenstein* (Lanham/New York: University Press of America, 1995), pp. 41–50, aldaar 46–47, 49.

²⁶⁴ Maxime Steinberg, 'Le paradoxe français dans la Solution finale à l'Ouest', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48 no. 3 (Paris, mei-juni 1993), themanummer: *Présence du passé, lenteur de l'histoire Vichy, l'Occupation, les Juifs*, pp. 583–594.

²⁶⁵ Om te benadrukken dat de nazi's zichzelf juist in Frankrijk extra hoge eisen stelden voor wat betreft de verwijdering van de joden, citeerde Steinberg uit een uitvoerig rapport van Theodor Dannecker over de 'Judenfrage' in Frankrijk, d.d. 1 juli 1941; zie fotokopie van het volledige rapport in S. Klarsfeld (ed.), *Recueil de documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)* (11 delen; New York/Paris: The Beate Klarsfeld Foundation, 1979/1980), deel I, pp. 80–158; het door Steinberg aangehaalde citaat aldaar op p. 93.

²⁶⁶ C. Kristel wees erop dat De Jong, evenals Presser, weinig aansluiting zocht bij de internationale wetenschappelijke discussie over de jodenvervolging. Ook constateerde zij dat De Jong, tijdens gesprekken in de begeleidingscommissie in de jaren zeventig over het ontbreken van een internationale vergelijking in *Het Koninkrijk*, verklaarde dit in een slotdeel te willen doen, maar dat dit voornemen niet werd uitgevoerd. Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998), pp. 183–185 n. 41 en 43. Vergel. J.Th.M. Bank, P. Romijn (eindred.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 14: *Reacties* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1991), p. 214. Ben Kroon, 'Dilemma van het verzet: soepelheid of protest' (bespreking van L. de Jong, *Het*

naar het hoge aantal slachtoffers in Nederland en in zijn antwoord expliciet vergelijkingen trok met de andere West-Europese landen. In een interview zei hij: ‘In tegenstelling tot België en Frankrijk, waar militaire bezettingsautoriteiten heersten, had Nederland een SS-regime. (...) Nergens in West-Europa werd daarom de Jodenvervolging zo sluw en systematisch voorbereid als in ons land. (...) En omdat het SD- en SS-regime bijzonder zwaar was, werd het ernstig strafbaar gestelde onderduiken over het algemeen als een veel groter gevaar gezien, dan het zich aanmelden voor het transport. (...) Maar ook de gezagsgetrouwe instelling van de Nederlander, die in anderhalve eeuw van vrede en tolerante verhoudingen was opgebouwd, speelde een grote rol. (...) Het vertrouwen in de overheid had in Nederland diep wortel geschoten. (...) Het naïeve vertrouwen was onder Joden en niet-Joden gelijk. (...) Zij hadden geen flauw vermoeden van wat er in Auschwitz en Sobibor zou plaatsvinden.’²⁶⁷ Overigens bracht De Jong in 1988, zij het toen niet of nauwelijks expliciet internationaal vergelijkend, het hoge aantal joodse slachtoffers in Nederland ook al ter sprake, zowel in zijn lezingen aan Harvard University, als in deel twaalf *Epiloog* van zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. In dit deel schreef hij: ‘Ook was hij [de tweede wereldoorlog] een breuk in de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom dat naar verhouding zwaardere verliezen leed dan de Joodse gemeenschappen in vergelijkbare bezette landen. Waardoor? Door de radicale aanpak van het op de SS-ideologie geënte Duitse bezettingsbestuur, door de volgzzaamheid van de Nederlandse overheid, door Nederlands geïsoleerde ligging in bezet Europa, door de vroege inzet van de deportaties (bijna een jaar voordat de April-Meistakingen aan het overheidsapparaat een injectie van weerbaarheid gaven, eveneens bijna een jaar voordat de grote Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers was opgebouwd), maar ook door het feit dat de Nederlandse Joden als gevolg van hun integratie in een tolerante samenleving minder waakzaam waren dan vele Joden elders in Europa. Niet veel meer dan één op de vier bleef in leven en daarbij waren de verliezen welke het Joodse proletariaat leed, het zwaarst.’²⁶⁸

Na bovengenoemde congressen van 1991 en 1992 leek internationaal-vergelijkend onderzoek naar jodenvervolging jarenlang in een impasse te verkeren. Zo werd van een – al in 1991 aangekondigde – (vergelijkende) studie van dertien historici uit verschillende landen over de jodenvervolging in Nederland en België niets meer vernomen.²⁶⁹ Vergelijkingen beperkten zich veelal tot bepaalde deelonderwerpen, zoals het onderzoek van D. Michman naar *Judenräte* en *Judenvereinigungen*, en het later verschenen artikel van C. Steur over Eichmanns

Koninkrijk, dl. 5), *De Tijd*, 21 maart 1974, p. 5: ‘De nadruk ligt nu eenmaal op de geschiedschrijving van het *Koninkrijk der Nederlanden*, een samenhang met parallelle gebeurtenissen in andere bezette landen komt niet of nauwelijks aan bod.’

²⁶⁷ Max van den Berg, ‘Het bijzondere karakter van de Duitse bezetting. Interview met prof. dr L. de Jong’, in: ‘40-’45. *Officieel orgaan van de Stichting 1940-1945*, jaargang 1995, aflevering 1, pp. 3–6.

²⁶⁸ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 12: *Epiloog* (’s-Gravenhage, 1988), p. 1117 (wetensch. ed.), pp. 1089–1090 (populaire ed.). Verwijzingen naar De Jongs *Koninkrijk* zijn naar de wetenschappelijke editie (tenzij anders aangegeven), waarbij voortaan de nummers van de delen met Romeinse cijfers zijn aangeduid. Vergel. L. de Jong, *Drie voordrachten aan de Harvard Universiteit* (’s-Gravenhage: SDU, 1989), pp. 15–26, 29–30 en vooral 45–46. Eng. ed.: *The Netherlands and Nazi Germany. The Erasmus Lectures 1988* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1990).

²⁶⁹ Louis Burgers, ‘Keuze collaboratie of verzet kwam eind ’41’, gesprek met de Duitse historicus Gerhard Hirschfeld n.a.v. het verschijnen van de Nederlandstalige editie van diens boek *Fremdherrschaft und Kollaboration*, in: *De Gooi- en Eemlander*, vrijdag 29 maart 1991, p. 2. Vergel.: Gerhard Hirschfeld, ‘A new view on the policy of the Amsterdam Jewish Council with regard to the disproportionately high number of Jews deported from the Netherlands’, in symposium-syllabus opgenomen samenvatting van ongepubliceerde paper, gepresenteerd tijdens het ‘Sixth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands’, Jerusalem, 25–28 november 1991; in tegenstelling tot andere bijdragen tijdens dit symposium, niet opgenomen in de bundel *Dutch Jewish History*, vol. 3 (ed. J. Michman), Jerusalem, Assen/Maastricht, 1993, zie aldaar J. Michman, ‘Foreword’ op p. v. Steven Hess stelde ongeveer tegelijkertijd de vraag van het hoge percentage slachtoffers in Nederland eveneens opnieuw aan de orde, evenwel zonder tot een internationaal vergelijkend antwoord te komen; zie zijn bijdrage: ‘Disproportionate destruction. The annihilation of the Jews in the Netherlands: 1940–1945’, in: G.J. Colijn, M.S. Littell (eds.), *The Netherlands and Nazi genocide. Papers of the 21st annual scholars’ conference, held in Galloway Township, New Jersey, March 3–5, 1991* (Lewiston NY, etc.: The Edwin Mellen Press, 1992), pp. 63–75.

vertegenwoordigers in uiteenlopende bezette of met Duitsland verbonden landen.²⁷⁰ Wel werd in artikelen en landenstudies telkens gewezen op de noodzaak van expliciet internationaal-vergelijkend onderzoek, zoals bijvoorbeeld in het al genoemde artikel van Steinberg in 1993, het boek van B. Moore (1997) en het overzichtswerk van P. Longerich (1998).²⁷¹

De Duitse politicoloog en bestuurskundige W. Seibel, hoogleraar aan de universiteit van Konstanz, startte eind jaren negentig een interdisciplinair onderzoeksproject gewijd aan de paradox van ‘polycratie’ en effectiviteit van terreur. Uitgangspunt hierbij is dat de nationaal-socialistische dictatuur veelal wordt weergegeven als een ‘polycratie’, d.w.z. een heerschappij gekenmerkt door meerdere, met elkaar rivaliserende, machtscentra.²⁷² Zelfs de term ‘georganiseerde chaos’ werd gebruikt om de interne verhoudingen van deze dictatuur aan te duiden.²⁷³ Dit leidde tot de vraag hoe kan worden verklaard dat niettemin sprake was van de organisatie van een *effectief* terreurapparaat dat zich uitstrekte over alle door Duitsland beheerste gebieden in Europa. Deze vraag dringt zich vooral op ten aanzien van de vervolging en vernietiging van de joden. Het onderzoeksproject heeft als doel twee rivaliserende hypothesen te toetsen, die veronderstellen dat de polycratische aard van de nationaal-socialistische heerschappij zowel een *verzwakkend* als een *versterkend* effect kon hebben op het vervolgingsapparaat. Opzet is deze hypothesen met behulp van vergelijkende institutie-analyse en netwerk-analyse te toetsen door een op case-studies gebaseerde vergelijking van de vervolging en deportatie van de joden in Nederland, België en Frankrijk. Onderliggende doel van het project is op deze manier meer inzicht te krijgen in de relatie tussen een structurele analyse van massa-criminaliteit enerzijds en kwesties van beoordeling, leiderschap en moraliteit anderzijds, en daarmee normatief politiek denken te verbinden met empirisch historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek.²⁷⁴

²⁷⁰ Dan Michman, “‘Judenräte’ und ‘Judenvereinigungen’ unter nationalsozialistischer Herrschaft. Aufbau und Anwendung eines verwaltungsmäßigen Konzepts”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46 (1998), nr. 4, pp. 293–304; Idem, ‘On the Historical Interpretation of the *Judenräte* Issue: Between Intentionalism, Functionalism and the Integrationist Approach of the 1990s’, in: M. Zimmermann (ed.), *On Germans and Jews under the Nazi Regime. Essays by Three Generations of Historians* (Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2006), pp. 385–397; Idem, *Headship or Leadership? Judenräte and Jewish Associations under Nazi Rule* (te verschijnen), boekaankondiging vermeld in: D. Michman, ‘Why did Heydrich write the *Schnellbrief*? A remark on the reason and on its significance’, *Yad Vashem Studies* 32 (2004), pp. 433–447, aldaar p. 435 n. 2. Claudia Steur, ‘Eichmanns Emissäre. Die “Judenberater” in Hitlers Europa’, in: G. Paul, K. M. Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Die ‘Heimatfront’ und besetztes Europa* (Darmstadt: Primus, 2000), pp. 403–436.

²⁷¹ Bob Moore, *Victims and survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945* (London: Arnold, 1997). Ned. ed.: *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), hoofdstuk 2 ‘De joden in Nederland voor 1940’, daarin de paragraaf ‘Internationale vergelijkingen’ op 51–57. Verder enige verspreide vergelijkende notities op 78–79, 127, 233–234, 246–248 en 254. Zoals eerder opgemerkt, is van een systematische of evenwichtige landenvergelijking bij Moore geen sprake. Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München: Piper, 1998), hoofdstuk 7, pp. 476–503, aldaar 502 en *passim*.

²⁷² Martin Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München: DTV, 1^e druk 1969, 1975⁵), hoofdstuk 9; Peter Hüttenberger, ‘Nationalsozialistische Polykratie’, *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976), nr. 4, pp. 417–472.

²⁷³ Zie bijv.: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: “Ämterdarwinismus” und “Gesinnungsethik”*: *Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999).

²⁷⁴ Wolfgang Seibel, ‘Staatsstruktur und Massenmord. Was kann eine historisch-vergleichende Institutionenanalyse zur Erforschung des Holocaust beitragen?’, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, 24. Jahrgang, Heft 4: Genozid und Charisma (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, Oktober–Dezember 1998), pp. 539–569; Idem, ‘The Strength of Perpetrators - The Holocaust in Western Europe, 1940–1944’, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, vol. 15, no. 2 (April 2002), pp. 211–240; Idem, ‘A market for mass crime? Inter-institutional competition and the initiation of the Holocaust in France, 1940–1942’, in: *International Journal of Organization Theory and Behavior*, vol. 5, no. 3/4 (Fall 2002), pp. 219–257; Idem, ‘Restraining or Radicalizing? Division of Labor and Persecution Effectiveness’, in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2005), pp. 340–360; Wolfgang Seibel, Jörg Raab, ‘Verfolgungsnetzwerke. Arbeitsteilung und Machtdifferenzierung in den Verfolgungsapparaten des Holocaust’, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Jg. 55, Heft 2 (Juni 2003), pp. 197–230. Het onderzoeksproject “Holocaust and ‘Polycracy’ in Western Europe, 1940–1944” werd gefinancierd door de Volkswagen-Stiftung en de Fondation pour la mémoire de la Shoah; publicatie van de eindresultaten is gepland voor eerste helft 2009.

In artikelen over Nederland, België en Frankrijk uit 1996-'99 en 2001/2006²⁷⁵, die beschouwd kunnen worden als voorstudies van dit boek, werden voor het eerst overeenkomsten en verschillen systematisch onderzocht. Vooralsnog bleken daarbij het beleid en de werkwijze van de bezetters in de drie landen een zeer belangrijke, wellicht doorslaggevende, rol te hebben gespeeld bij het ontstaan van de verschillende percentages joodse slachtoffers. Toch kan alleen een evenwichtige vergelijking, die een groot aantal potentieel verklarende factoren bij de bezetters, omgeving en joodse bevolkingsgroepen omvat, meer gefundeerd uitsluitel geven over de weerlegging, nuancering of bevestiging van visies en concurrerende verklaringen. Op voorhand kunnen evenwel op basis van de hierboven weergegeven opvattingen, enkele visies nu al worden uitgerangeerd of sterk genuanceerd.

1.3.2 *Vergelijking en confrontatie*

Zestig jaar historiografie maakt duidelijk dat de vergelijkende passages in het verhaal van elke auteur *afzonderlijk* op het eerste gezicht overtuigend overkomen. Probleem is echter dat ze bij nadere beschouwing veelal willekeurig en fragmentarisch blijven, bovendien zijn ze meestal eenzijdig en mede daardoor onderling zelfs tegenstrijdig. Dit ligt voor de hand: het onderzoek richtte zich hoofdzakelijk op beschrijving van het verloop van de gebeurtenissen. Expliciete vergelijking – het werk van Yahil en Fein uitgezonderd – was niet het doel van de onderzoekers. Wel bleken eerdere vergelijkende opmerkingen latere te hebben beïnvloed, waarbij bepaalde auteurs sommige conclusies van elkaar overnamen of nadrukkelijk verwierpen.

Lange tijd werden hoofdoorzaken van nationale verschillen in aantal en percentage slachtoffers vooral gezocht bij de Duitse machthebbers. Dit leek vanzelfsprekend, aangezien daar immers alle drijfveren en vernietigingsintenties lagen. Poliakov, Reitlinger, Kempner, Hilberg en Dawidowicz stelden dat vooral de mate van Duitse controle, aard van de bezettingsregimes en positie van SS van grote invloed waren op de uiteindelijke omvang van de deportaties. Zo werd in tegenstelling tot Frankrijk en België, het bezettingsregime in Nederland gedomineerd door SS en werd een sterke wil bij de machthebbers tot deportatie van joden benadrukt. Omgevingsfactoren, zoals collaboratie of verzet, speelden wel een rol, maar waren volgens hen voor het uiteindelijke percentage slachtoffers niet doorslaggevend.

Op zichzelf is accentuering van de bezetters evident, maar het is opmerkelijk dat – althans in vergelijkend perspectief – niet of nauwelijks werd aangegeven *hoe* de SS precies te werk ging en wat de *effecten* daarvan waren. Zo bleef het een vraag waaruit de kennelijke doeltreffendheid bijvoorbeeld in het geval van Nederland bestond. Een van de weinige expliciet vergelijkende opmerkingen hierover kwam van Blom, die erop wees dat de omvang van het Duitse politieapparaat in Frankrijk veel geringer was dan in Nederland – een kleiner land met minder joden.²⁷⁶ Ook noemde hij als mogelijke verklaring: 'een zekere maximumcapaciteit in opsporing, doorgangskampen en transportmogelijkheden' en de betekenis van 'dit aspect van de logistiek aan nationaal-socialistische zijde' voor de absolute

²⁷⁵ Ron Zeller, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse', in twee delen in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 11, no. 3 (Hamburg, Juli 1996), pp. 30–54; 12, no. 1 (Januar 1997), pp. 29–48 + Korrektur (errata) op 160; Ned. ed.: 'Jodenvervolgung in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse', in: G. Aalders, N.D.J. Barnouw, H. Daalder, D. van Galen Last et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, maart 1997), pp. 10–63 (in 1998-'99 ook verschenen in Engels, Frans en Hebreeuws). Pim Griffioen, Ron Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland, 1940–1944', in: H. Flap, M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolgung in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), 15–38; bijgewerkte en geannoteerde Engelstalige editie: 'Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A Comparative Study', in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20, no. 3 (Oxford/Washington D.C.: Oxford University Press/USHMM, Winter 2006/2007), pp. 437–473. Daarnaast participeren de auteurs voor de casus Nederland in bovengenoemd door Seibel geïnitieerd onderzoeksproject.

²⁷⁶ Blom, 'Vervolging', *De Gids*, p. 500 n. 8; Idem, 'Vervolging', *Crisis, bezetting en herstel*, p. 139 n. 8; Idem, 'Persecution', *DJH* 2, p. 278 n. 8. Voor de cijfers baseerde hij zich op R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Harper & Row, 1983), p. 407 n. 297, p. 413 n. 331.

aantallen. Daarbij stelde hij dat dit geen conclusies in de eigenlijke zin van het woord waren, maar aandachtspunten die nader onderzoek verdienden.²⁷⁷

Wat omgevingsfactoren betreft, noemde vooral Hilberg van belang of er vlucht- en natuurlijke onderduikmogelijkheden waren, zoals bergen en uitgestrekte bosgebieden. Met name in Frankrijk, België en Denemarken waren deze meer beschikbaar dan in Nederland.²⁷⁸ Toch wisten in dit vlakke, kleine, dichtbevolkte land vanaf medio 1943 tot het einde van de oorlog circa twee- tot driehonderdduizend mensen op een of andere wijze onder te duiken, veelal omdat zij niet in Duitsland tewerkgesteld wilden worden.²⁷⁹ Blijkbaar was het toen wèl mogelijk grote aantallen mensen aan de greep van autoriteiten te onttrekken en waren in het geval van de joden dus *andere* factoren van méér belang.

Fein was de eerste die het antwoord hoofdzakelijk bij omgevingsfactoren zocht, maar haar methodologie en conclusies riepen fundamentele bezwaren op. Een groot aantal variabelen werd gedefinieerd op basis van sociologisch onderzoek en hypothesen over genociden in het algemeen, waarbij onvoldoende sprake was van historisch onderzoek naar het eigenlijke verloop van de jodenvervolging in afzonderlijke landen. Op zichzelf hoeft dit niet altijd een bezwaar te zijn, maar juist bij de twee belangrijkste variabelen van haar eindconclusie – mate van SS-greep in september 1941 en mate van vooroorlogs antisemitisme – zijn kritische kanttekeningen te plaatsen. Wat de eerstgenoemde betreft, stelde Fein dat de mate van SS-greep in Nederland, België en Frankrijk *gelijk* was en ze plaatste deze landen derhalve in *dezelfde* categorie.²⁸⁰ Deze classificatie is echter aantoonbaar onjuist, omdat de SS-invloed in werkelijkheid sterk uiteen liep. In Nederland maakte van begin af een *Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF) deel uit van de top van het Duitse bestuur, terwijl dit in bezet Frankrijk pas vanaf mei 1942 en in België niet eerder dan juli 1944 (dus kort voor de bevrijding) het geval was. Daarbij komt nog dat de mate van SS-greep voor wat de bezetters betreft de *enige* door Fein gehanteerde variabele was, waarvan de meting ook nog eens beperkt bleef tot een eenmalige, *statische* momentopname in september 1941. Dit laatste was, zoals eerder vermeld, gebaseerd op het tijdstip dat zij aanhield waarop de eerste deportatie en vernietiging van joden begon.²⁸¹ De *dynamiek* van de vervolgingspolitiek en het verloop van de gebeurtenissen in de tijd bleven hierdoor geheel buiten beschouwing, iets waartegen Marrus en Paxton al fundamentele bezwaren maakten.²⁸² De tweede belangrijke variabele in Feins conclusie – de mate van vooroorlogs antisemitisme – werd uitgedrukt in de categorieën ‘hoogst’, ‘hoog’, ‘middelmatic’ en ‘laag’. Ook deze classificatie roept vragen op. Allereerst blijft onduidelijk op basis van welke maatstaven deze indeling tot stand kwam. Daarnaast ontbreken inhoudelijk argumenten waarom bijvoorbeeld niet alleen Nederland, maar ook België als ‘laag’²⁸³ werd geclassificeerd, terwijl dit laatste land wat vooroorlogs antisemitisme

²⁷⁷ Blom, ‘Vervolging’, *De Gids*, 495, 498; Idem, ‘Vervolging’, *Crisis*, 136–137; Idem, ‘Persecution’, *DJH* 2, 278.

²⁷⁸ Hilberg, *Destruction* (1985), 500, 575–576, 597. Overigens lijkt de eerder genoemde soortgelijke opvatting van Van der Leeuw (1985) over een gunstige factor in andere landen, die in Nederland ontbrak, sterk gebaseerd te zijn op hetgeen Hilberg (1961) en nog eerder ook Herzberg hieromtrent opmerkten. Vergel. Herzberg, ‘Kroniek’ (1950), 247–249.

²⁷⁹ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 346–347; VII, 461–462; Warmbrunn, *Dutch*, p. 188 n. 18; Idem, *Nederlanders*, p. 186 n. 18.

²⁸⁰ Fein, *Accounting for Genocide* (1979), zie tekst bij kaart op p. 39 die evenwel kaart 2-1 op p. 46 hoort te begeleiden. Het op p. 46 vermelde bijschrift hoort bij de kaart op p. 39. Zie verder pp. 40–41 tabel 2.1, en p. 81 figuur 3-4: ‘Jewish Victimization graphed as a function of prewar Anti-Semitism and SS grip over the State in 1941’.

²⁸¹ Fein, *Accounting* (1979), 39, 40–41 tabel 2-1, p. 46; vergel. Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam/Meppel: Boom, vijfde herziene en bijgewerkte druk 1998), p. 246: ‘Een vierde bezwaar tegen theoriegebruik luidt dat veel theorieën uit de sociale wetenschappen een *statisch* karakter hebben en/of onbetrouwbaar zijn. (...) Daaraan kan echter geen argument tegen theoriegebruik op zich afgeleid worden, maar eerder de aansporing aan historici én sociale wetenschappers om betrouwbare *dynamische* theorieën te construeren.’ (curs. G./Z.); Dui. ed.: *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie* (Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 1997), p. 360.

²⁸² Marrus/Paxton, ‘The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe’, 712–714; Marrus, *Holocaust in History*, 57–58.

²⁸³ Fein, *Accounting* (1979), 44–45, tabel 2-3: ‘Success of Anti-Semitic Movements up to 1936 in States Occupied by and/or allied with Germany during the Holocaust’, en vergelijk met tabel 3-4 op p. 76, figuur 3-4 op p. 81 en tot op zekere hoogte met tabel 3-5 op p. 80. Zie ook variabele 15, ‘Asmove 36’ in bijlage A op p. 332. Vergel. Lorenz, *Constructie van het verleden* (1998), 235–236; Idem, *Konstruktion der Vergangenheit*, 343–344.

betreft toch eerder leek op Frankrijk, dat werd ingedeeld als ‘middelmatig’. Immers, zowel in Frankrijk als in België bestonden in de jaren dertig actieve fascistische *en* fel antisemitische groeperingen, zoals: *Parti Populaire Français* (PPF), *Action française*²⁸⁴, en in België: Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV), *Verdinaso*, *Rex* en *Volksverwering/La Défense du Peuple*. Met name laatstgenoemde groepering was vanaf 1936 bijzonder actief in Antwerpen, waar tien procent van de bevolking joods was.²⁸⁵ Nederland – in het bijzonder Amsterdam met eveneens ongeveer tien procent joden op de totale stedelijke bevolking – kende anders dan Antwerpen of Parijs vóór de oorlog geen soortgelijk betekenisvolle, fel antisemitische groeperingen.

Naast het verklaren van de nationale verschillen, stuitte ook de tweede doelstelling van Feins boek – verklaring van genociden in het algemeen²⁸⁶ – indirect op ernstige kritiek. Volgens onder anderen S. Friedländer is het in het algemeen veel te pretentief *de* Holocaust (in twee-en-twintig landen) in één bepaald wetenschappelijk model te willen vatten.²⁸⁷ Ook Marrus benadrukte dat dan onvoldoende rekening wordt gehouden met bijzondere factoren en unieke omstandigheden in de landen afzonderlijk.²⁸⁸ Met andere woorden: er was sprake van een te eenzijdige, statische *variabelen*-benadering, waarbij de historische context van de vergelijkingsgevallen (lees: landen) en de *dynamiek* van het historisch proces teveel uit het oog werden verloren.²⁸⁹

Een andere omgevingsfactor, door Fein, Blom en Yahil belangrijk genoemd, was de gezagsgetrouwheid van het Nederlandse ambtelijk apparaat en de weerslag die deze op een groot deel van de bevolking had. Hilberg was het weliswaar hiermee niet oneens, maar benadrukte, zoals eerder vermeld, dat niet alleen in Nederland, maar *overall* in Europa sprake was van *dezelfde* geringe mate van hulp aan joden.²⁹⁰ Hiermee niet in strijd zijn de eerder door De Jong gemaakte opmerkingen over de houding van het Nederlandse volk tijdens de bezetting: ‘Het heeft van zijn anti-Duitse gezindheid doen blijken in drie grote stakingen: de Februaristaking van ’41, de April-Meistakingen van ’43, de Spoorwegstaking van ’44-’45’.

²⁸⁴ Richard Millman, *La Question juive entre les deux guerres. Ligues de droite et antisémitisme français* (Paris: Armand Colin, 1992); Michel Winock, *Nationalisme, Antisémitisme et Fascisme en France* (Paris: Seuil, 1982; 1990²; 2004³); Idem (dir.), *Histoire de l’extrême droite en France* (Paris: Seuil, 1993); Idem, *La France et les Juifs. De 1789 à nos jours* (Paris: Seuil, 2004), pp. 185–215.

²⁸⁵ Lieven Saerens, ‘Rechts België en de Joden (1933–ca. 1941)’, in: *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting / Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 9/10 (Brussel, 1985), pp. 113–127; Idem, ‘De Belgische publieke opinie tegenover de Joden (1933–1940)’, *Spiegel Historiae* jrg. 21, nr. 5 (mei 1986), pp. 245–251; Idem, ‘De groei van een anti-joods klimaat te Antwerpen: de houding van de advocaten (1936–1941)’, *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting/Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 12 (Brussel, juni 1986), 10–37; Idem, ‘Houding tegenover de joden te Antwerpen, 1918–1942’, in: H. Soly, A.K.L. Thys (eds.), *Minderheden in West-Europese steden (16de – 20ste eeuw) / Minorities in Western European Cities (sixteenth–twentieth centuries)* (Rome/Brussel: Belgian Historical Institute, 1995), pp. 215–243, m.n. aldaar 235–238; Idem, *Vreemdelingen in een Wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880–1944* (Tielt/Gorinchem: Lannoo, 2000), pp. 290–297, 338–349, 381–416, 423–430, 465–481.

²⁸⁶ Dit kwam reeds tot uiting in de hoofdtitel van Feins boek: *Accounting for Genocide*.

²⁸⁷ Martin Boszat/Saul Friedländer, ‘A Controversy about the Historicization of National-Socialism’, in: *Yad Vashem Studies* 29 (1988), 1–47, herdrukt in Peter Baldwin (ed.), *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust and the historians’ debate* (Boston, 1990), 102–134. Saul Friedländer (ed.), *Probing the limits of representation: Nazism and the ‘Final Solution’* (Cambridge Mass./London: Harvard University Press, 1992); Saul Friedländer, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews 1939–1945* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2007), p. xvi: ‘The historian faces the interaction of very diverse long- and short-term factors that can each be defined and interpreted; *their very convergence, however, eludes an overall analytic category.*’ (Onze curs. G./Z.). Voor een inleiding in werk en wetenschapsopvatting van Friedländer, zie: Connie Kristel, ‘De historicus – Saul Friedländer’, in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Zesde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg, 1995), pp. 272–285; Steven E. Aschheim, ‘On Saul Friedländer’, *Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory, in Honor of Saul Friedländer on his sixty-fifth birthday* (special issue of *History and Memory* vol. 9, nr. 1/2 (Fall 1997), pp. 11–46.

²⁸⁸ Marrus, *Holocaust in History*, 57–58; Marrus/Paxton, ‘The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe’, *Journal of Modern History* 54 (1982), p. 713: ‘Generalizations break apart on the stubborn particularity of each of our countries’.

²⁸⁹ Vergel. Lorenz, *Constructie van het verleden* (1998), 166–167, 191–192; Idem, *Konstruktie*, 238–239; Robert William Fogel, ‘The Limits of Quantitative Methods in History’, *American Historical Review* 80, no. 2 (April 1975), pp. 329–350.

²⁹⁰ Raul Hilberg, ‘The Fate of the Jews in the Cities’, in: Betty Rogers Rubenstein, Michael Berenbaum (eds.), *What kind of God? Essays in Honor of Richard L. Rubenstein* (Lanham/New York: University Press of America, 1995), pp. 41–50.

Hij voegde daar weliswaar aan toe: ‘Daarentegen is van zijn overheid uit in de eerste drie jaar van de bezetting nauwelijks verzet geboden en heeft zijn bedrijfsleven een grotere bijdrage aan de Duitse oorlogvoering geleverd dan waartoe het bij een meer weerbare opstelling zou zijn gekomen.’ Maar zijn conclusie luidde niettemin: ‘En let men nu op het *algemene* beeld dat andere bezette landen als Noorwegen, Denemarken, België en Frankrijk geboden hebben, dan wijkt het Nederlandse daar niet wezenlijk van af. In elk land is gecollaboreerd, in elk land is verzet geboden, in elk land is er een relatief kleine illegaliteit geweest.’²⁹¹ Gezagsgetrouwheid kan dus op zichzelf geen doorslaggevende factor zijn voor de *grote* mate van nationale verschillen in percentage slachtoffers.

Met betrekking tot de derde groep, de vervolgdgen, zagen Hilberg, Van der Leeuw en met name Kossmann als belangrijke factoren voor het ontstaan van de nationale verschillen de vlucht van joden in mei-juni 1940, almede hun houding en reacties tijdens de bezetting. Met name Van der Leeuw benadrukte de vlucht van joden uit België naar Frankrijk (en verder) als doorslaggevende gunstige factor die in Nederland ontbrak. Onderzoek van M. Steinberg en D. Michman toonde evenwel aan dat in tegenstelling tot wat decennia lang werd aangenomen, er aan de vooravond van de bezetting geen 90.000, maar 66.000 joden in België verbleven.²⁹² Dit leidde lange tijd tot misverstanden over het juiste aantal joden dat in mei 1940 definitief naar Frankrijk zou zijn uitgeweken. Weliswaar waren tijdens de Duitse inval naar schatting twintigduizend joden gevlucht, maar bij de registratie van eind 1940 werden in totaal circa 52.000 joden in België geteld. Een groot deel van hen bleek dus te zijn teruggekeerd. Bovendien werden omstreeks zesduizend joden uit België in de zomer en herfst van 1940 geïnterneerd in Franse vluchtelingenkampen onder gezag van de regering in Vichy en zij werden later bijna allemaal alsnog door de bezetter gedeporteerd. Daarbij wisten naar schatting tweeduizend joden in België zich blijvend aan registratie te onttrekken. Berekening leert dan dat uiteindelijk niet meer dan tussen de vier- en vijfduizend joden uit België in mei-juni 1940 *definitief* aan de Duitse bezetting zijn ontsnapt. Dit is minder dan tien procent van het totale aantal joden in België vóór de Duitse inval. Deze factor kan derhalve niet worden beschouwd als een doorslaggevende oorzaak van het verschil in percentage slachtoffers tussen België enerzijds en Frankrijk en Nederland anderzijds.

1.3.3 Conclusie

Alles welbeschouwd is in de onderzoeksliteratuur dus geen sprake van expliciete, evenwichtig uitgewerkte vergelijkingen. Het fragmentarische en soms tegenstrijdige karakter van de vergelijkende opmerkingen moet echter ook gezien worden tegen de achtergrond van een veelal impliciete wetenschapsopvatting.²⁹³ Wanneer de overzichtswerken en algemene studies als *geheel* worden gezien, zijn deze meestal te karakteriseren als *hermeneutisch* – de betekenis van gebeurtenissen wordt uitgelegd – waarbij overigens weer verschillende varianten zijn te onderscheiden. Zo wordt de intentionele visie, dit is het verklaren van handelingen door het aangeven van motieven, vertegenwoordigd door Poliakov en vooral Dawidowicz. Een zogenoemde abnormalistische verklaringswijze is te vinden bij Reitlinger, die de ziekelijke jodenhaat van Hitler als belangrijkste oorzaak beschouwde van de vernietiging. In deze visie wordt de factor die afwijkt van de ‘normale gang van zaken’ bestempeld als ‘de oorzaak’,

²⁹¹ De Jong, *Koninkrijk*, XII: *Epiloog* (1988), p. 1111 (wetenschappelijke editie), pp. 1083–1084 (populaire editie).

²⁹² M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 84–85, 88, 98–100; D. Michman, ‘Belgium’, 161; zie verder: Etienne Verhoeyen, *België bezet 1940–1944, een synthese* (Brussel: BRTN, 1993), 439; Pim Griffioen, Ron Zeller, ‘Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse’, in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1997), pp. 10–63, aldaar 15; Pim Griffioen, Ron Zeller, ‘Omvang van joodse bevolking in België vóór en tijdens de bezetting is goed te traceren’, *Belgisch Israëlitisch Weekblad* jrg. 45, nr. 4 (27 augustus 1999), pp. 1 en 5, met bronvermelding.

²⁹³ Dan Michman, ‘“The Holocaust” in the Eyes of Historians: The Problem of Conceptualization, Periodization and Explanation’, in: *Modern Judaism* 15/3 (October 1995), pp. 233–264; augmented edition in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London etc.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 9–58.

terwijl de overige factoren alleen als omstandigheden of aanvangscondities worden gezien.²⁹⁴ Een structurele benadering is kenmerkend voor de studie van politicoloog Hilberg, waarin het functioneren van bureaucratische structuren méér centraal staat dan de rol van afzonderlijke personen. Dit in tegenstelling tot jurist Kempner, waarin voor verklaringen vrijwel uitsluitend wordt verwezen naar personen en hun handelingen. Een bij uitstek narratieve geschiedschrijving komt naar voren bij Levin. Het overzichtswerk van Yahil, waarbij vooral de beoogde doelen van het nazi-regime, met name de ‘rassen-hygiëne’, worden benadrukt, is te beschouwen als voorbeeld van een teleologische verklaring.²⁹⁵

In tegenstelling tot deze verschillende varianten van een hermeneutische verklaringswijze, ging Fein expliciet op kwantitatief-sociologische wijze te werk. Door middel van hypothesetoetsing, afgeleid van theorieën, streefde zij via statistische methoden naar patronen, om uit te komen op *wetmatigheden* (= regelmatige opeenvolging van twee soorten gebeurtenissen), die de nationale verschillen in het algemeen moesten verklaren. Kwantificering van de onderzochte verschijnselen was daarbij van centrale betekenis. Dit nam echter niet weg dat zij voor de belangrijkste oorzaken van het specifieke verschil tussen Nederland en België toch uitkwam op een niet-kwantitatieve, ongetoetste *ad hoc* verklaring.²⁹⁶

1.4 Werkwijze

De bovengenoemde verklaringswijzen zijn in bepaalde opzichten inspirerend geweest, maar hebben uiteindelijk niet geleid tot meer samenhangende, overtuigende inzichten in de oorzaken van de nationale verschillen in percentages slachtoffers. Dat hermeneutici hier niet in slaagden, heeft ook te maken met het subjectgebonden, interpretatieve karakter van hun werkwijzen. Dat voor de kwantitatief-wetmatige benadering evenmin een rol van betekenis is weggelegd, constateerde de wetenschapsfilosoof en geschiedtheoreticus C. Lorenz. Hij stelde dat in de sociale wetenschappen en in historische verklaringen algemene wetten nog nooit daadwerkelijk zijn aangetoond. Dit laatste betekent volgens hem echter *niet* dat in de geschiedwetenschap dus maar moet worden afgezien van oorzakelijke verklaringen, zoals sommige hermeneutici betogen. Lorenz wil in zijn studie *De constructie van het verleden* de impasse doorbreken door een ‘derde weg’ aan te geven: de vergelijkende oorzakelijke verklaring. Deze verklaringswijze combineert de rationele kern van het positivisme (de erkenning van het verklarende belang van regelmaat) met de rationele kern van de hermeneutiek (de erkenning van het verklarende belang van de context in ruimte en tijd). Met het positivisme deelt deze verklaringswijze de veronderstelling dat alle gebeurtenissen veroorzaakt zijn door andere gebeurtenissen die aan het te verklaren verschijnsel voorafgingen. Hierbij wordt het begrip ‘oorzaak’ als ‘meest waarschijnlijk’ geïnterpreteerd. Verschil met het positivisme is dat in deze verklaringswijze niet de kennis van een algemene wet nodig is om achter de oorzaak of oorzaken te komen. Het uitrangeren van concurrerende oorzakelijke verklaringen wordt hiervoor als voldoende beschouwd, omdat de geldigheid van het benoemen van een oorzaak alleen kan worden beoordeeld met betrekking tot andere

²⁹⁴ Lorenz, *Constructie van het verleden* (1998), 137, 156–157; Idem, *Konstruktion*, 190, 219–221.

²⁹⁵ D. Michman, “‘The Holocaust’ in the Eyes of Historians: The Problem of Conceptualization, Periodization, and Explanation”, in: Idem, *Holocaust Historiograph*, 9–58, m.n. vergelijkende overzichten op 35 en 53–54; Lorenz, *Constructie van het verleden* (1998), 83–91, 103–115, 154–157, 204–206; Idem, *Konstruktion*, 97–108, 127–147, 215–217, 295–299.

²⁹⁶ ‘Er is een wezenlijk brok realiteit, dat zich aan elke kwantificering onttrekt’, aldus H.W. von der Dunk in een kritisch commentaar naar aanleiding van de methodenstrijd tussen cliometristen (waartoe Fein gerekend kan worden) en traditionalisten, zie: ‘De macht van het getal’, in: H. W. von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 89–93, aldaar 92; Ger Harmsen, *Inleiding tot de geschiedenis* (Bilthoven: Ambo, 1968), pp. 112–113, noot 112 op pp. 134–135; J.W. Drukker, ‘Robert W. Fogel (geb. 1926)’, in: A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann, H. Renner (red.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht/Antwerpen, Amsterdam: Het Spectrum/Intermediair, 1981), pp. 364–396, aldaar 366–367, 371, 373–375. Zie ook de opmerkingen over Fein als vertegenwoordiger van cliometrie in: Dan Michman, *In Days of Holocaust and Reckoning. Course in Jewish history during the Shoah*, vol. 8: *The Persecution of the Jews under Nazi Rule: Versatility and Uniformity* (Tel-Aviv: Open University Press, 1992; Hebr.), pp. 64–65.

potentiële of veronderstelde oorzaken. Niet wetten, maar *verschil*-oordelen staan centraal. In deze verklaring geven historici dus met behulp van vergelijkingen aan wat als oorzaak kan gelden of laten via het uitrangeren van concurrerende verklaringen in elk geval zien wat *niet* als zodanig kan gelden. Het grote voordeel van de vergelijkende werkwijze is dat uitspraken over oorzaken minder afhankelijk zijn van oncontroleerbare, subjectieve oordelen. Het is immers mogelijk de vergelijking te controleren en na te gaan of de gesuggereerde samenhang, waarop het oorzakelijk oordeel gefundeerd is, daadwerkelijk empirisch constateerbaar is.²⁹⁷ Dit onderzoek beoogt derhalve een contrasterende vergelijking, waarbij de voor de vraagstelling relevante overeenkomsten en verschillen tussen de landen en hun oorzaken systematisch worden onderzocht.

1.4.1 *Vergelijkbaarheid van de drie landen*

Toepassing van een vergelijking veronderstelt dat sprake is van verschijnselen die onderling zinvol vergelijkbaar zijn, m.a.w. waarbij het mogelijk is om wederzijdse overeenkomsten en verschillen vast te stellen. Er zouden misschien op het eerste gezicht vraagtekens kunnen worden geplaatst bij een vergelijking van de jodenvervolging in Frankrijk met België en Nederland. Immers, de situatie in Frankrijk – vooral in de periode juni 1940 tot november 1942 – werd gekenmerkt door het feit dat het land was verdeeld in een bezet en onbezet deel en dat een Franse regering bleef functioneren die in naam verantwoordelijk was voor het hele land. Dit was ook van grote invloed op de anti-joodse politiek, die daardoor op het hoogste overheidsniveau tegelijk een Duitse en Franse zaak werd. Vergelijken is evenwel niet hetzelfde als *gelijkstellen*, maar veronderstelt dat de mogelijkheid bestaat om voor de vraagstelling relevante overeenkomsten en verschillen vast te stellen. Daarom zou de vraag niet moeten luiden *of* een vergelijking tussen Frankrijk, België en Nederland mogelijk is, maar in *welke opzichten* een vergelijking uitvoerbaar en zinvol is: ‘*Historische Besonderheiten wird man erst dann scharf erkennen, wenn Vergleichsbeispiele herangezogen werden, die in anderen strukturellen Hinsichten genügend ähnlich, in der besonders interessierenden Hinsicht jedoch unterschieden sind.*’²⁹⁸ Ook de historicus M. van der Linden benadrukt dat het voor een zinvolle vergelijking nodig is dat de te vergelijken gevallen van hetzelfde niveau zijn.²⁹⁹ Wanneer nu onderscheid wordt gemaakt tussen de toenmalige West-Europese landen enerzijds en andere door Duitsland bezette of overheerste landen in Oost-Europa en Duitsland zelf anderzijds, zijn er voor de West-Europese landen inderdaad, voor wat betreft *context* en *chronologie* van bezetting en jodenvervolging, fundamentele

²⁹⁷ Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam: Boom, vijfde herziene en uitgebreide druk, 1998), pp. 63, 73–76, 138 (geen algemene wetten opgespoord in sociale wetenschappen), 149–153, 163–167; Duitse uitgave: *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie* (Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 1997), pp. 68–69, 83–87, 191, 207–213, 231–239 (English edition: *Constructing the Past. An Introduction into Theory of History*. Princeton: Princeton University Press, forthcoming); Chris Lorenz, ‘Het vergeefse zoeken naar zekerheid. P.H.H. Vries en de theorie van de geschiedenis’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988), 408–424, aldaar 410–413; gewijzigde versie in: Ch. Lorenz et al., *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis* (Meppel/Amsterdam: Boom/SISWO, 1990), pp. 24–44, aldaar 26–29. Vergel. Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main/New York: Campus, 1999).

²⁹⁸ Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, ‘Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung’, in: Idem (Hg.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung* (Frankfurt am Main/New York: Campus, 1996), pp. 9–45, citaat aldaar op 12, zie verder 9–10, 20–25. Marcel van der Linden, ‘Doing Comparative Labour History: Some Essential Preliminaries’, in: Jim Hanagan and Andrew Wells (eds.), *Australian Labour and Regional Change. Essays in Honour of R.A. Gollan* (Rushcutters Bay, NSW, Australia, 1998), pp. 75–92; uitgebreidere Ned. versie onder de titel ‘Methodologische aanvulling’ in: Marcel van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, mei 1999), pp. 28–57, aldaar 30–31. Theda Skocpol, Margaret Somers, ‘The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry’, *Comparative Studies in Society and History. An international quarterly* 22 (1980), 174–197, aldaar 178, 184; Lorenz, *Constructie* (1998), 163–197, 243; Idem, *Konstruktion*, 231–284, 355; Kaelble, *Der historische Vergleich*, 12–13.

²⁹⁹ Van der Linden, ‘Methodologische aanvulling’ in: Idem, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen*, 33.

gelijksoortigheden te constateren die aan deze landen – bij alle verdere onderlinge variaties – toch een eigen karakter geven. Dit geldt niet alleen voor de Duitse bezetters, maar ook voor de omgeving en de joodse bevolkingsgroepen.³⁰⁰

Zo kan wat de bezetters betreft gesteld worden, dat met betrekking tot bezettingspolitiek en jodenvervolgning, niet zondermeer *alle* bezette gebieden in Europa zinvol met elkaar te vergelijken zijn; de uitgangssituatie was in grote mate afhankelijk van de politieke doelen die Berlijn zich per land stelde en de middelen die daarbij werden gebruikt. Zo werd in Oost-Europa, als eerste in Polen, van begin af een *terreurconcept* toegepast in de bezettingspolitiek. Hierbij werden de autochtone elites (ambtenaren, intellectuelen) veelal op gewelddadige wijze uitgeschakeld, werd een door *SS* en *Partei* gedomineerd bewind gevestigd en vond een economische plundering plaats.³⁰¹ In West-Europa daarentegen werd uitgegaan van een *heerschappijconcept*.³⁰² Dit was gericht op samenwerking met de bestuurlijke elites om orde en rust onder de bevolking te handhaven en de veroverde landen in economisch opzicht zo geruisloos mogelijk in te schakelen in de Duitse oorlogvoering. De personele staf van de bezettingsbesturen bleef betrekkelijk gering van omvang.³⁰³ Dit had ook van meet af aan grote gevolgen voor verschillen in de aard en het tempo van de anti-joodse politiek tussen Oost- en West-Europa. Daar komt bij dat in de vroege zomer van 1942 de Duitse machthebbers de intentie hadden binnen een betrekkelijk korte termijn de joden uit Frankrijk, België en Nederland te deporteren. De grootschalige wegvoeringen van joden naar concentratie- en vernietigingskampen in Polen begonnen in genoemde drie landen dan ook ongeveer gelijktijdig (juni-juli 1942). Met betrekking tot de planning en organisatie van de deportaties op centraal niveau in Berlijn werden deze landen beschouwd als een eenheid. Dit gold vooral voor de transportcapaciteit en absolute aantallen te deporteren joden in bepaalde termijnen.³⁰⁴

Voor wat betreft omgevingsfactoren blijkt dat – in tegenstelling tot Oost-Europese bezette landen en gebieden – alle drie West-Europese landen, vóór het gelijktijdige begin van de Duitse bezetting in mei-juni 1940, parlementaire democratieën waren met een liberale traditie. Daarbij boden de drie landen over het algemeen gunstige mogelijkheden voor integratie van de daar reeds lang gevestigde joodse minderheden. Er werd wettelijk geen onderscheid gemaakt tussen joodse en niet-joodse burgers. Er was weliswaar sprake van een zekere mate van antisemitisme, maar in tegenstelling tot Duitsland na 1932 en veel landen in Oost-Europa, kwam dit zeker niet openlijk tot uiting in wetgeving, overheidsmaatregelen of door de overheid indirect gesteunde anti-joodse agitatie. Er bestond trouwens over het algemeen in Polen en andere Oost-Europese gebieden een sterker en openlijker autochtoon antisemitisme dan in de West-Europese landen.³⁰⁵

Ook ten aanzien van de joodse bevolkingsgroepen verschilden de situaties in West- en Oost-Europa sterk van elkaar; vooral waar het gaat om mate van integratie, assimilatie, organisatie en cultuur. Met uitzondering van de joodse immigranten en vluchtelingen, waren in de West-

³⁰⁰ Blom, 'Vervolging van de joden', *Crisis, bezetting en herstel*, 134–135, 148–149; Martin Dean, 'Der Raub jüdischen Eigentums in Europa. Vergleichende Aspekte der nationalsozialistischen Methoden und der lokalen Reaktionen', in: Constantin Goschler und Philipp Ther (Hg.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main: Fischer, 2003), pp. 26–40.

³⁰¹ György Ránki, *The Economics of the Second World War* (Wien: Böhlau, 1993), p. 316, aangehaald in H.A.M. Klemann, *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002), p. 55 n. 1.

³⁰² Zie paragraaf 2.1.

³⁰³ Hans Umbreit, 'Auf dem Weg zu Kontinentalherrschaft', in: Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 5: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, vol. 5.1: *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–1941* (Stuttgart: DVA, 1988), pp. 3–345; Hans Umbreit, 'Unité et diversité de l'occupation nazie', *Relations Internationales* no. 80 (Paris/Genève, hiver 1994), 415–427; Wolfgang Benz, 'Typologie der Herrschaftsformen in den Gebieten unter deutschem Einfluß', in: W. Benz et al. (Hg.), *Bürokratie der Okkupation*, pp. 11–25.

³⁰⁴ Zie bijv.: Robert M. W. Kempner, *Eichmann und Komplizen* (Zürich: Europa, 1961), pp. 204–206; Hilberg, *Sonderzüge nach Auschwitz* (1981), 65; Idem, *Destruction of European Jews* (1985), 634; Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen* (Frankfurt am Main: Fischer, 1995), pp. 203–205.

³⁰⁵ Marrus, *Holocaust in history*, 84–107; Blom, 'Vervolging van de joden', in: *Crisis*, 142–145, 149.

Europese landen de sinds generaties gevestigde joodse bevolkingsgroepen geïntegreerd en deels geassimileerd.³⁰⁶ In Oost-Europese landen was dit niet het geval. Bovendien waren de joodse minderheden in veel Oost-Europese landen en regio's – op zowel nationaal als lokaal niveau – van grotere omvang (in absoluut en relatief opzicht), dan in West-Europa. Zo maakten de circa 3,3 miljoen joden in het vooroorlogse Polen tien procent van de totale bevolking uit; in sommige steden en dorpen was dit percentage nog veel hoger. In West-Europa was het aandeel van de joodse minderheden op de totale bevolking veel geringer. In Nederland was dit 1,4 procent en in Frankrijk en België waren de verhoudingscijfers nog lager. In Frankrijk vormden de omstreeks 320.000 joden in 1940 minder dan één procent op een totale bevolking van circa 41 miljoen. Tijdens de Duitse bezetting werden de joden aanvankelijk in alle drie landen geconfronteerd met een ordelijk, ogenschijnlijk gematigd anti-joods beleid, voornamelijk bestaand uit geleidelijk doorgevoerde administratieve maatregelen. Deze waren erop gericht de joodse bevolking stap voor stap te ontrechten, in een maatschappelijk isolement te brengen en van haar economische basis te beroven. In Oost-Europa daarentegen uitte het terreurconcept in het algemene bezettingsbeleid zich door een anti-joodse politiek die van meet af aan werd gekenmerkt door scherpe politionele maatregelen, geweld, executies, massale evacuaties en de gedwongen instelling van getto's.³⁰⁷ Dit bepaalde op zichzelf al van begin af een ander reactiepatroon van de joodse en niet-joodse bevolkingsgroepen in Oost-Europa dan in West-Europa.

Samengevat kan geconcludeerd worden dat zowel Frankrijk, België als Nederland voor de bezetters, omgeving en joodse bevolkingsgroepen voldoende gelijksoortige kenmerken vertonen om zinvolle, synchrone vergelijking van de jodenvervolgving mogelijk te maken. In die zin bedient dit onderzoek zich van de *gecontroleerde vergelijking*, dat wil zeggen: vergelijking van gevallen die zoveel mogelijk op elkaar lijken.³⁰⁸

Naast het vorige aandachtspunt van de vergelijkbaarheid van de verschillende landen, zou vanuit een historistische visie geopperd kunnen worden dat vergelijking van twee of meer landen de mogelijkheden beperkt om dicht bij de bronnen te blijven.³⁰⁹ De onderzoeker wordt hierdoor afhankelijker van reeds bestaande onderzoeksliteratuur. Deze beperking hoeft echter geen probleem te zijn. Zoals is gebleken, bestaat er een omvangrijke, hoogwaardige en veelal recente onderzoeksliteratuur, alsmede een reeks bronnenpublicaties over de geschiedenis van de jodenvervolgving in de drie landen.

Een ander bezwaar dat vooral tegen de generaliserende vergelijking is geopperd, luidt dat daardoor de 'uniciteit' van de gebeurtenissen wordt aangetast. Immers, wie vergelijkt, beschouwt de te onderzoeken verschijnselen niet uitsluitend of zelfs in het geheel niet als 'uniek', maar (ook) als concrete exponenten van algemene begrippen, die in bepaalde opzichten met elkaar overeenkomen of op elkaar lijken en in andere opzichten van elkaar verschillen. Volgens critici van de historische vergelijking zou door het kiezen van vergelijkingsgevallen en -variabelen 'de historische werkelijkheid' te veel uit het oog worden

³⁰⁶ Amos Funkenstein, 'The Dialectics of Assimilation', *Jewish Social Studies* 57 (1995), nr. 2, pp. 1–14; Pierre Birnbaum, 'Between Social and Political Assimilation: Remarks on the History of the Jews in France', in: Pierre Birnbaum, Ira Katznelson (eds.), *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1994), pp. 94–127; Jan Lucassen, 'Joodse Nederlanders 1796–1940: een proces van omgekeerde minderheidsvorming', in: Hetty Berg, Thera Wijsenbeek en Eric Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland, 1796–1940* (Amsterdam: Joods Historisch Museum, 1994), pp. 32–47; Sylvain Salomon Brachfeld, *Uw Joodse buurman* (Antwerpen etc.: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij/Scriptoria, 1975), pp. 160–164.

³⁰⁷ Zie bijv. Christopher R. Browning, 'Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question, 1939–1941', en Idem, 'Nazi Ghettoization Policy in Poland, 1939–1941', beide in zijn bundel *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge UK: Cambridge University Press, 1992; reprint 1997), resp. 3–27 en 28–56.

³⁰⁸ Lorenz, *Constructie* (1998), 181–182; Idem, *Konstruktion*, 260–261.

³⁰⁹ Haupt/Kocka, 'Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung', 21–22.

verloren, vooral bij vergelijking van *veel* gevallen.³¹⁰ Ook dit bezwaar is echter niet valide, want historisch onderzoek is *altijd* selectief, (re)construerend en mede afhankelijk van het gezichtspunt van de onderzoeker. Om misverstanden te voorkomen en helderheid te bereiken, zijn historici er eigenlijk altijd op aangewezen hun onderwerpen van onderzoek scherp te definiëren. Bij *vergelijkend* onderzoek wordt men zich van deze theoretische noties nadrukkelijker bewust, omdat deze daartoe dwingt.³¹¹

1.4.2 Vergelijkingstype

In het onderzoek wordt gestreefd naar toepassing van de vergelijkende oorzakelijke verklaring. Deze is al in de negentiende eeuw ontworpen door de Engelse filosoof John Stuart Mill (1806–1873).³¹² In deze verklaring gaat het er om dat door het opsporen van overeenkomsten en verschillen verklarende factoren worden vastgesteld. Essentieel is daarbij dat concurrerende verklaringen door de methode van overeenkomst en de methode van verschil worden uitgeraamd.³¹³ Schematisch kan de methode van overeenkomst als volgt worden weergegeven:

Figuur 1: De methode van overeenkomst

Geval 1	Geval 2	Geval 3	
a	d	g	} verschillen
b	e	h	
c	f	i	
x	x	x	cruciale overeenkomst
y	y	y	uitkomst (overeenkomst)

(x = oorzakelijke variabele; y = te verklaren verschijnsel. N.B.: x en y kunnen ook complex zijn)

Wanneer twee of meer gevallen van een onderzocht verschijnsel maar één omstandigheid gemeenschappelijk hebben, kan een oorzakelijk verband zijn gevonden.

De resultaten van deze methode blijven voor verdere discussie vatbaar, omdat het denkbaar is dat zowel x als y worden veroorzaakt door een verborgen, niet onderzochte variabele z, en dat x en y in feite niet aan elkaar zijn gerelateerd. De kwaliteit van de resultaten van de vergelijking hangt er dus van af of alle voor de vraagstelling relevante verklarende factoren in de beschouwing zijn opgenomen.

³¹⁰ Haupt/Kocka, 'Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung', 22–23. Chris Lorenz, 'De bestudering van het verleden vanuit historisch en sociaal-wetenschappelijk perspectief', in: Govaert van den Bergh, Chris Lorenz, Roel Pieterman (red.), *Het Recht van de Geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht* ('s-Gravenhage: VUGA, 1993), pp. 161–187, aldaar 176–177. Theodor Schieder, 'Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft', in: Idem, *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung* (München-Wien: R. Oldenbourg, 2., überarbeitete Auflage, 1968), pp. 195–219. Zie bijv. ook de opmerking: 'Generalizations break apart on the stubborn particularity of each of our countries', gemaakt door Marrus en Paxton in 'The Nazis and the Jews', *JMH* 54 (1982), 713, geciteerd door Blom, 'Vervolgving van de joden', *Crisis*, 135, en door Cornelis J. Lammers, 'Persecution in the Netherlands during World War Two. An Introduction', *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, vol. 34, no. 2 (1998), pp. 111–125, aldaar 115.

³¹¹ Haupt/Kocka, 'Historischer Vergleich', 24; Lorenz, *Constructie* (1998), 191–193, 265; Id., *Konstruktion*, 274–277, 389.

³¹² John Stuart Mill, 'A System of Logic, Ratiocinative and Inductive' (oorspronkelijk 1843), in: Idem, *Collected Works* (21 vols., Toronto etc.: University of Toronto Press, 1963–1984), vol. 7 (1973), aldaar pp. 388–392. Onze samenvatting hiervan met de figuren 1, 2 en 3, ontlent we aan: Lorenz, *Constructie* (vijfde druk 1998) 163–167, 177–182, 187–197, Idem, *Konstruktion*, 231–239, 252–261, 268–283; M. van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (1999), bijlage 'Methodologische aanvulling', pp. 28–57, m.n. 47–49; zie ook: Marcel van der Linden, *Transnational Labour History: Explorations* (Aldershot: Ashgate, 2003), 173–196.

³¹³ M. Day toonde aan dat het in bepaalde gevallen ook mogelijk is, dat concurrerende verklaringen die op het eerste gezicht elkaar uitsluiten, toch in bepaalde opzichten met elkaar te verenigen zijn of elkaar aanvullen. Mark Day, 'Explanatory Exclusion in History and Social Science', *Philosophy of the Social Sciences*, vol. 34, no. 1 (March 2004), pp. 20–37.

Wanneer een verschijnsel wordt verklaard door middel van de methode van verschil, is het nodig nauwkeurig te kijken naar gevallen waarin het te verklaren verschijnsel zich als uitkomst voordoet en naar een geval waarin dat niet zo is. Daarbij wordt ernaar gestreefd gevallen te herkennen die zoveel mogelijk op elkaar lijken, met uitzondering van dat ene verschijnsel dat wordt onderzocht. Idealiter zouden positieve en negatieve gevallen worden vergeleken die in alle andere opzichten identiek zijn. De methode van verschil kan als volgt worden weergegeven:

Figuur 2: De methode van verschil

Positief geval 1	Positief geval 2	Negatief geval n	
a	a	a	} overeenkomsten
b	b	b	
c	c	c	
x	x	niet x	cruciaal verschil
y	y	niet y	uitkomst (verschil)

Ook hier is er geen garantie dat x de oorzaak is van y. Zoals bij de methode van overeenkomst blijft het denkbaar dat x en y beide zijn veroorzaakt door een derde factor z die niet in aanmerking is genomen.

Het is ook mogelijk de methode van overeenkomst te combineren met de methode van verschil. Dit is wat Mill de *Joint Method* of de *Indirect Method of Difference* noemde:

Figuur 3: De Joint Method

Positieve gevallen		Negatieve gevallen		
a	a	niet a	niet a	
b	d	f	h	
c	e	g	i	
y	y	niet y	niet y	uitkomst

Deze methode lost evenmin het bovengenoemde wezenlijke probleem op, namelijk dat we de oorzaak of oorzaken van een verschijnsel niet afdoende kunnen opsporen door middel van een ‘mechanische’ handeling, omdat het verband hier tussen a en y opnieuw veroorzaakt kan zijn door een derde, niet onderzochte factor z. Dit houdt echter niet in dat Mill’s methoden van vergelijking niet zinvol zijn. De kracht van de methode van overeenkomst, de methode van verschil en de Joint Method is dat mogelijke verklaringen kunnen worden uitgerangeerd. Elk element dat niet overal voorkomt waar y voorkomt kan niet de oorzaak of althans niet de enige oorzaak van y zijn. En elk element dat zowel in positieve gevallen (y) als in negatieve gevallen (niet-y) voorkomt is evenmin de (enige) oorzaak van y. Volgens Mill waren zijn methoden beter in de natuurwetenschappen toe te passen, dan in de menswetenschappen, omdat in politieke en historische verschijnselen de verscheidenheid van oorzaken zeer groot is en de effecten veelal onlosmakelijk met elkaar verweven zijn.³¹⁴

Sinds Mill is het in de praktijk van de vergelijking niet tot zijn aanpak beperkt gebleven. Vooral de laatste decennia werd een veelheid aan vergelijkingstypen ontwikkeld.³¹⁵ Oorzaak

³¹⁴ Mill, ‘A System of Logic’, 452, geciteerd in Van der Linden, ‘Methodologische aanvulling’, 49.

³¹⁵ Voor achtereenvolgende pogingen om tot een veelomvattende vergelijkingstypologie te komen, zie: William H. Sewell Jr., ‘Marc Bloch and the Logic of Comparative History’, *History and Theory* 6 (1967), nr. 2, pp. 208–218; Arend Lijphart, ‘Comparative Politics and the Comparative Method’, *American Political Science Review* 65 (1971), 682–693; Neil J. Smelser, *Comparative Methods in the Social Sciences* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1976); Victoria E. Bonnell, ‘The

hiervan is dat vergelijkende studies zeer uiteenlopende onderwerpen en verschillende disciplines betreffen, waarbij onderzoekers een vergelijkingstype kiezen of ontwerpen, dat het best bij hun wetenschapsopvatting, vraagstelling en de aard of het voorwerp van vergelijking past. Zo wordt in de sociale wetenschappen, bij zowel historisch als niet-historisch vergelijkend onderzoek vaak gebruik gemaakt van toetsing van oorzakelijke hypothesen – afgeleid van een theorie – gebaseerd op een groot aantal gevallen en een betrekkelijk gering aantal variabelen. Dit maakt het gebruik van *kwantitatieve* methoden³¹⁶ mogelijk. Het verzamelen, kwantificeren en met behulp van statistische technieken interpreteren van gegevens neemt een centrale plaats in. Op deze wijze worden – zoals eerder genoemd – patronen en regelmatigheden vastgesteld. Wanneer systematische verbanden tussen variabelen worden geconstateerd, kunnen die in de vorm van generalisaties worden geformuleerd.³¹⁷

Hier tegenover staat vergelijkend *kwalitatief* onderzoek, waarbij gevallen, bijvoorbeeld maatschappijen, landen, regio's, organisaties, etc. worden beschreven en vergeleken om zowel algemene als bijzondere kenmerken op het spoor te komen, overeenkomsten en verschillen als verklarende factoren vast te stellen en het verloop – de dynamiek – van de gebeurtenissen in de tijd als ontwikkeling te begrijpen.³¹⁸ Daarbij wordt gelet op de specifieke omstandigheden en de mogelijke wisselwerking tussen factoren binnen elk van de vergelijkingsgevallen (lees: landen).³¹⁹ Voor de kwalitatieve werkwijze is in onderhavig onderzoek gekozen.

Door de Amerikaanse socioloog C. Ragin worden twee varianten van de vergelijkende verklaringwijze onderscheiden, al naar gelang er bepaalde variabelen dan wel gevallen in hun geheel centraal staan. De variabelen-benadering is doorgaans kwantitatief van karakter en bedoeld om de relatie tussen de variabelen (zoals bijvoorbeeld die tussen mate van collaboratie en omvang deportatiecijfer) op basis van een aantal gevallen vast te stellen. Deze

Uses of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology', *Comparative Studies in Society and History* 20 (1978), 156–173; Skocpol/Somers, 'Uses of Comparative History' (1980), p. 175 n. 2; Antoon A. van den Braembussche, 'Historical Explanation and Comparative Method: toward a Theory of the History of Society', *History and Theory* 28 (1989), 1–24; H.S.J. Jansen, 'De voorwerpen van vergelijking. Op zoek naar een nieuwe vergelijkingstypologie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997), 329–356; Marcel van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (Amsterdam: IISG, 1999), bijlage 'Methodologische aanvulling', aldaar p. 34 n. 22. Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main/New York: Campus, 1999), voor zijn samenvatting van historische vergelijkingstypologieën, zie aldaar pp. 25–35.

³¹⁶ Onder kwantitatief onderzoek wordt hier verstaan: een vorm van sociologisch onderzoek waarbij op (tamelijk) grote schaal gegevens worden verzameld die zich lenen voor statistische bewerking en dus in cijfers worden uitgedrukt (=kwantificering). Vergel. H. de Jager, A. L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie. Gezichtspunten en begrippen* (Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, achtste, herziene druk, 1983), pp. 312 e.v., 401.

³¹⁷ Lorenz, *Constructie* (1998), 224–225; Idem, *Konstruktion*, 325–326. Een recent voorbeeld van deze onderzoeksmethode voor wat betreft de jodenvervolg: M. Croes en P. Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Aksant, 2004). Hierin waren werkwijze en sommige hypothesen mede geïnspireerd door eerdergenoemd werk van H. Fein (1979). Vergel. Cornelis J. Lammers, 'Persecution in the Netherlands during World War Two. An Introduction', *The Netherlands' Journal of Social Sciences (NJSS)*, vol. 34 (1998), no. 2, pp. 111–125, aldaar 115–117; J.C.H. Blom, 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolg. Een besprekingsartikel', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 120 (2005) no. 4, pp. 562–580, aldaar 567–568.

³¹⁸ Haupt/Kocka, 'Historischer Vergleich', 22; Lorenz, *Constructie* (1998), 223–225; Idem, *Konstruktion*, 324–326; Lammers, 'Persecution in the Netherlands', 115–117; Blom, 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolg', *BMGN* 120 (2005), p. 580.

³¹⁹ Voor *theoretische* verwijzingen, zie: Lorenz, *Constructie* (1994), 36–37, 183, 185, 245–247; Van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis* (1999), pp. 45–46, 55 n. 71; Haupt/Kocka, 'Historischer Vergleich', 10–11, 15, 22; Kaelble, *Der historische Vergleich*, 12. Voor *inhoudelijke* pleidooien in het algemeen, zie bijv.: A.E. Cohen, 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', in: *TvG* 65 (October 1952), pp. 52–85, aldaar 55; herdrukt in: J.C.H. Blom et al. (red.), *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 77–110, aldaar 80; P.B.M. Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1983), 9–47, aldaar 45; Blom, *In de ban van goed en fout?* (1983), 21–22; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980. Twee eeuwen Nederland en België* (2 delen; Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1986), deel 2, p. 432 en tekst achterflap; H. Daalder, 'Staatsvorming, bureaucratie en partijpolitiek: de noodzaak van vergelijkend onderzoek', in: H. Daalder, *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), pp. 378–390.

relatie wordt dan meestal in de vorm van een generalisatie weergegeven (zoals: ‘hoe groter de collaboratie met de Duitse bezetter in een land, des te hoger het percentage joodse slachtoffers in het betreffende land’). De geval-benadering daarentegen is doorgaans kwalitatief van karakter en bedoeld om gevallen als geheel te vergelijken. Toegepast in dit onderzoek: vergelijking van het verloop en de omvang van de jodenvervolgving en deportaties in drie West-Europese landen tussen 1940 en 1945, in termen van historische oorzaken en gevolgen, zoals een duidelijk hoger dan wel lager absoluut en procentueel aantal slachtoffers. Vanwege de gerichtheid op het geval als geheel kan de geval-benadering als holistisch gekarakteriseerd worden en de variabelen-benadering als analytisch. Vanuit analytisch gezichtspunt verschijnen de te verklaren objecten als een verzameling losse variabelen, terwijl deze vanuit holistisch gezichtspunt worden beschouwd als één samenhang, die niet in losse elementen kan worden ontleed. Terwijl de variabelen-benadering de specifieke onderscheiden dus in de variabelen nivelleert, laat de geval-benadering de specificiteit van elk geval intact. Ragin en Lorenz constateren dat historici veelal een voorkeur hebben voor de geval-benadering en sociale wetenschappers voor de variabelen-benadering, maar dat er ook mengvormen zijn van beide benaderingen.³²⁰ Onderhavig onderzoek beoogt in zoverre een mengvorm dat de geval-benadering tot uiting komt in de drie landen, waarbij de specificiteit van elk vergelijkingsgeval – lees: land – intact gelaten wordt, terwijl de variabelen-benadering zich manifesteert in te vergelijken factoren of vergelijkingskenmerken³²¹ die in elk van de drie landen van toepassing zijn.

In de vergelijkende oorzakelijke verklaring kan gebruik worden gemaakt van *synchrone* en *diachrone* vergelijkingen. De eerste richt zich op vergelijking van omstandigheden die tegelijkertijd werkzaam zijn, zoals bijv. de aard van de bezettingsbesturen in de verschillende landen. Bij de diachrone vergelijking worden gelijksoortige verschijnselen vergeleken die in tijd van elkaar verwijderd³²² zijn, zoals bijv. achtereenvolgende maatschappelijke reacties op de anti-joodse politiek of de methode van grootscheepse *razzia*’s, die in uiteenlopende landen op *verschillende* tijdstippen bij uitstek bepalend was voor het verloop van de deportaties.

De vergelijking blijft zoals gezegd niet staan bij een constatering en beschrijving van overeenkomsten en verschillen. Vaststelling van een verschil door de vergelijking leidt tot de vraag naar de voorwaarden waardoor het verschil kon ontstaan en zich ontwikkelde. Hiermee heeft de vergelijking niet alleen een descriptieve, maar ook een verklarende functie.³²³ Doorgaans wordt een selectie gemaakt uit een verzameling voorwaarden wanneer over ‘de’ oorzaak wordt gesproken.³²⁴ Aan de volgende twee eisen moet zijn voldaan, wil van een oorzaak gesproken kunnen worden³²⁵: 1) de veronderstelde oorzaak moet waarneembaar in de tijd vóórafgaan aan het gevolg; 2) er dient sprake te zijn van een noodzakelijke of voldoende voorwaarde. Een noodzakelijke voorwaarde kan als volgt worden gedefinieerd: A is een noodzakelijke voorwaarde voor B, ten eerste wanneer A zich steeds heeft voorgedaan

³²⁰ Charles C. Ragin, *The Comparative Method. Moving beyond qualitative and quantitative strategies* (Los Angeles/Berkeley: University of California Press, 1987), geciteerd in Lorenz, *Constructie van het verleden* (1998), 166–167; Idem, *Konstruktion*, 238–239; Charles C. Ragin, ‘Turning the Tables: How Case-Oriented Research Challenges Variable-Oriented Research’, in: *Comparative Social Research*, vol. 16 (1997), pp. 27–42.

³²¹ Lorenz, *Constructie* (1998), p. 235: ‘Het doel van zo’n classificatie is veelal verschijnselen vanuit een bepaald gezichtspunt – dat wil zeggen op basis van bepaalde kenmerken – te ordenen, zodat een (vanuit dat gezichtspunt) waardevol inzicht in overeenkomsten en verschillen ontstaat.’ Lorenz, *Konstruktion*, 342.

³²² Zie hiervoor bijv. ook: A.E. Cohen, ‘Vergelijken in de tijd’, in: J.C.H. Blom et al.(red.), *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 137–151 (oorspronkelijk de tekst van een rede, uitgesproken in 1961).

³²³ Haupt/Kocka, ‘Historischer Vergleich’, 13; Kaelble, *Der historische Vergleich*, 49–55.

³²⁴ Lorenz, *Constructie* (1998), 137; Idem, *Konstruktion*, 190.

³²⁵ Deze zijn, door ons enigszins aangepast, gebaseerd op Terry E. Duncan, Susan C. Duncan, Lisa A. Stryker, Fuzhong Li, and Anthony Alpert, *An Introduction to Latent Variable Growth Curve Modeling: Concepts, Issues, and Applications* (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1999); aangehaald in M. J. Aartsen, *On the interrelationship between cognitive and social functioning in older age*. Academisch proefschrift, sociale wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam, 9 oktober 2003, zie aldaar pag. ix, 94 en 110.

wanneer B optreedt en ten tweede als A op zichzelf geen voldoende voorwaarde voor B is. Ter verduidelijking van dit laatste: wat waren bijvoorbeeld de oorzaken van de tweede wereldoorlog? Op deze vraag zijn vele antwoorden mogelijk. We beperken ons hier tot twee mogelijke antwoorden: de ambitie van Hitler, of de Duitse frustratie over het verdrag van Versailles? Wat het eerste antwoord betreft, de ambities van Hitler waren op zichzelf geen voldoende voorwaarde voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog. Hij was immers nooit aan de macht gekomen als onder de Duitse bevolking geen onvrede leefde. Omgekeerd was die onvrede geen voldoende voorwaarde als ze geen uitweg had kunnen vinden in de ambities van Hitler. Beide factoren waren dus geen voldoende, maar wel noodzakelijke voorwaarden voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog.³²⁶

Wanneer is sprake van niet alleen een noodzakelijke maar tegelijk ook reeds voldoende voorwaarde? Theoretisch geformuleerd is A de noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor B, ten eerste als A altijd is opgetreden wanneer B zich voordoet en ten tweede als B zich niet voordoet als A zich niet heeft voorgedaan.³²⁷ Het begrip oorzaak zou dan bestaan uit slechts één enkele noodzakelijke en tegelijk al voldoende voorwaarde, die zich (zeer) dichtbij het te verklaren verschijnsel bevindt. In dit geval zou ‘de enige oorzaak’ zijn gevonden, waarbij in feite onderscheid wordt gemaakt tussen ‘de’ oorzaak (doorslaggevende factor) en de ‘aanvangscondities’. Dit zou neerkomen op wetmatige kennis, want wetten formuleren altijd voldoende voorwaarden (als A, dan altijd B), maar zoals eerder vermeld constateerde o.a. Lorenz dat zowel in de sociale wetenschappen als in historische verklaringen algemene wetten nog nooit daadwerkelijk zijn aangetoond. In plaats daarvan stelde hij vast, dat historici met oorzaken doorgaans noodzakelijke voorwaarden bedoelen (zonder A, geen B). Essentieel voor ‘de analyse van oorzakelijke oordelen is het inzicht dat voor het identificeren van noodzakelijke voorwaarden géén kennis van de som der noodzakelijke voorwaarden ofwel de voldoende voorwaarde is vereist.’³²⁸ In de praktijk is vaak sprake van een *complexe* ofwel *samengestelde* oorzaak, dat wil zeggen: een (‘unieke’) samenloop van omstandigheden of samenvallen van gebeurtenissen die allemaal op zich noodzakelijk waren, zonder op zichzelf voldoende te zijn om de te verklaren gebeurtenis te bewerkstelligen; alleen de *samenvoeging* ervan vormt de verklaring.³²⁹

Daarnaast is de vraag van belang hoever oorzaak-gevolgrelaties in de tijd van elkaar verwijderd mogen zijn, willen deze nog als verklaring acceptabel zijn. Al naar gelang de opvattingen van onderzoekers over het begin- en eindpunt van oorzakelijke ketens en over de sterkte van de diverse schakels verschillen, variëren dus ook hun opvattingen over de waarde van oorzakelijke verklaringen. Tegenover de opvatting dat in een verzameling van oorzaken de meest nabije oorzaken altijd het belangrijkste zijn, wijzen bijvoorbeeld J. Van Bouwel en E. Weber erop dat uitsluitend dichtbij gelegen oorzaken soms een onvoldoende verklaring kunnen inhouden, omdat juist uit de vergelijking kan blijken dat langere termijn ontstaansvoorwaarden een grotere verklaringskracht hebben. De meest nabije oorzaak heeft in dat geval meer een bevestigende dan een verklarende functie. Wel is kennis van de (meest)

³²⁶ Lorenz, *Constructie* (1998), 137–138, 144 noot 19; Idem, *Konstruktion*, 190, 200 n. 18. Gerard Marlet, ‘Dutchbat wel degelijk [mede-]oorzaak massamoord’, *NRC Handelsblad*, 18 april 2002. Het tussen rechte haken geplaatste ‘mede-’ is door ons toegevoegd en niet gebaseerd op de koppenmaker ter redactie, maar op de laatste zin van het artikel van Marlet.

³²⁷ John L. Mackie, *The Cement of the Universe. A Study of Causation* (Oxford: Clarendon Press, 1974) en Karl Acham, *Analytische Geschichtsphilosophie. Eine kritische Einführung* (Freiburg/München: Karl Alber Verlag, 1974); beide aangehaald in Lorenz, *Constructie* (1998), pp. 137–138 noten 3 en 4; Idem, *Konstruktion*, 190–191 n. 3–4. Zie ook Ch. Lorenz, ‘Het vergeefse zoeken naar zekerheid’, *BMGN*, vol. 103 (1988), no. 3, pp. 408–424, aldaar 413; Lorenz et al., *Historisch atelier*, 29.

³²⁸ Lorenz, ‘Het vergeefse zoeken naar zekerheid’, 412–413; zie ook in: Lorenz et al., *Historisch atelier*, 28–29.

³²⁹ Ragin, *The Comparative Method*, 19–34; Mackie, *The Cement of the Universe*, 66; W.A. Wagenaar, ‘Het moeras van oorzaak en gevolg’, *NRC Handelsblad*, 18 november 1982; alle aangehaald in Lorenz, *Constructie* (1998), pp. 138–139, n. 5–7; Idem, *Konstruktion*, 191–193 n. 5–7. Vergel. J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers, *Moderne sociologie. Een systematische inleiding* (Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum, dertiende, geheel herziene druk, 1976), p. 144.

nabije oorzaak noodzakelijk om het verband te kunnen leggen tussen het te verklaren verschijnsel en een verder terug in de tijd liggende oorzaak met grotere verklaringskracht.³³⁰

Volgens de Duitse historicus H. Kaelble dient de specifiek *historische* vergelijking uitdrukkelijk rekening te houden met de volgende belangrijke aspecten: 1. de tijdsfactor, 2. de te vergelijken (sociale) groepen of instituties, 3. de geografische reikwijdte en 4. de eventuele wisselwerking van factoren binnen of tussen de vergelijkingsgevallen.³³¹ In dit onderzoek zijn deze aandachtspunten verwerkt in onderstaande ordeningsprincipes. Deze maken het mogelijk greep te krijgen op de grote hoeveelheid gegevens uit de onderzoeksliteratuur.

1.4.3 Ordeningsprincipes

Het eerste ordeningsprincipe is een expliciete *chronologie en periodisering* van de vervolging en deportaties in de drie landen. Dit maakt een helder beeld mogelijk van de dynamiek van het vervolgingsbeleid en de reacties die het opriep bij de niet-joodse en joodse bevolking. Voor wat betreft de chronologie gaat het hierbij in hoofdzaak om het verloop van de gebeurtenissen van 1940 tot 1945: gekozen is voor een duidelijke tijdsafbakening en een *synchrone* vergelijking. Het aanbrengen van een periodisering binnen dit tijdvak is eveneens belangrijk omdat daarmee stadia in het verloop van de vervolging kunnen worden aangegeven. Zo kan onderscheid worden gemaakt tussen de uitgangssituatie in zomer 1940, de anti-joodse politiek 1940–1942 en de deportaties 1942–1944; elk van deze perioden heeft zijn eigen dynamiek en is op basis daarvan weer verder in fasen te verdelen. Bij de uitgangssituatie wordt voor een goede begripsbepaling aandacht besteed aan ontwikkelingen vóór 1940, met name voor Frankrijk en de joodse bevolkingsgroepen in de drie landen. Dat nader wordt ingegaan op de vooroorlogse ontwikkelingen in Frankrijk, méér dan in België en Nederland, heeft te maken met het ontstaan van de Vichy-regering in onbezet gebied, die als onderdeel van de beoogde nieuwe ordening van de Franse maatschappij een eigen anti-joodse politiek in gang zette.

De chronologie en periodisering zijn toegepast op een tweede ordeningsprincipe: onderscheid in *drie groepen*, die al eerder werden genoemd. Met de bezetters wordt bedoeld op de Duitse bezettingsregimes en hun instanties die de vervolging en deportaties initieerden. De omgeving kan worden gedefinieerd als: de autochtone besturen en hun betrokkenheid bij de anti-joodse politiek, reacties van maatschappelijke organisaties en de niet-joodse bevolking. Het is evident dat de derde groep, de joodse bevolking, verwijst naar de vervolgdenden zelf.

Derde ordeningsprincipe is een verdeling van elk van deze groepen in *niveaus*. Voor de bezetter zijn dit de besluitvorming van het machtscentrum Berlijn en van de bezettingsregimes in de drie landen, en daarnaast de wijze waarop de anti-joodse politiek en deportaties werden uitgevoerd. Voor de omgeving is onderscheid gemaakt tussen enerzijds houding en rol van de hoogste autoriteiten, bureaucratie en betrokkenheid van de politie, en anderzijds de reacties van de niet-joodse bevolking, met name opkomst van verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden in het algemeen en voor joden in het bijzonder. Evenzo is een onderscheid gemaakt tussen joodse organisaties en bevolking. De tot nu toe genoemde ordeningsprincipes zijn in figuur 4 weergegeven.

³³⁰ Jeroen Van Bouwel, Erik Weber, 'Remote causes, bad explanations?', *The Journal for the Theory of Social Behaviour* 32 (2003), no. 4, pp. 437–449. Vergel. Lorenz, *Constructie* (1998), 193–195; Idem, *Konstruktion*, 277–282.

³³¹ Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main/New York: Campus, 1999), pp. 12–24, 97–113. Wisselwerking *tussen* de te vergelijken gevallen wordt ook wel 'transfer' of in het geval van vergelijkingslanden 'transnationaal' genoemd. In ons onderzoek is dit echter niet van betekenis.

Figuur 4: Ordeningsprincipes: periodisering, groepen, niveaus

Bezitters

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
Ideologie van de 'Endlösung der Judenfrage' (Berlijn)			
Vestiging bezettingsbestuur	<i>Militärverwaltung in Frankreich</i>	<i>Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich</i>	<i>Reichskommissariat Niederlande</i>
Anti-joodse politiek	juni 1940–april 1941	juni 1940–mei 1941	mei 1940–maart/april 1941
Anti-joodse politiek en voorbereiding deportaties	april 1941–maart/juni 1942	mei 1941–juli 1942	maart/april 1941–juli 1942
Uitvoering deportaties	juni 1942–augustus 1944	juli 1942–augustus 1944	juli 1942–september 1944

Omgeving

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
Uitgangssituatie regering	mei–juni 1940 regering in Vichy versus <i>Comité France Libre</i> (De Gaulle) in Londen	mei–juni 1940 kabinet via Frankrijk in ballingschap naar Londen, koning krijgsgevangen in België	mei 1940 koningin en kabinet in ballingschap in Londen
Hoogste autoriteiten, bureaucratie, maatschappelijke reacties	juni 1940–augustus 1944	juni 1940–september 1943	mei 1940–september 1943
Rol politie bij deportaties	juni 1942–augustus 1944	juli 1942–augustus 1944	juli 1942–september 1944
Georganiseerd verzet en onderduik-/ontsnappingsmogelijkheden voor joden	juni 1942–augustus 1944	juli 1942–september 1944	juli 1942–mei 1945

Joodse bevolkingsgroepen

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
Positie vóór en bij begin van de bezetting	mei/juni 1940	mei 1940	mei 1940
Reacties op de anti-joodse politiek, organisaties	juli 1940–juni 1942	juni 1940–juli 1942	mei 1940–juli 1942
Houding en reacties tijdens deportaties, organisaties	juni 1942–augustus 1944	juli 1942–augustus 1944	juli 1942–september 1943

Een vierde ordeningsprincipe ligt in het verlengde van bovengenoemde drie: uniform gedefinieerde *vergelijkingskenmerken* voor elke periode, groep en niveau. Deze kenmerken of potentieel verklarende factoren zijn in de drie landen van toepassing en kunnen de verschillende percentages slachtoffers helpen verklaren. De kenmerken zijn afgeleid uit de bestaande onderzoeksliteratuur, met name uit de in paragraaf 1.3 besproken verklaringen van overeenkomsten en verschillen in eerder onderzoek. Het betreft zeventien vergelijkingskenmerken met betrekking tot de bezitters, zes voor de omgeving en twaalf voor de joodse bevolkingsgroepen; voor een overzicht zie figuur 5.

Figuur 5: Ordeningsprincipes: vergelijkingskenmerken per periode en groep

BEZETTERS:

Vestiging van bezettingsregimes, 1940:

- 1) Bezettingsconceptie
- 2) Bestuursvorm
- 3) Opdracht bij vestiging
- 4) Officiële onderschikking
- 5) Signatuur en referentiekader van de hoogste machthebbers
- 6) Institutionele positie van *Partei* en *SS*

Anti-joodse politiek en voorbereiding van de deportaties, 1940–1942:

- 7) Begin en aard van anti-joodse politiek
- 8) Omvang, tempo en toepassing van de verordeningen en bepalingen
- 9) Handelingsvrijheid
- 10) Effect competentiegeschillen bij voorbereiding van deportaties
- 11) Instanties c.q. voornaamste maatregelen in kader van anti-joodse politiek en indirect of direct ter voorbereiding van deportaties

Organisatie en uitvoering van de deportaties, 1942–1944:

- 12) Planning deportatieaantallen
- 13) Transportmogelijkheden
- 14) Omvang beschikbaar politie- en opsporingsapparaat
- 15) Capaciteit doorgangskampen
- 16) Handelingsvrijheid en functioneren van betrokken Duitse instanties
- 17) Methoden.

OMGEVING:

- 18) Uitgangssituatie, mei-juni 1940
- 19) Houding en rol van hoogste autoriteiten met betrekking tot anti-joodse politiek
- 20) Uitvoering bureaucratie aan eisen van de bezetter
- 21) Maatschappelijke reacties
- 22) Rol van de politie
- 23) Verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden.

JOODSE BEVOLKINGSGROEPEN:

Vóór en bij begin van de bezetting:

- 24) Aantal en geografische spreiding
- 25) Nationaliteit
- 26) Mate van integratie van (meerderheid van) betrokken bevolkingsgroep
- 27) Organisatiegraad
- 28) Vluchtmogelijkheden bij Duitse inval.

Tijdens de anti-joodse politiek, 1940–1942:

- 29) Terugkeer van vluchtelingen
- 30) Reacties op de anti-joodse maatregelen, juni 1940–juni 1941
- 31) Oprichting, tijdstip en status van aan de joden opgelegde organisaties, 1941
- 32) Positie en functie van opgelegde organisaties, 1941–1942
- 33) Reacties op anti-joodse politiek, juni 1941–juni 1942.

Tijdens de deportaties, 1942–1944:

- 34) Functioneren en reactie van de aan de joden opgelegde organisaties
- 35) Reacties van de bevolkingsgroepen.

Een vijfde en laatste ordeningsprincipe houdt in dat per groep aan het einde van een periode een *vergelijkend overzicht* wordt gegeven aan de hand van de betreffende kenmerken. Deze overzichten bestaan uit vier delen:

- a) vergelijkend schema: per kenmerk worden relevante overeenkomsten en verschillen vastgesteld,
- b) samenvatting van de overeenkomsten,
- c) samenvatting en verklaring van de verschillen,
- d) tussentijdse conclusie.

Na de achtereenvolgende vergelijkende overzichten, wordt in het hoofdstuk Samenvatting en conclusies gestreefd naar toepassing van de vergelijkende oorzakelijke verklaring op het geheel: door middel van schema's en tabellen worden systematisch de overeenkomsten en verschillen onderscheiden en de cruciale verschillen als oorzakelijke factoren geïsoleerd. Criterium bij dit laatste is of optreden of aard van de verandering in een kenmerk direct in verband kan worden gebracht met het daarop ontstaan van verschillen in aantal en percentage gedeporteerden.³³² Wanneer dit bij meer dan één kenmerk het geval is, is sprake van een samengestelde oorzaak, die evenwel gelijkwaardige of ongelijkwaardige relaties kan hebben. Hoe kan nu bij een samengestelde oorzaak worden nagegaan of de kenmerken c.q. factoren van primair dan wel secundair belang zijn, ofwel hoe kan het (verschil in) oorzakelijk gewicht worden bepaald? Mede op grond van het werk van de Amerikaanse wetenschapsfilosoof E. Nagel³³³, is door Lorenz de volgende basisredenering aangegeven.³³⁴ Toegepast op onderhavig onderzoek kan deze als volgt worden geformuleerd. Wanneer bijvoorbeeld van de in figuur 5 genoemde 17 kenmerken van de Bezetters er twee (A en B) een oorzakelijke invloed hebben op een toestand van Z (omvang van het deportatiepercentage) en een verandering van A heeft een even groot effect op (een verandering van) Z als eenzelfde verandering van B, dan is de verklarende waarde of het oorzakelijke gewicht van A gelijk aan B. Deze samengestelde oorzaak met gelijkwaardige relaties is theoretisch weer te geven met de formule $A + B \rightarrow Z$. Hierbij zijn dus alle twee oorzaken van even groot belang. Wanneer echter een verandering van A méér effect heeft op (een verandering van) Z dan eenzelfde verandering van B, dan is de verklarende waarde of het oorzakelijke gewicht van A groter dan van B. Bij deze samengestelde oorzaak met *ongelijkwaardige* relaties is de oorzakenhiërarchie weer te geven met $A + b \rightarrow Z$. Deze redenering, die kan worden toegepast op kenmerken zowel binnen de groepen (bezetters, omgeving, joodse bevolkingsgroepen) alsook tussen de groepen in elk van de vergelijkingslanden, maakt het mogelijk per fase de mate van het oorzakelijk gewicht van de kenmerken te koppelen aan het ontstaan van de verschillen in percentages gedeporteerden.

³³² Vergel. Lorenz, *Constructie* (1998), 182: 'De causale conclusies zijn altijd op een before-after-observatie gebaseerd, dat wil zeggen: op een observatie van hetzelfde geval op twee verschillende tijdstippen. De eerste waarneming heeft betrekking op het geval voordat de veronderstelde oorzakelijke factor in werking is getreden en de tweede waarneming op een tijdstip daarna: het verschil tussen die twee situaties wordt geïnterpreteerd als het gevolg.' Lorenz, *Konstruktion*, 261.

³³³ Ernest Nagel, *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation* (New York/London: Harcourt, Brace & World Press, 1961¹; Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1979²), pp. 582–592, aangehaald in H. W. von der Dunk, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis* (Bussum: Van Holkema & Warendorf, 1982), pp. 261–263.

³³⁴ Lorenz, *Constructie* (1998), 191; Idem, *Konstruktion*, 274–275.

2. UITGANGSSITUATIE

2.1 Bezettingsconcepties en -bestuur

Het bezettingsbestuur in de door Duitsland van 1939 tot 1942 veroverde landen en gebieden werd gekenmerkt door een grote mate van verscheidenheid, zowel in de formele betrekkingen met het Duitse centrale gezag, alsook wat betreft de interne organisatiestructuren en informele machtsverhoudingen. Ten aanzien van de formele status en betrekkingen met het Duitse centrale gezag in Berlijn onderscheidde de Duitse historicus H. Umbreit drie categorieën¹:

– bezette gebieden, waarop de *Reichsverwaltung* van toepassing werd verklaard, met hierbinnen een verder onderscheid tussen a) formeel geannexeerde gebieden onder *Reichsstatthaltern* en *Oberpräsidenten*, dit gold voor de voormalige vrijstaat Danzig met West-Pruisen, de *Warthegau*, *Ostoberschlesien*, en b) met het *Reich* verbonden, maar nog niet formeel geannexeerde gebieden onder *Chefs der Zivilverwaltungen* (CdZ): Elzas², Lotharingen, Luxemburg, *Untersteiermark*, de bezette gebieden van zuid-Karinthië en Krain en het gebied Białystok in noord-Polen³;

– bezette landen en gebieden met Duitse *Zivilverwaltungen* of Duitse *zivilen Aufsichtsorganen* met wederom een onderscheid in a) staten, waarvan gesteld werd dat zij onder de ‘bescherming’ (*Schutz*) van het Duitse Rijk stonden, dit was Denemarken⁴, b) staten die tot de ‘Groot-Germaanse’ sfeer werden gerekend en voor latere annexatie in aanmerking kwamen,

¹ Hans Umbreit, ‘Auf dem Weg zu Kontinentalherrschaft’, in: B.R. Kroener, R.-D. Müller, H. Umbreit, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 5: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, erster Halbband (5.1): *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–1941*, herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1988), pp. 3–345, aldaar 100–121. Umbreit, ‘Nationalsozialistischen Expansion 1938–1941. Strukturen der deutschen Besatzungsverwaltungen im Zweiten Weltkrieg’, in: M. Salewski, J. Schröder (Hg.), *Dienst für die Geschichte. Gedenkschrift für Walther Hubatsch, 17. Mai 1915–20. Dezember 1984* (Göttingen/Zürich: Musterschmidt Verlag, 1985), pp. 163–186, m.n. 177–178. Umbreit, ‘Die deutsche Besatzungsverwaltung: Konzept und Typisierung’, in: W. Michalka (Hg.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz* (München/Zürich: Piper, 1989), pp. 710–727. Umbreit, ‘Zur Organisation der Besatzungsherrschaft’, in: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: “Ämterdarwinismus” und “Gesinnungsethik”: Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 35–54, m.n. 47–48. Werner Röhr, ‘System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg’, in: R. Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 11–45. Wolfgang Seibel, ‘State Structure and Mass Murder. The Impact of Administrative Regimes on the Holocaust in Western Europe 1940–1944’, Paper prepared for the 14th Colloquium of the European Group for Organisational Studies, Maastricht, The Netherlands, July 9–11, 1998 (43 p.), pp.6–7; Idem, ‘The Strength of Perpetrators - The Holocaust in Western Europe, 1940–1944’, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, vol. 15, nr. 2 (April 2002), pp. 211–240, m.n. 213–214. Zie ook het vergelijkend overzicht bij Yves Durand, *Le nouvel ordre européen nazi. La collaboration dans l’Europe allemande (1938–1945)* (Bruxelles: Complexe, 1990), p. 70. Al veel eerder tot stand kwam de opmerkelijke pioniersstudie van A.E. Cohen: ‘Opzet en structuur van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland’. Notities voor het Geschiedwerk, nr. 16; Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952); voor het eerst gepubliceerd in: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 389–401, m.n. het overzicht van Duitse bezettingsbesturen in Europa op 389–391. Nagenoeg alle genoemde onderzoekers baseren zich hierbij in belangrijke mate op in 1941 geschreven rapportages en artikelen van de Duitse jurist en hooggeplaatste SS-officier (chef Verwaltungsabteilung van het militair bestuur in Frankrijk) Werner Best: ‘Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen, Dänemark und im Protektorat Böhmen und Mähren. Vergleichende Übersicht; Manuskript nur für Dienstgebrauch, Stand August/September 1941’ (Darmstadt, Oktober 1941); typoscript in Archiv Institut für Zeitgeschichte, München, ED 3; ook in Bundesarchiv Berlin (BAB), T-501, r. 101, fr. 1292-1375, en in: Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Rep. 242, Verfahren gegen Best, 1 Js 12/65, RSHA, Dok. O 29. Voorts: Werner Best, ‘Grundfragen einer deutschen Großraum-Verwaltung’, in: *Festgabe für Heinrich Himmler* (Darmstadt: L.C. Wittich Verlag, 1941; 2. Aufl.: 1943), pp. 33–60; vergel. Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989* (Bonn: J.H.W. Dietz Nachfolger, 1996), pp. 279–283, 290 n. 103, pp. 648–649.

² Lothar Kettenacker, *Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsaß* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973).

³ Lothar Kettenacker, ‘Die Chefs der Zivilverwaltung im Zweiten Weltkrieg’, in: Dieter Rebentisch, Karl Teppe (Hg.), *Verwaltung contra Menschenführung im Staat Hitlers. Studien zum politisch-administrativen System* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), pp. 396–417.

⁴ Fritz Petrick, ‘Dänemark: das “Musterprotektorat”??’, in: Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 121–134.

werden onder *Reichskommissare* geplaatst.⁵ Dit gold voor Noorwegen, Nederland en vanaf 13 juli 1944 ook België; c) gebieden in centraal en oost-Europa die bestemd waren voor Duitse kolonisatie en ten dele reeds tijdens de oorlog hiervoor werden gebruikt: het overige westelijke deel van de in maart 1939 ontbonden staat Tsjecho-Slowakije onder de naam *Protektorat Böhmen und Mähren*, het *Generalgouvernement* in Polen, het *Reichskommissariat Ukraine* en het *Reichskommissariat für das Ostland* dat de drie Baltische landen Litouwen, Letland en Estland, alsmede het noordoosten van Polen omvatte.

– bezette landen/gebieden onder een Duitse *Militärverwaltung*, met ook hier een verder onderscheid: a) gebieden onder *Militärbefehlshabern* of *Wehrmachtbefehlshabern*; dit had betrekking op België tot 13 juli 1944, Frankrijk, Servië en gebieden in noord- en zuid-Griekenland; b) achter het front gelegen operatiegebieden van het Duitse leger in de Sovjet-Unie, die onder gezag stonden van *Oberbefehlshabern von Heeresgruppen* of *Armeen*.

In het kader van deze formele bestuursverhoudingen kwam het van begin af tot deels overeenkomstige, maar ook deels overlappende en tegenstrijdige bevoegdheden. Dit was een bron van spanningen en conflicten, zoals die ook het bestuur in Duitsland zelf kenmerkten. Daarbij komt de duidelijk verschillende aard van de bezettingspolitiek in het oosten en het westen van Europa, verschillen die veel belangrijker waren dan de variatie in formele betrekkingen tot het Duitse rijksgezag. Deze verschillen zijn direct herkenbaar bij een vergelijking van de *Reichskommissariate Ostland* en *Ukraine* met de *Reichskommissariate* in Noorwegen en Nederland, of bij een vergelijking van de *Militärverwaltungen* in België en Frankrijk met het militair bestuur in Servië.⁶

In het regime van de bezette gebieden in het oosten was de bestuurlijke top in veel grotere mate dan in het westen bezet door nationaal-socialistisch kader zonder vakkundige bestuursopleiding. Typische voorbeelden hiervan zijn Hinrich Lohse als *Reichskommissar* voor het *Ostland* en Erich Koch als *Reichskommissar* van Oekraïne. Beiden waren voordien *Gauleiter* (NSDAP-districtsleider). Hun doortastende praktijken met betrekking tot diverse civiele en militaire instanties brachten de nationaal-socialistische ‘*Führerstaat*’ tot gelding, zowel met betrekking tot de personalisering van hun macht als gezien hun onberekenbaarheid. Hun regime uitte zich ten opzichte van de aan hen onderworpen bevolking in plundering en terreur.⁷ Hitlers hoofddoel van de nationaal-socialistische politiek was immers gericht op expansie in Oost-Europa, de verwerving van *Lebensraum*. Rassen-ideologisch gezien werd de Slavische bevolking als inferieur beschouwd. Dit is de voornaamste reden dat in de bezette gebieden van Polen en later de Sovjet-Unie de militaire veroveringen op de voet werden gevolgd door de instelling van bestuur dat in feite de oorlog voortzette tegen de onderworpen burgerbevolking. Deze gebieden werden weldra een proefterrein voor een Duitse koloniale politiek, die zich richtte op de uiteindelijke vernietiging van de leidende klassen, van

⁵ Bij de voorbereiding en instelling van civiele bezettingsbesturen werd gebruik gemaakt van methoden en structuren die sinds 1933 in Duitsland waren ontwikkeld en toegepast. Dit geldt met name voor de reeds in de grondwet van de Republiek van Weimar (1919) genoemde functie van de *Reichskommissare*. Deze bleken een bruikbaar instrument bij achtereenvolgens de *Gleichschaltung* van de Duitse *Länder* (1933), de *Rückgliederung* van het Saarland (1935) en de *Wiedervereinigung* van Oostenrijk en het Sudetengebied (1938). Bij de benoeming van *Reichskommissare* in Noorwegen en Nederland drukte Reich uit dat het bestuurde gebied tot een nauwere binding met het Duitse Rijk moest worden gebracht, terwijl *-kommissar* inhield dat het om een voorlopige (*kommissarische*), tijdelijke regeling ging ofwel de vervulling van een bijzondere, politieke opdracht. Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart: DVA, 1968), p. 62; De Jong, *Koninkrijk, IV*, p. 28 n. 1; Robert Bohn, ‘Vorwort’, in: Idem (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997), pp. 7–10.

⁶ Umbreit, ‘Zur Organisation der Besatzungsherrschaft’, 45–47, 49–51; Röhr, ‘System oder organisiertes Chaos?’, 38–39. Voor Servië, zie: Walter Manoschek, ‘*Serbien ist Judenfrei.*’ *Militärbesatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (München: Oldenbourg, 1993).

⁷ *Ibidem.* C. Madajczyk, ‘Die Herrschaftssysteme in den Okkupationsgebieten der Achsenmächte (1938–1945). Ein Vergleich’, in: G. van Roon (Hg.), *Europäischer Widerstand im Vergleich* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 16–37, aldaar 19–20, 25; Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 2004).

jodendom en bolsjewisme, alsmede de blijvende onderdrukking en declassering van de Slavische volken.⁸

De verovering van Denemarken en Noorwegen, van Nederland, België en Frankrijk, alsmede de mislukte poging om Engeland te onderwerpen, geschieden in de eerste plaats om militair-strategische redenen: de strijd om de heerschappij in Europa om Duitsland te behoeden voor een offensief uit het westen, zodat het zich kon concentreren op de verwerving van *Lebensraum* in het oosten. Pas na het begin van de bezetting begonnen ook in de West-Europese landen ideologische overwegingen en opvattingen over het nieuwe Europa en de ‘nieuwe orde’ een rol te spelen.⁹ De verhoudingen in de bezettingsbesturen in het westen en noordwesten van Europa vertoonden dan ook meer overeenkomsten met Duitsland zelf, in die zin dat ondanks allerlei gelijkschakelingsmaatregelen zich nog altijd een zekere aaneengesloten bestuursordening had gehandhaafd. Terwijl in de Oost-Europese gebieden een terreurconcept werd gehanteerd in de bezettingspolitiek, ging men in West-Europa uit van een heerschappijconcept. Dit hield in: streven naar samenwerking met het lokale bestuur, geleidelijke aanpassing aan de nazi-politiek en een zo soepel mogelijke inschakeling van de economieën ten behoeve van de Duitse oorlogvoering. Dat voor deze opzet werd gekozen had vooral te maken met het feit dat Duitsland eenvoudig niet over voldoende personele en financiële middelen beschikte om alle bezette gebieden zelf rechtstreeks te besturen.¹⁰

Zowel het militaire bestuur in België en bezet Frankrijk als het civiele bezettingsregime in Nederland werden opgezet als een tijdelijke, toezichhoudende bestuursvorm, door Duitse machthebbers en topambtenaren ook ‘*herrschaftliche Aufsichtsverwaltung*’ genoemd. Dit betekende dat in de volledig bezette landen België en Nederland de dagelijkse, bestuurlijke gang van zaken en openbare orde zoveel mogelijk werden overgelaten aan inheems ambtelijk apparaat en politie. De Duitse machthebbers oefenden sturing en controle uit op het autochtone bestuur. Naast bovengenoemde gebrek aan middelen, speelde ook de Duitse bezettingservaring in West-Europa tijdens de eerste wereldoorlog een rol. Zo was België tussen 1914 en 1918 door tienduizend Duitse ambtenaren *rechtstreeks* bestuurd. In 1940 kon men in België en Nederland door instelling van een ‘*herrschaftliche Aufsichtsverwaltung*’ aanvankelijk met circa duizend ambtenaren per land volstaan.¹¹ In het bezette deel van Frankrijk werd voor een soortgelijke opzet in het Duitse bestuur gekozen, al lag hier, als gevolg van de Duits-Franse wapenstilstand, de situatie gecompliceerder.

⁸ Röhr, ‘System oder organisiertes Chaos?’, 32–38. Van de talloze bronnenpublicaties en studies hieromtrent, noemen we: Helmut Krausnick (Hg.), ‘Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (VfZ) 5 (1957), Heft 2, pp. 194–198; Helmut Heiber (Hg.), ‘Der Generalplan Ost’, VfZ 6 (1958), pp. 281–325; Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945* (Frankfurt am Main: Fischer, 1965); Czeslaw Madajczyk (Hg.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (München: Saur, 1994); Berkhoff, *Harvest of Despair*. Voor de zeer nauwe relatie tussen nazi racisme en militaire veroveringen enerzijds en de economische expansie en uitbuiting anderzijds, zie: Adam Tooze, *The Wages of Destruction – The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London: Alan Lane/Penguin, 2006).

⁹ Vergel. Martin Moll, ‘Die deutsche Propaganda in den besetzten “germanischen” Staaten Norwegen, Dänemark und Niederlande 1940–1945. Institutionen – Themen – Forschungsprobleme’, in: Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 209–246.

¹⁰ Röhr, ‘System oder organisiertes Chaos?’, 38–44; Umbreit, ‘Zur Organisation der Besatzungsherrschaft’, 45–49; Seibel, ‘State Structure and Mass Murder’.

¹¹ Voor de term ‘herrschaftliche Aufsichtsverwaltung’, zie: Friedrich Wimmer, ‘Die deutsche Verwaltung in den Niederlanden’, lezing gehouden in Berlijn, 10 oktober 1940, p. 7, NIOD, archief coll. nr. 20: Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (VuJ), Stab, 67036-49, geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, IV, 66. Vergel. Werner Best, ‘Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen, Dänemark und im Protektorat Böhmen und Mähren. Vergleichende Übersicht. Manuskript. Nur für den Dienstgebrauch, Stand: Ende August–Anfang September 1941’ (Darmstadt: Wittich, 1941), Archiv IfZ, ED 3; ook in BAB: T-501, r. 101, fr. 1292-1375; Werner Best, ‘Großraumordnung und Großraumverwaltung’, *Zeitschrift für Politik* 32 (1942), pp. 406–412. Zie verder: Hans Umbreit, ‘Auf dem Weg zu Kontinentalherrschaft’, in: B.R. Kroener et al., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 5: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, erster Halbband (5.1): *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–1941* (Stuttgart: DVA, 1988), pp. 3–345; Röhr, ‘System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime’, 39–40; A. De Jonghe, *Hitleren het politieke lot van België*, I, 14; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 18; Idem, *Nazi Rule*, 22–23.

2.2 Ideologie van de *Endlösung der Judenfrage*, 1939–1942

Aan de ideologie van de *Endlösung der Judenfrage in Europa* (de zgn. ‘uiteindelijke oplossing van het joodse vraagstuk in Europa’) die in nazi-Duitsland werd ontwikkeld, lagen twee factoren ten grondslag: het in de negentiende eeuw in Europa ontstane politieke antisemitisme dat zich vertaalde in een rassenleer, en de extreme jodenhaat van Adolf Hitler zelf.¹² Vooral de Fransman Joseph-Arthur de Gobineau, de Duitser Wilhelm Marr en de tot Duitser genaturaliseerde Engelsman Houston S. Chamberlain maakten tussen 1850 en 1900 in hun rassenleer onderscheid tussen het ‘arische ras’, te weten de Germanen en met name de Duitsers, die het enige cultuurschepende volk zouden zijn, en het minderwaardige ras van de joden, dat op materialisme en heerszucht gericht zou zijn. Aan deze rassenleer werd door Chamberlain een ogenschijnlijk wetenschappelijk karakter gegeven.¹³ Hitler was een aanhanger van de rassenleer en deze vormde ook de grondslag van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing. Uiteindelijk was echter het persoonlijk antisemitisme van Hitler belangrijker dan de rassenleer.¹⁴ Terwijl de rassenleer de joden nog een zekere, zij het duidelijk ondergeschikte plaats in de wereld toestond, konden in Hitlers visie alle problemen alleen worden opgelost wanneer elke jood uit de samenleving werd verwijderd (*‘entfernt’*).¹⁵ Een ander belangrijk verschil met de aanhangers van de rassenleer is, dat bij Hitler de racistische theorieën ook daadwerkelijk een operationele betekenis kregen.

De meeste historici twijfelen er dan ook niet aan dat het Hitler was, die bij de beslissing tot de *‘Endlösung’* de koers bepaalde in het Duitsland van na 1933.¹⁶ Zo benadrukten bijvoorbeeld M. Broszat en G.L. Weinberg dat het Derde Rijk in feite een soort ‘autoritaire anarchie’ of ‘polycratie’¹⁷ was, waarbij ondanks competentiegeschillen in de nazi-top, Hitler zelf uiteindelijk de belangrijkste beslissingen nam. Dit gold zowel voor het ontketenen van de oorlog in 1939, als voor de ontwikkeling naar de *‘Endlösung’* tussen 1938 en 1942.¹⁸ Juist op

¹² Voor de achtergrond en aard van het antisemitisme vóór 1938 in Oostenrijk, het land waaruit Hitler afkomstig was, zie bijv. Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria, 1867–1914* (New York: John Wiley, 1964) en Sijes, *Studies over Jodenvervolgving*, pp. 1–15 (met literatuurverwijzingen).

¹³ Lucy S. Dawidowicz, *The War against the Jews 1933–1945* (New York/Toronto: Holt, Rinehart and Winston, 1975 / London: Weidenfeld and Nicolson, 1975; geraadpleegd is de herdruk: London: Penguin, 1990), pp. 27–28, 43–44; Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* (London: Penguin, 1989), pp. 13–14; H. W. von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam: Prometheus, vierde, verbeterde druk 1995), pp. 88–112; C. P. van Andel, *Jodenhaat en jodenangst. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme* (Amersfoort: de Horstink / Amsterdam: Anne Frank Stichting, 1983), pp. 114–117.

¹⁴ Ian Kershaw, *Hitler, 1889–1936: Hubris* (New York: Norton, 1999), en idem, *Hitler, 1936–1945: Nemesis* (New York: Norton, 2000); geraadpleegd werd de Ned. ed., twee delen in één band: *Hitler: hoogmoed 1889–1936; vergelding 1936–1945* (Utrecht etc.: Het Spectrum, 2005), deel 2, hoofdst. 3 en 10. Von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel*, 135–149; vergel. Eberhard Jäckel, *Hitler's World View. A Blueprint for Power* (Cambridge Mass., London: Harvard University Press, ninth printing, 1997), 47–66; Philippe Burrin, *Het ontstaan van een volkerenmoord. Hitler en de Joden* (Amsterdam: Van Gennep, 1991), 18, 22, 29; oorspr. titel: *Hitler et les Juifs, Genèse d'un génocide* (Paris: Seuil, 1989); Jozeph Michman, *Met voorbedachten rade. Ideologie en uitvoering van de Endlösung der Judenfrage* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987), 12–13.

¹⁵ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (102.–106. Auflage, München: Verlag Franz Eher Nachfolger, 1934), p. 629.

¹⁶ Marrus, *Holocaust in History*, 14–18; David Bankier, ‘Hitler and the Policy-Making Process on the Jewish Question’, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 3 (1988), no. 1, pp. 1–20; Czeslaw Madajczyk, ‘Hitler's Direct Influence on Decisions affecting Jews during World War II’, in: *Yad Vashem Studies*, vol. 20 (1990), pp. 53–68. Het is hier niet de plaats in te gaan op het debat tussen ‘intentionalisten’ en ‘functionalisten’ onder historici in de jaren zeventig en tachtig, zie: Christopher R. Browning, ‘Beyond “Intentionalism” and “Functionalism”: the decision for the Final Solution reconsidered’, in: Idem, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge, Cambridge University Press, 1992), pp. 86–121, en Marrus, *Holocaust in History*, 34–37, 40–46.

¹⁷ Martin Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München: DTV, 1^e druk 1969, 1975⁵), hoofdstuk 9; Gerhard L. Weinberg, ‘Deutschlands Wille zum Krieg. Die internationalen Beziehungen 1937–1939’, in: Wolfgang Benz, Hermann Graml (Hg.), *Sommer 1939. Die Grossmächte und der Europäische Krieg* (Stuttgart: DVA, 1979), pp. 15–32; Peter Hüttenberger, ‘Nationalsozialistische Polykratie’, *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976), nr. 4, pp. 417–472.

¹⁸ Broszat, *Der Staat Hitlers*, 398–402. Een belangrijke, recente studie hieromtrent is: Christopher R. Browning, mit einem Beitrag von Jürgen Matthäus, *Die Entfesselung der ‘Endlösung’. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942* (München:

dit punt komt de verbinding tot stand tussen Hitlers conceptie van het Jodendom en hoe hij de oorlog zag. Zoals gezegd waren voor hem de joden de hoofdvijand. Overwinningen op Polen, Frankrijk of Rusland zouden deze vijand nooit definitief onschadelijk maken. Zonder uitschakeling van de joden zou geen *Lebensraum* voor Duitsland veiliggesteld kunnen worden. In dit verband zinspeelde Hitler al vóór het uitbreken van de oorlog openlijk op de vernietiging van de joden in Europa. Volledigheidshalve wordt verwezen naar de reeds talloze keren geciteerde passage uit de rede die hij op 30 januari 1939 in de *Reichstag* hield:

*‘Ich will heute wieder ein Prophet sein: Wenn es dem internationalen Finanzjudentum in und ausserhalb Europas gelingen sollte, die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewisierung der Erde und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa.’*¹⁹

Zolang deze oorlog echter nog niet was uitgebroken, lag de nadruk in anti-joods beleid op ontrecting, isolatie en vooral emigratie. Met name in de nieuwe, door Duitsland ingelijfde gebieden – Oostenrijk en later het westelijk deel van Tsjecho-Slowakije (‘Protectoraat Bohemen-Moravië’) – werd dit beleid zeer actief gevoerd. De speciaal met dit doel in Wenen in augustus 1938 opgerichte *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* slaagde er in korte tijd in meer dan de helft van alle Oostenrijkse joden gedwongen te laten emigreren.²⁰ Aan het eind van 1938 zou de novemberpogrom (‘Kristallnacht’, 9–10 november)²¹ in belangrijk opzicht een keerpunt in de anti-joodse politiek betekenen: Hermann Göring, *Beaufragter für den Vierjahresplan* en op een na hoogste autoriteit in het Derde Rijk, werd toen door Hitler belast met de coördinatie van de anti-joodse politiek en kreeg opdracht de emigratie van joden met alle middelen te bespoedigen.²² Hiertoe werd in januari 1939 naar Weens voorbeeld een *Reichszentrale für jüdische Auswanderung* opgericht te Berlijn.²³ De leiding hiervan kwam in handen van de chef van de *Sicherheitspolizei*, de 35-jarige *Gruppenführer* (SS-luitenant-generaal) Reinhardt Heydrich, die korte tijd later ook hoofd zou worden van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA).²⁴ Deze instantie kwam in oktober 1939 tot stand door

Propyläen, 2003); geraadpleegd is de Engelse editie: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. With contributions by Jürgen Matthäus (London: William Heinemann, 2004). Zie verder: Omer Bartov (ed.), *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (London/New York: Routledge, 2000).

¹⁹ Aangehaald in: Hans Buchheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates. Dokumente*. Band 2: *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945; Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener; Judenverfolgung* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag [DTV], 5. Aufl. 1989; 1. Aufl. Olten-Freiburg, 1967), p. 281 n. 79; De Jong, *Koninkrijk*, deel I (1969), 535, dl. V (1974), 982; Sijes, *Studies*, pp. 37–39 n. 13; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 27; Burrin, *Ontstaan van een volkerenmoord*, p. 197 n. 51; Kershaw, *Hitler* (Ned. ed., twee delen in één band, Utrecht: Het Spectrum, 2005), deel 2, pp. 209, 235. Zelf kwam Hitler later, tijdens de oorlog, ook herhaaldelijk terug op zijn ‘profetische’ uitspraak over de joden uit januari 1939; zie bijv. Browning, *Origins*, 407–408.

²⁰ Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien, 1938 bis 1945* (Wien/Salzburg: Geyer, 1975); Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen* (Frankfurt am Main: Fischer, 1995), pp. 23–67; Doron Rabinowici, *Instanzen der Ohnmacht; Wien 1938–1945: der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000); Sijes, *Studies*, 15–30; Hans Safrian, ‘Expediting Expropriation and Expulsions: the Impact of the “Vienna Model” on Anti-Jewish Policies in Nazi Germany, 1938’, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14 (2000), nr. 3, pp. 390–414.

²¹ Hermann Graml, *Reichskristallnacht: Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (München: DTV, 1988); Kurt Pätzold, Irene Runge, *Kristallnacht. Zum Pogrom 1938* (Köln: Pahl-Rugenstein, 1988); Stefan Kley, ‘Hitler and the pogrom of November 9–10, 1938’, in: David Cesarani (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies* (London/New York: Routledge, 2004), vol. 1, pp. 183–201.

²² Verslag van de vergadering over de *Judenfrage*, gehouden onder voorzitterschap van Hermann Göring, Berlijn, 12 nov. 1938; Neurenberg proces document PS-1816. In Engelse vertaling afgedrukt in: Yitzhak Arad, Israel Gutman, Abraham Margalot (eds.), *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and Soviet Union* (Lincoln etc./Jerusalem: University of Nebraska Press/Yad Vashem, eighth edition 1999), doc. 51, pp. 108–115; vergel. Sijes, *Studies*, 26–28.

²³ Brief, 24 januari 1939, van Hermann Göring in zijn functie van *Beaufragter für den Vierjahresplan* aan de minister van Binnenlandse Zaken (Wilhelm Frick); Neurenberg proces document NG-2586A, Eng. vert. in: Arad et al. (eds.), *Documents on the Holocaust*, doc. 57, pp. 125–126. Vergel. Gabriëlle Anderl, ‘Die “Zentralstellen für jüdische Auswanderung” in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich’, in: *Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 23 (Gerlingen / Tel-Aviv: Institut für deutsche Geschichte, 1994), pp. 275–300; Sijes, *Studies*, 27–28.

²⁴ Voor persoon en loopbaan van de in april 1931 oneervol ontslagen marineofficier Reinhardt Heydrich (1904–1942), zie: Charles Sydnor, ‘Reinhard Heydrich. Der “ideale Nationalsozialist”’, in: Ronald Smelser, Enrico Syring (Hg.), *Die SS: Elite*

samenvoeging van de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*, een overheidsinstelling) en de *Sicherheitsdienst* (*SD*, een partij-instelling). Zoals in veel gevallen werd hiermee in de nazi-bureaucratie een organisatie opgericht, die hiërarchisch niet precies omschreven was: aanvankelijk moest Heydrich ten aanzien van de *Reichszentrale für jüdische Auswanderung* doorlopend Göring op de hoogte houden, maar bleef hij als hoofd van het RSHA ook ondergeschikt aan Heinrich Himmler.²⁵ De nieuwe overkoepelende politie-instantie ressorteerde via Himmler als *Chef der deutschen Polizei* formeel onder de minister van Binnenlandse Zaken (dr. Wilhelm Frick), maar stond in werkelijkheid *alleen* onder gezag van Himmler in zijn functie van *Reichsführer-SS*. Het RSHA bestond uit zeven *Ämter*. Elk Amt was verdeeld in een aantal *Gruppen* en deze waren weer onderverdeeld in *Referate*. Bij de instelling van het RSHA werd de *Sicherheitspolizei* ondergebracht in Amt IV (*Geheime Staatspolizei - Gestapo*) en Amt V (*Kriminalpolizei - Kripo*).²⁶ Adolf Eichmann was hoofd van een van de in totaal ongeveer 140 *Referate*: het ‘*Judenreferat*’ in Amt IV (chef: Heinrich Müller), *Gruppe D*. De taakomschrijving van dit *Referat IV D 4* luidde aanvankelijk ‘*Auswanderung und Räumung*’. Naast de *Reichszentrale für jüdische Auswanderung* was er dus ook in het RSHA een afdeling die zich bezig hield met de gedwongen emigratie van joden. De toen 33-jarige *Obersturmführer* (*SS*-eerste luitenant) Eichmann – lid van de Oostenrijkse NSDAP en *SS* vanaf april 1932 – was opgevallen, doordat hij op efficiënte wijze de bovenvermelde *Zentralstelle* in Wenen en later eveneens een in Praag had opgezet. Deze instanties deden in korte tijd vele joden emigreren. Zijn functie in het RSHA en zijn *SS*-rang waren hiërarchisch gezien niet hoog, maar gaandeweg ontstond ten aanzien van voorbereiding en uitvoering van de anti-joodse politiek door het RSHA een directe bevelslijn van de hoogste *SS*-chefs Himmler en Heydrich naar Eichmann. Hierdoor zou de functie van Eichmann snel veel belangrijker worden, dan in eerste instantie uit de organisatiestructuur van het RSHA viel af te leiden. Van belang is dat de *SS*, als drager van de ideologie van het nationaal-socialisme bij uitstek, vanaf 1939 *alle* civiele politiediensten van het Derde Rijk in één organisatie, het RSHA, had verenigd en dat deze eveneens in toenemende mate met uitvoering van de *Judenpolitik* belast werd.²⁷ Overigens was het *SS*-complex geen monoliet maar bestond uit tal van instanties en diensten, die ook op hun beurt gekenmerkt werden door competentiegeschillen en onderlinge rivaliteit. Himmler organiseerde bewust ‘*seinen Machtapparat um verschiedene Schwerpunkte herum (...), zwischen denen das Verhältnis einer Konkurrenz bestand, die zu einem destruktiven Wettbewerb sich auswuchs*.’²⁸

Toch paste het anti-joodse beleid voor wat betreft de emigratie niet bij het geo-politieke doel dat Hitler voor ogen had. Immers, bij de verovering van *Lebensraum* voor Duitsland, zouden miljoenen joden in Polen en Europees Rusland onder Duits bestuur komen en men zou hen niet allemaal kunnen laten emigreren. Bovendien was het buitenland steeds minder

unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe (Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2000), pp. 208–219. Heydrich zelf besloot de ‘t’ aan het eind van zijn voornaam weg te laten.

²⁵ Browning, *Origins*, 83, 87. Vergel. Dawidowicz, *War against the Jews* (1990), 141–142; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 26; De Jong, *Koninkrijk*, V, 982, 985–986. Voor Himmler, zie: Richard Breitman, *The Architect of genocide: Himmler and the ‘Final Solution’* (New York: Knopf, 1991); Ned. ed.: *Heinrich Himmler. De architect van de holocaust* (Laren, Noord-Holland: Verbum, 2005).

²⁶ Reinhard Rürup (Hg.), *Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem »Prinz-Albrecht-Gelände«*. Eine Dokumentation (Berlin: Verlag Willmuth Arenhövel, 15. überarbeitete und erweiterte Auflage, 2004), pp. 70–80; George C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State: the Formation of Sipo and SD* (Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1990).

²⁷ Robert M.W. Kempner, *Eichmann und Komplizen* (Zürich: Europa Verlag, 1961), pp. 46–48, 68, 100; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle, 1961¹; geraadpleegd is de herziene editie 1985), 401–404, 407–410; Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen*, 9–10, 87–93; David Cesarani, *Eichmann. His Life and Crimes* (London: William Heinemann, 2004).

²⁸ Shlomo Aronson, *Reinhard Heydrich und die Anfänge des SD und der Gestapo (1931–1935)*. Diss. Freie Universität Berlin, 1967, p. 323 (zie ook gepubl. ed.: *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD*. Stuttgart: DVA, 1971); gecit. in N.K.C.A. in ‘t Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935–1945* (2 delen, ‘s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976), deel I, p. 25.

bereid joodse emigranten en vluchtelingen op te nemen en wilde de *Reichszentrale* minder afhankelijk worden van deze buitenlandse factor. Zolang de oorlog nog niet was uitgebroken – in Hitlers visie vooràl: zolang de grote aanval op Rusland ter verovering van *Lebensraum* nog niet begonnen was – bleef geforceerde emigratie evenwel hoofdbestanddeel van de ‘*Endlösung*’. In deze context kwam in de loop van 1939 de gedachte aan een zgn. ‘*territoriale Endlösung*’ naar voren; dit te meer omdat met het uitbreken van de oorlog in september de emigratie stagneerde.²⁹ Parallel hieraan nam de *Reichszentrale für jüdische Auswanderung* eind 1939 snel in betekenis af, ten voordele van het RSHA *Referat IV D 4* dat naast emigratie ook ‘*Räumung*’ tot taak had. Onder dit laatste werden toen de gedwongen evacuatieën verstaan, waarvan na de bezetting van Polen in 1939 de joodse en een deel van de niet-joodse Poolse bevolking in de door Duitsland geannexeerde gebieden (*Warthegau, Westpreussen, Ostoberschlesien*) slachtoffer werden. Al tijdens de verovering van Polen werden plannen uitgewerkt om in het zuidoostelijk district Lublin een ‘*Reservat*’ op te richten, waar alle joden uit het *Reich* naar toe zouden worden gedeporteerd. Dit gebied lag in het zgn. *Generalgouvernement*, dat niet bij Duitsland werd ingelijfd, maar onder een civiel bezettingsbestuur werd geplaatst.³⁰ De zeer slechte levensomstandigheden zouden vervolgens tot ‘*eine starke Dezimierung*’ van de joodse bevolking leiden, zoals Arthur Seyss-Inquart – toen nog plaatsvervanger van gouverneur-generaal Hans Frank in Polen – het in november 1939 na een bezoek aan Lublin formuleerde.³¹ Aangezien de gedwongen evacuatieën naar het ‘*Reservat*’ in de praktijk tot chaos leidden, gaf Himmler, op aandringen van Göring en Frank, in maart 1940 bevel ermee te stoppen.³²

Door de snelle veroveringen in West-Europa in de zomer van 1940 en vooral de nederlaag van Frankrijk leek het er korte tijd op dat Engeland tot overeenstemming met Duitsland zou moeten komen. Daarop werd in Berlijn een andere variant van de ‘*territoriale Endlösung*’ geopperd: het zogenoemde Madagascar-plan. In dit geval wilde men na het sluiten van de vrede, die Duitsland op het Europese vasteland de opperheerschappij zou geven, zo snel mogelijk alle Europese joden transporteren naar het eiland Madagascar (zie ook paragraaf 3.1).³³ Deze plannen bleken al snel niet uitvoerbaar, omdat de vrede met Engeland niet tot stand kwam. Daarna werd de ‘*Endlösung*’ definitief gekoppeld aan de grote militaire operatie die Hitler vanaf herfst 1940 ging voorbereiden en die hij zag als culminatie van zijn hele beleid: de verovering van Europees Rusland, die als Operatie Barbarossa op 22 juni 1941 begon.³⁴

Reeds in maart–april 1941 werden door Himmler en Heydrich vier *SS-Einsatzgruppen* gevormd, die tot taak kregen in de te veroveren delen van de Sovjet-Unie niet alleen

²⁹ Burrin, *Ontstaan van een volkerenmoord*, 70–108; Safrian, *Eichmann*, 65–68; Marrus, *Holocaust in History*, 31–32.

³⁰ Seev Goshen, ‘Eichmann und die Nisko-Aktion in Oktober 1939: eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der “Endlösung”’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29, 1 (München, Januar 1981), pp. 74–96; Safrian, *Eichmann*, 68–86; Sijes, *Studies*, 40–53.

³¹ Verslag van Seyss-Inquarts dienstreis, 17–22 november 1939, Neurenberg proces doc. PS-2278, pp. 1, 15–16, gecit. in Sijes, *Studies*, p. 51, n. 28; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 57; V, 1018; M.R. Marrus en R.O. Paxton, ‘The Nazis and the Jews in occupied Western Europe 1940–1944’, *Journal of Modern History* 54 (1982), pp. 687–714, aldaar 693–694; Yahil, *The Holocaust*, p. 160 n. 46; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 38.

³² Browning, *Origins*, 43–63; Idem, *Path to Genocide*, 9–11; Yahil, *The Holocaust*, 160–161; Safrian, *Eichmann*, 68–86; Goshen, ‘Eichmann und die Nisko-Aktion’.

³³ Voor achtereenvolgende versies van een Madagascar-plan, zie de uitvoerige studie van Hans Jansen: *Het Madagascar plan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar* (Den Haag: SDU, 1996), pp. 197–202, 285–286; Idem, *Der Madagaskar-Plan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar* (München: F.A. Herbig, 1997), pp. 228–229, 320–335, 339–348. Voor het Madagascar-plan van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, 3 juli 1940, zie ook doc. 97 in: Arad et al. (eds.), *Documents on the Holocaust*, pp. 216–218. Vergel. Magnus Brechtken, ‘*Madagascar für die Juden*’: *Antisemitische Idee und Politische Praxis 1885–1945* (München: R. Oldenbourg, 1997); Safrian, *Eichmann*, 93–96.

³⁴ Browning, *Origins*, 88–110, 213–234; Jürgen Förster, ‘The relation between Operation Barbarossa as an ideological war of extermination and the Final Solution’, in: D. Cesarani (ed.), *The Final Solution. Origins and implementation* (London/New York: Routledge, 1994), pp. 85–102; De Jong, *Koninkrijk*, V, 983–984; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 41.

functionarissen van de communistische partij en de intelligentsia door massa-executies uit te roeien, maar ook volwassen joodse mannen.³⁵ Bovendien kreeg Eichmanns *Judenreferat* eveneens in maart de nieuwe aanduiding *IV B 4* en – zeer belangrijk – een andere taakomschrijving: ‘*Judenangelegenheiten, Räumungsangelegenheiten*’, de term emigratie was er dus uit verdwenen.³⁶ Onmiddellijk na het begin van de aanval op Rusland begonnen de *Einsatzgruppen* met de massale executies. In de loop van juli 1941 radicaliseerde de terreur en werd de massamoord uitgebreid naar joodse vrouwen en kinderen.³⁷ Ook in juli werd het personeel van Eichmanns *Judenreferat* uitgebreid. Zo werd Friedrich Suhr aangesteld tot *Referent* voor de ‘*Endlösung der Judenfrage*’ in het bijzonder voor *buitenlandse* landen en gebieden.³⁸ Op 31 juli bracht Heydrich een bezoek aan Göring en verkreeg zijn handtekening onder de opdracht ‘alle vereiste voorbereidingen’ te treffen ‘voor een totale oplossing van het joodse vraagstuk in het Duitse invloedsgebied in Europa’.³⁹ Volgens de historicus Ch.R. Browning duiden zowel context als daaropvolgende gebeurtenissen erop dat de machtiging van 31 juli werd beschouwd als Heydrichs bevoegdheid de praktische uitvoerbaarheid van de massale moord op de Europese joden te onderzoeken en concrete plannen op te stellen. De eerdere machtiging van Heydrich dateerde van 24 januari 1939, was eveneens afkomstig geweest van Göring en had betrekking op coördinatie van de joodse emigratie. Toen emigratie steeds meer werd vervangen door gedwongen evacuatie en plannen tot massale hervestiging (‘*territoriale Endlösung*’) werd een nieuwe machtiging niet nodig geacht. Nu echter had Heydrich in de direct voorafgaande maanden de *Einsatzgruppen* georganiseerd, die inmiddels bezig waren met de grootschalige moord op de Russische joden. Alles wijst erop dat Heydrich de machtiging van juli 1941 nodig had *niet* om door te gaan met de emigratie- en evacuatie-activiteiten waarover zijn zeggenschap al lang onbetwist was, maar omdat hij voor een taak stond die nog verstrekkender was dan de systematische moord op de joden in de nieuw bezette gebieden van de Sovjet-Unie.⁴⁰

Het werd steeds duidelijker dat de door de *Einsatzgruppen* gevolgde methode niet geschikt was om er de voorgenomen moord op de Europese joden als geheel mee uit te voeren.⁴¹ Voor de bezette landen in West-Europa gold bovendien dat het heerschappij-concept in de bezettingpolitiek een dergelijk bruut optreden niet toeliet. Daarbij kwam nog dat al snel bleek dat leden van de *Einsatzgruppen* psychisch niet opgewassen waren tegen het langere tijd uitvoeren van massa-executies op mannen, vrouwen en kinderen.⁴² Inmiddels was in

³⁵ Helmut Krausnick, ‘Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941’, in: Eberhard Jäckel, Jürgen Rohwer (Hg.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985), pp. 88–106; Browning, *Origins*, 224–234.

³⁶ Kempner, *Eichmann und Komplizen*, 68; De Jong, *Koninkrijk*, V, 988; Safrian, *Eichmann*, 98; Rürup (Hg.), *Topographie des Terrors*, 76–78.

³⁷ Jürgen Matthäus, ‘Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust’, in: Browning, *Origins*, 244–308, m.n. 253–267, 281; Jürgen Matthäus, ‘Controlled Escalation: Himmler’s Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories’, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21 (Oxford University Press, 2007), 218–242.

³⁸ Browning, *Origins*, p. 315 n. 33.

³⁹ Brief, 31 juli 1941, van Göring aan Heydrich (Neurenberg proces-document PS-710), fotokopie van het originele document afgedrukt in: Kempner, *Eichmann und Komplizen*, p. 98. Citaten hieruit: ‘(...) beauftrage ich Sie hiermit, alle erforderlichen Vorbereitungen (...) zu treffen für eine Gesamtlösung der Judenfrage im deutschen Einflußgebiet in Europa. (...) Ich beauftrage Sie weiter, mir in Bälde einen Gesamtentwurf über die (...) Vorausmaßnahmen zur Durchführung der angestrebten Endlösung der Judenfrage vorzulegen.’ Eng. vert. in: Arad et al. (eds.), *Documents on the Holocaust*, doc. 106, p. 233; vergel. Hilberg, *Destruction* (1985), vol. 2, p. 401; Breitman, *Himmler* (Ned.ed.), 165.

⁴⁰ Browning, *Origins*, pp. 315–316, 517 n. 34, 36; vergel. Omer Bartov, ‘Operation Barbarossa and the origins of the Final Solution’, in: Cesarani (ed.), *The Final Solution. Origins and implementation*, 119–136.

⁴¹ Browning, *Origins*, 352–353; Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York: Columbia University Press, 2004), Ned. ed.: *De anatomie van het fascisme* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005), 186–188; Burrin, *Ontstaan van een volkerenmoord*, hoofdst. 4, m.n. pp. 109–110; Marrus, *Holocaust*, 39; Kempner, *Eichmann und Komplizen*, 74, 96, 100; De Jong, *Koninkrijk*, V, 985.

⁴² Helmut Krausnick, Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942* (Stuttgart: DVA, 1981); Helmut Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942* (Frankfurt am Main: Fischer, 1998; 1. Auflage 1985). Zie vooral: Peter Klein (Hg.),

Duitsland al vanaf begin 1939 bij het zogenoemde ‘Euthanasie’-project (het ombrengen van zwakzinnigen en geesteszieken) op beperkte schaal gifgas gebruikt.⁴³ Besloten werd de bij dit project gebruikte – overigens streng geheim gehouden – methode in het groot op de joden toe te passen. Na enige experimenten werd door de SS het systeem van gaskamers ingevoerd.⁴⁴ De ‘*Endlösung*’ betekende vanaf nu de vernietiging – nog *tijdens* de oorlog – van niet alleen de Russische joden, maar van *alle* joden in de door Duitsland beheerste gebieden.⁴⁵ Deze zou zich moeten voltrekken in Polen, omdat daar veruit het grootste aantal joden woonde en omdat de hele operatie er door de geïsoleerde ligging en grote afstanden beter geheim gehouden kon worden. Eind oktober 1941 werd door Himmler het bevel uitgevaardigd dat de emigratie van joden uit Duitsland en bezet Europa verbod.⁴⁶ Diezelfde maand werd begonnen met de aanleg van een groot barakkenkamp Birkenau bij het Poolse stadje Auschwitz, dat het belangrijkste vernietigingskamp zou worden. Andere centra voor massamoord die eind 1941 en begin 1942 in bezet Polen werden opgezet, waren: Chelmno, Sobibór, Belzec, Treblinka en Majdanek.⁴⁷

Uit vele landen zouden miljoenen joden naar de genoemde kampen moeten worden overgebracht. Van belang werd nu de organisatie van deze enorme onderneming. Hiertoe werden in oktober-november 1941 voorbereidingen getroffen en een vergadering van staatssecretarissen en topambtenaren onder voorzitterschap van Heydrich gepland op 9 december 1941. Door het vastlopen van de Duitse aanval in Rusland, het tegenoffensief van het Rode Leger vanaf 5 december, de Japanse aanval op de Amerikaanse vlootbasis Pearl Harbor twee dagen later en Hitlers daaropvolgende oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten werd de bijeenkomst door Heydrich uitgesteld en vond uiteindelijk plaats op 20 januari 1942 bij Wannsee aan de rand van Berlijn.⁴⁸ Tijdens deze bespreking werd gerefereerd aan de brief

Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (Berlin: Edition Hentrich, 1997).

⁴³ Browning, *Origins*, 184–193; Ernst Klee, “Euthanasie” im NS-Staat: die “Vernichtung lebensunwerten Lebens” (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1983); Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995). In eerste instantie werd begonnen met het ombrengen van lichamelijk mismaakt geboren kinderen.

⁴⁴ Eugen Kogon, Hermann Langbein, Adalbert Rückerl u.a. (Hg.), *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas. Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1983), pp. 146 e.v.; Mathias Beer, ‘Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 35 (1987), Heft 3, pp. 403–417; Marrus, *Holocaust*, 50; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 49–50; Browning, *Origins*, 352–373.

⁴⁵ Van de talloze studies met variërende interpretaties, die vaak in belangrijke opzichten met elkaar overeenstemmen, noemen wij: Browning, *Origins*, hoofdstukken 7–9, en *passim*; Saul Friedländer, *The Years of Extermination, 1939–1945. Nazi Germany and the Jews*, vol. 2 (New York/London: HarperCollins/Weidenfeld & Nicolson, April 2007), Chapter V (pp. 261–328), m.n. noot 103 op pp. 728–731; Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship; Problems and Perspectives of Interpretation* (London: Arnold, fourth, rev. & augmented ed., 2000), Chapter 5; Richard Breitman, *The Architect of genocide: Himmler and the ‘Final Solution’* (New York: Knopf, 1991); Ned. ed.: *Heinrich Himmler. De architect van de holocaust* (Laren, NH: Verbum, 2005); Peter Witte, ‘Two Decisions concerning the “Final Solution to the Jewish Question”: Deportations to Lodz and mass murder in Chelmno’, *Holocaust and Genocide Studies* 9: 3 (1995), 293–317; Safrian, *Eichmann*, 169–173; Peter Longerich, *The Unwritten Order: Hitler’s role in the Final Solution* (Charleston SC: Tempus, 2002); Jan Erik Schulte, ‘Vom Arbeits- zum Vernichtungslager. Die Entstehungsgeschichte von Auschwitz-Birkenau 1941/42’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (VfZ) 50: 1 (januari 2002), 41–69; Cesarani, *Eichmann*, 110–117; Dan Michman, ‘The “Final Solution to the Jewish Question”, its Emergence and Implementation: The State of Research and its Implications for Other Issues in Holocaust Research’, in: Idem, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London etc.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 91–126, m.n. 115–117.

⁴⁶ Circulaire, 23 oktober 1941, van chef Amt IV (Gestapo) in het RSHA, Heinrich Müller, Eichmann proces document TR - 3/1209, geciteerd door H.G. Adler, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1974), pp. 29–30; Eng. vert. in: Arad et al. (eds.), *Documents on the Holocaust*, doc. 68, pp. 153–154. Vergel. Browning, *Origins*, p. 369 n. 279; Marrus, *Holocaust in History*, 27–28.

⁴⁷ Browning, *Origins*, 352–373; Yisrael Gutman, Michael Berenbaum (eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington: Indiana University Press, 1998); Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibór, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington: Indiana University Press, 1987); Schulte, ‘Vom Arbeits- zum Vernichtungslager’, VfZ 50 (2002); Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1993; zesde, herziene druk 2008), pp. 40–60; Dui. ed.: *Vernichtungslager Sobibór* (Berlin: Metropol Verlag, 1998). Revised and updated Eng. ed.: *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp* (Oxford/Gordonsville/ Washington D.C.: Berg Publishers in association with USHMM, 2007).

⁴⁸ Safrian, *Eichmann*, 169; Browning, *Origins*, pp. 406–407, n. 108.

van 31 juli 1941, waarin Göring aan Heydrich volmacht had gegeven de medewerking van andere Duitse bestuursorganen, zoals het ministerie van Buitenlandse Zaken (*Auswärtiges Amt*), in te roepen voor zover de voorbereidingen en uitvoering van de ‘*Endlösung*’ hun bevoegdheden raakten. Vastgesteld werd dat de uitvoering nog *uitsluitend* binnen de bevoegdheden van Himmler en Heydrich (niet langer ook Göring) viel.⁴⁹ De voorgenomen transporten zouden centraal geregeld worden door het RSHA *Referat IV B 4*, dat onder leiding van Eichmann – ook aanwezig in Wannsee – vanaf nu over alle noodzakelijke volmachten beschikte. In elk bezet gebied en in de met Duitsland bevriende landen bezat of kreeg Eichmann zijn vertegenwoordigers, de *Judenreferenten*.⁵⁰ Het was hun taak de joden naar het in Duitsland gegeven voorbeeld te concentreren, isoleren en op transport te stellen (zie verder ook paragraaf 4.1). In de organisatie van de deportaties paste de oprichting van een groot aantal doorgangskampen.

Achtereenvolgens waren met betrekking tot de ontwikkeling van de ‘*Endlösung*’ drie fasen te onderscheiden. In de eerste fase, tot najaar 1939, stond *massale, gedwongen emigratie*, vooral ook uit de bij Duitsland ingelijfde gebieden, centraal. Er werden organisaties opgericht, die dit beleid zowel lokaal (Wenen, Praag) als centraal (Berlijn) moesten coördineren. De tweede fase begon met het uitbreken van de oorlog en duurde tot de zomer van 1941. De centrale leiding van een belangrijk deel van de anti-joodse maatregelen kwam in handen van het RSHA, dat rechtstreeks onder de *Reichsführer-SS*, Himmler, ressorteerde. Door de oorlog stagneerde echter de emigratie en bovendien kwamen in deze periode steeds meer gebieden en daarmee ook steeds grotere aantallen joden onder Duitse heerschappij. Omdat een snelle Duitse overwinning en het einde van de oorlog werd verwacht, ontstond het idee van de ‘*territoriale Endlösung*’. Dit hield in dat de joden *na afloop* van de oorlog naar één, onder Duitse controle staand gebied binnen of buiten Europa zouden worden gedeporteerd. Toen deze plannen door het oorlogsverloop niet uitvoerbaar bleken en Hitler besloot tot de aanval op Rusland, verschoof de ‘*Endlösung*’ vanaf zomer van 1941 naar grootschalige *fysieke vernietiging* van de Russische en vervolgens de overige Europese joden. Tijdens deze derde fase werd eind juli 1941 opdracht gegeven te beginnen met de daadwerkelijke voorbereidingen van de ‘*Endlösung*’ en werd kort daarna de emigratie van joden verboden. Terwijl de moord op de Russische joden al maanden aan de gang was, zou de vernietiging van de overige Europese joden eveneens nog *tijdens* de oorlog moeten plaatsvinden in kampen in Polen. Op de vergadering bij Wannsee in januari 1942 werden de bevoegdheden bij organisatie en uitvoering van de komende deportaties vastgesteld. Alle hierbij betrokken instanties, zowel in Duitsland als in de bezette gebieden, werden voor wat dit betreft ondergeschikt gemaakt aan de bevelen van het RSHA.

2.3 Vestiging van bezettingsregimes in Frankrijk, België en Nederland

2.3.1 *Militärverwaltung* versus *Zivilverwaltung* in West-Europa

Na de verovering van Polen gaf Hitler in oktober 1939 aan de leiding van de Duitse landmacht (*Oberkommando des Heeres*, OKH) opdracht de aanval op West-Europa voor te bereiden.⁵¹ Tegelijkertijd begon de legerleiding met de uitwerking van plannen voor het militair bestuur, dat men in de te bezette gebieden van Nederland, België en Frankrijk wilde

⁴⁹ ‘Wannsee-Protokoll’, Neurenberg proces doc. NG-2586, in: L. Poliakov, J. Wulf (Hg.), *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Berichte* (Wiesbaden: Fourier, 1989, herdruk van oorspronkelijke uitgave: Berlin: Arani, 1955), pp. 116–126, betreffende passage op p. 120; Browning, *Origins*, 406–407, 410–415; Safrian, *Eichmann*, 169–174.

⁵⁰ Yaacov Lozowick, *Hitler’s Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (London/New York: Continuum, 2002), pp. 81–82, 90, 145, 150–151, 179–182; Cesarani, *Eichmann*, 137–138; Steur, *Dannecker*, 39–40; Browning, *Origins*, 198.

⁵¹ Walther Hubatsch (Hg.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht* (Frankfurt am Main: Bernhard & Graefe, 1962), pp. 32 e.v.

vestigingen. Met de installatie van dit militaire bestuur, onder handhaving van de internationale Conventie van Den Haag (1907) en met vermindering van iedere schijn van annexatie-plannen, hoopten de Duitse militaire bevelhebbers het brute optreden van autoriteiten van de NSDAP (de *Partei*) en vooral van de *SS*, zoals in Polen het geval was, te voorkomen.⁵² Daar hadden feitelijk onafhankelijk van het Duitse leger opererende *SS*-eenheden – volgens een geheim bevel van Hitler – een groot deel van de Poolse leidende klasse uitgeroeid.⁵³ Het leger wilde niet alleen vermijden van vele terreurdaden te worden beticht, maar wilde vooral ook zelf het politieke gezag over de veroverde gebieden behouden.⁵⁴ Dit hield in dat binnen het toekomstige militair bestuur in bezet gebied *geen* plaats zou zijn voor partij- of *SS*-instanties.⁵⁵ Deze kwestie maakte deel uit van een algemene machts- en competentiestrijd in Duitsland tussen de legertop (d.w.z. *Oberkommando der Wehrmacht* – OKW, en *Oberkommando des Heeres* – OKH), de NSDAP en de *SS*. Omdat Hitler het leger hard nodig had voor de verwezenlijking van zijn plannen, liet hij het OKH bij de voorbereiding voor de vestiging van een militair bestuur haar gang gaan.⁵⁶

Onmiddellijk na de capitulatie van het Nederlandse leger op 15 mei 1940 volgde de benoeming, door het OKH, van infanteriegeneraal Alexander von Falkenhausen tot *Militärbefehlshaber* in Nederland en, voorlopig, in het reeds veroverde deel van België. Nog voordat echter met de organisatie van het bezettingsbestuur ter plaatse een begin was gemaakt en terwijl de strijd in België nog aan de gang was, beval Hitler tot groot ongenoegen van de legerleiding al op 18 mei het pas ingestelde militair bestuur in Nederland te vervangen door een *Zivilverwaltung* en de hoogste uitvoerende macht over te dragen aan een *Reichskommissar*, naar het voorbeeld van Noorwegen drie weken eerder.⁵⁷ In België daarentegen bleef na de capitulatie van 28 mei de geplande *Militärverwaltung* onder toezicht van het OKH gehandhaafd. Volgens historicus K. Kwiet is Hitlers plotselinge besluit voor Nederland een civiel bezettingsbestuur in te stellen, een typisch voorbeeld van de impulsiviteit

⁵² Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im zweiten Weltkrieg* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt [DVA], 1966), 11, 59–60; Wolfram Weber, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940–1944. Ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen* (Düsseldorf: Droste, 1978), 38–39; Gerhard Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940–1945* (Stuttgart: DVA, 1984), 15; revised English edition: *Nazi Rule and Dutch Collaboration. The Netherlands under German Occupation 1940–1945* (Oxford etc.: Berg, 1988), 16.

⁵³ Helmut Krausnick, 'Hitler und die Morde in Polen. Ein Beitrag zum Konflikt zwischen Heer und SS um die Verwaltung der besetzten Gebiete', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, jrg. 11 nr. 2 (April 1963), pp. 196–209; Martin Boszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945* (Frankfurt am Main: Fischer, 1965). Vergel. Weber, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich*, 38–39.

⁵⁴ Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1968), pp. 36–37; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 14–17; Idem, *Nazi Rule*, 16.

⁵⁵ Vortragsnotiz aus dem Stabe des Generalquartiermeisters des Heeres (Eduard Wagner) über Form und Inhalt einer Verwaltung in besetzten Gebieten Luxemburgs, Belgiens und Hollands vom 30. Oktober 1939, Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA), RW 4/v 581, gecit. in Umbreit, 'Zur Organisation der Besatzungsherrschaft', p. 43; zie ook: Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', in: Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit et al., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 2: *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1979), pp. 235–237.

⁵⁶ Kwiet, *Reichskommissariat*, 49–50; Albert De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, deel I: *Koningskwestie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei–19 november 1940)* (Antwerpen-Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1972), pp. 21–30, 41–42; Wilfried Wagner, *Belgien in der deutschen Politik während des zweiten Weltkriegs* (Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1974), pp. 86–95.

⁵⁷ Erlaß des Führers über Ausübung der Regierungsbefugnisse in den Niederlanden, 18.5.1940, *Reichsgesetzblatt*, vol. I, 788, ook gepubliceerd als *Erster Verordnung* (VO 1/1940) in *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete* (VOBL), 1940 (vol. 1), p. 4. Zie de woordelijk *identieke* formulering van de relevante passages van VO 1/1940 (24 april 1940) in het *Verordnungsblatt für die besetzten norwegische Gebiete / Forordningstidend for de besatte norske områder*, vol. 1 (Oslo, 1940), paragraaf 6, en de bovengenoemde eerste *Verordnung* in Nederland, paragraaf 1. Zie ook het feit dat de opperbevelhebber van de Duitse landmacht (OKH), generaal Walther von Brauchitsch, in de avond van 17 mei 1940 van generaal Wilhelm Keitel (OKW) het volgende bericht ontving: "Verhältnis in Holland soll geschaffen werden wie in Norwegen." H. J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht/Antwerpen: Ambo/De Nederlandsche Boekhandel, 1967; Utrecht: Hes, herdruk 1989), p. 132.

en geïmproviseerdheid van zijn beslissingen. Aanvankelijk leek hem de keuze van bestuursvorm – militair of civiel – nog niet urgent, maar de snelle opmars in het Westen bracht hier verandering in. Cruciaal was hierbij dat, direct na de capitulatie van Nederland, het Duitse leger op 15-16 mei 1940 de beslissende doorbraak forceerde bij Sedan in Noord-Frankrijk en de snelle opmars van Duitse tanks naar de Kanaalkust begon.⁵⁸ Verder zou het vertrek van de Nederlandse koningin en het kabinet naar Engeland Hitler een ogenschijnlijk legaal voorwendsel hebben verschaft om het zo ontstane politieke vacuüm op te vullen met een civiel bezettingsbestuur.⁵⁹ Met andere woorden: Hitler verbond een oorspronkelijk militair doel onmiddellijk met een politiek gevolg. Een andere, minstens even belangrijke reden voor een *Zivilverwaltung* in Nederland was het feit dat vanuit nationaal-socialistisch oogpunt de Nederlanders, evenals de Noren, als een ‘Germaans broedervolk’ werden beschouwd, dat eens deel zou moeten worden van het ‘Groot-Germaanse Rijk’. Voor de Fransen gold dit zeker niet en voor de Belgen evenmin of hooguit alleen voor de Vlamingen.⁶⁰

Net als in Nederland liep ook in België, onmiddellijk na de capitulatie van het leger op 28 mei 1940, het geplande militair bestuur direct gevaar. Weliswaar werd de aanvankelijk voor Nederland bestemde generaal Von Falkenhausen per 31 mei 1940 benoemd tot *Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich*, maar bijna werd ook hier een civiel bestuur ingesteld. Gebleken is dat Hitler van meet af aan ook dacht aan instelling van een civiel bestuur voor een *apart* op te richten *Gau Flandern* en dat de betreffende kandidaat-*Reichkommissar* al klaar stond. Deze plannen werden echter op de lange baan geschoven. Aanleiding was dat het tussen de Belgische koning Leopold III en het kabinet in de meidagen tot een openlijke breuk was gekomen. Dit leidde ertoe dat de ministers in een verwarde situatie naar Frankrijk en later naar Engeland uitweken, terwijl de koning in België bleef. Hitler poogde nu de koning voor zich te winnen en stelde een ontmoeting voor als basis van mogelijke onderhandelingen. Leopold – die als opperbevelhebber van het leger (wat de

⁵⁸ Kwiet, *Reichskommissariat*, 49–50; vergel. Konrad Kwiet, ‘Vorbereitung und Auflösung der deutschen Militärverwaltung in den Niederlanden’, in: *Militär-geschichtliche Mitteilungen* 1969, nr. 1, pp. 121–153; A.E. Cohen, ‘Het ontstaan van het Duitse Rijkscommissariaat voor Nederland’, *Notities voor het Geschiedwerk*, nr. 91 (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1958), gepubliceerd in: *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 7 (1972), pp. 652–658, herdrukt in: J.C.H. Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, pp. 171–179, m.n. 175–176; Wagner, *Belgien in der deutschen Politik*, 86–95; Hans Umbreit, ‘Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa’, in: Kroener et al., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 2: *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*. Herausgegeben vom Militär-geschichtlichen Forschungsamt (Stuttgart: DVA, 1979), 235–237; Umbreit, ‘Zur Organisation der Besatzungsherrschaft’, 43–47.

⁵⁹ A.E. Cohen, ‘Het ontstaan’, 174–175; Kwiet, *Reichskommissariat*, 50; De Jonghe, *Hitler en het politieke lot*, I, 40–42.

⁶⁰ *Ibid.*; A.E. Cohen, ‘De instelling van het Reichskommissariat voor Nederland in het licht van het Noorse precedent (het dagboek van Rosenberg)’, *Notities voor het Hoofdwerk*, No. 29 (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952), voor het eerst gepubliceerd in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), 181–193; A.E. Cohen, ‘Opzet en structuur van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland’. *Notities voor het Geschiedwerk*, nr. 16; Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952), voor het eerst gepubliceerd in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver*, 389–401, m.n. 391; H. D. Looock, *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen* (Stuttgart: DVA, 1970), 269–275; Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. “Nationalsozialistische Neuordnung” und Kriegswirtschaft* (München: R. Oldenbourg, 2000), pp. 7 e.v.; Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940–1945* (Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1963; reprint 1972), 24–25; Idem, *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940–1945* (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1964), 24–25; Neuman, *Seyss-Inquart*, 132; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 24–31, 121–123; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 16–17, 24; Idem, *Nazi Rule*, 18–19, 31. De these van Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding [voorgeschiedenis] en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse Jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997), pp. 146–153, volgens welke het in ballingschap gaan van koningin Wilhelmina en het kabinet op 13 mei 1940 de doorslaggevende oorzaak was voor de ‘legale’ vestiging van een *Zivilverwaltung* in Nederland mist elk bewijs, zowel in de documentaire bronnen (zie: J.C.H. Blom, ‘Een droevig boek’, *Historisch Nieuwsblad* jrg. 6 [1997], nr. 2, pp. 4–5), als in de internationale context bij vergelijking met Noorwegen en België. Hitler gaf bevel tot instelling van een *Zivilverwaltung* en benoeming van een *Reichskommissar* in Noorwegen (24 april 1940) meer dan zes weken vóórdat de Noorse koning en het kabinet in ballingschap gingen naar Groot-Brittannië (10 juni 1940). Dit toont duidelijk aan dat Hitler helemaal geen legaal of ogenschijnlijk legaal voorwendsel nodig had. Voor het feit dat een vergelijking met België evenmin de these van Van der Zee ondersteunt, zie de drie noten hieronder, alsmede: Pim Griffioen, Ron Zeller, ‘Wilhelmina’s vertrek was geen vlucht’ [oorspr. titel: Vertrek van Wilhelmina was niet van wezenlijk belang voor hoge aantal joodse slachtoffers], in: *NRC Handelsblad*, 19 augustus 1997, p. 7.

Nederlandse koningin *niet* was) zelf de capitulatie had getekend en vanaf 28 mei de hoogste Belgische krijgsgevangen officier was geworden – nam in eerste instantie een tegemoetkomende houding aan. De belangrijkste reden dat vestiging van een civiel bezettingsbestuur in België in dit stadium niet door ging, was *niet* de aanwezigheid van de koning in het land op zichzelf, maar diens tot tweemaal toe (eind mei, begin juni 1940) in beginsel aanvaarden van Hitlers uitnodiging tot een ontmoeting. Hiermee bewees Leopold in Hitlers ogen voldoende dat hij ‘redelijk’ was en wellicht tot samenwerking bereid. Met een civiel bestuur in een *Gau Flandern* – wat neerkwam op de splitsing van België – zou hij Leopold nooit verder voor zich kunnen winnen.⁶¹ Ook speelden militair-strategische belangen een rol: voor de Duitse generaals, die Hitler hard nodig had voor de verwezenlijking van zijn plannen, vormden België en Noord-Frankrijk opmarsgebied naar het nog niet verslagen Engeland.⁶² Zo bleef de kwestie-België dus voorlopig onbeslist en werd het militair bestuur aangehouden. Overigens had de voorgenomen ontmoeting tussen Hitler en de koning pas in november 1940 plaats. Leopold bleek uitsluitend bereid tot een zekere mate van samenwerking indien er waarborgen zouden worden gegeven met betrekking tot de politieke onafhankelijkheid van België na de oorlog. Hitler deed hem geen enkele toezegging hieromtrent. Niettemin bleef de koning voorlopig een factor waarmee in het Duitse beleid rekening moest worden gehouden. Geconcludeerd kan worden dat in België het militair bestuur gehandhaafd bleef door de combinatie van de aanvankelijk tegemoetkomende houding van Leopold III en de algemene militair-strategische situatie.⁶³

Zowel het militaire als het civiele bezettingsregime werden zoals vermeld opgezet als tijdelijke, toezichthoudende bestuursvorm, ‘*herrschaftliche Aufsichtsverwaltung*’. Dit gold in principe ook voor het Duits militair bestuur in het bezette deel van Frankrijk, al had de slechts gedeeltelijke verovering van dit land onmiddellijk gevolgen voor de ontstane bezettingsconstructie. Militair gezien had het Duitse leger in juni 1940 zonder meer geheel Frankrijk kunnen bezetten en had Hitler in Parijs een *Gauleiter* (gouwleider) van de NSDAP of een inheemse fascistische collaborateur kunnen aanstellen als regeringsleider (zoals bijv. in Noorwegen gebeurde). In dat geval zou het evenwel heel goed mogelijk zijn geweest dat de zeer moderne Franse vloot, die in Zuid-Frankrijk en Frans Noord-Afrika voor anker lag, zich aan Britse zijde had geschaard en dat de Franse regering was uitgeweken naar Noord-Afrika om – met het uitgestrekte koloniale rijk als basis – samen met Groot-Brittannië de oorlog tegen Duitsland en Italië voort te zetten. Hitler wilde de oorlog in West-Europa echter zo snel mogelijk beëindigen, omdat hij van plan was Duitslands militaire macht op korte termijn in te zetten tegen Rusland. Dat Frankrijk een snelle, totale nederlaag had geleden en militair was uitgeschakeld, terwijl een verzwakt Engeland helemaal alleen kwam te staan, was voor hem veel belangrijker, dan een totale bezetting van het Franse grondgebied.⁶⁴

2.3.2 Militair bestuur in Frankrijk

Het overwonnen Frankrijk werd volgens de wapenstilstand van 22 juni 1940 in een bezette noordelijke, en een onbezette zuidelijke zone verdeeld. Het bezette deel kwam onder militair bestuur, besloeg drievijfde van het Franse grondgebied en omvatte ook Parijs en de hele Atlantische en Kanaalkust (zie bijlage 6.9.3). Het onbezette deel bleef onder de soevereiniteit

⁶¹ A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 14–21, 39–43, 78–85, 106–120, 212–213, 319–323. Vergel. Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold III: de Koning, het land, de oorlog* (Tielt: Lannoo, 1994); Jan Bank, ‘Koningen in de Tweede Wereldoorlog: exercitie in vergelijkende bezettingsgeschiedenis’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16, nr. 2 (1989-1990), pp. 162–198.

⁶² *Ibid.*; Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, zie de paragraaf ‘Exkurs: Die Frage der Einsetzung eines Reichskommissars in Belgien’ op pp. 61–68, m.n. op 64.

⁶³ A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, hoofdst. II, IV, VII, alsmede ‘Samenvattend overzicht’, 313–323.

⁶⁴ Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im zweiten Weltkrieg* (Stuttgart: DVA, 1966), pp. 30–45.

van de Franse regering, die zich onder leiding van maarschalk Henri-Philippe Pétain in Vichy vestigde. Omdat een deel van het land formeel onafhankelijk bleef en de Franse regering juridisch ten dele zeggenschap over het door Duitsland bezette gebied behield, bleef Frankrijk dus officieel als staat bestaan. Net als in België had in dit land het Duitse militair bestuur – naast strategisch toezicht op de Atlantische en Kanaalkust – als opdracht meegekregen de binnenlandse orde en veiligheid te handhaven en te zorgen voor een maximale inschakeling van industrie en landbouw ten behoeve van de Duitse oorlogseconomie. Een belangrijke reden voor deze opzet was dat zomer 1940 de status van Frankrijk in een door Duitsland gedomineerd Europa (na de verwachte Duitse eindoverwinning) nog onduidelijk was. Hitler zelf wilde geen vredesverdrag met Frankrijk zolang de oorlog met Engeland niet was beslist. Bovendien beschouwde hij Frankrijk als een erfviand die – met steun van zijn intact gebleven Middellandse-Zeevloot en koloniën – bij gelegenheid alsnog weer de Britse zijde zou kiezen. Daarom was handhaving van het wapenstilstandsregime vooralsnog de voor Duitsland meest geschikte tactiek. Materiële factoren kwamen hier nog bij; Duitsland beschikte zoals eerder vermeld niet over voldoende personele en financiële middelen om alle tot dan toe bezette landen en gebieden zelf *rechtstreeks* te besturen. Dit gold ook voor Frankrijk. Tegen zo gering mogelijke kosten en met een minimum aan Duits personeel zou het bezette gebied zoveel mogelijk op afstand worden bestuurd: in dit opzicht gold ook hier de *Aufsichtsverwaltung*. Bovendien leende Frankrijk zich goed voor deze constructie, omdat de Franse autoriteiten en grote delen van de bevolking – weliswaar door de omstandigheden gedwongen – bereid waren een vergaande samenwerking aan te gaan.⁶⁵

In juni 1940 werd de *Wehrmacht*-generaal Alfred von Vollard-Bockelberg voorlopig benoemd tot *Militärgouverneur in Paris* en daarmee tot hoofd van het militair bestuur in het bezette deel van Frankrijk. Vanaf oktober kwam de leiding definitief in handen van de *Militärbefehlshaber in Frankreich* (MBF), Otto von Stülpnagel. Deze conservatieve, niet nazi-gezinde *Wehrmacht*-generaal beschikte over een beperkt aantal militaire eenheden en fungeerde feitelijk ook als een gouverneur. Hij ressorteerde formeel onder de *Abteilung Kriegsverwaltung* binnen de staf van de *Generalquartiermeister*, generaal Eduard Wagner, van het *Oberkommando des Heeres* (OKH) in Berlijn. Het militaire bestuursapparaat was relatief gering van omvang, ongeveer duizend officieren en ambtenaren, waarvan circa tweehonderd bij de Parijse centrale staf van de MBF. Zijn ambtsgebied omvatte de bezette zone van Frankrijk, alsmede de eind juni bezette Britse Kanaaleilanden. De in het noordoosten van Frankrijk gelegen departementen Bas-Rhin, Haut-Rhin en Moselle vielen *buiten* het ambtsgebied van de MBF en werden als Elzas-Lotharingen onder rechtstreeks Duits civiel bestuur geplaatst. Het bewind kwam hier feitelijk in handen van de *Gauleiter* van Baden en Saarpfalz, Robert Wagner en Josef Bürkel. De twee departementen Nord en Pas-de-Calais vielen eveneens buiten het gezag van de MBF en ressorteerden in plaats daarvan onder de *Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich* te Brussel.

De staf van de MBF werd bewust samengesteld uit conservatieve, oudere militairen, waardoor een relatief homogene en gesloten groep ontstond die door zijn conservatisme een zekere afstand behield ten opzichte van andere vertegenwoordigingen van het machtscentrum Berlijn in Frankrijk, die veelal werden gedomineerd door de *Partei* en *SS*.⁶⁶ Overigens bestond een deel van het personeel van het militair bestuur uit hogere burgerambtenaren die voor deze gelegenheid met een officiersrang in de *Wehrmacht* waren opgenomen. Het

⁶⁵ Jäckel, *Frankreich*, 63–69; Hans Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944* (Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1968), 9–12; Robert O. Paxton, *Vichy France: Old guard en New Order, 1940–1944* (New York: Alfred A. Knopf, 1972), 51–60; Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn/Berlin: Dietz, 1996), 251–253, 290–291; Ulrich Herbert, ‘Die deutsche Militärverwaltung in Paris und die Deportation der französischen Juden’, in: Idem (Hg.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main: Fischer, 1998), pp. 170–208, aldaar 172–173.

⁶⁶ Jäckel, *Frankreich*, 61, 65; Umbreit, *Militärbefehlshaber in Frankreich*, 7–34, 46–53; Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung in Paris’ (1998), 173–174.

bezettingsbestuur bestond uit een *Kommandostab*, onder leiding van Hans Speidel, die het bevel had over de bezettingstroepen, en een *Verwaltungsstab* met aan het hoofd dr. Jonathan Schmid, voormalig minister van binnenlandse en economische zaken van de Duitse deelstaat Württemberg. Hij en zijn staf controleerden het Franse bestuur. Schmid was weliswaar NSDAP-lid en drager van het ‘*goldene Parteiabzeichen*’, maar was loyaal aan het OKH en gaf voorrang aan de belangen van de *Wehrmacht*. Op deze wijze kon de partij formeel in het bezettingsbestuur geïntegreerd worden, zonder dat het OKH van die zijde storende bemoeienis hoefde te verwachten. De *Verwaltungsstab* bestond uit twee afdelingen; de één hield zich bezig met economische zaken en werd geleid door dr. Elmar Michel, een topambtenaar afkomstig van het ministerie van economische zaken in Berlijn. De andere, de *Verwaltungsabteilung*, coördineerde het toezicht en de sturing op het Franse ambtelijk apparaat, politie, justitie en financiën. Beide afdelingen waren voor de verschillende beleidsterreinen verder onderverdeeld in een aantal *Gruppen*. Hoofd van de *Verwaltungsabteilung* was de jurist en *SS-Brigadeführer* dr. Werner Best, afkomstig van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) in Berlijn. Hij had een belangrijk aandeel gehad in de samenvoeging van de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*) en de *Sicherheitsdienst* (*SD*, de inlichtingendienst van *SS*) tot het RSHA in 1939. Hij was echter in conflict gekomen met de chef van het RSHA, Heydrich, en door de laatste op een zijspoor gezet. Aanvankelijk werd de *SS*-jurist Best door kringen binnen het militair bestuur als buitenstaander gewantrouwd, maar omdat hij bleek uitstekend te kunnen samenwerken, werd hij al gauw een sleutelfiguur binnen de Duits-Franse collaboratiepolitiek. Anderzijds maakte Best van meet af aan geen geheim van zijn nationaal-socialistische opvattingen, ook voor wat betreft joodse aangelegenheden.⁶⁷

Het militair bestuur werd op regionaal en lokaal niveau verder onderverdeeld. Zo werd de bezette zone vanaf 19 juli 1940 definitief ingedeeld in drie territoriale districten (*Bezirke*): A (noordwest-Frankrijk), B (zuidwest-Frankrijk) en C (noordoost-Frankrijk), alsmede de stadsdistricten Parijs en Bordeaux. Per district kwam een aantal *Oberfeld-* en *Feldkommandanturen*, die aansloten op de bestaande Franse bestuurslaag van de departementen. Tenslotte werden op lokaal vlak in de arrondissementen *Kreiskommandanturen* ingesteld, die eveneens een toezichthoudende en sturende taak hadden.⁶⁸

Aangezien de Vichy-regering in principe voor het bestuur in het hele land verantwoordelijk was, golden de Franse wetten ook in de bezette zone, zolang deze niet in strijd waren met de verordeningen van de MBF in deze zone. Omgekeerd golden de Duitse verordeningen uitsluitend in de bezette zone en was het Franse ambtelijk apparaat verplicht deze uit te voeren.⁶⁹ Overigens was het militair bestuur niet de enige partij waar de Fransen mee te maken hadden. De wapenstilstand van 22 juni 1940 voorzag in een Duitse

⁶⁷ Werner Best (1903–1989) was al jarenlang – vóór totstandkoming van het RSHA – na Heydrich de belangrijkste man binnen de Gestapo en gold als ideoloog van de politie en (later) van de bezettingsbestuursinrichting. O.a. zijn opvatting dat alle leidinggevende sleutelposities in het politieapparaat door juridisch geschoolden dienden te worden bezet, bracht hem in conflict met de oud-marineofficier en niet-jurist Heydrich. Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 12–32; Herbert, *Best*, 252, 254–256; Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung in Paris’, 175–176; Fritz Petrick, ‘Werner Best – Ein verhinderter Generalgouverneur’, in: Ronald Smelser, Enrico Syring (Hg.), *Die SS: Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe* (Paderborn, etc.: Ferdinand Schöningh, 2000), pp. 60–76.

⁶⁸ De hoofden van de militaire bestuursdistricten (*Militärverwaltungsbezirke*) speelden in het dagelijks bestuur geen belangrijke, zelfstandige rol, omdat op dit niveau een overeenkomstige Franse bestuurslaag ontbrak. Ze dienden in veel gevallen als doorgeeffluik van de Militärverwaltung aan de Oberfeld- en Feldkommandanturen. Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 53 e.v., zie ook schema’s en landkaarten in de bijlagen van Umbreits studie; Jäckel, *Frankreich*, 62–63; Ludger Tewes, *Frankreich in der Besatzungszeit 1940–1943. Die Sicht deutscher Augenzeugen* (Bonn: Bouvier Verlag, 1998), p. 81–82.

⁶⁹ Artikel 3 van de wapenstilstandsovereenkomst van 22 juni 1940 bevatte de bepaling: “Alle französischen Behörden und Dienststellen des besetzten Gebietes sind daher von der französischen Regierung unverzüglich anzuweisen, den Anordnungen der deutschen Militärbefehlshaber Folge zu leisten und in korrekter Weise mit diesem zusammenzuarbeiten.” Hermann Böhme, *Entstehung und Grundlagen des Waffenstillstandes von 1940* (Stuttgart: DVA, 1966). Voor de tekst van het wapenstilstandsverdrag, zie: Michel Launay (éd.), *L’armistice de 1940* (Paris: Presses Universitaires de France, 1972), Document no. 1, pp. 37–42. Vergel.: Jacques Delarue, *Geschichte der Gestapo* (Düsseldorf: Droste, 1964), p. 218; Jäckel, *Frankreich*, 63; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 10.

wapenstilstandscommissie, die samen met een permanente Franse delegatie als het eigenlijke contact tussen beide regeringen moest fungeren en zorgen voor uitvoering van de wapenstilstandsbepalingen. Als derde partij werd al in juni 1940 Otto Abetz als vertegenwoordiger van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Joachim Ribbentrop, wederom naar Parijs gestuurd. Als partijganger en propagandist was hij tot juni 1939 in Frankrijk actief geweest om meer ‘wederzijds begrip’ tussen het Duitse en Franse volk te bewerkstelligen. Wegens het verspreiden van ongewenste geruchten en propaganda moest hij vlak voor de oorlog onder druk van de Franse regering het land verlaten. Zijn terugkeer naar Parijs betekende de facto een heropening van de Duitse ambassade. Abetz had voorlopig als taak het militair bestuur te adviseren over de politieke gevolgen van haar daden in Frankrijk. Daarnaast had hij het recht namens Buitenlandse Zaken in Berlijn direct met de Franse regering te onderhandelen. Abetz was niet zozeer diplomaat als wel *Partei*-activist, antisemitisch en had grote interesse voor het ‘joodse vraagstuk’. Hij beschikte in Parijs over een kleine staf, waarvan Ernst Achenbach en vooral Carl-Theodor Zeitschel (NSDAP-lid sinds 1923) de voor de komende anti-joodse politiek belangrijkste medewerkers waren. Tevens beschikte Abetz over een consulaire vertegenwoordiging bij de Franse regering in Vichy.⁷⁰

De bevoegdheden van het militair bestuur, de wapenstilstandscommissie en de vertegenwoordiging van Buitenlandse Zaken, waren zowel onderling als naar de Fransen toe aanvankelijk niet duidelijk afgebakend. De eerste maanden was dan ook sprake van tal van competentiegeschillen. De invloed van de wapenstilstandscommissie nam echter sterk af, nadat Abetz in november 1940 formeel de functie van ambassadeur kreeg en steeds meer de belangrijkste contactpersoon met de Vichy-regering werd.⁷¹

Bij het begin van de bezetting was de SS niet in het Duitse bestuur vertegenwoordigd. Dit kwam omdat de legerleiding geen stationering van SS-eenheden wilde, gezien de heftige conflicten die naar aanleiding hiervan in Polen waren ontstaan.⁷² Toch wisten de hoogste SS-chefs Himmler en Heydrich – de laatste als *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* – door middel van een ‘krijgslis’ al in juni 1940 een vertegenwoordiging van het RSHA in bezet Frankrijk te vestigen. Heydrich stelde zorgvuldig een groep van twintig man samen, die als bruggehoofd moest dienen. Gestoken in uniformen van de militaire *Geheime Feldpolizei* (GFP) en in voertuigen met nummerplaten van de *Wehrmacht* voegden zij zich bij de legereenheden die Parijs binnentrokken. Onmiddellijk betrokken ze een onderkomen en begonnen met politiewerk. Zo eiste men bij de Parijse politie-prefectuur dossiers op van Duits-joodse emigranten en nazi-Duitsland vijandiggezinde personen.⁷³ Hoofd van deze voorlopige afdeling was de dertigjarige dr. Helmut Knochen. Het werd zijn taak gaandeweg meer politiebevoegdheden aan de *Wehrmacht* te onttrekken en in handen van de SS te brengen. Zodra het militair bestuur echter vernam van de vestiging en werkzaamheden van dit bureau, kreeg Knochen te horen dat – ook al was hij door Heydrich benoemd als ‘*Chef der Sicherheitspolizei und des SD in Paris*’ – hem geen enkele uitvoerende bevoegdheid werd toegekend. Knochen en zijn dienst mochten zich uitsluitend toeleggen op inlichtingenwerk.

⁷⁰ Vóór zijn formele benoeming tot ambassadeur op 3 augustus 1940, was Abetz ‘Bevollmächtigter des Auswärtigen Amtes beim Militärbefehlshaber Frankreich’. John P. Fox, ‘German Bureaucrat or Nazified Ideologue? Ambassador Otto Abetz and Hitler’s Anti-Jewish Policies 1940–44’, in: Michael Graham Fry (ed.), *Power, Personalities and Policies: Essays in Honour of Donald Cameron Watt* (London: Frank Cass, 1992), pp. 175–232, aldaar 179, 183; Jäckel, *Frankreich*, 68–69; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 92–97, 263; Joseph Billig, *La Solution Finale de la Question Juive. Essai sur ses principes dans le IIIe Reich et en France sous l’occupation* (Paris: Beate Klarsfeld Foundation/CDJC, 1977), geraadpleegd is de Duitse editie: *Die Endlösung der Judenfrage. Studie über ihre Grundsätze im III. Reich und in Frankreich während der Besatzung* (New York/Frankfurt am Main: Beate Klarsfeld Foundation/The Jewish Young Leadership, 1979), pp. 119–136; Barbara Lambauer, *Otto Abetz et les Français ou l’envers de la Collaboration* (Thèse de doctorat, Paris: Centre d’Histoire de Science Po., 2001); Idem, ‘Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich (1940–1942)’, *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte* (VfZ) 53. Jahrgang, Heft 2 (April 2005), pp. 241–273.

⁷¹ Jäckel, *Frankreich*, 71–73; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 93–96; Fox, ‘German Bureaucrat’, 184–187.

⁷² Jäckel, *Frankreich*, 59–60; Krausnick, ‘Hitler und die Morde in Polen’, *VfZ*, jrg. 11 nr. 2 (April 1963), 196–209.

⁷³ Jacques Delarue, *Histoire de la Gestapo* (Paris: Fayard, 1962), 258–264; Idem, *Geschichte der Gestapo* (Düsseldorf: Droste, 1964), 205–207; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 107.

Kort daarop werd evenwel de aanwezigheid van Knochen en zijn groep geformaliseerd en door Heydrich uitgebreid door benoeming van de *Oberführer* (SS-kolonel) Max Thomas tot *Beaufragter des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* [Sipo-SD] für *Belgien und Frankreich*, met een *Dienststelle* in Parijs en een in Brussel. De invloed van het Parijse bureau bleef vooralsnog zeer beperkt, omdat de top van de *Wehrmacht* de uiteindelijke zeggenschap ten aanzien van het bestuur in Frankrijk had geëist. De MBF droeg dus geen zelfstandige politionele taken aan de Parijse *Sipo-SD Dienststelle* over.⁷⁴

Knochen had zich tot dan toe in de *SD* beziggehouden met de activiteiten in het buitenland van uit Duitsland afkomstige emigranten en vluchtelingen. Aangezien joden een buitengewoon groot aandeel vormden binnen deze groep, werd Knochen hierdoor herkenbaar als een van de specialisten voor de ‘*Judenbekämpfung*’. Directe medewerker van Knochen in Frankrijk werd Kurt Lischka, die optrad als zijn plaatsvervanger en als hoofd *Sipo-SD* in de regio Parijs. Herbert-Martin Hagen werd als hoofd van de *Aussenstelle* in Bordeaux belast met uitbouw van het *Sipo-SD* netwerk in zuidwest- en west-Frankrijk. Hagen had vanaf 1937 de leiding gehad over de *Judenabteilung* in de *SD* (II 112).⁷⁵ Binnen deze afdeling was de 25-jarige SS-officier Theodor Dannecker toen Hagens *Referent* voor kwesties betreffende geassimileerde joden. Omdat hij zomer 1940 binnen het RSHA een belangrijk aandeel had in de opstelling van het eerdergenoemde Madagascar-plan – waarin Frankrijk een bijzondere positie had – werd hij in september dat jaar naar Parijs gestuurd, waar hij hoofd werd van het nieuw opgerichte *Referat IV J* (*Judenreferat*) binnen de *Sipo-SD* in Frankrijk.⁷⁶

De aanstelling van al deze SS-officieren betekende, dat de algemene leiding van de *Sipo-SD* in Frankrijk in handen was gekomen van de groep, die tweede helft jaren dertig bij de top van *SD* en *Gestapo* in Duitsland tot taak had gehad de anti-joodse actie te intensiveren en geheel in handen van de *SS* te brengen.⁷⁷ In dit opzicht was het potentieel voor een actieve anti-

⁷⁴ Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 107–108; Billig, *Die Endlösung*, 99. Opgemerkt moet worden dat de term *Sipo-SD* een door ons gehanteerde nuancering is van het bureaucratische spraakgebruik der toenmalige bezettingsautoriteiten. De *Sicherheitspolizei* (Sipo), bestaande uit *Geheime Staatspolizei* (Gestapo – politieke politie) en *Kriminalpolizei* (Kripo – recherche), was een overheidsinstelling, die ressorteerde onder het ministerie van Binnenlandse Zaken (*Innenministerium*). De *Sicherheitsdienst* (SD) was daarentegen van oorsprong de inlichtingendienst van de *SS*, die zelf geen overheidsinstelling, maar een partij-orgaan was. Najaar 1939 werden *Sipo* en *SD* formeel samengevoegd tot het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) dat tot juni 1942 werd geleid door Reinhardt Heydrich als *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* (CdS). Het RSHA viel via *Reichsführer-SS* en *Chef der deutschen Polizei* Himmler formeel onder de minister van Binnenlandse Zaken (tot aug. 1943 Wilhelm Frick). In de praktijk echter bleven veel RSHA-afdelingen – m.n. die van *SD* – eerder ondergeschikt aan de *SS* (Himmler, Heydrich), dan aan het ministerie (Frick). Mede door de aanduiding *SD* op de uniformen duiden bezettingsautoriteiten en derden de leden van *Sipo* en *SD* veelal eenvoudig aan als ‘SD’. Dit spraakgebruik werd ook vaak door Franse, Belgische en Nederlandse autoriteiten in de bezette landen overgenomen. Dat neemt echter niet weg dat in correspondentie van de betreffende Duitse politie-instanties doorgaans het briefhoofd ‘Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst’ of ‘Sicherheitspolizei und SD’ werd gebruikt en er veel onderlinge verschillen bestonden tussen *Sipo* en *SD*. Zie verder: George C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State: the Formation of Sipo and SD* (Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1990).

⁷⁵ Delarue, *Geschichte der Gestapo*, 207–210; Billig, *Die Endlösung*, 6–7, 195–198; Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: le rôle de Vichy dans la ‘solution finale de la question juive’ en France*, tome I: 1942 (Paris: Fayard, 1983), tome II: 1943-1944 (idem 1985); geraadpleegd is de herziene Duitse editie in één band: *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der »Endlösung der Judenfrage« in Frankreich* (Nördlingen: Delphi Politik/Greno, 1989, uit het Frans vertaald door Ahlrich Meyer), pp. 36–37, 47–50; Michael Wildt, *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938: Eine Dokumentation* (München: R. Oldenbourg, 1995).

⁷⁶ *Ibid.*, Hans Jansen, *Het Madagascar plan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar* (Den Haag: SDU, 1996), 197–202, 285–286; herziene Duitse uitgave: *Der Madagaskar-Plan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar* (München: F.A. Herbig, 1997). Claudia Steur, *Theodor Dannecker; ein Funktionär der ‘Endlösung’* (Essen/Tübingen: Klartext, 1997), pp. 34–38, 45.

⁷⁷ *SD II 112, ‘Tätigkeitsbericht... vom 6.7.1937–5.10.1937’*, ondertekend door Herbert Hagen, in: Bundesarchiv Koblenz [BAK] R58/991, 89, gecit. in D. Michman, ‘De oprichting van de “Joodsche Raad voor Amsterdam” vanuit een vergelijkend perspectief’, in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ‘40-’45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 74–100, aldaar p. 78 n. 13 op p. 96. Vergel. Delarue, *Geschichte der Gestapo*, 207–210; Billig, *Die Endlösung*, 6–7, 195–196; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 36–37, 47–50; Herbert, *Best*, 253–254; Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen*, 9–25, 87–90; Wildt, *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938*. Onder genoemde groep jodenexperts bij de *Gestapo*- en *SD*-top in Duitsland, werd Eichmann als enige niet naar Parijs overgeplaatst; hij bleef in Berlijn als hoofd van het *Judenreferat* binnen het RSHA.

joodse politiek in Frankrijk dus bepaald aanwezig. Hun overplaatsing naar Frankrijk is mede te verklaren tegen de achtergrond van het in de zomer van 1940 actuele Madagascar-plan.

Naast de MBF, ambassade, wapenstilstandscommissie en de *Sipo-SD*, waren tenslotte ook Göring, als *Beauftragter für den Vierjahresplan*, en de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR) van Alfred Rosenberg erin geslaagd vertegenwoordigingen in Frankrijk te vestigen. Deze bureau's zouden zich onder meer bezig houden met de inbeslagneming van kunstschaten en joods bezit. De vraag is wat de gevolgen waren van het gevarieerd samengestelde, maar door het leger gedomineerde, Duitse regime in bezet Frankrijk voor het lot van de joodse bevolking in dit land.

2.3.3 Militair bestuur in België

Met de overdracht van het bestuur aan Seyss-Inquart in Nederland, had het leger in de al maanden durende competentiestrijd met *Partei* en *SS* om de heerschappij in de bezette gebieden, een belangrijke slag verloren. De aanvankelijk voor het militair bestuur in Nederland bestemde 62-jarige infanteriegeneraal Alexander Ernst baron von Falkenhausen werd, na de snelle Duitse opmars en Hitlers bevel in Nederland een *Zivilverwaltung* te vestigen, op 31 mei aangesteld tot *Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich*. Met zijn benoeming werd Von Falkenhausen de hoogste gezagsdrager in België, zowel in militair als in bestuurlijk opzicht. De benaming *Militärbefehlshaber* was evenwel enigszins misleidend, omdat zijn militaire bevoegdheid – evenals bij zijn ambtgenoot in Frankrijk – slechts een gering aantal bezettingstroepen en politie-eenheden betrof: operationele eenheden van de *Wehrmacht*, alsmede de *Luftwaffe*, *Kriegsmarine* en *Waffen-SS* vielen buiten zijn bevoegdheid. In civiel opzicht daarentegen vertegenwoordigde hij de hoogste uitvoerende, wetgevende en rechterlijke macht in België. Net als zijn ambtgenoot in Parijs, is zijn functie hierdoor beter te omschrijven als die van gouverneur.⁷⁸

De *Militärbefehlshaber* ressorteerde onder de *Abteilung Kriegsverwaltung* binnen de staf van de *Generalquartiermeister* van het OKH in Berlijn. De door deze instantie reeds najaar 1939 ontwikkelde plannen konden nu ten uitvoer worden gebracht. Territoriaal omvatte het ambtsgebied van Von Falkenhausen, na enkele wijzigingen, België (echter zonder het al op 18 mei bij Duitsland ingelijfde gebied van Eupen en Malmédy) en in Frankrijk de twee departementen Nord en Pas-de-Calais, die aan de Kanaalkust tegenover Engeland lagen. Voor het bezettingsbestuur stonden hem twee staven ter beschikking. Allereerst de *Kommandostab* onder leiding van kolonel Bernhard von Harbou, waarvan de bevoegdheden zich beperkten tot zuiver militaire zaken. Veel belangrijker voor het landsbestuur was de *Verwaltungsstab* met aan het hoofd *Militärverwaltungschef* Hans Eggert Reeder. Deze bestuursstaf bestond – net als in bezet Frankrijk – uit twee afdelingen: de *Verwaltungsabteilung*, geleid door generaal Harry von Craushaar, die tevens plaatsvervanger en rechterhand van Reeder was, en de *Wirtschaftsabteilung* met als chef kolonel Hans Wilhelm Nagel. Dan was er het *Präsidialbüro* – een overkoepelend orgaan – waarin naast wetgeving, regelmatig politieke aangelegenheden werden besproken die tot het gemeenschappelijk ressort van zowel *Verwaltungsabteilung* als *Wirtschaftsabteilung* behoorden, zoals de voorbereiding van verordeningen. Beide afdelingen hadden een aantal onderafdelingen (*Gruppen*), die toezicht hielden op alle terreinen van het Belgische bestuursapparaat, het sociale, economische en culturele leven. Deze bestuursvorm werd op regionaal en lokaal niveau ook toegepast. In de provincies kwamen *Oberfeld-* en *Feldkommandanturen* die aansloten op de bestaande Belgische bestuurslaag en in elk

⁷⁸ A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 14–21, 57–59, 66–69; Herwig Jacquemyns, *Een bezet land* (Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1981), p. 12.

arrondissement werd een *Kreiskommandantur* ingesteld, die eveneens een toezichhoudende c.q. sturende functie had.⁷⁹

Bij het begin van de bezetting in België was voor de *Partei* en *SS* geen werkelijke rol van betekenis in het bestuur weggelegd. Dit kwam niet alleen omdat het militair bestuur direct onder het OKH in Berlijn viel, maar ook omdat Reeder de bestuursstructuur van de *Militärverwaltung* in opdracht van het OKH reeds in 1939 zelf had voorbereid. Hij was weliswaar lid van de NSDAP en had zelfs een ererang in de *SS*, maar in werkelijkheid was hij geen fanatiek nationaal-socialist. Als hij een partijfanaticus was geweest, zou hij de opdracht van het OKH nooit hebben gekregen, aangezien de legerleiding zoals vermeld in België juist de invloed van de partij en *SS* zoveel mogelijk wilde buitensluiten. Als ervaren bestuursambtenaar was Reeder zich goed bewust van de macht en het karakter van de *SS* en het partijapparaat. Doordat zijn hoogste chef, generaal Von Falkenhausen, het bestuur grotendeels aan hem overliet, bezat Reeder als tweede man in het bezette België een geschikte positie om de eenheid van het militair bestuur te handhaven en invloed van *SS*- of partijinstanties te voorkomen. Hij werd hierin niet alleen gesteund door Von Falkenhausen, maar ook door Von Harbou en Von Craushaar. Bij alle drie ontbrak het aan sympathie voor het nationaal-socialisme.⁸⁰

Al spoedig bleek dat de bestaande politiediensten van het militair bestuur, te weten *Feldgendarmarie* (FG) en *Geheime Feldpolizei* (GFP), onvoldoende in staat waren hun taak te vervullen. Hierbij speelde vooral gebrek aan ervaring in het opsporen van ‘vijanden van het Reich’ een rol.⁸¹ Daarom was het militair bestuur gedwongen steun te vragen aan een civiele instantie die er in Duitsland zelf al ruimschoots ervaring mee had: het RSHA in Berlijn. Dit stelde een eenheid aan de *Militärverwaltung* ter beschikking. In oktober 1940 werd in Brussel een *Dienststelle* gevestigd van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* (*Sipo-SD*). Daarna ontstonden al snel regionale en lokale vertakkingen van de *Sipo-SD* in België. De *Dienststelle* ressorteerde formeel onder zowel *Militärverwaltungschef* Reeder, als de *Oberführer* (*SS*-kolonel) Max Thomas, die zoals eerder genoemd in zijn functie van *Beauftragter des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* [Heydrich] *für Belgien und Nordfrankreich*, bureaus had in Parijs en Brussel. Daarmee viel de *Sipo-SD* in België ook onder Himmler in zijn hoedanigheid van *Chef der deutschen Polizei*. Met deze onduidelijke situatie ontstond een belangrijk spanningsveld tussen de *Wehrmacht* in België en de *SS*.⁸² Het bood Himmler de mogelijkheid om in de toekomst door ‘hineinregieren’ de invloed van de *SS* in België te vergroten. In principe konden Duitse centrale rijksdiensten voorstellen en wensen ten aanzien van België alleen via het OKH aan het militair bestuur bekend maken, zodat rechtstreekse invloed op de gang van zaken uitsluitend aan militaire instanties voorbehouden bleef. De bovengenoemde methode van ‘hineinregieren’ bestond echter hierin, dat een centrale rijks- of partijdienst zich, met toestemming van Hitler of Himmler, in het ambtsgebied van (in dit geval) de *Militärbefehlshaber* kwam vestigen en er zijn eigen beleid voerde, dat in de praktijk het militaire gezag negeerde of zelfs openlijk tegenwerkte. Tegen

⁷⁹ De *Militärverwaltung* te Brussel had vijf *Oberfeldkommandanturen* onder zich: vier in België (zetelend in Antwerpen, Charleroi, Gent en Luik) en één in Noord-Frankrijk (zetel: Lille). Wilfried Wagner, *Belgien in der deutschen Politik während des zweiten Weltkrieges* (Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1974); M. Van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940–1944* (Brussel: Paleis der Akademiën, 1975), pp. 7–9; A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 42–57, 64–71.

⁸⁰ A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 18–23, 32–33, 70–72; Maurice De Wilde, *De Nieuwe Orde* (Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1982), pp. 40, 42.

⁸¹ Jean-Léon Charles en Philippe Dasnoy, *Rapporten van de Geheime Feldpolizei (1940–1944), België en Noord-Frankrijk tijdens de bezetting* (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1974), pp. 26–27; Albert De Jonghe, ‘De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel, 1940–1944. Eerste deel: de *Sicherheitspolizei* in België’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* [BGTW], no. 3 (Brussel, december 1974), pp. 9–82, aldaar 22–24, 37–38.

⁸² De Jonghe, ‘Strijd Himmler-Reeder’, BGTW (1974), 31, 39; Weber, *Innere Sicherheit*, 39–40; Maxime Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel I, *La Question juive, 1940–1942* (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1983), p. 22.

deze ondermijning van hun gezag zouden Von Falkenhausen en Reeder op den duur steeds minder verzet kunnen bieden, omdat de informele lijnen met het machtscentrum in Berlijn nu eenmaal korter waren, dan de formele procedures die het OKH hanteerde en vooral omdat de betreffende *Dienststelle* geruggeleund werd door een politiek-ideologisch sterkere macht, dan het gezag van de *Militärbefehlshaber* in België of het OKH in Berlijn.⁸³

2.3.4 *Reichskommissariat* in Nederland

In Nederland werd zoals vermeld een civiel bestuur ingesteld met een *Reichskommissar* aan het hoofd. De opdracht die de 47-jarige Oostenrijkse jurist dr. Arthur Seyss-Inquart bij zijn benoeming in Nederland van Hitler kreeg, was tweeledig. In *politiek* opzicht moest hij orde en rust handhaven en een geleidelijke ombuiging in nationaal-socialistische richting bewerkstelligen om Nederland in de toekomst te kunnen laten opgaan in het Groot-Duitse Rijk. In *economisch* opzicht diende hij het Nederlandse potentieel zo geruisloos mogelijk in te schakelen ten behoeve van de Duitse oorlogsinspanning. Hitlers besluit om Seyss-Inquart te benoemen, werd vooral bepaald door het feit dat de laatste bij de inlijving van Oostenrijk in 1938 en daarna als *Reichsstatthalter* (gouverneur) zijn waarde had bewezen. Na een korte periode als plaatsvervanger van Hans Frank in het *Generalgouvernement* Polen, kreeg hij bij aanvang van de veldtocht in het Westen uitzicht op nieuw werkterrein. Seyss-Inquart werd beschouwd als een intelligent en gematigd, maar toegewijd nationaal-socialist, waardoor hij voorbestemd leek tot een tactisch rustig en voorzichtig optreden; een houding die Hitler voor Nederland wenselijk achtte.⁸⁴ Toen bleek dat het Nederlandse bestuursapparaat na de capitulatie op alle niveaus normaal bleef functioneren, kon Seyss-Inquart gestalte geven aan het pas ingestelde rijkscommissariaat.

De bestuurlijke structuur van het *Reichskommissariat Niederlande* was vastgelegd in twee Duitse verordeningen: die van 29 mei 1940 handelde over de uitoefening van de regeringsbevoegdheid en die van 3 juni regelde de bestuurlijke opbouw van het rijkscommissariaat. Het 'Führer-decreet' van 18 mei had al bepaald dat de *Reichskommissar* rechtstreeks ondergeschikt zou zijn aan Hitler als Duits staatshoofd en uitsluitend aan hem zijn gezag als hoogste vertegenwoordiger van de bezettende macht ontleende.⁸⁵ De *Reichskommissar* kon daarom alle bevoegdheden aan zich trekken, die tot dan toe volgens de Nederlandse grondwet aan de koningin en het kabinet waren voorbehouden.⁸⁶ Hij was gemachtigd verordeningen uit te vaardigen die kracht van wet hadden en alle noodzakelijke maatregelen te treffen wanneer de 'belangen van het Groot-Duitse Rijk' of de openbare orde in Nederland dat eisten. Voor uitvoering van zijn bevelen kon hij een beroep doen op de Duitse politie-eenheden en voor uitoefening van het bestuur Nederlandse instanties

⁸³ Jacquemyns, *Een bezet land*, 15–18; De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 74–77; De Wilde, *Nieuwe Orde*, 42–43. Voor de term 'hineinregieren', zie ook: A.E. Cohen, 'Gezags- en machtsverhoudingen in het nationaalsocialistische Duitsland (politieke en administratieve aspecten)', *Notities voor het Geschiedwerk*, Nr. 10 (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie, 1952), voor het eerst gepubliceerd in: J.C.H. Blom et al., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), 377–387, m.n. paragr. V, punten 4 en 6 op p. 383.

⁸⁴ A.E. Cohen, 'Het ontstaan van het Duitse Rijkscommissariaat voor Nederland' (1958), herdrukt in: Blom et al., *A.E. Cohen als geschiedschrijver*, 171–179, m.n. 175; Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 77, 130–132; Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, 49; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 30–31, 39–41, 49–64; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 20, 26–27; Idem, *Nazi Rule*, 32–34.

⁸⁵ A.E. Cohen, 'Opzet en structuur van het Duitse rijkscommissariaat in Nederland', *Notities voor het Geschiedwerk*, no. 16 (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie, 1952), voor het eerst gepubliceerd in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver*, 389–401, m.n. 391–393.

⁸⁶ Vestiging van een *civiel* (in plaats van *militair*) bezettingsbestuur was in strijd met het internationaal recht en volkenrecht en het ook door Duitsland ondertekende internationale Landoorlogreglement (1907). Zie: J.H.W. Verzijl, 'De inrichting van het Duitse bestuur', in: J.J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I, 324–331; J.J. van Bolhuis, 'Sophistisch gesol met artikel 21 der Grondwet', in: Idem et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I, 377–380; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 43, 121–123, 136–138; Isabel Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940–1945* (Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1999), pp. 72–78.

inschakelen. Naast een persoonlijke staf en een vertegenwoordiger van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, Otto Bene, beschikte Seyss-Inquart voor toezicht op het binnenlandse bestuur over vier *Generalkommissare* (commissarissen-generaal). Zij oefenden controle en sturing uit op alle Nederlandse ambtelijke instanties en instellingen en konden zondig ingrijpen. Als *Generalkommissare* werden benoemd: dr. Friedrich Johann Wimmer (bestuur en justitie), dr. Hans Fischböck (financiën en economie), Johann-Baptist (Hanns) Albin Rauter (openbare orde en veiligheid) en Fritz Schmidt ('*zur besonderen Verwendung*'). Laatstgenoemde had vooral de taak het op handen zijnde nazificatieproces te bevorderen. Voorts werden in de elf provincies en in de steden Amsterdam en Rotterdam *Beauftragten des Reichskommissars* aangesteld; dit waren vertegenwoordigers van Seyss-Inquart die op provinciaal en lokaal niveau sturend optraden. Ze waren bevoegd alle beleidsmaatregelen en beslissingen van de Nederlandse autoriteiten in hun ressort te toetsen en zondig ongedaan te maken. Tenslotte viel onder direct toezicht van de *Reichskommissar* een *Präsidialabteilung*, met aan het hoofd dr. Hans Piesbergen, die alle kwesties behandelde, waarin Seyss-Inquart rechtstreeks een beslissing wenste te nemen. Ook hield deze afdeling toezicht op alle afdelingen en organen van het *Reichskommissariat*. In deze bestuursstructuur was nauwelijks een rol van betekenis voor het Duitse leger weggelegd. Formeel was de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, generaal Friedrich Christian Christiansen, op hetzelfde niveau van de *Reichskommissar* geplaatst, maar de zeggenschap van het leger binnen het bezettingsbestuur werd beperkt tot zuiver militaire aangelegenheden. Tot zover de hoofdlijnen van de formele gezagsverhoudingen.⁸⁷

De formele structuur van het *Reichskommissariat* in Nederland kwam maar weinig overeen met de werkelijke machtsverhoudingen tussen Seyss-Inquart en de *Generalkommissare*. Deze verhoudingen weerspiegelden de persoonlijke rivaliteiten op centraal niveau in Berlijn. Hitler had aan zowel de *SS* als de *Partei* gelegenheid gegeven hun eigen vertegenwoordigers in de top van het bezettingsbestuur te benoemen.⁸⁸

Voor de *SS* had Himmler voor Nederland Rauter naar voren geschoven.⁸⁹ Hij werd niet alleen *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, maar ook benoemd tot *Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF). Met deze dubbelfunctie kreeg hij zowel de zeggenschap over de in Nederland gestationeerde *SS*- en politie-eenheden alsook het toezicht over het Nederlandse politieapparaat. Bovendien was Rauter als HSSPF – buiten Seyss-Inquart om – rechtstreeks ondergeschikt aan Himmler. Op deze wijze kon laatstgenoemde een sterke invloed uitoefenen op de bezettingpolitiek in Nederland. De aanstelling van Rauter tot *Generalkommissar* voor de openbare veiligheid betekende in feite slechts dat de functie van HSSPF in het civiele bezettingsbestuur kon worden opgenomen.⁹⁰ Himmler beschouwde de HSSPF als zijn algemeen gevolmachtigde in Nederland en onderhield het contact met hem niet via de

⁸⁷ A. E. Cohen, 'Opzet en structuur van het Duitse rijkscommissariaat in Nederland', 393; Kwiet, *Reichskommissariat*, 78–81; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 66–71, 105–108, 110–114; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 17–19, 21, 25–26; Idem, *Nazi Rule*, 22, 26.

⁸⁸ Kwiet, *Reichskommissariat*, 81–82, 90–91; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 39–42, 49–51.

⁸⁹ Himmler, *Vortragsnotiz*, 22 mei 1940, in: NIOD, coll. nr. 210: *Berlin Document Center* (BDC), 3693–3694.

⁹⁰ Kwiet, *Reichskommissariat*, 82–86; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 71–77; N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976; 2 delen), deel I, 105–106; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 18–20; L.J.P. van der Mey, *The SS in the Netherlands, 1940–1945: the "Höherer SS- und Polizeiführer Nordwest"* (Dphil Thesis, St. Anthony's College, Oxford, 1996), pp. 61–128. Het door Himmler introduceren van territoriale *Höheren SS- und Polizeiführer* in Duitsland in 1937 was officieel bedoeld om voor het geval van mobilisatie binnen elk van de defensiedistricten alle onder de *Reichsführer-SS* en *Chef der deutschen Polizei* ressorterende eenheden (*Ordnungspolizei*, *Sicherheitspolizei*, *SS*-eenheden) onder een gemeenschappelijk hoofd te plaatsen. In werkelijkheid beschouwde Himmler de HSSPF als instrument om de institutionele samensmelting van *SS* en *Polizei* in het algemeen verder te versterken en als eventueel tegenwicht tegen het leger. Zie: Hans Buchheim, 'Die Höheren SS- und Polizeiführer', *VfZ* 11 (1963), pp. 362–391; Hans Buchheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates. Dokumente* (2 Bände, München: DTV, 5. Aufl. 1989), Bd. 1, 113–145; Ruth Bettina Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Dritten Reich und in den besetzten Gebieten* (Düsseldorf: Droste Verlag, 1986).

Reichskommissar. Wanneer Seyss-Inquart gebruik wilde maken van de Duitse politie kon dit niet rechtstreeks, maar uitsluitend in overleg met Rauter en in belangrijke zaken ook met Himmler.⁹¹

Formeel kon de HSSPF direct orders geven aan de in Nederland gestationeerde *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (BdS). In de dagelijkse praktijk echter kreeg deze laatste zijn instructies doorgaans van Heydrichs RSHA in Berlijn. Daarmee was er dus niet alleen binnen het bezettingsbestuur als geheel, maar ook binnen het SS-complex sprake van vertakkingen en hiërarchische lijnen met Berlijn, buiten de formele structuur van het *Reichskommissariat* om. Overigens beschikte Rauter – in tegenstelling tot de andere *Generalkommissare* – niet over een eigen bureau met afdelingen en personeel; een *Generalkommissariat* in de eigenlijke zin bestond niet. Zijn personele staf was beperkt tot een adjudant, chauffeur en secretaresse. De ruggengraat van de HSSPF bestond uit in Nederland gestationeerde politie- en SS-eenheden die afkomstig waren van de verschillende takken van *Ordnungspolizei*, RSHA en *Waffen-SS*.⁹²

De benoeming van Schmidt bood de NSDAP-top, d.w.z. de *Parteikanzlei* in Duitsland en in het bijzonder Martin Bormann, de garantie dat ook hun belangen in Nederland vertegenwoordigd waren. Bormann was hoofd van het kantoor van Hitlers plaatsvervanger als partijleider, Rudolf Hess. Positie en officiële taakstelling van Schmidt als *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* waren slechts vaag omschreven in de betreffende verordening. Hij moest zich bezig houden met ‘alle vraagstukken betreffende de vorming van de openbare mening en niet-economische verenigingen’. Daarbij kon hij belast worden met bijzondere taken die de *Reichskommissar* ‘hem op grond van een bijzondere beslissing geeft’.⁹³ In de praktijk moest hij Seyss-Inquart adviseren in politieke kwesties en actief werken aan de geleidelijke maar radicale nazificatie van het Nederlandse politieke en culturele leven. Om de bestuurlijke positie van Schmidt te versterken ten opzichte van de SS en de dubbele functie van Rauter, wist Bormann te bewerkstelligen dat Schmidt óók de leiding kreeg over het nieuw gevormde *Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden*, wat de overname inhield van de vroegere Nederlandse afdeling van de *Auslandsorganisation* van de partij. Daarmee werd Schmidt officieel de hoogste partijman in Nederland, zoals Rauter de hoogste vertegenwoordiger van SS en Duitse politie was. Alleen in aangelegenheden die een eigenlijke ‘*politischen Einsatz*’ van zijn *Arbeitsbereich* betroffen, was Schmidt gebonden aan Seyss-Inquarts instructies.⁹⁴

⁹¹ Getuigenis van Friedrich Wimmer tijdens de processen in Neurenberg, *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946* (IMT, Nuremberg, 1947–1949; 42 vols.), vol. 16, p. 229. Vergel. getuigenis van J. Schreieder, in: A. E. Cohen, D. van Eck (red.), *Het Proces Rauter* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1952), p. 14; A. E. Cohen, ‘Rauters positie en bevoegdheden’, in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, 195–207; oorspronkelijk gepubliceerd in: *Nederland in oorlogstijd. Orgaan van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 4 (1949), pp. 12–17.

⁹² A. E. Cohen, ‘Opzet en structuur van het Duitse rijkscommissariaat in Nederland’, 398; In ‘t Veld, *SS en Nederland*, I, 105–107; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 71–77, 86–89; Van der Meij, *The SS in the Netherlands*, 61–174; Marnix Thomas Croes, ‘Sicherheitspolizei and Sicherheitsdienst in the Netherlands: Limits of hierarchical control’, paper presented at the international conference Networks of persecution: the Holocaust as division-of-labor-based crime, Universiteit van Konstanz, 24–26 september 2000, pp. 3–5; vergel. Marnix Croes, ‘Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland. Straf georganiseerd of een gedecentraliseerd apparaat?’, in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), 139–155; M. Croes en P. Tammes, ‘Gif laten wij niet voortbestaan’. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940–1945 (Amsterdam: Aksant, 2004), 135–140.

⁹³ Verordnung 4/1940 (3 juni 1940), paragraaf 7, VOBL 1940, p. 11 e.v.; A.E. Cohen, ‘Opzet en structuur van het Duitse rijkscommissariaat in Nederland’, 397.

⁹⁴ A. E. Cohen, ‘Ontstaan en betekenis van “Der Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden”’, in: A. H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 24–38, herdrukt in Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, 209–223; Kwiet, *Reichskommissariat*, 86–91; De Jong, *Koninkrijk*, 97–99; Armin Nolzen, ‘Die Arbeitsbereiche der NSDAP im Generalgouvernement, in den Niederlanden und in der besetzten Sowjetunion’, in: Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 247–275.

Als gevolg van de verschillende herkomst en signatuur van de *Generalkommissare*, werd ook het personeel van de *Generalkommissariate* uit sterk uiteenlopende bronnen gerekruteerd. Het meeste personeel werd door elk van de *Generalkommissare* uit hun vroegere functies en persoonlijke netwerken meegenomen naar Nederland. Seyss-Inquart wist bij zijn benoeming heel weinig van Nederland af. Hij besloot de 30-jarige jurist dr. Kurt O. Rabl mee te nemen naar Den Haag, omdat deze als student kennis had opgedaan van de Nederlandse overheidsinstellingen en het Nederlandse staatsrecht. Rabl was tot dan toe lid geweest van Seyss-Inquarts staf als plaatsvervangend gouverneur-generaal in het Poolse Krakau. Met Seyss-Inquart en Wimmer stelde Rabl de eerste verordeningen op, waarin de globale structuur van het *Reichskommissariat* in Nederland werd geregeld. In dat kader werd Rabl hoofd van de *Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht* binnen Wimmers *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*.⁹⁵ Het overige personeel van dit *Generalkommissariat* bestond uit ambtenaren, (oud-)rechters en andere juristen uit zowel Duitsland als Oostenrijk. Het personeel van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* was afkomstig uit het netwerk van Fischböck en het ministerie van Economische Zaken in Berlijn. Het *Generalkommissariat* van Schmidt was gemodelleerd naar het ministerie van Propaganda van Joseph Goebbels. Het bestond uit twee, bescheiden *Hauptabteilungen*: *Politische Aufbau* en *Volksaufklärung und Propaganda*, met personeel afkomstig uit de *Partei* en het ministerie van Goebbels. De vertegenwoordiger van het *Auswärtiges Amt*, Otto Bene, had als protégé van minister Ribbentrop geen werkelijke politieke invloed. Hij fungeerde voornamelijk als de ogen en oren van Ribbentrop in Nederland. De *Beauftragten* in de provincies, Amsterdam en Rotterdam waren veelal *Partei*-leden en afkomstig uit de overeenkomstige regionale en lokale bestuurslagen in Duitsland.⁹⁶

Zowel Rauter (protégé van Himmler) als Schmidt (protégé van Goebbels en Bormann) hadden een eigen machtige, organisatorische basis in Duitsland, terwijl Seyss-Inquart daar niet over beschikte. Daardoor konden zij zonedig tegen de *Reichskommissar* in, voor hun eigen politieke belangen en opvattingen opkomen. Aan de andere kant had Seyss-Inquart de twee overige *Generalkommissare* wèl zelf kunnen kiezen: zijn Oostenrijkse politieke vrienden Wimmer en Fischböck, maar deze vormden geen voldoende tegenwicht tegen de dominantie van *Partei* en *SS*. Bovendien was Fischböck niet uitsluitend een protégé van Seyss-Inquart, maar ook en vooral van Walther Funk, die president van de *Reichsbank* en minister van Economische Zaken was. Door dit alles was de positie van Seyss-Inquart binnen het *Reichskommissariat* naar verhouding zwak. Formeel kon hij weliswaar terugvallen op Hitler, maar deze had weinig belangstelling voor binnenlandse politieke ontwikkelingen in de bezette gebieden. Daarom zou Seyss-Inquart over het algemeen een meer bemiddelende rol vervullen, waarbij hij in samenspraak met de *Generalkommissare* het bezettingsbeleid zou bepalen.⁹⁷

⁹⁵ A. E. Cohen, 'Opzet en structuur van het Duitse rijkscommissariaat in Nederland', 398–399; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 39–40, 66–71, 108–110; Gallin, *Rechtsetzung*, 79–82, 89–92; Isabel Gallin, *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht. Beknopte Inventarislijst* (Inventaris, vol. 6), Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, maart 1994; 55 p.

⁹⁶ A. E. Cohen, 'Opzet en structuur', 398–399; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 39–40, 66–71, 82, 95–98, 103–108; Gallin, *Rechtsetzung*, 89–97.

⁹⁷ Kwiet, *Reichskommissariat*, 90–91; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 71–77; In 't Veld, *De SS en Nederland*, I, 105–106; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 18–22, 28–29.

2.3.5 Vergelijkend overzicht

Figuur 6: Vestiging van bezettingsregimes, 1940

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
1) Bezettingsconceptie	- gedeeltelijke bezetting - heerschappijconcept - <i>Aufsichtsverwaltung</i>	- algehele bezetting - heerschappijconcept - <i>Aufsichtsverwaltung</i>	- algehele bezetting - heerschappijconcept - <i>Aufsichtsverwaltung</i>
2) Bestuursvorm	- militair bestuur : politiek formeel passief - heropening ambassade : politiek actief	- militair bestuur : politiek formeel passief	- civiel bestuur : politiek actief
3) Opdracht bij vestiging	- overwegend militair- strategische belangen - niet gericht op annexatie op termijn (m.u.v. Elzas-Loth.)	- overwegend militair- strategische belangen - niet gericht op annexatie op termijn (m.u.v. Eupen-Mal.)	- nazificatie - gericht op annexatie op termijn
4) Officiële onderschikking	- militair bestuur: <i>Oberkommando des Heeres</i> (OKH) - ambassade: <i>Auswärtige Amt</i>	- <i>Oberkommando des Heeres</i> (OKH)	- rechtstreeks aan Hitler
5) Signatuur van de hoogste machthebbers	- O. von Stülpnagel: geen partij-lid, protégé van Von Brauchitsch - J. Schmid: NSDAP-lid, - H. Speidel: geen partijlid - W. Best: NSDAP- en SS-lid - E. Michel: geen partijlid - O. Abetz: NSDAP-lid, protégé van Ribbentrop	- A.E von Falkenhausen: geen partij-lid - H.E. Reeder: NSDAP- en SS-lid - H. von Craushaar: geen partij-lid - B.von Harbou: geen partijlid	- A. Seyss-Inquart: NSDAP- en SS-lid - F.J. Wimmer: NSDAP- en SS-lid, protégé van Seyss- Inquart - J.B.A. Rauter: SS-lid, protégé van Himmler - H. Fischböck: NSDAP- en SS-lid, protégé van Funk en Seyss-Inquart - F. Schmidt: NSDAP-lid, protégé van Goebbels en Bormann
6) Institutionele positie van <i>Partei</i> en <i>SS</i>	- <i>Partei</i> : relatief sterk door zelfstandige positie van de ambassade (Abetz) - <i>SS</i> : geïsoleerd in militair bestuur (Best); <i>Sipo-SD</i> ondergeschikt aan militair bestuur	- <i>Partei</i> : formeel geen vertegenwoordiging - <i>SS</i> : zwak; <i>Sipo-SD</i> ondergeschikt aan militair bestuur	- Sterk: verankerd in de functies van <i>General-</i> <i>kommissare</i> en <i>Höhere SS- und Polizei-</i> <i>führer</i> (HSSPF)

Overeenkomsten

Anders dan de aanval op Polen, kwamen de veroveringen in West-Europa in de eerste plaats voort uit militair-strategische overwegingen. Hitler had in het westen rugdekking nodig om zich later te kunnen concentreren op de onderwerping van Rusland ter verwerving van *Lebensraum*. In de bezette West-Europese landen streefde Duitsland dan ook naar maximale inschakeling van de grondstoffen en arbeidskrachten ten behoeve van de Duitse economie in het algemeen en van de oorlogvoering in het bijzonder. Dit was de reden dat wat type bezettingsregime betreft in alle drie landen werd gekozen voor een heerschappijconcept. Omdat Duitsland zelf niet genoeg geld en mankracht had om alle tot dan toe veroverde gebieden rechtstreeks te besturen, werden zowel de militaire besturen in Frankrijk en België als het civiele bestuur in Nederland opgezet als *Aufsichtsverwaltung*. Dit betekende dat de bureaucratieën van de landen intact werden gelaten en de bezettingsregimes zich beperkten tot een toezichhoudende en sturende rol.

Dat in Frankrijk en België militaire besturen werden ingesteld, had te maken met de strategische situatie, binnenlandse factoren in die landen en een algemene machtsstrijd tussen de top van het Duitse leger, de *Partei* en *SS* om zoveel mogelijk ook *politieke* invloed te veroveren en behouden in het bestuur van de bezette gebieden. De belangrijkste reden voor het militair bestuur in Frankrijk was dat met dit land een wapenstilstand was gesloten en de

bezetting dus niet volledig was. Voor België kan gesteld worden dat het militair bestuur gehandhaafd bleef door de combinatie van de aanvankelijk tegemoetkomende houding van koning Leopold III en de militair-strategische situatie, met name het feit dat dit land en noordwest-Frankrijk in de zomer van 1940 dienden als uitvalsbasis voor het nog niet verslagen Engeland.

Verschillen

Een eerste opvallend verschil tussen de drie landen was dat Frankrijk, in tegenstelling tot België en Nederland, slechts gedeeltelijk werd bezet. Oorzaak hiervan was het feit dat de Franse nederlaag niet resulteerde in een capitulatie maar in een wapenstilstand, terwijl in Nederland en België wél sprake was van capitulaties. Hitler had om meerdere redenen besloten het Franse aanbod tot wapenstilstand te accepteren. De belangrijkste was dat hij op deze manier een wig kon drijven tussen Engeland en Frankrijk als bondgenoten, doordat dit laatste land met inbegrip van zijn vloot en koloniale rijk niet langer aan de strijd deelnam. Dit maakte de bezettingssituatie in Frankrijk gecompliceerder. Een deel van het land bleef formeel onafhankelijk onder de Franse regering, zetelend in Vichy, die ook een zekere mate van zeggenschap behield over de door Duitsland bezette zone.

Weliswaar kregen zowel Frankrijk als België een militair bestuur, dit neemt niet weg dat het bezettingsregime in Frankrijk toch verschilde van dat in België. Naast de militaire gouverneur in Parijs, werd na korte tijd ook de Duitse ambassade als de officiële vertegenwoordiging van Duitsland heropend. Deze had als taak het formeel politiek-passieve militair bestuur te adviseren over zuiver politieke kwesties van het bezettingsbeleid. Bovendien was er als gevolg van het overeengekomen bestand een wapenstilstandscommissie ingesteld, die er op moest toezien dat de Fransen zich aan de bepalingen hielden.

In Nederland werd een civiel bezettingsbestuur ingesteld, het *Reichskommissariat*. Belangrijke reden was dat de Nederlanders, evenals de Noren, als ‘Germaans broedervolk’ werden beschouwd, dat in het Nieuwe Europa op termijn deel zou moeten worden van het Duitse Rijk. Dit gold niet voor Frankrijk en in België hooguit alleen voor de Vlamingen. Daarom werd in Nederland het bezettingsbestuur sterk ideologisch bepaald en had het leger van meet af aan een slechts marginale rol. Het *Reichskommissariat* moest zich gaan bezig houden met het winnen van de Nederlandse bevolking voor het nationaal-socialisme.

In Frankrijk en België was de opzet van het militair bestuur gelijksoortig; het werd in beide landen verdeeld in een militaire en een bestuursstaf. In Frankrijk nam de *SS-Brigadeführer* (generaal) Werner Best binnen laatstgenoemde staf een belangrijke positie in. Gezien zijn *SS*-achtergrond was hij binnen het door militairen gedomineerde bestuur betrekkelijk geïsoleerd. Dit neemt niet weg dat met zijn benoeming toch een belangrijke vertegenwoordiger van de *SS*-ideologie in het militair bestuur aanwezig was. Aanvankelijk was vooral de partijman Otto Abetz, hoofd van de heropende ambassade, een sleutelfiguur in de samenwerking met de Franse regering. Formeel was hij weliswaar diplomaat, maar hij zou vooral te werk gaan als partij-activist.

Een belangrijke figuur van het militair bestuur in België was het hoofd van de *Verwaltungsstab*: Eggert Reeder. Hoewel hij lid was van de NSDAP en ook een ererang had in de *SS*, was van meet af aan duidelijk dat hij de politieke belangen van het leger zwaarder liet wegen, dan die van partij of *SS*. Als hij een partijfanaticus was geweest, zou hij in 1939-1940 nooit de opdracht hebben gekregen het te vestigen militair bestuur voor te bereiden. De legerleiding wenste immers zowel in België als in Frankrijk geen inmenging van partij of *SS*.

De keuze om in Nederland een civiel bestuur in te stellen, had met het oog op de opdracht tot nazificatie, die *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart van Hitler had meegekregen, rechtstreeks tot gevolg dat leidinggevende figuren in het Duitse bestuur werden benoemd, die een sterk ideologische achtergrond hadden. Niet alleen Seyss-Inquart was overtuigd nationaal-socialist, ook de *Generalkommissare* die hem omringden, lieten zich in dit opzicht

niet onbetuigd. Belangrijker is nog dat de functies van *Generalkommissare* in feite betekenden dat de nazi-ideologie direct deel uitmaakte van de bezettingsstructuur in Nederland. Duidelijkste voorbeelden hiervan waren *Generalkommissar* Fritz Schmidt, tevens de hoogste vertegenwoordiger van de NSDAP in Nederland, en de instelling van een zogenoemde *Höhere SS- und Polizeiführer* (HSSPF). Deze functie kreeg *Generalkommissar* Rauter, waarmee hij ook rechtstreeks ondergeschikt was aan het hoofd van de SS en de Duitse politie, Himmler.

Partij en SS waren aanvankelijk in Frankrijk en België, zoals vermeld, nauwelijks vertegenwoordigd. In Frankrijk waren uitsluitend Best – binnen het militair bestuur – en Abetz als ambassadeur, de belangrijkste ideologische krachten in het bezettingsregime. Weliswaar wist de SS een vestiging van de *Sipo-SD* in Parijs te bewerkstelligen, maar de invloed daarvan bleef vooralsnog zeer beperkt omdat het militair bestuur deze dienst geen zelfstandige uitvoerende bevoegdheden toestond. Dit gold in nog sterkere mate voor België, waar binnen de top van het militair bestuur geen werkelijke vertegenwoordigers van partij of SS aanwezig waren. Daarom had de sinds oktober 1940 in Brussel bestaande *Sipo-SD* vestiging in het begin een nog zwakkere status dan in Frankrijk. De RSHA-chef Heydrich in Berlijn trachtte deze positie enigszins te versterken door een persoonlijke vertegenwoordiger voor Frankrijk en België te benoemen: de *Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD für Belgien und Frankreich*, Max Thomas. Zijn positie bleef evenwel veel zwakker dan die van de HSSPF in Nederland, omdat zijn *Sipo-SD* vestigingen in Parijs en Brussel hiërarchisch ondergeschikt bleven aan het militair bestuur in die landen en zij geen zelfstandige bevoegdheden kregen.

De dragers en uitvoerders van de nationaal-socialistische ideologie bij uitstek – NSDAP en SS – domineerden in Nederland van begin af het bezettingsregime, terwijl dit in België in het geheel niet het geval was. Het bezette deel van Frankrijk nam in dit opzicht een middenpositie in.

2.4 Omgeving

2.4.1 Achtergrond en ontstaan van het Vichy-regime in Frankrijk

Het Vichy-regime dat in de zomer van 1940 in Frankrijk ontstond, werd gedragen door een groot deel van de economische en bestuurlijke elites en genoot brede steun onder de Franse bevolking. Het regime definieerde zichzelf als *État français*. Dit gaf niet zozeer aan wat het was, maar vooral wat het *niet* was: de Derde Republiek met zijn parlementaire systeem, dat na een grote nederlaag in 1870 was ontstaan, had nu – eveneens na een grote nederlaag – opgehouden te bestaan. Hoe kon dit systeem zo totaal verworpen worden in 1940? De nieuwe inrichting van de Franse maatschappij die men voor ogen had, was niet in hoofdzaak afkomstig van het fascistische Italiaanse of nationaal-socialistische Duitse model, maar het resultaat van sinds lang bestaande Franse interne conflicten en onvrede over het functioneren van de Derde Republiek. Zonder de nederlaag zou de Derde Republiek weliswaar niet zijn ingestort, maar zonder de ontwikkelingen vóór 1940 zou het Vichy-regime, met inbegrip van zijn antisemitisme, niet de vorm hebben gekregen die het had. Frankrijk was in 1790 de eerste Europese natie geweest die volledige burgerrechten gaf aan de joden. Tegelijkertijd bezat dit land echter ook gangmakers van een modern, politiek antisemitisme in de tweede helft negentiende eeuw. Toch bestond er tijdens de Derde Republiek over het algemeen een redelijke tolerantie ten aanzien van de joden. Deze kwam echter na 1930 onder toenemende druk te staan, onder invloed van de economische crisis, vluchtelingenstromen, groeiende oorlogsdreiging en de uiteindelijke Franse nederlaag van juni 1940. Zowel de capitulatie van Frankrijk voor anti-republikeinse waarden in het algemeen als de opleving van antisemitisme hadden een lange voorgeschiedenis.⁹⁸

2.4.1.1 Politieke voorgeschiedenis en Frans antisemitisme

Tot 1940 werd Frankrijk geregeerd als republiek, gesticht door de Nationale Vergadering (*Assemblée Nationale*) na de val van keizer Napoleon III en de grote nederlaag in de oorlog van 1870–'71 tegen Pruisen (Duitsland).⁹⁹ Aanvankelijk was echter nog geen sprake van een expliciet republikeinse staatsvorm, wat te maken had met sterke monarchistische en conservatieve stromingen. De in februari 1871 gekozen Nationale Vergadering had als eerste taak vrede met Duitsland te sluiten. Aangezien de Franse bevolking oorlogsmoe was en vreesde dat de voorstanders van de republiek de strijd tot het uiterste zouden voortzetten, had men massaal gekozen voor de verschillende monarchistische partijen. Omdat deze al snel onderling verdeeld bleken, kwam het niet tot een werkelijk herstel van de monarchie. Toen bekend werd dat de in Versailles gevestigde Nationale Vergadering bereid was de harde vredesvoorwaarden te accepteren, brak in Parijs een republikeinse opstand uit: de *Commune*.¹⁰⁰ Deze duurde van maart tot mei 1871 en werd bloedig onderdrukt door de

⁹⁸ Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944* (New York: Knopf, 1972), pp. 4–5; Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York: Schocken, 1983), pp. xi–xiv, 27–28; Julian Jackson, *France. The Dark Years 1940–1944* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2001; reprint paperback 2003), pp. 43–44, 113.

⁹⁹ Jean-Pierre Azéma, Michel Winock, *La Troisième République, 1870–1940* (Paris: Hachette, 1978, tweede druk 1986). Voor drie andere, qua wetenschapsopvatting overigens zeer verschillende geschiedenissen van Frankrijk over grotendeels dezelfde periode, zie: Theodore Zeldin, *France 1848–1945* (2 vols., Oxford: Oxford University Press, 1973–1977); Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870–1914* (Stanford Cal.: Stanford University Press, 1976) en Fernand Braudel, *L'Identité de la France. Espace et histoire* (Paris: P.U.F., 1986); vergel. H.L. Wesseling, 'Vele ideeën over Frankrijk', in: Idem, *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam: Bert Bakker, 1987), pp. 12–22.

¹⁰⁰ Parijs was maandenlang belegerd geweest door Duitse troepen en met de val van de stad begin februari 1871 was de strijd definitief voorbij. De economische nood was hoog en er heerste grote voedselschaarste in de stad. Toen de harde vredesvoorwaarden bekend werden, voelden de Parijse republikeinen zich verraden. Het sociale protest en de patriottische verontwaardiging vielen samen en de opstand tegen de Nationale Vergadering brak uit. Er vormde zich in allerijl naar het

monarchistische maarschalk Marie-Edmé R. M. MacMahon. Alleen al in de laatste week vielen er 15.000 slachtoffers. De Derde Republiek die in deze sfeer van klassenhaat en terreur ontstond, zou mede door toedoen van die polarisatie altijd zwak blijven. Na sluiting van het vredesverdrag, waardoor Frankrijk Elzas-Lotharingen moest afstaan, ontstond als gevolg van blijvende onderlinge verdeeldheid een voorlopige bestuursvorm: de opgestelde constitutionele wetten waren zo vaag dat vooralsnog in het midden werd gelaten of Frankrijk nu een republiek of een monarchie was. Eveneens bleef onduidelijk of de politieke heerschappij vooral bij de uitvoerende macht (president of koning) of bij het parlement lag. De politieke praktijk moest de precieze machtsverhoudingen nog uitwijzen. Hierdoor ontstond een blijvend spanningsveld tussen aanhangers van een parlementaire en die van een autoritaire regeringsvorm.¹⁰¹ Onder invloed van de nederlaag en de *Commune*-opstand voerden de monarchisten onder MacMahon, die in 1873 door de Nationale Vergadering tot voorzitter (*président*) werd gekozen, nadrukkelijk een klerikale politiek. Daarbij diende de kerk als instrument van sociaal conservatisme en disciplinerend. De jaren van MacMahon's 'morele orde' bewind werden gekenmerkt door de bouw van de Sacré Coeur in Montmartre en de pelgrimages naar Lourdes die juist toen een grootscheepse aangelegenheid werden.¹⁰² Religie scheen het tegengestelde te zijn van decadentie en verval, die als oorzaken werden beschouwd van de 'Grand Défaite' van 1870. Alleen terugkeer naar de traditionele Rooms-katholieke waarden en steun voor herstel van de wereldlijke macht van de paus van vóór 1870 leken Frankrijk als grote mogendheid te kunnen herstellen. Nog tijdens deze periode werd echter door de Nationale Vergadering – zij het met de kleinst mogelijke meerderheid – restauratie van de monarchie verworpen: in 1875 werd met 353 tegen 352 stemmen de Derde Republiek uitgeroepen.¹⁰³ Ook bleek intussen de klerikale politiek niet populair, want bij de verkiezingen van 1876 behaalden de republikeinen een grote meerderheid. MacMahon trachtte nu, tegen het parlement in, zijn conservatieve beleid toch door te zetten en schreef nieuwe verkiezingen uit, die hij op alle mogelijke manieren poogde te beïnvloeden. Dit mislukte echter: de republikeinen behielden hun meerderheid. Deze *Seize Mai*-crisis van 1876 betekende het einde van het monarchisme en klerikalisme (pas in 1919 zou rechts voor het eerst weer via een verkiezingsoverwinning aan het bewind komen). De macht van de president werd blijvend vernietigd en door deze crisis kreeg de Derde Republiek in de praktijk haar constitutie: het parlement als wetgevende macht domineerde relatief sterk de regering als uitvoerende macht, terwijl de president als staatshoofd in het vervolg louter ceremoniële taken had. Dit overwicht werd nog vergroot doordat het parlement uit een groot aantal partijen en partijtjes bestond, wat coalitievorming noodzakelijk maakte. Kabinetten waren daarbij afhankelijk van tijdelijke en voortdurend wisselende meerderheden. Deze waren onstabiel, aangezien de partijen doorgaans meer door persoonlijkheden dan door programma's beheerst werden. Kleine groepen of zelfs individuele parlementariërs konden een kabinet wegstemmen als zij geloofden politieke munt daaruit te kunnen slaan. Het gevolg van dit alles was dat de Derde Republiek tussen 1870 en 1940 – in zeventig jaar – 109 kabinetten telde. Deze politieke instabiliteit werd echter min of meer gecompenseerd doordat veelal dezelfde politici op steeds wisselende posten terugkeerden. Tussen 1876 en 1887 voerden republikeinse kabinetten, vooral onder aanvoering van Jules Ferry, vele liberale hervormingen door, zoals legalisatie van de vakbonden, vrijheid van vergadering en vereniging en een liberale perswet. Ook werden anti-klerikale maatregelen genomen, zoals erkenning van echtscheiding en vooral hervorming van het onderwijs volgens een liberaal-republikeins programma. De republikeinen hadden de steun van de kleine boeren en delen van de welgestelde, grote

voorbeeld van 1792 een revolutionair stadsbestuur: de zogenoemde *Commune*. Roderick Kedward, *De anarchisten. Onmacht van het geweld* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1970), pp. 56–59.

¹⁰¹ P.A.J. Caljé, J.C. den Hollander, *De nieuwste geschiedenis* (5e dr. Utrecht: Het Spectrum, 2000), pp. 16–17, 34–35, 116.

¹⁰² Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 149–150.

¹⁰³ De Eerste Republiek was die van 1792–1804, de Tweede die van 1848–1852 geweest.

burgerij in de steden. Mede door de opkomst van nieuwe sociale groepen in de politiek, zoals de kleine burgerij en de arbeiders bleef echter in Frankrijk het genoemde spanningsveld tussen een parlementaire en autoritaire regeringsvorm bestaan. Meerdere factoren werkten dit in de hand: na de nederlaag tegen Duitsland was er angst voor verder internationaal machtsverlies van Frankrijk, wat werd versterkt door de bevolkingsdaling vergeleken met andere Europese landen. Dit werd alom uitgelegd als teken van zwakte en decadentie. Bovendien bleef de breedgedragen wens tot revanche op Duitsland om Elzas-Lotharingen terug te winnen een belangrijk middel in handen van tegenstanders van de Derde Republiek. Immers, het ontstaan hiervan bleef verbonden met de nederlaag en het voortbestaan ervan ging gepaard met toenemende ergernis over corrupte, opportunistische politici.¹⁰⁴

Het was generaal Georges Boulanger, die de sterke man leek te zijn aan wie velen behoefte hadden. Hij was na militaire successen in de koloniën in 1886 minister van oorlog geworden en dankte zijn populariteit niet alleen aan legerhervormingen, maar ook aan gespierde taal tegen Duitsland. Hierdoor werd Boulanger de belichaming van de revanche-gedachte. Na een Frans-Duits grensincident werd hij echter, vanwege zijn oorlogszuchtige uitspraken, ontslagen. Boulanger wist dit ‘martelaarschap’ uit te buiten en vergrootte zijn populariteit in korte tijd aanzienlijk. Alle ontevredenheid over de Derde Republiek concentreerde zich in steun voor zijn verkiezingscampagne voor het parlement. Boulanger, die openlijk pleitte voor toekenning van dictatoriale macht aan een bij algemeen kiesrecht gekozen president, wilde zelf echter geen parlementariër, maar president worden. Zijn aanhang kwam uit vele richtingen: zowel monarchisten en conservatief-liberalen alsook teleurgestelde republikeinen. Men verwachtte dat hij orde zou scheppen in de parlementaire chaos en Frankrijk zijn *grandeur* zou teruggeven. Zijn beweging verscheen op het politieke toneel terwijl het antisemitische boek van Édouard Drumont, *La France juive*, zich als bestseller over Frankrijk verspreidde.¹⁰⁵ Het Franse antisemitisme was onderdeel van een algemeen-westerse traditie. Het was in Frankrijk niet in één bepaalde ideologie of gedragslijn te vatten, maar verbonden met opmerkelijk *verschillende* intellectuele stromingen: conservatief-klerikalisme, nationalisme, maar ook opkomend socialisme. Bij Drumont kwam nu een *modern* antisemitisme tot uiting, dat zich sterk afzette tegen het heersende liberalisme. Voor de bovengenoemde stromingen, die zich door de modernisatie bedreigd voelden, werden de joden veelal de representanten van de liberaal-materialistische geest. Zij werden gezien als dragers van de moderne tijd, dat wil zeggen van de snelle en ingrijpende veranderingen in de maatschappij die veel onzekerheid veroorzaakten.¹⁰⁶ Boulanger zelf neigde overigens eerder naar populisme, zonder enige bijzondere belangstelling voor het ‘joodse probleem’. Binnen Boulangers beweging waren echter de journalist Henri Rochefort, de nationalistische schrijver Maurice Barrès en hun medestanders ontevreden over de gematigd-onverschillige houding van Boulanger ten opzichte van joden. Zij waren de drijvende kracht van de anti-joodse retoriek in de beweging. Het was vooral Barrès die al heel vroeg het politiek potentieel van antisemitisme onderkende en er volledig gebruik van wist te maken. Daarbij verwierp hij het zuiver raciale antisemitisme van Drumont en sloeg de weg in naar een populistische

¹⁰⁴ Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 35–37, 116–117.

¹⁰⁵ Édouard Drumont (1844–1917), journalist en auteur van het antisemitische boek *La France juive* (1886), wordt beschouwd als grondlegger van het radicale, *politieke* antisemitisme in Frankrijk. In zijn vele malen herdrukte boek, waarvan alleen al in het jaar van verschijnen 150.000 exemplaren werden verkocht, bracht hij alle kwalen van het moderne Frankrijk in verband met de joden. Daarnaast troffen zijn verwijten soms ook de protestanten en vrijmetselaars. Dat dit antisemitisme zich niet beperkte tot het politieke midden en rechts, blijkt o.a. uit het feit dat de eerste invloedrijke antisemitische auteur in Frankrijk, Alphonse Toussenel (1803–1885; hoofdwerk: *Les Juifs, rois de l'époque*, 1845), leerling was geweest van Charles Fourier (1772–1837), de grondlegger van het utopische socialisme. Toussenel had veel invloed op Drumont. Een andere Franse wegbereider voor Drumont was graaf Joseph-Arthur de Gobineau (1816–1882) met zijn *Essai sur l'inégalité des races* (Paris, 1853–55). Marrus/Paxton, *Vichy France*, 29–30, 180; Michel Winock, *Édouard Drumont et Cie. Antisémisme et fascisme en France* (Paris: Seuil, 1982); Michel Winock, *La France et les Juifs. De 1789 à nos jours* (Paris: Seuil, 2004), pp. 83–103. Vgl. C.P. van Andel, *Jodenhaat en jodenangst. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme* (Amersfoort/Amsterdam: de Horstink/Anne Frank Stichting, 1983), 105–106.

¹⁰⁶ H. W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck/Unieboek, 1976), pp. 111–113.

kruistocht, die opriep tot een sociale en nationale omwenteling die de Derde Republiek zou moeten bevrijden van zijn liberale ketenen. De joden werden afgeschilderd als hoge financiers die door speculaties en parasitaire middelen arme arbeiders tot hun slaven maakten. De nadruk leggend op de sociale ruïne van het toenmalige Frankrijk en de deugden van de werkende klasse hoog houdend, zag Barrès het antisemitisme als belangrijke factor die de elkaar bestrijdende groeperingen kon verenigen. Het zou de burgerij en de werkende klasse bij elkaar kunnen brengen in een gemeenschappelijk streven een nationaal ethos te herstellen. Ook de vanaf 1881 sterk toegenomen emigratie van joden uit Rusland naar o.a. Frankrijk was een factor in het door Drumont, Rochefort en Barrès aangemoedigde antisemitisme.¹⁰⁷ In januari 1889 behaalde het Boulangisme, in het geheim gefinancierd door monarchistische kringen, een overweldigende meerderheid bij verkiezingen in Parijs, waarbij Boulanger zelf in het parlement gekozen werd. Zoals gezegd ging het de Boulangisten echter niet om een stem in het parlement, maar om een machtige president. De omstandigheden leken gunstig voor een staatsgreep, waarvoor al voorbereidingen waren getroffen en die hoogstwaarschijnlijk ook op steun van een meerderheid van de Franse bevolking had kunnen rekenen. Boulanger aarzelde echter te lang, omdat hij de consequenties niet goed aandurfde. De regering maakte hiervan gebruik door aan te kondigen Boulanger wegens samenzwering tegen de staat te zullen berechten. Hem werd echter voldoende tijd gelaten om naar het buitenland te vluchten, waarna zijn beweging uit elkaar viel: zijn aanhang verdween even snel als dat zij was gekomen. Uiteindelijk pleegde Boulanger in 1891 in Brussel zelfmoord. Hoewel geen sprake was geweest van een hecht georganiseerde beweging, toonde de Boulanger-crisis van 1886-1889 aan, hoe zwak het republikeinse bestel nog was.¹⁰⁸ De herinnering aan de nederlaag van 1870 – levend gehouden door het verlies van Elzas-Lotharingen – en ontevredenheid over het parlementaire stelsel bleken sterk genoeg te kunnen zijn om Fransen van links en rechts te verenigen. Deze spanningen zouden zich tijdens een nieuwe affaire, ongeveer tien jaar later, wederom manifesteren: de bekende Dreyfus-affaire.

De Frans-joodse officier Alfred Dreyfus, als kapitein werkzaam bij de generale staf, werd in 1894 op dubieuze gronden veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf op Duivelseiland bij Frans Guyana wegens spionage voor Duitsland. Na jaren van toenemende twijfel en steeds meer aanwijzingen dat sprake was van vervalst bewijsmateriaal, kreeg de zaak een stormachtig, nationaal karakter in januari 1898. De beroemde schrijver Emile Zola publiceerde in de vooraanstaande krant *L'Aurore* op de voorpagina een open brief aan de president van de republiek, getiteld: *J'accuse*. Hierin werden de betrokken instanties op indringende wijze aangeklaagd en de onschuld van Dreyfus benadrukt. Politici, intellectuelen en journalisten moesten of wilden nu openlijk partij kiezen.¹⁰⁹ De affaire leidde niet alleen in de politiek tot een scherpe polarisatie tussen liberaal-republikeins (Dreyfussard) en conservatief-klerikaal (anti-Dreyfussard), maar maakte ook een golf van antisemitisme los in de Franse maatschappij. Er was in diverse steden sprake van anti-joodse rellen en bekladdingen.¹¹⁰ De al genoemde Drumont voerde een felle antisemitische campagne in zijn

¹⁰⁷ Zeev Sternhell, 'The Roots of Popular Anti-Semitism in the Third Republic', in: Frances Malino, Bernard Wasserstein (eds.), *The Jews in Modern France* (Hanover NH/London: University Press of New England, 1985), pp. 103–134; Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Bruxelles: Complexe, 1985); François Georges Dreyfus, 'Antisemitismus in der Dritten Französischen Republik', in: Bernd Martin, Ernst Schulin (Hg.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* (München: DTV, 1981), 231–248; J.W. Oerlemans, *Autoriteit en vrijheid 1880–1914. Een cultuurhistorisch onderzoek naar de weerstanden tegen de industriële maatschappij* (Assen: Van Gorcum, 1966), 61–112; Idem, 'Authority and Freedom 1800–1914. A historical Inquiry to Resistance against the industrial Society', in: *Acta Historiae Neerlandicae* 4 (1970), 184–216; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 26–27, 31; Winock, *La France et les Juifs*, 93–98.

¹⁰⁸ Christophe Prochasson, 'Les années 1880: Au temps du boulangisme', in: Michel Winock (ed.), *Histoire de l'extrémisme droite en France* (Paris: Seuil, 1993), pp. 51–82; William D. Irvine, *The Boulanger Affair Reconsidered* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1989).

¹⁰⁹ Philippe Oriol, *J'accuse! Emile Zola et l'Affaire Dreyfus* (Paris: Librairie, 1998); H. L. Wesseling, 'Engagement tegen wil en dank. Franse intellectuelen en de Dreyfus-affaire', in: Idem, *Vele ideeën over Frankrijk*, 86–107.

¹¹⁰ Pierre Birnbaum, *The Anti-Semitic Moment: A Tour of France in 1898* (New York: Hill and Wang, 2002); Winock, *La France et les Juifs*, 105–131; Van Anel, *Jodenhaat en jodenangst*, 106–107.

krant *La Libre Parole*, die een oplage van 100.000 bereikte. Voorstanders van Dreyfus eisten herziening van het proces. De anti-Dreyfussards waren hiertegen omdat dit de eer van het leger, de Franse veiligheid en dus uiteindelijk Frankrijk zèlf zou schaden. Om herziening van het proces te vermijden, besloot de regering delen van het dossier openbaar te maken. Dit werkte echter averechts: het bewijsmateriaal op grond waarvan Dreyfus was veroordeeld bleek inderdaad vervalst. Toch werd hij na een tweede proces in 1899 opnieuw veroordeeld. Nu echter greep de regering in en de president verleende hem onmiddellijk gratie. Het artikel van Zola en de gratiëring van Dreyfus waren voor de nationalistische schrijver Charles Maurras (1868–1952) en andere anti-Dreyfussards aanleiding tot oprichting van de beweging *Action française*, die alle ontevreden over het republikeinse bestel poogde te verenigen. Maurras was een felle anti-republikein die streefde naar een synthese van nationalisme, monarchisme en Rooms-katholicisme in één enkele doctrine, die hij ‘integraal nationalisme’ noemde. De sleutel hiertoe was het ideaal van een klassieke orde. Volgens Maurras vormden individualisme, protestantisme, vrijmetselarij, Jodendom en *métèques* (vreemdelingen, halfbloeden) een ernstige bedreiging voor het ideaal van een klassieke orde. Maurras ontkende racist te zijn; hij rechtvaardigde uitsluiting van de joden op grond van de onmogelijkheid van hun culturele assimilatie, niet op grond van hun ras. De joden werden door degenen, die zich door de modernisering bedreigd voelden en daarom naar het conservatieve model van de natuurlijke, pre-industriële samenleving teruggrepen, veelal beschouwd als symbolen van alle slechtheden van de moderne tijd: liberalisme, grootkapitaal, secularisatie, internationalisme, socialisme. Al met al wilde Maurras feitelijk terug naar het *ancien régime* van vóór de Franse revolutie van 1789 met inbegrip van volledige afschaffing van de aan de joden verleende emancipatie van 1791. Maurras en zijn beweging bleven echter een minderheid en de verdedigers van Dreyfus kregen uiteindelijk de overhand: definitieve herziening van het proces en volledige rehabilitatie volgden in 1906. De Derde Republiek bleek niet alleen goed bestand tegen deze affaire, maar leek er ook versterkt uit te voorschijn gekomen.¹¹¹

Tijdens en vooral na de Dreyfus-affaire, gaven de liberalen – met name de zogenoemde Radicalen¹¹² onder hen die een blijvende zij het beperkte overheidsbemoeyenis voorstonden – aan de Derde Republiek een zekere stabiliteit. Zij namen als grootste middenpartij aan de meeste coalities deel. Deze voerden een overwegend anti-klerikale politiek. In 1905 werd het concordaat van 1801 opgezegd en de wettelijke scheiding van kerk en staat (*la laïcité*) doorgezet.¹¹³ De parlementaire positie van de Radicalen steunde op een impliciete coalitie van belangen tussen burgerlijke elites enerzijds en een groot deel van de boeren en kleine fabrikanten anderzijds. Hierdoor werd het privébezit beschermd en werd voorzien in een onderwijssysteem dat kinderen uit middenklassen de mogelijkheid bood van sociale stijging. Overigens bleef in het toen nog overwegend agrarische Frankrijk de arbeidersklasse hiervan grotendeels uitgesloten. Verder zorgde het traditioneel sterke ambtenarenapparaat – een

¹¹¹ Jackson, *France*, 45–46; Winock, *La France et les Juifs*, 133–159; Oerlemans, *Autoriteit en vrijheid*, 105–107; F. G. Dreyfus, ‘Antisemitismus in der Dritten Französischen Republik’, in: Martin/Schulin (Hg.), *Die Juden als Minderheit*, 241–243; Von der Dunk, *Conservatisme*, 112–113; Victor Nguyen, *Aux origines de l’Action française: Intelligence et politique à l’aube du XXe siècle* (Paris: Fayard, 1991); Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 118–123, 155. Overigens was Maurras zelf geen gelovig man; hij stond op gronden van staatspolitiek en maatschappelijke orde de Rooms-katholieke Kerk in Frankrijk voor en bestreed het anti-klerikalisme. Voor negentiende- en twintigste-eeuws katholiek antisemitisme in het algemeen, zie: Paul Airiau, *L’Antisémitisme catholique aux XIXe et XXe siècles* (Paris: Berg International Éditeurs, 2002). Voor het verband tussen het eind negentiende/begin twintigste-eeuwse ideaal van regeneratie en de opkomst van fascisme en nazisme, zie: Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (London etc.: Palgrave Macmillan, 2007), en Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York: Columbia University Press, 2004).

¹¹² De ‘liberale Radicalen’ stonden oorspronkelijk (vóór omstreeks 1880) een radicaal antiklerikaal en tegelijk gematigd links liberalisme voor.

¹¹³ In 1795 was voor het eerst besloten tot de scheiding van kerk en staat, maar deze was in 1801 door het concordaat tussen paus Pius VII en Napoleon Bonaparte weer opgeheven (J. Presser, *Napoleon. Historie en legende*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, zevende druk 1978, pp. 281–286). Het tweede artikel van de wet uit 1905 die de scheiding tussen kerk en staat regelde, stelt dat de Republiek ‘geen enkele cultus erkent of subsidieert’.

bureaucratische erfenis van Napoleon I – ondanks de voortdurende kabinetswisselingen, toch voor continuïteit in het beleid. Frankrijk werd door dit alles, tot begin jaren dertig, veel stabielier bestuurd dan op het eerste gezicht leek.¹¹⁴

Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog in 1914 slaagden president Raymond Poincaré en premier René-Raphaël Viviani erin een *Union Sacrée* van alle partijen te bewerkstelligen. Tijdens de oorlog werd deze nationale eenheid, ondanks moeilijkheden, door premier Georges Clemenceau gehandhaafd. Het antisemitisme uit de tijd van de Dreyfus-affaire scheen volkomen verdwenen, mede omdat de loyaliteit van de Franse joden aan Frankrijk werd bevestigd door hun aandeel in de strijd in de loopgraven. In 1918, na afloop van de gewonnen oorlog waarin 1,3 miljoen Franse soldaten de dood hadden gevonden, ontstond in Frankrijk een revolutionaire stemming. Het was nu niet langer nodig de klassenvrede te bewaren. Nieuw in de Franse politiek werd het links extremisme dat in korte tijd grote aanhang kreeg, gestimuleerd door het succes van de revolutie in Rusland en aanvankelijk ook van die in Duitsland. In 1919 en 1920 kwam het tot massale stakingen, werden in Parijs barricaden opgeworpen en vonden er straatgevechten met de politie plaats. Het ledental van de Franse socialistische partij groeide van 36.000 naar 133.000. Ook de vakcentrale *Confédération Générale du Travail* (CGT) verwierf meer dan een miljoen leden. Toch zetten de revolutionaire ontwikkelingen zich niet door, omdat de rechtse en middenpartijen de angst voor het bolsjewisme (communisme) enorm wisten aan te wakkeren. Aangezien Frankrijk ook toen nog steeds overwegend een land van ‘petite bourgeoisie’ en boeren was, behaalden de burgerlijke partijen, verenigd in het *Bloc national*, in 1919 een verkiezingsoverwinning. Veel socialisten vonden dat hun verkiezingsnederlaag was te wijten aan het feit dat het eigen partijprogramma te weinig radicaal was. Daarom sloot de socialistische partij zich in 1920 aan bij de Communistische Internationale (Komintern) en veranderde van naam in *Parti communiste français* (PCF). De gematigde minderheid onder leiding van Léon Blum was het met deze koerswijziging oneens en stond hervormingen binnen het parlementair bestel van de Derde Republiek voor. Blum en zijn aanhangers stapten uit de partij en zetten de naam en traditie van de Franse Socialistische Partij, na aanvankelijke moeilijkheden, met succes voort. Geleidelijk won de socialistische partij terrein op de communisten en kreeg daarbij ook de meerderheid van de CGT-vakbondsaanhang achter zich.¹¹⁵

Eerste helft jaren twintig stond de Franse politiek in het teken van herstel van de oorlogsschade, de economische problemen en buitenlandse schulden als gevolg van de oorlog. De centrum-rechtse coalitiekabinetten van het *Bloc national*, die tot 1924 aan het bewind waren, poogden de schulden te dekken door de verwachte herstelbetalingen uit Duitsland en door een bezuinigingspolitiek, maar dit had onvoldoende resultaat. Tijdens deze periode was niet alleen sprake van de al genoemde linkse, maar ook van voortgaande rechtse kritiek op de Derde Republiek. Deze werd door Maurras en zijn *Action française* nog altijd beschouwd als de belichaming van het kwaad. Als reactie op de linkse revolutionaire stemming van 1919 en met als voedingsbodem de economische problemen steeg de reputatie van Maurras eerste helft jaren twintig tot ongekennde hoogte. Overigens oefende zijn beweging vooral invloed uit via eigen kranten (*La Libre Parole*), eigen instituut en uitgeverij en niet zozeer via het parlement. In 1926 nam de betekenis van *Action française* evenwel sterk af toen de beweging door het Vaticaan werd veroordeeld als onderdeel van de politiek van paus Pius XI (1922–1939), die het katholicisme met de democratie in Frankrijk wilde verzoenen. Voor het antisemitisme van Maurras bleek evenmin draagvlak aangezien de joden

¹¹⁴ Gérard Noiriel, *Les origines républicaines de Vichy* (Paris: Hachette, 1999), pp. 45–98; Winock, *La France et les Juifs*, 161–183; Jackson, *France*, 24–25.

¹¹⁵ *Ibid.*; Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 255–256.

moeilijk beschuldigd konden worden van gebrek aan patriotisme omdat zij tijdens de wereldoorlog in groten getale in het leger hadden gediend.¹¹⁶

Naast linkse en rechtse oppositie, was er ook sprake van kritische geluiden onder aanhangers van de Derde Republiek zelf. Deze laatsten vonden dat Frankrijk lessen moest trekken uit de oorlog. Zij waren voorstander van economische en politieke modernisering: een meer rationele organisatie van de arbeid en arbeidsverhoudingen om de productie te vergroten, almede institutionele hervormingen gericht op een sterkere uitvoerende macht. Hun ideeën waren mede ontleend aan de efficiënte organisatie van de Duitse oorlogseconomie door Walther Rathenau en aan de opvattingen van de Amerikaan Frederick W. Taylor, een pionier op het terrein van de wetenschappelijke organisatie van de arbeid (*scientific management*). De tot 1924 regerende kabinetten van *Bloc national* werden echter zoals vermeld vooral in beslag genomen door de wederopbouw en de economische problemen; bovendien waren ze meer geïnteresseerd in een toename van de invloed van de Kerk, dan in bovengenoemde hervormingsideeën.¹¹⁷

Mede door sanering van de overheidsfinanciën en devaluatie van de franc herstelde de economie zich vanaf midden jaren twintig betrekkelijk snel. De politieke problemen bleven echter voortbestaan, vooral omdat het parlement meestal gekenmerkt werd door ernstige verdeeldheid, zowel tussen partijen als binnen partijen zelf. Zo was er in de liberaal-Radicale partij een groep jonge Radicalen, die ook wel *Jeunes Équipes* werden genoemd. Zij wilden een modernisering van de Franse economie en waren teleurgesteld in de veteranen uit de eerste wereldoorlog in de partij die terug wilden naar de wereld van vóór 1914. De *Jeunes Équipes* waren niet anti-kerkelijk maar geloofden dat religie niet langer een onderwerp was dat in de politiek betrokken diende te worden. Overigens bestonden binnen deze groep ook weer verschillende stromingen: sommigen kozen voor aansluiting bij centrum-rechts terwijl anderen, onder wie de rijzende ster Édouard Daladier, een linksgeoriënteerde maar niet-marxistische koers wilden varen. Dit kwam neer op hervormingen binnen het republikeinse kader.¹¹⁸

Een belangrijke kwestie bleef de invoering van nieuwe sociale wetgeving, waarvoor belastinghervormingen noodzakelijk waren. De socialisten en een deel van de liberale Radicalen wilden kapitaal meer gaan belasten, maar dit stuitte op fel verzet van de conservatieve financiële belangengroepen. Ondanks aanzienlijke groei bij de parlamentsverkiezingen van 1926 weigerde de socialistische partij aan de regering deel te nemen, omdat zij haar revolutionaire élan niet geheel wilde verliezen. Slechts in 'uiterste noodzaak', d.w.z. als de Derde Republiek in gevaar kwam, wilde Blum tot een coalitie toetreden.¹¹⁹ Hierdoor mislukte in oktober 1929 een hernieuwde poging van onder anderen Daladier om tot een centrum-linkse coalitie te komen. Dit opende de mogelijkheid voor de centrum-rechtse André Tardieu om een regering te vormen. Hij was geboren in 1876 en werd in de jaren twintig beschouwd als de briljantste politicus van zijn generatie. Hoewel ouder, onderhield hij nauwe banden met de *Jeunes Équipes* omdat ook hij voorstander was van economische modernisering, waardoor volgens hem sociale conflicten vanzelf zouden verdwijnen. Overigens was hij de eerste veteraan uit de wereldoorlog die in 1929 premier werd. Door tegenstand in het parlement kon Tardieu slechts een deel van zijn

¹¹⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 31–32; Ralph Schor, *L'Antisémitisme en France pendant les années trente* (Bruxelles: Complexe, 1992), p. 28; Jackson, *France*, 48–50. Overigens werd het Vaticaanse verbod op Maurras' *Action française* uit 1926 door de nieuwe paus Pius XII in juli 1939 opgeheven! Winock, *La France et les Juifs*, 215.

¹¹⁷ Jackson, *France*, 51–54, 61. Vergel. E.S.A. Bloemen, *Scientific management in Nederland, 1900–1930* (Amsterdam: NEHA, 1988), hoofdstuk 1: Scientific management tussen theorie en praktijk; hoofdstuk 2: De receptie van het scientific management in Europa.

¹¹⁸ Jackson, *France*, 53–54.

¹¹⁹ *Ibid.*, 52. Op dit punt is er een opmerkelijke parallel met de Nederlandse binnenlandse politiek tijdens het interbellum, waarbij het echter omgekeerd de katholieken waren, die eveneens slechts in 'uiterste noodzaak' (lees: acute oorlogsdreiging) bereid waren toe te treden tot een coalitie met de sociaal-democraten. Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 12, 31.

hervormingsagenda uitvoeren. Overigens raakte hij in 1930 verwickeld in een financieel schandaal dat tot zijn aftreden leidde, waarna hij in 1931 als premier werd opgevolgd door de eveneens centrum-rechtse Pierre Laval.¹²⁰

Het almaar buiten de regering blijven van de socialisten betekende intussen dat een groeiend deel van de kiezers geen invloed had op de politieke besluitvorming. Immers, Frankrijk was zich in deze jaren van een overwegend agrarische tot een industriële samenleving aan het ontwikkelen. Vanaf 1931 woonde meer dan de helft van de bevolking in de steden. De talrijker wordende werknemers in de industrie raakten steeds meer vervreemd van de Derde Republiek. Dit laatste gold overigens ook voor de bourgeoisie, omdat de hervormingen van Tardieu, zoals gratis openbaar onderwijs voor alle leerlingen tot veertien jaar, gezien werden als een fundamentele aanval op een voorrecht van de bourgeoisie. Angst onder deze groep nam ook toe omdat de sloppenwijken van industriesteden werden beschouwd als broeinesten van linkse revolutionairen.¹²¹ In 1932, toen Frankrijk de volle kracht van de wereldwijde economische depressie begon te voelen, zette de opmars van de socialisten zich inderdaad voort: met honderd zetels vormden ze zelfs de grootste fractie in de Kamer van Afgevaardigden, terwijl de communisten over slechts tien zetels beschikten.¹²² In datzelfde jaar begon ook de opkomst van uiterst rechts steeds grotere vormen aan te nemen. Door de gevoerde bezuinigingspolitiek van snel opeenvolgende kabinetten en toenemende werkloosheid ontstonden hevige sociale en politieke spanningen. Tot dan toe hadden, zoals vermeld, de liberale Radicalen, als middenpartij in verschillende coalities, de Derde Republiek een zekere stabiliteit gegeven. De polarisatie tussen rechts en links maakte echter dat de gematigde liberale Radicalen nu hun draagvlak grotendeels verloren. De tegenstellingen werden nog eens verscherpt door het feit dat de socialisten en communisten elkaar niet verdroegen, en doordat deze beiden weigerden te regeren met de door hen als ‘burgerlijk’ verfoeide Radicalen.¹²³

Had de economische voorspoed van tweede helft jaren twintig de groei van rechts-extremistische organisaties nog sterk afgeremd, in de jaren dertig, onder invloed van de depressie veranderde dit. De crisis zette in Frankrijk weliswaar later in dan in de Verenigde Staten of Duitsland, maar duurde langer en was in bepaalde opzichten ernstiger dan in veel andere landen. Ook het fascistisch succes in Italië en Hitlers machtsovername in 1933 werkten de opkomst van uiterst rechts in Frankrijk in de hand. De verdeeldheid van de gematigde en linkse partijen werd door rechts aangegrepen om het parlementaire bestel van de Derde Republiek verder te destabiliseren: politici als Tardieu en Laval uitten grote twijfels over het parlementarisme en wilden dit wijzigen in een meer autoritair stelsel. Tardieu bleef voorstander van economische modernisering en een technocratisch competente interventiestaat. Laval was oorspronkelijk een links parlamentslid, die zich in de jaren twintig geleidelijk tot het conservatisme had bekeerd.¹²⁴ Hun autoritaire ideeën strookten met het verlangen van uiterst rechtse en fascistische organisaties, vooral *Action française* en *Croix de Feu* (CF) die een sterk leiderschap voorstonden. De CF was in 1928 opgericht als oorlogsveteranenorganisatie en in 1931 nam de gepensioneerde kolonel François de La Rocque de leiding ervan over. Hij stelde het lidmaatschap ook voor niet-veteranen open. Evenals *Action française* was CF fel anti-bolsjewistisch, waarbij de communisten en socialisten over één kam werden geschoren, maar nieuw was dat La Rocque ook traditioneel

¹²⁰ Jackson, *France*, 55–56, 130.

¹²¹ *Ibid.*, 65–66.

¹²² David Cauter, *The Fellow-Travelers. A Postscript to the Enlightenment* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1973), p. 55 noot.

¹²³ H. Stuart Hughes, *The Obstructed Path: French Social Thought in the Years of Desperation, 1930–1960* (New York: Harper & Row, 1968); Idem, *Contemporary Europe: A History* (Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall, 1971, 3e druk), pp. 218–220, 223–225.

¹²⁴ Jackson, *France*, 55–56, 130–131; Fred Kupferman, *Laval 1883–1945* (Paris: Balland, 1987; réimpr. Flammarion, 1988).

rechts aanviel. Vooral na corruptieschandalen van belangrijke politici en financiers (Stavisky-affaire) kwam het op 6 februari 1934 in Parijs tot massale demonstraties van rechts, waaronder tweeduizend leden van CF, waarbij een poging werd gedaan het Huis van Afgevaardigden aan te vallen. Tijdens de straatgevechten met politie vielen vijftien doden.¹²⁵ Bij een communistische tegendemonstratie kwamen zes mensen om. Frankrijk beleefde zijn bloedigste week sinds de opstand van de *Commune* in 1871. Met grote moeite wist het centrum-rechtse kabinet van de inmiddels premier geworden Daladier de orde te bewaren door plaats te maken voor een nieuw, rechts kabinet van ‘nationale eenheid’ onder Gaston Doumergue. Deze kwam de rechtse demonstranten enigszins tegemoet; zijn regering trachtte de uitvoerende macht te versterken door de premier de bevoegdheid te geven het parlement te ontbinden zonder toestemming van de senaat. Het voorstel leidde echter al in november 1934 tot de val van het kabinet, waarna Laval begin 1935 terugkeerde als premier van een centrum-rechtse regering die ingrijpende bezuinigingen doorvoerde. Na de grote demonstraties van februari 1934 nam het ledental van *Croix de Feu* enorm toe tot meer dan 300.000. La Rocque presenteerde zijn beweging als een nieuwe elite, die inperking voorstond van de macht van het parlement, maatregelen eiste tegen communisten en vrijmetselaars en streefde naar sociaal-economische hervormingen met een corporatistisch karakter.¹²⁶ Dit was het antwoord van uiterst rechts op de economische en politieke crisis van de jaren dertig in Frankrijk.

Voor de socialisten en communisten leken de gebeurtenissen van 1934 niet alleen een acute bedreiging van de Derde Republiek, maar ook voor hun *eigen* voortbestaan. Immers, de ontwikkeling in Duitsland had laten zien, dat daar na de machtsovername door uiterst rechts niet alleen de Weimar-republiek was opgeheven, maar dat ook hun geestverwante partijen – socialisten, communisten – in enkele weken tijd waren ontbonden en de meeste leiders waren gevlucht of in concentratiekampen waren verdwenen. Wat nu van doorslaggevend belang leek, was dat democratie en communisme een gemeenschappelijke vijand hadden, waarvoor ze hun onderlinge verschillen voorlopig moesten laten varen. Toen de Franse communistische partij om die reden in de lente van 1934 toenadering zocht tot de socialisten, was ook onder de laatsten bereidheid tot samenwerking ontstaan. De liberale Radicals sloten zich hierbij aan en de drie partijen organiseerden op 14 juli, de nationale feestdag ter herdenking van de bestorming van de Bastille in 1789, een indrukwekkende massademonstratie van republikeinse solidariteit, gericht tegen de rechtse demonstratie van vier maanden eerder.¹²⁷ Mede onder druk van deze demonstratie en van het parlement besloot La Rocque de paramilitaire, geüniformeerde tak van *Croix de Feu* op te heffen. De beweging zelf vormde hij uiteindelijk in december 1935 om tot een gewone politieke partij, de *Parti Social Français* (PSF), wat overigens aanleiding gaf tot groeiende interne verdeeldheid bij uiterst rechts in het algemeen.¹²⁸

¹²⁵ De aanval van rechts op het Huis van Afgevaardigden werd door vele waarnemers beschouwd als het begin van een fascistische ‘Mars naar Parijs’, in navolging van Mussolini’s mars naar Rome in 1922. René Rémond, *Les droites en France* (Paris: Aubier Montaigne, 1982); Serge Berstein, *Le 6 février 1934* (Paris: Gallimard, 1974); Robert O. Paxton, *De anatomie van het fascisme* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005), pp. 81–87, 283; J. Nobécourt, *Le Colonel de La Rocque 1885–1946* (Paris: Fayard, 1996).

¹²⁶ Corporatisme was het laat negentiende-eeuwse katholieke antwoord op socialisme en liberalisme en gebaseerd op christelijke naastenliefde en saamhorigheid. De door kapitalisme en industrialisatie veroorzaakte armoede en klassentegenstellingen zouden verzacht moeten worden door een zekere mate van overheidsingrijpen. Het economisch leven diende te worden georganiseerd en gereguleerd in de vorm van corporaties per bedrijfstak waarin werknemers en werkgevers als gelijken vertegenwoordigd zouden zijn. Paus Leo XIII (1878–1903, encycliek *Rerum Novarum* [Omwenteling], 1891) zag de corporaties als aan de nieuwe tijd aangepaste voortzetting van de gilden uit de middeleeuwen. Hoofddoel was door corporaties de macht van de georganiseerde, politieke arbeidersbeweging in te perken en de sociale rust met andere technieken te handhaven. Een *gedecentraliseerd* economisch leven stond voorop met een slechts beperkte rol voor de staat. Jackson, *France*, 72–74, 100; Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 96–98; Dirk Luyten, *Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in België* (Brussel: VUB Press, 1997); Idem, ‘Het sociale en economische leven. Rantsoenering, arbeidsverhoudingen en productie voor de Duitsers’, in: M. Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 67–124, aldaar in het bijzonder 80–81.

¹²⁷ Cauté, *Fellow-Travelers*, 155–156.

¹²⁸ Jackson, *France*, 72–74; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 47; Paxton, *Vichy*, 251; Paxton, *Anatomie*, 83–84.

De toenadering tussen socialisten, communisten en liberale Radicalen leidde tot een gezamenlijk programma van deze drie partijen voor de parlementsverkiezingen van mei 1936. Dit zogenoemde ‘Volksfront’ was niet alleen een politiek antwoord op de dreiging van het fascisme, maar ook een sociaal antwoord op de crisis.¹²⁹ Juist door dit samengaan van links won het Volksfront de verkiezingen. Het nieuwe kabinet, voor het eerst onder een socialistische premier, Léon Blum, bestond uit socialisten en liberale Radicalen, met steun van de communisten in het parlement.¹³⁰ De Volksfrontregering ging met voortvarendheid aan de slag. Onmiddellijk na aantreden, terwijl een stakingsgolf gaande was, werden allerlei hervormingen doorgevoerd. Er volgde een uitbreiding van sociale voorzieningen, zoals een veertigurige werkweek en betaalde vakanties. De *Banque de France* werd onder overheidscontrole geplaatst en bewapeningsindustrieën werden genationaliseerd. De fascistische groeperingen – al in 1935 door het parlement verboden – werden nu ook daadwerkelijk ontbonden. Verder bracht de regering door de zogenoemde akkoorden van Matignon de werkgevers ertoe collectieve arbeidsovereenkomsten te aanvaarden en de lonen van de werknemers in één keer met tenminste 15% te verhogen. De rechtse oppositie voerde een felle campagne tegen de hervormingen, waarin zij de voorbode van een communistische revolutie meende te zien. Blum zelf echter vergeleek zijn beleid met de *New Deal* van de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt. Inderdaad waren zijn hervormingen niet zozeer een experiment in het socialisme, maar hadden vooral ten doel de economische welvaart te herstellen en de democratische instituties van de republiek te versterken en moderniseren. Een van de uitingen van dit laatste was de oprichting van een nieuw Ministerie voor de Nationale Economie, als tegenwicht voor het Ministerie van Financiën, dat gezien werd als bolwerk van financiële orthodoxie.¹³¹

De doortastende politiek van de Volksfrontregering had echter onvoldoende succes. De werkloosheid nam niet duidelijk af, de inflatie liep verder op en de devaluatie van de franc leidde niet tot economisch herstel. Vooral de middenstand en de ambtenaren werden door de prijsstijgingen hard getroffen. Het werd duidelijk dat Frankrijk zich niet veel méér kostbare hervormingen kon veroorloven in een tijd waarin Duitsland zich in hoog tempo bewapende. Tegen de lente van 1937 werd Blum zowel van rechtse als van linkse zijde bekritiseerd. Mede als gevolg van de kapitaalvlucht, ontstaan door de angst voor een socialistisch Frankrijk, saboteerden de werkgevers in toenemende mate de akkoorden van Matignon. De liberale Radicalen – vertegenwoordigers van de ontevreden middenstand en ambtenaren waarvan de reële koopkracht was gedaald – begonnen spijt te krijgen van hun machtsdeling met de socialisten en zochten weer toenadering tot rechts. Aan de andere kant begonnen de communisten hun dubbele positie – half in en half buiten de regerende coalitie – uit te buiten door afstand te nemen van Blum en de socialistische vakbonden te infiltreren. Het Volksfront, dat zelf was voortgekomen uit de toenemende polarisatie, verscherpte deze nog meer. Zo nam de radicalisering van rechts toe. Het meest extreem was het *Comité secret d'action révolutionnaire* (CSAR), bijgenaamd Cagoule, opgericht door marine-technicus en oud-lid van *Action française* Eugène Deloncle.¹³² Doel was bestrijding van het communisme met alle

¹²⁹ Het Volksfront was oorspronkelijk een idee van de Franse communistische partij en Italiaanse communisten in ballingschap in Frankrijk, die – samen met de socialisten en middenpartijen – streefden naar een verenigd front om de dreiging van uiterst rechts een halt toe te roepen. Overigens werd dit initiatief in 1935 door Sovjet-leider Stalin overgenomen en een belangrijk nieuw uitgangspunt voor de politiek van de Komintern (Communistische Internationale).

¹³⁰ Alle drie partijen zagen hun zetelaantal stijgen, waaronder de communisten naar verhouding het meest: zij groeiden van elf naar 72 zetels. H. Stuart Hughs, *Contemporary Europe*, 218–220; Idem, *Obstructed Path*; Cauté, *Fellow-Travellers*, 149; Jackson, *France*, 74–75; Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 302–303.

¹³¹ Jackson, *France*, 75, die vooral verwijst naar Michel Margairaz, *L'État, les finances et l'économie. Histoire d'une conversion (1932–1952)* (Paris: Imprimerie nationale, 1991), 245–250, 315–332, en naar Pascal Ory, *La Belle Illusion: culture et politique sous le signe du Front populaire 1935–1938* (Paris: Plon, 1994).

¹³² Jacques Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice, 1918–1945* (Paris: Arthème Fayard, 1969, heruitgave 1994), pp. 21–25; Joel Blatt, ‘Deloncle, Eugène’, in: Bertram M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946* (London: Aldwych Press, 1998), p. 102; Jackson, *France*, 77–78.

middelen. Het aantal aanhangers was weliswaar gering, maar de groep kreeg financiële steun van sommige industriëlen en pogingen werden ondernomen nauwe banden met het leger aan te knopen. Verspreid in het land werden geheime wapenvoorraden aangelegd en in 1937 voerde Cagoule een reeks gewelddadige aanslagen uit. Hetzelfde jaar werden verschillende leiders van Cagoule gearresteerd die pas na 1940 weer zouden vrijkomen. Een andere autoritair-populistische reactie op het Volksfront was de oprichting in juni 1936 van de *Parti Populaire Français* (PPF) door Jacques Doriot, een voormalige communistische straatvechter uit de jaren twintig, die in 1934 uit de partij was gezet. De PPF ontving steun van een bankier en een industrieel, die meenden dat Doriot als populist in staat was kiezers weg te halen bij links. Hij slaagde daarin enigszins, maar wist vooral ontevreden aanhangers van PSF (voormalig *Croix de Feu*) naar zich toe te trekken, die vonden dat La Rocque te gematigd was geworden. In 1937 piekte de PPF met ongeveer 70.000 leden en was Doriot intussen openlijk fel anti-communist geworden, voorstander van corporatisme en van een bondgenootschap met Nazi-Duitsland.¹³³ Vooral dit laatste deed Doriot's aanhang weer slinken, terwijl de enige uiterst rechtse beweging die tussen 1936 en 1940 een enigszins breed gedragen politieke partij werd – de *Parti Social Français* van La Rocque – probeerde gematigd en ‘republikeins’ over te komen. De PSF zag af van paramilitaire, geüniformeerde bijeenkomsten en benadrukte de nationale eenheid, gezag, anti-communisme en sociale gerechtigheid onder een sterke maar gekozen leider.¹³⁴

Ook bij de liberale Radicalen nam de angst voor het communisme enorm toe, zodanig zelfs dat zij dit, evenals een deel van de socialisten en vakbonden, als grotere dreiging gingen zien dan het fascisme. Mede door uitblijven van economisch herstel zegden de liberale Radicalen in juni 1937 de samenwerking op en was Blum gedwongen zijn ontslag in te dienen. Tijdens de twee daarop volgende kabinetten kwam het tot een geleidelijke ontbinding van het Volksfront. In april 1938 keerde Daladier terug als premier van een centrum-rechtse coalitie. Hij slaagde erin de binnenlandse crisis te overwinnen door noodverordeningen en afremming van de sociale politiek. Hoewel enkele sociaal-economische maatregelen gehandhaafd bleven, kwam hiermee definitief een einde aan het Volksfront-concept. Een algemene staking als protest tegen afschaffing van de veertigurige werkweek had geen resultaat en moest worden afgebroken. Links werd door dit alles aanzienlijk verzwakt, wat onder andere tot uiting kwam in een sterke en snelle daling van het aantal vakbondsleden. Van de grootste vakbond, *Confédération Générale du Travail* (CGT), daalde het ledental van 5,3 miljoen begin 1937 tot 1 miljoen in 1939. Daladier was het conflict aangegaan met de vakbeweging en had dit gewonnen. Daarna was er opmerkelijk weinig oppositie tegen zijn in toenemende mate autoritaire regeerstijl, die in feite in strijd was met de parlementaire traditie van de republiek. Niet alleen de onderling verdeelde socialisten, ook de liberale Radicalen en zelfs de rechtse *Parti Social Français* van La Rocque boden weinig verzet. De laatste vanwege het feit dat Daladier zich als ‘sterke man’ profileerde en zich vaak buiten het parlement om via de radio rechtstreeks tot het Franse volk richtte. Hij omringde zich met een team van jonge, dynamische deskundigen die verondersteld werden a-politiek te zijn (en overigens later een prominente rol zouden spelen in de Vichy-regering). Zij onderhielden nauwe contacten met een groep industriëlen en zakenlieden, waaronder de invloedrijke bankier Jacques Barnaud, die tot de conclusie waren gekomen dat het liberale kapitalisme had gefaald en dat de toekomst lag in economische modernisering, planning en een corporatistische ordening die onder meer klassenverzoening moest bewerkstelligen. De regering voerde een politiek van hernieuwd nationaal zelfvertrouwen met extra aandacht voor het koloniale rijk, toenadering tot de Kerk en een reeks maatregelen om de geboortencijfers op te voeren. Onderdeel van de actieve gezinspolitiek was een sterke verhoging van de kinderbijslag. De Daladier-regering

¹³³ Philippe Burrin, *La Dérive fasciste: Doriot, Déat, Bergery 1933–1944* (Paris: Seuil, 1986), pp. 278–312; Jackson, *France*, 78; Jean-Paul Brunet, *Jacques Doriot du communisme au fascisme* (Paris: Balland, 1986).

¹³⁴ *Ibid.*; Paxton, *Anatomie*, 83–84, 283–285; Nobécourt, *Le Colonel de La Rocque*.

slaagde erin een zekere stabilisatie in de binnenlandse politiek tot stand te brengen. De Derde Republiek leek eindelijk weer te functioneren.¹³⁵ Wat echter bleef was de polarisatie in de Franse samenleving zelf, die niet alleen door binnenlandse economische en politieke factoren was veroorzaakt, maar ook steeds meer door de internationale situatie werd bepaald: het groeiend aantal buitenlanders c.q. vluchtelingen in Frankrijk en de toenemende oorlogsdreiging.¹³⁶

In 1931 bedroeg het aantal vreemdelingen in Frankrijk bijna drie miljoen (zeven procent van de bevolking).¹³⁷ In de jaren twintig was immigratie aangemoedigd om het door de eerste wereldoorlog veroorzaakte verlies van circa anderhalf miljoen arbeidskrachten op te vangen. Bovendien was in het algemeen door de dalende geboortecijfers de Franse bevolking sinds 1890 nauwelijks gegroeid. In de jaren twintig rekruteerde de Franse regering Poolse mijnwerkers en Italiaanse landbouwers en verwelkomde nieuw aangekomenen als werkers en potentiële soldaten. Daarom was in 1927 een wet van kracht geworden die de naturalisatie van immigranten vergemakkelijkte. Na het begin van de economische depressie in Frankrijk kwam echter een einde aan de tolerante sfeer ten aanzien van vreemdelingen. Ze werden ervan beschuldigd Franse banen in te nemen. Velen moesten weer naar hun land van herkomst terugkeren. In augustus 1932 werd door een overwegend links parlement een wet aangenomen die het aantal vreemdelingen in bepaalde beroepen beperkte en vanaf juli 1934 moesten recent genaturaliseerde immigranten tien jaar wachten voordat zij publieke ambten konden vervullen. Het totale aantal vreemdelingen in Frankrijk daalde van 2,9 miljoen in 1931 naar 2,2 miljoen in 1936.¹³⁸ Vanaf midden jaren dertig werd deze afname echter weer ongedaan gemaakt door een enorme toevloed van politieke vluchtelingen uit Duitsland, Oost-Europa en Spanje. Tot eind 1933 kwamen 25.000 Duitse vluchtelingen Frankrijk binnen van wie 85 procent van joodse afkomst was. Voor de jaren daarna zijn de totale aantallen moeilijk te schatten, omdat velen Frankrijk illegaal binnenkwamen en ook velen doorreisden naar andere landen.¹³⁹ De toenemende aversie tegen vreemdelingen in de jaren dertig deed antisemitisme heropleven dat in de jaren twintig leek te zijn verdwenen.¹⁴⁰ Een nieuwe stroom joodse vluchtelingen volgde in maart 1938 toen Oostenrijk bij Duitsland werd ingelijfd. De kwestie werd een groot publiek item. In juli 1938 vond op initiatief van de Amerikaanse president Roosevelt in de Franse stad Evian-les-Bains (aan het meer van Genève) een internationale conferentie over het vluchtelingenprobleem plaats. Als elk van de 32 deelnemende landen aan deze conferentie 17.000 Duits-joodse vluchtelingen en staatlozen zou opnemen, kon, aldus de Amerikanen, het probleem worden opgelost. De conferentie leverde echter geen tastbare resultaten op. Na de aanslag van een Pools-joodse vluchteling op een Duitse diplomaat in Parijs, die weer in Duitsland zelf de aanleiding vormde voor de 'Kristallnacht' begin november 1938, nam het aantal joodse vluchtelingen naar de West-Europese landen verder toe. In totaal nam Frankrijk tussen 1933 en 1939 volgens schattingen 55.000 joden van alle nationaliteiten (op een totaal van ongeveer 2½ miljoen vreemdelingen) en tienduizenden andere politieke vluchtelingen blijvend op. Dit was overigens in verhouding

¹³⁵ Jean-Pierre Azéma, 'La France de Daladier', in: Idem, et François Bédarida (dir.), *La France des années noires* (Paris: Seuil, novembre 1993), tome I *De la défaite à Vichy*, pp. 11–36; Limore Yagil, "*L'Homme nouveau*" et la *Révolution nationale de Vichy (1940–1944)* (Villeneuve-d'Ascq [Nord]: Presses universitaires du Septentrion, 1997), 30–34; Jackson, *France*, 99–100, 104–107; B.M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 85–86, 93–94.

¹³⁶ Jackson, *France*, 77, 100–101.

¹³⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 35.

¹³⁸ *Ibid.*; Winock, *La France et les Juifs*, 186; Jackson, *France*, 104.

¹³⁹ Voor de problematiek van joodse vluchtelingen in Frankrijk, zie vooral: Vicki Caron, *Uneasy Asylum. France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942* (Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1999), pp. 142 e.v.

¹⁴⁰ Winock, *La France et les Juifs*, 185–200.

tot de bevolking van Frankrijk (veertig miljoen) lager, dan in België of Nederland, waar kort voor de bezetting resp. bijna 20.000 en ruim 15.000 Duits-joodse vluchtelingen verbleven.¹⁴¹

De sociaal-economische problemen waarmee Frankrijk in deze jaren te maken had, werden door rechtse en fascistische groepen vooral in verband gebracht met de massa's vreemdelingen en vooral de joodse vluchtelingen onder hen.¹⁴² De vreemdelingen werden in drie opzichten als een bedreiging beschouwd. Tal van kranten en middenklasse-beroepsorganisaties noemden hen een gevaar voor de werkgelegenheid.¹⁴³ Verder vreesde men in intellectuele kringen, dat de verfijnde Franse cultuur verdrongen zou worden door een vreemde, als inferieur beschouwde massa-cultuur; in deze kringen heersten tevens antisemitische tendenzen. Ook dreigden de vluchtelingen Frankrijk te betrekken in ongewenste internationale verwickelingen, waarvan bovengenoemde aanslag op een Duitse diplomaat in Parijs als tekenend voorbeeld werd beschouwd. Duits-joodse vluchtelingen werden gezien èn als Duitsers (vijanden) èn als oorlogshiters tegen het nationaal-socialisme die zo Frankrijk tegen Duitsland wilden opzetten; beide waren ongewenst. Vanaf begin 1938 voerde de Franse regering nog stringenter toelatingsregels voor vreemdelingen in. De grensbewaking werd gemachtigd vreemdelingen zonder vorm van proces terug te sturen. Buitenlanders, die om verschillende redenen niet over de grens gezet konden worden, werden vanaf februari 1939 als 'ongewenste vreemdelingen' (*indésirables étrangers*) geïnterneerd in kampen in uithoeken van Frankrijk of ondergebracht in woningen (*résidence forcée*), waarna zij zich elke dag bij de plaatselijke politie moesten melden. Niet alleen werd het toelatingsbeleid verscherpt, zelfs konden recent genaturaliseerde immigranten vanaf november 1938 hun Franse staatsburgerschap weer verliezen, wanneer zij dat 'onwaardig' waren, bijvoorbeeld door criminaliteit. Joden werden in al deze regelgeving niet expliciet genoemd, maar omdat hun aandeel in de groep buitenlandse vluchtelingen zo groot was, werden vooral zij er door getroffen.¹⁴⁴

Ook de reacties van de Franse bevolking gingen zich steeds meer richten op de joden onder de vluchtelingen. Veel Fransen accepteerden weliswaar de geassimileerde joden, die perfect Frans spraken en in het Franse leger hadden gediend, maar hadden een aversie tegen de komst van grote aantallen joden uit Oost-Europa en Duitsland. De Franse antisemieten maakten dit onderscheid echter niet. Zij benadrukten keer op keer dat een jood, door zijn aard, niet in staat was te assimileren. Toen in juni 1936 Blum premier werd van de Volksfront-coalitie, sprak de antisemitische pers daar schande van. Hoewel Blum stamde uit een joodse familie die al generaties in Frankrijk woonde en volkomen geïntegreerd was, uitte de conservatief-katholieke parlementariër Xavier Vallat openlijk zijn ongenoegen: '*Pour la première fois, ce vieux pays gallo-romain sera gouverné par un juif.*'¹⁴⁵ Een andere verstokte antisemiet, de

¹⁴¹ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 35–36 (noot 25), 58, waar o.a. wordt verwezen naar Kurt R. Grossmann, *Emigration. Geschichte der Hitler Flüchtlinge, 1933–1945* (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1969), p. 161. Zie ook: Vicki Caron, 'Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement', *Journal of Contemporary History (JCH)* 20 (1985), pp. 157–176; Idem, *Uneasy Asylum*, 171–186. Voor een vergelijking op dit punt met andere buurlanden van Duitsland, zie: Dan Michman, 'The problem of the Jewish refugees from Germany in the neighbouring European countries', in: *Dapim lechecher tequfat ha-Shoah* [Research Papers on the Holocaust Period], vol. 11 (Haifa: Haifa University Press, 5754 [1993/1994, Hebr.]), pp. 43–65, aldaar 49–51. Zie verder paragraaf 2.5.

¹⁴² Ralph Schor, *L'opinion française et les étrangers 1919–1939* (Paris: Seuil, 1985); Idem, *L'Antisémitisme en France pendant les années trente* (Bruxelles: Complexe, 1992); Richard Millman, *La Question juive entre les deux guerres. Liges de droite et antisémitisme français* (Paris: Armand Colin, 1992).

¹⁴³ Vicki Caron, 'French Public Opinion and the "Jewish Question", 1930–1942: the Role of Middle-Class Professional Associations', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 374–410.

¹⁴⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 4, 51, 55–56, 58, 63–64, 169; Caron, 'Prelude to Vichy', *JCH* 20 (1985), 157–176; Idem, *Uneasy Asylum*, 187–239; Denis Peschanski, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946* (Paris: Gallimard, 2002), pp. 15–16, 28–29; Jackson, *France*, 104–107.

¹⁴⁵ 'Voor de eerste keer zal dit oude gallo-romeinse land worden geregeerd door een jood'; Jean Lacouture, *Léon Blum* (Paris: Seuil, 1977), p. 306, geciteerd in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 39 n. 42; zie ook: Millman, *La Question juive entre les deux guerres*, 285; Winock, *La France et les Juifs*, 194; Jackson, *France*, 106; Laurent Joly, *Xavier Vallat. Du nationalisme chrétien à l'antisémitisme d'État (1891–1972)* (Paris: Grasset, 2001), pp. 168–169.

schrijver Robert Brasillach, pleitte in april 1938 voor een speciaal statuut voor joden. In 1939 gingen anderen, zoals René Gontier en Lucien Rebatet, nog een stap verder. Zij wilden strenge beperkingen van de instroom van joden in de vrije beroepen en de handel. Ook wilden zij intrekking van het Franse staatsburgerschap van alle genaturaliseerde joden en een speciaal statuut, waarin duidelijk werd dat zij ‘gasten’ waren in de Franse maatschappij. Weliswaar werd geen van deze voorstellen door de regering overgenomen, toch werd door dit alles tegen het einde van de jaren dertig de scheiding tussen buitenlandse en Franse joden niet meer zo gemakkelijk gemaakt.¹⁴⁶ Vanaf 1937 werd overigens antisemitisme ook vervlochten met pacifisme, vanwege de vrees dat joden, net als de communisten, Frankrijk in een anti-Duitse kruistocht wilden storten. Zo waren er in september 1938, kort voor de conferentie van München, demonstraties in Parijs en andere steden, waarbij de joden door o.a. pacifisten werden geassocieerd met de voorstanders van oorlog tegen Duitsland. Het bleek dat antisemitisme dwars door de ideologische grenzen liep en ook politici van links kon omvatten. Zo verklaarde het socialistische parlementslid Armand Chouffet in 1938: ‘Ik heb genoeg van het joodse dictatorschap over de partij (...) Ik zal niet voor een joodse oorlog marcheren.’¹⁴⁷

Het probleem van de joodse vluchtelingen in Frankrijk werd begin 1939 echter overschaduwd door de grote aantallen vluchtelingen van de Spaanse burgeroorlog na de Republikeinse nederlaag. Vanaf januari 1939 staken meer dan 400.000 Spanjaarden en internationale vrijwilligers de Franse grens over. De Franse autoriteiten stonden voor de taak al deze mensen op te vangen. Zij werden veelal geïnterneerd in kampen in Zuid-Frankrijk, niet ver van de Spaanse grens.¹⁴⁸

Na het vredesverdrag van Versailles (1919) was de Franse politiek ten aanzien van Duitsland meer ingegeven door vrees dan wraak. Aangezien Frankrijk ervan bewust bleef dat op de lange termijn de demografische en economische balans in het voordeel van Duitsland zou uitvallen, streefden Franse regeringen naar verzoening.¹⁴⁹ Frankrijk was reeds sinds midden jaren dertig rechtstreeks betrokken bij de internationale verwickelingen en toenemende oorlogsdreiging in Europa. Vanaf 1935 werd het internationale systeem (Volkenbond, de bepalingen van Versailles, het verdrag van Locarno, 1925) ernstig ondermijnd door acties van Mussolini en Hitler.¹⁵⁰ Zo viel Italië in oktober 1935 Ethiopië aan en bezette Hitler in maart 1936 het gedemilitariseerde Rijnland. De reacties van Engeland en Frankrijk waren verdeeld en terughoudend. Voor wat het eerste betreft verklaarde de Volkenbond weliswaar Italië tot agressor en legde het economische sancties op, maar deze werden nauwelijks uitgevoerd. Daarbij kwam dat Frankrijk op dat moment in een binnenlands-politieke crisis was beland en het interim-kabinet, dat aan de Volksfront-coalitie vooraf ging, het niet aandurfde een militaire actie tegen Italië op touw te zetten. Ten aanzien van de bezetting van het Rijnland wilde de Franse regering aanvankelijk wèl krachtig optreden, maar omdat nu Engeland daarbij

¹⁴⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 43–44; Caron, *Uneasy Asylum*, 206–239; Idem, ‘French Public Opinion and the “Jewish Question”, 1930–1942: the Role of Middle-Class Professional Associations’; Peschanski, *La France des Camps*, 28–35. Er ontstond in Frankrijk overigens ook verzet tegen het groeiende antisemitisme, wat o.a. tot uiting kwam in reorganisatie en uitbreiding van de activiteiten van de *Ligue internationale contre l’antisémitisme* (LICA), onder voorzitterschap van Henry Torrès en met Bernard Lecache als secretaris. In 1938 bezat de LICA in Frankrijk rond 50.000 leden, zowel joden als niet-joden, al waren Franse joden oververtegenwoordigd in het landelijk bestuur. Winock, *La France et les Juifs*, 206–207.

¹⁴⁷ Schor, *L’Antisémitisme en France*, 48; Jackson, *France*, p. 107 n. 28; Winock, *La France et les Juifs*, 199.

¹⁴⁸ Joseph Weill, *Contribution à la histoire des camps d’internement dans l’Anti-France* (Paris: CDJC, 1946), pp. 9–12; Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (Harmondsworth: Penguin, 1977); Louis Stein, *Beyond Death and Exile: the Spanish Republicans in France, 1939–1955* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1979); Marrus/Paxton, *Vichy France*, 63–65; Peschanski, *La France des Camps*, 36–63.

¹⁴⁹ Jackson, *France*, 82; H.L. Wesseling, ‘Constanten in de Franse buitenlandse politiek’, in: Idem, *Vele ideeën over Frankrijk* (Amsterdam: Bert Bakker, 1987), 214–230, aldaar 216, 219, 225–226.

¹⁵⁰ Wereldwijd kwam het internationale politieke systeem, waarover de Volkenbond diende te waken, al in 1931 onder ernstige druk te staan door de Japanse bezetting van de Chinese provincie Mantsjoerije. Dit gebied werd vervolgens omgevormd tot een Japanse vazalstaat.

elke steun weigerde, zag zij hier van af. Deze voorbeelden zijn tekenend voor de inconsistentie van de Franse buitenlandse politiek in deze jaren.¹⁵¹

In juli 1936 was de al genoemde burgeroorlog in Spanje uitgebroken. De nieuwe Spaanse Volksfront-regering werd door het geestverwante kabinet Blum in Frankrijk, vooral op aandrang van de Franse communisten, aanvankelijk openlijk gesteund in zijn strijd tegen het in opstand gekomen leger onder generaal Francisco Franco. Om het Spaanse conflict te isoleren, spraken de grote mogendheden af dat men zich er niet in zou mengen. Om toezicht te houden op het door hen overeengekomen non-interventieverdrag, werd in Londen een commissie geïnstalleerd. Tegen overtredingen kon de commissie echter weinig uitrichten. Duitsland en Italië stoorden zich niet aan het verdrag en steunden Franco militair. Rusland en in mindere mate Frankrijk voorzagen op hun beurt de Republiek van wapens. Bovendien reisden uit tal van landen vrijwilligers vaak via Frankrijk naar Spanje om in de zgn. Internationale Brigades de Republiek te helpen verdedigen. De burgeroorlog, die in april 1939 in het voordeel van Franco werd beslist, leidde overigens de internationale aandacht jarenlang af van de situatie rond Duitsland en Oostenrijk.¹⁵²

De poging tot inlijving van Oostenrijk, die in 1934 was gestrand, kon Hitler in maart 1938 alsnog met succes uitvoeren. De opnieuw terughoudende reacties van Frankrijk en Engeland, hingen samen met de door hen gevoerde *appeasement*-politiek: het streven naar verzoening met Duitsland door het doen van concessies. Deze politiek werd vooral ingegeven door de ineensstorting van het systeem van Versailles en de slechte economische situatie, waardoor Frankrijk en Engeland zich kostbare militaire interventies nauwelijks konden veroorloven. Daarom wilde de in 1937 aangetreden Britse conservatieve premier Neville Chamberlain een nieuw veiligheidssysteem opzetten, waarbij Engeland, Frankrijk, Duitsland en Italië onderling een machtsevenwicht moesten vormen, dat de vrede in Europa diende te garanderen.¹⁵³ Groeiend besef in Engeland en Frankrijk dat het verdrag van Versailles wel erg hard voor Duitsland was geweest, speelde hierbij een rol, alsmede angst voor het communisme, zowel in de Sovjet-Unie als daarbuiten. Overigens zat Frankrijk tijdens de Oostenrijkse *Anschluss* opnieuw zonder kabinet. Blum deed op dat moment een laatste poging de Volksfrontcoalitie te redden. Die mislukte, waarna Daladier in april een centrum-rechts kabinet formeerde. De *appeasement* verklaart ook de houding van Frankrijk en Engeland ten opzichte van Hitlers eisen aan Tsjecho-Slowakije in de Sudetenkwesie. Hoewel dit laatste land een democratie was en sinds de jaren twintig een bondgenootschap had met Frankrijk, werd dit door premier Daladier tijdens de conferentie van München eind september 1938 ondergeschikt gemaakt aan de *appeasement*. Hij en Chamberlain stonden toe dat het door Sudeten-Duitsers bewoonde Tsjechische grensgebied door Duitsland werd geannexeerd, in ruil voor Hitlers toezegging van verdere territoriale aanspraken af te zien.¹⁵⁴ De Franse houding vóór en tijdens de conferentie van München werd in belangrijke mate beïnvloed door adviezen van de Franse stafchef, generaal Maurice-Gustave Gamelin. Deze wees het kabinet erop dat het leger geen oorlog *buiten* de landsgrenzen kon voeren, omdat de militaire inspanningen bijna uitsluitend waren gericht op de defensieve Maginotlinie. Toen in maart 1939 ook de rest van Tsjechië werd bezet en Slowakije tot een Duitse vazalstaat werd gemaakt, legden Frankrijk en Engeland zich bij deze toestand neer. Aangezien inmiddels duidelijk was geworden dat de zogenoemde Poolse corridor en Danzig de volgende doelen van de Duitse expansie waren, gaf Chamberlain eind maart veiligheidsgaranties aan Polen, waar Daladier zich bij aansloot. Zijn conservatieve kabinet, dat wederom voornamelijk steunde op de Radicalen, was evenwel

¹⁵¹ Jackson, *France*, 81–83, 88; Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 332–335.

¹⁵² H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe*, 306–309; Rudolf de Jong, *De Spaanse Burgeroorlog* (Den Haag: Bert Bakker/Daamen N.V., 1963); Rudolf de Jong, Pim Griffioen, Erik Habold, Rik Vuurmans, Ron Zeller, *En gij... Wat deed gij voor Spanje? Nederlanders en de Spaanse burgeroorlog 1936–1939* (Amsterdam: VMA, 1992), pp. 11–12.

¹⁵³ Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 343–347; H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe*, 312.

¹⁵⁴ H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe*, 313, 315–317; Anthony P. Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939* (London: Frank Cass, 1977).

verdeeld tussen voor- en tegenstanders van een harde lijn ten opzichte van Duitsland. De aan Polen gegeven garantie was voor Frankrijk en Engeland echter militair onuitvoerbaar zonder Russische medewerking. Geheime diplomatie met Stalin hieromtrent kwam op gang. Het was voor beide landen dan ook een ernstige tegenslag dat in augustus 1939 een Russisch-Duits niet-aanvalsverdrag werd gesloten, waarbij – zij het niet openlijk – Polen alvast op papier tussen Duitsland en Rusland werd verdeeld. Ook zou Rusland de vrije hand krijgen in Estland, Letland en Finland. Stalin had dit verdrag gesloten mede omdat hij verbolgen was over het feit dat de Sovjet-Unie als grote mogendheid buiten de conferentie van München was gehouden. Het verdrag maakte voor Hitler de weg vrij om een oorlog tegen Polen te beginnen, waarbij hij erop rekende dat Frankrijk en Engeland, bij gebrek aan Russische steun, niet zouden ingrijpen. Na het begin van de aanval op Polen, 1 september 1939, verklaarden Engeland en Frankrijk – na enige aarzeling – twee dagen later Duitsland toch de oorlog.¹⁵⁵

In tegenstelling tot de situatie in 1914 ging de regerende coalitie, het kabinet-Daladier, in 1939 niet de oorlog in als *Union sacrée*. Het conservatieve kabinet steunde op een slechts kleine meerderheid in het parlement. Door de ‘Wet op de organisatie van het land in oorlogstijd’ kreeg de regering echter grote volmachten en was ze in feite in staat per decreet te regeren. Eveneens anders dan in augustus 1914, was er ditmaal onder de Franse bevolking geen enthousiasme bij de oorlogsverklaring aan Duitsland. Omdat het Franse opperbevel vasthield aan een defensieve doctrine en de Duitse aanval op zich liet wachten, bleek de oorlog, voorlopig althans, minder ‘erg’ te zijn dan men wel gevreesd had. De binnenlandse politiek stond voornamelijk in dienst van de reorganisatie van het economische leven ten bate van de oorlogvoering. Zo werd voedsel gerantsoeneerd en in samenwerking met de bedrijfstakken verdeelde de regering de grondstoffen tussen de oorlogsindustrie en overige industrieën naarmate van belangrijkheid.¹⁵⁶

Ten gevolge van de aanval van de Sovjet-Unie op Finland ging er in december 1939 een golf van anti-communisme door Frankrijk. De druk op Daladier nam toe om een duidelijke anti-Russische koers te varen. Plannen werden uitgewerkt om bij Petsamo, in het uiterste noorden van Finland, Franse eenheden aan land te zetten. Aangezien daar echter nauwelijks Finse troepen aanwezig waren, zou dit regelrechte oorlog met de Sovjet-Unie betekenen. Hoewel de publieke opinie Franse militaire steun aan Finland bleef eisen, wees Daladier, onder invloed van het Franse opperbevel, directe steun af. Militaire hulp kwam definitief te vervallen door de Finse nederlaag en wapenstilstand van 13 maart 1940. Niettemin kwam het kabinet-Daladier aan het einde van die maand ten val, omdat in de ogen van een groot deel van het parlement niet voldoende actie tegen de Sovjet-Unie was ondernomen.¹⁵⁷

Daladier werd opgevolgd door de rechts-liberale Paul Reynaud, een van de prominentste vertegenwoordigers van de harde lijn tegen Hitler. Dit was al gebleken in 1938, toen hij uit protest tegen het akkoord van München, de liberale ‘Democratische Alliantie’-partij van Pierre-Etienne Flandin had verlaten. Niettemin werd hij alweer eind 1938 door Daladier als minister van financiën in zijn kabinet opgenomen. Bij zijn aantreden als premier handhaafde Reynaud veel ministers uit het vorige kabinet en trachtte in het zijne zoveel mogelijk geledingen uit het parlement te vertegenwoordigen om toch min of meer tot een *Union sacrée* te komen. Het werd hierdoor niet alleen een van de meest gevarieerde, maar ook een van de omvangrijkste kabinetten die er in de Derde Republiek ooit waren geweest. Het telde niet minder dan 35 ministers! Desondanks werd het kabinet uiteindelijk met een meerderheid van slechts één stem aanvaard. Daarbij kwam dat het kabinet in feite een twee-hoofdige leiding had, aangezien naast Reynaud, als premier en minister van buitenlandse zaken, Daladier de belangrijke post van defensie behield. Er bestonden echter grote tegenstellingen tussen beide bewindslieden, vooral omdat de laatste de opperbevelhebber Gamelin steunde. In deze chef-

¹⁵⁵ Caljé/Den Hollander, *Nieuwste geschiedenis*, 348–349; H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe*, 315.

¹⁵⁶ François Bédarida, ‘Huit mois d’attente et d’illusion’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 37–68.

¹⁵⁷ *Ibid.*; H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe*, 325–327.

staf had Reynaud nu juist geen enkel vertrouwen. Hij vond hem te intellectualistisch en niet geschikt om de geest van de eindoverwinning van 1918 te bewerkstelligen. Reynaud gaf de voorkeur aan generaal Maxime Weygand; in zijn ogen het type van een vechtjas waar Frankrijk nu behoefte aan had. Begin mei 1940 leidde de kwestie van Gamelins mogelijke vervanging tot hoog oplopende spanning in het kabinet. Daladier bleef zijn chef-staf steunen, terwijl Reynaud dreigde op te stappen.¹⁵⁸

Door de grote Duitse aanval op West-Europa van 10 mei 1940 kwam er een einde aan wat de Fransen noemden de *'drôle de guerre'* (schemeroorlog). In het landsbelang trok Reynaud zijn ontslag voorlopig in. Hierna volgden zowel militair als politiek de gebeurtenissen elkaar in snel tempo op. Op 15-16 mei forceerden Duitse tanks een doorbraak bij Sedan aan de Maas en begonnen hun snelle opmars naar de Kanaalkust. De dag daarop waren de Franse legers in noord-Frankrijk en België overal op de terugtocht. Reynaud maakte van de snel verslechterende situatie gebruik om zijn kabinet te reorganiseren: hij nam het ministerie van Oorlog over van Daladier, die naar Buitenlandse Zaken ging. De fel anti-Duitse Georges Mandel werd minister van binnenlandse zaken. De 84-jarige maarschalk Henri-Philippe Pétain, de 'held van Verdun' (1916) en op dat moment ambassadeur in Madrid, werd als vice-premier en militair adviseur in het kabinet opgenomen. Kort daarna werd hij ook tot minister van Oorlog benoemd met generaal Charles de Gaulle als staatssecretaris. De op 10 mei benoemde Britse eerste minister Winston Churchill vloog 16 mei naar Parijs om de kritieke toestand met Reynaud, Daladier en Gamelin te bespreken. Churchill stelde een gezamenlijk tegenoffensief voor. De aarzelingen van Gamelin om hierop in te gaan waren voor Reynaud reden om hem als opperbevelhebber te vervangen door generaal Weygand. Op 20 mei trad hij als opperbevelhebber aan, diezelfde dag bereikten de Duitse tanks, die vijf dagen eerder aan de Maas waren doorgebroken, de Kanaalkust. Daarna wist Weygand de Duitse opmars in zuidelijke richting voorlopig tot staan te brengen, maar door gebrek aan reserves stortte het Franse front aan de rivieren Somme en Aisne begin juni ineen. België had inmiddels op 28 mei gecapituleerd en de evacuatie van ingesloten Britse en Franse troepen bij Duinkerken was in volle gang. De militaire toestand verergerde toen Italië precies één maand na de Duitse aanval, op 10 juni, Frankrijk en Engeland de oorlog verklaarde. De Franse regering verliet in de nacht van 10–11 juni Parijs en vestigde zich na een kort oponthoud in Tours, op 15 juni in Bordeaux. Aangezien de nederlaag inmiddels onafwendbaar was geworden, drongen Pétain en Weygand bij Reynaud steeds sterker aan op het staken van de strijd.¹⁵⁹ Naar hun mening was een aanbod tot wapenstilstand voor Frankrijk aanzienlijk gunstiger dan doorvechten tot alle Franse troepen zouden moeten capituleren. Reynaud, die zelfs de Amerikaanse president Roosevelt om rechtstreekse hulp verzocht, wilde echter de strijd voortzetten. Hij probeerde in het kabinet het besluit er door te krijgen dat de regering haar zetel naar Frans Noord-Afrika (Algiers) zou verplaatsen. Hij verwees daarbij naar het Nederlandse voorbeeld, waar op soortgelijke wijze een regeringscapitulatie was vermeden en uitsluitend sprake was van een militaire overgave (15 mei). Bovendien hadden Engeland en Frankrijk nog in maart 1940 verklaard, dat geen van beide een afzonderlijke wapenstilstand met Duitsland zou sluiten. Op 16 juni deed Churchill een laatste poging Frankrijk in de strijd te houden: voor de duur van de oorlog bood hij de Fransen een zgn. Akte van Eenheid aan. Dit hield een gezamenlijk oorlogskabinet en één opperbevel in. Reynaud bracht dit voorstel met steun van Mandel en De Gaulle in het kabinet ter sprake, maar Pétain, Weygand en een meerderheid van ministers zagen hier niets in. Naar aanleiding hiervan legde Reynaud diezelfde dag zijn premierschap neer, waarna president Albert-François Lebrun, Pétain tot premier benoemde. Deze veranderde onmiddellijk de samenstelling van het kabinet; vrijwel alle medestanders van Reynaud, onder wie Mandel en De Gaulle, werden vervangen. Weygand werd minister van

¹⁵⁸ Christian Bachelier, 'L'armée française entre la victoire et la défaite', in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 69–93.

¹⁵⁹ Henri Michel, *Vichy – Année 40* (Paris: Robert Laffont, 1966), pp. 28–30.

oorlog. Hiermee waren twee besluiten genomen: de regering zou in Frankrijk blijven en zou proberen een wapenstilstand met Duitsland te sluiten. Pétain hield op 17 juni een radiotoespraak tot het Franse volk waarin hij aankondigde dat de strijd gestaakt zou worden.¹⁶⁰ In Rhétondes, nabij Compiègne, begonnen op 20 juni de onderhandelingen van de Franse delegatie onder leiding van generaal Charles-Léon Huntziger. Hij was bevelhebber geweest van het Franse leger dat in mei bij Sedan verpletterend was verslagen. Na overleg met de regering in Bordeaux werd 22 juni de wapenstilstand getekend. Een dag eerder hadden Italiaanse troepen in het Alpenfront een offensief uitgevoerd dat mislukte. Door Duitse druk op Mussolini kwam 24 juni ook een Italiaans-Franse wapenstilstand tot stand. De bepalingen van het Frans-Duitse verdrag kwamen in hoofdzaak neer op de bezetting van het grootste deel van Frankrijk – ongeveer drie-vijfde deel – met inbegrip van Parijs en de hele Atlantische kuststrook tot de Spaanse grens. Het zuiden en zuidoosten bleef onbezett gebied onder Frans bestuur. De koloniën en de vloot, die de belangrijkste Franse troepen bij de wapenstilstandsonderhandelingen waren, bleven in Franse handen. In het onbezette gebied werd het Franse leger beperkt tot 125.000 man, terwijl circa anderhalf miljoen militairen in Duitse krijgsgevangenschap bleven. De Franse Middellandse Zeevloot (in Toulon) moest worden opgelegd. Frankrijk moest een zeer hoog bedrag betalen voor de kosten van de Duitse bezetting: twintig miljoen *Reichsmark* per dag. Het Franse bestuur in de bezette zone was verplicht samen te werken met de Duitse bezettingsautoriteiten. Het wapenstilstandsverdrag werd officieel van kracht op 25 juni 1940.¹⁶¹

Niet alle Franse politici stemden echter in met de wapenstilstand. Dertig parlementariërs en prominenten, onder wie de centrum-rechtse oud-minister Georges Mandel, vertrokken één dag voor de wapenstilstand vanuit Bordeaux aan boord van het marineschip de *Massilia* naar Frans Noord-Afrika. Mandel en de zijnen poogden in Casablanca een tegenregering te vormen die de strijd zou voortzetten en wilden contact maken met de Engelsen. De Franse resident-generaal van Marokko berichtte dit aan Pétain, die daarop onmiddellijk bevel gaf Mandel en zijn medestanders te arresteren. Zij werden naar Frankrijk teruggevoerd en wegens landverraad berecht. Oud-premier Reynaud, ook tegenstander van de wapenstilstand, kreeg een dodelijk auto-ongeluk terwijl hij op weg was naar Spanje.¹⁶²

Eén dag na zijn ontslag als staatssecretaris van Oorlog wist generaal De Gaulle Engeland te bereiken. Vanuit Londen hield hij op 18 juni – de dag na Pétains aankondiging dat de strijd zou worden gestaakt – een later beroemd geworden radio-toespraak, waarin hij de Fransen overall ter wereld opriep de strijd onder zijn leiding voort te zetten. Kort daarop, na het bekend worden van de wapenstilstand, werd hij door Churchill officieel erkend als *'leader of all Free French, wherever they are to be found, who rally to him in support of the Allied cause'*. De Gaulle stelde zich aan het hoofd van ongeveer zeventienduizend Franse militairen en zeelieden die merendeels eind mei en begin juni uit Duinkerken naar Engeland waren geëvacueerd.¹⁶³ Later beweerde De Gaulle in zijn memoires dat niet één publiek figuur zijn stem verhoef om

¹⁶⁰ *Ibid.*, 28, 34–37.

¹⁶¹ *Ibid.*, 14, 40–56; Jäckel, *Frankreich*, 46–48, 52–53; Hermann Böhme, *Entstehung und Grundlagen des Waffenstillstandes von 1940* (Stuttgart: DVA, 1966). Voor de tekst van het wapenstilstandsverdrag, zie ook: Michel Launay (éd.), *L'armistice de 1940* (Paris: Presses Universitaires de France, 1972), Document no. 1, pp. 37–42. In het bezette deel leefden circa 23 miljoen en in het onbezette twee-vijfde deel van Frankrijk ruim 17 miljoen mensen.

¹⁶² Michel, *Vichy*, 26, 40–44; Jean Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), pp. 122–134; Jean-Pierre Azéma, 'Le choc armé et les débandades', in: Idem, et François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 97–130; Paxton, *Vichy France*, 9.

¹⁶³ Michel, *Vichy*, 34, 223–224, 227, 236, 238–241; Jean-Louis Crémieux-Brilhac, 'La France libre', in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 181–232; Paxton, *Vichy France*, 44. Het Engelse citaat in Jackson, *France*, 389–390 n. 3. De Gaullistische beweging telde juli 1940 in totaal slechts zeventienduizend leden, voornamelijk Franse militairen en zeelieden, die uit Noorwegen, Duinkerken en andere Franse havens waren geëvacueerd. Sommigen keerden in juni–juli 1940 echter uit Engeland terug naar Frankrijk. Niettemin steeg het aantal aanhangers van De Gaulle in Engeland tot 35.000 eind 1940. Burrin, *France under the Germans*, 20–21; Marcel Baudot, 'Caractéristiques de la Résistance des Français', in: G. van Roon (ed.), *Europäischer Widerstand im Vergleich* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 286–308, aldaar 288–289.

de wapenstilstand openlijk te veroordelen.¹⁶⁴ Beëindiging van de strijd werd niet alleen gedragen door kleine, extreem-rechtse Franse groeperingen, voor wie het communisme van Stalin het werkelijke gevaar was, maar ook door de conservatieve rechtervleugel, alsmede de linkervleugel van de socialisten en pacifisten, die evenmin voortzetting van de oorlog wilden. Dit werd niet alleen ingegeven door de ervaringen van 1914–1918, met zijn honderdduizenden oorlogsinvaliden die nog dagelijks in het straatbeeld te zien waren, maar ook door het lage geboortecijfer tussen 1915 en 1919, alsmede door de overtuiging van vele leidende figuren dat binnen enkele maanden sprake zou zijn van een definitieve vredesregeling.¹⁶⁵

2.4.1.2 *Ontstaan en aard van de Vichy-regering*

Na ondertekening van de wapenstilstand was de Franse regering genoodzaakt Bordeaux te verlaten omdat deze stad tot de bezette zone ging behoren. Begin juli werd de regeringszetel, na een verblijf van één dag in de industriestad Clermont-Ferrand, naar het kuuroord Vichy in het departement Allier verplaatst. Reden was dat Clermont-Ferrand geen geschikte accommodatie had en bovendien – evenals de andere grote steden van de onbezette zone, zoals Lyon en Toulouse – gekenmerkt werd door een grote arbeidersbevolking en een linkse traditie. Marseille was onvoldoende representatief voor de ‘morele vernieuwing’ die Pétain en de zijnen voor ogen hadden. Door gangsterdom stond deze stad in de jaren dertig bekend als het Franse Chicago. Vichy had al deze nadelen niet. Het was een centraal gelegen stadje dat als kuuroord over veel hotels beschikte en daardoor in aanmerking kwam als tijdelijk onderkomen voor ministers, parlement en ambtelijke bureaus.¹⁶⁶ In afwachting van definitieve vredesonderhandelingen hoopte men spoedig weer naar Parijs te kunnen terugkeren. Hoewel het wapenstilstandsverdrag in dit laatste voorzag, bleek de bezetter in de praktijk onwillig en zou Vichy als voorlopige ‘hoofdstad’ permanent worden. In het wapenstilstandsverdrag was eveneens het begrip ‘*collaboration*’ opgenomen. Dit had toen nog zuiver de betekenis van samenwerking met het Duits bestuur in het bezette deel met als voorlopig doel: herstel en handhaving van bureaucratie, orde en veiligheid na de chaos van de strijd en vluchtelingenstromen. De snelheid waarmee de totale nederlaag was gekomen, was voor de Fransen een grote schok en voor de Duitsers een verrassing.¹⁶⁷ De nederlaag was nog groter dan de *Grand Défaite* van 1870.¹⁶⁸ Ook nu – net als toen – stonden de grondslagen van de staatsinrichting zelf onmiddellijk ter discussie, te weten het parlementair systeem van de Derde Republiek, dat werd gekenmerkt door een zwakke uitvoerende macht. In zijn radiotoespraak op 20 juni 1940, dus nog vóór ondertekening van de wapenstilstand, wees Pétain als oorzaken van de nederlaag niet alleen op de zwakke buitenlandse politiek en verouderde (defensieve) militaire doctrine, maar vooral op de sinds lang bestaande binnenlandse politieke conflicten en het maatschappelijke verval.¹⁶⁹ Veel Fransen waren dit met hem eens. In het hele politieke spectrum, van links tot rechts, gaf men hevig af op wat men inmiddels het *ancien régime* noemde. Eind juni, begin juli was nog niet bekend wat voor nieuw soort regering er zou komen, maar duidelijk was dat de oude orde van de Derde

¹⁶⁴ Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre* (3 vols., Paris: Omnibus/Plon, 1954-1959; herdruk in pocket 1961-1963; herdruk Paris: Gallimard, 2000); Eng. ed.: *The Complete War Memoirs of Charles de Gaulle* (New York: Simon & Schuster, 1967), deel I, p. 73, aangehaald in Paxton, *Vichy France*, p. 9 n. 10.

¹⁶⁵ Paxton, *Vichy France*, 11–12.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 18–19; Jackson, *France*, 142.

¹⁶⁷ Jean-Pierre Azéma, ‘Le choc armé et les débandades’, in: Idem, et François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 97–130; Stanley Hoffmann, ‘Le trauma de 1940’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 131–150; Paxton, *Vichy France*, 3–4.

¹⁶⁸ In de literatuur en het publiek discours wordt de Franse nederlaag van 1870 veelal ‘La Grand Défaite’ genoemd, terwijl de nederlaag van 1940 doorgaans wordt aangeduid met ‘La Débâcle’.

¹⁶⁹ Paxton, *Vichy France*, 21.

Republiek definitief had afgedaan. Deze was ooit ontstaan uit een grote nederlaag en ging nu ook tenonder door een grote nederlaag.¹⁷⁰

Terwijl de militaire nederlaag van *buitenaf* was toegebracht, waren de op handen zijnde *binnenlandse* politieke en maatschappelijke veranderingen een gevolg van bewust gemaakte keuzes van een relatief kleine groep Fransen zèlf. Pétain liet het besluit om de wapens neer te leggen, vergezeld gaan van de aankondiging van het begin van een ‘nieuwe orde’ en riep de bevolking op te helpen bij de oprichting van een ‘hernieuwd Frankrijk’. In dezelfde radiotoespraak van 20 juni, waarin Pétain het staakt-het-vuren aan de Fransen bekendmaakte, verzekerde hij hen dat de regering onafhankelijk zou blijven en Frankrijk uitsluitend door Fransen zou worden bestuurd. De hervorming van de Franse maatschappij was dus een *Franse* aangelegenheid. Het was niet nodig te wachten op een definitief vredesverdrag. Voor de nieuwe Franse leiders gingen deze twee beslissingen evenwel hand in hand. Pétain en Weygand vreesden dat een voortgaande oorlog met Duitsland niet alleen het einde van het Franse leger, maar ook de ondergang van het land zou betekenen. Daarbij kwam dat een obsessie met anti-communisme en met orde en gezag in het algemeen sterke drijfveren waren waarop uiteindelijk de instelling van het Vichy-regime werd gebaseerd. Om daadwerkelijk fundamentele maatschappelijke veranderingen te kunnen doorvoeren, was een zo groot mogelijke Franse soevereiniteit tegenover de Duitse overwinnaar nodig. Hoewel deze laatste overwegingen misschien niet op zichzelf doorslaggevend zijn geweest bij het besluit tot een wapenstilstand, waren ze er wel onlosmakelijk mee verbonden. Wat ook een rol speelde, was het feit dat logistiek-organisatorisch in het geheel geen rekening was gehouden met een massale verplaatsing van het Franse leger uit Frankrijk naar Noord-Afrika om van daaruit de strijd voort te zetten.¹⁷¹

De voormalige premier en oud-minister van buitenlandse zaken (1935–’36) Pierre Laval speelde een sleutelrol in de binnenlandse politieke ontwikkelingen die hervormingen van de Franse maatschappij mogelijk moesten maken. Op 23 juni benoemde Pétain hem tot vice-voorzitter van de ministerraad. Laval was in de jaren 1936–’40 een verbitterd man die gebukt ging onder de val van zijn kabinet in 1936. Hij was herhaaldelijk minister geweest, tweemaal voorzitter van de ministerraad, een geslaagd zakenman, senator voor Aubervilliers in de Auvergne en vol vertrouwen in eigen kunnen. Hij streefde naar terugkeer naar de macht.¹⁷² Vanaf eind 1937 had Laval pogingen ondernomen een regering-Pétain op te richten. Hij was daarin niet geslaagd, maar het feit op zich is tekenend. In april 1938, toen hij een Italiaanse kennis verslag deed over zijn Pétain-project, liet hij merken dat hoewel vooruitgang werd geboekt, een en ander toch niet zo vlot verliep: ‘de Maarschalk heeft een eigen wil en onbuigzame ideeën en veel diplomatie is nodig om hem tot rede te brengen.’¹⁷³ Hoewel er geen hartelijke verstandhouding bestond tussen Pétain en Laval, hadden beiden in de zomer van 1940 gemeenschappelijke belangen: Laval streefde actief naar een op termijn voor Frankrijk zo gunstig mogelijke vrede met Duitsland, terwijl Pétain een nieuwe orde voor het land wilde.¹⁷⁴

Tot dusverre was alles beslist door een kleine groep van ongeveer dertig ministers en generaals. Bij de voorgenomen veranderingen van nationale instituties kon men echter niet heen om de meer dan zeshonderd parlementsliden: Huis van Afgevaardigden en Senaat, waarvan de laatste méér dan de eerste vooral een afspiegeling was van het overwegend

¹⁷⁰ *Ibid.*, 20–24; 32–33; Michel Winock et Jean-Pierre Azéma, *Naissance et Mort de la IIIe République* (Paris: Calmann-Lévy, 1970); édition revue et complétée sous le titre *La Troisième République* (Paris: Hachette, 1978, herziene druk 1986); J.-P. Azéma, ‘Le régime de Vichy’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, I, 151–180.

¹⁷¹ Marc Olivier Baruch, *Le régime de Vichy* (Paris: La Découverte, 1996), Duitse uitgave: *Das Vichy-Regime. Frankreich 1940–1944* (Stuttgart: Philipp Reclam, 2000), pp. 25–28; Burrin, *France under the Germans*, 9–11.

¹⁷² Burrin, *France under the Germans*, p. 61 n. 44, 45.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 62 n. 46.

¹⁷⁴ Michel, *Vichy – Année 40*, pp. 32–35, 57–58; Burrin, *France under the Germans*, 14–17; Baruch, *Vichy-Regime*, 33–34; Jackson, *France*, 139–141.

conservatieve, agrarische platteland.¹⁷⁵ Pétain besloot het Huis en de Senaat op 9 juli 1940 bijeen te roepen in een gemeenschappelijke vergadering, de *Assemblée nationale*. De regering kwam met voorstellen de constitutionele wetten van de Derde Republiek uit 1875 buiten werking te stellen en Pétain volmacht te geven het land te besturen in afwachting van een door hem op te stellen nieuw grondwetsontwerp. Het was Laval die erin slaagde een meerderheid van het parlement te overtuigen hiermee in te stemmen: 569 voor, 80 tegen, 17 onthoudingen en 40 afwezigen. Met uitzondering van de uitvaardiging van een nieuwe grondwet of de oorlogsverklaring aan een ander land, waarvoor goedkeuring van de *Assemblée Nationale* nodig bleef, kreeg Pétain onbeperkte volmachten. Dit betekende in feite afschaffing van het bestel van de Derde Republiek. Het staatshoofd, president Lebrun, verdween vrijwillig van het toneel.¹⁷⁶ Volgens de proclamatie van 11 juli 1940 oefende Pétain de functie van staatshoofd (*Chef de l'État*) en premier (voorzitter van de ministerraad) uit met het recht zelf zijn opvolger te benoemen.¹⁷⁷ Op dat moment was Laval, als vice-premier, de meest waarschijnlijke opvolger. Laval had in de *Assemblée nationale* geen serieuze oppositie gehad; dit kwam echter ook omdat hij moeilijk verkiezingen kon uitschrijven, terwijl bijna tweederde van het land door Duitse troepen was bezet. Bovendien werd in het parlement het besluit breed gedragen dat er een bewind kwam dat een 'harde discipline' voorstond en dat er in de Franse maatschappij beperkingen nodig waren aan de 'excessen van vrijheid'.¹⁷⁸ Dit alles geleid door een vaderfiguur als Pétain, die hiervoor uitstekend geschikt was, hij was immers een onomstreden, oude nationale held. Alle partijen, aanvankelijk zelfs oud-premier Léon Blum, zagen hem als de meest eervolle en geschikte persoon om het land te leiden. Pétain zag het liefst dat Frankrijk op alle niveaus – van ministerie tot kleine stad – werd bestuurd door politie en leger. De regering die hij samenstelde vormde de legitieme voortzetting van de Franse staat en het was haar taak de normale functies van de overheid te herstellen. Eveneens op 11 juli werd in afzonderlijke decreten bepaald dat Pétain het recht kreeg ministers te benoemen en ontslaan, wetten door de ministerraad te laten behandelen en werd het parlement voor onbepaalde tijd verdaagd. Een dag later presenteerde hij zijn nieuwe regering met Laval opnieuw als vice-premier. De macht kwam voornamelijk in handen van top-ambtenaren, die het nu als minister politiek voor het zeggen kregen. Zo werd bijvoorbeeld de 39-jarige inspecteur-generaal van Financiën, Yves Bouthillier, minister van Financiën. In andere gevallen werden ontslagen ministers door hun secretaris-generaal opgevolgd.¹⁷⁹

Hoewel het in juli 1940 velen nog niet duidelijk was welk beleid de nieuwe regering zou gaan voeren, vond de gedachte dat er in Frankrijk een meer autoritair-politiek systeem moest komen, brede steun in leidende bestuurlijke en economische kringen. Ook kon men op sympathie van een groot deel van de bevolking rekenen. In die zin was de instelling van het Vichy-bewind géén revolutie van bovenaf, het weerspiegelde een meerderheid van de publieke opinie. Zo bleven alle prefecten zomer 1940 op hun post, niet één legde zijn functie neer. Voor de Franse bureaucratie was normalisering van de situatie het belangrijkste, niet alleen voor wat betreft de orde en veiligheid, ook wilde men het economische leven zo spoedig mogelijk weer op gang brengen. Franse zakenlieden sloten contracten af met het Duitse hoofdkwartier in Parijs voor bijvoorbeeld aanleg van vliegvelden ten behoeve van de

¹⁷⁵ Baruch, *Vichy-Regime*, 34; Burrin, *France under the Germans*, 15.

¹⁷⁶ Albert-François Lebrun, die in 1932 tot President van de Franse Republiek was gekozen en in 1939 als zodanig voor zeven jaar herkozen werd, trok zich – zonder ooit officieel afgetreden te zijn – in juli 1940 uit het openbare leven terug.

¹⁷⁷ Het decreet van Pétain, waarin hij werd uitgeroepen tot *Chef de l'État*, was evenals latere decreten, monarchistisch geformuleerd: “*Nous Philippe Pétain, Maréchal de France...*” Hoewel de republiek niet openlijk werd afgezworen en formeel geen monarchie werd ingevoerd, was van meet af aan wél sprake van een bewust gebruikte pluralis majestatis. Michel, *Vichy – Année 40*, pp. 57–69; Paxton, *Vichy France*, pp. 25–33, 189 n. 110; Jackson, *France*, 129–133; Baruch, *Vichy-Regime*, 32–39; Yves Durand, *Le nouvel ordre européen nazi. La collaboration dans l'Europe allemande (1938–1945)* (Bruxelles: Complexe, 1990), pp. 48–49.

¹⁷⁸ Paxton, *Vichy France*, 33; Baruch, *Vichy-Regime*, 34.

¹⁷⁹ Marc Olivier Baruch, *Servir l'État français. L'administration en France de 1940 à 1944* (Préface de Jean-Pierre Azéma) (Paris: Fayard 1997), pp. 59–63; Jackson, *France*, 147.

Luftwaffe. Katholieke vakbondsleiders begonnen hun organisaties op corporatistische wijze ter hervormen.¹⁸⁰

Geen enkele oppositiegroep steunde in eerste instantie De Gaulle, ze vonden hem te rechts en te disloyaal. Dat er geen daadwerkelijk verzet ontstond in deze periode kwam ook omdat het Duitse bezettingsbestuur geen grote repressieve maatregelen nam, behalve de massale arrestatie van communisten die overigens pas op 4 en 5 oktober 1940 plaatsvond. De echte dreiging voor Pétain kwam van de elites in de koloniën overzee. Daar konden Franse bestuurders de wapenstilstand moeilijk verkroppen. Van deze verbittering trachtte De Gaulle gebruik te maken door gouverneurs en commandanten voor zich te winnen. In eerste instantie bleven zij echter trouw aan Vichy. De enige betekenisvolle uitzonderingen waren in augustus 1940 de gouverneur-generaal van Frans Equatoriaal-Afrika (m.n. Frans-Kongo, Tsjaad) en de gouverneur van Kameroen. Hiermee kreeg De Gaulle toch zelfstandig voet aan de grond buiten zijn Londense ballingsoord en Engelse gastheren om. Per decreet van 28 oktober 1940, getekend door De Gaulle in Brazzaville (hoofdstad van Frans Equatoriaal-Afrika), werd de *Conseil de Défense de l'Empire* opgericht, die negen leden telde. Dit was het eerste door de Vrije Fransen opgezette politieke orgaan met territoriale bevoegdheid. De poging van De Gaulle een maand eerder om met steun van een Engelse vlooteenheid ook Frans West-Afrika achter zich te krijgen was echter volledig mislukt.¹⁸¹

In onderhandelingen met de Duitse bezetters lieten deze, bij monde van Otto Abetz, aan de Vichy-regering weten dat het niet de bedoeling was door te gaan op de oude manier. De oorlog was verloren en de Derde Republiek had haar legitimiteit verloren, er moest onder Franse leiding een nieuwe economische en sociale orde komen! Pétain en Laval waren dit – zoals boven beschreven – zèlf al eerder van plan en streefden naar samenwerking met Duitsland. Frankrijk moest daarbij als neutrale staat de belangrijkste partner van Duitsland worden in het nieuwe Europa.¹⁸²

De regering van Pétain bestond merendeels uit vertegenwoordigers van traditioneel rechts en technocraten. Dit was een teleurstelling voor de voorstanders van een fascistische politiek, zoals de eerste man van de *Rassemblement National Populaire* (RNP), Marcel Déat. Deze wilde alle bestaande partijen en belangengroepen opnemen in één nieuwe organisatie die als intermediair tussen staat en maatschappij moest fungeren, wat uiteindelijk tot een éénpartijstaat zou moeten leiden. Weygand, Maurras en Laval waren echter tegen een ‘totalitair’ systeem, vooral de laatste was beducht voor initiatieven waar hij niet zelf de controle over had. Pétain deed de suggestie aan Déat onderzoek te doen naar een éénpartijstaat, maar uiteindelijk kozen hij en Laval eind augustus 1940 ervoor alle oudstrijdersorganisaties te verenigen in één enkel veteranenlegioen, het *Légion française des combattants*. Op deze wijze wilden zij volkssteun voor het regime organiseren. Dit was voorlopig Vichy’s alternatief voor een éénpartijstaat. Ook kolonel François de La Rocques *Parti Social Français* (voortzetting van de vooroorlogse veteranenorganisatie *Croix de Feu*) verwachtte aanvankelijk een prominente rol te kunnen spelen in de autoritaire erfgenaam van de voorbije Derde Republiek. Er werden weliswaar hier en daar PSF-leden in het lokale bestuur opgenomen, maar op het hoogste niveau werd La Rocque echter van de macht uitgesloten. Tegen september riep hij zijn aanhangers op om formele discipline onder het gezag van maarschalk Pétain te betonen, maar een ‘absoluut gereserveerde’ houding aan te

¹⁸⁰ Paxton, *Vichy France*, 16, 33–34; Jackson, *France*, 145–147; Baruch, *Vichy-Regime*, 33–41.

¹⁸¹ Het ging hierbij om de mislukte landingspoging van De Gaulle in Dakar op 23–24 september 1940. Dakar was de hoofdstad en belangrijkste haven van het enorm uitgestrekte koloniale gebied Frans West-Afrika. Paxton, *Vichy*, 41–44, 69–70; Jackson, *France*, 172, 390–392; M. Baudot, ‘Caractéristiques de la Résistance des Français’, in: G. van Roon (ed.), *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die internationalen Konferenzen in Amsterdam* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 286–308, aldaar 288–289; Anne-Cécile Tizon-Germe, ‘Éboué, Félix’, in: Bertram M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France: the Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946* (Westport Ct/London: Greenwood Press/Aldwych Press, 1998), p. 113; Bernard Tricot, ‘Gaulle, Charles de (1890–1970)’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 155–156.

¹⁸² Jackson, *France*, 139–141.

nemen ten opzichte van alle leden van zijn regering. Na deze tegenslagen vertrokken Déat en veel andere voorstanders van een radicale fascistische politiek uit Vichy en vestigden zich in bezet Parijs, waar zij een belangrijk deel van de door het militair bestuur toegelaten pers controleerden. La Rocque veranderde de naam van zijn partij in *Progrès Social Français* in een poging zijn beweging als onafhankelijke machtsfactor te behouden, maar zijn PSF werd in de bezette zone door de Duitsers verboden en zou uiteindelijk in augustus 1941 alsnog opgaan in het *Légion* en verdwijnen.¹⁸³

De volgende stap van Vichy was het lanceren van een nationalistisch en corporatistisch binnenlands programma onder de naam '*Révolution Nationale*'. Dit hield in: de aanmoediging van een hernieuwd Frans gemeenschapsbesef en het benadrukken van traditionele waarden, zoals vaderlandslievendheid, familiebanden, een ambachtelijk arbeidsethos en uitbanning van krachten die tweedracht zaaiden of anderszins als schadelijk werden beschouwd.¹⁸⁴ Al enkele dagen na de wapenstilstand had Weygand in een memorandum op 28 juni aan Pétain opgeroepen tot een beleid geïnspireerd door '*Dieu, patrie, famille, travail*' (God, vaderland, gezin en arbeid).¹⁸⁵ Deze begrippen en de achterliggende opvattingen, werden door veel personen en belangengroepen in en rond de nieuwe regering gesteund. Een probleem was echter dat van meet af aan heel verschillende ideeën bestonden omtrent de inhoud en uitvoering van niet alleen een autoritair-politiek systeem, maar ook een in het algemeen meer corporatieve ordening van de maatschappij. Overigens sprak Pétain zelf bij voorkeur over *Redressement national* (nationaal herstel) of *Rénovation française* (Franse vernieuwing) in plaats van het woord *révolution* te gebruiken.¹⁸⁶

Een eerste belangrijke bron, waaraan de *Révolution Nationale* haar centrale waarden ontleende, ging terug naar de al genoemde nationalistische en antisemitische journalist en politicus Charles Maurras, mede-oprichter en ideoloog van *Action française* en al ruim veertig jaar de meest invloedrijke denker van nationalistisch rechts. De uit 1926 daterende Vaticaanse veroordeling van *Action française* was in juli 1939 door de nieuwe paus Pius XII opgeheven, waarmee haar gedachtegoed weer de vrije hand kreeg in Frankrijk. De aanhangers van Maurras bevonden zich overigens niet zozeer in de ministerraad als wel in de entourage van Pétain zelf. Tot de vertrouwelingen van Pétain, die sterk door Maurras waren beïnvloed, behoorden zijn politieke mentor sinds 1936, Raphaël Alibert, die minister van Justitie was geworden, Pétains kabinetchef Henri du Moulin de la Barthète, en de filosoof René Gillouin, persoonlijk adviseur van Pétain. In de ogen van deze groep bood de Franse nederlaag een historische gelegenheid om Frankrijk, zoals het na 1870 was gegroeid, grondig om te vormen en in veel opzichten een herstel van het pre-industriële, pre-kapitalistische verleden te forceren en te verwezenlijken in een industriële en kapitalistische maatschappij. Feitelijk wilden zij terug naar het model van vóór de revolutie van 1789.¹⁸⁷ Deze laatste had vrijheid, gelijkheid en broederschap (*liberté, égalité, fraternité*) geproclameerd, wat uiteindelijk tot verval had geleid. De *Révolution Nationale* stelde daar nu de waarden van sociale stabiliteit *travail, famille, patrie* tegenover.¹⁸⁸ Met het verwerpen van de gelijkheidsidee, diende ook het

¹⁸³ Paxton, *Vichy France*, 189–190, 250–252; Baruch, *Vichy-Regime*, 61–63, 88; Jackson, *France*, 143–144, 159–160, 258–259.

¹⁸⁴ Jean-Marie Guillon, 'La philosophie politique de la Révolution Nationale', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard/Institut d'histoire du temps présent, 1992), pp. 167–183.

¹⁸⁵ Maxime Weygand, *Mémoires*, tome III: *Rappelé au service* (Paris: Flammarion, 1950); Eng. ed.: *Memoirs: Recalled to Service* (Garden City NY: Doubleday / London: Heinemann, 1952), pp. 229–230.

¹⁸⁶ Guillon, 'La philosophie politique de la Révolution Nationale', in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 167–183; Jackson, *France*, 148–149; B.M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 257–258.

¹⁸⁷ Baruch, *Servir l'État français*, 51–52; Idem, *Vichy-Regime*, 44–45; Guillon, 'La philosophie politique de la Révolution Nationale'; Eugen Weber, *Action Française: Royalism and Reaction in Twentieth Century France* (Stanford, Ca.: Stanford University Press, 1962); Edward Tannenbaum, *Action Française: Die-hard Reactionaries in Third Republic France* (New York: Wiley, 1962); Von der Dunk, *Conservatisme*, 112–113.

¹⁸⁸ Paxton, *Vichy France*, 37; Guillon, 'La philosophie politique de la Révolution Nationale'; Paul J. Kingston, 'The Ideologists: Vichy France, 1940–1944', in: G. Hirschfeld and P. Marsh (eds.), *Collaboration in France: Politics and Culture*

uit de Verlichting ontstane politieke model van de volkssoevereiniteit en de door algemene verkiezingen gekozen volksvertegenwoordiging definitief te verdwijnen. Vichy bekritiseerde deze ‘valse gelijkheid’, evenals de constitutionele uitdrukking daarvan: het parlementarisme. Hoewel Pétain en de zijnen veel ontleenden aan de ideeën van Maurras was deze laatste altijd theoreticus gebleven. Daarom keken zij óók naar het door de Portugese econoom en minister-president António de Oliveira Salazar sinds 1932 in de praktijk gebrachte eigentijdse corporatieve model van de *Estado novo* (Nieuwe Staat), gebaseerd op beginselen van de Rooms-katholieke maatschappijleer. Salazars verzamelde toespraken lagen in boekvorm op Pétains bureau. De vier delen van dit werk hadden als titel: ‘Nationale revolutie’, ‘Beginselen van een nieuwe orde’, ‘Nieuwe Staat’ en ‘Corporatieve economie’. Dit alles paste goed in het doel dat Pétain met Frankrijk voor ogen had. Overigens was Salazar zelf op zijn beurt ook weer beïnvloed door Maurras.¹⁸⁹ Ideologisch gezien diende de *Révolution Nationale* in de eerste plaats als tegenwicht tegen het liberale individualisme, dat werd beschouwd als oorzaak van de ontworteling van grote groepen mensen. Het had hen immers weggehaald uit de ‘natuurlijke’ gemeenschappen van het platteland en in de anonieme, industriële stad geplaatst. Voorstanders van de *Révolution Nationale*, onder wie veel aanhangers van een sterke Rooms-katholieke moraal, gingen er van uit dat wanneer eenmaal de maatschappij hiërarchisch was geordend in ‘organische’ gemeenschappen, waar ieder zijn vaste plaats had, de klassenstrijd vanzelf overbodig werd en zou verdwijnen. De liberale obsessie met individuele rechten moest vervangen worden door het benadrukken van plichten, gemeenschapszin en eigen verantwoordelijkheid.¹⁹⁰ Behalve deze door Maurras en *Action française* geïnspireerde traditionalistische conservatieven¹⁹¹, was er een groep jonge politici, onder wie Georges Lamirand, die een jeugdbeleid voorstonden in de geest van conservatief-*sociaal* katholicisme en nauwe banden onderhielden met de katholieke scoutingbeweging.¹⁹²

Daarnaast waren er de liberaal-conservatieven, zoals Pierre-Étienne Flandin en Joseph Barthélemy, van wie de invloed in Vichy niet moet worden onderschat. Anders dan Maurras c.s., waren zij nooit openlijke vijanden van de Derde Republiek geweest of onder dit bewind uitgesloten van de macht, wèl echter waren ze beïnvloed door de Maurrasiaanse kritiek op de democratie. Hun aanwezigheid van begin af in de top van Vichy was een uiting van het langdurige effect van slijtage dat *Action française* had op het Franse liberalisme. Thema’s als het gezin, gezag, gemeenschapszin, ambachtelijk arbeidsethos, regionalisme en antisemitisme hadden een veel wijdere aanhang dan Maurras en *Action française*. De liberaal-conservatieven waren het echter lang niet eens met *alle* opvattingen van Maurras. Hun streven was eerder gericht op de Orleanistische (conservatief-liberale) of Napoleontische visie volgens welke de regering in handen diende te zijn van *compétences* (de meest bekwamen). Niet-deskundige partijpolitici van het parlementaire systeem moesten vervangen worden door

during the Nazi Occupation, 1940–1944 (Oxford etc.: Berg, 1989), pp. 47–71. Zie ook de veelvuldig verspreide affiche van de *Révolution Nationale*, voor een reproductie, zie bijv.: R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, 109.

¹⁸⁹ Jackson, *France*, 151–152; Paxton, *Anatomie*, 174; Yves Léonard, *Salazarisme et fascisme* (Paris: Chandeigne, 1996).

¹⁹⁰ Paxton, *Vichy France*, 268–273; Guillon, ‘La philosophie politique de la Révolution Nationale’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Vichy et les Français*; Jackson, *France*, 149; Baruch, *Vichy-Regime*, 45–48, 55–59.

¹⁹¹ Voor een definitie van het begrip Conservatisme verwijzen we naar H. W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum: Uniekboek, 1976), pp. 89–90 en i.h.b. 136: ‘criterium voor een conservatieve houding of conceptie bleef het geloof in de fundamentele ongelijkheid van de mens en een hiërarchische opvatting van de samenleving. Het geloof niet alleen maar de aanvaarding ervan als natuurgegeven en noodzakelijk. (...) Wanneer de liberale burgerij zich geleidelijk aan behoudender gaat opstellen, wanneer ze conservatief-liberaal wordt, dan blijkt, dat het vooral die hiërarchische conceptie van de maatschappij, die ongelijkheidsleer van het Conservatisme is, die zij daarbij overneemt, waarmee zij de emancipatorische traditie van het liberalisme vaarwel zegt. Wel wordt die ongelijkheidsleer daarbij ontdaan van de oude religieuze en metafysische legitimatie.’ Voor de ontwikkelingen na 1945 met – naast evidente verschillen – ook opmerkelijke overeenkomsten, zie bijv. het artikel van de Britse socioloog Zygmunt Bauman, ‘The Strangers of the Consumer Era: from the Welfare State to Prison’, in: Idem, *Postmodernity and its Discontents* (Cambridge UK: Polity Press, 1997), Ned. ed.: ‘De vreemdelingen van het consumptietijdperk: van de verzorgingsstaat naar de gevangenis’, in: Zygmunt Bauman, *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid* (redactie en inleiding: Rien Munters; Amsterdam: Boom, 1998), pp. 31–47.

¹⁹² Jackson, *France*, 152–153; Paxton, *Vichy France*, 153–165; Baruch, *Vichy-Regime*, 114–115; Wilfred Douglas Halls, *The Youth of Vichy France* (Oxford: Clarendon Press, 1981); Fr. ed.: *Les Jeunes et la Politique de Vichy* (Paris: Syros, 1988).

competente ambtenaren in een gecentraliseerd staatsapparaat. Zij keerden zich dus tegen het door Maurras voorgestane regionalisme.¹⁹³ In economisch opzicht verwierpen weliswaar ook zij het negentiende-eeuwse liberale *laissez-faire* kapitalisme, maar van het wegvallen van het parlementaire systeem wilden zij gebruik maken om een modernisering van de Franse economie door te voeren. De secretaris-generaal van het ministerie van Industriële Productie, Jean Bichelonne, was een typisch voorbeeld van de groep technocraten binnen de Vichy-regering. Zoals Maurras bij uitstek het traditionalistisch-conservatieve gedachtegoed vertegenwoordigde, zo behoorde Bichelonne tot de zuiverste representanten van rationalisatie, efficiency en modernisering van de economische en sociale verhoudingen.¹⁹⁴

Een vierde groep binnen Vichy was tenslotte een kleine minderheid van vertegenwoordigers van links. De enige van deze groep in de regering was de vakbondsleider René Belin, minister van Arbeid van juli 1940 tot april 1942. Dat een deel van de aanhang van de vakbond CGT zich achter Belin schaarde in zijn steun voor Vichy, had te maken met zijn pacifisme en felle anti-communisme. Een deel van diegenen onder de socialisten en syndicalisten, die geen voorstander waren geweest van samenwerking met de communisten in het Volksfront van Blum, voelden zich in de persoon van Belin nu in elk geval vertegenwoordigd in de regering.¹⁹⁵

Het nieuwe regime in Vichy was dus geen eenheid maar bestond uit verschillende stromingen: Maurrasianen, sociaal-katholieken, conservatief-liberalen, technocraten en syndicalisten, die elk hun eigen belangen en opvattingen hadden. Samenwerking was mogelijk omdat de visies elkaar op wezenlijke punten voldoende overlaptten en men een gemeenschappelijke, blijvende afkeer had van alles waar de Derde Republiek voor had gestaan. Dit creëerde een zekere consensus. Men vocht – overigens deels om verschillende redenen – vaak tegen dezelfde vijanden: *laissez-faire* economie, parlementaire regeringsvorm, massa-samenleving, communisme, de grote aantallen buitenlanders en vluchtelingen etc. Allen zochten een meer hiërarchische, elitaire, sociale orde en streefden naar disciplineren van de samenleving. Op veel andere terreinen echter zouden de partijen botsen. De spanningen waren van meet af aan complex en kunnen niet eenvoudig worden samengevat als een strijd tussen twee kampen. Wel valt op dat de grootste afstand bestond tussen enerzijds de aanhangers van een ‘organisch’ en corporatief geordende, Rooms-katholieke maatschappij met een gedecentraliseerde, minimalistische Staat en anderzijds de voorstanders van een centralistische interventiestaat, economische rationalisatie en efficiency. Hoewel velen een tussenpositie innamen, kan globaal worden gesproken van een onderscheid tussen ‘traditionalisten’ en ‘modernisten’. De *Révolution Nationale* was dus geen Franse versie van Hitlers nationaal-socialisme.¹⁹⁶

Wat betekende de *Révolution Nationale* nu in de praktijk voor de Franse staat en maatschappij? Belangrijke terreinen waarop zomer 1940 een begin werd gemaakt met hervormingen waren de staat zelf, de economie, onderwijs en opvoeding. Het bedrijfsleven, vooral in de bezette zone, paste zich snel aan. Uit angst voor een ernstige terugslag in de economie waren industriëlen, na een korte aarzeling, gemakkelijk bereid Duitse productieorders te aanvaarden, ook wanneer het militaire orders betrof. Het enige dat hen

¹⁹³ P. Barral, ‘Idéologie et pratique du régionalisme dans le régime de Vichy’, *Revue française de science politique* 24 (1974), pp. 911–939.

¹⁹⁴ Baruch, *Servir l’État*, 60–61, 97–109; Idem, *Vichy-Regime*, 47–48, 124–125; Jackson, 153–154, 157, 163. Zie vooral: Richard F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France: Renovation and Economic Management in the Twentieth Century* (New York etc.: Cambridge University Press, 1981); Fr. ed.: *Le Capitalisme et l’État en France. Modernisation et dirigisme au xxe siècle* (Paris: Gallimard, 1984); Michel Margairaz, *L’État, les finances et l’économie. Histoire d’une conversion (1932–1952)* (2 delen. Paris: Imprimerie nationale, 1991).

¹⁹⁵ Paxton, *Vichy France*, 273–279; Jackson, *France*, 154; Jean-Pierre Le Crom, *Syndicats nous voilà! Vichy et le corporatisme* (Paris: Ouvrières, 1995); B.M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 31–32.

¹⁹⁶ Denis Peschanski, ‘Vichy au singulier, Vichy au pluriel. Une tentative avortée d’encadrement de la société (1940-1942)’, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 43e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1988), pp. 639–661; Jackson, *France*, 155, 165; Baruch, *Vichy-Regime*, 111.

enigszins terughoudend maakte was angst voor openlijke afwijzing door de Vichy-regering. Een van de grootste banken van Frankrijk, de *Banque Nationale pour le Commerce et l'Industrie* (BNCI), geleid door Alfred Posse, stelde zich snel en effectief in op de nieuwe bezettingssituatie. Als onderdeel van de aanpassing was hij onmiddellijk bereid de bankvestingen in Elzas-Lotharingen aan Duitse banken te verkopen, nog vóór de sluiting van een Duits-Frans vredesverdrag. Posse was vastbesloten in de gunst te komen van de bezetters, met name van de afdeling voor economie en financiën van de *Militärverwaltung* te Parijs. Veel andere bedrijven poogden te profiteren van de economische kansen die de materiële behoefte van het Duitse bezettingsapparaat bood. Men anticipeerde op de nieuwe omstandigheden en wilde hoe dan ook geen verdenking wekken ten opzichte van de bezetter of de regering in Vichy.¹⁹⁷ Als onderdeel van het Franse hervormingsbeleid en als reactie op veronderstelde wensen van de nieuwe Duitse en Franse machthebbers werd in allerlei geleidingen van de maatschappij alvast begonnen met een bewuste uitsluiting (*exclusion*) van bepaalde groepen uit allerlei functies en beroepen, omdat zij schadelijk werden geacht voor de noodzakelijke ‘morele vernieuwing’ van Frankrijk. Tot deze groepen behoorden buitenlanders, politiek andersdenkenden (m.n. communisten), vrijmetselaars en joden. Voor hen was volgens het nieuwe regime in Frankrijk geen plaats meer.¹⁹⁸

Uit de beschreven periode 1870–1940 is duidelijk geworden dat de voedingsbodem waaruit het Vichy van maarschalk Pétain ontstond niet volstrekt uniek was in de Franse geschiedenis. Vichy en zijn *Révolution Nationale* met inbegrip van het antisemitisme waren een virulente uiting van een meer algemene, constante, anti-democratische stroming in de Franse maatschappij. Daaruit waren eerder achtereenvolgens het ‘morele orde’ bewind van maarschalk MacMahon (1873-1876), het Boulangisme (1886-1889), de polarisatie tijdens de Dreyfus-affaire rond 1900 en tenslotte de diepe politiek-maatschappelijke kloof tussen links en rechts tijdens de crisisjaren dertig voortgekomen. Het anti-parlementarisme van Vichy greep in een aantal opzichten ook vrijwel openlijk op deze voorgeschiedenis terug. De nederlaag van 1940 was voldoende om de Republiek te verwerpen, maar Frankrijk was weer niet zodanig geknakt om een vervanging *buiten* de Franse traditie te zoeken. Vichy was dus meer traditioneel dan fascistisch, ook al hield dit niet een volkomen terugkeer in naar het *ancien régime* van vóór 1789.¹⁹⁹

2.4.2 België

In de laatste week van mei 1940, toen de strijd in België ten einde liep, namen de spanningen tussen koning Leopold III en de ministerraad toe. Leopold wilde, net als zijn vader Albert tijdens de eerste wereldoorlog, hoe dan ook in het land blijven. Hij was niet alleen koning, maar officieel ook opperbevelhebber van het leger en in deze dubbele hoedanigheid vaardigde hij op 25 mei een proclamatie uit: ‘*Officieren en soldaten! Wat er ook gebeure, mijn lot zal het uwe zijn.*’²⁰⁰ Daarmee gaf hij aan dat wanneer de Belgische militairen in krijgsgevangenschap moesten gaan, hij als hoogste officier hen niet in de steek zou laten. De

¹⁹⁷ Burrin, *France under the Germans*, 27–28; Alain Beltran, Robert Frank, Henry Rousso (dir.), *La vie des entreprises sous l'Occupation. Une enquête à l'échelle locale* (Paris: Belin, 1994); Annie Lacroix-Riz, *Industriels et banquiers français sous l'occupation: la collaboration économique avec le Reich et Vichy* (Paris: Armand Colin, 1999).

¹⁹⁸ Denis Peschanski, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe 1997), pp. 19–92; Baruch, *Servir l'État*, 76–81, 127–136, 229–333; Idem, *Vichy-Regime*, 48–55; Paxton, *Vichy France*, 153–185.

¹⁹⁹ Paxton, *Vichy France* (1972), 228–233, zie eveneens de recente, herziene druk (New York: Columbia University Press, 2001), pp. 251–257; Baruch, *Vichy-Regime*, 11–12; Michèle Cointet-Labrousse, *Vichy et le fascisme: Les hommes, les structures, et les pouvoirs* (Bruxelles: Complexe, 1987); Gérard Noiriel, *Les origines républicaines de Vichy* (Paris: Hachette, 1999); Carl Levy, ‘Fascism, National Socialism, and Conservatives in Europe, 1914–1945: Issues for Comparativists’, *Contemporary European History*, vol. 8 (1999), no. 1, pp. 97–126.

²⁰⁰ Albert De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België (1940–1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, deel I: *Koningskwesitie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei–19 november 1940)* (Antwerpen/Utrecht: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1972), p. 78 n. 1 op p. 363.

ministerraad, geleid door Hubert Pierlot, vond daarentegen dat de regering de strijd in ballingschap moest voortzetten – mede met het oog op Belgisch Kongo en de bondgenoten Frankrijk en Engeland. Hierover ontstond een ernstige en openlijke breuk tussen koning en kabinet, hoewel Leopold het kabinet wel als wettige regering bleef erkennen. De ministers, alsmede een groot aantal parlementariërs, gingen kort voor de capitulatie naar Frankrijk, maar Leopold begaf zich, nadat hij op 28 mei de overgave had getekend, vrijwillig in krijgsgevangenschap. Hierdoor was een gecompliceerde situatie ontstaan. Omdat de koning niet slechts als persoon gevangen werd genomen, maar als staatshoofd en opperbevelhebber van en namens zijn leger, werd hij niet als gevangene naar Duitsland weggevoerd, maar besliste Hitler dat hij mocht terugkeren naar zijn kasteel te Laken bij Brussel, waar hij een betrekkelijke bewegingsvrijheid kreeg. Bovendien bleek de koning bereid politieke consequenties uit de nederlaag te trekken, zoals afgeleid kan worden uit zijn principiële aanvaarden van Hitlers uitnodiging van 30 mei tot een ontmoeting. De laatste had de uitnodiging laten uitgaan naar Leopold III als staatshoofd. Mede omdat de strijd in Frankrijk nog gaande was, werd de ontmoeting uitgesteld, zou uiteindelijk pas in november 1940 daadwerkelijk plaatsvinden – in het Zuid-Duitse Berchtesgaden – en voor zowel Hitler als Leopold teleurstellend verlopen.²⁰¹

Formeel kon de koning als krijgsgevangene echter onmogelijk als staatshoofd blijven fungeren. In een radiorede vanuit Frankrijk liet eerste minister Pierlot er geen twijfel over bestaan dat Leopold volgens de grondwet niet meer in de mogelijkheid verkeerde te regeren, aangezien hij in handen van de vijand was gevallen. Pierlot meldde verder dat de regering de strijd aan de zijde van de geallieerden zou voortzetten. Op 6 juni liet Groot-Brittannië weten de regering-Pierlot te blijven erkennen.²⁰² De overdracht van het overheidsgezag aan de twaalf secretarissen-generaal als hoogste ambtenaren van de ministeries in geval van een bezetting was intussen geregeld in de Wet van 10 mei 1940. Deze *‘Loi relative aux délégations de pouvoir en temps de guerre’* was door het Belgisch parlement op de eerste oorlogsdag goedgekeurd, maar al in de loop van de jaren dertig in het geheim voorbereid.²⁰³ Daarbij was de wettekst met opzet vaag gehouden om bij een eventuele inval meerdere interpretaties open te houden. Volgens de wet trad elke Belgische bestuurs eenheid in de functie van de bestuurslaag direct daarboven, zodra deze laatste door oorlogshandelingen ingeboet had aan functioneren of de verbinding met de lagere overheden was afgesneden. Dit laatste was het geval, omdat de Belgische ministers, die zich eerst nog in Zuid-Frankrijk bevonden, najaar 1940 in Londen een regering in ballingschap zouden vormen. Formeel was de Wet van 10 mei 1940, samen met het zgn. Burgerlijke-Mobilisatieboekje (*Carnet de Mobilisation Civile*) dat elke ambtenaar bezat en uitgewerkte instructies bevatte in geval van

²⁰¹ De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 42, 78–91, 98–101, 107–117, 144, 186; Herman Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting, 10 mei 1940–8 september 1944’, *AGN*, dl. 15 (Bussum: Fibula/Van Dishoek, 1982), pp. 29–53, aldaar 31–32, 35–37; Mark van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), 47–48, 57–60. Zie vooral: Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold III: de Koning, het Land, de Oorlog* (Tielt: Lannoo, 1994). Na de oorlog heeft overigens Leopold III (1901–1983) zelf benadrukt dat hij in mei-juni 1940 er niet voor koos zich aan Duitse zijde te scharen, maar dat hij geen reden zag ‘alles op de golflengte van Groot-Brittannië af te stemmen’. Zomer 1940 was een Engelse overwinning onwaarschijnlijk en leek Hitler onoverwinnelijk. ‘Hij kon met België aanvangen wat hij wilde, naar believen leegplunderen en uithongeren.’ Leopold was slechts uit, schrijft hij, op herstel van onafhankelijkheid en het zo goed mogelijk opkomen voor de belangen van de Belgische bevolking. Notities, brieven en documenten van de koning werden gebundeld in: *Leopold III: Kroongetuige – Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap* (Tielt: Lannoo, 2001); vergel. Rob Gollin, ‘Leopold III “corrigeert” na zijn dood historici’, *De Volkskrant*, 15 juni 2001, bijlage Cicero, p. 7.

²⁰² Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 48–49; Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 32.

²⁰³ ‘Loi relative aux délégations de pouvoir en temps de guerre’, in: *Moniteur Belge / Belgisch Staatsblad*, 11 mei 1940, p. 2860.

een bezetting, de basis voor het handelen van het Belgisch overheidsapparaat van hoog tot laag.²⁰⁴

In de praktijk echter waren tijdens de Duitse aanval circa twee miljoen Belgen op de vlucht geslagen, onder wie ook veel bestuurders en ambtenaren. Hierdoor begon het voorlopig bestuur van de secretarissen-generaal in verwarde toestand. Na een korte periode van bestuurlijke chaos werd de orde onder meer door nieuwe benoemingen en noodmaatregelen hersteld. Vanaf het begin werden gedragslijn en mentaliteit van het Belgische bestuur en de bevolking vooral bepaald door de herinneringen aan de Duitse bezetting tijdens de eerste wereldoorlog. Naast angst voor terreur, heerste er vrees voor hongersnood en ontmanteling van de Belgische industrie; gezien de eerdere ervaringen was men ook beducht voor massale, gedwongen arbeid van Belgen in Duitsland.²⁰⁵ De Wet van 10 mei 1940 was sterk door de gebeurtenissen uit 1914–1918 beïnvloed. Door het Belgisch bestuur tijdens een bezetting te regelen, wilde men voorkomen dat de Duitsers wederom – onder voorwendsel de openbare orde te verzekeren bij afwezigheid of passiviteit van Belgische autoriteiten – zich uitgebreid in alle geledingen van het openbare leven zouden mengen. De wet kende de secretarissen-generaal op veel terreinen in feite ministeriële bevoegdheden toe, wat hen in staat moest stellen het Belgisch bestuur effectief te handhaven.²⁰⁶ Binnen dit kader zou het Belgisch ambtelijk apparaat in samenwerking met het Duitse militair bestuur moeten opkomen voor de Belgische belangen, vooral op economisch terrein en rechtstreekse Duitse inmenging zoveel mogelijk moeten tegengaan.²⁰⁷

Daarnaast heerste in de zomer van 1940 het idee dat wellicht een nieuwe voorlopige regering zou worden gevormd onder leiding van de koning, die bij de Belgische bevolking in deze maanden zeer populair was. Van twee kanten werd hierop aangedrongen. Allereerst door een representatieve groep partijpolitici die het land niet hadden verlaten en in de ontstane situatie mogelijkheden zagen opnieuw een prominente rol te spelen. In de tweede plaats trachtte ook het kabinet-Pierlot vanuit het onbezette deel van Frankrijk de contacten met de koning te herstellen. Van de kant van politici in het land zelf was Antoine Delfosse de eerste die het initiatief nam om tot een nieuwe regering te komen. Hij was minister in het kabinet-Pierlot, door de oorlogsomstandigheden als enige in Noord-Frankrijk blijven steken, niet in staat zijn ambtgenoten naar het onbezette zuiden te volgen en daarop naar België teruggekeerd.²⁰⁸ Andere politici, waaronder oud-ministers, deden soortgelijke voorstellen. Een van de overwegingen daarbij was dat wanneer men niet zelf onder aanvoering van de koning een nieuwe regering vormde, het gevaar groot was dat de bezetters dit zouden doen of dat een door hen aangestelde regering van Belgische fascistenaan het bewind zou komen. De koning zelf wilde, na de kritiek op hem door het Belgische kabinet en de Franse regering onmiddellijk na de capitulatie, zijn visie op de situatie geven. Hij deed daartoe allereerst een beroep op kardinaal Joseph-Ernst van Roey, aartsbisschop van Mechelen en primaat van België. Deze riep in een herderlijke brief van 31 mei de Belgische bevolking op zich eensgezind rond de koning te scharen. Kort daarna bracht de liberale oud-minister en oud-voorzitter van de senaat, graaf Maurice Lippens, het vóór de oorlog opgerichte studiecentrum voor staatsvorming opnieuw tot leven. Hij pleitte voor een politiek van ‘nationaal herstel’

²⁰⁴ Mark Van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting, 1940–1944* (Brussel: Paleis der Academiën, 1975), pp. 2–6; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 51.

²⁰⁵ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1997); Larry Zuckermann, *De verkrachting van België – Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog* (vertaald uit het Engels door Hans en Marijke van Riemsdijk; Amsterdam/Utrecht: Manteau/Het Spectrum, 2004).

²⁰⁶ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal*, 2–4; Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 38; E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980. Twee eeuwen Nederland en België* (2 delen, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1986), deel II: 1914–1980, p. 153.

²⁰⁷ Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 41; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 51–57.

²⁰⁸ De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 152.

(*restauration nationale*) en slaagde erin de medewerking van de secretarissen-generaal te winnen. In juli kwam hij met het voorstel voor een regeringssysteem waarin de koning grote reële macht zou krijgen met slechts van hem afhankelijke ministers en het parlement weinig te vertellen zou hebben. Andere oud-ministers hadden bezwaren en baseerden zich daarbij op de grondwet. Intussen probeerde de koning druk uit te oefenen op de secretarissen-generaal door, eveneens in juli, via zijn kabinetschef het voorstel te doen een prominent industrieel, Léon Bekaert, te benoemen tot commissaris-generaal van het bestuur. Het leek Leopold beter dat het centrale ambtenarenapparaat door één persoon zou worden geleid. De secretarissen-generaal verzetten zich hiertegen, maar na aanhoudende druk van het hof, legden ze zich bij het voorstel neer. Toch kwam er niets van terecht, omdat het van de kant van de bezetter werd afgewezen. De Duitse machthebbers beschouwden al deze initiatieven als afkomstig van partijpolitici van de oude garde die zoveel mogelijk de vooroorlogse toestand wilde handhaven. Daarom achtten zij hen als ‘Belgizisten’ geen geschikte gesprekspartners.²⁰⁹

Een ander initiatief kwam van de kant van Hendrik de Man, voorzitter van de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP). In september 1939 was hij vice-premier en minister van Financiën geworden in Pierlots derde kabinet, maar in januari 1940 afgetreden. Daarna diende De Man – die al tijdens de eerste wereldoorlog in de loopgraven had gevochten – opnieuw in het Belgische leger, nu als reserveofficier. Enkele dagen voor de capitulatie van 28 mei werd hij door de koning geraadpleegd over de kritieke militaire en politieke situatie. In mei-juni 1940 behoorde De Man, samen met generaal R. van Overstraeten, tot de naaste adviseurs en vertrouwelingen van de koning. Na een korte krijgsgevangenschap werd De Man op 10 juni gededemobiliseerd. Hij beoordeelde het nazisme anders dan de meeste socialisten. De Man zag fascisme en nationaal-socialisme als revolutionaire, anti-kapitalistische bewegingen in een fase naar een betere maatschappijordening. Volgens hem diende de arbeiderspartij zich niet uit te putten door deel te nemen aan de strijd van de conservatieven tegen de nationaal-socialisten. De verpletterende nederlaag had in zijn visie de heerschappij van de bourgeoisie gebroken. In een door Duitsland beheerst Europa diende ook in België een grote vernieuwingsbeweging op gang te komen, die uiteindelijk een doorbraak naar sociale rechtvaardigheid en Europese eenheid zou bewerkstelligen. Hoewel De Man zich bewust was van de destructieve aard van Hitler, verwachtte hij dat het toch mogelijk zou zijn tot een vergelijk te komen. Zijn ideeën over welke koers België diende te volgen, legde hij neer – waarschijnlijk in overleg met Leopold III – in een Manifest dat hij begin juli als BWP-voorzitter in verschillende kranten publiceerde. Het parlementaire stelsel en de kapitalistische geldmaatschappij van de jaren twintig en dertig waren ingestort, wat volgens hem in het belang van de werkende klasse was.²¹⁰ Zijn oproep, waarmee hij de weg wilde effenen voor een nieuwe regering, had echter geen succes. Veel andere socialistische leiders, die niet waren gevlucht of inmiddels waren teruggekeerd, moesten niets van zijn plannen hebben. Voorts waren Vlaamse nationalistenvooral verontwaardigd over het feit dat De Man in zijn Manifest ervan uitging dat er een verenigd Belgisch volk zou bestaan. Zijn politieke initiatief was blijvend mislukt toen enkele weken later Hitler aan Leopold elke politieke activiteit verbood. Aanleiding tot dit besluit was het feit dat de koning te Laken talrijke bezoeken van politici en andere leidende figuren – onder wie kardinaal Van Roey – ontving en hij in politieke kringen als het middelpunt van alle plannen betreffende een nieuwe regering werd beschouwd. Andere redenen waren zijn herhaaldelijke verzoeken tot vrijlating van niet alleen de Vlaamse, maar van *alle* krijgsgevangenen (dus ook van de Walen) en zijn pogingen tot officiële toekenning

²⁰⁹ *Ibid.*, 151–159; Jules Gérard-Libois, José Gotovitch, *L’an 40: la Belgique occupée* (Bruxelles: CRISP, 1971), pp. 207 e.v.; Dirk Luyten, ‘Het centrum Lippens: een Belgische Nieuwe Orde in een nazistisch Europa?’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 71 (1993), pp. 875–912; Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 39; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 56–59; Kossmann, *Lage Landen*, II, 159–160.

²¹⁰ Gérard-Libois/Gotovitch, *L’an 40*, pp. 215–232; De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 141–156, 159–163, 191–192; Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 39; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 58; Kossmann, *Lage Landen*, II, 145–149.

van zeggenschap in het bestuur van het land. Kortom, door al deze activiteiten dreigde de koning een onbeheersbare factor te worden en was Hitlers wantrouwen gewekt.²¹¹ Hierna richtte De Man zich op de vorming van een eenheidsvakbond zonder politieke bindingen met vooroorlogse partijen: de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (UHGA). Aanvankelijk leek hij hiermee succes te hebben. Zowel de socialistische, katholieke als liberale vakbonden verklaarden zich bereid tot samenwerking. Door Duitse inmenging en het streven van een kleine nazi-gezinde vakbond om in de pas opgerichte eenheidsvakbond een machtspositie te verwerven, werd echter ook dit initiatief van De Man in november 1940 een mislukking. Van alle pogingen in zomer-herfst 1940 om te komen tot een nieuwe regering onder leiding van de koning en een overkoepelende arbeidersbeweging kwam uiteindelijk dus niets terecht.²¹² Het Belgische bestuur bleef in handen van de secretarissen-generaal.

Wat wèl tot stand kwam was een nauwere vorm van samenwerking tussen belangrijke werkgevers. Het was Alexandre Galopin, directeur van de *Société Générale de Belgique*²¹³, die het initiatief nam tot vorming van een comité om de belangen van het Belgische bedrijfsleven in de nieuw ontstane situatie te behartigen. Overigens hadden al op 15 mei – één dag voor het kabinet Brussel verliet – de ministers Camille Gutt (Financiën) en Paul-Henri Spaak (Buitenlandse Zaken) Galopin en enkele andere prominenten van het bedrijfsleven in vergadering bijeen geroepen en hen de verantwoordelijkheid opgedragen de Belgische bevolking zo goed mogelijk door de komende bezetting heen te loodsen en zorg te dragen voor de betaling van de ambtenarensalarissen en de pensioenen.²¹⁴ De groep rond Galopin onderhield nauwe contacten met de secretarissen-generaal en beiden waren het er over eens dat voortzetting van de economische activiteiten van allesoverheersend belang was. Het tijdens de twee oorlogsweken stilgevallen werk diende onmiddellijk te worden hervat. Uitgangspunt hierbij was dat het sterk geïndustrialiseerde België slechts voor de helft in de eigen voedselbehoefte kon voorzien en voor dit laatste nu afhankelijk was geworden van import uit of via Duitsland. Deze importen dienden betaald te worden door de export van industrieproducten. Bovendien wilde men van meet af aan zoveel mogelijk voorkomen dat de werkloosheid om zich heen zou grijpen.²¹⁵

De meeste Belgische ministers en ook een groot aantal parlementsleden waren zoals vermeld kort voor de capitulatie naar Frankrijk gegaan. In eerste instantie in Parijs bijeen, heerste onder hen de opvatting dat de strijd moest worden voortgezet en dat de koning een vergissing had begaan. Daar kwam bij dat de Franse premier Reynaud op 28 mei voor de radio een beschuldigende rede had uitgesproken tegen Leopold III. De kloof tussen koning enerzijds en kabinet en parlement anderzijds bereikte een dieptepunt tijdens een bijeenkomst van honderd Belgische parlementsleden en ministers in Limoges (31 mei) tijdens welke slechts met moeite voorkomen kon worden dat gestemd werd over een motie van

²¹¹ De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 145–146, 186–198; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 58–60; Jean Stengers, *Leopold III et le Gouvernement: les deux politiques belges de 1940* (Gembloux/Gembloers: Éd. Duculot, 1980); Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold III: de Koning, het land, de oorlog* (Tielt: Lannoo, 1994).

²¹² Gérard-Libois/Gotovitch, *L'an 40*; De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 149–154; Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 42; Stengers, *Leopold III et le Gouvernement: les deux politiques belges de 1940*; Velaers en Van Goethem, *Leopold III: de Koning, het land, de oorlog*; Kossmann, *Lage Landen*, II, 162–163.

²¹³ De *Société Générale de Belgique* was het grootste financiële concern van België en omvatte naast banken, verzekerings-, spoorweg- en scheepsmaatschappijen, ook mijnen en andere ondernemingen, o.a. in Belgisch Kongo.

²¹⁴ Dirk Luyten, 'De "opdracht" van de regering aan het Galopin-Komitee op 15 mei 1940', in: *Bijdragen van het Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog*, nr. 16 (Brussel, 1994), pp. 165–171.

²¹⁵ Gérard-Libois/Gotovitch, *L'an 40*, pp. 40, 150–163, 179; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 29; John Gillingham, *Belgian business and the Nazi New Order* (Gent: Jan Dhondt Foundation, 1977), pp. 71 e.v.; Patrick Nefors, *Industriële "collaboratie" in België. De Galopindoctrine, de Emissiebank en de Belgische industrie* (Leuven: Van Halewijck, 2000); Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 40–41; Anne Henau, Mark Van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoenering en voedselvoorziening onder Duitse bezetting 1940–1944* (Leuven/Amersfoort: Acco, 1986); De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 153; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 47–48, 75–77; Kossmann, *Lage Landen*, II, 155–156.

vervallenverklaring. Wel werd de capitulatie van de koning veroordeeld. Door de politiek-militaire ineenstorting van Frankrijk ontstond echter een algemene stemming van verslagenheid en veel in Frankrijk verblijvende Belgische politici waren bereid hun houding ten opzichte van de koning te herzien. Zij wilden de breuk herstellen. Vanuit het nog onbezette Bordeaux trachtte eerste minister Pierlot namens het kabinet op 19 juni via diplomatieke kanalen in Zwitserland per telegram Leopold te informeren tot ontslag bereid te zijn om de weg vrij te maken voor een nieuwe regering en onderhandelingen tussen Duitsland en België te vergemakkelijken. Het kabinet stelde nadrukkelijk dat het zelf geen onderhandelingen kon beginnen zonder eerst het advies van de koning te hebben ingewonnen. Het bericht bereikte de koning overigens pas ruim een week later en hij beantwoordde dit niet. Intussen had het Belgische kabinet aan de nieuwe Franse regering-Pétain laten weten in contact te willen komen met de Duitse regering zodra de wapenstilstand tussen Duitsland en Frankrijk van kracht was geworden. In Hitlers ogen echter had het Belgische kabinet in ballingschap in Frankrijk als regering opgehouden te bestaan. Hierdoor was elk initiatief van de Belgische ministers gedoemd te mislukken. Twee leden van het kabinet-Pierlot, de al genoemde Gutt en Albert de Vleeschauer (Koloniën) ondernamen in juli als eersten pogingen de regering te bewegen naar Londen te vertrekken. Zij slaagden erin Pierlot en Spaak te overtuigen van de noodzaak naar Engeland te gaan. In een chaotische situatie en na een moeizame reis via Spanje wisten zij zich op 22 oktober 1940 in Londen bij Gutt en De Vleeschauer te voegen. Het viermanschap werd door Churchill als legitieme Belgische regering erkend en behield het gezag over Belgisch Kongo. Andere leden van het kabinet, onder wie eerste minister Pierlot, voegden zich later bij hen. De Belgische ministers bezaten op dat moment echter weinig aanzien, ook niet onder de circa 23.000 Belgische ballingen in Engeland, en hadden geen contact met het staatshoofd of met in bezet België achtergebleven bestuurders.²¹⁶

Het eerste officiële contact tussen de bezetter en het Belgisch bestuur bestond uit de toespraak van *Militärverwaltungschef* Reeder op 5 juni voor het voltallig Comité van de Secretarissen-generaal. Hieruit viel op te maken, dat de Duitse autoriteiten het Belgische bestuur een zeer ruime autonomie wilden laten, waarbij nationale gevoelens zouden worden ontzien. Hier tegenover stond echter dat de Belgische economie volledig ten behoeve van de bezetter en de Duitse oorlogvoering moest worden ingeschakeld. De voorzitter van het Comité, secretaris-generaal Alexandre Delmer van het Departement van Openbare Werken, reageerde mede namens zijn ambtgenoten, dat hij ingenomen was met het door de Duitsers gemaakte onderscheid tussen economische samenwerking enerzijds en respect voor de politieke eigenheid van België anderzijds.²¹⁷ Nadat zij schriftelijk advies hadden gevraagd en ontvangen van twee prominente juristen, de oud-ministers van Justitie Joseph Pholien en Paul Tschoffen, tekenden de secretarissen-generaal op 12 juni een door Reeder opgesteld protocol. Hierin was bepaald dat zij Duitse verordeningen, die voldeden aan de regels van de internationale Conventie van Den Haag, als Belgische wetten zouden uitvoeren. Zij zouden, zoals vastgesteld in de Wet van 10 mei, bevoegd zijn om binnen hun departementaal werkterrein en in dringende gevallen, besluiten uit te vaardigen die kracht van wet hadden. Alleen besluiten in verband met zuiver politieke aangelegenheden zou het militair bestuur zelf uitvaardigen. Verder werd overeengekomen dat alle wettelijke voorschriften pas mochten worden gepubliceerd, nadat het militair bestuur ermee akkoord was gegaan. Dit beschikte hiertoe over het recht op informatie en kon de Belgische bestuurders verplichten om bepaalde

²¹⁶ De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 159–185, 216–235; François de Kerchove d'Exaerde, 'Quelques Questions en Droit International Public relatives à la Présence et l'Activité du Gouvernement Belge en Exil à Londres (Octobre 1940–Septembre 1944)', in: *Revue belge du Droit International* 23 (1990), p. 93; Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 32, 37–38; Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 48–49, 62–63; Meyers et al., *Hoe België Wereldoorlog II overleefde*, 145–150.

²¹⁷ Gérard-Libois/Gotovitch, *L'an 40*, pp. 185–199; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 28–33.

maatregelen te treffen, te wijzigen of te verbieden.²¹⁸ Volgens het advies van Pholien en Tschoffen vormde het Comité van de Secretarissen-generaal geen college; evenals vóór de bezetting bezat het geen officieel karakter. De secretarissen-generaal waren elk afzonderlijk door hun minister afgevaardigd. Overigens werden de implicaties van de wet van 10 mei en het protocol van 12 juni pas op 6 november 1940 in het Belgisch Staatsblad (*Moniteur Belge*) gepubliceerd.²¹⁹ De secretarissen-generaal waren bereid de door de in ballingschap gegane regering gegeven richtlijnen zodanig ruim te interpreteren, dat vergaande samenwerking mogelijk zou zijn.

Deze handelwijze werd mede ingegeven door de verrassend snelle Duitse overwinning in het Westen, die zowel op de overgebleven Belgische bestuurders alsook op de bevolking diepe indruk maakte. Slechts weinigen verwachtten in de zomer van 1940 dat Duitsland de oorlog nog kon verliezen. De terneergeslagenheid van de bevolking werd enigszins verminderd doordat men in meerderheid achter de beslissing van koning Leopold III stond om een einde te maken aan de zinloos geachte strijd en om niet naar het buitenland uit te wijken. Men verwachtte dat onder zijn leiding uit de huidige toestand nog het beste voor België te halen zou zijn. Bovendien gedroegen de Duitse militairen zich correct, anders dan tijdens de inval van 1914. Ook werden al in de eerste weken na de capitulatie – op persoonlijk bevel van Hitler – de Vlamingen onder de Belgische militairen uit krijgsgevangenschap vrijgelaten en mochten zij naar huis terugkeren. Dat dit niet gold voor de Walen had te maken met het begin van een Duitse *Flamenpolitik*, die erop gericht was de Vlamingen ‘zoveel mogelijk te steunen’, de Walen echter ‘hoegenaamd geen gunsten toe te kennen’.²²⁰

De *Flamenpolitik* werd ook actief voorgestaan door Reeder. In zijn ogen zou het bezettingsbestuur alleen kunnen slagen de verwachte passiviteit van de Belgische politiek en economie te overwinnen wanneer een beroep werd gedaan op medewerking van de ‘Vlaams-nationale minderheid’. Daarmee werd in de eerste plaats gedoeld op Nieuwe Orde partijen en bewegingen, die vooral tijdens de crisisjaren dertig waren opgekomen. De voorgeschiedenis daarvan ging terug naar het ontstaan van de Vlaamse Beweging in de tweede helft negentiende eeuw, gevolgd door de frontbeweging en het activisme van Vlaamse nationalistenvrijwilligers tijdens en direct na de eerste wereldoorlog. Zo had tussen 1914 en 1918 een minderheid van militante flaminganten getracht in bezet België hun idealen door te voeren met Duitse steun. De Vlaamse Beweging was ontstaan vanuit een streven naar emancipatie onder Nederlandstaligen die zich in toenemende mate bevoogd voelden door een Franstalige staat. Terwijl de Vlaamse Beweging de wettelijke en feitelijke gelijkberechtiging van de Vlamingen binnen de Belgische staat eiste, streefde het Vlaams-nationalisme naar oprichting van een eigen Vlaamse staat. Dit streven werd in de jaren dertig verbonden met anti-democratische opvattingen, waardoor de militante flaminganten vervreemdden van de Vlaamse burgermaatschappij. Bij begin van de tweede Duitse bezetting in 1940 bestonden er in het Vlaamse nationalisme twee groeperingen: het zeven jaar eerder opgerichte, door Staf De Clercq geleide, Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en het radicalere, maar veel kleinere Verbond van Dietse Nationaal Solidaristen (Verdinaso, opgericht 1931). Het VNV had bij de verkiezingen van 1939 vijftien procent in Vlaanderen ofwel bijna 200.000 stemmen behaald (17 van de 202 zetels in de Kamer der Volksvertegenwoordigers); het bezat ongeveer 30.000

²¹⁸ *Ibid.*; Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 38; Van den Wijngaert e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 51–53.

²¹⁹ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 1–3, 31–32.

²²⁰ “Er [der Führer] wünscht einstweilen jede mögliche Förderung der Flamen einsch[liesslich] Rückführung der flämischen Kriegsgefangenen in ihre Heimat. Den Wallonen sind keinerlei Vergünstigungen zu gewähren.” Chef OKW (Keitel) aan ObdH (von Brauchitsch), 14 juli 1940, nr. 1330/40, Geheime Kommando Chefsache. Nur durch Offizier. 3 Ausfertigungen (ObdH, Reichsminister Lammers, Chef OKW), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (ADAP), Serie D, Band X, nr. 167, p. 174; vergel. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, p. 194.

betalende leden.²²¹ Ook in Franstalig België was vóór de oorlog een uiterst rechtse beweging ontstaan. De jonge Léon Degrelle, aanvankelijk journalist en hoofd van een kleine katholieke uitgeverij, richtte zich fel tegen wat genoemd werd de ‘politico-financiële schandalen’ en regerende partijen die geen afdoende oplossing hadden voor de ernstige economische en sociale problemen. Zijn beweging van katholieke intellectuelen en studenten, oorspronkelijk ‘Christus Rex’ geheten, boekte succes met populistische eisen voor autoritaire hervormingen en verjonging van de politieke kaders. De toen heersende diepe crisis, uitbuiting van enkele financiële affaires waar sommige politieke figuren bij betrokken waren of schenen – door Degrelle op handige wijze aan de kaak gesteld – brachten veel ontevreden, meest uit de middenklassen, tot het Rexisme. Na een radicalisering in 1935 had de groep vaste vormen aangenomen als strijdende politieke partij. In mei 1936 behaalde Rex met 11,5 procent van de stemmen 21 zetels in de Kamerverkiezingen. In deze piekperiode had Rex meer dan 100.000 betalende leden, bijna allemaal in Wallonië en Brussel, en begon een bedreiging te vormen voor de traditionele partijen. Al een jaar later echter had Degrelle een mede door hemzelf uitgelokte tussentijdse verkiezing in Brussel tegen de katholieke premier Paul van Zeeland verloren en daarna was het met de grote invloed van Rex gedaan. Gebrek aan politieke ervaring en aan leidende figuren (buiten Degrelle), intussen openlijk aan de dag getreden nationaal-socialistische kenmerken met een daaropvolgende banvloek door de Rooms-katholieke geestelijkheid en moddercampagnes om politieke tegenstanders verdacht te maken, lagen aan de basis van de mislukking. In 1939 viel de partij bij de Kamerverkiezingen terug op vier zetels en leek haar rol definitief uitgespeeld.²²² Ook na het begin van de Duitse bezetting was er vanuit een bij de meerderheid van de Belgische bevolking bestaand ‘*idée belge*’, belichaamd door koning en Kerk (kardinaal Van Roey), dus onvoldoende draagvlak voor de Nieuwe Orde partijen, in Wallonië nog minder dan in Vlaanderen. Al in het begin van september 1940 constateerde *Militärverwaltungschef* Reeder dat de gelatenheid bij de Belgen was omgeslagen en dat de traditioneel afwijzende houding ten opzichte van de Duitsers weer de overhand had gekregen.²²³

2.4.3 Nederland

In Nederland kwam de uitgangssituatie in sommige opzichten overeen met de Belgische, maar er waren van meet af aan ook verschillen. Tijdens de mei-oorlog van 1940 was door het naar Londen uitgeweken kabinet-De Geer het hoogste overheidsgezag in allerijl overgedragen aan de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal Henri G. Winkelman, waardoor deze ook in civiel opzicht de hoogste Nederlandse gezagsdrager werd.²²⁴ Hierdoor bleef

²²¹ Bruno De Wever, ‘De collaboratie. Bewuste steun aan het Derde Rijk’, in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 133–206, aldaar 184–186; zie verder zeer uitgebreid: Bruno De Wever, *Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde; het VNV 1933–1945* (Gent/Tielt: Perspectief/Lannoo, 1994); Luc Schepens, ‘Fascists and Nationalists in Belgium, 1919–1940’, in: Stein U. Larsen, Bernt Hagvet and Jan Petter Myklebust (eds.), *Who were the Fascists? Social Roots of European Fascism* (Bergen: Universitetsforlaget, 1980), pp. 501–516. Overigens zou, nadat de charismatische Verdinaso-leider Joris van Severen op 20 mei 1940 te Abbeville door Franse soldaten was gedood, zijn beweging in het eerste bezettingsjaar opgaan in het VNV. Dit werd geleid door Staf De Clercq tot zijn dood in oktober 1942, daarna door Hendrik Elias.

²²² Martin Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940–1944* (New Haven Ct./London: Yale University Press, 1993), Ned. ed.: *Collaboratie in België. Léon Degrelle en het rexisme, 1940–1944* (Groot-Bijgaarden: Globe, 1994), pp. 3, 9–17; De Wever, ‘De collaboratie. Bewuste steun aan het Derde Rijk’, 183.

²²³ Tätigkeitsbericht Militärverwaltungschef (Reeder), nr. 8, 5 september 1940, gecit. in De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, p. 151 n. 17; Gérard-Libois/Gotovitch, *L’an 40*, pp. 342–349. Voor ontwikkeling van de publieke opinie in België, zie vooral de tijdens de bezettingsjaren geschreven rapportages van de katholieke hoogleraar en politicus Paul Struye, stichter van de clandestiene krant *Libre Belgique*. Na de bevrijding publiceerde hij: *L’Évolution du sentiment public en Belgique sous l’occupation allemande*, in: *Documents pour servir l’histoire de l’Occupation en Belgique*, deel 1 (Bruxelles: Éd. Lumière, 1945). Nieuwe uitgave: Paul Struye, Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l’Occupation allemande (1940–1944)*. Édition préfacée et annotée par José Gotovitch (Bruxelles: Complexe/CEGES, 2004).

²²⁴ Voordat zij in ballingschap gingen, droegen de ministers M.P.L. Steenberghe en A.A. van Rhijn tijdens een bijeenkomst op 13 mei 1940, in aanwezigheid van secretarissen-generaal, expliciet “in de naam van de koningin en het kabinet” het

politiek-bestuurlijke continuïteit gewaarborgd, werd een regeringscapitulatie voorkomen en behield de regering vrijheid van handelen alsook het gezag over de koloniën en de marine. Direct onder Winkelman stonden de secretarissen-generaal, die als hoogste ambtenaren ieder afzonderlijk aan de verschillende departementen leiding gaven. Het vertrek in ballingschap van de regering betekende feitelijk een uitbreiding van bevoegdheden van de in totaal elf secretarissen-generaal. Deze situatie vloede niet voort uit wettelijke bepalingen, maar was het gevolg van de officiële richtlijn van het kabinet aan de secretarissen-generaal hun werk voort te zetten ‘in het belang van het land’.²²⁵ Generaal Winkelman zou, als hoogste vertegenwoordiger van het Nederlandse overheidsgezag, instructies geven aan de ambtelijke top, maar Seyss-Inquart besliste anders. In het feit dat de bij de Nederlandse bevolking populaire Winkelman herhaaldelijk de Duitsers openlijk de schuld gaf van het bombardement op Rotterdam en hij op 29 juni 1940 (verjaardag van prins Bernhard, ‘Anjerdag’) bij het koninklijk paleis in Den Haag het felicitatieregister tekende, vond Seyss-Inquart een geschikte aanleiding hem te ontslaan en in krijgsgevangenschap naar Duitsland te laten wegvoeren. Hierdoor en door het Duitse voornemen het Nederlandse bestuursstelsel zoveel mogelijk in stand te houden, werd enerzijds de positie van de secretarissen-generaal versterkt. Anderzijds echter betekende uitschakeling van Winkelman dat de ambtelijke top *rechtstreeks* ondergeschikt werd gemaakt aan *Reichskommissar* Seyss-Inquart. Deze wenste aan de secretarissen-generaal als hoogste uitvoerders van beleid de grootst mogelijke mate van eigen verantwoordelijkheid te geven.²²⁶

Al voordat het civiel bezettingsbestuur in Nederland werd ingesteld, hielden de secretarissen-generaal rekening met *directe* onderschikking aan een ‘gevolmachtigde van de Duitse regering’. Mocht dit het geval zijn, dan waren zij onder bepaalde voorwaarden bereid tot ‘loyalster Zusammenarbeit mit den deutschen Besatzungsbehörden’ en ‘die ihnen von der alten Regierung mitgegebenen Richtlinien so extensiv auszulegen, dass eine weitgehende Zusammenarbeit (...) möglich werde.’ De secretarissen-generaal maakten echter ook van meet af aan duidelijk dat zij niet bereid waren zich te onderschikken aan een eventueel door de bezetter in te stellen regering, bestaande uit leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).²²⁷

De NSB was in november 1931 opgericht door Anton A. Mussert, hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat in Utrecht. De ideeën en beginselen van deze partij waren chauvinistisch en autoritair, maar in eerste instantie niet antisemitisch. In de eerste jaren werden zelfs enkele joden lid. De NSB-ideologie was aanvankelijk méér verwant met het Italiaanse fascisme, gekenmerkt door een sterke restauratief-conservatieve inslag, dan met het Duitse nationaal-

overheidsgezag over aan de opperbevelhebber, generaal Winkelman. De ministers gaven de secretarissen-generaal opdracht “zich in alle opzichten naar de aanwijzingen van de opperbevelhebber te gedragen.” Uiteraard gold Winkelmans gezag uitsluitend het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden in Europa en voor zolang het kabinet ter wille van vrijheid van handelen gedwongen was in ballingschap te verblijven. J. J. van Bolhuis, ‘Sophistisch gesol met artikel 21 der Grondwet’, in: J. J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949–1954; 4 delen), deel 1, pp. 377–380; H. C. Posthumus Meyjes, *De Enquêtecommissie is van Oordeel...; een samenvatting van het parlementair Onderzoek naar het Regeringsbeleid in de Oorlogsjaren* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghem Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1958), pp. 76–80; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 16–18.

²²⁵ Parlementaire Enquête Commissie Regeringsbeleid 1940–1945 (PEC), *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* (8 delen, ’s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1949–1956), deel 2A: *Neutraliteitspolitiek / Vertrek van de regering / De eerste maanden in Londen* (1949), pp. 111 e.v.; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 16–18; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 86 n. 5; Idem, *Nazi Rule*, p. 133 n. 4-5.

²²⁶ J.H.W. Verzijl, ‘De inrichting van het Duitse bestuur’, in: J.J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I, 324–331; Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation*, 34–36, 104; Idem, *De Nederlanders onder Duitse bezetting*, 34–35, 101–102; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 127–129, 303–311; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 86–87; Idem, *Nazi Rule*, 132; J.Th.M. Houwink ten Cate, ‘Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei–juni 1940’, *BMGN* 105 (1990) no. 2, pp. 186–230, aldaar 220–221.

²²⁷ Verslag van mondeling overleg tussen de Nederlandse secretaris-generaal Hans Max Hirschfeld en de Duitse consul-generaal te Amsterdam, Felix Benzler: ‘Aufzeichnung betr. staatsrechtliche Stellung der Niederländischen Regierung’, Berlin 21. Mai 1940, aan het Auswärtige Amt, in: NIOD, coll. 207: FO/SD, doos 10, map 1 (413): 215715. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 18; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 86–87; Idem, *Nazi Rule*, 133–134.

socialisme. De partij groeide weliswaar enigszins tijdens de crisisjaren, maar kreeg geen werkelijk massale aanhang en deed pas bijna vier jaar na oprichting voor het eerst mee aan verkiezingen. De NSB piekte in 1935 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten met 7,9 procent van de stemmen en bezat op dat moment ruim 36.000 leden. Bij de landelijke verkiezingen van twee jaar later echter werd de partij nagenoeg gehalveerd: 4,2 procent. Deze daling zette verder door bij de provinciale verkiezingen van 1939. In dat jaar had de NSB ongeveer 30.000 leden en bezat vier van de honderd zetels in de Tweede Kamer. Vanaf 1935-'36 werden de antisemitische en pro-Duitse tendensen in de partij steeds sterker. Hoewel Mussert na het begin van de bezetting publiekelijk de zijde van Duitsland koos, kreeg hij geen regeringsmacht in handen.²²⁸

Officieel waren de secretarissen-generaal, als hoogste overgebleven bestuurders, gebonden aan de *Aanwijzingen* die de regering in mei 1937 had opgesteld en die bedoeld waren als algemene gedragsregels voor overheidsdienaren bij een vijandelijke bezetting. De regels waren grotendeels gebaseerd op de bepalingen van het internationale oorlogsrecht: het in 1907 vastgestelde Landoorlogreglement (Conventie van Den Haag).²²⁹ Kern van de *Aanwijzingen* was dat een ambtenaar moest aanblijven zolang dat méér in het belang was van de bevolking, dan van de bezetter. Zodra dit omgekeerd dreigde te worden – de *Aanwijzingen* gaven hiervoor een aantal oppervlakkige criteria – zou men ontslag moeten nemen. De *Aanwijzingen* waren over het algemeen vaag geformuleerd, voor meerdere uitleg vatbaar en gaven voor een land dat geen ervaring had met een bezettingssituatie onvoldoende houvast. Bovendien was het bestaan ervan bij veel (lagere) ambtenaren geheel onbekend.²³⁰ In de praktijk hoopten de topambtenaren, door aan te blijven, zo veel mogelijk in het belang van Nederland te kunnen doen.

Het formele begin van samenwerking tussen bezetter en Nederlandse autoriteiten vond plaats met een installatierede die Seyss-Inquart in aanwezigheid van de secretarissen-generaal op 29 mei 1940 hield in de Ridderzaal te Den Haag. Deze rede was over het algemeen gematigd en gaf de Nederlandse aanwezigen tal van aanknopingspunten voor een coöperatieve houding. In de loop van juni 1940 werd het raam van samenwerking tussen bezetter en top van het Nederlandse overheidsapparaat nader uitgewerkt. De verordening van 21 juni 1940 voorzag van Duitse zijde in een basis voor het gezag van de secretarissen-generaal. Elk van hen werd hierdoor binnen het kader van hun departement gemachtigd tot het nemen van de noodzakelijke bestuursmaatregelen voor het handhaven van de openbare orde. Ook kregen zij bevoegdheid ‘maatregelen van bestuur’ (*Ausführungsvorschriften*) uit te vaardigen, zowel met betrekking tot de van kracht blijvende Nederlandse wetten als ten aanzien van de Duitse verordeningen. Het leek hierdoor alsof het autochtone bestuur een grote mate van zelfstandigheid behield. Elke van Nederlandse zijde uitgevaardigde maatregel van bestuur moest evenwel eerst aan de voor het betrokken beleidsterrein verantwoordelijke

²²⁸ Warmbrunn, *Dutch*, 83–87; A. A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag: Kruseman, 1979² [1968¹]); L. de Jong, *Koninkrijk*, deel I, hoofdstuk 11; deel IV, hoofdstuk 5; Herman van der Wusten and Ronald E. Smit, ‘Dynamics of the Dutch National Socialist Movement (the NSB)’, in: Stein U. Larsen, Bernt Hagvet and Jan Petter Myklebust (eds.), *Who were the Fascists? Social Roots of European Fascism* (Bergen: Universitetsforlaget, 1980), pp. 524–541; Dan Michman, ‘What distinguishes Fascism from Nazism? Dutch Fascism before and during the Holocaust as a Test Case’, in: D. Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 129–147.

²²⁹ ‘Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval.’ Voor de volledige tekst: PEC, *Verslag houdende de Uitkomsten van het Onderzoek*, deel 7-A, pp. 38–45. Zie ook: J.H. Sikkes, ‘...in geval van een vijandelijken inval.’ *Ambtelijk gedrag in bezettingstijd en de daarvoor geldende aanwijzingen* (Deventer: Kluwer, 1985), bijlage A, pp. 97–109. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 124–126.

²³⁰ Sikkes, ‘...in geval van een vijandelijken inval’, 21–23; Ger van Roon, *Een Commissaris in het verzet. Jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal* (Kampen: Voorhoeve, 1999), p. 56.

Generalkommissar ter goedkeuring worden voorgelegd. Bovendien kon deze op elk moment de regelgeving van de secretarissen-generaal intrekken of aanpassen.²³¹

Als hoofden van de departementen waren de secretarissen-generaal tot dan toe gewend geweest uitsluitend *binnen* hun bestaande bevoegdheden beslissingen te nemen. Nu echter hadden zij beleidstaken gekregen die ver buiten hun oorspronkelijke competenties lagen. Door deze opwaardering van hun positie ontstond de behoefte meer politieke inhoud te geven aan de vergaderingen van het zogenoemde College van Secretarissen-generaal, een overleg dat men overigens al vóór de oorlog regelmatig had, maar zich toen beperkte tot louter praktische zaken. Door op deze wijze zoveel mogelijk een gezamenlijk standpunt in te nemen ten opzichte van de bezetter, hoopte het College als een soort ministerraad te fungeren.²³² Een *collectieve* verantwoordelijkheid bezat het College formeel echter niet: minister Steenberghe had namens de regering de secretarissen-generaal op 13 mei *individueel* onder Winkelman geplaatst. Ook Seyss-Inquart erkende van meet af aan uitsluitend een individuele verantwoordelijkheid. Hij gaf evenwel aan in geval van diepgaande ‘verschillen van opvatting’ of onoverkomelijke belangentegenstellingen bereid te zijn zonder verder probleem de desbetreffende secretaris-generaal op eigen verzoek eervol van zijn functie te ontheffen.²³³

De Nederlandse bereidheid tot samenwerking werd overigens niet alleen bepaald door de opvatting dat men politieke gevolgen aan de Duitse heerschappij moest verbinden, maar vooral ook – evenals in België – door het belang de Nederlandse economie gaande te houden. Nederland, dat sterk op import en export van goederen en kapitaal was aangewezen, werd door de oorlog van de ene op de andere dag van de overzeese wereld (waaronder de koloniën) afgesneden. Bij het streven de economische activiteiten voort te zetten en massale werkloosheid te voorkomen, was men daardoor vrijwel volledig van de Duitse economie afhankelijk geworden. De ambtelijke top streefde ernaar de bezetter te laten zien dat men in staat was zelf orde en rust onder de Nederlandse bevolking te handhaven. Bovendien gingen zij ervan uit dat wanneer ze bij de eerste de beste aanleiding ontslag zouden nemen, dit onmiddellijk ongewenste gevolgen zou hebben: benoeming van leden van de NSB of andere Duitsgezinden aan het hoofd van de departementen, dan wel administratieve en maatschappelijke chaos. De over het algemeen coöperatieve houding van de ambtelijke top werd overigens door de rest van overheidsapparaat gevolgd en werkte er aan mee dat in betrekkelijk korte tijd grote delen van de Nederlandse samenleving, zoals het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties zich aanpasten aan de nieuwe omstandigheden.²³⁴

Eveneens vanuit de gedachte dat Duitsland de oorlog aan het winnen was en voor lange tijd de heersende macht op het Europese vasteland zou zijn, had oud-premier Hendrikus Colijn een poging ondernomen om, in de plaats van het uitgeweken kabinet, te komen tot vorming van een nieuw kabinet. Deze poging mislukte.²³⁵ Het parlement was door de bezetting uitgeschakeld en de politici legden zich hierbij vooralsnog neer. Wel volgde onderling overleg tussen leiders van de zes grote politieke partijen, onder wie Colijn, die zich organiseerden in het zogenoemd Politiek Convent. In dit informele overleg werd gesproken over de consequenties van de bezetting en noodzakelijke, na-oorlogse hervormingen in het politieke bestel. Over het geheel genomen waren de partijleiders van mening dat het weer

²³¹ VO 23/1940 (21 juni 1940), VOBL, deel 1, pp. 55 e.v.; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 86–87; Idem, *Nazi Rule*, 132–134.

²³² De Jong, *Koninkrijk*, IV, 127–141; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 88–89; Idem, *Nazi Rule*, 135–137.

²³³ Warmbrunn, *Dutch*, 34–36; Idem, *Nederlanders*, 35; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 127–130, 145–147; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 87–88 n. 8; Idem, *Nazi Rule*, p. 134 n. 7, p. 135.

²³⁴ Warmbrunn, *Dutch*, 100–104, 121–122, 127–128, 137; Idem, *Nederlanders*, 98–101, 119–120, 126, 134–135; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 46, 129, 173, 179–183, 212–218; VII, 369; Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 80–81; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 40–45; Idem, *Nazi Rule*, 57–65; Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002), pp. 67–69.

²³⁵ Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869–1944. Deel 2: 1933–1944* (Amsterdam: Balans, 2004), pp. 516–534; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 19–22, 414–415; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 40–43; Idem, *Nazi Rule*, 57–61.

opnemen van de politieke activiteiten diende te wachten tot de terugkeer van de wettige regering. Het Politiek Convent was dan ook niet direct gericht op concrete resultaten.²³⁶ Ook in werkgeverskringen was sprake van overleg en dit leidde in juni 1940 tot het ‘Nationaal Comité voor Economische Samenwerking’, bestaande uit twaalf prominente vertegenwoordigers van verschillende bedrijfstakken. Initiatiefnemer en voorzitter van dit comité was de industrieel Frederik H. Fentener van Vlissingen, die vóór de oorlog voorzitter van de Internationale Kamer van Koophandel in Parijs was geweest. Doel was praktisch leiding te kunnen geven aan de op economisch gebied noodzakelijk geworden aanpassing en daarbij de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven zo goed mogelijk te behartigen.²³⁷ Behalve de gevestigde politieke partijen en het bedrijfsleven was er kort na de capitulatie ook sprake van initiatieven van al vóór de oorlog bestaande, kleine groeperingen, die de bezettingssituatie zagen als een kans om te komen tot een nieuwe politieke organisatie.

In het Nederland van de jaren dertig bestond bij een aantal intellectuelen en leidinggevende ambtenaren – binnen en buiten de gevestigde partijen – twijfel aan de efficiëntie en rechtvaardigheid van de bestaande politieke en maatschappelijke verhoudingen. De gevolgen van de economische crisis en de internationale dreiging van het nationaal-socialisme versterkten deze twijfel tot kritiek. De critici waren van mening dat de liberaal-kapitalistische orde en het bestaande parlementarisme tekort schoten, maar dat het marxistische alternatief geen uitweg bood, evenmin als het georganiseerde fascisme. Groepen op regionaal niveau waarin deze opvatting tot uiting kwam, waren bijvoorbeeld de Groninger Gemeenschap en de conservatief-katholieke Brabantia Nostra.²³⁸ Voor hen stond vast dat een doeltreffende politiek ten opzichte van de economische crisis binnen de bestaande politieke verhoudingen niet mogelijk was. Daarvoor was het politiek-maatschappelijke bestel in Nederland te star. De meerderheid van de bevolking was immers georganiseerd in van elkaar gescheiden groeperingen die een bepaalde religieuze of politieke overtuiging hadden. In plaats van de ‘hokjesgeest’ (vanaf eind jaren dertig verzuiling genoemd), streefden deze critici, die ook werden aangeduid als ‘verontrusten’ of ‘vernieuwers’, naar een grotere volkseenheid en een nieuwe staatkundige en maatschappelijke ordening. Er was overigens geen sprake van eensgezindheid, daarvoor waren de standpunten in veel opzichten te verschillend. Wel waren er gemeenschappelijke opvattingen over de richting waarin een oplossing voor de problemen van de tijd moest worden gezocht. De ideeën van de ‘vernieuwers’ verbreidden zich langzamerhand in breder kring en gezamenlijke trefwoorden waren: ‘volk’, ‘eenheid’, ‘ordering’ en ‘gezag’. Sinds 1939 kende deze stroming een organisatorische kern: de niet-partijgebonden groepering ‘Beweging tot versterking der Nederlandse Gemeenschap’. Hoewel pleitbezorger van een sterk uitvoerend gezag, keerde de Gemeenschap zich per definitie tegen de als on-Nederlands beschouwde dictatoriale stelsels, zoals die in Duitsland en Italië bestonden en zoals die in Nederland vooral werd vertegenwoordigd door de NSB. Getalsmatig was de Gemeenschap echter van geringe betekenis, contact met de massa van de bevolking was er niet.²³⁹

²³⁶ W. Drees, ‘Van Politiek Convent tot Vaderlands Comité’, in: J.J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, deel II, pp. 109–123, aldaar 110; De Jong, *Koninkrijk*, IV, hoofdstuk 12; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 60–61; Idem, *Nazi Rule*, 87–88.

²³⁷ Overigens zou het comité van Fentener van Vlissingen al na korte tijd door *Generalkommissar* Fischböck ter zijde geschoven worden. NIOD, Doc II-722: F.H. Fentener van Vlissingen; H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam/ Brussel: Elsevier, 1960), pp. 37, 54, 75, 88–92; D. Barnouw, R. Stellinga, ‘Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de Organisatie Woltersom’, in: *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, I (1978), pp. 2–97; Gerhard Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 141–142; Idem, *Nazi Rule*, 224–225.

²³⁸ A. A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen: Van Gorcum, 1968; herdruk: Utrecht: Hes, 1982); Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940–1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999), pp. 20, 33–49.

²³⁹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 20, 48, 72–74.

Vóór de Duitse inval hadden de Gemeenschap en andere ‘vernieuwers’ betrekkelijk weinig invloed op de politieke ontwikkelingen gehad. Na de capitulatie echter, groeide overal in het land de wil tot eenheid en bevonden de ‘vernieuwers’ zich opeens in de hoofdstroom van de gedachtevorming. Over hoe een en ander gestalte diende te krijgen, bleven de meningen verdeeld. De meeste voormannen van de grote politieke partijen in het Politiek Convent waren terughoudend in het streven naar een alomvattende eenheidsorganisatie. Toch won de overtuiging steeds meer veld dat een nationale eenheidsbeweging opgericht diende te worden: ‘de leemte’ tussen bezetter en bevolking moest opgevuld worden, vooral ook om een zichtbaar tegenwicht te bieden tegen de op regeringsmacht beluste NSB. Ook de secretarissen-generaal, met name de voorzitter van het College, Aernout M. Snouck Hurgronje, waren voorstander. Na veel onderling politiek overleg en aanvankelijk mislukte onderhandelingen met *Generalkommissar* Schmidt, kwam uiteindelijk toch met toestemming van Seyss-Inquart op 24 juli 1940 de Nederlandse Unie tot stand.²⁴⁰

In het gepubliceerde oprichtingsmanifest werd gesteld dat vanuit een nieuw elan en een ‘op verantwoordelijkheidsgevoel gebaseerde gemeenschapszin’ gestreefd werd naar een andere, meer harmonische economische orde en een grondige culturele en sociale heroriëntering van het openbare leven. Deze opvattingen lagen direct in het verlengde van bovengenoemde ordeningsidealen uit de crisisjaren dertig.²⁴¹ Nu evenwel viel de drijfveer tot omvorming van het Nederlandse maatschappelijk bestel samen met het streven de Nederlandse identiteit in een door Duitsland beheerst Europa te handhaven. Dit zou alleen te verwezenlijken zijn door tot een vergelijk met de bezettingsmacht te komen. Overigens heerste omtrent oprichting van de Nederlandse Unie geen consensus bij de leiding van de grote politieke partijen: geen van de partijleiders wenste openlijk toe te treden tot de top van de Unie. Deze laatste bestond uit een driemanschap, waarvan de leden al in de jaren dertig tot de ‘vernieuwers’ behoorden: de Tilburgse hoogleraar Jan E. de Quay, de Groningse commissaris der koningin Johannes Linthorst Homan en de Rotterdamse hoofdcommissaris van politie Louis Einthoven.²⁴² Opvallend is echter wel dat de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) – in ledental de grootste partij – als *enige* bereid was haar leden nadrukkelijk op te roepen lid te worden van de Unie, waaraan massaal gehoor werd gegeven.²⁴³ Een aantal prominente RKSP-leden was in hoge mate verantwoordelijk voor het uitgesproken autoritaire en corporatieve streven, dat bij de leiding en het kader van de Unie bestond. ‘Ieder is het er over eens dat de parlementaire democratie met evenredig kiesrecht voorgoed voorbij is. (...) De staatsinrichting zal meer autoritair en meer corporatief moeten zijn en dus voorzien zijn van een apparaat voor snelle en kordate beslissing en van een apparaat voor deskundige uitwerking der sociaal-economische behoeften en mogelijkheden’, aldus Linthorst Homan.²⁴⁴ Een van de belangrijkste activiteiten van de Nederlandse Unie was de uitgave en straatverkoop van een eigen weekblad *De Unie*, waarin de denkbeelden van de nieuwe eenheidsbeweging uiteen

²⁴⁰ *Ibid.*, 198–222.

²⁴¹ De Jonge, *Crisis en crisis*. Zie bijv. ook H.W. von der Dunk, ‘Conservatisme in vooroorlogs Nederland’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975), pp. 15–37; herdrukt in C.B. Wels et al. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, deel II: *19e en 20e eeuw* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980), 253–276 en in: H.W. von der Dunk, *Cultuur en Geschiedenis. Negen opstellen* (’s-Gravenhage: SDU, 1990), 83–102.

²⁴² De Quay was hoogleraar aan de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg, RKSP-lid en in mei 1940 op initiatief van secretaris-generaal Hirschfeld benoemd tot ‘regeringscommissaris voor de organisatie van de arbeid’; Linthorst Homan was commissaris der koningin in Groningen, had een vrijzinnig-protestantse achtergrond, was tot 1940 actief lid van de liberale Vrijheidsbond en had Duitse sympathieën; Einthoven was hoofdcommissaris van politie te Rotterdam, had geen duidelijke kerkelijke binding, was voorstander van gezagsversterking maar anti-Duits en vooral anti-NSB. De Jong, *Koninkrijk*, IV, hoofdstuk 12; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 155–162.

²⁴³ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 257–258; De Jong, *Koninkrijk*, IV, hoofdst. 13; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 60; Idem, *Nazi Rule*, 87–88.

²⁴⁴ Uitspraak van J. Linthorst Homan, *De Telegraaf*, 9 augustus 1940, geciteerd in Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Politieke portretten, II: Opstellen over confessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen: SUN, 1980), pp. 39–40. Vergel. Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 223–227; Jan Rogier, *De Geschiedschrijver des Rijks en andere socialistten. Politieke portretten, I* (Nijmegen: SUN, 1979), p. 131.

werden gezet. Op deze wijze wilde men de bewering van Nederlandse nazi's weerleggen, als zou alleen de NSB het Nederlandse volk vertegenwoordigen. Naast een algemeen secretariaat in Den Haag, werden verspreid over het land afdelingen opgericht, alsmede winkels voor de verkoop van propagandamateriaal. Ook werd begonnen met de organisatie van jeugdwerk. In korte tijd kreeg de Unie een voor Nederlandse begrippen enorm aantal leden: binnen twee maanden 400.000, dit zou groeien tot circa 800.000 begin 1941, meer dan het dubbele van wat de grootste partij vóór de oorlog ooit had en tien keer zoveel als het ledental van de NSB. Het hoge ledental is te verklaren uit de weerklank die de oproep tot nieuwe saamhorigheid vond, de massale toeloop van RKSP-leden, en de wil anti-Duitse en vooral anti-NSB gevoelens nadrukkelijk tot uiting te brengen.²⁴⁵

Anders dan in België, waar de koning in het land bleef en de ministers aanvankelijk naar Frankrijk waren uitgeweken, had de Nederlandse regering zich vlak voor de militaire overgave met een zeer kleine ambtelijke staf in ballingschap in Londen gevestigd. Ze behield haar gezag over de koloniën, de marine en koopvaardijvloot en zette aan de kant van Engeland de strijd tegen Duitsland voort. Na de val van Frankrijk echter heerste onder veel Nederlandse ministers de overtuiging dat – mede gezien de Nederlandse positie in Azië en de dreiging van Japan – een compromisvrede met Duitsland het meest in het belang van Nederland zou zijn. Vooral eerste minister Dirk Jan de Geer, die tijdens de Duitse inval en de eerste maanden in ballingschap niet tegen zijn taak bleek opgewassen, was hier voorstander van. Koningin Wilhelmina en een aanvankelijke minderheid van de ministers bleven echter strijdbaar. Tijdens de luchtslag boven Engeland in augustus-september 1940 kwamen de spanningen tot een hoogtepunt. De Geer, die het vertrouwen van de koningin en een deel van zijn ambtgenoten had verloren, trad af en werd opgevolgd door minister van Justitie, Pieter S. Gerbrandy. Onder zijn leiding zou het kabinet, waarin verder veelvuldig wisselingen plaatsvonden, tot het eind van de bezetting in Londen blijven. Taken waar men zich onder andere mee bezig hield, waren de voorbereidingen voor terugkeer van het wettig gezag op Nederlands grondgebied. Hierbij vormde het volkomen gebrek aan betrouwbare, blijvende communicatielijnen met het bezette Nederland een ernstig probleem.²⁴⁶

Kort na het begin van de bezetting was het normale, dagelijkse leven in veel opzichten weer betrekkelijk snel op gang gekomen. De oorlogschade werd waar mogelijk hersteld, de NSB werd door het publiek vereenzelvigd met landverraad en tot zondebok verklaard. De snelle nederlaag en het doorgaans correcte en terughoudende optreden van Duitse militairen in het straatbeeld maakten indruk op de bevolking. Bovendien werden de gematigde openbare uitingen van de bezetter en de terugkeer van de Nederlandse militairen uit Duitse krijgsgevangenschap in de eerste weken van juni 1940 als verzoenende gebaren beschouwd. Dat nam niet weg dat bij velen, naast onzekerheid en angst, ook verontwaardiging heerste over de nieuwe situatie: zonder enige provocatie was men geconfronteerd met de Duitse inval, de nederlaag en een vreemde heerser. Men was bezorgd over hoe de nationale identiteit kon worden bewaard. Wat er ook mis was geweest met het oude gezag, het was in elk geval

²⁴⁵ Voor de Nederlandse Unie, zie: Ten Have, *De Nederlandse Unie*; Idem, 'Les Pays-Bas en 1940', in: J. P. Azéma, F. Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), 699–706. Zie verder: Warmbrunn, *Dutch*, 103–104, 130–136, 268–269, 272–273; Idem, *Nederlanders*, 101–103, 128–134, 269, 273–274; De Jong, *De Bezetting*, I, 72–81; Idem, *Koninkrijk*, IV, 36–39, 46, 414–417, 437–443, 497–552; V, hoofdst. 3; Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, 118–120; Idem, *Rijkscommissariaat Nederland*, 116–118; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 43–53; Idem, *Nazi Rule*, 64–75; Blom, 'De Nederlandse Unie. Een bespreking', *TvG* 89 (1976), 60–69; herdrukt in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 121–133. Idem, 'Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940–5 mei 1945', in: *Crisis, bezetting en herstel*, 56–101, m.n. 67–72; J. Rogier, *De Geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten*, 50–57, 84–85; J. Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen*, 17–40; Michael S. Smith, 'Neither resistance nor collaboration. Historians and the problem of the Nederlandse Unie', *History* 72 (1987), 251–278; Kossmann, *Lage Landen 1780–1980*, deel 2, 163–166; Langeveld, *Schipper naast God*, 534–540.

²⁴⁶ De Jong, *Koninkrijk*, dl. III, hoofdstukken 4 en 6; dl. IX: *Londen*, hoofdst. 1, 3, 11, 12, 15 en 16; Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', *Crisis, bezetting en herstel*, 63, 93–96.

inheems. Het verlies van zeggenschap over het eigen land zat de overgrote meerderheid der Nederlanders dwars, ook voordat men er enig idee van had wat de bezetting brengen zou.²⁴⁷

2.4.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 7: Omgeving, uitgangssituatie, mei–juni 1940

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
18a) hoogste overheid	- regering in Vichy versus: <i>Comité France Libre</i> (De Gaulle) in Londen	- ministerraad in ballingschap, eerst in Frankrijk, later Londen, koning als opperbevelhebber krijsgeslagen in België - overheidsgezag overgedragen aan de secretarissen-generaal	- koningin en ministerraad in ballingschap in Londen - overheidsgezag overgedragen aan opperbevelhebber generaal Winkelman en de secretarissen-generaal
18b) bezettingsservaring	- gedeeltelijk bezet 1914–'18	- bijna totaal bezet 1914–'18	- geen bezettingsservaring
18c) richtlijnen voor bezettingssituatie	- continuïteit van directieven van regering aan lagere overheden in bezette zone	- Wet van 10 mei 1940 en zgn. Burgerlijke-Mobilisatieboekje	- Aanwijzingen van 1937 en kabinetsinstructie aan secretarissen-generaal van 13 mei 1940
18d) politieke initiatieven	- volmachten voor regering-Pétain - autoritair en corporatistisch programma: de <i>Révolution Nationale</i> en <i>politique de collaboration</i>	- mislukte pogingen tot vorming van regering met koning aan het hoofd - plannen voor autoritaire en corporatistische hervormingen (<i>restauration nationale</i>) - Manifest van De Man	- oprichting en Manifest van <i>Nederlandse Unie</i> : - autoritair en corporatistisch programma

Overeenkomsten

In alle drie landen kreeg de overheidsbureaucratie bij het begin van de bezetting opdracht in functie te blijven en een samenwerking aan te gaan met de Duitse machthebbers, zij het dat dit in Frankrijk plaatsvond in het kader van de wapenstilstand en een nieuw gevormde regering. De door de bezetter gekozen bestuursvorm bood daar ook ruimschoots de mogelijkheden voor. In de zomer van 1940 beschouwde een groot deel van de politiek-bestuurlijke en economische elites in de drie landen de bezettingssituatie als een gegeven. Naast de schok van de snelle en totale nederlaag werd de algemene houding van aanpassing aan de bezetting vooral door twee overwegingen bepaald: de opvatting dat er consequenties uit de Duitse heerschappij in Europa moesten worden getrokken wilde men politiek en economisch overleven, en de wil vooroorlogse fascistische en nationaal-socialistische partijen buiten de politiek-bestuurlijke macht te houden. Vanuit deze gedachte werd gestreefd naar een *modus vivendi* met de bezetters. Schijnbaar dicht bij deze politiek van aanpassing, maar principieel los daarvan stonden de pleidooien van groepen en personen in alle drie landen om van de nederlaag gebruik te maken de maatschappij grondig te hervormen in autoritaire en corporatieve zin. Dat wil zeggen dat gepleit werd voor een hiërarchische, meer op gemeenschapszin gebaseerde maatschappelijke ordening. Daarbij dienden het parlementarisme en de liberale *laissez-faire* economie te verdwijnen. Dit werd ingegeven door het wijdverbreide ongenoegen in de landen zelf over het slecht functionerende politieke en economische bestel in de jaren dertig. In Frankrijk leidde dit na de nederlaag tot het ontstaan

²⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 36–39, 250–253, 259–264; Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', *Crisis, bezetting en herstel*, 61–64, 67–70; Bart van der Boom, 'We leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom, 2003), pp. 29–30.

van de Vichy-regering, in België en Nederland mislukten soortgelijke pogingen een nieuwe regering te vormen, maar handhaafden de bezetters de autochtone overheidsbureaucratie. Daarnaast ontstonden evenwel ook in deze twee landen politieke initiatieven die programmatisch nauw verwant waren met Vichy in Frankrijk.

Verschillen

Ad 18a) Doordat in Frankrijk – anders dan in Nederland en België – sprake was van een wapenstilstand en geen capitulatie, bleef een deel van dit land onbezet. Frankrijk bleef dus als staat bestaan. De Franse regering had tot wapenstilstand besloten uit vrees dat voortzetting van de strijd zowel de totale bezetting van het land, alsook desintegratie van de Franse samenleving zou betekenen. In plaats daarvan koos de regering voor een *politique de collaboration* met de bezetter om een zo zelfstandig mogelijke positie voor Frankrijk te verwerven in een door Duitsland gedomineerd Europa. Als gevolg hiervan behield zij niet alleen het gezag over het onbezette deel, maar kon zij ook bestuurlijk invloed uitoefenen in de bezette zone. Overigens weigerde de naar Engeland uitgeweken voormalig staatssecretaris generaal De Gaulle de strijd te staken. Hij kreeg echter slechts een klein deel van het leger, voornamelijk geëvacueerd luchtmacht- en marinepersoneel, achter zich. Ondanks steun van de Britse regering, slaagde hij er in eerste instantie niet in de bestuurders van de Franse koloniën voor zich te winnen, omdat de meeste loyaal bleven aan de Franse regering in Vichy. Daarentegen waren de Nederlandse regering en het Belgische kabinet wèl in ballingschap gegaan om – mede steunend op de koloniën en met Engeland als bondgenoot – de strijd voort te zetten.

Ad 18b en c) Door de ervaringen uit de eerste wereldoorlog waren in Frankrijk en België al in de loop van de jaren dertig richtlijnen opgesteld met betrekking tot houding en functioneren van het ambtelijk apparaat in een bezettingssituatie. Door een zo groot mogelijke verantwoordelijkheid in het bestuur te behouden, hoopte men bij een eventuele (Duitse) bezetting meer zelfstandigheid bij de nieuwe machthebbers te verwerven. Op deze wijze dienden de nationale belangen zo goed mogelijk behartigd te worden. In het bezette deel van Frankrijk bleven volgens het wapenstilstandsverdrag de Franse autoriteiten op regionaal en lokaal niveau gebonden aan de richtlijnen van de regering in Vichy. Doordat België en Nederland volledig bezet waren en de regeringen in ballingschap de strijd voortzetten, was het eigen bestuur hier wel *direct* ondergeschikt aan de bezettingsautoriteiten en bestond er formeel geen contact met de regeringen in ballingschap. De richtlijnen voor het ambtelijk apparaat in België onder een bezetting waren uitgewerkt en vastgelegd in de Wet van 10 mei 1940, alsook in het Burgerlijk-Mobilisatieboekje dat elke ambtenaar bezat. Anders dan in België waren in Nederland, mede door gebrek aan recente bezettingservaring, de in 1937 opgestelde Aanwijzingen over het algemeen vaag geformuleerd en bovendien uitsluitend bij de hoogste ambtenaren, provinciebestuurders en burgemeesters bekend. De secretarissen-generaal van de departementen waren wat hun bestuurlijke taken betreft slechts voorzien van een op 13 mei 1940 haastig geformuleerde kabinetsinstructie. Formeel had het vertrekkende kabinet het Nederlandse overheidsgezag overgedragen aan de opperbevelhebber, generaal Winkelman. Aangezien hij al begin juli 1940 door Seyss-Inquart werd ontslagen en in krijgsgevangenschap naar Duitsland werd weggevoerd, kwamen de Nederlandse secretarissen-generaal rechtstreeks onder Seyss-Inquart en de betreffende *Generalkommissare* te staan. In België gold voor de secretarissen-generaal ten opzichte van het militair bestuur een soortgelijke situatie. In beide landen had het vaste overleg van de hoogste ambtenaren geen officieel karakter: zowel het Comité van de Secretarissen-generaal in België, als het College van Secretarissen-generaal in Nederland bezat als collectief geen wettelijke status en de bezetter erkende uitsluitend een individuele verantwoordelijkheid van de secretarissen-generaal.

Ad 18d) Voor wat betreft politieke initiatieven in de drie landen zijn er twee oorzaken voor het feit dat er – ondanks overeenkomsten – al van meet af aan grote verschillen ontstonden. De eerste oorzaak heeft betrekking op de *bezettingssituatie* en de tweede op de *binnenlandse verhoudingen* in de landen. De eerste oorzaak was de belangrijkste. De slechts gedeeltelijke bezetting van Frankrijk gaf de nieuw gevormde regering mogelijkheden om daadwerkelijk een begin te maken met ingrijpende politiek-maatschappelijke hervormingen, terwijl soortgelijke initiatieven in het volledig bezette België en Nederland van begin af geheel afhankelijk waren van toestemming van de bezetter. Ten aanzien van de binnenlandse verhoudingen gold voor Frankrijk dat direct na de nederlaag verschillende groepen in het nieuwe Vichy-regime opkwamen, die deels tijdens de Derde Republiek uitgesloten waren geweest van de macht, zoals degenen die een sterke katholieke moraal voorstonden, maar deels ook al prominent waren geweest, zoals technocraten en conservatieve liberalen. In België werd de uitgangssituatie vooral beheerst door de Vlaams-Waalse tegenstelling en het ontstaan van de koningskwestie. Hierdoor ontstond in dit land niet één enkele eenheidsbeweging zoals de Nederlandse Unie in Nederland. In Frankrijk kreeg het autoritaire en corporatieve programma van Vichy daadwerkelijk een begin van uitvoering en stond feitelijk los van de bezetter en zijn politiek. In Nederland kreeg het programma van de Nederlandse Unie weliswaar het voordeel van de twijfel van de bezetters omdat dit leek te passen in hun bezettingspolitiek, maar de nieuwe beweging kreeg vooralsnog geen politiek-bestuurlijke invloed. Wel bestonden er informele contacten tussen de top van de Unie en secretarissen-generaal. De laatsten hadden oprichting van de Unie gesteund, mede omdat deze een doeltreffend tegenwicht kon vormen tegen de NSB.

2.5 Joodse bevolkingsgroepen vóór en bij begin van de bezetting

2.5.1 Franse joden, joodse immigranten en vluchtelingen

Aantallen, geografische spreiding en nationaliteit

Het totale aantal joden in Frankrijk aan de vooravond van de Duitse bezetting is niet precies bekend, omdat – anders dan nationaliteit – sinds de wettelijke scheiding van kerk en staat in 1905 godsdienst, ras of etnische herkomst niet werden geregistreerd in volkstellingen of overheidsstatistieken. De schattingen in de onderzoeksliteratuur variëren van ruim 300.000 tot meer dan 340.000.²⁴⁸ Het aantal van 320.000 joden in Frankrijk vóór begin van de bezetting waar dit onderzoek van uitgaat, is gebaseerd enerzijds op de registratiegegevens van eind 1940 voor de bezette zone en van zomer 1941 voor de onbezette zone – waarvan de gecombineerde resultaten leidden tot een aantal van 287.962 – plus een schatting van tweeduizend joden die vanaf najaar 1940 aan elke vorm van registratie als jood in Frankrijk ontsnapten, waarmee het totale aantal joden na het begin van de bezetting komt op 290.000. Anderzijds is er het geschatte aantal van 30.000 joden die er vanaf het begin van de Duitse aanval op 10 mei 1940 tot eind augustus 1940 legaal of illegaal in slaagden uit Frankrijk naar Spanje, Zwitserland en Engeland te ontkomen.²⁴⁹

²⁴⁸ De schatting van 300.000 joden in Frankrijk in 1939 is van Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience. French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987), p. 11; dit aantal ook in Jacques Adler, *The Jews of Paris and the 'Final Solution'. Communal Response and Internal Conflicts, 1940–1944* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1987), p. 5 n. 14. Echter, een schatting van 330.000 voor juli 1940 in Jacques Adler, 'The Jews and Vichy: Reflections on French Historiography', *The Historical Journal* 44 (2001), no. 4, pp. 1065–1082, aldaar 1068. Daarentegen wordt een cijfer van 350.000 voor de zomer van 1940 genoemd in: I. Gutman, E. Jäckel, et al. (Hg.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der Europäischen Juden* (München: Argon, 1993), 485. Renée Poznanski, *Jews in France during World War II* (Hanover NH/Washington DC: University Press of New England/ Brandeis University Press, in association with USHMM, 2001), p. 1 stelt: 'In the period immediately preceding the war, the total population of France was about 43 million. Among the 43 millions were somewhere between 300,000 and 330,000 Jews.'

²⁴⁹ Voor de registratiegegevens en het totale aantal van 287.962 (naar boven af te ronden op 288.000), zie: Jacques Adler, *Face à la persécution: les organisations juives à Paris de 1940 à 1944* (Paris: Calmann-Lévy, 1985), geraadpleegd is de

De circa 320.000 joden in Frankrijk bestonden globaal uit twee groepen die elkaar getalsmatig ongeveer in evenwicht hielden: degenen met het Franse staatsburgerschap en buitenlandse joden. Zij hadden elk een andere historische achtergrond. Enerzijds waren er de Franse joden (*Israélites*), die niet alleen het Franse staatsburgerschap bezaten, maar behoorden tot families die al vele generaties waren ingeburgerd. Hun aantal bedroeg omstreeks 90.000²⁵⁰; ook waren er degenen die weliswaar eveneens het Franse staatsburgerschap bezaten, maar die dit als immigranten pas betrekkelijk recent hadden gekregen. Anderzijds waren er de buitenlandse joden, die verdeeld kunnen worden in immigranten met een verblijfsvergunning en tenslotte de vluchtelingen, die in de jaren dertig vaak berooid in Frankrijk waren aangekomen. Een overeenkomst tussen buitenlandse en Franse joden was de sterke mate van verstedelijking: bijna de helft van alle joden woonde in de regio Parijs, de overigen in meerderheid in andere grote steden, zoals Lyon, Toulouse en Marseille. Van de buitenlandse joden woonde zelfs meer dan de helft in Parijs.²⁵¹

Een groot deel van de immigranten was in de jaren twintig en dertig in Frankrijk aangekomen, hoofdzakelijk uit Polen en Duitsland. Tussen 1933 en 1940, de periode van economische crisis en vluchtelingenstromen, vestigden naar schatting 55.000 joden zich blijvend in Frankrijk. Ter vergelijking: Engeland nam 65.000 joodse vluchtelingen op, het Engelse mandaatgebied Palestina 120.000, de Verenigde Staten 190.000, Nederland ruim 15.000 en België bijna 20.000.²⁵² Verhoudingsgewijs was het Franse cijfer dus lager dan het Nederlandse of Belgische. Onder invloed van de crisis groeide in de jaren dertig de weerstand in Frankrijk tegen vreemdelingen en stak ook antisemitisme de kop weer op. De reactie in joodse kringen was verschillend. Franse joden, die al generaties ingeburgerd waren, identificeerden zich met bestaande Franse politieke stromingen en maatschappelijke organisaties, waarbij hun joodse komaf geen toonaangevende rol speelde. Zo verklaarde de Frans-joodse journalist Emmanuel Berl openlijk dat hij zich meer Frans dan joods voelde en dat het niet om een ‘joods probleem’, maar om een immigratie-probleem ging.²⁵³ Reacties van de buitenlandse joden werden echter vooral bepaald door de achtergrond en omstandigheden van hun landen van herkomst. Zij kozen veelal voor linkse ideologieën, waarvan ze betere behartiging van hun belangen verwachtten. Zowel van oudsher Franse joden als reeds langere tijd genaturaliseerden voelden zich ongemakkelijk bij de nieuwe

herziene en aangevulde Engelstalige editie: *The Jews of Paris and the ‘Final Solution’. Communal Response and Internal Conflicts, 1940–1944* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1987), p. 6 n. 21 en p. 7. Voor het geschatte aantal van 30.000 in mei–aug. 1940 uit Frankrijk vertrokken of gevluchte joden, zie: I. Gutman, E. Jäckel, et al. (Hg.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der Europäischen Juden* (München: Argon, 1993), p. 490; van de 30.000 bedroeg voor uitsluitend de Spaanse grens het cijfer: 20.000, zie: Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust: the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945* (Detroit: Wayne State University Press, 1981), pp. 43–45, Haim Avni, *Spain, the Jews and Franco* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1982), chapter 3, en Zuccotti, *Holocaust*, p. 47 n. 52. Bij bovengenoemde 20.000 dienen nog 7.000 te worden opgeteld voor de joden die er in zomer 1940 in slaagden vanuit Franse Middellandse Zeehavens te emigreren, zie: J. Adler, *The Jews of Paris*, 7; tenslotte slaagden naar schatting tussen twee- en drieduizend joden er in die periode in Zwitserland of rechtstreeks Engeland te bereiken. Jacques Picard, *Die Schweiz und die Juden, 1933–1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdischer Abwehr und internationale Migrations- und Flüchtlingspolitik* (Zürich: Chronos Verlag, 1994); Carl Ludwig, *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart* [1955]: *Bericht an den Bundesrat zuhanden der Eidgenössischen Räte* (Bern: s.n., 1957); Robert Belot, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S’évader de France sous l’Occupation* (Paris: Fayard, 1998).

²⁵⁰ Poznanski, *Jews in France during World War II*, p. 1.

²⁵¹ Adler, *The Jews of Paris*, 7–9; Zuccotti, *Holocaust*, 19.

²⁵² Kurt R. Grossmann, *Emigration. Geschichte der Hitler-Flüchtlinge, 1933–1945* (Frankfurt am Main: Europäische Verlags-Anstalt, 1969), p. 161; Yehuda Bauer, *My Brother’s Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1929–1939* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1974), pp. 138–139, 237–239; Ruth Fabian, Corinna Coulmas, *Die deutsche Emigration in Frankreich nach 1933* (München: Saur, 1978); Rita Thalmann, ‘L’émigration du IIIe Reich dans la France de 1933 à 1939’, *Le Monde juif*, nr. 96 (Paris: CDJC, octobre-décembre 1979), 127–139; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 36; Dan Michman, ‘The problem of Jewish refugees from Germany in the neighboring European countries’, *Dapim lecheher tekufat ha-Shoah*, vol. 11 (Haifa: Haifa University Press/Beit Lohamei Haghetat, 1993–94, Hebr.), 43–65, aldaar 49–51; Vicki Caron, *Uneasy Asylum. France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942* (Stanford, Ca.: Stanford University Press, 1999), hoofdstukken 4 en 12.

²⁵³ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 43; Caron, *Uneasy Asylum*, hoofdstuk 5.

stroom vluchtelingen en eisten van de laatsten dat ze zich méér aanpasten en hun loyaliteit aan de Franse staat zouden demonstreren. Hierdoor hoopten zij dat antisemitisme weer zou afnemen. De erfenis van emancipatie en integratie uit de negentiende eeuw was bepalend voor de houding van de Franse joden ten opzichte van de joodse immigranten.

Organisatiegraad in historisch perspectief

Kort voor de Franse Revolutie van 1789 waren er omstreeks 40.000 joden in Frankrijk, verdeeld in drie duidelijk herkenbare groepen. In de eerste plaats ruim 3.600 nakomelingen van joodse immigranten uit Spanje en Portugal, die zich sinds begin zestiende eeuw vooral in de zuidwestelijke havensteden Bordeaux en Bayonne hadden gevestigd. Vervolgens circa 2.500 joden van de uit de veertiende eeuw stammende gemeenschap in het (voormalige) pauselijk gebied van Avignon en Comtat Venaissin in het zuidoosten. De grootste joodse gemeenschap echter, ruim 30.000, was die van de provincies Elzas en Lotharingen, die tijdens en na de Dertigjarige Oorlog (1618–'48) deel van Frankrijk waren geworden. In de loop van de achttiende eeuw hadden leden van elk van deze groepen zich ook in Parijs gevestigd. Het aantal Parijse joden bedroeg echter in 1789 slechts vijfhonderd (1¼ procent van alle joden in Frankrijk). Er was sprake van opmerkelijke sociale en economische verschillen en tegenstellingen, vooral tussen de Portugees-Spaanse (sefardische) joden in het zuidwesten en de askenazische (Duitse) joden in het noordoosten.²⁵⁴ Veel sefardische joden waren welgesteld, hun orthodoxie was verminderd en ze hadden overwegend goede betrekkingen met hun niet-joodse stadgenoten en collega-handelaren. Zij voelden zich weinig verbonden met hun geloofsgenoten in de Elzas en Lotharingen. De meerderheid in laatstgenoemde gebieden bestond uit kleine winkeliers en marskramers, die temidden van een agrarische bevolking woonden. Zij waren overwegend religieuzer dan de sefardische joden en hadden een eigen rabbinaal seminarium in Metz.

Naarmate de Franse Revolutie zich voltrok, trachtte elke groep zijn eigen plaats daarin te bepalen. Dit kwam onder andere tot uiting in afzonderlijke joodse afvaardigingen naar de Constituerende Vergadering in Parijs. Vooral de welgestelde sefardische joden, gesteund door de niet-joodse afgevaardigden van Bordeaux, wilden vermijden dat zij op één lijn zouden worden gesteld met de arme Elzasser joden, wat hun volledige gelijkberechtiging in gevaar kon brengen. Gevolg was dat de emancipatie van de joden in Frankrijk in twee, aparte besluiten tot stand kwam. Voor degenen in Bordeaux en Avignon werd deze status bereikt op 28 januari 1790. Ondanks hevig verzet van de *Assemblée nationale* en de reacties in de pers verkregen ruim anderhalf jaar later, 27 september 1791, de joden in Elzas en Lotharingen eveneens gelijke burgerrechten.²⁵⁵

Overigens werden in alle gebieden waar de Revolutie zich in Europa doorzette dezelfde principes van gelijkberechtiging geheel of grotendeels ingevoerd. Dat was het geval in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden en verschillende gebieden in Italië, zoals Piëmont, Lombardije, Venetië en Rome, waar de getto's werden afgeschaft; het gold ook voor de plaatsen in Duitsland en Polen die tijdens de Revolutie en heerschappij van Napoléon Bonaparte onder Franse invloed kwamen.²⁵⁶ Zijn houding ten aanzien van de joden was echter niet consequent. Aanvankelijk was hij hun gunstig gezind en bood ontplooiingsmogelijkheden, onder andere in zijn leger tijdens zijn eerste overwinningen. Al eerder, tijdens zijn veldtocht in Egypte (1798-'99) beloofde hij hun een nieuw tehuis in het bijbelse land om hen zo aan te moedigen zich met hem te verenigen, wanneer hij de Sultan

²⁵⁴ Solomon Grayzel, *A History of the Jews: from the Babylonian Exile to the Present* (New York/London: Penguin, revised edition 1984), pp. 490–494; Green, 'Jewish Migrations to France', 136; René Moulins, *Les Juifs du pape en France: Les communautés d'Avignon et du Comtat Venaissin aux 17ème et 18ème siècles* (Paris: Édouard Privat, 1981); Esther Benbassa, *The Jews of France: a history from Antiquity to the Present* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1999).

²⁵⁵ Paula E. Hyman, *The Emancipation of the Jews of Alsace* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1991).

²⁵⁶ Elena Romero Castelló, Uriel Macías Kapón, *Joden en Europa. Cultuur – Geschiedenis* (met een woord vooraf door Luc Dequeker. Vertaling: Jan Everaerts. Leuven: Davidsfonds, 1996), pp. 76–77; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 69.

van het Turks-Osmaanse rijk zou aanvallen. Maar de joden herinnerden zich de hulp die zij in de vijftiende en zestiende eeuw van de Turken ontvangen hadden en weigerden.²⁵⁷ Dit stoorde Napoleon en hij ontwierp een plan om de joden in Frankrijk en andere Europese landen aan zich te binden. Terwijl hij hun ogenschijnlijk grote gunsten verleende, riep hij bij decreet in 1806 de leidinggevende Franse joden bijeen in een vergadering te Parijs om de positie van de geëmancipeerde jood in een moderne staat vast te leggen. Kort daarna liet Napoleon een groot Sanhedrin bijeen komen, dat zoals in de Oudheid het lot van het joodse volk zou moeten bepalen.²⁵⁸ Met 112 afgevaardigden uit Frankrijk en nog enkele Europese landen moest het Frankrijk tot een nieuw wereldcentrum voor de joden maken. Door het herstellen van een joodse instelling (februari 1807), die vele honderden jaren geleden had opgehouden te bestaan, hoopte Napoleon de loyaliteit van joden in landen als Duitsland, Oostenrijk en Polen te winnen. Zijn voornaamste doel was dat de joden in die landen hem zouden steunen in zijn militaire campagnes. Het plan lukte niet, deels omdat de joodse leiders in andere landen de opzet doorzagen, deels omdat de betrokken regeringen zich ervoor hoedden de joodse gemeenschappen tegen zich in het harnas te jagen. Als vergelding vaardigde Napoleon in maart 1808 een wet uit (*Décret infâme*), waardoor voor de joden de vrijheid van vestiging en beroepsuitoefening werd beperkt; schulden die Franse soldaten, vrouwen en minderjarigen bij joden hadden, werden nietig verklaard. Zowel dergelijke maatregelen, alsook de veranderende conjunctuur, Franse zeeblokkade tegen Engeland (het Continentaal stelsel) en het verloop van Napoleons oorlogen, leidden niet alleen tot verarming onder de joden, maar hadden los daarvan tegelijkertijd een funeste invloed op de economische toestand in het algemeen. Al spoedig werden de anti-joodse bepalingen niet meer gehandhaafd. Na de val van Napoleon werden door de dynastie der Bourbons alle rechten van de Franse joden en daarmee hun wettelijke emancipatie weer hersteld.²⁵⁹

De emancipatie en eerste stappen naar integratie van de joden in het revolutionaire Frankrijk tussen 1789 en 1813 waren dus met horten en stoten verlopen. Bovendien bleven na de napoleontische periode de verschillen tussen de 'Elzasser' en sefardische joden bestaan. Deze hadden te maken met sociaal-economische tegenstellingen maar waren ook van religieuze aard. Zo hadden de sefardische joden bepaalde godsdienstige hervormingen doorgevoerd die door hun asjkenazische geloofsgenoten werden verworpen. Niettemin kwam sinds de toekenning van volledige burgerrechten voor beide groepen een proces van toenemende acculturatie en integratie op gang. Joden werden door de overheid niet langer als een *nation* beschouwd met bestuursautonomie, maar als Franse burgers met het Israëlitische geloof.²⁶⁰ Een van de gevolgen van de centralisering van het bestuur in Frankrijk tijdens de revolutie en periode daarna, was dat ook aan het joodse godsdienstige leven een strakke bestuurlijke centralisatie was opgelegd. Het was voortaan min of meer volgens hetzelfde model gereorganiseerd als dat van de protestantse minderheid, t.w. het kerkgenootschap (*consistoire*) onder staatstoezicht: *Consistoire Central des Israélites de France*. Door de blijvende verschillen en sterk uiteenlopende standpunten ontstond onder de joden een debat

²⁵⁷ Toen de joden na de Reconquista in 1492 op instigatie van grootinquisiteur Thomas de Torquemada uit Spanje werden verdreven (in 1496 ook uit Portugal) nam de Turkse sultan Bayezid II veel gevluchte joden op in het Osmaanse Rijk.

²⁵⁸ Het Groot Sanhedrin in Jeruzalem was in de periode van de Tweede Tempel het hooggerechtshof der Israëlieten. Het telde 71 leden en was de hoogste autoriteit op het terrein van de joodse godsdienst. Er waren kleinere Sanhedrins in elke stad in het bijbelse land. De Sanhedrins bestonden tot de afschaffing van het rabbijnse patriarchaat omstreeks 425 na het begin van de jaartelling. Zie s.v. "Sanhedrin", *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem: Keter Publishing House, 1972), vol. 14, 836–839.

²⁵⁹ Voor de geschiedenis van de joden in Frankrijk ten tijde van de Franse Revolutie en Napoleon Bonaparte, zie: Bernhard Blumenkranz (ed.), *Les Juifs et la Révolution française* (Toulouse: Édouard Privat, 1976); Patrick Girard, *Les Juifs de France de 1789 à 1860* (Paris: Robert Laffont, 1976); Idem, *La Révolution française et les Juifs* (Paris: Robert Laffont, 1989). Vergel. J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (Amsterdam etc.: Elsevier, zevende druk 1978), pp. 290–295; Duitstalige editie: *Napoleon: das Leben und die Legende* (Stuttgart: DVA, 1977/Zürich: Manesse Verlag, 1990; aus dem Niederländischen von Christian Zinsser); Van Aniel, *Jodenhaat en jodenangst. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme*, 94–97.

²⁶⁰ Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews* (New York: Columbia University Press, 1968).

over de aard van het *Consistoire* als gemeenschapsorganisatie. Tijdens de negentiende eeuw werd door uiteenlopende regionale consistories, die onder het *Consistoire Central* te Parijs ressorteerden, de ‘Franse geest’ in het leven van de joden bevorderd. Drie doelen stonden daarbij voor de regionale consistories centraal: goede relaties met de Franse autoriteiten, het zoveel mogelijk verminderen van de eigenheid van de joden die hen onderscheidde van hun burens, en het creëren van een ‘Frans Jodendom’ waarin de *Franse* component overheersend zou zijn. Hoewel sommige groepen in de joodse gemeenschap bij gelegenheid kritiek hadden op het gebrek aan doelmatigheid bij de behartiging van specifiek *joodse* belangen, weerspiegelde de Frans-georiënteerde, a-politieke houding van het *Consistoire* een consensus onder de meerderheid van de joden in Frankrijk.²⁶¹ Naarmate – naast sefardische joden – meer liberaal ingestelde asjkenazische joden aan macht en invloed wonnen in het *Consistoire*, gingen ook zij pleitten voor religieuze hervormingen, zoals beperking van de rabbinale rol tot zuiver godsdienstige aangelegenheden en predikatie in de landstaal (Frans, i.p.v. Jiddisch of het Spaans-joodse dialect Ladino). Een voorbeeld bij uitstek van negentiende-eeuwse conflicten tussen sefardische en asjkenazische joden was de economische rivaliteit tussen de families Pereire en Rothschild, die beide grote belangen hadden in bankwezen en bij aanleg en beheer van spoorwegen.

In de loop van de negentiende eeuw namen de tegenstellingen tussen beide groepen echter af. De revolutionaire ervaring, emancipatie en nieuwe ontplooiingsmogelijkheden leidden tot vergaande *integratie* en vooral bij de meest welgestelden in sommige gevallen ook tot volledige *assimilatie*.²⁶² Het integratieproces was een belangrijke factor in het verenigen van de diverse stromingen in het Franse Jodendom. Er kwam één joodse economische en bestuurlijke elite tot stand, al bleven bepaalde verschillen bestaan.

Een ander belangrijk gevolg van de Franse revolutie was de opheffing van beperkingen ten aanzien van vestiging van joden in Parijs. Tussen 1789 en 1872 verviervoudigde de joodse bevolking van de stad, tegen slechts een verdubbeling van de joodse bevolking als geheel in Frankrijk gedurende deze periode. De toename moet echter ook worden gezien in het licht van de groei van Parijs zelf, alsmede de urbanisering in het algemeen. Door de bestuurlijke hervormingen van Napoléon Bonaparte en latere industrialisatie groeide de Parijse bevolking van 547.000 in 1800 tot 2.714.000 in 1900. Naast natuurlijke demografische groei was hiervan binnenlandse en buitenlandse migratie de voornaamste oorzaak. Duits-joodse immigratie, net als overigens de algemene (niet-joodse) Duitse immigratie naar Frankrijk in het tijdvak 1815–1848, was vooral gericht op Parijs. Het was met name de komst van joden uit Elzas en Lotharingen – al vóór 1870 begonnen – die zorgde voor ingrijpende veranderingen in de samenstelling van de Parijs-joodse bevolking. Symbool hiervan was dat het belangrijke rabbinale seminarium van de asjkenazische joden in 1859 van Metz naar Parijs werd verplaatst. De Frans-Duitse oorlog van 1870-’71 versterkte en versnelde de demografische trend. In de eerste jaren daarna kozen ongeveer zeventuizend joden uit het bij Duitsland ingelijfde Elzas-Lotharingen voor de Franse nationaliteit en verhuisden naar de Franse kant van de nieuwe grens. Van 1873 tot 1914 emigreerden nog eens minstens 11.000 joden uit Elzas-Lotharingen naar Frankrijk, Amerika en elders.²⁶³ De ‘Elzasser joden’, zoals zij aanvankelijk bekend stonden, werden door deze ontwikkeling en voortgaande integratie

²⁶¹ Het *Consistoire Central des Israélites de France* was in 1808 opgericht. David Feuerwerker, *L’Émancipation des Juifs en France: de l’Ancien Régime à la fin du Second Empire* (Paris: Albin Michel, 1976); Phyllis Cohen Albert, *The Modernization of French Jewry: Consistory and Community in the Nineteenth Century* (Hanover, New Hampshire: University Press of New England, 1977).

²⁶² *Ibid.*; Christine Piette, *Les Juifs de Paris, 1808–1840: La marche vers l’assimilation* (Quebec: Les Presses de l’Université Laval, 1983). Onder het begrip integratie wordt verstaan: het wezenlijk tot een groter geheel gaan behoren zonder eigenheid geheel te verliezen. Daarentegen wordt onder het begrip assimilatie verstaan: aanpassing aan en opgaan in een groter geheel zonder de eigenheid te behouden. De joodse assimilatie kwam het duidelijkst tot uiting in doop en ‘gemengd’ huwelijk.

²⁶³ Vicki Caron, *Between France and Germany: the Jews of Alsace-Lorraine, 1871–1918* (Stanford: Stanford University Press, 1988), hoofdstuk 4; Birnbaum, ‘Between Social and Political Assimilation’, 110–111.

tot 'Parijse' of 'Franse' joden.²⁶⁴ Vooral onder de welgestelden nam hierdoor de binding met het religieuze leiderschap van rabbijnen en gemeentebestuurders (*parnassim*) af. Onder invloed van het heersende liberalisme verwierven joodse politici kort vóór de regeringsperiode van Napoleon III (1852–1870) voor het eerst ministersposten.²⁶⁵ Belangrijkste verpersoonlijking van de geëmancipeerde joden in Frankrijk in de negentiende eeuw was Adolphe Crémieux (1796–1880), Frans parlementslid en verdediger van de idealen van de Franse revolutie, voor wie het welzijn van Frankrijk en van de joden even zwaar wogen. Hij was minister van justitie in 1848-'49 en opnieuw, na de val van Napoleon III, in 1870-'71.²⁶⁶ Mede door zijn inspanningen werden in 1870 de ruim 34.000 joden van Algerije (Frans gebied sinds 1830) als volledig gelijkberechtigde Franse burgers erkend. Hij was ook de stichter van een nieuwe organisatie, de *Alliance Israélite Universelle* (AIU, 1860), die zich richtte op verspreiding van de beginselen van 1789 (emancipatie, een moderne joodse identiteit) onder joden in het buitenland (koloniën, Middellandse Zeegebied), verdediging van de joodse belangen en onderwijshervormingen in binnen- en buitenland.²⁶⁷ Tijdens de Derde Republiek vanaf 1870 namen de ontplooiingsmogelijkheden voor joden verder toe doordat de integratiepolitiek door de staat werd voortgezet. Gaandeweg beschouwden de meeste Franse joden zichzelf niet langer meer als *Juifs* in de klassieke betekenis, maar als *israélites français*, geheel gelijkberechtige burgers van Frankrijk, terwijl de gebondenheid aan basiswaarden van de joodse godsdienst gehandhaafd bleef.²⁶⁸ Zij combineerden deze met Frans patriotisme, dat in deze tijd van opkomend nationalisme en imperialisme ook in Frankrijk in het algemeen sterk aan kracht won. Zelfs het uitbreken van de Dreyfus affaire in 1894 bracht geen wijziging in het vasthouden van de Frans-joodse gemeenschap aan de waarden en verworvenheden van emancipatie en een zekere mate van assimilatie.²⁶⁹ Dit laatste werd overigens mede beïnvloed door een inmiddels op gang gekomen emigratie van joden uit Oost-Europa naar Frankrijk.

Oost-Europese immigratie

Massale immigratie van Russische en Poolse joden begon na de pogroms van 1881-'82. Gedreven door economische verarming en politieke vervolging in hun land van herkomst vestigden zich tussen 1881 en 1914 circa 35.000 Oost-Europese joden in Parijs, wat neerkwam op bijna de helft van alle joden in de hoofdstad. Deze Jiddisch-sprekenden, ook wel *Ostjuden* genoemd, woonden vooral in Marais, een wijk in noordoost-Parijs die als de 'Pletzl' bekend werd en tot dan toe bewoond werd door eerder geïmmigreerde Elzasser joden

²⁶⁴ Green, 'Jewish Migrations to France in the Nineteenth and Twentieth Centuries', 129.

²⁶⁵ Achille Fould was minister van financiën tussen 1848 en 1852 en van 1861 tot zijn dood in 1867.

²⁶⁶ Crémieux schafte als minister van justitie in 1848 de slavernij af in de Franse koloniën.

²⁶⁷ André Chouraqui, *L'Alliance Israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine. Cent ans d'histoire (1860–1960)*. Préface de René Cassin (Paris: Presses universitaires de France, 1965); Birnbaum, 'Between Social and Political Assimilation', 97; zie verder: David Cohen, *La Promotion des Juifs en France à l'époque de Second Empire 1852–1870* (Aix-en-Provence: Université de Provence, 1980; 2 vols.).

²⁶⁸ Voor het onderscheid tussen *Juifs* en *israélites*, zie: Dominique Schnapper, *Juifs et israélites* (Paris: Gallimard, 1980), p. 155; Eng. ed.: *Jewish Identities in France: An Analysis of Contemporary French Jewry* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).

²⁶⁹ Birnbaum, 'Between Social and Political Assimilation', 117; Michael R. Marrus, *The Politics of Assimilation. A Study of the French Jewish Community at the time of the Dreyfus Affair* (Oxford: Clarendon Press, 1971), pp. 163, 196–242; Fr. ed.: *Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus* (Paris: Calmann-Lévy, 1972); Winock, *La France et les Juifs*, 105–131. De joodse officier in het Franse leger, kapitein Alfred Dreyfus (1859–1935), werd in 1894 op valse gronden veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf op Duivelseiland bij Frans Guyana wegens spionage voor Duitsland. Begin 1898, met het beroemde artikel *J'accuse* van de schrijver Emile Zola, kreeg de zaak een stormachtig, nationaal karakter met o.a. antisemitische rellen in diverse steden. Dreyfus kreeg gratie in 1899, maar revisie van het proces en zijn volledige rehabilitatie duurden tot 1906. Hoewel vasthouden aan emancipatie en integratie de overhand behield onder de Franse joden, waren er uitzonderingen, zoals de zionist geworden journalist en schrijver Bernard Lazare (Philippe Oriol, *Bernard Lazare*. Paris: Stock, 2003). Zoals bekend vormde de Dreyfus-affaire voor de in Parijs werkzame Oostenrijks-joodse journalist Theodor Herzl de aanleiding tot publicatie van zijn boek *Der Judenstaat* en het begin van het georganiseerde politieke zionisme.

uit de lagere middenklasse.²⁷⁰ Overigens ging in deze periode het merendeel van de Oost-Europese emigratie niet naar Frankrijk, maar via Franse en Belgische havensteden naar de Verenigde Staten. Franse joden ontvingen de Oost-Europese immigranten en vluchtelingen met gemengde gevoelens, wat ook het geval was onder autochtone joden in andere West-Europese landen. Enerzijds toonden zij begrip voor de benarde situatie van de Russische en Poolse joden en werden fondsen geworven om de nood te lenigen, anderzijds waren ze duidelijk terughoudend in de opvang van grote groepen joodse immigranten. De situatie zou vooral in de landen van herkomst zelf verbeterd moeten worden. Pogingen om de massale immigratie binnen de perken te houden – door repatriëring, emigratie naar elders (vnl. Amerika), en verdunning van de immigrantenstroom door spreiding over Frankrijk – konden toch niet verhinderen dat tienduizenden naar Parijs, de ‘Lichtstad’, kwamen. De komst van veel immigranten leek het antisemitisme in Frankrijk te bevorderen. Tijdens de Dreyfus-affaire vreesden de Frans-joodse burgers, die toch al bewust niet teveel als joden wilden opvallen, dat hun integratie in gevaar zou komen. Toen de affaire op zijn hevigst woedde, poogden de meeste Franse joden de antisemitische aanvallen te negeren of pleitten voor stille diplomatie om tot eerherstel van Dreyfus te komen. Joodse immigranten waren, gezien hun eerdere ervaringen, niet zozeer verrast als wel verontwaardigd over het Franse antisemitisme tijdens de Dreyfus-affaire.²⁷¹ Hulp van Franse joden aan immigranten kwam in deze periode dan ook uit uiteenlopende overwegingen voort: solidariteit met hun geloofsgenoten, maar toch vooral de hoop door maatschappelijke steun en opvang te voorkomen, dat arme immigranten teveel aandacht naar zich toe zouden trekken. Vooral *zij* leken te passen in de karikaturen en propaganda, verspreid door antisemitische en nationalistische schrijvers, zoals Edouard Drumont.²⁷² Veel Franse joden zagen de duizenden immigranten als voornaamste bron van modern antisemitisme in Frankrijk. Het al in 1809 opgerichte *Comité de Bienfaisance Israélite* (CBI) vergrootte dan ook, met financiële steun van *Alliance Israélite Universelle*, zijn netwerk van gaarkeukens, kleding-distributiepunten, brandstofuitreikingen en andere faciliteiten. Het CBI was veruit de meest effectieve en actieve Frans-joodse hulporganisatie, hoewel men al deze inspanningen soms met tegenzin leverde, omdat haar reputatie joodse immigranten al bereikte zelfs vóórdat ze in Frankrijk aankwamen.

Er waren overigens verschillende zienswijzen van filantropie en collectieve verantwoordelijkheid tussen Franse en buitenlandse joden. Voor de overwegend welgestelde Frans-joodse burgers stonden deze in de lijn van de joodse traditie van liefdadigheid (*tsedaka*). Tegen het eind van de negentiende eeuw werd dit steeds méér een (plaatsvervangend) middel om de geïntegreerde en zich gaandeweg seculariserende Frans-joodse bevolkingsgroep toch nog zoveel mogelijk als ‘gemeenschap’ te definiëren. Daarnaast werd filantropie echter ook voorgeschreven door de toen algemeen heersende burgerlijk-liberale ideologie, waarop de Frans-joodse elite georiënteerd was.²⁷³ Daarentegen hadden Oost-Europese joden door het referentiekader van hun geboorteland – waar geen wettelijke en economische emancipatie van de joden had plaatsgevonden – andere verwachtingen van

²⁷⁰ Nancy L. Green, *The Pletzl of Paris: Jewish Immigrant Workers in the ‘Belle Epoque’* (New York/Paris: Holmes and Meier, 1986), pp. 45, 201–206; Idem, ‘Jewish Migrations to France in the Nineteenth and Twentieth Centuries’, 140; Birnbaum, ‘Between Social and Political Assimilation’, 111. Zie ook de vergelijkende studie: Karin M. Hofmeester, ‘*Als ik niet voor mijzelf ben...*’ *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870–1914* (proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1 april 1999), pp. 279 e.v.; hieraan ging vooraf: Karin Hofmeester, *Van Talmoed tot statuut. Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880–1914* (Amsterdam: IISG, 1990).

²⁷¹ Marrus, *The Politics of Assimilation*, 282–285; Hofmeester, *Als ik niet voor mijzelf ben*, 285–294.

²⁷² Michel Winock, *Edouard Drumont et Cie: Antisémisme et fascisme en France* (Paris: Seuil, 1982); Idem, *La France et les Juifs*, 83–103; François-Georges Dreyfus, ‘Antisemitismus in der Dritten Republik’, in: Bernd Martin, Ernst Schulin (Hg.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* (München: DTV, 1981), pp. 231–248, aldaar 235.

²⁷³ Volgens de burgerlijk-liberale ideologie schiep (betrekkelijke) welstand ook charitatieve verplichtingen. Dit ging bij de joodse Fransen samen met het oude joodse beginsel van *tsedaka* (liefdadigheid). Marrus, *The Politics of Assimilation*, 77–78; Birnbaum, ‘Between Social and Political Assimilation’, 106–108, 112–113.

de joodse gemeenschapsorganisaties in Frankrijk. Velen van hen voelden zich door de Franse joden niet zozeer als geloofsgenoten, maar als behoeftigen neerbuigend behandeld.

Mede om deze reden gingen de immigranten rond 1900 over tot oprichting van eigen organisaties en synagogen in Parijs, buiten het *Consistoire* om. Oost-Europese joden handhaafden hun eigen culturele, godsdienstige en sociale leefstijl. De grote inkomensverschillen speelden daarbij ook een rol. Terwijl Franse joden veelal behoorden tot de middenklassen, werkten de meeste immigranten als ambachtslieden of half- en ongeschoolden tegen lage lonen in de industrie, vooral de kleding- en textielnijverheid. De omstreeks deze tijd opkomende arbeidersbeweging kreeg dan ook juist onder immigranten veel aanhang. Er ontstonden joodse vakbonden en verenigingen, gebaseerd op ideologieën als anarchisme en socialisme. Zij bleven gebruik maken van Jiddisch als omgangstaal en zetten zich af tegen de Frans-joodse burgerij.²⁷⁴

Door dit alles bleven immigranten en van oudsher gevestigde Franse joden in veel opzichten vreemden voor elkaar. Activiteiten van eerstgenoemden lokten scherpe kritiek uit in de Frans-joodse pers, die immers integratie voorstond. Men was beducht voor de buitenlandse cultuur, die immigranten meebrachten en vreesde hierdoor de eigen geïntegreerde positie te verliezen. Daarom distantieerden Franse joden zich van degenen, die in hun ogen onvoldoende bereid waren zich aan te passen aan de taal en cultuur van het land. Weliswaar werden in 1910 twee immigranten toegelaten tot bestuursfuncties bij plaatselijke afdelingen van het *Consistoire*, maar pas na 1930 kregen zij een vertegenwoordiger in het hoofdbestuur van deze organisatie.²⁷⁵ De grote meerderheid van de in Frankrijk geboren joden en het *Consistoire* stonden onverschillig of zelfs afwijzend tegenover het georganiseerde politieke zionisme, dat na de Dreyfus-affaire was ontstaan in Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk en andere landen. Deze houding van de Franse joden werd ingegeven door angst dat het zionistische program hun door de emancipatie verworven status in gevaar zou brengen. Het zionisme in Frankrijk vond voornamelijk aanhang onder joodse immigranten uit Oost-Europa.²⁷⁶

Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog kwam – in navolging van de *Union sacrée* in de Franse politiek – ook een eind aan de joodse onderlinge verdeeldheid. Zowel Franse als buitenlandse joden zagen het belang van een gemeenschappelijk front met de Fransen. De Franse joden beschouwden de nationale eensgezindheid als een definitieve overwinning op het antisemitisme van de Dreyfus-affaire. Voor immigranten betekende actieve deelname aan de strijd, blijvende erkenning van hun aanwezigheid in Frankrijk. Voor duizenden Russische en Poolse joden was het dienen in het Franse leger tijdens de eerste wereldoorlog een ervaring die hen voor altijd aan Frankrijk bond.²⁷⁷

Na 1918 nam door de burgeroorlog in Rusland en conflicten tussen Rusland en Polen de stroom emigranten naar het westen, onder wie veel joden, toe. Terwijl de Verenigde Staten en Engeland, die tot dan toe het grootste deel van de emigratie hadden opgevangen, immigratiebeperkingen invoerden, bleven de grenzen van Frankrijk open. Belangrijkste reden was dat door de enorme verliezen van de oorlog de arbeidsreserve ernstig was uitgedund. Frankrijk werd in de jaren twintig dan ook het ‘belofde land’ voor honderdduizenden niet-joodse en joodse immigranten, zowel uit eerdergenoemde landen Rusland en Polen, alsook uit Litouwen, Roemenië en later Italië.

²⁷⁴ David Weinberg, ‘Heureux comme Dieu en France’: East European Jewish Immigrants in Paris, 1881–1914’, *Studies in Contemporary Jewry* 1 (1984), pp. 26–54; Green, *Pletzl of Paris: Jewish immigrant workers in the ‘Belle Epoque’*; Hofmeester, *Als ik niet voor mijzelf ben*, 279 e.v.

²⁷⁵ Paula E. Hyman, *From Dreyfus to Vichy: the Remaking of French Jewry, 1906–1939* (New York: Columbia University Press, 1979), pp. 26–30; Birnbaum, ‘Between Social and Political Assimilation’, 112–113.

²⁷⁶ Lucien Lazare et al., ‘France’, in: G. Kressel et al., *Zionism* (Jerusalem: Keter Publishing House, 1973), pp. 160–163.

²⁷⁷ Hyman, *From Dreyfus to Vichy*, 49–59; Philippe-E. Landau, *Les Juifs de France et la Grande Guerre* (Paris: CNRS Éditions, 1999).

Door de toestroom groeide ook de aanhang van organisaties van joodse immigranten en werden de activiteiten uitgebreid. Zo ontstond in 1926 de *Fédération des Sociétés Juives de France* (FSJF), die tientallen verenigingen en hulporganisaties van immigranten omvatte.²⁷⁸ Toename van het aantal buitenlanders betekende niet alleen een aanhoudende voedingsbodem voor fricties met Franse joden, maar bracht ook toenemende verscheidenheid bij immigranten onderling. Deze uitte zich in meer dan 130 Jiddisch-talige kranten en periodieken die tussen 1918 en 1939 verschenen. Joodse socialisten, anarchisten, communisten en zionisten bestreden elkaar via de pers en in verenigingsleven. Daarbij bleven de zionisten aanvankelijk een kleine minderheid, die ook onderling weer ideologisch verdeeld was. Ondanks pogingen daartoe, bestond een landelijke, overkoepelende zionistische eenheidsorganisatie, zoals bijvoorbeeld in Nederland al in 1899 opgericht, in Frankrijk voor de tweede wereldoorlog niet. Aangezien de oudere, uit Rusland afkomstige generatie van vóór 1914, waaronder veteranen van de eerste wereldoorlog, alsmede intussen tot een zekere welstand opgeklommen Pools-joodse immigranten zich min of meer geïntegreerd hadden in het Parijse leven, groeiden zij in de jaren twintig naar de doorgaans conservatieve Franse joden toe. De FSJF ging daardoor ook belangen van middenklasse-immigranten vertegenwoordigen. Dit werd verder bevorderd door de in 1927 van kracht geworden naturalisatiewet, waardoor immigranten gemakkelijker het Franse staatsburgerschap konden verwerven.

De jaren dertig

Nadat Frankrijk begin jaren dertig door de wereldwijde economische crisis was getroffen en werkloosheid sterk toenam, kregen joodse communisten en socialisten steeds meer immigranten-arbeiders achter zich. Zij zochten ook onderling toenadering, nadat in Duitsland de socialistische en communistische partijen waren verdwenen na de machtsovername van Hitler.²⁷⁹ Het was daarentegen de naar het politieke midden opgeschoven FSJF die als eerste in 1933 in Parijs een massale demonstratie tegen het nazisme organiseerde. Sindsdien ontwikkelde de FSJF zich tot de – in *politiek* opzicht – meest actieve vertegenwoordiger van joden in Frankrijk.²⁸⁰ In het streven naar een anti-fascistische coalitie zocht de organisatie naar samenwerking met joodse socialisten en communisten. Dit sloot aan bij algemene ontwikkelingen in de Franse politiek, die uiteindelijk in 1936 resulteerden in de vorming van de Volksfront-coalitie onder premier Léon Blum, die van joodse afkomst was. In tegenstelling tot de meeste Franse joden, die zoals gezegd politiek liberaal of conservatief georiënteerd waren, had Blum al jong gekozen voor de sociaal-democratie. Hierdoor kreeg hij relatief veel stemmen van recent genaturaliseerde joodse immigranten.

Politiek activisme van immigranten leidde evenwel tot steeds meer ongenoegen bij de oude, conservatieve organisaties van Franse joden. Dit laatste had te maken met de door de crisis snel toenemende afkeer van buitenlanders in de Franse maatschappij. De eerste openlijke reactie kwam in mei 1935 van de voorzitter van het *Consistoire Central*, de bankier Robert de Rothschild. In een toespraak voor leden van de organisatie verwoordde hij de weerzin van veel Franse joden tegen immigranten-leiders en hun achterban. Hun activiteiten deden volgens hem het antisemitisme in Frankrijk groeien.²⁸¹ Wanneer zij doorgingen met ongebreidelde kritiek op de Franse regering, zou het beter zijn dat zij het land verlieten, aldus De Rothschild.²⁸² Hiermee werd duidelijk dat het traditionele Frans-joodse leiderschap de

²⁷⁸ Een voorloper van de FSJF dateerde uit 1913; Hyman, *From Dreyfus*, 68–69, 145; David H. Weinberg, *A Community on Trial: The Jews of Paris in the 1930's* (Chicago: Chicago University Press, 1977), p. 20.

²⁷⁹ Weinberg, *Community on Trial*, hoofdstuk 2; Green, 'Jewish Migrations to France', 147–148.

²⁸⁰ Green, 'Jewish Migrations', 147–149.

²⁸¹ Vicki Caron, 'Loyalties in Conflict: French Jewry and the Refugee Crisis, 1933–1935', *Leo Baeck Institute Yearbook* 36 (1991), pp. 305–338.

²⁸² Weinberg, *Community on Trial*, 76, 95–96; zie vooral: Vicki Caron, 'The Politics of Frustration: French Jewry and the Refugee Crisis in the 1930s', *Journal of Modern History* 65 (June 1993), pp. 311–356.

opvattingen van immigranten-organisaties verwierp en zichzelf als enige wettige vertegenwoordiger van de joodse gemeenschap in Frankrijk bleef beschouwen. Immigranten en hun organisaties trokken zich hier echter niets van aan en kozen massaal voor de coalitie van Blum. Zijn Volksfront-regering handhaafde de ruimhartige immigratie- en naturalisatiewetgeving uit 1927. Tijdens deze jaren van crisis en polarisatie tussen politiek rechts en links in Frankrijk verhardde dan ook de tegenstelling tussen Franse joden en immigranten.²⁸³

Hoewel het *Consistoire* zich aanvankelijk afzijdig had gehouden van de opvang van Duitse joden, die sinds 1933 in Frankrijk asiel zochten, nam het in 1936 alsnog deel aan het toen opgerichte joodse *Comité d'Assistance aux Réfugiés d'Allemagne* (CAR). Het *Consistoire* was tot dan toe gekant geweest tegen een dergelijke organisatie, omdat men vond dat het niet om een 'joods probleem' ging, maar om een *algemeen* vluchtelingenvraagstuk. De nauw met het *Consistoire* verbonden Albert Lévy en Raymond-Raoul Lambert, hadden echter wèl van meet af aan oog voor de noodzaak van praktische hulpverlening aan de veelal berooide joodse vluchtelingen. Zij werden respectievelijk voorzitter en secretaris van het CAR. Mede door de actieve betrokkenheid bij verdere emigratie van vluchtelingen uit Frankrijk, kwam al spoedig een samenwerking tot stand met verschillende Franse overheidsinstellingen. Deze werd ook bevorderd doordat het comité financiële steun ontving van de Amerikaans-joodse hulporganisatie *Joint Distribution Committee* (kortweg *Joint* genoemd).²⁸⁴ De kosten kwamen dus niet geheel voor rekening van de Franse staat.

Na de 'Kristallnacht' van november 1938 en de ontbinding van Tsjecho-Slowakije, volgde een nieuwe golf van naar schatting 25.000 joodse vluchtelingen. Door het anti-immigratiebeleid van premier Daladier, die Blum inmiddels was opgevolgd, werden duizenden naar nieuw opgerichte interneringskampen gestuurd.²⁸⁵ Ook de liberale naturalisatiewet uit 1927 werd vervangen door de wet van 12 november 1938, die immigratie sterk beperkte. Terwijl de oorlogsdreiging toenam, deed in april 1939 slechts één Frans-joodse leider, het CAR-bestuurslid Lambert, een oproep aan de regering deze nieuwe immigratiewet in te trekken.²⁸⁶ Niet alleen in immigrantenbladen, maar ook in Frans-joodse kranten werden leiders van het *Consistoire* ervan beschuldigd de vluchtelingen in de steek te laten. Naast de al bestaande verscheidenheid bij immigranten en de tegenstelling tussen immigranten en Franse joden, was nu ook bij Franse joden onderling verdeeldheid ontstaan. Ondanks weerszin tegen vreemdelingen, groeiend antisemitisme in de Franse maatschappij en toenemende Duitse oorlogsdreiging bleven de grote onderlinge verdeeldheid en openlijke tegenstellingen onder de joodse bevolking voortbestaan. Deze verschillen weerspiegelden de al langer bestaande sterk uiteenlopende sociale en economische omstandigheden onder de joodse bevolkingsgroepen.²⁸⁷

Wat de cijfers betreft, kan worden geresumeerd dat zich in de periode tussen de wereldoorlogen circa 150.000 joden in Frankrijk vestigden. Op basis van de wet van 1927

²⁸³ Weinberg, *Community on Trial*, 178–188.

²⁸⁴ Voluit: American Jewish Joint Distribution Committee (AJJDC). Dit comité was in 1914 opgericht met het doel hulp te bieden aan de slachtoffers van de eerste wereldoorlog en fungeerde van toen af als de voornaamste organisatie van Amerikaanse joden voor hulpverlening aan getroffen joodse gemeenschappen in andere landen. Naast het hoofdkantoor in New York bezat het comité onder andere vestigingen in Lissabon en Parijs. Leidend beginsel was financiële steunverlening aan organisaties zonder verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de precieze distributie daarvan. Als principieel niet-politieke, filantropische organisatie gaf het geen geld aan politieke bewegingen. Sinds 1932, toen de eerste Duits-joodse vluchtelingen aankwamen, was de Joint werkzaam in Frankrijk. Yehuda Bauer, *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1929–1939* (Philadelphia: JPS, 1974), p. 265; Hyman, *From Dreyfus to Vichy*, 221; Caron, 'The Politics of Frustration'.

²⁸⁵ Voor een deel ging het daarbij om kampen in Zuid-Frankrijk die in eerste instantie dienden voor de opvang van vluchtelingen van de Spaanse burgeroorlog. Caron, *Uneasy Asylum*, 171–186; Denis Peschanski, *La France des camps. L'internement, 1938–1946* (Paris: Gallimard, 2002), pp. 76–80, 83–85, 98–107.

²⁸⁶ Caron, *Uneasy Asylum*, 94–116; Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience. French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987), pp. 9–11.

²⁸⁷ Weinberg, *Community on Trial*, 72–211, m.n. 187.

waren tot 1939 in totaal naar schatting 55.000 joden Frans staatsburger geworden, wat neerkwam op ongeveer een tiende deel van alle in deze periode genaturaliseerde vreemdelingen.²⁸⁸ Door de aanhoudende stroom immigranten en vluchtelingen vertegenwoordigden de joden met Frans staatsburgerschap eind jaren dertig – ondanks naturalisatie bij een deel van de immigranten – nog nauwelijks de helft van de totale joodse bevolking.²⁸⁹

Zomer 1940

Met het uitbreken van de oorlog in september 1939 werden in Frankrijk wonende mensen met de Duitse of (voormalig) Oostenrijkse nationaliteit ('Rijksduitsers') geïnterneerd, eerst alleen mannen, later ook vrouwen en kinderen. Het ging in eerste instantie om ongeveer vijfduizend niet-joden; daarnaast werd op tienduizenden politieke vluchtelingen die in Frankrijk asiel hadden gevonden – meest joden, maar ook niet-joodse socialisten – druk uitgeoefend dienst te nemen in het Vreemdelingenlegioen of in zgn. arbeidsbataljons (*groupements de travailleurs étrangers*, GTE). Winkels of bedrijfjes die de in september en oktober 1939 geïnterneerden met de Duitse nationaliteit, onder wie veel joden, opgebouwd hadden, werden onder voorlopig beheer gesteld. Dat duizenden, die fel anti-nazi gezind waren, zonder vorm van proces werden opgesloten en langere tijd vastgehouden, wekte in het land nauwelijks kritiek, behalve van de kant van Franse joden die actief waren in het vluchtelingenwerk. Sommige geïnterneerden met de Duitse nationaliteit, zowel joden als niet-joden, werden zelfs overgebracht naar Frans Noord-Afrika en onder slechte omstandigheden verplicht tewerkgesteld in mijnen en steengroeven of bij de aanleg van de Trans-Sahara-spoorweg.²⁹⁰

Tijdens de Duitse aanval vanaf 10 mei 1940 vluchtten veel joden, net als honderdduizenden andere Fransen, voor de Duitse troepen uit in zuidelijke richting. Onder de joodse vluchtelingen bevonden zich tal van bestuurders van organisaties, die het voorbeeld van de Franse regering volgden en Parijs verlieten. Twee centrale figuren van de Frans-joodse gemeenschap, de voorzitter van het *Consistoire Central des Israélites de France* en de voorzitter van het *Consistoire de Paris*, resp. Édouard de Rothschild en Robert de Rothschild, verlieten in juni het land en emigreerden naar de Verenigde Staten.²⁹¹ Onmiddellijk na de wapenstilstand van 22 juni riepen Franse autoriteiten de bevolking op naar het noorden terug te keren. Onder invloed van berichten over correct optreden van Duitse militairen en rekening houdend met de wapenstilstandsbepalingen, waarbij het Frans bestuur intact bleef, gaven ongeveer 30.000 van de omstreeks 100.000 gevluchte joden gevolg aan deze oproep. Hierdoor kwam het aantal joden in het bezette gebied na enkele weken op 165.000, van wie

²⁸⁸ De schatting van 55.000 genaturaliseerde joden is van Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris: Hachette 1994), p. 32; Idem, *Jews in France during World War II* (Hanover NH, London/Washington: Brandeis University Press/University Press of New England, 2001), pp. 7–8. Poznanski baseert het cijfer op een niet bepaald onverdachte bron wat betreft cijfers en het om politieke redenen overdrijven daarvan: het rapport van SS-officier Heinz Röthke, Parijs 14 juni 1943, CDJC doc. Oberg 30/VIII D; voor de tekst zie ook: Serge Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der 'Endlösung der Judenfrage' in Frankreich* (Nördlingen: Greno, 1989), pp. 530–535. Röthke kon voor zijn gegevens steunen op CGQJ-chef Louis Darquier de Pellepoix.

²⁸⁹ Het aandeel van de joden, die niet door naturalisatie, maar door geboorte uit Franse ouders de Franse nationaliteit bezaten, was nog geringer: ongeveer één-derde van het totaal. Weinberg, *A Community on Trial*, 8; Adler, *The Jews of Paris*, 4–6; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 26–28, 320; Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French, and the Jews* (New York: Basic Books, 1993), pp. 19–20.

²⁹⁰ Regina M. Delacor, 'From Potential Friends to Potential Enemies: the Internment of "Hostile Foreigners" in France at the Beginning of the Second World War', in: *Journal of Contemporary History* 35 (2000), no. 3, pp. 361–368; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 64–69; Peschanski, *La France des camps*, 98–107; Zosa Szajkowski, *Jews and the French Foreign Legion* (New York: Ktav Publishing House, 1975); Louis de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1953), pp. 126–128.

²⁹¹ Poznanski, *Être juif*, 55–56; Idem, *Jews in France*, 24–25; Zuccotti, *Holocaust*, 51–52; Simon Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France (1940–1944)* (Paris: Calmann-Lévy, 1998), p. 73.

bijna 150.000 (90 procent) in de regio groot-Parijs (departement Seine). Van laatstgenoemd aantal waren weer 65.000 joden zonder Franse nationaliteit.²⁹²

Wat het onbezette zuiden betreft, slaagden tussen 10 mei en eind augustus 1940 in totaal ongeveer 30.000 joden erin Frankrijk *blijvend* te verlaten. Vluchtelingen hadden in deze periode de mogelijkheid om via Spaanse en Portugese consulaten in Zuid-Frankrijk legaal uit het land te vertrekken. Zo was de Portugese consul-generaal in Bordeaux, Aristides de Sousa Mendes, bereid om in strijd met de orders circa tienduizend visa te verstrekken.²⁹³ De Spaanse douane bleek veelal bereid – al dan niet tegen betaling – joodse en niet-joodse vluchtelingen ook zonder reisvisa toe te laten. Van genoemde ongeveer 30.000 joden bereikte ongeveer tweederde op deze manier een veilig heenkomen. Via Spanje reisden zij verder naar Engeland, de Verenigde Staten of Zuid-Amerika. Deze vluchtmogelijkheden werden echter in de eerste weken van september afgesloten door strengere grensbewaking van Spaanse, Portugese en Franse autoriteiten. Ongeveer tienduizend joden konden in de zomer van 1940 op andere wijze Frankrijk verlaten, hetzij naar Zwitserland, dan wel per schip naar Engeland of Noord-Afrika. Tegenover deze geslaagde emigraties en ontsnappingen stond echter dat circa 6.000 in mei uit België en Luxemburg afkomstige joodse vluchtelingen in Frankrijk waren gebleven en merendeels door Franse autoriteiten in het zuiden van het land werden geïnterneerd. Bovendien zouden in oktober 6.538 joden uit de Duitse grensprovincies Baden en Saarpfalz naar onbezet Zuid-Frankrijk worden verdreven. In september 1940 verbleven naar schatting minstens 140.000 joden in onbezet Frankrijk, van wie ongeveer 66.000 zonder de Franse nationaliteit.²⁹⁴

2.5.2 Belgische joden, joodse immigranten en vluchtelingen

Aantallen, immigratie, nationaliteit

Kort voor de Duitse inval woonden omstreeks 66.000 joden in België.²⁹⁵ Toen het land in de jaren dertig van de negentiende eeuw een onafhankelijke staat werd, bedroeg de joodse bevolking echter nog weinig meer dan duizend. Vanaf 1880 nam het aantal joden in België aanzienlijk toe. Het land fungeerde in die periode voornamelijk als doorreisstation voor emigranten uit Oost-Europa op weg naar Noord- en Zuid-Amerika. Als gevolg hiervan hadden omvang en organisatiegraad van de joodse gemeenschap een weinig stabiel karakter.

Tussen 1881 en 1903, toen in tsaristisch Rusland hevige pogroms woedden, emigreerden ongeveer tienduizend joden vooralsnog niet verder, maar vestigden zich in België. Omstreeks 1914 was de omvang van de joodse bevolkingsgroep ongeveer 30.000, van wie de helft in Antwerpen woonde. Naast Russisch Polen, waren veel Antwerpse joden afkomstig uit Galicië, dat toen tot Oostenrijk-Hongarije behoorde, maar na 1918 deel zou worden van het

²⁹² R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, p. 18 n. 20 op p. 196; Adler, *Jews of Paris*, 6; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, 26; Poznanski, *Être juif*, 68–69; Idem, *Jews in France*, 33, 61.

²⁹³ De 55-jarige Aristides de Sousa Mendes verstreekte de visa in de korte tijd voordat hij werd teruggeroepen en uit Portugese overheidsdienst werd ontslagen. Hij verloor zijn pensioen, mocht zijn beroep van advocaat niet langer uitoefenen en stierf in armoede in 1954. De staat Israël onderscheidde hem postuum als ‘Rechtvaardige onder de Naties’ en er werd ter ere van hem een boom geplant in Yad Vashem bij Jeruzalem. Arieh L. Bauminger, *The Righteous among the Nations* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), pp. 156–160; Eric Silver, *The Book of the Just* (New York: Grove Press, 1992), pp. 50–55.

²⁹⁴ R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, p. 18 n. 21; Klarsfeld, *Vichy*, 27–28; Zuccotti, *Holocaust*, 47–48, 68–70; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 10–11 n. 35; Haim Avni, *Spain, the Jews and Franco* (translated from the Hebrew by E. Shimoni; Philadelphia: JPS, 1982), hoofdstuk 3; Ino Arndt, ‘Luxemburg’, in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg, 1991), pp. 95–104, aldaar 100–101.

²⁹⁵ Maxime Steinberg, *L'Étoile et le Fusil* (3 delen; Bruxelles: Vie Ouvrière, 1983–1986), deel I, pp. 76, 83–85: ‘Passer de la certitude de 64.000 personnes identifiées à une estimation de quelque 70.000 personnes serait déjà une approximation fort grossière et, en tout cas, sans fondement objectif.’ Zie verder *ibid.* noot 34 op pp. 98–99, noot 100 op p. 100, en deel II (1984), 243. Vergel. D. Michman, ‘Belgium’, in: I. Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (New York 1990), I, 160–169, aldaar 161: ‘According to data published in 1980, the Jewish population in Belgium at the time of the German invasion was 65,696 (not 90,000, as claimed in earlier studies)’. Pim Griffioen, Ron Zeller, ‘Omvang van joodse bevolking in België vóór en tijdens de bezetting is goed te traceren’, *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, jrg. 45, nr. 4 (27 augustus 1999), pp. 1 en 5 (met bronvermelding).

onafhankelijk geworden Polen. Deze Oostenrijkse joden werden bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog vanwege hun nationaliteit beschouwd als onderdanen van een vijandig land en moesten België onmiddellijk verlaten. De uittocht ging naar het neutrale Nederland en onder hen waren veel diamanthandelaars. Sommigen reisden verder naar Engeland, maar velen vestigden zich voorlopig in Scheveningen, later ook in Amsterdam. Na de wapenstilstand van 1918 stuurde de Belgische regering een delegatie naar Nederland om de joodse diamantairs over te halen terug te komen naar Antwerpen. Daarop keerden de meesten naar België terug.²⁹⁶

Na de eerste wereldoorlog groeide de bevolking in korte tijd verder door immigratie, niet alleen uit Rusland, maar vooral uit Polen.²⁹⁷ Begin jaren twintig werden alle eerdere initiatieven op het terrein van maatschappelijke hulpverlening en sociaal werk gebundeld in de *Oeuvre Centrale Israélite de Secours* (OCIS, Centraal Beheer van Israëlitisch Hulpwerk), kortweg de Centrale genoemd. Na enkele jaren bestond deze instelling reeds uit vijftien afdelingen, waaronder een hulpkas, een gaarkeuken en een weeshuis.²⁹⁸ Ook in België zochten in de loop van de jaren dertig duizenden Duits-joodse vluchtelingen een heenkomen. Van 1933 tot maart 1938 (annexatie van Oostenrijk) kwamen circa tienduizend joodse vluchtelingen uit Duitsland in België aan. De Belgische overheid was voor de vluchtelingen niet echt gastvrij, maar in de praktijk werden zij geduld omdat de regering hun verblijf als tijdelijk zag, in afwachting van opname in een ander land. Er waren formeel twee soorten statussen: een *politieke* en een *economische*. De praktijk was echter anders; zo had een middenstander uit Duitsland zijn zaak moeten sluiten vanwege zijn joodse komaf en vertrok dus om politieke redenen naar België. Hier mocht hij geen officieel werk aannemen en kreeg geen uitkering, de enige mogelijkheid die overbleef om in zijn onderhoud te voorzien was zwartwerken. De vluchtelingen kwamen op een doodlopende weg. Zij hadden Duitsland berooid verlaten, Vanaf 1938 werden alle nieuw aangekomen vluchtelingen als ‘illegaal’ bestempeld. Aanvankelijk vond de opvang plaats in pensions en logementen, voornamelijk in Brussel en Antwerpen. Na de ‘Kristallnacht’ van november 1938, werden zij deels ondergebracht in vluchtelingencentra, zoals Merksplas in de provincie Antwerpen, waar plaats was voor dertienhonderd mensen, en Marneffe nabij Luik, waar ongeveer de helft van dit aantal verbleef. Kleinere centra bevonden zich bij Halle ten zuiden van Brussel, en Eksaarde in de streek tussen Antwerpen en Gent. Eveneens in 1938 werd een ‘Antwerps Comité voor Joodse Vluchtelingen’ opgericht, geleid door de uit Oost-Europa afkomstige Numa Torczyner, die tevens voorzitter was van de Belgische Zionistische Federatie. Verder was er het HIDAG (*Hilfswerk der Arbeitsgemeinschaft von Juden aus Deutschland*), opgericht om asielaanvragers bij te staan bij ambtelijke procedures. Hoewel velen via de Antwerpse haven verder reisden naar andere landen, steeg het aantal vluchtelingen in het land tot ruim 20.000 begin mei 1940, van wie tussen de twee- en drieduizend illegaal in het land verbleven.²⁹⁹

²⁹⁶ Louis Francq, gouverneur van de Nationale Bank van België, ging ook naar Nederland en beloofde de diamantairs alle faciliteiten voor hun terugkeer naar België. Ephraim Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (Antwerpen etc.: C. de Vries-Brouwers, 1994), pp. 121, 155; Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een Wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880–1944* (Tielt/Gorinchem: Lannoo, 2000), pp. 14–15.

²⁹⁷ Jean-Philippe Schreiber, *L’immigration juive en Belgique*; Idem, ‘L’immigration juive en Belgique: du Moyen Age à nos jours’, in: A. Morelli (ed.), *Histoire des étrangers et de l’immigration en Belgique* (Bruxelles: EVO, 1992), 207–232; Rudi Van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België 1925–1940* (Antwerpen/Gent: Hadewijch/AMSAB, 1995); Saerens, *Vreemdelingen*, 15–16.

²⁹⁸ Roger Van Ransbeek, *De Centrale. 50 jaar Centraal Beheer van Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon, 1920–1970* (Antwerpen: Centrale/J. Veinberger, 1970); Michèle Frey, ‘Een joodse solidariteitsbeweging te Antwerpen: de Centrale, 1920–1940’ (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Nieuwste Geschiedenis, Rijksuniversiteit Gent, 1975); E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*, 134–138.

²⁹⁹ Frank Caestecker, *Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in der dertiger jaren in België* (Brussel: VUB Press, 1993), pp. 26, 111–115, 213–214, 217, 225, 233, 244, 266, 279–280; Idem, ‘Onverbiddelijk, maar clement. Het Belgische immigratiebeleid en de joden op de vlucht uit Nazi-Duitsland tussen de *Anschluss* en het uitbreken van de Wereldoorlog’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 13–14 (Brussel: SOMA, 2004–2005); Saerens,

Lange tijd bestond onduidelijkheid over het precieze aantal joden in België bij het begin van de bezetting. Hilberg(1961/1985) vermeldde dat vlak voor de Duitse inval 90.000 joden in België verbleven, van wie ongeveer een derde deel in mei 1940 naar Frankrijk of elders zou zijn gevlucht.³⁰⁰ Dawidowicz (1975) en Fein (1979) hanteerden hetzelfde cijfer, terwijl Henri Bernard al in 1969 vasthield aan het getal 66.651; Saerens noemde daarentegen een totaal van 70.000, van wie enkele duizenden in vluchtelingencentra verbleven.³⁰¹ In 1980 openbaar gemaakt bronnenmateriaal stelde dat op 9 mei 1940 het aantal joden 65.696 moet zijn geweest. Dit cijfer werd door de historici M. Steinberg en D. Michman in resp. 1983 en 1990 als definitief vastgesteld. Van alle joden in België bezaten slechts tussen vier- en vijfduizend de Belgische nationaliteit; bijna zeven procent van het totaal.³⁰² Deze Belgische joden vormden een sociale elite in handel en industrie en waren ook de officiële vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap. De overigen verbleven merendeels weliswaar legaal in België, maar waren in meerderheid staatloos of bezaten de Poolse dan wel Duitse nationaliteit. Zij hadden onvoldoende bekendheid met de talen en cultuur van het land, bovendien waren ze aanvankelijk vaak voornemens alsnog verder te emigreren. Hierdoor was naturalisatie heel beperkt gebleven. Meer dan 90 procent van de joden woonde in Brussel en Antwerpen.³⁰³ Vooral in de laatste stad, waar zij ongeveer een tiende deel van de bevolking van ongeveer 300.000 uitmaakten, was na 1918 een overwegend Jiddisch-talige gemeenschap ontstaan. Diamanthatel en -nijverheid, alsmede textielindustrie en lederbewerking stonden hier centraal. Vele joodse industriearbeiders en kleine zelfstandigen behoorden tot de laagste Antwerpse inkomensgroepen.³⁰⁴ In Brussel waren de meeste joden kleine zelfstandigen en winkeliers en hier woonde ook een groot deel van de joden met de Belgische nationaliteit. Verder waren er nog kleinere joodse gemeenten in Charleroi, Luik en

Vreemdelingen, 190–194, 201–202; Idem, 'De Belgische publieke opinie tegenover de joden (1933–1940)', *Spiegel Historiaal*, jrg. 21, nr. 5 (mei 1986), 245–251, aldaar 249–250; Jean-Philippe Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', in: R. Van Doorslaer/J.-Ph. Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 71–110, aldaar p. 77. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 70 en 84, vermeldt dat 2.332 joden vanaf het begin van de bezetting in België aan elke vorm van identificatie en registratie als jood ontsnapten; vergel. E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*, 133, 171–172, 318.

³⁰⁰ R. Hilberg, *Destruction of the European Jews* (1961; revised and definitive edition, New York etc., 1985), 600–601.

³⁰¹ L.S. Dawidowicz, *War against the Jews, 1933–1945* (New York, 1975), pp. 364, 403; H. Fein, *Accounting for Genocide* (New York etc.: The Free Press, 1979), p. 153; Henri Bernard, *La résistance 1940–1945* (Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1969, 1971²), p. 63; Saerens, 'Belgische publieke opinie', *Spiegel Historiaal* 21 (1986), 245; Idem, *Vreemdelingen*, 202; Idem, 'Die Hilfe für Juden in Belgien', in: W. Benz, J. Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 4* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 193–280, aldaar 195.

³⁰² M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I (1983), 76, 83–91; Idem, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940-1945)* (Bruxelles: Complexe, 2004), pp. 149–150 noot 39; D. Michman, 'Belgium', 161; P. Griffioen, R. Zeller, 'Omvang van joodse bevolking in België vóór en tijdens de bezetting is goed te traceren', *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, jrg. 45, nr. 4 (Antwerpen, 27 aug. 1999), pag. 1 en 5. De openbaar gemaakte bronnen, waarop genoemde cijfers werden gebaseerd, zijn: Ministerie van Volksgezondheid en het Gezin (Ministère de la Santé Publique et de la Famille), Brussel, *Tableau statistique des Israélites habitant la Belgique le 10 mai 1940, établi sur base des documents en possession du Ministère, à la date du 11 septembre 1980; Tableau statistique des Israélites habitant la Belgique le 10 mai 1940 pour lesquels existe au Ministère une fiche originale allemande, donc recensés par l'autorité occupante, à la date du 11 septembre 1980; Statistique des Israélites domiciliés en Belgique en mai 1940, internés, décédés, évadés ou déportés de prisons belges et du camp de concentration de Breendonck*.

³⁰³ Hier worden de beide stedelijke agglomeraties bedoeld, met inbegrip van de buitenwijken die bestuurlijk afzonderlijke gemeenten vormden. Ludo Abicht, *De joden van Antwerpen* (tweede druk, Brussel: Grammens, 1987; herziene druk 2004), pp. 24–25; Idem, *De joden van België* (Antwerpen/Amsterdam: Atlas, 1994); D. Michman, 'Belgium', 160; Idem, 'Brussels', 249–250; Caestecker, *Ongewenste gasten*, 114–115; Saerens, *Vreemdelingen*, 20–29, 649; Lieven Saerens, 'Augustus 1942. De jodenvervolgung in Borgerhout en de medewerking van de lokale politie', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine/Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, no. 4, (Brussel, dec. 2002), pp. 99–146, aldaar 100, 107, 115.

³⁰⁴ Zie bijv. Israël J. Rosengarten, *Overleven. Relas van een zestienjarige joodse Antwerpenaar* (Antwerpen/Rotterdam: C. de Vries-Brouwers, 1996), pp. 17–28, aangehaald in: Saerens, 'Augustus 1942', *Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse herinnering* 4 (2002), 101–103; Idem, *Vreemdelingen*, 194–202; Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 25–26, 72–74.

Gent. In de twee eerstgenoemde steden waren joden met de Poolse nationaliteit veruit in de meerderheid.³⁰⁵

Organisatiegraad

De kleine Belgisch-joodse gemeenschap was sinds 1832 naar het voorbeeld van Frankrijk georganiseerd in het Centraal Israëlitisch Consistorie van België (*Consistoire Central des Israélites de Belgique*). De grote groepen immigranten uit Oost-Europa sloten zich evenwel hier niet bij aan, omdat zij het Consistorie te westers en te weinig orthodox vonden. Zij stichtten plaatselijk eigen gemeenten en organisaties. Velen van hen raakten daardoor niet of nauwelijks geïntegreerd in de Belgische maatschappij en van assimilatie was al helemaal geen sprake. In zekere zin was dit een voortzetting van de oude wereld van het asjkenazische Jodendom, gebaseerd op religie, familie en traditie. Naast de al in 1816 opgerichte kleine Hollandse Israëlitische Gemeente te Antwerpen, die van meet af aan deel uitmaakte van het Centraal Consistorie, ontstonden in diezelfde stad vanaf eind negentiende eeuw twee grote gemeenten van Oost-Europese joden: de Israëlitische Orthodoxe Gemeente *Machziké Hadass* ('Versterkers van het Geloof') volgens de Russisch-Poolse ritus. Deze was in 1892 opgericht en werd in 1910 door de Belgische overheid erkend. Tien jaar later kwam daar de Israëlitische Gemeente *Shomré Hadass* ('Handhavers van het Geloof') bij, die zich in 1931 met de oude, kleine 'Hollandse Gemeente' verenigde. Daarentegen ontstond in Brussel een eigen gemeente van Duitse joden, die in 1939 een verzoek tot erkenning indiende bij het Centraal Consistorie.³⁰⁶ Verschillen in religieuze en politieke opvattingen, alsmede in sociale positie, waren voor joodse immigranten in België geen aanleiding om aansluiting te zoeken bij overeenkomstige Belgische politieke en maatschappelijke stromingen, zoals liberale of socialistische partijen. Alle stromingen die karakteristiek waren voor joden in Oost-Europa, handhaafden zich in België. Dit gold enerzijds voor de godsdienstige stroming van het chassidisme, die van Polen als het ware rechtstreeks naar Antwerpen was overgeplant. Anderzijds bestond er door de uitsluiting en sociale ellende in de landen van herkomst, alsmede door de revolutie van 1917 in Rusland, onder de immigranten een omvangrijke aanhang van zionisten, socialisten en vooral communisten, die overigens ook onderling weer verdeeld waren. Sommige van deze groepen, zoals de zionisten, waren bovendien afzonderlijk georganiseerd in Antwerpen en Brussel. Daarbij beschouwden de organisaties in de hoofdstad zichzelf, *buiten* Antwerpen om, als de vertegenwoordigers voor geheel België.³⁰⁷ Politiek zionisme, dat ook in België al vóór de eerste wereldoorlog weerklank vond, kreeg na 1920 een groeiende aanhang. Dit gold voor zowel de burgerlijk-liberale stroming als het socialistische zionisme (*Poalei Sion*). Van oppositiebeweging, die zich afzette tegen orthodoxe gemeenten, ontwikkelde het zich tot een onderdeel van de joodse gevestigde orde. Orthodoxen en zionisten vonden elkaar in het *Comité d'aide et d'assistance aux victimes de l'antisémitisme en Allemagne*, dat in april 1933 op initiatief van de Brusselse jurist dr. Max Gottschalk werd opgericht. Later veranderde het comité zijn naam in *Comité d'Assistance aux Réfugiés Juifs*.³⁰⁸ Gottschalk was Belgisch staatsburger, vertegenwoordiger

³⁰⁵ *Ibid.*; E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*, 117–127; Abicht, *Joden van België*; Saerens, *Vreemdelingen*, 18–19, 22; Idem, 'Die Hilfe für Juden in Belgien', p. 217 n. 54.

³⁰⁶ Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*, 95–111; Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', 77.

³⁰⁷ Daniel Dratwa, 'The Zionist Kaleidoscope in Belgium', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 43–62; vergel. Sylvain Brachfeld, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Mizrachi, Bnei Zion, Zeirei Mizrachi en Benee Akiva te Antwerpen, 1905–1943', in: Sylvain Brachfeld (samenstelling), *Uit vervlogen tijden. 'Wetenswaardigheden' uit het Antwerps Joods Historisch Archief* (Herzlia: AJHA, 1987), pp. 11–84; Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*, 128–133; Doorslaer, *Kinderen van het getto*.

³⁰⁸ Dratwa, 'Zionist Kaleidoscope', in Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 43–62, aldaar 58–59; D. Michman, 'The Belgian Zionist Youth Movements during the Nazi Occupation', in: Idem (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 373–395; Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 34–35, 38; Caestecker, *Ongewenste gasten*, 31; Saerens, *Vreemdelingen*, 202; Jean-

van de Brusselse joden in het Centraal Israëlitisch Consistorie van België en zionist. In 1935 werd een andere prominente zionist, Bentzel Averbouch, die vice-voorzitter was van de *Union Sioniste*, opgenomen in het hoofdbestuur van het Centraal Consistorie. Dat het zionisme steeds meer invloed en aanhang kreeg, kan ook worden afgeleid uit het totaal aantal ingeschreven kiezers voor het Zionistisch Wereldcongres. Dit aantal steeg van 788 in 1927 naar 3.812 in 1939.³⁰⁹ Onder invloed van de economische crisis en oorlogsdreiging kwam niet alleen meer onderlinge joodse samenwerking tot stand, maar zocht men ook toenadering tot geestverwante Belgische partijen. Overigens gold dit laatste altijd al voor de joodse communisten. De contacten tussen de verschillende joodse organisaties waren evenwel beperkt tot de bestuurders. De ideologische kloof tussen de communistische en zionistische achterban bleef bijvoorbeeld onoverbrugbaar.³¹⁰

Mei 1940

Bij de inval van het Duitse leger in België brak op grote schaal paniek uit en naar schatting een derde deel van de joden probeerde, net als vele tienduizenden Belgen, naar Frankrijk te vluchten. Veel joodse leiders, onder wie ook de opperrabbin van België, Joseph Wiener, verlieten het land. Wiener bereikte het Zuid-Franse Nice. Hij zou echter in 1943 worden gedeporteerd en niet overleven. De eerdergenoemde Max Gottschalk vertrok naar de Verenigde Staten. Als gevolg van de oorlogstoestand werden ongeveer achtduizend personen, van wie naar schatting ongeveer de helft joden, als burgers of voormalige burgers van Duitsland of Oostenrijk, nu door de Belgische autoriteiten als ‘onderdanen van een vijandig land’ aangehouden en per trein naar Frankrijk vervoerd. Zo vertrok uit Brussel een trein met ruim elfhonderd gearresteerden: zoveel mogelijk alle Brusselse (niet-joodse) ‘Rijksduitsers’, maar ook veel uit Duitsland en Oostenrijk afkomstige joden. Door de chaos van troepenverplaatsingen en vluchtelingenstromen had deze trein zes dagen nodig om Orléans te bereiken. Uiteindelijk werden de meeste uit België gevluchte of weggevoerde mensen – meer dan vierduizend – in kazernes en interneringskampen ondergebracht. De meeste kampen lagen bij de Pyreneeën. Sommige andere vluchtelingen uit België, met name degenen die al in de eerste oorlogsdagen erin slaagden naar Parijs te reizen, bereikten binnen een paar weken zelfs Spanje, Zwitserland of Engeland. De meeste joden die op de vlucht sloegen, bleven echter in de chaos op de overvolle wegen steken en kwamen niet verder dan de Belgisch-Franse grens of Noord-Frankrijk.³¹¹ Dit werd mede veroorzaakt doordat Duitse eenheden al op 20 mei de Franse Kanaalkust bij Abbeville bereikten en daarmee België afsneden van toen nog onbezet Frans gebied. De verklaring van het feit dat zoveel joden in België daadwerkelijk probeerden te vluchten, lag in de ervaring die zij hadden. Door hun Oost-Europese, Duitse of Oostenrijkse achtergrond wisten zij wat virulent antisemitisme betekende. Dat men ook meer gelegenheid had het land te verlaten, kwam door nabijheid van de Franse grens en het feit dat de strijd in België ruim twee weken duurde.

Philippe Schreiber, ‘L'accueil des réfugiés juifs du Reich en Belgique, mars 1933–septembre 1939: le Comité d'aide et d'assistance aux victimes de l'antisémitisme en Allemagne’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* 3 (2001), 23–72.

³⁰⁹ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 34–37.

³¹⁰ Abicht, *Joden van Antwerpen*, 23, 25–27; Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 39–40, 51–59, 99–104.

³¹¹ Gérard-Libois/Gotovitch, *L'an 40: la Belgique occupée*, 105–120; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 85–88; Idem, *Un pays occupé et ses Juifs*, 38–40; Sabine Meunier, ‘Les Juifs de Belgique dans les camps du Sud-Ouest de la France 1940–1944’, mémoire de licence en Histoire, Université Libre de Bruxelles (ULB, 1999; 136 p.); Marcel Bervoets-Tragholz, *La liste de Saint-Cyprien. L'odyssée de plusieurs milliers des juifs expulsés le 10 mai 1940 par les autorités belges vers les camps d'internement du sud de la France, antichambre des camps d'extermination* (Bruxelles: Alice Editions, 2006); Saerens, *Vreemdelingen*, 483; Peschanski, *La France des Camps*, 152–159, 167; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 174–204, 237; De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, 114–115, 126–128; Schmidt, *Geschiedenis van de Joden*, 173–174. Vluchtelingen zonder Belgische of Franse nationaliteit mochten als vreemdelingen niet de grens over en werden niet toegelaten tot Frankrijk. Vreemdelingen die clandestien de grens overstaken, werden gearresteerd en geïnterneerd.

2.5.3 Nederlandse joden, joodse immigranten en vluchtelingen

Aantallen, geografische spreiding, nationaliteit

Eind jaren dertig waren er ongeveer 140.000 joden in Nederland. Bijna 60 procent woonde in Amsterdam, ruim 10 procent in Den Haag en 8 procent in Rotterdam.³¹² Circa 22.000 joden hadden geen Nederlandse nationaliteit, van deze groep was bijna driekwart uit Duitsland afkomstig, veelal na 1933. De meesten van hen woonden eveneens in de genoemde drie grote steden, terwijl minder dan duizend verbleven in vluchtelingenkamp Westerbork, dat herfst 1939 in gebruik was genomen. De joodse bevolking in Nederland bestond vanouds uit twee groepen: de asjkenazische of Hoogduitse en de sefardische of Portugese joden. Beide groepen waren vanaf begin negentiende eeuw formeel georganiseerd in respectievelijk het Nederlands-Israëlitisch en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap.

Achtergrond en organisatiegraad

Eind zestiende eeuw ontstond – sinds de vervolgingen en verdrijvingen in de middeleeuwen – de eerste, georganiseerde joodse gemeente door immigratie van joden uit Spanje en Portugal. Deze sefardische joden verbleven aanvankelijk in Antwerpen, maar na inname van deze stad door de Spanjaarden in 1585 en daarmee hernieuwde dreiging van vervolging door de Inquisitie, vertrok een groot aantal naar Amsterdam. Het betrof een merendeels ontwikkelde en welgestelde groep, die de eigen taal uit het land van herkomst bleef spreken: Ladino.³¹³ Vanaf omstreeks 1615 vestigden zich ook steeds meer joden uit midden- en Oost-Europa eveneens in Amsterdam, door economische nood gedreven of op de vlucht voor het geweld van de Dertigjarige Oorlog. Deze asjkenazische joden spraken Jiddisch en richtten in 1639 een eigen gemeente op, terwijl ook nog enige tijd een afzonderlijke gemeente van Poolse joden in Amsterdam bestond. Het verschil tussen de sefardische en asjkenazische joden was groot, niet alleen in taal en religieuze gebruiken, maar vooral in sociaal-economisch opzicht: de grote meerderheid van de asjkenazische joden was arm. Dit bepaalde de sociale status en scheidslijn tussen beide groepen. Door voortgaande immigratie werd de asjkenazische groep in de loop van de zeventiende eeuw veel groter dan de sefardische.³¹⁴

In de zeventiende en achttiende eeuw stelde de Republiek der Verenigde Nederlanden zich als enig land in Europa verdraagzaam op ten opzichte van joden. Dit ondanks het feit dat zij uit bepaalde beroepen werden geweerd en in een aantal opzichten niet gelijkberechtigd waren. Men kon echter openlijk de eigen godsdienst belijden zonder gevaar voor vervolging. De vrijheid van vestiging varieerde van plaats tot plaats en gold vooral voor de steden Amsterdam en Den Haag. Deze tolerantie vloeide voornamelijk voort uit economische belangen, maar had ook te maken met de strijd om godsdienst- en gewetensvrijheid tijdens de opstand tegen Spanje.³¹⁵

De Franse Revolutie van 1789 en zes jaar later de Franse verovering van Nederland, brachten grote veranderingen. Op 2 september 1796 werd het ‘Decreet over den Gelykstaat der Joodsche met alle andere Burgers’ van kracht. Vanaf toen, eerst onder Franse

³¹² Van de 140.000 joden woonden in 1940 bijna 80.000 in Amsterdam, circa 15.000 in Den Haag en (vóór 10 mei 1940) ca. 12.000 in Rotterdam. J. Meijer, *Hoge hoeden, lage standaarden. De Nederlandse Joden tussen 1933 en 1940* (Baarn: Het Wereldvenster, 1969), pp. 11–13; Michman e.a., *Pinkas* (1992), 284, 368, 590–591; (1999²) 92, 125, 364, 382, 513, 527; Blom/Cahen, ‘Joodse Nederlanders’, 253–257; Bart Erik van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Lakerveld, 1995), p. 143.

³¹³ Jonathan I. Israel, ‘Sephardic Immigration into the Dutch Republic, 1595–1672’, *Studia Rosenthaliana* 23, nr. 2 (Fall 1989), pp. 45–53.

³¹⁴ Yosef Kaplan, ‘Amsterdam and Ashkenazic Migration in the Seventeenth Century’, *Studia Rosenthaliana* 23, nr. 2 (Fall 1989), pp. 22–44.

³¹⁵ Arend H. Huussen, ‘The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic, 1590–1796’, in: Jonathan Israel, Reinier Salverda (eds.), *Dutch Jewry. Its history and secular culture (1500–2000)* (Leiden/Boston: Brill, 2002), pp. 25–42; Michman et al., *Pinkas* (1999), 21–24, 49–57; Yosef Kaplan, ‘De joden in de Republiek tot omstreeks 1750 – religieus, cultureel en sociaal leven’, in: Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 129–173.

heerschappij³¹⁶ en vooral na oprichting van het koninkrijk in 1814, streefde de overheid ernaar om – via bestuurlijke hervormingen en het onderwijs – de toen ongeveer 37.000 joodse burgers daadwerkelijk in de Nederlandse maatschappij te integreren. De regering van koning Willem I (1814–1840) greep diep in de organisatie van de joodse gemeenten in. De asjkenazische en sefardische gemeenschappen werd een eenheidsorganisatie opgelegd maar deze zou, anders dan in Frankrijk, geen standhouden. Na Willems regeringsperiode, gingen beide groepen toch weer een eigen weg en ontstonden het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap. Naast een organisatiestructuur, regelden Koninklijke Besluiten het onderwijs en de toelatingseisen van rabbijnen en godsdienstonderwijzers: doel was onder andere het Jiddisch op scholen volledig te vervangen door het Nederlands.³¹⁷ Omstreeks 1845 was het Jiddisch als omgangstaal bijna verdwenen. Dat de overheid met steun van de joodse liberale elite zijn beleid kon doorzetten kwam vooral doordat tegendruk van enige betekenis ontbrak. Dit had weer te maken met de slechte economische situatie en wijdverbreide armoede onder joden. De joodse elite integreerde het snelst. Zo werd de jurist Michael H. Godefroi in 1849 tot lid van de Tweede Kamer gekozen en was hij de eerste jood in Nederland met een kabinetspositie: hij was minister van Justitie van 1860 tot 1862. Vanaf midden negentiende eeuw ontstond geleidelijk de verzuilde samenleving in Nederland. Elke groep – orthodox-protestanten, katholieken, liberalen en socialisten – ontwikkelde en versterkte een complex van op de eigen levensbeschouwing gebaseerde maatschappelijke organisaties en instellingen. Daarbij behield ook de joodse bevolkingsgroep aanvankelijk in hoge mate een eigen karakter; bekeringen tot het christendom en gemengde huwelijken kwamen weinig voor.³¹⁸

De modernisering van het economische en culturele leven vanaf omstreeks 1890, de industrialisatie en daarmee gepaard gaande verstedelijking en secularisatie maakten echter dat de joden niet alleen de taal, maar ook de Nederlandse waarden en mentaliteit overnamen. Het merendeel raakte door deze ontwikkelingen vervreemd van het traditionele, religieuze leiderschap. Velen voelden zich in de eerste plaats Nederlander en raakten van hun joodse achtergrond verwijderd. Zij vonden aansluiting bij bestaande politieke en maatschappelijke stromingen en organisaties of gaven daar zelfs mede actief vorm aan.³¹⁹ Een deel, met name

³¹⁶ Menachem E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse gemeenten) in Nederland 1796* (proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1960); J. Michman, 'Gothische torens op een Corinthisch gebouw. De doorvoering van de emancipatie van de joden in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), 493–517; Idem, *Dutch Jewry during the Emancipation Period, 1787–1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building* (Amsterdam University Press, 1995).

³¹⁷ Odette Vlessing, 'The Jewish Policy of King William I', in: *Dutch Jewish History* 2 (1989), pp. 177–191; Jan Lucassen, 'Joodse Nederlanders 1796–1940: een proces van omgekeerde minderheidsvorming', in: H. Berg, Th. Wijsenbeek, E. Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland, 1796–1940* (Amsterdam: NEHA/JHM, 1994), pp. 32–47; Awraham Rosenberg, 'The Adoption of the Dutch language by Dutch Jewry', *Studia Rosenthaliana* 30 (1996) nr. 1, 151–163; N.L. Dodde m.m.v. M.M.P. Stultjens, 'Joods onderwijs in Nederland 1815–1940', in: Hetty Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Amsterdam/Zwolle: Joods Historisch Museum/Waanders Uitgevers, 1996), 67–80, Eng. ed.: 'Jewish education in schools in the Netherlands from 1815 to 1940', *Studia Rosenthaliana* 30 (1996) nr. 1, 67–87; R.G. Fuks-Mansfeld, 'Moeizame aanpassing (1814–1870)', in: Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden*, 207–243; J. Michman e.a., *Pinkas* (1999), 79–90; J. H. Coppenhagen, *De Israëlitische 'Kerk' en de Staat der Nederlanden. Hun betrekkingen tussen 1814 en 1870* (Amsterdam, 1988); Bart Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814–1851* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007).

³¹⁸ Voor de begrippen 'zuil' en 'verzuiling', zie J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig: een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisis-periode', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Rotterdam/The Hague: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989), pp. 1–27, aldaar p. 9 n. 16–21. Voor demografische aspecten van de Nederlandse joden in de negentiende en begin twintigste eeuw, zie: E. Boekman, *Demografie van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Menno Hertzberger, 1936); Ph. van Praag, *Demografie van de joden in Nederland* (Assen/Den Haag/Amsterdam: Van Gorcum/NIDI/ Commissie voor Demografie der Joden in Nederland, 1971); Idem, 'Demografische ontwikkeling van de joden in Nederland sinds 1830', *Mens en Maatschappij* 47 (1972), nr. 2, 167–183; Robert Cohen, 'Boekman's Legacy. Historical Demography of the Jews in the Netherlands', in: J. Michman, T. Levie (eds.), *Dutch Jewish History*, vol. 1 (Tel-Aviv/Jerusalem, 1984), 519–540; Fuks-Mansfeld, 'Moeizame aanpassing', 208–209; Blom/Cahen, 'Joodse Nederlanders', 251, 266–267.

³¹⁹ J. P. Kruyt, 'Het Jodendom in de Nederlandse samenleving', in: H. J. Pos (red.), *Anti-semitisme en Jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1939), pp. 190–231, aldaar 220–224; S. de Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland: Laatste bedrijf* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1946), pp. 28–29; De Jong,

de meer welgestelden in Amsterdam en Den Haag, alsmede joodse middenstand in de provincie (de ‘mediene’), sloot zich steeds meer aan bij de liberaal georiënteerde burgerij. De overgrote meerderheid echter – die vooral in Amsterdam en andere grote steden zijn bestaan vond in straat- en markthandel, als kleine winkelier, of als arbeider in de diamant- en confectienijverheid – voelde zich met een belangrijk deel van de in industrie werkzame bevolking verbonden met de opkomende, georganiseerde arbeidersbeweging. Joden speelden een belangrijke rol in de opkomst van het vakbondswezen. De opvallendste uiting daarvan was de stichting van de eerste landelijke vakbond door Henri Polak in 1894: de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond (ANDB). Deze droeg in belangrijke mate bij aan de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP, 1894). Mede uit de ANDB was in 1903 het op de SDAP georiënteerde Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) ontstaan. Voor zover joden in Nederland politiek gemotiveerd waren, werden zij meestal actief in partijen of ideologieën waarbij de joodse identiteit geen rol of in elk geval niet de hoofdrol speelde.³²⁰ Slechts kleine groepen hielden vast aan het Jodendom als identiteit – hetzij door een actieve orthodox-religieuze (veelal niet-zionistische of zelfs anti-zionistische) betrokkenheid, dan wel juist door sympathie voor het vanaf eind negentiende eeuw opkomende politiek zionisme, dat overwegend liberaal-seculier of socialistisch van karakter was en uit allerlei stromingen bestond.³²¹ Wat het eerstgenoemde betreft, bestonden er vanouds nauwe betrekkingen tussen de officiële, zuiver-godsdienstige joods-kerkelijke organisaties en het Oranjehuis. Deze band uitte zich in de opname van een gebed voor het welzijn van het koningshuis in joodse gebedenboeken en gelegenheidsbezoeken van de regerende vorsten aan de hoofdsynagogen te Amsterdam.³²² Wat de omvang van het georganiseerde zionisme betreft, blijkt dat eind jaren dertig het aantal leden van de in 1899 opgerichte Nederlandse Zionistenbond (NZB) ruim vierduizend bedroeg. Dit vormde weliswaar een verdubbeling ten opzichte van begin jaren twintig, maar het bleef op een totaal

Koninkrijk, deel I, hoofdstuk 2, paragraaf: ‘De socialisten’; Carolus Reijnders, *Van ‘Joodsche Natiën’ tot joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht 1969 (tweede druk, Amsterdam: Joko, 1970), pp. 121–125; H. Daalder, ‘Dutch Jews in a segmented society’, *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands*, vol. 10 (The Hague: Martinus Nijhoff, 1978), 175–194, aldaar 185–186; Ivo Schöffner, ‘Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief’, in: Kathinka Dittrich, Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil, 1933–1940* (Amsterdam: Van Gennep, 1982), 79–92, aldaar 89–90; Selma Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar? Korte geschiedenis van de SDAP in het joodse bolwerk Amsterdam-Oost in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog’, in: M. van Amerongen, I. Attema, L. Brug, L. Janssen, S. Leydesdorff, E. van der Wall, *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam: Bert Bakker, 1984), 160–197, aldaar 161–177; Blom/Cahen, ‘Joodse Nederlanders’, 248–251, 277–282; Salvador Bloemgarten, *Henri Polak: sociaal democraat 1868–1943* (Den Haag: SDU, 1993), *passim*.

³²⁰ M. H. Gans, *Het Nederlandse Jodendom – de sfeer waarin wij leefden. Karakter, traditie en sociale omstandigheden van het Nederlandse Jodendom vóór de Tweede Wereldoorlog* (Baarn: Ten Have, 1985), pp. 21–23, 48–49, 110; Selma Leydesdorff, ‘Wij hebben als mens geleefd.’ *Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900–1940* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987); Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar?’, 165–166; Daalder, ‘Dutch Jews’, 186–189; J. Lucassen, ‘Joodse Nederlanders 1796–1940: een proces van omgekeerde minderheidsvorming’; Salvador Bloemgarten, ‘De emancipatie van het joodse proletariaat’, in: H. Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid*, 92–106; Bloemgarten, *Henri Polak: sociaal democraat*; Salvador Bloemgarten, Jaap van Velzen, *Joods Amsterdam in een bewogen tijd 1890–1940* (Zwolle: Waanders, 1997), pp. 72–92; Hofmeester, *Als ik niet voor mijzelf ben*, 67–118; Rolf Schuurmsma, *Jaren van opgang. Nederland 1900–1930* (Amsterdam: Balans, 2001), pp. 140–145.

³²¹ Ludy Giebels, *De zionistische beweging in Nederland 1899–1941* (Assen: Van Gorcum, 1975), pp. 181–199; zie uitgebreid: Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam: Vassallucci, 1999); Francine Püttmann, Hanna Blok, F. J. Hoogewoud, Jitsgak Moëd (red.), *Markante Nederlandse Zionisten* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1996).

³²² M. E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse gemeenten) in Nederland 1796* (proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1960), 3e stelling, geciteerd door Meijer, *Hoge hoeden*, 50. Jan Roelfs (samenst.), *Adieu van een volk. Stemmen van pers, radio en televisie bij het heengaan van Koningin Wilhelmina* (Amsterdam: W. ten Have, 1963), pp. 114–115; F. J. Dubiez, ‘De Portugees Israëlitische Gemeente te Amsterdam’, in: *Ons Amsterdam* jrg. 17 (1965), no. 11 en 12, afzonderlijke uitgave (Amsterdam: Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap, z.j.), pp. 10–11; M.H. Gans, *Memorboek: geschiedenis van het Nederlandse Jodendom vanaf de Renaissance tot 1940* (Baarn: Het Wereldvenster, 1971), p. 632; Idem, *Het Nederlandse Jodendom*, 113–114; C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam: Balans, 2001), pp. 67–68, 83–84, 583 n. 29.

aantal van 140.000 joden nog altijd gering.³²³ Wel waren er onder de leden van zionistische organisaties relatief veel intellectuelen en al of niet links georiënteerde activisten, zowel degenen die een praktisch zionisme voorstonden (de ‘pioniers’ of *chaloetsiem*), als degenen die in ideologisch en maatschappelijk opzicht zochten naar een dynamische combinatie van socialistische, zionistische, joodse en nationaal-Nederlandse identiteiten.³²⁴

Naast het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap, die beide formeel orthodox waren, ontstond rond 1930 het kleine Verbond van Liberaal-Godsdienstige Joden. Dit werd door de orthodoxie niet zonder reden fel bestreden. Uit de ontwikkeling in Duitsland in de negentiende en begin twintigste eeuw was namelijk gebleken dat een dergelijke liberale beweging in zeer korte tijd de overhand kon krijgen. De initiatiefnemers van de beweging in Nederland kenden de situatie binnen het Nederlandse Jodendom goed en wisten dat de meerderheid van de leden van de formeel orthodoxe gemeenten, met name de leden uit de betere kringen, in werkelijkheid allang vrijzinnig dacht. De vrees van de traditionele kerkgenootschappen om binnen korte tijd een groot deel van hun aanhang te verliezen, was dus niet ongegrond. De liberale beweging slaagde er, anders dan eerder in Duitsland, Engeland en Amerika, in Nederland echter niet in een getalsmatig grote aanhang te werven. Enerzijds kwam dit door wijdverbreide onverschilligheid onder de joodse Nederlanders, anderzijds was de liberale beweging in haar beginjaren ideologisch te radicaal en daardoor onaantrekkelijk voor die joden, die weliswaar zelf niet orthodox waren, maar zich toch nog teveel verbonden voelden met de traditie om een overstap te maken. Na 1933 was het de verhoudingsgewijs sterke groei van het aantal Duitse joden (vluchtelingen) binnen de kleine liberale beweging die eveneens weerstanden opriep en zou leiden tot een scheuring in het Verbond van Liberaal-Godsdienstige Joden. Zowel de Portugese als de liberale joden beschikten over slechts twee kleine gemeenten, t.w. in Amsterdam en Den Haag. Daarentegen was het NIK een landelijk verband van joodse gemeenten in alle provincies dat een numerieke meerderheid van de joodse Nederlanders bleef representeren. Dat neemt niet weg dat er geen landelijke koepelorganisatie bestond, die naar buiten toe de belangen van *alle* joden vertegenwoordigde.³²⁵

Ondanks afnemende religieuze binding vond in de jaren twintig wel een opbloei plaats in joods verenigingsleven en pers. Daarbij bestond door sociale verschillen en sterk uiteenlopende standpunten een grote verscheidenheid met soms openlijke tegenstellingen, vooral tussen het orthodox-religieuze leiderschap en joodse sociaal-democraten. Het Nederlandse Jodendom was als geheel weinig geïntegreerd in bredere, transnationale joodse stromingen en organisaties, met uitzondering van de kleine groep georganiseerde zionisten. Zelfs met de voor een deel eveneens Nederlandstalige joodse gemeenschap in buurland België werden weinig contacten onderhouden. Duidelijk is dat vóór 1940, door enerzijds de ver voortgeschreden acculturatie en secularisatie (ondanks het lidmaatschap van een joods kerkgenootschap) en anderzijds de grote verbrokkeling van verschillende organisaties en groepen, er geen sprake was van zoiets als een ‘joodse zuil’, in het vooroorlogse Nederland

³²³ Voor het ledental van 4.246 van de Nederlandse Zionistenbond in 1939, zie: Giebels, *De zionistische beweging in Nederland*, p. 171 n. 24, p. 181; vergel. Meijer, *Hoge hoeden*, 35, 64; Daalder, ‘Dutch Jews’, 190.

³²⁴ Zie hierover uitgebreid: Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam: Vassallucci, 1999); Yigal Benjamin, *The Halutz [Zionist Pioneer] Movement and the Hachsharot [Training Centers] in Holland from their beginning until after the Establishment of the State of Israel, 1917–1950*. Ph.D. thesis. Department of Jewish History, Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, January 1996. 2 vols. Hebrew text, English summary. Adapted version published as: *Faithful to their destiny and to themselves. The Zionist Pioneers’ Underground in the Netherlands in War and Holocaust* (Tel-Aviv etc.: Yad Tabenkin/Beit Lohamei Haghetat, 1998; Hebrew text, with an English abstract).

³²⁵ Dan Michman, *Het Liberale Jodendom in Nederland, 1929–1943* (Amsterdam: Van Gennep, 1988), pp. 23–26, 83–84, 142–143; Idem, ‘Dutch and German Jews in the Liberal Jewish Movements in the Netherlands’, *DJH*, vol. 2 (1989), 247–257. Overigens veranderde het Verbond van Liberaal-Godsdienstige Joden in 2006 (het 75-jarig bestaan) de naam naar Nederlands Verbond van Progressief Jodendom.

een middel bij uitstek om politiek-maatschappelijke belangen te vertegenwoordigen.³²⁶ Bovendien was in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw sprake van gedeeltelijke assimilatie.³²⁷ Voor een joodse zuil van betekenis had de joodse bevolkingsgroep onvoldoende onderlinge samenhang en was bovendien relatief te gering van omvang. Veel joden waren nauwelijks méér dan nominaal lid van een Israëlitische kerkelijke gemeente en bezochten zelden of nooit een synagoge. In de praktijk behoorde men tot de liberaal-neutrale of socialistische zuil.³²⁸

Vluchtelingen in de jaren dertig, de meidagen van 1940

Hoewel de onderlinge verhoudingen niet wezenlijk veranderden, ontstond vanaf 1933 – toen ook in Nederland joodse vluchtelingen uit Duitsland een goed heenkomen zochten – een vorm van samenwerking. De twee joodse kerkgenootschappen reageerden in april dat jaar met de oprichting van het gemeenschappelijke Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen (CBBJ), dat de twee problemen moest aanpakken waarvoor de joden zich gesteld zagen: een passend, maar gewelddoos antwoord op de jodenvervolging in Duitsland en de opvang van de vluchtelingen, onder andere door organisatie van geldinzamelingsacties ten behoeve van de zorg voor vluchtelingen. De meeste Duitse joden trachtten evenwel zo snel mogelijk verder te reizen; slechts een klein deel van de achtergeblevenen werd uiteindelijk ondergebracht in kamp Westerbork in Drenthe. Tot oprichting van dit kamp werd in 1939 door de Nederlandse regering besloten, maar de bouw werd nagenoeg geheel gefinancierd via het CBBJ. Voorzitter hiervan was Abraham Asscher, prominent bestuurder van het NIK en sinds 1917 lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland voor de Liberale Staatspartij (de Vrijheidsbond). Hij was eigenaar van een grote diamantslijperij in Amsterdam en in brede kring bekend. De belangrijkste drijvende kracht van het CBBJ was echter mede-oprichter en secretaris, David Cohen. Hij was hoogleraar oude geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam, had al tijdens de eerste wereldoorlog en in de jaren twintig een actieve rol gespeeld bij hulpacties voor joodse vluchtelingen uit Oost-Europa en was zionist.³²⁹ Cohen werd nu ook voorzitter van een sub-comité dat deel uitmaakte van het CBBJ en zich uitsluitend bezighield met opvang, zorg en verdere emigratie van vluchtelingen. Dit zogenoemde Comité voor Joodse Vluchtelingen beschouwde het steeds strenger wordende toelatingsbeleid van de overheid als

³²⁶ Het begrip ‘zuil’ is hier opgevat zoals omschreven door Blom, ‘Nederland in de jaren dertig: een “burgerlijk-verzuilde” maatschappij in een crisis-periode’, in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel*, 1–27, aldaar p. 9 noten 16–21. De door Blom gebezigde definitie van het begrip zuil – mede gebaseerd op sociologisch onderzoek van J. P. Kruyt, H. Daalder en vooral A. Lijphart – luidt: ‘een bevolkingsgroep, die zich verenigt in een veelvoud, een geïntegreerd complex, van maatschappelijke organisaties of instellingen op levensbeschouwelijke grondslag.’ Volgens deze definitie kon gesproken worden van vier zuilen: Rooms-katholiek, orthodox-protestants, sociaal-democratisch en ‘neutraal’ of liberaal. Vergel. Blom, *Crisis*, 62.

³²⁷ Een belangrijke graadmeter voor assimilatie is de sterke stijging van het aantal huwelijken tussen joden en niet-joden tussen 1906 en 1931. Zie: E. Boekman, *Demografie van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Menno Hertzberger, 1936), pp. 57–63; vergel. J. Cahen, ‘Een hoofdstuk uit de nieuwste geschiedenis van de Haagse Joden’, 266–267.

³²⁸ Meijer, *Hoge hoeden*, 9–11, 19–22, 31, 34–35, 64; Reijnders, *Van ‘Joodsche Natïen’ tot joodse Nederlanders*, 121–125; Daalder, ‘Dutch Jews’, 189–193; Schöffner, ‘Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief’, 89–91; M.H.Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 48–49, 110; Lucassen, ‘Joodse Nederlanders’, 32–47; Blom, ‘Vervolging’, in Idem, *Crisis*, 147; Blom/Cahen, ‘Joodse Nederlanders’, 266–276. Vergel. Presser, *Ondergang*, II, 4–5 en De Jong, *Koninkrijk*, V, 480, 506–508; Ph. Bregstein, S. Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1978), pp. 204–217. Voor het kennelijk deel uitmaken van de sociaal-democratische zuil, zie ook: Bloemgarten, *Henri Polak: sociaal democraat*; Idem, ‘De emancipatie van het joodse proletariaat’, in: H. Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid*, 92–106; A. Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam* (Baarn: Bosch & Keuning, 1984); Leydesdorff, ‘Wij hebben als mens geleefd’, 62–63, 156–172; Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar?’, 161–177. Dat de voorzitter van het NIK in de jaren dertig, de diamantair Abraham Asscher, lijsttrekker van de Liberale Staatspartij (de Vrijheidsbond) bij verkiezingen voor de Provinciale Staten in Noord-Holland, weerspiegelt dat hogere joodse middenklasse en elite politiek overwegend liberaal georiënteerd waren, ook al waren zij (bestuurs-)lid van het formeel orthodoxe NIK. De afnemende religieuze binding bleek onder meer uit het geringe aantal joodse kinderen dat joods godsdienstonderwijs volgde (Meijer, *Hoge hoeden*, 31) en het feit dat van alle joodse gemobiliseerden in het Nederlandse leger in 1939 slechts twee procent prijs stelde op voedsel dat was bereid volgens de joodse voorschriften. De Jong, *Koninkrijk*, V, 480, 506–508 en vergel. p. 1059 noot 1.

³²⁹ Piet Schrijvers, *Rome, Athene, Jeruzalem - Leven en werk van prof. dr. David Cohen* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2000).

een gegeven en poogde daarom via het CBJB verdere emigratie naar andere landen te bevorderen. Mede door het veelvuldig overleg met Nederlandse autoriteiten en de talrijke werkzaamheden groeide het CBJB uit tot de politiek meest actieve en invloedrijke van alle Nederlands-joodse organisaties.³³⁰

Overigens waren de verhoudingen tussen Nederlandse joden en Duits-joodse vluchtelingen gespannen. Belangrijke oorzaken hiervan waren de cultuur- en taalverschillen tussen beide groepen en de ambivalente houding in Nederlands-joodse kring. Enerzijds was sprake van solidariteit met joodse vluchtelingen juist als joden, waarbij het dus om méér ging dan uitsluitend humanitaire overwegingen. Anderzijds brachten de vluchtelingen volgens de heersende moraal de werkgelegenheid in deze jaren van diepe economische crisis nog verder in gevaar en vreesden de joden dat de komst van diezelfde vluchtelingen het antisemitisme zou bevorderen. Dit zou de positie van de joodse Nederlanders in gevaar brengen. Door de organisatorische en financiële last van de vluchtelingen op zich te nemen, wilden de joodse comités voorkomen dat zij teveel een *politieke* zaak zouden worden.³³¹

Van 1933 tot 1940 arriveerden in totaal ongeveer 34.000 joodse immigranten en vluchtelingen, van wie een groot aantal verder reisde. Nadat in 1938 als gevolg van de *Anschluss* en *Kristallnacht* de stroom vluchtelingen toenam, sloot de Nederlandse regering – althans formeel – nagenoeg de grens. Veel vluchtelingen werden bij aankomst als ‘ongewenste vreemdelingen’ teruggestuurd, maar onder druk van de publieke opinie werd de toelating tijdelijk verruimd.³³² Bij de Duitse inval op 10 mei 1940 waren er ruim 15.000 Duits-joodse vluchtelingen en bijna zeventuizend andere joodse immigranten in Nederland; van hen verbleven toen circa 750 in kamp Westerbork. Slechts zeer weinig vluchtelingen uit Duitsland verwierven het Nederlands staatsburgerschap.³³³

Toen de strijd na vijf dagen ten einde liep, probeerden enkele duizenden joden, vooral uit Amsterdam, op 14 mei via IJmuiden het land te verlaten. Aangezien het Duitse leger Nederland toen al van België had afgesneden, was de Noordzee de enig overgebleven uitweg. Slechts circa vierhonderd joden slaagden erin te ontsnappen. Reden was dat de meesten niet werden toegelaten tot het havengebied, omdat detachementen van de Britse genie veel installaties hadden voorzien van explosieven en men bang was voor burgerslachtoffers.³³⁴ De autoriteiten waren niet in staat een ordelijke evacuatie te organiseren en afzonderlijke

³³⁰ Dan Michman, *The Jewish Refugees from Germany in the Netherlands 1933–1940* (Ph.D. thesis, Hebrew University Jerusalem, 1978; 2 vols. Hebr., English summary in vol. II, pp. iv–xxxiii), vol. I, pp. 180–184, 191–213, 277–279; Idem, ‘The Committee for Jewish Refugees in Holland (1933–1940)’, *Yad Vashem Studies* 14 (1981), 205–232; Idem, ‘De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940’, in: Kathinka Dittrich, Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil, 1933–1940* (Amsterdam: Van Gennep, 1982), 93–108, aldaar 104–108; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 134, 148–152; D. Cohen, *Zwervend en dolend. De joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933–1940* (Haarlem: de Erven F. Bohn, 1955), pp. 24–25, 60. Zie ook Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933–1940* (Dordrecht etc.: Martinus Nijhoff/Kluwer, 1986), met overigens ook veel aandacht voor de niet-joodse, politieke, vluchtelingen.

³³¹ *Ibid.*; Dan Michman, ‘Migration versus “Species Hollandia Judaica”. The role of migration in the nineteenth and twentieth centuries in preserving ties between Dutch and world Jewry’, *Studia Rosenthaliana* 23, nr. 2 (Fall 1989), 54–76, aldaar 70–71; H.B.J. Stegeman, J.P. Vorsteveld, *Het Joodse werkdorp in de Wieringermeer 1934–1941* (Zutphen: Walburg Pers, 1983); Volker Jakob, Annet van der Voort, *Anne Frank war nicht allein. Lebensgeschichten deutscher Juden in den Niederlanden* (Berlin/Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger, 1988), pp. 7–22; Blom/Cahen, ‘Joodse Nederlanders’, 299.

³³² De *Kristallnacht* van begin november 1938 veroorzaakte in Nederland een golf van verontwaardiging. Ten dele onder druk daarvan besloot de regering zeventuizend in plaats van tweeduizend vluchtelingen toe te laten. Dit aantal steeg in werkelijkheid tot tienduizend in maart 1939. Maar principieel veranderde het beleid niet en nadat het vastgestelde aantal was bereikt, werd de grens weer gesloten. D. Michman, *Jewish Refugees*, I, 47–54; Corrie K. Berghuis (samenst.), *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938–1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* (Kampen: J.H. Kok, 1990).

³³³ D. Cohen, *Zwervend en dolend*, 146; Presser, *Ondergang*, II, 292–293; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 744; D. Michman, ‘De joodse emigratie’; Idem, ‘Migration’, *Studia Rosenthaliana* 23, nr. 2 (1989), 54–76, aldaar 69–71; Blom/Cahen, ‘Joodse Nederlanders’, 302; Gino Huisjes, Reinhilde van der Kroef (samenst.), Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Vluchtelingenkamp Westerbork* (Westerbork Cahier 7; Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork/Assen: Van Gorcum, 1999), 10–28.

³³⁴ Presser, *Ondergang*, I, 10–13; De Jong, *Koninkrijk*, III, 443–444, 454–455; zie echter vooral Moore, *Victims and Survivors*, 44–48; Idem, *Slachtoffers en overlevenden*, 62–64.

maatregelen voor de evacuatie van joden naar Engeland waren niet voorbereid. Overigens trachtten naar verhouding maar weinig joodse Nederlanders daadwerkelijk te vluchten.³³⁵ Men besloot de situatie af te wachten, in plaats van een onzeker en gevaarlijk vluchtelingenbestaan tegemoet te gaan.³³⁶ Ruim tweehonderd joden maakten op de dag van de capitulatie en in de daarop volgende week een eind aan hun leven. Onder hen waren veel vluchtelingen uit Duitsland, maar ook vooraanstaande Nederlandse joden, onder wie hoogleraren en (voormalige) wethouders.³³⁷

2.5.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 8: Joodse bevolkingsgroepen, vóór en bij begin van de bezetting

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
24) Aantal en geografische spreiding	- ca. 320.000, hiervan - 46 % in de regio groot-Parijs (dep. Seine), ca. 24% in Lyon, Marseille en Toulouse	- ca. 66.000, hiervan - ca. 45 % in Brussel, ca. 45 % in Antwerpen, 9% in Luik en Charleroi	- 140.000, hiervan - 60 % in Amsterdam, 10 % in Den Haag, 8 % in Rotterdam
25) Nationaliteit	- 190.000 à 200.000 Franse staatsburgers, van wie ca. 86.000 in de regio groot-Parijs - 130.000 à 140.000 immigranten en vluchtelingen uit Oost-Europa en Duitsland, van wie ca. 64.000 in de regio groot-Parijs	- ca. 62.000 immigranten en vluchtelingen, uit resp. Oost-Europa (vnl. Polen) en Duitsland - ruim 4.000 Belgische staatsburgers, vnl. in Brussel	- ca. 118.000 Nederlandse staatsburgers - ca. 22.000 immigranten en vluchtelingen, vnl. uit Duitsland en Oost-Europa
26) Mate van integratie	- Franse burgers: groot; deel van omgeving; - immigranten en vluchtelingen: beperkt; geen deel van omgeving	- immigranten en vluchtelingen: beperkt of geen - Belgische burgers: groot; deel van omgeving	- Nederlandse burgers: groot; deel van omgeving - vluchtelingen: geen deel van omgeving
27) Organisatiegraad	- Franse burgers: relatief beperkt, identificatie vnl. met niet-joodse organisaties - immigranten en vluchtelingen: groot, maar grote onderlinge verscheidenheid	- immigranten en vluchtelingen: relatief groot, geen eenheid, identificatie vnl. met eigen organisaties - Belgische burgers: relatief beperkt, identificatie vnl. met niet-joodse organisaties	- Nederlandse burgers: relatief beperkt, geen eenheid; identificatie vnl. met niet-joodse organisaties - vluchtelingen: beperkt
28) Vluchtmogelijkheden bij Duitse inval	- ca. 40.000 blijvend naar onbezet Zuid-Frankrijk - ca. 30.000, vnl. naar Spanje, Zwitserland en Engeland (tot begin sept. 1940)	- ruim 20.000, vnl. naar Noord-Frankrijk (tijdelijk) - ca. 4.000 à 5.000 blijvend naar onbezet Zuid-Frankrijk en verder	- ca. 400, vnl. naar Engeland

³³⁵ Mevr. Gertruida (Truus) Wijsmuller-Meijer slaagde erin 75 joodse vluchtelingenkinderen uit Amsterdam mee te nemen en ze in de haven van IJmuiden aan boord van *De Brederode* te loodsen. Zij kwamen veilig in Engeland aan. Het totale aantal geslaagde vluchtelingen van joden uit Nederland tussen 10 en 15 mei 1940 wordt geschat op tussen 400 en 690. De Jong, *Koninkrijk*, III, 443–444; Presser, *Ondergang*, I, 13; Truus Wijsmuller-Meijer, *Geen tijd voor tranen* (te boek gesteld door L.C. Vrooland; Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, z.j. [1962]); Romijn, 'De Oorlog', p. 316 n. 15; Dick van Galen Last, Rolf Wolfswinkel, *Anne Frank and After. Dutch Holocaust Literature in Historical Perspective* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996), pp. 33–35; Jozeph Michman, Bert-Jan Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen/NIOD, 2005), pp. 27, 982–984.

³³⁶ Herzberg, *Kroniek* (1985), 43; D. Cohen, *Zwervend en dolend*, 101–102, 150; Moore, *Victims and Survivors*, 48–49; Idem, *Slachtoffers en overlevenden*, 65.

³³⁷ Herzberg, *Kroniek* (1985), 13–15; Presser, *Ondergang*, I, 14–15; De Jong, *Koninkrijk*, III, 351; Van der Boom, *Den Haag*, 144–145; Michman et al., *Pinkas* (1999), 164; Romijn, 'De Oorlog', 316. Zie speciaal: Wout Ultee, Ruud Luijckx, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936–1943', in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam University Press, 1997), pp. 55–76, aldaar 63 en 69.

Overeenkomsten en verschillen

Ad 24) In alle drie landen waren de joden méér verstedelijkt, dan de rest van de bevolking.³³⁸ In Frankrijk woonden zij voornamelijk in Parijs, Lyon, Marseille en Bordeaux. In het algemeen gold de verstedelijking nog sterker voor immigranten en vluchtelingen. Reden was dat zij zich vooral vestigden in wijken vlakbij de spoorwegstations van aankomst in grote steden. Dit verklaart mede waarom negentig procent van de joden van België in Brussel en Antwerpen woonde. De sinds de zeventiende eeuw in Nederland gevestigde joodse gemeenschap bevond zich aanvankelijk vooral in de steden Amsterdam en Den Haag. Na de emancipatie groeide vanaf begin negentiende eeuw het aantal joodse gemeenten in tal van kleinere steden en dorpen. Vanaf omstreeks 1870 volgde echter, als gevolg van veranderende sociaal-economische omstandigheden en als onderdeel van een algemene trend van urbanisatie, terugkeer naar de stad. Hierdoor woonde uiteindelijk kort voor het begin van de bezetting ruim driekwart van alle Nederlandse joden in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.

Ad 25) In Frankrijk, België en Nederland bestonden, naast een sinds lang gevestigde joodse bevolking, groepen immigranten en vluchtelingen. In Frankrijk waren Frans-joodse burgers weliswaar nog een meerderheid, maar het aantal niet-genaturaliseerde immigranten was in de jaren twintig en dertig aanzienlijk gestegen. Bovendien had een deel van de joden die wel de Franse nationaliteit bezaten, deze pas na de immigratie-wet van 1927 verworven. Hierdoor vormden de immigranten met en zonder Frans staatsburgerschap eind jaren dertig feitelijk toch al een meerderheid. In Nederland was het overgrote deel van de joden reeds generaties ingeburgerd en vormden immigranten en vluchtelingen duidelijk een minderheid. Het ging daarbij vooral om Duitse joden die vanaf 1933 hun land waren ontvlucht. In België daarentegen bestond de joodse bevolking voor meer dan negentig procent uit groepen immigranten en vluchtelingen, die zich voornamelijk sinds 1918 in dit land hadden gevestigd.

Belangrijke oorzaken van de verschillen in aantallen en nationaliteit waren voor Frankrijk de genoemde immigratie-wet van 1927 en voor België de aanzuigende werking van Antwerpen als vertrekhaven voor Oost-Europese immigranten naar overzeese landen. Later werd ook het toelatingsbeleid in de drie landen een steeds belangrijkere oorzaak. Zo nam Nederland in de jaren dertig verhoudingsgewijs meer vluchtelingen op dan Frankrijk. Omdat in België in de negentiende eeuw vergeleken met Frankrijk en Nederland het aantal joodse staatsburgers zeer gering was, betekende de immigratie uit Oost-Europa dat de niet-Belgische joden zoals vermeld spoedig de grote meerderheid gingen vormen. Aangezien velen van hen het voornemen hadden alsnog verder te emigreren, kwam naturalisatie slechts beperkt voor, vooral na het begin van de economische crisis. Het aantal en percentage joden met de nationaliteit van het land waar zij woonden, was in België dan ook veruit het geringst.

Ad 26/27) De verschillen in integratie, acculturatie en assimilatie zijn grotendeels uit het voorafgaande te verklaren. De sinds lang ingeburgerde joden waren – in tegenstelling tot immigranten en vluchtelingen – in veel opzichten geïntegreerd en deel van de omgeving geworden. In Frankrijk en België werd echter door de enorme immigrantenstroom de monopoliepositie van gevestigde joodse organisaties, met name het *Consistoire Central*, bedreigd. In beide landen bleven de immigranten omvangrijke groepen en behielden eigen karakter en organisaties. Door de grote verschillen in cultuur en mentaliteit ontstonden conflicten. Deze leidden uiteindelijk niet alleen tot een kloof tussen geïntegreerde, overwegend liberaal georiënteerde burgers enerzijds, en immigranten anderzijds, maar ook tot blijvende tegenstellingen bij immigranten onderling.

³³⁸ Het ging hierbij om een algemeen verschijnsel in West-Europa. In Duitsland zelf woonden begin 1938 (vóór de inlijving van Oostenrijk) tussen de 350.000 en 365.000 joden, wat een daling inhield van tussen de 160.000 en 175.000 sinds januari 1933, hoofdzakelijk door emigratie. Bijna 65 procent van alle overgebleven joden in Duitsland waren geconcentreerd in zeven grote stedelijke gemeenten. Circa 140.000, d.w.z. ongeveer 40 procent van alle Duitse joden, woonden in Berlijn. Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation. The Economic Struggle of German Jews, 1933–1943* (Hanover NH/London: University Press of New England, 1989), p. 111.

In Nederland werd de positie van gevestigde joodse organisaties, met name het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), niet door massale immigratie op soortgelijke wijze aangetast als in België en Frankrijk. Daartegenover stond echter een toenemende vervreemding tussen NIK-leiding en eigen achterban. Rabbijnen en gemeentebestuurders waren in religieuze zin formeel orthodox en in politiek opzicht liberaal georiënteerd. Een meerderheid van de joodse Nederlanders had daarentegen steeds minder inhoudelijke binding met de godsdienstige gebruiken en tradities. Bovendien identificeerde een meerderheid van de joden, vooral in de grote steden, zich gaandeweg meer met de arbeidersbeweging en sociaal-democratie, die vanaf eind negentiende eeuw opkwamen. In het algemeen voelde in alle drie landen een aanzienlijk deel van de joodse bevolking zich aangetrokken tot sociaal-democratie en andere linkse ideologieën, met als gevolg een hoge mate van secularisatie. Daarbij is echter opvallend dat dit in Frankrijk en België hoofdzakelijk de immigranten betrof, terwijl het in Nederland juist om reeds generaties ingeburgerde joden ging. In de twee eerstgenoemde landen werd dit vooral bepaald door de eigen joodse organisaties die een politieke stroming vertegenwoordigden, in tegenstelling tot Nederland waar vooral sociaal-economische factoren de keuze van aansluiting bij niet-joodse politieke en maatschappelijke organisaties bepaalden. In alle drie landen werden de sinds lang gevestigde en geïntegreerde gemeenschappen zowel door zichzelf als door de staat officieel aangeduid als Israëlitisch en de leden ervan als *Israëlieten*. Dit hield in dat ze zichzelf identificeerden als volwaardige burgers van een nationale gemeenschap, die tot een bepaalde religie behoorden en/of een bepaalde culturele erfenis deelden. De groepen immigranten en vluchtelingen werden daarentegen aangeduid en beschouwden veelal ook zichzelf als *Joden*. Dat wilde zeggen dat zij zichzelf (voornamelijk) identificeerden als behorende tot een groep in religieuze en/of etnische zin, die geen deel uitmaakte van de nationale gemeenschap van het land waar zij verbleven. Onder de joodse bevolkingsgroepen als geheel bestond dus een gebrek aan consensus over ‘de definitie en de essentie zelf van de joodse entiteit en identiteit, evenals over de geschikte middelen om zich individueel en collectief een beeld te vormen van hun toekomst’. Kenmerkend was ‘dat men geen enkel boven discussie staande bron van gezag’ aanvaardde.³³⁹ Aangezien echter in België de grote meerderheid van de joden immigranten en vluchtelingen waren, die niet geïntegreerd waren in de maatschappij, vormden zij – bij alle onderlinge verschillen – naar *buiten* toe toch meer een eenheid, dan de joden in Nederland.

Ad 28) Zowel in Frankrijk als in België waren grote groepen joden tijdens de Duitse inval in staat te vluchten, niet alleen vanwege de geografische ligging, maar ook door verloop en langere duur van de oorlogshandelingen. In Frankrijk duurde de strijd ruim vijf en in België ruim twee weken. Voor de Belgen gold de nabijheid van de Franse grens en in Frankrijk kon men voor de Duitse troepen uit naar het zuiden vluchten. De meeste joden in België die op de vlucht sloegen, bleven echter bij de grens of in Noord-Frankrijk steken en zouden uiteindelijk naar huis terugkeren. Nederland werd daarentegen door de strijd al spoedig van België afgesneden en moest op de vijfde oorlogsdag capituleren. Het feit dat – anders dan in Nederland – in België en Frankrijk veel joden ook daadwerkelijk probeerden te vluchten, had vooral te maken met hun Oost-Europese of Duitse achtergrond, waardoor zij de gevolgen van antisemitisme kenden. Zowel in Frankrijk als in België bereikten maximaal negen procent van het totale aantal joden zomer 1940 blijvend geallieerd of neutraal gebied, terwijl dit percentage in Nederland bijna nihil was.

Alles welbeschouwd kan gesteld worden dat in alle drie landen de joodse bevolkingsgroepen geen hechte gemeenschap vormden, maar dat er onderling zeer grote verschillen en

³³⁹ Dan Michman, ‘De oprichting van de VJB in internationaal perspectief’, in: Rudi Van Doorslaer en Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 25–45, citaten aldaar 28. Zie ook Dan Michman, ‘The Jewish Dimension of the Holocaust: the Context of Modern Jewish History’, in: Idem, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London etc.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 59–88, aldaar 62–66.

tegenstellingen bestonden – economisch, sociaal, cultureel en godsdienstig. Gevolg van de laat negentiende-/begin twintigste-eeuwse modernisering van het economische en culturele leven en de daarmee gepaard gaande urbanisatie en secularisatie was, dat de joodse bevolking aan de vooravond van de Duitse bezetting gekenmerkt werd door een grote verbrokkeling en brede verscheidenheid. In Nederland was de overgrote meerderheid van de joden reeds generaties ingeburgerd, terwijl in België het omgekeerde het geval was. Frankrijk nam in dit opzicht een tussenpositie in. In dat land was, evenals in Nederland, sprake van een grote groep geïntegreerde joden, waar echter anders dan in Nederland een ongeveer even grote groep immigranten en vluchtelingen tegenover stond. Wat de vluchtmogelijkheden bij de Duitse inval betreft, kan geconcludeerd worden dat deze procentueel in Frankrijk en België nagenoeg gelijk waren, zodat ze het grote onderlinge verschil in percentage overlevenden in deze beide landen niet kunnen helpen verklaren. Weliswaar geldt voor beide laatstgenoemde landen dat de vluchtmogelijkheden ruimer waren dan in Nederland, maar ook in Frankrijk en België vormden zij in de uiteindelijke percentages overlevenden van resp. 75 en 60 procent geen doorslaggevend aandeel.

3. ANTI-JOODSE POLITIEK, 1940–1942

3.1 Bezitters

Inleiding

Bij het begin van de bezetting in Nederland, België en Frankrijk ontstond voor elk land afzonderlijk voor de top in Duitsland – het machtscentrum Berlijn – een tweeledige situatie. Enerzijds was er het concept van de *herrschaftliche Aufsichtsverwaltung*, anderzijds was het ‘vraagstuk’ ontstaan dat er door de veroveringen honderdduizenden joden in het door Duitsland beheerste gebied waren bij gekomen. De tot dan toe gevoerde anti-joodse politiek – zowel in Duitsland zelf waar deze bestond uit ontrecting, onteigening en geforceerde emigratie, als de eerder genoemde terreurpolitiek in bezet Polen – paste niet in de algemene bezettingsconceptie voor West-Europa. Bruut, gewelddadig optreden tegen bepaalde bevolkingsgroepen, in dit geval de joden, die in Frankrijk voor minstens de helft geïntegreerde Franse staatsburgers waren, zou de gewenste samenwerking met de Vichy-regering in gevaar brengen. Het zou immers de anti-Duitse sentimenten kunnen aanwakkeren en dat wilde het militair bestuur voorkomen. In Nederland waren de joden voor het overgrote deel geïntegreerd in de samenleving en eenzijdig optreden tegen hen zou ook hier de anti-Duitse gevoelens kunnen versterken, een ontwikkeling die in dit land, dat bovendien geleidelijk voor het nationaal-socialisme gewonnen diende te worden, maar ook voor België onwenselijk werd geacht. Voor Göring, belast met het *Vierjahresplan*, bestond de oplossing van het ‘joodse vraagstuk’ vooral uit de uitschakeling van de joden uit de economie.¹ Voor Heydrich daarentegen stond daarbij ook de totale verwijdering van de joden uit de door Duitsland beheerste gebieden centraal.² Met andere woorden: het stond vast dat eveneens in de West-Europese bezette landen de joden hoe dan ook economisch aangepakt zouden worden en dat zij, wat het RSHA betreft, op termijn ook uit deze landen moesten verdwijnen. Daarbij kwam dat Frankrijk in dit opzicht een bijzondere positie innam.

De Frans-Duitse onderhandelingen van juni–juli 1940 en de gevolgen van de wapenstilstand waren van grote invloed op de discussies in Berlijn en bij het militair bestuur in Parijs over de verder te voeren anti-joodse politiek. Frankrijk zou daarbij in de komende, Europa omvattende, ‘oplossing van de joodse kwestie’ een bijzondere rol moeten vervullen. Dit had vooral te maken met de al in de jaren dertig in bepaalde politieke, vooral antisemitische, kringen in Duitsland en Frankrijk heersende ideeën om het toenemend aantal joodse vluchtelingen te vestigen op Madagascar. Dit eiland in de Indische Oceaan ten oosten van Afrika was sinds 1896 een Franse kolonie. Door de snelle veroveringen in West-Europa van

¹ Hierover bestaat veel onderzoeksliteratuur met daarin verdere verwijzingen. Zie bijv.: Helmut Genschel, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich* (Göttingen: Musterschmidt, 1966), p. 172; Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation. The Economic Struggle of German Jews, 1933–1943* (Hanover NH/London: University Press of New England, 1989), pp. 114–132; Martin Dean, ‘The Development and Implementation of Nazi Denaturalization and Confiscation Policy up to the Eleventh Decree to Reich Citizenship Law’, *Holocaust en Genocide Studies* 16 (2002), pp. 217–242; Jonathan Petropoulos, ‘The Polycratic Nature of Art Looting: the Dynamic Balance of the Third Reich’, in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2005), pp. 103–117, aldaar 106–112.

² Michael Wildt (Hg.), *Die Judenpolitik des SD 1935–1938. Eine Dokumentation* (München: Oldenbourg, 1995); Klaus Drobisch, ‘Die Judenreferate des Geheimen Staatspolizeiamtes und des Sicherheitsdienstes der SS, 1933 bis 1939’, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2 (Berlin: Zentrum für Antisemitismusforschung, 1992), pp. 230–254; Hans Safrian, ‘Expediting Expropriation and Expulsions: the Impact of the “Vienna Model” on Anti-Jewish Policies in Nazi Germany, 1938’, in: *Holocaust and Genocide Studies* 14 (2000), nr. 3, pp. 390–414; Wolfgang Dierker, ‘The SS Security Service and the Gestapo in the National-Socialist Persecution of the Jews, 1933–1939’, in: Feldman/Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution*, 20–43; Gabrielle Anderl, ‘Die “Zentralstellen für jüdische Auswanderung” in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich’, *Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 23 (Gerlingen/Tel-Aviv: Institut für deutsche Geschichte, 1994), 275–300; Martin Dean, ‘Der Raub jüdischen Eigentums in Europa. Vergleichende Aspekte der nationalsozialistischen Methoden und der lokalen Reaktionen’, in: Constantin Goshler und Philipp Ther (Hg.), *Raub und Restitution. “Arisierung” und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main: Fischer, 2003), pp. 26–40, aldaar 29; B.A. Sijes, *Studies over Jodenvervolging* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 26–28.

april tot juni 1940 en de nederlaag van Frankrijk, leek het er in de zomer van dat jaar op dat Engeland tot overeenstemming zou moeten komen met Duitsland. In een mogelijk vredesverdrag, dat Duitsland op het Europese vasteland de opperheerschappij zou geven, moest Frankrijk dan Madagascar aan Duitsland afstaan. Al in mei 1940 opperde Himmler in een memorandum aan Hitler de mogelijkheid van ‘*die Auswanderung sämtlicher Juden nach Afrika oder sonst in eine Kolonie*’.³ Op Joachim Ribbentrops ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn (*Auswärtiges Amt*) werkte de topambtenaar Franz Rademacher, hoofd van het *Referat D III*, als eerste het Madagascar-plan nader uit.⁴ Genoemd *Referat* hield zich o.m. bezig met ‘*Judenfrage*’ en ‘*Rassenpolitik*’. In plaats van uitsluitend joodse vluchtelingen zouden *alle* Europese joden naar dit eiland weggevoerd moeten worden, waarbij de coördinatie in handen zou zijn van Buitenlandse Zaken en de *SS* zich zou moeten beperken tot logistieke taken, zoals het transport naar en het beheer over het eiland. De belangrijke rol die Rademacher zijn afdeling in deze kwestie had toebedeeld, had vooral te maken met de wil het ministerie van Buitenlandse Zaken, evenals overigens de *Wehrmacht*, niet nòg eens te laten buitensluiten voor wat betreft de anti-joodse politiek, zoals in 1939/1940 door *SS*- en NSDAP- autoriteiten in bezet Polen was gebeurd. In zijn visie behoorden emigratieplannen vanzelfsprekend tot het ressort van Buitenlandse Zaken.⁵

Heydrich, die tot zijn ongenoegen niet in dit Madagascar-onderzoek was gekend, wees Ribbentrop erop dat *hij*, als chef van de *Reichszentrale für jüdische Auswanderung* sinds de oprichting daarvan in januari 1939, belast was met de centrale leiding van alle kwesties betreffende joodse emigratie. Ribbentrop bond hierop in en stelde een samenwerking voor. In juli en augustus 1940 kwamen Rademacher en Heydrichs ondergeschikten, onder wie de al genoemde Theodor Dannecker, evenwel elk met een *eigen* uitgewerkt Madagascar-plan.⁶ Geen van beide plannen zou echter een vervolg krijgen, omdat Engeland de strijd voortzette: de wapenstilstand met Frankrijk werd dus niet gevolgd door een vredesverdrag met dat land en Engeland. De emigratieplannen zouden hierdoor onuitvoerbaar blijven. Toch geeft dit alles aan tegen welke achtergrond de anti-joodse politiek in de zomer van 1940 in Frankrijk, België en Nederland geplaatst moet worden.⁷

Bij deze uitgangssituatie is van belang er nog eens op te wijzen, dat de nazi's in Duitsland al zeven jaar ervaring hadden in de ontwikkeling en uitvoering van antisemitisch beleid. Dit referentiekader beïnvloedde sterk de opvattingen van de bezettingsautoriteiten over een in West-Europa tegen de joden te voeren politiek. In Duitsland werd tot 1940 gebruik gemaakt van twee methoden; de ene uitte zich in propaganda, hetze-campagnes in de pers en gewelddadigheden, culminerend in de grootscheepse pogrom van 9–10 november 1938

³ Memorandum van Himmler ‘*Einige Gedanken über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten*’, 25 mei 1940, doc. nr. NO-1880, aangehaald door Christopher R. Browning, ‘Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question, 1939–1941’, in: Idem, *The Path to Genocide*, 3–27, aldaar p. 16 n. 38; vergel.: Claudia Steur, *Theodor Dannecker; ein Funktionär der ‘Endlösung’* (Essen/Tübingen: Klartext, 1997), p. 36 n. 162.

⁴ Voor het Madagascar-Plan van het Auswärtiges Amt, 3 juli 1940, zie doc. 97 in: Yitzhak Arad et al. (eds.), *Documents on the Holocaust*, pp. 216–218.

⁵ Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–43* (New York etc.: Holmes & Meier, 1978), pp. 35–43; Hans Jansen, *Het Madagascar Plan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar* (Den Haag: SDU, 1996), pp. 274–284; herziene Duitse editie: *Der Madagaskar-Plan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar* (München: F.A. Herbig, 1997), pp. 228–229, 320–335, 339–348; Sijes, *Studies*, 53–60; Christopher R. Browning, with contributions by Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution. The evolution of Nazi Jewish policy, September 1939–March 1942* (London: William Heinemann, 2004), pp. 81–83.

⁶ ‘Madagaskar Plan’ was de naam die Buitenlandse Zaken aan het eigen voorstel gaf; Heydrichs ondergeschikten noemden hun plan ‘Madagaskar Projekt’. Jansen, *Het Madagascar Plan*, 166–202, 274–330; Idem, *Der Madagaskar-Plan*, 228–229, 320–335, 339–348; Magnus Brechtken, ‘*Madagascar für die Juden*’: *Antisemitische Idee und Politische Praxis 1885–1945* (München: R. Oldenbourg, 1997); Safrian, *Eichmann*, 93–96; Steur, *Dannecker*, 35–38; Browning, *The Origins*, 83–89.

⁷ Fox, ‘German Bureaucrat or Nazified Ideologue’, 181–182; Jäckel, *Frankreich*, 53, 225–226; Steur, *Dannecker*, 36–38, 49; Jansen, *Het Madagascar Plan*, 280, 285–286, 292–293.

(‘Kristallnacht’).⁸ Van deze methode waren in de nazi-top vooral propaganda-minister Joseph Goebbels en *Gauleiter* Julius Streicher voorstander en gangmaker. De andere methode, waarvan vooral Göring en Himmler voorstander waren, bestond uit anti-joodse wetgeving en maatregelen, met als basis de Neurenberger wetten van 1935.⁹ Historicus J. Presser maakte in dit verband gebruik van de termen ‘wilde’ en ‘beheerste’ methode.¹⁰ Deze politiek had tot doel de joodse bevolkingsgroep te isoleren en volledig uit te sluiten van het maatschappelijk en economisch leven. Hierdoor waren de joden in Duitsland aan de vooravond van de oorlog in 1939, voor zover niet geëmigreerd, volkomen rechteloos geworden.¹¹ De in Duitsland tussen 1933 en 1939 ten opzichte van de joden gevoerde politiek diende in bepaalde opzichten als voorbeeld voor de in mei–juni 1940 bezette landen van West-Europa, zij het dat het beleid aangepast en ingepast moest worden in de *algemene* bezettingspolitiek.

Voor de uitvoering van een anti-joodse politiek was de bezetter echter zeker in Frankrijk, maar ook in België en Nederland mede afhankelijk van medewerking van de autochtone autoriteiten, die naar verwachting de nodige weerstand zouden bieden bij het ‘apart zetten’ van de joodse bevolkingsgroep. Om de mogelijke gevolgen van de maatregelen enigszins af te zwakken en beheersbaar te maken, koos men voor een voorzichtige en geleidelijke aanpak van dit ‘vraagstuk’. Voorlopig zou kunnen worden volstaan – bij wijze van eerste stap – met louter administratief-bestuurlijke maatregelen, die het isolement van deze bevolkingsgroep moesten bevorderen. Daarom werd gekozen voor een ‘gematigde’ opzet, die paste in de ontwikkelingen van zomer 1940, toen op centraal niveau in Berlijn weliswaar plannen werden gemaakt, maar nog geen *definitieve* besluiten waren genomen, wat er met de Europese joden die onder Duitse heerschappij vielen, moest gebeuren.

3.1.1 Frankrijk

3.1.1.1 Militair bestuur, ambassade, Sipo-SD

Naast de plaats van Frankrijk in de oplossing van het ‘joodse vraagstuk’ in heel Europa op langere termijn, was het de vraag hoe een politiek tegen de joodse bevolking van de bezette zone in gang moest worden gezet en ingepast kon worden in de *Aufsichtsverwaltung*. Om de al eerder genoemde situatie zoals in Polen te vermijden, had het opperbevel van de Duitse landmacht (OKH) al in februari 1940 een richtlijn uitgevaardigd, waarin was bepaald dat de toekomstige militaire bezettingsbesturen in West-Europa niet zelf initiatieven mochten nemen aangaande ‘raciale kwesties’. Zo mochten er geen acties tegen inwoners van het bezette gebied ondernomen worden uitsluitend omdat zij joden waren.¹² In het licht van de al genoemde emigratieplannen van Buitenlandse Zaken in Berlijn, was het dus niet verrassend dat het Abetz was, als vertegenwoordiger van dit ministerie, die als eerste anti-joodse

⁸ Hermann Graml, *Reichskristallnacht: Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (München: DTV, 1988); Kurt Pätzold, Irene Runge, *Kristallnacht. Zum Pogrom 1938* (Köln: Pahl-Rugenstein, 1988).

⁹ Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy toward German Jews, 1933–1939* (Urbana: University of Illinois Press, 1970¹, 1979²; London: André Deutsch, 1972); Uwe-Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf: Droste, 1972; Königstein: Athenäum, 1979); Joseph Walk (Hg.), *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien. Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg: C.F. Müller, 1981; 2.Aufl. 1989); Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, vol. 1: *The Years of Persecution, 1933–1939* (New York/London: HarperCollins/Weidenfeld & Nicolson, 1997).

¹⁰ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940–1945* (1965), deel I, pp. 5–6.

¹¹ Helmut Krausnick, ‘Judenverfolgung’, in: Hans Buchheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen und Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates. Dokumente. Band 2: Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945; Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener; Judenverfolgung* (München: DTV, 5. Aufl. 1989), 235–366, aldaar 257–279; Sijes, *Studies*, 15–30; S. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, vol. 1.

¹² ‘Allein auf den Umstand, daß ein Landesbewohner Jude ist, dürfen Sondermaßnahmen gegen ihn vorläufig nicht gestützt werden.’ Sonderbestimmungen für die Verwaltung und Befriedung der besetzten Westgebiete’, Generalquartiermeister van het OKH, 22 februari 1940, NOKW, 1515, aangehaald in Leni Yahil, *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932–1945* (New York/ Oxford: Oxford University Press, 1990), p. 172 n. 84; vergel. Hilberg, *Destruction of the European Jews* (1985), p. 600 n. 2; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, p. 261 n. 2; M. Steinberg, *Un pays occupé et ses Juifs*, 37.

initiatieven nam. In augustus 1940 drong hij bij de *Verwaltungsstab* aan op de voorbereiding van de ‘*Entfernung aller Juden aus dem besetzten Gebiet*’.¹³ Op 17 augustus kwamen hij en *Kriegsverwaltungschef* Best overeen dat het militair bestuur tòch een aantal anti-joodse maatregelen zou nemen, gericht op een verbod voor joden om naar de bezette zone terug te keren, registratie, onteigening en verwijdering van de joden uit de bezette zone. Binnen de *Wirtschaftsabteilung* van het militair bestuur werd hiertoe een apart bureau opgericht: Gruppe Wi I: *Allgemeine Angelegenheiten und Entjudung*, onder de jurist dr. Kurt Blanke.¹⁴ Men was dus vooral geïnteresseerd in de uitschakeling van de joden uit de Franse economie. De Vichy-regering zou hierbij zeer nauw betrokken moeten worden. Het militair bestuur constateerde echter vrij snel dat Vichy zèlf al tot een antisemitisch beleid was overgegaan. Dit had niet zozeer te maken met de nazi-ideologie ten aanzien van de joden, maar lag vooral in het verlengde van wat in de loop van de jaren dertig – door de economische crisis en de stroom van voornamelijk joodse immigranten en vluchtelingen – in toenemende mate als een ‘joods probleem’ in Frankrijk zèlf werd beschouwd. Op 22 juli 1940 werd door Vichy een wet uitgevaardigd volgens welke alle na 1927 genaturaliseerde immigranten, onder wie vooral veel joden, het Franse staatsburgerschap in principe weer kon worden ontnomen. Een commissie werd opgericht die de inburgering van vreemdelingen uit de afgelopen jaren zou onderzoeken en eventueel ongedaan maken. Het in 1939 ingevoerd wettelijk verbod op antisemitische propaganda in de pers werd eind augustus 1940 weer opgeheven.¹⁵

Om de genoemde OKH-richtlijn van 22 februari 1940 te omzeilen, legde Best een grondslag voor anti-joodse verordeningen door de opvatting dat de ‘Duitsvijandige’ instelling en spionage-activiteiten van joden, de belangen van de *Wehrmacht* schade konden toebrengen; vooral ook – zo was de redenering – omdat veel van de voor de Duitse oorlogvoering belangrijke bedrijven in handen van joden waren. Nadat het OKH in Berlijn in september 1940 toestemming had gegeven voor de door Abetz en Best overeengekomen maatregelen, werd hier een begin mee gemaakt.¹⁶ Het militair bestuur vaardigde op 27 september 1940 de eerste anti-joodse verordening uit: 1) in mei-juni 1940 naar onbezet zuid-Frankrijk gevluchte joden mochten niet langer naar de bezette zone terugkeren; 2) definitie en registratie van de joden, met als doel voorbereiding van de verwijdering uit het bezette gebied; 3) in het kader van de voorgenomen ‘arisering’ moesten alle joodse ondernemingen en joods bezit in de bezette zone geregistreerd worden.¹⁷ Het Franse ambtelijk apparaat was, volgens de wapenstilstandsbepalingen, verplicht de verordeningen van het militair bestuur uit te voeren.

¹³ Vermerk van Werner Best, 19 augustus 1940, betreffende ‘Die Behandlung der Juden im besetzten Gebiet’, CDJC doc. nr. XXIV-1, reproductie in Serge Klarsfeld (ed.), *Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)* (New York/Paris: Beate Klarsfeld Foundation, s.a. [1979/1980]) 11 delen, voortaan geciteerd als *Recueil*, deel I, p. 5; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 356. Vergel. Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 261; Jäckel, *Frankreich*, 53; Fox, ‘German Bureaucrat or Nazified Ideologue’, 184–185; Barbara Lambauer, ‘Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich (1940–1942)’, in: *Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte* 53. Jahrgang, Heft 2 (April 2005), pp. 241–273.

¹⁴ Jäckel, *Frankreich*, 53; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, p. 262 n. 12; Michael R. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York: Schocken, 1983), p. 78.

¹⁵ Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944* (New York: Knopf, 1972), pp. 169–171; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 3; Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l’Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993), p. 70. Zie verder paragraaf 3.2.1.2.

¹⁶ Umbreit, *Militärbefehlshaber*, pp. 261–262 n. 5; Herbert, *Best*, 262–264; Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 177–179; Lambauer, ‘Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich’.

¹⁷ Verordnung über Massnahmen gegen Juden. Vom 27. September 1940, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich* (VOBIF), 30.9.1940, pp. 92–93; R. Sarraute, P. Tager (introduction de), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944* (Paris: CDJC, 1945), pp. 18–19; Serge Klarsfeld, *Le Calendrier de la persécution des Juifs en France, 1940–1944* (Paris: FFDJF, 1993), pp. 23–24; Claire Andrieu (dir.), avec la participation de Serge Klarsfeld et d’Annette Wieviorka et la collaboration d’Olivier Cariguel et de Cécilia Kapitz, *La Persécution des Juifs de France 1940–1944 et le rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels 1940–1999* (Paris: La Documentation française/Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France, 2000), pp. 49–50. Vergel. A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 57–59, 92, 113–114; Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris: Hachette, 1994), pp. 66–72.

Hoewel Abetz en Best dus een daadwerkelijk begin hadden gemaakt met de anti-joodse politiek, bleef uitvoering daarvan in handen van het militair bestuur en deze laatste bleef anti-joodse maatregelen toch voornamelijk zien als een zaak van secundair belang. Dit bleek, naast genoemde OKH-richtlijn van februari 1940, ook uit het feit dat MBF Otto von Stülpnagel zich aanvankelijk nog had verzet tegen de voorgenomen ariseringsmaatregel, omdat hij een gedwongen onteigening door het bezettingsbestuur beschouwde als een te openlijke inmenging in interne Franse aangelegenheden. Overigens leidde het initiatief van Abetz en Best tot een reactie bij Heydrich, die ernaar streefde de anti-joodse politiek in bezet Frankrijk in handen te leggen van zijn *Sipo-SD*. Voor hem was het bovengenoemd initiatief aanleiding om de zwakke positie van de *Sipo-SD* in Frankrijk te versterken.¹⁸ Op zijn aandrang kwamen Himmler en Walther von Brauchitsch, chef van het OKH, in oktober 1940 tot een geheim akkoord, waarbij de *Sipo-SD* in Parijs, waar sinds september een *Judenreferent* werkzaam was, formeel werd belast met de behandeling van joodse aangelegenheden. De economische onteigening bleef weliswaar in handen van de *Wirtschaftsabteilung* van het militair bestuur, maar alle verdere plannen en voorbereidingen op het terrein van de anti-joodse politiek kwamen bij de *Sipo-SD* te liggen. De feitelijke zeggenschap over de daadwerkelijke uitvoering daarvan bleef evenwel vooralsnog in handen van het militair bestuur.¹⁹

De door door het militair bestuur gevoerde anti-joodse politiek, die tot dan toe een administratief-bestuurlijk karakter droeg, werd eind oktober 1940 ruw verstoord door de *Gauleiter* van het door Duitsland geannexeerde Elzas-Lotharingen.²⁰ Met steun van Hitler stuurden zij op 22 en 23 oktober 1940 in negen treinen 6.504 joden uit de Duitse grensprovincies Saarpfalz en Baden naar onbezet Frankrijk. De Vichy-regering protesteerde tegen deze inbreuk op de wapenstilstandsvoorwaarden. Het militair bestuur en ambassadeur Abetz, die niet vooraf in de uitwijzing waren gekend, beschouwden de aankomst van duizenden joden eveneens als een ongewenste inmenging en een verstoring van hun betrekkingen met Vichy. Hun pogingen om deze wilde actie terug te draaien waren zonder succes. De MBF, Von Stülpnagel, liet de Vichy-regering weten dat de actie geheel buiten hem om was gegaan en dat het geen militaire maar zuiver politieke kwestie was. Vichy zag zich uiteindelijk genoodzaakt de betrokken joden onder te brengen in Gurs en andere interneringskampen in zuid-Frankrijk. Overigens deed een dergelijke ‘wilde deportatie’ van joden uit Duitsland naar Frankrijk zich daarna niet meer voor.²¹

Vanaf oktober 1940 werd daadwerkelijk een begin gemaakt met zowel voorbereiding als uitvoering van de onteigening van joods bezit. De *Wirtschaftsabteilung* van het militair bestuur stelde de verordeningen hieromtrent op, waarbij eerdergenoemde jurist Blanke een toonaangevende rol speelde; de uitvoering van de verordeningen werd grotendeels gedelegeerd aan de Fransen. Alleen grote joodse ondernemingen met een militair-strategisch belang kwamen onder *direct* Duits toezicht te staan.²² De uitvoering van de registratie van de

¹⁸ Heydrich aan Auswärtiges Amt, 20 september 1940, *Recueil*, I, 19b–19c.

¹⁹ Jäckel, *Frankreich*, 226; Fox, ‘German Bureaucrat’, 186; Steur, *Dannecker*, 48; Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 178–180.

²⁰ De aanvankelijk aan generaal Alexander von Falkenhausen toegewezen Franse gebieden Elzas en Lotharingen kregen – net als Luxemburg – op 2 augustus 1940 een Zivilverwaltung. Chefs der Zivilverwaltung waren Gauleiter Robert Wagner in Elzas en Gauleiter Josef Bürkel in Lotharingen dat samen met Saarpfalz de zgn. ‘Westmark’ vormde. Zie: Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 81–82; Lothar Kettenacker, *Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsaß* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973); Idem, ‘Die Chefs der Zivilverwaltung im Zweiten Weltkrieg’, in: Dieter Rebenitsch, Karl Teppe (Hg.), *Verwaltung contra Menschenführung im Staat Hitlers. Studien zum politisch-administrativen System* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), pp. 396–417.

²¹ Jäckel, *Frankreich*, 128–130; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 83; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 10–11; Barbara Vormeier, *Die Deportierungen deutscher und österreichischer Juden aus Frankreich / La Déportation des Juifs allemands et autrichiens de France* (Paris: La solidarité, 1980), pp. 9–17.

²² Zweite Verordnung über Massnahmen gegen Juden. Vom 18. Oktober 1940, VOBIF, 20.10.1940, pp. 112–114; Sarraute/Tager (ed.), *Les Juifs sous l’Occupation*, 23–25; Andrieu (dir.), *La Persécution des Juifs*, 51–53; Philippe Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy. L’aryanisation des entreprises juives* (Paris: Perrin, 1999), pp. 34, 76–77; Philippe Verheyde, ‘L’aryanisation économique: le cas des grandes entreprises’, *Le Monde juif, revue d’histoire de la Shoah*, no. 168

overige joodse bedrijven en winkels werd in handen gelegd van de prefecten van de departementen. Nadat de derde anti-joodse verordening van het militair bestuur van 26 april 1941 bepaalde dat joodse ondernemingen onder beheer van niet-joodse Franse bewindvoerders moesten worden gesteld²³, ontwierp de Vichy-regering een uitgebreide wet voor de uitvoering, die op 22 juli 1941 werd uitgevaardigd.²⁴ Een belangrijke overweging hierbij was dat Vichy het initiatief inzake de ‘arisering’ definitief naar zich toe wilde halen en de Duitsers wilde laten zien dat men zèlf tot een effectieve economische zuivering in staat was. Het militair bestuur zag een mogelijkheid de eigen werklast ten aanzien van de ‘arisering’ te verminderen door gebruik te maken van de door de Fransen inmiddels opgerichte *Service du Contrôle des Administrateurs Provisoires* (SCAP), die geacht werd de onteigening van joodse bedrijven verder uit te voeren en te voltooien.²⁵

3.1.1.2 Toenemende initiatieven van Sipo-SD

De eerste anti-joodse maatregelen van september 1940 waren genomen zonder betrokkenheid van de RSHA-vertegenwoordiging in Frankrijk. Zowel voor het militair bestuur als de ambassade was de *Sipo-SD Dienststelle* in Parijs tot dan toe geen factor geweest waar rekening mee gehouden hoefde te worden. Wel had Abetz op 23 augustus 1940 de geplande maatregelen voor advies voorgelegd aan Heydrich. De laatste was evenwel zeer traag met een reactie²⁶ omdat hij, zoals gezegd, de anti-joodse politiek in bezet Frankrijk uitsluitend in handen wilde leggen van een specialist binnen de *Sipo-SD*, de *Judenreferent* Theodor Dannecker. Deze behoorde al in de zomer van 1940 tot de opstellers van het Madagascar-plan van het RSHA. Hij kwam 5 september 1940 in Parijs aan.

In het kader van de eerder genoemde emigratie en het Madagascar-plan, had Dannecker als taak meegekregen om alle noodzakelijke maatregelen te treffen voor de verwijdering van de joden uit Frankrijk.²⁷ De eerste weken hield hij zich hoofdzakelijk bezig met de uitbouw van zijn *Judenreferat* – IV J – binnen de *Sipo-SD Dienststelle* en met het verzamelen van zoveel mogelijk informatie over de joden en joodse organisaties in Frankrijk. Zijn eerste doelstelling was de joden zo snel mogelijk in een maatschappelijk isolement te brengen, waarbij hij deels kon steunen op de anti-joodse wetgeving die Vichy vanaf herfst 1940 uitvaardigde. Ter voorbereiding van zijn tweede doelstelling, de daadwerkelijke verwijdering van de joden uit de bezette zone (en uiteindelijk uit heel Frankrijk), streefde hij vooralsnog – in afwachting van mogelijke emigratie – naar een zo spoedig mogelijk begin van concentratie vóóraf, door internering van joden in kampen. Op deze wijze zou de verwijdering op termijn worden vergemakkelijkt. De Vichy-wetgeving en eerste anti-joodse verordeningen van het militair bestuur gingen Dannecker daarbij niet ver genoeg. Voor een goede controle op de uitvoering daarvan, wilde hij méér organisatorische greep krijgen op de joodse bevolking. Zoals vermeld kwam in oktober 1940 op aandrang van Heydrich een akkoord tussen Himmler en de *Wehrmacht*-top tot stand, waarbij het *Judenreferat* van de *Sipo-SD* in Frankrijk de verdere ontwikkeling van anti-joods beleid in handen kreeg. Hoewel daarmee nog geen uitvoerende bevoegdheden waren overgedragen, erkenden het militair bestuur en de ambassade de leidende rol van de *Sipo-SD* op dit punt. De ambassade, in de persoon van zowel Abetz als

themanummer: *Aryanisation: le vol légalisé* (Paris: CDJC, janvier/avril 2000), pp. 7–30; Martin Jungius, *Der verwaltete Raub. Die ‘Arisierung’ der Wirtschaft in Frankreich 1940–1944* (Ostfildern: J. Thorbecke, 2007).

²³ Dritte Verordnung über Massnahmen gegen Juden. Vom 26. April 1941, VOBIF, 5.5.1941, pp. 255–258; Sarraute/Tager (ed.), *Les Juifs sous l’Occupation*, 41–44; Andrieu (dir.), *La Persécution des Juifs*, 56–59. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 133, 152–153; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 35–36.

²⁴ Loi [41]-3086 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs, *Journal Officiel de l’État Français*, 26/08/1941, pp. 3594–3595; Andrieu (dir.), *La Persécution des Juifs*, 108–109.

²⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 8–9, 102, 133, 156–158; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 25–34.

²⁶ Heydrich aan *Auswärtige Amt*, 20 september 1940, foto-reproductie van document in *Recueil*, I, pp. 19b–19c.

²⁷ Steur, *Dannecker*, 39, 49; Billig, *Die Endlösung*, 47.

Zeitschel, was van meet af aan bereid Danneckers initiatieven te steunen en een actieve, bemiddelende rol te vervullen bij het militair bestuur en de Vichy-regering. Abetz was hiertoe bereid omdat hij een voortvarende anti-joodse politiek belangrijker vond dan eventuele geschillen over de bevoegdheden op dit terrein. *Sipo-SD*-chef Knochen steunde Dannecker, niet alleen beroepshalve, maar ook omdat formalisering van de anti-joodse politiek betekende dat de positie van zijn *Dienststelle* in het algemeen werd versterkt en mogelijkheden bood om onafhankelijker te opereren.²⁸ Inderdaad kreeg de *Sipo-SD* in januari 1941 bevoegdheid om in ‘dringende gevallen’, zonder goedkeuring vooraf van het militair bestuur, over te gaan tot arrestaties (‘*Sicherungshaft*’), huiszoekingen, inbeslagnemingen e.d.²⁹

Aan Duitse zijde ontwikkelde Dannecker zich nu spoedig tot de belangrijkste initiator van de anti-joodse politiek in Frankrijk. Naast het militair bestuur en de ambassade, was ook samenwerking met Franse autoriteiten hierbij onontbeerlijk. Zijn eerste stap in november 1940 was de samenstelling van een cartotheek met de namen en adressen van de joden in de regio groot-Parijs, waar ongeveer negentig procent van alle joden in de bezette zone verbleef. Dit zou later de grootscheepse arrestaties vergemakkelijken. Voor het samenstellen van de cartotheek riep hij de hulp in van de Parijse politie, die overigens al eind jaren dertig was overgegaan tot een heimelijke registratie van alle joodse en niet-joodse vreemdelingen in de hoofdstad. Daarnaast was het zijn doel om in Parijs te komen tot een joodse eenheidsorganisatie om zo een gecentraliseerde controle over de joden mogelijk te maken. In december 1940 zette Dannecker de joodse leiders in Parijs onder druk om hen tot oprichting van één overkoepelende organisatie te brengen. Dit resulteerde eind januari 1941 in de oprichting van het *Comité de Coordination des Oeuvres de Bienfaisance Israélites du Grand Paris*, waarin verschillende joodse hulporganisaties zich verenigden.³⁰ Dannecker hoopte het comité te kunnen omvormen tot een ‘dwangorganisatie’ (‘*Zwangvereinigung*’), die ingeschakeld zou kunnen worden bij de verdere uitvoering van de anti-joodse politiek. In de maanden die volgden, slaagde hij er evenwel niet in dit orgaan aan zich ondergeschikt te maken. Dit kwam niet alleen door gebrek aan steun van de kant van het militair bestuur waardoor Dannecker zijn gezag niet kon afdwingen, maar ook doordat de joodse leiders weigerden mee te werken.³¹

Omdat de MBF voorstellen van Dannecker naast zich neer kon leggen, wanneer hij deze als een te openlijke inmenging in Franse aangelegenheden beschouwde, besloot de *Judenreferent* vanaf begin 1941 de Franse regering actiever bij zijn plannen te betrekken. Een door hem voorgestelde organisatie onder Franse leiding zou moeten worden belast met de ‘*zentral gesteuerte Verwaltung der Juden und ihres Besitzes bis zum Abschubtermin*’.³² Met steun van Lischka, Abetz en Zeitschel probeerde hij de Franse autoriteiten en het militair bestuur voor de instelling van een ‘*zentrales Judenamt*’ te winnen. De onderhandelingen leidden uiteindelijk op 29 maart 1941 tot de oprichting van het *Commissariat Général aux Questions*

²⁸ Jäckel, *Frankreich*, 225–226; Delarue, *Gestapo*, 219; Herbert, *Best*, 262–264; Steur, *Dannecker*, 47–48.

²⁹ Delarue, *Gestapo*, 209–211, 221–222; Herbert, *Best*, 259–260; Steur, *Dannecker*, 47–48.

³⁰ Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience. French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press 1987), pp. 26–30. Zosa Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer, 1939–1945* (New York: Schulsinger, 1966), p. 42.

³¹ Uitvoerig rapport van Dannecker, 1 juli 1941, CDJC doc. nr. XXVI-1, *Recueil*, I, 80–158, het begrip ‘*Zwangvereinigung*’ aldaar 101–102 (oorspronkelijke paginanummering 20–21); Leni Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, in: Y. Gutman, C.J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933–1945* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 317–333, aldaar 322; Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1987), pp. 57–59, 63–70; R. I. Cohen, *The Burden of Conscience*, 26–33; A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 85–86, 132–134; Poznanski, *Être juif en France*, 96–102; Steur, *Dannecker*, 52.

³² *Tätigkeitsbericht* van Dannecker, 21 januari 1941, CDJC doc. nr. V-59, afgedrukt in Steur, *Dannecker*, bijlage document 5 op pp. 185–188, citaat aldaar 185; zie ook *Recueil*, I, 29–33, cit. 29. Vergel. Joseph Billig, *Le Commissariat Général aux Questions Juives (1941–1944)* (Paris: CDJC, 3 delen 1955/1957/1960), deel I, pp. 52–53; zie ook: Vermerk van de *Verwaltungsstab, Abteilung Verwaltung*, Parijs 3 febr. 1941, CDJC doc. nr. XXIV-13, afgedrukt in Klarsfeld (ed.), *Endlösung* (1977), 14–15; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 364–365; *Recueil*, I, 37–39.

Juives (CGQJ), dat onder het Franse ministerie van binnenlandse zaken ressorteerde.³³ Dit commissariaat moest meer eenheid brengen in de anti-joodse politiek in beide zones. Hoewel het militair bestuur met een lijst van voorkeurskandidaten kwam, benoemde Vichy zonder overleg een eigen kandidaat, Xavier Vallat, tot hoofd van dit bureau. Hij was niet alleen een fel antisemiet, maar als actief aanhanger van de extreem-nationalistische beweging *Action française* was hij voor Vichy de geschikte persoon om de Duitse invloed inzake de joodse kwestie te minimaliseren. Bovendien ontbrak het Vallat aan elke Duitsgezindheid.³⁴

Door de Fransen een grote mate van onafhankelijkheid te geven in de oprichting en benoeming van het hoofd van het CGQJ, hoopten militair bestuur, ambassade en *Sipo-SD* dat de uitvoering van de anti-joodse politiek vanaf dat moment aan het CGQJ overgelaten kon worden.³⁵ In een door Dannecker geïnitieerd Duits-Frans overleg, de zogenoemde *Dienstagsitzungen*, waarbij vertegenwoordigers van militair bestuur, *Sipo-SD*, *Judenreferat* en CGQJ aanwezig waren, werden wekelijks voorstellen inzake de anti-joodse maatregelen besproken. Al snel bleek dat de anti-joodse politiek van de bezetter veel verder ging dan de Fransen wilden. Best liet Vallat weten dat de Duitse politiek erop was gericht heel Frankrijk in etappen te ontdoen van joden, zowel degenen met als zonder de Franse nationaliteit. Het ging de Fransen er echter vooral om de economische onteigening verscherpt door te voeren en daarbij rekening te houden met de reacties van de bevolking. De totale verwijdering van alle Franse joden was, aldus Vallat, geen zaak voor het CGQJ. Dit standpunt van de net benoemde commissaris-generaal betekende een ernstige tegenslag voor de Duitse anti-joodse politiek, niet alleen voor de *Sipo-SD*, maar ook voor het militair bestuur. Het meest zichtbare en radicale deel van deze politiek zouden zij als bezetter toch nog zelf moeten uitvoeren.³⁶

Als onderdeel van zijn plan de joden verder te isoleren, richtte Dannecker in mei 1941 het *Institut d'Étude des Questions juives* in Parijs op. Het moest het antisemitisme onder de bevolking stimuleren door de 'verderfelijke' joodse invloed in de Franse samenleving te onderzoeken en aan te tonen. Met dat doel werden lezingen en exposities georganiseerd en brochures, affiches etc. verspreid. Het *Institut* werd voorlopig gefinancierd door de ambassade. Hoewel Dannecker de leiding had, streefde hij ernaar om deze instelling op korte termijn aan de Fransen over te dragen. Enerzijds wilde hij zo de kosten op de Fransen afwentelen, anderzijds kon het *Institut* dan als een zuiver Franse zaak worden gepresenteerd.³⁷

Tot zover de belangrijkste stappen die Dannecker ondernam om het isolement van de joden in bezet Frankrijk te bevorderen. Om zijn tweede doelstelling – verwijdering van de joden – dichterbij te brengen, ging hij vanaf januari 1941 over tot de opbouw van een eigen onderdeel binnen het Parijse politiekorps, de zgn. *Aktivdienst*. Aanvankelijk ging het om een beperkt aantal Franse inspecteurs die direct aan de bevelen van Dannecker waren gebonden. Deze

³³ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, pp. 176 en 177 noot 85, stelt dat het initiatief tot oprichting van het CGQJ kwam van de Vichy-regering. In feite echter kwam het initiatief van Dannecker, gesteund door Lischka, in overleg met het militair bestuur. De beslissing tot oprichting werd genomen tijdens een gezamenlijke vergadering van het militair bestuur en de *Sipo-SD* op 30 januari 1941; de Duitse ambassade stemde er mee in. Billig, *Commissariat*, I, 52–53; Billig, *Die Endlösung*, 100; Herbert, *Best*, 306–307; zie verder ook het *Vermerk* van 3 februari 1941, genoemd in de noot hierboven.

³⁴ Billig, *Commissariat*, I, 55–63. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 81–83, 87–89; A. Cohen, *Persécutations*, 130–133.

³⁵ 'Die weiteren Dinge müßten den Franzosen überlassen bleiben, um die Reaktion des französischen Volkes gegen alles, was von den Deutschen komme, auf diesem Gebiet auszuschalten; die deutschen Stellen hätten sich also nach Möglichkeit nur auf Anregungen zu beschränken.' *Vermerk* van de *Verwaltungsstab, Abteilung Verwaltung*, Parijs 3 febr. 1941, betreffende het overleg tussen militair bestuur en de *Sipo-SD* van 30 jan. 1941, waaraan o.a. werd deelgenomen door Best, Lischka en Dannecker, CDJC doc. nr. XXVI-13, aangehaald door Billig, *Endlösung der Judenfrage* (1979), 100; ook afgedrukt in Klarsfeld (ed.), *Endlösung* (1977), 14–15 en in Idem, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 364–365. Het was tijdens dit overleg dat werd voorgesteld zo spoedig mogelijk te komen tot de oprichting van een 'zentrales Judenamt'.

³⁶ In een gesprek met Zeitschel uitte Best de teleurstelling van het militair bestuur erover dat 'der unangenehme Teil, nämlich die Durchführung der Ausweisung, respkt. Internierung, doch an ihr hängen-bleiben' zou; Herbert, *Best*, pp. 307–308 n. 152; Idem, 'Deutsche Militärverwaltung', p. 196 n. 57. Vergel.: Billig, *Commissariat*, I, 204; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 263; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 96–98; A. Cohen, *Persécutations*, 132–135.

³⁷ Steur, *Dannecker*, 53; Joseph Billig, *L'Institut d'Étude des Questions juives: officine française des autorités nazies en France* (Paris: CDJC, 1974).

groep moest uitgroeien tot een geschikte eenheid voor de uitvoering van massale arrestaties van joden.³⁸ Tegelijkertijd begon *Sipo-SD*-chef Knochen namens het *Judenreferat* bij het militair bestuur aan te dringen op de internering van de joden zonder Franse nationaliteit in de bezette zone. Het betrof in de praktijk vooral de regio Parijs waar alleen al circa 100.000 buitenlandse joden verbleven.³⁹ Knochen bood aan interneringen met behulp van Franse politie zelfstandig uit te voeren. Zoals eerder vermeld was de MBF echter zeer terughoudend met het verstrekken van zelfstandige uitvoerende bevoegdheden aan de *Sipo-SD*, omdat hij de laatste niet de gelegenheid wilde geven de eigen ambities teveel in daden om te zetten.⁴⁰ Na herhaaldelijk aandringen van Knochen en Zeitschel wist tenslotte Best op zijn beurt de militair bevelhebber te overtuigen van de noodzaak van een vooralsnog beperkte internering van buitenlandse joden uit Parijs. Het mocht daarbij om niet meer dan 3.000 tot 5.000 buitenlandse joden gaan die ‘*aus politischen, kriminellen und sozialen Gründen besonders gefährlich sind.*’⁴¹ Het militair bestuur was om twee redenen tot dit compromis gekomen. Enerzijds konden zo de *Sipo-SD* en ambassade voorlopig tevreden gesteld worden, anderzijds had de Franse regering zich bereid verklaard de arrestaties zelf door te voeren en het beheer van de interneringskampen op zich te nemen. Zodoende zou de Duitse bezettingsmacht naar buiten toe niet voor de interneringen verantwoordelijk gehouden kunnen worden. Zoals eerder bij de instelling van het CGQJ was ook hierbij de belangrijkste Franse overweging om mee te werken de soevereiniteitsaanspraak over het bezette gebied. Op 14 mei 1941 kregen bijna 6.500 buitenlandse joden in Parijs, op basis van gegevens uit de eerder genoemde cartotheek, een oproep om zich bij de plaatselijke politie te melden. Ruim 3.700 voldeden hieraan en werden onmiddellijk gearresteerd en weggevoerd naar de kampen Beaune-la-Rolande en Pithiviers in de bezette zone ten zuiden van Parijs. Het militair bestuur gaf vooralsnog geen toestemming voor verdere arrestaties en oprichting van meer interneringskampen in de bezette zone.⁴²

Toename van communistische agitatie, verzetsactiviteiten en sabotage-acties in Frankrijk naar aanleiding van de Duitse aanval op Rusland in juni 1941, vormden een geschikte aanleiding voor de *Sipo-SD* om opnieuw voorstellen te doen tot massale internering van joden. Gesuggereerd werd dat vooral *zij* oververtegenwoordigd waren in de verzetsgroepen. Omdat de sabotage en aanslagen in de ogen van de MBF een ernstige bedreiging waren voor de veiligheid van de bezettingsmacht, en hij vergeldingsmaatregelen wilde, gaf hij Knochen toestemming over te gaan tot een grote razzia op joden. Van 20 tot 23 augustus 1941 vonden in Parijs grootschalige arrestaties plaats waarbij in totaal 4.323 joden werden opgepakt. In tegenstelling tot de acties van 14 mei 1941, werd nu de vertegenwoordiger van de Vichy-regering in Parijs, Fernand de Brinon, bewust niet vooraf op de hoogte gesteld. Aangezien het om een rechtstreeks bevel van de MBF ging, was dit ook niet nodig. Bovendien werden de arrestaties weliswaar door tweeduizend Franse politieagenten uitgevoerd, maar gebeurde dit met assistentie van de *Feldgendarmarie* en werd de hele actie gecoördineerd door de *Sipo-SD*. Pas na het begin van de arrestaties werd Vichy ingelicht, waarop een formeel protest volgde.⁴³ Was in mei nog gebruik gemaakt van persoonlijke oproepen op basis van de jodencartotheek, dit keer werden bepaalde wijken afgesloten en vonden de arrestaties in huis en op straat plaats na controle van identiteitspapieren. De massale arrestaties betroffen hoofdzakelijk joodse immigranten, maar er werden ook Frans-joodse burgers opgepakt, onder wie prominente

³⁸ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 58–60; Steur, *Dannecker*, 54.

³⁹ *Abschrift* ondertekend door Knochen, 28 januari 1941, CDJC doc. nr. V-64, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 363–364; vergel. Adler, *Jews of Paris*, 8–11.

⁴⁰ Herbert, *Best*, 308.

⁴¹ *Besprechungsplan des MBF mit Vallat*, 4 april 1941, CDJC doc. nr. XXIV-15a, aangehaald bij Steur, *Dannecker*, 56; vergel. Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 197.

⁴² Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 25; Steur, *Dannecker*, 56–57, 66, 189.

⁴³ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 28–31.

advocaten van het Parijse Hof van Appèl. Aangezien de Vichy-regering zich na genoemd protest hierbij neerlegde, werd het voorbehoud ten aanzien van de internering van joden met de Franse nationaliteit voor het eerst doorbroken. Immers, de Vichy-regering had tot dan toe in de onbezette zone uitsluitend joden zonder de Franse nationaliteit laten interneren. De gearresteerden werden ondergebracht in een door Franse politie bewaakt, nog onvoltooid, gebouwencomplex aan de noordoost-rand van Parijs: Drancy.⁴⁴

Een probleem voor de *Sipo-SD* was dat men met soortgelijke grootschalige arrestaties van joden, ook in de periode daarna, niet kon doorgaan vanwege het gebrek aan voldoende interneringsruimte in de bezette zone. Mede omdat het in september 1941 betrekkelijk rustig bleef in het land, gaf de MBF aan de *Sipo-SD* geen toestemming om meer interneringskampen op te richten.⁴⁵ Daarom probeerden Knochen en Dannecker zelf een aanleiding te creëren om tot verdere arrestaties over te kunnen gaan. Op hun initiatief en met hun materiële steun pleegde een Franse antisemitische groep in de nacht van 2 op 3 oktober 1941 aanslagen met brandbommen op zeven synagogen in Parijs.⁴⁶ Hiermee moest naar het militair bestuur toe de indruk worden gewekt dat er onder de Franse bevolking een anti-joodse pogromstemming heerste en dat dus verdere internering van joden nodig was. Toen al na enkele dagen bleek dat de aanslagen door de *Sipo-SD* zelf georganiseerd waren, kwam het tot een openlijke aanvaring tussen het militair bestuur en Knochen. De MBF, Stülpnagel, eiste het onmiddellijke vertrek van *Sipo-SD* chef.⁴⁷ Heydrich, die hoogstwaarschijnlijk zelf toestemming voor de aanslagen had gegeven, weigerde niet alleen Knochen te ontslaan, maar nam zelfs de verantwoordelijkheid voor de actie over. Daarbij merkte Heydrich op 6 november nadrukkelijk op dat *‘aufgrund der bisherigen Erfahrungen in der Zusammenarbeit mit dem Herrn Militärbefehlshaber kaum mit dem erforderlichen Verständnis für die Notwendigkeit der Durchführung dieser Maßnahmen in der Auseinandersetzung mit weltanschaulichen Gegnern gerechnet werden konnte.’*⁴⁸

Dit scherpe commentaar van Heydrich had rechtstreeks te maken met de inmiddels verzwakte positie waarin het militair bestuur ten opzichte van de *Wehrmacht*-top en Hitler zelf, was geraakt. Zoals vermeld, was al sinds de zomer sprake van toenemende sabotage-acties en aanslagen door Frans verzet. Op 21 augustus 1941, terwijl in Parijs bovengenoemde razzia werd uitgevoerd, werden elders in de stad voor het eerst twee *Wehrmacht*-officieren doodgeschoten. Het militair bestuur stond vanaf toen voor de keus tussen een terughoudende reactie waarbij de bestrijding van het verzet aan de Franse politie werd overgelaten, of zelf op te treden met harde vergeldingsmaatregelen. In het eerste geval zou men heftige kritiek krijgen van *Wehrmacht*-eenheden in Frankrijk. In het tweede geval zou men het einde riskeren van de samenwerking met de Franse regering en dus ook het draagvlak van de *Aufsichtsverwaltung* ernstig in gevaar brengen.⁴⁹ Het militair bestuur reageerde allereerst door de in haar handen zijnde Franse gevangenen tot gijzelaars te verklaren. Daarna volgden er represailles tegen reeds gearresteerde communisten, die deels door Franse rechtbanken ter dood werden veroordeeld, deels in opdracht van de bezetter werden geëxecuteerd. Hitler en de *Wehrmacht*-top vonden de gekozen aanpak echter te zwak en te beperkt en drongen bij de MBF aan op hardere en uitgebreidere vergeldingsmaatregelen. In september liet de chef van het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), Wilhelm Keitel, aan het militair bestuur weten

⁴⁴ Poznanski, *Être juif en France*, 311–312; Zuccotti, *Holocaust*, 85–86; Herbert, *Best*, 299–301; Maurice Rajsfus, *Drancy: un camp de concentration très ordinaire, 1941–1944* (Paris: Levallois-Perret/Manya, 1991).

⁴⁵ Steur, *Dannecker*, 66.

⁴⁶ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 33 (noot 1), 34; Steur, *Dannecker*, 59–60.

⁴⁷ Léon Poliakov, ‘A Conflict between the German Army and Secret Police over Bombings of Paris Synagogues’, *Jewish Social Studies* 16 (1954), pp. 253–266; Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 108–110; Herbert, *Best*, 311.

⁴⁸ Brief van de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, Reinhard Heydrich, aan het *Oberkommando des Heeres* (OKH), *Generalquartiermeister* Eduard Wagner, 6 november 1941, CDJC doc. nr. I-28, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 369–370, citaat op 369; Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 201; vergel. Steur, *Dannecker*, 59–60.

⁴⁹ Herbert, *Best*, 298–300; Idem, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 183–185.

dat men de aanslagen in een internationaal perspectief diende te zien, namelijk een door communisten centraal geleide opstand in alle door Duitsland bezette gebieden. In de strijd tegen dit internationale communisme, aldus Keitel, waren de interne politieke verhoudingen in de bezette landen, dus ook in Frankrijk, van ondergeschikt belang.⁵⁰ Alleen hard optreden kon de rust doen terugkeren. In oktober, na verdere aanslagen, werd – op rechtstreeks bevel van Hitler – door het militair bestuur met grote weerzin de eerste massale executie uitgevoerd: op 22 en 24 oktober 1941 werden 98 gijzelaars, onder wie 53 joden, als vergelding voor twee dodelijke aanslagen terechtgesteld in Chateaubriant en Bordeaux.⁵¹

Het militair bestuur – de MBF Stülpnagel werd hierin gesteund door Best – stelde dat voortgaande massale executies van Franse burgers een averechts effect zouden hebben, aangezien deze het Franse verzet juist verder zouden aanwakkeren. Hitler en de *Wehrmacht*-top legden echter de bezwaren van de MBF naast zich neer. Op voorstel van Best ging het militair bestuur er nu toe over vergeldingsmaatregelen te verbinden met de anti-joodse politiek. Naast een mogelijke collectieve boete, dacht men aan de deportatie van een groot aantal mensen voor ‘dwangarbeid in het oosten’. De maatregelen moesten zich niet alleen tegen communisten, maar vooral tegen de joden richten. Aangezien er in Frankrijk een niet onbelangrijk antisemitisme bestond, dat zich vooral tegen joodse immigranten richtte, zou er – zo was de redenering – van de Franse bevolking waarschijnlijk weinig solidariteit te verwachten zijn, zolang er geen demonstratieve executies zouden worden uitgevoerd. Daarbij bevonden zich onder de aanslagplegers ook joodse communisten en verzetsstrijders. Hierdoor zouden de represaille-maatregelen om politiek-ideologische redenen te rechtvaardigen zijn. Bovendien zouden door deportaties de overbelaste kampen in de bezette zone ontlast worden. Op deze wijze verwachtte Best enerzijds de plegers van aanslagen af te schrikken en anderzijds de anti-Duitse stemming in het land binnen de perken te kunnen houden.⁵²

Na nieuwe aanslagen begin december 1941, voerde Stülpnagel de voorgestelde vergeldingsmaatregelen uit: circa duizend joden zouden worden gearresteerd en, samen met een aantal reeds geïnterneerden, voor wegvoering worden bestemd. Verder kreeg de joodse gemeenschap een boete van een miljard franc opgelegd. Zoals vermeld, poogde de MBF hiermee verdere massale executies van gijzelaars in Frankrijk te voorkomen. In een actie onder bevel van Knochen werden op 12 december 743 joodse mannen, allen Franse burgers, gearresteerd door 260 militairen van de *Feldgendarmarie* en 200 man van de *Sicherheitspolizei*, verdeeld in 14 arrestatieteams en met assistentie van Franse politieagenten.⁵³ Ook bij deze arrestatiegolf bleek, zoals bij de acties van mei en augustus 1941, de jodencartotheek van de regio groot-Parijs een belangrijk hulpmiddel bij de uitvoering.⁵⁴ Om het getal van duizend joden voor de beoogde deportatie naar het oosten te bereiken, werden de gearresteerden samen met 300 reeds in Drancy geïnterneerden naar het onder direct Duits toezicht staande kamp Royallieu bij Compiègne overgebracht. De daadwerkelijke wegvoering naar oost-Europa werd evenwel voorlopig uitgesteld omdat de daarvoor benodigde treinen nog niet ter beschikking stonden.⁵⁵

Het plan van het militair bestuur om deze actie *in plaats* te laten komen van hernieuwde executies van gijzelaars slaagde niet. Hitler en de *Wehrmacht*-top weigerden de arrestatie van

⁵⁰ Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, p. 187 n. 35; Idem, *Best*, 301–303.

⁵¹ Het militair bestuur vaardigde een decreet uit, dat later in het Frans bekend zou worden als de *code des hôtages*: voor elke gedode Duitser zouden tussen de vijftig en honderd gijzelaars worden geëxecuteerd. Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 126–135, 263; Klarsfeld, *Le Calendrier de la persécution des Juifs*, 88–104; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 34; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 224–225; Herbert, *Best*, 301–302; Adler, *Jews of Paris*, 41.

⁵² Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 135–140; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 226–227; Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 189,199; Idem, *Best*, 301–304.

⁵³ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 34–35; Zuccotti, *Holocaust*, 87–88.

⁵⁴ Poznanski, *Être juif en France*, 311–314; Adler, *Jews of Paris*, 41, 86.

⁵⁵ Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 135–137; Herbert, *Best*, 304; Idem, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 201–202; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 34–36.

joden op te vatten als vergeldingsmaatregel voor de aanslagen en zij bleven voortgaande executies eisen. Op 15 december 1941 vond in fort Mont-Valérien aan de rand van Parijs de tweede massale executie plaats: 95 mensen, onder wie 58 joden, werden doodgeschoten.⁵⁶ Otto von Stülpnagel weigerde aan verdere grootschalige executies mee te werken en trad uiteindelijk 16 februari 1942 als MBF af. Zijn neef generaal Karl-Heinrich von Stülpnagel, die eerder voorzitter van de wapenstilstandscommissie te Wiesbaden was geweest, werd twee dagen later tot zijn opvolger benoemd, maar trad pas twee maanden later ook daadwerkelijk aan.⁵⁷ In Berlijn werd deze gelegenheid aangegrepen om de gezagsverhoudingen met het militair bestuur te herschikken; Himmler en Heydrich maakten van de verzwakte positie van het militair bestuur gebruik om de zeggenschap over politionele taken in bezet Frankrijk definitief naar zich toe te halen. Zij wisten in maart bij Hitler de benoeming van een *Höhere SS- und Polizeiführer* (HSSPF) in Frankrijk te bewerkstelligen. Verder werd de *Sipo-SD Dienststelle* in Parijs begin mei verzelfstandigd door de benoeming van Knochen tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (BdS). Daarmee had Heydrich nu rechtstreeks greep gekregen op de *Sipo-SD* in Frankrijk.⁵⁸ Het aantreden van Karl-Albrecht Oberg als HSSPF, eveneens begin mei, moest een einde maken aan het conflict tussen Berlijn en het militair bestuur over de vergeldingsmaatregelen en de bestrijding van het verzet. Herbert-Martin Hagen, tot dan toe hoofd van de *Sipo-SD Aussenstelle* in Bordeaux, werd Obergs *persönlicher Referent* en moest hem in Frankrijk inwerken. Met de komst van Oberg werd het Duitse politieapparaat in bezet Frankrijk gereorganiseerd. De *Feldgendarmarie* en *Geheime Feldpolizei* van het militair bestuur werden ingekrompen en kregen beperktere taken, terwijl hun plaats werd ingenomen door eenheden van de *Ordnungspolizei*, onder bevel van de HSSPF. Daarnaast werd een deel van de militaire *Geheime Feldpolizei* omgevormd tot regionale eenheden onder bevel van Knochen als BdS. Daarmee steeg de totale sterkte van de *Sipo-SD* in Frankrijk tot ongeveer 2.400 man.⁵⁹ Ter gelegenheid van de installatie van Oberg als HSSPF kwam Heydrich begin mei 1942 uit naam van Himmler naar Parijs om de nieuwe politionele richtlijnen te bespreken. Tevens maakte hij kennis met de pas benoemde secretaris-generaal van de Franse politie, de 33-jarige René Bousquet. Er zou een nieuwe vorm van algemene samenwerking met de Franse politie overeengekomen moeten worden.⁶⁰

Voordat de kwestie van de executie van gijzelaars culmineerde, hadden Danneckers inspanningen tot internering van joden in de zomer van 1941 geleid tot de inrichting van vier kampen in de bezette zone met de relatief beperkte capaciteit van in totaal circa 7.500. Verdere concentratie van joden op grote schaal was, zoals eerder vermeld, niet mogelijk gebleken, omdat het militair bestuur hiervoor geen toestemming gaf. Het was hem door gebrek aan steun van het militair bestuur evenmin gelukt een eenheidsorganisatie af te dwingen waarmee het *Judenreferat* daadwerkelijk controle op de joodse bevolkingsgroep kon uitoefenen. Zowel het *Comité de Coordination* als het CGQJ hadden niet aan de

⁵⁶ Herbert, *Best*, 303–304; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 35; Zuccotti, *Holocaust*, 87.

⁵⁷ Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 137–141.

⁵⁸ Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 111–112, 140–142; Steur, *Dannecker*, 60, 75–76; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 34–36, 46; Herbert, *Best*, 303–304, 311, 314–315. Aanvankelijk was SS-generaal Franz Walter Stahlecker, hoofd van de *Einsatzgruppe A* in de Baltische landen en BdS in het *Reichskommissariat Ostland*, voorbestemd tot HSSPF in Frankrijk, maar hij werd 23 maart 1942 door Sovjet-partizanen doodgeschoten. In april wist Heydrich Himmler ervan te overtuigen om Karl-Albrecht Oberg, *SS- und Polizeiführer* (SSPF) in Radom (Polen), bij Hitler voor te dragen als HSSPF voor Frankrijk. Zie: Delarue, *Histoire*, 283–285; Idem, *Geschichte der Gestapo*, 222–224; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* 46, 50; Steur, *Dannecker*, 28.

⁵⁹ Umbreit, *Militärbefehlshaber*, 112; Hilberg, *Destruction*, p. 637 n. 100, p. 648 n. 149; Delarue, *Histoire*, 286–287; Idem, *Geschichte der Gestapo*, 226–228; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 241 n. 91; Kasten, ‘Gute Franzosen’, 21, 28; Idem, ‘Zwischen Pragmatismus und exzessiver Gewalt. Die Gestapo in Frankreich 1940–1944’, in: Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000), pp. 362–382, m.n. 364, 368–370.

⁶⁰ Herbert, ‘Deutsche Militärverwaltung’, 205–208; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 46–47, 50–52; Delarue, *Gestapo*, 224–225; vergel. Pascale Froment, *René Bousquet* (Paris: Stock, 1994); zie verder paragraaf 4.3.1.1.

verwachtingen voldaan. Daarom trachtte Dannecker vanaf juni 1941 opnieuw door onderhandelingen, nu via Zeitschel, met de Franse regering en het CGQJ tot de oprichting van een joodse ‘*Zwangorganisation*’ te komen. De onderhandelingen hierover met Vallat sleepten zich maandenlang voort, omdat deze daartegen was. Ook het militair bestuur was niet bereid om een verordening hieromtrent uit te vaardigen. Met steun van Lischka, Abetz en Zeitschel speelde Dannecker hoog spel; op 17 september stelde hij buiten het militair bestuur om aan Vallat een ultimatum en dreigde hij zèlf een *Judenrat* in de bezette zone op te richten wanneer de Fransen niet zeer snel tot concrete actie overgingen.⁶¹ Vallat haastte zich nu bij de Vichy-regering een voorstel in te dienen om in *beide* zones een dergelijke instantie op te richten. Belangrijke overwegingen aan Franse zijde om het initiatief naar zich toe te halen, waren de vrees dat men anders de greep op de confiscatie van joodse eigendommen in het bezette gebied zou verliezen en dat men opnieuw geconfronteerd zou worden met verdrijving van grote aantallen buitenlandse joden uit de bezette naar de onbezette zone.⁶² Uiteindelijk kwam 29 november 1941 bij Vichy-wet en met instemming van het militair bestuur de *Union Générale des Israélites de France* (UGIF) tot stand.⁶³ Al direct na oprichting werd deze organisatie gebruikt om de eerder genoemde boete van een miljard franc aan de joden op te leggen als vergelding voor aanslagen door het verzet.⁶⁴

Inmiddels was er op het hoogste niveau in Berlijn tweede helft september 1941 tot veel radicalere maatregelen tegen de joden in Europa besloten. Aangezien het Madagascar-plan definitief niet uitgevoerd kon worden, waren er van verschillende kanten, waaronder die van Zeitschel en Abetz, voorstellen gedaan tot transport van de joden naar de bezette gebieden in oost-Europa, die ‘*selbst während des Krieges durchzuführen sein und nach dem Kriege nicht auf unüberwindlichen Schwierigkeiten stoßen.*’⁶⁵ Midden september 1941 werd, na overleg van Hitler met o.a. Himmler en Ribbentrop, de beslissing genomen om zo snel mogelijk een begin te maken met deportatie van de joden uit Duitsland en uit de bij Duitsland ingelijfde gebieden in Polen.⁶⁶ Nadat dit bekend werd, wist Abetz van Himmler de toezegging te krijgen dat ook in Frankrijk een spoedig begin van de deportaties verwacht kon worden. Dannecker vernam 8 oktober 1941 van Zeitschel: ‘*Abetz hat aufgrund dieser Aufzeichnung mit dem Reichsführer-SS persönlich Rücksprache genommen und von diesem zugesagt bekommen daß die im KZ befindlichen Juden im besetzten Gebiet nach dem Osten abgeschoben werden können, sobald dies die Transportmittel zulassen.*’⁶⁷ Hoewel het hier feitelijk om een toezegging ging en er over de logistieke uitvoering nog niets nader bekend was, was het niettemin voor Dannecker de aanleiding om zich voortvarend op de voorbereiding van de deportaties te richten, waarvan hij het daadwerkelijke begin nu spoedig verwachtte. Zeitschel adviseerde hem druk op de ketel te houden door ‘*alle paar Wochen einen Bericht nach Berlin los zulassen mit der dringenden Bitte, baldmöglichst die Juden vom besetzten Frankreich abzuschieben.*’⁶⁸

⁶¹ Billig, *Commissariat Général aux Questions juives*, I, 210–212; Idem, *Endlösung* (1979), 100–101.

⁶² Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 184; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 108–109.

⁶³ Voor de tekst van de betreffende Vichy-wet, zie: R. Sarraute, P. Tager (eds.), *Les Juifs sous l’Occupation; recueil des textes français et allemands 1940–1944* (Paris: CDJC, 1945), pp. 102–103, gebaseerd op de Franse staatscourant, *Journal officiel* (2 december 1941): 5, 181.

⁶⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 108–109; Adler, *Jews of Paris*, 86, 111–112; R.I. Cohen, *Burden*, 68–69, 72–73.

⁶⁵ Zeitschel aan Abetz, 22 aug. 1941, CDJC doc. nr. V-15, zie Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 367–368.

⁶⁶ Longerich, *Politik der Vernichtung*, 437–440, zich daar baserend op Peter Witte, ‘Two Decisions concerning the “Final Solution to the Jewish Question”: Deportations to Lodz and mass murder in Chelmno’, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 9 (1995), pp. 293–317. Aldaar wordt verwezen naar de *Terminkalender* van Himmler, Speciaal Archief [*Osobi*], Moskou. Deze omvangrijke, na 1990 voor onderzoek beschikbaar gekomen, bron werd gepubliceerd: P. Witte, M. Wildt et al. (Hg.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942* (Hamburg: Christians/Forschungsstelle für Zeitgeschichte, 1999).

⁶⁷ Zeitschel aan Dannecker, 8 oktober 1941, CDJC doc. nr. V-16, afgedr. in Klarsfeld (ed.), *Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente* (1977), 25.

⁶⁸ *Ibid.*

Vanaf oktober 1941 nam het *Judenreferat* een aantal initiatieven om de gewenste voorwaarden te creëren voor een efficiënt deportatiesysteem. Het ging daarbij niet alleen om concrete maatregelen, maar vooral ook om bevoegdheden.

Allereerst werden de inspecteurs van de in januari 1941 door Dannecker binnen de Parijse politie ingestelde *Aktivdienst* in december overgedragen aan de in oktober door Franse autoriteiten opgerichte *Police aux Questions juives* (PQJ). Zij waren inmiddels voldoende op Duitse leest geschoeid om als kader te dienen bij de opleiding en verdere uitbouw van de PQJ in beide zones. Via deze speciale ‘jodenpolitie’ hoopte Dannecker nu ook in de onbezette zone invloed te krijgen. Deze politie moest ingezet kunnen worden bij massale arrestaties voor de komende deportaties.⁶⁹ Dannecker was ook nauw betrokken bij de al genoemde razzia van december, die toen vrijwel geheel door Duits personeel was uitgevoerd. Hij stelde het eerste represaille-transport samen, waarbij hij persoonlijk driehonderd prominente gevangenen uitkoos om het vereiste aantal van duizend voor een trein te bereiken.⁷⁰

Om massale arrestaties te vergemakkelijken wilde Dannecker, volgens het eerder in bezet Polen en in Duitsland gegeven voorbeeld, ook in Frankrijk een uiterlijk herkenningsteken invoeren dat de joden zichtbaar zou afscheiden van de rest van de bevolking. Hij verwachtte hierbij echter bezwaren van vooral de Franse autoriteiten. Daarom probeerde hij in februari een draagvlak te creëren door aan de *Judenreferenten* in België en Nederland voor te stellen gelijktijdig ook een dergelijke jodenster in te voeren. Op deze wijze zou ‘*der einheitlichen Handhabung in den besetzten Westgebieten*’ bereikt worden. Het verzoek hiertoe deed hij via Knochens plaatsvervanger Lischka om het belang ervan te onderstrepen. Tijdens een overleg in Berlijn op 4 maart met Eichmann en de *Judenreferenten* werd het voorstel van Dannecker overgenomen.⁷¹ Zoals verwacht stuitte de invoering van een jodenster op bezwaren bij de Vichy-regering, die door het militair bestuur werden overgenomen. Tot dan toe had de Franse bevolking over het algemeen tamelijk onverschillig gereageerd op de anti-joodse maatregelen, maar de invoering van een duidelijk zichtbaar herkenningsteken zou gevoelens van medelijden kunnen opwekken en politieke onrust kunnen veroorzaken.⁷² Pas na nieuwe aanslagen van het verzet in mei 1942, waarvoor de *Sipo-SD* joden verantwoordelijk hield, lukte het met steun van Abetz om het militair bestuur over te halen.⁷³ Door de verordening van de MBF van 29 mei werd in Frankrijk met ingang van 7 juni alsnog de jodenster ingevoerd.⁷⁴ Deze maatregel gold uitsluitend in de bezette zone, omdat de Vichy-regering bleef weigeren er aan mee te werken. Overigens was al eind april 1942 het dragen van de jodenster in Nederland en per 1 juni in België verplicht gesteld. Nadat de joden op deze manier zichtbaar van de overige bevolking waren onderscheiden, werd het gemakkelijk om hen nog verder te isoleren. Hen werd per Duitse verordening vanaf 8 juli 1942 de toegang verboden tot zwembaden, restaurants, cafés, theaters, bioscopen, concerten, markten, bibliotheken, tentoonstellingen, historische monumenten, sportevenementen, campings en

⁶⁹ Rapport Dannecker, 22 februari 1942, doc. nr. RF-1210, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 371–373; dit rapport is ook afgedrukt als CDJC doc. XXVI-80 in Klarsfeld (ed.), *Endlösung* (1977), 40–43; vergel. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 58–60.

⁷⁰ Steur, *Dannecker*, 68.

⁷¹ Lischka en Dannecker aan Ehlers en Asche te Brussel, 26 februari 1942, CDJC doc. nr. XLIXa-45, afgedrukt in Klarsfeld (ed.), *Endlösung* (1977), 44. Knochen aan de Dienststelle van de Sipo-SD in Brussel, 10 maart 1942, naar aanleiding van de ‘Tagung der Judenreferenten am 4.3.1942 in Berlin’; fotoreproductie van origineel document in: Léon Poliakov, *L’Étoile jaune* (Paris: CDJC, 1949), p. 25. Lischka aan Lages (Außenstelle Amsterdam), 16 maart 1942, CDJC doc. nr. XLIXa-49, in Klarsfeld (ed.), *Endlösung* (1977), 49.

⁷² Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 235–236.

⁷³ Vermerk Dannecker, 4 mei 1942, CDJC doc. nr. DLXVI-5, afgedr. in *ibid.*, 55; Lischka aan Abetz, 21 mei 1942, CDJC doc. nr. XLI-2, afgedr. in *ibid.*, 58.

⁷⁴ *Achte Verordnung über Massnahmen gegen Juden*, 29 mei 1942, afgedrukt in Sarraute/Tager, *Les Juifs*, p. 155. De verordening werd weliswaar uitgevaardigd door de *Militärbefehlshaber*, maar was voorbereid door HSSPF Karl-Albrecht Oberg.

openbare parken. Joden mochten geen gebruik maken van openbare telefoons en waren verplicht in de laatste wagen van de metro plaats te nemen.⁷⁵

Een ander initiatief dat Dannecker nam ter voorbereiding van de deportaties, was dat hij vanaf januari 1942 stappen deed om het hoofd van het CGQJ te laten vervangen. Hij deed dit door aan een aantal bij de jodenvervolging betrokken instanties schriftelijk zijn beklag over Vallat te doen, waarbij hij de laatste betitelde als een ‘*Judenschuttkommissar*’.⁷⁶ Hoewel Vallat in 1941 bijzonder actief was geweest bij de uitvoering van wetgeving tegen de joden, was zijn anti-Duitse gezindheid de *Sipo-SD* steeds meer opgefallen en bleek hij in deze fase een obstakel te worden. Zo weigerde hij mee te werken bij de internering van Frans-joodse burgers, had hij felle kritiek geuit op de razzia van december 1941 en vond hij de voorgenomen invoering van de jodenster onnodig. Tegen de achtergrond van de vergadering van 20 januari 1942 in Wannsee, waar de bevoegdheden van het RSHA voor de komende deportaties waren vastgelegd (zie paragraaf 2.2), kreeg Dannecker steun van Lischka, Abetz en Zeitschel. Ook zij waren van mening dat Vallat, wegens gebrek aan samenwerking, vervangen moest worden.⁷⁷ Het dringende verzoek hiertoe werd door de ambassade aan Vichy overgebracht. Tijdens een overleg in februari kwam het tot een regelrechte confrontatie tussen Dannecker en Vallat. De laatste, geïrriteerd door de aanmatigende houding van de *Judenreferent*, merkte o.a. op dat hij een al veel ouder antisemiet was en in deze zaken Danneckers vader had kunnen zijn.⁷⁸ Dit was voor Dannecker aanleiding luidkeels het onmiddellijk vertrek van Vallat te eisen. Hij werd hierin gesteund door Lischka en Best die vanaf 16 maart, net als Dannecker, elk verder contact met Vallat weigerden. Het werd Vallat verboden de bezette zone nog langer te betreden. Vallat had ook bij zijn eigen regering aan geloofwaardigheid ingeboet, omdat hij er onvoldoende in was geslaagd de Duitse invloed in de anti-joodse politiek in te perken. De Vichy-regering kondigde op 19 maart openlijk de vervanging van Vallat aan. Hij werd zes weken later opgevolgd door Louis Darquier de Pellepoix, een notoire antisemiet die al meermalen in de pers had opgeroepen tot verbanning van alle joden uit Frankrijk. Darquier werd mede op voorspraak van Dannecker benoemd; hij zou zich al snel als een veel plooibaarder instrument voor de Duitse doeleinden bewijzen, dan Vallat.⁷⁹

Inmiddels was vanuit Berlijn toestemming gekomen voor het vertrek van de eerste deportatietrein uit Frankrijk. Het betrof daarbij de genoemde groep van 743 joden die in december in Parijs waren gearresteerd en ongeveer 300 joodse gevangenen uit Drancy.⁸⁰ Tevens waren Eichmann en Dannecker tijdens de eerder genoemde bespreking in Berlijn op 4 maart overeengekomen dat aan de Franse regering het voorstel zou worden gedaan tot deportatie van nog eens vijfduizend joden ‘naar het oosten’.⁸¹ Vervolgens reisden Dannecker en Zeitschel naar Vichy om bij de Duitse consul Roland Krug von Nidda te polsen hoe de Franse regering op dit voorstel zou reageren. Op 27 maart vertrok het genoemde eerste transport. De deportatietrein werd door Dannecker persoonlijk begeleid tot in Auschwitz. De

⁷⁵ Neunte Verordnung über Massnahmen gegen Juden: Verbot des Besuches öffentlicher Veranstaltungen und Einrichtungen, Beschränkungen im Besuch von Handels- und Gewerbebetrieben, Polizeiliche Massnahmen, 8. Juli 1942, in: VOBIF 15 juli 1942; ook deze verordening was voorbereid door de HSSPF. Zie verder: Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 238.

⁷⁶ Notities van Zeitschel bestemd voor Ernst Achenbach, leider van de *Politische Abteilung* in de Duitse ambassade te Parijs, 28 en 29 januari 1942, afgedr. in *Recueil*, II, p. 332; *Vermerk* van Best, 2 maart 1942, CDJC doc. nr. XXV-24 afgedr. in *ibid.*, II, 402; Steur, *Dannecker*, 69–70.

⁷⁷ Billig, *Endlösung der Judenfrage* (1979), 101; Fox, ‘German Bureaucrat’, 208, 210.

⁷⁸ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 178; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 118.

⁷⁹ Steur, *Dannecker*, 68–70; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 52–53.

⁸⁰ *Vermerk* Dannecker, 10 maart 1942, bestemd voor Lischka, betreffende: ‘Deportierung von 1000 Juden nach dem Osten’, CDJC doc. nr. XXVI-13, in: Klarsfeld, *Endlösung* (1977), p. 47.

⁸¹ *Vermerk* Dannecker, 10 maart 1942, bestemd voor Knochen en Lischka, betreffende: ‘Abschub von 5000 Juden aus Frankreich (Quote 1942)’, CDJC doc. nr. XXVI-18, in: Klarsfeld, *Endlösung* (1977), p. 48; ook als doc. 1216-RF, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 374–375; notitie Zeitschel, 11 maart 1942, CDJC doc. nr. XXVb-15, afgedr. in *ibid.*, 375. Billig, *Endlösung der Judenfrage* (1979), 104.

tweede voorgenomen, grotere deportatie werd door Eichmann, de *Sipo-SD* en de ambassade in Frankrijk beschouwd als een uitbreiding van het in Duitsland en Polen reeds begonnen deportatieprogramma. Voor het militair bestuur kwamen de deportatieplannen op dat moment hoogst gelegen, omdat ze, zoals vermeld, een geschikte uitweg leken uit de spiraal van Franse aanslagen en Duitse vergeldingsmaatregelen, die ook in de eerste maanden van 1942 doorging. Voor elke aanslag werd een relatief beperkt aantal gijzelaars geëxecuteerd, maar een veel groter aantal communisten en joden voor *represaille*-deportatie bestemd. Eind mei was dit laatste aantal al bijna zesduizend (van wie circa vijfduizend joden), terwijl het aantal uitgevoerde executies was gestegen tot 471.⁸² Het lijkt geen toeval dat het aantal van vijfduizend samenviel met de deportatieplannen van het RSHA voor Frankrijk uit maart. Midden april liet het *Judenreferat* de MBF weten dat het de vijfduizend reeds geïnterneerde joden op korte termijn wilde deporteren. Om dit aantal zo veel mogelijk vast te houden, verbood Dannecker om nog langer arbeidsongeschikten vrij te laten uit de interneringskampen in de bezette zone, zoals tot dan toe bij gelegenheid door de beherende Franse autoriteiten was toegestaan. Begin mei, terwijl Heydrich zich in Parijs bevond, kwam via *Gestapo*-chef Müller uit Berlijn het bericht binnen waarop lang was gewacht: Himmler gaf toestemming voor het vertrek van een tweede deportatietrein uit Frankrijk. Spoedig daarna nam Dannecker contact op met de chef van de *Eisenbahntransportabteilung* West (ETRA West) van het militair bestuur, generaal Otto Kohl. Van hem kreeg hij treinen voor de deportaties toegezegd.⁸³ Het tweede transport vertrok vanuit Compiègne op 5 juni naar Auschwitz, gevolgd door nog vier treinen tot en met 17 juli, waarmee in deze fase in totaal 6.077 joden werden gedeporteerd.

Zoals vermeld introduceerde Heydrich tijdens zijn bezoek aan Parijs niet alleen de nieuw benoemde HSSPF Oberg bij de Duitse en Franse autoriteiten, maar wilde hij ook de problemen in de samenwerking tussen de Duitse en Franse politie oplossen. Deze problemen waren vooral ontstaan omdat in de afgelopen periode de Duitse bezettingsmacht herhaaldelijk de Franse politie had ingeschakeld, zonder toestemming vooraf van de Franse regering. Door een veelomvattend samenwerkingsverband te initiëren, hoopte de RSHA-chef een dicht politienetwerk over heel Frankrijk te creëren, dat uiteindelijk onder zijn leiding zou komen te staan. Het moment voor een nieuwe regeling hieromtrent leek gunstig, niet alleen omdat het militair bestuur niet langer voor de politionele taken verantwoordelijk was, maar ook omdat aan Franse zijde een nieuwe secretaris-generaal van politie was aangetreden, de eerder genoemde René Bousquet. Deze had van zijn regering als belangrijkste taak mee gekregen de politiekorpsen in de bezette en onbezette zone organisatorisch te verenigen en de uitrusting ervan te verbeteren. Op deze wijze zou onder zijn leiding de soevereiniteit van de Vichy-regering over het *gehele* Franse grondgebied versterkt moeten worden.⁸⁴ In het overleg dat Heydrich, Oberg en Knochen op 6 mei met Bousquet hadden, liet de eerste weten dat hij in principe bereid was om zich niet te mengen in interne zaken van de Franse politie, op voorwaarde dat deze volledig in dezelfde geest als de Duitse politie zou werken, d.w.z. bestrijding van de gemeenschappelijke tegenstanders, zoals communisten en ander Frans verzet. Ook het 'joodse vraagstuk' kwam tijdens dit overleg ter sprake. Op de mededeling van Heydrich dat binnenkort treinen ter beschikking zouden worden gesteld om de reeds geïnterneerde staatloze joden uit de bezette zone '*nach dem Osten zwecks Arbeitseinsatz abzutransportieren*', vroeg Bousquet of niet óók de sinds anderhalf jaar in de onbezette zone geïnterneerde joden op transport gesteld konden worden.⁸⁵ Vanwege de op dat moment

⁸² Herbert, *Best*, 305, 312; Idem, 'Deutsche Militärverwaltung', 203, 208.

⁸³ Vermerk Dannecker, 13 mei 1942, CDJC doc. XXVb-29, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 377; *ibid.*, 62; Steur, *Dannecker*, 70-72; Billig, *Endlösung der Judenfrage* (1979), 111.

⁸⁴ Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 50-52, 57; Steur, *Dannecker*, 76. Zie verder paragraaf 4.3.1.1.

⁸⁵ Bericht van de Duitse consul-generaal in Parijs, Rudolf Schleier, 11 september 1942, Neurenberg proces-document NG-

beperkte beschikbare transportcapaciteit werd aan Duitse zijde deze vraag voorlopig open gelaten. Dit nam niet weg dat bij Heydrich, Oberg en Knochen de indruk ontstond dat het wellicht makkelijker zou zijn om ook de buitenlandse joden in de onbezette zone voor deportatie uitgeleverd te krijgen.⁸⁶

In vervolgbesprekingen in mei maakte Bousquet aan Oberg en Knochen duidelijk dat het bestaan van een speciale jodenpolitie van het CGQJ, die naast de reguliere Franse politie arrestaties mocht uitvoeren, voor hem onaanvaardbaar was. Immers, het twijfelachtige allood van de PQJ zou het gezag van de Franse politie onder de bevolking aantasten. Aangezien Oberg en Knochen eveneens weinig vertrouwen hadden in de kleine en slecht uitgeruste PQJ, stemden zij in met Bousquets voorstel om deze politie als zelfstandige eenheid te ontbinden. Dit gebeurde tot groot ongenoegen van zowel de pas benoemde CGQJ-chef Darquier de Pellepoix als Dannecker, die *beiden* daarmee een in hun ogen belangrijk instrument uit handen was genomen. De uiteindelijke zeggenschap over de voorgenomen grootscheepse arrestaties van joden was een zaak van hogere echelons geworden.⁸⁷

3.1.1.3 Achtergrond sleutelfiguren SS in Frankrijk

Op de leeftijd van 45 jaar was Karl-Albrecht Oberg in de lente van 1942 als nieuw benoemde *Höhere SS- und Polizeiführer* (HSSPF), de enige in deze functie die uitsluitend binnen de *SD* (niet de *Sipo*) carrière had gemaakt. Hij groeide op in Hamburg, was werkzaam in het bedrijfsleven en actief als tabakshandelaar. Na in 1931 lid te zijn geworden van de NSDAP en een jaar later te zijn opgenomen in de *SS*, kreeg hij in 1933 een functie op de afdeling personeelszaken van het *SD-Hauptamt*, dat toen nog als partij-instelling in München was gevestigd. Daar werd hij naaste medewerker van Heydrich en bleef dat na de verhuizing naar Berlijn in 1935.⁸⁸ Drie jaar later was hij opgeklommen tot *Standartenführer* (*SS*-kolonel). Door een geschil met Heydrich werd Oberg overgeplaatst en politiechef in Zwickau (Saksen). Na het uitbreken van de oorlog ontstond opnieuw een goede relatie met Heydrich, o.a. in het conflict van laatstgenoemde met Werner Best. Deze wenste dat op alle sleutelposities in de top van *Sipo* en *SD* juristen zouden worden benoemd, wat Heydrich zelf en ook Oberg niet waren. In september 1941 werd Oberg bevorderd tot *SS- und Polizeiführer* (SSPF) in Radom (bezet Polen). Oberg was loyaal en vervuld van plichtsbetrachting in het nazi-systeem, maar tegelijk kleurloos en weinig eerzuchtig. Omdat hij geen dominante persoonlijkheid had, genoot hij de steun van Heydrich en Himmler. Voorjaar 1942 was aanvankelijk *SS*-generaal Franz Walter Stahlecker, hoofd van de *Einsatzgruppe A* in de Baltische landen en *BdS* in het *Reichskommissariat Ostland*, voorbestemd tot HSSPF in Frankrijk, maar hij werd 23 maart 1942 door Sovjet-partizanen doodgeschoten. In april wist Heydrich Himmler ervan te overtuigen om Oberg bij Hitler voor te dragen als HSSPF voor Frankrijk. Daarmee werd hij formeel Himmlers man in Parijs, hoewel hij in werkelijkheid vooral een vertrouweling van Heydrich was. Laatstgenoemde bezocht, ter gelegenheid van Obergs installatie, van 5 tot 12 mei 1942 Parijs om een algehele reorganisatie van de Duits-Franse politiesamenwerking in gang te zetten.⁸⁹ Oberg wist aanvankelijk weinig van Frankrijk en veel onderhandelingswerk

5209, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 459; vergel. *ibid.*, 57; Steur, *Dannecker*, 76–77.

⁸⁶ Heydrich vertrok 12 mei 1942 uit Parijs en zou niet meer terugkeren. Op 27 mei werd hij nabij Praag bij een aanslag door het Tsjechisch verzet (in nauwe samenwerking met de Britse geheime dienst) zwaar gewond en hij stierf op 4 juni. Zijn functie van *Chef der Sipo und des SD* (d.w.z. hoofd van het RSHA) bleef daarna vacant, tot in januari 1943 Ernst Kaltenbrunner werd benoemd. Delarue, *Gestapo*, 261–262, 266; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 61–62; Charles Sydnor, ‘Reinhard Heydrich – der “ideale Nationalsozialist”’, in: Ronald Smelser, Enrico Syring (Hg.), *Die SS: Elite unter dem Totenkopf; 30 Lebensläufe* (Paderborn/München etc.: Ferdinand Schöningh, 2000), pp. 208–219.

⁸⁷ Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 59–60.

⁸⁸ Shlomo Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart: DVA, 1971), pp. 141–142.

⁸⁹ Oberg werd in 1945 aangehouden, in 1954 in Frankrijk ter dood veroordeeld, maar in 1958 kreeg hij gratie en werd het vonnis omgezet in levenslange gevangenisstraf. In 1962 werd hij vrijgelaten en uitgewezen naar West-Duitsland waar hij in 1965 overleed. Delarue, *Geschichte der Gestapo*, 222–224; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, 46–47, 50, 54, 593; Herbert, *Best*;

werd gedaan door de ervaren, reeds twee jaar in Frankrijk werkzame Helmut Knochen, alsmede door de eveneens ervaren en capabele Herbert-Martin Hagen, die als *persönliche Referent* van Oberg de nieuwe HSSPF in Frankrijk inwerkte en als diens rechterhand fungeerde.

Herbert-Martin Hagen was 20 september 1913 geboren te Neumünster in Holstein. Na de middelbare school was hij per 1 oktober 1933 toegelaten tot de *SS* (nr. 123.273), tevens NSDAP-lid (nr. 4.583.139). Najaar 1937 werd hij binnen de *SD*-afdeling II (*Inland*, chef: dr. Franz Alfred Six) en onderafdeling II-11 (ideologische vijanden) hoofd van de sectie II-112 die zich met joodse kwesties bezighield. Zijn directe superior als hoofd van II-11 was toen Knochen. In opdracht van Heydrich ontwikkelde de *SD* in 1937-'38 een groeiende activiteit in joodse aangelegenheden, waarbij Eichmann een van de voornaamste medewerkers van Hagen was. In de zomer van 1940 werden Hagen, Knochen en de meeste andere betrokkenen van deze onderafdeling – met uitzondering van Eichmann – naar Frankrijk overgeplaatst in verband met het op dat moment actuele Madagascarp lan. Hagen, die redelijk goed Frans sprak, was op dat moment al opgeklommen tot *Hauptsturmführer* (kapitein in de *SS*). Tot mei 1942 fungeerde hij als commandant van de *Sipo-SD* in de regio Bordeaux, trof in die hoedanigheid onder andere voorbereidingen om buitenlandse joden te interneren, maar door gebrek aan steun van het militair bestuur konden deze plannen voorsnog niet worden uitgevoerd. Verder was hij in deze periode betrokken bij de organisatie van de executie van vijftig gijzelaars, onder wie joden, als vergelding voor aanslagen door het verzet. In mei 1942 werd Hagen – inmiddels *Sturmbannführer* (*SS*-majoor) – benoemd tot hoofd van *Abteilung IV* op het hoofdbureau van de *Sipo-SD* voor Frankrijk te Parijs en tevens *persönliche Referent* van de zojuist benoemde HSSPF, Oberg. Vanaf toen zouden Hagen en Knochen de belangrijkste medewerkers van Oberg worden, vooral in de delicate onderhandelingen met Franse autoriteiten.⁹⁰

Helmut Knochen had zoals vermeld aan het hoofd gestaan van de groep mannen van *Sicherheitspolizei* en *SD* die zich in juni 1940 via een list – gestoken in *Wehrmacht*-uniformen tijdens de intocht van het Duitse leger in Parijs – in de Franse hoofdstad vestigde. Knochen was 14 maart 1910 in Maagdenburg geboren. Hij studeerde Engelse taal- en letterkunde in Leipzig en Göttingen en sloot zijn opleiding af met een proefschrift over George Colman. Onder invloed van een van zijn universiteitsdocenten, dr. Franz Alfred Six, besloot hij in 1936 te gaan werken in het expanderende apparaat van de *Sicherheitsdienst*. Behalve werkzaam aan de universiteit was Six ook chef van *SD*-afdeling II (*Inland*). Knochen kreeg nu daarbinnen de leiding over de afdeling II-11 (ideologische vijanden), waartoe ook de met joodse aangelegenheden belaste *Unterabteilung* II-112 behoorde. De activiteiten van deze laatste afdeling werden door Knochen nauwkeurig gevolgd en bij gelegenheid vertegenwoordigde hij het hoofd van deze onderafdeling, Hagen. Binnen twee jaar klom Knochen op tot de rang van *Sturmbannführer* (*SS*-majoor). In 1939 hield hij zich in het *SD-Hauptamt* bezig met contraspionage en activiteiten van uit Duitsland afkomstige emigranten (onder wie veel joden) in het buitenland. Het lukte hem in november dat jaar twee agenten van de Britse *Secret Intelligence Service* (*SIS*) aan de Nederlandse grens in de val te laten lopen en hen gevangen te nemen (het zgn. Venlo-incident). Hij ontving het IJzeren Kruis

Steur, Dannecker, 28. Meyer, *Täter im Verhör*, 35; Claudia Moisel, *Frankreich und die deutschen Kriegsverbrecher. Politik und Praxis der Strafverfolgung nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen: Wallstein, 2004).

⁹⁰ Na de oorlog, in maart 1955, werd Hagen in Frankrijk bij verstek veroordeeld tot levenslange dwangarbeid. Hij leefde ongehinderd in de Bondsrepubliek Duitsland (Warstein, Rijnland) waar hij werkzaam was als commercieel directeur bij de industriële onderneming Industrie-Apparatebau. Hij werd door de Frans-joodse advocaat Serge Klarsfeld begin jaren zeventig opgespoord. In juli 1978 werd Hagen in Keulen aangeklaagd en twee jaar later door het Schwurgericht tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld. Billig, *Die Endlösung der Judenfrage*, 6–7, 17, 195–201, 272–228; Serge Klarsfeld, *Le Procès de Cologne et Additif au Mémorial* (Paris: F.F.D.J.F., 1980); Klarsfeld, *Vichy*, 593. Landgericht (LG) Köln, 11 februari 1980 (ZStL, Ludwigsburg: I 104 AR-Z 1670/61, Sammelakte Nr. 568).

eerste en tweede klasse. Het jaar daarop vertrouwde Heydrich hem de leiding toe van het *Kommando der Sipo-SD* dat naar Parijs werd gestuurd, waarbij een rol speelde dat hij het Frans redelijk goed beheerste.⁹¹ Aangezien Knochen een *SD*-man was en hem de eigenlijke politiescholing ontbrak, kreeg hij al spoedig als rechterhand en plaatsvervanger de *Sipo*-man Kurt Lischka naast zich. In 1942, bij de benoeming van Oberg tot HSSPF, werd Knochen bevorderd tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (BdS) met de rang van *Standartenführer* (SS-kolonel).

Kurt Lischka was 16 augustus 1909 in Breslau geboren. Hij volgde een politieopleiding en werd kort na de machtsovername van Hitler lid van de *SS* en in 1937 ook van de NSDAP. Net als Knochen hield hij zich al vóór de oorlog met joodse zaken bezig: zomer 1938 werd hij hoofd van *Referat II B 4*, dat zich toen binnen de *Gestapo*-centrale te Berlijn bezig hield met joodse kwesties. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor de massale arrestatie van joden tijdens en na de *Kristallnacht* van november 1938. Al in 1939 werd hij als *SS*-majoor direct onder Heydrich benoemd tot dagelijks *Leiter* van de in januari dat jaar in Berlijn opgerichte *Reichszentrale für jüdische Auswanderung*, waarvan Heydrich zelf formeel het hoofd was. Aangezien deze laatste instantie na het uitbreken van de oorlog in september in betekenis afnam, liet Lischka zich overplaatsen. Van januari tot november 1940 was hij chef van de *Gestapo* in Keulen. Daarna werd hij benoemd tot permanent plaatsvervanger van Knochen als *Dienststellenleiter* van de *Sipo-SD* in bezet Frankrijk. Aangezien Knochen afkomstig was uit de *SD* en geen politie-vakman was, werd Lischka in feite de hoogste man van de *Sipo* in Frankrijk. Daarnaast fungeerde hij tevens als *Kommandeur* van de *Sipo* en *SD* in de regio groot-Parijs. Hij zou tot november 1943 in deze functie werkzaam blijven en had een belangrijk aandeel in de organisatie van represaille-executies. Hij speelde samen met Knochen en Dannecker een sleutelrol bij de contacten met het militair bestuur en de Duitse ambassade voor wat betreft initiatieven in de anti-joodse politiek.⁹²

Theodor Dannecker was een typisch voorbeeld van het jonge, radicale, in de jaren dertig in de *SS* getrainde officierskader, dat de nazi-ideologie in de praktijk moest brengen. Hij was op 27 maart 1913 in Tübingen geboren, in 1934 bij de *SD* in dienst gekomen en werkte vanaf 1937 nauw samen met Eichmann in de onderafdeling II-112, die zich binnen het *SD-Hauptamt* met de joodse kwestie bezighield. In de zomer van 1940 behoorde hij binnen het RSHA tot de opstellers van het Madagascar Plan. Mede om die reden werd hij in september dat jaar naar Parijs gestuurd om binnen de *Sipo-SD* leiding te geven aan het *Referat IV J* (*Judenreferat*). Hij zou tot eind juli 1942 *Judenreferent* in Frankrijk blijven. Niet gehinderd door andere

⁹¹ Billig, *Die Endlösung der Judenfrage*, 6–7, 17, 27, 43, 47, 196, 229; S. Payne Best, *The Venlo Incident* (London etc.: Hutchins & Co, 1950); De Jong, *Koninkrijk*, deel II: *Neutraal*, 95–104; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 36–37, 47–48, 593. Knochen werd in 1945 in Duitsland gearresteerd en het jaar daarop door een Brits militair gerechtshof in Wupperthal ter dood veroordeeld wegens de moord op krijgsgevangen Britse piloten in de Vogezen. Het vonnis werd echter niet uitgevoerd; in plaats daarvan werd hij in 1947 aan Frankrijk uitgeleverd. Hij werd op 10 oktober 1954 door een Frans militair tribunaal in Parijs eveneens ter dood veroordeeld. In 1958 kreeg hij gratie en werd het vonnis omgezet in levenslange gevangenisstraf. In 1962 volgde zijn vrijlating uit de gevangenis en uitzetting naar de Bondsrepubliek Duitsland. Hij was tot zijn pensionering werkzaam als verzekeringsagent in Offenbach aan de Main en huwde in 1982 een tweede keer. In januari 1990 werd hij door de Duitse historicus Bernd Kasten geïnterviewd in het kader van diens promotieonderzoek naar de Franse politie en Frans-Duitse politionele samenwerking tijdens het Vichy-regime. Knochen overleed op 4 april 2003, 93 jaar oud. Bernd Kasten, “*Gute Franzosen*”. *Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940–1944* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993), p. 70 noot 110; Claudia Moisel, *Frankreich und die deutschen Kriegsverbrecher. Politik und Praxis der Strafverfolgung nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen: Wallstein, 2004).

⁹² Billig, *Die Endlösung*, 6–7, 17, 26, 46–47, 98–100, 229; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 22, 37, 38, 593. Lischka was van november 1943 tot 1945 werkzaam op het RSHA te Berlijn. Onder valse naam (‘Leisner’) werd hij 10 december 1945 gearresteerd en in mei 1947 aan Tsjecho-Slowakije uitgeleverd, maar in augustus 1950 naar Duitsland teruggestuurd. Hij werd in 1950 in Parijs bij verstek veroordeeld tot levenslange dwangarbeid. Vanaf 1950 was hij werkzaam als procuratiehouder voor het Keulse bedrijf Krücken. De gepensioneerde Lischka werd in juli 1978, met Hagen, in Keulen aangeklaagd wegens zijn aandeel in de jodenvervolgving en twee jaar later door het Schwurgericht in deze stad tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld. LG Köln, 11 februari 1980 (ZStL, Ludwigsburg: I 104 AR-Z 1670/61, Sammelakte Nr. 568).

verantwoordelijkheden of belangen was Dannecker binnen het Duitse bezettingsregime de belangrijkste en meest radicale initiatiefnemer van anti-joodse verordeningen en acties. Tot voorjaar 1942 kon hij daarbij doorgaans rekenen op de actieve steun van zijn chefs Knochen en Lischka, alsmede op Zeitschel, die in de Duitse ambassade als ondergeschikte van Abetz, altijd bereid was Danneckers initiatieven te steunen en overigens ook vaak zelf met voorstellen kwam. Vaak echter werd Dannecker gefrustreerd door onvoldoende steun van het militair bestuur en vooral gebrek aan medewerking van de Franse commissaris-generaal voor joodse kwesties, Vallat. Na de introductie van de positie van HSSPF in Frankrijk en bevordering van Knochen tot BdS, namen ook de spanningen tussen Dannecker en zijn SS-superieuren toe. Deze zouden uiteindelijk bij het daadwerkelijk begin van de grootschalige deportaties in juli 1942 leidden tot een openlijke breuk met Knochen en het gedwongen vertrek van de intussen overspannen Dannecker uit Frankrijk. Na een korte rustperiode, werd hij later dat jaar naar Bulgarije gestuurd om de regering aldaar ertoe aan te zetten meer werk te maken van de jodenvervolging. Tenslotte was hij actief betrokken bij de vervolging en deportaties van joden in Hongarije en het door Duitse troepen bezette noorden van Italië. Na de ineenstorting van Duitsland en zijn arrestatie door de geallieerden, stortte ook zijn hele denk- en leefwereld in. In een Amerikaanse gevangenis in het Beierse Bad Tölz maakte hij in december 1945 een eind aan zijn leven.⁹³

3.1.2 België

3.1.2.1 Militair bestuur

Zoals in hoofdstuk twee vermeld beschikten SS en *Partei* in België bij het begin van de bezetting nauwelijks over een machtsbasis van betekenis. Tijdens de zomer van 1940 keerden veel vluchtelingen, onder wie veel joden, onder invloed van berichten over het correcte gedrag van de Duitse troepen, uit Frankrijk naar België terug.⁹⁴ Naast het ontbreken van de zogenoemde ‘wilde methode’, was er in de eerste maanden van de bezetting van België in het geheel nog geen sprake van een anti-joodse politiek. Pas eind oktober werd de eerste serie anti-joodse verordeningen, officieel vooralsnog met een slechts voorlopig karakter, door de militaire autoriteiten afgekondigd. Op 23 oktober werd het ritueel slachten verboden, waarbij het begrip jood nog niet werd genoemd. Spoedig hierna volgden de twee verordeningen van 28 oktober, waarin het begrip jood nu nader werd omschreven, de overigens zeer weinig ambtenaren van joodse afkomst uit hun functie werden gezet, een verbod op terugkeer naar België van kracht werd voor joden die in mei waren gevlucht en een registratie van joden en joodse ondernemingen werd aangekondigd. Joodse eigenaars van winkels, hotels en restaurants kregen de plicht hun zaak met een bord als zodanig aan te duiden. De verwijdering van joden uit publieke dienst had niet alleen betrekking op ambtenaren in directe overheidsdienst, maar ook op rechters en advocaten, het openbaar onderwijs, universiteiten en de pers.⁹⁵ In opdracht van de militaire autoriteiten moesten de Belgische gemeenten een

⁹³ Steur, *Dannecker*; Hans-Joachim Lang, ‘Theodor Dannecker: ein Tübinger Schreibtischtäter im Reichssicherheitshauptamt’, in: Benigna Schönhagen (Hg.), *Nationalsozialismus in Tübingen. Vorbei und vergessen* (Tübingen: Stadtmuseum, 1992), pp. 221–234; Billig, *Die Endlösung*, 6, 17, 26–27, 35–37, 42–43, 46–47; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, 36–37, 593.

⁹⁴ Adeline Waysblatt, ‘Les Juifs en 1940’, in: Jacques Gérard-Libois et José Gotovitch, *L’an 40: la Belgique occupée* (Bruxelles: CRISP, 1971), pp. 457–464, aldaar 457; M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 86, 88; Idem, *Un pays occupé et ses Juifs*, 40; H. Vandevijver, *Het Verzet (II)*, 48; Dan Michman, ‘Belgium’, in: I. Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. I, pp. 160–169, aldaar 163, 165; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 227.

⁹⁵ Verordnung zur Vermeidung von Tierquälerei beim Schlachten von Tieren, 23 oktober 1940, gepubliceerd in: *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, 25 oktober 1940; Verordnung über Massnahmen gegen Juden, 28 oktober 1940; Verordnung über das Ausscheiden von Juden aus Ämtern und Stellen, 28 oktober 1940, beide gepubliceerd in: *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers*, 5 november 1940. M. Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)* (Bruxelles: Complexe, 2004), p. 307; A. Delfosse, et al., *Ministerie van Justitie. Commissie voor Oorlogsmisdaden. De Oorlogsmisdaden bedreven gedurende de bezetting van het Belgische grondgebied 1940–1945: de Jodenvervolging in België* (Luik: George Thone, 1948), pp. 19–20; D. Michman, ‘Belgium’, 162; Warmbrunn, *German Occupation of Belgium*, 153–154; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 277–279.

jodenregister aanleggen. Deze decentralisatie was een gevolg van de houding van de hogere Belgische autoriteiten, die weigerden om deze taak op zich te nemen. Via bekendmakingen in de pers werden de joden in België opgeroepen zich uit eigen beweging bij het gemeentehuis van hun woonplaats in te schrijven in het plaatselijke jodenregister vóór 30 november; deze datum werd later verschoven naar januari 1941. In totaal werden ruim 42.000 joden ouder dan 15 jaar ingeschreven. Met inbegrip van een geschat aantal kinderen van tienduizend, stelde de bezetter het totale aantal joden in België voorlopig op ongeveer 52.000.⁹⁶ Steinberg vermeldt dat ruim tweeduizend joden zich aan de registratie onttrokken en ook gedurende de rest van de oorlog daaraan ontsnapten.⁹⁷

Pas vijf maanden later, eind mei 1941, werden de anti-joodse verordeningen van oktober 1940 definitief in een wettelijk kader vastgelegd en verder uitgebreid met een tweetal belangrijke economische verordeningen. Deze maatregelen luidden een nieuwe fase in de anti-joodse politiek in België in, waarmee aan het schijnbaar gematigde karakter van het anti-joodse beleid een einde was gekomen.⁹⁸

Hoewel de *Militärbefehlshaber* de hoogste Duitse autoriteit was in België, had *Militärverwaltungschef* Reeder in feite de verantwoording voor het bezettingsbeleid en de anti-joodse politiek in het land. Hij kreeg via de staf van de Generaalkwartiermeester van het OKH in Berlijn al in de zomer van 1940 opdracht de joden als groep geleidelijk van de Belgische bevolking af te scheiden.⁹⁹ Hij maakte hier evenwel geen haast mee, omdat hij aan het concept van de *Aufsichtsverwaltung* wilde vasthouden en rekening wenste te houden met eventuele reacties van Belgische bestuurders en bevolking.¹⁰⁰ Deze visie strookte in het geheel niet met de opvattingen van het RSHA in Berlijn. Himmler en Heydrich accepteerden geen onderlinge afwijkingen in het antisemitisch beleid in de bezette, West-Europese gebieden, omdat zulk onderscheid joodse vluchtelingenstromen tot gevolg kon hebben.¹⁰¹ Reeder wilde echter alle bevoegdheden in eigen hand houden. Daarom oefenden zij druk uit op het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) en via generaal Von Brauchitsch, de eerdergenoemde chef van het OKH, kreeg Reeder in september 1940 bevel om ook in België de ‘onvermijdelijke’ maatregelen tegen de joden toe te passen. De daadwerkelijke voorbereiding verliep – in het belang van ‘*Vereinheitlichung*’ – in nauw overleg met het militair bestuur in Frankrijk.¹⁰²

Toen Reeder onder druk van Berlijn in oktober 1940 de eerste maatregelen aan de Belgische autoriteiten kenbaar maakte, weigerden de secretarissen-generaal hieraan medewerking te verlenen, waarbij zij zich beriepen op de grondwet. Het militair bestuur moest nu zelf verordeningen uitvaardigen. Reeder gaf daarom de afdeling *Rechtsetzung* van het rechtstreeks onder hem ressorterende *Präsidialbüro* opdracht de voorgenomen anti-joodse verordeningen in een voorlopig juridisch kader te vatten. In het stafoverleg van het *Präsidialbüro*, waaraan

⁹⁶ De spreiding van de ruim 42.000 geregistreerde joden ouder dan 15 jaar was als volgt: 22.500 in Antwerpen, 17.000 in Brussel, 1.300 in Luik en 1.700 verspreid over Charleroi, Gent, Oostende en enkele kleinere plaatsen. Thierry Delplancq, ‘L’exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940–1944. Le cas des administrations locales bruxelloises’, *Revue belge d’histoire contemporaine RBHC / Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis BTNG*, 35 (2005), nr. 2-3, pp. 243–278, aldaar 254. Vergel. M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, p. 83 n. 10; Hilberg, *Destruction of the European Jews* (1985), p. 601 noot 6; Juliane Wetzel, ‘Frankreich und Belgien’, in: Wolfgang Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: Oldenbourg, 1991), pp. 105–135, aldaar p. 110, n. 15-16. Door aanvulling waren aan de vooravond van de deportaties ruim 56.000 joden geregistreerd. Zie hiervoor verder paragraaf 3.2.2.

⁹⁷ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 84.

⁹⁸ Verordnung zur Ergänzung der Judenverordnung, 31 mei 1941; Verordnung über wirtschaftliche Massnahmen gegen Juden, 31 mei 1941, beide gepubliceerd in: *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, 10 juni 1941. M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 91–96; D. Michman, ‘Belgium’, 163; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 279. Voor een chronologisch overzicht van de anti-joodse verordeningen door de bezetter in België, zie bijlage 6.2.

⁹⁹ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 19–20.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 19–21; Idem, *La Persécution des Juifs*, 37.

¹⁰¹ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 21–22.

¹⁰² A. De Jonghe, ‘Strijd Himmler–Reeder’ (eerste deel), *BGTW* nr. 3 (1974), 32; Idem (tweede deel), *BGTW* nr. 4 (1976), pp. 5–152, aldaar 11–12; M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 25; Idem, *La Persécution des Juifs*, pp. 40–44 n. 34 op p.70.

Reeder, Von Craushaar, Nagel en veelal ook een beperkt aantal vertegenwoordigers van de onderafdelingen (*Amtsgruppen*) van de twee afdelingen deelnamen, werden de voorgenomen – in dit geval anti-joodse – verordeningen opgesteld. Onder het *Präsidiälbüro* viel onder meer de *Gruppe Politik*, die bevoegd was voor joodse aangelegenheden. Deze groep bestond onder anderen uit *Oberkriegsverwaltungsrat* Franz Thedieck en baron Wilhelm von Hahn. De *Sipo-SD* was *niet* vertegenwoordigd in het centrale overleg van *Präsidiälbüro* en *Gruppe Politik*. De concept-verordeningen werden ter goedkeuring voorgelegd aan Von Falkenhausen, die uiteindelijk als *Militärbefehlshaber* verantwoordelijk was; in zijn naam werden de verordeningen uitgevaardigd.¹⁰³ Aangezien het definitieve wettelijk kader nog ontbrak, nam men zijn toevlucht tot anti-joodse verordeningen met formeel een ‘voorlopig’ karakter, en werd de uitvoering opgelegd aan de Belgische autoriteiten, waarbij vooral Reeder's rechterhand en plaatsvervanger, Von Craushaar, optrad als contactpersoon met de betrokken Belgische secretarissen-generaal.¹⁰⁴

Naast dit centrale bestuursniveau was ook sprake van een Duits initiatief dat op uitsluitend regionaal niveau werd uitgevoerd. In december 1940, kort nadat een begin was gemaakt met de gemeentelijke jodenregisters, werd door de *Feldkommandantur* in het arrondissement Antwerpen uit militaire veiligheidsoverwegingen opdracht gegeven om de kort daarvoor geregistreerde vreemdelingen uit te wijzen. De maatregel was gebaseerd op de verordening van Von Falkenhausen van 12 november 1940, volgens welke de *Kommandanturen* van de aan de kust liggende provincies Oost- en West-Vlaanderen en het arrondissement Antwerpen bevoegd waren ‘zekere personen’ een ‘verblijfsbeperking’ op te leggen. Antwerpse overheid en politie werden met de uitvoering belast. Hoewel de maatregel in principe betrekking had op alle vreemdelingen, werden in werkelijkheid bijna uitsluitend joodse immigranten en vluchtelingen er slachtoffer van. Van 21 december 1940 tot 12 februari 1941 werden in negen treinen in totaal 3.273 buitenlanders, onder wie 617 kinderen, onder begeleiding van Duitse *Feldgendarmarie*, Antwerpse politieagenten en lokale Rode Kruis-medewerkers, gedwongen tot verhuizing naar ongeveer 45 gemeenten in de Belgische provincie Limburg, waar ze een verplichte verblijfplaats kregen toegewezen. Overigens had van de circa zesduizend ontvangers van een uitwijzingsbevel ongeveer de helft hieraan geen gehoor gegeven. De betrokkenen mochten slechts een klein deel van hun huisraad meenemen. De mannen werden tewerkgesteld in de mijnen of in de heideontginning. Het ging bij dit alles om een voorlopige, geïmproviseerde en – zoals spoedig bleek – *tijdelijke* maatregel van militaire autoriteiten op regionaal niveau. Tussen maart en juli 1941 konden de meeste uitgewezenen naar Antwerpen terugkeren. Aanleiding was onder andere dat door toenemende voedselschaarste de Duitse autoriteiten naar Belgische provinciale en lokale overheden moeilijk langer konden verantwoorden dat de Limburgse gemeenten volledig opdraaiden voor de kosten van levensonderhoud van hun nieuwe ingezetenen. Een deel van de joodse terugkeerders vestigde zich overigens niet in Antwerpen, maar in Brussel.¹⁰⁵

In België ontbrak weliswaar een vertegenwoordiger van de *Partei*, die zoals nog zal blijken in Nederland de ‘wilde methode’ bevorderde, toch heeft dit verschijnsel zich, zij het op beperkte schaal, ook in België voorgedaan. Antisemitische propaganda die in de bestaande Belgische collaboratiepers soms openlijk, soms indirect aanwezig was, werd oogluikend toegestaan door het bezettingsbestuur. Dit gold ook voor de agitatie van de door de advocaat

¹⁰³ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 23–24; A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 64–66; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 271–272.

¹⁰⁴ Van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité*, 65; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 21; Idem, *La Persécution des Juifs*, 37, 45–47.

¹⁰⁵ BA-MA Freiburg, RW 36/8, geciteerd in: Insa Meinen, Ahlrich Meyer, ‘Le XXIe convoi: études biographiques (Premier partie)’, *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigenstijdse Herinnering* 7, Bruxelles, 2008, pp. 57–109, aldaar 85 n. 42. Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 370–373; Saerens, *Vreemdelingen*, 562–567; M. Steinberg, *La Persécution*, 134–147; Jan De Volder, Lieve Wouters, *Van binnen weent mijn hart. De vervolging van de Antwerpse joden. Geschiedenis en herinnering* (Antwerpen: Standaard, 1999), 43–45.

René Lambrechts geleide anti-joodse ‘Volksverwering’, die al vóór de oorlog vooral in Antwerpen actief was.¹⁰⁶ In deze stad was – mede op initiatief van de *Propaganda-Abteilung* van het militair bestuur – vanaf 6 april 1941 de antisemitische film *Der ewige Jude* van Fritz Hippler te zien. Vier dagen later, vlak voor christelijk Pasen, vernielden leden van Volksverwering etalages van joodse winkels. De sfeer van toenemend geweld bereikte een hoogtepunt op de Paasmaandag 14 april 1941. Na bezoek aan de bioscoop waar *Der ewige Jude* werd gedraaid, trok een groep van ongeveer tweehonderd personen, hoofdzakelijk leden van Volksverwering en Vlaamse SS, naar de Antwerpse joodse buurt. Eerst werden joodse winkelruiten ingegooid, daarna werden twee synagogen en de woning van de opperrabbijn vernield en in brand gestoken. Er vielen geen doden of gewonden. Deze door de ‘Kristallnacht’ van november 1938 in Duitsland geïnspireerde gebeurtenis, die bekend werd als ‘de pogrom van Antwerpen’, had de stilzwijgende goedkeuring van de *plaatselijke* Duitse autoriteiten. Zij hadden het de Antwerpse politie en brandweer verboden tegen de daders op te treden. Hoewel de indruk werd gewekt van een ‘spontane uitbarsting van volkswoede’, ging het in werkelijkheid om een georkestreerde actie.¹⁰⁷ De reactie van Reeder op deze gebeurtenissen was evenwel, dat dit soort acties blijvende schade zou kunnen toebrengen aan de samenwerking met de Belgische autoriteiten. Daarom nam Reeder maatregelen zowel tegen de lokale Duitse militaire autoriteiten in Antwerpen, als tegen de gangmakers van het straatgeweld zelf. In een schriftelijke instructie aan de *Feldkommandantur* in Antwerpen benadrukte Reeder dat alle maatregelen tegen de joden uitsluitend door het militair bestuur genomen mochten worden. Ook gaf hij bevel alle mogelijke nieuwe antisemitische rellen onmiddellijk de kop in te drukken. Hierdoor bleef de ‘wilde methode’ in de anti-joodse politiek in 1941 in de Belgische situatie beperkt tot één ernstig incident.¹⁰⁸

Het in de eerste maanden van de bezetting in België gevoerde betrekkelijk gematigde beleid werd in het geheel *niet* ingegeven door wellicht een zekere empathie voor de joodse bevolkingsgroep, maar had *louter* een pragmatisch karakter.¹⁰⁹ Dit blijkt onder andere uit een brief die Reeder op 21 december 1940 stuurde aan Seyss-Inquart, de man die in Nederland feitelijk in veel opzichten dezelfde functie vervulde als hij. Hierin gaf Reeder onder meer zijn mening over het ‘joodse vraagstuk’ in België:

‘Het doel dat wij stellen is de totale uitschakeling van de joodse invloed, maar met betrekking tot de anti-joodse maatregelen moet men de nodige voorzichtigheid betrachten om de bereikte resultaten in overeenstemming te brengen met de politieke weerslag ervan. Men kan op grond van algemene maatregelen veel beter te werk gaan, dan te handelen naar op zichzelf staande besluiten.’¹¹⁰

Steinberg merkt hierover op, dat deze lijn gedurende de hele bezetting gevolgd zou worden en dat het duidelijk aangeeft dat het militaire bestuur, méér dan een *Zivilverwaltung*, rekening wilde houden met de plaatselijke omstandigheden, als het ging om uitvoering van uiteindelijk dezelfde anti-joodse politiek.¹¹¹

¹⁰⁶ Saerens, *Vreemdelingen*, 393–431, 453–461; Idem, ‘De groei van een anti-joods klimaat te Antwerpen: de houding van de advocaten (1936–1941)’, *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting*, nr. 12 (Brussel, juni 1986), pp. 10–37; Etienne Verhoeyen, *België bezet 1940–1944, een synthese* (Brussel: BRTN, 1993), pp. 440–441.

¹⁰⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 155–159; Saerens, *Vreemdelingen*, 568–576; De Volder/Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 45–49.

¹⁰⁸ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 25–27, 159–165; De Volder/Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 48.

¹⁰⁹ Hilberg, *Destruction of the European Jews* (1985), 600–601; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 22–23.

¹¹⁰ Brief uit naam van Militärverwaltungschef Reeder aan Seyss-Inquart, 21 december 1940, Archief Service des Victimes de la guerre, Bruxelles: coll. Majestic, film XIV, 167–169, geciteerd in M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 25 en 161–163; *La Persécution*, p. 37 n. 22; zie ook M. Steinberg, ‘The trap of legality: the Association of the Jews of Belgium’, in: Y. Gutman, C.J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 353–376, aldaar p. 354 n. 3.

¹¹¹ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 23–25.

De houding van Eggert Reeder moet vooral verklaard worden uit zijn opvattingen over het bezettingsbeleid als geheel. Enerzijds wenste hij vast te houden aan de militaire richtlijnen die de sterk hiërarchische structuur van de *Militärverwaltung* met zich mee bracht, anderzijds liet Von Falkenhausen het bestuur in België feitelijk geheel aan hem over, zodat hij als *Militärverwaltungschef* een sterke positie had en een veelzijdige en verreikende invloed had. Hier kwam bij dat de 46-jarige jurist zichzelf in zekere zin een politieke opdracht had gegeven; Reeder vergeleek zijn taak ‘met die van de *Reichskommissar* in Noorwegen en Nederland, te weten: de leiding, de controle en de *Betreuung* van een bezet staatsgebied met al de daaruit voortvloeiende volmacht en verantwoordelijkheid.’¹¹² Hierin paste dat hij geen enkele inmenging duldde, zelfs niet van Himmler, op het terrein dat hij als *zijn* competentie beschouwde. Het gesloten, formele karakter van de *Militärverwaltung* werkte bij dit streven in zijn voordeel. Verder bracht zijn lange ambtelijke ervaring mee, dat hij een gedegen kennis bezat van het partij- en staatsapparaat, zodat hij geschikt was om zowel de *Verwaltungsstab* te leiden, als om tegelijk ervoor te zorgen dat andere Duitse instanties zich niet zouden mengen in interne aangelegenheden van de *Militärverwaltung*. De enige externe instantie die daar wel toe bevoegd was, was het OKH in Berlijn. In dit opzicht vervulde Reeder dus de belangrijkste rol in het bezettingsbestuur, een taak die hem mede was toevertrouwd door het OKH omdat hij, hoewel lid van de NSDAP en zelfs ‘*Ehrenführer*’ in de *SS*, geen fanaticus was.¹¹³ Als hij een radicale nationaal-socialist was geweest, zou het OKH hem najaar 1939 nooit de opdracht hebben gegeven het militair bezettingsbestuur te ontwerpen, dat in de te veroveren West-Europese gebieden zou worden gevestigd. Zijn politieke opvatting over het bezettingsbestuur kwam vooral tot uiting in het feit dat hij voorstander was van de zgn. *Flamenpolitik*, die er nadrukkelijk op was gericht de Vlamingen te bevoorrechten ten opzichte van de Walen. Dit beleid was onderdeel van een algemene Duitse ‘*Volkstumspolitik*’.¹¹⁴

De 62-jarige *Militärbefehlshaber* Von Falkenhausen hield zich zoals gezegd veelal afzijdig van de bepaling van het beleid. Als conservatief aristocraat en Pruisisch beroepsmilitair droeg hij het nazi-regime haast openlijk geen warm hart toe. Het feit dat hij van 1934 tot 1938 in China verbleef, had tot gevolg dat hij in tegenstelling tot Reeder in het geheel geen affiniteit had met het nieuwe door het nationaal-socialisme gedomineerde staatsapparaat. Aangezien de verordeningen officieel in zijn naam werden uitgevaardigd, was hij evenwel formeel als hoogste verantwoordelijk voor het anti-joodse beleid.¹¹⁵

Een derde belangrijke figuur die nauw betrokken was bij de voorbereiding en uitvoering van het bezettingsbeleid en de anti-joodse politiek was de chef van de *Verwaltungsabteilung* en tevens *Militärverwaltungsvizechef*, generaal Harry von Craushaar. Ook hij had geen nationaal-socialistische achtergrond, maar was een conservatief militair die bij het bestuur volgens de militair-hiërarchische lijn te werk wenste te gaan. Als plaatsvervanger van Reeder had hij veel contact met de hoogste Belgische autoriteiten. Hoewel hij net als Von Falkenhausen en de chef van de *Kommandostab*, kolonel Bernhard (Bodo) von Harbou, geen nationaal-socialist was, voegde óók hij zich naar de omstandigheden.

De bestuurlijke samenwerking tussen Von Falkenhausen, Reeder, Von Harbou en Von Craushaar verliep zonder ernstige spanningen. Weliswaar waren de *Militärbefehlshaber* en de *Militärverwaltungschef* het in een aantal kwesties oneens – met name ten aanzien van de *Flamenpolitik* – maar de onderlinge verstandhouding tussen hen was opmerkelijk goed.¹¹⁶ Samengevat kan gesteld worden dat, met uitzondering van Reeder, de hoogste Duitse gezagsdragers in België geen lid van de NSDAP noch van de *SS* waren, maar dat zij met

¹¹² A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, p. 59 (bron citaat: noot 239, bronvermelding op p. 354).

¹¹³ H. Jacquemyns, *Een bezet land*, 19; A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 70–71.

¹¹⁴ A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 59–60, 63–65, 73; Verhoeyen, *België bezet, een synthese*, 9–15.

¹¹⁵ A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 66–68.

¹¹⁶ *Ibid.*, 63, 71–73.

betrekking tot het op gang gekomen anti-joodse beleid allen bereid waren, overigens zonder fanatisme, loyaal de ideologische kant van het regime te dienen.

3.1.2.2 Toenemende activiteiten van Sipo-SD

Begin oktober 1940 was op verzoek van het militair bestuur een *Dienststelle* van de *Sipo-SD* gevestigd in Brussel. Deze moest nauw met de bestaande Duitse militaire politie gaan samenwerken.¹¹⁷ De belangrijkste taak die bij oprichting van de *Dienststelle* werd vastgesteld, was: ‘*Erfassung und Überwachung von gegen das Reich gerichteten Bestrebungen der Juden, Emigranten, Logen, Kommunisten und Kirchen...*’¹¹⁸ Eerste chef van dit Brusselse bureau was Karl Hasselbacher, die na diens dood in de herfst van 1940 werd opgevolgd door *Obersturmbannführer* (SS-luitenant-kolonel) dr. Konstantin Canaris. Deze was aanvankelijk ondergeschikt aan de *Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes für Belgen und Nordfrankreich*, de *SS-Brigadeführer* Max Thomas.¹¹⁹ Binnen de *Sipo-SD Dienststelle* werd een afdeling opgericht, die zich uitsluitend zou bezig houden met de joodse kwestie: *Abteilung II* (‘*Gegnerforschung*’, chef: Alfred Thomas), sectie *C* (*Juden*). Deze afdeling werd in de eerste maanden geleid door *Judenreferent* Victor Humpert. In januari 1941 werd hij opgevolgd door *Obersturmführer* (SS eerste luitenant) Kurt Asche.¹²⁰ Hoewel op verzoek van Reeder de *Sipo-SD* in Brussel vanaf 2 januari 1941 niet langer onder Parijs viel, voerde Asche regelmatig nauw overleg met de voortvarende *Judenreferent* Dannecker in Frankrijk. Dit kon ook omdat de *Sipo-SD Dienststelle* alleen in functioneel opzicht ondergeschikt was aan het militair bestuur in België, maar hiërarchisch bleef ressorteren onder het RSHA in Berlijn.¹²¹

In de eerste maanden van 1941 hield Asche zich voornamelijk bezig met de uitbouw van zijn *Judenreferat* binnen de *Dienststelle* en met het verzamelen van zoveel mogelijk informatie over de joden en joodse organisaties in België.¹²² Ook trachtte hij de weinig overgebleven joodse leiders (de meeste waren tijdens de Duitse inval gevlucht) over te halen tot oprichting van één overkoepelende organisatie ‘die de joodse belangen beter zou kunnen vertegenwoordigen’. In werkelijkheid ging het Asche om de creatie van een organisatie die rechtstreeks betrokken zou kunnen worden bij de uitvoering van de anti-joodse politiek.¹²³ In grote steden als Brussel en Antwerpen waren de joden zelf evenwel al vanaf herfst 1940 bezig met een reorganisatie van de verschillende joodse instellingen. Zo was in november de *Conseil d’administration de la communauté israélite de Bruxelles* opgericht, die zich vooral richtte op de coördinatie van maatschappelijk hulpwerk en opvang van uit Frankrijk teruggekeerde vluchtelingen. Ook in Antwerpen kwam een soortgelijk comité tot stand.

¹¹⁷ Wolfram Weber, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940–44. Ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen* (Düsseldorf: Droste, 1978), pp. 35–36, 43.

¹¹⁸ Aldus het *Erlaas* van het *Oberkommando der Wehrmacht* van 4 oktober 1940, zie: Weber, *Innere Sicherheit*, p. 43 n. 74.

¹¹⁹ A. De Jonghe, ‘Strijd Himmler–Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel’, eerste deel, *BGTW* 3 (1974), pp. 9–82, aldaar op 29–31, 39–40, 57; Weber, *Innere Sicherheit*, 40–41; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 275.

¹²⁰ Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 276, 935–936; Van Doorslaer/Schreiber (red.), *Curatoren van het getto*, schema tussen pp. 244 en 247.

¹²¹ M. Steinberg, *Dossier Brussel–Auschwitz. De SS-politie en de uitroeiing van de joden* (Brussel: Steuncomité bij de burgerlijke partij, 1981), pp. 16–17, 21, 23, 49–50; Idem, *La Persécution*, 157–161; A. De Jonghe, ‘Strijd Himmler–Reeder’, *BGTW* 3 (1974), 33–35, 41–42.

¹²² Serge Klarsfeld, Maxime Steinberg (éditeurs), *Mémorial de la déportation des Juifs de Belgique* (Bruxelles/New York: Beate Klarsfeld Foundation etc., 1982), inleiding en bijlage *Kiel: le procès* (ongenummerde bladzijden); herziene, tweede druk in Nederlandse vertaling: *Memoriaal van de deportatie der Joden uit België* (Brussel/New York: Vereniging der Joodse weggevoerden in België, 1992), pp. 611–632. M. Steinberg, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 23.

¹²³ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel II 1942: *les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique* (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1984), pp. 30–33; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 17, 23; vergel. D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Derde Jaarboek*, 85; Idem, ‘De oprichting van de VJB in internationaal perspectief’, in: R. Van Doorslaer & J.-Ph. Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 25–45.

Hoewel de *Sipo-SD* in eerste instantie een andere opzet voor ogen had, namelijk een direct aan haar ondergeschikt orgaan dat bij de uitvoering van de anti-joodse politiek ingeschakeld kon worden, verleende zij aan de stedelijke hulpcomités financiële steun. Op deze manier wilde de *Sipo-SD* de betrokken joodse leiders aan zich binden om hen in de nabije toekomst te kunnen gebruiken voor haar doeleinden.¹²⁴

Inmiddels waren er ook in andere belangrijke Belgische steden vestigingen gekomen van de *Sipo-SD*. Deze toenemende activiteit werd door het militair bestuur met de nodige argwaan bekeken. Regelmatig kwam Asche in aanvaring met personeel dat binnen de *Verwaltungsstab* van Reeder o.a. was belast met joodse aangelegenheden. Reeder was er bijzonder alert op dat de *Sipo-SD* geen zelfstandige ‘*Judenpolitik*’ ging voeren, omdat elke uitbreiding van bevoegdheden zou betekenen, dat de invloed van de *SS* in België in het algemeen steeds groter zou worden; dit gold ook voor de politionele taken die de *Sipo-SD* meer en meer naar zich toehaalde. Om dit tegen te gaan, liet Reeder al in januari 1941 vastleggen dat arrestaties door de *Sipo-SD* alleen dan rechtsgeldig waren, wanneer deze door het militair bestuur waren opgedragen of achteraf werden goedgekeurd (het zogenoemde ‘*Sicherheitshafbefehl*’). Hiermee werd de handelingsvrijheid van de *Sipo-SD* ingeperkt en werd deze gedwongen nauw samen te werken met Reeders *Verwaltungsstab*.¹²⁵ Hierbij speelde ook een andere overweging een rol: wat de anti-joodse politiek betrof, stelde Reeder dat moest worden afgezien van elke daad of maatregel die ‘een gevoel van medelijden met de joden tot stand kan brengen’. Hij beschouwde sympathie en solidariteit van de niet-joodse bevolking als een ernstige bedreiging voor de uitvoering van de anti-joodse verordeningen.¹²⁶ Vandaar ook zijn onmiddellijke tegenmaatregelen naar aanleiding van de eerder genoemde gewelddadigheden door Belgische antisemieten in Antwerpen in april 1941.

Hoewel de contacten tussen het militair bestuur en de leiding van de *Sipo-SD* in Brussel aanvankelijk stroef verliepen, kwam in het voorjaar van 1941 op het gebied van de anti-joodse politiek een zekere samenwerking op gang. Dit gold overigens *niet* bij de voorbereiding van de serie verordeningen die 31 mei 1941 werd afgekondigd en waarvan de uitvoering in naam van het militair bestuur plaatsvond.¹²⁷ Twee verordeningen betroffen een betrekkelijk kleine groep joden. De derde verordening had echter een grotere reikwijdte: het werd Belgen verboden handel te drijven met joden en er werd begonnen met de registratie, liquidatie en het in Duitse handen brengen van joodse bedrijven en vermogens. De coördinatie van de onteigening van joodse bedrijven en vermogens was in handen van de door Georg Scherer (vanaf december 1942 Theodor Pichler) geleide *Gruppe 12 (Feind- und Judenvermögen)*, een onderafdeling van de *Wirtschaftsabteilung* binnen de *Verwaltungsstab* van het militair bestuur. Alle joodse zaken en vermogens werden geregistreerd en ondergebracht in de daartoe door het militair bestuur opgerichte *Brüsseler Treuhandgesellschaft* met de jurist Martin Drath aan het hoofd.¹²⁸ De aangifte bij de *Anmeldestelle für Judenvermögen* moest theoretisch uiterlijk op 15 juli 1941 zijn voltooid. Er werden circa 7.700 joodse bedrijven en 3.000 stuks onroerend goed geregistreerd.¹²⁹ Intussen

¹²⁴ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 33–34.

¹²⁵ A. De Jonghe, ‘Strijd Himmler-Reeder’, I, *BGTW* 3 (1974), 41–48; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 25–27; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 19; Weber, *Innere Sicherheit*, 40–44, 47.

¹²⁶ De Volder/Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 48.

¹²⁷ Verordnung zur Ergänzung der Judenverordnung, 31 mei 1941; Verordnung über wirtschaftliche Massnahmen gegen Juden, 31 mei 1941, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich* 611-615, 10 juni 1941; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 51; Idem, *La Persécution*, 92–96, 307–308; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 279.

¹²⁸ M. Steinberg, *La Persécution*, 79–101; Israël Shirman, ‘De economische plundering van de Joden in België. Een aspect van de *Endlösung*’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (BGTW)* no. 3 (Brussel, oktober 1974), pp. 163–182, aldaar 165, 168–169. Zie vooral uitgebreid: *Les biens des victimes des persécutions anti-juives en Belgique. Spoliation – Rétablissement des droits*. Résultats de la Commission d'étude; Rapport final de la Commission d'étude (Bruxelles, CEGES, juillet 2001), pp. 80 e.v.

¹²⁹ *Les biens des victimes des persécutions anti-juives en Belgique. Spoliation – Rétablissement des droits*, 43; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 279, 405.

had een onderzoek in opdracht van de *Wirtschaftsabteilung* uitgewezen dat de joodse economische invloed in België heel beperkt was, met uitzondering van de diamantsector in Antwerpen.¹³⁰ Joden moesten in ruil voor een ontvangstbewijs vóór 2 juli 1941 hun radiotoestellen inleveren bij de *Kreiskommandanturen*. Op 29 augustus werd bij verordening bepaald dat joden zich voortaan nog uitsluitend in de steden Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi mochten vestigen.¹³¹ Dit laatste was overigens veelal niet meer dan een bevestiging van een feitelijk al bestaande situatie. Een andere beperking van bewegingsvrijheid, eveneens per 29 augustus, was de invoering van een uitgaansverbod voor joden tussen acht uur 's avonds en zeven uur 's morgens.¹³² In september en oktober werden de activiteiten van de dienst *Treuhandvermögen* van het militair bestuur uitgebreid. De opbrengst van geliquideerde of 'geariseerde' bedrijven en eigendommen werd, net als alle joodse banktegoeden, uiteindelijk gestort op geblokkeerde rekeningen van de onder Duitse controle staande *Société française de Banque et des Dépôts* (SFBF); de betrokken joden konden hieruit niet meer dan een beperkte, maandelijksse toelage krijgen om te voorzien in de kosten van het levensonderhoud.¹³³ Wat de kleinere joodse winkels en bedrijven betreft:

*'Die Zwangsliquidation wurde in Angriff genommen und zunächst in mehreren Vorbesprechungen mit den hier interessierten Ressorts der MV [= Militärverwaltung] sowie mit den Vertretern des SD und der Brüsseler Dienststelle des Auswärtigen Amtes behandelt. Ein Widerspruch gegen die geplante Aktion wurde von keiner Seite erhoben...'*¹³⁴

Ondanks de hieruit blijkende consensus was het *Sturmbannführer* (SS-majoor) Ernst Ehlers – die Canaris in oktober 1941 als *Sipo-SD* chef opvolgde – en Asche al snel duidelijk dat controle op daadwerkelijke uitvoering van de anti-joodse maatregelen, met name de registratie, niet goed mogelijk was. Dit kwam door onvoldoende medewerking van de Belgische autoriteiten en door de beperkte bevoegdheden van de *Sipo-SD* ten opzichte van het militair bestuur.¹³⁵ In Parijs was het Asches evenknie Dannecker, zoals bekend, in maart 1941 gelukt de Franse regering in Vichy ertoe te brengen een landelijk overheidsorgaan in te stellen, dat zeggenschap had over alle joden in heel Frankrijk. Asche wilde nu naar het voorbeeld van dit Franse *Commissariat Général aux Questions Juives* een zelfde organisatie in België oprichten: '*Commissariat Royal aux Questions Juives*'. Dit zou formeel onderdeel van het Belgische departement van Binnenlandse Zaken moeten worden, maar in de praktijk geleid worden door een Belgische antisemiet die zeer nauw samenwerkte met de *Sipo-SD*. Pogingen hiertoe van Asche in het voorjaar van 1941 mislukten echter volkomen, omdat hij er

¹³⁰ Schlußbericht Gruppe XII, Feind- und Judenvermögen, februari 1944, CEGES, collectie GRMA (captured German Records Microfilmed at Alexandria, Va. [Virginia, USA], in NARA, Washington DC), aangehaald in: Eric Laureys, 'De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen, 1940–1944. Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek?', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* no. 7 (BEG/CHTP) (Brussel: SOMA, mei 2000), pp. 149–187; zie ook Idem, *Meesters van het diamant. De Belgische diamantsector tijdens het nazibewind* (Tielt: Lannoo, 2005).

¹³¹ Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen für Juden, 29 augustus 1941, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, 5 september 1941. Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 280, 431–432.

¹³² M. Steinberg, *La Persécution*, 308; Weber, *Innere Sicherheit*, 122; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 280.

¹³³ Franse banken hadden een meerderheidsbelang in de SFBF; derhalve werd deze instelling in bezet België als vijandige bank beschouwd en door het militair bestuur geplaatst onder het gezag van een Duitse voorlopige bewindvoerder. Er waren overigens in België wat (voormalige) joodse ondernemingen betreft, in de voorzomer van 1942 nog 129 van de 145 bewindvoerders actief, van wie negen de Belgische nationaliteit bezaten. De meeste joodse ondernemingen werden geliquideerd, niet alleen omdat het veelal om kleine eenmanszaken ging, maar ook omdat Belgische zakenlieden terughoudend waren om joodse bedrijven op te kopen en potentiële Duitse kopers hun interesse verloren, aangezien tijdens het beheer van de tijdelijke bewindvoerders, in de praktijk veel van de bedrijfsvoorraden en inventaris verloren ging of werd verduisterd. Slechts acht procent van de geregistreerde joodse ondernemingen werd in niet-joodse handen voortgezet. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 59; Idem, *La Persécution*, 92–101, 207–215; *Les biens des victimes des persécutions anti-juives en Belgique. Spoliation – Rétablissement des droits*; Warmbrunn, *German Occupation*, 154.

¹³⁴ Shirman, 'Economische plundering', *BGTW* 3 (1974), p. 164 n. 2, pp. 172–174 n. 39.

¹³⁵ D. Michman, 'Belgium', 163; Shirman, 'Economische plundering van de Joden', *BGTW* 3 (1974), 164–165.

geen enkele steun voor kreeg van het militair bestuur.¹³⁶ Asche en zijn directe superieur *Sturmabführer* Alfred Thomas, gooiden het toen over een andere boeg: in juli 1941 werd op hun initiatief vanuit de ‘Volksverwering’ de ‘Landelijke Anti-Joodse Centrale’ opgericht. Deze moest de taken uitvoeren die eerst het beoogde ‘*commissariat royal*’ waren toegedacht: bemand door Belgische antisemieten als een soort documentatiedienst de *Sipo-SD* helpen bij de informatiewerving over de joden in België, met name het ordenen en aanvullen van de joodse persoonsgegevens.¹³⁷ Daarnaast wilden Thomas en Asche dat de greep op de joodse bevolkingsgroep hoe dan ook versterkt zou worden en ‘*eine organisatorische Zusammenfassung der Juden in Belgien herbeigeführt werden sollte*’.¹³⁸ Evenals bij het ‘*commissariat*’ hechtte het militair bestuur hier echter aanvankelijk weinig waarde aan. Toch werd in de loop van 1941 langdurig onderhandeld tussen *Sipo-SD* en militair bestuur over de vorm die een aan de joden op te leggen organisatie zou krijgen. Uiteindelijk werd overeengekomen dat, naast maatschappelijke steun en onderwijs, vooral ‘*die moralische Ghettoisierung der Judenwirtschaft in Belgien, insbesondere deren Ausschaltung aus dem sozialen Leben*’ het belangrijkste doel van de beoogde organisatie zou zijn.¹³⁹ Op 25 november 1941 werd door een verordening van het militair bestuur de oprichting van de *Jodenvereniging in België / Association des Juifs en Belgique* (AJB) bekendgemaakt. Deze kwam tot stand naar het voorbeeld van de in 1939 in Duitsland opgerichte *Reichsvereinigung der Juden*. Formeel ressorteerde de AJB niet alleen onder het militair bestuur, maar ook onder de Belgische departementen van Binnenlandse Zaken en Openbare Gezondheid; in feite was ze echter uitsluitend ondergeschikt aan het militair bestuur.¹⁴⁰

Via de AJB werd het proces van isolering en economische uitschakeling voortgezet. In december 1941 werden joodse kinderen van openbaar onderwijs uitgesloten en gaf de bezetter aan de AJB bevel joodse scholen te stichten; joodse studenten werden die maand van universitair onderwijs uitgesloten. In januari 1942 werd het de joden verboden zonder vergunning het land te verlaten en begin maart kwam de verordening die een verplichte tewerkstelling voor joden bepaalde. Het militair bestuur ging hiertoe over omdat de Duitse *Organisation Todt*, die verdedigingswerken aanlegde langs de Atlantische en Kanaalkust, in Noord-Frankrijk dringend behoefte had aan arbeidskrachten. Hoewel de opdracht tot tewerkstelling in maart werd gegeven, zou er pas in juni een daadwerkelijk begin mee worden gemaakt. Belgische overheidsinstanties werden bij de uitvoering ingeschakeld. De verordeningen hieromtrent van het militair bestuur van 11 maart en 8 mei 1942 maakten deel uit van de bezettingspolitiek tot invoering van de algemene verplichte tewerkstelling in België en Duitsland, in de context van schaarste aan arbeidskrachten. De *Sipo-SD* was er niet bij betrokken. Op basis van de verordening van maart werd in mei de werkgelegenheid van joden in België verder ingeperkt en kregen werkgevers het recht joden op staande voet te ontslaan zonder enige rekening te hoeven houden met bestaande Belgische arbeidswetgeving. Belgische overheidsinstanties werden betrokken bij het sturen van joden naar de tewerkstelling in Noord-Frankrijk.¹⁴¹

¹³⁶ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 33–35; Idem, *La Persécution*, 118–120; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 81–83, 96–97; D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, *Derde Jaarboek*, 84–86; Verhoeven, *België bezet 1940–1944*, p. 441.

¹³⁷ M. Steinberg, *La Persécution*, 118–120; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 830–831.

¹³⁸ Rapport 184 *Verwaltungsabteilung / Gruppe 7: Fürsorge Juden* (April 1941), Archiv Marburg, Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, Brussel; aangehaald in D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, *Derde Jaarboek*, pp. 85–86 n. 42.

¹³⁹ D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, *Derde Jaarboek*, p. 86 n. 45.

¹⁴⁰ Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 12; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 280; D. Michman, ‘Oprichting’, 85–86 (n. 47); Idem, ‘Association des Juifs en Belgique’, 101; Idem, ‘De oprichting van de VJB in internationaal perspectief’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 25–45.

¹⁴¹ De werkkampen van *Organisation Todt* waar joden uit België naar toe moesten, lagen bijna allemaal in de Noord-Franse departementen Nord en Pas-de-Calais, die onder het militair bezettingsbestuur van generaal Von Falkenhausen in Brussel ressorteerden. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 143–145; Idem, *La Persécution*, 216–218; Danielle Delmaire, ‘Camps de la Souffrance. Les “Camps de Juifs” dans le Nord de la France (1942–1944)’, *MEMOR (Mémoire de l'Occupation et de la*

Inmiddels was de *Sipo-SD* in België vanaf januari 1942 versterkt met de komst van *Hauptsturmführer* (SS-kapitein) Fritz Erdmann, die hoofd werd van *Abteilung II*. Evenals Asche, was hij een overtuigd antisemiet, die gaandeweg de ‘*Bekämpfung der Juden*’ als voornaamste taak, niet alleen van sectie *II C* maar van zijn *hele* afdeling zag. Hoewel Asche door de benoeming van Erdmann feitelijk werd gepasseerd, zou dit een goede samenwerking tussen de twee niet in de weg staan.¹⁴² Zij hielden in de loop van voorjaar 1942, samen met de *Judenreferenten* Dannecker uit Frankrijk en Wilhelm Zöpf uit Nederland verscheidene werkbesprekingen met Eichmann, die Frankrijk, Nederland en België met betrekking tot de planning van de komende deportaties als een eenheid zag.¹⁴³ Ook kreeg voor wat dit betreft de *Sipo-SD* meer zeggenschap over de AJB. Dit bleek duidelijk uit het feit dat Asche in maart 1942 zèlf aan de AJB opdracht gaf een nieuw registratiesysteem op te zetten, waarbij vooral de juistheid van de opgegeven adressen moest worden gecontroleerd. Deze tweede registratie werd niet meer in handen gegeven van Belgische overheden. Met behulp van de eerder genoemde ‘Anti-Joodse Centrale’ konden de registratiegegevens door de *Sipo-SD* worden gecentraliseerd en aangevuld, waardoor men in mei–juni 1942 uiteindelijk beschikte over persoonsgegevens van 56.186 joden in België.¹⁴⁴

Een andere stap was dat begin juni ook in België de gele jodenster werd ingevoerd; een maatregel waartoe Reeder uiteindelijk met tegenzin had besloten. Aanvankelijk stuitte invoering van de ster, waar Asche al vanaf februari op had aangedrongen, bij Reeder op grote bezwaren. Tot dan toe had de Belgische bevolking tamelijk onverschillig gereageerd op de anti-joodse maatregelen en zich er nauwelijks betrokken bij gevoeld. Reeder stelde dat een duidelijk zichtbaar herkenningsteken gevoelens van medelijden zou kunnen opwekken en dat de openlijke discriminatie tot grote politieke onrust zou leiden.¹⁴⁵ Dit was de reden dat de jodenster in België pas in juni werd ingevoerd. Bij de voorbereiding van de betreffende verordening¹⁴⁶ greep de *Sipo-SD* de gelegenheid aan om het tot dan toe geldende *Sicherheitshaftbefehl* met betrekking tot de joden te vervangen door een zogenoemd *Schutzhaftbefehl*. Dit laatste hield in dat de *Sipo-SD* voortaan – vanaf 1 juni 1942 – zonder toestemming van het militair bestuur individuele arrestaties mocht verrichten bij (vermeende) overtredingen van anti-joodse bepalingen en de betrokken joden zonder proces naar een concentratiekamp kon sturen¹⁴⁷: ‘*Nur so sei wirklich die notwendige polizeiliche Arbeit zur Bekämpfung der Reichsfeinde durch zu führen.*’¹⁴⁸

Bovendien werd tegelijk met de invoering van de jodenster de maatregel van kracht dat de joden tijdens de avondklok (ingevoerd eind augustus 1941) zich nog uitsluitend in hun eigen woning mochten bevinden. Eveneens met ingang van juni mochten joodse artsen voortaan alleen nog joodse patiënten hebben. Met de oprichting van een apart bureau voor de

Résistance en zone interdite). *Bulletin d'Information* No. 8 (décembre 1987), pp. 47–65; Sophie Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red), *De curatoren van het getto*, pp. 149–181; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 281, 435–436; Warmbrunn, *German Occupation*, 156.

¹⁴² M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 177–178; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 50–51.

¹⁴³ Kempner, *Eichmann und Komplizen*, 165–168, 180, 182, 266–267; Sijes, *Studies*, p. 105 n. 24, pp. 121–122.

¹⁴⁴ Dit aantal is met inbegrip van de kinderen jonger dan 16 jaar. Bij deze nieuwe registratie werden de persoonsgegevens per stad en daarbinnen per straat en huisnummer gerangschikt. M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 117–121, 129–132, 183–184; Idem, *L'Étoile*, deel II, 99–100; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 144; Saerens, ‘Augustus 1942’, 111–112, 134; D. Michman, ‘Association des Juifs en Belgique’, 102; Laurence Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red), *De curatoren van het getto*, pp. 247–266, aldaar 248. Vergel. Verhoeyen, *België bezet*, 440; Fein, *Accounting for Genocide*, 154.

¹⁴⁵ Rapport van Reeder, 16 maart 1942, Nr. 161/42, gecit. in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung*, 20; vergel. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel I, 176–177; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 32; Weber, *Innere Sicherheit*, 126; Vandevijver et al., *Het Verzet (II)*, 48.

¹⁴⁶ Verordnung über die Kennzeichnung der Juden, 27 mei 1942, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich*, 1 juni 1942.

¹⁴⁷ A. De Jonghe, ‘Strijd Himmler–Reeder’, vierde deel, *BGTW* nr. 8 (okt. 1984), pp. 5–188, aldaar 197–199; M. Steinberg, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 32–34, 145; Idem, *La Persécution des Juifs*, 176.

¹⁴⁸ Weber, *Innere Sicherheit*, 40.

‘*Arbeitseinsatz*’ binnen de AJB, dat buiten het militair bestuur om *direct* gebonden werd aan de bevelen van de *Sipo-SD*, en oprichting van een ‘*Sammellager*’ in een kazerne te Mechelen onder bevel van de *Sipo-SD*, waren tweede helft juli 1942 de voorbereidingen van de deportaties in België voltooid.¹⁴⁹ Het ‘verzamelkamp’ lag precies tussen Brussel en Antwerpen in: de twee steden waar samen ongeveer negentig procent van alle joden in België woonde.

De top van het militair bestuur van zijn kant was zich terdege bewust van het stadium waarin de anti-joodse politiek in België was gekomen. Reeder rapporteerde medio juni aan Berlijn: ‘*In der Ausschaltung des Judentums aus dem öffentlichen und wirtschaftlichen Leben wurde (...) die letzte Lücke geschlossen. Ferner wurde die sicherheitspolizeiliche Überwachung der Juden durch die Anordnung vervollständigt, daß sie sich während der Nachtzeit von 20 – 7 Uhr in ihren e i g e n e n Wohnungen aufzuhalten haben. (...) Mit den vorstehend genannten Maßnahmen kann die Judengesetzgebung in Belgien nunmehr als abgeschlossen betrachtet werden. Die Juden haben nur noch äußerst beschränkte Lebensmöglichkeiten. Der nächste Schritt wäre nunmehr ihre Evakuierung aus Belgien, die jedoch nicht von hier aus, sondern nur im Zuge der allgemeinen Planung von den zuständigen Reichsstellen veranlaßt werden kann. Bis zu diesem Zeitpunkt wird die Militärverwaltung dafür sorgen, daß die arbeitseinsatzfähigen Juden bei kriegswichtigen Arbeiten nützlich eingesetzt werden.*’¹⁵⁰

3.1.2.3 Achtergrond sleutelfiguren SS in België

Ernst Boje Ehlers was 16 oktober 1909 geboren in Sparrieshoop, Kreis Pinneberg in Holstein, studeerde rechten, werd 1 augustus 1928 lid van de NSDAP en sloot zich in november dat jaar aan bij de SA. Begin 1939, kort voor de organisatorische samenvoeging van *Sicherheitspolizei* en *SD* tot het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), was Ehlers afdelingshoofd binnen de *SD*. Hij werd in mei 1940 hoofd van politie in Liegnitz (het tegenwoordig Poolse Legnica) in Silezië. In juni 1941, bij het begin van de oorlog tegen de Sovjet-Unie, maakte Ehlers deel uit van de *SS Einsatzgruppe B*, die volgens eigen rapportages tot midden november 1941 in totaal 45.467 mensen, merendeels joden in Wit-Rusland, ombracht. Eind november werd Ehlers, die niet eigenhandig aan de massamoorden deelnam maar deze organiseerde, bevorderd tot chef van de *Sipo-SD* in België en Noord-Frankrijk. Voorganger van Ehlers in België was Konstantin Canaris, die hem overigens in februari 1944 ook weer in Brussel zou opvolgen. Ehlers was dus in de aanloop naar en tijdens het grootste deel van de fase dat de deportaties van joden uit België plaatsvonden, de hoogste baas van de *Sipo-SD* in dit land.¹⁵¹

Kurt Asche was 11 oktober 1909 in Hamburg geboren. Aanvankelijk werkzaam in een drogisterij, werd hij reeds in 1927 lid van Hitlers partij. Sinds 1935 behandelde hij joodse aangelegenheden bij de *Sicherheitsdienst* in de sector Berlin-Mitte. Hij beriep zich erop in

¹⁴⁹ M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 162, 168, 235–237; Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten’, 63.

¹⁵⁰ Militärverwaltungschef (Reeder), ‘Tätigkeitsbericht’ nr. 20, 15 juni 1942 (over de periode van 15 maart tot 1 juni 1942), CDJC doc. nr. CDXCVI-6, in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 26–27. Spatiëring en onderstrepingen in het origineel.

¹⁵¹ Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 2, 101–102, 111–112; M. Steinberg, *Dossier Bruxelles–Auschwitz*, 159, 165–181. S. Klarsfeld, M. Steinberg (red.), *Memoriaal van de deportatie der joden uit België* (Brussel/New York: Vereniging van joodse weggevoerden en rechthebbenden in België/The Beate Klarsfeld Foundation, 1992), pp. 600–605; Leni Yahil, *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932–1945* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1990), p. 256 n. 13. Vergel. Christian Gerlach, ‘Einsatzgruppe B’, in: Peter Klein (Hg.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin: Edition Hentrich, 1997), pp. 52–70. Direct na de oorlog wist de jurist Ehlers zich in de Duitse deelstaat Sleeswijk-Holstein, met steun van invloedrijke vrienden, aan rechtsvervolgving te onttrekken. Kort voordat hij in Duitsland alsnog daadwerkelijk voor de rechter moest verschijnen om verantwoording af te leggen voor zijn aandeel in de deportatie en dood van duizenden joden uit België, maakte de bijna 71-jarige Ernst Ehlers – intussen zelf gepensioneerd rechter – in oktober 1980 een einde aan zijn leven. Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (ZStL), Ludwigsburg, V 124 AR-Z 18/61; vergel. Kerstin Freudiger, *Die juristische Aufarbeitung von NS-Verbrechen* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2002), p. 203.

november 1938, tijdens de ‘Kristallnacht’, te hebben bijgedragen aan het opblazen van de grote synagoge in het centrum van de hoofdstad. In november 1939 werd hij als lid van een *SS-Einsatzkommando* naar bezet Polen gestuurd, waar hij diende als expert voor joodse aangelegenheden onder *SS- und Polizeiführer* (SSPF) Odilo Globocnik in Lublin. Asche was betrokken bij de eerste stappen tot instelling van een ‘reservaat’ voor joden ten zuiden van deze stad, in de omgeving van Nisko, en de eerste deportaties van joden naar dit gebied. In maart 1940 kwam evenwel op bevel van Himmler een einde aan dit deportatie-experiment.¹⁵² Aan het eind van datzelfde jaar begon Asche zijn werkzaamheden als *Judenreferent* in Brussel. Van meet af aan onderhield hij zeer nauw contact met Dannecker, die dezelfde functie in bezet Frankrijk vervulde. Een belangrijke reden hiervoor was het feit dat beiden tijdens het eerste jaar van de bezetting via hun directe superieur ondergeschikt waren aan dezelfde *Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD für Belgien und Frankreich*, Max Thomas. Beiden waren in de praktijk ondergeschikt aan een militair bestuur en werden daardoor voor soortgelijke procedurele problemen en politieke obstakels geplaatst. Bovendien pleegde Asche veelvuldig overleg met Dannecker over te volgen strategieën, omdat laatstgenoemde eenvoudigweg over meer organisatorische capaciteiten beschikte. Beiden ondernamen najaar 1940 en begin 1941 gelijksoortige, maar vergeefse pogingen om in de grote steden (Parijs, Brussel, Antwerpen) te komen tot een joodse ‘dwangorganisatie’ (*Zwangvereinigung*), die overeenkomsten vertoonde met de joodse raden (*Judenräte*), die in een reeks Poolse steden aan de joden waren opgelegd.¹⁵³ Een ander voorbeeld, waaruit blijkt dat coördinerend werd gewerkt, is dat beiden min of meer gelijktijdig het initiatief namen om te komen tot een centraal *inheems* overheidsorgaan dat in nauw contact met Duitse autoriteiten alle joodse aangelegenheden zou moeten behandelen. Zoals bekend, resulteerde dit eind maart 1941 in Frankrijk in het *Commissariat Général aux Questions Juives* (CGQJ). De poging van Asche om in België een soortgelijk *commissariat* op te richten, strandde door onwil van Reeder.¹⁵⁴

In de tijd dat hij werkzaam was bij de *Sipo-SD* in Brussel – november 1940 tot oktober 1943 – stond Asche bekend als fanatiek antisemitisch. Meerdere malen maakte hij zich persoonlijk schuldig aan mishandeling van joodse gevangenen. Omdat het hem aan voldoende capaciteiten ontbrak om de voorgenomen deportaties in België voor te bereiden en organiseren en hij bovendien niet was opgewassen tegen een onwillig militair bestuur, werd in januari 1942 de *Hauptsturmführer* (SS-kapitein) Fritz Erdmann zijn directe superieur.¹⁵⁵ Deze zou hem in november dat jaar als *Judenreferent* opvolgen. In oktober 1943 werd Asche wegens wangedrag en zelfverrijking uit joods bezit overgeplaatst naar Gent. Uiteindelijk zou hij voorjaar 1944 worden beschuldigd van plichtsverzuim, diefstal van joodse goederen en het zich laten omkopen door joden. Door het *Gericht XXXII* van de SS en Duitse politie werd Asche veroordeeld tot één jaar en vier maanden opsluiting in het strafkamp van Danzig-Matzkan.¹⁵⁶

¹⁵² Browning, *Origins*, 43–63; Idem, *The Path to Genocide*, 9–11; Yahil, *The Holocaust*, 160–161; Warmbrunn, *German Occupation of Belgium*, 151–152.

¹⁵³ Voor het begrip ‘Zwangvereinigung’, zie het uitvoerige rapport van Dannecker, 1 juli 1941, CDJC doc. nr. XXVI-1, *Recueil*, I, 80–158, aldaar 101–102 (oorspr. pag. nr. 20–21). Vergel. D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, 80–86; Dan Michman, ‘Judenrat’, in: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (eds.), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven/London: Yale University Press, 2001), pp. 370–377.

¹⁵⁴ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 33–35; Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 7–13, 16–19, 26–29, 62–63; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 81–83, 96–97; Steur, *Dannecker*, 52.

¹⁵⁵ M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 177–178; Warmbrunn, *German Occupation of Belgium*, 152.

¹⁵⁶ M. Steinberg, *Dossier Bruxelles–Auschwitz*, 138–140, 149, 155, 157–158, 161, 212; Idem, *La Persécution des Juifs*, p. 32 n. 40; p. 198 n. 88; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal van de deportatie der joden uit België*, 618–620, 624–625, 628–642. Na 1945 dook Asche onder de schuilnaam ‘Kurt Klein’ onder in Hamburg. Na jarenlange inspanningen door een kleine groep joodse overlevenden, van wie vooral de Franse advocaat Serge Klarsfeld en de Belgische historicus Maxime Steinberg moeten worden genoemd, werd Kurt Asche wegens medeplichtigheid aan de jodenvervolging in België op 8 juli 1981 in het Duitse Kiel veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf en betaling van de kosten van het proces. Hij overleed in Hamburg in 1997. Proces Kurt Asche, Landgericht Kiel, 8 juli 1981, 2 Ks 1/75; dossier Proces Kurt Asche, in: SOMA, AA 377.

3.1.3 Nederland

3.1.3.1 Reichskommissar, Generalkommissare, SS

De bezettingsautoriteiten waren, zoals vermeld, zich ervan bewust dat uitvoering van een anti-joodse politiek mede afhankelijk was van medewerking van de autochtone autoriteiten, die de nodige bezwaren zouden kunnen uiten bij het ‘apart zetten’ van de joodse bevolkingsgroep. Bovendien zouden maatregelen tegen deze groep tot maatschappelijke onrust kunnen leiden. Eerste prioriteit in Seyss-Inquarts bezettingspolitiek van zomer 1940 was het zoeken naar een basis om tot een vorm van zelf-nazificatie te komen, bij voorkeur door samenwerking en uiteindelijk een samengaan van de NSB en de in juli opgerichte Nederlandse Unie.¹⁵⁷ Het proces van ideologische en organisatorische gelijkschakeling (*Gleichschaltung*), zoals zich dat in 1933–’34 in Duitsland en in 1938 in Oostenrijk had voltrokken, diende aangepast aan de Nederlandse verhoudingen te worden herhaald. Maatschappelijke uitsluiting van de joden was daar onlosmakelijk mee verbonden. Binnen deze algemene strategie paste dat de eerste anti-joodse maatregelen en verordeningen een administratief karakter zouden hebben en gericht waren op een geleidelijk isoleren van de joden.

Op instigatie van Seyss-Inquart waren in de verordening van 3 juni 1940 – die opbouw van het *Reichskommissariat* en taakstelling van de *Generalkommissare* regelde – de rassenpolitiek en de ‘joodse kwestie’ bewust ongenoemd gebleven. Ontwerpversies van deze verordening bevatten echter – behalve openbare orde, economie en bestuur – wel degelijk ook expliciete verwijzingen naar joden en communisten. Hoewel deze laatste groepen dus ongetwijfeld van meet af aan belangrijke doelwitten waren van beleid, werd dit om politiek-strategische redenen niet bekend gemaakt.¹⁵⁸

Aanvankelijk – vanaf begin juni 1940 – liet Seyss-Inquart wekelijks zogenoemde *Chefsitzungen* houden, waarbij onder zijn voorzitterschap de vier *Generalkommissare* en veelal een beperkt aantal Duitse topambtenaren aanwezig waren, onder wie de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (BdS).¹⁵⁹ Tijdens deze vergaderingen, die doorgaans op vrijdag plaatsvonden, kwamen de belangrijkste bestuurlijke aangelegenheden aan bod, met inbegrip van de stappen die tegen de joden zouden worden genomen.¹⁶⁰ Er werden geen notulen bijgehouden van deze besprekingen. Vaak echter volgde in de dagen direct na een *Chefsitzung* afzonderlijk overleg op de desbetreffende *Generalkommissariate*. Van deze *Dienstbesprechungen* werden wel schriftelijke verslagen opgesteld, die vaak informatie bevatten over aard en inhoud van een voorgaande *Chefsitzung*.¹⁶¹ Het is niet bekend of Seyss-Inquart na zijn aantreden als *Reichskommissar* vanuit Berlijn precieze schriftelijke instructies ontving met betrekking tot de joden van Nederland, maar tijdens zijn proces in Neurenberg verklaarde hij op dit terrein zelfstandig te hebben gehandeld.¹⁶²

De handelwijze van Seyss-Inquart kan verklaard worden uit drie overwegingen. In de eerste plaats de algemene opdracht die hij van Hitler had meegekregen: in *politieke* zin de Nederlanders ertoe te bewegen een bondgenootschap met nazi-Duitsland te aanvaarden en in

¹⁵⁷ Arthur Seyss-Inquart aan Adolf Hitler, 20 juli 1940, *Erster Bericht über die Lage und Entwicklung in den besetzten niederländischen Gebieten* (over de periode 29 mei tot 19 juli 1940), NIOD, coll. 248: Doc I-1504; zie ook de gepubliceerde Nederlandse vertaling: ‘Eerste rapport over de toestand en ontwikkeling in het bezette Nederland, 29 mei–19 juli 1940’, in: J.J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I (1949), 334–342.

¹⁵⁸ Isabel J. Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940–1945* (Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1999), pp. 87–88.

¹⁵⁹ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 108–110; Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 90–97.

¹⁶⁰ A. E. Cohen, ‘Interview met dr. Friedrich Wimmer op 28 en 29 augustus 1947’, enigszins bekorte en bewerkte versie in: J.C.H. Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 331–374, aldaar 346.

¹⁶¹ L. de Jong, *De Bezetting* (Amsterdam: Querido, 1961–1965, 5 delen), deel I, pp. 121–123; Idem, *Koninkrijk*, IV, 108–110; Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 90–97.

¹⁶² Ondervraging van Arthur Seyss-Inquart, *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946* (IMT, Nuremberg, 1947–1949; 42 vols.), vol. 15, pp. 699 e.v.

economisch opzicht Nederland zo soepel mogelijk inschakelen in en dienstbaar maken aan de Duitse oorlogvoering. De tweede drijfveer bij Seyss-Inquart bestond uit zijn persoonlijke nationaal-socialistische overtuiging. In de derde plaats werd Seyss-Inquarts handelen mede bepaald door zijn verhoudingsgewijs zwakke positie in de nazi-hiërarchie, waarop nog nader zal worden ingegaan. Dit leidde ertoe dat hij streefde naar spreiding van bevoegdheden en opdrachten binnen de diverse afdelingen van het *Reichskommissariat* in het algemeen en dit had ook betrekking op de voorgenomen anti-joodse verordeningen en maatregelen. Op deze wijze poogde hij de centrale leiding in handen te houden.

Nadat tijdens *Chefsitzungen* een principebesluit was gevallen en voor zover het beleid werd vertaald in verordeningen, vond verdere coördinatie grotendeels schriftelijk plaats. De afdeling *Rechtsetzung und Staatsrecht* van het *Generalkommissariat* van Wimmer ontwierp concept-versies van de verordeningen. Deze werden vervolgens toegezonden aan Seyss-Inquart, de vier *Generalkommissare* en soms ook aan andere Duitse afdelingen of betrokken Nederlandse overheidsdepartementen ter goedkeuring of commentaar. Nadat Seyss-Inquart zijn goedkeuring had verleend, werd de verordening in zijn naam uitgevaardigd en bezat kracht van wet. De anti-joodse verordeningen werden vaak in naar verhouding korte tijd goedgekeurd en afgekondigd, in tegenstelling tot veel andere verordeningen, waarvan de voorbereidingstijd soms meer dan een jaar duurde. De schijnbaar wettelijke grondslag van de anti-joodse verordeningen werd gevonden in ‘administratief-rechtelijke herzieningen’ of ‘maatregelen ter handhaving van de openbare orde’.¹⁶³ Naast verordeningen uitgaande van de *Reichskommissar*, konden anti-joodse maatregelen ook andere vormen aannemen, zoals beschikkingen (*Anordnungen*) of instructies (*Anweisungen*) van de *Generalkommissare* aan de Nederlandse autoriteiten, lees: de secretarissen-generaal, die op hun beurt weer via circulaire daadwerkelijke uitvoering van Duitse orders aan de lagere overheden opdroegen.¹⁶⁴

Tijdens de eerste maanden van de bezetting waren Schmidt en Wimmer de meest actieve *Generalkommissare* voor wat betreft besluitvorming en voorbereiding van anti-joodse verordeningen. Het tempo bij de voorbereiding lag hoog: al in augustus kondigde Schmidt, overigens in besloten kring, aan dat een reeks tegen de joden gerichte verordeningen gereed lag en in de nabije toekomst zou worden uitgevoerd.¹⁶⁵ Seyss-Inquart was echter voorzichtiger. Hij wilde de verordeningen niet ineens, maar stap voor stap uitvoeren. In dit opzicht was zijn nauwe samenwerking met Wimmer van groot belang.

Voordat in september en oktober 1940 de eerste openlijk anti-joodse verordeningen werden uitgevaardigd, waren er al op meer subtiele, onopvallende wijze enkele anti-joodse maatregelen van kracht geworden. Reeds op de dag na de capitulatie in mei 1940 werd het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) bezocht door de cultureel attaché van de Duitse ambassade, die onmiddellijk de ‘*Gleichschaltung*’ oplegde, wat resulteerde in censuur en direct ontslag van de joodse werknemers.¹⁶⁶ Begin juli moesten joden zonder de Nederlandse nationaliteit zich bij hun plaatselijk gemeentehuis laten registreren. Tegelijkertijd werden op bevel van de *Ordnungspolizei* alle joden, communisten en mensen met het staatsburgerschap van landen waarmee Duitsland in oorlog was, verwijderd uit de gemeentelijke

¹⁶³ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 13–14, 17; Warmbrunn, *Dutch under German Occupation*, 56; Idem, *Nederlanders onder Duitse bezetting*, 55–56; Presser, *Ondergang*, I, 39; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 99; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 91 n. 34; Idem, *Nazi Rule*, p. 140 n. 28; Idem, *Bezetting en collaboratie*, 118; Gallin, *Rechtsetzung*, 120, 159.

¹⁶⁴ Presser, *Ondergang*, I, 20, 26; Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 13–17; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 757, 781; Gallin, *Rechtsetzung*, 90–97, 119–125, 147–150. Voor een chronologisch overzicht van de anti-joodse verordeningen door de bezetter in Nederland, zie bijlage 6.2.

¹⁶⁵ Vermerk Nr. 23 over de ‘*Dienstbesprechung bei Generalkommissar z.b.V.*’, Fritz Schmidt, 24 augustus 1940, pp. 1–2; NIOD, coll. nr. 77: Arch. HSSPF, dossier 54a. Vergel. De Jong, *De Bezetting*, I, 121–122; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 748–749.

¹⁶⁶ A.J. van der Leeuw, ‘Notities van gesprekken met W. [Wilhelm] P. W. Janke’ (September 1947), NIOD, coll. 248: Doc I-810, a-22, p. 6. Presser, *Ondergang*, I, 69; Idem, *Ashes*, 41; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 8–10; J. Dankers, J. Verheul, *Bezette Gebied dag in dag uit. Nederland en Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog: een chronologisch overzicht* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1985), p. 13; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 79; Idem, *Nazi Rule*, 119.

luchtbeschermingsdiensten.¹⁶⁷ Eind juli 1940 werd de eerste tegen joden gerichte verordening uitgevaardigd (hoewel het woord jood niet werd genoemd). Deze hield beperkingen in op de wijze waarop vee mocht worden geslacht, waardoor orthodoxe joden werden getroffen. Deze verordening was ontworpen door Schmidt.¹⁶⁸

Eind augustus 1940 liet Wimmer aan de Nederlandse secretarissen-generaal een instructie uitgaan dat in het vervolg geen joden meer in overheidsdienst mochten worden benoemd en dat joden die daarin werkzaam waren, niet meer mochten worden bevorderd.¹⁶⁹ Seyss-Inquarts verordening van 13 september 1940 stelde in feite artikel 5 van de Nederlandse grondwet buiten werking: ‘*Die rechtlichen und finanziellen Verhältnisse der Beamten, Staatsangestellten und Arbeiter im Staatsdienst, insbesondere die Voraussetzungen, unter denen sie angestellt und entlassen werden können, werden nötigenfalls unter Abweichung von dem bisher geltenden Recht geregelt.*’¹⁷⁰ Deze verordening, waarin het woord jood evenmin werd genoemd, vormde de basis voor de schorsing (4 november 1940) en het uiteindelijk ontslag (21 februari 1941) van de joodse ambtenaren.¹⁷¹ In oktober werden alle Nederlandse ambtenaren verplicht schriftelijk te verklaren of zij of hun echtgenoten geheel of gedeeltelijk van joodse afkomst waren (de zogenoemde ‘Ariër’-verklaring). Het was op basis van deze maatregel dat de joodse ambtenaren werden geschorst. Intussen was op 22 oktober 1940 door Seyss-Inquart een verordening uitgevaardigd, waarin het begrip jood werd gedefinieerd en een volledige registratie werden bevolen van ondernemingen die eigendom waren van joden of waarin joden een belang hadden. Deze registratie was in handen van de *Wirtschaftsprüfstelle*, een instantie ondergeschikt aan de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, Fischböck.¹⁷²

De bezetter trad behoedzaam op: de bepalingen en verordeningen droegen een ogenschijnlijk incidenteel of tijdelijk karakter, waarbij bovendien van tijd tot tijd relatief kleine, afzonderlijke groepen binnen de joodse gemeenschap werden aangepakt; bijvoorbeeld alleen orthodoxe joden, de joden zonder Nederlandse nationaliteit, joodse ambtenaren of uitsluitend joodse ondernemers en winkeliers. Eveneens in de herfst van 1940 werd door de bezetter gewerkt aan voorbereiding van een verordening, die tot doel had met behulp van de Nederlandse ambtelijke instanties te komen tot een verplichte registratie van *alle* personen van joodse afkomst in Nederland of zij nu godsdienstig waren of niet. De hierop betrekking hebbende verordening werd 10 januari 1941 door Seyss-Inquart uitgevaardigd, maar was al in augustus 1940 door Schmidt aangekondigd en vanaf november was de Nederlandse secretaris-generaal

¹⁶⁷ Brief, 1 juli 1940, in naam van de ‘Höhere SS- und Polizeiführer beim Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete – Befehlshaber der Ordnungspolizei’, getekend door Generalmajor der Ordnungspolizei Otto Schumann, gestuurd aan de Rijksinspecteur voor de burgerlijke luchtbescherming, kapitein Van Batenburg in Den Haag, onderwerp: ‘Bereinigung der niederländischen Luftschutzorganisation von nicht geeigneten Elementen’; vergel. Presser, *Ondergang*, I, 18–19; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 755–756. Aanleiding voor deze maatregel was de beweerde deelname van leden van luchtbeschermingsdiensten aan de demonstraties van Anjerdag (de verjaardag van prins Bernhard, 29 juni 1940).

¹⁶⁸ ‘Schächtverbot wird eingeführt werden, Propaganda lenkt allmählich daraufhin’, *Vermerk Dienstbesprechung beim Generalkommissar z.b.V.*, 16 juli 1940; VO 80/1940 (31 juli 1940), betreffende ‘Vermeidung von Tierquälerei beim Viehschlachten’; vergel. Presser, *Ondergang*, I, 22–23; Idem, *Ashes*, 14–15; Bruno Blau (bearbeitet von), *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933–1945* (Düsseldorf: Verlag Allgemeine Wochenzeitung der Juden in Deutschland, 1954), p. 19.

¹⁶⁹ Wimmer aan ‘die Herren Generalsekretäre in den niederländischen Ministerien’, 28 augustus 1940, NIOD, coll. nr. 20: Arch. Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (VuJ), Stab, doos 4, dossier Z 3147/41; zie ook in coll. nr. 21: VuJ, Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht, doos 51, map 4: “Dienstabweisungen”.

¹⁷⁰ VO 137/40 (13 september 1940), VOBL, 1940, pp. 425–426. Presser, *Ondergang*, I, 29; Idem, *Ashes*, 18; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 93, 245–246 n. 46–47; Idem, *Nazi Rule*, pp. 143–144 n. 37–38; Gallin, *Rechtsetzung*, p. 124 n. 104.

¹⁷¹ Wimmer aan de Secretarissen-generaal van de Nederlandse ministeries, 21 februari 1941, Nederlands ‘Afschrift’ Z.3147 Vo/1941, gereproduceerd als document 8 in L. Ph. Polak, L. van Weezel (red.), *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945* (Amsterdam: Polak & Van Gennep/Joodse Historisch Museum, 1979), p. 41, met Engelse vertaling op 40.

¹⁷² VO 189/1940 (22 oktober 1940), VOBL 1940, pp. 546–552. Het betrof alle ondernemingen die eigendom van joden waren of waarvan een of meerdere vennoten of directeuren joods waren. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 26–36, 54–60; Idem, *Ashes*, 16–23, 33–36; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 760, V, 586; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 92–95; Idem, *Nazi Rule*, 142–146; Gallin, *Rechtsetzung*, 125, 151; Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU, 1999), pp. 125–127, 135; Duitse uitgave: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg* (Köln: Dittrich Verlag, 2000), pp. 185, 196–197.

van Binnenlandse Zaken bij de voorbereidingen betrokken. Op niet-nakomen van de registratieverplichting stond maximaal vijf jaar gevangenisstraf en inbeslagneming van het vermogen. De joden werden nu als groep binnen de Nederlandse samenleving administratief apart gezet.¹⁷³ Omdat ook mensen van gedeeltelijk joodse afkomst werden meegerekend, kwam men op een totaal van 160.820. Van hen werden 140.552 als ‘*Volljuden*’ beschouwd.¹⁷⁴ Van dit laatste aantal woonde driekwart in de drie grote steden: Amsterdam (60 procent), Den Haag (10 procent) en Rotterdam (7 procent); wat de provinciale spreiding betreft, bleek 82 procent van de joden in Noord- en Zuid-Holland te wonen.¹⁷⁵ Eveneens in januari 1941 werd een begin gemaakt met beperkte toegang voor joden tot openbare gelegenheden. Het begon met een verbod bioscopen te betreden. Kort daarop volgde per verordening een ‘*numerus clausus*’ voor joodse studenten aan universiteiten en hogescholen (11 februari 1941).¹⁷⁶

De uitvoering van de antisemitische politiek op ordelijke, administratieve wijze was één kant van het Duitse beleid, waarbij vooral Seyss-Inquart en Wimmer waren betrokken. Daarnaast werd echter ook de eerder genoemde ‘*wilde methode*’ toegepast. Zo werd vanaf augustus 1940, met steun van Schmidt, de verspreiding van anti-joodse lectuur bevorderd. Het vóór de oorlog in Nederland verboden antisemitische propagandabladd ‘*De Misthoorn*’ verscheen met Duitse steun opnieuw en werd voornamelijk in NSB-kringen verspreid.¹⁷⁷ Vanaf december 1940 vonden, alweer met steun van Schmidt, gewelddadigheden door de *Weerafdeling* (WA) van de NSB plaats. Men kreeg toestemming in openbare gelegenheden en op straat tegen joden op te treden: provocaties en straatgevechten waren het gevolg. Café-eigenaren zagen zich gedwongen toe te geven aan de WA-intimidatie en bij tal van cafés en restaurants verschenen bordjes ‘*Joden niet gewenst*’.¹⁷⁸ Hoewel Seyss-Inquart tot op zekere hoogte Schmidt zijn gang liet gaan, wilde hij geheel volgens zijn eigen politieke lijn voorkomen dat dit tot al te grote onrust zou leiden. Daarom liet hij nog extremere antisemitische lectuur (zoals het blad ‘*De Doodsklok*’) niet verschijnen en verbood hij leden van de SS aan het straatgeweld deel te nemen. Reden hiervoor was dat hij deze organisatie een fatsoenlijk gezicht wilde geven, terwijl in zijn ogen de NSB zich door het geweld steeds meer blameerde in de ogen van de Nederlandse bevolking.¹⁷⁹ Met name in Amsterdam, waar ongeveer zestig procent van de Nederlandse joden woonden, werden in de eerste weken van februari 1941 de straatgevechten steeds heviger tussen WA-leden en knokploegen die door

¹⁷³ VO 6/1941 (10 januari 1941), VOBL 1941, pp. 19–23. Voor de sterke invloed van de anti-joodse wetgeving in Duitsland, met name de definitie van het begrip jood en de Neurenberger wetten van 1935, op Seyss-Inquarts verordeningen van 1940 en begin 1941, zie vooral uitgebreid: Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), hoofdstukken 1, 2 en 5.

¹⁷⁴ Circulaire van Wimmer, 5 september 1941, NIOD, Archief VuJ – Stab, doos 5, dossier Z 12313/41. Vergel. Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940–1945* (Amsterdam: Querido, 1985, 5e druk), pp. 66–69; Presser, *Ondergang*, I, 64, 417–418; Idem, *Ashes*, 37–38, 220–221; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 874–876; Gallin, *Rechtsetzung*, 147–148.

¹⁷⁵ *Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland; samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening 6/1941 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied* (’s-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, [Mei] 1942; 103 p.). J. Michman et al., *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (2^e druk 1999), 269, 364, 382, 387, 513, 527–530; J.C.H. Blom en J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870–1940)’, in: J.C.H. Blom et al. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), pp. 247–310, aldaar 254–257; Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Lakerveld, 1995), 143, 145, 168–169, 291; J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2006), 350–364.

¹⁷⁶ Het bioscoopverbod werd 9 januari 1941 van kracht. VO 27/1941 (11 februari 1941), ‘über jüdische Studenten’, VOBL 1941, pp. 99–100. H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam: Amsterdamse Boek- en Courantmaatschappij, 1947), pp. 20, 22–24; Presser, *Ondergang*, I, 74–77; Idem, *Ashes*, 42–44; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 873–874.

¹⁷⁷ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 632, 749–750; Presser, *Ondergang*, I, 70–71; Idem, *Ashes*, 23, 42, 77; Dick van Zomeren, *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Weesp. ‘Ze waren gewoon ineens weg’* (Weesp: De Ark/Heureka, 1983), 75–81.

¹⁷⁸ B. A. Sijes, *De Februari-staking, 25–26 februari 1941* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954), pp. 61–64; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 876–879; Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939–1941* (Amsterdam: Van Gennep, 1998), pp. 214–216.

¹⁷⁹ Sijes, *Februari-staking*, 56–58; Presser, *Ondergang*, I, 71; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 814–815, 843, 877; Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 205–223.

joodse en linkse, niet-joodse jongeren haastig waren gevormd. Zij voorzagen zich van ijzeren staven en andere slagwapens. Door de sfeer van geweld hoopten Schmidt en de eveneens fel antisemitische *Beauftragte* van Seyss-Inquart voor Amsterdam, Johann-Heinrich (Hans) Böhmcker, een geschikt klimaat te creëren voor een nog actievere *Judenpolitik*, dan tot dan toe door Seyss-Inquart gevoerd. Achterliggende motieven waren dat zij op de uitvoering van het anti-joodse beleid meer greep wilden krijgen.¹⁸⁰ Hun streven was hierbij in de eerste plaats gericht op instelling van een getto, alsmede oprichting van een lokale ‘*Judenrat*’ in Amsterdam, een constructie die eerder geheel of gedeeltelijk in steden van bezet Polen was toegepast.¹⁸¹ Seyss-Inquart, Wimmer en zelfs Rauter waren echter geen voorstanders van een getto in Nederland.¹⁸² Toen tijdens de gevechten van februari 1941 aan WA-zijde zwaar gewonden vielen, van wie er een na enkele dagen stierf, liet Böhmcker agenten van de *Ordnungspolizei* en Amsterdamse gemeentepolitie de jodenbuurt afsluiten en gaf bevel tot oprichting van een ‘*Judenrat*’ voor de stad (13 februari 1941). De afzetting van de buurt bleek tijdelijk te zijn – na enkele weken werd de prikkeldraadomheining verwijderd, een getto kwam niet tot stand – maar de jodenraad bleef gehandhaafd en ging zich na enige tijd ‘Joodsche Raad voor Amsterdam’ noemen. De eerste taak die de leiders van de raad bij oprichting van Böhmcker opgelegd kregen, was dat zij de joodse bevolking moesten oproepen wapens in te leveren bij de plaatselijke Nederlandse politie, waar overigens vrijwel geen gehoor aan werd gegeven. De raad kreeg meer in het algemeen tot taak orde en rust onder de joden te herstellen, Duitse bevelen uit te voeren en als vertegenwoordiger van de Amsterdams-joodse bevolking op te treden.¹⁸³

Na afsluiting van de jodenbuurt bleef het daar voorlopig rustig, aangezien de WA daar niet meer werd toegelaten, maar elders in de stad bleef de onrust voortduren. Er volgde op 19 februari een confrontatie waarbij agenten van de Duitse politie tijdens een inval in een joodse ijssalon door de eigenaar en leden van een joodse knokploeg met een bijtende stof werden bespoten. Dit incident was aanleiding voor het besluit, in overleg tussen Seyss-Inquart, Himmler en Rauter, om 425 joodse mannen in de leeftijd van 20 tot 35 jaar als represaille op te

¹⁸⁰ Sijes, *Februari-staking*, 61–62; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 881–884; Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 219–220, 335 e.v.

¹⁸¹ Philip Friedman, ‘The Jewish Ghettos of the Nazi Era’, *Jewish Social Studies. A Quarterly Journal devoted to Contemporary and Historical Aspects of Jewish Life*, XVI no. 1 (New York, January 1954), pp. 61–88; Dan Michman, *The Jewish Ghettos during the Holocaust: How and Why did they emerge?* (Jerusalem: Yad Vashem, 2008; part of the series *Search and Research. Lectures and Papers*, delivered and presented at the International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, no. 11); Isaiah Trunk, *Judenrat: the Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York: MacMillan, 1972; second edition: Lincoln: University of Nebraska Press, 1996).

¹⁸² Rauter was geen voorstander van een getto, aangezien ook in Duitsland de joden niet in getto’s waren ondergebracht. In plaats daarvan was hij voorstander van plaatsing van de joden onder permanent politietoezicht, zoals in Duitsland. Herzberg, *Kroniek* (1985), 105–108; Presser, *Ondergang*, I, 81, 392–396; Idem, *Ashes*, 47, 215–216; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 881–884; Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Genneep, 1999), pp. 144–146.

¹⁸³ Telex van Fritz Schmidt aan Leopold Gutterer (Propagandaministerium Berlin), 15 februari 1941, NIOD, arch. coll. 15: Telex berichten, T9/171.598. Brief van Böhmcker aan Seyss-Inquart, 17 februari 1941, ‘Betr.: Bildung des Amsterdamer Judenrats, Einrichtung des Amsterdamer Ghettos’, met drie bijlagen (totaal 8 blz.); NIOD, arch. coll. 17: Präsidialabteilung, 10.22 (nieuwe vindplaats: coll. nr. 14, inventarisnummer 149). Geheim rapport van Rauter, 4 maart 1941, aan generaal Christiansen (afschriften aan Himmler en Seyss-Inquart), volledige tekst afgedrukt in Sijes, *Februari-staking* (1954), 201–214. Over de precieze intenties en initiatieven aan Duitse zijde met betrekking tot instelling van een getto en oprichting van een *Judenrat* lopen de interpretaties van het schaarse, bewaardgebleven documentatiemateriaal uiteen. Rauters rapport van 4 maart 1941 vermeldt wel de afsluiting van de jodenbuurt op 12 februari 1941, maar laat de gelijktijdige instelling van een *Judenrat* ongenoemd (*ibid.* 202–203). Voor achtereenvolgende beschrijvingen en opvattingen: Berkley, *Overzicht*, 12–15; Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 35–37; Sijes, *Februari-staking*, 61–62, 89–96, 219; Presser, *Ondergang*, I, 81–83, 392–396; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 881–887; V, 518–519, 526–527; Dan Michman, ‘De oprichting van de “Joodsche Raad voor Amsterdam” vanuit een vergelijkend perspectief’, in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ‘40-’45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 74–100, m.n. 86–88; Dan Michman, ‘Jewish “Headships” under Nazi Rule: the evolution and implementation of an administrative concept’, in: Idem, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland, Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 159–175; Johannes Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police and the Amsterdam Jewish Council (February 1941–October 1942)’, in: Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 3 (Assen etc.: Van Gorcum, 1993), pp. 381–393; Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 234–245, 447–457; Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 131–135.

pakken.¹⁸⁴ Omdat de anti-joodse politiek zoals gezegd een grotendeels administratief-bestuurlijk karakter had, waren Rauter en zijn politie er tot dan toe nauwelijks bij betrokken geweest. Het betrof nu echter voor het eerst een direct ingrijpen door Duitse politie. Op zaterdag 22 en zondag 23 februari 1941 voerden zeshonderd man *Ordnungspolizei* uit Den Haag en Amsterdam op brute wijze de razzia's uit in de oude jodenbuurt, waarvan veel niet-joodse Amsterdammers ooggetuige waren. De leiding van deze actie was in handen van *SS-Standartenführer* Friedrich Knolle, rechterhand en plaatsvervanger van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, Wilhelm Harster. Deze gebeurtenissen schokten de bevolking. Als reactie op het WA-geweld en de Duitse razzia's organiseerde de communistische partij met succes een algemene proteststaking in Amsterdam en Zaandam op 25 februari. Nog dezelfde dag sloeg de staking over naar Haarlem, Weesp en Hilversum. De Duitse autoriteiten werden hierdoor verrast. Seyss-Inquart en Harster bevonden zich op dat moment in Duitsland. Door hun afwezigheid besloot de Duitse legerbevelhebber in Nederland, generaal Christiansen, de staat van beleg af te kondigen voor de provincie Noord-Holland. Pas op de tweede dag, toen de stakingsbeweging zich verder verspreidde naar andere plaatsen, waaronder Utrecht, grepen *Ordnungspolizei* en *Waffen-SS* onder persoonlijk toezicht van Rauter hardhandig in. Zij patrouilleerden in de straten en schoten met scherp. Er vielen negen doden, 24 zwaar- en 21 lichtgewonden; er volgden meer dan honderd arrestaties van communisten en anderen, die er van verdacht werden te hebben aangezet tot de staking. Tijdens de eerste weken na de staking werden ook andere strafmaatregelen van kracht: 74 Amsterdamse gemeenteambtenaren werden ontslagen, de burgemeesters, alsmede een aantal wethouders van Amsterdam, Zaandam en Haarlem werden afgezet en vervangen door Duitsgezinde figuren. Verder kregen Amsterdam, Hilversum en Zaandam boetes opgelegd van resp. vijftien miljoen, twee miljoen en een half miljoen gulden. Deze bedragen moesten door de steden worden opgebracht via een extra heffing op inwoners met een inkomen van meer dan tienduizend gulden per jaar. Op 3 maart werd een van de twee eigenaren van eerdergenoemde ijssalon, Ernst Cahn, door een Duits vuurpeloton nabij Den Haag doodgeschoten. Hij, een joodse vluchteling uit Duitsland, was het allereerste slachtoffer van Duitse executies in Nederland. Drie in Amsterdam gearresteerde communisten werden, samen met vijftien eveneens opgepakte leden van de eerste Nederlandse verzetsgroep, de Geuzengroep, ter dood veroordeeld en op 13 maart geëxecuteerd.¹⁸⁵ Bijna alle bij de razzia's opgepakte joden, 389, werden via het Nederlandse interneringskamp bij Schoorl weggevoerd naar het Duitse concentratiekamp Buchenwald; in juni 1941 zouden de 348 die nog in leven waren, worden overgebracht naar het concentratiekamp Mauthausen in Oostenrijk dat niemand van hen zou overleven.¹⁸⁶ Door de gebeurtenissen van februari 1941 en hun directe nasleep was er aan het aanvankelijk door de Duitsers nagestreefde behoedzaam karakter van de jodenvervolging een eind gekomen.

Uit de installatierede van Seyss-Inquart van 29 mei 1940 viel niet direct het ergste op te maken voor de joden. Daarbij waren pogroms en massale arrestaties uitgebleven en op enigszins verontruste vragen van Nederlandse autoriteiten werd sussend geantwoord dat voor de Duitse autoriteiten in ons land '*das jüdische Problem nicht existiere.*'¹⁸⁷ Zonder enige

¹⁸⁴ Zie het uitvoerige rapport van Rauter, d.d. 4 maart 1941, gestuurd aan generaal Christiansen (afschriften aan Himmler en Seyss-Inquart), herdrukt in Sijes, *Februari-staking*, 201–214; vergel. *ibid.* 104–109, 174, 203, 213.

¹⁸⁵ Sijes, *Februari-staking*, 139–168, 173–176, 181; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1999), pp. 95–96, 122.

¹⁸⁶ Eén joodse gevangene, Max Nebig, kon in Buchenwald verborgen worden gehouden en overleefde de oorlog. Van de overige in februari en juni 1941 opgepakte joodse mannen, die naar Buchenwald en Mauthausen werden weggevoerd, waren er eind dat jaar nog slechts acht in leven. Ook van hen zou niemand overleven. SD Meldungen aus den Niederlanden, No. 75, 30. Desember 1941; Sijes, *Februari-staking*, 174, 187–188, 203, 213, 225–227; Herzberg, *Kroniek* (1978), 97–99; Presser, *Ondergang*, I, 88–91, tegenover 221, Idem, *Ashes*, 51–55, 71; De Jong, *De Bezetting*, I, 212–219; Idem, *Koninkrijk*, IV, 929–931; Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 285–333.

¹⁸⁷ J. J. van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', in: idem et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, deel I, 332–353, aldaar 350; vergel. Presser, *Ondergang*, I, 19; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 747.

twijfel wist Seyss-Inquart echter al bij zijn aantreden dat het streven om Nederland op den duur niet alleen economisch maar ook politiek nauwer aan Duitsland te binden, niet in overeenstemming was te brengen met een ongewijzigde status van de Nederlandse joden. De al genoemde vermelding van joden in een concept-versie van de verordening van 3 juni 1940 wijst hier duidelijk op. Naast de door Hitler aan hem gegeven opdracht en zijn positie in het *Reichskommissariat*, moeten Seyss-Inquarts houding en handelen ook verklaard worden uit zijn persoonlijke nationaal-socialistische overtuiging. Geboren op 22 juli 1892 in een Duits taaleiland in het Tsjechisch-talige deel van Oostenrijk-Hongarije en van huis uit Rooms-katholiek, was hij van jongs af vervuld van een fel Duits nationalisme. Hij studeerde rechten in Wenen en werd advocaat. Tijdens de eerste wereldoorlog diende hij als officier en was tijdelijk compagniescommandant. In de jaren twintig werd hij lid van verschillende nationalistische organisaties, vanaf 1931 sympathiseerde hij met de Oostenrijkse nazi-partij, waarvan hij als praktiserend katholiek vooralsnog geen lid, maar wel begunstiger werd. Een jaar later trad hij toe tot de *Steirische Heimatschutz*. Tijdens de mislukte poging tot staatsgreep van de Oostenrijkse nazi-partij, waarbij kanselier Engelbert Dolfuss werd vermoord (juli 1934), hield Seyss-Inquart zich op de achtergrond. Nadat hij juni 1937 lid was geworden van de *Staatsrat* werd hij, door zware druk van Hitler op de Oostenrijkse kanselier Kurt von Schuschnigg, op 16 februari 1938 benoemd tot minister van Binnenlandse Zaken. Hij was intussen een kritiekloos bewonderaar geworden van Hitler, die in zijn ogen de grootheid en triomf van het ‘*Deutschtum*’ representeerde. Seyss-Inquart speelde een sleutelrol bij de inlijving van Oostenrijk door Duitsland (*Anschluss*, 11–13 maart 1938)¹⁸⁸, waarna hij door Hitler werd benoemd tot *Reichsstatthalter*. Aangezien Seyss-Inquart pas laat officieel lid werd van de partij (NSDAP-lidmaatschapnummer 6.270.372) en hij in de partij niet beschikte over een eigen machtsbasis, werd hij in Oostenrijk al spoedig geheel overvleugeld door de ervaren *Gauleiter* Josef Bürkel. In maart 1939 werd Seyss-Inquart minister zonder portefeuille en werd hem in de *SS* de rang van *Gruppenführer* (generaal-majoor) toegekend. Na de verovering van Polen werd hij aangesteld als plaatsvervanger van *Generalgouverneur* Hans Frank. In deze functie steunde Seyss-Inquart vanaf september 1939 de terreur die daar tegen de joodse en niet-joodse bevolking op gang kwam. Hij stemde er volkomen mee in dat de Poolse joden aan verkommering werden blootgesteld. Hij was actief betrokken bij de eerste voorbereidingen tot een zogenaemde ‘*territoriale Endlösung*’. In oktober 1939 werden zoals vermeld stappen overwogen de joden binnen het Duitse machtsbereik weg te voeren naar een ‘*Reservat*’ in het zuidoosten van het door Duitsland bezette deel van Polen. Daar zouden zeer slechte levensomstandigheden heersen, ‘*welche Massnahme womöglich eine starke Dezimierung der Juden herbeiführen könnte*’, aldus Seyss-Inquart in zijn verslag van een werkbezoek aan Lublin en omgeving.¹⁸⁹

Kortom, zowel vanuit zijn politieke overtuiging als gezien zijn recente ervaring in het bezettingsbestuur in Polen, zal duidelijk zijn dat het hem ook persoonlijk in het geheel niet moeilijk viel van begin af aan de joden in Nederland zo snel mogelijk in een inferieure positie te brengen. ‘Van hem hadden de Nederlandse Joden niets, maar dan ook niets te hopen.’¹⁹⁰ Dat hij inzake de anti-joodse politiek vooral in de periode mei 1940 tot januari 1941 soms toch een wat aarzelende houding aannam, kwam omdat hij rekening wenste te houden met de mogelijke reacties van de Nederlanders, die hij als een ‘beschaafd Germaans broedervolk’

¹⁸⁸ H. J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht: Ambo, 1967; Utrecht: Hes, herdruk 1989), 30–31, 53, 66, 75, 77 n. 2, 87–110; zie ook De Jong, *Koninkrijk*, IV, 51–63; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 86.

¹⁸⁹ Verslag van Seyss-Inquarts dienstreis, 17–22 november 1939, Neurenberg proces doc. PS-2278, pp. 15–16, gecit. in Sijes, *Studies*, p. 51, n. 28; De Jong, *Koninkrijk*, IV, p. 57 n. 1; V, p. 1018 n. 1; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 38; Yahil, *The Holocaust*, p. 160 n. 46. Vgl. Neuman, *Seyss-Inquart*, 22–23 (persoonlijk antisemitisme), 112, 114–115, 125, 128–130; Kwiet, *Reichskommissariat*, 46–48; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 91.

¹⁹⁰ Presser, *Ondergang*, II, 157.

beschouwde, dat geleidelijk voor het nationaal-socialisme gewonnen diende te worden. In dit opzicht was in deze periode zijn samenwerking met *Generalkommissar* Schmidt belangrijk.¹⁹¹

Fritz Schmidt was geboren in 1903 in Eisenberg, Westfalen. Nadat hij zijn middelbare school (gymnasium) had afgebroken, diende hij van 1922 tot 1925 als vrijwilliger in de *Reichswehr* en vestigde zich vervolgens als beroepsfotograaf. Dit bevredigde echter onvoldoende zijn ambities en intelligentie. Hij werd in 1929 lid van de NSDAP en ontwikkelde zich spoedig tot full-time partij-activist.¹⁹² Hij klom op tot *Gaupropagandaleiter* van Westfalen en permanent lid van het organiserend comité van de grote partijbijeenkomsten. In 1939 begon hij te werken voor het kantoor van Hitlers plaatsvervanger Rudolf Hess en kort daarop trad hij in dienst van het ministerie van Propaganda van Goebbels in Berlijn. Tijdens zijn partijloopbaan had hij veel te maken met de publieke opinie, zowel als redenaar op straat, als door zijn werk op het *Propaganda-Ministerium*. Hierdoor had hij een politieke intuïtie ontwikkeld, die in zekere zin ontbrak bij Seyss-Inquart, die als advocaat en intellectueel eigenlijk nooit contact met bredere volksmassa's had gehad. Daar kwam nog bij dat Schmidt als enige 'Rijksduitser' van de vier *Generalkommissare* de strijd om de macht in het 'Altreich' had meegemaakt en daarbij grote politieke ervaring had opgedaan.¹⁹³ Zijn positie in het *Reichskommissariat* was in deze periode sterk, omdat hij als protégé van Goebbels en als vertegenwoordiger van de *Parteikanzlei* in Duitsland – waar hij kon steunen op Martin Bormann – het bij uitstek als zijn taak zag, de nazificatie-politiek in Nederland actief te steunen en met name ook ten aanzien van de 'Judenpolitik' als eerste secondant van de *Reichskommissar* het beleid mede te bepalen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Schmidt in deze fase (tot februari 1941) sterke invloed uitoefende op de soms weifelachtige Seyss-Inquart.¹⁹⁴

Een andere *Generalkommissar* die zich naast Schmidt in deze periode actief bezig hield met de anti-joodse politiek was dr. Friedrich Johann Wimmer. Deze 52-jarige Oostenrijker was oorspronkelijk kunsthistoricus, vervolgens jurist en vanaf 1934 als ambtenaar werkzaam op de afdeling Staatsrecht van het *Bundeskanzleramt* in Wenen. Hij was vanaf 1936 een goede vriend van Seyss-Inquart. Beiden hadden een rooms-katholieke achtergrond, ze hadden dezelfde intellectuele en culturele belangstelling en Wimmer had zijn politieke carrière aan Seyss-Inquart te danken: de laatste had hem in 1938 benoemd tot staatssecretaris in het *Anschluss*-kabinet. Onduidelijk is de datum van Wimmers intrede in de NSDAP. Wimmer verwierf de rang van *Obersturmbannführer* (luitenant-kolonel) in de SS en werd later bevorderd tot de ererang *Oberführer* (kolonel). Wimmer liet het meeste voorbereidende werk ten aanzien van anti-joodse en andere verordeningen, alsook vaak het contact met

¹⁹¹ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 63–65, 67, 98–99; In 't Veld, *De SS en Nederland*, I, 91. Seyss-Inquart werd door het Internationaal Militair Gerechtshof in Neurenberg wegens oorlogsmisdaden, misdaden tegen de vrede en tegen de menselijkheid ter dood veroordeeld en op 16 oktober 1946 opgehangen. Neuman, *Seyss-Inquart*, 320–358; De Jong, *Koninkrijk*, XII, 549–554. J.J. Heydecker, J. Leeb, *Opmars naar de galg. Het proces van Neurenberg* (Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1959).

¹⁹² Voor Schmidt's persoonlijkheid, functie en werkrelatie met Seyss-Inquart, zie: Kwiet, *Reichskommissariat*, 86–91; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 95–99; In 't Veld, *SS en Nederland*, I, 90–97; Hirschfeld, *Nazi Rule*, 327–328; A.E. Cohen, 'Ontstaan en betekenis van "Der Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden"', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 24–38; herdrukt in J.C.H. Blom et al., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 209–223; vergel. NIOD, coll. 248: Doc I-1503.

¹⁹³ A.E. Cohen, 'Interview met dr. Friedrich Wimmer op 28 en 29 augustus 1947', enigszins bekorte en bewerkte versie in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, 331–374, aldaar 344.

¹⁹⁴ Kwiet, *Reichskommissariat*, 90–91; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 95–99; In 't Veld, *SS en Nederland*, I, 91, 93–94. Als *Generalkommissar* was Schmidt formeel ondergeschikt aan Reichskommissar Seyss-Inquart. In zijn functie van hoofd van het 'Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden' was Schmidt niet alleen ondergeschikt aan Seyss-Inquart, maar ook gebonden aan de instructies van het partijhoofdkwartier in Duitsland (Rudolf Hess, later: Martin Bormann). Vooral tijdens de eerste twee jaar van de bezetting is Schmidt te beschouwen als een protégé van Goebbels en Bormann. Vanaf medio 1942 begon laatstgenoemde zich echter meer en meer te distantiëren van Schmidt. Tijdens een reis in Frankrijk kwam op 26 juni 1943 door de val uit een trein (formeel een ongeluk, meer waarschijnlijk echter suicide) een einde aan het leven van Schmidt. Hij werd in Nederland opgevolgd door Wilhelm Friedrich Adolf Ritterbusch, maar deze was vergeleken bij zijn voorganger een zwakke figuur en speelde geen rol van betekenis bij de vervolging en deportatie van de joden.

Nederlandse ambtenaren over aan zijn afdelingshoofden: de chef van het *Ministerialreferat für Innere Verwaltung* (vanaf 1941: *Hauptabteilung Inneres*) dr. Carl Stüler, het hoofd van de *Abteilung Rechtsetzung* dr. Kurt O. Rabl en verder de leider van de *Abteilung niederländische Personalangelegenheiten* Ernst Althaus.¹⁹⁵ Wel bracht Wimmer zelf de ‘administratief-rechtelijke’ maatregelen ter uitvoering over (*‘Ich weise Sie an’*)¹⁹⁶ aan de hoogste Nederlandse ambtenaren. Vooral bij de anti-joodse verordeningen van september-oktober 1940 en de registratie-verordening van januari 1941 speelde hij een belangrijke rol. In tegenstelling tot Schmidt, die veel op eigen initiatief ondernam, waarvoor de *Reichskommissar* hem ook gelegenheid gaf, werkte Wimmer nauw samen met Seyss-Inquart. Hij fungeerde ook als eerste plaatsvervanger van Seyss-Inquart als *Reichskommissar* in Nederland. Een achterban in Duitsland van machtige ministers of *Partei*-functionarissen had Wimmer niet; in feite was hij op zijn werkterrein alleen afhankelijk van de *Reichskommissar*.¹⁹⁷

Hans Fischböck, geboren in 1895, eveneens Oostenrijker en jurist en sinds begin jaren twintig een goede bekende van Seyss-Inquart, had zijn benoeming tot *Generalkommissar* ook aan deze te danken. Daardoor nam hij aanvankelijk evenals Wimmer geen sterke zelfstandige positie in. In deze prille fase van de anti-joodse politiek was zijn rol van betekenis voor wat betreft de verordening betreffende registratie van joodse ondernemingen. Fischböck was een financiële specialist, werkzaam geweest in het bankwezen, directeur van een verzekeringsmaatschappij en vervolgens minister van Economische Zaken in het kortstondige *Anschlusskabinett* van Seyss-Inquart. Daarna was hij hoofd van de Weense *Kreditanstalt Bank* geworden en in die hoedanigheid betrokken bij de eveneens Weense *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Hij speelde een belangrijke rol bij de inbeslagneming van joods bezit, die in het ingelijfde Oostenrijk veel sneller werd uitgevoerd dan in Duitsland zelf.¹⁹⁸ Tijdens een vergadering belegd door Göring in Berlijn onmiddellijk na de ‘Kristallnacht’, kwam Fischböck met een gedetailleerd plan tot inbeslagneming van joodse winkels en bedrijven.¹⁹⁹ Ook was hij de bedenker van het zgn. ‘Schacht Plan’, gericht op de snellere gedwongen emigratie van joden en plundering van hun bezittingen ten behoeve van het *Reich*.

¹⁹⁵ Voor biografische gegevens van Wimmer, zie officieel curriculum vitae: ‘Lebenslauf Friedrich Johann Wimmer,’ 16 juni 1938, in: In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, doc. 8 op pp. 463–465. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 99–101; Neuman, *Seyss-Inquart*, 109–111; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 211 n. 79; *Nazi Rule*, 329. Kort biografisch overzicht van Wimmer 1887–1945 door Peter Romijn in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, 333–335.

¹⁹⁶ Brief van Wimmer aan de secretarissen-generaal, 28 augustus 1940, NIOD, coll.nr. 20: VuJ, Stab, doos 4, dossier Z 3147/41; ook in coll. nr. 21: VuJ, Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht, doos 51, map 4: “Dienstanweisungen”. Vergel. De Jong, *De bezetting*, I, 122–123; Presser, *Ondergang*, I, 26; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 93 n. 45.

¹⁹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 99–101; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 89–90. Wimmer was de enige functionaris in het *Reichskommissariat* die op zodanig vertrouwelijke voet stond met Seyss-Inquart dat beiden elkaar tutoeiden. Na de oorlog heeft Wimmer vastgezet in gevangenschappen in Den Haag, Hilversum en Scheveningen, maar bij gebrek aan voldoende bewijsmateriaal werd hij naar Duitsland uitgewezen. Daar verbleef hij in gevangenschap in Neurenberg en Dachau (Amerikaanse bezettingszone). Seyss-Inquarts advocaat riep Wimmer als getuige *à décharge* voor het Internationaal Militair Gerechtshof in Neurenberg. Na vrijlating vertrok Wimmer naar Oostenrijk, waar hij zichzelf voor de autoriteiten onvindbaar wist te maken, zodat pogingen van de Amerikaanse bezettingsautoriteiten om hem op te sporen in 1948 en 1949 mislukten. Zeer waarschijnlijk was hij woonachtig in of nabij zijn geboortestad Salzburg. Wimmer is nooit berecht voor zijn aandeel in de bezettingpolitiek in het algemeen of de jodenvervolging in het bijzonder. De Jong, *Koninkrijk*, XII, 549–554, 566–567; Igor Cornelissen, ‘Waarom de laatste poging om een grote groep nazi’s alsnog te straffen, is mislukt. De lijst-Sijes en de verbazingwekkende passiviteit bij Justitie’, *Vrij Nederland*, jrg. 39, 5 augustus 1978, pp. 3, 8; A.E. Cohen, ‘Interview met dr. Friedrich Wimmer op 28 en 29 augustus 1947’, in: Blom et al., *A.E. Cohen als geschiedschrijver*, 331–374, aldaar 373–374.

¹⁹⁸ Gerhard Botz, *Wien vom Anschluss zum Krieg: nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien* (Wien/München: Jugend & Volk, 1978), p. 341; Helmut Genschel, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich* (Göttingen: Musterschmidt, 1966), pp. 163, 183, geciteerd in Joseph Michman, ‘Planning for the Final Solution against the background of developments in Holland in 1941’, *Yad Vashem Studies* 17 (1986), pp. 145–180, p. 148 n. 5. Zie ook: Gerald D. Feldman, *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft 1933–1945* (München: C.H. Beck, 2001), p. 462.

¹⁹⁹ Stenografisch verslag van vergadering over de ‘joodse kwestie’, onder voorzitterschap van Hermann Göring, Berlijn 12 november 1938, Neurenberg proces doc. PS-1816. In Engelse vertaling in: Yitzhak Arad, Israel Gutman, Abraham Margalioet (eds.), *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and Soviet Union* (Lincoln etc./Jerusalem: University of Nebraska Press/Yad Vashem, eighth edition 1999), doc. 51, pp. 108–115.

Bij de organisatie van de ‘arisering’ van het bedrijfsleven en roof van ander joods eigendom in Nederland kreeg hij dan ook een cruciale taak. Hij werd op 1 juni 1940 in de SS opgenomen met de ererang van *Oberführer*.²⁰⁰

Hoewel vóór februari 1941 *Generalkommissar* en *Höherer SS und Polizeiführer* (HSSPF) Hanns Rauter niet in belangrijke mate betrokken was bij het anti-joodse beleid, was door zijn dubbele functie zijn positie in het *Reichskommissariat* van meet af aan sterk. De loopbaan van deze in 1895 in Oostenrijk geboren SS-officier werd gekenmerkt door gewapende strijd. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog brak hij zijn studie aan de *Technische Hochschule* in Graz af en meldde zich vrijwillig voor dienst in het Oostenrijks-Hongaarse leger. Hij klom op tot de rang van eerste luitenant en voerde een speciale eenheid aan, die in het onherbergzame en bergachtige Albanië opereerde. Na de verloren oorlog, werd hij actief in (semi-)militaire organisaties: hij was mede-oprichter en spoedig leider van de *Steirische Heimatschutz*, die de Oostenrijkse provincie Stiermarken wilde beschermen tegen verdere gebiedsuitbreiding van het aangrenzende Joego-Slavië. In 1930 werd hij benoemd tot *Bundesstabsleiter* van het *Gesamtverband österreichischer Heimatwehren*. Nadat de Oostenrijkse nazi-partij op 19 juni 1933 werd verboden, ging Rauter naar Duitsland, waar hij in München werkzaam was als leider van de ‘*Kampfring der Deutsch-Österreicher im Reich*. Hij kreeg het Duitse staatsburgerschap en sloot zich aan bij de SA. In 1935 ging hij over naar de SS. Himmler bevorderde hem in 1938 tot *Stabsleiter* in de *SS-Oberabschnitt Südost* (Breslau, Silezië), waar hij al spoedig ‘*besondere Verdienste*’ verwierf ‘*bei der reibungslosen Judenaktion am 9/10 November 1938*’ (‘Kristallnacht’). Begin 1940 verschoof zijn arbeidsveld naar politiewerk in het aangrenzende, geannexeerde deel van Polen (*Ostoberschlesien*). Met dit referentiekader trad *Brigadeführer* (SS-brigade-generaal) Rauter – op basis van een gemeenschappelijke beslissing van Hitler en Himmler op 22 mei 1940 – als HSSPF in Nederland aan.²⁰¹

Binnen de nazi-hiërarchie was de positie van Seyss-Inquart van begin af naar verhouding zwak, omdat hij in tegenstelling tot twee van de *Generalkommissare* (Schmidt en Rauter) geen politiek-organisatorische basis (‘*Hausmacht*’) in Duitsland bezat. Hij had eigenlijk maar één kracht achter zich: Hitler. Dit leidde ertoe dat hij na mei 1940 nauwelijks enige poging ondernam om een ‘eigen rijk’ te vormen. In plaats hiervan trachtte de *Reichskommissar* een meer bemiddelende rol te vervullen, door zijn diensten als uitvoerder van Hitlers denkbeelden zoveel mogelijk in samenspraak met de *Generalkommissare* in het bezettingsbeleid – inclusief dat ten aanzien van de joden – tot uiting te laten komen.²⁰² Het *Reichskommissariat* was dan ook ‘naar binnen geen eenheid, maar conglomeraat’ van afzonderlijke bureaus, elk met door verschillende instanties ‘in Duitsland naar Nederland gedetacheerde en gedelegeerde personen, die in hoofdzaak meer werkten voor en in de lijn van hun eigen chefs [in Duitsland], dan in de geest van de *Reichskommissar* in Nederland.’²⁰³

²⁰⁰ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 101–103; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 90; Aalders, *Roof*, 106. Na de oorlog werd Fischböck bij verstek berecht en veroordeeld. Nederland verzocht West-Duitsland om zijn opsporing en uitlevering. De West-Duitse justitie slaagde er niet in Fischböck te traceren, totdat Simon Wiesenthal hem wèl wist te vinden. Door onhandigheid van een *Telegraaf*-journalist werd Fischböck echter gealarmeerd en vluchtte naar Argentinië. Als ‘Juan Fischböck’ met een Argentijns paspoort keerde hij terug naar Europa en woonde in het Duitse Essen, waar hij werkzaam was als zelfstandig financieel-juridisch adviseur voor diverse bedrijven. Hij overleed in 1967. Simon Wiesenthal, *Moordenaars onder ons* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1967; Ned. vertaling van oorspr. Duitse uitgave: *Doch die Mörder leben*), pp. 165–172; Cornelissen, ‘Waarom de laatste poging om een grote groep nazi’s alsnog te straffen, is mislukt’.

²⁰¹ Kwiet, *Reichskommissariat*, 83–85; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 78–79, 82; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 99–101; L.J.P. van der Meij, *The SS in the Netherlands, 1940–1945: the “Höherer SS- und Polizeiführer Nordwest”*. DPhil Thesis, St. Antony’s College, Oxford, Trinity term, 1996. NIOD, coll. 248: Doc I-1380j: Hanns-Albin Rauter. Als enige van de vier *Generalkommissare* werd Rauter na de oorlog in Nederland berecht. Hij werd ter dood veroordeeld en het vonnis werd in 1949 voltrokken. Voor zijn proces, zie: A. E. Cohen, D. van Eck (red.), *Het Proces Rauter*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: Bronnenpublicaties, Processen no. 5 (’s-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1952); De Jong, *Koninkrijk*, XII, 570–573.

²⁰² Kwiet, *Reichskommissariat*, 91; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 83–84; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 21–22.

²⁰³ A.E. Cohen, ‘Opzet en structuur van het Duitse rijkscommissariaat in Nederland’, *Notities voor het Geschiedwerk*, Nr. 16 (ongepubl. getypt manuscript); Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952; voor het eerst gepubliceerd in: J.C.H. Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), 389–401, citaten aldaar 395;

Tussen de vijf bestuurders verliep in deze periode, vooral ook wat betreft de anti-joodse politiek, de samenwerking over het algemeen harmonieus. Hoewel er binnen het Duitse apparaat in Nederland tegenstellingen heersten, is het opvallend dat op het terrein van de ‘*Judenpolitik*’ nauw en doeltreffend werd samengewerkt. Hooguit liep Schmidt met zijn ‘wilde methode’ enigszins uit de pas, maar gezien zijn ervaring, waar Seyss-Inquart oog voor had, gaf dit tot begin februari 1941 geen ernstige spanningen. Ook bevorderde het feit dat vier van hen een Oostenrijkse achtergrond hadden, de onderlinge goede verstandhouding, die nog eens werd versterkt door een duidelijke antisemitische consensus.²⁰⁴

3.1.3.2 Toenemende activiteiten van SS

De poging van Schmidt en Böhmcker in februari 1941 om – door aanmoediging van WA-gewelddadigheden – de macht van de *Partei* binnen het bezettingbestuur te vergroten en zelf meer greep te krijgen op de nazificatie- en anti-joodse politiek, was de SS-chefs in Berlijn (Himmler, Heydrich) en Den Haag (Rauter) een doorn in het oog. Heydrich was niet alleen hoofd van het RSHA, maar ook van de in januari 1939 opgerichte *Reichszentrale für jüdische Auswanderung*. In beide hoedanigheden was hij betrokken geweest bij plannen voor een ‘*territoriale Endlösung*’: eerst het plan tot instelling van een ‘*Reservat*’ in de omgeving van Lublin in zuidoost-Polen, later het Madagascar-plan. Hij beschouwde de *Judenpolitik* als behorende tot zijn domein. Daarbij kwam dat controle hierover, de macht van zijn politieapparaat vergrootte, wat op zijn beurt weer de politieke positie van de SS zou versterken ten opzichte van de *Partei* en het leger. Mede in dit kader waren, zoals vermeld, in de herfst van 1940 *Judenreferate* opgericht binnen de *Sipo-SD* vestigingen in België en bezet Frankrijk, die belast werden met joodse kwesties en tot taak hadden zo spoedig mogelijk de leiding te nemen in de anti-joodse politiek. In Nederland achtte Seyss-Inquart echter de oprichting van zo’n *Judenreferat* niet nodig, omdat hij het tegen de joden gerichte beleid met *alle* betrokken afdelingen binnen het *Reichskommissariat* onder zijn leiding wilde uitvoeren.²⁰⁵ Tot maart 1941 was dit inderdaad het geval. Zo had zijn *Generalkommissar* voor bestuur en justitie Wimmer de eerste anti-joodse verordeningen voorbereid en in een wettelijk kader gevat. *Generalkommissar* Schmidt had zich vanaf augustus 1940 gericht op bevordering van het antisemitisme onder de Nederlandse bevolking en *Generalkommissar* Fischböck had de verordening voorbereid, die op 12 maart 1941 door Seyss-Inquart werd uitgevaardigd en die de basis vormde voor de inbeslagneming en gedwongen verkoop of liquidatie van joodse bedrijven (de zgn. *Wirtschaftsentjudungsverordnung*).²⁰⁶ In de ogen van Heydrich was

zie ook: Presser, *Ondergang*, II, 151; Idem, *Ashes*, 337–338; Kwiet, *Reichskommissariat*, 81 n. 64-65; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 64; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 83–84; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 21 n. 83; Idem, *Nazi Rule*, 25.

²⁰⁴ Neuman, *Seyss-Inquart*, 22–23; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 69; In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 86, 89–90.

²⁰⁵ In de onderzoeksliteratuur over de jodenvervolging in Nederland was lange tijd onduidelijk waarom hier in 1940 en eerste halfjaar 1941 bij de Duitse politie een *Judenreferat* ontbrak, in tegenstelling tot België, Frankrijk, veel andere bezette of met Duitsland verbonden landen en Duitsland zelf. Zo vermeldde D. Michman: “Anderzijds werd er op het bureau van Rauter niet direct een *Judenreferat* opgericht. Waarom dat niet gebeurde is onduidelijk (...)” D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, 87. C. Steur geeft geen adequate verklaring in ‘Eichmanns Emissäre. Die “Judenberater” in Hitlers Europa’, in: G. Paul, K.M. Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft/ Primus Verlag, 2000), pp. 403–436. Voor onze verklaring voor de afwezigheid van een *Judenreferat*, zie het verslag door W. Harster tijdens gevangenschap in 1948 in Scheveningen, ‘Meine Tätigkeit als Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in den besetzten niederländischen Gebieten von Juli 1940 bis August 1943’, ongepubliceerd typoscript, Paragraph IX: ‘Massnahmen gegen Bevölkerungsgruppen. Das Judenproblem’ (pp. 17–21), citaat op p. 18: “Während in den übrigen europäischen Gebieten der deutschen Machtsphäre mit der Bearbeitung aller die Judenfrage angehenden Probleme eigene, meist den dortigen B.d.S. angegliederte Dienststellen beauftragt wurden, hat in Holland der Reichskommissar daran festgehalten, dass er auch auf diesem Gebiete allein die Führung habe. Unter seiner Leitung sollten die ihm unterstellten Generalkommissare die in ihr Ressort fallenden Massnahmen gesetzlich regeln und durchführen.” NIOD Doc I-639, map A, document a-7. Tweede bron: later verklaarde Harster tijdens een verhoor: “In Holland war zunächst die Einrichtung solch ein Referat [IV B 4] nicht erforderlich.” Citaat uit proces-verbaal in de strafzaak tegen Franz Fischer, NIOD, Doc I-639, map C, document c-1.

²⁰⁶ VO 48/1941 (12 maart 1941), *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete*, 1941, pp. 164–170, m.n. artikel 20: “Diese Verordnung (...) wird als Wirtschaftsentjudungsverordnung zitiert.”

duidelijk dat de *Reichskommissar* en zijn *Generalkommissare* – met uitzondering van Rauter – de anti-joodse politiek helemaal in eigen handen namen. Na de registratieverordening van januari, de Februaristaking en genoemde verordening van 12 maart achtte Heydrich het de hoogste tijd voor een tegenzet. Eind maart werd op zijn initiatief alsnog een soort ‘*Judenreferat*’ opgericht, zij het in verkapte vorm: de ‘*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*’ te Amsterdam. Dit bureau, via een uitvoeringsbevel van Rauter gesticht in navolging van de onder dezelfde naam vanaf 15 juli 1939 in Praag bestaande instelling²⁰⁷, zou als voorbeeld moeten dienen voor de ‘oplossing van het joodse vraagstuk’ in alle West-Europese landen. Het moest formeel tot taak krijgen: ‘*die Erfassung sämtlicher Juden in den Niederlanden, die Überwachung des jüdischen Lebens und die zentrale Steuerung der Auswanderung*’.²⁰⁸ Eichmanns naaste medewerkers, de chef van de Praagse *Zentralstelle*, *Hauptsturmführer* Hans Günther, en zijn vertegenwoordiger *Untersturmführer* Karl Rahm, kwamen hiervoor naar Nederland. Het bureau werd bewust niet in Den Haag – zetel van het *Reichskommissariat* – gevestigd, maar in Amsterdam waar zoals eerder vermeld meer dan de helft van de Nederlandse joden woonde. De leiding van de *Zentralstelle* was toegedacht aan de jurist en SS-officier Wilhelm Zöpf, een goede vriend van Heydrichs ondergeschikte Harster, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (BdS) in Nederland. Kern van de opzet was de voorgenomen oprichting van een speciaal emigratiefonds, bestaande uit in beslag te nemen joodse vermogens, die de activiteiten van de *Zentralstelle* moesten financieren.²⁰⁹ De Oostenrijkse SS-officier en jurist Erich Rajakowitsch zou aan dit ‘*Auswanderungsfonds für die Niederlande*’ vorm moeten geven. In nauwe samenwerking met Eichmann was hij reeds actief geweest bij dezelfde bureaus in Wenen en Praag en had zich daar eveneens bezig gehouden met soortgelijke emigratiefondsen.²¹⁰ Ook werden twee vooraanstaande joodse figuren, Jakob Edelstein en Richard Friedmann, die in Praag in 1939–’40 nauw bij de gedwongen emigratie waren betrokken geweest, naar Amsterdam gestuurd. Zij zouden de leiders van de Joodsche Raad moeten instrueren en welwillend moeten stemmen ten aanzien van de *Zentralstelle*.²¹¹ Formeel ressorteerde de *Zentralstelle* onder de *BdS* in Den Haag, Harster, die weer onder bevel stond van Heydrich en Rauter, de laatste in zijn functie van HSSPF, een positie die officieel buiten de hiërarchie van het RSHA viel, maar direct ondergeschikt was aan Himmler.²¹²

Het ligt voor de hand dat Seyss-Inquart geen voorstander was van een *Zentralstelle* met omvattende bevoegdheden ten aanzien van de anti-joodse politiek die uitsluitend onder

²⁰⁷ Gabriele Anderl, ‘Die “Zentralstellen für jüdische Auswanderung” in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich’, in: *Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 23 (Gerlingen/Tel-Aviv: Institut für deutsche Geschichte, 1994), pp. 275–300; Jaroslava Milotová, ‘Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag. Genesis und Tätigkeit bis zum Anfang des Jahres 1940’, in: Miroslav Kárný, Raimund Kemper, Margita Kárná (Hrsg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 1997* (Praha: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa [Prag: Stiftung Theresienstädter Initiative], 1997), pp. 7–30.

²⁰⁸ ‘Anschriftenverzeichnis der Dienststellen des BdS für die besetzten niederländischen Gebieten. Stand 1. April 1941’, NIOD, coll. nr. 78: HSSPF, BdS, map 295. Brief van Rauter aan Seyss-Inquart en Wimmer, 18 april 1941, NIOD, coll. nr. 25: VuJ, HA Inneres, dossier 124w; vergel. Sijes, *Studies*, p. 67 n. 1; De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 1016 n. 1 en foto-reproductie van originele document (18 april 1941) na p. 1024 (in populaire editie na p. 970).

²⁰⁹ *Ibid.*, NIOD, coll.nr. 78: HSSPF, BdS, map 295: “Ebenso wie in Prag sol neben der Zentralstelle ein öffentlichrechtlicher Fonds errichtet werden, dem die Sicherung der für die Finanzierung der Auswanderung und die kommende endgültige Lösung der Judenfrage in Europa benötigten Mittel obliegt.” “Erfassungsstelle aller jüdischen Vermögenswerte im Lande”, De Jong, *Koninkrijk*, V, 1014–1017; Sijes, *Studies*, p. 68 n. 8.

²¹⁰ Voor Wenen, zie: Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen* (Frankfurt am Main: Fischer, 1995), pp. 23–67; Doron Rabinowici, *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938–1945: der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000), pp. 76, 110, 118–119, 212–213; B.A. Sijes, ‘De “Ostmark” als leerschool’, in: Sijes, *Studies over Jodenvervolgung*, pp. 1–25, aldaar 16–21. Voor Praag, zie: NIOD, coll. 79: archief HSSPF, dossier 232d (microfilm 110, 67 blz.), o.a. ‘Personalstand vom 1. März 1941 der Zentralstelle für jüdische Auswanderung Prag’, map ‘Dienstführung’. Vergel. Sijes, *Studies*, 28, 66–67; Milotová, ‘Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag. Genesis und Tätigkeit bis zum Anfang des Jahres 1940’.

²¹¹ Herzberg, *Kroniek* (1978), p. 148 n. 19; Presser, *Ondergang*, II, 166–167; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1012–1014; J. Michman, *Met voorbedachten rade*, 55–56; D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, *Derde Jaarboek*, 89.

²¹² In ’t Veld, *SS en Nederland*, I, 34–35, 37, 67–69, 70–71; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 74.

leiding van de *Sipo-SD* zou staan. Dat hij deze buiten hem om tot stand gekomen instelling toch tolereerde, had waarschijnlijk te maken met het feit dat het om een initiatief van hoog *SS*-niveau in Berlijn ging. Hij reageerde echter door de bevoegdheden van het bureau sterk in te perken en oprichting van het emigratiefonds tegen te houden. Om de bevoegdheden te regelen, riep Seyss-Inquart 19 mei 1941 een vergadering bijeen van *Generalkommissare* en betrokken functionarissen van de *Sicherheitspolizei*. Wat de inhoud en uiteindelijke doelstellingen van het beleid betrof, waren er geen fundamentele verschillen, de discussie draaide om de methoden bij de uitvoering en wie daarbij welke bevoegdheden en taken kreeg. Wat de economische maatregelen betrof, stemde Seyss-Inquart er formeel mee in dat het in beslag te nemen joodse bezit de anti-joodse politiek zou financieren, maar hij achtte een emigratiefonds prematuur. In plaats daarvan werd door Fischböck – zijn expertise in financiële zaken en loyaliteit aan Seyss-Inquart stonden buiten kijf – een technisch superieur en gedetailleerd plan naar voren gebracht dat voorzag in een etappe-gewijze onteigening van joods bezit. Zelfs Rajakowitsch, bij de vergadering aanwezig, moest de kwaliteit van Fischböcks plan erkennen.²¹³ Door de *SS* geen zeggenschap te geven over de economische kant van de jodenvervolgving bleef de *Zentralstelle* vooralsnog van geringe betekenis, ook al omdat Fischböck de opbrengsten van inbeslaggenomen joods bezit niet ter beschikking zou stellen van de *Zentralstelle*.²¹⁴ Seyss-Inquart overwoog de bevoegdheden ten aanzien van de *Zentralstelle* en de Amsterdamse Joodsche Raad op formele wijze onder zijn verantwoordelijkheid als *Reichskommissar* te brengen. Daartoe liet hij het hoofd van de afdeling *Rechtsetzung und Staatsrecht* in het *Generalkommissariat* voor bestuur en justitie, de jurist Kurt Rabl, een verordening ontwerpen. Het concept voorzag in verandering van de naam en functie van de *Zentralstelle* tot ‘*Zentralstelle für die Angelegenheiten der Juden in den Niederlanden*’, met als taak: ‘*Regelung und Überwachung des sozialen und kulturellen Lebens der in den besetzten niederländischen Gebieten wohnhaften Juden und zur Förderung ihrer Auswanderung*’ (de inbeslagneming van joods bezit viel er dus buiten). Het hoofd van deze *Zentralstelle* zou rechtstreeks aan de *Reichskommissar* ondergeschikt zijn. De Joodsche Raad zou worden vervangen door een ‘*Verband der Juden in den Niederlanden*’, geleid door een *Judenrat* die gebonden was aan de aanwijzingen van het hoofd van de *Zentralstelle*.²¹⁵ Alle als ‘voljoden’ beschouwde personen zouden lid van dit *Verband* moeten worden. Het concept bevatte verwijzingen naar de soortgelijke *Reichsvereinigung der Juden*, die in 1939 in Duitsland was opgericht. De voorstellen van deze concept-verordening werden echter niet uitgevoerd. Seyss-Inquart gaf er de voorkeur aan zonder wettelijke formalisering de Joodsche Raad in Amsterdam op lokaal niveau ondergeschikt te houden aan zijn *Beauftragte* in die stad, Böhmecker. Dit zou ongewenste formaliteiten en procedures voorkomen en uitsluiting van de Nederlandse autoriteiten op nationaal niveau, voor wat betreft besluitvorming en voorbereiding van verdere anti-joodse maatregelen, vergemakkelijken.

De mislukte poging tot centralisering van de anti-joodse politiek in handen van de *SS* had echter geen belemmerend of vertragend effect op de eigenlijke uitvoering van anti-joodse verordeningen en maatregelen. Er was inmiddels voor de joodse bevolkingsgroep een steeds

²¹³ ‘Erläuterung’, 21 mei 1941, ‘zum Entwurf (2. Fassung) einer Vorordnung des Reichskommissars (...) über die vorläufige Ordnung des jüdischen Lebens in den Niederlanden’, NIOD, arch. VuJ, HA Inneres, map 124w. Vergel. Kurt O. Rabl, ‘Verordnung-Vorentwurf’, 21 mei 1941, NIOD, arch. VuJ, HA Inneres, 124w. ‘Vermerk’ door E. Rajakowitsch, ‘Zusammenfassende Darstellung der Entwicklung bezüglich Hortung des jüdischen Vermögens’, aan W. Harster en H. J. Fahrenholtz, 21 juni 1941, NIOD, arch. HSSPF, BdS, map 65a. A. J. van der Leeuw, ‘Reichskommissariat und Judenvermögen in den Niederlanden’, in A. H. Paape (ed.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 237–249, aldaar 239–240; De Jong, *Koninkrijk*, V, fotoreproductie vóór p. 1025 (pop. ed. 973).

²¹⁴ De Jong, *Koninkrijk*, V, 586–588, 590, 1010–1019; Sijes, *Studies*, 28, 67–69; J. Michman, ‘Planning for the Final Solution against the background of developments in Holland in 1941’, *Yad Vashem Studies*, vol. 17 (1986), pp. 145–180, aldaar 163–164; Idem, *Met voorbedachten rade*, 22, 57.

²¹⁵ Verordnung-Vorentwurf B, Abschnitt 1, paragraaf 1, in: NIOD, arch. VuJ, HA Inneres, 124w. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1018–1019; D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, 89–90.

verdergaand proces van ontrecting en maatschappelijk isolement op gang gekomen. Ruim twee weken na de staking van februari 1941 had Seyss-Inquart zich voor het eerst in het openbaar over de positie van de joden in Nederland uitgesproken:

‘Die Juden werden von uns nicht als ein Bestandteil des niederländischen Volkes angesehen. Die Juden sind für den Nationalsozialismus und das nationalsozialistische Reich der Feind. (...) Die Juden sind für uns nicht Niederländer. Sie sind jene Feinde, mit denen wir weder zu einem Waffenstillstand noch zu einem Frieden kommen können. Dies gilt hier, wenn Sie wollen, für die Zeit der Besatzung. Erwarten Sie von mir keine Verordnung, die dies festsetzt, außer Regelungen polizeilicher Natur. Wir werden die Juden schlagen, wo wir sie treffen, und wer mit ihnen geht, hat die Folgen zu tragen. Der Führer hat erklärt, daß die Juden in Europa ihre Rolle ausgespielt haben, und daher haben sie ihre Rolle ausgespielt. Das einzige, worüber wir Reden können, ist die Schaffung eines erträglichen Übergangszustandes unter Warung des Standpunktes, daß die Juden Feinde sind, also unter Beobachtung aller Vorsichten, die man Feinden gegenüber anwendet.’²¹⁶

Op dezelfde dag dat Seyss-Inquart deze toespraak hield, vaardigde hij de al vermelde *Wirtschaftsentjudungsverordnung* uit. Vanaf toen ging geen maand voorbij dat de joden niet door nieuwe beperkende verordeningen en maatregelen werden getroffen. Zo werd een begin gemaakt met de ‘arisering’, waarbij joodse bedrijven onder Duits beheer werden gesteld en werden verkocht of geliquideerd. Al naar gelang waren er twee soorten bewindvoerders, die formeel benoemd werden door en verantwoording moesten afleggen aan eerdergenoemde *Wirtschaftsprüfstelle*. Bij gedwongen verkoop en voortzetting kwam de leiding van een joods bedrijf in handen van een *Verwaltungs-Treuhänder* (meestal *Verwalter* genoemd), bij liquidatie – zoals bij de meeste kleine middenstandsbedrijfjes het geval was – heette de tijdelijk bewindvoerder *Liquidations-Treuhänder* (of kortweg: *Treuhänder*). Deze laatsten werden in de praktijk veelal benoemd door de Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H., die zijn hoofdzetel had in Praag (*‘Protektorat Böhmen und Mähren’*) en daar al veel ervaring had met de liquidatie van joodse bedrijven en winkels. Nu kreeg Omnia ook een vestiging in Den Haag. Van de in totaal ca. 21.000 als ‘joods’ gedefinieerde bedrijven en winkels in Nederland zouden er uiteindelijk ongeveer tweeduizend worden ‘geariseerd’, d.w.z. verkocht aan en voortgezet door niet-joden, de andere werden geliquideerd. De taxatie en verkoop van voortgezette bedrijven verliep via de *Niederländische Aktiengesellschaft für die Abwicklung von Unternehmungen* (NAGU) in Den Haag, die ook was belast met het zoeken van tijdelijke bewindvoerders en geschikte kopers. Onder die laatsten bevonden zich in de praktijk ook vaak de bewindvoerders zelf. De opbrengst van inbeslaggenomen en verkochte bedrijven kwam in handen van de door Seyss-Inquart eind mei 1941 opgerichte *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA), die zich in de praktijk hoofdzakelijk interesseerde voor de grotere bedrijven. Door verkoop van joodse ondernemingen via de NAGU zou in totaal ca. 65 miljoen gulden bij de VVRA binnenkomen.²¹⁷

Naast de economische vervolging, werd de sociale uitsluiting opgevoerd: joden werd de toegang tot steeds meer openbare gelegenheden verboden. Vanaf april mochten joodse journalisten nog uitsluitend voor het onder Duitse censuur staande *Joodsche Weekblad* werkzaam zijn. In deze krant, onder verantwoordelijkheid van de voorzitters van de Joodsche

²¹⁶ Citaat uit de rede van Seyss-Inquart op de bijeenkomst van het ‘Arbeitsbereich der NSDAP’ te Amsterdam, 12 maart 1941, afgedrukt in: Reichsminister Seyss-Inquart, *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (Berlin, Wien, Prag, Amsterdam: Volk und Reich Verlag, 1944), pp. 37–66, citaat op 57–58 (onze onderstreping, G./Z.). Een Nederlandse versie werd in maart 1941 gepubliceerd als brochure: *Rede van den Rijkscommissaris Rijksminister Dr. Seyss-Inquart, gehouden op Woensdag 12 Maart 1941 in het Concertgebouw te Amsterdam voor het Arbeitsbereich der N.S.D.A.P.* (z.p., 1941, 31 p.)

²¹⁷ NIOD, arch. coll. 249: Doc. II-452: NAGU; Doc. II-849: VVRA. Gerard Aalders, *Roof, De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (’s-Gravenhage: SDU, 1999), pp. 129–130, 135, 139; deutsche Ausgabe: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg* (Köln: Dittrich, 2000), pp. 188–189, 196–203; see also Eng. ed.: *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War* (Oxford: Berg, 2004); Van der Leeuw, ‘Reichskommissariat und Judenvermögen in den Niederlanden’; De Jong, *Koninkrijk*, V, 588.

Raad, werden veel van de voor de joden geldende maatregelen en verbodsbepalingen gepubliceerd. Per 1 mei 1941 werd het joden in de meeste beroepen waarvoor een eed is vereist – artsen, apothekers, tolken – verboden nog langer voor niet-joden werkzaam te zijn.²¹⁸ Vanaf dezelfde dag was, op grond van een bekendmaking van *Generalkommissar Fischböck* in de dagbladen, het joden niet langer toegestaan beurzen te bezoeken. De verordening van 27 mei bepaalde een verplichte registratie van alle landbouwgrond die joden in eigendom hadden.²¹⁹ Op 31 mei – de naderende zomer was er mede aanleiding toe – werd het joden verboden gebruik te maken van openbare zwemgelegenheden of stranden te bezoeken. Per verordening 114/1941 (26 juni 1941) werd het joodse winkeliers verboden nog langer op zondag in plaats van zaterdag (sabbat) open te zijn. Met ingang van juli moesten de persoonsbewijzen van joden voorzien zijn van het stempel **J**. In augustus werd een begin gemaakt met de inbeslagneming van joods privé-bezit. Met gebruikmaking van de naam van een bestaande joodse bank, vestigde de bezetter een speciale ‘bank’ in Amsterdam: ‘Lippmann-Rosenthal & Co. Sarphatistraat’ (Liro). Fischböck, die deze constructie had bedacht, wilde dat de Liro naar buiten toe een normale bank leek. De joden moesten al hun banktegoeden en cheques aan deze instelling overdragen voor zover deze samen een waarde hadden van duizend gulden of meer (deze grens kwam later te vervallen). Tegoeden bij andere banken moesten op de Liro overgeschreven worden en effecten hier in depot gegeven. Ook de opbrengst uit de liquidatie van veel kleine eenmanszaken kwam in handen van de Liro.²²⁰ Diezelfde augustusmaand werd bekend dat met ingang van het nieuwe schooljaar 1941–’42 joodse scholieren nog uitsluitend van joodse docenten onderwijs mochten ontvangen. Om te voorkomen dat openbare en christelijke scholen hieraan hun medewerking zouden kunnen weigeren, werd deze maatregel – vergezeld van dreigementen – aan de joodse ouders en kinderen opgelegd; zij moesten *zelf* vertrekken. De Joodsche Raad nam de verantwoordelijkheid op zich voor het in hoog tempo te organiseren aparte joodse onderwijs.²²¹ Tot zover de belangrijkste anti-joodse verordeningen en maatregelen, uitgevaardigd door het *Reichskommissariat* van begin maart tot begin september 1941. Daarnaast echter vond ook een tweede razzia plaats en de interne competentiestrijd aan Duitse zijde ging verder.

Zoals vermeld was de poging van de *SS* in april-mei 1941 om greep te krijgen op de anti-joodse politiek mislukt. Daarna richtte Rauter zich, wat dit betreft, op wat bij uitstek zijn terrein was: politionele maatregelen en acties. Met als aanleiding twee aanslagen door Nederlands verzet op Duitse gebouwen en installaties liet Rauter, met goedkeuring van Himmler, op 11 juni 1941 een tweede – nu grondiger voorbereide – represaille-razzia op joden uitvoeren.²²² Bij deze actie, georganiseerd door het hoofd van de *Sipo-SD Aussenstelle* in de hoofdstad, Willi Paul Franz Lages en zijn medewerker Klaus Barbie, moesten ongeveer driehonderd joodse mannen in de leeftijd van 18 tot 35 jaar worden opgepakt. Lages was na de Februaristaking benoemd tot hoofd van de *Sipo-SD* in Amsterdam met als taak de *Aussenstelle* te reorganiseren en te voorkomen dat opnieuw soortgelijke onrust en

²¹⁸ Wimmer aan Frederiks, 18 januari 1941, in: NIOD, Arch. VuJ, Stab, doos 4, dossier Z 901/41. Een soortgelijk verbod voor joodse advocaten werd in juni 1941 van kracht, medegeedeeld per aangetekende brieven.

²¹⁹ VO 102/1941 (27 mei 1941), VOBL 1941; vergel. Berkley, *Overzicht*, 29, 98; Presser, *Ondergang*, I, 119–120; De Jong, *Koninkrijk*, V, 604–605; Aalders, *Roof*, 144; Idem, *Geraubt*, 209–210.

²²⁰ NIOD, arch. coll. 249: Doc II-215: Liro. Aalders, *Roof*; Idem, *Geraubt*, hoofdstukken zes en zeven; Jaap Barendregt, *Oorlogseffecten. Roof en rechtsherstel van joods effectenbezit* (Amsterdam: Aksant, 2004). Adapted Eng. ed.: *Securities at Risk. The restitution of Jewish securities stolen in the Netherlands during World War II* (Amsterdam: Aksant, 2004).

²²¹ Presser, *Ondergang*, I, 135–144; Idem, *Ashes*, 65–80; De Jong, *Koninkrijk*, V, 525–530; Van der Boom, *Den Haag*, 147; Dienne Hondius, met medewerking van Miep Gompes-Lobatto, ‘Absent’. *Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941–1943* (Amsterdam: Vassallucci, 1999).

²²² Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police and the Amsterdam Jewish Council’, p. 386 n. 36.

ongeregeldheden als de Februaristaking zouden optreden.²²³ Anders dan in februari was nu dan ook geen sprake van een openlijke, brute ophaalactie door *Ordnungspolizei*. In plaats daarvan slaagde Barbie erin de Joodsche Raad te misleiden en zo via een lijst de namen en adressen van voornamelijk Duits-joodse jongeren in handen te krijgen. Vervolgens werd door Lages met een gefingeerde reden opdracht gegeven aan de Amsterdamse gemeentepolitie de betrokkenen door middel van de naam- en adreslijst van huis te halen met inbegrip van alle overige (dus ook Nederlandse) joodse mannen binnen de gestelde leeftijdsgroep die in de betreffende woningen werden aangetroffen. Er werden ongeveer 280 personen opgepakt en zij werden via kamp Schoorl naar Mauthausen weggevoerd.²²⁴

Eind juli 1941 gaf, zoals eerder vermeld, Göring aan Heydrich opdracht zo spoedig mogelijk concrete voorbereidingen voor de ‘*Endlösung*’ te treffen. In dit verband zou Heydrich al eerder – naast de al langer door hem ingenomen positie van *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* – zijn benoemd tot ‘*Sonderbeauftragte zur Lösung der Judenfrage*’ of zelfs ‘*Reichskommissar zur Lösung der Judenfrage*’.²²⁵ De opdracht aan Heydrich werd spoedig bekend in kringen van het *Reichskommissariat*. Op zijn laatst medio augustus vernamen Rauter²²⁶ en Schmidt²²⁷ van de radicalisering van de anti-joodse politiek en mogelijkheid van deportaties in de nabije toekomst. Het was tegen deze achtergrond dat Heydrich en Harster, hierin gesteund door Rauter, een tweede poging deden om de zeggenschap over de *Judenpolitik* in Nederland naar zich toe te halen. Harster, die voor deze gelegenheid door Heydrich werd aangesteld als ‘*Subkommissar für die Judenfrage*’ in Nederland, richtte binnen zijn staf als *BdS* een aparte afdeling op, die zich met de algehele coördinatie van de anti-joodse politiek zou moeten bezighouden: ‘*Zur bekämpfung des Judentums in seiner Gesamtheit, deren Ziel die Endlösung der Judenfrage durch Aussiedlung sämtlicher Juden ist, habe ich ein mir unmittelbar unterstehendes Sonderreferat ‘J’ geschaffen*’; tot de taak ervan behoorde ‘*der Ausbau der sicherheitspolizeilichen Zuständigkeiten mit dem Ziel der Gesamtlösung des jüdischen Lebens durch die*

²²³ Marnix Croes, ‘Ploerten op luchtbanden. *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* in Nederland’. Ongepubliceerde afstudeerscriptie geschiedenis (Universiteit van Amsterdam, februari 1994), pp. 58–59.

²²⁴ Herzberg, *Kroniek* (1978), 96–98; Presser, *Ondergang*, I, 124–125; De Jong, *Koninkrijk*, V, 548–551; Moore, *Victims*, 81–82; H.B.J. Stegeman en J.P. Vorsteveld, *Het Joodse werkdorp in de Wieringermeer 1934–1941* (Zutphen: De Walburg Pers, 1983), pp. 122–123, 150. Herzberg, Presser en Den Jong noemen een aantal van 300 gearresteerden en weggevoerden. Meershoek houdt het op 200; Meershoek, *Dienaren*, 169. Ons aantal van 280 is gebaseerd op: Lodewijk E. Visser, ‘Nota over mijn pogingen betreffende de Joodsche gijzelaars’ (11 december 1941), p. 2, en de brief van Visser, 14 oktober 1941, aan het college van secretarissen-generaal, beide in: NIOD: arch. coll. 248: Doc. I-1798A: Lodewijk E. Visser.

²²⁵ Voor deze functieaanduidingen, zie: Rauter aan Seyss-Inquart en Wimmer, 18 april 1942, NIOD, coll. nr. 25: VuJ, HA Inneres, 124w (‘*Sonderbeauftragte zur Lösung der Judenfrage*’); ‘Wannsee-Protokoll’, 20 jan. 1942, Neurenberg proces doc. NG-2586, in: Poliakov/Wulf (Hg.), *Das Dritte Reich und die Juden*, 116–126: ‘seine Bestellung zum Beauftragten für die Vorbereitung der Endlösung der europäischen Judenfrage durch den Reichsmarschall’. Zie verder: Presser, *Ondergang*, II, 160, 168 (‘*Reichskommissar für die Judenfrage*’); Sijes, *Studies*, pp. 67–68, 100–102, 104 n. 19, p. 106 n. 28 (‘*Reichskommissar zur Lösung der Judenfrage*’). De Jong, *Koninkrijk*, V, 994, 1016, noemt Heydrich als ‘*Judenkommissar*’. Houwink ten Cate, ‘Der Befehlshaber der Sipo und des SD’, 206: ‘auf Befehl “des Sonderbeauftragten zur Lösung der Judenfrage”, Reinhard Heydrich’. Sijes baseert zich naast bovengenoemd document op naoorlogse verklaringen van Harster (1953), zie o.m. proces-verbaal van het verhoor van Harster, in: NIOD, coll. nr. 148: Doc I-639: W. Harster, a-1. Aan de betrouwbaarheid van deze verklaring moet echter ernstig worden getwijfeld, zie: Sijes, *Studies*, p. 100 n. 4-7: ‘Er zijn ons echter geen circulaire of brieven bekend waarop genoemde functie als zelfstandige functie van Heydrich alleen of naast die van Chef der Sicherheitspolizei und des SD wordt vermeld.’ Enige aanwijzing (maar ook expliciete weerlegging) van hier genoemde functie en titel ontbreekt ook in recente onderzoeksliteratuur: Browning, *Origins*; Cesarani, *Eichmann*; Breitman, *Himmler* (Ned. ed.), 265 e.v.; Charles Sydnor, ‘Reinhard Heydrich. Der “ideale Nationalsozialist”’, in: R. Smelser, E. Syring (Hg.), *Die SS: Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe* (Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2000), pp. 208–219.

²²⁶ Brief van Rauter aan Seyss-Inquart en Wimmer, 18 augustus 1941, NIOD, coll. nr. 20: Arch. VuJ, Stab, map 123b.

²²⁷ Verslag, 25 augustus 1941, door ir. Walter Münster (hoofd Abteilung Siedlung und Bauten binnen het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft) van een bespreking met Generalkommissar Fritz Schmidt op 20 aug. 1941, in: NIOD, Arch. GK zbV, HA Politische Aufbau, dossier 9d; ook in: Nationaal Archief (NA), Archief Ministerie van Justitie (MvJ), Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging (DGBR), Joodsche Raad, Stukken van overtuiging, 76A. Vergel. Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police’, 387.

Sicherheitspolizei.²²⁸ ‘Die Hortung des jüdischen Vermögens’ werd ook genoemd als beoogde taak; kennelijk betwistte men nog steeds de reeds uitgevaardigde verordeningen van Seyss-Inquart en de bevoegdheden van Fischböck hieromtrent. De leiding van dit *Sonderreferat Juden* (*Sonderreferat ‘J’* of SRJ) werd toevertrouwd aan Rajakowitsch, die eerder bij de opzet van de *Zentralstelle* door Seyss-Inquart naar de achtergrond was geschoven. Het SRJ in Den Haag zou de Amsterdamse *Zentralstelle* als uitvoeringsorgaan gebruiken. Deze laatste was ‘zuständig für die Durchschleusung von Juden als Vorausnahme für die kommende Aussiedlung [lees: deportatie] und die technischen Behandlung von Auswanderungs-Anträgen (die Erteilung von Ausnahmegenehmigungen zur Auswanderung [lees: emigratie] habe ich mir [Harster] vorbehalten). Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam wird zur einzigen Befehlsausgabestelle für den Judenrat ausgebaut. Weitere Aufgaben werde ich ihr im Zuge der Entwicklung fallweise übertragen.’²²⁹ Kort daarna vernam Wimmer van een door Eichmann belegde vergadering in Berlijn tijdens welke ook de anti-joodse politiek in Nederland aan de orde was gekomen. Rajakowitsch, die met Eichmann in contact stond, had opdracht de andere afdelingen van het *Reichskommissariat* ertoe te brengen bevoegdheden inzake de joden over te dragen aan de *Sipo-SD*. Het kwam erop neer dat hij de andere Duitse ambtenaren in Nederland moest duidelijk maken dat zij zich niet meer hoefden te bekommeren om de anti-joodse politiek.

Ook deze keer wist Seyss-Inquart echter te voorkomen dat de *Sipo-SD* de leiding zou nemen van het anti-joodse beleid. Tijdens een ontmoeting met Hitler in Berlijn, 25 september 1941, kwam ook de ‘*Judenfrage*’ in Nederland ter sprake en werd de principebeslissing genomen dat de circa 15.000 Duits-joodse vluchtelingen in Nederland in de nabije toekomst zouden worden gedeporteerd.²³⁰ Gesterkt door dit bezoek had Seyss-Inquart – terug in Nederland – zijn doel duidelijk voor ogen. Hij gaf zijn *Beauftragte* voor Amsterdam, Böhmcker, opdracht een memorandum op te stellen betreffende de tot dan toe tegen de joden genomen stappen. Böhmcker zelf voegde er aanbevelingen aan toe om tot een voltooiing van de economische en sociale segregatie van de joden te komen.²³¹ Het memorandum diende als vergaderstuk tijdens de *Chefsitzung* van 8 oktober 1941, waarbij naast *Generalkommissare*, ook Böhmcker, Harster, Lages en Rajakowitsch aanwezig waren (Rauter was afwezig). Seyss-Inquart maakte duidelijk dat hij Harsters benoeming tot ‘*Subkommissar*’ en de veelomvattende taak die het *Sonderreferat ‘J’* zichzelf had toebedeeld, naast zich neerlegde. Hij hield eraan vast dat onder zijn leiding de uitvoering van de ‘*Judenpolitik*’ in zijn verschillende stadia grondig met *alle* betrokkenen binnen het *Reichskommissariat* besproken en vastgesteld diende te worden.²³² Kortom, het zou dus niet alléén een zaak van de *Sipo-SD* zijn. In dit kader maakte Seyss-Inquart een onderscheid tussen niet-politionele maatregelen, die ter voltooiing van het

²²⁸ Vertrouwelijke circulaire van BdS Harster, 28 augustus 1941, betreffende ‘Geschäftsverteilung auf dem Gebiete der Judenfrage’, NIOD, Arch. HSSPF, BdS, dossier 53a (zie ook 173e). De Jong, *Koninkrijk*, V, 1024.

²²⁹ *Ibid.* De Duitse instanties maakten een duidelijk onderscheid tussen de begrippen ‘Auswanderung’ en ‘Aussiedlung’. Het eerste duidde op daadwerkelijke emigratie naar landen *buiten* Duits machtsbereik, terwijl de term ‘Aussiedlung’ (of ‘Umsiedlung’) in bewaard gebleven documenten van Duitse instanties in Nederland voor het eerst opduikt eind augustus 1941 en zowel toen als later altijd deportatie betekent. Vergel. Sijes, *Studies*, 73–76, 120–121.

²³⁰ “Bei der Erörterung der Judenfrage zeigte sich der Führer von der Auswirkung der in den besetzten niederländischen Gebieten getroffenen Massnahmen, die die wirtschaftliche und persönliche Trennung der Juden von den Niederländern ergeben haben, befriedigt. Für die nächste Zukunft ist die Abschiebung der in den besetzten niederländischen Gebieten lebenden etwa 15.000 jüdischen Emigranten aus Deutschland in Aussicht genommen.” Bericht van Otto Bene aan het *Auswärtige Amt*, 1 oktober 1941, betreffende het verslag van *Generalkommissar* Schmidt over Seyss-Inquart’s mondelinge weergave van zijn bezoek aan Hitler, gedaan tijdens de *Chefsitzung* van 1 oktober 1941, NIOD, arch. coll. 207: Foreign Office/State Department Document Center (FO/SD), 84451, zie ook *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie D, vol. 13 (Boppard am Rhein, 1970), doc. No. 373, p. 490. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1027; Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police’, 388.

²³¹ Memorandum door Böhmcker, betreffende ‘Maßnahmen gegen die Juden’, 2 oktober 1941 (10 pag.), NIOD, Arch. VuJ, HA Inneres, map 122ad.

²³² Verslag door Böhmcker van de *Chefsitzung* van 8 oktober 1941, NIOD, Arch. VuJ, HA Inneres, map 122ad. Brief van Seyss-Inquart aan de *Generalkommissare* en *Beauftragten*, 25 november 1941, NIOD, Arch. HSSPF, map 185a (ook in Arch. VuJ, HA Inneres, map 122ad). Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1024, 1027–1029; Sijes, *Studies*, 71–72.

isolatieproces en de uitschakeling uit het economisch leven nog genomen moesten worden, en politionele maatregelen die direct als voorbereiding dienden tot de voorgenomen deportaties. Met de coördinatie van de niet-politionele maatregelen werd de *Beauftragte* van de *Reichskommissar* te Amsterdam, Böhmcker, belast, aangezien de meerderheid van de joden in Nederland in Amsterdam woonde. Böhmcker moest in overleg met de vertegenwoordigers van de politionele lijn, *Sipo-SD* en *Zentralstelle* in die stad, zijn beleid uitvoeren. Bij eventuele ernstige geschillen tussen beide partijen zou Seyss-Inquart het laatste woord hebben. Op deze wijze bakende de *Reichskommissar* de bevoegdheden af en wilde hij de leiding in handen houden.²³³ Kort daarna, 10 oktober 1941, besloot Seyss-Inquart tot de oprichting van werkkampen in Nederland voor werkloze joden. Een overweging daarbij was het tegengaan van verzet onder joodse mannen van weerbare leeftijd. De uitvoering van Seyss-Inquarts beslissing kwam in handen van Böhmcker en de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung*, geleid door Reinhard Jakob, die ressorteerde onder *Generalkommissar* Fischböck. De eerste joodse werkkampen werden in januari 1942 in gebruik genomen. Vanwege de strenge vorst werd er overigens de eerste twee maanden niet gewerkt. De kampen fungeerden in de praktijk als middel om de isolatie en concentratie van joden te bevorderen.²³⁴

Deze gang van zaken paste uiteraard niet in de plannen van Harster en het RSHA in Berlijn. Vooral het feit dat aan de *Zentralstelle* een beperkte, louter uitvoerende taak op lokaal niveau was toegedacht bij de komende deportaties, was hun een doorn in het oog. Tot oktober 1941 waren de werkzaamheden van de *Zentralstelle* beperkt geweest tot de administratieve afhandeling van ongeveer tweehonderd officiële emigratie-verzoeken in ruil voor buitenlandse deviezen. Deze verzoeken waren door de *BdS* in overleg met het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* geaccepteerd.²³⁵ Heydrich en Harster bleven echter streven naar een zo groot mogelijke centralisatie van alle bevoegdheden met betrekking tot de anti-joodse politiek. In nauw overleg van Harster met Heydrich en Eichmanns afdeling *IV B 4* in Berlijn, werd een aantal maatregelen genomen, die de invloed van het RSHA ten opzichte van het *Reichskommissariat* in het algemeen en Böhmcker in het bijzonder alsnog moesten vergroten. Zo werd de chef van de *Sipo-SD Aussenstelle* te Amsterdam, Lages, begin oktober 1941 formeel ook hoofd van de *Zentralstelle*, terwijl de dagelijkse leiding hiervan in handen kwam van de nieuw aangestelde *Hauptsturmführer* (SS-kapitein) Ferdinand Hugo aus der Fünten; de *Zentralstelle* werd gereorganiseerd.²³⁶ Met de vergadering bij Wannsee van 20 januari 1942 werd de positie van de RSHA-vertegenwoordigingen in de bezette gebieden aanzienlijk versterkt. De belangrijkste stap waartoe dit in Nederland onmiddellijk leidde, was dat *Sonderreferat 'J'*, waarvan de bevoegdheden door Seyss-Inquart waren beperkt, werd opgeheven en vervangen door het nieuwe bureau *IV B 4* binnen de staf van Harster, met nu

²³³ “Das Ziel ist die wirtschaftliche, kulturelle und persönliche Trennung der Juden von den Nichtjuden. Um eine Einheitlichkeit in der Durchführung sicherzustellen und in Hinblick auf die Tatsache, dass die überwiegende und bedeutsamste Ansammlung der Juden in Raum von Amsterdam gegeben ist, wird für das ganze besetzte niederländische Gebiet der Beauftragte für Amsterdam mit der Durchführung aller Massnahmen der allgemeinen Verwaltung betragt. Gleichzeitig würde der Leiter der Aussenstelle Amsterdam der Sicherheitspolizei als Leiter der Zentralstelle für jüdische Auswanderung mit der Durchführung aller der Polizeiobliegenden bzw. übertragende Massnahmen für das besetzte niederländische Gebiet beauftragt.” Brief van Seyss-Inquart aan de *Generalkommissare* en *Beauftragten*, 25 november 1941, NIOD, Arch. HSSPF, dossier 185a; zie ook Arch. VuJ, HA Inneres, dossier 122ad. Vergel. Sijes, *Studies*, 72, 116.

²³⁴ Verslag door Böhmcker, ‘Niederschrift. Besprechung beim Reichskommissar am 10. Oktober 1941’, NIOD, coll. 56: Arch. Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft, Abteilung Siedlung und Bauten, dossier E 1 (2 bladzijden).

²³⁵ Sijes, *Studies*, 72; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1001–1010; Houwink ten Cate, ‘Befehlshaber der Sipo’, 207. Nadat Seyss-Inquart de Amsterdamse *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* elke betekenisvolle bevoegdheid had onthouden, werd dit bureau na juli 1941 geleid door de SS-er Hellmuth Reinhard. Deze gedroeg zich grillig en onbehouwen ten opzichte van de leiding van de Joodsche Raad. Reinhard verdween van het toneel bij de reorganisatie van de *Zentralstelle* en benoeming van Aus der Fünten eind september, begin oktober 1941. Voor een impliciete aanwijzing voor de datering van het vertrek van Reinhard en de definitieve komst van Aus der Fünten tussen 23 en 26 september 1941, zie: Presser, *Ondergang*, I, 151–152; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1019, 1030–1031, 1037.

²³⁶ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1031, 1036–1037; Sijes, *Studies*, 113–114; Houwink ten Cate, ‘Befehlshaber’, 207–208.

wèl een officiële *Judenreferent* aan het hoofd. Dit bureau werd een kopie van het grotere *Referat IV B 4* van Eichmann in Berlijn. Niet Eichmanns medewerker Rajakowitsch, maar Harsters protégé Zöpf – inmiddels *Sturmbannführer* (SS-majoor) – werd *Judenreferent*. In afwijking van andere *Referate* binnen Harsters staf, stond het *Judenreferat* onder zijn directe, persoonlijke toezicht. In de praktijk evenwel zou het *Referat* van Zöpf voornamelijk volgens de aanwijzingen van Eichmann uit Berlijn gaan functioneren. Zo ontstond onder Harsters verantwoordelijkheid eindelijk een kader waarin *IV B 4* van Zöpf formeel als organiserend centrum voor het hele land kon fungeren en één niveau lager Lages en Aus der Fünften met de *Zentralstelle* in Amsterdam rechtstreeks de bevelen gaven aan de leiders van de Joodsche Raad.²³⁷

Duidelijk is dat in deze opzet het RSHA een gesloten systeem creëerde, dat aansloot bij de beslissingen die te Wannsee waren genomen met betrekking tot taken en volmachten van Eichmann. Dit betekende in Nederland dat Harster alle noodzakelijke bevoegdheden voor de organisatie van de deportaties kreeg, maar dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid formeel lag bij Seyss-Inquart, die echter feitelijk zijn zeggenschap hieromtrent grotendeels verloor.²³⁸

Parallel aan de competentiestrijd, werd in september en oktober 1941 een hele nieuwe reeks anti-joodse verordeningen en bepalingen van kracht, terwijl in die maanden naar aanleiding van sabotagedaden ook een derde represaille-razzia op joodse mannen plaatsvond, nu niet in Amsterdam, maar in het oosten van het land. De ruim tweehonderd gearresteerden werden naar Mauthausen overgebracht. Inmiddels waren vanuit dit concentratiekamp al veel sterfgevallen bekend geworden van hen die bij de razzia's van februari en juni waren weggevoerd. De *Sicherheitspolizei* bracht de doodsberichten over naar de Joodsche Raad, waarna deze via persoonlijke bezoeken van rabbijnen de nabestaanden in kennis stelde.²³⁹ Naast razzia's werd Rauter evenwel ook actief op het terrein van politionele maatregelen tegen de joden. De grondslag van zijn bevoegdheid hiervoor was vastgelegd in Seyss-Inquarts *Verordnung* 138/1941 (25 juli 1941) '*über den Ordnungsschutz*'. In feite vormde deze verordening een eerste expliciete omschrijving van de bevoegdheden van Rauter als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*. Volgens paragraaf 45 van deze verordening mocht hij '*im Interesse der öffentlichen Ordnung und der Sicherheit des öffentlichen Lebens (...) erforderlichen Massnahmen treffen und zu diesem Zweck insbesondere Rechtsvorschriften polizeilicher Natur (allgemeine Anordnungen, Befehle, Bekanntmachungen) erlassen.*'²⁴⁰ Hoewel de joden niet werden genoemd in de verordening, was deze van groot belang voor de verdere politiek om hen te isoleren. Kort na oprichting van *Sonderreferat 'J'* wendde Rauter zijn nieuwe bevoegdheden aan om politionele maatregelen tegen de joden te treffen buiten de *Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht* van Wimmers

²³⁷ Vertrouwelijke circulaire van BdS Harster, 3 februari 1942; NIOD, Arch. HSSPF, BdS, dossier 185a. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1031, 1034–1035; Sijes, *Studies*, pp. 68, 76, 110–111, 113 n. 21c; Presser, *Ondergang*, II, 160–161. Aangezien de twee eerdere pogingen om een aparte afdeling voor joodse zaken op te richten op verzet van Seyss-Inquart waren gestuit, werd deze keer de indruk gewekt dat het 'slechts' de aanpassing betrof van het reeds langer bestaande *Referat IV B 2* binnen Harsters staf. Dit *Referat* behandelde tot dan toe 'Straf- und Vermögenssachen' betreffende 'Juden, Einzelfälle'; m.a.w.: de bevoegdheid van dit *Referat* was beperkt tot *individuele* strafgevallen en betrof geen besluitvorming ten aanzien van de joden als *groep*. NIOD, coll.nr. 249: Doc II-738 (438): Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Sipo und SD, Organisatie.

²³⁸ Sijes, *Studies*, 108, 112; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1033–1034.

²³⁹ Herzberg, *Kroniek* (1985), 126–130; Presser, *Ondergang*, I, 90, 144–146; De Jong, *Koninkrijk*, V, 558–560, 821; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität?', pp. 96–97 n. 56, 58; Idem, 'Befehlshaber', 203.

²⁴⁰ *Verordnung* 138/1941 (25 juli 1941), *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete. Jahr 1941*, pp. 560–590; artikel 39 op p. 581 en artikel 45 op 583–584 (onze onderstreping, G./Z.). Artikel 39 bepaalde dat bij 'polizeiliche Anordnung' aan 'bestimmten Personen oder Personengruppen' kon worden verboden zich in bepaalde delen van Nederland op te houden; een bepaalde verblijfplaats kon worden aangewezen; het veranderen van woon- of verblijfplaats kon worden verboden. *Verordnung* 138/1941 stelde 16 andere, eerdere verordeningen buiten werking c.q. overtrof deze en was als model van bestuurs- en strafrecht grotendeels geformuleerd naar het voorbeeld van het Oostenrijkse Bundesgesetzblatt 1937. Zie: Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 157–160.

Generalkommissariat om. Op 15 september 1941, een dag na de in Twente uitgevoerde represaille-razzia op joden, vaardigde Rauter zijn eerste *Anordnung* over het optreden van de joden ‘in der Öffentlichkeit’ uit. Het werd joden verboden ‘deel te nemen aan openbare bijeenkomsten en gebruik te maken van openbare inrichtingen, voor zover zij bestemd zijn om de bevolking ontspanning, tijdverdrijf en voorlichting te bieden’. Joden mochten niet langer parken, dierentuinen, cafés, restaurants, schouwburgen, concertzalen, sportinrichtingen, openbare bibliotheken en musea bezoeken (voor bioscopen gold al eerder een verbod).²⁴¹ De verordening van 22 oktober over de verwijdering van joden uit niet-economische verenigingen en stichtingen was weer afkomstig van Seyss-Inquart zelf, zonder bemoeienis van Rauter. De tekst ervan was mede tot stand gekomen op aandrang van Böhmcker, die ruim een week voor de afkondiging schriftelijk aan Wimmer wees op de ‘*Notwendigkeit*’ van betreffende verordening.²⁴² Om eventuele tegenstand bij de niet-joodse omgeving zoveel mogelijk te vermijden en tegelijk de greep op de joden te bevorderen, kregen niet de verenigingen en stichtingen opdracht hun joodse leden uit te sluiten, maar moesten – onder dwang van straf – de joden zichzelf als lid terugtrekken. Dezelfde methode was ook al bij eerdergenoemde scheiding in het onderwijs toegepast: dwangbevelen naar de joden toe en de betrokken niet-joodse instituties zo min mogelijk zelf tot directe anti-joodse actie dwingen.

Intussen had – als gevolg van het al genoemde besluit de Duits-joodse vluchtelingen op korte termijn te deporteren – de *Zentralstelle* op 20 oktober aan de Joodsche Raad bevel gegeven om op basis van de in augustus beschikbaar gekomen registratiegegevens (van de verordening uit januari 1941) een cartotheek aan te leggen met de namen, adressen en *nationaliteit* van alle geregistreerden. Vervolgens verzond de *Zentralstelle* oproepingsbevelen naar alle niet-Nederlandse joden dat zij zich vanaf 5 december moesten melden voor ‘vrijwillige emigratie’. De betrokkenen moesten zich op de *Zentralstelle* uitgebreid laten registreren en allerlei formulieren invullen met betrekking tot hun bezittingen. Deze maatregel diende als directe voorbereiding voor de overbrenging van deze, in meerderheid Duitse, joden naar het vluchtelingenkamp Westerbork in Drenthe.²⁴³

Eveneens op 20 oktober was door Seyss-Inquart bij verordening bepaald, dat elke beroepsuitoefening door joden en elke werkzaamheid door joden in het algemeen om daarmee geld te verdienen, afhankelijk gemaakt kon worden van een vergunning of van voorwaarden, of kon worden verboden. Tegelijkertijd konden volgens deze verordening bepalingen worden gemaakt omtrent het beëindigen en afwikkelen van arbeidsovereenkomsten. Iedere werkgever kon een arbeidsovereenkomst met een jood met inachtneming van een termijn van drie maanden opzeggen, ook als een langere opzeggingstermijn tussen hem en de werknemer, krachtens de overeenkomst of krachten de wet gold, of wanneer de arbeidsovereenkomst langer duurde dan tot 31 januari 1942. Met ingang van die datum werd elke ontslagbescherming voor joden opgeheven en konden zij dus onmiddellijk op straat worden gezet. Bovendien kon de aanspraak van een joodse werknemer op zijn werkgever op pensioen, alsook het weduwen- en wezenpensioen, worden veranderd in een eenmalige schadeloosstelling wanneer de werkgever dit wenste.²⁴⁴

In november werden joden uitgesloten van beroepen in het culturele leven (muziek, theater, kunst). De betreffende verordening over de Kultuurkamer, waar niet-joodse kunstenaars en artiesten verplicht lid van moesten worden, beoogde bij te dragen aan de nazificering van de

²⁴¹ Bekendmaking in de dagbladpers. Berkley, *Overzicht*, 36–38, 99; Wielek, *Oorlog*, 59–60; Presser, *Ondergang*, I, 148–149; Idem, *Ashes*, 83; De Jong, *Koninkrijk*, V, 567–570; Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 159–160.

²⁴² Verordnung 199/1941 (22 oktober 1941). Böhmcker aan Wimmer, 14 oktober 1941, geciteerd in Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, p. 163 n. 94.

²⁴³ Herzberg, *Kroniek* (1985), 77–78; Presser, *Ondergang*, I, 173; De Jong, *Koninkrijk*, V, 570–572, 1052–1054, 1064–1065.

²⁴⁴ VO 198/1941 (20 oktober 1941); Berkley, *Overzicht*, 47–48, 99; Herzberg, *Kroniek* (1978), 73–74; Presser, *Ondergang*, I, 160–162; Idem, *Ashes*, 88.

Nederlandse maatschappij.²⁴⁵ Diezelfde maand werden reis- en verhuisvergunningen (door bemiddeling van de Joodsche Raad) ingevoerd. Deze laatste maatregel vormde de praktische aanleiding voor de Duitse autoriteiten in Amsterdam om het door Seyss-Inquart al genomen principe-besluit uit te voeren: de Amsterdamse Joodsche Raad een landelijke reikwijdte te geven, maar dit orgaan blijvend elke formele status te onthouden en op *lokaal* niveau ondergeschikt te houden aan *Beaufragter* Böhmcker en de *Zentralstelle*. Er werden vertegenwoordigers van de raad benoemd (de Duitse term was *Obmänner*) in de provincies.²⁴⁶ Eind november liet Böhmcker aan de Joodsche Raad weten dat werkloze joden op korte termijn zouden worden opgeroepen voor tewerkstelling in kampen in Nederland. In januari 1942 werden met medewerking van Nederlandse instanties de eerste werkkampen in het noorden en oosten van Nederland ingericht.²⁴⁷ Midden januari 1942 werd in opdracht van de *Zentralstelle* begonnen met de gedwongen evacuatie van joden uit diverse plaatsen naar Amsterdam. De eerste fase van deze evacuaties duurde tot juni 1942 en betrof 49 plaatsen, aanvankelijk vooral in de provincie Noord-Holland, maar spoedig ook daarbuiten, waaronder grote gemeenten als Arnhem en Utrecht. Van ‘verhuizingen’ in de eigenlijke zin van het woord was geen sprake, want de betrokkenen mochten slechts draagbare bagage meenemen, hun woningen werden verzegeld, hun huisraad inbeslaggenomen.²⁴⁸ Zowel de joodse werkkampen als de gedwongen evacuaties naar Amsterdam dienden de concentratie en isolatie van de joden te bevorderen, wat hun latere wegvoering uit Nederland zou vergemakkelijken.

Hoewel met de instelling van het *Judenreferat* in Den Haag in februari 1942 de *Sipo-SD* verder aan invloed had gewonnen, bleef gedurende de eerste vijf maanden van dat jaar op lokaal niveau in Amsterdam de taakverdeling tussen Böhmcker enerzijds en Lages/Aus der Fünften anderzijds vrijwel onveranderd: in alle niet strikt politionele kwesties werd als regel samengewerkt tussen *Beaufragter* en *Zentralstelle*. Zo viel het sturen van joden naar de werkkampen in het ressort van Böhmcker, met name diens *Referent für soziale Fragen*, Hugo Rodegro. Deze bracht onafgebroken per telefoon instructies over aan de Joodsche Raad, vaak vergezeld van dreigementen, met betrekking tot nieuwe aantallen joodse mannen die naar de werkkampen dienden te vertrekken.²⁴⁹

²⁴⁵ VO 211/1941 (22 november 1941). Ook van sommige andere verordeningen die het streven naar nazificering via ‘Gleichschaltung’ betroffen, gold dat het anti-joodse karakter niet de hoofdzaak uitmaakte van de wettekst, ook al werden de joden er wel degelijk door getroffen. Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 164.

²⁴⁶ De Jong, *Koninkrijk*, V, 576–578, 1029; D. Michman, ‘Oprichting van de Joodsche Raad’, *Derde Jaarboek*, 90–94. Voor eerder gebruik van de term *Obmänner*, zie: D. Michman, ‘Why did Heydrich write the Schnellbrief? [September 21, 1939] A remark on the reason and on its significance’, in: *Yad Vashem Studies* 32 (2004), 433–447, aldaar 435.

²⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1052–1055. Zie verder paragraaf 3.2.3.

²⁴⁸ Berkley, *Overzicht*, 44–45; Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 90–102; Presser, *Ondergang*, I, 203–211, 338–339; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1064–1068. Voor vele lokale voorbeelden, zie: Van Zomeren, *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Weesp*, 73–74, en vooral: Michman e.a., *Pinkas* (1999), p. 182; Alkmaar (5 maart 1942) op p. 262, Aalsmeer (24 april), Aerdenhout (30 maart), Andijk (17 april), Arnhem (27 januari) op p. 279, Assendelft (22 april), Beemster (24 april), Bergen NH (22 april), Beverwijk (25 maart) op p. 291, Blaricum (27 april), Bloemendaal (30 maart); Bovenkarspel (17 april), Bussum (juni) op 305, Delfzijl (maart) op 318, Den Helder (maart) op 320, Diemen (29 april), Edam (24 april), Enkhuizen op 346 (toen de Enkhuizense joden op 20 april 1942 naar Amsterdam geëvacueerd zouden worden, waren 52 van 54 erin geslaagd onder te duiken), Gorinchem (16-19 oktober) op 357, Graft (1 mei), Haarlem (12/19 febr. 1943) op 408, Haarlemmermeer (24 april ’42), Heerhugowaard (1 mei), Heiloo (22 april), Hilversum (15-19 juni) op 434, Hoogkarspel (17 april), Hoogwoud (17 april), Hoorn (20 april) op 441, Koog aan de Zaan (30 maart), Landsmeer (24 april), Medemblik (17 april) op 471, Middelburg en de rest van Zeeland (24 maart) op 479, Monnickendam (1 mei) op 482, Muiden (17 april), Obdam (1 mei), Oostzaan (30 maart), Oud-Beijerland (11 aug., 17 en 29 okt. ’42) op 506, Overveen (30 maart), Schagen (20 april), Schoorl (22 april), Uitgeest (1 mei), Uithoorn (24 april) op 561, Vlissingen (24 maart) op 583, Weesp (29 april), Wieringerwerf (17 april), Wormer (22 april), Wormerveer (22 april), Zaandam (17 januari) op 597, Zaandijk (22 april), Zandvoort (13 maart) op 601, Zierikzee (24 maart) op 604. Ook na het begin van de deportaties in juli 1942 werd doorgegaan met evacuaties uit provincieplaatsen naar en concentratie in Amsterdam. Zie bijv. Amersfoort op 21 augustus 1942; Simon van Adelberg, *De Joden van Amersfoort. Rondom de geschiedenis van een oude sjoel* (Amersfoort: Joodse Gemeente Amersfoort, 1977), pp. 129–132; Kees Ribbens, ‘Zullen zij nog terugkeren...’ *De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort: Bekking, 2002), pp. 51–53.

²⁴⁹ Berkley, *Overzicht*, 50–53; Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 82–86; Presser, *Ondergang*, I, 178, 183–186, 189–191; Idem, *Ashes*, 95–96, 98–106; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1053–1060; Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police’, 388. Zie

Seyss-Inquart besloot tijdens een bespreking met de *Generalkommissare* op 23 maart dat de Duitse rassenwetten van Neurenberg uit 1935 ook in Nederland van kracht zouden worden. Gevolg was dat huwelijken en seksuele omgang tussen joden en niet-joden werden verboden. De *Reichskommissar* koos er evenwel bewust voor deze bepaling *niet* per verordening in te voeren, maar slechts mededeling te laten doen aan de Joodsche Raad. Aangezien het geen strikt politionele kwestie betrof, brachten Böhmckers medewerker J.A. Rombach en Lages de nieuwe maatregel gezamenlijk en mondeling over aan de leiding van de Joodsche Raad. Deze laatste moest de bepaling bekendmaken via *Het Joodsche Weekblad*.²⁵⁰ Deze bepaling, die zelfs met terugwerkende kracht werd ingevoerd, betekende niet alleen een verdere intensivering van de vervolging, maar markeerde vooral een belangrijke stap in het proces waarbij in plaats van wetten en verordeningen het accent voortaan steeds meer en tenslotte uitsluitend kwam te liggen bij (politonele) maatregelen en acties.²⁵¹ Ter intimidatie van de overige joden werden opgepakte, individuele joodse overtreders van bepalingen niet berecht en veroordeeld, maar als strafgeval weggevoerd naar het concentratiekamp Mauthausen, waarvan intussen bij de joden bekend was dat dit een zekere dood betekende.²⁵²

De verder verscherpte isolatiemaatregelen, beperking van bewegingsvrijheid en economische beroving kregen hun voorlopig hoogtepunt met de invoering van de jodenster eind april 1942. De Joodsche Raad kreeg van de *Zentralstelle* bevel binnen enkele dagen voor de verspreiding zorg te dragen.²⁵³ Met deze maatregel vielen de politonele en niet-politonele lijnen in het Duitse vervolgingsbeleid als het ware samen; de joden waren vanaf nu zichtbaar afgescheiden van de rest van de bevolking. Evenals de joodse werkkampen en de voortgaande gedwongen evacuatie naar Amsterdam in dit stadium, behoorde invoering van een herkenningsteken tot de voorbereidingen van de deportaties.²⁵⁴ Op 22 juni 1942 verscheen een *Anordnung* (beschikking) van Rauter in de Nederlandse dagbladers volgens welke joden hun fietsen moesten inleveren. Deze zouden ter beschikking van de *Wehrmacht* worden gesteld. Acht dagen later volgde een nieuwe bekendmaking: joden mochten voortaan alleen nog in de namiddag tussen drie en vijf uur boodschappen doen; zij mochten geen openbaar vervoermiddel meer gebruiken (behalve met vergunning van de *Zentralstelle* via de Joodsche Raad). Ook werd voor de joden de avondklok ingevoerd: zij moesten zich van acht uur 's avonds tot zes uur 's morgens in hun eigen woning bevinden. Het vluchtelingenkamp Westerbork, dat vanaf januari 1942 met tussenpozen geleidelijk was uitgebreid, werd aan het

bijv. de brief van Rodegro **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.** aan de Joodsche Raad betreffende 'Werkverruimingslagern', 18 juni 1942, foto-reproductie in Wielek p. 85. Rodegro gaf er evenwel de voorkeur aan zijn bevelen *mondeling* per telefoon of tijdens vergaderingen aan de Joodsche Raad te geven.

²⁵⁰ *Het Joodsche Weekblad*, 27 maart 1942, p. 1; vergel. Presser, *Ondergang*, I, 216–217; Idem, *Ashes*, 115–116; Berkley, *Overzicht*, 54, 100; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1071–1073; Houwink ten Cate, 'Heydrich's Security Police', 388; Idem, 'Mangelnde Solidarität', 99. Zie vooral uitgebreid: Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), hoofdstuk 12: 'De Eheverbote 1941–42', pp. 243–276.

²⁵¹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 122–123; Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 146–147, 152–164, 168–170. Vergel. de herleiding van het dualisme van NSDAP en SS enerzijds en traditionele overheidsbureaucratie anderzijds tot een 'Nebeneinander eines Normen- und eines Maßnahmenstaates' door de naar de Verenigde Staten geëmigreerde jurist Ernst Fränkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship* (Oxford/London/New York: Oxford University Press, 1941); dit boek was oorspronkelijk geschreven terwijl Fränkel nog in Duitsland was, vóór 1939. Pas later werd het terug vertaald in het Duits en gepubliceerd onder de titel: *Der Doppelstaat. Recht und Justiz im Dritten Reich* (Frankfurt am Main/Köln: Fischer Verlag, 1984). Zie ook: Martin Broszat, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München: DTV; 5. Aufl. 1975), p. 404.

²⁵² Vanaf november 1942 zouden individuele joodse strafgevallen met voorrang worden opgenomen in de algemene deportatietransporten van joden naar Auschwitz en Sobibór. Waarom zij niet langer werden weggevoerd naar Mauthausen, bleef tot dusverre onopgehelderd. Houwink ten Cate, 'Befehlshaber', p. 203 n. 33; Idem, 'Mangelde Solidarität', 96–97; Hans de Vries et al., *Mauthausen 1938–1998* (Westervoort: Van Gruting, 2000).

²⁵³ Beschikking van de Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid en Hogere SS- en Politieleider, bekendmaking nr. 13, d.d. 27 april, gepubliceerd 29 april 1942 en door Rauter ondertekend. Presser, *Ondergang*, I, 220–222; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1081–1087.

²⁵⁴ Seyss-Inquart aan de vier Generalkommissare, de BdS, en de Beaufragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam, 2 juli 1942, NIOD, Arch.VuJ, dossier 123a. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1064–1068, 1081–1088, i.h.b. p. 1081 n. 5; Herzberg, *Kroniek* (1985), 83–87; Presser, *Ondergang*, I, 218–231.

gezag van de Nederlandse autoriteiten onttrokken en met ingang van 1 juli 1942 een ‘*Polizeiliches Durchgangslager*’, onder bevel van een Duitse SS-commandant.²⁵⁵ Via verordeningen en maatregelen waren zowel het beleid van isolering en economische beroving, als de directe voorbereidingen voor de komende, grootschalige deportaties in Nederland begin juli 1942 nagenoeg voltooid.

3.1.3.3 Achtergrond sleutelfiguren SS in Nederland

Persoon en loopbaan van de hoogste baas van de SS en Duitse politie in Nederland, *Generalkommissar* en HSSPF Rauter, kwamen al aan de orde in paragraaf 3.1.3.1 hierboven.

Standartenführer (SS-kolonel; later *Gruppenführer* en *Generalleutnant der Polizei*) dr. Wilhelm Harster was *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in Nederland van 15 juli 1940 tot 29 augustus 1943.²⁵⁶ Harster was geboren op 21 juli 1904 in een familie van ambtenaren in het Beierse stadje Kelheim aan de Donau. Hij studeerde rechten in München, verwierf de doctorsgraad in 1927 en begon twee jaar later zijn loopbaan bij de politie. Na de machtsovername van Hitler werd Harster lid van de NSDAP en kort daarop van de SS. In het zich snel uitbreidende politieapparaat van het Derde Rijk klom hij spoedig op tot hogere rangen. In oktober 1939 werd hij bevorderd tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)* in Krakau, de hoofdzetel van het Duitse *Generalgouvernement* in bezet Polen. Als gevolg echter van competentietwisten binnen de SS – de *BdS* in Lodz tolereerde geen concurrentie uit Krakau – werd de functie van Harster al na enkele weken afgeschaft. Daarop kreeg Harster een bestuurlijke post in Kassel aangeboden, maar deze achtte hij beneden zijn capaciteiten. Hij besloot zich aan te melden bij het leger (juni 1940). Tegelijkertijd werd hij echter naar Berlijn geroepen omdat een nieuwe politie-functie voor hem in het verschiet lag: *BdS* in bezet België en Noord-Frankrijk. Vóór zijn benoeming in Brussel werd evenwel de *BdS* in Nederland, Hans Nockemann, naar aanleiding van Anjerdag (de demonstraties van afhankelijkheid aan het koningshuis op prins Bernhards verjaardag, 29 juni 1940), van zijn functie ontheven. Daarop werd Harster niet naar Brussel maar naar Den Haag gestuurd.²⁵⁷ Overigens fungeerde zijn drie jaar jongere broer Hermann Harster als Seyss-Inquarts *persönliche Pressereferent*.

Kort na de oorlog gaf Harster toe dat hij reeds in de vroege jaren dertig antisemitische opvattingen had. Dit kwam omdat hij ervan overtuigd was dat de joden een ‘relatief zeer hoog’ aandeel hadden in de economische en ‘*moralischen*’ ineenstorting van 1918 en méér nog in die van 1922-’23.²⁵⁸ Eveneens kort na de oorlog beschouwde Rauter zijn voormalige ondergeschikte Harster ‘*für den fähigsten Mann der Sicherheitspolizei überhaupt. Er ist unerhört fleissig von früh morgens bis 1 Uhr nachts an der Arbeit gewesen mit einer enormen geistigen Geschwindigkeit. Besonders schnell denkender Mann, exakt, genau. (...) Man konnte sich auf ihn verlassen. Er war auch ein Sportler, durch und durch.*’²⁵⁹ Een van Harsters belangrijkste ondergeschikten, Lages, bevestigde deze karakterisering: ‘*Er war ein Arbeitspferd und beinahe Tag und Nacht erreichbar und beschäftigt. Für gesellschaftliche*

²⁵⁵ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1100–1101; Presser, *Ondergang*, I, 234–240; II, 295.

²⁵⁶ NIOD, Doc I-639: W. Harster, map B, document b-1; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 291-293; zie ook *Urteil in dem Strafverfahren...* (1967), ‘Lebenslauf der Angeklagten’, pp. 19–27; Robert M. W. Kempner, *Edith Stein und Anne Frank. Zwei von Hunderttausend. Die Enthüllungen über die NS-Verbrechen in Holland vor dem Schwurgericht in München. Die Ermordung der “nichtarischen” Mönche und Nonnen* (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder KG, 1968), pp. 37–38; Ned. ed.: *Twee uit honderdduizend: Anne Frank en Edith Stein. Onthullingen over de nazimisdaden in Nederland voor het gerechtshof te München* (Bilthoven: Uitgeverij H. Nelissen, 1969).

²⁵⁷ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 290–293.

²⁵⁸ Verklaring van Harster in: A.E. Cohen en L. de Jong, ‘Verslag eerste gesprek met W. Harster’, in Scheveningen (in detentie), 3 maart 1949, in: NIOD, Doc I-639 (W. Harster), map b, document b-1, p. 11.

²⁵⁹ N.W. Posthumus en L. de Jong, ‘Verslag vierde gesprek met Rauter’ (27 februari 1947), NIOD, Doc I-1380, h-7, p. 22; gecit. in De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 292 n. 2.

*Zerstreuung usw. war er kaum zu haben; wie er auch kaum dem Alkohol zusprach und nicht rauchte.*²⁶⁰

Harster ontving zijn instructies met betrekking tot de anti-joodse politiek niet alleen van Seyss-Inquart (o.a. tijdens *Chefsitzungen*) en Rauter, maar ook en vooral van Heydrichs RSHA. Later, vanaf begin 1942, stond Harster wat de voorgenomen deportaties betreft in toenemende mate in contact met Eichmanns *Referat IV B 4*. De directe verantwoordelijkheid voor de eigenlijke organisatie en uitvoering van de deportaties in Nederland lag niet bij Rauter, maar bij Harster.²⁶¹ De instructie tot oprichting van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam, eind maart 1941, was afkomstig geweest van Heydrich en gericht aan Harster, maar werd om politiek-bestuurlijke redenen toegepast via een uitvoeringsbevel van *Generalkommissar* en HSSPF Rauter. De mannen die in eerste instantie naar Nederland waren gestuurd om vorm te geven aan dit bureau behoorden tot de groep SS-officieren uit Praag, aldaar onder leiding van Eichmann in 1939-'40 werkzaam op een soortgelijke *Zentralstelle*.²⁶² Van deze groep was qua activiteiten in Nederland in 1941-'42, de meest opvallende figuur Erich Rajakowitsch.

Obersturmführer (SS-eerste luitenant) Erich Rajakowitsch²⁶³ was 23 november 1905 in het toenmalig Oostenrijkse Triëst geboren als zoon van een *Realschule*-docent. Toen na de eerste wereldoorlog Triëst Italiaans gebied werd, verhuisde het gezin naar Graz, waar Rajakowitsch rechten studeerde en van 1932 tot 1937 werkzaam was als klerk op een advocatenkantoor. Najaar 1937 legde hij zelf het advocatenexamen af en vestigde zich vervolgens in Wenen. Na de *Anschluss* werkte hij als juridisch adviseur nauw samen met Eichmann bij de oprichting en het functioneren van de Weense *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Rajakowitsch had daarbij de leiding over het zogenoemde 'Auswanderungsfonds Wien'. Dit was een fonds waaraan vermogende joden tenminste tien procent van hun kapitaal moesten afstaan om zo de gedwongen emigratie van joden uit lagere inkomensgroepen mogelijk te maken en te bevorderen.²⁶⁴ Zijn samenwerking met Eichmann, zijn juridische kennis en ervaring bij de organisatie van de gedwongen emigratie van joden uit Oostenrijk en vooral hun economische beroving, waren voor zijn superieuren in Berlijn aanleiding hem na de bezetting van het overgebleven Tsjechische deel van Tsjecho-Slowakije in 1939 naar Praag te sturen. Daar was hij in juli zeer nauw betrokken bij de oprichting van een 'verbeterd' model *Zentralstelle* voor

²⁶⁰ W. Lages, Antwoord op vragen (sept. 1952), NIOD, Doc I-639, a-2, p. 2; gecit. in De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 292 n. 3.

²⁶¹ Proces-verbaal Wilhelm Harster (Den Haag, 8 oktober 1948), NIOD, Doc I-639, map A, document a-1, p. 43. *Urteil in dem Strafverfahren...* (1967), 'Lebenslauf der Angeklagten'. Sijes, *Studies*, 112; Houwink ten Cate, 'Der Befehlshaber der Sipo und des SD', 199–202. Het was tegen de zin van Rauter dat Harster eind augustus 1943 werd overgeplaatst naar Noord-Italië (Verona). Harster werd in 1949 in Nederland wegens oorlogsmisdaden tot twaalf jaar gevangenis veroordeeld, vervoegd vrijgelaten en in 1955 uitgewezen naar Duitsland. Op 27 oktober 1956 werd hij benoemd tot *Regierungsrat* van Oberbayern en in 1959 bevorderd tot *Oberregierungsrat*. In 1963 ging hij onder druk van het gerechtelijk vooronderzoek met vervoegd pensioen en als juridisch adviseur werken voor het bedrijfsleven. Daarnaast was hij als extern inlichtingenanalist ad hoc werkzaam voor de Bundesnachrichtendienst (BND). In 1966-'67 werd hij – samen met Wilhelm Zöpf en Gertrud Slotke – in München nogmaals aangeklaagd en berecht, nu voor het eerst specifiek wegens zijn rol bij de deportaties van de joden. Harster en Zöpf gaven tijdens hun proces toe dat het lot van de gedeporteerde joden hen in 1942–43 bekend was. Harster werd 17 februari 1967 door het Schwurgericht des Landesgerichtes München II wegens medeplichtigheid aan moord in 82.854 gevallen (lees: gedeporteerde joden uit Nederland tijdens zijn ambtsperiode) veroordeeld tot vijftien jaar gevangenisstraf (met aftrek van voorarrest en van zijn eerdere detentie in Nederland); in 1969 vrijgelaten. Hij overleed in München op 25 december 1991, 87 jaar oud. Kempner, *Edith Stein und Anne Frank*, 37–38 en *passim*; Michael Greve, *Der justitielle und rechtspolitische Umgang mit den NS-Gewaltverbrechen in den sechziger Jahren* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001); Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2008), pp. 236–255.

²⁶² NIOD, Arch. HSSPF mappen 232a–e; Sijes, *Studies*, 28, 67–68, 87–88; De Jong, *Koninkrijk*, V, 997, 1010, 1012–1013, 1016; Houwink ten Cate, 'Heydrich's Security Police', 385; Idem, 'Der Befehlshaber der Sipo und des SD', 206–207.

²⁶³ NIOD, Doc I-1374: Erich Rajakowitsch.

²⁶⁴ Voor de activiteiten van Rajakowitsch in Wenen in 1938-39, zie: Doron Rabinowici, *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938–1945. Der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000), 76, 110, 118–119; Jonny Moser, 'Die Verfolgung der Juden', in: *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934–1945*, Band III (Wien, 1975), 194–326, aldaar 275; B.A. Sijes, 'De "Ostmark" als leerschool', in: Idem, *Studies over Jodenvervolgung*, 1–25, aldaar 16–21.

de beroving en gedwongen emigratie van de Tsjechische joden.²⁶⁵ Samen met Eichmann was Rajakowitsch actief betrokken bij het Nisko deportatie-experiment in Polen eind 1939.²⁶⁶ De komst van Rajakowitsch in Nederland in maart 1941 had zoals vermeld direct te maken met Heydrichs initiatief in Amsterdam een *Zentralstelle* op te richten. Rajakowitsch liet de twee voorzitters van de Joodsche Raad weten dat ze moesten meewerken bij de organisatie van de voorgenomen emigratie. Daartoe gaf hij hen bevel een speciaal verbindingskantoor op te richten, de zgn. *Expositur*, dat de contacten met de *Zentralstelle* moest onderhouden. Zoals gezegd mislukte in april-mei 1941 zijn poging op deze wijze greep te krijgen op de Joodsche Raad en de anti-joodse politiek, omdat Seyss-Inquart, Schmidt, Fischböck en Wimmer daartegen gekant waren. Niettemin riep Rajakowitsch in juli 1941 opnieuw de voorzitters van de Joodsche Raad bij zich en – in strijd met de waarheid – beweerde hij naar hen toe dat Seyss-Inquart zèlf de oprichting van de *Zentralstelle* had bevolen en dat *hij*, Rajakowitsch, in zijn naam optrad. Bij deze gelegenheid droeg hij de voorzitters op hem binnen vier dagen een plan voor te leggen voor een emigratieafdeling binnen de Joodsche Raad. De voorzitters voldeden aan deze eis en hadden intussen ook de geëiste *Expositur* opgericht, gevestigd in de nabijheid van het toenmalige gebouw van de *Zentralstelle*.²⁶⁷ Zoals vermeld, weigerde Seyss-Inquart echter bevoegdheden toe te kennen aan de *Zentralstelle* en deze bleef vooralsnog van weinig betekenis. Daarop ondernamen Heydrich en Harster eind augustus 1941 een tweede poging zeggenschap te krijgen over de anti-joodse politiek door Rajakowitsch te benoemen tot hoofd van een *Sonderreferat 'J'* (SRJ) met veelomvattende bevoegdheden. Maar ook dit wees Seyss-Inquart van de hand. Door zijn aanmatigend optreden had Rajakowitsch veel irritatie opgeroepen en zichzelf onmogelijk gemaakt als de formele deskundige voor joodse kwesties binnen het *Reichskommissariat*. Hij was *persona non grata* geworden voor Seyss-Inquart. Daarom werd Rajakowitsch in februari 1942, bij de instelling van *Referat IV B 4* als *Judenreferat*, overgeplaatst naar *Referat II B (Verwaltung und Recht)* binnen Harsters staf. Laatstgenoemd *Referat* had formeel niets met joodse aangelegenheden te maken. Niettemin bleef Rajakowitsch *informeel* toch betrokken bij het *Judenreferat*. Eind juli en in augustus 1942 fungeerde hij officieus minstens vier weken als plaatsvervangend *Referatsleiter* tijdens Zöpfs afwezigheid en was toen zeer nauw betrokken bij de organisatie van verschillende deportatie-transporten naar Auschwitz. Tot zomer 1943 bleef Rajakowitsch aan de staf van Harster verbonden, waarna hij dienst nam bij de *Waffen-SS* en uit Nederland vertrok.²⁶⁸

Wilhelm Zöpf was 11 maart 1908 in München geboren. Op de middelbare school leerde hij Harster kennen. Hij studeerde rechten, werd in 1933 lid van de NSDAP en trad kort daarna ook toe dat de *SS*. Van 1935 tot 1939 was hij werkzaam in een revalidatiecentrum te Hohenlychen, waar hij zich naast juridische zaken bezig hield met patiëntensport. Bij het uitbreken van de oorlog ontving hij door bemiddeling van zijn superieur, de arts Karl

²⁶⁵ NIOD, Arch. HSSPF, map 232a: 'Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag "Gründung und Zweck"' (11 p.); map 232b: 'Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag: Auswanderungsfonds und Verwaltungsstelle, Gründung, Verordnungen und Erlässe' (57 p.); map 232c: 'Auswanderungsfonds für Böhmen und Mähren; Gründung und Zweck' (64 p.), zie voor deze drie mappen ook microfilm 110. Vergel.: Jaroslava Milotová, 'Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag. Genesis und Tätigkeit bis zum Anfang des Jahres 1940', in: M. Kárný, R. Kemper, M. Kárná (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1997 (Prag: Verlag Academia/Nadace Terežinská iniciativa, 1997), pp. 7–30.

²⁶⁶ Personalakt Erich Rajakowitsch, Bundesarchiv Berlin (BAB), voormalig Berlin Document Center (BDC), coll. P. 103, zie ook in NIOD, coll. no. 210: BDC en Doc I-1374; Seev Goshen, 'Eichmann und die Nisko-Aktion in Oktober 1939: eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der "Endlösung"', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29, no. 1 (München, Januar 1981), pp. 74–96; Sijes, *Studies*, 40–53; De Jong, *Koninkrijk*, V, 997; Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen*, 78; Browning, *The Origins of the Final Solution*, 36–43.

²⁶⁷ Bianca Stigter, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940–1945* (Amsterdam: Athenaeum etc., 2005), p. 178.

²⁶⁸ Sijes, *Studies*, 75–76, 85–90; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1034–1037; Houwink ten Cate, 'Heydrich's Security Police', 385. Erich Rajakowitsch veranderde na de oorlog zijn naam in Enrico Raja, bezat een huis in Italië en vergaarde een fortuin in de wapenhandel met communistische Oostbloklanden. Simon Wiesenthal wist hem op te sporen. Hij werd 17 april 1963 in Oostenrijk gearresteerd, op 2 maart 1965 in Wenen veroordeeld tot 2½ jaar gevangenisstraf en in oktober dat jaar vrijgelaten. In juni 1988 overleed hij. Vergel. Simon Wiesenthal, *Moordenaars onder ons* (Amsterdam: Elsevier, 1967), pp. 227–243; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2008), pp. 239–241, 246–254.

Gebhardt die een goede kennis was van Himmler, een mobilisatiebestemming als *Gestapo-Angestellte*. Zijn goede persoonlijke betrekkingen met zijn school- en studievriend Harster waren de voornaamste reden voor zijn overplaatsing naar een positie binnen de staf van de *BdS* in Nederland (maart 1941). Aanvankelijk zou Zöpf een leidende functie krijgen bij de Amsterdamse *Zentralstelle*, maar door de mislukte opzet daarvan in april-mei 1941, werd hij uiteindelijk in februari 1942 benoemd tot *Leiter* van het *Referat IV B 4 (Judenreferat)*, dat rechtstreeks onder Harster ressorteerde. Tot het einde van de deportaties zou hij in deze functie werkzaam blijven.²⁶⁹

Sturmbannführer (SS-majoor) Zöpf had niet veel belangstelling voor wat onder zijn verantwoordelijkheid werd gedaan. Hij was geen fanatiek antisemiet, maar had evenmin de geringste bezwaren tegen de malicieuze functie die hij bekleede. Zijn veelvuldige afwezigheid moet worden verklaard door zijn voorkeur en belangstelling voor natuurwetenschappen, film en klassieke muziek. Maar dit neemt niet weg dat hij altijd zijn *Referat* vertegenwoordigde tijdens besprekingen met Eichmann in Berlijn of Den Haag en dat hij een capabel jurist en organisator was. Hij coördineerde op doeltreffende wijze de werkzaamheden van zijn ondergeschikten, van wie er twee doorgaans het meest worden genoemd in getuigenverklaringen, het overgebleven relevante archiefmateriaal en in de literatuur: *Polizeiangeestellte* en *Sachbearbeiterin für Rückstellungen, Fräulein Gertrud Slotke*²⁷⁰, en *Kriminalsekretär*, tevens *Hauptscharführer* (SS-sergeant-majoor), Franz Fischer.²⁷¹ Deze ‘*Juden-Fischer*’ was hoofd van het *Unterreferat* of *Sachgebiet ‘Zusammenstellung und Durchführung von Transporten’*; Fischer organiseerde bovendien de deportatie van ongeveer 11.000 joden uit Den Haag. Met betrekking tot de deportaties uit deze stad fungeerde *Referat IV B 4* tegelijk ook als een plaatselijke *Zentralstelle*, op soortgelijke wijze als die in Amsterdam in 1942-’43.²⁷² In 1967, tijdens zijn proces in München, beweerde de voormalig *BdS* Harster: ‘*Das Referat IV B 4 arbeitete so effektiv, daß der BdS nur etwa 5 bis 7 Prozent seiner Arbeitszeit auf das ihm direkt unterstellte Judenreferat verwenden mußte*’.²⁷³

De leider van de *Aussenstelle Amsterdam* van de *BdS*, *Sturmbannführer* Lages ergerde zich aan Zöpf. Deze laatste was in de ogen van de Duitse politiechef in Amsterdam slechts een amateur in politiezaken. Bovendien stoorde Lages zich aan het feit dat Zöpf vaak afwezig was, tijdens welke periodes de dagelijkse gang van zaken op het Haagse *Referat IV B 4* in handen was van diens ondergeschikten, onder wie de genoemde Fischer, en *Fräulein Slotke* (beiden veel lager in rang dan Lages). Willi Paul Franz Lages was geboren in Braunschweig op 5 oktober 1901. Zijn vader leidde een middelgroot winkelbedrijf en aanvankelijk wilde Lages hierin werken. Maar na de eerste wereldoorlog ging het bedrijf bergafwaarts en Lages

²⁶⁹ NIOD, Doc I 1955: W. Zöpf; *Urteil in dem Strafverfahren* (1967), pp. 22–25; Kempner, *Edith Stein und Anne Frank*, 38–40; *Weinreb Rapport*, 117–120; De Jong, *Koninkrijk*, V, 989, 1014, 1019, 1031. Voor personeelssamenstelling van het *Referat IV B 4* in Den Haag, zie Houwink ten Cate, ‘Der Befehlshaber’, 202–206. Zöpf wist zich direct na de oorlog aan berechtiging te onttrekken. Pas in de jaren zestig werd het proces tegen hem in Duitsland voorbereid. Hij werd op 17 februari 1967 door het Schwurgericht des Landesgerichtes München II veroordeeld tot negen jaar gevangenisstraf en vrijgelaten op 28 juli 1970.

²⁷⁰ Voor levensloop van Gertrud Slotke, zie o.a.: Kempner, *Edith Stein*, 40, 81–83; *Weinreb Rapport*. Slotke werd geboren op 6 oktober 1902, op 17 februari 1967 in Duitsland door het Schwurgericht des Landesgerichtes München II veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf. Op 10 november 1970 wegens ziekte vrijgelaten en 17 december 1971 in Stuttgart overleden.

²⁷¹ Proces-verbaal, verzameling getuigenissen in de strafzaak tegen F. Fischer; NIOD, Doc I-639, map C, document c-1 (174 pag.). Cf. NIOD, Doc I-479; Doc I-1581B; Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945–1989* (Amsterdam: Balans, 2005), pp. 34–36.

²⁷² NIOD, Doc I-639: W. Harster; Presser, *Ondergang*, I, 353, 410–412; II, 162; Idem, *Ashes*, 192, 342–343; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1034; VI, 38 (noot 1), 229, 245, 269–270; N.K.C.A. in ’t Veld, *De Joodse Eereraad* (Den Haag: SDU, 1989), 30–31; Bart Erik van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Proefschrift, Universiteit Leiden; Den Haag: Lakerveld/SeaPress, 1995), pp. 154–156, 164–169; Houwink ten Cate, ‘Befehlshaber der Sipo und des SD’, 202–206.

²⁷³ Harsters uitspraak was natuurlijk ook apologetisch en in die zin hier een onbetrouwbare bron. Bovendien blijft onduidelijk op welke verifieerbare inschatting het genoemde percentage is gebaseerd. Protokoll van het openbaar verhoor voor het Schwurgericht bei dem Landgericht München II, op maandag, 23 januari 1967 en daaropvolgende dagen; pag. 0-3685. NIOD, Doc I 639: W. Harster. Vergel. Houwink ten Cate, ‘Befehlshaber der Sipo und des SD’, 202.

meldde zich op de leeftijd van 19 jaar aan voor een baan bij de politie. Hij doorliep de politieschool met hoge cijfers, werd in de jaren twintig een capabel politieman en maakte carrière. In mei 1933 sloot hij zich aan bij de NSDAP en twee jaar later werd hij toegelaten tot de SS. Toen hij in oktober 1940 naar Nederland werd overgeplaatst, was hij werkzaam bij de *Gestapo* in Braunschweig. In Nederland werd hij benoemd tot hoofd van de *Sipo-SD Aussenstelle* Den Haag. Na de gebeurtenissen van februari 1941 in Amsterdam, besloot zijn directe superior Harster dat de Amsterdamse *Aussenstelle* hoognodig gereorganiseerd moest worden en sterker leiderschap op zijn plaats was. Daarom stuurde hij Lages naar de hoofdstad. Zijn belangrijkste taak bestond uit bestrijding van ondergrondse organisaties en verzet, zowel in Amsterdam als in de provincies Noord-Holland en Utrecht. In oktober 1941 werd hij formeel ook benoemd tot hoofd van de *Zentralstelle*, maar in de praktijk hield hij zich overwegend bezig met politiewerk.²⁷⁴ De dagelijkse gang van zaken van de *Zentralstelle* kwam diezelfde maand in handen van de *Hauptsturmführer* (SS-kapitein) Aus der Fünten.

Aus der Fünten ergerde zich eveneens aan Zöpf, die het vuile werk aan hem overliet.²⁷⁵ Zöpf zelf voerde nooit besprekingen met de leiders van de Joodsche Raad en slechts een heel enkele keer bezocht hij Amsterdam tijdens een razzia. Ferdinand Hugo aus der Fünten was in 1909 in het Ruhrgebied geboren en werkte aanvankelijk in een winkelbedrijf. Door de crisis verloor hij zijn baan in 1931, sloot zich vervolgens aan bij de NSDAP en werd een aanhanger van de SS. In 1935 kreeg hij een kantoorbaan bij een SS-formatie en enige tijd later werd hij boekhouder bij de plaatselijke *Sicherheitsdienst* (SD) in Keulen. In augustus 1941 kreeg hij opdracht naar de *Zentralstelle* in Praag te gaan en de administratie en methoden van dit bureau te bestuderen, bedoeld als voorbereiding op zijn overplaatsing naar de *Zentralstelle* in Nederland en de reorganisatie van de registratiegegevens van de joden aldaar. Kort na zijn komst in Amsterdam, eind september 1941, bleek dat hij – naast het beheer over de aan te leggen cartotheek – als dagelijks leider van de *Zentralstelle* ook werd belast met de uitvoering van de bepalingen en maatregelen, die aan de joden werden opgelegd. In dit verband was het ook zijn taak de contacten te onderhouden met en bevelen te geven aan de leiders van de Joodsche Raad. Uit het feit dat Lages formeel de eindverantwoordelijkheid behield voor de leiding van de *Zentralstelle* kan worden opgemaakt dat de capaciteiten van Aus der Fünten niet al te hoog werden aangeslagen. Aus der Fünten zelf echter, die uit rancune NSDAP-lid en uit carrièreoverwegingen antisemiet was geworden, streefde ernaar te bewijzen dat hij geschikt was voor uitvoering van de hem toebedeelde taken. Tijdens de hele periode dat deportaties van joden uit Amsterdam plaatsvonden, was de dagelijkse leiding van de *Zentralstelle* in zijn handen. Het gebouw waarin het bureau was gevestigd werd in de ogen van de Amsterdamse joden ‘de krater, waaruit het onheil over hen heen stroomde.’ De *Zentralstelle* werd een plaats van angst en mishandeling voor bijna elk jood die er binnen werd gebracht. Meestal behandelde Aus der Fünten de leiders van de Joodsche Raad op een afstandelijke, kille wijze en hoewel hijzelf zich niet schuldig maakte aan mishandeling zijn er zijn veel voorbeelden van zijn cynisch optreden tegenover individuele joden.²⁷⁶

3.1.4 Vergelijkend overzicht

²⁷⁴ Op 20 september 1949 werd Lages door het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam veroordeeld tot de doodstraf. In september 1952 werd deze straf bij gratie gewijzigd in levenslange gevangenisstraf. Lages werd vrijgelaten (zogenoemde strafonderbreking wegens ziekte) op 9 juni 1966 en hij overleed te Braunlage, 2 april 1971. NIOD, Doc I-998: W. P. F. Lages; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1039–1041; uitgebreid in: Piersma, *De drie van Breda*, 38–41 en *passim*.

²⁷⁵ Zie bijv. Presser, *Ondergang*, I, 270, uitspraak van Aus der Fünten: ‘Lassen die es tun, die es mir aufgetragen haben.’

²⁷⁶ NIOD, Doc I-500: F. H. Aus der Fünten; het citaat uit Presser, *Ondergang*, II, 164–165; Idem, *Ashes*, 344. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1036–1038; Houwink ten Cate, ‘Befehlshaber der Sipo und des SD’, 206–212; Piersma, *De drie van Breda*, 36–38. Aus der Fünten werd na de oorlog in Nederland veroordeeld tot de doodstraf. In 1952 werd deze straf bij gratie gewijzigd in levenslange gevangenisstraf. Uiteindelijk werden hij en Franz Fischer door een beslissing van minister van justitie F. Korthals Altes in januari 1989 vrijgelaten en over de grens gezet naar Duitsland waar zij later dat jaar overleedden.

Figuur 9: Bezettters, Anti-joodse politiek en voorbereiding van deportaties, 1940–1942

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
7) Begin en aard van anti-joodse politiek	- september 1940 - hoofdzakelijk administratief-bestuurlijk karakter	- oktober 1940 - hoofdzakelijk administratief-bestuurlijk karakter	- oktober 1940 - hoofdzakelijk administratief-bestuurlijk karakter
8) Omvang, tempo en toepassing van de verordeningen en bepalingen	- 9 verordeningen van de <i>Militärbefehlshaber</i> in 23 maanden - uitvoering door Frans ambtelijk apparaat binnen kader van wapenstilstand - uitsluitend in bezette zone - strikte toepassing	- 18 verordeningen van de <i>Militärbefehlshaber</i> in 20 maanden - uitvoering door Belgisch ambtelijk apparaat - minder strikte toepassing	- 23 verordeningen van de <i>Reichskommissar</i> in 24 maanden, beschikkingen van <i>Generalkommissare</i> en <i>Anordnungen</i> van HSSPF - uitvoering via beschikkingen en circulaires van het Nederlands ambtelijk apparaat - strikte toepassing
9) Handelingsvrijheid	- militair bestuur: aanvankelijk: groot, samenwerking met ambassade; weinig belemmeringen van politieke krachten van omgeving - <i>Sipo-SD</i> : aanvankelijk beperkt; later t.o.v. militair bestuur groter; t.o.v. van Frans bestuur: beperkt	- militair bestuur: minder groot door politieke krachten van omgeving - druk van hoogste <i>SS</i> -autoriteiten op <i>Wehrmacht</i> -top in Berlijn om anti-joodse politiek sneller uit te voeren - <i>Sipo-SD</i> : beperkt ten opzichte van zowel militair bestuur als Belg. bestuur	- groot: weinig belemmeringen door politieke krachten van omgeving - directe contacten met centrale instanties in Berlijn - <i>Sipo-SD</i> : eerst beperkt, later groter
10) Effect van competentiegeschillen bij voorbereidingen van deportaties	- vertraging	- vertraging	- geen vertraging
11) Instanties c.q. voornaamste maatregelen in kader van anti-joodse politiek en indirect of direct ter voorbereiding van deportaties	- <i>Judenreferat</i> (IV J), sept. 1940 - registratie van joden, sept.-okt. 1940 - jodencartotheek in regio groot-Parijs, nov. 1940 - ‘ <i>zentrales Judenamt</i> ’, wordt CGQJ, maart 1941 - avondklok voor joden, april 1941 - aanvang arrestatie en internering van joden in kampen in bezette zone, mei 1941 - <i>Union Générale des Israélites de France</i> (UGIF), nov. 1941 - vervanging Vallat door Darquier, maart-mei 1942 - jodenster in bezette zone, juni 1942 - <i>camp d'internement</i> Drancy wordt doorgangskamp, juni 1942	- <i>Judenreferat</i> (II C), nov. 1940 - registratie van joden, nov. 1940 - joodse vestiging beperkt tot vier steden, augustus 1941 - <i>Association des Juifs en Belgique</i> (AJB), nov. 1941 - nieuwe registratie van joden via AJB, maart-april 1942 - jodenster, juni 1942 - <i>Sipo-SD</i> volmacht tot arrestatie van joden, juni 1942 - avondklok voor joden, juni 1942 - AJB- <i>Arbeitseinsatz</i> -bureau, juli 1942 - instelling van <i>Sammellager</i> in Dossin kazerne te Mechelen, juli 1942	- spreiding over Generalkomm. - registratie van joden, vanaf jan. 1941 - Joodsche Raad voor Amsterdam, febr. 1941 - <i>Zentralstelle für jüdische Auswanderung</i> , maart/sept. 1941 - <i>Sonderreferat Juden</i> (SRJ), aug. 1941–febr. 1942 - jodencartotheek door Joodsche Raad, okt. 1941 - Amsterdamse Joodsche Raad krijgt <i>landelijke</i> functie, okt. 1941 - werkkampen voor joden in Nederland, vanaf jan. 1942 - gedwongen evacuatie naar Amsterdam, vanaf jan. 1942 - <i>Judenreferat</i> (IV B 4), Den Haag, februari 1942 - jodenster, mei 1942 - avondklok, juni 1942 - kamp Westerbork wordt doorgangskamp, juli 1942

Overeenkomsten

Ad 7) De militaire besturen in Frankrijk en België stelden zich ten aanzien van een anti-joodse politiek aanvankelijk terughoudend op. Er vonden in de eerste maanden van de bezetting geen doelgerichte acties tegen de joden plaats in de vorm van gewelddadigheden of massale arrestaties. Reden hiervan was de OKH-richtlijn uit februari 1940, volgens welke geen initiatieven genomen mochten worden met betrekking tot ‘raciale kwesties’. In Frankrijk echter wisten Abetz en Best in augustus-september 1940 toch een anti-joodse politiek in gang te zetten. Zij legden hiervoor de basis door een definitie en verplichte registratie van joodse personen en ondernemingen. Overigens was tegelijkertijd de Vichy-regering op eigen initiatief al begonnen met voorbereiding en uitvaardiging van anti-joodse wetgeving. In oktober 1940 kwam Himmler met het OKH tot een geheim akkoord, waarbij – met uitzondering van de economische kant – de *Sipo-SD* in Parijs met daarbinnen het *Judenreferat*, formeel werd belast met behandeling van de joodse aangelegenheden. Feitelijke zeggenschap over daadwerkelijke uitvoering bleef evenwel voorlopig in handen van het militair bestuur, omdat deze geen zelfstandige bevoegdheden aan de *SS* wilde afstaan.

In België vond in de herfst van 1940 eveneens een registratie van joden en joodse ondernemingen plaats. *Militärverwaltungschef* Reeder maakte geen haast met het begin van een anti-joodse politiek. Hij wilde niet dat de ‘joodse kwestie’ zijn algemene politiek teveel zou beïnvloeden. Daarom werd in september-oktober 1940 door Himmler en Heydrich druk uitgeoefend op de *Wehrmacht*-top in Berlijn om ook in België zo snel mogelijk anti-joodse maatregelen in te voeren. Om te voorkomen dat de *Sipo-SD* steeds meer politionele bevoegdheden in het algemeen en met betrekking tot de joden naar zich toe zou halen, liet Reeder in januari 1941 vastleggen dat arrestaties door de *Sipo-SD* alleen dan rechtsgeldig waren, wanneer deze door het militair bestuur waren opgedragen of achteraf werden goedgekeurd (het zgn. *Sicherheitshaftbefehl*).

De eerste initiatieven voor een anti-joodse politiek kwamen in Nederland uit het civiel bezettingsbestuur zèlf voort. Reden was dat Seyss-Inquart het tegen de joden gerichte beleid wilde spreiden over alle betrokken afdelingen binnen het *Reichskommissariat* onder zijn leiding. De *Generalkommissare* Schmidt en Wimmer waren daarbij in de eerste maanden het meest actief. Dit lag voor de hand, gezien de partij-ideologische achtergrond van Schmidt en het feit dat Wimmer was belast met de voorbereiding van verordeningen. Evenals in Frankrijk en België bleef de rol van de *Sipo-SD* in deze eerste fase zeer beperkt. Na enkele incidentele maatregelen, kwamen de eerste grote administratief-bestuurlijke verordeningen tegen de joden ook in Nederland in oktober 1940 tot stand. Nadat joden in september niet langer mochten worden benoemd of bevorderd in overheidsdienst, werd al een maand later bepaald dat alle joodse ambtenaren moesten worden ontslagen. In dezelfde maand werd het begrip jood gedefinieerd en werden de eerste economische maatregelen, waaronder registratie van joodse ondernemingen, van kracht.

In alle drie landen werd gekozen voor een geleidelijk en behoedzaam begin van de anti-joodse politiek, waaraan de algemene bezettingsconceptie in West-Europa ten grondslag lag.

Verschillen

Ad 8) In Frankrijk werden tussen 27 september 1940 en 8 juli 1942 door het militair bestuur in totaal negen verordeningen specifiek tegen de joden uitgevaardigd. Deze waren uitsluitend van kracht in de bezette zone en werden over het algemeen, volgens de wapenstilstandsovereenkomst, door de Franse autoriteiten strikt toegepast. Als grondslag hiervoor gold de ‘Duitsvijandige’ instelling van de joden, die de economische en veiligheidsbelangen van de bezetter schade kon toebrengen. Het betrekkelijk geringe aantal

verordeningen hangt samen met de uitgebreide Franse wetgeving tegen joden in dezelfde periode.²⁷⁷

In de eerste twee jaar van de bezetting, tot het begin van de deportaties, werden in België door het militair bestuur in totaal 18 verordeningen en bepalingen tegen de joden uitgevaardigd. Omdat een wettelijk kader aanvankelijk ontbrak, hadden de eerste verordeningen formeel een voorlopig karakter. Het groter aantal ervan ten opzichte van Frankrijk had zowel te maken met het feit dat de top van het Belgisch ambtelijk apparaat – met een beroep op de grondwet die discriminatie verbood – weigerde zelf initiatieven hieromtrent te nemen, alsook met de wil van het militair bestuur de invloed van de SS en het RSHA te beperken. Nadat de bezetters in België op weerstand stuitten, vaardigden zij dus zelf maatregelen uit en droegen uitvoering op aan lagere Belgische overheidsinstanties, zoals gemeentebesturen. Deze volgden de redenering dat men de bepalingen van de Duitse verordeningen wel mocht uitvoeren, maar dat Belgische ambtenaren geen enkel initiatief zouden ondernemen om de doeltreffendheid ervan te verzekeren. Hierdoor was in de praktijk de uitvoering minder strikt.

In Nederland was de omvang van de anti-joodse verordeningen en maatregelen groot en was het tempo van invoering hoog. Zo verschenen er vanaf juli 1940 tot aan het begin van de deportaties 23 Duitse verordeningen en ruim twintig andere beschikkingen en bepalingen tegen de joden. De verordeningen werden uitgevaardigd door de *Reichskommissar*, de beschikkingen en andere bepalingen kwamen veelal van de *Generalkommissare*, die zij aan lagere Duitse instanties, het Nederlands ambtelijk apparaat of rechtstreeks aan de Joodsche Raad opdroegen. Evenals in België was er weliswaar aanvankelijk sprake van bezwaren, maar onder aanhoudende Duitse druk stemde de ambtelijke top er uiteindelijk toch in toe mee te werken. Daarbij slaagde de bezetter er niet alleen in de ambtenaren bij de uitvoering maar ook bij de voorbereiding van de maatregelen te betrekken. Mede hierdoor werden deze strikter toegepast en meer als gezaghebbend aanvaard.

Ad 9 en 10) De twee belangrijkste doelstellingen van de in Frankrijk gestationeerde *Judenreferent*, Dannecker, waren het zo snel mogelijk in een maatschappelijk isolement brengen van de joden, en voorbereidingen te treffen voor hun verwijdering uit de bezette zone. Voor wat het eerste betreft kon hij vooral rekenen op medewerking van de ambassade en deels steunen op Vichy-wetgeving. Hij streefde ernaar de segregatie-maatregelen zoveel mogelijk door het Franse bestuur te laten uitvoeren. Hieruit kwam de totstandkoming van het CGQJ voort, dat zich echter onder leiding van Vallat vooral met de ‘arisering’ van de economie wenste bezig te houden. Danneckers tweede doelstelling, concentratie vooraf ten behoeve van een gedwongen emigratie c.q. deportatie, stuitte eveneens op weerstanden. Deze kwamen van het militair bestuur, die het aantal interneringskampen in de bezette zone beperkt wilde houden en massale arrestaties als interne Franse aangelegenheid beschouwde. Bovendien hield de MBF eraan vast dat de *Sipo-SD* en het *Judenreferat* zich niet teveel macht zouden toeëigenen. Dat er toch een uitbreiding van interneringskampen kwam, waaronder het latere doorgangskamp Drancy, had niet alleen te maken met vergeldingsmaatregelen na de eerste aanslagen door Frans verzet op Duitse militairen, maar ook met de besluiten in Berlijn, in herfst 1941, om de joden uit West-Europa op termijn te deporteren naar het oosten. Door de gijzelaarskwestie, die tot ernstige conflicten leidde tussen het militair bestuur en Berlijn, wisten het RSHA en de *Sipo-SD* in Parijs definitief de zeggenschap over de politie-aangelegenheden en de hele politionele kant van de anti-joodse politiek naar zich toe te halen. Al spoedig zou echter blijken dat de pas benoemde HSSPF Oberg en tot *BdS* bevorderde Knochen een hogere prioriteit gaven aan een goede verstandhouding en samenwerking met de Franse politie-autoriteiten in het algemeen, dan aan de wensen van het *Judenreferat*.

²⁷⁷ Zie Bijlage 6.2 voor een vergelijkend chronologisch overzicht van de tegen de joden gerichte wetten, verordeningen en maatregelen in de drie landen.

Dannecker wist in deze periode te bewerkstelligen dat CGQJ-chef Vallat werd vervangen door de meer Duitsgezinde antisemiet Darquier de Pellepoix, omdat eerst genoemde niet bereid was aan de voorbereiding van deportaties mee te werken. Door Oberg en Knochen werd echter in mei–juni 1942, buiten *Judenreferat* en CGQJ om, een akkoord gesloten met de Franse politietop. Naast algemene politionele samenwerking, zou dit ook de medewerking van Franse politie bij de uitvoering van de deportaties van joden inhouden.

Door deze afspraken van hogere echelons werd de strategie van Dannecker om in nauwe samenwerking met het CGQJ zèlf greep te krijgen op de organisatie van de deportaties tenietgedaan. Was de eerste doelstelling, het buitensluiten van de joden uit de Franse samenleving, via Vichy-wetgeving grotendeels bereikt, in zijn tweede doelstelling slaagde Dannecker maar in beperkte mate. Allereerst lukte het hem niet organisatorisch greep te krijgen op de joden in het bezette gebied: zijn poging om het *Comité de Coördination* in Parijs om te vormen tot een *Judenrat* liep op niets uit door gebrek aan steun van het militair bestuur en weigering van joodse leiders aan zijn plannen mee te werken. De na maandenlange onderhandelingen wel tot stand gekomen UGIF (november 1941) bleef in de eerste plaats ondergeschikt aan de Franse autoriteiten. Ook in de door hem nagestreefde concentratie vooraf door massale interneringen in de bezette zone, die deportaties weer zouden vergemakkelijken, slaagde Dannecker maar ten dele en met veel vertraging. Omdat bovendien de speciale jodenpolitie van het CGQJ door het akkoord tussen Oberg en Bousquet begin juli 1942 als zelfstandige eenheid ophield te bestaan, bezat het *Judenreferat* geen directe controle meer over de voorgenomen arrestaties van joden. Al met al beschikte het aan de vooravond van de deportaties niet over voldoende bevoegdheden en instrumentarium om naar eigen inzicht *alle* joden uit de bezette zone te deporteren. Het *Judenreferat* moest de felbegeerde zeggenschap over de deportaties delen met Knochen en Oberg, èn met Vichy. Elk van deze partijen had zijn eigen belangen.

Ad 11) In België gebeurde er na de maatregelen van eind oktober en november 1940 tot in de lente 1941 op het terrein van anti-joodse wetgeving nauwelijks iets. Dit had vooral te maken met het feit dat het militair bestuur in België zich, zoals gezegd, door andere politieke belangen liet leiden. Zo was het beducht voor eventuele reacties van de bevolking. Vanaf eind mei 1941 werden echter nieuwe verordeningen uitgevaardigd, die samenhangen met een verscherping van vooral de ‘arisering’ van de economie. Hoewel er in Brussel een vestiging van de *Sipo-SD* was, met een apart *Judenreferat* onder leiding van Kurt Asche, was er van directe voorbereidingen van de deportaties in België nog lange tijd geen sprake. De belangrijkste reden hiervoor was dat Reeder er bijzonder op lette dat de *Sipo-SD* geen zelfstandige ‘*Judenpolitik*’ ging voeren. Elke uitbreiding van bevoegdheden betekende immers dat de invloed van de *SS* in België in het algemeen steeds groter zou worden. Daarom was de handelingsvrijheid van de *Sipo-SD* ingeperkt en werd deze gedwongen nauw samen te werken met het militair bestuur. Door deze ondergeschikte positie hadden pogingen van het *Judenreferat* in de lente van 1941 een soortgelijke organisatie als het CGQJ in Frankrijk ook in België op te richten geen resultaat. In België was de positie van de *Sipo-SD* dus zwakker dan in Frankrijk, waar zij geleidelijk wel meer manoeuvreerruimte verwierf. Ook kostte het de *Sipo-SD* in België langdurige onderhandelingen met het militair bestuur om tot oprichting van de AJB te komen, waarover zij pas in april-mei 1942 ook zèlf meer zeggenschap kreeg. Binnen deze aan de joden opgelegde organisatie werd in juli een apart bureau voor de ‘*Arbeitseinsatz*’ opgericht, dat direct ondergeschikt werden gemaakt aan de bevelen van het *Judenreferat*. Pas zeer kort voor het begin van de deportaties verkreeg de *Sipo-SD* in België meer bevoegdheden. Tegelijk met invoering van de jodenster op 1 juni 1942 – een maatregel waartegen het militair bestuur zich lange tijd had verzet – mocht de *Sipo-SD* voortaan joodse overtreders van bepalingen zonder toestemming van het militair bestuur arresteren en zonder vorm van proces naar concentratiekampen sturen (het zgn. *Schutzhaftbefehl*). Met de

instelling van een doorgangskamp voor joden in Mechelen waren eind juli 1942 de laatste voorbereidingen voor de deportaties voltooid.

Er was in Frankrijk en België dus sprake van vertragingen bij voorbereidingen voor de deportaties. Deze waren weliswaar uiteenlopend van aard, maar werden *au fond* veroorzaakt door belemmeringen van het militair bestuur. Het bezettingsbestuur in beide landen raakte echter vanaf begin 1942 de zeggenschap over de anti-joodse politiek en de komende deportaties grotendeels kwijt. In Frankrijk gebeurde dit naar aanleiding van de gijzelaarskwestie, die leidde tot het ontslag van de MBF en de overdracht van alle politionele bevoegdheden aan een HSSPF. Deze functie werd voorjaar 1942 in Frankrijk ingesteld. Daarentegen stonden in België de toenemende bevoegdheden van het *Judenreferat* meer op zichzelf en waren ze direct gekoppeld aan het RSHA-besluit om het deportatieprogramma in West-Europa in juli 1942 in gang te zetten. Anders dan in Frankrijk kreeg de SS in België geen zeggenschap over de politiezaken in het algemeen, die in handen van het militair bestuur bleven. Pogingen van de hoogste SS-chef Himmler om ook in België een HSSPF te laten benoemen, mislukten door weerstanden van de legertop in Berlijn en het militair bestuur in Brussel.

In Nederland waren er eveneens competentiegeschillen met betrekking tot de anti-joodse politiek en voorbereiding van de deportaties, maar deze hadden geen vertragend effect op tempo en intensiteit daarvan. In tegenstelling tot Frankrijk en België waren alle partijen het over de aard en inhoud van het beleid eens. Al vanaf begin 1941 werd de organisatorische greep op de joodse bevolking versterkt. Zo kwam er in februari op Duits bevel een joodse raad in Amsterdam, die direct gebonden was aan de bevelen van de plaatselijke Duitse civiele en politie-autoriteiten in die stad. Toen in de loop van 1941 de *Sipo-SD* een aantal instanties oprichtte, zoals de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam en het *Sonderreferat Juden* in Den Haag, leidde dit tot controversen met het *Reichskommissariat*, waarbij de rivaliteit zich vooral toespitste op de bevoegdheden. Seyss-Inquart trachtte greep te houden op de anti-joodse politiek door een onderscheid te maken tussen niet-politionele en politionele maatregelen. De eerste dienden ter voltooiing van de isolatie en uitschakeling van de joden uit het economisch leven en vielen onder Seyss-Inquarts vertegenwoordiger in Amsterdam, Böhmcker en de *Generalkommissare* Wimmer en Fischböck. Uitvoering van de politionele taak voor wat betreft de voorgenomen deportaties werd toebedeeld aan de *Sipo-SD*. Bij eventuele geschillen tussen beide partijen zou Seyss-Inquart het laatste woord hebben. Daarmee probeerde hij te vermijden dat de *Sipo-SD* het primaat voor zich zou opeisen. Hiermee namen de HSSPF Rauter, de *BdS* Harster en het RSHA in Berlijn geen genoegen. Zij wilden zich niet beperken tot uitvoering van de komende deportaties, maar de zeggenschap over het *gehele* anti-joodse beleid in handen krijgen in de periode vóórafgaand aan de deportaties. In overleg met Eichmanns afdeling *IV B 4* in Berlijn werden een aantal maatregelen genomen, die de invloed van de *BdS* ten opzichte van het *Reichskommissariat* alsnog moesten vergroten. Zo werd de Amsterdamse *Sipo-SD* chef Lages, formeel ook hoofd van de *Zentralstelle*, terwijl de dagelijkse leiding hiervan in handen kwam van SS-officier Aus der Fünten. Door de Wannsee-vergadering van januari 1942 werd de positie van de HSSPF en de RSHA-vertegenwoordiging in Nederland versterkt. Begin februari werd het eerder genoemde SRJ, waarvan de bevoegdheden door Seyss-Inquart waren beperkt, vervangen door het bureau *IV B 4*, met evenals eerder in Frankrijk en België nu ook in Nederland eindelijk een *Judenreferent*: Zöpf. Binnen Harsters staf in Den Haag ontstond het kader waarin *IV B 4* van Zöpf als organiserend centrum voor het hele land kon fungeren en één niveau lager Lages en Aus der Fünten met de *Zentralstelle* in Amsterdam op lokaal niveau rechtstreeks bevelen konden geven aan de Joodsche Raad. Hoewel Seyss-Inquart formeel verantwoordelijk bleef, verloor hij in feite bijna alle zeggenschap over de komende deportaties aan Rauter en de SS.

Hoewel tempo en intensiteit van de anti-joodse politiek in de drie landen verschilden, had dit in de loop van 1941 geen wezenlijke betekenis voor verschil in positie van de joden in de

landen. Zowel in Frankrijk, België als Nederland was het proces van ontrecting, toenemend isolement en economische beroving in gang gezet.

Vanaf herfst 1941 verschoof in alle drie landen het zwaartepunt in de vervolging – met uitzondering van de economische kant – naar de *SS*, maar competentieconflicten en de mate waarin men rekening wilde houden met de politieke weerslag van de maatregelen, leidden in Frankrijk en België wèl en in Nederland niet tot vertragingen in voorbereiding van de deportaties. Zo slaagde het *Judenreferat* in Frankrijk er niet in de voorgenomen grootschalige interneringen van joden in de bezette zone te realiseren en moest men de zeggenschap over de organisatie van de komende deportaties delen met andere Duitse en Franse autoriteiten, die andere belangen hadden. Deze beperkte handelingsvrijheid van het *Judenreferat* speelde niet alleen in Frankrijk, maar ook in België een rol. Zelfstandige politionele bevoegdheden verkreeg de *Sipo-SD* er pas in een zeer laat stadium, zodat geen tijd overbleef voor uitgebreide voorbereidingen voor deportaties. Dit verklaart mede de afwezigheid van interneringen of werkkampen voor joden in België.²⁷⁸ Er waren weliswaar ook in Nederland geschillen omtrent bevoegdheden in het bezettingsbestuur, maar er heerste consensus over inhoud en doel van de anti-joodse politiek. Seyss-Inquart zelf besliste tot instelling van werkkampen voor joden vanaf begin 1942 en deze konden een betrekkelijk grote omvang krijgen. Het ging daarbij uiteindelijk, met inbegrip van gezinnen, om een groep van bijna 14.000 personen die zich *direct* onder Duitse controle bevond (dus bijna tien procent van alle joden in Nederland).

Weliswaar waren de voorbereidingen in Frankrijk en België moeizamer en trager verlopen dan in Nederland, dit neemt niet weg dat in juni–juli 1942 het deportatie-systeem in alle drie landen in grote lijnen gereed was en de door Eichmann in Berlijn geplande grootschalige deportaties konden beginnen. De uitgangssituatie daarbij van de *Judenreferenten* in de drie landen was echter wel duidelijk verschillend. In Frankrijk had de *Sipo-SD* als geheel weliswaar meer vrijheid van handelen gekregen, maar de positie van het *Judenreferat* daarbinnen bleef aan beperkingen onderhevig, omdat de HSSPF en *BdS* groot belang hechtten aan de *algemene* politionele samenwerking met Vichy. In tegenstelling tot Frankrijk bleef de *Sipo-SD* in België ondergeschikt aan het militair bestuur, maar het *Judenreferat* verkreeg wel de noodzakelijke bevoegdheden om de deportaties te organiseren. Beperkingen voor de *Judenreferate* zoals in Frankrijk en België, ontbraken in Nederland volledig. Dit had te maken met het feit dat de posities van de HSSPF en de *BdS* van meet af aan deel uitmaakten van de bezettingsstructuur in Nederland. Belangrijker was nog dat – anders dan in Frankrijk – tegengestelde belangen van verschillende partijen in Nederland geen wezenlijke rol speelden met betrekking tot inhoud van de anti-joodse politiek.

²⁷⁸ Er was wel sprake van een relatief gering aantal (in totaal ca. 1700) joden, die voor dwangarbeid aan de Atlantikwall naar noord-Frankrijk werden gestuurd. Dit hield echter niet direct verband met voorbereidingen voor deportaties, omdat andere Duitse autoriteiten (o.a. militair bestuur en Organisation Todt) hierbij waren betrokken. Het *Judenreferat* in Brussel of de *Sipo-SD* in het algemeen hadden hier geen zeggenschap over.

3.2 Omgeving

3.2.1 Frankrijk: algemene politieke verwickelingen, anti-joodse politiek, maatschappelijke reacties

3.2.1.1 Vichy, buitenlandse en binnenlandse politiek

Als staatshoofd en tegelijk voorzitter van de ministerraad (*Chef de l'État* en *Président du Conseil des Ministres*) had Pétain in juli 1940 een regering gevormd met de nieuwe sterke man Pierre Laval als vice-voorzitter van de ministerraad (*Vice-président du Conseil*). Laval fungeerde in die hoedanigheid als *dauphin* (kroonprins) en beoogd opvolger van de 84-jarige maarschalk. Al in september werd de regering door Pétain omgevormd, waardoor de ministersploeg nog vrijwel uitsluitend bestond uit technocraten en militairen. Laval was de enig overgebleven oud-parlementariër en beroepspoliticus. De ministerraad vergaderde als regel eens per week. In werkelijkheid evenwel werden de echt belangrijke beslissingen genomen door een *conseil restraint* van enkele sleutelministers die dagelijks bijeenkwamen in Pétains kantoor. Grote invloed werd tijdens deze besprekingen uitgeoefend door Pétains persoonlijke adviseurs, die deel uitmaakten van zijn *cabinet civil* (chef: de 40-jarige Henri du Moulin de la Barthète), *cabinet militaire* en persoonlijk Secretariaat.²⁷⁹

Op 24 oktober 1940 vond in Montoire (dep. Loir-et-Cher) de eerste en enige ontmoeting plaats tussen Pétain en Hitler. De bespreking, waaraan ook Laval deelnam, ontleende zijn betekenis meer aan het enorme publieke effect dan aan de inhoud. Er werd niets concreets bereikt en evenmin een gezamenlijke slotverklaring opgesteld. Een paar dagen later nam Laval het ministerschap van Buitenlandse Zaken over van Paul Baudouin. Op 30 oktober legde Pétain in een radiotoespraak voor het Franse volk de ontmoeting uit. Hij wilde 'naar eer en geweten en tot instandhouding van de eenheid van Frankrijk – een in tien eeuwen gegroeide eenheid – in het kader van een constructieve rol in de nieuwe politieke orde van Europa de weg van de samenwerking (*collaboration*) inslaan'. Hij beloofde voor 'de nabije toekomst' een verbetering in de situatie van de krijgsgevangenen, vermindering van de bezettingskosten en een verzachting van de demarcatielijn tussen bezet en onbezet gebied.²⁸⁰ Door zijn vele reizen tussen Vichy en Parijs was Laval reeds vanaf zomer 1940 de belangrijkste onderhandelingspartner met de Duitse machthebbers en monopoliseerde feitelijk het contact met hen. Een eerste concessie die hij daarbij van Duitse zijde tevergeefs pogde te verkrijgen, was de terugkeer van de regering naar Parijs. Door met volle kracht een collaboratiepolitiek te voeren, trachtte hij een zo gelijkwaardig mogelijke positie voor Frankrijk als partner van Duitsland in het nieuwe Europa te bewerkstelligen.²⁸¹ Pétain was het daar weliswaar mee eens, maar het vaak sluwe en informele optreden van Laval stuitte hem tegen de borst. Pétain, die zelf politiek weinig ervaren was, handhaafde Laval aanvankelijk omdat hij oog had voor diens politieke kwaliteiten en grote ervaring. Na Montoire vreesde hij echter zijn controle te verliezen over de onderhandelingen die Laval in Parijs voerde. Verschillende ministers – met name Bernard Marcel Peyrouton van Binnenlandse Zaken –

²⁷⁹ Invloedrijke adviseurs van Pétain: zijn arts en vertrouweling Bernard Ménétre, Lucien Romier voor economische zaken, de jurist Raphaël Alibert (Pétains politieke mentor vanaf 1936 en in 1940-'41 minister van justitie) en de conservatief-protestantse filosoof René Gillouin. Henri Michel, *Vichy – Année 40* (Paris: Robert Laffont, 1966), pp. 103–116; Baruch, *Vichy-Regime*, 83–84; Jackson, *France*, 144–145. De belangrijkste biografie van Pétain (1856–1951) is Marc Ferro, *Pétain* (Paris: Fayard, 1987), waarin de nadruk ligt op de jaren 1940–1944 en minder aandacht is voor Pétains loopbaan vóór 1940.

²⁸⁰ Henri-Philippe Pétain, *Discours aux Français, 17 juin 1940–20 août 1944*. Jean-Claude Barbas éd. (Paris: Albin Michel, 1989), pp. 94–96; Ferro, *Pétain*, 184–192; Michel, *Vichy – Année 40*, pp. 317–319; Paxton, *Vichy France*, pp. 74–77 n. 56; Philippe Burrin, *La France à l'Heure allemande, 1940–1944* (Paris: Seuil, 1995); geraadpleegd is de Eng. ed. *France under the Germans. Collaboration and Compromise* (translated from the French by Janet Lloyd. New York: The New Press, 1996), pp. 4, 98–102 n. 7; Baruch, *Vichy-Regime*, 75–77; Jackson, *France*, 172–173.

²⁸¹ Fred Kupferman, *Laval 1883–1945* (Paris: Balland, 1987; réimpr. Flammarion, 1988); Paxton, *Vichy France*, 63–67; Baruch, *Vichy-Regime*, 75–80, 83–84; Burrin, *France*, 58–63. De Franse collaboratiepolitiek vanaf zomer 1940 was in zekere zin een voortzetting van de, mede door sterk anti-communisme ingegeven, appeasementpolitiek uit de jaren dertig.

alsook enkele van Pétains naaste adviseurs vonden dat Laval te eigengereid was en veel te machtig dreigde te worden. Aangezien kringen rond Pétain bovendien suggereerden dat hij een staatsgreep beraamde, werd Laval op 13 december 1940 door Pétain ontslagen en onder huisarrest geplaatst. Enerzijds kwam de afzetting van Laval de populariteit van Pétain onder de bevolking ten goede, anderzijds echter werden de Duitse autoriteiten er zeer onaangenaam door verrast. Er was hierdoor enige weken sprake van een acute crisis in de Frans-Duitse betrekkingen. Onder Duitse druk werd Lavals huisarrest spoedig opgeheven. Vooral ambassadeur Otto Abetz poogde tevergeefs zijn superieuren – minister van Buitenlandse Zaken Ribbentrop en via hem Hitler – ervan te overtuigen bij Pétain aan te dringen op de terugkeer van Laval. Deze werd voorlopig vervangen door een driemanschap, waarvan het de bedoeling was dat vooral minister Pierre-Étienne Flandin van Buitenlandse Zaken de belangrijkste rol zou spelen. Evenals Laval was hij in de jaren dertig korte tijd premier geweest. Hij stond een meer behoedzame collaboratie-politiek voor dan door Laval tot dan toe gevoerd. Door binnenlandse politieke intriges, maar vooral door zware druk van Duitse zijde – waar men niet overtuigd was van Flandins anti-Engelse gezindheid en daarom weigerde met hem te onderhandelen – zag Pétain zich na ruim zeven weken genoodzaakt Flandin te ontslaan. Hij werd vervangen door de minister van Marine, admiraal Jean-François Darlan.²⁸²

De benoeming van Darlan op 10 februari 1941 kon wel op Duitse goedkeuring rekenen, vooral omdat aan zijn anti-Engelse houding niet werd getwijfeld. Hij was vanaf 1937 opperbevelhebber van de Franse marine geweest, het enige legeronderdeel dat in mei-juni 1940 niet was verslagen. Nadat op 3 juli 1940 de bij Mers el-Kébir (Noord-Afrika) voor anker liggende Franse vloot door de Britse marine tot zinken was gebracht, waarbij 1.267 zeelieden omkwamen, was Darlan een onverzoenlijke vijand van Engeland geworden. Het buitenlands beleid had zijn meeste aandacht. Hij legde prioriteit bij het behoud van het Franse koloniale rijk en de maritieme-economische belangen. Binnenlandse politiek interesseerde hem minder. Hij stond zeer argwanend ten opzichte van politieke oudgedienden als Laval, Flandin en andere voormalige parlementariërs of ministers uit de jaren dertig. In plaats daarvan omringde Darlan zich bij voorkeur met militairen, deskundigen en technici (ingenieurs).²⁸³ Om te vermijden dat andere ministers te machtig konden worden, zoals bij Laval was gebeurd, verkreeg Darlan van Pétain een invloedrijke positie in de ministerraad. Behalve dat hij vicevoorzitter van de raad werd en minister van Marine bleef, benoemde Pétain hem ook tot minister van Binnenlandse Zaken en van Buitenlandse Zaken. In de praktijk leidde dit tot gebrek aan efficiency en buitensporige macht van hoge ambtenaren op de betrokken ministeries. Terwijl deze ambtenaren in allerlei aangelegenheden overlappende of tegenstrijdige belangen hadden, waren zij formeel direct ondergeschikt aan dezelfde Darlan. Dit leidde soms tot de bizarre situatie dat een door of namens Darlan getekend verzoek van het ene ministerie, vervolgens door hemzelf als hoofd van een ander ministerie werd afgewezen.²⁸⁴

Het aantreden van Darlan betekende geen principiële koerswijziging in de collaboratie-politiek. Ook in zijn visie moest gestreefd worden naar een compromis-vrede met Duitsland, waarbij Frankrijk als koloniale grootmacht intact bleef en in een door Duitsland gedomineerd Europa een zo zelfstandig mogelijke positie zou innemen. Het doel bleef de Franse soevereiniteit over het bezette deel te herwinnen en de bestuurlijke eenheid van beide zones terug te krijgen. Lang slepende Frans-Duitse onderhandelingen hierover leidden op 27 mei

²⁸² Michel, *Vichy*, 359–375; Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa*, 140–156; Paxton, *Vichy France*, 92–109; Burrin, *France*, 113–116; Jackson, *France*, 146, 172–175; Baruch, *Vichy-Regime*, 84–85.

²⁸³ Paxton, *Vichy*, 109 e.v.; Baruch, *Vichy-Regime*, 85–86; Jackson, *France*, 146–148; voor persoon en loopbaan van Darlan (1881–1942), zie: Hervé Coutau-Bégarie, Claude Huan, *Darlan* (Paris: Fayard, 1989); Idem (ed.), *Lettres et notes de l'Amiral Darlan* (Paris: Fayard, 1992).

²⁸⁴ Marc-Olivier Baruch, *Servir l'État français: l'administration en France de 1940 à 1944* (Paris: Fayard, 1997), 186, 455; Idem, *Vichy-Regime*, 85; Paxton, *Vichy*, 254; Jackson, *France*, 146. *Directeur du cabinet* in het ministerie van Binnenlandse Zaken onder Darlan was Yves Paringaux.

1941 tot ondertekening door Darlan van vier overeenkomsten, de zgn. Parijse protocollen. De eerste twee betroffen Franse steun aan eventuele Duitse militaire operaties tegen de Engelsen in Syrië en Noord-Afrika; de derde was de toezegging om de voornaamste Franse vlootbasis in West-Afrika, Dakar, ter beschikking te stellen als steunpunt voor Duitse onderzeeboten bij operaties in de Atlantische Oceaan. De vierde overeenkomst was veelbetekenend voor de collaboratie. Deze hield in dat Frankrijk, als tegenprestatie voor vergaande Duitse concessies op politiek en economisch terrein, kenbaar maakte aan Duitse zijde aan de oorlog tegen Engeland te zullen deelnemen. Darlan hoopte en verwachtte dat van Duitse zijde in ruil hiervoor aan de Franse verlangens zou worden voldaan. Deze betroffen terugkeer naar eenheid van het nationale grondgebied (uitgezonderd Elzas-Lotharingen dat als definitief verloren gold), merkbare verkleining van de bezettingskosten en geleidelijke terugkeer van de krijgsgevangenen. De Duitse concessies bleven echter uit – Abetz wilde wel, maar Hitler wilde niet – en de onderhandelingen mislukten. Hierdoor bleek Darlan ‘te ver voor de troepen’ te zijn uitgelopen. In Franse regeringskringen en in de koloniën werd gewaarschuwd voor de risico’s dat De Gaulle en zijn aanhangers voordeel zouden hebben van zichtbare, eenzijdige Franse concessies bij achterwege blijvende Duitse tegemoetkomingen. Bovendien werden de Parijse protocollen spoedig door de werkelijkheid ingehaald met de Duitse aanval op Rusland in juni 1941. Hierdoor veranderden de politieke verhoudingen totaal. Darlan realiseerde zich dat zijn positie er niet bepaald sterker op was geworden. In een poging de effectiviteit van de regering te verbeteren, gaf hij in juli het ministerschap van Binnenlandse Zaken op, waarna Pétain de industrieel en het oud-lid van de PPF, Pierre Pucheu, op deze post benoemde. Enkele maanden eerder was laatstgenoemde minister van Industriële Productie geworden.²⁸⁵

De door Darlan, Pucheu en andere ministers in augustus 1941 ingevoerde repressieve wetten en maatregelen waren deels een reactie op de verslechterende binnenlandse situatie, met name een reeks aanslagen door communistisch verzet, maar waren ook verbonden met de collaboratie-politiek. Immers, de binnenlandse veiligheid lag in het centrum van de politiek-bestuurlijke onderhandelingen met Duitsland. Juist op dit terrein moest de Franse soevereiniteit in de bezette zone zoveel mogelijk behouden blijven door te voorkomen dat de Duitsers zich in Franse politie- en veiligheidszaken mengden. Ondanks mislukking van de Frans-Duitse onderhandelingen na de Parijse protocollen, werd de collaboratie voortgezet. Wel waren er binnen de regering verschillen tussen degenen die met Pétain oorlogsdeelname tegen Engeland van de hand wezen en degenen die de mogelijkheid hiertoe openhielden, hetzij uit afkeer van de Engelsen hetzij uit bewondering voor de Duitsers. Oud-minister generaal Weygand behoorde tot de eerste groep en wilde oorlog met Engeland vermijden. Zijn houding als regeringsgevolmachtigde in Frans Noord-Afrika was dan ook onverenigbaar met de Duitse plannen. Nadat onder zware Duitse druk Weygand 20 november 1941 met pensioen was gestuurd, was de weg vrij voor een topontmoeting tussen Pétain en Göring op 1 december in Saint-Florentin (dep. Yonne). Deze bleef echter zonder concreet resultaat en de collaboratie-politiek begon steeds meer te verzanden. Na het vastgelopen Duitse offensief in Rusland, de Japanse aanval op Pearl Harbor en Hitlers oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten, trachtte Darlan te peilen tot welke concessies Duitsland bereid was in ruil voor actieve deelname van Frankrijk in de oorlog tegen de geallieerden. Ook dit leverde echter niets op. De bezettingskosten drukten onverminderd zwaar en de economische problemen namen toe.²⁸⁶

Mislukking van pogingen de collaboratie te intensiveren en voor Frankrijk concreet iets te laten opleveren, verzwakte de positie van Darlan niet alleen in Duitse ogen, maar verontrustte vooral ook Pétain. Overigens waren de persoonlijke betrekkingen tussen beiden niet slecht.

²⁸⁵ Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa*, hoofdstuk 10; Paxton, *Vichy France*, 109–131; Jackson, *France*, 178–181; Baruch, *Vichy-Regime*, 90–91.

²⁸⁶ Paxton, *Vichy France*, 122–131; Jäckel, *Frankreich*, hoofdst. 11-12; Burrin, *France*, 120–128; Baruch, *Vichy-Regime*, 99–101; Jackson, *France*, 181–185.

Pétain realiseerde zich echter dat hij een ervaren onderhandelaar nodig had om de Frans-Duitse impasse te doorbreken. In maart 1942 had hij geheim overleg met zijn vroegere *dauphin* Laval, van wie hij wist dat deze in december 1940 eigenlijk ten onrechte door hem was ontslagen. Bovendien drong de Duitse ambassadeur Abetz aan op terugkeer van Laval. Uiteindelijk besloot Pétain om Darlan te vervangen.²⁸⁷ Op 16 april 1942 werd Laval officieel benoemd tot *Chef du gouvernement* ('regeringschef', een tot dan toe niet bestaande functie en titel). Dit hield een versterkt mandaat in vergeleken met de tot dan toe bestaande positie van *Vice-président du Conseil*. Laval leek na zijn ontslag in 1940 weliswaar toenadering te hebben gezocht tot de Parijse, sterk pro-Duitse, collaborationistische kringen, toch was in zijn nieuwe ministersploeg van 26 april 1942 slechts één vertegenwoordiger daarvan opgenomen, t.w. de literator Abel Bonnard als minister van Onderwijs. Dit neemt niet weg dat de sleutelfiguren duidelijke voorstanders van de collaboratie waren. Dit gold o.a. voor Fernand de Brinon (de regeringsgedelegeerde in de bezette zone en nu ook staatssecretaris) en generaal Eugène Bridoux (minister van Oorlog). Daarentegen verlieten Pétainistische ministers van het eerste uur, zoals Jérôme Carcopino (Onderwijs), Yves Bouthillier (Financiën) en Pierre Caziot (Landbouw), de regering. Zelfs Pétains *chef de cabinet civil*, Henri du Moulin de la Barthète, verdween van het toneel. Alleen minister van Justitie Joseph Barthélemy behield vooralsnog zijn functie. Terwijl onder Laval veel ministeries in handen van technocraten kwamen of bleven, bekleedde hijzelf tegelijkertijd de functies van *Chef du gouvernement*, minister van Binnenlandse Zaken, minister van Buitenlandse Zaken en minister van Informatie! Hij omringde zich met vertrouwelingen, onder wie Pierre Cathala als nieuwe minister van Financiën. Belangrijk was vooral dat Laval enkele briljante ambtenaren tot secretaris-generaal benoemde: de inspecteur-generaal Jacques Guérard kreeg de sleutelfunctie van secretaris-generaal op het bureau van Laval als *Chef du gouvernement*, terwijl de 33-jarige regio-prefect van Châlons-sur-Marne, René Bousquet, secretaris-generaal van Politie werd op het ministerie van Binnenlandse Zaken. De hoogste ambtenaren op ministeries waar Laval formeel aan het hoofd stond, fungeerden in de praktijk veelal als ministers. De betekenis van de wekelijkse ministerraadsvergaderingen nam verder af. Het werd steeds duidelijker dat een twee jaar eerder ontstaan politiek-constitutioneel vacuüm meer en meer was opgevuld door de noodwetgeving en voorlopige maatregelen van een autoritaire bureaucratie in oorlogstijd, die het werkelijke gezicht was geworden van het Vichy-gezag. Ondanks de toegenomen aanwezigheid van radicale voorstanders van de collaboratie in de regering, met name Bonnard, betekende Lavals terugkeer niet dat Vichy voor een ideologisch-fascistische koers koos. Laval gebruikte de collaborationisten slechts omdat hij hierdoor zijn positie ten opzichte van Duitsland kon verbeteren. In feite was hij even onverschillig tegenover de fascistische politiek in 1942 als tegenover de *Révolution Nationale* in 1940. Zijn streven was gericht op een autoritaire republiek gelijkend op Daladiers regeringsstijl uit 1939. Hoewel Laval in de eerste plaats loyaliteit eiste, had hij ook oog voor technische competentie. Om die reden promoveerde hij Bichelonne van secretaris-generaal tot minister van Industriële Productie. Lavals prioriteit lag echter bij de collaboratie-politiek; binnenlandse politieke aangelegenheden mochten deze in geen geval in het gedrang brengen. Laval poogde in mei-juni via onderhandelingen 150.000 Franse arbeiders tegen niet ongunstige lonen in Duitsland te laten werken, waarvoor dan als Duitse concessie in de verhouding 3:1, als *relève* (aflossing), 50.000 Franse soldaten uit Duitse krijgsgevangenschap naar hun land zouden mogen terugkeren.²⁸⁸

Symbolisch voor de accentverschuiving in de Vichy-politiek was de radiotoespraak van Pétain op 17 juni en die van Laval op 22 juni 1942. Terwijl Pétain toegaf dat de *Révolution Nationale* was getroffen door een reeks 'tegenslagen, onzekerheden en teleurstellingen',²⁸⁹

²⁸⁷ Couteau-Bégarie/Huan, *Darlan*, 509–544. Wel werd Darlan door Pétain gehandhaafd als opvolger voor *Chef de l'État*.

²⁸⁸ Jackson, *France*, 213–215; Baruch, *Vichy-Regime*, 101–102; Paxton, *Vichy France*, 193, 309–314.

²⁸⁹ Pétain, *Discours aux Français*, 262, gecit. in Jackson, *France*, 213.

ging Laval vooral in op de beoogde *relève* en verklaarde precies één jaar na het begin van de aanval op Rusland openlijk een overwinning van Duitsland te wensen, omdat anders het bolsjewisme zich overal zou uitbreiden. Deze zinsnede, die de meerderheid van de bevolking schokte, bleef hangen terwijl de rest van zijn toespraak over de *relève* werd vergeten.²⁹⁰ Tot zover in hoofdlijnen de verwickelingen aan de top van de Vichy-regering en de ten opzichte van Duitsland in het algemeen gevoerde collaboratie-politiek tussen juni 1940 en juni 1942. Hoe verliep gedurende deze periode – naast de collaboratie – de ontwikkeling van een andere centrale pijler van Vichy: de *binnenlandse* politiek? Zoals bekend stond deze in het teken van de *Révolution Nationale*. Gedurende de eerste twee jaar trachtte de regering in het algemeen haar politieke idealen te verankeren in de Franse samenleving. Binnen dit kader moet ook het door Vichy tegen de joden gevoerde beleid worden gezien.

Na sluiting van de wapenstilstand, diende vanaf zomer 1940 niet alleen het land, maar ook de staat zelf volledig nieuw te worden opgebouwd. In felle bewoordingen werd door Vichy de zwakte van het oude republikeinse bestel aan de kaak gesteld. Deze was onder andere voortgekomen uit de ‘valse tolerantie’ van de linkse regeringen ten opzichte van de ambtenarenvakbonden. Vichy wilde de staat versterken door de oude, verkeerde ambtenarengeschiedenis te verwijderen. Dit wantrouwen ten opzichte van leden van de overheidsdienst kwam van meet af aan tot uiting in het aanwijzen van schuldigen en in een zuivering. Deze laatste werd al op 17 juli 1940 ingeleid door een wet die de ministers machtigde elke ambtenaar zonder opgaaf van redenen te ontslaan. Slachtoffer hiervan werden weliswaar enkele ambtenaren wegens luiheid of plichtsverzuim, maar de wet trof vooral degenen die tot de ambtenarenvakbond behoorden, met name hogere ambtenaren die openlijk bekend stonden om hun linkse engagement.²⁹¹ Overigens sloot Vichy in zijn streven naar versterking van het overheidsgezag aan bij een al eind jaren dertig onder Daladier op gang gekomen trend. Zo was begin 1939 onder de onschuldige naam *Comité de la réorganisation administratif* (Comité tot bestuurlijke reorganisatie) een onderzoekscommissie ingesteld die het openbaar bestuur efficiënter moest maken en spoedig in de wandelgangen *Comité de la hache* (beulsbijlcomité) werd genoemd. Het was eveneens onder de Derde Republiek geweest, dat tussen nazomer 1939 en lente 1940 ambtenaren die als communist te boek stonden uit overheidsdienst werden ontslagen. Vichy betekende echter toch een breuk met dit beleid omdat nu de zuivering in hoog tempo werd uitgebreid en een heel ander karakter kreeg. Na de wet van 17 juli 1940 over ontslag van ambtenaren, werden ook andere groepen doelwit: (gehuwde) vrouwen, kinderen van buitenlandse ouders, mensen met een vader zonder Franse nationaliteit, joden en vrijmetselaars. Deze zuivering werd niet langer door de politieke conjunctuur gedictieerd (zoals onder Daladier in de Derde Republiek), maar kwam voort uit een in wezen autoritaire staatsfilosofie, die volkomen tegengesteld was aan het model van de Derde Republiek.²⁹²

Het ontstaan van nieuwe terreinen van overheidsingrijpen en tegelijkertijd de uitschakeling van vertegenwoordigende instellingen – het parlement op nationaal niveau, terwijl in oktober 1940 de gekozen *Conseils généraux* op het niveau van de departementen werden vervangen door benoemde *commissions administratives* – leidde tot versterking van de macht van de vertegenwoordigers van de Staat. In gemeenten met meer dan tweeduizend inwoners werd de gekozen burgemeester vervangen door een benoemde en de gemeenteraad omgevormd op basis van een door laatstgenoemde opgestelde lijst. In kleinere plaatsen kon de gemeenteraad door de prefect van het departement eenvoudig worden opgeheven. Met het groeien van de staatsmacht begon ook het aantal vertegenwoordigers daarvan aanzienlijk toe te nemen. Het aantal ambtenaren zou tussen 1939 en 1944 stijgen van 650.000 tot omstreeks 900.000. In die

²⁹⁰ Kupferman, *Laval* (1987), 337; Burrin, *France*, 145–153; Baruch, *Vichy-Regime*, 102–103; Jackson, *France*, 215.

²⁹¹ Baruch, *Servir l'État français*, 103–106; Idem, *Vichy-Regime*, 126–127; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 150.

²⁹² Paxton, *Vichy France*, 193–196; Baruch, *Servir l'État*, 36–44, 115–169, 176; Idem, *Vichy-Regime*, 126–127.

zin was men dus in de praktijk wel zeer ver verwijderd niet alleen van het door Maurras voorgestane model van een kleine, gedecentraliseerde staat met ‘weinig, goed betaalde ambtenaren’, maar ook van een minimale nachtwakerstaat waar conservatief-liberalen binnen Vichy naar streefden. In dit opzicht hadden de modernistische technocraten kennelijk de overhand.²⁹³

Om – in de plaats van het oude partijensysteem – voldoende steun voor het regime onder de bevolking te organiseren, werden in augustus 1940 de verschillende veteranenorganisaties verenigd in het nieuwe *Légion française des combattants*, geleid door de oorlogsveteraan uit 1914-’18 en oud-parlementariër Xavier Vallat. Vichy wilde van het *Légion* de voornaamste georganiseerde politieke steunpilaar van het regime maken met als missie de nieuwe orde tot in de verste uithoeken van het land en in elk dorp te vestigen. Dit appèl van burgerlijke waakzaamheid vertaalde zich op lokaal niveau dat de kleine middenstander en lid van het *Légion* een soort agent van het nieuwe regime werd. Hij die nooit politieke macht had gehad, kreeg als taak nauwgezet toe te zien op de loyaliteit van de Franse burger aan het nieuwe regime. Zo vreesde bijvoorbeeld de plaatselijke onderwijzer, die vóór de oorlog van zijn liberale of socialistische gezindheid blijk had gegeven, nu door toedoen van de drogist die hem bij de autoriteiten meldde, zijn baan te verliezen. In de praktijk echter bleken de leden van het *Légion* niet te voldoen. Hun eigenmachtig optreden leidde spoedig tot wrevel bij de plaatselijke bevolking en tot veelvuldige conflicten met lokale autoriteiten. Daarom werd in januari 1941 door Flandin een nieuw representatief, adviserend lichaam aangekondigd: de *Conseil national*. Deze werd door de regering samengesteld uit personen die leidinggevende posities hadden in uiteenlopende sectoren van de maatschappij, zoals voorzitters van plaatselijke Kamers van Koophandel, leiders van agrarische organisaties, prominente wetenschappers en kerkelijke gezagsdragers.²⁹⁴

Het door Vichy in gang gezette binnenlandse beleid stond geheel in het teken van de *Révolution Nationale* waarvan het gedachtegoed zoals gezegd werd samengevat in de begrippen *famille, travail, patrie*. Naast bovengenoemde hervormingen van de staat zelf, wilde de regering in de eerste plaats dus de betekenis van het gezin weer benadrukken. Er werd een actieve gezinspolitiek gevoerd, die overigens in veel opzichten een voortzetting was van de *Code de la famille* uit juli 1939. Deze was uitgevaardigd in het licht van de onrustbarende neerwaartse demografische ontwikkeling. Er kwam overheidssteun om kinderrijke gezinnen te bevorderen. Pétain verklaarde in september 1940 – geheel in lijn met de ‘organische’ maatschappijopvatting – dat het gezin de ‘essentiële cel’ is van de sociale orde, ‘de rechten van het gezin gaan boven die van de staat en het individu.’²⁹⁵ De wet van 11 oktober 1940 verbood het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen in de publieke sector, het moederschap werd gecultiveerd, echtscheiding werd wettelijk bemoeilijkt. Versterking van het gezin werd beschouwd als een eerste stap om de Franse jeugd morele waarden bij te brengen. Er werd een *Secrétariat général à la Jeunesse* (SGJ) opgericht, geleid door de Rooms-katholieke ingenieur Georges Lamirand. Deze voerde een sociale dienstplicht in van zes, later acht maanden voor 20-jarigen: de *Chantiers de la jeunesse*. De *Chantiers* dienden drie doeleinden. In de eerste plaats moesten, bij afwezigheid van de militaire dienstplicht, in het vervolg uit deze gelederen de toekomstige leden van het Franse ambtenarenapparaat voortkomen. Een tweede functie was dan ook de jongeren op te leiden en te disciplineren, zodat zij de waarden van de *Révolution Nationale* konden dienen en verder uitdragen. Een derde doel van de *Chantiers* was dat de jongeren, geüniformeerd en vaak samengebracht in

²⁹³ Baruch, *Servir l’État*, 171–183, 218–219; Idem, *Vichy-Regime*, 126–128; Paxton, *Vichy France*, 193; Jackson, *France*, 151; Luc Rouban, *La Fonction publique* (Paris: La Découverte, 1995).

²⁹⁴ Paxton, *Vichy France*, 189–193, 250; Pierre Laborie, ‘Vichy et ses représentations dans l’imaginaire social’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 493–505; Baruch, *Vichy-Regime*, 61–64, 93; Jackson, *France*, 153–154, 159; Jean-Paul Cointet, *La Légion française des combattants 1940–1944. La Tentation du fascisme* (Paris: Albin Michel, 1995).

²⁹⁵ Paxton, *Vichy France*, 166; Jackson, *France*, 149, 330–331.

kampementen op het platteland, op deze wijze konden worden ingezet bij openbare werken, zoals aanleg van wegen, houtkap en helpen bij de oogst.²⁹⁶

Naast het gezin werd ook het onderwijs een belangrijk aandachtspunt van Vichy. De belangrijkste beleidsdaad van Georges Ripert – decaan van de Parijse rechtenfaculteit en minister van Onderwijs van september tot december 1940 – was de onmiddellijke opheffing van de bestaande seminaria voor de lerarenopleiding, aangezien deze als ‘broedplaatsen’ van liberalisme en parlementarisme werden beschouwd. In plaats hiervan kwamen nieuwe opleidingscentra in de geest van de *Révolution Nationale*. Door de val van Laval werd Ripert meegetrokken. Onder zijn opvolger als minister van Onderwijs, Gezondheid en het Gezin, de Rooms-katholieke filosoof en hoogleraar Jacques Chevalier, werd een oud republikeins principe, t.w. géén overheidssubsidie voor niet-openbare (lees: christelijke) scholen, afgeschaft. Zo kregen bijvoorbeeld katholieke scholen die in geldnood verkeerden tijdelijke overheidssteun.²⁹⁷ Verder wilde Chevalier aanvankelijk verplicht godsdienstonderwijs invoeren op alle openbare scholen. Dit besluit moest onder druk van ouders en onderwijzend personeel echter worden teruggedraaid en kort daarop moest Chevalier aftreden. Toch stond ook onder zijn opvolger, de hoogleraar Oude Romeinse geschiedenis Jérôme Carcopino, vast dat de vroegere republikeinse, liberale waarden uit de schoollokalen dienden te verdwijnen. Onderwijzers werden daarom verplicht een eed van trouw te zweren aan het regime. Degenen die weigerden, bijvoorbeeld omdat ze lid wilden blijven van de vrijmetselarij, werden ontslagen. De welwillende houding van de staat ten opzichte van de Rooms-katholieke Kerk – voor het eerst sinds de wettelijke scheiding tussen Kerk en Staat in 1905 – hield overigens niet in dat de macht van de Kerk ook volledig in het onderwijs werd herbevestigd. Zo werd het aanbrengen van crucifixen in openbare scholen wel toegestaan, maar niet verplicht ingevoerd. Carcopino was zelf uit het onderwijsveld voortgekomen en kon mede daarom op wijdverbreide welwillendheid onder het lerarenkorps rekenen. Hij slaagde erin de tegen vrijmetselaars, joden, communisten en buitenlanders gerichte visie van de regering in het lager en middelbaar onderwijs door te voeren door middel van een zuivering. Ook drukte hij zijn stempel op het beleid door de hervorming van het middelbaar en hoger onderwijs in augustus 1941. Dit hield onder andere in dat de toegankelijkheid van de hoogste klassen in het middelbaar onderwijs werd beperkt door invoering van een stipendiumstelsel in plaats van het tot dan toe bestaande kosteloze onderricht. Ondanks druk van radicale voorstanders van de collaboratie-politiek weigerde Carcopino echter de universiteiten en het prestigieuze *Collège de France* consequent te zuiveren van communisten, joden en vrijmetselaars.²⁹⁸

Voor wat betreft de economie werd Vichy – onafhankelijk van de corporatistische theorie – geconfronteerd met de ingrijpende gevolgen van de splitsing in bezet en onbezet gebied, waarbij de voornaamste industrie- en voedselproductie zich in het bezette noorden bevond. Dit betekende dat de Duitsers een belangrijk drukmiddel hadden in hun onderhandelingen met Vichy over politieke en economische collaboratie. Bovendien hadden oorlog en bezetting grote impact op de Franse positie in de internationale handel. Door dit alles werd Vichy wel genoodzaakt tot dirigistisch optreden in de economie. Dit werd vergemakkelijkt doordat de nieuwe bestuurders op dit terrein vrijwel allemaal behoorden tot de kring van planners, economen en vernieuwers van vóór de oorlog. Zo was de Franse onderhandelaar voor de economische betrekkingen met Duitsland, Jacques Barnaud, als bankier al in de jaren dertig

²⁹⁶ Miranda Pollard, ‘La politique du travail féminin’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 242–250; Bernard Comte, ‘Les organisations de jeunesse’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 409–421; Baruch, *Vichy-Regime*, 60, 114; Jackson, *France*, 149, 331–343; zie voor de jeugd onder Vichy: Wilfred Douglas Halls, *Les Jeunes et la Politique de Vichy* (Paris: Syros, 1988); orig. Eng. ed.: *The Youth of Vichy France* (Oxford: Clarendon Press, 1981); Pierre Giolitto, *Histoire de la Jeunesse sous Vichy* (Paris: Perrin, 1991).

²⁹⁷ De wet uit 1905, die de scheiding tussen Kerk en Staat regelde, stelde in artikel twee dat de Republiek ‘geen enkele cultus erkent of subsidieert’.

²⁹⁸ Paxton, *Vichy France*, 153–165; Jackson, *France*, 154–157; Baruch, *Vichy-Regime*, 112–113; W. Scott Haine, ‘Education under Vichy’, in: Bertram M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946* (London: Aldwych Press, 1998), pp. 117–119, en ‘Chevalier, Jacques’, pp. 63–64.

een van de actieve voorstanders geweest van modernisering en rationalisatie van de Franse economie en het vinden van een derde weg tussen het oude *laissez faire* kapitalisme en het dreigende socialisme c.q. communisme.²⁹⁹

De wet van 16 augustus 1940 bepaalde dat in elke industriële bedrijfstak een *Comité d'Organisation professionnelle* (CO) kon worden opgericht. Deze kreeg niet alleen de controle over de productiecapaciteit, innovatie en productievergroting, maar ook zeggenschap over de verdeling van grondstoffen naar de verschillende bedrijven. Dit laatste werd gecoördineerd door een speciaal in september 1940 opgericht bureau dat onder het ministerie voor Industriële Productie viel: *Office central de répartition des produits industriels* (OCPRI, Centraal Bureau voor Distributie van Industriële Grondstoffen). De gedachte achter de CO's was vooral ook defensief. Men wilde de bezetter ertoe verplichten per industriële sector te onderhandelen en zo vermijden dat zij in een verdeel- en heerspolitiek afzonderlijke bedrijven tegen elkaar zou uitspelen. In deze nieuwe, semi-overheid/semi-private structuur lag de eigenlijke macht in handen van de vertegenwoordigers van de grote ondernemingen en hoge ambtenaren. Elke economische bedrijfstak moest zijn eigen productiecapaciteit harmoniseren en afstemmen op het beschikbare aanbod aan grondstoffen en de behoefte van de markt. Doel was ook dat op deze wijze de klassen- en concurrentiestrijd zou verdwijnen, omdat het nagestreefde corporatistische model uitging van een natuurlijke overeenstemming van belangen tussen kapitaal en arbeid. Daarom werden in november 1940 zowel de CGT en overige vakbonden alsook de werkgeversorganisatie *Confédération générale de la production française* ontbonden. Er bestond echter binnen Vichy verdeeldheid over welke vorm de nieuwe organisatie van werkgevers en werknemers diende te krijgen. De enige vertegenwoordiger van links in de regering, minister René Belin van Arbeid, was als oud-vakbondsman weliswaar voorvechter van een 'verplicht, centralistisch en apolitek syndicalisme', maar tegenstander van een rigide corporatisme.³⁰⁰ Uiteindelijk werd zeer tegen zijn zin toch gekozen voor dit laatste. Stakingen werden buiten de wet gesteld, er kwamen sociale comités in de fabrieken, die de arbeidsomstandigheden toetsten. Deze comités waren samengesteld op driedelige basis – werkgevers, middenkader, werknemers – waardoor de werknemers bij voorbaat konden worden weggestemd. Overigens functioneerde dit systeem in de praktijk traag en slecht. De reactie van de werknemers werd dan ook gekenmerkt door scepsis en onverschilligheid. Dit laatste werd mede in de hand gewerkt doordat de belangrijkste beslissingen over de bedrijfsvoering al waren genomen.³⁰¹ Tot zover, in het kort, enkele belangrijke, algemene aspecten van de *Révolution Nationale* en de daardoor geïnspireerde binnenlandse politiek van de Franse regering vanaf zomer 1940.

3.2.1.2 Anti-joodse politiek

Frankrijk vernieuwen door de mensen een hernieuwd gemeenschapsidee en hiërarchie van waarden bij te brengen, hield voor de regering noodzakelijk in dat niet alleen de 'gezonde'

²⁹⁹ Henry Rouso, 'L'économie: pénurie et modernisation', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, tome 1: *De la défaite à Vichy* (Paris: Le Seuil 1993), pp. 427–451; Michel Margairaz, 'L'État et la décision économique', in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 329–349; Baruch, *Vichy-Regime*, 119–121, 124–125; Paxton, *Vichy France*, 210–213; Jackson, *France*, 185–186. Vergel. Richard F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France: Renovation and Economic Management in the Twentieth Century* (New York etc.: Cambridge University Press, 1981); Fr. ed.: *Le Capitalisme et l'État en France. Modernisation et dirigisme au xxe siècle* (Paris: Gallimard, 1984); Michel Margairaz, *L'État, les finances et l'économie. Histoire d'une conversion (1932–1952)* (2 delen. Paris: Imprimerie nationale, 1991).

³⁰⁰ Jean-Pierre Le Crom, 'Le syndicalisme ouvrier et la Charte du travail', in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy*, 433–443.

³⁰¹ Paxton, *Vichy France*, 213–220; Baruch, *Vichy-Regime*, 59, 124–125; Jackson, *France*, 161–165, 185–186. Zie verder vooral Henry Rouso, 'Les paradoxes de Vichy et de l'Occupation. Contraintes, archaïsmes et modernité', in: Patrick Fridenson, André Strauss (dir.), *Le Capitalisme français 19e-20e siècles: Blocages et dynamisme d'une croissance* (Paris: Fayard, 1987), pp. 67–82; Henry Rouso, 'L'organisation industrielle de Vichy', *RDHDGM* 116 (1979), 27–44; Jean-Pierre Le Crom, *Syndicats nous voilà! Vichy et le corporatisme* (Paris: Ouvrières, 1995).

elementen verenigd werden rond traditionele waarden, maar ook dat de als schadelijk beschouwde krachten uitgesloten dienden te worden (*exclusion*): de ‘figuren van het anti-Frankrijk’, waar Pétain in augustus 1940 naar verwees, zonder hen toen met naam te noemen. Reeds in de jaren vóór de oorlog was door verschillende groeperingen van uiterst rechts (Maurras) ‘*Anti-France*’ aan de kaak gesteld, dat vooral werd geassocieerd met de ‘*métèques*’. Daaronder werden verstaan: communisten, vrijmetselaars, joden en buitenlanders.³⁰² Van de eerste maatregelen door de staat waren er vele waaruit de dwangmatige intentie bleek om ‘Frankrijk weer aan de Fransen’³⁰³ terug te geven. Alle vrijmetselaarsloges werden op 13 augustus 1940 verboden. De vluchtelingen en andere buitenlanders dienden als zondebok voor de ramp die Frankrijk had getroffen en werden snel tot paria’s bestempeld. Zo werd al op 22 juli een door Pétain ondertekende wet van kracht om naturalisaties van vreemdelingen sinds de immigratiewet van 1927 te herzien. Dit maakte het mogelijk reeds genaturaliseerde immigranten het Franse staatsburgerschap weer af te nemen wanneer zij dit niet ‘waardig’ bleken, vanwege bijvoorbeeld politieke activiteiten of criminaliteit. Volgens de krant *Le Temps* van 24 juli 1940 zou dit kunnen leiden tot ‘de snelle eliminatie van twijfelachtige en zelfs schadelijke elementen, die in de Franse gemeenschap waren geslopen’. Onder de ongeveer 15.000 immigranten die door deze wet werden getroffen, bevonden zich ruim zesduizend joden.³⁰⁴ Op basis van de eerder genoemde wet van 17 juli, die ministers machtigde elke ambtenaar zonder opgaaf van redenen te ontslaan, werd ook de bepaling ingevoerd volgens welke het voortaan verboden was dat ambtenaren met een niet-Franse vader in dienst waren bij de ministeries. Dit verbod werd spoedig uitgebreid naar de lagere overheden, gold vanaf 16 augustus ook voor de medische beroepen en per 10 september voor de advocaten. Door deze maatregelen werden verhoudingsgewijs veel genaturaliseerde joodse immigranten getroffen.³⁰⁵ Genaturaliseerden werden ongeschikt geacht voor een goed functioneren van het openbaar bestuur en uitgesloten van invloedrijke vrije beroepen. Overigens werd al onder de Derde Republiek de beperkende maatregel genomen die het nieuwe Franse staatsburgerschap verbood binnen een termijn van tien jaar na hun naturalisatie in overheidsdienst te treden. Vichy ging nu echter veel verder door elke gedachte aan assimilatie van de hand te wijzen. Het niet hebben van een Franse vader sloot *elk* publiek ambt voor *altijd* uit.³⁰⁶ Daarnaast werd op 27 augustus 1940 een verordening uitgevaardigd waarmee het amendement van 21 juli 1939 op de perswet (*loi Marchandreau* uit 1881) werd opgeheven. Hierdoor was het nu niet langer verboden om – in media en publicaties – aan te zetten tot haat jegens een groep personen op grond van ras of godsdienst.³⁰⁷

³⁰² Michel, *Vichy – Année 40*, pp. 138–157; Denis Peschanski, ‘Exclusion, persécution, répression’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, pp. 209–234; Idem, ‘The Statutes on Jews: October 3, 1940 and June 2, 1941’, in: *Yad Vashem Studies*, vol. 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 65–88, aldaar 67; Baruch, *Vichy-Regime*, 48–49. Ook de protestanten behoorden volgens Maurras tot de *métèques*, maar zij vormden geen doelwit van Vichy. De oude, religieuze tegenstelling tussen katholiek en protestant uit 1900, en daarvóór, had intussen plaats gemaakt voor een gemeenschappelijke afkeer van socialisme/communisme en liberalisme; bovendien bekleedden protestanten prominente posities in het Vichy-bewind. Zie bijv. Paxton, *Vichy France*, 171–172.

³⁰³ ‘La France aux Français’, vergel. Paxton, *Vichy France*, p. 168 noot 68; Pierre Birnbaum, “*La France aux Français*”: *histoire des haines nationalistes* (Paris: Seuil, 1993).

³⁰⁴ Van de ca. 500.000 onderzochte dossiers werd de Franse nationaliteit ingetrokken bij 15.154 immigranten van wie 6.307 joden. Dit relatief lage aantal kan verklaard worden uit de samenstelling van de herzieningscommissie, waarin fanatieke antisemieten niet de overhand hadden. Paxton, *Vichy France*, p. 171 n. 74; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 4 n. 5-6; Bernard Laguerre, ‘Les dénaturalisés de Vichy 1940–1944’, in: *Vingtième Siècle. Revue d’histoire*, no. 20 (octobre-décembre 1988), pp. 3–15.

³⁰⁵ Philippe Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy. L’aryanisation des entreprises juives* (Paris: Perrin, 1999), p. 25; Bruno Halioua, *Blouses blanches, étoiles jaunes: l’exclusion des médecins juifs en France sous l’occupation* (Paris: Liana Levi, 2000); Robert Badinter, *Un antisémitisme ordinaire, Vichy et les avocats juifs (1940–1944)* (Paris: Fayard, 1997).

³⁰⁶ Baruch, *Servir l’État*, 117–118; Idem, *Vichy-Regime*, 48–49.

³⁰⁷ Loi du 27 août 1940 portant abrogation du décret-loi du 21 avril 1939, modifiant les articles 32, 33 et 60 la loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse; tekst in: R. Sarraute et P. Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands* (Paris: CDJC, 1945), p. 17; zie ook: Claire Andrieu (dir.), avec la participation de Serge Klarsfeld, Annette Wieviorka, Olivier Cariguel, Cécilia Kapitzy, *La persécution des Juifs de France 1940–1944 et le*

De eerste Franse wetten en maatregelen, waardoor joden werden getroffen, hadden officieel een algemeen karakter, de begrippen ‘*juif*’ of ‘*israélite*’ werden niet genoemd. Ondanks deze aanvankelijke terughoudendheid bestond tussen Vichy en Duitse machthebbers zoals gezegd overeenstemming dat in het toekomstige Frankrijk voor joden geen plaats zou zijn. Daarbij was het van het begin van de bezetting af ook een punt van overeenkomst dat joden op zeer *korte* termijn uit belangrijke posities van het openbare leven zouden worden verwijderd. Het precedent van Vichy’s eerste maatregelen tegen vreemdelingen ging terug naar de dertiger jaren: wetgeving, die die al onder de Derde Republiek was ingevoerd, met name onder de regering-Daladier, werd door Vichy uitgevoerd en verder uitgebreid.³⁰⁸ Dit vergemakkelijkte de overgang naar wetgeving die specifiek tegen joden was gericht, ook wanneer zij *geen* buitenlanders waren.³⁰⁹ Zoals in paragraaf 3.1.1 vermeld, begonnen Duitse instanties in Frankrijk zich in augustus 1940 met ‘joodse kwesties’ bezig te houden. De vertegenwoordiger in Parijs van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, Abetz, kwam als eerste met concrete voorstellen voor verordeningen en maatregelen tegen de joden in de bezette zone. In september arriveerde Theodor Dannecker in Parijs, met als taak binnen de *Sipo-SD Dienststelle* het *Judenreferat* op te zetten en initiatieven te ontwikkelen voor een anti-joodse politiek op korte en langere termijn. Abetz en Dannecker kwamen beiden met allerlei voorstellen voor anti-joodse maatregelen, maar zowel Berlijn als het militair bestuur in Parijs hadden in deze periode hiervoor weinig belangstelling. Belangrijke reden was dat beide machtscentra vooral bezig waren hun energie te richten op de oorlog tegen Engeland en bovendien een tekort aan mankracht hadden. Dat de Duitsers al helemaal geen belangstelling hadden voor wat met de joden in de *onbezette* zone gebeurde, had vooral te maken met de vrees voor politieke implicaties van Franse zijde, wat op dat moment tegen het economisch belang van Duitsland was. Handhaving van de openbare orde en inschakeling van de Franse economie in de Duitse oorlogvoering vormden de belangrijkste prioriteiten voor het militair bestuur. Uiteindelijk had de MBF in Parijs echter geen bezwaar tegen de door Abetz voorgestelde maatregelen en op 27 september 1940 kwam de eerste Duitse anti-joodse verordening tot stand.³¹⁰

In de zomer en vroege herfst van 1940 werd evenwel ook door de Franse regering in Vichy op eigen initiatief de eerste *expliciet* anti-joodse wetgeving voorbereid, die in tegenstelling tot de Duitse verordeningen in de bezette zone, voor *geheel* Frankrijk zou gelden. Sommigen in Vichy-kringen achtten het zelfs mogelijk dat de Fransen op deze wijze de gunst van de bezetter zouden verwerven. Vooral Laval streefde hiernaar. Het was zoals gezegd zijn doel een zo gelijkwaardig mogelijke positie voor Frankrijk te bereiken als partner van Duitsland in het nieuwe Europa. Hij realiseerde zich het grote belang dat de nazi’s aan de ‘joodse kwestie’ hechtten en hield daar in zijn contacten en onderhandelingen met Abetz en andere Duitse machthebbers rekening mee. Als onderdeel van zijn plannen voor de binnenlandse politiek sprak hij zich om deze reden uit voor snelle opstelling van een wet die joden en vrijmetselaars van openbare functies en ambten moest uitsluiten. Al op 16 juli 1940 bevestigde hij dit in Parijs bij zijn Duitse gesprekspartner, die hem liet weten dat ‘slechts wanneer Frankrijk zich volledig zou hebben ontdaan van het jodendom en de vrijmetselarij, men van Duitsland een samenwerking zou kunnen verwachten.’³¹¹ In september werden in Franse regeringskringen

rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels 1940–1999 (Paris: La Documentation française/Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France, 2000), p. 87. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 3 n. 2; Denis Peschanski, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), 145; Baruch, *Vichy-Regime*, 49.

³⁰⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 67–68; Vicki Caron, *Uneasy Asylum. France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942* (Stanford: Stanford University Press, 1999), pp. 321–353.

³⁰⁹ Jacques Adler, ‘The Jews and Vichy: Reflections on French Historiography’, *The Historical Journal* 44 (2001), no. 4, pp. 1065–1082, aldaar 1066–1068.

³¹⁰ Herbert, *Best*, 262–264; Barbara Lambauer, ‘Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich (1940–1942)’, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 53. Jahrgang, Heft 2 (April 2005), pp. 241–273; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 5–6, 77–81.

³¹¹ Baruch, *Servir l’État*, 130.

diverse hypothesen overwogen. Een daarvan was het voorstel van minister van Binnenlandse Zaken, Peyrouton, om tweeduizend joden op Madagascar te plaatsen. Dit leek onhaalbaar vanwege de hoge kosten die er volgens minister van Financiën Yves Bouthillier mee waren gemoeid.³¹² Hieruit blijkt overigens dat de verantwoordelijkheid voor het ingangzetten van de Franse anti-joodse politiek niet alleen bij minister van Justitie Raphaël Alibert lag, zoals later wel is gesuggereerd. Wel is echter duidelijk dat Alibert en de directeur van zijn kabinet, Pierre de Font-Réaulx – beiden kundige juristen – opdracht hadden het door de staat voorgestane antisemitisme (*antisémitisme d'État*) in wetgeving tot uitdrukking te brengen.³¹³ De regering maakte in haar anti-joodse politiek inderdaad vooral gebruik van het juridische wapen om de joden uit te sluiten van de nationale gemeenschap. Daar lag eerder de prioriteit dan bij overbrenging naar Madagascar of een ander ver gebied. Er werd anti-joodse wetgeving voorbereid, die in de ministerraad van 1 oktober 1940 uitvoerig besproken werd. Tijdens dit beraad nam Pétain een radicaal standpunt in. Hij drong er bij de ministers van Justitie en Onderwijs – resp. Alibert en Ripert – in het bijzonder op aan dat geen enkele jood meer werkzaam zou zijn bij justitie of in het onderwijs.³¹⁴ Uiteindelijk resulteerde dit in het *Statut des Juifs* (Statuut betreffende de Joden), dat twee dagen later werd uitgevaardigd. Aangezien het Duits militair bestuur – voor geldigheid in de bezette zone – er zijn goedkeuring aan moest geven, werd het statuut pas op 18 oktober 1940 gepubliceerd in de Franse Staatscourant (*Journal officiel de la République française*).³¹⁵ Een dag eerder had de minister van buitenlandse zaken, ter rechtvaardiging van deze anti-joodse wet, een communiqué gezonden aan de Franse ambassadeur in de Verenigde Staten en andere diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland. Daarin werd onder andere gesteld dat de 'Israëlieten' vanaf 1936 in steeds groter getale naar Frankrijk waren geëmigreerd, 'profiterend van de invloed die het Israëlitische element in het Volksfront uitoefende.' Met betrekking tot 'de Franse joden, onder wie zich ook uitstekende, het vertrouwen waard zijnde en loyale elementen bevinden, is het maar al te waar, dat hun bijzondere mentaliteit een groot aantal van hen heeft verleid tot aantasting van alle opvattingen waarvan de Fransen zich ondanks hun bewogen nationale geschiedenis nimmer hebben gedistantieerd. De Israëlieten die tussen 1936 en 1940 aan de macht waren, hebben zich in dit opzicht bijzonder onderscheiden. Men behoeft slechts te kijken naar de inhoud van de rede van de heer Jean Zay³¹⁶ over de nationale vlag en het door de heer Léon Blum uitgegeven boek over het huwelijk. Om deze reden zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat een voorwaarde voor de nationale vernieuwing de verwijdering is van de Israëliet uit een zeker aantal beroepen die het hem toestaan op ons bestuur, op de openbare mening en op de jeugd een invloed uit te oefenen die als schadelijk is onderkend. Niet de wil tot vergelding inspireerde tot deze wet, die zojuist werd uitgevaardigd. Geheel in tegendeel, ze kan spontane uitbraken van antisemitisme, waarbij men ongeregelheden nauwelijks kan vermijden, juist verhinderen. Men dient erop te wijzen dat generlei tegen personen of tegen bezit gerichte maatregelen worden genomen.'³¹⁷

³¹² *Ibid.*

³¹³ Peschanski, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion*, 147; Baruch, *Servir l'État*, 128–129.

³¹⁴ Paul Baudouin, *Neuf mois au gouvernement* (Paris: Éditions de la Table ronde, 1948), p. 366, gecit. in Baruch, *Servir l'État*, 131, en in Winock, *La France et les Juifs*, 219.

³¹⁵ Baruch, *Servir l'État*, 131–133 en bijlage 4 op pp. 647–650; Loi du 3 octobre 1940 portant Statut des Juifs, *Journal officiel de la République française* (JO), 18 oktober 1940, p. 5323; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 19–22, tekst ook in: Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, p. 89; Peschanski, *Vichy 1940–1944*, pp. 143–164; Idem, 'The Statutes on Jews - October 3, 1940 and June 2, 1941', in: *Yad Vashem Studies* 22 (1992), pp. 65–88. Overigens werd de naam van de Franse staatscourant begin januari 1941 veranderd in: *Journal officiel de l'État Français* (JOEF).

³¹⁶ Jean Zay, geb. 1904, was parlementariër en minister van onderwijs in het Volksfrontkabinet. Op 20 juni 1944 werd de al langere tijd in gevangenschap verblijvende Zay door leden van de *Milice* ontvoerd en vermoord.

³¹⁷ Serge Klarsfeld (éd.), *Le Statut des Juifs de Vichy; une Documentation* (Paris: F.F.D.J.F., 1990), p. 27. Idem (éd.), *Il y a cinquante ans: le Statut des Juifs* (Paris: C.D.J.C., 1991)

Het *Statut des Juifs* was de eerste openlijke, anti-joodse wet van de Franse regering en betekende dat voortaan een afzonderlijke rechtspositie gold voor de joden als groep. Het statuut hield in: a) een raciale definitie wie joods was volgens de Franse staat: ‘Als jood wordt beschouwd, ieder persoon die afstamt van drie grootouders van het joodse ras of van twee grootouders van hetzelfde ras als de echtgeno(o)te zelf ook joods is’; b) uitsluiting van joden op sleutelposities in het ambtelijk apparaat, openbare ambten, het leger en uitsluiting uit beroepen aangaande de publieke opinie: pers, radio, film, theater en onderwijs; alleen joden die in 1914–’18 in het leger hadden gediend of zich in 1939–’40 hadden onderscheiden in de strijd waren van deze bepalingen vrijgesteld; c) beperkte toegang van joden in vrije beroepen volgens quota (*numerus clausus*). Individuele vrijstellingen konden alleen worden verleend via een beschikking door de Raad van State (*Conseil d’État*) op basis van ‘uitzonderlijke diensten aan de Franse staat op de terreinen van de wetenschap, literatuur en kunsten.’ Later werd het leger hieraan toegevoegd. Opvallend is dat het statuut in zijn raciale definitie van het begrip jood verder ging dan de Duitse verordening van 27 september 1940, waarin – om de Fransen niet onnodig met raciale termen voor het hoofd te stoten – nog behoedzaam een godsdienstige definitie was gehanteerd.³¹⁸

Voor het eerst in de Franse geschiedenis werd in de wet bepaald wie joods was. Het criterium van de godsdienst, zoals door de Duitsers gebruikt, kwam hiervoor moeilijk in aanmerking in Frankrijk. Sinds de wettelijke scheiding van kerk en staat in 1905 was godsdienst niet meer geregistreerd in overheidsstatistieken of bij volkstellingen. De vaagheid van de Franse raciale definitie in het *Statut* leidde tot het ontstaan van een omvangrijke jurisprudentie. Reden was dat de definitie van het begrip ras een tautologisch karakter had en duidelijk geen enkel precedent had in het Franse recht. Zo vroeg de staatssecretaris van Openbaar Onderwijs in een circulaire van 21 oktober 1940 aan rectoren en inspecteurs, lijsten te maken van bij het onderwijs werkzame ambtenaren die als jood moesten worden beschouwd, voor zover dit algemeen of bij hen persoonlijk bekend was. Daarbij werd gelet op achternamen in personeelsadministraties en bij bevolkingsregisters. Daarentegen koos het ministerie van Financiën ervoor om elke ambtenaar zèlf een verklaring te laten tekenen, waarin hij verklaarde op de hoogte te zijn van de wet en dat hij *niet* aan de daarin gestelde definitie van jood beantwoordde (dus: een niet-jood verklaring). Ook bij de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken waren interpretatieverschillen. Behalve onduidelijkheden omtrent de raciale definitie van het begrip jood, ontstonden echter ook soms moeilijkheden ten aanzien van het begrip ambtenaar, omdat niet alle ministeries precies dezelfde definitie daarvan bleken te hanteren. Ook dit gaf weer aanleiding tot controversen. Kortom, er was geen sprake van eenduidigheid in toepassing van het wettelijke *Statut*. Zo had de bovengenoemde instructie van 21 oktober 1940 door de staatssecretaris van Onderwijs uitsluitend betrekking op ‘ambtenaren’. Daarentegen had de minister van Financiën in zijn circulaire van 18 november vermeld dat de aangekondigde verklaring van eventuele joodse afkomst werd verwacht van alle ambtenaren, academici, hulpkrachten, contractanten etc. Deze expliciete specificatie was van belang, aangezien bijna twintig procent van het ambtelijk apparaat uit hulpkrachten, contractanten e.d. bestond. Een belangrijke stap in de richting van oplossing van het definitieprobleem van ambtenaren was het verzoek van 18 november 1940 aan de *Conseil d’État* om advies, dat op 12 december werd uitgebracht. De gehanteerde redenering stelde dat de definitie afhankelijk was van een analyse van de functie-inhoud per ambt zelf. Daaraan werd toegevoegd dat het kennelijk de bedoeling van de wetgever was geweest de joden de toegang te verbieden tot de uitoefening van ambten waaraan zij daadwerkelijk gezag of invloed konden onttelen. Dit gold dus niet voor zeer lage functies. Met betrekking tot de definitie van jood werd uiteindelijk gekozen voor een praktische

³¹⁸ Loi du 3 octobre 1940 portant Statut des Juifs, *Journal officiel de la République française* (JO), 18 oktober 1940, p. 5323; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 19–22; Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 89; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 3–5, 12, 68; Peschanski, ‘Statutes on the Jews’, 71–72, 82; Baruch, *Servir l’État*, 130–131; Jackson, *France*, 355.

oplossing. Voor het bestuur zou ieder individu als jood moeten worden beschouwd, wanneer het *vermoeden* bestond dat hij of zij van joodse afkomst was. Elke beslissing die krachtens dit vermoeden zou worden genomen, werd als geldig beschouwd en zou ambtelijk moeten worden uitgevoerd. Het aantal ambtenaren dat op basis van de anti-joodse wetgeving werd ontslagen, bedroeg uiteindelijk, tegen maart 1942, in totaal ongeveer 3.400 in Frankrijk en nog eens 2.500 in Algerije.³¹⁹

Het *Statut* was vooral het werk van Raphaël Alibert, minister van Justitie tot januari 1941. Hij was als katholiek en oud-lid van *Action française* nog altijd aanhanger van Charles Maurras en bovendien een uiterst deskundig jurist. Hij was vanaf 1936 een naaste adviseur van Pétain geweest. Alibert werd beïnvloed door Maurrasiaanse kringen, die het thema ‘joodse kwestie’ in het tweede halfjaar van 1940 nadrukkelijk naar voren schoven in Vichy.³²⁰ Voorbereiding en uitvoering van het *Statut* waren een uitsluitend Franse aangelegenheid. ‘*L’Allemagne ne fut pas à l’origine de la législation antijuive de Vichy. Cette législation fut, si l’on peut dire, spontanée, autochtone*’, aldus Henri du Moulin de la Barthète, directeur van Pétains civiele kabinet.³²¹ De Franse anti-joodse wetgeving ontwikkelde zich inderdaad parallel maar *onafhankelijk* van de eerste door het Duitse militair bestuur uitgevaardigde verordeningen tegen de joden in de bezette zone.³²² Dit blijkt verder onder andere uit het feit dat bij de voorbereiding geen sprake was geweest van overleg tussen Alibert en zijn ambtenaren enerzijds en bezettingsautoriteiten anderzijds. Wat wel enigszins een rol speelde, is dat de verhaaste afkondiging van een voor het hele land geldende wet deels werd ingegeven door de eerste Duitse verordening van 27 september 1940. Een gevolg hiervan was dan ook dat het statuut in eerste instantie het karakter had van een raamwet, die nog nader moest worden uitgewerkt. Vast staat evenwel dat reeds op 10 september de voorbereiding van de wetgeving tegen de joden tijdens de voltallige vergadering van de ministerraad ter sprake werd gebracht door Alibert en zijn ambtgenoot van Binnenlandse Zaken, Peyrouton. Hoewel geen van de ministers bezwaren had geuit, waren de motieven binnen de ministerraad uiteenlopend. Zo werd bijvoorbeeld Laval eerder gedreven door zijn inschatting van Duitse wensen, dan door eigen ideologische opvattingen. Alibert was overtuigd antisemiet, terwijl Peyrouton veelal als meeloper wordt beschouwd.³²³ Het idee achter het statuut was overigens niet nieuw. Al rond 1900, toen de Dreyfus-affaire in alle hevigheid woedde, bestond in bepaalde kringen in Frankrijk het verlangen dat joden van alle openbare functies zouden worden uitgesloten. Een ander voorbeeld is het uiterst-rechtse weekblad *Je suis partout*, dat op 15 april 1938 met een speciaal themanummer over joden uitkwam, geschreven en geredigeerd door Robert Brasillach en Lucien Rebatet. Hierin werd gepleit voor invoering van een speciaal wettelijk statuut volgens welke ‘het joodse volk wordt beschouwd als een buitenlands volk’.³²⁴

³¹⁹ Baruch, *Servir l’État*, 131–138; Jackson, *France*, 371. Anders dan de overige Franse overzeese gebieden, ressorteerde Algerije – bestaande uit drie departementen – bestuurlijk onder het Franse Ministerie van Binnenlandse Zaken.

³²⁰ Winock, *La France et les Juifs*, 219.

³²¹ ‘Duitsland was niet de bron van de anti-joodse wetgeving van Vichy. Deze wetgeving was, om zo te zeggen, spontaan en autochtoon’. Procès-verbal d’interrogatoire d’Henri Dumoulin de La Barthète, RG, 22 oktober 1946, Archives nationales (AN), Paris, 3W e.v., geciteerd in Peschanski, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion*, p. 147 n. 11; vergel. Idem, ‘Statutes’, 70; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 19.

³²² Dit werd nog eens bevestigd door de onderzoeksrapportage uitgevoerd door de commissie onder voorzitterschap van Jean Mattéoli, Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France, *Les rapports des comités associés* (tome 9; Paris: La Documentation française, 2000), p. 11: ‘On le sait, le gouvernement de Vichy a mis en œuvre de sa propre initiative une politique antisémite spécifique qui n’est pas une réponse à des pressions allemandes’. Vergel. Jackson, *France*, 355. Voor een chronologisch overzicht van de Franse anti-joodse wetgeving en Duitse verordeningen in Frankrijk, zie bijlage 6.2.

³²³ Baruch, *Servir l’État*, 130; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 9; Peschanski, ‘The Statutes on Jews’, 71; Denis Broussolle, ‘L’élaboration du statut des Juifs de 1940’, in: Dominique Gros (dir.), *Le droit antisémite de Vichy. Colloque de Dijon – Université de Bourgogne (Le genre humain, no. 30/31; Paris: Seuil, 1996)*, pp. 115–139, aldaar 123.

³²⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 42–44; Baruch, *Servir l’État*, 127–128; Winock, *La France et les Juifs*, 192.

Een dag na het statuut werd de *Loi sur les ressortissants étrangers de race juive* uitgevaardigd, volgens welke de prefecten (regionale vertegenwoordigers van de Franse staat, d.w.z. de hoogste gezagsdragers in de departementen) konden besluiten joden zonder Franse nationaliteit in de onbezette zone te interneren in aparte kampen.³²⁵ Ook konden ze hen onder politietoezicht plaatsen door hen bijvoorbeeld in pensions onder te brengen en een dagelijkse of wekelijkse meldingsplicht bij het plaatselijke politiebureau op te leggen. Dit laatste gold in de praktijk voor financieel draagkrachtige buitenlandse joden, die de kosten van het verblijf in pensions zelf moesten dragen. Deze maatregelen lagen in het verlengde van de al eind jaren dertig door de Franse regering gevoerde politiek om buitenlandse vluchtelingen in barakkenkampen onder te brengen. Reeds in 1939 verbleven in deze kampen duizenden geïnterneerden: joodse en politieke vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen, maar ook zigeuners en politieke gevangenen, zoals oud-strijders van de internationale brigaden in Spanje. Nu echter werd de internering expliciet uitgebreid naar joden op raciale basis en betrof niet alleen vluchtelingen, maar in principe *alle* niet-genaturaliseerde joodse immigranten, ook wanneer zij geen vluchteling waren, al langere tijd in Frankrijk woonden en een nieuw bestaan hadden opgebouwd. Ook zij konden voor onbepaalde tijd in de veelal reeds bestaande kampen worden opgesloten.³²⁶

Eind september 1940, dus nog vóór uitvaardiging van bovengenoemde wet, waren er in de onbezette zone in totaal 31 kampen, met inbegrip van een gering aantal zeer kleine kampen met slechts enkele tientallen geïnterneerden.³²⁷ De voornaamste *camps d'internement* waren: Rivesaltes (dep. Oostelijke Pyreneeën) met bijna zesduizend geïnterneerden eind 1941, het strafkamp Le Vernet (dep. Ariège), het vrouwenkamp Rieucros (dep. Lozère), het zeer grote kamp Argelès (Oostelijke Pyreneeën) met eind 1940 circa 15.000 overwegend Spaanse vluchtelingen; Les Milles (Aix-en-Provence) was een doorgangskamp voor degenen die verwachtten te kunnen emigreren.³²⁸ Gurs (dep. Basses-Pyrénées) was een van de grootste kampen; er verbleven onder anderen duizenden Duits-joodse vluchtelingen.³²⁹ In het departement Haute-Garonne bevonden zich twee kampen: Récébédou en Noé; het laatste was bestemd voor zieken en ouden van dagen. Ook bevonden zich geïnterneerden in tien ziekenhuizen en zestien gevangnissen in onbezet Frankrijk. In totaal verbleven er begin januari 1941 ongeveer 55.000 mensen in interneringscentra in de onbezette zone³³⁰, van wie naar schatting 28.000 buitenlandse joden.³³¹

³²⁵ Loi du 4 octobre 1940 sur les ressortissants étrangers de race juive (complétée par la loi du 28 octobre 1941), JO 18 oktober 1940, in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944*, p. 22; tekst ook in: Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 90. Voor de territoriaal-bestuurlijke indeling in departementen, zie bijlage 6.9.1.

³²⁶ Denis Peschanski, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946* (Paris: Gallimard, 2002), pp. 36–63, 166–168, 201, 219–228; Caron, *Uneasy Asylum*, 321–353; Anne Grynberg, *Les camps de la honte: les internés juifs des camps français, 1939–1944* (Paris: La Découverte, 1991); Joseph Weill, *Contribution à l'histoire des camps d'internement dans l'Anti-France* (Paris: CDJC, 1946). Voor een overzicht van de voornaamste interneringskampen, zie bijlage 6.9.2.

³²⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 165; Peschanski, *La France des Camps*; Jackson, *France*, 633–635; Christian Eggers, 'Die Internierungslager des Vichy-Regimes: Anspruch und Wirklichkeit eines politischen Programmes', in: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten national-sozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999), 231–277, aldaar 242; vergel. Christian Eggers, *Unerwünschte Ausländer. Juden aus Deutschland und Mitteleuropa in französischen Internierungslagern 1940–1942* (Berlin: Metropol, 2002).

³²⁸ André Fontaine, *Le camp d'étrangers des Milles, 1939–1943 (Aix-en-Provence)* (Aix-en-Provence: Édisud, 1989).

³²⁹ Weill, *Contribution à l'histoire des camps d'internement*, 21–24; Adam Rutkowski, 'Le camp de Gurs', in twee afleveringen in: *Le Monde Juif*, nr. 100 (Paris: CDJC, 1980), nr. 101 (1981); Marrus/Paxton, *Vichy France*, 172–174.

³³⁰ Peschanski, *La France des Camps*, 16.

³³¹ Anne Grynberg, *Les Camps de la honte; les internés juifs des camps français, 1939–1944* (Paris: La Découverte, 1991), p. 12; Nathan Bracher, 'Concentration camps in France', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 84–85; Asher Cohen, *Persécution et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993), pp. 92–112. Dannecker schatte begin 1941 het aantal joodse geïnterneerden te hoog op 40.000; vergel. Joseph Billig, *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941–1944* (Paris: CDJC, 3 tomes, 1955/1957/ 1960), tome I, p. 44; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 166.

Tot oktober 1940 vielen de meeste vluchtelingen- en interneringskampen onder het ministerie van Defensie. Per wet van 17 november 1940 kwamen ze echter onder de verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken, Peyrouton.³³² In dit ministerie ressorteerden de kampen onder de *Police du territoire des étrangers* (Vreemdelingenpolitie), waarvan het hoofd naar aanleiding van de wetten van 4 oktober en 17 november werd benoemd tot *Chargé de mission du Gouvernement pour les camps d'internés*. Hij en zijn afdeling zagen de kampen in de eerste plaats als een zaak van nationale veiligheid, die onder geen beding tot conflicten in de buitenlandse of binnenlandse politiek mocht leiden.³³³ Toezicht op het dagelijks beheer van de kampen viel uiteindelijk onder de verantwoordelijkheid van de *Inspection générale des camps et des centres d'internement*. In de praktijk heersten in de houten barakken als gevolg van gebrek aan voedsel, verwarming, hygiëne en gezondheidszorg verschrikkelijke toestanden. Door de internering onder deze omstandigheden vielen tussen de twee- en drieduizend doden, vooral tijdens de winters van 1940-'41 en 1941-'42. Als gevolg van honger en ziekten stierven alleen al in Gurs tussen oktober 1940 en april 1941 minstens duizend mensen op een totale kampbevolking van 13.500.³³⁴ In december 1940 begonnen de wantoestanden bekend te worden bij het Franse publiek en in de internationale pers. Joodse, protestantse en katholieke hulporganisaties poogden de omstandigheden te verlichten door te voorzien in extra voedselpakketten en medische hulp. Ze werkten samen in het *Comité de coordination pour l'assistance dans les camps*, in de wandeling *Comité de Nîmes* genoemd naar de stad waar het hoofdkantoor was gevestigd.³³⁵ Door de beruchte reputatie van de kampen werd in januari 1941 via een circulaire van Binnenlandse Zaken bepaald dat het voortaan verboden was te spreken van 'camps' of 'camps d'internement'. Er bestonden nog uitsluitend 'centres surveillés' of 'centres d'hébergement'. Vanaf februari 1941 werd door het ministerie en de prefecten gepoogd de situatie in de kampen enigszins te verbeteren. In april werd de prefect André Jean-Faure benoemd tot inspecteur-generaal voor de interneringscentra, terwijl deze functie niet langer viel onder de *Police du territoire des étrangers*, maar verbonden werd aan de *Direction générale de la Police nationale* van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Onder druk van onder andere bovengenoemde hulporganisaties en het Franse Rode Kruis en ook door bemiddeling van joodse hulp- en emigratieorganisaties besloten prefecten vanaf begin 1941 geleidelijk duizenden geïnterneerden vrij te laten of over te plaatsen naar werkkampen van de *Groupement de Travailleurs Étrangers* (GTE), die eveneens onder Binnenlandse Zaken vielen. In het gunstigste geval konden vrijgelatenen nog in 1941 met hulp van Franse en buitenlandse emigratie-organisaties legaal uit Frankrijk emigreren. Uiteindelijk zou het aantal joodse en niet-joodse geïnterneerden in de kampen dalen tot 17.500 in november 1941; van hen waren 11.150 joden.³³⁶

Bij bovengenoemde wetten en maatregelen van oktober 1940 was geen sprake van Duitse druk waar Vichy gevolg aan gaf. Ze kwamen voort uit de politiek van *exclusion* – als onderdeel van de *Révolution Nationale* – en het algemene streven de zeggenschap in

³³² Loi du 17 novembre 1940 relative à la surveillance des camps; tekst in Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944*, pp. 30–31; zie ook Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 94.

³³³ Eggers, 'Die Internierungslager des Vichy-Regimes', 239–240.

³³⁴ Weill, *Contribution à l'histoire des camps d'internement*, 25–85, m.n. 38; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 165–176, m.n. 174–176; S. Klarsfeld, *Le Mémorial de la déportation des Juifs de France* (Paris: CDJC, 1978); Grynberg, *Les camps de la honte*; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 92–112; Poznanski, *Être juif*, 274–279; Eggers, 'Die Internierungslager des Vichy-Regimes', 231–277; Peschanski, *La France des Camps*, 219–239; Jackson, *France*, 356, 633–635.

³³⁵ Peschanski, *La France des Camps*, 249–254; voor reacties in internationale pers, zie Marrus/Paxton, *Vichy France*, 171.

³³⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 112–114, 161–164, 167, 170–171; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, p. 99: Tableau 2: *Population des camps d'internement, en fin 1940 et en septembre 1941 (Juifs, tous étrangers)*; Poznanski, *Être juif*, 126–127, 264–269; Eggers, 'Die Internierungslager des Vichy-Regimes', 240–242; Vincent Giraudier, Hervé Mauran, Jean Sauvageon, Robert Serre, *Des indésirables. Les camps d'internement et de travail dans l'Ardèche et la Drôme durant la Seconde Guerre mondiale* (Valence: Peuple libre et notre temps, 1999).

binnenlandse kwesties zoveel mogelijk in uitsluitend Franse handen te houden. Wellicht was vanaf begin november 1940 sprake van indirecte druk of – in de eerste plaats wat Laval betreft – van anticiperen op veronderstelde Duitse wensen: Hitlers antisemitisme was Pétain en Laval natuurlijk niet onbekend. Vast staat echter dat de Franse anti-joodse politiek al werd voorbereid nog voordat de eerste Duitse verordeningen werden uitgevaardigd.³³⁷ De regering van Pétain voerde een ‘*politique tend à la neutraliser en enfermant les Juifs dans un statut discriminatoire qui les écarte de tout poste de responsabilité ou influence*’.³³⁸

Intussen werden op grond van de Duitse verordening van 27 september 1940 de joden in de bezette zone door de sous-prefecten van de arrondissementen geregistreerd op geboorteplaats, adres en naar gezinshoofd. Joodse leiders van plaatselijke gemeenten werden verantwoordelijk gesteld voor het geven van informatie en moesten medewerking verlenen aan de registratie. In Parijs, waar ongeveer negentig procent van alle joden in de bezette zone woonde, was de registratie in handen van de *Préfecture de Police*.³³⁹ Politieprefect Roger Langeron benoemde in oktober 1940 commissaris Jean François tot hoofd van de *Service des étrangers* (Dienst Vreemdelingen) en stelde hem verantwoordelijk voor de registratie. François belastte op zijn beurt André L. H. Tulard – sinds 1936 chef van het vierde bureau binnen de *Direction des affaires administratives de la police générale* – met de uitvoering. In hoog tempo werd een compleet kaartenbestand vervaardigd van alle joden in de regio groot-Parijs. Het zeer efficiënt te gebruiken bestand was geordend naar vier criteria: alfabetisch op naam, naar nationaliteit, adres en beroep. Bij samenstelling van het kaartenbestand (*Fichier juif*) kon overigens uitgebreid gebruik worden gemaakt van gegevens van de registratie van alle joodse en niet-joodse vreemdelingen door de Parijse politie eind jaren dertig. De dienst die zich hiermee bezig hield, werd voortaan aangeduid als *Service des étrangers et des affaires juives*, met Jean François aan het hoofd en Tulard als zijn ondergeschikte voor de cartotheek met joodse persoonsgegevens. In maart 1941 was de cartotheek gereed voor gebruik en een maand later werd de *Service* rechtstreeks verbonden aan bovengenoemde *Direction*.³⁴⁰ In de regio groot-Parijs waren in totaal 149.734 joden geteld (113.467 van 15 jaar en ouder), van wie 85.664 met en 64.070 zonder de Franse nationaliteit. In de overige bezette zone bedroeg het aantal geregistreerde joden van 15 jaar en ouder 15.061. In de hele bezette zone, waar de telling uitkwam op minstens 165.000, werd vervolgens op de identiteitskaart van joden het stempel JUIF of JUIVE gezet.³⁴¹

Deze eerste Duitse verordening tegen de joden – waaraan Franse plaatselijke autoriteiten, zoals prefecten, gemeentebesturen en politie op grond van de wapenstilstandsbepalingen hun medewerking verleenden – was voor Vichy niet als een volledige verrassing gekomen. Al tijdens de eerste maanden van de bezetting had de hoogste vertegenwoordiger van de Franse regering bij de Duitse machthebbers in Parijs, Benoît-Léon Fornel de La Laurencie, vernomen

³³⁷ René Rémond, ‘Préface’, in: Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages*, pp. i–xi, aldaar ii; Baruch, *Servir l’État*, 76–80, 127–136; Peschanski, *Vichy 1940–1944: contrôle et exclusion*, 19–25, 59–79, 87–92, 143–147.

³³⁸ ‘Een politiek gericht op het neutraliseren en opsluiten van de joden in een discriminerend statuut dat hen buiten elke positie van verantwoordelijkheid of invloed in de maatschappij houdt’. René Rémond, ‘Préface’, in: A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, pp. i–xi, aldaar ii–iii.

³³⁹ Communiqué de la Préfecture de Police de Paris du 3 octobre 1940 relatif aux déclarations de ressortissants juifs; tekst in Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944*, p. 19.

³⁴⁰ Jean-Marc Berlière, avec Laurent Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation, d’après les archives inédites de l’épuration* (Paris: Perrin, 2001), pp. 220–225, 231; Jean-Marc Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, in: C. Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 21–41, aldaar 35; Gérard Noiriel, *Les origines républicaines de Vichy* (Paris: Hachette, 1999), 138–146, 179; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 55–57, 100; zie uitgebreid: René Rémond, *Le ‘fichier Juif’* (Paris: Plon, 1996) en Tal Bruttman, *Au bureau des affaires juives. L’administration française et l’application de la législation antisémite (1940–1944)* (Paris: La Découverte, 2006); Donna F. Ryan, ‘Tulard Files’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 350–351.

³⁴¹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 55–57, 100, 243 en voorzijde omslag; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la ‘solution finale de la question juive’, 1942* (Paris: Fayard, 1983), pp. 24–25; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 26–27; Adler, *Jews of Paris*, 8–11; Poznanski, *Être juif*, tegenover p. 456; Bruttman, *Au bureau des affaires juives*.

van de door Abetz gedane voorstellen tot Duitse anti-joodse verordeningen. La Laurencie was generaal, protégé van Pétain en fungeerde als diens ogen en oren in de bezette zone. Een van zijn belangrijkste meldingen in juli 1940 was dat de bezetter een begin gemaakt had met de aanstelling van pro-Duitse zaakwaarnemers bij ondernemingen waarvan de (voornamelijk joodse) eigenaren gevlucht waren. Toch betrof dit in eerste instantie niet zozeer een specifiek anti-joodse actie, het diende voor het militair bestuur meer om de economische activiteiten te continueren of zo snel mogelijk weer op gang te brengen na de oorlogshandelingen en chaos van mei-juni 1940. Veel verlaten bedrijven waren echter eigendom van gevluchte joden die niet konden of wilden terugkeren naar bezet gebied.³⁴²

Vanaf 18 oktober 1940 werden echter volgens de tweede Duitse anti-joodse verordening alle joodse ondernemingen als zodanig gedefinieerd, geregistreerd en konden deze onder ‘*kommissarische Verwalter*’ worden geplaatst. Het betrof toen *niet* langer uitsluitend door joodse eigenaren in mei-juni achtergelaten bedrijven, maar in principe *alle* joodse ondernemingen. Deze werden als joods beschouwd wanneer meer dan een derde van het kapitaal aan joodse aandeelhouders toebehoorde en/of wanneer de voorzitter van de raad van bestuur of meer dan een derde van de bestuurders joods waren. Hier waren zeer grote ondernemingen bij, zoals Avions Bloch (bewapening) en investeringsmaatschappijen van de Rothschilds en Lazard Frères.³⁴³ Onder de dekmantel van de wapenstilstand leek het alsof de Duitsers grote delen van de nationale economie onder hun controle wilden krijgen. Ook was een speciaal team van de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR) bezig kunst uit joods eigendom in beslag te nemen of voor lage prijzen te kopen.³⁴⁴ De Franse ministeries van Financiën en Industriële Productie namen onmiddellijk actie om deze Duitse inbezitting van eigendommen tegen te werken. Hun maatregelen waren echter louter technisch van aard en hadden in eerste instantie niets te maken met antisemitisme. Zeer snel werden, op basis van een wet van 10 september 1940, via plaatselijke Franse autoriteiten tal van Franse voorlopige bewindvoerders (*administrateurs provisoires*) aangesteld.³⁴⁵ Overigens bleken de Duitsers geen bezwaar te hebben tegen dit Franse optreden, want het was van meet af aan een politiek doel van het bezettingsbestuur om weliswaar beslissende invloed te houden in de sturing van het beleid, maar dit de Fransen zoveel mogelijk zelf te laten uitvoeren. Volgens instructies van generaal La Laurencie in oktober en november 1940 aan de politieprefectuur in Parijs en de prefecten van de departementen in de bezette zone dienden alle joodse ondernemingen snel en grondig te worden geregistreerd ter voorbereiding van plaatsing onder Franse bewindvoerders.³⁴⁶ Deze laatsten moesten weer verantwoording afleggen aan de begin december 1940 opgerichte *Service du Contrôle des Administrateurs Provisoires* (SCAP). Deze instantie, die ressorteerde onder het Ministerie van industriële productie (*Ministère de la production industrielle*), werd geleid door een zwaargewicht: Pierre-Eugène Fournier. Deze was van 1937 tot 1940 gouverneur van de *Banque de France* geweest om vervolgens

³⁴² Baruch, *Servir l'État*, 72–73, 91–93; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 28, 298; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 7.

³⁴³ Zie hiervoor, uitgebreid: Jean-Marc Dreyfus, *Pillages sur ordonnances. 'Aryanisation' et restitution des banques en France 1940–1953* (Paris: Fayard, 2003), *Chapitre V* en zie verder aldaar de index.

³⁴⁴ Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 42–47; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 79–80; Marc Olivier Baruch, ‘Perpetrator Networks and the Holocaust: the Spoliation of Jewish Property in France’, 1940–1944’, in: Feldman/Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution*, 189–212.

³⁴⁵ Loi du 10 septembre 1940 prévoyant la nomination d’administrateurs provisoires des entreprises privées de leurs dirigeants, JO, 26 okt. 1940, p. 5430; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944*, pp. 17–18; zie ook: Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 88. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 8–9; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 25; J.-M. Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 66–78.

³⁴⁶ Circulaire du Délégué général du Gouvernement français dans les Territoires occupés [DGTO, Benoît-Léon Fornel de La Laurencie] du 27 octobre 1940 relative à l’application de l’ordonnance allemande du 18 octobre 1940 sur les entreprises juives, in: Archives Nationales, Paris (AN), F1a 3645; tekst ook in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 27–28; vergel. Verheyde, ‘The Looting of Jewish Property and Franco-German Rivalry, 1940–1944’, in: Feldman/Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution*, 70. Overigens werd La Laurencie op 18 december 1940 opgevolgd door Fernand de Brinon.

directeur-generaal van de Franse Spoorwegen (SNCF) te worden.³⁴⁷ Volgens de registratie van najaar 1940 waren er ruim 11.000 joodse bedrijven Parijs, waarvan 7.737 particulier eigendom en 3.455 naamloze vennootschappen. In hoog tempo werden al binnen ongeveer een week 4.500 bedrijven onder bewindvoerders geplaatst. Het tempo had mede te maken met de eis van het militair bestuur de benoemingen uiterlijk 26 december 1940 te voltooien.³⁴⁸ In de bezette zone kwamen alleen grote joodse ondernemingen met militair-strategisch belang onder *direct* Duits toezicht te staan. Van de overige geregistreerde joodse bedrijven werden de rekeningen op grond van de Duitse verordening van 26 april 1941 geblokkeerd, gevolgd door blokkering van de joodse privé-rekeningen op 28 mei.³⁴⁹ De bedrijfsrekeningen werden onder curatele van de SCAP geplaatst. Volgens de verordening van 26 april dienden de bewindvoerders de betrokken joodse eigenaren uit de opbrengst van het bezit een geringe toelage uit te keren voor het dagelijks levensonderhoud. De SCAP, die zich snel ontwikkelde tot de centrale coördinerende instantie voor economische vervolging van de joden, functioneerde aanvankelijk uitsluitend in de bezette zone bij de Franse uitvoering van de Duitse verordeningen van 18 oktober 1940, 26 april en 28 mei 1941. Tegelijkertijd echter diende deze Franse instantie mogelijke Duitse overnames van Frans-joodse bedrijven zoveel mogelijk een stap voor te zijn. De belangrijkste overweging was de hiermee gemoeide economisch-financiële belangen in uitsluitend Franse handen te houden.³⁵⁰

Vanaf begin 1941 werd van de kant van de bezetters – vooral *Judenreferent* Dannecker, gesteund door zijn chef Knochen en de ambassadeur Abetz – voor het eerst *expliciet* druk uitgeoefend op de Franse regering ten aanzien van de anti-joodse politiek. Er werd door hen aangedrongen op de oprichting van een Franse overheidsinstantie die meer eenheid en tempo in de anti-joodse politiek moest brengen. Gezien het wapenstilstandsverdrag, alsmede de beperkte mankracht en middelen van het bezettingsbestuur, besefte Dannecker dat hij voor uitvoering van een krachtdadige anti-joodse politiek in Frankrijk aangewezen was op medewerking van Franse zijde. Door regelmatig nauw overleg met de beoogde nieuwe Franse instantie hoopte Dannecker sturing te kunnen uitoefenen, maar tegelijk de uitvoering zoveel mogelijk aan de Fransen zelf over te laten.³⁵¹ Begin maart 1941 vond in Parijs een ontmoeting plaats tussen Abetz en admiraal Darlan, die vier weken daarvoor door Pétain was benoemd tot vice-voorzitter van de ministerraad. Dit was overigens het eerste contact tussen een Franse bewindspersoon en een hooggeplaatste Duitse functionaris sinds het ontslag van Laval op 13 december 1940. Na enige aarzeling ging de Vichy-regering akkoord, mede omdat van Duitse kant gedreigd werd anders – onder gezag van de bezetter zelf – een dergelijk ‘*zentrales Judenamt*’ op te richten, dat belast zou worden met de toepassing van antisemitische verordeningen in de bezette zone. Een belangrijke overweging bij de Franse besluitvorming was dat inmiddels duidelijk bleek dat de gehoopte snelle Duits-Franse vredesovereenkomst geen werkelijkheid werd en de bezetting van lange duur zou zijn. Hierdoor dreigde de Duitse

³⁴⁷ Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 29–31; Martin Jungius, *Der verwaltete Raub. Die ‘Arisierung’ der Wirtschaft in Frankreich 1940–1944* (Ostfildern: J. Thorbecke, 2007).

³⁴⁸ Adler, *The Jews of Paris*, 28–29.

³⁴⁹ Dritte Verordnung über Massnahmen gegen Juden, 26. April 1941, VOBIF 5-5-1941; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 41–44. Vierte Verordnung über Massnahmen gegen Juden, 28. Mai 1941, VOBIF 6-6-1941; tekst in *ibidem*, 47–49; J.-M. Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 70–78, 86–89.

³⁵⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 7–8; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 24–26, 42–43, 293–299; Idem, ‘L’aryanisation économique: le cas des grandes entreprises’, *Le Monde Juif; Revue d’histoire de la Shoah* no. 168 (Paris: CDJC, 2000), pp. 7–30; Idem, ‘The Looting of Jewish Property and Franco-German Rivalry, 1940–1944’, in: Feldman/Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution*, 69–87; Martin Jungius, *Der verwaltete Raub*, 59.

³⁵¹ *Tätigkeitsbericht* van Dannecker, 21 januari 1941, CDJC doc. nr. V-59, in: *Recueil*, I, 29–33; *Vermerk* van de Verwaltungsstab, Abteilung Verwaltung (Werner Best), Parijs, 3 februari 1941, CDJC doc. nr. XXIV-13, in: *Recueil*, I, 37–39; ‘Aufzeichnung, Betr.: Zentrales Judenamt’, 28 febr. 1941, CDJC doc. nr. V-62, in: Serge Klarsfeld (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente 1941–1944* (Paris: CDJC, 1977), pp. 17–18. Vergel. Joseph Billig: *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941–1944* (Paris: CDJC, 3 delen, 1955/1957/1960), deel I, pp. 52–53.

bemoeienis met de dagelijkse bestuurlijke gang van zaken in de bezette zone toe te nemen. Aangezien Vichy haar gezag over het *hele* Franse grondgebied erkend wenste te zien, werd de Duitse eis ingewilligd. Volgens de wet van 29 maart 1941, waarvan het ontwerp niet van tevoren was voorgelegd aan Duitse autoriteiten, werd het *Commissariat Général aux Questions Juives* (CGQJ) opgericht.³⁵² Opnieuw zonder overleg met de bezetter benoemde Darlan de overtuigd antisemitische, maar ook nationalistische en anti-Duitse Xavier Vallat tot hoofd van het CGQJ. Het militair bestuur toonde zich toegeeflijk door de Franse keuze en eenzijdige benoeming te aanvaarden. De Duitse autoriteiten, met name Dannecker, hadden aanvankelijk voor het leiderschap van het CGQJ andere kandidaten op het oog gehad, zoals de conservatief-monarchistische historicus en bestrijder van vrijmetselaars Bernard Fay, de felle antisemiet Darquier de Pellepoix en zelfs de beruchte, antisemitische schrijver Louis-Ferdinand Céline.³⁵³

Anders dan Laval en Darlan, die geen geschiedenis hadden van openlijk antisemitisme vóór 1940, was Xavier Vallat sinds jaar en dag overtuigd antisemiet, ook al was zijn antisemitisme minder racistisch dan dat van Hitler en de nazi's. Hij was in 1891 geboren als zoon van een arme onderwijzer die de wereldbeschouwing van *Action française* was toegedaan. Vallat vocht in de eerste wereldoorlog, raakte ernstig gewond, werd onderscheiden en ontwikkelde zich na 1918 tot belangenbehartiger van de veteranen. Als afgevaardigde voor de Ardèche in het parlement (1919-'24, 1928-'40) werd Vallat een bekende figuur in conservatieve en katholieke politieke kringen. In de jaren dertig deed hij omstreden nationalistische en antisemitische uitspraken; bij het aantreden van premier Léon Blum in 1936 was Vallat een van de aanvoerders van de antisemitische campagne. Hij rechtvaardigde zijn antisemitisme onder andere met de geschiedenis van het christendom in Europa en de anti-joodse uitspraken van verschillende pausen en concilies.³⁵⁴ In augustus 1940 had hij de leiding gekregen over het nieuw gevormde, eerdergenoemde *Légion française des combattants*, dat een massaorganisatie had moeten worden om het draagvlak voor de regering te vergroten. Het voldeed echter niet aan de verwachting en door oprichting van de *Conseil national* in januari 1941 boette het *Légion* aan betekenis in. Vallat was ervan overtuigd dat joden Frankrijks nationaal herstel in de weg stonden en hij vreesde een joodse 'staat in de staat'. Als commissaris-generaal voor joodse kwesties riep Vallat zichzelf vanaf maart 1941 dan ook uit als de kampioen van het *antisémitisme d'État*, omwille van het 'welzijn van alle Fransen'.³⁵⁵ Daarom was hij meer rivaal dan medestander van de Duitsers, zeker waar het ging om de Duitse doelstellingen ten aanzien van de joden op langere termijn, zoals die vóór herfst 1941 nog waren geformuleerd (ontrechting, isolatie, emigratie). Vallat had een afkeer van de 'Blut und Boden' theorie van het nazi-racisme, een afkeer die hij deelde met de meeste aanhangers van het gedachtegoed van Maurras en *Action française*, die Frankrijk tot een ordentelijke, hiërarchische staat en een land met een culturele missie wilden maken.³⁵⁶ Vallat beschouwde de joden niet per definitie als 'ras', maar maakte hiervan geen halszaak. Het ging hem er om dat het aantal joden en hun veronderstelde invloed in Frankrijk zouden verminderen. Ten aanzien van de anti-joodse wetgeving wilde hij wel vrijstelling voor joodse oorlogsveteranen.

³⁵² Loi no. 1.450 du 29 mars 1941 créant un Commissariat général aux questions juives; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 39-40; Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 101. Zie voor deze Franse overheidsinstantie uitgebreid: Joseph Billig: *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941-1944* (Paris: CDJC, 3 delen, 1955/1957/1960); Laurent Joly, *Vichy dans la 'solution finale'. Histoire du Commissariat Général aux Questions Juives 1941-1944* (Paris: Grasset, 2006).

³⁵³ Billig, *Commissariat Général*, I, 45-58; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 81-84; Baruch, *Servir l'État*, 141-142.

³⁵⁴ Louis Allen, 'Jews and Catholicism', in: Roderick H. Kedward, Roger Austin (eds.), *Vichy France and the Resistance. Culture and Ideology* (London: Croom Helm, 1985), p. 76. Voor persoon en loopbaan van Xavier Vallat, zie: Laurent Joly, *Xavier Vallat. Du nationalisme chrétien à l'antisémitisme d'État (1891-1972)* (Paris: Grasset, 2001).

³⁵⁵ *Ibid.*

³⁵⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 20, 32, 39, 87-91; Winock, *La France et les Juifs*, 147-148; Eugen Weber, *Action Française: Royalism and Reaction in Twentieth Century France* (Stanford, Ca.: Stanford University Press, 1962); Edward Tannenbaum, *Action Française: Die-hard Reactionaries in Third Republic France* (New York: Wiley, 1962).

Vallat wenste op zijn eigen manier de totale eliminatie van de joodse cultuur in Frankrijk: vreemdelingen door emigratie, de Franse joden door maatschappelijke en economische uitsluiting, en de half-joden door assimilatie (alleen in geval van twee joodse grootouders of minder). Vallat beschouwde zichzelf als een serieuze antisemiet. Dit betekende aan de ene kant dat hij in zijn programma *niet* meeging in de wilde plannen van extremistische Parijse antisemieten (zoals RNP van Déat, PPF van Doriot en de groep rond Deloncle); aan de andere kant was hij geen voorstander van in zijn ogen te brute Duitse maatregelen, die bij de Franse bevolking medelijden en sympathie voor joden zouden kunnen opwekken. Wel was duidelijk dat hij met kracht het door de Franse regering bepaalde anti-joodse programma wilde doorvoeren.³⁵⁷

Bij oprichting in maart 1941 ressorteerde het in Vichy gevestigde CGQJ rechtstreeks onder het bureau van de vice-voorzitter van de ministerraad, admiraal Darlan. Vallat had de rang van onderstaatssecretaris. Het CGQJ had van meet af aan een onzekere status binnen de Franse overheidsbureaucratie en moest – zoals elke nieuw opgerichte instantie – zijn plaats nog veroveren. Dit werd echter bemoeilijkt door het feit dat het CGQJ werd beschouwd als een *tijdelijke* instantie met als doel één bepaald probleem in de Franse samenleving op te lossen. Als gevolg hiervan werd er in de praktijk veel gewerkt met gedetacheerde ambtenaren van andere ministeries, met contractanten en personen die niet de status van ambtenaar (rechten en plichten) kregen. Dit leidde tot relatief veel personeelwisselingen en problemen met betrekking tot de kwaliteit van het personeel, waarop hierna nog zal worden teruggekomen. Er werd geen hoogste prioriteit gegeven aan het CGQJ: de Franse anti-joodse wetten en maatregelen waren slechts een van de vele taken en doelstellingen van *Révolution Nationale*.³⁵⁸

Vallat had van Pétain in eerste instantie een drieledige opdracht mee gekregen: 1) verbreding c.q. uitbreiding van het *Statut des Juifs* van oktober 1940 naar uitsluiting van joden uit nog méér beroepen en uit het zakenleven; 2) ‘arisering’ van de economie en daarbij vermijden dat misstanden een voedingsbodem zouden creëren voor het ontstaan van medelijden met en sympathie voor de joden; 3) onderzoek naar de ingewikkelde ‘joodse kwestie’ in Frans Noord-Afrika (een onderwerp waarvoor de Duitsers toen niet de minste belangstelling hadden). Al binnen een week na oprichting van het CGQJ had Vallat een overleg met de hoogste vertegenwoordigers van het militair bestuur in Parijs: *Militärbefehlshaber* Otto von Stülpnagel en *Militärverwaltungschef* Werner Best. Van Duitse kant werd aangedrongen op uitwijzing van alle buitenlandse joden uit de bezette zone, onmiddellijke internering van tussen drie- en vijfduizend ‘meest ongewenste’ joden van alle nationaliteiten, en strikte toepassing in de bezette zone van de Franse wetgeving die joden uitsloot van publieke functies en vrije beroepen. Alleen de laatste eis paste volgens Vallat in zijn opdracht, zoals hij die van Pétain had gekregen. Uitwijzing en internering vielen niet binnen zijn bevoegdheid aangezien dat zuiver politionele aangelegenheden waren. De afwijzende houding van Vallat werd ook bepaald door de herhaaldelijke protesten van de Franse regering tegen de eenzijdige verdrijving van ruim 6.500 joden uit de Duitse grensprovincies Saarpaltes en Baden naar onbezette Frankrijk in oktober 1940. Uit de wensen van Stülpnagel en Best leidde Vallat af dat men aan Duitse kant op het punt stond opnieuw joden naar de onbezette zone te verdrijven. Tijdens deze ontmoeting bleek dat de belangen verschillend lagen. Terwijl men van Duitse kant vooral geïnteresseerd was in het opsluiten en verdrijven van joden naar het onbezette zuiden, wilde Vallat dit laatste vermijden en vóór alles het joodse bezit in de bezette zone in Franse handen houden.³⁵⁹ Best was teleurgesteld,

³⁵⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 91–95; Joly, *Xavier Vallat*.

³⁵⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 128–129; Paul J. Kingston, ‘The Ideologists: Vichy France, 1940–1944’, in: G. Hirschfeld and P. Marsh (eds.), *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940–1944* (Oxford etc.: Berg, 1989), pp. 47–71; Joly, *Vichy dans la ‘solution finale’*.

³⁵⁹ Billig, *Die Endlösung*, 139–143; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 96–97.

terwijl ambassadeur Abetz aan Berlijn rapporteerde dat men, vanwege Pétains opvattingen, in Frankrijk behoedzaam, gefaseerd te werk diende te gaan en zich voorlopig tevreden moest stellen met Vallat, die immers de belangrijkste gangmaker was geweest van de antisemitische campagne tegen Blum 1936.³⁶⁰

De eerste belangrijke taak van Vallat en het CGQJ was zoals vermeld de voorbereiding en toepassing van nieuwe anti-joodse wetgeving die niet alleen volledig in overeenstemming zou zijn met de Franse omstandigheden en belangen, maar ook voldoende aanvaardbaar zou zijn voor de Duitse autoriteiten om op de kortst mogelijke termijn hun verordeningen in de bezette zone te kunnen vervangen. Vallat had het voornemen de Duitsers te laten zien dat de Fransen zèlf een anti-joods programma konden ontwerpen en uitvoeren, dat passend was voor Frankrijk. Daarbij wilde hij zover gaan, dat de Duitsers hun eigen anti-joodse verordeningen in de bezette zone zouden intrekken. Hiervoor in de plaats zou Franse wetgeving, geldend voor heel Frankrijk, moeten komen. Dit programma zou volgens Vallat veel effectiever zijn dan de onhandige politiek van de bezettingsautoriteiten.³⁶¹ De voorgenomen wetgeving bevatte drie belangrijke elementen: a) herziening en uitbreiding van het *Statut des Juifs* uit oktober 1940, b) een gedetailleerde registratie van de joden en joods bezit in de onbezette zone, c) uitbreiding van de ‘arisering’ van joodse ondernemingen en joods bezit van de bezette naar de onbezette zone; ook in dit opzicht moest de Franse wetgeving de eerdere Duitse verordeningen overtreffen en vervangen.³⁶²

Wat herziening en aanvulling van het *Statut* en verdere anti-joodse wetgeving betreft, werd de positie van het CGQJ versterkt. Per wet van 19 mei 1941 werden de verantwoordelijkheden van commissaris-generaal Vallat aanzienlijk uitgebreid met een duidelijker omschreven, omvangrijke taak.³⁶³ Hij kreeg niet alleen bevoegdheid bij de regering voorstellen te doen voor anti-joodse maatregelen, maar had ook opdracht de coördinatie tussen de verschillende staatssecretariaten van ministeries te regelen voor zover dit van toepassing was met betrekking tot uiteenlopende beslissingen in joodse aangelegenheden. Zo moest het CGQJ met betrekking tot de joden alle politiek-bestuurlijke maatregelen in gang zetten die waren ‘vereist in het nationale belang’ en harmonisatie tussen de ministeries bevorderen.³⁶⁴ Een eerste belangrijk resultaat was het tweede *Statut des Juifs* van 2 juni 1941³⁶⁵ dat niet alleen het *Statut* van 3 oktober 1940 verving en uitbreidde, maar ook vergezeld ging van een wet die een uitvoerige registratie van alle joden en het joodse bezit voorschreef.³⁶⁶ Registratie van de joden had in de bezette zone al plaatsgevonden volgens de Duitse verordening van september 1940; nu echter werd de registratie voor het eerst uitgebreid naar en grondig uitgevoerd in de onbezette zone. Terwijl het eerste *Statut* van minister van Justitie Alibert nogal haastig was voorbereid, was het tweede zorgvuldig geformuleerd tijdens achtereenvolgende ministerraadsvergaderingen in mei 1941. Vooral Joseph Barthélemy, die Alibert op 27 januari 1941 als minister van Justitie was opgevolgd, had veel technische verbeteringen aangebracht

³⁶⁰ Karl-Theodor Zeitschel, ‘Besprechung mit Kriegsverwaltungschef Ministerialdirektor Dr. Best’, 5 april 1941, CDJC doc. nr. V-81, in: *Recueil*, I, pp. 49–51; Abetz aan Ribbentrop, 3 april 1941, CDJC doc. nr. CXXIV-41 in: *ibid.*; Billig, *Commissariat Général*, I, 204; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 97.

³⁶¹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 96.

³⁶² Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 39–41; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 98–100.

³⁶³ Loi no. 2.169 du 19 mai 1941 modifiant l’article 2 de la loi du 29 mars 1941 créant C.G.Q.J.; tekst in Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 47; vergel. Billig, *Die Endlösung*, 144.

³⁶⁴ Baruch, *Servir l’État*, 141–142.

³⁶⁵ Loi no. 2.332 du 2 juin 1941 remplaçant la loi du 3 octobre 1940 portant statut des Juifs, *Journal officiel de l’État Français* (JOEF), 14 juni 1941, pp. 2475–2476; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 49–53; zie ook: Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 102–103.

³⁶⁶ Loi no. 2.333 du 2 juin 1941 prescrivant le recensement des Juifs, JOEF 14 juni 1941, p. 2476; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes*, 53; Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 103.

in de wettekst. Deze was opzettelijk zo geformuleerd dat de tekortkomingen van het eerste *Statut* werden hersteld.³⁶⁷

Het tweede *Statut des Juifs* betekende een verscherping en verruimde de acht maanden eerder gegeven definitie. Iedereen van de joodse godsdienst was naar ‘ras’ jood, als hij tenminste twee joodse grootouders had, evenals alle personen, ongeacht hun geloofsovertuiging, van wie tenminste drie grootouders van het ‘joodse ras’ waren, d.w.z. de joodse godsdienst beleden. Vallat moest toegeven dat de definitie van ‘ras’ een tautologie bleef.³⁶⁸ Met bekeringen tot het christendom van na 25 juni 1940 werd geen rekening gehouden.³⁶⁹ Enkele categorieën publieke ambten werden toegevoegd aan de lijst van functies waarvan joden waren uitgesloten. Aan de andere kant werden de voorzieningen voor individuele vrijstellingen iets verruimd, zodat inderdaad enkele joden, die uit hun functie waren verwijderd volgens het eerste *Statut*, deze nu terugkregen.³⁷⁰ Zeer verstrekkend van het nieuwe *Statut* was echter dat het een clause bevatte, die aangaf dat een nadere regeling nodig was van de rol die voortaan ‘gepast’ was voor joden voor wat betreft ‘hun private activiteit in de nationale economie’.³⁷¹ Tot dan toe hadden vertegenwoordigers van de Franse regering, onder andere diplomaten in het buitenland, benadrukt dat de gevoerde politiek het eigendomsrecht onaangetast liet. Nu echter werd de weg geopend naar een uitgebreide ‘zuivering’ van joden uit de vrije beroepen, handel, ambachten en industrie. Terwijl het eerste *Statut* al een *numerus clausus* in de vrije beroepen had aangekondigd, werd deze tussen juni en december 1941, op basis van het tweede *Statut*, via talloze uitvoeringsverordeningen ook daadwerkelijk toegepast. In de loop van 1941 vulde de regering de *Statut*-lijst met beroepen waarvoor een verbod of *numerus clausus* gold nog verder aan. In die zin was dus geen derde *Statut* nodig, hoewel Vallat en zijn CGQJ hier vanaf eind 1941 wel aan werkten.³⁷²

De al genoemde registratie van alle joden en het joodse bezit – vanaf 2 juni 1941 ook in de onbezette zone – was een belangrijke stap en zou een jaar later ernstige gevolgen hebben toen de grootschalige razzia’s en deportaties plaatsvonden. Religie of etniciteit waren al bijna zeventig jaar lang geen onderdeel meer geweest van de bevolkingstellingen, burgerlijke stand en andere overheidsstatistieken in Frankrijk. De termijn waarbinnen de joden zich voor registratie moesten melden liep tot eind juli 1941. De telling had betrekking op hun naam, adres, kinderen, ouders, grootouders, nationaliteit, godsdienst, onderwijskwalificaties, vervulling van militaire dienst, beroepsactiviteit en allerlei bijzonderheden omtrent hun privé-inkomen, schulden, onroerend goed, ander bezit, etc. Niet alleen Vallat hechtte zeer veel belang aan deze registratie die de basis vormde voor de verdere anti-joodse politiek. Ook andere sleutelfiguren van Darlans regering stonden er met hun volle gewicht achter. Zo benadrukte bijvoorbeeld Henri Chavin, secretaris-generaal voor politie op het ministerie van Binnenlandse Zaken, op 12 juli in een circulaire aan de prefecten hoe belangrijk het was dat deze maatregel in het kader van de openbare orde zorgvuldig en met alle beschikbare middelen zou worden uitgevoerd.³⁷³ Overigens had de verwerking van de registratie veel voeten in de aarde en verliep deze niet overal in de onbezette zone even vlot. Uiteindelijk werden er in totaal 109.983 joden van 15 jaar en ouder geregistreerd, van wie 59.344 met de

³⁶⁷ Peschanski, *Vichy 1940–1944*, pp. 143–164; Idem, ‘The Statutes on Jews – October 3, 1940 and June 2, 1941’, *Yad Vashem Studies* 22 (1992), 65–88; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 98–99.

³⁶⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 94.

³⁶⁹ Baruch, *Servir l’État*, 145 en bijlage 4 op 647–650; zie ook: Serge Klarsfeld (éd.), *Il y a cinquante ans: le Statut des Juifs* (Paris: CDJC, 1991).

³⁷⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 98–99; Baruch, *Servir l’État*, 145.

³⁷¹ Xavier Vallat, ‘Rapport à M. le Maréchal de France, Chef de l’État, sur la modification de la loi du 3 octobre 1940 portant statut des juifs’, 26 mei 1941, AN: AJ38 1143 I JA/1-4, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 98 n. 59–60.

³⁷² Baruch, *Servir l’État*, 146; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 95, 107.

³⁷³ Henri Chavin aan de prefecten, 12 juli 1941, AN: AJ38 1144 2JA/2, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 100 n. 68.

Fransen nationaliteit.³⁷⁴ De aantallen geïnterneerde joden, verspreid over verschillende kampen, waren daarbij echter niet inbegrepen, evenmin de kinderen beneden bovengenoemde leeftijd. Deze moesten zo nauwkeurig mogelijk worden geschat en daarmee kwam men op een voorlopig totaal aantal joden in de onbezette zone van tenminste 140.000. Er werd echter in de zomer 1941 niet volledig gehoor gegeven aan de verplichte registratie. Er was weliswaar geen sprake van een georganiseerde boycot, maar volgens ambtelijke berichten zouden tussen vier- en vijfduizend joden zich aan de verplichting tot registratie hebben onttrokken. Het onder het ministerie van binnenlandse zaken vallende registratiebureau kwam met een hogere schatting: 15 à 18 procent van de joden zouden zich niet hebben laten registreren.³⁷⁵ Het bureau bekritiseerde de wijze waarop door de departementsprefecturen de telling werd uitgevoerd. Vooral joodse partners in ‘gemengde’ huwelijken zouden zich aan de verplichting hebben onttrokken, alsmede degenen uit de bezette zone, die vanwege de op gang gekomen vervolging clandestien de demarcatielijn waren overgestoken en zich in het onbezette zuiden hadden gevestigd. Vooral voor Franse joden en joodse immigranten die goed Frans spraken en geen te duidelijke vluchtelingenstatus bezaten, was het in de onbezette zone makkelijker om een half-legaal of wel semi-clandestien bestaan te leiden, dan in het bezette Parijs. Onder hen bevonden zich ook joden die najaar 1940 in de bezette zone al waren geregistreerd en mede daarom aan de telling in de onbezette zone bewust geen gehoor gaven. In een vergeefse poging meer greep te krijgen op het groeiend aantal niet-Franse joden in onbezette gebied, met name aan de Côte d’Azur, werd op initiatief van bovengenoemde Chavin in de zomer van 1941, vooral in juni–juli, aan honderden joden een verplichte verblijfplaats toegewezen (*résidence assignée*), waarna zij zich regelmatig bij de plaatselijke politie moesten melden.³⁷⁶ Over het geheel genomen kan ervan worden uitgegaan dat zich in oktober 1941 in de bezette zone minstens 165.000 joden bevonden en in de onbezette zone 155.000, met inbegrip van niet-geregistreerde kinderen, half-legalen en illegalen, waarmee het totale aantal joden in Frankrijk niet beneden de 320.000 lag.³⁷⁷

De aard van de registratie had onder andere al betrekking op de economische situatie van de joden. Wat economische maatregelen tegen hen betrof, wilde Vichy zoals gezegd vooral de Duitse overname van joods eigendom in bezet gebied zoveel mogelijk voorkomen en zinspeelde op afzonderlijke wetgeving hieromtrent. Al in herfst 1940 was via Duitse verordeningen immers een begin gemaakt met de registratie en inbeslagneming van joodse winkels en bedrijven. Daarop waren zoals vermeld van Franse zijde haastig *administrateurs provisoires* benoemd bij joodse bedrijven in de bezette zone, wat begin december 1940 tot oprichting van de SCAP had geleid. De Duitse inval en de Duitse en Franse maatregelen hadden intussen echter geleid tot joodse kapitaalvlucht van bezet naar onbezette gebied. Joodse ondernemers trachtten aan de door de bezetter begonnen ‘arisering’ te ontkomen door hun bezit over de demarcatielijn naar het zuiden te smokkelen en/of de zetel van hun bedrijf naar de onbezette zone te verplaatsen.³⁷⁸ Hierdoor en in het algemeen ontstonden onmiddellijk

³⁷⁴ Evaluatierapport door de secretaris-generaal voor politie, gestuurd aan de commissaris-generaal voor joodse kwesties, 15 september 1941, AN: AJ38 60. Statistisch rapport, 15 maart 1942, CDJC doc. nr. LXXII-16, gecit. in Billig, *Le Commissariat Général*, II, 209; zie voor dit rapport ook het bericht van de chef der *Police aux Questions juives* (PQJ) in de onbezette zone, André Dupont, aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 13 april 1942, AN: F 7 14887, gecit. in S. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la ‘solution finale de la question juive’, 1942* (Paris: Fayard, 1983), pp. 24–25; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 27–28; A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, pp. 62–63, Tableau 1: *Israélites résidant en zone libre, au 15 septembre 1941*; Poznanski, *Être juif en France* (1994), 156–165 en de verbetering in: Idem, *Jews in France* (2001), 95–101, aldaar pp. 100–101 noten 157–158 op p. 509.

³⁷⁵ Poznanski, *Jews in France*, p. 101 n. 163.

³⁷⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 170; Poznanski, *Être juif*, 297–299; Idem, *Jews in France*, 197–198.

³⁷⁷ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la ‘solution finale de la question juive’, 1942*, pp. 24–25; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 27–28; Poznanski, *Être juif en France* (1994), 156–165 en de verbetering in: Idem, *Jews in France* (2001), 95–101, aldaar pp. 100–101 noten 157, 158, 163–165 op p. 509.

³⁷⁸ Éric Alary, ‘Les Juifs et la ligne de démarcation, 1940–43’, *Les Cahiers de la Shoah* (2001), no. 5, pp. 13–49, aldaar 21–24.

complicaties over joodse ondernemingen met belangen in beide zones. Daar kwam bij dat door het militair bestuur werd geëist dat de bevoegdheid van de *administrateurs provisoires* in de bezette zone werd uitgebreid naar het onbezette zuiden. In mei 1941 overlegden verschillende Franse ministers en topambtenaren welke stappen zij hieromtrent het best konden zetten. Ze wilden de Duitse verordeningen vervangen door ze te overtreffen.³⁷⁹ Melchior de Faramond, opvolger van Fournier en hoofd van de SCAP vanaf 1 april 1941, voorts Pucheu en Bichelonne, resp. minister en secretaris-generaal van Industriële Productie, namen deel aan de besprekingen, alsmede de minister van Financiën Yves Bouthillier en uiteraard Vallat. Het resultaat was de uitgebreide wet van 22 juli 1941, die een overwinning voor Vallat inhield. Zowel Bichelonne als Bouthillier wilden aanvankelijk de bevoegdheden van Vallat op het terrein van economisch-financiële maatregelen tegen joden zo beperkt mogelijk houden en deze kwestie in handen leggen van de economische vakministeries: Financiën en Industriële Productie. De SCAP, die in april aanzienlijk was uitgebreid, werd echter op 19 juni 1941 geïntegreerd in het CGQJ en daarvan veruit de omvangrijkste en belangrijkste afdeling.³⁸⁰ Naast het tweede *Statut* en de registratie, was de wet van 22 juli 1941 het derde belangrijke element in de Franse anti-joodse politiek van zomer 1941. Met deze wet werd voor het eerst officieel in Franse overheidsstukken de term ‘*aryanisation*’ (overgenomen van het Duitse *Arisierung*) gebruikt om de uitsluiting van joden en joodse invloed uit de economie mee aan te duiden.³⁸¹

Geen van de anti-joodse wetten en maatregelen was dermate diep ingrijpend in het publieke leven als deze wet van juli 1941, gericht op het ‘verwijderen van alle joodse invloed uit de nationale economie.’³⁸² De wet had betrekking op al het bezit van de joden: bedrijven, onroerend goed, onderpanden, effecten en zelfs contanten. Onmiddellijk na uitvaardiging van de wet begon het CGQJ in de onbezette zone met het plaatsen van joodse bedrijven en winkels onder niet-joodse voorlopige bewindvoerders, de eerder genoemde *administrateurs provisoires*, zoals die al vanaf herfst 1940 in de bezette zone actief waren bij uitvoering van Duitse verordeningen. Vallat, hierin weer wél gesteund door de ministeries van Financiën en Industriële Productie, wilde naar de Duitsers toe bewijzen, dat de Fransen een minstens zo effectieve economische zuivering konden organiseren.³⁸³ Hij wilde mede daardoor bewerkstelligen dat er onmiddellijk een einde kwam aan de dreigende uitbreiding van bevoegdheden van bewindvoerders uit de bezette zone in de economie van het onbezette zuiden. Tegelijk wilde hij hierdoor controle krijgen op de joodse kapitaalvlucht uit het bezette noorden. De SCAP was en bleef daarbij werkzaam in de bezette zone, terwijl voor het onbezette gebied in Vichy, als onderdeel van het CGQJ, een *Direction de l’aryanisation économique* (DAE) werd gevormd onder leiding van een inspecteur van de *Banque de France*, Yves Regelsperger.³⁸⁴ Van de ongeveer 7.400 bewindvoerders die tijdens de oorlogsjaren werden benoemd bij ruim 42.000 als joods beschouwde winkels en bedrijven, bevonden zich

³⁷⁹ Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 35–39; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 103–104; J.-M. Dreyfus, *Pillages*, 66–81.

³⁸⁰ Décret no. 2.605 du 19 juin 1941 organisant les services du C.G.Q.J. Arrêté du 19 juin 1941 fixant les conditions d’application de l’article 4 du décret du 19 juin 1941; teksten in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes*, 55–56. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 103–104; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 33–36.

³⁸¹ Loi no. [41]-3.086 du 22 juillet 1941, relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs, *Journal Officiel de l’État Français*, 24 augustus 1941, pp. 3594–3595; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 62–67; Andrieu (dir.), *La persécution des Juifs*, 108–109.

³⁸² *Ibid.*

³⁸³ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 153. Vergel. Wolfgang Seibel, ‘A market for mass crime? Inter-institutional competition and the initiation of the Holocaust in France, 1940–1942’, in: *International Journal of Organization Theory and Behavior*, vol. 5, nos. 3 & 4 (Fall 2002), pp. 219–257.

³⁸⁴ Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 33–34, 444; Antoine Prost (dir.), ‘*Aryanisation*’ économique et restitution. *Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France* (Paris: La Documentation française, 2000), p. 20; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 129; Jungius, *Der verwaltete Raub*. DAE en SCAP zouden in mei 1942 fuseren tot *Direction de l’aryanisation économique et du contrôle des administrateurs provisoires*, eveneens onder de afkorting DAE.

er 1.343, oftewel 18 procent van het totale aantal bewindvoerders, in de onbezette zone.³⁸⁵ Aangezien joods bezit voor het begin van de bezetting vooral geconcentreerd was in wat de bezette zone werd – vooral in de regio Parijs – zal deze verdeling niet heel ver gelegen hebben van de werkelijke spreiding van het joodse eigendom. Het werk aan de ‘arisering’ volgens de wet van 22 juli 1941 nam spoedig tweederde van de activiteiten van het CGQJ in beslag. De voorlopige bewindvoerders moesten niet alleen het beheer over de joodse ondernemingen voeren, maar in overleg met SCAP resp. DAE ook beslissen wat er mee moest gebeuren. Als een onderneming niet van belang was voor de nationale economie werd in het kader van sanering en rationalisatie overgegaan tot liquidatie en werd de inboedel geveild. Wanneer de ondernemingen wel van blijvende waarde waren voor de economie, moesten ze worden verkocht aan niet-joodse eigenaren en worden voortgezet. Uiteindelijk waren op 1 mei 1944 van de ruim 42.000 inbeslaggenomen joodse bedrijven en winkels bijna 9.700 verkocht aan ‘ariërs’ en ruim 7.300 geliquideerd. De overige gevallen waren nog in behandeling. Overigens zal duidelijk zijn dat bij een totaal van 42.000 joodse bedrijven en bedrijfjes, terwijl zoals gezegd 7.400 *administrateurs provisoires* in functie waren, de meeste van deze laatsten over meerdere joodse bedrijven tegelijk het bewind voerden. Bij een overdracht op deze schaal was het onvermijdelijk dat een schokgolf door de Franse economie ging. Er vonden veranderingen plaats in monopolies van specifieke sectoren en concurrentieverhoudingen. Voor bankwezen, verzekeringsagenten en notarissen ontstonden – bij gebrek aan traditionele jurisprudentie – complexe problemen voor zowel joodse als niet-joodse cliënten met betrekking tot overdracht van kapitaal, omdat bijv. in de bezette zone door de bezetter werd geëist, dat het kapitaal uitsluitend op onder curatele staande rekeningen werd gestort. Een van de kernstukken van de wet van 22 juli was dan ook de overdracht van vermogenswaarden van de joden naar geblokkeerde rekeningen, die niet beheerd werden door het CGQJ, maar door een reeds sinds 1816 bestaande, reguliere Franse overheidsinstantie: de *Caisse des Dépôts et Consignations* (CDC), die onder het ministerie van Financiën ressorteerde. Deze institutionalisering van de gelegaliseerde roof onder regie van de Franse staat was een wezenlijke radicalisering van de jodenvervolgung. In 1943 zou de CDC het beheer voeren over ongeveer 20.000 joodse rekeningen met een totaal bedrag van drie miljard franc. De rekeningen stonden formeel op naam van de joodse eigenaars, maar deze hadden hierover niets meer te zeggen. Het CGQJ kon toestemming geven of onthouden aan elke uitbetaling of andere mutatie.³⁸⁶

De wetten van 19 mei, 2 juni en 22 juli 1941 hadden een versterking betekend van de positie van Vallat en het CGQJ ten opzichte van Franse ministeries, wat ook bleek uit het feit dat de SCAP werd geïntegreerd in het CGQJ (19 juni). Dit alles neemt echter niet weg dat het CGQJ zijn vijandigheid ten aanzien van de joden van meet af aan moest delen met verschillende ministeries, die elk weer hun eigen belangen hadden. Wel kreeg het CGQJ een relatief hoog budget toegewezen voor haar taak; dit groeide tussen 1941 en 1942 van 12,6 tot 31,2 miljoen francs. Ook de personele omvang nam toe. Vooral vanuit Maurrasiaanse kringen bestond een sterke politieke druk om de nieuwe organisatie van stevige middelen te voorzien. Het CGQJ begon met 400 medewerkers (stand midden 1941), eind dat jaar was dit aantal gestegen tot 766 en lente 1944 tot 1044.³⁸⁷ Maar het aantal ambtenaren maakte de kwaliteit in een *ad hoc* instantie als het CGQJ niet goed, zoals uit een evaluatie uit maart 1944 bleek: ‘Tijdelijke ambtenaren in een tijdelijke organisatie zijn niet aan hun ambt gebonden door enige zorg voor de toekomst en hebben geen enkel perspectief om carrière te maken. Het zal daarom niet verbazen dat het merendeel van de ambtenaren zijn werkkring slechts als een

³⁸⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 129, 153; Verheyde, *Les mauvais* noemt een totaal aantal bedrijfsdossiers van 42.369 op 30 juni 1944 in de noordelijke zone en een totaal voor heel Frankrijk in juli 1944 van 43.496, *ibid.*, 42, 359 resp. 469.

³⁸⁶ Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, p. 36, bijlage 30 op p. 471 (AN: AJ 38 608); J.-M. Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 91–95; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 104, 153–154 n. 120–122 (AN: AJ 38 608); Jungius, *Der verwaltete Raub*; Jean Laloum, ‘La Caisse des dépôts et consignations et les avoirs des juifs spoliés pendant la guerre’, *Archives Juives* 31 (1998), no. 2, pp. 87–94.

³⁸⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 130.

voorbijgaande broodwinning ziet en zwakke karakters geen weerstand kunnen bieden aan interessante aanbiedingen'.³⁸⁸ Deze laatste zinsnede was een eufemisme voor de relatief hoge mate van fraude en corruptie waar de organisatie aan bloot stond. De geringe bekwaamheid van de ambtenaren van het CGQJ uitte zich in een verwarde administratie. Verkeerde data, verkeerd taalgebruik, verkeerde overboekingen waren aan de orde van de dag in de CGQJ-kantoren te Parijs, Vichy en andere plaatsen. Bureaucratische incidenten deden zich dagelijks voor en waren vaak van dien aard dat zij sterk bijdroegen aan het verlies van vertrouwen in het CGQJ bij het gevestigde ambtenarenapparaat van de vakministeries. Voor ambtenaren van verschillende ministeries was de onzorgvuldige werkwijze van het CGQJ een onophoudelijke bron van zorg en ergernis. Om eisen van schadevergoeding e.d. te vermijden benadrukten zij keer op keer dat de juridische nauwkeurigheid van de verordeningen in acht moest worden genomen.³⁸⁹ Toch werd het CGQJ door de ministeries en andere overheidsinstellingen niet geïsoleerd, maar bestond er een tamelijk effectieve samenwerking tussen hen. Het CGQJ consulteerde vaak andere ministeries voor wat betreft ontwerp en uitvoering van wetgeving. Vertegenwoordigers van veel ministeries waren daarbij betrokken. De anti-joodse wetgeving werd door hen net zo 'normaal' in behandeling genomen, als andere ambtelijke, bestuurlijke kwesties, zoals de voedseldistributie, kosten van de bezetting etc. Er was geen sprake van bewust traineren door de Franse bureaucratie ten aanzien van de antisemitische wetgeving. Integendeel, vooral in de periode dat Vallat hoofd van het CGQJ was, functioneerde deze instantie als integraal onderdeel van het Franse overheidsapparaat.³⁹⁰

Hoewel hierboven kort de formele werkwijze bij onteigening en liquidatie of verkoop van joodse ondernemingen werd geschetst, verliep deze in de praktijk gecompliceerd en traag. Dit kwam mede omdat er veel partijen bij waren betrokken. Het CGQJ had in dit opzicht vooral competentiegeschillen met Financiën en Industriële Productie. Beide departementen vervulden al sinds oktober 1940 een taak inzake de 'arisering' in de bezette zone. Toen dit beleid door Vichy in juli 1941 werd uitgebreid naar het onbezette zuiden was het niet duidelijk wie nu de zeggenschap over het geheel zou krijgen. Uiteindelijk bleef Industriële Productie betrokken bij de benoeming van de *administrateurs provisoires*. Joodse banken en verzekeringsmaatschappijen vielen voor wat dit betreft echter onder Financiën. Het CGQJ kreeg weliswaar formeel de controle over het hele project van de 'arisering', maar er vond maandelijks interdepartementaal overleg plaats, waarbij het CGQJ zijn invloed moest delen met vertegenwoordigers van de betrokken ministeries. In dit overleg werden de problemen van de 'arisering' besproken, alsmede de onderhandelingsstrategie naar de Duitsers toe.³⁹¹ In feite waren er wat uitvoering van het beleid betreft vijf rivaliserende instanties in Frankrijk: ten eerste het CGQJ van Vallat; in de tweede plaats een complex van Duitse belangen; individuele Duitse ondernemers hoopten joodse ondernemingen goedkoop te kunnen overnemen, maar de *Wirtschaftsabteilung* van het militaire bestuur – vertegenwoordigd door de jurist Kurt Blanke – was weer vooral geïnteresseerd in de continuïteit van bedrijven die van belang waren voor de Duitse oorlogseconomie (zij wensten geen arbeidsonrust door overnames etc.). Blanke trachtte bovendien invloed te krijgen bij 'arisering' van *kriegswichtige* bedrijven in het *onbezette* zuiden, maar dit mislukte.³⁹² Ten derde waren er de al genoemde betrokken Franse ministeries van Financiën en Industriële Productie. Vanaf het begin van de 'arisering' door de Duitsers in bezet gebied, speelden deze ministeries een rol hierbij en zij hielden daar na oprichting van het CGQJ aan vast. Zo werd bijvoorbeeld het

³⁸⁸ Rapport, balans CGQJ, 1 maart 1944, gecit. in Baruch, *Servir l'État*, 143 en hoofdstuk 16. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 128–129.

³⁸⁹ Baruch, *Servir l'État*, 143–144; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 129, 152–160.

³⁹⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 123–128; Joly, *Vichy dans la 'solution finale'*.

³⁹¹ J.-M. Dreyfus, *Pillages*, 78–85, 101–103, 136–142; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 133–134.

³⁹² Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 34, 76–77, 92, 121–127; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 155; Jungius, *Der verwaltete Raub*.

joodse effectenvermogen, anders dan contant geldelijk vermogen, in beslag genomen en beheerd door de *Administration des Domaines*, een instantie ondergeschikt aan het ministerie van Financiën. Een vierde groep belanghebbenden waren de *administrateurs provisoires* zelf. Door het beheer van zoveel mogelijk ondernemingen op zich te nemen, maar ook door fraude, probeerden zij zich zoveel mogelijk te verrijken. De vijfde en laatste belanghebbenden in de ‘arisering’ waren de eerder genoemde *Comités d’organisations professionnelles* (CO). Ook de CO’s waren zeer geïnteresseerd in de voormalige joodse bedrijven, die zij nu goedkoop konden overnemen en waarmee een bepaalde bedrijfstak economisch kon worden versterkt. De CO’s, waarvan er in totaal 110 waren³⁹³, hadden veelal conflicten met het ministerie van Industriële Productie, dat bijvoorbeeld niet terzake kundige *administrateurs provisoires* stuurde, omdat dit ‘eigen mensen’ van het ministerie waren. Het ging hierbij kennelijk om benoemingen waarbij niet in de eerste plaats competentie telde.³⁹⁴ Door het grote aantal betrokken partijen – semi-overheid en privaat – alsook door onvoldoende centrale sturing, toezicht en controle, grepen valsheid in geschrifte, onterechte declaraties etc., kortom fraude en verduistering, steeds meer om zich heen. Hoewel Vallat in eerste instantie ernaar streefde persoonlijke belangen en commerciële rivaliteit buiten te sluiten en de ‘arisering’ volgens de formele regels uit te voeren, moest hij in maart 1942 – kort voor zijn ontslag – berustend vaststellen dat de ‘hebzucht was ontketend’.³⁹⁵ Hij had zijn greep op de voortgang grotendeels verloren.

Een van de ingewikkeldste kwesties bij uitvoering van de anti-joodse wetgeving bleef de definitie van het begrip jood en de rol van de religie. Vallat had in het tweede *Statut des Juifs* van juni 1941, laten vastleggen dat iemand niet jood was, wanneer diegene aanhanger van een christelijke geloofsovertuiging was (dus gedoopt), zoals bepaald in de wet van 9 december 1905 (scheiding kerk en staat). In plaats van drie joodse grootouders, gold nu dat twee joodse grootouders betekende dat iemand joods was; dit gold weer niet voor degenen die konden aantonen vóór juli 1940 te zijn gedoopt, behalve echter wanneer een betrokkene een joodse huwelijkspartner had. In de praktijk verliep een en ander nogal moeizaam. Ras en religie bleken nu eenmaal onlosmakelijk met elkaar verbonden. Naarmate de Franse anti-joodse wetgeving hardere consequenties had in het dagelijks leven van de joden, poogden steeds meer betrokkenen hun registratie als jood ongedaan te maken. Vooral in twijfelgevallen werden – vergezeld van authentieke of gefingeerde doopbewijzen – verzoeken ingediend om een schriftelijk document dat men geen jood was. Bovendien hadden de Duitse autoriteiten op 1 juli 1941 aan Darlan laten weten dat in het vervolg van elke reiziger bij de demarcatielijn die de bezette zone wilde betreden een ‘ariërverklaring’ werd geëist. Aanvankelijk verstrekten Franse autoriteiten hiertoe *certificats de non-appartenance à la religion juive*, maar na Duitse druk en onderling overleg tussen Vallat en andere Franse autoriteiten, begon het CGQJ in oktober 1941 met de uitreiking van *certificats de non-appartenance à la race juive*. Binnen het CGQJ werd een aparte afdeling opgericht, geleid door de uit Zwitserland afkomstige etnoloog George Montandon, die zich bezig hield met onderzoek naar de ‘raciale identiteit’ van twijfelgevallen. Dit gebeurde op eigen kosten van de indieners van verzoeken daartoe. In totaal zouden ongeveer tienduizend ‘certificaten van niet-behoren tot het joodse ras’ worden uitgereikt aan niet-joden, van wie werd vermoed dat zij geheel of gedeeltelijk joods waren.³⁹⁶

Op 17 november werd de lijst met voor joden verboden beroepen van het tweede *Statut des Juifs* verder uitgebreid, vooral in de financiële sector. Tegelijkertijd werden beperkende quota in *alle* overige beroepen aangekondigd, maar dit laatste stuitte op verzet in bepaalde

³⁹³ Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, bijlage 13 op p. 450.

³⁹⁴ Verheyde, *Les mauvais*, 300–331; J.-M. Dreyfus, *Pillages*, 101–104; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 152–160.

³⁹⁵ Tekst van toespraak van Vallat voor studenten van de École Nationale des Civiques, s.d. [maart 1942], AN: W 211 no. 5, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 152 n. 114–115, p. 156.

³⁹⁶ Poznanski, *Être juif*, 304–306, tussen 456–457; Idem, *Jews in France*, 203–204; Éric Alary, ‘Les Juifs et la ligne de démarcation, 1940–1943’, *Les Cahiers de la Shoah* (2001), no. 5, pp. 13–49; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 93–94.

overheidskringen, onder andere het Ministerie van Industriële Productie, gezien de te grote economische schade op korte termijn die het gevolg zou zijn. Daarom werd een omvattende beperking voor joden in alle beroepen voorlopig op de lange baan geschoven.³⁹⁷

Naast de hierboven beschreven reeks van wetten en bepalingen, waren vanaf voorjaar 1941 ook anti-joodse acties van andere aard op gang gekomen, met name in de bezette zone. In maart 1941 was, in verband met de voortgaande strijd tegen Engeland, door het militair bestuur in Parijs om veiligheidsredenen besloten dat joden niet langer in de kuststrook mochten verblijven. De betrokken inwoners werden overgebracht naar de departementen Yonne en Aube in de bezette zone ten zuidoosten van Parijs.³⁹⁸ Tijdens de al vermelde eerste ontmoeting van Vallat met de hoogste vertegenwoordigers van de bezettingsmacht, onder wie Werner Best, begin april, was erop aangedrongen dat Franse autoriteiten zo snel mogelijk een begin zouden maken met internering van joden in de bezette zone. Tezelfdertijd verzocht Best de vertegenwoordiger van het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken in Parijs, Jean-Marie Ingrand, om de onmiddellijke internering of uitzetting van een aantal buitenlandse joden in de bezette zone. Immers, zo werd geredeneerd, de Franse regering was al in oktober 1940 zelf overgegaan tot grootschalige internering in de onbezette zone, waarom dan niet ook in de bezette zone? Een belangrijke reden waarom Vichy dit tot dan toe niet deed, was dat men in de bezette zone naar de bevolking toe niet de indruk wilde wekken dat Franse autoriteiten en politie volgzaam uitvoerders waren van Duitse wensen of bevelen. In het onbezette zuiden bestond dit probleem niet. Waar het om draaide was dat wetten, verordeningen en acties die door Franse bestuurders en politie werden uitgevoerd, naar de bevolking in de bezette zone toe ook als zelfstandige, exclusief *Franse* initiatieven konden worden gepresenteerd.³⁹⁹

Om te voorkomen dat van Duitse zijde opnieuw, zoals in oktober 1940, zou worden overgegaan tot eenzijdige uitzetting naar de onbezette zone, besloot Darlan opdracht te geven aan de politieprefectuur van Parijs over te gaan tot arrestatie en internering van een groep buitenlandse joden.⁴⁰⁰ Tussen 9 en 14 mei 1941 ontvingen 6.494 Poolse, Oostenrijkse en Tsjechische joden, allen *'hommes de 18 à 45 ans appartenant aux catégories les moins intéressantes du point de vue français'*, een schriftelijke oproep zich bij het plaatselijke politiebureau te melden voor onderzoek naar hun vreemdelingenstatus; op niet-verschijnen werden in de oproep 'de zwaarste sancties' gesteld.⁴⁰¹ De 3.747 mannen die zich meldden, werden onmiddellijk gearresteerd en met vier treinen weggevoerd naar twee kampen bij Pithiviers en Beaune-la-Rolande ruim tachtig kilometer ten zuiden van Parijs (dep. Loiret). Pithiviers was zomer 1940 door de Duitsers opgericht om Franse krijgsgevangenen te interneren. Beaune-la-Rolande was in de winter van 1939-'40 aangelegd, bedoeld voor legering van Canadese troepen en in 1940 omgevormd tot een kamp voor Franse gevangenen. Nu werden beide barakkenkampen door de Franse autoriteiten gebruikt om de eerste grote groep buitenlandse joden in de bezette zone in op te sluiten. De kampen werden door Franse politie bewaakt; voor het beheer en de verzorging was de sous-prefect van het departement Loiret verantwoordelijk. Tijdens de eerste weken waren de omstandigheden van het verblijf zeer slecht. Enkele medewerkers van het Franse Rode Kruis, die toestemming hadden in de kampen te werken, constateerden incompetentie van beheerders en bewakers. Zo bleek een

³⁹⁷ Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes*, 97-98; Peschanski, *Vichy 1940-1944. Contrôle et exclusion*, 152; Idem, 'The Statutes on Jews', *YVS* 22 (1992), 76.

³⁹⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 223 n. 14.

³⁹⁹ Billig, *Die Endlösung*, 146-150; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 96-97, 170, 222 n. 12, p. 223 n. 15.

⁴⁰⁰ *Ibid.*

⁴⁰¹ 'mannen van 18 tot 45 jaar, behorend tot de vanuit het Franse gezichtspunt minst interessante categorieën'. AN, AJ 41/251, B XV-1, Extrait du Compte-Rendu No. 31 de la Délégation Générale du Gouvernement Français dans les Territoires occupés à Paris, 6.5.1941, geciteerd in Bernd Kasten, "Gute Franzosen". *Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940-1944* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993), p. 96; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 24-25; Zuccotti, *Holocaust*, 81-82.

van de kampadministrateurs voedsel te stelen. Na enkele weken werd een van de kampbeheerders vervangen en verbeterde de verzorging van de geïnterneerden enigszins, onder andere door voedselpakketten van het Rode Kruis.⁴⁰²

Een ander initiatief in mei 1941 – naast interneringen in de bezette zone – dat eveneens resultaat was van expliciete Duitse druk, was de oprichting van het *Institut d'étude des questions juives* (IEQJ) in Parijs. Het was een initiatief van Dannecker om het antisemitisme onder de Franse bevolking te bevorderen. Het budget was geheel afkomstig van de Duitse ambassade, maar leiding en personeel van het *Institut* bestonden uit Franse antisemieten. Aan het hoofd stond de oud-legerkapitein Paul Sézille, een vriend van de journalist en fanatieke antisemiet Louis Darquier de Pellepoix, die jarenlang gemeenteraadslid in Parijs was geweest. In de praktijk bleef de invloed van het *Judenreferat* en de Duitse ambassade groot en werden nauwe contacten onderhouden met het *Institut zur Erforschung der Judenfrage* van Alfred Rosenberg in Frankfurt am Main. Na de eerder genoemde, voor Dannecker teleurstellend verlopen, ontmoeting met Vallat in april 1941, poogde hij met dit IEQJ de Franse commissaris-generaal in zekere zin rechts in te halen. Vanuit het IEQJ werden lezingen en exposities georganiseerd en affiches en brochures verspreid. Ook werd gestart met de *Cahiers jaune*, een antisemitische periodiek, waar Franse journalisten uit de marge aan meewerkten. Er bestond bij het IEQJ-personeel echter een toenemende neiging om in plaats van het inspannende schrijfwerk van antisemitische propagandabrochures en lezingen zich in te laten met de makkelijker, lucratieve 'arisering' van joods bezit. Door incompetentie, mismanagement en corruptie, ook van Sézille zelf, bleef financiële steun van Duitse zijde nodig. Het IEQJ verwierf nooit geloofwaardigheid en riep eerder afkeer op onder de Franse bevolking. Dit bleek vooral uit de betrekkelijk lage bezoekersaantallen van antisemitische exposities. In juni 1942 zag Dannecker zich genoodzaakt Sézille te vervangen. Vanaf maart 1943 zou het gereorganiseerde IEQJ verder gaan onder de naam *Institut d'étude des questions juives et ethno- raciales* (IEQJER), met de eerder genoemde etnoloog Montandon aan het hoofd.⁴⁰³

Het radicale antisemitisme werd verder vooral uitgedragen door uiterst rechtse partijen en groepen, die echter van meet af aan door Vichy buiten de macht werden gehouden. Naast de eerdergenoemde *Progrès Social Français* (voorheen *Parti Social Français*, PSF) van La Rocque – die in augustus 1941 opging in het veteranenlegioen – betrof het de *Parti Populaire Français* van Jacques Doriot (PPF, ca. 30.000 leden in 1941, van wie 4.000 activisten), de in januari 1941 door Marcel Déat opgerichte *Rassemblement National Populaire* (RNP, ca. 20.000 leden), de radicalere maar tegelijk kleinere *Mouvement Social Révolutionnaire* (MSR) die in september 1940 door Eugène Deloncle in Parijs was opgericht, en tenslotte de *Parti Franciste*, opgericht en geleid door Marcel Bucard, een gedecoreerde veteraan uit de eerste wereldoorlog en voormalig *Action française* activist. De aanvankelijk ca. 15.000 van de MSR waren afkomstig van de eerdergenoemde, gewelddadige Cagoule uit de jaren dertig en andere vooroorlogse splintergroepen van extreem-rechts.⁴⁰⁴ Zowel Déat als Deloncle onderhielden nauwe contacten met de Duitse ambassade in Parijs en kregen daarvan financiële steun. Nadat

⁴⁰² Poznanski, *Être juif*, 102–109; Zuccotti, *Holocaust*, 83–84; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 166, 170; Kasten, "Gute Franzosen", 95–96, 103; Denis Peschanski, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946* (Paris: Gallimard, 2002), pp. 201–202. Het is opmerkelijk dat het overigens gedegen artikel van Eggers zich, ondanks de titel, beperkt tot de interneringskampen in uitsluitend de *onbezette* zone; Christian Eggers, 'Die Internierungslager des Vichy-Regimes: Anspruch und Wirklichkeit eines politischen Programmes'.

⁴⁰³ Joseph Billig, *L'Institut d'étude des questions juives: officine française des autorités nazies en France* (Paris: CDJC, 1974); Marrus/Paxton, *Vichy France*, 211–212, 298, 300–301; A. Cohen, *Persécutions*, 129, 131, 150–157; Poznanski, *Être juif*, 315–316, 470–473; Burrin, *France under the Germans*, 419–420; Pierre-André Taguieff, Grégoire Kauffmann, Michaël Lenoire, avec la participation de Robert Belot, Annick Duraffour, Marc Knobel, Claude Singer, Patrick Weil, *L'Antisémitisme de plume 1940–1944: études et documents* (Paris: Berg International Éditeurs, 1999), pp. 351–357, 370–384, 442–446; Jackson, *France*, 200, 358; Winock, *La France et les Juifs*, 231.

⁴⁰⁴ Voor ledenaantallen: H. Rousso, *La Collaboration: Les noms, les thèmes, les lieux* (Paris: M.A. Éditions, 1987), 131, 138–139, 156; Paxton, *Vichy France*, 252–255; Burrin, *France*, ch. 27/28; Jackson, *France*, 192, 194; Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 50–51 (Bucard), 98–99 (Déat), 102 (Deloncle), 107 (Doriot), 212 (La Rocque).

Laval in december 1940 was ontslagen, drong hij achter de schermen aan op een fusie van MSR en de nieuwe RNP, maar Deloncle hield vast aan een zelfstandige, door hem gecontroleerde, militante vleugel. Er gingen zelfs geruchten dat laatstgenoemde – in navolging van Mussolini's mars naar Rome in 1922 – een mars naar Vichy voorbereidde om het traditioneel-conservatieve bewind van Pétain te vervangen. Er bestond groot wantrouwen tussen Deloncle en Déat. Nadat Laval en Déat in augustus 1941 bij aanslagen gewond waren geraakt, ging de verdenking uit naar de MSR en brak Déat definitief met Deloncle. Laatstgenoemde radicaliseerde verder en zijn ex-Cagoulards hielden zich al maanden bezig met intimidatie en aanslagen op voormalige kopstukken van de Volksfrontregering uit 1936, zoals de moord op oud-minister van Binnenlandse Zaken, Marx Dormoy, in juli 1941.⁴⁰⁵ Overigens werd het werkelijke aantal leden van de MSR door de bezetter in de herfst van 1941 vastgesteld op slechts 1.385. Het belangrijkste wapenfeit van Deloncle in de bezette zone, na de breuk met Déat, was echter het opblazen van zeven Parijse synagogen in de nacht van 2-3 oktober 1941, waarvoor de *Sipo-SD* de explosieven leverde.⁴⁰⁶ Zoals eerder vermeld leidde deze actie aan Duitse kant tot een openlijke confrontatie tussen *Wehrmacht* en *SS*, zowel in Parijs als in Berlijn. Hierna ging het evenwel aan Franse zijde met de groep van Deloncle bergafwaarts. Zijn positie binnen de MSR werd snel zwakker en in mei 1942 werd hij afgezet en vervangen door Georges Soulès. Onder zijn leiding daalde het ledental echter verder tot enkele honderden militanten. Toen was inmiddels op uiterst rechts vooral Doriot de komende man, met zijn PPF.⁴⁰⁷ Déat was de enige voorman bij uiterst-rechts die vóór en tijdens de oorlog nauwe banden onderhield met Laval. Beiden waren ooit socialist geweest, maar steeds verder naar rechts opgeschoven. De door Déat, met steun van Abetz en Laval, begin 1941 opgerichte RNP mislukte als massabeweging en werd slechts de zoveelste rechtse splintergroep in Parijs. Toch genoot Déat de blijvende steun van Laval, omdat zijn groep een bruikbaar instrument was om Darlans regering van 'verslagen en gedecoreerde militairen' in diskrediet te brengen. Bovendien vormde Déat als rivaal een geschikt tegenwicht tegen Doriot en zijn PPF. Er bestond diep wantrouwen tussen deze twee voormannen; beiden dongen naar de gunst van de Duitsers, maar verschilden sterk in karakter: Déat was een intellectueel, voormalig socialist en in 1935 minister van Luchtvaart geweest in Lavals kabinet; Doriot was een ex-communistische activist, straatvechter en populist.⁴⁰⁸ De verschillende radicaal-rechtse groepen hadden hun zwaartepunt niet in Vichy, maar in Parijs, waar hun activiteiten vooral tot uiting kwamen in de legale pers. Ondanks hun onderlinge verdeeldheid en hoewel hun ultra-collaborationisme geen draagvlak had onder de bevolking, konden hun kranten en tijdschriften dankzij financiële steun van de Duitse ambassade en een gegarandeerde toewijzing door de papierdistributie voor het eerst regelmatig en professioneel in druk verschijnen. Zo publiceerden schrijvers en journalisten als Louis-Ferdinand Céline, Lucien Rebatet en Robert Brasillach, die al in de jaren dertig naam hadden gemaakt in extreem-rechtse kringen, artikelen in de fel antisemitische tijdschriften *Je suis partout* en *Au pilori*, die elk een aantal verkochte exemplaren van hoogstens 50.000 bereikten. Deze en dergelijke kranten en tijdschriften werden hoofdzakelijk in pro-collaboratiekringen gelezen. Daarentegen bereikte Déat als schrijver van hoofdartikelen in de krant *L'Œuvre* met een dagelijkse verkochte oplage van rond de 130.000 een breder publiek en had hij in deze hoedanigheid meer invloed dan als RNP-leider. Antisemitisme speelde echter niet de hoofdrol in zijn

⁴⁰⁵ Jackson, *France*, 192–193; Paxton, *Vichy France*, 251; Burrin, *France under the Germans*, 393.

⁴⁰⁶ Paxton, *Vichy France*, 254–255.

⁴⁰⁷ Bertram M. Gordon, *Collaborationism in France during the Second World War* (Ithaca – New York: Cornell University Press, 1980), pp. 90–129; Burrin, *France under the Germans*, 417; Jackson, *France*, 193–197; Baruch, *Vichy-Regime*, 87–89.

⁴⁰⁸ Paxton, *Vichy France*, 256–257; Baruch, *Vichy-Regime*, 88–89; Jackson, *France*, 193–198; Burrin, *France under the Germans*, 377–380; zie uitgebreid: Philippe Burrin, *La Dérive fasciste. Doriot, Déat, Bergery, 1933–1945* (Paris: Le Seuil, 1986).

krantenstukken, die vooral kritiek en bijtende spot bevatten ten aanzien van het zijns inziens veel te slappe karakter van Darlans regering in het algemeen.⁴⁰⁹

Behalve de eerste internering van joden in de bezette zone en oprichting van het *Institut d'étude des questions juives* was er in de zomer van 1941 van Duitse zijde ook toenemende druk op Franse autoriteiten om te komen tot één verplichte koepelorganisatie, waaronder alle joodse verenigingen en instellingen zouden moeten ressorteren. Soortgelijke organisaties waren al, zoals bekend, in 1939 in Duitsland en in 1939-'40 in bezet Polen aan de joden opgelegd. De Franse situatie verschilde echter belangrijk van Oost-Europese gebieden en Duitsland zelf. In Frankrijk was de Duitse directe controle beperkt tot de bezette zone; de militaire autoriteiten waren formeel gebonden aan de wapenstilstandsbepalingen van juni 1940 en bovendien hadden ze onvoldoende personeel om alles zelf te regelen. Net als bij andere aspecten van de anti-joodse politiek, was ook bij een reorganisatie van het joodse leven Franse medewerking onontbeerlijk. Van Duitse zijde – Danneckers *Judenreferat*, gesteund door zijn chef Knochen – nam de druk toe op CGQJ-chef Vallat om de joden een verplichte centrale organisatie op te leggen. De Franse regering voelde hier weinig voor. In augustus nam de druk toe, omdat vanwege toenemende aanslagen door Frans verzet ook het militair bestuur bij Vichy begon aan te dringen op 'preventieve en vergeldingsmaatregelen' tegen de joden. Op 29 augustus 1941 deed het militair bestuur, gesteund door de ambassade, een schriftelijk verzoek aan Vallat zo spoedig mogelijk over te gaan tot oprichting van één joodse organisatie, die 'alle in het bezette gebied wonende joden' moest omvatten.⁴¹⁰ Uiterlijk 25 september diende Vallat een concreet plan aan de Duitse autoriteiten voor te leggen. Vallat kon de pressie niet langer weerstaan. Hij vreesde de controle te verliezen over grote bedragen van Frans-joodse organisaties in de bezette zone, m.n. het vermogen van de *Alliance Israélite Universelle* (toen geschat op 13 tot 18 miljoen franc).⁴¹¹ Bovendien liet Dannecker op 15 september 1941 aan Vallat weten dat het militair bestuur eenzijdig per verordening zou overgaan tot oprichting van bedoelde joodse organisatie in de bezette zone, indien de Franse autoriteiten niet binnen tien dagen aan bovengenoemde Duitse eis zouden voldoen. Vallat ging overstag en zegde toe met een wetsontwerp te komen.⁴¹² Toen dit te lang op zich liet wachten, dreigde men van Duitse zijde ook de bestuursleden van de beoogde organisatie zelf te benoemen. Na overleg met zijn superieuren, kwam Vallat nu onmiddellijk met het voorstel tot oprichting van een verplichte organisatie voor *beide* zones. Zijn voorstel ging duidelijk verder dan de Duitse eis, wat direct te maken had met de Franse soevereiniteitsaanspraken. Het bestuur van de op te richten organisatie zou ondergeschikt zijn aan het CGQJ. Het resultaat was uiteindelijk de Franse wet van 29 november 1941, waarmee de *Union Générale des Israélites de France* (UGIF) tot stand kwam.⁴¹³ Een paar dagen daarvoor was het militair bestuur zonder commentaar met het wetsontwerp akkoord gegaan. Onder de UGIF zouden van nu af aan alle joodse organisaties, filantropische instellingen en verenigingen moeten ressorteren. Na overleg van Vallat met joodse leiders mocht alleen het zuiver godsdienstige *Consistoire Central des Israélites de France* buiten de UGIF blijven. Alle joden in Frankrijk zouden voortaan een 'contributie' (belasting) aan de UGIF moeten betalen ten behoeve van wederzijdse hulp, sociale steun en 'sociale aanpassing' (lees: beroepsomscholing). Toen de UGIF eenmaal formeel was opgericht, zorgde Vallat voor twee zelfstandige UGIF-takken, elk

⁴⁰⁹ Paxton, *Vichy France*, 255–256; Baruch, *Vichy-Regime*, 89–90; Burrin, *France under the Germans*, 374, 393–394, 420–421; Jackson, *France*, 200–204; Pierre-André Taguieff, Grégoire Kauffmann, Michaël Lenoire, avec la participation de Robert Belot et al., *L'Antisémitisme de plume 1940–1944; études et documents* (Paris: Berg International Éditeurs, 1999); Winock, *La France et les Juifs*, 229–230.

⁴¹⁰ Dr. J. Schmid aan X. Vallat, 29 augustus 1941, CDJC doc. nr. XXVIIIa-29, gecit. in R.I. Cohen, *Burden*, p. 50 n. 2.

⁴¹¹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 108; R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, 49–51.

⁴¹² Billig, *Commissariat Général*, I, 210–211.

⁴¹³ Loi no. 5.047, du 29 novembre 1941 instituant une Union générale des Israélites de France, *JOEF*, 2 décembre 1941, p. 5181; zie ook tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands*, 102–103; Andrieu et al. (dir.), *La Persécution des Juifs de France*, p. 125.

met een eigen bestuur: in de bezette zone de UGIF-Nord (Parijs) en in de ‘vrije zone’ de UGIF-Sud (Lyon). De Parijse tak vormde in feite een aangepaste voortzetting van het al in januari 1941 door joden zelf opgerichte comité tot coördinatie van de joodse organisaties voor maatschappelijke steun. Wat het landelijke UGIF-bestuur en de tak in de onbezette zone betreft, zou het in de praktijk echter nog maanden duren voordat de bestuurlijke functies waren vervuld en de organisatie daadwerkelijk kon gaan functioneren. Dit had te maken met slepende onderhandelingen tussen Vallat en joodse leiders, alsook weerstanden en onenigheid ten aanzien van de UGIF bij joodse leiders onderling. Behalve verlies van zeggenschap over hun eigen organisaties, vreesden zij vooral dat het vermogen van de verschillende joodse organisaties, dat voor maatschappelijke steun was bestemd, voor andere doelen zou worden gebruikt en in het ergste geval door de bezetter of Vichy in beslag zou worden genomen. Vallat van zijn kant streefde ernaar om door oprichting van de UGIF per Franse wet zijn eigen gezag in de bezette zone te versterken en Duitse inmenging in joodse zaken in te perken.⁴¹⁴

Intussen waren, na het begin van de Duitse aanval op Rusland in juni 1941, in Frankrijk vooral door communisten steeds meer aanslagen gepleegd op Duitse militairen en gebouwen, zoals in de paragraaf over de bezetters aan de orde kwam. Terwijl Franse politie in het hele land communisten arresteerde, drongen *Sipo-SD* en met name het *Judenreferat* aan op verdere beperkingen voor joden en een grote *razzia* in Parijs. Het militair bestuur stemde in met wat het zelf beschouwde als preventie- en vergeldingsmaatregelen. Op 13 augustus deed het militair bestuur een bevel uitgaan naar de Parijse politie, volgens welke joden hun radio's moesten inleveren. Commissaris Jean François, belast met joodse zaken bij de *Préfecture de police*, voerde de instructie uit. Wat de massale arrestatie van joden betreft, gingen de Duitse autoriteiten nu anders te werk dan in mei 1941. Ze passeerden de vertegenwoordiger van de Vichy-regering, doordat zij – net als bij de inlevering van radio's – zich *rechtstreeks* tot de Parijse politieprefectuur wendden. Deze laatste liet na om voorafgaand aan de *razzia* vertegenwoordiger Ingrand van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor de bezette zone om toestemming te vragen of te informeren. De Vichy-regering viel dus buiten de besluitvorming en de politieprefectuur was er kennelijk ook niet op uit deze anti-joodse actie door het regeringsgezag te dekken. Aangezien de Duitse militaire autoriteiten de voorgenomen actie beschouwden als acute maatregel in het kader van handhaving van de openbare orde en veiligheid, was het plaatsvervangend hoofd van de Parijse politie, Émile Hennequin, volgens de wapenstilstandsbepalingen van juni 1940 verplicht de opdracht uit te voeren. Er werd nu dus voor het eerst door de Duitse autoriteiten een collectieve arrestatie van Franse joden door de Franse politie bevolen. Het beoogde aantal was 5.784, gebaseerd op de cartotheek van de Parijse politie met joodse naam- en adresgegevens. Op 20 augustus werden de toegangswegen tot het elfde arrondissement van Parijs afgegrensd en werden zowel op straat als in woningen 3.022 joden opgepakt. Behalve door agenten van de Parijse reguliere politie, werd aan de *razzia* ook deelgenomen door personeel van de onderafdeling voor joodse zaken van de afdeling buitenlanders en joden onder verantwoordelijkheid van François en Tulard. Laatstgenoemde voerde het beheer over de cartotheek met joodse persoonsgegevens in groot-Parijs.⁴¹⁵ Omdat het beoogde aantal niet werd bereikt, werden in de drie daarop volgende dagen wederom arrestaties uitgevoerd, nu ook in andere arrondissementen, tot het totale aantal van 4.232 was bereikt. Onder hen waren tweehonderd Frans-joodse intellectuelen, met name vijftig advocaten verbonden aan het Parijse Hof van Appèl. De Duitse autoriteiten, die hen verantwoordelijk hielden voor het stoken van onrust, hadden bij

⁴¹⁴ Adler, *Jews of Paris*, 54, 79–82, 89–106, 109–110; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 108–109, 112; R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, 49–51, 56–57, 63–69, 72–73.

⁴¹⁵ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 220–224; Kasten, “Gute Franzosen”, 96–97; Tal Bruttman, *Au bureau des affaires juives. L'administration française et l'application de la législation antisémite (1940–1944)* (Paris: La Découverte, 2006).

uitstek aangedrongen op hun arrestatie.⁴¹⁶ De opgepakte joden werden opgesloten in een nog niet voltooid flatgebouwcomplex in de Parijse, noordoostelijke buitenwijk Drancy, bewaakt door Franse politie. Franse autoriteiten waren ook verantwoordelijk voor de verzorging van de gevangenen. De eerste maanden heerste er gebrek aan voedsel en andere basisvoorzieningen. De situatie was zo slecht dat Duitse autoriteiten in oktober opdracht gaven negenhonderd ernstig ondervoede en stervende gevangenen vrij te laten.⁴¹⁷

De razzia van augustus 1941 had niet het door het militair bestuur bedoelde ‘preventieve’ effect. Integendeel, op 21 augustus en daarna vonden aanslagen plaats op Duitse militairen in Parijs en elders in bezet Frankrijk. Het militair bestuur reageerde onmiddellijk en kondigde aan te zullen overgaan tot het oppakken van gijzelaars en – bij voortgaande aanslagen – hun executie. De bezetter eiste tevens dat de Franse autoriteiten zes reeds in gevangenschap verblijvende communisten ter dood zouden veroordelen als represaille voor de moordaanslag op een Duitse aspirant-officier in Parijs. De Franse regering vreesde een verdere aantasting van Franse politiebevoegdheden in de bezette zone. Om haar gezag over politie en justitie te behouden en de bezetter de pas af te snijden ging de regering verder dan de Duitse autoriteiten hadden geëist. De minister van Binnenlandse Zaken, Pierre Pucheu, streefde naar een repressie van het verzet van communisten en anderen, die niet alleen doeltreffender zou zijn dan een Duitse, maar die ook in Franse handen zou blijven.⁴¹⁸ Dit was de aanleiding voor de oprichting van speciale rechtbanken om personen die een acute bedreiging voor de openbare orde vormden, snel ter dood te kunnen veroordelen. Het was ook de aanleiding voor de oprichting, door Pucheu in oktober 1941, van verschillende speciale politie-eenheden, zoals de *Service de police anti-communiste* (SPAC). Meestal werden echter de daders van aanslagen niet binnen het door de Duitsers gestelde ultimatum gevonden en de laatsten gingen over op represaille-executies, vooral nadat op 20 oktober zelfs de *Feldkommandant* van Nantes door leden van Frans verzet was doodgeschoten. Het ging aanvankelijk veelal om communisten, anarchisten en andere gedetineerden, die al in Duitse gevangenschap verkeerden, onder wie verhoudingsgewijs veel joden.⁴¹⁹ Daarnaast echter ging Duitse politie er steeds vaker toe over – zonder overleg met Franse autoriteiten – gevangenen, die in Franse huizen van bewaring verbleven, direct op te eisen. Tegen het eind van die maand waren al meer dan honderd burgers slachtoffer geworden van vergeldingsexecuties door Duitse vuurpelotons en zeshonderd gijzelaars werden bedreigd met hetzelfde lot. De voortgaande Duitse executies leidden tot een crisis: Pétain overwoog om zich, als symbolische daad, op 25 oktober bij de demarcatielijn te melden als gijzelaar en zichzelf als Duits gevangene te beschouwen zolang van Duitse zijde niet gereageerd werd op de Franse protesten. Pucheu liet ambassadeur Abetz de avond tevoren de tekst lezen van Pétains toespraak hieromtrent. Hoewel Pucheu’s Duitse tegenspeler in deze kwestie, minister van Buitenlandse Zaken Ribbentrop, de zaak afdeed als bluf, drong Abetz er sterk op aan verdere executies voorlopig op te schorten.⁴²⁰ Enerzijds protesteerde de Franse regering keer op keer tegen de eenzijdige Duitse executies die zij beschouwde als regelrechte aantasting van de eigen soevereiniteit, anderzijds haastten de Franse autoriteiten zich naar de bezetter toe te laten zien dat zij aanslagen op Duitsers radicaal afwezen en alles op alles stelden zelf ‘de verantwoordelijken’ op te sporen en te bestraffen. Onder deze groep werden volgens Franse autoriteiten en pers verstaan: joden, communisten en buitenlandse agitators. In een door Darlan op 10 december 1941 gepubliceerde persverklaring werd aangekondigd dat *alle* buitenlandse joden die sinds begin januari 1936

⁴¹⁶ Weill, *Contribution à l’histoire des Camps d’Internement*, 213–226; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 223–224; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 28–31, 59, 112; Kasten, “Gute Franzosen”, 96–97.

⁴¹⁷ Noël (Nissim) Calef, *Drancy 1941: Camp de représailles: Drancy la faim* (Paris: Fils et filles des déportés Juifs de France [FFDJF], 1991), p. xix, gecit. in Zuccotti, *Holocaust*, pp. 85–86 n. 20; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 166, 223; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 31–32; Poznanski, *Être juif*, 312–313.

⁴¹⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 224.

⁴¹⁹ Umbreit, *Der Militärbefehlshaber*, 263; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 223–225.

⁴²⁰ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, p. 224 n. 180.

naar Frankrijk waren gekomen – zelfs indien zij intussen de Franse nationaliteit hadden gekregen – onder direct overheidstoezicht zouden worden geplaatst, hetzij in de *groupements de travailleurs étrangers* (GTE), dan wel in speciale interneringscentra.⁴²¹

Een paar dagen na Darlans verklaring escaleerde de situatie in hoog tempo door drie acties van het militair bestuur als vergelding voor aanslagen op Duitse militairen. Het stond echter niet vast dat joden bij deze aanslagen betrokken waren. Het hoofd van het militair bestuur kondigde op 14 december 1941 via een bekendmaking in de Franse pers de volgende drie represaillemaatregelen aan: het opleggen van een boete van een miljard franc aan de joden van de bezette zone, de deportatie van ‘*un grand nombre d’éléments criminels judéo-bolcheviks*’ voor ‘*travaux forcés à l’Est*’, en de executie van honderd joden, communisten en anarchisten.⁴²² De deportatie had onder andere betrekking op de 743 joden met Franse nationaliteit – merendeels intellectuelen en andere prominenten, onder wie gedecoreerde oorlogsveteranen – die op 12 december in een razzia door de Duitse politie waren opgepakt in Parijs. Op 15 december werden 95 gijzelaars, onder wie 53 joden, door een Duits vuurpeloton doodgeschoten in Fort Mont-Valérien aan de rand van Parijs.⁴²³ Twee dagen later werd oplegging van de collectieve boete van een miljard franc aan de joodse bevolking geformaliseerd in een Duitse verordening volgens welke de zojuist opgerichte UGIF verantwoordelijk werd gemaakt voor de betaling, die moest worden gedaan uit het vermogen van de joden in bezet gebied.⁴²⁴ De Franse autoriteiten werd de plicht opgelegd desnoods via belastinginning te zorgen voor uitvoering van de betaling binnen de gestelde termijnen. Gezien de vrijwel gelijktijdig plaatsvindende razzia en executies werd tijdige betaling door de Franse autoriteiten en joodse leiders van de UGIF in Parijs uiterst serieus genomen. De leiding van UGIF-N deed in deze noodsituatie een beroep op de Franse regering. Het ministerie van Financiën had er belang bij te voorkomen dat joods eigendom (als mogelijk onderpand) in de bezette zone in Duitse handen zou vallen, en stemde toe in een eerste lening van 250 miljoen franc aan de UGIF, waarbij de geblokkeerde joodse rekeningen in de *Caisse des Dépôts et Consignations* (CDC) zouden worden gebruikt als onderpand. De minister van Financiën oefende druk uit op de Franse nationale bank om met steun van andere banken een miljard franc te lenen aan de UGIF. De wet van 16 januari 1942 bekrachtigde de lening, verbood de overschrijving van joodse vermogenswaarden van bezet naar onbezet gebied en beperkte de belastingdruk op joden in de bezette zone. Deze snelle procedure maakte het de UGIF mogelijk een begin te maken met de betalingen aan het Duits militair bestuur. Dit zette de toon voor verdere betalingen en voorkwam inbeslagneming van joods bezit door de bezetters dat de Franse regering zelf van plan was te onteigenen. De boete werd in termijnen betaald. Voor de eerste termijn van 250 miljoen franc benutte de *Caisse des Dépôts et Consignations* achttien grote joodse rekeningen, voor de tweede betaling 218 grote en middelgrote rekeningen. De kosten van de rente zouden later over de hele joodse gemeenschap verdeeld worden. Dit laatste is overigens nooit gebeurd.⁴²⁵

⁴²¹ Communiqué du Secrétariat général de la Vice-Présidence du Conseil du 9 décembre 1941 concernant les mesures décidées par le Gouvernement à titre de représailles pour les attentats commis contre les membres de l’armée d’occupation, tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation*, 105; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 225 n. 23–26.

⁴²² ‘een groot aantal criminele, judeo-bolsjewistische elementen (...) dwangarbeid in het Oosten’. Avis / Bekanntmachung van de Militärbefehlshaber in Frankreich, Otto von Stulpnagel, Paris, 14 december 1941, gepubliceerd in *Le Matin*, 15 december 1941 (deze bekendmaking verscheen niet in het *Verordnungsblatt*); tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation*, 107.

⁴²³ Serge Klarsfeld (ed.), *Liste des 953 fusillés du Mont Valérien, dont 163 Juifs* (Paris: FFDJF, 1988).

⁴²⁴ Verordnung über eine Geldbusse der Juden, 17 december 1941, VOBIF, 20 december 1941, pp. 325–326; tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation*, 107–108; Andrieu et al. (dir.), *La Persécution des Juifs de France*, pp. 66–67.

⁴²⁵ Militärbefehlshaber in Frankreich à l’Association Professionnelle des Banques, 22 décembre 1941. Objet: Amende des Juifs, tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation*, 109; Loi no. 141 du 16 janvier 1942 accordant à l’U.G.I.F. la faculté d’emprunt dans la limite d’une somme de 250 millions de francs, tekst in: Sarraute/Tager (introduction), *Les Juifs sous l’Occupation*, 134; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 110–111, 226; Adler, *Jews of Paris*, 86, 110–112; R.I.

Vallat was vanaf oktober 1941 in toenemende mate in conflict gekomen met Duitse instanties. Bij de represaille-executies van gijzelaars had Darlan op verzoek van algemeen regeringsgedelegeerde voor het bezette gebied, Fernand de Brinon (die in die functie La Laurencie in december 1940 was opgevolgd), opdracht gegeven bij de *Militärverwaltung* te interveniëren ten gunste van (joodse en niet-joodse) oorlogsveteranen. Nadat Vallat berichtte dat het militair bestuur inderdaad bereid was rekening te houden met vrijstellingsverzoeken, bleek echter dat Werner Best van de *Verwaltungsstab* aan De Brinon had laten weten bereid te zijn uitsluitend verzoeken in behandeling te nemen met betrekking tot speciale categorieën veteranen, zoals gewonden en gedecoreerden. Uiteindelijk bleek het militair bestuur geheel afwijzend te staan tegenover verzoeken van de Franse regering ten aanzien van reeds gearresteerde joden. Vallat was niet gekend in de razzia van 12 december 1941. Wel werd een klein aantal van de opgepakte Franse joden, wegens ziekte, vrijgelaten uit het kamp Royallieu bij Compiègne dat niet onder Franse autoriteiten, maar onder bevel van het militair bestuur viel. Ook was Vallat zeer onaangenaam verrast door de boete van een miljard franc.⁴²⁶

Eind 1941 ontstonden niet alleen steeds meer problemen tussen de bezetter en Vallat, de laatste begon ook in Vichy-regeringskringen steeds meer geloofwaardigheid te verliezen. De belangrijkste reden was dat hij er niet in was geslaagd Franse wetten zodanig de plaats van Duitse anti-joodse verordeningen te laten innemen, dat de laatste door de bezetter ook daadwerkelijk zouden worden ingetrokken. Aan Duitse zijde – met name Best – streefde men inderdaad ernaar Vichy de intrekking van Duitse verordeningen in het vooruitzicht te stellen, maar dit werd gebruikt als drukmiddel om de Franse autoriteiten ertoe te bewegen zelf met steeds verdergaande initiatieven te komen. Zo had Vallat in juni 1941 het militair bestuur officieel verzocht de Duitse economische verordeningen tegen de joden in te trekken, omdat de Fransen hun eigen programma van ‘arisering’ begonnen. Drie dagen na de Franse wet van 22 juli 1941, kwam het Duitse antwoord dat de mogelijkheid van intrekking openhield, maar voorop stelde dat Vichy economisch harder tegen de joden zou optreden. Over deze kwestie ontwikkelde zich herfst 1941 een uitgebreid schriftelijk contact tussen ambtenaren van het CGQJ en het militair bestuur. De Duitse verordeningen werden niet ingetrokken zolang niet alleen de tekst van de Franse anti-joodse wetten, maar ook hun toepassing in de praktijk op één lijn zou zijn gebracht met die van het militair bestuur. Eind november 1941 maakte Best duidelijk aan Vallat dat de Franse anti-joodse politiek niet ver genoeg ging en bovendien dat de daadwerkelijke uitvoering van de tot dan toe uitgevaardigde wetgeving veel te traag verliep. Vooral de Franse ‘arisering’ ging hem veel te langzaam. Het kwam er op neer dat de Duitse verordeningen niet ingetrokken werden zolang de Franse wetgeving inzake de anti-joodse politiek niet helemaal op één lijn zou zijn gebracht met die van de Duitsers. Hiertoe was Vallat niet bereid. Andere Franse autoriteiten maakten van deze gelegenheid gebruik de positie van Vallat te ondermijnen. Zo bekritiseerden de minister van Justitie, Joseph Barthélemy, en de Parijse politieprefect François Bard voortdurend de door Vallat voorgestelde wetgeving. De permanente vertegenwoordiger van Vichy in Parijs, Fernand de Brinon, liet de Duitsers weten ontevreden te zijn over Vallat en het tempo van de anti-joodse politiek. Vallat zag in dat hij er niet in was geslaagd één anti-joods programma voor *beide* zones onder Frans toezicht tot stand te brengen. Hij stelde voor zijn activiteiten tot de onbezette zone te beperken totdat de Frans-Duitse verhoudingen hieromtrent weer genormaliseerd waren. Tijdens een ontmoeting op 17 februari 1942 kwam het echter tot een openlijke confrontatie en definitieve breuk tussen Vallat en Dannecker. De laatste verweet Vallat ‘een beschermer van de joden’ te zijn. Deze reageerde woedend en beschuldigde de Duitsers van ‘kinderlijke methoden’ en voegde daar richting Dannecker de opmerking aan

Cohen, *Burden*, 72–73; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 34–36; Zuccotti, *Holocaust*, 86–88; Poznanski, *Être juifs*, 313–314; J.-M. Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 97–100.

⁴²⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 115–116, 225–226; Zuccotti, *Holocaust*, 86–88.

toe: *'Je suis un antisémite bien plus ancien que vous! J'aurais pu être votre père!'*⁴²⁷ Vanaf nu was Vallat eveneens voor de ambassade en het militair bestuur *persona non grata*.⁴²⁸ Hem werd de toegang tot de bezette zone ontzegd. Door dit alles was Vallat ook voor de Franse regering niet langer bruikbaar meer. Hoewel Vallat gedurende de eerste maanden van 1942 nog had gewerkt aan een beoogd derde *Statut des Juifs* zou hiervan niets meer terechtkomen. De laatste betekenisvolle daad van Vallat als CGQJ-chef bleek de oprichting van de UGIF te zijn. Op 19 maart werd in Franse regeringskringen zijn vertrek aangekondigd en begin mei 1942 werd hij opgevolgd door Louis Darquier de Pellepoix, een oud-lid van de Parijse gemeenteraad. Deze fanatieke antisemiet stond bekend om zijn openlijke oproepen tot verbanning van alle joden uit Frankrijk.⁴²⁹

Een belangrijke anti-joodse verordening van Duitse zijde waar de Franse autoriteiten eind mei/begin juni 1942 mee te maken kregen, was de invoering van de jodenster: de openlijk zichtbare segregatie van de joden. Al in december 1941 had het hoofd van het militair bestuur, Otto von Stülpnagel, in een lijst met voorgestelde anti-joodse maatregelen voor de bezette zone, naar Vichy de suggestie geopperd de joden een ster te laten dragen. In Duitsland zelf was deze in september 1941 ingevoerd. Darlan antwoordde 21 januari 1942 en stelde dat een jodenster onnodig was, omdat de reeds genomen anti-joodse maatregelen voldoende adequaat waren om het gewenste doel te bereiken: uitbanning van de joden uit publieke functies en uit leidende posities van het economische leven. Bovendien wees Darlan er op dat de voorgestelde Duitse maatregel de Franse bevolking diep zou kunnen schokken, omdat men het nut ervan niet zou inzien, integendeel. Als ongewenst effect zou deze maatregel juist medelijden en sympathie voor de joden kunnen opwekken.⁴³⁰ Het militair bestuur drong voorlopig niet langer aan. Intussen was aan Duitse zijde het probleem gerezen dat bij eventuele invoering van de ster rekening gehouden moest worden met joden die de nationaliteit bezaten van landen, die neutraal waren, die bondgenoten waren of waarmee Duitsland in oorlog was. Wanneer ook zij de ster moesten dragen, zou dit negatieve politieke gevolgen kunnen hebben, zoals represailles tegen Duitse burgers in die landen. Na de benoeming van Darquier tot hoofd van het CGQJ, hoopte men aan Duitse kant (Best, Abetz, Dannecker) dat *hij* de jodenster in beide zones zou invoeren en dus de last en risico's daarvan zou dragen, zodat de bezetter deze maatregel niet eenzijdig zou hoeven nemen.⁴³¹ De vraag was echter of de Vichy-regering ermee akkoord zou gaan. Ook na het ontslag van Darlan en de terugkeer van Laval bleef Vichy weigeren de ster in te voeren. Aan Duitse zijde bereidde de HSSPF, Oberg, nu de betreffende verordening voor, die daarna door de *Militärbefehlshaber* op 29 mei 1942 werd uitgevaardigd. Met ingang van 7 juni moesten in de bezette zone alle joden ouder dan zes jaar in het openbaar op hun kleding de gele ster dragen met daarop het woord *Juif* of *Juive*. De verordening maakte geen onderscheid tussen Franse en buitenlandse joden. Ongeveer tienduizend personen, die de nationaliteit bezaten van een land dat neutraal, bondgenoot of tegenstander van Duitsland was, werden voorlopig vrijgesteld, waaronder Italiaanse staatsburgers. Toen invoering van de ster een feit was geworden, stelde Pétain via de Franse permanente regeringsvertegenwoordiger in Parijs, De Brinon, voor om alsnog

⁴²⁷ 'Ik ben een veel oudere antisemiet dan u. Ik had uw vader kunnen zijn!' Léon Poliakov, *L'Étoile jaune* (Paris: CDJC, 1949), p. 29; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 118. Zie voor het Franse citaat overigens ook Presser, *Ondergang*, I, 220.

⁴²⁸ Billig, *Commissariat Général*, I, 214–228; III, 176–180; Klarsfeld, *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich: Deutsche Dokumente*, 37, 40–43; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 115–118.

⁴²⁹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 117–119, 284–286; Zuccotti, *Holocaust*, p. 318 n. 78. Darquier de Pellepoix (1897–1980) vluchtte na de ineenstorting van Vichy naar Spanje. Hij werd in december 1947 door het Franse hooggerechtshof bij verstek schuldig bevonden en ter dood veroordeeld. De Franse regering ondernam geen pogingen tot zijn uitlevering door Spanje, waar hij de rest van zijn leven verbleef.

⁴³⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 235 n. 60.

⁴³¹ 'Es ist damit zu rechnen, dass in einigen Wochen Darquier de Pellepoix bereit sein wird, die Einführung des Judensterns von sich aus zu veranlassen, und zwar dann gleichzeitig für beide Zonen. Das würde den grossen Vorteil haben, dass es sich um eine franz. Massnahme handelt (...)' Bericht, 31 maart 1942, van ambassadeur Abetz aan de Militärbefehlshaber (met afschrift aan Dannecker), tekst in: Poliakov, *L'Étoile jaune*, 29–30.

onderscheid te maken tussen Franse en niet-Franse joden, maar aan Duitse zijde werd dit afgewezen. Hierna dienden hoge Franse gezagsdragers verzoeken in tot vrijstelling in individuele gevallen. Zo wilde Pétain vrijstelling voor drie society-dames; zijn verzoek liep via De Brinon, wiens vrouw zelf van joodse afkomst was. Hoewel in het algemeen dergelijke verzoeken door de bezetter werden afgewezen, werd het verzoek van Pétain ingewilligd, ook de echtgenote van De Brinon en enkele anderen kregen een (tijdelijke) vrijstelling. Vichy weigerde weliswaar de jodenster zelf in te voeren, maar in de bezette zone werd de distributie ervan niettemin opgedragen aan de Franse politie. Bij de Parijse politie was de centrale administratie voor de verspreiding in handen van de *Sous-direction des Étrangers et des Affaires juives*, geleid door commissaris Jean François. Elke jood kon bij het plaatselijke politiebureau drie sterren krijgen, wat ten laste kwam van zijn textieldistributiekaart. De Franse politie schatte dat meer dan honderdduizend joden in aanmerking kwamen voor deze verplichting. Na twee weken bleken 83.000 personen de ster in ontvangst te hebben genomen.⁴³² Omstreeks deze tijd, eind juni, begin juli 1942, waren Vichy en de top van de Franse politie echter inmiddels volop in onderhandeling met de bezetter over een nieuwe vorm van algemene politiesamenwerking. Vanuit het perspectief van de Franse autoriteiten was de ‘joodse kwestie’ daarbij, in het licht van de komende deportaties, niet méér dan een van de onderhandelingsmiddelen.

Samenvattend, kan gesteld worden dat het *antisémitisme d’État* van Vichy was gebaseerd op een eenheidspolitiek door uitsluiting (*exclusion*). De uitsluiting was in hoofdzaak juridisch van karakter en gericht op volledige afschaffing van de emancipatie van 1791; hierin bestond geen principieel onderscheid tussen Franse en buitenlandse joden. Dit kwam tot uiting in het *Statut des Juifs* van oktober 1940 en een tweede *Statut* begin juni 1941. In de praktijk waren vooral Franse joden het slachtoffer van de uitsluiting door deze statuten, aangezien zich onder hen de ontslagen ambtenaren en meeste beoefenaren van vrije beroepen (artsen, advocaten etc.) bevonden. De Franse anti-joodse politiek richtte zich in het bijzonder tegen de joodse vreemdelingen; dit lag in het verlengde van het vluchtelingenbeleid van eind jaren dertig. Duizenden van hen waren of werden onder zeer slechte omstandigheden geïnterneerd in kampen en er werd gestreefd naar hun uitzetting. Dit laatste werd door Vichy temeer voorgestaan, nadat in oktober 1940 door eenzijdige Duitse maatregelen ongeveer 6.500 joden uit Duitse grensprovincies naar onbezet Frankrijk waren verdreven, waar ook zij in kampen werden ondergebracht. Door hongers- en ziekte als gevolg van gebrek aan verzorging kwamen van 1940 tot 1942 tussen twee- en drieduizend joodse geïnterneerden om het leven. Al vanaf de vroege herfst van 1940 poogde Vichy de in bezet gebied door Duitse verordeningen begonnen economische ‘arisering’ te ondervangen door eigen maatregelen. Vanaf de wet van 22 juli 1941, die in gelijke mate voor Franse en buitenlandse joden gold en waarmee onteigening van joods bezit ook in onbezet gebied werd geïntroduceerd, overtrof Vichy in dit opzicht de bezetter. De Franse en Duitse politiek tegen de joden kenmerkte zich door rivaliteit, maar soms ook door complementariteit.⁴³³ Pas vanaf begin 1941 begonnen Duitse autoriteiten wat betreft de anti-joodse politiek *expliciet* druk op de Franse regering uit te oefenen. Dit leidde tot oprichting van het CGQJ, dat in beginsel in nauw overleg met Duitse autoriteiten de hele Frans anti-joodse politiek diende te coördineren en uit te voeren. In werkelijkheid waren er echter van begin af belangentegenstellingen en spanningen tussen enerzijds CGQJ-chef Vallat en anderzijds verschillende Franse ministeries en de bezettingsautoriteiten. Aanvankelijk leidde de Duitse druk nog niet tot conflicten. Zowel de

⁴³² Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 225; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 236–237; Maurice Rajfus, *La police de Vichy. Les forces de l’ordre françaises au service de la Gestapo 1940–1944* (Paris: Le Cherche Midi, 1995), pp. 99–110; Bruttmann, *Au bureau des affaires juives*.

⁴³³ Zie bijlage 6.2 voor een vergelijkend chronologisch overzicht van de tegen de joden gerichte wetten, verordeningen en maatregelen in de drie landen met voor Frankrijk een expliciet onderscheid tussen Franse wetgeving en Duitse verordeningen.

oprichting van het CGQJ als het begin van de internering van buitenlandse joden in de bezette zone (mei 1941) verliepen zonder ernstige problemen. Na de Duitse aanval op Rusland in juni 1941 en toenemende aanslagen van (communistisch) verzet op Duitsers werd echter het toenemende ingrijpen van de bezetter – op zowel wetgevend als politieel terrein – een steeds ernstiger probleem voor Darlan en zijn regering. Resultaten van groeiende Duitse druk en acties waren achtereenvolgens de razzia's van augustus 1941, represaille-executies van gijzelaars onder wie veel joden (september-oktober 1941), oprichting van de UGIF (november 1941) en de razzia en boete van een miljard franc (december 1941). De boete werd weliswaar via de UGIF rechtstreeks aan de joden opgelegd, maar gezien de omvang van het bedrag en de benodigde lening raakten de Franse regering en Franse banken er direct bij betrokken. Toenemende spanningen en conflicten, ook tussen Vallat en Dannecker persoonlijk, leidden uiteindelijk mede tot de val van eerstgenoemde. Zijn vervanging door Darquier viel min of meer samen met Pétains besluit in april 1942 Darlan te ontslaan en Laval terug te roepen. Achtergrond hiervan was dat de algemene collaboratiepolitiek van Darlan Frankrijk teveel concessies had gekost en onvoldoende had opgeleverd. Laval koos nu voor een 'vlucht verder naar voren'. Door zijn bereidheid tot nog verdergaande samenwerking wilde hij economie, bestuur en politie van Frankrijk als het ware onmisbaar maken voor Duitsland en zo dit land alsnog dwingen tot substantiële concessies. Centraal stond in mei–juli 1942 de kwestie van de gelijktijdige Frans-Duitse onderhandelingen enerzijds over politiebevoegdheden in het kader van de Franse soevereiniteitsaanspraken in bezet gebied in het algemeen en anderzijds over de joodse bevolkingsgroep in verband met de organisatie van de voorgenomen deportaties. De uitslag van deze onderhandelingen op hoog politiek-politieel niveau zou van groot belang blijken voor de directe Ausgangssituatie aan de vooravond van de grootschalige deportaties.

3.2.1.3 Maatschappelijke reacties

Houding en reacties van maatschappelijke organisaties, zoals rechterlijke macht, universiteiten, kerken en van de Franse bevolking ten opzichte van de jodenvervolgving moeten gezien worden tegen de achtergrond van wat de Franse bevolking in die jaren *in het algemeen* het meest bezig hield: de nederlaag en bezetting, de collaboratie van de eigen regering, het oorlogsverloop en – vanwege toenemende schaarste – de zorgen om de dagelijkse levensbehoeften. Tijdens de eerste maanden van de Vichy-regering heersten algemene passiviteit en apathie onder de bevolking. De atmosfeer van verslagenheid en berusting keert telkens terug, zowel in officiële, geheime stemmingsberichten van Vichy-ambtenaren, alsook in dagboeken en brieven van (latere) tegenstanders van Vichy. Alle commentaren beschrijven in soortgelijke toonzetting dat de bevolking gedesillusioneerd, passief was en vooral in beslag werd genomen door de eigen dagelijkse besognes. De heersende stemming was dat men zich diende te schikken in het onvermijdelijke, hetzij om redenen van gezond verstand, of vanwege 'vaderlandslievende deugden van gehoorzaamheid'. Velen vonden in dit stadium dat men zich maar beter kon aanpassen aangezien de vijandelijke overwinning verpletterend was en onomkeerbaar leek. Allerlei invloeden speelden een rol: verwarring, de vernedering van Frankrijk als grootmacht, de logica van angst, het verlies van een duidelijk richtsnoer, zelfkastijding, de gemakkelijke oplossing van maatschappelijke uitsluiting van bepaalde groepen als zondebokken.⁴³⁴

Dit verklaart de overwegende zwijgzaamheid en passiviteit ten aanzien van de door Vichy gevoerde politiek van *exclusion* van bepaalde bevolkingsgroepen in het algemeen en de joden in het bijzonder. De veelal *afwezigheid* van expliciete reacties – noch goedkeurend noch

⁴³⁴ Burrin, *France under the Germans*, 22–23, 31, 175–176, 178; Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 171; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 16; Pierre Laborie, *L'opinion Française sous Vichy* (Paris: Seuil/l'Univers historique, 1990); Pierre Laborie, 'The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion', *Yad Vashem Studies* 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 89–114, aldaar 94; Jackson, *France*, 272–274; Éric Alary avec la collaboration de Bénédicte Vergez-Chaignon et de Gilles Gauvin, *Les Français au quotidien, 1939–1949* (Paris: Perrin, 2006).

afwijzend – op uitvaardiging van het *Statut des Juifs* (oktober 1940) was slechts één van de uitingen van een *algemeen* heersende onverschilligheid onder de Franse bevolking tijdens de eerste maanden van Vichy.⁴³⁵ Van wijdverbreid protest tegen de politiek van uitsluiting was geen sprake. Er waren slechts enkele individuele stemmen, die echter nauwelijks gehoor vonden. Aan uitingen van vijandigheid ten opzichte van de joden en steun aan het beleid van *exclusion* – gedaan door voorstanders van de nieuwe orde van Vichy, o.a. in de pers – werd alle ruimte gegeven, maar vaak werd de houding van het publiek gekenmerkt door inschikkelijkheid en gelatenheid. Verschillende historici concluderen – mede gezien het feit dat in de crisisjaren dertig antisemitisme en xenofobie in Frankrijk waren toegenomen – dat er onder de Franse bevolking tamelijk wijdverbreide steun en voldoening bestond over de anti-joodse maatregelen. Zo schrijft Denis Peschanski: ‘De uitsluiting van de joden was inherent aan het nieuwe regime en, tenminste tot de zomer van 1942, genoot het de steun en bijval van een grote meerderheid der publieke opinie.’⁴³⁶ Toch is deze uitspraak niet eenvoudig vol te houden, tenzij de veronderstelling luidt dat in een autoritaire maatschappij de *afwezigheid* van protest *gelijk* staat met een *uiting van steun*.⁴³⁷ Pierre Laborie stelt dan ook dat – wil men verder komen dan globale indrukken – zorgvuldiger onderzoek is vereist, onder andere door bronnenvergelijking van officiële stemmingsberichten op nationaal en vooral op departementaal (= regionaal) niveau enerzijds, met individuele tijdsgeschriften (dagboeken, brieven) anderzijds.⁴³⁸ De afdeling *Renseignements généraux* (RG) van het ministerie van Binnenlandse Zaken vormde vanouds de binnenlandse inlichtingendienst van de Franse regering. In elk departement verzamelden enkele aan de prefect ondergeschikte politie-commissarissen alle inlichtingen die voor de regering van belang konden zijn. De taken varieerden van samenstelling van dossiers van verdachte personen tot het opstellen van algemene stemmingsberichten en het in de gaten houden van (vermeende) communisten en andere tegenstanders van de regering. Informatie werd ingewonnen door eigen onderzoek en via luisterposten in openbare gelegenheden en betaalde informanten; de laatsten hadden geen uitvoerende bevoegdheden (huiszoeking, arrestatie). Uit onderzoek van Laborie blijkt dat veel meer voorzichtigheid geboden is bij het doen van stellige, gegeneraliseerde uitspraken, omdat er vaak – zeker tijdens het eerste bezettingsjaar – sprake was van gebrek aan een specifieke reactie van welke aard ook: passiviteit en onverschilligheid overheersten. Daarnaast waren er weliswaar incidentele, sterk uiteenlopende of zelfs tegengestelde reacties van enkelingen, maar Laborie stelt dat de representativiteit daarvan voor een meerderheid of grote groepen van de bevolking niet overtuigend is aangetoond. Voor zover onverschilligheid de houding van de bevolking onvoldoende karakteriseert, is de term ambivalentie op zijn plaats.⁴³⁹

⁴³⁵ *Ibid.*; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 209.

⁴³⁶ ‘L’exclusion des Juifs est au cœur du régime, et, au moins jusqu’à l’été 1942, elle suscite l’approbation d’une large majorité de l’opinion.’ Denis Peschanski, ‘Que savaient les Français?’, in: Stéphane Courtois et Adam Rayski (dir.) avec la collaboration de Philippe Burrin, Claude Lévy, Denis Peschanski et Renée Poznanski, *‘Qui savait quoi?’ L’extermination des Juifs, 1941–1945* (Paris: La découverte, 1987; 2e druk: 1997); dit artikel werd herdrukt in: Denis Peschanski, *Vichy 1940–1944. Contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 179–192, het citaat op 181-182.

⁴³⁷ Voor de onjuistheid van deze door Peschanski impliciet gehanteerde veronderstelling, zie: Pierre Laborie, ‘The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion’, 95, en Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l’Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993), p. vi: ‘On commettrait une grave erreur en prenant le silence actuel pour une adhésion tacite ou une approbation.’

⁴³⁸ Pierre Laborie, *Résistants, vichysois et autres. L’évolution de l’opinion et des comportements dans le Lot de 1939 à 1945* (Paris: CNRS, 1980); Idem, *L’opinion Française sous Vichy* (Paris: Seuil/l’Univers historique, 1990); Idem, ‘The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion’, *Yad Vashem Studies* 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 89–114. Vergel. Marie Flonneau, ‘L’évolution de l’opinion publique de 1940 à 1944’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 506–522; Rita Thalmann, *Gleichschaltung in Frankreich 1940–1944* (Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1999), pp. 66–69. Een gelijksoortig onderzoek op basis van bronnenvergelijking werd voor Nederland gedaan door Bart van der Boom: ‘We leven nog’. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom, 2003).

⁴³⁹ Laborie, *Résistants, vichysois et autres*; Idem, *L’opinion Française sous Vichy*; Idem, ‘The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion’, 90–93; zie ook Kasten, ‘Gute Franzosen’, 46.

Een dwarsdoorsnede van de diverse Duitse en Franse stemmingsberichten laat zien dat de door nederlaag en bezetting teweeggebrachte stemming van verslagenheid en berusting slechts van betrekkelijk korte duur was en niet langer aanhield dan tot ongeveer november 1940. Redenen hiervoor waren: het voortgaande verzet van Engeland (Duitse nederlaag in de luchtslag boven Engeland, september 1940), de verslechtingen in de dagelijkse levensstandaard door de bezetting, en het vooruitzicht van een winter met toenemende schaarste. Vanaf dat moment wensten de meeste Fransen een Engelse overwinning en kwamen ten opzichte van de collaboratie stemmingen tot uiting die varieerden van scepsis tot vijandigheid. De afkeer van de Duitse bezetter en van de collaboratie vertaalde zich echter niet onmiddellijk in grote ontevredenheid over de Vichy-regering, hoewel deze nadrukkelijk met diezelfde bezetter samenwerkte. Vooral in de vrije zone en in een groot deel van de bezette zone geloofden de meeste mensen dat de regering haar best deed de Fransen te beschermen en weerstand te bieden aan Duitse eisen. De ontmoeting tussen Hitler en Pétain te Montoire in oktober 1940 betekende een ernstige aanslag op dit vertrouwen, maar het ontslag van Laval in december hielp dit weer herstellen. Het waren de eerste, ernstige voedseltekorten – al tijdens de winter van 1940-'41 – die het draagvlak van Vichy ondermijnden.⁴⁴⁰ Vanaf midden 1941 werd de vijandigheid ten opzichte van de bezetter verder versterkt door de Duitse aanval op Rusland en de represaille-executies van Franse gijzelaars na aanslagen op Duitse militairen. In 1942 leidden ontslag van Darlan en terugkeer van Laval, en de geallieerde landingen in Frans Noord-Afrika (gevolgd door Duitse bezetting van de vrije zone) ertoe dat de Vichy-collaboratie volkomen en definitief in diskrediet raakte bij de bevolking. Zelfs Engelse luchtbombardementen, waarbij Franse slachtoffers vielen, konden deze trend onder de publieke opinie niet keren.⁴⁴¹

Deze ontwikkeling was niet verrassend. De omstandigheden speelden overweldigend in het nadeel van Vichy. Duitslands imago, doordrenkt met negatieve clichés en vooroordelen, lag in het verlengde van de oude negatieve traditie (1870-'71, 1914-'18), zelfs al werd deze tijdelijk enigszins verminderd door het onverwacht correcte optreden van de Duitse bezettingstroepen in de eerste weken en maanden van de bezetting. Aan de basis van de blijvende en verder toenemende afwijzende houding van de Franse bevolking tegenover Duitsland, stonden de onderdrukkings- en vervolgingsmaatregelen van de bezetter. Weliswaar konden de door communisten in de zomer van 1941 gepleegde aanslagen op Duitse militairen aanvankelijk op vrijwel algemene afkeuring rekenen onder de bevolking, de Duitse represaille-executies brachten hier echter snel verandering in. Boven op dit alles kwam de economische exploitatie op een schaal die spoedig alle verwachtingen overtrof. Dit betekende voor het overgrote deel van de bevolking toenemende verarming en zelfs degenen die aanvankelijk slaagden hieraan te ontkomen, werden er gaandeweg toch steeds meer door getroffen. De bezetters voerden de economische uitbuiting steeds verder op en konden zich uitsluitend wenden tot propaganda in een poging de Fransen enigszins te overreden dat het 'voor hun bestwil' was. Onder andere de Duitse ambassade hield zich met propaganda bezig, maar de kosten daarvan wogen niet op tegen de magere resultaten. Gaullistische en Engelse propaganda was invloedrijker. Het enige dat de bezetter kon hopen, was dat de eigen propaganda die van de geallieerde tegenpartijen enigszins in bedwang zou houden en de Fransen zou ontmoedigen te handelen naar hun sympathieën. Zolang de Duitse legers aan de winnende hand waren, kon de Duitse propagandamachine een beeld van overmacht overbrengen dat voldoende was om pogingen tot actief, openlijk verzet te verlammen.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Baruch, *Vichy-Regime*, 171–173; Jackson, *France*, 276; Thalmann, *Gleichschaltung in Frankreich*, 74–76, 106–115; Éric Alary avec la collaboration de Bénédicte Vergez-Chaignon et de Gilles Gauvin, *Les Français au quotidien, 1939–1949* (Paris: Perrin, 2006).

⁴⁴¹ Burrin, *France*, 178; Jackson, *France*, 274–277. De algemene ontwikkeling van de Franse publieke opinie tijdens de Vichy-periode geven wij in hoofdzaak weer aan de hand van Philippe Burrin en Julian Jackson, die zich baseren enerzijds rechtstreeks op Franse en Duitse stemmingsberichten en anderzijds op de studies van Pierre Laborie en Denis Peschanski.

⁴⁴² Burrin, *France*, 179; Alary et al., *Les Français au quotidien, 1939–1949*.

De Vichy-regering had zelf eveneens een propaganda-apparaat, onder leiding van Paul Marion, maar ook hier leed men onder gebrek aan geloofwaardigheid. Het duurde niet lang of een meerderheid van de bevolking wees de officiële collaboratiepolitiek van de hand, waarbij overigens wel sprake was van variaties tussen de uiteenlopende zones en bovendien bleef Pétain lange tijd als persoon toch gezaghebbend.⁴⁴³ Elzas-Lotharingen kan buiten beschouwing blijven, aangezien de bevolking daar onderworpen werd aan de realiteit van annexatie en verduitsing; bovendien werd de joodse bevolking van dit gebied al in oktober 1940 verdreven en naar onbezet Zuid-Frankrijk gevoerd. De afwezigheid van publieke protesten door Vichy tegen de annexatie werd door de bevolking van Elzas-Lotharingen opgevat als berusting in het voldongen feit dat dit gebied – zoals tussen 1870 en 1918 – Duitsland toebehoorde. Vooral onder Franstaligen was uiteraard het gevoel in de steek gelaten te zijn overheersend. Het noordoostelijk deel van de overige bezette zone was tot zgn. ‘verboden zone’ (*zone interdit*) verklaard, wat een verbod van terugkeer van bepaalde groepen vluchtelingen inhield. In dit gebied was de afwijzing van de collaboratiepolitiek van meet af aan sterk en wijdverbreid. Herinneringen aan de eerdere Duitse bezetting tijdens de eerste wereldoorlog kwamen tot leven door de maatregelen die de bezetter hier nam tijdens de eerste maanden, zoals het genoemde terugkeerverbod. Verder werden grote aantallen burgers als gijzelaars opgepakt; mannen werden op straat gegrepen en weggevoerd voor verplichte tewerkstelling in Duitsland. Ook hier vreesde men een naderende annexatie, versterkt door het gevoel dat de belangen hier door het verre Vichy het slechtst werden behartigd. In de ‘verboden zone’ vond men de aanhang van Pétain (en het pétainisme) vooral onder de welgestelde middenklasse, maar in de meeste gevallen ging dit gepaard met een afwijzing van de collaboratiepolitiek, zij het niet op voorhand van de *Révolution Nationale*. In de overige bezette zone was de afwijzing van de Vichy-politiek van collaboratie met Duitsland minder direct en hevig, maar groeide wel snel. Zo vermeldde een Duits militair stemmingsbericht in september 1940: ‘De bevolking is als geheel kalm, soms tegemoetkomend, maar meestentijds gereserveerd en enigermate positief vijandig.’⁴⁴⁴ In deze zone werd de regering in Vichy door de bevolking veelal genegeerd, bekritiseerd of veracht. Die regering bevond zich immers ver weg, leek machteloos en werd gezien als de gangmaker van de collaboratie. De Franse postcensuur, die eveneens stemmingsberichten vervaardigde⁴⁴⁵, vatte de situatie eind 1940 als volgt samen: ‘Voor de bevolking van de bezette zone roept alleen al het woord collaboratie het beeld op van de mensen in de Elzas en Lotharingen die uit hun huizen waren gezet (uitsluitend Franstaligen, G/Z) en – niet minder verschrikkelijk – het beeld van een naderende hongersnood (tijdens de winter, G/Z).’ Pétain werd echter bij alle kritiek meestal gespaard en genoot een zekere mate van respect, die echter aan Laval zeer nadrukkelijk werd onthouden. Tegen de lente van 1941 moest de postcensuur evenwel toegeven dat de publieke opinie in de bezette zone ‘nauwelijks nog gunstig is’ voor Vichy en dat zelfs de ‘aura’ van de Maarschalk niet ver meer reikte.⁴⁴⁶

In de vrije zone heerste onder de publieke opinie duidelijk verdeeldheid over de collaboratie. Deze werd niet van meet af aan en massaal afgewezen, maar evenmin

⁴⁴³ Denis Peschanski, ‘Contrôler ou encadrer? Information et propagande sous Vichy’, *Vingtième Siècle* no. 28 (octobre-décembre 1990), pp. 65–75; herdrukt in Denis Peschanski, *Vichy 1940–1944. Contrôle et exclusion* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 39–58, m.n. 44–48; Denis Peschanski, Laurent Gervereau (dir.), *La Propagande sous Vichy* (Paris: BDIC, 1990); Jackson, *France*, 252–256, 278–279.

⁴⁴⁴ ‘Lagebericht für die Zeit bis 31.8.40’, Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA), Freiburg im Breisgau, RW 24 15, aangehaald in Burrin, *France*, p. 180 n. 10.

⁴⁴⁵ Herfst 1940 werd de *Service des Contrôles techniques* opgericht, een overheidsinstantie belast met het uitvoeren van censuur door openen van brieven en afluisteren van telefoongesprekken; zie verder ook hoofdstuk 4, paragraaf 4.3.1.1. Roger Austin, ‘Surveillance and intelligence under the Vichy regime: the Service du contrôle technique 1939–1945’, *Intelligence and National Security*, vol. 1, no. 1 (January 1986); Baruch, *Vichy-Regime*, 138, 181–183.

⁴⁴⁶ ‘Synthèse décadaire du contrôle téléphonique’, 1–13 mei 1941, 1–30 juli 1941, in: AN, F 7 14930, aangehaald in Burrin, *France*, p. 180 n. 12; Jackson, *France*, 280–281

verwelkomd.⁴⁴⁷ Bij afwezigheid van de Duitse bezetter waren de inwoners van deze zone meer vatbaar voor de Vichy-propaganda. Bovendien werden ze meer beïnvloed door de populariteit van Pétain, van wie men geloofde en hoopte dat hij het Franse volk zou behoeden voor een totale Duitse bezetting en andere ontberingen. Daarentegen stuitte de door Pétain en zijn regering gelanceerde *Révolution Nationale* op ‘bijna totale onverschilligheid’.⁴⁴⁸ De persoonlijke populariteit van Pétain stond dan ook los van deze conservatief-autoritaire ‘revolutie’. De Vichy-regering dankte zijn aanvankelijk grote populariteit in de vrije zone in de eerste plaats aan Pétain als held uit de eerste wereldoorlog en het feit dat hij de bevolking (ook nu weer) voor een Duitse bezetting behoedde. Verder ontleende Vichy zijn gunstige reputatie in het begin aan de pogingen de betrekkingen tussen de beide zones te verbeteren en de krijgsgevangenen naar huis te laten terugkeren. Ondanks een zekere bewondering voor Engeland, omdat men daar de strijd tegen Duitsland wèl wist vol te houden, volgde hier – méér dan in de bezette zone – een groter deel van de bevolking Pétain en bleef men hem ook later langer trouw, al ging dit gaandeweg steeds meer schoorvoetend. De door hem gehouden toespraak, na zijn ontmoeting met Hitler in Montoire, wekte bij de bevolking in de vrije zone voornamelijk gemengde gevoelens op van hoop en angst, in plaats van openlijke afkeer zoals in de bezette zone. De steun voor Vichy was niettemin fragiel en ging gepaard met wijdverbreide scepsis.⁴⁴⁹ Eind 1940 nam in de bezette zone het vertrouwen in Pétain zelfs enigszins toe, nadat hij Laval had ontslagen, wat door velen werd geïnterpreteerd als een rem op de collaboratie.

Lente 1941, onder andere als gevolg van de bezetting door Britse troepen van het Franse mandaatgebied Syrië-Libanon, verminderde het draagvlak van Vichy en polariseerden de standpunten tussen voor- en tegenstanders. Net als na Montoire, hield Pétain na de ontmoeting tussen Hitler en Lavals opvolger Darlan in Parijs in mei 1941 opnieuw een radiotoespraak bedoeld om het Franse volk gerust te stellen, een ‘beredeneerde berusting’⁴⁵⁰ te bevorderen en de hoop te voeden dat de Duitsers concessies zouden doen ten aanzien van de krijgsgevangenen en de demarcatielijn tussen bezet en onbezet gebied. Concrete resultaten bleven echter uit.

De Duitse aanval op Rusland, 22 juni 1941, betekende een keerpunt en werd door de bevolking om uiteenlopende redenen begroet. Sommigen vierden alvast de ondergang van het communisme, anderen hoopten en verwachtten dat deze oorlog de Duitsers ernstig zou verzwakken. Ook waren er die hoopten dat Duitsland en Rusland elkaar zodanig zouden uitputten, dat Frankrijk er voordeel van kon trekken. Het netto-effect was echter een verdere vermindering van het draagvlak voor de Frans-Duitse collaboratiepolitiek, zoals Franse stemmingsberichten van augustus 1941 uitwijzen. Duitse berichten, o.a. van de controle-inspecties in de onbezette zone, vermeldden eveneens een toenemende anti-Duitse stemming onder de Franse bevolking. Ook de Maarschalk zelf werd niet langer gespaard. De Franse stemmingsberichten stelden ronduit vast, dat nog slechts een gering deel van de bevolking de noodzaak aanvaardde van een collaboratiebeleid met Duitsland (november 1941). Vanaf voorjaar 1942, na voortgaande executies van Franse burgers en de intrede van de Verenigde Staten in de oorlog, was anti-Vichy graffiti (‘Weg met Pétain’) geen zeldzaamheid meer.⁴⁵¹

Lavals terugkeer in het centrum van de politieke macht in april 1942 maakte een golf van nieuwe speculaties en twijfels los in een sfeer van wantrouwen of op zijn minst duidelijke gereserveerdheid. Maar tegen die tijd was een groot deel van de bevolking al overtuigd van de zinloosheid van alle inspanningen van Vichy. Lavals toespraak kon men niet verteren: zijn

⁴⁴⁷ Zuccotti, *Holocaust*, pp. 143–144 n. 28–32.

⁴⁴⁸ Jackson, *France, 274–276*; Burrin, *France*, p. 180 n. 13.

⁴⁴⁹ Burrin, *France*, p. 181 n. 15.

⁴⁵⁰ ‘Synthèse hebdomadaire des interceptions’, 6 juni 1941, AN, AJ 41 25, ‘Contrôles techniques’, Burrin, *France*, p. 181 n. 17.

⁴⁵¹ Burrin, *France*, pp. 181–182 n. 18–23; Jackson, *France*, 281.

opmerking dat hij een Duitse overwinning wenste, werd met stomme verbazing en zelfs verbijstering aangehoord.⁴⁵² Het onbehagen onder de Franse bevolking over Vichy nam toe naar aanleiding van Lavals initiatief tot de *relève*. De oppositie kwam openlijk tot uiting in demonstraties op Bastille-dag in de onbezette zone (14 juli 1942). Deze waren de eerste in hun soort. Spoedig zou trouwens blijken dat de *relève* geen succes werd en dat ook na Lavals terugkeer als eerste minister, de collaboratie voor Frankrijk feitelijk niets opleverde. In diezelfde periode vond het begin van de massale deportaties van joden plaats. Het moment hiervan was zodanig dat ze een belangrijke stimulans gaven aan de al groeiende stroom van ongenoegen onder de meerderheid van de bevolking, die Vichy's collaboratie met de gehate bezetter van de hand wees.⁴⁵³ In september en oktober 1942 begonnen de Vichy-instanties de mislukking van hun officiële beleid te erkennen. Men constateerde een toenemend gevoel dat de regering er beter aan zou doen openlijk een houding aan te nemen die in overeenstemming was met de wensen van een grote meerderheid der bevolking, wilde men niet ook een laatste rest draagvlak verliezen. Al een maand vóór de geallieerde landingen in Noord-Afrika en de Duitse bezetting van de zuidelijke zone, waren veel mensen dus tot de conclusie gekomen dat er niet langer een rechtvaardiging was voor Vichy. Op 16 februari 1943 – kort na de Duitse nederlaag in Stalingrad – zette het Vichy-regime een stap waarmee het zich voorgoed van de eigen bevolking vervreemde; het betrof de invoering van de *verplichte* tewerkstelling in Duitsland van bepaalde categorieën mannen, de *Service du Travail Obligatoire* (STO).⁴⁵⁴ Pétains prestige was echter nog niet geheel verdwenen. Als publiek figuur bleef hij tot het bittere einde gerespecteerd door een niet onaanzienlijk deel van de bevolking, dat medelijden had met zijn moeilijke positie en hem beschouwde als symbool voor het lijden van de Franse natie.⁴⁵⁵ Een voorbeeld waaruit dit blijkt, is het bezoek van Pétain aan Parijs in april 1944, zes weken voordat de geallieerde invasie in Normandië plaatsvond. De straten waren vol en een grote menigte juichte hem toe, toen hij vanaf het balkon van het stadhuis een korte toespraak hield.⁴⁵⁶

Hoewel het de vraag is in hoeverre de Franse en Duitse stemmingsberichten voldoende representatief zijn, vormen ze de enige beschikbare bron en is het opvallend dat beide onafhankelijk van elkaar overeenstemmen in de ruwe indicatie dat tachtig procent van de bevolking de collaboratie van de hand wees. Het lijkt niet onredelijk ervan uit te gaan dat tot 1942 de stroming ten gunste van collaboratie tussen een kwart en een vijfde van de bevolking in de vrije zone betrof, en tussen een vijfde en een zesde in het land als geheel. Dit betekende op een totale Franse bevolking van ruim veertig miljoen nog altijd ettelijke miljoenen mensen⁴⁵⁷, veel méér dus dan het lidmaatschap van de kleine, radicale pro-collaboratie partijen. Van de drie belangrijkste van deze partijen in Frankrijk tijdens de oorlog had de *Parti Populaire Français* (PPF, geleid door Jacques Doriot) tussen de 20.000 en 30.000 aanhangers; de *Rassemblement National Populaire* (RNP, voorman: Marcel Déat) circa 20.000; en de *Mouvement Social Révolutionnaire* (MSR, voorman: Eugène Deloncle, vanaf mei 1942: Georges Soulès) aanvankelijk circa 15.000 (onder Soulès echter gereduceerd tot enkele honderden militanten). Met andere woorden: het ideologisch gemotiveerde collaborationisme is in Frankrijk nooit een massale beweging geweest.⁴⁵⁸

⁴⁵² 'Synthèse hebdomadaire des interceptions', 30 juni 1942, AN, F 7 14926, 'Direction des contrôles techniques', Burrin, *France*, p. 182 n. 24; Peschanski, *Vichy 1940–1944. Contrôle et exclusion*, 31–32, 49–50; Baruch, *Vichy-Regime*, 184.

⁴⁵³ Laborie, *L'opinion Française sous Vichy*, hoofdstuk 4: 'Printemps 1942 – hiver 1942-1943: les ruptures et la lassitude', pp. 262–281.

⁴⁵⁴ Baruch, *Vichy-Regime*, 149–151, 174, 185.

⁴⁵⁵ Burrin, *France*, 182.

⁴⁵⁶ Jackson, *France*, 535–536.

⁴⁵⁷ 'Statistique des contrôles techniques', AN, F 7 14926, 'Direction des contrôles techniques'; 2 AG 461, 'Synthèse des contrôles', Burrin, *France*, p. 183 n. 26, pp. 413–424.

⁴⁵⁸ Henry Rousso, *La Collaboration: Les noms, les thèmes, les lieux* (Paris: M.A. Éditions, 1987), pp. 131, 138–139, 156; Burrin, *France*, hoofdstuk 27 en 28. Vergel. Jackson, *France*, 194. De eveneens rechtse, door kolonel François de La Rocque

Wat de stemming onder de Franse bevolking in zijn algemeenheid betreft, kan geconcludeerd worden dat de eigenlijke, welbewuste collaboratie nooit aanspraak kon maken op voldoende draagvlak. Na een periode van aarzeling ondervond ook de *Révolution Nationale* al vanaf voorjaar 1941 snel steeds minder weerklank.⁴⁵⁹ Wel bleef Pétain lange tijd, bijna tot het einde van de bezetting, een gezaghebbend figuur. Laval daarentegen was vrijwel onmiddellijk na zijn terugkeer in het centrum van de macht in april 1942 zeer onpopulair en dit verergerde daarna alleen maar meer. Tekenend is dat van een door Vichy in grote oplage gedrukte brochure, getiteld ‘Wie is Laval?’, geen enkel exemplaar werd verkocht.⁴⁶⁰ De meerderheid van de bevolking – die zich niet actief inliet met collaboratie of verzet – hoopte op een geallieerde overwinning en had toenemende sympathie voor De Gaulle, maar hield in het dagelijks leven vast aan ‘den *Attentismus als politisches Glaubensbekenntnis*’.⁴⁶¹ Een belangrijke oorzaak voor deze houding lag ongetwijfeld in de steeds ongunstiger wordende economische omstandigheden met toenemende voedselschaarste, de dreiging van gedwongen tewerkstelling in Duitsland en het feit dat het inkomen van een groeiend deel van de bevolking onder het bestaansminimum raakte.⁴⁶²

Wat waren houding en rol van maatschappelijke organisaties, zoals rechterlijke macht, universiteiten en kerken ten aanzien van de Vichy-politiek en jodenvervolging tot het begin van de deportaties in 1942?

De rechterlijke macht van hoog tot laag steunde de legitimiteit van de regering in Vichy.⁴⁶³ Tijdens het eerste jaar, tot juni 1941, lag – naast voortgang van de normale werkzaamheden – een bijzondere prioriteit bij de vervolging wegens landverraad van een kleine, maar prominente groep aanhangers van De Gaulle. De meesten van hen hadden overigens het land net op tijd verlaten, zodat sprake was van berechting en veroordeling bij verstek. De Gaulle zelf was in de ogen van Vichy slechts een deserteur, die reeds in augustus 1940 bij verstek ter dood was veroordeeld. Naast bestrijding van gaullistisch verzet, ging de Franse justitie door met de vervolging en berechting van communisten, die overigens al was begonnen na sluiting van het Molotov-Ribbentrop pact en het begin van de oorlog in september 1939. De daarop volgende Russisch-Finse winteroorlog had de vervolging van communisten, vooral van de

geleide, vooroorlogse *Parti Social Français* (PSF) werd kort na ontstaan van het Vichy regime omgedoopt tot *Progrès Social Français*, maar werd door de gevestigde orde van Vichy uitgesloten van de macht en werd in de bezette zone verboden. Uiteindelijk aanvaardde La Rocque een ‘fusie’ met het *Légion française des combattants* in augustus 1941, in het kader van pogingen van Vichy om van dit legioen de voornaamste georganiseerde politieke steunpilaar van het regime te maken. In de praktijk werden de ruim 300.000 leden van PSF opgeslokt in het *Légion*, terwijl La Rocque als beloning werd benoemd tot *chargé de mission*, verbonden aan het kabinet van Pétain, een in werkelijkheid politiek onbeduidende functie. Paxton, *Vichy*, 251–252. Tenslotte was er nog de door Marcel Bucard opgerichte en geleide fascistische splinter *Parti Franciste*. Steven Kale, ‘Bucard, Marcel’, in: B.M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, pp. 50–51.

⁴⁵⁹ AN, F1e III 1135, rapport mensuel du préfet de l’Aisne, 27 april 1941, B; Archives départementales de l’Hérault, Montpellier, Cabinet du Préfet, 356 W 110/1, 16° Division militaire, État major, Contrôles techniques, synthèse hebdomadaire, 14–20 december 1941, beide aangehaald in Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, p. 106 n. 7; John F. Sweets, *Choices in Vichy France. The French under Nazi Occupation* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1986), pp. 137–169.

⁴⁶⁰ Militärarchiv des Bundesarchivs, Freiburg (MA), Dienststellen und Einheiten der Abwehr, RW 49/88, Verbindungs-Offizier der Abwehr (VOA) beim deutschen General in Vichy, 30 jan. 1943, aangehaald in Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, p. 106 n. 8.

⁴⁶¹ MA, MBF, RW 35/1215, Verwaltungsstab, Lagebericht Militärverwaltungsbezirk A, 18 januari–15 maart 1942, aangehaald in Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, p. 106 n. 10. Het begrip ‘attentisme’ werd dus reeds *tijdens* de bezettingsjaren gebruikt om een overwegend passieve, afwachtende houding van een bezette bevolking mee aan te duiden. Vergel. de termen ‘attentisme’ en ‘collaboratie’ in de geschiedschrijving, bijv.: Gerhard Hirschfeld, ‘Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940–1941’, in: *Journal of Contemporary History* 16 (1981), pp. 467–486; Baruch, *Vichy-Regime*, 181; Bénédicte Rochet, ‘De Belgische administratie tijdens de bezetting: de wieg en moederschoot van de naoorlogse modernisering?’, in: *Dossier “Administratie”–“Diamant”–“Politie”*. *De resultaten van drie onderzoeksprojecten van het SOMA*, bijlage bij *SOMA Berichtenblad* nr. 39 (Brussel, zomer 2005), pp. iii–xii, aldaar vi–vii.

⁴⁶² Sweets, *Choices in Vichy France*, 14–17 en *passim*, met name het slothoofdstuk; Baruch, *Vichy-Regime*, 170–173; Jackson, *France*, 296.

⁴⁶³ Voor een geschiedenis van de justitie in Frankrijk in de tweede helft negentiende en in de twintigste eeuw: Jean-Pierre Royat, *Histoire de la justice en France: de la monarchie absolue à la République* (Paris: P.U.F., 2001, 3ème éd.).

buitenlanders onder hen, in Frankrijk verder verscherpt.⁴⁶⁴ Maar behalve berechting van gaullisten en communisten verliep het eerste bezettingsjaar in Frankrijk voor de rechterlijke macht betrekkelijk rustig.

De periode juni–augustus 1941 vormde een keerpunt met als aanleiding de Duitse aanval op Rusland en het begin van een geweldsspiraal. Deze begon met een reeks dodelijke aanslagen op Duitse militairen en burgers in Frankrijk. Hierdoor lag in het tweede bezettingsjaar, juni 1941–juni 1942, alle nadruk op een nog verder geïntensiveerde vervolging en berechting van communisten en andere leden van verzet, waaronder gaullisten, met wie de communisten overigens nu voor het eerst begonnen samen te werken. Vichy wilde een bloedige Duitse repressie zoveel mogelijk ondervangen door zelf een actief opsporings- en vervolgingsbeleid te voeren.⁴⁶⁵ Vichy stond wat dit betreft ook onder toenemende Duitse druk de daders van de aanslagen snel te vinden, anders volgden Duitse represaille-executies van Franse gijzelaars. De Franse autoriteiten zagen de Duitse executies als een ernstige aantasting van hun gezag en drongen in plaats daarvan aan op berechting en eventuele ter dood veroordelingen door Franse rechtbanken. Hiertoe werd door het kabinet van Darlan in augustus 1941 speciale wetgeving uitgevaardigd, vooral gericht tegen wat aangeduid werd als ‘terreur’ door ‘communisten en anarchisten’.⁴⁶⁶ In het onbezette zuiden waren Franse militaire rechtbanken bij de veroordelingen betrokken.⁴⁶⁷

In de bezette zone, waar zich geen Franse militaire rechtbanken bevonden, werd een ‘*Section Spéciale*’ toegevoegd aan het Parijse Hof van Appèl om het verzet krachtadiger te kunnen bestrijden. Op nationaal niveau werd op 10 september 1941 een speciaal gerechtshof opgericht, het *Tribunal d’État*, om daden te bestraffen ‘die de eenheid of veiligheid van de staat in gevaar brengen’.⁴⁶⁸ Dit hof was bedoeld om de beperkingen van het normale wetboek van strafrecht te omzeilen en de staat een instrument in handen te geven hard op te treden tegen al diegenen, die terrorisme beraamden, goedkeurden, uitvoerden of daarbij behulpzaam waren. Het *Tribunal d’État* was gemachtigd doodvonnissen uit te vaardigen zonder recht op hoger beroep.⁴⁶⁹ De eerste Franse ter dood veroordelingen betroffen hoofdzakelijk communisten en onder de veroordeelden waren verhoudingsgewijs veel joden. Vanaf augustus 1941 werd in de toespraken van Pétain, in directieven van minister van Justitie Barthélemy aan rechtbanken, alsmede in de pers, de oppositie echter steeds vereenzelvigd met het communisme, niet openlijk met de joden. Reden dat Vichy in augustus-september 1941 nieuwe repressieve maatregelen nam, was dat niet alleen Duitsers slachtoffer werden van aanslagen, maar ook Franse politici. Zo raakte oud-premier Laval gewond bij een aanslag in Versailles op 29 augustus. De voormalig secretaris-generaal van de Franse communistische partij, Marcel Gitton, die Jacques Doriot was gevolgd in zijn overstap naar het fascisme, werd op 5 september doodgeschoten. Aangezien vrijwel alle aanslagen in de bezette zone plaatsvonden, kwamen door de Duitse represailles de Franse bestuursaanspraken in bezet gebied onder nog zwaardere druk te staan. De Franse soevereiniteit in de bezette zone,

⁴⁶⁴ Zie bijv. Denis Peschanski, ‘La répression anticommuniste dans le département Seine 1940–1942’, in: *Vichy 1940–1944, Archives de guerre d’Angelo Tasca* (Milano/Paris: Feltrinelli/CNRS, 1986), pp. 111–137.

⁴⁶⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 135; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 66–67; Baruch, *Vichy-Regime*, 133–135.

⁴⁶⁶ Loi réprimant l’activité communiste ou anarchiste, 14 augustus 1941, in: Dominique Rémy, *Les lois de Vichy. Actes dits “lois” de l’autorité de fait se prétendant “gouvernement de l’État français”* (Paris: Romillat, 1992), pp. 140–146; Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 223–224.

⁴⁶⁷ Baruch, *Servir l’État français*, 537, 560.

⁴⁶⁸ *Ibid.*, 475.

⁴⁶⁹ Voor de betreffende wetgeving, zie de Franse Staatscourant *Journal officiel de l’État français*, 12 augustus 1941, pp. 3364–3367, en 16 augustus 1941, pp. 3438, 3450; de Franse krant *Le Temps*, 11 september 1941. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, p. 224 n. 181–182; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 135, 138; Baruch, *Vichy-Regime*, 141–142.

toegezegd in artikel 3 van het wapenstilstandsverdrag, dreigde in de praktijk meer en meer een dode letter te worden.⁴⁷⁰

Er heerste overigens in Franse overheids- en justitiekringen geen eenheid over hoe men naar aanleiding van de Duitse executies de Franse bestuurlijke, juridische en politionele zeggenschap in de bezette zone weer zo veel mogelijk kon terugwinnen. Joseph Barthélemy, oud-hoogleraar strafrecht in Parijs en minister van Justitie van eind januari 1941 tot eind maart 1943, was weliswaar voorstander van berechting door Franse gerechtshoven en doodvonnissen voor Franse communisten en andere aanslagplegers, maar weigerde pertinent de Franse justitie en politie een rol te laten spelen bij het uitkiezen en zonder proces ter dood brengen van Franse gijzelaars als vergelding voor onvindbaar blijvende daders van aanslagen op Duitsers. Minister Pierre Pucheu van Binnenlandse Zaken had daarentegen – als voormalig militant lid van *Croix de Feu* (aanvoerder: kolonel de La Rocque) en daarna van Dorlots PPF – weinig juridische scrupules; anti-communisme stond voor hem centraal als geschikt middel om de politionele taken in bezet gebied weer volledig in Franse handen te krijgen. Men moest in de jacht op communisten de Duitsers overtreffen. Toch was ook hij bezorgd over de willekeur aan Duitse kant bij het oppakken van gijzelaars voor represaille-executies. De visie van Pucheu kreeg, mede dankzij een zekere steun van Darlan, de overhand in de Franse ministerraad en dit kwam neer op het streven zèlf een voldoende aantal executies uit te voeren (zoveel mogelijk van veroordeelde communisten), in een poging de Duitsers zo te weerhouden van eigen executies van willekeurige gijzelaars zonder proces. Bij deze aanpak van Pucheu speelde de al genoemde *Section Spéciale* van het Parijse Hof van Appel een centrale rol.⁴⁷¹

Toch bleef de Duitse druk op Vichy gehandhaafd om zelf op te treden tegen aanslagplegers. Behalve de al genoemde wetgeving deed minister van Justitie Barthélemy een dringend beroep op de *Cours d'Appel* rechters uit te kiezen, die ‘bekend staan om hun vastberaden karakter en om hun totale toewijding aan de Staat’. Zij dienden daarbij de nieuwe procedures met terugwerkende kracht toe te passen op bestaande en nieuwe gevallen en de ‘Derde Internationale’ (lees: de communisten) als ‘eerste klas doelwit’ uit te kiezen.⁴⁷²

Overigens werd de onafhankelijke rechtspraak door de regering in Vichy ook nog op andere wijze omzeild. Met de parlementair-democratische beginselen waren ook de traditionele principes van de rechtstaat slachtoffer geworden van de *Révolution Nationale*. Om ‘verkeerde vonnissen’ voor te zijn of onmiddellijk te kunnen corrigeren, werd al in september 1940 per decreet een hernieuwde vorm van ‘administratieve internering’ (*internement administratif*) ingevoerd volgens welke de regering zich het recht toeëigende burgers – zonder het opgeven van enig motief, zonder ondervraging of proces – te interneren. De veelal reeds in 1938 en 1939 opgerichte vluchtelingenkampen werden zoals eerder vermeld omgevormd tot interneringskampen. Ook kon huisarrest of een verplichte verblijfplaats (*résidence assignée, résidence forcée*) worden opgelegd. Niet langer alleen ‘ongewenste vreemdelingen’ (buitenlandse vluchtelingen, *indésirables*), maar eveneens talloze Franse burgers die als tegenstanders van Vichy werden beschouwd, werden slachtoffer van administratieve internering. Onder hen bevond zich oud-premier Léon Blum, die op 15 september 1940 werd gearresteerd. Ook kwam het steeds vaker voor dat een prefect nog in de rechtzaal aan een zojuist door de rechter vrijgesproken verdachte administratieve internering oplegde.⁴⁷³ Van

⁴⁷⁰ Baruch, *Vichy-Regime*, 80; Burrin, *France*; Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 226–228.

⁴⁷¹ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 227.

⁴⁷² Minister van Justitie, Joseph Barthélemy, *Bulletin officiel*, 1941, pp. 99–102, geciteerd door Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, p. 224 n. 181

⁴⁷³ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 64–65, 165, 169–170; Kasten, “Gute Franzosen”, 65; Léon Blum, *Dagboek 1940* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1946), p. 5; Peschanski, *La France des Camps*, 16–17. De interneringskampen voor buitenlandse vluchtelingen (*indésirables étrangers*) in Frankrijk werden in 1939 door de Franse minister van Binnenlandse Zaken, Albert Sarraut, *Camps de concentration* genoemd. Voor de parallel tussen de ‘*internement administratif*’ en de ‘*lettres de cachet*’ ten tijde van Napoleon I, waardoor de eenmaal vrijgesproken verdachten door de politie toch opgesloten of

1939 tot 1943 steeg het totale aantal gedetineerden in Franse gevangenissen van 15.000 tot boven de 50.000, met als gevolg overvolle gevangenissen en tal van misstanden.⁴⁷⁴

De legitimiteit van Vichy-wetten en beleidsmaatregelen werd in het algemeen door de rechterlijke macht van hoog tot laag actief gesteund. De antisemitische politiek van Vichy was grotendeels juridisch van aard en hoofdzakelijk gericht op een volkomen afschaffing van de emancipatie van 1791.⁴⁷⁵ Daadwerkelijke uitvoering van het *antisémitisme d'État* hing dan ook niet alleen af van de Franse politie, maar vooral van de reguliere rechterlijke macht, die er op moest toezien dat de anti-joodse wetgeving werd gehoorzaamd. De wetgeving werd door de rechterlijke macht geaccepteerd als een juridisch feit. Vallat en andere gangmakers van het Vichy-antisemitisme streefden naar een zo groot mogelijke inbedding van de campagne tegen de joden in het grotere geheel van wetgeving in de geest van de *Révolution Nationale*. Aangezien de rechterlijke macht in grote meerderheid achter Pétain en zijn politiek stond, was men bereid de nieuwe wetgeving, met inbegrip van de joodse statuten, toe te passen. Het is evenwel opmerkelijk dat dit voornamelijk gebeurde vanuit juridische professionaliteit en een actief streven naar herstel van het Franse gezag over het hele grondgebied en *niet* noodzakelijk vanuit een actieve vijandschap tegen joden; in elk geval ontbreken duidelijke aanwijzingen voor dit laatste. In 1941 verschenen bijdragen van de hand van hoogleraren, rechters en advocaten in Franse juridische tijdschriften over wetgeving tegen de joden en er ontstond hieromtrent een nieuw soort jurisprudentie. Deze kenmerkte zich door wetenschappelijke distantie, neutraal geformuleerde kritiek en gebrek aan elke ideologische bevoegenheid. Voor zover van dit laatste wél sprake was, betrof het niet rechters of advocaten, maar eerder sommige hoogleraren aan juridische faculteiten en enkele leden van de *Conseil d'État* (Raad van State) die in publicaties de anti-joodse wetgeving nadrukkelijk verwelkomden.⁴⁷⁶ De *Conseil d'État* was Frankrijks hoogste hof van beroep in geschillen tussen de staat en individuen en had daarnaast een juridisch-adviserende functie bij de voorbereiding van wetsontwerpen. De raad paste zich opmerkelijk snel aan aan de Vichy-wetgeving die zozeer haaks stond op de republikeinse traditie. De *Conseil d'État* zorgde eerst zelf voor verwijdering van de eigen joodse leden, oefende vervolgens veel invloed uit op de procedures bij de verwijdering van joden uit beroepen volgens het *Statut des Juifs* en besliste over individuele vrijstellingen. Voor dit laatste werd binnen de *Conseil d'État* zelfs een aparte commissie gevormd, onder voorzitterschap van vice-president Alfred Porché zelf.⁴⁷⁷

Hoewel de rechters de Vichy-wetgeving in het algemeen loyaal handhaafden, was hun rol bij de toepassing van het *Statut des Juifs* echter soms opvallend dubbelzinnig. In de ogen van CGQJ-chef Vallat was zelfs sprake van een ronduit lakse rol van de rechters in gevallen waar de praktische uitvoering van het eerste en tweede *Statut des Juifs* door individuele joden juridisch werd aangevochten. Hij wenste een harde toepassing van de wetgeving. Uit ontevredenheid over de rechters werkte Vallat vanaf herfst 1941 aan een scherper

onder scherp toezicht gehouden konden worden, zie bijv. J. Presser, *Napoleon. Histoire en légende* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 7de druk 1978), pp. 262–263, 266–267; Duitstalige ed.: *Napoleon: das Leben und die Legende* (Stuttgart: DVA, 1977 / Zürich: Manesse Verlag, 1990; aus dem Niederländischen von Christian Zinsser).

⁴⁷⁴ Joseph Barthélemy, *Ministre de la Justice, Vichy 1941–1943, Mémoires* (Paris: Pygmalion, 1989), p. 189; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 65.

⁴⁷⁵ Richard H. Weisberg, *Vichy Law and the Holocaust in France* (Amsterdam etc.: Harwood, 1996), pp. 37–45, 113–126; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 138; Dominique Gros (dir.), *Le Droit antisémite de Vichy. Colloque de Dijon – Université de Bourgogne* (les 19 et 20 décembre 1994) (Paris: Seuil, 1996).

⁴⁷⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 94, 138–139, 141–142; Peschanski, ‘Statutes on Jews’, 80; Danièle Lochak, ‘Les mésaventures du positivisme ou la doctrine sous Vichy’, in: Danièle Lochak et al. (dir.), *Les Usages sociaux du Droit* (Paris: Presses universitaires de France, 1989), pp. 252–285; Baruch, *Servir l'État*, 134, 138, 163, 182, 344–346; Weisberg, *Vichy Law*, 190–192.

⁴⁷⁷ Olivier Dupeyroux, ‘L'Indépendance du Conseil d'État jugeant au contentieux’, in: *Revue du droit public* 3 (1983), pp. 565–629; Jean Massot, ‘Le Conseil d'État’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 312–328; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 140–142; Weisberg, *Vichy Law*, 190–192; Baruch, *Servir l'État*, 344–345. Voor een overzicht van aantallen joden die vrijgesteld werden van ontslag in het ambtelijk apparaat, zie Peschanski, *Vichy 1940–1944. Contrôle et exclusion*, 157–158; Idem, ‘Statutes on Jews’, 83.

geformuleerde tekst voor een uit te vaardigen derde *Statut des Juifs*. Tegen maart 1942, toen Vallat op het punt stond te worden ontslagen, was de concepttekst voor dit nieuwe statuut al behandeld door de *Conseil d'État* en goedgekeurd door Darlan. Door het vertrek van Vallat, kort daarop ook van Darlan zelf en het begin van de deportaties, kwam het echter nooit tot uitvaardiging. Dit neemt niet weg dat de belangrijkste reden om een derde *Statut* voor te bereiden lag in het feit dat er talloze juridische zaken waren aangespannen, waarbij de rechterlijke macht zonder ideologische ijver zich strikt formalistisch aan de letter van de wet hield. Ideologisch gekleurde officieren van justitie werden door de rechters veelal genegeerd. Als gevolg van vage of tegenstrijdige formuleringen in de wetteksten en onduidelijkheid omtrent uitvoeringsvoorschriften had de houding van de rechters in de praktijk vaak een gunstig effect voor joodse burgers die protesteerden en een civiele zaak aanhangig maakten. Het ging daarbij om zaken betreffende de wettelijke identificatie van personen als joods, maar de grote meerderheid betrof eigendomskwesaties. De onvoldoende zorgvuldig geformuleerde wetteksten bleken ruimte te bieden voor verschillende interpretaties.⁴⁷⁸ Ontevreden over deze gang van zaken en zoekend naar een oplossing, streefde Vallat naar omkering van de bewijslast, die hij bij de verdachte wilde leggen. Op deze wijze wilde hij in één klap veel civiele zaken van tafel vegen. Dit laatste was dan ook een belangrijk kenmerk van het door hem ontworpen derde *Statut*.⁴⁷⁹

Of de rechterlijke macht de anti-joodse wetgeving al dan niet strikt toepaste, kon overigens plaatselijk sterk verschillen. Daar kwam bij dat in de bezette zone de rechterlijke macht niet alleen te maken had met Franse wetgeving, maar ook met Duitse verordeningen. In de onbezette zone hielden de rechters door hun strikt legalistische werkwijze de ideologische ijver van het CGQJ binnen de perken, maar betwistten niet de wettigheid van het eerste en tweede *Statut des Juifs* en evenmin van de wetgeving van juli 1941 tot 'arisering' van de economie. Tussen juni 1941 en eind 1942 werden meer dan zeshonderd joden door Franse rechters veroordeeld voor overtredingen van anti-joodse wetten; in 1943 waren er 65 veroordelingen en tot de bevrijding nog eens elf.⁴⁸⁰ Behalve de rechterlijke macht speelde ook de al genoemde *Conseil d'État* een rol hierbij. Deze instantie vaardigde veel besluiten uit omtrent de interpretatie van wettelijke voorschriften waaraan lagere rechtbanken zich dienden te houden. Duidelijk is dat in elk geval tot 1943 de *Conseil d'État* bij toepassing van anti-joodse wetgeving een veel rigider en onverzoeijker houding aannam, dan de rechtbanken.⁴⁸¹

Wat universiteiten en kerken betreft was in het najaar 1940 over het algemeen sprake van zwijgzaamheid en aanpassing ten aanzien van de Franse anti-joodse wetgeving. Bijna alle Franse universitaire autoriteiten pasten zich aan. Of het nu ging om de Franse wetgeving betreffende raciale uitsluiting of om de betrekkingen met de bezetter, door een combinatie van behoedzaamheid, gezagsgetrouwheid en streven naar behoud van de eigen instituten, was men geneigd de situatie zonder protest te aanvaarden of zelfs vooruit te lopen op verwachte eisen en maatregelen.⁴⁸² Een sprekend voorbeeld hiervan: zonder te wachten op een uitdrukkelijk bevel van de bezettingsautoriteiten of directieven van Vichy besloot de directie van de *École Libre des Sciences Politiques* na een betrekkelijk kort informeel overleg met een lid van de Duitse ambassade – cultureel attaché Karl Epting – alle joodse en anti-Duitse docenten te ontslaan. Deze handelwijze werd mede ingegeven door een krampachtige poging het instituut in stand te houden en de bezetter geen enkele aanleiding te geven om bijvoorbeeld tot

⁴⁷⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 143 n. 74; Baruch, *Servir l'État*, 127–162; Weisberg, *Vichy Law*, 66–80, 162–189, 228–280.

⁴⁷⁹ Peschanski, 'Statutes on Jews', 78–79; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 94–95, 107, 140.

⁴⁸⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 141 n. 65.

⁴⁸¹ Weisberg, *Vichy Law*, 190–192; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 140–142; Peschanski, 'Statutes on Jews', 80–81.

⁴⁸² Burrin, *France*, 307–308; Claude Singer, *Vichy, l'université et les Juifs, les silences de la mémoire* (Paris: Les belles Lettres, 1992).

vordering van gebouwen over te gaan. Zo protesteerde geen enkele aan het *Collège de France*⁴⁸³ verbonden hoogleraar tegen de uitsluiting van joodse wetenschappers op basis van de raciale bepalingen van het *Statut des Juifs*. Stilzwijgen overheerste. Dit ondanks het feit dat de meeste hoogleraren geen voorstanders van Vichy waren. Uitzondering was de historicus Bernard Faÿ, die werd benoemd tot directeur van de *Bibliothèque Nationale*, na het ontslag van zijn joodse voorganger. Faÿ was actief voorstander van de *Révolution Nationale* en bond openlijk de strijd aan tegen de invloed van de vrijmetselaars, vooral nadat per wet van 13 augustus 1940 hun loges waren ontbonden en archieven en bibliotheken inbeslag werden genomen.⁴⁸⁴ De directeur van het *Collège de France*, Edmond Faral, paste de door het *Statut des Juifs* gelaste uitsluiting (*exclusion*) toe, zonder volop gebruik te maken van de legale vrijstellingsclausules. Vier hoogleraren van het *Collège* werden slachtoffer van het *Statut* en in slechts twee gevallen drong Faral aan op vrijstelling. Het lijkt er in eerste instantie op dat hij niet méér deed dan toepassen van de bepalingen. In een schrijven van zijn hand uit januari 1941 – bedoeld om na arrestatie van sommige anti-Duitse leden door Duitse politie het imago van het *Collège* te herstellen – staan evenwel de zinnen: ‘De joodse kwestie: sinds het begin van het academisch jaar heeft geen jood gedoceerd aan het *Collège de France*. Die beslissing was zelfs voor de wet van 3 oktober 1940 genomen.’⁴⁸⁵ Faral maakte geen melding van enig Duits ingrijpen. Uit de betreffende stukken blijkt dat hier sprake was van beslissingen die vooruitliepen op te verwachten maatregelen. Faral spande zich ook in om protesten en demonstraties tegen de bezetter te voorkomen of onmiddellijk de kop in te drukken. De ontslagen aan de universiteiten van najaar 1940 waren niet door de bezetter opgelegd, maar vloeiden voort uit wettelijke maatregelen van de Franse regering zelf; mede daarom riepen ze geen wijdverbreide publieke reacties op. Eventuele protesten werden tegengehouden door een combinatie van gevoelens en belangen: gezagsgetrouwheid jegens de eigen regering, angst voor sancties (budgetkortingen, nog méér gedwongen ontslagen etc.), onzekerheid over houding en reacties van collegae en burens, de onzekere, duistere toekomstperspectieven van zomer-herfst 1940 toen nederlaag en bezetting zwaar drukten op de geest van alle mensen, en tenslotte een sterk verlangen snel terug te keren naar een zo ‘normaal’ mogelijk, dagelijks bestaan. In de praktijk vielen verreweg de meeste academici terug op een rechtvaardiging van hun houding omwille van behoud van hun instituties, die zij, hoe dan ook, draaiende wilden houden.⁴⁸⁶ Uitzondering was de reactie van de algemeen inspecteur bij de Parijse Academie, Gustave Monod, in december 1940. Hij stelde, misschien wel als enige, een demonstratieve daad van protest door ontslag te nemen, omdat hij weigerde de wettelijke uitsluiting toe te passen in het Franse onderwijssysteem.⁴⁸⁷

Er vonden – zowel in onbezet als bezet gebied – wel studentenprotesten plaats, al waren deze niet specifiek naar aanleiding van de uitsluiting van joden. Na arrestatie van een anti-Duitse hoogleraar in Parijs riepen studenten van de Sorbonne via vlugschriften op tot een verzamelde demonstratie bij het *Collège de France*. Onmiddellijk nadat Faral een exemplaar van het vlugschrift onder ogen kreeg, liet hij de poorten sluiten en verzocht de politie een cordon op te stellen. ‘Het is essentieel dat geen enkele demonstratie, zelfs geen stilzwijgende, plaatsvindt op het *Collège de France*’, aldus Faral in een brief aan de politiecommissaris van

⁴⁸³ Het *Collège de France* biedt de meest illustere vertegenwoordigers van de respectievelijke wetenschappelijke disciplines het voorrecht zich geheel aan hun onderzoek te wijden, vrijgesteld van de meeste universitaire taken (onderwijs, bestuurs- en commissiewerk).

⁴⁸⁴ Paxton, *Vichy France*, 173; R. C. Vinen, ‘Faÿ, Bernard’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946*, pp. 135, 148–149.

⁴⁸⁵ Concept tekst van brief aan de Délégation Générale, 25 januari 1941, Archives de Collège de France, Paris, H-II-e 36 en H-II-e 65, geciteerd in Burrin, *France*, p. 307 n. 2.

⁴⁸⁶ Burrin, *France*, 308–309; Singer, *Vichy, l’université et les Juifs*.

⁴⁸⁷ Singer, *Vichy, l’université et les Juifs*, 100, 191–192; John F. Sweets, ‘Jews and Non-Jews in France during the Second World War’, in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 361–373, aldaar 362.

het Parijse vijfde *arrondissement* op 7 november 1940.⁴⁸⁸ Pamfletten van een Parijse studentendemonstratie vier dagen later, ter herdenking van de wapenstilstand van 11 november 1918, bevatten geen enkele verwijzing naar de raciale bepalingen tegen de joden aan de universiteit Sorbonne of elders. Wel droegen sommige van de op de Champs Elysées verzamelde studenten twee lange hengelstokken (in Frans: *deux gaules* als verwijzing naar *de Gaulle*) om zo hun afkeer van Vichy en sympathie voor De Gaulle te laten blijken. Daarentegen uitten studenten van de universiteit en hogescholen in het *onbezette* Lyon in diezelfde tijd wèl publiekelijk solidariteit met hun joodse docenten die slachtoffer werden van de politiek van uitsluiting. De studenten hadden zich georganiseerd in de beweging *France-Liberté*. Hoewel een meerderheid van de tegenstanders van Vichy tegen de raciale maatregelen gekant was, werd dit aanvankelijk toch slechts zelden openlijk geuit.⁴⁸⁹ Voorbeeld van een vertrouwelijk gebleven, vroeg protest was Alexandre Varenne, redacteur van *La Montagne*, een dagblad in het onbezette Clermont-Ferrand. In december 1940 en opnieuw in februari 1941 schreef hij rechtstreeks naar maarschalk Pétain. Verwijzend naar Frankrijks morele en intellectuele tradities, zoals belichaamd in de ‘Verklaring van de rechten van de mens en van de burger’ (*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*) en Rousseau’s *Contrat social*, stelde Varenne dat het *Statut des Juifs* een gevaarlijke politieke fout was, gelijksoortig als de herroeping van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV (1685) ten aanzien van de Franse protestanten (hugenoten). Varenne verklaarde dat Frankrijks morele erfgoed in gevaar werd gebracht en ‘in grote mate werd geruïneerd’ door Vichy’s vervolging van de joden. Hij benadrukte: ‘mensen zijn niet verantwoordelijk voor hun ras of kleur. Dat is zowel een Franse waarheid als een christelijke doctrine’.⁴⁹⁰

Dergelijke protesten nemen echter niet weg dat in de praktijk – naast de overheid zelf – veel mensen actief betrokken werden bij toepassing van de tegen de joden gerichte statuten. Behalve voor de al genoemde rechterlijke macht en universiteiten, gold dit ook elders: het waren de beroepsorganisaties van de artsen, tandartsen, advocaten en architecten, die de uitvoering en administratie regelden van de voortaan toegestane maximum aantallen joden in deze beroepsgroepen volgens het *Statut*. Voor een deel ging het hierbij om belangenorganisaties die al eind jaren dertig en kort na totstandkoming van de Vichy-regering hadden gepleit voor beperking van het aantal (joodse) immigranten in hun beroepsgroepen.⁴⁹¹

Zoals vermeld vormden de kerken⁴⁹², met name de Rooms-katholieke Kerk, een van de pilaren waarop de regering in Vichy nadrukkelijk wenste te steunen.⁴⁹³ De veranderingen in de zomer van 1940 leken het katholieke Frankrijk het vooruitzicht van herstel en verlossing te brengen. Na decennia van afbrokkelende steun voor traditionele katholieke waarden,

⁴⁸⁸ Archives de Collège de France, Paris, H-II-e 62, geciteerd in Burrin, *France*, p. 308 n. 3.

⁴⁸⁹ Laborie, ‘The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion’, 106; Raymond Aubrac, *The French Resistance 1940–1944* (translated from French by Louise Guiney. Paris: Éditions Hazan, 1997), p. 13; Jackson, *France*, 282.

⁴⁹⁰ John F. Sweets, ‘Jews and Non-Jews in France during the Second World War’, in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 361–373, aldaar p. 362 n. 6.

⁴⁹¹ Singer, *Vichy, l’université et les Juifs*; Vicki Caron, ‘French Public Opinion and the “Jewish Question”, 1930–1942: the Role of Middle-Class Professional Associations’, in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 374–410; Caron, *Uneasy asylum*; Adler, ‘The Jews and Vichy’, 1066–1067; Jackson, *France*, 370–372.

⁴⁹² Drie belangrijke algemene studies over de kerken in Frankrijk ten tijde van Vichy: Jacques Duquesne, *Les Catholiques français sous l’Occupation* (Paris: Bernard Grasset, 1966; réédition: Paris: Seuil 1996), die zich beperkt tot de Rooms-katholieken; Michèle Cointet, *L’Église sous Vichy, 1940–1945: la repentance en question* (Paris: Perrin, 1998); en Wilfred Douglas Halls, *Politics, Society and Christianity in Vichy France* (Oxford etc.: Berg, 1995), die naast Rooms-katholieken ook protestanten omvat.

⁴⁹³ Als andere steunpilaren kunnen beschouwd worden: het onderwijs, justitie en politie, en – aanvankelijk – het *Légion française des combattants*. Ondanks evidente, grote verschillen, vooral natuurlijk ten aanzien van de buitenlandse politiek en militaire situatie, doet zich in dit opzicht een opmerkelijke parallel voor met het bewind van Napoleon Bonaparte, waarvan de steunpilaren eveneens kunnen worden gekarakteriseerd als: Justitie en Politie, de Kerk, het Onderwijs, en het Leger. Vergel. J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 7de druk 1978), pp. 259–342; zie ook Duitstalige editie: *Napoleon: das Leben und die Legende* (Stuttgart: DVA, 1977 / Zürich: Manesse Verlag, 1990).

vijandigheid van de staat ten opzichte van de Kerk – sinds de wettelijke scheiding tussen Kerk en Staat in 1905 en later tijdens de Volksfront-coalitie en de burgeroorlog in Spanje – beloofde nu maarschalk Pétain orde, hiërarchie, discipline en respect voor religieuze waarden. Behalve deze beloften, ging het de Kerk om terugkeer van de godsdienst in het klaslokaal en voorzichtige stappen in de richting van herstel van openlijke en rechtstreekse betrekkingen tussen Kerk en staat. Kardinaal Pierre Paul Marie Gerlier, aartsbisschop van Lyon en hoogste kerkelijk gezagsdrager in onbezet Frankrijk, geloofde dat de herstelpolitiek van Pétain Frankrijk ‘christelijker’ zou maken.⁴⁹⁴ In november 1940 verwelkomde Gerlier de maarschalk tijdens een bezoek aan Lyon met de veel gepubliceerde woorden: ‘Pétain is Frankrijk, en Frankrijk vandaag is Pétain.’⁴⁹⁵ De nieuwe aartsbisschop van Parijs, kardinaal Emmanuel Suhard, noemde Pétain ‘de onberispelijke Fransman.’⁴⁹⁶ Enerzijds was de Kerk als sociale, spirituele en wellicht zelfs politieke macht het totalitaire nazisme in principe vijandig gezind en omgekeerd gold dat ook. Anderzijds echter was de Kerk nauw verbonden met de nieuwe Vichy-regering – méér dan strikt noodzakelijk vanuit haar traditie van gezagsgetrouwheid. Bovendien werd het communisme door de Kerk als een grotere bedreiging gezien dan het fascisme of nazisme. De politiek van Vichy overtrof aanvankelijk alle kerkelijke verwachtingen in positieve zin: er kwam inderdaad een onderwijsprogramma dat de christelijke godsdienst terugbracht in de openbare scholen, overheidsfinanciering voor private (lees: katholieke) scholen, maatregelen om het gezin als hoeksteen in de samenleving te verstevigen, herstel van gedragsnormen, aanmoediging van terugkeer naar het agrarische platteland, daarmee oude kerkelijke aspiraties vervullend. Elke publieke ceremonie van de Vichy-staat ging vergezeld van inachtneming van een of ander religieus gebruik of uiting.⁴⁹⁷ Bovenal: de nieuwe Franse regering stond voor een autoritair-hiërarchische ideologie die zich fel afzette tegen de fouten van de vooroorlogse periode.⁴⁹⁸ Of, zoals de bisschop van Dax (dep. Landes, bezette zone) het in februari 1941 formuleerde: ‘Voor ons was het waarlijk vervloekte jaar *niet* het jaar van onze externe nederlaag [1940], maar het jaar van onze interne nederlaag, 1936.’⁴⁹⁹ Dit laatste sloeg uiteraard op de verkiezingen waardoor het Volksfront aan de macht was gekomen. In het ‘nieuwe’ Frankrijk herontdekte de Kerk nu de beginselen waardoor zij zelf zo sterk was gedefinieerd: gezag en hiërarchie, herders die hun kudde leiden. Ze schaarde zich rond het nieuwe bestel zoals de Kerk in Italië en Duitsland eerder had gedaan; men accepteerde de dictatuur, zolang deze beloofde de rechten, instituties en vrijheden van de Kerk te waarborgen. Deze aanvaarding was mede gebaseerd op een erkenning van gemeenschappelijke vijanden: communisme, socialisme, liberalisme. Daarbij kwam in Frankrijk, zoals gezegd, een hardnekkige hoop op de hernieuwde vestiging van een christelijke maatschappij (herkerstening). Ook de kleine groep van kerkelijk links was verheugd met het einde van de ‘goddeloze’ *laissez faire* van de Derde Republiek. In deze algemene atmosfeer werden de joden gemakkelijk vergeten, ook na bekendmaking van het eerste *Statut*.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 197–198; M.P. Dougherty, ‘Gerlier, Cardinal Pierre-Marie (1880–1965)’, in: Bertram M. Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946* (London: Aldwych Press, 1998), pp. 157–158. Gerlier werd 14 januari 1880 in Versailles geboren. Hij studeerde rechten in Bordeaux en Parijs en vestigde zich na zijn promotie in 1901 als advocaat in Parijs. Pas in 1913 besloot hij toe te treden tot het priesterseminarium van Issy. Na de eerste wereldoorlog, waaraan hij deelnam, werd hij in 1921 tot priester gewijd. Op 29 juli 1937 werd hij aartsbisschop van Lyon.

⁴⁹⁵ Zuccotti, *Holocaust*, 139; Dougherty, ‘Gerlier’, 157–158.

⁴⁹⁶ Renée Bédarida, avec la collaboration de François Bédarida, *Les Armes de l’esprit. Témoignage chrétien, 1941–1944* (Paris: Les éditions ouvrières, 1977), p. 14.

⁴⁹⁷ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, voor de kerk, zie 148–153, het onderwijs 153–165, het gezin 165–168, het platteland 200–209. Vergel., voor de kerk, ook Marrus/Paxton, *Vichy France*, 197–198.

⁴⁹⁸ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 185–200, 210–220; Burrin, *France*, 217.

⁴⁹⁹ Burrin, *France*, p. 217 n. 22; Jackson, *France*, p. 269 n. 91.

⁵⁰⁰ Paxton, *Vichy France: Old guard and New Order*, 148–152; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 197–198; Jackson, *France*, 268–271.

Onder Rooms-katholieke hoogwaardigheidsbekleders werd alom een stilzwijgen bewaard bij uitvaardiging van het *Statut des Juifs* van 3 oktober 1940. Het hoogste regulerende orgaan van de Rooms-katholieke Kerk in Frankrijk was sinds 1918 de *Assemblée des Cardinales et Archevêques* (Vergadering van Kardinalen en Aartsbisschoppen - ACA). Deze had overigens meer een coördinerende dan sturende functie en daar kwam bij dat de scheiding van het land in bezet en onbezet gebied een effectieve werking belemmerde. De persoonlijkheid van de individuele prelaten was dan ook van aanzienlijk belang. Dit gold vooral voor de kardinalen Gerlier (onbezet Lyon), Achille Liénart (bezet Lille), alsmede Henri Marie Alfred Baudrillart en Emmanuel Suhard in Parijs. De ACA, bijeen in Lyon op 31 augustus 1940, was reeds van tevoren vertrouwelijk ingelicht over de op handen zijnde anti-joodse wetgeving en dit was een van de agendapunten. Er werd geen protest geuit. Drie dagen eerder waren de kardinalen en bisschoppen van de bezette zone al bijeen gekomen in aanwezigheid van Gerlier uit Lyon. Het aanstaande jodenstatuut kwam niet ter sprake. Kennelijk op aandrang van Gerlier werd besloten niets te ondernemen dat de inspanningen van de regering de natie weer op te bouwen kon hinderen. De belangrijkste overweging hierbij was dat de Kerk – voor het eerst sinds de wettelijke scheiding tussen Kerk en Staat in 1905 – serieuze kansen zag tot herkerstening van de natie binnen het kader van de *Révolution Nationale*. De ACA herbevestigde zijn loyaliteit aan de ‘gevestigde macht’⁵⁰¹ en erkende het bestaan van een ‘joodse kwestie’, maar op basis van het beginsel van non-interventie in zuiver politieke zaken koos men ervoor het zwijgen te bewaren. Katholieke geestelijken van lagere rang volgden in meerderheid hun aartsbisschoppen. Net als de overgrote meerderheid van de Franse bevolking hield de Kerk zich bezig met haar eigen directe belangen en hulde zich in een officieel stilzwijgen wat betreft het statuut van oktober 1940; dit gold aanvankelijk ook voor het tweede statuut van 2 juni 1941.⁵⁰² Toen Gerlier in november 1940 tijdens een onderhoud met vertegenwoordigers van joodse organisaties werd geïnformeerd over de sterfte door verwaarlozing en honger in het kamp Gurs, wees hij hen op de misstanden van Léon Blum en de noodzaak tot ‘boetedoening’. In december stuurde hij echter toch een vertrouwelijk protest tegen de omstandigheden in Gurs naar de minister van Binnenlandse Zaken in Vichy.⁵⁰³

Het ontbrak in de katholieke gelederen in Frankrijk niet aan antisemitische geluiden. Onder de nominaal katholieke intellectuelen waren antisemitische schrijvers als Robert Brasillach, Alphonse de Chateaubriant en Robert de Beauplan. Onder ‘politieke’ katholieken waren figuren als Philippe Henriot (parlements lid, later staatssecretaris van propaganda) en Xavier Vallat. Zij allen waren de *Révolution Nationale* toegedaan en dat gold, behalve bij laatstgenoemde, ook voor de Frans-Duitse collaboratiepolitiek. Daarbij kwam dat veel bisschoppen, zowel in Frankrijk als elders, onder invloed van eeuwenoude anti-joodse theologie, maar ook door de toestroom van joodse vluchtelingen in de jaren dertig, tot de opvatting waren gekomen dat er een ‘joods probleem’ bestond.⁵⁰⁴ Een sprekend voorbeeld hiervan was het invloedrijke jezuïeten-tijdschrift *Civiltà Cattolica*, dat in Rome werd uitgegeven en doorgaans het standpunt van het Vaticaan dicht benaderde. Het tijdschrift stelde al in 1934 dat het antisemitisme van de nazi’s ‘niet voortspoot uit godsdienstige

⁵⁰¹ Duquesne, *Les Catholiques français*, 112–116.

⁵⁰² Renée Bédarida, ‘Instruments, relais et cadres du régime: l’Église catholique: la hiérarchie’, in: J.-P. Azéma et F. Bédarida (dir.) avec la collaboration de D. Peschanski et H. Rousso, *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard/ IHTP, 1992), 444–462; Renée Bédarida, *Les Catholiques dans la guerre, 1939–1945: entre Vichy et la Résistance* (Paris: Hachette, 1998); Marrus/Paxton, *Vichy France*, 198; Wilfred Douglas Halls, ‘French Christians and the German Occupation’, in: G. Hirschfeld, P. Marsh (eds.), *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940–1944* (Oxford etc.: Berg, 1989), pp. 72–91; W.D. Halls, *Politics, society and Christianity in Vichy France* (Oxford etc.: Berg, 1995).

⁵⁰³ Duquesne, *Les Catholiques français*, 245.

⁵⁰⁴ Burrin, *France*, p. 24 n. 19, pp. 38, 41, 43, 217–221; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 38, 43–44, 46, 49, 51–52, 87–88, 197–199; Michel Winock, *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France* (Paris: Seuil, 1990; nouvelle ed. 2004); Halls, ‘French Christians’, 86–87; Michèle Cointet, *L’Église sous Vichy, 1940–1945: la repentance en question* (Paris: Perrin, 1998). Voor negentiende- en twintigste-eeuws katholiek antisemitisme in het algemeen, zie: Paul Airiau, *L’Antisémitisme catholique aux XIXe et XXe siècles* (Paris: Berg International Éditeurs, 2002).

overtuigingen, noch uit het christelijke geweten (...), maar uit hun verlangen om de godsdienstige en maatschappelijke orde omver te werpen.’ Het tijdschrift voegde er aan toe dat ‘wij hen zouden kunnen begrijpen of hen zelfs konden prijzen, als hun beleid beperkt zou blijven binnen aannemelijke grenzen, zoals de verdediging tegen joodse organisaties en instellingen...’⁵⁰⁵ Ook in latere soortgelijke publicaties werd er de nadruk op gelegd dat oppositie tegen de rassenleer van de nazi’s niet uitgelegd moest worden als een verwerping van het antisemitisme, aangezien de christenheid zich diende te verdedigen tegen het joodse gevaar, door de gelijke burgerrechten van joden in te trekken en hen terug te sturen naar de getto’s.⁵⁰⁶

Kort na uitvaardiging van het *Statut des Juifs* vond de ontmoeting plaats tussen Hitler en Pétain in Montoire en de toespraak van laatstgenoemde tot het Franse volk waarin hij openlijk verklaarde in het belang van Frankrijk het pad van *collaboration* met Duitsland te betreden. Terwijl de nauwe verbondenheid van de Kerk met Vichy en met Pétain als symbool van Frankrijks nieuwe lotsbestemming duidelijk getoond werd, bleef het standpunt van de Kerk ten opzichte van de collaboratie uiterst zwijgzaam en discreet. Hierdoor hield de Kerk wat dit betreft een zekere afstand tot Vichy. Slechts enkele prelaten uitten publiekelijk hun steun aan de collaboratiepolitiek na Montoire, onder wie de oude, Parijse kardinaal Baudrillart. Hij gaf in 1941 openlijk zijn zegen aan de gewapende strijd tegen het communisme.⁵⁰⁷ Naar zijn mening hield collaboratie ‘rekening met de bestaande realiteiten’. Het bood een serieuze kans voor de toekomst van het land. Wanneer de collaboratie zou falen, werd het heel moeilijk om te vermijden dat het land ‘tot kwaad zou vervallen, dat nog veel erger is, dan dat wat nu al over ons gekomen is’.⁵⁰⁸ Geen van de katholieke hoogwaardigheidsbekleders liet zich echter openlijk gunstig, laat staan lovend, uit over de bezetter. Hun steun aan de collaboratie was *voorwaardelijk* en beredeneerd: collaboratie werd beschouwd als een noodzakelijk kwaad om duurzame vrede naderbij te brengen. Anders dan de kerkelijke afhankelijkheid aan de *Révolution Nationale*, was de steun voor collaboratie dus strikt voorwaardelijk. Reden hiervoor was dat de ideologie van het Duitse regime in 1937 door paus Pius XI was veroordeeld in de encycliek *Mit brennender Sorge*. De Franse bisschoppen hadden er nog tijdens de periode van ‘schemeroorlog’ (september 1939–mei 1940) tegen gepreekt. Ook speelde een rol dat de top van de katholieke geestelijkheid in Frankrijk de publieke opinie niet tegen zich in het harnas wilde jagen. Formeel wenste men zich niet openlijk te mengen in een domein dat de Franse regering toebehoorde. Dit standpunt werd na Montoire door de katholieke krant *Le Croix* uitgedragen en verklaart mede waarom niet kan worden gesproken van een vorm van openlijke vijandigheid van de Kerk ten opzichte van de bezetter of de collaboratiepolitiek. Weliswaar gaven de priesters gemiddeld genomen aan deze politiek niet openlijk hun goedkeuring, maar zij steunden deze indirect wel, wat duidelijk wordt uit het feit dat gaullisme en verzet van de hand werden gewezen. Bovendien zou het in feite natuurlijk nogal lastig en onhandig voor de Kerk zijn geweest om uitdrukkelijk *goedkeuring* voor het *binnenlands* en tegelijk *afkeuring* voor het *buitenlands* beleid van dezelfde Vichy-regering uit te spreken. Bij dit alles kwam nog dat sommige acties van de bezetter op instemming van de Kerk konden rekenen, zoals het optreden van Duitse politie tegen vrijmetselaars, communisten en buitenlandse joden. Zo uitten bijvoorbeeld sommige bisschoppen openlijk hun dankbaarheid aan de Duitse autoriteiten voor de maatregelen om de vrijmetselarij uit de

⁵⁰⁵ *Civiltà Cattolica*, nr. 2024 (1934), geciteerd in Daniel Carpi, ‘The Catholic Church and Italian Jewry under the Fascists (to the death of Pius XI)’, *Yad Washem Studies*, IV (Jerusalem: Yad Washem, 1960), p. 51, en in: Guenter Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York/Toronto: McGraw-Hill, 1964); Ned. ed.: *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1964), p. 377 n. 120.

⁵⁰⁶ Guenter Lewy, *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1964), p. 378 n. 121; P. Airiau, *L’Antisémitisme catholique aux XIXe et XXe siècles*.

⁵⁰⁷ M. P. Dougherty, ‘Baudrillart, Cardinal Henri Marie Alfred (1859–1942)’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 29.

⁵⁰⁸ Burrin, *France*, p. 218 n. 27.

Fransen samenleving te bannen. De vicaris-generaal van Saint-Dié noemde Laval eind november 1940 een goede Fransman, vestigde de aandacht op het communistische gevaar en verklaarde dat het beleid van Montoire onder de omstandigheden de best mogelijke oplossing was voor het land: ‘Wat Frankrijk op dit moment nodig heeft is een rechtvaardige maar krachtdadige hand.’⁵⁰⁹ Kortom, zonder Vichy en collaboratie *openlijk* op te hemelen, werd door de top van de Kerk en de meerderheid van het kerkelijk kader gezagsgetrouwheid uitgedragen en Pétain loyaal gevolgd.

Houding en rol van de katholieke geestelijkheid zouden ongetwijfeld heel anders zijn geweest, wanneer de bezetter van meet af aan voluit vijandig en op brute wijze was opgetreden tegen de plaatselijke Kerk en bevolking, zoals bijvoorbeeld in het bezette, eveneens katholieke, Polen. Zowel partijman Abetz als de SS in Frankrijk beseften wel degelijk dat *na* een door Duitsland gewonnen oorlog de Kerk als machtigste vijand van het nationaal-socialisme zou overblijven. Vooralsnog streefde Duitsland evenwel formeel naar samenwerking met de Kerk, niet alleen in Duitsland zelf en richting het Vaticaan, maar ook in de bezette West-Europese landen.⁵¹⁰ In de bezette zone van Frankrijk werden katholieke activiteiten door het bezettingsbestuur dan ook nadrukkelijk getolereerd.

Overigens kwamen kerkelijke instanties in Frankrijk slechts zelden zelf rechtstreeks in contact met Duitse autoriteiten. Ook raakte niet meer dan een handvol priesters actief betrokken bij de militante, pro-collaboratie partijen. Over het geheel genomen had de Duitse strategie van tolerantie ten opzichte van kerkelijke organisaties in Frankrijk opmerkelijk succes, zeker wat betreft de top van de kerkelijke hiërarchie tijdens de eerste twee jaar van de bezetting. Namens de ACA was de Parijse kardinaal Suhard formeel verantwoordelijk voor contacten met de bezettingsautoriteiten. Hij was aan de vooravond van de tweede wereldoorlog weliswaar overtuigd van de dreiging die van het nationaal-socialisme naar de Kerk toe uitging, maar hij beschouwde het communisme als een nog ernstiger gevaar. Bovendien was hij, zoals uit bovenstaande duidelijk zal zijn, uitermate kritisch over het republikeinse regime in Frankrijk (de Derde Republiek). Centraal in zijn denken stond het probleem van de vergaande onkerkelijkheid van de massa's, vooral in de steden.⁵¹¹ Hoewel hij de Vichy-regering verwelkomde omdat deze gunstige voorwaarden bood voor herkerstening, stond hij echter terughoudend tegenover al te directe en openlijke verbondenheid met diezelfde regering. Dit bleek in februari 1941 toen hij weigerde toe te treden tot de adviserende *Conseil national*, die door Vichy in het leven was geroepen om – in plaats van het uitgeschakelde parlement – de legitimatie en het maatschappelijk draagvlak van de regering te versterken. Suhard stelde dat ‘een houding van loyale onafhankelijkheid’ de overheid beter diende, aangezien dit de kerkelijke gezagsdragers in staat stelde een geest van gehoorzaamheid te verspreiden, zonder de indruk te wekken dit ‘op bevel’ te doen. Volgens zijn redenering kwam een mate van distantie tussen Vichy en de Kerk de betrekkingen met de bezetter juist ten goede. Zo verzekerde Suhard aan Abetz op 12 december 1940, dat de Kerk in Frankrijk volkomen bereid was haar invloed aan te wenden ten gunste van collaboratie, daaraan toevoegend dat er raakvlakken waren met nationaal-socialisme, die compromis mogelijk maakten.⁵¹² Voor de Kerk in Frankrijk vormde anti-communisme duidelijk een van de belangrijkste raakvlakken met het nationaal-socialisme. Verzoening met Duitsland werd mogelijk geacht. Niet alle geestelijkheid stond echter op dezelfde lijn als Suhard. De bezetter constateerde spoedig een wijdverbreide vijandigheid jegens Duitsers onder de lagere geestelijkheid. Bovendien bespeurde Abetz twee stromingen onder de hogere echelons van de

⁵⁰⁹ *Ibid.*, p. 219 n. 30.

⁵¹⁰ Zie hiervoor de nog altijd uitstekende studie van Guenter Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York/Toronto: McGraw-Hill, 1964); Ned. ed.: *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1964). Zie verder bijv.: John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: Viking, 1999).

⁵¹¹ Jean Vinatier, *Le Cardinal Suhard* (Paris: Le Centurion, 1983); Oscar L. Cole-Arnal, ‘Suhard, Cardinal Emmanuel (1874–1949)’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 339.

⁵¹² Burrin, *France*, p. 221 n. 35.

katholieke hiërarchie. De ene, gevolgd door Suhard in bezet Parijs, stond positief tegenover collaboratie en hoopte de kerkelijke pastorale activiteiten in de bezette zone onbelemmerd uit te breiden. De andere, gevolgd door kardinaal Gerlier in het onbezette Lyon, was anti-Duits en wilde allereerst van de Kerk de steunpilaar van de nieuwe Franse Staat maken. Volgens Abetz maskeerde dit verschil in houding van de kardinalen slechts een dubbelspel, waarbij de Kerk in de bezette zone gunstig sprak over collaboratie en zich tegelijkertijd in de onbezette zone openlijk anti-Duits uitliet. Abetz vergiste zich echter. Suhard en Gerlier hadden *werkelijk* verschillende visies omtrent de plaats van de Kerk in het nieuwe regime en de tegenover de bezetter aan te nemen houding. Dit laatste wees op verschil van opvatting over de aard van het nationaal-socialisme. Wanneer het echter op actie aankwam, hield het pétainisme beide kardinalen op één lijn, evenals de overige aartsbisschoppen en bisschoppen.⁵¹³

Er waren zoals gezegd – ook onder geestelijken – wel enkele individuele proteststemmen tegen de Vichy-politiek van uitsluiting, o.a. tegen het *Statut des Juifs*. Maar deze stemmen vonden nauwelijks gehoor en kregen geen bekendheid. Enkele voorbeelden kunnen worden genoemd. Kort na publicatie van het eerste *Statut* begon een jonge priester in een kerk in Royat (bij Clermont-Ferrand) zijn preek met het commentaar: ‘Broeders, Jezus was een jood, en wij zijn allen joden’ (het betrof Abbot Elchinger, de latere bisschop van Straatsburg). In een besloten toespraak tot een katholiek gehoor in november 1940 sprak de jezuïtische priester Yves de Montcheuil, hoogleraar dogmatiek aan het Parijse *Institut Catholique*, zich duidelijk uit tegen de ervaring van de ‘antisemitische mentaliteit’. Hij riep op tot solidariteit en ware liefdadigheid: ‘Een Fransman die passief blijft tegenover een joodse vaderlander die onder de huidige situatie lijdt, kan geen christen zijn. Hij kan en mag niet aanvaarden dat de jood wordt behandeld als een paria.’ (Vanwege zijn betrokkenheid in het verzet werd De Montcheuil op 11 augustus 1944 door de Duitsers in Grenoble doodgeschoten, 45 jaar oud.)⁵¹⁴ Een paar weken later, 15 december 1940, veroordeelde een andere jezuïtische priester, Gaston Fessard, de raciale cultus die overduidelijk aanwezig was in de ‘Saint Louis de Vichy’ kerk, de thuisparochie van maarschalk Pétain. (Fessard vond later een toevlucht in Lyon, waar hij de eerste katholieke verzetspublicatie, *Cahiers du Témoignage chrétien*, mede redigeerde.) Hoewel nog enkele voorbeelden te noemen zijn, waren deze onder de katholieke geestelijkheid toch eerder uitzondering dan regel. Zulke uitingen van protest waren en bleven lange tijd marginaal en kunnen niet beschouwd worden als aanwijzing voor een algemeen heersende houding binnen de gelederen van de katholieke geestelijkheid.⁵¹⁵

Het eerste grootschalige, openlijke, religieuze protest tegen de anti-joodse politiek kwam niet van katholieke, maar van protestantse zijde. De Franse bevolking – 41 miljoen mensen – was, althans in naam, voor negentig procent Rooms-katholiek. Waarschijnlijk niet meer dan een kwart van hen waren werkelijk actief kerkelijk betrokken. De protestanten daarentegen vormden een kleine, actieve minderheid van naar schatting twee procent van de bevolking met concentraties in de bergachtige Cévennes (dep. Gard), de Elzas en steden als Parijs, Lyon en Nîmes. De Franse protestantse kerken – die afstamden van de zestiende-eeuwse Hugenoten en een lange geschiedenis van geloofsvervolging kenden – waren sinds 1938 verenigd in de *Fédération protestante de France*, waarvan de *Église Réformée* de grootste was. De belangrijkste voorman van de protestanten was de in 1881 geboren dominee Marc Boegner, voorzitter van de *Fédération protestante de France* sinds 1929. Hij en andere protestantse leiders hadden al vanaf 1933 in brieven aan Frans-joodse leiders en in verklaringen tijdens

⁵¹³ Burrin, *France*, 222; Jackson, *France*, 269; Dougherty, ‘Gerlier, Cardinal Pierre-Marie’, 157–158.

⁵¹⁴ Pierre Bolle, Jean Godel (dir.), *Spiritualité, théologie et résistance. Yves de Montcheuil, théologien au maquis du Vercors* (Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 1987).

⁵¹⁵ Laborie, ‘Jewish Statutes’, p. 103 n. 36–39; Renée Bédarida, avec la collaboration de François Bédarida, *Les Armes de l’esprit. Témoignage chrétien, 1941–1944* (Paris: Les éditions ouvrières, 1977).

bijeenkomsten het antisemitisme van Hitler-Duitsland ondubbelzinnig veroordeeld.⁵¹⁶ Na de nederlaag van juni 1940 waren de meeste protestantse leiders ervan overtuigd dat diepgaande veranderingen in de Franse maatschappij nodig waren. Boegner toonde zich in zijn eerste publieke toespraken van augustus-september 1940 een voorzichtig voorstander van *rénovation nationale* (nationale vernieuwing; hij sprak niet van ‘*Révolution Nationale*’). Hij wierp zich op als vertegenwoordiger van het protestantse belang in de nieuwe Franse staat. Deze werd in religieus opzicht weliswaar gedomineerd door een streven naar Rooms-katholiek *réveil*, maar een politiek bondgenootschap met protestantse christenen leek mogelijk. Boegner had in september 1940 een onderhoud met Pétain en toen begin 1941 de eerdergenoemde *Conseil national* werd opgericht, trad Boegner toe. Daarmee koos hij voor een ‘*politique de présence*’, dat wil zeggen een actieve aanwezigheid, waardoor hij blijvend toegang had tot de machthebbers.⁵¹⁷ Hij was weliswaar aanvankelijk geneigd tot sympathie met tal van aspecten van het nieuwe regime, maar reeds tijdens zijn eerste bezoek aan Vichy en ontmoeting met Laval eind juli 1940, werd Boegner getroffen door het ‘hartstochtelijke antisemitisme’ van verschillende ministers. Hij constateerde dat daarbij geen sprake was van enige Duitse druk.⁵¹⁸ In Lyon, waar de nationale raad van de *Église Réformée* najaar 1940 bijeen kwam, werd er bij Boegner op aangedrongen dat de *Fédération protestante de France* zo snel mogelijk een geschreven protestverklaring zou laten uitgaan tegen de op gang gekomen jodenvervolging. Niettemin werd besloten in eerste instantie achter de schermen, via mondelinge contacten van Boegner met de regering, invloed uit te oefenen in de hoop op deze manier iets te bereiken. Toen dit zonder succes bleek, werd tijdens een nieuwe algemene vergadering in maart 1941 unaniem besloten alsnog met spoed een schriftelijk protest bij de regering in te dienen. Op 26 maart 1941 zond voorzitter Boegner een brief aan eerste minister Darlan. Dezelfde dag werd een tweede soortgelijke brief gestuurd naar de Franse opperrabbin Isaïe Schwartz. In beide werd ernstig bezwaar gemaakt tegen de invoering van het principe van raciale discriminatie in Franse wetgeving in oktober 1940 en de tragische ongerechtigheid die daarmee de Franse joden werd aangedaan. Aanleiding voor deze protestverklaring was de oprichting van het *Commissariat Général aux Questions Juives*.⁵¹⁹ Darlan antwoordde niet schriftelijk op de brief. In plaats daarvan kreeg Boegner in mei tijdens een ontmoeting van Darlan te horen dat zijn zorg uitsluitend uitging naar die joden die al generaties lang in Frankrijk woonden en dat hij wenste dat de overigen, veelal recente immigranten, het land zouden verlaten.⁵²⁰ Hoewel niet bedoeld om publiek te worden gemaakt, werd de tekst van de brief aan opperrabbin Schwartz – geschreven namens de *Église Réformée* – snel alom bekend: tienduizenden afschriften werden verspreid in de onbezette zone. Het werd daarmee de eerste zichtbare uiting van verontwaardiging van ‘het christelijk geweten’ in Frankrijk. Het feit dat in tegenstelling tot de katholieken, zowel de joden als de protestanten kleine, religieuze minderheden in de samenleving vormden die beiden een geschiedenis van

⁵¹⁶ Johan M. Snoek, *The Grey Book. A collection of protests against anti-semitism and the persecution of Jews issued by non-Roman catholic churches and church leaders during Hitler's rule* (Assen: Van Gorcum, 1969), pp. 48–54.

⁵¹⁷ Halls, ‘French Christians and the German Occupation’, 73, 77; Robert D. Zaretsky, ‘Boegner, Marc (1881–1970)’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 39–40; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 19; Jan Bank, ‘Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN), 119 (2004), no. 4, pp. 491–523, aldaar 501.

⁵¹⁸ Marc Boegner, ‘Rapport’, in: *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l'occupation. Actes de l'Assemblée générale du Protestantisme français réunie à Nîmes, du 22 au 26 octobre 1945* (Paris, 1946), p. 18. Vergel. Snoek, *Grey Book*, p. 138 n. 3; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 19 n. 68. Voor de protestanten in Frankrijk ten tijde van Vichy in het algemeen, zie: André Encrevé, Jacques Poujol (dir.), *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale. Actes du colloque de Paris, 19–21 novembre 1992* (Paris: Société d'Histoire du Protestantisme français, 1994); Robert D. Zaretsky, *Nîmes at War: Religion, Politics, and Public Opinion in the Gard, 1938–1944* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1995); Horsta Malinowski-Krum, Haidrun Hegewald, *Frankreich am Kreuz. Protestanten Frankreichs unter deutscher Okkupation 1940–1944* (Berlin: Wichern Verlag, 1993).

⁵¹⁹ Voor de volledige tekst van de twee brieven, zie: *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l'occupation*, 24–26; de Engelse vertaling in Snoek, *Grey Book*, 139–140.

⁵²⁰ Snoek, *Grey Book*, 141.

vervolging kenden, speelde zonder twijfel een belangrijke rol in deze vroege protestantse uiting van verzet tegen de jodenvervolging door de Franse regering. Zowel in de brief aan Darlan als in die aan Schwartz verwees Boegner naar de geloofsvervolging die de protestanten in Frankrijk in het verleden hadden ondergaan. Naast warme uitingen van solidariteit, is uit beide brieven echter ook duidelijk een zekere behoedzaamheid af te leiden, die tekenend is voor de atmosfeer van die periode. Zo werd ‘respect voor het menselijk leven’ boven alles gesteld, maar werd toegegeven dat de Franse overheid voor ‘een ernstig probleem’ stond door ‘de uitgebreide immigratie van een groot aantal buitenlanders, joden en niet-joden, en door de haastige en ongerechtvaardigde naturalisaties.’⁵²¹ Het Franse antisemitische propagandablade *Au Pilon* (‘Aan de schandpaal’) reproduceerde de brief van Boegner, vergezeld van een haatdragend commentaar. Hierdoor kreeg de brief ook veel bekendheid in de bezette zone, echter op een wijze die de redactie van het blad niet had bedoeld en Vichy evenmin welkom was: het had een averechts effect! Echter, in andere, vertrouwelijk gebleven brieven, gericht aan Darlan en Pétains adviseur René Gillouin (de eerder genoemde protestantse filosoof), benadrukte Boegner dat zijn sympathie *uitsluitend* uitging naar de *Franse* Israëlieten.⁵²²

In de zomer van 1941, naar aanleiding van het tweede *Statut des Juifs* en vooral de Franse wetgeving met betrekking tot de ‘arisering’ van de economie, werden – naast hernieuwde kritiek van protestantse zijde – nu ook van de kant van de katholieke hiërarchie voor het eerst kritische woorden geuit. Men was weliswaar in principe geneigd de anti-joodse wetgeving tot op zekere hoogte te accepteren, maar maakte zich zorgen over de toepassing ervan. Kardinaal Gerlier vertegenwoordigde in zijn uitingen nog het duidelijkst de kritiek of op zijn minst aarzelingen van een groot deel van de kerkelijke hiërarchie. Léon Bérard, de ambassadeur van de Franse regering bij het Vaticaan, kreeg 7 augustus 1941 van Pétain opdracht na te gaan of in de visie van de paus de betreffende anti-joodse wetten van Vichy de grenzen van de katholieke leer overschreden. Na uitvoerig overleg met verschillende hoge kerkelijke autoriteiten kon Bérard in een omvangrijk rapport berichten dat dergelijke wetten geen inbreuk maakten op de traditionele lijn van de Kerk. De joden waren niet slechts een godsdienstige gemeenschap maar een groep met ‘etnische eigenaardigheden’; er was diensgevolge alle reden ‘hun activiteit in de maatschappij te beperken en (...) hun invloed in te perken’. Belangrijke theologische en wetgevende precedents op dit punt gingen terug op de heilige Thomas van Aquino (1225–1274). Het Vaticaan adviseerde slechts geen bepalingen over het huwelijk aan de wetten toe te voegen en ‘dat de grondregels van rechtvaardigheid en barmhartigheid bij de toepassing van de wet in acht genomen zouden moeten worden.’⁵²³

Hoewel de ACA naar buiten toe eenheid en gezag uitstraalde, was er in werkelijkheid bij het interne beraad van kardinalen en bisschoppen lang niet altijd sprake van eensgezindheid. Eveneens naar aanleiding van de wet tot ‘arisering’ van de economie, deed Gillouin in augustus 1941 pogingen Pétain te overtuigen van het immorele en illegale karakter van de anti-joodse wetgeving. Gillouin was een traditioneel-conservatieve nationalist, tot dan toe een naaste adviseur van Pétain en mede-auteur van sommige van diens toespraken. In brieven aan ‘Monsieur le Maréchal’ wees hij erop dat elke ware Fransman niet anders kon, dan ‘in zijn hart de anti-joodse politiek afwijzen als zijnde noch christelijk, noch humaan, noch Frans.’ Hoewel Pétain niet onberoerd bleef door de kritiek, deed hij in de praktijk weinig. De enige

⁵²¹ *Ibid.*, 139.

⁵²² Marrus/Paxton, *Vichy France*, 189, 204; Halls, ‘French Christians’, 87; Laborie, ‘Jewish Statutes’, p. 91 n.2, pp. 95–96 n.12–14; Zuccotti, *Holocaust*, 58–59; Jackson, *France*, 370.

⁵²³ Lewy, *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland*, p. 379 n. 127; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 200–201 n. 66; John Cornwell, *Hitler’s Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: Viking, 1999).

door hem ondernomen stap was dat Xavier Vallat op het matje werd geroepen om uitvoering van de betreffende wetgeving enigszins te ‘matigen’.⁵²⁴

De gezagsgetrouwe houding van de hooggeplaatste geestelijkheid lokte vanaf herfst 1941 geleidelijk meer kritiek uit. Deze was hoofdzakelijk afkomstig van lagere geestelijken en leken. Uit deze kringen ontstond de eerste katholieke verzetspublicatie, *Cahiers du Témoignage chrétien*, dat in november 1941 clandestien begon te verschijnen. Het eerste nummer, met een oplage van vijfduizend exemplaren, stelde uitgebreid de kwestie van het antisemitisme aan de kaak. In het tweede nummer riep de jezuïtische pater Pierre Chaillet op tot verzet en tot de strijd tegen Hitler. Tot juli 1942, toen de deportaties begonnen, verschenen nog drie afleveringen, met steeds grotere oplagen, waarin telkens werd ingegaan op fundamentele onrechtvaardigheden, het racisme van Vichy, de hemeltergende toestanden in de Franse vluchtelingenkampen en de hypocrisie van Vallat. Een andere uiting van groeiende kritiek was de brief die kardinaal Gerlier 26 mei 1942 van een prominente katholiek ontving naar aanleiding van de begrafenis van kardinaal Baudrillart. Hierin werd beleefd maar tussen de regels door ironisch en scherp geprotesteerd tegen de krans van bezettingsautoriteiten op de kist van Baudrillart en het feit dat deze door de Kerk werd geaccepteerd, terwijl op diezelfde dag 27 Franse gijzelaars in Nantes door de Duitsers waren geëxecuteerd, zonder uiting van medeleven of verontwaardiging van de Kerk. Het ongenoegen nam toe onder Franse protestanten en diegenen onder de katholieken, die weinig voelden voor de traditioneel-conservatieve stroming binnen de Kerk, zoals deze zich in de praktijk manifesteerde. Zo hield het in 1939 door protestanten opgerichte comité CIMADE (*Comité inter-mouvements auprès des évacués*), zich uitgebreid bezig met hulp aan joodse en niet-joodse geïnterneerden in kampen.⁵²⁵ In september 1941 namen protestantse theologen, dominees en leken tijdens een bijeenkomst in Pomeyrol de ‘Acht Stellingen’ van Pomeyrol aan, een clandestiene tekst waarin de onschendbaarheid van individuele vrijheden en de beperkingen van gehoorzaamheid aan de staat werden benadrukt terwijl de antisemitische wetgeving van Vichy en de collaboratie met Duitsland werden veroordeeld.⁵²⁶

Bij invoering van de jodenster begin juni 1942 zweeg de Rooms-katholieke Kerk in het openbaar. Wel deed kardinaal Suhard in Parijs een beroep op regeringsvertegenwoordiger Fernand de Brinon om bij de Duitsers vrijstelling te krijgen voor katholieke bekeerlingen en hun nakomelingen. Hij wilde pijnlijke scènes van joodse katholieken met ster tijdens de kerkdiensten voorkomen. De poging mislukte. Sommige praktiserende katholieken en zelfs een priester van joodse afkomst verschenen met het joodse kenteken in de kerk. De *Fédération protestante de France* uitte in een schrijven aan Pétain de ‘pijnlijke indruk’ die de nieuwste anti-joodse maatregelen van de bezetter veroorzaakten, ook al erkende men de noodzaak van een ‘oplossing van het joodse probleem’, die gevonden moest worden in een ‘geest van rechtvaardigheid en begrip’. Belangrijker wellicht dan de vertrouwelijk blijvende protestbrieven aan de regering was de verklaring van de nationale synode van de *Église Réformée* in mei 1942, waarvan de tekst in alle aangesloten kerken publiekelijk werd voorgelezen. Hierin werd benadrukt dat de kerk zich diende te verzetten tegen de aanval van elke doctrine, elke ideologie en elke dreiging die de boodschap van de bijbel aantast, en dat alle mensen gelijk zijn, ongeacht ras, natie en taal.⁵²⁷

⁵²⁴ Brieven van Gillouin aan Pétain, 23 en 29 augustus 1941, AN: AG^{II} 610 CM26-D, geciteerd in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 205 n. 82.

⁵²⁵ Burrin, *France*, p. 223 n. 48; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 206–207; Zuccotti, *Holocaust*, 68, 71–72, 140–142 (*Témoignage chrétien*). Aanvankelijk had CIMADE, opgericht in september 1939, als doel: hulpverlening aan geëvacueerde Franse burgers uit Elzas en Lotharingen. Al in juni 1940 verschoven de activiteiten naar hulpverlening, voedselvoorziening en ziekenzorg in de interneringskampen van de onbezette zone.

⁵²⁶ Encrevé/Poujol (dir.), *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale*; Robert D. Zaretsky, ‘Protestants’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 293–294.

⁵²⁷ Voor de relevante passages uit de kanselverklaring van mei 1942, in Engelse vertaling, zie: Snoek, *Grey Book*, 142–143. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, p. 237 n. 70, p. 238 n. 75, p. 239 n. 83; Zuccotti, *Holocaust*, 91.

Ten aanzien van de politiek van *exclusion* ontstonden onder het bredere publiek – dat in de algemene atmosfeer van onzekerheid, angst en geruchten bijzonder vatbaar was voor pogingen tot geruststelling – dubbelzinnige stemmingen. Deze werden gekenmerkt door de mening dat de regering in Vichy bezig was onder de bevolking het kaf van het koren te scheiden: ‘er zijn de goeden en de slechten; de laatsten, die verantwoordelijk zijn voor ons ongeluk, worden uitgesloten van de Franse gemeenschap, maar de anderen zal geen haar worden gekrenkt.’ Hierdoor waren velen geneigd te denken dat het bij de uitsluiting vooral ging om bepaalde individuen, terwijl het in werkelijkheid hele *groepen* betrof – de joden waren op *wettelijke* basis *raciaal* gedefinieerd. Er waren gemengde gevoelens onder notabelen van de voormalige Derde Republiek in de provincie buiten grote steden als Parijs en Lyon. Onder sommigen ging de voorkeur uit naar een antisemitisme gelijksoortig als het eerder in Frankrijk wijdverbreide antiklerikalisme, waarbij iedereen de vrijheid had in eigen kring enkele individuele uitzonderingen te maken, voor welke de algemene banvloek niet gold. In de tijd dat het antiklerikalisme op zijn hevigst was en priesters massaal werden verfoeid (met name na de wettelijke scheiding kerk–staat in 1905), maakte bijna iedereen toch nog een ‘gunstige uitzondering’ voor de eigen plaatselijke pastoor en misschien nog enkele anderen.⁵²⁸

Deze opvattingen droegen bij aan een algemene stemming van onverschilligheid en berusting, zoals weerspiegeld in diverse dagboeknotities van oktober 1940. Ook stemmingsberichten van prefecten bevestigden de afwezigheid van elke betekenisvolle oppositie tegen het *Statut des Juifs* onder de bevolking. Kort na uitvaardiging van het statuut volgde de ontmoeting tussen Hitler en Pétain in Montoire, waarbij het begrip *collaboration* voor het eerst openlijk werd gebruikt ter aanduiding van de Frans-Duitse samenwerking op overheidsniveau. Het is echter de vraag of de ambtelijke stemmingsberichten omtrent publieke steun voor de toenadering tot Duitsland ook *werkelijk* de stemming onder de bevolking voldoende representatief weergeven, want het is bekend dat al kort na Montoire een groot deel van de bevolking uiterst gereserveerd stond tegenover Duitsland en de Frans-Duitse samenwerking op politiek niveau. Dit stond bij de bevolking grotendeels los van respect voor en loyaliteit aan de persoon van Pétain. Evenzo was in werkelijkheid onder de bevolking geen sprake van actieve steun voor en verwelkoming van de Franse anti-joodse politiek. De algemene stemming werd eerder gekenmerkt door een zekere mate van besluiteloosheid, afwachten en onverschilligheid enerzijds en onder een minderheid stilzwijgende, voorzichtig-passieve goedkeuring anderzijds. Veel Fransen veronderstelden dat de regering kennelijk onder Duitse druk was overgegaan tot uitvaardiging van de anti-joodse wetgeving, maar daar zelf niet werkelijk achter stond. Dit leek te worden bevestigd door de individuele uitzonderingen die werden gemaakt. Vergeleken met de bezette zone waren houding en reactie van de bevolking ten aanzien van de joden minder sympathiek in het vrije zuiden, waar de anti-joodse politiek uitsluitend van Vichy afkomstig was. In de onbezette zone had de vluchtelingenstroom van zomer 1940 het aantal joden in sommige plaatsen sterk doen toenemen, vooral de streek langs de Middellandse Zeekust en in het zuidwesten waar veel interneringskampen waren. Hier werden de nieuw aangekomen joodse vluchtelingen door de plaatselijke bevolking in deze tijd van grote onzekerheid en toenemende schaarste beschouwd als een last. Soms werden ze ervan beschuldigd zwarthandelaars te zijn.⁵²⁹ In de bezette zone, waar de joodse bevolking door de vluchtelingenstroom iets was verminderd en buiten Parijs naar verhouding heel weinig joden woonden, werden de antisemitische maatregelen door het publiek direct in verband gebracht met de Duitsers. De maatregel volgens welke joodse winkels voortaan met gele, tweetalige borden als zodanig moesten

⁵²⁸ Laborie, ‘Jewish Statutes’, 99–100; Rita Thalmann, *Gleichschaltung in Frankreich 1940–1944* (Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1999), pp. 69–73.

⁵²⁹ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 191–203, 228–240.

worden aangeduid, lijkt in veel gevallen te hebben geleid tot toenemende klandizie als blijk van solidariteit en/of anti-Duitse gezindheid.⁵³⁰

Over het geheel genomen werd, in plaats van protest of enthousiasme, de houding van de meeste niet-joodse Fransen ten aanzien van zowel het eerste als het tweede joodse statuut hoofdzakelijk gekenmerkt door een ontbrekende of slechts vage standpuntbepaling die karakteristiek was voor de algemeen heersende sfeer van ambivalentie tijdens de eerste twee jaar van bezetting en Vichy-regering. De dominante onverschilligheid en passiviteit onder de bevolking golden niet alleen ten aanzien van de joden, maar ook voor andere groepen die door het regime tot paria's waren verklaard en zelfs ook voor het eerste, prille verzet. Lange tijd heerste onder de bevolking onverschilligheid, traagheid en '*attentisme de distance*'. Het was vooral deze afwachtende, afstandelijke houding in het algemeen die het gebrek aan solidariteit met de joden verklaart en niet in de eerste plaats een al langer bestaand, maar overwegend betrekkelijk mild volksantisemitisme.⁵³¹ Het lot van de joden werd gaandeweg wel door steeds meer mensen als een probleem gezien, maar het was slechts één van de vele problemen en het merendeel van de Franse bevolking gaf er geen hoge prioriteit aan.⁵³²

Pas met de invoering van de jodenster in de bezette zone ontstond het eerste verzet van betekenis ten aanzien van de vervolging in Frankrijk. Tot dan toe was de vervolging veelal verborgen gebleven voor het grootste deel van de bevolking. Nu echter werden ontrecting en segregatie heel zichtbaar. Het Franse publiek reageerde over het algemeen vijandig op de Duitse verordening dat joden met ingang van 7 juni 1942 een gele ster moesten dragen, vooral waar het ging om reeds lang gevestigde joden en oorlogsveteranen. Volgens stemmingsberichten van prefecten in verschillende departementen van de bezette zone riep de jodenster meer medelijden met dan afkeer van joden op. De ergernis werd verhevigd door het feit dat terwijl alle Franse joden de ster moesten dragen, in totaal ongeveer tienduizend joden met een bepaalde *buitenlandse* nationaliteit (zoals neutrale landen en bondgenoten van Duitsland) waren vrijgesteld. Bovendien werd in de ogen van veel Fransen in de bezette zone met deze maatregel duidelijk dat de bezetter de Fransen in dit opzicht het gezag kennelijk uit handen had genomen.⁵³³ Duitse stemmingsberichten constateerden eveneens wijdverbreid ongenoegen, maar ook gedeeltelijke steun: '*Die Maßnahme wird in Kreisen kleiner Geschäftsleute und Handwerker begrüßt, was darauf zurückzuführen ist, daß sie vor dem Krieg durch den immer steigenden Einfluß der Juden im Geschäftsleben - Gründung von Großkaufhäusern usw. - am meisten zu leiden hatte. Die breite Masse dagegen nimmt fast durchweg Stellung für die Juden, indem sie 'die armen Juden' bedauert und Maßnahmen (...) ablehnt.*'⁵³⁴

Anders dan de raciale wetgeving, de economische inbeslagnemingen of zelfs de razzia's en interneringen van 1941 was het vooral de invoering van de gele ster die voor het eerst openlijk verzet in Frankrijk tegen de jodenvervolging op enigszins uitgebreide schaal uitlokte. Dit blijkt uit het feit dat Duitse politie in Parijs, Bordeaux en Nancy ontdekte dat mensen, onder wie opvallend veel studenten en jongeren, die met de joden sympathiseerden of in elk geval de maatregel bespottelijk vonden, gele bloemen droegen of nagemaakte sterren met alternatieve opschriften. Op bevel van het *Judenreferat* werd een aantal van hen door agenten

⁵³⁰ Jacques Biélinky, *Journal, juillet 1940-décembre 1942*, présenté, établi, et annoté par Renée Poznanski (Paris: Cerf, 1992), pp. 69 e.v., geciteerd door Poznanski, *Être juif*, 73, en Jackson, *France*, 373.

⁵³¹ Laborie, *L'Opinion française sous Vichy*, aangehaald bij Poznanski, 'Vichy et les Juifs. Des marges de l'histoire au cœur de son écriture', p. 64 n. 48; Laborie, 'Jewish Statutes', 113-114; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 209-210.

⁵³² Laborie, 'Jewish Statutes', 110; Zuccotti, *Holocaust*, 144.

⁵³³ Behalve het feit dat de ster in de onbezette zone nooit werd ingevoerd (ook niet na november 1942), gold de permanente of tijdelijke vrijstelling van de ster voor joden met de nationaliteit van o.a. de volgende landen: Bulgarije, Groot-Brittannië, Hongarije, Italië, Spanje, Verenigde Staten en Zwitserland. Léon Poliakov, *L'Étoile jaune* (Paris: CDJC, 1949), pp. 37-42, 61-66; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 236-238 n. 77; Zuccotti, *Holocaust*, 90; Serge Klarsfeld, *L'Étoile des Juifs: témoignages et documents* (Paris: l'Archipel, 1992).

⁵³⁴ Poliakov, *L'Étoile jaune*, 80-83; vergel. Zuccotti, *Holocaust*, 94.

van de *Feldgendarmarie* in juni opgepakt. Ongeveer twintig niet-joden werden opgesloten in Drancy, maar uiteindelijk volgde hun vrijlating in september 1942. Ondanks joodse vrees, bleek dat de ster geen aanleiding gaf tot merkbaar méér antisemitische incidenten. Volgens Duitse stemmingsberichten werd deze maatregel zelfs door Franse antisemieten van de hand gewezen, vooral omdat kinderen de ster moesten dragen. Er was, in tegenstelling tot België en Nederland, op dat moment in Frankrijk géén scheiding tussen joden en niet-joden in het onderwijs. Joodse kinderen met ster zaten dus merendeels nog samen met niet-joodse kinderen op dezelfde (openbare) scholen.⁵³⁵

3.2.2 België: autochtoon bestuur, maatschappelijke reacties

De secretarissen-generaal in België waren bij het begin van de bezetting bereid geweest de verantwoordelijkheid voor het landsbestuur te aanvaarden. Zij kregen onder Duitse supervisie de bevoegdheid bestuursmaatregelen met kracht van wet uit te vaardigen. De hoogste ambtenaren voelden zich verplicht hun functie, zoals omschreven in de Wet van 10 mei 1940, te blijven vervullen, omdat ze ervan overtuigd waren dat de bevolking meer gebaat was bij hun bestuur, dan bij een bestuur dat volledig in handen was van ideologisch bevlogen collaborateurs of van de bezetter zelf.⁵³⁶ De twee belangrijkste overwegingen van Belgische autoriteiten in het bezette land waren, dat men er algemeen van uitging dat de Duitse heerschappij van lange duur zou zijn en dat groot belang werd gehecht aan voortzetting van de economische activiteiten in België. Immers, het sterk geïndustrialiseerde land kon maar in ongeveer de helft van de eigen voedselbehoefte voorzien en de regering had op het gebied van de voeding onvoldoende voorzorgsmaatregelen genomen voor een bezettingssituatie. Voor aanvulling van de tekorten was men volledig aangewezen op de invoer uit of via Duitsland.⁵³⁷ Al snel zou blijken dat het militair bestuur hiermee een drukmiddel in handen had om de ambtelijke top te dwingen op tal van terreinen concessies te doen en de Belgische economie op grote schaal dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogvoering. Dit leidde al binnen enkele maanden tot spanningen tussen het militair bestuur en het Comité van de Secretarissen-generaal. Zo was men gedwongen de zeer omvangrijke uitvoer van industriële producten naar Duitsland te accepteren. Ook was er reeds in de zomer van 1940 sprake van 'vrijwillige' tewerkstelling van grote aantallen arbeidskrachten in Duitsland. Van de bestuurlijke autonomie, die in het protocol van 12 juni 1940 aan het Comité was beloofd, kwam niet veel terecht. Sommige secretarissen-generaal, waarvan het militair bestuur vond dat ze niet coöperatief genoeg waren, werden vervangen door Nieuwe Orde-gezinde figuren, onder wie leden van het gematigd pro-Duitse, maar radicaal anti-Belgicistische Vlaams Nationaal Verbond (VNV). Voorbeelden hiervan waren in augustus 1940 de benoeming van Victor Leemans op het belangrijke Departement van Economische Zaken en in september de vervanging van Alexandre Delmer (Openbare Werken) als voorzitter van het Comité door Antoine baron Ernst de Bunsyck (Justitie). Andere secretarissen-generaal bleven voorlopig aan, hoewel ze compromissen moesten sluiten en zich bij dwangmaatregelen moesten

⁵³⁵ Stemningsbericht commandant Sipo-SD te Bordeaux, 11 juni 1942, aan IV J [Judenreferat] te Parijs, orig. doc. in Poliakov, *L'Étoile jaune*, 79–83. De alternatieve opschriften op de zelfgemaakte 'jodensterren' luiden o.a.: 'non conformes', 'catholique', 'swing', 'zazou'. Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 239 n. 80, 82; Georges Wellers, *L'Étoile jaune à l'heure de Vichy; de Drancy à Auschwitz* (Paris: Fayard, 1973), p. 137; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 254–256; Zuccotti, *Holocaust*, 90–94; Poznanski, *Être juif*, 352–362; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, p. 255 noot 1.

⁵³⁶ Mark Van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940–1944* (Brussel: Paleis der Academiën, 1975), pp. 30–31; Herman Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 38.

⁵³⁷ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 29; B.G.J. de Graaff, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', in J.P.B. Jonker et al. (red.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), 95–108, aldaar 98; Kossmann, *Lage Landen*, II, 155–156. Zie vooral: Anne Henau, Mark Van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoenering en voedselvoorziening onder Duitse bezetting 1940–1944* (Leuven/Amersfoort: Acco, 1986).

neerleggen. Ze waren van mening dat de Duitsers van dit aanblijven toch in mindere mate profiteerden, dan de bevolking.⁵³⁸

De secretarissen-generaal waren dus bereid op economisch terrein in vergaande mate met de bezetter samen te werken. Aangezien het militair bestuur op zijn beurt deze samenwerking op termijn wilde handhaven, stelde het er niet onmiddellijk belang in ook op zuiver politiek gebied ingrijpende concessies van de secretarissen-generaal te eisen, die immers het gezag van de laatsten ten opzichte van de bevolking verder zouden verzwakken.⁵³⁹ In het licht van deze ontwikkeling valt mede te verklaren, dat het militair bestuur in de eerste maanden van de bezetting geen prioriteit gaf aan uitvoering van een anti-joodse politiek. In de zomer van 1940 liet generaal Von Falkenhausen aan de socialistische leider Hendrik De Man weten dat er geen voornemen bestond tot speciale maatregelen tegen de joden.⁵⁴⁰ Zoals eerder geschetst, was het vooral als gevolg van druk uit Berlijn dat het militair bestuur er in oktober 1940 toch een begin mee maakte. Op 10 oktober had generaal Harry von Craushaar van de *Verwaltungsstab* een onderhoud met secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Jean Vossen. Van de Belgische bestuurders werd verwacht maatregelen uit te vaardigen tot verwijdering van de joden uit de publieke dienst, registratie van joden en joods bezit, aanduiding van joodse zaken als zodanig middels borden en verbod op terugkeer van joodse vluchtelingen naar België. Een dag later antwoordde Vossen dat het Comité van Secretarissen-generaal de verantwoordelijkheid voor dergelijke maatregelen niet kon nemen, aangezien deze ingingen tegen de Belgische grondwet (artikelen 6, 7, 14, 15 en 16); tevens wees hij de *Militärverwaltung* op de regels van de internationale Conventie van Den Haag.⁵⁴¹ Om de al op gang gekomen samenwerking op bestuurlijk en economisch terrein niet in gevaar te brengen, besloot de bezetter de politieke verantwoordelijkheid in eigen handen te houden door zèlf op 28 oktober 1940 de eerste twee anti-joodse verordeningen uit te vaardigen. De eerste bepaalde, naast een definitie van het begrip jood en verbod op terugkeer naar België, de registratie van joodse ondernemingen en personen. De tweede gaf bevel tot verwijdering van joden uit publieke ambten en bepaalde beroepen. Alle mannelijke, joodse personen ouder dan vijftien jaar moesten zich aanmelden bij de burgerlijke stand van hun woonplaats en ingeschreven worden in een apart gemeentelijk jodenregister. Het departement van Binnenlandse Zaken en de gemeenten kregen opdracht de registratie uit te voeren. Hierop vroeg het Comité van Secretarissen-generaal op 9 november advies aan de Raad van Wetgeving (*Conseil de Législation*) omtrent de constitutionele geldigheid van deze wettelijke maatregelen. De Raad van Wetgeving had een zuiver adviserende functie. Omdat de leden ervan – voor de oorlog per Koninklijk Besluit benoemd – de meest prominente rechters en juristen van België waren, reikte hun gezag veel verder dan hun formele, adviserende bevoegdheid.⁵⁴² In het advies van de Raad van 21 november werd gewezen op het feit dat de anti-joodse verordeningen inbreuk maakten op de Grondwet. Volgens de Raad mochten de secretarissen-generaal en de rest van het bestuur de bepalingen van de verordeningen wel

⁵³⁸ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 104, 200, 205–206, 218–219, 299; Balthazar, ‘België onder Duitse bezetting’, 38; W. Meyers et al., *Het minste kwaad* (Antwerpen/Kapellen: De Nederlandsche Boekhandel, 1990), 12–14.

⁵³⁹ Meyers et al., *Het minste kwaad*, 13–15; M. Steinberg, ‘The trap of legality: the Association of the Jews of Belgium’, in: *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 353–376, aldaar 353.

⁵⁴⁰ Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium 1940–1944* (New York: Peter Lang, 1993), p. 150 n. 108.

⁵⁴¹ Jean-Léon Charles, Philippe Dasnoy, *Les Secrétaires-généraux face à l’occupant 1940–1944* (Bruxelles: Arts et Voyages, 1974), pp. 72–75; Rudi Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam: Meulenhoff/Manteau, 2007), 291; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, pp. 64–65 n. 145: ‘Le principe de l’admissibilité de tous les Belges aux emplois signifie que tous, sans distinction de naissance, d’opinion religieuse ni politique, ont un droit égal à obtenir les emplois publics’.

⁵⁴² Thierry Delplancq, ‘L’exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940–1944. Le cas des administrations locales bruxelloises’, *Revue belge d’histoire contemporaine RBHC / Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis BTNG*, 35 (2005), nr. 2-3, pp. 243–278, aldaar 247–248. David Fraser, ‘A passive collaboration: bureaucracy, legality, and the Jews of Brussels, 1940–1944’, *Brooklyn Journal of International Law* 30 (2005), no. 2, pp. 365–420, aldaar 370–371; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 294.

uitvoeren, zolang zij maar geen enkel initiatief ondernamen om de doeltreffendheid ervan te verzekeren; iemand die namelijk onder dwang een bezettingsmaatregel uitvoerde, onderging die maatregel in feite en nam er niet deel aan, zo luidde de redenering.⁵⁴³ De voorzitter van het Comité, Ernst de Bunswyck, verklaarde hierop dat ‘onder deze voorwaarden het Belgische bestuur zich niet aan uitvoering van genoemde verordeningen kan onttrekken’.⁵⁴⁴ Daarmee droegen de hoogste ambtenaren weliswaar geen wetgevende verantwoordelijkheid voor de anti-joodse verordeningen, maar aanvaardden wel bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de toepassing ervan. De Belgische historicus M. Van den Wijngaert stelde: ‘Daardoor werd juridisch de weg geopend voor een zeer ruime, zij het lijdzame medewerking met de bezetter, welks bestuur zij ondergingen’.⁵⁴⁵ De Britse jurist D. Fraser karakteriseerde houding en reactie van het Belgische bestuur als een vorm van bureaucratische zelflegitimatie, onder andere door de constructie van juridische passiviteit in ambtelijke stukken.⁵⁴⁶

Het Comité was inderdaad bereid tot wat beschouwd werd als noodzakelijke maar in formeel-juridisch opzicht zo passief mogelijke medewerking aan uitvoering van de anti-joodse verordeningen en gaf in die zin begin december 1940 aan lagere Belgische overheidsinstanties hiertoe ook opdracht.⁵⁴⁷ Op deze basis werd de joodse bevolking door de gemeentebesturen geregistreerd. In de praktijk evenwel waren meerdere gemeenten reeds onmiddellijk na publicatie van de betreffende Duitse verordening, maar nog vóór genoemd advies van de Raad van Wetgeving was uitgebracht of uitvoeringsinstructies waren ontvangen, op eigen initiatief alvast begonnen met de administratieve voorbereiding voor identificatie en registratie van joden. Dit gold voor zowel Brussel als Antwerpen⁵⁴⁸, waar samen ongeveer negentig procent van de joden van België woonde. De vergadering van burgemeesters van Brussel besloot reeds op 16 november tot samenvoeging van de aanmeldingen van joden bij de gemeentelijke kantoren met de reeds bestaande overeenkomstige persoonsgegevens bij het Brusselse *Bureau des Étrangers*. Dit lag kennelijk voor de hand aangezien de overgrote meerderheid van de joden geen Belgische nationaliteit bezat. Ter identificatie werd gebruik gemaakt van de godsdienst zoals vermeld in de persoonsdossiers bij het *Bureau des Étrangers*. Tijdens bovengenoemde vergadering werd ook besloten de gegevens van als joden beschouwde personen in de burgerlijke stand voortaan te voorzien van een ‘J’. Tot dit laatste was geen opdracht gegeven door bezetter of secretarissen-generaal. De werkwijze van de Brusselse autoriteiten lijkt vooral te zijn ingegeven door het streven naar administratieve doeltreffendheid in het licht van de Duitse eis dat de tellingen zeer snel moesten worden uitgevoerd.⁵⁴⁹ Ook in Antwerpen was de ‘passieve samenwerking’ tussen bezetter en gemeentebestuur al lang vóór de officiële instructie van 6

⁵⁴³ ‘(...) toute exécution donnée aux prescriptions des ordonnances n’est une “participation” à celles-ci.’ Geciteerd in: M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 111; Idem, *La Persécution des Juifs*, 59–60; zie verder: Charles/Dasnoy, *Secrétaires-généraux*, 75–78; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 131; Verhoeven, *België bezet*, 440; Nico Wouters, ‘Local government and the persecution of the Jews in Belgium (1940–1944)’, unpublished paper, presented at the Academy colloquium: *The destruction of European Jewry: structures, motivations, opportunities*, held in the Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW), Amsterdam, 10–13 december 2003, p. 2 n. 7; Fraser, ‘Passive collaboration’, pp. 385–387, n. 84; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 294–295.

⁵⁴⁴ ‘M. le Président fait observer que, dans ces conditions, l’administration belge ne peut se soustraire à la mise en pratique de l’ordonnance susdite.’ Notulen van de vergadering van de Secretarissen-generaal, 25 oktober 1940, vergel. Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 65; Fraser, ‘Passive collaboration’, p. 380 n. 58.

⁵⁴⁵ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 131.

⁵⁴⁶ Fraser, ‘Passive collaboration’, 398; zie ook Delplancq, ‘L’exclusion des Juifs de la fonction publique’, 267–277.

⁵⁴⁷ Circulaire, 6 december 1940, van interim-secretaris-generaal Henri Charles Adam (Binnenlandse Zaken) aan de provinciale gouverneurs, lokaal bestuur, burgemeesters en schepenen, gecit. in: M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, pp. 109–110 n. 4; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, p. 132 n. 158; Saerens, *Vreemdelingen*, p. 558 n. 1565; Fraser, ‘Passive collaboration’, p. 385 n. 74; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 304–305.

⁵⁴⁸ Saerens, *Vreemdelingen*, 557–560; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 295–296.

⁵⁴⁹ Thierry Delplancq, ‘Des paroles et des actes. L’administration bruxelloise et le registre des Juifs, 1940–1941’, *Cahiers d’Histoire du Temps Présent* 12 (novembre 2003), pp. 141–179, aldaar 159; Delplancq, ‘L’exclusion des Juifs de la fonction publique’, 249, 254–257; Fraser, ‘Passive collaboration’, 395.

december op gang gekomen en werd bij de registratie intensief gebruik gemaakt van bij de Vreemdelingenpolitie (*Police des Étrangers*) beschikbare naam- en adresgegevens van in de stad wonende vreemdelingen.⁵⁵⁰ Nadat eerder genoemd advies van de Raad van Wetgeving op 21 november was uitgebracht, werden de gemeentelijke autoriteiten in Brussel en elders, behalve Antwerpen, echter enigszins terughoudender.⁵⁵¹ De secretarissen-generaal weigerden gemeentebesturen opdracht te geven te onderzoeken wie zich diende te registreren en de namen door te geven van joden die zich niet zouden hebben aangemeld bij het plaatselijke jodenregister. Dit was niet geregeld in de betreffende Duitse verordening, zou actieve, zelfstandige deelname betekenen en dus in strijd zijn met het als bindend beschouwde advies van 21 november.⁵⁵² In februari–maart 1941 werd op last van het militair bestuur door het Belgische ambtelijk apparaat een controle uitgevoerd of intussen ook daadwerkelijk alle joden uit de publieke dienst waren verwijderd; het bleek te gaan om in totaal ongeveer 120 personen, van wie zestig ambtenaren (22 bij de Brusselse gemeentelijke overheden), twintig advocaten en veertig hoogleraren en ander personeel van universiteiten.⁵⁵³

Later, eind juli 1941, kreeg het militair bestuur van de nieuwe secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Gerard Romsée⁵⁵⁴ (VNV-lid en aanhanger van de Nieuwe Orde, die Vossen in april was opgevolgd), gedaan dat een grondige controle van de gemeentelijke jodenregisters werd georganiseerd, waarbij de gemeentebesturen nu ook de vermelding JUIF-JOOD op de identiteitskaarten moesten aanbrengen. Dit kwam in feite neer op een nieuwe telling van de joden. In opdracht van Romsée moesten de lijsten met geregistreerde joden – met inbegrip van degenen bij wie de vermelding op de identiteitskaarten ontbrak – door de gemeentelijke instanties rechtstreeks naar het hoofdbureau van de *Sipo-SD* in Brussel worden gestuurd.⁵⁵⁵ Bijna twee maanden later ontvingen de burgemeesters een circulaire van Romsée met de instructie dat zij voortaan adreswijzigingen van joden eveneens moesten doorgeven aan de genoemde Duitse politie. Deze maatregel stond niet los van de Duitse verordening van eind augustus volgens welke joden zich nog uitsluitend mochten vestigen in Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi. Onder de lagere overheden bestond geen openlijk verzet tegen deze maatregel, al voerden verschillende gemeentebesturen deze traag uit.⁵⁵⁶

Intussen was in het Belgisch ambtelijk apparaat de neiging ontstaan zich meer en meer te distantiëren van de zich steeds duidelijker aftekenende ontrecting van de joden. In de

⁵⁵⁰ Saerens, *Vreemdelingen*, 560–562.

⁵⁵¹ Delplancq, 'Des paroles et des actes'; Idem, 'L'exclusion des Juifs de la fonction publique', 256–257; Saerens, *Vreemdelingen*, 561–562; Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt: Lannoo, 2004); Wouters, 'Local government and the persecution of the Jews in Belgium'; Fraser, 'Passive collaboration', 392–398.

⁵⁵² M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 111–113; Idem, *La Persécution des Juifs*, 110–112; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 130–132; Fraser, 'Passive collaboration', 400.

⁵⁵³ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 132; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 36; Idem, 'La "question juive" à L'Université', in: *25.11.1941 L'Université Libre de Bruxelles ferme ses portes* (Bruxelles: ULB, 1991), pp. 179–188, aldaar 180; M. Steinberg, 'La tête sur le billot ou la question juive en 1940', in: M. Steinberg, *Un pays occupé et ses Juifs*, 36–55, aldaar 48; Delplancq, 'L'exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940–1944. Le cas des administrations locales bruxelloises', 244; Fraser, 'Passive collaboration', 403.

⁵⁵⁴ Evrard Raskin, *Gerard Romsée; een ongewone man, een ongewoon leven* (Antwerpen/Baarn: Hadewijch, 1995).

⁵⁵⁵ Gerard Romsée (Secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken) aan de arrondissementscommissarissen, aan de burgemeesters en schepenen der ontvoogde gemeenten en voor kennisgeving aan de gouverneurs (van de provincies), 29 juli 1941; Stadsarchief Antwerpen (Nr. MA 58.080), geciteerd in Lieven Saerens, 'De Jodenvervolging in België in cijfers', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (BEG/CHTP), no. 17 (oktober 2006), pp. 201–203 n. 12; Saerens, 'Augustus 1942', 111; Fraser, 'Passive collaboration', p. 405 n. 137; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 366–367. Voor het stempel JUIF-JOOD op de identiteitskaarten, zie bijv. R. Van Doorslaer & J.-Ph. Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), voorzijde omslag. In het Nederlandstalige deel van België was het stempel: JOOD-JUIF.

⁵⁵⁶ Gerard Romsée aan gouverneurs (van de provincies), (...) en burgemeesters, 23 sept. 1941, *Correspondentie 1941*, Gemeentearchief Lokeren, geciteerd in Wouters, 'Local government and the persecution of the Jews in Belgium', p. 6 n. 23; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 367–368; M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 145; Laurence Schram, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 247–266, aldaar p. 247 n. 1. Verhoeyen, *België bezet*, 442; Fraser, 'Passive collaboration', p. 396 n. 109, p. 406.

gehanteerde redenering werd uitgegaan enerzijds van de dwingende Duitse verordeningen, anderzijds van diegenen onder de joden zelf die vonden dat ze zich aan die verordeningen moesten houden. De eigen positie werd door het ambtelijk apparaat bestuurlijk-juridisch zo passief mogelijk gedefinieerd, zodat men zichzelf kon beschouwen als een instantie die 'slechts' voorbereidingen trof voor joden die ervoor kozen aan de Duitse verordeningen gehoor te geven. Op deze wijze poogden Belgische bestuurders en ambtenaren hun voortgaande functioneren te legitimeren.⁵⁵⁷ Behalve de in het algemeen verslechterende economisch-politieke situatie in bezet België en het verloop van de oorlog, werd de geleidelijke verandering in houding van het ambtelijk apparaat mede beïnvloed door de besluitwet die het Belgische kabinet-Pierlot in ballingschap in Londen op 10 januari 1941 had uitgevaardigd, waarin de Duitse verordeningen in het algemeen ongeldig werden verklaard en straffen in het vooruitzicht werden gesteld voor degenen die met de bezetter samenwerkten. Ook liet men via Radio Londen meermaals het scherpe verwijt horen, dat het Belgische ambtelijk apparaat zijn bevoegdheden overschreed. Hierbij werd echter niet expliciet verwezen naar de jodenvervolging.⁵⁵⁸ In de praktijk waren er bij de uitvoering van anti-joodse verordeningen en maatregelen aanzienlijke lokale verschillen in betrokkenheid van gemeentelijke besturen. Daarbij was Antwerpen vaak meer of eerder tot medewerking geneigd, dan Brussel.⁵⁵⁹

Toen voorjaar 1941 bleek dat er nog te veel burgemeesters en ambtenaren waren, die onvoldoende meewerkten, werd onder druk van de bezetter in april een nieuwe bestuursmaatregel genomen: de ouderdomsverordening. Dit hield in dat de pensioengerechtigde leeftijd op 60 jaar werd teruggebracht. Hierdoor werd onder andere de vervanging van vijf secretarissen-generaal en tal van burgemeesters mogelijk.⁵⁶⁰ De benoeming van eerdergenoemde, Nieuwe Orde-gezinde Romsée op Binnenlandse Zaken was hier een voorbeeld van. Van de twaalf secretarissen-generaal in functie in mei 1940, waren er eind 1941 reeds acht vervangen. Ook op lager niveau werden degenen die door de maatregel van april 1941 plaats moesten maken, door meer plooibare personen vervangen. In veel gemeentebesturen, vooral in Vlaanderen, was de infiltratie van openlijke aanhangers van de Nieuwe Orde – met name VNV – groot.⁵⁶¹

De maatregelen van herfst 1940, vooral het ontslag van joodse ambtenaren, leidden ook tot reacties bij de magistratuur en universiteiten. Vanuit het Hof van Cassatie stuurden procureur-generaal Adolphe Gesché, eerste voorzitter Joseph Jamar en stafhouder van de orde van advocaten van Brussel Louis Braffort op 18 november een protestbrief aan generaal Von

⁵⁵⁷ Fraser, 'Passive collaboration', 384–388, 405; zie ook Delplanq, 'L'exclusion des Juifs de la fonction publique'.

⁵⁵⁸ Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 676–677; Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 39; Garfinkels, *Les Belges*, 41–46; D. Michman, 'Belgium', 164; Véronique Laureys, 'The Attitude of the Belgian Government-in-Exile in London toward the Jews and the Jewish Question during World War II', in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 287–306; Ned. ed.: 'De houding van de Belgische regering in ballingschap tegenover de joden en de joodse kwestie tijdens de Tweede Wereldoorlog', in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting* nr. 71-72 (2001), pp. 11–28.

⁵⁵⁹ Voor houding en rol van de Brusselse gemeentelijke overheden, zie: Delplanq, 'Des paroles et des actes'; Idem, 'L'exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940–1944. Le cas des administrations locales bruxelloises'; Fraser, 'Passive collaboration'. Voor Antwerpen, zie: Saerens, *Vreemdelingen*, hoofdstuk X. Voor Luik, zie: Thierry Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des Juifs, 1940-1942', in: *Revue d'Histoire de la Shoah*, no. 179 (septembre-décembre 2003), pp. 9–73. In het algemeen, zie: Wouters, 'Local government and the persecution of the Jews in Belgium', en Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, hoofdstuk 8.

⁵⁶⁰ Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 135–138; Benoît Majerus, and Xavier Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system', in: C. Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 43–89, aldaar 57.

⁵⁶¹ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*. Vergel. Bruno De Wever, *Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde; het VNV 1933–1945* (Gent/Tielt: Perspectief/Lannoo, 1994); Idem, 'De collaboratie. Bewuste steun aan het Derde Rijk', in: Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 173–206. Zie verder Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 38; Willem C. M. Meyers e.a., *Hoe België Wereldoorlog II overleefde* (Brussel: D.A.P. Reinaert, 1975), pp. 163–164, 207–215.

Falkenhausen, waarin zij wezen op de *onwettigheid* van de anti-joodse verordeningen en waarschuwden voor conflicten tussen het militair bestuur en de Belgische rechtspraak. Von Falkenhausen legde het protest naast zich neer. Joden waren voortaan uitgesloten van elk ambt bij de rechterlijke macht.⁵⁶² De Université Libre de Bruxelles (ULB), waaraan de meeste van de ongeveer veertig ontslagen joodse wetenschappers waren verbonden, verzette zich eveneens. Prorektor Bogaert beriep zich op de Conventie van Den Haag en de Belgische grondwet, maar na een ernstige waarschuwing van *Militärverwaltungschef* Reeder, zag men zich ook hier gedwongen de maatregelen te accepteren.⁵⁶³

De Belgische bevolking was bijna in haar geheel Rooms-katholiek, wat overigens ook gold voor het overgrote deel van de groepen immigranten (ongeveer vijf procent van de bevolking), vooral bestaande uit Italiaanse en Poolse mijnwerkers. Nadat de traditionele politieke partijen en vakbonden door de nederlaag van 1940 waren verdwenen of gemarginaliseerd, was het merendeel van de katholieke bevolking geneigd zich nog meer dan in vreedstijd te verlaten op het gezag van een van de weinige overgebleven machten van de ‘oude’ orde: de Kerk. Tijdens de bezetting van 1914–1918 hadden de Duitsers veel last ondervonden van de Kerk en ze waren ook nu weer beducht voor haar macht. Het militair bestuur besloot tot een soort *modus vivendi* met de kerkelijke hiërarchie. De bezetter zegde toe zich niet te zullen mengen in geestelijke en morele aangelegenheden, op voorwaarde dat de Kerk zich onthield van politieke activiteiten. De 66-jarige Joseph-Ernest Van Roey, aartsbisschop van Mechelen, kardinaal en primaat van België sinds 1927, accepteerde dit compromis zonder aarzelen. In maart 1937 had paus Pius XI in zijn encycliek *Mit brennender Sorge* de mythen van ras en bloed verworpen.⁵⁶⁴ In navolging hiervan had Van Roey in 1938 onomwonden verklaard dat de rassenleer en de christelijke geloofsleer onverenigbaar waren. Evenals de encycliek bracht hij echter het antisemitisme en de jodenvervolging zelf niet ter sprake en leverde daar evenmin kritiek op.⁵⁶⁵ Er werden weliswaar binnen katholieke kring in België door anderen initiatieven genomen tot bestrijding van het antisemitisme in ‘eigen huis’, dat zich in de praktijk vooral tegen de buitenlandse joden richtte. Toch was er weinig belangstelling voor deze initiatieven, enerzijds omdat circa negentig procent van de joden buitenlander en geen Belg was, anderzijds omdat Belgische katholieken doorgaans – vanuit een lange kerkelijk-theologische traditie – een antisemitisch ‘potentieel’ in zich droegen. Dit was mede van belang omdat de Belgische samenleving, ondanks de toenemende secularisering, op alle niveaus doortrokken was van het katholicisme; zo was België bijna het enige land in Europa waar m er dan de helft van de jeugd naar katholieke scholen ging en was 98 procent van de bevolking katholiek gedoopt. De houding van de katholieke kerk en katholieken in België ten opzichte van de jodenvervolging in nazi-Duitsland was ambivalent en overwegend passief. De kleine protestantse kerk in België had zowel in 1933 als in 1938 kritiek geuit op de anti-joodse politiek in Duitsland en medeleven betoond aan de joodse gemeenschap. Dit gold ook voor het Leger des Heils. Ook waren er in deze jaren vanuit protestantse kring hulpcomités voor protestants gedoopte joodse vluchtelingen opgericht.⁵⁶⁶

⁵⁶² Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 130–131; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 296–297, 339. Overigens bleef het personeelsverloop bij de Belgische magistratuur en rechtbanken tijdens de bezetting relatief stabiel. Collaborerende Nieuwe Orde partijen konden nauwelijks infiltreren en de rechterlijke macht bleef een bastion van de ‘oude orde’. J.N.M.E. Michielsens, *The ‘nazification’ and ‘denazification’ of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile* (Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, dissertatie, december 2004).

⁵⁶³ Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig Belgi *, 297; Verhoeyen, *Belgi  bezet*, 440; D. Michman, ‘Brussels’, 250.

⁵⁶⁴ Guenter Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York/Toronto: McGraw-Hill, 1964); Ned. ed.: *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1964), p. 378.

⁵⁶⁵ Lieven Saerens, ‘The Attitude of the Belgian Roman Catholic Clergy toward the Jews prior to the Occupation’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 117–157.

⁵⁶⁶ De protestantse kerken in België, onder wie naar verhouding veel immigranten (uit Nederland), waren zeer gering van omvang en vertegenwoordigden samen minder dan een half procent van de Belgische bevolking. Wij gaan hier niet verder op

Daarentegen bracht kardinaal Van Roey, als hoogste gezagsdrager van de Rooms-katholieke Kerk in België, geen openlijk standpunt naar buiten inzake de jodenvervolging in Duitsland. Van Roey's houding werd – behalve door bovengenoemd, traditioneel kerkelijk-theologisch anti-judaïsme – vooral ingegeven door angst dat een verbinding tot stand zou komen tussen joden, communisten en vrijmetselaars. Het idee hierachter was, dat in de strijd tegen het antisemitisme, katholieken niet persoonlijk in contact zouden komen met joden omdat zij dan ook openlijk in contact zouden komen met communisten en vrijmetselaars. Mede vanuit deze overwegingen gaf Van Roey in april 1938 opdracht het twee jaar eerder opgerichte 'Katholiek Bureau voor Israël' op te heffen. De officiële redenering luidde dat het bureau met zijn openlijke aandacht voor en strijd tegen het antisemitisme dit eerder bevorderde dan deed verminderen.⁵⁶⁷

Na het begin van de bezetting beseftte Van Roey dat de Duitse houding in België mild was vergeleken bij de nazi-ideologie die zeer vijandig stond tegenover het christendom, wat onder andere tot uiting kwam in de brute praktijken van de Duitse bezetter in het eveneens katholieke Polen. Om de Kerk en tegelijkertijd de eenheid van België in stand te houden, steunde de kardinaal in het algemeen de monarchie. De betrekkingen tussen Van Roey en Leopold III waren zo hecht, dat de kardinaal vlak na de capitulatie van het Belgische leger en het in ballingschap gaan van de ministers niet aarzelde om het onmiddellijk en openlijk voor de koning op te nemen. Zijn herderlijk schrijven van 31 mei 1940, dat de capitulatie van het Belgisch leger rechtvaardigde en de 'zaak van den Koning' gelijk stelde met het 'heil van het Vaderland',⁵⁶⁸ betekende een afstand nemen van de ministerraad. Het droeg aanzienlijk bij aan de populariteit van Leopold, alsmede aan het aanvaarden door de bevolking van de nieuw ontstane situatie. Van Roey legde zijn prioriteit in de eerste plaats bij het instandhouden van de eigen katholieke organisaties en het katholieke onderwijs. Hij poogde zo veel mogelijk elke confrontatie met de bezettingsmacht te vermijden. Evenals de ambtelijke hoofden van de ministeries beschouwde hij deze beleidslijn als 'het minste kwaad'. Hij hield aan deze lijn vast, ook toen van Duitse zijde steeds meer inbreuken plaatsvonden op het onofficiële compromis. Zo zag Van Roey af van protesten tegen de Duitse anti-joodse verordeningen van oktober 1940 en mei 1941. Ook vermeidde hij in 1941 het op gang komende verzet officieel te steunen. Hoewel de Kerk een behoedzame strategie volgde ten opzichte van de bezetter, nam ze al vanaf najaar 1940 wel duidelijk stelling tegen de collaboratie van de nazi-gezinde, anti-Belgicistische VNV, Verdinaso en Rex. Een belangrijke overweging daarbij was dat deze autochtone groeperingen een directe bedreiging vormden voor de eenheid en het voortbestaan van België als staat. In juli 1941 stelde Van Roey dat het katholieken ten strengste verboden was mee te werken aan de vestiging van een regime dat de rechten van de Kerk aantastte. Over het geheel genomen kozen Van Roey, en met hem de meeste bisschoppen en priesters van het land, voor een voorzichtige aanwezigheidspolitiek, gericht op behoud van de kerkelijke instituties en vermindering van een openlijke confrontatie met de bezetter. Een enigszins andere houding werd ingenomen door de bisschop van Luik, Louis-Joseph Kerkhofs. Terwijl Van Roey in zijn herderlijk schrijven van 31 mei 1940 het beleid van de koning nadrukkelijk had gesteund, was enkele dagen later van de hand van Kerkhofs een pastorale brief verschenen waarin hij niet alleen verwees naar de koning, maar ook naar de *regering* en vooral de plichten onderstreepte van de bevolking ten opzichte van het vaderland.

hen in. Zie verder: Saerens, 'Hilfe', 198–199, 234 en 259 n. 139; Johan M. Snoek, *The Grey Book. A collection of protests against anti-semitism and the persecution of Jews issued by non-Roman catholic churches and church leaders during Hitler's rule* (Assen: Van Gorcum, 1969), pp. 46–48, 282–283.

⁵⁶⁷ Saerens, 'The Attitude of the Belgian Roman Catholic Clergy toward the Jews', 142–147; Idem, 'Het Katholiek Bureau voor Israël (1936–1938)', *Onze Alma Mater*, april 1986, nr. 1, pp. 67–89; Idem, 'Hilfe', 200.

⁵⁶⁸ 'Wij zetten met nadruk de geloovigen aan zonder ophouden de zaak van den Koning en tegelijker tijd het heil van het Vaderland, in hun gebeden en communiën aan God aan te bevelen.' Voor de volledige tekst van de herderlijke brief van 31 mei 1940, die zondag 2 juni in alle katholieke kerken van Brussel, Antwerpen en veel andere plaatsen werd voorgelezen, zie: *Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België. Akten en documenten uitgegeven door kanunnik E. Leclef* (Brussel: Éditions A. Goemaere, 1945), pp. 23–24.

Een belangrijke reden voor dit verschil is dat Kerkhofs in juni 1940 – anders dan Van Roey – er niet van overtuigd was dat niets de Duitse overwinning op het Europese continent nog in de weg kon staan.⁵⁶⁹

Na het begin de bezetting werden de secretarissen-generaal al snel geconfronteerd met agitatie van de ‘Volksverwering’ / ‘*Défense du Peuple*’. Deze vooroorlogse antisemitische organisatie, geleid door de advocaat René Lambrichts, werd begin 1941 met steun van de *Sipo-SD* uitgebreid met de nieuw opgerichte ‘Anti-Joodse Centrale voor Vlaanderen en Wallonië’ (*Centrale antijuive de Flandre et de Wallonie*). Deze werd geleid door de voormalige reserveofficier Pierre Beeckmans, die al voor de oorlog actief was in antisemitische milieus. De propaganda en provocaties van deze organisatie leidden in april 1941, met impliciete steun van Duitse autoriteiten op *lokaal* niveau, tot ernstige gewelddadigheden. Op 14 april werden in Antwerpen door een groep van ongeveer tweehonderd met stokken bewapende leden van Volksverwering, Zwarte Brigade (militie van VNV) en Vlaamse SS twee synagogen en de woning van opperrabbin Marcus Rottenberg vernield en in brand gestoken. Deze actie was duidelijk bedoeld als imitatie van de *Kristallnacht* in Duitsland van november 1938.⁵⁷⁰ Verder bleven *Sipo-SD* en ‘Anti-Joodse Centrale’ aandringen om naar Frans voorbeeld te komen tot oprichting van een zogenaamd ‘Koninklijk Commissariaat voor joodse kwesties’ (*Commissariat royal pour les questions juives*).⁵⁷¹ Dit commissariaat zou onderdeel van het Belgisch ministerie van Binnenlandse Zaken moeten worden en op zelfstandige wijze de verdere registratie, isolatie en uitschakeling van de joden uit de Belgische maatschappij moeten voorbereiden en uitvoeren. De *Sipo-SD* probeerde Lambrichts als leider van deze op te richten organisatie voor te dragen, maar door onwil van het militair bestuur, dat de samenwerking met de Belgische secretarissen-generaal niet in het gedrang wilde brengen, kwam van deze plannen niets terecht.⁵⁷² Daarna, vanaf juli 1941, richtte de ‘Anti-Joodse Centrale’ zich in nauwe samenwerking met de *Sipo-SD* op het aanvullen en vervolmaken van de registratiegegevens van de joden. Deze gegevens waren in september 1941 in opdracht van secretaris-generaal Romsée (Binnenlandse Zaken) door de gemeentebesturen naar de *Sipo-SD* in Brussel gestuurd en via deze kwamen ze bij de ‘Anti-Joodse Centrale’ terecht. Uiteindelijk kon mede hierdoor de *Sipo-SD* in mei-juni 1942 beschikken over persoonskaarten met adressen en andere gegevens van 56.186 joden in België.⁵⁷³ De Centrale zou een belangrijk doorgeefluik naar de *Sipo-SD* worden voor het verklikken van joden die zich niet aan de Duitse verordeningen hielden.⁵⁷⁴

Bij de Belgische overheid en maatschappelijke organisaties werden de reacties op de Duitse anti-joodse politiek mede bepaald door het feit dat toen slechts zeven procent van de joden,

⁵⁶⁹ Fabrice Maerten, ‘De katholieke kerk. Aanwezigheidspolitiek’, in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 143–152, aldaar 145–149; Mark Van den Wijngaert, ‘The Belgian Catholics and the Jews during the German Occupation, 1940–1944’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 225–233; De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 93–98, 150; Alain Dantoing, *La ‘collaboration’ du Cardinal. L’église de Belgique dans la guerre 40* (Bruxelles: De Boeck, 1991); Robrecht Boudens, *Kardinaal Van Roey en de Tweede Wereldoorlog* (Averbode: Altiora, 1997).

⁵⁷⁰ Saerens, *Vreemdelingen*, 568–576; De Volder/Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 46–49; M. Steinberg, *La Persécution des Juifs*, 114, 119, 122–126. Vergel. Vandevijver et al., *Het Verzet (II)*, 46, 48, 50; D. Michman, ‘Belgium’, 164; Verhoeyen, *België bezet*, 441.

⁵⁷¹ Voor de op Duitse instigatie wèl daadwerkelijk tot stand gekomen Franse anti-joodse overheidsinstantie (*Commissariat Général aux Questions Juives*) in maart 1941, zie paragraaf 3.3.1.1. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 81–83, 96–97; Joseph Billig, *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941–1944* (3 delen; Paris: CDJC, 1955/1957/1960).

⁵⁷² M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 121–129; Idem, *La Persécution*, 119–120, 129–130; Verhoeyen, *België bezet*, 441.

⁵⁷³ Romsée aan de gouverneurs (van de provincies), (...) en burgemeesters, 23 september 1941, *Correspondentie 1941*, Gemeentearchief Lokeren, geciteerd in Wouters, ‘Local government and the persecution of the Jews in Belgium’, p. 6 n. 23; vergel. M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 99–100; Idem, *La Persécution des Juifs*, 117–121, 131–132, 183–184; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, p. 366 n. 412, p. 836; Saerens, ‘Augustus 1942’, 111–117; Schram, ‘De oproepen’, 248; Verhoeyen, *België bezet*, 440.

⁵⁷⁴ Saerens, ‘Jodenvervolging in België in cijfers’, 203–204 (n.17), 213; Van Doorslaer, et al., *Gewillig België*, 836.

ongeveer vierduizend personen, ook Belgisch staatsburger waren. Zolang deze kleine groep niet ernstig werd geraakt, lokten de maatregelen geen al te heftige reacties uit. De antisemitische gewelddadigheden van april 1941 in Antwerpen hadden de steun van een slechts zeer kleine minderheid van de bevolking. De in november 1941 opgerichte *Association des Juifs en Belgique* (AJB) – geleid door joden die geboren of genaturaliseerde Belgische staatsburgers waren – werd formeel ook ondergeschikt gemaakt aan het Belgische ministerie van Binnenlandse Zaken en Volkgezondheid. Hiermee wilde het militair bestuur om politieke redenen naar buiten toe aan de AJB een officiële, Belgische status te geven. Secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Romsée liet in maart 1942 de statuten van de AJB in het Belgisch Staatsblad publiceren.⁵⁷⁵ Voorts werd in een circulaire van het ministerie van Openbaar Onderwijs van 31 december 1941 door secretaris-generaal Marcel Nyns meegedeeld, dat volgens de Duitse verordening van 1 december 1941 joodse kinderen moesten worden ondergebracht in speciale scholen, die door toedoen van de ‘*Association des Juifs*’ zouden worden opgericht. Ook hierbij werd, zoals in eerdere gevallen, de betrokkenheid van Belgische autoriteiten bij uitvoering van de anti-joodse politiek bestuurlijk-juridisch zo passief en minimaal mogelijk gedefinieerd, waarvoor het militair bestuur de ruimte gaf, zodat Belgische instanties zich ogenschijnlijk slechts conformeerden aan een Duits verbod dat aan de joden was opgelegd.⁵⁷⁶

Een Duits tewerkstellingsbeleid in bezet België werd mede mogelijk gemaakt door de verordening van het militair bestuur van 10 april 1941 tot instelling van het ‘Rijksarbeidsambt’ / *Office National du Travail*, dat in de plaats kwam van de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid (NDAW), dat ondergeschikt was aan het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg. De NDAW had zich vanaf juni 1940 bezig gehouden met werkgelegenheidsprojecten ter bestrijding van de werkloosheid en was in toenemende mate betrokken geraakt bij het ronselen van arbeiders voor Duitsland. Aan het hoofd van het nieuwe Rijksarbeidsambt (RAA) stond Frits-Jan Hendriks, sinds 1940 lid van het VNV, van huis uit geen ambtenaar, maar personeelsmanager bij Philips in België.⁵⁷⁷ Hij onderhield zelfstandig contact met het militair bestuur (*Gruppe 7: Arbeitseinsatz und Sozialwesen*). Invoering van een dwingende tewerkstellingspolitiek kwam in de loop van 1942 in een stroomversnelling. De verordening van 6 maart 1942 voerde de verplichte tewerkstelling voor Belgen in België en Noord-Frankrijk in. Vijf dagen later werd een eerste algemene verordening betreffende de werkgelegenheid van joden in België uitgevaardigd. Overigens leidde de zelfstandige en steeds nauwere samenwerking tussen RAA-directeur Hendriks en het militair bestuur op 20 maart 1942 tot het aftreden van secretaris-generaal Charles Verwilghen van het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg, omdat hij zichzelf beroofd zag van elke betekenisvolle beslissingsmacht voor wat betreft het werkgelegenheidsbeleid.⁵⁷⁸ Op 8 mei volgde de verordening die de verplichte tewerkstelling van joden in het ambtsgebied van het militair bestuur (België en Noord-Frankrijk) bepaalde. Volgens deze verordening werden voor de joodse arbeiders belangrijke, in Belgische wetgeving verankerde voorzieningen, zoals de uitbetaling van een vergoeding tijdens ziekte of invaliditeit, bij overwerk of zondagarbeid, opgeheven. Een afdeling van het ministerie van Arbeid wees er weliswaar op dat bedoelde Duitse maatregel in strijd was met de sociale wetgeving, de grondwet en met de Conventie van Den Haag, maar de bepalingen van de

⁵⁷⁵ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 88–89; Idem, *La Persécution*, 173; D. Michman, ‘Association des Juifs en Belgique’, 101–103; Idem, ‘De oprichting van de VJB in internationaal perspectief’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 25–45; Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB’, in: *De curatoren*, 46.

⁵⁷⁶ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, pp. 132–133 n. 163; M. Steinberg, *La Persécution*, p. 183 n. 110–111; Barbara Dickschen, ‘De VJB en het onderwijs’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 182–203; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 280–281, 487–500.

⁵⁷⁷ Sophie Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *Curatoren van het getto*, 149–181, aldaar 150; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 434–435.

⁵⁷⁸ *Ibid.*; Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, 312; M. Steinberg, *La Persécution*, 216.

Duitse verordening bleven gehandhaafd.⁵⁷⁹ Het RAA en de daaronder ressorterende plaatselijke Arbeidsambten werden door de bezetter belast met de uitvoering. Het duurde echter tot juni voordat hiermee daadwerkelijk een begin werd gemaakt, waarbij *Organisation Todt* (OT) als werkgever fungeerde. Deze Duitse organisatie bouwde verdedigingswerken langs de Franse Kanaalkust (Atlantikwall) en had dringend behoefte aan arbeidskrachten. De tewerkstelling hield géén verband met de voorbereidingen van deportaties; het *Judenreferat* van de *Sipo-SD* was er niet bij betrokken. Het ging om een arbeidsmaatregel van het militair bestuur in het kader van de oorlogsinspanning en het terugdringen van de schaarste aan arbeidskrachten als gevolg van de mobilisatie van Duitse mannen in het leger. In opdracht van RAA-directeur Hendriks, werden bij de Arbeidsambten van de grote agglomeraties (Antwerpen, Brussel, Charleroi, Luik) aparte secties opgezet, belast met de aanwerving en plaatsing van joodse mannen. De Arbeidsambten konden zich voor het oproepen van arbeidskrachten baseren op de gemeentelijke jodenregisters en de ‘lijsten en mededelingen betreffende joden die verplicht waren hun zaak op te heffen’.⁵⁸⁰ De Arbeidsambten opereerden in nauwe samenwerking met de *Werbstellen* van de plaatselijke *Oberfeld-* en *Feldkommandanturen*. De *Werbstellen* waren Duitse bureaus voor vrijwillige en verplichte tewerkstelling in Duitsland en in België. Plaatsing van en toezicht op de arbeidskrachten – ook de joodse – behoorde tot hun taken. Het betrof mannen, die veelal door de anti-joodse verordeningen werkloos waren geworden en aangewezen waren op steun van de AJB. Na een oproep van het Arbeidsambt en medische keuring werd een eerste groep van 320 mannen, afkomstig uit Antwerpen, op 13 juni naar Noord-Frankrijk overgebracht. Het bezorgen van de door het Arbeidsambt opgestelde oproepen en het begeleiden van de ‘OT-joden’ naar de trein op het Antwerpse station behoorde tot de taak van de Antwerpse politie.⁵⁸¹ De betrokkenen werden ondergebracht in werkkampen in de streek bij het Nauw van Calais. Hierna volgden nog vijf treinen met werkloze joden uit Antwerpen: 14 juli (249 man), 18 juli (293), 5 augustus (316), 15 augustus (308) en 12 september (40). Daar tegenover vertrok slechts één trein uit elk van de drie andere door joden bewoonde grote steden: Brussel (26 juni: minstens 86), Charleroi (31 juli: 200 à 300) en Luik (3 augustus: minstens 142). In totaal werden op deze wijze 2.252 joden in Noord-Frankrijk tewerkgesteld, van wie dus niet minder dan 1.526 (68%) afkomstig waren uit groot-Antwerpen. Dit laatste had mede te maken met het feit dat de leiding van het Arbeidsambt in die stad sinds januari 1941 in handen was van Joseph Duysan, die lid was van de Nieuwe Orde-organisaties VNV en DeVlag (*Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft*).⁵⁸² Overigens zouden van juni tot oktober 1942 meer dan vierhonderd van de tewerkgestelden wegens ongeschiktheid, ziekte, toekenning van vrijstelling vanwege ‘gemengd’ huwelijk of door ontsnapping de werkkampen weer verlaten. De AJB werd in zoverre ingeschakeld bij de uitvoering van deze tewerkstelling, dat het karige OT-loon van de joodse tewerkgestelden, na aftrek van onkosten, via de joodse organisatie werd uitgekeerd aan de gezinnen. Verder was de AJB betrokken bij bemiddelingen tot vrijstelling en had daarover in Brussel contact met het plaatselijke Arbeidsambt.⁵⁸³ De betrokken joden werden

⁵⁷⁹ Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, p. 289 n. 385.

⁵⁸⁰ Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk’, p. 153 n. 20; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 436, 559–560.

⁵⁸¹ M. Steinberg, *L’Étoile*, II, 145; Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden’, 167–169; Saerens, ‘De Jodenvervolgving in België in cijfers’, pp. 232–233 n. 77; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 442–460.

⁵⁸² Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden’, p. 155 n. 24–25, pp. 168–171; M. Steinberg, *La Persécution*, 217; Saerens, ‘De Jodenvervolgving in België in cijfers’, 231; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 460, 559–560. DeVlag was, anders dan de grotere VNV, meer radicaal pro-Duits, benadrukte de gemeenschappelijke ‘Germaanse’ oorsprong van Duitsers en Vlamingen en kwam op voor aanhechting van Vlaanderen bij Duitsland.

⁵⁸³ Saerens, *Vreemdelingen*, 588–589; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 445–448; M. Steinberg, *La Persécution*, 215–220; Idem, *L’Étoile et le Fusil*, II, 143–145; Idem, *Dossier Bruxelles-Auschwitz*, 139; Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden’, 172; Danielle Delmaire, ‘Camps de la Souffrance. Les “Camps de Juifs” dans le Nord de la France (1942–1944)’, *Memor (Mémoire de l’Occupation et de la Résistance en zone interdite). Bulletin d’Information* No. 8 (décembre 1987), pp. 47–65 (ontsnapping op 61–63); Idem, ‘The Fate of the Jewish Communities in the North of

ondergebracht in kale barakken, onder slechte hygiënische omstandigheden, en moesten in lange werkdagen van tien tot veertien uur zware arbeid verrichten, zoals grondwerken, betonning en de aanleg van spoorrails.⁵⁸⁴

Toen het militair bestuur eind mei 1942 per verordening de jodenster invoerde, poogde het de distributie te laten uitvoeren door Belgische gemeentelijke overheden. Er waren aan Belgische zijde plaatselijke verschillen in de mate van medewerking. Zo namen de Brusselse gemeentelijke bestuurders nu voor het eerst openlijk afstand van hun eerdere houding en werkwijze bij de uitvoering van anti-joodse verordeningen. In eerste instantie besloten zij de distributie van de merktekens uit te stellen in elk geval tot na een spoedoverleg met de *Oberfeldkommandantur* (OFK) te Brussel. Er was dus niet een onmiddellijke, principiële weigering van de Brusselse vergadering van burgemeesters. Een dag later, 5 juni (nog vóór het beoogde overleg over de jodenster), waren op verzoek van de OFK zestig Brusselse politieagenten ter beschikking gesteld aan de *Feldgendarmerie* voor wat genoemd werd ‘de organisatie van een algemene patrouille’.⁵⁸⁵ Dit was een vaker voorkomende routineopdracht. Nu echter bleek dat de Belgische agenten de Duitse politie moesten helpen bij huiszoekingen en de arrestaties van officieren en onderofficieren van het voormalige Belgische leger. Dit leidde onmiddellijk tot luid protest bij de Brusselse burgemeesters, met name bij Jules Coelst en Jean Herinckx. Eerstgenoemde was voorzitter van de Brusselse vergadering van burgemeesters. Coelst schreef aan de OFK dat deze arrestaties ‘puur politieke acties’ waren en derhalve niet in overeenstemming met de ‘nationale wetten’. Hij verzocht de OFK dit soort opdrachten voortaan niet meer aan de Brusselse politie te geven. Dit incident doorkruiste op de vergadering van de burgemeesters het agendapunt over de distributie van de jodenster. Was hieromtrent eerst nog gesproken over ‘uitstellen’ en ‘opschorten’ (*surseoir*), op de dag van bovengenoemd arrestatie-incident besloten de burgemeesters van dit uitstel afstel te maken. Zij beriepen zich op morele bezwaren en weigerden medewerking bij verspreiding van de ster: ‘(...) *nous avons le devoir de vous faire connaître que vous ne pouvez exiger de nous une collaboration à son exécution. Un grand nombre de Juifs sont Belges, et nous ne pouvons nous résoudre à nous associer à une prescription qui porte une atteinte aussi directe à la dignité de tout homme, quel qu’il soit.*’⁵⁸⁶ Daarop begon de OFK op 9 en 10 juni zelf met de uitreiking van de ster, waarna de Brusselse afdeling van de AJB deze taak overnam. In Antwerpen, Charleroi en waarschijnlijk ook Luik werd de verspreiding van de ‘ster’ wèl uitgevoerd door ambtenaren van de betreffende gemeente. Vooral voor Antwerpen was dit geen uitzondering, aangezien het bestuur van deze stad al eerder meerdere malen had meegewerkt aan uitvoering van anti-joodse maatregelen.⁵⁸⁷ Bovendien speelde bij het verschil

France during World War II’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 327–343, aldaar 337–338; Anne Godfroid, ‘A qui profite l’exploitation des travailleurs forcés juifs de Belgique dans le Nord de la France?’, *Cahiers d’Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: SOMA, november 2002), pp. 107–127; Wouters, ‘Local government and the persecution of the Jews in Belgium’, p. 9 n. 46. Voor de wijze waarop Nieuwe Ordegezinde Belgische instellingen betrokken waren, zie Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 441–462 en Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden in België in Noord-Frankrijk’; voor de vermelding dat de AJB bij de tewerkstelling van joden in Noord-Frankrijk slechts zijdelings betrokken was, zie Vandepontseele, p. 180.

⁵⁸⁴ Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden’, 171; Delmaire, ‘Camps de la Souffrance. Les “Camps de Juifs” dans le Nord de la France’, 57–61. Dit artikel bevat ook een landkaart met OT-werkkampen in de streek tussen Calais en Abbeville, waar joodse mannen uit België naartoe werden gestuurd. Zie ook onze bijlage 6.9.4.

⁵⁸⁵ Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, p. 547 n. 12.

⁵⁸⁶ ‘We hebben de plicht U mede te delen dat U niet van ons medewerking kunt eisen aan zijn uitvoering. Een groot aantal Joden zijn Belgen, en we kunnen er niet toe besluiten ons te verbinden met een voorschrift dat ook direct inbreuk maakt op de waardigheid van ieder mens, wie het ook zij.’ (Vert. G./Z.) Brief, 5 juni 1942, van Cabinet du Bourgmestre (getekend door de voorzitter van Brusselse Conferentie van de Burgemeesters, Jules Coelst) aan Oberkriegsverwaltungsrat (OKVR), Dr. Arnold Gentzke, Oberfeldkommandantur (OFK) 672, Brussel, geciteerd in: M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, p. 178 n. 46; Idem, *Un pays occupé et ses juifs*, 87–89; Idem, *La Persécution des Juifs*, p. 49 n. 71; Fraser, ‘Passive collaboration’, p. 410 n. 155–156; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, p. 547 n. 16.

⁵⁸⁷ Saerens, *Vreemdelingen*, 586–588; Schram, ‘De distributie van de davidster’, 204–214. In Luik is onzeker of de *Kommandantur* of het gemeentebestuur de distributie van de ster heeft uitgevoerd; vaststaat dat het niet de AJB was. Thierry

tussen Antwerpen en Brussel in dit opzicht een rol, dat de door de bezetter en Nieuwe Ordegezinde Belgen voorgestane samenvoeging van gemeentes in beide steden tot één enkele gemeente onder éénhoofdig bestuur, in Groot-Antwerpen al in september 1941 een feit was geworden, terwijl dit in Brussel pas ruim een jaar later het geval zou zijn. Terwijl in laatstgenoemde stad het verzoek tot verspreiding van de jodenster dus terechtkwam in de oude, vooroorlogse, gefragmenteerde bestuurlijke organisatie van 19 burgemeesters, werd dit verzoek in Groot-Antwerpen niet onwelwillend ontvangen door het nieuwe grootstedelijke bestuur, waarin aanhangers van de Nieuw Orde een invloedrijke positie hadden.⁵⁸⁸

Wat waren houding en reactie van de Belgische bevolking tijdens de eerste twee bezettingsjaren? De Duitse autoriteiten wisten najaar 1940 de eerste protesten tegen de anti-joodse politiek te overwinnen. Daarna werd de houding van de bevolking ten aanzien van de jodenvervolgving lange tijd gekenmerkt door overwegend onverschilligheid en onwetendheid, vooral buiten de grote steden. Met hield zich bezig met andere problemen van het dagelijks leven onder bezetting. Als gevolg van de oorlogsomstandigheden verslechterde de economische situatie in België aanzienlijk. Het sterk op industrie en mijnbouw gerichte land was zoals vermeld niet in staat voldoende in de eigen voedselbehoefte te voorzien en was hiervoor aangewezen op Duitsland, dat door de oorlog de rantsoenen niet op peil kon houden. Dit leidde snel tot grote ontevredenheid onder de bevolking. Al tijdens de eerste oorlogswinter, 1940-'41, heerste ernstige voedselschaarste met als gevolg ondervoeding, vooral voor mensen met een laag inkomen.⁵⁸⁹ Paul Struye, tijdens de bezetting stichter van de clandestiene krant *La Libre Belgique*, vermeldde dat degenen, onder wie intellectuelen, die aanvankelijk in de mogelijkheid van samenwerking met Duitsland geloofden, de onmogelijkheid hiervan inzagen wegens de maatregelen tegen de joden, de verwijdering van de ambtenaren boven de 60 jaar (april 1941) en de opheffing van de gemeenteraden.⁵⁹⁰ 'Blijkbaar is de stemming in België midden in de oorlog minder ter neer geslagen dan in Nederland', aldus historicus J.S. Bartstra in een vergelijkende stemmingsgeschiedenis, waarin hij zich voor België baseerde op Duitse *Stimmungsberichte* en het werk van Struye over de ontwikkeling van de publieke opinie tijdens de bezetting. Bartstra wees erop dat in België 'de geest er bijna algemeen anti-Duits is'.⁵⁹¹ De behoefte hieraan uiting te geven vond vooral een uitweg in clandestiene bladen. De voornaamste waren: de katholieke *La Libre Belgique*, de communistische *Le Drapeau Rouge / De Roode Vaan*, de socialistische *Morgenrood* en *La Meuse*, *La Voix des Belges* en *l'Espoir*. Het aandeel van de Vlamingen in de clandestiene pers was niet evenredig aan hun aandeel in de Belgische bevolking. In 1940 verschenen er reeds 95 verschillende clandestiene bladen, waarvan 79 Franse, negen tweetalige en zeven Vlaamse. Hoewel het Vlaamse aandeel tijdens de bezetting steeg, zou het onevenredig blijven, wat te verklaren is door de naar verhouding sterkere anti-Belgicistische stroming in Vlaanderen vergeleken met Wallonië en Brussel.⁵⁹²

Rozenblum, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des Juifs, 1940-1942', in: *Revue d'Histoire de la Shoah*, no. 179 (septembre-décembre 2003), pp. 9-73.

⁵⁸⁸ Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 549-550 (Brussel), en 551-552 (Antwerpen).

⁵⁸⁹ Guillaume Jacquemyns, *La société belge sous l'occupation allemande 1940-1944*. 3 vols. Vol. 1: Alimentation et état de santé. Vol. 2: Mode de vie. Comportement moral et social. Vol. 3: Les travailleurs déportés et leur famille (Bruxelles: Université Libre de Bruxelles / Nicholson & Watson, 1950), hier m.n. deel 1. Loncin, *Geheime routes*, 57-60.

⁵⁹⁰ P. Struye, *L'Évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*, in: *Documents pour servir l'histoire de l'Occupation en Belgique*, deel 1 (Bruxelles: Éd. Lumière, 1945), p. 43, gecit. in Van den Wijngaert, *Beleid van het Comité*, p. 133 n. 164. Nieuwe uitgave: Paul Struye, Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940-1944)*. Édition préfacée et annotée par José Gotovitch (Bruxelles: Complexe/CEGES, 2004).

⁵⁹¹ J. S. Bartstra, 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940-1945', in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afdeling Letterkunde. Nieuwe Reeks, dl. 18, no. 6 (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1955), pp. 141-180, ook afzonderlijke paginanummering 1-40, aldaar p. 27/167 n. 2. Struye, *L'Évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*.

⁵⁹² W. Meyers, F. Selleslagh, *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet* (Antwerpen etc.: Helios, 1984), p. 13. Fabrice Maerten, 'Het verzet. Antifascisme en patriottisme', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede*

Mede door de verslechterende economische situatie en gedwongen tewerkstelling van werkloze arbeidskrachten in Duitsland, kwamen in België in de loop van winter 1940-'41 landelijke verzetsorganisaties op gang, van zowel rechtse als linkse signatuur.⁵⁹³ Enerzijds was er het nationalistische 'Belgisch Legioen', dat later 'Leger van België' en tenslotte op 1 juni 1944 'Geheim Leger' (*Armée secrète*) ging heten. Dit bestond vooral uit oud-militairen, onder wie veel Franstalige veteranen uit de eerste wereldoorlog, die al vóór 1940 sterk anti-Duits waren. In de herfst van 1940 besloten zij een geheime organisatie op te richten, niet in de eerste plaats om de bezetter te bestrijden, maar om de koning te beschermen tegen aanvallen van communisten, rexisten en Vlaams-nationalisten wanneer België van Duitsland een zekere mate van autonomie zou krijgen. Toen dit vooruitzicht verdween, ontwikkelde het Belgisch Legioen zich door de samensmelting van verschillende groepen gaandeweg tot een verzetsbeweging met als doel de geallieerden te ondersteunen bij de toekomstige bevrijding van het land. Aanvankelijk bestond er echter gezien de loyaliteit aan de koning, vooral bij de commandant Charles Claser uit Aalst, groot wederzijds wantrouwen tussen de top van het Belgisch Legioen en de voornaamste leden van de Belgische regering in ballingschap. Hierdoor en door Duitse arrestaties van leiders, waren de contacten met Londen zeer gebrekkig of zelfs absent en stond het Legioen in de zomer van 1942 zelfs op het punt te verdwijnen. Pas onder de uit Charleroi afkomstige kolonel Jules Bastin, die de gearresteerde Claser was opgevolgd, zouden vanaf begin 1943 de contacten met Londen geleidelijk verbeteren. Het Belgisch Legioen zou uitgroeien tot een semi-militaire formatie en de grootste verzetsorganisatie van het land worden. Het richtte zich daarbij op pilotenhulp, inlichtingenwerk, spionage en later ook gewapende acties.⁵⁹⁴

Anderzijds kwam op 15 maart 1941 het linkse Onafhankelijkheidsfront (OF, *Front de l'Indépendance* / FI) tot stand. Het initiatief kwam van de communist A. Marteaux, de priester A. Boland en de Brusselse journalisten Pierre Joye en Fernand Demany. Zij vormden een Nationaal Komitee, waarin na verloop van tijd ook enkele leden werden opgenomen die de traditionele partijen vertegenwoordigden. Ondanks dit laatste, slaagde het Nationaal Komitee er niet in alle verzetsgroepen in een grote federatie bijeen brengen. De enige politieke groepering die in zijn geheel toetrad tot het OF was de Kommunistische Partij van België (KPB). Het gevolg was dat, hoewel het OF van meet af aan verschillende groepen omvatte, de communisten meer en meer aan invloed wonnen. Het OF was bijzonder actief op het terrein van de clandestiene pers, met als grootste succes de uitgave van de valse *Le Soir*. Later ontstond binnen het OF – voor gewapende acties – het *Armée Belge des Partisans* (*Partisans armés*). Dit werd opgericht Joseph Leemans, een ex-vakbondsman uit Verviers, kaderlid van de KPB en oud-strijder van de Internationale Brigades in Spanje.⁵⁹⁵ In de herfst van 1941, toen zich meerdere groepen aansloten, kreeg het OF als organisatie meer vorm. Men hield zich niet alleen bezig met pilotenhulp, clandestiene pers, onderduikhulp, spionage en sabotage, maar als gevolg van de voedselschaarste eveneens met illegaal slachten, smokkelhandel en clandestiene voedseldistributie. Sommige leidende figuren waren ook al onder de Duitse bezetting tijdens de eerste wereldoorlog actief geweest met ondergrondse bladen en ander

Wereldoorlog (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 207–263, aldaar 213–216. Voor de clandestiene pers in België, zie: Bruno De Wever, Fabrice Maerten, Lieven Saerens et al., *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Gent/Brussel: Amsab-ISG/SOMA, 2004).

⁵⁹³ Maerten, 'Het verzet. Antifascisme en patriottisme', 213; Henri Bernard, *La résistance, 1940–1945* (Bruxelles: La renaissance du livre, 1969); Meyers/Selleslagh, *De vijand te lijf*, 13–31; Balthazar, 'België onder Duitse bezetting', 44, 47–48.

⁵⁹⁴ Maerten, 'Het verzet. Antifascisme en patriottisme', 219–220, 228–231. Vergel. G. Lovinfosse, 'La résistance belge et les Alliés', in: *European Resistance Movements*, vol. II (Oxford: Pergamon, 1964), pp. 263–281;

⁵⁹⁵ José Gotovitch, *Du Rouge au Tricolor. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la résistance en Belgique* (Bruxelles: Labor, 1992); Meyers/Selleslagh, *Vijand te lijf*, 11; Maerten, 'Het verzet. Antifascisme en patriottisme', 211–222, 231–237; J. Puttemans, *De bezetter buiten. Beknopte historiek van het Onafhankelijkheidsfront, Nationale Verzetsbeweging, 1941–1945* (Lier/Almere: NIOBA, 1987). Sommigen probeerden een overkoepeling van Belgisch Legioen en Onafhankelijkheidsfront te bewerkstelligen door oprichting van een Nationaal Coördinatiecomité van het Verzet, maar door de polarisatie tussen links en rechts gingen die plannen in rook op.

verzetswerk.⁵⁹⁶ Overigens trachtten de Belgische secretarissen-generaal de bevolking door middel van oproepen op affiches af te houden van aanslagen en sabotagedaden: ‘Dergelijke aanslagen kunnen geen ander gevolg hebben dan het leven en de vrijheid van onze landgenooten in gevaar te brengen. (...) Ze zijn de vrucht van een misdadige geestesverwarring welke wordt veroordeeld door al de burgers, die de eischen van den huidige toestand beseffen.’⁵⁹⁷

Verzet van Belgische overheidsinstellingen en ook reacties van verontwaardiging onder de bevolking over de jodenvervolging ontstonden voor het eerst naar aanleiding van de invoering van de jodenster. Toen eerste helft juni 1942 de joden deze gele ster in het openbaar moesten dragen, werd de vervolging pijnlijk zichtbaar voor de gezagsdragers en de bevolking, vooral in de grote steden. Naast individuele sympathiebetuigingen, deden zich ook gevallen voor waarbij sterdragers op straat werden lastig gevallen door ‘leden van de Duitse troepen en hun beschermelingen van VNV en Rex’.⁵⁹⁸ Zulke vijandige incidenten hadden vooral plaats in Antwerpen en Brussel. Al kort na invoering van de ‘ster’ werd echter al het voorgaande overschaduwed door het vertrek van de eerste treinen met joodse mannen voor tewerkstelling in Noord-Frankrijk en vooral het bekend worden van de op handen zijnde wegvoeringen van joden voor ‘tewerkstelling in het Oosten’.

3.2.3 Nederland: autochtoon bestuur, maatschappelijke reacties

Door hun loyaliteitsverklaring aan de *Reichskommissar* en de wegvoering in krijgsgevangenschap van generaal Winkelman, kregen de Nederlandse secretarissen-generaal taken die ver buiten hun oorspronkelijke bevoegdheden lagen. Spoedig werden de topambtenaren geconfronteerd met de eerste anti-joodse maatregelen van Duitse zijde: begin juli 1940 werden joden op bevel van lokale Duitse politie-autoriteiten uit de gemeentelijke luchtbeschermingsdiensten verwijderd. Karel J. Frederiks, de secretaris-generaal van het hierbij betrokken departement van Binnenlandse Zaken, informeerde bij *Generalkommissar* Wimmer, tot wiens competentie het plaatselijk bestuur behoorde, of de maatregel ‘mit Ihrer Mitteilung mir gegenüber in Einklang zu bringen ist, dass für die deutschen Behörden das jüdische Problem in unserm Land nicht existiere’. Wimmers reactie luidde ‘die Umstände haben sich geändert’⁵⁹⁹ en de maatregel bleef onverkort gehandhaafd. Dit gold ook voor de eind juli per verordening afgekondigde beperkingen op de wijze waarop vee mocht worden geslacht. Hoewel de joden in deze verordening niet werden genoemd, werden in de praktijk uitsluitend zij er door getroffen. Zowel Frederiks als de andere secretarissen-generaal, die overigens niet formeel in het Duitse initiatief waren gekend, lieten de zaak stilzwijgend rusten, omdat men niet naar aanleiding hiervan de prille verhoudingen met de bezetter wilde verstoren.⁶⁰⁰ In de periode daarna werd het hen echter steeds duidelijker dat het niet bij incidentele maatregelen zou blijven, maar dat een structurele anti-joodse politiek op handen was.

De verordeningen kwamen snel; in naam van de *Reichskommissar* werden in september en oktober enkele ingrijpende anti-joodse maatregelen afgekondigd. Al eind augustus had Wimmer geëist dat joden voortaan geen ambtelijke aanstelling meer kregen en dat degenen

⁵⁹⁶ Maerten, ‘Het verzet. Antifascisme en patriotisme’, 231–237; Gotovitch, *Du Rouge au Tricolor*; B.G.J. de Graaff, ‘Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief’, pp. 97–99, noten 41–45 op p. 207.

⁵⁹⁷ Reproductie van oproep ‘Aan de bevolking’, ondertekend met ‘De Secretarissen-Generaal van de Ministeries’, zonder datum, in: Meyers / Selleslagh, *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, 86.

⁵⁹⁸ M. Steinberg, *Un pays occupé et ses Juifs*, 84–90; Schram, ‘Distributie van de davidster’, 204–214, m.n. 211–213 n. 38.

⁵⁹⁹ K. J. Frederiks, *Op de bres 1940–1944: Overzicht van de Werkzaamheden aan het departement van Binnenlandse Zaken gedurende de oorlogsjaren* (Den Haag: W.P. van Stockum & Zoon, 1945), p. 72; Presser, *Ondergang*, I, 19–20; Idem, *Ashes*, 12.

⁶⁰⁰ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 755–756; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, 88–89, 92–93; Idem, *Nazi Rule and Dutch Collaboration*, 136–137, 142–143; Idem, *Bezetting en collaboratie*, 114–115, 120; Presser, *Ondergang*, I, 19–20.

die in overheidsdienst waren, niet meer werden bevorderd. Hoewel de secretarissen-generaal aanvankelijk geneigd waren niet op voorhand te weigeren aan uitvoering van maatregelen mee te werken – mits de politieke verantwoordelijkheid duidelijk bij de bezetter kwam te liggen⁶⁰¹ – uitten zij begin september toch ernstige bezwaren. Ze verwezen naar artikelen 5 en 176 van de grondwet, volgens welke elke Nederlander zonder onderscheid in ras of geloof in een publiek ambt te benoemen was. Bovendien vreesde men dat de publieke opinie zich door deze en verdere maatregelen tegen ‘het gezag’ zou keren.⁶⁰² Seyss-Inquart reageerde door op 13 september per verordening de betreffende Nederlandse grondwetsartikelen eenvoudig buiten werking te stellen. Tegelijkertijd liet Wimmer aan Frederiks weten, dat de joden in Nederland niet als ‘volksgenoten’ werden beschouwd. Van de Nederlandse overheid werd een loyale samenwerking verwacht. Niet lang daarna, medio oktober, moesten alle ambtenaren schriftelijk opgeven of zij al of niet van joodse afkomst waren, de zgn. ‘Ariërverklaring’. Kort daarop kregen de secretarissen-generaal opdracht tot het op non-actief stellen en vervolgens het ontslag van joods overheidspersoneel, bestuurders en gekozen volksvertegenwoordigers, alsmede voorbereidingen te treffen voor een aparte registratie van alle in Nederland verblijvende joden.⁶⁰³ Bij elk van de voorgenomen Duitse maatregelen, voerde het College onderling lange discussies, onder meer over hoe formeel onderscheid kon worden gemaakt tussen joden en niet-joden. Ook vroeg men zich af in welke mate ‘loyale samenwerking’ met de Duitse instanties nog langer mogelijk was.⁶⁰⁴ Vooral de voorzitter van het College, Snouck Hurgronje van Algemene en Buitenlandse Zaken – en een aanvankelijke minderheid met hem – bleef telkens aandringen om toch maar met de anti-joodse maatregelen in te stemmen, ‘om te kunnen voortgaan met het behartigen en beschermen van de Nederlandse belangen’. Hij wist de meeste van zijn ambtgenoten hiervan te overtuigen.⁶⁰⁵ In een brochure die kort na de bevrijding verscheen, verwoordde Frederiks de stemming die in het najaar van 1940 bij het College overheerste:

‘Wij realiseerden ons, dat het een hersenschim zou zijn, ons een oogenblik te koesteren in de illusie, dat wij de maatregelen zouden kunnen keeren; het waren maatregelen van Europeesche strekking: Duitschland had zich tot taak gesteld, over het geheele continent het joodsche vraagstuk in zijn zin op te lossen. Wij konden alleen protesteeren en streven, den Duitschen bezetter zooveel mogelijk wind uit de zeilen te nemen en te trachten te redden wat nog te redden was met inschakeling van den factor tijd. Gingen wij heen, dan was die factor tijd reeds bij voorbaat ontkracht en de toekomst, met de N.S.B. aan het bewind, volkomen hopeloos. De joden waren dan zonder eenige bescherming aan hun beulen overgeleverd.’⁶⁰⁶

De medewerking van de ambtelijke top bij de anti-joodse politiek werkte door op de rest van het overheidsapparaat. Niet alleen de hiërarchische bestuurscultuur⁶⁰⁷ was hiervoor verantwoordelijk, maar ook de houding van de ‘hoogste chefs’ had een belangrijke voorbeeldfunctie: De Jong vermeldt dat vrijwel iedere overheidsdienaar zich liet dwingen – op straffe van ontslag – de ‘Ariërverklaring’ te ondertekenen en slechts een enkeling zich

⁶⁰¹ De Jong, *Koninkrijk*, IV, p. 757 noot 1; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 92–93 n. 43; Idem, *Nazi Rule*, p. 143 n. 35; Idem, *Bezetting*, 120.

⁶⁰² Barbara Greenwood Sniffen, *The Secretaries-general of the Dutch civil service, 1940–1945: a study of conflicting loyalties* (Ph.D. thesis, Tulane University, New Orleans, USA 1969), p. 102; Presser, *Ondergang*, I, 23; De Jong, *Koninkrijk*, IV, p. 756 noten 2–4; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 92–93; Idem, *Nazi Rule*, 143–144; Idem, *Bezetting*, 120–121.

⁶⁰³ De Jong, *Koninkrijk*, IV, p. 761 noten 2, 3; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 92–94; Idem, *Nazi Rule*, 142–146; Idem, *Bezetting*, 120–122; Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2007), p. 179.

⁶⁰⁴ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 761–762; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 93–94; Idem, *Nazi Rule*, 144; Idem, *Bezetting*, 121.

⁶⁰⁵ Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 101–102; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 93–94 n. 51; Idem, *Nazi Rule*, p. 144 n. 41.

⁶⁰⁶ Frederiks, *Op de bres*, 72.

⁶⁰⁷ Aris van Braam, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland* (’s-Gravenhage: Excelsior, 1957).

verzette tegen de verwijdering van joden uit publieke ambten.⁶⁰⁸ Een ambtenaar schreef op 30 november 1940 in zijn dagboek:

‘De Moffen wenschen geen Joden meer in ’t bestuursapparaat - het is vanuit hun standpunt bekeken redelijk. Ze beschouwen nu eenmaal iederen Israëliet als een vijand. Maar waar ’t salaris wordt door betaald, zie ik nog geen oorzaak voor verontwaardiging! Moesten de studenten in Leiden en Delft daarvoor zóó’n herrie maken dat hun hoogeschole gesloten werden?’⁶⁰⁹

In dezelfde periode dat de bezetter de secretarissen-generaal ertoe dwong de joden uit publieke dienst te verwijderen, werden aan Duitse zijde ook de eerste voorbereidingen getroffen om hen uit te sluiten uit het bedrijfsleven. De verordening van Seyss-Inquart van 22 oktober 1940 bepaalde de registratie van alle ondernemingen van joden of waarin joden een belang hadden. Secretaris-generaal Leonardus J.A. Trip van Financiën stelde deze kwestie in het College aan de orde. Hij voorzag de ingrijpende consequenties van deze verordening en van verder te verwachten maatregelen. Zijn ambtgenoot Dirk G.W. Spitzen van Verkeer en Waterstaat betoogde dat nog niet bekend was *hoe* de bezetter de joden uit de economie zou verwijderen; van Nederlandse kant zou men de maatregelen mogelijk kunnen verzachten. Bij een rechtstreekse afwijzing zou echter elke gunstige uitzondering voor joden of voor het Nederlandse bedrijfsleven bij voorbaat onmogelijk zijn. Kortom, men wilde de hierdoor te verwachten economische schade voor Nederland zoveel mogelijk beperken.⁶¹⁰

De daadwerkelijke uitsluiting van de joden uit het bedrijfsleven begon enkele maanden later met de Duitse verordening van 12 maart 1941, volgens welke niet-joodse bewindvoerders het beheer over joodse winkels en bedrijven konden overnemen. Aangezien in Nederlandse overheidskringen en bij de top van het bedrijfsleven bekend was dat Seyss-Inquart er de voorkeur aan gaf, dat joodse ondernemingen van enige omvang en winstgevendheid zouden worden overgenomen door Nederlanders in plaats van Duitsers, leek het op het eerste gezicht logisch dat Nederlandse instanties hierbij betrokken zouden worden. Het hoofd van het betreffende Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, secretaris-generaal Hans Max Hirschfeld, was in beginsel bereid tot medewerking aan een zekere mate van ‘arisering’, mits van Duitse zijde bindende toezeggingen werden gedaan dat de Nederlandse overheid die ‘arisering’ voor de betrokkenen en voor Nederland zo gunstig mogelijk zou kunnen regelen. Met andere woorden, er zou een vorm van compensatie moeten komen voor de joodse eigenaren, terwijl de bedrijven c.q. opbrengsten hoofdzakelijk aan de Nederlandse economie ten goede dienden te komen, in plaats van in Duitse handen te vallen. Hirschfeld realiseerde zich het netelige karakter van de kwestie en bracht deze op 7 april 1941 voorzichtig in het College ter sprake. Veel van zijn ambtgenoten vonden echter dat zijn voorstel te ver ging. Besloten werd dat Hirschfeld eerst overleg zou plegen met de voorzitter van het ‘Nationaal Comité voor Economische Samenwerking’, Frederik H. Fentener van Vlissingen.⁶¹¹ Zoals eerder vermeld bestond dit in juli 1940 ontstane comité uit twaalf prominenten uit het bedrijfsleven. Hirschfeld wist dat het representatief was voor de grote Nederlandse bedrijven. Onder bepaalde voorwaarden was het comité bereid tot medewerking. Zo moest de bezetter

⁶⁰⁸ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 763–764; zie ook Presser, *Ondergang*, I, 31–32; Sijes, *Studies*, 135. Een van de zeer weinigen die weigerden de Ariërverklaring te ondertekenen, was Jaap le Poole, aan het eind van de oorlog als verzetsman secretaris van het College van Vertrouwensmannen. Zie: Hinke Piersma, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2006).

⁶⁰⁹ Adriaan van Boven [pseud. van Walther van der Kampen], *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (Kampen: Kok, 1946), p. 20.

⁶¹⁰ Verordnung 189/1940, 22 oktober 1940, *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete*, band 1, pp. 546–552. Notulen College van Secretarissen-generaal, 6 november 1940, NIOD, coll. 216: CNO, CSG. Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 100.

⁶¹¹ Notulen College van Secretarissen-generaal, 7 april 1941, p. 2. NIOD, coll. 216: CNO, CSG. Over persoon en loopbaan van Hirschfeld vóór, tijdens en na de tweede wereldoorlog, zie uitgebreid: Meindert Fennema en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007).

toezeggen dat hij van zijn kant de door Nederlandse instanties en bedrijfsleven uitgevoerde ‘arisering’ als blijvend zou erkennen en dus niet verder zou gaan dan zou worden afgesproken. Begin juni 1941 zou blijken dat de bezetter geen enkele bindende toezegging wilde doen. Dit vernam Hirschfeld in een gesprek met *Generalkommissar* Fischböck. Het bleek dat ‘het Duitse en Nederlandse standpunt in deze teveel uiteen (liggen) zodat de Duitse autoriteiten tenslotte er de voorkeur aan geven, de arisering van het bedrijfsleven door te voeren op de wijze zoals zij zich die voorstellen.’⁶¹² Van toen af zou de voorbereiding en uitvoering van de onteigening van joods bezit zijn beslag krijgen buiten de Nederlandse autoriteiten in Den Haag om en in handen zijn van vrijwel uitsluitend Duitse instanties.

Nederlandse overheidsinstellingen werden wel betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van andere anti-joodse maatregelen. Belangrijkste voorbeeld is de verplichte registratie van alle joden in Nederland vanaf januari 1941.⁶¹³ Deze werd als Nederlandse overheidsmaatregel uitgevoerd, waarbij via verplichte aanmeldingen bij de gemeentelijke bevolkingsregisters de gegevens centraal werden verwerkt bij de Rijksinspectie voor de bevolkingsregisters van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Den Haag. Ook mensen van gedeeltelijk joodse afkomst werden geregistreerd, waarmee het totaal aantal aanmeldingen kwam op 160.820, van wie 140.552 volgens de Duitse definitie als ‘*Volljuden*’ werden beschouwd.⁶¹⁴ De registratie werd efficiënt uitgevoerd en slechts zeer weinigen onttrokken die zich aan deze verplichting. De registratie vormde de basis voor de cartotheek die in het najaar van 1941 in opdracht van de *Zentralstelle* zou worden aangelegd door personeel van de Joodsche Raad. Ook het ontwerp en de uitreiking van het vanaf april 1941 ingevoerde verplichte persoonsbewijs – met voor joden daarop de **J** gestempeld – was een Nederlandse aangelegenheid. Dit project was in handen van het hoofd van de Nederlandse Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, Jacobus L. Lentz. Hij was er in geslaagd een vrijwel niet te vervalsen persoonsbewijs te ontwikkelen, dat juist voor de joden bijzonder nadelig zou blijken. De Duitse politiecentrale in Berlijn, die al in augustus 1940 een proefexemplaar moest beoordelen, stelde vast dat het Nederlandse persoonsbewijs zelfs beter was dan de Duitse *Kennkarte*!⁶¹⁵

Duidelijk mag zijn dat gedurende de periode mei 1940–januari 1941 de samenwerking tussen Duitse autoriteiten en Nederlands ambtelijk apparaat over het algemeen effectief was. Voor wat betreft de anti-joodse politiek waren er weliswaar protesten, maar van daadwerkelijk verzet was geen sprake. Seyss-Inquart kon in dit opzicht tevreden zijn. Zonder al te veel problemen had hij bereikt dat de joden uit publieke dienst waren verwijderd: ambtenaren, docenten en hoogleraren uit openbare scholen en universiteiten, de rechterlijke macht, de radio-omroepen, de provinciale en gemeentelijke besturen; het aantal ontslagen joden bedroeg 2.535. Het is kenmerkend voor de sfeer in deze maanden dat sommige instituties, zoals de pers of bedrijven met sterke Duitse connecties, al op eigen initiatief joden ontsloegen. Ook de secretarissen-generaal hadden in zekere zin reden tot tevredenheid: zij waren erin geslaagd mogelijke chaos in de eerste weken en maanden van de bezetting te voorkomen, zij hadden de openbare orde weten te handhaven en het economische leven was

⁶¹² Notulen College van Secretarissen-generaal, 6 juni 1941, p. 2. NIOD, coll. 216: CNO, CSG. Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, V, 589–590.

⁶¹³ Verordnung 6/1941, 10 januari 1941, *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete*, band 2, pp. 19–23.

⁶¹⁴ Op 27 augustus 1941 had de Rijksinspectie voorlopig afgesloten op een totaal van 140.552 joden. Presser, *Ondergang*, I, 62–64. De ‘Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland; samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening 6/1941 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied’, stand per 1 oktober 1941 (‘s-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, [Mei] 1942), vermeldt echter het lagere totaal van 140.001; een verklaring ligt in de razzia’s en wegvoeringen van juni 1941 in Amsterdam en september/oktober 1941 in het oosten van het land. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 65, 417–418; Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 118–120; Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (1985), 63–69; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 811–812; Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 108.

⁶¹⁵ Romijn, *Burgemeesters*, 225–231; De Jong, *Koninkrijk*, V, 445–457, m.n. 453, 456; Idem, *De Bezetting*, IV, 62–65.

weer op gang gekomen; in plaats van de NSB-regering die de secretarissen-generaal vreesden, had zich een bestuurlijke samenwerking ontwikkeld tussen hen en de Duitse autoriteiten.

Toch waren de eerste spanningen al tot uiting gekomen. Zo had de verwijdering van joden uit overheidsdienst in november 1940 tot demonstratieve stakingen van studenten en protesten van kerken geleid (zie hieronder). Daarbij kwam dat de ambtelijke top zich zorgen maakte over toenemende arbeidsonrust naar aanleiding van geruchten over op handen zijnde verplichte tewerkstelling in Duitsland. Bovendien kregen Nederlandse autoriteiten in Den Haag al betrekkelijk kort na het begin van de bezetting signalen van burgemeesters van Amsterdam en andere plaatsen, dat de militante vleugel van de NSB, de WA, en andere groepjes Nederlandse nationaal-socialisten, zoals aanhangers van het splinterpartijtje NSNAP, relletjes uitlokten. Door gewelddadig optreden tegen onder andere joodse bezoekers van cafés en restaurants en intimidatie poogden zij de macht op straat te veroveren.⁶¹⁶ In de eerste week van augustus werd de synagoge van Zandvoort door een explosie verwoest. Vermoed werd dat de daders gezocht moesten worden in kringen van NSNAP. Het officiële standpunt van Duitse zijde was dat de daders moesten worden opgespoord en bestraft. In werkelijkheid echter kreeg de betrokken burgemeester, H. van Alphen, van de bezetter opdracht zich niet te bemoeien met het politieonderzoek; ook de officier van justitie hield zich onder Duitse druk afzijdig. Een eerste onderzoek wees uit dat het om een vakkundig voorbereide explosie ging en dat wees in de richting van Duitsers. Aan de kant van Nederlandse bestuurders en justitie in de provincie Noord-Holland werd veel moeite gedaan dit ernstige incident buiten de pers te houden en onrust te voorkomen. Dit neemt niet weg dat dergelijke anti-joodse acties, ook elders in het land, ertoe leidden dat Nederlandse burgemeesters hierover contact opnamen met hun superieuren in Den Haag en tegelijkertijd vaak overleg zochten met plaatselijke joodse notabelen (rabbijnen, gemeentebestuurders) om er bij hen op aan te dringen dat joden zich in het openbaar zo onopvallend mogelijk zouden gedragen.⁶¹⁷

Anti-joodse gewelddadigheden – heimelijk van Duitse kant gesteund – leidden zoals vermeld in Amsterdam uiteindelijk tot de *razzia's* op joden van 22 en 23 februari 1941 en als reactie hierop twee dagen later de grote proteststaking. De secretaris-generaal van Justitie, Jan C. Tenkink, ging tijdens de staking onmiddellijk naar Amsterdam voor overleg met burgemeester Willem de Vlucht, alsook met de HSSPF Rauter en *Beauftragter* Böhmcker. Tegelijkertijd had Snouck Hurgronje in Den Haag contact met onder anderen *Generalkommissar* Schmidt. De Duitsers eisten dat de Amsterdamse politie krachtadig tegen de stakers zou optreden. De betrokken Nederlandse autoriteiten voelden hier weinig voor. De indruk die zij tijdens het overleg wekten was dat de staking toch vooral een reactie was op het brute geweld van de *Ordnungspolizei* bij de *razzia's* en daarom de Duitsers dit probleem zelf maar moesten oplossen. Na de Februari-staking stelde secretaris-generaal Hirschfeld een regelmatig terugkerend overleg voor tussen het College en de top van het *Reichskommissariat*. Seyss-Inquart wees echter elke vorm van collectief overleg af.⁶¹⁸ In plaats hiervan liet hij de burgemeesters van Amsterdam, Haarlem, Zaandam en Hilversum vervangen en besliste dat het gemeentelijk bestuur in handen kwam van een zogenoemde Regeringscommissaris, die op eigen gezag wethouders kon benoemen en ontslaan. De gekozen gemeenteraden werden ontbonden.⁶¹⁹

⁶¹⁶ Sijes, *Februaristaking*, 34–35, 53–78; Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 110–112; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 585–592, 804–807; 838–844, 876–879; Friso Roest/Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam: Van Gennep, 1998), 209, 214–221; Meershoek, *Dienaren*, 118–119, 132; Romijn, *Burgemeesters*, 178–179, 239–240; Peter Romijn, 'Politiek geweld op straat. Succes en falen van de Weerafdeling van de NSB', in: C. Kristel (eindred.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 94–115.

⁶¹⁷ Romijn, *Burgemeesters*, 178–179 n. 62–65. J. Michman et al., *Pinkas* (1992), 572, (1999: p. 601) meldt dat sinds eind mei 1940 antisemitische incidenten in Zandvoort werden uitgelokt door leden van de daar gelegerde *SS-Totenkopf-Standarte*.

⁶¹⁸ H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1960), pp. 63–65; Presser, *Ondergang*, I, 85–89; Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 113–114; Romijn, *Burgemeesters*, 233–238.

⁶¹⁹ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 926–937; Peter Romijn, 'Die Nazifizierung der lokalen Verwaltung in den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Die Bürokratie der*

Op het niveau van de secretarissen-generaal had de Februari-staking eveneens gevolgen. Tenkink besloot naar aanleiding van Seyss-Inquarts verordening van 28 februari 1941 betreffende de reorganisatie van niet-economische verenigingen en vanwege de toenemende repressie op 18 maart af te treden.⁶²⁰ Hij werd tijdelijk vervangen door Johannes P. Hooykaas. In juli benoemde Seyss-Inquart als definitieve opvolger van Tenkink – tegen de wens van de overige secretarissen-generaal in – de 56-jarige Leidse hoogleraar Nederlands-Indisch recht Jacobus J. (Jaap) Schrieke, lid van de NSB.⁶²¹ Een ander ernstig verlies voor het College van Secretarissen-generaal was het ontslag, eveneens in maart 1941, van de gezaghebbende secretaris-generaal Trip (Financiën) uit protest tegen de toename van de bezettingskosten en de afschaffing van valutagrens tussen Nederland en Duitsland. Formeel bleef de functie van Trip vacant⁶²²; wel benoemde Seyss-Inquart eind april 1941, ondanks oppositie van de vooroorlogse secretarissen-generaal, de jurist en fanatieke NSB'er Meinoud M. Rost van Tonningen in de nieuw gecreëerde functie van 'Secretaris-generaal voor bijzondere economische zaken'. Het terugtreden van Snouck Hurgronje in juli 1941 werd eveneens beschouwd als een zware tegenslag voor het College van Secretarissen-generaal als geheel. Als voorzitter van het College werd hij opgevolgd door Frederiks, die daarmee aan het hoofd kwam te staan van het hele Nederlandse bestuursapparaat. De komst van Rost en het aftreden van Snouck was voor de overgebleven vooroorlogse secretarissen-generaal aanleiding om over te gaan tot het beleggen van informele, onregelmatige bijeenkomsten, zonder aanwezigheid van de nieuw benoemde, pro-Duitse ambtgenoten. Als gevolg hiervan verloren de officiële vergaderingen aan betekenis en werden steeds minder vaak gehouden. Na twee jaar bezetting waren nog slechts vier van de elf secretarissen-generaal die onder het kabinet-De Geer departementshoofd waren geweest, in functie. De twee voornaamste waren Frederiks van Binnenlandse Zaken en Hirschfeld van de belangrijke departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, en van Landbouw en Visserij.⁶²³

Als gevolg van de Duitse verordeningen en acties werden de joden in de loop van 1941 in toenemende mate aan het Nederlandse centrale gezag onttrokken, terwijl de Joodsche Raad in betekenis toenam. Aangezien nieuwe maatregelen tegen joden echter passieve weerstand oproepen bij plaatselijk bestuur en politie – zoals inadequate controle op daadwerkelijke naleving van maatregelen – werd het de bezetter duidelijk dat in joodse kwesties geen lange hiërarchische lijnen dienden te worden gebruikt. Daarom begon men aan Duitse zijde anti-

Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa (Berlin: Metropol, 1998), pp. 93–119; Isabel Gallin, *Rechtssetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtssetzung in den Niederlanden 1940–1945* (Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1999), p. 134; Romijn, *Burgemeesters*, 250–262.

⁶²⁰ Verordening 41/1941. Tenkink had al herhaaldelijk om verschillende redenen openlijk gezinspeeld op ontslag. Hij was op 13 mei 1940 benoemd tot secretaris-generaal van Justitie en volgde daarmee de ervaren J.R.M. van Angeren op, die de ministerraad vergezeld toen deze in ballingschap ging naar Londen. Op de leeftijd van veertig jaar was Tenkink bij zijn benoeming een van de jongste secretarissen-generaal. Directe aanleiding voor zijn ontslag was de verordening van 28 februari 1941 waarbij de Reichskommissar zich het recht toe eigende verenigingen zonder economisch oogmerk te reguleren. Tenkink beschouwde dit als de laatste stap in de ontmanteling van het Nederlandse recht. Zijn ambtgenoten vroegen hem met ontslag te wachten tot daadwerkelijke toepassing van betreffende verordening, aangezien zijn vertrek voor hen een zwaar verlies betekende. Ze vroegen Wimmer de verordening te matigen, maar na een gesprek met Seyss-Inquart nam Tenkink alsnog ontslag. Johannes Hooykaas werd tot interim secretaris-generaal benoemd, maar werd in juli opgevolgd door Jacobus J. Schrieke. Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 8, 115; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 149–150, 740–741; V, 51.

⁶²¹ Sijes, *Februari-Staking*, 175–177; Greenwood Sniffen, *Secretaries*, 8, 17–18, 94, 115; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 149–150, 740–741; V, 51, 118–119; 458–472; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 101, 107, 248, n. 104; Idem, *Nazi Rule*, 156, 165, 328; Idem, *Bezetting*, 131, 138.

⁶²² Greenwood Sniffen, *The Secretaries-general*, 79–82; De Jong, *Koninkrijk*, V, 118–119; Hein A. M. Klemann, *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002), pp. 126–144.

⁶²³ Voor Frederiks, zie: Peter Romijn, 'Kein Raum für Ambivalenzen. Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung K.J. Frederiks', in: G. Hirschfeld, T. Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2004), pp. 147–171. Voor Hirschfeld, zie: Meindert Fennema, John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld, Man van het grote geld* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007). Vergel. A. L. Scholtens, 'De Secretarissen-generaal', in: J. J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I (1949), 398–417, in het bijzonder 407–411; Warmbrunn, *Dutch under German Occupation*, 122–124; Idem, *Nederlanders onder Duitse bezetting*, 120–122; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 154–172.

joodse maatregelen steeds meer zelf op lokaal niveau te dirigeren.⁶²⁴ Ook voor de bezetter had de Februari-staking dus zijn effecten. Hoewel Seyss-Inquart in maart 1941 de joden openlijk tot vijand had verklaard⁶²⁵, werd in de rest van het jaar 1941 en eerste helft 1942 niet meer tot soortgelijk gewelddadig ingrijpen tegen de joden overgegaan dat opnieuw tot heftige reacties zou kunnen leiden. Wel werd het tempo van de anti-joodse verordeningen en maatregelen opgevoerd, terwijl de razzia's van juni 1941 in Amsterdam en van september-oktober in het oosten van het land op een andere manier werden georganiseerd. In plaats van openlijk, bruto geweld door Duitse politie werden de betrokken joden nu op Duits bevel door middel van naam- en adreslijsten opgepakt door Nederlandse politie of door Duitse politie met assistentie van Nederlandse agenten.⁶²⁶ Dit leidde tot protesten van burgemeesters, onder andere die van Enschede, bij secretaris-generaal Frederiks, onder wiens gezag de gemeentepolitie viel.⁶²⁷ Op 1 november 1941 had Frederiks een ontmoeting met Rauter tijdens welke hij het bovenstaande ter sprake bracht. Rauter liet weten dat hij geen nieuwe represaille-arrestaties van joden verwachtte en zegde toe dat mochten deze toch plaatsvinden, hij van verdere medewerking van Nederlandse politie zou afzien. In dit overleg kwamen ook de circa twintigduizend niet-Nederlandse joden aan de orde, van wie de meesten Duits-joodse vluchtelingen waren. Zij waren door de bezetter inmiddels staatloos verklaard en apart geregistreerd door de *Zentralstelle*. Rauter suggereerde dat zij mogelijk naar Polen zou worden gedeporteerd. De reactie van Frederiks was dat deze groep beschouwd werd als buitenlandse onderdanen die buiten de Nederlandse jurisdictie vielen, maar voegde eraan toe dat hij en de andere secretarissen-generaal zouden aftreden wanneer de Duitsers óók tot deportatie zouden overgaan van de Nederlandse joden.⁶²⁸ Bij de gedwongen evacuaties van joden uit verschillende plaatsen naar Amsterdam, vanaf januari 1942, werden echter – zij het op een andere wijze – de gemeentebesturen en plaatselijke politie weer ingeschakeld. In eerste instantie reageerde Frederiks niet. Na een dringend verzoek van de eind november 1940 uit zijn ambt gezette President van de Hoge Raad, Lodewijk E. Visser, deed Frederiks begin februari alsnog schriftelijk een verzoek bij Seyss-Inquart (met afschriften aan Wimmer en Rauter) om te stoppen met het concentreren van joden in Amsterdam.⁶²⁹ Vier weken later was het Rauter die in een gesprek onomwonden aan Frederiks liet weten 'dat joden geen Nederlanders waren' en dat de bezetter dus van de kant van de Nederlandse autoriteiten geen enkele inmenging meer duldde op het gebied van maatregelen tegen hen; 'het Jodenvraagstuk wordt als vraagstuk van politionele aard beschouwd.'⁶³⁰ Hoewel Frederiks aanvankelijk een onderhoud over deze zaak met Seyss-Inquart wilde, liet hij dit voornemen onder druk van

⁶²⁴ Meershoek, 'Zonder de wolven te prikkelen', 105–106. Vergel. C. J. Lammers, 'The interorganizational control of an occupied country', *Administrative Science Quarterly* 33 (1988), 438–457, m.n. 446–447; Idem, 'Levels of Collaboration. A comparative study of German occupation regimes during the Second World War', *The Netherlands' Journal of Social Sciences* 31-1 (July 1995), 3–31, m.n. 15–16, beide artikelen in aangevulde, Nederlandstalige versies ook opgenomen in zijn boek *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005).

⁶²⁵ Rede van Seyss-Inquart, uitgesproken op een 'Versammlung des Arbeitsbereiches der NSDAP' te Amsterdam, 12 maart 1941, gepubliceerd als brochure; ook afgedrukt in: Reichsminister Seyss-Inquart, *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (Berlin, Wien, Prag, Amsterdam: Volk und Reich Verlag, 1944), pp. 37–66, aldaar 57–58.

⁶²⁶ Voor de razzia van 11 juni 1941 in Amsterdam, zie: A.E. Cohen, D. van Eck (red.), *Het Proces Rauter* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1952), 36; Presser, *Ondergang*, I, 123–125; Idem, *Ashes*, 69–70; De Jong, *Koninkrijk*, V, 548–551; Meershoek, *Dienaren*, 169–170. Voor de razzia's van 14 september en 7–8 oktober 1941 in het oosten van het land, zie: Presser, *Ondergang*, I, 144–146; Idem, *Ashes*, 80–81; De Jong, *Koninkrijk*, V, 558–560; Romijn, *Burgemeesters*, 246–247.

⁶²⁷ De Jong, *Koninkrijk*, V, 466–468, 558–561; Romijn, *Burgemeesters*, 246–247, 431–433.

⁶²⁸ Schrijven van Frederiks aan de waarnemend inspecteur-generaal van de Nederlandse politie, 26 november 1941, NIOD, coll. 216; CNO, Departement van Justitie, dossier 20a. Frederiks, *Op de bres*, 52; L.E. Visser, 'Nota over mijn pogingen betreffende de Joodse gijzelaars', 11 december 1941, NIOD, coll. 248; Doc I-1798A. Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 166; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1042–1043, 1067–1069.

⁶²⁹ Brief van Frederiks, 3 februari 1942, 'an den Herrn Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebieten', betreffende 'Auswanderung von Juden', NIOD, coll. 101a; K.J. Frederiks 1940-1944, map 3a, 3 blz. Deze brief wordt ook geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, V, 1069–1070, waar twee keer abusievelijk Rauter als de geadresseerde wordt vermeld.

⁶³⁰ NIOD, coll. 216a, map 1e; CNO, CSG, notulen, 5 maart 1942, punt 3. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1069–1070; Frederiks, *Op de bres*, 73; Greenwood Sniffen, *Secretaries-General*, 167–168.

Wimmer varen en gaf in een brief van 11 maart, die hij de *Reichskommissar* naar aanleiding van Rauters bevel wilde sturen, te kennen: ‘*Ich werde mich dem erteilten Befehl beugen müssen.*’ In dezelfde brief uitte Frederiks evenwel ook een protest: ‘*Die deutscherseits seit der Besetzung gegen die Juden getroffenen Massnahmen stehen den Rechtsauffassungen, denen das niederländische Volk seit anderthalbem Jahrhundert (...) huldigt, durchaus entgegen.*’⁶³¹ Onduidelijk is of de brief daadwerkelijk aan Seyss-Inquart werd verzonden. Wel staat vast dat een afschrift in handen van Wimmer bleef en dat voor de Duitse machthebbers het enige dat echt telde, was dat Frederiks zich uiteindelijk bij Rauters bevel neerlegde.

De bezetter had de Nederlandse autoriteiten gedwongen te erkennen dat het beleid ten aanzien van de joden dus een direct Duitse zaak was geworden.⁶³² Dit nam niet weg dat overheidsinstanties wel degelijk bij de uitvoering van bepaalde maatregelen betrokken bleven. Een duidelijk voorbeeld daarvan was de oprichting van de joodse werkkampen in januari 1942.

Op 10 oktober 1941, kort na zijn ontmoeting met Hitler in Berlijn, besloot Seyss-Inquart tot oprichting van aparte werkkampen voor joodse werklozen in Nederland.⁶³³ Overigens had al in juli 1941 *Generalkommissar* Schmidt bij Seyss-Inquart een soortgelijk voorstel gedaan, waarbij het voornemen toen was om werkloze joden te werk te stellen in Duitse kampen dicht bij de Nederlandse grens.⁶³⁴ Dat plan ging echter niet door, omdat Hitler zelf zijn veto erover uitsprak. Waarschijnlijk had hij via Schmidts superieur in de partij-hiërarchie, Martin Bormann, ervan vernomen. ‘*Nach Mitteilung des Generalkommissars sind die Pläne über den jüdische Arbeitseinsatz durch den Führer umgestossen worden. Er will keine Ertüchtigung der Juden sondern ihre Aussiedlung*’, vermeldde een medewerker van Schmidt na een vergadering op 20 augustus 1941.⁶³⁵

Gezien Seyss-Inquarts besluit van 10 oktober waren er blijkbaar geen bezwaren tegen oprichting van dergelijke kampen op *Nederlands* grondgebied. Mede om onrust onder de joodse bevolking te voorkomen, moest de uitvoering van deze ‘arbeidsinzet’ uitsluitend in handen van Nederlandse instanties komen te liggen. Begonnen zou worden met de uitzending van joodse werklozen uit Amsterdam, omdat hun aantal daar het grootst was. Van Duitse kant kreeg het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) in de hoofdstad het verzoek opgave te doen van joodse werklozen. Om hun plaatsing een zo normaal mogelijk karakter te geven zou de Rijksdienst voor de Werkverruiming het beheer en de materiële verzorging op zich nemen, terwijl de Heidemaatschappij de technische leiding over de kampen zou krijgen. Op 26 november 1941 liet *Beauftragte* Böhmcker aan de Joodsche Raad weten dat op korte termijn alle werkloze joodse mannen in aanmerking kwamen voor verplichte tewerkstelling in aparte werkkampen in Nederland.⁶³⁶

De top van het departement van Sociale Zaken in Den Haag werd overigens pas op 20 december 1941 geïnformeerd over het werkkampenplan, dat inmiddels tot in details was uitgewerkt door de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung*.⁶³⁷ Dit was een onderafdeling van

⁶³¹ Concept-brief Frederiks, 11 maart 1942, in: NIOD, col. 20: arch. VuJ, Stab, doc. 60310-11; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1069–1070.

⁶³² Sijes, *Studies*, 135–136; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1070; Romijn, *Burgemeesters*, p. 240 n.109, p. 243 n. 121.

⁶³³ H. Böhmcker, ‘Niederschrift Besprechung beim Reichskommissar am 10. Oktober 1941’, NIOD, Arch. coll. 56: GK FiWi, Abt. Siedlung und Bauten, E 1.

⁶³⁴ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1020.

⁶³⁵ *Vermerk*, 25 augustus 1941, door Ing. Walter Münster (hoofd van de Abteilung Siedlung und Bauten binnen Fischböcks Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft), NIOD, Arch. Generalkommissar zur besonderen Verwendung, Haupt-Abteilung Politische Aufbau, map 9d; De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 1022 n. 3.

⁶³⁶ D. Cohen, ‘*Gedächtnisaufzeichnung* van het onderhoud met de heren *Senator* Dr. Böhmcker, *Sturmbannführer* Lager en *Hauptsturmführer* Aus der Fünften’, zonder datum [november 1941], NIOD, Arch. coll. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam, map ‘Corresp. voorzitters met Duitse autoriteiten.’ Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 182; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1052–1053.

⁶³⁷ Presser, *Ondergang*, I, 183.

Fischböcks *Generalkommissariat* voor Financiën en Economie. Het hoofd van deze onderafdeling, Reinhard Jakob, benadrukte bij de waarnemend secretaris-generaal van het departement, Robert A. Verwey, dat Nederlandse instanties zich zo spoedig mogelijk met de uitvoering moesten bezig houden. Zoals vermeld, moest het GAB in Amsterdam de nodige mankracht oproepen. Verwey had geen bezwaren tegen het plan. Deze waren van zijn kant ook nauwelijks mogelijk, omdat hij al in de herfst van 1940 in het College van Secretarissen-generaal duidelijk had verklaard, dat werkloze joden niet van de werkverschaffing dienden te worden vrijgesteld. Naar zijn mening kon de werkverschaffing worden beschouwd als verlenging van de steun, waarvan de joden niet uitgesloten waren.⁶³⁸ Bovendien was tewerkstelling van bepaalde categorieën werklozen in de werkverschaffing tijdens de crisisjaren dertig een op uitgebreide schaal toegepaste overheidsmaatregel. Ook na het begin van de bezetting bevonden zich omstreeks 60.000 werklozen, onder wie een onbekend aantal joden, in Nederlandse werkverschaffingsprogramma's in kampen op het platteland.⁶³⁹ De bezetter verbood evenwel van meet af aan uitzending van joden, communisten, zigeuners en a-socialen voor fabriekswerk in Duitsland. Daar kwam bij dat Verwey eind jaren dertig – toen nog als directeur van de Nederlandse Rijksdienst voor werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling – openlijk zijn bewondering had geuit voor de Duitse maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid. Het betrof in dat land de aanleg van *Autobahnen*, het *Vierjahresplan* en stichting van nieuwe industrietakken. Deze aanpak van werkloosheid noemde hij van wereldhistorische betekenis.⁶⁴⁰ In zijn visie waren veranderingen – hierbij ook zinspelend op zijn eigen Rijksdienst – in het Nederlandse beleid wenselijk. Verwey kreeg zijn kans toen hij eind augustus 1940 Arend L. Scholtens als (waarnemend) secretaris-generaal van Sociale Zaken opvolgde. Hij was ervan overtuigd dat de bezetting Nederland mogelijkheden bood geplande procedures en werkwijzen ten aanzien van het arbeidsmarktbeleid daadwerkelijk in te voeren, zonder hierbij rekening te hoeven houden met een minister of parlement, die over een bepaalde aanpak anders dachten.⁶⁴¹ Bevrijd van politieke belemmeringen bracht dit Verwey en een aantal beleidsambtenaren ertoe in september 1940 in te stemmen met het Duitse voorstel tot instelling van een Rijksarbeidsbureau en een daarmee gepaard gaande nieuwe opzet van de Gewestelijke Arbeidsbureaus. Deze centralisatie van arbeidsbemiddeling had onder andere het belangrijke effect dat steeds meer Nederlandse arbeidskrachten voor Duitsland gerekruteerd konden worden.⁶⁴² Voor wat betreft de joden, leidde dit echter tot weinig activiteit, omdat zij nu eenmaal voor werk in Duitsland waren uitgesloten. Toen de bezetter alsnog besloot werkkampen voor joodse werklozen op te richten, ging Verwey er dan ook mee akkoord dat de organisatie en uitvoering in Nederlandse handen kwamen te liggen.

De al genoemde Heidemaatschappij, een semi-overheidsbedrijf gespecialiseerd in de ontginning van woeste grond, werd ingeschakeld als uitvoeringsorgaan. Begin januari 1942 lieten de Duitse autoriteiten aan de Rijksdienst voor de Werkverruiming echter weten dat de arbeidsvoorwaarden voor joodse werklozen slechter zouden zijn dan voor niet-joodse. Zo werd het loon 20% lager dan dat van niet-joden in de werkverschaffing.⁶⁴³ Ook de leefomstandigheden in de kampen zouden soberder zijn. De directie van de Rijksdienst maakte – in de personen van de ingenieurs J.O. de Kat en J.Th. Westhoff – bezwaar tegen deze ongelijke behandeling. Meijer de Vries, adviseur van de Joodsche Raad, drong er bij hen

⁶³⁸ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1053; Presser, *Ondergang*, I, 179.

⁶³⁹ Presser, *Ondergang*, I, 175; P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917–1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam: Van Gennep, 1979), pp. 175–177, 181–184.

⁶⁴⁰ R. A. Verwey, 'De werkloosheidsbestrijding in Nederland', *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, februari 1938, pp. 46 e.v., gecit. in G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, pp. 136–137 n. 160.

⁶⁴¹ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, 136–138.

⁶⁴² B. A. Sijes, *De Arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940–1945* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1966), pp. 59, 72 e.v.

⁶⁴³ Presser, *Ondergang*, I, 182–183; Idem, *Ashes*, 97; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1056.

op aan de arbeidsvoorwaarden toch te accepteren, omdat anders wellicht joodse werklozen naar *Duitse* werkkampen zouden worden gestuurd of, erger nog, naar Mauthausen.⁶⁴⁴ De Vries was een voormalig beleidsambtenaar van de Rijksdienst voor de Werkverruiming, die vanwege zijn joodse afkomst was ontslagen. Nu hield deze ex-referendaris zich als lid van de Centrale Commissie van de Joodsche Raad bezig met adviezen inzake werkverschaffing voor joodse werklozen. De Rijksdienst liet de bezwaren vallen en besloot negen bestaande werkverschaffingskampen in de provincie Drenthe in te richten voor uitsluitend werkloze joden.⁶⁴⁵

Opmerkelijk is dat – in plaats van de betrokken Nederlandse instanties – het initiatief nu kwam van de *Referent für soziale Fragen*, Hugo Rodegro, die binnen de staf van Böhmcker in Amsterdam vertegenwoordiger was van eerdergenoemde *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung*. Hij gaf op 5 januari 1942 *rechtstreeks* aan de voorzitters van de Joodsche Raad opdracht ervoor te zorgen dat reeds vijf dagen later 1.402 werkloze Amsterdamse joden gereed zouden staan voor vertrek naar de werkkampen in Drenthe. De voorzitters wezen erop dat het niet *hun* taak was arbeidskrachten voor de kampen op te roepen, maar van de daarvoor bestemde Nederlandse instanties.⁶⁴⁶ Uiteindelijk werden een dag later, na overleg met betrokken gemeentelijke en rijksinstanties, de argumenten van de Joodsche Raad overgenomen. Onmiddellijk werden 2.600 werkloze joodse mannen door het Amsterdamse GAB opgeroepen, van wie na medische keuring, tenminste 1.400 man naar de kampen moesten vertrekken. Om toch enige invloed te behouden op de gedwongen uitzending kreeg de Joodsche Raad gedaan dat de keuringen werden verricht door joodse artsen. Deze keurden 1.075 mannen goed. Door de raad werd ook een rondschrijven verspreid, waarin de door het GAB opgeroepen ‘dringend’ werd aangeraden, aan de oproep gevolg te geven.⁶⁴⁷ Op 7 januari werd een circulaire, afkomstig van de directie van het Rijksarbeidsbureau, verzonden aan alle directeuren van de GAB’s. Daarin werd melding gemaakt van de 1.400 aangewezen Amsterdamse joden, die naar de werkkampen moesten vertrekken. Aangezien op 20 januari een tweede lichting geplaatst moest worden, waaronder ook niet-Amsterdamse joden – die voor kampen in de provincie Groningen waren bestemd – werd de directeuren verzocht een opgave te verstrekken van de bij hun bureau ingeschreven joodse werklozen, die voor plaatsing in aanmerking kwamen. In een reactie merkte de directeur van het GAB in Hengelo op, dat hem geen voorschriften bekend waren, volgens welke werkloze joden niet op normale wijze in de werkverruiming mochten worden geplaatst en dat er ook geen bijzondere redenen voor waren om dit te doen. Dit leverde hem niet alleen een uiterst formeel antwoord, maar ook een schrobbering van hoger hand op: ‘Ik merk U voorts op, dat U van mij een voorschrift hebt ontvangen en dat U niet te beoordelen heeft of dit voorschrift zal worden nagekomen, doch U eenvoudig met de uitvoering heeft te belasten. Het moest niet nodig zijn U dat onder het oog te brengen, doch waar U klaarblijkelijk geen juist inzicht heeft van Uw verantwoordelijkheid ten opzichte van door mij gegeven voorschriften deel ik U dit met alle nadruk mede.’⁶⁴⁸

Vanaf 8 januari 1942 kregen joodse betrokkenen bij de oproep voor de werkkampen van het GAB een bijgevoegde waarschuwing van de Joodsche Raad, dat bij niet opkomen ‘ernstige maatregelen voor U te duchten zijn. Deze maatregelen betekenen niet meer of minder dan een ernstig gevaar voor U.’⁶⁴⁹ Daarop volgde ‘de dringende raad, U niet te onttrekken aan de onvermijdelijke plicht (...) om erger te voorkomen. (...) Volg dit advies op, dat U in Uw

⁶⁴⁴ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1059; vergel. Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 81–82; Presser, *Ondergang*, I, 175–176.

⁶⁴⁵ Presser, *Ondergang*, I, 185.

⁶⁴⁶ Notulen van de Joodsche Raad voor Amsterdam, 7 januari 1942, p. 1, NIOD, arch. coll. 182. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1054; Presser, *Ondergang*, I, 183–184.

⁶⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1053–1054; Presser, *Ondergang*, I, 184.

⁶⁴⁸ Presser, *Ondergang*, I, 186–187.

⁶⁴⁹ *Ibid.* De laatste zinsnede van het citaat is in de oorspronkelijke schriftelijke waarschuwing onderstreept.

volstrekt eigen belang met klem gegeven wordt.’ Omdat desondanks vele opgeroepen niet voor de keuring verschenen, alarmeerde de Joodsche Raad het GAB en de gemeentelijke autoriteiten. Nog dezelfde dag volgde spoedoverleg tussen de Amsterdamse regeringscommissaris (burgemeester) Edward J. Voûte en Böhmcker. Om toch aan het gestelde aantal voor de werkkampen te komen, besloot laatstgenoemde de straathandel met directe ingang voor joden te verbieden. De gemeentelijke dienst voor het Marktwezen kreeg opdracht de betrokkenen te sommeren onmiddellijk hun ventvergunning in te leveren bij het Arbeidsbureau. Deze hield zitting in de Beurs voor de Diamanthandel; in dit gebouw vonden aansluitend ook de keuringen plaats. Om weigerachtigen te dwingen, ging Amsterdamse politie ertoe over een groot aantal joodse marktkooplieden en venters van de straat op te pakken en naar bovengenoemde Beurs te brengen.⁶⁵⁰ Tegelijkertijd bleef ook de Joodsche Raad zowel rechtstreeks als via *Het Joodsche Weekblad* de opgeroepen aansporen zich te laten keuren en, na goedgekeurd te zijn, te vertrekken: ‘Wij herhalen: het gaat om de gewone werkverruimingsarbeid in de gewone Nederlandse Arbeidskampen, onder de gewone Nederlandse leiding.’⁶⁵¹

Op 10 januari vertrokken uit Amsterdam de eerste 905 mannen – onder wie de pas werkloos gemaakte en goedgekeurde venters – per trein naar kampen in Drenthe, terwijl 170 goedgekeurden wegbleven.⁶⁵² Aanvankelijk waren zoals vermeld negen werkkampen bestemd voor de eerste groepen joodse werklozen. Ook de tweede groep van 774 man, die op 20 januari vertrok, was door het Amsterdamse GAB opgeroepen. In de weken en maanden daarna volgden, ook uit andere plaatsen, nog duizenden joodse mannen in de leeftijd van 18 tot 55 jaar (later 60, vervolgens 65 jaar).⁶⁵³ Verder zou het aantal joodse werkkampen stijgen, zowel in Drenthe als in andere provincies, vooral in het noorden en oosten van het land. Gemiddeld konden tweehonderd joden per kamp worden ondergebracht.⁶⁵⁴ Aanvankelijk was de behandeling en verzorging redelijk te noemen, vooral de eerste maanden, toen men vanwege de vorst en sneeuwval niet of nauwelijks kon werken en in de verwarmde barakken verbleef. Het vroom zo streng, dat er geen spade in de grond kon worden gestoken. Eten was er daarentegen genoeg en men kreeg een toeslag voor zeer zware arbeid. Van de toegezegde verlofregeling kwam in de praktijk weliswaar weinig terecht, maar de mannen hadden een zekere bewegingsvrijheid (in veel gevallen mocht het kamp op zondag worden verlaten). Ondanks de vorst gingen betrokken instanties door met het oproepen, keuren en uitzenden van joodse werklozen en zij werden in de kampen vastgehouden, terwijl de Rijksdienst niet-joodse werkverschaffingsarbeiders juist vanwege de vorst al op 8 januari naar huis had gezonden.⁶⁵⁵ Hoewel de door Rodegro geëiste aantallen veelal niet werden gehaald, volgden er geen sancties. Toch was men aan Duitse zijde niet tevreden over de bereikte resultaten. Daarom liet Rodegro in opdracht van Böhmcker medio februari – buiten de betrokken Nederlandse instanties om – rechtstreeks aan de voorzitters van de Joodsche Raad weten dat niet alleen werkloze maar voortaan ook werkende joodse mannen met de Nederlandse nationaliteit in aanmerking kwamen voor de Nederlandse kampen. Gezien het gewicht van de zaak, was dit besluit hoogstwaarschijnlijk genomen in overleg met het hoofd van de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung*, de eerdergenoemde Jakob, en/of Fischböck zelf. Twee weken later eiste Rodegro van de voorzitters van de Joodsche Raad dat op zeer korte termijn

⁶⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1054; Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 425–426; Jos Scheren, ‘Aryanization, Market Vendors, and Peddlers in Amsterdam’, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14, no. 3 (Winter 2000), pp. 415–429; Meershoek, *Dienaren*, 225; Guus Meershoek, ‘Onder nationaalsocialistisch bewind’, in: P. de Rooy (red.), et al., *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900–2000* (Amsterdam/Nijmegen: SUN, 2007), pp. 234–321.

⁶⁵¹ Het Joodsche Weekblad, 9 januari 1942, p. 1. De Jong, *Koninkrijk*, V, 1054–1055; Presser, *Ondergang*, I, 187–188.

⁶⁵² Presser, *Ondergang*, I, 184, 188; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1053, 1055.

⁶⁵³ Presser, *Ondergang*, I, 186, 188, 190.

⁶⁵⁴ Niek van der Oord, *Jodenkampen* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2003), pp. 7, 10.

⁶⁵⁵ De Jong, *Koninkrijk*, V, 1055.

drieduizend Amsterdamse joden naar werkkampen zouden vertrekken.⁶⁵⁶ De raad weigerde medewerking en verwees naar het GAB; er bleken in de kaartenbakken van deze instantie zeshonderd werklozen direct beschikbaar. De directeur van het GAB te Amsterdam, A. van Delft, stelde dat hij geen wettelijke bevoegdheid had werkenden te verplichten naar arbeidskampen te gaan, hij kon hen hoogstens voor een medische keuring oproepen. Bovendien beschikte het GAB überhaupt niet over namen en adressen van werkenden. Daarom verzocht Van Delft de Joodsche Raad om medewerking. Voorzitters Asscher en Cohen stemden hier vooralsnog mee in, maar stelden wel de kwestie in een spoedvergadering op 5 maart in de raad aan de orde. Na uitvoerig overleg werd uiteindelijk besloten, dat namen van werkenden – voor een oproep tot medische keuring – zouden worden verstrekt. Wederom vreesde men dat anders razzia's en wegvoeringen naar Mauthausen zouden volgen. Door zelf de namen en adressen aan het GAB te verstrekken, wilde de raad controle houden op welke mensen een oproep zouden krijgen. Voorlopig vrijgesteld van keuringen voor de werkkampen werden artsen, onderwijzers, medewerkers van de Joodsche Raad, werknemers in bedrijven die aan *Wehrmacht*-orders werkten, diamantbewerkers en met niet-joden gehuwden. Na van het GAB een oproep te hebben ontvangen, werden in maart 3.156 mannen voor een medische keuring opgeroepen. Slechts 1.403 werden goedgekeurd, veel minder dan de door Rodegro geëiste drieduizend. Op 1 april 1942 bedroeg het totale aantal uit Amsterdam naar de werkkampen gestuurde joden ruim 2.100.⁶⁵⁷

Toen vanaf eind maart de vorst uit de grond was en weer gewerkt kon worden, verslechterden tegelijkertijd de leef- en arbeidsomstandigheden in de kampen. Belangrijkste reden was een inspectierapport van 8 april aan Fischböcks *Generalkommissariat*, waarin werd opgemerkt: '*Die Unterbringung und Ernährung ist so gut, dass man sie nicht verantworten kann.*'⁶⁵⁸ Geadviseerd werd hier zo spoedig mogelijk een einde aan te maken. Toen hierover ook nog een verontwaardigd artikel in het antisemitisch weekblad *De Misthoorn* verscheen, werd van Duitse zijde bepaald dat met directe ingang de toeslag voor zware arbeid moest vervallen. Bovendien werd door Seyss-Inquarts *Beauftragte für die Provinz Drenthe, H.O.A.E.* Sellmer, een nieuw kampreglement ingevoerd, dat onder andere inhield dat kampbewoners geen aanvullende voedselpakketten mochten ontvangen en dat men zich, zonder toestemming van de kampleiding, niet meer buiten de kampen mocht begeven.⁶⁵⁹ De weerzin tegen de uitzendingen werd groter; niet alleen werkende joden, maar ook werklozen kwamen in veel gevallen eenvoudigweg niet opdagen. Het kostte de Joodsche Raad telkens de grootste moeite om de door Rodegro geëiste aantallen bijeen te brengen. Door de verslechterende omstandigheden namen ook de protesten in de kampen zèlf toe. Steeds meer ontsnappingen vonden plaats en van de (schaarse) verloven keerden steeds minder mensen terug. Ook werd een groeiend aantal verzoeken om vrijstelling ingediend bij de Joodsche Raad, maar die werden in de regel afgewezen. De Rijksdienst voor de Werkverruiming deed hier nog een schepje bovenop door in een circulaire van 17 april aan de beheerders van de werkkampen te vermelden hoe met weigerachtige joodse tewerkgestelden om te gaan; men moest hen geen brood meer verstrekken 'terwijl de overige voeding voor de kamer, waarin de betrokkene woont, met één portie wordt verminderd. Willen de kamergenoten deze man van

⁶⁵⁶ Notulen 34ste vergadering van de Centrale Commissie van de Joodsche Raad voor Amsterdam, 13 februari 1942, NIOD, arch. coll. 182: 9b. Vergel. Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 82–83; Presser, *Ondergang*, I, 190; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1055.

⁶⁵⁷ Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 83; Presser, *Ondergang*, I, 190–191; De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 1056 n. 1, p. 1057; Croes/Tammes, '*Gif*', 249.

⁶⁵⁸ NIOD, coll. nr. 53: Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft, Hauptabteilung Soziale Verwaltung; Presser, *Ondergang*, I, 200.

⁶⁵⁹ Presser, *Ondergang*, I, 405; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1059–1060. Vergel. brief 20 mei 1942, van de directie van de Rijksdienst voor de Werkverruiming aan de hoofden van de inspecties in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, geciteerd in N. van der Oord, *Jodenkampen*, 10–12.

hun rantsoen mede laten eten, dan is dit hun zaak.⁶⁶⁰ Voor recalcitranten en gevallen van ‘desertie’ werd door de Rijksdienst zelfs een apart strafkamp te Blesdijke (Friesland) opgericht, omdat van Duitse zijde was bedreigd anders een niet-Nederlandse bewaking in te stellen vanwege het ‘massale weglopen van joodse tewerkgestelden’.⁶⁶¹ Slechts een enkele ambtenaar protesteerde of legde zijn functie neer, zoals de inspecteur van de Rijksdienst in de provincie Groningen, die ontslag nam, en zijn collega in Drenthe die in een brief aan zijn directie de werkkampen aanduidde als ‘in feite concentratiekampen onder leiding van de rijksdienst voor de werkverruiming’.⁶⁶²

In april werd steeds duidelijker dat er aanzienlijk minder mannen na keuring naar de werkkampen gingen, dan de van Duitse kant geëiste aantallen. Zo liet Rodegro op 23 april aan de Joodsche Raad weten dat binnen enkele dagen duizend mannen ter beschikking van de werkkampen moesten worden gesteld, maar het werkelijke aantal was niet meer dan 478. De joodse artsen bleken in de praktijk steeds zoveel mogelijk mensen af te keuren om hen de gang naar de werkkampen te besparen, vooral nadat begin mei de jodenster was ingevoerd. Overigens werd eveneens in mei een deel van het voorbereidende werk van de Joodsche Raad door het GAB overgenomen. De adjunct-directeur was NSB’er en vormde hiervoor een aparte staf. Nadat op 11 mei opnieuw drieduizend joden voor werkkampen waren geëist, liet de Joodsche Raad weten dat deze niet meer uit Amsterdam te betrekken zouden zijn. Toch werd de druk verder opgevoerd. Zo stelde Rodegro in een brief van 18 juni aan de Joodsche Raad dat vóór 15 juli 1942 (!) het aantal joodse mannen *uit het hele land* in de werkkampen tot 4.500 gestegen moest zijn.⁶⁶³ Daarop werden al vanaf de volgende dag in een hele reeks steden keuringen georganiseerd. Naar aanleiding van een incident in Groningen, waarbij joodse artsen weigerden aan de keuring mee te werken, greep de bezetter zelf in. De keuringsartsen werden vrijwel overal vervangen door artsen die NSB’er waren. Vervolgens werd bijna iedereen goedgekeurd; zelfs mannen met kunstledematen, hartafwijkingen en chronisch zieken werden verplicht naar de kampen af te reizen.⁶⁶⁴ Waarschijnlijk op initiatief van Seyss-Inquarts *Beauftragte für die Provinz Groningen*, Hermann Conring, die zijn ambtgenoten in Leeuwarden en Assen meekreeg, werden eveneens in juni bijna alle joodse mannen tussen de 18 en 55 jaar in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe, opgeroepen. Degenen die volgens de Joodsche Raad een belangrijke functie voor het gemeenschapsleven vervulden, ontvingen geen oproep. Zo vertrokken op 10 juli 850 mannen, van wie 600 uit de stad Groningen en de overigen uit de gelijknamige provincie. In augustus volgden 80 mannen uit Friesland, van wie 59 uit Leeuwarden.⁶⁶⁵ Op 29 augustus 1942 wees de waarnemend directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau, J.A. Knetsch – in opdracht van de *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam*, H. Schröder – de directeuren van de gewestelijke arbeidsbureaus er per telex op dat de oproeping van joodse mannen voor de Nederlandse werkkampen sterk moest worden opgevoerd, ‘men stelt zich ten minste een verdubbeling van de oproepen voor’. Schröder gaf zelf aan de provinciale

⁶⁶⁰ Presser, *Ondergang*, I, 193.

⁶⁶¹ *Ibid.*, 197.

⁶⁶² E.J. Buiskool, inspecteur van de Rijksdienst voor de Werkverruiming in de provincie Drenthe, ‘Huisvesting en tewerkstelling van Joodse arbeiders afkomstig uit de gemeente Amsterdam in de provincie Drenthe in 1942’, p. 80, gecit. in De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 1060 n. 2.

⁶⁶³ Brief, 18 juni 1942, van Hugo Rodegro aan de Joodsche Raad voor Amsterdam, facsimile in Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 85. Overigens bracht Rodegro zijn eisen en bevelen aan de Joodsche Raad als regel en bij voorkeur mondeling over, telefonisch of tijdens een kort onderhoud. Berkley, *Overzicht*, 50–53; Wielek, *Oorlog*, 82–86; Presser, *Ondergang*, I, 178, 183–186, 189–191; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1053–1057; Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police’, 388.

⁶⁶⁴ Presser, *Ondergang*, I, 198–199; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1057–1058; Isidor van der Hal, *Het mesje. De oorlog van een joods Groninger arts* (Groningen: Stichting Geldersboek, 1994), pp. 13–19; N. van der Oord, *Jodenkampen*, 9.

⁶⁶⁵ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 106; V, 1058; Presser, *Ondergang*, I, 196, 402; Stefan van der Poel, *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796–1945* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2004), pp. 134–140; H. Beem, *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum* (Assen: Van Gorcum & Comp., 1974), pp. 266–267; Van der Hal, *Het mesje*, 13–19; Michman et al., *Pinkas* (1999), 283, 399, 453; Croes/Tammes, ‘Gif’, 46.

Beaufragten de wens van Seyss-Inquart door nog méér joden naar de Nederlandse werkkampen te sturen.⁶⁶⁶ De aantallen kampen en tewerkgestelden namen door de oproepingen in de provincies sterk toe. Waren er in januari 1942 negen kampen; op 8 april bevonden zich in elf kampen ruim 2.100 joodse mannen; op 7 mei was dit laatste aantal gestegen tot 3.200. Begin juni waren er al meer dan twintig kampen. De hoogste bezettingsgraad zou worden bereikt in de laatste week van september 1942: 5.242 mannen in 42 kampen.⁶⁶⁷

In de periode vanaf zomer 1940 tot voorjaar 1942 hadden de hoogste Nederlandse autoriteiten hun houding tegenover de anti-joodse politiek – zij het onder protest – keer op keer aangepast. Verdere protesten werden zinloos geacht gezien het grote politieke belang dat de bezetter kennelijk aan de anti-joodse maatregelen hechtte.⁶⁶⁸ Bovendien werd een mogelijk effectieve strategie van de secretarissen-generaal en het binnenlands bestuur in het algemeen tegen de jodenvervolging in 1941 belemmerd door onderlinge verdeeldheid, onbegrip en angst. De verdeeldheid kwam deels voort uit de toenemende infiltratie door steunpilaren van de nieuwe orde; het onbegrip had te maken met de verborgen agenda van de bezetter en onbekendheid met de werkelijke samenhang en uiteindelijke doelstelling van de anti-joodse politiek; de angst gold zowel de eigen positie alsook de mogelijk averechtse gevolgen van openlijke interventies voor de vervolgte bevolkingsgroep.⁶⁶⁹ Gesteld kan worden dat de secretarissen-generaal die aanbleven hierbij ‘het nationale belang’ zwaarder lieten wegen dan wat zij zagen als deelbelangen. In dit proces van aanpassing vond voorjaar 1942 in feite een definitieve *ontkoppeling* plaats tussen Duitse machthebbers en Nederlandse bestuurders, waarbij de laatsten hun gezag over de joodse bevolkingsgroep de facto kwijtraakten. In dit opzicht werd door de secretarissen-generaal een zelfstandige koers gevaren.⁶⁷⁰ Dit laatste werd versterkt doordat er gedurende de eerste jaren van de bezetting geen betrouwbaar communicatiekanaal bestond tussen de regering in ballingschap in Londen en het bezette Nederland. Daarbij kwam dat de Aanwijzingen uit 1937 door de ambtenaren – met inbegrip van het hoofd van het binnenlands bestuur secretaris-generaal Frederiks – zodanig werden geïnterpreteerd dat ze op de bestaande bezettingssituatie toepasbaar waren of werden genegeerd.⁶⁷¹

Niet alleen de top van het ambtelijk apparaat was gedwongen een houding aan te nemen ten opzichte van de anti-joodse maatregelen, deze leidden ook tot reacties uit andere geledingen van de maatschappij. Zo moesten de leden van de Hoge Raad der Nederlanden, het hoogste rechtscollege, in november 1940 een zeer principiële besluit nemen, toen tegelijk met alle andere joden in publieke dienst, ook hun ambtgenoot dr. Lodewijk E. Visser uit zijn functie

⁶⁶⁶ Telexbericht, 23 sept. 1942, van de Beaufragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam, Schröder, aan de Beaufragten des Reichskommissars in den Provinzen und in der Stadt Rotterdam. NIOD, arch. coll. nr. 15: Fernschreibstelle, T 46, 177124. Presser, *Ondergang*, I, 299–300; Sijes, *Studies*, 115; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 235–236.

⁶⁶⁷ Presser, *Ondergang*, I, 194, 196, 200, 301; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1057–1059; VI, 236; Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 89; Sytske de Jong, ‘Die jüdische Arbeitslager in den Niederlanden’, in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 131–148. N. van den Oord, *Jodenkampen*, pp. 6, 10, vermeldt de namen van vijftig Nederlandse werkverschaffingskampen waar joden in 1942 naar toe moesten. Overigens blijft onduidelijk of de opsomming volledig is en of ook in *alle* vijftig kampen *tegelijktijd* joden hebben vertoefd. Zie verder ook onze bijlage 6.9.5.

⁶⁶⁸ Romijn, *Burgemeesters*, p. 248 n. 151: ‘(...) veel bestuurders (...) zagen haar [de jodenvervolging] als een uitwas en ervoeren dat er bij de Duitsers tegen hun “onstuitbare vervolgingswoede” uiteindelijk niets te beginnen was.’ Vergel. Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 168, 278.

⁶⁶⁹ Romijn, *Burgemeesters*, 239.

⁶⁷⁰ Romijn, *Burgemeesters*, p. 240 n. 109, p. 243 n. 121, p. 248: ‘Tegelijk koppelden veel bestuurders de jodenvervolging als het ware los van hun ambtelijk functioneren.’ Vergel. Presser, *Ondergang*, II, 174–175; Greenwood Sniffen, *Secretaries-General*, 168; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 363–365, 367–369, 374; Sijes, *Studies*, 135, 141.

⁶⁷¹ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 124–132; Peter Romijn, ‘Kein Raum für Ambivalenzen. Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung K.J. Frederiks’, in: G. Hirschfeld, T. Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2004), pp. 147–171, aldaar 164.

van President van de Hoge Raad werd gezet. Ondanks druk van lagere rechtscolleges op de leden van de Raad om te protesteren tegen de onwettigheid van deze Duitse maatregel, slaagden zij er niet in tot een eensgezinde afwijzing te komen.⁶⁷² De raadsleden verzetten zich niet tegen de afzetting van hun voorzitter of tegen het ambtenarenontslag, maar besloten in plaats daarvan een open brief aan de *Reichskommissar* te schrijven, waarin zij in formele bewoordingen wezen op het ‘immorele’ (niet op het *onwettige*) karakter van de Duitse maatregelen. Onder druk van de secretaris-generaal van Justitie, Tenkink, zagen de leden van de Hoge Raad uiteindelijk ook van deze vorm van afkeuring echter af. De brief werd niet verzonden. Op 21 november 1940 werd Visser uit zijn functie ontheven (niet officieel ontslagen). De Raad stelde dat men formeel niet bevoegd was de wettigheid te beoordelen van door de bezetter uitgevaardigde verordeningen.⁶⁷³

Een kritiek moment kwam voor de Hoge Raad in januari 1942 toen deze naar aanleiding van een zaak opnieuw een uitspraak moest doen over de wettigheid van de Duitse verordeningen in het algemeen. Ook deze keer verklaarden de raadsleden zich onbevoegd hierover te oordelen, maar toch stelden zij wèl dat de verordeningen van de *Reichskommissar* net als de voorschriften en beschikkingen van de secretarissen-generaal ‘onder de huidige omstandigheden het karakter van wet in de zin der Nederlandse wetgeving’ hadden.⁶⁷⁴

De houding van maatschappelijke organisaties als universiteiten en kerken is eveneens af te leiden uit hun reacties op de eerste anti-joodse verordeningen van herfst 1940 en de meest ingrijpende maatregelen daarna. Toen het ontslag van joodse ambtenaren, waaronder ook joodse hoogleraren en docenten, werd aangekondigd, braken onder studenten in Leiden en Delft demonstratieve stakingen uit en werden in andere universiteitssteden mondelinge protestverklaringen afgelegd of petitie opgesteld. Een groep hoogleraren, onder aanvoering van de jurist Paul Scholten (Universiteit van Amsterdam), stuurde een petitie naar Seyss-Inquart. Daarin werd gesteld dat er geen ‘joods probleem’ in Nederland bestond en dat geloof in godsdienstige en raciale tolerantie behoorde tot de fundamentele waarden van het Nederlandse volk. De petitie bevatte een dringend verzoek aan de *Reichskommissar* af te zien van anti-joodse verordeningen en maatregelen. Het meest bekende protest was wel de rede die de jurist en hoogleraar Rudolph P. Cleveringa op 26 november 1940 in Leiden uitsprak. Hij stelde de Duitse schending van het internationale recht fel aan de kaak. De bezetter reageerde door de Leidse universiteit te sluiten⁶⁷⁵, Cleveringa te arresteren en acht maanden gevangen te houden.⁶⁷⁶ Er werden ook maatregelen genomen tegen studentenorganisaties in het algemeen. Mede door deze intimidatie leidde de verwijdering van joodse studenten in het najaar van 1941 niet meer tot soortgelijke protesten, als na het ontslag van joodse hoogleraren en docenten. Wel leidde de uitsluiting van joden uit studentenverenigingen ertoe dat deze laatste in oktober 1941 vrijwel allemaal vrijwillig hun activiteit staakten. Tegelijk ontstonden toen de

⁶⁷² Presser, *Ondergang*, I, 32, 34, 42; Idem, *Ashes*, 20, 26–27; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 763–765; Warmbrunn, *Dutch*, 127–128; Idem, *Nederlanders*, 126; J.A. Polak, *Leven en werken van mr L. E. Visser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1974), pp. 19–20; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 101–103; Idem, *Nazi Rule*, 157–158.

⁶⁷³ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 764–765; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 102–103 n. 113–114; Idem, *Nazi Rule*, 158–159.

⁶⁷⁴ Warmbrunn, *Dutch*, 127–129; Idem, *Nederlanders*, 126–127; De Jong, *Koninkrijk*, V, 665 e.v.; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 103–104 n. 121–122; J.N.M.E. Michielsen, *The ‘nazification’ and ‘denazification’ of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile* (Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, dissertatie, december 2004).

⁶⁷⁵ Afschriften van brieven van Wimmer aan de rectores magnifici van de Technische Hogeschool in Delft en de Rijksuniversiteit te Leiden, waarin bevel wordt gegeven tot sluiting van beide instellingen naar aanleiding van proteststakingen tegen anti-joodse maatregelen, in: NIOD, coll. nr. 20: arch. VuJ, Stab, doos 4, dossier Z 6079/40.

⁶⁷⁶ Gerhard Hirschfeld, ‘Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus’, *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997), nr. 4, pp. 560–591.

eerste aanzetten te komen tot een nieuwe organisatie van studenten, die ondergronds zou moeten werken.⁶⁷⁷

Ook de in juli 1940 opgerichte Nederlandse Unie kreeg spoedig te maken met het Duitse antisemitisme. Toen in oktober bekend werd, dat voortaan geen joden of half-joden meer in ambtelijke functies mochten worden aangesteld of bevorderd, verschenen er in het weekblad *De Unie* achtereenvolgens twee artikelen, waarin elk verschil tussen joden en niet-joden werd afgewezen. In het tweede artikel van 12 oktober 1940, dat op naam stond van het Driemanschap van de Nederlandse Unie, werd gesteld dat voor naar Nederland uitgeweken buitenlandse joden een regeling noodzakelijk was, maar dat een verandering van houding tegenover joden, die sinds vele generaties in Nederland woonden en werkten, ‘onnodig en ongewenst’ was.⁶⁷⁸ De Nederlandse Unie stond dus open voor allen, ‘die volgens de wet als Nederlander’ waren geboren. Dit betekende dat de Unie Nederlandse joden normaal en openlijk als lid bleef toelaten. De artikelen in het weekblad behoorden op dat moment tot de weinige, openlijke protesten tegen de anti-joodse maatregelen. De stellingname van de Unie raakte in brede kring bekend. Velen lieten persoonlijk weten het met de inhoud eens te zijn. De bezetter reageerde verbolgen en legde de beweging een boete op, terwijl met arrestatie van het Driemanschap werd bedreigd.⁶⁷⁹

In de contacten, die Linthorst Homan als lid van en namens het Driemanschap had met *Generalkommissar* Schmidt stelde de laatste keer op keer de positie van de joden aan de orde. Zolang de Unie joden als lid bleef toelaten, kon de beweging geen volwaardige gesprekspartner zijn. De Unie werd op haar standpunt ook aangevallen door de NSB, die buitengewoon afgunstig was op de enorme ledentallen van deze organisatie. Uniewinkels werden door NSB-ers beklad met leuzen als ‘Weg met de jodenknechten’.⁶⁸⁰ De positie van de joden bleef onderwerp van overleg in de Unieleiding. Linthorst Homan en De Quay spraken met de voorzitter van de Joodse Coördinatie-Commissie, de eerdergenoemde uit zijn ambt gezette President van de Hoge Raad, Visser, over de vraag of de joodse leden zich niet beter uit de Unie konden terugtrekken. Daarbij werd behalve de veiligheid van de joden zelf, ook de positie van de Unie tegenover de bezetter als argument aangevoerd. Visser antwoordde: ‘U wenst dat ons comité de Nederlands Joden zal adviseren, zich uit de Unie terug te trekken in het belang van het vaderland, omdat hun aanwezigheid in uwe beweging de kracht van hare actie zal verzwakken. Dit verzoek komt hierop neer, dat U ons vraagt, vrijwillig mede te werken aan de afscheiding van de Nederlandse Joden uit het nationaal verband, m.a.w. aan het optrekken van een moreel, misschien straks materieel ghetto. Hiertegenover zou ik willen opmerken, dat het Nederlandse volk heeft getoond zodanige afscheiding niet te willen en dat wij dus, door ons bereid te verklaren tot de door U bedoelde medewerking, zouden handelen tegen dat, wat ons volk als een primaire eis van recht beschouwt.’⁶⁸¹ Hoewel Linthorst Homan leek te bepleiten dat joden beter uit zichzelf als lid konden opstappen, bleef de Unieleiding als geheel eraan vasthouden dat de joden thuishoorden in de Unie, ook al zouden zij beter niet teveel op de voorgrond kunnen treden. Men zocht naar een oplossing zonder toe te geven aan de Duitse druk om joden openlijk het lidmaatschap te weigeren. Zowel in correspondentie als in het openbaar bleef het Driemanschap evenwel benadrukken dat Nederland geen ‘jodenvraagstuk’ kende, want de ‘Israëlitien’ hadden hier nooit een positie ingenomen, waaraan men aanstoot had kunnen nemen. Dit laatste werd onderschreven in een voor

⁶⁷⁷ Warmbrunn, *Dutch*, 146–149; Idem, *Nederlanders*, 144–147; Presser, *Ondergang*, I, 32–34, 43–45; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 792–801; J.C.H. Blom, ‘Verzet als norm’, in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel*, 151–163.

⁶⁷⁸ Ten Have, *Nederlandse Unie*, 335–336.

⁶⁷⁹ *Ibid.*, 336.

⁶⁸⁰ *Ibid.*, 337.

⁶⁸¹ De tekst van de brief van Visser aan Linthorst Homan en De Quay, d.d. 6 april 1941, is volledig weergegeven in Presser, *Ondergang*, I, 131–132. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 43 (pop.ed.); Herzberg, *Kroniek* (1978), 152–153; Ten Have, *Nederlandse Unie*, 465.

Schmidt (en Seyss-Inquart) bestemd rapport, dat op verzoek van de Unieleiding was samengesteld en waarvan de conclusie luidde ‘dat van een overheersende positie der joden in het economisch leven moeilijk kon worden gesproken’.⁶⁸² De schrijver van dit niet voor publicatie bestemde rapport kwam uit ‘onverdachte’ hoek: jonkheer R. Groeninx van Zoelen, een rechts-radicaal met fascistische sympathieën. Via secretaris-generaal Snouck Hurgronje werd het rapport begin januari 1941 aan Schmidt overhandigd.⁶⁸³

De Nederlandse Unie ondervond ook de gevolgen van de Februaristaking van 1941. Gedurende enkele weken werden alle politieke activiteiten in Amsterdam en Noord-Holland verboden. Dat nam niet weg dat binnen de Unie bij velen het enthousiasme over de staking groot was, al gold dat voor het Driemanschap zelf minder.⁶⁸⁴ In april 1941 kwamen Linthorst Homan en De Quay met het voorstel de leden van de Unie in twee groepen te verdelen: zogenoemde actieve c.q. werkende leden en passieve c.q. gewone leden. Het leek hun het beste als zich onder de actieve leden geen joden bevonden. Enerzijds zou het voor de laatsten beter zijn wanneer zij ‘politiek gezien’ niet opvielen, anderzijds zou men er aan Duitse zijde een gebaar van goede wil in kunnen zien, dat de Unie in haar actieve ledenbestand geen joden opnam. Op 12 april werd in het weekblad van *De Unie* bekend gemaakt dat er een scheiding gemaakt zou worden tussen ‘werkende’ en ‘niet werkende’ leden. Van het inmiddels door de Unieleiding genomen besluit dat joden geen werkend lid konden worden, werd in het weekblad met geen woord gerept. Dit stond wél in een circulaire van 31 mei, bestemd voor het eigen kader. De criteria voor het opnemen van actieve leden bepaalden onder meer, dat zij ‘geen Israëliet’ mochten zijn.⁶⁸⁵ Toen eenmaal bekend werd dat joden als werkende leden van de Unie waren uitgesloten, kwamen er felle reacties. In het Politiek Convent was men van mening dat de Unieleiding een kwalijke concessie had gedaan en SDAP-voorman Koos Vorrink schreef verbolgen in een pamflet: ‘Aan het Uniehuis hangt nu het bordje “Joden niet gewenst”. Alleen aan Ariërs wordt toegang verleend!’⁶⁸⁶ Voor Seyss-Inquart en Schmidt echter ging deze stap van de Unie lang niet ver genoeg, de beoogde *Judenreinheit* was er niet door bereikt. Toen echter de Unie na de Duitse inval in Rusland op 22 juni 1941, weigerde openlijk stelling te nemen in de strijd tussen Duitsland en Rusland, omdat het hier niet ging om een beslissing van de ‘eigen Overheid’ (maar van een bezetter), was voor Seyss-Inquart de maat vol. Om politieke redenen wilde hij nog niet onmiddellijk de Unie ontbinden, daarvoor was de aanhang te groot, maar hij besloot wel de uitingmogelijkheden steeds verder in te beperken. Zo werden het Unie-vormingscentrum en alle voorlichtingbureaus gesloten, het dragen van Uniespeldjes verboden, het weekblad *De Unie* kreeg een publicatieverbod van zes weken, waarna het niet weer verscheen.⁶⁸⁷ Uiteindelijk werd de Nederlandse Unie, net als alle politieke partijen en organisaties, met uitzondering van de nationaal-socialistische, door Seyss-Inquart in december 1941 verboden.⁶⁸⁸

In 1940 was van de Nederlandse bevolking ongeveer 44 procent aangesloten bij een protestants kerkgenootschap, 37 procent bij de Rooms-katholieke Kerk, de overige bijna 20 procent behoorde tot een ander kerkgenootschap of was onkerkelijk (circa 15 procent).⁶⁸⁹

⁶⁸² Ten Have, *Nederlandse Unie*, 338.

⁶⁸³ *Ibid.*; Rogier, *Een zondagskind*, 45.

⁶⁸⁴ Ten Have, *Nederlandse Unie*, 431–432.

⁶⁸⁵ De Jong, *Koninkrijk*, V, 41–47; Ten Have, *Nederlandse Unie*, 462–470.

⁶⁸⁶ De Jong, *Koninkrijk*, V, 47.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, V, 102.

⁶⁸⁸ Ten Have, *Nederlandse Unie*, 483.

⁶⁸⁹ De percentages zijn gebaseerd op een vergelijking van de gegevens van de volkstellingen van 1930 en 1947, zoals weergegeven in: J.P. Bakker, M.J.L. de Roeck, W.F. Heinemeyer, J.E. Romein, *De Bezige Bij Wereldatlas* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1951), p. 283. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 697 n. 4. Van de circa 44 procent protestanten behoorden 33 procent tot de Nederlandse Hervormde Kerk, ruim acht procent tot de Gereformeerde Kerken en de overige bijna drie procent tot kleinere kerkgenootschappen.

Vóór de oorlog bestond er in Nederland weinig samenwerking tussen de verschillende protestantse kerken onderling of tussen hen en de Rooms-katholieke Kerk. Kort na het begin van de bezetting werd door de twee grootste protestantse kerken – de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken – in samenwerking met zes kleinere protestantse kerkgenootschappen het Convent der Kerken ingesteld. Dit was bedoeld als vorm van overleg om elkaar te kunnen raadplegen en in het algemeen een gemeenschappelijke houding tegenover de Duitse en overgebleven Nederlandse autoriteiten te kunnen innemen.⁶⁹⁰ Het eerste publieke woord van de gezamenlijke protestantse kerken was gericht tegen de vervolging van de joden. In oktober 1940 protesteerden zij bij Seyss-Inquart tegen het voorgenomen ontslag van joodse ambtenaren: ‘De strekking van de genomen maatregelen, waarbij gewichtige geestelijke belangen ten nauwste zijn betrokken, achten zij in strijd met de Christelijke barmhartigheid.’⁶⁹¹ Van dit protest werd op zondag 27 oktober 1940 in alle hervormde kerken mededeling gedaan met een korte samenvatting van de inhoud. Toch waren sommigen van mening dat de kerken onvoldoende openlijk stelling namen tegen de ingezette anti-joodse politiek. Zo hekelde de hervormde dominee dr. Jan Koopmans in de clandestiene brochure ‘*Bijna te laat!*’, waarvan 50.000 exemplaren werden verspreid, het feit dat de kerken niet duidelijk hadden opgeroepen tot weigering de ‘Ariërverklaring’ te ondertekenen.⁶⁹²

De Rooms-katholieke Kerk was van zomer 1940 tot eind 1941 niet betrokken bij het Convent der Kerken, reageerde niet op de anti-joodse maatregelen van oktober-november 1940 en razzia van februari 1941, maar hield zich vooral bezig met behoud van de eigen organisaties en bescherming tegen Duitse gelijkschakelingspogingen en NSB-invloed.⁶⁹³ Wel waren de Nederlandse bisschoppen in het algemeen principieel gekant tegen de fascistische en nationaal-socialistische stromingen. Deze waren, met inbegrip van de NSB, al in mei 1936 zowel door hen als door protestantse kerken uitdrukkelijk veroordeeld en dit was na het begin van de bezetting in 1940 herhaald. Aan het hoofd van de katholieke hiërarchie in Nederland bij het begin van de bezetting stond de 54-jarige dr. Johannes de Jong, aartsbisschop van Utrecht sinds 1936.⁶⁹⁴

Begin maart 1941 volgde, naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam die tot de Februaristaking hadden geleid, een schriftelijke vermaning van zeven protestantse kerken aan

⁶⁹⁰ De eerste vergadering van het Convent der Kerken had plaats op 25 juni 1940. Om te voorkomen dat het Convent als een organisatie zou worden opgevat, die door de bezetter kon worden opgeheven, ging men er in het voorjaar 1942 toe over de naam te veranderen in Interkerkelijk Overleg (I.K.O.). Aanvankelijk trad prof. J. R. Slotemaker de Bruïne als voorzitter op. Al spoedig moest hij echter terugtreden wegens een ziekte, waaraan hij overleden is. Daarna zijn achtereenvolgens prof. Paul Scholten, mr dr Jan Donner (oud-minister van Justitie, lid van de Hoge Raad) en dr J.J.C. van Dijk (oud-militair, oud-minister van Defensie) voorzitter geweest. De bezetter zorgde voor de roulatie: telkens werd de voorzitter gevangen genomen. Ds. Kuno H. E. Gravemeyer trad als secretaris op en zou dat tot het einde van de bezetting blijven (met onderbrekingen van enkele weken of maanden in 1941 en 1942 wegens gijzeling door de Duitsers). Hij was sinds april 1940 secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk. H. C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 1946; 2 delen); Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen: Kok, 1949); Warmbrunn, *Dutch*, 156–159; Idem, *Nederlanders*, 154–157; De Jong, *Koninkrijk*, V, 711 e.v.; Johan M. Snoek, *The Grey Book. A collection of protests against anti-semitism and the persecution of Jews issued by non-Roman catholic churches and church leaders during Hitler's rule* (Assen: Van Gorcum, 1969), pp. 120–121; Idem, *De Nederlandse kerken en de Joden, 1940–1945* (Kampen: J.H. Kok, 1990), 36–39, 68–69; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933–1941* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1973), 277–300. Overigens fuseerden de hervormde, gereformeerde en lutherse kerken in 2004 tot Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

⁶⁹¹ Request van het Convent der Kerken aan Reichskommissar Seyss-Inquart, donderdag 24 oktober 1940. Voor de tekst, zie: Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 45–47; Idem, *Grey Book*, 122–123. Seyss-Inquart heeft niet geantwoord.

⁶⁹² De Jong, *Koninkrijk*, IV, 770–773, 783; V, 711–716; Presser, *Ondergang*, I, 37–38; Idem, *Ashes*, 23–24; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 45–53.

⁶⁹³ S. Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse tirannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (Utrecht: Het Spectrum, 1945), pp. 24–27, 45–83 (hoofdstuk 2); Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 27, 74. Vergel. Marcel Poorthuis en Theo Saleminck, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden – Tussen antisemitisme en erkenning, 1870–2005* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2006).

⁶⁹⁴ Stokman, *Verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 21–24; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 26–32; H.W.F. Aukes, *Kardinaal de Jong* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1956).

de secretarissen-generaal. Hierin schreven zij onder meer dat het beeld dat de openbare straat steeds meer was gaan vertonen, de groeiende rechtsonzekerheid – de behandeling van het joodse deel van de Nederlandse bevolking – en ‘de voortgaande aantasting van vrijheden’ duidelijke symptomen waren ‘van een toestand, die niet alleen een klem legt op het geweten van onze landgenoten, maar ook naar de diepste overtuiging der Kerken indruist tegen de eis van Gods Woord.’⁶⁹⁵ Nadat was uitgelekt dat de strekking van de brief – waarop door de secretarissen-generaal slechts met een zeer korte ontvangstbevestiging werd geantwoord – in kerken in het hele land zou worden bekendgemaakt, volgde arrestatie van de twee leidende figuren van het Convent: voorzitter dr. Jan Donner (gereformeerd; oud-minister van Justitie en lid van de Hoge Raad) en secretaris Kuno H. E. Gravemeyer (tevens secretaris van de Algemene Synode der Hervormde Kerk). Zij werden enige tijd vastgehouden. Zo kort na de Februaristaking gingen de Duitse machthebbers ervan uit dat voorlezing van deze brief zou fungeren als signaal voor een algemeen oproer en dat dus de kerken verantwoordelijkheid droegen voor verstoring van de openbare orde. Nadat was gebleken dat dit laatste een misverstand was, werden de twee kerkelijke leiders weer vrijgelaten. Hoewel de tekst van de brief niet bestemd was voor publicatie of bespreking in de pers, was er van kerkelijke zijde geen bezwaar tegen, dat binnen de kring van plaatselijke kerkelijke gemeenten aan de inhoud van het stuk bekendheid werd gegeven. Kort tijd later circuleerde het reeds illegaal.⁶⁹⁶ Op 23 maart 1941 werd in een pastorale brief van de Gereformeerde Kerken, voorgelezen vanaf de kansels, benadrukt dat volk en ras niet de waarde van het persoonlijk leven mogen bepalen; dat dit des te meer geldt aangezien in de loop van de geschiedenis van het joodse volk Christus was geboren en derhalve het behoren tot een speciaal ras of volk nooit de liefde tot de naaste mag beperken, noch de barmhartigheid die men de naaste schuldig is.⁶⁹⁷ Als gevolg echter van de intimidatie die uitging van de arrestatie van protestantse kerkleiders, was gedurende de rest van het jaar 1941 – terwijl de anti-joodse maatregelen elkaar in hoog tempo opvolgden – geen sprake meer van gezamenlijk optreden naar buiten door alle protestantse kerken; de katholieke kerkleiding liet evenmin protesten horen tegen de jodenvervolging.⁶⁹⁸

Eind augustus 1941 kregen op bevel van Seyss-Inquart de openbare en christelijke scholen door de secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, prof. Jan van Dam, het verbod opgelegd joodse kinderen toe te laten. Van Dam, in november 1940 door Seyss-Inquart tot secretaris-generaal benoemd, was geen NSB’er maar wel pro-Duits. Dit was de eerste keer dat de katholieke kerk met betrekking tot de jodenvervolging protesteerde en in conflict kwam met de bezetter. Nadat zowel protestantse als katholieke kerken begin september te kennen hadden gegeven op principiële gronden te zullen weigeren aan de scheiding in het onderwijs mee te werken, dreigde Van Dam: ‘indien u weigert de Joodse kinderen van uw school te verwijderen, zullen de ouders van die kinderen daarvoor moeten boeten.’⁶⁹⁹ Om weigering en protesten van de zijde van kerken en burgemeesters te smoren, werd de verantwoordelijkheid voor uitvoering en nakomen van de betreffende maatregel dus niet in de eerste plaats bij de gemeenten, schoolbesturen of kerken, maar nadrukkelijk bij de

⁶⁹⁵ Brief, 5 maart 1941, van zeven protestantse kerken aan het college van secretarissen-generaal der departementen van Algemeen Bestuur, afgedrukt in: Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, II, 32–33; Sijes, *Februari-staking* (1954), 184; De Jong, *Koninkrijk*, V, 712–713.

⁶⁹⁶ De Jong, *Koninkrijk*, V, 697–698, 712–717; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 26, 54–61; Idem, *Grey Book*, 124–125.

⁶⁹⁷ Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 42–44, 512–516; Snoek, *Grey Book*, 125.

⁶⁹⁸ De Jong, *Koninkrijk*, V, p. 717 n. 2; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 65–71, 75–76. Naar aanleiding van de wijze waarop de bezetter zich trachtte meester te maken van de katholieke vakbond, werd zondag 3 augustus 1941 een krachtig protest hiertegen voorgelezen van de kansels in alle katholieke kerken. Dit protest kwam van de Nederlandse bisschoppen gezamenlijk, maar gangmaker en vormgever was de Utrechtse aartsbisschop Johannes de Jong. Gevolg was dat de gelijkgeschakelde katholieke vakbond in enkele weken tijd van zijn bijna 180.000 leden er nog geen 7.000 overhield. Stokman, *Verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 74–79.

⁶⁹⁹ Touw, *Verzet der Hervormde Kerk*, I, 388; Delleman (red), *Opdat wij niet vergeten*, 88; Stokman, *Verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 114–115, 208–209; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 71.

joden zèlf gelegd. Bij het niet-nakomen – zo werd begin november 1941 bekend – werden de joodse ouders bedreigd met deportatie naar een Duits concentratiekamp (Mauthausen, lees: de dood).⁷⁰⁰ Van toen af aan zou dit ook voor andere tegen de joden gerichte maatregelen gelden.

Vanaf eind 1941 ontstond een vast overleg tussen het Convent en de Rooms-katholieke Kerk. De basis daarvoor werd gelegd tijdens een ontmoeting op 31 oktober 1941 tussen de voorzitter van het Convent, Paul Scholten (tevens jurist en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam), en aartsbisschop De Jong. Overeengekomen werd dat de officiaal van het aartsbisdom Utrecht, F.A.H. van de Loo, namens de bisschoppen het contact met het Convent der Kerken zou onderhouden en de vergaderingen zou bijwonen.⁷⁰¹ Begin januari 1942 bezocht een delegatie, bestaande uit negen vertegenwoordigers van de Rooms-katholieke en de protestantse kerken, secretaris-generaal Schrieke van Justitie om te protesteren tegen de toenemende rechteloosheid, de jodenvervolging en het opdringen van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing in het openbare en verenigingsleven. Het onderhoud met Schrieke, die NSB'er was, diende tevens om een audiëntie bij de *Reichskommissar* aan te vragen. Dit verzoek werd ingewilligd. Het was de bedoeling dat Scholten (hervormd), Van de Loo (RK) en dr. J.J.C. van Dijk (gereformeerd) zouden gaan, maar Seyss-Inquart liet weten Scholten niet te willen ontvangen. Terwijl men naar de reden hiervan informeerde, werd Scholten gearresteerd, waarna hem een bepaalde woonplaats werd aangewezen en hij in feite huisarrest kreeg opgelegd. Even werd overwogen af te zien van de audiëntie, maar besloten werd dat de hoogleraar W.J. Aalders de plaats van Scholten namens de Hervormde Kerk zou innemen. De audiëntie vond plaats op 17 februari 1942 in Den Haag. Seyss-Inquart werd daarbij vergezeld door *Generalkommissar* Schmidt. De gezamenlijke kerken wezen op basis van een tevoren toegezonden memorandum wederom op de groeiende wetteloosheid en de jodenvervolging en zij benadrukten de noodzaak tot gerechtigheid, barmhartigheid en gewetensvrijheid. Seyss-Inquart stelde daarentegen de strijd tegen het goddeloze, communistische Rusland centraal en verwachtte van de kerken steun hiervoor. Volgens hem was de gevraagde barmhartigheid tegenover de joden volkomen misplaatst. Toen Van Dijk vroeg of ook tegenover de *individuele* jood geen barmhartigheid zou worden betracht, werd negatief geantwoord. De diepe kloof tussen bezetter en kerken was hiermee opnieuw en definitief bevestigd. De kerkelijke leiders waren zich na afloop ten volle bewust dat het onderhoud niets positiefs had opgeleverd. Kort daarna werd Aalders gearresteerd. De kerken hadden het voornemen de plaatselijke kerkelijke gemeenten op de hoogte te stellen van het onderhoud en daartoe werd een kanselboodschap opgesteld. De *Sicherheitspolizei* was echter op de hoogte en waarschuwde secretaris Gravemeyer van het Interkerkelijk Overleg (zoals het Convent inmiddels heette) voor de ernstige gevolgen – ‘gevangenis of erger’ – wanneer de afkondiging zou plaatsvinden.⁷⁰² De kerken reageerden hierop met uitstel van de kanselboodschap en een protestbrief aan Seyss-Inquart (7 april 1942) tegen het dreigement van de *Sicherheitspolizei*. Bij dit laatste sloten de bisschoppen zich aan. Op 19 april 1942 werd alsnog in alle bij het Interkerkelijk Overleg aangesloten protestantse kerken, een verklaring voorgelezen, waarin nadrukkelijk stelling werd genomen tegen ‘de rechteloosheid, de onbarmhartigheid tegenover het Joodse volksdeel’ en het opdringen van de nationaal-socialistische ideologie. Het onderhoud met Seyss-Inquart werd niet vermeld. Na overleg tussen Gravemeyer en aartsbisschop De Jong werden de belangrijkste passages, waaronder bovenstaand citaat, overgenomen in een herderlijk schrijven dat in de katholieke kerken werd voorgelezen. Begin mei 1942 werd Gravemeyer door de Duitse politie gearresteerd en als gijzelaar geïnterneerd. Tegen die tijd waren al verschillende protestantse kerkleiders en

⁷⁰⁰ Romijn, *Burgemeesters*, 243–246.

⁷⁰¹ De Jong, *Koninkrijk*, V, 718; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 76–78.

⁷⁰² Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*, document LII, pp. 558–568: weergave van drie schriftelijke stukken betreffende de audiëntie bij de Reichskommissar op 17 februari 1942. Zie verder: De Jong, *Koninkrijk*, V, 719–721; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 78–83; Idem, *Grey Book*, 125–127; Stokman, *Verzet*, 36.

dominees gearresteerd en zelfs reeds enkele van de laatste omgekomen in een Duits concentratiekamp. Onder de katholieke hogere geestelijkheid hadden daarentegen in het geheel geen arrestaties plaatsgevonden. Vergeleken met de protestantse kerken had de van huis uit katholieke Seyss-Inquart nog altijd een zeker ontzag voor de Rooms-katholieke Kerk.⁷⁰³

Wat was de reactie van niet-joodse Nederlanders in het algemeen op de anti-joodse maatregelen? Van meet af aan was duidelijk dat het geen willekeurige burgers betrof, maar om een welomschreven minderheid ging. Er bestond in Nederland weliswaar een zeker antisemitisme, maar dat was hier milder en minder wijdverbreid of georganiseerd dan bijvoorbeeld in Frankrijk. Uit bestudering van dagboeken en *Meldungen aus den Niederlanden* blijkt dat de maatregelen van herfst 1940 en begin 1941 emotionele afkeer opriepen bij de doorsnee Nederlander. Zelfs mensen die niet zoveel op hadden met joden, veroordeelden de maatregelen als verschrikkelijk en onmenselijk.⁷⁰⁴ Zo veroorzaakte het ontslag van de joodse ambtenaren, met name dat van het onderwijzend personeel, eind 1940, een schok bij veel leerlingen en ouders en wekte overal grote verslagenheid en woede op. De in het begin gevoelde bezorgdheid, angst en hulpeloosheid, maar ook verontwaardiging over de snelle nederlaag, sloegen om in een vijandige stemming jegens de bezetter. De al genoemde stakingen van studenten in Delft en Leiden uit protest tegen het ontslag van joodse hoogleraren en docenten waren symptomen hiervan. Deze stemming werd overigens óók bepaald door andere factoren: de afkeer van de NSB, met name van het straatgeweld van de WA, de stijging van kosten van levensonderhoud en de druk om werk in Duitsland te aanvaarden, vooral nadat illegaal uit Duitsland teruggekeerde arbeiders geruchten verspreidden over de slechte arbeidsomstandigheden. Ook werd de vijandigheid gevoed door de vastberadenheid van de Engelsen om de oorlog voort te zetten. Hun succes bij de afweer van de Duitsers in de luchtslag om Engeland in de herfst van 1940 gaf de burger weer nieuwe moed. Duitse stemmingsberichten eind 1940 en begin 1941 rapporteerden dat de anti-joodse maatregelen indruk op de bevolking maakten en ‘*lebhaft diskutiert*’ en ‘*scharf abgelehnt*’ werden.⁷⁰⁵

De Amsterdamse rellen tussen WA en voornamelijk joodse jongeren hadden, zoals vermeld, in februari 1941 geleid tot het oppakken en naar een concentratiekamp wegvoeren van bijna vierhonderd joodse mannen, wat weer de aanleiding was geweest tot de Februaristaking. Hoewel de gebeurtenissen beperkt bleven tot Amsterdam en omgeving en het de dagbladen verboden werd iets over de staking te publiceren, kwam de geruchtenstroom in een groot deel van het land op gang: er werd rondverteld dat honderden Amsterdammers het leven hadden verloren en dat duizenden joden als strafmaatregel naar Polen getransporteerd waren.⁷⁰⁶ Van de Engelse radio kreeg men weinig of geen informatie, evenmin van Radio Oranje. Wat in Noord-Holland precies gebeurd was en hoe de toestand zich verder ontwikkeld had, wisten de zenders niet; dus was gekozen voor de veiligste oplossing: men zweeg. De illegale pers daarentegen verwoordde wel de gevoelens en gaf commentaren. Zo schreef *Het Parool*: ‘Voor het eerst in de geschiedenis der mensheid hebben Joden en niet-Joden zich schouder aan schouder daadwerkelijk teweergesteld tegen de gruwelen van het antisemitisme’.⁷⁰⁷ Tijdens de onderdrukking van de staking en direct daarna werden ruim tweehonderd personen door de

⁷⁰³ De internering van Gravemeyer zou voortduren tot 18 december 1942. Touw, *Verzet*, II, 84; Stokman, *Verzet*, 236; De Jong, *Koninkrijk*, V, 722–725; Snoek, *Nederlandse kerken en de Joden*, 82–83; Idem, *Grey Book*, 127; H. J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht: Ambo, 1967 / Utrecht: Hes, 1989), pp. 7, 27–31, 39–40, 228–236.

⁷⁰⁴ Bart van der Boom, ‘*We leven nog*’. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom, 2003), pp. 46–47.

⁷⁰⁵ Warmbrunn, *Dutch*, 105–106; Idem, *Nederlanders*, 103; Van der Boom, ‘*We leven nog*’, 47.

⁷⁰⁶ Sijes, *Februari-staking*, 181–182; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 862 (pop. ed.). In werkelijkheid waren bij de onderdrukking van de staking in Amsterdam negen mensen gedood en 24 zwaar- en 21 lichtgewonden gevallen.

⁷⁰⁷ Sijes, *Februari-staking*, 182; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 863 (pop. ed.).

Ordnungspolizei opgepakt en tijdens verhoren ernstig mishandeld. Het ging hierbij om Amsterdamse gemeenteambtenaren, communisten, vakbondsbestuurders en joden. Bijna alle gearresteerden werden echter na enkele weken vrijgelaten en na thuiskomst veelal met geschenken overladen. De sympathie van het Amsterdamse publiek richtte zich echter niet zozeer op de joodse getroffenen van de *razzia's* of hun familie, maar vooral op bijvoorbeeld het Amsterdamse trampersoneel. Nadat bekend werd dat zij beboet waren, kregen zij van alle kanten fooien toegestopt. Ook kwamen er steunacties op gang om degenen die ontslagen waren of gezinsleden van mensen die tijdens de staking het leven verloren hadden, financieel te helpen.⁷⁰⁸ De Februaristaking had aangetoond hoe de bevolking over het anti-joodse optreden van de bezetter dacht. De oproep tot een proteststaking was aangeslagen bij veel burgers, óók en vooral bij hen die niet met de communistische partij sympathiseerden. De staking gaf diegenen die er actief aan deelnamen een gevoel van opluchting, aangezien men hiermee het Duitse regime onomwonden had afgewezen. De reactie van de Duitse machthebbers zorgde er echter voor dat openlijk verzet – zonder slachtoffers – niet mogelijk was.⁷⁰⁹ De harde repressie die op de Februaristaking volgde, had dan ook een intimiderende werking op degenen die potentieel iets tegen de bezetter wilden ondernemen.⁷¹⁰ ‘Intussen zakt de stemming natuurlijk wel na de geweldige explosie van Februari. (...) Zoals na iedere spontane – maar mislukte – actie overheerst een katterige stemming.’⁷¹¹

Om een herhaling van de gebeurtenissen van februari 1941 te voorkomen en weerstanden onder de bevolking niet onnodig aan te wakkeren, realiseerde de bezetter zich dat het gebruik van openlijk, bruto geweld in het vervolg zo veel mogelijk achterwege moest blijven. De jodenvervolgving zou zich verder, net als in Duitsland, als het ware geruisloos moeten voltrekken.⁷¹² Dit leidde er in de rest van 1941 en begin 1942 toe dat betrekkelijk weinig mensen zich geroepen voelden, daadwerkelijk een houding van solidariteit aan te nemen. Dit werd verder versterkt door de al eerder beschreven gezagsgetrouwheid van het Nederlandse overheidsapparaat aan de eisen van de bezetter, óók bij de uitvoering van de anti-joodse politiek. De Jong en Blom wijzen erop dat deze gezagsgetrouwe houding van ‘de autoriteiten’ een voorbeeldfunctie voor een groot deel van de Nederlandse samenleving had om zich aan de bestaande situatie aan te passen.⁷¹³ Sterker nog, de secretarissen-generaal riepen de bevolking in een proclamatie op ‘wetten en voorschriften onvoorwaardelijk’ na te leven en overtreding van bijvoorbeeld distributiebepalingen of ‘pilotenhulp’ werden aangeduid als ‘daden van onbezonnen en misdadige elementen’.⁷¹⁴

Een andere factor waardoor passiviteit in de hand werd gewerkt, was dat het in Nederland in economisch opzicht de eerste twee jaar van de bezetting nog niet zo slecht ging en dat mede hierdoor het merendeel van de bevolking nog niet rechtstreeks werd getroffen door de gevolgen van de oorlogssituatie. Pas in januari 1942 werden de Nederlandse voedselrantsoenen voor het eerst onder het Duitse peil verlaagd.⁷¹⁵ B. de Graaff en vooral H. Klemann gaan in deels internationaal vergelijkende studies onder andere op deze achtergrond

⁷⁰⁸ De Jong, *Koninkrijk*, IV, 864–865 (pop. ed.).

⁷⁰⁹ Warmbrunn, *Dutch*, 111; Idem, *Nederlanders*, 108–109.

⁷¹⁰ Blom, ‘Vervolging van de joden’, *De Gids*, 501; Sijes, *Studies*, 144; De Jong, *Koninkrijk*, V, 614.

⁷¹¹ Bartstra, ‘Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa’, 23.

⁷¹² De Jong, *Koninkrijk*, V, 516 (pop. ed.).

⁷¹³ De Jong, *Koninkrijk*, V, 801–804; VI, 11–12; VII, 367–369; Blom, ‘Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940–5 mei 1945’, in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel*, 56–101, aldaar 70; Blom, ‘Vervolging van de joden’, *De Gids*, 501–503. Vergel. Bartstra, ‘Vergelijkende stemmingsgeschiedenis’, 24–25.

⁷¹⁴ Proclamatie van de secretarissen-generaal J. J. Schrieke, H. M. Hirschfeld en K. J. Frederiks, 28 oktober 1941. Voor een fotoreproductie, zie: A.L. Scholtens, ‘De Secretarissen-Generaal’, in: Van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I, 398–417, aldaar 405; vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 802; Presser, *Ondergang*, I, 522.

⁷¹⁵ Vanaf toen kwamen de Nederlandse rantsoenen minstens 15 procent onder de Duitse te liggen. De Jong, *Koninkrijk*, VII, 9; J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht: Het Spectrum, 1989), p. 167.

in. Zij stellen vast dat – naast andere factoren – de relatief gunstige economische situatie en goed georganiseerde voedselvoorziening in de eerste jaren van de bezetting een belangrijke reden waren waarom er in Nederland lange tijd geen voedingsbodem was voor georganiseerd verzet.⁷¹⁶ Over het algemeen waren in de eerste jaren van de bezetting maar weinigen bereid grote risico's te lopen door gevaarlijke, illegale activiteiten te ondernemen. De grote meerderheid beschouwde de kleine groepen illegalen (toen nog) als een 'stelletje onverantwoordelijke heethoofden'.⁷¹⁷ Verder hadden de geallieerde nederlagen in 1941–'42 een ontmoedigende invloed op actief verzet. Hoewel een grote meerderheid van de bevolking al vanaf herfst 1940 een sterke weerzin had tegen de Duitse bezetter en hoopte op een Engelse overwinning, overheerste in het dagelijks leven lange tijd het gevoel van teleurstelling over het verloop van de oorlog (vooral voorjaar 1942), onverschilligheid ten opzichte van het lot dat anderen trof en zelfs apathie.⁷¹⁸ In een Duits stemmingsbericht van 7 juli 1942 – kort voor het vertrek van de eerste deportatietreinen naar Auschwitz – werd gewezen op '*die politische Indifferenz grösserer Bevölkerungsteile, die die Lage, wenn auch vielfach mit einer gewissen Resignation, als gegeben hinnehmen*'.⁷¹⁹ Voor zover de anti-Duitse stemming zich uitte, was dit in de vorm van illegale bladen die in aantal, omvang en verscheidenheid toenamen. Deze clandestiene pers trachtte de publieke opinie tegen het Duits bestuur op te zetten door de, via de legale pers verspreide nationaal-socialistische propaganda te ontzenuwen en daarbij probeerde men de bevolking ervan te overtuigen, dat de politiek van aanpassing schadelijk was en moest worden tegengewerkt. De ondergrondse bladen kregen een stimulans na de inbeslagneming van radiotoestellen in mei 1943 en sommige besteedden veel aandacht aan denkbeelden over de naoorlogse maatschappij. De belangrijkste illegale bladen waren: het aanvankelijk chauvinistische en protestantse, later meer vrijzinnig en gematigd socialistische *Vrij Nederland*, het meer links-socialistische *Het Parool*, het communistische *De Waarheid*, het protestantse *Trouw*, het gemengd protestants-katholieke *Je Maintiendrai*, het katholieke *Christophoor*, en het linkse *De Vonk*, dat vooral was bedoeld voor links georiënteerde intellectuelen en arbeiders buiten de communistische partij.⁷²⁰

De redactie van *De Vonk* bracht al op 1 mei 1942, slechts twee dagen na invoering van de jodenster, circa 300.000 papieren sterren in omloop met het opschrift 'Jood en niet-Jood één in strijd!'. Een gedeelte hiervan werd vanaf het dak van het warehouse De Bijenkorf in Amsterdam afgeworpen. Elders in het land werden door sommige leerlingen en studenten nagemaakte sterren met opschriften als 'Protestant' of 'R.K.' gedragen. Als straf werden 23 studenten van de Tropische Landbouwschool in Deventer voor twee weken opgesloten in het kamp Amersfoort. Over het algemeen echter duurden dit soort protestacties tamelijk kort. De bevolking raakte betrekkelijk snel aan de jodenster gewend.⁷²¹

⁷¹⁶ Bob de Graaff, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten, G.N. van der Plaat (red.), *Vijftig jaar na de inval: Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 95–108, aldaar 97–98; Idem, 'Widerstand und Kollaboration in den Niederlanden 1940–1945', in: *Zentrum für Niederlande-Studien. Jahrbuch 2* (Münster, 1991), pp. 71–91; Hein A. M. Klemann, *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002), pp. 447–463, 574; Idem, 'Waarom honger in Europa in de Tweede Wereldoorlog?', in: M. de Keizer et al. (red.), *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw. Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 2003), pp. 113–125.

⁷¹⁷ H. M. van Randwijk, 'Van werkverruiming via arbeidsplicht tot slavenjacht', in: Van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, III, 399–454, aldaar 427; zie ook: *Het Grote Gebod; Gedenboek van het Verzet in LO en LKP* (2 delen, Kampen: Kok, 1951), deel I, p. 355; De Graaff, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', 108.

⁷¹⁸ Van der Boom, 'We leven nog', 109–113, 122.

⁷¹⁹ Meldung no. 101, 7 juli 1942, p. 14, aangehaald in Bartstra, 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis', p. 167 / 27, noot 1; zie ook p. 174 / 34, noot 3.

⁷²⁰ Lydia E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940–1945* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954; door H. de Vries herziene en aangevulde tweede druk, Utrecht: Hes, 1989); De Jong, *Koninkrijk*, V, hoofdstuk 9, m.n. pp. 805 e.v.; VI, hoofdstuk 3; Madelon de Keizer, *Het Parool: verzetsblad in oorlogstijd 1940–1945* (Amsterdam: Cramwinckel, 1991); vergel. Warmbrunn, *Dutch*, 112–113, 221–258; Idem, *Nederlanders*, 110–111 en 220–258 (hoofdstuk XI).

⁷²¹ Presser, *Ondergang*, I, 226–227; L.Ph. Polak, Liesbeth van Weezel (eds.), *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep / Joods Historisch Museum, second edition, 1979), pp. 53,

3.3.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 10a: Omgeving: Eerste fase: zomer 1940 – voorjaar 1941

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
19) Houding en rol van hoogste autoriteiten Aard en inhoud van anti-joodse politiek	- eigen anti-joodse politiek in onbezette en bezette zone - coöperatief, in bezette zone rivaliserend met Duitse politiek <i>Statut des Juifs:</i> - definitie, okt. '40 - ontslag ambtenaren, vanaf okt. '40 - beperking vrije beroepen, okt. '40 <i>Lois:</i> - internering buitenlandse joden, okt. '40 - SCAP, dec. '40 <i>Verordnungen:</i> - definitie, sept. '40 - registr. personen, sept. '40 - terugkeerverbod vluchtelingen, sept. '40 - registratie ondernemingen en begin inbeslag-neming, nov. '40	- minder coöperatief a.g.v. advies Raad van Wetgeving - betrokken bij uitvoering <i>Verordnungen:</i> - definitie, okt. '40 - ontslag ambtenaren, nov. '40 - registratie personen, nov. '40 - terugkeerverbod vluchtelingen, okt. '40 - registratie ondernemingen, okt.–nov. '40 - internering buitenlandse joden uit Antwerpen in Limburg, dec. '40	- coöperatief - betrokken bij voorbereiding en uitvoering <i>Verordnungen:</i> - definitie, okt. '40 - ontslag ambtenaren, nov. '40 - registratie personen, vanaf jan. '41 - registratie ondernemingen, okt.–nov. '40
20) Uitvoering bureaucratie aan eisen van bezetter	- correct, efficiënt - registratie: op regionaal niveau - economisch, anticiperend: <i>administrateurs provisoires</i> i.p.v. <i>kommissarische Verwalter</i>	- moeizaam, minder efficiënt - registratie: op lokaal niveau	- correct, efficiënt - registratie: op lokaal en nationaal niveau
21) Maatschappelijke reacties	- rechterlijke macht: geen protest, loyale handhaving anti-joodse wetten - universiteiten: incidenteel studentenprotest in onbez. zone, zonder succes - kerken: RK geen protest, prot. kerken protestbrief aan Franse regering - bevolking: overwegend onverschilligheid en passiviteit	- rechterlijke macht: protest tegen onwettigheid - universiteiten: incidenteel protest van bestuur ULB, zonder succes - kerken: RK geen protest - bevolking: overwegend onverschilligheid en passiviteit	- rechterlijke macht: geen protest - universiteiten: protesten van hoogleraren en studenten, zonder succes - kerken: protest van Convent, RK geen protest - bevolking: afwijzend, heftig protest: Februaristaking 1941, zonder succes

Overeenkomsten

De vergelijking toont aan dat zowel in Frankrijk, België als Nederland de anti-joodse politiek bureaucratisch gezien met verbazingwekkende snelheid werd ingezet. Slechts drie maanden na de nederlaag was – met betrokkenheid en medewerking van de autochtone besturen – het begin van administratieve segregatie van de joodse bevolkingsgroepen een feit. Het betrof in totaal meer dan een half miljoen mensen in de drie landen. Ondanks de recente oorlogshandelingen, materiële schade, chaos en vluchtelingenstromen, alsmede de ernstige, mentale schok van de snelle, totale nederlaag bij gezagsdragers en bevolking, waren de overheidsbureaucratieën in staat en voldoende bereid mee te werken bij uitvoering van verordeningen en wetgeving tegen de joden. Mede door het snelle verloop van de strijd, was de maatschappelijke ontwrichting, hoe ingrijpend ook, van korte duur geweest. Aan de ene kant lag dit laatste in de lijn van de bezettingspolitiek, die gericht was op het intact laten van de autochtone bureaucratieën, een zo spoedig mogelijk herstel van openbare orde en het weer

57; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1090–1093; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2003), pp. 61–62, n. 21–22; Mirjam Pinkhof et al., *The Jews of Holland during the Shoah* (Beit Lohamei Haghetoot, Israel, 1996), p. 23; Van der Boom, 'We leven nog', 49–50.

op gang brengen van het economische leven. Aan de andere kant heerste er zomer 1940 bij (achtergebleven) bestuurlijke kringen in de landen het besef dat men zich diende aan te passen aan de nieuwe realiteit van een waarschijnlijk voor lange tijd oppermachtig Duitsland op het Europese vasteland.

In alle drie landen werd in oktober-november 1940 het begrip jood gedefinieerd, werden joden uit overheidsdienst en andere publieke functies verwijderd en werd een begin gemaakt met de registratie van joodse ondernemingen. Dat medewerking van de overheidsbureaucratieën aanvankelijk zonder al te ernstige problemen of weerstanden verliep, had onder andere te maken met het betrekkelijk gematigde, ordelijke, administratief-bestuurlijke karakter van deze politiek. Wilde acties, massale arrestaties van joden of pogroms vonden in de beginfase niet plaats. In België en Nederland kwam daar nog bij dat de gezagsdragers naar de bezetter toe wilden laten zien dat zij zelf zeer goed in staat waren rust en orde onder de bevolking te handhaven en tot samenwerking bereid waren. Een belangrijke drijfveer daarbij was de wens autochtone nationaal-socialisten buiten de overheidsmacht te houden.

Verschillen

Ad 19) Anders dan in België en Nederland, begon de nieuwe regering in Frankrijk een eigen antisemitisch beleid, dat deels met het Duitse overlapte. Dit was een belangrijke reden waarom aan Franse zijde onmogelijk openlijke, principiële bezwaren konden worden geuit. Deze bezwaren waren er aanvankelijk wèl in België en Nederland: in beide landen verwees de ambtelijke top naar de grondwet die onderscheid in ras of geloof verbood. Onder Duitse druk echter besloot men uiteindelijk toch mee te werken. Daarbij lieten de besturen zich leiden door de opvatting dat men hoe dan ook moest doorgaan met het behartigen van de belangen van de bevolking in het algemeen; men liet dus het ‘nationale belang’ zwaarder wegen dan wat gezien werd als deelbelangen. In alle drie landen werd najaar 1940 door het autochtone bestuur geaccepteerd dat de joden als bevolkingsgroep werden gedefinieerd, zij uit publieke diensten werden geschorst en daarna ontslagen, joodse personen en ondernemingen werden geregistreerd. De wijze waarop het bovenstaande zich voltrok verschilde van land tot land.

In Frankrijk stelde de regering tegenover de eerste Duitse verordening van september 1940, begin oktober het *Statut des Juifs*, dat voor heel Frankrijk gold. Deze wet bevatte een raciale definitie van het begrip jood die verder ging dan de Duitse die gebaseerd was op godsdienst; verder bepaalde het *Statut* verwijdering van joden uit overheidsdienst en beperkingen in de uitoefening van vrije beroepen. Bovendien besloot de Franse regering in een afzonderlijke wet tot internering van buitenlandse joden in kampen in de onbezette zone. Dit *antisémitisme d'État* was geen gevolg van expliciete druk van de bezetter, maar onafhankelijk van de Duitse verordeningen tot stand gekomen. Invoering van het *Statut* werd hooguit enigszins versneld door de Duitse verordening van eind september. De Franse anti-joodse wetgeving laat zich verklaren als onderdeel van de politiek van *exclusion*, die weer een belangrijk element was van de *Révolution Nationale* in de Franse binnenlandse politiek. Het gezin en traditionele, christelijk-katholieke beginselen dienden te worden versterkt door wetgeving, onderwijs, lokale notabelen en kerkelijke gezagsdragers. Voor politiek andersdenkenden – zoals communisten en vrijmetselaars – vreemdelingen en joden, was volgens de nieuwe regering geen plaats meer. Daarnaast werd de eigen anti-joodse politiek gaandeweg een onderhandelingspunt in de *politique de collaboration*, gericht op het terugwinnen van de Franse soevereiniteit in de bezette zone en een zo zelfstandig mogelijke positie van Frankrijk in een door Duitsland gedomineerd Europa.

Ad 20) Dat in bezet Frankrijk, met name in Parijs, de registratie van joden efficiënt verliep, had meerdere redenen. In de eerste plaats waren Franse autoriteiten, zoals prefecten en gemeentebesturen volgens de wapenstilstandsbepalingen verplicht om medewerking te

verlenen aan uitvoering van Duitse verordeningen. Daarnaast lag de registratie in het verlengde van het vreemdelingenbeleid van eind jaren dertig, toen al door de Franse politie een registratie van niet-joodse en joodse immigranten en vluchtelingen had plaatsgevonden. Bovendien was duidelijk dat de Franse regering zelf een expliciet tegen joden gericht beleid voorstond, waar de registratie bij voorbaat in paste. In de regio groot-Parijs werden in totaal bijna 150.000 joden geteld, van wie ruim 85.000 met en ca. 64.000 zonder Franse nationaliteit. In de overige bezette zone bedroeg het aantal geregistreerde joden van 15 jaar en ouder ruim 15.000. Daarmee kwam de registratie in de hele bezette zone op ongeveer 165.000 personen.

Ook voor uitvoering van de eerste economische verordeningen tegen de joden gold dat de Franse autoriteiten gebonden waren aan de bepalingen van de wapenstilstand. Los daarvan streefde de Franse regering ernaar Duitse inmenging in Franse aangelegenheden tot een minimum te beperken door zèlf een registratie van joodse ondernemingen uit te voeren en voorlopige bewindvoeders (*administrateurs provisoires*) aan te stellen. Dit leidde tot oprichting van de *Service du Contrôle des Administrateurs Provisoires* (SCAP). Deze functioneerde aanvankelijk uitsluitend in de bezette zone bij de Franse uitvoering van de Duitse economische verordeningen van najaar 1940. De belangrijkste reden echter was dat de Franse regering op deze wijze Duitse overnames van Frans-joodse bedrijven een stap voor wilde zijn om de hiermee gemoeide economisch-financiële belangen in uitsluitend Franse handen te houden.

Bij uitvoering van de wet van oktober 1940 die internering van buitenlandse joden in kampen in de onbezette zone bepaalde, was evenals bij de registratie van joden in Parijs, sprake van voortzetting van maatregelen die al vóór het ontstaan van Vichy waren genomen. Immers, reeds in 1939 verbleven duizenden geïnterneerden in barakkenkampen: joodse en niet-joodse politieke vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen, maar ook zigeuners en politieke gevangenen, zoals oud-strijders van de internationale brigades in Spanje. Nu echter werd de internering expliciet uitgebreid naar joden op raciale basis en betrof het niet alleen vluchtelingen, maar in principe alle niet-genaturaliseerde joodse immigranten, ook wanneer zij geen vluchteling waren. Het is opmerkelijk dat deze wet in eerste instantie uitsluitend in de onbezette zone werd toegepast. Dit kwam omdat de Vichy-regering voor wat de bezette zone betreft elke schijn wilde vermijden dat het hier om een onder Duitse druk uitgevaardigde wet ging, waardoor het draagvlak van de regering onder de bevolking zou worden aangetast. Probleem was echter dat Franse wetgeving in principe aanspraak maakte op geldigheid in het *hele* land. Om uitvoering in de praktijk in dit geval tòch te kunnen beperken tot uitsluitend onbezett gebied, werd de toepassing gedecentraliseerd op het niveau van de departementen. Formeel was het hierdoor geen zaak van de nationale overheid meer en kon ervoor worden gekozen de interneringen alleen in de departementen van de onbezette zone te laten plaatsvinden.

Nadat in België de ambtelijke top bezwaar had gemaakt tegen uitvoering van de eerste anti-joodse verordeningen, drong de bezetter niet langer aan. Aangezien het militair bestuur de algemene samenwerking met de Belgische secretarissen-generaal – vooral op economisch terrein – niet in gevaar wilde brengen, werd besloten de uitvoering van de verordeningen zo veel mogelijk te delegeren naar plaatselijke autoriteiten. Terwijl het ontslag van de circa zeventig joodse ambtenaren wel rechtstreeks aan de Belgische ministeries was opgelegd, werd de registratie van de joden uitsluitend op gemeentelijk niveau uitgevoerd. Dat er niet zorgvuldig werd geregistreerd, had mede te maken met het feit dat het *direct* Duitse orders betrof en geen normale opdracht van de eigen Belgische overheid. Als gevolg van het advies van de Belgische Raad van Wetgeving van november 1940 bekommerden de ambtenaren op plaatselijk niveau zich veelal niet om de doeltreffendheid bij uitvoering van de Duitse verordeningen. Er werden 42.000 joden van 15 jaar en ouder geregistreerd en daarbij werd een geschat aantal van tienduizend kinderen opgeteld. Mede als gevolg van de onvolledige registratie eind 1940 zouden er in de zomer van 1941 en het voorjaar 1942 nieuwe tellingen

van joden plaatsvinden. Voor wat betreft de registratie van joodse ondernemingen, deze was in handen van uitsluitend Duitse instanties. Dat de Belgische overheid hier weinig of geen bemoeienis mee had en ook geen protest aantekende, kan verklaard worden door het relatief geringe belang van joodse bedrijven en winkels in de Belgische economie. Gezien de samenstelling van de joodse bevolking in België bestond het merendeel van de joodse ondernemingen uit kleine eenmanszaken. Enige betekenisvolle uitzondering was het joodse aandeel in de diamantnijverheid in Antwerpen. Vanwege het economische belang en de onmisbare expertise werd deze sector door de bezetter zelf in eerste instantie nadrukkelijk buiten eventuele inbeslagneming gehouden.

Evenals in België maakten in Nederland de autochtone autoriteiten op nationaal niveau in het begin bezwaar tegen de eerste anti-joodse verordeningen en beriepen zich op de grondwet. Na Duitse druk en het eenvoudig buiten werking stellen van de betreffende grondwetsartikelen door Seyss-Inquart, legden de hoogste Nederlandse ambtenaren zich bij de Duitse verordeningen neer en begonnen mee te werken aan de uitvoering. Hun motieven daarbij waren, dat zij zoals eerder vermeld wilden doorgaan met het zo goed mogelijk behartigen van de Nederlandse belangen in het algemeen (economie, openbare orde) en hoe dan ook wilden voorkomen dat de NSB met overheidsmacht zou worden bekleed. Daarom was de voorbereiding van schorsing en vervolgens ontslag van de circa 2.500 joodse ambtenaren, alsmede de registratie van de joden, uitsluitend in handen van Nederlandse instanties, zowel op nationaal als op lokaal niveau. Tijdens deze fase had de medewerking van de secretarissen-generaal bij de anti-joodse politiek een voorbeeldwerking voor de rest van het ambtelijk apparaat. Als gevolg hiervan werden de genoemde maatregelen door de Nederlandse bureaucratie efficiënt en effectief uitgevoerd. Via verplichte aanmeldingen bij de gemeentelijke bevolkingsregisters werden de gegevens centraal verwerkt bij de Rijksinspectie voor de bevolkingsregisters van het Departement van Binnenlandse Zaken in Den Haag. Ook mensen van gedeeltelijk joodse afkomst werden geregistreerd, waarmee het totaal aantal aanmeldingen kwam op ruim 160.000, van wie circa 140.000 zogenoemde 'Volljuden'.

Niet alleen in België, ook in Nederland was uitvoering van de economische verordeningen tegen joden in handen van uitsluitend Duitse instanties. De registratie van joodse ondernemingen in november 1940 viel onder het *Generalkommissariat* voor economie en financiën. Wel gaf Seyss-Inquart er de voorkeur aan dat de meeste joodse bedrijven – voor zover niet te liquideren – in handen zouden komen van Nederlandse in plaats van Duitse ondernemers. Dit laatste was ook de opvatting van de secretaris-generaal van economische zaken, die onder bepaalde voorwaarden bereid was hieraan mee te werken. Aldus wilde hij de opbrengsten daarvan binnen Nederland en ten bate van de eigen economie houden. In het College van Secretarissen-generaal werd besloten dat hij hieromtrent overleg zou voeren met het zogenoemde Nationaal Comité voor Economische Samenwerking, dat bestond uit vertegenwoordigers van de ondernemersorganisaties. Vanaf begin 1941 werden hierover onderhandelingen gevoerd met Duitse autoriteiten.

Ad 21) De antisemitische politiek van Vichy was voornamelijk juridisch van aard en in hoofdzaak gericht op volkomen afschaffing van de emancipatie van 1791. Aangezien de rechterlijke macht in grote meerderheid achter Pétain en zijn politiek stond, was men bereid de nieuwe wetgeving, met inbegrip van de joodse statuten, als juridisch feit te accepteren. Dit gebeurde vooral vanuit het streven het staatsgezag over *heel* Frankrijk te herstellen, niet zozeer vanwege een actieve vijandschap tegen joden. Dit bleek uit veel rechterlijke uitspraken in civiele zaken waarbij individuele joden, die de praktische toepassing van anti-joodse wetten juridisch aanvochten, gedeeltelijk of geheel in het gelijk werden gesteld.

De aan de universiteiten verbonden autoriteiten waren eveneens bereid zich aan te passen aan de Franse anti-joodse wetgeving en deze zonder protest te aanvaarden. Belangrijke reden hiervoor was vooral het streven naar behoud van de eigen instituten. Er waren niet of nauwelijks protesten van universiteiten tegen de uitsluiting van joodse wetenschappers op

basis van de raciale bepalingen van het *Statut des Juifs*. Stilzwijgen overheerste. Mede omdat de ontslagen van najaar 1940 en de *numerus clausus* voor joodse studenten in 1941 niet door de bezetter waren opgelegd, maar voortvloeiden uit wettelijke maatregelen van de Franse regering zelf, riepen ze geen wijdverbreide publieke reacties op. Wel vonden er – zowel in onbezet als bezet gebied – op bescheiden schaal studentenprotesten plaats. Deze werden echter door de universitaire autoriteiten met behulp van de Franse politie van meet af aan de kop ingedrukt.

Respect voor en actieve ondersteuning van religieuze waarden waren onderdeel van de politiek van Vichy. De kerken, met name de Rooms-katholieke Kerk, geloofden in de herstelpolitiek van Pétain om Frankrijk ‘christelijker’ te maken en steunden daarom het nieuwe regime. Bij uitvaardiging van het *Statut des Juifs* in oktober 1940 waren door de kerkelijke hiërarchie geen protesten geuit. Dit werd mede ingegeven door de opvatting dat men in zuiver politieke zaken er voor koos het zwijgen te bewaren. Andere belangrijke overweging was dat de Kerk, voor het eerst sinds de wettelijke scheiding van kerk en staat in 1905, serieuze kansen zag tot herkerstening van de natie binnen het kader van de *Révolution Nationale*. Voor wat betreft de collaboratiepolitiek hield de Kerk – door deze niet al te openlijk te steunen – een zekere afstand tot Vichy. Steun aan de collaboratie was voorwaardelijk en werd beschouwd als noodzakelijk kwaad om duurzame vrede naderbij te brengen; daar kwam bij dat men, in vergelijking met de Duitse bezetting, het communisme als een nog ernstiger gevaar beschouwde. De eerste, openlijke religieuze protesten tegen de anti-joodse politiek kwamen dan ook niet van katholieke, maar van protestantse zijde. Naar aanleiding van oprichting van het CGQJ in maart 1941 stuurde de belangrijkste voorman van de protestanten, Boegner, brieven aan o.a. Darlan waarin hij zijn verontwaardiging uitte over de jodenvervolging door de Franse regering; een verontwaardiging die zich overigens – zo bleek later uit andere brieven – beperkte tot uitsluitend de joden die van oudsher in Frankrijk woonden.

In België hadden de maatregelen van herfst 1940, vooral het ontslag van joodse ambtenaren en wetenschappers tot protesten bij de rechterlijke macht en universiteiten geleid. De bezetter had evenwel de protesten naast zich neergelegd en de instituties zagen zich gedwongen de maatregelen te accepteren. Wat reacties onder de bevolking betreft, veroorzaakten de eerste anti-joodse maatregelen in zowel Frankrijk als België weinig opschudding. In beide landen overheersten aanvankelijk onverschilligheid en passiviteit. In het eerste land werden mogelijke anti-Duitse sentimenten naar aanleiding van de eerste maatregelen grotendeels terzijde geschoven door de enorme schok van de nederlaag en de bijna twee miljoen Fransen, die nog altijd in Duitse krijgsgevangenschap verbleven. Ook speelde Frans antisemitisme, met name ten aanzien van buitenlandse joden, een rol. Bovendien waren veel van de maatregelen afkomstig van de eigen Franse overheid. Bovengenoemde houding en reactie van de bevolking golden niet alleen ten aanzien van de joden, maar ook ten opzichte van andere groepen die door Vichy in het kader van de *Révolution Nationale* tot paria’s waren verklaard, zoals communisten en vrijmetselaars. In België werd de onverschilligheid over de eerste anti-joodse verordeningen eveneens bepaald door meerdere factoren: het feit dat het optreden van de bezetter in het algemeen – anders dan in de eerste wereldoorlog – gematigd en terughoudend was. Dit laatste gold ook voor het begin van de jodenvervolging. Gewelddadige acties of massale arrestaties van joden vonden niet plaats. Daarbij kwam nog dat de betrokken bevolkingsgroep voor het overgrote merendeel bestond uit immigranten zonder Belgische nationaliteit, die niet of nauwelijks geïntegreerd waren in de Belgische maatschappij.

In Nederland riepen de eerste anti-joodse verordeningen van herfst 1940 en begin 1941 emotionele afkeer op bij de doorsnee burger. Zo veroorzaakte het ontslag van de joodse ambtenaren, vooral van het onderwijzend personeel, eind 1940, een schok. De na het begin van de bezetting gevoelde bezorgdheid en verontwaardiging over de snelle nederlaag, sloegen om in een vijandige stemming jegens de bezetter. De stakingen van studenten in Delft en Leiden uit protest tegen het ontslag van joodse docenten waren uitingen hiervan. Dit in

tegenstelling tot de rechterlijke macht waar een openlijk protest achterwege bleef. Zo was de President van de Hoge Raad, Visser, tegelijk met alle andere joden in publieke dienst, in november 1940 uit zijn functie gezet. Zijn ambtgenoten in de Raad hadden echter besloten – ondanks druk van lagere rechtscolleges – niet te protesteren tegen het onwettige karakter van de Duitse anti-joodse maatregelen. De Raad stelde dat men formeel niet bevoegd was de wettigheid te beoordelen van de door de bezetter uitgevaardigde verordeningen; een standpunt waaraan ook later zou worden vastgehouden. De groeiende anti-Duitse stemming onder de bevolking werd overigens óók bepaald door afkeer van de NSB, stijging van kosten van levensonderhoud, perscensuur en de druk om werk in Duitsland te aanvaarden. De stemming werd verder beïnvloed door de vastberadenheid van de Engelsen om de oorlog voort te zetten. Voor wat betreft de kerken in Nederland waren de eerste, openlijke protesten eveneens in oktober 1940 gekomen. Het Convent van Kerken, een samenwerkingsverband van twee grote en zes kleine protestantse kerkgenootschappen, tekende bij Seyss-Inquart protest aan tegen het voorgenomen ontslag van joodse ambtenaren. In alle hervormde kerken was vanaf de kansels een korte samenvatting van deze protestbrief voorgelezen. De Rooms-katholieke Kerk reageerde, evenals in Frankrijk en België, in eerste instantie niet op de anti-joodse maatregelen van oktober-november 1940, maar was vooral bezig met het instandhouden van de eigen organisaties.

Van de drie landen kwam in Nederland het vroegst een einde aan de fase van betrekkelijke gematigdheid in de anti-joodse politiek en de tot dan toe overwegend conflictvrije bestuurlijke samenwerking. Breekpunt was de Februaristaking van 1941 in Amsterdam en omgeving. Achtergrond van deze staking was de al eind 1940 groeiende arbeidsonrust, onder andere vanwege dreigende gedwongen tewerkstelling van groepen Nederlandse vakarbeiders in Duitse fabrieken, en toegenomen straatprovocaties door Nederlandse nationaal-socialisten. De directe aanleiding van de proteststaking was evenwel de Duitse razzia waarbij voor het eerst in Nederland joden werden opgepakt en weggevoerd. De staking werd door de bezetter met geweld onderdrukt en de algemene repressie die er op volgde was sterk. Dit zou belangrijke effecten hebben, zowel voor de Nederlands-Duitse bestuurlijke verhoudingen, alsook voor de houding van de bevolking ten opzichte van de bezetter.

Figuur 10b: Tweede fase: voorjaar – najaar 1941

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
19) Houding en rol van hoogste autoriteiten Aard en inhoud van anti-joodse politiek	<ul style="list-style-type: none"> - betrokkenheid op nationaal niveau, na Duitse druk oprichting van CGQJ maart '41 voor beide zones - coöperatief, in bezette zone rivaliserend met Duitse politiek <i>Lois</i> , maatregelen <ul style="list-style-type: none"> - eerste internering buitenlandse joden in bezette zone, mei '41 - IEQJ te Parijs, mei '41 - tweede <i>Statut des des Juifs</i>, juni '41 - registratie in onbezette zone, juni '41 - wet tot 'arisering' van economie, juli '41 - verdergaande uitsluiting uit beroepen, zomer '41 - tweede interneringsactie in bezette zone, Drancy, aug. '41 <i>Verordnungen</i> <ul style="list-style-type: none"> - voortgaande inbeslagneming en liquidatie of verkoop van joodse ondernemingen - represaille-executies van communisten en joden, vanaf okt. '41 	<ul style="list-style-type: none"> - coöperatief op nationaal niveau m.n. registratie juli '41 - minder coöperatief op lokaal niveau, m.u.v. Antwerpen <i>Verordnungen</i> , maatregelen <ul style="list-style-type: none"> - pogrom in Antwerpen, apr. '41 - begin inbeslagneming en liquidatie of verkoop van joodse ondernemingen, mei '41 - concentratie in vier steden, aug. '41 - avondklok, aug. '41 	<ul style="list-style-type: none"> - coöperatief op nationaal niveau, m.n. voortgaande registratie en segregatie in onderwijs, aug. '41 - minder coöperatief op lokaal niveau <i>Verordnungen</i> , maatregelen <ul style="list-style-type: none"> - joodse raad, febr. '41 - represaille-razzia's in Amsterdam, febr. / juni '41 - beperkingen hoger onderwijs, febr. '41 - begin inbeslagneming en liquidatie of verkoop van joodse ondernemingen, maart '41 - uitsluiting uit vrije beroepen, mei-aug. '41 - segregatie in onderwijs, aug. '41 - uitsluiting uit openbare gelegenheden via politionele maatregelen, sept. '41 - represaille-razzia in oosten van het land, sept./okt. '41
20) Uitvoering bureaucratie aan eisen van de bezetter	<ul style="list-style-type: none"> - economisch: anticiperend en Duitse verordeningen overtreffend - politioneel: efficiënt 	<ul style="list-style-type: none"> - minder doelmatig 	<ul style="list-style-type: none"> - gaandeweg minder doelmatig
21) Maatschappelijke reacties	<ul style="list-style-type: none"> - blijvende passiviteit, protestbrieven van protestantse kerken - vanaf zomer '41 geleidelijk ontstaan van verzetshouding in het algemeen en illegale organisaties op nationaal niveau 	<ul style="list-style-type: none"> - blijvende passiviteit, geen kerkelijke protesten - vanaf voorjaar '41 ontstaan van verzetshouding en illegale organisaties op nationaal niveau 	<ul style="list-style-type: none"> - na Februaristaking overwegend passiviteit, protestbrief protestantse kerken aan s.g.'s; - protestants en katholiek verzet tegen segregatie in onderwijs - vanaf voorjaar '41 ontstaan van kleine, illegale organisaties, veelal op lokaal niveau

Verschillen

Ad 19/20) Dat in Frankrijk voorjaar 1941 een *Commissariat général aux questions juives* (CGQJ) tot stand kwam, was een direct gevolg van Duitse druk. Het *Judenreferat* wilde door oprichting van een centrale Franse overheidsinstantie voor joodse kwesties in bezet gebied meer greep krijgen op de joodse bevolkingsgroep. De Franse regering ging hier weliswaar mee akkoord, maar kwam vervolgens met bedoelde organisatie voor *geheel* Frankrijk. Belangrijkste reden hiervoor was het streven van Vichy haar gezag in het hele land te doen gelden en dus ook de zeggenschap over de joodse bevolking en joods bezit in eigen handen te houden. Zonder overleg met de bezetter benoemde de regering Vallat tot hoofd van het CGQJ: een overtuigd antisemiet, maar als Frans nationalist ook anti-Duits. De belangrijkste taak van het CGQJ werd de onteigening van joodse ondernemingen en niet de door de Duitsers voorgestane grootschalige internering van joden in bezet gebied. Er was dus sprake van tegengestelde intenties met de nieuw opgerichte instantie, waarbij de Duitse bedoeling in dit opzicht van meet af aan mislukte. De Franse regering wilde met de instelling van het CGQJ tevens een zekere harmonisatie bewerkstellingen van het antisemitische beleid in bezette en

onbezette zone. In de derde plaats werd op deze wijze gestreefd naar meer coördinatie van het tot dan toe door verschillende Franse ministeries ten opzichte van joden gevoerde beleid, dat soms onderling tegenstrijdig was.

In België werd voorjaar 1941 eveneens door het *Judenreferat* gestreefd naar een soortgelijke organisatie als het CGQJ in Frankrijk, hier echter om de hele anti-joodse politiek te kunnen losmaken van zowel het militair bestuur als van de reguliere Belgische autoriteiten. Het militair bestuur wilde de samenwerking met de Belgische secretarissen-generaal in het algemeen niet in gevaar brengen en was daarom tegen dit initiatief gekant, waardoor er niets van terecht kwam. Mede hierdoor verliep de uitvoering van administratieve maatregelen die aan de joden werden opgelegd op lokaal niveau moeizaam. Aanvankelijk was er nog een zekere bereidheid van het ambtelijk apparaat om de anti-joodse verordeningen toe te passen, zoals bijvoorbeeld medewerking, zij het onvolledig, aan de registratie van joden vanaf oktober 1940. Na het advies van de Raad van Wetgeving van november 1940, waarbij op basis van de Belgische grondwet alleen ‘passieve samenwerking’ met de bezetter mogelijk bleek, waren echter gemeentelijke autoriteiten, behalve in Antwerpen, terughoudender geworden. Naarmate de ontrecting van joden steeds duidelijker werd, ontstond in de loop van 1941 bij Belgische bestuurders en ambtenaren overwegend een houding waarbij men alleen administratieve voorbereidingen trof voor diegenen onder de joden zelf die vonden dat zij zich aan de Duitse verordeningen moesten houden. De geleidelijke verandering in houding van het ambtelijk apparaat werd behalve door genoemd advies van de Raad van Wetgeving, mede beïnvloed door de verslechterende economische situatie en de verklaring van het Belgische kabinet in ballingschap begin 1941. Hierin werden de Duitse verordeningen in het algemeen ongeldig verklaard en straffen in het vooruitzicht gesteld voor degenen die met de bezetter samenwerkten. De Duitsers, die spoedig deze in hun ogen onvoldoende medewerking – ook op andere terreinen – van bestuurders en ambtelijk apparaat signaleerden, reageerden in april 1941 door de Belgische overheid een bestuursmaatregel op te leggen, waarbij de pensioenleeftijd naar 60 jaar werd teruggebracht. Hierdoor werd het mogelijk een deel van de ambtelijke top, alsmede onwillige oudere ambtenaren in lagere echelons, te vervangen door plooibaardere figuren. Hierdoor kregen veel aanhangers van de ‘Nieuwe Orde’ een kans, vooral in gemeentebesturen, maar ook in allerlei ambtelijke functies. Zo wist het militair bestuur eind juli 1941 van de nieuwe secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Romsée gedaan te krijgen dat tegelijk met de invoering van verplichte identiteitskaarten in het algemeen ook een hertelling van joden in België plaatsvond, omdat in hun kaarten de vermelding jood werd aangebracht. Ook al verbeterde in een aantal opzichten de bestuurlijk-ambtelijke samenwerking met de bezetter, vooral in Antwerpen, elders voerden sommige gemeentebesturen Duitse opdrachten traag en inefficiënt uit. Dat de medewerking in Antwerpen verder ging dan in andere steden, was al gebleken uit assistentie van de Antwerpse politie eind 1940 bij de evacuatie van vreemdelingen naar Belgisch Limburg vanwege de ‘militaire veiligheid’; het ging daarbij vrijwel uitsluitend om buitenlandse joden. De verdergaande medewerking in Antwerpen werd vooral bepaald door de grotere invloed van Nieuwe Orde gezinde partijen in deze stad en de aanpassingsbereidheid van het gemeentebestuur.

In Nederland volgde er na de Februari-staking van 1941 een scala van verordeningen en maatregelen waardoor de joodse bevolking steeds verder in een maatschappelijk isolement werd gedreven. De centrale overheidsbureaucratie bleef meewerken aan uitvoering van Duitse verordeningen, zoals de voortgaande registratie die in augustus 1941 werd voltooid en de scheiding in het onderwijs in diezelfde maand. De samenstelling van de ambtelijke top veranderde in de loop van 1941. Gaandeweg werden de meeste secretarissen-generaal ontslagen of namen om allerlei redenen – niet expliciet uit protest tegen de anti-joodse politiek – zelf ontslag en werden vervangen door meer Duitsgezinde figuren. Op plaatselijk niveau echter leidden nieuwe maatregelen tegen de joden, wat controle op daadwerkelijke naleving betreft, tot steeds meer weerzin en passieve weerstand. Met de verordening van 25

juli 1941 werd evenwel de HSSPF Rauter gemachtigd in het kader van de openbare orde zèlf rechtstreeks beschikkingen en maatregelen van politionele aard uit te vaardigen, zowel met betrekking tot individuen als hele bevolkingsgroepen. In de praktijk had Rauter hiermee een instrument in handen dat hij vanaf september tegen de joden als bevolkingsgroep zou gebruiken. Een andere ontwikkeling was dat de Joodsche Raad van Amsterdam vanaf oktober 1941 landelijke reikwijdte kreeg en steeds meer door de bezetter werd gebruikt als werktuig bij uitvoering van maatregelen. In plaats van gemeentebesturen, scholen, verenigingen enz., werden Joodsche Raad en individuele joden *zelf* verantwoordelijk gesteld voor naleving van de bepalingen, op straffe van deportatie naar Mauthausen. Dat de Joodsche Raad uitsluitend aan lokale Duitse autoriteiten in Amsterdam ondergeschikt bleef, paste in het streven van de bezetter om voortaan, bij mogelijke weerstanden, lange (lees: Haagse) hiërarchische lijnen zoveel mogelijk te vermijden en de anti-joodse politiek op lokaal niveau zelf te dirigeren.

Ad 21) Wat de stemming onder de Franse bevolking in het algemeen betreft, ondervond de *Révolution Nationale* al vanaf voorjaar 1941 steeds minder weerklank. Belangrijke oorzaken hiervoor waren de steeds ongunstiger wordende economische omstandigheden met toenemende voedselschaarste en de dreiging van gedwongen tewerkstelling in Duitsland. De door nederlaag en bezetting teweeggebrachte stemming van verslagenheid en berusting veranderde in deze fase ten aanzien van de collaboratiepolitiek van Vichy om bovengenoemde redenen gaandeweg in groeiende vijandigheid jegens de Duitsers. Dit laatste was vooral in de bezette zone het geval, hoewel Pétain ook daar nog lange tijd gezaghebbend bleef. Vanaf midden 1941 werd genoemde vijandigheid versterkt door de Duitse aanval op Rusland, de represaille-executies van Franse gijzelaars na aanslagen op Duitse militairen, alsmede door de groeiende invloed van de gaullistische en Engelse propaganda. De Vichy-regering trachtte het opkomend communistisch en gaullistisch verzet en een bloedige Duitse repressie zoveel mogelijk te ondervangen door zelf een actief opsporings- en vervolgingsbeleid te voeren. Er kwamen speciale Franse rechtbanken die gemachtigd waren doodvonnissen uit te vaardigen zonder recht op hoger beroep. Onder de veroordeelden waren verhoudingsgewijs veel joden. Anders dan de veranderende houding ten opzichte van de bezetter in het algemeen, bleef in deze fase de reactie van de meeste niet-joodse Fransen met betrekking tot de anti-joodse politiek van Vichy gekenmerkt door onverschilligheid en berusting. Veel Fransen veronderstelden dat de regering kennelijk onder Duitse druk was overgegaan tot uitvaardiging van anti-joodse wetgeving, maar daar zelf niet werkelijk achterstond.

In België werd het plaatselijk bestuur in april 1941 geconfronteerd met provocaties door autochtone antisemieten, met name de verwoesting door brandstichting van een grote synagoge in Antwerpen. Dit stuitte op afkeer onder de bevolking. De actie werd weliswaar veroordeeld door de Belgische autoriteiten, alsook door het militair bestuur, maar dit nam niet weg dat vanaf mei een intensivering van anti-joodse maatregelen plaatsvond, vooral op economisch terrein. De houding van het Belgisch bestuur in deze fase werd vooral bepaald door het feit dat van alle joden niet meer dan ongeveer vierduizend (circa zeven procent) de Belgische nationaliteit bezaten. Dit gold zoals gezegd over het algemeen ook voor de bevolking: zowel in de eerste als tweede fase was er weinig aandacht voor het lot van de joden. De 'outsider' positie van de joden in België als immigrantengroep was hierbij de belangrijkste reden, hoewel er van verschillende kanten wel tegen sommige anti-joodse maatregelen was geprotesteerd. Maar in het algemeen beschouwd was in de houding en reactie het protest van slechts weinig betekenis. Dit laatste werd mede bepaald door het feit dat de Rooms-katholieke Kerk in België in 1940 en 1941 geen protest aantekende tegen de anti-joodse maatregelen, noch bij de bezetter noch bij Belgische bestuurders. Het militair bestuur had bij het begin van de bezetting toegezegd zich niet te zullen mengen in geestelijke en morele aangelegenheden, op voorwaarde dat de Kerk zich onthield van politieke activiteiten. De primaat van België, kardinaal Van Roey, accepteerde dit aanbod, niet alleen

omdat hij wist dat de nazi-ideologie zeer vijandig stond tegenover het christendom, maar ook omdat hij in de eerste plaats de eigen katholieke organisaties en het katholieke onderwijs in stand wilde houden tegenover de dubbele dreiging van enerzijds radicale Nieuwe Orde bewegingen en anderzijds het atheïstische communisme. Daarom poogde hij zoveel mogelijk confrontaties te vermijden. De voor het overgrote deel katholieke bevolking volgde dit voorbeeld. Wel veroordeelde de Kerk herhaaldelijk en uitdrukkelijk de autochtone Nieuwe Orde gezinde groeperingen, zoals VNV en Rex, omdat deze de eenheid en het voortbestaan van België als staat direct bedreigden. Dat in België vanaf voorjaar 1941 het eerste, georganiseerde verzet op nationaal niveau ontstond, was vooral een gevolg van de snel verslechterende economische situatie in de winter van 1940-'41 en de bezettingservaring uit de eerste wereldoorlog. In zowel Frankrijk als België echter bleef het verzet in deze fase beperkt tot kleine groepen en was het bovendien onderling politiek verdeeld in links en rechts.

Belangrijk was in Nederland de al genoemde Februaristaking van 1941. De algemene repressie die er op volgde was zo sterk, dat het een verlamme uitwerking had op verdere, openlijke protesten tegen de anti-joodse politiek. Samen met de gezagsgetrouwheid van het ambtelijk apparaat, de voorbeeldwerking die hier van uitging en de vergeleken met België en Frankrijk nog niet al te ongunstige economische situatie, leidde dit ertoe dat er in Nederland lange tijd geen voedingsbodem bestond voor georganiseerd, landelijk verzet. Wel ontstonden enkele, kleine, veelal lokale verzetsgroepen, vaak rond een ondergrondse krant.

Naar aanleiding van de razzia's, staking en repressie van februari 1941 stuurden de in het Convent verenigde protestantse kerken een brief naar het College van Secretarissen-generaal om erop aan te dringen dat zij bij de bezetter zouden protesteren tegen de jodenvervolging en toenemende rechteloosheid in het algemeen. Dit leidde tot arrestatie van twee leidende figuren van het Convent, wat een intimiderend effect had op verdere protesten. Nadat eind augustus 1941, op bevel van de bezetter, van Nederlandse overheidszijde opdracht was gegeven aan de openbare en christelijke scholen niet langer joodse kinderen toe te laten, kwamen er niet alleen van de protestantse kerken maar nu voor het eerst ook van katholieke zijde protesten en de principiële weigering hieraan mee te werken. Om verdere oppositie te smoren, werd de verantwoordelijkheid voor uitvoering en naleving van betreffende maatregelen niet langer in de eerste plaats bij gemeenten, schoolbesturen of kerken, maar nadrukkelijk bij de joden zelf gelegd. De Rooms-katholieke Kerk bleef tot eind 1941 echter terughoudend voor wat betreft een gezamenlijk optreden met de protestantse kerken richting bezetter.

Figuur 10c: Derde fase: najaar 1941 – zomer 1942

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
19) Houding en rol van hoogste autoriteiten Aard en inhoud van anti-joodse politiek	<ul style="list-style-type: none"> - blijvende betrokkenheid op nationaal niveau, ondanks conflicten CGQJ–<i>Judenreferat</i> - blijvend coöperatief, in bezette zone rivaliserend met Duitse politiek - Bousquet–Oberg onderhandelingen, mei–juli 1942 <i>Lois</i> , maatregelen <ul style="list-style-type: none"> - UGIF, nov. '41 - segregatie en beperkingen in beroepsgroepen, dec.'41 - voortgaande bepalingen m.b.t. 'arisering' 	<ul style="list-style-type: none"> - ontkoppeling van anti-joodse politiek op nationaal niveau m.u.v. AJB en werkkampen voor joden in N.-Frankrijk - coöperatief op lokaal niveau m.u.v. Brussel (jodenster) <i>Verordnungen</i> , maatregelen <ul style="list-style-type: none"> - AJB, nov. '41 - segregatie in onderwijs, dec.'41 - nieuwe registratie via AJB, maart.-april '42 - joodse werkkampen in Noord-Frankrijk, juni '42 - jodenster, juni '42 - avondklok, landelijk, juni '42 - AJB voor '<i>Arbeitseinsatz</i>'-taak onttrokken aan militair bestuur en Belgische autoriteiten 	<ul style="list-style-type: none"> - ontkoppeling van anti-joodse politiek op nationaal niveau m.u.v. werkkampen voor joden - coöperatief op lokaal niveau (gedwongen evacuatie naar Amsterdam) <i>Verordnungen</i> , maatregelen <ul style="list-style-type: none"> - Joodse Raad krijgt <i>landelijke</i> reikwijdte, okt.'41 - jodencartotheek <i>Zentralstelle</i>, via Joodse Raad, nov.'41 - joodse werkkampen, jan.'42 - evacuatie naar Amsterdam, jan.'42 - jodenster, april '42 - avondklok, juni '42 - kamp Westerbork aan Ned. bestuur onttrokken en onder <i>SS</i>-bevel, 1 juli '42
20) Uitvoering bureaucratie aan eisen van de bezetter	<ul style="list-style-type: none"> - economisch: rivaliserend - politieel: efficiënt 	- minder doelmatig	- doelmatig
21) Maatschappelijke reacties	<ul style="list-style-type: none"> - groei van verzetshouding en illegale organisaties op regionaal en nationaal niveau - schok n.a.v. jodenster in bezette zone 	<ul style="list-style-type: none"> - groei van verzetshouding en illegale organisaties op nationaal niveau - schok n.a.v. jodenster 	<ul style="list-style-type: none"> - vruchteloos kerkelijk protest tegen bezettingspolitiek en jodenvervolg (febr.'42) - groei van illegale pers - schok n.a.v. jodenster minder groot

Verschillen

Ad 19/20) In november 1941 waren de *Judenreferate* in Frankrijk en België, na langdurige onderhandelingen met respectievelijk Vichy-regering en militair bestuur, erin geslaagd verplichte eenheidsorganisaties aan de joden op te leggen. In Frankrijk waren CGQJ-chef Vallat en de Franse regering aanvankelijk niet bereid geweest tot oprichting van een dergelijke joodse organisatie. Daarom had Dannecker vanaf eind augustus 1941 de druk opgevoerd en bedreigd zelf in de bezette zone een '*Zwangorganisation*' aan de joden op te leggen, buiten de Fransen om. Daarop had Vichy eind november 1941 gereageerd door alsnog per wet de UGIF op te richten, die was verdeeld in een afdeling voor de bezette en een voor de onbezette zone, beide ondergeschikt aan het CGQJ, *niet* aan Duitse instanties. Dit had de instemming van het militair bestuur. Anders dan in Frankrijk was in België de rol van het autochtoon bestuur bij totstandkoming van de aan de joden opgelegde organisatie minder groot: de AJB werd opgericht door een verordening van het militair bestuur en was aan de bezetter ondergeschikt. Daarbij ressorteerde de AJB formeel weliswaar ook onder de Belgische ministeries van Binnenlandse Zaken en Volkgezondheid, maar in werkelijkheid wilde het militair bestuur hiermee om politieke redenen naar buiten toe aan de AJB een officiële, Belgische status geven. Daarom liet de Nieuwe Orde-gezinde secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Romsée in maart 1942 de statuten van de AJB in het Belgisch Staatsblad publiceren. Ook was het ministerie van Onderwijs in december 1941 betrokken bij de uitsluiting van joodse leerlingen van openbare scholen. Evenals in de vorige fasen werd de betrokkenheid van Belgische autoriteiten bij uitvoering van de anti-joodse politiek bestuurlijk-juridisch zo minimaal mogelijk gedefinieerd. Het militair bestuur gaf hiervoor de ruimte, zodat Belgische instanties zich ogenschijnlijk slechts conformeerden aan een Duits verbod dat aan de joden was opgelegd.

In Nederland werd de al veel eerder opgerichte Joodsche Raad van Amsterdam gedurende deze periode in toenemende mate gebruikt als instrument bij de uitvoering van maatregelen. In oktober 1941 werden de taken uitgebreid over het hele land, terwijl de Raad daarentegen uitsluitend aan *lokale* Duitse civiele en politieautoriteiten in Amsterdam ondergeschikt bleef. Op deze manier kon de centrale overheidsbureaucratie in Den Haag er zoveel mogelijk buiten worden gehouden. Dit werd des te meer duidelijk toen een van de weinige, overgebleven vooroorlogse secretarissen-generaal, Frederiks van Binnenlandse Zaken, in maart 1942 van HSSPF Rauter te horen kreeg dat joden niet langer onder Nederlands overheidsgezag vielen. Frederiks protesteerde binnenskamers, maar hij en zijn ambtgenoten legden zich erbij neer dat de joden aan hun gezag waren onttrokken. In dit opzicht was de ontkoppeling tussen Duitse en Nederlandse autoriteiten op *nationaal* niveau een feit. De anti-joodse politiek was een direct Duitse zaak geworden. Wel bleven Nederlandse instanties betrokken bij uitvoering van bepaalde maatregelen, zoals beheer en toezicht over de werkkampen voor joden, die vanaf januari 1942 werden opgericht. Andere maatregelen werden rechtstreeks opgelegd aan de Joodsche Raad, zoals verspreiding van de jodenster in april 1942.

In Frankrijk was CGQJ-chef Vallat na een definitieve breuk met Dannecker voor de bezetter onaanvaardbaar geworden. Daarnaast had Vallat ook bij zijn eigen regering aan geloofwaardigheid ingeboet, omdat hij er onvoldoende in was geslaagd de Duitse invloed bij de anti-joodse politiek te beperken. Hij werd begin mei 1942 vervangen door de pro-Duitse, Darquier de Pellepoix. Het leek er even op dat uitsluitend hij en aan Duitse zijde Dannecker de zeggenschap zouden krijgen over de organisatie van de deportaties. Zij wilden voor het oppakken van joden – buiten ander Duitse en Franse autoriteiten om – gebruik maken van de speciale *Police aux Questions Juives* (PQJ). Op hoger niveau werd echter aan zowel Duitse als Franse kant anders besloten. Na de benoeming, in mei 1942, van een HSSPF in Parijs, Oberg, kwam in onderhandelingen met de eveneens nieuw aangestelde Franse secretaris-generaal van politie, Bousquet, een nieuwe vorm van algemene politiesamenwerking tot stand. De Duitse politiechefs hechtten meer belang aan samenwerking met Bousquet, dan aan de joodse zaken van Dannecker en Darquier. De directe zeggenschap over arrestaties van joden werd daarmee een zaak van hogere echelons.

Hoewel in België de AJB onder het militair bestuur en formeel ook onder de Belgische autoriteiten ressorteerde kreeg in deze fase de *Sipo-SD* in de praktijk meer invloed. Dit kwam in maart 1942 tot uiting in de opdracht van het *Judenreferat* aan de AJB tot een nieuwe, nauwkeurigere registratie. Voor zover Belgische overheden betrokken bleven of werden in de anti-joodse politiek in deze fase betrof dit het Rijksarbeidsambt bij de tewerkstelling van joden in Noord-Frankrijk en het gemeentebestuur in Antwerpen bij de verspreiding van de jodenster. Dat dit laatste in Brussel niet het geval was, had te maken met het feit dat in deze stad de bestuurlijke centralisatie – anders dan in Antwerpen – nog geen feit was. Hierdoor kwam het verzoek tot verspreiding van de jodenster terecht in de vooroorlogse bestuurlijke organisatie van 19 Brusselse burgemeesters. Dit in combinatie met een arrestatie-incident, waarbij Brusselse bestuurders zich misleid voelden, leidde tot een afwijzende houding.

In zowel België als Nederland werden de joden in de praktijk gaandeweg aan het gezag van de hoogste autochtone bestuurslaag onttrokken, zij het dat dit in laatstgenoemd land eerder en sneller gebeurde. In dit proces waren in Nederland vooral de volgende momenten belangrijk: de *razzia*, staking en daarop volgende repressie van februari 1941, de landelijke reikwijdte van de Amsterdamse Joodsche Raad na oktober 1941 en het zwichten van Frederiks voor Rauters bevel in maart 1942 dat inmenging van Nederlandse overheidszijde niet langer werd getolereerd, omdat de joden niet als Nederlanders werden beschouwd. De belangrijkste momenten in het proces van ontkoppeling in België waren: de rechtstreeks aan de AJB opgelegde nieuwe registratie van maart 1942, de arrestatiebevoegdheid van de *Sipo-SD* bij invoering van de jodenster begin juni 1942, en de onderschikking van het nieuwe AJB-bureau voor de *Arbeitseinsatz* direct aan het *Judenreferat* in juli 1942. In Frankrijk daarentegen

ontstond juist in mei–juli 1942 ten aanzien van de joden een nieuwe vorm van samenwerking tussen de Vichy-regering en de bezetter.

Ad 21) Anders dan in Frankrijk en België waren in mei-juni 1942 in Nederland nog geen landelijke verzetsorganisaties ontstaan. De algemene repressie na de Februaristaking was zo sterk, dat het een verlamdende uitwerking had op verdere, openlijke protesten tegen de anti-joodse politiek. De vergeleken met België en Frankrijk nog niet al te ongunstige economische situatie, werkte de opkomst van georganiseerd verzet op nationaal niveau evenmin in de hand. Wel waren enkele, kleine, veelal lokale verzetsgroepen ontstaan. In het voorjaar en de vroege zomer van 1942 hadden de snelle Japanse verovering van Nederlands-Indië, de mislukte geallieerde landing bij Dieppe op de Franse kust en het voor Duitsland gunstige verloop van de strijd in Rusland een deprimerend effect op grote delen van de Nederlandse bevolking. Tot die tijd uitten de anti-Duitse stemming en het verzet zich voornamelijk in illegale bladen, waarvan de variatie en verspreiding toenamen.

Anders dan in Nederland, waar de belangrijkste schok met betrekking tot de vervolging al in februari 1941 had plaatsgevonden, ontstonden de eerste, openlijke reacties en weerstanden onder de bevolking in Frankrijk en België pas met de invoering van de jodenster begin juni 1942. Hoewel deze reacties geen invloed hadden op de bezetter en zijn beleid, veroorzaakte dit wel een besef bij een deel van de bevolking, met name in de steden, dat de politiek tegen de joden escaleerde. In alle drie landen werd door de meeste illegale bladen de jodenster scherp veroordeeld. Toch was de overgrote meerderheid van de bevolking niet zeer geïnteresseerd in het lot van de joden. Men was meer bezig met het oplossen van de eigen dagelijkse problemen die de oorlog en bezetting met zich meebrachten.

3.3 Joodse bevolkingsgroepen

3.3.1 Frankrijk

3.3.1.1 *Bezette zone, zomer 1940 tot voorjaar 1941*

Door de massale vlucht van mei-juni 1940 was bij de Franse joden en de immigranten het gemeenschapsleven sterk ontwricht. Na het beëindigen van de vijandelijkheden kwam de reorganisatie bij de immigranten eerder op gang dan bij de joodse Fransen. Kort na de bezetting van Parijs, bespraken achtergebleven en teruggekeerde leiders van immigrantenorganisaties de nieuw ontstane situatie. Zowel verschillende hulp- en welzijnsorganisaties alsook uiteenlopende meer politiek georiënteerde groepen zetten hun vooroorlogse ideologische geschillen voorlopig opzij om zo goed mogelijk hulp te kunnen bieden aan de duizenden terugkerende vluchtelingen. Nijpend probleem was het gebrek aan financiële middelen. Daarom werd al eind juni *ad hoc* een comité opgericht om fondsen te werven en werkzaamheden effectief te coördineren, zoals de heropening van eetzaal voor armen en ontheemden. Het comité vormde een samenwerkingsverband van vijf immigrantenorganisaties: FSJF, de socialistische (niet-zionistische) *Bund*, de socialistisch-zionistische *Linke Poalei-Zion*, het meer gematigd-linkse *Poalei-Zion* en *Colonie Scolaire*. Het kantoor van laatstgenoemde organisatie, die zich sinds 1926 bezighield met vakantiekolonies voor immigrantenschoolkinderen, bood onderdak aan het comité dat naar de betreffende straat, *rue Amelot*, werd genoemd. Vooral onder druk van de *Bund* werden de joodse communisten buiten Amelot gehouden. In augustus keerde David Rapoport, hoofdbestuurder van de FSJF, terug naar Parijs en hij werd spoedig de drijvende kracht van Amelot.⁷²² Pogingen om Franse joden bij het nieuwe comité te betrekken, mislukten. Dit

⁷²² Jacques Adler, *Face à la persécution: les organisations juives à Paris de 1940 à 1944* (Paris: Calmann-Lévy, 1985); geraadpleegd is de herziene en uitgebreidere Engelstalige editie: *The Jews of Paris and the Final Solution. Communal Response and Internal Conflicts, 1940–1944* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1987), pp. 62–64, 165–169;

kwam niet alleen door de informele status van Amelot, maar vooral omdat zomer/herfst 1940 – toen weerzin tegen vreemdelingen in de Franse samenleving op een hoogtepunt was – Frans-joodse leiders terughoudend waren openlijk samen te werken met joodse immigranten en vluchtelingen. Zonder organisatorische en financiële steun van welgestelde, autochtone joden bleef de invloed van Amelot voorlopig beperkt. Wel slaagde men erin 180.000 franc te krijgen van Herbert Katzki, de vertegenwoordiger van de Amerikaans-joodse hulporganisatie *Joint Distribution Committee*, die in het onbezette zuiden verbleef. Vanaf augustus ontving Amelot met zekere regelmaat bescheiden bedragen van de Joint.⁷²³ Ook werden in augustus contacten gelegd met leiders van immigrantenorganisaties in het zuiden.

De organisatiestructuur van de Franse joden in de bezette zone was door massale vlucht eveneens aanzienlijk verzwakt. Zo was de voorzitter van het *Consistoire*, de bankier de Rothschild, in juni naar de Verenigde Staten vertrokken. Zijn functie werd voorlopig waargenomen door de opperrabbin van Frankrijk, Isaïe Schwartz. Toen de Franse regering kort voor de intocht van Duitse troepen in Parijs had besloten de hoofdstad te verlaten en de regeringszetel te verplaatsen, volgde het *Consistoire Central* dit voorbeeld. Het vestigde zijn hoofdkantoor in het onbezette Lyon. In de herfst van 1940 werd de 76-jarige Jacques-Édouard Helbronner tot nieuwe voorzitter gekozen. Daarbij speelde ongetwijfeld een belangrijke rol dat hij neef was van de Rothschilds en reeds jarenlang goede persoonlijke contacten had met maarschalk Pétain, alsook met kardinaal Gerlier, aartsbisschop in Lyon. Samen met laatstgenoemde had hij rechten gestudeerd. Helbronner was tijdens de eerste wereldoorlog achtereenvolgens adjudant van Pétain en lid van de staf van de minister van Oorlog geweest. In de jaren dertig was hij lid van de *Conseil d'État*. Ook nadat Pétain in juni 1940 staatshoofd was geworden, had Helbronner nog altijd persoonlijk toegang tot hem. In de bezette zone werd het bestuurlijk vacuüm van het *Consistoire* pas eind augustus opgeheven door terugkeer uit het zuiden van de Parijse opperrabbin Julien Weill. Dat nam niet weg dat reorganisatie onder de Franse joden in de hoofdstad aanmerkelijk trager verliep dan bij de immigranten. In de loop van september begon de belangrijkste Frans-joodse organisatie in Parijs weer te functioneren: de *Association Consistoriale des Israélites de Paris* (ACIP), waaronder niet alleen de synagogen ressorteerden, maar – belangrijker – ook het *Comité de Bienfaisance Israélite* (CBI), dat zich richtte op armenzorg en maatschappelijk werk.⁷²⁴

Theodor Dannecker had kort na zijn aankomst als *Judenreferent* in Parijs in september een ontmoeting met een eveneens teruggekeerde opperrabbin, Marcel Sachs. Dannecker eiste dat één centraal orgaan voor de regio groot-Parijs werd opgericht. Alle bestaande joodse organisaties op politiek, sociaal en cultureel gebied zouden hierin moeten opgaan. Sachs en Weill beriepen zich echter op de Franse wet uit 1905, die scheiding van kerk en staat bepaalde. Behalve dat zij hierdoor geen bevoegdheden hadden buiten zuiver godsdienstige aangelegenheden, was hun gezag ook nog eens beperkt tot uitsluitend de leden van het *Consistoire*, het omvatte dus niet de buitenlandse joden in de regio groot-Parijs als geheel. Dannecker dreigde dat een Duitse verordening op korte termijn de joden in de bezette zone een bestuurlijke centralisatie zou opleggen. Niet meewerken zou ernstige gevolgen hebben voor het joodse leiderschap en de bevolking. Omdat het *Consistoire* echter bleef vasthouden

Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish leadership during the Holocaust* (Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 1987), pp. 24–25.

⁷²³ Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust: the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945* (Detroit: Wayne State University Press, 1981); Adler, *Jews of Paris*, 143, 167; R.I. Cohen, *Burden*, 25–26.

⁷²⁴ Renée Poznanski, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris: Hachette, 1994), pp. 131–132; Adler, *Jews of Paris*, 36, 168. Simon Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy: histoire politique des Juifs de France 1940–1944* (Paris: Calmann-Lévy, 1998) geeft een uitvoerige beschrijving en analyse van de rol van het *Consistoire Central* tijdens de Vichy-periode. Overigens stelde Adler dat deze studie een sterk vertekend, overtrokken positief beeld geeft van de houding van Frans-joodse leiders ten opzichte van de buitenlandse joden in Frankrijk. Jacques Adler, 'The Jews and Vichy: Reflections on French Historiography', *The Historical Journal* 44 (2001), nr. 4, pp. 1065–1082, aldaar p.1081 n.82; Adler, *Jews of Paris*, 55, 81–132.

aan juridische en praktische bezwaren en Dannecker door gebrek aan medewerking van het militair bestuur en plaatselijke Franse autoriteiten zijn gezag niet kon afdwingen, probeerde hij het in november op een andere manier: er zou een aanzienlijke korting volgen op een nieuwe, nog aan de joden op te leggen, belasting, op voorwaarde dat joodse leiders het hulpwerk alvast in één overkoepelend orgaan onderbrachten. Door gebrek aan voldoende inkomsten en snel stijgende kosten zagen ook de Franse joden het belang in van coördinatie tussen de bestaande, deels langs elkaar heen werkende, instellingen. Onder deze omstandigheden deed Sachs alsnog aan Amelot het voorstel tot samenwerking tussen alle bij Amelot aangesloten immigrantenorganisaties voor maatschappelijke steun enerzijds en die van de Franse joden (CBI) anderzijds. Naast hulporganisaties, waren echter ook politieke groepen bij Amelot aangesloten en vooral zij waren hier tegen gekant, omdat ze deze samenvoeging als een Duits initiatief beschouwden. Toch wist Amelot-leider Rapoport een meerderheid te overtuigen van het belang van samenwerking. Uiteindelijk werd op 30 januari 1941 door vertegenwoordigers van zowel Franse als buitenlandse joden het *Comité de Coordination des Œuvres de Bienfaisance Israélites du Grand Paris* opgericht, onder voorzitterschap van opperrabbin Sachs. De samenwerking werd echter wel aan allerlei voorwaarden gebonden. Zo mocht de onafhankelijkheid van de deelnemende groepen niet teveel worden aangetast. De joodse communisten, die zich inmiddels hadden georganiseerd in *Solidarité*, bleven net als eerder bij Amelot als enige groep buiten het *Comité de Coordination*, wat de Frans-joodse leiders niet onwelkom was, omdat zij absoluut niet met hen geassocieerd wilden worden.⁷²⁵

In de periode juni 1940 tot februari 1941 was het dagelijks bestaan van de Franse joden in de bezette zone niet radicaal verschillend van dat van de joden in het onbezette zuiden. Het door de Franse regering in oktober 1940 uitgevaardigde *Statut des Juifs* werd in beide zones in gelijke mate toegepast. De verplichte bordjes '*Entreprise Juive - Jüdisches Geschäft*' in joodse winkels en bedrijven golden alleen in het bezette noorden, omdat ze het gevolg waren van de Duitse verordening van 27 september 1940.⁷²⁶ Eveneens op basis van deze verordening werd door Franse autoriteiten een registratie van de joden in de bezette zone uitgevoerd. In de regio groot-Parijs werd de verplichte registratie door de Franse politie-prefectuur begin oktober in de pers bekendgemaakt. De joden moesten zich tussen 2 en 20 oktober 1940 in alfabetische volgorde laten registreren bij de wijkbureaus van de politie. Er waren geen joodse organisaties, die opriepen de registratie te ontduiken. Vrijwel iedereen gaf gevolg aan de registratie. Buitenlandse joden voldeden aan de verplichting, omdat zij in hun omgeving toch al bekend waren als buitenlanders en joden; bovendien realiseerden ze zich dat hun namen en adressen reeds bij de Franse vreemdelingendienst geregistreerd stonden. Een van hen schreef later: '*comment ne pas se déclarer juif, alors qu'on est né en Pologne, qu'on parle à peine le français et qu'on est façonnier en pantalons rue des Immeubles-Industriels?*'⁷²⁷ Geïntegreerde Franse joden werden bij het gevolg geven aan de registratie volgens Poliakov geleid '*par refus de renier leurs origines et habitude d'obéir à la loi*'.⁷²⁸

Onder de joodse bevolking van Frankrijk was – ondanks de vluchtelingenstroom van mei-juni 1940 en de dreiging van de Duitse bezetting – een diepe kloof blijven bestaan tussen joodse Fransen enerzijds en joodse immigranten anderzijds. Onder joodse Fransen was over het algemeen gezagsgetrouw of soms zelfs enthousiast gereageerd op de benoeming van

⁷²⁵ Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993), pp. 83–85; Adler, *Jews of Paris*, 58–63, 66–69; R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, 26–29.

⁷²⁶ Het betrof de Duitse verordening van 27 september 1940. Poznanski, *Être juif*, 66–67, 72–76; Idem, *Jews in France*, 31, 34–36; Zuccotti, *Holocaust*, 81. De bordjes '*Entreprise Juive - Jüdisches Geschäft*' moesten volgens het militair bestuur in elk geval leden van de bezettingsmacht ervan weerhouden (onbedoeld) joodse winkels te betreden.

⁷²⁷ 'Hoe kon men zichzelf niet als jood melden, wanneer men in Polen was geboren, nauwelijks Frans sprak en als loonwerker broeken maakte aan de Immeubles-Industriels straat?'. Poznanski, *Être juif*, p. 68 n. 9.

⁷²⁸ 'door weigering hun afkomst te verloochenen en gewoonte de wet te gehoorzamen'. Léon Poliakov, *L'Auberge des musiciens* (Paris: Mazarine, 1981), p. 79, aangehaald in Poznanski, *Être juif*, p. 67 n. 3.

maarschalk Pétain tot staatshoofd na de val van de Derde Republiek. Zij waren net als heel veel Fransen het erover eens dat hij als oude, onomstreden held uit de eerste wereldoorlog, een belangrijke samenbindende factor betekende voor het door nederlaag en bezetting ontredde Franse volk. Zij stelden vooralsnog hun vertrouwen in de nieuwe Franse regering en weerspiegelden daarmee het overheersende gevoel van hun niet-joodse Franse medeburgers. Kort na sluiting van de wapenstilstand keerden in totaal circa 30.000 joden, voornamelijk Fransen die naar het zuiden waren gevlucht, terug naar hun huizen in het noorden.⁷²⁹ Verdere terugkeer werd in september verboden. Zij geloofden dat het Franse recht en de Franse traditioneel liberale politiek voldoende stand zouden houden tegenover het nationaal-socialisme. Zij hielden de hoop vast dat Frankrijk uiteindelijk gelouterd en hernieuwd de nederlaag te boven zou komen. Bovendien vonden veel joodse Fransen aanknopingspunten en troost in ogenschijnlijk gelijklopende beginselen van de nieuwe regering en het Jodendom: dienstbaarheid aan het land, benadrukking van familiewaarden en respect voor arbeid. Dit vertrouwen werd in oktober 1940 diep geschokt door het *Statut des Juifs*, dat werd gezien als zijnde in flagrante strijd met de Franse traditie van emancipatie en liberalisme. Dat Frankrijk – in hun opvoeding en onderwijs altijd gevierd als de belichaming van gelijkberechtiging en vooruitgang – deze stappen kon nemen, was voor hen onvoorstelbaar. Na de schok van nederlaag en bezetting kwam voor hen dus de tweede schok van anti-joodse maatregelen, afkomstig niet alleen van de Duitse bezetter, maar zelfs van de eigen Franse regering.⁷³⁰

Voor de buitenlandse joden in Frankrijk was de situatie van meet af aan heel anders. Voor hen hadden de Duitse bezetting en Franse antisemitische wetten van oktober 1940 onmiddellijk rampzalige gevolgen in beide zones. In tegenstelling tot Frans joden keerden direct na sluiting van de wapenstilstand veel minder buitenlandse joden terug naar het noorden, voor zover dat nog mogelijk was of toegelaten werd. Onder de in bezet Parijs achtergebleven buitenlandse joden behoorden de communisten tot degenen die het vroegst tot reorganisatie en hernieuwde activiteiten overgingen. Al in september 1939 hadden zij de gelederen van de Franse communistische partij verlaten en waren in de clandestiniteit gegaan. De aanleiding voor hun breuk met de partij was dat voor hen – tegen het Molotov-Ribbentrop verdrag in – de strijd tegen het nationaal-socialisme belangrijker was dan de tijdelijke ideologische ontspanning die Duitsland en Rusland waren overeengekomen. Een maand na de val van Parijs begon de clandestiene krant *Unzer Wort* (in het Jiddisch) van de joodse communisten, die zich hadden georganiseerd in *Solidarité*, opnieuw te verschijnen. Kern van de boodschap was dat de joden van Frankrijk zich dienden te verenigen om samen met de Franse arbeidersklasse Frankrijk gewapenderhand van de fascistische bezetters te bevrijden.⁷³¹ Voor de overige, niet-communistische joodse immigranten en vluchtelingen in Parijs werd het dagelijkse leven in de eerste maanden van de bezetting vooral bepaald door het algemene gebrek aan bestaansmiddelen. Deze benarde positie was bepalend voor hun houding en reactie en die van hun leiders. Concrete actie om de misère onder hun achterban te verlichten had voorrang boven eventuele verzoeken of protesten bij de regering in Vichy.⁷³² Uit de verscheidenheid in reacties van de joodse bevolking op de Duitse bezetting en de komst van de Nieuwe Orde blijkt duidelijk dat een eensgezind joods standpunt

⁷²⁹ R.I. Cohen, *Burden*, p. 18 n. 20; Poznanski, *Être juif*, 56–57.

⁷³⁰ Yerachmiel (Richard I.) Cohen, 'The Jewish Community of France in the Face of Vichy-German Persecution: 1941–44', in: F. Malino, B. Wasserstein (eds.), *The Jews in Modern France* (Hanover, NH: Brandeis University Press, 1985), pp. 180–203; geraadpleegd is de herdruk in: M.R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; Historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. VI.2, pp. 756–779, aldaar 758, 760.

⁷³¹ Annie Kriegel, 'Résistants communistes et Juifs persécutés', *Histoire* 3 (1979), pp. 93–123; herdrukt in: *Réflexions sur les questions juives* (Paris, 1984); Poznanski, *Être juif*, 99–100; Jacques Ravine, *La Résistance organisée des Juifs en France 1940–1944* (Paris: Julliard, 1973).

⁷³² Het aantekenen van protesten bij Franse autoriteiten werd gezien de beleidsverklaringen en daden van de regering in Vichy door leiders van joodse immigranten en vluchtelingen als zinloos of mogelijk zelfs contra-productief beschouwd. R.I. Cohen, 'The Jewish Community of France', 764; Adler, *Jews of Paris*, 165–170.

onmogelijk werd gemaakt door de onderlinge verdeeldheid en tegenstellingen in de vooroorlogse jaren.

3.3.1.2 Onbezette zone, zomer 1940 tot voorjaar 1941

Door de massale vlucht van joden naar Zuid-Frankrijk en slechts gedeeltelijke terugkeer ontlieden, zoals gezegd, de aantallen joden in beide zones elkaar niet zo veel. In september 1940 werd verdere terugkeer van joden naar de bezette zone door het Duitse bestuur verboden.⁷³³ Woonden vóór de Duitse inval ongeveer 220.000 joden in het noorden en omstreeks 100.000 in het zuiden, door de nieuwe situatie verbleven nu ongeveer 165.000 in de bezette en minstens 140.000 in de onbezette zone.⁷³⁴ Laatstgenoemd aantal was zonder kinderen tot 15 jaar, maar met inbegrip van de minstens zesduizend joden die tot eind oktober 1940 uit Elzas-Lotharingen (Straatsburg, Metz) en Duitse grensprovincies waren verdreven en in kampen in Zuid-Frankrijk waren ondergebracht. Terwijl in de bezette zone negentig procent van alle joden in de regio-Parijs woonde, verbleef in het zuiden ongeveer 55 procent (ca. 75.000) in de steden Lyon, Marseille en Toulouse. De overige ruim 60.000 woonden verspreid in honderden kleinere steden en dorpen.⁷³⁵

De meeste joodse organisaties hadden zomer 1940 het voorbeeld van de Franse regering gevolgd en hun hoofdkantoren naar onbezette gebied verplaatst. Dit gold niet alleen voor het *Consistoire Central*, maar ook voor de belangrijkste koepelorganisatie van de joodse immigranten: de FSJF, onder het voorzitterschap van Marc Jarblum (tevens leider van de socialistisch-zionistische *Poalei Zion*). Zowel *Consistoire* als FSJF vestigden hun hoofdkantoor in Lyon. De meeste instellingen op het gebied van hulpverlening, zoals het met het *Consistoire* verbonden CAR, waren echter naar de havenstad Marseille verhuisd, omdat zij daar betere mogelijkheden tot emigratie verwachtten, voor zowel vluchtelingen als andere joden. Evenals in de bezette zone trachtte men tot betere onderlinge samenwerking te komen in het hulpwerk aan de tienduizenden ontheemden, vooral degenen die onder erbarmelijke omstandigheden in Franse kampen verbleven. Eind augustus 1940 werd geschat dat 30.000 joden in de onbezette zone geheel afhankelijk waren van humanitaire hulp; nog eens 12.000 hadden een aanvulling nodig om rond te kunnen komen; in deze aantallen waren de joden in interneringskampen niet inbegrepen.⁷³⁶ Ook in het onbezette zuiden was echter sprake van gespannen relaties tussen Franse en buitenlandse joden.⁷³⁷ Het initiatief voor meer samenwerking tussen deze twee groepen kwam dan ook van buiten. Vertegenwoordigers van de Amerikaans-joodse *Joint*, Herbert Katzki in onbezette Frankrijk en diens superieur voor Europa, Joseph J. (Joe) Schwartz in Lissabon, slaagden erin opperrabbin Isaac Schwartz over te halen een koepelorganisatie te vormen.⁷³⁸ Op deze manier kon men niet alleen de eerste anti-joodse maatregelen van Vichy beter het hoofd bieden, maar vooral ook de Amerikaanse geldschietters ervan overtuigen dat financiële steun, die via Zwitserland werd doorgesluisd, zo effectief mogelijk werd besteed.⁷³⁹ Eind oktober 1940, twee weken na afkondiging van het

⁷³³ Terugkeer naar bezette gebied werd verboden volgens de verordening van het militair bestuur van 27 september 1940; zie: Andrieu (dir.), et al., *La Persécution des Juifs en France 1940–1944 et le rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels*, 49–50. De joodse gemeenten in het door Duitsland geannexeerde Elzas-Lotharingen (departementen Bas-Rhin, Haut-Rhin en Moselle), geleid door opperrabbin René Hirschler uit Straatsburg, werden in oktober 1940 op bevel van plaatselijke Duitse *Gauleiter* verdreven en per trein naar onbezette Frankrijk weggevoerd.

⁷³⁴ Genoemde aantallen zijn gebaseerd op de Duitse en Franse registratiegegevens van eind 1940, resp. voorjaar 1941; zie Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz*, 27–28.

⁷³⁵ Zosa Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer 1939–1945* (New York: Littauer Foundation, 1966), *passim*; dit boek bevat een systematisch overzicht van alle steden en dorpen in Frankrijk waar zich joodse gemeenten bevonden of grotere aantallen joden verbleven. Vergel. Adler, *Jews of Paris*, 5–12; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz*, 27–28.

⁷³⁶ Rapport, 31 augustus 1940, door Herbert Katzki, Archief Joint (New York), General, France, 594, geciteerd in: Poznanski, *Être juif*, p. 119 n. 9.

⁷³⁷ Poznanski, *Être juif*, 60–63; Idem, *Jews in France*, 27–29; R.I. Cohen, *Burden*, 40–41.

⁷³⁸ R.I. Cohen, *Burden*, 40–42; Poznanski, *Être juif*, 280–282; Idem, *Jews in France*, 185–186.

⁷³⁹ Adler, *Jews of Paris*, 167; R.I. Cohen, *Burden of Conscience*, 40–43.

Statut des Juifs, werd in Marseille door leiders van negen verschillende (hulp-)organisaties de *Commission Centrale des Organisations Juives d'Assistance* (CCOJA) opgericht.⁷⁴⁰ Naast onderlinge samenwerking en vorming van één sociaal fonds, wilde men meer eensgezindheid in de contacten met Franse overheidsinstanties. Van dit alles kwam maar weinig terecht. Franse joden voelden weinig voor de massale beroepsomscholing, die door opperrabbin René Hirschler en andere leden van de CCOJA werd voorgesteld om de bestaans- en emigratiemogelijkheden te vergroten. Omdat de uit Straatsburg afkomstige Hirschler aan het hoofd stond van de in oktober 1940 uit Elzas-Lotharingen verdreven joden, had hij – méér dan andere Frans-joodse leiders – oog voor de noodzaak tot samenwerking. Hij slaagde er evenwel niet in voldoende steun te verwerven. Formeel bleef de CCOJA weliswaar tot maart 1942 bestaan, maar in de praktijk bleken de tegenstellingen tussen hulporganisaties van Franse joden en immigranten niet te overbruggen. Hun enige gemeenschappelijk belang was dat hulpfondsen uit de VS ongehinderd bleven komen.⁷⁴¹

De belangrijkste doelstelling van het *Consistoire Central* in de nieuwe situatie was de positie van de Franse joden zo goed mogelijk handhaven. Belangen van immigranten kwamen op de tweede plaats. Mede daarom was het *Consistoire* niet aangesloten bij de CCOJA. De hulpverlening door Frans-joodse organisaties werd nadrukkelijk als liefdadigheid en nooit als openlijke solidariteit gepresenteerd. Houding en reacties van de Frans-joodse leiders werden vooral bepaald door hun opvatting dat een vergelijk met de Vichy-regering mogelijk was en zij wilden dan ook niet openlijk geassocieerd worden met de immigranten en vluchtelingen. Al spoedig bleek echter dat het *Statut des Juifs* formeel geen enkel onderscheid maakte tussen Franse en buitenlandse joden. Franse joden waren diep geschokt. De nauw met het *Consistoire Central* verbonden Raymond-Raoul Lambert, redacteur van de belangrijkste Frans-joodse krant *L'Univers israélite* en secretaris van het *Comité d'Assistance aux Réfugiés d'Allemagne* (CAR), legde in oktober 1940 in zijn dagboek zijn pijn en ongeloof vast: 'Wat een schande! Ik kan deze ontkenning van rechtvaardigheid en wetenschappelijke waarheid zelfs niet bij benadering begrijpen. (...) Dit kan niet lang duren, dit is niet mogelijk (...) Ik huilde gisteravond als een man die, plotseling, is verlaten door een vrouw die de enige liefde van zijn leven is, de enige gids van zijn gedachten, de enige leidraad van zijn daden.'⁷⁴² Duitse druk op Vichy leek voor Franse joden de enige aannemelijke verklaring voor Frankrijks afwijking van haar historische traditie van vrijheid en gelijkberechtiging door een *raciale* definitie van Jodendom te aanvaarden. Opperrabbin Isaïe Schwartz, voorzitter Jacques Helbronner en andere leiders van het *Consistoire Central* vermeden elk openbaar protest en uitten hun gekwettheid in de vorm van vertrouwelijke contacten met en brieven aan Pétain. Dit leverde echter geen tastbare resultaten op.⁷⁴³

Desondanks hielden *Consistoire*-leiders vast aan het idee dat Vichy in de praktijk de rechten van joden met Franse nationaliteit zou ontzien. Dit leek te worden bevestigd doordat, direct na afkondiging van het *Statut*, werd gezinspeeld op mogelijke individuele uitzonderingen en bovendien de prefecten van departementen en lokale autoriteiten in de

⁷⁴⁰ De negen organisaties waren: *Comité d'Assistance aux Réfugiés* (CAR), *Entr'aide Française Israélite* (EFI), *Fédération des Sociétés Juives de France* (FSJF), *Oeuvre de Secours aux Enfants* (OSE), *Organisation pour la Reconstruction et le Travail* (ORT), HICEM, *Éclaireurs Israélites de France* (EIF), *Office des Oeuvres Pro-Palestiniennes*, en *Alliance Israélites Universelle* (AIU).

⁷⁴¹ R.I. Cohen, *Burden*, 43–47; Adler, *Jews of Paris*, 86.

⁷⁴² Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un Témoin, 1940–1943* (introduced and edited by Richard I. Cohen) (Paris: Fayard, 1985), dagboek aantekening, 19 oktober 1940, p. 85, geciteerd in Michael R. Marrus, 'Jewish Leadership and the Holocaust: the Case of France', in: Jehuda Reinharz (ed.), *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses* (Hanover, NH: University Press of New England, 1987), pp. 380–396, aldaar 383; geraadpleegd is de herdruk in: M.R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, vol. VI.2, pp. 780–796, aldaar 783. Zie ook de inmiddels verschenen Engelstalige uitgave: *Diary of a Witness, 1940–1943*. Edited and introduced by Richard I. Cohen (Chicago/Washington D.C.: Ivan R. Dee, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2007).

⁷⁴³ Poznanski, *Être juif*, 130, 132, 143, 147–149; R.I. Cohen, 'The Jewish Community of France in the Face of Vichy-German Persecution', 761.

onbezette zone maatregelen namen tegen *uitsluitend* buitenlandse joden. Velen van hen werden in reeds bestaande vluchtelingenkampen geïnterneerd en jonge werklozen onder hen werden verplicht tewerkgesteld in *Groupements de travailleurs étrangers* (GTE).⁷⁴⁴ Zoals eerder beschreven waren de omstandigheden in deze interneringskampen slecht tot zeer slecht. ‘*Mais nous, nous restions toujours au camp, dévorés de puces et de punaises, tracassés par la pensée de nos familles et par celle de notre sombre avenir*’, schreef een joodse immigrant, die in 1939 vrijwillig dienst had genomen in het Franse leger, maar na de nederlaag als buitenlander in een interneringskamp werd vastgehouden.⁷⁴⁵ Velen als hij zagen zich gereduceerd tot ledigheid en verveling terwijl zij vol onzekerheid wachtten tot over hun lot een beslissing zou worden genomen.

De top van het *Consistoire* onderschreef de opvatting van Vichy dat buitenlandse joden sociaal-economisch en politiek ongewenst waren. Men ging ervan uit dat het Vichy-antisemitisme als *Question d'État* (staatsaangelegenheid) een minder kwaad was, dan het nazi-antisemitisme of het radicale antisemitisme van bepaalde extreem-rechtse Franse groepen. Grote aantallen joodse immigranten en vluchtelingen vormden een ernstige belasting voor de Franse economie, wat werd verergerd door de bezetting van meer dan de helft van het land, met name het geïndustrialiseerde noorden. Politieke factoren speelden eveneens een rol. Frans-joodse leiders waren zich ervan bewust dat Vichy gunstige politieke voorwaarden wilde creëren voor onderhandelingen met Duitsland en dat daarbij de joodse kwestie werd gezien als bruikbaar middel om de weg te effenen voor een Frans-Duits akkoord als vervolg op de wapenstilstand van juni 1940. Men verklaarde het Franse staatsantisemitisme dus vanuit de economische crisis en vluchtelingenstroom van de jaren dertig en de nederlaag van 1940. Wanneer de economische en politieke problemen eenmaal waren opgelost – door repatriëring van buitenlanders en sluiting van vrede met Duitsland – zou de ‘joodse kwestie’ vanzelf op de achtergrond raken en verdwijnen. Deze interpretatie van het *Consistoire* was weliswaar niet geheel onrealistisch, men onderschatte evenwel de politiek-ideologische doelstellingen van het nieuwe Franse regime op langere termijn, alsook de uiteindelijk veel grotere dreiging van het Duitse antisemitisme.⁷⁴⁶

Gedurende het eerste jaar, tot mei 1941, was zoals vermeld het dagelijks bestaan van de joden in de bezette en onbezette zone wat Franse wetgeving betreft niet fundamenteel verschillend. Daar stond echter tegenover dat de beruchte interneringskampen voor joodse vluchtelingen en andere buitenlandse joden zich in het onbezette zuiden bevonden. Voor de Franse joden in het onbezette zuiden was in deze periode in economisch opzicht nog geen sprake van speciale beperkingen. In die zin was hun dagelijks leven in het onbezette gebied tijdens het eerste jaar van Vichy, tot juni 1941, betrekkelijk ongestoord. Wel echter waren het vooral of uitsluitend joden met het Franse staatsburgerschap die getroffen werden door de bepalingen van het *Statut des Juifs* tot uitsluiting uit ambtelijk apparaat, publieke ambten en openbaar onderwijs.⁷⁴⁷

3.3.1.3 Bezette zone, voorjaar tot eind 1941

Dannecker wilde het *Comité de Coordination* zo spoedig mogelijk omvormen tot een eenheidsorganisatie voor *alle* joden in Parijs. Het moest het karakter van een

⁷⁴⁴ Poznanski, *Être juif*, 262–270; Denis Peschanski, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946* (Paris: Gallimard, 2002), pp. 219–228. Veel van de interneringskampen waren eind jaren dertig in Zuid-Frankrijk opgericht om vluchtelingen van de Spaanse burgeroorlog in onder te brengen; na het einde van die oorlog in april 1939 keerden veel van deze vluchtelingen terug naar Spanje of vertrokken naar elders, met name naar Mexico.

⁷⁴⁵ ‘Maar wij, wij bleven maar in het kamp, opgevreten door vliegen en bedluizen, gekweld door zorgen over onze familie en onze sombere toekomst.’ Poznanski, *Être juif*, p. 260 n. 3.

⁷⁴⁶ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 25–30; Adler, *Jews of Paris*, 84–85, 223–226; Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy*, 81–91; R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 761–762; André Kaspi, *Les Juifs pendant l'Occupation* (Paris: Seuil, 1991), pp. 77–78.

⁷⁴⁷ Poznanski, *Être juif*, 62–63, 89–90, 143 e.v., 170 e.v.

Zwangvereinigung krijgen, die ingeschakeld zou kunnen worden bij verdere uitvoering van de anti-joodse politiek.⁷⁴⁸ Hiertoe liet hij in maart 1941 twee vooraanstaande joden uit Oostenrijk, Wilhelm Biberstein en Leo Israel Israelowicz, naar Parijs komen. Zij waren eerder betrokken geweest bij de door Eichmann uitgevoerde reorganisatie van joodse instellingen in Wenen.⁷⁴⁹ Zij moesten het Parijse comité ertoe brengen de opzet van Dannecker uit te voeren. Biberstein en Israelowicz stelden voor het gezag van opperrabbin Sachs als voorzitter van het comité te versterken en dit statutair vast te leggen. Er werd echter geen rekening gehouden met het feit dat slechts vier joodse organisaties voor maatschappelijke steun in het comité waren vertegenwoordigd. Zij konden moeilijk de circa tien andere instellingen dwingen zich aan te sluiten. De twee Oostenrijkse joden werden bovendien door de leden van het comité gewantrouwd, omdat zij als handlangers van de Duitsers werden beschouwd. Gaandeweg voelde men zich zo geïntimideerd dat de belangrijkste deelnemer van de immigranten, het door Rapoport geleide comité Amelot, zich uiteindelijk terugtrok uit het *Comité de Coördination*. De breuk werd verhaast door een eenzijdige actie van Israelowicz en Biberstein. Zij lieten volkomen onverwacht op 19 april 1941 een joods weekblad, *Informations Juives de Paris*, verschijnen, met als doelgroep de ongeveer 65.000 joodse huishoudens in Parijs. Dit weekblad, met Israelowicz als zelfbenoemd redacteur, presenteerde zich als officiële spreekbuis van het *Comité de Coördination* en riep de joden op zich bij deze organisatie aan te sluiten. Dit alles gebeurde zonder overleg met voorzitter Sachs of andere leden van het comité. Verschijning van het blad gaf bij immigranten aanleiding tot verspreiding van clandestiene pamfletten waarin het comité werd beschuldigd van collaboratie met de Duitsers. Het aanvankelijk in meerderheid uit immigranten bestaande comité werd, na het vertrek van Amelot, begin mei 1941 overgenomen door Franse joden. Voorzitter werd de 37-jarige bankier André Baur. Hij was voorzitter van de *Union Libérale Israélite*, voormalig voorzitter van de Franse tak van *Keren Kayemet Le-Israel* (KKL, Joods Nationaal Fonds voor grondaankoop in het Britse mandaatgebied Palestina), en een neef van eerdergenoemde opperrabbin Julien Weill die in augustus 1940 als eerste prominente figuur van het *Consistoire* naar Parijs was teruggekeerd. Baur was mede overgehaald het voorzitterschap op zich te nemen door zijn oom, die vond dat Dannecker's acties niet mochten leiden tot uiteenvallen van het *Comité de Coördination* of de overname ervan door onbetrouwbare figuren die van Duitse kant naar voren werden geschoven. De nieuwe leiding slaagde erin de twee Oostenrijkers te isoleren en hun invloed tot een minimum te beperken. Dat Franse joden het comité wilden voortzetten, kwam omdat het als bruikbaar middel werd gezien om, onder snel ongunstiger wordende omstandigheden, het hulpwerk in stand te houden. Bovendien gaven zij voorkeur aan contacten met de kort daarvoor benoemde CGQJ-chef Vallat en diens Parijse vertegenwoordiger. Vallat werd door Weill, Baur en andere Frans-joodse leiders beschouwd als een minder kwaad dan de Duitser Dannecker. In hun ogen ontwikkelde zich inderdaad een scheiding tussen Vallat en Duitse autoriteiten. Vallat was weliswaar antisemiet, maar hij was Fransman en men bij zou bij hem wellicht eerder iets gunstigs kunnen bereiken dan bij de Duitsers.⁷⁵⁰

Na de eerste massale internering in de bezette zone in mei 1941, werd het comité nog meer gewantrouwd door immigranten. Bovendien gaf de internering een stimulans aan pogingen van joden de demarcatielijn clandestien over te steken en onbezet gebied te bereiken.⁷⁵¹ Het wantrouwen werd versterkt, nadat op basis van de Vichy-wet van 22 juli de onteigening van

⁷⁴⁸ Uitgebreid rapport, opgesteld door Dannecker, d.d. 1 juli 1941, CDJC doc. nr. XXVI-1, *Recueil*, I, 80–158, aldaar 101–102 (oorspronkelijke paginering: 20–21); Adler, *Jews of Paris*, 56–63.

⁷⁴⁹ Doron Rabinowici, *Instanzen der Ohnmacht; Wien 1938–1945: der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000), m.n. hoofdstuk 5; Adler, *Jews of Paris*, 65. Biberstein en Israelowicz kwam 18 maart in Parijs aan.

⁷⁵⁰ Poznanski, *Être juif*, 96–102, 108; Idem, *Jews in France*, 51–55, 60; Adler, *Jews of Paris*, 57–59, 63–71, 125; R.I. Cohen, *Burden*, 26–36.

⁷⁵¹ Éric Alary, 'Les Juifs et la ligne de démarcation, 1940–1943', *Les Cahiers de la Shoah* (2001), no. 5, 13–49, 21–24.

joodse bedrijven daadwerkelijk zijn beslag kreeg.⁷⁵² Zowel Frans-joodse middenstanders als immigranten met een eigen bedrijfje werden door deze wet getroffen. Intussen waren na het begin van de Duitse aanval op Rusland leden van de Franse communistische partij begonnen met aanslagen op Duitsers, Duitse gebouwen en verbindinglijnen. Joodse communisten conformeerden zich voor het eerst sinds september 1939 weer aan de partijleiding en namen eveneens deel aan de aanslagen. Voor hen stond vanaf nu de gewapende strijd tegen de bezetter centraal. Toen na een eerste grote razzia in Parijs vanaf augustus 1941 in Drancy duizenden overwegend buitenlandse joden werden opgesloten, was de kloof tussen Franse joden en de immigrantenorganisaties vrijwel onoverbrugbaar geworden. Overigens was ook onder de joodse immigranten onderling de politieke verdeeldheid weer toegenomen, met name tussen met de FSJF verbonden en veelal in Amelot vertegenwoordigde zionisten, socialisten en andere niet-communisten enerzijds en het communistische *Solidarité* anderzijds. Door de interneringen van mei en augustus 1941 waren duizenden families uit elkaar gescheurd. Moeders met kinderen bleven zonder inkomen achter, waren aangewezen op maatschappelijke steun en vervielen steeds verder in armoede. Een groot aantal vrouwen verzamelde zich dagelijks bij de Parijse politie-prefectuur en het stadhuis in een poging hun echtgenoten vrij te krijgen. Ook demonstreerden honderden vrouwen bij het kantoor van het *Comité de Coordination*, dat zij verweten veel te weinig te ondernemen. Een van de demonstrerende vrouwen, Sophie Schwartz, herinnerde zich later dat joodse communisten van *Solidarité* een coördinerende rol vervulden bij de demonstraties. Als gevolg hiervan meldden maandenlang grote aantallen vrouwen zich regelmatig bij het stadhuis en gemeentelijke kantoren, waar ze vroegen om verbetering in de voorziening van eerste levensbehoeften (voedsel, brandstof), informeerden naar het lot van hun mannen en bleven aandringen op hun vrijlating uit de interneringskampen.⁷⁵³

Herfst 1941 werd door verschillende Duitse instanties de druk op het CGQJ sterk opgevoerd om alsnog tot een joodse dwangorganisatie in de bezette zone te komen. Aanvankelijk was Vallat hier tegen, maar toen van Duitse kant bedreigd werd met eenzijdige oprichting van zo'n organisatie, gingen de Fransen overstag. Vichy vreesde anders zijn greep op de anti-joodse politiek in bezet gebied te verliezen. Daarom werd alsnog besloten tot oprichting van één landelijke joodse organisatie onder Franse controle in zowel bezet alsook onbezet gebied. Na maandenlange onderhandelingen tussen Duitse en Franse autoriteiten en tussen Vallat en vertegenwoordigers van verschillende joodse organisaties (vnl. in de onbezette zone) werd eind november 1941 per Franse wet de *Union Générale des Israélites de France* (UGIF) opgericht. Deze werd rechtstreeks ondergeschikt aan het CGQJ. De UGIF moest zich met name gaan bezighouden met sociale steun, hulpverlening en beroepsomscholing. Naast een hoofdbestuur in Lyon, zou elk van de zones een eigen raad krijgen. Baur en zijn juridische deskundige Lucienne Scheid-Haas, hadden vóór uitvaardiging gelegenheid gehad het wetsontwerp te bespreken met Vallat waarbij ze enige wijzigingen hadden kunnen doorvoeren. Tijdens dit overleg kregen ze geen bijzonder ongunstige indruk van de CGQJ-chef; integendeel: ze werden versterkt in hun opvatting dat contact met Vallat de voorkeur verdiende boven Duitse autoriteiten. Dit bracht Baur en de zijnen er mede toe hun benoeming toch te aanvaarden, ook al was dit in een organisatie die de beginselen waarin zij geloofden, ontkende. Op deze manier hoopten zij in staat te zijn de belangen van de joodse bevolking zo goed mogelijk te behartigen.⁷⁵⁴

De officiële bekendmaking van de oprichting van de UGIF op 2 december 1941 markeerde het begin van een maand van grote ontberingen voor de joden van Parijs. Duitse en Franse functionarissen wedijverden met elkaar bij de uitbreiding van de anti-joodse wetgeving van 1940–1941. Zo plaatste de Parijse politieprefectuur bepaalde joden onder periodiek

⁷⁵² Poznanski, *Être juif*, 76–82; Adrieu (dir.) et al., *Persécution... Recueil des textes officiels*, 118–119, 317–327.

⁷⁵³ R.I. Cohen, *Burden*, 32–39; Adler, *Jews of Paris*, 69–73; Poznanski, *Être juif*, 104–109 (Sophie Schwartz), 336–350.

⁷⁵⁴ Adler, *Jews of Paris*, 77–79, 103–104, 110.

politietoezicht en verbood hen het Seine-gebied (de regio groot-Parijs) te verlaten. Meer dan zeventuizend joden werden nog steeds gevangen gehouden in Franse kampen in de bezette zone. Duitse autoriteiten voerden de anti-joodse maatregelen en acties in december verder op. Zoals vermeld werden op 12 december in Parijs 743 vooraanstaande Frans-joods burgers door Duitse politie opgepakt. Door arrestatie van een aantal buitenlandse joden werd dit aantal verhoogd tot duizend. Door deze gebeurtenissen werden de problemen waar het *Comité de Coördination* mee worstelde nog verergerd. Maar dit was nog maar het begin. Enkele dagen later, 15 december, werden 95 gijzelaars, onder wie 53 joden, op last van het militair bestuur geëxecuteerd als represaille voor aanslagen op Duitse militairen. Diezelfde dag liet *Judenreferent* Dannecker aan Baur weten dat de joodse gemeenschap een boete van één miljard franc zou worden opgelegd. Deze moest worden voldaan via de UGIF die echter zijn werkzaamheden op dat moment nog goed en wel moest beginnen. Dannecker voegde er zijn gebruikelijke cynische bepaling aan toe: directe betaling zou verdere massale arrestaties voorkomen. Deze actie maakte bij Baur en zijn medewerkers in het *Comité de Coördination* een einde aan elk denkbeeld het functioneren van de UGIF nog langer voor zich uit te kunnen schuiven. Baur zag de UGIF en andere maatregelen nu als onomkeerbaar en poogde – om een nog grotere ramp te voorkomen – met alle middelen eenheid binnen de joodse organisaties in Parijs te bereiken. Daarmee was de intentie van Vallat om Baur naar het zuiden te laten komen om de joodse leiders daar over te halen definitief deel te nemen aan de UGIF, niet alleen een doeltreffende tactische zet van zijn kant, maar het kwam, als gevolg van de Duitse executies en boete, ook overeen met de bedoelingen van Baur. Hij en de andere leden van het *Comité de Coördination* bleven hun functies vervullen totdat openbare bekendmaking op 9 januari 1942 hen officieel omvormde tot de noordelijke raad van de UGIF. Zich bewust van de nieuwe rol die hen was opgelegd, stuurden de net benoemde leden van de noordelijke raad op 20 januari een protestbrief naar Pétain, waarin zij de gedachte achter de UGIF – scheiding tussen het Franse Jodendom en de rest van de Franse samenleving – afwezen. Ze hielden vast aan hun principes dat toewijding aan het Jodendom op geen enkele wijze in tegenspraak was met hun verbondenheid aan de Franse nationale zaak, ondanks de antisemitische wetten. In deze geest zouden zij hun belangrijkste verantwoordelijkheid ten opzichte van hun geloofsgenoten – ongeacht hun nationaliteit – blijven vervullen, te weten: het maatschappelijk hulpwerk, zelfs al waren zij geen gekozen vertegenwoordigers van de gemeenschap, maar formeel benoemd in naam van het Franse staatshoofd, Pétain.⁷⁵⁵

Zonder oponthoud was het Parijse *Comité de Coördination* omgevormd tot de negen leden tellende *conseil* (raad) van de UGIF-Nord. Personeel, gebouwen en hulpverleningswerk werden van het comité overgenomen en Baur bleef voorzitter.⁷⁵⁶ De UGIF-N bestond uit zes afdelingen en was werkzaam in 84 verschillende bureaus en onderafdelingen verspreid over heel groot-Parijs. De afdelingen waren: 1. Algemene Diensten, 2. Bestuur en Financiën, 3. Sociale diensten, 4. Jeugdangelegenheden en beroepsopleiding, 5. Weeshuizen en medische centra, 6. Gaarkeukens en magazijnen. Later zou onder druk van *Judenreferent* Dannecker een aparte afdeling Bevoorrading worden opgericht ten behoeve van joodse geïnterneerden in Drancy. Het Parijse hoofdkantoor gaf een nieuwsbrief uit, het *Bulletin de l'UGIF* dat onder alle joodse huishoudens werd verspreid, en onderhield ook contacten met een tiental plaatsen in de bezette zone buiten Parijs, waar joodse gemeenten waren, zoals bijvoorbeeld Bordeaux, Dijon, Nancy en Nantes. Toch ging het bij UGIF-N wat personeelsomvang betreft

⁷⁵⁵ Adler, *Jews of Paris*, 103, 109–111; R.I. Cohen, *Burden*, 68–69.

⁷⁵⁶ In de wet van 29 november 1941, werd de nieuw opgerichte UGIF omschreven als '*objet d'assurer la représentation des Juifs après des pouvoirs publics, notamment pour les questions d'assistance, de prévoyance et de reclassement social*'. De betrokken joodse leiders waren er in de onderhandelingen met Franse autoriteiten niet in geslaagd het woord '*notamment*' (in het bijzonder) te doen vervangen door '*seulement*' (uitsluitend). Billig, *Le Commissariat Général aux Questions Juives*, I, 210–211; R.I. Cohen, *Burden*, 49, 52–53, 62–63, 68–69; Idem, 'The Jewish Community of France', 766–767; Adler, *Jews of Paris*, 103, 110; Poznanski, *Être juif*, 207–209.

aanvankelijk om een bescheiden organisatie van in totaal iets meer dan 750 vaste medewerkers, zowel Fransen als immigranten.⁷⁵⁷

De leiders van de immigrantengroepen bekritiseerden echter de bestuursleden van UGIF-N voor het aanvaarden van deze dwangorganisatie en hun benoeming daarin. Rapoport en andere leden van Amelot, onder wie Eugène Minkowski namens OSE, wezen elke samenwerking met de UGIF van de hand. Ze stelden dat ‘we nu voor een voldongen feit zijn gesteld en we ook het minste stuk verantwoordelijkheid voor wat gedaan zal worden, niet kunnen aanvaarden.’⁷⁵⁸ Ze werden in hun houding versterkt door de snel verslechterde situatie in december 1941, waarbij de Duitse razzia, de executies en boete leidden tot groeiende onzekerheid en angst onder de joodse bevolking.

3.3.1.4 Onbezette zone, voorjaar tot eind 1941

In onbezet Frankrijk waren openlijke protesten tegen de Vichy-regering in 1941 over het algemeen zeldzaam. Dit gold ook voor de joodse bevolkingsgroepen. De antisemitische wetgeving van Vichy werd door veel joden en joodse leiders toegeschreven aan Duitse druk. Sinds lang ingeburgerde, welgestelde joden kozen ervoor elk conflict met de Franse autoriteiten te vermijden. Leidinggevende kringen van het *Consistoire Central* riepen hun achterban op de wet na te leven, loyaal te blijven aan de waarden van ‘het ware Frankrijk’ en in waardigheid en stilte de anti-joodse wetgeving te ondergaan. Deze houding zou – zo veronderstelde en hoopte men – een gunstig effect hebben: de regering zou inzien en erkennen dat het een tragische misstap had begaan door de sinds generaties ingeburgerde en aan Frankrijk loyale joden uit de Franse maatschappij te stoten.⁷⁵⁹ Terwijl aan de top Frans-joodse leiders via informele, vertrouwelijke contacten in Vichy-kringen iets poogden te bereiken, richtten de met het *Consistoire* verbonden organisaties zich voornamelijk op hulpwerk. De joodse bevolking werd niet alleen in beslag genomen door de algemene problemen van het dagelijks leven, zoals toenemende voedselschaarste, maar had ook te maken met de gevolgen van het *Statut* en andere Franse anti-joodse wetten, die hun bestaansmogelijkheden aantastten en de verarming deden toenemen.⁷⁶⁰

De verhouding tussen de immigrantenorganisaties en het *Consistoire* verslechterde. Zo trachtte FSJF-voorzitter Marc Jarblum meerdere malen tevergeefs via de koepelorganisatie CCOJA een gelijkwaardig leiderschap van Franse en buitenlandse joden te bewerkstelligen. Op deze manier zou via contacten met Franse bestuurders op regionaal en lokaal niveau lotsverbetering van de circa 30.000 buitenlandse joden in de interneringskampen kunnen worden bereikt. Ondanks hulpverlening werden deze kampen nog steeds gekenmerkt door slechte behuizing, ernstige voedseltekorten en gebrek aan medische zorg, waardoor in de winter van 1940-'41 circa 1.800 geïnterneerden waren omgekomen. De voorstellen van Jarblum werden gesteund door Joseph Fischer, prominent zionist en directeur van de Franse afdeling van *Keren Kayemeth Le-Israel* (KKL - Joods Nationaal Fonds). Beiden waren zionist en voorstander van een CCOJA dat feitelijk onafhankelijk zou zijn van het *Consistoire*. Hun pogingen hadden echter vooralsnog geen succes omdat volgens Frans-joodse leiders de CCOJA uitsluitend was opgezet voor fondsenwerving ten behoeve van hulp- en welzijnswerk. Zij zagen *politieke* interventie bij Franse autoriteiten voorbehouden aan uitsluitend het *Consistoire*. Teleurgesteld over de wijze waarop Frans-joodse leiders de immigranten bejegenden, wendde Jarblum zich in mei 1941 persoonlijk tot *Consistoire*-voorzitter Helbronner. Hij verzocht hem een onofficiële vertegenwoordiger van de FSJF toe te laten tot

⁷⁵⁷ Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, 325–326; Adler, *Jews of Paris*, 115–116; R.I. Cohen, *Burden*, 94–95.

⁷⁵⁸ Adler, *Jews of Paris*, 116–117; R.I. Cohen, *Burden*, 72; Idem, ‘The Jewish Community of France’, 767.

⁷⁵⁹ R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 761.

⁷⁶⁰ Poznanski, *Être juif*, 194–208.

de vergaderingen van het hoofdbestuur om zo alsnog te kunnen opkomen voor de belangen van de tienduizenden immigranten. Ook deze poging mislukte echter.⁷⁶¹

Intussen nam als gevolg van de Duitse en Franse politiek de verarming onder de joodse bevolking verder toe; vooral de middenklasse had door de eerder genoemde onteigeningen zwaar te lijden en de werkloosheid steeg aanzienlijk. Sommige vertegenwoordigers in de CCOJA, niet alleen van immigrantenorganisaties maar bijvoorbeeld ook eerdergenoemde opperrabbijn Hirschler, zagen een oplossing in omvangrijke omscholingsprojecten in technische en agrarische beroepen. Zo kon werkloosheid worden tegen gegaan, konden emigratiemogelijkheden worden vergroot en dus in hun ogen de financiële last voor Vichy worden verminderd. Omdat zij het Franse antisemitisme zagen als een reactie op de bezetting en *algemene* economische malaise, zou omscholing in beroepen waar behoefte aan was de neerwaartse spiraal kunnen doorbreken.⁷⁶²

Tegelijkertijd trachtte de CCOJA te bemiddelen bij Franse autoriteiten om te komen tot vrijlating van zieken, ouden van dagen en anderen uit de interneringskampen. Mede door hun bemiddeling en verzoeken aan plaatselijke Franse autoriteiten werden in de eerste helft van 1941 geleidelijk ongeveer 20.000 joden vrijgelaten: eerst alleen kinderen, later ook zieken en anderen. Bij hun sociaal-economische opvang waren tal van joodse organisaties betrokken: niet alleen de CCOJA, maar ook de FSJF en HICEM. De laatste was een emigratieorganisatie, die contacten had met de Vichy-bureaucratie, rederijen en met landen die visa verstrekten.⁷⁶³ Hoewel Vichy formeel voorstander was van emigratie, verleende het in de praktijk geen enkele financiële of logistieke steun.⁷⁶⁴ Het aantal joodse emigranten dat tussen oktober 1940 en november 1942 via de HICEM Frankrijk legaal kon verlaten, bleef beperkt tot 6.500 à 7.000.⁷⁶⁵

In september 1941 liet CGQJ-chef Vallat joodse leiders in de onbezette zone weten dat er op korte termijn een eenheidsorganisatie voor alle joden in Frankrijk moest komen. De houding van *Consistoire* en immigrantenorganisaties was afwijzend. Nadat Vallat echter duidelijk maakte dat het om een Duits initiatief ging dat hoe dan ook zou worden uitgevoerd, bleken sommige leiders van *Frans*-joodse hulporganisaties alsnog bereid mee te werken. Zij hadden – anders dan de tot dan toe dominerende leiders van het *Consistoire Central* – een grotere betrokkenheid bij en meer oog voor de snel verslechterende situatie, die zowel buitenlandse als Franse joden bedreigde. Hun belangrijkste overweging was dat Vallat had toegezegd dat het hulpwerk intact zou blijven. Het *Consistoire* bleef echter gekant tegen een gedwongen eenheidsorganisatie omdat deze op raciale wetgeving was gebaseerd. Voorzitter Helbronner poogde via zijn informele contacten met Pétain en sommige andere leden van de Vichy-regering de ophanden zijnde centralisering tegen te houden. Hierdoor ontstond nu ook openlijke verdeeldheid bij de Franse joden onderling. Vallat vond uiteindelijk twee vooraanstaande Franse leden van de CCOJA, Raymond-Raoul Lambert en Albert Lévy, bereid om zitting te nemen in het landelijke bestuur van de UGIF. Beiden stonden, zoals vermeld, al vanaf 1936 aan het hoofd van het in dat jaar opgerichte *Comité d'Assistance aux Réfugiés* (CAR), dat verbonden was met het *Consistoire*. Zij waren echter alleen tot medewerking bereid wanneer de nieuwe joodse vertegenwoordiging zich uitsluitend hoefde bezig te houden met maatschappelijke steun, beroepsomscholing en welzijnswerk, en niet

⁷⁶¹ A. Cohen, *Persécutions*, 172–173; R.I. Cohen, *Burden*, 44–45.

⁷⁶² Poznanski, *Être juif*, 180–188; Idem, *Jews in France*, 112–118; R.I. Cohen, *Burden*, 46.

⁷⁶³ HICEM was een samenvoeging van drie joodse emigratie-organisaties: HIAS (Hebrew Immigrant Aid and Sheltering Society), JCA (Jewish Colozation Association), en Emigdirect (een voormalig Duits-joodse organisatie die joodse emigranten uit Duitsland hielp). Adler, *Jews of Paris*, 243.

⁷⁶⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 112–114, 161–164.

⁷⁶⁵ Dit aantal is dus slechts ongeveer twee procent van het totaal aantal joden in Frankrijk in mei 1940. Het rapport van W. Schah (hoofd van HICEM in Frankrijk) aan Georges Edinger van de UGIF, YIVO-Archives New York, coll. UGIF, CIV, 19,045, aangehaald door Adler, *Jews of Paris*, p. 243 n. 23 vermeldt het aantal van 7.000 emigranten; R.I. Cohen, *Burden*, p. 45 n. 125 op p. 200, houdt het aantal op 6.500. Vergel. A. Cohen, *Persécutions*, 101–105, 285–286.

betrokken zou worden bij door de Franse overheid uitgevaardigde anti-joodse wetten of maatregelen. Bovendien wilden zij organisatorisch zoveel mogelijk zelfstandigheid behouden. Met dit laatste stemde Vallat in, met het eerste niet.⁷⁶⁶ Nadat eind november 1941 per Franse wet de UGIF was opgericht, werd een landelijk hoofdbestuur benoemd met als zetel Lyon. Lévy werd voorzitter, Baur vice-voorzitter en Lambert secretaris-generaal. In genoemde wet werd de UGIF gedefinieerd als publiek-rechtelijke organisatie, die de hele joodse bevolking naar de autoriteiten toe vertegenwoordigde in alle aangelegenheden van maatschappelijke steun, hulpwerk, beroepsomscholing en emigratie. Zuiver godsdienstige aangelegenheden, alsook het gewone openbaar (lager en middelbaar) onderwijs vielen nadrukkelijk niet onder de UGIF. Alle joden werden automatisch leden van de UGIF, die het recht van belastingheffing kreeg en aanspraak kon maken op financiële steun van het CGQJ onder welks voogdijschap de organisatie werd geplaatst. Alle bestaande joodse organisaties, met uitzondering vooralsnog van het zuiver godsdienstige *Consistoire*, zouden onmiddellijk moeten worden ontbonden en hun financiële middelen dienden toe te vallen aan de UGIF.⁷⁶⁷ Naast het hoofdbestuur werd zoals vermeld in elk van beide zones ook een aparte raad gevormd. Overigens nam de daadwerkelijke oprichting in het onbezette zuiden veel tijd in beslag. Pas in januari 1942, toen bleek dat het *Consistoire* formeel definitief buiten de UGIF zou blijven – wat door Vichy werd toegestaan – zouden de bestuursleden van de zuidelijke raad worden benoemd, van wie Lambert de belangrijkste werd. Kort daarop zou de feitelijk overbodig geworden koepelorganisatie CCOJA worden opgeheven. Lambert benadrukte in zijn dagboek herhaaldelijk de behoefte om het maatschappelijk hulpwerk te handhaven, dat nu, zo voelde hij het, uitsluitend nog via de UGIF mogelijk was. Op persoonlijk vlak lijkt hij voor zijn eigen wanhoop enige troost te hebben gevonden in zijn energieke inspanningen – soms tegen beter weten in – om te zorgen voor voorzieningen in de interneringskampen, om werklozen en daklozen van voedsel en onderdak te voorzien. Hij dacht erover na hoeveel beter en belangrijker dit werk was, dan om te vertrekken naar New York (een ontsnapping met zijn gezin, die hij herfst 1940 heel kort had overwogen). ‘*Tenir et durer*’ (staande blijven en volhouden) ‘blijft mijn motto en stelregel in mijn handelen. (...) Ik *doe* iets en dat is het belangrijke’, schreef hij in december 1941 in zijn dagboek.⁷⁶⁸

Onder talloze Franse joden had intussen de anti-joodse wetgeving en propaganda onder andere geleid tot de reactie dat men poogde de anti-joodse beeldvorming te weerleggen en aan te tonen dat volkomen ten onrechte was overgegaan tot anti-joodse maatregelen. Daartoe benadrukten velen de loyaliteit en verdiensten van zichzelf en hun ouders aan Frankrijk, bijvoorbeeld door als winkelier – naast het verplichte bordje *Entreprise juif* – ook militaire onderscheidingen uit de eerste wereldoorlog of andere bewijsstukken van verdiensten in de etalage te leggen. Om tegenwicht te bieden tegen de anti-joodse propaganda werd daarnaast – al of niet in samenwerking met het *Consistoire* – door joodse wetenschappers, journalisten en schrijvers onderzoek gedaan en veelvuldig gepubliceerd op alle terreinen van joodse geschiedenis en cultuur. Daarbij ging het er vaak om de positieve bijdrage van joden aan de Franse cultuur en maatschappij aan te tonen en de houding van eminente niet-joodse Franse intellectuelen ten opzichte van joden te benadrukken. Op deze wijze hoopte men een voedingsbodem te helpen creëren die tot intrekking van de Franse anti-joodse wetgeving moest leiden. Voor een groot aantal Franse joden, die tijdens het eerste jaar van Vichy niet of nauwelijks waren getroffen door de antisemitische wetgeving, leidde de verplichte registratie

⁷⁶⁶ A. Cohen, *Persécutions*, 108, 165–167, 175; Leni Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, in: Y. Gutman, C.J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 317–333, aldaar p. 324; R.I. Cohen, *Burdens*, 53–55, 57–63, 66–67, 108, 113; Adler, *Jews*, 90–93.

⁷⁶⁷ R.I. Cohen, *Burdens*, 62; Adler, *Jews of Paris*, 96.

⁷⁶⁸ Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d’un Témoin, 1940–1943* (Paris: Fayard, 1985), pp. 135, 137, 147 (dagboek aantekening 11 december 1941). Zie ook Eng. ed.: *Diary of a Witness, 1940–1943* (Introduction by Richard I. Cohen. Chicago/ Washington D.C.: Ivan R. Dee, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2007). Marrus, ‘Jewish Leadership and the Holocaust. The Case of France’, in Idem (ed.), *The Nazi Holocaust*, 786.

van juni 1941 tot het ontstaan van een nieuw zelfbewustzijn. Velen onder hen werden zich toen pas méér bewust van hun joodse afkomst en identiteit en gingen zich daar voor het eerst in verdiepen.⁷⁶⁹ Het kwam daarentegen ook voor – zij het niet op grote schaal – dat deels geassimileerde joden aan de ontrecting en toenemende maatschappelijke uitsluiting poogden te ontkomen door zich tot het christendom te bekeren, door echte of vervalste en geantidateerde doopbewijzen. Voor allen gold echter dat zij zich steeds meer ontredder voelden: ‘*Je suis une demi-exilée qui a perdu son rang social*’, schreef Andrée Brunshwig in een dagboek. Soortgelijke gevoelens bracht Lucien Vidal-Naquet onder woorden: ‘*Je ne suis plus qu’un demi-citoyen, sur le sol même où je suis né et où dorment les miens*’.⁷⁷⁰

3.3.1.5 Bezette zone, eind 1941 tot juni 1942

Een van de problemen waar de leiders van UGIF-N van begin af mee te maken hadden, was het gebrek aan draagvlak onder een groot deel van de joodse bevolking, met name de immigranten. Nadat in april-mei 1941 het Parijse *Comité de Coördination* door Franse joden was overgenomen, hadden verschillende immigrantengroeperingen het praktische hulpwerk met succes op afstand gehouden van dit comité. Voortzetting daarvan, nu als UGIF-N en aan Vichy ondergeschikt, maakte het al bestaande wantrouwen van immigranten ten opzichte van Frans-joodse leiders nog groter. De in *Solidarité* georganiseerde joodse communisten, die veel aanhang hadden onder de Oost-Europese joden in Parijs, gingen nog een stap verder en betitelden deelname aan de UGIF openlijk als verraad.⁷⁷¹ André Baur en veel andere Frans-joodse leiders waren er echter van overtuigd dat alleen zij in deze moeilijke tijden het best in staat waren de joden, met inbegrip van de immigranten, te vertegenwoordigen en hun belangen richting de autoriteiten zo goed mogelijk te behartigen. Baur streefde naar verzoening en een zo breed mogelijke deelname van alle partijen in de nieuwe organisatie. Daartoe benadrukte hij de positieve kanten van de contacten met Vallat en gaf financiële steun aan immigrantenorganisaties, die zich weliswaar formeel niet bij de UGIF aansloten, maar informeel toch een vorm van samenwerking aangingen. Aangezien echter de vrijwillige donaties sterk terugliepen sinds het *Comité de Coördination* was omgevormd tot UGIF-N, raakten de financiële middelen snel uitgeput. Men zag zich gedwongen een beroep te doen op een zogenoemd ‘*Fonds de Solidarité*’ van het CGQJ. Lang had men dit vermeden, aangezien dit fonds bestond uit een deel van de opbrengsten van in beslag genomen joodse winkels en bedrijven. De praktische noodzaak tot voortzetting van hulp aan meer dan drieduizend families, gaf uiteindelijk echter de doorslag bij zowel UGIF- als veel immigrantenleiders.⁷⁷²

Daarnaast kreeg UGIF-N al direct bij oprichting te maken met de al genoemde radicalisering van de Duitse anti-joodse politiek. Naar aanleiding van aanslagen door Frans verzet op leden van de *Wehrmacht*, werden in december 1941 drie represailleacties uitgevoerd. Ruim 700 joden, van wie de meesten welgestelde Frans staatsburgers waren, werden door Duitse politie opgepakt en opgesloten in het onder Duits bevel staande kamp Royallieu nabij Compiègne. Honderd mensen, voornamelijk communisten, werden geëxecuteerd, onder wie 53 joden, en er werd een boete van een miljard franc aan de joodse gemeenschap opgelegd. De betreffende verordening van het militair bestuur stelde de Franse autoriteiten verantwoordelijk, maar UGIF-N kreeg opdracht binnen dertig dagen een eerste betaling te doen.⁷⁷³ Baur en andere UGIF-leiders deden in deze acute noodsituatie een beroep op de regering in Vichy. Het Franse ministerie van financiën had er belang bij te voorkomen dat joods eigendommen (als mogelijk onderpand) in de bezette zone in Duitse handen zouden

⁷⁶⁹ Poznanski, *Être juif*, 151–152, 223–234.

⁷⁷⁰ ‘Ik ben een halve banneling die zijn plaats in de maatschappij heeft verloren’. ‘Ik ben niet meer dan een tweederangs burger, zelfs in het land waar ik ben geboren en waar mijn familie is begraven.’ Poznanski, *Être juif*, p. 167 n. 174.

⁷⁷¹ R.I. Cohen, *Burdens*, 71; Adler, *Jews of Paris*, 190–191.

⁷⁷² Adler, *Jews of Paris*, 75–76, 97–101; R.I. Cohen, *Burdens*, 70–72.

⁷⁷³ Andrieu (dir.) et al., *La Persécution des Juifs*, 41; R.I. Cohen, *Burdens*, 72–73; Adler, *Jews of Paris*, 109–112.

vallen. Bij de wet van 16 januari 1942 werd een lening van 250 miljoen franc toegekend aan de UGIF, waarbij de geblokkeerde joodse rekeningen in de *Caisse des Dépôts et Consignations* werden gebruikt als onderpand. Dit maakte het de UGIF mogelijk de eerste van vier termijnen van de boete te betalen. Het slagen van deze transactie vormde voor de leiders van UGIF-N een bewijs dat ze hun functie als vertegenwoordigers van de joden in de bezette zone moesten blijven vervullen.⁷⁷⁴

Vanaf januari 1942 trachtte van Duitse kant het *Judenreferat* greep te krijgen op de UGIF-N. Zo gaf Dannecker bevel tot voortzetting van het eerder genoemde weekblad *Informations Juives de Paris*, nu onder de nieuwe naam *Bulletin de l'UGIF* en als enig toegestane joodse persorgaan in bezet gebied. Verder eiste hij dat de door Baur op een zijspoor gezette Oostenrijker Israelowicz, benoemd zou worden tot vast contactpersoon van UGIF-N met de Duitse autoriteiten. Ook moest in het vervolg wekelijks verslag worden uitgebracht over de economische en bestuurlijke gang van zaken.⁷⁷⁵ Vallat werd bij dit alles door Dannecker gepasseerd. Vooral sinds de CGQJ-chef felle kritiek had geuit op de razzia en boete van december 1941, was hij voor Dannecker steeds meer een obstakel geworden. Vanaf januari drong de laatste aan op vervanging van Vallat, daarin al snel gesteund door de Duitse ambassade en uiteindelijk ook het militair bestuur. Baur en andere UGIF-leiders deden in februari en maart meerdere, vergeefse, pogingen het op handen zijnde ontslag van Vallat tegen te houden. Zij zagen in de kritiek van Vallat op het Duitse beleid een aanwijzing dat in Franse overheidskringen de neiging tot samenwerking met bezettingsautoriteiten afnam. Ze bleven de CGQJ-chef als een minder kwaad beschouwen.⁷⁷⁶

Eind maart 1942 werden – zoals was aangekondigd – de in december opgepakte joden als vergelding voor eerdergenoemde aanslagen uit het onder bevel van Duitse politie staande kamp Royallieu bij Compiègne naar Polen weggevoerd. De UGIF-N had twee weken daarvoor van *Judenreferent* Dannecker bevel gekregen te voorzien in schoeisel en dekens ‘ten behoeve van duizend personen’.⁷⁷⁷ Baur en andere leiders van de UGIF-N onderkenden onmiddellijk de betekenis van dit bevel. Ze stonden voor een politiek en moreel dilemma: men wilde niet meewerken aan een dergelijke Duitse politiemaatregel, maar wenste evenmin dat deze mannen zouden worden gedeporteerd zonder elementaire uitrusting om te kunnen overleven. Hoewel de UGIF-N geen openlijke confrontatie met het *Judenreferat* wilde, zocht men wel naar wegen en middelen om uitvoering van de opdracht te vermijden. Om Dannecker voorlopig tevreden te stellen werd in het *Bulletin de l'UGIF* van 20 maart een speciale oproep gedaan aan de joodse bevolking kleding, schoeisel en dekens ter beschikking te stellen. Tegelijkertijd echter protesteerde Baur bij kolonel Chomel de Jarnieu, de directeur van het kabinet van Vallat. Baur benadrukte dat Danneckers opdracht strijdig was met de wettelijke taken van de UGIF die formeel alleen orders kon ontvangen van het CGQJ. Volgens Jarnieu hoefde Baur niet aan de opdracht te voldoen aangezien Dannecker inderdaad geen bevoegdheid hiertoe had. Uit angst voor Duitse represailles – gezien de gebeurtenissen van december 1941 – werd door de UGIF-N tenslotte toch aan de eis voldaan, zij het niet op de gestelde datum. De aangelegenheid was tekenend voor de positie waarin de leiders van UGIF-N zich bevonden. Enerzijds trachtten zij in de praktijk te steunen op een Franse wet (oprichtingswet en statuten van de UGIF), die zij vanwege zijn raciale karakter in theorie verwierpen, anderzijds stonden zij tegenover een bezettingsmacht die in feite de Franse wet negeerde. De kwestie van het leveren van dergelijke goederen werd een bron van conflict tussen CGQJ en *Judenreferat*, terwijl de spanningen tussen beide instanties in dit stadium toch al hoog waren opgelopen. Eventuele verdere protesten van Baur zouden steeds minder

⁷⁷⁴ Poznanski, *Être juif*, 312–314, 330; Adler, *Jews of Paris*, 112, 189; R.I. Cohen, *Burdens*, 68, 72.

⁷⁷⁵ Adler, *Jews of Paris*, 114–115; R.I. Cohen, *Burdens*, 73.

⁷⁷⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 283–287; R.I. Cohen, *Burdens*, 73–74.

⁷⁷⁷ Adler, *Jews of Paris*, p. 118 n. 47; Poznanski, *Être juif*, 341; Idem, *Jews in France*, 230–231; R.I. Cohen, *Burdens*, p. 74 n. 14.

kans op succes hebben, omdat Vallat intussen ook bij zijn eigen regering in ongenade was gevallen, aangezien hij er niet in was geslaagd Duitse invloed in de anti-joodse politiek te beperken.⁷⁷⁸

In april werd het ontslag van Vallat aangekondigd en begin mei werd hij opgevolgd door de Duitsgezinde, felle antisemiet Louis Darquier de Pellepoix. Anders dan Vallat wist Darquier weinig van openbaar bestuur en ambtelijke organisatie, hij bracht persoonlijke kennissen met zich mee op posities in het CGQJ. De eveneens ontslagen Jarnieu werd vervangen door Joseph Galien, die tot dan toe een tweedehands bandenbedrijf in Neuilly leidde. Hij had sinds 1937 met Darquier samengewerkt bij verspreiding van antisemitische lectuur, m.n. het antisemitische weekblad *La France enchaînée*. Galien ging richting UGIF-N direct aan het werk om aan de wensen van de *Sipo-SD* te voldoen. In de tamelijk korte tijd dat hij in functie was (hij vertrok in november 1942 na een privéruzie met Darquier) zag Galien de UGIF als geschikt middel om zijn antisemitisme in daden om te zetten. Darquier en Galien waren de belangrijkste Franse overheidsfunctionarissen waarmee Baur en andere leiders van UGIF-N met ingang van mei 1942 te maken kregen. Galien probeerde zich naar de Duitsers toe te bewijzen door voor hen de UGIF-leveranties van goederen ten behoeve van geïnterneerde joden beter te organiseren. Het ging daarbij opnieuw om kleding, schoeisel, dekens etc. Deze bevoorrading bleek echter al onmiddellijk niet eenvoudig in deze oorlogsjaren waarin de productie ernstig was ontwricht en toenemende schaarste heerste. In betrekkingen met particuliere ondernemingen en diverse betrokken ministeries, wenste Galien dat prioriteit zou worden verleend aan de door de *Sipo-SD* geëiste goederen, waar de UGIF aan moest voldoen. Op deze manier hoopte Galien, die al enkele jaren nauw contact onderhield met de *Sipo-SD*, de Frans-Duitse relaties te verbeteren. Om de nodige hulpgoederen te verkrijgen, begon de UGIF-leiding in mei te corresponderen met verschillende Franse bedrijven, terwijl ook de joodse bevolking herhaaldelijk werd opgeroepen haar steentje bij te dragen. Deze oproepen hadden een sterk moralistisch gehalte: op de ‘gemeenschap’ werd wederom een beroep gedaan solidariteit te betonen met de geïnterneerde joden en hun families door voedsel, kleding, schoeisel e.d. ter beschikking te stellen.⁷⁷⁹ Behalve bevoorrading van joden in interneringskampen, speelde de UGIF-N een ondergeschikte rol in de ontwikkelingen van mei–juni 1942; men had geen betekenisvolle invloed op de betrekkingen tussen *Sipo-SD* of andere Duitse instanties en de nieuwe leiding van het CGQJ. Toen eind mei door het militair bestuur per verordening de jodenster werd ingevoerd, werd niet de UGIF maar Franse politie belast met de distributie daarvan. Begin juni meldden ruim 83.000 joden zich bij hun plaatselijke politiebureau om tegen inlevering van een textieldistributiebon drie sterren in ontvangst te nemen. Slechts een kleine minderheid negeerde de verplichting tot het dragen van dit kenteken: het ging daarbij in hoofdzaak om jongeren, die het niet eens waren met hun ouders of militanten die reeds eerder hadden gekozen voor een clandestien of semi-clandestien bestaan. Voor iedereen die tot dan toe de eigen joodse identiteit niet had verborgen en van wie de identiteitskaart het stempel *Juif* of *Juive* droeg, was het heel riskant zich aan de bepaling van de jodenster te onttrekken. Iedereen realiseerde zich dat één enkele verklikker zwaarder woog dan het zwijgen van een hele buurt. Velen poogden op straat de stigmatiserende ster aan het zicht te onttrekken door er een tas voor te houden; sommigen begonnen te zoeken naar mogelijkheden om naar de onbezette zone te komen; weer anderen droegen de ster met waardigheid en trots. Lucienne Rodgold, die haar bezorgde vader die in kamp Beaune-la-Rolande was geïnterneerd enigszins wilde geruststellen, schreef hem op 9 juni 1942: ‘*Avec nos insignes, nous étions fiers et marchions la tête haute et lorsqu’on*

⁷⁷⁸ Billig, *Commissariat général*, I, 94; Adler, *Jews of Paris*, 118–119; R.I. Cohen, *Burdens*, 73–74; Idem, ‘The Jewish Community of France’, 769–770.

⁷⁷⁹ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz*, 52–53; R.I. Cohen, *Burdens*, 74–75; Adler, *Jews of Paris*, 118–120.

*rencontrait un ‘monsieur’, on relevait la tête encore plus haut et le sourire nous passions en le regardant droit dans les yeux, et eux baissaient la tête.’*⁷⁸⁰

De voornaamste taak van de UGIF – materiële hulpverlening – werd zo goed mogelijk voortgezet. Daarnaast werd de organisatie opnieuw gesommeerd goederen te leveren voor joden in interneringskampen, die op transport gesteld zouden worden. Het betrof ongeveer vierduizend merendeels buitenlandse joden, die al sinds 1941 in vier kampen in de bezette zone waren geïnterneerd. Zij werden in de loop van juni 1942 als vergelding voor acties van Frans verzet in vier treinen van duizend uit Frankrijk weggevoerd. Opnieuw protesteerde de UGIF bij Franse autoriteiten. Men probeerde in eerste instantie zich opnieuw te beroepen op de wet en aan de oprichtingsstatuten vast te houden, maar aangezien de Fransen nu nul op het rekest gaven en ook de Duitsers de protesten negeerden, zag men zich gedwongen alsnog aan de eisen te voldoen.⁷⁸¹

De wegvoeringen van maart en juni, alsook de gedwongen medewerking van de UGIF bij de bevoorrading, hadden tot gevolg dat in de ogen van veel joden – niet alleen immigranten, maar ook Franse joden – de opgelegde centrale organisatie een verlengstuk was geworden van de bezetter. Zij raakten hierdoor nog meer vervreemd van de UGIF, al bleven velen toch met deze organisatie verbonden, al was het alleen maar door hun afhankelijkheid van financiële steun en maatschappelijk hulpwerk. Amelot, dat reeds kort na de bezetting van Parijs als *informeel* comité was begonnen, poogde onder leiding van Rapoport op alle mogelijke alternatieve manieren, zowel legaal als clandestien, het hulpwerk aan de eigen achterban van immigranten voort te zetten en bleven daartoe steun van de *Joint* ontvangen. Amelot en ook de FSJF schuwden daarbij niet per definitie elk contact met de UGIF, zeker niet waar dit van nut kon zijn, maar ze poogden wel afstand te houden en eigen zelfstandigheid te bewaren. De niet direct op hulp gerichte maar zuiver *politieke* organisaties van immigranten weigerden elk contact met de UGIF. Dit gold zowel voor de joodse communisten (*Solidarité*) als voor uiteenlopende niet-communistische groeperingen, zoals de socialistisch-zionisten (*Linke Poalei Zion*) en de socialistische *Bund*.⁷⁸²

3.3.1.6 Onbezette zone, eind 1941 tot juni 1942

Eind november 1941 was weliswaar per Franse wet de UGIF opgericht, maar in de praktijk duurde het – anders dan in de bezette zone – in het zuiden nog maanden voordat bestuursleden definitief waren benoemd en de organisatie daadwerkelijk kon gaan functioneren. Dit gold zowel voor het hoofdbestuur, als voor de zuidelijke raad: de UGIF-Sud, beiden in Lyon. Belangrijkste reden hiervoor was dat onder joodse leiders tegengestelde opvattingen heersten over medewerking aan de nieuwe organisatie. Deze verdeeldheid liep niet langer uitsluitend parallel met de scheiding tussen Franse en buitenlandse joden, maar had vooral te maken met de aard van de UGIF zelf. Onder beide groepen waren voor- en tegenstanders. Onder degenen die principieel gekant waren tegen de UGIF waren niet alleen FSJF-voorzitter Marc Jarblum en veel andere immigrantenleiders, maar ook *Consistoire*-voorzitter Helbronner. Pragmatische voorstanders waren Lambert en Lévy, beiden van CAR, alsook een aantal immigrantenleiders die het praktische hulpwerk belangrijker vonden dan principiële politiek-ideologische geschillen. Vanaf het begin van hun contacten met Vallat, waren zij ervan overtuigd dat ‘het niet voldoende was te zeggen dat men moest protesteren en afzijdig moest blijven. Men moest, integendeel, in zuiver technische zin ook bruikbare (alternatieve) voorstellen doen.’⁷⁸³ Centraal stonden de onderhandelingen met Vallat over

⁷⁸⁰ ‘Met onze insignes, we waren trots en liepen rond met opgeheven hoofd en wanneer we een “meneer” [een geüniformeerde Duitser, R. Poznanski] tegenkwamen, hielden we ons geheven hoofd nog hoger, glimlachten, keken hem recht in de ogen en diegene boog dan het hoofd.’ Renée Poznanski, *Être juif*, 354.

⁷⁸¹ Poznanski, *Être juif*, 342–343; R.I. Cohen, *Burden*, 74.

⁷⁸² Adler, *Jews of Paris*, 118–123, 187, 190; R.I. Cohen, *Burden*, 74, 104–105.

⁷⁸³ Betoog van Lambert tijdens een vergadering van de CCOJA, 24 oktober 1941, CDJC doc. nr. CCXIII-73, geciteerd in R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 767–768.

onder welke voorwaarden men zou deelnemen aan de UGIF. Men voorzag dat de organisatie instrument zou worden van een voortgaande antisemitische politiek. Helbronner had via zijn informele contacten met Pétain tevergeefs getracht oprichting van de UGIF – en in elk geval de raciale basis ervan – tegen te houden, onder andere door zich te beroepen op de Franse wet uit 1905 die scheiding van kerk en staat bepaalde. Hij en andere leden van het *Consistoire Central* stonden voor een dilemma. Enerzijds moest een pragmatisch besluit worden genomen de nieuwe organisatie te accepteren, zodat het bitternodzakelijke hulpwerk kon worden voortgezet. Anderzijds zou men bij blijvende principiële afwijzing van de UGIF zichzelf tegenover het CGQJ en de Vichy-regering buitenspel zetten. Ook andere kwesties, zoals gebruikmaking van het al genoemde ‘*Fonds de Solidarité*’, gaven in joodse kringen aanleiding tot heftige debatten, waardoor de onderhandelingen met Vallat zich wekenlang voortsleepten.⁷⁸⁴ Begin januari 1942 was het geduld van de CGQJ-chef op en hij dreigde de leden van het hoofdbestuur en de raad van UGIF-Sud zelf eenzijdig aan te wijzen. Aangezien de joodse leiders nu vreesden dat ‘*margoulins*’ (onbetrouwbare individuen zonder scrupules) zouden worden benoemd, kwam Lambert op uitdrukkelijk verzoek van Vallat alsnog met een aantal kandidaten, allen rechtstreeks verbonden met hulporganisaties. Lambert, die handhaving van het hulpwerk, desnoods in een formeel aangepaste vorm, als hoogste prioriteit zag, slaagde erin acht andere vooraanstaande joden te overreden toe te treden tot het bestuur van de UGIF. Zij waren weliswaar lid van het *Consistoire*, maar zouden nadrukkelijk *niet* namens deze organisatie zitting nemen in de UGIF. Vallat ging hiermee akkoord en 9 januari 1942 verscheen in de Franse Staatscourant de lijst met negen bestuursleden. Albert Lévy werd voorzitter en André Baur vice-voorzitter van het UGIF-hoofdbestuur, terwijl Lambert secretaris werd van de UGIF-Sud.⁷⁸⁵ Met deze benoemingen was de top van het *Consistoire* weliswaar formeel gepasseerd, maar daar stond tegenover dat Helbronner van een netelig probleem was verlost. Aangezien alle UGIF-bestuursleden het primaat van het *Consistoire* erkenden, werd over alle cruciale beslissingen eerst informeel overleg gevoerd met de top van het *Consistoire*. Naar buiten toe had laatstgenoemde officieel dus geen enkele bemoeienis met de UGIF als dwangorganisatie, maar achter de schermen kon men betrekkelijk grote invloed uitoefenen op de koers van de UGIF-leiding, vooral in de onbezette zone. Dit was ook mogelijk omdat Vichy toestond dat het *Consistoire* als enige joodse organisatie naast de UGIF kon blijven voortbestaan. Nog meer dan al het geval was, zou het *Consistoire* zich beperken tot zuiver godsdienstige aangelegenheden.⁷⁸⁶ Degenen die de benoeming tot UGIF-bestuurslid aanvaardden – onder wie Lambert, Lévy, Hirschler – waren zich bewust van het belang van hun beslissing. Ze voelden zich als verantwoordelijke leiders in deze zeer benarde tijd gedwongen verreikende beslissingen te nemen, net zoals dat voor hun gevoel ook zwaar had gedrukt op de schouders van de leiders van het Franse Jodendom ruim 130 jaar eerder, ten tijde van Napoleon. Deze had toen het zogenoemde Sanhedrin als overkoepelend joods orgaan – dat in de oudheid had bestaan – heropgericht en aan de leiders van de joodse bevolking verplicht opgelegd. De UGIF-hoofdbestuursleden in het onbezette Lyon zagen het dilemma van hun situatie en de nieuwe dwangorganisatie vooràl of zelfs uitsluitend in dit licht van de Frans-joodse betrekkingen en hun voorgeschiedenis; niet dus in de eerste plaats binnen het kader van de Duitse jodenvervolging en soortgelijke joodse dwangorganisaties elders in Europa.⁷⁸⁷

Nadat de kwestie van de bestuursleden was opgelost, duurde het evenwel toch nog tot begin mei 1942, voordat de zuidelijke UGIF-raad daadwerkelijk begon te functioneren. Een van de

⁷⁸⁴ R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 767; Idem, *Burden*, 63–66; Adler, *Jews of Paris*, 98–101.

⁷⁸⁵ R.I. Cohen, *Burden*, 66–67.

⁷⁸⁶ Simon Schwarzfuchs, *Aux prises avec Vichy. Histoire politique des Juifs de France (1940-1944)* (Paris: Calmann-Lévy, 1998), *passim*.

⁷⁸⁷ R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 768; Idem, *Burden*, 58–59. Tot een soortgelijke observatie kwam Hillel J. Kieval, ‘Legality and Resistance in Vichy France: the Rescue of Jewish Children’, in: *Proceedings of the American Philosophical Society* 124, nr. 5 (October 1980), pp. 339–366, aldaar p. 354.

belangrijkste redenen was blijvende weerstand onder hulp- en immigrantenorganisaties die van meet af gekant waren geweest tegen oprichting van de UGIF. Zo nam de zionist Joseph Fischer, tot dan toe directeur van *Keren Kayemeth Le-Israel* in Frankrijk, mede naar aanleiding van oprichting van de UGIF, in december 1941 het initiatief de belangrijkste zionistische groepen onder één noemer bijeen te brengen. Op 23 januari 1942 kwam de *Organisation Sioniste de France* (OSF) tot stand. Het directie-comité (*Comité directeur - Codi*) bevond zich aanvankelijk in Lyon maar werd later verplaatst naar Nice, terwijl in nauwe samenwerking met de FSJF regionale comités werden opgericht in Limoges, Toulouse, Nice, Grenoble en Roanne. Ze gingen zich vooral actief bezighouden met allerlei cursussen voor joodse jongeren om hen voor te bereiden op legale en illegale emigratie. De samenwerking tussen OSF en FSJF was goed mogelijk omdat Jarblum niet alleen FSJF-voorzitter, maar ook socialist en zionist was. De vertraging van het formele opgaan van joodse organisaties in de UGIF had ook te maken met de verwickelingen aan de kant van de Franse overheid, met name het CGQJ in de eerste maanden van 1942. Joodse leiders hadden in deze periode te maken met het feit dat Vallat op het punt stond door zijn eigen regering ontslagen te worden en dus als onderhandelingspartner nog nauwelijks een betekenisvolle rol kon spelen. Hierdoor verliep het proces van opgaan in de UGIF traag. Begin mei zou Vallat worden opgevolgd door de felle antisemiet Louis Darquier de Pellepoix, die in tegenstelling tot zijn voorganger wèl Duitsgezind was. Toch had Lambert nog net op tijd bij Vallat weten te bewerkstelligen dat de organisatiestructuur van UGIF-Sud (UGIF-S) zo werd ingericht dat de formeel aangesloten organisaties een grote mate van zelfstandigheid behielden. Onder Duitse druk publiceerde Vallat op 9 maart 1942 een eerste lijst met ontbonden organisaties, spoedig gevolgd door een tweede, die vooral betrekking had op het onbezette zuiden. De voornaamste organisaties, zoals het kapitaalkrachtige *Alliance Israélite Universelle* en verder HICEM en CCOJA, werden diezelfde maand opgeheven of omgevormd tot UGIF-afdelingen. Minder belangrijke organisaties en verenigingen wisten echter vooralsnog hun opgaan in de UGIF uit te stellen.⁷⁸⁸

De belangrijkste tegenstand kwam van de koepelorganisatie van immigranten, de FSJF. Vooral het verzet van voorzitter Jarblum droeg ertoe bij dat daadwerkelijk functioneren van UGIF-S werd vertraagd. Jarblum ging er prat op, dat hij aanvankelijk succes leek te hebben met zijn pogingen andere immigrantenleiders en ook Frans-joodse leiders aan te zetten tot oppositie tegen de UGIF. Hoewel zowel Jarblum, als zijn tegenspeler van het *Consistoire*, Helbronner, dus in dit opzicht op één lijn zaten, bleek samenwerking tussen beiden niet mogelijk. Daarvoor was de kloof tussen FSJF en *Consistoire* te groot. Jarblum uitte herhaaldelijk kritiek op de elitaire houding van Helbronner en andere leiders van het *Consistoire*, die zich uitsluitend zouden bekommeren om de belangen van de Franse joden. Jarblums opvatting werd evenwel ook in eigen kring aangevochten door degenen, die weliswaar evenmin voorstanders waren van de UGIF, maar toch een gematigder opvatting hadden. Zij sloten deelname in de UGIF niet op voorhand uit, zolang de FSJF maar in de praktijk volgens eigen methoden kon blijven werken. Vooral financiële overwegingen lagen aan deze opvatting ten grondslag. Blijvende weigering zou namelijk leiden tot inbeslagneming van de tegoeden, gebouwen en inventaris van de FSJF, waarna men een deel van de achterban hoogstwaarschijnlijk zou verliezen aan de grote politiek-ideologische en organisatorische concurrent: het *Comité d'Assistance aux Réfugiés* (CAR), dat weer nauw gelieerd was aan het *Consistoire*. Dit moest hoe dan ook worden voorkomen. Onder deze omstandigheden zag Jarblum zich na enkele maanden gedwongen de UGIF tóch te accepteren. Handhaving van de eigen organisatie, zij het in aangepaste vorm, gaf de doorslag. Door een zekere zelfstandigheid te behouden kon evenredige verdeling van de fondsen worden bereikt en het *sociale* hulpwerk doorgaan, terwijl men tegelijkertijd zoveel mogelijk afstand hield van omstrede, *politieke* beslissingen waartoe de UGIF-leiding door Vichy kon

⁷⁸⁸ Poznanski, *Être juif*, 238–240; Idem, *Jews in France*, 154–156; R.I. Cohen, *Burdens*, 108, 113.

worden gedwongen. De belangrijkste bestuurder van UGIF-S, Lambert, was zich al sinds de jaren dertig bewust van de oppositie bij diverse organisaties en groeperingen tegen elke vorm van centralisatie. Door de onderhandelingsruimte die Vallat had geboden, was Lambert in staat geweest te kiezen voor een losse, federale opzet van UGIF-S, waarmee hij weerstanden bij de FSJF en andere organisaties voorlopig voldoende kon overwinnen. Hierdoor bleef de invloed van de UGIF-leiding uiteindelijk zeer beperkt. In de praktijk konden afdelingen en onderafdelingen – veelal als voortzettingen van formeel opgeheven organisaties – in grote mate hun eigen gang gaan.⁷⁸⁹

Uiteindelijk vond de constituerende vergadering van UGIF-S pas op 4 mei 1942 plaats. Deze viel samen met het aantreden van de nieuwe CGQJ-chef Darquier. Zijn aanstelling werd door de joodse leiders als zeer onheilspellend ervaren en men debatteerde over de koers die gevolgd diende te worden. Daarbij werd overigens weinig rekening gehouden met de nieuwe politieke situatie binnen de Vichy-regering door de terugkeer van Laval. Men had evenmin veel aandacht voor de gebeurtenissen in het bezette noorden, zoals de (represaille-)deportatie van duizend joden in maart 1942 en de groeiende Duitse invloed op UGIF-N. De nieuwe organisatie in het zuiden stond vooral in het teken van onderlinge verhoudingen tussen joodse organisaties, die nu UGIF-afdelingen waren geworden. De anti-joodse politiek werd in de eerste plaats in een *Franse* context gezien en men trachtte de gevolgen ervan zoveel mogelijk te ondervangen. Een van de problemen waarmee de UGIF-S onmiddellijk te maken kreeg, was de zorg voor de vluchtelingen en andere buitenlandse joden die al minstens anderhalf jaar geïnterneerd waren in kampen. Ook onder degenen aan wie een vaste woonplaats was opgelegd en die zich regelmatig bij de plaatselijke politie moesten melden, waren velen aangewezen op sociale hulp. De verschillende joodse organisaties die zich tot dan toe met deze hulp bezig hielden, vielen voortaan onder de UGIF en zetten hun werkzaamheden op een aangepaste manier voort.

Het is opvallend dat de totstandkoming, aard en opzet van UGIF-S en UGIF-N onderling sterk afweken. Dit werd niet zozeer bepaald door het kaliber van de mensen die de leiding vormden, als wel door de verhouding tussen bezetters, Franse autoriteiten (met name CGQJ) en leiders van verschillende joodse organisaties. Het was niet alleen de afwezigheid van de bezetter, waardoor UGIF-S van meet af aan een grotere manoeuvreerruimte had richting Franse autoriteiten. Wat in het onbezette zuiden vooral een rol speelde, was dat men van de kant van Vichy en CGQJ aan Frans-joodse leiders aanzienlijke invloed toestond bij de opzet en het functioneren van de UGIF als organisatie. Het is opmerkelijk dat – anders dan bijv. in het volledig bezette Nederland ten aanzien van Visser en de Joodse Coördinatie-Commissie – Vichy-Frankrijk zowel principiële tegenstanders van de UGIF (Helbronner van *Consistoire* en Jarblum van FSJF), als meer pragmatisch ingestelde joodse leiders (Lambert, CAR), vooralsnog bleef tolereren. Mede hierdoor werd de manoeuvreerruimte van onder de UGIF-S ressorterende joodse organisaties uiteindelijk in de praktijk niet al te zeer beperkt. De UGIF-S omvatte een algemene bestuursraad en verschillende departementen voor specifieke taken. De raad ontleende zijn functie vooral aan het door Lambert geleide secretariaat dat belast was met interne organisatorische zaken en financiën. De zeven departementen omvatten in feite alle belangrijke organisaties die zich tot dan toe onafhankelijk hadden bezig gehouden bepaalde problemen en taken binnen de joodse bevolkingsgroep, maar die nu waren opgegaan in de UGIF. De departementen waren: 1. Familie, 2. Arbeid, beroepsopleiding en omscholing (voorheen ORT), 3. Gezondheid (deels voortzetting van OSE voor kinderverzorging en medische hulp), 4. Jeugdzaken (bestuurd door leiders van EIF, d.i. de Frans-joodse scout beweging), 5. Welzijn (samenvoeging van vroegere organisaties voor maatschappelijke steun, waaronder CAR), 6. Emigratie (bestuurd door HICEM), 7. Externe Zaken en Koloniale Aangelegenheden, een voortzetting van de vroegere *Alliance Israélite Universelle* (AIU). De onbezette zone was verdeeld in zes UGIF-regio's; in elk daarvan had

⁷⁸⁹ Adler, *Jews of Paris*, 86–88, 98–101; R.I. Cohen, *Burdens*, 113–116.

een functionaris van de UGIF te maken met de Franse regionale autoriteiten. Deze regeling moest het mogelijk maken plaatselijke overeenkomsten en regelingen te treffen zonder ongewenste bemoeienis van de centrale regering in Vichy of – na november 1942 – van de bezetter.⁷⁹⁰ De ophanden zijnde deportaties van Duitse zijde en de massale arrestaties door Franse politie in augustus 1942 zouden evenwel rigoureuus ingrijpen in de verhoudingen binnen de nog maar net ontstane UGIF-S.

Van 1940 tot 1942 waren bij de joodse organisaties en bevolking in Frankrijk drie verschillende houdingen en reacties ontstaan op de Duitse en Franse anti-joodse politiek. Alle drie lagen direct in het verlengde van de vooroorlogse periode. De *eerste* was de officiële beleidslijn, zoals vanaf augustus-september 1940 geformuleerd door het leiderschap van de Franse joden, georganiseerd in het *Consistoire Central* en zoals dat later ook overheerste in de uit Franse joden bestaande top van de UGIF. Kenmerken van deze houding en reactie waren: a) legalisme en bescherming van in de eerste plaats de *Franse* joden omdat de joodse immigranten en vluchtelingen als een te groot risico werden beschouwd; b) accent op maatschappelijke hulp (aan immigranten) als vorm van liefdadigheid en nadrukkelijk *niet* als ‘solidariteit’ met medejoden. Vanaf eind 1941 zou deze beleidslijn via de UGIF als opgelegde organisatie ook zijn invloed uitoefenen op een aanzienlijk deel van de buitenlandse joden in Frankrijk. De tweede en derde houding waren kenmerkend voor diverse organisaties van joodse immigranten. Ook hun strategieën ontwikkelden zich uit hun specifieke vooroorlogse achtergrond en de omstandigheden tijdens de bezetting. De *tweede* strategie werd gevolgd door de joodse communisten – georganiseerd in *Solidarité* – en werd gedictéerd door politiek-ideologische richtlijnen. Dit betekende dat vanaf juni 1941 (Duitse aanval op de Sovjet-Unie) de prioriteit lag bij de gewapende strijd tegen de bezetter, en dat onafgebroken werd gehamerd op aansluiting van de joden bij niet-joodse verzetsorganisaties om zo met recht aanspraak te kunnen maken op solidariteit en hulp van niet-joden. De *derde* strategie tenslotte werd gevolgd door verschillende niet-communistische immigranten-organisaties en hun achterban, met name *Amelot*, *Bund* en meer in het algemeen FSJF, alsmede de zionistische groepen (*Poalei Zion*, KKL, later OSF). Anders dan bij de vanouds deels geassimileerde *Franse* joden en ook anders dan bij de joodse *communisten*, stond bij hen het criterium van een *joodse* (nationale) identiteit centraal. Volgens deze opvatting was de beste manier om zich teweer te stellen tegen de toenemende vervolging en algemene crisis dat de joden al hun materiële, geestelijke en organisatorische bronnen en middelen zouden aanwenden om het joodse leven in stand te houden; men kon alleen op eigen kracht vertrouwen en op onderlinge samenwerking steunen.

De impact van twee jaar Franse en Duitse anti-joodse politiek had niet geleid tot een opheffing of aanzienlijke vermindering van de al vóór de oorlog bestaande tegenstellingen tussen deze drie standpunten en houdingen onder de joodse bevolking. Daarvoor was het verschil in belangen, perceptie en interpretatie van de realiteit tussen de drie groepen te groot. Het grootste contrast bestond tussen *Consistoire* en communisten.

3.3.2 België

3.3.2.1 Zomer 1940 tot najaar 1941

Een groot deel van de gevluchte joden uit België kwam niet verder dan Noord-Frankrijk. Velen raakten verstrikt in de chaos die op de Franse wegen heerste. In juni 1940, na afloop van de vijandelijkheden, waren duizenden joden uit België dan ook in door Duitsers bezet gebied blijven steken. In de weken daarna normaliseerde de situatie zich enigszins. Dit leidde ertoe dat veel joodse vluchtelingen uit bezet Frankrijk terugkeerden naar België, waar zij hun

⁷⁹⁰ Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer*, 144; Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, 326; R.I. Cohen, *Burdens*, 137–138; Adler, *Jews of Paris*, 88–102.

oude bestaan weer zoveel mogelijk wilden opnemen.⁷⁹¹ Het ging hierbij om een aanzienlijk aantal, zoals blijkt uit de registratie van eind 1940. Er werden 52.000 joden geteld, met inbegrip van een geschat aantal van tienduizend kinderen jonger dan 16 jaar.⁷⁹² Zoals vermeld, stelt Steinberg dat ruim tweeduizend joden zich aan deze registratie onttrokken en ook gedurende de rest van de bezettingstijd daaraan ontsnapten.⁷⁹³ Uit andere bronnen is af te leiden dat in de zomer en herfst van 1940 ongeveer zes- tot achtduizend uit België afkomstige joden door het Vichy-regime in onbezet Frankrijk werden geïnterneerd.⁷⁹⁴ Wanneer deze gegevens worden gekoppeld aan bovengenoemd registratiecijfer, blijkt dat uiteindelijk naar schatting niet meer dan vier- à vijfduizend joden uit België in 1940 *blijvend* aan vervolging ontsnapten; dit is minder dan tien procent van het totale aantal van 66.000 joden in België aan de vooravond van de Duitse inval.⁷⁹⁵

Onder de vele teruggekeerden waren maar heel weinig bestuurders van joodse gemeenten, organisaties, opperrabbijnen en prominenten uit het bedrijfsleven. Zo keerde de naar Frankrijk gevluchte opperrabbijn Joseph Wiener niet terug. Ook de invloedrijke voorzitter van het vooroorlogse *Comité d'Aide et d'Assistance aux Victimes de l'Antisémitisme en Allemagne*, Max Gottschalk, was naar het buitenland uitgeweken en zou pas na de bevrijding terugkeren; in de chaos van mei 1940 had zijn comité opgehouden te bestaan. Tal van verenigingen en organisaties, zoals de Belgische Zionistische Federatie, werden na mei 1940 niet heropgericht omdat de voornaamste leiders ervan niet waren teruggekeerd.⁷⁹⁶ Gevolg was dat alleen met veel moeite het ontregelde joodse gemeenschapsleven weer op gang kon worden gebracht. Het was vooral Isaac Kubowitzki ('Itzko'), de niet gevluchte voorzitter van de liberaal zionisten, die erin slaagde de opengevallen plaatsen in tal van organisaties op te vullen door mensen van veelal zionistische signatuur.⁷⁹⁷ Verder werden in Antwerpen en Brussel hulpcomités opgericht voor opvang van uit Frankrijk teruggekeerde vluchtelingen. Daarnaast breidde de al langer bestaande *Oeuvre Centrale Israélite de Secours* (OCIS) mede onder invloed van Kubowitzki zijn werkzaamheden aanzienlijk uit. Ook ontstonden er

⁷⁹¹ Adeline Waysblatt, 'Les Juifs en 1940', in: Jules Gérard-Libois, José Gotovitch, *L'an 40: la Belgique occupée* (Bruxelles: CRISP, 1971), pp. 457–464, aldaar 457; zie voorts: rapport in opdracht van het Belgische ministerie van Justitie opgesteld door de Commissie voor Oorlogsmisdaden, *De Oorlogsmisdaden bedreven gedurende de bezetting van het Belgisch grondgebied 1940–1945: de Jodenvervolging in België* (Luik: Georges Thone uitgever, 1948), p. 19; E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (1994), 180–181; Maxime Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet van de Joden van België*. Periodiek van documentatie no. 4 (Brussel: S. Schneebalg, april 1979), 9; Maxime Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 16, 88; Joost Loncin, *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust* (Leuven: Davidsfonds, 2003), pp. 53–56.

⁷⁹² M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, p. 83 n. 10; Juliane Wetzel, 'Frankreich und Belgien', in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg, 1991), pp. 105–135, aldaar 110 n. 15–16; Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 500–503, 546–554. Vergel. Hilberg, *Destruction* (1985), p. 601 n. 6. Op grond van de Duitse verordening van 28 oktober 1940 werden in België in ca. 42.500 joden ouder dan 15 jaar geregistreerd. Men inbegrip van een geschat aantal kinderen t/m 15 jaar werd het totale aantal joden gesteld op 52.000. Van hen verbleven toen 29.400 in Antwerpen; zie: Saerens, *Vreemdelingen*, 202.

⁷⁹³ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 70, 84, noemt een aantal van 2.332 joden, die vanaf het begin van de bezetting in België aan elke vorm van identificatie en registratie als jood ontsnapten. Een deel van hen verbleef vóór begin van de bezetting illegaal in het land. Het cijfer is gebaseerd op onderzoeken van Belgische overheidsinstanties direct na het einde van de oorlog.

⁷⁹⁴ Dit was met inbegrip van de joden uit Duitsland en Oostenrijk die door de Belgische autoriteiten bij de Duitse inval als burgers van een vijandelijk land waren aangehouden, aan Frankrijk waren overgedragen en daar in interneringskampen opgesloten. Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 65–67, n. 132 op p. 383; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 86–88; II, 242–243; Sabine Meunier, 'Les Juifs de Belgique dans les camps du Sud-Ouest de la France 1940–1944', mémoire de licence en Histoire (Université Libre de Bruxelles, 1999; 136 p.), pp. 33 e.v.; Peschanski, *La France des Camps*, 152–159, 167; Saerens, *Vreemdelingen*, 481–485.

⁷⁹⁵ Griffioen/Zeller, 'Omvang van joodse bevolking in België vóór en tijdens de bezetting is goed te traceren', *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, jrg. 45, nr. 4 (27 augustus 1999), pp. 1 en 5 (met inbegrip van bronverwijzing op p. 5).

⁷⁹⁶ Jean-Philippe Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte wetenschap', in: Rudi Van Doorslaer, Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 71–110, aldaar 74, 79–80.

⁷⁹⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 69–70; D. Michman, 'Belgium', 165–166; Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte wetenschap', 73–74, 79–80.

nieuwe organisaties, zoals het door Duits-joodse vluchtelingen opgerichte *Hilfswerk für Juden aus Deutschland* met als meest prominente leden Louis Rosenfeld, Felix Meyer en de uit Oostenrijk afkomstige Robert Holzinger. De joden uit Duitsland en Oostenrijk maakten nu ongeveer twintig procent van de joden in België uit.⁷⁹⁸ Dit alles kon echter niet voorkomen dat een groot deel van de bevolking zijn binding met vooroorlogse joodse organisaties kwijt raakte; niet in de laatste plaats vanwege de vele gevluchte leiders. Positief gevolg van de nieuw ontstane situatie was echter dat ideologische verschillen minder belangrijk werden en zowel op bestuurlijk niveau als voor allerlei urgente, praktische zaken nauwer werd samengewerkt.

Reacties van joden op de eerste anti-joodse verordeningen van eind oktober 1940 waren gelijksoortig aan die van Nederland. Er ontstond geen grote onrust en men paste zich aan. Dit bleek onder meer uit de betrekkelijk hoge opkomst bij de al genoemde registratie van november 1940. De ‘gemeentelijke jodenregisters’ werden als louter administratieve maatregel gepresenteerd. Bovendien stonden veel joden in België, omdat zij buitenlanders waren, toch al bij diverse instanties geregistreerd. Het tegelijkertijd aangekondigde ontslag van joodse ambtenaren betrof – in tegenstelling tot Frankrijk en Nederland – naar verhouding slechts een gering aantal: zeventig personen, met inbegrip van joodse hoogleraren en docenten aan rijksuniversiteiten.⁷⁹⁹ Verder werden weliswaar de eerste economische maatregelen tegen de joden afgekondigd, maar in de praktijk was daarvan vooralsnog weinig te merken. De diamantnijverheid in Antwerpen kwam zelfs tot een kortstondige opbloei.⁸⁰⁰ Over het algemeen hadden veel joden in België de indruk dat de situatie wellicht zou meevallen. Dit kwam niet alleen omdat de verordeningen weinig ingrijpend waren, maar ook omdat ongeregelheden, die in september 1940 in Brussel werden veroorzaakt door activisten van de ‘Volksverwering’ (*Défense du Peuple*), niet openlijk door Duitse autoriteiten werden gesteund.⁸⁰¹ Een uitzondering waren de gedwongen evacuaties van joden zonder Belgische nationaliteit uit Antwerpen naar de Belgische provincie Limburg in december 1940–januari 1941. Deze maatregel bleek slechts van kortstondige aard, aangezien vanaf maart 1941 de betrokkenen weer mochten terugkeren. Wel kregen verschillenden onder hen opdracht om zich in Brussel te vestigen, terwijl bovendien andere joden al eerder hadden besloten Antwerpen te verlaten om te voorkomen dat ze eveneens naar Belgisch Limburg zouden worden overgebracht. Ook zij kozen meestal voor Brussel als woonplaats.⁸⁰²

Nadat de eerste maatregelen waren afgekondigd, beseften leiders van joodse organisaties, dat naast de ontstane samenwerking in de hulpverlening, het ook van grotere betekenis werd de belangen van de joodse bevolkingsgroep in het algemeen te behartigen. Daarom werd 10 november 1940 een overkoepelende raad opgericht, met vertegenwoordigers van organisaties in Brussel, waar zich ongeveer de helft van alle joden, circa 30.000, in België bevonden. Voorzitter van dit *Conseil d’administration de la communauté israélite de Bruxelles* werd Marcel Blum. Hij bezat de Belgische nationaliteit, was al jaren bestuurslid van de joodse gemeente te Brussel, een leidend figuur binnen het Centraal Consistorie en een van de weinigen die in mei 1940 niet waren gevlucht. Vice-voorzitter werd de al genoemde Kubowitzki. Ook werden vertegenwoordigers van joden die nog maar betrekkelijk kort in het land verbleven in de raad opgenomen, zoals secretaris Edouard Rotkel, een voormalig

⁷⁹⁸ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 38–43; Schreiber, ‘Tussen traditionele en verplichte wetenschap’, 77–78.

⁷⁹⁹ Mark Van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-Generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940–1945* (Brussel: Paleis der Academiën, 1975), p. 132; M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 36; Loncin, *Geheime routes*, 65–67.

⁸⁰⁰ Eric Laureys, ‘De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen, 1940–1944. Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek?’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Cahiers d’Histoire du Temps Présent* no. 7 (Brussel: CEGES/SOMA, mei 2000), pp. 149–187.

⁸⁰¹ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, I, 33–37; Saerens, *Vreemdelingen*, 531–534.

⁸⁰² Saerens, *Étrangers dans la cité*, 653–665; Saerens, ‘De Jodenvervolging in België in cijfers’, 203.

officier uit het Hongaarse leger, die in 1933 uit Danzig naar België was gekomen.⁸⁰³ Hoewel de Brusselse *Conseil*, geen wettelijke status had, werd deze raad vanwege zijn brede samenstelling door plaatselijke en landelijke Belgische autoriteiten toch als officiële vertegenwoordiging van de joden in de hoofdstad beschouwd.⁸⁰⁴ Vanaf januari 1941 had de raad regelmatig overleg met Belgische instanties over de organisatie van maatschappelijk hulpwerk, huisvesting, vergunningen voor geldinzamelingen etc. Het militair bestuur maakte geen bezwaar tegen oprichting en activiteiten van de *Conseil*. Het beschouwde deze als hulp- en welzijnsorganisatie zonder politieke betekenis.

Het *Judenreferat* in Brussel had, zij het om andere redenen, evenmin bezwaar tegen het bestaan van de *Conseil*. Dáár zag men nu de mogelijkheid tot één centrale instantie te komen, die alle joden en joodse organisaties in België omvatte en uiteindelijk aan de SS ondergeschikt zou moeten worden. Daarom gaf *Judenreferent* Kurt Asche begin 1941 zelfs financiële steun tot oprichting van soortgelijke comités in Antwerpen, Luik en Charleroi, naast Brussel de enige steden met georganiseerde joodse gemeenten van enige omvang.⁸⁰⁵ Joodse leiders van de vier comités waren aanvankelijk onbekend met de werkelijke bedoelingen van Asche met de subsidies, die formeel tot doel hadden ‘het oorlogsleed van de joodse vluchtelingen en werklozen te verzachten.’⁸⁰⁶ Mede hierdoor besloten zij met Duitse toestemming in april 1941 een orgaan op te richten met vertegenwoordigers uit de vier steden. Het ging in de praktijk om een tamelijk los verband. Voorzitter van dit *Comité de Coordination des Communautés Israélites*, dat landelijke reikwijdte kreeg, werd Salomon Ullmann. Hij was rabbijn bij de Antwerpse orthodoxe gemeente *Machsiké Hadass*, sinds 1937 hoofd-rabbijn bij het Belgische leger en door het *Consistoire Central des Israélites de Belgique* intussen benoemd tot waarnemend opperrabbijn van België als opvolger van de naar zuid-Frankrijk gevluchte Joseph Wiener.⁸⁰⁷ In de maanden daarna slaagde Asche er echter niet in het *Comité de Coordination* aan zich ondergeschikt te maken. Behalve door gebrek aan steun van het militair bestuur, kwam dit omdat het comité niet bereid bleek mee te werken aan op handen zijnde anti-joodse maatregelen. Bovendien verslechterde in april–mei 1941 de situatie voor joden aanzienlijk. Propaganda en provocaties van eerder genoemde ‘Anti-Joodsche Centrale’ leidden op 14 april 1941 in Antwerpen tot ernstige gewelddadigheden: twee synagogen werden vernield, de inventaris werd op straat gesmeten en in brand gestoken. Hetzelfde gebeurde met de woning van opperrabbijn Marcus Rottenberg (Israëlitische gemeente *Machsiké Hadass*). Er vielen weliswaar geen doden of gewonden, maar de materiële schade was enorm.⁸⁰⁸ ‘Ik vroeg mij af wat wij misdaan hadden om zo behandeld te worden. En waarom de gewone burger in de straat, met wie ik anders toch zulke goede contacten had, niet reageerde’.⁸⁰⁹ De maand daarop werden Duitse verordeningen van kracht, die een ernstige aanslag betekenden op de bestaansmiddelen van joden. Zo moesten van toen af alle joodse winkels met borden als zodanig worden aangeduid en werden economische beperkingen aan de joden opgelegd. Hierdoor kwam definitief een eind aan de stemming onder de bevolking dat de situatie wellicht zou meevallen. Er ontstond ook meer wantrouwen tegenover de eigen leiders van de gevestigde hulporganisaties,

⁸⁰³ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 32; D. Michman, ‘Brussels’, 250; Jean-Philippe Schreiber, ‘Tussen traditionele en verplichte gemeenschap’, in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 71–110, aldaar 80–81.

⁸⁰⁴ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 26–29, 32–33.

⁸⁰⁵ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, pp. 33–34 noten 28–29; pp. 35–36.

⁸⁰⁶ *Ibid.*, 34.

⁸⁰⁷ *Ibid.*, 31; M. Steinberg, ‘The trap of legality’, *Patterns*, 355–356; Idem, *La Persécution*, 189; D. Michman, ‘Brussels’, 250; Idem, ‘De oprichting van de VJB in internationaal perspectief’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 25–45, aldaar 36; J.Ph. Schreiber, ‘Tussen traditionele en verplichte gemeenschap’, 80–85.

⁸⁰⁸ Saerens, *Vreemdelingen*, 535–536, 568–576; E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (1994), 188–190.

⁸⁰⁹ Herinnering van Josef Sterngold in: Jan De Volder, Lieve Wouters, *Van binnen weent mijn hart. De vervolging van de Antwerpse joden* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1999), pp. 94–100, aldaar 97.

ondanks het feit dat velen daar economisch steeds afhankelijker van werden. Vanaf najaar 1941 kreeg de daadwerkelijke onteigening en verkoop of liquidatie van joodse winkels en bedrijven steeds meer zijn beslag met onmiddellijke gevolgen voor de betrokken joden: werkloosheid en verarming. Velen trachtten in de industrie plaatsvervangend werk te vinden. Joods verenigingsleven, met name jeugdbewegingen, richtte zich meer dan ooit op culturele en educatieve activiteiten.⁸¹⁰

3.3.2.2 Najaar 1941 tot juli 1942

Als gevolg van toenemende verarming door Duitse maatregelen werd vooral tijdens de winter van 1941-'42 de door de Centrale (OCIS) en *Comité de Coördination* georganiseerde maatschappelijke steun steeds belangrijker voor een groter deel van de joodse bevolking. Het *Judenreferat* zag echter, zoals eerder vermeld, de lokale hulpcomités en het landelijk *Comité de Coördination* als mogelijke instrumenten om haar eigen politiek te verwezenlijken. Door gebrek aan steun van het militair bestuur en onwilligheid bij de joodse organisaties, slaagden deze pogingen aanvankelijk niet. Pas na herhaaldelijk aandringen van het *Judenreferat* en maandenlange onderhandelingen met het militair bestuur (zie paragraaf 3.1.2) werd per Duitse verordening van 25 november 1941 de 'Jodenvereniging in België' / *Association des Juifs en Belgique* (AJB)⁸¹¹ opgericht, die als enig erkend contact tussen de joden en de autoriteiten ging fungeren. Met uitzondering van het zuiver godsdienstige *Consistoire Central* gingen alle joodse organisaties, zoals de Centrale (OCIS), de *Conseil* te Brussel en het landelijk *Comité de Coördination*, gedwongen op in deze nieuwe organisatie. In de praktijk behielden veel van deze organisaties nog maandenlang op lokaal niveau veel van hun zelfstandigheid.⁸¹² Alle in België geregistreerde joden werden verplicht lid te worden van de AJB, waartoe een ledenadministratie werd voorbereid. Opzet en structuur waren vrijwel identiek aan de in 1939 opgerichte *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*.⁸¹³ Het landelijke hoofdbestuur, het zgn. *Comité Directeur*, dat het recht van belastinginning kreeg, was formeel zowel ondergeschikt aan het Duitse militair bestuur als aan de Belgische ministeries van Binnenlandse Zaken en Gezondheid. Met dit laatste poogde de bezetter een officiële Belgische status aan de AJB te geven. In feite stond deze echter onder direct Duits gezag.

De AJB nam van de vroegere organisaties de taken over, met name sociale steun en gezondheidszorg. Nieuw was dat ze werd belast met administratieve voorbereidingen van *Auswanderung*. Wat dit laatste precies inhield bleef vooralsnog voor de joden onduidelijk, aangezien door de oorlogssituatie massale emigratie naar bijvoorbeeld overzeese landen vrijwel onmogelijk was.⁸¹⁴ Voor elk van de bovengenoemde taken werden afdelingen opgericht. Vijf van de zeven hoofdbestuurleden van de nieuwe eenheidsorganisatie en ook het personeel waren afkomstig van het *Comité de Coördination*. In dit opzicht veranderde er dus niet zoveel. De leden van het hoofdbestuur werden 22 december 1941 door het militair bestuur benoemd. Salomon Ullmann werd voorzitter van de AJB. Als opperrabbin en voormalig voorzitter van het opgeheven *Comité* werd hij kennelijk als meest gezaghebbend persoon beschouwd. Het hoofdbestuur kwam overigens pas op 15 januari 1942 voor het eerst

⁸¹⁰ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 121–125; II, 87–91; Idem, *La Persécution*, 203–215; D. Michman, 'The Belgian Zionist Youth Movements during the Nazi Occupation', in: Idem (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 373–395, aldaar 388.

⁸¹¹ De nieuwe organisatie was overwegend bekend onder de Franstalige naam en afkorting.

⁸¹² J.Ph. Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', 89.

⁸¹³ Militärverwaltungschef Reeder, 'Tätigkeitsbericht Nr. 18 der Militärverwaltung für die Zeit vom 1. September–1. Dezember 1941, Brüssel 21.12.1941', bestemd voor het OKH in Berlijn, CDJC doc. nr. CDXCVI-6, in S. Klarsfeld, M. Steinberg (Hrsg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente* (New York/Paris: Beate Klarsfeld Foundation, 1980), pp. 4–5; 'Sonderbericht: Das Judentum in Belgien', CDJC doc. nr. LXXVII-31, 56 p., gedeeltelijk gepubliceerd in *ibid.*, 7–13, aldaar 12: "In dieser Verordnung [vom 25. November 1941] wird bestimmt, daß für Belgien eine Vereinigung der Juden nach dem Muster der Reichs-Vereinigung gebildet wird. Sie hat insbesondere den Zweck, Träger der jüdischen Wohlfahrtspflege, der Vorbereitung der Auswanderung und des jüdischen Schulwesens."

⁸¹⁴ De term 'Auswanderung' als een van de taken van de AJB komt voor in de oprichtingsverordening (zie noot hierboven).

bijeen.⁸¹⁵ Nico David Workum, tot dan toe vertegenwoordiger van Antwerpen in het *Comité de Coördination*, werd vice-voorzitter. Beiden waren Belgische staatsburgers, de overige vijf bestuursleden, onder wie de uit Antwerpen afkomstige Maurice Benedictus die secretaris werd, waren immigranten. De Brusselse meubelhandelaar Salomon Van den Berg werd penningmeester. Hij was in Nederland geboren en had in 1930 de Belgische nationaliteit gekregen. Sommige joodse leiders waren fel gekant tegen de opgelegde AJB, zoals Edouard Rotkel, secretaris van de Brusselse *Conseil d'administration de la communauté israélite*. Hij kon echter opnemings van de *Conseil* in de AJB niet tegenhouden.⁸¹⁶ Overigens was de AJB tamelijk representatief te noemen, aangezien de meeste leidinggevenden afkomstig waren uit de verschillende steden en diverse organisaties. Alleen Benedictus was voordien nauwelijks actief geweest in bestuursfuncties. Juist hij werd, samen met Ullmann, al snel de meest prominente figuur in de AJB-leiding.⁸¹⁷

Anders dan in Frankrijk hadden de joodse leiders in België zelf geen invloed op de opzet van de AJB. Zij werden niet gekozen, maar door de bezetter aangewezen. Door de wettelijke status had het AJB-bestuur echter niet alleen contact met verschillende Duitse autoriteiten, maar ook toegang tot de hoogste echelons van het Belgische ambtelijk apparaat. Dit laatste maakte dat de AJB niet uitsluitend overgeleverd was aan de willekeur van het *Judenreferat* van de *Sipo-SD* of één andere Duitse instantie, maar een zekere manoeuvreerruimte bezat om de gevolgen van tegen de joden gerichte maatregelen voor te leggen aan Belgische secretarissen-generaal van de betreffende ministeries.⁸¹⁸ Er kwamen plaatselijke AJB-comités (*Comités Locaux*) in de vier steden waar joden zich vanaf augustus 1941 nog uitsluitend mochten vestigen: Brussel (voorzitter: Salomon Van den Berg), Antwerpen (Nico D. Workum), Luik (Noé Nozice, vaak ook gespeld als Nozyce) en Charleroi (Juda Mehlwurm). In de praktijk waren deze *Comités Locaux* veelal voortzettingen van al bestaande plaatselijke hulpcomités, die weer deels bestonden uit niet-gevluchte of teruggekeerde bestuursleden van de plaatselijke Israëlitische gemeenten.

Zoals vermeld legde de AJB aanvankelijk een sterk accent op maatschappelijke ondersteuning. Al spoedig werd zij echter geconfronteerd met eisen van de bezetter. Zo werd de organisatie per Duitse verordening van 1 december 1941 belast met het joodse onderwijs, omdat joodse kinderen niet langer op reguliere Belgische scholen mochten verblijven.⁸¹⁹ Ook werd de AJB betrokken bij voorbereiding van een nieuwe registratie van joden, die in maart en april 1942 zou plaatsvinden. De opdracht hiertoe kwam van *Judenreferent* Asche. Het ging hem niet alleen om zo nauwkeurig mogelijke aantallen, maar ook om de juistheid van de opgegeven adressen. Omdat de AJB feitelijk uitvoerder werd van Duitse maatregelen, was de organisatie al spoedig onder de joodse bevolking omstreden en werd deze door velen niet geaccepteerd. Minder protest kwam uit de groep van circa vierduizend joden met Belgische

⁸¹⁵ J.Ph. Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', 86.

⁸¹⁶ Edouard Rotkel mocht als staatsburger van een met Duitsland bevriend land, Hongarije, niet zomaar door de Duitse politie worden gearresteerd en naar een concentratiekamp worden weggevoerd. Bij zijn verzet tegen gedwongen opname van de Brusselse *Conseil* in de AJB vond Rotkel gehoor en steun bij het Belgische ministerie van Justitie. Dit wekte de woede van *Judenreferent* Kurt Asche. Hij ontbood Rotkel voor een gesprek in zijn bureau en liet hem bij die gelegenheid arresteren. De *Sipo-SD* bezat op dat moment nog geen volmacht (*Schutzhaftbefehl* i.p.v. het oudere *Sicherheitshaftebefehl*) om individuele joden als strafgeval te arresteren en zonder proces of toestemming van het militair bestuur te laten wegvoeren naar een Duits concentratiekamp. Dit neemt niet weg dat het op instigatie van Asche was, dat Rotkel gevangen werd gehouden en in augustus 1942 met prioriteit werd gedeporteerd naar het vernietigingskamp Auschwitz. Zie: Louis De Lentdecker, 'Burgerlijke partij: Kurt Asche dader en mededader', *De Standaard*, donderdag 25 juni 1981; reproductie in Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal van de deportatie der joden uit België*, 624–625.

⁸¹⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 96–98; Idem, 'The trap of legality: the Association of the Jews of Belgium', *Patterns of Jewish Leadership*, 353–376, aldaar 356–367.

⁸¹⁸ M. Steinberg, 'Trap of legality', 354–356; D. Michman, 'Association des Juifs en Belgique', 101–103.

⁸¹⁹ Barbara Dickschen, 'L'illusion d'un printemps: un historique de l'École Moyenne Juive de Bruxelles, février–juin 1942', in: *Cahiers de la Mémoire contemporaine* nr. 2 (2000), pp. 75–86; Barbara Dickschen, 'De VJB en het onderwijs', in: R. Van Doorslaer & J.Ph. Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 182–203.

nationaliteit, omdat juist uit hun groep veel staf en personeel van de AJB afkomstig was. Het wantrouwen tegen de AJB onder de grote meerderheid van niet-Belgische joden uitte zich in de verspreiding van pamfletten en de opkomst van een clandestiene pers, die de handelwijze van de AJB-leiding fel bekritiseerde. Vooral Jiddisch-talige vlugschriften en krantjes van linkse signatuur wezen de joodse bevolking op het gevaar van de AJB als werktuig in Duitse handen. De organisatie werd aangeduid met ‘*di fareterische missie*’.⁸²⁰ Het ging evenwel om kleine ondergrondse groepen, die door hun politiek-ideologische verdeeldheid – vooral de tegenstelling tussen communisten en zionisten – vooralsnog weinig invloed konden uitoefenen. Dit bleek ook uit het feit dat bij genoemde registratie van maart–april 1942 toch ruim 50.000 joden werden geteld; deze registratie had rechtstreeks te maken met de oprichting van de AJB en het in de betreffende verordening opgenomen verplichte lidmaatschap.⁸²¹ Kennelijk was men ondanks de weerzin tegen de AJB in deze periode niet bereid zich massaal aan de telling te onttrekken.⁸²² Immers, wanneer men niet geregistreerd stond, kon men geen aanspraak maken op financiële steun of hulpgoederen via de AJB. Overigens controleerde de Belgische ‘Anti-Joodse Centrale’ – op instigatie van het *Judenreferat* – de registratiegegevens nauwkeurig, vergeleek ze met de gegevens uit 1941 en vulde ze aan. Hierdoor beschikte men aan Duitse kant in juli 1942 over de namen en adressen van tenminste 56.186 joden in België.⁸²³ Wat de geografische spreiding van de volwassen joodse bevolking betrof, kwam de AJB op basis van genoemde telling van maart 1942 met de volgende geschatte resultaten: Brussel: 22.000, Antwerpen: 17.000, Luik: 3.000, Charleroi: 1.500, Gent: 300, Aarlen: 20, Oostende: 20, overige plaatsen: 1.500; in totaal dus ruim 45.000. In werkelijkheid lagen deze AJB-cijfers echter, zeker voor Brussel en Antwerpen, aanmerkelijk onder de feitelijke omvang van de joodse bevolking. Zo telde het in 1940-’41 gevormde jodenregister van de hoofdstad 30.064 personen en dat van Antwerpen 21.392 personen. Met inbegrip van niet-geregistreerden en kinderen schatte men de joodse bevolking van Brussel op 33.000 en die van Antwerpen op 23.000 personen.⁸²⁴

Gaandeweg sorteerde de clandestiene joodse pers toch wel enig effect. Zo probeerde de *Sipo-SD* in april 1942 de AJB te brengen tot uitgave van één legale krant voor de joden, maar niet één plaatselijk comité was bereid daartoe een initiatief te nemen.⁸²⁵ Behalve de grote verschillen tussen het georganiseerde joodse leven in Brussel en Antwerpen, had dit te maken met het feit dat sommige lokale vertegenwoordigingen en personeel van de AJB tot minder coöperatie geneigd waren dan de leiding van de organisatie, vooral toen bleek dat het *Judenreferat* zich steeds meer met de AJB ging bemoeien. Zo gaf Asche op 17 april 1942 AJB-leiders duidelijk te verstaan “*es läge in den Absichten der Besatzungsmächte, für das*

⁸²⁰ “די פארעטרישע מיסי”, ‘De verraderlijke missie’, in: *Unzer Wort* (אונזער ווארט) no. 1, december 1941, p. 1 (Jiddisch; clandestiene krant van de socialistisch-zionistische beweging *Poalei Zion* in Brussel en Antwerpen). Vergel. M. Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet van de Joden van België*, 50; Idem, ‘Trap of legality’, 359; Idem, ‘The Jews in the years 1940–1944: Three strategies for coping with a Tragedy’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 347–372, aldaar 362–363 n. 44.

⁸²¹ Voor een voorbeeld van een AJB-registratie, tevens verplicht lidmaatschapsformulier, zie de reproductie in Saerens, ‘De Jodenvervolging in België in cijfers’, 202.

⁸²² Bij deze nieuwe registratie werden de persoonsgegevens per stad en daarbinnen per straat en huisnummer gerangschikt. M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 99–100, 111–113; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 144; Idem, ‘Trap of legality’, 358–359; D. Michman, ‘Association des Juifs en Belgique’, 102; Saerens, ‘Augustus 1942’, 112, 134; Schram, ‘De oproepen’, 247–248.

⁸²³ P. Griffioen, R. Zeller, ‘Omvang van Joodse bevolking in België vóór en tijdens de bezetting is goed te traceren’, *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, 45e jaargang, nr. 4 (27 augustus 1999), p. 1 en p. 5 (met bronvermelding). Vergel. Etienne Verhoeyen, *België bezet 1940–1944, een synthese* (Brussel: BRTN, 1993), pp. 438–445.

⁸²⁴ Maurice Benedictus, ‘Historique du problème juif en Belgique, depuis le 10 mai 1940 jusqu’au 31 décembre 1942’, rapport, opgesteld door het voormalig hoofdbestuurslid van de AJB, te Lissabon, d.d. 18 februari 1943, p. 8, exemplaren in archief SOMA, archief YVA en archief JMDV, geciteerd in: Schram, ‘De oproepen’, p. 248 n. 7. Het aantal van 1.500 voor overige plaatsen sloeg deels op formeel zelfstandige randgemeenten van de agglomeraties Brussel en Antwerpen.

⁸²⁵ J.Ph. Schreiber, ‘Tussen traditionele en verplichte gemeenschap’, p. 107 n. 175. In Parijs had, zoals vermeld, het *Judenreferat* van de *Sipo-SD* al ongeveer een jaar eerder een soortgelijke stap ondernomen, wat had geresulteerd in het weekblad *Informations Juives de Paris*.

Judenproblem eine Allgemeinregelung zu schaffen, und daß er [Asche] sich verpflichtet sieht, alle Projekte des Militärbefehlshabers hinsichtlich der Juden, auszuarbeiten."⁸²⁶

Door een verordening van het militair bestuur op 27 mei 1942 werd de jodenster ingevoerd. Formeel werd de verordening op 7 juni van kracht; op overtreding stond gevangenisstraf, in de praktijk: opsluiting in het beruchte strafkamp van de *Sipo-SD* in Breendonk. Kinderen beneden de zeven jaar waren van de nieuwe verplichting vrijgesteld, dit gold onder bepaalde voorwaarden ook, maar uitsluitend op individuele aanvraag, voor joodse partners in 'Mischehen' ('gemengde' huwelijken). In Antwerpen was het gemeentebestuur bereid de verspreiding uit te voeren. Door onvoldoende voorraad en logistieke problemen aan de kant van de bezetter, konden in Antwerpen de eerste sterren pas op 11 juni worden verspreid. In Brussel was het stadsbestuur niet bereid mee te werken. De plaatselijke *Oberfeldkommandantur* voerde deze taak aanvankelijk uit en wel op 9 en 10 juni. Tegen betaling van een franc, later 75 cent, per drie stuks werd de joodse bevolking verplicht de gele ster op te halen en in het openbaar duidelijk zichtbaar op de overkleding te dragen. Om dezelfde reden als in Antwerpen trad ook in Brussel vertraging op. Na twee dagen nam de AJB de distributie in Brussel over, waarschijnlijk uit angst voor sancties tegen joden die de ster niet tijdig in ontvangst konden nemen of die het niet aandurfdën hun ster bij de *Oberfeldkommandantur* op te halen. Er hadden inderdaad incidenten plaatsgevonden bij identiteitscontroles van joden zonder ster op 7 juni, de dag waarop de verordening van kracht werd, maar er toch nog geen sterren verkrijgbaar waren. De AJB bemiddelde herhaaldelijk in gevallen dat joodse 'overtreders' waren gearresteerd.⁸²⁷ De Duitse militaire autoriteiten verschoven de draagplicht naar 15 juni. Zo werd ook in België het net om de joden steeds meer gesloten.

Vanaf 13 juni 1942 werden zoals eerder beschreven joodse werkloze mannen uit België tewerkgesteld bij de aanleg van verdedigingswerken door de Duitse *Organisation Todt* (OT) langs de kust in Noord-Frankrijk. Deze verplichte tewerkstelling hield geen verband met de voorbereidingen van deportaties en het *Judenreferat* was er evenmin bij betrokken; het betrof een arbeidsmaatregel van het militair bestuur, terwijl Belgische instanties (*Office National du Travail* / Rijksarbeidsambt) bij de uitvoering werden betrokken. De AJB werd bij de oproeping, keuring en uitzending van joodse werklozen niet ingeschakeld. Wel werden de door OT uitbetaalde toelagen voor levensonderhoud via de AJB uitgekeerd aan de gezinnen van de joodse tewerkgestelden.⁸²⁸ De tewerkstelling in Noord-Frankrijk leidde tot grote onrust onder de joden. Een van de hoofdbestuursleden van de AJB schreef in zijn dagboek: 'Er heerst een ware paniek onder de joodse bevolking'.⁸²⁹ Om aan deze arbeidsplicht te ontkomen trachtten velen, meestal tevergeefs, alsnog een baantje bij de AJB te bemachtigen.⁸³⁰ De joodse Antwerpenaar Josef Sterngold wist kortstondig uitstel te krijgen

⁸²⁶ Notulen van de vijftiende vergadering van het hoofdbestuur van de AJB te Brussel, "Bericht über die Unterredung, die SS-Obersturmführer Asche mit den Herren [Maurice] Benedictus und S. [Saul] Pinkous führte", 23 april 1942, Archief Belgisch Ministerie van Openbare Gezondheid en het Gezin (*Ministère de la Santé Publique et de la Famille - MSP*), zie: M. Steinberg, *Dossier Bruxelles-Auschwitz*, 138. Het citaat in officiële Belgisch-Franse vertaling in het betreffende document luidde: 'qu'il entre dans les intentions des autorités de réaliser pour le problème juif un règlement général et qu'il se trouve amené à élaborer tous les projets du commandement militaire intéressant les Juifs.' Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung... Dokumente*, 21–22, aldaar 21 (onze onderstrepingen, G./Z.).

⁸²⁷ Schram, 'De distributie van de davidster', 204–214.

⁸²⁸ Danielle Delmaire, 'Camps de la Souffrance: les 'Camps de Juifs' dans le Nord de la France (1942–1944)', *Bulletin d'Information de MEMOR* 8 (décembre 1987), pp. 47–65; Anne Godfroid, 'A qui profite l'exploitation des travailleurs forcés juifs de Belgique dans le Nord de la France?', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: CEGES, novembre 2002), pp. 107–127; Sophie Vandepontseele, 'De verplichte tewerkstelling van joden in België in Noord-Frankrijk', in: R. Van Doorslaer & J.Ph. Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 149–181.

⁸²⁹ Salomon Van den Berg, *Journal de guerre*, s.l. [Bruxelles], s.d. (ongepubliceerd dagboek, kopie van de getypte versie in SOMA), p. 40, gecit. in Rudi Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg of de ondraaglijke mislukking van een joodse politiek van het "minste kwaad"', p. 120 n. 39.

⁸³⁰ M. Steinberg, 'Trap of legality', 361–362.

en ondernam een mislukte poging om met zijn jonge gezin via contactpersonen naar Frankrijk te vluchten. Kort daarna kreeg hij opnieuw het tewerkstellingsbevel. ‘Ik moest nu wel gevolg geven aan de oproep, als ik mijn familie niet in de problemen wilde brengen. Dus ben ik mij (...) gaan melden. Het afscheid viel ons allemaal zwaar. In moeders ogen las ik haar angst. Ik drukte mijn broer op het hart het land uit te vluchten... De trein waarop ik terechtgekomen was, bereikte zijn bestemming in Dannes-Camiers bij Boulogne, (...). In het kamp moesten we werken aan de Atlantikwall. Wij waren ingedeeld bij een afdeling die de verbindingkabels tussen de bunkers moest plaatsen. Verschrikkelijk zwaar werk.’ Sterngold behoorde tot de naar verhouding weinig joden uit België die erin slaagden uit deze werkkampen te ontsnappen.⁸³¹

Een andere reactie kwam toen – eveneens onder de noemer tewerkstelling – in juli de eigenlijke deportaties werden aangekondigd. In tegenstelling tot het werken in Frankrijk, werd nu de AJB wèl nauw betrokken bij de uitvoering. De organisatie kreeg op 16 juli van Asche en de zojuist uit Berlijn gekomen vertegenwoordiger van Eichmann, Anton Burger, opdracht een aparte afdeling op te richten, die zich uitsluitend moest bezighouden met de administratieve voorbereiding van de ‘*mise au travail*’. Maurice Benedictus – na voorzitter Ullmann het meest prominent in de AJB-top – werd met deze taak belast. Hij werd direct gebonden aan instructies van het *Judenreferat*, buiten het militair bestuur of Belgische autoriteiten om. Burger gaf Benedictus op dreigende toon te verstaan dat hij Brussel niet mocht verlaten, dat hij dag en nacht ter beschikking moest staan en dat als hij ook maar op enige wijze probeerde te interveniëren, hetzij via het Duitse militair bestuur, hetzij via de Belgische autoriteiten, de joodse bevolking daarvan onmiddellijk de gevolgen zou ondervinden. Een op naam gesteld *Arbeitseinsatzbefehl*, ondertekend door *Sipo-SD* chef Ehlers, moest door koeriers van een speciaal hiervoor opgerichte AJB-afdeling aan elk van de betrokken personen worden uitgereikt.⁸³² Met name joodse communisten reageerden scherp op deze ontwikkelingen. Gewapende leden van het communistische ‘*Corps Mobile*’, voortgekomen uit de vooroorlogse *Main d’Oeuvre Immigrée* (MOI) van de communistische partij, voerden op 25 juli – ruim een week voordat de eerste deportatietrein uit België zou vertrekken – een overval uit op het AJB-gebouw in Brussel en staken het adressenbestand in brand. Aangezien echter de gegevens al in Duitse handen waren, had deze actie niet het beoogde effect.⁸³³ Toch geeft deze gebeurtenis aan in welk veranderend klimaat de eerste opgeroepen joden zich vanaf 27 juli moesten melden bij de Dossin-kazerne in Mechelen.

3.3.3 Nederland

3.3.3.1 Zomer 1940 tot voorjaar 1941

Anders dan in België en Frankrijk was in Nederland in mei 1940 nauwelijks sprake van een vluchtelingenstroom. De enkele honderden joden die tijdens de Duitse inval het land hadden verlaten, kwamen bijna allemaal in Engeland terecht en zij keerden uiteraard niet terug. Van de weinigen die in zuidelijke richting waren gevlucht, slaagden slechts enkelen erin onbezet Frankrijk, Spanje of Engeland te bereiken.⁸³⁴

De reacties van de joodse bevolkingsgroep op de eerste anti-joodse maatregelen van zomer en herfst 1940 kenmerkten zich door aanpassing. De Jong vermeldt dat ‘men over het

⁸³¹ Herinnering van Josef Sterngold in: De Volder/Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 94–100, aldaar 97–98.

⁸³² M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 216–218; Idem, ‘Trap of legality’, 362–363; Laurence Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, pp. 247–266, m.n. 251–252. Voor een reproductie van een *Arbeitseinsatzbefehl*, zie M. Steinberg, *Dossier Bruxelles-Auschwitz*, 78 (vergel. ook 140); Pim Griffioen, Ron Zeller, ‘La persécution des Juifs en Belgique et aux Pays-Bas pendant la Seconde Guerre mondiale: une analyse comparative’, *CHTP / BEG* no. 5 (novembre 1998/mars 1999), pp. 73–132, aldaar 98.

⁸³³ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 173; Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, 254–256.

⁸³⁴ Zie bijv. het relaas van Sally Noach, *Het moest gedaan worden*, opgetekend door M. G. Haringman (Apeldoorn: Semper Agendo, 1971).

algemeen in joodse kring met grote volgzzaamheid' reageerde.⁸³⁵ Het was voor hen kennelijk even moeilijk als voor hun niet-joodse medeburgers zich voor te stellen, dat het in Nederland tot dezelfde vervolging zou komen, als in Duitsland al jarenlang aan de gang was. Men had geen ervaring met een bezetting of virulent antisemitisme. Wel heersten onzekerheid en angst. 'En terwijl onze blikken staren over de zee van ellende, die het afgelopen jaar ons bracht, aarzelen wij den nieuwen weg te betreden. Wat brengt ons de ongewisse – nu huiveringwekkend – vreemde toekomst?', schreef Jacob Soetendorp 20 september 1940, aan de vooravond van joods nieuwjaar, in het Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW).⁸³⁶ Dit belangrijkste joodse persorgaan kreeg echter nauwelijks gelegenheid om verder nog commentaar te geven, omdat het nog vóór het einde van diezelfde maand werd verboden. In oktober volgde de overige joodse pers, met als enige uitzondering Het Joodsche Weekblad, in augustus 1940 opgericht door de rechtse zionist Jacques de Léon. Het werd echter maar weinig gelezen.⁸³⁷

Dat men zich aanpaste in deze periode had twee oorzaken. Allereerst leken de eerste maatregelen van zomer en najaar 1940 een incidenteel of voorlopig karakter te hebben. Ze waren aanvankelijk alleen gericht tegen bepaalde groepen, zoals orthodoxen, ambtenaren en ondernemers. In de ogen van veel niet-joden en joden vormden deze maatregelen nog geen al te ernstige bedreiging.⁸³⁸ Een tweede reden was dat de bureaucratie door de bezetter nauw bij de anti-joodse politiek werd betrokken, waardoor uitvoering plaatsvond via de 'normale', vertrouwde Nederlandse overheidsinstanties. Door de grote mate van integratie van joden in de Nederlandse maatschappij werd door hen op grote schaal gevolg gegeven aan de verplichte invulling van de 'Ariër-verklaring' herfst 1940, alsmede aan de algemene registratie vanaf januari 1941.⁸³⁹ Overwegingen die bij het gevolg geven aan deze verordening een rol speelden, waren angst voor straf, het besef dat hun persoonsgegevens toch al bekend waren in de ledenregisters van de joodse kerkgenootschappen, en in sommige gevallen wellicht ook een zekere persoonlijke trots.

Zoals eerder beschreven identificeerde een meerderheid van de joodse Nederlanders, vooral in Amsterdam en Den Haag, waar ongeveer zeventig procent van hen woonde, zich vóór de oorlog overwegend met partijen en vakbonden die een socialistische signatuur hadden. Al kort na het begin van de bezetting werden, in het kader van de Duitse politiek van nazificatie, echter juist deze partijen en vakbonden – met name resp. SDAP en NVV – waarin joden onafgebroken een belangrijke rol hadden gespeeld, doelwit van overname en pogingen tot gelijkschakeling. Bij het NVV, dat opkwam voor materiële belangen en waar men de zorgvuldig opgebouwde faciliteiten voor de arbeidersklasse wilde behouden, besloot men vooralsnog zich erbij neer te leggen dat de organisatie door de bezetter onder toezicht werd geplaatst van een NSB'er.⁸⁴⁰ De poging tot soortgelijke overname van de SDAP mislukte door de weigering van onder anderen partijleider J.J. (Koos) Vorrink. Deze was kort na het begin van de bezetting benaderd door de prominente NSB'er Meinoud M. Rost van Tonningen, die speculeerde op de in de SDAP levende wens om de greep op de arbeidersbevolking te behouden. Tijdens een gesprek op 23 juli 1940 wilde hij nagaan of aan de kant van de SDAP bereidheid bestond tot samenwerking, aangezien er een verbinding te maken zou zijn tussen

⁸³⁵ De Jong, *Koninkrijk*, V, 510; vergel. Presser, *Ondergang*, I, 62–63.

⁸³⁶ J. Soetendorp, 'Waarom juist nu een bijeenkomst?', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 20 september 1940, p. 5 (Bibliotheca Rosenthaliana, Universiteit van Amsterdam); dit nummer verscheen een week voor joods nieuwjaar (Rosj Hasjana). Het nieuwjaarsnummer zelf mocht al niet meer verschijnen. De reeds gedrukte oplage werd door de bezetter in beslag genomen. Vergel. I. Lipschits, *Honderd jaar NIW. Het Nieuw-Israëlietisch Weekblad 1865–1965* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1966), pp. 283–284.

⁸³⁷ Herzberg, *Kroniek*, 230; Presser, *Ondergang*, I, 105–106; De Jong, *Koninkrijk*, V, 522.

⁸³⁸ Presser, *Ondergang*, I, 24; Idem, *Ashes*, 15.

⁸³⁹ De Jong, *Koninkrijk*, V, 510; VII, 363 e.v. Vergel. M. H. Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 112–113.

⁸⁴⁰ Het betrof Hendrik Jan (Henk) Woudenberg, die op 15 juli door Seyss-Inquart was benoemd tot commissaris van het NVV met het recht alle maatregelen te nemen die hij wenselijk zou achten.

het populisme van de SDAP en het populisme dat ook aan de fascistische en nationaal-socialistische politiek niet vreemd was. Vorrink doorzag echter direct de ware opzet, hij wilde helemaal niets met de NSB te maken hebben. Hij wees erop dat de vrijheid van drukpers, geweten, vereniging en vergadering wezenlijk waren voor de politiek van zijn partij. Het gevolg was liquidatie van de SDAP, een in verwarring gebrachte partijorganisatie en verlamming bij afdelingen van de partij op plaatselijk niveau.⁸⁴¹ Tegelijkertijd ontstond aan de basis verdeeldheid door sterk uiteenlopende meningen en discussies over welke positie diende te worden ingenomen ten opzichte van de in juli 1940 opgerichte Nederlandse Unie. De historica S. Leydesdorff stelde dat alom verwarring heerste en dat dit bepalend is voor het beeld van de SDAP in de oorlogsjaren. Met de ontbinding van deze partij en de overname van het NVV – gevolgd door geleidelijke leegloop – konden de politiek-maatschappelijke organisaties, die al jarenlang het meest op draagvlak onder een meerderheid van de joodse Nederlanders konden rekenen en waarmee zij zich tot dan toe het meest identificeerden, feitelijk niet langer voor belangen van de joden opkomen.⁸⁴²

De eerste reactie van een specifiek joodse organisatie op de maatregelen kwam eind 1940 van de Nederlandse Zionistenbond. Vooral in deze kring werd een overkoepelende instantie noodzakelijk gevonden, die de joodse belangen in het algemeen zou vertegenwoordigen bij de Nederlandse overheid. Op initiatief van de Bondsvoorzitter, de bankier Marinus L. Kan, werd met machtiging van het Nederlands-Israëlitisch en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap in december 1940 de Joodsche Coördinatie-Commissie gevormd. Deze moest een landelijke functie gaan vervullen. De vanwege zijn joodse afkomst door de bezetter uit zijn ambt gezette president van de Hoge Raad der Nederlanden, dr. Lodewijk E. Visser werd voorzitter. De belangrijkste taak van de commissie bestond voorlopig uit het bepleiten van de joodse belangen bij Nederlandse autoriteiten en de materiële en immateriële hulpverlening aan die joden, die op een of andere wijze door maatregelen waren getroffen, zoals de ruim 2.500 ontslagen joodse ambtenaren.⁸⁴³ Ook kwam er een juridische commissie die zich ging bezighouden met interpretatie van tegen joden gerichte verordeningen. Van meet af aan werd de Coördinatie-Commissie, waarvan overigens het bestaan bij het grootste deel van de joodse bevolking nauwelijks bekend was, gekenmerkt door gebrek aan eenheid over de te volgen koers. Visser wilde vooral tegengaan, dat joden binnen de Nederlandse bevolking door allerlei Duitse maatregelen geïsoleerd zouden raken. Zij moesten volgens hem zoveel mogelijk voor het behoud van hun rechtspositie opkomen. Daarom zou overleg niet rechtstreeks met Duitse instanties, maar in de eerste plaats met Nederlandse autoriteiten, in het bijzonder het college van secretarissen-generaal, moeten worden gevoerd. Directe contacten met de bezetter zouden, volgens Visser, tot gevolg hebben dat een joodse instantie uitvoerder werd van Duits beleid. Andere commissieleden, zoals de eerder genoemde secretaris van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, David Cohen, en de Haagse jurist Henri Edersheim, secretaris van de Coördinatie-Commissie, waren het niet met Visser eens. Zij waren van mening dat Vissers principiële houding als een provocatie opgevat kon

⁸⁴¹ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 73.

⁸⁴² Selma Leydesdorff, 'Maakten zij de wereld leefbaar? Korte geschiedenis van de SDAP in het joodse bolwerk Amsterdam-Oost in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog', in: M. van Amerongen, I. Attema, L. Brug, L. Janssen, S. Leydesdorff, E. van der Wall, *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam: Bert Bakker, 1984), pp. 160–197, aldaar 185–186. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, IV, hoofdstuk elf; Presser, *Ondergang*, I, 24–25; Idem, *Ashes*, 15; Johannes Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?', in: W. Benz, J. Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 3: Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrußland* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 87–133, aldaar 94.

⁸⁴³ Voor de oprichting, samenstelling en taak van de Joodsche Coördinatie-Commissie, zie: brief, Amsterdam 20 januari 1941, getekend door de voorzitters en secretarissen van de dagelijkse besturen van Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap en Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap aan mr dr L.E. Visser in Den Haag, in: NIOD coll. 248: Doc I 1798A, doc. 11. Behalve voorzitter Visser, waren de overige leden: prof. dr D. Cohen (Amsterdam), mr S. Isaac (Den Haag), mr I. Kisch (Amsterdam), A. Spanjaard (Den Haag), en buitengewone leden: mr E. Belinfante (Den Haag), opperrabbijn S. Dasberg (Groningen) en J.E. Stokvis (Den Haag). Als secretaris fungeerde mr H. Edersheim (Den Haag).

worden, die aanleiding zou zijn voor verscherping van het anti-joodse beleid. Om de joodse belangen zo goed mogelijk te kunnen behartigen, sloten zij rechtstreeks contact met Duitse instanties niet bij voorbaat uit.⁸⁴⁴ Kort na oprichting van de commissie zouden de gebeurtenissen van februari 1941 de situatie echter totaal veranderen.

Als reactie op provocaties en geweld door de militante tak van de NSB, de ‘Weerafdeling’ (WA), vormden joodse en niet-joodse jongeren in de Amsterdamse jodenbuurt eind januari 1941 knokploegen. Zij gingen straatgevechten aan met WA-leden die in de jodenbuurt winkels kwamen vernielen. Begin februari escaleerden de gevechten.⁸⁴⁵ Amsterdamse gemeentepolitie en Duitse *Ordnungspolizei* zetten op 12 februari de jodenbuurt af en verrichtten arrestaties. De afgrenzing van de buurt leek de eerste stap op weg naar instelling van een getto. Dezelfde dag liet Seyss-Inquarts *Beauftragte* in de hoofdstad, Böhmcker, drie prominenten uit de Amsterdams-joodse bevolking bij zich komen: opperrabbin Lodewijk H. Sarlouis en voorzitter Abraham Asscher van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge Amsterdam (NIHS)⁸⁴⁶, alsmede rabbijn David Francès van de Portugees-Israëlitische Gemeente. Hij gaf hen – in aanwezigheid van de plaatsvervangend chef van de *Sicherheitspolizei* te Amsterdam, Karl Ditges – bevel onmiddellijk een *Judenrat* (joodse raad) samen te stellen. Deze werd verantwoordelijk gesteld voor rust en orde in de jodenbuurt. Het is overigens onduidelijk of het bestaan van de Coördinatie-Commissie een rol heeft gespeeld in Böhmckers bevel.⁸⁴⁷ In elk geval gaven de aanwezige rabbijnen direct te kennen geen vooraanstaande positie in deze raad te willen innemen. Daarop deed Asscher het voorstel om met David Cohen het voorzitterschap van de raad op zich te nemen.⁸⁴⁸ Met laatstgenoemde werkte Asscher al jaren samen in het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen. Cohen stemde toe en Böhmcker ging ermee akkoord. Asscher werd eerste en Cohen tweede voorzitter van de raad. Zoals vermeld was Cohen het oneens met de koers die Visser met de Coördinatie-Commissie voorstond.⁸⁴⁹ De twee voorzitters kozen als leden van de raad personen, die een prominente positie in de Amsterdams-joodse gemeenschap hadden: naast de twee al genoemde rabbijnen, ging het om voorzitters van kerkraden en personen met belangrijke maatschappelijke functies of posities in het bedrijfsleven, zoals de diamantair Abraham Soep, de hoogleraar Juda L. Palache (Portugees-Israëlitische Gemeente) en de voorzitter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB), Ies Voet. Onder

⁸⁴⁴ De Jong, *Koninkrijk*, V, 511–514, 525–526; Herzberg, *Kroniek*, 189–191; Presser, *Ondergang*, II, 8–10; J. Michman, ‘The Controversial Stand of the Joodsche Raad in the Netherlands. Lodewijk E. Visser’s Struggle’, *Yad Vashem Studies*, 10 (Jerusalem: Yad Vashem, 1974), 9–68; Michman et al., *Pinkas* (1992), 174; (2e druk 1999) 167–168, 173; Ludy Giebels, *De zionistische beweging in Nederland 1899–1941* (Assen: Van Gorcum, 1975), 206–207.

⁸⁴⁵ B.A. Sijes, *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954), pp. 78–82; Herzberg, *Kroniek* (1985), 108–111; Friso Roest, Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939–1941* (Amsterdam: Van Gennep, 1998), pp. 229–230.

⁸⁴⁶ Abraham Asscher was niet alleen voorzitter van de NIHS te Amsterdam, maar ook van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), het landelijke verband van Nederlands-Israëlitische gemeenten. Omdat het initiatief van *Beauftragte* Böhmcker een plaatselijke, Amsterdamse aangelegenheid betrof, werden zowel de rabbijnen Sarlouis en Francès, alsook Asscher in hun *plaatselijke* hoedanigheden gesommeerd zich bij Böhmckers *Dienststelle* te Amsterdam te vervoegen. Wat Asscher betreft, dus in eerste instantie in zijn functie van NIHS-voorzitter.

⁸⁴⁷ Men was aan Duitse zijde wel al vóór de bezetting tamelijk goed op de hoogte van de belangrijkste organisaties en voornaamste leidende figuren binnen de joodse bevolkingsgroep in Nederland. Zie: D. Michman, ‘Oprichting van de “Joodsche Raad voor Amsterdam”’, pp. 98–99 noot 51: ‘Die Juden in Holland’, rapport, opgesteld door SD II 112, maart 1939, Bundes-Archiv Koblenz (BAK, thans Bundes-Archiv Berlin, BAB), R58/954, 170–178. Inmiddels werd dit document integraal gepubliceerd: Dan Michman, ‘Preparing for occupation? A Nazi *Sicherheitsdienst* document of Spring 1939 on the Jews of Holland’, *Studia Rosenthaliana. Journal of the History, Culture and Heritage of the Jews in the Netherlands*, vol. 32 no. 2 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), pp. 173–189.

⁸⁴⁸ Brief van Böhmcker aan Seyss-Inquart, 17 februari 1941, ‘Betr.: Bildung des Amsterdamer Judenrats, Einrichtung des Amsterdamer Ghettos’, bijlage 2: *Vermerk* (kort verslag) betreffende ‘Verhandlung am 12. Februar 1941. 16.30 Uhr in der Dienststelle’, NIOD, Arch. coll. nr. 17: Präsidialabteilung, 10.22 (nieuwe aanduiding: NIOD Arch. coll. nr. 14, Inv. Nr. 149). Zie verder: Verslag eerste vergadering van de joodse raad, NIOD, Arch. coll. nr. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam (JR), notulen, vergadering van 13 februari 1941, p. 1. Vergel. Sijes, *Februari-staking*, 61–62, 89–96, 219; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 884–888; V, 519–520.

⁸⁴⁹ De Jong, *Koninkrijk*, V, 518–519, 526–527; J. Michman, ‘Controversial Stand of the Joodsche Raad’, 14–22.

hen bevond zich slechts één bewoner van de oude joodse volksbuurt, de slager A. Quiros, maar deze bezocht al spoedig – om onduidelijke redenen – de vergaderingen niet meer. Naast de eerder door joden zelf opgerichte Coördinatie-Commissie met een landelijke functie, was dus nu op Duits bevel in Amsterdam *ad hoc* een lokale instantie ontstaan. Deze moest, zoals al direct bij oprichting bleek, bijdragen aan herstel van orde en rust onder de joodse bevolking in Amsterdam. In opdracht van Böhmcker werd op 13 februari 1941 door Asscher, in gezelschap van de meeste overige leden van de raad, tijdens twee druk bezochte bijeenkomsten in de Beurs voor de Diamanthandel de oproep gedaan alle vuur-, slag- en steekwapens onmiddellijk in te leveren, zodat de rust in de wijk zou terugkeren. Daartegenover stond een toezegging van Böhmcker dat WA-leden zich niet langer in de jodenbuurt zouden mogen vertonen. Ongeregeldheden bleven inderdaad uit en de afzetting van de buurt werd na twee weken weer opgeheven. In andere delen van de stad echter bleef het onrustig, wat voor de bezetter aanleiding werd tot de represaille-razzia's van 22 en 23 februari. Als reactie organiseerde de Amsterdamse afdeling van de communistische partij op 25 februari met succes een algemene proteststaking in Amsterdam en Zaandam, die zich de volgende dag verspreidde naar andere plaatsen. Deze staking is een belangrijke graadmeter van hoever de acceptatie van de joodse Nederlanders ging, hoe geïntegreerd hun bestaan was, met name in de arbeidersbeweging. Zou dit niet het geval zijn geweest, dan zouden het succes van de stakers en de massaliteit van het verzet niet te verklaren zijn. Zij was de enige massale daad van verzet van de niet-joodse bevolking in Europa tegen de vervolging en deportatie van de joodse stadsgenoten en is daarmee een unieke uiting van solidariteit geweest.⁸⁵⁰ Tijdens de staking werden echter Asscher en Cohen door de Duitsers – onder het dreigement dat opnieuw honderden joden zouden worden opgepakt – gesommeerd aan de top van het bedrijfsleven een dringende oproep te doen de staking onmiddellijk te beëindigen. De oproep had onvoldoende resultaat, waarna door eenheden van *Ordnungspolizei* en *Waffen-SS* hardhandig werd ingegrepen om de stakingsbeweging te onderdrukken. Bijna alle eerder opgepakte joden werden weggevoerd naar het Duitse concentratiekamp Buchenwald en later vandaar naar Mauthausen.⁸⁵¹

3.3.3.2 Voorjaar 1941 tot juli 1942

Aangezien de Amsterdamse joodse raad op bevel van plaatselijke Duitse autoriteiten haastig was opgericht en het bestaan ervan niet was vastgelegd in een wet of verordening, kwamen de beide voorzitters Asscher en Cohen spoedig met het verzoek bij Böhmcker de raad alsnog een juridische grondslag te geven. Hun herhaaldelijk aandringen kreeg geen gehoor, de raad bleef zonder enige wettelijke bevoegdheid, uitsluitend ondergeschikt aan Duitse functionarissen in Amsterdam.⁸⁵² Aan hen moesten de voorzitters uitsluitend op *persoonlijke* titel verantwoording afleggen. Met andere woorden: aan de Joodsche Raad als *collectief*, bestaande uit twintig leden, werd door de betrokken Duitse autoriteiten geen enkele waarde gehecht. Deze situatie had uiteraard gevolgen voor het functioneren. Feitelijk hadden Asscher en Cohen geen enkele onderhandelingsruimte, konden zij zich niet beroepen op een wet of verordening en zich evenmin wenden tot Nederlandse of – zo men wil – *hogere* Duitse instanties. Daar tegenover stond dat zij intern het laatste woord hadden over het beleid en hierdoor de koers van de raad bepaalden. In Duitse ogen echter, fungeerden zij louter als *Befehlsübermittlungsstelle*. De positie van de raad leek in dit opzicht sterk op de eerder in

⁸⁵⁰ Sijes, *Februari-staking*; Leydesdorff, 'Maakten zij de wereld leefbaar?', 183–184.

⁸⁵¹ Sijes, *Februari-staking*, 89–96, 174, 213, 225–227; Presser, *Ondergang*, I, 81–88; Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 225–245, 317–321.

⁸⁵² David Cohen, 'Herinneringen', in 1956 gedictieerd en getypt manuscript, NIOD, coll. 181j. Een enigszins verkorte versie werd gepubliceerd door Mau Kopuut in *Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW)*, Bijzondere uitgave, mei 1982/ijar 5742, pp. 1–27, aldaar p. 5. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 577; D. Michman, 'Oprichting van de Joodsche Raad', 91.

steden van bezet Polen aan de joodse bevolking opgelegde eveneens plaatselijke *Judenräte*.⁸⁵³

Hoewel de Amsterdams-joodse bevolking merendeels bestond uit arbeiders en lagere middenstand⁸⁵⁴, was de Joodsche Raad door Asscher en Cohen vrijwel uitsluitend samengesteld uit vertegenwoordigers van de welgestelde burgerij. Joodse leiders van linkse signatuur, uit vakbonden en partijen, waren nauwelijks opgenomen in de raad. De raad was dus geenszins representatief voor de joodse bevolking van de stad. Dit gold nog méér voor de buitenlandse joden die aanvankelijk geen enkele vertegenwoordiging in de raad hadden.⁸⁵⁵

Op 18 maart 1941 liet Böhmcker aan de voorzitters weten dat – met uitzondering van zuiver godsdienstige verenigingen (NIK, NIHS) – alle joodse organisaties, zoals verenigingen en stichtingen, onderdeel moesten worden van de Joodsche Raad. Ook het eerder genoemde Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen (CBBJ), waarvan Asscher en Cohen al sinds 1933 de leiding hadden, werd ondergebracht bij de raad. In de praktijk betekende dit, dat gebouwen, alsook een deel van staf en personeel van het CBBJ werden overgenomen. Op deze manier werd niet alleen de continuïteit van het hulpwerk verzekerd, maar konden Asscher en Cohen ook beschikken over een min of meer geordend administratief apparaat, dat zij voor de werkzaamheden van de raad konden inschakelen.⁸⁵⁶ In veel opzichten vormde de Joodsche Raad aanvankelijk dan ook een voortzetting van het al zeven jaar functionerende CBBJ.⁸⁵⁷

De voornaamste taak die de raad vooralsnog kreeg opgelegd, was zoals gezegd orde en rust onder de Amsterdamse joden herstellen en handhaven. Eind maart 1941 werd door een uitvoeringsbesluit van HSSPF Rauter in Amsterdam een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* opgericht, gecontroleerd door de *Sicherheitspolizei*. De Joodsche Raad werd daarmee – naast de *Beaufragte* en zijn staf – geconfronteerd met een tweede Duitse instantie. De tot dan toe bij een gelijknamige Duitse instantie in Praag werkzame SS-officier Erich Rajakowitsch had opdracht de Joodsche Raad ondergeschikt te maken aan de *Zentralstelle*. Hiertoe maakte hij gebruik van twee vooraanstaande joden, ook afkomstig uit Praag, Jakob Edelstein en Richard Friedmann, die eveneens in maart naar Amsterdam waren gestuurd. In 1939-'40 waren alle drie nauw betrokken geweest bij de reorganisatie van de joodse gemeenten in het *Protektorat* Bohemen-Moravië en de gedwongen emigratie. Nu hadden

⁸⁵³ Isaiah Trunk, *The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York: Macmillan, 1972); J. Michman, 'Controversial Stand', 25–26; Dan Michman, 'Oprichting van de Joodsche Raad', 91–95; Idem, "'Judenräte' und 'Judenvereinigungen' unter nationalsozialistischer Herrschaft. Aufbau und Anwendung eines verwaltungsmäßigen Konzepts', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46, nr. 4 (1998), 293–304; Engelse editie: 'Jewish "Headships" under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of an Administrative Concept', in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp.159–175; vergel. D. Michman, 'Judenrat', in: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (eds.), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven/London: Yale University Press, 2001), pp. 370–377; D. Michman, *Headship or Leadership? Judenräte and Jewish Associations under Nazi Rule* (Frankfurt am Main: S. Fischer, te verschijnen). Dat tussen *Judenräte* en andere soortgelijke opgelegde joodse organisaties (*Judenvereinigungen*) in Duitsland en uiteenlopende Oosten- en West-Europese landen niet in alle opzichten een zelfde strikt modelmatig onderscheid kan worden gemaakt, werd benadrukt in J. Houwink ten Cate, 'Heydrich's Security Police and the Amsterdam Jewish Council (February 1941–October 1942)', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 3 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993), pp. 381–393, m.n. aldaar de noten op p. 393.

⁸⁵⁴ Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', pp. 13–14 noot 31 op p. 42.

⁸⁵⁵ Presser, *Ondergang*, I, 81–82; II, 408, 422; De Jong, *Koninkrijk*, V, 518–521.

⁸⁵⁶ K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam* (Amsterdam: Plastica, 1945), pp. 22–23; Herzberg, *Kroniek*, 246–247; Presser, *Ondergang*, I, 102; De Jong, *Koninkrijk*, V, 524.

⁸⁵⁷ *Ibid.*; D. Michman, *The Jewish Refugees from Germany in the Netherlands 1933–1940*, I, 200–205, 277–280. Zie ook het ongepubliceerde, getypte manuscript van Gertrud van Tijn-Cohn, *Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944* (Nahariya - Palestina, herfst 1944; 100 p. + bijlage met 9 documenten). Aangezien dit verslag werd geschreven op verzoek van de Amerikaans-joodse hulporganisatie *Joint*, waarmee Van Tijn-Cohn vóór en tijdens de eerste jaren van de bezetting contacten onderhield, bestaat hiervan ook een Engelstalige versie: *Contribution towards to History of the Jews in Holland from May 10th, 1940 to June 1944* (mimeographed report, written at the request of the American Jewish Joint Distribution Committee. Nahariya Palestine, 1944; 129 p., appendix with 9 documents).

Edelstein en Friedmann de taak de voorzitters van de Joodsche Raad te adviseren hoe zij met de pas opgerichte *Zentralstelle* dienden samen te werken. De twee 'adviseurs' maakten aan Asscher en Cohen duidelijk dat het de *Zentralstelle*, evenals in Praag, vooral ging om onteigening van joods bezit en benadrukten de noodzaak van werkverschaffing voor joodse werklozen, omdat deze anders groot risico liepen gedeporteerd te worden. Beide raadsvoorzitters meenden dat het geschetste pessimistisch beeld voor wat betreft de Nederlandse situatie niet opging. Bovendien werden zij op dat moment beïnvloed door de verwachtingen in eigen land dat nog in 1941 een geallieerde invasie zou plaatsvinden en daarmee een spoedig einde van de oorlog. Zonder veel indruk te hebben gemaakt vertrokken Edelstein en Friedmann na precies twee maanden in mei 1941 weer uit Nederland.⁸⁵⁸

Intussen waren nieuwe maatregelen van kracht geworden. Zo moesten joden midden april hun radio's inleveren, mochten ze vanaf diezelfde maand niet zonder vergunning uit Amsterdam verhuizen en werd het joodse artsen en apothekers met ingang van 1 mei verboden voor niet-joodse cliënten werkzaam te zijn. Al deze maatregelen werden bekend gemaakt in het eerder genoemde Joodsche Weekblad. Vanaf 11 april 1941 fungeerde dit blad officieel als spreekbuis van de Joodsche Raad, de eindverantwoordelijkheid was ook in dit geval in handen van Asscher en Cohen persoonlijk. Uitgave van het weekblad werd een belangrijke taak van de raad, omdat het in veel opzichten het enige communicatiemiddel was met de joodse bevolking. Naast de veelal op de voorpagina afgekondigde nieuwe maatregelen en bepalingen, werd in het blad veel geschreven over activiteiten op het gebied van cultuur en onderwijs. Verder verschenen er artikelen waarin de joodse traditie werd benadrukt om de lezers nog enig houvast te geven in deze voor hen bij uitstek onzekere tijd. Aanvankelijk werden er ook godsdienstige en literaire teksten in het Hebreeuws afgedrukt, maar dit werd na enige tijd door de Duitse censuur verboden. Het weekblad bevatte geen rechtstreeks nieuws over wat er met de joden gebeurde. Zo werd met geen woord gerept over de gevolgen van de economische verordeningen van maart en mei 1941. Ook de latere *razzia's* van juni in Amsterdam en september-oktober in het oosten van het land zouden in het blad niet worden genoemd.⁸⁵⁹ In juni 1941 waren de chef van de Duitse politie te Amsterdam, Willi Lages, en zijn medewerker Klaus Barbie, er door een list in geslaagd via de Joodsche Raad de adresgegevens van de op dat moment in Amsterdam verblijvende bewoners van het Werkdorp Wieringermeer in handen krijgen. De betrokkenen, alsmede andere joodse jongeren, werden opgepakt en als represaille-maatregel voor aanslagen op Duitse gebouwen weggevoerd naar het concentratiekamp Mauthausen.⁸⁶⁰

Naast het Joodsche Weekblad, beperkten de werkzaamheden van de raad zich tijdens de eerste maanden in hoofdzaak tot de van het CBJB overgenomen zorg voor vluchtelingen en het zoeken naar mogelijkheden voor legale emigratie naar overzeese landen. Op instigatie van de *Zentralstelle* werd hiertoe een speciale afdeling opgericht. Hoofd hiervan werd de uit Duitsland afkomstige Gertrud van Tijn-Cohn, die al vanaf 1933 een leidende rol had gespeeld in het Joodse Vluchtelingencomité van het CBJB en zich daar met emigratiezaken bezighield. Zij slaagde erin om met Duitse toestemming naar het neutrale Portugal te reizen om daar dollarkredieten te verkrijgen voor emigratie van grote aantallen joden naar Noord- en Zuid-Amerika. Hiertoe had zij in Lissabon contact met een vertegenwoordiger van het *Joint Distribution Committee*, de Amerikaans-joodse hulporganisatie die, zoals eerder vermeld,

⁸⁵⁸ D. Cohen, 'Herinneringen', *NIW* mei 1982, p. 6. Presser, *Ondergang*, II, 166–167; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1012–1014; D. Michman, 'Oprichting van de Joodsche Raad', 89.

⁸⁵⁹ Herzberg, *Kroniek* (1985), 115–116, 238–240; Warmbrunn, *Dutch*, 181–182; Idem, *Nederlanders*, 178–179; De Jong, *Koninkrijk*, V, 522–523; Michman e.a., *Pinkas* (1999), 174–175; Romijn, 'De oorlog', 323–324, 327. Zie: *Het Joodsche Weekblad, uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 1e jaargang nr. 1, 11 april 1941–3e jaargang nr. 26, 28 september 1943. Volledige heruitgave met een inleiding van Dick Houwaart + bijlage *Een andere visie* van mr Abel J. Herzberg (Den Haag: Omniboek, 1979, 2 delen).

⁸⁶⁰ D. Cohen, 'Herinneringen', *NIW*, 9; De Jong, *Koninkrijk*, V, 549–553; H.B.J. Stegeman en J.P. Vorsteveld, *Het Joodse werkdorp in de Wieringermeer 1934–1941* (Zutphen: De Walburg Pers, 1983), pp. 122–124.

onder andere fondsen beschikbaar stelde voor joods welzijnswerk en emigratie in Frankrijk. Met aanzienlijke financiële toezeggingen keerde zij naar Nederland terug, maar haar missie kreeg geen vervolg, omdat de *Zentralstelle* de fondsen bij lange na niet toereikend vond. Legale emigratie in de eerste helft van 1941 bleef dan ook beperkt tot individuele gevallen. Meestal ging het daarbij om zeer vermogenden, die – tegen betaling van exorbitant hoge bedragen aan Duitse instanties – uitreisvisa wisten te verkrijgen.⁸⁶¹

Het was vooral de invoering van gescheiden joods onderwijs in augustus 1941, gevolgd door andere segregatie-maatregelen, waardoor de Joodsche Raad uitgroeide tot een omvangrijk bureaucratisch apparaat. Hoewel de legitimiteit van de raad onder grote delen van de joodse bevolking omstreden was, kreeg de raad een steeds zichtbaarder functie in het dagelijks leven van de joden. Door de voortgaande Duitse maatregelen raakte men voor allerlei zaken, zoals verhuizen, reizen, maatschappelijk werk, onderwijs en gezondheidszorg, aangewezen op vergunningen, bemiddeling en steun via afdelingen van de Joodsche Raad.⁸⁶² Deze trachtte te voorzien in de problemen van de groeiende groep werklozen door cursussen en programma's voor herscholing. Om op dit alles aanspraak te kunnen maken, moest men aan de 'vrijwillige' bijdrage hebben voldaan, die feitelijk als een soort belasting fungeerde.⁸⁶³

Naarmate de Joodsche Raad in betekenis toenam, werd ook de tegenstelling duidelijker tussen deze organisatie en de Joodsche Coördinatie-Commissie. Met name voorzitter Visser had van meet af aan ernstige kritiek op ontstaan en functioneren van de Joodsche Raad. Visser hield vast aan het principe dat elke medewerking aan de anti-joodse politiek van de bezetter moest worden afgewezen en dat overleg hierover uitsluitend met Nederlandse autoriteiten moest plaatsvinden. Cohen pleitte daarentegen voor een meer pragmatische benadering. Volgens hem moesten de machtsverhoudingen als een gegeven worden beschouwd en kon men alleen door onderhandelingen met de bezetters nog iets voor de joodse bevolking bereiken. De tegenstellingen tussen beide organisaties liepen hoog op. Na de razzia's van februari en juni 1941 deed Visser persoonlijk een beroep op de Nederlandse secretarissen-generaal om te pleiten voor verbetering van het lot van de naar Duitse concentratiekampen weggevoerde joden. Toen zijn inspanningen onvoldoende resultaat hadden, wendde hij zich op persoonlijke titel zelfs rechtstreeks tot Rauter, maar deze weigerde elk contact met hem. Feitelijk raakten Visser en de Coördinatie-Commissie steeds meer gemarginaliseerd, terwijl de Joodsche Raad door zijn vaste contacten met Duitse autoriteiten steeds belangrijker werd. Uiteindelijk werd onder Duitse dwang de Coördinatie-Commissie in oktober 1941 opgeheven.⁸⁶⁴

Met het einde van de Coördinatie-Commissie, kreeg de Joodsche Raad een *landelijke* functie toebedeeld. Dit nam echter niet weg dat de raad ondergeschikt bleef aan de *lokale*

⁸⁶¹ Van Tijn-Cohn, *Contribution towards the History of the Jews*; Berkley, *Overzicht*, 37; D. Cohen, *Zwervend en dolend*, 151; Presser, *Ondergang*, I, 471–472; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1008–1009; Romijn, 'De oorlog', 329.

⁸⁶² Jacques H. Aa, 1941-42 (werkzaam bij de Commissie Onderwijs van de Joodsche Raad voor Amsterdam), m.n. het door hem samengestelde, ongepubliceerde rapport 'De maatregelen inzake het Onderwijs aan Joodse leerlingen, van augustus 1941 tot mei 1942', NIOD coll. nr. 181g. De Jong, *Koninkrijk*, VII, 378–380; De Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland: Laatste bedrijf*, 42; Dienke Hondius, met medewerking van Miep Gompes-Lobatto, 'Absent'. *Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941–1943* (Amsterdam: Vassallucci, 1999).

⁸⁶³ Met betrekking tot de *Joodsche Raad voor Amsterdam*, zie – naast allereerst de betreffende gedeelten in Herzbergs *Kroniek*, Pressers *Ondergang* en De Jongs *Koninkrijk* – verder ook: Michman e.a., *Pinkas* (2^e druk 1999), 168–186, en W. Lindwer, i.s.m. J. Houwink ten Cate, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941–1943* ('s-Gravenhage: SDU, 1995). Voor een waardevol, authentiek ego-document van binnenuit: Mirjam Bolle, 'Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet'. *Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (Amsterdam: Contact, 2003), pp. 16–141.

⁸⁶⁴ J. Michman, 'De briefwisseling tussen mr. dr. L. E. Visser en prof. dr. D. Cohen', *Studia Rosenthaliana* 8 (1974), pp. 107–130; Idem, 'The Controversial Stand of the Joodsche Raad in the Netherlands: Lodewijk E. Visser's Struggle', *Yad Vashem Studies* 10 (1974), 9–68; Idem, 'The Controversy surrounding the Jewish Council of Amsterdam, from its inception to the present day', *Patterns of Jewish Leadership*, 235–257, aldaar 239–240, 254 n. 44. Michman e.a., *Pinkas* (1999), 167–168, 173–174, 177. Vergel.: D. Cohen, 'Herinneringen', *NIW*, 1–27, voor de tegenstelling tussen Visser en Cohen, aldaar 3–4. Zie ook: Herzberg, *Kroniek*, 189–191; Presser, *Ondergang*, I, 92–93, 131–132, 173; II, 8–11; De Jong, *Koninkrijk*, V, 510–514, 525–527; J.A. Polak, *Leven en werken van mr L. E. Visser* (Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Gennep, 1974), pp. 20–28.

Duitse instanties in Amsterdam. In steden buiten Amsterdam, waar grotere aantallen joden woonden, werden vertegenwoordigers van de Joodsche Raad aangesteld, zoals in Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Groningen en Enschede. Veelal betrof het bestuursleden van plaatselijke joodse gemeenten, die tot dan toe vertegenwoordiger van de Coördinatie-Commissie waren geweest. Uitbreiding van de werkzaamheden van de raad over heel Nederland viel samen met de bekendmaking in het Joodsche Weekblad, dat aanvragen en verzoekschriften aan officiële instanties in het vervolg nog uitsluitend via de Joodsche Raad voor Amsterdam, of door bemiddeling van zijn plaatselijke vertegenwoordigers, konden worden ingediend.⁸⁶⁵ Met andere woorden, het was de joden verboden zich rechtstreeks tot Nederlandse autoriteiten te wenden. Hiermee was de bescherming die zij als Nederlands staatsburger hadden, definitief opgeheven.

Vanaf herfst 1941 werd de Joodsche Raad ook actief ingeschakeld bij voorbereidingen van deportaties, waartoe aan Duitse zijde inmiddels was besloten. In oktober kreeg men opdracht een kaartstelsel op te zetten met namen, adressen, nationaliteit en andere gegevens van de 140.000 geregistreerde joden. Tegelijkertijd vond een aparte registratie van joodse vluchtelingen uit Duitsland plaats, die dezelfde maand hun nationaliteit verloren en collectief staatloos werden verklaard. Vanaf december 1941 moesten zij zich melden voor ‘vrijwillige emigratie’ en werden velen naar vluchtelingenkamp Westerbork overgebracht. Ook kreeg de organisatie een belangrijke bemiddelende rol bij plaatsing van werkloze en al spoedig ook niet-werkloze joden in werkkampen. Deze werden vanaf begin januari 1942 voornamelijk in het noorden en oosten van het land opgericht.⁸⁶⁶ Vanaf diezelfde maand werd de raad ingeschakeld bij gedwongen evacuatie van joodse inwoners uit verschillende steden en dorpen. Zij werden verplicht gehuisvest in drie daartoe aangewezen wijken in Amsterdam. Eind april 1942 gaf de *Zentralstelle* opdracht binnen drie dagen de jodenster onder de bevolking te verspreiden. Per persoon werden maximaal vier sterren verkocht tegen vier cent per stuk. Kinderen onder de zeven jaar waren van het dragen daarvan vrijgesteld.⁸⁶⁷

De Duitse bezetting had het vóór de oorlog reeds ver gevorderde proces van integratie en gedeeltelijke assimilatie hardhandig afgebroken. De steeds verdergaande segregatie-politiek, de inbeslagneming van joodse winkels en bedrijven, de willekeur van de razzia's in 1941 en de voortdurende intimidatie met de zwaarste straffen, misten hun uitwerking op de verarmende joodse bevolking niet. ‘Zo hoorden we hier dat de joodse bakkers zullen moeten sluiten. Oom David moet al zijn papieren opzenden naar Lippmann & Rosenthal. Alles boven de f 250,- ben je “voorlopig” kwijt. ’t Was een zware gang voor hem om zijn levenswerk op te geven, maar hij is niet de enige. Van de opbrengst van de zaak kreeg ik prompt 20% door die firma uit Enschede uitbetaald, doch daarop is direct beslag genomen. Ik kon er gelukkig nog iets vanaf krijgen. (...) Lippmann & Rosenthal zijn de grootste afzetters van de wereld: een grote dievenbende’, aldus een joodse inwoner van Zutphen in brieven aan zijn broer.⁸⁶⁸ Bij gebrek aan alternatieven, pasten velen zich aan, ook al werd de situatie steeds

⁸⁶⁵ *Het Joodsche Weekblad*, 31 oktober 1941, p. 1. De Duitse ambtelijke term voor plaatselijke vertegenwoordigers van de Joodsche Raad was *Obmänner*. De Haagse jurist Henri Edersheim, secretaris van de Joodsche Coördinatie-Commissie, werd na ontbinding van deze commissie in oktober 1941 aangesteld tot *Obmann* in Den Haag. Van het totale aantal joden in Nederland in 1941 bevond meer dan driekwart zich in de drie grote steden: zestig procent in Amsterdam, tien procent in Den Haag en circa zeven procent in Rotterdam; *Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland; samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening 6/1941 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied* (Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij, [Mei] 1942; 103 p.); Presser, *Ondergang*, I, 401, 411–412, 417; Idem, *Ashes*, 218; Michman e.a., *Pinkas* (1992), 284, 368, 386–387; Romijn, ‘De oorlog’, 321–322.

⁸⁶⁶ Zie hiervoor paragraaf 3.2.3. Vergel. Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 81–89, 162–168; Presser, *Ondergang*, I, 175–203; Sijes, *Studies*, 135; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1052–1060; Michman e.a., *Pinkas* (1999), 180–182; Niek van der Oord, *Jodenkampen* (Kampen: Kok, 2003), pp. 7–17 en *passim*.

⁸⁶⁷ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 122–129; L.Ph. Polak, L. van Weezel (red.), *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945* (Amsterdam: Athenaeum & Van Genneep, 1979), 54–57. Presser, *Ondergang*, I, 220–225.

⁸⁶⁸ Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941–1943* (Spaarnadam: Ivoorzwart, z.j.), pp. 65–66 (brief 5 juli 1942), pp. 81–82 (brief 29 september 1942).

ondraaglijker.⁸⁶⁹ Allen hadden een onbestemde angst voor de toekomst, maar reacties konden sterk verschillen. Enerzijds wilden velen zich distantiëren van het jood-zijn, aangezien dit een bron was van toenemende maatschappelijke uitsluiting, rechteloosheid en levensgevaar, maar het stempel **J** in het persoonsbewijs en invoering van de jodenster maakten deze reactie uiteindelijk onmogelijk. Anderzijds ontstond bij sommigen juist nu (hernieuwde) belangstelling voor Jodendom en joodse geschiedenis.⁸⁷⁰ Mede hierdoor is de opleving van joods cultureel en religieus leven te verklaren. Er verschenen publicaties op het terrein van joodse traditie en literatuur⁸⁷¹ en er was een groei in activiteiten van joodse jongerenverenigingen van verschillende ideologische signatuur. Zo gaf de leiding van de Joodsche Raad ruimte voor culturele activiteiten van zionistische jeugdverenigingen. Sommige daarvan hadden weliswaar ernstige kritiek op het beleid van de raad, maar bleven toch verbonden aan de organisatie, mede omdat men ervan afhankelijk was voor financiële steun en faciliteiten.⁸⁷² Aanpassing werd in de hand gewerkt, omdat de joodse bevolking door de leiding van de raad voortdurend werd opgeroepen zich toch vooral nauwgezet aan de bepalingen te houden.⁸⁷³ Men wilde de bezetter geen aanleiding geven voor nieuwe represaillemaatregelen. Begin juli 1942 schreef Herman Snatager, een joodse inwoner van Zutphen, in een brief aan zijn ondergedoken broer: ‘Er is bijna geen familie of er bestaat een lijdend deel door de oorlog. Dat wij in het bijzonder ons portie hiervan meekrijgen, valt niet te ontkennen. Het begon met het inleveren van de fietsen op pinksteren, toen de sterretjes, daarna van acht tot zes uur binnenblijven en nu weer de werkkampen. Wil je geloven dat je er gehard tegen wordt en dat je je afvraagt wat er nu weer zal komen.’⁸⁷⁴ Terwijl men zich dus zo goed mogelijk probeerde aan te passen aan een leven in isolement en hoopte op een spoedig einde van de oorlog, veranderde de situatie totaal door aankondiging van de onder politietoezicht staande ‘tewerkstelling in het Oosten’, zoals de deportaties van Duitse kant werden genoemd.

⁸⁶⁹ Warmbrunn, *Dutch*, 167, 173–178; Idem, *Nederlanders*, 164, 170–176; Sijes, *Studies*, 138–139, 141; Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar?’, 182–183; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 378–380, 388.

⁸⁷⁰ D. Michman, *Jewish Refugees from Germany*, 287–292, 337–349, 356–358; Idem, ‘In Faithfulness Thou hast afflicted me’ (Psalms 119:75) – Remarks on trends in religious faith during the Holocaust’, in: D. Michman, *Holocaust Historiography*, pp. 285–299, aldaar 291–294 en 298 noot 28. Romijn, ‘De oorlog’, 325–328.

⁸⁷¹ J. Meijer, A.K. Offenbergh (red.), *Al Tehomot. Op de rand van de afgrond. Catalogus van Hebraica en Judaica onder de Duitse bezetting in Nederland verschenen* (Amsterdam: Universiteitsbibliotheek / Bibliotheca Rosenthaliana, 1980). Bijvoorbeeld de Massada-Serie, uitgegeven door Joachimsthal’s Boekhandel, Uitgevers- en Drukkerijbedrijf te Amsterdam: M. van der Heijden, *Joodse omzwervingen* (Massada-Serie No. 1, 5701–1941, 65 blz.); D. Koker en J. Melkman, *Modern-Hebreeuwse poëzie* (Massada-Serie No. 2, 5702–najaar 1941, 87 blz.); R. J. Spitz, *Dagen van inkeer* (Massada-Serie No. 3, 5702–najaar 1941, 74 blz.). Verder verschenen, uitgaande van de Nederlandse Zionistenbond, enkele jaarboeken onder de titel: *Menorah 5701. Joods Jaarboek* (Amsterdam: D. Allegro, 5701–najaar 1940); *Menorah 5702. Joods Jaarboek*, onder redactie van Hugo Heymans en J. Melkman (Amsterdam: D. Allegro, kislew 5702–najaar 1941).

⁸⁷² Herzberg, *Kroniek*, 222–224, 240–244; Warmbrunn, *Dutch*, 166–167; Idem, *Nederlanders*, 163–164; Presser, *Ondergang*, I, 146–159; Dan Michman, ‘Problems of religious life in the Netherlands during the Holocaust’, in: J. Michman, T. Levie (eds.), *Dutch Jewish History*, 1 (Tel-Aviv etc., 1984), pp. 379–399; Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar?’, 183; Ruth M. M. Hoogewoud-Verschoor, *Lion. Een schets van het leven van Lion Nordheim 1910–1945 en een keuze uit zijn artikelen* (Jeruzalem: s.n., 1995); J. Michman e.a., *Pinkas* (1999), 175, 177–180; Romijn, ‘De oorlog’, 323–328; Yigal Benjamin, *Faithful to their destiny and to themselves. The Zionist Pioneers’ Underground in the Netherlands in War and Holocaust* (Tel-Aviv etc.: Yad Tabenkin/Beit Lohamei Haghetat, 1998; Hebr.).

⁸⁷³ Voorbeelden: *Het Joodsche Weekblad*, 13 juni 1941, 31 oktober 1941, 8 mei 1942; zie: *Het Joodsche Weekblad, uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 1941–1943. Heruitgave (Den Haag: Omniboek, 1979, 2 delen); zie verder bijv.: Warmbrunn, *Dutch*, 177–178; Idem, *Nederlanders*, 175–176.

⁸⁷⁴ Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941–1943* (Sparndam: Ivoorzwart, z.j.), p. 63.

3.3.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 11: Joodse bevolkingsgroepen, 1940–1942

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
29) Terugkeer van vluchtelingen, juni – augustus 1940	- ca. 30.000 van onbezette naar bezette zone - vrijwel geen terugkeer uit buurlanden	- ca. 15.000 terug uit bezet Frankrijk - max. 5.000 à 6.000 blijvend aan vervolging ontsnapt	- vrijwel geen
30) Reacties op anti-joodse politiek, najaar 1940–voorjaar 1941	- oprichting van <i>Commission Centrale des Organisations Juives d'Assistance</i> (CCOJA) onbezette zone (Marseille, oktober 1940 – maart 1942) - <i>Comité de Coordination des Oeuvres de Bienfaisance Israélites</i> bezette zone (Parijs, jan. – nov. '41) - meer samenwerking	- oprichting van <i>Conseil d'administration de la communauté israélite</i> te Brussel (november 1940), werd voortgezet in: - <i>Comité de Coordination des Communautés Israélites</i> (Brussel, april – december 1941) - meer samenwerking	- oprichting van <i>Joodsche Coördinatie-Commissie</i> (JCC) (Den Haag, december 1940 – oktober 1941), - verdeeldheid - Amsterdams-joods leiderschap: instemming oprichting joodse raad
31) Oprichting, tijdstip en status van opgelegde organisaties	- via Franse wet: - <i>Union Générale de Israélites de France</i> (UGIF); UGIF-Nord (bezette zone), UGIF-Sud (onbezette zone) - 22 november 1941 - publiek-rechtelijk lichaam - indirect naar Duits voorbeeld van <i>Reichsvereinigung der Juden</i> (1939)	- via verordening van militair bestuur - <i>Association des Juifs en Belgique</i> (AJB) - 25 november 1941 - publiek-rechtelijk lichaam - direct naar Duits (<i>Altreich</i>) voorbeeld van de <i>Reichsvereinigung der Juden</i> (1939)	- op mondeling bevel van lokale Duitse autoriteit - <i>Joodsche Raad voor Amsterdam</i> - 12 februari 1941 - geen wettelijke status - overeenkomsten met de <i>Judenräte</i> in bezet Polen (1939-'40)
32) Positie en functie van opgelegde organisaties	- vanaf oprichting nationale reikwijdte - ondergeschikt aan Franse overheidsinstantie: CGQJ, in bezette zone tevens indirect aan militair bestuur - UGIF-N: relatief minder onderhandelingsruimte; UGIF-S: relatief veel onderhandelingsruimte - taken: sociale zorg, beroepsomscholing, emigratie	- vanaf oprichting nationale reikwijdte - ondergeschikt aan militair bestuur en landelijke Belgische autoriteiten - onderhandelingsruimte relatief minder t.o.v. bezetter, meer t.o.v. Belgische autoriteiten - taken: sociale zorg, onderwijs, emigratie, later ook: samenstelling cartotheek	- aanvankelijk uitsluitend lokale functie, vanaf okt. 1941 (verbod JCC) nationale reikwijdte - direct ondergeschikt aan Duitse lokale autoriteiten - geringe onderhandelingsruimte - taken bij oprichting: handhaving van orde en rust, later ook: sociale zorg, emigratie, onderwijs, cartotheek, assistentie bij werkkampen en evacuatie naar Amsterdam
33) Reacties op anti-joodse politiek, voorjaar 1941–zomer 1942	- UGIF-N: coöperatief; - UGIF-S: minder coöperatief, beperkte invloed op joodse sub-organisaties - joodse bevolking: Franse burgers volgzzaam, immigranten minder - ontstaan van joodse illegale pers	- AJB-top: coöperatief, lokale afdelingen minder; beperkte invloed op joodse bevolking - joodse bevolking: overwegend minder volgzzaam - ontstaan van joodse illegale pers	- Joodsche Raad: coöperatief, toenemende invloed op joodse bevolking - joodse bevolking: overwegend volgzzaam - relatieve opbloei van cultureel, religieus en verenigingsleven

Overeenkomsten en verschillen

Ad 29) Zowel in Frankrijk als in België keerde een groot aantal vluchtelingen terug naar hun woonplaatsen. Belangrijkste redenen waren dat de vlucht in bezet gebied was blijven steken,

alsmede de afwezigheid van direct tegen joden gerichte maatregelen in de eerste weken van de bezetting. Voor onbezet Frankrijk gold bovendien dat vluchtelingen zonder Franse nationaliteit werden opgesloten in interneringskampen. In beide landen bereikten maximaal negen procent van het totale aantal joden zomer 1940 geallieerd of neutraal gebied. Voor Nederland was dit percentage bijna nihil. Voor Frankrijk en België geldt weliswaar dat de vluchtmogelijkheden ruimer waren, maar ook in deze landen vormden zij op zichzelf geen doorslaggevende factor bij het later ontstaan van de grote verschillen in percentage slachtoffers.

Ad 30) In Frankrijk en België leidde de Duitse inval en de vluchtelingenstromen tot ontwrichting van joodse organisaties. Achtergebleven joodse leiders werden genoodzaakt hun hulpwerk meer op elkaar af te stemmen. In alle drie landen leidden de anti-joodse verordeningen van najaar 1940 ertoe dat joden zelf koepelorganisaties oprichtten: CCOJA in onbezet Frankrijk, *Conseil* in Brussel en Joodsche Coördinatie-Commissie in Nederland. Ze streefden in elk van de landen naar meer samenwerking om de belangen van de joodse bevolking als geheel zo goed mogelijk te vertegenwoordigen. In bezet Frankrijk echter weigerden Franse joden aanvankelijk samen te werken met immigranten-organisaties, vanwege de algemene aversie tegen vreemdelingen direct na de nederlaag. In Parijs waren het in eerste instantie alleen immigrantenleiders die nauwer gingen samenwerken. De voor alle partijen verslechterende financiële situatie en toenemende Duitse druk leidden ertoe dat eind januari 1941 toch het *Comité de Coordination des Oeuvres de Bienfaisance Israélites* werd opgericht, met deelname van Frans-joodse hulporganisaties. Om dezelfde redenen kwam ook in België voorjaar 1941 het landelijke *Comité de Coordination des Communautés Israélites* tot stand. Zowel in Frankrijk als in België werden deze comités echter geen werktuig in handen van de *Sipo-SD*. Dit kwam zowel omdat het militair bestuur dit niet toestond, alsmede door onwilligheid van joodse leiders zelf. In Nederland heerste in de Joodsche Coördinatie-Commissie verdeeldheid over de te volgen koers, vooral over het al dan niet rechtstreeks contact onderhouden met de bezetter. Al kort na oprichting van de commissie haalde de bezetter hier in feite in streep door. Deze gaf in februari 1941 aan vooraanstaande joden in Amsterdam bevel een joodse raad voor die stad te vormen. Door de instemming van de laatsten nam de verdeeldheid verder toe, omdat de Joodsche Raad door tegenstanders van meet af als instrument in handen van de bezetter werd beschouwd. De Coördinatie-Commissie zou echter gaandeweg zijn betekenis verliezen en uiteindelijk eind 1941 op Duits bevel worden ontbonden. Tegelijk kreeg – eveneens op Duits bevel – de Joodsche Raad een landelijke reikwijdte.

*Ad 31 en 32)*⁸⁷⁵ De aan de joden in de drie landen opgelegde organisaties, verschilden in naam, positie en functie. Dit werd veroorzaakt door verschillen in interne machtsverhoudingen van de bezettingsregimes en de rol van inheemse instanties daarbij. Wat de UGIF en de AJB duidelijk onderscheidde van de Joodsche Raad waren de betrekkingen tussen militair bestuur, *Sipo-SD* en Franse resp. Belgische overheidsinstanties. Het resultaat was dat de UGIF niet aan Duitse, maar Franse autoriteiten – het CGQJ – ondergeschikt was, al gold dit voor de UGIF-N in steeds mindere mate. In feite functioneerden UGIF-N en UGIF-S onafhankelijk van elkaar. Daarentegen waren AJB en Joodsche Raad eenheidsorganisaties, die in de praktijk ondergeschikt waren aan de bezetter. De wijze van onderschikking was bepalend voor de manoeuvreerruimte die de top van deze joodse organisaties had. Voor Nederland was deze het meest ongunstig, omdat elke formele status ontbrak en de raad direct

⁸⁷⁵ Voor de specificaties van de kenmerken 31 en 32, zie de internationale vergelijking door Dan Michman, 'Oprichting van de Joodsche Raad', 93; Idem, "'Judenräte' und 'Judenvereinigungen' unter nationalsozialistischer Herrschaft. Aufbau und Anwendung eines verwaltungsmäßigen Konzepts', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46 (1998), nr. 4, pp. 293–304, herdrukt in: D. Michman, *Die Historiographie der Shoah*, 104–117, aldaar 113; Eng. ed.: 'Jewish "Headships" under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of an Administrative Concept', in: D. Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 159–175, aldaar 170.

onder lokale Duitse autoriteiten viel. Men kon op geen enkele wijze een beroep doen op Nederlandse autoriteiten. Voor wat betreft de functie, hadden de UGIF en AJB met elkaar gemeen dat ze zich in hoofdzaak beperkten tot hulpwerk. Zij werden – in tegenstelling tot de Joodsche Raad in Nederland – vooralsnog nauwelijks ingeschakeld bij de feitelijke voorbereidingen voor de deportaties. Reden hiervan was dat in beide landen de *Sipo-SD* pas betrekkelijk laat meer zeggenschap kreeg over de joodse organisaties.

Ad 33) Als reactie op de instelling van UGIF en AJB begonnen immigranten met verspreiding van vlugschriften en ondergrondse kranten, waarin zij zich fel keerden tegen de gedwongen samenwerking met de vervolgers. Oorzaak hiervan was de al langer bestaande kloof tussen immigranten en autochtone joden en juist die laatsten domineerden in de top van de opgelegde organisaties. Zowel in Frankrijk als in België hielden immigrantenleiders in de praktijk afstand van de in hun ogen ‘dwangorganisaties’. Veel van hun verenigingen waren weliswaar formeel onderafdelingen van UGIF resp. AJB geworden, maar behielden feitelijk een grote mate van zelfstandigheid. In Nederland waren er geen immigrantenorganisaties van betekenis. Dit kwam niet alleen door het relatief geringe aandeel van buitenlanders op de totale joodse bevolking, maar vooral door hun nog korte verblijf in Nederland. De meesten waren in de jaren dertig als berooid vluchtelingen uit nazi-Duitsland gekomen en hadden een andere (overwegend liberale) politieke achtergrond, dan de grote aantallen Oost-Europese immigranten in België en Frankrijk, die een veelal een communistische of zionistische signatuur hadden. In Frankrijk was de UGIF-Sud tot minder coöperatie geneigd dan de UGIF-Nord. Een reden hiervoor was dat laatstgenoemde van meet af aan in de bezette zone ook met Duitse instanties en maatregelen te maken kreeg. Bovendien konden in onbezet gebied de in UGIF-Sud opgenomen organisaties, zoals gezegd, in de praktijk veel van hun zelfstandigheid behouden, wat in Parijs niet het geval was. In België waren de lokale vertegenwoordigingen van de AJB tot minder coöperatie geneigd dan de landelijke AJB-leiding. Een belangrijke oorzaak hiervan was dat plaatselijke AJB-comités rechtstreeks werden geconfronteerd met de gevolgen van maatregelen: uitsluiting uit het openbare leven en toenemende verarming. In Nederland was er een andere ontwikkeling. De Joodsche Raad was ontstaan in een periode dat veel ingrijpende anti-joodse maatregelen nog moesten worden genomen. Hierdoor kon de raad in de loop van 1941 een zekere mate van gezag ontwikkelen over de kunstmatig ontstane joodse ‘gemeenschap’. Hoewel een meerderheid van de bevolking de raad niet als zijn vertegenwoordiger zag, werd men er door de Duitse politiek wel effectief afhankelijk van gemaakt. Dit werd bij zowel de raad als de bevolking versterkt door de brute onderdrukking van de februaristaking en daarop volgende herhaaldelijke Duitse dreiging en uitvoering met het concentratiekamp Mauthausen, wanneer men zich niet aan de maatregelen hield. In plaats van een joodse illegale pers of verzet vond, mede gestimuleerd door artikelen in het weekblad van de Joodsche Raad, een opleving plaats van joods cultureel, religieus en verenigingsleven. Angst leidde enerzijds tot coöperatie, anderzijds tot grote voorzichtigheid, omdat men beseftte met een meedogenloze bezetter te maken te hebben. Enige overgebleven wapen leek te zijn: terugkeer naar en versterking van de joodse identiteit. In Frankrijk en België daarentegen ontstonden de opgelegde organisaties in een veel later stadium, toen veel anti-joodse verordeningen en bepalingen al van kracht waren. Gevolg was dat van begin af – in combinatie met het grote of zelfs meerderheidsaandeel van de immigranten – meer wantrouwen onder de bevolking bestond om de organisaties als voldoende gezaghebbend te aanvaarden, terwijl in Frankrijk de UGIF-leiding ook zelf, buiten het maatschappelijke werk, geen gezag over de joodse bevolking nastreefde. Toegenomen joods zelfbewustzijn, vooral bij immigranten, uitte zich in een illegale joodse pers.

Alles welbeschouwd kan worden gesteld dat in alle drie landen al spoedig door joden zelf nieuwe organisaties werden opgericht om hun bedreigde belangen als groep beter te behartigen. In België en bezet Frankrijk werden deze organisaties vanaf herfst 1941 in

aangepaste vorm voortgezet in resp. AJB en UGIF-N, waarbij deze aanvankelijk een bepaalde mate van zelfstandigheid hadden. In Nederland daarentegen werd de in eerste instantie door joden zelf opgerichte organisatie gemarginaliseerd en de plaats ervan uiteindelijk volledig overgenomen door de op Duits bevel opgerichte Joodsche Raad voor Amsterdam, die gebonden was aan instructies van Duitse autoriteiten op lokaal niveau.

De positie van de opgelegde organisaties en daarmee in zekere zin van de joodse bevolkingsgroepen was in de drie landen duidelijk verschillend aan de vooravond van de deportaties. Doordat in bezet Frankrijk uiteenlopende Duitse en Franse partijen bij voorbereidingen van deportaties betrokken waren, werd de UGIF-N slechts heel beperkt hierbij ingeschakeld. Hierdoor was de greep van de SS-organisatoren van de deportaties op de joodse bevolkingsgroepen veel geringer, dan in Nederland. Daar kon de Joodsche Raad al betrekkelijk vroeg effectief worden ingeschakeld bij uitvoering van anti-joodse bepalingen en bij voorbereidingen voor deportaties. In België nam de AJB door zijn onderschikking aan het militair bestuur in dit opzicht lange tijd een tussenpositie in. Pas kort voor het begin van de deportaties kregen de SS-organisatoren meer invloed op de AJB, waardoor deze daadwerkelijk bij de uitvoering ervan kon worden betrokken.

3.4. Vergelijkende samenvatting en tussentijdse conclusie*

De eerste fase van de anti-joodse politiek liep van zomer 1940 tot voorjaar 1941. In alle drie landen werd deze politiek in september-oktober 1940 in gang gezet. In Frankrijk kwamen de initiatieven van zowel de bezetter als de Vichy-regering zelf. Het is echter duidelijk dat – hoewel gelijktijdig – de Duitse en Franse initiatieven los van elkaar tot stand kwamen. De eerste Duitse verordening van eind september 1940 betrof definitie van het begrip jood en registratie van joden en joods bezit, alsmede een verbod voor gevluchte joden om naar de bezette zone terug te keren. Kort hierna volgden Duitse economische verordeningen, volgens welke joodse ondernemingen werden geregistreerd en onder Duitse bewindvoerders konden worden geplaatst. De wapenstilstand van juni 1940 bepaalde dat Franse autoriteiten in de bezette zone verplicht waren verordeningen van het militair bestuur uit te voeren. In Parijs, waar ongeveer negentig procent van de joden in de bezette zone woonde, werd de registratie strikt uitgevoerd door de *Préfecture de Police*. Ook de Duitse economische verordeningen tegen joden werden grotendeels gedelegeerd naar plaatselijke autoriteiten. Het Franse bestuur had hiertegen geen bezwaar omdat zij de bestuurlijke bevoegdheden en economische belangen zoveel mogelijk in Franse handen wilden houden. Dit resulteerde begin december 1940 in oprichting van de *Service du Contrôle des Administrateurs Provisoires* (SCAP).

De expliciet tegen joden gerichte politiek van de Franse regering begon met het *Statut des Juifs* van oktober 1940. In tegenstelling tot de Duitse verordeningen in de bezette zone, gold deze Franse wet in het *hele* land. Het *Statut* bevatte een definitie van het begrip jood die breder was dan de Duitse verordening van kort daarvoor, bepaalde de uitsluiting van joden uit overheidsdienst en publieke ambten en een beperking van het aantal joden in vrije beroepen. Het *Statut* betekende geen aantasting van eigendomsrechten. Onmiddellijk na het *Statut* vaardigde de Franse regering een wet uit gericht op de internering van buitenlandse joden in kampen in de onbezette zone. Dit *antisémitisme d'État* kwam niet voort uit Duitse druk, maar was in de eerste plaats – binnen het kader van de *Révolution Nationale* in het Franse binnenlandse beleid – deel van een eenheidspolitiek door uitsluiting (*exclusion*) van buitenlanders, communisten, vrijmetselaars en joden. Pas na het begin werd het tegen de joden gerichte beleid gaandeweg een instrument in de *politique de collaboration* ten opzichte van Duitsland.

In België was sterke druk van de hoogste SS-chefs Himmler en Heydrich op de legertop in Berlijn nodig, voordat – eveneens in oktober 1940 – de eerste anti-joodse verordeningen tot stand kwamen, uitgevaardigd door het militair bestuur te Brussel. Anders dan in Frankrijk was de registratie van joodse ondernemingen in handen van uitsluitend Duitse instanties. Daarentegen werden uitvoering van het ontslag van joodse ambtenaren en de registratie van joden aan Belgische autoriteiten opgelegd. In eerste instantie tekende de hoogste Belgische bestuurslaag, de secretarissen-generaal van de ministeries, bezwaar aan en verwees naar de grondwet die onderscheid op grond van ras of godsdienst verbod. Aangezien het militair bestuur de algemene samenwerking met de Belgische ambtelijke top – vooral op economisch terrein – niet in gevaar wilde brengen, werd besloten de uitvoering van de verordeningen zo veel mogelijk te delegeren naar lokale autoriteiten. Zo vond de registratie van de joden uitsluitend op het niveau van de gemeenten plaats. De registratie werd over het algemeen weinig zorgvuldig uitgevoerd, wat mede te maken had met het feit dat het direct Duitse orders betrof en geen normale, gebruikelijke directieven van de eigen Belgische superieuren. Als gevolg van een advies van de Belgische Raad van Wetgeving bekommerden de ambtenaren op plaatselijk niveau zich veelal niet om de doeltreffendheid bij uitvoering van de Duitse verordeningen. Mede als gevolg van de onvolledige registratie eind 1940 zouden in juli 1941 en voorjaar 1942 nieuwe registraties van joden in België plaatsvinden.

* Zie ook de vergelijkende overzichten I–VIII na de tekst van deze paragraaf.

In Nederland werden op initiatief van het hoofd van het Duitse civiele bezettingsbestuur, *Reichskommissar* Seyss-Inquart, in oktober 1940 en januari 1941 de eerste belangrijke, expliciet anti-joodse verordeningen uitgevaardigd. Na definitie van het begrip jood, verwijdering van joden uit overheidsdienst en registratie van joodse ondernemingen, volgde op zijn bevel een registratie van alle joden in Nederland. Evenals in België maakten de autochtone autoriteiten op nationaal niveau – de secretarissen-generaal – bezwaar en beriepen zich op de grondwet. Na Duitse druk en het eenvoudig intrekken van de betreffende grondwetsartikelen door Seyss-Inquart, legden de hoogste Nederlandse ambtenaren zich bij de Duitse verordeningen neer en begonnen mee te werken aan de uitvoering. Hun motieven daarbij waren, dat zij in functie wilden blijven om te kunnen doorgaan met het zo goed mogelijk behartigen van de Nederlandse belangen in het algemeen (economie, openbare orde) en hoe dan ook wilden voorkomen dat mogelijk leden van de NSB met overheidsmacht zouden worden bekleed. Derhalve waren schorsing en vervolgens ontslag van joodse ambtenaren, alsmede de registratie van de joden uitsluitend in handen van Nederlandse instanties, zowel op nationaal als op lokaal niveau. Tijdens deze fase had de medewerking van de secretarissen-generaal bij de anti-joodse politiek een voorbeeldwerking voor de rest van het ambtelijk apparaat.

Begin 1941 echter namen de spanningen tussen Duitse en Nederlandse autoriteiten toe. Provocaties door Nederlandse nationaal-socialisten – heimelijk gesteund door plaatselijke Duitse autoriteiten – leidden tot rellen en vechtpartijen met joodse jongeren in Amsterdam. Dit vormde in februari 1941 de aanleiding tot oprichting van een plaatselijke joodse raad (*Judenrat*) en dit werd, na verdere incidenten, gevolgd door een represaille-razzia door Duitse politie, waarbij bijna vierhonderd joodse mannen op brute wijze werden opgepakt en weggevoerd. In combinatie met eerdere arbeidsonrust eind 1940 lokte deze Duitse actie een algemene proteststaking uit in Amsterdam, Zaandam en omgeving. Deze Februaristaking verraste in eerste instantie de Duitse autoriteiten, maar werd spoedig door hen met geweld onderdrukt. Kort daarna verklaarde Seyss-Inquart tijdens een toespraak in Amsterdam voor het eerst openlijk de joodse bevolking tot de vijand van Duitsland en dezelfde dag vaardigde hij de verordening uit volgens welke Duitse bewindvoerders de zeggenschap over joodse ondernemingen konden overnemen met de bedoeling om tot verkoop of liquidatie over te gaan. Dit alles had een negatieve weerslag op de tot dan toe over het algemeen conflictvrije betrekkingen tussen het Nederlandse bestuur en de Duitse machthebbers, maar – in het algemeen – werd de bestuurlijke samenwerking voortgezet.

Voor de fase van zomer 1940 tot voorjaar 1941 laat de vergelijking allereerst zien dat in alle drie landen de anti-joodse politiek in bureaucratisch opzicht opvallend snel werd ingezet. Slechts drie maanden na de chaos van strijd, vluchtelingenstromen en de instelling van bezettingsbesturen, was het begin van een wettelijk-administratieve segregatie en ontrechting van de joodse bevolkingsgroepen – in totaal meer dan een half miljoen mensen – een feit.

De betrekkelijke snelheid van het beleid aan Duitse kant kan worden verklaard doordat de nazi's in Duitsland zelf reeds zeven jaar ervaring hadden met de ontwikkeling en uitvoering van anti-joodse politiek. De afwezigheid van ernstige problemen met nationale en lokale autoriteiten in de bezette landen had te maken met de schok van de snelle, totale nederlaag, de algemene bereidheid zich aan te passen aan de nieuwe bezettingssituatie aangezien Duitsland de oorlog niet meer leek te kunnen verliezen, en een reden was tenslotte ook dat het tegen de joden gerichte beleid in eerste instantie een administratief-bestuurlijk, ordelijk en betrekkelijk gematigd karakter had. Gewelddadige acties of massale arrestaties van Duitse zijde vonden tijdens deze fase niet of nauwelijks plaats. Van de drie landen was echter Nederland het eerste land waar deze fase tot een einde kwam en wel door de razzia's, staking en repressie van februari 1941. Dat in Frankrijk geen sprake was van weerstanden onder bestuur of bevolking tegen de eerste Duitse anti-joodse bepalingen had te maken met de enorme schok van de nederlaag en het feit dat van meet af aan veel van de maatregelen afkomstig waren van de Franse autoriteiten zelf.

De tweede fase, van voorjaar tot najaar 1941, begon met pogingen van het SS- en politieapparaat in de drie landen om de anti-joodse politiek te centraliseren door deze los te maken van het reguliere bezettingsapparaat en de nationale autoriteiten. Om dit te bewerkstelligen streefde de SS naar oprichting van aparte instanties met bij voorkeur directe SS-controle of anders tenminste significante Duitse invloed.

In Frankrijk kon *Judenreferent* Dannecker voor de isolatie van de joden en hun economische uitschakeling grotendeels steunen op het door Vichy gevoerde beleid en de verordeningen van het militair bestuur ten aanzien van joodse ondernemingen. Wat zijn tweede doelstelling betrof – verwijdering van de joden uit de bezette zone – kreeg hij onvoldoende steun van het militair bestuur en bezat hij zelf geen rechtstreekse bevoegdheden. Daarom drong Dannecker, met steun van ambassadeur Abetz, begin 1941 bij de Franse autoriteiten aan op instelling van een aparte Franse overheidsinstantie die zich speciaal met de joodse kwestie zou bezighouden. Na onderhandelingen leidde dit eind maart 1941 tot oprichting van het *Commissariat Général aux Questions Juives* (CGQJ), geleid door Vallat. Hij diende meer eenheid en tempo te brengen in het anti-joodse beleid in beide zones. Zeer spoedig bleek echter dat er grote verschillen bestonden tussen de Duitse en Franse intenties met deze nieuwe instantie. Terwijl van Duitse kant aangedrongen werd op grootschalige internering en uitzetting van joden uit Frankrijk, gaf Vichy prioriteit aan de onteigening van joodse bedrijven in de bezette zone om de opbrengsten in Franse handen te houden. Deze ‘arisering’ van het bedrijfsleven werd met de uitgebreide Franse wetgeving van juli 1941 ook in de onbezette zone geïntroduceerd. Vichy wilde de bezetter laten zien zelf een meer effectieve ‘zuivering’ van de economie te kunnen uitvoeren, dan waarvan tot dan toe sprake was geweest in uitsluitend de bezette zone op basis van Duitse verordeningen.

Ook in België poogde *Judenreferent* Asche de anti-joodse politiek te centraliseren en stelde naar het voorbeeld van Frankrijk de oprichting voor van een soortgelijk commissariaat voor joodse kwesties. Dit werd afgewezen door *Militärverwaltungschef* Reeder. Evenals Seyss-Inquart was hij gekant tegen te veel invloed voor de SS en Duitse politie.

Het streven naar centralisering bij de SS kwam in Nederland tot uiting door oprichting – op initiatief van Heydrich en met steun van HSSPF Rauter – van een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam, waar zestig procent van de Nederlandse joden woonde. Dit bureau zou de controle moeten krijgen over de joodse bevolking en het joodse bezit in Nederland. In dit stadium slaagde Seyss-Inquart er evenwel in de taken en bevoegdheden van de *Zentralstelle* van meet af aan in te perken. Al vanaf het begin van de bezetting was het zijn streven geweest de anti-joodse politiek te delegeren naar de verschillende afdelingen en onderafdelingen van het *Reichskommissariat* onder zijn leiding.

Na de Duitse aanval op Rusland in juni 1941 werd de bezettingspolitiek in het algemeen in alle drie landen veeleisender, ook en in het bijzonder de anti-joodse politiek. Aangezien nieuwe maatregelen tegen joden in toenemende mate passieve weerstand oproepen bij autochtone autoriteiten op nationaal niveau – zoals inadequate, trage uitvoering van verordeningen – werd het de bezetters duidelijk dat in joodse kwesties geen lange hiërarchische lijnen dienden te worden gebruikt. Daarom was er aan Duitse zijde een toenemende neiging om anti-joodse maatregelen zelf op *lokaal* niveau te dirigeren. Vooral de SS streefde ernaar om hierbij rechtstreeks de aan joden opgelegde organisaties in te schakelen, zoals de Amsterdamse Joodsche Raad, of – zoals in Frankrijk en België – drong zij sterk aan op de oprichting van zulke organisaties.

Hoewel in Frankrijk inderdaad het CGQJ tot stand was gekomen, weigerde de chef hiervan, Vallat, als werktuig voor het *Judenreferat* te dienen. Daarom oefende Dannecker vanaf juni 1941 druk uit tot oprichting van een joodse dwangorganisatie, via welke hij zijn greep op de anti-joodse politiek wilde versterken. Aanvankelijk waren de Fransen terughoudend. Toen echter de SS dreigde desnoods zelf in de bezette zone zo’n organisatie in te stellen – buiten de

Fransen om – reageerde de Vichy-regering in november 1941 met de oprichting, per wet, van de *Union Générale des Israélites de France* (UGIF). Dit had de instemming van het militair bestuur, al was deze organisatie ook in de bezette zone ondergeschikt aan uitsluitend Franse autoriteiten.

Voorjaar 1941 werd – evenals eerder in Nederland – ook in België het plaatselijke bestuur geconfronteerd met provocaties door autochtone antisemieten, met name de verwoesting door brandstichting van de synagoge in Antwerpen in april. Deze actie werd weliswaar door het militair bestuur veroordeeld, maar dit nam niet weg dat er vanaf mei 1941 in België een duidelijke intensivering was van verordeningen, vooral op economisch terrein. De onteigening was hoofdzakelijk in handen van het militair bestuur zelf. Tijdens deze fase werd de houding van de Belgische autoriteiten ook bepaald door het feit dat van de 66.000 joden niet meer dan ongeveer vierduizend de Belgische nationaliteit bezaten.

In diezelfde periode ging *Judenreferent* Asche door met zijn pogingen meer zeggenschap te krijgen over de anti-joodse maatregelen, mede omdat was gebleken dat van de kant van Belgische nationale autoriteiten weinig medewerking op dit punt te verwachten viel. Daarom drong hij in navolging van Dannecker in Frankrijk aan op de oprichting van een joodse dwangorganisatie. In de loop van 1941 waren er langdurige onderhandelingen hierover tussen het militair bestuur en de *Sipo-SD*. Uiteindelijk resulteerde dit in de *Association des Juifs en Belgique* in november 1941. Deze organisatie was ondergeschikt aan het militair bestuur en voor bepaalde taken ook aan Belgische nationale autoriteiten, zoals het ministerie van Binnenlandse Zaken.

In Nederland volgde er na de Februaristaking van 1941 een scala van verordeningen en maatregelen waardoor de joodse bevolking steeds verder in een maatschappelijk isolement werd gedreven. Enerzijds werd soms door Nederlandse autoriteiten hiertegen geprotesteerd, anderzijds werkten zij eraan mee, zoals bijvoorbeeld de scheiding in het onderwijs in augustus 1941. Gedurende deze periode veranderde de samenstelling van de ambtelijke top; gaandeweg werden de meeste secretarissen-generaal ontslagen of namen om allerlei redenen – niet uit protest tegen het anti-joodse beleid – zelf ontslag en werden vervangen door meer Duitsgezinde figuren. Eveneens tijdens deze fase werd de Joodsche Raad in Amsterdam in toenemende mate gebruikt als instrument bij uitvoering van maatregelen, zoals het bevel van de *Zentralstelle* tot samenstelling van een jodencartotheek. De taken van de raad werden uitgebreid over het hele land, terwijl die van de Nederlandse autoriteiten werden ingeperkt. Vanaf oktober 1941 werden, in plaats van Nederlandse ambtenaren, de Joodsche Raad en de joden zelf verantwoordelijk voor het daadwerkelijk naleven van de bepalingen, op straffe van concentratiekamp. Anders dan de AJB in België was de Joodsche Raad uitsluitend aan *lokale* Duitse civiele en politieautoriteiten in Amsterdam ondergeschikt.

Ook in Frankrijk was in de loop van 1941 sprake van een verscherping in de anti-joodse politiek, zoals bleek uit de door Franse politie uitgevoerde interneringen van mei en augustus 1941 in bezet gebied, de represaille-executies van gijzelaars, onder wie veel joden, en de razzia en boete van een miljard franc in december 1941. De crisis over de executie van gijzelaars zou uiteindelijk leiden tot het ontslag van het hoofd van het militair bestuur en de benoeming van een HSSPF in Frankrijk.

Het einde van de tweede fase in de drie landen in de herfst van 1941 laat zien dat in Nederland de betrokkenheid van de *nationale* autoriteiten in de anti-joodse politiek was verminderd, terwijl de betekenis van de Joodsche Raad in dit opzicht sterk was toegenomen. In november 1941 waren ook in Frankrijk en België verplichte organisaties aan de joodse bevolking opgelegd. Anders echter dan in Nederland, waren deze aanvankelijk nog van geringe betekenis en gedeeltelijk of geheel ondergeschikt aan de nationale autoriteiten, in plaats van uitsluitend aan de bezetter.

Het begin van de derde fase wordt gemarkeerd door de beslissingen die in oktober 1941 op het hoogste niveau in Berlijn werden genomen met betrekking tot het begin van deportaties

van joden uit Duitsland en bezette landen op korte termijn. Na de vergadering te Wannsee in januari 1942 kwam het primaat in de anti-joodse politiek in de drie landen definitief in handen van de SS, met uitzondering van de economische kant.

Als gevolg van deze verschuiving werd nu eindelijk ook in Nederland een *Judenreferat* opgericht, geleid door Zöpf, die zijn instructies rechtstreeks kreeg van Eichmann in Berlijn. Daarnaast werd in Nederland begonnen met de concentratie van joden, zoals de oprichting van joodse werkkampen en de gedwongen evacuaties uit steden en dorpen naar Amsterdam. De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken protesteerde tegen deze concentratie. Hem werd echter eenvoudigweg van Duitse kant te verstaan gegeven dat interventies van Nederlandse autoriteiten voor wat betreft joodse zaken voortaan niet meer werden getolereerd. De *ontkoppeling* tussen Duitse en Nederlandse autoriteiten op *nationaal* niveau was hiermee een feit. De anti-joodse politiek was een *direct* Duitse zaak geworden. Wel bleven Nederlandse instanties betrokken bij de uitvoering van bepaalde maatregelen, zoals het beheer en toezicht over de werkkampen voor joden. Andere maatregelen, zoals verspreiding van de jodenster in april 1942, werden opgelegd aan de Joodsche Raad. Met de omvorming van het bestaande joodse vluchtelingenkamp bij Westerbork tot een doorgangskamp onder SS-bevel waren de voorbereidingen voor deportaties in Nederland begin juli 1942 voltooid.

Ook in België en Frankrijk kregen de *Judenreferate* meer invloed in het voorjaar van 1942. In België gaf Asche in maart opdracht aan de AJB een nieuwe registratie uit te voeren. Aan invoering van de jodenster gingen echter moeizame onderhandelingen met het militair bestuur vooraf. De toenemende invloed van het *Judenreferat* bleef beperkt tot de planning van de komende deportaties. Alle zaken met betrekking tot Duitse en Belgische politie bleven in handen van het militair bestuur en Belgische autoriteiten. Pas kort voor het begin van de deportaties kreeg Asche meer greep op de AJB. Ook het doorgangskamp in Mechelen werd pas op het laatste moment ingesteld.

In Frankrijk werd na druk van *Judenreferent* Dannecker, *commissaire* Vallat vervangen door de felle antisemiet Darquier de Pellepoix. Het leek er aanvankelijk even op dat uitsluitend deze twee mannen nu de zeggenschap zouden krijgen over de organisatie van de deportaties. Zij wilden voor het oppakken van joden – buiten andere Duitse en Franse autoriteiten om – gebruik maken van de speciale *Police aux Questions Juives* (PQJ). Op hoger niveau werd echter aan zowel Duitse als Franse kant anders besloten. Na de benoeming, in mei 1942, van een HSSPF in Parijs, Oberg, kwam in onderhandelingen met de eveneens nieuw aangestelde Franse secretaris-generaal van politie Bousquet, een nieuwe vorm van algemene politesamenwerking tot stand. De Duitse politiechefs hechtten meer belang aan samenwerking met Bousquet, dan aan de joodse zaken van Dannecker en Darquier. De directe zeggenschap over arrestaties van joden was daarmee een zaak van hogere echelons geworden.

Terwijl in Nederland en België de joodse bevolkingsgroepen aan de vooravond van de deportaties feitelijk aan het gezag van de nationale autoriteiten waren onttrokken, was in Frankrijk sprake van een voortgaande samenwerking tussen Duitse en Franse autoriteiten op nationaal niveau.

Figuur 12: Schema's I–VIII bij paragraaf 3.4: Vergelijkende samenvatting, 1940–1942

EERSTE FASE : ZOMER 1940 – VOORJAAR 1941

I. Instituties en sleutelfiguren bij het begin van de Duitse anti-joodse politiek, 1940

FRANKRIJK		BELGIË		NEDERLAND	
Instituties	Sleutelfiguren	Instituties	Sleutelfiguren	Instituties	Sleutelfiguren
<ul style="list-style-type: none"> • Duitse ambassade • <i>Militärverwaltung</i> (MV) • <i>Sipo-SD</i> 	Abetz (<i>Partei</i>) Zeitschel (<i>Partei</i>) Best Michel Knochen (<i>SS</i>) Lischka (<i>SS</i>) Dannecker (<i>SS</i>) <i>Judenreferat</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>SS, RSHA</i>-Berlijn • OKH, Duitsland • <i>Militärverwaltung</i> (MV) 	Himmler, Heydrich: druk op OKH Von Brauchitsch druk op MV Von Falkenhäusen Reeder Von Craushaar	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Reichskommissariat</i> 	Seyss-Inquart Schmidt (<i>Partei</i>) Wimmer Fischböck

II. Instituties en sleutelfiguren in voortgaande anti-joodse politiek, eind 1940–begin 1941

FRANKRIJK		BELGIË		NEDERLAND	
<i>Sipo-SD, Judenreferat</i> (Dannecker)	Via <i>Comité de Coordination des Oeuvres de Bien-faisance du Grand Paris</i> mislukte poging tot oprichting van <i>Judenrat</i> in Parijs (90% van alle joden in bezette zone), december 1940–april 1941	<i>Sipo-SD, Judenreferat</i> (Asche)	Via <i>Conseil d'administration de la Communauté Israélite</i> mislukte poging tot oprichting van <i>Judenrat</i> in Brussel (50% v. alle joden in België), dec.'40	<i>Reichskommissariat</i> (Seyss-Inquart, Böhmcker) HSSPF (Rauter)	Verordeningen, okt. 1940–jan. 1941. Oprichting van <i>Judenrat</i> in Amsterdam (60% van alle joden in Nederland), 12 februari 1941. Represaille-razzia's op joden in Amsterdam, 22-23 febr. 1941
<i>Sipo-SD</i> (Lischka), <i>Judenreferat</i> (Dannecker), met steun van ambassade (Abetz, Zeitschel)	Poging tot <i>centralisering</i> van anti-joodse politiek door oprichting van <i>zentrales Judenamt</i> als Franse instantie; resulterend in: <i>Commissariat-Général aux Questions juives</i> (CGQJ) (Vallat), januari–april 1941	<i>Militärverwaltung</i> (Reeder), <i>SS, Sipo-SD</i> (Canaris)	<i>Sipo-SD</i> ingeperkt door MV <i>Sicherheitshafbefehl</i> , jan.'41. mislukte poging tot <i>centralisering</i> van anti-joodse politiek via voorgesteld <i>Commissariat royal pour les Questions juives</i> mei 1941	<i>RSHA</i> (Heydrich), <i>BdS</i> (Harster)	Poging tot <i>centralisering</i> van anti-joodse politiek door oprichting van <i>Zentralstelle für jüdische Auswanderung</i> in Amsterdam onder <i>Sipo-SD</i> controle, maart–april 1941

TWEEDE FASE : VOORJAAR 1941 – NAJAAR 1941

III. Effecten van competentiegeschillen inzake anti-joodse politiek, april–juni 1941

FRANKRIJK		BELGIË		NEDERLAND	
<i>Judenreferat</i> (Dannecker)	Krijgt geen greep op <i>CGQJ</i> (Vallat) door steun van Vichy aan <i>CGQJ</i> en gebrek aan steun van militair bestuur voor <i>Judenreferat</i> , april-mei 1941	<i>Militärverwaltung</i> (Reeder), <i>SS</i> (Canaris), <i>Sipo-SD</i> (Asche)	Veto van militair bestuur blokkeert <i>Sipo-SD</i> poging tot <i>centralisering</i> van anti-joodse politiek via voorgestelde oprichting van <i>Commissariat Royal pour Questions juives</i> , mei 1941	<i>Reichskommisariat</i> (Seyss-Inquart, Fischböck); <i>SS</i> ; <i>Sipo-SD</i> (Harster), <i>Zentralstelle</i> (Rajakowitsch)	<i>Reichskommissar</i> perkt <i>Zentralstelle</i> sterk in; <i>SS</i> -poging tot <i>centralisering</i> van anti-joodse politiek mislukt, mei 1941
	Vorming van zgn. <i>Aktivdienst</i> , later opgenomen in Franse <i>Police aux Questions Juives</i> (<i>PQJ</i>), onder <i>CGQJ</i> -controle	<i>Militärverwaltung</i> (Reeder)	Initiatief in anti-joodse politiek blijft bij militair bestuur: de drie verordeningen van 31 mei 1941	<i>HSSPF</i> (Rauter)	Toenemende betrokkenheid: 2 ^{de} represaille-razzia in Amsterdam, juni 1941

TWEEDE EN DERDE FASE : ZOMER 1941 – VOORJAAR 1942

IV. Effecten van competentiegeschillen, Bezettters – autochtone autoriteiten:

FRANKRIJK	BELGIË	NEDERLAND
Interneringskampen op beperkte schaal: vier kampen in bezette zone: in totaal circa 7.500 joodse geïnterneerden, mei, augustus, december 1941	Verordening van militair bestuur: vestiging van joden beperkt tot vier steden: Brussel, Antwerpen, Luik, Charleroi, augustus 1941	Tweede <i>SS</i> -poging tot centralisatie: <i>Sonderreferat Juden</i> (<i>SRJ</i>), augustus-september 1941, mislukt door veto van <i>Reichskommissar</i> , okt. 1941
Oprichting van <i>Union Général des Israélites de France</i> (<i>UGIF</i>), november 1941–januari 1942, formeel ondergeschikt aan <i>CGQJ</i> (niet aan <i>Sipo-SD</i> !)	- Oprichting van <i>Association des Juifs en Belgique</i> (<i>AJB</i>), nov. 1941, formeel ondergeschikt aan Duits militair bestuur en Belgische civiele autoriteiten (niet aan <i>Sipo-SD</i> !) - <i>Sipo-SD</i> opdracht tot hernieuwde registratie van joden via <i>AJB</i> , maart–mei 1942, resultaat: gegevens van 56.186 joden in handen van <i>Judenreferat</i> , mei–juni 1942	- Represaille-razzia's op joden, september-oktober 1941 - <i>Judenrat</i> krijgt landelijke reikwijdte en bevel van <i>Zentralstelle</i> aan <i>Judenrat</i> cartotheek te vervaardigen van alle geregistreerde joden, oktober 1941; - verplichte aparte registratie van alle niet-Nederlandse joden bij <i>Zentralstelle</i> , december 1941; - werkkampen voor joden: januari–september 1942: 50 kampen met totaal ruim 5.200 geïnterneerden; incl. families uiteindelijk circa 12.000 joden onder <i>direct</i> Duitse controle - <i>SRJ</i> vervangen door <i>IV B 4</i> -Den Haag, februari 1942 (na Wannsee conferentie), gevolg: toename van <i>RSHA</i> -invloed (Heydrich, Eichmann)
Conflicten over represaille- executies van Franse gijzelaars leiden tot: - 'represaille'-deportatie van joden, maart 1942 - benoeming van <i>HSSPF</i> (Ober) en <i>BdS</i> (Knochen) in mei 1942,gevolg: - militair bestuur verliest controle over politie-aangelegenheden		
Vervanging van <i>CGQJ</i> -chef Vallat door Danneckers favoriete kandidaat Darquier de Pellepoix, maart–mei 1942		

EINDE VAN DERDE FASE : JUNI–JULI 1942

V. Instituties en sleutelfiguren, effect van competentiegeschillen aan de vooravond van de grootschalige deportaties. Bezitters – autochtone autoriteiten

FRANKRIJK	BELGIË	NEDERLAND
<p>Duits-Frans (Oberg-Bousquet) principe-overeenkomst over algemene politiesamenwerking met inbegrip van inzet van Franse reguliere politie bij arrestatie en deportatie van joden, 2 juli 1942; <i>gevolgen</i> :</p> <ul style="list-style-type: none"> • aan Duitse zijde: <i>HSSPF</i> (Oberg) en <i>BdS</i> (Knochen) krijgen controle over voorgenomen arrestaties van joden in handen, <i>niet</i> het <i>Judenreferat</i> (Dannecker) • aan Franse zijde: de nieuwe politiechef Bousquet krijgt controle over voorgenomen arrestaties van joden in handen, <i>niet</i> het <i>CGQJ</i> (Darquier); de <i>PQJ</i> wordt ontbonden • medewerking van Franse reguliere politie bij deportaties uit <i>zowel</i> bezette als onbezette zone, maar massale arrestaties door Franse politie beperkt tot staatloze en buitenlandse joden 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Sipo-SD</i>, <i>Judenreferat</i> (Ehlers, Asche) slagen eindelijk met invoering van jodenster, 1 juni, volmacht tot arrestatie van joden (<i>Schutzhaftbefehl</i> vervangt <i>Sicherheitshaftbefehl</i> uit 1941), 1 juni 1942 • Militair bestuur / <i>Sipo-SD</i>: avondklok voor joden met landelijke reikwijdte, 1 juni 1942 • <i>Judenreferat</i> (Asche) krijgt meer greep op <i>AJB</i> door directe bevelsrelatie met het nieuw opgerichte <i>AJB</i>-bureau voor ‘tewerkstelling’, 15 juli 1942 • voortvloeiend uit type bezet-bezettingsbestuur: <i>geen</i> zeggenschap van <i>Sipo-SD</i> (<i>SS</i>) over Duitse militaire politie of Belgische politie; sterke positie militair bestuur 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>IV B 4</i>-Den Haag (Harster, Zöpf) wordt centrum voor organisatie van de deportaties op <i>nationaal</i> niveau, mei-juni 1942 • <i>Sipo-SD</i> en <i>Zentralstelle</i> (Lages, Aus der Fünten) krijgen op <i>lokaal</i> niveau primaire controle over deportaties en <i>Judenrat</i> in Amsterdam: 60% van alle joden in Nederland • <i>IV B 4</i>-Den Haag (Zöpf, Fischer) fungeert tevens als ‘<i>Zentralstelle</i>’ voor deportaties van joden uit Den Haag: 10% van alle joden in Nederland • voortvloeiend uit type bezet-bezettingsbestuur: controle van <i>HSSPF</i> (Rauter) over Duitse en Nederlandse reguliere politie (reorganisatie en centralisatie via Broersen); <i>geen</i> Nederlandse onderhandelingspositie

VI. Voornaamste landelijke joodse instituties vóór en bij begin van de bezetting:

FRANKRIJK		BELGIË		NEDERLAND	
Instituties	Sleutelfiguren	Instituties	Sleutelfiguren	Instituties	Sleutelfiguren
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Consistoire Central des Israélites de France</i>, sinds 1808. Zetel van Parijs verplaatst naar Lyon (juni 1940). 	<p>Robert de Rothschild (voorzitter; in mei 1940 naar USA vertrokken), Isaïe Schwartz (interim-voorzitter, tevens opperrabbijn van Frankrijk), Jacques Helbronner (nieuwe voorzitter).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Consistoire Central des Israélites de Belgique / Centraal Israëlitisch Consistorie van België</i> (CICB), sinds 1832. Zetel: Brussel 	<p><i>Ernest Edouard Wiener</i> (voorzitter; als gemobiliseerde in Duitse krijgsgevangenschap), Mozes Rapoport (waarnemend voorzitter), Joseph Wiener (opperrabbijn; in mei 1940 naar zuid-Frankrijk gevlucht)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap</i> (NIK), sinds 1814. Zetel: Amsterdam. 	<p>Abraham Asscher (voorzitter), tevens voorzitter van Ned. Isr. Hoofd-Synagoge (NIHS) te Amsterdam, Lodewijk H. Sarlouis (opperrabbijn).</p>
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Comité d'Assistance aux Réfugiés</i> (CAR), sinds 1936. Zetel: Marseille (aug. 1940). 	<p>Albert Lévy (voorzitter) en Raymond-Raoul Lambert (secretaris).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Œuvre Centrale Israélite de Secours</i> (OCIS) sinds 1926. Zetel: Brussel. 	<p>David Lazar (voorzitter)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Comité voor Bijzondere Joodse Belangen</i> (CBBJ)***, sinds 1933. Zetel: Amsterdam. 	<p>Abraham Asscher (voorzitter), David Cohen (secretaris)**, Lodewijk E. Visser (bestuurslid).</p>
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Keren Kayemeth le-Israel</i> (KKL – Joods Nationaal Fonds)* 	<p>Joseph Fischer (directeur).*</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Union Sioniste</i>, Brussel. 	<p>Isaac Kubowitzki (Itzko) (voorzitter).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Nederlandse Zionistenbond</i> (NZB), sinds 1899. 	<p>Marinus L. Kan (voorzitter).</p>
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Fédération des Sociétés Juives de France</i> (FSJF) sinds 1913: koepelorganisatie joodse immigranten; vanaf aug. '40 hoofdkantoor in Lyon. 	<p>Marcel Jarblum (voorzitter en voorman van socialistisch-zionisten <i>Poalei Zion</i>), Israel Jefroykin (medeoprichter, oud- en erevoorzitter).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Hilfswerk für Juden aus Deutschland</i>, Brussel (opgericht sept. 1940)** 	<p>Louis Rosenfeld (voorzitter) Felix Meyer, Robert Holzinger (leden)</p>		

* Tijdens de bezetting werd de KLL in Frankrijk onder leiding van Joseph Fischer omgevormd en uitgebreid tot de *Organisation Sioniste de France* (OSF) (23 januari 1942; secretaris-generaal: Fischer). De OSF was tevens de gedeeltelijke voortzetting van de in 1901 opgerichte *Fédération Sioniste de France*, waarvan de aanhang voornamelijk uit immigranten bestond.

** *Hilfswerk für Juden aus Deutschland* was de opvolger van het in 1938 mede door gevluchte Duitse joden in België opgerichte *Hilfswerk der Arbeitergemeinschaft von Juden aus Deutschland* (HIDAG), dat asielaanvragers bijstond bij ambtelijke procedures. Tijdens de chaos van mei 1940 hield HIDAG op te bestaan.

*** De belangrijkste activiteiten van het CBBJ lagen op het terrein van vluchtelingen hulp, waartoe als subcommissie het *Comité voor Joodse Vluchtelingen* (CJV) werd opgericht. Dit comité nam al spoedig zo'n centrale positie in dat het CBBJ en CJV in feite synoniem werden. D. Cohen was voorzitter van het CJV.

VII. Reacties en reorganisaties van voornaamste (landelijke) joodse instituties, najaar 1940 – medio 1941:

FRANKRIJK		BELGIË		NEDERLAND	
Initiatieven	Sleutelfiguren	Initiatieven	Sleutelfiguren	Initiatieven	Sleutelfiguren
Bij FSJF aangesloten organisaties initiëren oprichting van comité <i>Rue Amelot</i> t.b.v. coördinatie van maatschappelijk hulpwerk in Parijs, aug. 1940.	oprichter van <i>Amelot</i> : David Rapoport (hoofd FSJF in Parijs); secretaris: Yehuda Jakoubowicz (hoofd <i>Colonie Scolaire</i>); penningmeester: Léo Glaeser.	Isaac Kubowitzki (voorzitter <i>Union Sioniste</i>) initieert hulpcomités; oprichting <i>Conseil d'administration de la communauté israélite de Bruxelles</i> , nov. 1940.	voorzitter van <i>Conseil</i> : Marcel Blum (voorzitter Israëlitische gemeente Brussel), vice-voorzitter: Isaac Kubowitzki , secretaris: Edouard Rotkel , lid: Salomon Van den Berg .	Marinus L. Kan (voorzitter <i>Nederlandse Zionistenbond</i>) initieert in samenwerking met o.a. NIK <i>Joodsche Coördinatie-Commissie</i> , als landelijke koepelorganisatie, dec. 1940.	voorzitter <i>Coördinatie-Commissie</i> : Lodewijk E. Visser , secretaris: Henri Edersheim . Zetel: Den Haag.
Oprichting van <i>Comité de Coordination des Œuvres de Bienfaisance Israélites du Grand Paris</i> (aanvankelijke participatie van <i>Amelot</i>), resultaat van Duitse druk (Dannecker), jan. 1941.	voorzitter: Parijse opperrabbin Marcel Sachs (tot mei 1941); secretaris: Yehuda Jakoubowicz . Vanaf medio mei 1941: de bankier André Baur de centrale figuur	Oprichting van <i>Comité de Coordination des Communautés Israélites</i> met landelijke reikwijdte, resultaat van Duitse druk (Asche), april 1941.	voorzitter: waarnemend opperrabbin Salomon Ullmann (opvolger van in mei 1940 naar Frankrijk gevluchte Joseph Wiener); belangrijke leden: Nico Workum (Antwerpen), S. Van den Berg (Brussel), Edouard Rotkel (Brussel).	Oprichting van plaatselijke <i>Judenrat</i> in Amsterdam op Duits bevel (Böhmcker) aan opperrabbin L.H. Sarlouis en NIHS-voorzitter Asscher, 12 febr. 1941; de raad absorbeert CBJB, maart 1941.	voorzitters van <i>Joodsche Raad voor Amsterdam</i> : Abraham Asscher (tot dan voorzitter van CBJB) en David Cohen (secretaris van CBJB).
Initiatief van Herbert Katzki (<i>Joint</i>) tot samenwerking van CAR en FSJF in onbez. zone: <i>Commission Centrale des Organisations Juives d'Assistance</i> (CCOJA) (nov. 1940).	Voorzitter: opperrabbin Isaïe Schwartz ; belangrijkste bestuursleden: rabbijn René Hirschler en Raymond-Raoul Lambert (secretaris van CAR)				

VIII. Opgelegde joodse eenheidsorganisaties, najaar 1941 – voorjaar 1942:

FRANKRIJK		BELGIË		NEDERLAND	
Initiatieven	Sleutelfiguren	Initiatieven	Sleutelfiguren	Initiatieven	Sleutelfiguren
<ul style="list-style-type: none"> • Aug.–nov. 1941: Duitse druk (Dannecker, Abetz) op CGQJ (Vallat) tot oprichting van joodse dwangorganisatie: Union Générale des Israélites de France (UGIF) • via Franse wet van 29 nov. 1941 • formeel ondergeschikt aan CGQJ. 	voorzitter: Albert Lévy (tot dan voorzitter van CAR) vice-voorzitter: André Baur (tot dan voorzitter van <i>Comité de Coordination</i> in Parijs), secretaris: Raymond-Raoul Lambert (tot dan secretaris van CAR).	<ul style="list-style-type: none"> • Onder druk van <i>Sipo-SD</i> oprichting van joodse dwangorganisatie: Association des Juifs en Belgique (AJB) door • verordening van militair bestuur van 25 nov. 1941 • formeel ondergeschikt aan militair bestuur en Belgische ministeries. 	voorzitter: opperrabbijn Salomon Ullmann (Brussel); vice-voorzitter: Nico Workum (Antwerpen), secretaris: Maurice Benedictus ; penningmeester: Salomon Van den Berg ; leden: o.a. David Lazar (voorzitter OCIS); intern in veel opzichten voortzetting van <i>Comité de Coordination</i> .	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Joodsche Raad voor Amsterdam</i> krijgt landelijke reikwijdte (Coördinatie-Commissie gedwongen opgeheven), oktober 1941, • toenemende onderschikking aan Amsterdamse <i>Sipo-SD</i> en <i>Zentralstelle für jüdische Auswanderung</i> 	benoeming van vertegenwoordigers (<i>Obmänner</i>) in de provincies en grote steden, o.a. Den Haag, Rotterdam, Groningen, Utrecht, Enschede.
<ul style="list-style-type: none"> • UGIF: gescheiden raden in bezette en onbezette zone: - UGIF-Nord (Parijs); feitelijk voortzetting van <i>Comité de Coordination</i> - UGIF-Sud (Lyon); CCOJA te Marseille in maart 1942 opgeheven 	<ul style="list-style-type: none"> • UGIF-Nord voorzitter: André Baur taken: - welzijnswerk - betaling boete - bevoorrading van Drancy • UGIF-Sud voorzitter: Albert Lévy secretaris: Raymond-Raoul Lambert taken: - maatschappelijk werk - beroeps-omscholing - ‘<i>émigration</i>’ 	<ul style="list-style-type: none"> • AJB: taken: - maatschappelijk werk, - onderwijs, cultuur - emigratie (‘<i>Auswanderung</i>’). • groeiende invloed van <i>Sipo-SD Judenreferat</i>: - bevel tot nieuwe registratie van joden (maart-april 1942), - AJB-Brussel (S. Van den Berg): medewerking aan verspreiding gele ster (juni 1942), - bevel tot instelling van AJB-bureau voor ‘<i>mise au travail</i>’, chef: Maurice Benedictus (15 juli 1942), <i>direct</i> ondergeschikt aan <i>Sipo-SD, Judenreferat</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Joodsche Raad: - Duits bevel (<i>Zentralstelle</i>) tot aanleggen van cartotheek (20 okt. 1941); - gedwongen medewerking aan: - werkkampen voor joden in Nederland (vanaf 7 jan. 1942) - concentratie van joden in Amsterdam (vanaf 14 jan. 1942): minstens 4.000 personen - verspreiding gele ster (29 april 1942) • daarnaast ook als taken: - bemiddeling vergunningen - maatschappelijk werk - onderwijs (vanaf aug. 1941), jeugdwerk en cultuur 		

4. DEPORTATIES, ONDERDUIK, ONTSNAPPING, 1942–1945

4.1 Centrale planning en organisatie van de deportaties, juni–juli 1942

Tijdens de vergadering van betrokken staatssecretarissen en topambtenaren bij Wannsee op 20 januari 1942 waren niet alleen bevoegdheden afgebakend en de organisatie van de voorgenomen deportaties besproken, maar kwamen ook de totale aantallen te deporteren joden in de verschillende landen aan de orde. Voor heel Europa werd het getal van elf miljoen joden vastgesteld. Wat de West-Europese landen Noorwegen, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk (bezet en onbezet deel) betrof, werd uitgegaan van respectievelijk 1.300, 5.600, 160.800, 43.000 en 865.000.¹ Het Nederlandse cijfer was gebaseerd op de registratiegegevens van 1941, waarbij ook personen van gedeeltelijk joodse afkomst waren geteld. Voor België dienden de tellingen van eind 1940 voorlopig als basis.² Het Franse cijfer was gesplitst: voor de bezette zone werd uitgegaan van 165.000; voor onbezet Vichy-Frankrijk werd het veel te hoge aantal van 700.000 vermeld, terwijl de Franse registratiegegevens uit september 1941 voor de onbezette zone uitkwamen op 141.000.³ Wel moesten bij dit laatste cijfer ongeveer tienduizend in kampen geïnterneerde buitenlandse joden worden opgeteld.⁴

Eichmann streefde ernaar dat de maatregelen die direct samenhangen met de komende deportaties, in Frankrijk, België en Nederland gelijktijdig zouden worden doorgevoerd. Daartoe hield hij tussen januari en juli 1942 in Berlijn verscheidene vervolgbesprekingen met zijn vertegenwoordigers uit Parijs (Dannecker), Brussel (Asche en Erdmann) en Den Haag (Zöpf).⁵ In de praktijk stuitte Eichmanns streven echter op problemen, zoals bij de invoering van de jodenster al was gebleken. Ook met betrekking tot de aantallen joden voor de eerste geplande deportaties zouden zich moeilijkheden voordoen. Begin juni 1942 riep Eichmann de *Judenreferenten* uit de drie West-Europese landen opnieuw bijeen in Berlijn.⁶ Tijdens dit overleg op de elfde van die maand werd overeengekomen dat in circa acht maanden uit Frankrijk 100.000 joden, uit België 10.000 en uit Nederland 15.000 joden zouden worden gedeporteerd.⁷ Vanaf 13 juli zouden wekelijks drie treinen

¹ 'Wannsee-Protokoll', in: Léon Poliakov, Joseph Wulf (Hg.), *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Berichte* (Wiesbaden: Fourier, 1989²), pp. 116–126, aldaar 121–122; zie ook in: *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945* (Amsterdam: Athenaeum etc., 1979), pp. 13–32, aldaar 18–19, 30; Kempner, *Eichmann und Komplizen*, 133–147.

² Voor Nederland, zie: Herzberg, *Kroniek* (1985), 63–69; Presser, *Ondergang*, I, 62–64, 417–418; Sijes, *Studies*, 128; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 811–812. Voor België, zie: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 83; Idem, *La Persécution*, 131; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 144; Ludwig Nestler (u.A., Hrsg.), *Die faschistische Okkupationspolitik in Belgien, Luxemburg und den Niederlanden (1940–1945). Dokumentenauswahl* (Berlin, 1990) doc. nr. 107 op p. 193; Hilberg, *Destruction of the European Jews*, p. 601 n. 6.

³ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, pp. 62–63: Tableau 1 en noot 8; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 26–28; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 191–194, 221–222. Voor sommige departementen diende bij de vermelde cijfers nog een geschat aantal kinderen beneden de vijftien jaar te worden opgeteld. Voor het vermelde veel te hoge cijfer van 700.000 voor onbezet Frankrijk oppert M. Abitbol als mogelijke verklaring dat dit aantal niet alleen het grondgebied in Europa omvatte, maar ook de onder *direct* gezag van Vichy staande Franse gebieden in Noord-Afrika: de drie departementen van Algerije, die als *integraal* deel van Frankrijk werden bestuurd en onder het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken vielen, alsmede de protectoraten Tunesië en Marokko, die niet onder het ministerie van Koloniën, maar onder Buitenlandse Zaken ressorteerden. Michel Abitbol, *Les Juifs d'Afrique du Nord sous Vichy* (Paris: Maisonneuve et Larose, 1983; nieuwe uitgave Paris: Riveneuve, 2008). Deze opvatting is echter in strijd met de taal en logica van het 'Wannsee-Protokoll', waarin het constant over de joden in *Europa* gaat, zowel in de tekst van de besprekingen als in de lijst van landen met aantallen, waar betreffende Turkije alleen het Europese deel wordt genoemd en de Sovjet-Unie waarvan eveneens alleen de Europese gebieden zijn gespecificeerd. Zie: Daniel Carpi, 'Mispar hayehudim betsarfat lefi protokol ve'idat Wannsee (Januar 1942) – dimyon umtsi'ut' (The Number of Jews in France according to the Wannsee meeting protocol, January 1942 – fantasy and reality), in: *Massua*, vol. 13 (1985), pp. 129–132 (Hebr.); Dan Michman, *Bimei shoah ufkudah* (In Days of Holocaust and Reckoning), vol. 7 (Tel-Aviv: Open University Press, 1991), pp. 105–107 (Hebr.).

⁴ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, pp. 63 en 99: Tableau 2 en noot 70.

⁵ Kempner, *Eichmann und Komplizen*, 165–168, 180–182, 266–267; Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen* (Frankfurt am Main: Fischer, 1995), 203–205; Yaacov Lozowick, *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (London/New York: Continuum, 2002), 88–92, 100–105, 152, 190–193; vergel. Idem, *Hitlers Bürokraten: Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen* (Zürich: Pendo, 2000), 189–194; Browning, *Origins*, 414–415; David Cesarani, *Eichmann. His life and crimes* (London: William Heinemann, 2004), 137–139.

⁶ Eichmann aan Lischka, 4 juni 1942, CDJC doc. XXVb-31, afgedrukt in Klarsfeld (ed.), *Endlösung*, 64.

⁷ *Vermerk*, 15 juni 1942, van het *Referat IV J (Judenreferat) Sipo-SD* Parijs, ondertekend door Dannecker, geparafeerd door Hagen, aan Knochen en Lischka, 'Betr.: Weitere Judentransporte aus Frankreich', CDJC doc. nr. XXVI-29, foto-reproductie in: M. Steinberg, *Dossier Bruxelles–Auschwitz*, 28–29, 139; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 28–29, 145; vergel. Idem, *L'Étoile et le Fusil*, II, 15–16; Raul Hilberg, *Sonderzüge nach Auschwitz* (Mainz: Dumjahn, 1981), p. 167: bijlage 19; Idem, *Destruction*, 634 n. 89; *Recueil*, III, 825–826; Klarsfeld, *Vichy*, 66–69, 81. Marrus/Paxton, 'The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe', *JMH* 54 (1982), 702 n. 35.

met joden tussen de 16 en 40 jaar moeten gaan rijden. Het hoge Franse aantal – dat aanvankelijk door Dannecker zelf was voorgesteld – bleek al snel niet haalbaar. Binnen enkele dagen liet de *Transportabteilung* van de *Reichsbahn* weten dat de gevraagde vervoerscapaciteit niet volledig ter beschikking kon worden gesteld. In de eerste plaats bleek dat een groot deel van het beschikbare Duitse treinmaterieel in Frankrijk inmiddels door het *Verkehrsministerium* in opdracht van de *Wehrmacht* naar Duitsland was overgebracht ter voorbereiding en uitvoering van het zomeroffensief in Rusland. De overgebleven transportcapaciteit was nauwelijks voldoende voor het tegelijkertijd geplande vervoer van 350.000 Franse arbeiders naar Duitsland voor tewerkstelling in het kader van de door Laval eveneens in juni overeengekomen *relève*.⁸ Gezien deze complicaties bepaalde Eichmann op 22 juni dat het totale deportatieaantal voor Frankrijk, Nederland en België van 125.000 werd teruggebracht tot 90.000 en dat de spreiding over de drie landen werd veranderd. Op grond van een bevel van Himmler slaagde hij erin niet alleen voor België en Nederland, maar ook voor Frankrijk het benodigde Duitse treinmaterieel ter beschikking te krijgen. Vanaf midden juli zouden in wekelijkse transporten van circa duizend personen uit Nederland 40.000, uit België 10.000 en uit Frankrijk 40.000 joden weggevoerd worden.⁹ De vereiste trein- en tijdschema's werden in nauwe samenwerking met *Reichsbahn* uitgewerkt. De *Judenreferenten* in de drie landen zouden de transporten naar de doorgangskampen in hun gebieden organiseren.¹⁰ Formeel waren ook het *Auswärtige Amt* te Berlijn en zijn vertegenwoordigers in de bezette landen bij de organisatie van de deportaties betrokken. Het RSHA wilde met deze instanties een goede verstandhouding onderhouden, omdat hun toestemming bij de uitvoering van de deportaties vereist was, in verband met de nationaliteit van de gedeporteerden. Dit was doorgaans niet meer dan een formaliteit, aangezien het *Auswärtige Amt* meestal geen bezwaar maakte.¹¹

De in de opgestelde treinschema's genoemde aantallen te deporteren joden werden door Eichmanns *Referat IV B 4* in Berlijn via het hoofd van de plaatselijke *Sipo-SD* (in Frankrijk: Knochen, in België: Ehlers, in Nederland: Harster) doorgegeven aan de *Judenreferenten*. De opgegeven cijfers werden altijd als een minimum beschouwd. In Frankrijk en Nederland zou de inheemse reguliere politie daarbij op een of andere wijze voor kortere of langere tijd ingeschakeld worden, terwijl vooral in Nederland en België de aan de joden opgelegde organisaties eveneens bij de uitvoering betrokken dienden te worden.

4.2 Bezetters

Tijdens de deportaties, die van juli 1942 tot september 1944 plaatsvonden, gingen de bezetters niet steeds op dezelfde wijze te werk; dit had rechtstreeks te maken met de handelingsvrijheid van direct met de organisatie van de deportaties belaste Duitse instanties, de aard van de gebruikte methoden en de reacties daarop van de betrokken bevolkingsgroep. In het verloop van de deportaties kunnen per land op basis van de gebruikte methoden, of gebrek daaraan, achtereenvolgende fasen worden onderscheiden.¹² Door de chronologie en periodisering wordt zichtbaar gemaakt hoe gaandeweg het aantal en het percentage gedeporteerden in elk van de landen ontstonden. Daarna worden in de vergelijking de voor de bezetter relevante kenmerken samengevat en wordt ingegaan op hun betekenis voor het ontstaan van de grote verschillen in percentage tussen de drie landen.

⁸ Telex Dannecker aan Eichmann, 16 juni 1942, doc. nr. RF-1218, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 381; tevens CDJC doc. XXVI-30, reproductie in *Recueil*, III, 840–841. Vergel. Hilberg, *Sonderzüge*, 64–65.

⁹ *Schnellbrief*, 22 juni 1942, van Eichmann aan het *Auswärtige Amt* (Legationsrat Franz Rademacher) Neurenberg procesdocument NG-183, in: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes*; serie E: 1941–1945, Band III 16. Juni bis 30 September 1942 (Göttingen 1974), document nummer 26 op p. 43; Klarsfeld, *Vichy*, 73–74; S. Klarsfeld, M. Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 28–29; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 16, 140; Presser, *Ondergang*, I, 246–247; Idem, *Ashes*, 136; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1100.

¹⁰ Hilberg, *Sonderzüge*, 37, 65; Idem, *Destruction* (1985), 584–585.

¹¹ Het *Auswärtige Amt* berichtte telefonisch aan Eichmann dat er geen fundamentele bezwaren waren. Dit werd later schriftelijk bevestigd: 'Gegen die geplante Verschickung der angegebenen Anzahl von Juden aus dem besetzten französischen Gebiet, aus den Niederlanden und aus Belgien zum Arbeitseinsatz in das Lager Auschwitz bestehen grundsätzlich keine Bedenken seitens des Auswärtigen Amtes', 29 juli 1942, D III 558 g – NG-183, cf. *Akten*, serie E, Band III (Göttingen 1974), doc. nr. 141 op p. 240; zie ook Hilberg, *Destruction*, pp. 584–585, 606 n. 21. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, 99–108, 141–146.

¹² Zie, wat Nederland betreft, De Jong, *Koninkrijk*, VI, 56, 316, 368–372; VII, 398–400.

4.2.1 Frankrijk

4.2.1.1 Eerste fase: 5 juni – 17 juli 1942

Toen het bovengenoemde transportprobleem voor Dannecker was opgelost, was de uitvoering voor de *Sipo-SD* in Frankrijk nog een probleem. Begin juni 1942 was nog geen tien procent van de in totaal ca. 150.000 joden in de bezette zone geïnterneerd. De geplande massa-deportaties maakten daarom omvangrijke arrestaties noodzakelijk, arrestaties die de *Sipo-SD* onmogelijk geheel zèlf binnen de gestelde termijn kon uitvoeren. Dannecker had gehoopt de arrestaties te kunnen laten uitvoeren door de *Police aux questions juives* (PQJ) van het CGQJ, maar zoals vermeld was door hogerhand besloten deze eenheid te ontbinden. De door hem beoogde nauwe samenwerking met Darquier op dit punt kon dus geen doorgang vinden. Het beschikbare Duitse politie- en opsporingsapparaat was, gerelateerd aan de omvang van de bezette zone, beperkt, slechts ongeveer 3.000 man (drie bataljons *Ordnungspolizei*).¹³ De beschikbare mankracht was niet toereikend en moest bovendien ook voor andere politionele taken worden ingezet, zoals bestrijding van het verzet, beveiliging van strategische objecten, etc. Op steun van eenheden van de *Wehrmacht*, waar het militair bestuur toestemming voor moest geven, kon niet worden gerekend, omdat het louter om een politie-taak ging die immers sinds 22 mei 1942, buiten het militair bestuur om, geheel onder de HSSPF Oberg ressorteerde.

Nadat Dannecker zijn ambitie om 100.000 joden in acht maanden tijd te deporteren had moeten opgeven, kwam hij met een realistischer plan dat zich beperkte tot een periode van drie maanden. Het voorzag in de deportatie van 40.000 joden, van wie 15.000 uit Parijs en 26.000 uit de rest van de bezette zone *buiten* Parijs. Daarnaast rekende Dannecker op langere termijn ook nog op de uitlevering van circa 40.000 buitenlandse joden uit de onbezette zone.¹⁴ Door dit nieuwe plan poogde Dannecker zijn gezichtsverlies te beperken, omdat het uiteindelijke aantal in verhouding tot de gestelde termijn niet veel afweek van zijn oorspronkelijke voorstellen aan Eichmann. Zowel voor de arrestaties in de bezette zone als voor uitlevering van geïnterneerde joden uit de onbezette zone was echter overleg met de Franse regering noodzakelijk en de hulp van de Franse politie onmisbaar geworden.

Het overleg en de eerste afspraken hierover in mei en juni vonden echter, zoals eerder vermeld, plaats in een hoger echelon. Dannecker trachtte niettemin de beoogde samenwerking binnen zijn eigen competentie te regelen. Op 25 juni trachtte hij van de vertegenwoordiger van Bousquet in de bezette zone, Jean Leguay, gedaan te krijgen dat onmiddellijk 10.000 joden in de onbezette zone en 20.000 joden in de bezette zone door Franse politie gearresteerd zouden worden. Minstens veertig procent van hen zou de Franse nationaliteit moeten bezitten.¹⁵ Hiermee wilde hij het tot dan toe door de Fransen gehanteerde onderscheid tussen buitenlandse en Franse joden doorbreken. Leguay reageerde terughoudend en deed het voorstel om in plaats van de Frans-joodse staatsburgers méér buitenlandse en staatloze joden uit de onbezette zone te arresteren. Hiervoor was, aldus Leguay, echter wel toestemming nodig van zijn chef Bousquet. De laatste weigerde evenwel op dat moment tot massale arrestaties van joden in *beide* zones over te gaan.

Hoewel de benodigde treinen beschikbaar waren gekomen, leek het deportatieplan, waarvan de uitvoering binnen enkele weken moest beginnen – in Danneckers ogen – bij voorbaat tot mislukken gedoemd door het gebrek aan medewerking van Franse zijde. De *Judenreferent* wendde zich nu voor steun tot Knochen, maar deze wenste de zaak niet op de spits te drijven. Sinds hij tot *Befehlshaber der Sipo und des SD* was benoemd en de politie-bevoegdheden in bezet Frankrijk definitief aan de HSSPF en de *Sipo* waren overgedragen, gaf Knochen minder prioriteit aan de anti-joodse politiek. Dit kwam omdat hij vanaf nu het als zijn voornaamste taak zag de openbare orde en veiligheid *in het algemeen* in nauwe samenwerking met de Franse politie te handhaven. Daarbij wilde hij ernstige geschillen met de Franse regering vermijden en steunde hij niet de eigenzinnige wijze waarop Dannecker zijn deportatieplan wilde doorvoeren. Niet voor niets hadden de Fransen al eerder bij Knochen en Oberg bezwaar gemaakt tegen Danneckers ondiplomatieke optreden en verzochten zij in

¹³ Dalugee aan Wolff, 28 februari 1943, Neurenberg doc. nr. NO-2861, aangehaald bij Hilberg, *Destruction* (1985), p. 637 n. 100, p. 648 n. 149. Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, p. 241 n. 91 op p. 400, en p. 303; Klarsfeld, *Vichy*, 27, 28, 67.

¹⁴ Klarsfeld, *Vichy*, 69–70.

¹⁵ Klarsfeld, *Vichy*, 76–77.

het vervolg uitsluitend nog met Knochen en Oberg te overleggen. Weliswaar deed Knochen eind juni bij Bousquet formeel het verzoek om het door Dannecker gewenste aantal joden te arresteren, maar oefende daarbij geen druk op hem uit. Dannecker was zich bewust van het gebrek aan voldoende steun van zijn superieur. Aangezien hij van Knochen weinig hulp meer kon verwachten en de vertrekdatum van de reeds geplande treinen steeds dichterbij kwam, richtte de *Judenreferent* zich nu rechtstreeks tot Eichmann. Door de rapportage van Dannecker kreeg Eichmann de indruk dat het hele deportatieplan voor Frankrijk in gevaar kwam en hij besloot zich nu persoonlijk met de zaak te bemoeien. Nog op 26 juni deelde hij Knochen per telegram mee dat hij, ‘*auf Befehl des Amtschefs, IV, SS-Gruppenführer Müller*’ (Eichmanns directe chef in het RSHA), op 30 juni in Parijs de ontstane problemen zou komen bespreken.¹⁶ Naast Eichmann, verzocht Dannecker eveneens de ambassade om steun. Maar Abetz en Zeitschel konden niets voor hem bereiken, omdat het al een zaak was geworden op hoog politiek niveau, waarbij premier Laval persoonlijk betrokken was. Dannecker was nu afhankelijk van de uitkomst van het overleg dat Eichmann met Knochen zou hebben.¹⁷ Het feit dat Eichmann in Parijs zijn toevlucht moest nemen tot het opstellen van een stuk, waarin hij Knochen en Oberg voor voldongen feiten plaatste, duidt erop dat het overleg moeizaam verliep. Het door Eichmann en Dannecker op 1 juli ondertekende stuk betitelde immers de ‘*Durchführungsarbeiten im besetzten Teil*’ als ‘*reibungslos und klar*’.¹⁸ Het deportatiebevel van *Reichsführer-SS* Himmler werd in dit stuk tot driemaal toe genoemd. Op deze manier zette hij Knochen onder druk door hem erop te wijzen dat het om een bevel van hoger hand ging dat onder alle omstandigheden moest worden uitgevoerd. De bedoeling hiervan was dat Knochen en Oberg in het komende overleg inzake politie-samenwerking ook de deportaties ter sprake moesten brengen en druk op de Fransen zouden uitoefenen hun medewerking hieraan te verlenen.¹⁹

Op 2 juli 1942 vond de bespreking plaats tussen Oberg, Knochen en Bousquet, waarbij het politieakkoord moest worden overeengekomen, waartoe Heydrich in mei 1942 tijdens zijn bezoek in Parijs al een eerste aanzet had gegeven. Het was, zoals vermeld, erop gericht de Franse politie een grotere onafhankelijkheid ten opzichte van de Duitse bezetters geven, in ruil voor nauwere en loyale samenwerking. De medewerking van de Franse politie aan de deportatie van de joden werd nu door Knochen als pressiemiddel aangewend: het Frans-Duitse politie-akkoord kon niet worden afgehandeld zolang de joodse kwestie niet was opgehelderd. Bousquet benadrukte herhaaldelijk dat de Franse regering niet tot arrestaties door haar politie in de bezette zone zou overgaan. Wat het onbezette gebied betreft, zo stelde hij aanvankelijk, was men hoogstens bereid joden met buitenlandse nationaliteit te arresteren en uit te leveren.²⁰ Knochen voerde de druk nu verder op en waarschuwde Bousquet dat ‘*sollte die französische Regierung sich der Durchführung der Festnahmen widersetzen, so werde der Führer sicherlich hierfür kein Verständnis finden.*’²¹ Het gevolg hiervan zou kunnen zijn dat de Franse politie in de bezette zone via een *Führerbefehl* rechtstreeks aan de HSSPF ondergeschikt zou worden gemaakt. Aangezien het Bousquet in de eerste plaats ging om zelfstandige bevoegdheden van de Franse politie en de versterking van de Franse soevereiniteitsaanspraken in de bezette zone, bond hij in. De Franse politie zou nu toch in *heel* Frankrijk het gewenste aantal van 40.000 joden arresteren; het zou daarbij echter niet om joden met de Franse nationaliteit mogen gaan, maar uitsluitend om staatloze en buitenlandse joden. De

¹⁶ Eichmann aan Knochen, 26 juni 1942, CDJC doc. XXVb-42, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 387; vergel. Klarsfeld, *ibid.*, 79–80.

¹⁷ Dannecker aan Oberg en Knochen, 29 juni 1942, CDJC doc. XXVb-44, gecit. bij Steur, *Dannecker*, p. 80 n. 221, document afgedr. in Klarsfeld, *Vichy*, 389–390.

¹⁸ Vermerk betreffende de *Dienstbesprechung im Hinblick auf die bevorstehende Evakuierung aus Frankreich mit SS-Hauptsturmführer Dannecker*, Paris, 1 juli 1942, getekend door Eichmann en Dannecker, CDJC doc. XXXVb-45, reproductie in *Recueil*, IV, 974–975, citaat op 974; vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 83–85, 390–391; Klarsfeld (ed.), *Endlösung*, 70–71.

¹⁹ Klarsfeld, *Vichy*, 83–84; Steur, *Dannecker*, 80.

²⁰ *Aktenvermerk* betreffende het overleg met de Secrétaire-Générale à la Police, René Bousquet, opgesteld in opdracht van HSSPF Karl-Albrecht Oberg, door zijn ‘persönliche Referent’ Herbert-Martin Hagen, 4 juli 1942, CDJC doc. XXVI-40, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy*, 90–93, 393–397, citaat aldaar op 396; vergel. Steur, *Dannecker*, p. 80 n. 224.

²¹ *Ibid.*

instemming van maarschalk Pétain en premier Laval met het tussen Bousquet, Knochen en Oberg gesloten akkoord volgde op 4 juli.²²

Het bereikte compromis gaf Knochen een drietal belangrijke voordelen: a) de Fransen, en niet de Duitsers, zouden het door Eichmann en Dannecker geëiste aantal joden arresteren; b) niets stond een verdere samenwerking met de Franse regering en politie meer in de weg; c) Eichmann kon hem niet langer voor de voeten werpen zich niet voldoende voor de deportatie van de joden te hebben ingezet. Dannecker was evenwel met het akkoord niet tevreden. Hij had gehoopt dat Bousquet ook de *Franse* joden zou prijsgeven. Volgens zijn oorspronkelijke plannen, die nog uitgingen van de deportatie van *alle* joden in Frankrijk, zouden eerst de in de bezette zone buiten Parijs wonende joden in zes treinen gedeporteerd worden. Nu was een geheel nieuwe situatie ontstaan: afgezien van Parijs was het aantal buitenlandse joden in het overige deel van de bezette zone nog niet eens voldoende om de eerste trein te laten vertrekken.

Om een dreigende uitval van treinen, die door Eichmann met veel moeite waren gereserveerd, te voorkomen, besloot Dannecker nu zo snel mogelijk over te gaan tot de organisatie van massale arrestaties van niet-Franse joden in Parijs.²³ Hiertoe werd op zijn voorstel op 7 juli een Duits-Franse commissie ingesteld, die bestond uit vertegenwoordigers van het CGQJ, de Franse politie in Parijs en de *Sipo-SD*. Het voorzitterschap van de commissie lag bij het hoofd van het CGQJ, Darquier de Pellepoix. De laatste was niet alleen met steun van Dannecker maar vooral door toedoen van Bousquet benoemd, met de bedoeling de politieke verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de arrestaties formeel naar het CGQJ te schuiven. Bousquet zelf bleef echter wel greep houden op de betrokken Franse politie via zijn vertegenwoordiger Leguay in de commissie. De Parijse politie werd vertegenwoordigd door de hoofdcommissaris Émile Hennequin. De commissie ging de grote ophaalactie in Parijs voorbereiden. Er zouden 28.000 buitenlandse en staatloze joden, mannen en vrouwen, moeten worden gearresteerd. Om dit aantal te kunnen bereiken, moest Dannecker de door het RSHA aanvankelijk vermelde leeftijdsgrens van 45 jaar verhogen tot 50 jaar. Kinderen tot 16 jaar zouden voorlopig in tehuizen van de UGIF moeten worden geplaatst. Minimaal 22.000 van het totaal aantal te arresteren joden moest zonder enig oponthoud voor onmiddellijke deportatie in aanmerking komen.²⁴

Zoals bij de eerder uitgevoerde arrestaties van joden in Parijs het geval was geweest, zouden ook deze keer de steekkaarten van de betreffende joden uit de cartotheek worden gelicht, per wijk worden gesorteerd en overgedragen aan de politiecommissarissen in de betreffende wijken. De gearresteerde joden zouden gelijkmatig worden verdeeld over de vier bestaande interneringskampen (Drancy, Compiègne, Pithiviers en Beaune-la-Rolande) in de bezette zone.²⁵ Vervolgens zouden zij in drie tot vier treinen per week worden weggevoerd.²⁶ Franse gendarmerie, onder toezicht en vergezeld van enkele leden van de Duitse *Feldgendarmerie* zou de wekelijkse deportatietreinen tot de Duitse grens begeleiden, waar de bewaking geheel werd overgenomen door Duitsers. Vlak voordat de massale arrestaties zouden beginnen, kreeg de Duits-Franse commissie van Buitenlandse Zaken in Berlijn te horen dat niet zonder meer *alle* buitenlandse joden voor arrestatie en deportatie in aanmerking kwamen. Er mochten vooralsnog uitsluitend staatloze joden worden gearresteerd.²⁷ Om te voorkomen dat het aantal te arresteren joden hierdoor te laag zou worden, werd het begrip 'staatloos' opgerekt en

²² *Aktenvermerk* door Herbert-Martin Hagen, 4 juli 1942, CDJC doc. XXVI-40, *Recueil*, IV, 1000–1009; Klarsfeld, *Vichy*, 90–93, 325, 393–397; Steur, *Dannecker*, 80–81. Overigens kwam de definitieve schriftelijke versie van het politie-akkoord pas op 29 juli 1942 tot stand; Delarue, *Gestapo*, 297–298.

²³ Steur, *Dannecker*, p. 82 n. 234; Klarsfeld, *Vichy*, 104–105; Serge Klarsfeld, *Le Calendrier de la Persécution des Juifs en France 1940–1944* (Paris: FFDJF, 1993), 305–336.

²⁴ *Vermerk Sipo-SD*, afdeling IV J (Dannecker), betreffende: “*Weitere Judentransporte aus Frankreich – Erste Sitzung des Aktionsausschusses*”, Parijs 8 juli 1942, CDJC doc. nr. XXVb-55, afgedrukt in Serge Klarsfeld (ed.), *Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)* (11 delen; New York/Paris: The Beate Klarsfeld Foundation, s.a. [1979/1980]), dl. 4, pp. 1029–1032. Steur, *Dannecker*, 82 n. 237; Klarsfeld, *Vichy*, 57–60, 105–106, 342.

²⁵ De 22.000 te arresteren joden zouden als volgt over de kampen worden verspreid: Drancy: 6.000, Pithiviers: 5.000, Beaune-la-Rolande: 5.000 en het door de Duitsers geleide kamp Royallieu bij Compiègne: 6.000.

²⁶ *Vermerk* Dannecker, 15 juni 1942, CDJC doc. XXVb-34, in Klarsfeld, *Vichy*, 379–380.

²⁷ Dannecker aan Ehlers (Brussel), 9 juli 1942, CDJC doc. nr. XXVb-36, *Recueil*, deel 4, 1051; vergel. Steur, *Dannecker*, p. 83 noot 240.

ook van toepassing verklaard op joden die de nationaliteit hadden van Duitsland, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, Polen en Rusland. Immers, voor deze nationaliteiten viel geen diplomatieke interventie te verwachten en er zouden dus geen problemen ontstaan voor Buitenlandse Zaken in Berlijn.²⁸ De inzage in de cartotheek van de joden in de regio groot-Parijs had echter intussen ook laten zien dat volgens de tot dan toe vastgestelde richtlijnen voor de aanhoudingen, de arrestatie van 28.000 buitenlandse joden, van wie minstens 22.000 voor onmiddellijke deportatie in aanmerking moesten komen, niet bereikt kon worden. Voor dit aantal moest Dannecker de leeftijdsgrenzen nogmaals verhogen: voor vrouwen op 55 jaar, voor mannen op 60 jaar. Overigens was de actie oorspronkelijk door Dannecker gepland voor 14 en 15 juli, maar aangezien 14 juli de nationale feestdag van Frankrijk is, werd de datum om tactische redenen twee dagen opgeschoven.

De grote ophaalactie begon in de vroege ochtend van 16 juli. Het *Vélodrome d'Hiver* (*Vel d'Hiv*), een winterstadion voor wielrenners nabij de Eiffeltoren, was aangewezen als grootste verzamelplaats voor gearresteerde joden. Ongeveer 4.500 Parijse politieagenten werden ingezet in arrestatieteams van drie tot vier man. De actie richtte zich op de stadswijken waar de meeste joden woonden (het derde, vierde, tiende, elfde, twaalfde, achttiende en twintigste arrondissement). Duitsers waren nauwelijks zichtbaar aanwezig bij de uitvoering van de arrestaties. Alles was aan de hand van naam- en adreslijsten zorgvuldig voorbereid. Kinderen werden ook meegenomen om te worden ondergebracht in tehuizen van de UGIF, tenzij ze konden achterblijven bij een familielid dat om een of andere reden niet was opgepakt. Gas en elektriciteit werden afgesloten en de gearresteerden kregen bevel kleding en voedsel mee te nemen voor tenminste twee dagen. De agenten moesten op een kaart de gegevens invullen met betrekking tot elke arrestatie, met inbegrip van de naam van de persoon aan wie de sleutels van de betrokken woning in beheer waren gegeven.²⁹

Tijdens de op 16 en 17 juli uitgevoerde ophaalactie werden van de in totaal 28.000 joden minder dan de helft, 12.884, gegrepen.³⁰ Sommige politiemensen hadden betrokkenen vooraf gewaarschuwd, dat zij binnen enkele uren opgehaald zouden worden. Een clandestiene joodse krant had de joden aangeraden te vluchten of zich te verbergen voor de actie.³¹ Het in Duitse ogen onvoldoende resultaat van de ophaalactie betekende dat voorlopig nog minder dan de helft van de reeds gereserveerde treinen kon vertrekken.

Nadat de voorbereidingen voor de grote actie van *Vel d'Hiv* op papier waren voltooid, was Dannecker één dag voor het begin hiervan naar het onbezette gebied vertrokken. Voor zijn verdere transportplannen wilde hij weten hoeveel buitenlandse joden zich daadwerkelijk in de interneringskampen van Vichy bevonden. Het *Judenreferat* werd tijdens zijn afwezigheid waargenomen door Heinz Röthke. Deze 30-jarige *Obersturmführer* (SS-eerste luitenant), jurist en bestuursambtenaar was even antisemitsch als Dannecker, maar tactischer in zijn optreden. Door toedoen van Eichmann was hij begin juni 1942 toegevoegd aan het *Judenreferat*. Omdat het niet was gelukt voldoende buitenlandse joden in de bezette zone *buiten* Parijs te arresteren, liet Röthke de voor 15 juli geplande deportatietrein uit de provincie vervallen.³² Eichmann reageerde woedend en maakte diezelfde dag in het telefoongesprek met Röthke duidelijk dat het om een prestigezaak ging. Hij dreigde '*ob er Frankreich nicht überhaupt als Abschubland fallen lassen müsse*'.³³ Röthke wees hem erop dat deze tegenslag een gevolg was van het tussen Knochen en Bousquet gesloten akkoord volgens welk alleen buitenlandse en staatloze joden en masse door de Franse politie gearresteerd konden worden. Na zijn terugkeer in Parijs stelde Dannecker Knochen openlijk verantwoordelijk

²⁸ Klarsfeld, *Vichy*, 112–114.

²⁹ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 250; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 267–269; Claude Lévy, Paul Tillard, *La grande rafle du Vel d'Hiv (16 juillet 1942)* (Paris: Robert Laffont, 1967, rééd. 1992), Eng. ed.: *Betrayal at the Vel d'Hiv* (New York/Paris: Hill and Wang, 1969).

³⁰ Vermerk van Röthke, 18 juli 1942, CDJC doc. nr. XLIX-67, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 409–410.

³¹ A. Cohen, *Persécutions*, 269–275; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 251; Zuccotti, *Holocaust*, 107.

³² Röthke aan Eichmann, 14 juli 1942, CDJC doc. XXVb-65, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 406.

³³ Vermerk opgesteld door Röthke, 15 juli 1942, doc. nr. RF-1226, volledig geciteerd in: Jochen von Lang (ed.) m.m.v. Claus Sibyll, nawoord van Avner W. Less, *Das Eichmann-Protokoll. Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre; mit 66 faksimilierten Dokumenten* (Berlin: Severin und Siedler, 1982), 121; CDJC doc.nr. XXVI-45, afgedrukt in *Recueil*, dl. 4, 1085–1086; vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 118, 406; Hilberg, *Destruction* (1985), 638; Idem, *Vernietiging* (2008), p. 779 n. 425.

voor het tekort aan te deporteren joden.³⁴ Overigens volgde Röhke Dannecker eind juli definitief op als *Judenreferent*.³⁵ De verhouding tussen Dannecker en Knochen was dermate verslechterd dat de laatste hem liet vervangen, met een geringe dienstovertredding als aanleiding.

4.2.1.2 Tweede fase: 18 juli – 11 november 1942, deportaties uit beide zones

Op 4 juli 1942 had de Vichy-regering ingestemd met de deportaties van de niet-Franse joden in beide zones. Ondanks protest van Bousquet, die het als een inbreuk op de Franse soevereiniteit zag, besloot Dannecker, zoals vermeld, een inspectiereis te houden langs de belangrijkste interneringskampen in de onbezette zone.³⁶ Hij bezocht onder andere Fort-Barraux, Les Milles, Rivesaltes en Gurs. Op grond van de Franse wet uit oktober 1940 die internering van buitenlandse en staatloze joden bepaalde, had Dannecker verwacht 40.000 niet-Franse joden aan te treffen in deze kampen. Zo verwachtte hij in Gurs tenminste 20.000 joden, het bleken er niet meer dan 2.600 te zijn, die nog niet eens allemaal in aanmerking kwamen voor deportatie.³⁷

Op 27 juli 1942 verzocht Dannecker's plaatsvervanger Röhke aan Leguay om 3.000 tot 4.000 joden binnen een week naar Drancy te zenden. Leguay vroeg meer voorbereidingstijd. De Duitsers stemden hierin toe, maar in plaats van bovengenoemd aantal in één week, vroeg men nu om de uitlevering door Vichy van 11.000 joden uit de onbezette zone in drie weken. Laval zelf verhoogde dit cijfer tot 14.500. Daarmee zou het totaal aantal gedeporteerden uit beide zones aan het eind van de zomer voldoen aan de Duitse eis van ca. 40.000.³⁸

Het ministerie van binnenlandse zaken liet op 5 augustus een geheime circulaire uitgaan naar de prefecten van alle departementen in heel Frankrijk, met de opdracht tot onmiddellijke overbrenging van alle na 1 januari 1936 in Frankrijk gearriveerde buitenlandse joden naar de bezette zone. Van 6 tot en met 13 augustus vertrokken de eerste vier treinen uit Gurs, Noé en andere kampen uit de onbezette zone naar Drancy, waarmee ruim 3.400 joden door Vichy waren uitgeleverd. Op 25 augustus werden opnieuw 1.200 joden uit de onbezette zone weggevoerd. Toch bleken de ontruiming van interneringskampen en daaropvolgende verspreide ophaalacties in de zuidelijke zone niet voldoende om het door Laval toegezegde aantal van 14.500 te bereiken. Daarom planden de Fransen vervolgens één grote ophaalactie van buitenlandse joden in beide zones, met uitzondering van Parijs. Om zoveel mogelijk te voorkomen dat joden zouden onderduiken of vluchten naar het buitenland, zou deze operatie in slechts drie dagen – op 26, 27 en 28 augustus – moeten worden uitgevoerd. Net als op 16 en 17 juli in Parijs werd de arrestatiegolf met naam- en adreslijsten voorbereid. Ook nu waren allerlei criteria en uitzonderingen van kracht. Zo waren o.a. personen van 60 jaar en ouder, ouders met kinderen jonger dan vijf jaar, legerveteranen en gemengd gehuwden vrijgesteld. In de bezette zone werden de arrestaties niet alleen door de Franse politie uitgevoerd, maar ook door de Duitse *Feldgendarmarie*, zoals in de steden Rouen, Châlons, Dijon en Nantes. In de onbezette zone was de hele actie een uitsluitend Franse zaak. In elk departement werd de Franse politie (*gendarmarie nationale*) ingezet, geassisteerd door *Garde mobile*, brandweerlieden en Franse militairen van het kleine leger dat volgens de wapenstilstand uit 1940 in het onbezette gebied mocht bestaan. De gearresteerden werden eerst naar de kort daarvoor merendeels leeggehaalde interneringskampen gebracht, waar nader onderzoek van persoonsgegevens volgde. In de kampen heerste chaos en ook de daaropvolgende transporten naar Drancy verliepen onder de meest

³⁴ Vermerk van Dannecker, 21 juli 1942, CDJC doc. XXVI-46, afgedr. in Steur, *Dannecker*, doc. 13 op p. 209.

³⁵ Heinz Röhke was 19 januari 1912 geboren. Hij studeerde in Berlijn theologie, maar verloor zijn geloof in God, zwaaide na één jaar om naar de studie rechten, die hij wel afmaakte, en bekeerde zich tot het nationaal-socialisme. Hij werd bestuursambtenaar. In 1941 werd hij benoemd tot *Kriegsverwaltungsrat* in Brest (Bretagne). Per 1 juni 1942 volgde zijn aanstelling tot plaatsvervanger van Dannecker toen de *Dienststelle* van de *Sipo-SD* werd uitgebreid in verband met het aantreden van HSSPF Oberg. Als *Judenreferent* in Frankrijk meed Röhke elk contact met joden; dit liet hij over aan ondergeschikten, aan het CGQJ en – vanaf juni 1943 – aan Alois Brunner. Röhke werd na de oorlog in Frankrijk bij verstek ter dood veroordeeld en leefde ongehinderd in Wolfsburg in Duitsland. Daar was hij werkzaam als juridisch adviseur voor verschillende bedrijven. Hij heeft zich nooit hoeven verantwoorden voor zijn aandeel in de jodenvervolgving en deportaties en overleed op 14 juli 1966 in Wolfsburg. Klarsfeld, *Vichy*, 133–134, 594.

³⁶ Het protest van Bousquet bleek ongegrond omdat de wapenstilstandsvoorwaarden van juni 1940 bepaalden dat Duitse bezettingsautoriteiten het recht hadden inspectiereizen te ondernemen in de onbezette zone, zij het wel altijd vergezeld van Franse overheidsfunctionarissen. Jäckel, *Frankreich*, 59–63; Klarsfeld, *Vichy*, 115.

³⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 256–257.

³⁸ A. Cohen, *Persécutations*, 294–300; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 257.

erbarmelijke omstandigheden. De mensen werden vervoerd in goederenwagens, zonder enige sanitaire voorziening. Hoewel de Franse politie ook nog overging tot intensieve controles op straat, in stations en andere openbare gebouwen, had ook de actie van 26 augustus en de dagen daarna niet de verwachte resultaten. Ongeveer de helft van de bijna 13.000 overgebleven buitenlandse joden in de onbezette zone, die voor arrestatie in aanmerking kwamen, kon worden opgepakt.³⁹ Tussen 28 augustus en 5 september werden ruim 5.200 joden met zeven treinen uit de onbezette zone naar Drancy overgebracht.⁴⁰ Veel joden waren, net als in juli in Parijs, vooraf door Fransen gewaarschuwd en hadden zich op tijd aan arrestatie kunnen onttrekken. Soms waren het de plaatselijke Franse autoriteiten zelf die onvoldoende medewerking verleenden, zoals bijvoorbeeld generaal Robert de Saint-Vincent van het militaire district Lyon, die weigerde zijn troepen in te zetten bij de deportaties. (Hij werd door de Vichy-regering binnen 48 uur uit zijn functie ontheven.)⁴¹ Hoewel de Franse autoriteiten de arrestaties en wegvoeringen zoveel mogelijk voor het Franse publiek verborgen wilden houden, leidden de acties vrijwel direct tot een weerslag in de Franse en internationale pers en protesten van kerkelijke gezagsdragers.⁴² Er was evenwel tot begin september 1942 nergens sprake van daadwerkelijke belemmeringen bij het uitvoeren van de acties.⁴³ Er waren toen in beide zones in totaal ruim 27.000 joden gedeporteerd, van wie 18.000 uit de bezette en 9.000 uit de onbezette zone.⁴⁴

Het *Judenreferat* wilde vóór het einde van oktober nog eens minstens 25.000 uit heel Frankrijk deporteren. Om het gebrek aan te deporteren buitenlandse joden in beide zones te compenseren, legde Röthke 21 september aan Knochen een nieuw, uitgewerkt plan voor. Het betrof een grootscheepse razzia in Parijs, waarbij onder andere ruim vijfduizend joden met de Franse nationaliteit in één keer, d.w.z. binnen enkele uren, moesten worden opgepakt.⁴⁵ Dit zou direct gevolgd moeten worden door grondige zoekacties in de desbetreffende arrondissementen naar alle achtergebleven joden die voor arrestatie in aanmerking kwamen. Deze grote actie was al voorbereid en zou reeds de volgende dag, 22 september, moeten plaatsvinden. Hiertoe had Röthke diezelfde avond al drieduizend Franse politieagenten gevorderd en wel geheel *buiten* de Vichy politiechefs René Bousquet en Jean Leguay om!⁴⁶ Knochen voorzag echter de impact die een dergelijke grootscheepse actie tegen Frans-joodse staatsburgers zou hebben, zowel bij de publieke opinie als bij de Vichy-autoriteiten. Niet alleen was het onzeker of de Franse politie de Duitse orders wel zou opvolgen, die gegeven waren *zonder* expliciete toestemming van de eigen Franse chefs, maar hij wilde ook – aangezien de voorgenomen razzia in strijd was met het akkoord van 2 juli – geen openlijke confrontatie uitlokken. Daarom gaf hij, de voortvarendheid van de *Judenreferent* ten spijt, geen toestemming voor deze actie. Een gefrustreerde Röthke arresteerde daarop met twee Franse assistenten geheel eigenmachtig in de nacht van 22 september 76 joden in twee Parijse flatgebouwen en liet hen onmiddellijk naar Drancy overbrengen. Ook in de daarop volgende maanden ontving Röthke nimmer de gewenste toestemming voor onbepaalde ophaalacties tegen de Franse joden in Parijs.⁴⁷ Knochen kreeg via Oberg steun van Himmler die besliste dat wegens de algemene politieke

³⁹ *Abschrift* van de ‘Delegation der deutschen Polizei’ te Vichy aan Knochen, 29 augustus 1942, CDJC doc. nr. XXVI-58, *Recueil*, deel 5, 1361–1362, vergelijk *ibid.* 1363–1364, vermeldt 6.585 arrestaties t/m 29 augustus 1942; Leguay noemt een cijfer van 7.000 gearresteerde staatloze joden, aldus het *Vermerk* van Röthke, 9 sept. 1942, CDJC doc. nr. XXVb-156, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy*, 456–458, aldaar op 457; vergel. Klarsfeld (ed.), *Endlösung*, 139–141.

⁴⁰ Zuccotti, *Holocaust*, 129; Klarsfeld, *Vichy*, 159–160.

⁴¹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 258–259.

⁴² Telex van de Duitse consul Roland von Krug von Nidda, te Vichy, 9 september 1942, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy*, 458; vergel. *ibid.*, 171.

⁴³ Klarsfeld, *Vichy*, 150–157; A. Cohen, *Persécutations*, 300–313; vergel. *Aktenvermerk* HSSPF [Oberg] in Frankrijk, opgesteld door Hagen, 28 aug. 1942, CDJC doc. nr. XXVI-56, in *Recueil*, dl. 5, 1356–1357; zie ook de Duitse vertaling van de protestverklaring der kardinalen en aartsbisschoppen aan maarschalk Pétain, getekend door kardinaal J.M. Gerlier, de aartsbisschop van Lyon, 6 sept. 1942, CDJC doc. nr. XXVe-196, afgedrukt in Klarsfeld (ed.), *Recueil*, deel 5, 1366–1368.

⁴⁴ *Vermerk* door Horst Ahnert (naaste medewerker van Röthke) betreffende *Evakuierung von Juden*, 3 sept. 1942, doc. nr. RF-1227, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy*, 453. Op 8 september stelde Leguay het aantal tussen 7 augustus en 5 september uit de onbezette naar de bezette zone overgebrachte joden op 9.872; *Archives Nationales* (AN) doc. F7 14895, aangehaald bij Klarsfeld, *Vichy*, 170, 173.

⁴⁵ Röthke, *Vermerk*, 21 september 1942, ‘Plan für die Verhaftungsaktion am 22.9.1942’, CDJC doc.nr. XLIX-43, afgedr. in Klarsfeld (ed.), *Endlösung* (1977), 147–149; Idem, *Vichy*, 465–466.

⁴⁶ Klarsfeld, *Calendrier*, 650–652, o.a. document op 650; Zuccotti, *Holocaust*, 159.

⁴⁷ Zuccotti, *Holocaust*, 159–160; Klarsfeld, *Vichy*, 178–179.

situatie in Frankrijk voorlopig geen Frans-joodse staatsburgers op grote schaal zouden worden gedeporteerd. Dit besluit werd echter niet aan Laval of Bousquet meegedeeld.⁴⁸

Het *Judenreferat* werd ook nog op een andere wijze beperkt in de uitvoering van zijn taken. De Vichy-regering had al begin september laten weten dat voortgaande grote ophaalacties in de onbezette zone niet haalbaar waren, omdat dan het draagvlak van de regering teveel in gevaar zou komen.⁴⁹ Zeitschel vatte midden september de situatie als volgt samen:

*‘Es wäre möglich gewesen, für den Oktober täglich einen Zug, d. h. also 31 Züge zur Verfügung gestellt zu bekommen, leider aber konnte vom SD Paris dieses Entgegenkommen nicht ausgenützt werden, da die französischen Maßnahmen im unbesetzten Gebiet, – besonders nach den bekannten Hirtenbriefen und Predigten von verschiedenen Kanzeln, sowie Einmischung der amerikanischen Vertretung in Paris und des englischen Rundfunks in London – nur noch sehr kläglich durchgeführt wurden, so daß die Anzahl von Juden, mit der ursprünglich gerechnet worden ist, nicht zur Verfügung steht.’*⁵⁰

Terwijl, zoals gezegd, tussen 28 augustus en 5 september, in negen dagen tijd, nog ruim 5.200 joden uit de onbezette zone naar Drancy waren overgebracht, daalde het aantal uit deze zone weggevoerde joden tussen 5 september en 30 oktober 1942 tot 1.100.⁵¹ Een direct gevolg hiervan was dat – ondanks de bovengenoemde *beschikbaarheid van 31 treinen* – gedurende de hele maand oktober geen deportaties uit Drancy naar Auschwitz plaatsvonden. Wel werd in de bezette zone, in plaats van Röthkes geplande grote actie, overgegaan op gerichte arrestaties van joden met een bepaalde buitenlandse nationaliteit, die tot dan toe niet aanmerking kwamen voor deportatie. Eén dag nadat de Roemeense regering (bondgenoot van Duitsland) de bescherming van zijn in Frankrijk wonende joodse burgers had opgeheven, arresteerde de Franse politie, met gebruikmaking van de persoonsgegevens uit de cartotheek, in een zorgvuldig voorbereide actie op 24 september bijna 1.600 Roemeense joden in Parijs en voorsteden. Hetzelfde lot ondergingen op 5 november de Griekse joden: van de 1.416 werden er ruim duizend gearresteerd. In soortgelijke acties buiten Parijs arresteerde de Franse politie tot eind oktober in totaal nog eens ongeveer 1.700 buitenlandse joden. Hierdoor konden er van 4 tot en met 11 november 1942 opnieuw vier treinen uit Drancy vertrekken.⁵² De laatst genoemde datum viel samen met de Duitse bezetting van de zuidelijke zone en met een geplande onderbreking van deportaties omdat een groot deel van de transportcapaciteit om militair-strategische redenen moest worden ingezet voor de *Wehrmacht*.⁵³ Van 27 maart tot en met 11 november 1942 werden in totaal 41.951 joden uit Frankrijk weggevoerd, van wie 6.077 in de periode maart tot en met 17 juli in de eerder genoemde represaille-deportaties. Van 19 juli tot en met 11 november vertrokken 37 treinen met 35.874 joden uit Frankrijk in het kader van de systematische deportaties waartoe op 11 juni 1942 in Berlijn was besloten.⁵⁴ Van het totale aantal van 41.951 kunnen de herkomst en nationaliteit als volgt worden weergegeven.

⁴⁸ *Fernschreiben* Knochen aan Eichmann, 25 september 1942, CDJC doc. nr. XXVc-177, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 469; *ibid.*, pp. 182–183.

⁴⁹ Klarsfeld, *Vichy*, 165, 171; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 271–274; Zuccotti, *Holocaust*, 146–149.

⁵⁰ *Aufzeichnung* Zeitschel, 16 september 1942, CDJC doc. DLXVI-10, afgedr. in Klarsfeld (ed.), *Recueil*, deel 5, pp. 1484–1486; Idem (ed.), *Endlösung* (1977), 146; zie ook: Klarsfeld, *Vichy*, 464; *ibid.*, 168–169.

⁵¹ Zuccotti, *Holocaust*, 129–130.

⁵² Klarsfeld, *Vichy*, 178–179, 184–185; Zuccotti, *Holocaust*, 157–159.

⁵³ *Vermerk* Sipo-SD, afdeling IV J, Parijs 1 september 1942, betreffende de “Tagung beim Reichssicherheitshauptamt am 28.8.1942”, CDJC doc. nr. XXVI-59, *Recueil*, dl. 5, 1378–1380, aldaar op 1378: “Als Endtermin für den Abschub der übrigen ausländischen Juden ist Ende Juni 1943 vorgesehen. SS-Obersturmbannführer Eichmann wies darauf hin, daß der Abschub in den nächsten Monaten möglichst in verstärktem Maße durchzuführen ist, da die Reichsbahn voraussichtlich in den Monaten November, Dezember und Januar keine Transportmittel zur Verfügung stellen kann.” Vergel. L. Yahil, *The Holocaust. The Fate of European Jewry*, pp. 431–432 n. 76; Longerich, *Politik der Vernichtung*, p. 498 n. 129, p. 550 n. 80.

⁵⁴ Voor een chronologisch overzicht van de uit Frankrijk vertrokken deportatietreinen met joden in 1942–’44, zie bijlage 6.4.1.

Tabel 1: Deportaties uit Frankrijk, 27 maart en 5 juni tot 11 november 1942⁵⁵

Fase	Bezette zone		Onbezette zone	Nationaliteit	
	Parijs	provincie		Frans	buitenlands
	aantal (percentage)	aantal (percentage)	aantal (percentage)	aantal (percentage)	aantal (percentage)
27 maart en 5 juni – 17 juli 1942	6.077 (1,9)	0 (0)	0 (0)	1.000 (0,3)	5.000 (1,6)
19 juli – 11 november 1942	20.072 (6,3)	5.500 (1,7)	10.522 (3,3)	6.000 (1,9)	29.900 (9,3)
totaal 27 maart – 11 november 1942	26.149 (8,2)	5.500 (1,7)	10.522 (3,3)	7.000 (2,2)	34.900 (10,9)

De weergegeven percentages zijn van het totale aantal van ongeveer 320.000 joden in Frankrijk in 1940.

4.2.1.3 Derde fase: 12 november 1942 – juni 1943

Als reactie op de geallieerde landingen van 8 november 1942 in Noord-Afrika en om voorbereid te zijn op een soortgelijke landing aan de Franse Middellandse Zeekust, ging op bevel van Hitler het Duitse leger op 11 november over tot bezetting van Vichy-Frankrijk (operatie *Attila*). Italiaanse troepen bezetten tegelijkertijd de Franse departementen oostelijk van de Rhône. Ondanks de verzekering van Laval aan Hitler dat de Fransen hun eigen gebied konden verdedigen, had Vichy binnen enkele dagen te maken met een voldongen feit. Hitler had weliswaar toegezegd dat de wapenstilstandsvoorwaarden uit 1940 van kracht bleven en dat de Franse regering gewoon kon aanblijven, maar door de bezetting veranderde in de praktijk alles. De Vichy-regering bleef intact, maar had zijn politiek onafhankelijke onderhandelingspositie grotendeels verloren. Immers, het in 1940 opgerichte Vichy-leger hield op te bestaan, de Franse vloot bracht zichzelf tot zinken toen de Duitsers daar 28 november beslag op wilden leggen, en de meeste koloniën waren toen al in geallieerde handen gevallen. De demarcatielijn tussen beide zones bleef echter wél bestaan en de beperkingen op het passeren ervan werden slechts gedeeltelijk opgeheven. De bevoegdheden van de MBF in Parijs werden niet uitgebreid naar de voormalige onbezette zone. Het door de Duitsers bezette deel van deze zuidelijke zone gold als operatieterrein van het Duitse leger en werd tot ‘*Heeresgebiet Südfrankreich*’ verklaard waarvan de commandant in Lyon zetelde. Een militair bestuur, zoals in de noordelijke zone, werd niet opgericht.⁵⁶

Welke gevolgen had de nieuwe situatie voor de anti-joodse politiek en de deportaties? Tot dan toe was er bij het Duitse consulaat in Vichy een vertegenwoordiger van de *Sipo-SD* geweest, nu echter kregen de HSSPF Oberg en de *BdS* Knochen ook in de zuidelijke zone bevoegdheden. De *Sipo-SD* vestigde zich direct in een aantal grotere steden in het nieuw bezette gebied, t.w. Lyon, Toulouse, Marseille, Montpellier, Limoges, Vichy en Perpignan.⁵⁷ Al enkele dagen na het begin van de bezetting liet Hagen, de rechterhand van Oberg, Bousquet weten dat de Franse politie de greep op de joden in de zuidelijke zone diende te versterken. Hagen gebruikte daarbij veiligheidsargumenten: de dreiging van een mogelijke geallieerde landing in zuid-Frankrijk en de propaganda van de joden in het door de Amerikanen bezette Frans Noord-Afrika, die zowel de positie van het Duitse leger in Frankrijk als het gezag van de Vichy-regering ondermijnde.⁵⁸ Hij stond erop dat de bestaande Franse anti-joodse wetten en bepalingen ook daadwerkelijk strikt zouden worden toegepast. Bousquet, die vóór alles de zelfstandigheid van de Franse politie wilde handhaven, zegde zijn medewerking toe, zij

⁵⁵ Voor Parijs en de onbezette zone zijn de gegevens in dit overzicht gebaseerd op exacte cijfers. Voor de provincie en de nationaliteiten, zijn – bij het ontbreken van nauwkeurige gegevens – afgeronde aantallen vermeld. Onder de gedeporteerden met de Franse nationaliteit bevonden zich gedurende deze periode relatief veel in Frankrijk geboren kinderen van buitenlandse ouders, die het Franse burgerschap hadden verkregen op verzoek van de ouders bij de geboorte-aangifte. Voor de absolute cijfers, zie: Klarsfeld, *Vichy* 100–101, 330–333; Idem, *Calendrier* (1993), 1107–1109; A. Cohen, *Persécutations*, 298–299. De deportatietreinen die tussen 27 maart en 17 juli 1942 uit Frankrijk vertrokken, werden door het militair bestuur in Parijs formeel beschouwd als vergeldingsmaatregelen na aanslagen op leden van de bezettingsmacht en als bruikbaar alternatief in plaats van voortgaande grootschalige represaille-executies van Franse gijzelaars. Zie: Billig, *Die Endlösung*, 104, 166; Herbert, ‘Militärverwaltung’, 202–205.

⁵⁶ Jäckel, *Frankreich*, 257; Umbreit, *Militärverwaltung*, 62–63; Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 280–288; Éric Alary, *La ligne de démarcation, 1940–1944* (Paris: Perrin, 2003).

⁵⁷ Delarue, *Gestapo*, 222, 309–310; Klarsfeld, *Vichy*, 194.

⁵⁸ Hagen, *Aktenvermerk*, 19 nov. 1942, CDJC doc. nr. XXVI-68b, in Klarsfeld, *Vichy*, 475; vergel. *ibid.* 186–187.

het dat de uitvoering van verdere Duitse eisen ten aanzien van de joden volgens hem uitsluitend in samenhang met een ‘algemeen politiek plan’ kon volgen. Daarmee doelde Bousquet erop dat de medewerking van de Franse politie bij voortgaande deportaties afhankelijk was van daadwerkelijke Duitse concessies op andere terreinen. Op deze wijze trachtte hij, nu de oorlog voor Duitsland minder gunstig verliep⁵⁹ en Vichy zijn eerdere onderhandelingsstoeven had verloren, de arrestaties van joden als politiek middel te gebruiken om de onderhandelingspositie van de Vichy-regering toch nog zoveel mogelijk te handhaven.

Vooralsnog gaf Bousquet opdracht aan de prefecten van de departementen om nog slechts bij hoge uitzondering vergunningen te verstrekken aan buitenlandse joden om hun woonplaats te verlaten. Ook moesten zij er volgens een nieuwe Vichy-wet van 11 december 1942 voor zorgen dat bij *alle* joden in de zuidelijke zone het stempel *Juif* of *Juive* op de identiteits- en distributiekaarten zou worden aangebracht. Volgens de maandelijkse rapportages van de prefecten in het zuiden werd deze maatregel, die in de noordelijke zone al veel langer gold, van meet af aan strikt toegepast.⁶⁰ Dit alles moest de arrestatie en deportatie van de overgebleven buitenlandse en staatloze joden vergemakkelijken.

Inmiddels was er aan Duitse zijde, één dag voor de uitvaardiging van de bovengenoemde Vichy-wet, door Hitler aan het bezettingsbestuur bevel gegeven, zo snel mogelijk alle joden, communisten, Gaullisten en andere ‘vijanden van het *Reich*’ definitief uit Frankrijk weg te voeren. Dit bevel had rechtstreeks te maken met de al genoemde geallieerde aanwezigheid aan de overzijde van de Middellandse Zee, die als een acute bedreiging van de Duitse zuidflank werd gezien. Daarom wilde Berlijn zich direct ontdoen van alle tegenstanders in een gebied dat als potentieel gevechtsterrein werd beschouwd. Dat het hier òòk om de wegvoering van alle joden met de *Franse* nationaliteit ging, werd door Oberg en Knochen bewust verzwegen voor de Vichy-regering. Vanwege het bevel van Hitler stelde de *Sipo-SD*, opnieuw om ‘militaire veiligheidsredenen’, aan Bousquet een verdere verscherping van anti-joodse maatregelen voor: a) verwijdering van alle joden uit de kust- en grensdepartementen; b) volledige internering van alle overgebleven niet-Franse joden, met uitzondering van degenen met de Britse of Amerikaanse nationaliteit, of die van een neutraal land; c) gedwongen verhuizing van de joden met de Franse of een vrijgestelde buitenlandse nationaliteit naar drie of vier departementen in het Franse binnenland, ver van de kust of de grens, met het verbod hun woonplaatsen te verlaten.⁶¹

De Franse politie maakte een begin met de uitvoering van al deze maatregelen. Daarbij beperkte zij zich niet alleen tot de zuidelijke zone, maar vonden in januari 1943 ook in het noorden weer arrestaties plaats. Daarnaast werden in Rouen (13–16 januari) en Marseille (22–27 januari) ook ophaalacties uitgevoerd waarbij de Franse politie zowel buitenlandse joden als ook voor het eerst volwassen joden met de Franse nationaliteit oppakte. Het ging daarbij om vergeldingsrazzia’s na aanslagen op Duitse militairen. De eerste drie weken van januari werden ongeveer duizend joden in Drancy geïnterneerd, van wie 222 uit Rouen en de overigen uit de regio Parijs; 800 joden uit Marseille werden naar het kamp in Compiègne overgebracht. In de hoofdstad was inmiddels vooral de *Service Permillieux* bijzonder actief geworden. Deze gespecialiseerde anti-joodse eenheid, zo genoemd naar zijn chef, maakte deel uit van de Parijse politie-prefectuur en werd eind 1942 opgericht om alsnog de arrestatie-bevoegdheden van de opgeheven CGQJ-politie (PQJ) over te nemen. In tegenstelling tot andere Franse politie-eenheden, ontving zij vaak rechtstreeks opdrachten van het *Judenreferat*. De *Service Permillieux* omvatte echter slechts ongeveer twintig politiemannen. Zij waren belast met de arrestatie van (vermeende) overtreders van anti-joodse bepalingen en hun familie, handelden daarbij veelal op basis van informanten en waren vooral gebrand op de arrestatie van joden met de Franse nationaliteit.⁶²

Vanaf 21 januari 1943 kon Röthke beginnen met de planning van nieuwe deportatie-transporten, omdat het aantal gevangenen in Drancy en Compiègne intussen weer gestegen was tot boven de

⁵⁹ Op 23 oktober 1942 was in Noord-Afrika door de Engelsen bij El Alamein met veel succes een groot offensief begonnen dat het Duitse Afrikakorps in hoog tempo tot de terugtocht dwong. Dit werd gevolgd door de Amerikaans-Engelse landingen in Marokko en Algerije op 8 november en het begin van een groot Russisch tegenoffensief bij Stalingrad op 19 november.

⁶⁰ Klarsfeld, *Vichy*, 187; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 304.

⁶¹ Klarsfeld, *Vichy*, 187; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 305.

⁶² Zuccotti, *Holocaust*, 333; Klarsfeld, *Vichy*, 185–186.

vierduizend en omdat Eichmann had laten weten dat er vanaf februari weer treinen beschikbaar zouden zijn.⁶³ Ook vanuit interneringskampen in het zuiden, vooral Gurs, werd vanaf 26 januari weer begonnen met de overbrenging naar Drancy. Toch voorzag de *Judenreferent* dat de deportaties niet op gang gehouden konden worden wanneer niet méér joden werden gearresteerd. Oberg en Knochen drongen bij Bousquet aan op een grotere inzet van de Franse politie, maar de laatste stelde dat zich uiteenlopende praktische problemen voordeden bij de uitvoering van de door de Duitsers geëiste nieuwe interneringen en gedwongen verhuizingen. Zo bleek dat de Italianen weigerden in hun zone ook maar enige actie tegen de joden te ondernemen⁶⁴ en stelden Spanje en Hongarije pogingen in het werk de joden met hun nationaliteit geheel vrij te stellen van de bepalingen.

Oberg en Knochen waren op dat moment niet in staat deze belemmeringen te overwinnen. Zoals vermeld was de *Sipo-SD*, na de bezetting van de zuidelijke zone direct begonnen hier een netwerk op te bouwen. Probleem bij een effectieve controle en uitvoering was echter de al genoemde beperkte omvang van de Duitse politie in Frankrijk: drieduizend man *Ordnungspolizei*. De sterkte hiervan was relatief nog verder uitgedund doordat de taken sinds november over het *hele* land waren uitgebreid. Hoewel de Duitse politie in februari geleidelijk werd uitgebreid tot circa vijfduizend man, bleef het personeelstekort nijpend.⁶⁵ De aanwezigheid van eenheden van de *Ordnungspolizei* in de zuidelijke zone werd aanvankelijk dan ook hoofdzakelijk beperkt tot de grote steden, zoals Lyon, Marseille, Toulouse en Montpellier. De taken van de toch al onderbezette Duitse politie werden met de dag zwaarder, omdat het Franse verzet zich vooral na de bezetting van de zuidelijke zone, steeds meer ging roeren. Medewerking van de Franse politie, ook bij de arrestaties van joden, bleef van essentieel belang.

Eind januari vernam Eichmann van de nieuwe uitvoeringsproblemen in Frankrijk. Om het aantal voor deportatie beschikbare joden te verhogen, bezocht hij 10–11 februari 1943 opnieuw Parijs om nu *openlijk* de algehele deportatie van de *Frans-joodse* staatsburgers te bewerkstelligen. Zijn plan stuitte niet alleen – zoals verwacht – op weerstand van de Fransen, maar eveneens op verzet van Knochen. De laatste ging zelfs zo ver dat hij buiten Eichmann om een uitvoerig rapport zond naar Eichmanns directe chef in Berlijn, Heinrich Müller.⁶⁶ Hierin waarschuwde hij dat massale arrestaties en deportatie van *alle* joden met de Franse nationaliteit onmiddellijk tot ernstige politieke problemen met Vichy zouden leiden. Hij benadrukte dat ondanks de Duitse bezetting de soevereiniteit in de voorheen onbezette zone in handen van de Franse regering bleef en dat maarschalk Pétain had geweigerd de jodenster in te voeren. Ook vermeldde Knochen dat Pétain niet alleen scherp gekant was tegen deportatie van de joden met Franse nationaliteit, maar dat de Franse politie – en politiechef Bousquet persoonlijk – ‘*alles tut, um zu verhindern, daß Juden französischer Staatsangehörigkeit abtransportiert werden.*’⁶⁷ Wanneer nu tòch zou worden overgegaan tot massale arrestatie en deportatie van de Franse joden, dan, aldus Knochen, dreigde Pétain met aftreden en kwam de algehele collaboratiepolitiek in gevaar, waaronder ook de samenwerking met de Franse politie in het algemeen. Verder wees Knochen erop dat de Italiaanse bezettingsmacht in zuidoost-Frankrijk een beschermende houding aannam ten opzichte van de daar verblijvende joden, wat de Franse autoriteiten weer van argumenten voorzag om niet zonder meer aan de Duitse eisen te voldoen. Tenslotte stelde Knochen dat ook het voor Duitsland inmiddels nadelige verloop van de oorlog de Franse onderhandelingspositie versterkte, omdat Laval van de geallieerden al bepaalde toezeggingen zou hebben gekregen voor na de oorlog (o.a. sterke positie in Europa, teruggave van alle koloniën). Dit maakte dat men aan Duitse zijde daadwerkelijke, politieke concessies zou moeten doen, wilde men uiteindelijk Lavals toestemming en medewerking kunnen krijgen voor de deportatie van de Frans-joodse staatsburgers. Dit schrijven van Knochen maakt duidelijk dat hij niet zonder meer instemde met de vergaande plannen van Eichmann, maar de anti-joodse politiek in Frankrijk in

⁶³ Klarsfeld, *Vichy*, 202.

⁶⁴ Léon Poliakov, Jacques Sabille, *Jews under the Italian Occupation* (Paris: CDJC, 1955), pp. 21–27. Zie verder par. 4.3.1.1.

⁶⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 302–304.

⁶⁶ Rapport BdS Knochen aan RSHA Amt IV, H. Müller, 12 februari 1943, CDJC doc. nr. XXVI-71, in: *Recueil*, VII, 1835–1839, zie ook Klarsfeld, *Vichy*, 489–491, citaat aldaar op 490; zie ook in Poliakov/Sabille *Jews under the Italian Occupation* (1955), doc. 5 op pp. 60–63, citaat aldaar op 61. Vergel. Longerich, *Politik der Vernichtung*, 548.

⁶⁷ *Ibid.*

evenwicht met het algemene bezettings- en collaboratiebeleid bleef zien.⁶⁸ De belangen van Knochen strookten duidelijk niet met de opvattingen van Röthke en Eichmann, die vóór alles streefden naar onmiddellijke uitvoering van de deportatie van *alle* overgebleven joden in Frankrijk.

Deze interne Duitse verwickelingen namen niet weg dat Vichy intussen doorging met het oppakken en interneren van buitenlandse joden van wie de nationaliteit geen problemen opleverde. Na de eerdere genoemde ophaalacties in januari 1943, volgden in de nacht van 10–11 februari nieuwe grote ophaalacties door de Franse politie van buitenlandse joden, zowel in Parijs als in de zuidelijke zone. Het waren in omvang en reikwijdte de grootste acties sinds *Vel d'Hiv* in Parijs (16–17 juli 1942) en de massale arrestatiegolf van 26–28 augustus 1942 in de voorheen onbezette zone. De Parijse ophaalactie van februari 1943 richtte zich vooral op kinderen in tehuizen van de UGIF en op zieken en ouden van dagen. Hierbij werden minstens 1.549 joden gearresteerd, in overgrote meerderheid buitenlanders en staatlozen, onder wie naar verhouding veel vrouwen, kinderen en bejaarden. Van de kant van de Parijse politie was de bedoeling dat deze opgepakte zouden worden gedeporteerd *in de plaats van* reeds in Drancy geïnterneerde joden met de Franse nationaliteit, die overtredingen van anti-joodse bepalingen zouden hebben begaan. Mede onder druk van de op dat moment in Parijs verblijvende Eichmann besliste Knochen echter dat in dit geval beide groepen tegelijk werden weggevoerd.⁶⁹ In de zuidelijke zone werden in de verschillende steden, waaronder Lyon, 2.000 joden, uitsluitend mannen, opgepakt en direct naar Drancy overgebracht.⁷⁰ Om soortgelijke publieke protesten in deze zone als in augustus 1942 te vermijden, werden vrouwen en kinderen door Vichy hier bewust niet in de actie betrokken. Overigens had de Franse bevolking in februari 1943 nauwelijks aandacht voor de massale arrestaties, omdat zij meer in beslag genomen werd door de verplichte tewerkstelling van Franse arbeiders in Duitsland, de *Service du Travail Obligatoire* (STO), die dezelfde maand werd ingevoerd.⁷¹ Deze voor het eerst *gedwongen* tewerkstelling was de meest impopulaire maatregel die de Vichy-regering – onder Duitse druk – tot dan toe had genomen. Een groot deel van de in totaal ongeveer 3.500 in beide zones gearresteerde joden werd in de treinen van 13 februari en 2 maart 1943 naar Auschwitz weggevoerd.

Eichmann had in augustus 1942 al aangegeven dat uiterlijk eind juni 1943 de deportatie van alle buitenlandse joden uit heel Frankrijk moest zijn voltooid.⁷² Volgens de Duitse gegevens ging het daarbij oorspronkelijk om een aantal van 130.000 tot 140.000. Tot en met 4 maart 1943 waren in totaal 48.000 joden uit Frankrijk weggevoerd, van wie ca. 40.000 buitenlanders en ca. 8.000 joden met de Franse nationaliteit. Röthke had dus te maken met een aanzienlijke achterstand. Om het door Eichmann eerder vastgestelde doel alsnog te bereiken, wilde hij in de maanden april, mei en juni in totaal ca. 90.000 tot 100.000 voornamelijk buitenlandse joden deporteren. In de periode daarna, vanaf juni 1943, zou hij zich dan volledig gaan richten op de deportatie van de joden met het Franse staatsburgerschap. Op 6 maart kwam Röthke met een rapport over de stand van zaken met betrekking tot de deportaties in Frankrijk.⁷³ Hij berekende dat er nog altijd ca. 270.000 joden in Frankrijk waren, van wie ca. 200.000 in de zuidelijke zone (met inbegrip van ca. 25.000 in de Italiaanse zone G/Z). Het stuk was bestemd voor Knochen en bedoeld om opnieuw druk op hem uit te oefenen. Röthke schreef onder andere: *‘Der Abtransport von Juden aus Frankreich darf nicht eher zum Stillstand*

⁶⁸ Knochen kon niet langer terugvallen op de beslissing van Himmler uit september 1942 om joden met de Franse nationaliteit voorlopig niet massaal te deporteren. Immers, Hitler had 10 december 1942 bevolen dat vanwege de militaire situatie *alle* joden zo snel mogelijk uit Frankrijk moesten worden weggevoerd. Daarom nam Knochen zijn toevlucht tot *binnenlands*-politieke argumenten.

⁶⁹ Bericht van Brisset van de Parijse politieprefectuur aan de vertegenwoordiger van de Franse minister en staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het bezette gebied (Jean Leguay), 13 februari 1943, Archives Nationales (AN), Paris, doc. nr. F7 14887, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 492; vergel. *ibid.*, 203–205; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 306 noten 84–85; Poznanski, *Être juif*, 445; Adler, *Jews of Paris*, 136; Zuccotti, *Holocaust*, 169–170.

⁷⁰ Klarsfeld, *Vichy*, 205; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 306.

⁷¹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 307, 321.

⁷² Vermerk Sipo-SD, afdeling IV J, Parijs 1 september 1942, betreffende de “*Tagung beim Reichssicherheitshauptamt am 28.8.1942*”, CDJC doc. nr. XXVI-59, afgedrukt in *Recueil*, dl. 5, 1378–1380, aldaar op 1378: “Als Endtermin für den Abschub der übrigen ausländischen Juden ist Ende Juni 1943 vorgesehen. SS-Obersturmbannführer Eichmann wies darauf hin, daß der Abschub in den nächsten Monaten möglichst in verstärktem Maße durchzuführen ist, da die Reichsbahn voraussichtlich in den Monaten November, Dezember und Januar keine Transportmittel zur Verfügung stellen kann.” Vergel. Yahil, *The Holocaust. The Fate of European Jewry*, pp. 431–432 n. 76; Longerich, *Politik der Vernichtung*, p. 498 n. 129, p. 550 n. 80.

⁷³ Rapport van Röthke *Gegenwärtiger Stand der Judenfrage in Frankreich*, 6 maart 1943, CDJC doc. nr. XXVc-214, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 501–502. Met ‘*Transportmaterial*’ werd hier de beschikbaarheid van treinen bedoeld.

kommen bis der letzte Jude französischen Boden verlassen hat, und zwar noch vor Beendigung des Krieges.’ Op korte termijn, d.w.z. binnen de komende drie maanden, stond voor Röthke daarbij de oplossing van twee problemen op de voorgrond: 1) de Italianen zouden hoe dan ook hun afwijzende houding moeten opgeven, 2) de groep van voor deportatie in aanmerking komende joden moest vergroot worden, vooral door denaturalisatie van joodse immigranten, die in de jaren twintig en dertig Frankrijk waren binnengekomen. Op deze wijze zouden zij weer de status van buitenlander hebben en dus direct voor deportatie in aanmerking komen. Om dit te bereiken, deed hij drie concrete voorstellen:

a) alle joden uit de departementen van de noordelijke zone zouden in Parijs geconcentreerd moeten worden om van daaruit naar het oosten te worden gedeporteerd;

b) van de Franse regering moest worden geëist dat alle ‘*abschubfähige*’ buitenlandse joden ook daadwerkelijk voor deportatie zouden worden uitgeleverd. Hij doelde hiermee op het feit dat de Franse politie zich onvoldoende inspande om joden op te pakken, die niet langer werden beschermd door de regeringen van hun landen van herkomst;

c) er moest een Franse wet worden uitgevaardigd die de na 1927 of na 1933 genaturaliseerde joden het Franse staatsburgerschap zou ontnemen. In het eerstgenoemde jaar was een zeer liberale Franse naturalisatiewet ingevoerd en 1933 was het begin geweest van de vluchtelingenstroom.

Röthke verwachtte met deze voorstellen ‘*Massenabtransport ab April 1943 (wöchentlich 8000 bis 10.000 Juden. Transportmaterial kein Problem)*’ te kunnen bereiken.⁷⁴ Het plan beoogde de deportaties voor april, mei en juni naar een nieuw hoogtepunt te voeren en ging uit van de volledige medewerking van de Franse politie; bij gebrek hieraan zou deze ertoe gedwongen moeten worden.

De voorstellen van Röthke werden echter door Knochen merendeels afgewezen. In een bericht aan Eichmann van 29 maart liet hij weten dat voorlopig, zeker als het om Frans-joodse staatsburgers ging, geen transporten zouden volgen. De massale arrestatie en deportatie van deze groep kon, zoals bekend, om politieke redenen – vooral vanwege de houding van maarschalk Pétain – nauwelijks doorgevoerd worden.⁷⁵ Daarbij kwam, aldus Knochen, dat aan Franse zijde telkens werd gewezen op de houding van de Italianen in hun zone, waarbij pogingen van Franse politie om joden te arresteren voortdurend werden tegengehouden. Hierdoor was er geen sprake van eenheid van optreden in Frankrijk, waarachter de Franse plaatselijke autoriteiten zich weer konden verschuilen. Eén van Röthkes voorstellen nam hij wél over: de voorgenomen denaturalisatie van bepaalde categorieën Frans-joodse staatsburgers. Dit was overigens door Darquier de Pellepoix in december 1942 ook al voorgesteld, waarbij het jaar 1927 als criterium werd genoemd. Knochen schreef Eichmann dat er op korte termijn een Franse wet zou komen, waardoor volgens hem ca. 100.000 joden hun Franse burgerschap zouden verliezen en voor deportatie in aanmerking zouden komen.⁷⁶

Uit de posities van Eichmann en Röthke enerzijds en Knochen en Oberg anderzijds worden twee sterk verschillende opvattingen duidelijk over de deportatiepolitiek binnen het Duitse bezettingsbeleid in Frankrijk. Terwijl voor Eichmann en Röthke het ongunstige oorlogsverloop een beslissend motief was om de deportaties hoe dan ook te versnellen, pleitte Knochen er juist voor deze gespreid over een langere termijn en met Franse toestemming door te voeren. Hij bleef de deportaties dus als een wezenlijk onderdeel van de collaboratiepolitiek beschouwen. In tegenstelling tot Röthke en Eichmann, die voortgaande deportaties desnoods zonder Franse medewerking met geweld wilden afdwingen, wilde Knochen deze met politieke middelen via onderhandelingen met de Fransen bereiken.

Naast verhoogde druk uitoefenen op de Fransen ten aanzien van denaturalisatie van joden, stelde Knochen vooral dat de Italianen, via Buitenlandse Zaken, ertoe gebracht moesten worden ook daadwerkelijk tegen de 25.000 à 30.000 joden in hun zone op te treden. Een poging van Ribbentrop, in maart 1943, om Mussolini te overtuigen van de noodzaak tot verscherping van anti-joodse maatregelen in de Italiaanse zone, mislukte.⁷⁷ Mussolini gaf de Duitse ambassadeur in Rome, Hans

⁷⁴ *Ibid.*; Verslag Röthke, 27 maart 1943, CDJC doc.nr. XLVI-chem. VI; ook afgedrukt in S. Klarsfeld (ed.), *Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente* (Paris, 1977), pp. 192–194. ‘*Transportmaterial*’ betekent de beschikbaarheid van treinen.

⁷⁵ Knochen aan Eichmann, 29 maart 1943, CDJC doc. nr. XXVc-235, afgedr. in Klarsfeld, *Vichy*, 519.

⁷⁶ Klarsfeld, *Vichy*, 224.

⁷⁷ Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian Occupation*, 33.

Georg von Mackensen, op 17 maart de verzekering dat de Italiaanse militaire autoriteiten in zuidoost-Frankrijk opdracht zouden krijgen zich voortaan niet te mengen in aangelegenheden van de Franse politie, waaronder de arrestaties van joden.⁷⁸ Kort daarna nam Mussolini, onder invloed van berichten en verzoeken uit de Italiaanse zone, echter weer een heel ander standpunt in. Hij besloot de 'joodse kwestie' in het door Italië gecontroleerde deel in zuidoost-Frankrijk over te dragen aan de Italiaanse politie en benoemde hiervoor een *Inspecteur général de la police raciale*, die althans in Duitse ogen als een soort Italiaanse 'Judenreferent' zou moeten optreden. Deze inspecteur-generaal, Guido Lospinoso, kreeg opdracht de joden uit de kuststrook naar het achterland te laten overbrengen. Daarmee zou tenminste in één opzicht tegemoet gekomen zijn aan de 'militaire veiligheidsoverwegingen' die van Duitse zijde werden gesteld als motief voor de eis tot uitlevering van de joden.⁷⁹ In de volgende maanden zetten de Italianen hun feitelijke obstructiepolitiek ten opzichte van de Duitsers echter voort. Het uitoefenen van druk op de Italianen zou tot het einde van de Italiaanse zone in september 1943 zonder resultaat blijven. Het Italiaanse regime had nu eenmaal het antisemitisme nooit beschouwd als een wezenlijk onderdeel van de fascistische ideologie.⁸⁰

De Franse regering leek bereid te zijn een begin te maken met de door de *Sipo-SD* verlangde denaturalisatie-wetgeving van bepaalde groepen Franse joden. In april 1943 kreeg Bousquet hieromtrent de opdracht een wetsontwerp voor te bereiden m.b.t. de na 1932 geïmmigreerde joden. Omdat tussen 1927 en 1933 echter ongeveer vijftigduizend joodse immigranten waren genaturaliseerd, drong Röthke met steun van Darquier de Pellepoix, aan op terugschuiving van het jaartal naar 1927, zodat ook deze groep onder de wet zou vallen.⁸¹ Er was echter ook intern aan Franse zijde (m.n. tussen Laval en Bousquet) onenigheid welke categorieën joden daadwerkelijk gednaturaliseerd zouden moeten worden. Door de moeizame gang van zaken sleepte de voorbereiding van een wet zich maandenlang voort.

Omdat de *Sipo-SD* aanvankelijk verwachtte dat op korte termijn een groot aantal joden – aan wie de Franse nationaliteit dan zou zijn ontnomen – uitgeleverd zou worden, ondernam het *Judenreferat* na het transport van 25 maart 1943 zelf vooralsnog weinig actie. In Drancy en andere kampen waren de aantallen te gering voor nieuwe transporten, omdat de bereidheid van de Franse politie om voortgaande grootschalige arrestaties uit te voeren steeds meer was afgenomen. Er bestond toenemende weerstand tegen het en masse arresteren van joden met de Franse nationaliteit.⁸² Ook de hierop door Röthke geëiste *dwang* werd door Knochen en Oberg afgewezen. Van zijn bovengenoemde pretentieuze plannen uit maart om binnen drie maanden 100.000 joden te deporteren, kwam om bovengenoemde redenen dus niets terecht. Tussen 25 maart en 23 juni 1943 vertrok geen enkele deportatietrein uit Frankrijk.⁸³

Bij een overleg van Oberg met Himmler in Duitsland op 8 juni 1943 drong de laatste nu aan op de onmiddellijke uitvaardiging van de geplande Franse denaturalisatiewet met als criterium de naturalisaties die vanaf 1927 hadden plaatsgevonden.⁸⁴ Laval, die zich onder druk gezet voelde, ondertekende nu een betreffend wetsontwerp. Het ging hierbij echter om het betrekkelijk geringe aantal van 16.600 joden doordat Laval grote groepen joodse burgers niet onder de wet liet vallen. In verband met de verwachte afkondiging van de denaturalisatiewet, begon Röthke met de planning van

⁷⁸ Telegram van ambassadeur Hans Georg von Mackensen, Rome 18 maart 1943, document 8 in Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian Occupation*, 68–70, aldaar op 69; zie verder: Daniel Carpi, *Between Mussolini and Hitler: the Jews and the Italian authorities in France and Tunisia* (Hanover/London: University Press of New England, for Brandeis University Press, 1994), 125–126; Klarsfeld, *Vichy*, 220, 510–511; vergel. Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue and Survival* (New York: Basic Books, 1987), pp. 85–86.

⁷⁹ Carpi, *Mussolini*, 129 e.v.; Poznanski, *Être juif en France*, 565; Zuccotti, *Italians*, 82–88.

⁸⁰ Meir Michaelis, *Mussolini and the Jews: German-Italian relations and the Jewish Question in Italy, 1922–1945* (Oxford: Clarendon Press, 1978); Carpi, *Mussolini*, 136; Zuccotti, *Italians*, 86–89, 272–287. Zie verder paragraaf 4.3.1.1.

⁸¹ Klarsfeld, *Vichy*, 230 e.v.

⁸² Klarsfeld, *Vichy*, 202–203; deze weerstand gold veel minder voor het arresteren van *individuele* joden met de Franse nationaliteit op grond van (vermeende) overtredingen van anti-joodse bepalingen; zij konden als strafgevallen worden beschouwd.

⁸³ Serge Klarsfeld, *Memorial to the Jews deported from France 1942–1944* (New York: Beate Klarsfeld Foundation 1983), pp. xxvi–xxvii.

⁸⁴ Hagen aan Röthke, 14 juni 1943, CDJC doc. nr. XXVII-17, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 535.

grote ophaalacties, die precies zouden moeten samenvallen met het van kracht worden van de wet.⁸⁵ Hij had echter weinig vertrouwen in de Franse politie en de eveneens Franse leiding over Drancy, aangezien het vooral om joden zou gaan die nog maar net hun staatsburgerschap was ontnomen. Omdat het bovendien om grote aantallen in korte tijd zou gaan, moest de organisatie in Drancy probleemloos verlopen. De personele omvang van het *Judenreferat* (nauwelijks meer dan tien man) was op een dergelijke taak niet berekend. Om deze redenen verzocht Röthke bij Eichmann om versterking. De laatste stuurde een klein detachement bestaande uit tien SS-officieren naar Parijs. De leiding hiervan had Alois Brunner. Deze 31-jarige SS-officier was eerder actief geweest bij de gedwongen emigratie van joden uit Wenen en de deportatie van joden uit Berlijn. In de maanden voor zijn overplaatsing naar Parijs had hij de deportaties van joden uit de Griekse stad Saloniki op meedogenloze wijze georganiseerd. Terwijl Röthke als de vertegenwoordiger van het *Judenreferat* bij de deportatie van de gedemoraliseerde joden de formele contacten met de Franse autoriteiten zou onderhouden, was het Brunners taak de razzia's te organiseren en de leiding van het kamp Drancy van de Fransen over te nemen.⁸⁶

Volgens Himmler zou de deportatie van alle onder de denaturalisatiewet vallende joden uiterlijk 15 juli 1943 moeten worden afgesloten, aangezien men rekening moest houden met '*allen möglichen Ereignissen*' – daarmee doelend op een geallieerde landing op Sicilië of Sardinië die elk moment leek te kunnen beginnen.⁸⁷ De wet zou echter nooit uitgevaardigd worden. Formeel beriep Laval zich op de weigering van Pétain; werkelijke overwegingen bij zijn veranderende opstelling waren echter vooral het voor Duitsland steeds ongunstiger verloop van de oorlog en zijn vrees voor wijdverbreide afwijzende reacties onder de Franse bevolking en het episcopaat. Immers, in augustus en september 1942 was al sprake geweest van luide protesten van Franse bisschoppen. De Kerk dreigde inderdaad met een herhaling, zoals bleek uit een schrijven van de Franse Vergadering van kardinalen en aartsbisschoppen aan maarschalk Pétain.⁸⁸

De komst, begin juni, van Brunner en zijn mannen, die onafhankelijk van de Franse autoriteiten en politie gingen opereren, betekende van Duitse zijde in feite het einde van de collaboratiepolitiek met betrekking tot de jodenvervolgung.⁸⁹ Het markeerde het begin van een nieuwe fase in de organisatie van de deportaties van joden in Frankrijk.

4.2.1.4 Vierde fase: juni 1943 – augustus 1944

Himmler wilde dat de deportatie van alle joden die onder de voorgenomen wet vielen uiterlijk 15 juli 1943 zou worden afgesloten, aangezien men rekening moest houden met '*allen möglichen Ereignissen*'.⁹⁰ Daarmee doelde hij op een geallieerde landing op Sicilië of Sardinië die elk moment leek te kunnen beginnen.⁹¹ Daarom werd Laval onder druk gezet en de HSSPF slaagde erin hem een voorlopig wetsontwerp te laten tekenen. Het ging hierbij om een door Bousquet opgesteld ontwerp, dat zoals gezegd betrekking had op 16.600 joden. Dit aantal was veel minder dan de Duitsers wilden, omdat Laval grote groepen joodse burgers vooralsnog buiten de betreffende wet liet vallen.⁹²

In verband met de verwachte afkondiging van de wet, was Röthke in nauw overleg met Obergs rechterhand Hagen, al begonnen met de planning van grootscheepse ophaalacties. Om vlucht van de betrokken joden te voorkomen, moesten deze precies samenvallen met de dag waarop de wet van

⁸⁵ Zuccotti, *Holocaust*, 175–176; Klarsfeld, *Vichy*, 240–241.

⁸⁶ Mary Felstiner, 'Alois Brunner: "Eichmann's Best Tool"', *Simon Wiesenthal Center Annual* 3 (New York/Los Angeles, 1986), pp. 1–46, aldaar 15–16; Klarsfeld, *Vichy*, 242–243.

⁸⁷ Serge Klarsfeld, 'The Influence of the War on the Final Solution in France', in: Asher Cohen, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *The Shoah and the War* (New York: Peter Lang, 1992), pp. 271–281; Klarsfeld, *Vichy*, 238, 530–535.

⁸⁸ A. Cohen, *Persécutions et Sauvetages*, 300–306; Zuccotti, *Holocaust*, 177.

⁸⁹ Felstiner, 'Alois Brunner: "Eichmann's Best Tool"', *Simon Wiesenthal Center Annual* 3, pp. 1–46, aldaar 16–25; Idem, 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France', *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 2 (1987), no. 1, pp. 21–47; Klarsfeld, *Vichy*, 241–243.

⁹⁰ *Ibid.*, zie ook Vermerk, Röthke, 16 juni 1943, betreffende 'Durchführung des von der französischen Regierung zu erlassenden Gesetzes über den Widerruf von Einbürgerungen der nach 1927 naturalisierten Juden', Doc. Oberg 30/VIII D, in: *Recueil*, deel 8, 2284–2289.

⁹¹ Serge Klarsfeld, 'The Influence of the War on the Final Solution in France', in: Asher Cohen, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *The Shoah and the war* (New York etc.: Peter Lang, 1992), pp. 271–281.

⁹² Röthke aan Knochen, 11 juni 1943, CDJC doc. XXVII-13, in Klarsfeld, *Vichy*, 530, vergel. *ibid.*, 239.

kracht zou worden.⁹³ In tegenstelling tot het bovengenoemde Franse aantal, verwachtte Röthke dat uiteindelijk in het hele land ongeveer 50.000 joden onder de denaturalisatie-wetgeving zouden vallen. Voor de arrestaties kon hij onder andere gebruik maken van de registratiegegevens uit oktober 1940, de cartotheek van de Parijse politie en die van de prefecten in de departementen van de noordelijke zone. In de zuidelijke zone (m.u.v. het Italiaanse gebied) zou identificatie van joden plaatsvinden door controle van levensmiddelenkaarten, die in januari en februari 1943 op Duits bevel waren voorzien van het stempel *Juif*, alsmede registratielijsten van de prefecten. Ook nu zou voor grootschalige arrestaties de massale inzet van Franse politie noodzakelijk zijn. Alleen al voor Parijs waren ongeveer 1.500 agenten nodig. Vanuit verzamelpunten zouden de opgepakte aan Drancy worden overgedragen. Juist omdat het in korte tijd om grote aantallen joden zou gaan, moesten de *razzia's* en de organisatie in Drancy zo vlot mogelijk verlopen.⁹⁴ Maar zowel Röthke als Knochen hadden weinig vertrouwen in de Franse politie bij arrestaties van joden, die nog maar net hun staatsburgerschap zou zijn ontnomen. Bovendien was gebleken dat het organisatievermogen van de Franse leiding in Drancy veel te wensen overliet. De laatste zorgde zowel voor de verwerking van de administratieve gegevens, alsook voor de eigenlijke samenstelling van de deportatietransporten. Aangezien de staf van het *Judenreferat* uit slechts elf man bestond, die het verloop van de omvangrijke acties onder controle moesten houden, had Röthke aan Eichmann om versterking gevraagd. Zoals eerder vermeld werd de ervaren Brunner begin juni met een kleine eenheid naar Parijs gestuurd.⁹⁵

Direct na aankomst van Brunner kwam een nieuwe taakverdeling tot stand. Terwijl Röthke de betrekkingen met de Franse autoriteiten bleef onderhouden, nam Brunner vanaf 10 juni 1943 de leiding van Drancy over van de Franse politie. Hij begon direct met een grondige reorganisatie van het kamp. Zeer tegen de zin van Vichy, ontsloeg hij de Franse politieagenten die als bewakers fungeerden en verbood Franse autoriteiten het kamp nog langer te betreden. Een *Service d'ordre Juif* (Joodse Ordedienst) werd samengesteld uit joodse gevangenen, onder toezicht van SS-ers, die de bewaking overnamen. Ook liet hij het kamp door gevangenen opknappen en werd de voedselvoorziening verbeterd, dit alles op kosten van de UGIF. Daartegenover stond dat het kampregime aanzienlijk werd verscherpt; brieven en postpakketten met o.a. extra voedsel werden verboden en er kwamen strenge straffen voor relatief lichte vergrijpen. Brunner hield zich persoonlijk bezig met het verhoor van de geïnterneerde joden. Hij ondervroeg nieuwkomers over hun nationaliteit, ras, woonplaats en familierelaties. Vervolgens plaatste hij elke gevangene in een categorie. Er waren zes categorieën. Onder A vielen gevangenen die op basis van verkregen informatie vooralsnog werden vrijgesteld van deportatie tot hun familie in het kamp arriveerde. Categorie B was bestemd voor onmiddellijke deportatie, waaronder vrijwel alle buitenlandse en staatloze joden vielen. Andere categorieën waren: half-joods, kwart-joods, of joodse vrouwen van Franse krijgsgevangenen en de in Drancy tewerkgestelden. Plaatsing in een categorie was afhankelijk van de willekeur van Brunner; alle categorieën waren overplaatsbaar naar B, zodat voorlopig vrijgestelden in het gareel bleven. Deze werkwijze veranderde gevangenen in elkaars tegenstanders. Leden van de ordedienst kregen opdracht om joden buiten het kamp op te zoeken en over te halen zich te verenigen met familieleden die zich reeds in Drancy bevonden. Het dreigement hierbij was dat anders reeds in Drancy verblijvende verwanten met voorrang zouden worden gedeporteerd. Deze aanpak mislukte, omdat al snel bleek dat joden buiten het kamp de bedreigingen negeerden. Daarop dwong Brunner de UGIF opgave te doen van al zijn gebouwen, zoals weeshuizen, ziekenhuizen, bejaardenhuizen. Locaties die niet waren opgegeven, werden door hem illegaal verklaard.⁹⁶

⁹³ Vermerk, Röthke, 16 juni 1943, Doc. Oberg 30/VIII D, in: *Recueil*, deel 8, pp. 2284-2289; *Auszug*, Hagen, 30 juni 1943, betreffende zijn overleg met Bousquet op 29 juli, CDJC doc.nr. XXVII-21, in Klarsfeld, *Vichy*, 539.

⁹⁴ Klarsfeld, *Vichy*, 240-241; Zuccotti, *Holocaust*, 175-176.

⁹⁵ Mary Felstiner, 'Alois Brunner: "Eichmann's Best Tool"', *Simon Wiesenthal Center Annual*, vol. 3 (New York/Los Angeles: Simon Wiesenthal Center, 1986), pp. 1-46, aldaar 15-16; Klarsfeld, *Vichy*, 166.

⁹⁶ Georges Weller, *De Drancy à Auschwitz* (Paris: CDJC, 1946), pp. 102-108; Mary Felstiner, 'Alois Brunner: Eichmann's Best Tool', 15-16; idem, 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France', *Holocaust and Genocide Studies* vol. 2, nr. 1 (Oxford/New York: Pergamon Press 1987), pp. 21-47; zie ook Franse versie: 'Commandant de Drancy: Alois Brunner et les Juifs de France', *Le Monde juif* 128 (Paris: CDJC, 1987), pp. 143-172; Adler, *The Jews of Paris*, 149-151; Klarsfeld, *Vichy*, 242-243; Georg M. Hafner, Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrecher noch immer auf freien Fuß ist* (Frankfurt am Main/New York: Campus, 2000), pp. 106-135.

Intussen ging Röhke door met de voorbereiding van ophaalacties; hij dacht voor controle op de Franse politie minstens 250 man *Sicherheitspolizei* extra nodig te hebben, die bovendien Frans moesten kunnen spreken. Zij zouden voor de duur van tien dagen over het hele land worden ingezet. Door toegenomen Frans verzet, kon Knochen echter geen mankracht voor de razzia's vrijmaken. Wederom werd aan Berlijn om versterking gevraagd.⁹⁷ Dit verzoek werd echter wegens personeelstekort niet ingewilligd, met verwijzing naar het reeds aanwezige detachement van Brunner en de *Ordnungspolizei* van Oberg.⁹⁸ Röhke wilde eventueel zelfs de hulp van *Wehrmacht*-eenheden inroepen.⁹⁹ Generaal von Stülpnagel weigerde echter op voorhand militairen hiervoor beschikbaar te stellen.¹⁰⁰

De razzia's zouden 24 juni 1943 moeten beginnen en samenvallen met afkondiging van de denaturalisatiewet in de staatscourant (*Journal Officiel*). Het *Judenreferat* stuitte echter op nieuwe hindernissen. Op aandrang van Brunner en Darquier waren op het laatste moment nog wijzigingen aangebracht in het wetsontwerp van Bousquet. Zo zouden ook echtgenoten en kinderen automatisch gednaturaliseerd worden, wanneer reeds één van de gezinsleden onder de betreffende wet viel. Hierdoor zouden families in hun geheel gedeporteerd kunnen worden, ook al waren zij deels van Franse afkomst.¹⁰¹ Aangezien Bousquet echter ernstig bezwaar maakte tegen deze wijzigingen, die buiten hem om waren aangebracht, werd de wet op de geplande datum niet uitgevaardigd. Hij had Laval ervan weten te overtuigen dat de wijzigingen een te grote reikwijdte hadden en tot veel politieke onrust zouden leiden.¹⁰² Bovendien konden Franse autoriteiten in de Italiaanse zone er niets mee beginnen, omdat was gebleken dat de Italianen weigerden mee te werken aan deportaties. Mede hierdoor zag Röhke zich gedwongen de reeds geplande razzia's uit te stellen.¹⁰³

Dat men aan Franse zijde steeds minder bereid was tot samenwerking, had ook te maken met het verloop van de oorlog. Zo was de *Wehrmacht* uit Noord-Afrika verdreven, waren de geallieerden 10 juli op Sicilië geland en begon een week later een groot Russisch offensief. Uitgerend op de dag dat Mussolini ten val kwam – 25 juli – besloot Laval de denaturalisatiewet opnieuw uit te stellen. Een belangrijke reden was dat Bousquet een commissie voorstond, met als taak onderzoek van de voor denaturalisatie in aanmerking komende joden.¹⁰⁴ Dit voorstel leidde tot grote ergernis bij Röhke en Brunner, omdat dan van massale deportaties op korte termijn niets terecht zou komen.¹⁰⁵

Eind juli 1943 bracht de opvolger van Heydrich als hoofd van het RSHA, Ernst Kaltenbrunner, een bezoek aan Parijs om met Bousquet de voortzetting van de in juli 1942 overeengekomen Frans-Duitse politie-samenwerking te bespreken. In tegenstelling tot een jaar daarvoor, kwam de inzet van Franse politie bij het massaal oppakken van joden nu *niet* ter sprake. Reden was dat het Frans-Duitse overleg zich vooral richtte op algemene ordehandhaving en bestrijding van het groeiende verzet. Daarbij mochten de betrekkingen met de Vichy-regering niet teveel geschaad worden door geschillen over de jodenvervolgung. In de ogen van Kaltenbrunner werd het leiderschap van Pétain en Laval door het overgrote deel van de Franse bevolking geaccepteerd en bood dit niet alleen een garantie voor handhaving van de openbare orde, maar ook voor de voortzetting van de economische samenwerking ten behoeve van de Duitse oorlogvoering.¹⁰⁶ Ook Knochen gaf voorrang aan de

⁹⁷ Knochen aan Müller, 28 juni 1943, CDJC doc.nr. XXVII-20, in: Klarsfeld, *Vichy*, 538.

⁹⁸ Müller aan Knochen, 2 juli 1943, CDJC doc.nr. XXVII-23, in: Serge Klarsfeld (ed.), *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente* (Paris: CDJC, 1977), 204.

⁹⁹ Vermerk, Röhke, 21 juli 1943, betreffende 'Gegenwärtiger Stand der Judenfrage in Frankreich', CDJC doc.nr. Oberg 13/VIII Z, in: Klarsfeld, *Vichy*, 545–547, aldaar 546: 'Verhaftung aller überhaupt auffindbaren Juden unter Großeinsatz der Kräfte der Sicherheitspolizei(SD)-Kommandos und Einsatzkommandos unter Mithilfe deutscher Truppen.' Zie ook Vermerk van Röhke, 31 juli 1943, bestemd voor Kurt Lischka, *Recueil*, deel 9, p. 2389: 'Der Unterzeichnete wird dem Standartenführer in den nächsten Tagen einen weiteren Plan zur beschleunigten Erfassung möglichst vieler Juden unter Einsatz deutscher Polizeikräfte und Truppen vorsorglich unterbreiten.'

¹⁰⁰ Reitlinger, *Final Solution* (1968), p. 343 n. 58.

¹⁰¹ Vermerk, Röhke, 16 juni 1943, Doc. Oberg 30/VIII D, in: *Recueil*, deel 8, pp. 2284–2289

¹⁰² Jean-Paul Cointet, *Pierre Laval* (Paris: Fayard, 1993), pp. 424–425.

¹⁰³ Klarsfeld, *Vichy*, 250–251.

¹⁰⁴ A. Cohen, *Persécutions*, 300–306; Klarsfeld, *Vichy*, 247–250; Zuccotti, *Holocaust*, 177.

¹⁰⁵ *Aktenvermerk*, Hagen, 11 aug. 1943, CDJC doc.nr. XXVII-35, in: Klarsfeld, *Vichy*, 550–551.

¹⁰⁶ Klarsfeld, *Vichy*, 265.

bestrijding van het verzet en handhaving van correcte dienstbetrekkingen met de Franse politie, terwijl hij verhoudingsgewijs minder belangstelling had voor de deportaties van joden.¹⁰⁷

Om toch tot een snelle denaturalisatie te komen en daarmee de deportaties weer op gang te brengen, werd nu opnieuw de diplomatie ingezet. Op verzoek van het *Judenreferat* deed ambassademedewerker Rudolf Schleier een beroep op de vertegenwoordiger van Vichy in Parijs, Fernand de Brinon, terwijl de Duitse consul-generaal in Vichy, Roland Krug von Nidda, opdracht kreeg Laval nogmaals dringend te verzoeken de wet uiterlijk 9 augustus uit te vaardigen. Toen dit niet het gewenste effect had, was het Knochen zelf die zware druk uitoefende op De Brinon om Pétain ertoe te bewegen alsnog in te stemmen met de denaturalisatie, ‘*andernfalls würden wir uns genötigt sehen, unsere Massnahmen ohne Mitwirkung der französischen Regierung zu ergreifen. Für die Durchführung stünde uns ein Regiment Ordnungspolizei zur Verfügung, das jederzeit einsatzbereit sei.*’¹⁰⁸ Het dreigen met een openlijke breuk had evenmin resultaat, want 24 augustus werd bekend dat Pétain bleef weigeren de wet te ondertekenen. Laval beriep zich formeel op Pétains weigering, maar werkelijke overwegingen van beiden waren niet alleen het al genoemde voor Duitsland ongunstige verloop van de oorlog, maar ook de vrees voor hernieuwde kerkelijke protesten en wijdverbreide afwijzende reacties onder de Franse bevolking. Immers, al in augustus-september 1942 was sprake geweest van openlijke protesten van bisschoppen in de onbezette zone. De Kerk dreigde inderdaad met een herhaling, zoals bleek uit een schrijven van de Franse vergadering van kardinalen en aartsbisschoppen aan Pétain.¹⁰⁹ De massale denaturalisatie was definitief van de baan.

Kort daarop, begin september, sloot de nieuwe Italiaanse regering van maarschalk Pietro Badoglio in het geheim een wapenstilstand met de geallieerden, waarbij onder andere overeengekomen werd deze pas in oktober bekend te maken. Dit was omdat Italië dan gelegenheid kreeg zich voor te bereiden op de strijd aan de kant van de geallieerden tegen Duitsland. Bovendien zouden Italiaanse ambtenaren en militaire eenheden zich ordelijk kunnen terugtrekken uit het Franse gebied. Voor het zover was, wilden Italiaanse autoriteiten duizenden joden uit Nice via Italië naar Noord-Afrika evacueren. De plannen werden echter doorkruist, aangezien het hoofdkwartier van de Amerikaanse generaal Eisenhower al op 8 september – zonder de Italiaanse regering hiervan op de hoogte te stellen – de wapenstilstand wereldkundig maakte. Het Duitse leger reageerde onmiddellijk en ging over tot bezetting van Zuidoost-Frankrijk en Noord-Italië. Tijdens de chaotische terugtocht van de Italianen slaagden van de tussen 20.000 en 30.000 joden in de voormalige Italiaanse zone slechts enkele honderden erin over de Alpen naar Italië te ontsnappen.¹¹⁰

Door de veranderende situatie in Zuidoost-Frankrijk zagen Röthke en Brunner – na de mislukking van denaturalisatie – nieuwe mogelijkheden om alsnog grote aantallen joden te deporteren. Kort voor de Duitse bezetting van de Italiaanse zone, maakten zij een plan voor razzia’s in Nice en omgeving. *Alle* joden, dus ook degenen met Franse nationaliteit, zouden worden opgepakt. Om Franse protesten te omzeilen, zouden arrestaties als onderdeel van militaire veiligheidsmaatregelen worden gepresenteerd. Joodse families moesten zoveel mogelijk in hun geheel worden opgepakt en via tijdelijke opvangkampen naar Drancy worden overgebracht. Eventuele vrijstellingen zouden daar pas worden gegeven.¹¹¹ In afwachting van de ophanden zijnde Duitse overname, was Brunner met een detachement van vijftien man uit Parijs naar Marseille vertrokken om zijn plan zo snel mogelijk te kunnen uitvoeren.

Al op 10 september – 48 uur na het begin van de bezetting – begon het *Sonderkommando* Brunner in Nice met razzia’s. Ondanks het feit dat hij in deze stad grote handelingsvrijheid had, waren de omstandigheden toch in zijn nadeel. Ten eerste kon Brunner geen hulp verwachten van de Franse

¹⁰⁷ BdS, IV b, SA 225a, aan RSHA - Gruppenführer [Heinrich] Müller, 28 juni 1943, CDJC doc. XXVII-20, gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 170 n. 510.

¹⁰⁸ ‘Aktenvermerk, betr. Gesetz zur Entnationalisierung von Juden französischer Staatsangehörigkeit’, opgesteld door Hagen in opdracht van HSSPF Oberg, 25 augustus 1943, CDJC doc. XXVII-39, Klarsfeld, *Vichy*, 556.

¹⁰⁹ A. Cohen, *Persécutions*, 300–306; Zuccotti, *Holocaust*, 177.

¹¹⁰ Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian occupation*, 38–42; Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: persecution, rescue and survival* (New York: Basic Books, 1987).

¹¹¹ Röthke, rapport *Vorbereitung zur Durchführung der Maßnahmen gegen die Juden im italienisch-besetzten Gebiet*, 4 september 1943, bestemd voor Hagen; CDJC doc. XXVa-338, als document 33 afgedrukt in Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian occupation*, 119–122.

politie, omdat hij geen onderscheid maakte tussen Franse burgers en buitenlanders. In de tweede plaats had hij – anders dan bij eerdere voorbereide ophaalacties in Frankrijk – nu niet de beschikking over lijsten met namen en adressen. Een derde belemmering was het feit, dat in de voormalig Italiaanse zone identiteitspapieren niet van het stempel *Juif* waren voorzien. Gevolg van al deze beperkingen was, dat ongebruikelijke methoden moesten worden toegepast. Personenauto's met 'fysionomen' doorkruisten de straten van Nice om mensen met een joods uiterlijk op te pakken. Betrokkenen moesten hun broek laten zakken, waarbij circumcisie het doorslaggevende criterium was voor het joods zijn. Vrouwen werden als joods aangemerkt wanneer op grond van woonsituatie of identiteitspapieren een familieband kon worden vastgesteld. In geval van vergissing werd men vrijgelaten. Daarnaast werden hotels, pensions en flatgebouwen gecontroleerd.¹¹² Ook ziekenhuizen en klinieken werden doorzocht en aldaar verblijvende joodse patiënten werden meegenomen. Gezien de geringe omvang van Brunners eenheid, werd ook gebruik gemaakt van leden van de *Milice* en informanten. De laatsten kregen een premie van 100 franc voor elke aangebrachte c.q. opgespoorde jood. Later steeg deze beloning tot 1.000 franc.¹¹³ Verder werden scherpe controles bij stations gehouden om vlucht per trein te verhinderen. Een hotel bij het station werd door Brunner als *Außenstelle des Lagers Drancy* aangewezen. Van daaruit werden opgepakte joden direct naar het Parijse doorgangskamp gezonden.¹¹⁴

Terwijl zomer 1943 net als in de rest van Frankrijk ook in Nice door toenemende voedselschaarste en zwarte handel een zekere mate van economisch antisemitisme was ontstaan, leidde het brute optreden van Brunner spoedig tot een andere houding bij de bevolking. Kerken boden onderduikplaatsen en hielden inzamelingsacties, die soms in één week 10.000 tot 12.000 francs opbrachten. Ook werden ondergedokenen voorzien van voedsel, geld en bonkaarten. De laatste waren veelal afkomstig van het Franse lokale bestuur, terwijl verzetsorganisaties joden voorzagen van valse identiteitspapieren.¹¹⁵

In december keerde Brunner terug naar Parijs. De drie maanden van zijn directe betrokkenheid hadden niet het verwachte resultaat opgeleverd. Ondanks al zijn inspanningen waren van de geschatte 25.000 joden in de regio Nice niet meer dan 1.800 naar Drancy gezonden, waarbij nog eens honderd dodelijke slachtoffers tijdens de *razzia's* moeten worden opgeteld. Dat 93 procent van de vervolgdgen uit handen van Brunner wist te blijven, toont aan dat handelingsvrijheid alleen effectief kon zijn wanneer men beschikte over voldoende eigen mankracht, of kon rekenen op ruime steun van lokaal bestuur en medewerking van politie.¹¹⁶

Uitbreiding van de vervolging naar de voormalige Italiaanse zone droeg bij tot verdere radicalisering in heel Frankrijk: vanaf september 1943 werden ook in andere regio's steeds meer joden met Franse nationaliteit opgepakt en gedeporteerd. Het ging daarbij veelal om joden die door Franse politie waren gearresteerd, omdat zij bepalingen van het *Statut* of de economische wetgeving hadden overtreden. In november 1943 eisten Knochen en Röthke, dat degenen die hiervoor door een Franse rechtbank waren veroordeeld alsnog naar Drancy zouden worden overgebracht. In de laatste vier maanden van 1943 werden, naast de 1.800 van Nice, in de rest van het land ongeveer 4.000 joden opgepakt en gedeporteerd. In heel 1943 werden ruim 17.000 joden weggevoerd, van wie naar schatting 5.000 de Franse nationaliteit hadden, waarmee het totale deportatiecijfer voor Frankrijk eind december 1943 kwam op 59.000.¹¹⁷

De *Sipo-SD* trachtte al vanaf augustus 1943 van elk departement afzonderlijk lijsten met namen van zowel buitenlandse als Franse joden in handen te krijgen. De prefecten weigerden hieraan mee te werken, omdat de Franse politiechef Bousquet er geen toestemming voor gaf. Hierover beklagde

¹¹² Léon Poliakov, *L'Auberge des musiciens* (Paris: Mazarine, 1981), 124–125, 129; A. Cohen, *Persécutions*, 449–461; Poznanski, *Être juif*, 568–571; Zuccotti, *Holocaust*, 182–185.

¹¹³ Röthke, rapport *Vorbereitung zur Durchführung der Maßnahmen gegen die Juden im italienisch-besetzten Gebiet*, 4 september 1943, CDJC doc. XXVa-338, p.3. Klarsfeld, *Vichy*, 279–280, 285; A. Cohen, *Persécutions*, 450; Zuccotti, *Holocaust*, 182–183.

¹¹⁴ Klarsfeld, *Vichy*, 278–280.

¹¹⁵ Poznanski, *Être juif*, 569 n. 216; Klarsfeld, *Vichy*, 282–284; Zuccotti, *Holocaust*, 186–188.

¹¹⁶ Klarsfeld, *Vichy*, 284–286; A. Cohen, *Persécutions*, 460–461; Zuccotti, *Holocaust*, 186; Kasten, "Gute Franzosen", 170.

¹¹⁷ Klarsfeld, *Vichy*, 287–290, 331–332.

HSSPF Oberg zich bij Laval.¹¹⁸ De positie van Bousquet was evenwel sinds de definitieve afwijzing van de denaturalisatie verzwakt, mede omdat het *Judenreferat* met hulp van Parijse collaborateurs een kwaadaardige perscampagne tegen hem en Laval was gestart. Daarbij werden zij als ‘beschermers van joden’ afgeschilderd.¹¹⁹ Aangezien inmiddels ook de verhouding tussen Laval en Bousquet was verslechterd (zie paragraaf 4.3.1.1), werd laatstgenoemde op aandringen van Knochen en Oberg, en met goedkeuring van Laval in december 1943 ontslagen.¹²⁰ Hij werd opgevolgd door het hoofd van de *Milice*, Joseph Darnand.¹²¹ Direct na zijn aanstelling transformeerde hij de *Milice* tot een speciale eenheid van de Franse politie, die zich – in nauwe samenwerking met de *Sipo-SD* – vooral ging bezig houden met bestrijding van het verzet.¹²² Het verdwijnen van Bousquet en overname van de macht over de Franse reguliere politie door het hoofd van de *Milice* gaf eenheden van de *Sipo-SD* eindelijk de gelegenheid op lokaal niveau zelf meer greep te krijgen op buitenlandse en Franse joden. Röthke en Brunner gingen vanaf nu steeds zelfstandiger te werk. Zij verwachtten Franse lokale autoriteiten makkelijker onder druk te kunnen zetten mee te werken aan arrestaties. De prefecten bleken echter hiertoe alleen bereid wanneer Laval persoonlijk daarvoor toestemming zou geven. Deze toestemming bleef, voor zover het om Franse joden ging, uit.¹²³ Wel vonden in januari–februari 1944 razzia’s plaats tegen joden in grote steden, waaronder Bordeaux en ook weer Parijs. Wat de hoofdstad betreft, werd daarbij voor het eerst sinds februari 1943 de Franse politie weer ingeschakeld. Deze medewerking kon worden afgedwongen, omdat volgens de *Sipo-SD* sprake was van een acute bedreiging van de openbare orde. Gesteld werd dat joden een vooraanstaande rol speelden bij sabotage en terreuracties, waardoor bij deze gelegenheid de arrestaties als urgente veiligheidsmaatregel konden worden opgelegd. Bij de Parijse politieprefect ontstond echter gaandeweg steeds meer weerstand, omdat ook Franse joden werden gearresteerd, die zich wel degelijk aan de verbodsbepalingen van het *Statut* hielden. Toen Röthke in februari 1944 een namenlijst van Franse joden in het Seine-departement eiste, weigerde de prefect en wendde zich tot Darnand. Deze deed de toezegging de kwestie met Oberg te zullen bespreken, maar een duidelijk antwoord liet nog maanden op zich wachten.¹²⁴ In totaal werden in de eerste drie maanden van 1944 niet meer dan tweeduizend joden in de regio Parijs gearresteerd en overgebracht naar Drancy.

Buiten de regio Parijs ging Brunner vanaf begin 1944 – bij gebrek aan medewerking van de Franse reguliere politie – steeds meer over tot ad hoc samengestelde arrestatieteams. Deze opereerden in het hele land, met name de zuidelijke zone, en bestonden uit agenten van *Sipo-SD*, *Feldgendarmarie*, maar vooral uit leden van Franse fascistische splinterpartijen, zoals de *Parti Populaire Français* van Jacques Doriot en de *Parti Franciste* van Marcel Bucard. Ook werden hierbij soms leden van de *Milice* ingeschakeld. De Franse reguliere politie werd bewust buiten deze acties gehouden.¹²⁵ In april 1944 gaf Knochen in het geheim bevel de arrestaties van joden in heel Frankrijk te intensiveren.¹²⁶ Vrijwel alle categorieën, die door Vichy waren ontzien, zoals dragers van hoge militaire onderscheidingen, andere oorlogsveteranen, alsmede UGIF-personeel, kwamen de een na de ander voor deportatie in aanmerking.¹²⁷ Kenmerkend voor deze radicalisering was dat de lokale chef van de

¹¹⁸ Pascale Froment, *René Bousquet* (Paris: Stock, 1994), 425; Klarsfeld, *Vichy*, 290–294.

¹¹⁹ Felstiner, ‘Alois Brunner: “Eichmann’s Best Tool”’, 1–46.

¹²⁰ Fred Kupferman, *Laval 1883–1945* (Paris: Balland, 1987), 429–430; Froment, *Bousquet*, 403.

¹²¹ Bertram Gordon, ‘Un soldat du fascisme: l’évolution politique de Joseph Darnand’, *Revue d’Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* (RHDGM), no. 108 (October 1977), 43–70; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 332, 335; Jean-Pierre Cointet, *Pierre Laval* (Paris: Fayard, 1993), 428–429; Klarsfeld, *Vichy*, 294–295.

¹²² Pierre Giolitto, *Histoire de la milice* (Paris: Librairie Académique Perrin, 1997).

¹²³ Klarsfeld, *Vichy*, 295, 298–299.

¹²⁴ *Ibid.*, 305–307.

¹²⁵ Simon Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment: the French Police and the Vichy regime, 1940–1944’, *Contemporary European History* vol. 11, no. 3 (August 2002), 371–390, aldaar 382. Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 330, 335.

¹²⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 334.

¹²⁷ Klarsfeld, *Vichy*, 308, 310–315; Hafner/Schapira, *Die Akte Alois Brunner*, 106–135; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 330.

Sipo-SD in Lyon, Klaus Barbie, in april 1944 UGIF-weeshuizen liet ontruimen en de kinderen en het personeel op transport stelde.¹²⁸ Ook in andere plaatsen vonden soortgelijke acties plaats.

De Vichy-regering had inmiddels definitief elke steun bij arrestaties ingetrokken. De Franse politie werd verboden assistentie te verlenen en de prefecten hadden opdracht fel te protesteren tegen arrestaties van Franse joden. De ploegen van Brunner trokken zich hier echter niets van aan en pakten zonder onderscheid joden op. In april 1944 nam het aantal arrestaties in de provincies dan ook toe. Ongeveer tweeduizend personen werden opgepakt, onder andere in Marseille (300), departement Dordogne (150), Nice (100) Toulouse (110), Centraal plateau (120), uit de regio Poitiers (60) en Lyon (110).¹²⁹

In mei 1944 werden ongeveer 2.500 joden opgepakt; 1.400 in de provincie, 350 in Parijs, Marseille 350, Toulouse 205, Lyon 100 en meer dan 100 vanuit het Centraal plateau meer dan 100. Voor de regio Toulouse werd voor 5 tot 10 juni weer een grote actie gepland, maar door de geallieerde invasie van 6 juni ging deze niet door. Toen een hoge nazi-functionaris op 25 juli 1944 tegenover Himmler zijn verbazing uitsprak dat er zich in het invasiegebied Normandië, nog altijd joden bevonden, antwoordde Himmler zichtbaar in verlegenheid gebracht, dat ‘*das totale Abfahren der Juden aus Frankreich (...) wegen der sehr mißlichen Verhältnisse mit dem dortigen Wehrmachtbefehlshaber äußerst schwierig*’ was geweest.¹³⁰ Toch maakte Himmler zich er met deze verontschuldiging makkelijk van af, omdat hij dit zei ná de aanslag op Hitler van 20 juli, die uit *Wehrmacht*-kringen was voortgekomen. Bij die gelegenheid waren Oberg, Knochen en Hagen door het militair bestuur in Frankrijk gearresteerd en werd hun veroordeling voorbereid. Toen echter bleek dat de aanslag was mislukt, werd de MBF von Stülpnagel op zijn beurt gearresteerd en wegens hoogverraad ter dood veroordeeld. Kortom, Himmler kon makkelijk de schuld voor zijn ‘falen’ aan het militair bestuur geven, omdat deze op dat moment toch al volkomen in diskrediet was.

In juni 1944, na de landing van de Geallieerden, gingen de arrestaties van joden onverminderd door, hoewel door de omstandigheden het aantal daadwerkelijk opgepakte en naar Drancy overgebrachte joden aanzienlijk verminderde.¹³¹ Zelfs in deze eindfase bleef de *Sipo-SD* hardnekkig bij de Parijse politieprefect naam- en adreslijsten van joden eisen. De Duitse politie durfde – met het oog op de algemene veiligheids situatie – niet zelf rechtstreeks opdrachten te geven aan de Parijse politie. Na herhaaldelijk uitstel gaf politiechef Darnand uiteindelijk pas begin augustus toestemming de gevraagde lijsten te verstrekken. Het bleek toen echter te laat voor Röthke en Brunner om nog een laatste grootschalige razzia te organiseren, omdat de Geallieerden toen inmiddels op het punt stonden Parijs te bevrijden. Toch slaagde het *Judenreferat* er tijdens de laatste drie maanden nog in ruim 2.900 joden uit Frankrijk te deporteren. Overigens begon in die periode het Franse overheidsapparaat steeds meer te desintegreren. Eind juli verlieten bijvoorbeeld veertig bewakers hun post in het kamp Sisteron ten noorden van Marseille. Hierdoor kon tweederde van de merendeels joodse gevangenen ontsnappen. Rapporten van misstanden en corruptie werden steeds talrijker. Zo werd de vertegenwoordiger van de SEC in Rouen gearresteerd, wegens het leegroven van appartementen van joodse bewoners, die elders waren ondergedoken. Het CGQJ bleef niettemin tot het einde toe functioneren, zij het met nog zeer weinig personeel. Lavals orders werden echter tot het laatst toe – augustus 1944 – uitgevoerd.¹³²

Bij de bevrijding van Parijs troffen de Geallieerden op 18 augustus een vrijwel leeg kamp Drancy aan. Een laatste trein met 51 joden was de dag ervoor naar Buchenwald vertrokken. Van de

¹²⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, p. 336 n. 202. Vergel. Serge Klarsfeld, *La Rafle de la Rue Sainte-Catherine à Lyon* (Paris: FFDJF, 1987); Idem, *Les Enfants d'Izieu. Une tragédie juive* (Paris: FFDJF, 1984); Idem, *The Children of Izieu: a human tragedy*. Translated from the French original by Kenneth Jacobson (New York: Abrams, 1985); Idem, *Vichy*, 307. Voor het eerdere optreden van Klaus Barbie in Nederland in 1941, zie: De Jong, *Koninkrijk*, V, 548–550; Presser, *Ondergang I*, 124; Idem, *Ashes*, 70 (abusievelijk gespeld als ‘Barbey’); Houwink ten Cate, ‘Heydrich’s Security Police’, 386; Ben Braber, ‘De activiteiten van Barbie in Nederland in de jaren 1940-1945’, scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1984; Moore, *Victims and survivors*, 81–82; L. de Hoyos, *Klaus Barbie: the untold story* (London: W.H. Allen, 1985), 21–22. Voor de naoorlogse loopbaan van Barbie, zie: Erhard Dabringhaus, *Klaus Barbie, the shocking story of how the U.S. used this Nazi war criminal as an intelligence agent* (Washington DC: Acropolis Books, 1984); Ned. ed.: *Klaus Barbie, een nazi in dienst van de VS* (Leiden: Batteljee & Terpstra, 1984).

¹²⁹ Klarsfeld, *Vichy*, 307.

¹³⁰ Doc. NO-2778, aangehaald in Klarsfeld, *Vichy*, 309.

¹³¹ Klarsfeld, *Vichy*, 311.

¹³² Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 338–339.

omstreeks 320.000 joden in Frankrijk in 1940 werden in totaal 75.721 gedeporteerd; dit is met inbegrip van degenen uit de departementen Nord en Pas-de-Calais, die onder het militair bestuur in België ressorteerden, en van degenen die als leden van het verzet individueel werden gedeporteerd.¹³³ In totaal vierduizend joden stierven in gevangenschap in Franse kampen en gevangnissen of werden in Frankrijk geëxecuteerd. In totaal komt daarmee het aantal joodse slachtoffers op circa 80.000. Van de gedeporteerden overleefden tussen 2.600 en 2.800 de kampen. Ongeveer 24.500 (32 procent) van de slachtoffers waren joden met de Franse nationaliteit en ongeveer 56.500 (68 procent) immigranten en vluchtelingen zonder Franse nationaliteit. Van de gedeporteerde joden was dus ongeveer tweederde buitenlander, hoewel zij maar ongeveer de helft hadden uitgemaakt van de joden in Frankrijk. Van alle Franse joden werd ongeveer twaalf procent en van alle buitenlandse en staatloze joden 41 procent weggevoerd.¹³⁴

4.2.2 België

4.2.2.1 Eerste fase: 25 juli – 15 augustus 1942

Hoewel de eerste transporten door Eichmann waren voorzien voor midden juli, begonnen de deportaties bijna drie weken later: op 4 augustus. De vertraging was ontstaan, omdat het bericht van de ‘tewerkstelling in het Oosten’ binnenskamers protesten bij de Belgische autoriteiten had veroorzaakt. Vooral de secretarissen-generaal van Justitie en Binnenlandse Zaken (waaronder de AJB formeel eveneens ressorteerde) drongen bij het militair bestuur aan op afstel, omdat de transporten niet alleen tot grote onrust bij de joodse, maar ook bij de niet-joodse bevolking zouden kunnen leiden.¹³⁵ Reeder, vooral voor het laatste eveneens beducht, was echter al eerder in juli naar Berlijn gereisd, om bij Himmler tenminste uitstel van de geplande transporten en voorlopige vrijstelling voor joden met de Belgische nationaliteit te bewerkstelligen.¹³⁶ Hij slaagde in dit laatste en werd daarin gesteund door de gezant van het *Auswärtige Amt*, Werner von Bargaen, die op 9 juli aan Berlijn rapporteerde,

*‘dass Verständnis für Judenfrage hier noch nicht sehr verbreitet und Juden belgischer Staatsangehörigkeit in Bevölkerung als Belgier angesehen werden. Massnahme könnte daher als Beginn allgemeiner Zwangsverschickung ausgelegt werden. (...) Militärverwaltung glaubt jedoch, Bedenken zurückstellen zu können wenn Verschickung belgischer Juden vermieden wird. (...) Praktische Schwierigkeiten sind insofern zu erwarten, als durch Bekanntwerden beginnender Abschiebung aus Frankreich und Holland im hiesigen Judentum schon gewisse Unruhe entstanden ist und daher Juden versuchen werden, sich dem Zugriff zu entziehen. Für Zwangsmassnahmen aber reichen vorhandene Polizeikräfte nicht aus.’*¹³⁷

Hieruit blijkt dus dat er meerdere problemen waren, die bij het begin van de deportaties belemmerend werkten. Om verdere vertraging te voorkomen, stuurde Eichmann 14 juli zijn vertegenwoordiger, de fanatieke SS-luitenant Anton Burger, naar Brussel om in nauw telefonisch contact met Eichmann mee te werken bij de laatste voorbereidingen van de deportaties.¹³⁸ Een week eerder had Reeder overleg met Himmler in Berlijn ertoe geleid dat de joden met de Belgische

¹³³ Zie bijlage 6.5.1.

¹³⁴ Adler, *Jews of Paris*, 221; Klarsfeld, *Vichy*, 320, 330–333; M. Steinberg, ‘Le paradoxe français’, *Annales* 48/3 (mai-juin 1993), 583–594; Zuccotti, *Holocaust*, 206–208; Jackson, *France*, 362.

¹³⁵ Weber, *Innere Sicherheit*, 127–128; M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 156–158; M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 19, 34–37, 146.

¹³⁶ Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940–43* (New York/London: Holmes & Meier, 1978), pp. 99–108, m.n. aldaar p. 101.

¹³⁷ Telegram W. von Bargaen aan AA, Berlijn, 9 juli 1942, in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung*, 32–33; Nestler (Hrsg.), *Die faschistische Okkupationspolitik in Belgien, Luxemburg und den Niederlanden (1940–1945). Dokumentenauswahl*, doc. nr. 92, p. 182; vergl. Weber, *Innere Sicherheit*, 128; M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 81.

¹³⁸ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 31, 146; Idem, *La Persécution*, 231, 235–237. Voor achtergrond en verdere rol van Anton Burger, zie: Manfred Grieger, ‘Anton Burger – ein österreichischer Dienstmann’, in: Miroslav Kárný, Raimund Kemper, Margita Kárná (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 1995* (Prag: Verlag Academia/Nadace Tereziňská iniciativa [Stiftung Theresienstädter Initiative], 1995), pp. 241–248.

nationaliteit – 4.115 geregistreerde personen – voorlopig van deportatie zouden worden vrijgesteld.¹³⁹ Dit was in lijn met het Duitse beleid in Frankrijk, waar de joden met de Franse nationaliteit als groep eveneens grotendeels voorlopig buiten de deportaties vielen. Kort daarna gold dit in België eveneens voor de ‘gemengd’ gehuwde joden, in totaal 1.078.¹⁴⁰ Voor de overige joden betekende de interventie van de *Militärverwaltungschef* – mede om organisatorische redenen – enkele weken uitstel voor het daadwerkelijke begin van de deportaties. Voor deze groep van ruim 55.000 mensen wilden ook Belgische autoriteiten echter geen verdere pogingen meer doen, ondanks aandrang van AJB-voorzitter Ullmann.¹⁴¹ De *Sipo-SD* kon de deportaties in gang zetten: op 15 juli gaven Burger en Asche aan de AJB bevel een apart bureau op te zetten, dat de ‘*Arbeitseinsatz*’ moest helpen organiseren.¹⁴²

Het *Judenreferat* van de *Sipo-SD*, dat belast was met de praktische uitvoering, ging aanvankelijk evenals in Nederland tewerk door middel van een oproepensysteem. Op Duits bevel waren alle registratiegegevens van de AJB op een nieuw kaartsysteem overgezet en op 25 juli ter beschikking gekomen van de afdeling van Asche. Daar waren Belgische collaborateurs, veelal leden van de antisemitische ‘Volksverwering’, bij de administratieve werkzaamheden betrokken.¹⁴³ *Arbeitseinsatzbefehlen* op naam – ondertekend door *Sipo-SD* chef Ehlers – werden door medewerkers van de AJB-afdeling ‘tewerkstelling’ aan betrokkenen uitgereikt met de mededeling dat men zich op eigen gelegenheid bij de kazerne Général Dossin de Saint-Georges te Mechelen moest melden.¹⁴⁴ Vanaf 27 juli bevond zich hier het verzamelkamp (*Sammellager*), vanwaar de transporten naar het oosten zouden vertrekken. Met een frequentie van driehonderd oproepen per dag trachtte het *Judenreferat* binnen enkele dagen het eerste transport van duizend personen gereed te hebben.¹⁴⁵ In de eerste weken meldden zich ongeveer drieduizend opgeroepen joden vrijwillig, maar dit was slechts tweederde deel van het verwachte aantal en de opkomst werd per dag steeds minder. Daarom dreigden Erdmann en Asche de leiding van de AJB met grootscheepse arrestaties wanneer niet méér aangeschrevenen aan de oproep gehoor zouden geven. De AJB oefende op zijn beurt daarom pressie uit op de betrokkenen om zich daadwerkelijk te melden in Mechelen. Onder zware Duitse druk werd door de AJB-leiding vanaf 1 augustus een speciale schriftelijke aanmaning bij elk oproepingsbevel gevoegd. Hierin werd gewaarschuwd:

‘*Les événements graves des derniers jours nous obligent à attirer votre attention sur le fait que la non-observance de l’ordre de prestation de travail pourrait entraîner de facheuses conséquences, tant pour les membres de votre famille que pour la population juive toute entière du pays.*’ Verder werd nogmaals benadrukt: ‘*D’après les assurances données par l’Autorité Occupante, il s’agit effectivement d’une prestation travail, et non d’une mesure de déportation.*’¹⁴⁶

¹³⁹ ‘Auf meine Frage hinsichtlich der Verschonung der Juden Belgischer Staatsangehörigkeit erklärte mir Dr. [Theodor] Pichier wie auch Stubaf. [Alfred] Thomas vom SD, daß von den derzeit in Belgien lebenden rd. 50.000 Juden nur ungefähr 10 pr.[ozent] die Belgische Staatsangehörigkeit besäßen, so daß durch diese Bevorstehende Aktion bereits der Großteil der hier lebenden Juden erfaßt werde.’ Aktenvermerk, Antwerpen 22 juli 1942, door Franz Mader, in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung*, 33–34.

¹⁴⁰ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 156–159, 161–164; Idem, *La Persécution*, 221–232; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 146; Weber, *Innere Sicherheit*, 128; Warmbrunn, *German Occupation*, 157.

¹⁴¹ *Tätigkeitsbericht* Nr. 21, 15 september 1942 (over periode 1 juni–1 sept. 1942), CDJC doc. nr. CDXCVI-6, in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 44–45. Vergel. M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 162–165; Van den Wijngaert, *Beleid van Comité der Secretarissen-generaal*, 289–291; Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB’, p. 64 n. 80.

¹⁴² Laurence Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, in: R. Van Doorslaer / J.-Ph. Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*, pp. 247–266, aldaar 251–252; Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten’, in *ibid.*, 46–70, aldaar 63; M. Steinberg, *La Persécution*, 231, 235–237.

¹⁴³ Een joodse verzetsgroep pleegde 25 juli 1942 een aanslag op het kantoor van de AJB, waarbij het adressenbestand door brand grotendeels werd verwoest. Omdat de gegevens echter al in handen waren van *Referat II C* had deze actie niet het beoogde effect. M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 83–84, 147; Idem, *L’Étoile et le Fusil*, deel II, 175–177.

¹⁴⁴ Voor een fotoreproductie van een z.g. ‘*Arbeitseinsatzbefehl*’, zie: M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 82.

¹⁴⁵ Weber, *Innere Sicherheit*, 129–130.

¹⁴⁶ In Antwerpen was de tekst van dit begeleidend schrijven bij het z.g. ‘*Arbeitseinsatzbefehl*’ ook in het Nederlands gesteld: “De ernstige gebeurtenissen der laatste dagen dwingen ons uwe aandacht te vestigen op het feit, dat het niet-nakomen van dit bevel gevaarlijke gevolgen hebben kan voor de leden uwer familie alsook voor de geheele Joodsche bevolking van het land. (...) Volgens de verzekeringen gegeven door de bezettende Overheid gaat het in werkelijkheid om het verrichten van werk en is het geen deportatiemaatregel.” Zie voor een afschrift van deze AJB-aanmaning: M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel II tussen pp. 184 en 185; Idem, *La Persécution*, 243–244; E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (1994), 222; Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, pp. 247–266, aldaar 261.

Niettemin bleef het aantal weigeringen zich vrijwillig te melden hoog: ongeveer zestig procent. Inmiddels was op 4 augustus de eerste trein met 998 joden uit Mechelen naar Auschwitz vertrokken, gevolgd door nog twee treinen op 11 en 15 augustus. In totaal waren hiermee weliswaar bijna drieduizend joden gedeporteerd, maar door het grotendeels negeren van de oproepen – vooral na het vertrek van het eerste transport was het aantal vrijwillige aanmeldingen sterk gedaald – dreigde na 15 augustus bij de Duitsers een acuut gebrek aan ‘transportmateriaal’. Aangezien de *Sipo-SD* zich strak moest houden aan een van tevoren opgestelde treinschema en het vastgestelde aantal van tienduizend via het tot dan toe gevolgde systeem niet kon worden bereikt, was dit voor Ehlers en Asche aanleiding om hun methode te wijzigen.¹⁴⁷

4.2.2.2 Tweede fase: 16 augustus – 31 oktober 1942

Na overleg met het militair bestuur ging de *Sipo-SD* over op het houden van grootscheepse razzia’s: klopjachten waarbij straten of zelfs hele wijken werden afgezet en huizen werden doorzocht. De razzia’s markeerden het begin van een tweede fase van de deportaties uit België, die van half augustus tot eind oktober 1942 duurde. De eerste grote actie had plaats in de nacht van 15 op 16 augustus in Antwerpen; talrijke joden werden door speciaal geformeerde eenheden onder leiding van de *Sipo-SD* opgepakt en in vrachtwagens naar de Dossin-kazerne in Mechelen weggevoerd. Zelf beschikte de *Sipo-SD* niet over een grote politiemacht voor de uitvoering; er werd gebruik gemaakt van eenheden van de militaire *Feldgendarmarie* (FG). Verder dwong de SS-officier Erich Holm – binnen de *Sipo-SD Aussendienststelle* Antwerpen belast met de organisatie van de deportaties – de Antwerpse gemeentepolitie ertoe assistentie te verlenen bij de grote razzia’s.¹⁴⁸ Op 3 september volgde een soortgelijke grote razzia in Brussel; hier werden de Duitsers evenwel geassisteerd door leden van de Vlaamse en Waalse SS,¹⁴⁹ omdat de Brusselse autoriteiten weigerden de gemeentelijke politie hiervoor in te zetten.

Joden die bij de grootschalige razzia’s in Antwerpen waren gegrepen, werden eerst verzameld in een voormalige bioscoop; in Brussel werden ze eerst naar het bureau van de *Sipo-SD* overgebracht. Daar werden zij korte tijd vastgehouden – hooguit drie dagen – om vervolgens met vrachtwagens naar de Dossin-kazerne in Mechelen te worden overgebracht. In dit *Sammellager* volgde door personeel van de *Sipo-SD* een kort persoonsonderzoek, werd de joodse gevangenen hun laatste persoonlijke bezittingen afgenomen en werden zij in een categorie ingedeeld. De grootste van deze groepen bestond uit joden die met de eerst volgende trein naar het oosten zouden worden gedeporteerd (*Transportjuden*). De groep *Entscheidungsfälle* betrof joden van wie nog werd onderzocht of zij voor een mogelijke vrijstelling van deportatie in aanmerking kwamen. De *Z-Juden* waren degenen die vanwege een bepaalde buitenlandse nationaliteit voorlopig tegen deportatie werden beschermd. Tenslotte waren er de *S-Juden* of strafgevallen, meestal overtreders van anti-joodse bepalingen, joodse verzetsstrijders of opgepakte onderduikers, die met voorrang voor deportatie waren bestemd. Het *Sammellager* stond aanvankelijk onder bevel van Philipp Johann Adolf Schmitt. Deze in 1902 geboren SS-officier gedroeg zich als een bruto en maakte zich persoonlijk schuldig aan mishandeling van gevangenen. Ook was de voedselsituatie en verzorging in de Dossin-kazerne slecht; de voedselrantsoenen waren heel karig en uit toegestuurde voedselpakketten van buiten werd vaak gestolen voordat deze de gevangenen bereikten. Vanaf november 1942 liet Schmitt joodse gevangenen leder bewerken en in naaiateliers werkkleren vervaardigen. De produkten verkocht hij op de zwarte markt en de inkomsten stak hij in eigen zak. Bij afwezigheid – hij was ook commandant van het kamp Breendonk – werd hij vervangen door zijn adjudant Rudolf Steckmann of het hoofd personeelszaken van het *Sammellager*, SS-*Hauptscharführer* Max Boden. Wegens corruptie en verduistering verdween Schmitt uiteindelijk in

¹⁴⁷ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, 177–181, 195–197, 199, m.n. op 207; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 88–89, 94; Idem, *Uitroeiing, redding en verzet van de joden in België* (Brussel: S. Schneebalg, april 1979), p. 17.

¹⁴⁸ Zie paragraaf 4.3.2.1 over autochtoon bestuur en politie in België. Vergel. Saerens, *Vreemdelingen*, hoofdstuk 10, paragr. 7 en 8; W.J.D. Van Geet, *De Belgische Rijkswacht tijdens de Duitse bezetting* (Antwerpen/Kapellen: De Nederlandsche Boekhandel, 1985), 62–65, 84; M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 89–91, 94; Idem, *L’Étoile*, II, 197–198, 211–212; Idem, *La Persécution*, 267–292.

¹⁴⁹ De Vlaamse c.q. Waalse SS waren in België gevormde para-militaire Nazi-organisaties, die ondergeschikt waren aan SS-generaal Richard Jungclaus, die sinds 1 april 1942 *Beauftragter des Reichsführer-SS für Volkstumsfragen* in België was.

maart 1943 van het toneel en werd opgevolgd door Hans J. G. Frank. Deze gedroeg zich vergeleken bij Schmitt ‘correct’, al bleef overigens de gang van zaken hetzelfde: alles stond in het teken van de volgende deportatietrein.¹⁵⁰

De razzia’s bleken voor de *Sipo-SD* de enige manier te zijn om in korte tijd een groot aantal joodse burgers voor deportatie bijeen te brengen: ‘*da jedoch im Laufe der Zeit durch Gerüchte über > Abschlichten der Juden < usw. dem Arbeitseinsatzbefehl nicht mehr Folge geleistet wurde, wurden die Juden durch Razzien und Einzelaktionen erfasst.*’¹⁵¹ Hadden zich na 15 augustus nog ongeveer duizend ‘werkwilligen’ gemeld, na de acties in Brussel begin september 1942 meldde zich vrijwel geen enkele joodse burger meer en werd van Duitse kant niet langer meer gebruik gemaakt van oproepingsbevelen. Van de tussen 27 juli en 3 september tienduizend opgeroepen joden had zich nauwelijks veertig procent in Mechelen gemeld.¹⁵² Door de grootschaligheid en brutoheid van de razzia’s verliep ook de samenwerking met de AJB steeds moeizamer. Deze kwam zelfs geheel tot stilstand toen op 29 augustus het hoofd van het AJB-bureau voor de ‘tewerkstelling’ door een joodse verzetsgroep werd geliquideerd. Ehlers en Asche hadden evenwel hun belangrijkste doel bereikt: door de razzia’s kwamen gemiddeld 300 mensen per dag in Mechelen aan, waardoor de geplande transporten weer ongehinderd doorgang konden vinden. Op 15 september werd reeds het vastgestelde aantal van 10.000 gedeporteerden bereikt. Desondanks gingen de razzia’s en kleinschaliger arrestaties onverminderd door, niet alleen in Brussel en Antwerpen, maar ook in Luik en Charleroi. Dit kwam omdat Eichmann op 28 augustus aan het Brusselse *Judenreferat* had laten weten dat hij in plaats van het eerder overeengekomen aantal van 10.000, in totaal 20.000 joden uit België wilde deporteren, waarbij hij als termijn voor de ‘evacuatie’ van *alle* joden zonder Belgische nationaliteit juni 1943 vaststelde.¹⁵³ Door de resultaten van de grootscheepse acties kregen Ehlers en Asche de indruk dat het aantal van 20.000 nog eind oktober te bereiken zou zijn. In een order van 25 september 1942 aan alle betrokken *Oberfeldkommandanturen* over de voortgaande deportaties, schreef *Militärverwaltungschef* Reeder onder andere:

‘*Nach dem bisher erfolgten Arbeitseinsatz von 10.000 Juden in den Ostgebieten, wird jetzt die völlige Evakuierung der Juden aus dem Kommandobereich durchgeführt. (...) Diese Aktion, die wahrscheinlich bis Ende Oktober dauert, wird von der Sicherheitspolizei durchgeführt. Wir bitten Sie, ihr bei Evakuierungsmassnahmen grossen Ausmasses möglichst Polizei-Einsatzkräfte (lees: FG en GFP, G./Z.) zur Verfügung zu stellen. Die Inanspruchnahme der belgischen Polizei ist zu unterlassen.*’¹⁵⁴

Een dag eerder had Asche de verschuiving van ‘verplichte tewerkstelling’ naar ‘evacuatie’ aan de leiders van de AJB meegedeeld, waarbij hij dreigementen uitte en zelfs enkelen onder hen liet arresteren; na korte tijd werden de betrokkenen, als gevolg van protesten van Belgische autoriteiten en druk van de Duitse militaire autoriteiten, bijna allemaal weer vrijgelaten. In de loop van september en oktober werd echter duidelijk dat de doeltreffendheid van de razzia’s verminderde naarmate deze op grotere schaal werden uitgevoerd. Steeds meer joden weigerden nog langer de ster te dragen,

¹⁵⁰ Philipp Schmitt werd op 29 november 1949 tot de doodstraf veroordeeld en op 9 augustus 1950 werd dit vonnis in Hoboken voltrokken. Hij was de eerste en enige in België ter dood veroordeelde en terechtgestelde Duitse oorlogsmisdadiger. M. Steinberg, *La Persécution*, 162, 238, 281–283; Jos. Hakker, *De mysterieuze Dossin Kazerne in Mechelen. Deportatiekamp van de Joden* (Antwerpen: Ontwikkeling, 1944); Markus Meckl, ‘Wartesaal vor Auschwitz: Das Lager Mechelen (Malines)’, in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol 2004), 39–48; Warmbrunn, *German Occupation*, 158–159, 170; D. Michman, ‘Mechelen’, in: I. Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (Tel-Aviv etc., 1990), 956–957; Marion Schreiber, *Stille Rebellen. De overval op deportatietrein nr. 20 naar Auschwitz* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2001), pp. 125–137, 166–174, 176–177; Louis J. Micheels, *Doctor 117641. A Holocaust memoir* (New Haven/London: Yale University Press, 1989); Nederlandse uitgave: *Dokter 117641. Herinneringen aan de holocaust* (Baarn: Ambo, 1990). Zie ook: <http://www.cicb.be/nl/dekazernedossin.htm>.

¹⁵¹ Aldus Werner von Bergen in een bericht aan het *Auswärtige Amt* te Berlijn, 11 november 1942, Neurenberg processen, document NG-5219, afgedrukt in: S. Klarsfeld, M. Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, p. 54–55; zie ook: L. Nestler (Hg.), *Faschistische Okkupationspolitik, Dokumentenauswahl*, doc. nr. 107 op p. 193.

¹⁵² Dit betreft een maximum aantal. L. Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, 260, 265; I. Meinen, ‘Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés’, p. 163 en aldaar noot 4. M. Steinberg vermeldt een minimum aantoonbaar aantal van 3.908, zie *La Persécution*, 234, 250; Idem, *Un pays occupé et ses juifs*, 164; vergel. Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 94–95, 150.

¹⁵³ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 149, 152; Idem, *L’Étoile et le Fusil*, II, 222–223.

¹⁵⁴ Geheime order van Reeder aan de *Feldkommandanturen* en *Oberfeldkommandanturen*, betreffende ‘Evakuierung der Juden’, 25 september 1942, CDJC doc. nr. CDXLVI-32, afgedrukt in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 46–48, citaat aldaar 47.

doken onder of voorzagen zich van valse identiteitspapieren om zo op te gaan in de niet-joodse bevolking (zie paragraaf 4.4.2). In een laatste poging in Antwerpen joden op te pakken werden er op 22–24 september 1942, in strijd met de regels, door *Sipo-SD* overvallen uitgevoerd op distributiekantoren en scholen. Tegelijkertijd werden in Brussel een aantal AJB-bestuursleden, onder wie voorzitter Ullmann, door de *Sipo-SD* gearresteerd en tien dagen vast gehouden. Hierna zou Ullmann zijn ontslag indienen bij het militair bestuur.¹⁵⁵ Al deze acties leidden echter tot zodanige protesten van Belgische autoriteiten, dat Reeder 25 september opdracht gaf aan *Sipo-SD* chef Ehlers te stoppen met soortgelijke brute razzia's, om te voorkomen dat de betrekkingen met Belgische overheidsinstanties verder zouden verslechteren en nog meer onrust onder de Belgische bevolking zou ontstaan. De *Sipo-SD* kreeg opdracht voortaan zodanig tewerk te gaan dat de arrestaties en wegvoeringen van joden zo weinig mogelijk de aandacht van de publieke opinie zouden trekken en geen sympathie voor de joden zouden opwekken bij de bevolking. De Belgische politie mocht hiervoor niet worden ingezet. De gearresteerde AJB-bestuurders moesten worden vrijgelaten. Anderzijds kregen de regionale *Feldkommandanturen* instructie hun militaire politie zo veel mogelijk beschikbaar te stellen voor individuele arrestaties van joden. Bovendien kreeg Ehlers de toezegging dat de circa 1.700 voor tewerkstelling bij *Organisation Todt* in Noord-Frankrijk verblijvende joden binnen enkele weken via Mechelen mochten worden gedeporteerd, wat inderdaad gebeurde met de treinen van 24 en 31 oktober.¹⁵⁶ Mede door dit laatste wilden Ehlers en Asche het gestelde aantal van 20.000 vóór eind oktober 1942 toch halen. Omdat het hen inmiddels bekend was dat vanaf begin november voorlopig geen treinen meer door de *Reichsbahn* ter beschikking zouden worden gesteld, liet Asche op 23 oktober de leiding van de AJB weten dat gedurende de wintermaanden de Dossinkazerne in Mechelen een *Arbeitslager* zou worden. 'Alle anderen Internierten in Malines werden bis zum nächsten Frühling bleiben und werden dann evakuiert. Die Evakuierung betrifft alle Juden, die sich in Belgien befinden und keiner von diesen wird ins Land zurückkehren...', aldus Asche.¹⁵⁷ In de tweede fase werden in totaal 13.625 joden in veertien transporten gedeporteerd naar Auschwitz. Wanneer de drie transporten uit de eerste fase hieraan worden toegevoegd, betekent het dat tussen 4 augustus en 31 oktober 1942 via Mechelen 16.622 joodse burgers werden weggevoerd. Het geplande aantal van 20.000 werd, ondanks extra inspanning, dus niet bereikt.¹⁵⁸

4.2.2.3 Derde fase: 1 november 1942 – 31 augustus 1943

Een belangrijk kenmerk van de derde fase was dat de *Sipo-SD* zich vooral moest gaan bezig houden met de opsporing van joodse onderduikers. Na de grootscheepse razzia's in de maanden daarvoor, waren veel joden op een of andere manier ondergedoken in de anonimiteit. Daarnaast nam ook het aantal vluchtelingen naar de onbezette zone van Frankrijk (die echter in november 1942 werd bezet), naar Zwitserland en Spanje toe. Op 11 november berichtte Von Bargaan aan Berlijn: 'Vorsichtig geschätzt dürften 3000–4000 Juden nach der Schweiz ausgewandert sein. Genaue Angaben lassen sich jedoch nicht darüber machen.'¹⁵⁹ In zijn *Tätigkeits-rapport* aan het OKH eind december 1942 stelde Reeder dat sprake was van massale vlucht en onderduik van de overgebleven joden en dat nog slechts circa 10.000 joden (degenen met Belgische nationaliteit inbegrepen) onder controle van de bezetter stonden.¹⁶⁰ Met andere woorden: ongeveer 30.000 joden hadden zich op een

¹⁵⁵ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 151; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 214, 216; Meinen, 'De Duitse bezettingsautoriteiten en VJB', 54; 127–129.

¹⁵⁶ Geheime order van Reeder aan de *Feldkommandanturen* en *Oberfeldkommandanturen*, betreffende 'Evakuierung der Juden', 25 september 1942, CDJC doc. nr. CDXLVI-32, afgedrukt in Klarsfeld/Steinberg (Hrsg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 46–48; M. Steinberg, *L'Étoile*, II, 222–223; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 95, 155; Idem, *Uitroeiing, redding en verzet*, 18; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal*, 28; Warmbrunn, *German Occupation*, 158–159.

¹⁵⁷ Verslag van 48e vergadering van het AJB-bestuur, 26 oktober 1942, fragment in Duitse vertaling afgedrukt in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 49; vergel. M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 25, 154.

¹⁵⁸ M. Steinberg, *L'Étoile*, II, p. 234, n. 82, pp. 240–241; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 148–155; Idem, *Uitroeiing, redding en verzet*, 18. Voor een chronologisch overzicht van de uit België vertrokken deportatietreinen met joden in 1942–44, zie bijlage 6.4.2.

¹⁵⁹ *Akten*, Bd. IV, p. 284; Neurenberg processen, doc. nr. NG-5219, afgedrukt in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 54–55; vergel. Weber, *Innere Sicherheit*, 132.

¹⁶⁰ *Tätigkeitsbericht* Nr. 22, 31 dec. 1942 (over periode 1 sept.–dec.1942), CDJC doc. nr. CDXCVI-6, in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 59. Vergel. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, p. 229 n. 82; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, p. 29 n. 5.

of andere manier aan het toezicht van de Duitse autoriteiten onttrokken en de uitvoering van verdere transporten zou ernstig bemoeilijkt worden.

Het op grote schaal verdwijnen in de ‘clandestiniteit’ stelde de *Sipo-SD* voor grote personele problemen; een apparaat dat zich intensief met opsporing moest gaan bezighouden vereiste nu eenmaal meer gespecialiseerde mankracht, dan bij de tot dan toe gevolgde methoden. Daar het militair bestuur de *Sipo-SD* verboden had gebruik te maken van het Belgische politieapparaat, waren Ehlers en Asche (naast hun eigen personeel) aangewezen op de eenheden van de *Feldgendarmarie (FG)* en *Geheime Feldpolizei (GFP)*, die via de *Gruppe Politik* van het militair bestuur, belast met joodse aangelegenheden, Wilhelm von Hahn, ter beschikking werden gesteld¹⁶¹, en op de Vlaamse en Waalse *SS*.¹⁶² Ondanks deze versterking was het personeelstekort bij de opsporing veelal zo nijpend, dat de *Sipo-SD* (waarvan de anti-joodse sectie in Antwerpen over niet meer dan 40 man beschikte¹⁶³) zich bij ophaalacties zelfs zag genoodzaakt vaak gebruik te maken van de *SS*-wachtcompagnie die de hoofdvestiging van de *Sipo-SD* in Brussel diende te beschermen; deze eenheid werd dan weer vervangen door leden van de Vlaamse *SS*-garde.¹⁶⁴ Voor de opsporing van de naar schatting 25.000 joodse onderduikers, moesten Ehlers en Asche aanvankelijk vooral steunen op de niet meer dan duizend man van de *Feldgendarmarie* en de maximaal vijfhonderd leden van de *Geheime Feldpolizei*, die daarnaast echter ook voor andere taken ten behoeve van het militair bestuur moesten worden ingezet.¹⁶⁵ Pas later werd een *Hilfsfeldgendarmarie* opgericht, waarvan de leden eerst werden gerekruteerd onder Duitsers, vervolgens ook uit aanhangers van Belgische collaboratiebewegingen. De *Hilfsfeldgendarmarie*, die voornamelijk bewakingstaken kreeg, zou overigens niet worden ingezet voor razzia's en ophaalacties van joden. Niet alleen deze relatief beperkte omvang van het opsporingsapparaat, ook de voortdurende personeelwisselingen en reorganisaties, zowel bij de *Dienststelle* te Brussel als bij *Aussenstellen* in andere plaatsen, werkten belemmerend bij de opsporing en ophaalacties. Zo nam op 29 november 1942 Fritz Erdmann de leiding van het *Judenreferat* over van Kurt Asche, die overigens wel aan de *Sipo-SD Dienststelle* verbonden bleef. Erdmann was weliswaar een fel antisemiet, maar hij had geen ervaring in het opsporingswerk.¹⁶⁶ Nadat een gerichte luchtaanval in januari 1943 enorme schade had aangericht aan het hoofdgebouw van de *Sipo-SD*, waarbij de adjudant van Ehlers, *SS*-majoor Alfred Thomas om het leven kwam, verhuisde sectie *II C* en werd in maart 1943 onder de nieuwe aanduiding *IV B 3* ondergebracht bij de afdeling *Gestapo* onder bevel van *SS*-majoor Franz Straub.¹⁶⁷

Een tweede kenmerk was dat in deze fase daadwerkelijke steun van het militair bestuur bij de deportaties steeds openlijker achterwege bleef. ‘*Die Abbeförderung der Juden hat infolge Mangels an Eisenbahnwagen vorläufig eingestellt werden müssen*’.¹⁶⁸ Hierdoor en omdat werd voortgegaan met de jacht op joodse onderduikers dreigden de Dossin-kazerne in Mechelen en het *Polizeihaftlager* in het fort van Breendonk overvol te raken. Dat dit toch niet gebeurde, kwam omdat ondanks de ‘winterstop’, bij wijze van ‘uitzondering’, door de *Reichsbahn* toch twee treinen voor België beschikbaar werden gesteld, die op 15 januari 1943 met in totaal 1.555 gedeporteerden naar Auschwitz vertrokken. De opvangcapaciteit van de Dossin-kazerne bedroeg maximaal circa 2.000 personen, terwijl eind 1942 niet meer dan 630 gevangenen, van wie 180 joden, opgesloten waren in Breendonk.¹⁶⁹ ‘*Weitere Lager stehen nicht zur Verfügung, so dass eine Zusammenziehung aller*

¹⁶¹ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 220–221, 233 (noot 63); zie ook *Dossier Brussel-Auschwitz*, 36–37, 151, 153.

¹⁶² M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 203.

¹⁶³ *Ibid.* 197, 203 (noot 15).

¹⁶⁴ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 66–67; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, II, 203–204.

¹⁶⁵ W.C.M. Meyers, F. Selleslagh, *De vijand te lijf: de Belgen in het verzet* (Antwerpen/Amsterdam: Helios, 1984), 90–91.

¹⁶⁶ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 197; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 51, 55.

¹⁶⁷ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 62–63, 69; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel III, band 1, p. 206.

¹⁶⁸ Von Bargen aan *Auswärtiges Amt* te Berlijn, 5 jan. 1943, CDJC doc. nr. DXX-1072, in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 60.

¹⁶⁹ Meckl, ‘Wartesaal vor Auschwitz: Das Lager Mechelen (Malines)’; D. Michman, ‘Breendonck’, in: I. Gutman (editor in chief), *Encyclopedia of the Holocaust*, pp. 241–243, aldaar 243.

*Juden zur Zeit noch nicht möglich ist.*¹⁷⁰ De *Sipo-SD* zag zich daarom genoodzaakt om in toenemende mate ook gebruik te maken van militaire gevangenen om de opgepakte joodse burgers in onder te brengen. Dit laatste leidde echter weer tot problemen met de militaire autoriteiten, omdat zij de joodse gevangenen (onder wie veel leden van ondergrondse organisaties) niet zonder meer via een *Schutzhaftbefehl* wilden uitleveren, wanneer de *Sipo-SD* daarom vroeg; vooral (joodse) leden van ondergrondse organisaties kon het militair bestuur op grond van een *Sicherheitshafbefehl* in militaire detentie houden.¹⁷¹ Ook greep het militair bestuur in toen Eichmann op 27 november 1942 Ehlers opdracht gaf voorbereidingen te treffen om alsnog de joden met de Belgische nationaliteit te deporteren. Met steun van Von Falkenhausen en het *Auswärtige Amt* zorgde Reeder ervoor dat het plan van Eichmann voorlopig niet werd uitgevoerd: *‘Bei der Wiederaufnahme der Abbeförderung ist beabsichtigt, auch sämtliche Juden belgischer Staatsangehörigkeit, die sich auf etwa 4000 Personen belaufen, mit fortzuschaffen; diese sollen indessen erst an die Reihe kommen, wenn die ausländischen Juden alle abbefördert sind’*, aldus berichtte Von Bargen aan Berlijn op 5 januari 1943.¹⁷²

Gedurende de eerste maanden van 1943 nam de druk van het militair bestuur op de *Sipo-SD* toe om minder rigoureuus op te treden bij de uitvoering van de deportaties. De *Sipo-SD* moest omzichtiger te werk gaan; zo moest zij – naast de voortgaande zo onopvallend mogelijke jacht op individuele joden in de illegaliteit – in januari afzien van invallen in gebouwen van de AJB. In mei stemde Ehlers uiteindelijk in met de vrijlating van enkele honderden ‘gemengd’ gehuwden en personen van gedeeltelijk joodse afkomst uit de Dossin-kazerne; lange tijd heerste er onzekerheid over deze groepen. Sommigen waren, ondanks de vrijstelling die voor hen evenals voor de Belgisch-joodse staatsburgers gold, willekeurig op transport gesteld, anderen waren lange tijd in Mechelen vastgehouden.¹⁷³ Tevens was, na een desbetreffend verzoek van de Belgische secretaris-generaal van Justitie, Gaston Schuind, in opdracht van de militaire autoriteiten in april 1943 overgegaan tot het onderbrengen van kinderen en bejaarden in enkele tehuizen onder toezicht van de AJB. Vanaf toen werden ook bijna vierhonderd kinderen en oude mensen vrijgelaten uit Mechelen en overgebracht naar AJB-tehuizen. Een en ander gebeurde, omdat de betrokken secretaris-generaal met het oog op het komende transport van 19 april (het eerste sinds januari) er op had gewezen dat ‘deze bejaarde mensen duidelijk niet meer kunnen werken en wij zien dan ook het nut niet in ze naar het Oosten te sturen.’¹⁷⁴ Hoewel de *Sipo-SD* een grote zelfstandigheid had gekregen bij de vervolging, bleek dus dat het militair bestuur nog wel mogelijkheden had om – als zij dit wilde – bepaalde categorieën joden voorsnog aan deportatie te onttrekken. Het betrof, naast bovengenoemde ouderen en kinderen, o.a. een groep gespecialiseerde diamantbewerkers in Antwerpen die na een tijdelijke vrijstelling eind 1943 werden gedeporteerd. Ongeveer duizend joodse arbeiders in de kledingindustrie, die werkten aan orders voor de *Wehrmacht*, werden eveneens door het militair bestuur vrijgesteld en veel leden van deze groep zouden tot het einde van de bezetting in België blijven. Een soortgelijke vrijstelling gold eveneens voor een gering aantal individuele joden, meestal met de Belgische nationaliteit, die om een of andere reden bijzondere bescherming van het militair bestuur genoten. Tenslotte was er de vrijstelling voor de leiding van de AJB met hun naaste familieleden; hun aantal zou uiteindelijk dalen tot slechts 331 personen in maart 1944. In totaal echter betroffen de verschillende groepen en groepjes met tijdelijke vrijstellingen aanvankelijk bijna vierduizend personen. De *Sipo-SD* paste zich enigszins aan, maar trof voorbereidingen voor toekomstige razzia’s zodra zich daarvoor een geschikte gelegenheid zou voordoen en zorgde ervoor greep te houden op de naam- en adresgegevens van in de legaliteit levende joden. Dat de macht van de *Sipo-SD* door het militair bestuur werd ingeperkt, bleek ook uit het feit dat de kandidaat die Asche

¹⁷⁰ Von Bargen aan *Auswärtiges Amt* te Berlijn, 5 jan.1943, CDJC doc. nr. DXX-1072, in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 60; het hier onderstreepte woord is in het originele document gespatieerd. Vergel. Weber, *Innere Sicherheit*, p. 152 noten 91, 92.

¹⁷¹ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 35–39.

¹⁷² CDJC doc. nr. DXX-1072 in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 60; voor het ontevreden antwoord van M. Luther, de ambtenaar van afdeling D III in het *Auswärtige Amt*, betrokken bij de deportaties, op 25 januari 1943, zie p. 61. Vergel. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, p. 146 n. 132; Weber, *Innere Sicherheit*, p. 152 n. 93–95.

¹⁷³ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 39–40; Warmbrunn, *German Occupation*, 161.

¹⁷⁴ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel III *La traque des Juifs 1942–1944*, band 1, 156–160, 167–171, 218–219; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 57–58; Sylvain Brachfeld, ‘Jewish orphanages in Belgium under the German occupation’, in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 419–431, aldaar 422–423.

aanvankelijk naar voren schoof als opvolger van afgetreden AJB-voorzitter Ullmann, door het militair bestuur werd afgewezen en een compromiskandidaat werd benoemd.¹⁷⁵ Tijdens de derde fase (november 1942–augustus 1943) werden niet meer dan 4.508 joden (vier treinen) uit België gedeporteerd. Het ging daarbij hoofdzakelijk om opgepakte onderduikers en degenen met vervalste papieren of die mislukte pogingen hadden ondernomen om uit België naar Frankrijk te ontsnappen.¹⁷⁶

4.2.2.4 Vierde fase: 1 september 1943 – eind augustus 1944

De vierde fase kenmerkte zich door het feit dat groepen joodse burgers, die het militair bestuur c.q. Reeder tot dan toe buiten de deportaties had gehouden, nu ook door de *Sipo-SD* werden vervolgd. Eichmann wist bij Himmler te bewerkstelligen dat op korte termijn ook de joden met de Belgische nationaliteit zouden worden weggevoerd. Eichmann gaf op 29 juni 1943 opdracht aan de *Dienststelle* in Brussel hiertoe daadwerkelijk voorbereidingen te treffen. Ook drong hij erop aan de in de *‘Illegalität lebenden und sonst für die Judenabschiebung in Frage kommenden jüdischen Personen mit allem Nachdruck’* op te pakken.¹⁷⁷ Reeder reisde wederom naar Berlijn en probeerde nogmaals uitstel of afzwakking van deze maatregel te verkrijgen, maar kreeg hiervoor geen steun van zijn hoogste chef Von Falkenhausen, die geen openlijk conflict met Himmler wilde. Na terugkeer bleef Reeder uitvoering van de voorgenomen actie vertragen. Ehlers verzette zich heftig tegen de poging van Reeder; hij wenste de deportatie van de Belgisch-joodse burgers als een rechtstreekse opdracht van de *Reichsführer-SS* te zien en dulde bij de uitvoering ervan geen enkele inmenging van het militair bestuur. Tijdens een korte afwezigheid van Reeder, stemde Von Falkenhausen op 20 juli in met de deportatie van joden met de Belgische nationaliteit onder voorwaarde dat de *Sipo-SD* eerst een extra poging zou ondernemen individuele joden in de onderduik en degenen die op andere wijze een overtreding begingen, op te pakken. Ook vroeg hij kinderen en ouden van dagen te vrijwaren van de voorgenomen actie. In de daarop volgende weken begon Duitse politie met individuele, ogenshijnlijk incidentele arrestaties van joden met Belgische nationaliteit, maar ontkende dat sprake was van een fundamentele beleidswijziging. Intussen werd een meer omvangrijke ophaalactie voorbereid. Gezien de houding van Reeder werd de gebruikelijke steun van de *Feldgendarmarie* niet aangevraagd. Ook werden de militaire autoriteiten doelbewust niet tijdig ingelicht over de komende *razzia*.¹⁷⁸

In de avond van 3 september 1943 begon ‘actie Iltis’. In Brussel werden door 14 arrestatieteams, bestaande uit *Sipo-SD* en Belgische collaborateurs als hulpkrachten, overvallen uitgevoerd op de woningen van joden met de Belgische nationaliteit, op basis van de registratielijsten van de *Sipo-SD* en gegevens van de AJB. Er werden ongeveer 750 joden gegrepen en naar de Dossin-kazerne in Mechelen overgebracht. In Antwerpen verliep de actie anders. Erich Holm, bij de plaatselijke *Sipo-SD* nog altijd belast met joodse zaken, gebruikte een truc. De joden met Belgische nationaliteit die nog maar betrekkelijk kort tevoren, in juni, op aandrang van het militair bestuur waren vrijgelaten uit Mechelen, kregen een schriftelijk verzoek om administratieve kwesties met betrekking tot hun registratiegegevens en (vrijstellings-)status af te handelen. De 225 personen die zich meldden werden echter onmiddellijk gearresteerd en vastgehouden voor overbrenging naar Mechelen. In twee dagen tijd waren dus in totaal 975 joden met de Belgische nationaliteit opgepakt. Tijdens het vervoer van een deel van de gearresteerde joden van Antwerpen naar de Dossin-kazerne in Mechelen had echter een ernstig incident plaats dat de toch al moeizame betrekkingen tussen militair bestuur en Belgische

¹⁷⁵ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel III *La traque des Juifs 1942–1944*, band 1, 156–160, 167–171, 218–219; Warmbrunn, *German Occupation*, 163–164; D. Michman, ‘Association des Juifs en Belgique’, 103; Eric Laureys, ‘De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen, 1940–1944. Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek?’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 7 (mei 2000), 149–187; Van Doorslaer/Schreiber (red.), *Curatoren van het getto*, 96.

¹⁷⁶ Insa Meinen, ‘Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)’, *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering* 6 (Bruxelles, 2005), pp. 161–203.

¹⁷⁷ Erdmann (IV B 3-Brussel) aan Sammellager Mechelen, 29 juni 1943, CDJC doc. nr. CXCVI-17. Reeder, ‘Tätigkeitsbericht Nr. 24 für die Monate April–Juni 1943’, 1 augustus 1943, paragraaf 9: ‘Judentum’, CDJC doc. nr. CDXCII-44. Beide documenten in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 70 en 75.

¹⁷⁸ Geheim schrijven IV B 3-Brussel, 1 september 1943, CDJC doc. nr. CDXLVI-40, en telegram IV B 3-Brussel aan de *Sipo-SD Außendienststelle* Antwerpen, CDJC doc.nr. CXCVI-18 in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 76 en 77. Vergel. M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 53–54; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, deel III *La traque des Juifs 1942–1944*, band 2, pp. 217–221; Warmbrunn, *German Occupation*, 161–162.

overheidsinstanties direct in gevaar bracht. Door de bruutheid, slordigheid en het cynisme waarmee de *Sipo-SD* Antwerpen te werk ging, werden 145 joden in een verhuiswagen geduwd die vrijwel hermetisch werd afgesloten. De reis naar Mechelen, een afstand die normaal ongeveer dertig minuten in beslag nam, duurde om onduidelijke redenen bijna drie uur. Bij aankomst waren negen inzittenden omgekomen, tachtig hadden het bewustzijn verloren en een aantal was krankzinnig geworden. Het nieuws van deze tragische gebeurtenis werd spoedig bekend en Belgische autoriteiten – het koninklijk hof en de secretarissen-generaal – dreigden de samenwerkingsvorm zoals die sinds het begin van de bezetting bestond, te beëindigen. Reeder was woedend over de gang van zaken, die op een openlijke confrontatie met de Belgische elite dreigde uit te lopen, die hij juist altijd had willen vermijden. Hij gaf bevel onmiddellijk een einde te maken aan alle grootschalige razzia's en ophaalacties en sommige van de opgepakte weer vrij te laten. Ehlers van zijn kant wilde van meet af aan de spanningen met het militair bestuur niet te hoog laten oplopen. Hij had al voorzien dat Reeder om de gebruikelijke politieke redenen opnieuw zou protesteren tegen de razzia, evenals de Belgische autoriteiten. Inderdaad eisten militair bestuur en het ministerie van Justitie (secretaris-generaal Gaston Schuind) de vrijlating van de opgepakte. Als schijnbare tegemoetkoming werd door de *Sipo-SD*, zoals voorzien¹⁷⁹, een deel van de opgepakte vrijgelaten, midden september bedroeg hun aantal 88; de meesten echter – 794 mensen – werden op 20 september naar Auschwitz weggevoerd. Op dezelfde dag werden ook 639 buitenlandse joden gedeporteerd. De Belgische autoriteiten kregen van het militair bestuur de toezegging dat massale arrestaties waren opgeschort en uiteindelijk werd het Belgische dreigement de samenwerking te staken, niet uitgevoerd.¹⁸⁰ Hoewel 'Itis' dus niet een volledig succes voor de *Sipo-SD* was geworden (veel joden met de Belgische nationaliteit waren tijdig ondergedoken, bovendien moesten sommigen worden vrijgelaten), zette deze actie de toon voor het verdere verloop van de vervolging in België. In de maanden daarna werden talloze individuele arrestaties en overwegend kleinschalige ophaalacties gehouden, waarbij niet alleen Belgisch-joodse staatsburgers, maar ook honderden kinderen en bejaarden, die sedert het voorjaar van 1943 in AJB-tehuizen waren ondergebracht, alsnog werden opgepakt en gedeporteerd. De opsporing van joden werd verder geïntensiveerd. De *Sipo-SD* zette onder andere leden van de Vlaamse SS, alsmede niet-joodse en zelfs joodse verklikkers in om joden met valse papieren op straat te ontmaskeren.¹⁸¹ Een zeer belangrijk aandeel bij het traceren en oppakken van joden in de clandestiniteit hadden verder het niet onder de *Sipo-SD* maar onder het militair bestuur ressorterende *Devisenschutzkommando* (DSK) en verschillende grensbewakingseenheden (*Grenzwachtruppen, Zolldienststellen*).¹⁸²

De invloed van het militair bestuur op de *Sipo-SD* en de deportaties was in deze fase verminderd. Dit had rechtstreeks te maken met de stijgende macht van Himmler (hij was in augustus 1943 minister van Binnenlandse Zaken geworden) en de invloed die hij op Hitler kon uitoefenen inzake de *Belgienpolitik*. Het betekende voor Himmler op langere termijn – via de weg van een *Zivilverwaltung* – de politieke *Anschluss* van (het Vlaamse deel van) België bij het Duitse rijk. Om dit te bewerkstelligen bleef hij bij Hitler aandringen op de benoeming van een *Höherer SS- und Polizeiführer* en volledige vrijheid van handelen voor alle met de SS verbonden organisaties, waaronder de *Sipo-SD*, in België. Beide beschouwde Himmler als noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken van het

¹⁷⁹ IV B 3-Brussel, 'Einsatzplan', 1 september 1943, CDJC doc.nr. CXCVI-18, tekst in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, pp. 78–80; fotoreproductie van het originele document in E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (1994), 237–238. Zie verder M. Steinberg, *L'Étoile*, III-2, 222–226; Idem, *La Persécution*, 286–288; Warmbrunn, *German Occupation*, 162–163.

¹⁸⁰ Reeder, 'Tätigkeitsbericht Nr. 25 für die Monate Juli–September 1943', 1 november 1943, afgedrukt in Nestler (Hg.), *Faschistische Okkupationspolitik, Dokumentenauswahl*, doc. nr. 148 op p. 228; zie ook: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage. Dokumente*, 81–82. Vergel. M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 162–163; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, deel III-2, 222–228; Saerens, *Vreemdelingen*, 641–643; M. Steinberg/S. Klarsfeld (ed.), *Memoriaal van de deportatie der joden uit België*, 32–33; Warmbrunn, *German Occupation*, 163.

¹⁸¹ M. Steinberg, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 163–168; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, deel III, band 2, pp. 191–212; Idem, *La Persécution*, 281–292; Lieven Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942', in twee delen in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, no. 15 (mei 2005), pp. 289–313, en no. 16 (november 2005), pp. 11–55; Lieven Saerens, *De Jodenjagers van de SS* (Tielt: Lannoo, 2007); Warmbrunn, *German Occupation*, 160–161; Marion Schreiber, *Stille Rebellen. De overval op deportatietrein nr. 20 naar Auschwitz* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2001), pp. 265–274.

¹⁸² M. Steinberg, *La Persécution*, 281–299. Zie vooral uitgebreid: Insa Meinen, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)', *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering* 6 (Bruxelles: Fondation pour la Mémoire contemporaine, 2005), pp. 161–203.

eindoel.¹⁸³ Dat hij uiteindelijk zijn zin kreeg, bleek uit de onderhandelingen die de eerste maanden van 1944 plaatsvonden en die bleven voortslepen totdat op 13 juli dat jaar (de geallieerde landing in Normandië had inmiddels plaatsgevonden) Hitler het militair bestuur verving door een civiel bezettingsbestuur en hij een *Reichskommissar* en een HSSPF in België benoemde. Vijf weken daarvoor was de weg voor de nieuwe *Reichskommissar* vrijgemaakt door de wegvoering van koning Leopold III naar Duitsland. Generaal Von Falkenhausen werd ontslagen, Reeder mocht blijven, zij het dat hij een meer ondergeschikte positie moest accepteren. Naast de tot *Reichskommissar* benoemde Partijman Josef Grohé kreeg de tot HSSPF bevorderde SS-generaal Richard Jungclaus volmacht in politieke aangelegenheden (en dus ook de *Sipo-SD*).¹⁸⁴

Vlak voor de bevrijding deed Eichmann overigens nog een laatste poging om een deportatietransport te organiseren. Daartoe stuurde hij zijn vertegenwoordiger Anton Burger, die ook nauw bij de voorbereiding van de eerste deportaties uit België in 1942 betrokken was geweest, nogmaals in augustus 1944 naar Brussel. Doelwit van de grote ophaalactie die hij voorbereidde, waren zowel de overgebleven ouderen en kinderen die in enkele Brusselse tehuizen van de AJB verbleven, als de directie en het personeel van de AJB zelf. De opmars van de geallieerde troepen, de chaos van de Duitse terugtocht en tekort aan brandstof voor de benodigde vrachtwagens dwongen Burger echter de voor 27 augustus geplande *razzia* af te gelasten. Diezelfde dag werd het hoofdbureau van de *Sipo-SD* haastig verplaatst van Brussel naar Hasselt, provinciehoofdstad van Belgisch Limburg. Bovendien, als gevolg van onderhandelingen tussen Belgische instanties, neutrale diplomaten en Duitse autoriteiten, ging ook het vertrek van de laatste deportatietrein, die Bergen-Belsen als bestemming had, niet door. Van Burgers plannen kwam niets terecht. Op 4 september 1944 werd Brussel bevrijd en konden de nog 527 overgebleven joodse gevangenen de Dossin-kazerne in Mechelen in vrijheid verlaten.¹⁸⁵

Van de in totaal 56.186 geregistreerde joden in België (met inbegrip van kinderen), van wie de bezetter in juli 1942 de naam- en adresgegevens bezat, werden er 24.390, verdeeld over 27 treinen, uit Mechelen richting Auschwitz gedeporteerd en keerden er 1.193 terug. Van de 24.390 waren er 516 afkomstig uit Noord-Frankrijk (departementen Nord en Pas-de-Calais) en op 12 september 1942 via Mechelen gedeporteerd (29 overlevenden). Er werden 218 joden uit België weggevoerd naar andere kampen dan Auschwitz: de concentratiekampen Buchenwald en Ravensbrück (bij elkaar 132), Bergen-Belsen (14) en interneringskamp Vittel in Frankrijk (72), van wie 130 overleefden. Van de in totaal dus meer dan 25.000 joodse gedeporteerden, overleefden 1.323 de kampen. Tijdens gevangenschap in de Dossin-kazerne, in Breendonk en in Antwerpen verloren minstens 52 joden het leven.¹⁸⁶

4.2.3 Nederland

Tijdens de grootschalige deportaties, die in Nederland op 14 juli 1942 begonnen en eindigden op 13 september 1944, gingen de bezetters niet steeds op dezelfde wijze te werk. Verschillende factoren speelden hierbij een rol: de doeltreffendheid van de gevolgde methode, de reacties daarop van de betrokken bevolkingsgroep, de omvang en geografische spreiding van de joodse bevolking, politieke en economische belangen van diverse Duitse instanties, de beschikbaarheid van treinen. Evenals voor België, zijn voor Nederland op basis van handelingsvrijheid van de bezetter en vooral de methoden die werden gebruikt, vier fasen te onderscheiden.

¹⁸³ A. De Jonghe, 'Strijd Himmler-Reeder', *BGTW*, V (december 1978), 163–166; VII (april 1982), 122–123, 137–140, 142–143, 176–180; VIII (okt 1984), 194–195, 199, 208.

¹⁸⁴ *Ibid.* VIII, 208; A. De Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België*, I, 6–7; Wagner, *Belgien in der deutschen Politik*, 286–292. Grohé was tot dan toe de Gauleiter van de NSDAP in de regio Keulen-Aken.

¹⁸⁵ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel III, band 2, 229–238; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 31–32, 168–169; Warmbrunn, *German Occupation*, 164; Saerens, 'De Jodenvervolgung in België in cijfers', 221.

¹⁸⁶ Zie bijlage 6.5.2. M. Steinberg, *La Persécution*, 132, 234, 279, 298; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, deel II: 1942: *les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique*, 240–243; deel III: *La traque des Juifs, 1942–1944*, band 2, p. 259; Weber, *Innere Sicherheit*, 154; Warmbrunn, *German Occupation*, 167–171.

4.2.3.1 Eerste fase: 1 juli – 31 augustus 1942

Nadat Harster de instructies uit Berlijn had ontvangen, droeg hij zijn ondergeschikten – chef van IV B 4-Den Haag, Zöpf, en de plaatsvervanger van Lages als chef van de *Sipo-SD* in Amsterdam, Hans Blumenthal – met de uitvoering daarvan op. Het moment was aangebroken dat het deportatiesysteem moest gaan functioneren. ‘*Arbeitseinsatz*’ (‘tewerkstelling’) was de camouflerende benaming waaronder de deportaties naar Auschwitz begonnen. Vrijdag 26 juni werden leiders van de Joodsche Raad naar de *Zentralstelle* geroepen. De twee *SS-Hauptsturmführer*, Ferdinand Aus der Fünten en Karl Wörlein, lieten hen weten dat joden in de leeftijd van 16 tot 40 jaar zouden worden opgeroepen voor ‘*polizeilicher Arbeitseinsatz*’ in werkkampen ‘in Duitsland’.¹⁸⁷ De leden en het personeel van de Joodsche Raad zouden worden vrijgesteld, ‘daar ze *Arbeitseinsatz* verrichten in Nederland’. Daartegenover werd van de raad geëist te assisteren bij het gereedmaken van de registratieformulieren van 600 personen per dag, een eis waaraan na heftige interne discussies werd voldaan.¹⁸⁸ Twee dagen later verklaarde *Generalkommissar* Schmidt openlijk dat alle joden ‘naar het oosten’ zouden worden gezonden om dwangarbeid te verrichten; men nam aan dat Schmidt op Polen doelde.¹⁸⁹

Opzet was dat de *Zentralstelle*, op basis van de cartotheek met de namen, adressen en nationaliteiten van alle geregistreerde joden en met administratieve hulp van medewerkers van de Joodsche Raad, schriftelijke oproepen per aangetekende post naar de betrokken joden stuurde.¹⁹⁰ De Joodsche Raad kon individuele vrijstellingen van deportatie voorstellen, waar de *Zentralstelle* wel of geen rekening mee kon houden. Degenen die een oproep ontvingen, dienden zich bij de *Zentralstelle* te melden, waar een deportatiebevel werd uitgereikt en formulieren in verband met hun bezittingen met behulp van Joodsche Raad-personeel werden ingevuld. Op 5 juli werden de eerste duizend oproepen door de *Zentralstelle* verzonden, in de dagen daarna gevolgd door nog eens drieduizend, allemaal in Amsterdam. De eerste reeks oproepen was voor het merendeel gericht aan jonge Duitse en andere niet-Nederlandse joden. Zij dienden zich op een bepaalde datum – de eerste duizend op 14 juli – naar het centraal station te begeven, vanwaar zij ‘voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen’ zouden vertrekken.¹⁹¹ Mede in het licht van de al genoemde onheilspellende uitspraken van Schmidt eind juni, meldde ongeveer de helft van de betrokken joden zich niet. Blumenthal en Aus der Fünten reageerden in eerste instantie door de oproepen, bij wijze van intimidatie, door agenten van de Amsterdamse politie aan huis te laten bezorgen, maar dit had onvoldoende effect. Daarop besloot Blumenthal, in samenwerking met de commandant van het plaatselijke *Ordnungspolizei*-bataljon en vermoedelijk na overleg met Rauter, op 14 juli een razzia uit te voeren, waarbij circa 300 mannen en ruim 240 vrouwen door leden van de *Ordnungspolizei* werden opgepakt. Het belangrijkste doel van deze actie was, dat gedreigd werd deze joden naar het beruchte concentratiekamp Mauthausen over te brengen, indien de vierduizend opgeroepen zich niet alsnog meldden. De Joodsche Raad kreeg bevel dit in een extra editie van Het Joodsche Weekblad bekend te maken.¹⁹² Aanvankelijk leek deze strategie voldoende te werken. De eerste avond, 14 juli, meldden zich 838 van de duizend opgeroepen joden. Sommigen gingen rechtstreeks naar het Amsterdamse centraal station, anderen eerst naar een van de vier verzamelplaatsen in de stad, vanwaar zij met trams onder begeleiding van Amsterdamse agenten naar het station werden gebracht. Een dag later meldden zich 480 joden; de avonden daarna steeg het

¹⁸⁷ Presser, *Ondergang*, I, 247, 249; Idem, *Ashes*, 136, 138; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1102–1106; VI, 1. Aus der Fünten was de dagelijks leider (*Verwaltungsführer*) van de *Zentralstelle*. Wörlein was hoofd van de afdeling *Hausraterfassung*. De derde aan de *Zentralstelle* verbonden *Hauptsturmführer*, Friedrich Streich, was hoofd van de registratie-afdeling die de individuele schriftelijke deportatiebevelen onder de kop ‘Oproeping!’ verstuurde.

¹⁸⁸ De notulen van de Joodsche Raad vergadering van 27 juni 1942 ontbreken. Zie evenwel: David Cohen, ‘Herinneringen’, typoscript, gedateerd in 1956, NIOD, coll. 248: Doc I-294, map d; gepubliceerde versie in *NIW*, mei 1982, pp. 1–27, aldaar 14 derde kolom, p. 24 eerste kolom. Berkley, *Overzicht*, 68–69; Presser, *Ondergang*, I, 247–249; Idem, *Ashes*, 136–138; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 3–4.

¹⁸⁹ *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 29 juni 1942, p. 2.

¹⁹⁰ De gegevens waren oorspronkelijk afkomstig van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters in Den Haag en gebaseerd op de registratie van de joden, uitgevoerd op grond van *Verordnung* 6/1941, uitgevaardigd op 10 januari 1941.

¹⁹¹ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 4–6. Voor een fotoreproductie van een oproepingsformulier met de kop ‘OPROEPING!’, zie: Polak/Van Weezel (red.), *Documenten van de Jodenvervolgung*, 84–87; Idem, *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1979), 85–87, 98–99; Presser, *Ondergang*, I, na p. 312.

¹⁹² *Het Joodsche Weekblad*, 2^e jaargang, no. 14a, 10 [sic, lees 14] juli 1942, extra editie. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 256–257; Idem, *Ashes*, 144–145; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 7–10.

aantal.¹⁹³ Door de combinatie van oproepen, kleinschalige razzia en intimidatie met Mauthausen werden de vereiste aantallen voor de eerste deportatietransporten toch bereikt. Een groot deel van de bij de razzia van 14 juli opgepakte gijzelaars werd na twee dagen vrijgelaten; ongeveer vijftig, onder wie vooral veel jongeren, werden vastgehouden en, in plaats van naar Mauthausen, naar het *Judendurchgangslager* Westerbork overgebracht.¹⁹⁴ In de nacht van 14 op 15 juli reden de eerste twee treinen van de Nederlandse Spoorwegen uit Amsterdam onder bewaking van *Ordnungspolizei* naar dit doorgangskamp; dit herhaalde zich de volgende nacht en de nacht van 18 op 19 juli. Daarmee kwamen de eerste 4.200 (voor een groot deel Duitse) joden in Westerbork terecht, vanwaar zij bijna allemaal onmiddellijk op transport werden gezet naar Auschwitz. In Rotterdam kregen de eerste joden, circa tweeduizend, een oproep van de *Zentralstelle* om zich op 30 juli te melden bij Loods 24, de verzamelplaats op een haventerrein in het zuiden van de stad. Ongeveer 1.100 meldden zich; de overigen bleven thuis of poogden onder te duiken.¹⁹⁵ Aangezien het niet eenvoudig bleek om door middel van aangetekende oproepen de geplande treinen van Westerbork naar Auschwitz vol te krijgen, werden in juli ook joden die zich in gevangenissen en in het *polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort bevonden, naar Westerbork overgebracht en naar Auschwitz weggevoerd.¹⁹⁶ Tussen 14 en 31 juli 1942 kwamen in totaal 6.600 joden in Westerbork aan, terwijl in diezelfde periode zeven treinen van de Duitse *Reichsbahn* met 5.978 gedeporteerden naar Auschwitz vertrokken.¹⁹⁷

De tot dan toe gevolgde strategie verloor echter zijn effectiviteit toen *Generalkommissar* Schmidt op 2 augustus opnieuw een toespraak hield, waarin hij het lot van de joden in nog onheilspellender woorden omschreef: *‘Sie [die Juden] sollen aber drüben im verwüsteten Osten, in den leeren Städten mit den Aufräumungsarbeiten beginnen. Hart wird ihr Los sein; vergessen wir auch nicht, dass sie einstmals arm und verlaust in unsere Länder gekommen sind.’*¹⁹⁸ Een rapport van Otto Bene aan Berlijn op 13 augustus 1942 vermeldde: *‘Seit meinem oben erwähnten Bericht [d.d. 31 juli 1942] hat sich die Lage erheblich geändert. Nachdem die Judenschaft dahinter gekommen ist und weiss, was bei dem Abtransport bezw. bei dem Arbeitseinsatz im Osten gespielt wird, treten sie zu den wöchentlichen Transporten nicht mehr an. Von 2000 für diese Woche Aufgerufenen erschienen nur ca. 400. (...) und wie man in den nächsten Wochen die Züge füllen soll, weiss man noch nicht. (...) Bisher (...) wurden 10.000 Juden also abgeschoben. Dazu kommen noch etwa 2000 Juden, die nach Mauthausen und anderen Orten abgeschoben wurden. (...) Freigestellt von dem Abtransport sind ca. 22.000 in Mischehe lebende Juden, ca. 3500 Rüstungsarbeiter, 1200 Diamantarbeiter, zusammen 26.700 Juden.’*¹⁹⁹

Er was een duidelijke tegenstrijdigheid tussen de onheilspellende verklaringen van Schmidt en de door *Sipo-SD* en *Zentralstelle* gehanteerde tactiek van misleiding, overreding door oproepen, het

¹⁹³ Presser, *Ondergang*, I, 256–258, 263, 265, 268–269; Idem, *Ashes*, 143–146, 149–151; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 7–10, 26–29; Meershoek, *Dienaren*, 236–237.

¹⁹⁴ Presser, *Ondergang*, I, 256–258; Idem, ‘Ontmoetingen’, in *Uit het werk van dr. J. Presser*, 201–205.

¹⁹⁵ Albert E. Oosthoek, (red., inleiding), *Kaddisj. Ter nagedachtenis aan de joodse burgers van Rotterdam* (Rotterdam: Gemeente-Archief Rotterdam / Ad. Donker Uitgeversmaatschappij, 2000); J. L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2006), pp. 359–360.

¹⁹⁶ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 10, 37; Presser, *Ondergang*, I, 262, 266–267; II, 296; Idem, *Ashes*, 146–147, 149–150, 409; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2003), pp. 78–80; Idem, ‘Das Gefängnislager Amersfoort’, in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), 73–100. Joodse gevangenen in kamp Amersfoort waren opgepakt, omdat zij een van de vele anti-joodse bepalingen hadden overtreden. Als individueel strafgeval werden zij voorlopig in dit kamp opgesloten. Al op 15 juli 1942 werden 333 joodse gevangenen uit dit kamp *rechtstreeks* naar Auschwitz weggevoerd. Later die maand volgden nog minstens honderd, die via Westerbork werden gedeporteerd.

¹⁹⁷ Polak/Van Weezel (ed.), *Documents of the persecution of the Dutch Jewry*, 112, 115; cf. Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 150; Gerhard Hirschfeld, ‘Niederlande’, in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords*, 137–165, aldaar 162–165. Voor een chronologisch overzicht van de uit Nederland vertrokken deportatietreinen met joden in 1942–44, zie bijlage 6.4.3.

¹⁹⁸ *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 3 augustus 1942, p. 1. De toespraak werd ook in het Nederlands gepubliceerd in de onder Duitse censuur staande legale Nederlandse pers. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 266–267; Idem, *Ashes*, 151.

¹⁹⁹ Bericht van Otto Bene, Den Haag 13 augustus 1942, aan het *Auswärtige Amt* in Berlijn; geciteerd in *Urteil in dem Strafverfahren gegen Dr. Wilhelm Harster, Wilhelm Zoepf, Gertrud Slotke*. Das Schwurgericht bei dem Landgericht München II, casus 12 Ks 1/66 (München, 1967), Randzahl des Urteils (RZ) 179 op pp. 193–194. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 266; Id., *Ashes*, 150. Het door Bene genoemde aantal vrijgestelde ‘gemengd’ gehuwde joden bedroeg aanvankelijk geen 22.000, maar ca. 12.600; zie hiervoor: J.Th.M. Houwink ten Cate, “‘Het jongere deel’”. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging’, in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 9–66, aldaar 16, 20.

nemen van gijzelaars en intimidatie met Mauthausen. Het aantal joden dat gevolg gaf aan de oproep zakte snel in, zowel in Amsterdam als in andere steden.²⁰⁰ In de week van 3 tot 10 augustus waren er elf besprekingen van Duitse functionarissen, onder wie de eind juli van verlof naar Amsterdam teruggekeerde Lages, alsmede Aus der Fünten en Wörlein, met de leiding van de Joodsche Raad, met als onderwerp het snel gedaalde aantal meldingen. De voorzitters van de Raad stelden voor een door Lages en Aus der Fünten getekende kennisgeving bij elk oproeping te voegen met als inhoud: 'De in de oproep genoemde werkverruiming betreft uitsluitend tewerkstelling in Duitsland in daarvoor ingerichte werkkampen, waar de families samen zullen wonen. Transport naar verder afgelegen streken in het oosten ligt niet in de bedoeling. Het doel van de arbeid is het gereedmaken van materiaal voor de opbouw van de verwoeste steden. Iedereen zal zoveel mogelijk in zijn eigen beroep te werk gesteld worden. De postverbinding met en vanuit Nederland zal gauw tot stand gebracht worden.'²⁰¹ Lages, Aus der Fünten en Wörlein wezen deze suggestie echter van de hand en besloten een tweede razzia uit te voeren. Op 6 augustus pakten agenten van de *Ordnungspolizei* minstens 1.600 Amsterdamse joden op in straten en woningen.²⁰² Opnieuw kreeg de Joodsche Raad bevel een extra editie van Het Joodsche Weekblad te verspreiden, waarin nu alle joden die weigerden gehoor te geven aan de oproep voor tewerkstelling, die geen jodenster droegen of zonder toestemming van adres veranderden (lees: onderdoken) werden bedreigd met arrestatie en wegvoering naar het concentratiekamp Mauthausen. Deze straf gold niet voor de opgeroepen joden die zich alsnog zouden melden vóór 9 augustus.²⁰³ Evenals het dreigement van 14 juli, betekende ook deze keer 'Mauthausen' een zekere dood, gezien de ervaringen uit 1941. Nu echter had de intimidatie niet langer het gewenste effect: slechts 28 personen meldden zich na verschijning van Het Joodsche Weekblad.²⁰⁴ Twee dagen later, 9 augustus, liet Lages agenten van de *Sipo-SD*, onder wie velen in burger gekleed, in de omgeving van zijn kantoor in Amsterdam-Zuid ongeveer 270 joden op straat en in woningen oppakken, die nog dezelfde avond naar Westerbork werden weggevoerd, met uitzondering van veertig, die werden vrijgelaten.²⁰⁵ In de tweede helft van augustus daalde het aantal gedeporteerden uit Amsterdam en dit werd slechts gedeeltelijk tenietgedaan door deportatie van joden uit andere steden.²⁰⁶

In augustus werden door Lages twee wijzigingen in het oproepensysteem doorgevoerd. Zo werd de leeftijdsgrens verruimd en al spoedig geheel losgelaten; daarnaast werden de *Zentralstelle* en het station als verzamelpunt vervangen door de Hollandsche (sinds herfst 1941: Joodsche) Schouwburg.²⁰⁷ De materiële zorg voor de hier gevangen gehouden joden was vanaf 28 augustus 1942 in handen van de nieuw opgerichte afdeling 'Hulp aan Vertrekkenden' van de Joodsche Raad. In de periode tot eind augustus werden middels oproepen, razzia's en intimidatie met Mauthausen in totaal 13.337 joden gedeporteerd.²⁰⁸ Gedurende deze fase werd daarnaast welbewust doorgegaan met

²⁰⁰ Presser, *Ondergang*, I, 267–268; Idem, *Ashes*, 151; Meershoek, *Dienaren*, 238–239; Van der Boom, *Den Haag*, 163; Van der Pauw, *Rotterdam*, 359–360; A.E. Oosthoek 'Inleiding', in: Idem (red.), *Kaddisj. Ter nagedachtenis aan de joodse burgers van Rotterdam* (Rotterdam: Gemeente-Archief Rotterdam / Ad. Donker Uitgeversmaatschappij, 2000).

²⁰¹ Verslag van besprekingen in de *Zentralstelle*, 4 en 5 augustus 1942, in: NIOD, coll. 182: Archief Joodsche Raad voor Amsterdam, dossier 'Besprekingen met Duitse autoriteiten', 1c. Presser, *Ondergang*, I, 268; Idem, *Ashes*, 151–152.

²⁰² Over het precieze aantal opgepakte joden tijdens deze razzia lopen de berichten uiteen. Presser vermeldt 2.000 (*Ondergang*, I, 268, 270; Idem, *Ashes*, 152–153), De Jong 1.600 (*Koninkrijk*, VI, 26–27) en Meershoek 2.200 (*Dienaren*, 239). Wel is duidelijk dat van de tijdens deze razzia gegrepen joden ongeveer zeshonderd naar Westerbork werden overgebracht. De anderen werden vrijgelaten.

²⁰³ *Het Joodsche Weekblad*, 2^e jaargang, no. 17a, 7 augustus 1942, extra editie. D. Cohen, 'Herinneringen', *NIW*, 15. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 268–273; Idem, *Ashes*, 152–156; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 28.

²⁰⁴ Presser, *Ondergang*, I, 273; Idem, *Ashes*, 155. Vergel. Meershoek, *Dienaren*, 240.

²⁰⁵ Verslag door D. Cohen van bespreking met W. Lages, F.H. Aus der Fünten en K. Wörlein, 9 augustus 1942, 20.00 u., in: NIOD, coll. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam, 1d. Notities [Joodse] Ordedienst, Westerbork, 15 augustus 1942, in: NIOD, coll. 250i: kamp Westerbork, 3/5. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 29; Presser, *Ondergang*, 274–275; Idem, *Ashes*, 155, 158.

²⁰⁶ *Ibid.*; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 29, 33–38, 253–254; Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Lakerveld/SeaPress, 1995), pp. 156–157, 163–165; C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse gemeenschap in de stad Utrecht, 1930–1950* (Zutphen/Utrecht: Walburg Pers/Stichtse Historische Reeks nr. 10, 1985), pp. 96–97; Meershoek, *Dienaren*, 240; Houwink ten Cate, 'Befehlshaber', 217; Idem, 'Alfons Zündler' (ongepubl. rapport), 129.

²⁰⁷ Herzberg, *Kroniek* (1985), 138; Presser, *Ondergang*, I, 285–287; Idem, *Ashes*, 163–164; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 26, 30–32; Houwink ten Cate, 'Befehlshaber', 216; Idem, 'Alfons Zündler' (ongepubl. rapport), 37, 132. Katja B. Zaich, 'Das Sammellager Hollandsche Schouwburg in Amsterdam', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 181–196.

²⁰⁸ *Documenten van de Jodenvervolging*, 115–116; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 37, 226.

het sturen van joden naar werkkampen in Nederland, waar reeds in januari 1942 mee begonnen was. De indruk werd gewekt dat zij die daar werkzaam waren en hun gezinnen niet gedeporteerd zouden worden, aangezien zij immers al ‘*Arbeitseinsatz*’ verrichtten in Nederland.²⁰⁹ Ook werden na het begin van de deportaties de gedwongen evacuaties naar Amsterdam voortgezet, die eveneens in januari 1942 waren begonnen.

Het was duidelijk dat het door Eichmann vastgestelde aantal van 40.000 joden dat uit Nederland zou worden weggevoerd, niet in korte tijd kon worden gerealiseerd. Met het wekelijkse treintransport konden niet meer dan ongeveer duizend personen per keer²¹⁰ worden vervoerd en ook de opvangcapaciteit van Westerbork was, ondanks uitbreidingen die het kamp onderging, aan een maximum gebonden.²¹¹ Dit waren dan ook belangrijke redenen dat *IV B 4*-Den Haag al bij de eerste deportaties van juli en augustus aan de *Zentralstelle* opdracht gaf bepaalde groepen joden niet op te roepen. Het ging hierbij aanvankelijk om joden die werkzaam waren in de diamantnijverheid (‘*Diamantjuden*’) en in bedrijven die van belang waren voor het Duitse leger (‘*Rüstungsjuden*’). Aangezien zij voorsnog voor de Duitse oorlogvoering belangrijke diensten verrichtten, werden zij – mede als gevolg van de in augustus uitgevoerde razzia’s – onder druk van de hierbij betrokken *Rüstungs-Inspektion Niederlande*, door de *Zentralstelle* als groepen apart in de cartotheek aangeduid. Zij werden voorlopig vrijgesteld van deportatie. Vanaf begin september 1942 kwam er op het in de zomer van 1941 ingevoerde persoonsbewijs van de betrokkenen een stempel met een nummer te staan, waardoor zij ‘*bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt*’ waren: de zogenoemde ‘*Rückstellungen*’ of ‘*Sperren*’.²¹²

4.2.3.2 Tweede fase: 1 september 1942 – 30 april 1943

De invoering van een stelsel van ‘*Sperren*’ – in Duitse ambtelijke stukken meestal *Rückstellungen* genoemd – was een van de belangrijke kenmerken van de tweede fase. Dit stelsel, waar dus al in de eerste fase een begin mee was gemaakt, werd in de loop van september en oktober met duizenden voorlopige vrijstellingen uitgebreid en paste in de opzet van de bezetter om het deportatiesysteem zo goed mogelijk te laten functioneren.²¹³ In de praktijk betekende dit dat er een jacht op stempels en lijsten ontstond, die uitstel van deportatie beloofden. Het ging daarbij allereerst om bovengenoemde *Rüstungsjuden*; hun aantal bedroeg op het hoogtepunt, eind 1942, met inbegrip van gezinsleden 10.000.²¹⁴ Daarnaast werden alle medewerkers van de Joodsche Raad en hun gezinsleden (17.500 in getal) – althans voorlopig – vrijgesteld, alsmede de protestants-gedoopte joden, ‘gemengd’ gehuwden, een deel van de Portugese joden en enkele kleinere groepen.²¹⁵ Afgezien van deze ‘echte’ vrijstellingen, werden door een aantal Duitse diensten om uiteenlopende redenen nog andere ‘lijsten’ opgesteld. Deze lijsten wekten eveneens valse verwachtingen en brachten de betrokken joden er veelal toe zich voorlopig naar de Duitse bevelen te schikken en niet onder te duiken. Zo werd op een geraffineerde manier een verdeel- en heerspolitiek ingevoerd. De bezetter stond toe dat de vrijstellingsgroepen en lijsten op kunstmatige manier onevenredig groot werden, zolang dit zijn bedoeling ten goede kwam.²¹⁶ Toen het systeem van vrijstellingen in september vorm had gekregen, werden aanvragen hiertoe via de Joodsche Raad ingediend. Eind september waren er naar schatting 15.000 joden die onder de stempelregelingen vielen, maar op het hoogtepunt (jaarwisseling 1942-’43) waren

²⁰⁹ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 88–89, 162–164; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 2, 233–234; Presser, *Ondergang*, I, 249, 298–299; Idem, *Ashes*, 170.

²¹⁰ Hilberg, *Sonderzüge*, 65, 167–168; *Documenten van de Jodenvervolgung*, 114–120.

²¹¹ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 194; De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 726, 733.

²¹² Rapport ‘Entwicklung der Judenfrage in den Niederlanden (bis zum Jahresende 1942)’, NIOD: Arch. IV B 4, map 172a. Herzberg, *Kroniek* (1985), 206–208; Presser, *Ondergang*, I, 288–289; Sijes, *Studies*, 115; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 52–57.

²¹³ Presser, *Ondergang*, I, 287–288; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 56–57.

²¹⁴ Rapport ‘Entwicklung der Judenfrage in den Niederlanden (bis zum Jahresende 1942)’, NIOD: Arch. IV B 4, map 172a.

²¹⁵ Berkley, *Overzicht*, 74–79; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 267–273; Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, 16; Coen Stuldreher, *De legale rest: gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007).

²¹⁶ ‘Niederschrift über die Besprechung bei dem Herrn Reichskommissar am 16.10.1942 betr. Sortierung der Juden’, NIOD, Arch. HSSPF, BdS, IV B 4, map 183f (zie ook microfilm 311), p. 1.

in totaal ongeveer 46.000 joden ‘gesperrt’.²¹⁷ Later werden, met uitzondering van de gemengd gehuwden die kinderen hadden en een deel van degenen van wie de registratie als jood in onderzoek was (z.g. ‘Calmeyer-Juden’), alle vrijgestelde joden in etappen ‘ontsperrt’, of ‘platzte’ de lijst waarop hun namen stonden, zodat zij alsnog konden worden gedeporteerd. Instanties zoals de *Rüstungs-Inspektion* waren hierbij zijdelings betrokken, doordat zij meestal op aandrang van *Referat IV B 4* in Den Haag de joden moesten afstaan²¹⁸, of hen uit eigen beweging afstootten.²¹⁹ Na de oorlog, op 9 februari 1966, verklaarde dr. Wilhelm Harster, onder wiens bevel als BdS het bureau *IV B 4*-Den Haag van Zöpf rechtstreeks ressorteerde, tijdens een verhoor door de *Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht München II* openlijk:

*‘Nach dem Ziel der gesamten Deportationsaktion war die Höhe der zunächst ausgesprochenen Rückstellungen keineswegs als endgültig anzusehen; vielmehr stand von vornherein fest, dass diese Rückstellungsgruppen im Laufe der Zeit abgebaut werden sollten. Wenn ich oben gesagt habe daß durch Offenhalten von Rückstellungsgruppen das Untertauchen der Juden verhindert werden sollte, so ist das dahin zu ergänzen, daß auch ein Anreiz dafür geschaffen werden sollte, daß untergetauchte Juden den Untergrund wieder verlassen.’*²²⁰

Een ander belangrijk kenmerk van de tweede fase was dat de *Zentralstelle* eind augustus de deportatieprocedure drastisch ging verkorten, omdat er nog steeds niet genoeg personen zich vrijwillig kwamen melden. In plaats van oproepen, werden de niet-‘gesperrte’ joden vanaf 2 september 1942 ’s avonds, tijdens het uitgaansverbod voor joden, door de gemeentelijke politie, aangevuld met leden van het Politiebataljon Amsterdam (PBA), van huis opgehaald. Dit gebeurde met behulp van adreslijsten die zij van de *Zentralstelle* op grond van de eerder genoemde jodencartotheek hadden gekregen. Door deze nieuwe methode was het aantal gedeporteerden in september hoger dan in augustus. Aan de andere kant echter was het aantal lager dan in de tweede helft van juli toen gebruik was gemaakt van oproepen en de illusie van ‘tewerkstelling in Duitsland’ nog kennelijk voldoende geloofwaardig was. Behalve het ophalen uit de huizen, zowel in Amsterdam als in andere plaatsen, werden met name in Amsterdam overdag in september opnieuw beperkte ophaalacties op straat uitgevoerd. De meeste gearresteerden werden eerst naar de Hollandsche Schouwburg gebracht, waar ook kleinere transporten uit de westelijke provincies binnenkwamen. De bezetting van het gebouw varieerde, maar als regel verbleven er drie- tot vierhonderd personen, die na enkele dagen via het centraal station naar Westerbork gebracht werden. Grote transporten gingen uit deze en andere provincies rechtstreeks naar Westerbork, zoals in oktober en november onder meer uit Rotterdam en Den Haag. Gedurende november en december lag het accent bij de ophaalacties niet op Amsterdam maar op de rest van het land. In totaal werden in de laatste drie maanden van 1942 uit Westerbork 19.660 joden naar het oosten gezonden.²²¹

Terwijl de deportatietreinen wekelijks Westerbork verlieten, werd zoals vermeld na juli bewust doorgegaan met het sturen van joden naar werkkampen in Nederland. Op deze wijze kon de bezetter geleidelijk een grote groep joodse mannen van tussen de 18 en 55 jaar in zijn greep krijgen. Enerzijds had dit als doel eventuele haarden van verzet bij voorbaat uit te schakelen, anderzijds betekende deze concentratie van grotere aantallen joodse burgers, dat op een betrekkelijk eenvoudige manier voor de vervolgers een ‘reservoir’ ontstond dat, net als het doorgangskamp Westerbork, van belang was voor het ononderbroken verloop van de transporten. In september 1942 waren er 42 veelal kleine werkkampen, voornamelijk in het noorden en oosten van het land, waar in totaal 5.242 joodse mannen geïnterneerd waren. Met hun gezinnen meegerekend, betekende dit dat een groep van circa

²¹⁷ Zie het verslag van *IV B 4*-Den Haag ‘Entwicklung der jüdischen Rückstellungsgruppen in den Niederlanden (Stand 20. März 1943)’, NIOD, Arch. HSSPF, VI, BdS, map 181a. Zie ook in *Documenten van de Jodenvervolgung in Nederland*, 124–129. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 227–228, 270–274, 316–317; Presser, *Ondergang*, I, 290–291; Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, p. 45 n. 70.

²¹⁸ ‘Vermerk’ van G. Slottke, Angestellte bij *IV B 4*-Den Haag, 14 januari 1944, NIOD, Arch. IV B 4, map 174j. Zöpf aan Aus der Fünten, 10 februari 1944, NIOD, Arch. IV B 4, map 174j. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 294–297.

²¹⁹ ‘Rüstungs-Inspektion Niederlande’ aan de Generalkommissar für das Sicherheitswesen, Rauter, 2 december 1942, NIOD, Arch. IV B 4, map 172b.

²²⁰ Das Schwurgericht beim Landgericht München II, 12/K5 1/1966, gecit. door Robert M. W. Kempner, *Edith Stein und Anne Frank. Zwei von Hunderttausend*, 156; vergel. Sijes, *Studies over Jodenvervolgung*, 142.

²²¹ Presser, *Ondergang*, I, 276–277, 306–307, 310–314; Idem, *Ashes*, 158–159, 162; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 30–38, 226–227, 244–249, 254–257.

14.000 personen zich in feite *direct* onder Duitse controle bevond.²²² Gezien het tempo van de deportaties in augustus en september leek het moeilijk om het aantal van 40.000 gedeporteerden, dat in juni door Eichmann en Zöpf was overeengekomen, vóór eind 1942 te bereiken. In een poging het gestelde aantal toch te halen, vormden de joodse mannen in de Nederlandse werkkampen en hun gezinnen daarbuiten juist voor Rauter en Harster het belangrijkste doelwit van de actie, waartoe zij in september voorbereidingen lieten treffen. Rauter rapporteerde hierover op 24 september aan Himmler:

*‘In den Niederlanden gibt es eine sogenannte “Werkveruiming” [sic], eine dem Niederländischen Sozialministerium unterstehende Arbeitseinrichtung, die Juden zu verschiedenen Arbeiten in geschlossenen Betrieben und Lagern anhält. Wir haben diese Werkverruimingslager bisher nicht angetastet, um die Juden dahinein flüchten zu lassen. (...) Am 1. Oktober werden schlagartig die Werkverruimingslager von mir besetzt und am selben Tage die Angehörigen draussen verhaftet und in die beiden grossen neuerrichteten Judenlager in Westerbork bei Assen und Vught bei Hertogenbosch eingezogen werden. Ich will versuchen, anstatt 2 Zügen je Woche 3 zu erhalten.’*²²³

Twee dagen vóór Rauters bericht aan Himmler, was door Harster een geheim spoedtelegram gestuurd naar de SS-commandant van kamp Westerbork, waarin werd gesteld *‘dass das Lager Westerbork vom 3.10. 42 durch eine besondere Aktion schlagartig mit etwa 12 bis 13.000 Juden belegt wird. Schon jetzt sind die nötigen Vorkehrungen (schleunigste Fertigstellung der Inneneinrichtung einzelner Baracken, Beschaffung von Verpflegung und dergleichen) zu treffen.’*²²⁴ Ook Böhmckers opvolger als *Beauftragter des Reichskommissars* in Amsterdam, H. Schröder, die met uitzondering van de deportaties zelf de anti-joodse politiek moest coördineren, had *‘auf Wunsch des Herrn Reichskommissars’* opdracht gegeven aan alle overige *Beauftragten*, er zoveel mogelijk voor te zorgen dat *‘alle arbeitsfähige männliche Juden, soweit sie nicht ausdrücklich zurückgestellt sind’*, uiterlijk donderdag 1 oktober in de werkkampen waren ondergebracht.²²⁵ Voorbereidingen werden getroffen voor de overbrenging van alle joodse mannen uit de werkkampen en hun gezinsleden naar Westerbork. Naast de ruim vijfduizend mannen in werkkampen betrof het 8.877 vrouwen en kinderen in 3.911 huishoudens, verspreid over 85 gemeenten. Als onderdeel van deze operatie moesten alleen al in Amsterdam 5.066 joden (2.411 huishoudens) gelijktijdig worden opgepakt. Dit vereiste de gecombineerde inspanning van alle beschikbare Duitse en Nederlandse politie in de hoofdstad: *Ordnungspolizei, Sipo-SD, Zentralstelle*, Politiebataljon Amsterdam (PBA), Vrijwillige Hulppolitie (VHP) en de reguliere gemeentelijke politie. De centrale leiding was in handen van Lages en Aus der Fünten, die bevel gaven alle in aanmerking komende joden op te pakken op vrijdagavond 2 oktober 1942, vanaf zes uur ’s avonds. De actie werd tot in detail voorbereid, de *Zentralstelle* voorzag de Amsterdamse politie van instructies, naam- en adreslijsten.²²⁶ De opgepakte joden dienden niet naar de *Zentralstelle* of Hollandsche Schouwburg, maar in plaats daarvan eerst naar de respectievelijke wijkbureaus van de politie te worden overgebracht en van daaruit rechtstreeks naar een terrein bij station Muiderpoort in Amsterdam-Oost. Op vrijdagavond 2 oktober gaf de Amsterdamse hoofdcommissaris Tulp zelf leiding aan de arrestaties, die werden uitgevoerd door vierhonderd Nederlandse agenten, waaronder 130 leden van de Vrijwillige Hulppolitie en tweehonderd man van

²²² De Jong, *Koninkrijk*, VI, 236. Zie bijlage 6.9.5 voor de verspreiding van de werkkampen voor joden in Nederland.

²²³ Brief van Rauter aan Himmler, 24 september 1942, betreffende ‘Judenabschiebung’, NIOD, coll. nr. 210: BDC, H-94, fotoreproductie in: *Documenten van de Jodenvervolgung in Nederland*, 90–91; tekst eveneens afgedrukt in In ’t Veld, *SS en Nederland*, deel I, 824–825.

²²⁴ Spoedtelegram, 22 september 1942, BdS aan Westerbork Lagerkommandantur, in: NIOD, Arch. coll. 250i, Lagerkommandantur Westerbork. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 299.

²²⁵ Telexbericht, 23 september 1942, van de Beauftragte des Reichskommissars (BRK) Amsterdam, NIOD: coll. nr. 15: Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebieten, Fernschreibstelle (Telexberichten), telex nr. 177124. Vergel. De Jong: *Koninkrijk*, VI, 235–236.

²²⁶ ‘Einsatzbefehl für Amsterdam’, 1 oktober 1942, van de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Zentralstelle für jüdische Auswanderung, ‘Bet.: Gesamt-evakuierung’ van de joden in de werkkampen, ‘einschliesslich Angehörigen’, in: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zu Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen Ludwigsburg (ZStL) 107 AR 294/67, Bd. VII, Bl. 1024ff. J.H. Heyink, ‘Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940–1945’ (maart 1951), in: NIOD, Coll. 249: Doc II, dossier 363, map a-5. GAA: 5225-BHC-D6-1942-119. Presser, *Ondergang*, I, 300–301; Idem *Ashes*, 170–171; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 235–240; Meershoek, *Dienaren*, 248.

PBA.²²⁷ Daarnaast echter werden ook ingezet: 120 man *Ordnungspolizei*, vijftig man van de *Sipo-SD Aussenstelle* en *Zentralstelle*, vijftig man van de Nederlandse SS, en tweehonderd Duitsers in Nederland, die lid waren van de NSDAP.²²⁸

Verwacht werd dat van de 5.066 joden in Amsterdam die moesten worden opgepakt – onder wie mannen in fabrieken aan de rand van de stad, alsook de vrouwen en kinderen – de Amsterdamse politie er tweeduizend zou opbrengen en PBA ongeveer hetzelfde aantal. De ophaalacties moesten de volgende dag, 3 oktober, worden voortgezet, omdat nog niet alle familieleden waren gegrepen; bovendien waren ook allerlei problemen in de uitvoering ontstaan. Zo waren onvoldoende voertuigen beschikbaar. Daar kwam nog bij dat hoofdcommissaris Tulp door ziekte was weggevallen en gedwongen was geweest de leiding over te dragen aan minder capabele vervangers. Het ontbrak hen aan voldoende gezag en overwicht. Zonder openlijk bevelen te weigeren, grepen betrokken inspecteurs van de gemeentepolitie elke gelegenheid aan om de ophaalacties te vertragen en te doen mislukken. Hierdoor moest de razzia op de tweede dag voortijdig worden beëindigd.²²⁹ Volgens de commandant van het betrokken *Ordnungspolizei*-bataljon 68 te Amsterdam, Hans Kärigel, was de Nederlandse politie bij lange na niet zo efficiënt als de Duitse, die als gevolg daarvan het meeste werk zèlf had moeten doen. Hoewel de Nederlanders meer dan de helft van de totale ingezette mankracht uitmaakten, hadden zij ‘*lediglich etwa 700*’ joden binnen gebracht. De belangrijkste reden was dat zij ‘*nicht mit inniger Überzeugung ihre Aufträge ausführten und deshalb die nötige Energie und Schärfe vermissen liessen*.’²³⁰ Niettemin rapporteerde Seyss-Inquarts vertegenwoordiger in Amsterdam: ‘*diese Aktion, ebenso wie die Heranholung ihrer Familien ist planmässig ohne besondere Zwischenfälle abgelaufen*’; hij vermeldde echter ook dat Nederlandse agenten vaak van tevoren joden hadden gewaarschuwd en de resultaten hadden ‘*allerdings wesentlich darunter gelitten*.’²³¹ Intussen had de *Ordnungspolizei* op 2 en 3 oktober de werkkampen ontruimd en de daar verblijvenden in colonne of per trein naar Westerbork laten overbrengen. Het aantal geëvacueerde mannen bedroeg ongeveer vijfduizend. Buiten Amsterdam – in de overige 84 gemeenten – was het vooral of uitsluitend de reguliere Nederlandse (gemeente-)politie die opdracht kreeg de vrouwen en kinderen uit de huizen te halen. In Amsterdam werden ruim 3.200 van de beoogde 5.066 joden opgepakt en in de provincies buiten de stad ongeveer drieduizend. Zo werden bijvoorbeeld uit de stad Groningen 650 vrouwen en kinderen op 2 en 3 oktober naar Westerbork overgebracht. Evenals in Amsterdam was ook hier de na het begin van de bezetting benoemde hoofdcommissaris van politie lid van de NSB en volop bereid zijn korps in te zetten bij het oppakken van joden.²³² In veel plaatsen in de drie noordelijke provincies werd de ontruiming van de werkkampen en het ophalen van de gezinsleden aangegrepen om in het algemeen de joodse bevolking op te pakken en naar Westerbork over te brengen, waarbij slechts enkele individuele uitzonderingen werden gemaakt.²³³

²²⁷ *Ibid.* De Vrijwillige Hulppolitie was in mei 1942 op initiatief van Rauter en via een verordening van Seyss-Inquart opgericht en bestond vrijwel uitsluitend uit leden van de NSB en Nederlandse SS. De in Amsterdam *ad hoc* ingezette 130 man Vrijwillige Hulppolitie, maakten tijdens de razzia van 2-3 oktober 1942 deel uit van de genoemde 400 man Amsterdamse politie. Croes/Tammes, ‘*Gif*’, 267.

²²⁸ De tweehonderd NSDAP-leden waren Duitse burgers, veelal werkzaam in het Duitse bestuursapparaat in Nederland. Zie verschillende instructies en notities met betrekking tot de razzia van 2 oktober 1942, in GAA: 5225-BHC-D6-1942-119. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 239.

²²⁹ Meershoek, *Dienaren*, 249, 257–258. Zie verder paragraaf 4.3.3.1.

²³⁰ Rapport, 6 oktober 1942, door de commandant van *Ordnungspolizei*-bataljon 68, Hans Kärigel, aan de *Verbindungs-offizier zum Staatsanwalt*, als bijlage 13 n, toegevoegd aan J.H. Heyink, ‘Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945’ (maart 1951), NIOD, Coll. 249: Doc II, dossier 363, map a-5; zie ook ZStL 107 AR 294/67, Bd. VII, Bl. 1024 e.v.

²³¹ Telexbericht, 5 oktober 1942, van de Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam, Dr. H. Schröder, aan Reichskommissar Seyss-Inquart, in: NIOD, coll. nr. 15, Fernschreibstelle, telex nr. T 49/177385.7. Hoewel aan Duitse kant het sturen van joden naar Nederlandse werkkampen ressorteerde onder Schröder, was hij niet zelf direct betrokken bij de eigenlijke organisatie van de deportaties. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 235–236; Sijes, *Studies*, p. 115, n. 37c; Presser, *Ondergang*, I, 302.

²³² Presser, *Ondergang*, I, 298–305; Idem, *Ashes*, 169–173; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 237–241, 343; Van der Boom, *Den Haag*, 91–92; Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität’, 106; Stefan van der Poel, *Joodse Stadlers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796–1945* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2004), pp. 141–143; Croes/Tammes, ‘*Gif*’, 341.

²³³ Zo werden in de nacht van 2–3 oktober 1942 de meeste van de 267 joodse inwoners van Meppel door Nederlandse politie gearresteerd en – tegelijk met de joodse mannen uit de werkkampen Beugelen en Conrad bij Staphorst – op het stationsplein verzameld en naar kamp Westerbork overgebracht. T. J. Rinsema, *Joden in Meppel 1940–1945* (Zutphen: Walburg Pers, 2004), pp. 213–230; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 475. In veel andere plaatsen in de drie noordelijke provincies werd eveneens tegelijk met de ontruiming

Aan de circa tweeduizend personen die zich op 1 oktober in het kamp Westerbork bevonden, werden op grond van de landelijke ophaalactie in één klap 12.296 toegevoegd, een aantal waar het kamp in het geheel niet op was berekend. De transporten uit het kamp werden dan ook onmiddellijk opgevoerd; hiermee kwam het deportatiecijfer in oktober 1942 tot de ongekende hoogte van bijna 12.000, een maandelijks aantal dat daarna nooit meer zou worden bereikt.²³⁴ Tot begin juli 1942, bij de overname van kamp Westerbork door de SS – het ressorteerde van toen af onder de *BdS* – bestond de kampbevolking bijna uitsluitend uit Duitse-joodse vluchtelingen. Uit hun midden waren afdelingshoofden (*Dienstleiter*) en een kamp leider (*Erster Dienstleiter*) aangesteld, die samen de kampstaf vormden. Vooral Duitse joden bekleedden de vele functies, van de registratie van de binnenkomenden tot en met het – in opdracht van de *SS-Kommandant* en binnen het door hem bepaalde aantal – samenstellen van de lijsten van hen die voor de ‘*Arbeitseinsatz nach dem Osten*’ moesten vertrekken. Wie een functie had in de organisatie van het kamp was vooralsnog van transport vrijgesteld. De kampstaf deed zijn keuze voor de doorgaans wekelijks vertrekkende deportatietrein uit de zogenoemde *Transportfreien*; daarnaast waren er steeds groepen die op grond van Duitse beslissingen voorlopig niet gedeporteerd mochten worden. Voor de vele gevangenen was er werk: in de keuken, in de ziekenbarakken, in werkplaatsen en – onder toezicht – op het land in de omgeving. De eerste kampcommandant was *Sturmbannführer* (SS-majoor) Erich Deppner en hij bleef dit twee maanden, tot 1 september 1942, toen hij werd opgevolgd door *Obersturmführer* (SS eerste luitenant) Josef Hugo Dischner. In de loop van september bleek echter dat hij bij het vertrek van transporten vaak dronken was en gevangenen sloeg. Hij toonde zich in de ogen van zijn Haagse superieuren niet geschikt om het kamp een gewenst ordelijk karakter te geven, nodig om een soepel verloop van de transporten mogelijk te maken. De chaotische gang van zaken in het kamp bij de opvang van de joden uit de werkkampen en hun gezinnen vormde de aanleiding voor de vervanging van Dischner. Hij werd 12 oktober opgevolgd door de 35-jarige *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker. Hij was afkomstig van het hoofdbureau van de *BdS* in Den Haag en bleek capabel om het kamp en de joodse kampstaf aan te sturen op een wijze die precies bij het beleid van zijn Haagse superieuren paste. De *Zentralstelle* in Amsterdam hield Gemmeker ervan op de hoogte dat ‘een transport joden’ naar Westerbork onderweg was. Hij ontving van het hoofd van *IV B 4*-Den Haag, Zöpf, de aantallen te deporteren joden, maar was verregaand vrij, wie hij op transport stelde. Hij zou tot de bevrijding in april 1945 kampcommandant blijven.²³⁵

Het door Rauter in bovengeciteerde bericht aan Himmler van 24 september 1942 genoemde kamp Vught bestond op dat moment echter nog niet, maar werd eind december 1942 opgericht en kreeg een dubbele functie. Het was een concentratiekamp voor niet-joden, dat onder het *SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* (WVHA) in Berlijn ressorteerde en als zodanig het enige officiële *Konzentrationslager* (KL) buiten de grenzen van het *Reich* was.²³⁶ Omdat Westerbork te weinig plaats bood voor alle opgepakte joodse burgers en het tempo van de vooraf geplande deportaties niet willekeurig sterk kon worden verhoogd, werd in het concentratiekamp Vught ook een doorgangskamp voor joden gevestigd, dat overigens aanvankelijk als *Judenauffangslager* werd

van de werkkampen het merendeel van de plaatselijke joodse bevolking weggevoerd, zoals in Groningen, Leeuwarden en Assen, waar na begin oktober 1942 nog bijna uitsluitend de medewerkers van de Joodsche Raad en hun families achterbleven, totdat ook de meeste van hen in februari 1943 werden weggevoerd. NIOD, Arch. HSSPF, BdS, dossier 238a (ook microfilm 110): ‘Rapporten van de Nederlandse Politie aan de Zentralstelle für jüdische Auswanderung betreffende controle op woningen van naar Westerbork over te brengen Joden; met daarbij behorende transportlijsten’. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 304, 403–405; H. Hageman, ‘Leeuwarder joden of joodse Leeuwarders. Jodenvervolging en ambtenarenapparaat in Leeuwarden’, in: *Leeuwarder Historische Reeks* 4 (1993), pp. 168–216; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 283 (Assen), 399 (Groningen), 453–454 (Leeuwarden).

²³⁴ *Documents of the persecution* (L.Ph. Polak, L. van Weezel eds.), pp. 115–120; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 240.

²³⁵ Albert Konrad Gemmeker (1907–1982) werd na de oorlog uiteindelijk veroordeeld tot negen jaar gevangenisstraf. Van hem kon tijdens het proces niet bewezen worden dat het lot van de gedeporteerde joden hem bekend was. NIOD, Doc I-520: A.K. Gemmeker. Zie verder voor kamp Westerbork: Herzberg, *Kroniek* (1978), 197–212; Presser, *Ondergang*, II, 287–363; Idem, *Ashes*, 406–464; De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 725–767 (Deppner 727–731, Dischner 731–734, Gemmeker 734 e.v.); Sijes, *Studies*, 113–115; A.H. Paape, *Herinneringscentrum kamp Westerbork / Commemoration Centre camp Westerbork / Erinnerungszentrum Lager Westerbork* (Hooghalen: Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 1984); Willy Lindwer, i.s.m. Karin van Coeverden, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939–1945* (Amsterdam: Balans, 1990), pp. 20–46; Dirk Mulder e.a. (red.), *Westerbork Cahiers*, nummers 1–10 (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork/Assen: Van Gorcum, 1993–2003); Anna Hájková, ‘Das Polizeiliche Durchgangslager Westerbork’, in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), 217–248.

²³⁶ De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 637–690.

aangeduid.²³⁷ In zekere zin nam het de taak van de opgeheven joodse werkkampen over, in zoverre dat het, net als de intussen voortgaande gedwongen verhuizingen naar Amsterdam, ertoe diende om duizenden te concentreren en isoleren alvorens tot deportatie over te gaan. Anders dan Westerbork zou er in Vught sprake zijn van een langer verblijf. Dit gold dan met name voor bepaalde groepen die tot dan toe een tijdelijke vrijstelling van deportatie hadden, zoals ‘*Rüstungsjuden*’ en ‘*Diamantjuden*’.²³⁸ In december 1942 had Himmler bepaald dat in de concentratiekampen meer werk verricht moest worden ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie. Hieruit was in Nederland het plan voortgekomen om in het tweede doorgangskamp bedrijven te vestigen, waar joodse gevangenen tewerkgesteld zouden worden. Nadat midden januari 1943 de eerste ruim 450 joden vanuit de Hollandsche Schouwburg naar Vught waren overgebracht, liet Aus der Fünften aan de leiding van de Joodse Raad weten dat Vught ‘een groot arbeidskamp’ zou worden, met industrieën voor o.a. de bewerking van confectie en diamant.²³⁹ Vanaf februari ging Lages zelf zich bezighouden met de organisatie van de transporten uit Amsterdam naar Vught. Aan het eind van die maand bevonden zich in het nieuwe *Judenlager* al bijna vierduizend personen, terwijl er gedurende de eerste twee maanden van 1943 ruim 7.800 joodse burgers naar Westerbork werden overgebracht en bijna hetzelfde aantal vandaar weer werd gedeporteerd; de bevolking van dit kamp behield steeds ongeveer dezelfde omvang of nam slechts geleidelijk toe.²⁴⁰

In de eerste maanden van 1943 liep het aantal opgepakte joden hoog op, omdat toen naast het ophalen uit de huizen middels adreslijsten, de nadruk vooral lag op het leeghalen van inrichtingen waar talrijke joden verbleven, zoals ziekenhuizen, verpleeghuizen, weeshuizen en ouderentehuizen. Joodse inrichtingen, vooral gelegen in Amsterdam en andere grote steden in het westen, zoals Den Haag, Rotterdam en Leiden, werden de een na de ander ontruimd en de bewoners ervan op transport gesteld. Ook uit niet-joodse instellingen werden joodse patiënten weggehaald. In Amsterdam werden de bewoners van tehuizen niet – zoals bij het ophalen uit woningen – eerst naar de ‘Hollandsche Schouwburg’, maar in plaats daarvan via loodsen en een rangeerterrein in het oostelijk havengebied (Borneokade, Panamakade) per trein naar Westerbork overgebracht.²⁴¹ In het geval van het grote joodse psychiatrische ziekenhuis ‘Het Apeldoornsche Bosch’ op de Veluwe werden na de ontruiming op 21 en 22 januari 1943 de daar verblijvenden zelfs *rechtstreeks* (dus buiten Westerbork om) naar Auschwitz weggevoerd; het ging daarbij om 921 mensen (patiënten en een deel van de verpleegkundigen).²⁴² Deze grootschalige acties, waarmee de bezetter de beschikking kreeg over een omvangrijk ‘reservoir’ in de doorgangskampen en er voor deportatietreinen nooit een gebrek aan ‘transportmateriaal’ dreigde, vormen een belangrijk kenmerk van de tweede fase der deportaties: van de tussen 1 januari en 1 mei 1943 ruim 19.000 ‘*nach dem Osten*’ weggevoerde joden waren minstens zesduizend afkomstig uit joodse tehuizen, ziekenhuizen en inrichtingen en ongeveer tweeduizend uit soortgelijke niet-joodse instellingen.²⁴³

²³⁷ Presser, *Ondergang*, II, 383; De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 712–725, aldaar 721 n. 1.

²³⁸ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 330–331.

²³⁹ De Jong, *Koninkrijk*, VI, p. 330 noot 1, en p. 332; VIII, 712–725; Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 197–198; P.W. Klein, Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2003).

²⁴⁰ Voor Westerbork, zie: ‘Transportbeweging vom 15. Juli 1942–31. Dezember 1943’, in: *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945* (L.Ph. Polak, L. van Weezel eds.), p. 108; Ned. ed.: *Documenten van de Jodenvervolgung in Nederland*, 108. Voor Vught, zie: De Jong, *Koninkrijk*, VI, p. 331 noot 3, en: Opgave van de zogenaamde sterkte, bijlage 2 in Janneke de Moei, *Joodse kinderen in kamp Vught* (1999), pp. 107–108.

²⁴¹ Presser, *Ondergang*, I, 282–283, 320–321, 336–348; Idem, *Ashes*, 161–162, 186–190. J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 197–198 (Amsterdam, Apeldoorn), 361 (Gouda), 385 (Den Haag), 434 (Hilversum), 459 (Leiden), 529–530 (Rotterdam); Van der Boom, *Den Haag*, 165–166; Judith Maas, Harry Bonnewits (red.), Micha Gelber (Eng. translation), *Loods 24. Een wandeling door joods Rotterdam. A stroll through jewish Rotterdam* (Rotterdam: Stichting Comité Loods 24, z.j.), pp. 8–13; Gerard Kerkvliet en Martin Uitvlugt, *Een pot piccalilly voor Westerbork. Journalistiek verslag over de vernietiging van het joodse weeshuis in Leiden* (Den Haag: Q-Producties, 1973); Leonard Kasteleyn, *Joden in Leiden en omgeving 1933–1945*. Tentoonstellingscatalogus (Leiden: Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden, 1 maart–19 mei 2003); met inbegrip van lijsten met gedeporteerde joden uit Leiden, het Centraal Israëlitisch Wees- en doorgangshuis, en dorpen rond Leiden.

²⁴² NIOD, arch. coll. 249: Doc II-38: Apeldoorn. Presser, *Ondergang*, I, 321–333; Idem, *Ashes*, 178–184; Kempner, *Edith Stein und Anne Frank. Zwei von Hunderttausend*, 71–74; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 318–327; Sijes, *Studies*, 119–120; S. Laansma, *De Joodse gemeente te Apeldoorn en het Apeldoornsche Bosch* (Zutphen: De Walburg Pers, 1979), pp. 51–54.

²⁴³ Herzberg, *Kroniek* (1985), 149–150; Presser, *Ondergang*, I, 320–321, 336–348, 353, 412, 415; Idem, *Ashes*, 184–192; Kempner, *Edith Stein und Anne Frank*, 69–71; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 327–329; Van der Boom, *Den Haag*, 165–166; Meershoek, *Dienaren*, 266; Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität’, p. 106 n. 107.

Doordat in januari, februari en maart 1943 de omvang van de bevolking in de kampen Westerbork en vooral Vught toenam, begon *IV B 4*-Den Haag met het opvoeren van de frequentie der deportaties. Verder werden hiertoe enerzijds bepaalde categorieën vrijstellingsstempels vervallen verklaard en de houders ervan naar Vught overgebracht, anderzijds werd het tempo van de transporten uit Vught naar Westerbork en vandaar naar het oosten verhoogd; er vonden – met uitzondering van twee keer (15 november 1943 en 3 juni 1944) – geen rechtstreekse deportaties uit Vught naar Auschwitz plaats. Ook werd in de eerste maanden van 1943 de concentratie en isolatie van joden in drie Amsterdamse wijken, vooral ‘Oost’ (Transvaalbuurt), opgevoerd. Daartoe vaardigde de *Zentralstelle* zogenoemde *Anweisungen* uit die aan joden elders in de stad werden gestuurd met het bevel – in twee talen – hun woning vóór een bepaalde datum (meestal heel gauw) te verlaten en te verhuizen naar het nieuwe adres in Amsterdam-Oost dat op het gedrukte formulier was genoteerd. De Transvaalbuurt was door zijn ligging tussen een kanaal en spoorlijnen makkelijk af te sluiten en bovendien dichtbij een station.²⁴⁴ Lages en Aus der Fünten waren er in de eerste maanden van 1943 in geslaagd de Joodsche Raad ervan te overtuigen dat het Duitse einddoel was om te komen tot de inrichting van ‘drie ghetti’: één in Vught (waarvan de capaciteit ‘misschien tot vijftigduizend uit te breiden’ zou zijn²⁴⁵), één in Westerbork en één in Auschwitz. Presser stelde dat de illusie van Vught als blijvend kamp zich tot in juni 1943 heeft gehandhaafd.²⁴⁶ Het leidde ertoe dat de Joodsche Raad bereid was mee te werken aan de overbrenging van talrijke tot dan toe ‘gesperre’ joden naar Vught. Van december 1942 tot en met maart 1943 nam het aantal gedeporteerden per maand steeds met gemiddeld bijna duizend toe (zie Bijlage 6.6).

Juist in de periode dat een tweede doorgangskamp voor joden werd opgericht en de ophaalacties werden geconcentreerd op joodse inrichtingen, werd niet alleen het tempo van de deportaties verder opgevoerd, maar veranderde ook de bestemming van de treinen die uit Westerbork vertrokken. Tot eind februari 1943 waren de transporten steeds gericht geweest op het grote concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz.²⁴⁷ De op 2 maart 1943 uit Westerbork vertrokken deportatietrein was echter de eerste van in totaal negentien, die als bestemming Sobibór hadden. In tegenstelling tot Auschwitz, dat naast het vernietigingskamp Birkenau ook een concentratiekamp (*Stammlager*) en een groot *Zwangsarbeitslager* (Monowitz) omvatte, was Sobibór uitsluitend een vernietigingskamp.²⁴⁸ Wat precies de reden is dat de bestemming van de deportatietreinen werd veranderd, is uit het in Nederland aanwezige bronnenmateriaal niet direct te verklaren. Sijes geeft aan dat het bij het Instituut voor Oorlogsdocumentatie aanwezige archiefmateriaal van *IV B 4*-Den Haag slechts gering van omvang is en niet meer dan enkele restanten bevat, die merendeels op de tijdelijke vrijstellingen van deportatie betrekking hebben. Ook over de persoonlijke bemoeienissen van Eichmann bij de deportaties uit Nederland en met name de transporten naar Sobibór, is uit het overgebleven archief van *IV B 4*-Den Haag onvoldoende af te leiden. Wel is duidelijk dat er een nauw contact bestond tussen Eichmanns *Judenreferat* in Berlijn en zijn vertegenwoordiging in Den Haag. Zo reisde in de periode van de deportaties regelmatig personeel uit Den Haag naar *IV B 4*-Berlijn en andersom. De instructies omtrent het aantal personen dat uit Nederland naar de kampen ‘*im Osten*’ moest worden getransporteerd, waren steeds afkomstig van Eichmann of zijn plaatsvervanger Rolf Günther. De

²⁴⁴ Wielek, *Oorlog*, 92; Presser, *Ondergang*, I, 210–211, 308–309, 312–313, 398–400, 484, 521; Idem, *Ashes*, 114, 216–218, 274; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1067; Jannie [H.B.J.] Stegeman, ‘Hiernaast zijn ze weggehaald...’ *Vervolging en verzet in de Rivierenbuurt 1937–1945* (Amsterdam: Stichting Verzetsmuseum, 1985); Stigter, *De bezette stad*, 36, 122 en losse bijlage Plattegrond van Amsterdam 1940-1945.

²⁴⁵ Aldus de notulen van de Joodsche Raad van 25 februari 1943, aangehaald door De Jong, *Koninkrijk*, VI, p. 332 n. 3.

²⁴⁶ Presser, *Ondergang*, II, 384–385; Janneke de Moei, *Joodse kinderen in het kamp Vught* (Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught, 1999).

²⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 802–865; *Documents of the persecution*, 114–117.

²⁴⁸ Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, zesde, herziene druk 2008), pp. 66, 232 e.v.; Dui. ed.: *Vernichtungslager Sobibór* (Berlin: Metropol Verlag, 1998); updated Eng. ed.: *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp* (Oxford/Gordonsville/ Washington D.C.: Berg Publishers in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2007); Elie A. Cohen, *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam: Sijthoff, 1985 [eerste druk 1979]); De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 865–883; Presser, *Ondergang*, II, 422–426; Idem, *Ashes*, 490–493.

opgegeven aantallen moesten altijd als een minimum worden beschouwd en werden via Harster en Zöpf doorgegeven aan Lages, Aus der Fünten en de commandanten van Westerbork en Vught.²⁴⁹

Tussen 10 en 22 april 1943 werd in etappen bepaald dat het verblijf van joden ‘in de provincie’, d.w.z. buiten Amsterdam, verboden werd en dat bijna alle betrokkenen zich in Vught moesten melden, waardoor de joodse bevolking in dit kamp bijna verdubbelde en er feitelijk nog slechts drie door joden legaal bewoonde plaatsen in Nederland overbleven: Amsterdam en de kampen Westerbork en Vught. Alleen gemengd gehuwden mochten in de provincie achterblijven, terwijl degenen met nog geldige stempels naar Amsterdam moesten.²⁵⁰ Door de ontruiming van alle plaatsen buiten Amsterdam zakte het aantal Joodsche Raad-stempels, dat aanvankelijk 17.500 bedroeg, tot ca. 13.000.²⁵¹ De in Amsterdam eind april 1943 overgebleven joden behoorden bijna allen tot vier groepen met nog geldige vrijstellingsstempels: een deel van de *Rüstungsjuden* (circa 1.800 arbeiders met 3.700 gezinsleden), degenen met Joodsche Raad-stempels (13.000), een groep van ongeveer 9.500 ‘gemengd’ gehuwde joden die kinderen hadden en personen van wie de joodse afkomst nog in onderzoek was (‘Calmeyer-Juden’). Hans Georg Calmeyer, een jurist en ambtenaar in het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, was vanaf voorjaar 1941 belast met de behandeling van individuele verzoeken om herziening van de registratie als jood. Vooral na het begin van de deportaties waren steeds meer aanvragen ingediend, vergezeld van veelal gefingeerde bewijsstukken, om de registratie als ‘voljood’ te veranderen in niet-jood, ‘half-jood’ of ‘kwart-jood’. Calmeyer was geen lid van de NSDAP of SS. Van de in totaal 5.667 verzoeken nam hij in 3.709 gevallen een positieve beslissing die tot uitstel en uiteindelijk afstel van deportatie leidde.²⁵²

Seyss-Inquart had al op 19 januari 1943 bepaald dat in het algemeen alle ‘*Rückstellungen spätestens am 30.6.1943 ihr Ende finden müssen*’.²⁵³ De overige lijsten en stempels waren gedurende deze periode achtereenvolgens ongeldig verklaard en de betrokkenen gedeporteerd. Met de internering van joden die buiten Amsterdam woonachtig waren in het kamp Vught en een drastische inkrimping van het ‘*Sperren*’-systeem was de tweede fase van de deportaties eind april 1943 tot een einde gekomen. Tijdens deze fase werden in totaal bijna 47.000 joden weggevoerd, van wie ongeveer 35.000 naar Auschwitz en bijna 12.000 naar Sobibór.²⁵⁴

4.2.3.3 Derde fase: 1 mei – 30 september 1943

In de eerste dagen van mei zaten er in Vught 8.700 joden, zowel degenen waarvan de stempels niet langer geldig waren, als zij die afkomstig waren uit de ‘*judenrein*’ gemaakte ‘provincie’.²⁵⁵ In Westerbork bevonden zich toen ca. 9.300 joden, waarmee het totale aantal dat de bezetter direct kon deporteren op 18.000 kwam.²⁵⁶ Op 27 april 1943 zond IV B 4-Den Haag een verslag naar Berlijn betreffende de ‘*Entjudung der Niederlande*’, waarin uitgebreid cijfermateriaal was opgenomen; gesteld werd dat van de 140.000 joden in Nederland in mei 1940 er 68.300 het land hadden verlaten, van wie sinds juli 1942 58.000 in zestig ‘*Sonderzüge*’ voor ‘*Arbeitseinsatz im Osten*’, terwijl er zich vierduizend in Duitse concentratiekampen bevonden en zesduizend geëmigreerd of voortvluchtig waren. Het aantal joodse onderduikers werd door IV B 4-Den Haag op dat moment op 10.000 à

²⁴⁹ B.A. Sijes, ‘Adolf Eichmann und die Deportation der in den Niederlanden wohnende Juden’, rapport, november 1960, 91 pag., opgesteld naar aanleiding van een verzoek van de Israëliëse regering aan de Nederlandse, om het aandeel van Eichmann te bepalen aan de deportatie van en de moord op de Nederlandse joden. Een Nederlandstalige versie werd gepubliceerd in: B.A. Sijes, *Studies over Jodenvervolgung* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 95–127; *ibid.*, 76, 112–113, 118–119. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VIII, hoofdstuk 7; Houwink ten Cate, ‘Befehlshaber’; Schelvis, *Sobibor* (2008), 232–248.

²⁵⁰ Presser, *Ondergang*, I, 353; II, 383; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 333–334.

²⁵¹ Verslag van IV B 4-Den Haag (Zöpf) aan IV B 4-Berlijn (Eichmann) betreffende de ‘*Entjudung der Niederlande*’, 27 april 1943, NIOD, Arch. HSSPF, map 181a. Het precieze aantal Joodsche Raad-stempels bedroeg maximaal 17.498.

²⁵² De andere 1.958 personen konden wel worden weggevoerd. Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, ‘Zwischen Tätern, Zuschauern und Opfern: Hans Georg Calmeyer und die Judenverfolgung in den besetzten Niederlanden’, in: G. Hirschfeld, T. Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2004), pp. 127–146, aldaar 132. Zie uitgebreid: Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2008), 143, 145, 266 en *passim*. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 333, 369; Stuldreher, *De legale rest*.

²⁵³ ‘Entwicklung der jüdischen Rückstellungsgruppen in den Niederlanden (Stand 20. März 1943)’, verslag van IV B 4-Den Haag, in NIOD, Arch. HSSPF, map 181a. Zie voor de termijn tot eind juni 1943 ook De Jong, *Koninkrijk*, VI, 369.

²⁵⁴ *Documenten van de Jodenvervolgung*, 108, 114–120; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 369; Hirschfeld, ‘Niederlande’, 162–165.

²⁵⁵ Presser, *Ondergang*, II, 383; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 334–335, 368.

²⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 335, 369; VIII, 708.

15.000 geschat. Tenslotte werd vermeld dat (inclusief joodse onderduikers) van de overgebleven ca. 72.000 joden een snelle ‘*Abschiebung*’ werd verhinderd, doordat bijna de helft van hen nog een beschermend stempel bezat en – in het geval van de *Rüstungsjuden* en de Joodsche Raad-stempels – nog Duitse belangen dienden, te weten resp. de oorlogsindustrie en het meewerken aan het functioneren van het deportatiesysteem.²⁵⁷ Bovendien had het *Auswärtiges Amt* te kennen gegeven dat vele duizenden joden, ondermeer uit Nederland, niet gedeporteerd, maar in een apart kamp, een ‘*Austausch-Lager*’ (Bergen-Belsen) opgesloten dienden te worden, zodat ze later zouden kunnen worden uitgewisseld tegen geïnterneerde Duitse burgers uit overzeese landen. Nederlandse joden die immigratiepapieren voor Palestina of het zogenoemde ‘120.000-stempel’ bezaten (in totaal ca. 3.300 personen) kwamen hiervoor in aanmerking.²⁵⁸

Eind april en begin mei 1943, toen in bijna heel Nederland grote proteststakingen waren uitgebroken (met als aanleiding de terugvoering in krijgsgevangenschap van voormalig dienstplichtige Nederlandse militairen), bereidden Rauter, Harster en Zöpf de *derde fase* van de deportaties voor.²⁵⁹ Op 5 mei liet Harster een geheime circulaire uitgaan naar alle bij de deportaties betrokken Duitse instanties in Nederland. Terwijl in maart ruim 5.600 en in april bijna 5.900 joden waren gedeporteerd, wenste *IV B 4-Berlijn*, aldus Harster, dat het aantal in mei 8.000 zou bedragen; ‘*Da das RSHA im Juni weitere 15.000 Juden anfordert, muss möglichst schnell der Zeitpunkt erreicht werden, an dem auch die Insassen des Lager Hertogenbosch beansprucht werden können.*’²⁶⁰ Het tempo van de deportaties zou dus nog verder moeten worden opgevoerd en een versnelde ontruiming van Vught zou hierbij van belang zijn. Nu de eerste en de tweede fase van de deportaties voorbij waren, wilden de vervolgers door grote ‘*Aktionen*’ de nog bestaande voorlopige vrijstellingen, m.n. de Joodsche Raad-stempels, opheffen en zo snel mogelijk de rest van de joodse gemeenschap deporteren. Deze was toen vrijwel geheel geconcentreerd in drie wijken van Amsterdam. De grootschalige acties die dit streven zou vergen, vormen het enige belangrijke kenmerk van de *derde fase* der deportaties, die van begin mei tot eind september 1943 duurde.

In twee etappen zouden de laatste joden uit Amsterdam worden weggevoerd; de nog overgebleven *Rüstungsjuden* waren voor een deel bestemd voor Vught en de houders van Joodsche Raad-stempels zouden in gedeelten naar Westerbork worden overgebracht.²⁶¹ Hierbij hoopte de bezetter, net als in april bij de ontruiming van ‘de provincie’, geen gebruik te hoeven maken van *razzia*’s (die de inzet van veel manschappen vereiste), maar in plaats daarvan de Joodsche Raad in te schakelen. Op 14 mei werd aan alle overgebleven joden die geen ‘*Sperre*’ bezaten, het verblijf in Amsterdam verboden en bevolen zich uiterlijk 20 mei voor transport naar Westerbork te melden. Aangezien slechts een zeer gering aantal reageerde, kreeg de leiding van de Joodsche Raad opdracht in eerste instantie de helft van degenen met een Joodsche Raad-stempel, t.w. 7.000 personen, op te roepen zich op 25 mei te melden. Hoewel de leiding van de Raad, na felle interne debatten, uiteindelijk besloot aan deze Duitse eis mee te werken en zelf de selectie uit te voeren, mislukte de opzet, omdat slechts ongeveer vijfhonderd opgeroepen ook verschenen op het aangewezen terrein. De dag daarna, 26 mei, vond een grootschalige *razzia* plaats in Amsterdam, waarbij systematisch woningen werden doorzocht zonder dat er op de ‘*Sperren*’ werd gelet. In totaal werden 3.435 joden naar Westerbork vervoerd.²⁶² Na deze *razzia* lieten Lages en Aus der Fünten aan de leiding van de Joodsche Raad weten dat er voorlopig geen *razzia*’s meer gehouden zouden worden. Op kleinere schaal werd het oppakken echter voortgezet. Op 20 juni 1943 had de volgende omvangrijke *razzia* plaats, de grootste die ooit werd gehouden. In Amsterdam-zuid en -oost werden hele wijken hermetisch afgesloten en 5.524 personen opgepakt.²⁶³ Bij een kleinere *razzia* op 23 juli werden 600 joden gearresteerd.²⁶⁴ Op 29 september 1943 werden de laatste grote *razzia*’s gehouden. In Amsterdam werden ruim 2.000 joden met

²⁵⁷ *IV B 4-Den Haag* (Zöpf) aan *IV B 4-Berlijn* (Eichmann), 27 april 1943, NIOD, Arch. HSSPF, map 181a.

²⁵⁸ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 369; VII, 271–272.

²⁵⁹ Zie het geheime rapport van Zöpf, bestemd voor Harster, 29 april 1943, NIOD, Arch. HSSPF, map 183f.

²⁶⁰ Geheime circulaire van Harster, 5 mei 1943, NIOD, Arch. HSSPF, map 53a.

²⁶¹ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 370–371; VII, 283–284.

²⁶² Presser, *Ondergang*, I, 369–374; Idem, *Ashes*, 203–205; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 286–291; Meershoek, *Dienaren*, 289–290.

²⁶³ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 306; Presser, *Ondergang*, I, 376–379; Idem, *Ashes*, 206–208; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 198.

²⁶⁴ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 307.

inbegrip van de leden van de Joodsche Raad gegrepen. Het was het einde van de Joodsche Raad en van elk legaal georganiseerd joods gemeenschapsbestaan in Nederland. Ongeveer vijf functionarissen van het verbindingskantoor van de Joodsche Raad met de Duitse autoriteiten, de *Expositur*, mochten in Amsterdam blijven om zich bezig te houden met de ‘legale rest’, voornamelijk bestaande uit joden die een niet-joodse huwelijkspartner en kinderen hadden.²⁶⁵

Een ander kenmerk van de derde fase is de beruchte poging van de bezetter om een deel van deze ‘gemengd’ gehuwden, in ruil voor ‘definitieve vrijstelling’ van deportatie, te dwingen zich te laten steriliseren. Het is opvallend dat deze vergaande maatregel zelfs in Duitsland zèlf nooit is ingevoerd; Rauter was er echter voorstander van en het feit dat het niet bij een voornemen is gebleven, maar ook werd uitgevoerd, tekent het radicale en doortastende karakter van het Duitse beleid in Nederland.²⁶⁶

Vanaf eind mei werden in een Amsterdams joods ziekenhuis enkele honderden sterilisaties uitgevoerd, waarbij het in bijna alle gevallen om joodse mannen ging. Overigens werden ook vaak door artsen bij oudere vrouwen en mannen niet- vruchtbaarheidsverklaringen afgelegd, die volstonden. De Duitse gedragslijn ten opzichte van de ‘gemengd’ gehuwde joden veranderde echter van tijd tot tijd. Ondanks het risico van deportatie, weigerden velen, die er voor in aanmerking kwamen, zich te laten steriliseren. Omdat ook van de zijde van de kerken zeer scherp werd geprotesteerd tegen deze maatregel, verbood de *Reichskommissar* tenslotte de sterilisatie van ‘gemengd’ gehuwde joden. In de vierde fase van de deportaties – december 1943 – lag het in de bedoeling ongeveer 2.500 ‘gemengd’ gehuwden in aparte werkkampen in Nederland onder te brengen. Dit plan werd, zij het slechts gedeeltelijk, ook daadwerkelijk uitgevoerd.²⁶⁷

Gedurende de derde fase, begin mei tot eind september 1943, werden meer dan 28.000 joden uit Nederland gedeporteerd, van wie ruim 23.000 naar het vernietigingskamp Sobibór.²⁶⁸ Hiermee had het deportatiecijfer voor het eerst sinds oktober 1942 weer een hoogtepunt bereikt: uit een overzicht van de deportatieaantallen (zie bijlage 6.6) blijkt, dat vooral in mei, juni en juli 1943 veel méér joden werden weggevoerd, dan in de eerste maanden van de deportaties (juli, augustus, september 1942).

4.2.3.4 Vierde fase: 1 oktober 1943 – 13 september 1944

De vierde fase van de deportaties kenmerkte zich door opsporing van joodse onderduikers en het op transport stellen van restgroepen achtergebleven joden, die zich nog in de doorgangskampen en gevangnissen bevonden. Afgezien van het *Sperren*-systeem, dat inmiddels was afgebroken, waren enkele kleinere groepen ook tijdens de derde en het begin van de vierde fase nog van deportatie vrijgesteld. De circa 640 joden die met goedkeuring van *Generalkommissar* Schmidt op speciale lijsten stonden van twee Nederlandse secretarissen-generaal, werden in september 1943 (na de dood van Schmidt) naar Westerbork overgebracht en in 1944 als bevoorrechte personen naar het ‘*Altersghetto*’ Theresienstadt gedeporteerd. Ook werden toen degenen die nog op speciale lijsten voorkwamen, zoals de afgewezen gevallen op de ‘Calmeyer’-lijst en de laatste groep van 140 tot dan toe vrijgestelde Portugese joden definitief weggevoerd. Het joodse doorgangskamp Vught werd tijdens de vierde fase in etappes opgeheven en hield in juni 1944 op te bestaan.²⁶⁹

Een tweede belangrijk kenmerk van deze laatste fase van de deportaties was echter dat de Duitse politie trachtte zoveel mogelijk ondergedoken joden te arresteren. Om onderduiken in het algemeen te bemoeilijken werden op initiatief van Rauter hervormingen doorgevoerd in het distributiesysteem

²⁶⁵ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 256–258; Presser, *Ondergang*, I, 467–468; II, 231–233; Idem, *Ashes*, 312–316; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 398–418; uitgebreid: Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007).

²⁶⁶ Herzberg, *Kroniek* (1985), 65–66, 169–170; Presser, *Ondergang*, I, 357–366; Idem, *Ashes*, 195–202; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 284–296; zie vooral uitgebreid: Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), hoofdstuk 13: ‘De sterilisatieactie’, pp. 277–317.

²⁶⁷ Stuldreher, *De legale rest*, hoofdstuk 14, pp. 319–344; Warmbrunn, *Dutch*, 66–67, 161–162; Idem, *Nederlanders*, 65–66, 159–160; Presser, *Ondergang*, I, 357–366; II, 87–92; Idem, *Ashes*, 195–202, 313–316.

²⁶⁸ Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor*; J. van de Vosse (inleiding), *Sobibor, Rapport van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, Tweede, verbeterde en aangevulde uitgave* (’s-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, 1947); Polak/Van Weezel (red.), *Documenten van de Jodenvervolgving in Nederland* (1965), 108, 114–120; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 335, 369; VIII, 708; E. A. Cohen, *De negentien treinen naar Sobibor*, 21–22.

²⁶⁹ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 256, 286–296, 326; Presser, *Ondergang*, II, 227–232, 402–404; Idem, *Ashes*, 374–377, 475–478; Warmbrunn, *Dutch*, 66–68; Idem, *Nederlanders*, 66–67; Voor de Portugese joden, zie: Von Frijtag, *Het geval Calmeyer*, 127–141.

van bonkaarten. Naar schatting hebben maximaal 28.000 Nederlandse joden ondergedoken gezeten, maar werd ruim een derde deel van hen uiteindelijk alsnog gearresteerd en gedeporteerd.²⁷⁰ Daarnaast werden 8.500 à 9.000²⁷¹ joden niet gedeporteerd omdat zij met niet-joden gehuwd waren en slaagden maximaal circa 3.700 joden erin hun registratie als (vol-)jood ongedaan te maken via een beslissing van de Duitse functionaris Calmeyer.²⁷² Tenslotte verbleven er bij de bevrijding van Westerbork in april 1945 nog ongeveer 900 personen in dit kamp. De laatste trein uit het kamp was overigens al 13 september 1944 vertrokken, waarmee de deportaties definitief tot een einde kwamen. In de periode oktober 1943 tot en met september 1944 werden ruim 16.600 joden weggevoerd; evenals in de derde fase gingen echter niet alle transporten naar Auschwitz of Sobibór. Kleinere groepen, als bevoorrecht beschouwde personen, werden overgebracht naar bijzondere kampen, zoals het eerder genoemde ‘*Austauschlager*’ Bergen-Belsen en het ‘*Altersghetto*’ Theresienstadt. Laatstgenoemd kamp was de bestemming van onder andere de ‘Barneveld’-groep, de top van de Joodsche Raad, protestants-gedoopte joden en sommige Portugese joden. Een belangrijk deel van hen – met uitzondering van de ‘Barnevelders’ – werd echter later van daaruit alsnog naar Auschwitz gedeporteerd.²⁷³

In totaal zijn gedurende de bezetting van de 140.000 geregistreerde joden in Nederland meer dan 107.000 gedeporteerd, van wie tussen 5.400 en 5.500 de kampen overleefden.²⁷⁴ Enkele honderden joden kwamen om in gevangnissen en kampen in Nederland, vooral in Vught en Amersfoort. Er zijn dus tussen 102.000 en 103.000 in Nederland opgepakte joden in Duitse gevangenschap – concentratie- en vernietigingskampen – vermoord of omgekomen.²⁷⁵ Tussen twee- en drieduizend joden slaagden er tijdens de bezetting in met of zonder Duitse toestemming geallieerd of neutraal gebied te bereiken. De overige overlevenden slaagden daarin door administratieve ontsnapping (gemengd gehuwden, Calmeyer-gevallen) of door onderduik.²⁷⁶

²⁷⁰ Voor de schatting van 28.000, zie Croes/Tammes, ‘*Gif*’, 195, 471. Vergel. de lagere schattingen van 24.000 à 25.000 bij: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 358–359, zie voor p. 359 ook de aanvulling in idem, deel XIII (*Bijlagen*), pp. 113–114; dl. VII, 417, 441; dl. VIII, 699; Sijes, *Studies*, pp. 140, 147, n. 11; Presser, *Ondergang*, II, 245; Warmbrunn, *Duch*, pp. 67–68, 170 n. 31; Idem, *Nederlanders*, pp. 67, 167 n. 31.

²⁷¹ Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, 20.

²⁷² Von Frijtag Drabbe Künzel, ‘Zwischen Tätern, Zuschauern und Opfern: Hans Georg Calmeyer und die Judenverfolgung in den besetzten Niederlanden’, 132; Idem, *Het geval Calmeyer*, 143, 145.

²⁷³ Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen. Geschichte des ‘Aufenthaltlagers’ 1943–1945* (Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, 1962); De Jong, *Koninkrijk*, VI, 285–290; VII, 309–310; VIII, 703–705, 709–712, 767–774; Moore, *Victims*, 127–129, 132–134; Anna Hájková, ‘Die acht Transporte aus dem Reichskommissariat Niederlande nach Theresienstadt’, in: M. Kárný, J. Milotová et al. (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 2001* (Prag: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa, 2001), pp. 230–251.

²⁷⁴ Zie bijlage 6.5.3. *Documenten over de Jodenvervolgung*, 114–120; Presser, *Ondergang*, II, 509; Idem, *Ashes*, 539; De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 708; XII, 110; G. Hirschfeld, ‘Niederlande’, 162–165; Connie Kristel, ‘“De moeizame terugkeer”. De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse concentratiekampen’, in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie ‘40-’45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 77–100, aldaar 77 en 95.

²⁷⁵ De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 695, 712–767; *In Memoriam / Lezecher* (Den Haag: SDU, 1995); Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität?’, pp. 100–101 n. 81. Zie ook onze bijlage 6.4.3.

²⁷⁶ Ben Braber, ‘*Zelfs als wij zullen verliezen.*’ *Joden in verzet en illegaliteit in Nederland, 1940–1945* (Amsterdam: Balans, 1990), pp. 78–81; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1001–1009; Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität?’, pp. 104, en 125 n. 220; Warmbrunn, *Duch*, 170; Idem, *Nederlanders*, 168; Stuldreher, *De legale rest*.

4.2.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 13: Bezettters, Deportaties, 1942–1944

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
12) Planning deportatie-aantallen	– 11 juni 1942: 100.000 in acht maanden; 22 juni: 40.000 in drie maanden – 2 juli: akkoord Oberg-Bousquet: 22.000 uit bezette zone, 10.000 uit onbezette zone	– 11 juni 1942: 10.000 in acht maanden; 22 juni: 10.000 gehandhaafd – 28 aug.: verhoogd tot 20.000, te deporteren vóór 1 nov. 1942	– 11 juni 1942: 15.000 in acht maanden; 22 juni: 40.000 in drie maanden – vanaf nov. 1942 steeds opgave van nieuwe aantallen
13) Transportmogelijkheden	– voldoende beschikbaarheid van treinen, behalve tussen 12 nov. 1942 en febr. 1943 – na sept. 1942: onregelmatig verloop van transporten	– voldoende beschikbaarheid van treinen, behalve tussen 1 nov. 1942 en maart 1943 – na okt. 1942: onregelmatig verloop van transporten	– voldoende beschikbaarheid van treinen – continuïteit van transporten
14) Omvang beschikbaar politie- en opsporings-apparaat	– <i>Sipo-SD</i> : ca. 2.400 personen waarvan 11 bij <i>Referat IV J (Judenreferat)</i> in Parijs; <i>SS-Kommando Brunner</i> : 10 man (vanaf juni 1943) – <i>Ordnungspolizei</i> : 3.000, vanaf febr. 1943: 5.000 man	– <i>Sipo-SD</i> : ca. 300 personen waarvan 11 bij <i>Referat II C (Judenreferat)</i> later <i>IV B 3</i> , Brussel – <i>Feldgendarmarie</i> (FG): ca. 1.000 man; <i>Geheime Feldpolizei</i> (GFP): ca. 500 man	– <i>Sipo-SD</i> : ca. 650 à 700 pers. waarvan ca. 50 bij <i>Referat IV B 4 (Judenreferat)</i> Den Haag, en 70 à 90 bij <i>Zentralstelle</i> Amsterdam – <i>Ordnungspolizei</i> : 3.000 à 4.000 man
15) Capaciteit doorgangskampen	– Drancy: max. ca. 6.000 – Compiègne, Pithiviers, e.a., totaal: ca. 3.300	– Mechelen: max. 1.700 – Breendonk: max. enkele honderden	– Westerbork: ca. 9.300 – Vught: ca. 8.700
16) Handelingsvrijheid en functioneren van betrokken Duitse instanties	– onvoldoende medewerking van Vichy – onvoldoende steun van HSSPF en BdS aan <i>Judenreferat</i> in Parijs – onvoldoende steun van militair bestuur	– onvoldoende steun van militair bestuur (vooral nov. 1942 – sept. 1943) – reorganisaties en personeelwisselingen bij <i>Sipo-SD Dienststelle</i> en <i>Judenreferat</i>	– groot: geen beperkingen voor HSSPF, BdS, <i>Judenreferat</i> of <i>Zentralstelle</i> – goede samenwerking en onafgebroken steun van HSSPF en BdS aan <i>Judenreferat</i>
17) Methoden	– deportatie van reeds geïnterneerde joden uit kampen in bezette zone (juni–juli 1942): 4.965 personen – grote razzia door Franse politie op buitenlandse joden in groot-Parijs (16–18 juli 1942): 12.884 personen – deportatie uit interneringscentra van onbezette zone (aug. 1942): 4.600 personen – razzia's en ophaalacties door Franse politie van buitenlandse joden in beide zones (vanaf aug. 1942) – razzia's door <i>SS</i> -eenheden (vanaf aug. 1943, Brunner) – opsporing van onderduikers (<i>SEC</i> , <i>Permillieux</i> , <i>Milice</i>)	– schriftelijke oproepen (juli–aug. 1942): 3.956 gedeport. – grote razzia's in Antwerpen en Brussel (aug.–sept. 1942): 3.196 personen – deportatie uit werkkampen in noord-Frankrijk (okt. 1942): 1.685 personen – individuele arrestaties en kleine razzia in Luik (aug.–okt. 1942): 7.068 personen – tijdelijke en blijvende vrijstellingen: max. 5.000 – razzia op joden met Belgische nationaliteit (3–4 sept. 1943): 975 personen – opsporing van onderduikers, kleinschalige razzia's op tehuizen (nov. 1942–aug. 1944): 7.807.	– schriftelijke oproepen (juli–aug. 1942): 12.457 gedeporteerden – intimidatierazzia's van 14 juli, 6 en 9 aug. 1942: 880 gedeporteerden – arrestaties d.m.v. naam- en adreslijsten (sept. 1942–april 1943) – deportatie uit werkkampen: 12.296 pers. (okt. 1942) – tijdelijke vrijstellingen: max. ca. 46.000 personen – ontruiming van tehuizen en inrichtingen: ca. 8.000 pers. – tweede doorgangskamp Vught (jan. 1943–juni 1944) – grote razzia's: 12.459 pers. (mei–sept. 1943) – opsporing onderduikers

Overeenkomsten en verschillen

Ad 12 en 13) Eichmann zag de planning van de deportaties in Frankrijk, België en Nederland als een eenheid. Begin juni 1942 werd in Berlijn met de *Judenreferenten* uit Parijs, Den Haag en Brussel overeengekomen dat in acht maanden 100.000 joden uit Frankrijk, 15.000 uit Nederland en 10.000 joden uit België zouden worden gedeporteerd. Al snel bleek dat het aantal voor Frankrijk niet haalbaar was, omdat in diezelfde periode een deel van het beschikbare Duitse treinmaterieel zou worden ingezet voor militaire transporten naar het front in Rusland en vervoer van Franse arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland. Eichmann besloot daarop het aantal van 125.000 te verlagen tot 90.000, maar het tempo van de transporten te verhogen door dit aantal in drie maanden weg te voeren. Voor deze periode kon hij wel voldoende treinen bij het *Verkehrsministerium* en de *Reichsbahn* krijgen. De spreiding over de landen werd eveneens veranderd: Frankrijk 40.000,

Nederland 40.000 en België 10.000. Voor alle drie landen waren er van juli tot en met oktober 1942 voldoende treinen beschikbaar om de geplande deportaties uit te voeren. In september werd duidelijk dat vanaf begin november een groot deel van de transportcapaciteit nogmaals om militair-strategische redenen moest worden ingezet voor de *Wehrmacht*. Dit betekende voor Frankrijk en België een onderbreking gedurende de wintermaanden, maar dit gebrek aan transportmogelijkheden viel in deze twee landen – zij het om uiteenlopende redenen – echter samen met het feit dat er reeds onvoldoende joden in de doorgangskampen verbleven. Dit laatste gold niet voor Nederland, hoewel ook daar het deportatiecijfer van december het laagste was van de hele periode juli 1942 tot eind juli 1943. Het ligt voor de hand dat van november 1942 tot begin februari 1943 de relatief beperkte transportcapaciteit voor de drie landen bijna geheel voor Nederland werd ingezet. In dit land ging immers het oppakken van joden ongehinderd voort. Overigens bleek de winterstop in Frankrijk en België niet absoluut. Zodra zich ook in deze twee landen toch voldoende joden in doorgangskampen bevonden, werden alsnog enkele treinen ter beschikking gesteld.

Ad 14) Het Duitse politieapparaat in Frankrijk bestond voornamelijk uit *Sipo-SD* met ruim 2.400 personeelsleden en ongeveer 3.000 man *Ordnungspolizei*. Door deze beperkte omvang in een uitgestrekt land als Frankrijk was de Duitse politie-top zoals vermeld aangewezen op samenwerking met de Franse politie. Begin juli 1942 kwam een politie-akkoord tot stand volgens welk de Franse politie in beide zones *uitsluitend* buitenlandse en staatloze joden voor deportatie zou oppakken. Reden was dat het de Franse politie-top in de eerste plaats ging om zelfstandige bevoegdheden van de eigen politie in beide zones. Hiermee was een potentieel van 100.000 Franse agenten, van wie 30.000 in groot-Parijs, beschikbaar gekomen voor het oppakken van joden. Voor de Duitse politie-top leken de personeelsproblemen voorlopig opgelost, al zou reeds vanaf september 1942 de politie-samenwerking bij deportaties steeds stroever verlopen.

In België was de omvang van het Duitse politieapparaat met minder dan tweeduizend man het kleinst van de drie landen. Bovendien vielen de politiebevoegdheden – anders dan in Frankrijk en Nederland – niet onder de *SS* maar onder het militair bestuur. Belangrijkste reden voor het tekort aan mankracht bij opsporing en deportatie van joden was dat de *Militärverwaltungschef* inzet van Belgische politie bij deportaties van joden expliciet verbood, nadat de *Sipo-SD* in Antwerpen tweemaal Belgische reguliere politie had ingeschakeld bij *razzia's*. Het militair bestuur wilde de *SS*-invloed in België zo beperkt mogelijk houden. Dit was ook mogelijk omdat in België tot juli 1944 een HSSPF ontbrak.

In Nederland had de HSSPF Rauter – naast omstreeks 4.000 man *Ordnungspolizei* – ook het gezag over de 20.000 man tellende Nederlandse politie. Deze was in de eerste jaren van de bezetting door reorganisaties en centralisatie daadwerkelijk aan hem ondergeschikt gemaakt. In Amsterdam, waar de meerderheid van de joden woonde, stond de ruim 1.400 man sterke gemeentepolitie al sinds mei 1941 onder bevel van een nazi-gezinde hoofdcommissaris die zijn politie dienstbaar maakte aan de bezetter. In Nederland kon dus een omvangrijk politieapparaat voor massale arrestaties van joden worden ingezet. In de loop van de deportaties veranderde echter de samenstelling van het apparaat. De bezetter ging bij het oppakken van joden steeds meer gebruik maken van speciale eenheden.

Ad 15) In de capaciteit van de doorgangskampen in de drie landen waren weliswaar verschillen in absolute aantallen, maar deze waren niet van belang voor de uiteindelijke omvang van het percentage gedeporteerden. Vanaf september 1942 ontstond in Frankrijk om politieke redenen in dit opzicht zelfs een overschot in capaciteit voor beide zones. In België was de ruimte in het enige doorgangskamp voor joden, de Dossinkazerne in Mechelen, voldoende bij de eerste geplande transporten. Later, toen dit niet het geval was, werd ook incidenteel gebruik gemaakt van het algemene gevangenkamp Breendonk en militaire gevangenissen. Zoals bekend, was het aantal joden in Nederland groter dan in België, maar de capaciteit van Westerbork en Vught was verhoudingsgewijs vele malen groter. Bovendien was er van juli 1942 tot september 1944 met slechts een enkele uitzondering sprake van continuïteit in wekelijkse transporten.

Ad 16) In Frankrijk voorzag het politie-akkoord tussen Oberg/Knochen en Bousquet in de volledige medewerking van de Franse politie bij de arrestaties van buitenlandse joden in beide zones. Doordat de HSSPF en de BdS – naast handhaving van openbare orde en bestrijding van het verzet – ook voor massale arrestaties van joden afhankelijk waren van Franse medewerking, was de onderhandelingspositie van de Vichy-regering relatief sterk. Door het Duits-Franse politie-akkoord

werd de handelingsvrijheid van het *Judenreferat* in Parijs echter aanzienlijk beperkt. Immers, de joden met Franse nationaliteit zouden als groep in principe niet door de Franse politie gearresteerd worden. Zolang sprake was van de vereiste medewerking aan Franse zijde bij de arrestaties van de buitenlandse en staatloze joden, konden de deportaties ongehinderd voortgang vinden. Zodra echter de Franse medewerking verminderde, werd het gevolg van de beperkte handelingsvrijheid van het *Judenreferat* direct merkbaar. Er waren twee periodes tijdens welke dit onmiddellijk effect had op de deportatieaantallen: september–oktober 1942 en maart–juni 1943.

In de loop van september 1942 besloot Vichy onder druk van de publieke opinie en de kerk tot voorlopige opschorting van massale arrestaties. Het *Judenreferat* wilde echter toch het oppakken voortzetten om de voor oktober reeds beschikbare 31 treinen uit Frankrijk te kunnen laten vertrekken. Het al geheel voorbereide *razzia*-plan omvatte zowel buitenlandse als Franse joden in de regio Parijs door de Franse politie. De BdS, Knochen, gaf echter geen toestemming. Hij voorzag dat een openlijke schending van het politie-akkoord onmiddellijk tot hevige protesten van de Vichy-regering en grote onrust onder de publieke opinie zou leiden. Bovendien zou de Duits-Franse politie-samenwerking *in het algemeen* in gevaar komen. Het gevolg was dat de doorgangskampen nagenoeg leeg raakten. Gedurende de hele maand oktober vertrok dan ook geen enkele deportatietrein uit Frankrijk. Dit is het eerste voorbeeld waaruit duidelijk blijkt dat de handelingsvrijheid van het *Judenreferat* ernstig werd beperkt. Vergelijking van de deportatieaantallen tijdens deze periode geeft vooral het ontstaan van een opmerkelijk percentueel verschil tussen Frankrijk en Nederland aan.

Tabel 2: Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, maart tot medio november 1942²⁷⁷

Maand	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	% van 320.000	aantal	% van 66.000	aantal	% van 140.000
maart 1942	1.112	0,3	0	0	0	0
juni 1942	4.037	1,3	0	0	0	0
juli	7.800	2,4	0	0	5.988	4,3
augustus	13.123	4,4	5.990	9,1	5.252	3,8
september	12.134	3,9	5.790	8,8	6.675	4,8
oktober	0	0	4.841	7,3	11.965	8,5
1–11 november	3.745	1,2	0	0	2.177	1,5
totalen	41.951	13,1	16.621	25,2	32.057	22,9

In Frankrijk waren tot november 1942 de deportaties in absolute aantallen omvangrijker, maar was verhoudingsgewijs toch een achterstand van ongeveer tien procent ontstaan ten opzichte van Nederland. Wanneer de massale arrestaties van joden door Franse politie waren voortgezet, hadden de reeds beschikbare 31 treinen in oktober 1942 volgens plan kunnen vertrekken. Uitgaande van gemiddeld duizend gedeporteerden per trein²⁷⁸, zou het totaal aantal gedeporteerden zijn gestegen van 42.000 tot ongeveer 73.000 of 22,8 procent van de 320.000 joden in Frankrijk. Dit komt vrijwel overeen met het feitelijke deportatiepercentage van 22,9 in Nederland. De piek van de wegvoering uit de werkkampen in Nederland in oktober en de gelijktijdige stagnatie in Frankrijk verklaren het percentuele verschil tussen beide landen tot november 1942.

Het tweede voorbeeld betreft het ambitieuze plan van het *Judenreferat* uit maart 1943, dat betrekking had op de deportatie van 90.000 tot 100.000 joden in april, mei en juni van dat jaar. Ondanks de winterstop waren er vanaf eind januari 1943 weer regelmatig treinen ter beschikking. Intussen was het aantal joden in Drancy en andere kampen door enkele incidentele acties zodanig toegenomen, dat vanaf begin februari weer tenminste drie treinen konden vertrekken, gevolgd door nog eens vijf in maart. De vijf laatstgenoemde waren mogelijk geworden door de grote *razzia*'s van 10-11 februari in beide zones (de eerste op een dergelijke schaal door de Franse politie uitgevoerde acties sinds september 1942). Tot en met begin maart 1943 waren in totaal 48.000 joden uit heel Frankrijk weggevoerd, van wie ca. 40.000 buitenlanders en ca. 8.000 joden met de Franse nationaliteit. Volgens Eichmanns plannen moest de deportatie van *alle* buitenlandse joden uit beide

²⁷⁷ Op 11 november 1942 begon de Duitse bezetting van de zuidelijke zone. Tussen 12 en 30 november vonden geen deportaties uit Frankrijk plaats. Bronnen van de absolute cijfers in tabel 2, 3 en 4: Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz* (1989), 330–333; Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords* (München: Oldenbourg, 1991), 162–165.

²⁷⁸ Raul Hilberg, *Sonderzüge nach Auschwitz* (Mainz: Dumjahn, 1981), 65, 167–168; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz*, 330–333.

zones van Frankrijk uiterlijk eind juni 1943 zijn voltooid. Het ging daarbij oorspronkelijk om een aantal van 130.000 tot 140.000. Het *Judenreferat* in Parijs had in maart 1943 dus te maken met een aanzienlijke achterstand. Het door Eichmann eerder vastgestelde doel wilde Röhke alsnog in drie maanden bereiken. Röhkes plan kon echter om drie redenen niet worden uitgevoerd. In de eerste plaats werd ook deze keer het voorstel afgewezen door Knochen, die nog steeds vond dat het dwingende karakter ervan onvermijdelijk tot ernstige spanningen in de betrekkingen met de Vichy-regering zou leiden; hierdoor zou de algehele collaboratiepolitiek teveel in gevaar komen. Ten tweede stonden de Italiaanse bezetters in zuidoost Frankrijk noch aan Franse autoriteiten noch aan Duitsers invloed toe op het beleid dat in hun zone ten aanzien van de joden werd gevoerd. Dit blokkeerde de voorgenomen deportatie van de ca. 25.000 tot 30.000 joden uit dit gebied. In de derde plaats bleef de Franse politie onwillig om over te gaan tot *massale* arrestatie van de joden met Franse nationaliteit. Om dit te ondervangen en het politie-akkoord uit juli 1942 te omzeilen, stelde Röhke voor grote groepen joden met de Franse nationaliteit te denaturaliseren en dus weer de status van buitenlander te geven. Dit laatste voorstel werd door Knochen wèl overgenomen. Ook de Franse regering leek bereid denaturalisatie-wetgeving uit te vaardigen. In afwachting van het resultaat van de onderhandelingen hierover, die aanvankelijk slechts enkele weken zouden duren, kon het *Judenreferat* vooralsnog zelf weinig actie ondernemen. Mede door interne Franse geschillen liet uitvaardiging van een denaturalisatiewet echter maanden op zich wachten en uiteindelijk kwam deze niet tot stand. Van bovengenoemd pretentius plan om binnen drie maanden 100.000 joden te deporteren – waar de transportcapaciteit wel voor aanwezig was – kwam niets terecht. Tussen 25 maart en 23 juni 1943 vertrok wederom geen enkele deportatietrein uit Frankrijk.

In België was vanaf begin november 1942 sprake van een geplande, tijdelijke onderbreking in de deportaties. Dit kwam omdat zoals eerder vermeld in de winter 1942-'43 vrijwel geen treinen voor België beschikbaar waren. Dit gebrek aan transportmogelijkheden was echter opgetreden *nadat* de bezetter zijn greep op de overgebleven joden reeds grotendeels had verloren. De overgebleven joden waren massaal ondergedoken en de bezetter schatte dat ongeveer 30.000 joden in de clandestiniteit waren verdwenen. Dit betekende dat al in een vroeg stadium de bezetter gedwongen was joodse onderduikers op te sporen, een taak waarvoor het beschikbare Duitse politie- en opsporingsapparaat onvoldoende berekend was. Daarbij kreeg de *Sipo-SD* in deze fase, ook na bovengenoemde winterstop toen er weer treinen beschikbaar waren, weinig actieve medewerking van het militair bestuur. Dit gaf om politieke redenen geen toestemming tot deportatie van de groep Belgisch-joodse staatsburgers en – op verzoek van Belgische secretarissen-generaal – degenen die in joodse tehuizen en inrichtingen onder AJB-toezicht verbleven. In die zin was dus ook in België handelingsvrijheid van het *Judenreferat* dus niet onbeperkt.

Tabel 3: Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, medio november 1942 tot medio juni 1943

Maand	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	% van 320.000	aantal	% van 66.000	aantal	% van 140.000
12-30 nov.1942	0	0	0	0	3.022	2,1
december 1942	0	0	0	0	2.496	1,8
januari 1943	0	0	1.555	2,4	3.594	2,5
februari	2.998	0,9	0	0	4.303	3,1
maart	5.003	1,6	0	0	5.679	4,1
april	0	0	1.400	2,1	5.889	4,2
mei	0	0	0	0	8.006	5,8
1-22 juni 1943	0	0	0	0	6.023	4,3
totaal	8.001	2,5	2.955	4,5	39.012	27,9
mrt.-11 nov. '42	41.951	13,1	16.621	25,2	32.057	22,9
algemeen totaal	49.952	15,6	19.576	29,7	71.069	50,8

Wanneer het deportatieplan voor april, mei en juni 1943 in Frankrijk wèl was uitgevoerd, zou het totaal aantal gedeporteerden in dit land zijn gekomen op bijna 140.000 of ongeveer 44 procent van de 320.000 joden in Frankrijk. Het verschil met het daadwerkelijk deportatiepercentage van 50,8 in Nederland zou dan ongeveer zes procent zijn geweest in plaats van de feitelijk 35 procent. Het

verschil van ongeveer 21 procent tussen België en Nederland laat zich voor wat de bezetter betreft eveneens verklaren door de grotere handelingsvrijheid in laatstgenoemd land.

Ad 17) Wat de gebruikte methoden betreft (zie voor een overzicht Figuur 13), werd – in tegenstelling tot Frankrijk – in België en Nederland aanvankelijk gebruik gemaakt van schriftelijke oproepen. In beide landen gaf echter slechts ongeveer de helft van de opgeroepen hieraan gehoor en spoedig werd dit nog minder. Dit was voor de bezetters aanleiding over te schakelen op andere methoden. In België kreeg de *Sipo-SD* vanaf midden augustus 1942 toestemming van het militair bestuur om grootscheepse razzia's te houden. Hierbij werden, vooral in Antwerpen en later ook in Brussel, hele wijken afgezet en huizen doorzocht. Het Duitse politieapparaat, bestaande uit *Feldgendarmarie*, *Geheime Feldpolizei* en *Sipo-SD*, was over het algemeen goed in staat deze acties uit te voeren. In Antwerpen werd de Belgische politie in augustus herhaaldelijk door de plaatselijke *Sipo-SD* tot medewerking gedwongen. De razzia's en arrestaties in kleinere groepen, die tot eind oktober 1942 duurden, waren in deze periode een belangrijke methode bij de deportaties in België. In totaal werden tot dan toe bijna 17.000 van de geplande 20.000 joden gedeporteerd. Daarna trad stagnatie op, omdat inmiddels veel overgebleven joden waren onderdoken of zich hadden voorzien van valse papieren. De nadruk kwam te liggen op opsporing van joodse onderduikers. Voor deze taak was de beschikbare mankracht echter niet voldoende. Daarbij kreeg de *Sipo-SD* geen toestemming om nog verder gebruik te maken van de Belgische politie. Het al genoemde gebrek aan treinen tijdens de winter van 1942-'43 trad in België dus op, *nadat* dat de bezetters hun greep op de rest van de joodse bevolking reeds hadden verloren. Dat nam niet weg dat door het oppakken van onderduikers het aantal joden in Mechelen geleidelijk zodanig toenam, dat het kamp begin januari 1943 vol raakte. De *Sipo-SD* slaagde er toen in om via Eichmann alsnog twee treinen voor België ter beschikking te krijgen, die nog dezelfde maand vertrokken met 1.555 gedeporteerden. Blijvende beperking van het opsporingsapparaat en onvoldoende steun van het militair bestuur droegen ertoe bij dat grootschalige ophaalacties niet langer konden plaatsvinden. De deportaties kregen in dit land dan ook niet meer die omvang die ze van augustus tot oktober 1942 hadden gehad.

Ook in Nederland was het beschikbare Duitse politieapparaat – *Ordnungspolizei* en *Sipo-SD* – in staat de beperkte arrestatieacties van de eerste fase en de grote razzia's, die in de derde fase (mei-september 1943) plaatsvonden, uit te voeren. Na de oproepen, lag vanaf begin september 1942 de nadruk echter vooral op methoden die voor het beschikbare opsporingsapparaat relatief makkelijk waren uit te voeren. Door middel van naam- en adreslijsten werd overgegaan tot arrestaties in de woningen tijdens de avondklok. Ook werd begonnen met verstrekking van tijdelijke vrijstellingen (*Sperren*), waardoor de *Sipo-SD*, vooral via de Joodsche Raad, greep hield op de joodse bevolkingsgroep. In Amsterdam werden de arrestaties in de woningen gedurende september 1942 door de gemeentepolitie verricht. Al vanaf begin oktober werden de ophaalacties in Amsterdam en andere grote steden echter grotendeels overgenomen door speciale pro-Duitse eenheden, zoals: Politiebataljon Amsterdam (PBA), Vrijwillige Hulppolitie en *Kolonne Henneicke*, die onder Duits bevel stonden. De omvang van het beschikbare Duitse politieapparaat (en hun Nederlandse handlangers) maakte dat de vervolgers in Nederland niet per se van de reguliere Nederlandse politie afhankelijk waren, zoals dat in Frankrijk duidelijk wèl het geval was. Door de vrijstellingen was de *Sipo-SD* in staat het grote aantal te deporteren personen in Nederland over een langere periode te spreiden. Door de reeds geïsoleerde bevolkingsgroep deel voor deel te deporteren kon chaos in het deportatie-systeem of teveel weerstand bij de omgeving of slachtoffers vermeden worden.

In tegenstelling tot Frankrijk en België vormden in Nederland niet alleen het beschikbare Duitse politieapparaat, maar vooral de *handelingsvrijheid* van de betrokken Duitse instanties géén belemmering bij de voortgang van de deportaties. Integendeel, ze maakten het gebruik van andere – rigoureuze – methoden mogelijk, waardoor in enkele grote acties een groot aantal joden in betrekkelijk korte tijd kon worden gedeporteerd. Zoals eerder bij de handelingsvrijheid werd vermeld, betrof het in de eerste plaats de opheffing van de joodse werkkampen door de HSSPF Rauter, begin oktober 1942. Hierdoor konden bijna 12.000 joden nog diezelfde maand worden weggevoerd. Daarmee ontstond het eerste verschil in deportaties van tien procent tussen Frankrijk en Nederland. Ten tweede werden vanaf begin 1943 andere plaatsen waar joden geconcentreerd waren, zoals inrichtingen, ziekenhuizen en tehuizen, ontruimd en de betrokkenen – circa 8.000 tussen 1 januari en 1 mei 1943 – gedeporteerd. Ook hierbij werd de aanpak van het *Judenreferat* in Den Haag

mogelijk gemaakt doordat de handelingsvrijheid niet werd ingeperkt. Van de omstreeks 60.000 joden die tot eind april 1943 uit Nederland waren weggevoerd kwamen ca. 20.000 uit de werkkampen en joodse tehuizen en inrichtingen, d.w.z. één derde van de tot dan toe gedeporteerden en bijna twintig procent van het totale deportatieaantal. Andere factoren, die maakten dat er nooit een gebrek was aan te deporteren joden, waren oprichting van een tweede doorgangskamp, Vught, de geleidelijke opheffing van het vrijstellingensysteem en de gedwongen verhuizingen uit de provincies naar Amsterdam of naar het kamp Vught. De achtereenvolgende methoden hadden een duidelijk cumulatief effect en maakten de transporten naar Sobibór van begin maart tot in juli 1943 mogelijk.

Om in Frankrijk de wegvoeringen weer op gang te brengen, had Eichmann in juni 1943 zijn specialist Brunner met een kleine SS-eenheid naar Parijs gestuurd. Deze had eerder in Griekenland de deportaties op meedogenloze wijze georganiseerd. Nadat de denaturalisatie door de Franse regering was afgewezen, maakten Knochen en Oberg feitelijk een einde aan de collaboratiepolitiek met betrekking tot de jodenvervolging. Zij stonden toe dat Brunner, die onmiddellijk het bevel over doorgangskamp Drancy overnam van de Franse politie, onafhankelijk van de Vichy-regering ophaalacties en razzia's ging organiseren. Hij stelde *Sipo-SD*-commando's samen, waarbij Franse handlangers, zoals leden van collaboratiepartijen (PPF) en van de *Milice*, werden ingeschakeld. Röhke bleef formeel de contacten onderhouden met Franse autoriteiten, die echter in de praktijk hun invloed op de deportaties grotendeels verloren. Bijna alle categorieën die door Vichy waren ontzien, zoals oorlogsveteranen en UGIF-kader, kwamen nu voor deportatie in aanmerking. Dit laatste gold ook voor de joden uit de Italiaanse zone in het zuidoosten, die bij het bekend worden van de wapenstilstand tussen Italië en de geallieerden begin september 1943 door Duitse troepen werd bezet. In de periode tot de bevrijding wist Brunner een tot twee transporten per maand te laten vertrekken. In deze laatste fase werden bijna 24.000 joden weggevoerd. In Nederland namen de deportaties, na de laatste Sobibór-transporten in juli, in omvang en frequentie af tot een niveau dat niet veel meer afweek van Frankrijk. Hoewel de absolute maandelijkse aantallen gedeporteerden in beide landen niet veel meer verschilden, betroffen deze in Frankrijk een naar verhouding geringere percentage van de totale joodse bevolking dan in Nederland. Dit laatste beïnvloedde in deze laatste fase mede het uiteindelijke verschil in percentage tussen beide landen. In België kenmerkte de periode van medio juni 1943 tot het einde van de bezetting in augustus 1944 zich door het feit dat de betrekkelijk kleine groepen joodse burgers, die het militair bestuur tot dan toe buiten de deportaties had gehouden, zoals joden met de Belgische nationaliteit en bewoners van AJB-tehuizen, nu ook werden vervolgd door de *Sipo-SD*. Eichmann wist bij Himmler te bewerkstelligen dat op korte termijn de ongeveer vierduizend joden met Belgische nationaliteit alsnog zouden worden weggevoerd. Begin september werden 975 joden met de Belgische nationaliteit door de *Sipo-SD* opgepakt, een kwart van de beoogde doelgroep; velen waren net op tijd ondergedoken. In deze laatste fase lag het accent voor de bezetter geheel op opsporing van onderduikers, waarbij veel gebruik werd gemaakt van Belgische collaborateurs en verklikkers. Er werden bijna 5.900 joden weggevoerd.

Tabel 4: Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, medio juni 1943 tot september 1944

Maand	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	% van 320.000	aantal	% van 66.000	aantal	% van 140.000
23-30 juni 1943	1.018	0,3	0	0	2.397	1,7
juli	2.000	0,6	1.553	2,4	6.614	4,7
augustus	0	0	0	0	2.005	1,4
september	1.000	0,3	1.425	2,2	3.276	2,3
oktober	2.000	0,6	0	0	1.007	0,7
november	1.200	0,4	0	0	2.144	1,5
december	1.850	0,5	132	0,2	0	0
januari 1944	1.155	0,4	1.008	1,5	2.856	2,0
februari	2.714	0,9	0	0	3.507	2,5
maart	2.501	0,8	14	0,02	1.541	1,1
april	2.500	0,8	625	0,9	630	0,4
mei	3.078	1	507	0,8	691	0,5
juni	1.100	0,3	0	0	496	0,3
juli	1.300	0,4	563	0,9	391	0,3
augustus	481	0,15	0	0	0	0
september 1944	0	0	0	0	3.375	2,4
totaal	23.897	7,5	5.827	8,8	30.930	22
totaal maart 1942-22 juni '43	49.952	15,6	19.576	29,7	71.069	50,8
algemeen totaal	73.849	23,1	25.403	38,5	101.999	73

Figuur 14: Vergelijkend overzicht van de deportaties op basis van gebruikte methoden

Fase	Frankrijk			België			Nederland		
	periode	voornaamste methoden	deport. cijfer	periode	voornaamste methoden	deport. cijfer	periode	voornaamste methoden	deport. cijfer
1	27 mrt., 5 juni – 16 juli 1942	– deportatie van geïnterneerde, vnl. buitenlandse joden uit bezette zone (kampen Compiègne, Pithiviers, Beaune la Rolande, Drancy)	6.077	27 juli– 15 aug. 1942	– oproepen – dreigen met razzia's en concentratiekamp	2.997	1 juli– 31 aug. 1942	– oproepen – intimidatie door beperkte razzia's – intimidatie met concentratiekamp Mauthausen	13.337
2	16 juli– 15 nov. 1942	– grote razzia op buitenlandse joden in Parijs d.m.v. naam- en adreslijsten (Vel d'Hiv) – deportatie uit de interneringskampen van onbezette zone – arrestaties van buitenlandse joden in onbezette zone	33.998	16 aug. –31 okt 1942	– grote razzia's – deportatie uit werkkampen in N.-Frankrijk – individuele arrestaties	13.624	1 sept. 1942– 30 apr. 1943	– ophalen uit huizen d.m.v. naam- en adreslijsten – stelsel van tijdelijke vrijstellingen – opheffing van werkkampen – ontruiming van tehuizen en inrichtingen – tweede doorgangskamp: Vught	46.000
3	15 nov. 1942– 15 juni 1943	– razzia's op buitenlandse joden in Parijs en andere steden – onvoldoende medewerking van Vichy-regering en Italiaanse militaire autoriteiten in zuidoost Frankrijk – opsporing van onderduikers	8.001	1 nov. 1942– 31 aug. 1943	– opsporing onderduikers – onvoldoende medewerking van militair bestuur (geen ontruiming AJB-tehuizen)	4.508	1 mei– 30 sept. 1943	– opheffing van laatste vrijstellingen – grote razzia's – deportatie uit doorgangskampen – opsporing onderduikers	28.321
4	16 juni 1943– 17 aug. 1944	– reorganisaties SS-Kommando Brunner – ophaalacties van overgebleven legaal verblijvende joden, ontruiming UGIF-tehuizen – opsporing van onderduikers door SS en Franse collaborateurs	23.897	1 sept. 1943– aug. 1944	– razzia op Belgisch-joodse staatsburgers ('actie <i>Ittis</i> '); – opsporing onderduikers	4.274	1 okt. 1943– 13 sept. 1944	– opsporing onderduikers – deportatie uit doorgangskampen – opheffing doorgangskamp Vught	16.638
totaal	26½ mnd.	maart/juni 1942– augustus 1944	73.849	24 mnd.	aug. 1942– juli 1944	25.403	26½ mnd	juli 1942–sept. 1944	circa 104.000

Van de zes hierboven besproken vergelijkingskenmerken van de bezetter tijdens de deportaties, kan geconcludeerd worden dat sommige weliswaar van belang maar niet van doorslaggevende betekenis waren voor het ontstaan van de verschillen in percentage gedeporteerden. Planning, transportmogelijkheden, alsmede de capaciteit van doorgangskampen waren niet van wezenlijke invloed voor het ontstaan van de verschillen. In Frankrijk stond tegenover het relatief beperkte Duitse opsporingsapparaat een omvangrijke, autochtone politiemacht, die beschikbaar was voor het oppakken van joden, zoals vooral in juli–augustus 1942 duidelijk bleek. De Duitse organisatoren van de deportaties hadden hier echter van meet af aan geen enkele zeggenschap over. In België speelde de beperkte omvang van het Duitse politieapparaat een rol van betekenis tijdens de periode vanaf november 1942, waarin alle nadruk lag op opsporing van onderduikers. In Nederland was het beschikbare Duitse politieapparaat in staat de beperkte arrestatieacties van juli–augustus 1942 en de

grote razzia's van mei–september 1943 uit te voeren. In de periode september 1942–april 1943 lag de nadruk echter vooral op de verschillende methoden die voor het politie- en opsporingsapparaat relatief makkelijk waren uit te voeren.

Doorslaggevend voor de bezetters in de drie landen was uiteindelijk de handelingsvrijheid van de direct betrokken Duitse instanties, die bepalend was voor de wijze waarop de deportaties werden uitgevoerd. In Frankrijk werden de organisatoren opmerkelijk genoeg ingeperkt door de eigen SS-top. Dit had rechtstreeks te maken met de Vichy-regering, die vanaf september 1942 om politieke redenen niet bereid bleek nog langer mee te werken aan massale arrestaties van joden. Gezien de bijzondere bezettingsconstructie in Frankrijk en de belangrijke economische bijdrage van dit land aan de Duitse oorlogsinspanning, gaven de Duitse politiechefs prioriteit aan voortzetting van de algehele samenwerking met de Franse autoriteiten en politie. Het gevolg was een onderbreking van de deportaties tijdens de hele maand oktober 1942 en van eind maart tot in juni 1943. Ook in België speelde de vergeleken bij Nederland geringere handelingsvrijheid een belangrijke rol. Al bij de voorbereiding van de deportaties was dit gebleken, omdat het militair bestuur de SS-invloed beperkt wilde houden. Gevolg was dat de organisatoren van de deportaties in België weinig tijd hadden een efficiënt systeem op te bouwen; bovendien beschikten zij niet zelf over een voldoende omvangrijke politiemacht, wat des te prangender was omdat evenmin de autochtone, reguliere politie op grote schaal kon worden ingezet. Ze bleven hierdoor voor wat betreft de rol van Duitse politie en de positie van de AJB afhankelijk van de medewerking van het militair bestuur. Hier stond tegenover dat bij het begin van de deportaties, anders dan in Frankrijk, de joodse bevolking in België – met uitzondering van de AJB-top en de kleine groep met Belgische nationaliteit – wel aan het gezag van de nationale overheid was onttrokken, waardoor in dat opzicht de deportaties zonder belemmeringen doorgang konden vinden. Bovendien stelde het militair bestuur zijn politie zonder meer beschikbaar voor de grote ophaalacties van augustus–oktober 1942 en kleinschaliger arrestaties daarna. In Nederland was al in de loop van 1941 en begin 1942 de jodenvervolging (met uitzondering van de economische kant) feitelijk aan zowel het *Reichskommissariat* als de nationale overheid onttrokken en grotendeels verschoven naar Duitse politie-instanties op lokaal niveau, waardoor deze in staat waren effectieve methoden toe te passen. Hierdoor konden zij de deportaties vrijwel onafgebroken op gang houden en zelfs het tempo verhogen in de maanden dat in Frankrijk en België stagnatie optrad.

Tot zover is in hoofdzaak bij de bezetters in de drie landen naar doorslaggevende verschillen gezocht. Vooral voor Frankrijk is daarbij vanuit het perspectief van de bezetter de wisselwerking met het autochtoon bestuur herhaaldelijk aan de orde gekomen. Het mag duidelijk zijn dat verloop en omvang van de deportaties in alle drie landen mede werden beïnvloed door omgevingsfactoren, zoals rol van de politie, maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden, die dan ook onderwerp zijn van vergelijking in de volgende paragrafen.

4.3 Omgeving

4.3.1 Frankrijk

4.3.1.1 Vichy-politiek en rol van politie

Lavals hernieuwde aantreden in Vichy op 16 april 1942 was samengevallen met toenemende druk van Duitsland om de Franse bijdrage aan de militaire inspanning te vergroten. Door het voortduren van de strijd in Rusland en Hitlers oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten was de oorlog voor Duitsland een totale oorlog geworden, die steeds meer mensen en materiaal vergde. Daarom had Hitler in maart 1942 aan Fritz Sauckel, de *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*, opdracht gegeven in de bezette landen grote aantallen arbeidskrachten te werven, die de naar het front geroepen mannen in de Duitse fabrieken moesten vervangen. Kort na zijn terugkeer in de regering werd Laval dan ook geconfronteerd met het dringende verzoek van Sauckel om honderdduizenden Franse arbeiders voor de Duitse industrie te leveren. Daarnaast kreeg hij begin mei 1942 te maken met de veranderingen ten aanzien van de Duitse politie. In Parijs werd de nieuwe functie van *Höhere SS- und Polizeiführer* (HSSPF) geïntroduceerd. Om de betekenis hiervan te onderstrepen, vergezelde Heydrich – in naam van Himmler – persoonlijk de op deze post benoemde Karl Oberg naar de Franse hoofdstad. In zijn ontmoeting met de kort daarvoor door Laval tot secretaris-generaal van de Franse politie benoemde René Bousquet benadrukte Heydrich te streven naar een nieuwe vorm van politiesamenwerking op basis van een gezamenlijk belang in de strijd tegen communisten en het toenemende verzet in het algemeen.²⁷⁹ De derde Duitser die iets van de Fransen wilde, was Eichmann. Hij kwam 30 juni 1942 in Parijs aan om in overleg met Dannecker diens Parijse chef Knochen ertoe te bewegen druk uit te oefenen op de Franse autoriteiten. Deze dienden hun medewerking te verlenen bij uitvoering van de door Himmler gegeven opdracht volgens welke in principe alle joden in Frankrijk moesten worden gedeporteerd.²⁸⁰

Wat Laval wilde was – net als zijn voorgangers – een uiteindelijke vrede met Duitsland, waarbij de ongunstige voorwaarden van de wapenstilstand werden omgezet in een voor Frankrijk gunstiger overeenkomst. Deze moest inhouden: vaststelling van de definitieve grenzen, waarbij ook die van bezette en onbezette zone betrokken zouden worden, garanties met betrekking tot de koloniën, terugkeer van de 1,5 miljoen krijgsgevangenen, verbetering van de voedsel- en brandstofvoorziening, vermindering van de bezettingskosten, versterking van de Franse bestuurlijke autonomie in de bezette zone. Om op deze terreinen concessies los te krijgen, waren hij en Pétain bereid vergaand tegemoet te komen aan Duitse wensen en eisen.

Laval wist de eis van Sauckel om 350.000 man, in onderhandelingen te verminderen tot 250.000, van wie 150.000 geschoolde arbeidskrachten. Voor deze laatsten zouden bij wijze van ruil, als *relève*, in de verhouding 1:3, in totaal 50.000 Franse militairen uit Duitse krijgsgevangenschap naar hun land mogen terugkeren. In juni werd een begin gemaakt met de uitvoering. Probleem was echter dat al op 31 juli de ministerraad moest vaststellen dat slechts 40.000 Franse arbeiders bereid waren naar Duitsland te gaan. De *relève* was dus aan het mislukken, alleen met hardere maatregelen zou een hoger aantal Franse arbeidskrachten in Duitsland bereikt kunnen worden. Per wet van 4 september 1942 werd het mogelijk mannen tussen 18 en 50 jaar, alsmede ongehuwde, kinderloze vrouwen tussen 20 en 35 jaar, te werk te stellen in ‘alle arbeid, die in het hogere belang van de natie vereist’ was. Deze wet zou vijf maanden later, februari 1943, leiden tot oprichting van de *Service du Travail Obligatoire* (STO). Uiteindelijk zouden tot augustus 1944 in totaal meer dan 650.000 Fransen onder dwang in Duitsland tewerkgesteld worden.²⁸¹

Voor wat de politie betreft, paste samenwerking met de Duitsers goed in het beleid van Laval. Zijn doel was en bleef de Duitse invloed zo veel mogelijk terug te dringen in de bezette zone en de Vichy-

²⁷⁹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 219–220; Jackson, *France*, 215–217.

²⁸⁰ Vermerk, Parijs 1 juli 1942, getekend door Eichmann en Dannecker, CDJC doc. XXVb-45, in: S. Klarsfeld, *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente 1941–1944* (Paris: CDJC, 1977), pp. 70–71; tevens doc. RF-1223, in: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 390–391.

²⁸¹ Paxton, *Vichy France*, 193, 309–314; Baruch, *Vichy-Regime*, 101–102, 122, 149–151; Alan S. Milward, ‘French Labour and the German Economy, 1942–1945’, *Economic History Review* 23 (1970), 336–351; Burrin, *France*, 150–153, 170–171; Jackson, *France*, 215, 297–298; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 219–220; ‘Relève, La’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 307–308.

regering bestuurlijk en politieel aan het hoofd van het bezette deel en dus *heel* Frankrijk te plaatsen. Tijdens het bezoek van Heydrich aan Parijs, 5–12 mei 1942, werden hierover onderhandelingen gevoerd. Voor wat betreft de verwijdering van de joden was het duidelijk dat Laval bereid was vooralsnog de buitenlandse joden voor deportatie uit te leveren, als hij daarvoor in ruil zijn bovengenoemde politieke doelen kon bereiken. Toen in het overleg over een nieuwe vorm van politiesamenwerking Heydrich aan de Franse politiechef Bousquet liet weten, dat binnenkort treinen beschikbaar zouden zijn voor de wegvoering van de reeds in Drancy geïnterneerde staatloze joden ‘*nach dem Osten zwecks Arbeitseinsatz*’, vroeg Bousquet hem of niet ook de sinds anderhalf jaar in *onbezette* gebied geïnterneerde buitenlandse joden mee afgevoerd konden worden. Heydrich gaf hierop toen een ontwijkend antwoord en stelde dat dit afhankelijk was van beschikbaarheid van treinen.²⁸² Laval wenste in dit opzicht de Franse joden van de niet-Franse te onderscheiden. Ook Pétain beschouwde dit verschil als politiek juist en ging er vanuit dat dit begrepen zou worden door de publieke opinie.²⁸³ Uiteindelijk kwam Bousquet 2 juli 1942 met Oberg en Knochen tot een akkoord dat algemene samenwerking tussen Duitse en Franse politie en grotere bevoegdheden voor de Franse politie in de bezette zone inhield. Tegelijk had dit akkoord direct consequenties voor de deportatie van joden en de betrokkenheid van Franse autoriteiten en politie daarbij.

Zoals in het hoofdstuk over de bezetter en de deportaties herhaaldelijk ter sprake kwam, werd de Franse politie als gevolg van het Oberg-Bousquet akkoord ruimschoots ingezet bij ophaalacties en wegvoeringen van joden, zowel in de bezette als onbezette zone. Houding en functioneren van de Franse politie tijdens deze fase werden niet alleen bepaald door de Franse anti-joodse politiek en Frans-Duitse onderhandelingen van mei–juli 1942. De rol van de politie bij de deportaties van joden kan alleen beschreven en verklaard worden vanuit het perspectief van de politie als instrument van de *Révolution Nationale* en collaboratie-politiek in het algemeen sinds juni 1940.

De nieuwe orde van de Vichy-regering ging niet alleen vergezeld van maatschappelijke hervormingen en propaganda, maar ook van repressie. Daarbij was aan de politie een belangrijke, nieuwe rol toebedacht.²⁸⁴ Na afschaffing van het democratische bestel van de Derde Republiek behoorde, naast ordehandhaving en bestrijding van criminaliteit, uitvoering van nieuwe Vichy-wetgeving en controle op naleving daarvan tot de politietaken. Voorlopig op basis van de al bestaande identiteits- en voedseldistributie-documenten werd in 1940 de identificatieplicht ingevoerd, die overigens na de oorlog van kracht zou blijven. In de loop van 1941 werd de nieuwe, voor alle Fransen verplichte, gele *Carte d'identité de Français* ingevoerd. Onder de onschuldige klinkende naam *Service des Contrôles techniques* was herfst 1940 een instantie opgericht, die door het openen van brieven en afluisteren van telefoongesprekken de publieke opinie in de gaten moest houden. Als gevolg van de postcensuur werden gemiddeld ongeveer 350.000 brieven per week geopend. Alleen al in december 1943 werden 20.811 telefoongesprekken afgeluisterd.²⁸⁵ Op basis

²⁸² Bericht van de Duitse consul-generaal Rudolf Schleier, 11 september 1942, doc. NG-5209, Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 57, 459; Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, 231–232.

²⁸³ Verslag ministerraad, Vichy, 26 juni 1942, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France and the Jews*, p. 233 n. 52.

²⁸⁴ De voornaamste, recente studies over de Franse politie ten tijde van Vichy zijn: Jean-Marc Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, in: C. Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 21–41; Simon Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment: the French Police and the Vichy regime, 1940–1944’, *Contemporary European History*, vol. 11, part 3 (Cambridge: Cambridge University Press, August 2002), pp. 371–390; Jean-Marc Berlière avec Laurent Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration* (Paris: Perrin, 2001); Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski (dir.), *La Police française entre bouleversements et permanences: 1930–1960* (Paris: La Documentation française, 2000); Jean-Marc Berlière, *Le Monde des polices en France XIXe–XXe siècles* (Bruxelles: Complexe, 1996); Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski, ‘Police et policiers parisiens face à la lutte armée’, in: Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski (dir.), *Pouvoirs et polices au XXe siècle (Europe, États-Unis, Japon)* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 137–176; Marie Vogel et Jean-Marc Berlière, ‘Police, état et société en France (1930–1960). Essai bibliographique’, *Cahiers de l'IHTP*, no. 36 (mars 1997); Maurice Rajfus, *La police de Vichy: les forces de l'ordre françaises au service de la Gestapo 1940–1944* (Paris: Le Cherche Midi, 1995); Bernd Kasten, ‘Gute Franzosen’. *Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940–1944* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993); Baruch, *Servir l'État français*, hoofdstuk X, m.n. pp. 377–406.

²⁸⁵ Laborie, *L'Opinion publique*, 35; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 21–42; A. Cohen, *Persécutions*, pp. 191–192 n. 1; Kasten, ‘Gute Franzosen’, pp. 46, 63–65 n. 79; Jacques Delarue, ‘La police’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 303–311; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 181 n. 6–7; Roger Austin, ‘Surveillance and intelligence under the Vichy regime: the Service du contrôle technique 1939–1945’, *Intelligence and National Security*, vol. 1, no. 1 (January 1986); Baruch, *Vichy-Regime*, 138, 181–183.

van al deze bronnen, alsmede luisterposten in openbare gelegenheden (cafés) kon de stemming onder de bevolking worden gepeild en zo nodig door de politie preventief worden ingegrepen. De politie werd gaandeweg – naarmate het draagvlak van Vichy bij de bevolking verder afbrokkelde – voor de staat een steeds belangrijker beheersinstrument. Daar kwam bij dat de politie voor de regering-Pétain een belangrijk symbool was om de rechten en legitimiteit van Frankrijk als soevereine staat te waarborgen. In de onbezette zone vormde overigens niet alleen verzet van links (communisten) en rechts (gaullisten) doelwit van de Franse politie, maar had deze ook tot taak bepaalde vormen van pro-Duitse activiteit te onderdrukken. Zo werden tussen juni 1940 en november 1942 in onbezet Zuid-Frankrijk en in de koloniën ongeveer tweeduizend Duitse geheim agenten gearresteerd, gevangengezet en soms zeer hardhandig verhoord.²⁸⁶ In het onbezette gebied fungeerde de politie dus ook als middel om de politieke onafhankelijkheid ten opzichte van Duitsland en Italië te handhaven. In bezet gebied diende de politie als middel om direct ingrijpen van Duitse politie zoveel mogelijk te beperken en de dagelijkse politietaken in uitsluitend Franse handen te houden. Om dit laatste te bereiken was Vichy bereid heel ver te gaan in het uitvoeren van Duitse wensen op politieel terrein. De politie was dan ook van vitaal belang voor de politieke doeleinden van Vichy en een essentieel instrument in de *Révolution Nationale* en de gevoerde *politique de collaboration*. Op deze wijze dienden zoals gezegd de Franse soevereiniteitsaanspraken te worden versterkt.²⁸⁷

In zowel onbezet als bezet gebied viel de Franse politie in principe uitsluitend onder de eigen Franse autoriteiten. In noodgevallen, zoals acute bedreiging van de openbare orde, was de bezetter volgens artikel 3 van de wapenstilstand van juni 1940 gerechtigd in te grijpen en direct orders te geven aan de Franse autoriteiten, waaronder de politie.²⁸⁸ Hiervan werd wat de jodenvervolgning betreft voor het eerst gebruik gemaakt bij de *razzia's* van augustus 1941 in Parijs. Overigens koos het Duits militair bestuur ervoor slechts zelden van dit recht gebruik te maken. Algemene politiekwesties en toezicht op de Franse politie in het kader van de *Aufsichtsverwaltung* waren binnen het militair bestuur het ressort van de *Gruppe Polizei* (V pol) van de *Verwaltungsstab* te Parijs, die uit acht ambtenaren bestond. Zij onderhielden contacten met de *Section Gendarmerie* van de *Délégation Générale du Gouvernement Français dans les Territoires occupés* (DGTO) te Parijs. In het bezettingsbestuur als geheel, met inbegrip van de regionale instanties, waren aanvankelijk slechts 39 Duitse ambtenaren met deze taak belast, verspreid over de *Feldkommandanturen*, die aansloten op de bestuurslaag van de Franse departementen, elk geleid door een prefect. Het toezicht op de Franse politie op nationaal en lokaal niveau werd eind mei 1942 door de nieuwe, eerdergenoemde HSSPF en diens ondergeschikten overgenomen. Het geringe Duitse personeel was tot méér dan toezicht houden op de Franse politie doorgaans niet in staat. Bovendien was er zeker in de begintijd aan Duitse zijde in het geheel geen behoefte aan rechtstreeks ingrijpen. Aan zowel Duitse als Franse kant stond het streven naar wederzijdse samenwerking centraal. De departementsprefecten waren verplicht de *Feldkommandanten* periodiek te informeren over alle belangrijke gebeurtenissen op politieel gebied. Tussen prefecten en *Feldkommandanten* bestond tijdens het eerste bezettingsjaar als regel een professioneel-zakelijke en correcte verhouding.²⁸⁹

De in het kader van de *Révolution Nationale* doorgevoerde ingrijpende maatschappelijke en bestuurlijke hervormingen betroffen ook organisatie, personeel, opleiding en werkwijze van de Franse politie. De regering kon kiezen tussen onmiddellijke oprichting van geheel nieuwe organisaties in plaats van de oude of geleidelijke hervorming van de bestaande structuren met verandering van personeel op sleutelposities. Omdat men niet zonder de professionaliteit van het bestaande korps kon, werd aanvankelijk voor de laatste optie gekozen. Bovendien kon gebruik van de al bestaande organisatie eventuele vragen over de legitimiteit van het nieuwe politiebeleid in de kiem smoren. Vanaf zomer 1940 vonden nieuwe benoemingen plaats in bijna alle hoge functies van het politie- en veiligheidsapparaat. In de herfst circuleerden desondanks plannen in Vichy-kringen tot

²⁸⁶ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', p. 374 n. 15; Simon Kitson, 'Arresting Nazi agents in Vichy France, 1940–1942', *Intelligence and National Security*, vol. 15 (Spring 2000), pp. 80–120.

²⁸⁷ Baruch, *Servir l'État français*, 365; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 372–375.

²⁸⁸ Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich*, 10, 28; Hermann Böhme, *Entstehung und Grundlagen des Waffenstillstandes von 1940* (Stuttgart: DVA, 1966), bijlage II, p. 384; Jackson, *France*, 181–182; Kasten, "Gute Franzosen", pp. 17, 58 n. 22, pp. 68–69; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 375.

²⁸⁹ Kasten, "Gute Franzosen", 15–18, 55–58.

reorganisatie van de politie in haar geheel. De regering wilde meer greep krijgen op het vanouds decentrale politiewezen.²⁹⁰ Dit bestond in hoofdzaak uit vier onderdelen: gemeentepolitie in de steden (*Police municipale*, ondergeschikt aan de burgemeesters, met uitzondering van Parijs)²⁹¹, *Gendarmerie* op het platteland (die onder het ministerie van Oorlog viel), de *Sûreté nationale* (Nationale Veiligheid, waaronder de *Police judiciaire* ofwel de recherche²⁹², deels ondergeschikt aan Binnenlandse Zaken, deels aan Justitie) en tenslotte de paramilitaire *Garde républicaine mobile*, die onder andere in de jaren dertig was ingezet om rellen te onderdrukken en onder het ministerie van Oorlog ressorteerde. Het Franse politiewezen als geheel omvatte ruim honderdduizend personeelsleden, waarvan bijna een derde deel in de Parijse agglomeratie.²⁹³

Doel van Vichy was om voor het eerst in de Franse geschiedenis te komen tot één nationale politie, waarmee niet alleen indruk kon worden gemaakt op de Duitse bezetter, maar waardoor de Franse regering ook zelf een meer efficiënte politiemacht in handen wilde hebben. Daartoe wilde Vichy de status van de politie verhogen tot die van een elitekorps. Onderdeel van de reorganisatie was de oprichting van nieuwe politiescholen, waaronder een nieuwe nationale politieschool nabij Lyon.²⁹⁴ Er werden voorts meer middelen en hogere salarissen beloofd.²⁹⁵ Op 23 april 1941, vier dagen nadat de nieuwe bestuursfunctie van regioprefect was ingevoerd, werd de wet uitgevaardigd betreffende ‘de algemene organisatie van de politiediensten in Frankrijk’. Een nieuwe politiestructuur werd gecreëerd, die geheel gericht was op de verstatelijking van de tot dan toe overwegend gemeentelijke (stedelijke) politie. Tijdens de Derde Republiek waren eerdere pogingen hiertoe gestrand.²⁹⁶ De wet van 23 april 1941 betrof allereerst het centrale bestuur over de politie, die op regeringsniveau werd samengebracht in de *Direction générale de la Police nationale* (DGPN), onderdeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Tot medio juli 1941 werden nog tien wetten en beschikkingen uitgevaardigd, die de reorganisatie en centralisatie van de politie in handen van de staat moesten bewerkstelligen.²⁹⁷ De bovengenoemde nieuw ingevoerde bestuursfunctie van regioprefect had tot doel de centrale controle over twee cruciale beleidsterreinen te versterken: de politie en de voedselvoorziening.²⁹⁸ Elk van de in totaal achttien regioprefecten kreeg het gezag over een regio, doorgaans bestaande uit vier tot zes departementen.²⁹⁹ In steden met een bevolking van meer dan

²⁹⁰ Als antwoord op de vraag of het politiegezag tot de gemeentelijke of de centrale overheid behoorde, had de Derde Republiek de Wet van 1884 uitgevaardigd, die duidelijk bevestigde dat het gezag over de politie – behoudens enkele uitzonderingen – in de eerste plaats een gemeentelijke aangelegenheid was. Dit lag direct in het verlengde van de wetgeving uit 1789-1790 en van de meeste regimes die op de Franse Revolutie waren gevolgd. Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 24; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 23; Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 375.

²⁹¹ Aangezien de burgemeesters hun gemeentepolitie vaak ook als instrument van politieke patronage beschouwden, besloot de centrale overheid in Parijs eind jaren dertig – onder invloed van de toenemende oorlogsdreiging en mobilisatie van het leger – tenminste in de belangrijkste steden van de grensgebieden met Duitsland en Italië de controle over de gemeentepolitie zelf in handen te nemen. Het betrof in totaal zesduizend politieambtenaren verspreid over Straatsburg, Mulhouse, Metz, Lyon, Toulon en Nice. Yves Barraud, ‘Die Polizeitruppen des “État français”’, in: *Feldgrau*, maart-april 1971, nr. 2, pp. 21–112, gecit. in Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, 38–39.

²⁹² De *Police judiciaire* was weer verdeeld in 18 ‘*brigades mobiles de police judiciaire*’, waarvan de ressorten vaak meerdere departementen omvatten. De organieke sterkte van een *brigade mobile* schommelde tussen de 15 en 50 man. Berlière, avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 83–113; Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, p. 43 n. 40–41.

²⁹³ Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 376; Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, 38–54, 107; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 242. Voor de politie in Parijs, zie hieronder.

²⁹⁴ Baruch, *Servir l’État*, 381; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 29; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 29–31. De nieuwe École nationale supérieure de police was gevestigd in Saint-Cyr-au-Mont-d’Or en de eerste jaargang ging augustus 1941 van start.

²⁹⁵ Tot dan toe werd de Franse politie slecht betaald, was veelal overbelast en derhalve onvoldoende gemotiveerd bij de bestrijding van bijv. zwarte handel; corruptie kwam veel voor. Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 31; Kasten, ‘*Gute Franzosen*’, p. 39 n. 10–12, p. 75.

²⁹⁶ Berlière/Peschanski (dir.), *La Police française entre bouleversements et permanences: 1930–1960*; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, p. 23 n. 10, p. 28.

²⁹⁷ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 26–29; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, p. 28–29 n. 23; Baruch, *Servir l’État*, 336, 379, 381, 392–393; Idem, *Vichy-Regime*, 136–137.

²⁹⁸ *Journal Officiel de l’État français*, 19 april 1941; Baruch, *Servir l’État*, 242–243. In onderscheid met de bestaande prefecten van de departementen, werden de nieuwe prefecten ‘*Préfets régionaux*’ genoemd. Bestuursjuristen van het *Corps Préfectorale* werden in het ambt van regioprefect benoemd.

²⁹⁹ Dit was zonder de door Duitsland weliswaar niet formeel maar wel feitelijk geannexeerde departementen Bas-Rhin, Haut-Rhin en Moselle (Elzas-Lotharingen). De grenzen van de regio’s vielen samen met het geheel van gewoonlijk vier tot zes departementen en hielden dus geen rekening met de demarcatielijn tussen bezet en onbezet Frankrijk. Baruch, *Servir l’État*, 242–243, 395–397

tienduizend werd de politie aan het gemeentelijk gezag onttrokken en onder de regioprefect geplaatst. Ook de gemeenten met minder dan tienduizend inwoners, waar de politie bestond uit *Gendarmerie*, raakten gaandeweg onder controle van de regioprefect. Deze kreeg een *Intendant de police* naast zich met de zeggenschap over alle Franse politie in de regio met inbegrip van de niet-geüniformeerde recherche. Hem stond een staf ter beschikking, bestaande uit drie *Commissaires divisionnaires* voor de ressorten *Sécurité publique* (Openbare Veiligheid), *Police judiciaire* (recherche) en *Renseignements généraux* (Algemene Inlichtingen). De *Intendant* werd benoemd door en legde rechtstreeks verantwoording af aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. De burgemeesters speelden geen rol meer in politieaangelegenheden.³⁰⁰

Overigens mengde in de bezette zone het militair bestuur zich in deze Franse reorganisatie. De *Militärbefehlshaber* hield daar de centralisatie aanvankelijk tegen, niet omdat hij er tegenstander van was, maar omdat hij eiste dat deze gepaard zou gaan met een personele zuivering en een verbeterde opleiding van de Franse politieambtenaren. Nadat evenwel in oktober 1941 een aanslag was gepleegd op de hoogste plaatselijke Duitse autoriteit in Bordeaux en de gemeentepolitie aldaar niet in staat bleek de dader(s) te grijpen, kreeg Vichy toestemming de centralisatie in de bezette zone zonder oponthoud verder door te voeren.³⁰¹ In de praktijk kostte het de regioprefecten vooral in het begin veel moeite om hun positie te vestigen en handhaven tegenover enerzijds Binnenlandse Zaken en anderzijds de departementsprefecten, die zich door de komst van de regioprefecten ernstig aangetast voelden in hun gezag. De voormalige gemeentepolitie in de steden werd voortaan formeel aangeduid met *Corps Urbain des Gardiens de la Paix de la Police d'État*. Mede door begrotingstekorten werd het dagelijks politiewerk evenwel nog altijd gekenmerkt door gebrekkige uitrusting en bewapening, slordige uniformen en ontoereikende bijscholing. De regioprefecten bleven niettemin streven naar een moderne, geheel betrouwbare politie. Zo werd het uit de Derde Republiek daterende systeem van automatische bevordering afgeschaft. Nieuwe criteria werden: '*les qualités morales et le degré de loyalisme à l'égard du Gouvernement*'.³⁰² Verder was er het voornemen de politieagenten in het vervolg nog uitsluitend *buiten* hun eigen woonplaats in te zetten om ook op deze wijze de gemeentelijke politie, met haar oude lokale loyaliteiten, definitief af te schaffen. Dit laatste plan bleek in de praktijk, door tegenwerking van onderop en bij personeelsgebrek, echter niet werkelijk uitvoerbaar. Weliswaar steeg het totale aantal agenten in de steden van 21.000 in 1940 tot 30.000 in 1944, maar veel van het nieuwe personeel bestond uit gedemobiliseerde soldaten die geen enkele praktische politie-ervaring hadden en onmogelijk leidinggevende taken konden vervullen. Niet alleen in de steden, ook bij de *gendarmerie* op het platteland bleek de reorganisatie en centralisatie in de praktijk moeizaam te verlopen. De *gendarmerie* was vanouds op militaire leest geschoeid, viel onder de minister van Oorlog en was onderverdeeld in legioenen op regionaal vlak, compagnieën per departement en tenslotte brigaden op lokaal niveau. De *gendarmerie*-brigade bestond als kleinste territoriale eenheid doorgaans uit vijf tot tien man, die met hun gezinnen in aparte kazernegebouwen waren ondergebracht. Terwijl het militair bestuur de Franse stedelijke politie wantrouwde, had men aan Duitse zijde een goede indruk van de *gendarmerie* op het platteland, die over goed geschoold en gedisciplineerd personeel beschikte en op soortgelijke straffe wijze was georganiseerd als het militair bestuur zelf. In de bezette zone was de *gendarmerie* rechtstreeks ondergeschikt aan de *Section Gendarmerie* van bovengenoemde DGTO. De traditie, sterke eigen korpsgeest en militaire discipline van de *gendarmerie* – die het militair bestuur wist te waarderen – zorgden juist voor wantrouwen bij de regering in Vichy. De *gendarmerie* bleek nauwelijks gevoelig voor de Franse pogingen tot reorganisatie en ideologische bijscholing. Het ontbrak de *gendarmerie* aan ontvankelijkheid voor de nieuwe geest van de *Révolution Nationale*. Veel gendarmes waren al jarenlang in dezelfde plaats gestationeerd en verbonden met de lokale bevolking, terwijl zij zichzelf beschouwden als feitelijk onafhankelijk van instructies van de departementsprefecten. Dit bleef zo, ook nadat de *gendarmerie* in de onbezette zone aan het ministerie van Oorlog was onttrokken en via de regioprefecten onder

³⁰⁰ Baruch, *Servir l'État*, 377–388, 394–396; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 27–29; Berlière, 'The Wreckage of a Republican Police Model', 28–29; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 242; Kasten, "Gute Franzosen", 38–41; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 376. De *Police judiciaire* zou in oktober 1942 van naam veranderen in *Police de sûreté*.

³⁰¹ Kasten, "Gute Franzosen", 39–40. De centralisatie van de politie in handen van de staat werd niettemin pas in april 1944 voltooid, en wel in de regio van Rennes en het departement Seine-et-Oise.

³⁰² 'de morele kwaliteiten en de mate van loyaliteit ten opzichte van de Regering'. Kasten, "Gute Franzosen", 41–42 n. 33.

gezag van de minister van Binnenlandse Zaken, later de eerste minister zelf, was gekomen. In de praktijk waren en bleven de betrekkingen tussen *gendarmerie* en andere Franse politie-eenheden vaak zeer gespannen.

Het uiteindelijk resultaat van de algehele politie-reorganisatie was een formeel aan de regioprefect ondergeschikte, iets beter betaalde politie met weliswaar meer personeel, maar van minder kwaliteit, met gebrekkige uitrusting en zowel in steden als op het platteland zonder noemenswaardig toegenomen loyaliteit. Wat dit laatste betreft was vanaf eind 1941 eerder van het tegendeel sprake. Waar het erom ging de Franse politie tot onvoorwaardelijk en gewillig instrument om te vormen, mislukten de inspanningen van Vichy. Dit gold vooral voor de twee omvangrijkste politieorganisaties: de stedelijke politie en zoals gezegd de *gendarmerie* op het platteland. Belangrijkste oorzaak van de mislukking was dat de Franse politie weliswaar aan de top werd gereorganiseerd en er nieuwe benoemingen plaatsvonden, maar aan de basis in mentaliteit en personele samenstelling overwegend onveranderd bleef. In de praktijk kwam van extra middelen en uitrusting weinig tot niets terecht; in de lente van 1942 was nog altijd een derde van de agenten onbewapend, terwijl de opleiding van nieuwe rekruten in spoedcursussen van vier weken ontoereikend bleek. Bovendien nam bij de gewone Franse agenten de anti-Duitse gezindheid sterk toe naarmate de bezettingsjaren vorderden.³⁰³

De politiestructuur werd weliswaar gecentraliseerd, maar de reorganisaties hadden ook een groeiende mate van specialisatie tot gevolg. Zo werden per wet in april 1941 de *Groupes Mobiles de Réserve* (GMR) opgericht, reserve-eenheden bereden politie die dienden voor het onderdrukken van rellen en oproer.³⁰⁴ Ze kwamen naast en voor een deel in de plaats van de oude *Garde républicaine mobile*. Tot 1940 stond deze laatste gekazerneerde eenheid, ondergeschikt aan de minister van Oorlog, ter beschikking van de Franse regering als meest loyaal instrument voor de bestrijding van binnenlandse onlusten. Als gevolg van de wapenstilstand van juni 1940 werd de *Garde républicaine mobile* in de bezette zone formeel ontbonden en het personeel deels ondergebracht bij de plaatselijke eenheden van de *gendarmerie*, terwijl de *Garde* in Parijs onder de politieprefect kwam te staan. In onbezet Frankrijk werd de *Garde* opgenomen in het Franse leger dat volgens de wapenstilstand in deze zone met restricties mocht voortbestaan. Het ‘*républicaine*’ verdween uit de naam. Nadat in november 1942 ook Zuid-Frankrijk werd bezet en het Franse wapenstilstandsleger ophield te bestaan, werd de *Garde mobile* – op persoonlijk bevel van Hitler – ondergeschikt gemaakt aan de Franse minister van Binnenlandse Zaken. De *Garde mobile* bestond uit zesduizend man en vormde in Duitse ogen, ook na bezetting van de zuidelijke zone, de sterkste en best bewapende, *gesloten* Franse politie-eenheid.³⁰⁵ Daarnaast echter begon Vichy in de onbezette zone uit gedemobiliseerde militairen nieuwe, snel verplaatsbare reserve-eenheden te vormen: de bovengenoemde *Groupes Mobiles de Réserve* (GMR), waarvan de totale organieke sterkte in april 1941 werd vastgesteld op dertig groepen van elk 220 man. Zij konden in de belangrijkste steden van onbezet Frankrijk uitsluitend op bevel van de regioprefect ingezet worden bij de bestrijding van binnenlandse onlusten. In werkelijkheid overigens lag de sterkte van de meeste regionale GMR-eenheden vijftig tot zeventig man *beneden* de voorgeschreven 220 man. Om de loyaliteit van de GMR te waarborgen legde Vichy grote nadruk op een royale betaling, goede verzorging en huisvesting van deze eenheid, wat tot afgunst leidde bij de gewone politie. Vichy streefde ernaar tenminste de GMR tot een loyale ‘elite-eenheid’ te maken, indien dit met het algehele politie-apparaat onverhoopt niet mocht lukken.³⁰⁶ Verder werden de zgn. *Brigades spéciales*, die een voorloper hadden uit eind jaren dertig, in augustus 1941 gereactiveerd om communisten op te sporen en in 1942 uitgebreid met een afdeling die zich uitsluitend bezighield met de jacht op immigranten die actief waren in het verzet. Vooral in Parijs werkten de *Brigades spéciales* bij de opsporing van communisten vaak samen met de Duitse politie.³⁰⁷ De *Groupes de Protection* van kolonel Georges Groussard dienden als een soort pretoriaanse wacht ter bescherming

³⁰³ Baruch, *Servir l'État*, 379–386, 397–398; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 41–42, 51–54, 64, 241.

³⁰⁴ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 29; Baruch, *Servir l'État*, 393–394; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 49–50.

³⁰⁵ Kasten, “*Gute Franzosen*”, 49.

³⁰⁶ Baruch, *Servir l'État*, 393–394.

³⁰⁷ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 202–219; Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 24 n. 72-73, pp. 126–129; zie hieronder bij de beschrijving van de Parijse politie.

van maarschalk Pétain. In december 1940 werd deze eenheid echter onder zware Duitse druk ontbonden vanwege haar betrokkenheid in de samenzwering die tot het ontslag en de arrestatie van Laval had geleid. Groussard stond tevens aan het hoofd van het uit geheime fondsen van het ministerie van Binnenlandse Zaken (Peyrouton) gefinancierde *Centre d'Information et d'Enquête* (CIE). Bovendien was hij begin oktober 1940 benoemd tot inspecteur-generaal van de *Sûreté nationale*. In deze functie moest hij onder andere eventueel gebrek aan loyaliteit onder de reguliere politie ten opzichte van de nieuwe orde van Vichy traceren en uitschakelen.³⁰⁸

Naast vorming van gespecialiseerde eenheden en inlichtingendiensten werd door Vichy dus ook gekeken naar de loyaliteit van het personeel van de reguliere politie. Men realiseerde zich dat in de jaren dertig – vooral tijdens het Volksfront – verschillende politieke en levensbeschouwelijke stromingen (liberalen, socialisten, vrijmetselaars), onder andere via de omvangrijke politievakbonden, invloed hadden gekregen in het politieapparaat, met name bij de gemeentepolitie. Vooroorlogse aanhangers van rechtse stromingen in het bestaande politieapparaat oefenden vanaf zomer 1940 druk uit op Vichy om over te gaan tot grote personeelszuiveringen.³⁰⁹ De regering besloot weliswaar tot instelling van een procedure volgens welke politiepersoneel dat tegen Vichy gekant was, verwijderd kon worden, maar in de praktijk werd hiervan aanvankelijk slechts weinig gebruik gemaakt. Voornaamste intentie van de procedure was disciplineren van het personeel door de dreiging met ontslag bij gebrek aan loyaliteit. Deze gang van zaken werd ingegeven door het feit dat Vichy beseftte niet zonder de professionaliteit van de zittende korpsleden te kunnen en de hoop dat de traditionele gehoorzaamheid zodanig kon worden bevorderd dat de orders van de regering onvoorwaardelijk zouden worden uitgevoerd. Daarbij kwam nog een praktisch bezwaar tegen een radicale zuivering. Sinds het einde van de strijd in juni 1940 verkeerden meer dan anderhalf miljoen mannen in Duitse krijgsgevangenschap waardoor vervanging van ontslagen politiepersoneel moeilijk werd, terwijl de politie er toch al niet in slaagde voldoende nieuw, geschikt personeel te rekruteren. Zuivering van het politieapparaat bleef dan ook in eerste instantie (september 1940) beperkt tot slechts tweehonderd personen in heel Frankrijk.³¹⁰ Mede om deze reden verliepen de hervormingen voor een niet onbelangrijk deel volgens voorstellen die sommige politievakbonden al in de jaren twintig en dertig hadden gedaan.³¹¹ Dit verklaart deels waarom de Vichy-regering aanvankelijk door een grote meerderheid van de gewone agenten positief werd verwelkomd. Maarschalk Pétain had bovendien niet alleen groot prestige bij oud-militairen, maar eveneens bij de politieagenten, juist ook omdat er onder hen relatief veel veteranen uit de eerste wereldoorlog waren. Een andere reden dat Vichy bij de politie op een breed draagvlak mocht rekenen, was de aanvankelijke indruk dat er in het eigenlijke politiewerk weinig veranderde. Sinds de jaren twintig was de politie actief geweest in de observatie en bestrijding van communisten. Al vanaf 1938 had de regering-Daladier een beleid gevoerd waarbij steeds meer per decreet werd geregeerd en buitenlanders en communisten door de politie werden geïnterneerd. Vichy leek dit beleid in het begin slechts voort te zetten. In dit opzicht bestond er onder het politiepersoneel dan ook weinig besef van de werkelijke verandering tussen de laatste regering van de Derde Republiek en het Vichy-bewind.³¹²

Hoewel de politie ten tijde van de Derde Republiek geen specifieke geschiedenis van antisemitisme kende, bestond er wel een lange traditie van weerzin tegen vreemdelingen. Aangezien een belangrijk deel van de joden die slachtoffer werden van Vichy-maatregelen immigranten en vluchtelingen uit Oost-Europa en Duitsland waren, kon de Franse politie zich gemakkelijk aanpassen aan de antisemitische aard van de nieuwe regering. Dit bleek duidelijk bij uitvoering van de internering van meer dan twintigduizend buitenlandse joden in de onbezette zone vanaf oktober 1940. Er was daarbij geen sprake van protesten of verzet. De politie voerde de opdrachten die van de eigen Franse chefs

³⁰⁸ Jackson, *France. The Dark Years*, 260; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 26–31.

³⁰⁹ Baruch, *Servir l'État*, 378–379.

³¹⁰ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 377; Kasten, "Gute Franzosen", 40, 42, 64; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 24–25.

³¹¹ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 28; Berlière, 'The Wreckage of a Republican Police Model', p. 31 n. 30.

³¹² Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 25–26; Kasten, "Gute Franzosen", 73–104; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 378.

werden ontvangen loyaal uit. Dat gold ook voor het optreden van de Franse politie in de bezette zone bij de eerste arrestaties en interneringen van buitenlandse joden in Parijs in mei 1941.³¹³

Parijs had als hoofdstad in de Franse politieorganisatie altijd al een aparte plaats ingenomen. Het bestuur over de hoofdstedelijke agglomeratie ressorteerde onder de prefect van het departement Seine terwijl het gezag over de Parijse politie (*Préfecture de police*) in handen was van de *Préfet de police* (politie-prefect); deze functie bestond alleen in groot-Parijs. In de zomer van 1940 was dit Roger Langeron. Hij was rechtstreeks ondergeschikt aan de minister van Binnenlandse Zaken.³¹⁴ De politie in Parijs, met in 1940 in totaal bijna dertigduizend personeelsleden, overtrof in opleiding, professionaliteit en salariëring de stedelijke politie in de rest van het land.³¹⁵ De recherche (*Police judiciaire*) en het bureau algemene inlichtingen (*Bureau des renseignements généraux et des jeux*) vormden samen de niet-geüniformeerde politie. Deze beschikte, in tegenstelling tot elders in Frankrijk, in Parijs ook over uitvoerende bevoegdheden en hield zich vanaf eind jaren dertig onder andere bezig met een vertrouwelijke registratie van buitenlanders in de hoofdstad. Al in mei 1940 bevond zich bij het bureau algemene inlichtingen een aparte eenheid (*brigade spéciale*) van vijftien inspecteurs die zich vooral met de bestrijding van communisten bezighield. Het aantal inspecteurs steeg tot tachtig in januari 1942 en meer dan 220 in 1944.³¹⁶ Hoewel het professionele en ervaren politieambtenaren betrof en geen ideologisch bevlogen aanhangers van een Franse collaborateurspartij, werkten de leden van deze eenheid al spoedig samen met de *Sipo-SD* in Parijs, vooral wat betreft uitwisseling van informatie. Zo werden registratiegegevens van buitenlanders, onder wie veel joden, vanaf november 1940 ter beschikking gesteld aan de *Sipo-SD* en daarbinnen Dannecker's *Judenreferat*.³¹⁷ Met stilzwijgende goedkeuring van politieprefect François Bard (die Langeron intussen was opgevolgd) werden in mei 1941 – op initiatief van het *Judenreferat* – eerst zes, later twaalf Parijse politie-inspecteurs en agenten samengebracht in wat aan Duitse zijde wel de *Aktivdienst* werd genoemd. Deze hield zich eveneens in nauwe samenwerking met de *Sipo-SD* – in navolging van bovengenoemde anti-communistische *brigade spéciale* – bezig met bestrijding van joods verzet, met name van joodse communisten. Deze eenheid werd geleidelijk uitgebouwd en in oktober 1941 formeel geïncorporeerd in de nieuw opgerichte *Police aux questions juives* (PQJ).³¹⁸ Overigens ontsnapte de Parijse politie nagenoeg geheel aan de boven beschreven reorganisatie en centralisatie, maar behield haar eigen structuur. Parijse politieagenten bleven gemeentelijke ambtenaren, de begroting was een gemeentelijke aangelegenheid en ook de rekrutering verliep autonoom. De relaties met de DGPN kenmerkten zich meer door ‘samenwerking’ (*collaboration*) dan door ‘ondergeschiktheid’ (*subordination*).³¹⁹

Zomer 1941 leidden de Duitse aanval op Rusland en daarop volgende golf van aanslagen door communisten in Frankrijk tot ernstige spanningen tussen Duitse en Franse autoriteiten. De tot dan toe conflictvrije verhoudingen tussen militair bestuur en Franse politie kwamen onder grote druk te staan. Directe aanleiding was Hitlers bevel tot vergeldingsexecuties van honderd Franse gijzelaars voor elke Duitse militair die door Frans verzet werd gedood. De tot dan toe betrekkelijk onverschillige Franse bevolking werd diep geschokt door de Duitse executies. Dit leidde tot grote

³¹³ Baruch, *Servir l'État*, 392–398; Kasten, “Gute Franzosen”, 73–104, m.n. 95–96; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 92–112; Zuccotti, *Holocaust*, 81–84; Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 378–379.

³¹⁴ In de periode dat admiraal François Darlan eerste minister was (februari 1941–april 1942), fungeerde admiraal François Bard (eveneens van huis uit marineman, geen politie-professional) als *Préfet de police* (lees: Hoofdcommissaris van politie) van Parijs. Met de terugkeer van Laval als eerste minister (16 april 1942) en het aantreden van René Bousquet als Secretaris-generaal van de Politie (18 april 1942), werd Bard als Parijs politieprefect vervangen door Amédée Félix Bussièrre. Bovendien stelde Bousquet zijn vertrouweling Jean Leguay aan als zijn vertegenwoordiger voor politiezaken in de bezette zone. Baruch, *Servir l'État*, 380, 386–387; Kasten, “Gute Franzosen”, 70, 107; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 363.

³¹⁵ Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, p. 23 n. 6. Overigens zou het totale aantal agenten van de reguliere politie in Parijs – door vrijwillig en onvrijwillig ontslag – dalen tot 20.000 in juni 1944. Kasten, “Gute Franzosen”, p. 46 n. 67.

³¹⁶ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 138–179, 202–219, 364; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 34; Kasten, “Gute Franzosen”, p. 24 n. 72–73, pp. 126–129. Het betrof in Parijs een van de *brigades spéciales des Renseignements généraux de la Préfecture de police*.

³¹⁷ Noiriël, *Les origines*, 138–146, 179; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 55–57, 242; Kasten, “Gute Franzosen”, 46–47.

³¹⁸ Rapport door Dannecker, 22 februari 1942, CDJC doc. XXVI-80, *Recueil*, II, 379–384; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 135–136 n. 39–40; S. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit* [voortaan geciteerd als Klarsfeld, *Vichy*], 59–60; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 288; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 34.

³¹⁹ Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, pp. 22, 23 n. 6, p. 31 n. 29.

onrust bij de Vichy-regering. Bij de Franse politie riepen de gijzelaarsexecuties een dubbele reactie op. Enerzijds spande men zich extra in om de daders te grijpen in een poging zo de executies te voorkomen. Elke aanslag bracht de Franse politie ertoe op grote schaal huiszoekingen en arrestaties te verrichten. Anderzijds kwam het tot heftige conflicten tussen Vichy en het militair bestuur over het uitkiezen van gijzelaars. De laatsten, overwegend communisten, bevonden zich veelal reeds in Franse gevangenschap en het militair bestuur eiste hen op voor executie. In de bezette zone toonde het militair bestuur weinig respect voor de Franse soevereiniteit door herhaaldelijk – zonder rekening te houden met Franse wetten of de voorgeschreven hiërarchische wegen – met dreiging van geweld gevangenen uit Franse huizen van bewaring, gevangenissen en interneringskampen te halen om deze dan als gijzelaars te executeren. Deze situatie leidde ertoe dat Franse politie, alvorens op Duits verzoek een arrestatie uit te voeren, de toezegging verlangde dat de betreffende persoon niet als vergelding zonder proces zou worden geëxecuteerd. Ook zagen in sommige regio's Franse agenten ervan af aanhoudingen te verrichten wanneer zij vermoedden de arrestanten aan de Duitse politie te moeten uitleveren. Departementsprefecten weigerden namen en adressen van communisten ter beschikking te stellen aan *Feldkommandanten*, aangezien inmiddels was gebleken dat deze werden gebruikt om gijzelaarslijsten op te stellen. De Franse regering raakte in het eigen beleid verstrikt: enerzijds had de politie al meer dan een jaar opdracht de communisten te bestrijden als staatsvijand nummer één en daarbij samen te werken met Duitse politie, anderzijds echter weigerde men elke medewerking aan de eenzijdige Duitse represaille-executies van gijzelaars, waarvoor de bezetter vaak bij voorkeur communisten uitkoos. De tot dan toe overwegend correcte en efficiënte samenwerking tussen Franse en Duitse politie was in oktober 1941 nagenoeg verdwenen.³²⁰

De Vichy-regering poogde de toenemende druk en eisen van Duitse zijde te pareren door officiële protesten, maar ook door zèlf een versterkte repressie door te voeren. Het oud-lid van de uiterst rechtse *Parti populaire français* (PPF) Pierre Pucheu was van juli 1941 tot april 1942 minister van Binnenlandse Zaken. Onder zijn bewind ontstond – naast het reguliere politieapparaat – als het ware een parallel tweede politienetwerk, gespecialiseerd in bestrijding van de talrijke vijanden waartegen de staat de strijd had aangebonden. Zo werden door Pucheu in oktober 1941 de volgende politiediensten opgericht: *Service de police anti-communiste* (SPAC), *Police aux questions juives*³²¹ (PQJ), *Service des sociétés secrètes* (SSS, geleid door Bernard Faÿ, voornamelijk gericht tegen de vrijmetselaars) en *Police économique* (ter bestrijding van de toenemende zwarte handel). Met uitzondering van de laatste, werden al deze diensten op instigatie van Pucheu bemand door actieve aanhangers van radicale collaboratie-partijen, vooral PPF. Zij legden een felle vervolgingsijver aan de dag om hun gebrek aan professionaliteit te compenseren. Het eerder genoemde *Centre d'Information et d'Enquête* (CIE) had als kweekvijver gediend voor het kader van deze nieuw opgerichte politiediensten. Zo werd de SPAC geleid door de voormalige handelsvertegenwoordiger (geen politievakman) Charles Detmar die enige tijd werkzaam was geweest voor het CIE en die Pucheu kende uit de PPF.³²² De verschillende politiediensten opereerden in de praktijk onafhankelijk van de reguliere politie. Daarbij ontwikkelden zij in de bezette zone bovendien vaak eigen contacten met Duitse instanties. Naast versterking, reorganisatie en centralisatie van de reguliere politie, waren dus nieuwe, gespecialiseerde politie-eenheden ontstaan. Dit wekte grote ergernis bij de *Direction Générale de la Police nationale* van het ministerie van Binnenlandse Zaken, met name bij de secretaris-generaal voor politie, Joseph Rivalland. Hij poogde tevergeefs de taken van de nieuwe politie-eenheden te beperken tot recherche-werk zonder arrestatie-bevoegdheid.³²³ Pucheu had een loopbaan als internationaal verkoopdirecteur in de staalindustrie achter de rug en was vóór zijn

³²⁰ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', p. 385 n. 78; Kasten, "Gute Franzosen", 60–62, 66–69; Marrus/ Paxton, *Vichy France*, 224–225; Regina M. Delacor (Hg.), *Attentate und Repressionen. Die zyklische Eskalation des nationalsozialistischen Terrors im besetzten Frankreich 1941/1942* (Stuttgart: Jan Thorbecke, 2000).

³²¹ Ongericht per decreet van 19 oktober 1941. Zie verder hieronder. Klarsfeld, *Vichy*, 58; Marrus/Paxton, *Vichy*, 135–136; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 249; Jackson, *France*, 260.

³²² Baruch, *Servir l'État*, 141–144, 148–149, 299–304; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 27, 29–31; Berlière, 'The Wreckage of a Republican Police Model', 32; Lucien Sabah, *Une police politique de Vichy: le Service des Sociétés secrètes* (Klincksieck, 1996); Richard C. Vinen, 'Faÿ, Bernard', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, p. 135; W. Scott Haine, 'Freemasons', in: *ibid.*, 148–149; Kasten, "Gute Franzosen", 45–48; Jackson, *France*, 260–261.

³²³ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 29–31, 250; Berlière, 'The Wreckage of a Republican Police Model', 34–35; Rajfus, *La police de Vichy*, 193.

aantreden bij Binnenlandse Zaken enkele maanden minister van Industriële Productie geweest. Het ontbrak hem aan kennis van of begrip voor de traditionele Franse overheidsbureaucratie. Door zijn initiatieven van oktober 1941 ontstond een wildgroei aan politiediensten, wat leidde tot snel toenemende spanningen tussen de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken en bij laatstgenoemd ministerie intern. Hierdoor kwam de aanvankelijk krachtig nagestreefde centralisatie van de politie onder rechtstreeks staatstoezicht ernstig in het gedrang. Daarbij kwam nog dat in de loop van 1941 en begin 1942 Duitse autoriteiten in bezet gebied zich steeds openlijker mengden in Franse politie-aangelegenheden. Dit had niet alleen direct betrekking op eerdergenoemde crisis rond de represaille-executies, maar betrof ook, zij het meer indirect, het functioneren van PQJ en Parijse politie inzake de jodenvervolgung. De *Police aux questions juives* ressorteerde onder het kabinet van de minister van Binnenlandse Zaken, in feite dus onder Pucheu, maar was in werkelijkheid ondergeschikt aan CGQJ-chef Vallat. De PQJ had als taak overtredingen van het tweede *Statut des Juifs* van juni 1941 en vermogensdelicten van joden te vervolgen. Verder had ze opdracht de overige politie-instanties aan te moedigen op eigen initiatief of op verzoek informatie te verstrekken over verdachte activiteiten van joden. Formeel was de PQJ eerder een soort anti-joodse recherche en inlichtingendienst dan een geüniformeerde politie met uitvoerende taken. Aanvankelijk had kolonel Durieux de leiding in beide zones, vanaf januari 1942 in bezet gebied politiecommissaris Jacques Schweblin. In een circulaire van 10 maart 1942 werd de anti-joodse politie in administratief opzicht echter ondergebracht bij de chef van de *Service de police anti-communiste* (SPAC), het al genoemde actieve PPF-lid Detmar. Dit was niet alleen een organisatorische kwestie, het weerspiegelde ook dat Vichy in ideologisch opzicht communisten en joden in toenemende mate met elkaar vereenzelvigde.³²⁴ Sinds de oprichting bestond de PQJ uit gescheiden afdelingen voor de onbezette en bezette zone. In de onbezette zone lag de leiding in handen van André Dupont, die in het ressort van elke regioprefect een gevolmachtigde onder zich had. Overigens nam hier de plaatselijke organisatie, huisvesting en het begin van daadwerkelijk functioneren van de PQJ nog maanden in beslag. In de bezette zone was de PQJ gevestigd in Parijs en bestond uit 91 medewerkers, onder wie 41 inspecteurs. Deze waren verspreid over vier afdelingen. *Financiën* hield toezicht op naleving van joodse vermogensbepalingen en de ‘arisering’ van joodse bedrijven; de afdeling *Provincie* hield toezicht buiten Parijs waar slechts tien procent van de joden in de bezette zone woonde, de afdeling *Cartotheek*, geleid door André Tulard, hield de persoonsregistratie van joden bij en tenslotte was er de *Politieafdeling* die tot taak had verdachte joodse personen te traceren en door te lichten op basis van informatie omtrent overtredingen.³²⁵ In de bezette zone, met name Parijs, maakte de PQJ zich vanaf januari 1942 berucht door eigenmachtig, bruut optreden. Tegelijkertijd echter klaagde PQJ-chef Schweblin herhaaldelijk bij zijn superieuren over gebrek aan middelen en personeel om de gestelde taken uit te voeren en aan de verwachtingen te voldoen. In dit stadium was de omvang van het personeel in elk geval onvoldoende om grootschalige arrestaties te kunnen uitvoeren.³²⁶ Naast de PQJ was echter aan Duitse zijde in bezet Parijs al vanaf begin 1941 gewerkt in de richting van een anti-joodse eenheid binnen de Parijse politieprefectuur. Het betrof de eerder genoemde *Aktivdienst*, die aanvankelijk uit zes, enkele maanden later uit twaalf Franse politie-inspecteurs bestond. Zij waren tot dan toe gespecialiseerd in zaken betreffende communisten en buitenlandse onruststokers. Deze werden nu openlijk in hoofdzaak of zelfs uitsluitend met de joden in verband gebracht. De dienst werkte nauw samen met het *Judenreferat* van Dannecker, wisselde niet alleen informatie uit, maar voerde op Duits verzoek ook arrestaties uit van joden die bepalingen hadden overtreden of anderszins verdacht werden van ondermijnende activiteiten. Personeel van de dienst nam van 20 tot 23 augustus 1941 actief deel aan de razzia, waarbij op Duits initiatief meer dan 4.200 joodse mannen in Parijs door circa 2.500 Franse agenten werden opgepakt en opgesloten in Drancy.³²⁷ In oktober 1941 werden de *Aktivdienst* en *Service des étrangers et des affaires juives* samengevoegd en nauw

³²⁴ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 29–31, 248–252; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 35; Klarsfeld, *Vichy*, 58; Kasten, ‘Gute Franzosen’, 97.

³²⁵ Rajfus, *La police de Vichy*, 191–193.

³²⁶ Rapport door Dannecker, 1 juli 1941, CDJC doc. XXVI-1, *Recueil*, I, 80–158, aldaar 113 (orig. pag. 32). Rapport door Dannecker, 22 februari 1942, CDJC doc. XXVI-80, *Recueil*, II, 379–384; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 100, 135–136 n. 39–40, p. 243; Klarsfeld, *Vichy*, 58–59; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 224–225, 249–255.

³²⁷ Klarsfeld, *Vichy*, 28–31, 59, 112; Kasten, ‘Gute Franzosen’, 96–97; Zuccotti, *The Holocaust*, 85.

verbonden met de nieuw opgerichte PQJ. Dit diende twee doelen: op deze manier moest de politionele professionaliteit van de PQJ versterkt worden en zou deze ook getalsmatig verder uitgebouwd kunnen worden. Vooral voor het *Judenreferat* zou dan een geschikt instrument ontstaan om op *lokaal* niveau grootschalige arrestaties van joden te kunnen uitvoeren. Dannecker streefde ernaar dit te kunnen doen grotendeels *buiten* het nationale niveau van *reguliere* Franse politie en CGQJ om.³²⁸ Dit te meer aangezien in dit stadium CGQJ-chef Vallat steeds meer een obstakel in plaats van instrument voor Duitse doeleinden bleek te worden. Na reorganisatie en verhuizing naar een eigen bureau in de Parijse binnenstad (februari 1942) werd de opgewaardeerde dienst voortaan aangeduid als *Sous-direction des Étrangers et des Affaires juives*. Ook nu was de leiding in handen van commissaris Jean François, terwijl de cartotheek met persoonsgegevens van joden de verantwoordelijkheid bleef van Tulard.³²⁹

De regering in Vichy – met name de *Direction générale de la Police nationale* (DGPN) van het ministerie van Binnenlandse Zaken – zag niet alleen in dit opzicht maar ook meer in het algemeen de groeiende Duitse bemoeienis met Franse politiezaken op lokaal niveau in bezet gebied als ernstige bedreiging van de eigen soevereiniteitsaanspraken. Men wilde de Duitse invloed terugdringen.³³⁰ In het kader van al genoemde algehele politie-reorganisatie en centralisatie, maar ook als signaal richting de bezetter, benoemde de op 16 april 1942 in de top van Vichy teruggekeerde Laval reeds twee dagen later de toen 33-jarige René Bousquet tot *Secrétaire Général à la Police*. Zijn benoeming was onderdeel van de machtswisseling waarbij Laval terug in de regering kwam en hij zijn medestanders op tal van sleutelfuncties meebracht, zoals eerder bij het aan de macht komen van Darlan was gebeurd. Bousquet kreeg een tweeledige taak: in *nationaal* opzicht moest hij in de samenwerking met Duitse autoriteiten – door de gijzelaarskwestie op een absoluut dieptepunt – het initiatief en de dagelijkse politieaangelegenheden in bezet gebied weer zoveel mogelijk in uitsluitend Franse handen brengen. In *bestuurlijk* opzicht moest hij de onder Pucheu ontstane parallelle politiediensten uitschakelen of onder centrale controle brengen.³³¹

Hoewel jong, had Bousquet reeds jarenlange bestuurservaring tijdens welke hij onderdeel was geworden van Lavals politieke netwerk. Hij had tijdens de nadagen van de Derde Republiek pijlsnel carrière gemaakt, was capabel, energiek en krachtdadig, had veel liberale Radicale en vrijmetselaars in zijn kennissenkring en nooit van enige bijzondere politieke belangstelling voor conservatieve of autoritaire doctrines blijkt gegeven. Anders dan minister Pucheu of Joseph Darnand (die Bousquet in januari 1944 zou opvolgen), onderhield Bousquet vóór of tijdens de oorlog geen banden met rechts-extremistische groeperingen. Integendeel, hij was bij uitstek een representant van het ambtelijk apparaat van de Derde Republiek. Op de leeftijd van 23 jaar was hij al kabinetschef van de prefect in het departement Tarn-et-Garonne. Bousquet was een opvallend voorbeeld van de manier waarop een aanzienlijk deel van de Franse ambtenaren en lokale bestuurders zich in de zomer van 1940 achter Vichy schaarde. Door de val van de Derde Republiek en het ontstaan van de Vichy-regering werd de carrière van Bousquet versneld: Laval had in Bousquet een jonge, getalenteerde, bestuurlijk ervaren man gevonden, die hij kon vertrouwen en die bovendien beschikte over kennis uit de eerste hand met betrekking tot de bestuurlijke problemen in de bezette zone, vooral wat betreft politiezaken. Als protégé van Laval werd hij benoemd tot prefect van het departement Marne en vervolgens tot regioprefect in Châlons-sur-Marne (Champagne). In dit opzicht had zijn loopbaan overeenkomsten met het eveneens veelal jonge SS-kader: in Frankrijk met name zijn tegenspeler en leeftijdgenoot Helmut Knochen, met wie Bousquet begin mei 1942 direct te maken kreeg. Zonder ideologisch bevlogen te zijn, was Bousquet in 1940-'41 overtuigd geraakt van de noodzaak van de *Révolution Nationale* of tenminste Lavals versie van een autoritaire staat.³³² Met de benoeming van Bousquet

³²⁸ Vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 135 n. 37; Klarsfeld, *Vichy*, 59; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 248–251, 288; Rajfus, *La police de Vichy*, 192–196.

³²⁹ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 220–225, 248, 254–257; Berlière, 'The Wreckage of a Republican Police Model', 35; Adler, *Jews of Paris*, p. 252 n. 68; Bruttman, *Au bureau des affaires juives*.

³³⁰ Baruch, *Servir l'État*, 388–394; Idem, *Vichy-Regime*, 138–140; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 32; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 136–137; Kasten, "Gute Franzosen", 57–60, 70–71, 97.

³³¹ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 32–33.

³³² Pascale Froment, *René Bousquet* (Paris: Stock, 1994); Jean-Pierre Husson, 'L'itinéraire d'un haut fonctionnaire: René Bousquet', in: Azéma/Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*, 287–302; Baruch, *Servir l'État*, 101–102, 226; Berlière avec Chabrun,

keerde de ambtelijke professionaliteit weer terug in het ministerie van Binnenlandse Zaken. De ontslagen minister Pucheu werd weliswaar formeel opgevolgd door Laval zelf, maar aangezien deze ook officieel fungeerde als eerste minister (de nieuwe titel luidde *Chef du gouvernement*) èn als minister van Buitenlandse Zaken, kreeg in werkelijkheid Bousquet het in de dagelijkse praktijk grotendeels voor het zeggen op het ministerie van Binnenlandse Zaken. In feite kwam in deze omstandigheden zijn positie neer op het equivalent van een minister.

Kort na aantreden stelde Bousquet zijn collega en vriend Jean Leguay aan tot zijn permanent vertegenwoordiger in bezet gebied. Formeel werd Leguay gevolmachtigde van het ministerie van Binnenlandse Zaken in de *Délégation Générale du Gouvernement Français dans les Territoires occupés* (DGTO) te Parijs. In die hoedanigheid onderhield hij namens Bousquet het contact met de Duitse politieautoriteiten van gelijke rang. Tenslotte verving Laval op 21 mei 1942 de aan Darlan loyale Parijse politieprefect admiraal Bard door Amédée Félix Bussière, oud-directeur van de *Sûreté nationale* en tot dat moment prefect van het departement Pas-de-Calais. Hij en Bousquet waren goede vrienden.³³³

Bousquet hield vast aan het geweldmonopolie van een professionele, gedisciplineerde Franse politie en was gekant tegen de aanspraken en ambities van uiterst rechtse partijen. Het werd Franse politieagenten nadrukkelijk verboden lid te zijn van een politieke partij. Bousquet nam dan ook geen genoegen met het bestaan en eigenmachtig optreden van allerlei politie-eenheden die vooral door leden van PPF en andere radicale, pro-Duitse partijen werden gedomineerd. Om tegemoet te komen aan het al langer bestaande ongenoegen bij de *Direction Générale de la Police nationale* van Binnenlandse Zaken (geleid door Henri Cado) nam Bousquet van meet af aan stappen om de door Pucheu opgerichte zelfstandig opererende politie-eenheden op te heffen of zodanig in de reguliere politie te integreren dat ze niet langer eigenmachtig konden optreden. Zijn motief hierbij was: maximale greep op de Franse politie door bestuurlijke ordening. Hij had niet het geringste ideologische of morele bezwaar tegen hun taken en activiteiten.³³⁴ Zo vormde hij eind mei 1942 de SPAC om tot de *Service de répression des menées antinationales* (SRMAN). Deze werd met slechts ongeveer vijftig personeelsleden als onderafdeling ingebouwd in de *Sûreté nationale*, waarmee het eigengereide optreden sterk werd ingeperkt. Tegelijkertijd hief Bousquet de PQJ feitelijk op door deze eenheid zeer te verkleinen, vervolgens elke politionele en uitvoerende bevoegdheid te ontnemen en tenslotte zelfs de salarissen te blokkeren. Per decreet van 5 juli 1942 werd besloten de PQJ op korte termijn op te heffen en te vervangen door de veel kleinere *Sections d'Enquête et de Contrôle* (SEC). Deze zouden weliswaar rechtstreeks onder Darquier als commissaris-generaal voor joodse zaken ressorteren, maar hun bevoegdheid beperkte zich tot controle op naleving van anti-joodse economische en financiële bepalingen. Ze hadden geen zeggenschap over de status van joodse personen en evenmin arrestatiebevoegdheid. Volgens een circulaire van Bousquet op basis van bovengenoemd decreet dienden huiszoeken en arrestaties in verband met handhaving van de anti-

Les policiers français sous l'Occupation, 32; Burrin, *France*, 153–154; Klarsfeld, *Vichy*, c.v. van Bousquet op 50–51, 592; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 219; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 69–70, 107–109; Zuccotti, *Holocaust*, p. 317 n. 69. Het lijkt op het eerste gezicht paradoxaal dat zowel Bousquets voorganger Pucheu als zijn opvolger Darnand nog tijdens of vlak na de oorlog wegens collaboratie werden geëxecuteerd, terwijl Bousquet – in wiens ambtsperiode de meest omvattende Duits-Franse politie-samenwerking werd bereikt – na drie jaar detentie in 1949 door het Franse Hooggerechtshof werd veroordeeld tot een voorwaardelijk vrijheidsstraf en vijf jaar ‘nationale onwaardigheid’ (d.w.z. verlies van actief en passief kiesrecht en het recht een openbaar ambt te bekleden). Belangrijke redenen hiervoor waren het feit dat aan zijn patriotisme nimmer werd getwijfeld, hij op bepaalde terreinen weerstand had geboden aan Duitse eisen, hij op geen enkele wijze leek op het type van de ideologisch bevlogen pro-Duitse collaborateur en in plaats daarvan altijd had gegolden als bewaam beroepsbestuurder en representant van een niet onaanzienlijk deel van de Franse politieke en ambtelijke elite. Op de protectie daarvan kon hij ook na de oorlog rekenen, al behoorde een verdere politiek-bestuurlijke loopbaan niet meer tot de mogelijkheden. Na 1945 maakte hij o.a. carrière als president van de Banque Indochine. In het bijzonder vanwege zijn rol bij de deportatie van joden werd hij in 1989 alsnog aangeklaagd voor misdaden tegen de mensheid onder een definitie van misdaad die in 1964 door het Franse parlement was vastgesteld en die zijn beperkingen kende. Kort voordat het proces tegen hem zou beginnen, werd Bousquet, 84 jaar oud, in juni 1993 in zijn woonplaats Parijs doodgeschoten.

³³³ Baruch, *Servir l'État*, 333–337, 380, 386–387; Idem, *Vichy-Regime*, 101–102; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 219, 233–234; Zuccotti, *Holocaust*, 97–98; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 70, 107; Peschanski, *La France des Camps*, 321; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 363–364. Jean Leguay, die na de oorlog nimmer werd berecht, doorliep na de oorlog evenals Bousquet een succesvolle en ongestoorde loopbaan in het zakenleven. Voornamelijk op grond van zijn rol bij de grote razzia van juli 1942 in Parijs, werd hij in 1979 de eerste Fransman die voor misdaden tegen de mensheid werd aangeklaagd. Hij stierf evenwel door natuurlijke oorzaken in 1989 op de leeftijd van 81, voordat hij was berecht. Zuccotti, *Holocaust*, p. 317 n. 69

³³⁴ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 32–33; Froment, *René Bousquet*, 190–197; Rajfus, *La police de Vichy*, 75–97, 196–197.

joodse wetgeving voortaan te worden gedaan door de *Service nationale de la police judiciaire* en daarbinnen de *Sections des affaires politiques*. In de praktijk betekende dit per 13 augustus 1942 het definitieve einde van de PQJ en de vervanging daarvan door de SEC als een veel kleinere recherche-eenheid.³³⁵

In april–mei 1942 had niet alleen Bousquet een algemene herschikking van taken en bevoegdheden op politieel terrein voor ogen, ook aan Duitse zijde streefde men hiernaar sinds invoering van de functie van HSSPF in bezet Frankrijk. Ter gelegenheid van het aantreden van Oberg als HSSPF, begin mei 1942, reisde zoals vermeld RSHA-chef Heydrich namens Himmler naar Parijs om de Duits-Franse politieele betrekkingen te bespreken. De onderhandelingen tussen Heydrich en Bousquet in de Franse hoofdstad effenden de weg naar verbetering van de zeer gespannen verhoudingen. Aan beide kanten wilde men terugkeren naar de zakelijk-correcte samenwerking van vóór de gijzelaarscrisis. Nadat Heydrich duidelijk aan Bousquet te kennen had gegeven dat *ook hij* gekant was tegen verdere gijzelaarsexecuties en tegen directe onderschikking van Franse politie aan Duitse bevelen, stond niets een hernieuwde politiesamenwerking meer in de weg.³³⁶ Zoals eerder vermeld verzocht Bousquet zijn Duitse gesprekspartner of de sinds herfst 1940 in de *onbezette* zone geïnterneerde buitenlandse joden niet tegelijk afgevoerd konden worden met de in bezet gebied geïnterneerde buitenlandse joden. Bousquet deed dit voorstel om af te komen van een last waar zijn voorgangers en superieuren dermate weinig aandacht voor hadden gehad, dat zij hadden toegelaten dat door gebrek aan verzorging twee- tot drieduizend mensen in de interneringskampen waren omgekomen. Het voorstel van Bousquet bij Heydrich weerspiegelde een mentaliteit die wijdverbreid was in Franse overheids- en politiekringen. Op dat moment was echter de deportatie van joden bijzaak in de onderhandelingen.³³⁷ Voor Bousquet lag eveneens het hoofddoel niet bij de joden maar elders: bij een formeel a-politieke, gedisciplineerde en beter uitgeruste politie, alsmede het herstel van gezag van de Franse regering en politie over het *hele* Franse grondgebied. Toch werd ook door Bousquet de principiële noodzaak tot samenwerking met de bezettingsmacht nooit in twijfel getrokken. Het ging hem daarbij om een zo gelijkwaardig mogelijke positie ten opzichte van de bezetter. In het belang van het aanzien en het gezag van de Franse overheid bij de bevolking, moest echter de samenwerking tussen Duitse en Franse politiediensten een zo min mogelijk openbaar en zichtbaar karakter hebben.³³⁸ Deze samenwerking diende via diplomatieke en ambtelijke kanalen te verlopen zodat de volle omvang ervan voor het publiek verborgen zou blijven. Onder deze voorwaarden – waarbij dus de Franse soevereiniteit in de bezette zone, althans op het oog, zo volledig mogelijk door de bezetter werd gerespecteerd – waren Laval en Bousquet bereid tot vergaande concessies.

Om zijn onderhandelingspositie ten opzichte van zijn Duitse tegenspelers te versterken was het voor Bousquet allereerst noodzakelijk te demonstreren dat de Franse politie op *eigen* kracht en verantwoordelijkheid niet in gebreke zou blijven. Zowel Laval als Bousquet waren bereid het volle potentieel van de Franse politie in te zetten in de strijd ‘*essentiellement contre l’anarchisme, le terrorisme et le communisme*’, zoals zij de gemeenschappelijke tegenstanders van Vichy en het *Reich* zagen.³³⁹ Oberg had echter benadrukt dat de strijd niet alleen ging tegen de communisten en gaullisten, maar tegen alle ‘*Gegner des Reiches*’, dus ook de joden.³⁴⁰ De Frans-Duitse

³³⁵ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 251; Berlière, ‘The Wreckage of a Republican Police Model’, 32, 35; Baruch, *Vichy-Regime*, 138; Jackson, *France*, 260–261; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 245, 289–291, 296; Klarsfeld, *Vichy*, 59–60; Rajfus, *La police de Vichy*, 196–199; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 70.

³³⁶ Klarsfeld, *Vichy*, 46–47, 50–52; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 33–34; Delarue, *Geschichte der Gestapo*, 224–225; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 71; Herbert, ‘*Deutsche Militärverwaltung*’, 205–208.

³³⁷ Klarsfeld, *Vichy*, 57; Steur, *Dannecker*, 76–77; Burrin, *France*, 156.

³³⁸ ‘collaboration [d’état] et non pas coopération officielle et publique des deux polices’. Archives Nationales (AN), Paris, F7 14908, Ministère de l’Intérieur, Direction Générale de la Police Nationale, No. 252 (8 april 1942), gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 71 n. 117; Baruch, *Servir l’État*, 392–394; Froment, *René Bousquet*.

³³⁹ ‘hoofdzakelijk tegen het anarchisme, het terrorisme en het communisme’. Bousquet aan Oberg, 29 juli 1942, in: AN, F7 14886, gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 72 n. 123; zie voor een overeenkomstige formulering ook Bousquet aan Oberg, 18 juni 1942, gecit. in S. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la ‘Solution finale de la Question juive’ en France 1942–1944*, tome 1: 1942 (Paris: Fayard, 1983), p. 209, en in Burrin, *France*, p. 155 n. 14.

³⁴⁰ Oberg aan Bousquet, 23 juli 1942, in: AN, F7 14886, gecit. in Klarsfeld, *Le Calendrier de la persécution*, 259; volledige tekst afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 131, 419–420; ook gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 72 n. 122, 124; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, 33–34, 229.

onderhandelingen gingen dan ook enerzijds over de *zelfstandige* bevoegdheden en uitrusting en anderzijds over de *taken* van de Franse politie. Oberg kwam op belangrijke punten Bousquet tegemoet. Hij erkende de vrije hand van de Franse politie op terreinen die niet direct met Duitse belangen te maken hadden. Hij zegde toe dat voortaan van Duitse kant informatie zou worden verstrekt die voor de Franse politie van belang kon zijn, en dat Franse politie ontheven werd van de taak gijzelaars voor represaillemaatregelen aan Duitse politie over te dragen. Oberg gaf verder toestemming voor stationering van GMR (reserve-eenheden bereden politie) en oprichting van politiescholen in de bezette zone, alsmede een verbeterde bewapening van de Franse politie. Hij weigerde daarentegen een gescheiden, volkomen onafhankelijkheid van Duitse en Franse politie op het uitvoeringsniveau. In plaats daarvan zegde hij toe: *‘die Übermittlung allgemeiner Weisungen an die französische Polizei auf dem französischen Dienstwege, soweit die Dringlichkeit dieser Regelung nicht entgegensteht.’*³⁴¹ Daarbij kon de HSSPF, onder het voorwendsel dat een strafbaar feit zich direct tegen de Duitse belangen richtte, op elk moment rechtstreeks ingrijpen. Op deze manier hield Oberg in feite alle mogelijkheden open. In ruil voor zijn toezeggingen, moest de Franse politie zoals gezegd zich onverminderd actief blijven betonen waar het ging om de arrestatie van communisten, ‘terroristen’ en ‘saboteurs’. In ruil voor zijn toezeggingen, eisten hij en Knochen bovendien echter op 2 juli in eerste instantie de arrestatie door Franse politie van 22.000 joden in de regio Parijs en de overige bezette zone, van wie veertig procent Franse staatsburger moest zijn. Aanvankelijk deinsde Bousquet hiervoor terug en liet weten dat Pétain en Laval geen betrokkenheid van Franse politie wensten, daaraan echter toevoegend dat men ‘aan Franse zijde niets tegen de arrestaties als zodanig had.’ Het ging er allereerst om dat uitvoering van die arrestaties door Franse politie in Parijs uitermate pijnlijk en ‘gênant’ zou zijn.³⁴² Toen de SS echter bleef aanhouden, viel Bousquet terug op een vervangingsformule: de Franse politie zou het gevraagde totale *aantal* leveren door arrestatie van *buitenlandse* joden in *beide* zones. Volgens het Duitse verslag van de onderhandelingen op 2 juli benadrukte Bousquet *‘daß dies eine erstmalige Handlungsweise der französischen Regierung sei, wobei man sich der hieraus entstehenden Schwierigkeiten bewußt sei.’*³⁴³ Een dag later bekrachtigden Pétain en Laval in Vichy bovengenoemde regeling. Laval zei tijdens de vergadering van de ministerraad dat ‘onderscheid moet worden gemaakt tussen Franse Joden en het uitschot dat de Duitsers zelf hier naar toe hebben gestuurd.’³⁴⁴ Op 4 juli bevestigde Laval in Parijs tegenover Oberg het door Bousquet bereikte akkoord. De Franse regering en politie waren dus niet alleen bereid tot medewerking bij ordehandhaving en bestrijding van het verzet, maar ook bij de deportatie van joden uit beide zones. Hoewel men weigerde mee te werken bij de arrestatie en deportatie van Frans-joodse staatsburgers, had Vichy geen bezwaar tegen de deportatie van kinderen van buitenlandse joden, van wie de meesten Franse burgers waren op grond van de ouderlijke aangifte bij de geboorte in Frankrijk. Laval had voorgesteld ‘dat tijdens de evacuatie van joodse families uit de onbezette zone, de kinderen onder de 16 jaar ook weggevoerd zouden worden.’³⁴⁵ Hij herhaalde en bevestigde dit standpunt toen hij tijdens de ministerraad van 10 juli 1942, in aanwezigheid van Pétain, verklaarde dat hij ‘uit humanitair belang heeft verkregen dat – in tegenstelling tot de eerste Duitse voorstellen – de kinderen met inbegrip van die onder de 16, toegestaan werd hun ouders te vergezellen. Zij [de Duitsers] aanvaardden dit nu.’³⁴⁶ Ten aanzien van het eerste (‘humanitair belang’), kan niet anders dan

³⁴¹ *Ibid.*

³⁴² ‘Bousquet erklärte daraufhin, daß man französischerseits nicht gegen die Festnahmen an sich sei, nur die Vornahme der Festnahmen durch die französische Polizei sei in Paris “gênant”. Dies sei der besondere Wunsch des Marschalls.’ *Aktenvermerk* door Herbert-Martin Hagen, 4 juli 1942, betreffende ‘Rücksprache mit Secrétaire Générale à la Police Bousquet am 2.7.42’, CDJC doc. XXVI-40, *Recueil*, IV, 1000–1009; Klarsfeld, *Vichy*, 90–93, 99–102, 131–132; 325, 393–397; Idem, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, 231; Kasten, “Gute Franzosen”, 71, 97–100; Rajfus, *La police de Vichy*, 116–117; Peschanski, *La France des Camps*, 322–324; Burrin, *France*, 156.

³⁴³ *Ibid.*

³⁴⁴ *Ibid.*, voor het citaat, zie: AN – III 1 A 2, 7, 9, aangehaald in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, 233; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 99–102; Burrin, *France*, 156–157; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, p. 227 n. 2.

³⁴⁵ Theodor Dannecker, verslag aan RSHA, IV B 4 [Eichmann], 6 juli 1942, ‘Betr.: Judenabschub aus Frankreich’, CDJC doc. nr. XLIX-35, zie: S. Klarsfeld (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente 1941–1944* (Paris: CDJC, 1977), p. 80.

³⁴⁶ Réunion du Conseil des ministres en date du vendredi 10 juillet 1942, tekst in S. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, 244.

van cynisme sprake zijn geweest; wat de laatste zinsnede van het citaat betreft, overdreef Laval, want het Parijse *Judenreferat* had op dat moment van Berlijn nog geen toestemming gekregen voor de deportatie van kinderen. Geen van de aanwezige Franse ministers maakte bezwaar. De belangrijkste overweging van Pétain, Laval en andere ministers, alsook van Bousquet, bij de actieve medewerking aan massale deportaties van joden bleef zoals gezegd het terugwinnen c.q. consolideren van zelfstandige bestuurlijke en politionele bevoegdheden in de bezette zone. Een bijkomende drijfveer was dat de Franse staat zich op deze manier kon ontdoen van een groot aantal als ongewenst beschouwde immigranten en vluchtelingen.³⁴⁷

Mede om te laten zien dat de Franse politie op eigen verantwoordelijkheid beter in staat was tot krachtdadig optreden, zou nog vóórdat eind juli de definitieve schriftelijke overeenkomst over politiesamenwerking gereed kwam, al op 16 en 17 juli³⁴⁸ een massale razzia op joden in de regio groot-Parijs plaatsvinden. Bousquet zorgde er evenwel om politieke redenen voor dat formeel *niet* hijzelf, noch zijn vertegenwoordiger voor de bezette zone Leguay of de Parijse politieprefect Bussière met de leiding werd belast. In plaats daarvan werd de verantwoordelijkheid gelegd bij commissaris-generaal Darquier, alsmede de PQJ-chef in de bezette zone, Jacques Schweblin – in afwachting van feitelijke totstandkoming van de SEC.³⁴⁹ Het was wederom Schweblin die Dannecker in diezelfde tijd begeleidde bij de inspectiereis door de onbezette zone tijdens welke laatstgenoemde zich ervan wilde vergewissen hoeveel joden zich daadwerkelijk in de Franse interneringskampen bevonden.³⁵⁰ In werkelijkheid echter was de uitvoering van de Parijse razzia – operatie *Vent printanier* ('lentewind') genoemd – niet in handen van CGQJ of PQJ, maar nagenoeg uitsluitend van de *Préfecture de Police* van Parijs met Bussière aan het hoofd. Onder hem ressorteerde Émile Hennequin, die vanaf december 1941 de dagelijkse leiding had over de hoofdstedelijke politie.

Op 7 juli vond een bespreking plaats om de grote razzia te organiseren. Van Franse zijde werd hieraan deelgenomen door onder anderen Darquier, diens vertegenwoordiger voor de bezette zone Joseph Galien, Schweblin, Leguay, Hennequin, François en Tulard. Van Duitse zijde waren aanwezig: Dannecker en zijn medewerker Ernst Heinrichsohn.³⁵¹ Op basis van het kaartenbestand van Tulard met gegevens van de sinds 1940 geregistreerde joden werden zorgvuldig lijsten voorbereid met de namen en adressen van 27.388 joden die door circa 4.500 Parijse agenten moesten worden gearresteerd.³⁵² Het betrof joodse immigranten zonder Franse nationaliteit: mannen in de leeftijd tussen 16 en 60 jaar en vrouwen tussen 16 en 55 jaar. Binnen deze groep gold vrijstelling voor de volgende categorieën: hoogzwangere vrouwen, moeders met kinderen onder de twee jaar, echtgenotes van Franse krijgsgevangenen, met niet-joden gehuwden, weduwen en weduwnaars van niet-joden, huwelijkspartners van joden met een nationaliteit die niet voor deportatie in aanmerking kwam en houders van speciale UGIF-kaarten. Nadrukkelijk *niet* vrijgesteld waren zieken en kinderen van drie jaar en ouder, zelfs indien zij in Frankrijk waren geboren en op verzoek van hun buitenlandse ouders bij geboorteangifte de Franse nationaliteit hadden gekregen. De agenten hadden opdracht de ouders met hun kinderen te arresteren, tenzij de laatsten thuis konden blijven bij een familielid, bijv. een grootouder van boven de 55 of 60 jaar. In plaats van het beoogde aantal van 27.388 slaagden de arrestatieteams van twee tot vier Parijse agenten er tijdens de twee dagen durende

³⁴⁷ Paxton, *Vichy France*, 295–296; Klarsfeld, *Vichy*, 90–107; Poznanski, *Être juif*, 371–377; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 99, 317 n. 69; Burrin, *France*, 154–155; Rajfus, *La police de Vichy*, 120, 153 e.v.; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 33–34. Pétain en Laval werden na de oorlog voor collaboratie vervolgd, schuldig bevonden en ter dood veroordeeld. Hun politiek tegen de joden speelde een geringe rol tijdens hun proces. Pétains veroordeling werd omgezet in levenslange gevangenisstraf; hij stierf op het eilandje Yeu in de Golf van Biskaye in 1951, 95 jaar oud. Laval werd op 15 oktober 1945 geëxecuteerd, 62 jaar oud.

³⁴⁸ De ophaalacties waren door Dannecker oorspronkelijk gepland voor 13-14 juli, maar werden enkele dagen uitgesteld om te voorkomen dat ze precies zouden samenvallen met de Franse nationale feestdag, 14 juli (bestorming van de Bastille, 1789); Rajfus, *La police de Vichy*, 119–120; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 226–227.

³⁴⁹ Bousquet aan politieprefect Bussière, 15 juli 1942, AN-F7 14895, in Dui. vert. afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 408; Darquier aan Laval, 23 juli 1942, CDJC doc. XXVb-92, in Dui. vert. afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 418. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 294; Rajfus, *La police de Vichy*, 117–118.

³⁵⁰ Klarsfeld, *Vichy*, 59–60, 74, 112–115, 129–131; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 136, 245, 256, 289; Kasten, "Gute Franzosen", 97; Peschanski, *La France des Camps*, 346–347.

³⁵¹ Klarsfeld, *Vichy*, 112; Rajfus, *La police de Vichy*, 117.

³⁵² Kasten, "Gute Franzosen", 98, vermeldt in navolging van andere auteurs een aantal van 9.000 ingezette Parijse agenten; nader onderzoek van Klarsfeld komt echter uit op een aantal van 4.500. Klarsfeld, *Le Calendrier*, 305–336; Idem, *Vichy*, 119–120; vergel. Zuccotti, *Holocaust*, 104; Rajfus, *La police de Vichy*, 118–119; Bruttmann, *Au bureau des affaires juives*.

operatie in niet meer dan 12.884 joden op te pakken: 3.031 mannen, 5.802 vrouwen en 4.051 kinderen tot 16 jaar.³⁵³ Van de kinderen waren er meer dan drieduizend in Frankrijk geboren en bezaten de Franse nationaliteit.³⁵⁴ Een van de oorzaken van het lagere aantal opgepakte was dat sommige Franse politiemensen de actie een paar dagen van tevoren hadden laten uitlekken, waarna een clandestiene joodse krant de joden opriep te vluchten of zich te verbergen. Ook werd tijdens de actie door agenten soms aan joden gelegenheid gegeven zich uit de voeten te maken.³⁵⁵

De *Préfecture de Police* van Parijs regelde vijftig bussen voor het vervoer van de opgepakte joden naar de verzamelcentra. Alleenstaanden en echtparen zonder minderjarige kinderen werden in Drancy aan de noordostrand van Parijs opgesloten. De anderen werden in eerste instantie in de overdekte wielrennerbaan *Vélodrome d'Hiver* (afgekort *Vel d'Hiv*) nabij de Quai de Grenelle verzameld. Van daaruit zouden zij later worden overgebracht naar de kampen Pithiviers en Beaune-la-Rolande ten zuiden van de hoofdstad. De administratie en bewaking van deze centra waren eveneens geheel in handen van Franse politie. Hoewel de razzia zelf tot in details was gepland, waren nauwelijks voorbereidingen getroffen voor de opvang en verzorging in de verschillende verzamelcentra, waar de opgepakte joden in veel gevallen meerdere dagen tot zelfs meer dan een week moesten verblijven. De Franse politie liet de voedselvoorziening en medische zorg volledig over aan geïmproviseerd hulpwerk door vrijwilligers van het Rode Kruis, Quakers en UGIF-personeel. De toestanden in *Vel d'Hiv* waren erbarmelijk. Onafgeschermd gloeilampjes gaven een armoedige verlichting aan het grote stadion, waarvan het glazen dak vanwege de voorgeschreven verduistering blauw was geschilderd. Door de toevloed van mensen werkten al spoedig de toiletten niet meer en daardoor werd de stank op deze warme, zomerse dagen ondragelijk. Eerst deden de mensen hun natuurlijke behoeften zittend op de hopen menselijk vuil, maar al snel was ook dat onmogelijk en moesten ze hun behoeften in het publiek doen. Er was geen luchtverversing, het stof en de stank vermengden zich zo met elkaar dat de lucht nauwelijks nog was in te ademen. Er was geen stromend water, men kon zich niet wassen. Vrouwen liepen gillend rond, tien mensen maakten een eind aan hun leven. Het gehuil van vervuilde, hongerige kinderen en de kreten van hun wanhopige moeders vulden het stadion.³⁵⁶

De uit Franse ambtenaren en politie bestaande kampeiding van Drancy besloot op aanwijzing van de regioprefect welke (categorieën) joden het eerst gedeporteerd moesten worden.³⁵⁷ In opdracht van Hennequin werden tussen 19 en 23 juli dagelijks ongeveer tweeduizend joden uit *Vel d'Hiv* onder politiebewaking via het Parijse station Austerlitz d'Orléans per trein naar de kampen Beaune-la-Rolande en Pithiviers overgebracht.³⁵⁸ Van daaruit en uit Drancy werden in de daarop volgende vier weken de joden met Duitse treinen naar Auschwitz weggevoerd, waarbij deze tot aan de Frans-Duitse grens bij Elzas-Lotharingen werden bewaakt door Franse *gendarmérie*.³⁵⁹ De deportatie van de kinderen – van wie meer dan drieduizend de Franse nationaliteit bezaten – moest bijna een maand worden uitgesteld, omdat weliswaar Laval al op 4 juli zijn toestemming had gegeven, maar het Parijse *Judenreferat* tot 13 augustus moest wachten alvorens ook van de eigen superieuren in het

³⁵³ Verslag, 17 juli 1942, van de Parijse politieprefectuur, doc. PP-29-30, in Dui. vert. afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 408, zie ook Rajfus, *La police de Vichy*, 122–125. Ondanks het getalsmatig tegenvallende resultaat schreef Oberg op 23 juli aan Bousquet: 'Ich bestätige Ihnen ferner gern, daß die französischen Polizei schon bisher Anerkennenswertes geleistet hat.' Klarsfeld, *Vichy*, 419.

³⁵⁴ Klarsfeld, *Vichy*, 124.

³⁵⁵ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 269–275; Zuccotti, *Holocaust*, 107.

³⁵⁶ Voor uitgebreide beschrijvingen van voorbereiding, uitvoering en gevolgen van de grote razzia van 16–17 juli 1942 in Parijs, zie: Claude Lévy, Paul Tillard, *La grande rafle du Vel d'Hiv (16 juillet 1942)* (Paris: Robert Laffont, 1967; réédition 1992); Eng. ed.: *Betrayal at the Vel d'Hiv* (New York/Paris: Hill and Wang, 1969); Klarsfeld, *Le Calendrier*, 253–382; Idem, *Vichy*, 103–115, 118–129; A. Cohen, *Persécutations*, 269–276; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 249–252; Zuccotti, *Holocaust*, 103–117; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 226–229, 236–238; Rajfus, *La police de Vichy*, 118–126; Kasten, "Gute Franzosen", 98–100; Peschanski, *La France des Camps*, 346–347, 350, 355–362.

³⁵⁷ Kasten, "Gute Franzosen", p. 99 n. 327.

³⁵⁸ Klarsfeld, *Vichy*, 127. In totaal werden door de Franse spoorwegmaatschappij, SNCF, 4.544 joden naar het kamp bij Pithiviers en 3.074 joden naar het kamp bij Beaune-la-Rolande vervoerd.

³⁵⁹ Franse gendarmen reisden als bewakers met de deportatietreinen mee tot Novéant ten zuiden van Metz, nabij de grens met Elzas-Lotharingen.

RSHA te Berlijn de benodigde goedkeuring was ontvangen. Dit hield in de praktijk in dat veel kinderen door Franse politie van hun ouders werden gescheiden.³⁶⁰

Pas op 8 augustus 1942 werd het algemene politieakkoord tussen Oberg en Bousquet – dat informeel al 2 juli was bereikt – officieel bekendgemaakt tijdens een bijeenkomst van alle direct betrokken Duitse en Franse autoriteiten in het Parijse kantoor van Leguay. Van Duitse kant waren aanwezig: Oberg, Knochen, Hagen en de commandanten van de *Aussenstellen* van de *Sipo-SD*; aan Franse zijde: Bousquet, Leguay en de regioprefecten van de bezette zone.³⁶¹ Het akkoord, voor de duur van een jaar, haalde overigens niet de voorpagina's van de Franse kranten en de betekenis ervan bleef voor het Franse publiek grotendeels verborgen, wat ook de bedoeling was. Aangezien het akkoord vage formuleringen bevatte, gaf ook Bousquet binnenskamers toe, dat de daadwerkelijke samenwerking tussen Duitse en Franse politie in de praktijk vooral afhing van de individuele betrekkingen tussen de regioprefecten en de Duitse politiecommandanten in de betreffende regio's. Het akkoord op centraal overheidsniveau bleek in feite niet meer dan een intentieverklaring te zijn, waarvan de uitwerking van tijd tot tijd en van plaats tot plaats sterk kon variëren. Zo was bij veel prefecten sprake van onduidelijkheid over hoe met Duitse politie samengewerkt diende te worden bij kwesties die niets met bestrijding van communistisch verzet te maken hadden. De regioprefecten beriepen zich veelal op het schrijven van Bousquet aan Oberg van 29 juli 1942, waarin eerstgenoemde de medewerking van Franse politie uitdrukkelijk beperkte tot bestrijding van '*l'anarchisme, le terrorisme et le communisme*'.³⁶² Aan Duitse zijde werd tenminste aanvankelijk het politieakkoord door de meeste regionale commandanten van de *Sipo-SD* gerespecteerd, omdat zij van goede betrekkingen méér resultaten verwachtten dan van eenzijdig, rechtstreeks ingrijpen. Daarbij realiseerden zij zich, dat bij inbreuken van Duitse kant de Franse politie zich, bij bezwaren en klachten, kon beroepen op het politieakkoord. Bovendien was de Duitse politieleiding zich bewust van de geringe eigen personeelsomvang. Zo voerde de *Sipo-SD* in de periode juli–december 1942 in groot-Parijs niet of slechts zelden zèlf arrestaties van joden voor deportatie uit, waarbij per vergissing opgepakte joden met de Franse nationaliteit zelfs meestal weer werden vrijgelaten.³⁶³ In de loop van september echter werden in steden van de bezette zone buiten Parijs – op aandrang van *Judenreferent* Röhke – door de plaatselijke *Sipo-SD* verspreid in totaal circa vijfhonderd joden, zowel zonder als met de Franse nationaliteit, opgepakt en naar Drancy overgebracht.³⁶⁴ Nog weer later werd door beide partijen het akkoord steeds vaker genegeerd.³⁶⁵

Na de grote juli-razzia van Parijs werden ook elders in de bezette zone alsmede in onbezet gebied buitenlandse joden door Franse politie opgepakt. Wat de bezette zone betreft, liet Leguay hiertoe eind juli en begin augustus meerdere instructies uitgaan, zoals bijvoorbeeld zijn schrijven van 3 augustus aan de regioprefect te Orléans.³⁶⁶ Op 27 augustus vertrok uit Bordeaux een trein met 444 joden – onder wie 57 Franse kinderen en 140 Franse volwassenen – naar Drancy. De betrokkenen waren eerder in het departement Gironde geïnterneerd. De plaatselijke *Sipo-SD* had aangedrongen niet alleen op de uitlevering van de volwassenen, maar ook van de kinderen met Franse nationaliteit van staatloze joodse ouders. De laatsten waren al op 16 augustus door de Franse politie in de regio Bordeaux aangehouden en twee dagen later naar Drancy overgebracht om vervolgens binnen 24 uur naar Auschwitz te worden weggevoerd. De kinderen waren aanvankelijk bij Franse, merendeels niet-

³⁶⁰ Rolf Günther (RSHA, IV B 4) aan BdS in Parijs, 13 aug. 1942, 'Betr.: Abtransport von Juden nach Auschwitz, dort Abschub der Judenkind', CDJC doc. nr. XXVb-126. Vermerk door Heinz Röhke, 13 aug. 1942, 'Betr.: Abtransport von Juden', CDJC doc.nr. XXVb-127. Beide documenten in: Klarsfeld (Hg.), *Die Endösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente 1941–1944*, pp. 110–113; J. von Lang (Hg.), *Das Eichmann-Protokoll: Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre, mit 66 faksimilierten Dokumenten* (Berlin: Severin und Siedler, 1982), pp. 122–123; vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 127–129, 138–139, 148, 175–177, 433–434; Zuccotti, *Holocaust*, 113; Rajfus, *La police de Vichy*, 121, 153–164.

³⁶¹ Klarsfeld, *Vichy*, 146–147; Kasten, "Gute Franzosen", 71–72; Peschanski, *La France des Camps*, 325.

³⁶² Bousquet aan Oberg, 29 juli 1942, in: AN, F7 14886, geciteerd in Kasten, "Gute Franzosen", p. 72 n. 123.

³⁶³ Kasten, "Gute Franzosen", p. 98 n. 319–321.

³⁶⁴ In Drancy kwamen op 18 september 58 joden binnen uit Champagne; op 22 september: 68 joden uit Nancy en Châlons-sur-Marne, 144 joden uit het interneringskamp Lalande nabij Tours, 70 uit Bordeaux, 23 uit Saint-Quentin, 22 uit Compiègne, 66 uit Poitiers en 23 uit Dijon. Klarsfeld, *Vichy*, 177.

³⁶⁵ Kasten, "Gute Franzosen", 72–73; Burrin, *France*, 155.

³⁶⁶ Leguay aan de regioprefect te Orléans, 3 aug. 1942, AN, F7 14887, gecit. in Klarsfeld, *Vichy*, 140–141; Leguay aan CGQJ-chef Darquier, 3 aug. 1942, CDJC doc. CII-61, in Duitse vertaling afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 428–429.

joodse, gastgezinnen ondergebracht, maar werden nu in opdracht van de regio-prefectuur door Franse politie alsnog opgepakt en gevoegd bij de trein van 27 augustus. Binnen de regio-prefectuur van Bordeaux was secretaris-generaal Maurice Papon verantwoordelijk voor politiezaken en de uitvoering van maatregelen tegen joden. Hij had 22 augustus schriftelijk aan Leguay gevraagd om opheldering hoe te handelen naar aanleiding van het dringende verzoek van de *Sipo-SD*. Een dag later zou hij telefonisch van Leguay hebben vernomen dat aan het verzoek moest worden voldaan. Hoewel het formeel in strijd was met het politieakkoord en er geen Franse wet of ambtelijk voorschrift was, volgens welke het was toegestaan volwassenen en kinderen met de Franse nationaliteit te deporteren, werden de betrokkenen in opdracht van Papon naar Drancy overgebracht.³⁶⁷

Na overleg op 3 augustus tussen Obergs rechterhand Hagen en Laval, had Bousquet vanaf 5 augustus in onbezette gebied de nodige instructies uitgevaardigd ter voorbereiding en uitvoering van de overbrenging van joden naar het bezette noorden.³⁶⁸ Het ging daarbij in eerste instantie om de eerder genoemde buitenlandse en staatloze joden die al langere tijd verbleven in interneringskampen, waarvan op dit moment de belangrijkste waren: Gurs, Noé, Récébédou, Rivesaltes en Les Milles.³⁶⁹ Van meet af aan werden echter ook in opdracht van Bousquet voorbereidingen getroffen voor de arrestatie van joden die *niet* in interneringscentra verbleven en hun overbrenging naar het noorden. De regioprefecten van de onbezette zone ontvingen van Bousquet instructies voor de overbrenging naar bezette gebied van bijna alle buitenlandse joden, met inbegrip van kinderen beneden 18 jaar, die Frankrijk sinds januari 1936 waren binnengekomen.³⁷⁰ Tussen 6 en 13 augustus werden meer dan 3.400 joden uit verschillende interneringscentra per trein naar Drancy gebracht, gevolgd door 1.200 in de derde week van augustus.³⁷¹ De belangrijkste, grote razzia in onbezette gebied, die de wegvoeringen mogelijk maakte, vond plaats op 26–28 augustus 1942. Hierbij werden volgens gegevens van het ministerie van Binnenlandse Zaken 6.584 arrestaties van joden verricht.³⁷² Bij deze en andere, kleinschaliger, acties werden de bijna voltallige *Gendarmerie*, *Sécurité publique*, *Garde*, *GMR* en niet-geüniformeerde politie ingezet.³⁷³ Dat meestal niet het volledige beoogde aantal daadwerkelijk kon worden gearresteerd, lag volgens regionale Duitse politie-commandanten niet aan gebrekkig optreden van de Franse politie.³⁷⁴ Onder hoger geplaatste Franse politieofficieren is slechts één geval bekend waarbij in augustus 1942 werd geweigerd de opdracht van de ophaalactie van joden uit te voeren. Dit betrof Robert de Saint-Vincent, commandant van de militaire regio Lyon. Hij weigerde de onder hem ressorterende eenheden (*Garde*, *GMR*) in te zetten bij de bewaking en het vervoer van opgepakte joden van Lyon naar Drancy. Daarop werd hij binnen 48 uur door Pétains minister van Oorlog, generaal Bridoux, van zijn functie ontheven. De Franse pers maakte hiervan in een kort bericht melding, maar verzweeg de reden.³⁷⁵ In augustus en begin september 1942 werden in

³⁶⁷ Klarsfeld, *Vichy*, 152–153, voor de rol van Leguay en Bousquet bij de deportatie van reeds geïnterneerde joden met de Franse nationaliteit uit de bezette zone in augustus–september 1942, zie *ibid.*, 175–177. Zie, voor de rol van Papon in 1942–44 uitgebreid: Jean Bruno, Frédéric de Monicault, *L’Affaire Papon. Bordeaux, 1942–1944* (Paris: Tallandier, 1997); Gérard Boulanger, *Maurice Papon. Un technocrate dans la collaboration* (Paris: Seuil, 1994).

³⁶⁸ *Auszug aus dem Aktenvermerk* door Hagen, 4 augustus 1942, betreffende bespreking met Laval op 3 augustus 1942, CDJC doc. XXVI-54, in: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 429. Geheim bericht, 5 augustus 1942, van Bousquet aan de regioprefecten van de onbezette zone, tekst volledig afgedrukt in: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy* (1983), 318–319; vergel. *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit* (1989), 127, 146–150; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 118–119 n. 1, pp. 126–128 n. 35–42; Rajfus, *La police de Vichy*, 126–129.

³⁶⁹ A. Cohen, *Persécutations*, 282–294; Peschanski, *La France des Camps*, 320, 357–362.

³⁷⁰ Telegram nr. 12519, 18 september 1942, van Bousquet aan de regioprefecten van de onbezette zone, geciteerd in Klarsfeld, *Vichy*, 164; Rajfus, *La police de Vichy*, 128–130.

³⁷¹ Rapport door Röhke, 28 juli 1942, CDJC doc. XXVI-48, Klarsfeld, *Vichy*, 422–424. *Auszug aus dem Aktenvermerk* door Hagen, betreffende bespreking met Laval op 3 augustus 1942, CDJC doc. XXVI-54, *ibid.*, 429; vergel. Marrus/Paxton, *Vichy France*, 256–257; A. Cohen, *Persécutations*, 294–300; Weill, *Contribution à l’histoire des camps d’internement dans l’Anti-France*, 191–199; Peschanski, *La France des Camps*, 320–325, 346–352, 357–358.

³⁷² AN, W III 91, gecit. in Klarsfeld, *Vichy*, 159, 446–447; Rajfus, *La police de Vichy*, 131; Peschanski, *La France des Camps*, 356–358. Het aantal daadwerkelijk in Drancy binnengekomen joden lag echter veel lager: op ongeveer 5.300.

³⁷³ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 258; Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 102 n. 344; Zuccotti, *Holocaust*, 127–128.

³⁷⁴ KdS–Châlons-sur-Marne, Tagebuch Nr. IV J 186/43 (25. Juli 1942), CDJC doc. nr. XXVb-90; BdS Aussenkommando Melun, Tgb. Nr. 1006/42 (Oktober 1942), CDJC doc.nr. XXVc-253, gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 99 n. 322, p. 101; Klarsfeld, *Vichy*, 159.

³⁷⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 259 n. 157; A. Cohen, *Persécutations*, 310; Zuccotti, *Holocaust*, p. 128 n. 43.

totaal 10.522 buitenlandse joden door Franse politie opgepakt en door de *Société Nationale des Chemins de Fer* (SNCF, Nationale Spoorwegmaatschappij) overgebracht naar interneringskampen in de bezette zone: Pithiviers, Beaune-la-Rolande en vooral Drancy.³⁷⁶

Mede doordat Duitse politie zich in het algemeen op de achtergrond hield en zich beperkte tot toezicht en controle – waarbij personeel van *Sipo-SD* veelal in burger gekleed over straat ging – waren de betrokken Franse agenten zich ervan bewust dat zij in de ogen van het publiek de volle verantwoordelijkheid droegen voor de arrestaties en wegvoeringen van joodse burgers, onder wie vrouwen, kinderen en ouderen. In de onbezette zone was dit bij afwezigheid van Duitsers per definitie het geval. De reactie van Franse politieagenten op de psychische druk van deze taak was verschillend. Sommigen waarschuwden – evenals eerder in Parijs tijdens de razzia van juli – joden van tevoren om hen gelegenheid te geven te ontsnappen of lieten hen tijdens de huiszoeking ontkomen. Velen echter voerden de ontvangen opdrachten nauwgezet uit en beriepen zich daarbij op dienstvoorschriften en de verantwoordelijkheid van hun superieuren.³⁷⁷ In de bezette zone speelde de aanwezigheid van de bezettingsmacht, alsmede (vermeende) druk van en controle door de *Sipo-SD* een rol bij de gehoorzaamheid van Franse agenten. Ondanks de wijdverbreide weerzin tegen buitenlandse vluchtelingen en andere vreemdelingen, alsook antisemitisme dan wel onverschilligheid over het lot van de joden tot dan toe, stuitte het optreden van de Franse politie in de onbezette zone in augustus 1942 op een bijna unanieme afwijzing door de bevolking. Niet zozeer de internering van buitenlanders als zodanig werd daarbij bekritiseerd – integendeel, deze was in 1940-'41 veelal nadrukkelijk verwelkomd – maar de *uitlevering* van deze mensen van alle leeftijden, met inbegrip van vrouwen, kinderen en ouderen, *aan Duitsland* werd beschouwd als onvaderlandslievend.³⁷⁸ De Franse autoriteiten wisten dat zij niet volledig konden rekenen op de stipte uitvoering van de arrestaties door Franse agenten. Daarom ontvingen de regioprefecten van Binnenlandse Zaken instructie streng op te treden in gevallen van '*indiscrétions, passivité ou mauvaise volonté*.'³⁷⁹ Met uitzondering van enkele, uitgesproken antisemieten, deden de commissarissen van politie als regel hun best deze als onaangenaam beschouwde opdracht zo snel en ordelijk mogelijk af te handelen en – anders dan gebruikelijk – in deze kwestie gevallen van passiviteit of anderszins plichtsverzuim van ondergeschikten juist zo weinig mogelijk te melden.³⁸⁰ De CGQJ-chef, Darquier, constateerde bij de Franse reguliere politie een gebrek aan energie en noemde als belangrijkste reden '*que ses membres et ses chefs ne sont pas antijuif*.'³⁸¹ Om te voorkomen dat voorbereidingen voor nieuwe ophaalacties zouden uitlekken en joden zo opnieuw de gelegenheid zouden krijgen tijdig te vluchten, werd binnen de Parijse politieprefectuur door Hennequin en François bepaald dat gegevens uit de 'jodencartotheek' bij voorgenomen arrestaties '*dans le secret le plus absolu*' behandeld moesten worden door een zo beperkt mogelijk aantal functionarissen van de *Sous-direction des Étrangers et des Affaires juives*. De agenten die met arrestaties werden belast, dienden pas op het allerlaatste moment op de hoogte te worden gebracht.³⁸² Ook aan Duitse zijde werd zomer en najaar 1942 geklaagd dat de Franse politie nalatig was in het vervolgen van overtredingen door joden van Duitse verordeningen. Dit alles neemt echter niet weg dat de politie opdrachten van de *eigen* superieuren tot arrestatie van joden en hun overbrenging naar Drancy vrijwel altijd uitvoerde. In die zin fungeerde de

³⁷⁶ CDJC doc. XXVb-163, vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 175, 459–462; Kasten, "Gute Franzosen", p. 101 n. 338; Peschanski, *La France des Camps*, 332–335, 350–351.

³⁷⁷ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 295; Kasten, "Gute Franzosen", 100; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 384.

³⁷⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 270–272; Zuccotti, *Holocaust*, 154–156; Kasten, "Gute Franzosen", 100–101; Peschanski, *Vichy 1940–1944*, p. 188; Vicki Caron, 'French Public Opinion and the "Jewish Question", 1930–1942: the Role of Middle-Class Professional Associations', in: D. Bankier, I. Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 374–410, aldaar 407–408.

³⁷⁹ 'indiscréties, passiviteit of kwaadwilligheid'. Ministère de l'Intérieur, Police Cab. à MM les Préfets régionaux – zone libre, 24 augustus 1942, gecit. in Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 229; zie ook Kasten, "Gute Franzosen", p. 102 n. 343.

³⁸⁰ Kasten, "Gute Franzosen", 102–103, 167.

³⁸¹ 'dat hun leden en hun chefs niet anti-joods zijn.' Le Commissaire Général aux Questions Juives à M. le Chef du Gouvernement [Pierre Laval], 31 juli 1942, in: AN F60 491, gecit. in *Ibid.*, p. 102 n. 349.

³⁸² Rapport sur les activités de la police municipale du 1er janvier au 31 décembre 1942, gecit. in Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, p. 229 n. 2; vergel. Tal Bruttman, *Au bureau des affaires juives. L'administration française et l'application de la législation antisémite (1940–1944)* (Paris: La Découverte, 2006).

politie eenvoudig als gediensig instrument van de Franse staat.³⁸³ Zowel in 1942 als tijdens de eerste drie maanden van 1943 was de deportatie van joden uit Frankrijk in de praktijk allereerst een aangelegenheid van de Franse politie. Haar taken strekten zich uit van controle op overtredingen van anti-joodse wetten en verordeningen, via arrestaties en ophaalacties tot aan de bewaking van de Franse treinen uit diverse plaatsen naar Drancy, bewaking van dit doorvoerkamp en bewaking van de deportatietreinen tussen Drancy en de Duitse grens.³⁸⁴

Op hoger politiek niveau, in Vichy, was na de golf van arrestaties en deportaties van joden in juli–augustus onder druk van daaropvolgende kerkelijke protesten en onrust onder de bevolking, door Laval en Bousquet – na overleg in de Franse ministerraad – besloten dat de Franse politie voorlopig niet meer zou worden ingezet voor soortgelijk massale razzia’s op joden. Een rol bij dit besluit speelden ook de besprekingen die Laval in de laatste week van augustus had met de Amerikaanse zaakgelastigde in Vichy, Horace Pinkney Tuck. Deze deelde op 25 augustus mee dat de Amerikaanse regering zich formeel verzette tegen Franse maatregelen die onder andere een aantasting inhielden van het vermogen van Amerikaanse joden in Frankrijk. Wanneer deze aantasting niet ongedaan werd gemaakt, zou de Amerikaanse president Roosevelt beslag laten leggen op Frans bezit in de Verenigde Staten. Bovendien wees Tuck herhaaldelijk bij Laval op de effecten van de arrestaties en uitlevering van joden op de publieke opinie in Amerika.³⁸⁵ Op 2 september 1942 had Laval in Parijs een ontmoeting met HSSPF Oberg en diens rechterhand Hagen. Hij liet hen weten dat de hoogste kerkelijke gezagsdragers in Frankrijk, met name kardinaal Gerlier in het onbezette Lyon, protest hadden aangetekend tegen de wegvoeringen. Volgens Laval moesten van Duitse zijde hieromtrent voorlopig geen nieuwe eisen worden gesteld: *‘Im Hinblick auf diese Opposition der Geistlichkeit bittet Präsident Laval, ihm nach Möglichkeit zur Zeit keine neuen Forderungen auf dem Gebiete der Judenfrage zu stellen. Es sei insbesondere erforderlich, ihm keine Zahlen im voraus zu geben im Hinblick auf die von Deutschland abzunehmenden Juden aus dem unbesetzten Gebiet.’*³⁸⁶ De Franse ambassadeur in Washington, Henri Haye, had op 16 september een ontmoeting met de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken Cordell Hull. Volgens Haye’s verslag van deze ontmoeting, uitte Hull zijn afkeuring over de uitlevering van joodse vluchtelingen door Vichy aan de Duitsers, die, in Haye’s bewoordingen, immers ‘hun voornemen hebben aangekondigd en ook voor een groot deel hebben uitgevoerd om deze ongelukkige mensen te mishandelen, tot slaaf te maken en, uiteindelijk, uit te roeien onder omstandigheden van uiterste wreedheid.’³⁸⁷

Anders dan in de onbezette zone, waar gezien het bovenstaande in september en oktober inderdaad geen verdere razzia’s en deportaties meer plaatsvonden, werden in Parijs twee maanden na de grote razzia van *Vel d’Hiv* voor het eerst weer joden op *grotere schaal* door Franse politie opgepakt. In de tussenliggende periode hadden ook individuele arrestaties plaats van zowel buitenlandse als Franse joden naar aanleiding van (vermeende) overtredingen van anti-joodse wetten en bepalingen. Het ging daarbij om het niet of onjuist dragen van de gele jodenster, het betreden van voor joden verboden openbare gelegenheden, het dragen van valse identiteitspapieren/distributiekaarten of het overtreden van de avondklok. Op 14 september werd echter in de regio groot-Parijs een zorgvuldig geplande actie uitgevoerd, waarbij joden met bepaalde buitenlandse nationaliteiten huis-aan-huis werden opgepakt. Doelgroep waren 708 joden met de Nederlandse, Letse, Litouwse, Estse, Bulgaarse en Joego-Slavische nationaliteit in de leeftijd van 16–55 voor vrouwen, 16–60 voor mannen. Voorzien van naam- en adreslijsten uit de cartotheek gingen Parijse politieagenten langs de woningen van de betrokkenen. Ruim tweehonderd slachtoffers werden thuis aangetroffen, aangehouden en naar

³⁸³ Kasten, “Gute Franzosen”, 103–104.

³⁸⁴ *Ibid.*, p. 168 n. 491–492; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l’Occupation*, pp. 238, 241 n. 2, p. 247.

³⁸⁵ Ministère des Affaires Étrangères (MAE)–C 140, geciteerd in Klarsfeld, *Vichy*, 156; Abetz aan Auswärtiges Amt, 31 aug. 1942, doc. AA 3762 in YVA, afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy*, 447. Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 261–262 n. 170; pp. 266–267 n. 188; A. Cohen, *Persécutions*, 299; David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941–1945* (New York: Pantheon Books, 1984), pp. 36–37.

³⁸⁶ *Aktenvermerk*, 3 september 1942, door Herbert-Martin Hagen, CDJC doc. XLIX-42, afgedrukt in: Klarsfeld, *Vichy*, 451–453; vergel. Burrin, *France*, p. 158 n. 25.

³⁸⁷ De tekst van het betreffende telegram, 16 september 1942, van ambassadeur Haye aan het Ministère des Affaires Étrangères, is volledig afgedrukt in S. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, deel I: 1942 (Fr. ed., 1983), pp. 438–439 (niet opgenomen in de Duitse editie, 1989). Vergel. Zuccotti, *Holocaust*, 101.

Drancy overgebracht.³⁸⁸ Mede door dit betrekkelijk geringe aantal bereidde het *Judenreferat* een grotere ophaalactie voor die op 22 september door Parijse politie had moeten worden uitgevoerd en waarbij ook 5.128 joden met de Franse nationaliteit hadden moeten worden opgepakt, in strijd dus met het politieakkoord. Het *Judenreferat* kreeg echter, zoals eerder beschreven, op het laatste moment van de eigen SS-superieuren geen toestemming voor deze actie. In plaats daarvan waren twee dagen later, 24 september, na strikt geheime dienstinstructions van Hennequin aan de verschillende Parijse politiecommissarissen, de Roemeense joden aan de beurt. Deze actie vond plaats onmiddellijk nadat de Roemeense regering (bondgenoot van Duitsland) de bescherming van haar in Frankrijk wonende joodse burgers had opgeheven. In de opnieuw zorgvuldig georganiseerde ophaalactie in Parijs en voorsteden gold slechts één vrijstellingscategorie: de bontwerkers en hun directe familie. Zij waren voorzien van speciale gele identiteitskaarten (*Ausweise*), die aantoonde dat zij producenten waren van warme kleding voor Duitse soldaten aan het oostfront. Dat de Roemeense joden geen razzia's verwachtten en evenmin ervoor waren gewaarschuwd, lijkt te kunnen worden afgeleid uit het grote aantal slachtoffers die in hun woningen werden gearresteerd. Tenminste 1.594 mensen werden bij deze razzia opgepakt en weggevoerd naar Drancy.³⁸⁹ Vijf dagen later, 29 september, richtte de Parijse politie zich tegen joden met de nationaliteit van België, Luxemburg en de voormalige vrijstad Danzig: 130 opgepakten.³⁹⁰ Kort daarna vonden soortgelijke arrestaties ook plaats in de gehele bezette zone *buiten* Parijs: op 9 en 10 oktober werden 1.742 joden opgepakt; het betrof net als eerder in Parijs degenen met de Belgische, Nederlandse, Roemeense, Bulgaarse en voormalig Joego-Slavische nationaliteit, alsmede staatlozen onder wie Duitse en Oostenrijkse joden die volgens het *Reichsbürgergesetz* van 25 november 1941 hun Duitse staatsburgerschap hadden verloren.³⁹¹ De herkomst van de opgepakten was o.a.: 617 uit de regio Poitiers, 236 uit Nancy en de drie oostelijke departementen Meurthe-et-Moselle, Meuse, Vosges; verder 294 uit de regio Angers, 140 uit Le Mans, 135 uit Bordeaux, 122 uit Dijon en bijna 100 uit Rennes, Châlons-sur-Marne, Saint Quentin, Rouen, Melun en Orléans. Uitvoering van de ophaalacties was in handen van de regionale prefecturen, onderprefecturen en politiecommissariaten.³⁹² Op 5 november concentreerde de Franse politie zich in Parijs en de hele bezette zone op de joden met de Griekse nationaliteit, die tot dan toe niet in aanmerking waren gekomen voor deportatie. Van de in totaal 1.416 Griekse joden die volgens de *Sipo-SD* stonden geregistreerd in de cartotheek, werden er 1.060 gearresteerd. Binnen de *Sipo-SD* betitelde zelfs *Judenreferent* Röthke dit resultaat als 'sehr gut' en hij sprak zijn waardering uit aan de Parijse politieprefectuur. Het resultaat van de ophaalactie van 5 november was mede een gevolg van de geheimhouding die tot het laatste moment was bewaard.³⁹³

Los van de Franse reguliere politie waren in de loop van herfst 1942 leden van de *Sections d'Enquête et de Contrôle* (SEC), die in de plaats waren gekomen van de ontbonden PQJ, steeds meer geneigd zelf joden op te pakken, hoewel hen elke bevoegdheid daartoe ontbrak en velen van hen niet als politieman waren opgeleid. Formeel was het uitsluitend hun taak joodse overtreders van *economische* bepalingen op te sporen, zodat Franse politieagenten hen konden arresteren. De SEC – ondergeschikt aan CGQJ-chef Darquier – wilde echter joden oppakken in het kader van de deportaties. Dit leidde tot spanningen tussen Leguay en Darquier.³⁹⁴ Om eigengereid optreden van de SEC tegen te gaan, richtte de directie van de *police judiciaire* der Parijse *Préfecture de Police* in november 1942 de *Service Permillieux* op, genoemd naar het hoofd: politiecommissaris Charles

³⁸⁸ Serge Klarsfeld, *Le Calendrier de la persécution des Juifs en France 1940–1944* (Paris: FFDJF, 1993), p. 639; Idem, *Vichy*, 175; Zuccotti, *Holocaust*, 157.

³⁸⁹ Klarsfeld, *Calendrier*, 661–662; Idem, *Vichy*, 178–179; Rajfus, *La police de Vichy*, 134; Zuccotti, *Holocaust*, 157–158.

³⁹⁰ Klarsfeld, *Calendrier*, 666; Zuccotti, *Holocaust*, 158.

³⁹¹ Helmut Knochen aan 'alle Sicherheitspolizei (SD) – Kommandos', 5 oktober 1942, CDJC doc. XXVc-253, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 470–471; Idem (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente 1941–1944*, pp. 153–154. Klarsfeld, *Vichy*, 182–184; Jean Laloum, *Les Juifs dans la banlieue parisienne des années 20 aux années 50* (Paris: Éditions CNRS, 1998), pp. 222 e.v.; Rajfus, *La police de Vichy*, 134.

³⁹² Klarsfeld, *Vichy*, 182–184.

³⁹³ BdS, IV J, SA 225a Rö/Bir, CDJC doc. nr. XXV-51a, 5 nov. 1942, in: Klarsfeld, *Vichy*, 184, 473; Idem, *Calendrier*, 684–686; Kasten, "Gute Franzosen", 99 n. 323; Rajfus, *La police de Vichy*, 135. Overigens was door extra onderzoek van Parijse politie gebleken dat het door het *Judenreferat* genoemde aantal van 1.416 Griekse joden te laag was. Bij voorbereiding van deze ophaalactie werden door de Parijse politie de namen en adressen van 1.723 Griekse joden uit de cartotheek gelicht.

³⁹⁴ Rajfus, *La police de Vichy*, 199–200.

Permilleux. Deze eenheid omvatte ongeveer twintig politieagenten, die zich uitsluitend bezig gingen houden met de arrestatie van individuele joden (zowel buitenlandse als Franse) op grond van allerlei werkelijke of vermeende overtredingen van de vele anti-joodse bepalingen of bijvoorbeeld zwarte handel. Vaak werd huiszoeking gedaan en alsnog de hele familie van de betrokkene naar Drancy gestuurd. De namen van de op te pakken joden waren onder andere afkomstig van de SEC, waarin voormalig PQJ-chef Schweblin nog altijd een belangrijke rol speelde. Verder was de *Service Permilleux* aangewezen op informanten. In tegenstelling tot andere eenheden van de Franse reguliere politie, nam de *Service Permilleux* vaak instructies in ontvangst rechtstreeks van het *Judenreferat*. Dit liet de *Service Permilleux* elke week een lijst toekomen met joodse families die gearresteerd moesten worden wegens overtreding van een Duitse verordening door een of meer leden van die families. In de praktijk voerden leden van de *Service Permilleux* vanaf eind 1942 vaak ook willekeurige arrestaties uit van joden van wie beweerd werd dat ze een overtreding hadden begaan, zonder dat was vastgesteld of dit ook werkelijk het geval was. De *Service Permilleux* stuurde gemiddeld twintig tot dertig slachtoffers per dag naar Drancy, waardoor – samen met joden van een bepaalde buitenlandse nationaliteit die als groep werden opgepakt – dit doorvoerkamp steeds zoveel mogelijk een bezettingsgraad moest hebben van duizend gevangenen, het aantal nodig voor een deportatietrein. Buiten Parijs echter was CGQJ-chef Darquier in staat de *Sections d'Enquête et de Contrôle* steeds meer de vrije hand te geven. Dit ondanks het feit dat Bousquet de prefecten uitvoerig inlichtte omtrent de beperkte bevoegdheden van de SEC.³⁹⁵ Het hoofd van de SEC, de voormalig cavalerie-kapitein Joseph Antignac, interpreteerde dit laatste echter juist als een officiële erkenning en dus dat de deur voor nauwe samenwerking met de reguliere politie op lokaal niveau wijd open stond. De SEC maakte ruimschoots gebruik van verklikkers en verwachtte van de *administrateurs provisoires* van inbeslaggenomen joodse bedrijven actief behulpzaam te zijn bij het geven van informatie. Andere joden werden aangehouden bij clandestiene oversteekpogingen van de demarcatielijn tussen de noordelijke en zuidelijke zone. De eerdere rivaliteit en spanning tussen reguliere politie en voormalige PQJ vonden in de praktijk een vervolg ten aanzien van de SEC.³⁹⁶ Zo klaagden bijvoorbeeld agenten van de SEC in Clermont-Ferrand dat zij door de reguliere politie zeer onheus werden behandeld en dat de laatste herhaaldelijk joden vooraf waarschuwde voor acties van de SEC.³⁹⁷ Tot zover de rol van Franse reguliere politie en speciale eenheden bij de deportaties tot eind 1942.

Op 8 november 1942 waren Amerikaanse en Britse eenheden geland in het onder gezag van Vichy staande Marokko en Algerije (operatie *Torch*). Ondanks de verzekering van Laval aan Hitler dat Frankrijk haar eigen 'neutraliteit' kon verdedigen, trokken drie dagen later Duitse troepen de onbezette zone binnen. Italiaanse eenheden bezetten zuidoost-Frankrijk, oostelijk van de Rhône, alsmede het eiland Corsica. Pétain had nog de gelegenheid om tijdig Vichy te verlaten en uit te wijken naar Frans Noord-Afrika, maar weigerde dit pertinent. De Vichy-regering was in korte tijd voor het voldongen feit geplaatst: heel Frankrijk was nu bezet. Hitler verzekerde van meet af dat de wapenstilstandsvoorwaarden uit 1940 van kracht zouden blijven, er werd inderdaad geen Duits bezettingsbestuur in de zuidelijke zone gevestigd en de Franse regering kon gewoon aanblijven. Dit nam niet weg dat de totale bezetting onmiddellijk grote gevolgen had voor Vichy, de Frans-Duitse bestuurlijke en politieke samenwerking in het algemeen en de voortgaande anti-joodse politiek. Het Franse wapenstilstandsleger, dat vanaf juni 1940 had mogen bestaan, werd ontbonden, de vloot in Toulon bracht zichzelf tot zinken toen de Duitsers daar 27 november beslag op wilden leggen, terwijl

³⁹⁵ Billig, *Commissariat*, I, 300–301; II, 92–94, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 296 n. 49; Berlière, 'The Wreckage of a Republican Police Model', pp. 35–36 n. 35; Rajfus, *La police de Vichy*, 200–202.

³⁹⁶ Uitgaande van de aantallen in Drancy ingeschreven joodse gevangenen die uitsluitend berustten op *individuelle* arrestaties van de *Préfecture de Police* (lees: *Service Permilleux*) en niet op grote ophaalacties, komt men op 700 in oktober, 600 in november en 835 in december 1942. Het ging in meerderheid om Franse joden, want onder de op 31 december in totaal 3.031 geïnterneerde joodse personen bevonden zich 1.060 in Frankrijk geboren en 714 genaturaliseerde Franse burgers. Klarsfeld, *Vichy*, 202. Voor SEC en *Service Permilleux*, zie: Billig, *Commissariat*, I, 300–301; II, 73, 92–94; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 245, 291, 296–297; Klarsfeld, *Vichy*, 60, 183–186, 202, 309–310; Zuccotti, *Holocaust*, 158–162, 199, 282, 333 n. 10; Poznanski, *Être juif*, 449, 527–530; Idem, *Jews in France*, 306, 362–364; Laloum, *Les Juifs dans la banlieue parisienne*, 177–180; Rajfus, *La police de Vichy*, 191–208 (hoofdstuk XIII); Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 251–252, 254–258 (SEC), 268, 284–287 (Service Permilleux).

³⁹⁷ John F. Sweets, *Choices in Vichy France. The French under Nazi Occupation* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1986), pp. 130–131.

de meeste Franse koloniën al in geallieerde handen waren gevallen. Vichy had daarmee de belangrijkste troefkaarten verloren die het tot dan toe ten opzichte van Duitsland bezat. Terwijl de Vichy-regering ogenschijnlijk intact bleef, lag haar politiek van nagestreefde soevereiniteit in duigen. De enige overgebleven drukmiddelen van Vichy in onderhandelingen met Duitsland na november 1942 waren de bestuurlijke collaboratie, o.a. de circa honderdduizend man sterke politie, en de economische collaboratie: arbeidskrachten, grondstoffen en de industriële productie.³⁹⁸

Met betrekking tot de joodse bevolking was de belangrijkste verandering dat de macht van de Duitse politie werd uitgebreid. Had de *Sipo-SD* tot dan toe een vertegenwoordiger in de Vichy-zone gehad, die bij gelegenheid inspectietochten mocht maken in aanwezigheid van Franse politiefunctionarissen, vanaf nu kreeg de HSSPF ook politionele macht in het zuiden, met uitzondering van de door Italië bezette zone. De *Sipo-SD* vestigde zich direct in de bureau's van regionale prefecten, zoals dit in de noordelijke zone al het geval was. Tegenover deze potentiële en reële machtsuitbreiding van de Duitse politie stond echter in de praktijk een zeer nijpend personeelsgebrek en daardoor voortgaande afhankelijkheid van de Franse politie.³⁹⁹ Dit laatste werd zowel door de top van de Duitse politie als door de Vichy-regering en Franse politieleiding beseft en had gevolgen voor de anti-joodse politiek. Dat aan Duitse kant steeds meer getwijfeld werd aan medewerking van de Franse overheid en politie bij uitvoering resp. handhaving van nieuwe en bestaande anti-joodse maatregelen, bleek bijvoorbeeld uit het feit dat na bezetting van de zuidelijke zone de jodenster daar niet werd ingevoerd. De Vichy-regering, die van begin af had geweigerd de ster in te voeren – waarna dit in juni 1942 op Duits bevel in uitsluitend bezet gebied toch was gebeurd – nam vanaf november 1942 zelf evenmin initiatief daartoe. Van Duitse kant werd er ook niet op aangedrongen. Enkele dagen na het begin van de bezetting van het zuiden had HSSPF Oberg's rechterhand Hagen een ontmoeting met Bousquet en benadrukte de bijzondere urgentie om de joodse kwestie snel af te handelen nu de Amerikanen in Noord-Afrika waren geland. Binnen enkele weken gaf Bousquet aan de prefecten in de zuidelijke zone opdracht tot strikte toepassing van de wet die 9 november 1942 van kracht was geworden: joden zonder Franse nationaliteit was het verboden te reizen of hun gemeente van inwoning zonder toestemming van de politie te verlaten. In plaats van invoering van de jodenster kwam Vichy op 11 december opnieuw met een anti-joodse wet. De prefecten moesten met prioriteit ervoor zorgen dat op alle belangrijke identiteitspapieren, zoals identiteitsbewijs, werkvergunning, distributiekaart etc., het rode stempel *Juif* of *Juive* werd gezet. De wet werd door de prefecten over het algemeen nauwgezet uitgevoerd. De Vichy-regering gaf de voorkeur aan een *papieren*, d.w.z. aan het oog onttrokken, identificatie, in plaats van een openlijk *zichtbare*. De scheiding werd in de zuidelijke zone dus alleen zichtbaar bij persoonscontrole door ambtenaren die papieren bekeken. Dit maakte het voor joden onmogelijk hun voedseldistributiebonnen in ontvangst te nemen zonder zich openlijk als zodanig te identificeren. Overigens werd uitvoering van betreffende wet in zuidoost-Frankrijk door de Italiaanse bezettingsautoriteiten tegengehouden. In februari 1943 waren in de zuidelijke zone 140.000 distributiekaarten voorzien van het stempel *Juif* of *Juive*, met uitzondering van het door Italianen bezette gebied.⁴⁰⁰ Daarnaast drong Hagen bij Bousquet aan op concentratie van de joden en stelde daartoe drie maatregelen voor: verwijdering van alle joden uit de kust- en grensdepartementen en hun concentratie in het binnenland; internering van de overgebleven buitenlandse joden (behalve degenen met de nationaliteit van Engeland, Amerika of een neutraal land) om zo hun deportatie te vergemakkelijken; en tenslotte de concentratie van de Franse en vrijgestelde buitenlandse joden in drie of vier departementen in het binnenland, waar zij onder een vorm van huisarrest zouden moeten worden geplaatst. Ondanks praktische moeilijkheden, waaronder de Italiaanse weigering mee te

³⁹⁸ Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 280–288; Jean-Pierre Azéma et Olivier Wieviorka, *Vichy, 1940–1944* (Paris: Perrin, 1997), pp. 54–58; Jacques Delarue, 'La police et l'administration', in: Georges Wellers, André Kaspi, Serge Klarsfeld (dir.), *La France et la Question juive, 1940–1944* (Paris: Éditions Sylvie Messinger/CDJC, 1981), pp. 57–77; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 302; Klarsfeld, *Vichy*, 265; Baruch, *Vichy-Regime*, 144–145.

³⁹⁹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 241 n. 91, pp. 302–303 n. 69–70, p. 307; Klarsfeld, *Vichy*, 209; Kasten, "Gute Franzosen", 170.

⁴⁰⁰ Poznanski, *Être juif*, 158; Marrus/Paxton, *Vichy France*, pp. 239–240, 291, 304–306 n. 74–75, pp. 315–317; Serge Klarsfeld, *L'Étoile des Juifs: témoignages et documents* (Paris: l'Archipel, mai 1992); Zuccotti, *Holocaust*, p. 94 n. 59. Terwijl volgens de registratiegegevens uit maart 1942 er 110.000 joden in de zuidelijke zone waren, bedroeg hun aantal op basis van het stempel *Juif* of *Juive* in februari 1943 tenminste 140.000, wat wijst op een migratiestroom uit het noorden van minstens 30.000 (de Italiaanse zone hier nog niet eens meegerekend).

werken en pogingen van sommige landen joden met hun nationaliteit vrij te stellen, werd in opdracht van Bousquet door regioprefecten een begin gemaakt met uitvoering van deze maatregelen. Zo moesten volgens een beschikking van 16 maart 1943 buitenlandse joden zich altijd eerst bij de politie melden alvorens te verhuizen. Buitenlandse joden werd verboden zich op te houden in kust- of grensdepartementen; velen werden onder slechte omstandigheden overgebracht naar het departement Creuse en andere departementen in het binnenland.⁴⁰¹

Eveneens vanaf maart 1943 werd onder aanhoudende Duitse druk⁴⁰² – zoals eerder in de paragraaf over de bezetter vermeld – en vooral op initiatief van CGQJ-chef Darquier, de mogelijke denaturalisatie van grote aantallen joden op de Franse regeringsagenda gezet.⁴⁰³ Dit lag in het verlengde van eerdere, soortgelijke plannen van Vichy uit 1940. Nu echter dienden voorstellen hiertoe van Duitse kant om nieuwe, grootschalige deportaties mogelijk te maken.⁴⁰⁴ De *Sipo-SD* drong er bij de Franse autoriteiten op aan het Franse staatsburgerschap in te trekken van alle joden, die dit ná 10 augustus 1927 hadden verkregen.⁴⁰⁵ In dat jaar was een ruimhartige immigratie- en naturalisatiewet van kracht geworden. Wanneer de Vichy-regering hiertoe kon worden gebracht, zouden in overeenstemming met het politieakkoord uit juli 1942 grote aantallen joden beschikbaar komen voor massale deportaties. Dit voorstel – actief gepropageerd door Darquier – stuitte echter op weerstanden bij Bousquet en Laval. Zij lieten weliswaar blijken niet principieel tegenstander te zijn van denaturalisatie, maar eerstgenoemde wilde de grens verschuiven naar 1 januari 1932, Laval naar 1 januari 1933. Aangezien volgens Duitse schattingen tussen 1927 en 1932 ongeveer 50.000 joden waren genaturaliseerd (een sterk overdreven getal, zo bleek later), ging de *Sipo-SD* niet akkoord en hield vast aan het jaar 1927. Ook Darquier was actief voorstander van dit laatste.⁴⁰⁶ Overigens was de plaats van Darquier in de Vichy-hiërarchie een veel lagere, dan zijn voorganger Vallat had gehad. De betrekkingen tussen CGQJ en andere overheidsinstanties waren altijd al gespannen geweest. Onder de twistzieke Darquier verslechterden deze nog verder. Onder Vallat waren beleid en propaganda van het CGQJ integraal deel geweest van de *Révolution Nationale* van Pétain; het antisemitisme diende de ‘Franse’ belangen. Onder Darquier was alles anders geworden en had het CGQJ zich in feite volledig verbonden met de positie van de bezetter. De relatie tussen Darquier en Laval was koel en in contacten met Duitsers wist laatstgenoemde zijn minachting voor de CGQJ-chef nauwelijks te verbergen.⁴⁰⁷ Tijdens de onderhandelingen over denaturalisatie en terwijl de noodzakelijke wetgeving werd voorbereid verlangden de Fransen echter van Duitse kant concessies op economisch en politiek terrein, zoals verbetering van de voedselvoorziening, verlaging van bezettingskosten en vrijlating van grotere aantallen krijgsgevangenen. De onderhandelingen hierover duurden, mede door interne Franse geschillen, maanden en uiteindelijk kwam de beoogde denaturalisatiewet niet tot stand. Laval en minister van Justitie Maurice Gabolde hadden weliswaar het wetsontwerp van ‘denaturalisatie na 10 augustus 1927’ in juni 1943 ondertekend, maar Laval trok na nieuwe onderhandelingen begin augustus dit besluit toch weer in. Hij zou de gevolgen van de wet ‘verkeerd begrepen’ hebben en had niet verwacht dat de Duitsers onmiddellijk via grootscheepse razzia’s de pas gedenaturaliseerde joden bij duizenden zouden deporteren (de geplande grote juni-razzia’s van 1943). Bovendien waren er toenemend disciplinaire en logistieke problemen met de reguliere politie, terwijl steeds duidelijker bleek dat sprake was van ernstige tegenwerking door de Italianen in hun zone.⁴⁰⁸ Tenslotte, zo liet Laval op 7 augustus aan Hagen en Knochen weten, weigerde Pétain zijn goedkeuring te verlenen aan

⁴⁰¹ Klarsfeld, *Vichy*, 224; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 305–306.

⁴⁰² Vermerk van Röthke, ‘Gegenwärtiger Stand der Judenfrage in Frankreich’, 6 maart 1943, CDJC doc. nr. XXVc-214, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 501–502, aldaar onder punt II.b) ‘Forderung an französische Regierung: (...) Erlaß eines Gesetzes zur Aberkennung der französischen Staatsangehörigkeit für nach 1927 oder 1933 naturalisierte Juden’.

⁴⁰³ Klarsfeld, *Vichy*, 199–200.

⁴⁰⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 323–324.

⁴⁰⁵ Klarsfeld, *Vichy*, 216–217, 224.

⁴⁰⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 323–326; Klarsfeld, *Vichy*, 230–232.

⁴⁰⁷ A. Cohen, *Persécutions*, 357–358; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 291–292.

⁴⁰⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 315–321; Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue and Survival* (New York: Basic Books, 1987), pp. 85–86; Daniel Carpi, *Between Mussolini and Hitler: the Jews and the Italian authorities in France and Tunisia* (Hanover/London: University Press of New England, for Brandeis University Press, 1994).

het wetsontwerp. Voor het eerst sinds het begin van de deportaties in Frankrijk zei Laval ondubbelzinnig ‘neen’.⁴⁰⁹

Van Duitse kant probeerde men de Fransen met alle macht van gedachten te doen veranderen, maar in dit stadium kon Duitse druk steeds minder effect sorteren. Het verloop van de oorlog speelde hier een rol: de Duitse nederlagen bij Stalingrad en in Noord-Afrika, de geallieerde landingen op Sicilië in juli 1943, het Russische offensief bij Koersk in diezelfde maand etc. Bovendien werd het Pétain en Laval zomer 1943 steeds duidelijker hoe diep de jodenvervolgving de publieke opinie in binnen- en buitenland, vooral in de Verenigde Staten, had geraakt en wijdverbreide weerzin had opgeroepen.⁴¹⁰ Zij waren niet langer bereid hernieuwde en verdere kritiek op hun anti-joodse politiek te riskeren. Of, zoals Pétain het zelf formuleerde toen hij weigerde de denaturalisatiewet te ondertekenen: ‘De bezettingsautoriteiten staan onafgebroken op de noodzaak tot handhaving van de Orde in Frankrijk. De Franse Regering heeft in dit opzicht zoveel moeilijkheden dat zij maatregelen moet vermijden die de Fransen diepgaand zouden schokken en de taak [van de Regering] verder compliceren.’⁴¹¹

De sinds november 1942 in het zuidoosten van Frankrijk bestaande Italiaanse zone kwam al enkele keren kort ter sprake. Wat waren de reacties van de Vichy-regering, Franse regionale autoriteiten en politie op de rol van de Italiaanse bezetter in dit gebied, vooral daar waar het ging om de Franse politiek tegen de joden?⁴¹² De Italiaanse bezetting werd door Vichy en de plaatselijke bevolking als een grote vernedering ervaren, veel méér dan de Duitse bezetting in het noorden. Dit kwam omdat men zich in 1940 op geen enkele wijze door Italië verslagen voelde. Italiaanse troepen hadden tijdens de kortstondige strijd in juni 1940 geen enkel succes geboekt tegen het Franse leger. De Franse bevolking ergerde zich aan de Italiaanse aanwezigheid en spoedig was sprake van incidenten met Italiaanse militairen. Ook ontstond vrijwel onmiddellijk onenigheid tussen de Vichy-regering en Italiaanse militaire autoriteiten over de joden. Anders dan in het door Duitsers bezette deel van de zuidelijke zone, kwam in het door Italië bezette deel onmiddellijk een einde aan de arrestatie van joden door Franse politie, terwijl joden die al waren opgepakt, maar nog niet waren gedeporteerd, op bevel van de Italiaanse militaire autoriteiten werden vrijgelaten.⁴¹³ Het Italiaanse fascisme had – anders dan het Duitse nazisme – het antisemitisme nooit in het centrum van haar programma geplaatst.⁴¹⁴ Hoewel Mussolini onder druk van Hitler in 1937 formeel was begonnen met de vervolging van joden in Italië, stond hij volkomen onverschillig ten opzichte van de joodse kwestie. Hij was bereid de joden te vervolgen wanneer dat nuttig leek en was evenzo bereid joden te steunen wanneer dit iets voor Italië kon opleveren. In oktober 1938 had Italië zijn eigen raciale wetten uitgevaardigd en was een officiële anti-joodse campagne begonnen.⁴¹⁵ In de praktijk was echter van

⁴⁰⁹ *Aktenvermerk* door Herbert-Martin Hagen, 11 aug. 1943, CDJC doc. XXVII-35; Klarsfeld, *Vichy*, 239–240, 245–247, 255–259, 260–263, 270, 550; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 325–326 n. 161; Carpi, *Between Mussolini and Hitler*, 125–126.

⁴¹⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 266–267, 326–329; Serge Klarsfeld, ‘The Influence of the War on the Final Solution in France’, in: Asher Cohen, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *The Shoah and the war* (New York etc.: Peter Lang, 1992), pp. 271–281.

⁴¹¹ Maarschalk Philippe Pétain aan Fernand de Brinon, 24 augustus 1943, CDJC doc. nr. XXVII-33, geciteerd in Zuccotti, *Holocaust*, p. 178 n. 27.

⁴¹² Voor weergave van de gebeurtenissen ten aanzien van de joden tijdens het bestaan van de Italiaanse zone (11 november 1942–8 september 1943) is in hoofdzaak gebruik gemaakt van de heldere samenvatting in Marrus/Paxton, *Vichy France*, 315–321, aangevuld met gegevens uit Klarsfeld, *Vichy*. De voornaamste afzonderlijke literatuur: Daniel Carpi, *Between Mussolini and Hitler: the Jews and the Italian authorities in France and Tunisia* (Hanover NH/London: published by the University Press of New England for Brandeis University Press, 1994), o.a. besproken door Dan Michman, ‘Italian Fascism and the Jewish Fate in the Holocaust: Additional Remarks on the Difference between Fascism and Nazism’, in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London etc.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 148–156. Zie verder: Léon Poliakov, *La condition des Juifs en France sous l’occupation italienne* (Paris: CDJC, 1946); Léon Poliakov, ‘The Jews under the Italian Occupation in France’, in: Léon Poliakov and Jacques Sabelle, *Jews under the Italian Occupation* (Paris: CDJC, 1955; 1983 reprint), pp. 17–128; Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: persecution, rescue and survival* (New York: Basic Books, 1987), 82–100; Klarsfeld, *Vichy*, 194–199, 206–207, 213–215, 218–228, 233–234, 247–249, 256–257, 260–261, 267–268, 276–283; Poznanski, *Jews in France*, 385–390; John Bierman, ‘How Italy protected the Jews in the Occupied South of France, 1942–1943’ in: Ivo Herzer, Klaus Voigt, James Burgwyn (eds.), *The Italian Refuge: Rescue of Jews during the Holocaust* (Washington, DC: The Catholic University of America Press, 1989), pp. 218–230.

⁴¹³ Klarsfeld, *Vichy*, 194–196; Zuccotti, *The Italians*, 82–83.

⁴¹⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 316; Paxton, *Anatomie van het fascisme*, 16, 90–91; zie vooral uitgebreid: Meir Michaelis, *Mussolini and the Jews: German-Italian Relations and the Jewish Question in Italy, 1922–1945* (Oxford: Clarendon Press, 1978).

⁴¹⁵ Liliana Picciotto, ‘The Italians and the Jews during the Fascist and German Persecutions’, in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 491–518, aldaar 493–497.

vervolgning lange tijd niet veel te merken. In tegenstelling tot Duitsland en Vichy-Frankrijk, was er in de Italiaanse regering en bureaucratie, de fascistische partij, het leger en de bevolking, onvoldoende draagvlak voor daadwerkelijk, virulent antisemitisme.⁴¹⁶ Veel Italianen vonden de hele raciale retoriek absurd en zagen het als een product van de Duitsers in hun streven naar wereldheerschappij en dus als bedreigend voor Italië. Eigenbelang had een matigend effect op het Italiaanse (staats-) antisemitisme. Al in de zomer van 1942 had Italië weten te bewerkstelligen dat joden met de Italiaanse nationaliteit in bezet Frankrijk de jodenster niet hoefden te dragen. Toen eind 1942 het tij aan de fronten begon te keren tegen Duitsland, werd de fascistische oppositie tegen de ‘*Endlösung*’ wijd verbreid. Op het moment dat de Franse prefect van het departement Alpes-Maritimes – de aan Pétain zeer loyale Marcel Ribière – in december 1942 begon met toepassing van de Vichy-verordening betreffende verwijdering van buitenlandse en staatloze joden uit de kuststreek, werd dit door de Italiaanse militaire autoriteiten geblokkeerd. Wanneer Ribière de verordening had kunnen uitvoeren, waren de betrokken buitenlandse joden overgebracht naar de departementen Ardèche en Drôme, die geheel of gedeeltelijk in het door de Duitsers bezette gebied lagen. De joden zouden hier onmiddellijk slachtoffer zijn geworden van deportatie. De Italianen hielden ook de uitvoering tegen van de Franse wet van 11 december 1942 die het stempel *Juif* of *Juive* verplicht stelde in de identiteits- en distributiepapieren van joden.⁴¹⁷ De Italiaanse consul-generaal in Nice, Alberto Calisse, liet prefect Ribière weten dat uitsluitend Italiaanse autoriteiten beslissingsbevoegd waren inzake de joodse kwestie in de Italiaanse zone. De vertegenwoordiger in Vichy van het Italiaanse militair opperbevel, brigade-generaal Carlo Avarna di Gualtieri, stelde dat in de Italiaanse zone met betrekking tot de joden hetzelfde beleid zou gelden als in Italië zelf, namelijk: ‘humane wetgeving’.⁴¹⁸

De Franse autoriteiten raakten in toenemende mate geïrriteerd door deze aantasting van de Franse soevereiniteit en hadden geen enkele waardering voor het feit dat de Italiaanse houding bescherming voor de joden betekende. Laval nam in december contact op met de Italiaanse ambassade, vroeg om een verklaring en stelde dat de Italianen alleen recht van interventie hadden wanneer het hun *eigen* staatsburgers betrof.⁴¹⁹ Ook stelde hij voor dat Italië de joden met Italiaanse nationaliteit uit Frankrijk zou terugnemen. Verder beklagde Laval zich in januari 1943 bij Knochen en vroeg om Duitse steun tegenover de Italiaanse obstructie.⁴²⁰ Abetz deed een dringend beroep op minister van Buitenlandse Zaken Ribbentrop in Berlijn om de kwestie met Mussolini op te nemen. Tijdens een ontmoeting met de laatste in Rome op 25 februari bracht Ribbentrop, naast andere kwesties, de Italiaanse rol in Frankrijk ter sprake.⁴²¹ Ook de SS in Frankrijk begon vanaf januari 1943 met grote regelmaat klachten naar Berlijn te sturen over het gebrek aan Italiaanse medewerking.⁴²² Toen in februari de deportaties uit Frankrijk werden hervat, spitste het conflict in de Italiaanse zone zich verder toe. De Italianen verhinderden uitvoering van de Vichy-opdracht van 18 februari tot arrestatie en wegvoering van buitenlandse joden. Franse politie in de Italiaanse zone had die maand meer dan honderd joden gearresteerd en hield hen vast voor deportatie. In Grenoble en Annecy omsingelden Italiaanse militairen zelfs Franse politiebureaus en gevangenen om onder dreiging van geweld de vrijlating van de opgepakte joden af te dwingen.⁴²³ Bovendien bleek dat niet alleen buitenlandse, maar ook

⁴¹⁶ Michaelis, *Mussolini and the Jews*, 187; Zuccotti, *The Italians*, 28–51; Picciotto, ‘The Italians and the Jews’, 497–508; Tommaso Dell’Era, ‘New Research. Racial and Antisemitic Cultural Policies and Propaganda in Italy, Germany and Central-Eastern Europe (1938–1943): A Comparative Analysis’, in: *Institute News. The International Institute for Holocaust Research*, No. 7 (Jerusalem: Yad Vashem, December 2005), pp. 4–12.

⁴¹⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 317; Klarsfeld, *Vichy*, 196–197; Zuccotti, *The Italians*, 83.

⁴¹⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 317 n. 127; Klarsfeld, *Vichy*, 195–196, 215.

⁴¹⁹ Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian Occupation*, 25; Zuccotti, *The Italians*, 83.

⁴²⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 317 n. 129; Klarsfeld, *Vichy*, 197; vergel. *Fernschreiben*, d.d. 13 januari 1943, van Helmut Knochen aan het RSHA in Berlijn, Heinrich Müller, CDJC doc. XLVIIIa-12, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 477.

⁴²¹ ‘Resoconto di un incontro del Ministro degli Esteri del Reich e il Duce in presenza di von Mackensen, Alfieri e Bastianini il 25 febbraio 1943’, CDJC doc. XVII-25, gepubliceerd door S. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, deel 2 (1985), p. 228.

⁴²² Rapport BdS Helmut Knochen aan RSHA Amt IV, Heinrich Müller, 12 februari 1943, CDJC doc. nr. XXVI-71, in: *Recueil*, VII, 1835–1839, zie ook Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian Occupation* (1955), doc. 5 op pp. 60–63; Klarsfeld, *Vichy*, 489–491; Zuccotti, *The Italians*, 85.

⁴²³ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 318; Zuccotti, *The Italians*, 84.

Fransen joden onder Italiaanse bescherming stonden.⁴²⁴ In een brief van 6 maart 1943 aan Berlijn somde *Judenreferent* Röthke een reeks voorbeelden op van Italiaanse tegenwerking en stelde dat de Italianen hun houding zouden moeten laten varen, wilde het ‘joodse probleem’ in Frankrijk opgelost kunnen worden.⁴²⁵ Buitenlandse Zaken in Berlijn reageerde onder andere met een omvangrijk plan tot repatriëring van joden naar niet-meewerkende bondgenoten (zoals Italië, Hongarije) en neutrale landen (Spanje). Mussolini beloofde Ribbentrop medio maart dat hij ‘beslissende stappen’ zou zetten inzake joodse aangelegenheden in de Italiaanse zone in Frankrijk, maar in de praktijk bleef de situatie zoals deze was.⁴²⁶ Wel stuurde Rome een hoge politieofficier, inspecteur-generaal Guido Lospinoso, als een soort Italiaanse ‘*Commissaire aux Questions juives*’ naar Frankrijk. In maart vestigde hij zijn commissariaat in Nice. Een plaatselijke vertegenwoordiger van de Franse SEC liet zich imponeren door Lospinoso’s komst en zijn reputatie van krachtdadigheid. Voor de SS was echter spoedig duidelijk dat het slechts om een nieuwe vorm van traineren ging. Na veel moeite slaagde Bousquet er eind juni 1943 in een eerste ontmoeting met Lospinoso te hebben, maar ook daarna bleek het niet mogelijk de bepalingen van het *Statut des Juifs* in de Italiaanse zone uit te voeren.⁴²⁷

Al snel werkte de Italiaanse politiek in Zuidoost-Frankrijk als een magneet op joden in de rest van Frankrijk. Vóór de oorlog leefden ongeveer 15.000 à 20.000 joden in dit gebied. In een rapport van het *Judenreferat* van 21 juli 1943 werd hun aantal in de Italiaanse zone op 50.000 geschat, met Nice als centrum. Van hen waren 20.000 tot 30.000 buitenlanders.⁴²⁸ Angelo Donati, een joodse Italiaan met invloed in Rome, werd omstreeks deze tijd de belangrijkste spil van pogingen de Franse en buitenlandse joden in de Italiaanse zone te beschermen. Hij had tijdens de eerste wereldoorlog gediend als verbindingsofficier tussen het Italiaanse en Franse leger, was van 1935 tot 1939 president van de Italiaanse handelskamer in Parijs geweest en daarna directeur van de Italiaans-Franse kredietbank.⁴²⁹ Pas maanden na het begin van de Italiaanse bezetting begon Laval in te zien dat hij de Italiaanse houding ten opzichte van de joden en de Duits-Italiaanse geschillen hierover, kon benutten om de twee bondgenoten uit elkaar te spelen. Voor het Franse onvermogen tegen de joden op te treden begon hij nu luidkeels de schuld te geven aan de Italianen.⁴³⁰ Verder werd de eerdergenoemde prefect van Alpes-Maritimes, Ribière (die in december 1942 de anti-joodse politiek tegen de Italianen in had willen doordrukken), in juli 1943 vervangen door Jean Chaigneau. Deze ontpopte zich onmiddellijk als een sympathisant van de joden. Een paar dagen na zijn benoeming riep hij de plaatselijke joodse leiders bij zich en verzekerde hen dat de Italianen niet als enigen het privilege bezaten de verdedigers van tolerantie en humaniteit te zijn. Hij legaliseerde het verblijf van alle buitenlandse joden die tot dan toe illegaal in het departement verbleven.⁴³¹ Diezelfde maand echter kwam Mussolini ten val. Aanvankelijk betekende het nieuwe regime van maarschalk Pietro Badoglio nog geen verslechtering voor de joden in de Italiaanse zone. Integendeel, het bood Lospinoso een geschikte gelegenheid om voort te gaan met traineren richting Franse autoriteiten. Donati voorzag echter de Duitse dreiging en poogde een evacuatie van alle joden uit de zone naar Italië en/of bevrijd Frans Noord-Afrika te organiseren. De wapenstilstand met Italië op 8 september 1943 haalde hem echter in en binnen enkele dagen bezetten Duitse troepen Nice en omgeving, waartoe intussen het Italiaanse leger de zone al had verkleind. Chaigneau vernietigde net op tijd de lijsten met namen en adressen van joden in zijn prefectuur. Duizenden joden zaten echter in de val en zouden vrijwel onmiddellijk object worden van een van de brutaalste mensenjachten in West-Europa tijdens de

⁴²⁴ Brief, 2 maart 1943, van de Italiaanse brigade-generaal Carlo Avarna di Gualtieri aan de Franse admiraal Charles Platon, staatssecretaris bij de *Chef du gouvernement* (Laval), CDJC doc. XXVa-280, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 498–499.

⁴²⁵ Rapport van Röthke *Gegenwärtiger Stand der Judenfrage in Frankreich*, 6 maart 1943, CDJC doc. nr. XXVc-214, in: *Recueil*, VII, 1950–1951; vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 501–502.

⁴²⁶ Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian Occupation* (1955), doc. 8 op pp. 68–70; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 318 n. 131; Klarsfeld, *Vichy*, 220; Carpi, *Between Mussolini and Hitler*, 125–126; Zuccotti, *The Italians*, 85–86.

⁴²⁷ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 318; Klarsfeld, *Vichy*, 224–225, 233–234, 247–248; Zuccotti, *The Italians*, 86–87; Carpi, *Between Mussolini and Hitler*, 129 e.v.

⁴²⁸ Vermerk, IV B, BdS, 21 juli 1943, getekend door Röthke, CDJC doc. Oberg 13/VIII Z, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 545–547; vergel. Zuccotti, *The Italians*, p. 84 n. 16; Poliakov/Sabille, *Jews under the Italian Occupation*, 39–44.

⁴²⁹ Klarsfeld, *Vichy*, 195, 224, 594; Zuccotti, *The Italians*, 87–88.

⁴³⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 320.

⁴³¹ *Ibid.*; Klarsfeld, *Vichy*, 258.

oorlog.⁴³² Deze Duitse acties, waarbij geen medewerking van Franse autoriteiten en politie plaatsvond, zijn eerder beschreven in de paragrafen over de *Bezetter* in Frankrijk tijdens de periode van de deportaties.

In 1943, na de ommekeer in de oorlog, werd steeds duidelijker dat zowel in de noordelijke als zuidelijke zone bij de Franse reguliere politie in het algemeen een groeiende ontgoocheling en onwil bestonden. Deze namen verder toe door allerlei praktische moeilijkheden. Van de vroegere overheidsbelofte dat de agenten deel zouden uitmaken van een elite-organisatie was in de praktijk niets terechtgekomen. Vooral de salarissen werden zwaar getroffen door de sterk toenemende inflatie in deze periode, terwijl de arbeidsomstandigheden steeds verder verslechterden. Beide werkten corruptie in de hand. Voor zover in Frans overheidsjargon nog van een elite-organisatie werd gesproken, was dit beperkt tot uitsluitend de *Groupes Mobiles de Réserve* (GMR).⁴³³ Enorme weerstanden bij de gewone agenten werden opgeroepen door invoering, per wet van 16 februari 1943, van de *Service du Travail Obligatoire* (STO). Deze hield in dat alle jonge mensen, geboren in 1920, 1921 en 1922 in aanmerking kwamen voor verplichte tewerkstelling in Duitsland. De STO werd door de bevolking beschouwd als meest impopulaire daad van de eigen regering. Veel mannen weigerden aan de STO te voldoen, doken onder of sloten zich aan bij de *maquis*, zoals het gewapende verzet in agrarische en bergachtige streken gaandeweg werd genoemd. De politie kreeg de onaangename taak deze *réfractaires* ('weerspannigen') op te sporen.⁴³⁴ Dit lokte weer aanslagen uit op politiebureaus en politiemensen, waardoor de toch al moeizame rekrutering van nieuwe agenten vanaf zomer 1943 scherp daalde. Tijdens een vergadering van regionale prefecten in Vichy op 21 september 1943 werd geconstateerd dat 170.000 mannen van bovengenoemde lichtung, geboren in 1920–1922, voor tewerkstelling naar Duitsland waren vertrokken, maar dat 200.000 in gebreke bleven; niet meegerekend waren nog eens 400.000 die om een of andere reden voorlopig of permanent vrijstelling hadden.⁴³⁵ Stemningsberichten van prefecten begonnen te wemelen van verwijzingen naar de groeiende en diepe weerzin van de Franse burgers tegen '*déportation*', een woord dat zonder uitzondering verwees naar de voor Duitse fabrieken bestemde Franse arbeidskrachten.⁴³⁶ Voor het eerst circuleerden ronduit negatieve rapporten van Duitse autoriteiten over de Franse politie, die in de praktijk weigerde zich in te spannen voor de opsporing van werkweigeraars.⁴³⁷ In een lang rapport concludeerde Oberg op 19 augustus 1943 openlijk dat 'in noodgevallen' (bijv. een geallieerde invasie) niet meer op de Franse politie gerekend kon worden om de Duitse belangen te verdedigen. Hij stelde vast dat de Franse politie weliswaar zorgde voor de '*unentbehrliche*' samenwerking in de strijd tegen communisten, maar dat initiatief ontbrak '*bei der Bekämpfung des Judentums*'.⁴³⁸

Toch was ook in 1943 en begin 1944 de daadwerkelijke betrokkenheid van Franse politieagenten bij de jodenvervolgning groot; zij bleven jacht maken op joodse voortvluchtigen uit kampen en gevangnissen, bewaakten kampen en de treinen met opgepakte joden naar Drancy. Pas op 2 juli 1943 nam de *Sipo-SD* de leiding over dit doorgangskamp over van de Franse politie.⁴³⁹ Ook behandelden Franse agenten individuele joden die (vermeende) overtredingen van de talloze anti-joodse bepalingen hadden begaan, als buiten de wet gestelde vogelvrijen. Bij de voortgaande toepassing van maatregelen en uitvoering van politieacties tegen de joden kwamen plaatselijke

⁴³² Marrus/Paxton, *Vichy France*, 320–321; Klarsfeld, *Vichy*, 258, 260–261, 267–268; 276–278; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 450, 460–461; Zuccotti, *The Italians*, 87–90.

⁴³³ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 379–380.

⁴³⁴ Baruch, *Servir l'État*, 412–416; Kasten, "*Gute Franzosen*", 158–166; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 390.

⁴³⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 322 n. 143–144.

⁴³⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 307 n. 87; Michael R. Marrus, 'Deportation', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 105; Jackson, *France*, 610–611. Een zelfde woordbetekenis en woordgebruik heersten overigens ook in bezet België. Het begrip 'deportatie' werd dus geenszins of in elk geval niet in de eerste plaats gebruikt om de wegvoering van de joden mee aan te duiden. Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 596.

⁴³⁷ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', p. 380 n. 49; pp. 381–382 n. 58; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 260 n. 160.

⁴³⁸ Rapport door de 'HSSPF im Bereich des MBF' (Karl A. Oberg), 19 augustus 1943, BAK: R70 Frankreich/13, pp. 110–131; gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 323 n. 148; zie ook Kasten, "*Gute Franzosen*", p. 172 n. 523.

⁴³⁹ De buitenbewaking van Drancy bleef tot de bevrijding een taak van Franse gendarmerie. Klarsfeld, *Vichy*, 252–253; Kasten, "*Gute Franzosen*", 168.

verschillen voor, variërend van radicaal, hardvochtig optreden tot laksheid en soms bewust verzachting of uitstel. Maar dergelijke lokale verschillen hadden altijd plaatselijke oorzaken en werden nooit openlijk of heimelijk aangemoedigd door Franse regeringscirculaires. Integendeel, instructies van Vichy riepen altijd op tot strikte uitvoering.⁴⁴⁰

De eerste ophaalactie van joden door Franse politie in 1943 vond plaats op 13–14 januari in de noordelijke zone: de stad Rouen en omgeving. Directe aanleiding was een dodelijke aanslag op een Duitse officier. Op verzoek van de plaatselijke *Feldkommandantur* (FK) gaf de prefect – buiten Bousquet en diens vertegenwoordiger voor de noordelijke zone Leguay om – opdracht om als represaille tot arrestatie van joodse families in de regio over te gaan. Er werden 222 joden naar Drancy overgebracht, van wie 170 de Franse nationaliteit bezaten. Bousquet was onaangenaam verrast en drong bij de prefecten aan hem in het vervolg eerst van tevoren op de hoogte te stellen. Dit was de eerste keer dat op plaatselijk niveau op Duits verzoek Frans-joodse families op grotere schaal door Franse politie waren opgepakt en voor deportatie uitgeleverd.⁴⁴¹ De tweede keer dat dit gebeurde was in de zuidelijke zone: van 22 tot 27 januari 1943 in Marseille. Hier waren aanleiding en verloop van de gebeurtenissen anders. Deze havenstad – met achterbuurten, oude haventerreinen, buitenlandse zeelieden en prostitutie – stond in de jaren dertig vanwege zijn criminaliteit en gangsterdom bekend als het Chicago van Frankrijk. Vanaf de bezetting van de ‘vrije zone’ in november 1942 lag Marseille nog net in het door Duitsers bezette gebied, dichtbij de Italiaanse zone. In de ogen van Himmler en Oberg was vooral het dichtbevolkte, onoverzichtelijke, oude havengebied een ernstige bron van onveiligheid, verzet en smokkelhandel. Duitse politie beschikte niet over voldoende mankracht om deze stad permanent onder controle te houden. Daarom besloten Himmler en Oberg tot een eenmalige, ‘grote schoonmaak’, aangeduid als operatie ‘Sultan’. Met als reden de militaire veiligheid kreeg de betrokken Franse prefect, Antoine Lemoine, opdracht mee te werken. Voor de gelegenheid werden tienduizend Franse politieagenten uit het hele land en een paar honderd man Duitse politie in Marseille geconcentreerd. Doel was evacuatie van de circa 22.000 bewoners, het met de grond gelijk maken van de achterbuurten in het oude havengebied en arrestatie van alle ongewenste personen. Het ging om de omvangrijkste politie-operatie in Frankrijks geschiedenis. Volgens de instructie van de prefect op 18 januari richtte de razzia zich tegen ‘eerder veroordeelden, souteneurs, clochards, zwervers, alle personen zonder levensmiddelenkaarten, alle joden, buitenlanders zonder verblijfsvergunning, uitgewezen personen, alle personen die meer dan een maand geen legale arbeid uitoefenen’.⁴⁴² Van 22 tot 27 januari 1943 werden 5.956 mensen gearresteerd, van wie na verloop van tijd 3.177 weer werden vrijgelaten. Ongeveer 800 opgepakt waren joden, van wie er 755 geboren of genaturaliseerde Franse burgers waren. Zij werden onder slechte omstandigheden per trein naar het kamp Compiègne in de noordelijke zone overgebracht. Na interventiepogingen van de UGIF zegde de prefectuur toe dat de Franse burgers onder de joden zouden terugkeren, maar alle betrokkenen werden in maart vanuit Compiègne naar Polen gedeporteerd en geen van hen zou overleven.⁴⁴³

Eveneens eind januari 1943 maakte de *Sipo-SD* plannen voor de deportaties van februari. Het *Judenreferat* liet aan de Parijse politieprefectuur weten dat van de ongeveer vijftienhonderd joden met Franse nationaliteit die toen in Drancy verbleven, er duizend zouden worden gedeporteerd met de voor 13 februari geplande trein. Veel van de geïnterneerde *Franse* joden waren opgepakt voor overtredingen van bepalingen.⁴⁴⁴ Deze voorgenomen deportatie leidde tot moeilijkheden met de Parijse politieprefectuur omdat dit een te openlijke schending van het politieakkoord zou betekenen. Namens de politieprefectuur reageerden François, Tulard en, belangrijker, de kabinetchef van Leguay op 9 februari met het voorstel *in plaats van* de Franse joden het beoogde aantal op te pakken onder de groep overgebleven buitenlandse en staatloze joden. Op deze manier wilden zij de directe betrokkenheid van Franse politie bij de deportatie van de duizend *Franse* joden vermijden en deze

⁴⁴⁰ Poznanski, *Être juif*, 690–691; Idem, *Jews in France*, 478.

⁴⁴¹ Klarsfeld, *Vichy*, 200; Zuccotti, *Holocaust*, 172.

⁴⁴² Dienstinstructie, 18 januari 1943, in opdracht van prefect Antoine Lemoine, aan betrokken eenheden van de Franse politie, geciteerd in Klarsfeld, *Vichy*, 201.

⁴⁴³ Klarsfeld, *Vichy*, 201; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 307; Zuccotti, *Holocaust*, 172–173; Baruch, *Servir l'État*, 539–540; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 146. De razzia in Marseille is ook uitvoerig beschreven in Rajfus, *La police de Vichy*, 209–216.

⁴⁴⁴ *Vermerk*, door Röthke, 10 februari 1943, CDJC doc. XXVc-204, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 486–487.

groep in Drancy houden.⁴⁴⁵ In de nacht van 10–11 februari werden op basis van de cartotheek van Tulard 1.549 buitenlandse en staatloze joden door Parijse politie opgepakt. Aangezien de meeste buitenlandse joden van tussen de twintig en vijftig jaar oud al eerder waren gearresteerd, ofwel waren ondergedoken of gevlucht, waren er onder de opgepakte veel kinderen en ouderen. Door de uitdrukkelijke beslissing van Knochen werden echter, tegen de bedoeling van de Franse politie in, *beide* groepen – zowel de reeds geïnterneerde Franse joden als de opgepakte buitenlandse en staatloze joden – in februari en maart 1943 gedeporteerd.⁴⁴⁶ Van interne weerstanden of disciplinaire problemen bij Franse politie tijdens uitvoering van bovengenoemde acties was geen sprake. Enerzijds waren de agenten merendeels aan de ophaalacties gewend geraakt, anderzijds ging het – anders dan bij de verplichte tewerkstelling van Fransen – bij de joden om een duidelijk afgebakende, maatschappelijke randgroep, van wie velen buitenlanders of min of meer *recent* genaturaliseerde immigranten waren.⁴⁴⁷ Toch was Vichy zich bewust van de groeiende impopulariteit van de jodenvervolgving bij de gewone politie. Daarom werden bij de acties in februari en maart 1943 de betrokken agenten veelal pas laat in de avond ingezet, om zo te vermijden dat zij zouden worden gezien door het publiek; bovendien werden zij, om zoals eerder genoemd uitlekken te voorkomen, pas ingelicht omtrent hun bestemming en taak *nadat* ze waren aangekomen op de plaats waar de arrestaties moesten worden uitgevoerd.⁴⁴⁸

Toen van Duitse kant de druk toenam voortaan ook joden met Franse nationaliteit op grotere schaal door de Franse politie te laten oppakken, terwijl steeds vaker door Franse politie gearresteerde individuele Franse joden vervolgens door Duitse politie werden gedeporteerd, nam de onvrede onder Franse politiemensen verder toe.⁴⁴⁹ Niettemin kwamen Bousquet en Oberg 16 april 1943 een vernieuwing overeen van het akkoord uit juli 1942 over de zelfstandigheid en taken van de Franse politie, nu uitgebreid en aangepast aan de omstandigheden van de Duitse bezetting in de zuidelijke zone.⁴⁵⁰ Bousquet zegde toe de Duitse veiligheidsbelangen te verdedigen tegen ‘terroristen, communisten, joden, gaullisten en agenten van het buitenland’.⁴⁵¹ De Duitsers bevestigden dat zij de Fransen niet zouden betrekken bij het kiezen van gijzelaars en dat zij zich evenmin zouden mengen in zuiver Franse politiezaken. Binnen een week nadat hernieuwing van het politieakkoord was bereikt, had maarschalk Pétain in Vichy op eigen verzoek voor het eerst een ontmoeting met HSSPF Oberg. Van Franse zijde namen, naast Pétain, ook diens lijfarts Bernard Ménétré, Bousquet en Jean Jardel (secretaris-generaal van het Franse staatshoofd) aan het overleg deel (niet Laval). Oberg werd vergezeld door o.a. zijn *persönliche Referent* Hagen, BdS Knochen en consul-generaal Rudolf Schleier. Tijdens het overleg, dat als beleefdheidsbezoek was bedoeld, werden uitsluitend politiezaken besproken. Het onderwerp joden kwam met geen woord ter sprake. Aan het eind van het onderhoud zei Pétain het communisme en de vrijmetselarij als zijn tegenstanders te beschouwen en dat hij de hoop had nog te beleven dat tussen Frankrijk en Duitsland na de oorlog een oprechte en werkelijke *Entente* zou worden opgericht.⁴⁵² In de periode hierna legde Bousquet het accent in het Franse politiewerk nog meer dan tevoren bij de bestrijding van communisten, met name uitgevoerd door de *Brigades spéciales*.⁴⁵³

⁴⁴⁵ Bericht van Brisset van de Parijse politieprefectuur aan de vertegenwoordiger van de Franse minister en staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het bezette gebied (Jean Leguay), 13 februari 1943, Archives Nationales (AN), Paris, doc. nr. F7 14887, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 492.

⁴⁴⁶ ‘Diese Juden wurden der deutschen Polizei übergeben, mit dem Hinweis, diese an Stelle der Juden französischer Staatsangehörigkeit abzutransportieren. Es ist klar, daß beide Kategorien von Juden in diesem Falle abtransportiert werden.’ *Abschrift* van bericht van Knochen aan Heinrich Müller (RSHA, Berlijn), 12 februari 1943, tekst in: Klarsfeld (ed.), *Recueil*, deel 7, CDJC doc. XXVI-71, pp. 1835–1839. Vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 203–205, 490; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 306; Kasten, “Gute Franzosen”, p. 167 n. 482; Zuccotti, *Holocaust*, 169–170.

⁴⁴⁷ Rajfus, *La police de Vichy: les forces de l'ordre françaises au service de la Gestapo*, 165–176; Kasten, “Gute Franzosen”, 167–168.

⁴⁴⁸ Sweets, *Choices in Vichy France*, 134–135.

⁴⁴⁹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 323; Klarsfeld, *Vichy*, 203.

⁴⁵⁰ Kasten, “Gute Franzosen”, pp. 111–113, n. 48; Klarsfeld, *Vichy*, 231–232.

⁴⁵¹ CDJC doc. CDXXXIV-4, 16 april 1943, gecit. in Klarsfeld, *Vichy*, 231.

⁴⁵² Telegram, 23 april 1943, van consul-generaal Rudolf Schleier te Parijs aan het Auswärtige Amt, AA Inland II, Bd. 3, telegram Nr. 2568; tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 522–523.

⁴⁵³ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français*, 202–219, 364–365; Kasten, “Gute Franzosen”, 115–116.

Niettemin bleef – anders dan na het politieakkoord van juli 1942 – de Franse politie nu ver achter bij het door de Duitsers opgevoerde tempo van de repressie: van de 44.000 mensen – joden en niet-joden – die in 1943 wegens politieke activiteiten werden gearresteerd, kwamen er 35.000 voor rekening van de Duitse bezettingsmacht, niet de Franse politie.⁴⁵⁴ Zo leidde de klaarblijkelijk gebrekkige medewerking van de Parijse politieprefect Bussière, o.a. diens weigering in oktober 1943 joden met bepaalde nationaliteit te laten oppakken, tot ergernis bij Oberg. Bussière werd echter in bescherming genomen door Laval, Bousquet en de permanente vertegenwoordiger in Parijs van de Vichy-regering, Fernand de Brinon. De laatste wees Oberg erop dat de Parijse politie bijvoorbeeld snel en succesvol had gehandeld bij de arrestatie van aanslagplegers, in het bijzonder de aanhouding van de verantwoordelijken voor de moordaanslag op de vertegenwoordiger in Frankrijk van de *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*, Sauckel.⁴⁵⁵ Bousquet bleef vasthouden aan het onderscheid tussen buitenlandse en Franse joden. Zo beklagde hij zich in juni 1943 bij Oberg dat het oppakken van buitenlandse joden in de Italiaanse zone niet mogelijk bleek en ‘dat de samenwerking [met de Italianen] tot dusverre in tegenstelling tot die met de Duitse politie slechts onaangenaam is geweest’.⁴⁵⁶ Anderzijds schreef Bousquet in november aan Knochen dat voor Franse overheids- en politie-instanties ‘het feit Israëliet te zijn, [op zichzelf] niet de basis vormt voor een vermoeden van politieke of strafrechtelijke aansprakelijkheid’.⁴⁵⁷ Voor zover in de loop van 1943 Franse joden door Franse politie werden opgepakt en voor deportatie uitgeleverd, betrof het meestal uitzonderingsgevallen: incidentele represailles op lokaal niveau (Rouen), of behoorden de betrokkenen – in het kader van een militaire veiligheidsmaatregel – veelal tot de onderste sociale lagen (Marseille); Bousquet beschouwde hen eerder als ‘asociale joden’ dan als Fransen. Als regel echter gold zijn opdracht dat geen lijsten van Franse joden ter beschikking van de *Sipo-SD* gesteld mochten worden.⁴⁵⁸

Doorgaans zagen veel agenten, zowel stedelijke politie als *gendarmérie* op het platteland, in het algemeen in de loop van 1943 hun taak steeds meer beperkt tot bewaking van openbare gebouwen.⁴⁵⁹ Door de wending in de oorlog, snel verslechterende arbeidsomstandigheden, de totale bezetting van Frankrijk, invoering van de STO, opkomst van het verzet en de langzaam groeiende populariteit van De Gaulle was de reguliere Franse politie in een algemene identiteits- en legitimiteitscrisis terechtgekomen. Steeds meer agenten hadden sympathie voor het verzet. De rekrutering van politiepersoneel bracht onophoudelijk problemen met zich mee. Zo stond een grote groep jonge mannen, die zich in maart 1943 door toetreden tot de politie poogde te onttrekken aan gedwongen tewerkstelling in Duitsland, in feite zeer wantrouwig ten opzichte van de Franse regering.⁴⁶⁰ In dit stadium was het beleid van Bousquet meer gericht op de toekomst dan op het heden. Het was duidelijk dat de Duitse bezettingsmacht vroeg of laat Frankrijk zou verlaten, hetzij door een compromisvrede dan wel door een geallieerde invasie en Duitse nederlaag. Een Duitse aftocht zou de *maquis* zijn bestaansrecht ontnemen en dus aanzienlijk verzwakken of zelfs geheel doen verdwijnen. Daarentegen zouden de Franse autoriteiten in elk geval geconfronteerd worden met een goed georganiseerde communistische verzetsbeweging, die ongetwijfeld – met steun en sturing uit Moskou – revolutieplannen had. Bousquet legde nu de prioriteit bij het instandhouden van het politieapparaat, vooral de gemilitariseerde GMR, om hoe dan ook een communistische poging tot machtsovername te

⁴⁵⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 323 n. 150; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 118; Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 382.

⁴⁵⁵ Klarsfeld, *Vichy*, 292, 570.

⁴⁵⁶ CDJC doc. XXVa-333, HSSPF, 23 juni 1943, verslag van bespreking met secretaris-generaal Bousquet, gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, pp. 169–170 n. 505. De Duitsers ontmoetten in dit opzicht dus meer bereidheid tot medewerking bij de overwonnen Fransen, dan bij hun eigen bondgenoten.

⁴⁵⁷ ‘Pour les services de police, le fait d’être israélite ne constitue une présomption de responsabilité, ni en matière politique, ni en matière de droit commun.’ Brief van Bousquet, 26 november 1943, aan Knochen, afschrift in: AN-3, VIII E, tekst in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, II, 361, en Rajfus, *La police de Vichy*, p. 141 n. 95; ook CDJC doc. Oberg 3/VIII E, in: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 293; vergel. Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 172 n. 521–522.

⁴⁵⁸ Klarsfeld, *Vichy*, 298; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 119.

⁴⁵⁹ Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, pp. 380–381 n. 52.

⁴⁶⁰ Baruch, *Servir l’État*, 411–416; Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 381–383; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 113–114; Klarsfeld, *Vichy*, 293.

verhinderen. In het algemeen heerste in Vichy-kringen een grote, groeiende angst voor een komende communistische revolutie.⁴⁶¹

Bousquet begon zich vanaf voorjaar 1943 van Laval te distantiëren. Door het vertrouwen dat hij genoot van Pétain en zijn goede persoonlijke betrekkingen met Oberg en Knochen⁴⁶² kon hij ten opzichte van Laval steeds meer zijn eigen gang gaan. Dit laatste ondanks het feit dat men aan Duitse zijde hem verdacht van sympathieën voor de gaullistische verzetsbeweging, zonder daarvoor echter ooit bewijs te kunnen vinden. In zijn functie van minister van Binnenlandse Zaken poogde Laval tevergeefs meer greep op Bousquet te krijgen. Ook aan Duitse zijde werd in mei 1943 geconstateerd dat Laval ‘*nicht mehr das volle Vertrauen*’ had in zijn politiechef.⁴⁶³ Toch ontstond geen fundamentele tegenstelling tussen Laval en Bousquet, want de laatste voerde het beleid, waaronder de omstrede STO, loyaal uit. Ook bleef hij, in lijn met Lavals politiek, vasthouden aan het principe van zelfstandigheid van de Franse politie en fungeerde in die zin als uiterst zakelijk en pragmatisch ingesteld behartiger van Franse overheidsbelangen. Zijn onderhandelingen met Oberg bleven gekenmerkt door de houding van geven en nemen, zoals onder andere tot uiting kwam in de al genoemde hernieuwing van het politieakkoord in april 1943.⁴⁶⁴

Niettemin begon de positie van Bousquet binnen de Vichy-hiërarchie vanaf juni 1943 te verzwakken. Dit had niet alleen te maken met de uitbreiding van de *Résistance* en toenemend eigenmachtig Duits politieoptreden, terwijl het Franse politieapparaat zich in een crisis bevond, maar werd vooral in de hand gewerkt door de spanningen tussen Pétain en Laval. Tussen hen in probeerde Bousquet te laveren in plaats van de kant van Laval te kiezen. De betrekkingen tussen het Franse staatshoofd en zijn regeringschef kwamen tot een regelrechte crisis in november 1943. De oorlog verliep steeds ongunstiger voor Duitsland, het in juni in Frans Noord-Afrika gevormde *Comité français de libération nationale* (CFLN) onder leiding van de generaals De Gaulle en Henri Giraud stond, mede dankzij Amerikaanse steun, op het punt zich ten opzichte van Vichy definitief door te zetten als internationale representant van Frankrijk. Voor Pétain woog het anti-communisme zwaarder dan de bestrijding tot elke prijs van het verzet *in het algemeen* – met inbegrip van het rechtse, patriottische verzet. In een poging na drie jaar de manoeuvre van december 1940 te herhalen, ondertekende Pétain 11 november 1943 (herdenkingsdag van de wapenstilstand uit 1918) een constitutioneel besluit (*acte constitutionnel*) dat het parlement weer tot leven moest brengen. Daaraan droeg hij de verantwoordelijkheid over om de nieuwe grondwet uit te werken en op zeer korte termijn zijn opvolger als staatshoofd aan te wijzen. Op deze wijze wilde hij de weg vrijmaken voor vervanging van Laval. Maar de politieke en militaire omstandigheden waren zodanig veranderd dat deze poging om, ter wille van eigen overleven, tussen gaullisme en collaboratie nog een derde weg te vinden gedoemd was te mislukken. Voor alle zekerheid gaven de Duitsers Pétain geen enkele kans. Zij steunden Laval en verhinderden dat de proclamatie van de maarschalk via de radio aan het Franse volk zou worden uitgezonden. Nadat hij enkele weken had geprotesteerd legde Pétain zich begin december bij deze nederlaag en vernedering neer. Bovendien aanvaardde hij de permanente aanwezigheid van een Duitse diplomaat, de uit Kopenhagen afkomstige Cecil von Renthe-Fink, die voortaan al zijn doen en laten op de voet volgde. In plaats van de pétainisten weer de overhand te geven boven Laval, leidde deze episode er slechts toe dat met Duitse steun het binnendringen van de ideologische collaborateurs – m.n. de *Milice* – in het overheidsapparaat werd vergemakkelijkt en zo een laatste radicalisering van het regime teweegbracht.⁴⁶⁵

De positie van Bousquet was onhoudbaar geworden. Zowel de Duitsers – *Militärverwaltung*, ambassadeur Abetz en HSSPF Oberg – alsook Laval stuurden aan op snelle verwijdering van een aantal aanhangers van Pétain, onder wie Bousquet, uit de regering. Vooral op Duitse aandrang waren de belangrijkste nieuwkomers: Philippe Henriot en Aimé-Joseph Darnand. Henriot behoorde, net als

⁴⁶¹ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français*, 202–219; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 115–117, 119; Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 378. Bij de eerste, naoorlogse verkiezingen in Frankrijk zouden de communisten 25 procent van de stemmen behalen.

⁴⁶² Nog tijdens het proces Oberg-Knochen in 1954 uitten Oberg en Bousquet hun wederzijdse waardering. CDJC doc. CCCLXIV-9, Proces Oberg-Knochen, pp. 16–17, gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, 108 n. 22; vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 231.

⁴⁶³ Kasten, “*Gute Franzosen*”, pp. 108–109, n. 30, 31, 32.

⁴⁶⁴ *Ibid.*, 109, 111.

⁴⁶⁵ Paxton, *Vichy France*, 323–326; Baruch, *Vichy-Regime*, 154–157, 162–163; Klarsfeld, *Vichy*, 293–294.

Déat en Doriot, tot de kring van Parijse fascist en antisemieten. Hij werd begin januari 1944 benoemd tot secretaris-generaal voor propaganda.⁴⁶⁶ Darnand was een oorlogsveteraan uit 1914-'18 en 1939-'40 en oud-lid van *Action française*.⁴⁶⁷ In december 1941 had hij vanuit zijn plaatselijke afdeling van het *Légion française des combattants* in het departement Alpes-Maritimes de 'Service d'Ordre Légionnaire' (SOL) opgericht. Deze bestond uit een groep strijdbare, fel anti-communistische oorlogsveteranen, onder wie veel leden van de geheime, uiterst-rechtse Cagoule uit de jaren dertig.⁴⁶⁸ Uit de gelederen van de SOL was op initiatief van Laval eind januari 1943 de paramilitaire *Milice française* gevormd, met Darnand aan het hoofd. De milicie had circa 29.000 leden, hun doel was de *Révolution Nationale* met alle middelen te verdedigen.⁴⁶⁹ Ze werd voorzien van een doctrine, samengevat in '21 Punten', waarin 'gemeenschapsgeest', 'gezag', 'Franse reinheid', 'christelijke beschaving' en 'arbeid' werden benadrukt en communisme, vrijmetselarij, gaullisme, jodendom en de geldmaatschappij werden veroordeeld. In de praktijk richtte de *Milice* zich op de nietsontziende bestrijding van het verzet, m.n. communisten en gaullisten, waarbij nauw werd samengewerkt met de *Sipo-SD*. De *Milice* ontwikkelde zich snel tot een extreme collaboratiebeweging, hardvochtig in optreden, zeer autonoom en invloedrijk.⁴⁷⁰ Twee dagen na het ontslag van Bousquet (30 december 1943), werd Darnand zijn opvolger met een aangepaste functietitel: 'Secrétaire Général au Maintien de l'Ordre' in plaats van *Secrétaire Général à la Police*. Darnand werd formeel ondergeschikt aan de voormalige prefect uit Marseille, Antoine Lemoine, die inmiddels was benoemd tot staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. Op deze manier werd de *Milice* officieel bestuurlijk onderdeel van de politie, hoewel in werkelijkheid onder personeel van de reguliere politie diepe afkeer en haat heersten jegens de *Milice*. Met de benoeming van Darnand – tevens *Obersturmführer* in de *Waffen-SS*⁴⁷¹ – kwam institutioneel tot uiting dat de voor de Duitsers en Laval in dit stadium veel bruikbaarere *Milice* daadwerkelijk de plaats begon in te nemen van de gaandeweg steeds passiever geworden reguliere politie.⁴⁷²

Onder veel gewone agenten nam de sympathie voor het verzet verder toe, wat ook in hun dagelijks werk tot uiting kwam: door handelend optreden of juist passiviteit ten gunste van bepaalde verzetsmensen en -daden. Overplaatsing van politieofficieren en -agenten van de ene regio naar de andere kon dit probleem niet oplossen. Er ontstonden op plaatselijk niveau contacten tussen verzetsleiders en politieofficieren, zo constateerde de politieke inlichtingendienst van de politie, de *Renseignements généraux*. De reguliere politie werd daarmee, behalve beheersinstrument, ook zelf steeds meer object van onderzoek door het regime. Het aantal politiemensen dat wegens verzetsdaden werd gearresteerd steeg. In totaal werden 1.048 leden van de *Police nationale* (de gendarmerie en Parijse politie dus niet meegerekend) tijdens de vier bezettingsjaren als politieke gevangenen uit Frankrijk weggevoerd.⁴⁷³ Nadat het tekortschieten van de Franse politie steeds duidelijker was gebleken, namen inbreuken op het politieakkoord en eigenmachtig Duits politieoptreden verder toe. Eind november 1943 constateerde de prefect van Lot-et-Garonne dat het Oberg-Bousquet akkoord

⁴⁶⁶ Laurent Gervereau, Denis Peschanski (dir.), *La Propagande sous Vichy, 1940–1944* (Paris: BDIC, 1990). Marrus/ Paxton, *Vichy France*, 332; Jacques Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice, 1918–1945* (Paris: Arthème Fayard, 1969, heruitgave 1994), pp. 225–226.

⁴⁶⁷ Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice* (1969), 10–16 (levensloop van de in 1897 geboren Aimé-Joseph Darnand).

⁴⁶⁸ Pierre Giolitto, *Histoire de la milice* (Paris: Perrin, 1997), pp. 9–59; Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, 21–24, 111–116.

⁴⁶⁹ 'Loi no. 63 du 30 janvier 1943 relative à la Milice française', getekend: Le chef du gouvernement, Pierre Laval, *Journal officiel de l'État français*, volledig afgedrukt als *Annexe 1* in Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, pp. 649–653. Het ledental van 29.000 is gebaseerd op gegevens van najaar 1943; Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, 181, vergel. Bertram M. Gordon, *Collaborationism in France during the Second World War* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1981), Appendix A: *Milice Française Membership*, pp. 355–356. Overigens bleef het ledental van de *Milice* ver achter bij de verwachtingen van Darnand. Jackson, *France*, 231.

⁴⁷⁰ Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, 117–118, 156–164; Gordon, *Collaborationism in France during the Second World War*, 166–195; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 35–36.

⁴⁷¹ Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, 196–226 (hoofdstuk 9); Kasten, "Gute Franzosen", p. 120 n. 123.

⁴⁷² Jean-Pierre Azéma, 'La Milice', *Vingtième Siècle, Revue d'histoire* 28 (oct.-déc. 1990), 83–105; Baruch, *Servir l'État*, 548–550; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation*, 36–37; Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, hoofdstuk 10; Giolitto, *Histoire de la milice*, 125–190; Zuccotti, *Holocaust*, p. 49 en noot 59 op pp. 303–304; Kasten, "Gute Franzosen", 120–121, 219–222; Baruch, *Vichy-Regime*, 151–153.

⁴⁷³ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 381; Zuccotti, *Holocaust*, 254.

een dode letter was geworden.⁴⁷⁴ De HSSPF Oberg nam begin 1944 stappen om de plaats van de aan desintegratie onderhevige Franse reguliere politie deels te laten innemen door een uit de gelederen van PPF gerekruteerde bewapende hulppolitie, het zgn. ‘*Comité pour la paix sociale*’. Deze eenheid moest zich vooral richten op de opsporing van werkweigeraars (*réfractaires*).⁴⁷⁵

Nadat Bousquet van het toneel was verdwenen en ook zijn vertegenwoordiger voor de noordelijke zone, Leguay, was overgeplaatst, kregen allerlei speciale eenheden, zoals de inmiddels zeer berucht geworden *Brigades spéciales*, in het algemeen de vrije hand. Overigens werd in februari 1944 ook Darquier als hoofd van het CGQJ vervangen. Hij werd opgevolgd door Charles Mercier du Paty de Clam, een voormalige ambtenaar uit het Franse mandaatsbestuur in Syrië. Onder zijn leiding zou het CGQJ in de praktijk nog verder worden gemarginaliseerd en tot passiviteit vervallen, met uitzondering echter van de daaraan ondergeschikte SEC.⁴⁷⁶ Deze laatste, geleid door Joseph Antignac, en de *Service Permillieux* werden niet langer ingeperkt bij het oppakken van joden. Antignac zou Du Paty de Clam in mei 1944 opvolgen als hoofd van het CGQJ. Van Duitse kant werden steeds meer op lokaal niveau ophaalacties van joden uitgevoerd *buiten* de Franse regering en reguliere politie om. Evenals bij de algemene bestrijding van communisten, gaullisten en *maquis*, werd daarbij in dit geval door leden van de SEC, *Service Permillieux* en *Milice*, samengewerkt met de *Sipo-SD*.⁴⁷⁷ Dit gold in het bijzonder voor de groep Duitse SS’ers onder leiding van Alois Brunner, die zich gedurende deze periode geheel richtte op het oppakken en deporteren van zoveel mogelijk joden. Zijn arrestatieteams bestonden uit agenten van *Sipo-SD*, *Feldgendarmarie*, maar vooral uit leden van Franse fascistische splinterpartijen, zoals de PPF van Doriot en *Francisten* van Marcel Bucard. Ook werden hierbij leden van de *Milice* ingeschakeld. In 1944 stond het geweld van SEC en *Milice* tegen joden gelijk aan dat van welke Duitse nazi-eenheid ook in Frankrijk. In juli dat jaar voerde de *Milice* gewapende strijd tegen joods en niet-joods verzet in Toulouse en omgeving.⁴⁷⁸ De door afzonderlijke, plaatselijke *Sipo-SD* commandanten – met hulp van Franse handlangers en verklikkers, onder wie zogenoemde *Vertrauungsleute* (*V-Leute*) – uitgevoerde acties om joden op te pakken, bleven door personeelsgebrek en geen of onvoldoende medewerking van Franse politie getalsmatig relatief beperkt, zeker vergeleken bij de omvang van de eerdere ophaalacties door Franse politie in 1942 en begin 1943.⁴⁷⁹

Ook tijdens deze laatste fase, tot de bevrijding in augustus 1944, bleef er onderscheid bestaan tussen de zuidelijke en noordelijke zone voor wat betreft betrokkenheid van Franse politie bij deportaties van joden. Vooral in de zuidelijke zone, waar de *maquis* meer actief was dan in het noorden, werd de reguliere politie in het algemeen gekenmerkt door toenemende desintegratie en passiviteit, ook ten aanzien van de jodenvervolging. In november 1943 stelde de commandant van de *Sipo-SD* in Lyon, *SS-Obersturmbannführer* Werner Knab, geërgerd vast dat van de kant van de Franse autoriteiten elke maatregel tegen de joden volledig was stopgezet.⁴⁸⁰ Toenemend eigenmachtig en bruto optreden van plaatselijke *Sipo-SD* dreef de Franse politie in de zuidelijke zone bijna *als geheel* in de richting van het verzet. In de noordelijke zone was de situatie gevarieerder. Mede omdat het Duitse optreden hier, vergeleken bij het zuiden, werd gekenmerkt door nog altijd een zekere terughoudendheid en tact, leverde de Franse politie ook in deze fase een substantiële bijdrage aan handhaving van de openbare orde. De aard en mate van bestuurlijke en politionele samenwerking met de bezetter kon evenwel van plaats tot plaats verschillen. In de noordelijke zone ondernam de nu op lokaal niveau opererende *Sipo-SD* in januari–februari 1944 pogingen alsnog de op hun legale adressen overgebleven joden op te pakken. In de regio’s van Nancy, Laon en Châlons-sur-Marne hadden de Duitsers op voorhand duidelijk geen vertrouwen in de Franse politie en wisten beslag te leggen op naam- en adreslijsten van joden in de prefecturen om daarna met eigen Duitse mankracht

⁴⁷⁴ Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 331 n. 181.

⁴⁷⁵ Kasten, “*Gute Franzosen*”, 166.

⁴⁷⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 333–336.

⁴⁷⁷ Rajfus, *La police de Vichy*, 203–208; Gordon, *Collaborationism in France*, 166–195.

⁴⁷⁸ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 330; Rajfus, *La police de Vichy*, 203–208; Klarsfeld, *Vichy*, 310; Giolitto, *Histoire de la milice*, 281–302; Delperrie de Bayac, *Histoire de la Milice*, hoofdst. 10, 11, 17; Gordon, *Collaborationism in France*, 166–195, 214–229, and Appendix B: *The Lesser Movements of the Collaboration*, pp. 357–360; Gordon, *Historical Dictionary of World War II France*, 50–51.

⁴⁷⁹ Kasten, “*Gute Franzosen*”, 170–172.

⁴⁸⁰ Vermerk, KdS-Lyon, 24 nov. 1943, CDJC doc. XLVI-c, gecit. in Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 172 n. 526, p. 247.

de arrestaties uit te voeren. Wel regelde Franse politie het vervoer – o.a. uit het interneringskamp Vittel in de Vogezen – naar Drancy. Daarentegen had in Parijs en in de regio's van Bordeaux en Poitiers de samenwerking tussen *Sipo-SD* en Franse politie bij bestrijding van verzet, alsook incidentele ophaalacties en deportatie van joden, vaak het karakter van vrijwel onvoorwaardelijke collaboratie. Bij voorbereiding en uitvoering van de razzia's in Bordeaux van 20 december 1943 en 10 januari 1944, hadden de plaatselijke Franse autoriteiten een belangrijk aandeel. De actie van december vond vlak voor het ontslag van Bousquet plaats, op een moment dat zijn positie al ernstig was verzwakt.⁴⁸¹

Op 16 december 1943 kreeg de secretaris-generaal van de prefectuur in Bordeaux, Papon, van de commandant van de *Sipo-SD* in deze stad, *Sturmbannführer* Walter Machule, het verzoek om namen- en adreslijsten van alle buitenlandse, staatloze en Franse joden, met inbegrip van vrouwen en kinderen, in de regio Bordeaux. Regioprefect Maurice Sabatier had de joodse aangelegenheden tot dan toe bijna zonder uitzondering overgelaten aan Papon. Het betrof de gegevens van ongeveer duizend Franse en 226 buitenlandse joden. Papon meldde dit verzoek aan de regering in Vichy met de vraag hoe te handelen. Of er antwoord kwam, wat daarvan eventueel de inhoud was en of de *Sipo-SD* de namenlijsten in handen kreeg van de prefectuur of via de regionale SEC, is onduidelijk. Vast staat dat de *Sipo-SD* er met behulp van adresgegevens in slaagde om met eigen mankracht in de nacht van 20–21 december 136 joden op te pakken, onder wie 79 Fransen, en dat de SEC betrokken was bij uitvoering van deze actie.⁴⁸²

Op 10 januari 1944 wendde de *Sipo-SD* zich opnieuw tot de prefectuur in Bordeaux en gaf bevel tot aanhouding door Franse politie van *alle* nog in het departement Gironde verblijvende joden, met inbegrip van degenen met het Franse staatsburgerschap. De massale arrestatie diende nog dezelfde avond plaats te vinden. Gezien het gevoerde Franse beleid ging het overduidelijk om een ongerechtvaardigde Duitse eis. In plaats van passiviteit of traineren, zoals elders in Frankrijk veelal gebeurde in soortgelijke situaties, alarmeerde de betrokken regioprefect, Sabatier, onmiddellijk de overheidshierarchie: Max Knipping (Darnands vertegenwoordiger voor de politie in de noordelijke zone) en Darnands superieur: staatssecretaris Lemoine. Beiden waren van mening dat het een regeringsaangelegenheid betrof waarvan Laval in kennis moest worden gesteld. Door zich persoonlijk naar de *Sipo-SD* in Bordeaux te begeven maakte Sabatier het mogelijk dat de Duitsers hem – als acute 'noodmaatregel' in het kader van de openbare orde – onmiddellijk bevel gaven de arrestaties uit te voeren. Als directe aanleiding werd van Duitse zijde ten onrechte beweerd dat de uit Straatsburg afkomstige en daarna in Marseille verblijvende opperrabbin René Hirschler in Bordeaux of omgeving zou zijn ondergedoken. In eerste instantie hoopte en verwachtte Sabatier dat de regering de Duitse eis van de hand zou wijzen, waarna hij zich daarachter zou kunnen verschuilen. Laval en Darnand beschouwden de Duitse opdracht in dit geval echter als een formeel bevel van de bevoegde Duitse autoriteiten waarvan de uitvoering – volgens de wapenstilstandsbepalingen – niet geweigerd kon worden door de direct betrokken Franse autoriteiten. Na telefonisch spoedoverleg tussen Sabatier enerzijds en Laval en Darnand anderzijds, liet laatstgenoemde weten dat de operatie onmiddellijk van start moest gaan. In de nacht van 10–11 januari 1944 werden van de 473 via de cartotheek aangewezen joden er 288 opgepakt door agenten van de *Gendarmerie* en *Sécurité publique* Bordeaux. In de dagen erna werd nog een aantal joden aangehouden. De opgepaktten werden kort in een interneringscentrum aan de westrand van de stad, Mérignac, vastgehouden. Vijftien van hen werden weer vrijgelaten. Op 12 januari werden 364 personen naar Drancy overgebracht.⁴⁸³

Eveneens in januari 1944 vond een grote razzia van de Franse politie in Parijs plaats. Aangezien de *Sipo-SD* zich bewust was van de oppositie van de Parijse politieprefect Bussière tegen massale arrestatie van Franse joden, nam men aan Duitse kant genoegen met het oppakken van zoveel mogelijk alle overgebleven buitenlandse joden die nog op hun legale, in de cartotheek vermelde, adressen woonden. Ongeveer 1.200 buitenlandse en staatloze joden werden slachtoffer van deze allerlaatste grote ophaalactie door Parijse politie op 22 januari 1944. Het aantal was mede zo hoog

⁴⁸¹ Klarsfeld, *Vichy*, 295–296, 298–299, 302–304; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 172–173, 242; Rajfus, *La police de Vichy: les forces de l'ordre françaises au service de la Gestapo*, 217–261

⁴⁸² Klarsfeld, *Vichy*, 295–296; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 245.

⁴⁸³ Klarsfeld, *Vichy*, 298–302; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 173; Zuccotti, *Holocaust*, 190–192. Darnand werd na de oorlog door een Frans bijzonder gerechtshof berecht, ter dood veroordeeld en op 10 oktober 1945 geëxecuteerd.

omdat alle patiënten zonder Franse nationaliteit in een joods ziekenhuis werden weggevoerd en omdat bij de opstelling van de arrestatielijsten werd uitgegaan van de nationaliteit van het hoofd van het joodse huishouden c.q. het gezinshoofd. Ook al bezaten een of meer andere gezinsleden de Franse nationaliteit, wanneer het gezinshoofd staatloos was of een voor deportatie in aanmerking komende buitenlandse nationaliteit had, dan werd de hele familie opgepakt en weggevoerd. Ook gingen in deze slotfase tot aan de bevrijding – op aanwijzing van het *Judenreferat* – individuele arrestaties van Franse joden door de *Service Permillieux* in de regio Parijs onverminderd door.⁴⁸⁴

Tijdens soortgelijke ophaalacties door Franse politie als in Bordeaux op 10–11 januari 1944, werden in de nacht van 30–31 januari in Poitiers⁴⁸⁵ 484 van de 633 joden op de lijst opgepakt, in Reims werden op 27 januari 58 joden en in Troyes op 3 februari 52 joden door Franse agenten gegrepen en voor deportatie uitgeleverd.⁴⁸⁶ De laatste grote ophaalactie door Franse politie tijdens de bezetting vond plaats op 24 februari 1944 in Dijon: 228 van de gezochte 473 joden werden opgepakt. Vaak kreeg de betrokken regioprefect een Duits bevel daartoe, dat vervolgens door Darnand werd bevestigd.⁴⁸⁷ De gang van zaken in Bordeaux, Poitiers en Dijon van december 1943 tot eind februari 1944 werd mede bepaald door de – tot dan toe – correcte of zelfs goede betrekkingen tussen lokale *Sipo-SD* en Franse politieautoriteiten in deze plaatsen.

Tenslotte werden hier en daar in de noordelijke zone nog incidenteel *individuele* joden als onderduikers door Franse politie opgespoord en gearresteerd of werden op aanwijzing van Duitsers reeds gepakte joodse onderduikers door Franse politie overgebracht naar Drancy. Als regel echter was ook in de noordelijke zone (in de zuidelijke al eerder) in april 1944 een definitief einde gekomen aan elke actieve deelname van de politie (behalve SEC en *Service Permillieux*) bij het oppakken van joden voor deportatie.⁴⁸⁸ Tegelijkertijd was in die maand en in mei echter ook sprake van een toename van kleinschalige ophaalacties en individuele arrestaties buiten Parijs door ploegen van de *Sipo-SD* (Brunner) en SEC geheel buiten de Franse autoriteiten en politie om.⁴⁸⁹

Geconcludeerd kan worden dat houding en functioneren van de Franse politie in het algemeen niet eenvoudig gekoppeld kunnen worden aan de begrippen *collaboration* en *résistance*. De reguliere politie was niet zondermeer verlengstuk van de bezetter of van het verzet, maar werd gedurende de hele bezettingstijd gekenmerkt door een nationalistische grondhouding. Hieruit is zowel de aanvankelijke gezagsgetrouwheid aan Pétain als de later groeiende steun voor De Gaulle te verklaren. Mensen uit de meerderheid van de gewone bevolking, zoals gevluchte krijgsgevangenen, vluchtelingen uit Elzas-Lotharingen en degenen voor wie de verplichte tewerkstelling (STO) gold, konden op sympathie en bescherming van de reguliere politie rekenen. Maatschappelijke randgroepen, zoals communisten, buitenlandse en in beperktere mate ook Franse joden werden buiten gesloten. Niet alleen communisten in dienst van de Sovjet-Unie, maar ook radicale collaborateurs in dienst van Nazi-Duitsland werden door regering en politie als tegenstanders gezien, ook al richtten de arrestaties zich vooral tegen eerstgenoemde groep, mede omdat alleen daar de Franse en Duitse belangen samenvielen. In het algemeen voerde de politieleiding tot aan het ontslag van secretaris-generaal Bousquet eind december 1943 een beleid dat gericht was op behartiging van wat gezien werd als het nationale belang. Dit kwam in onderhandelingen met Duitse autoriteiten tot uiting in het streven naar zo groot mogelijke autonomie van de Franse politie en – om dit te bereiken – een Frans-Duits akkoord dat niet alleen de bestrijding van gemeenschappelijke tegenstanders (het verzet) maar ook actieve betrokkenheid bij arrestatie en deportatie van joden inhield. De directe betrokkenheid hierbij van Laval en Bousquet werd méér ingegeven door de logica van de algemene Franse collaboratiepolitiek, vooral ten aanzien van politiezaken, dan door hun antisemitisme. Ondanks nieuwe benoemingen en reorganisaties bleek het evenwel heel moeilijk of onmogelijk om de *gewone* Franse agenten op grote schaal tot *blijvende* uitvoering van taken te dwingen, wanneer deze op

⁴⁸⁴ AN-F7, 14 887, gecit. in Klarsfeld, *Vichy*, 305–306, 309–310; Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 173 n. 530, 531.

⁴⁸⁵ Klarsfeld, *Vichy*, 303; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 174.

⁴⁸⁶ Klarsfeld, *Vichy*, 304.

⁴⁸⁷ *Ibid.*, 303–304; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 174–175; Zuccotti, *Holocaust*, 192.

⁴⁸⁸ Kasten, “*Gute Franzosen*”, 175.

⁴⁸⁹ Klarsfeld, *Vichy*, 304, 307–308; Zuccotti, *Holocaust*, 191–194; Kitson, ‘From Enthusiasm to Disenchantment’, 382.

interne afkeer en tegenstand stuitten. De overheidspolitiek tot harde bestrijding van de communisten werd door de reguliere politie energiek en met volle overtuiging, de arrestatie van joodse burgers met groeiende weerzin, en de opsporing van werkweigeraars en ontsnapte krijgsgevangenen helemaal *niet* uitgevoerd.⁴⁹⁰

Hoe groot was echter niettemin het daadwerkelijk aandeel van de Franse politie bij de arrestatie en deportatie van joden? Van de in totaal bijna 76.000 uit Frankrijk weggevoerde joden werd de meerderheid gearresteerd door Franse reguliere politie (*Service Permillieux*, SEC en *Milice* niet meegerekend).⁴⁹¹ Het ging daarbij in hoofdzaak om: a) de deportatie van reeds sinds 1940-'41 in Franse interneringskampen verblijvende merendeels buitenlandse joden in zowel bezet als onbezet gebied, b) de grote *razzia* in Parijs van 16–17 juli 1942 (*Vel d'Hiv*), c) de grote landelijke ophaalacties van 26–28 augustus, d) vijf kleinschaliger Parijse ophaalacties in september–november 1942, e) individuele arrestaties, en f) de ophaalacties van januari–februari 1943. In de lente en zomer van 1943 werden geen grootschalige arrestaties van joden door Franse politie uitgevoerd. Pas nadat Bousquet was vervangen door Darnand nam het aandeel van de Franse politie in de noordelijke zone bij het oppakken van joden weer enigszins toe. Na de bevrijding werd op grond van de beschikbare processen-verbaal vastgesteld dat de bijdrage van de Parijse *Service Permillieux* 4.249 arrestaties van Franse en buitenlandse joden bedroeg.⁴⁹² Het directe aandeel van *Milice* en SEC bij het oppakken en deporteren van joden is moeilijk vast te stellen. Een eerste reden is dat in mondelinge en schriftelijke getuigenverklaringen van opgepakte joden vaak sprake is van 'de *Milice*' of van 'leden van de *Milice*', zonder dat precies is vast te stellen of leden van de *Milice* in uniform daadwerkelijk aan *razzia*'s deelnamen of dat het in plaats daarvan ging om Franse handlangers van de lokale *Sipo-SD*. Een tweede reden is dat niet zozeer de *Milice* als organisatie bij het oppakken van joden werd ingezet, maar dat veeleer individuele leden van de *Milice*, alsmede leden van fascistische splinterpartijen, zoals PPF van Doriot en *Francisten* van Bucard, samen met Duitsers van de *Sipo-SD* deel uitmaakten van door Brunner samengestelde ploegen, die op lokaal niveau eigenmachtig joden oppakten.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Berlière avec Chabrun, *Les policiers français*, 347–353; Kasten, "Gute Franzosen", 241–242; Rajfus, *La police de Vichy*, 217–261; Jackson, *France*, 215–217, 360; Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', *passim*.

⁴⁹¹ Kitson, 'From Enthusiasm to Disenchantment', 379, 389; Jackson, *France*, 362.

⁴⁹² Berlière avec Chabrun, *Les policiers français*, 257, 286.

⁴⁹³ Klarsfeld, *Vichy*, 310; Giolitto, *Histoire de la milice*, 281–302; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 330; Mary Felstiner, 'Alois Brunner: Eichmann's Best Tool', in: H. Friedlander, S. Milton (eds.), *Simon Wiesenthal Center Annual*, vol. 3 (Los Angeles/New York, 1986), pp. 1–46.

Figuur 15: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Franse overheidsinstanties en Franse (reguliere) politie zijn vet gedrukt:

Methoden	Instanties / eenheden	Aantal	Percentage van totaal aantal gedep.
<i>Interneringen, incidentele razzia's in bezette zone</i>			
(merendeels maart en juni 1942 gedep.) ⁴⁹⁴ : Sipo-SD, Judenreferat, militair			
	bestuur, ambassade, Vichy, Préfecture de Police (PP)	3.747	
- Parijs, 14 mei 1941			
- Parijs, 20–23 aug. 1941	Militair bestuur, PP	4.230	
- Parijs, 12 dec. 1941	Militair bestuur, Feldgendarmerie (FG), Sipo-SD	<u>743</u>	
		8.720	11,5
<i>Ophaalactie Parijs, 16–17 juli 1942 (Vel d'Hiv)</i> ⁴⁹⁵	Judenreferat, CGQJ, PP	12.884	17,0
<i>Kleine ophaalacties bezette zone buiten Parijs, juli–september 1942:</i>			
- Bordeaux, 16 juli ⁴⁹⁶	Sipo-SD, regio-prefectuur	38	
- Angers, 20 juli ⁴⁹⁷	Sipo-SD	824	
- Bordeaux, 27 aug. ⁴⁹⁸	Sipo-SD, regio-prefectuur	444	
- Bordeaux, 20 sept. ⁴⁹⁹	Regio-prefectuur	<u>70</u>	
		1.376	1,7
<i>Uitlevering van al in 1940-'41 geïnterneerden uit onbezette zone, 6–25 aug. 1942</i> ⁵⁰⁰	Judenreferat, Vichy, prefecten, gendarmerie	4.620	6,1
<i>Grote ophaalactie in onbezette en bezette zone (m.u.v. Parijs), 26–28 aug. 1942</i> ⁵⁰¹	FG, Vichy, prefecten, gendarmerie, Corps urbain des Gardiens, Sécurité publique, Garde, GMR, Police judiciaire	5.300	7,0
<i>Kleinschalige ophaalacties in Parijs en overige bezette zone, sept.–nov. 1942</i> ⁵⁰²			
- Parijs, 14 sept.: Nederlandse, Letse, Litouwse, Estse, Bulgaarse en Joegoslavische nationaliteit	PP	200	
- Parijs, 24 sept.: Roemeense nationaliteit	PP	1.594	
- Parijs, 29 sept. Belgische, Luxemburgse nationaliteit en voorm. vrijstaat Danzig	PP	130	
- buiten Parijs, 9-10 okt.: Belgische, Nederlandse, Roemeense, Bulgaarse, Joegoslavische nationaliteit en staatloze joden (o.a. voorm. Duitse nationaliteit)	regio-prefecturen, gendarmerie	1.742	
- Parijs, overige bez. zone, 5 nov.: Griekse nat.	PP, gendarmerie	<u>1.060</u>	
		4.726	6,2

⁴⁹⁴ Voor de betrokken eenheden en absolute aantallen, zie voor mei 1941: Klarsfeld, *Vichy*, 25; Zuccotti, *Holocaust*, 82. Voor augustus 1941: Klarsfeld, *Vichy*, 30; Peschanski, *La France des Camps*, 202; Zuccotti, *Holocaust*, 85. Voor december 1941: Klarsfeld, *Vichy*, 34; Zuccotti, *Holocaust*, 86–87.

⁴⁹⁵ Klarsfeld, *Vichy*, 111–122, 408; Rajfus, *La police de Vichy*, 118–125; Berlière avec Chabrun, *Les policiers français*, 226–229, 236–238; Kasten, “*Gute Franzosen*”, 98–100.

⁴⁹⁶ Klarsfeld, *Vichy*, 128.

⁴⁹⁷ *Ibid.*

⁴⁹⁸ *Ibid.*, 152–153.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, 177.

⁵⁰⁰ Klarsfeld, *Vichy*, 137–143, 147–150; Peschanski, *La France des Camps*, 350–351; Zuccotti, *Holocaust*, 127.

⁵⁰¹ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 258; Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 102 n. 344; Zuccotti, *Holocaust*, 127–128; Peschanski, *La France des Camps*, 351.

⁵⁰² Voor Parijs, 14 sept. zie: Klarsfeld, *Vichy*, 175; Idem, *Calendrier*, 639; Zuccotti, *Holocaust*, 157. Parijs 24 sept.: Klarsfeld, *Calendrier*, 661–662; Idem, *Vichy*, 178–179; Rajfus, *La police de Vichy*, 134; Zuccotti, *Holocaust*, 157–158. Parijs 29 sept.: Klarsfeld, *Calendrier*, 666; Zuccotti, *Holocaust*, 158. Buiten Parijs 9–10 okt.: Klarsfeld, *Vichy*, 182–184; Laloum, *Les Juifs dans la banlieue*, 222 e.v.; Rajfus, *La police de Vichy*, 134. Parijs en overige bezette zone, 5 nov.: Klarsfeld, *Vichy*, 184, 473; Idem, *Calendrier*, 684–686; Kasten, “*Gute Franzosen*”, p. 99 n. 323; Rajfus, *La police de Vichy*, 135.

<i>Individuele arrestaties in Parijs en kleinschalige ophaalacties in bezette zone buiten Parijs, juli–nov. 1942</i> ⁵⁰³	PP, Service Permilleux, SEC, gemeentepolitie, gendarmerie, Brigades spéciales, en	4.125	5,5
	<i>buiten Parijs: Sipo-SD</i>		
<i>Ophaalacties in noordelijke en zuidelijke zone, jan.–febr. en dec. 1943</i> ⁵⁰⁴			
- Rouen en omgeving, 13–14 jan:	FK, prefect, Franse politie	222	
- Marseille, 22–27 jan.:	HSSPF, prefect, Franse politie	800	
- groot-Parijs, 10–11 febr.:	Sipo-SD, PP, SEC	1.549	
- Bordeaux, 20–21 dec. 1943:	Sipo-SD, prefect, SEC	<u>136</u>	
		2.707	3,6
<i>Individuele arrestaties in Nice en omgeving (voormalige Ital. zone), 10 sept.–dec. 1943</i> ⁵⁰⁵	Sipo-SD (Brunner), V-Leute, verklikkers	1.819	2,4
<i>Overige individuele arrestaties en kleinschalige ophaalacties in 1943</i> ⁵⁰⁶	Sipo-SD, V-Leute, verklikkers,	12.543	16,6
	Service Permilleux, SEC, gemeentepolitie, gendarmerie, Brigades spéciales		
<i>Ophaalacties in noordelijke zone, jan.–febr. 1944</i> ⁵⁰⁷ :			
- Bordeaux en departement Gironde, 10–11 jan.'44	Sipo-SD, prefectuur, regio-prefect, gendarmerie, Sécurité publique	364	
- groot-Parijs, 22 jan.'44	Sipo-SD, PP	1.200	
- Reims, 27 jan.'44	Sipo-SD, Franse politie	58	
- Poitiers, 30–31 jan.'44	Sipo-SD, Franse politie	484	
- Troyes, 3 febr.'44	Sipo-SD, Franse politie	52	
- Dijon, 24 febr.'44	Sipo-SD, Franse politie	<u>228</u>	
		2.386	3,1
<i>Overige individuele arrestaties en kleinschalige ophaalacties in 1944</i> ⁵⁰⁸	Sipo-SD Kommandos Brunner, V-Leute, verklikkers, Service Permilleux, SEC, Brigades spéciales, leden van Milice, PPF, etc.	12.447	16,5
		<u>73.853</u> ⁺	<u>97,5</u> ⁺
Totaal aantal gedeporteerden, met aanpassingen ⁵⁰⁹		75.721	100,0

⁵⁰³ Het aantal van 4.125 is een maximum gebaseerd op het totaal aantal gedeporteerden van 41.951 in 1942, verminderd met het totaal van de overige in dit overzicht vermelde aantallen van dit jaar, waarvan de betrokkenheid van genoemde instanties en eenheden vaststaat. Vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 176–177, 332.

⁵⁰⁴ Voor de betrokken eenheden en absolute aantallen, zie voor regio Rouen 13–14 jan.'43: Klarsfeld, *Vichy*, 200; Zuccotti, *Holocaust*, 172. Marseille 22–27 jan.: Klarsfeld, *Vichy*, 201; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 307; Zuccotti, *Holocaust*, 172–173; Baruch, *Servir l'État*, 539–540; Rajfus, *La police de Vichy*, 209–216; Kasten, "Gute Franzosen", 146. Groot-Parijs 10–11 febr.: Klarsfeld, *Vichy*, 203–205, 490; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 306; Kasten, "Gute Franzosen", p. 167 n. 482; Zuccotti, *Holocaust*, 169–170. Bordeaux 20–21 dec.'43: Klarsfeld, *Vichy*, 295–296; Kasten, "Gute Franzosen", 245.

⁵⁰⁵ Felstiner, 'Alois Brunner: "Eichmann's Best Tool"'; Klarsfeld, *Vichy*, 284–286; Zuccotti, *Holocaust*, 182–186; Poznanski, *Être juif*, 568–571; Kasten, "Gute Franzosen", 170.

⁵⁰⁶ Het aantal van 12.543 is een maximum gebaseerd op het totaal aantal gedeporteerden van 17.069 in 1943, verminderd met het totaal van de overige in dit overzicht vermelde aantallen van dit jaar, waarvan de betrokkenheid van genoemde instanties en eenheden is aangetoond. Vergel. Klarsfeld, *Vichy*, 332.

⁵⁰⁷ Voor Bordeaux-Gironde 10–11 jan.'44 zie: Klarsfeld, *Vichy*, 298–302; Kasten, "Gute Franzosen", 173; Zuccotti, *Holocaust*, 190–192. Groot-Parijs 22 jan.: AN-F7, 14 887, gecit. in Klarsfeld, *Vichy*, 305–306, 309–310; Kasten, "Gute Franzosen", p. 173 n. 530–531. Reims 27 jan.: Klarsfeld, *Vichy*, 304. Poitiers 30–31 jan.: Klarsfeld, *Vichy*, 303; Kasten, "Gute Franzosen", 174. Troyes 3 febr.: Klarsfeld, *Vichy*, 304. Dijon 24 febr.: Klarsfeld, *Vichy*, 303–304; Kasten, "Gute Franzosen", 174–175; Zuccotti, *Holocaust*, 192.

⁵⁰⁸ Het aantal van 12.447 is een maximum op basis van het totaal aantal gedeporteerden van 14.833 in 1944, verminderd met het totaal van de overige in dit overzicht vermelde aantallen van dit jaar, waarvan de betrokkenheid van genoemde instanties en eenheden is aangetoond. Zie: Klarsfeld, *Vichy*, 287 e.v., 332; Felstiner, 'Alois Brunner: "Eichmann's Best Tool"'; idem, 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France'; Hafner/Schapira, *Die Akte Alois Brunner*, 106–135.

⁵⁰⁹ Bij het totale aantal van 73.853 moeten worden opgeteld: de uit de departementen Nord en Pas-de-Calais via België (Mechelen) naar Auschwitz gedeporteerde joden (minstens 850), de joodse echtgenoten van krijgsgevangenen, die samen met hun kinderen naar Bergen-Belsen werden gevoerd (minstens 400), de uit Noé, Saint-Sulpice en Toulouse op 30 juli 1944 naar Buchenwald gedeporteerde joden (minstens 360), de op 22 augustus 1944 uit Clermont-Ferrand naar Auschwitz gedeporteerde joden (minstens 63), de met de zgn. 'Ariër'-transporten van 8 juli 1942 en 30 april 1944 naar Auschwitz gedeporteerde joden (minstens 100) en de met de transporten van verzetsstrijders weggevoerde joden (hun aantal is niet bekend); samen is dit tenminste 1.868. Daarmee komt het totale aantal joodse gedeporteerden op minstens 75.721. Zie Klarsfeld, *Vichy*, p. 332 n. 6.

Uit bovenstaand overzicht kan worden vastgesteld dat van het totale aantal van 75.721 joden, die uit Frankrijk werden weggevoerd, het minimum aantal dat aantoonbaar werd opgepakt door uitsluitend of hoofdzakelijk Franse reguliere politie-eenheden circa 46.000 bedroeg. Dit is minstens 61 procent van het totaal aantal gedeporteerde joden. De verschillen tussen de aantallen opgepakt en de aantallen direct daarna gedeporteerden zijn, op enkele uitzonderingen na, zo gering dat zij hier buiten beschouwing kunnen blijven.⁵¹⁰ Niet meer dan 30.000 gedeporteerden (39 procent) kwamen op andere wijze in Duitse handen: door Duitse politie (*Feldgendarmarie*, *Sipo-SD*, teams van Brunner), door leden van de PPF, *Milice*, etc., alsmede door individuele Franse verklikkers.

4.3.1.2 *Maatschappelijke reacties, verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden*

De razzia's ten behoeve van deportaties in juli en augustus 1942 leidden tot een omslag in de Franse publieke opinie ten aanzien van de jodenvervolgung.⁵¹¹ Tot dan toe had de Franse anti-joodse politiek over het algemeen onder de bevolking een houding van onverschilligheid ontmoet. Sommige maatregelen hadden weliswaar afkeer opgeroepen (de ster), in andere gevallen was er begrip of zelfs instemming met bepaalde maatregelen, maar zwijgzaamheid en passiviteit overheersten. Naar verhouding slechts weinigen keurden de anti-joodse politiek *openlijk* goed als een van de pijlers van Pétains algemene programma van 'nationale wederopstanding'.⁵¹² De razzia's en deportaties van juli-augustus 1942 gingen echter gepaard met geweld en wreedheid. Bovendien werden voor het eerst vrouwen, kinderen en ouderen opgepakt en weggevoerd, van wie daarna vrijwel niets meer werd vernomen. Een ander belangrijk verschil was dat de razzia's en ophaalacties nu door heel Frankrijk werden gehouden, ook in het onbezette zuiden, waar in de ogen van de bevolking de bezetter er niet voor verantwoordelijk kon zijn. Terwijl de wegvoering van reeds geïnterneerde joden uit kampen in de onbezette zone nog min of meer voor het publiek verborgen kon blijven, waren veel Fransen ooggetuige van de ophaalacties in steden. Velen waren geschokt door het zien van gillende kinderen die samen met hun ouders werden opgepakt of juist van hen werden gescheiden. Op 15 augustus meldde de Franse pers in de bezette zone dat ook in het onbezette deel van het land staatloze joden werden gearresteerd en gedeporteerd. Bovendien kon het publiek hiervan kennisnemen via ongecensureerde Franstalige Zwitserse kranten, die toen nog in de onbezette zone verkrijgbaar waren.⁵¹³ In de clandestiene pers in Parijs en overige bezette zone, zoals *Libération-Nord*, werd de grote razzia van *Vel d'Hiv* beschreven en verontwaardigd van de hand gewezen. De nadruk werd gelegd op het oppakken van vrouwen en kinderen. De Franse burgers werden opgeroepen hun vervolgte burens te helpen. In de veelbeluisterde Franstalige radiuitzendingen van de BBC uit Londen werd tussen begin augustus en eind september 1942 het oppakken van joden minstens acht keer genoemd, en werd de bevolking opgeroepen joden te helpen.⁵¹⁴

De directe rol van Vichy bij de deportatie van burgers kon niet langer worden versluierd. De zichtbare wegvoering van vrouwen, kinderen, ouderen en zieken maakte de officiële bewering van 'tewerkstelling in het oosten' ongeloofwaardig. Voor het eerst kreeg de regering te maken met belangrijke protesten van tot dan toe gematigde en conservatieve Fransen, die de regering van maarschalk Pétain als gegeven hadden geaccepteerd of zelfs enthousiast hadden gesteund. Zo gingen er proteststemmen op in de top van de Rooms-katholieke Kerk, die in de eerste twee jaar bij uitstek een solide steunpilaar was geweest van de Franse staat. In een vertrouwelijk schrijven van 7 augustus aan het Vaticaan berichtte de pauselijke nuntius in Frankrijk, Valerio Valeri, over de in onbezette gebied plaatsvindende wegvoeringen van joden. Hij constateerde dat vooral de deportatie van zieken en ouderen – wat het doel van tewerkstelling uitsloot – veel ergernis (*'malumore'*) had opgeroepen

⁵¹⁰ De grootste uitzondering was de ophaalactie van 26–28 augustus 1942, waarbij van de bijna 6.600 opgepakt er 5.300 onmiddellijk naar Drancy werden overgebracht en kort daarna werden gedeporteerd.

⁵¹¹ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 277–282; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 270–279.

⁵¹² Sweets, *Choices in France*, 117–118; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 196–197.

⁵¹³ Klarsfeld, *Vichy*, 153.

⁵¹⁴ Claude Lévy, 'Que savait la presse clandestine non communiste?', in: Stéphane Courtois et Adam Rayski (eds.), *Qui savait quoi? L'extermination des Juifs, 1941–1945* (Paris: La Découverte, 1987), pp. 93–102, aldaar 97; Zuccotti, *Holocaust*, p. 145 n. 38–40.

bij de bevolking en ook bij verschillende humanitaire hulporganisaties.⁵¹⁵ De *razzia* van *Vel d'Hiv* had op 22 juli geleid tot een brief van de Parijse kardinaal Suhard, namens de vergadering van kardinalen en aartsbisschoppen, aan Pétain. In diplomatieke bewoordingen benadrukte de brief 'de eisen van rechtvaardigheid en de rechten van liefdadigheid'; de rechtvaardigheid werd omschreven als 'de onvervreembare rechten van de menselijke persoon', de liefdadigheid als 'het medelijden met het onmetelijk lijden, vooral dat wat zoveel moeders en kinderen raakt.'⁵¹⁶ De bisschoppen in de bezette zone kregen opdracht de tekst van deze brief door te geven aan de pastoors in hun dioceses. De vice-voorzitter van de *Fédération protestante de France*, de Parijse dominee André-Numa Bertrand, schreef naar aanleiding van *Vel d'Hiv* een brief naar de hoogste vertegenwoordiger van de Franse regering bij het militair bestuur en de Duitse ambassade in Parijs, Fernand de Brinon. Hij stelde onder andere dat het feit dat de Fransen geen middelen hadden om aan hun mening en gevoelens bekendheid te geven *niet* betekende 'dat zij onverschillige toeschouwers zijn bij de uitroeiing van een heel ras, en bij het onverdiende martelaarschap van zijn vrouwen en kinderen'.⁵¹⁷

Na de grote Parijse *razzia* en terwijl de eerste joden uit onbezet gebied naar het noorden werden overgebracht om te worden gedeporteerd, kreeg Vichy ook te maken met protesten van christelijke en humanitaire hulporganisaties. Op 5 en 6 augustus werden Pétain en Laval benaderd door internationale delegaties die kwamen pleiten in de zaak van Frankrijk en de joden. Prominente leiders van de Quakers⁵¹⁸, Lindsay Noble en Roswell D. McClelland en leidende figuren van het Nîmes-comité en de YMCA (Donald Lowrie, Tracy Strong en Père Arnou) wierpen de Franse regeringsleiders voor de voeten dat hun acties onherstelbare schade toebrachten aan Frankrijks imago in de wereld. Zij eisten dat joden die geldige Amerikaanse visa bezaten, alsmede kinderen zouden worden vastgehouden in Frankrijk tot alle mogelijkheden voor hun emigratie waren nagegaan. In feite verlangden ze een einde aan de Franse collaboratie bij de deportaties, maar omdat dit onmogelijk bleek, vielen ze terug op specifieke eisen om tenminste bepaalde groepen joden te redden.⁵¹⁹ Het redden van kinderen zou vanaf nu een centraal doel van hun activiteiten worden. Hiermee hoopten ze een bijzondere gevoeligheid te raken bij zowel de Franse als de Amerikaanse regering. Zo deden de Quaker-vertegenwoordigers een dringend beroep op hun hoofdkwartier in Philadelphia alles te doen wat in hun macht lag om zeventuizend visa voor kinderen te verkrijgen. Of deze poging ook werkelijk werd doorgezet lijkt niet helemaal duidelijk, maar vaststaat dat in de toonzetting van een telegram aan de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Cordell Hull op 14 augustus de urgentie ontbrak. De Quakers beschreven weliswaar de verschrikkelijke atmosfeer in het zuiden en de angst dat '*Jews and other refugees including children*' zouden worden gedeporteerd,

⁵¹⁵ Valerio Valeri aan kardinaal Luigi Maglione in het Vaticaan, 7 augustus 1942, geciteerd in: Klarsfeld, *Vichy*, 145, en in Marrus/Paxton, *Vichy France*, 354.

⁵¹⁶ 'droits imprescriptibles de la personne humaine' en 'la pitié pour ces immenses souffrances, pour celles surtout qui atteignent tant de mères et d'enfants'. Brief van kardinaal Suhard, namens de ACA, aan maarschalk Pétain, 22 juli 1942, AN-AG II 492 CC 72-A; gecit. in Jacques Duquesne, *Les Catholiques français sous l'Occupation* (Paris: Grasset, 1966), p. 256; vergel.: Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 271 n. 206; Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la 'Solution finale de la Question juive' en France*, tome I: 1942 (1983), p. 280; Poznanski, *Être juif*, p. 432 n. 269; Zuccotti, *Holocaust*, p. 146 n. 41.

⁵¹⁷ Snoek, *Grey Book*, 143–144. De volledige tekst van de brief in: *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l'occupation. Actes de l'Assemblée générale du Protestantisme français réunie à Nîmes, du 22 au 26 octobre 1945* (Paris: Fédération protestante de France, 1946), pp. 28–29.

⁵¹⁸ De Quakers waren in het midden van de zeventiende eeuw, hoofdzakelijk door het werk van George Fox, in Engeland ontstaan als een religieuze maar anti-kerkelijke beweging. Vanaf 1665 noemden zij zich 'Society of Friends'. Vanwege hun radicale morele principes en nadrukkelijke afwijzing van de staatskerk (Anglicaanse Kerk) werden zij in Engeland vervolgd en zagen zich gedwongen te emigreren, veelal naar Amerika. Tot hun kring behoorde William Penn, stichter van de Amerikaanse staat Pennsylvania (hoofdstad Philadelphia = Broederliefde). Zij zetten zich vooral in voor afschaffing van de slavernij en voor de vrouwenrechten. Het wereldwijde engagement van de Quakers bij de hulp aan burgers die slachtoffer waren van oorlogsgeweld ontwikkelde zich in de negentiende eeuw. In de zomer van 1917, kort na de Amerikaanse oorlogsverklaring aan Duitsland, kwamen leden van het in datzelfde jaar opgerichte 'American Friends Service Committee' naar Frankrijk. Vanaf 1933 waren zij actief in hulpverlening aan politieke en joodse vluchtelingen uit Nazi-Duitsland. Er bestonden of ontstonden hulpbureaus van de Quakers in Stockholm, Kopenhagen, Amsterdam, Genève, Madrid, Lissabon, Rome, Tokio, Shanghai, Parijs, Marseille en Toulouse. Silke Ammerschubert, 'Juden in Frankreich – Verfolgung und Rettung 1940–1944', in: W. Benz, J. Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit: Regionalstudien 2: Ukraine, Frankreich, Böhmen und Mähren, Österreich, Lettland, Litauen, Estland* (Berlin: Metropol, 1996), pp. 83–135, aldaar p. 102, n. 65–68.

⁵¹⁹ Wyman, *The Abandonment of the Jews*, 34–39; R.I. Cohen, *Burdens*, 118.

maar Hull werd niet gesmeekt de poorten open te zetten voor deze joden; hem werd gevraagd te interveniëren bij de Franse regering, aangezien ‘*American influence still effective*’ is.⁵²⁰

Na het begin van de wegvoeringen uit de onbezette zone, wendde ook kardinaal Gerlier in Lyon zich op 19 augustus rechtstreeks, discreet tot Pétain, nadat hij hiertoe op 17 en 18 augustus was benaderd door opperrabbijn Jacob Kaplan (Lyon) en dominee Marc Boegner (voorzitter van de *Fédération protestante de France*). Gerlier maakte vooral bezwaar tegen de aard en wijze van de behandeling die de betrokken joden ondergingen, met name de manier waarop zij van onbezette naar bezette gebied werden vervoerd. Tegelijkertijd erkende hij de ‘*complexité du problème*’ waarmee de regering worstelde.⁵²¹ Een dag later, 20 augustus, protesteerde Boegner – nu expliciet ook in zijn functie van vice-voorzitter van de Wereldraad van Kerken in oprichting – in een schrijven aan Pétain in tot dan toe ongekennd scherpe bewoordingen tegen de wegvoeringen en wees hem op zijn verantwoordelijkheid. Enkele dagen later werd de tekst van deze brief bekend gemaakt in Amerikaanse en Britse radiouitzendingen, alsmede in de buitenlandse pers.⁵²²

Behalve van Rooms-katholieke en protestantse zijde ontving Pétain in deze dagen ook van de kerkelijke organisatie van de Franse joden, het *Consistoire central des Israélites de France*, een formele protestbrief tegen de uitlevering door de Franse regering van duizenden uit de onbezette zone voor deportatie. Hierin werd onomwonden en indringend gesteld dat het feit, dat ouderen, vrouwen en kinderen ongeacht lichamelijke gesteldheid werden uitgeleverd, bevestigde dat dit niet gebeurde ten behoeve van tewerkstelling, zoals van Duitse zijde werd beweerd, ‘maar met de vaste bedoeling hen meedogenloos en methodisch uit te roeien’ (‘*mais dans l’intention bien arrêtée de les exterminer impitoyablement et méthodiquement*’).⁵²³ Afschriften van de brief werden verstuurd naar de pauselijke nuntius, dominee Boegner, de voorzitter van het Rode Kruis, verschillende regeringsministers, pastoors, prefecten en journalisten. Op 27 augustus 1942 drong Boegner – opnieuw mede namens protestantse kerken in het buitenland – in een schrijven aan Laval erop aan de uitzetting van buitenlandse joden naar de bezette zone onmiddellijk te stoppen.⁵²⁴ Kort daarop had hij een ontmoeting met Laval, waarbij deze zei dat de buitenlandse joden aan de Duitsers moesten worden overgedragen om de Franse joden te kunnen redden. Toen Boegner daarop verzocht dan toch tenminste de kinderen te vrijwaren van wegvoering, antwoordde Laval dat de kinderen bij hun ouders moesten blijven en dat niet een van hen in Frankrijk mocht blijven.⁵²⁵ Pétain had 3 juli in de ministerraad ingestemd met de door Laval en Bousquet ingezette koers bij de deportatie van joden. Naar aanleiding van Gerliers verzoek van 19 augustus aan nuntius Valeri, alsmede de protesten van katholieke, protestantse en andere organisaties voor humanitaire hulp, antwoordde Pétain echter dat het maatregelen betrof die van de Duitsers uitgingen; de aangelegenheid was ‘betreurenswaardig’, hij kon echter daaraan niets doen.⁵²⁶ Hoewel de kerkelijke protesten aanvankelijk aarzelend en

⁵²⁰ R.I. Cohen, *Burden*, p. 118 n. 31.

⁵²¹ De ‘complexiteit van het probleem’. Brief van kardinaal Gerlier aan maarschalk Pétain, 19 augustus 1942, tekst afgedrukt in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 342; Idem, *Vichy–Auschwitz* (1989), 154, 436–437; Poznanski, *Être juif*, pp. 432–433 n. 270-272; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 271, 355; Zuccotti, *Holocaust*, p. 146 n. 43, pp. 149–150 n. 59. In het gesprek tussen kardinaal Gerlier en opperrabbijn Kaplan in Lyon op 17 augustus 1942 sprak laatstgenoemde over ‘*exterminations*’ van de gedeporteerde joden. Xavier de Montclos, Monique Luirard, François Delpech, Pierre Bolle (dir.), *Eglises et chrétiens dans la IIème guerre mondiale. La région Rhône-Alpes. Actes du colloque tenu à Grenoble du 7 au 9 octobre 1976* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1978), geciteerd in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 355 n. 44.

⁵²² Marc Boegner, namens de *Fédération protestante de France* en de Wereldraad van Kerken i.o. aan maarschalk Pétain, 20 augustus 1942, AN-AG II 492; volledige tekst in: *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l’occupation*, 29–31; vergel. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 344–345; Idem, *Vichy–Auschwitz* (1989), 154, 181; Snoek, *Grey Book*, 144–145; Zuccotti, *Holocaust*, p. 146 n. 44.

⁵²³ ‘Le fait que les personnes livrées par le Gouvernement français ont été rassemblées sans aucune discrimination, quant à leurs aptitudes physiques, que parmi elles figurent des malades, des vieillards, des femmes enceintes, des enfants, confirme que ce n’est pas en vue d’utiliser les déportés comme main d’œuvre que le gouvernement allemand les réclame, mais dans l’intention bien arrêtée de les exterminer impitoyablement et méthodiquement’. Brief van het Consistoire central des Israélites de France aan Chef de l’État maarschalk Pétain, 25 augustus 1942, Archief Alliance Israélite Universelle (AIU), CC-1a, tevens CDJC doc. CCXIII-15 (4 p.), pp. 1–2. Voor de tekst, zie ook: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 360–361; Idem, *Vichy–Auschwitz* (1989), 157–158; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 100–101 n. 72, p. 150 n. 60; Poznanski, *Être juif*, p. 425 n. 240; Idem, *Jews in France*, p. 290 n. 240.

⁵²⁴ *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l’occupation*, 31; Snoek, *Grey Book*, 146.

⁵²⁵ *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l’occupation*, 33–34; Snoek, *Grey Book*, 146.

⁵²⁶ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* (1989), 154.

binnenskamers op gang kwamen, werden ze spoedig ook openlijk en steeds luider, nog vóór de grote razzia's in onbezet gebied van 26–28 augustus.

Het eerste openlijke, *publieke* protest van kerkelijke zijde kwam na de wegvoering van buitenlandse joden uit de interneringskampen in de onbezette zone. De oude aartsbisschop Jules-Gérard Saliège van Toulouse vaardigde een herderlijke brief uit, die op zondag 23 augustus in vrijwel alle kerken van zijn diocees werd voorgelezen. Juist in zijn regio lagen meerdere interneringskampen, van waaruit de deportaties plaatsvonden. Gesteld werd onder andere:

*'Que des enfants, des femmes, des hommes, des pères et mères soient traités comme un vil troupeau, que les membres d'une même famille soient séparés les uns des autres et embarqués pour une destination inconnue, il était réservé à notre temps de voir ce triste spectacle. (...) Dans notre diocèse, des scènes émouvantes ont eu lieu dans les camps de Noé et Récébédou. Les Juifs sont des hommes, les Juives sont des femmes. Les étrangers sont des hommes, les étrangères sont des femmes. Tout n'est pas permis contre eux, contre ces hommes, contre ces femmes, contre ces pères et ces mères de famille. Ils font partie du genre humain; ils sont nos frères comme tant d'autres. Un chrétien ne peut l'oublier.'*⁵²⁷

De prefect van Haute-Garonne vernam één dag van tevoren van de herderlijke brief, bracht secretaris-generaal van politie Bousquet ervan op de hoogte en trachtte uit alle macht de publieke voorlezing tegen te houden. Toen Saliège dit weigerde, stuurde de prefectuur spoedtelegrammen aan alle burgemeesters met een verbod tot voorlezing. De overgrote meerderheid van de priesters legde dit naast zich neer en gehoorzaamde hun aartsbisschop. In de weinige plaatsen waar de lezing op 23 augustus achterwege was gebleven, vond deze op 30 augustus alsnog plaats.⁵²⁸ Op 27 augustus liet Laval in een gesprek met de secretaris van de nuntiatur in Frankrijk weten dat hij, ondanks de herderlijke brief van Saliège, vastbesloten was alle niet-Franse joden over te dragen aan Duitsland, dat van zijn kant het voornemen had hen over te brengen 'naar Polen in een soort tehuis'.⁵²⁹ De secretaris bleef namens de nuntius er bij Laval op aan dringen de strenge maatregelen tegen de joden dan toch tenminste zoveel mogelijk te verzachten.⁵³⁰ Anders dan in de bezette zone waar geen enkele kardinaal of bisschop publieke verklaringen van de kansel liet uitgaan, volgden in onbezet gebied binnen enkele weken vier andere bisschoppen het voorbeeld van Saliège. Het bleef overigens beperkt tot minder dan de helft van het aantal prelaten in dit gebied. Vooral de ondubbelzinnige protestbrief van bisschop Pierre-Marie Théas in Montauban (Tarn-et-Garonne) kreeg veel bekendheid, omdat de tekst ervan – na voorlezing in alle kerken – werd vermenigvuldigd en verspreid. Hij benadrukte daarin onder andere dat de joden werden '*envoyés vers une destination inconnue, avec la perspective des plus graves dangers*'.⁵³¹ De hoogste katholieke gezagsdrager in onbezet Frankrijk, kardinaal Gerlier (aartsbisschop in Lyon) en de aartsbisschop van Marseille, Jean Delay, vaardigden ook schriftelijke protestverklaringen uit, die op zondag 6 september in alle kerken van hun diocees werden voorgelezen. De tekst ervan was minder uitgesproken dan de publieke verklaringen van

⁵²⁷ 'Dat kinderen, vrouwen, mannen, vaders en moeders worden behandeld als een kudde verachtelijk vee, dat leden van één gezin van elkaar gescheiden worden en met onbekende bestemming weggevoerd, het was aan onze tijd voorbehouden dit treurig schouwspel te zien. (...) In ons bisdom spelen zich verschrikkelijke tonelen af in de kampen van Noé en Récébédou. De Joden zijn mensen. De buitenlanders zijn mensen. Niet alles is geoorloofd tegen hen, tegen deze mannen, tegen deze vrouwen, tegen deze vaders en moeders van huisgezinnen. Zij maken deel uit van het menselijk geslacht; zij zijn onze broeders, zoals zoveel anderen. Een christen mag dit niet vergeten.' Herderlijke brief van aartsbisschop Jules-Gérard Saliège van Toulouse, 23 augustus 1942. Arch. AIU, CC-26, tevens CDJC doc. CIX-115/CCXVIII-72, gereproduceerd in Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 355. Ook elders veelvuldig geheel of gedeeltelijk gepubliceerd: Duquesne, *Les Catholiques français*, 257; Saul Friedländer, *Pius XII en het IIIe Rijk. Documenten* (Amsterdam / Antwerpen: Contact, 1965), p. 101; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 271 n. 208; A. Cohen, *Persécutions*, p. 305 n. 58; Poznanski, *Être juif*, pp. 433–434 n. 274; Zuccotti, *Holocaust*, p. 146 n. 45.

⁵²⁸ Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz* (1989), 155; Zuccotti, *Holocaust*, 147.

⁵²⁹ Omdat 'tewerkstelling' ongeloofwaardig was geworden, had Laval er in overleg met o.a. de Duitse ambassadeur Abetz, voor gekozen in plaats daarvan te spreken van 'een soort tehuis'. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz* (1989), 155.

⁵³⁰ Bericht van Otto Abetz, 28 augustus 1942, aan Auswärtiges Amt, gecit. in Lewy, *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland*, p. 380 n. 128.

⁵³¹ 'weggevoerd naar een onbekende bestemming met het vooruitzicht van nog ernstiger gevaren'. Pastorale brief van bisschop Pierre-Marie Théas, voorgelezen in de kerken op 30 augustus 1942, AN-AG II 492 / CDJC doc. CIX-113, gecit. in Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 369; Idem, *Vichy-Auschwitz* (1989), 441; zie ook A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, pp. 305–306 n. 59; Zuccotti, *Holocaust*, p. 147 n. 47, p. 149 n. 58; Halls, *Politics, Society and Christianity*, 113–124.

Saliège en Théas. De verklaring van Gerlier bevatte onder andere de volgende woorden: ‘de zeer smartelijke scènes leggen ons geweten de dringende en pijnlijke plicht op daartegen protest aan te tekenen. Wij maken een wrede uiteenscheuring van families mee, waarbij noch leeftijd, noch zwakte, noch ziekte worden ontzien. Het hart krimpt ineen bij de gedachten aan de ondergane behandeling van deze duizenden mensen, en wanneer men denkt aan wat hen nog te wachten staat’. Gerlier verwierp de anti-joodse politiek van Vichy echter niet geheel en al: ‘Vergeeten wij niet, dat de Franse autoriteiten een probleem hebben op te lossen, en wij beoordelen de moeilijkheden waar de regering tegenover staat’; Delay zinspeelde op ‘het recht’ van de staat ‘alle bruikbare maatregelen te nemen om zichzelf te beschermen tegen degenen die, vooral deze laatste jaren, zoveel kwaad aanrichtten’. Anderzijds echter veroordeelden beiden in sterke bewoordingen het oppakken en wegvoeren van onschuldige ‘mannen, vrouwen en kinderen, wier enige schuld erin ligt tot het joodse ras te behoren en buitenlanders te zijn’. Van de katholieke gezagsdragers was Delay de enige die openlijk verklaarde dat de joden ‘misschien de dood worden ingestuurd’.⁵³² Eveneens op 6 september hield Boegner tijdens de jaarlijkse (en dus al eerder geplande) protestantse *Assemblée du Désert* in de buitenplaats Mas Soubeyran (dep. Gard) een toespraak waarin hij de aanwezigen opriep joden te redden.⁵³³ Omdat door de bezettingssituatie een algemene vergadering van de *Fédération protestante de France* niet op korte termijn mogelijk was, riep Boegner diezelfde maand een spoedvergadering bijeen van de *Conseil national* van de *Église Réformée*, de grootste in de *Fédération* vertegenwoordigde protestantse kerk. In een boodschap van 22 september, die vanaf alle kansels werd voorgelezen, werd niet alleen het onrecht van de jodenvervolging en de deportaties fel veroordeeld, maar ook elke medewerking van gezagsdragers daaraan. Bovendien werden de gelovigen – door de metafoor van de barmhartige Samaritaan uit het Nieuwe Testament – opgeroepen praktische hulp te verlenen aan de vervolgingsslachtoffers.⁵³⁴ De kerkelijke verklaringen hadden een impact op de publieke opinie. Ze betekenden een legitimatie en aansporing tot verzet tegen de deportaties van joden. Verschillende christelijke hulporganisaties, waaronder het overwegend protestantse CIMADE, gingen zich actief bezig houden met de bescherming van joodse kinderen en hulp aan joodse onderduikers in het algemeen.⁵³⁵

De Rooms-katholieke en protestantse geestelijkheid waren niet de enigen die protesteerden, verenigingen van oud-strijders en oorlogsinvaliden schreven eveneens open protestbrieven; ze riepen hun achterban op onderscheidingen terug te sturen. De Franse regering – ook Pétain en Laval persoonlijk – werd geconfronteerd met protestverklaringen van diverse leidende kringen in Frankrijk. De kerkelijke protesten hadden echter, vanwege hun morele waarde, de meeste invloed. Daar kwam bij dat deze protesten niet alleen de uitdrukking waren van breedgedragen ongenoegen en verontwaardiging, maar afkomstig waren uit katholieke en protestantse kringen die tot dan toe het minst verdacht konden worden van oppositie tegen de *Révolution Nationale*. Hun reactie kon effect hebben, omdat juist hierdoor zowel Pétain als op lager bestuurlijk niveau de prefecten van de departementen duidelijk werd, dat de eigen aanhangers voor het eerst openlijk afstand begonnen te nemen van het regime. Wat echter niet uit het oog moet worden verloren, is dat de protesten van hoge katholieke gezagsdragers in Frankrijk zich niet noodzakelijk vertaalden in sympathie voor de joden in

⁵³² ‘pour l’autorité française un problème à résoudre’ (Gerlier); ‘le droit de prendre toutes mesures utiles pour se défendre contre ceux qui, en ces dernières années surtout, lui ont fait tant de mal’ (Delay); ‘des hommes, des femmes, des enfants coupables seulement d’appartenir à la race juive et d’être des étrangers’ (Delay/Gerlier); ‘dissocier les membres d’une même famille et les envoyer peut-être à la mort’ (Delay). Voor de volledige tekst van de publieke verklaringen, zie AN-AG III 492 / CDJC doc. CCXIV-6 (Gerlier, Delay), CIX-113 (Théas) en CIX-115 (Saliège), geciteerd in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 369, 405, 412–413; Idem, *Vichy*, 171–172, 451; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, pp. 305–307 n. 59–61; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 147–149 n. 49–51, 58.

⁵³³ Lucien Lazare, *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations, Rescuers of Jews during the Holocaust: France* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 89–90; Robert D. Zaretsky, ‘Boegner, Marc (1881–1970)’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 39–40. Voor de achtergrond en betekenis van het begrip *désert* (woestijn) in dit verband, zie: Philip P. Hallie, *Lest Innocent Blood Be Shed: the Story of the Village Le Chambon and How Goodness Happened There* (New York: HarperCollins and Row, 1979), geraadpleegd is de Nederlandse editie: *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt... Goedheid en gerechtigheid in Le Chambon-sur-Lignon in de jaren 1939–1944* (Kampen: J.H. Kok, 1981), pp. 20–21, 157.

⁵³⁴ Overleg met vertegenwoordigers van de eigen achterban, alvorens een publieke verklaring te kunnen laten uitgaan, was nodig vanwege de presbyteriale organisatievorm van de protestantse kerken, anders dan het hiërarchisch gezag in de Rooms-katholieke kerk. AN, AG II 492, gecit. in: *Les Eglises protestantes pendant la guerre et l’occupation*, 34–35; Snoek, *Grey Book*, 146–148; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* (1989), 181; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 308–309.

⁵³⁵ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 207; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 308, 314–315, 326–327; Zuccotti, *Holocaust*, 68–69, 71–72, 120, 228–229, 248.

het algemeen of ongenoegen over de meer gematigde elementen van de Franse regeringspolitiek zoals die tot dan toe tegen de joden was gevoerd. Het ging er vooral om dat de bruutheid van de ophaalacties, de uitlevering van onschuldige burgers, onder wie vrouwen, kinderen, ouderen, aan de bezetter voor deportatie – en de actieve betrokkenheid van Franse politie daarbij – als *inhumaan* en *onvaderlandslievend* werden beschouwd.⁵³⁶

De regering reageerde in eerste instantie met perscensuur op berichten over de arrestaties en wegvoeringen in de onbezette zone en liet lagere geestelijken die niet meewerkten – bijvoorbeeld door te weigeren om adressen van joodse kinderen door te geven – arresteren. Eind september, na via Franse diplomatieke kanalen ontvangen berichten over kritiek in het buitenland – onder andere van de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken Cordell Hull⁵³⁷ – zag Laval zich genoodzaakt een rechtvaardiging voor het gevoerde beleid te formuleren. In een boodschap, bestemd voor de Franse diplomatieke missies in het buitenland, vooral die in de Verenigde Staten, wees hij op een ‘totale verwoesting van het demografische evenwicht’ door een golf joodse vluchtelingen in de vrije zone in 1940. Volgens hem vormden de staatlozen onder hen een ‘overduidelijk gevaarlijk element (...), zaaien tweedracht en onrust’, ze vormden een ‘aanzienlijke bedreiging voor de openbare orde’, een ‘gevaar’ dat door de ‘repatriëring van deze individuen naar hun Oost-Europese thuislanden’ diende te worden afgewend.⁵³⁸ Op 14 september had de Duitse ambassadeur bij het Vaticaan in een telegram aan Berlijn gemeld dat er naar aanleiding van de recente anti-joodse maatregelen en acties in Frankrijk sterke beroering was ontstaan in katholieke en andere geestelijke kringen.⁵³⁹ Geruchten dat de pauselijke nuntius, Valerio Valeri, de sterke afkeuring van het Vaticaan over de deportaties in Frankrijk had overgebracht, waren bijzonder bedreigend voor Vichy, omdat het regime er juist alles aan gelegen was in elk geval in de beeldvorming verzekerd te blijven van pauselijke steun. Kortom, de *razzia*'s van zomer 1942 veroorzaakten veel onrust. Gedurende deze maanden werd in elke rapportage van de prefecten der departementen over de stemming onder de bevolking wel iets over de joden vermeld; 24 prefecten in de onbezette zone vermeldden dat de publieke opinie was geschokt door de deportaties aldaar. Daarentegen vermeldden twee prefecten (van de departementen Gers en Indre) dat men over het algemeen verheugd was dat een einde was gekomen aan het verblijf van de joden in hun gebied. Vijf departementen maakten melding van gemengde reacties. De verontwaardiging en protesten waren vooral wijdverbreid in plaatsen waar grote aantallen Franse burgers ooggetuigen waren geweest van het ‘inladen’ van de deportatietreinen en het scheiden van families.⁵⁴⁰

Toch was de opschudding over de *razzia*'s en deportaties van tijdelijke aard. Al in september verschoof de aandacht van het publiek naar de verplichte tewerkstelling van jonge mannen in Duitsland, die per Franse wet van 4 september van kracht was geworden. Zoals gezegd was in de beleving en het spraakgebruik van veel Fransen toen pas sprake van *déportation* in de eigenlijke zin van het woord.⁵⁴¹ De kerkelijke leiders kwamen terug op hun idee van een mogelijke breuk met het Vichy-regime. In oktober had kardinaal Gerlier een ontmoeting met Pétain. In een vergadering waarbij de jaarlijkse overheidssubsidies en belastingvoordelen aan kerkelijke instellingen, waaronder het onderwijs, werden besproken, zag men er van af de joodse kwestie aan de orde te stellen. Politiechef Bousquet had kort daarvoor aan zijn Duitse gesprekspartner Hagen – naaste medewerker van Oberg – laten weten dat men het voornemen had deze overheidssubsidies als wapen te gebruiken, bijvoorbeeld door het (dreigen met) intrekken ervan, om de kerkelijke protesten in de kiem te

⁵³⁶ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 270–272; Zuccotti, *Holocaust*, 154–156; Peschanski, *Vichy 1940–1944*, p. 188; Vicki Caron, ‘French Public Opinion and the “Jewish Question”, 1930–1942: the Role of Middle-Class Professional Associations’, in: D. Bankier, I. Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 374–410, aldaar 407–408.

⁵³⁷ Bericht, 16 september 1942, van de Franse ambassadeur in de Verenigde Staten aan het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken te Parijs, Archief Ministère des Affaires Étrangères (MAE), C-139, gecit. in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle*, I, 455–456.

⁵³⁸ Bericht, 30 september 1942, van Laval, MAE, C-139, gecit. in Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle*, I, 455–456; Idem, *Vichy*, 181; Poznanski, *Être juif*, 377. De VS zouden hun diplomatieke betrekkingen met Vichy handhaven tot maanden na de Amerikaans-Britse landing in Frans Noord-Afrika (Marokko, Algerije) van november 1942.

⁵³⁹ Telegram, 14 september 1942, van de Duitse ambassadeur bij het Vaticaan, aan het Auswärtiges Amt in Berlijn, Neurenberg proces document NG-4578, tekst in Klarsfeld, *Vichy*, 462.

⁵⁴⁰ Marrus/Paxton, *Vichy France*, 274–276; A. Cohen, *Persécutés*, 300–315; Poznanski, *Être juif*, 435–441.

⁵⁴¹ Michael R. Marrus, ‘Deportation’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 105; Jackson, *France*, 610–611.

smoren.⁵⁴² In onderhandelingen hierover tussen Vichy en de kerken tijdens de laatste maanden van 1942 verdwenen de joden uit beeld; zij stonden niet meer op de agenda. De aartsbisschop van Parijs, kardinaal Suhard, bezocht in januari 1943 Rome om de betrekkingen tussen Frankrijk en het Vaticaan te bespreken. Het verslag van de Franse ambassadeur bij het Vaticaan, Léon Bérard, over het resultaat van dit overleg, geeft inzicht in de opvattingen van paus Pius XII over Vichy-Frankrijk. Hij had een bijzonder gunstige indruk gekregen van zijn gesprekken met Suhard. Beiden zaten op één lijn en de paus 'prees in zeer warme bewoordingen het werk van de Maarschalk en had een levendige belangstelling voor overheidsmaatregelen die een teken zijn van de verheugende vernieuwing van het religieuze leven in Frankrijk.'⁵⁴³ De jodenvervolgning kwam niet ter sprake. Toen enkele weken later, 9 februari 1943, de deportaties hervat werden en weer sprake was van massale ophaalacties door Franse politie, zowel in de voormalige onbezette zone als in het noorden, protesteerde de Rooms-katholieke Kerk niet opnieuw. Wel deed Suhard op 22 februari 1943 aan Pétain het verzoek om verzachting van de omstandigheden waaronder de arrestaties en wegvoeringen plaats vonden. De kwestie was niet (langer) het feit van het oppakken en de deportatie van de joden op zichzelf, maar de wijze waarop deze werden uitgevoerd.⁵⁴⁴ Van toen af was niet de jodenvervolgning, maar de zeer impopulaire verplichte tewerkstelling van Franse burgers in Duitsland (STO) de belangrijkste kwestie die de betrekkingen tussen Vichy en de Kerk zwaar belastte. De verklaring van kardinaal Achille Liénart (bisschop te Lille) van 15 maart 1943, volgens welke het katholieken was toegestaan geen gevolg te geven aan de STO-wetgeving, markeerde een ernstige breuk in kerkelijke steun voor Vichy. Er was overduidelijk verwijdering ontstaan tussen het regime en haar belangrijkste steunpilaren tot dan toe, zoals de Kerk. Het betekende in de ogen van steeds meer Franse burgers op invloedrijke maatschappelijke posities dat Vichy zijn aanspraak op legitimiteit en dus gezag verloor.⁵⁴⁵

Wat was de betekenis van georganiseerd verzet in Frankrijk in het algemeen en voor mogelijkheden tot onderduik en ontsnapping van joden in het bijzonder?

Kort na de Franse nederlaag van juni 1940 genoot, zoals vermeld, de regering in Vichy het vertrouwen van het merendeel van de bevolking. Voor velen in Frankrijk was De Gaulle toen een verrader en Pétain de redder van het vaderland, die aan een zinloze oorlog een einde had gemaakt. Pas gaandeweg werden deze rollen omgekeerd. In de zomer en herfst van 1940 beschouwden slechts weinigen De Gaulle als leider in een strijd zowel tegen Duitsland als tegen de Vichy-regering. Afgezien van kleine groepen communisten en gaullisten was er in Frankrijk in 1940 en eerste helft 1941 geen sprake van georganiseerd verzet. De communisten hadden zich weliswaar al vóór de oorlog eigen gemaakt om gedeeltelijk of helemaal in de clandestiniteit te werken. Daar stond echter tegenover dat zij door het Russisch-Duitse verdrag van augustus 1939 verlamd werden waar het ging om actief verzet tegen het nazisme en de Duitse bezetter. Hun partij was in september 1939 door de Franse regering buiten de wet gesteld en bovendien was hun leider, Maurice Thorez, tezelfdertijd uit het leger gedeserteerd en naar Moskou uitgeweken. Daarna werd de partij in de clandestiniteit geleid door Jacques Duclos, die per radio het contact met Moskou onderhield.⁵⁴⁶ De gaullisten bestonden aanvankelijk uit weinig betekenisvolle groepjes, die zich poogden toe te leggen op verzamelen van inlichtingen ten behoeve van de Vrije Fransen in Londen en de geallieerden. Uitingen van verzet hadden in deze periode veelal het karakter van geïsoleerde daden door alleen opererende individuen,

⁵⁴² Michael R. Marrus, 'French Churches and the Persecution of Jews in France, 1940–1944', in: Otto Dov Kulka, Paul R. Mendès-Flohr (eds.), *Judaism and Christianity under the impact of National Socialism* (Jerusalem: The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987), pp. 305–326; Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 277 n. 235–236.

⁵⁴³ Brief, 18 januari 1943, van ambassadeur Léon Bérard aan Pierre Laval, AN: AG^{II} 492 CC 72-A, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 278 n. 238. Voor de herhaaldelijk omstreden houding en gedragslijn van het Vaticaan ten opzichte van nationaal-socialisme en jodenvervolgning, zie o.a.: Carlo Falconi, *The Silence of Pius XII* (Boston/Toronto: Little, Brown and Company, 1970; translation by Bernard Wall from the 1965 Italian edition); John Cornwell, *Hitler's Pope: the Secret History of Pius XII* (New York: Viking, 1999); Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Bloomington: Indiana University Press, 2000).

⁵⁴⁴ Suhard aan Pétain, 22 februari 1943, AN: AG^{II} 492 CC 72-A, gecit. in Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 278 n. 239.

⁵⁴⁵ Toch zou Liénart tot het laatst loyaal blijven aan Pétain. Jackson, *France*, 375–376; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 278–279; Baruch, *Vichy-Regime*, 149–151; Colin W. Nettelbeck, 'Service du Travail Obligatoire', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 327; Oscar L. Cole-Arnal, 'Liénart, Achille (1884–1973)', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 224–225.

⁵⁴⁶ Jean-Pierre Azéma, Antoine Prost, Jean-Pierre Rioux (dir.), *Les Communistes français de Munich à Châteaubriant, 1938–1941* (Paris: Presses de la FNSP, 1987); Stéphane Courtois, *Le PCF dans la guerre. De Gaulle, la résistance, Staline* (Paris: Ramsay, 1980).

zoals het doorsnijden van telefoonkabels, het saboteren van goederentransporten bestemd voor Duitsland en het helpen van ontsnapte krijgsgevangenen. Verder uitte oppositie zich door het bekladden van muren en clandestien gestencilde en verspreide vlugschriften. In december 1940 viel het eerste slachtoffer toen een Fransman werd doodgeschoten na een kort handgemeen op straat met een Duitse onderofficier.⁵⁴⁷ Afgezien hiervan nam echter in het algemeen de sociale onrust toe. Belangrijkste oorzaken hiervan waren de blijvende splitsing van het land in twee zones met strenge controles langs de demarcatielijn waardoor bijvoorbeeld familiebezoek ernstig bemoeilijkt werd. Ook was er veel onvrede over de toenemende voedselschaarste, met name in steden van de bezette zone tijdens de winter van 1940-'41. De schaarste werd vooral veroorzaakt door de enorme uitvoer van grondstoffen naar Duitsland en de Engelse blokkade.⁵⁴⁸

Eind juni 1941, met de Duitse aanval op Rusland, kwam een einde aan de zeer dubbelzinnige, overwegend passieve houding van de Franse communistische partij. Nu echter begonnen leden van deze partij met gewapend verzet en een reeks aanslagen op Duitse personen en gebouwen, niet alleen in Parijs, maar bijvoorbeeld ook in Nantes en Bordeaux. Zoals eerder beschreven, leidde dit tot grootschalige Duitse represaille-executies van gijzelaars en ernstige spanningen tussen de bezetter en Vichy. De Duitse executies, dalende levensstandaard en het standhouden van Engeland openden veel Fransen de ogen. Het was gedurende deze periode van escalatie dat evenwel ook een diepgaande breuk ontstond in de nog nauwelijks ontstane verzetsbeweging. Behalve de scheiding tussen bezet en onbezet gebied, werd de verdeeldheid veroorzaakt door de vraag of het verzet zich in de eerste plaats diende bezig te houden met dodelijke aanslagen op Duitse militairen in Frankrijk, zoals vooral communisten die uitvoerden. De Gaulle en zijn militaire adviseurs waren terughoudend op dit punt. Zij vonden dat het verzet vooral gericht moest zijn op het ondersteunen en voorbereiden van de geallieerde invasie door het opzetten van netwerken, inlichtingenwerk, militaire spionage en de organisatie van betrouwbare communicatiekanalen tussen Frankrijk en de Vrije Fransen in Londen. Het Franse verzet was in deze zin eveneens onderdeel van een strategie van De Gaulle om in Frankrijk draagvlak en politieke legitimiteit te verwerven. Daartoe vormde hij in september 1941 een acht leden tellend *Comité national français*, als een soort ministerraad in ballingschap.⁵⁴⁹ Communisten en andere, toen nog kleine, verzetsgroepen gingen daarentegen over op 'onmiddellijke actie'. Elk nieuw incident leidde in de praktijk echter tot nog meer Duitse onderdrukking; ook Vichy ging over tot verscherpte repressie. Er ontstond een neergaande spiraal van aanslagen en vergeldingsmaatregelen. Deze laatste en een toenemende schaarste aan eerste levensbehoeften, ook tijdens de tweede oorlogswinter 1941-'42, droegen bij aan een voedingsbodemp voor georganiseerd verzet. Door de Duitse aanwezigheid was dit in de bezette zone eerder en in sterkere mate het geval, dan in de onbezette zone waar de reputatie van Pétain het ontstaan van georganiseerd verzet aanvankelijk bemoeilijkte. Hier en daar ontstonden kleine verzetsgroepen; ze ontleenden hun naam en activiteiten vaak aan een illegaal blad, dat regionaal of lokaal en meestal ook ideologisch gebonden was. De distributienetwerken van de clandestiene kranten vormden de kern van de verschillende verzetsgroepen. Tot de gaandeweg in omvang en variatie toenemende ondergrondse pers hoorden bladen als *Libération-Nord*, *La Voix du Nord*, *Défense de la France* en het communistische *l'Humanité* in het noorden, en *Combat*, *Le Franc-Tireur* en *Libération-Sud* in het zuiden. In veel opzichten lag de ondergrondse pers in het verlengde van de vooroorlogse politieke scheidslijnen. De meerderheid van de verzetsgroepen beschouwde hun daden meer als een patriottisch antwoord tegen de bezetters, dan als een ideologische strijd tegen het nazisme.⁵⁵⁰ Behalve nieuwsvoorziening buiten de gecensureerde, legale pers om, gingen de beschouwingen van de

⁵⁴⁷ Raymond Aubrac, *The French Resistance 1940–1944* (transl. from French by Louise Guiney. Paris: Hazan, 1997), pp. 12–13.

⁵⁴⁸ Jackson, *France*, 276; Dominique Veillon, *Vivre et survivre en France, 1939–1947* (Paris: Payot, 1995); Dominique Veillon et Jean-Marie Flonneau, 'Le Temps des restrictions en France 1939–1949', themanummer van *Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent*, nr. 32–33 (Paris: IHTP, 1996), 539 p.

⁵⁴⁹ Aubrac, *French Resistance*, 15–16; Jackson, *France*, 395.

⁵⁵⁰ Jackson, *France*, 410–425, 438–440; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 359; R. Aubrac, *French Resistance*, 16–18, 65; Henri Frenay, *The Night will end* (New York: McGraw-Hill, 1976); Alya Aglan, *La Résistance sacrifiée: le Mouvement "Libération-Nord"* (Paris: Flammarion, 1999). Henry Frenay (1905–1988) was stichter en leider van het netwerk verbonden met de clandestiene krant *Combat*. Een van de leiders van de ondergrondse groep rond de krant *Le Franc-Tireur* was Jean-Pierre Lévy (1911–1996), een geassimileerde joodse Fransman. Belangrijkste stichters van *Libération-Sud* waren de uit een adellijk geslacht stammende Emmanuel d'Astier de la Vigerie (1900–1969), en het echtpaar Raymond en Lucie Aubrac (geb. in resp. 1914 en 1912).

clandestiene bladen in op het thema van burger en macht en hield men zich bezig met de (gewenste) naoorlogse maatschappelijke orde. De meeste woordvoerders vonden dat Frankrijk ‘herboren’ uit de oorlog moest komen. Er zou geen sprake mogen zijn van eenvoudig herstel van de Derde Republiek. Voor een nieuw Frankrijk zou een krachtige leiding nodig zijn, wilde men niet in gekrakeel en onmacht vervallen zoals in de Derde Republiek was gebeurd. In dit laatste opzicht had veel van het verzet overigens opmerkelijke raakvlakken met Vichy, dat zich eveneens richtte op sterk gezag en een meer autoritaire staat.⁵⁵¹ Het verzet in de vorm van een geschakeerde clandestiene pers was in deze zin, evenals De Gaulle in Londen, méér gericht op bewustwording en het gewenste *naoorlogse* Frankrijk, dan op het aanmoedigen van gewelddaden tegen de bezetter en/of Vichy. Gebleken was immers dat gewelddadige verzetsacties onmiddellijk bloedige represailles uitlokten.

Tot de herfst van 1942 verscheen – met uitzondering van de in hoofdstuk drie genoemde *Cahiers du Témoignage chrétien* – in geen enkele clandestiene publicatie een serieuze beschouwing over het antisemitisme en de jodenvervolging in Frankrijk; zwijgzaamheid overheerste, ook in de linkse pers. De belangrijkste ondergrondse communistische krant, *L’Humanité*, had tijdens het eerste bezettingsjaar acht keer kort naar joodse aangelegenheden verwezen maar niets gezegd over de Duitse antisemitische verordeningen of raciale wetgeving van Vichy. Tussen mei 1941 en september 1942 ging *L’Humanité* negen keer in op het lot van de joden en daarna tot het einde van de oorlog in het geheel niet meer. De meeste Franse communisten, met name de niet-joden, hielden vast aan de partijlijn die het antisemitisme beschouwde als een bijproduct van het kapitalisme en ongewenste afleiding van de klassenstrijd.⁵⁵² Voor zover aan de ‘joodse kwestie’ aandacht werd besteed, betrof het slechts beperkte, korte passages en vooral valt op dat deze vaak heel ambivalent waren. Zo had men bijvoorbeeld geen moeite met de onteigening van grote joodse bedrijven.⁵⁵³ *L’Université libre*, het clandestiene orgaan van communistische studenten en docenten in Parijs, lijkt de enige periodiek te zijn geweest die van meet af de strijd tegen het racisme en antisemitisme zag als een onlosmakelijk onderdeel van de algemene strijd tegen het nazisme.⁵⁵⁴

Gedurende 1941 en eerste helft 1942 waren de verschillende verzetsgroepen en -groepjes versnipperd en werkten langs elkaar heen, zowel op lokaal als regionaal niveau, en daar kwam de scheiding tussen bezette en onbezette zone bij. De invloed van de groepen bleef in de praktijk heel beperkt; de leden ervan vormden tot de bezetting van Zuid-Frankrijk in november 1942 ‘*une minorité infime*’.⁵⁵⁵ Er was weliswaar het besef ontstaan dat meer samenwerking noodzakelijk was, maar het zou heel wat organisatiewerk vereisen om de vele lokale en regionale eenheden te coördineren en de soms diepgaande politiek-ideologische verschillen en persoonlijke tegenstellingen te overbruggen.⁵⁵⁶ Degene die hier een cruciale rol in speelde was Jean Moulin, die Frankrijks bekendste verzetsheld zou worden. Vóór en ook nog kort na het begin van de bezetting was hij prefect van het departement Eure-et-Loir met Chartres als standplaats. In de herfst van 1940 weigerde hij zijn functie langer uit te oefenen. Hij week later uit naar Londen, maar zou spoedig terugkeren. Nieuwjaarsnacht 1942 werd hij per parachute gedropt boven de Provence. Van toen af werkte hij – bekend onder de schuilnaam ‘Rex’ of ‘Max’ – intensief aan de opdracht die De Gaulle hem had gegeven: bundeling van het verzet. Het contact met de Londense gaullisten en met de geallieerden werd onderhouden via het ondergrondse *Bureau Central de Renseignements et d’Action* van André Dewavrin (‘kolonel Passy’).⁵⁵⁷ Vanaf zijn terugkeer naar Frankrijk tot medio september 1942 maakte Moulin in zijn

⁵⁵¹ Jackson, *France*, 506–511; Roderick Harry Kedward, *Resistance in Vichy France: a Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone, 1940–1942* (Oxford: Oxford University Press, 1978).

⁵⁵² Annie Kriegel, ‘Résistants communistes et Juifs persécutés’, *Histoire* 3 (1979), pp. 93–123, herdrukt in Annie Kriegel, *Réflexion sur les questions juives* (Paris: Hachette, 1984), pp. 29–58, aldaar 35–37. Stéphane Courtois, ‘Que savait la presse communiste clandestine?’, in: Stéphane Courtois et Adam Rayski (eds.), *Qui savait quoi? L’extermination des Juifs, 1941–1945* (Paris: La Découverte, 1987), pp. 103–112, aldaar 104.

⁵⁵³ Renée Poznanski, ‘The French Resistance: an alternative society for the Jews?’, in: D. Bankier, I. Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 411–434, aldaar 419; Asher Cohen, ‘La presse clandestine face à la question juive de 1940 à 1942’, *Le monde juif* 117 (janvier-mars 1985), pp. 1–17; Asher Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 203–208.

⁵⁵⁴ Poznanski, ‘The French Resistance’, 419; Aubrac, *French Resistance*, 66; Kriegel, ‘Résistants communistes et Juifs persécutés’.

⁵⁵⁵ ‘een heel kleine minderheid’, aldus een tussentijdse conclusie in Henri Michel, *Histoire de la Résistance en France (1940–1944)* (Paris: Presses universitaires de France, 1972), 23–33, gecit. in A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 359.

⁵⁵⁶ Jackson, *France*, 402–409, 418–424, 436–438.

⁵⁵⁷ Henri Michel, *Jean Moulin l’unificateur* (Paris: Hachette, 1970); Aubrac, *French Resistance*, 21–22, 174.

berichten naar en radiocontacten met Londen geen melding van de jodenvervolging. Eerder had hij evenmin reden gezien in te gaan op het lot van de joden in zijn voor de Engelsen en De Gaulle bestemde rapport van oktober 1941. Mede op grond van dit rapport was hij door de leider van de Vrije Fransen met bovengenoemde missie teruggestuurd naar Frankrijk.⁵⁵⁸ Ook De Gaulle zelf noemde in zijn toespraken niet één keer specifiek het lot van de joden; wel had hij in schriftelijke contacten met joodse organisaties in de Verenigde Staten al in november 1940 en augustus 1941 de antisemitische maatregelen van de hand gewezen. René Cassin, hoogleraar, juridisch expert van *France Libre* en een van de prominentste aanhangers van De Gaulle, had de antisemitische wetgeving openlijk veroordeeld in een radiouitzending van de BBC op 12 april 1941, maar daarbij had hij zich heel specifiek gericht tot de Franse joden.⁵⁵⁹

Centraal in de aandacht en activiteiten van Moulin stond de zo noodzakelijke eenwording van het verzet. De algehele bezetting van Frankrijk in november 1942 bevorderde het streven naar meer eenheid en vergrootte het draagvlak van het verzet onder de bevolking. Toen het wapenstilstandsleger werd ontbonden, sloten honderden officieren en onderofficieren zich aan bij het verzet, hetzij bij bestaande groepen, hetzij bij de door hen gevormde *Organisation de Résistance de l'Armée* (ORA). Hun grootste probleem was echter het gebrek aan wapens. Met enkele uitzonderingen was het arsenaal van het wapenstilstandsleger door Fransen vernietigd of in beslag genomen door de Duitse en Italiaanse bezetters.⁵⁶⁰ Met veel geduld, diplomatiek talent en vasthoudendheid bracht Moulin de leiders van de drie belangrijkste groeperingen die in de zuidelijke zone waren ontstaan – *Combat*, *Libération-Sud* en *Franco-Tireurs* – bij elkaar.⁵⁶¹ In maart 1943 verenigden zij zich in de *Mouvements Unis de la Résistance* (MUR). Dit was een belangrijke eerste stap.⁵⁶² Maar ook hierna bestonden, bovenop blijvende scheiding tussen noord en zuid, de vele verzetsgroepen en -groepjes uit drie categorieën: de gaullistische groepen verenigd in de MUR, de communistische groepen (waaronder het ook voor niet-communisten bedoelde, maar door communisten beheerste '*Front national*'), en de militaire groepen, die zich hadden verzameld in de ORA. Deze laatsten waren anti-communistisch, maar beschouwden in plaats van De Gaulle, de in april 1942 op spectaculaire wijze uit Duitse krijgsgevangenschap ontsnapte vijfsterren-generaal Henri Giraud als hun leider. Aanvankelijk bleven bewegingen die oorspronkelijk alleen in de noordelijke zone werkten, zoals *Organisation Civile et Militaire* (OCM), *Libération-Nord* en *Front national*, buiten de MUR, al kwam in april 1943 ook daar een zekere coördinatie tot stand. Het lukte Moulin het vertrouwen te winnen van zowel communisten alsook patriotten aan de rechterzijde. Zijn inspanningen en de toenemende samenwerking werden uiteindelijk bekroond: op 27 mei 1943 kwam in Parijs onder zijn voorzitterschap de *Conseil national de la Résistance* (CNR, Nationale Verzetsraad) tot stand. Naast de MUR waren ook andere groepen met inbegrip van de communisten hierbij aangesloten. De Verzetsraad erkende De Gaulle als de leider van de Vrije Fransen in het buitenland en tevens als nationale leider. Kort daarna, in juni, werd in Algiers het *Comité français de la Libération nationale* (CFLN) gevormd, met De Gaulle en Giraud als voorzitters. Spoedig zou de laatste echter worden verdrongen door De Gaulle. Hij zou begin oktober 1943 de enige president worden van het CFLN, dat al in juli door de geallieerden als de vertegenwoordiger van de Franse belangen was erkend.⁵⁶³ Daarmee bestond voortaan een stevige basis voor een voorlopige regering

⁵⁵⁸ Moulin verwees in zijn rapport van oktober 1941 wel naar de jacht door Vichy op leidende politieke figuren van de Derde Republiek, onder wie de joodse oud-premier Léon Blum. Poznanski, 'The French Resistance', p. 421 n. 37; Daniel Cordier, 'La Résistance française et les Juifs', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 621–628, aldaar 623.

⁵⁵⁹ Jackson, *France*, 373–374.

⁵⁶⁰ Aubrac, *French Resistance*, 24–26.

⁵⁶¹ Oprichter en leider van het verzetsnetwerk verbonden met de clandestiene krant *Combat* was Henri Frenay. Omdat het De Gaulle in dit stadium ontbrak aan erkenning door de VS, poogde Frenay buiten De Gaulle en Engeland om via contacten in Zwitserland rechtstreeks steun te krijgen van de Amerikaanse president Roosevelt. Deze poging mislukte, maar vormde wel een van de ernstigste bedreigingen voor het eenheidsstreven van Moulin en De Gaulle.

⁵⁶² John F. Sweets, *The Politics of Resistance in France 1940–1944: a History of the Mouvements Unis de la Résistance* (De Kalb, Illinois, 1976); Dominique Veillon, Olivier Wieviorka, 'La Résistance', in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, tome 2: *De l'Occupation à la Libération* (Paris: Le Seuil, 1993), pp. 65–90; Laurent Douzou, *Le Mouvement de résistance Libération sud (1940–1944)*; thèse de doctorat d'État de lettres et sciences, Université de Paris I – Sorbonne (Paris: Université de Paris I – Sorbonne, 1993); Jackson, *France*, 433–436.

⁵⁶³ Baruch, *Vichy-Regime*, 154–157; Jackson, *France*, 456–460.

die in de plaats zou moeten komen van die van Pétain. Op deze manier was De Gaulle definitief het symbool en de belangrijkste bron van gezag geworden van het Franse verzet tegen de bezetters. Verder ontwierp de raad een blauwdruk van het Frankrijk na de oorlog. Moulin had een van zijn belangrijkste doelen bereikt. Op 21 juni 1943 werd hij, door verraad, tijdens een vergadering in een voorstad van Lyon door Duitse politie gearresteerd. Hij werd verhoord en langdurig gefolterd, maar sloeg niet door. Hij wist van veel geheimen en personen, maar niemand van de betrokkenen werd na hem gearresteerd. Drie weken nadat hij was opgepakt en terwijl hij op transport naar een Duits concentratiekamp werd gezet, bezweek hij aan zijn verwondingen. Jean Moulin, die behalve als voorzitter van de CNR ook had gefungeerd als plaatsvervanger van De Gaulle in Londen, kreeg twee opvolgers: Georges Bidault als voorzitter van de CNR en Claude Bouchinet-Serreules als tijdelijk plaatsvervanger van De Gaulle.⁵⁶⁴

Nadat Vichy onder Duitse druk in september 1942 was overgegaan tot verplichte tewerkstelling van Franse arbeiders in Duitsland – gevolgd door eerdergenoemde *Service du Travail Obligatoire* (STO) in februari 1943 – en terwijl de bezetter doorging met represailles na acties van de ondergrondse, besloten meer Fransen tot actief verzet of tenminste passieve steun daaraan. Het actieve verzet omvatte sabatoge, aanslagen, onderduik en inlichtingenwerk ten behoeve van De Gaulle en de geallieerden.⁵⁶⁵ Pas in zijn radio-bericht aan Londen van 13 september 1942 had Moulin zijn stilzwijgen over de joden voor het eerst verbroken. In zijn verslag meldde hij dat de situatie in de onbezette zone snel veranderde als gevolg van nieuwe repressieve maatregelen van Vichy. De arrestaties en wegvoeringen van buitenlandse joden en, méér nog, de schandelijke behandeling van joodse kinderen en vrouwen – waarvan het algemene publiek zich aanvankelijk niet bewust was – hadden het geweten van grote delen van de Franse bevolking wakker geschud. De brede afkeuring was versterkt door de publieke protestverklaringen van hoge kerkelijke gezagsdragers. De ommekeer in de berichtgeving van Moulin ten aanzien van de joden werd direct ingegeven door de fundamentele verandering in de publieke houding *in het algemeen*. Het was om die reden dat hij de jodenvervolging in zijn verslagen naar Londen voor het eerst ter sprake bracht. In de bezette zone, met name Parijs, was de ommekeer in de publieke opinie al eerder op gang gebracht door de invoering van de jodenster. Dat de bevolking geschokt was door het zien van de gele sterren in het straatbeeld kwam tot uiting in de berichtgeving van de ondergrondse pers in de bezette zone.⁵⁶⁶

Invoering van verplichte tewerkstelling en de STO betekenden dus een belangrijke stimulans voor het georganiseerde verzet, dat vanaf nu werkelijk een kracht van betekenis werd in de Franse maatschappij.⁵⁶⁷ Om zich aan de verplichte tewerkstelling te onttrekken, sloten steeds meer jonge, ongebonden mannen zich aan bij de ‘*maquis*’.⁵⁶⁸ Dit waren gewapende verzetsgroepen die voorjaar 1942 waren ontstaan in veelal onherbergzame, berg- en bosachtige streken in het zuiden en zuidoosten van het land. Vooral het gebied ten noorden van Saint-Tropez, in de Haute Savoie (Franse Alpen), de Jura, Ardèche, Auvergne en Limousin, alsmede het berggebied van het eiland Corsica⁵⁶⁹, bleken geschikt voor groepen van honderden Franse jonge mannen om zich te verbergen. Ondanks hun nijpende gebrek aan wapens voerden zij sabotageacties en overvallen op Duitse konvooien uit, alsmede aanslagen op Franse collaborateurs. Voor voedsel waren ze afhankelijk van de plaatselijke bevolking, valse distributiepapieren, overvallen op magazijnen en smokkel. Andere groepen ontptopten zich echter als roversbenden, die buitgemaakte goederen voor veel geld verkochten op de

⁵⁶⁴ Veillon/Wieviorka, ‘La Résistance’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, II, 65–90; Jackson, *France*, 166–167, 427–435, 448–450, 454–456, 461; Aubrac, *French Resistance*, 26–31; Baruch, *Vichy-Regime*, 154, 157–159; Henri Michel, *Jean Moulin l’unificateur* (Paris: Hachette, 1970). Het belangrijkste werk over Frankrijks bekendste verzetsman is: Daniel Cordier, *Jean Moulin, l’Inconnu du Panthéon* (3 vols., Paris: Lattès, 1989–1993).

⁵⁶⁵ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 359–362; Jackson, *France*, 444, 452–453, 480.

⁵⁶⁶ Daniel Cordier, ‘La Résistance française et les Juifs’, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 621–628; Poznanski, ‘The French Resistance’, pp. 421–422 n. 38–39.

⁵⁶⁷ Jackson, *France*, 444, 452–453, 480, 503; Pierre Laborie, *Résistants, vichysois et autres* (Paris: CNRS, 1980), p. 285; Baruch, *Vichy-Regime*, 149–151.

⁵⁶⁸ *Maquis* is oorspronkelijk de benaming van de dichte begroeiing van struiken op Corsica. Tijdens de tweede wereldoorlog kreeg het de figuurlijke betekenis van het verzet, de ondergrondse. Hiervan afgeleid is *maquisard*: ondergrondse werker, verzetsman, illegaal, onderduiker. Jackson, *France*, 483–490; H.R. Kedward, ‘STO et Maquis’, in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, II, 270–294; Aubrac, *French Resistance*, 93–95; Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 232–234.

⁵⁶⁹ De *maquis* op Corsica zou er in september 1943 in slagen met steun van de geallieerden het eiland zelf te bevrijden.

zwarte markt.⁵⁷⁰ Hoewel Laval ter bestrijding van het gewapende verzet de eerder genoemde *Milice* had laten oprichten, breidde de *maquis* zich steeds verder uit en tegen 1944 zouden de verspreide strijdgroepen in totaal circa honderduizend leden tellen.⁵⁷¹ Ook herstelde de Franse communistische partij zich van de massale arrestaties door Duitse en Franse politie in 1940-'41, onder andere door aanwas van nieuwe leden onder jongeren, met name in stedelijke, industriële gebieden.⁵⁷²

Het was de invoering van de STO die vanaf februari 1943 de aanzet gaf tot uitbreiding van bestaande en ontstaan van nieuwe netwerken voor onderduik en ontsnapping van werkweigeraars (*réfractaires*) en anderen die door de bezetter of Vichy werden gezocht.⁵⁷³ Zoals gezegd trof de STO de bevolking *als geheel*, in theorie dus zowel niet-joden alsook joden met de Franse nationaliteit.⁵⁷⁴ Alhoewel hierdoor het specifieke lot van de joodse gedeporteerden naar de dodenkampen ten onrechte werd vertroebeld, leek het erop dat niet-joodse en joodse Fransen vanaf nu tegenover een *gemeenschappelijke* dreiging stonden: *déportation*, een woord dat zoals vermeld in het spraakgebruik in hoofdzaak verwees naar de massale verplichte tewerkstelling in Duitsland. Op deze manier ontstond een groeiend draagvlak onder de Franse bevolking om al diegenen te helpen onderduiken of ontsnappen, die weigerden zich te onderwerpen aan bevelen en acties van de Duitse bezetters en Franse autoriteiten die erop uit waren hen te grijpen.⁵⁷⁵ Door de toenemende schaarste en voortgaande uitbuiting van Frankrijks potentieel aan arbeidskrachten, grondstoffen en producten door de bezetter, heette in clandestiene pers en onder de bevolking het devies van het eigen regime: '*Tracas, famine, patrouille*' (zorgen, honger, patrouilles), in een toespeling op het nog altijd geldende officiële parool '*Travail, famille, patrie*'.⁵⁷⁶ Zeker wat de gedwongen tewerkstelling in Duitsland betreft, maar gaandeweg ook steeds meer in het algemeen, werden de betrokken Franse autoriteiten in Vichy door de bevolking beschouwd als marionetten van de gehate bezetter.

Kort samengevat zijn in de groei en ontwikkeling van het verzet in het algemeen in Frankrijk vijf fasen te onderscheiden: a) nauwelijks of slechts incidenteel verzet tot juni 1941; b) vanaf de intrede van de communisten in het georganiseerde, gewapende verzet (juni 1941); c) de directe contacten met de Vrije Fransen (via Moulin c.s., vanaf begin 1942); d) de bezetting van de zuidelijke zone (november 1942); en e) na invoering van de STO (februari 1943) met totstandkoming van de CNR in mei 1943 als organisatorische mijlpaal. In dit proces van groeiende betekenis en invloed van het verzet in de Franse maatschappij vormde de periode februari–mei 1943 het belangrijkste omslagpunt.⁵⁷⁷

⁵⁷⁰ Jackson, *France*, 483–490; Kedward, 'STO et Maquis', in: Azéma/Bédarida (dir.), *La France des années noires*, II, 270–294; Harry Roderick Kedward, *In Search of the Maquis: rural resistance in southern France, 1942–1944* (Oxford: Clarendon Press, 1993).

⁵⁷¹ Aubrac, *French Resistance*, 32–35, 101–127; Jackson, *France*, 481–490; Kedward, *In Search of the Maquis*.

⁵⁷² Jackson, *France*, 419–425, 466–468.

⁵⁷³ 'Le STO a joué un rôle déterminant dans la Résistance en obligeant les mouvements à élargir leur champ d'action, à secouer une certaine passivité, à préparer des structures d'accueil'. Laborie, *Résistants, vichyssois et autres*, 285. Vergel. A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 362; Jackson, *France*, 503.

⁵⁷⁴ Aanvankelijk maakte de op invoering van de STO betrekking hebbende wet geen onderscheid tussen niet-joodse en joodse Fransen, hoewel van Duitse kant van meet af aan was gesteld dat in dit kader uitsluitend 'ariërs' in aanmerking kwamen voor de tewerkstelling in fabrieken en bedrijven in Duitsland. Hierdoor kon het er ineens op lijken dat Franse joden vanwege hun 'ras' een voordeel genoten ten opzichte van hun niet-joodse medeburgers. Om dit effect teniet te doen, stuurde CGQJ-chef Darquier op 18 april 1943 circulaire naar de regio-prefecten met de opdracht dat de joden weliswaar waren vrijgesteld van de STO, maar dat degenen met het Franse staatsburgerschap moesten worden opgeroepen voor verplichte tewerkstelling in hun regio en de overgebleven joodse buitenlanders moesten worden opgenomen – voor zover niet al het geval – in de plaatselijke of regionale *groupement travailleurs étrangers*. Van daaruit zouden de laatsten makkelijk en onopvallend gedeporteerd kunnen worden. A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 361–362; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 327.

⁵⁷⁵ Er ontstond onder Fransen enigszins de neiging de joodse kwestie eerder te zien vanuit het perspectief van de STO, dan vanuit het (latere) perspectief van de vernietiging. Een bijkomende reden dat het publiek minder aandacht kreeg voor het specifieke lot van de joden, was dat hoewel de deportaties van joden in 1943 doorgingen, er met uitzondering van 10-11 februari *geen* massale ophaalacties plaatsvonden op een soortgelijke schaal als in juli-augustus 1942. Marrus/Paxton, *Vichy France*, p. 307 n. 87, p. 327; Michael R. Marrus, 'Deportation', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 105; Poznanski, *Être juif*, 478; Idem, *Jews in France*, 327; Jackson, *France*, 376, 452, 610–611; John F. Sweets, 'Jews and Non-Jews in France during the Second World War', in: D. Bankier, I. Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 361–373, aldaar 371.

⁵⁷⁶ Baruch, *Vichy-Regime*, 174.

⁵⁷⁷ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 359–362; Baruch, *Vichy-Regime*, 154–159.

Binnen de context van de bezetting van Zuid-Frankrijk – en vooral na instelling van de STO – ontstonden via georganiseerde ondergrondse groepen ook meer mogelijkheden tot onderduik en ontsnapping voor joden. Ook al waren de openlijke protesten van zomer 1942 tegen de deportaties van joden niet van blijvende aard geweest, zij hadden wel gezorgd voor een bewustzijnsverandering. Ze leidden tot actieve solidariteit en de ontwikkeling van een infrastructuur om joodse vervolgdten te helpen. In september 1942 wisten de meeste Franse burgers, door berichtgeving in de clandestiene pers, radiouitzendingen uit Londen en kerkelijke protestverklaringen, dat buitenlandse joodse mannen, vrouwen en kinderen werden opgepakt en aan de Duitsers uitgeleverd. Vooral de kerkelijke verklaringen hadden ‘aanzienlijke opschudding’ veroorzaakt, aldus de regioprefect in Toulouse. Ook de regioprefect in Marseille had gerapporteerd dat de op zondag 6 september in alle kerken voorgelezen protestverklaring ‘zeker diepgaande en blijvende gevolgen’ had.⁵⁷⁸ De openlijke kerkelijke protesten werden zoals vermeld gezien als legitimatie en aansporing in verzet te komen tegen de deportaties. In de bezette zone, waar informatie zich moeilijker verspreidde, waren – in de steden – eveneens de meeste mensen op de hoogte van de grote ophaalactie in Parijs en andere arrestaties van joden. In de clandestiene pers waren onbevestigde berichten verschenen over wegvoeringen uit Poolse getto’s en massamoorden op Poolse joden en op basis daarvan deden allerlei geruchten de ronde. Echter, de overgrote meerderheid van de bevolking in Frankrijk, met inbegrip van de joden zelf, was onbekend met wat er in werkelijkheid met de uit Frankrijk gedeporteerden in Polen gebeurde. Wel was duidelijk dat niet alleen mannen van weerbare leeftijd, maar ook vrouwen, kinderen en ouderen werden weggevoerd en dat hen niet slechts ‘tewerkstelling’, maar een onheilspellender lot wachtte.⁵⁷⁹

De pogingen joden te helpen hadden enerzijds aanvankelijk een spontaan, individueel en geïmproviseerd karakter, anderzijds evenwel gingen verschillende tot dan toe legaal werkende Franse hulporganisaties over tot half-legale en regelrecht clandestiene activiteiten.⁵⁸⁰ De belangrijkste organisaties waren: de protestantse CIMADE, YMCA en *Secours Quaker*⁵⁸¹, het katholieke *Jeunesse ouvrière chrétienne* (JOC) en de gezamenlijk katholiek-protestantse groep *Amitié chrétienne*. Het ging veelal om initiatieven van onderop zonder te wachten op instructies of toestemming van bovenaf. Omdat plaatselijke onafhankelijkheid in de structuur van protestantse kerken hoofdzaak is, waren initiatieven van onderop voor de protestanten – mede door hun theologische nadruk op het individuele geweten – meer vanzelfsprekend, dan voor katholieken.

Van genoemde organisaties was het in 1939 met een landelijke reikwijdte opgerichte CIMADE (*Comité inter-mouvements auprès des évacués*) de meest bekende. Het was ontstaan als koepelorganisatie van protestantse jongerenbewegingen in Frankrijk en werd geleid door de jonge, energieke secretaris-generaal Madeleine Barot.⁵⁸² Het comité was oorspronkelijk bedoeld voor hulpverlening aan duizenden bewoners van Elzas en Lotharingen die als gevolg van de oorlogstoestand met Duitsland uit de grensstreken waren geëvacueerd. Door de Franse nederlaag en vluchtelingenstromen had CIMADE vanaf zomer 1940 zijn werkzaamheden sterk uitgebreid. Het was erin geslaagd toegang te krijgen tot Gurs en andere interneringskampen in het onbezette gebied, waar men zorgde voor hulpgoederen, zoals voedsel en medicijnen. In 1941 wist CIMADE met toestemming

⁵⁷⁸ Bericht van de regioprefect, regio Toulouse, aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 5 oktober 1942, AN, 1204; regioprefect, regio Marseille, aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 7 oktober 1942, AN, 1143; beide geciteerd in Zuccotti, *Holocaust*, p. 148 n. 50, 53.

⁵⁷⁹ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 316–321, 362; Renée Poznanski, ‘Que savait-on dans le monde?’, in: Courtois/Rayski (eds.), *Qui savait quoi?*, 21–43; Zuccotti, *Holocaust*, 148–154; Walter Laqueur, *The terrible secret. An investigation into the suppression of information about Hitler’s ‘Final Solution’* (London: The Wiener Library, 1980); geraadpleegd is de Nederlandse editie: *Het gruwelijke geheim. De waarheid over Hitlers ‘Endlösung’ verdrongen* (Alphen aan de Rijn: A.W. Sijthoff, 1981), p. 175. Deze laatste studie geeft een uitvoerige, maar heldere beschrijving van de talrijke wegen en kanalen waardoor tijdens de tweede wereldoorlog berichtgeving over de moord op miljoenen joden buiten Duitsland kwam. Vooral is zijn analyse waarom deze informatie nauwelijks of geen gehoor vond, bijzonder overtuigend.

⁵⁸⁰ Hillel J. Kieval, ‘Legality and Resistance in Vichy France: the Rescue of Jewish Children’, *Proceedings of the American Philosophical Society* 124, nr. 5 (October 1980), pp. 339–366; reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Ct.: Meckler, 1989), vol. 7, pp. 482–509.

⁵⁸¹ De officiële naam van wat in de wandeling *Secours Quaker* heette, was: *Société des Amis des Quakers américains*.

⁵⁸² Voor meer over Madeleine Barot: André Jacques, *Madeleine Barot* (Paris: Cerf, 1989); Barot werd door Yad Vashem in Israël onderscheiden als Rechtvaardige onder de Naties; Lucien Lazare, *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations, Rescuers of Jews during the Holocaust: France* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), p. 57; Zuccotti, *Holocaust*, 68–72.

van betrokken Franse autoriteiten kinderen uit interneringskampen te plaatsen in gastgezinnen of in door haarzelf geleide *centres d'accueil* (opvangcentra). Niet alleen kinderen, ook steeds meer zieke volwassenen en ouderen konden dankzij bemiddeling van CIMADE de kampen verlaten. Vanaf augustus 1942 echter was CIMADE volop betrokken bij het laten onderduiken van joden en hulp bij hun ontsnapping naar Zwitserland of Spanje.⁵⁸³

Een andere organisatie, het interkerkelijke *Amitié chrétienne*, was vooral actief in Lyon en omgeving en begin 1942 ontstaan op initiatief van Gilbert Beaujolin, een zijdehandelaar uit die stad, dominee Rolande de Pury, de student Olivier Harty de Pierrebourg en de schrijver Dominique Ponchardier. Deze organisatie hield zich vanaf augustus 1942 eveneens bezig met onderduik voor joodse kinderen in tehuizen en gastgezinnen. Van degenen in *Amitié chrétienne* die zich vanaf zomer 1942 volop op dit hulpwerk richtten, zijn vooral de jezuïet Pierre Chaillet en de abt Alexandre Glasberg bekend geworden. Chaillet was herfst 1941 initiatiefnemer geweest tot uitgave van de eerder ter sprake gekomen *Cahiers du Témoignage chrétien*.⁵⁸⁴ In het 32 pagina's tellende nummer dat in augustus 1942 onder de titel 'Droits de l'homme et du chrétien' in tienduizenden exemplaren werd verspreid, beschreef Chaillet de verschrikkelijke toestanden bij de ophaalacties van juli in Parijs en stelde onomwonden vast, dat de regering in Vichy bereid was buitenlandse joden uit de onbezette zone aan de nazi's uit te leveren. Hij herinnerde zijn lezers eraan dat 'de kerk zich niet onverschillig kan opstellen voor het lot van de mens, overal waar zijn onvervreembare rechten onrechtvaardig worden bedreigd'. Elke bisschop ontving een exemplaar.⁵⁸⁵ Behalve onderduikhulp en de *Cahiers du Témoignage chrétien* waren leden van *Amitié chrétienne* in toenemende mate actief bij de grootschalige vervalsing van identiteitsdocumenten. Onder leiding van Jean Stetten-Bernard werden door clandestiene drukkerijen van alleen al deze groep in de loop van drie jaar meer dan 30.000 identiteitskaarten, circa 50.000 voedseldistributiekaarten en duizenden andere Franse en Duitse documenten vervaardigd. Verschillende joodse legale en clandestiene hulporganisaties zorgden voor de verspreiding, terwijl de financiering grotendeels afkomstig was van verschillende Frans-joodse organisaties en het Amerikaans-joodse *Joint Distribution Committee*, dat fondsen via Zwitserland doorsluisde.⁵⁸⁶ De genoemde Chaillet en Glasberg van *Amitié chrétienne* gingen zich voor het eerst bezig houden met de redding van joden naar aanleiding van de ophaalacties in de regio Lyon in de laatste dagen van augustus 1942. Opgepakte joodse families waren toen in opdracht van regioprefect Alexandre Agnéli voorlopig ondergebracht in een leegstaand kazernesgebouw in Vénissieux aan de zuidoostelijke rand van Lyon. Temidden van door tegenstrijdige instructies ontstane verwarring of de kinderen wel of niet zouden worden weggevoerd, waren medewerkers van *Œuvre de secours aux enfants* (OSE, de joodse organisatie voor kindervelzijn) erin geslaagd ongeveer honderd van hen met toestemming van hun ouders te laten ontsnappen. Chaillet en andere leden van *Amitié chrétienne* brachten hen in veiligheid in katholieke internaten en gastgezinnen. Toen de prefect van het departement Rhône hiervan vernam, eiste hij de kinderen op. Chaillet weigerde en werd hierin openlijk gesteund door zijn superieur, aartsbisschop Gerlier. Deze liet de prefect weten dat *Amitié chrétienne*, waarvan hij en dominee Marc Boegner de erevoorzitters waren, de verantwoordelijkheid voor de kinderen in opdracht van hun ouders had overgenomen. Gerlier voegde eraan toe dat zijn houding niet tegen de Franse, maar tegen de Duitse regering was gericht en mede was bedoeld het de Franse regering mogelijk te maken naar de bezettingsautoriteiten toe te laten zien welke binnenlandse

⁵⁸³ Madeleine Barot, 'La CIMADE et les camps d'internement de la zone sud, 1940-1944', in: Xavier de Montclos et al. (eds.), *Eglises et chrétiens dans la IIème guerre mondiale: La France. Actes du Colloque national tenu à Lyon du 27 au 30 janvier 1978* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1982), pp. 293-303; Harry Roderick Kedward, *Resistance in Vichy France: a Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone, 1940-1942* (Oxford: Oxford University Press, 1978), pp. 34-35, 181-182.

⁵⁸⁴ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 208-210; Zuccotti, *Holocaust*, 140-141; Poznanski, *Être juif*, 291-294; Renée Bédarida, *Pierre Chaillet: Témoin de la résistance spirituelle* (Paris: Fayard, 1988); Renée Bédarida, avec la collaboration de François Bédarida, *Témoignage Chrétien (1940-1944), les Armes de l'esprit* (Paris: Les éditions ouvrières, 1977). Vanaf 1943 zou het tijdschrift verschijnen onder de titel: *Courier Français du Témoignage Chrétien*. De katholieke abt Alexandre Glasberg was van joodse afkomst. Om die reden kwam hij formeel niet in aanmerking voor de Yad Vashem onderscheiding en is in die hoedanigheid dan ook niet vermeld in Lazare, *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations, Rescuers of Jews during the Holocaust: France*.

⁵⁸⁵ "Droits de l'homme et du chrétien", *Cahiers du Témoignage chrétien*, augustus 1942, p. 5, geciteerd in Zuccotti, *Holocaust*, p. 141 n. 16. De titel was duidelijk een toespeling op de 'Rechten van de mens en de burger' ('Droits de l'homme et du citoyen'), uitgevaardigd door de *Assemblée Constituante* tijdens de Franse revolutie in 1789.

⁵⁸⁶ Bédarida, *Témoignage Chrétien (1940-1944), les Armes de l'esprit*, 132-133; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 141-142 n. 18, pp. 213, 217. CDJC, *L'Activité des organisations juives en France sous l'Occupation* (Paris: CDJC, 1947, réimpression, 1983), pp. 15-18.

moelijkheden in Frankrijk de uitlevering van joden aan Duitsland teweegbracht.⁵⁸⁷ Chaillet werd gearresteerd maar na enige tijd weer vrijgelaten. Van toen af ontstonden steeds nauwere banden tussen *Amitié chrétienne* en verschillende andere met de joden sympathiserende katholieke en protestantse organisaties enerzijds en joodse hulporganisaties zoals OSE anderzijds.⁵⁸⁸

De legale christelijke organisaties werden voor hun reddingswerk financieel gesteund door zowel joodse organisaties die formeel met de UGIF verbonden waren, alsook door ondergrondse joodse groepen. Verschillende legale joodse organisaties en de joodse illegaliteit in de onbezette zone kregen op hun beurt weer via legale en ondergrondse kanalen financiële hulp uit Zwitserland van de Amerikaans-joodse *Joint* en van internationale christelijke organisaties als YMCA en de Quakers.⁵⁸⁹ Van groot belang was dat al deze contacten tussen *niet-joodse* en *joodse* hulporganisaties feitelijk een voortzetting en uitbreiding waren van samenwerking die reeds vóór het begin van de deportaties op gang was gekomen. Al eind 1940 hadden CIMADE en andere christelijke hulporganisaties, alsmede het Franse Rode Kruis en *Secours suisse*, samen met joodse organisaties voor maatschappelijke steun het initiatief genomen tot oprichting van het *Comité de coordination pour l'assistance dans les camps*. Voorzitter van dit samenwerkingsverband, dat naar de stad waar het hoofdkantoor was gevestigd *Comité de Nîmes* werd genoemd, was Donald Lowrie, de Amerikaanse vertegenwoordiger van YMCA. De aangesloten organisaties hielpen bij de financiering van eerdergenoemde *centres d'accueil* van CIMADE en de vrijlating van kinderen en volwassenen uit de interneringskampen in 1941. Ook waren zij actief betrokken bij de voedselvoorziening en gezondheidszorg voor geïnterneerden en vrijgelatenen.⁵⁹⁰ Vanaf augustus 1942 werd dit werk verder uitgebreid tot hulp aan onderduik en ontsnapping van joden in het algemeen. De onderduikhulp in georganiseerde vorm was in eerste instantie hoofdzakelijk gericht op kinderen, terwijl de georganiseerde hulp aan volwassenen zich aanvankelijk vooral bezig hield met vervalsing van identiteits- en distributiepapieren, alsmede ontsnapping over de grens naar Zwitserland of Spanje. De activiteiten van *Amitié chrétienne* kregen eind januari 1943 een ernstige tegenslag door een inval van de Duitse politie in het kantoor van de organisatie in Lyon, waarna Chaillet zelf genoodzaakt was onder te duiken.⁵⁹¹ Inmiddels had het verzetswerk zich echter verder uitgebreid. Een van de leidinggevende figuren van OSE, die direct betrokken was geweest bij de redding van kinderen uit Vénissieux in augustus 1942, was in contact gekomen met aartsbisschop Saliège in Toulouse. Deze verschafte hem toegang tot verschillende religieuze instellingen (internaten, kloosters, seminaries) in zijn regio, waar joodse kinderen en tieners konden worden ondergebracht. Tegen september 1943 had het hieruit ontstane netwerk zich uitgebreid tot dertig departementen van de zuidelijke zone en konden in totaal 1.600 kinderen en tieners verborgen worden gehouden.⁵⁹²

Er zijn vele lokale voorbeelden bekend van samenwerking door kerkelijke personen en instellingen met joodse leiders en organisaties bij onderduik van joden, vooral kinderen. Zo werd najaar 1942 door christenen en joden in Parijs de clandestiene hulpgroep *Entraide temporaire* (ET) opgericht. Deze groep werkte onder de paraplu van de al langer bestaande en geheel legaal functionerende *Service social d'aide aux émigrants* (SSAE). Deze organisatie ondersteunde families van buitenlanders die in de GTE waren tewerkgesteld. Door SSAE-voorzitter Lucie Chevalley, een protestant, was ET opgericht ten behoeve van de redding van joodse kinderen. Chevalley onderhield

⁵⁸⁷ Verslag van onderhoud tussen kardinaal Gerlier en regioprefect Angéli, 1 sept. 1942, AN – W III 91, gecit. in Klarsfeld, *Vichy*, 165; zie verder: Marrus/Paxton, *Vichy France*, 272; François Delpech, 'La persécution des Juifs et l'Amitié chrétienne', in: Xavier de Montclos, Monique Luirard, François Delpech, Pierre Bolle (dir.), *Eglises et chrétiens dans la IIème guerre mondiale. La région Rhône-Alpes. Actes du colloque tenu à Grenoble du 7 au 9 octobre 1976* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1978), pp. 143–179.

⁵⁸⁸ Poznanski, *Être juif*, 489–494, 501–505; Sabine Zeitoun, *L'Œuvre de secours aux enfants (OSE) sous l'Occupation en France: Du légalisme à la résistance, 1940–1944* (Paris: L'Harmattan, 1990); Adler, *Jews of Paris*, 127.

⁵⁸⁹ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 428–470; Klarsfeld, *Vichy*, 164–165, 449; Zuccotti, *Holocaust*, 141–142; Kieval, 'Legality and Resistance in Vichy France: the Rescue of Jewish Children'; Jackson, *France*, 376–377; Lazare, *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France*, 132–133.

⁵⁹⁰ Lazare, *La résistance juive en France*, 104–108; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 101, 104, 286–287, 428–470; Zuccotti, *Holocaust*, 66, 69, 130–131, 141–142, 210–214, en Chapter 13 (pp. 227–246), pp. 248–249, 254; Jackson, *France*, 374–378; Dwork/Van Pelt, *Holocaust. A History*, 333–339; Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 308–309.

⁵⁹¹ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 446–447.

⁵⁹² Sabine Zeitoun, *L'Œuvre de secours aux enfants (OSE) sous l'Occupation en France: Du légalisme à la résistance, 1940–1944* (Paris: L'Harmattan, 1990), pp. 145–149; Lazare, *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France*, 492–493.

nauwe contacten met de joodse hulpgroep Amelot, afdelingshoofden van UGIF-N en met leiders van de koepelorganisatie van joodse immigranten FSJF, die zich in de zuidelijke zone bevonden. ET slaagde erin ongeveer vijfhonderd kinderen te laten onderduiken en voorzag daarnaast via contacten met de ondergrondse vakbond CGT in valse identiteitspapieren.⁵⁹³ Los van SSAE en ET, plaatsten nonnen van de orde van de Notre-Dame-de-Sion in Parijs ruim 450 joodse kinderen in niet-joodse gastgezinnen in de regio groot-Parijs. Leden van dezelfde religieuze orde in Lyon specialiseerden zich in de vervalsing van identiteitsbewijzen. Bisschop Paul Rémond van Nice gaf vanaf september 1943 op alle mogelijke manieren steun aan het onderduikwerk waartoe de Syrisch-joodse student Moussa Abadi het initiatief had genomen. De bisschop gaf Abadi een legale dekmantel door hem te benoemen tot diocesaan inspecteur van onderwijs, met bijbehorende identiteits- en reispapieren. Ook kreeg hij financiële steun en een kamer in het bisschoppelijk paleis van waaruit hij kon opereren. In Nice en omgeving kregen joden in de clandestiniteit via het netwerk van Abadi valse papieren waardoor ze soms een nieuwe identiteit als in Frankrijk verblijvende Algerijn kregen. Deze status moest hun uiterlijk en eventueel taalprobleem op aannemelijke wijze verklaren.⁵⁹⁴ Pater Pierre-Marie Benoît uit Marseille intervenieerde in november 1942 bij de Italiaanse autoriteiten om duizenden joden toe te laten tot de Italiaanse zone. Hij was eveneens verantwoordelijk voor de georganiseerde ontsnappingen van in totaal circa vierduizend joden over de bergen naar Zwitserland. Ook zijn activiteiten werden financieel gesteund door de *Joint*.⁵⁹⁵ Een aalmoezenier van de katholieke *Jeunesse ouvrière chrétienne* (JOC) in het departement Haute Savoie, Joseph Folliet, regelde dat verschillende kloosters en zusterscholen konden dienen als tussenstation in een ontsnappingslijn voor joden naar Zwitserland.⁵⁹⁶ Van vitaal belang bij het succes van alle bovengenoemde activiteiten was de intensieve samenwerking tussen niet-joodse en joodse personen en organisaties.

Naast katholieke instellingen en lekenorganisaties van onderop, was vooral het aandeel van de protestanten – een minderheid van nauwelijks meer dan één procent in de Franse bevolking – in het bieden van onderduikmogelijkheden voor joden verhoudingsgewijs heel hoog. Evenals bij genoemde katholieken was de humanitaire, christelijke plicht tot hulpverlening aan onschuldige burgers voor de protestanten een belangrijke drijfveer; dit motief werd bij hen evenwel wezenlijk versterkt door het besef en de instandgehouden herinnering aan hun eigen vervolging door de staat als godsdienstige minderheid in het overwegend katholieke Frankrijk van de zestiende tot diep in de achttiende eeuw. De protestanten zagen het lot van de joden vooral in het licht van deze eigen geschiedenis van eeuwenlang verzet tegen een soms zeer bloedige vervolging. Bovendien werd verzet van de protestanten mede ingegeven door hun vanouds theologisch benadrukken van het individuele geweten.⁵⁹⁷ Onderduikmogelijkheden ontstonden in de praktijk met name in gebieden waar a) veel protestanten woonden en b) gunstige landschappelijke mogelijkheden waren. Deze twee vielen bij uitstek samen in het dunbevolkte, bergachtige gebied van de Cévennes aan de zuidoostelijke rand van het Centraal Massief (*Massif central*). In administratief opzicht lag dit gebied voor een belangrijk deel in de departementen Haute-Loire, Lozère, Gard en Ardèche.⁵⁹⁸ In talloze kleine, overwegend

⁵⁹³ Robert Frank, 'Témoignage' (11 janvier 1984), in: *L'entraide temporaire. Sauvetage d'enfants juifs sous l'Occupation* (Paris: CDJC, 1984), pp. 26–31. Poznanski, *Être juif*, pp. 503–504 n. 243–245; Idem, *Jews in France*, p. 344 n. 243–245.

⁵⁹⁴ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 458–462; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 216–217, 225, 240–245, 347 n. 25; Zeitoun, *L'Œuvre de secours*, 166–169; Poznanski, *Être juif*, 592; Lucien Lazare, 'Historical Introduction', in: Idem, *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France, xix–xxviii*; Ammerschubert, 'Juden in Frankreich', 133.

⁵⁹⁵ Pierre-Marie Benoît werd in 1895 als Pierre Péteul in Bourg-d'Iré geboren. Tijdens een jarenlang verblijf in Rome was hij bekend als pater Maria Benedetto. Vóór de oorlog was hij hoogleraar theologie en Hebreeuws in Marseille. In 1943 leerde hij in de Italiaanse zone Angelo Donati kennen. Nadat deze aan hem zijn plan tot redding van duizenden joden had uiteen gezet, poogde Benoît hem bij de verwezenlijking hiervan te helpen door zijn goede contacten met Vaticaanse kringen. Duitse bezetting van de Italiaanse zone in september 1943 maakte het plan onmogelijk. Lazare, *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France*, 69–70; Zuccotti, *The Italians*, 209–210; Idem, *Holocaust*, 239–240, 246; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 454; Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 33–34; Ammerschubert, 'Juden in Frankreich', p. 108 n. 90, p. 131.

⁵⁹⁶ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 440–442; Zuccotti, *Holocaust*, 248–249.

⁵⁹⁷ André Encrevé, Jacques Poujol (dir.), *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale. Actes du colloque de Paris, 19–21 novembre 1992* (Paris: Société d'Histoire du Protestantisme français, 1994); Robert D. Zaretsky, 'Protestants', in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary of World War II France*, 293–294.

⁵⁹⁸ Philippe Joutard, Jacques Poujol et Patrick Cabanel (dir.), *Les Cévennes: Terre de refuge, 1940–1944* (Montpellier: Presses du Languedoc, 1987); Philip P. Hallie, *Lest Innocent Blood Be Shed: the Story of the Village Le Chambon and How Goodness Happened There* (New York: HarperCollins and Row, 1979), Ned. ed.: *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt... Goedheid en gerechtigheid in Le Chambon-sur-Lignon in de jaren 1939–1944* (Kampen: J.H. Kok, 1981), pp. 20–21, 85–86, 147–148, 157–158.

protestantse dorpen in de Cévennes, waar vóór de oorlog nauwelijks of geen joden woonden, vonden vele duizenden joden een toevlucht met actieve steun en sympathiserend medeweten van bijna de hele plaatselijke bevolking.⁵⁹⁹ In het dorpje Saint-Germain-de-Calberte, in het hart van de Cévennes, konden bijvoorbeeld acht joodse families – onder wie Grieken, Russen, Hongaren en Polen – onderduiken in een hotel; anderen waren verborgen in het huis van de dorpsonderwijzer. Toen een niet-joodse familie, die in het hotel verbleef, een brief naar de politie schreef om de joden te verklikken, werd deze op het plaatselijke postkantoor onderschept.⁶⁰⁰ Van de talloze dorpjes in deze streek, waar relatief veel joden konden onderduiken, is Le Chambon-sur-Lignon verreweg het meest bekend geworden, omdat hier het aantal joodse onderduikers op de plaatselijke bevolking het hoogst was. Dit was vooral te danken aan de initiatieven en het organisatietalent van mensen zoals het domineesechtpaar André Trocmé en Magda Trocmé-Grilli, de hulppredikant en tevens directeur van het Collège Cévenol (protestantse middelbare school voor de Cévennes) Édouard Theis, en Roger Darcissac, die directeur was van de openbare school en secretaris van de protestantse gemeente.⁶⁰¹ Beide scholen vervulden een regionale functie. De dorpsgemeente telde ongeveer drieduizend inwoners, van wie ongeveer duizend in het dorp zelf woonden en de overigen – merendeels boeren – in de omgeving. Er waren nauwelijks meer dan honderd katholieken te vinden. Wel was het al jarenlang vanwege de landelijke omgeving, de natuur en de frisse lucht in het zomerseizoen een toeristenplaats, beschikte over vele pensions, enkele hotels en was dus gewend aan veel bezoekers van buiten. Geschat wordt dat de bevolking van Le Chambon-sur-Lignon in totaal circa vijfduizend joden liet onderduiken tijdens de oorlog, sommigen voor enkele dagen of weken – in afwachting van ontsnapping over de grens naar Zwitserland of Spanje – anderen voor maanden of jaren.⁶⁰² Zij werden ondergebracht, niet alleen in particuliere woningen en boerderijen, maar ook in pensions, het Collège Cévenol en internaten.⁶⁰³ Een nabij het dorp gelegen in verval geraakte kostschool, Les Grillons, werd zelfs heropend en onder leiding van Trocmé's neef als dekmantel gebruikt voor het herbergen van onderduikers. Le Coteau Fleuri was weer een andere instelling waar onderduikers verbleven; het diende vooral als opvang- en doorgangsstation voor ontsnapping naar Zwitserland.⁶⁰⁴ Bij gevaar van een inval door politie kon men de voertuigen al van ver zien aankomen over de enige toegangsweg en was er tijd en gelegenheid om de joodse onderduikers, onder wie veel tieners van schoolgaande leeftijd, te verspreiden in de omliggende bossen. De dertien bijbelstudiegroepjes met hun leiders – belangrijk voor de communicatie tussen de huizen, pensions, scholen en boerderijen – vormden de ruggegraat van het reddingsnetwerk in Le Chambon en omgeving.⁶⁰⁵ Onderduik en ontsnapping werden financieel gesteund door *Secours Quaker* (*Société des Amis des Quakers américains*) en CIMADE. Zowel wat betreft de hulpverlening als de financiering was sprake van voorzetting van activiteiten en samenwerking die al van vóór het begin van de deportaties van joden dateerden. Al in januari 1941 was begonnen met de opvang van buitenlandse joodse vluchtelingen in Le Chambon.⁶⁰⁶ Kort daarop had Trocmé in Marseille een ontmoeting gehad met Burns Chalmers, die verantwoordelijk was voor de financiële en materiële hulp door *Secours Quaker* aan joodse vluchtelingen in en buiten de Franse interneringskampen. Deze bespreking werd de basis voor grootschalig hulpwerk in Le Chambon, waarvoor Trocmé reeds eerder expliciet toestemming had gekregen van zijn kerkeraad. Hierna had maandelijks overleg plaats tussen Trocmé en Chalmers in Nîmes om de voortgang van het hulpwerk en de taakverdeling te bespreken. Chalmers en zijn

⁵⁹⁹ Joutard/Poujol/Cabanel (dir.), *Les Cévennes*, 13; Zuccotti, *Holocaust*, 232–233.

⁶⁰⁰ Joutard/Poujol/Cabanel (dir.), *Les Cévennes*, 265–275.

⁶⁰¹ Lazare, *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France*, 529–530 (André en Magda Trocmé), 519 (Édouard en Mildred Theis) en 176–177 (Roger Darcissac); A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 427–430; Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 71–72 en passim; Horsta Malinowski-Krum, Heidrun Hegewald, *Frankreich am Kreuz. Protestanten Frankreichs unter deutscher Okkupation 1940–1944* (Berlin: Wichern Verlag, 1993), p. 135.

⁶⁰² Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 20, 149, 166; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 427–432; Zuccotti, *Holocaust*, 227–231.

⁶⁰³ Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 161; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 429.

⁶⁰⁴ Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 154–156, 176–177; Zuccotti, *Holocaust*, 248; Zosa Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer 1939–1945* (New York: The American Academy for Jewish Research, The Lucius N. Littauer Foundation, The Gustav Wurzeiler Foundation, Schulsinger, 1966), pp. 213–214.

⁶⁰⁵ Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 12–13, 96, 148–149, 152, 154–161.

⁶⁰⁶ *Ibid.*, 105–107; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 430.

organisatie regelden de fondsen voor opvanghuizen (o.a. Les Grillons) en verdere levensbehoeften, Trocmé en de zijnen moesten zorgen voor de accommodatie en de mensen. Na de Duitse bezetting in Zuid-Frankrijk in november 1942 moesten de uit Amerika afkomstige Quakers Frankrijk verlaten. Van toen af bereikte hun financiële steun Le Chambon en tal van andere plaatsen via koeriers uit het Zwitserse Genève.⁶⁰⁷ Le Couteau Fleuri werd gefinancierd door CIMADE, het bureau van de Wereldraad van Kerken in oprichting te Genève (secretaris: de Nederlander dr. Willem A. Visser 't Hooft) en sommige katholieke organisaties.⁶⁰⁸ Trocmé en Theis werden in februari 1943 door Franse politie gearresteerd en in een interneringskamp nabij Limoges vastgehouden, maar na een maand weer vrijgelaten. Toen in juli 1943 bekend werd dat handlangers van de Duitse politie erop uit waren Trocmé te doden, dook hij onder.⁶⁰⁹ Het onderduik- en ontsnappingswerk werd echter door Trocmé's vrouw, Roger Darcissac en veel anderen, onder andere met steun uit omringende dorpen, voortgezet en verder geprofessionaliseerd. Theis, die eveneens werd gezocht, zag zich genoodzaakt Le Chambon tijdelijk te verlaten en was tijdens het laatste bezettingsjaar actief met het overbrengen van groepen joden, door het bergland, over de grens naar Zwitserland.⁶¹⁰ De gebeurtenissen in Le Chambon en directe omgeving, waarover veel bekend is, stonden niet op zichzelf, ze waren geen uitzondering, maar kunnen integendeel worden gegeneraliseerd voor de hele regio van de Cévennes.⁶¹¹

Zowel A. Cohen⁶¹² als S. Zuccotti⁶¹³ wezen in hun gelijktijdig in 1993 verschenen boeken erop dat het totale aantal joden dat door onderduik of ontsnapping overleefde, méér te danken was aan een optelsom van duizenden individuen en *kleine* ondergrondse netwerken die hulp boden, dan aan grote organisaties. Dat wellicht de indruk is ontstaan dat het omgekeerde het geval was, kwam volgens hen door het feit dat van de verschillende verzets- en hulporganisaties veel bekend is, terwijl er van de individuele, veelal spontane, hulp uit alle lagen van de maatschappij en de daarmee verbonden afzonderlijke, persoonlijke onderduikgeschiedenissen weinig of geen bronnenmateriaal bestaat of bewaard is gebleven.⁶¹⁴ Tot januari 2008 werden 2.833 niet-joodse redders van joden in Frankrijk bekend dankzij getuigenissen verzameld door het instituut Yad Vashem in Jeruzalem, afkomstig van degenen die hun overleven aan hen dankten. Zij werden door de staat Israël geëerd als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Enerzijds is dit aantal zeker slechts een deel van het werkelijke aantal redders, anderzijds was een deel van de genoemde ruim 2.800 zelf initiator en organisator van netwerken voor hulp aan joden die ver uitsteeg boven uitsluitend individuele hulp.⁶¹⁵ Vooral tijdens

⁶⁰⁷ Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 112, 121–126, 154; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 428.

⁶⁰⁸ Hallie, *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt*, 155–156, 169, 199–200.

⁶⁰⁹ *Ibid.*, 11 e.v., 32–37, 189–199.

⁶¹⁰ *Ibid.*, 41, 155; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 442.

⁶¹¹ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 430–433, 435; Poznanski, *Être juif*, 596–600; Zuccotti, *Holocaust*, 232–235; Joutard/Poujol/Cabanel (dir.), *Les Cévennes*; Robert D. Zaretsky, *Nîmes at War: Religion, Politics, and Public Opinion in the Department of the Gard* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1995); Pierre Bolle (dir.), *Le Plateau Vivarais-Lignon: Accueil et Résistance 1939–1944. Actes du Colloque du Chambon-sur-Lignon* (Le Chambon-sur-Lignon, 1992).

⁶¹² A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, p. 427: 'L'histoire de la résistance et du sauvetage est plus composée de faits individuels que de l'action des institutions. Elle est faite des milliers d'histoires personnelles ou de petits groupes, sans lesquelles elle n'aurait même pas eu lieu.' Vergel. *ibid.*, 461–462.

⁶¹³ Zuccotti, *Holocaust*, 237: 'Twenty to thirty thousand, mostly children, survived with the help of Jewish rescue organizations that placed them with non-Jewish hosts. The largest group of Jews in France, however – some 140,000 to 150,000 – survived in some form of hiding within France, relatively independently and with little organized help.'

⁶¹⁴ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 427: 'Elle est faite des milliers d'histoires personnelles ou de petits groupes, sans lesquelles elle n'aurait même pas eu lieu. Nous disposons rarement de documents contemporains. La plupart des événements ne sont connus que si quelqu'un les a enregistrés après coup: ils sont alors publiés comme mémoires personnels ou déposés dans des archives à titre de témoignages. Beaucoup d'autres sont perdus pour toujours.' Zuccotti, *Holocaust*, interview met de protestantse mevr. Annette Monod Leiris (destijds maatschappelijk werkster voor het Rode Kruis), geciteerd op p. 5: 'Survival was a very individual matter. (...) Those stories are mostly gone now. We know of the organizations, but much less of the individuals.' Vergel. Zuccotti, *Holocaust*, 245–246 en zie verder: Poznanski, *Jews in France*, chapter 11: 'Scattering Far and Wide in France', pp. 394–437.

⁶¹⁵ Yad Vashem, The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority in Jeruzalem verleent uit naam van de staat Israël de titel Rechtvaardige onder de Volkeren aan elke niet-jood die tijdens de Holocaust het leven van een jood heeft gered, daarbij het eigen leven in de waagschaal stellend en zonder het doel financieel of anderszins daarvoor beloond te worden. De titel met bijbehorende onderscheiding en certificaat van erkenning wordt toegekend op basis van getuigenissen van joodse overlevenden en bonafide bewijsmateriaal. Lazare, *Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France*, p. xxiv; Gay Block, Malka Drucker, *Rescuers. Portraits of Moral Courage in the Holocaust* (New York: Holmes & Meier, 1992), p. 252. Voor het aantal van 2.833 onderscheiden personen (of echtparen) in Frankrijk per 1 januari 2008, zie: http://www1.yadvashem.org/righteous/index_righteous.html; vergel. *Institute News. The International Institute for Holocaust Research*, No. 10 (Jerusalem: Yad Vashem, June 2007), p. 23.

de eerste maanden van de deportaties en tot ongeveer februari 1943 werden joodse onderduikers, met name volwassenen, ondergebracht veelal via *individuele* contacten en hulpvaardigheid, en minder via georganiseerde reddingsnetwerken, met uitzondering van joodse kinderen waartoe al in augustus 1942 georganiseerde onderduikhulp ontstond. Netwerken, waarin niet-joodse en joodse organisaties en personen samenwerkten, kregen pas vanaf voorjaar 1943 een steeds belangrijker en gaandeweg beslissende betekenis voor de verzorging van (reeds eerder) ondergedoken joden. Vele duizenden waren bereid *direct* joden te helpen, met onderduikplaatsen; nog veel meer mensen verleenden vooral *indirect* steun, door joden te helpen om met valse identiteitspapieren en distributiekaarten zo onopvallend mogelijk op te gaan in de bevolking op het platteland, door te helpen bij de materiële steun (voedsel). Velen wisten waar joden verborgen waren of waar joden met de Franse nationaliteit woonden, maar zeiden niets.⁶¹⁶

De motieven voor redding van joden liepen uiteen: godsdienstig, humanitair, politiek en materieel profijt. Uit overwegend *godsdienstige* overtuiging verleenden Franse katholieken en protestanten hulp. Vooral bij protestanten kwam daar in zoverre een eerder *humaan* dan religieus motief bij, dat zij principieel gekant waren tegen eventuele pogingen om joodse onderduikers die in een afhankelijke positie verkeerden, met name kinderen, tot het christendom te bekeren. Integendeel, zij moedigden onderduikers aan hun eigen gebruiken en feesten in ere te houden. Ze hielden zich aan het principe dat men nooit aan iemand in nood hulp mag verschaffen ter wille van een missionair of propagandistisch oogmerk, maar uitsluitend omwille van de persoon zelf. Leven en persoonlijkheid van degenen die geholpen werden, gingen uit boven elke organisatie. Ook veel individuele katholieke hulpverleners stonden op een soortgelijk standpunt.⁶¹⁷ In andere gevallen, vooral bij kinderen, kon het *religieuze* motief van onderduikgevers de bovenhand krijgen op het humanitaire en werden (zeer) jeugdige onderduikers – zeker wanneer zij dit ‘om bij de groep’ te horen zelf wilden – aangemoedigd zich tot het christendom te bekeren.⁶¹⁸ *Politiek* gemotiveerd was daarentegen hulp aan joden door communistische groepen, die uit waren op ledenaanwas en versterking van hun partij ter wille van de politieke macht nadat Duitsland zou zijn verslagen. Bij hen stond de gewapende strijd tegen de bezetter en Vichy centraal, niet in de eerste plaats redding van zoveel mogelijk mensen die met deportatie werden bedreigd. Dit neemt niet weg dat communistische organisaties in de noordelijke zone verantwoordelijk waren voor onderbrenging van 1.200 joodse kinderen en tieners in niet-joodse huishoudens en daarmee hun redding. In juni 1942 hadden niet-joodse en joodse communistische intellectuelen de *Mouvement National Contre le Racisme* (MNCR) gevormd. De basis hiervoor was al een jaar eerder gelegd toen zij begonnen waren met de publicatie van de ondergrondse krant *J'Accuse*. Ongeveer in diezelfde tijd had een andere groep die zich met de strijd tegen antisemitisme bezighield eveneens een clandestien blad opgericht, *Lumières*. Samen met een derde groep *Combat Medical*, opgericht door linkse artsen, kwam de MNCR tot stand. Deze gaf materiële steun aan ‘slachtoffers van het nazi-regime’. Het ging om een voornamelijk *politiek* gemotiveerde groep die niet-joden en joden, niet-communisten en communisten omvatte. Via de strijd tegen het nazisme en de jodenvervolging wilden zij mede bijdragen aan een versterking van de populariteit en dus van de politieke basis van de communisten in het direct naoorlogse Frankrijk.⁶¹⁹ Internationaal functionerende hulporganisaties zoals die van de Quakers handelden uitsluitend of voornamelijk uit *humanitaire* beweegredenen. Daarentegen gold *materieel profijt* als belangrijkste of enige motief voor de meerderheid van de gidsen die groepen joodse en niet-joodse vluchtelingen over de

⁶¹⁶ Sweets, ‘Jews and Non-Jews in France’, 371; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 428–470; Zuccotti, *Holocaust*, 231, 239, 245–246, 285–286; Silver, *Book of the Just*, 18–19; Lucien Steinberg, ‘Jewish Rescue Activities in Belgium and France’, in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 603–615, aldaar 614.

⁶¹⁷ Hallie, *Opdat geen onschuldige bloed vergoten wordt*, 47, 231. Wel maakten kerkelijke instanties en personen gebruik van valse of ‘echte’ maar ten onrechte uitgegeven doopbewijzen om joodse kinderen te laten doorgaan voor christen, alhoewel zij in werkelijkheid niet waren gedoopt. A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 396–397.

⁶¹⁸ Poznanski, *Être juif*, 579–580; Zuccotti, *Holocaust*, 241–243; Saul Friedländer, *Quand vient le souvenir* (Paris: Seuil, 1978); Eng. ed.: *When Memory Comes* (New York: Avon Books, 1980).

⁶¹⁹ Adler, *Jews of Paris*, 193, 198, 201, 228–229, 233, 235; L. Steinberg, ‘Jewish Rescue Activities’, 610; Stéphane Courtois, *Le PCF dans la guerre. De Gaulle, la résistance, Staline* (Paris: Ramsay, 1980); Amerschubert, ‘Juden in Frankreich’, 99–100; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 368, 384–385; J.W. Friend, ‘Communist Party’, in: Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 80–81.

Pyreneeën naar Spanje hielpen ontsnappen. Individueel werkende berggidsen (*passseurs*) vroegen tussen 4.000 en 10.000 franc per persoon voor een overtocht.⁶²⁰

Van de joden in Frankrijk die niet werden gedeporteerd en de oorlog overleefden, konden er tijdens de vier bezettingsjaren tenminste 50.000 over de grens naar Spanje, Zwitserland of Italië ontsnappen of vanuit Franse Middellandse Zeehavens emigreren.⁶²¹ Tussen de 20.000 en 30.000 joodse onderduikers, in overgrote meerderheid kinderen en tieners, werden via niet-joodse en joodse organisaties op onderduikadressen ondergebracht, zowel in gezinnen als in instellingen. De grootste groep echter, 140.000 à 150.000 joodse volwassenen, overleefden in Frankrijk in een of andere vorm van clandestiniteit: ondergedoken bij niet-joden, bij met niet-joden gehuwde Franse joden, of zo onopvallend mogelijk onder de niet-joodse bevolking met valse papieren in pensions of semi-legale huurwoningen. Alleen al in groot-Parijs verbleven overigens circa 30.000 joden, vrijwel uitsluitend met de Franse nationaliteit, op hun legale adressen tot het einde van de Duitse bezetting.⁶²²

4.3.2 België

4.3.2.1 Autochtoon bestuur en rol van politie

Nadat in juli 1942 bekend werd dat de deportaties zouden beginnen en de eerste schriftelijke oproepingsbevelen bij joden werden bezorgd – onder wie ook joden met de Belgische nationaliteit en minderjarigen – werden de secretarissen-generaal en kardinaal Van Roey door joodse leiders, onder wie bestuursleden van de AJB, benaderd met verzoeken om hulp en bescherming. Dit was mogelijk omdat de AJB formeel ook onder de secretarissen-generaal, met name die van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, viel. In het kader van de bezettingspolitiek, waarbij Reeder zoals bekend streefde naar het maximaal delegeren van Duitse verordeningen naar Belgische bestuursinstellingen, had de in april 1941 benoemde secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Gerard Romsée (prominent VNV'er en man van de Nieuwe Orde), eind dat jaar de statuten van de AJB in het Belgisch Staatsblad gepubliceerd. Hoewel alle belangrijke beslissingen van de AJB goedkeuring nodig hadden van het militair bestuur, betekende dit toch dat de Belgische autoriteiten medeverantwoordelijk waren voor de gang van zaken bij deze organisatie en daarmee de joodse bevolking.⁶²³ In juli 1942 kozen de Belgische bestuurders en de kardinaal niet voor openlijke protestverklaringen richting bezetter, aangezien ze daarvan weinig of geen heil verwachtten. In plaats daarvan hadden ze meer vertrouwen in overleg achter de schermen ofwel 'stille diplomatie'. Koningin-moeder Elisabeth, kardinaal Van Roey en de secretaris-generaal van Justitie, Gaston Schuind, ondernamen een poging bij het militair bestuur om de deportaties tegen te houden of anders tenminste vrijstelling voor de Belgische staatsburgers, minderjarigen en gedoopten te bereiken. Zij kregen vooralsnog de toezegging dat de joden met de Belgische nationaliteit (circa vierduizend), alsmede kinderen t/m 16 jaar en ouderen boven de 40 jaar niet gedeporteerd zouden worden. Hoewel het er op lijkt dat deze toezegging de verdienste was van de interveniërende Belgische gezagsdragers, blijkt dat tot voorlopige vrijstelling van deportatie voor in elk geval joden met de Belgische nationaliteit, alsmede 'gemengd' gehuwden, op dat moment al was besloten in eerdere onderhandelingen tussen Reeder en Himmler in Berlijn.⁶²⁴ Het ging Reeder erom dat de deportatie van joden zodanig zou verlopen dat protesten van Belgische autoriteiten beperkt zouden blijven en geen aanleiding zouden geven tot een openlijke confrontatie. Tegenover de secretarissen-generaal en de AJB wekte het militair bestuur bovendien de indruk geen

⁶²⁰ Zuccotti, *Holocaust*, 247–259, m.n. 249, 256; Ammerschubert, 'Juden in Frankreich', 99, 102–113, 121, 125 n. 159.

⁶²¹ Robert Belot, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S'évader de France sous l'Occupation* (Paris: Fayard, 1998), p. 702 n. 22; Zuccotti, *Holocaust*, 237, 253.

⁶²² Zuccotti, *Holocaust*, 199, 237, 246.

⁶²³ D. Michman, 'De oprichting van de VJB in internationaal perspectief', 40–43; Meinen, 'De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB', 46. In juli 1942 werd het departement van Justitie eveneens bij de AJB betrokken aangezien de wegvoeringen formeel ook een zaak van openbare orde en veiligheid waren.

⁶²⁴ Telegram, Brussel 9 juli 1942, van Werner von Bargaen aan Auswärtiges Amt, CDJC doc. CXXVIIa-8, in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 32–33. M. Steinberg, *La Persécution*, 221–232; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, II, 156–159, 161–164; Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–1943* (New York/London: Holmes & Meier, 1978), p. 101; Warmbrunn, *German Occupation*, 157; Lieven Saerens, 'Die Hilfe für Juden in Belgien', in: W. Benz, J. Wetzell (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, vol. 4 (Berlin: Metropol, 2004), pp. 193–280, aldaar 236–250. Voor een verouderde, onjuiste voorstelling van zaken hieromtrent, zie B. Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale*, 47–57, 65–73.

verantwoordelijkheid te dragen voor de deportatie van joden die een zaak was van uitsluitend de *Sipo-SD*; wèl kon het mogelijk haar invloed laten gelden bij de *Sipo-SD* ten gunste van bepaalde joodse individuen en groepen. Van toen af aan gaven de vertegenwoordigers van het Belgische ministerie van Justitie en andere bestuursinstellingen herhaaldelijk naar de AJB-leiding te kennen alleen nog te kunnen interveniëren ten gunste van Belgische joden, kinderen en afzonderlijke individuen.⁶²⁵ Daarmee was op dat moment de overgrote meerderheid van de joden, meer dan 50.000 mensen, in feite aan het gezag van de Belgische autoriteiten onttrokken.

Op 4 augustus vertrok de eerste deportatietrein uit Mechelen naar Auschwitz. Aangezien minderjarigen, ouderen en gedoopten toch oproepen bleven ontvangen of werden opgepakt, leidde dit tot nieuwe interventiepogingen van Belgische zijde. Zo gaf de kardinaal zijn secretaris Edmond Leclef opdracht stappen te ondernemen bij het militair bestuur om reeds in de Dossinkazerne te Mechelen opgesloten joodse gedoopten, minderjarigen, met katholieken gehuwden en zwangere vrouwen weer vrij te laten. Weliswaar kreeg Leclef van Rudolf Leiber, hoofd van de *Gruppe Polizei* in Brussel, te horen dat in een aantal gevallen de zaak zou worden onderzocht, maar soms kreeg hij ook op de *Kreiskommandantur* in Mechelen van een luitenant eenvoudigweg de mededeling: ‘Het spijt mij zeer U niet te kunnen helpen; (...) ik had mij niet te bemoeien met zaken die mij niet aangaan. Wij kunnen voor de Joden niets doen. Richt U rechtstreeks tot de Gestapo, alhoewel ik niet inzie dat U veel kans hebt iets te bereiken.’⁶²⁶ Inderdaad bleek de *Sipo-SD* zeer moeilijk te bewegen bovengenoemde groepen weer vrij te laten. Na de razzia van begin september in Brussel en de arrestatie van AJB-bestuursleden door *Sipo-SD* volgden nieuwe protesten van Belgische autoriteiten. Onder hun druk moesten de bestuursleden weer worden vrijgelaten, maar door deze gebeurtenissen zag opperrabbijn Ullmann zich genoopt begin oktober ontslag te nemen als AJB-voorzitter. Over zijn opvolging ontstond een conflict tussen secretaris-generaal Romsée en het AJB-bestuur enerzijds en de *Sipo-SD* anderzijds. De voorkeurskandidaat van de laatste, een Duitse jood, werd door de betrokken secretarissen-generaal en de joodse leiders afgewezen. Het militair bestuur koos de kant van Romsée. Als compromis werd een joodse Belg tot voorzitter benoemd, maar tegelijkertijd de voorkeurskandidaat van de *Sipo-SD* als gewoon lid in het AJB-bestuur opgenomen.⁶²⁷ Ondertussen bleven de treinen uit Mechelen vertrekken en werden nog steeds mensen weggevoerd die eigenlijk voor een vrijstelling in aanmerking kwamen. Na vruchteloze pogingen van kerkelijke gezagsdragers, leidde daarentegen een interventie van koningin Elisabeth begin november 1942 tot vrijlating in opdracht van het militair bestuur door de *Sipo-SD* van 58 kinderen uit Mechelen.⁶²⁸ Elisabeth was ere-voorzitter van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK, *Œuvre National de l’Enfance*, ONE) en door toedoen van de directrice van deze organisatie, Yvonne Névejean, was zij tot deze stap gekomen. Daarna gaf, op herhaaldelijk aandringen van secretaris-generaal Schuind, het militair bestuur uiteindelijk in april 1943 opdracht over te gaan tot het onderbrengen van kinderen en bejaarden in tehuizen onder verantwoordelijkheid van de AJB. Vanaf toen werden ook bijna vierhonderd kinderen en ouderen vrijgelaten uit Mechelen en overgebracht naar AJB-tehuizen. Met het oog op het komende transport van 19 april (het eerste sinds januari) had Schuind er bij het militair bestuur op gewezen dat ‘deze bejaarde mensen duidelijk niet meer kunnen werken en wij zien dan ook het nut niet in ze naar het Oosten te sturen.’⁶²⁹ Midden 1943 boekte koningin Elisabeth een groot succes: door haar persoonlijke interventie bij het militair bestuur liet de *Sipo-SD* op 26 en 29 juni resp. 143 en 160 joden met de Belgische nationaliteit uit de Dossinkazerne vrij. De meesten waren in strijd met de toezeggingen al tijdens de razzia’s van augustus 1942 opgepakt en sindsdien in Mechelen vastgehouden. De meeste vrijgelatenen zouden echter niet lang daarna bij de ophaalactie

⁶²⁵ Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB’, p. 64 n. 78–80; Leclef, *Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België*, 239–242; Saerens, ‘Die Hilfe für Juden in Belgien’, 246–247; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 565.

⁶²⁶ Leclef, *Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België*, 241.

⁶²⁷ M. Steinberg, ‘The Trap of Legality’, p. 370 n. 49; Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten’, 54; Schreiber, ‘Tussen traditionele en verplichte gemeenschap’, 101.

⁶²⁸ Saerens, ‘Die Hilfe für Juden in Belgien’, 236–245; Meinen, ‘De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB’, 66–67; ‘Elisabeth, Queen Mother of Belgium’, in: Dan Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Belgium* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005), p. 113.

⁶²⁹ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel III *La traque des Juifs 1942–1944*, band 1, 156–160, 167–171, 218–219; Idem, *Dossier Brussel-Auschwitz*, 57–58; Sylvain Brachfeld, ‘Jewish orphanages in Belgium under the German occupation’, in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 419–431, aldaar 422–423.

van Belgische joden op 3 september 1943 opnieuw worden gegrepen. Uiteindelijk heeft koningin Elisabeth zich aantoonbaar in minstens 504 individuele gevallen ingezet om joodse burgers blijvend van deportatie te vrijwaren.⁶³⁰ Terwijl Belgische autoriteiten zo nu en dan dus iets wisten te bereiken, vond echter van Duitse zijde een verdere radicalisering van de deportaties plaats, waarbij tot dan toe vrijgestelde groepen niet langer werden ontzien. Begin september 1943 werd de grote ophaalactie uitgevoerd die geheel gericht was op de joden met Belgische nationaliteit. Deze actie, die onder leiding van de *Sipo-SD* op brute manier werd uitgevoerd en waarbij tijdens het vervoer naar Mechelen negen joden omkwamen (zie paragraaf 4.2.2.4), leidde onmiddellijk tot ongekend felle reacties van Belgische zijde. Het koninklijk hof en de secretarissen-generaal dreigden de samenwerkingsvorm zoals die sinds het begin van de bezetting bestond, te beëindigen. Reeder was woedend over de gang van zaken die op een openlijke confrontatie met de Belgische bestuurders dreigde uit te lopen, die hij juist altijd had willen vermijden. Secretaris-generaal Schuind eiste vrijlating van de opgepakten. Reeder gaf bevel onmiddellijk een einde te maken aan alle grootschalige razzia's en sommige van de opgepakten weer vrij te laten. Toen dit laatste gebeurde en de voorzitter van het Comité van Secretarissen-generaal, Oscar Plisnier, tijdens een onderhoud met Reeder op 17 september de toezegging kreeg dat de massale arrestaties werden opgeschort, werd het Belgische dreigement de samenwerking te staken niet uitgevoerd.⁶³¹

Nadat aan de vrijstelling van de groep Belgisch-joodse staatsburgers op brute wijze een einde was gekomen, bleken de protesten van Belgische zijde dus grotendeels vergeefs geweest. In de maanden daarna werden talloze individuele arrestaties en overwegend kleinschalige ophaalacties gehouden, waarbij ook honderden kinderen en bejaarden, die sedert het voorjaar van 1943 in AJB-tehuizen waren ondergebracht, alsnog werden opgepakt en gedeporteerd. De laatste, overgebleven groepen joden waren daarmee definitief aan het gezag van de Belgische autoriteiten onttrokken en uitgeleverd voor deportatie. In hoeverre echter waren, op lager niveau, Belgische politieagenten betrokken bij de vervolging en deportatie van de joden?

Na de capitulatie van 28 mei 1940 kregen de bezettingsautoriteiten in België te maken met drie verschillende soorten politie: Rijkswacht (*gendarmérie nationale*), gemeentepolitie alsmede veldwacht (*police communale, gardes champêtres*) en tenslotte gerechtelijke politie (*police judiciaire*). Het geheel omvatte omstreeks 18.000 man. De Rijkswacht bestond uit 175 officieren en ruim 8.200 agenten van lagere rang, verdeeld over acht territoriale groepen en twee mobiele eenheden. De Rijkswacht werd na de ontbinding van het Belgische leger en opheffing van het departement van Oorlog gedemilitariseerd en overgeheveld naar het departement van Binnenlandse Zaken. De verschillende korpsen gemeentepolitie waren ondergeschikt aan de burgemeesters en daarmee uiteindelijk eveneens aan het departement van Binnenlandse Zaken. In de meeste gemeenten stond een commissaris aan het hoofd; in Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi voerde een hoofdcommissaris het bevel. In totaal telden de gemeentelijke politiekorpsen circa tienduizend agenten in het begin van de bezetting, waarvan ongeveer 90 procent in de vier stedelijke agglomeraties Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi. Aan het hoofd van de gerechtelijke politie stond per provincie een procureur des konings (*procureur du roi*). Deze politie omvatte een aantal opsporingsdiensten, zoals de recherche, telde najaar 1940 ongeveer 335 vaste personeelsleden en viel onder het departement van Justitie. Er bestond een principiële onderscheid in taakuitvoering – *administrative* of *judiciaire* – tussen bovengenoemde typen politie, in de praktijk deels uitgevoerd door dezelfde agenten. Zo hadden de agenten als deel van de *police administrative* tot taak ordehandhaving en voorkoming van misdrijven; in die hoedanigheid handelden zij in opdracht van de burgemeester. Als *police judiciaire* traden zij op na een reeds gepleegd misdrijf en opereerden zij

⁶³⁰ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel III, band 2, 219 e.v., 260 e.v.; Saerens, 'Die Hilfe für Juden', 243–245; 'Elisabeth, Queen Mother of Belgium', in: D. Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Belgium*, 113.

⁶³¹ Jean-Léon Charles, Philippe Dasnoy, *Les Secrétaires-Généraux face à l'occupant. Procès-verbaux des réunions du Comité des Secrétaires-Généraux (1940–1944)* (Bruxelles: Éditions Arts & Voyages, 1974), pp. 249–252. Vergel. 'Einsatzplan' van IV B 3-Brussel, 1 september 1943, CDJC doc.nr. CXCVI-18, in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, pp. 78–80; fotoreproductie van het originele document in E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (1994), 237–238. Zie verder M. Steinberg, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 163; Idem, *L'Étoile*, III-2, 222–226; Idem, *La Persécution*, 286–288; Warmbrunn, *German Occupation*, 162–163; Saerens, 'Die Hilfe für Juden in Belgien', 246–247.

onder verantwoordelijkheid van de procureur des konings. Deze scheiding van competenties functioneerde goed in vreedstijd, maar in bezettingstijd zorgde dit voor problemen en spanningen. De medewerking van de Belgische politiekorpsen voor wat betreft handhaving van de openbare orde was natuurlijk essentieel voor de bezetter. Zoals bekend beschikten de politiediensten van het militair bestuur – *Feldgendarmarie* (FG), *Geheime Feldpolizei* (GFP), *Abwehr* – over onvoldoende eigen personeel om de ordehandhaving in bezet België alleen te dragen.⁶³²

Van meet af aan ontstond in algemene zin een summiere samenwerking tussen Duitse politieinstanties en de Belgische politie. De Generale Staf van de Belgische Rijkswacht kwam onder toezicht te staan van de *Gruppe Polizei* van het militair bestuur. In de praktijk liepen de dienstbetrekkingen tussen de top van de Rijkswacht en het militair bestuur via de commandant van de *Feldgendarmarie*. Er werd echter geen Duitse verbindingsofficier bij de Rijkswacht geplaatst om de Belgische politie ook daadwerkelijk aan instructies van het militair bestuur te binden. Dit was weer wèl het geval, althans aanvankelijk, bij de gerechtelijke politie in Brussel, waar een Duitse officier dagelijks inzage had in de dossiers en alle binnengekomen processen-verbaal.⁶³³ De gemeentelijke politiekorpsen en veldwacht stonden onder de verschillende *Oberfeld-*, *Feld-* en *Ortskommandanturen*. De gedecentraliseerde structuur van de Belgische politie was voor Reeder aanvankelijk geen aanleiding om tot een reorganisatie of centralisatie over te gaan. Enerzijds had dit te maken met zijn opvatting dat radicale hervormingen van de Belgische politie politieke risico's met zich meebrachten. Anderzijds vormde de bestaande organisatie van de politie op zichzelf al een obstakel voor vergaande hervormingen.⁶³⁴ In tegenstelling tot Nederland was er in België vanaf het begin in het Duitse bezettingsbestuur geen *Höhere SS- und Polizeiführer*, die op termijn een uniforme staatspolitie met een stringent commando- en controlesysteem kon en wilde afdwingen. Zoals bekend hadden de ideologische krachten van het Derde Rijk, t.w. de *Partei* en *SS*, aanvankelijk formeel geen macht in België en waren het binnen het bezettingsbestuur dus uitsluitend de militaire positionele diensten, die voor de ordehandhaving en opsporing verantwoordelijk waren. Anders dan in bezet Nederland en in Vichy-Frankrijk vond in België tijdens de eerste twee jaar van de bezetting geen grondige reorganisatie van het politieapparaat plaats. Het militair bestuur legde de eerste prioriteit bij de economie; de politiehervormingen werden op de lange baan geschoven en van dit uitstel kwam uiteindelijk afstel.⁶³⁵

Bij de uitvoering van hun taken hadden de Belgische gemeentelijke politie en de Rijkswacht normaal gesproken weinig contacten met genoemde Duitse politiediensten en evenmin met de *Sipo-SD*. Voor zover werd samengewerkt verliep dit via de *Feldgendarmarie*.⁶³⁶ Bij de bestrijding van zwarte handel en opsporing van werkweigeraars kreeg de Rijkswacht indien nodig steun van genoemde Duitse politie. Probleem was echter dat er Duitse verordeningen werden afgekondigd die niet aansloten op de Belgische wetgeving. Daardoor ontstond rond handhaving van de openbare orde een spanningsveld tussen de rechtsgeldigheid van uitvoering van Duitse verordeningen door Belgische politieambtenaren en de Belgische rechtspleging.⁶³⁷ In hoeverre kon de Belgische politie

⁶³² Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 220–221; Benoît Majerus, 'Logiques administratives et persécution anti-juive. La police bruxelloise et les arrestations de 1942', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* no. 12 (Bruxelles: CEGES/SOMA (novembre 2003), pp. 181–217, aldaar 194; Benoît Majerus and Xavier Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system', in: C. Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 43–89; Rudi Van Doorslaer, 'La police belge et le maintien de l'ordre en Belgique occupée', in: Etienne Dejonghe et al. (éds.), *L'Occupation en France et en Belgique 1940–1944. Actes du colloque de Lille, 26-28 avril 1985* (Lille: Université de Lille/Revue du Nord, 1987), tome I, pp. 73–102; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 337–342. Voorts de bijdrage van Herman Van Goethem over de Belgische politie in: Bruno De Wever, Herman Van Goethem, Nico Wouters (eds.), *Local Government in Occupied Europe (1939–1945)* (Gent: Academia Press, 2006). Zie verder: Warmbrunn, *German Occupation of Belgium*, 121; W.J.D. Van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting 1940–1944* (Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1985; Franstalige uitgave: *La gendarmerie sous l'Occupation*. Braine-l'Alleud: Éditions J.M. Collet, 1992).

⁶³³ Van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting*, 62–64; Majerus/Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system', 54–56.

⁶³⁴ Warmbrunn, *German Occupation of Belgium*, 121; Van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting*, 64.

⁶³⁵ Wouters, *Oorlogsburgemeesters*, 220; De Jonghe, 'De strijd Himmler–Reeder om de benoeming van een HSSPF'; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 337–338.

⁶³⁶ Van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting*, 62–65; M. Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique*, 63, 65.

⁶³⁷ Van Doorslaer, 'La police belge'; Majerus, 'Logiques administratives', 194; Majerus/Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system'.

bijvoorbeeld worden ingeschakeld ter bestrijding van het verzet en de aanhouding van verzetslieden, communisten, joden, neergeschoten geallieerde piloten etc. Hierover werd – n.a.v. een aantal incidenten⁶³⁸ – op de Belgische departementen van Binnenlandse Zaken en Justitie in het najaar van 1940 en in de loop van 1941 langdurig overleg gevoerd. Uiteindelijk besloten de betrokken secretarissen-generaal dat de bezetter inderdaad een beroep mocht doen op de plaatselijke politiediensten, maar dan wel binnen het kader van de Belgische wetgeving. Als leidraad fungeerden onder meer de Conventie van Den Haag uit 1907, van toepassing op bezet België, en het al eerder vermelde *Burgerlijk-Mobilisatieboekje*, waarin de plichten van ambtenaren in oorlogstijd werden opgesomd.⁶³⁹

In de praktijk bleven de problemen echter bestaan. Daarom stelde de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Romsée, de kwestie bij generaal Von Falkenhausen aan de orde. In een brief van de generaal van 24 juli 1941 aan Romsée werd ingegaan op de bezwaren, die leden van de Rijkswacht en Belgische politie hadden geuit tegen het verrichten van aanhoudingen die door de bezetter waren bevolen, maar niet op Belgische wetten steunden. Von Falkenhausen stelde in de brief dat de Belgische politie en Rijkswacht de verordeningen van het militair bestuur dienden uit te voeren, ook al was daar geen rechtsgrond voor aanwezig in de Belgische wetgeving. In diezelfde brief stelde hij echter óók er begrip voor te hebben dat aan Belgische zijde in sommige gevallen ‘bezwaren’ bestonden bij het uitvoeren van aanhoudingen die door de bezetter werden geëist. In die gevallen zou de Duitse politie hiertoe overgegaan, al bleef de Belgische politie in principe verplicht de verordeningen van de bezettingsmacht uit te voeren. Hoewel Von Falkenhausen niet vermeldde om welke ‘bezwaren’ het precies ging, bood hij hiermee een belangrijke uitweg om in bepaalde gevallen geen medewerking te verlenen bij aanhoudingen op bevel van de bezetter.⁶⁴⁰ Romsée stuurde de brief aan zijn ambtgenoot van Justitie, Schuind, alsmede naar de top van de aan hemzelf ondergeschikte politie-instanties. Sommige van deze weigerden echter de brief naar lagere afdelingen door te sturen. Er werd vanuit het oogpunt van Belgische wetgeving bezwaar aangetekend tegen het schrijven van Von Falkenhausen. Hoewel Schuind in eerste instantie dit bezwaar steunde, wisten Romsée en een hierbij betrokken jurist van het militair bestuur hem ertoe te brengen zijn steun in te trekken. De zinsnede aangaande de ‘bezwaren’ was volgens Romsée op *zijn* aandringen in de brief opgenomen maar had in werkelijkheid geen enkele praktische betekenis.⁶⁴¹ Tenslotte gaf Schuind toe en beide secretarissen-generaal schaarden zich achter het schrijven van Von Falkenhausen. Dit betekende dat hun ondergeschikten hiërarchisch gedekt waren, wanneer zij uitvoering gaven aan de brief.

In politiekringen bleef de kwestie echter toch onderwerp van controversen. Steeds meer leidinggevendend uitten formele bezwaren, onder wie de waarnemend korpscommandant van de Rijkswacht, kolonel Oscar Dethise. Hij kwam met een aantal rapportages waarin hij stelling nam tegen de brief van Von Falkenhausen in het algemeen en dus tegen de inschakeling van de Rijkswacht ten behoeve van de bezetter. Hij vroeg zich af of opdrachten van plaatselijke *Kommandanturen* of van de *Feldgendarmarie* dezelfde rechtsgeldigheid hadden als de verordeningen van het militair bestuur die waren uitgevaardigd en gepubliceerd in het *Verordnungsblatt*. Romsée en Schuind, bij wie de rapporten van Dethise terecht kwamen, konden het over de kwestie niet eens worden en besloten in oktober 1941 advies te vragen aan de Raad van Wetgeving, waar de hoogste

⁶³⁸ Al op 1 juli 1940 protesteerde de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Jean Vossen, bij het militair bestuur tegen de verplichting die door de *Feldkommandantur* van Charleroi aan de plaatselijke Rijkswacht was opgelegd om bij burgers huiszoeken naar het bezit van wapens uit te voeren. Met beroep op de Belgische wetgeving stelde hij dat Belgische politiefunctarissen alleen op uitdrukkelijk bevel van Belgische gerechtelijke autoriteiten en dan nog alleen bij ernstige vermoedens tot huiszoeking konden overgaan. Toen op 23 juni 1941 de Luikse *Sipo-SD* aan de districtscommandant van de Rijkswacht bevel gaf een aantal communisten aan te houden, was ook dat duidelijk in strijd met de nationale wetgeving. Regel was dat Belgische overheidsdienaren niet zonder meer dergelijke bevelen mochten opvolgen, zij moesten eerst raad vragen aan hun superieuren. Achtereenvolgens werden geraadpleegd: de groepscommandant van de Rijkswacht van Luik, de procureur des konings in de provincie Luik, de Secretaris-Generaal van Justitie en de nationale korpscommandant van de Rijkswacht. Deze laatste, kolonel Oscar Dethise, nam duidelijk stelling en deed op 25 juni 1941 een schrijven uitgaan waarin hij meedeelde dat het bevel niet mocht worden uitgevoerd. Saerens, *Vreemdelingen*, 593–594.

⁶³⁹ Saerens, *Vreemdelingen*, 593; vergel. Herman Van Goethem, ‘La convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers, 1940–1942’, in: *Cahiers d’Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/ BEG), no. 17 (oktober 2006), pp. 117–197.

⁶⁴⁰ Verhoeyen, *België bezet*, 69–70; Saerens, *Vreemdelingen*, 594–595; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 357–358.

⁶⁴¹ Saerens, *Vreemdelingen*, 596.

magistraten van het land deel van uitmaakten. Het advies van de Raad luidde in februari 1942 dat maatregelen die door de bezetter waren uitgevaardigd, maar uitsluitend in het belang van het land waren, in beginsel door de Belgische politie en Rijkswacht moesten worden uitgevoerd. Wanneer de maatregelen daarentegen ‘hoofdzakelijk in het militair of politiek belang van de bezetter werden genomen’, dan konden genoemde politiediensten niet worden verplicht hieraan mee te werken. In geval van twijfel diende men zijn direct bovengeschikte te raadplegen. Voor de *gerechtelijke politie* kwam men dan – via de politiehiërarchie en procureur des konings – uiteindelijk terecht bij de secretaris-generaal van Justitie. Voor de *gemeentepolitie* liep de lijn via de burgemeester en provinciegouverneur naar de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. In het ene geval werd men gearresteerd op verdenking van een gepleegd misdrijf, in het andere geval ging het om arrestatie ter voorkoming van ordeverstoringen. Voor arrestaties door de Belgische politie van mensen, uitsluitend omdat zij joden waren, was dus geen enkele rechtsgrond.⁶⁴²

De Belgische politie werd dan ook in het algemeen niet zonder meer ingeschakeld als verlengstuk van de Duitse militaire politie en zeker niet van de *Sipo-SD*.⁶⁴³ Uitzondering hierop echter was de medewerking van de gemeentepolitie in Antwerpen, die in augustus-september 1942 tot driemaal toe toch deelnam aan razzia’s op de joodse bevolking voor de deportaties. Belangrijk is dus om na te gaan waarom dit, in tegenstelling tot andere Belgische steden, wèl gebeurde in Antwerpen.

Evenals zijn ambtgenoten had ook de burgemeester van Antwerpen, Leon Delwaide, in augustus 1941 via de provinciegouverneur Jan Grauls de brief van Von Falkenhausen ontvangen.⁶⁴⁴ Hij besloot de gemeentelijke juridische dienst advies te vragen hoe dit schrijven in de praktijk toe te passen.⁶⁴⁵ Deze dienst wees hem er op dat hij als hoogst verantwoordelijke voor de gemeentelijke politie niet gerechtigd was aanhoudingen te bevelen; dit was de taak van de procureur des konings, die hoofd was van de gerechtelijke politie. Zoals eerder vermeld hield de gemeentepolitie zich voornamelijk bezig met toezicht, handhaving van de openbare orde, alsmede voorkoming van misdrijven. De werkzaamheden waren dus vooral van preventieve aard. De gerechtelijke politie kwam door middel van onderzoek en opsporing in actie ná een gepleegd misdrijf. Hierbij had het optreden dus meer een strafrechtelijk karakter, ook al werden de taken deels uitgevoerd door dezelfde agenten.⁶⁴⁶

De Antwerpse politie had in de praktijk, al voordat de deportaties begonnen, medewerking verleend aan maatregelen van de bezetter die ook joden betroffen. Zo was zij eind 1940 en begin 1941 betrokken geweest bij de evacuatie van vreemdelingen naar Belgisch Limburg vanwege de ‘militaire veiligheid’; het ging daarbij vrijwel uitsluitend om buitenlandse joden. Ook assisteerde Antwerpse politie bij het vervoer van joodse mannen die in juni 1942 op last van het militair bestuur verplicht tewerkgesteld werden bij aanleg van Duitse verdedigingswerken in Noord-Frankrijk (‘Atlantikwall’).⁶⁴⁷

Toen in augustus 1942 steeds minder joden in België zich vrijwillig aanmeldden voor de ‘arbeidsinzet in het Oosten’ was de bezetter overgegaan tot razzia’s. In augustus-september vonden zeven razzia’s plaats. Vier daarvan werden in Antwerpen uitgevoerd, op 15, 27 en 28 augustus en 11 september. Overigens werd die van 27 augustus door de *Sipo-SD* voortijdig afgeblazen. Daartegenover stonden één razzia in Brussel op 3 september, één in Charleroi op 23 september en

⁶⁴² *Ibid.*, 598–599; Majerus, ‘Logiques administratives’, 194; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 358; Walter de Maesschalk, *Gardes in oorlog. De Antwerpse politie in Wereldoorlog II* (Antwerpen/Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2004), p. 86; Van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting*, 64–65.

⁶⁴³ Van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting*, 62–65; M. Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique*, 63, 65.

⁶⁴⁴ Bij de Duitse inval in mei 1940 was de socialistische burgemeester van Antwerpen, Camille Huysmans, die tevens parlementariër was, in ballingschap gegaan. In laatstgenoemde functie van volksvertegenwoordiger was hij gemachtigd de regering te volgen, wat zeer veel parlementariërs toen ook deden. Huysmans belandde via Frankrijk in Londen waar hij voorzitter werd van het Belgisch Parlementair Bureau/Office Parlementaire Belge. Als burgemeester werd Huysmans vervangen door de katholieke schepen (wethouder) Leon Delwaide, die tijdens de bezettingsjaren in functie zou blijven. Saerens, *Vreemdelingen*, 489.

⁶⁴⁵ Dit is onmogelijk te verifiëren wegens gebrek aan bewijzen. Het is enkel gebaseerd op de eigen *na-oorlogse* verklaring van Delwaide. Saerens, *Vreemdelingen*, 596; Idem, *Étrangers*, 698; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, p. 568 n. 137.

⁶⁴⁶ Saerens, *Vreemdelingen*, 597; Majerus, ‘Logiques administratives’, 194.

⁶⁴⁷ Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk’, p. 155 n. 24–25; M. Steinberg, *La Persécution*, 217; Saerens, *Vreemdelingen*, 593; Walter de Maesschalk, *Gardes in oorlog. De Antwerpse politie in Wereldoorlog II* (Antwerpen/Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2004).

één in Luik op 25 september. De razzia's werden gecoördineerd door de plaatselijke afdelingen van de *Sipo-SD*, terwijl de daadwerkelijke uitvoering van het oppakken van joden een taak was van de *Feldgendarmarie*.⁶⁴⁸

De eerste razzia werd dus op zaterdag 15 augustus 1942 uitgevoerd in Antwerpen, waarbij van Duitse zijde een beroep werd gedaan op de Antwerpse politie. Hoewel dit formeel in strijd was met de bovengenoemde Belgische richtlijnen, leek het verlenen van assistentie op zichzelf niet ongewoon. Immers, de Antwerpse politie had zoals gezegd al eerder zonder problemen begeleidingstaken op zich genomen, zoals bij de 'Atlantikwall-joden' enkele weken daarvoor en nog eerder bij de 'Limburg-joden' eind 1940. Op 15 augustus 1942 vertrok vanuit het Antwerpse station voor de derde keer een trein met joodse mannen naar de 'Atlantikwall'. Diezelfde dag werden omstreeks twaalf uur 's middags de *Dagelijksche Orders* vanuit het Antwerpse hoofdbureau van politie uitgevaardigd. Onder de rubriek *Varia* gaf hoofdcommissaris Jozef De Potter de volgende order: 'Heden avond dient op bevel vanaf 20.30 uur der Sicherheitspolizei in de 5de, 6de, en 7de Wijken een bijzondere beschikking voorhanden te zijn, om bepaalde opdrachten uit te voeren'.⁶⁴⁹ Om wat voor 'bepaalde opdrachten' het ging, werd niet vermeld. Wel benadrukte De Potter dat de aangewezen politiemensen – 53 in totaal – hoe dan ook beschikbaar moesten zijn, desnoods ten koste van mankracht in daaropvolgende diensten of andere politieafdelingen. Onder leiding van een adjunct-commissaris moesten er per wijk circa zeventien politieagenten beschikbaar zijn. Al in de middag werd duidelijk wat de opdracht inhield. Op initiatief van Erich Holm, de plaatselijke *Judenreferent* van de *Sipo-SD*, werden aan de desbetreffende wijkbureau's van politie *Arbeitseinsatzbefehle* op naam van 'Israëlieten' verstrekt. Ze kregen opdracht deze oproepen, na ingaan van de avondklok, aan de geadresseerde personen uit te reiken en na lezing deze te sommeren zich onmiddellijk reisvaardig te maken met medeneming van voedsel voor veertien dagen. De betrokkenen moesten worden overgebracht naar het politiebureau van de betreffende wijk, waar de verzamelde joden door de *Sipo-SD* zouden worden opgehaald. Wanneer geadresseerden niet werden aangetroffen moesten hun huizen worden doorzocht om na te gaan of zij zich niet ergens hadden verborgen. In totaal ging het om ruim tweehonderd joden: 75 oproepen in de 6de wijk, 77 oproepen in de 7de wijk, terwijl van de 5de wijk geen gegevens bekend zijn, maar het waarschijnlijk om een soortgelijk aantal ging.⁶⁵⁰ Gezien de duidelijk afnemende bereidheid van joden om aan de oproepen voor tewerkstelling gehoor te geven, verwachtte de *Sipo-SD* de aantallen te vergroten, door de Antwerpse politie de schriftelijke oproepen te laten uitreiken en tegelijk, desnoods onder dwang, de betrokkenen mee te laten nemen naar het politiebureau van de betreffende wijk.

Om negen uur 's avonds begonnen de agenten in de drie wijken met het van huis halen van joden, van wie zij een tewerkstellingsbevel op naam hadden. Het werk ging de hele nacht door. In de 7de wijk bleken veel van de geadresseerden niet thuis te zijn; van de vermelde 77 personen werden er twintig opgespoord en aangehouden. In de 6de wijk waren de politieagenten echter nauwelijks met hun taak begonnen, toen zij van de *Feldgendarmarie* onverwachts opdracht kregen om met behulp van leden van deze Duitse politie een aantal straten af te sluiten. De reden hiervan werd kort na tien uur duidelijk; toen verschenen er personen- en vrachtwagens bemand door leden van de *Sipo-SD* en *Feldgendarmarie*. De verdeling van tewerkstellingbevelen werd stopgezet en Duitse politie begon zonder meer joodse inwoners van de wijk op te pakken. De Antwerpse agenten kregen het bevel de aangehoudenen, onder wie veel vrouwen, kinderen, ouderen en zieken, naar de gereedstaande vrachtwagens te brengen, waarna de betrokkenen werden weggevoerd naar Mechelen. Straat na straat werd op deze manier uitgekamd, wat onder het oog van de Antwerpse politiemannen tot helse taferelen leidde. Vrouwen en kinderen werden van hun echtgenoot en vader gescheiden. Door de brute wijze waarop de razzia plaatsvond – de mensen werden uit hun huizen gesleurd – kregen

⁶⁴⁸ Saerens, *Vreemdelingen*, 593; M. Steinberg, *La Persécution*, 234, 268–279.

⁶⁴⁹ *Dagelijksche Orders* Politie Hoofdcommissariaat, 15 augustus 1942, in: Stadsarchief Antwerpen (SAA): MA, nr. 25364, geciteerd in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 601 n. 1709. Vergel. Lieven Saerens, 'Antwerpen, de "stad der vergetelheid"'. De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolging tijdens Wereldoorlog II', in: Eric Corijn, m.m.v. Gita Deneckere et al. (red.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?* (Antwerpen: Manteau/Standaard, 2002), pp. 99–131; Steinberg, *La Persécution*, 267–268; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 570. Jozef De Potter was al vóór de oorlog Antwerps hoofdcommissaris van politie geweest, en per 1 juni 1941 opnieuw in deze functie benoemd; hij was geen lid van een pro-Duitse partij.

⁶⁵⁰ Saerens, *Vreemdelingen*, 601–602; Steinberg, *La Persécution*, 268.

sommigen een acute hartaanval of trachtten zichzelf van het leven te beroven. Zo vermeldde het politierapport dat de 68-jarige Mozes Zanligt was aangetroffen ‘dewelke door middel van een mes gepoogd had, zich de keel [open] te snijden.’⁶⁵¹ Omstreeks half zeven in de ochtend waren de razzia’s afgelopen. Een half uur later kreeg de adjunct-commissaris in een van de wijken echter opdracht van de *Sipo-SD* om opnieuw een begin te maken met de uitreiking van de tewerkstellingbevelen en betrokkenen (voor zover niet al door de Duitse politie opgepakt) alsnog aan te houden. De adjunct-commissaris vermeldde deze opdracht weliswaar in zijn politierapport, maar eindigde met de opmerking: ‘doch heeft er tot op heden nog geen aanvang mede gemaakt’.⁶⁵² Bij de nachtelijke ophaalacties van 15–16 augustus 1942 werden in de drie wijken in totaal tussen 998 en 1.067 joden opgepakt, veel méér dus dan de oorspronkelijk beoogde ongeveer tweehonderd.⁶⁵³

In de ochtend van 16 augustus werden de Antwerpse autoriteiten ingelicht over de nachtelijke razzia en de deelname van de gemeentepolitie. Zo stelde de adjunct-commissaris van de 6de wijk een rapport op over de dramatische gebeurtenissen in zijn wijk. Van hogerhand kwam er echter geen enkele reactie: noch procureur des konings Eduard Baers, noch burgemeester Delwaide reageerde op het rapport.⁶⁵⁴ Het feit dat het bij de grote razzia om joden ging met een vreemde nationaliteit heeft meer dan waarschijnlijk een essentiële rol gespeeld in het zwijgen van de Antwerpse burgemeester.⁶⁵⁵ Ook hoofdcommissaris De Potter ging niet in op de assistentie van zijn agenten. Wel was het opvallend dat hij op 19 augustus in de *Dagelijksche Orders* er nog eens aan herinnerde, dat op het politiebureau ‘politieke discussies (...) volstrekt verboden zijn’.⁶⁵⁶ Dit lijkt erop te wijzen dat de grote razzia tot onrust had geleid bij de Antwerpse agenten zelf. Door de houding van de burgemeester en hoofdcommissaris bleef evenwel de Antwerpse politie in de daaropvolgende dagen eisen van de *Sipo-SD* zonder protesten inwilligen. Zo werden er op verzoek van de Duitse politie incidenteel joden aangehouden en aan de laatste overgeleverd.⁶⁵⁷

Op donderdagavond 27 augustus 1942 moest een tweede razzia op joden in Antwerpen plaatsvinden, wederom uitgevoerd door leden van de *Sipo-SD* en *Feldgendarmarie*. Hoewel Holm opnieuw de medewerking van de Antwerpse politie had ingeroepen, was er in de *Dagelijksche Orders* van het hoofdbureau van politie geen bericht over opgenomen. Uit onderzoek van de historicus L. Saerens blijkt evenwel dat op 27 augustus een *afzonderlijke* dienstorder door hoofdcommissaris De Potter werd uitgevaardigd, met als kopje *Wegvoering van Joden (...) Zeer dringend*. Kennelijk was de order ná de officiële verschijning van de *Dagelijksche Orders* gegeven. In de dienstorder stond dat voor de avond van diezelfde dag ‘een bijzondere beschikking voorhanden diende te zijn, om bepaalde opdrachten uit te voeren.’ Deze opdrachten moesten worden uitgevoerd in de 7de en 10de wijk, alsmede in het District Berchem, elk onder leiding van een adjunct-commissaris. Om wat voor soort opdrachten het ging, werd niet schriftelijk meegedeeld. Duidelijk was wèl dat het niet ging om de uitreiking van tewerkstellingsbevelen. In totaal moesten er ruim zestig politieagenten beschikbaar zijn. Ook nu wees de hoofdcommissaris erop dat zijn order nauwgezet moest worden opgevolgd: ‘Ik vestig de aandacht der H.H. Politiecommissarissen op het feit dat de aangeduide agenten *moeten* geleverd worden’.⁶⁵⁸ Ook deze keer benadrukte de Antwerpse

⁶⁵¹ Proces-Verbaal, Zesde Wijk, nr. 5273, 18 augustus 1942, en Gebeurtenisboek H.H. Agenten Zesde Wijk, 15 augustus 1942, beide in: SAA: MA, nr. 28105 resp. 28974, gecit. in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 604 n. 1714bis. Vergel. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 207.

⁶⁵² Proces-Verbaal, Zesde Wijk, nr. 5257, 17 augustus 1942, in: SAA: MA, nr. 28105, gecit. in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 604 n. 1714.

⁶⁵³ Saerens, *Vreemdelingen*, 604; Idem, *Étrangers*, 706; M. Steinberg, *La Persécution*, 267–268; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 571; Walter de Maesschalk, *Gardes in oorlog. De Antwerpse politie in Wereldoorlog II* (Antwerpen/Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2004).

⁶⁵⁴ Saerens, *Vreemdelingen*, 606; Idem, *Étrangers*, 707–708. Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 572: ‘Het lijkt inderdaad waarschijnlijk dat Delwaide al op 16 of 17 augustus 1942 op de hoogte moet zijn geweest. Noch de burgemeester, noch de procureur des konings liet de komende weken iets horen.’

⁶⁵⁵ Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 573.

⁶⁵⁶ *Dagelijksche Orders* Politie Hoofdcommissariaat, 19 augustus 1942, in: SAA: MA, nr. 25364, gecit. in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 607 n. 1719. Idem, *Étrangers*, 709.

⁶⁵⁷ Saerens, *Vreemdelingen*, 607–608; Idem, *Étrangers*, 710–711; Idem, ‘Antwerpen, de “stad der vergetelheid”. De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolging’; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 573.

⁶⁵⁸ Het woord ‘moeten’ is in het origineel driemaal onderstreept. Saerens, *Vreemdelingen*, p. 609 n. 1726; vergel. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 211–212; Idem, *La Persécution*, 268–269; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 573–574.

politiechef dat de inzet desnoods ten koste moest gaan van andere werkroosters of politiediensten. De aangewezen agenten dienden zich om negen uur in de avond te melden bij de desbetreffende wijkbureau's en de drie betrokken adjunct-commissarissen moesten zich eveneens om negen uur melden bij de Antwerpse *Sipo-SD* voor nadere bevelen. Hoewel de dienstorder – net als bij de eerste razzia van 15 augustus – geen tegenspraak duldde, ging een nieuwe deelname een aantal agenten te ver. Voor de razzia goed en wel op gang kwam, ontdekte de Duitse politie 'dat de joden door middel van metterhaast geschreven pamfletten, verspreid door leden van de Belgische politie, op voorhand verwittigd waren van hetgeen ging gebeuren'.⁶⁵⁹ Hierdoor wisten velen zich tijdig te verbergen en zag Holm zich genoodzaakt de razzia in de drie wijken voortijdig af te blazen. De volgende dag, 28 augustus, ontbood hij vroeg in de avond vier adjunct-commissarissen, die van de 7de wijk, en van de districten Deurne, Borgerhout en Berchem. De vier vernamen van Holm dat als 'straf voor het verraad, de Antwerpse politie nu *alleen* tot de aanhouding van joden moest overgaan'. Onder dreiging van opsluiting in het beruchte kamp van Breendonk kregen zij het bevel om ieder 250 joden op te pakken 'van meer dan twaalf maanden, zonder onderscheid van geslacht'.⁶⁶⁰ en deze de volgende ochtend omstreeks acht uur aan de *Sipo-SD* over te dragen. Indien het aantal van 250 joden per wijk – dus duizend in totaal – niet kon worden bereikt, moesten andere wijken of districten het ontbrekende aantal leveren. Holm hield de vier adjuncten voor dat er 'krachtdadig diende opgetreden te worden'. Woning na woning diende doorzocht te worden. Bij verzet van joden moest geweld worden gebruikt. Alles zou onder rechtstreeks toezicht van de *Sipo-SD* staan. Wanneer niet krachtdadig en doortastend zou worden opgetreden, volgden er strafmaatregelen tegen de desbetreffende agenten. Hoofdcommissaris De Potter werd door de adjuncten op de hoogte gebracht van het bevel van Holm. Blijkbaar maakte hij geen bezwaar, want betrokken adjuncten gingen aan de slag.⁶⁶¹ Het gemeentebestuur en burgemeester Delwaide lijken echter niet van tevoren op de hoogte te zijn gesteld van deze actie; voldoende betrouwbare bronnen hieromtrent ontbreken. In elk geval werden in allerijl de benodigde agenten – bijna zeventig man – op de been gebracht.⁶⁶² Vervolgens werden er schoolgebouwen gevorderd waar de opgepakte joden zouden worden ondergebracht. Om elf uur 's avonds gingen de agenten in de betreffende wijken tot de razzia over. Straten met de hoogste concentratie joden werden afgezet, de aangehouden joden kregen een kwartier om 'in te pakken'. De agenten voerden de orders nauwgezet uit, in een aantal gevallen werd geweld gebruikt. Vermoedelijk waren de agenten danig onder de indruk van Holms dreiging met Breendonk en van het feit dat hun hoofdcommissaris de gegeven opdracht kennelijk met zijn gezag dekte.⁶⁶³ Ook tijdens uitvoering van deze razzia waren er getroffen die ter plekke aan de emoties bezweken. Zo werden drie joodse bewoners van de 7de wijk met een acute hersenbloeding naar het ziekenhuis gebracht. De razzia eindigde om zeven uur in de ochtend. In totaal werden er in de 7de wijk 448 joden aangehouden, bijna het dubbele van wat Holm per wijk had geëist. In het district Deurne hielden de agenten 134 joden aan; om het aantal van 250 toch te bereiken, werden er ook razzia's gehouden in de 6de wijk, waar op gewelddadige wijze door agenten 67 joden werden opgepakt. In de districten Borgerhout en Berchem verliepen de razzia's ongeveer via gelijke lijnen en werden er uiteindelijk ruim 450 joden aangehouden. In totaal hield het Antwerpse politiekorps in de nacht van 28–29 augustus tenminste 1.243 joden aan. Allen werden door Duitse politie in vrachtwagens overgebracht naar de Dossin-kazerne in Mechelen.⁶⁶⁴

Toen Delwaide de volgende ochtend op het stadhuis, door een verslag van de hoofdcommissaris, van de razzia's vernam, begaf hij zich volgens zijn eigen naoorlogse verklaring rechtstreeks naar de Antwerpse *Feldkommandantur* 'om tegen het onrechtmatig en willekeurig optreden der Gestapo

⁶⁵⁹ Saerens, *Vreemdelingen*, 609; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 574. Walter de Maesschalk, *Gardes in oorlog. De Antwerpse politie in Wereldoorlog II* (Antwerpen/Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2004), p. 117: 'Maatregelen van de Duitse en de Belgische overheid, die tegen de burgers waren gericht, werden met tegenzin en gebrekkig uitgevoerd.'

⁶⁶⁰ Saerens, *Vreemdelingen*, p. 610 n. 1728; M. Steinberg, *La Persécution*, 270.

⁶⁶¹ Saerens, *Vreemdelingen*, pp. 610–612 n. 1729–1731; Idem, *Étrangers*, 716–719; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 575.

⁶⁶² Saerens, *Vreemdelingen*, 610, 616–617; M. Steinberg, *La Persécution*, 269–270; Van Doorslaer (red.), et al., *Gewillig België*, 575.

⁶⁶³ Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 575.

⁶⁶⁴ Saerens, *Vreemdelingen*, 610–615, m.n. p. 614 n. 1737; Idem, *Étrangers*, 716–719; Idem, 'Augustus 1942. De jodenvervolgving in Borgerhout en de medewerking van de lokale politie', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, no. 4 (2002), pp. 99–146, aldaar 122–125; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 575.

protest aan te tekenen.’ Ook verklaarde Delwaide ‘er de chef der Gestapo Erich Holm te hebben bijgeroepen (...) Tenslotte kreeg ik de verbintenis dat de politie voor het aanhouden van joden niet meer zou worden opgeëist’.⁶⁶⁵ Delwaide stelde eveneens te hebben geprotesteerd bij de secretarissen-generaal Schuind en Romsée om hun bemiddeling in te roepen en zo herhaling van een gedwongen inzet van Antwerpse politieagenten te voorkomen.⁶⁶⁶

Het leek er op dat de Antwerpse politie niet meer zou worden betrokken bij het oppakken van joden door de Duitse politie. Wel kregen op 10 september agenten opdracht om – zoals al eerder was gebeurd – vijfhonderd oproepingsbevelen uit te reiken aan joodse mannen uit de 6de, 7de en 10de wijk voor verplichte tewerkstelling in Noord-Frankrijk. In de ochtend van 11 september, terwijl agenten opgeroepen joodse arbeiders naar de trein op het station begeleidden, werd deze actie echter opnieuw doorkruist door een onaangekondigde grootscheepse razzia uitgevoerd door *Sipo-SD* en *Feldgendarmarie*. De actie duurde langer dan 24 uur duurde en hierbij werden 1.422 joodse mannen, vrouwen en kinderen opgepakt. In tegenstelling tot de vorige razzia’s werden joden nu overdag uit hun huizen gesleurd of onmiddellijk op straat aangehouden. Agenten van de Antwerpse politie werden door leden van de *Feldgendarmarie* zonder omhaal ‘gevorderd’ om assistentie te verlenen bij het overbrengen van de opgepakte naar de verzamelpunten, vanwaar ze in vrachtwagens naar Mechelen gevoerd zouden worden. Hoeveel joden door Antwerpse agenten in totaal werden aangehouden tijdens deze razzia is onbekend, mede door de verwarring met de gelijktijdige actie voor het vervoer naar tewerkstelling in Noord-Frankrijk.⁶⁶⁷

Saerens stelt dat er geen schriftelijke protesten van het stadsbestuur te vinden zijn. Wel is er een niet-ondertekende notitie van de Antwerpse politie van 8 september 1942 – naar aanleiding van de eerdere gebeurtenissen – waarin de adjunct-commissarissen wordt verzocht, wanneer zij op Duits bevel ‘meerdere personen’ moeten aanhouden, zij dit eerst onmiddellijk bij hun superieuren dienen te melden.⁶⁶⁸ Bovendien is de brief van Reeder van 25 september 1942 een belangrijke aanwijzing dat er een reactie van Belgische autoriteiten op de gebeurtenissen in Antwerpen moet zijn geweest. Burgemeester Delwaide heeft hoogstwaarschijnlijk tussen 15 en 25 september geprotesteerd bij de secretarissen-generaal Schuind en Romsée.⁶⁶⁹ Reeder schreef in deze brief, gericht aan de *Oberfeld- en Feldkommandanturen*, onder de kop ‘*Evakuierung der Juden*’: (...) ‘*Von einer Zuziehung der belgischen Polizei ist abzusehen. (...) Die Dienststelle der deutschen Sicherheitspolizei ist angewiesen, die Aktion so durchzuführen, dass sie möglich wenig in der Öffentlichkeit auffällt und keine Sympathie für die Juden innerhalb der Bevölkerung erwirkt.*’⁶⁷⁰ Door deze brief werd de positie van de Belgische c.q. Antwerpse politie voor wat betreft het oppakken van joden duidelijk.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ Leon Delwaide, *Mijne houding en mijn beleid als burgemeester van Antwerpen tijdens de bezettingsjaren 1940–1944*, gestencild typoscript (Z.pl., 1945), p. 26; gepubliceerd als brochure onder de titel: *Vier jaar burgemeester van Antwerpen* (Antwerpen, 1946). Saerens, *Vreemdelingen*, pp. 615–616, n. 1741; Idem, ‘Antwerpen, de “stad der vergetelheid”’. De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolgung’. De vermelding door Delwaide van Holm als ‘de chef der Gestapo’ is onjuist. Max Werner was op dat moment hoofd van de Sipo-SD Aussenstelle in Antwerpen. Daarbinnen was Erich Holm belast met de joodse zaken. Saerens, *Étrangers*, 574–577 (verbetering en aanvulling ten opzichte van de eerder verschenen Nederlandstalige uitgave *Vreemdelingen*).

⁶⁶⁶ Saerens, *Vreemdelingen*, 616–620; Idem, *Étrangers*, 722–724. Volgens Saerens en ook Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 575–576, is er ondanks het vele onderzoek nooit enig spoor opgedoken van geschreven of mondelinge tussenkomsten van Delwaide bij de Belgische secretarissen-generaal: ‘De tussenkomsten bij Romsée en Schuind lijken zeer onwaarschijnlijk.’ (Van Doorslaer et al., 576).

⁶⁶⁷ Saerens, *Vreemdelingen*, 620–621; Idem, *Étrangers*, 727–728; M. Steinberg, *La Persécution*, 273–274, 294–295; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 577–578. Van de beoogde 500 opgeroepen zouden er slechts veertig op 12 september naar Noord-Frankrijk vertrekken; enerzijds had dit te maken met de afnemende bereidheid zich te melden, anderzijds werd dit veroorzaakt doordat een aantal van de opgeroepen slachtoffer werd van de gelijktijdige razzia en naar Mechelen werd overgebracht in plaats van Noord-Frankrijk. Zie ook: Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling’, 169.

⁶⁶⁸ Saerens, *Vreemdelingen*, p. 619 n. 1751; Idem, *Étrangers*, 726.

⁶⁶⁹ Lieven Saerens oppert in zijn boek twee hypothesen: a) een protest van Belgische bestuurders uit Antwerpen tussen 15 en 25 september; b) een protest van Belgische bestuurders uit Luik en/of Charleroi naar aanleiding van (pogingen tot) razzia’s in die steden op 23–24 september. Voor geen van beide hypothesen werd echter schriftelijk bewijs gevonden. Pas voor de periode november 1942 zijn de eerste brieven van Antwerpse instanties bekend waarin een standpunt tegenover ‘aanhoudingen’ werd ingenomen. Saerens, *Vreemdelingen*, 622–624.

⁶⁷⁰ Brief, 25 september 1942, van Reeder aan de Feldkommandanturen en Oberfeldkommandanturen, ‘Betreff: Evakuierung der Juden’, gecit. in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 622 n. 1756. Zie ook de tekst in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, pp. 46–48.

⁶⁷¹ Saerens, *Vreemdelingen*, 621–623.

Overigens had de *Sipo-SD* getracht ook in Charleroi (23 september) en Luik (24–25 september) de gemeentelijke politie bij het oppakken van joden in te schakelen, maar daar weigerden de gemeentelijke autoriteiten hun medewerking en dienden protesten in. Mede hierdoor mislukte de *razzia* in Charleroi vrijwel geheel en die in Luik grotendeels.⁶⁷²

In Brussel kwamen tussen juni en september 1942 twee Duitse verzoeken op het bureau van de hoofdcommissaris van politie, Louis Van Autgaerden, om grote aantallen joden te arresteren. Het eerste verzoek, op 3 juli, was afkomstig van het hoofd van de *Oberfeldkommandantur* te Brussel en als zodanig de regionaal vertegenwoordiger van *Militärverwaltungschef* Reeder. Van de Brusselse politie werd gevraagd joodse mannen te arresteren die niet hadden beantwoord aan de oproep tot medische keuring voor tewerkstelling in Noord-Frankrijk. Van Autgaerdens superieur, burgemeester Jules Coelst, weigerde hieraan te voldoen omdat de openbare orde niet in gevaar was en evenmin sprake was van een gepleegd delict.⁶⁷³ Bovendien was dit verzoek in strijd met de Conventie van Den Haag. Coelst werd hierin gesteund door de gouverneur van de provincie Brabant, baron Albert Houtart, die op zijn beurt secretaris-generaal Romsée wist te overtuigen van de onwettigheid van de gevraagde arrestaties. De houding van Coelst had niet te maken met een mogelijk begaan zijn met het lot van de joden, maar kwam uitsluitend voort uit de taakopvatting van de gemeentelijke politie. Wel was de *Oberfeldkommandantur* er in geslaagd Brusselse politieagenten in de eerste week van juni te betrekken bij de arrestatie van ex-gevangenen en Belgische gijzelaars. Dit had achteraf alsnog geleid tot bezwaren van Brusselse gemeentelijke autoriteiten en het waren deze bezwaren die ook een rol speelden bij de weigering van Coelst op 3 juli.⁶⁷⁴

De tweede keer dat in Brussel de bezetter de gemeentelijke politie poogde te vorderen voor het oppakken van joden was op 2 september 1942, deze keer op verzoek van de *Sipo-SD*. Anders dan bij de poging van 3 juli, ging het nu om een *razzia* in de ware zin van het woord. Net als eerder in Antwerpen werd ook in Brussel van de plaatselijke politie verwacht deel te nemen aan het massaal oppakken van mannen, vrouwen en kinderen. Op 2 september werd hoofdcommissaris Van Autgaerden persoonlijk door kolonel Adriaan Emiel Van Coppenolle ontboden. Deze laatste – een Nieuwe Orde-gezinde Vlaming – was in oktober 1941 door Romsée benoemd tot hoofd van de *Police Générale du Royaume* (PGR), een in 1934 opgericht bureau dat tot medio 1941 klein en van weinig betekenis was gebleven, maar van toen af door Romsée was gebruikt om hervormingen in het politiebestedel te initiëren.⁶⁷⁵ De Rijkswacht was ondergeschikt aan dit bureau en Van Coppenolle zou uiteindelijk zelf in februari 1943 ook commandant van de Rijkswacht worden. Van Autgaerden kreeg opdracht een van zijn naaste medewerkers, Albert Tasseel, in de ochtend van 3 september naar het bureau van Alfred Thomas te sturen. Deze was chef van *Abteilung II* van de *Sipo-SD*, en als zodanig de superieur van *Judenreferent* Asche en vertegenwoordiger van *Sipo-SD* chef Ehlers. Tasseel kreeg van Thomas te horen dat voor de avond van diezelfde dag en deels voor de nacht (3–4 september) 100 tot 150 agenten ter beschikking moesten worden gesteld. Duitse politie zou overgaan tot arrestatie van een aantal vreemdelingen die door Duitse instanties waren opgeroepen, maar niet waren verschenen. Thomas benadrukte dat het om ‘vreemdelingen’ ging. Hij vermeed zorgvuldig dat het in werkelijkheid joden zonder Belgische nationaliteit betrof. Brusselse agenten moesten de Duitse politie vergezellen bij deze operatie en zouden, aldus Thomas, uitsluitend toezicht moeten houden op

⁶⁷² *Ibid.*, 623; Lieven Saerens, ‘Judenverfolgung und ‘Polykratie’ in Antwerpen (1940–1944)’. Unpublished report in English, submitted as part of the interdisciplinary research project *Holocaust and ‘Polycracy’ in Western Europe, 1940–1944*; University of Konstanz, 2003; presented at Workshop VII, held at the German Historical Institute, Paris, 7–8 November 2003 (91 p.), pp. 71–72.

⁶⁷³ Jules Coelst (1870–1946) was aanvankelijk apotheker en raadslid in de Brusselse randgemeente Laken, vanaf 1921 gemeenteraadslid in Brussel. Hij was de meest populaire katholieke politicus in Brussel tussen de wereldoorlogen. Eind jaren dertig stond hij bekend om zijn anti-vreemdelingen standpunt in de gemeenteraad. Zie: S. Tascherau, V. Piette, E. Gubin, ‘L’immigration à Bruxelles dans les années trente; le cas particulier des commerçants étrangers’, in *Cahiers d’Histoire du Temps Présent*, no. 9 (Bruxelles: CEGES, 2001), pp. 45–56, geciteerd in Majerus/Rousseaux, ‘The World Wars and their impact on the Belgian police system’, p. 72 n. 68.

⁶⁷⁴ Brief, 22 juli 1942, van Houtart aan Romsée, en brief, 29 augustus 1942 van Romsée van Von Falkenhausen, CEGES, archief baron Albert Houtart, Mic. 79, doos 3, geciteerd in Majerus, ‘Logiques administratives’, pp. 200–203 n. 57; Lieven Saerens, ‘Inleiding’, in: Lieven Saerens, Thierry Delplanq, Benoît Majerus, ‘Dossier Bruxelles et la question juive’/ ‘Dossier Brussel en de joodse kwestie’, *Cahiers d’Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, no. 12 (Bruxelles: CEGES/SOMA, novembre 2003), pp. 125–140, 133; M. Steinberg, *La Persécution*, p. 271 n. 17 op p. 301; Majerus/Rousseaux, ‘The World Wars and their impact on the Belgian police system’, 72–73.

⁶⁷⁵ Majerus/Rousseaux, ‘The World Wars and their impact on the Belgian police system’, 52–53, 60.

de arrestanten. Tasseel antwoordde dat de Belgische politie al eerder bij soortgelijke arrestaties betrokken was geweest (begin juni) en dat *'le bourgmestre, chef de police, avait décidé de ne plus permettre à la police de coopérer en cette matière, avec les allemands'*.⁶⁷⁶ De Duitse militaire autoriteiten waren van dit besluit al op de hoogte, zo stelde Tasseel. Thomas herhaalde dat het dit keer niet ging om Belgische staatsburgers, maar uitsluitend om vreemdelingen; de operatie zou geheel geleid worden door Duitsers, de Belgische agenten zouden alleen assistentie moeten verlenen. De poging van Thomas bleef tevergeefs. De gebruikelijke SS-intimidatie, zoals opsluiting in Breendonk of wegvoering naar een concentratiekamp in Duitsland – zoals eerder in Antwerpen – bleef achterwege. Dit laatste is zowel te verklaren door bovenbeschreven weigering van Coelst op 3 juli als door het protest en de weigering van de Brusselse Conferentie van Burgemeesters in juni tegen de verspreiding van de gele ster door de gemeentelijke diensten. Hierdoor was het de bezetter reeds eerder duidelijk geworden dat de Brusselse autoriteiten voor wat betreft Duitse opdrachten tot arrestaties in het algemeen alsook inzake joodse aangelegenheden een niet mis te verstane omslag hadden gemaakt. Daarbij komt dat – gezien de bekend geworden eerdere gebeurtenissen in Antwerpen – gemeentebestuur en politie in Brussel meer tijd hadden om na te denken over al dan niet deelname aan razzia's. Het kwam erop neer dat de Duitse politie de actie in Brussel zelf moest uitvoeren.⁶⁷⁷

De razzia vond plaats in de nacht van 3–4 september in de agglomeratie Brussel – vooral in de buurt van het Zuidstation (de wijk Marollen) – en werd uitgevoerd door de *Sipo-SD* en *Feldgendarmarie*, met hulp van de Vlaamse SS. De voordeur van elke doorzochte woning werd na afloop voorzien van de aanduiding *'Judenrein'*. Alle joden werden zonder onderscheid in leeftijd of geslacht opgepakt. Dienstdoende Belgische agenten in de betreffende wijken werden door Duitsers tegengehouden en buiten de actie gehouden. Direct na deze razzia werden 718 joden geregistreerd in de Dossinkazerne te Mechelen, van wie 484 met de eerst volgende deportatietreinen werden weggevoerd.⁶⁷⁸

Toen door de brief van Reeder van 25 september 1942 definitief een einde was gekomen aan de medewerking van Belgische politie, wist Holm in Antwerpen zonder al te veel moeite ongeveer twintig leden van de Vlaamse SS in te schakelen voor het oppakken van joden. Een aantal van hen was al vóór de oorlog lid geweest van een antisemitische organisatie, zoals Volksverwering, of behoorden bij Vlaams-nationalistische organisaties als Verdinaso. Ze bezaten uitstekende kennis over de Antwerpse joodse gemeenschap, wat ongetwijfeld het zoeken naar ondergedoken joden zou vergemakkelijken. Bovendien hadden sommigen van hen al tijdens de razzia's hand- en spandiensten verleend aan Holm. De Vlaamse SS – de officiële benaming was *Algemeene SS-Vlaanderen* (van oktober 1942 af: *Iste Standaard van de Germaansche SS-Vlaanderen*) – was in september 1940 opgericht als tegenhanger van andere 'Nieuwe Orde' gezinde politieke partijen zoals het VNV, die nog als te gematigd werden beschouwd. Bij oprichting telde de Vlaamse SS slechts circa tweehonderd leden, met Antwerpen (80 leden) en Gent (50 leden) als belangrijkste centra. Vanaf begin 1941 namen de aanmeldingen toe en in september dat jaar was het ledental gestegen tot ongeveer 1.800. Saerens schat dat in totaal maximaal 3.200 Belgen lid van de Vlaamse SS zijn geweest.⁶⁷⁹ Meer dan zestig procent van hen was afkomstig uit de provincie Antwerpen.

In de praktijk kwam het er veelal op neer dat Antwerpse leden van de Vlaamse SS in actie kwamen nadat de plaatselijke *Sipo-SD* via verklikkers, anonieme brieven of op andere wijze informatie had

⁶⁷⁶ 'De burgemeester, hoofd van de politie, had besloten de politie niet langer toe te staan in dit onderwerp mee te werken met de Duitsers'. Verslag door Albert Tasseel, 3 september 1942, geciteerd in M. Steinberg, *La Persécution*, p. 278 n. 38; vergel. Majerus, 'Logiques administratives', p. 206 n. 64.

⁶⁷⁷ Majerus, 'Logiques administratives', 204–206, 213–216; Saerens, 'Inleiding', 133–136, beide artikelen in *CHTP* nr. 12 (2003); Majerus/Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system', 72–73; M. Steinberg, *La Persécution*, 271–272, 277–278.

⁶⁷⁸ Majerus, 'Logiques administratives', 206–208; M. Steinberg, *La Persécution*, 271–272, 278–279; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal van de deportatie der joden uit België*, 24. De overigen werden langer in Mechelen vastgehouden en voor een deel later vrijgelaten of alsnog gedeporteerd.

⁶⁷⁹ Lieven Saerens, 'Hilfe für Juden in Belgien', 214; Lieven Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 1)', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/BEG), no. 15 (Brussel: CEGES/ SOMA, mei 2005), pp. 289–313, aldaar 302–303.

gekregen over de verblijfplaats van joodse onderduikers. Bij de betreffende ophaalacties traden de Vlaamse SS'ers veelal zeer brutaal en gewelddadig op. Zij deinsden er niet voor terug om vrouwen en kinderen letterlijk van de trappen of in de gereedstaande vrachtwagens te gooien. Joden die alsnog trachtten te ontvluchten, werden neergeschoten.⁶⁸⁰ Zo vermeldt een ooggetuige, die betrokken was bij de hulp aan joden en op een onderduikadres voedseldistributiekaarten wilde afleveren: 'Ik belde een derde maal. Plots vloog de deur open. Voor mij stond Wardje [Felix] Lauterborn, de gekende jodenhater uit Antwerpen. Met de ene hand hield hij mijn vriendin mevr. Castermans [van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn] bij de keel en met de andere hand duwde hij een revolver op mijn borst. Beweeg niet of ik knal je neer, schreeuwde hij.'⁶⁸¹ Via deze werkwijze zouden honderden joden worden opgepakt. Hoewel ze niet officieel in dienst waren van de *Sipo-SD*, werden betrokken leden van de Vlaamse SS steeds meer een verlengstuk van de afdeling van Holm. Zij deden hun taak vrijwillig en werden er niet voor betaald. Toch waren zij geenszins idealisten, maar compenseerden hun gebrek aan loon door zoveel mogelijk te stelen op de adressen die zij aandeden. Ook de opgepakte joden zelf werden door hen van hun laatste bezit beroofd. Om diefstal enigszins te beperken besloot Holm midden oktober 1942 voortaan alleen nog gebruik te maken van een kleinere, betrouwbaar geachte groep, onder wie Lauterborn. Bovendien werd bij ophaalacties een *SD*-man meegestuurd. Voor Lauterborn en sommige andere leden van de Vlaamse SS in Antwerpen werd het opsporen van joodse onderduikers hun dagelijks werk. Overigens ging het stelen gewoon door, zij het wat meer omzichtig. Het vervoer van de opgepakte joden gebeurde op verschillende manieren. Overdag werden meestal gevorderde vrachtwagens van Antwerpse verhuisfirma's gebruikt. Soms echter werden de slachtoffers onder bewaking van Vlaamse SS'ers eenvoudig op de tram gezet en onder het oog van de passagiers vastgeketend. In veel gevallen werden de opgepakte joden niet rechtstreeks naar de Mechelse Dossin-kazerne gebracht, maar eerst opgesloten in een gevangenis te Antwerpen, het gebouw van de Vlaamse SS of in het hoofdbureau van de *Sipo-SD* in deze stad.⁶⁸²

Niet alleen in de regio Antwerpen, ook elders werden leden van de Vlaamse SS ingeschakeld bij de vervolging en deportaties. Zo bestond, door onvoldoende personeel bij de *Sipo-SD*, de binnenbewaking van de Dossin-kazerne te Mechelen uit Vlaamse SS-ers. Deze versterking kwam van de *1ste Standaard van de Germaansche SS-Vlaanderen*, die niet als rekrutenreserve fungeerde, maar als eenheid die voortdurend ter beschikking stond van de *Sipo-SD*. Dit was mogelijk omdat deze paramilitaire eenheid binnen het ressort viel van SS-generaal Richard Jungclaus, die sinds april 1942 *Beauftragter des Reichsführer-SS für Volkstumsfragen* in België was.⁶⁸³ Zo kreeg vanaf oktober 1942 een peloton Vlaamse SS'ers een nieuw werkterrein bij het hoofdbureau van de *Sipo-SD* te Brussel. Zij moesten het gebouw bewaken en – bij tekort aan Duitse mankracht – zonodig inspringen '*pour le service extérieur, c'est-à-dire l'arrestation des Juifs et la confiscation de leur habitation [il] n'avai[t] seulement à sa disposition et tout le temps qu'un personnel auxiliaire [Hilfskräfte]*'.⁶⁸⁴ Vlaamse SS'ers werden eveneens ingezet als bewaking bij deportatietreinen naar het Oosten, tot aan de Duitse grens. Ook in 1943 fungeerden zij als verlengstuk van de *Sipo-SD*, zoals bij *Aktion Iltis* in de nacht van 3 op 4 september 1943 in Brussel en Antwerpen, waarbij *geen* leden van de *Feldgendarmerie* werden ingezet. In laatstgenoemde stad werden de arrestaties uitsluitend door *Sipo-SD* uitgevoerd. In Brussel daarentegen werden, behalve 16 leden van *Sipo-SD* en de beschikbare manschappen van het *Devisenschutzkommando* (DSK), nog eens 36 Vlaamse SS'ers belast met de jacht op joden met Belgische nationaliteit en hun bezittingen.⁶⁸⁵ Los van bovengenoemde actie had het DSK zich – zonder hulp van *Sipo-SD* – echter al eerder in het algemeen ontwikkeld tot een eenheid die bij uitstek

⁶⁸⁰ Saerens, *Vreemdelingen*, 630–632; Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 1)', 289–313, aldaar 302–303; Idem, 'Gewone Vlamingen?' (deel 2), 34–35; Fabrice Maerten, 'Het verzet. Antifascisme en patriotisme', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 207–263, aldaar 235–236. Uitgebreid: Lieven Saerens, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?* (Tielt: Lannoo, 2007).

⁶⁸¹ Anna Hubertina Aretz, oorlogsdagboek, gecit. in: Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 236–237. Voor Lauterborn, zie: Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS (deel 2)', 31–38; Idem, *Jodenjagers*.

⁶⁸² Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS (deel 2)', 33–36, 50, 53; Idem, *Vreemdelingen*, 631–632; M. Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique*, 201, 291, 296.

⁶⁸³ M. Steinberg, *La Persécution*, 285; A. De Jonghe, 'Strijd Himmler–Reeder', IV (1976), 78, 83.

⁶⁸⁴ 'voor de buitendienst, dat wil zeggen de inhechtenisneming van de joden en verbeurdverklaring van hun woning (...) uitsluitend tot haar beschikking en te allen tijde als hulppersoneel'. M. Steinberg, *La Persécution*, pp. 289–290 n. 79.

⁶⁸⁵ *Ibid.*, 279, 286–287; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal*, 31.

jacht maakte op joden in de clandestiniteit. Het DSK had formeel tot taak om ten behoeve van de Duitse oorlogseconomie deviezen en andere waardevolle voorwerpen op te sporen en in beslag te nemen. In eerste instantie ging het daarbij ook om opsporing van geld en goederen die joden niet hadden aangemeld. Geen middel liet het DSK onbenut om bezit van joden in handen te krijgen. Na het begin van de deportaties, toen steeds meer joden onderdoken, ging het DSK zich in toenemende mate richten op de opsporing van joodse onderduikers zelf. Het DSK steunde vooral op Belgische spionnen, onder wie een groot aantal *V-männer*, alsook agenten-provocateur, die joden in de val lieten lopen. Zo verklikten handelaren – al dan niet op de zwarte markt – joden die goud of andere waardevolle bezittingen te koop aanboden. De informanten kregen doorgaans vijf tot tien procent van de waarde van het inbeslaggenomen bezit van gearresteerde joden. Dit laatste gold ook voor degenen die zelf voor veel geld hun diensten aan joden aanboden om ze te laten ontsnappen, maar hen in werkelijkheid aan de Duitsers doorspeelden.⁶⁸⁶

Naast de politie en Vlaamse SS'ers was er dus nog een derde omgevingsfactor, die een actief aandeel had in het oppakken van joden: de verklikkers, spionnen en agenten-provocateur. Behalve het DSK, maakten ook veel andere Duitse diensten, zoals de *Sipo-SD*, *Geheime Feldpolizei*, *Abwehr*, etc. gebruik van deze Belgische informanten. Geschat wordt dat de joden die tussen september 1942 en het einde van de Duitse bezetting op deze wijze individueel of in kleine groepen werden gearresteerd getalsmatig een belangrijker aandeel vormden op het totale aantal joodse gedeporteerden, dan degenen die in augustus-oktober 1942 in Duitse handen vielen door de oproepen, grote razzia's en werkkampen van *Organisation Todt* in Noord-Frankrijk.⁶⁸⁷

Samengevat kan gesteld worden dat al kort na het begin van de deportaties duidelijk was dat de Belgische autoriteiten – met uitzondering van Antwerpen – niet bereid waren de politie opdracht te geven hieraan mee te werken. Belangrijkste reden was dat in de eerste twee bezettingsjaren zich een aantal incidenten had voorgedaan, waardoor de Belgische overheden zich moesten afvragen of er wel een politionele samenwerking mogelijk was met de bezetter ten aanzien van de anti-joodse politiek. Formeel mocht de Belgische politie alleen meewerken aan Duitse verordeningen en maatregelen wanneer deze ook in het belang van België waren, zoals handhaving van de openbare orde en bestrijding van criminaliteit. Wanneer echter arrestaties uitsluitend in het belang van de bezetter waren, zoals het oppakken van onschuldige burgers, in dit geval joden, waarvoor geen enkele grondslag bestond in het Belgische recht, mocht de politie daar in principe niet aan meewerken. De weigerachtige houding van Belgische autoriteiten en politie, zoals die vooral in Brussel, Charleroi en Luik tot uiting kwam, was overigens mede mogelijk omdat de politie *niet* van meet af aan door de bezetter via centralisatie en reorganisaties aan het Belgische bestuur op nationaal, provinciaal of gemeentelijk niveau was onttrokken. Dit laatste was – zoals nog zal blijken – wèl het geval in Nederland, waar de politie al vóór het begin van de deportaties in feite rechtstreeks aan de bezetter ondergeschikt was gemaakt.

Zoals gezegd vormde Antwerpen in eerste instantie een uitzondering op bovengenoemde regel van non-coöperatie bij arrestaties en deportaties van joden. Door een combinatie van eerdere medewerking bij Duitse maatregelen tegen joden – wat een precedentwerking had – en de intimiderende houding van de Duitse politie aldaar enerzijds, alsmede een stadsbestuur en politieleiding die zich hierdoor lieten overrompelen anderzijds, werd de gemeentelijke politie gedwongen tot daadwerkelijke medewerking bij het oppakken van joden. Met name de betrokken procureur des konings, burgemeester en hoofdcommissaris van politie bleken tijdens de periode van razzia's in Antwerpen serviel ten opzichte van de plaatselijke Duitse instanties. Pas in de tweede helft van september 1942 werd, onder druk van protesten van Belgische autoriteiten, door het militair bestuur bepaald dat Belgische politie niet mocht worden ingezet bij het oppakken van joden.

⁶⁸⁶ Insa Meinen, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine* 6 (2005), pp. 161–203, aldaar 193–201; M. Steinberg, *La Persécution*, 286–289, 295–297.

⁶⁸⁷ Dit onderwerp verdient zoals I. Meinen expliciet stelde nader onderzoek. I. Meinen, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)', *Cahiers* 6 (2005). Zie ook M. Steinberg, *La Persécution* (2004), 292–299.

Figuur 16: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Belgische overheidsinstanties en Belgische reguliere politie zijn vet gedrukt:

Methoden	Instanties / eenheden	Aantal	Percentage van totale aantal gedep.
<i>Oproepen</i> , juli–sept. 1942 ⁶⁸⁸	Sipo-SD, Vlaamse SS, AJB	3.956	15,8
<i>Ophaalacties / razzia's</i> :			
- Antwerpen, aug.–sept. 1942 ⁶⁸⁹ :	Sipo-SD, Feldgendarmerie (FG) gemeentepolitie , Vlaamse SS	3.732	14,8
- Brussel, 3–4 sept. 1942 ⁶⁹⁰ :	Feldgendarmerie, Sipo-SD, Vlaamse SS	484	1,9
- Luik, Charleroi en omgeving, 27 aug., 24–25 sept. 1942 ⁶⁹¹ :	FG, Sipo-SD	<u>698</u>	<u>2,8</u>
		4.914	19,6
<i>Individuele arrestaties en arrestaties in kleine groepen</i> :			
- 27 juli–15 sept. 1942 ⁶⁹² :	FG, Sipo-SD en Vlaamse SS	1.914	7,7
- 16 sept.–31 okt. 1942 ⁶⁹³ :	FG, Sipo-SD, Belgische verklikkers en Vlaamse SS	<u>4.244</u>	<u>16,9</u>
		6.158	24,6
Eerst naar <i>werkkampen</i> in N-Frankrijk (13 juni–12 sept. 1942), daarna gedep. via Mechelen 24/31 okt. 1942 ⁶⁹⁴ :	Militärverwaltung, Office du travail / Rijksarbeidsambt, gemeentepolitie Antwerpen	1.641	6,5
<i>Ophaalactie</i> 'Iltis', 3–4 sept. 1943 ⁶⁹⁵			
- Brussel:	Sipo-SD, Vlaamse SS, DSK	750	3
- Antwerpen:	Sipo-SD	<u>225</u>	<u>0,9</u>
		975	3,9
<i>Individuele arrestaties en arrestaties in kleine groepen</i> (m.u.v. actie Iltis), o.a. veel joden in de clandestiniteit 1 nov. 1942 – aug. 1944 ⁶⁹⁶	Sipo-SD, DSK, Grenzschutztruppen, Zolldienststellen, Vlaamse SS, verklikkers, V-Leute en agenten-provocateur	<u>7.480</u> +	<u>29,8</u> +
Totaal aantal gedeporteerden ⁶⁹⁷		25.124	100,0

⁶⁸⁸ Dit betreft een maximum aantal. L. Schram, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', 260, 265; I. Meinen, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)', p. 163 en aldaar noot 4. M. Steinberg vermeldt een minimum aantoonbaar aantal van 3.908, zie *La Persécution*, 234, 250; Idem, *Un pays occupé et ses juifs*, 164.

⁶⁸⁹ Op 15–16 augustus werden 998 à 1067 opgepakt (Saerens, *Étrangers*, 706); van de opgepaktten werden 801 daadwerkelijk direct gedeporteerd (M. Steinberg, *La Persécution*, 279). Op 28–29 augustus werden 1.243 joden opgepakt (Saerens, *Étrangers*, 720; Van Doorslaer (red.), *Gewillig België*, 575) van wie 1.095 direct gedeporteerd (M. Steinberg, *La Persécution*, 279). Op 11–12 september werden 1.422 joden opgepakt (Saerens, *Étrangers*, 727–728); van hen werden 816 direct gedeporteerd (M. Steinberg, *La Persécution*, 279). Het totaal aantal opgepaktten tijdens de drie razzia's in Antwerpen houdt Meinen echter op 2.712 (zie Meinen, 'Face à la traque', 165).

⁶⁹⁰ Er werden tijdens de razzia van 3–4 september te Brussel 718 joden opgepakt (Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal*, 24; Majerus, 'Logiques administratives', 206–208), van wie 484 direct werden gedeporteerd (M. Steinberg, *La Persécution*, 278–279). De overigen werden voor een deel vrijgelaten of later alsnog gedeporteerd.

⁶⁹¹ Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal*, 26; M. Steinberg, *La Persécution*, 296; Van Doorslaer et al., *Gewillig België*, 584–585.

⁶⁹² M. Steinberg, *La Persécution*, 234.

⁶⁹³ Het aantal van 4.244 is gebaseerd op het aantal van 4.942 gearresteerden tussen 16 september en 31 oktober 1942, verminderd met het aantal van 698 joden die tijdens ophaalacties in Charleroi en Luik op 24 september werden opgepakt; zie M. Steinberg, *La Persécution*, 234, 296 en Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal*, 26.

⁶⁹⁴ M. Steinberg, *La Persécution*, 220, 234; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal*, 27–29. Een iets hoger aantal van 1.685 wordt vermeld in: Vandepontseele, 'De verplichte tewerkstelling', 171; Meinen, 'Face à la traque', 163.

⁶⁹⁵ Saerens, *Vreemdelingen*, 641; M. Steinberg, *La Persécution*, 279, 288.

⁶⁹⁶ Het aantal van 7.480 is gebaseerd op het totaal aantal gedeporteerden van 25.124, verminderd met het totaal van de overige in dit overzicht gespecificeerde aantallen, waarvan de betrokkenheid van genoemde instanties en eenheden vaststaat. Vergel. M. Steinberg, *La Persécution*, 234; Meinen, 'Face à la traque', 163–164.

⁶⁹⁷ Steinberg en Meinen noemen een totaal aantal gedeporteerden naar Auschwitz van 24.906, waarbij Steinberg een aantal van 218 optelt, voor degenen die werden weggevoerd naar andere kampen: de concentratiekampen Buchenwald en Ravensbrück in Duitsland en het interneringskamp Vittel in Noordoost-Frankrijk. M. Steinberg, *La Persécution*, 132; Meinen, 'Face à la traque', 161, 164.

Uit bovenstaand overzicht is af te leiden dat van het totale aantal van 25.124 joden, die uit België werden weggevoerd, het aantal waarbij Belgische instanties en reguliere politie op een of andere wijze betrokken zijn geweest, maximaal 4.300 bedroeg. Dit is 17 procent van het totaal aantal gedeporteerde joden. De betrokkenheid van Belgische politie bij het daadwerkelijk oppakken van joden bleef beperkt tot Antwerpen. De rol van de Antwerpse gemeentepolitie was echter niet steeds dezelfde. Zo bestond de taak bij de wegvoering naar werkkampen in Noord-Frankrijk uit het bezorgen van de door het Arbeidsambt opgestelde oproepen en het begeleiden van de tewerkgestelde joden naar de trein op het Antwerpse station. Tijdens de drie razzia's van augustus-september 1942 werden in Antwerpen ruim 3.700 joden gegrepen, waarvan is aangetoond dat er ruim 1.300 direct door agenten van de gemeentepolitie werden opgebracht (ruim vijf procent van het totale deportatiecijfer). Voor de overigen bestond de betrokkenheid van Antwerpse politie uit het bewaken van degenen die door Duitse politie waren opgepakt. Dat echter veel Antwerpse agenten weezin hadden tegen deze taken, blijkt uit het feit dat de voor 27 augustus geplande razzia door de Duitsers moest worden afgelast. De reden was dat veel joden door individuele agenten, o.a. door middel van pamfletten, waren gewaarschuwd. Al met al was de Antwerpse politie, met inbegrip van tussentijdse individuele arrestaties, in augustus-september 1942 verantwoordelijk en/of medeverantwoordelijk voor de arrestatie van meer dan 3.000 Antwerpse joden.⁶⁹⁸

Geconcludeerd kan worden dat de overgrote meerderheid van de joodse gedeporteerden in België als geheel – minstens 21.000 (83 procent) – *buiten* Belgische instanties en reguliere politie om in het doorgangskamp Mechelen terecht kwam: door oproepen (*Sipo-SD*, AJB), door Duitse politie (*Sipo-SD*, *Feldgendarmarie*, *Grenzwachtruppen*), door andere Duitse instanties (*Zolldienststellen*, DSK) en door Belgen die bereid waren hand- en spandiensten te verlenen (Vlaamse SS, verklikkers, *V-Leute*, agenten-provocateur).⁶⁹⁹

4.3.2.2 *Maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden*

De vervolging van najaar 1940 tot in het voorjaar van 1942 had weinig reacties van ongenoegen, openlijk protest of verontwaardiging opgeroepen. Wel had invoering van de jodenster begin juni 1942 zoals beschreven een zekere impact op de publieke opinie. De meeste Belgen bleven echter – hoewel in toenemende mate vijandig tegenover de bezetter – passief dan wel onverschillig toeschouwer, zowel in het algemeen als voor wat betreft de vervolging. Niemand, of bijna niemand, geloofde dat de joden ‘alle kwaad’ veroorzaakten in Europa, maar wél dat België een ‘joods probleem’ had en dat maatregelen nodig waren om dit probleem niet nog groter te laten worden.⁷⁰⁰ Echter, de manier waarop de bevolking aankeek tegen de aanwezigheid van joden in het land werd vooral bepaald door de Vlaams-Waalse tegenstelling, de daardoor problematische nationale identiteit van de Belgen en door het feit dat de overgrote meerderheid van de joden vreemdelingen waren, die niet geïntegreerd waren in de Belgische maatschappij. Van virulent antisemitisme was eigenlijk alleen sprake bij een minderheid, bestaande uit fascist en radicale Vlaamse nationalist, die vooral in de crisisjaren dertig een groeiende aanhang hadden.⁷⁰¹ De Brusselse intellectueel Paul Struye, een representant van de Franstalige, katholieke burgerij, beschreef in 1945 in zijn boek over de Belgische publieke opinie tijdens de bezetting het gebrek aan solidariteit voor de slachtoffers van de Duitse verordeningen en het ontbreken van een collectieve protestbeweging. Hij noemde de houding van de

⁶⁹⁸ Saerens, *Étrangers dans la cité*, 729–730, 751; Idem, ‘Augustus 1942’; Idem, ‘Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS (deel 2)’, 49–50.

⁶⁹⁹ Van de 25.124 uit België gedeporteerde joden waren er in totaal 14.708 (58,5 procent) door *individuele* arrestaties of arrestaties in *kleine groepen* in Duitse handen gekomen (dus niet meegerekend: de oproepen, grote razzia's, werkkampen in Noord-Frankrijk en ophaalactie ‘Iltis’). Dit onderwerp verdient – zoals expliciet gesteld door M. Steinberg, *La Persécution* (2004) en I. Meinen, ‘Face à la traque’ (2005) – nader onderzoek.

⁷⁰⁰ Lieven Saerens, ‘Antwerp’s attitude toward the Jews from 1918 to 1940 and its implications for the period of the Occupation’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 159–194, aldaar 180–190; Idem, ‘The attitude of the Belgian Roman Catholic Clergy toward the Jews prior to the Occupation’, in: Michman (ed.), *Belgium*, 117–157; Idem, ‘Die Hilfe für Juden in Belgien’, in: W. Benz, J. Wetzell (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 4: Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 193–280, aldaar 225.

⁷⁰¹ D. Michman, ‘Problematic national identity, outsiders and persecution: impact of the gentile population’s attitude in Belgium on the fate of the Jews in 1940–1944’, in: D. Bankier, I. Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 455–468, aldaar 457–462.

bevolking ‘zelfzuchtig’ en gericht op onmiddellijk persoonlijk belang. De onverschillige houding aangaande de maatregelen tegen de joden verklaarde hij door te stellen ‘dat de gemiddelde Belg niet van de joden houdt’. Hij merkte op dat deze houding echter veranderde nadat de deportaties begonnen: toen ‘maakte een gevoel van revolutie zich meester van de bevolking ten opzichte van de drastische maatregelen, waardoor (...) duizenden Joden aan hun haardsteden ontruikt en talloze gezinnen uiteengedreven’ waren.⁷⁰² De razzia’s van zomer 1942 waarbij op brute wijze ook kinderen en ouden van dagen uit hun huizen werden gesleept, veroorzaakten weliswaar weinig openlijke protesten, maar wel een wijdverbreid medelijden. De afwijzende reactie was overigens ook verbonden met steeds heftiger anti-Duitse ressentimenten.

Vanuit alle lagen van de bevolking – zij het een minderheid – kwam een nooit eerder geziene hulpverlening op gang: van gewone arbeider tot welgestelde burger bood onderdak aan de opgejaagden.⁷⁰³ Vooral in de beginfase van de deportaties was de hulp veelal informeel en spontaan, bijvoorbeeld van een verontruste buurman, aangetrouwde familieleden, zakenpartners, vrienden, collega’s op het werk. Meestal waren het aanvankelijk echter de vervolgd zelf die de eerste stap deden – soms ook bij onbekenden – en om hulp voor henzelf of hun kinderen smeekten.⁷⁰⁴ Ondanks dat er dus hulp op gang kwam, waren de joden in de eerste maanden van de deportaties toch vooral op zichzelf aangewezen. Sommige rijke joodse families boden grote sommen geld voor hun onderduik. In de meeste gevallen echter werd het spaargeld geteld, bezit verkocht, zomogelijk voorraden ingeslagen en werd ingeschat hoelang men het bijvoorbeeld in een pension op het platteland zou kunnen uithouden. Aangezien er tienduizenden joden acuut op zoek waren naar een schuilplaats, was dit niet altijd makkelijk. Er ontstond een commercieel circuit van gezinnen die tegen betaling joodse logés in huis wilden nemen. De bedragen die hiervoor werden gevraagd waren vaak fors, soms zelfs exorbitant hoog. Een vrouw die zelf belangeloos joden hulp bood, merkte hierover in haar dagboek op: ‘Zij hadden niemand meer om hen te verdedigen. Bijna iedereen was vies van hen behalve dan van hun geld.’⁷⁰⁵ Vaak werden als redenen opgegeven: de enorme voedselprijzen op de zwarte markt en dat ‘Joden verbergen’ een erg riskante zaak was, waarbij men grote persoonlijke risico’s liep, zoals verbeurdverklaring van bezit en wegzending naar een Duits concentratiekamp.⁷⁰⁶

Tot dan toe was er in de ondergrondse pers weinig of geen aandacht voor de vervolging geweest. Voor zover erover werd bericht, was dit met een zekere ambivalentie en ongeveer twintig procent van de artikelen die joden betrof was hen zelfs ronduit ongunstig gezind.⁷⁰⁷ Vaderlandslievendheid betekende in deze periode allereerst anti-Duits, wat niet hoefde samen te gaan met sympathie voor de joden. Met invoering van de jodenster en het begin van de deportaties steeg niet alleen in de ondergrondse pers het aantal artikelen dat de vervolging als onderwerp had, maar veranderde ook de strekking ervan. Of men nu sympathie had voor joden of niet, het was een kwestie van menselijke waardigheid.⁷⁰⁸ Naar aanleiding van de jodenster en de gedwongen tewerkstelling van joodse mannen in Noord-Frankrijk, schreef het blad van de Antwerpse afdeling van het Onafhankelijkheidsfront in juli: ‘elkeen weet dat datgene wat vandaag met de joodse burgers gebeurt, morgen met iedereen kan gebeuren. (...) De deportatie van de joodse arbeidsbekwame mannen naar Noord-Frankrijk is slechts

⁷⁰² P. Struye, *L'évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*, in: *Documents pour servir l'histoire de l'Occupation en Belgique*, deel 1 (Bruxelles: Éd. Lumière, 1945), pp. 70, 109 (nieuwe uitgave: Paul Struye, Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940–1944)*. Édition préfacée et annotée par José Gotovitch (Bruxelles: Complexe/CEGES, 2004), geciteerd in Jean-Philippe Schreiber, ‘Belgium and the Jews under Nazi rule: beyond the myths’, in: Bankier/Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution*, 479–480; voor het tweede citaat uit Struye, zie: W. Meyers en F. Selleslagh, *De Vijand te lijf. De Belgen in het verzet* (Antwerpen: Helios, 1984), p. 62.

⁷⁰³ Meyers/Selleslagh, *Vijand te lijf*, 62.

⁷⁰⁴ Joost Loncin, *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust* (Leuven: Davidsfonds, 2003), p. 93; Saerens, ‘Hilfe’, 225–228.

⁷⁰⁵ Anna Hubertina Aretz (1893–1973), dagboek, geciteerd in Fabrice Maerten, ‘Het Verzet. Antifascisme en patriottisme’, in: Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 207–263, aldaar 235.

⁷⁰⁶ Loncin, *Geheime routes*, 93; Meyers/Selleslagh, *Vijand te lijf*, 62.

⁷⁰⁷ Arlette Cige, ‘Le Juif dans la Presse Clandestine Belge de 1940 à 1944’. Licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, 1972–1973, pp. 62 e.v., 85–87, geciteerd in: J.-Ph. Schreiber, ‘Belgium and the Jews’, p. 478 n. 21; Saerens, ‘Hilfe’, 233–234.

⁷⁰⁸ Saerens, ‘Hilfe’, 234–236; zie ook zijn bijdrage ‘De Antwerpse verzetspers en de jodenvervolging’, in: Bruno De Wever, Fabrice Maerten, Lieven Saerens et al., *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Gent/Brussel: Amsab-ISG/SOMA, 2004).

de voorbode van de deportatie van alle mannen. De bezetter wil op deze wijze de weerstand van de bevolking tegen de deportatie toetsen.⁷⁰⁹ De strijd tegen de anti-joodse maatregelen werd daarom beschouwd als niet alleen een ‘menselijke’, maar ook een ‘nationale’ plicht. In september, na de grote razzia’s, stelde een andere clandestiene krant onder de kop ‘Barbaarsche misdaad der nazi’s tegen de Joden’: ‘met onze verontwaardiging zijn de joodse slachtoffers niet geholpen en de nazi’s niet belemmerd in hun weezinwekkend werk. (...) Helpen wij de joodse slachtoffers door hun kinderen bij ons op te nemen en door degenen die zich aan de deportatie onttrekken onderdak te verlenen.’⁷¹⁰ Hoewel de bevolking mede door zulke berichten in de ondergrondse pers zich meer bewust werd van het specifieke lot van de joden, was de aandacht hiervoor tijdelijk. Vanaf juli 1942 werd de deportatie van de joden genoemd in clandestiene bladen, maar na de laatste razzia van begin september 1943 zouden ze hierover weer zwijgen. Uit een kwantitatieve analyse van de ondergrondse pers blijkt dat van alle berichten waarin de joden werden genoemd tijdens de bezettingsjaren, minstens veertig procent verscheen in de maanden augustus en september 1942 toen de grootschalige razzia’s plaatsvonden.⁷¹¹

Ondertussen ging het oppakken van joden onverminderd door, duizenden waren al gedeporteerd. Er waren bij de traditionele politieke groeperingen in België – katholieken, socialisten en liberalen – nog geen verzetsstructuren aanwezig, die effectief konden ingrijpen tegen de grootschalige deportaties. Anders dan in Frankrijk, was het Belgische verzet – met uitzondering van het eerdergenoemde in 1941 ontstane Onafhankelijkheidsfront (OF) – er tot dan toe niet in geslaagd een stabiel netwerk op te bouwen van waaruit directe hulp aan onderduikers kon worden geboden. Het was een constant komen en gaan van Belgische verzetsgroepen, die bovendien last hadden van ontelbare (interne) crises en een niet aflatende jacht van de bezetter op hen. Zo was het aantal verzetsmensen die werden gearresteerd in 1942 vijf keer zo groot als in 1941.⁷¹² Er waren in het verzet al wel allerlei gespecialiseerde taken ontstaan, zoals sabotage, spionage, ontsnappingslijnen etc., maar er was weinig aandacht voor de massadeportaties van joden. Het OF omvatte van meet af verschillende groepen, waaronder het communistische *Solidarité* dat zich richtte op hulp aan vervolgdgen. Aanvankelijk waren dit uitsluitend communisten, vakbondsactivisten, daarna werklozen en (later ook) niet-werklozen die aan verplichte tewerkstelling in Duitsland wilden ontkomen. Bij het begin van de deportaties in juli–augustus 1942 bestond echter nog geen afdeling voor hulp speciaal aan joodse vervolgdgen.⁷¹³ Dat vanuit verzetsgroepen geen georganiseerde hulp aan joden op gang was gekomen, had ook te maken met de al genoemde positie van buitenstaander en de daardoor marginale rol van de verschillende joodse bevolkingsgroepen in de Belgische maatschappij, alsmede het feit dat zij vrijwel uitsluitend in de vier grote steden woonden. Individuele joden waren weliswaar opgenomen in verschillende algemene verzetsgroepen, maar betrokkenen hadden dan meestal de Belgische nationaliteit en waren al sinds jaar en dag ingeburgerd. Bovendien wensten zij – evenals vergaand geassimileerde joodse Belgen in kringen rond de regering in ballingschap in Londen – niet openlijk in verband gebracht te worden met de niet-Belgische, ongeassimileerde buitenlanders, die, zoals zij het zagen, antisemitisme in België hadden aangewakkerd en dus hun status als gevestigde burgers in gevaar hadden gebracht. Dit was een reden waarom vanuit die kant evenmin speciale initiatieven werden ondernomen om de bedreigde joodse immigranten en vluchtelingen steun te verlenen.⁷¹⁴

In de zomer van 1942 werd echter in linkse joodse kringen besloten een comité op te richten dat zich uitsluitend moest gaan bezighouden met het opzetten van reddingsnetwerken voor joden die

⁷⁰⁹ België Vrij, juli 1942, p. 2, geciteerd in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 683 n. 1907; vergel. Saerens, ‘De Antwerpse verzetspers’, in: *Tegendruk*.

⁷¹⁰ *De Volksgazet*, september 1942, p. 6, geciteerd in Saerens, *Vreemdelingen*, p. 683–684 n. 1908.

⁷¹¹ Arlette Cige, ‘Le Juif dans la Presse Clandestine Belge de 1940 à 1944’. Licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, 1972–1973, gecit. in José Gotovitch, ‘Resistance Movements and the “Jewish Question”’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 273–285, aldaar p. 274 n. 1; vergel. Saerens, ‘De Antwerpse verzetspers’.

⁷¹² Maerten, ‘Het Verzet’, 218.

⁷¹³ Gotovitch, *Du Rouge au Tricolor*; J. Puttemans, *De bezetter buiten. Beknopte historiek van het Onafhankelijkheidsfront, Nationale Verzetsbeweging, 1941–1945* (Lier/Almere: NIOBA, 1987); Maerten, ‘Het Verzet’, 231–237.

⁷¹⁴ Gotovitch, ‘Resistance movements and the “Jewish Question”’, 279–280; Maerten, ‘Het Verzet’, 212, 218; Véronique Laureys, ‘The Attitude of the Belgian Government-in-Exile in London toward the Jews and the Jewish Question during World War II’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, pp. 287–306, aldaar 297.

bedreigd werden met deportatie. Initiatiefnemers hiertoe waren Ghert en Yvonne Jospa-Groisman, een ingenieur en een maatschappelijk werkster van communistische huize die verbonden waren aan het OF. Net als veel andere joden waren zij opgenomen in de *Main d'Oeuvre Immigrée* (MOI), een afdeling van de Belgische communistische partij (KPB) voor immigranten.⁷¹⁵ Voor de organisatie van joods verzet kreeg Jospa veel steun van Emile Hambresin, een ingenieur en voorheen katholieke journalist, die naar de communistische partij was overgestapt. Jospa en Hambresin kenden elkaar nog van de *Ligue pour Combattre l'Antisémitisme* uit de jaren dertig en inmiddels was Hambresin eveneens actief in het OF. Aan hun gezamenlijk initiatief was het te danken dat het voorgestelde comité van meet af aan onderdeel zou worden van het OF. Binnen deze verzetsbeweging was men het er echter niet over eens of specifieke hulp aan joden apart georganiseerd diende te worden of dat deze beschouwd moest worden als onderdeel van de algemene activiteiten van het OF. Aangezien Jospa voor de hulp een zo groot mogelijk draagvlak wilde verwerven, pleitte hij ervoor het op te richten comité open te stellen voor alle stromingen: niet alleen communisten, maar ook zionisten van verschillende richtingen, religieuze joden en joodse vertegenwoordigers uit burgerlijke kringen. Hij realiseerde zich dat het uit de communistische partij voortgekomen OF een minderheid in het land vertegenwoordigde. Om die reden paste zijn aanpak goed in de politiek van integratie die de OF-leiding nastreefde. Zowel de communisten, alsook vertegenwoordigers van de drie nationale partijen, katholieken, socialisten en liberalen, werkten in het OF samen. De belangrijkste leider van het OF, Joseph Leemans, stemde er mee in dat onder de vleugels van de organisatie begin september 1942 een apart joods verzetscomité tot stand kwam. Er werden financiën beschikbaar gesteld en ervaren medewerkers, die hulp boden bij het zoeken naar onderduikadressen en onderduikers van levensmiddelen voorzagen. Daarnaast werden op grote schaal identiteitspapieren vervalst, wat in België overigens makkelijker was dan bijvoorbeeld in Nederland.⁷¹⁶ Het OF moedigde zijn leden eveneens actief aan om tegen betaling joden te verbergen. Binnen het OF bleef Hambresin een belangrijke verbindende schakel met het joodse verzetscomité.⁷¹⁷

Het OF zou – na het Belgisch Legioen (later: Geheim Leger) – in 1943/44 de grootste en breedst uitgebouwde verzetsorganisatie van het land worden. Zij was al in een vroeg stadium, vooral na de Duitse aanval op Rusland, overgegaan tot sabotage en gewapende acties. Voor dit laatste was binnen het front het *Armée belge des Partisans* (*Partisans armés* / Gewapende Partizanen) opgericht. Zoals eerder vermeld hielden in het algemeen Belgische verzetsorganisaties zich gaandeweg niet alleen bezig met politieke activiteiten zoals illegale pers, spionage, onderduikhulp en sabotage, maar waren ze ook betrokken bij illegaal slachten, smokkelhandel en clandestiene voedseldistributie.⁷¹⁸ Daarnaast werden er ingewikkelde, goed functionerende *escape*-lijnen opgezet. Langs deze vluchtroutes werden honderden ontsnapte krijgsgevangenen, neerschoten piloten, alsook verzetsmensen, van wie gezicht en identiteit inmiddels bij de bezetter bekend waren, en talloze anderen naar het buitenland gebracht, met als voornaamste doel Engeland. Veel gewone burgers fungeerden daarbij niet alleen als tussenschakel, onder andere door betrokkenen tijdelijk te herbergen, maar vonden het ook niet nodig ‘abnormale verschijningen’, zoals piloten die men langs een veldweg ontmoette, bij lokale overheid of politie te melden.⁷¹⁹

Vanaf oktober 1942 werd de solidariteit ten aanzien van joden bij de publieke opinie aanzienlijk vergroot. Evenals in Frankrijk, was men in de zomer van dat jaar ook in België geconfronteerd met de eisen van Sauckel, de ‘gevolmachtigde voor de *Arbeitseinsatz*’. Tot dan toe had de bezetter in veel opzichten een betrekkelijk compromisgezind beleid gevoerd richting Belgische autoriteiten en bevolking. Nu echter ging de bezetter om de door Sauckel geëiste aantallen arbeidskrachten te

⁷¹⁵ M. Steinberg, ‘Three strategies’, 360–361.

⁷¹⁶ H. Bernard, *La résistance*, 58, 63; Saerens, ‘Hilfe’, 230, 250–260; Maerten, ‘Het Verzet’, 236–237; Dan Michman, ‘Historical Introduction’, in: Dan Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Belgium* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005), pp. xix–xxxii. Voor het makkelijker te vervalsen Belgische identiteitsbewijs vergeleken met het Nederlandse, zie bijv. De Jong, *Bezetting*, IV, 96.

⁷¹⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le fusil*, I, 53; Lucien Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique, 1942–1944* (Bruxelles: Centre national des Hautes Études juives [CNHEJ], 1973), pp. 38–50; Saerens, ‘Hilfe’, 228, 250–253; Gotovitch, ‘Resistance’, 280–281; Maerten, ‘Het Verzet’, 236–237; J.-Ph. Schreiber, ‘Belgium and the Jews’, 481–482.

⁷¹⁸ Gotovitch, *Du Rouge au Tricolor*; Puttemans, *De bezetter buiten*; Maerten, ‘Het Verzet’, 231–237; B.G.J. de Graaff, ‘Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief’, pp. 97–99, noten 41–45 op p. 207.

⁷¹⁹ Meyers/Selleslagh, *De Vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, 8–9.

kunnen leveren, over tot steeds ingrijpender maatregelen. Op 6 oktober kondigde het militair bestuur een verplichte tewerkstelling af. Alle Belgische mannen van achttien tot vijftig jaar en vrouwen van eenentwintig tot vijfendertig jaar konden worden ‘gevorderd’ voor werk in Duitsland. De maatregel leidde tot afkeer en protesten. De verordening herinnerde aan de wegvoering van Belgen door Duitsers in de eerste wereldoorlog.⁷²⁰ Al op 15 oktober 1942 schreef het Comité van Secretarissen-Generaal een protestbrief aan Reeder over deze verplichte tewerkstelling. Toen de Duitsers overgingen tot opsporing van werkweigeraars en daartoe de hulp van Belgische politiediensten wilden inroepen, was niet alleen sprake van maatschappelijk verzet, maar ook van tegenwerking door de hoogste Belgische autoriteiten. Eind oktober beslisten de secretarissen-generaal dat geen enkele politiedienst aan de uitvoering van de verordening mocht meewerken.⁷²¹ Toen schriftelijke bevelen niet langer volstonden om de opgeroepen ertoe te bewegen zich bij de *Werbstellen* te melden, ging in opdracht van het militair bestuur de *Feldgendarmarie* over tot kloppjachten. Belgische overheden trachtten via onderhandelingen met instanties van het militair bestuur, met wisselend succes, de scherpe kanten van de tewerkstellingspolitiek af te halen, maar ze konden de toenemende wegvoering van arbeidskrachten naar Duitsland onmogelijk tegenhouden. Hun verbale en schriftelijke protesten, waarin herhaaldelijk werd verwezen naar het precedent van 1914–1918 en naar de conventie van Den Haag, werden door de bezetter beleefd maar resoluut afgewezen.⁷²² De Belgische bevolking, die in het dagelijks leven tot dan toe over het algemeen de bezetting zoals gezegd nogal passief had ondergaan, raakte met de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland in oktober 1942 ervan doordrongen dat zij vanaf nu – naast de toenemende schaarste aan eerste levensbehoeften – zelf een steeds zwaardere prijs zou moeten betalen voor de bezettingspolitiek. Tot dusverre had de tewerkstelling in Duitsland zich gericht op werklozen en bepaalde groepen geschoolde arbeidskrachten. Vanaf nu was echter geen burger nog veilig, omdat bijna iedereen er direct voor in aanmerking kwam. Als gevolg hiervan sloeg de overwegende passiviteit van de bevolking om in een uitgesproken, actieve vijandigheid. Er ontstond een ongekende ‘burgerlijke ongehoorzaamheid’ en bereidheid tot hulpverlening aan werkweigeraars in grote delen van de Belgische maatschappij.⁷²³

Er ontstonden verzetsnetwerken die werkweigeraars valse documenten verschafte en op allerlei gebied hulp boden. Bekende voorbeelden zijn de ‘Dienst D’ van Joseph Joset, de ‘Witte Brigade’ van Marcel Louette, de Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ, *Jeunesse Ouvrière Chrétienne* - JOC) en de in de zomer van 1943 ontstane ‘Dienst Socrates’. Deze laatste was een met steun van de Belgische regering in ballingschap opgerichte verzetsgroep, die zich voor werkweigeraars inzette en die de onderduikers van financiële hulp voorzag. Deze steun was afkomstig uit leningen die namens de regering in ballingschap in Londen werden aangegaan bij Belgische bankiers en industriëlen. Het netwerk werd geleid door de jonge bankier Raymond Scheyven en werd gesteund door onder anderen Emmanuel van der Elst. Deze was in de jaren dertig privé-secretaris geweest van Georges Theunis, een katholiek politicus die twee keer premier was geweest en verschillende keren minister van Financiën. Van der Elst was bij uitstek de juiste man om her en der financiers aan te spreken en hun vertrouwen te winnen. Dit was nodig omdat de Belgische regering in Londen zat en de leningen dus alleen in goed vertrouwen konden worden afgesloten.⁷²⁴

⁷²⁰ Luc Vandeweyer, ‘De verplichte tewerkstelling tijdens de eerste wereldoorlog’, in: Frans Selleslagh (Woord vooraf/Avant-propos), *De verplichte tewerkstelling in Duitsland - 1942–1945 - Le Travail obligatoire en Allemagne. Acta van het symposium gehouden te Brussel op 6 en 7 oktober 1992 / Actes de symposium tenu à Bruxelles les 6 et 7 octobre 1992* (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog / Centre de Recherche et d’Études historiques de la deuxième Guerre mondiale, 1993), pp. 39–48.

⁷²¹ Selleslagh et al., *De verplichte tewerkstelling in Duitsland - 1942–1945 - Le Travail obligatoire en Allemagne*; Saerens, *Vreemdelingen*, 624–626.

⁷²² Luc Vandeweyer, ‘De verplichte tewerkstelling tijdens de eerste wereldoorlog’, in: Selleslagh et al., *De verplichte tewerkstelling in Duitsland - 1942–1945 - Le Travail obligatoire en Allemagne*, pp. 39–48; Mark Van den Wijngaert, ‘De secretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting; het minste kwaad?’, in: Selleslagh et al., *De verplichte tewerkstelling in Duitsland - 1942–1945 - Le Travail obligatoire en Allemagne*, 49–58.

⁷²³ Alain Colignon, ‘La résistance et l’aide aux réfractaires du travail obligatoire’, in: Selleslagh et al., *De verplichte tewerkstelling in Duitsland - 1942–1945 - Le Travail obligatoire en Allemagne*, 121–132; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 604–605, 609.

⁷²⁴ Saerens, ‘Hilfe’, 259; Maerten, ‘Het Verzet’, 220, 234; Loncin, *Geheime routes*, 100–101; Meyers/Selleslagh, *De vijand te lijf*, 52–55, 112.

Vanaf najaar 1942 werd een groot aantal Belgen geconfronteerd met een situatie waar de joden al enkele maanden langer in verkeerden: ze werden rechtstreeks bedreigd met deportatie; ondergedoken joden kregen als het ware gezelschap van Belgen, die nu beter beseften wat vervolging betekende. Effect was dat de verontwaardiging over de verplichte tewerkstelling in bepaalde opzichten de joodse bevolking ten goede kwam. Anti-joodse sentimenten telden niet langer of in elk geval minder; de Duitse bezettingsmacht was nu definitief de gemeenschappelijke vijand. Toch bleef er wat de houding tegenover joden betreft een belangrijk onderscheid bestaan tussen Wallonië en de Brusselse regio enerzijds en Vlaanderen – vooral de regio Antwerpen – anderzijds. In Vlaanderen was de hulp aan joden geringer of kwam in elk geval later op gang. Blijkbaar was hier de stap van verontwaardiging naar actieve hulp groter.⁷²⁵ Het gebrek aan hulp in Vlaanderen was er volgens Saerens de belangrijkste oorzaak van dat het percentage gedeporteerden hier bijzonder hoog uitviel. Minstens 65 procent van de joodse bevolking in de regio Antwerpen was slachtoffer, terwijl dit in de regio's Luik, Brussel en Charleroi resp. 35, 37 en 38 procent was, dus bijna de helft minder.⁷²⁶

In de ondergrondse pers verschenen steeds meer oproepen aan huiseigenaren, hoteliers, renteniers of landbouwers om joodse gezinnen voor kost en inwoning op te nemen. Ook schaalden tal van liefdadigheids- en sociale instellingen, zoals het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK, *Oeuvre Nationale de l'Enfance*, ONE), geleid door eerdergenoemde Yvonne Nèvejean, en de Vlaamse KAJ van Jozef Cardijn, zich achter het inmiddels breed samengestelde joodse verzetscomité om kinderen te helpen onderduiken.⁷²⁷ In zekere zin was de infrastructuur hiervoor reeds aanwezig: als gevolg van de voedseltekorten in de winters van 1940-'41 en 1941-'42 waren op initiatief van het NWK talrijke hulpprogramma's voor ondervoede stadskinderen opgezet. Alle door de Duitsers toegelaten charitatieve organisaties waren toen aangespoord om een extra inspanning te leveren. Het ging om ziekenfondsen, landbouworganisaties, jeugdbewegingen, weeshuizen, scholen, kerken, sanatoria etc. Over de verschillende politieke en levensbeschouwelijke scheidslijnen heen waren toen al netwerken en een semi-bureaucratie opgebouwd om gezinnen met ondervoede kinderen hulp te bieden. Overal schoten liefdadigheidsorganisaties uit de grond die gratis soep of goedkope maaltijden uitdeelden. In de scholen kregen 750.000 kinderen alle dagen soep. Later kwamen de zogeheten 'kinderkolonies' in zwang om ondervoede stadskinderen te laten aansterken. Zo ontstond op het platteland een archipel van 'kolonies' waar kinderen op krachten konden komen. Vanaf de zomer van 1942 was weliswaar de voedselsituatie in België enigszins verbeterd, maar er heerste blijvende schaarste en genoemde initiatieven hadden een mentaliteitsverandering op gang gebracht. Eerst werden de Belgische kinderen gered van de dreigende hongerdood. Nu werden de structuren en verbindinglijnen opnieuw geactiveerd ten behoeve van ook joodse kinderen. In de drukte van de verplaatsing van grote groepen kinderen her en der naar hun kolonie konden joodse kinderen verdwijnen in de massa. In 1943 konden in zogeheten 'kinderkolonies' tenminste 150.000 kinderen terecht, van wie ettelijke duizenden joodse kinderen.⁷²⁸ Directeuren en directrices van internaten en gezondheidscentra stelden geen vragen wanneer een moeder met een zoontje of dochttertje zich meldde voor logement. Ze legden er zich veelal bij neer dat het kindje langer zou blijven dan de periode waarvoor de moeder kon betalen. Bij plaatsing van de kinderen werd goed gekeken of zij er 'typisch joods' uitzagen. In dat geval werden zij – in plaats van in kolonies – bij voorkeur ondergebracht bij gastgezinnen op het platteland. Overigens werden de kinderen niet in alle gevallen goed opgevangen en verzorgd. In minder gestructureerde opvang werden zij soms tijdens hun verblijf verwaarloosd, slecht behandeld

⁷²⁵ Saerens, 'Hilfe', 230.

⁷²⁶ *Ibid.*, 277–278; vergel. Idem, *Vreemdelingen*, 647–656; Idem, 'Antwerp's attitude toward the Jews', 191–194; Idem, 'De Jodenvervolgung in België in cijfers', *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17, p. 217, Tabel 6.

⁷²⁷ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 90–108; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel III, band 1, 167–172; Mordecai Paldi, 'The Rescue of Jewish Children in Belgium during World War II' in: D. Michman (ed.), *Belgium*, 307–325; Loncin, *Geheime routes*, 93; Silver, *Book of the Just*, 130–133; D. Michman, 'Belgium', 167; D. Michman, 'Historical Introduction', in: D. Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Belgium*, pp. xix–xxxii, aldaar xxv en s.v. Yvonne Nèvejean-Feyerick op pp. 194–195.

⁷²⁸ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 123–126; Loncin, *Geheime routes*, 57–63; zie uitgebreid: Hanne Hellemans, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België* (Antwerpen etc.: Manteau, 2007; 295 p.).

of geëxploiteerd. Daarnaast waren er ook veel weigeringen om joodse kinderen te verbergen.⁷²⁹ In samenwerking tussen NWK en het joods verzetcomité, dat vanaf januari 1943 *Joods Verdedigingscomité / Comité de Défense des Juifs* (CDJ) heette, konden tot het eind van de bezetting tussen de drie- en vierduizend joodse kinderen verborgen worden gehouden. Vanuit het CDJ was voor dit werk Yvonne Jospa de belangrijkste contactpersoon met NWK-directrice Yvonne Névejean en haar medewerkers.⁷³⁰

Duizenden kinderen, van wie de joodse ouders merendeels arm waren, helpen onderduiken en in het algemeen de zorg voor joodse onderduikers kostten handenvol geld. Dit probleem werd verergerd, omdat begin 1943 de meeste onderduikers door hun spaargeld heen waren. Het CDJ zorgde voor steun. Naast geld van het OF zelf, was het de joods-Nederlandse zakenman Benjamin M. Nykerk (schuilnaam: Nestor), die als penningmeester van het CDJ voor de nodige fondsen zorgde. Hij pendelde geregeld clandestien naar Zwitserland, waar hij contact had met vertegenwoordigers van de Belgische regering in ballingschap en met de Amerikaans-joodse hulporganisatie *Joint Distribution Committee*. Zoals vermeld gaf de *Joint* ook uitgebreid steun aan onderduik van joden in Frankrijk. Naast successen waren er ook tegenslagen. Zo werd Hambresin in juli 1943 gearresteerd en aan het eind van dat jaar trof Nykerk een zelfde lot. Beiden kwamen om in Duitse gevangenschap. Andere financieringsbronnen voor het hulpwerk in België waren de overheid en kerkelijke instellingen. De secretarissen-generaal stonden oogluikend toe dat allerlei subsidies van sociale instellingen fors verhoogd werden, hoewel hen bekend was dat de ‘clandestiniteit’ hiervan profiteerde.⁷³¹

De katholieke geestelijkheid had tot na het begin van de deportaties weinig aandacht gehad voor de situatie waarin de joden zich bevonden. Een openlijk protest van kardinaal Van Roey vanuit zijn aartsbisschoppelijk paleis in Mechelen bleef uit, terwijl de treinen met joodse gedeporteerden haast onder zijn ogen naar Auschwitz vertrokken. Hij vreesde dat in geval van publieke veroordelingen, de bezetter de Kerk zou aanpakken en bijvoorbeeld haar hulporganisaties zou verbieden. Bovendien stonden de betrekkingen tussen de kerkelijke hiërarchie en de bezetter toch al onder druk. Het bij aanvang van de bezetting overeengekomen onofficiële compromis, volgens welk de Kerk zich onthield van politieke activiteiten terwijl de bezetter zich niet mengde in geestelijke aangelegenheden, was van Duitse kant herhaaldelijk geschonden. Zo hadden de Duitsers bijvoorbeeld bepaalde categorieën arbeiders verplicht om op zondag te werken en mocht de Kerk geen aalmoezeniers meesturen met Belgen die vanaf oktober 1942 gedwongen in Duitsland moesten werken. De spanningen liepen verder op en culmineerden uiteindelijk in maart 1943, toen de bezetter bekendmaakte dat de jaarklassen 1920 tot 1924 voor de verplichte tewerkstelling werden gemobiliseerd.⁷³² Deze maatregel viel samen met het nieuws van het weghalen der kerkklokken ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie. In een gezamenlijk herderlijk schrijven van de bisschoppen van België van 15 maart, voorgelezen in alle kerken, werd een openlijke veroordeling uitgesproken over de gedwongen tewerkstellingspolitiek, de sancties tegen werkweigeraars en de roof van kerkklokken.⁷³³ Over de wegvoering van de joden werd met geen woord gerept. Zowel Van Roey als het militair bestuur wilde een blijvende breuk voorkomen. De Kerk probeerde vast te houden aan wat zij beschouwde als een politiek van het minste kwaad.⁷³⁴

⁷²⁹ Loncin, *Geheime routes*, 57–63, 93, 123, 147–148; Saerens, ‘Hilfe’, 235; J.-Ph. Schreiber, ‘Belgium and the Jews’, 471.

⁷³⁰ Yad Vashem Archives (YVA), RG O.2, File no. 837: K. Zeilinger memoirs (orig. Wiener Library Collection of Testimonies). L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 90–108; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel III band 1, 167–172; Sylvain Brachfeld, ‘Jewish Orphanages in Belgium under the German Occupation’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, 419–443; Paldiel, ‘The Rescue of Jewish Children in Belgium during World War II’ in: D. Michman (ed.), *Belgium*, 307–325; Verhoeyen, *België bezet*, 443; Silver, *Book of the Just*, 130–133; D. Michman, ‘Belgium’, 167; ‘Nèvejean-Feyerick, Yvonne’, in: D. Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Belgium*, 194–195.

⁷³¹ Brief van J.H. Weidner, Paris, 8 augustus 1950, aan Generaal A.G. van Tricht, Den Haag, betreffende Benjamin Maurits Nykerk (geb. 2 oktober 1906 te Amsterdam), 2 pag., afschrift in: YVA, RG O.29, File no. 17. Loncin, *Geheime routes*, 116–118; Van Doorslaer (red.) et al., *Gewillig België*, 530–534.

⁷³² *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete*, nr. 96 (6 maart 1943), p. 1251. Brief van Militärverwaltungschef Reeder aan secretaris-generaal Oscar Plisnier, 6 maart 1943, aangehaald in Leclef (ed.), *Kardinaal van Roey*, 153.

⁷³³ Leclef (ed.), *Kardinaal van Roey*, 153–154.

⁷³⁴ Fabrice Maerten, ‘De katholieke kerk. Aanwezigheidspolitiek’, in: Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 145–146; Saerens, ‘Hilfe’, 269–270; Loncin, *Geheime routes*, 116.

Toch bood de Kerk ook aan joden hulp. De initiatieven hiertoe kwamen aanvankelijk vooral van de lagere geestelijkheid. Sommige priesters en pastoors werden bijzonder actief op dat gebied. Zo organiseerde pater Joseph André uit Namen al vanaf juli 1942 in eigen huis een geheim doorvoercentrum waar tientallen joodse volwassenen en honderden kinderen werden ondergebracht alvorens te worden verspreid over kloosters en boerderijen op het platteland van de provincies Namen en Belgisch-Luxemburg. André werkte nauw samen met een aantal priesters onder wie pater Henri Reynders (Dom Bruno), een benedictijn van de abdij Keizersberg in Leuven, die er van begin 1943 tot de bevrijding in nauwe samenwerking met het CDJ in slaagde om in het hele land, vooral in religieuze instellingen, minstens driehonderd veelal minderjarige joden te verbergen. André en Reynders gaven daarbij strikte opdracht de betrokkenen vrij te stellen van de normaal gesproken verplichte, christelijke godsdienstlessen. Wel maakten zij in sommige gevallen gebruik van valse of ‘echte’ maar ten onrechte uitgegeven doopbewijzen om joodse kinderen te laten doorgaan voor christen, alhoewel zij in werkelijkheid niet waren gedoopt. Evenals in Frankrijk had de katholieke geestelijkheid door de jaren heen een netwerk van organisaties opgebouwd, die over de vereiste mogelijkheden beschikten behoeftigen op te nemen. Veel vervolgte joden konden nu voor hun onderduik van deze al aanwezige structuur gebruikmaken. De hulp bestond uit opvang en verzorging, voortkomend uit liefdadigheid en medelijden. Er werden vanuit de religieuze instellingen doorgaans geen *ad hoc* structuren opgezet om grote aantallen joden te redden, zoals bijvoorbeeld organisatie van ontsnappingsroutes.⁷³⁵ Ondanks het uitblijven van publieke verklaringen van Van Roey kozen vanaf begin 1943 katholieken in toenemende mate de zijde van het algemene verzet en hulp aan onderduikers. Door meerdere instellingen van de kerk (pastoors, internaten, kloosters) werd gaandeweg ook hulp verleend bij onderdak aan joden. Overigens gebeurde dit met stilzwijgende instemming van Van Roey.⁷³⁶ Er werden valse doopbewijzen vervaardigd, levensmiddelenbonnen voor onderduikers bezorgd en soms in individuele gevallen medewerking verleend aan vluchtpogingen naar het buitenland. Hulpverlening aan joden weerspiegelde zich vooral in de opvattingen en daden van de bisschop van Luik (Liège), Louis-Joseph Kerkhofs, die al in de zomer van 1940 een enigszins andere boodschap had verkondigd dan Van Roey. In tegenstelling tot laatstgenoemde, die lange tijd geloofde in een blijvende hegemonie van Duitsland op het Europese vasteland, was Kerkhofs al vroeg overtuigd van de geallieerde overwinning. Dit kwam ook tot uiting in zijn houding ten opzichte van de vervolging. Terwijl Van Roey slechts mondjesmaat steun betuigde aan katholieken die joden hielpen, was Kerkhofs de stimulator van die hulp in de regio Luik. Hij had zèlf het initiatief genomen door het hoofd van de Luikse joodse gemeente, Joseph Lepkifker, een valse identiteit te verschaffen als zijn privé-secretaris en zijn eigen huis als onderduikplek ter beschikking te stellen. Lepkifkers echtgenote en jongste zoon verbleven aanvankelijk eveneens in de bisschoppelijke woning, maar werden later elders ondergebracht. De echtgenote verhuisde naar een nonnenklooster in Hoei (Huy), waar een nicht van de bisschop de leiding had. Toen het daar te gevaarlijk werd, liet Kerkhofs haar in zijn auto overbrengen naar een klein klooster in Luik, waar zij tot de bevrijding verbleef. Kerkhofs gebruikte zijn gezag en prestige door heimelijk een beroep te doen op de geestelijkheid in zijn bisdom om de joden uit Luik en elders uit België, vooral de ‘kwetsbaarsten’ onder hen, de kinderen, zoveel mogelijk te helpen.⁷³⁷ Ze vonden een onderduikplaats bij eenvoudige kerkgangers, meestal in kleine dorpen of in kloosters en seminaria in de regio. In deze kringen konden traditioneel antisemitisme en zendingsdrang voorlopig plaatsmaken voor buitengewone toewijding voor wat betreft hulp en het verbergen van vervolgte

⁷³⁵ Saerens, ‘Hilfe’, 264–265, 269, 274–276; Geneviève Thyange, ‘L’abbé Joseph André et l’aide aux Juifs à Namur’, in: Fabrice Maerten, Frans Selleslagh en Mark Van den Wijngaert (dir.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l’Occupation* (Bruxelles/Louvain-la-Neuve/Gerpennes: CEGES/Quorum Arca, 1999), pp. 263–276; ‘André, Abbé Joseph’ en ‘Reynders, Father Henri (Dom Bruno)’, in: D. Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005), pp. 36–37, 218–219; Gotovitch, ‘Resistance’, 275–277.

⁷³⁶ Maxime Steinberg, ‘Faced with the “Final Solution” in Occupied Belgium. The Church’s Silence and Christian Action’, in: Yehuda Bauer et al. (eds.), *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda* (Oxford etc.: Pergamon Press, 1989), vol. 3, pp. 2745–2758; Lieven Saerens, ‘L’aide des catholiques aux juifs dans l’archevêché de Malines’, in: Fabrice Maerten, Frans Selleslagh, Mark Van den Wijngaert (dir.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l’Occupation* (Bruxelles/Louvain-la-Neuve/Gerpennes: CEGES/Quorum Arca, 1999), pp. 208–240.

⁷³⁷ ‘Kerkhofs, Monsignor Louis-Joseph’, in: D. Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium*, 151; Saerens, ‘Hilfe’, 230–236, 258–259, 262–263, 266–275.

joden. Net als Kerkhofs putten veel geestelijken en kloosterlingen kracht en motivatie uit gevoelens van naastenliefde en vooral uit een Duitsvijandig patriotisme. De betekenis van de laatste beweegreden verklaart mede waarom de deelname van geestelijken aan het verzet in Wallonië groter was dan in Vlaanderen. De meeste geestelijken kozen bewust voor gewelddoos verzet, hoewel sommigen, zoals bijvoorbeeld pater Georges Dropsy, zich aansloten bij het Geheime Leger of de Dienst Socrates. Ondanks een vanouds latent antisemitisme in grote delen van de Belgische samenleving met inbegrip van de katholieke kerk, namen vanaf nazomer 1942 honderden priesters, kloosterlingen en gewone burgers deel aan de redding van duizenden joden.⁷³⁸ Niet alleen kerkelijke instanties en personen, ook bijvoorbeeld het Belgische Rode Kruis bood hulp aan vele joodse onderduikers. Van de door deze organisatie clandestien verspreide voedselpakketten was in 1943 de helft voor ondergedoken joden bestemd.⁷³⁹

Behalve degenen die joden uit humane, politieke of religieuze drijfveren hielpen, bestond er een niet onbelangrijke groep van onderduikverschaffers, die de nood van anderen benutten om zichzelf te verrijken door, zoals vermeld, extreem hoge bedragen te eisen voor kost en inwoning per onderduiker. Soms werden naar degenen die joden verborgen hielden anonieme dreigbrieven gestuurd met de aankondiging dat de onderduikers zouden worden aangegeven, wanneer zij op dit adres zouden blijven. Onderduikgevers werden hierdoor gedwongen de joden naar een ander adres over te brengen of eenvoudigweg buiten de deur te zetten. Ook ontving het bezettingsbestuur rechtstreeks duizenden brieven van burgers waarin ondergedoken joden werden verklikt. Daarnaast waren er mensen die joden voor geld leken te willen helpen, maar hen uiteindelijk aan de *Sipo-SD* uitleverden. Zowel bij actieve helpers, als bij verklikkers ging het binnen de bevolking echter om een minderheid, hoewel onder de Belgen wel een brede steun bestond voor 'het verzet' als zodanig.⁷⁴⁰ Tot januari 2008 werden door de staat Israël 1.476 personen uit België onderscheiden als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' op grond van het feit dat zij joden hadden gered en daarbij hun leven in de waagschaal hadden gesteld. Onder hen veel geestelijken en redders van kinderen, zoals Yvonne Nèvejean.⁷⁴¹

Vanaf herfst 1942 konden ongeveer 25.000 joden in België onderduiken; in de loop van 1943 kwamen daar nog twee- à drieduizend joden met de Belgische nationaliteit bij, terwijl echter ook onderduikers werden verraden of ontdekt. Het aantal joodse onderduikers komt neer op bijna veertig procent van het totale aantal joden in België in 1940. Ongeveer een kwart van alle joden die de oorlog in België overleefden, hadden dit te danken aan de actieve bemiddeling van het *Comité de Défense des Juifs*.⁷⁴² Toch waren er onmiddellijk na de bevrijding in België, volgens cijfers van verschillende overheidsinstanties die betrokken waren bij de repatriëring, slechts ongeveer 18.000 joden overgebleven. Het verschil van zeventienduizend is niet eenduidig te verklaren, al moet een deel van hen tijdens de onderduik zijn ontdekt of verraden en alsnog gedeporteerd. Twee andere factoren, die hoogstwaarschijnlijk dit verschil eveneens deels verklaren zijn de blijvende ontsnapping van joodse onderduikers uit België naar Frankrijk en eventueel verder (Zwitserland, Spanje, Amerika en het Britse mandaatgebied Palestina), en de evidente weigering van veel joodse overlevenden in het bevrijde België om zich aan enige vorm van expliciete registratie als jood te onderwerpen.⁷⁴³

⁷³⁸ Maerten, 'De katholieke kerk', 149–151; Saerens, 'Hilfe', 258–259, 262–263, 272–275.

⁷³⁹ Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale*, 83–84; E. Schmidt, *Geschiedenis* (1994), 241–242; Saerens, 'Hilfe'; D. Michman, 'Historical Introduction', in: *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium*, pp. xix–xxxii.

⁷⁴⁰ Loncin, *Geheime routes*, aangehaald in Saerens, 'Hilfe', 229–230, 277. J.-Ph. Schreiber, 'Belgium and the Jews', p. 478. Anonieme dreigbrief, zonder datum, afgedrukt in Meyers/Selleslagh, *Vijand te lijf*, 62. Verklikking gebeurde in de meeste gevallen door het verzenden van anonieme berichten aan de *Sipo-SD* of aan de Anti-joodse Centrale te Brussel, die werd bemand door leden van de antisemitische Volksverwerping. Pieter Dewever, *De Joden in België* (Tienen: Uitgeverij Aqua Fortis, 2004), pp. 205–207.

⁷⁴¹ Saerens, 'Hilfe', 277; D. Michman, 'Historical Introduction', in: *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium*, pp. xix–xxxii; Block/Drucker, *Rescuers. Portraits of Moral Courage in the Holocaust*, 252; voor het aantal van 1.476 onderscheiden personen (of echt)paren per 1 januari 2008, is geraadpleegd: http://www1.yadvashem.org/righteous/index_righteous.html.

⁷⁴² M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, tome III: *La traque des Juifs, 1942–1944* (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1986), Vol. II, Chapitre 6; D. Michman, 'Belgium', 165; Saerens, 'Hilfe', 230–232, 253; Meinen, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)'.

⁷⁴³ Daniel Dratwa, 'Genocide and its Memories: a preliminary study on how Belgian Jewry coped with the results of the Holocaust', in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, pp. 523–557, aldaar pp. 523–524 n. 2–4.

4.3.3 Nederland

4.3.3.1 *Autochtoon bestuur en rol van politie*

Tussen Nederlandse secretarissen-generaal en Duitse machthebbers had na een proces van aanpassing in het voorjaar van 1942 een definitieve ontkoppeling plaats gevonden ten aanzien van de anti-joodse politiek. Zowel besluitvorming alsook in veel opzichten voorbereiding en uitvoering waren een direct Duitse zaak geworden. De joden waren feitelijk aan het gezag van de Nederlandse autoriteiten in Den Haag onttrokken. De regering in ballingschap in Londen had, mede door ontbreken van een betrouwbaar communicatiekanaal met het bezette land, weinig tot geen invloed op de secretarissen-generaal. Bovendien werden de Aanwijzingen uit 1937 door hen of zodanig geïnterpreteerd dat ze op de bestaande bezettingssituatie toepasbaar waren, of genegeerd. Hoewel eerder is vermeld, dat in algemene zin de Aanwijzingen ‘vaag’ geformuleerd waren⁷⁴⁴, was dit niet het geval ten aanzien van het meewerken aan de wegvoering van een bevolkingsgroep. De Aanwijzingen vermelden hierover: ‘Verboden is de ontruiming, welke het karakter draagt van een deportatie op enigszins grote schaal, met het doel om te dienen hetzij als straf of als dwangmiddel, hetzij om de bewoners elders werkzaam te stellen.’⁷⁴⁵

Niettemin verboden de secretarissen-generaal in juli 1942, toen de transporten op gang kwamen, lagere overheidsinstanties niet hieraan op een of andere wijze mee te werken.⁷⁴⁶ Wel kwamen, kort na het begin, de deportaties ter sprake tijdens een ontmoeting tussen Wimmer en secretaris-generaal Frederiks. Laatstgenoemde had volgens Wimmer tijdens dit gesprek ‘zum Ausdruck gebracht, dass es sich um ein europäisches Problem handelt, an dessen Durchführung nichts zu ändern sei.’⁷⁴⁷ Blijkbaar had de ambtelijke top zich bij de deportaties neergelegd en viel er alleen nog in de marge iets te bereiken. Frederiks en zijn ambtgenoot Van Dam slaagden er herfst 1942 in bij Schmidt vrijstelling van deportatie te bewerkstelligen voor een betrekkelijk kleine groep, in Duitse documenten aangeduid als ‘*Verdienstjuden*’. In de bezettingsliteratuur staan zij bekend als de ‘Barnevelders’, naar de plaats waar zij onder relatief gunstige omstandigheden werden geïnterneerd.⁷⁴⁸ Deze groep omvatte uiteindelijk circa 680 joden, voornamelijk uit de maatschappelijke bovenlaag. Deze vrijstelling was mede mogelijk doordat Schmidt, hierin gesteund door Seyss-Inquart, op deze manier zijn bevoegdheden in joodse kwesties tegenover Rauter wilde laten gelden. Na de dood van Schmidt⁷⁴⁹ in juni 1943 werden, in strijd met bovengenoemde toezeggingen, de ‘Barnevelders’ toch naar kamp Westerbork overgebracht. Dit viel samen met de laatste razzia en de opheffing van de Joodsche Raad eind september 1943. Het RSHA in Berlijn drong aan op onmiddellijke deportatie van de ‘Barnevelders’ naar Bergen-Belsen. Seyss-Inquart echter, die de Barneveldgroep had ‘geërfd’ van Schmidt en teveel spanningen met de secretarissen-generaal wilde vermijden, besloot dat de groep tot nader order in Westerbork zou blijven. Toen de geallieerden in september 1944 een begin maakten met de bevrijding van Nederland, werden de meeste ‘Barnevelders’ op instigatie van Rauter alsnog uit Westerbork weggevoerd. Waarschijnlijk door toedoen van Seyss-Inquart was de bestemming echter niet Auschwitz of Bergen-Belsen, maar

⁷⁴⁴ Zie paragraaf 2.4.3

⁷⁴⁵ Aanwijzingen van 1937, hoofdstuk IV, artikel 20; voor de tekst van de Aanwijzingen, zie: Parlementaire Enquête-commissie Regeringsbeleid 1940–1945, *Verslag houdende de Uitkomsten van het Onderzoek* (8 delen, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1949–1956), deel 7-A, pp. 38–45.

⁷⁴⁶ Sijes, *Studies*, 141, 143, 147.

⁷⁴⁷ Brief, 31 juli 1942, van Otto Bene aan *Auswärtige Amt*, NIOD arch. coll. 207: FO/SD, doos 63, 5403: 362443-362447 (5 blz.), aldaar 362444.

⁷⁴⁸ De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 709–712; Presser, *Ondergang*, I, 439–447; Boris de Munnick, *Uitverkoren in uitzondering. Het verhaal van de Joodse Barneveld-groep 1942–45* (Barneveld: BDU, 1992).

⁷⁴⁹ Tijdens de eerste twee jaar van de bezetting was Schmidt een protégé van Goebbels en Bormann. Vanaf medio 1942 was de laatste zich echter gaan distantiëren van Schmidt. Tijdens een reis in Frankrijk kwam hij op 26 juni 1943 door de val uit een trein – formeel een ongeluk, meer waarschijnlijk echter suïcide – om het leven. Hij werd in Nederland opgevolgd door Wilhelm Friedrich Adolf Ritterbusch, maar deze was vergeleken bij zijn voorganger een zwakke figuur en speelde geen rol van betekenis bij de vervolging en deportatie van de joden. Zie ook paragraaf 3.1.3.1.

het *Altersghetto* Theresienstadt. Daar zouden zij tot het einde van de oorlog blijven, waarna ze voor het merendeel naar Nederland zouden terugkeren.⁷⁵⁰

Hoewel de joodse bevolking feitelijk aan het Nederlandse overheidsgezag was onttrokken, had dit bij de uitvoering van de anti-joodse politiek niet op alle terreinen tegelijkertijd en in dezelfde mate plaatsgevonden. Al in het najaar 1940 en in de loop van 1941 was duidelijk geworden dat de economische politiek tegen de joden, met name de ‘arisering’ van het bedrijfsleven, uitsluitend in handen van Duitse instanties lag. Daarentegen was de voorbereiding en uitvoering van de registratie van de joden, alsmede de persoonsbewijzen met de J, gedelegeerd aan de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters en de gemeentelijke bevolkingsregisters. Het belangrijke aandeel in dit opzicht van Lentz en Frederiks duurde voort tot april 1944, hoewel laatstgenoemde zich in de praktijk gaandeweg distantieerde van zijn overijverige ondergeschikte. Veel andere beleidsterreinen en maatregelen bevonden zich tussen deze beide uitersten in. Een kenmerkend voorbeeld was de tewerkstelling van joodse mannen in Nederlandse kampen die onder verantwoordelijkheid viel van waarnemend secretaris-generaal van Sociale Zaken, Verwey, maar waarvan de ontruiming op Duits bevel een voldongen feit was buiten de betrokken Nederlandse instanties om. In het algemeen liet de bezetter met betrekking tot de anti-joodse politiek en deportaties de Nederlandse autoriteiten slechts zeer weinig ruimte voor overleg en onderhandelingen en ging in plaats daarvan hoofdzakelijk te werk via directieven dan wel voldongen feiten en directe actie. Dit in tegenstelling tot veel andere kwesties waar Nederlandse overheden meer manoeuvreerruimte hadden, zoals bijvoorbeeld de voedseldistributie en -export, de tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland etc.⁷⁵¹ Daar waar het de joodse bevolking betrof, was niet alleen sprake van uitschakeling van het centrale gezag, maar vond ter wille van de doelstreffendheid een verschuiving van het nationale naar het *lokale* niveau plaats waarbij de bezetter de doorvoering van maatregelen en deportaties zelf dirigeerde.⁷⁵²

Nederlandse lokale instanties bleven of werden alleen dan daarbij betrokken wanneer dit noodzakelijk en mogelijk werd geacht omdat geen ernstige moeilijkheden, protesten of sabotage werden verwacht. Een voorbeeld hiervan was eerder genoemde rol van Amsterdamse gemeentelijke instanties bij het sturen van joodse werklozen naar de werkverschaffing. In opdracht van *Beauftragte* Böhmcker had burgemeester Voûte in december 1941 bij het gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken een aparte ‘Afdeling J, Sociale Zaken’ ingesteld. Joodse werklozen die steun ontvingen, werden administratief gescheiden van niet-joodse werklozen, ter voorbereiding van hun verplichte uitzending vanaf januari 1942 naar de aparte werkkampen voor joden in Drenthe en later ook andere provincies.⁷⁵³ Een ander voorbeeld van soortgelijke betrokkenheid op uitsluitend *lokaal* niveau was de gedwongen verhuizing van joden binnen Amsterdam en hun concentratie in vier buurten: Centrum (Waterlooplein, Nieuwmarkt en Plantage), Oost (Transvaalbuurt), Zuid (Rivierenbuurt) en Noord (Asterdorp). Vanaf januari 1942 hadden gedwongen evacuaties van joden uit tal van gemeenten naar Amsterdam plaatsgevonden. Tijdens de deportatiefase was niet alleen hiermee doorgedaan, maar werd door de *Zentralstelle* ook aan individuele joden die al in Amsterdam woonden bevel gegeven

⁷⁵⁰ NIOD, Arch. HSSPF, BdS, IV B 4, dossier 186b: ‘Barneveld, Van Dam- und Frederiksliste’ (ook microfilm 311); dossier 236b: ‘Barneveldjoden’, lijsten met namen van Frederiks (12 blz.) en Van Dam (18 blz.) (microfilm 310). Frederiks, *Op de bres*, 74–79; Warmbrunn, *Dutch*, 66, 123; Idem, *Nederlanders*, 66, 121; Presser, *Ondergang*, I, 439–447; II, 497–498; Idem, *Ashes*, 234–238, 534–535; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 285–290; VII, 309–310; VIII, 703–705, 709–712, 767–774; Sijes, *Studies*, 146; Moore, *Victims*, 127–129, 132–134; Anna Hájková, ‘Die acht Transporte aus dem Reichskommissariat Niederlande nach Theresienstadt’, in: M. Kárný, J. Milotová et al. (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 2001* (Prag: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa, 2001), pp. 230–251.

⁷⁵¹ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 132–137; Neuman, *Seyss-Inquart*, 255–256; Sijes, *De Arbeidsinzet*; Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 153; Guus Meershoek, ‘Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van de joden’, in H. Flap, M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), 108–116; Klemann, *Nederland 1938–1948*, pp. 207–211, 538, 541–545; C.J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005), pp. 40–41.

⁷⁵² Cornelis J. Lammers, ‘The interorganizational control of an occupied country’, *Administrative Science Quarterly* 33 (1988), 438–457, m.n. 446–447; Idem, ‘Levels of Collaboration. A comparative study of German occupation regimes during the Second World War’, *The Netherlands’ Journal of Social Sciences*, vol. 31, no. 1 (July 1995), 3–31, m.n. 15–16, beide artikelen in aangevulde, Nederlandstalige edities ook opgenomen in zijn boek *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005); Meershoek, ‘Zonder de wolven te prikkelen’, 106.

⁷⁵³ Roest/Scheren, *Oorlog in de stad*, 423–425; Guus Meershoek, ‘Onder nationaalsocialistisch bewind’, in: P. de Rooy (red.), met bijdragen van D. Bosscher, G. Meershoek en P. de Rooy, *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900–2000* (Amsterdam/Nijmegen: SUN, 2007), pp. 234–321.

dat ze moesten (door-)verhuizen naar een van bovengenoemde vier wijken. Bij de uitvoering van deze verhuizingen en de toewijzing van woningen waren de Gemeentelijke Woningdienst en de Joodsche Raad betrokken. De opdrachten (*Anweisungen*) werden verstrekt door de *Abteilung Evakuierung* van de *Zentralstelle*, terwijl in de uitvoering nauw werd samengewerkt tussen een gemeentelijk bureau voor joodse inkwartiering en de verhuisafdeling van de Joodsche Raad. Het betrokken gemeentelijke bureau werd geleid door de niet-joodse ambtenaar Pieter Jan Meiksenaar, maar het personeel – vrijwel geheel bestaande uit joden – was aan de gemeente afgestaan door de Joodsche Raad, die dit bureau ook bekostigde.⁷⁵⁴

In 1942 was nog altijd sprake van onvoldoende duurzame en betrouwbare communicatie-lijnen tussen de regering in ballingschap en het bezette land. Hierdoor was men in Nederlandse kringen in Londen lang niet altijd onmiddellijk op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in Nederland. Op 25 juli meldde minister-president Pieter S. Gerbrandy in zijn toespraak via Radio Oranje het begin van de deportaties van joden: ‘Er bereiken ons berichten omtrent nieuwe maatregelen welke de vijand heeft beraamd tegen de Joodse Nederlanders. (...) Zij komen neer op niets meer of minder dan de wegvoering van tienduizenden volwaardige Nederlandse burgers naar Duitsland en waarschijnlijk vandaar verder naar het oosten.’ Hij vatte de eerder tegen de joden gerichte maatregelen samen en vervolgde: ‘al deze maatregelen hebben duidelijk de bedoeling een cordon te trekken om een groep van honderdtachtigduizend Nederlandse staatsburgers met de bedoeling om dan in één enkele slag de sinds weken luid aangekondigde gewelddaad tegen weerlozen uit te voeren. Wij weten dat niet alleen wij, maar ook gij, landgenoten in bezet gebied, de samenhang in al deze maatregelen duidelijk hebt gezien. Omdat wij weten dat gij gebleven zijt wat gij waart, vertrouwen wij er op dat ge inmiddels hebt gezonnen op middelen om deze onschuldige mensen, zoveel in uw vermogen ligt, bij te staan in dit ogenblik van hun diepste nood. De vijand luistert mee. Ik zal op deze middelen dus niet nader duiden. Ik zeg u slechts: luistert naar uw geweten en handelt in Christelijke barmhartigheid.’⁷⁵⁵ De Jong constateerde dat het vanuit Nederlandse regeringskringen in Londen beperkt bleef tot eenmalige verklaringen met een dergelijke strekking bij het begin van de deportaties. Er werd geen campagne ingezet om de bevolking in bezet gebied aan te sporen, de joden zoveel mogelijk hulp te bieden.⁷⁵⁶

De eerste keer dat koningin Wilhelmina in haar toespraken via Radio Oranje heel expliciet de jodenvervolgving noemde en veroordeelde was in november 1941: ‘Met zorg en verontwaardiging verneem ik, (...) hoe zij [de overweldiger en zijn betaalde knechten en verraders] op afschuwelijke wijze de Joden vervolgen, en hoe zij dagelijks een stroom van leugen en bedrog over u uitstorten.’⁷⁵⁷ Na het begin van de deportaties ging zij hier tot tweemaal toe op in. De eerste keer in oktober 1942: ‘Met grote aandacht en tevens grote bezorgdheid (...) volg ik het bitter lijden van de duizenden in gevangenis of concentratiekamp; in één woord, de geestelijke en lichamelijke mishandeling, die de gehate vijand u aandoet. Ik deel van harte in uw verontwaardiging en smart over het lot onzer Joodse landgenoten; en met mijn gehele volk voel ik de onmenselijke behandeling, ja, het stelselmatig uitroeien van deze landgenoten, die eeuwen met ons samen woonden in ons gezegend vaderland, als

⁷⁵⁴ Het gemeentelijk bureau voor joodse inkwartiering werd opgericht per 16 april 1942 en weer opgeheven op 7 oktober 1943. NIOD, Arch. HSSPF, map 244b/e, 248a (microfilms 111 en 112: 107), bijvoorbeeld: de ‘Anweisung’ van de ‘Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam, Abt. Evakuierung’, 24 juli 1943, aan het echtpaar L. Sarlouis, R. Sarlouis-Baer om uiterlijk 4 augustus 1943 hun woning met medeneming van meubels te verlaten en ter verkrijging van een andere woning zich te melden bij de Gemeentelijke Woningdienst, met de latere, getypte, toevoeging: ‘Der “Joodsche Raad voor Amsterdam” erklärt, dasz R. Sarlouis-Baer, Borsenburgerstraat [sic, lees: Borssenburgstraat, G./Z.] 24, bereits am 4-8-43 nach dem Transvaalviertel und zwar nach de la Reystraat 12 umgezogen ist.’ Zie verder, meer in het algemeen over de gedwongen verhuizingen *binnen* Amsterdam: Wielek, *Oorlog*, 92; Presser, *Ondergang*, I, 210–211, 308–309, 312–313, 398–400, 484, 521; Idem, *Ashes*, 114, 216–218, 274; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1067; Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar?’, 182–183; Jannie [H.B.J.] Stegeman, ‘Hiernaast zijn ze weggehaald...’ *Vervolging en verzet in de Rivierenbuurt 1937–1945* (Amsterdam: Stichting Verzetsmuseum, 1985); Stigter, *De bezette stad*, 36, 122 en losse bijlage Plattegrond van Amsterdam 1940–1945.

⁷⁵⁵ Tekst radiotoespraak, 25 juli 1942, in: *Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940–1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* (’s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 8 delen, 1949–1956), deel 7: Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden / Het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland (1955), band 7a, pp. 412–413, geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, VI, 23–24.

⁷⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 24; IX, hoofdstuk 7.

⁷⁵⁷ Tekst radiotoespraak, 28 november 1941, in: M.G. Schenk, J.B.Th. Spaan (samenstelling/inleiding), *De Koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. Koningin Wilhelmina gedurende de oorlogsjaren 1940–1945* (Utrecht: Ons Vrije Nederland, 1945; tweede druk: Franeker, T. Wever, 1985), pp. 52–57, citaat aldaar 55–56.

ons persoonlijk aangedaan. Waar gij uw gevoelens niet moogt uiten, daar doe ik dit thans voor u. Wij zullen pogen, zodra zulks mogelijk is, althans iets van dit leed te verzachten.’⁷⁵⁸ De nadruk lag op de diepe verontwaardiging over het lot van de joodse medeburgers en een gevoel van machteloze woede overheerste. Eind 1943 stelde zij: ‘Steeds zenuwslapender is de overheersing van de nietsontziende vijand voor u geworden; steeds gruwelijker zijn de methoden, waaraan velen uwer, en in het bijzonder onze Joodse landgenoten, wier vernietiging helaas bijna een feit is geworden, ten offer zijn gevallen.’⁷⁵⁹ In deze laatste boodschap klonk naast verontwaardiging ook verslagenheid door. In het algemeen stonden in haar radiotoespraken de strijd tegen Duitsland en Japan, het verzet tegen de bezetting, de eenheid en vrijheid van het Nederlandse volk, en de naoorlogse vernieuwing centraal. Dit gold ook voor het beleid van de ministers in ballingschap.⁷⁶⁰

Toen in de loop van 1942 de coöperatieve houding van het ambtelijk apparaat – in het algemeen en bij de jodenvervolgung – bleef voortduren en men vanuit Engeland van de Nederlandse regering geen officiële richtlijnen kreeg (ook niet via Radio Oranje), was dit voor de voormalige Commissaris van de Koningin in Utrecht, Lodewijk H. N. Bosch ridder van Rosenthal, aanleiding een clandestien ‘Commentaar op de Aanwijzingen’ uit 1937 te maken. Het kwam in mei 1943 in definitieve vorm tot stand, werd aan alle hogere ambtenaren toegezonden en in de illegale pers gepubliceerd. Bosch van Rosenthal stond in bestuurlijke kringen al sinds 1941 bekend als de belangrijkste criticus en tegenspeler van Frederiks. Hij was sinds 1934 Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht geweest. Al in 1940-’41 had hij zich verzet tegen de bevoegdheden die de secretarissen-generaal in Den Haag zich wilden toeëigenen ten koste van de provinciale en gemeentelijke besturen. Bovendien was hij in conflict gekomen met de *Beaufragte* van de *Reichskommissar* voor Utrecht. Het had begin februari 1941 geleid tot zijn ontslag als commissaris.⁷⁶¹ Via allerlei omwegen kwam het Commentaar van Bosch van Rosenthal ook bij de Nederlandse regering in Londen terecht en uiteindelijk hechtte minister-president Gerbrandy er in oktober 1943 over Radio Oranje officieel zijn goedkeuring aan. Hij verklaarde het Commentaar tot authentieke uitleg van de Aanwijzingen, waar *alle* Nederlandse ambtenaren zich aan hadden te houden.⁷⁶² Ten aanzien van de deportaties vermeldde het Commentaar nadrukkelijk:

‘Deportatie van bewoners van het bezette gebied naar Duitsland of elders buiten Nederland om daar te werken is lijnrecht in strijd met de uitdrukkelijke beperkingen door het Landoorlogreglement gesteld aan de bevoegdheid van de bezetter tot het vorderen van diensten. Ook deportatie als straf of als dwangmiddel is niet geoorloofd, (...). De verordeningen ten opzichte van de Joden missen dan ook iedere rechtsbasis. Medewerking is dus verboden aan de uitvoering dezer verordeningen met name ten aanzien van het opsporen en gevangen nemen van Joden.’⁷⁶³

In de tweede helft van 1943 echter waren de massale deportaties van de Nederlandse joden al grotendeels voorbij.

⁷⁵⁸ Tekst radiotoespraak, 17 oktober 1942, *ibid.*, 87–89.

⁷⁵⁹ Tekst radiotoespraak, 31 december 1943, *ibid.*, 115–119.

⁷⁶⁰ De Jong, *Koninkrijk*, IX, hoofdstuk 7; Jord Schaap, *Het recht om te waarschuwen. Over de Radio Oranje-toespraken van koningin Wilhelmina* (Amsterdam: Anthos, 2007, met compact disk), pp. 136–140, 150–182.

⁷⁶¹ Ger van Roon, *Een Commissaris in het verzet. Jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal* (Kampen: Voorhoeve, 1999), hoofdst. 6–8; Romijn, ‘Frederiks’ *Op de bres*, 146; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, 165–166, 186, 192, 263–265, 286–287, 398; Romijn, ‘Kein Raum für Ambivalenzen. Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung K.J. Frederiks’, 164. Na zijn gedwongen ontslag als Commissaris was Bosch in het verzet gegaan waar hij aanstuurde op meer samenwerking. Via de ontsnappingsroute ‘Zwitserse Weg’ (van Henk Pelser) en zijn broer, die gezant was in Bern, stond hij vanaf 1942 in contact met de Nederlandse regering in Londen. Hij zou uiteindelijk voorzitter worden van het *College van Vertrouwensmannen der Regeering*. In die hoedanigheid zou hij niet alleen het herstel van het binnenlands bestuur voorbereiden, maar tijdens het laatste jaar van de Duitse bezetting met de andere leden van dit College via contacten met betrouwbare mensen in het provinciale en lokale bestuur in feite Nederland regeren; vergel. Henk E. Pelser, *Vluchtweg Zwitserland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996); Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 593–594.

⁷⁶² L.H.N. Bosch Ridder van Rosenthal, ‘De Aanwijzingen’, in: Van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I, 385–387; Warmbrunn, *Dutch*, 121–122; Idem, *Nederlanders*, 119–120; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 96–100, n. 74–76 en 79–83; Van Roon, *Een Commissaris in het verzet*, 56, 122–123; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 398, 535.

⁷⁶³ ‘Commentaar op de Aanwijzingen in geval van een vijandelijke inval, vastgesteld door de raad van ministers in mei 1937’, artikel 8, zie voor de tekst van het Commentaar: Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940–1945, *Verslag houdende de Uitkomsten van het Onderzoek*, deel 7-A, p. 58 e.v., p. 65.

Niet alleen de joodse bevolkingsgroep was in de loop van 1941 en begin 1942 aan het gezag van de hoogste Nederlandse autoriteiten onttrokken, dit gold toen in de praktijk ook voor een beheersinstrument dat voor de bezetter van vitaal belang was: de Nederlandse politie.⁷⁶⁴

In mei 1940 hadden de Duitsers in Nederland een goed opgeleid en georganiseerd politieapparaat aangetroffen. Dit was vanouds gedecentraliseerd, ressorteerde onder drie verschillende ministeries en bestond uit vier soorten politie op nationaal niveau, alsmede een aantal gemeentelijke politiekorpsen op lokaal niveau. Onder het ministerie van Defensie vielen de Koninklijke Marechaussee en het Korps Politietroepen, onder het ministerie van Justitie de Rijksrecherche en de Rijksveldwacht, terwijl de korpsen gemeentepolitie – in totaal ongeveer 11.000 man – via de burgemeesters uiteindelijk ondergeschikt waren aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het Nederlandse politiewezen als geheel omvatte circa 15.000 man.⁷⁶⁵

Al in de jaren dertig waren pogingen ondernomen de politie te centraliseren tot een soort rijkspolitie. Dit streven stuitte echter telkens op de oppositie van de burgemeesters, die formeel hoofd van politie waren in hun gemeente. In 1939 stelden de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken gezamenlijk een commissie in die zich moest bezighouden met voorstellen tot hervorming van de politieorganisatie. Door de Duitse aanval in mei 1940 was de commissie niet in staat rapport uit te brengen. Duidelijk is evenwel dat reeds vóór het begin van de Duitse bezetting in Nederlandse bestuurlijke kringen ideeën circuleerden tot centralisatie van de politie.⁷⁶⁶ In zekere zin liep dit parallel met de conceptie van Rauter. Al volgens de eerste door *Reichskommissar* Seyss-Inquart uitgevaardigde verordeningen viel zowel de Duitse als de Nederlandse politie onder het gezag van Rauter in zijn hoedanigheid van *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* en *Höherer SS- und Polizeiführer*. Als Himmlers vertegenwoordiger in het bezettingsbestuur had Rauter de opdracht meegekregen de Nederlandse politie om te vormen volgens het model in Duitsland: een uniforme staatspolitie onafhankelijk van lokale belangen.⁷⁶⁷ Duitse controle over de Nederlandse politie werd bij aanvang van de bezetting op centraal niveau uitgeoefend door de staf van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* (BdO) in Den Haag (vanaf mei 1943 in Nijmegen). Op regionaal niveau waren verbindingsofficieren van de *Ordnungspolizei* (*Orpo*) toegevoegd aan de vijf Nederlandse

⁷⁶⁴ Voor de belangrijkste, recente studies over de Nederlandse politie in de twintigste eeuw in het algemeen en de jaren dertig en veertig in het bijzonder, zie: Cyrille Fijnaut, Jos Smeets, Ronald van der Wal, Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie* (Amsterdam/Meppel: Uitgeverij Boom, 2007; vijf delen); Cyrille Fijnaut, Guus Meershoek, Jos Smeets and Ronald van der Wal, 'The Impact of the Occupation on the Dutch police', in: Cyrille Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), 91–132; Cyrille Fijnaut, *Voorproeve van een geschiedenis van de Nederlandse politie* (Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 2001); Cyrille Fijnaut, Guus Meershoek, Jos Smeets, Ronald van der Wal (red.), *Drie ingangen op de geschiedenis van de Nederlandse politie in de twintigste eeuw: Bibliografie, Archieven, Tijdschriftenoverzicht* (Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Schoordijk Instituut/Apeldoorn: Nederlandse Politie Academie, 2001); C.J.C.F. (Cyrille) Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen / Arnhem: Kluwer Rechtswetenschappen / Gouda Quint, 1979, 2 delen); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999); Marnix Croes, 'The Dutch Police and the Persecution of Jews in the Netherlands during the German Occupation, 1940–1945', in: Bruno De Wever, Herman Van Goethem, Nico Wouters (eds.), *Local Government in Occupied Europe (1939–1945)* (Gent: Academia Press, 2006), 67–82.

⁷⁶⁵ Voor de organisatorische structuur van de Nederlandse politie in de jaren dertig, zie: J.W. Haarman, *Geschiedenis en inrichting der politie in Nederland* (tweede druk, Den Haag, 1933); De Jong, *Koninkrijk*, IV, 726–729; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, 105–106; Idem, *Nazi Rule and Dutch Collaboration*, 162–163; Idem, *Bezetting en collaboratie*, 136–137; Jacobus L. M. Boek, *Organisatie, functie en bevoegdheden van politie in Nederland. Juridische beschouwingen over het politiestel en het politiebureau in historisch perspectief* (Arnhem: Gouda Quint, 1995), pp. 143 e.v.; Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 23–31. Het Korps Politietroepen was opgericht in 1919.

⁷⁶⁶ K. H. Broekhoff, 'Het politievraagstuk in het algemeen en dat der gemeentepolitie in het bijzonder', in: *Gemeentebestuur* jrg. 1940, no. 20, pp. 233–259; K. H. Broekhoff, *Enkele aspecten van het politievraagstuk* (Alphen aan den Rijn: N. Samsom N.V., 1945), pp. 1–28, 54–64; Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling*, p. 1072; Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 30, 62–65; Van Roon, *Een Commissaris in het verzet*, 45, 47. Uit C. Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse Politie* en G. Meershoek, *De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (beide Amsterdam/Meppel: Boom, 2007) blijkt dat de strijd tussen lokale en centrale overheid over wie het bij de politie voor het zeggen heeft van alle tijden is.

⁷⁶⁷ N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*, I, 98–107, 126–128; Idem, 'De reorganisatie der Nederlandse politie tijdens de Duitse bezetting', in: J.C.H. Blom et al., *Redenen van wetenschap. Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945* (Arnhem: Gouda Quint, 1985), 247–261, aldaar 249; De Jong, *Koninkrijk*, V, 462. Vergel. Hanns Rauter, 'Wesen und Geschichte der niederländischen Polizei', in: *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*. Im Auftrag des Reichskommissars Dr. Seyss-Inquart herausgegeben und bearbeitet von Dr. Freiherr M. du Prel unter Mitwirkung von W. Janke (Würzburg/Den Haag: Konrad Triltsch Verlag, 1941), pp. 107–130, aldaar 118. De bijdrage getekend door Rauter in dit boek was in werkelijkheid geschreven door twee hoge ambtenaren van het Nederlandse ministerie van Justitie (De Jong, *Koninkrijk*, IV, 729 n. 1).

procureurs-generaal, die formeel ook directeur van politie waren. Een niveau lager werden eveneens verbindingsofficieren geplaatst bij de Duitse *Beaufragten* in de elf provincies en bij de Nederlandse politieautoriteiten in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.⁷⁶⁸

In de ogen van Rauter was sprake van versnipperde en langs elkaar heen werkende politieinstanties. Hij streefde naar een op militaire leest geschoeide politiemacht onder één centrale leiding, die de bezettingsautoriteiten moest assisteren en een getrouwe afspiegeling moest gaan vormen van het nationaal-socialistische politieapparaat in Duitsland. Kort na het begin van de bezetting ondernam hij de eerste stappen hiertoe. Tijdens de eerste ontmoeting tussen Duitse en Nederlandse politieautoriteiten sprak secretaris-generaal van Justitie Tenkink zijn verwachting uit dat ‘*ein gewinnbringendes Zusammenarbeit möglich ist.*’⁷⁶⁹ Hij onderstreepte de rol van de procureurs-generaal als directeuren van politie en zweeg over de functie van de burgemeesters als hoofden van de plaatselijke politie. Begin augustus 1940 ontvingen alle Nederlandse politiebureaus uit Den Haag een circulaire met de instructie dat ‘vanzelfsprekend tegenover de Duitse politie- en militaire instanties een correcte en tegemoetkomende houding moet worden aangenomen.’⁷⁷⁰ De nieuwe omstandigheden waren sterk in het voordeel van degenen die al vóór de oorlog voorstander waren geweest van centralisatie van de politie. Tenkink was het tot op zekere hoogte eens met de Duitse wensen tot reorganisatie. Bovendien was naar zijn opvatting een tegemoetkomende houding van belang omdat alleen op die wijze de bezetter ervan weerhouden kon worden zelf rechtstreeks in te grijpen in Nederlandse politieaangelegenheden.⁷⁷¹ Als gevolg van de capitulatie van 15 mei 1940 werd het Nederlandse leger ontbonden en dat gold automatisch ook voor het Korps Politietroepen. In overleg met Duitse autoriteiten werden door de secretarissen-generaal van de betrokken departementen de manschappen van het Korps Politietroepen voorlopig verspreid over de Koninklijke Marechaussee, de gemeentepolitie en de Rijksveldwacht. Aangezien het Departement van Defensie stapsgewijze zou worden opgeheven, werd de Marechaussee begin juli 1940 ondergeschikt gemaakt aan het Departement van Justitie. Per 1 januari 1941 werd de Rijksveldwacht toegevoegd aan de Marechaussee. Met andere woorden: de capitulatie van 15 mei 1940 had op zichzelf reeds een zekere centralisatie tot gevolg voor een aantal politie-eenheden. Herfst 1940 werden door Tenkink twee nieuwe, belangrijke functies gecreëerd: een Directeur-Generaal van Politie en een Inspecteur-Generaal van Politie. De *Directeur-Generaal* nam op besluitvormingsniveau in feite alle politietaken over bij het Departement van Justitie. De *Inspecteur-Generaal*, waarvan het gezag zich ook uitstreckte tot de *gemeentelijke* politie, garandeerde dat – op uitvoeringsniveau – het praktische politiewerk eveneens onder een meer centrale controle kwam.⁷⁷² Door de overwegend tegemoetkomende houding van de Nederlandse autoriteiten en omdat het in Rauters belang was teveel weerstand bij de bestaande korpsen te voorkomen, had de voorgenomen reorganisatie bij de politie vooralsnog een beperkt karakter.

Rauter wilde de Nederlandse politie echter niet alleen centraliseren, hij wilde deze ook uitbreiden. Dit laatste kwam overeen met de opvatting van de Nederlandse secretarissen-generaal zelf, die hun gezag wilden versterken. Door een wervingscampagne werd de omvang van de gemeentelijke politie vergroot; zij nam toe van 11.000 tot ongeveer 14.000 man begin 1941, zodat het Nederlandse politiewezen als geheel toen ruim 18.000 man telde. Binnen dit algemene kader ontwikkelde zich

⁷⁶⁸ NIOD: coll. 77-85, Arch. HSSPF, dossiers 298c, 299a. Vergel. In 't Veld, *De SS en Nederland*, I, 121–126.

⁷⁶⁹ Toespraak van J.C. Tenkink, 13 juni 1940, in: Nationaal Archief (NA), Den Haag, Archief Ministerie van Justitie (MvJ), Directoraat-Generaal van Politie (DGvP), AO 0-10-40, doos 1.

⁷⁷⁰ Circulaire van de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, J.C. Tenkink, aan de procureurs-generaal, 25 juli 1940, in: NIOD, coll. 100a: Procureur-generaal Amsterdam, dossier circulaire, A-D (I). Vergel. F.R. Mijnlief, ‘De Nederlandse politie tijdens de Duitse bezetting’, in: Van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, I, 418–434, aldaar 422; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 732; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, p. 110 n. 166; Idem, *Nazi Rule*, p. 164 n. 111, p. 170 n. 137; Idem, *Bezetting en collaboratie*, 138.

⁷⁷¹ NIOD: coll. 216: CNO, College van Secretarissen-generaal (CSG), notulen, 19 september 1940.

⁷⁷² De Jong, *Koninkrijk*, IV, 728–730; V, 459; In 't Veld, *De SS en Nederland*, I, 128; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 106; Idem, *Nazi Rule*, 163–164; Idem, *Bezetting en collaboratie*, 137–138; Jos Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007); Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007).

tussen Duitse en Nederlandse politieautoriteiten een praktische samenwerking die over het algemeen zakelijk en zonder conflicten verliep.⁷⁷³

De razzia's en staking van februari 1941 gaven Rauter echter de gelegenheid het tempo van de reorganisatie op te voeren.⁷⁷⁴ Seyss-Inquart en Rauter besloten de burgemeester en hoofdcommissaris van politie in Amsterdam en enkele andere steden te ontslaan. Zij werden begin maart vervangen door NSB-leden of anderszins pro-Duitse figuren. Ook op centraal niveau in Den Haag vonden veranderingen plaats. Secretaris-generaal van Justitie Tenkink nam 18 maart 1941 ontslag en dit maakte de weg vrij voor de benoeming van een pro-Duitse secretaris-generaal: de in mei 1940 lid van de NSB geworden Leidse hoogleraar Nederlands-Indisch recht, Jacobus J. Schrieke.⁷⁷⁵ Al tegen het eind van 1940 had Rauter rapporten ontvangen van *Orpo*-verbindingsofficieren, waaruit bleek dat er weliswaar een praktische samenwerking was ontstaan met de Nederlandse politie, maar dat het onder de Nederlandse politieofficieren en agenten ontbrak aan een 'Nieuwe Orde' geest. Daarom besloot Rauter tot oprichting van nationaal-socialistische politiescholen, niet alleen voor opleiding van rekruten, maar ook voor ideologische bijscholing van ervaren agenten. Bovendien nam hij het initiatief tot vorming van Nederlandse politiebataljons volgens Duits model, die werden geconcentreerd in kazernes in de grote steden.⁷⁷⁶ Deze bataljons waren op militaire leest geschoeid en zouden later een belangrijke rol spelen bij het oppakken van joden voor deportatie.

Naast de benoeming van NSB'er Schrieke tot secretaris-generaal van Justitie in juli, werd op initiatief van Rauter de jonge jurist en NSB-'er Leo J. Broersen in de top van dit ministerie benoemd tot 'gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie'. Het werd zijn taak alle politie-aangelegenheden te concentreren in een afzonderlijke afdeling.⁷⁷⁷ Rauter wilde ook de gemeentelijke politie aan het gezag van de burgemeesters en het Departement van Binnenlandse Zaken onttrekken. Het lag voor de hand dat Frederiks hiertegen gekant was. Hij ontving in deze zaak steun van de *Generalkommissare* Wimmer en Schmidt, omdat zij wilden voorkomen dat Rauter te machtig zou worden. Tijdens *Chefsitzungen* uitte ook Seyss-Inquart herhaaldelijk bezwaren tegen Rauters verreikende politie-reorganisatie.⁷⁷⁸ Deze interne belangentegenstelling bij de bezetter had in dit geval aanvankelijk een vertragend effect op de reorganisatie en centralisatie van de Nederlandse politie. Uiteindelijk echter bleek de rechtstreekse verbinding tussen Himmler en Rauter doorslaggevend en waren Seyss-Inquarts bezwaren tevergeefs. In april 1942 kreeg Rauter in feite directe controle over de *gehele* Nederlandse politie: zijn protégé Broersen werd toen tevens benoemd tot gevolmachtigde voor de reorganisatie van de politie in het Departement van Binnenlandse Zaken, waarmee hij dus een dubbelfunctie kreeg.⁷⁷⁹ Tegen die tijd waren in alle grote steden NSB-leden benoemd als hoofdcommissaris of commissaris van politie. Zij werden allen door Rauter als bijzonder betrouwbaar beschouwd. Op 14 december 1942 zou de reorganisatie via een verordening van Seyss-Inquart resulteren in een gecentraliseerde staatspolitie, die los stond van de Nederlandse departementen van Justitie en Binnenlandse Zaken. De politie-bevoegdheden van beide

⁷⁷³ NIOD: coll. 249: Doc II-625: Politie 7; Doc II-628: Politie Nederland; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 729, 732–735; G. Hirschfeld, *Nazi Rule*, 165, 171.

⁷⁷⁴ Rapport van *Beauftragte* Böhmcker aan Seyss-Inquart, 8 maart 1941, in: NIOD, coll. 17: Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebieten – Präsidialabteilung, 10-22; Sijes, *Februari-staking*, 144–145; Guus Meershoek, 'De Amsterdamse politie en de Februaristaking. Hard ingrijpen geweigerd', in: *Ons Amsterdam*, jrg. 43 (1991), nr. 2, pp. 40–44; Idem, *Dienaren*, 136–142; C. Fijnaut, G. Meershoek, J. Smeets and R. van der Wal, 'The Impact of the Occupation on the Dutch police', in: C. Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 91–132, aldaar 100.

⁷⁷⁵ Greenwood Sniffen, *Secretaries-general*, 8, 17–18, 94, 115; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 149–150, 740–741; V, 51, 118–119; 458–472; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, pp. 101, 107, 248, n. 104; Idem, *Nazi Rule*, 156, 165, 328; Idem, *Bezetting*, 131, 138.

⁷⁷⁶ Instructie, 7 oktober 1941, van Rauter aan Schrieke, betreffende oprichting van politiebataljons, NIOD, coll. nr. 77: Arch. HSSPF, dossier 297c. In 't Veld, *SS en Nederland*, I, 130–131; De Jong, *Koninkrijk*, V, 462–464; J. J. Kelder, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit* (Utrecht etc.: Veen, 1990); Meershoek, *Dienaren*, 174. De Nederlandse benaming 'Politie-Opleidings-Bataljon' was overduidelijk een vertaling van het reeds bestaande Duitse *Polizeilehrbataillon*.

⁷⁷⁷ Brief, 28 juni 1941, van Rauter aan waarnemend secretaris-generaal van Justitie, J. P. Hooykaas, NA: MvJ, CABR, BG-Den Haag, dossier L. J. Broersen (no. 2481), N 10a. De Jong, *Koninkrijk*, V, 466–468; In 't Veld, *SS en Nederland*, I, 127–128 en doc. 151 op pp. 704–710, voor Schrieke aldaar noot 3, voor Broersen noot 4.

⁷⁷⁸ NIOD, coll. nr. 249: Doc II-625: Politie, 7. De Jong, *Koninkrijk*, V, 469–470.

⁷⁷⁹ Brief, 7 april 1942, van Wimmer aan Frederiks, betreffende de benoeming van Broersen tot 'Bevollmächtigter für die Reorganisation der niederländischen Polizei im Ministerium des Innern', NIOD, coll. nr. 21: Arch. VuJ, Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht, dossier over Verordnung (VO) 147/1942 (14 december 1942). Brief, 30 april 1942, van Wimmer aan Seyss-Inquart, met de relevante instructie van Rauter, NIOD, coll. nr. 20: Arch. VuJ, Stab, 56767-68.

departementen werden in hun geheel aan het directoraat-generaal van politie overgedragen. Dit directoraat-generaal werd van het departement van Justitie losgemaakt en kreeg de status van een zelfstandige instantie, waarvan niet Broersen maar Schrieke het hoofd werd, terwijl hij secretaris-generaal van Justitie bleef. Door deze centralisatie werd de zeggenschap van de burgemeesters over de plaatselijke politiekorpsen sterk beperkt. Tevens verloren de procureurs-generaal in de provincies hun politionele bevoegdheden aan vijf gewestelijke ‘politie-presidenten’ van Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem en Eindhoven, die naast hun gemeentelijke taken ook het hoogste politietoezicht kregen over één of twee provincies.⁷⁸⁰ Broersen werd weliswaar in maart 1943 benoemd tot ‘chef van de algemene staf van de directeur-generaal van politie’, maar in feite had hij zijn functie vervuld, de reorganisatie was voltooid; persoonlijke misstappen leidden kort daarna tot zijn schorsing en vervolgens ontslag uit dit ambt.⁷⁸¹

Tot zover, in hoofdlijnen, de reorganisatie en centralisatie van de Nederlandse politie in het algemeen. Het is duidelijk dat de politie een belangrijk instrument was geworden in handen van de bezetter. Wat waren de gevolgen van genoemde veranderingen voor de rol van de politie bij de vervolging en deportatie van de joden?

Met betrekking tot anti-joodse politiek in Nederland was de rol van Rauter en de SS vóór februari 1941 niet van grote betekenis. Belangrijkste reden hiervan is dat tot dan toe het beleid een hoofdzakelijk administratief-bestuurlijk karakter had: verwijdering van de joden uit het ambtelijk apparaat, registratie van joodse personen en ondernemingen. Met de toenemende provocaties door leden van de NSB en kleinere nazi-splinterpartijtjes in januari 1941 veranderde dit echter. Hun straatgeweld werd niet gesteund door Rauter, maar door *Generalkommissar* Schmidt. Hij was – mede als officieel hoogste vertegenwoordiger van de NSDAP in het bezettingsregime – tot dan toe de belangrijkste drijvende kracht achter de anti-joodse politiek. Schmidt en Seyss-Inquarts vertegenwoordiger in Amsterdam, Böhmcker (eveneens een partij-activist) streefden naar oprichting van een getto in Amsterdam.⁷⁸² Rauter was hier geen voorstander van, maar streefde in plaats daarvan naar permanent, strikt politietoezicht over de joden, zoals in Duitsland.⁷⁸³ Seyss-Inquart was evenmin enthousiast, maar als tijdelijk compromis kreeg Böhmcker toestemming de Amsterdamse gemeentelijke autoriteiten opdracht te geven informatie te verstrekken over de verspreiding van joden in de stad.⁷⁸⁴ De Amsterdamse burgemeester Willem de Vlucht voldeed formeel aan deze instructie en liet een onderzoek hiernaar uitvoeren, maar tegelijkertijd begon hij een lobby tegen het getto-plan door secretaris-generaal Frederiks in Den Haag te alarmeren.⁷⁸⁵ Schmidt en Böhmcker beschouwden de provocaties door Nederlandse nazi’s als een geschikt middel om de segregatie tussen joden en niet-joden op straat en in openbare ruimten af te dwingen. De Amsterdamse politie stond onder toenemende Duitse druk niet krachtdadig op te treden tegen deze provocaties.⁷⁸⁶ Na verdere escalatie van het geweld gaf Böhmcker 12 februari 1941 bevel aan de Amsterdamse politie de oude joodse buurt in het centrum van de stad af te sluiten. *Orpo* hield toezicht op uitvoering van deze opdracht. Dezelfde dag gaf hij bevel tot oprichting van een joodse raad.⁷⁸⁷

⁷⁸⁰ Brief, 30 april 1942, van Rauter aan Himmler, NIOD, coll. nr. 210: BDC, H 221; voor de tekst, zie ook: In 't Veld, *SS en Nederland*, I, doc. 151, pp. 704–710. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, V, 470; Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 107–108; *Bezetting*, 139–140; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 455; C. Fijnaut, G. Meershoek, J. Smeets and R. van der Wal, ‘The Impact of the Occupation on the Dutch police’, in: C. Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 91–132, aldaar 100–101.

⁷⁸¹ Verordnung (VO) 147/1942 (14 december 1942), *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebieten*, 1942, pp. 628–637 (*Polizeiorganisation-Verordnung*); VO 148/1942 (16 december 1942), *ibid.*, 637–638. Hirschfeld, *Bezetting*, 140.

⁷⁸² Sijes, *Februari-staking*, 61–64, 89–92, 219; Presser, *Ondergang*, I, 79, 392–396; Idem, *Ashes*, 47, 215–216; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 881–884; Roest/Scheren, *Oorlog*, 216, 232–234; Meershoek, *Dienaren*, 132.

⁷⁸³ Presser, *Ondergang*, I, 81, 84, 392–396; Idem, *Ashes*, 47, 49, 215–216; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 881–884; Roest/Scheren, *Oorlog*, 353–355; Meershoek, *Dienaren*, 144–145.

⁷⁸⁴ Brief, 16 januari 1941, van Böhmcker aan Gemeente Amsterdam, GAA, 5181-1941-100/30; afschrift ook in NIOD, coll. nr. 249: Doc II-361, J 17.

⁷⁸⁵ Sijes, *Februari-staking*, pp. 61–62, 92 n. 2; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 881–882; Roest/Scheren, *Oorlog*, 216.

⁷⁸⁶ Sijes, *Februari-staking*, 61–64; Presser, *Ondergang*, I, 76–77; Idem, *Ashes*, 43–44; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 876–879; Roest/Scheren, *Oorlog*, 214–216; Meershoek, *Dienaren*, 132.

⁷⁸⁷ Brief, 17 februari 1941, van Böhmcker aan Gemeente Amsterdam, en brief d.d. 14 februari 1941, van A. Asscher aan burgemeester W. de Vlucht, GAA, 5181-1941-100–58, resp. –64; zie ook 5225-tel 12 februari 1941, 17.44. Rapport door waarnemend

Door onenigheid binnen het *Reichskommissariat* en oppositie van Nederlandse autoriteiten in zowel Den Haag als Amsterdam, hadden Schmidt en Böhmcker onvoldoende steun en hun poging een getto op te richten mislukte.⁷⁸⁸ Na verdere incidenten in Amsterdam, trok Rauter het initiatief naar zich toe en – met instemming van Himmler en Seyss-Inquart – gaf hij opdracht voor een eerste razzia op joden. Aangezien het nu directe politieactie betrof, uitgevoerd door *Orpo*, was nu voor het eerst ook Rauter zelf actief in de anti-joodse politiek. De razzia's van 22 en 23 februari 1941 werden buiten de Amsterdamse politie om uitgevoerd en leidden tot de bekende algemene proteststaking van 25–26 februari. De staking en daarop volgende repressie hadden ook belangrijke gevolgen voor de Nederlandse politie. In de eerste plaats hadden Böhmcker en Rauter tevergeefs geprobeerd de staking te beëindigen met behulp van de Amsterdamse politie. Rauter was daarop gedwongen geweest, onder zijn rechtstreekse supervisie de staking met geweld te onderdrukken door Duitse politie-eenheden.⁷⁸⁹ Na de staking nam Rauter binnen het *Reichskommissariat* een openlijker en radicaler standpunt in, zowel met betrekking tot de anti-joodse politiek, als ten aanzien van de politie-reorganisatie. Op 2 april 1941 liet hij het Amsterdamse gemeentebestuur weten dat het de in Amsterdam wonende joden niet langer was toegestaan zich buiten de stad te vestigen. Vergunningen voor verhuizing naar een andere gemeente konden uitsluitend worden verstrekt door het Amsterdamse bureau van de *Sipo-SD*. Van de Amsterdamse politie werd verwacht de naleving van deze maatregel te controleren en – indien nodig – overtreders naar de stad terug te brengen.⁷⁹⁰ In de praktijk werd deze maatregel nauwelijks of niet gehandhaafd, bij gebrek aan nadere instructies en vanwege het feit dat joden in dit stadium (nog) geen gemarkeerde identiteitsbewijzen hadden.⁷⁹¹ Wel blijkt uit dit initiatief dat Rauter en de *SS* actiever werden ten aanzien van de anti-joodse politiek op lokaal niveau. Een ander teken hiervan was de vestiging door de *Sipo-SD* van een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam, eind maart 1941. De daarop volgende interne Duitse competentiegeschillen werden al eerder beschreven.

In Amsterdam was de hoofdcommissaris van politie door Rauter begin maart tijdelijk vervangen door een Duitse *Besondere Beauftragte*: de *Oberführer* (SS-kolonel) Walter Schröder. Hij had opdracht een begin te maken met de omvorming van de Amsterdamse politie tot '*eine schlagkräftigen und disziplinierten Organisation*.'⁷⁹² Hij richtte onder andere een Bureau Inlichtingendienst op met een politie-inspecteur aan het hoofd die een actief NSB-lid was. Hetzelfde gold voor het merendeel van zijn staf.⁷⁹³ In april 1941 vond Rauter een geschikte kandidaat als nieuwe hoofdcommissaris van politie voor Amsterdam: Sybren Tulp. Hij was een gepensioneerde luitenant-kolonel uit het Koninklijk Nederlands Indisch Leger, voorjaar 1940 (nog vóór de Duitse inval) lid van de NSB en later dat jaar aanhanger van de Nederlandse *SS* geworden. Hij werd 7 mei 1941 officieel geïnstalleerd als Amsterdams hoofdcommissaris van politie en bij die gelegenheid bevorderd tot kolonel.⁷⁹⁴ Zijn taak werd het een einde te maken aan de overwegend anti-Duitse stemming die onder het politiekorps heerste.⁷⁹⁵ Daartoe introduceerde hij een nieuwe stijl van leidinggeven. Anders dan zijn voorganger pleegde Tulp veelvuldig overleg met zijn ondergeschikten en was hij vaak persoonlijk aanwezig wanneer de politie op straat handelend optrad. Daarnaast

gemeentesecretaris Franken van vergadering van Burgemeester en Wethouders, 14 februari 1941, GAA: 5166-1017-544-545, aangehaald in Roest/Scheren, *Oorlog*, 225–232, 235. Vergel. H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam: ABC, 1947), p. 39; Sijes, *Februari-staking*, 66–78, 93; Meershoek, *Dienaren*, 134–135.

⁷⁸⁸ J. Brandon, A. Veffier, 'Onderzoek naar de gevolgen van ghettovorming in Amsterdam'. Ongepubliceerd rapport in opdracht, juli 1941, Archief Joods Historisch Museum Amsterdam, inventarisnummer 00004254. Roest/Scheren, *Oorlog*, p. 245 n. 110, pp. 348–357; Meershoek, *Dienaren*, pp. 132, 135 n. 65, pp. 144–146.

⁷⁸⁹ Sijes, *Februaristaking*, 144; Guus Meershoek, 'De Amsterdamse politie en de Februaristaking. Hard ingrijpen geweigerd', *Ons Amsterdam*, jrg. 43 (1991), nr. 2, pp. 40–44; Meershoek, *Dienaren*, 138–139; Roest/Scheren, *Oorlog*, 277.

⁷⁹⁰ Sijes, *Februaristaking*, 168–169; Meershoek, *Dienaren*, p. 144 n. 112–113.

⁷⁹¹ Meershoek, *Dienaren*, 170–171.

⁷⁹² GAA: 5225-BHC-R8a-13, zie ook: 5181-1941-100-8, gecit. in Meershoek, *Dienaren*, 142–143.

⁷⁹³ Meershoek, *Dienaren*, 143, 194–195.

⁷⁹⁴ NIOD: coll. 248: Doc I-1716 (S. Tulp). NA: Stamboeken KNIL 1915-1940, S. Tulp. In 't Veld, *De SS en Nederland*, I, pp. 133, 195, 706 n. 9, p. 491; Meershoek, 'Amsterdamse hoofdcommissaris', 11–12; Idem, *Dienaren*, 148–151.

⁷⁹⁵ Een belangrijke indicatie voor de signatuur van het korps is het feit dat lente 1941 slechts 116 van de in totaal ca. 2.600 personeelsleden van de Amsterdamse gemeentepolitie lid waren van *Rechtsfront* (de NSB-organisatie voor politie- en justitiepersoneel). Meershoek, 'Amsterdamse hoofdcommissaris', p. 24 n. 76; Idem, *Dienaren*, 147–148, 154.

verving hij met betrekking tot politieofficieren de tot dan toe gebruikelijke ambtelijke procedures door een persoonlijke band en direct, mondeling contact. Met andere woorden, hij hechtte vooralsnog méér waarde aan collegiale verhoudingen in een militair-kameraadschappelijke stijl, dan aan ingrijpende veranderingen in de politieorganisatie. Belangrijke reden was dat Tulp zèlf geen professioneel politieman was en hij aangewezen was op de steun en expertise van het hogere kader.⁷⁹⁶

Daarnaast poogde Tulp ook het vertrouwen en de steun van Rauter te winnen. Tulp hoopte dat de HSSPF hem als ‘zijn eerste politie-officier’ in de hoofdstad zou beschouwen. Behalve van Nederlandse autoriteiten, accepteerde hij instructies van het hoofd van de plaatselijke *Sipo-SD*, de *Sturmabführer* (SS-majoor) Willi Lages, in rang lager dan kolonel Tulp. Zo stelde hij op verzoek van Lages 247 agenten ter beschikking van de *Sipo-SD* voor de arrestatie van driehonderd merendeels Duits-joodse jongeren op 11 juni 1941. De officiële reden was dat de vreemdelingenstatus van deze groep onderzocht diende te worden, alvorens de betrokkenen zouden terugkeren naar het centrum voor beroepsomscholing in de Wieringermeer ter voorbereiding van emigratie. In werkelijkheid echter betrof het een actie ter vergelding van een bomaanslag door Nederlands verzet en werden de 280 daadwerkelijk gearresteerden, onder wie ook velen met de Nederlandse nationaliteit, weggevoerd naar het concentratiekamp Mauthausen. De Amsterdamse agenten, die de opdracht tot arrestatie van hun eigen superieuren hadden ontvangen, voelden zich misleid en deden hun beklag. Tulp beloofde hen dat hij hier in het vervolg rekening mee zou houden.⁷⁹⁷

De hoofdcommissaris besefte dat, om zijn gezag onder het eigen personeel te bewaren en een directe band met Rauter te kweken, hij de andere betrokken Duitse en Nederlandse autoriteiten, zoals Lages, burgemeester Voûte en de procureur-generaal, moest zien te overvleugelen. Tijdens de eerste maanden na zijn benoeming slaagde hij er echter niet in een persoonlijke band met Rauter tot stand te brengen.⁷⁹⁸ Dit bleek onder andere uit het feit dat hij niet van tevoren was ingelicht over Rauters beschikking (*Anordnung*) van 15 september 1941. Volgens deze ‘Bekendmaking over optreden van Joden in het openbaar’ was een hele reeks van openbare gelegenheden voortaan voor joden verboden. De hoofdcommissaris moest dit uit de krant vernemen. Hoewel expliciete instructies voor de precieze uitvoering van deze maatregel – en eventuele uitzonderingen daarop – nog ontbraken, gaf hij het politiepersoneel alvast opdracht deze maatregel strikt toe te passen. Maar tot dit laatste waren veel agenten weinig geneigd. Daarom stelde Tulp een politie-inspecteur aan die de speciale opdracht kreeg erop toe te zien dat de anti-joodse bepalingen ook werden nageleefd en daaromtrent contact moest onderhouden met de plaatselijke *Sicherheitspolizei*.⁷⁹⁹ Tijdens een ontmoeting met Rauter eind september 1941 leek Tulp de Duitse politie- en SS-chef ervan te overtuigen dat de Amsterdamse politie beter in staat was naleving van de nieuwe bepalingen te controleren dan de Duitse politie. Ook kwam toen voor het eerst de mogelijke oprichting van een apart bureau voor joodse zaken binnen de Amsterdamse politie ter sprake. Om redenen die voor Tulp onduidelijk waren, kwam van dit voornemen maandenlang niets terecht omdat Rauter hem er geen toestemming voor gaf. Dit uitstel moet worden verklaard tegen de achtergrond van de competentiegeschillen binnen het *Reichskommissariat*, waarbij Seyss-Inquart in oktober 1941 had besloten een onderscheid te maken tussen politionele en niet-politionele maatregelen met als uitvloeisel daarvan op lokaal niveau in Amsterdam een gedeelde verantwoordelijkheid tussen zijn *Beauftragte* Böhmcker en de *Sipo-SD*.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 16–19; Idem, *Dienaren*, 152–156.

⁷⁹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, V, 549–551; Presser, *Ondergang*, I, 124–125; Moore, *Victims*, 81–82; Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 27; Idem, *Dienaren*, 169–170. De Jong en Presser noemen een aantal van driehonderd bij deze actie weggevoerde joden. Meershoek noemt een aantal van 200. Wij houden 280 aan en baseren ons daarbij op: Lodewijk E. Visser, ‘Nota over mijn pogingen betreffende de Joodsche gijzelaars’ (11 december 1941), in: NIOD: arch. coll. 248: Doc. I-1798A: Lodewijk E. Visser, p. 2. Vergel. bijlage 1 bij J. H. Heyink (Commissaris van Politie), ‘Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945’ (Amsterdam, 12 maart 1951), bestemd voor Mr J. Verdam, President van het Gerechtshof Amsterdam, in: NIOD, collectie 249: Doc II-363, dossier a-5; ook in: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zu Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen Ludwigsburg (ZStL), 107 AR 294/67, Bd. 7, Bl. 1024ff.

⁷⁹⁸ Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 27–28; Idem, *Dienaren*, 183, 217.

⁷⁹⁹ Bijlage 13a bij J.H. Heyink, ‘Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945’ (Amsterdam, 12 maart 1951), in: NIOD, collectie 249: Doc II-363, dossier a-5. Meershoek, *Dienaren*, 170, 182–184.

⁸⁰⁰ Meershoek, *Dienaren*, 183, 220–221. Zie verder paragraaf 3.1.3.2.

Afhankelijk van de aard van een anti-joodse maatregel en de respectievelijke betrokken Duitse autoriteiten, waren ook bij de Amsterdamse gemeente en politie verschillende afdelingen bij de uitvoering betrokken. Deze situatie leidde herhaaldelijk tot verwarring en Tulp realiseerde zich, dat hij met betrekking tot anti-joodse maatregelen zowel met Böhmcker en zijn medewerkers als met de *Sipo-SD* contacten moest onderhouden. Dit was voor hem een reden te meer om te streven naar een Bureau Joodse Zaken.⁸⁰¹

Herfst 1941 was er ook elders in Nederland een escalatie in de anti-joodse politiek. Als represaille voor sabotagedaden door onbekenden, pakte de *Orpo* in verspreide acties in verschillende steden en dorpen in het oosten van het land in totaal tweehonderd joodse mannen op. Plaatselijke Nederlandse politieagenten, van wie de overgrote meerderheid geen NSB-lid was, kregen opdracht hierbij te assisteren. Veel agenten waren geschokt en dienden na afloop klachten in bij hun superieuren. Deze laatsten – onder wie de waarnemend Inspecteur-Generaal der Nederlandse Politie, H.W.B. Croiset van Uchelen en de Enschedese burgemeester mede namens zijn Twentse ambtgenoten – poogden de agenten te vrijwaren van toekomstige betrokkenheid bij soortgelijke arrestaties van onschuldige joodse burgers. Daartoe stelden zij deze kwestie in Den Haag expliciet aan de orde. Maar zij kregen hiervoor geen steun van secretaris-generaal van Justitie, Schrieke, die zoals gezegd lid was van de NSB en Nederlandse SS.⁸⁰² Frederiks daarentegen deed wèl een poging bij Rauter de gemeentelijke politie te vrijwaren van soortgelijke arrestaties. Aanvankelijk deed Rauter hem de gevraagde toezegging maar deze trok hij spoedig weer in. Op lokaal niveau bleef echter onduidelijkheid bestaan, totdat uiteindelijk in de herfst van 1942 de Nederlandse politie overal in het land van Broersen de definitieve instructie ontving dat aan *elke* Duitse opdracht tot arrestatie prompt gevolg moest worden gegeven.⁸⁰³

Terugkerend naar de situatie in Amsterdam, voltrokken zich hier tijdens het eerste halfjaar van 1942 een aantal belangrijke ontwikkelingen. Vanaf begin februari slaagde Tulp er gaandeweg in – via maandelijks gesprekken, correspondentie en rechtstreekse telefoongesprekken – de door hem begeerde vertrouwensrelatie met Rauter op de bouwen. Het direct contact met de HSSPF werd in de praktijk belangrijker dan Tulps formele onderschikking aan de burgemeester Voûte en de procureur-generaal. Verder begon de algemene reorganisatie van de Nederlandse politie, de opleiding van nieuw en bijscholing van zittend personeel, toenemende effecten te sorteren op het politiekorps. Zo arriveerden in maart twee compagnieën – samen ongeveer 400 man – afkomstig van het Politie-Opleidingsbataljon (POB) uit Schalkhaar in Amsterdam en werden gelegerd in een aparte politiekazerne. Tulp kreeg nu van Rauter opdracht dit Politie-Bataljon Amsterdam (PBA) uitsluitend in overleg met met de commandant van de plaatselijke *Orpo* in te zetten. Vooralsnog hielden de mannen van de PBA zich bezig met bewakingsopdrachten en de controle van identiteitspapieren.⁸⁰⁴ Ook in andere opzichten kreeg Tulp zijn zin. Tijdens het bezoek van Himmler aan Amsterdam op 18 mei 1942, waar hij de manschappen van het PBA inspecteerde, had de hoogste SS-chef een bijzonder goede indruk gekregen van Tulp en zijn politiebataljon.⁸⁰⁵ Diezelfde maand kreeg Tulp van Rauter eindelijk toestemming om binnen het Amsterdamse politiekorps een ‘Bureau Joodsche Zaken’ op te richten. Chef hiervan werd per 1 juni Rudolf W. Dahmen von Buchholz, een fanatiek, antisemitsch lid van de Nederlandse SS. Hij was van huis uit geen politiemann, maar oud-militair, die nog maar kort in dienst was van de Amsterdamse politie. Als bureauchef was hij direct ondergeschikt aan hoofdcommissaris Tulp zelf. Het bureau telde twintig man personeel, overwegend NSB-leden, en kreeg tot taak de daadwerkelijke naleving van de vele anti-joodse verbodsbepalingen te controleren,

⁸⁰¹ Meershoek, *Dienaren*, 225–226.

⁸⁰² De Jong, *Koninkrijk*, V, 558–561; Schenkel, *De Twentse paradox*; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 431–433.

⁸⁰³ Circulaire, 30 oktober 1942, van L.J. Broersen aan alle Nederlandse politiebureau's, in: NA: MvJ, CABR, BG-Den Haag, dossier L.J. Broersen, 37 rood. Vergel. Presser, *Ondergang*, II, 177; Idem, *Ashes*, 350; De Jong, *Koninkrijk*, V, 469; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 432–434.

⁸⁰⁴ Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 29; Idem, *Dienaren*, 218–220. De leden van PBA werden ook ‘Schalkhaarders’ genoemd.

⁸⁰⁵ Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 29; Idem, *Dienaren*, 208–209, 219–220; Bert Huizing en Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940–1945* (Weesp: De Haan/Unieboek, 1986), pp. 91, 104, 118–119.

overtreders te arresteren en over te dragen aan de Duitse politie.⁸⁰⁶ Veel officieren en agenten van het reguliere Amsterdamse politiekorps was de komst van het Bureau Joodsche Zaken niet onwelgevallig, omdat men verwachtte dat de rest van het korps op deze wijze zou worden gevrijwaard van taken op dit terrein.⁸⁰⁷

Met de komst van PBA en Bureau Joodsche Zaken waren, aan de vooravond van de deportaties, twee aparte instanties ingevoegd in het Amsterdamse politiekorps. Soortgelijke afdelingen of groepen met personeel van dezelfde signatuur als Bureau Joodsche Zaken waren intussen ook opgericht binnen de gemeentelijke politiekorpsen van andere grote steden waar naar verhouding veel joden woonden, zoals de ‘Documentatiedienst’ in Den Haag (ruim zestig man, merendeels NSB’ers), ‘Centrale Contrôle’ in Utrecht (aanvankelijk vijftien, later dertig man) en in Rotterdam ‘Groep 10’ (dertig Nederlandse politiemensen, eveneens vooral NSB’ers).⁸⁰⁸ Alleen al in deze vier steden woonde meer dan driekwart van alle joden in Nederland.

Tijdens de eerste weken van juli 1942 maakte de *Zentralstelle* zoals bekend gebruik van per post verstuurd oproepingsbevelen om de joden ertoe te bewegen zich te melden. Slechts ongeveer de helft van hen gaf hieraan ook gehoor. Tulp, die overigens pas kort voor het daadwerkelijke begin van de deportaties hierover was geïnformeerd⁸⁰⁹, gaf nu opdracht aan Bureau Joodse Zaken de oproepen over de verschillende wijkbureaus te verspreiden en deze door agenten van het reguliere korps aan huis te laten bezorgen; dit was bedoeld als extra drukmiddel, maar bleek onvoldoende effect te hebben.⁸¹⁰ De daarna uitgevoerde drie, betrekkelijk kleinschalige straatrazzia’s van 14 juli, 6 en 9 augustus waren het werk van uitsluitend Duitse politie en eveneens in hoofdzaak bedoeld als intimidatie om de opgeroepen joden te dwingen zich alsnog te melden. Niettemin nam in de loop van augustus het aantal joden dat zich meldde verder af.⁸¹¹

De *Zentralstelle* bereidde nu een andere methode voor. In een overleg tussen Rauter en Tulp werd besloten de Amsterdamse politie rechtstreeks in te zetten bij het ophalen van de joden uit hun huizen. In de laatste twee weken van augustus organiseerde Tulp grote bijeenkomsten van politiepersoneel om hen alvast op deze taak voor te bereiden. Overigens werd hij pas heel laat, op 2 september, de dag waarop ’s avonds de arrestaties van joden moesten beginnen, door Lages hieromtrent geïnformeerd. De *Zentralstelle* leverde oproepingsbevelen en lijsten met namen en adressen aan de Amsterdamse politie en liet de uitvoering vervolgens geheel over aan Tulp en zijn ondergeschikten. Merendeels jonge agenten, die vaak nog maar kort in dienst waren, werden uitgekozen voor uitvoering van deze taak. Het was duidelijk dat zij onder het politiepersoneel de meest plooibare groep vormden. Inspecteur Hendrik A. Bessem liet vanuit het hoofdbureau van politie een telegram uitgaan naar de betrokken wijkbureaus betreffende ‘een bijzondere opdracht’. In afwijking van de gangbare praktijk werd geen melding gemaakt wat deze opdracht precies inhield.⁸¹² Vervolgens werden de betrokken agenten door hem op het hoofdbureau mondeling ingelicht over de werkwijze. Spoedig was in het korps bekend wat een ‘bijzondere opdracht’ betekende.⁸¹³ Na begin van de avondklok voor joden

⁸⁰⁶ Bijlage 8 bij: J. H. Heyink (Commissaris van Politie), ‘Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945’ (Amsterdam, 12 maart 1951), bestemd voor Mr J. Verdam, President van het Gerechtshof Amsterdam, in: NIOD, collectie 249: Doc II-363, dossier a-5; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 248; Meershoek, *Dienaren*, 221–223.

⁸⁰⁷ NIOD, coll. 248: Doc I-1221 A, a-9, geciteerd in De Jong, *Koninkrijk*, VI, p. 248 n. 2; Meershoek, *Dienaren*, 226–227.

⁸⁰⁸ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 240–241, 244–245, 248–249; Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Lakerveld/SeaPress, 1995), 99–107; Arnold Vernooij, *Grenzen aan gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht: Trezoor, 1985), 66–69; J. L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2006), 338–339, 361–363; zie uitgebreid: Frank van Riet, *Handhaven onder de Nieuwe Orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel: Aprilis, 2008). Voorts: G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, 113; Idem, *Nazi Rule*, 175–176; Idem, *Bezetting en collaboratie*, 147; Romijn, *Burgemeesters*, 455. Evenals in Amsterdam zouden in de andere hiergenoemde steden (uitgezonderd Den Haag) vrijwel uitsluitend deze speciale eenheden vanaf herfst 1942 het ophalen van joden uit hun huizen en oppakken van joodse onderduikers uitvoeren in plaats van de reguliere politie.

⁸⁰⁹ Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 32; Idem, *Dienaren*, 211–212, 217.

⁸¹⁰ Bijlage 9 bij: J. H. Heyink, ‘Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945’ (Amsterdam, 12 maart 1951), in: NIOD, collectie 249: Doc II-363, dossier a-5; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 1–6; Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, 33; Idem, *Dienaren*, 234–236.

⁸¹¹ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 28–38, 253–254; Houwink ten Cate, ‘Alfons Zündler’ (rapport), 129; Idem, ‘Befehlshaber der Sipo und SD’, 217; Van der Boom, *Den Haag*, 156–157, 163–165.

⁸¹² Politie-telex, 2 september 1942, 15.32 u., in: GAA, 5225-tel, gecit. in Meershoek, *Dienaren*, p. 242 n. 59.

⁸¹³ Meershoek, *Dienaren*, 242.

dienden de agenten – buiten hun reguliere dienstrooster om – de arrestaties uit te voeren. Er bestond veel weerzin onder het personeel en deze werd ook geuit. Twee inspecteurs weigerden mee te werken aan het oppakken van joden. Zij werden op staande voet ontslagen (dit was het zwaarste disciplinaire strafmiddel dat Tulp op dat moment ter beschikking stond). De ontslagen hadden een intimiderend effect op elke verdere oppositie onder het personeel van lagere rang.⁸¹⁴ Op 9 september, precies een week nadat het korps met het dagelijks in de avonduren ophalen van joden was begonnen, stuurde echter een van de agenten onder pseudoniem een brief naar de procureur-generaal waarin hij zich beklaagde over de gegeven opdracht en de grote gewetensconflicten die hierdoor waren ontstaan bij hemzelf en vele collega's:

'Ik ga de laatste dagen, gelijk zeer vele leden van ons corps, gebukt onder de lasten die ons worden opgelegd en die ik trouw aan mijn plicht naar eer en geweten wil vervullen. Het stuit ons tegen de borst wat we nu te doen hebben en wat we met een bloedend hart verrichten. Het meewerken aan het deporteren van Joden die in onze stad wonen, is steeds voor ons zeer bezwarend, maar nu we al enige avonden zelfs oude, zwakke en ongelukkige mannen en vrouwen moeten uit hun huizen halen, wordt het ons te erg. Menigeen onzer voelt het aan als een belediging van ons Nederlandsch corps dit werk te doen te krijgen. Moeders met kleine kindertjes moeten we in de nacht meenemen. We doen het, maar vraag niet hoe. Zoudt U niet kunnen zorgen dat er spoedig een einde aan komt. U edele Heer zoudt ons allen in het Recht dat wij moeten dienen, een grote dienst bewijzen.'⁸¹⁵

Tulp reageerde fel op dit protest en liet onmiddellijk een onderzoek instellen, maar de schrijver werd niet gevonden. De politie werd niet ontheven van deze taak. Omdat de afkeer en klachten onder de gewone agenten echter toenamen en sommigen de opdracht traag uitvoerden of terugrapporteerden dat de betrokken joden niet thuis waren aangetroffen, besloot Tulp vanaf 10 september ook leden van het PBA in toenemende mate te belasten met het ophalen van joden. Vanwege hun opleiding in Schalkhaar verwachtte Tulp van hen minder of geen weerstand tegen deze taak. Als gevolg van de nieuwe methode – ophalen uit de huizen met naam- en adreslijsten – konden gemiddeld vierhonderd joden per avond worden opgepakt en dat vijf avonden per week gedurende de maand september 1942.⁸¹⁶

In de laatste twee weken van september werden voorbereidingen getroffen voor de evacuatie van de joodse mannen in de Nederlandse werkkampen, met inbegrip van hun gezinsleden, die verspreid in 85 gemeenten woonden. Uitvoering van deze opdracht – door Rauter aangekondigd in een vertrouwelijk bericht aan Himmler, terwijl Harster instructies liet uitgaan⁸¹⁷ – vereiste de inzet van alle beschikbare Duitse en Nederlandse politie in Amsterdam op vrijdagavond 2 oktober 1942. Van de bijna 5.100 Amsterdamse joden die moesten worden opgepakt, diende de reguliere gemeentepolitie er minstens tweeduizend op te halen en van het PBA werd een zelfde aantal verwacht.⁸¹⁸ In werkelijkheid echter brachten de Nederlandse eenheden – die meer dan de helft van de totale mankracht leverden – niet meer dan ongeveer zevenhonderd joden binnen en moest de

⁸¹⁴ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 31–32, 242; Meershoek, *Dienaren*, 245–247; Guus Meerhoek, *Bevolen dienst geweigerd. Jan van den Oever, zijn geweten en de grenzen van het aanvaardbare in politiedienst* (Amsterdam: Politie Amsterdam-Amstelland, 2008).

⁸¹⁵ Brief van Van der Geus (pseud.) aan J. Feitsma, 9 september 1942, in: Archief Parket Procureur-Generaal Amsterdam: P-907-42, geciteerd door Meershoek, 'Amsterdamse hoofdcommissaris', 34; Idem, *Dienaren*, 245.

⁸¹⁶ Bijlage 11 bij: J. H. Heyink (Commissaris van Politie), 'Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945' (Amsterdam, 12 maart 1951), bestemd voor Mr J. Verdam, President van het Gerechtshof Amsterdam, in: NIOD, collectie 249: Doc II-363, dossier a-5. Meershoek, *Dienaren*, 244, 247; vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 33; Presser, *Ondergang*, II, 177; Idem, *Ashes*, 350; J.J. Kelder, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit* (Utrecht: Veen, 1990).

⁸¹⁷ Brief van Rauter aan Himmler, 24 september 1942, in: In 't Veld, *SS en Nederland*, I, 824–826. Spoedtelegram van Harster aan de commandant van kamp Westerbork, *SS-Obersturmführer Josef Hugo Dischner*, 22 september 1942, geciteerd in Presser, *Ondergang*, I, 299.

⁸¹⁸ 'Einsatzbefehl für Amsterdam', 1 oktober 1942, door de 'Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Zentralstelle für jüdische Auswanderung', 'Betr. Gesamtevakuiierung' van de joden in de werkkampen 'einschliesslich Angehörigen', als bijlage in: J. H. Heyink, 'Kort chronologisch verslag van de evacuatie der Amsterdams-Joodse bevolking gedurende het tijdvak 1940-1945' (Amsterdam, 12 maart 1951), bijlagen 13c t/m 13g, in: NIOD, collectie 249: Doc II-363, dossier a-5. Vergel. Presser, *Ondergang*, I, 300–301; Idem, *Ashes*, 170–171; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 235–240. Als onderdeel van de Nederlandse politie werden ook 130 man van de Vrijwillige Hulppolitie op *ad hoc* basis ingezet bij de ophaalacties van 2 en 3 oktober 1942 in Amsterdam. Vergel. Croes/Tammes, 'Gif', 267.

Duitse politie (*Orpo*, *Sipo-SD*) het meeste werk doen. Volgens een Duits rapport was de belangrijkste oorzaak dat de Nederlanders ‘*nicht mit inniger Überzeugung ihre Aufträge ausführten und deshalb die nötige Energie und Schärfe vermissen liessen.*’⁸¹⁹ Dit was een van de redenen waarom de actie de volgende dag, 3 oktober, werd voortgezet. Tulp moest wegens ziekte de leiding nog tijdens de uitvoering overdragen aan plaatsvervangers, maar deze bleken door gebrek aan overwicht niet in staat de operatie te leiden. Als gevolg hiervan, alsmede door logistieke problemen, moest de actie voortijdig worden afgebroken. Uiteindelijk werden van de beoogde 5.100 joden uit Amsterdam tijdens deze dagen 3.256 opgepakt en naar kamp Westerbork overgebracht. Op 3 oktober kwam een einde aan de inzet van het reguliere Amsterdamse politiekorps bij het dagelijks ophalen van joden voor deportatie. Tulps ziekte verergerde in de weken daarna en hij overleed op 22 oktober 1942. Rauter slaagde er vooralsnog niet in een geschikte opvolger te vinden.⁸²⁰

In eerste instantie was er dus, vanwege gebrek aan effectieve coördinatie, sprake van stagnatie bij het oppakken van joden in Amsterdam. Vanaf 10 november werden evenwel speciale politie-teams ingezet, bestaande uit uitsluitend leden van het PBA. Zij voerden drie weken achtereen vijf avonden in de week met naam- en adreslijsten ophaalacties uit. Vaak was sprake van ernstig wangedrag en mishandeling:

*‘Am Donnerstag, dem 19. November [1942], Abends gegen 9 Uhr wurde bei den Eheleuten Peereboom, Nieuwe Keizersgracht 19, die beide über 70 Jahr sind, geläutet. Als geöffnet wurde, kamen drei Polizeibeamte herein, die für den Mann und die Frau Einberufungen mithatten. Die Eheleute, die beide im Bett lagen, mussten sich ankleiden. Die Frau, die sich zwei Monate vorher einer schweren Operation (Entfernung der Brust) hatte unterziehen müssen, durfte zu Hause bleiben, aber die Beamten übergossen sie mit Wasser, sodass sie völlig durchnässt wurde. Auch ihr Bett wurde mit Wasser begossen. Der Ehemann aber musste mitkommen. Er hat ein verkrümmtes Bein. Deshalb legten ihn die Beamten auf den Boden und versuchten, mit Fusstritten das Bein gerade zu richten. (...) Als sie weggingen und den 75-jährigen Mann mitnahmen, zogen sie noch die Sicherungen aus der Lichtanlage. Die alte Frau musste infolgedessen die ganze Nacht hindurch in ihrem durchnästen Bett im Dunkeln liegen. (...)’*⁸²¹

Over zulk gedrag van ophaalploegen werden door de leiding van de Joodsche Raad klachten ingediend bij de Amsterdamse *Sipo-SD* chef Lages. Deze verzocht de joodse leiders hem ‘vertrouwelijk’ en ‘persoonlijk’ meer in bijzonderheden hierover te informeren. Uiteindelijk leverden zulke klachten echter geen enkel resultaat op. Behalve bovengenoemde mishandeling, bleek zeer spoedig dat de mannen van het bataljon bij het ophalen van joden uit hun woningen van de gelegenheid gebruik maakten joods bezit te stelen. Maatregelen om diefstal te beperken sorteerden weinig effect en de discipline verslechterde. Als gevolg hiervan werd van 9 december 1942 tot 7 januari 1943 het ophalen uit de huizen in Amsterdam stopgezet. Later die maand speelde ook het kerstreces een rol hierbij.⁸²²

In Den Haag en andere plaatsen werd echter in deze periode het oppakken voortgezet.⁸²³ De inschakeling van het Haagse gemeentelijk politiekorps, dat de NSB-er Petrus M.C.J. Hamer als hoofdcommissaris had, ging langer door dan in Amsterdam of Rotterdam.⁸²⁴ Daarnaast was in Den Haag echter de ‘Documentatiedienst’ bijzonder actief. De personeelsleden hiervan, allen NSB-ers of

⁸¹⁹ Een rapport van 6 oktober 1942, opgesteld door de commandant van *Orpo*-bataljon 68, Hans Kärigel, vermeldt dat de Nederlandse politie, die meer dan de helft van de totale mankracht leverde, “lediglich etwa 700” joden oppakte. Rapport van Kärigel aan de *Verbindungsoffizier* [der *Orpo*] zum Staatsanwalt, als bijlage 13n toegevoegd aan J.H. Heyink, ‘Kort chronologisch verslag’, NIOD, coll. 249: Doc II-363, dossier a-5. Vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 239, 241.

⁸²⁰ Meershoek, ‘Amsterdamse hoofdcommissaris’, p. 35 en noot 130 op p. 43; Idem, *Dienaren*, 249, 258, 268; Croes/Tammes, ‘Gif’, p. 251 n. 741.

⁸²¹ Brief van A. Asscher en D. Cohen, aan W. Lages, 4 december 1942, afschrift in: NIOD, Coll. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam, dossier ‘Correspondentie voorzitters met Duitse autoriteiten’, gecit. in De Jong, *Koninkrijk*, VI, 246–247. De heer L. Peereboom en zijn echtgenote werden op 23 maart 1943 weggevoerd naar het vernietigingskamp Sobibór in Polen.

⁸²² De Jong, *Koninkrijk*, VI, 247, 254; Meershoek, *Dienaren*, 269, 271–272.

⁸²³ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 248–249; Van der Boom, *Den Haag*, 99–107; Vernooij, *Grenzen*, 66–69; Van der Pauw, *Rotterdam*, 338–339, 361–363; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 113; Idem, *Nazi Rule*, 175–176; Idem, *Bezetting*, 147.

⁸²⁴ Van der Boom, *Den Haag*, 77, 92.

anderszins pro-Duits – kregen hun instructies vaak regelrecht van de *Sipo-SD*. Onder de 561 arrestanten die deze dienst in 1942 maakte, waren 151 joden die een overtreding hadden begaan, 231 joodse onderduikers en 49 ‘jodenbegunstigers’.⁸²⁵ In andere grote steden werden al eerder in toenemende mate speciale afdelingen ingezet bij het oppakken, in plaats van het reguliere korps. In Rotterdam werden in de periode september–december 1942 door leden van ‘Groep 10’ 274 joden opgepakt; in 1943 bedroeg dit aantal 417 en het jaar daarna 254. Soortgelijke uit NSB-ers bestaande groepen en afdelingen opereerden zoals gezegd ook binnen de gemeentepolitie van Utrecht en Groningen.⁸²⁶

Buiten de grote steden werd langer doorgedaan met het gebruik van schriftelijke oproepen. Zo riepen in verschillende provincies de hoofden van de *Sipo-SD Aussenstellen* de burgemeesters en politiechefs bij elkaar om ze instructies te geven. De plaatselijke politie kreeg opdracht om met naam en adres bekende joden aan te zeggen, dat ze zich op een bepaald tijdstip moesten melden bij een station of op een plein. Daar vandaan zouden ze op transport worden gesteld, naar Amsterdam, maar later ook wel rechtstreeks naar Westerbork of Vught. Toen de bereidheid zich te melden in plattelandsgemeenten eveneens afnam, werden ook hier politieagenten langs de deur gestuurd. Soms – in gevallen van traineren of weigering – arriveerden Duitse politieofficieren met Nederlandse marechaussees uit *andere* plaatsen in de betreffende gemeente om de druk op de plaatselijke burgemeester en korpschef op te voeren een arrestatielijst op te stellen. In gevallen dat dit niet of niet tijdig lukte, zorgde de *Sipo-SD* zelf voor de arrestatielijsten op basis van de cartotheek die via de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters bij de *Zentralstelle* in Amsterdam beschikbaar was. In vele plattelandsgemeenten was uitsluitend de plaatselijke politie verantwoordelijk voor het opbrengen van het relatief geringe aantal joodse inwoners naar de aangewezen verzamelpunten. Verontruste burgemeesters wendden zich om advies en leiding tot Binnenlandse Zaken. Secretaris-generaal Frederiks deed op 7 september 1942 een poging bij *Generalkommissar* Wimmer de politie van deze taak te ontheffen en wilde dat deze uitsluitend aan de marechaussee zou worden opgedragen. Hoewel hij al in april 1942 feitelijk zijn gezag over de gemeentelijke politie had verloren, oefende hij nog wel controle uit over de burgemeesters, die op hun beurt nog altijd formeel hoofd van politie in hun gemeente waren. Hij vreesde oppositie van burgemeesters tegen het ophalen van joden. Door uitsluitend de marechaussee te belasten met deze taak trachtte hij eventuele problemen met burgemeesters te voorkomen, want de marechaussee viel immers direct onder het departement van Justitie. Op deze wijze poogde Frederiks zich te ontdoen van bestuurlijke verantwoordelijkheid bij de arrestatie en deportatie van joden.⁸²⁷ Rauter wees dit echter van de hand:

*‘Ob staatliche oder Gemeindepolizei - die polizeiliche Funktion muss bei beiden die gleiche sein. Ich werde gegen jeden niederländischen Polizisten vorgehen, der sich einem Befehl der deutschen Polizei, Juden zu verhaften, widersetzt. Solche Polizisten, gleichgültig ob Staats- oder Gemeindepolizei, werden nicht nur aus dem Dienst entlassen, sondern es müsste gegen sie auch disziplinar vorgegangen werden.’*⁸²⁸

Deze aangelegenheid vormde een laatste achterhoedegevecht dat door Frederiks werd verloren. Hiermee was de *ontkoppeling* tussen de Duitse en Nederlandse autoriteiten op centraal niveau – met betrekking tot zowel de anti-joodse politiek als de zeggenschap over de Nederlandse politie – definitief bevestigd. Dit werd in oktober 1942 eens te meer duidelijk uit een serie schriftelijke instructies van Broersen. Zowel Rijks- als Gemeentepolitie hadden alle opdrachten uit te voeren ‘van

⁸²⁵ *Ibid.*, 99–104.

⁸²⁶ Voor Rotterdam: gegevens op basis van de maandrapporten van ‘Groep 10’; Van der Pauw, *Rotterdam*, 361; Albert E. Oosthoek (red., inleiding), *Kaddisj. Ter nagedachtenis aan de joodse burgers van Rotterdam* (Rotterdam: Gemeente-Archief Rotterdam / Ad. Donker Uitgeversmaatschappij, 2000); zie uitgebreid: Frank van Riet, *Handhaven onder de Nieuwe Orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel: Aprilis, 2008). Voor Utrecht: Vernooij, *Grenzen aan gehoorzaamheid*, 66–69; J.W. Regenhardt, *In de schaduw van de Dom. Overleven in de stad van de NSB* (Amsterdam: Uitg. Bas Lubberhuizen, 2002), pp. 116–117. In het algemeen over deze uit NSB’ers bestaande, speciale afdelingen in grote, stedelijke gemeenten: Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 455.

⁸²⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 434–436, 452–460; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 33–37, 240–250; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 112–114; Idem, *Nazi Rule*, 175; T. J. Rinsema, *Joden in Meppel 1940–1945* (Zutphen: Walburg Pers, 2004), pp. 213–230.

⁸²⁸ Rauter aan Wimmer, 17 september 1942, NIOD, Arch. VuJ, Stab, 57013, gecit. in De Jong, *Koninkrijk*, VI, 244 n. 1.

Duitse instanties tot arrestatie, transport en voorgeleiding van Joden, gijzelaars en andere personen'.⁸²⁹

In Amsterdam namen echter omstreeks midden januari 1943 de problemen bij het ophalen van joden verder toe. Wangedrag en diefstal van joods bezit door de leden van het PBA hielden aan. Daarbij kwam nog dat de acties vaak tot diep in de nacht duurden terwijl het werk overdag, zoals corvee- en bewakingsdiensten, gewoon doorging. Gevolg was oververmoeidheid, toenemend gebrek aan discipline en vervuiling van de kazerne. De toestand van het bataljon verslechterde zodanig dat Harster en Lages zich gedwongen zagen andere eenheden in te zetten. Vanaf 14 februari werd de taak van het PBA overgenomen door de Vrijwillige Hulppolitie (VHP).⁸³⁰ De VHP, een reserve politie-eenheid, was op initiatief van Rauter in mei 1942 opgericht en telde in het hele land ongeveer tweeduizend leden.⁸³¹ Hoewel toetreding tot deze formatie officieel open stond voor elke pro-Duitse Nederlander, werden in werkelijkheid uitsluitend leden van de NSB en/of Nederlandse SS toegelaten. In Amsterdam maakten de 205 leden van de VHP samen met leden van *Orpo*-bataljon 68 deel uit van de ploegen die de joden dagelijks uit hun huis haalden. Zij stonden daarbij onder rechtstreeks bevel van *Major* Hans Kärigel, de commandant dit bataljon. De methode als zodanig bleef dezelfde: gerichte ophaalacties tijdens de avondklok met behulp van naam- en adreslijsten afkomstig van de *Zentralstelle*. Ook de leden van de VHP ontpopten zich evenwel spoedig als dieven van huisraad en ander joods bezit.⁸³² Tijdens deze periode – medio februari tot begin mei 1943 – nam de Amsterdamse reguliere politie geen deel aan het uit hun woningen ophalen van joden. Wel assisteerde zij soms bij afzettingen van straten, individuele arrestatie van (vermeende) overtreeders van anti-joodse bepalingen en hield toezicht op het vervoer van huisraad uit joodse woningen.⁸³³

Een andere groep, die actief betrokken was bij het oppakken van joden, was de zogenoemde *Kolonne Henneicke*. Deze groep, genoemd naar hun chef, ressorteerde formeel onder de *Zentralstelle* en bestond uit Nederlands personeel. Aanvankelijk waren de leden als onderdeel van de *Hausraterfassungstelle* belast met opsporing van bezit dat door joden niet was ingeleverd of niet was aangemeld voor registratie. Van maart tot eind september 1943 echter waren de 54 leden van *Kolonne Henneicke* hoofdzakelijk actief in het opsporen en oppakken van joden – in hun huizen, op onderduikadressen of op straat. Dit werk werd gedaan veelal op basis van verklikkers en de leden ontvingen premiegeld per opgepakte jood. De mannen van de *Kolonne Henneicke* waren van huis uit geen politiemensen, maar wel bijna allemaal NSB-leden. Sommigen waren rechtstreeks afkomstig uit het Amsterdamse criminele milieu.⁸³⁴ Het totale aantal joden dat van 4 maart tot 1 oktober 1943 door *Kolonne Henneicke* werd opgepakt, wordt geschat op ruim 8.000.⁸³⁵

⁸²⁹ Circulaire van de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie (L.J. Broersen) aan alle Nederlandse politiebureaus, 30 oktober 1942, in: NA, MvJ, CABR, BG-Den Haag, dossier L.J. Broersen, 37 rood. Vergel. Presser, *Ondergang*, II, 177; Idem, *Ashes*, 350; De Jong, *Koninkrijk*, V, 469.

⁸³⁰ Meershoek, *Dienaren*, 287. De leden van de VHP werden bij het ophalen uit de huizen van meet af aan vergezeld door agenten van de *Ordnungspolizei*. Christoph Spieker, 'Enttäuschte Liebe: Funktionswandel der Ordnungspolizei in den Niederlanden', in: J. Houwink ten Cate, A. Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten* (Münster: Villa ten Hompel, 2002), pp. 67–95; J. Houwink ten Cate, 'Der Judenmord als NS-Staatskriminalität unter massenhafter einheimischer Beteiligung. Forschungsstand und Ausblick auf Grund des Einzelbeispiels Niederlande', in: *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*, pp. 118–130.

⁸³¹ VO 57/1942 (21 mei 1942), *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebieten*, 1942 (Band 3), pp. 283–289, aangepast door VO 67/1942 (19 juni 1942). Vergel. Presser, *Ondergang*, II, 179; Idem, *Ashes*, 353–354; De Jong, *Koninkrijk*, V, 471–472; Croes/Tammes, 'Gif', 262.

⁸³² Presser, *Ondergang*, II, 179; Idem, *Ashes*, 352, 354; In 't Veld, *SS en Nederland*, I, 132; De Jong, *Koninkrijk*, V, 471–472; VI, 244–246; G. Hirschfeld, *Nazi Rule*, 178; Huizing/Aartsma, *De zwarte politie*, 127–128; Moore, *Victims*, 199; Meershoek, *Dienaren*, 287–288; Spieker, 'Enttäuschte Liebe: Funktionswandel der Ordnungspolizei in den Niederlanden'; Croes/Tammes, 'Gif', 269, 273.

⁸³³ Meershoek, *Dienaren*, 288; Croes/Tammes, 'Gif', 272.

⁸³⁴ Ad van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden, 1943* (Amsterdam: Balans, 2002), pp. 43–44; Bart Middelburg/René ter Steege, *Riphagen. De Amsterdamse onderwereld* (Amsterdam etc.: Veen, 1990, herziene editie 1997). Leden van *Kolonne Henneicke* waren ook betrokken bij de bewaking van de Hollandsche Schouwburg, de verzamelplaats in Amsterdam waar vandaan veel opgepakte joden naar de doorgangskampen Westerbork en Vught werden vervoerd. Johannes Houwink ten Cate, 'Macht en machteloosheid. De bewakers van de Hollandse Schouwburg en het door hen gepleegde geweld', in: C. Kristel (eindred.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 128–143.

⁸³⁵ Precieze aantallen zijn beschikbaar voor de periode 4 maart–8 juni 1943: 6.834, en voor augustus en september 1943: 720, is bij elkaar: 7.554. Met een schatting voor de tussenliggende periode lijkt een totaal aantal van circa 8.032 niet ver bezijden de waarheid. Van Liempt, *Kopgeld*, 11–17, 37–47, 53–54, 89–111; Croes/Tammes, 'Gif', 183–186. Vergel. Presser, *Ashes*, 349–356, 366, 392; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 361–364, 441–446.

Begin mei 1943 kwam een einde aan de methode van dagelijkse ophaalacties in de avonduren op basis van naam- en adreslijsten. De nog overgebleven, legaal op hun adressen wonende, Nederlandse joden verbleven toen bijna allemaal in drie daartoe aangewezen wijken in Amsterdam: in totaal circa 33.000.⁸³⁶ Van toen af tot eind september 1943 maakte de Duitse politie voornamelijk gebruik grootscheepse razzia's, waarbij hele wijken in hun geheel werden afgesloten en de woningen systematisch doorzocht. Deze razzia's – georganiseerd door de *Sipo-SD* – vonden plaats op 26 mei, 20 juni, 22-23 juli, 13 augustus en 29 september 1943. De uitvoering was in hoofdzaak in handen van de *Orpo*, met aanzienlijke steun van PBA en VHP, alle onder direct Duits bevel. De rol van de reguliere Amsterdamse gemeentepolitie bleef beperkt tot assistentie bij het afzetten van straten. Op 26 mei en 20 juni werden, op *ad hoc* basis en tegen extra betaling, bovendien ongeveer driehonderd agenten van de Haagse gemeentepolitie ingezet. De razzia van 20 juni was de grootste razzia die ooit werd uitgevoerd.⁸³⁷

Van het totale aantal van tussen 55.000 en 56.000 Amsterdamse joden die in hun huizen of op straat werden opgepakt voor deportatie (degenen die zich meldden na een schriftelijke oproep niet meegeteld), werden naar schatting maximaal 8.000 binnengebracht door *uitsluitend* agenten van het reguliere gemeentelijke politiekorps, voornamelijk in september 1942. Dit aantal wordt echter ongeveer verdubbeld wanneer het oppakken door ophaalploegen die gemengd samengesteld waren uit leden van het gewone korps en PBA worden meegeteld (september-oktober 1942 en incidenteel in januari-februari 1943). De overgrote meerderheid werd daarentegen gegrepen door *Ordnungspolizei*, *Sipo-SD*, Politiebataljon Amsterdam, Vrijwillige Hulppolitie en *Kolonnen Henneicke*.⁸³⁸ In Rotterdam, Utrecht en Groningen werd het ophalen uit de huizen eveneens voor een belangrijk deel uitgevoerd door formeel van de gemeentepolitie deel uitmakende speciale afdelingen, die echter in meerderheid door NSB-ers werden bemand en hun instructies veelal rechtstreeks van de *Sipo-SD* ontvingen. Anders dan in grote steden, bleef in kleinere gemeenten vaak de plaatselijke politie of marechaussee betrokken bij het ophalen van de meestal weinige joodse inwoners. De aantallen voor heel Nederland, alsmede de betrokken eenheden zijn in onderstaand overzicht opgenomen.

Figuur 17: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen, Nederlandse overheidsinstanties en Nederlandse reguliere politie vet gedrukt:

Methoden	Instanties / eenheden	Aantal	Percentage van totale aantal gedep.
<i>Incidentele razzia's, 1941</i> ⁸³⁹ :			
- Amsterdam, 22–23 februari	Ordnungspolizei (Orpo)	389	
- Amsterdam, 11 juni	Sipo-SD, gemeentepolitie	280	
- oosten van het land, sept.–okt.	Orpo met assistentie van gemeentepolitie en marechaussee	<u>200</u>	
		869	0,7
<i>Oproepen, Amsterdam, juli–aug. 1942</i>	Sipo-SD, Zentralstelle, Joodsche Raad (JR) ⁸⁴⁰	5.434	

⁸³⁶ Meershoek, *Dienaren*, 291.

⁸³⁷ Presser, *Ondergang*, I, 367–387; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 304–306; Van der Boom, *Den Haag*, 92; Meershoek, *Dienaren*, 289–291; Spijker, 'Enttäuschte Liebe: Funktionswandel der Ordnungspolizei in den Niederlanden'; Idem, 'Von der Germanisierung zur Repression: Funktion und Politik der deutschen Ordnungspolizei in den Niederlanden 1943', in: N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher (Hg.), *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster etc.: Waxmann, 2000), pp. 179–190.

⁸³⁸ J. Houwink ten Cate, 'Alfons Zündler en de bewaking van het gevangenkamp aan de Plantage Middenlaan 24 te Amsterdam – volgens de geschreven bronnen'; ongepubl. rapport (Amsterdam: RvO, augustus 1994/januari 1995; exemplaar ook in Yad Vashem, Jerusalem), statistische bijlage; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität?', 101 n. 81, p. 102 n. 83, p. 105; Idem, 'Massacriminaliteit uit hebzucht', *Historisch Nieuwsblad* jrg. 8, no.2 (mei 1999), 52–53; Idem, 'Der Judenmord als NS-Staatskriminalität unter massenhafter einheimischer Beteiligung. Forschungsstand und Ausblick auf Grund des Einzelbeispiels Niederlande', in: *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*, 118–130, m.n. 126–128; Guus Meershoek, 'Motive der niederländische Beihilfe an der Deportation der Juden: Pflichtbewusstsein oder Habgier und Opportunismus?', in: *Deutsche und holländische Polizei*, 104–117, aldaar p. 105 n. 5.

⁸³⁹ Voor februari 1941, zie: De Jong, *Koninkrijk*, IV, 829 (pop.ed.); Presser, *Ondergang*, I, 87. Voor juni 1941, zie: L.E. Visser, 'Nota over mijn pogingen betreffende de Joodsche gijzelaars' (11 dec. 1941), p. 2, en brief Visser, 14 okt. 1941, aan het college van secretarissen-generaal, beide in: NIOD: Doc. I-1798A; Meershoek, *Dienaren*, 169. Voor september-oktober 1941, zie: De Jong, *Koninkrijk*, V, 558–561 (wetensch.ed.).

⁸⁴⁰ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 4–7, 29–31; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', p. 102 n. 83, p. 105.

<i>Razzia's</i> : Amsterdam, 14 juli, 6, 9 aug.'42	Sipo-SD, Orpo ⁸⁴¹	880	
<i>Oproepen</i> , Rotterdam, 30 juli, 2, 7 aug.'42	Sipo-SD, Zentralstelle ⁸⁴²	2.440	
<i>Oproepen</i> , Den Haag, 28 aug.'42	Sipo-SD, IV B4-Den Haag ⁸⁴³	1.200	
<i>Oproepen</i> , elders, juli-aug.'42	Sipo-SD, Zentralstelle ⁸⁴⁴	<u>3.538</u>	13.492 12,6
<i>Ophalen uit huizen</i> :			
- Amsterdam, sept.'42	Sipo-SD, Zentralstelle, gemeentepolitie , PBA ⁸⁴⁵	6.673	
- buiten Amsterdam, sept.'42	Zentralstelle, gemeente- politie, marechaussee ⁸⁴⁶	<u>1.140</u>	7.813 7,3
<i>Ophaalactie werkkampen</i> , 2–3 okt.'42:			
- Tewerkgestelden	Orpo ⁸⁴⁷	5.242	
- Gezinsleden, Amsterdam	Sipo-SD, Zentralstelle, Orpo, gemeentepolitie , PBA, met assistentie van leden van NSDAP en Nederlandse SS ⁸⁴⁸	3.256	
- Gezinsleden, buiten Amsterdam	gemeentepolitie , marechaussee ⁸⁴⁹	<u>3.798</u>	12.296 11,5
<i>Overige ophaalacties</i> buiten Amsterdam, okt.'42	gemeentepolitie ⁸⁵⁰ , marechaussee ⁸⁵¹	2.669	2,5
<i>Ophalen uit huizen</i> :			
- Amsterdam, 7 nov.–18 dec.'42	Sipo-SD, Zentralstelle, PBA, beperkte ondersteuning van gemeentepolitie ⁸⁵²	4.974	

⁸⁴¹ Er werden tijdens de razzia van 14 juli 540 joden opgepakt; zie Meershoek, *Dienaren*, 236–237; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 7–10; Presser, *Ondergang*, I, 258; van de 540 werden maximaal vijftig direct gedeporteerd, de anderen vrijgelaten. Over het precieze aantal opgepakte joden tijdens de razzia van 6 augustus lopen de berichten uiteen. Presser vermeldt 2.000 (*Ondergang*, I, 268, 270–273; Idem, *Ashes*, 152–153), De Jong 1.600 (*Koninkrijk*, VI, 26–27) en Meershoek 2.200 (*Dienaren*, 239–240). De Jong vermeldt dat van degenen die tijdens deze razzia waren opgepakt, ongeveer zeshonderd naar Westerbork werden overgebracht; de anderen werden vrijgelaten. Van de joden die op 9 augustus waren gegrepen, werden 230 naar Westerbork gebracht en veertig vrijgelaten; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 28–29; Meershoek, *Dienaren*, 240.

⁸⁴² De Jong, *Koninkrijk*, VI, 33–34, 37; Van der Pauw, *Rotterdam*, 359–360.

⁸⁴³ In Den Haag verschenen van 4.000 voor 28 augustus opgeroepen er 1.200; Van der Boom, *Den Haag*, 163.

⁸⁴⁴ In totaal werden in juli–augustus 13.492 joden kamp Westerbork binnengebracht; de eveneens vaststaande bovengenoemde aantallen voor Amsterdam, Rotterdam en Den Haag zijn hierop in mindering gebracht. Polak/Van Weezel (ed.), *Documents*, p. 108: 'Transportbeweging'.

⁸⁴⁵ Voor het aantal, zie Houwink ten Cate, 'Alfons Zündler', p. 82: Tabel 1, kolommen JR en HtC. Voor betrokken instanties/eenheden, zie Meershoek, *Dienaren*, 245–249; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 31–36.

⁸⁴⁶ Polak/Van Weezel (ed.), *Documents*, p. 108: 'Transportbeweging'; Van der Boom, *Den Haag*, 93, 163–165. In totaal werden in september 7.733 joden kamp Westerbork binnengebracht; het eveneens vaststaande bovengenoemde aantal voor Amsterdam is hierop in mindering gebracht. Ongeveer tachtig personen werden buiten Westerbork om naar Amersfoort en/of Mauthausen weggevoerd. Voor de betrokken instanties en politie-eenheden, zie De Jong, *Koninkrijk*, VI, 240–250; Romijn, *Burgemeesters*, 441–464; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 112–114.

⁸⁴⁷ Presser, *Ondergang*, I, 194, 298–305; Idem, *Ashes*, 105; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1058; VI, 237–240.

⁸⁴⁸ Voor betrokken eenheden, zie: Meershoek, *Dienaren*, 248–249; Croes/Tammes, 'Gif', 267. Voor het aantal opgepakte gezinsleden in Amsterdam, Croes/Tammes, *ibid.*, p. 251 n. 741. Van de 3.256 werden er ongeveer 700 opgehaald door gemeentepolitie en PBA samen; zie rapport, 6 okt. 1942, opgesteld door H. Kärgel, commandant Orpo-bataljon 68, als bijlage 13n toegevoegd aan J.H. Heyink, 'Kort chronologisch verslag', NIOD, coll. 249: Doc II-363, dossier a-5.

⁸⁴⁹ Het totaal aantal binnenkomsten in kamp Westerbork op 2–3 oktober was 12.296, De Jong, *Koninkrijk*, VI, 240; bevestiging van dit aantal in Croes/Tammes, 'Gif', 250. Ook bovengenoemde aantallen tewerkgestelden in de werkkampen en gezinsleden in Amsterdam staan vast. Zie bovenstaande twee noten. Door deze aantallen af te trekken van het totaal aantal binnenkomsten, komt het aantal gezinsleden buiten Amsterdam tot stand. Voor betrokken eenheden: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 236–244; Van der Boom, *Den Haag*, 92, 165; Van der Pauw, *Rotterdam*, 360; Romijn, *Burgemeesters*, 441–464; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 112–114.

⁸⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 250–251; Van der Boom, *Den Haag*, 164–165.

⁸⁵¹ Dit aantal is tot stand gekomen door van het totaal aantal binnenkomsten in kamp Westerbork van heel oktober 1942 – 15.113 – de op 2 en 3 oktober binnengekomen bovengenoemde aantallen van tewerkgestelden in werkkampen en de gezinsleden in en buiten Amsterdam af te trekken. Polak/Van Weezel (ed.), *Documents*, p. 108: 'Transportbeweging'.

- buiten Amsterdam, nov.–dec.'42	gemeentepolitie, marechaussee ⁸⁵³	<u>4.869</u>	9.843	9,2
<i>Ophalen uit huizen:</i>				
- Amsterdam, 7 jan.–14 febr.'43	Sipo-SD, Zentralstelle, PBA, OD uit Westerbork ⁸⁵⁴	980		
- buiten Amsterdam, jan.–14 febr.'43	gemeentepolitie, marechaussee ⁸⁵⁵	<u>3.381</u>	4.361	4,1
<i>Leeghalen joodse tehuizen, inrichtingen, weeshuizen, ziekenhuizen, jan.–apr.'43</i> ⁸⁵⁶				
	Sipo-SD, Zentralstelle, Orpo, leden Ned. SS, OD uit Westerbork			
- Amsterdam, 18-19, 20, 23 jan., 1, 3, 9 en 10 febr.'43	o.a. gemeentepolitie ⁸⁵⁷	1.520		
- Amsterdam, 18, 22 febr., 1, 3, 22 maart '43		1.736		
- Apeldoorn, 22 jan.'43		921		
- Den Haag/Scheveningen/Leiden, 18-19, 22 febr., 17 maart '43		1.057		
- Rotterdam, 26 febr.'43		269		
- Groningen/Friesland, 9 maart '43		503		
- overig/elders		<u>1.994</u>	8.000	7,5
<i>Ophalen uit huizen, febr.–30 apr.'43:</i>				
- uit Amsterdam naar Westerbork, 15 febr.–30 apr.'43	Sipo-SD, Zentralstelle, Orpo Vrijwillige Hulppolitie (VHP) ⁸⁵⁸	6.393		
- uit Amsterdam naar Vught 16 jan.–3 mrt.'43	Sipo-SD, Zentralstelle, PBA, VHP ⁸⁵⁹	3.089		
- buiten Amsterdam naar Westerbork 15 febr.–30 apr.'43	gemeentepolitie, marechaussee ⁸⁶⁰	<u>2.127</u>	11.609	10,9

⁸⁵² Meershoek, *Dienaren*, 269–270; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 245.

⁸⁵³ In Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Groningen werd het ophalen uit de huizen voor een belangrijk deel uitgevoerd door formeel van de gemeentepolitie deel uitmakende speciale afdelingen, die echter in meerderheid door NSB-ers en Duitsgezinden werden bemand en hun instructies rechtstreeks van de *Sipo-SD* ontvingen: in Den Haag de 'Documentatiedienst', in Rotterdam 'Groep 10', in Utrecht 'Centrale Contrôle', in Groningen 'Bijzondere Recherche', zie: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 226, 248–249; Van der Boom, *Den Haag*, 99–107; Van der Pauw, *Rotterdam*, 338–339, 361–363; Van Riet, *Handhaven*; Vernooij, *Grenzen*, 66–69; Croes/Tammes, 'Gif', 192–193, 253–256, 471–477; G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 113; Idem, *Nazi Rule*, 175–176. Buiten genoemde steden werd langer doorgedaan met oproepen i.p.v. ophalen uit de huizen. Voor de aantallen, zie: 'Transportbeweging', in: Polak/Van Gennep (ed.), *Documents*, 108. In totaal werden in nov.–dec. 9.843 joden kamp Westerbork binnengebracht; om het aantal voor de rest van het land vast te stellen is het eveneens vaststaande bovengenoemde aantal voor Amsterdam hierop in mindering gebracht.

⁸⁵⁴ Het aantal opgepakt voor januari 1943 werd door Meershoek gesteld op 1.998, zie zijn opgave in Houwink ten Cate, 'Alfons Zündler', p. 82: Tabel 1, de kolom OD/Pol. Hiervan is met zekerheid bekend het aantal voor 18 t/m 28 januari: 1.286; zie hiervoor Croes/Tammes, 'Gif', 270. Van eind januari tot 14 februari nam het aantal sterk af. In totaal werden toen maximaal naar schatting 500 joden opgehaald uit hun huizen. Voor de inzet van PBA zie ook: Meershoek, *Dienaren*, 265–266, 272. Bij de vaststelling van het uiteindelijke aantal zijn de 1.520 joden uit Amsterdamse weeshuizen, ziekenhuizen en bejaardentehuizen die in deze periode werden weggevoerd, hier niet meegerekend. Deze zijn hieronder apart vermeld.

⁸⁵⁵ Voor de aantallen, zie: 'Transportbeweging', in: Polak/Van Gennep (ed.), *Documents*, 108. In totaal werden van 7 jan. t/m 14 febr. 5.881 joden kamp Westerbork binnengebracht. Om het aantal voor de rest van het land vast te stellen zijn het aantal 980 van ophalingen uit huizen in Amsterdam en de 1.520 van de tehuizen, inrichtingen etc. op het bovengenoemde aantal in mindering gebracht.

⁸⁵⁶ Presser, *Ondergang*, I, 320–351, 412, 415; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 318–329; Meershoek, *Dienaren*, 266, 288; Van der Boom, *Den Haag*, 165; Cahen, 'Een hoofdstuk', 253–254; Van der Pauw, *Rotterdam*, 362–363; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 197–198, 361, 385, 434, 459, 529–530; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 106.

⁸⁵⁷ De Amsterdamse gemeentepolitie was belast met de ontruiming van een weeshuis met 250 kinderen op 9 februari 1943. Meershoek, *Dienaren*, 266.

⁸⁵⁸ Voor de totale aantallen, zie: 'Transportbeweging', in: Polak/Van Gennep (ed.), *Documents*, 108. Er werden van 15 februari t/m 30 april ca. 15.000 joden kamp Westerbork binnengebracht. Het aandeel van Amsterdam in deze periode was bijzonder hoog: gemiddeld werden per week ruim duizend joden door VHP en Orpo opgehaald, Meershoek, *Dienaren*, 287–289. Het aantal van 6.393 is gebaseerd op Houwink ten Cate, 'Alfons Zündler', p. 82: Tabel 1, de kolom OD/Pol (half februari t/m april). Om het aantal voor de rest van het land van 2.127 vast te stellen zijn het Amsterdamse aantal en de 6.480 van de ontruiming van tehuizen etc. voor dezelfde periode op het bovengenoemde totaal in mindering gebracht.

⁸⁵⁹ De Jong, *Koninkrijk*, VI, pp. 330–331 n. 3.

⁸⁶⁰ Zie noot 860.

<i>Ontruiming provincies, rechtstreeks</i>			
naar kamp Vught, 9 april en 22–23 april '43 ⁸⁶¹		4.187	3,9
Amsterdam, mei–sept. '43:			
- oproepen en melding, 20 mei '43:	Zentralstelle, JR ⁸⁶²	943	
- oproepen en melding, 25 mei '43:	Zentralstelle, JR ⁸⁶³	546	
- grote razzia, 26 mei '43:	Orpo, PBA, VHP, met assistentie van 300 agenten gemeentepolitie Den Haag en OD uit Westerbork ⁸⁶⁴	3.435	
- grote razzia, 20 juni '43:	Orpo, Sipo-SD, Zentralstelle Hausraterfassung, VHP, met assistentie van gemeente- politie uit Den Haag en Dor- drecht, OD Westerbork ⁸⁶⁵	5.524	
- razzia, 22–23 juli '43:	Orpo, VHP ⁸⁶⁶	600	
- ontruiming ziekenhuis (NIZ), 13 aug.:	Orpo, VHP ⁸⁶⁷	400	
- ontruiming Joodse Invalide, 17 sept.:	Orpo, VHP	250	
- grote razzia, 29 september '43:	Orpo, VHP ⁸⁶⁸	<u>2.000</u>	
		13.698	12,8
<i>Opsporing joodse onderduikers, individuele arrestaties:</i>			
- individuele arrestaties, maart–sept. 1943, m.n. door 'Kolonnes', vnl.:	verklikkers, V-Leute Kolonne Henneicke ⁸⁶⁹	8.032	
- overige individuele strafgevallen, aug. 1942–sept. 1944:	verklikkers, V-Leute Sipo-SD, Orpo, VHP ⁸⁷⁰	<u>3.863</u>	
		11.895	11,1
<i>Overige individuele arrestaties en arrestaties in kleine groepen:</i>			
- mislukte vlucht pogingen via België en N.-Frankrijk ⁸⁷¹		2.000	
- afgewezen door Calmeyer (herziening van registratie als jood) ⁸⁷²		1.958	
- protestants-gedoopten (Westerbork / Theresienstadt) ⁸⁷³		1.572	
- 'Barnevelders' (Westerbork / Theresienstadt of Bergen-Belsen) ⁸⁷⁴		686	
- Portugese joden (laatste groep met tijdelijke vrijstelling) ⁸⁷⁵		<u>340</u>	
		<u>6.556 +</u>	<u>6,1 +</u>
Totaal aantal gedeporteerden:		107.288	100

⁸⁶¹ Het aantal binnengekomen in kamp Vught op 9 april bedroeg 670; het aantal voor 22–23 april 3.517. Zie: Opgave van de zogenaamde sterkte, bijlage 2 in Janneke de Moei, *Joodse kinderen in kamp Vught* (1999), pp. 107–108. De Jong vermeldt een totaal aantal van ca. 4.000, zie: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 331–333.

⁸⁶² Meershoek, *Dienaren*, 289.

⁸⁶³ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 301 vermeldt dat 546 joden op 25 mei Westerbork werden binnengebracht; Meershoek, *Dienaren*, 289 spreekt echter van 1.600 personen die zich op 25 mei in Amsterdam zouden hebben gemeld.

⁸⁶⁴ De Jong, *Koninkrijk*, VII, p. 302 n. 1: 'drieduizendvierhonderdvijf-en-dertig'. Meershoek, *Dienaren*, p. 290 meldt 4.353.

⁸⁶⁵ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 304–307.

⁸⁶⁶ *Ibid.*, VII, 307–308.

⁸⁶⁷ *Ibid.*

⁸⁶⁸ *Ibid.*, VII, 308–312

⁸⁶⁹ Kolonne Henneicke, zie: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 361–364; Van Liempt, *Kopgeld*, 11–17, 53–54; Croes/Tammes, 'Gif', 185–186.

⁸⁷⁰ Het totale aantal van 11.895 opgespoorde joodse onderduikers is gebaseerd op Croes/Tammes, 'Gif', 195. Om het aantal overige individuele strafgevallen vast te stellen is het aantal 8.032 van de Kolonne Henneicke afgetrokken van het genoemde totale aantal.

⁸⁷¹ De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 698–709 en Tabel IX op 708.

⁸⁷² Von Freitag Drabbe Künzel, 'Zwischen Tätern, Zuschauern und Opfern: Hans Georg Calmeyer und die Judenverfolgung in den besetzten Niederlanden', 132; Idem, *Het geval Calmeyer*, p. 143: 'de andere 1.958 personen konden (...) wel worden weggevoerd'; p. 266: 'Wat tegen Calmeyer sprak, was (...) zijn gewoonte om negatieve beslissingen onmiddellijk aan de SS door te geven.'

⁸⁷³ De Jong, *Koninkrijk*, VI, 292; Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', 20.

⁸⁷⁴ B. de Munnick, *Uitverkoren in uitzondering*, 72

⁸⁷⁵ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 405–406.

Uit bovenstaand overzicht is af te leiden dat van het totale aantal van ruim 107.000 joden, die uit Nederland werden weggevoerd, het aantal dat aantoonbaar werd opgepakt door uitsluitend of hoofdzakelijk Nederlandse reguliere politie (gemeentepolitie, marechaussee) tenminste 26.000 bedroeg. Dit is ruim 24 procent van het totale deportatiecijfer. Circa 80.000 joden (76 procent) kwamen op andere wijze in Duitse handen: door Duitse politie (*Ordnungspolizei*, *Sipo-SD*, *Zentralstelle*), door schriftelijke oproepen, door leden van veelal door NSB'ers bemande pro-Duitse eenheden, afdelingen en groepen (PBA, VHP, 'Documentatiedienst', 'Centrale Controle' etc.), alsook door individuele Nederlandse verklikkers. Al deze groepen of personen vielen buiten de reguliere Nederlandse overheidsinstanties en opereerden in de praktijk onder direct Duits bevel. Hiermee waren ze in feite onderdeel geworden van het vervolgingsapparaat van de bezetter. Deze situatie gold vooral voor Amsterdam en andere grote steden waar meer dan driekwart van de Nederlandse joden woonde.

Dat aansturing van de ophaalacties en deportaties in Amsterdam, Den Haag en de meeste andere steden – en de gedeeltelijke inschakeling van Nederlandse politie daarbij – geheel in handen was van Duitse politie, bleek mogelijk doordat de bezetter er al in de loop van 1941 en eerste helft 1942 in was geslaagd de anti-joodse politiek volledig en de Nederlandse politie voor bepaalde taken te onttrekken aan het centrale gezag van de Nederlandse autoriteiten. De burgemeesters waren als hoofden van politie in veel opzichten uitgeschakeld en in plaats hiervan kwamen de instructies uit 'Den Haag': van de 'Chef-staf van de Nederlandse Politie'. Wanneer het echter aankwam op deportatie van joden gaf de Duitse politieleiding er de voorkeur aan lange bevelslijnen te vermijden en direct op *lokaal* niveau te opereren, *buiten* de formeel gecentraliseerde Nederlandse politieorganisatie om.

De motieven achter de handelwijze van achtereenvolgens bij uitvoering betrokken Nederlandse eenheden liepen sterk uiteen. Zo bleef de directe inzet van de reguliere gemeentepolitie in Amsterdam bij het uit huis halen van joden voor deportatie feitelijk beperkt tot één maand (2 september t/m 3 oktober 1942). Hun handelen werd voornamelijk bepaald door hiërarchische druk van de nazi-gezinde hoofdcommissaris en angst voor ontslag en straf in geval van weigering, *niet* door plichtsbefef of gezagsgetrouwheid als zodanig. Het in meerdere gevallen daadwerkelijke ontslag bij weigering had een intimiderend effect. Dat veel gewone agenten grote weerzin hadden tegen de opgelegde taak, blijkt onder andere uit het feit dat tijdens de ophaalacties van 2-3 oktober 1942 de Amsterdamse politie en PBA, die samen meer dan de helft van de totale ingezette mankracht leverden, in plaats van de beoogde tweeduizend niet meer dan ongeveer 700 joden oprachten. Duitse politie had toen veruit het meeste werk moeten doen.⁸⁷⁶ Ook in andere plaatsen heerste onder agenten van meet af weerzin tegen het ophalen van joden en vonden gedwongen ontslagen plaats bij weigering.⁸⁷⁷ De leden van het PBA werden spoedig na begin van hun betrokkenheid bij het oppakken van joden mede gedreven door hebzucht, aangezien de gelegenheid hen tot dief van joods bezit maakte. Handhaving van de discipline werd een onoplosbaar probleem. Dit was de reden dat de Duitse politieleiding zich genoodzaakt zag bij het oppakken van joden de PBA te vervangen door de VHP. De leden hiervan – uitsluitend NSB'ers en/of Nederlandse SS'ers – waren uit ideologische motieven tot deze eenheid toegetroten. Ook zij echter vervielen bij het ophalen van joden al snel tot hebzucht. Dit laatste gold in de praktijk ook steeds meer voor de NSB-leden van de speciale afdelingen van gemeentepolitie in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Groningen, die zich hoofdzakelijk richtten op het oppakken van joden. Leden van *Kolonne Henneicke*, *V-Leute* en andere verklikkers werden bijna uitsluitend gedreven door het relatief hoge premiegeld.⁸⁷⁸

⁸⁷⁶ Rapport, 6 okt. 1942, opgesteld door Hans Kärgel, commandant van *Orpo*-bataljon 68, aan de *Verbindungsoffizier* [der *Orpo*] *zum Staatsanwalt*, als bijlage 13n toegevoegd aan J.H. Heyink, 'Kort chronologisch verslag', NIOD: Doc II-363, a-5.

⁸⁷⁷ Voorbeelden van weerstand en weigering onder burgemeesters en politie, zie voor Amsterdam en andere gemeenten: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 31–32, 241–244; Idem, *Bezetting*, III, 29–31; Meershoek, *Dienaren*, 245–247; voor Den Haag: Van der Boom, *Den Haag*, 92; voor Utrecht: Vernooij, *Grenzen aan gehoorzaamheid*, 79–101; voor Rotterdam, Zutphen en elders: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 241–244; Croes/Tammes, 'Gif', 344–346; Van Riet, *Handhaven onder de Nieuwe Orde*.

⁸⁷⁸ Houwink ten Cate, 'Der Judenmord als NS-Staatskriminalität unter massenhafter einheimischer Beteiligung', 123, 127; Idem, 'Der Befehlshaber der Sipo', 218–221; Van Liempt, *Kopgeld*.

4.3.3.2 *Maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden*

De eerste *massale* en *openlijke* uiting van verzet tegen de jodenvervolging was de staking van 25-26 februari 1941 in Amsterdam, Zaandam en omgeving geweest. Nadat op de tweede dag ook in Haarlem, Hilversum en Utrecht een stakingsbeweging was ontstaan, had de Duitse politie hardhandig ingegrepen met dodelijke slachtoffers onder de bevolking.⁸⁷⁹ Na de staking was de bezetter in het hele jaar 1941 en eerste helft 1942 over het algemeen zelden tot soortgelijk gewelddadig ingrijpen tegen de joden overgegaan, dat opnieuw tot heftige reacties had kunnen leiden. Uitzonderingen waren weliswaar de *razzia* van juni 1941 in Amsterdam en het oppakken van joden in september-oktober 1941 in het oosten van het land, maar deze acties werden op een andere manier uitgevoerd: daarbij was voor het eerst – door overrompeling en misleiding van Duitse kant – de Nederlandse politie bij uitvoering van deze arrestaties betrokken geraakt. Bovendien bleven verdere heftige reacties van Nederlandse kant op de jodenvervolging uit, omdat de harde repressie die op de Februaristaking was gevolgd, natuurlijk ook een afschrikwekkende uitwerking had op degenen die opnieuw openlijk iets tegen de bezetter wilden ondernemen. Daarbij kwam dat de bezetter de joden in hoofdzaak door een geheel van voornamelijk bestuurlijk-administratieve, ‘geruisloze’ maatregelen in een economisch en maatschappelijk isolement bracht, zodanig dat dit zo weinig mogelijk aanleiding zou geven tot nieuwe onrust onder de niet-joodse bevolking.⁸⁸⁰

Voor zover de anti-Duitse stemming zich uitte, was dit in de vorm van eerder genoemde clandestiene bladen die in aantal en omvang toenamen; de jodenvervolging en deportaties kwamen niet veelvuldig ter sprake in de clandestiene pers. Sommige bladen hielden zich – naast het verloop van de strijd aan de fronten en verzet tegen het nazisme in het algemeen – ook bezig met noodzakelijk geachte hervormingen van bestuur en maatschappij in Nederland na de oorlog.⁸⁸¹ Bij het begin van de deportaties van de joden in juli 1942 werd in de ondergrondse pers fel gereageerd. Zo stelde *Het Parool* toen al vast: ‘Ruim honderdduizend Nederlanders, aanvankelijk misschien alleen de mannen, maar daarna ook grijsaards, vrouwen en kinderen, Nederlanders als wij allen (...), zullen aanstonds als vee worden weggevoerd om in een ontredde omgeving te worden opgesloten in kampen waar geen menswaardig bestaan meer mogelijk is (...). Hoon en schande zullen ons deel zijn als wij dit alles zouden toestaan.’ Ook *Vrij Nederland*, *De Vonk* en *De Waarheid* riepen de bevolking, met name spoorwegpersoneel en politieagenten, op geen medewerking te verlenen bij de wegvoeringen. Na de *razzia* van 14 juli en het vertrek van de eerste deportatietreinen, werden uitingen van verontwaardiging en oproepen tot hulpverlening herhaald. Vanaf eind 1942 zouden berichten over de deportaties van joden in de ondergrondse pers echter verminderen. In *Het Parool* bijvoorbeeld zouden er in 1943 en 1944 geen uitvoerige beschouwingen over het lot van de joden meer verschijnen. Pas in september 1943, toen de ophaalacties van joden al bijna geheel ten einde waren, werden in de ondergrondse pers voor het eerst betrouwbaar geachte bronnen aangehaald, die in detail de vernietiging van de joden beschreven. Over het algemeen echter eisten van toen af tot het einde van de bezetting in de ondergrondse pers de toenemende gedwongen tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland, de strijd aan de fronten, de verslechterende levensstandaard en het gewenste naoorlogse Nederland méér aandacht op.⁸⁸²

Nadat *Generalkommissar* Schmidt eind juni 1942 de komende deportaties had aangekondigd, stuurden de katholieke en protestantse kerken op 11 juli een gezamenlijk protesttelegram naar de

⁸⁷⁹ B. A. Sijes, *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954), *passim*.

⁸⁸⁰ Blom, ‘Vervolging van de joden’, *De Gids*, 501; Idem, *Crisis*, 79, 143; Sijes, *Studies*, 144; De Jong, *Koninkrijk*, V, 614.

⁸⁸¹ Lydia E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954; door H. de Vries herziene en aangevulde druk, Utrecht: Hes 1989); Warmbrunn, *Dutch*, 112-113 en 221-258 (Chapter 11); Idem, *Nederlanders*, 110-111 en 220-258 (hoofdstuk XI); B. Bakker, D.H. Couvée en Jan Kassies (red.), *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* ('s-Gravenhage: Bert Bakker etc., 1963); De Jong, *Koninkrijk*, V, hoofdstuk 9; VI, hoofdstuk 3; Madelon de Keizer, *Het Parool: verzetsblad in oorlogstijd 1940-1945* (Amsterdam: Cramwinckel, 1991).

⁸⁸² De Jong, *Koninkrijk*, VI, 10-12; Winkel, *De ondergrondse pers*; De Keizer, *Het Parool*, 240 e.v. Bakker et al. (red.), *Visioen en werkelijkheid*; Polak/Van Weezel (eds.), *Documents of the persecution of the Dutch Jewry*, 154. Vooral van belang is het recentere onderzoek van de Israëlische historicus Roni Hershkovitz, ‘The persecution of the Jews, as reflected in Dutch underground newspapers’, in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium the history of the Jews in the Netherlands* (Leiden etc.: E.J. Brill, 2001), pp. 307-322, aangehaald in Ido de Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat’, *BMGN* 123 (2008), pp. 31-70, aldaar 47. Voor een andere, o.i. te eenzijdige, interpretatie: Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de jodenvervolging* (Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2006).

hoogste Duitse autoriteiten: niet alleen *Reichskommissar* Seyss-Inquart, ook Rauter, Schmidt en generaal Christiansen. Gesteld werd:

‘De hieronder vermelde Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van het deelnemen aan het normale volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en gehele gezinnen zullen worden weggevoerd naar het Duitse Rijksgebied en onderhorigheden. Het leed dat hiermede over tienduizenden gebracht wordt, de wetenschap dat deze maatregelen tegen het diepste zedelijk besef van het Nederlandse volk strijden, bovenal het indruisen van deze maatregelen tegen hetgeen ons van Godswege als eis van gerechtigheid en barmhartigheid gesteld wordt, nopen de Kerken tot U de dringende bede te richten, aan deze maatregelen geen uitvoering te geven. Voor de Christenen onder de Joden wordt ons deze dringende bede tot U bovendien ingegeven door de overweging, dat hun door deze maatregelen het deelnemen aan het kerkelijk leven wordt afgesneden.’⁸⁸³

Tien kerkgenootschappen hadden het telegram ondertekend, het hoogste aantal dat ooit een tot de bezetter gericht stuk ondertekende, waaronder ook die welke niet in het Interkerkelijk Overleg waren vertegenwoordigd.⁸⁸⁴ Daarop deed Schmidt namens Seyss-Inquart aan de kerken de toezegging dat de christelijke joden niet weggevoerd zouden worden, voor zover zij vóór januari 1941 tot een der christelijke kerken behoorden. Door deze uitzondering, waar van kerkelijke zijde niet om was gevraagd, werden de bezwaren van de kerken tegen de deportaties echter niet weggenomen. Daarom besloten zij tot voorlezing van een gezamenlijke protestverklaring in alle kerken op zondag 26 juli, waarin ook het telegram aan Seyss-Inquart woordelijk zou worden opgenomen. De bezetter, die de laatste zin van het telegram als aanknopingspunt gebruikte, dreigde met onmiddellijke deportatie van de gedoopte joden, als de kerken hun voornemen zouden uitvoeren. Hierop besloot de Hervormde Kerk van voorlezing van het telegram af te zien, waarna de in eerste instantie circa vierhonderd als zodanig geregistreerde protestantse joden voorlopig werden vrijgesteld van deportatie.⁸⁸⁵ Het episcopaat en de Gereformeerde Kerken echter weigerden zich te laten intimideren: de protestverklaring, met inbegrip van het telegram, werd op 26 juli in alle rooms-katholieke en bijna alle gereformeerde kerken voorgelezen. De bezetter reageerde snel: op 2 augustus werden 245 katholieke joden (van de 694 joden in Nederland die tot het katholieke geloof waren overgegaan) door Duitse politie gearresteerd. De 32 die in Amsterdam waren opgepakt, gingen rechtstreeks naar Westerbork, de overigen eerst naar kamp Amersfoort. De volgende dag werden 44 van hen vrijgelaten omdat was gebleken dat ze een niet-joodse huwelijkspartner hadden. Alle anderen werden naar Westerbork overgebracht en 92 van hen nog in augustus met voorrang naar Auschwitz weggevoerd en vermoord.⁸⁸⁶ Ondanks de houding van de Gereformeerde Kerken bleven protestants-

⁸⁸³ Telegram van de Nederlandse kerken aan Seyss-Inquart, Rauter, Schmidt en Christiansen, 11 juli 1942, in: NIOD, Arch. HSSPF, BdS, IV B 4, Akte ‘Evangelische Joden’. Zie voor de tekst ook: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel II, p. 101; Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, doc. LXIII, pp. 582–583; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 13; Snoek, *Nederlandse kerken*, 90–91; Snoek (ed.), *Grey Book*, 128.

⁸⁸⁴ De tien kerkgenootschappen waren: Nederlandsche Hervormde Kerk, Roomsche Katholieke Kerk in Nederland, Gereformeerde Kerken in Nederland, Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland, Algemeene Doopsgezinde Sociëteit, Remonstrantsche Broederschap, Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband, Evangelisch-Luthersche Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, Hersteld Evangelisch-Luthersch Kerkgenootschap en de door dominee G. H. Kersten geleide Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

⁸⁸⁵ Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel I, pp. 402–407; Stokman, *Verzet van de Nederlandsche Bisschoppen*, 116–117; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 15–18.

⁸⁸⁶ ‘Joden-Deportatie, Herderlijke brief van de Nederlandse Bisschoppen’, 20 juli 1942, in: Stokman, *Verzet van de Nederlandsche Bisschoppen*, 249–251. Kanselafkondiging der Gereformeerde Kerken (waarin opgenomen het telegram van 11 juli 1942), in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, doc. LXV, pp. 583–586; ‘Declaration on the Deportation of the Jews’, in: Visser ’t Hooft (ed.), *Struggle of the Dutch Church*, 47–50; A. J. van der Leeuw, ‘Die Deportation der römisch-katholischen Juden im Monat August 1942’. Notities voor het Geschiedwerk, No. 136 (Amsterdam: RvO, 1966; ongepubliceerd); Robert M. W. Kempner, *Edith Stein und Anne Frank. Zwei von Hunderttausend* (Basel/Wien: Herder, 1968), pp. 85–110; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 17–21; Snoek, *Nederlandse kerken*, 90–97; Idem (ed.), *Grey Book*, 128–129; Geraldien van Vrijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2003), pp. 79–80. Voor de besluitvorming aan Duitse zijde hieromtrent in juli-augustus 1942, m.n. de centrale rol van F. Schmidt, zie: Wolfgang Seibel, Jörg Raab, ‘Verfolgungsnetzwerke. Arbeitsteilung und Machtdifferenzierung in den Verfolgungsapparaten des Holocaust’, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Jg. 55, Heft 2 (Juni 2003), pp. 197–230. Overigens bleven

gedoopte joden voorlopig van deportatie vrijgesteld. Een belangrijke reden waarom de kerken daarna lange tijd geen protesten lieten horen, was ‘de vrees dat wat nu voor de christen-Joden bereikt was, dan weer verloren zou gaan.’⁸⁸⁷ Door middel van doop- en belijdenisattesten zou het aantal protestantse joden tot eind september 1943 groeien tot ongeveer duizend. Seyss-Inquart kon uiteindelijk concluderen: ‘*Ich habe bekanntlich die Einmischung der Kirchen in die gesammte Judenfrage im wesentlichen dadurch abgewehrt, dass ich die Konfessionsjuden (...) in den Niederlanden behielt.*’⁸⁸⁸

Na de publieke verklaring van juli 1942 werd op 21 februari 1943 voor het eerst weer in alle protestantse en katholieke kerken de tekst voorgelezen van een protest dat de kerken vier dagen eerder hadden ingediend bij Seyss-Inquart en waarin onder andere ook de jodenvervolgving aan de kaak werd gesteld. Eerder die maand waren, na moordaanslagen door het verzet op de pro-Duitse generaal H.A. Seyffardt (commandant van het Vrijwilligers-Legioen Nederland) en de pas benoemde secretaris-generaal van volksvoorlichting en kunsten H. Reydon, door de bezetter represaille-razzia’s op studenten en andere jongeren gehouden. In de kerkelijke verklaring werd al het tot dan toe door de bezetter begane onrecht opgesomd, waaronder ‘het ten dode vervolgen van Joodse medeburgers’ (...). ‘Thans moet zij [de Kerk] opkomen tegen het opjagen, grijpen en wegvoeren van duizenden jonge mensen’. Benadrukt werd dat het verboden was ‘medewerking te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken.’⁸⁸⁹ In feite riepen de kerken op tot burgerlijke ongehoorzaamheid. In mei 1943 kwamen de kerken opnieuw en nu heel nadrukkelijk voor de joden op. Aanleiding was de Duitse eis waarbij joden die een niet-joodse huwelijkspartner hadden, werden gedwongen te kiezen tussen deportatie of sterilisatie. De protestverklaring van de gezamenlijke kerken op 19 mei was in tot dan toe ongekend scherpe bewoordingen vervat.⁸⁹⁰ Uiteindelijk verbood Seyss-Inquart de sterilisatie van gemengd gehuwde joden.⁸⁹¹

De bezetters waren er in geslaagd het eventuele verzet van de hoogste autoriteiten tegen de deportaties in te dammen⁸⁹² door eerdergenoemde Barneveld-groep vooralsnog hiervan vrij te stellen en voor de kerken vervulde de kleine groep protestantse joden in feite dezelfde functie.

Door boven geschetste ontwikkelingen en doordat de economische situatie, waaronder de voedselvoorziening – anders dan in Frankrijk en België – naar omstandigheden nog niet al te ongunstig was, was in de zomer van 1942 in Nederland geen goed georganiseerd en landelijk verzetsnetwerk tot ontwikkeling gekomen.⁸⁹³ Dit betekende dat joden die probeerden onder te

katholieke joden die met niet-joden waren gehuwd vrijgesteld van deportatie. De groep protestantse joden zou tussen juli 1942 en oktober 1943 groeien van circa vierhonderd tot meer dan duizend.

⁸⁸⁷ Presser, *Ondergang*, I, 260–261, II, 128; Idem, *Ashes*, 148; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 21–23; Warmbrunn, *Dutch*, 162; Idem, *Nederlanders*, 159.

⁸⁸⁸ Brief van Arthur Seyss-Inquart aan Martin Bormann, 28 februari 1944, NIOD, Arch. VuJ, Stab, doos 12, dossier 1879/42, pp. 79758–61; vergel. De Jong, *Koninkrijk*, VI, 22. Dat dit van meet af Seyss-Inquarts intentie was, blijkt uit de ‘Chefbesprechung’ van 17 juli 1942, toen hij stelde ‘daß er schon der Auffassung ist, daß, nachdem alle anderen Juden abgeschoben sein werden, bei nächstbestener Gelegenheit, die politisch paßt, auch die letzten “christlichen” Juden nach dem Osten verpflanzt werden sollten. (...) Wenn er, der Reichskommissar, so meinte er, durch dieses Entgegenkommen die christlichen Kirchen aus Anlaß der Evakuierung der niederländischen Juden zum Schweigen bringen könnte, wäre für ihn viel gewonnen.’ Rauter, ‘Aktenvermerk’, 18 juli 1942, bestemd voor de BdS (Harster), bijlage bij Van der Leeuw, ‘Die Deportation der römisch-katholischen Juden’.

⁸⁸⁹ Kanselboodschap, 21 februari 1943, lichtgewijzigde versie van oorspronkelijk Duitstalig protesttelegram aan Seyss-Inquart, 17 februari 1943; tekst in Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, doc. LXXVII, pp. 600–601; zie ook Snoek, *Nederlandse kerken*, 103–104; Idem (ed.), *Grey Book*, 130–131; Visser ’t Hooft (ed.), *Struggle of the Dutch Church*, 52–55; Stokman, *Verzet van de Nederlandsche Bisschoppen*, 118, 266.

⁸⁹⁰ Protest van de kerken gericht tot de Reichskommissar, 19 mei 1943 (oorspr. Duitse tekst), in: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, doc. LXXXIX, p. 615; Nederlandse tekst van het adres van 19 mei aan de kerkeraden, 29 mei 1943, *ibid.*, doc. XC, pp. 616–617; vergel. Visser ’t Hooft (ed.), *Struggle of the Dutch Church*, 58; Snoek, *Nederlandse kerken*, 113–115; Idem (ed.), *Grey Book*, 131–132.

⁸⁹¹ Warmbrunn, *Dutch*, 162; Idem, *Nederlanders*, 159–160; Presser, *Ondergang*, I, 364–365; Idem, *Ashes*, 200–201; Snoek, *Nederlandse kerken*, 113–120; Stuldreher, *De legale rest*, hoofdstuk 13.

⁸⁹² Presser, *Ondergang*, I, 440.

⁸⁹³ Klemann, *Nederland 1938–1948*, p. 574: ‘Het lijkt er inderdaad op dat de gunstige economische ontwikkeling in de eerste jaren van de bezetting en de uitstekend geregelde voedselvoorziening de neiging tot verzet hebben geremd. Aangezien het laat en traag op gang komen van het verzet hier te lande één van de verklarende factoren is voor de rampzalige Duitse successen in de jodenvervolgving in dit land, moet worden geconstateerd dat die gunstige economie in de eerste oorlogsjaren een factor was die eraan bijgedragen heeft, dat het percentage van de joodse bevolking dat de bezetting hier overleefde voor West-Europa zo extreem laag was.’

duiken, lange tijd vooral afhankelijk waren van *individuele* Nederlanders, die op een of andere wijze een onderduikplaats beschikbaar stelden.⁸⁹⁴ Toch ging het niet om een gering aantal. Zo werd in een verslag van IV B 4-Den Haag van april 1943 het aantal joodse onderduikers op dat moment op maximaal 15.000 geschat.⁸⁹⁵ Dit getal lag waarschijnlijk niet ver van de werkelijkheid, aangezien in de periode hierna – de derde fase van de deportaties toen de grote razzia's plaatsvonden – nog naar schatting ongeveer tienduizend joden konden onderduiken; De Jong vermeldde dat de Duitse schatting, eind september 1943 (toen de laatste grote razzia's voorbij waren), van het aantal joodse onderduikers van 20.000 nog als te laag moet worden beschouwd; zelf stelde hij het *totale* aantal joodse onderduikers op 25.000 tot 27.000, van wie 8.000 tot 9.000 alsnog werden gegrepen, zodat 16.000 tot 19.000 joden aan deportatie wisten te ontkomen.⁸⁹⁶ In recenter onderzoek wordt op goede gronden het totale aantal joodse onderduikers – met inbegrip van degenen die alsnog werden verraden of ontdekt en weggevoerd – geschat op minstens 28.000, van hen zouden maximaal 16.100 de oorlog in de onderduik hebben overleefd.⁸⁹⁷

Dat het aantal joodse onderduikers tussen mei en september 1943, vergeleken bij de periode daarvoor, naar verhouding sterk toenam, kwam niet alleen doordat in deze fase van de deportaties de bezetter nog vrijwel uitsluitend gebruik maakte van grote razzia's, maar ook omdat het Nederlandse verzet toen beter georganiseerd raakte. Dit had weer te maken met de april/mei-stakingen van 1943, die als een keerpunt in de ontwikkeling van het georganiseerde verzet worden beschouwd. Directe aanleiding voor deze proteststakingen, die in Twente begonnen en zich over het hele land uitbreidden (behalve Amsterdam), was de bekendmaking op 29 april dat alle voormalige (dienstplichtige) Nederlandse militairen – circa 300.000 man⁸⁹⁸ – zouden worden teruggevoerd in krijgsgevangenschap naar Duitsland. In werkelijkheid ging het de bezetter erom de betrokkenen te kunnen inschakelen in de door Sauckel vanaf voorjaar 1942 georganiseerde gedwongen tewerkstelling (*Arbeitseinsatz*). De stakingen waren een uiting van een veranderde mentaliteit onder de Nederlandse bevolking en doordat zij met standrechtelijke executies werden bedwongen droegen ze bij aan toenemend verzet en steun daaraan.⁸⁹⁹ Dat de oorlog steeds ongunstiger voor Duitsland verliep speelde ook een rol. Het merendeel van de voormalige militairen dook onder; ook meer in het algemeen nam de neiging zich aan de maatregelen van de *Arbeitseinsatz* te onttrekken toe. Dit alles noodzaakte tot het uitbreiden van de organisaties die onderduik mogelijk maakten.⁹⁰⁰

Een belangrijke rol hierbij speelde de al eerder in het oosten van het land opgerichte Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Deze kwam vanaf mei 1943 duidelijk van de grond. De initiatiefnemers tot oprichting van de LO in de herfst van 1942 waren Helena Th. Kuipers-Rietberg en Frits Slomp. Kuipers-Rietberg uit Winterswijk was hoofdbestuurslid van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen en Slomp gereformeerd dominee in het dorp Heemse in

⁸⁹⁴ Zie bijvoorbeeld de zeer uitzonderlijke geschiedenis van Willem Drenth en Hindertje Drenth-van der Sluis die in hun kleine huis dertien joden verborgen hielden, geboekstaafd door Jan Hof, met illustraties van Geert Schreuder, *Het Stadskanaalster Achterhuis. Een bijzonder onderduikverhaal uit de oorlogstijd* (Hooghalen: Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 1998); J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam: Uitgeverij L.J. Veen i.s.m. NIOD, 2005), pp. 263–264.

⁸⁹⁵ Verslag 'Entjudung der Niederlande', IV B 4-Den Haag aan IV B 4-Berlijn, 27 april 1943, NIOD, Arch. HSSPF map 181a. De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1040.

⁸⁹⁶ De Jong, *Koninkrijk*, VI, pp. 358–360 n. 2-3; VII, 318, 372, 417, 441; deel XIII *Bijlagen* (1988), 113–114; zie ook L. de Jong, *Drie voordrachten aan de Harvard Universiteit* ('s-Gravenhage: SDU, 1989), p. 28; Idem, *De Bezetting; na vijftig jaar* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), 251. Vergel. Houwink ten Cate, "'Het jongere deel'", 16; Idem, 'Mangelnde Solidarität?', 125; J. Michman et al., *Pinkas* (1992), 202; (1999) 193.

⁸⁹⁷ Op basis van gegevens omtrent joden die als strafgeval kamp Westerbork werden binnengebracht (c.q. opgepakte joodse onderduikers) – een totaal aantal van 9.820 – kwamen Croes/Tammes, 'Gif', 195 (rekening houdend met de geboorte- en sterftecijfers in kamp Westerbork) tot een totaal aantal van 27.995 joodse onderduikers, van wie circa 16.100 niet werden gearresteerd. Vergel. Marnix Croes, 'The Netherlands 1942–1945: survival in hiding and the hunt for hidden Jews', in: *Netherlands' Journal of Social Sciences*, vol. 40 (2004), no. 2, pp. 157–175.

⁸⁹⁸ Warmbrunn, *Dutch*, 74; Idem, *Nederlanders*, 73; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 800 (wetensch. ed.); 766 (pop. ed.).

⁸⁹⁹ Al eerder, in mei 1942, waren via een lijst ongeveer tweeduizend beroepsofficieren (die in juni 1940 waren vrijgelaten) terug in krijgsgevangenschap gevoerd. Na de bekendmaking van 29 april 1943 werd het bevel tot aanmelding voor terugvoering in krijgsgevangenschap zodanig gesaboteerd, dat zich slechts achtduizend van de beoogde 300.000 man meldden. P.J. Bouman, B.A. Sijes, *De April-Mei-Stakingen van 1943* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1950), pp. 187–188; Warmbrunn, *Dutch*, 74–75, 113–118; Idem, *Nederlanders*, 73, 111–116; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 799–806, 844–861.

⁹⁰⁰ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 87.

Overijssel. Een van de aanleidingen tot de door hen opgerichte organisatie was de invoering eind september 1942 van de verplichting voor alle mannelijke 18-jarigen om zes maanden te dienen in de Arbeidsdienst in Nederland. Degenen die zich hieraan wilden onttrekken hadden een onderduikadres nodig. De LO bleef in eerste instantie hoofdzakelijk een aangelegenheid van het platteland in het oosten. Na de april/mei-stakingen van 1943 echter breidde het netwerk zich sneller uit. De stakingsbeweging was nog maar nauwelijks door Rauter onderdrukt of hij bepaalde op 5 mei 1943 dat alle studenten zich binnen 24 uur moesten melden voor werk in Duitsland, met uitzondering van degenen die een paar weken eerder de loyaliteitsverklaring hadden getekend. Van de ongeveer tienduizend studenten die niet hadden getekend, meldden ongeveer zeventienduizend zich evenmin voor Duitsland. Het werd voor hen, alsook voor degenen die clandestien van de tewerkstelling uit Duitsland terugkeerden of na verlof weigerden terug te gaan, een steeds dringender noodzaak onder te duiken. Dit laatste werd definitief acuut toen eveneens in mei werd bekendgemaakt dat in principe *alle* mannen tussen de 18 en 35 jaar opgeroepen zouden worden voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland, waarbij begonnen zou worden bij de jongsten. De LO kreeg vertakkingen over bijna het hele land toen katholieke groepen ten zuiden van de grote rivieren zich in augustus 1943 met de overwegend protestantse organisaties in het noorden en oosten verenigden. De LO was vanaf toen de grootste organisatie in het verzet. Haar grote kracht lag in het werk van plaatselijke vertegenwoordigers en afdelingen en dan vooral op het platteland en niet zozeer in de steden. Men steunde daarbij in de praktijk vaak op reeds bestaande contacten op lokaal kerkelijk niveau. De organisatie verschaftte onderduikadressen, vervalste identiteitspapieren en voorzag in bonkaarten voor eerste levensbehoeften. Deze documenten wist men te verkrijgen via een eigen falsificatiecentrale of door gewapende overvallen op distributiekantoren door de veelal met de LO verbonden Landelijke Knokploegen (LKP).⁹⁰¹

De LO was ontstaan en gegroeid uit de behoefte aan betere coördinatie tussen de vele afzonderlijke personen en kleine groepen die zich bezig hielden met onderduikhulp. Zij waren niet alleen belangrijk voor het vinden van schuiladressen, maar vooral bij het vervoer van de onderduikers naar die adressen en vaak ook daarna de blijvende verzorging. Bij het vragen aan gewone burgers of ze bereid waren iemand onderdak te verschaffen, traden vaak bepaalde leden van groepen of netwerken op als tussenpersoon: goede bekenden van degenen die een onderduikplaats boden of een persoon met prestige en gezag in de lokale samenleving, zoals een dominee, ouderling, pastoor of schoolmeester.⁹⁰² Grote delen van de plattelandsbevolking hadden zich lange tijd niet of weinig betrokken gevoeld bij de jodenvervolging. Bekend zijn voorbeelden dat men pas geschokt reageerde wanneer bleek dat eigen joodse plaatsgenoten ineens 's nachts waren opgehaald.⁹⁰³ Zo werden begin oktober 1942, tegelijk met de ontruiming van de joodse werkkampen, de meeste joden in Friesland weggevoerd; de plaatselijke bevolking was hierover dermate verontwaardigd dat mede hierdoor later naar verhouding veel joden uit Amsterdam en andere steden in het westen in Friesland een onderduikplaats vonden.⁹⁰⁴

De georganiseerde onderduikhulp richtte zich zoals gezegd op het onderbrengen van degenen die zich aan verplichte tewerkstelling in Duitsland wilden onttrekken, zoals bepaalde beroepsgroepen,

⁹⁰¹ H. van Riessen, R.G. van der Haar, Rogier van Aerde (ps. van A.J.H.F. van Rijen) et al., *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (2 delen; Kampen/Bilthoven: J.H. Kok/H. Nelissen, 1951; herdruk: 1989); Warmbrunn, *Dutch*, 73–74, 187–190; Idem, *Nederlanders*, 72–73, 186–188; B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940–1945* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1966); De Jong, *Koninkrijk*, VII, 733–796.

⁹⁰² Zie bijv.: B.J. Flim, 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragedie van de onderduikorganisaties', in: Flap/Croes (red.), *Wat toeval leek*, 145–160; B.J. Flim, 'The possibilities for Dutch Jews to hide from the Nazis, 1942–1945', in: Ch. Brasz, Y. Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, Jerusalem, November 1998* (Leiden etc.: Brill, 2001), pp. 289–305; Max Léons en Arnold Douwes, *Mitswa en christenplicht. Bescheiden helden uit de illegaliteit* (Den Haag: uitgeverij BZZTöH, 2000).

⁹⁰³ Anna Timmerman, *Machteloos? Ooggetuigen van de Jodenvervolging* (Amsterdam: Athenaeum, 2007); Dick van Zomeren, *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Weesp. 'Ze waren gewoon ineens weg'* (Weesp: Boekhandel De Ark/uitgeverij Heureka, 1983).

⁹⁰⁴ 'Meerburg, Piet', in: J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding*, 589–591; Bert Jan Flim, 'The possibilities for Dutch Jews to hide from the Nazis, 1942–1945', unpublished paper, NIOD, 1999; adapted version published in: Ch. Brasz, Y. Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*, 289–305; Flim, 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragedie van de onderduikorganisaties', 149–150; H. Hageman, 'Leeuwarder joden of joodse Leeuwarders. Jodenvervolging en ambtenarenapparaat in Leeuwarden', in: *Leeuwarder Historische Reeks* 4 (1993), pp. 168–216; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 347, 354.

studenten en voormalig dienstplichtig militairen, alsook illegale werkers en joden. De hulp bij onderduik van specifiek of uitsluitend joden is echter nooit landelijk georganiseerd geweest.⁹⁰⁵ Ook in Amsterdam, waar vóór het begin van de deportaties circa 80.000 joden woonden en daarmee ongeveer zestig procent van de joodse bevolking, bestond geen speciale organisatie of netwerk tot massale onderduik van joden. Zoals eerder beschreven was de partij waar de meeste joden zich mee identificeerden – de SDAP – al in de zomer van 1940 ontbonden na een mislukte poging van de kant van de Duitsers en NSB om de partijorganisatie over te nemen. De verzetsactiviteiten van individuele leden van de SDAP kwamen voort uit eigen initiatief. Er was geen partij of organisatie die ze daarin openlijk steunde of stimuleerde.⁹⁰⁶ De plaats die Amsterdam in het geheel van de LO zou innemen, was geheel eigensoortig. Rekruteerde de LO – ontstaan als deze was in het oosten en zuiden van het land – haar medewerkers uit protestantse en katholieke kringen, een bij de LO aangesloten tak in de hoofdstad ontstond niet alleen pas veel later, ook was hierin het niet-kerkelijke, ‘humanistische’ element veel sterker vertegenwoordigd dan elders. Dit laatste was niet verwonderlijk gezien de vanouds dominerende positie van socialistische en liberale partijen in deze stad. Het verschil in uitgangspunt tussen de bestaande, landelijke LO en die in Amsterdam was een oorzaak van het veel later ontstaan van de LO-Amsterdam. Dit verschil in uitgangspunt had als gevolg dat er meermalen ernstige spanningen waren, omdat de niet-confessionele medewerkers zich vaak moeilijk konden schikken in de principiële koers van de leiding.⁹⁰⁷ In de periode juli 1942–september 1943, toen de massale wegvoeringen van joden uit hun woningen plaatsvonden, bestond de LO-Amsterdam nog niet. In plaats daarvan telde de stad begin 1943 dertien verschillende verzetskernen, waarvan een deel later zou opgaan in de LO-Amsterdam. In dit opzicht volgde de hoofdstad tweede helft 1942 en de eerste maanden van 1943 het landelijke beeld: hier en daar verzamelde een initiatiefnemer een groepje gelijkgestemde medewerkers om zich heen en geheel volgens eigen methoden hield elk van deze groepjes zich bezig met het vervalsen van papieren, het zoeken van schuiladressen en hulp aan verschillende soorten onderduikers.⁹⁰⁸ Van de dertien verzetskernen waren er in dit opzicht voor de latere LO vier vooral van belang; een vijfde (de zgn. Ambtenarengroep die zich op vervalsingswerk richtte) werd in september 1943 door Duitse politie opgerold. Geen van de vier groepen, die om veiligheidsredenen gescheiden van elkaar werkten, stelde zich uitsluitend of hoofdzakelijk tot doel joden te helpen onderduiken. De ene groep hield zich aanvankelijk vooral bezig met het onderdak brengen van studenten die de loyaliteitsverklaring weigerden te tekenen en daardoor onmiddellijk bedreigd werden met verplichte tewerkstelling in Duitsland. Een andere groep richtte zich in hoofdzaak op pilotenhulp; een derde groep op hulp aan Nederlandse (dienstplichtig) militairen die zich in april–mei 1943 aan terugvoering in Duitse krijgsgevangenschap wilden onttrekken. Mede op aandrang van de verzetsgroep van Hendrik Dienske (schuilnaam: De Ridder), een leidende figuur van de protestantse ARP in Amsterdam, ontstonden er toch nauwere contacten tussen de verschillende Amsterdamse groepen, die in de tweede helft van 1943 werden geïntensiveerd. Vanaf oktober 1943 was Dienske tevens LO-leider Noord-Holland.⁹⁰⁹ In april 1944 werd hij echter gearresteerd en door de zeer dominerende plaats die hij en zijn groep innamen, was dit een ernstige tegenslag. Het was de leider van de katholieke verzetsgroep, de zakenman Fernhout, die eind mei 1944 een reorganisatie wist door te voeren. Hierdoor werden de uiteenlopende groepen, die zich met het verzorgen van

⁹⁰⁵ Van Riessen et al., *Het Grote Gebod*; H. van Riessen, ‘Het onderduiken’, in: Van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet*, III, pp. 689–721, aldaar 699; Warmbrunn, *Dutch*, 73–74, 187–190; Idem, *Nederlanders*, 72–73, 186–188; De Jong, *Bezetting*, IV, 83–87; Idem, *Koninkrijk*, VI, hoofdstuk 3; VII, 733–796.

⁹⁰⁶ Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar?’, 185–189. De auteur baseert zich op gesprekken met niet-joodse bewoners van Amsterdam-Oost (m.n. Transvaalbuurt en Oosterparkbuurt) en benadrukt dat het verzet op wijkniveau in Amsterdam niet of nauwelijks werd onderzocht (p. 292 n. 67). Zie verder voorbeelden van individueel verzet op buurtniveau in het door haar geciteerde Jan Kuilman, *Mensen op één trap; 1940–1945 in Amsterdam-Oost* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1970), p. 33. Vergel. Ab Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam* (Baarn: Bosch & Keuning, 1984); Jannie [H.B.J.] Stegeman, ‘Hiernaast zijn ze weggehaald...’ *Vervolging en verzet in de Rivierenbuurt 1937–1945* (Amsterdam: Stichting Verzetsmuseum, 1985); Ton Heijdra en Max Popma, *Stomweg gelukkig in Amsterdam-Oost. De geschiedenis van de Dapperbuurt / Oosterparkbuurt / Weesperzijdestrook / Transvaalbuurt* (Alkmaar: De Milliano, 1996).

⁹⁰⁷ J.A. van Bennekom, ‘LO-Amsterdam’, in: Van Riessen et al., *Het Grote Gebod*, I, 261–268, aldaar 261.

⁹⁰⁸ *Ibid.*, 262.

⁹⁰⁹ *Ibid.*, 31, 80–81, 137, 250, 261–264; De Jong, *Koninkrijk*, VII, hoofdstuk 6, m.n. paragraaf ‘De LO/LKP’, 733 e.v.; J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam: Uitgeverij L.J. Veen i.s.m. NIOD, 2005), p. 240.

onderduikers bezig hielden, gecoördineerd tot één geheel. Op deze manier werden naast de katholieke en protestantse groepen, ook de socialistische en liberaal gezinde elementen uiteindelijk verenigd en ontstond de eigenlijke LO-Amsterdam.⁹¹⁰ Van toen af was sprake van van een tamelijk straf doorgevoerde werkverdeling. Ten tijde van de arrestatie van Dienske verzorgde zijn groep 18.000 bonkaarten voor onderduikers, na de reorganisatie en het definitieve ontstaan van de LO-Amsterdam liep dit aantal op tot 80.000.⁹¹¹

Een andere ondergrondse organisatie, het Nationaal Steunfonds (NSF), was de belangrijkste financierder van hulp aan onderduikers, onder wie joden. Het NSF was onder die naam vanaf april 1943 ontstaan uit een al anderhalf jaar bestaand fonds ‘de Zeemanspot’, dat zich richtte op de zorg voor inkomenloze familieleden van opvarenden van de Nederlandse koopvaardij die met de geallieerden streden tegen Duitsland. Het NSF was de enige nationale organisatie – ook door de Nederlandse regering in Londen erkend – die zich onder andere bezighield met financiële hulp aan niet-joodse en joodse onderduikers. Voor dit laatste doel werd een onderafdeling opgericht, ‘Vakgroep J’, geleid door een van de belangrijkste stichters van het NSF, Walraven van Hall, een jonge bankier uit Zaandam. Hij werd bijgestaan door A. Krouwer, oud-voorzitter van de financiële commissie van de Joodsche Raad voor Amsterdam, die op gezag van de Duitse functionaris Calmeyer was ‘geariseerd’ en dus niet langer als jood werd vervolgd. Hij werd in de praktijk de centrale figuur in ‘Vakgroep J’. Deze onderafdeling van het NSF stond aanvankelijk vooral in contact met groepen die voor hulp aan joodse onderduikers in Amsterdam zorgden, later ook met groepen in de Zuid-Hollandse steden en de rest van het land. Deze hulp raakte pas vanaf eind 1943 goed georganiseerd, alhoewel naar verhouding slechts een gering deel van de financiële steun naar de LO en daarvan een nog kleiner deel naar joodse onderduikers ging. De top van de LO kwam niet eerder dan in oktober 1943 met Walraven van Hall in contact. Het was ook niet eerder dan eind 1943 dat de eerste verzorgingsgroepen die joodse onderduikers onder hun hoede hadden, bij het NSF aanhaakten. In december 1943 gaf het NSF 75 gulden per persoon per maand uit, maar verhoogde dit in de loop van 1944 tot honderd gulden. Dit laatste hield een erkenning in dat de joodse onderduik meer kostte, dan de onderduik van een student, militair, werkweigeraar of verzetstrijder. Van de in totaal bijna dertig miljoen gulden die door het NSF werd betaald voor steun aan onderduikers ging ruim 4,5 miljoen gulden naar groepen en particulieren die joden hielpen. In het algemeen betaalden joden, indien zij daartoe in staat waren, zelf mee aan de onkosten van hun onderduik, maar naarmate deze vele maanden en zelfs jaren ging duren, raakte vaak hun geld op. Wanneer de verhoudingen tussen de joodse onderduikers en hun niet-joodse onderdakgevers goed waren, werd meestal niet aangedrongen op betaling. In andere gevallen moesten de joden naar andere onderduikadressen, werden op straat gezet of soms zelfs uiteindelijk alsnog aangegeven bij de bezetter.⁹¹²

Twee andere belangrijke financiële bronnen van hulp aan joden waren kerkelijke instanties en de publicatie en verkoop van illegale geschriften. Zo schonk aartsbisschop Johannes de Jong 15.000 gulden aan het Utrechts Kindercomité (UKC) dat – voornamelijk bestaande uit studenten en studentes – zich specialiseerde in het onderbrengen van joodse kinderen in niet-joodse pleeggezinnen. Dit door Jan Meulenbelt geleide comité en de soortgelijke door Piet Meerburg opgerichte Amsterdamse Studentengroep (ASG) verzorgden naast onderduik van joodse kinderen ook de distributie van verzetsgedichten en andere ondergrondse lectuur om het onderduikwerk te financieren. Beide groepen maakten onder andere gebruik van contacten in reeds bestaande studentenverenigingen om onderduikadressen te vinden. In totaal zaten minstens vierduizend joodse kinderen ondergedoken, van wie meer dan duizend via een van de vier verzetsgroepen die zich speciaal met dit werk bezighielden. Hun onderduikhulp was zomer 1942 geïmproviseerd begonnen en in april–mei 1943 uitgegroeid tot professioneel functionerende netwerken. Veel van het werk, zowel het overbrengen naar schuiladressen als de zorg voor de onderduikers, was in handen van vrouwen, zoals bijvoorbeeld

⁹¹⁰ J.A. van Bennekom, ‘LO-Amsterdam’, in: Van Riessen et al., *Het Grote Gebod*, I, 264.

⁹¹¹ *Ibid.*, 263–266.

⁹¹² De Jong, *Koninkrijk*, VII, 808–834; Idem, *Bezetting*, IV, 102; P. Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941–1945* (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1960), pp. 100–101; Warmbrunn, *Dutch*, 195, 199–201; Idem, *Nederlanders*, 193, 197–199; Presser, *Ondergang*, II, 258, 276; Idem, *Ashes*, 391, 400; J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding*, 22–23.

de studentes Hetty Voûte en Gisela Söhnlein.⁹¹³ Bij onderbrengen van de kinderen werd erop gelet of zij er ‘typisch joods’ uitzagen. In dat geval werden zij bij voorkeur naar het zuiden, met name Zuid-Limburg, gebracht, aangezien men in de mijnstreek meer gewend was aan de aanwezigheid van buitenlandse arbeiders met een donkerder uiterlijk. In andere gevallen gingen de kinderen naar gastgezinnen op het platteland in het noorden en oosten.⁹¹⁴ Over het algemeen was de verzorging van ondergedoken joodse kinderen goed te noemen, hoewel er soms wel misstanden voorkwamen; bij ongeveer vijf procent was sprake van slechte tot zeer slechte behandeling.⁹¹⁵

Tot januari 2008 werden door de staat Israël in totaal 4.863 niet-joodse Nederlanders (postuum) onderscheiden als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’, omdat zij hun leven op het spel hadden gezet om joden te redden. Dit is na Polen het hoogste aantal per land, terwijl echter zoals bekend in een land als Frankrijk zowel procentueel, alsook in absolute aantallen veel meer joden de oorlog overleefden.⁹¹⁶ Het niettemin opvallend hoge aantal onderscheidingen voor Nederland lijkt vooral te maken te hebben met enerzijds het feit dat de onderduik hier lange tijd in hoofdzaak plaatsvond via individuele hulp van niet-joden (in plaats van via ondergrondse organisaties), waardoor langdurige persoonlijke banden ontstonden⁹¹⁷ en anderzijds het feit dat de overgrote meerderheid van de joden in Nederland – anders dan in veel andere West-Europese landen – vanouds in hoge mate geïntegreerd was.⁹¹⁸

Van de in totaal circa 28.000 joodse onderduikers werd evenwel ruim een derde deel verraden of ontdekt en alsnog gedeporteerd. Tussen twee- en drieduizend joden slaagden erin tijdens de bezetting met of zonder toestemming van Duitse autoriteiten – o.a. via ontsnappingslijnen door België en

⁹¹³ ‘Voûte, Henriëtte (Hetty)’, in: J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding*, p. 930; ‘Wieberdink-Söhnlein, Gisela’, in *ibid.*, pp. 968–969. Zie verder: Flim, *Omdat hun hart sprak*; Bob de Graaff, Lidwien Marcus, *Kinderwagens en Korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940–1945* (Amsterdam: Bert Bakker, 1980); Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties in Nederland 1940–1945* (Amsterdam: Sua, 1980).

⁹¹⁴ De vier groepen waren: Utrechts Kindercomité (UKC), Amsterdamse Studenten Groep (ASG), de NV-groep, en de Trouw-groep. Zie uitgebreid: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942–1945* (Kampen: Kok, 1996); Eng. ed. (abridgement by Jozien J. Driessen-van het Reve; translated by Jeanette K. Ringgold): *Saving the Children. History of the Organized Effort to Rescue Jewish Children in the Netherlands, 1942–1945* (Bethesda, Maryland: CDL Press, 2005). Vergel.: J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding*, 48–58, 99–100, 334–335, 589–591, 633–634; Snoek, *Nederlandse kerken*, 149–173; Richter F. Roegholt, *De geschiedenis van de Bezige Bij, 1942–1972* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972); De Jong, *Bezetting*, III, 31–33; Idem, *Koninkrijk*, VI, 50–52, 352–354; Debórah Dwork, *Children with a Star. Jewish Youth in Nazi Europe* (New Haven and London: Yale University Press, 1991), pp. 40–55; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 568; Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität?’, 122–124.

⁹¹⁵ Bloeme Evers-Emden, *Onderduikouders en hun Joodse ‘kinderen’ over de onderduikperiode. Interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers* (Utrecht: ICODO, 1988); Idem, *Geleende kinderen. Ervaringen van onderduikouders en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945* (Kampen: Kok, 1994); Bloeme Evers-Emden en Bert Jan Flim, *Ondergedoken geweest: een afgesloten verleden? Joodse ‘kinderen’ over hun onderduik – vijftig jaar later* (Kampen: Kok, 1995); Flim, *Omdat hun hart sprak*, hoofdstuk 7; Hans Keilson, *Sequentiële Traumatisering bei Kindern. Deskriptiv-klinische und quantitativ-statistische follow-up Untersuchung zum Schicksal der jüdischen Kriegswaisen in den Niederlanden* (Stuttgart: F. Enke Verlag, 1979).

⁹¹⁶ Block/Drucker, *Rescuers. Portraits of Moral Courage in the Holocaust*, 252; voor het aantal van 4.863 onderscheiden personen (of echt)paren) in Nederland per 1 januari 2008, zie: http://www1.yadvashem.org/righteous/index_righteous.html. Het aantal onderscheiden niet-joodse Polen: 6.066. Vergel.: Jozeph Michman, ‘Historische achtergrond’, in: J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding*, 16–25, aldaar 24.

⁹¹⁷ J. Michman, ‘Historische achtergrond’, in: J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 16–25, aldaar 25; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 214; Mordecai Paldiel, ‘The Netherlands’, in: Idem, *The Path of the Righteous. Gentile rescuers of Jews during the Holocaust* (Hoboken NJ: Ktav Publishing House, 1993), pp. 92–146.

⁹¹⁸ De toekenning van een Yad Vashem onderscheiding betekende niet per definitie altijd dat het voor de joodse betrokkene(n) ook daadwerkelijk mogelijk bleek om tot het einde van de bezetting in de onderduik te overleven. Sommige door verraad opgepakte en gedeporteerde joodse onderduikers, die de kampen overleefden, hebben na de oorlog alsnog getuigd van persoonlijke dankbaarheid door de Yad Vashem onderscheiding aan te vragen voor hun niet-joodse onderduikhulpers. Een sprekend en indrukwekkend bewijs hiervan zijn de lotgevallen van de uit Amsterdam afkomstige joodse onderduikers Maurits van Thijn (geb. 1922) en Catharina Blitz (geb. 1924). Na negen maanden onderduik in Hillegom waarvan zes maanden samen op één adres, werden zij verraden. Via Westerbork, waar zij 20 september 1943 met elkaar trouwden, werden zij de volgende dag gedeporteerd. Zij overleefden als echtpaar Auschwitz, overleefden daarna ieder afzonderlijk de dodenmarsen en vonden elkaar in 1945 in Amsterdam terug. In 1985 werden hun onderduikhulpers Teunis Kranenburg en Annie Christina Kranenburg-Breuring door Yad Vashem erkend als Rechtvaardigen onder de Volken. Michman/Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 285, 513–515; Steffie van den Oord, *Liefde in oorlogstijd* (Amsterdam: Contact, 2004), pp. 43–65; Bettine Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught: Skandalon, 2007), p. 323 n. 47, zie ook: <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/1871/11017/5/6893.pdf>.

Frankrijk – neutraal of geallieerd gebied te bereiken.⁹¹⁹ Het totale aantal joodse *en* niet-joodse onderduikers dat in Nederland door LO, NSF, andere organisaties en particulieren tussen midden 1943 en het einde van de bezetting werd geholpen, bedroeg 330.000 à 350.000. De deportaties waren in die periode echter al zo lang gaande dat het voor de meeste Nederlandse joden toen te laat was.⁹²⁰

⁹¹⁹ NIOD, Doc II-1228; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1001–1009; VII, 924–941; De Jong, *The Netherlands and Nazi Germany*, 41; Idem, *Drie voordrachten*, 27; Haim Avni, ‘The Zionist Underground in Holland and France and the escape to Spain’, in: Yisrael Gutman, Efraim Zuroff (eds.), *Rescue attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8–11, 1974* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 555–590; Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität?’, 101, 104, 125; Croes/Tammes, ‘Gif’, 195; S. Noach, *Het moest gedaan worden*, opgetekend door M.G. Haringman (Apeldoorn: Semper Gendo, 1971); Braber, ‘Zelfs als wij zullen verliezen’, 78–81; Van Galen Last/Wolfswinkel, *Anne Frank and After*, 66; Moore, *Victims*, 146–147; Sierk Plantinga, ‘Joseph Willem Kolkman (1896–1944) en de Engelandvaarders. De hulp aan Nederlandse vluchtelingen in Vichy Frankrijk’, in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), pp. 10–36. De mogelijkheden voor met succes naar Zwitserland of Spanje ontsnapte joodse Nederlanders om legaal verder te reizen naar de Nederlandse Antillen of Suriname (de enige niet door een vijand bezette delen van het Koninkrijk der Nederlanden), bleken door terughoudendheid van direct betrokken Nederlandse autoriteiten ter plaatse in de praktijk heel beperkt. Zie: Liesbeth van der Horst, *Oorlog in de West. Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba 1940–1945* (Hilversum: Verloren, 2004), pp. 107–116; Oscar E. Lanser, ‘Victims of circumstance: Jewish enemy nationals in the Dutch West-Indies, 1938–1947’, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 13 (1999), no. 3, pp. 437–458.

⁹²⁰ Van Riessen et al., *Het Grote Gebod*, II, 12; Warmbrunn, *Dutch*, 187–196, m.n. 189; Idem, *Nederlanders*, 186–194, m.n. 187; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 346–347; VII, 461–462; Idem, *Bezetting*, III, 33; IV, 80; Philo Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1972), p. 89; Flim, ‘De Holocaust in Nederland’, 41–42; I. Schöffner, ‘De hulp voor de joden in bezet Nederland. Te laat en te weinig’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998), pp. 54–66; Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 77–78, 87, 89, 144–145.

4.3.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 18: Omgeving, 1942–1945

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
19/20) Houding en rol van hoogste autoriteiten/bureaucratie	<ul style="list-style-type: none"> - Vichy-regering: <i>actieve</i> medewerking aan deportaties van joden zonder Franse nationaliteit uit beide zones: Oberg-Bousquet politieakkoord, juli–aug. 1942 - minder coöperatieve houding vanaf sept. '42 - Franse druk om joden uit Ital.zone uit te leveren, dec. '42–juni '43 - stagnatie deportaties door denaturalisatieonderhandelingen, maart–aug. '43 - bureaucratie: coöperatief, invoering aanduiding <i>Juif</i> op identiteitspapieren in zuidelijke zone, dec. '42; minder coöperatief vanaf sept. '43 	<ul style="list-style-type: none"> - Koningin-moeder, kardinaal en secretarissen-generaal: interventiepogingen t.b.v. joden met Belgische nationaliteit, juli–aug. 1942 - secretarissen-generaal: geen medewerking van politie aan vervolging - secretarissen-generaal: oogluikende financiële steun aan hulporganisaties t.b.v. onderduik, vanaf jan. '43 - initiatief secr.gen.Schuind m.b.t. AJB-tehuizen, maart–april '43 - protesten na actie <i>Ilitis</i>, sept. '43 - bureaucratie: in beperkte mate coöperatief 	<ul style="list-style-type: none"> - Secretarissen-generaal: interventiepogingen t.b.v. beperkte groep joden (Barnevelders): 'Lijsten Frederiks-Van Dam', vanaf nov. '42 - secretarissen-generaal: mislukte poging van Frederiks tot ontheffing van gemeentepolitie van betrokkenheid bij deportaties van joden, sept. '42 - geen protesten tegen betrokkenheid van bureaucratie: op centraal niveau o.a. voortzetting van registratie, op lokaal niveau: voortgaande concentratie in Amsterdam, 1942–43
21) Maatschappelijke reacties	<ul style="list-style-type: none"> - RK en prot. kerken: publieke protestverklaringen in onbezette zone, aug.–sept. '42 - maatschappelijke organisaties: protesten van humanitaire hulporganisaties, oproep oorlogsveteranen onderscheidingen terug te sturen, aug. '42 - clandestiene pers: verontwaardiging, juli–sept. '42 - bevolking: verontwaardiging, vooral in steden van onbezette zone, aug.–sept. '42, maar bij meerderheid onverschilligheid; groeiende steun voor vervolgings-slachtoffers na STO vanaf febr. '43 	<ul style="list-style-type: none"> - RK kerk: geen protestverklaring, juli–aug. '42 - maatschappelijke organisaties: geen openlijke protesten - clandestiene pers: verontwaardiging, aug. '42 - bevolking: bij meerderheid onverschilligheid, wel groeiende steun voor vervolgings-slachtoffers door gedwongen arbeidsinzet, vanaf okt. '42 	<ul style="list-style-type: none"> - RK en prot.kerken: publieke protestverklaringen, juli '42, febr./mei '43 - maatschappelijke organisaties: geen openlijke protesten - clandestiene pers: felle verontwaardiging, juli–okt. '42 - bevolking: bij meerderheid passiviteit, wel begin van <i>individuele</i> onderduikhulp, juli '42
22) Rol van politie	<ul style="list-style-type: none"> - bezette zone, m.n. in Parijs: sterk, juli–nov. '42 - onbezette zone, m.n. interneringskampen en steden, o.a. Lyon, Grenoble, Nice: sterk, aug. '42 - bezette zone: zwak nov. '42–jan '43 - onbezette zone: zwak van sept. '42 tot febr. '43 - beide zones: sterk in febr. '43, hierna overwegend zwak - dominantie van speciale eenheden: SEC, <i>Service Permillieux</i>, vanaf maart '43 - inzet van leden van <i>Milice</i>, PPF en andere Fr. fascistten, vanaf jan. '44 	<ul style="list-style-type: none"> - geen, met uitzondering van Antwerpen, aug. '42 - inzet van Vlaamse SS'ers bij aanhouding van joden, vanaf aug. '42 	<ul style="list-style-type: none"> - Amsterdam: sterk in sept. '42; daarna inzet speciale eenheden: PBA, VHP, Kolonne Henneicke - Den Haag: sterk in aug. '42–april '43, daarna dominantie van speciale afdeling: 'Documentatiedienst' - Rotterdam: beperkt in sept.–okt. '42; daarna dominantie van speciale afdeling: 'Groep 10' - andere grote steden: dominantie van speciale afdelingen vanaf sept./okt. '42 - plattelandsgemeenten: relatief sterk van sept. '42 tot april '43
23) Verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden voor joden	<ul style="list-style-type: none"> - opkomst georganiseerd verzet: vanaf juni '41 - christelijke en humanitaire hulporganisaties actief in onderduikhulp, vooral t.b.v. kinderen, vanaf sept. '42, o.a.: CIMADE, Amitié Chrétienne, Quakers - professionalisering reddingsnetwerken, vanaf febr. '43 - omvang onderduik: ca. 170.000 van de ca. 320.000 joden - geslaagde ontsnappingen: ca. 20.000 joden, naar Zwitserland, Italië, Spanje en verder 	<ul style="list-style-type: none"> - opkomst georganiseerd verzet: vanaf maart '41 - christelijke en humanitaire hulporganisaties o.a. NWK actief in onderduikhulp, vnl. t.b.v. kinderen, vanaf okt. '42 - professionalisering reddingsnetwerken, o.a. OF, CDJ, vanaf febr. '43 - omvang onderduik: max. ca. 25.000 van de 66.000 joden - geslaagde ontsnappingen: ca. 3.000 joden, naar Frankrijk, Zwitserland, Spanje en verder 	<ul style="list-style-type: none"> - opkomst georganiseerd verzet: vooral vanaf april-meistakingen '43 - kerkelijke instanties actief met financiële steun aan onderduikhulp, vooral t.b.v. kinderen (UKC), vanaf aug. '42 - professionalisering reddingsnetwerken, m.n. LO, NSF, vanaf aug.–sept. '43 - onderduik: max. ca. 28.000 van de 140.000 joden - geslaagde ontsnappingen: ca. 2.000 joden, naar België, Frankrijk en verder

Overeenkomsten en verschillen:

Ad 19/20) De belangrijkste overweging van de Vichy-regering bij actieve medewerking aan de deportaties was het terugwinnen van zelfstandige bestuurlijke en politionele bevoegdheden in de bezette zone. Om op dit terrein Duitse concessies los te krijgen, was men aan Franse kant bereid tot een akkoord dat niet alleen voorzag in een grotere autonomie voor de Franse politie en bestrijding van gemeenschappelijke tegenstanders (communisten, gaullisten, het verzet in het algemeen), maar

ook in de directe inzet van Franse politie bij de arrestatie en deportatie van joden. Laval en Bousquet werden hierbij méér geleid door het Franse soevereiniteitsstreven, dan door ideologisch antisemitisme. Een bijkomende drijfveer was dat de Franse staat zich op deze manier kon ontdoen van een groot aantal als ongewenst beschouwde immigranten en vluchtelingen. Dit maakte de grote *razzia's* en massale deportaties in Frankrijk in juli–augustus 1942 mogelijk.

Anders dan in Frankrijk was in België en Nederland de joodse bevolkingsgroep bij het begin van de deportaties feitelijk aan het gezag van het autochtoon bestuur onttrokken. Een uitzondering hierop vormden in België de leiding en medewerkers van de AJB, de circa 4.000 joden met Belgische nationaliteit, alsmede gemengd gehuwden. Omdat het militair bestuur een openlijke confrontatie met de Belgische autoriteiten en de kerk wilde vermijden, had Reeder al begin juli via onderhandelingen in Berlijn weten te bereiken dat genoemde groepen voorlopig niet zouden worden gedeporteerd. Aangezien men aan Belgische zijde niet op de hoogte was van de uitkomst van deze onderhandelingen, ondernamen koningin-moeder Elisabeth, kardinaal Van Roey en secretaris-generaal van Justitie Schuind interventiepogingen om de deportaties tegen te houden of anders tenminste vrijstelling voor minderjarigen, gedoopten en de Belgische staatsburgers te bewerkstelligen. Het militair bestuur kon hun wat dit laatste betreft bepaalde toezeggingen doen, waardoor de indruk ontstond dat deze concessies aan hun interventie te danken waren. Om wat bereikt was niet in gevaar te brengen, kozen de Belgische bestuurders en kardinaal na het daadwerkelijk begin van de deportaties niet voor openlijke protestverklaringen richting bezetter. Bovendien kregen zij te horen dat de organisatie en uitvoering van de deportaties buiten de competentie van het militair bestuur vielen en een zaak waren van de *Sipo-SD*. Mede omdat het hierbij uitsluitend om buitenlanders ging, gaven Belgische instanties van toen af de AJB-leiding herhaaldelijk te kennen alleen nog te kunnen interveniëren ten gunste van Belgische joden en individuele gevallen.

In Nederland hadden de autochtone autoriteiten al in een veel eerder stadium dan in België hun gezag over de joodse bevolkingsgroep verloren. In maart 1942 had secretaris-generaal Frederiks van Binnenlandse Zaken van de HSSPF in een mondeling onderhoud duidelijk te verstaan gekregen dat joden geen Nederlanders waren en dat dientengevolge van Duitse kant voortaan geen interventies van hem of zijn ambtgenoten zouden worden getolereerd. Dit sloot aan op de al gangbaar geworden praktijk voor wat betreft de anti-joodse politiek waarbij Nederlandse autoriteiten slechts zeer weinig ruimte werd gelaten voor overleg en onderhandelingen. Daar waar het de joodse bevolking betrof, was niet alleen sprake van uitschakeling van het centrale gezag, maar had de bezetter ter wille van de doelstreffendheid een verschuiving doorgevoerd van het nationale naar het *lokale* niveau waarbij de Duitse politie de doorvoering van maatregelen en deportaties zélf dirigeerde en daarbij de Joodsche Raad als instrument gebruikte. Alleen in de marge werd iets bereikt: Frederiks en zijn ambtgenoot Van Dam slaagden erin vrijstelling van deportatie te bewerkstelligen voor een betrekkelijk kleine groep, circa 680 joden, voornamelijk uit de maatschappelijke bovenlaag (de 'Barnevelders'). Deze vrijstelling kwam tot stand omdat Seyss-Inquart en Schmidt de HSSPF Rauter niet te machtig wilden laten worden en omdat zij de spanningen met de Nederlandse ambtelijke top niet te hoog wilden laten oplopen.

Dat in Frankrijk vanaf begin september 1942 sprake was van een minder coöperatieve houding van de regering bij de deportaties, was een gevolg van enerzijds Amerikaanse druk op Vichy en weerslag in de internationale pers, en anderzijds kerkelijke protesten en verontwaardiging onder de bevolking in het land zelf. De Amerikaanse regering had via de diplomatieke kanalen Vichy laten weten dat beslag zou worden gelegd op Frans bezit in de Verenigde Staten wanneer niet een einde kwam aan de aantasting van het vermogen van Amerikaanse joden in Frankrijk. Bovendien werd gewezen op de effecten van de deportatie van vrouwen, kinderen en ouderen op de publieke opinie in Amerika. Dat Vichy ook gevoelig voor kerkelijke protesten in eigen land was, had te maken met het feit dat met name de Rooms-katholieke kerk tot dan toe een belangrijke steunpilaar was van het regime. Dit alles was de reden dat Laval begin september aan de HSSPF in Parijs liet weten, dat van Duitse kant voorlopig geen nieuwe eisen moesten worden gesteld ten aanzien van grote aantallen te deporteren joden.

Bij het begin van de deportaties in België was duidelijk dat de secretarissen-generaal van Binnenlandse Zaken en Justitie niet bereid waren de politie opdracht te geven hieraan mee te werken.

Dit kwam omdat zij het advies hadden overgenomen van de Raad van Wetgeving uit februari 1942, dat inhield dat Belgische politie alleen ingezet kon worden bij maatregelen van de bezetter wanneer die ook in het belang van het land waren. Was dit niet het geval, dan konden politiediensten niet worden verplicht hieraan mee te werken. Aanhoudingen door Belgische politie waren alleen rechtsgeldig bij verdenking van een gepleegd misdrijf of bij handhaving van de openbare orde. Voor arrestaties van mensen uitsluitend omdat zij joden waren, bestond geen enkele rechtsgrond. In Nederland was een soortgelijke houding en reactie al bij voorbaat onmogelijk, omdat hier de politie in de loop van 1941 en begin 1942, door centralisatie en reorganisatie, aan het gezag van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken was onttrokken, terwijl zijn ambtgenoot van Justitie toen inmiddels was vervangen door een NSB-er, die tevens lid was van de Nederlandse SS.

In Frankrijk was tegelijk met de Duitse bezetting van het zuiden in november 1942 ook een Italiaanse bezettingszone ontstaan. Vrijwel onmiddellijk bleek dat de Italiaanse militaire autoriteiten geen toestemming gaven aan het Franse plaatselijk bestuur om de door hen opgepakte buitenlandse joden uit te leveren. Er ontstond een politiek steekspel waarbij Vichy in eerste instantie druk uitoefende op de Italianen om hun medewerking te verlenen. Toen deze hiertoe niet bereid waren, beklagde Laval zich bij de Duitsers over hun bondgenoten. De zaak liep hoog op en kwam ter sprake tijdens een toponoverleg tussen de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Ribbentrop en Mussolini in Rome in februari 1943. De laatste zegde zijn medewerking toe en stuurde een afgezant naar de Italiaanse zone in Frankrijk, die zich expliciet met de joodse kwestie moest gaan bezighouden. Tot grote woede van de Duitsers en Fransen ontpopte deze inspecteur-generaal van politie zich als beschermer van joden. Achterliggende reden van de weigerachtige houding van de Italianen was dat antisemitisme nooit een centrale plaats had ingenomen in het fascisme. Toen bleek dat het Duits-Italiaanse conflict over deze kwestie blijvend was, zag Laval in dat hij hieruit politiek voordeel kon halen door de beide bondgenoten tegen elkaar uit te spelen. De antisemitische prefect in Nice werd door hem vervangen door een meer gematigde. De Franse autoriteiten hadden zich overigens van meet af aan door de Italiaanse inmenging ernstig aangetast gevoeld in hun gezag. Dit te meer aangezien Italiaanse troepen in mei-juni 1940 geen enkele overwinning hadden behaald op het Franse leger. Door de Italiaanse houding zochten minstens 30.000 joden uit de rest van het land hun toevlucht in Zuidoost-Frankrijk. Nadat Italië in september 1943 de strijd tegen de geallieerden staakte, volgden onmiddellijk Duitse bezetting van de Italiaanse zone en alsnog brute acties om joden op te pakken. Uiteindelijk echter zou het overgrote deel van de joden in dit gebied erin slagen door onderduik of ontsnapping te overleven.

De Franse regering was aanvankelijk in maart 1943 bereid de Duitse verzoeken tot denaturalisatie van grote groepen joden in overweging te nemen en de noodzakelijke wetgeving voor te bereiden. Men verlangde echter in ruil Duitse concessies op economisch en politiek terrein, zoals verbetering van de voedselvoorziening, verlaging van bezettingskosten en vrijlating van grotere aantallen krijgsgevangenen. De onderhandelingen hierover duurden, mede door interne Franse geschillen, maanden en uiteindelijk kwam de beoogde denaturalisatiewet niet tot stand. De belangrijkste redenen voor de Franse weigering waren het voor Duitsland ongunstige verloop van de oorlog, het gebrek aan Duitse concessies en de vrees voor hernieuwde kerkelijke protesten en publieke verontwaardiging in binnen- en buitenland.

Toen in België in maart 1943 bekend werd dat na de winterstop de deportaties zouden worden hervat, deed secretaris-generaal Schuind met succes een beroep op het militair bestuur om joodse kinderen en ouderen niet langer in doorgangskamp Mechelen vast te houden, maar om humanitaire redenen onder te brengen in tehuizen van de AJB. Daarbij werd van Belgische kant gewezen op het feit dat deze groepen niet in aanmerking konden komen voor de 'tewerkstelling'. Om dezelfde redenen stonden Belgische autoriteiten toe dat de subsidies verhoogd werden aan allerlei sociale instellingen, die op een of andere manier bij hulp aan joden en vooral joodse kinderen betrokken waren.

In alle drie landen bleef de bureaucratie in meer of mindere mate betrokken bij uitvoering van anti-joodse maatregelen. Met uitzondering van het CGQJ verminderde deze betrokkenheid in Frankrijk in de loop van 1943 als gevolg van het afnemende gezag van de Vichy-regering en de omslag in de Franse publieke opinie. Ook in België nam tijdens de deportatiefase de bereidheid tot medewerking bij het ambtelijk apparaat af. Evenals in Nederland bleef men weliswaar bijvoorbeeld betrokken bij

de joodse registratie en identiteitspapieren, maar gaandeweg kwam ook steeds meer heimelijke, ambtelijke tegenwerking en vervalsing van documenten voor.

Ad 21) In Frankrijk en Nederland leidde het begin van de deportaties tot openlijke protesten en publieke verklaringen, vooral van de kerken. In België was dit niet het geval. Oorzaken van dit laatste waren dat de betrokken bevolkingsgroepen over het algemeen werden beschouwd als ‘buitenlanders’ die zich niet wilden aanpassen en daar kwam bij dat de katholieke kerk geen openlijke confrontatie met het militair bestuur wilde, nadat duidelijk was geworden dat joden die wèl de Belgische nationaliteit hadden, waren vrijgesteld. Dat er in Frankrijk wijdverbreide verontwaardiging en openlijke protesten van humanitaire hulporganisaties waren, vooral in het onbezette gebied, terwijl het hier eveneens om buitenlanders ging, was een gevolg van het feit dat de *razzia*’s veelal met brutoheid gepaard gingen, ook vrouwen en kinderen betroffen en de wegvoeringen uit het onbezette zuiden in handen waren van uitsluitend Franse politie. In de ogen van de bevolking kon de bezetter er niet verantwoordelijk voor worden gehouden. Bovendien waren er onder de buitenlandse joden gedecoreerde oorlogsveteranen, waardoor ze in de Franse maatschappij een zekere status hadden. Alleen in Nederland ging het bij de deportaties van meet af aan om joden met de *inheemse* nationaliteit, wat de kerkelijke protesten mede verklaart. Deze hadden echter een deels averechts effect, omdat de bezetter besloot als represaille de katholieke joden met voorrang te deporteren. Dat er in Nederland voor het overige weinig openlijke protesten waren, had te maken met de harde repressie na de Februaristaking van 1941, die een intimiderende werking had, alsook met de vrees dat de bereikte vrijstelling van protestants gedoopte joden dan weer verloren zou gaan.

In alle drie landen reageerde de clandestiene pers fel op het begin van de deportaties. Tot dan toe was er – anders dan in Nederland – in de Franse en Belgische ondergrondse pers weinig of geen aandacht geweest voor de vervolging. Voor zover erover was bericht, was dit met een zekere ambivalentie. Hoewel de bevolking mede door zulke berichten zich meer bewust werd van het specifieke lot van de joden, was de aandacht hiervoor tijdelijk. Spoedig eisten in de drie landen andere onderwerpen de aandacht op, zoals de gedwongen tewerkstelling, voedselschaarste en het verloop van de strijd.

De *razzia*’s en deportaties van zomer 1942 hadden tot een omslag geleid in de Franse publieke opinie. Tot dan toe had de Franse anti-joodse politiek onder de bevolking over het algemeen een houding van onverschilligheid ontmoet. Dat het massaal oppakken van joden in Frankrijk maatschappelijke protesten oproep, met name van de kant van de kerken, kwam onder andere omdat – anders dan tot dan toe – nu voor het eerst vrouwen, kinderen en ouderen werden opgepakt en weggevoerd. Terwijl de wegvoering van reeds geïnterneerde joden uit kampen in de bezette en onbezette zone nog min of meer voor het publiek verborgen kon blijven, waren veel Fransen ooggetuige van de ophaalacties in steden. Bovendien gingen de acties zoals vermeld gepaard met openlijk, bruto geweld. Een ander belangrijk verschil was dat de wegvoeringen in heel Frankrijk plaatsvonden, dus ook in het onbezette zuiden, waar in de ogen van de bevolking de eigen Franse autoriteiten verantwoordelijk waren. Toch was de opschudding van tijdelijke aard. Al in september verschoof de aandacht van het publiek naar de verplichte tewerkstelling van jonge mannen in Duitsland, die per Franse wet van 4 september van kracht was geworden. In de beleving en het spraakgebruik van veel Fransen was toen pas sprake van *déportation* in de eigenlijke zin van het woord.

Het begin van de wegvoeringen in België leidde tot weinig openlijke protesten. Evenals zoals vermeld bij Belgische autoriteiten waren ook in de ogen van de bevolking de meeste joden buitenlanders, die niet geïntegreerd waren in de Belgische maatschappij. Wel veroorzaakte – net als in Frankrijk – het massaal oppakken van vrouwen, kinderen en ouderen een wijdverbreid medelijden. De afwijzende houding had overigens ook te maken met steeds heftiger anti-Duitse ressentimenten. De verontwaardiging over invoering van de verplichte tewerkstelling in oktober 1942 kwam in zekere zin de joodse bevolking ten goede, omdat nu ook de Belgen beseften wat wegvoering naar Duitsland en vervolging bij werkweigering betekenden. Anders dan in Frankrijk en België was de verplichte tewerkstelling in Nederland niet alleen veel eerder ingevoerd – vanaf maart 1942 – maar belangrijker was dat deze hier niet een soortgelijk schokeffect had als in de andere twee landen. Belangrijkste reden hiervan was dat in Nederland de verplichte tewerkstelling in fasen geleidelijk

werd opgevoerd. Een schokeffect ontstond pas toen alle voormalige (dienstplichtig) militairen in gevangenschap zouden worden weggevoerd, feitelijk voor de gedwongen tewerkstelling in Duitsland, wat de directe aanleiding was voor de april-mei stakingen van 1943. De deportaties van joden waren toen al tien maanden aan de gang. Anders dan in Frankrijk en België heeft de invoering van de verplichte tewerkstelling in Nederland tot mei 1943 géén gunstig effect gehad voor hulp aan joden.

Ad 22) Betrokkenheid van autochtone overheidsinstanties bij de deportaties gold vooral de politie. Anders dan in België was zowel in Frankrijk als in Nederland de politie al vanaf 1940 object van reorganisatie, centralisatie en nieuwe benoemingen, zij het dat dit in Frankrijk uitging van de Vichy-regering zelf, terwijl dit in Nederland door de HSSPF werd bewerkstelligd. Alleen in Nederland zou hierdoor de politie feitelijk rechtstreeks aan de bezetter ondergeschikt worden gemaakt. In alle drie landen trachtte de bezetter de reguliere politiekorpsen in de zomer van 1942 te betrekken bij uitvoering van ophaalacties. In Frankrijk gebeurde dit in het kader van het politieakkoord, in België verleende de politie in principe geen medewerking met uitzondering van Antwerpen in augustus 1942 en in Nederland kon om bovengenoemde reden de politie worden ingezet.

In Frankrijk was de reguliere politie niet zondermeer verlengstuk van de bezetter, maar werd gedurende de hele bezettingstijd gekenmerkt door een nationalistische grondhouding. Dit gold zowel voor politiechef Bousquet als voor de gemiddelde agent. In de praktijk hield dit in dat mensen uit de meerderheid van de gewone bevolking, zoals gevluchte krijgsgevangenen, vluchtelingen uit Elzas-Lotharingen en degenen die zich aan de verplichte tewerkstelling wilden onttrekken, in het algemeen op sympathie en bescherming van de reguliere politie konden rekenen. Maatschappelijke randgroepen, zoals communisten, buitenlandse en in beperktere mate ook Franse joden werden buiten gesloten. Ondanks nieuwe benoemingen en reorganisaties bleek het evenwel heel moeilijk om de gewone Franse agenten op grote schaal tot blijvende uitvoering van taken te dwingen, wanneer deze op interne afkeer en tegenstand stuitten. De overheidspolitiek tot harde bestrijding van de communisten werd door de reguliere politie energiek en met volle overtuiging, de arrestatie van joodse burgers met groeiende weerzin, en de opsporing van werkweigeraars en ontsnapte krijgsgevangenen helemaal *niet* uitgevoerd.

Van de alle uit Frankrijk weggevoerde joden werd de meerderheid gearresteerd door Franse reguliere politie (*Service Permillieux*, SEC en *Milice* niet meegerekend). Het ging daarbij in hoofdzaak om de zomer van 1942: de grote Parijse razzia en de daarop volgende landelijke ophaalacties in beide zones. Dat de inzet van de politie na de zomer sterk verminderde kwam niet alleen door maatschappelijke protesten en buitenlandse druk die de Vichy-regering van koers deden veranderen, maar ook door de groeiende weerzin van gewone agenten tegen het oppakken van niet alleen buitenlandse mannen van weerbare leeftijd, maar hele families. Bovendien raakten agenten in het algemeen in toenemende mate gedemotiveerd, aangezien van de Vichy-toezegging uit 1940 om van de politie een elite-organisatie met betere arbeidsvoorwaarden te maken, nog altijd niets terecht was gekomen. Drijfveer bij de eenmalige grote ophaalactie van februari 1943 was vooral om door het oppakken van buitenlandse joden de deportatie van reeds geïnterneerde Franse joden te verhinderen. Dat de politie hierna lange tijd geen verdere grootschalige ophaalacties uitvoerde, was vooral het gevolg van de maandenlange denaturalisatie-onderhandelingen. Nadat deze definitief waren gestrand, vond van Duitse zijde een escalatie plaats waarbij – veelal buiten de Franse autoriteiten en politie om – op lokaal niveau kleinschalige ophaalacties en individuele arrestaties plaatsvonden. Deze werden uitgevoerd door ploegen van de *Sipo-SD*, bestaande uit leden van radicale collaboratiepartijen. In deze periode was de Franse politie door de totale bezetting, de verplichte tewerkstelling (STO) en het verloop van de oorlog, tot toenemende passiviteit en desintegratie vervallen. Dit neemt niet weg dat van de in totaal bijna 76.000 joden, die uit Frankrijk werden weggevoerd, minimaal circa 46.000 (61 procent) aantoonbaar waren opgepakt door uitsluitend of hoofdzakelijk Franse reguliere politie.

In België werd al kort na het begin van de deportaties duidelijk dat de Belgische autoriteiten niet bereid waren de politie opdracht te geven hieraan mee te werken. Deze houding, zoals die vooral in Brussel, Charleroi en Luik tot uiting kwam, was mede mogelijk omdat de politie niet van meet af aan door de bezetter via centralisatie en reorganisaties aan het Belgische bestuur op nationaal, provinciaal of gemeentelijk niveau was onttrokken, zoals dat in Nederland door de HSSPF was gedaan. Bovendien hadden de secretarissen-generaal zoals gezegd al in 1941 een advies van de Raad van

Wetgeving overgenomen, dat de Belgische politie alleen mocht meewerken aan Duitse verordeningen en maatregelen wanneer deze ook in het belang van België waren, zoals handhaving van de openbare orde en bestrijding van criminaliteit. Wanneer arrestaties echter uitsluitend in het belang van de bezetter waren, zoals het oppakken van onschuldige burgers, in dit geval joden, waarvoor geen enkele grondslag bestond in het Belgische recht, mocht de politie daar in principe niet aan meewerken. Dat in Antwerpen in augustus 1942 de politie toch bij razzia's op joden werd ingezet, had te maken met enerzijds de plaatselijke *Sipo-SD* aanpak waarbij de politie werd overrompeld en geïntimideerd en anderzijds de ambivalente houding van de Antwerpse autoriteiten, die wel al eerder toestemming hadden verleend tot politieassistentie bij de evacuatie van joden naar Limburg eind 1940 en de wegvoering van joodse mannen naar werkkampen in Noord-Frankrijk in juni-juli 1942. Dat in oktober 1942 door het militair bestuur nadrukkelijk werd bepaald dat Belgische politie niet mocht worden ingezet bij het oppakken van joden, had niet alleen te maken met protesten van Belgische autoriteiten, maar ook met het streven van het militair bestuur de invloed van de *Sipo-SD* beperkt te houden. Van het totale aantal van ruim 25.000 joden, die uit België werden weggevoerd, bedroeg het aantal waarbij Belgische overheidsinstanties en reguliere politie op een of andere wijze betrokken zijn geweest, maximaal ca. 4.300 (17 procent).

Hoewel in Nederland – anders dan in Frankrijk en België – de politie organisatorisch een verlengstuk van de bezetter was geworden, bleef het aandeel van de reguliere politie op het totale aantal van 107.000 joden, die uit Nederland werden gedeporteerd, verhoudingsgewijs veel beperkter dan in Frankrijk. Het aantal joden dat werd opgepakt door uitsluitend of hoofdzakelijk Nederlandse reguliere politie (gemeentepolitie, marechaussee) bedroeg tenminste 26.000 (24 procent van het totale deportatiecijfer). Ruim 80.000 joden (76 procent) kwamen op andere wijze in Duitse handen: door oproepen, door Duitse politie (*Ordnungspolizei*, *Sipo-SD*, *Zentralstelle*), door leden van pro-Duitse eenheden, afdelingen en groepen (PBA, Vrijwillige Hulppolitie etc.), alsook door individuele Nederlandse verklikkers. De bezetter was tot inschakeling van genoemde groepen overgegaan, omdat al snel was gebleken dat onder de reguliere politie groeiende weerzin bestond tegen de ophaalacties. Deze situatie gold vooral voor Amsterdam en andere grote steden waar meer dan driekwart van de Nederlandse joden woonde. In plattelandsgemeenten bleef de reguliere politie wel langer bij wegvoeringen betrokken.

Ad 23) Dat van de drie landen in België georganiseerd verzet het vroegst van de grond kwam, was vooral gevolg van de snel verslechterde economische situatie. Het sterk geïndustrialiseerde land was niet in staat voldoende in de eigen voedselbehoefte te voorzien en was hiervoor aangewezen op import uit of via Duitsland, dat door de oorlog de rantsoenen niet op peil kon houden. Al tijdens de eerste oorlogswinter 1940-'41 had dit ernstige voedseltekorten veroorzaakt in België. Dit leidde mede tot de oprichting – op instigatie van de communistische partij – van het Onafhankelijkheidsfront, dat zich aanvankelijk vooral bezig hield met clandestiene pers en stakingsacties om betere voedselrantsoenen af te dwingen. Na de Duitse aanval op Rusland ging men ook over op sabotage en gewapend verzet. Verschillende groepen sloten zich aan, zodat het Onafhankelijkheidsfront als organisatie vanaf herfst 1941 meer vorm en draagvlak kreeg. Daarnaast speelde in België patriottisme ook een rol bij het ontstaan van niet-links georganiseerd verzet, dat zich vooral richtte op inlichtingenwerk en clandestiene pers. Vooral onder de Franstalige hogere middenklasse – onder wie zich veel oudstrijders van 1914-1918 bevonden – heerste een sterke anti-Duitse inslag. Ervaringen uit de bijna totale Duitse bezetting tijdens de eerste wereldoorlog speelden een belangrijke rol bij het vroeg ontstaan van een ondergrondse organisatie als het Belgisch Legioen.

De Duitse aanval op Rusland was de belangrijkste aanleiding voor de opkomst van georganiseerd verzet in Frankrijk. Vooral de communisten werden niet langer verlamd door de tweeslachtige positie die een gevolg was geweest van het Duits-Russische niet-aanvalsverdrag uit augustus 1939. Ze werden door Moskou opgeroepen de vijand in de rug aan te vallen.

Het later ontstaan van landelijk georganiseerd verzet in Nederland had voor een belangrijk deel te maken met het feit dat het hier in economisch opzicht – vergeleken met België en Frankrijk – lange tijd nog niet zo slecht ging en dat de bevolking voor wat betreft de levensstandaard minder rechtstreeks werd getroffen door de gevolgen van de oorlogssituatie. In tegenstelling tot België kon Nederland in de eigen voedselbehoefte voorzien en daarnaast zelfs nog exporteren. Pas in januari

1942 werden de Nederlandse voedselrantsoenen voor het eerst tot onder het Duitse peil verlaagd. Kort daarna werd begonnen met de eerste fase van de gedwongen tewerkstellingspolitiek van niet-werklozen naar Duitsland. Daarmee werd ook in Nederland de voedingsbodem voor georganiseerd verzet groter, ontstonden er verzetskernen en breidde de clandestiene pers zich uit. Toch zou het nog tot april–mei 1943 duren voordat landelijk, georganiseerd verzet goed van de grond kwam.

Nadat in de zomer van 1942 de deportaties waren begonnen, richtten in alle drie landen de eerste vormen van georganiseerde onderduikhulp zich vooral op joodse kinderen. Alleen in Frankrijk en België lag deze deels in het verlengde van al eerder in 1940-41 op gang gekomen humanitaire hulp in het algemeen, zoals de opvang in kinderkolonies. Deze hulp was toen nog erop gericht geweest ondervoede kinderen te laten aansterken. Vanaf augustus–september 1942 werd deze al bestaande infrastructuur gebruikt voor het onderbrengen van joodse kinderen. In Nederland, waar zoals gezegd nog niet in soortgelijke mate gebrek werd geleden, waren de eerste initiatieven voor hulp aan onderduik van joodse kinderen afkomstig van particulieren; sommige studenten namen hier het voortouw in. Het zou nog maanden duren voordat zij een professionele organisatie hadden ontwikkeld.

Vanaf september–oktober 1942, toen zowel in Frankrijk als in België de verplichte tewerkstelling in Duitsland werd ingevoerd, werd de bevolking in het algemeen – mannen van weerbare leeftijd en ongehuwde vrouwen zonder kinderen – geconfronteerd met een situatie waarin de joden al enkele maanden langer verkeerden: ze werden rechtstreeks bedreigd met deportatie; joden die onderdoken kregen als het ware gezelschap van Fransen en Belgen, die nu beter beseften wat vervolging betekende. Effect was dat de verontwaardiging over de verplichte tewerkstelling in bepaalde opzichten de joodse bevolking ten goede kwam. Netwerken, waarin niet-joodse en joodse organisaties en personen samenwerkten, kregen gaandeweg een steeds belangrijker en uiteindelijk beslissende betekenis voor de hulp aan (reeds eerder) ondergedoken joden. In Frankrijk gebeurde dit veelal via samenwerking tussen humanitaire hulporganisaties, kerkelijke instanties en personen enerzijds en joodse hulporganisaties anderzijds. In België verliep dit via steun van het Onafhankelijkheidsfront aan het door joden zelf opgerichte CDJ. Vele duizenden particulieren – zij het een minderheid en vaak tegen een financiële vergoeding – waren bereid direct joden te helpen met onderduikplaatsen. Nog veel meer mensen verleenden vooral indirect steun, door joden te helpen om met valse identiteits- en distributiepapieren zo onopvallend mogelijk op te gaan in de bevolking en door te helpen bij de materiële steun, vooral voedsel en kleding.

Een soortgelijke schok als in Frankrijk en België in september–oktober 1942 ontstond in Nederland pas in april–mei 1943. In de maanden daarna werd de onderduik geprofessionaliseerd via organisaties als LO en NSF. Zodoende werden de onderduikmogelijkheden ook voor de overgebleven joden aanzienlijk vergroot. Aangezien de deportaties toen al ruim een jaar onafgebroken aan de gang waren, en er inmiddels 80.000 joden waren weggevoerd (75 procent van de uiteindelijk 107.000 gedeporteerden), is duidelijk dat de onderduikmogelijkheden – anders dan in Frankrijk en België – voor de overlevingskansen van joden in Nederland tot dan toe van relatief beperkter betekenis waren geweest. Onderduikhulp aan joden verliep in Nederland lange tijd in hoofdzaak via individuele contacten met niet-joden, in Frankrijk en België daarentegen in een eerder stadium en in verhoudingsgewijs grotere omvang via collectieve netwerken en organisaties. Dit laatste gold vooral in Frankrijk ook voor de ontsnappingslijnen naar Zwitserland en Spanje, al waren deze moeilijk begaanbare routes eigenlijk alleen geschikt voor jongeren en moesten hoge bedragen betaald worden aan berggidsen; bovendien kwam verraad en bedrog veel voor. Het vergeleken bij Frankrijk niet alleen in absolute maar ook in relatieve zin lagere aantal geslaagde ontsnappingen uit België en Nederland had te maken met de strenger bewaakte grenzen van deze landen en het feit dat ze geen neutraal buurland hadden.

4.4 Joodse bevolkingsgroepen

4.4.1 Frankrijk

4.4.1.1 Bezette, c.q. noordelijke zone, juni 1942 – augustus 1944

André Baur en andere bestuursleden van UGIF-N werden na de vervanging Vallat als hoofd van het CGQJ door Darquier in mei 1942 veel dwingender en vijandiger bejegend. Voor de joden in Frankrijk, vooral voor de UGIF in het bezette gebied, vormde de nieuwe CGQJ-leiding een ernstiger bedreiging dan de oude. Vallat en de kring om hem heen hadden gepoogd tenminste de schijn van Franse soevereiniteit over de joden te handhaven en hadden zich verzet tegen totale Duitse heerschappij op dit terrein. Nu echter was er onder Darquier en zijn belangrijkste man voor de bezette zone, Joseph Galien, in het CGQJ een hele andere wind gaan waaien, die meer in de lijn lag van *Sipo-SD* en *Judenreferat*. Toch wedijverde Galien in zekere zin ook met de Duitsers: in zijn streven meer greep te krijgen op de joodse dwangorganisatie liet hij de UGIF-N eind mei 1942 weten, dat het CGQJ weigerde *individuele* verzoeken van joden in behandeling te nemen tenzij deze via de UGIF waren ingediend. Begin juni kreeg de leiding van UGIF-N van Galien bevel een speciaal verbindingsbureau met het CGQJ op te richten. Verder was hij van plan een nauwere band tussen UGIF-N en UGIF-S te creëren, omdat zonder voldoende financiële steun uit het zuiden de noordelijke UGIF-raad volgens hem spoedig zou inzakken. Volgens Galien zou van Franse kant de zuidelijke UGIF-raad er desnoods toe gedwongen moeten worden om materieel bij te springen ten behoeve van UGIF-N. Door deze ontwikkelingen verwachtte *Judenreferent* Dannecker te kunnen steunen op Franse overheidsfunctionarissen voor uitvoering van zijn politiek met betrekking tot de UGIF tijdens de komende deportaties, terwijl hij tegelijkertijd de noodzaak tot direct en openlijk Duits ingrijpen zoveel mogelijk hoopte te beperken.⁹²¹

Concreet betekende dit in de eerste plaats, zo opperde Galien bij voorzitter Baur van UGIF-N op 1 juli, dat kleding en dekens geregeld moesten worden voor zeventuizend mensen om zo tegemoet te komen aan ‘een dringende behoefte’. Galien liet Baur weten dat de UGIF-N gebruik kon maken van bemiddeling door het CGQJ om aan deze omvangrijke eis te voldoen, terwijl hij benadrukte dat het CGQJ de ‘gehele joodse gemeenschap’ (dus ook die in het onbezette gebied) verantwoordelijk stelde voor de uitvoering. Het ging hierbij om een eis waaraan zonder hulp uit het zuiden niet kon worden voldaan. Van deze enorme opdracht, die overduidelijk verband hield met de voor de deur staande deportaties van midden juli, werd de UGIF in kennis gesteld nauwelijks twee weken voor de massale arrestaties in Parijs.⁹²²

Deze gang van zaken betekende een nieuwe fase niet alleen in de betrekkingen tussen Duitsers en CGQJ, maar vooral tussen CGQJ en UGIF. Het werd de Fransen toegestaan deze zaak direct zelf af te handelen (zonder Duitse betrokkenheid), wat wees op een zeker vertrouwen van Duitse kant in Galien en – op zijn beurt – van deze laatste in Baur en andere leidinggevendenden van de joodse dwangorganisatie. Na intern beraad antwoordde Baur, namens de raad van UGIF-N, een week later op het verzoek van Galien. Baur liet doorschemeren deze opdracht te interpreteren als een manier om de UGIF vertrouwelijk in te lichten over de ophanden zijnde nieuwe grote deportatie (er waren immers in juni reeds eerder geïnterneerde joden uit kampen in de bezette zone weggevoerd). Hij zat nu in een lastig parket, was omzichtig en weigerde de opdracht te aanvaarden of te verwerpen. In plaats daarvan beriep hij zich op wettelijke en technische moeilijkheden in verband met de enorme hoeveelheid gevraagde hulpgoederen. Zo stelde hij dat een dergelijke omvangrijke opdracht in tegenspraak was met de Franse wet van 4 oktober 1940, volgens welke zulke oproepen tot massale levering uitsluitend mochten worden uitgevoerd door *Secours National* (d.w.z. het door de Franse centrale overheid georganiseerde maatschappelijk hulpwerk). Daarnaast was volgens hem de joodse gemeenschap eenvoudig niet in staat aan deze gigantische materiële eis te voldoen. Het belangrijkste was echter dat hij nog méér verontrust werd over de psychologische impact, want het leek hem onmogelijk openlijk op te roepen tot inzameling van de gevraagde goederen zonder daarmee

⁹²¹ R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 770.

⁹²² *Ibid.*, p. 770 n. 2; R.I. Cohen, *Burdens*, p. 76 n. 27.

onmiddellijk grote onrust, paniek en chaos teweeg te brengen. Hij stelde dat de joodse gemeenschap de goederen niet zou leveren zonder kennis omtrent de uiteindelijke bestemming. In de veronderstelling te corresponderen met een mede-Fransman die – anders dan de Duitsers – hiervoor begrip zou kunnen opbrengen, merkte Baur op dat daadwerkelijke uitvoering van deze opdracht ‘zeer ernstige verantwoordelijkheid’ met zich mee bracht. Hij schreef: ‘We kunnen dit niet op ons nemen en uw informatie bekend maken, tenzij u ons dat schriftelijk verzoekt met de toestemming van de bezettingsautoriteiten.’ Hij voegde er echter aan toe dat de UGIF – en niet de joodse gemeenschap – in dat geval aan het verzoek zou pogen te voldoen ‘met dezelfde competentie en dezelfde inzet die het tot nu toe heeft getoond.’⁹²³ Net als eerder in maart en mei, kwam het er dus op neer dat Baur nadrukkelijk zijn oppositie uitte, de bezwaren uiteenzette, maar mocht de opdracht onvermijdelijk zijn, zegde hij toe zich noodgedwongen te zullen schikken. Op deze manier besloot de UGIF-N de opdracht van Galien en de ingrijpende consequenties daarvan vooralsnog vertrouwelijk te houden. Wel werden op beperkte schaal individuen informeel gewaarschuwd voor de komende gebeurtenissen. Mede hierdoor ontstonden geruchten over een op handen zijnde grote razzia.⁹²⁴ Op 6 juli 1942 begon het CGQJ-bureau in Parijs UGIF-personeel te voorzien van *cartes de légitimation* waarin werd verklaard dat de houder medewerker was van de UGIF. Twee dagen vóór de grote ophaalacties van 14 juli (*Vel d’Hiv*) reikte UGIF-N zulke legitimatiekaarten uit aan bepaalde medewerkers van het half-clandestiene Amelot-comité in een poging hen te behoeden voor arrestatie.⁹²⁵

Baurs benadrukken van juridische bijzonderheden, net als in zijn reactie richting Vallat in maart, is alleen te verklaren binnen de *Franse* context: Baur en andere autochtone joodse leiders – nog steeds onvoldoende bewust van de moorddadige doelstellingen van Nazi-Duitsland – voelden zich als Fransen verplicht op deze toon en op deze manier te werk te gaan in hun contacten met ‘Franse medeburgers’ (Darquier, Galien). Het lijkt er echter niet op dat Baur verwachtte hierdoor ook werkelijk het gewenste effect te sorteren, want hij kwam tot de conclusie dat de betreffende afdeling van de UGIF toch zou pogen te zorgen voor de goederen. Baur en andere leden van de noordelijke UGIF-raad zaten, ondanks twee jaar Franse anti-joodse politiek, als het ware gevangen in legalisme dat het resultaat was van generaties emancipatie en integratie in Frankrijk. Het alternatief – het verschrikkelijke nieuws van de naderende grote razzia onmiddellijk verspreiden onder de bevolking en daarmee een geweldige golf van paniek teweegbrengen – stond op dat moment buiten hun psychologisch vermogen. Ze gaven de voorkeur aan vermijden van paniek door de schokkende informatie vertrouwelijk te houden.⁹²⁶

Er is weinig twijfel over de specifieke rol die de autoriteiten aan de UGIF-N toedachten. In een voor het overige omvangrijke operatie, werd aan de UGIF een zeer ondergeschikte en minimale rol toebedeeld tijdens het overleg tussen Duitse machthebbers en hun Franse tegenspelers. Aan Duitse kant ging het daarbij om de HSSPF/*Sipo-SD* (met name het *Judenreferat*); aan Franse kant om de hoogste functionarissen van de politie (Bousquet, Leguay), het CGQJ (Darquier, Galien), de politieprefect van groot-Parijs en zijn ondergeschikten (Bussière, Hennequin), en bovenal Laval zèlf. Dat van Duitse of Franse kant geen beroep werd gedaan op UGIF-N om in enigerlei vorm politiemaatregelen te helpen uitvoeren (zoals wèl het geval was ten aanzien van de AJB in België en de Joodsche Raad in Nederland), had te maken met het hoge politiek-politionele niveau dat de samenwerking tussen Franse en Duitse autoriteiten in juli 1942 had bereikt.

Tijdens de grote razzia van 16–17 juli in groot-Parijs en in de dagen daarna ging UGIF-N te werk volgens de beperkte taak die het CGQJ aan de organisatie had toebedeeld: voedselvoorziening, sociale en medische hulp aan de opgepakte joden in de verzamelcentra *Vel d’Hiv* en Drancy. De UGIF-medewerkers spanden zich tot het uiterste in om onder de moeilijke omstandigheden toch zo goed mogelijk zorg te verlenen, terwijl de leiding het belang benadrukte tenminste nog iets ten gunste

⁹²³ Baur (UGIF-N) aan Galien (CGQJ), 8 juli 1942, YVA: 09/6–1, geciteerd in Billig, *Commissariat général*, III, 317; Adler, *Jews of Paris*, pp. 121–122 n. 66; R.I. Cohen, *Burden*, p. 77 n. 28.

⁹²⁴ Adler, *Jews of Paris*, 123, 194.

⁹²⁵ *Ibid.*, p. 122 n. 68, p. 123 n. 72; R.I. Cohen, *Burden*, p. 78 n. 36.

⁹²⁶ R.I. Cohen, *Burden*, 77.

van de joodse gevangenen te kunnen doen.⁹²⁷ De eerder genoemde Israelowicz, die in 1941 door Dannecker uit Oostenrijk naar Parijs was gehaald, had de leiding over het verbindingskantoor van UGIF-N met de Duitse autoriteiten. Hij werd door raadsleden van UGIF-N en anderen ervan verdacht een informant voor de Duitsers te zijn. Dit neemt niet weg dat hij zich in honderden individuele gevallen inzette om vrijstelling van deportatie of vrijlating uit gevangenschap te verkrijgen en de moeilijkheden te verlichten. Van juni tot december 1942 zou hij van de 900 individuele gevallen waarbij hij poogde te interveniëren in 817 daarvan een gunstig effect hebben weten te bereiken. In het geheel van de deportaties tijdens bovengenoemde maanden (bijna 42.000 weggevoerden) was dit echter niet meer dan een druppel op de gloeiende plaat.⁹²⁸

Een andere belangrijke functie die UGIF-N in deze periode vervulde lag op het terrein van kindertehuizen. Aanleiding was de kwestie van deportatie van joodse minderjarigen. Zoals vermeld had Laval al vóór de grote Parijse razzia van juli zijn goedkeuring verleend aan de deportatie van kinderen beneden 16 jaar, maar definitieve toestemming uit Berlijn liet nog op zich wachten. Terwijl de beslissing aanstaande was, besloten de autoriteiten in Frankrijk kinderen van gedeporteerden voorlopig onder te brengen in tehuizen van de UGIF. Daarom informeerde het CGQJ naar de toestand en capaciteit van deze tehuizen. De UGIF antwoordde dat 300 plaatsen direct beschikbaar waren en dat nog eens 1.250 kinderen konden worden ondergebracht wanneer Franse en Duitse autoriteiten bereid waren om door hen gevorderde of inbeslaggenomen joodse gebouwen te ontruimen en hiervoor beschikbaar te stellen. Enkele honderden kinderen werden inderdaad ondergebracht in tehuizen onder verantwoordelijkheid van de UGIF. Tegen het eind van 1942 zou UGIF-N het beheer voeren over zeven tehuizen met in totaal ongeveer 400 kinderen.⁹²⁹ De kinderen die in plaats van in tehuizen tijdelijk waren geïnterneerd in de kampen Pithiviers en Beaune-la-Rolande, werden echter in augustus 1942 alsnog gedeporteerd. Dit was mede aanleiding voor de betrokken afdeling van UGIF-N en leden van Amelot om kinderen te gaan onderbrengen – naast UGIF-tehuizen – in niet-joodse gezinnen. De ‘gastouders’ (*nourrices*) ontvingen voor de zorg geld van UGIF-N en niet-joodse hulporganisaties. Tussen juli en november 1942 werden door UGIF-N op deze wijze 1.081 kinderen geplaatst.⁹³⁰ Het CGQJ was hiervan op de hoogte, maar gedoogde deze situatie voorlopig, mede vanwege onvoldoende capaciteit van de bestaande UGIF-tehuizen en om niet zelf met de financiële lasten te worden geconfronteerd. Baur en andere raadsleden van UGIF-N drongen bij Franse autoriteiten aan op onmiddellijke vrijlating van twee categorieën: familieleden en nakomelingen van oorlogsveteranen, en kinderen met de Franse nationaliteit die met hun buitenlandse ouders waren opgepakt. De leiding van UGIF-N ging daarbij uit van de veronderstelling dat de Franse autoriteiten begrip en een zekere sympathie zouden hebben voor deze ‘autochtone Franse’ gevallen. Inderdaad werden begin augustus, na interventie van Franse zijde, sommige joden met het Franse staatsburgerschap vrijgelaten. Velen van hen waren oorlogsveteranen uit de eerste wereldoorlog of uit 1939-’40, die in augustus en december 1941 waren opgepakt en geïnterneerd. Deze unieke ontwikkeling gaf Baur aanleiding om in een schrijven rechtstreeks aan Laval hem te bedanken voor zijn kennelijke inspanningen ten behoeve van opgepakte Fransen.⁹³¹ Daarnaast diende Baur bij maarschalk Pétain een verzoek in tot vrijlating van de overige, nog wel vastgehouden ‘onschuldige Franse burgers’, van wie velen eveneens oorlogsveteranen waren die in augustus en december 1941 waren gearresteerd.⁹³² In het betreffende schrijven van 21 augustus 1942, betuigde Baur tevens dank voor Pétains eerdere interventie die er voor had gezorgd dat ‘de Franse [joden] niet in die maatregelen [de razzia] waren inbegrepen, en dat degenen die per vergissing waren gearresteerd onmiddellijk waren vrijgelaten.’⁹³³ De leiding van UGIF-N beseftte dat de ophaalacties en deportaties kennelijk vooral waren gericht tegen de groepen joodse immigranten en vluchtelingen.

⁹²⁷ R.I. Cohen, *Burden*, p. 79 n. 40.

⁹²⁸ Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, p. 327 n. 24; Adler, *Jews of Paris*, 128–129.

⁹²⁹ Adler, *Jews of Paris*, p. 122 n. 69–70; p. 124 n. 82, pp. 154–155 n. 124; R.I. Cohen, *Burden*, 95–96; Poznanski, *Être juif*, p. 488 n. 190.

⁹³⁰ Adler, *Jews of Paris*, p. 124 n. 81, p. 125.

⁹³¹ R.I. Cohen, *Burden*, p. 79 n. 42.

⁹³² Overigens had Baur zich onmiddellijk na de Duitse razzia van december 1941 ook al met een soortgelijk verzoek tot het Franse staatshoofd gewend.

⁹³³ Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, p. 329 n. 26; Adler, *Jews of Paris*, p. 128 n. 95.

Verzoekschriften en protesten leken uitsluitend nog kans van slagen te hebben wanneer ze betrekking hadden op Franse joden, met name degenen die zich aantoonbaar verdienstelijk hadden gemaakt voor Frankrijk (veteranen) en de meest kwetsbaren (kinderen). In die kwesties waarvan de top van UGIF-N geloofde dat ze juridisch en patriottisch gerechtvaardigd waren, nam zij positie in en werden interventiepogingen ondernomen, maar wanneer er geen enkele kans op succes leek te zijn, deed men er het zwijgen toe en paste zich aan.⁹³⁴

Door de massale razzia van 16–17 juli werden, mede door het uitblijven van een formeel protest door de UGIF-leiding, de overgebleven immigranten, maar ook grote delen van de autochtone joodse bevolking blijvend vervreemd van de opgelegde centrale organisatie, al bleven ze daarvan vaak toch afhankelijk voor financiële en materiële steun. Binnen de joodse bevolking ontstond een diepe breuk tussen enerzijds die groepen en organisaties die illegale activiteit voortaan als *enig* mogelijke juiste reactie zagen, en anderzijds de UGIF en het indirect daarmee verbonden *Consistoire Central*, die doorgingen openlijk en legaal te functioneren, daarbij in wezen dezelfde lijn volgend als vóór de grote deportaties van juli.⁹³⁵

Amelot en *Solidarité* ontwikkelden zich na het begin van de ophaalacties in juli definitief tot de enige vertegenwoordigers van de joodse immigranten in groot-Parijs, die zich niet wensten neer te leggen bij de grootschalige wegvoeringen. Zij hadden al eerder – bij de arrestaties en interneringen van mei, augustus en december 1941 – blijkt gegeven te onderkennen welk gevaar de joden bedreigde. Toen in de tweede week van juli 1942 geruchten over een ophanden zijnde razzia zich verspreiden, ondernamen leden van Amelot en *Solidarité* serieuze pogingen de joden te waarschuwen voor de komende arrestaties. Zo verspreiden communisten in het Jiddisch gestelde pamfletten, bestemd voor de ‘massa’s van het joodse volk’: ‘Volgens informatie, ontvangen uit een betrouwbare bron, gaan de Duitsers een massale razzia van joden uitvoeren met het oog op hun deportatie.’ Iedere jood werd nadrukkelijk opgeroepen tot het volgende:

- ‘1. Wacht deze bandieten niet thuis af. Neem alle noodzakelijke maatregelen om onder te duiken en laat in de eerste plaats de kinderen onderduiken met hulp van sympathieke Fransen.
2. Nadat je eigen vrijheid hebt veiliggesteld, sluit je aan bij een organisatie voor de patriottische strijd om de bloeddorstige vijand te verslaan en zijn misdaden te wreken.
3. Wanneer men toch in handen van deze bandieten valt, pleeg verzet met alle middelen. Barricadeer deuren, roep om hulp, bevecht de politie. Men heeft niets te verliezen. Men kan alleen pogen het eigen leven te behouden. Probeer elk moment te vluchten. Niet één jood zou ten prooi moeten vallen aan het bloeddorstige Hitleriaanse beest. Iedere jood die in leven en vrij blijft, is een overwinning op onze vijand. We moeten, mogen en willen het onszelf niet toestaan te worden uitgeroeid.’⁹³⁶

Mede hierdoor waren tijdens de grote ophaalacties van midden juli bijna tienduizend joden niet thuis toen Franse politie bij hun woning kwam om hen op te pakken. Ze hadden voorlopig onderdak gevonden bij vrienden, kennissen, Franse joden en niet-joden, of zwierven over straat. Velen wilden zich nu tot Amelot en *Solidarité* wenden voor advies. Beide organisaties gingen al vóór het begin van de deportaties op *verschillende* wijze te werk. Het helemaal in de clandestiniteit, vanuit particuliere woningen opererende, strak georganiseerde *Solidarité* richtte zich als onderdeel van de communistische partij al een jaar lang hoofdzakelijk op *gewapend* verzet tegen de Duitse bezetting. Daarentegen hield het semi-legale Amelot, dat zoals gezegd als los samenwerkingsverband verschillende groepen omvatte, zich tot dan toe vooral bezig met het ontwikkelen van technieken en netwerken voor het levensonderhoud van joodse immigranten. Wel waren beide organisaties vastbesloten de deportatiepolitiek van Nazi-Duitsland als een moorddadige opzet te ontmaskeren en de medeplichtigheid van de UGIF daarin aan de kaak te stellen.⁹³⁷ De grote ophaalacties van juli

⁹³⁴ R.I. Cohen, *Burden*, 79–80

⁹³⁵ *Ibid.*, 80; Adler, *Jews of Paris*, 128.

⁹³⁶ Uit het Jiddisch in het Frans vertaald door Annette Wieviorka en gepubliceerd in *Le Monde juif* 127 (Paris: CDJC, 1987), pp. 118–119, geciteerd in Poznanski, *Être juif*, pp. 383–384 n. 54.

⁹³⁷ Adler, *Jews of Paris*, 192–194; R.I. Cohen, *Burden*, 80.

hadden echter niet alleen een diep ingrijpend effect op de overgebleven joden onder de Parijse immigrantenbevolking, óók waren Amelot en *Solidarité* als organisatie door de klap van de massale arrestaties in eerste instantie verlamd. *Solidarité* had veel leden verloren, de plaatselijke takken waren geheel ontwricht en een reorganisatie was dringend nodig. Binnen enkele dagen slaagde het er evenwel in ongeveer honderd joodse vrouwen op de been te brengen die bij UGIF-kantoren opheldering eisten over het lot van de opgepakte kinderen. Tegelijkertijd trok een andere groep vrouwen, in gezelschap van niet-joden, naar Drancy om bij de uit Franse politieambtenaren bestaande kampeiding het recht op te eisen de geïnterneerden te voorzien van voedselpakketten. Amelot leek door de grote ophaalacties weggevaagd, haar kantoren werden niet eerder dan 5 augustus heropend. Het zag zich voorlopig gedwongen gebruik te maken van vergunningen en legitimatiekaarten die op naam van de UGIF werden verstrekt. Het dringendste probleem waar men zich mee bezig hield, was de zorg voor kinderen die tijdens de ophaalacties door hun ouders thuis waren achtergelaten. Een deel van deze kinderen werd door UGIF en Amelot opgevangen, een ander deel werd door joodse en niet-joodse leden van *Solidarité* en eerdergenoemde *Mouvement national contre le racisme* (MNCR) ondergebracht in christelijke instellingen en niet-joodse gastgezinnen, zowel in als buiten Parijs. Daarnaast stelde Amelot, onmiddellijk nadat het haar activiteiten had hervat, een commissie in die werd geleid door Henri Bulawko van de socialistisch-zionistische jongerenbeweging *Hashomér Hatsair* (De Jonge Wachter). Deze ging zich eveneens bezighouden met het plaatsen van kinderen en tieners in niet-joodse gezinnen, in samenwerking met niet-joodse maatschappelijk werkers. Bovendien richtten Bulawko en zijn mensen zich op de vervaardiging en distributie van vervalste identiteitspapieren. Na de arrestatie van Bulawko midden november 1942 nam David Rapoport van Amelot zelf de leiding van de inmiddels functionerende falsificatiecentrale op zich. Verder slaagde Amelot er veel méér dan *Solidarité* in om materiële steun te geven aan de immigrantenbevolking. Dit was mogelijk omdat Amelot financiële hulp ontving van de FSJF in de zuidelijke zone, die deze op haar beurt kreeg via Zwitserland van de *Joint* uit New York.⁹³⁸ In de noordelijke zone zelf werkte Rapoport op basis van een overeenkomst met de *Joint* en zamelde fondsen in door te lenen van bepaalde, veelal welgestelde, joden die dreigende inbeslagneming door Franse maatregelen wilden ontlopen en hun spaargeld wilden veiligstellen. Degenen die geld leenden, ontvingen een kwitantie die vermeldde dat het betreffende bedrag, dat werd gebruikt voor de redding van joodse kinderen, aan hen zou worden ‘*remboursée à New York, au plus tard trois mois après la fin officielle de la guerre et le rétablissement des relations postales normales avec les États-Unis*’.⁹³⁹

Het begin van de massale ophaalacties en deportaties leidde tot een zekere mate van toenadering tussen verschillende groepen onder de immigrantenbevolking, zowel de communisten onder hen als de politiek andersgeoriënteerden (*Bund*, socialistisch zionisten, algemeen-zionisten). Zij waren na oprichting van de UGIF en het vertrek van de eerste deportatietrein uit Frankrijk in maart 1942 al actiever geworden op het terrein van de clandestiene pers, terwijl de communisten reeds een jaar lang aanslagen pleegden. Nù echter, stond hen niets langer meer in de weg: elke illusie dat de Franse regering haar beleid misschien toch nog fundamenteel zou wijzigen, dat zij ten opzichte van de Duitsers een minder kwaad vertegenwoordigde, was voor de immigranten definitief verdwenen. Wel echter werd steeds duidelijker dat onder degenen die zich wilden verzetten, verschil van opvatting bestond over waar de *eerste* prioriteit diende te liggen: gewapend verzet of onderduikhulp. Binnen de immigrantengroepen ontwikkelde zich een sterke vertegenwoordiging van militante jongeren met een Oost-Europese achtergrond. De deportaties stimuleerden de saamhorigheid onder hen. Behalve hun eventuele ideologische uitgangssituatie (communistisch, socialistisch of zionistisch), was ook de toegenomen gevoeligheid voor het lot van de buitenlandse joden onder twee jaar bezetting een belangrijke factor in hun motivatie om zich aan te sluiten bij georganiseerde ondergrondse activiteiten. Sommigen, vooral de ongebonden jongeren, kozen voor gewapend verzet in reactie op hun vervolging of uit wraakgevoelens nadat familieleden waren opgepakt en gedeporteerd.⁹⁴⁰ In het

⁹³⁸ Poznanski, *Être juif*, pp. 502–503 n. 241; Adler, *Jews of Paris*, 198, 214.

⁹³⁹ ‘terugbetaald in New York, uiterlijk drie maanden na officiële beëindiging van de oorlog en herstel van normale postdiensten met de Verenigde Staten’. Voorbeelden van mei 1943, in: Archief YIVO, RG 343, 9, geciteerd in: Poznanski, *Être juif*, p. 503 n. 242.

⁹⁴⁰ David Knout, *Contribution à l'histoire de la Résistance juive en France, 1940–1944* (Paris: CJDC, 1947), pp. 91–103; David Diamant, *Les Juifs dans la Résistance française, 1940–1944 (avec ou sans armes)* (Paris: Roger Maria/Le Pavillon, 1971); Jacques

toenemende aantal clandestiene pamfletten en ondergrondse kranten, zowel in Jiddisch als in Frans, werd het legalistische karakter en optreden van autochtone joodse organisaties en leiders steeds meer doelwit van felle kritiek. De Franse joden en hun – althans in de ogen van de immigranten – kennelijke vertegenwoordiger, de UGIF, werden opgeroepen de ware, antisemitische aard van de Franse regeringspolitiek openlijk te erkennen en zich voor te bereiden op eenzelfde tragedie die de joodse immigranten reeds had getroffen. Hoewel de onderlinge contacten tussen communistische en verschillende andere linkse groepen waaronder zionisten intensiverden, zou het uiteindelijk toch nog tien maanden duren voordat zij in staat waren hun ideologische tegenstellingen en verschillen in etnische herkomst (Polen, Duitsland, Rusland, andere Oost-Europese landen) te overwinnen om zich te verenigen tot één overkoepelende verzetsorganisatie.⁹⁴¹ De belangrijkste reden was het hardnekkige verschil in werkwijze en prioriteiten tussen de joodse communisten en overige joodse immigrantengroepen.

Degenen die tijdens de grote ophaalacties van juli aan arrestatie waren ontkomen, konden niet eenvoudig naar hun woningen terugkeren, aangezien deze door Parijse politie waren verzegeld om te worden ontruimd. Zij konden niet langer een beroep doen op de UGIF omdat hiervoor een legaal adres nodig was. Daarom konden de betrokkenen alleen nog terecht bij Amelot en *Solidarité*. Amelot-voorzitter Rapoport nam het initiatief de tot dan toe gebruikelijke formele procedures en bureaucratische plichtplegingen opzij te zetten. Voortaan werd door Amelot onmiddellijk hulp geboden zonder navraag te doen naar adressen of anderszins persoonlijke achtergrond. Hierna begonnen ook UGIF-kantoren hun werkwijze enigszins in deze richting aan te passen.⁹⁴²

De ophaalacties van juli maakten onder de overgebleven joodse immigrantenbevolking uiteenlopende reacties los om aan deportatie te ontkomen. Allereerst begonnen grote aantallen joodse immigranten Parijs te verlaten, ze trachtten de onbezette zone te bereiken.⁹⁴³ In de tweede plaats gingen velen op zoek naar onderduikplaatsen bij niet-joden in Parijs of op het platteland. Een derde reactie was dat velen poogden valse papieren te bemachtigen om onder een niet-joodse identiteit in pensions of gehuurde kamers zo onopvallend mogelijk op te gaan in de bevolking. De vierde reactie was het zoeken van werk bij de UGIF of in een fabriek die werkte voor het Duitse leger, alhoewel vrijwel onmiddellijk duidelijk werd dat deze mogelijkheid door het geringe aantal nieuwe vacatures heel beperkt was. Er werden grote bedragen betaald aan werkgevers om een baan in deze bedrijven – en dus vrijstelling van deportatie – te krijgen.⁹⁴⁴ Het ging bij het begin van de deportaties om ongeveer twintig bedrijven, voornamelijk bont- en kledingindustrie, die zelf immigranten in dienst hadden of tientallen naaiateliers van werk voorzagen. De grootste bedrijven waren hetzij Duits of voormalig joods en stonden onder een Franse voorlopige bewindvoerder (*administrateur provisoire*). De bontwerkers vormden het grootste aandeel van de immigrantenarbeiders in deze bedrijfstakken, die veelal produceerden ten behoeve van het Duitse leger aan het oostfront. Degenen die hier werkzaam waren en hun directe familie, hadden kort na de ophaalacties van 16–17 juli *Ausweise* gekregen die hen vrijwaarden van deportatie vanwege hun ‘*kriegswichtige*’ arbeid. Onmiddellijke aanleiding voor uitreiking van deze documenten waren genoemde ophaalacties als gevolg waarvan een groot aantal geschoolde arbeiders was opgepakt en de productie ernstig stagneerde. De werkgevers hadden daarop gevraagd om bescherming van hun personeel. In december 1942 waren in totaal bijna drieduizend joden in deze bedrijven werkzaam en zij hadden een *Ausweis* ontvangen. De door Israelowicz geleide verbindingsofdeling van UGIF-N, die in deze kwestie de betrokken werknemers vertegenwoordigde bij Duitse instanties, wist tot februari 1943 in geval van individuele arrestatie vrijlating van joodse werknemers met een *Ausweis* te bewerkstelligen. Daarna echter bleek snel dat zulke tewerkstelling niet langer meer bescherming bood tegen deportatie. Achtergrond hiervan was de Duitse nederlaag bij Stalingrad en het feit dat de winter goeddeels voorbij was, zodat

Ravine, *La Résistance organisée des Juifs en France 1940–1944* (Paris: Julliard, 1973); Annie Kriegel, ‘Résistants communistes et Juifs persécutés’, *Histoire* 3 (1979), 93–123; Adler, *Jews of Paris*, 194–195, 200.

⁹⁴¹ Dit verwijst naar de oprichting van de *Union des Juifs pour la Résistance et l’Entraide* (UJRE) in mei 1943. Knout, *Contribution*, 93–94; Adler, *Jews of Paris*, 209–210.

⁹⁴² Adler, *Jews of Paris*, 198.

⁹⁴³ Éric Alary, ‘Les Juifs et la ligne de démarcation, 1940–1943’, *Les Cahiers de la Shoah* (2001), no. 5, pp. 13–49; Éric Alary, *La ligne de démarcation, 1940–1944* (Paris: Perrin, 2003).

⁹⁴⁴ Annie Kriegel, ‘De la résistance juive’, in: *Pardes*, no. 2. (Paris 1985), pp. 191–209, aldaar 202; Adler, *Jews of Paris*, p. 199 n. 23.

aan het oostfront minder behoefte was aan bont en andere extra warme kleding. Tot dan toe dankten de meeste overgebleven buitenlandse joden in Parijs hun ‘legale’ bestaan aan het werk in deze beschermde bedrijven. Het *Judenreferat* besloot echter hun aantal in één keer met een derde te verminderen en gaf op 15 maart 1943 opdracht tot hun arrestatie over te gaan.⁹⁴⁵

Anders dan de UGIF, die uitsluitend legaal werkte en een Frans-joods karakter had, was Amelot veel toegankelijker voor de immigranten. Amelot werkte formeel nog altijd legaal en had eigen kantoren, maar staf en personeel waren zelf eveneens immigranten. Zij hadden hierdoor niet alleen meer begrip voor de situatie, maar waren bovendien veel eerder geneigd alle beschikbare middelen, ook clandestiene, aan te wenden om hulp te verlenen. Onder de legale dekmantel werd iedereen geholpen of geadviseerd, ook degenen die een betrouwbare gids zochten die hen over de demarcatielijn naar de onbezette zone kon brengen, of degenen die op zoek waren naar valse identiteitspapieren, een onderduikadres of een niet-joodse familie die bereid was een joods kind op te nemen. Door financiële steun van de *Joint* – via Zwitserland naar de onbezette zone en daarna veelal per koerier naar Parijs gebracht – kon Amelot blijven functioneren. Het richtte zich geheel op concrete hulp, waar alle middelen aan werden besteed. Anders dan *Solidarité* gaf Amelot geen eigen clandestien blad uit omdat dit als te duur en riskant werd beschouwd; bovendien was Amelot zoals vermeld een samenwerkingsverband van hulpgroepen met uiteenlopende politieke achtergronden.⁹⁴⁶

Solidarité was daarentegen zoals gezegd in de eerste plaats een politiek-homogene, hiërarchische organisatie van communistische signatuur en het beschouwde hulpwerk niet als zijn eerste taak. Dit laatste werd ook bemoeilijkt omdat het over minder financiële bronnen beschikte en bovendien alleen voldoende draagvlak had onder de joodse communisten, niet onder de overige immigranten. Terwijl voor Amelot hulpwerk het hoofddoel was, was dit voor *Solidarité* niet meer dan een middel, geheel conform de algemene politieke lijn van de Franse communistische partij die was gericht op de gewapende strijd met als doel vernietiging van het nazisme. Redding kon alleen komen door de militaire nederlaag van Duitsland en door hulp van de Franse bevolking. *Solidarité* was verbonden met de *Main d'œuvre immigré* (MOI), die een voortzetting was van de vooroorlogse *Mouvement ouvrier immigré*. Deze was door de Franse communistische partij georganiseerd om buitenlanders, die niet of slecht Frans spraken, aan te trekken en in de partij te integreren. Om die reden was de MOI niet gegroepeerd per nationaliteit, maar in taalsecties (Pools, Roemeens, Russisch, Jiddisch, Hongaars, Duits). De Jiddische groep was tijdens de bezetting de belangrijkste met ongeveer 250 kaderleden, al waren er ook joden verspreid over andere taalgroepen.⁹⁴⁷ De MOI, waarvan in Parijs Louis Gronowski een van de leiders was, publiceerde in samenwerking met *Solidarité* een eigen ondergrondse krant in het Jiddisch, *Unzer Wort*. Vooral vanuit deze kringen waren begin juli 1942 boven geciteerde waarschuwingen verspreid met de oproep aan joden in Parijs om onder te duiken. Al eerder, in mei, waren door de MOI, binnen haar gewapende tak *Franc-tireurs et partisans* (FTP-MOI), detachementen gevormd, die grotendeels uit joden bestonden. De vijftig à zestig leden hiervan voerden aanslagen uit op Duitse militairen en gebouwen in Parijs, maar als gevolg van arrestaties in juni–juli dreigden hun gelederen ernstig uitgedund te raken.⁹⁴⁸ Na de eerste grote ophaalacties sloten echter tientallen joodse jongeren van 17 tot 25 jaar zich aan bij deze partizanen. Het Eerste Detachment van de FTP-MOI was formeel Hongaars en Roemeens, maar bestond voor driekwart uit joden. Van het Tweede Detachment, formeel Pools, waren bijna alle tachtig leden joods. Het Derde Detachment bestond uit Italiaanse communisten in ballingschap, en het Vierde, een gemengde groep, was grotendeels Spaans en Armeens. De vijfde eenheid, te klein om als detachement aangeduid te worden, was Bulgaars. Van augustus tot oktober 1942 voerden leden van het eerste en tweede detachement 32 aanslagen en sabotagedaden uit tegen Duitse militaire doelwitten in en rond Parijs.

⁹⁴⁵ Adler, *Jews of Paris*, p. 204 n. 45–48, p. 208 n. 61: Röthke aan Précture de Police, 15 maart 1943, CDJC doc. XXVI-72.

⁹⁴⁶ Adler, *Jews of Paris*, p. 199 n. 24.

⁹⁴⁷ Voor een algemene geschiedenis van de MOI, m.n. in het gewapend verzet, zie: Stéphane Courtois, Denis Peschanski, Adam Rayski, *Le Sang de l'étranger: les immigrés de la MOI dans la résistance* (Paris: Fayard, 1989).

⁹⁴⁸ Adler, *Jews of Paris*, p. 203 n. 38–39.

Het ging daarbij niet alleen om sabotage van Duitse gebouwen en voertuigen, maar ook om moordaanslagen op geüniformeerde Duitsers.⁹⁴⁹

Behalve gewapende strijd richtten leden van MOI en *Solidarité* zich op de verspreiding van clandestiene pamfletten in Jiddisch en Frans waarin werd opgeroepen tot menselijke gelijkwaardigheid en mensenrechten. Enkele leden van *Solidarité* waren er in juli in geslaagd het *Vélodrome d'Hiver* binnen te dringen en weer te ontsnappen. In een clandestien pamflet beschreven zij de omstandigheden in het stadion. Dit was een van de zeer weinige toen al door het verzet verspreide publicaties over de grote razzia van *Vel d'Hiv*. Het was vooral via *J'Accuse*, gepubliceerd door de MNCR, dat *Solidarité* doelbewust campagne voerde om solidariteit tussen joden en niet-joden te ontwikkelen. De oplage was niet groot en van algemene verspreiding was geen sprake; in plaats daarvan werden de exemplaren in gesloten enveloppen gestuurd aan of bezorgd bij intellectuelen, journalisten en geestelijken. Op deze manier wilde MNCR de *opinion leaders* van de niet-joodse bevolking informeren over de gebeurtenissen en hen ertoe brengen meer steun te geven aan het overleven van joden. Verder dienden de ondergrondse publicaties van *Solidarité* – evenals de overige clandestiene pers – als middel om aan de politieke opvattingen en koers van de *eigen* organisatie bekendheid te geven, de eigen achterban te bereiken en de lezers te informeren over gebeurtenissen die anders niet in wijde kring bekend konden worden.⁹⁵⁰ Zo publiceerden *Unzer Wort* en *J'Accuse* in november 1942 het van een Poolse communist ontvangen nieuws dat gas werd gebruikt bij de massamoord op joden. De communistische leiders hadden eerst getwijfeld of dit bericht de waarheid bevatte en gepubliceerd moest worden, maar de doorslag gaf de noodzaak niet alleen de joodse bevolking te waarschuwen maar ook de niet-joden te overtuigen van het ware lot van de gedeporteerde joden. Amelot ging er in eerste instantie van uit dat sprake was van communistische – uit Moskou gestuurde – gruwelpropaganda en weigerde het waarheidsgehalte te aanvaarden. Het *Consistoire* en de UGIF bevestigden noch ontkenden het bericht en hulden zich in stilzwijgen, omdat zij ten opzichte van Vichy en de Duitsers niet op een negatieve manier aandacht op zichzelf wilden vestigen.⁹⁵¹

Het duurde na de grote razzia van 16–17 juli twee maanden voordat in Parijs weer ophaalacties van enige omvang plaatsvonden. In de tussentijd hield UGIF-N zich hoofdzakelijk bezig met het dagelijkse maatschappelijke werk, met inbegrip van de Duitse eisen tot levering van goederen en verzorging van joden in Drancy en andere kampen in de bezette zone. Daarnaast hadden Baur en de zijnen te maken met de verzoeken van het CGQJ in financieel-economische aangelegenheden, zoals de voortgaande betaling in termijnen van de boete van een miljard franc, kosten van kindertehuizen en eventuele invoering van belastingheffing. De leiding van UGIF-N besloot de weg van legalisme te blijven volgen. In juli, augustus en september poogde het CGQJ zijn greep op UGIF-N te vergroten, geheel in het verlengde van de eisen en opdrachten van Galien uit begin juli. Dit gold vooral voor de levering van goederen: van de UGIF werd verwacht te zorgen voor een onafgebroken bevoorrading van circa 1.500 mensen en elke order af te stemmen met het CGQJ. De dwingende werkwijze van Galien richting UGIF werd bepaald door zijn wens dat aan Duitse kant niet de indruk zou ontstaan dat hij onvoldoende greep had op de joodse organisatie. Hij wilde de voorziening van goederen door de UGIF opvoeren, telkens ruimschoots vóór vertrek van een nieuwe deportatietrein uit Drancy, om zo indruk te kunnen maken op het *Judenreferat*. Baur liet Galien 13 augustus weten dat UGIF-N zijn best deed aan de gestelde eisen te voldoen, maar dat het hoge tempo van de gevraagde leveranties en de daarmee gepaard gaande hoge kosten grote moeilijkheden veroorzaakten.⁹⁵² Een van de meest cruciale, blijvende problemen van de UGIF – in beide zones – waren de financiën van de organisatie. Een omvangrijk budget moest worden aangewend om de vele taken te kunnen uitvoeren. Het werd steeds moeilijker om van individuele joden zelf fondsen te verkrijgen, aangezien Vichy-wetgeving uit

⁹⁴⁹ Courtois/Peschanski/Rayski, *Le Sang de l'étranger*, pp. 85–116. Voor de organisatorische structuur van FTP-MOI eenheden, de rekrutering van leden en hun betrekkingen met de communistische partij, zie *ibid.* 143–155. Vergel. Adler, *Jews of Paris*, 53–58, 200; A. Cohen, *Persécutations*, 384–386; Zuccotti, *Holocaust*, 268–269.

⁹⁵⁰ Adler, *Jews of Paris*, 201–202; Poznanski, *Être juif*, 249–250; Idem, *Jews in France*, 346–348.

⁹⁵¹ Stéphane Courtois, Adam Rayski (dir.) et al., 'Qui savait quoi?' *L'extermination des Juifs, 1941–1945* (Paris: La découverte, 1987), pp. 115–228; Adler, *Jews of Paris*, 202.

⁹⁵² R.I. Cohen, *Burdens*, 81.

1941 en 1942 gaandeweg resulteerde in een bijna totale inbeslagneming van joodse tegoeden en activa. Overigens waren de Vichy-wetten en uitvoeringsvoorschriften zo opgesteld dat formeel geen inbreuk werd gemaakt op de rechten van de eigenaars, maar in de praktijk werden de bankrekeningen bevroren en waren bewindvoerders aangesteld over winkels en bedrijven. De Franse autoriteiten hoopten op deze manier te voorkomen dat de Duitsers zich meester zouden maken van joodse bezittingen. Na intensieve onderhandelingen van Baur en andere bestuursleden van UGIF-N met Franse autoriteiten, waaronder Galien, werd 28 augustus 1942 een wet uitgevaardigd die de UGIF toestemming verleende een bepaald percentage van de geblokkeerde joodse rekeningen in beide zones aan te wenden voor de eigen werkzaamheden.⁹⁵³ In de praktijk was dit vooral van toepassing voor UGIF-N omdat deze in een veel moeilijker positie verkeerde dan UGIF-S, waardoor hier de inkomsten het geringst en de tekorten het grootst waren. Wel was het bestuur van UGIF-N verplicht elke maand een gedetailleerd financieel verslag aan het CGQJ te overleggen.⁹⁵⁴

Begin september werden Baur en de andere raadsleden van UGIF-N geconfronteerd met nieuwe dwingende eisen van Galien. Deze stelde dat de UGIF hem in het vervolg dagelijks per koerier moest informeren over alle activiteiten en correspondentie. Op deze manier wilde hij zijn greep op de UGIF-N – met name de financiën van de organisatie – versterken. Baur reageerde op Galiens eigengereidheid door bij Darquier een verzoek om een onderhoud in te dienen. Dit was een poging om buiten Galien om de algemene betrekkingen tussen UGIF en CGQJ te verbeteren. Het ging Baur daarbij vooral om verbetering van de financiële positie van de UGIF, aangezien de organisatie te maken had met toenemende verarming van de joodse bevolking, slinkende eigen geldelijke middelen en een Galien die er kennelijk naar streefde dat de Franse en overgebleven buitenlandse joden volkomen afhankelijk zouden worden van de UGIF. Een van de brandendste kwesties in de betrekkingen tussen CGQJ en UGIF bleef de al genoemde betaling in termijnen van de boete van een miljard franc. Hieraan was weliswaar in betrekkelijk korte tijd voldaan via leningen van een consortium van Franse banken, maar de UGIF was verplicht de Franse banken in termijnen terug te betalen, nadat het hiervoor op gecontroleerde wijze de beschikking had gekregen over de benodigde bedragen afkomstig van de geblokkeerde joodse rekeningen in de *Caisse des Dépôts et Consignations*. Galien eiste echter dat UGIF-N de verdere afbetaling via een verplichte belastingafdracht zou verdelen over de joodse gezinshoofden in de bezette zone. Baur beriep zich op de ingewikkelde en tijdrovende administratieve voorbereidingen en traineerde deze. Bovendien stelde hij dat men eenvoudig te arm was. Pogingen van het CGQJ om in deze zaak tot resultaat te komen waren tevergeefs, wat overigens mede te maken had met de zwakke positie en het gebrek aan gezag van het CGQJ binnen de Franse overheidsbureaucratie. Uiteindelijk liet Darquier in december 1942 aan Baur weten dat de Franse commissaris voor ‘arisering’, Lucien Boué, bereid was bepaalde joden toestemming te geven bij te dragen aan de UGIF uit geblokkeerde bankrekeningen om zo uitvoering van de wet van 28 augustus 1942 alsnog mogelijk te maken. Boué was evenwel heel wantrouwend en vreesde dat de UGIF-leiding dezelfde bedragen als compensatie weer zou terugbetalen aan de betreffende welgestelde joden zelf. Volgens hem mocht het geld als ‘joodse solidariteit’ uitsluitend ten goede komen aan arme joden en niet aan de rekeninghouders zelf. Ondanks de strenge voorwaarden en het wantrouwen van de kant van Darquier en Boué, was Baur niet geheel ontevreden met de bereikte regeling: hij had hiermee als voorzitter van UGIF-N onder bijzonder moeilijke omstandigheden tenminste toch concreet iets positiefs bereikt. Als gevolg van de boete, de dekking van kosten voor leveranties aan Drancy, de kindertehuizen en de kosten van materiële hulpverlening aan de armen, zouden in het algemeen *financiële* kwesties – *niet* allereerst de deportaties zelf – de contacten tussen UGIF-N en Franse autoriteiten tot in de zomer van 1943 blijven domineren. Terwijl de joden werden opgepakt en weggevoerd naar Drancy–Auschwitz, was de UGIF vooral verwickeld in een lange, moeizame bureaucratische strijd met het CGQJ om de financiële basis van de organisatie en het hulpwerk te waarborgen.⁹⁵⁵

⁹⁵³ Franse wet van 28 augustus 1942, voor de tekst, zie: R. Sarraute, P. Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944* (Paris: CDJC, 1945), p. 166.

⁹⁵⁴ Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, 329; Adler, *Jews of Paris*, 130; R.I. Cohen, *Burdens*, 83.

⁹⁵⁵ R.I. Cohen, *Burdens*, 81–86; Adler, *Jews of Paris*, 130–132, 140.

Een andere kwestie in najaar 1942 was de opdracht aan de UGIF, zowel in het noorden als het zuiden, al het personeel zonder de Franse nationaliteit te ontslaan. Het initiatief hiertoe kwam van Darquier, maar de *Sipo-SD* in Parijs bracht het bevel over aan UGIF-N. Om deze opdracht geheel of tenminste gedeeltelijk ingetrokken te krijgen, poogde Baur het CGQJ en de Duitsers tegen elkaar uit te spelen door erop te wijzen dat de laatsten bij oprichting van de UGIF nadrukkelijk een *gelijke* vertegenwoordiging van Franse en buitenlandse joden hadden geëist. Hij vertraagde de zaak en zinspeelde op een collectief ontslag van de leiding. Hierop werd de datum waarop het ontslag van personeel zonder Franse nationaliteit uiterlijk moest zijn uitgevoerd, uitgesteld. Baur en *Judenreferent* Röthke kwamen in november overeen dat veertien joodse immigranten zouden worden ontslagen, terwijl UGIF-N er ongeveer vijftig in dienst mocht houden. Waar mogelijk werden degenen die werden ontslagen vervangen door een familielid dat wèl de Franse nationaliteit bezat, zodat de betrokken familie toch vrijgesteld van deportatie kon blijven. Overigens had UGIF-N in december 1942 niet meer dan 815 medewerkers. Deze beschikten over een tweetalige *carte de légitimation* met CGQJ-stempel, dat hen 'vrij stelde van alle interneringsmaatregelen'. Deze bescherming gold ook voor alle familieleden in hetzelfde huishouden.⁹⁵⁶

Na de bezetting van de zuidelijke zone en onder druk van de slepende geldproblemen nam Baur met steun van de overige raadsleden van UGIF-N medio februari 1943 het initiatief tot reorganisatie van de UGIF in haar geheel. Bedoeling was de oprichting van één raad, zetelend in Parijs, met vertegenwoordigers uit het zuiden en noorden, maar met een meerderheid van het noorden. Zijn plan had de goedkeuring van het CGQJ en het *Judenreferat*. Aangezien dit voorstel zeer bedreigend was voor de federatieve structuur en autonomie van UGIF-S, was deze laatste daartegen gekant. Lambert en andere bestuurders van UGIF-S verzetten zich fel en door gebrek aan steun van het CGQJ, dat zelf gaandeweg een steeds zwakkere positie innam in de Franse overheidsbureaucratie, kwam er niets van het plan terecht.⁹⁵⁷

Als gevolg van de arrestaties, deportaties, migratiestroom naar onbezet gebied en onderduik was het aantal buitenlandse joden dat nog op hun legale adressen in groot-Parijs woonde omstreeks oktober 1942 sterk gedaald. Het aantal immigrantenhuishoudens bedroeg toen nog 7.926 tegenover een geschat aantal van 25.646 in oktober 1940.⁹⁵⁸ De organisaties van immigranten leden eveneens aanzienlijke verliezen, onder andere door individuele arrestaties van leiders en verzetsstrijders door Duitse en Franse politie. Terwijl *Solidarité* de verliezen gedeeltelijk kon compenseren door ledenaanwas van jongeren, zag Amelot het eigen kader slinken. Tegen het eind van 1942 waren van het oorspronkelijke Amelot-comité nog slechts een paar leiders over. De grote meerderheid was niet langer in Parijs of elders in de bezette zone. Sommigen waren opgepakt en gedeporteerd, terwijl anderen naar de zuidelijke zone waren gegaan. Alleen Rapoport en Jakoubowicz waren nog over van het Amelot-comité uit 1940. Eveneens eind 1942 was het reeds bestaande verschil tussen twee methoden van werken bij de immigrantenorganisaties nog duidelijker geworden. Amelot kon onder de paraplu en met steun van de UGIF vooralsnog in de *legaliteit* blijven werken en was in de positie immigranten materieel te helpen, vooral door de verstrekking van goedkope of gratis maaltijden. De binding met de UGIF weerhield de leiding van Amelot er echter niet van om daarnaast ook *illegaal* hulp te verlenen. Een speciale commissie, waarin onder anderen Rapoport en UGIF-lid Fernand Musnik zaten, organiseerde een vervalsingscentrale van identiteitspapieren. Voor voedseldistributiebonnen kregen zij steun van Parijse gemeente-ambtenaren. Fondsen voor uitvoering van het werk kwamen binnen per koerier uit de zuidelijke zone (van de *Joint*, via Zwitserland) of werden zoals vermeld van particulieren geleend met een garantstelling door vertegenwoordigers van de *Joint*. Door de almaar toenemende vraag naar valse papieren en hulp bij ontsnapping uit Parijs naar het zuiden, nam de druk op Amelot toe. Men raakte steeds dieper betrokken in illegale activiteiten, waaronder de smokkel van kinderen naar het zuiden, en men liep door dit alles steeds grotere risico's van verraad.⁹⁵⁹

⁹⁵⁶ Poznanski, *Être juif*, 484, 487; Idem, *Jews in France*, 332–333; Adler, *Jews of Paris*, 134–136; R.I. Cohen, *Burdens*, 166–168.

⁹⁵⁷ R.I. Cohen, *Burdens*, 154–160, 189.

⁹⁵⁸ Adler, *Jews of Paris*, p. 201 n. 30.

⁹⁵⁹ *Ibid.*, pp. 203–204 n. 42, p. 205 n. 49.

De kloof tussen Amelot en de joodse communisten van *Solidarité* verbreedde zich omdat de laatsten de eerste het verwijt maakten door voortgaand legaal opereren de immigranten in gevaar te brengen. De kantoren en gaarkeukens van Amelot, waar honderden immigranten dagelijks kwamen, maakten hen immers kwetsbaar voor politiecontroles en arrestaties. De betrokken Amelot-leden realiseerden zich dit, maar wisten anderzijds dat de betrokken immigranten niet buiten de dagelijkse maaltijden konden. Toch bleven de communisten op sluiting van de gaarkeukens aandringen. Volgens hen was het beslist nodig dat het hulpwerk in zijn geheel ondergronds ging, hoe moeilijk dit ook was. Aangezien de communisten dus elke vorm van legaliteit als schadelijk en gevaarlijk afwezen, terwijl Amelot vooralsnog bleef vasthouden aan een subtiel beleid ten gunste van zowel legale als illegale hulp aan degenen die deze het meest nodig hadden, bleven pogingen tot dialoog en samenwerking zonder resultaat. Amelot bleef in die zin een middenpositie innemen tussen de communisten en de UGIF. Tot aan de eerste arrestaties van Frans-joodse families in Rouen en omgeving in januari 1943, de daaropvolgende Parijse ophaalactie van 10–11 februari en deportatie van de opgepakte buitenlandse en Franse joden, ging de UGIF-leiding er van uit dat de joden met de Franse nationaliteit als groep blijvend voordeel zouden hebben van bescherming door Vichy, zodat een andere dan legale strategie niet overwogen hoefde te worden. Daar kwam bij dat degenen onder de Franse joden die waren aangewezen op gemeenschapshulp voorlopig voldoende hadden aan door de UGIF verleende steun. Anders dan de buitenlanders hoefden de Franse joden tijdens de eerste zes maanden van de deportaties als groep niet direct te vrezen voor arrestatie en wegvoering op voorwaarde echter dat zij zich stipt hielden aan de voor hen geldende bepalingen, zoals het dragen van de ster, de beperkte winkeltijden, de avondklok en de uitsluiting uit openbare gelegenheden. Voor zover in deze periode toch joden met de Franse nationaliteit werden gedeporteerd, betrof het drie groepen: degenen die bij de represaille-razzia van december 1941 door Duitse politie waren opgepakt, de in Frankrijk geboren minderjarige kinderen van buitenlandse ouders die veelal bij geboorte-aangifte de Franse nationaliteit hadden gekregen, en tenslotte de individuele strafgevallen naar aanleiding van (vermeende) overtreding van anti-joodse bepalingen. Tot eind 1942 werden in totaal ongeveer zeventuizend joden met het Franse staatsburgerschap gedeporteerd.⁹⁶⁰

Nadat echter begin 1943 duidelijk werd dat gaandeweg ook Franse joden werden weggevoerd, terwijl alom bekend was geworden dat *alle* joden in de Italiaanse zone gevrijwaard bleven van deportatie, begonnen leiders van UGIF en vooral van immigrantenorganisaties, met name de joodse communisten, hun positie aan te passen. Enerzijds beseften de laatsten dat zij zich – door hun politieke lijn – ten opzichte van de andere immigranten in een ongewenst isolement bevonden. Anderzijds werden zij in hun heroverweging van de tot dan toe gevolgde koers en de noodzaak tot verandering beïnvloed door wat gaande was in het niet-joodse, georganiseerde verzet in het algemeen. De Franse communistische partij PCF had sinds juni 1941 een ‘*front national*’-politiek gevoerd om tot een eensgezinde strijd tegen bezetter en Vichy te komen en het eigen isolement (o.a. gevolg van het Russisch-Duitse verdrag uit augustus 1939) in de algemene verzetsbeweging te boven te komen. Vanuit dit communistische perspectief ging het in zekere zin om een door de noodsituatie ingegeven hervatting van de Volksfrontpolitiek uit de jaren dertig. Nadat in november 1942 ook de onbezette zone was bezet en tot ‘zuidelijke zone’ was geworden, begonnen in het kader van toenadering tussen Franse communisten en andere verzetsgroepen waaronder de gaullisten in het algemeen, vanaf februari 1943 ook de joodse communisten pogingen te ondernemen tot meer overleg en samenwerking met niet-communistische joodse immigrantenorganisaties, zoals de in Amelot vertegenwoordigde zionisten, Bundisten en andere niet-communisten.⁹⁶¹

De al lang bestaande kloof tussen communisten en niet-communisten was echter moeilijk te overwinnen. Door hun niet-joodse politieke agenda – het communisme en de gewapende strijd – stonden de leden van *Solidarité* in de ogen van de niet-communistische joodse immigranten te ver af van de eigenlijke, meest urgente behoeften van de joden: het vinden van onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden en het levensonderhoud van joden in de illegaliteit. Het verschil kwam in wezen neer op de vraag wat belangrijker was: het bestrijden van de Duitsers (en Vichy), of het

⁹⁶⁰ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 298–299, 403–409; Adler, *Jews of Paris*, 205–206; Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz*, 100–101, 330–333.

⁹⁶¹ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 468; Adler, *Jews of Paris*, 209.

redden van joden. Als communistische organisatie moest *Solidarité* de partijlijn van de PCF uitdragen (die op zijn beurt weer was gebonden aan de richtlijnen uit Moskou) en deze zo goed mogelijk aanpassen aan wat voor de joodse bevolking relevant en aanvaardbaar was. Alleen dan immers zou *Solidarité* door de joden worden geaccepteerd. Dit onderscheid in strategieën tussen joodse communisten en niet-communistische joodse immigranten was niet alleen gevolg van uiteenlopende ideologische opvattingen, politieke interpretaties van de actuele situatie en onenigheid over de belangrijkste prioriteit van wat gedaan moest worden, ook organisatorische verschillen en persoonlijke tegenstellingen speelden een rol.

Anders dan *Solidarité* was het Amelot-comité zoals gezegd in feite een *los* verband, bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende politieke en sociale organisaties, alsmede gemeenschapswerkers die partijloos waren. Amelot was daardoor altijd vatbaar voor onderlinge verdeeldheid, het beleid was meestal resultaat van compromissen. Eveneens anders dan *Solidarité* bestond de basisconsensus voor bestaan en activiteiten van Amelot uit de gedeelde opvatting van een joodse nationaal-culturele identiteit. Deze omvatte niet alleen verschillende zionistische stromingen, maar ook de socialistische, niet-zionistische arbeidersorganisatie *Bund*, die in de jaren twintig en dertig onder joden uit Oost-Europa veel aanhang had. Deze basisconsensus en het feit van de gemeenschappelijke vijand (bezetter, Vichy) hielpen de onderlinge politieke geschillen tussen zionisten en Bundisten overwinnen juist omdat die gezamenlijke identiteit dodelijk werd bedreigd en dus alle aandacht diende uit te gaan naar hulp aan joden. Amelot beschikte, anders dan *Solidarité*, niet over een politiek apparaat, gebaseerd op lidmaatschap, dat aanhangers voor demonstraties of verzetsacties kon mobiliseren. Amelot kon alleen steunen op de goodwill van de aangesloten organisaties en op zeer gemotiveerde individuele activisten.

In de loop van voorjaar 1943 ontstond onder invloed van hun achterban bij de communistische leiding meer begrip voor de noodzaak het accent te verschuiven van algemene communistische beleidspunten naar specifieke joodse aandachtspunten. Dit had ook te maken met het door de vervolging en het verzet ontstaan van een gevoel van nationale trots onder de joodse leden, iets dat eerder geheel ondergeschikt was gemaakt aan ideologische opvattingen volgens welke joods nationalisme werd gedefinieerd als bourgeois-verschijnsel en dus verwerpelijk. Voor de vanaf juli 1942 toegetreden nieuwe leden van *Solidarité* (militante joodse jongeren) stonden het verzet en de onderduikhulp centraal en kwam communistische ideologie op de derde plaats. Eind april 1943 vond in Parijs een nationale vergadering plaats van het communistische leiderschap om de kwestie van eenheid en taken te bespreken.⁹⁶² Iedereen was het erover eens dat dringend behoefte bestond aan een ondergrondse, joodse eenheidsorganisatie. Om de voorwaarden hiervoor te scheppen, werd mede op aandrang van Adam Rayski besloten *Solidarité* om te vormen en uit te breiden tot een organisatie waarin voortaan veel méér aandacht zou zijn voor onderduikhulp en niet langer uitsluitend de gewapende strijd centraal zou staan. Om dit tot uitdrukking te brengen kreeg de organisatie begin mei de nieuwe naam *Union des Juifs pour la Résistance et l'Entr'aide* (UJRE), die ook voor niet-communisten open stond, al bleef de leiding in handen van communisten. Het programma van actie van de UJRE, waarvan Rayski een van de belangrijkste leiders werd, bestond uit drie punten: de eerste prioriteit lag voortaan bij onderlinge hulp en vervalsing van papieren, vooral gericht op kinderen, ouderen en zieken; tweede prioriteit was het gewapend verzet door de mensen die daartoe in staat waren; het derde doel was te komen tot een centrale vertegenwoordiging die *alle* joden kon representeren in onderhandelingen met de Nationale Verzetsraad van Frankrijk (CNR) en toekomstige Franse voorlopige regering.⁹⁶³

Men hoopte via de UJRE effectieve samenwerking met het Amelot-comité te bereiken en toegang te krijgen tot het niet-communistische deel van de overgebleven immigrantenbevolking. Binnen enkele weken echter kregen de immigrantenorganisaties in Parijs te maken met ernstige tegenslagen. De secretaris van Amelot, Jakoubowicz, zag zich in verband met dreigende arrestatie gedwongen naar de zuidelijke zone uit te wijken. De enige andere leider van het comité, Rapoport, werd 1 juni 1943

⁹⁶² Adler, *Jews of Paris*, p. 209 n. 71.

⁹⁶³ Adler, *Jews of Paris*, 209–211; Adam Rayski, *Le Choix des Juifs sous Vichy: Entre soumission et résistance*. Préface de François Bédarida (Paris: Éditions la Découverte, 1992). Eng. ed.: *The Choice of the Jews under Vichy: between submission and resistance*. Foreword by François Bédarida; translated by Will Sayers (The University of Notre Dame Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2005).

gearresteerd op beschuldiging van de verspreiding van vervalste identiteitspapieren. Hij werd 7 oktober naar Auschwitz weggevoerd. De meeste overige kaderleden besloten na de arrestatie van Rapoport tot ontbinding van Amelot en helemaal ondergronds te gaan, al waren er ook die op hun post bleven. Een week later werden na een politie-inval de kantoren van Amelot gesloten, de aangetroffen leden gearresteerd en in Drancy gevangengezet. Daarna werd het comité in opdracht van het CGQJ formeel opgeheven en de gebouwen overgedragen aan de UGIF. Deze heropende enkele Amelot-gaarkeukens met uitsluitend eigen UGIF-personeelsleden die de Franse nationaliteit bezaten. De UJRE had te kampen met nog ernstiger tegenslagen. De door deportaties, onderduik en vlucht naar het zuiden afnemende joodse immigrantenbevolking in Parijs, alsmede het verlies van eigen leden door arrestatie of doordat zij werden gedood tijdens verzetsacties zoals aanslagen op Duitse militairen, maakten dat de UJRE niet langer kon rekenen op nieuwe aanwas. Na de aankomst in Parijs in juni van Alois Brunner en zijn SS-mannen, die de leiding over Drancy in handen namen, vonden nieuwe arrestaties van joden plaats. Agenten en handlangers van de *Sipo-SD* slaagden erin veel leden op te sporen en delen van de UJRE te infiltreren. Een arrestatiegolf in juli verlamde de organisatie bijna geheel. Een van de oorzaken van dit laatste was dat de leiding van FTP-MOI had geweigerd om de eigen joodse leden, die tegelijk betrokken waren bij de UJRE, tenminste tijdelijk de gewapende strijd te laten staken en buiten Parijs onder te brengen om zo de infiltratie en arrestaties door *Sipo-SD* en Franse *Brigades spéciales* te stoppen. Kort hierna besloot de overgebleven leiding van MOI alsnog om het centrum van communistische activiteiten te verplaatsen naar Lyon in de zuidelijke zone.⁹⁶⁴ De hierna nog legaal in Parijs verblijvende joden waren bijna uitsluitend Fransen. De overgebleven immigranten leefden nagenoeg allemaal in de clandestiniteit of waren naar de zuidelijke zone gevlucht. De laatste groepen immigranten, die voorzien van *Ausweise* werkzaam waren in bedrijven die produceerden voor het Duitse leger, werden in juli 1943 slachtoffer van door Brunner georganiseerde ophaalacties: zij werden vanuit de werkplaatsen en kledingateliers rechtstreeks naar Drancy overgebracht.⁹⁶⁵

Onder de joodse gevangenen in Drancy stond alles in het teken van de deportaties, mogelijkheden daaraan te ontkomen en de onbekendheid omtrent de bestemming van de gedeporteerden. Georges Wellers, een arts die meer dan twee jaar in Drancy werkzaam was, eind juni 1944 toch nog naar Auschwitz werd weggevoerd, maar overleefde, schreef onder andere: *‘Les optimistes étaient ceux qui, pour une raison quelconque, espéraient le ralentissement ou même l’arrêt des déportations’*.⁹⁶⁶ Deze optimisten leken soms het gelijk aan hun kant te hebben, want er waren maanden dat geen deportaties plaatsvonden, zoals oktober en december 1942 en januari, april, mei en augustus 1943. Aan het indrukwekkende getuigenis van Wellers over het verblijf in Drancy is ook het volgende treffende citaat ontleend:

‘Le drame de milliers de mères consistait dans la réussite ou l’échec de leurs démarches en vue de faire confier leurs enfants à l’UGIF et d’être déportées seules; l’angoisse de milliers de malades était, à certaines époques, la perspective de se trouver malheureusement guéris au moment de la déportation; d’autres acceptaient de gros risques et de grosses dépenses pour essayer d’avertir clandestinement leur famille ou des amis afin de pouvoir recevoir à temps les objets jugés nécessaires pour la déportation; d’autres se contentaient d’une partie de leur maigre ordinaire pour constituer une misérable réserve de vivres pour la future déportation. D’autres encore provoquaient l’ironie des camarades par les platitudes qu’ils accomplissaient devant un inspecteur ou même un simple gendarme dans le naïf espoir de trouver une protection contre la déportation; d’autres, en revanche, forçaient l’admiration par leur attitude digne et calme devant l’imminence de leur déportation, ou même se présentaient comme volontaires pour ne pas se séparer de parents ou d’amis. On agissait et on jugeait les gens avec l’idée de la déportation toujours présente dans les esprits. Toutes les autres préoccupations restaient loin derrière celle-là. On supportait courageusement la faim, la saleté, les

⁹⁶⁴ David Diamant, *Les Juifs dans la Résistance française, 1940–1944 (avec ou sans armes)*. Préface de Albert Ouzoulias (Paris: Roger Maria/Le Pavillon, 1971), pp. 224–233; A. Cohen, *Persécutions*, 468; Adler, *Jews of Paris*, 212–214.

⁹⁶⁵ Adler, *Jews of Paris*, p. 214 n. 95-96.

⁹⁶⁶ ‘De optimisten waren degenen die, om een of andere reden, hoopten dat de deportaties zouden afnemen of zelfs stoppen’. Georges Wellers, *L’Étoile jaune à l’heure de Vichy: de Drancy à Auschwitz* (Paris: Fayard, 1973), p. 129.

*punaises, la promiscuité, le voisin désagréable, même le manque de nouvelles des siens. Mais, la déportation, c'était le saut vertigineux dans l'inconnu.*⁹⁶⁷

Door de arrestaties en wegvoeringen van juni–juli 1943 werden Amelot en UJRE dus nagenoeg weggevaagd. Er bleven niet meer dan enkele restanten over, die wat Amelot betrof ofwel alsnog *helemaal* ondergronds gingen, ofwel direct onderdeel van UGIF-N werden. Ook deze laatste organisatie kromp echter in dezelfde maanden blijvend ineen. Voorzitter Baur en veel andere raadsleden werden – op instigatie van Brunner – gearresteerd. Aanleiding was hun weigering mee te werken aan het op bevel van Brunner binnen de joodse kampstaf van Drancy opgerichte *bureau des missions*.⁹⁶⁸ De leden hiervan werden onder dreiging van deportatie van reeds geïnterneerde familieleden ertoe gedwongen in Parijs op zoek te gaan naar ondergedoken joden en hen over te halen zich bij hun al in Drancy verblijvende verwanten te voegen in het kader van familiehereniging. Al in augustus bleek deze opzet overigens een mislukking. Bij hun weigering hieraan mee te werken, hadden Baur en andere raadsleden zich erop beroepen dat genoemd ‘missieplan’ maatregelen met een ‘politieel karakter’ (*caractère policier*) met zich meebracht, die dus in strijd waren met de taken van de UGIF volgens de oprichtingswet van november 1941.⁹⁶⁹ Baur diende naar aanleiding hiervan op 13 juli bij het CGQJ een schriftelijk verzoek in tot een ontmoeting met Laval.⁹⁷⁰ Dit was de eerste en tevens laatste keer in de geschiedenis van UGIF-N dat de leiding ervan besloot zich rechtstreeks te wenden tot de politieke arm van Vichy. Het verzoek van Baur bleef onbeantwoord. Toen kort daarna bovendien twee joodse gevangenen, van wie één een neef was van Baur, uit Drancy ontsnapten, liet Brunner uit wraak Baur onmiddellijk arresteren als gijzelaar en gaf de UGIF acht dagen de tijd om de ontsnapten naar Drancy te laten terugkeren. De overgebleven bestuursleden van UGIF-N ondernamen pogingen in deze richting en deden daartoe tegelijkertijd een beroep op UGIF-S en *Consistoire Central*. De twee ontsnapten werden echter niet gevonden en Brunner liet vervolgens een overval uitvoeren op Parijse kantoren van laatstgenoemde organisatie: 56 medewerkers van het *Comité de Bienfaisance israélite* (CBI) werden gearresteerd. De UGIF en het *Consistoire* bevonden zich in de ernstigste crisis tot dan toe toen eveneens arrestaties volgden van Baur's familie, Israelowicz en zijn familie en de secretaris van UGIF-N, Armand Katz. Zij allen zouden uiteindelijk in december 1943 worden gedeporteerd en niet overleven.⁹⁷¹

Toch betekenden al deze snelle verslechtingen niet het einde van UGIF-N. Dit kwam enerzijds omdat de organisatie als zodanig en de joodse bevolking – zeker degenen met Franse nationaliteit – formeel nog altijd onder het CGQJ en de Vichy-regering ressorteerden (*niet* rechtstreeks onder de bezetter c.q. SS), anderzijds omdat de leiding van UGIF-N begin september 1943 in handen kwam van de twee belangrijkste overgebleven raadsleden, Georges Edinger en Juliette Stern. Zowel zij als het CGQJ streefden – zij het om verschillende redenen – naar voortbestaan van de UGIF. Het CGQJ wilde vermijden dat de kosten voor joodse armenzorg direct ten laste van de Franse overheid zelf zouden komen. De UGIF-N was overtuigd van de noodzaak het hulpwerk in stand te houden en de geïnterneerden in Drancy te helpen met voedsel, medicijnen, kleding etc. Hoewel het werk van UGIF-

⁹⁶⁷ ‘Het drama van duizenden moeders bestond uit hetzij het succes of de mislukking van hun pogingen hun kinderen te laten toevertrouwen aan de UGIF en daarmee zelf *alleen* te worden gedeporteerd. De angst, op zekere tijdstippen, van duizenden zieken was het vooruitzicht dat de deportatie hen op een ongelukkig moment [wanneer zij van ziekte herstelden] toch nog zou treffen. Anderen aanvaardden grote risico's en hoge kosten om hun familie of vrienden clandestien te berichten ten einde op tijd voorwerpen te ontvangen die men voor de deportatie nodig dacht te hebben. Weer anderen beperkten zich er slechts toe een gedeelte van hun toch al magere dagrantsoen opzij te leggen als armzalige levensreserve voor de toekomstige deportatie. En dan waren er nog degenen die ironische opmerkingen uitlokten bij hun medegevangenen in de naïeve hoop door kruiperige opmerkingen tegenover een inspecteur of zelfs een eenvoudige agent van de marechaussee zelf bescherming tegen deportatie te vinden. Anderen, daarentegen, dwongen bewondering af door hun waardige houding en kalmte in het aangezicht van hun onmiddellijke deportatie; sommigen traden zelfs vrijwillig naar voren om niet gescheiden te worden van ouders of vrienden. Men handelde en beoordeelde de mensen met de idee van deportatie altijd in het hoofd. Alle andere zorgen bleven daar ver bij achter. Men verdroeg dapper de honger, de vuilheid, wandluizen, het gebrek aan privacy, de nare buurman, zelfs het gebrek aan nieuws van verwanten. Maar, de deportatie, dat was de duizelingwekkende sprong in het ongewisse.’ Wellers, *L'Étoile jaune à l'heure de Vichy: de Drancy à Auschwitz*, 129.

⁹⁶⁸ Verslag van vergadering van de raad van UGIF-N, 4 juli 1943, YVA doc. nr. 0-9/9-1, geciteerd in Yahil, ‘The Jewish Leadership of France’, in Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, 733.

⁹⁶⁹ Verslag van vergadering van de raad van UGIF-N, 6 juli 1943, CDJC doc. nr. CDX-42, geciteerd in R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 778; vergel. Adler, *Jews of Paris*, 151.

⁹⁷⁰ YIVO, RG 210, CVIII-5, geciteerd in R.I. Cohen, ‘The Jewish Community of France’, 778.

⁹⁷¹ Adler, *Jews of Paris*, 151–153, 214; Poznanski, *Être juif*, 624.

N formeel gericht bleef op materiële steun aan armen, verzorging van weeskinderen en ouderen in tehuizen, en de bevoorrading ten behoeve van in Drancy geïnterneerden, kwam veel hulp via onderafdelingen ook ten goede aan joden in de clandestiniteit. Deze handelwijze van ondergeschikte personen en afdelingen van UGIF-N lag in het verlengde van het legale karakter van de organisatie en haar centrale prioriteit een netwerk van ondersteuningswerk te handhaven. Tegelijkertijd evenwel sloot de praktijk van het hulpwerk steeds meer aan op het feit dat joden in de legaliteit die steun nodig hadden steeds minder in aantal werden, terwijl de degenen die niet langer in de legaliteit maar nog uitsluitend in de illegaliteit konden overleven in aantal toenamen.⁹⁷²

Er waren onder het kader van UGIF-N na de arrestatiegolf van juli-augustus 1943 steeds meer voorstanders om helemaal ondergronds te gaan. Zij – onder andere afkomstig van Amelot – gingen in de praktijk, naast het legale maatschappelijk werk, zo omzichtig mogelijk steeds verder in allerlei vormen van clandestiene, materiële hulp. Deze was bestemd voor joden die waren ondergedoken bij niet-joden, die met valse papieren in pensions en goedkope hotels verbleven of kamers huurden bij particulieren. De deels van Amelot, deels van OSE afkomstige joodse maatschappelijk werkers in dienst van UGIF-N maakten hierbij, met medeweten en medewerking van Juliette Stern, gebruik van gebouwen en middelen van deze organisatie, terwijl zij ook via Zwitserland en uit de zuidelijke zone van de *Joint*, alsmede van niet-joodse hulporganisaties, financiële steun bleven ontvangen. Deze bedroeg 600.000 franc per maand tussen juli 1943 en de bevrijding in augustus 1944.⁹⁷³ In januari 1944, ruim een half jaar nadat in de zuidelijke zone door joodse ondergrondse groepen een clandestien eenheidscomité was opgericht, kwam mede op hun instigatie ook in Parijs eindelijk een soortgelijke organisatie tot stand. Dit *Comité d'Union et de Défense des Juifs* (CUDJ) werd geleid door Abraham Alperine (voorheen Amelot), Eugène Minkowski (OSE), Toni Stern (UGIF-N raadslid) en Gaston Gruner (UJRE). Anders dan bij eerder opgerichte UJRE, was het initiatief nu niet afkomstig van joodse communisten, maar van andere immigranten, met name zionisten. Het CUDJ vormde in veel opzichten een schaduworganisatie die min of meer parallel liep met de afdelingen van UGIF-N en zich helemaal richtte op de verzorging van reeds eerder ondergedoken joden en hun eventuele ontsnapping naar het zuiden. Andere doelen waren regelmatige betalingen en huisbezoeken aan kinderen die in niet-joodse pleeggezinnen waren geplaatst. Het CUDJ trachtte de overgebleven leiders van UGIF-N ervan te overtuigen de legale organisatie te ontbinden en helemaal ondergronds te gaan. Edinger en de zijnen weigerden uit angst dat dit onmiddellijk vergeldingsacties zou uitlokken tegen de overgebleven joden in Parijs. Het debat hierover – verergerd na overvallen door Franse politie op UGIF-tehuizen en het Rothschild ziekenhuis, en wegvoering van honderden kinderen, ouderen en zieken begin februari 1944 – sleepte zich maandenlang voort. Met de geallieerde landing in Normandië in juni verhevigde de eis van het CUDJ tot onmiddellijke sluiting van de UGIF. Edinger weigerde echter een massale onderduik van de laatste vijfhonderd kinderen uit UGIF-tehuizen te steunen uit angst voor onmiddellijke Duitse wraakacties tegen de legale Frans-joodse organisaties en de nog op hun legale adressen wonende joden met Franse nationaliteit in het algemeen. Een gevolg was dat de kinderen bij een van de allerlaatste acties van het door de SS-er Brunner geleide commando in juli werden opgepakt en gedeporteerd. Hoewel de organisatie begon te desintegreren en niet of nauwelijks contact kon worden gehouden met UGIF-S, zou zij in de legaliteit blijven voortbestaan tot het einde van de bezetting en de bevrijding van Parijs in augustus 1944.⁹⁷⁴

4.4.1.2 Onbezette c.q. zuidelijke zone, juli 1942 – augustus 1944

Doordat de UGIF-Raad in het zuiden contact had met uitsluitend Franse autoriteiten bleef de werkelijke dreiging van Duitse zijde voor hen tot november 1942 verborgen. Tegenstrijdigheden tussen Duits en Frans beleid en interne geschillen tussen Franse autoriteiten, maakten dat Lambert en de andere bestuurders van UGIF-S telkens moesten proberen de ware bedoelingen in te schatten om een werkbare situatie in stand te houden. Hun belangrijkste prioriteit bleef daarbij de joodse bevolking in dit gebied, die door migratie uit het bezette noorden steeg tot circa 180.000, zo goed

⁹⁷² Poznanski, *Être juif*, 489–494, 501–504; Adler, *Jews of Paris*, 155–156.

⁹⁷³ Poznanski, *Être juif*, pp. 502–503 n. 241; Adler, *Jews of Paris*, pp. 156, 198, 214 n. 98.

⁹⁷⁴ Adler, *Jews of Paris*, 156–159, 218–221; Marrus, 'Jewish Leadership and the Holocaust. The Case of France', in: Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, 791; Zuccotti, *Holocaust*, 218.

mogelijk te beschermen en van materiële steun te voorzien. Aan het eind van juli 1942 bevond UGIF-S zich in een soortgelijke situatie als UGIF-N aan het begin van die maand: twee bestuursleden van UGIF-S vernamen min of meer toevallig van de voor de deur staande wegvoeringen die de interneringskampen in onbezet gebied, de *Groupements de travailleurs étrangers* (GTE) en belangrijke zuidelijke steden zouden omvatten. Lambert en andere prominenten van UGIF-S ondernamen actie in verschillende richtingen. Ze poogden een gezamenlijke delegatie te vormen met het *Consistoire Central* naar Laval. Ze deden een beroep op de *Joint* hun contacten met de Amerikaanse regering te activeren, en ze alarmeerden vertegenwoordigers van het niet-joodse Nîmes-comité, dat zich o.a. bezig hield met hulp aan joodse kandidaat-emigranten en daarbij steun kreeg van Amerikaanse Quakers. De pogingen van UGIF-S riepen gemengde reacties op. Het *Consistoire Central* weigerde mee te werken en twijfelde aan het waarheidsgehalte van de informatie. Maar Joe Schwartz van de *Joint* stapte 31 juli 1942 naar de Amerikaanse zaakgelastigde in Vichy, Horace Pinkney Tuck, en bracht hem de schokkende informatie over. Tuck, die zich in augustus–september 1942 zou ontpoppen als een proteststem tegen de wegvoeringen, was pessimistisch. Hij interpreteerde de Franse toegevendheid in de deportaties als poging van Laval tot een politiek van appeasement richting Duitsland. Leden van het Nîmes-comité ontvingen via hun eigen kanalen bevestiging van de informatie over de ophanden zijnde wegvoeringen uit de onbezette zone. Ze kwamen in spoedzitting bijeen. De UGIF zelf diende een protest in bij de secretaris van Laval en vermeed een ontmoeting met Laval zelf, omdat een gezamenlijke delegatie door het *Consistoire* was afgewezen en de UGIF-leiding zichzelf onbevoegd achtte de joodse bevolking te vertegenwoordigen in *andere* kwesties dan zuiver maatschappelijk hulpwerk. In augustus, toen de wegvoeringen uit onbezet gebied op grote schaal daadwerkelijk plaatsvonden, had geen overleg plaats tussen de UGIF-top en Vichy-leiders; van een gezamenlijke poging tot interventie van UGIF en *Consistoire Central* was evenmin sprake.⁹⁷⁵ Wel werd afzonderlijk door het *Consistoire Central* op 25 augustus een in scherpe bewoordingen geformuleerd schriftelijk protest ingediend bij het Franse staatshoofd.⁹⁷⁶

De eerste berichten die de UGIF en internationale hulporganisaties bereikten, spraken van tienduizend gedeporteerden, van wie 3.600 afkomstig uit de interneringskampen Gurs, Noé, Récébédou, Les Milles, Le Vernet en Rivesaltes. De UGIF-S vormde onmiddellijk speciale bijstandsteams voor hulp in deze kampen. De teams werkten nauw samen met internationale hulporganisaties en leden van Franse niet-joodse hulporganisaties, veelal van christelijke signatuur. Hieronder bevonden zich *Amitié chrétienne*, CIMADE en *Secours Suisse*. In overleg met regionale prefecten en de Franse toezichthouders van de kampen, waren ze betrokken bij de voorbereiding van lijsten van geïnterneerde joden bestemd voor deportatie. Volgens de lijsten van de prefecturen, o.a. gebaseerd op jaar van binnenkomst in Frankrijk (hoe recenter des te eerder weg te voeren), moesten de te deporteren joden worden gescheiden van de rest van het kamp. Het ging echter in eerste instantie om *aantallen*, de prefecten konden dus veranderingen aanbrengen in hun lijsten en stonden open voor verzoeken van belanghebbenden. Van deze situatie werd volop gebruik gemaakt door de teams van UGIF-S, de internationale hulporganisaties en de Franse christelijke hulporganisaties *Amitié chrétienne* en CIMADE. Zij pleitten voor bescherming van kinderen en houders van buitenlandse visa, maar wanneer de gelegenheid zich voordeed, slaagden ze erin de cirkel van bijzondere gevallen tot vrijstelling zo ver mogelijk uit te breiden. Vaak was sprake van verwarring en de praktische uitvoering ging gepaard met klemmende morele dilemma's en heftige taferelen. Zo stond de UGIF erop dat de kinderen tot 15 jaar onder haar toezicht in tehuizen zouden worden geplaatst, al huiverde men voor de verschrikkelijke keuze waarvoor men de ouders plaatste. Geconfronteerd met de mogelijkheid om eigenhandig zelfs compleet alternatieve lijsten op te stellen ten opzichte van die van de prefectuur, wees de UGIF mede op aandrang van rabbijn René Hirschler deze Franse suggestie van de hand. Hieruit blijkt dat een relatieve morele code vooralsnog bewaard bleef. Interventie ten behoeve van bepaalde, bijzondere gevallen leek gerechtvaardigd; de namens het

⁹⁷⁵ R.I. Cohen, *Burden*, 117–118.

⁹⁷⁶ Brief van het Consistoire central des Israélites de France aan Chef de l'État maarschalk Pétain, 25 augustus 1942, Archief Alliance Israélite Universelle (AIU), CC-1a, tevens CDJC doc. CCXIII-15 (4 p.), pp. 1–2. Voor de tekst, zie ook: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, I, 360–361; Idem, *Vichy–Auschwitz* (1989), 157–158; Zuccotti, *Holocaust*, pp. 100–101 n. 72, p. 150 n. 60; Poznanski, *Être juif*, p. 425 n. 240; Idem, *Jews in France*, p. 290 n. 240.

emigratieagentschap HICEM voor de UGIF werkzame Wladimir Schah formuleerde het dilemma waarmee men worstelde als volgt: ‘We grepen in zonder enthousiasme, wetende dat een bepaald aantal personen gedeporteerd moest worden. Dit betekende dat in geval van succes de door ons beschermde personen vervangen dienden te worden door andere vluchtelingen die geen enkele kans hadden te emigreren.’⁹⁷⁷ Hoewel er in feite geen enkele rechtvaardiging bestond om zèlf te bepalen wie wel of niet gedeporteerd zou worden, zag men zich er in deze acute noodsituatie wel toe gedwongen.

Bij de ophaalacties van eind augustus 1942 wisten in Lyon joodse maatschappelijk werkers, die onder UGIF-S ressorteerden, en niet-joodse hulpverleners, met name van *Amitié chrétienne* veel joodse kinderen en tieners aan deportatie te onttrekken. In Lyon, en spoedig in het algemeen voor de onbezette zone, ontstond wat de bescherming van kinderen betreft een nauwe verstandhouding tussen enerzijds Helbronner en het bestuur van *Consistoire Central* en anderzijds *Amitié chrétienne*, waarvan zoals vermeld aartsbisschop Gerlier erevoorzitter was. Behalve de acute behoefte aan directe hulp voor een toenemend aantal kinderen, werd de toenadering van Frans-joodse kant ook ingegeven door het feit dat het *Consistoire Central* sinds oprichting van de UGIF niet langer zelf rechtstreeks liefdadigheidswerk mocht uitvoeren. Nu echter trad *Amitié chrétienne* naar voren als meest geschikte kanaal voor de directe aanwending van *Consistoire*-fondsen – afkomstig uit eigen middelen en van de *Joint* – buiten de onder Franse overheidscontrole staande dwangorganisatie UGIF om. Een probleem dat echter vanuit het standpunt van het *Consistoire* dringend om een oplossing vroeg, was de kwestie van bekeringen tot het christendom. *Consistoire* en *Amitié chrétienne* bereikten hierover een geheime, formele overeenkomst met garanties van beide kanten: het *Consistoire* zorgde voor financiële ondersteuning van de kindershulp door *Amitié chrétienne*, terwijl laatstgenoemde groep en de daarmee in contact staande gastouders zich zouden onthouden van pogingen de kinderen tot het christendom te bekeren.⁹⁷⁸

Aangezien de deportaties plaatsvonden nauwelijks enkele maanden nadat UGIF-S daadwerkelijk was begonnen te functioneren (mei 1942), had de organisatie nog geen coherente werkwijze ontwikkeld. Mede als gevolg hiervan, alsook en vooral door de toch al zeer losse structuur, ontwikkelde zich vanaf juli–augustus 1942 binnen UGIF-S een onofficiële breuk tussen de uit Franse joden bestaande leiding en de onderorganisaties, die vooral door immigranten werden beheerst. De eerste benadrukte legaliteit en overleg met Franse autoriteiten, de laatsten legden in de praktijk steeds meer het accent op clandestiniteit en gingen veelal hun eigen weg. Ze dienden als mantelorganisaties van de vroegere organisaties waarvan ze in feite de voortzetting waren. De UGIF-leiding wees dit formeel van de hand, maar ondernam geen stappen. Reden hiervoor was zowel het feit dat, door de federale opzet van UGIF-S, deze afdelingen van meet af aan een grote autonomie bezaten, alsook dat de Frans-joodse UGIF-bestuurders het half-legale en regelrecht clandestiene werk oogluikend toelieten, zolang ze er maar niet openlijk door werden gecompromitteerd, waardoor immers de legale koers teveel in gevaar zou komen.⁹⁷⁹

Zo was een van de onderorganisaties van UGIF-S, die bij de georganiseerde onderduikhulp in de zuidelijke zone een hoofdrol speelde het eerdergenoemde *Œuvre de Secours aux Enfants* (OSE). Deze internationale joodse organisatie was in 1912 opgericht naar aanleiding van Russische pogroms en had haar hoofdkantoor vanaf 1933 in Parijs. Na het begin van de bezetting had OSE zich, evenals veel andere organisaties, gesplitst in een noordelijke afdeling met zetel in Parijs en een zuidelijke die in dit geval in Montpellier was gevestigd. In de jaren 1940 en 1941 had OSE zich gericht op de medische en sociale verzorging van vluchtelingenkinderen en jongvolwassenen in interneringskampen en steden, vooral in de onbezette zone. Samen met internationale organisaties als HICEM, *Joint* en het *United States Committee for the Care of European Children*, geleid door presidentsvrouw Eleanor Roosevelt, had OSE in de eerste anderhalf jaar van het Vichy-regime de emigratie van joodse kinderen naar de Verenigde Staten mogelijk gemaakt. Zo waren tussen eind mei en begin september 1941 in totaal 202 kinderen per schip vanuit Franse Middellandse Zeehavens

⁹⁷⁷ R.I. Cohen, *Burden*, p. 119 n. 35.

⁹⁷⁸ Adler, *Jews of Paris*, p. 127 n. 89.

⁹⁷⁹ R.I. Cohen, *Burden*, 116, 137, 152; Adler, *Jews of Paris*, 138.

naar Amerika vertrokken.⁹⁸⁰ Toen in de zomer van 1942 echter duidelijk werd dat de legale emigratie niet langer mogelijk was – circa vijfduizend kinderen met geldige visa voor de Verenigde Staten konden niet meer vertrekken – ging OSE, onder leiding van Joseph Millner, er op grote schaal toe over joodse kinderen onder te brengen in niet-joodse gastgezinnen. Ook al was OSE in maart 1942 formeel een afdeling van de UGIF geworden, in de praktijk opereerde ze nagenoeg zelfstandig, volgde een eigen koers en ontving buiten de UGIF-top om financiële steun van de internationale OSE en de *Joint*. In totaal redde OSE in de jaren 1941–1944 minstens 5.000 kinderen.⁹⁸¹ De organisatie was ook actief bij de opvang van joden die uit het noorden naar de zuidelijke zone waren gevlucht: OSE zorgde voor de kinderen; leden van de EIF en FSJF voor tieners resp. volwassenen, waarbij in de regio Lyon werd samengewerkt met *Amitié chrétienne* en in Limoges en elders met andere niet-joodse hulpgroepen. Na een eerste, tijdelijk opvangadres poogden actieve leden van de FSJF de uit het noorden afkomstige joodse voorvluchtigen te verspreiden over de dunbevolkte streken van de zuidelijke zone, zoals de departementen Aveyron, Creuse en Lozère.⁹⁸² Op plaatselijk niveau werkten genoemde organisaties nauw samen met clandestiene netwerken, waaronder het ‘Circuit Garel’.

Het ‘Circuit Garel’ was vanaf september 1942 ontstaan in de regio Lyon door het initiatief van dr. Joseph Weill, directeur van de medische dienst van OSE, en de jonge joodse ingenieur Georges Garel. Zij waren betrokken geweest bij eerdergenoemde onttrekking van joden aan deportatie in Vénissieux bij Lyon. Weill was er zich in toenemende mate van bewust geworden dat de onderbrenging van kinderen van joodse immigranten en vluchtelingen op een beter en grootschaliger manier moest worden georganiseerd. Garel, die tot dan toe geen bestuurlijke functies had bekleed en onbekend was bij Franse instanties, leek in de ogen van Weill en andere betrokkenen in OSE-kring de bij uitstek geschikte figuur om leiding te geven aan een clandestien netwerk. Garel bracht samen met de OSE-vertegenwoordiger in het kamp Rivesaltes, Charles Ledermann, en de jezuïtische priester Henri de Lubac (de latere kardinaal), een bezoek aan aartsbisschop Saliège in Toulouse. Laatstgenoemde had zoals eerder vermeld op 23 augustus als eerste hoge geestelijke een publieke veroordeling uitgesproken over de verdrijving van buitenlandse joden door Vichy. Daarna ontving Garel een aanbevelingsbrief van Saliège en ontstond met actieve steun van andere geestelijken in de regio Toulouse een netwerk van onderduikplaatsen voor joodse kinderen en tieners in katholieke internaten en andere instellingen. Nadat met de Duitse bezetting in november 1942 de ‘vrije zone’ tot zuidelijke zone was geworden, werd van katholieke zijde naar Garel en de zijnen toe benadrukt, dat er voor dit werk geen nieuwe, aparte organisatie nodig was, maar dat werd gewerkt binnen het kader van al bestaande, plaatselijke katholieke instellingen. In de loop van 1943 groeide ‘Circuit Garel’ uit tot tal van niet-joodse weeshuizen, internaten, kloosters en particuliere woningen verspreid over de hele zuidelijke zone. Men vond zelfs plaatsen voor joodse kinderen en tieners in instellingen die werden geleid door *Secours national*, het door de Franse centrale overheid geleide maatschappelijk werk. Andrée Salomon coördineerde de samenwerking tussen de legaal werkende OSE en de op redding gerichte ondergrondse tak die werd aangestuurd door Garel. Maatschappelijk werkers van OSE, vaak jonge vrouwen, besloten zelf wie zou worden toevertrouwd aan het ‘Circuit Garel’. Meestal kozen ze voor degenen die er niet teveel joods uitzagen. In de instelling of het internaat waar ze werden ondergebracht, wist doorgaans uitsluitend de directeur van de ware identiteit van de betrokkene. Anderen werden overgedragen aan een clandestien netwerk dat ontsappingslijnen naar Zwitserland of Spanje organiseerde, of ze werden ondergebracht in niet-joodse gezinnen, waarvan de ouders meestal maar niet altijd wisten dat ze joods waren. Vaak gingen ze door voor vluchtelingen uit gebombardeerde steden in het noorden, of afkomstig uit anderszins door de oorlog uit elkaar geraakte families. Aangezien er in Frankrijk – met anderhalf miljoen krijgsgevangenen en tienduizenden geëvacueerden uit Elzas-Lotharingen en kustgebieden – veel van dit soort kinderen en tieners waren, werden bij een dergelijke dekmantel meestal geen verdere vragen gesteld. In september 1943, na de Duitse bezetting van de Italiaanse zone, realiseerde de leiding van OSE zich dat nu *alle* joden direct bloot stonden aan het gevaar van deportatie. De OSE besloot nu tot versnelde ontruiming van de

⁹⁸⁰ Anne Klein, ‘Conscience, Conflict and Politics: the Rescue of Political Refugees from Southern France to the United States, 1940–1942’, in: *Year Book of the Leo Baeck Institute* (London: Leo Baeck Institute, 1998), pp. 287–311.

⁹⁸¹ Zeitoun, *L’Œuvre de secours*, 166–169, 193; Wyman, *Abandonment*, 36–37, 133–134; Zuccotti, *Holocaust*, 211–216; R.I. Cohen, *Burdens*, 137.

⁹⁸² Poznanski, *Être juif*, 398–400, 573 e.v.; Idem, *Jews in France*, 271–272, 394 e.v..

overgebleven eigen tehuizen en instellingen en de onderduik van de betrokken bewoners via onder andere het ‘Circuit Garel’. De met valse papieren rondreizende joodse leden van ‘Circuit Garel’ werkten op lokaal niveau nauw samen met bestuursleden van religieuze en lekenorganisaties, private en publieke instellingen. Gaandeweg ontwikkelde het ‘Circuit Garel’ toch een formele structuur, met vier regionale hoofdkwartieren in Lyon, Valence, Limoges en Toulouse, elk met eigen afdelingen voor specifieke taken. Tegen het einde de oorlog bedroeg het aantal rechtstreeks via ‘Circuit Garel’ ondergebrachte joden minstens 1.600.⁹⁸³ ‘Circuit Garel’ was het grootste, maar niet het enige vanuit de OSE ontstane reddingsnetwerk. Een soortgelijke, veel kleinere organisatie bestond rond Nice, ‘Circuit Abadi’, gevolg van het initiatief van de joodse student Moussa Abadi. Mede omdat hij aanzienlijke steun ontving van Paul Rémond, de bisschop van Nice, werd het onderduikwerk van deze groep eerder beschreven in de paragraaf over onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden in Frankrijk.

Een andere organisatie in de zuidelijke zone, waarvan de activiteiten zich in de loop van 1942 in toenemende mate in de clandestiniteit gingen afspelen, was de Frans-joodse padvinderij: *Éclaireurs Israélites de France* (EIF), opgericht in 1923 door Robert Gamzon (1905–1961) en sindsdien door hem geleid. Gamzon was een voormalig luitenant in het geniekorps en had in 1940 een onderscheiding gekregen voor zijn moed in de strijd tegen de Duitsers. Zijn organisatie, waarvan het hoofdkwartier in juni 1940 uit Parijs naar het zuiden was verplaatst, had aanvankelijk raakvlakken met de politieke filosofie van Vichy: uit de stad terug naar de natuur, streven naar omscholing van joodse jongeren in technische en agrarische beroepen. Eind 1940 en begin 1941 had EIF zelfs overheidssubsidie ontvangen ten behoeve van de verschillende door haar geleide opleidingsboerderijen, aangezien op deze wijze emigratiemogelijkheden werden vergroot. Overigens was de EIF in de bezette zone in 1941 op Duits bevel verboden. Vanaf zomer 1942 raakten veel Frans-joodse kaderleden van EIF actief betrokken bij het zoeken van onderduikplaatsen voor jeugdige leden van in de jaren dertig in Frankrijk aangekomen al of niet intussen geïnterneerde buitenlandse ouders. Daartoe werd onder leiding van Marc Haguenau een onderafdeling opgericht, die ‘*La Sixième*’ werd genoemd. Intussen was de EIF als ‘Afdeling 4: Jeugdzaken’ formeel opgegaan in UGIF-S. *La Sixième* hield zich bezig met vervalsing van identiteits- en reispapieren, het zoeken van onderduikadressen voor kinderen en jongeren, en het zoeken van ontsnappingsroutes naar Spanje. In januari 1943 werd in opdracht van het CGQJ de Afdeling 4 van UGIF-S opgeheven en daarmee in feite EIF definitief verboden, maar de leden ervan, onder wie ook Franse joden, werkten in de clandestiniteit verder of sloten zich aan bij het inmiddels opgerichte Joodse Leger (*Armée Juive*, AJ).⁹⁸⁴

Het AJ was begin 1942 in de regio Toulouse ontstaan uit leden van de toen nog legale organisaties FSJF, *Mouvement des jeunesses sionistes* (MJS) en EIF. Het AJ had een voorloper: de door David Knout al in de zomer van 1940 in Toulouse opgerichte zionistische verzetsgroep *Fortresse Juive*, toen gericht tegen Vichy. De leiding van AJ bestond uit een raad van vijf leden, onder andere vertegenwoordigers uit bovengenoemde organisaties. De MJS had een clandestiene tak, bekend als *Éducation physique* en bestaande uit vijftig activisten, die zich richtten op fysieke weerbaarheid en militaire training. Deze tak, die opging in AJ, hield zich daarnaast echter ook bezig met vervaardiging van valse papieren en het zodanig bewerken van originele identiteitspapieren dat het stempel *Juif* verdween en een te joodse naam werd aangepast: zo veranderde bijvoorbeeld Cohen in Colin. De leden AJ richtten verder zich op vrijlating dan wel ontsnapping van jongeren uit interneringskampen, verzet tegen de wegvoeringen van augustus 1942 en vanaf de Duitse bezetting in november dat jaar: organisatie van ontsnappingslijnen naar Spanje en de gewapende strijd in samenwerking met het niet-joodse gewapende verzet van de *maquis*. Vele honderden jongeren, vaak leden van zionistische organisaties, wisten in groepjes met behulp van berggidsen, die veel geld vroegen, over de Pyreneeën Spanje te bereiken. Tientallen van hen reisden nog tijdens de oorlog verder naar het Britse mandaatgebied Palestina. Daar aangekomen namen zij onmiddellijk dienst in het Britse leger – later in een eigen eenheid, de *Jewish Brigade* – en vochten tegen Duitse troepen in Italië. Achtergebleven

⁹⁸³ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 296, 390–391, 396, 462–466; Zeitoun, *L’Œuvre de secours*, 145–149; Zuccotti, *Holocaust*, 213–216.

⁹⁸⁴ A. Cohen, *Persécutations et sauvetages*, 181–189, 375–377, 383–384, 445–448, 484–488; R.I. Cohen, *Burdens*, 149–152; Lucien Lazare, *La résistance juive en France* (Paris: Stock, 1987), 64–86; Zuccotti, *Holocaust*, 210–211, 219–222.

leden van AJ en verschillende kleinere joodse ondergrondse groepen in de zuidelijke zone sloten zich aaneen tot de *Organisation Juive de Combat* (OJC), die in 1944 weer een samenwerking aanging met het algemene *Armée Secrète* van De Gaulle.⁹⁸⁵

Terwijl OSE, EIF, MJS en AJ hielpen bij onderduik en ontsnapping van joden – vooral joodse jongeren – op *nationaal* niveau, of tenminste in de zuidelijke zone in tal van plaatselijke afdelingen of vertegenwoordigers hadden, waren er daarnaast vele kleine groepen die lange tijd of blijvend uitsluitend op *lokaal* niveau werkten. Een voorbeeld was *Service André* in Marseille vanaf herfst 1942, geleid door een uit Rusland afkomstige 34-jarige joodse ingenieur, Joseph Bass. Deze groep werkte op basis van vervalsing van papieren en – aanvankelijk – de onderduik van buitenlandse joden bij bereidwillige Franse joden, aangezien deze laatsten in eerste instantie niet voor deportatie in aanmerking kwamen. Later werden contacten gelegd met plaatselijke katholieke en protestantse geestelijkheid in Marseille, in dorpen in de directe omgeving en uiteindelijk ook met het eerder beschreven onderduiknetwerk van het protestantse dorp Le-Chambon-sur-Lignon en omgeving in de Cévennes. Bass stuurde het netwerk aan en reisde rond vermomd als Dominicaner monnik, bekend onder de naam ‘broeder André’. Zijn groep, die uit ongeveer dertig medewerkers bestond – joden en niet-joden – was betrokken bij de onderduik van naar schatting tweeduizend joden.⁹⁸⁶

Toen vanaf eind 1942 door Franse ambtenaren in de zuidelijke zone op grote schaal uitvoering werd gegeven aan de Vichy-wet volgens welke alle joodse identiteits- en voedseldistributiepapieren van het stempel *Juif* of *Juive* moesten zijn voorzien, leidde dit bij duizenden joden, veelal zonder de Franse nationaliteit, tot een reactie die een half-legaal, half-clandestien bestaan mogelijk moest maken. Zij meldden zich bijvoorbeeld bij hun gemeentehuis of bij het plaatselijke politiebureau en deden aangifte – bij voorkeur bij een ambtenaar of agent die als ‘betrouwbaar’ d.w.z. niet anti-joods bekend stond – van verlies of diefstal van hun identiteits- of distributiekaart. Vervolgens lieten zij de nieuw verstrekte documenten stempelen, maar behielden daarnaast hun oude papieren, die gevrijwaard bleven van het beruchte stempel. Anderen, die een niet al te joods klinkende naam hadden, slaagden erin op eigen naam een echte of valse niet-joodse identiteitskaart te bemachtigen of wisten het *Juif*-stempel onleesbaar te maken, terwijl zij hun wél gestempelde distributiekaart vooralsnog gewoon bleven gebruiken. Weer anderen trachtten via omwegen een legale, Franse identiteitskaart zonder het stempel *Juif/Juive* voor zichzelf te regelen, bijvoorbeeld door gebruik te maken van zeer veel voorkomende Franse voor- en achternamen. De legaal verschijnende krant *Le Matin* bood onbedoeld de oplossing door 16 september 1942 op afkeurende toon te melden met welk gemak joden zonder al te veel kosten hun identiteit konden veranderen:

*‘Quel juif n’a pas eu à son service une Marie Dupont? Rachel Lévy écrit à la mairie du lieu de naissance de ladite Marie pour obtenir un bulletin de naissance. Nantie de ce document, elle élit domicile dans un hôtel où elle se fait inscrire sous ce nouvel état civil. Quinze jour plus tard, elle se fait délivrer par son logeur un certificat de domicile. Il ne lui reste plus qu’à demander au commissariat de police de bien vouloir lui établir une carte d’identité.’*⁹⁸⁷

Deze methode werd veel toegepast. Buitenlandse joden konden daarbij gebruik maken van familienamen van niet-joodse buitenlanders, die als immigranten vóór de oorlog genaturaliseerde Franse burgers waren geworden. Gegevens omtrent deze niet-joodse, buitenlandse familienamen waren betrekkelijk eenvoudig te raadplegen in de Franse staatscourant (*Journal officiel*), waarvan elk gemeentehuis archief-exemplaren bezat. Vooral in de jaren twintig en dertig hadden zich immers

⁹⁸⁵ Annie Latour, *La Résistance Juive en France, 1940–1944* (Paris: Stock, 1970), pp. 72 e.v., 104–109; Zuccotti, *Holocaust*, 274–275; Lazare, *La résistance juive en France*, 111–118, 306–312; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 383, 396; Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1990).

⁹⁸⁶ A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 392–395, 429–430, 447–448, 457; Poznanski, *Être juif*, 589, 658; Zuccotti, *Holocaust*, 210–212, 225–230.

⁹⁸⁷ ‘Welke jood heeft niet een Marie Dupont in dienst gehad? Rachel Lévy schrijft naar het gemeentehuis van de plaats waar genoemde Marie werd geboren om een geboortebewijs te verkrijgen. Gewapend met dit document, neemt zij haar intrek in een hotel of pension waar ze zich onder deze nieuwe burgerlijke staat laat inschrijven. Twee weken later laat ze zich door de kamerverhuurder een bewijs van domicilie uitreiken. Blijft haar nog over om op het plaatselijk politiebureau te verzoeken om de gewenste identiteitskaart.’ Citaat uit de krant *Le Matin*, 16 september 1942, in: Archief AIU, CC-24, persoverzicht d.d. 9 oktober 1942, geciteerd in: Poznanski, *Être juif*, p. 586 n. 52.

duizenden niet-joodse immigranten (Italianen, Polen) in Frankrijk gevestigd. Mede op instigatie van het CGQJ waren gegevens over het verschil tussen niet-joodse en joodse en tussen Franse en buitenlandse namen opgenomen in bijlagen van de staatscourant. Door deze buitenlandse, niet-joodse namen als dekmantel te gebruiken in hun valse identiteitspapieren, hoefden buitenlandse joden die gebrekkig Frans spraken zich niet als geboren Fransman voor te doen. De betreffende gegevens uit de staatscourant werden vermenigvuldigd en onder andere door regionale afdelingen van het *Consistoire* verspreid met bedoeling hier maximaal gebruik van te maken. Deze hele werkwijze was een treffend voorbeeld van hoe via legale middelen en mazen in de wetten van de antisemitische staat diezelfde staat met succes bestreden kon worden.⁹⁸⁸

Joodse immigrantenorganisaties van niet-communistische signatuur in de zuidelijke zone – het ging in hoofdzaak om verschillende zionistische groepen en de socialistische maar niet-zionistische *Bund* – sloten zich na langdurig overleg over prioriteiten, werkwijze en invulling van functies door personen, eind juli 1943 tijdens een geheime vergadering in Grenoble (Italiaanse zone) aaneen tot het *Comité Général de Défense des Juifs* (CGD). Dat de joodse communisten hier aanvankelijk buiten werden gehouden, kwam vooral door felle tegenstand van de *Bund*. Korte tijd later werd evenwel een compromis bereikt over de kwestie van gewapend verzet. Het werd de communistische gewapende groepen niet toegestaan direct als onderdeel van het CGD te opereren, maar ze kwamen wel in aanmerking voor financiële steun. Hoewel uit communistisch oogpunt geen volledig succes, betekende dit toch een belangrijke stap omdat op deze wijze de joodse communisten aanvaard werden bij de andere joodse ondergrondse groepen.⁹⁸⁹ Deze samenwerking betekende een belangrijke verbetering van de onderduikhulp en ontsappingslijnen, terwijl ook meer contacten ontstonden met het Franse gewapende verzet (*maquis*). De Frans-joodse organisaties – zowel de traditionele (*Consistoire Central*), als de opgelegde (UGIF) – bleven in eerste instantie buiten het CGD.

Aan Frans-joodse kant was naar aanleiding van de ophaalacties door Franse politie in Marseille van januari 1943, waarbij niet alleen buitenlandse maar ook Franse joden op grote schaal waren gegrepen en weggevoerd, een toenadering op gang gekomen tussen *Consistoire Central* en de UGIF-top in de zuidelijke zone. Tot dan toe was het *Consistoire* – althans in de richting van de Franse autoriteiten – om principiële redenen altijd een verklaard tegenstander geweest van deze dwangorganisatie. Voor de Franse joden in de zuidelijke zone was de grote razzia in Marseille een schok. In een poging de opgepakte Franse joden vrij te krijgen, wendde voorzitter Helbronner van het *Consistoire Central* zich schriftelijk tot Laval:

‘Nous sommes douloureusement et profondément émus par les nouvelles qui nous parviennent de Marseille. (...) Au cours des opérations exécutées dans la ville de Marseille par les autorités de la police française, des milliers de citoyens français de religion israélite, parfaitement en règle avec toutes les lois de notre pays, ont été arrêtés. (...) Toutes ces arrestations n’auraient été effectuées qu’en raison de la qualité d’israélites des personnes arrêtées. (...) Nous protestons avec indignation contre cette violation sur la sol de la France des droits les plus élémentaires des Français qui n’ont même plus la sauvegarde des autorités de leur patrie et nous vous adressons un appel pathétique pour obtenir de vous leur libération.’⁹⁹⁰

Hoewel de praktijk anders uitwees, wilde men kennelijk zoveel mogelijk blijven vasthouden aan legale middelen en bleek het voor Franse joden moeilijk om in te zien dat voortaan voor *alle* joden het gevaar van deportatie dreigde. Vanaf begin 1943 werd voor leiding, personeel en leden van het

⁹⁸⁸ Poznanski, *Être juif*, 586–587.

⁹⁸⁹ Adler, *Jews of Paris*, 216.

⁹⁹⁰ ‘Wij zijn pijnlijk en diep geschokt door het nieuws dat ons uit Marseille bereikte. (...) In het verloop van de operaties uitgevoerd door Franse politieautoriteiten in de stad Marseille werden duizenden Franse burgers van de israëlitische godsdienst, die volkomen vasthouden aan alle wetten van ons land, gearresteerd. (...) Al deze arrestaties werden *klaarblijkelijk uitsluitend* [curs. G./Z.] uitgevoerd, om reden dat de gearresteerde personen Israëlieten zijn. (...) Wij protesteren met verontwaardiging tegen deze schending op het grondgebied van Frankrijk van de meest elementaire rechten van de Franse burgers die zelfs niet langer enige bescherming hebben van de autoriteiten van hun eigen land en wij doen een hartstochtelijk beroep op U hun vrijlating te verkrijgen.’ Brief van Helbronner, Lyon 27 januari 1943, namens het hoofdbestuur van het *Consistoire Central des Israélites de France*, aan Laval in Vichy, CDJC doc. nr. CCCLXVI-45, geciteerd in Poznanski, *Être juif*, pp. 543–544 n. 103.

Consistoire alsook voor UGIF-S de aanwezigheid en het optreden van Duitse politie in de zuidelijke zone steeds merkbaarder. Begin februari 1943 deden agenten van de *Sipo-SD* een inval in een van de afdelingskantoren van UGIF-S in Lyon, waar zij valse identiteitspapieren ontdekten en alle aanwezigen arresteerden, met inbegrip van het UGIF-personeel, dat vooral uit voormalig FSJF-kaderleden bestond. Lambert wendde zich met een ander raadslid van UGIF-S, Gaston Kahn, tot de Duitse militaire autoriteiten in de regio Lyon met het verzoek om garanties voor UGIF-personeel en ongestoorde dienstverlening vanuit officiële UGIF-kantoren. Hoewel het gebouw waar eerder een inval was gedaan weer kon worden heropend, bleef de gevraagde toezegging omtrent de veiligheid van het personeel uit. Daarop besloot de raad van UGIF-S op 15 februari bijeen te komen in Nice dat in de veilige Italiaanse zone lag. Tijdens de vergadering werd het ontslag van UGIF-voorzitter Albert Lévy, die een paar weken eerder naar Zwitserland was gevlucht, officieel bekrachtigd. Belangrijker was dat het voorstel van Lambert om Jules Jefroykin en Maurice Brener te benoemen tot ‘sociale inspecteurs’ van de centrale UGIF-diensten door de raad werd goedgekeurd. Dit was vooral van belang omdat beide laatstgenoemden vertegenwoordigers waren van de *Joint* en zij in dit stadium al uitgebreid betrokken waren in de verschuiving van de *Joint*-financiering van legale naar clandestiene activiteiten, uitgevoerd door onderafdelingen van de UGIF, gericht op redding van joden door onderduik en ontsnapping. De bedoeling van hun nieuwe functie hoog in de UGIF-hiërarchie was hen op deze manier te voorzien van legale reisvergunningen en andere papieren, zodat ze voor hun werk ongehinderd en zonder gevaar voor arrestatie door Frankrijk zouden kunnen reizen. Het werk van UGIF-S kenmerkte zich meer en meer door het steunen van bepaalde clandestiene activiteiten en tegelijk de continuïteit van het legale kader waarborgen. Deze groeiende dubbelzinnigheid verklaart mede de hardnekkige oppositie van Lambert en de overige raadsleden van UGIF-S tegen het eerdergenoemde reorganisatieplan van Baur (UGIF-N).⁹⁹¹

In maart werd UGIF-S gedwongen het personeel zonder Franse nationaliteit te ontslaan en een maand later voerden agenten van de *Sipo-SD* ophaalacties uit in Marseille, Nîmes, Avignon en andere zuidelijke steden. Naar aanleiding van een aanslag door Frans verzet op 1 mei in Marseille, waarbij twee Duitse *SS*-ers gewond raakten, kreeg Lambert bevel zich te melden bij de vertegenwoordiger van het Parijse *Judenreferat* in Marseille. Deze stelde hem voor de keus een lijst met namen en adressen van tweehonderd joodse notabelen in deze stad te overhandigen of tien procent van het UGIF-personeel uit te leveren voor deportatie. Lambert wees de eis van hand, waarna *Sipo-SD* de volgende dag invallen deed in UGIF-gebouwen in Marseille en zestig joden oppakte, onder wie UGIF-personeel. Van Duitse kant liet men Lambert weten dat de betrokkenen dienden als gijzelaars, dat elke toekomstige verzetsdaad onmiddellijk de ernstigste gevolgen zou hebben, waaronder nieuwe represaille-arrestaties. Lambert diende een officieel protest in tegen deze Duitse actie die hij beschouwde als een schending van de wapenstilstandsovereenkomst tussen Frankrijk en Duitsland uit juni 1940. Bovendien verzocht hij om voortaan vooraf te worden geïnformeerd over elke toekomstige (politie) actie tegen UGIF-kantoren. Lambert werd in dit alles gesteund door de Franse politie-intendant van de regio-prefect, Robert Andrieu, die het protest van Lambert verder leidde naar Vichy en in deze zaak contact opnam met de Duitse autoriteiten. Opmerkelijk genoeg had deze interventie een gunstig resultaat: sommige van de gijzelaars werden vrijgelaten terwijl de dreigende, massale represaille-arrestaties in Marseille niet werden uitgevoerd. Wel volgden in de dagen erna enkele individuele arrestaties.⁹⁹² Ook bleef Lambert in het algemeen bij Franse prefecturale autoriteiten pleiten voor concessies en vrijstellingen. Zo schreef hij in juni in zijn dagboek met voldoening over acht door hem bereikte vrijstellingen, onder wie de medicus Henri Abraham, hoogleraar aan de Sorbonne.⁹⁹³

In de weken en maanden daarna nam de druk van het CGQJ op UGIF-S toe. De Fransen eisten opheldering over het functioneren en hadden felle kritiek op het werk van verschillende afdelingen. Van de raad van UGIF-S werd een autoritaire aanpak geëist en strenge financiële controle van deze afdelingen, maar dit werd door Lambert en andere raadsleden geweigerd, omdat zij vasthielden aan

⁹⁹¹ R.I. Cohen, *Burdens*, 126–127, 157–160, 189.

⁹⁹² *Ibid.*, 128.

⁹⁹³ Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un Témoin, 1940–1943* (Paris: Fayard, 1985), p. 232 (dagboek aantekening 29 juni 1943). Zie ook Eng. ed.: *Diary of a Witness, 1940–1943* (Chicago/Washington D.C.: Ivan R. Dee, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2007).

een louter coördinerende taak. Intussen hadden duizenden joden, met en zonder steun van joodse organisaties, hun weg gevonden naar de Italiaanse zone. Lambert had in juni–juli herhaaldelijk contact met de invloedrijke joodse Italiaan Angelo Donati bij heimelijke pogingen zoveel mogelijk joden, vooral kinderen en jongeren, naar Italiaans gebied en uiteindelijk naar bevrijd Noord-Afrika over te brengen.⁹⁹⁴ Naar aanleiding van toenemende interventies van de kant van het CGQJ, de brute acties van door Brunner gevormde kleine eenheden en het oppakken van zowel buitenlandse als Franse joden in het zuiden, diende Lambert een formeel verzoek in tot een onderhoud met Laval. Om tegenover de Franse regeringsleider sterker te staan namens de joodse gemeenschap, wilde hij samen met een bestuurslid van het *Consistoire Central* verschijnen, maar dit werd door laatstgenoemde organisatie afgewezen. Op 14 augustus 1943 had Lambert in Vichy een ontmoeting met Laval en diens algemeen secretaris, Jacques Guérard, en protesteerde scherp tegen het recente Duitse optreden in de zuidelijke zone. Hij verzocht om politieke steun bij de handhaving van het UGIF-hulpwerk. Onmiddellijk hierna werd Lambert op instigatie van *Judenreferent* Röhke gearresteerd. Hieruit bleek dat voortaan geen enkele vorm van interventie meer werd getolereerd. Een week later werden Lambert en zijn familie naar Drancy overgebracht. Eerdergenoemde Gaston Kahn volgde hem op als bestuurder van UGIF-S. Op 7 december 1943 werd de 49-jarige Lambert met zijn familie naar Auschwitz weggevoerd om nooit terug te keren.⁹⁹⁵

Na nieuwe arrestaties van Franse joden en zelfs – nu op initiatief van Brunner – de arrestatie en deportatie van *Consistoire*-voorzitter Helbronner en zijn echtgenote in oktober 1943, ontstond in de laatste maanden van dat jaar niet alleen een vast, informeel overleg tussen *Consistoire* en UGIF – geïnitieerd door Léon Meiss, die Helbronner was opgevolgd – maar kwam tevens de eerste serieuze toenadering op gang tussen Frans-joodse leiders en immigrantenleiders. Tegen januari 1944 was sprake van overeenstemming over de noodzaak van een nationale en gelijkwaardige vertegenwoordiging van *alle* joden in Frankrijk. In het belang hiervan hadden de immigrantenleiders hun bezwaar tegen het voortbestaan van de UGIF voorlopig opgeschort, waarbij zeker ook een rol speelde dat in dit stadium de immigranten een bruikbare strategie hadden ontwikkeld van clandestiene activiteiten tot redding van joden met gedeeltelijke gebruikmaking van de UGIF als *legale* dekmantel. Omdat het *Consistoire Central* als de vertegenwoordiger van het Franse Jodendom nu voor het eerst de gelijkwaardigheid van Franse en buitenlandse joden begon toe te geven, was de overeenstemming die in de eerste maanden van 1944 werd bereikt uniek in de moderne geschiedenis van de joden in Frankrijk. Zelfs de joodse communisten waren via CUJD in de noordelijke, alsmede UJRE en CGD in de zuidelijke zone vertegenwoordigd in deze overeenkomst. Hieruit bleek dat de beide uitersten, de communisten en het conservatieve *Consistoire Central*, vanuit hun traditionele standpunten schoorvoetend naar elkaar toe waren gegroeid. De communisten immers beschouwden nog kort daarvoor het *Consistoire* in marxistische termen als een typische klassenvijand. Het *Consistoire* van zijn kant had het oude standpunt van een uitsluitend *godsdienstige* (geen nationaal-joodse) definitie van Jodendom verlaten en in plaats daarvan, onder de toenemende druk van de vervolging, de noodzaak van een omvattende *politieke* vertegenwoordiging van de joden erkend. Het accepteerde dus het concept van een althans gedeeltelijk *seculiere* joodse identiteit.⁹⁹⁶

Degene die erin slaagde een ontmoeting te regelen tussen de vooraanstaande joodse communist Adam Rayski en de nieuwe *Consistoire*-voorzitter Meiss, was de prominente zionist Joseph Fischer. Hij bevond zich in een uitstekende positie om deze dialoog op gang te brengen en te houden door de functies die bekleedde. Hij was namelijk niet alleen secretaris-generaal van *Organisation Sioniste de France* (OSF, in 1942 voortgekomen uit KKL), maar tevens het enige Oost-Europese lid in het bestuur van het *Consistoire Central*, bovendien lid van de federatie van immigrantenorganisaties FSJF en intussen ook nog eens gevolmachtigde van het Amerikaanse-joodse *Joint Distribution Committee* voor Frankrijk. Rayski was in staat Meiss te overtuigen van de oprechte wens van zijn partij om tot de beoogde nationale vertegenwoordiging toe te treden en de bereidheid daarbij mogelijke (niet-communistische) meerderheidsbesluiten te respecteren. Het CGD stelde vervolgens

⁹⁹⁴ R.I. Cohen, *Burden*, 130.

⁹⁹⁵ *Ibid.*, 129–131. Introduction by Richard I. Cohen, in: Raymond-Raoul Lambert, *Carnet d'un Témoin, 1940–1943* (Paris: Fayard, 1985); Eng. ed.: *Diary of a Witness, 1940–1943* (Chicago/Washington D.C.: Ivan R. Dee, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2007).

⁹⁹⁶ Adler, *Jews of Paris*, 229–230.

een commissie in die een ontwerphandvest opstelde en voorlegde aan het *Consistoire Central*. Deze commissie bestond uit vertegenwoordigers van FSJF (Rubin Grinberg), CGD (Léon Glaeser), UJRE (Adam Braun) en de zionistische organisaties (Joseph Fischer). Het eerste ontwerp kwam in april 1944 gereed en steunde zowel de zionistische aanspraak op een joodse staat in het land Israël, als de beleidslijn van de gezamenlijke immigrantenorganisaties dat alle krachten moesten worden ingezet ten behoeve van redding van de overgebleven joden. Verder werd als naoorlogse doelstelling geformuleerd dat de nieuwe eenheidsorganisatie van de Franse regering volledig herstel van de burgerlijke rechten moest verkrijgen alsmede restitutie c.q. compensatie van de in beslag genomen en geroofde joodse gelden en eigendommen. Een en ander leidde uiteindelijk tot oprichting van de *Conseil Représentatif des Israélites* [later: *des Juifs*, nog weer later: *des Institutions juives*] de *France*, afgekort CRIF. Het definitieve handvest van de CRIF werd in mei 1944 aangenomen en het dertienkoppige bestuur, onder eerste voorzitterschap van Meiss, diende na de bevrijding zo snel mogelijk op democratische wijze te worden herkozen. Tijdens de resterende periode van bezetting en oorlog (mei–sept. 1944) ontwikkelde de CRIF zich niet tot een organisatorische of politieke factor van grote betekenis. Het was niet meer dan een ontmoetingsplaats van wedijverende politieke krachten. De CRIF zou niet direct bijgedragen aan het daadwerkelijk overleven van de joden in Frankrijk. Daarvoor kwam de oprichting te laat, was de organisatievorm te zwak en werden de overgebleven joden inmiddels minder onophoudelijk bedreigd dan in 1942, 1943 en eerste vier maanden van 1944. Dit was weer een gevolg van enerzijds de gegroeide georganiseerde onderduiken en ontsnappingsmogelijkheden voor joden en anderzijds bij Duitse en Franse politie toenemend onvermogen resp. onwil om nog joden op grote schaal te arresteren en deporteren. Wel betekende oprichting van de CRIF een belangrijke stimulans voor het moreel en de eensgezindheid onder de overgebleven joden in Frankrijk, vooral voor de immigranten. Zo werd de CRIF als officiële vertegenwoordiger van de joden opgenomen in de *Conseil National de la Résistance* (CNR, de Nationale Raad van Verzet van Frankrijk), ook werd de CRIF vertegenwoordigd in de Voorlopige Regering van Frankrijk, geleid door generaal De Gaulle, vlak na de bevrijding in augustus–september 1944.⁹⁹⁷

Alles welbeschouwd kan gesteld worden dat er in Frankrijk bij het begin van de deportaties reeds onder de joodse bevolkingsgroepen organisaties voor maatschappelijke steun bestonden, zoals bijvoorbeeld *Amelot* in Parijs, die gaandeweg veranderden in netwerken voor onderduikhulp. Deze hulp kende een grote diversiteit, een deel ervan was afkomstig van internationale, joodse hulporganisaties, m.n. de *Joint*, een ander deel kwam van christelijke en humane hulporganisaties, zoals *Amitié chrétienne*, CIMADE, Quakers, Rode Kruis, en weer een ander deel kwam van de UGIF zelf, die – naast materiële zorg voor opgepakte joden in Drancy – via veelal autonome onderorganisaties eveneens steun deed toekomen aan joden in de clandestiniteit, vooral in de zuidelijke zone. Al vanaf augustus 1942 was een groot deel van deze hulp gericht op kinderen en tieners, omdat die als de meest kwetsbaren werden beschouwd. Veel volwassenen moesten aanvankelijk via eigen contacten of op eigen kosten een voorlopige schuilplaats zien te vinden. Voor een deel lukte dit, anderen probeerden via ontsnappingslijnen naar Zwitserland of Spanje te ontkomen. Joden met de Franse nationaliteit, die zich aan de voor hen geldende bepalingen hielden – bijv. bepaalde winkeltijden – konden zich tot medio 1943 betrekkelijk veilig wanen op hun legale adressen. Dit gold in zekere zin ook voor een groot deel van de overgebleven buitenlandse joden in die periode, omdat na de maatschappelijke protesten de Franse politie vanaf september 1942 minder frequent en minder grootschalig ophaalacties uitvoerde. Zoals eerder vermeld leidde dit tot een algehele onderbreking van de deportaties gedurende oktober 1942 en van eind maart tot medio juni 1943.

Van de omstreeks 320.000 joden in Frankrijk overleefden in totaal circa 80.000 de bezettingsjaren niet, van wie er ongeveer 76.000 werden gedeporteerd en ongeveer 4.000 in Frankrijk omkwamen door de slechte omstandigheden in interneringskampen of als gevolg van represaille-executies of in

⁹⁹⁷ *Ibid.*, 230–233; Poznanski, *Jews in France*, 124, 154–158, 354, 389, 403, 436, 459–460, 470; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 470, 482, 490, 499; Joseph Ariel [Fischer], 'Jewish Self-Defence and Resistance in France during World War II', *Yad Vashem Studies*, vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 221–250; Marrus, 'Jewish Leadership and the Holocaust. The Case of France', in: J. Reinharz (ed.), *Living with Antisemitism*, 380–396; reprint in Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, 780–796, aldaar 795.

het verzet. Van de 80.000 slachtoffers waren circa 24.500 Franse joden en 56.500 buitenlandse en staatloze joden. Van de gedeporteerde Franse joden waren ongeveer 8.000 in Frankrijk geboren kinderen van buitenlandse ouders, die bij geboorteaangifte of daarna op verzoek van hun ouders het Franse staatsburgerschap hadden gekregen. Nog eens omstreeks 8.000 gedeporteerde Franse joden waren immigranten die voornamelijk in de jaren twintig en dertig waren genaturaliseerd. Er blijven eveneens circa 8.000 gedeporteerde Franse joden over, van wie omstreeks 1.500 afkomstig waren uit Algerije en die zelf of van wie de (voor-)ouders in 1870 per wet de Franse nationaliteit hadden gekregen. De andere 6.500 waren Franse joden die in Frankrijk uit Franse ouders waren geboren.⁹⁹⁸

Voor wat betreft de gedeporteerde buitenlandse joden kan geconcludeerd worden dat het merendeel – bijna 35.000 van de 56.500 – vóór het einde van 1942 werd weggevoerd. Van de overgebleven buitenlandse joden werden ruim 20.000 nog in 1943–'44 gedeporteerd. Dit betekent dat meer dan 100.000 buitenlandse joden via een of andere vorm van hulp konden overleven in Frankrijk. Dit hadden zij te danken aan drie factoren: 1) de wisselwerking tussen maatschappelijke reacties enerzijds en de houding van de Vichy-regering anderzijds, waardoor de inzet van de Franse politie aanmerkelijk verminderde en de deportaties na september 1942 stagneerden, 2) de hierdoor ontstane beperkte handelingsvrijheid van het *Judenreferat* in 1942–'43 en 3) de wisselwerking tussen niet-joodse en joodse hulporganisaties en de mede hierdoor bepaalde onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden, vooral in 1943–'44.

⁹⁹⁸ Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz*, 320.

Figuur 19: Voornaamste joodse organisaties in Frankrijk, juni 1940–augustus 1944

Reeds bestaande organisaties	Nieuw ontstane organisaties
<i>werkzaam in de legaliteit</i>	
<p>NOORDELIJKE ZONE</p> <p>Association consistoriale israélite de Paris (ACIP)</p> <p>Comité de Bienfaisance israélite de Paris (CBI)*</p> <p>Œuvre de secours aux enfants (OSE)*/**</p> <p>Organisation, Reconstruction, Travail (ORT)*</p> <p>Alliance Israélite Universelle (AIU), hoofdzetel zomer 1940 naar zuidelijke zone verplaatst</p>	<p>NOORDELIJKE ZONE</p> <p>Comité de Coordination des Œuvres de Bienfaisance Israélites du Grand Paris, opgericht onder Duitse druk jan.1941, groepeerd CBI, OSE**, ORT, Colonie Scolaire etc. (evenals Rue Amelot** dat zich in juni 1941 afscheidt van het Comité)</p> <p>Union générale des Israélites de France (UGIF), per Franse wet van 29 nov.'41: UGIF-Nord neemt taken over van het Parijse Comité de Coordination dat wordt ontbonden</p>
<p>ZUIDELIJKE ZONE</p> <p>Consistoire Central des Israélites de France (Lyon)</p> <p>Fédération des sociétés juives de France (FSJF)*/**</p> <p>Comité d'Assistance aux réfugiés (CAR)*</p> <p>OSE*/**</p> <p>ORT*</p> <p>AIU*</p> <p>HICEM*</p> <p>American Jewish Joint Distribution Committee**</p> <p>Keren Kayemet Le-Israël (KKL)**</p> <p>Éclaireurs Israélites de France (EIF)*/**/**</p>	<p>ZUIDELIJKE ZONE</p> <p>Entr'aide française israélite (EFI)*</p> <p>Œuvre d'assistance sociale israélite (OASI)*</p> <p>Mouvement de la jeunesse sioniste (MJS)*/**</p> <p>Commission centrale des œuvres juives d'assistance (CCOJA)*, november 1940</p> <p>Comité de Nîmes (multiconfessioneel: niet-joods, joods), december 1940</p> <p>UGIF (nov.'41): na begin van functioneren van UGIF-Sud houdt CCOJA op te bestaan (maart'42)</p> <p>Organisation Sioniste de France (OSF), opgericht in 1942, vormt uitbreiding en deels vervanging van KKL in zuidelijke zone**</p>
<p>* ontbonden en geïntegreerd in het kader van de UGIF</p> <p>** gaandeweg naast een legaal kader ook beschikkend over een parallel clandestien netwerk</p> <p>*** organisatie met na verloop van tijd gewapende tak(ken) of semi-militaire vleugel</p> <p>Gecursiveerde namen duiden hulpverlenings- en/of reddingsorganisaties aan (onderduik, ontsnapping)</p>	

Reeds bestaande verboden of ontbonden organisaties	Nieuw opgerichte organisaties <i>werkzaam in de clandestiniteit</i>
<p>NOORDELIJKE ZONE</p> <p>Main d'œuvre immigrée (MOI)***</p> <p>Éclaireurs israélites de France (EIF)</p>	<p>NOORDELIJKE ZONE</p> <p>a) <u>vóór juli 1942</u>:</p> <p><i>Rue Amelot</i></p> <p>Solidarité (in mei 1943 vervangen door UJRE***)</p> <p>FTP-MOI</p> <p>b) <u>vanaf juli 1942</u>:</p> <p><i>Entr'aide temporaire (ET)</i> (multiconfessioneel: joods-niet-joods)</p> <p>Union des Juifs pour la résistance et <i>l'entr'aide</i> (UJRE), vanaf mei 1943</p> <p>Sixième (deels clandestiene voortzetting van EIF)</p> <p>Organisation juive de combat (OJC), deels voortzetting van EIF en tevens uitbreiding door AJ uit zuidelijke zone</p>
<p>ZUIDELIJKE ZONE</p> <p>MOI***</p>	<p>ZUIDELIJKE ZONE</p> <p>a) <u>vóór aug. 1942</u>:</p> <p>Armée juive (AJ) (aanvankelijk in Toulouse)***</p> <p>b) <u>vanaf aug. 1942</u>:</p> <p>Sixième (deels clandestiene voortzetting van EIF)</p> <p><i>Garel netwerk</i> (Nice)</p> <p><i>Service André</i> (Marseille)***</p> <p><i>Service d'évacuation et de regroupement (SER)</i></p> <p><i>Comité général de défense (CGD)</i>, juli 1943</p> <p>Conseil représentatif des Israélites de France (CRIF), mei 1944</p>

Gebaseerd op Tableau no. 2 in Lucien Lazare, *La résistance juive en France* (Paris: Stock, 1987), pp. 408–409.

4.4.2 België

De leiding van de AJB had zoals vermeld op 16 juli 1942 van de *Sipo-SD* te horen gekregen dat op zeer korte termijn voor joodse volwassenen uit België de ‘verplichte tewerkstelling in het Oosten’ zou beginnen en dat de AJB onmiddellijk en in hoog tempo de noodzakelijke administratieve voorbereidingen diende uit te voeren. Nadat vanaf 25 juli dagelijks ongeveer driehonderd oproepen voor de ‘tewerkstelling’ werden bezorgd, bleek dat zowel joden zonder als met de Belgische nationaliteit en zelfs ook 16-jarige jongeren zich – los van hun ouders – vanaf 27 juli in de Dossin-kazerne te Mechelen moesten melden. Ook de zoon van een AJB-hoofdbestuurslid kreeg een oproep. Op het hoogste niveau van joodse organisaties en leiders, niet alleen de AJB-top, werd koortsachtig beraadslaagd of en hoe men tenminste een deel van de joden voor de komende deportaties zou kunnen behoeden. De situatie werd nog nijpender toen al na enkele dagen bleek dat slechts ongeveer de helft van de opgeroepen zich meldde in Mechelen en de opkomst verder terugliep. De *Sipo-SD* gaf aan de leiders van de AJB bevel hun gezag aan te wenden en de joden op te roepen tot gehoorzaamheid via een schriftelijke verklaring die voortaan bij elk ‘tewerkstellingsbevel’ moest worden gevoegd. Of aan deze dreigende eis van de *Sipo-SD* zou worden voldaan, werd als dermate kritieke beslissing beschouwd, dat het hoofdbestuur (*Comité directeur*) van de AJB deze niet alleen wenste te nemen. In de ochtend van 1 augustus vond crisisberaad plaats van dertig belangrijke vertegenwoordigers van verschillende stromingen onder de joodse bevolking, onder wie twaalf personen die geen AJB-bestuurslid waren. Aan dit spoedoverleg werd niet deelgenomen door de communisten – *Main d’Oeuvre Immigrée* (MOI), *Solidarité juive* – en de zionistische uiterst-linkse vleugel (*Linke Poalei Sion*). Zij hadden op dat moment al de strijd tegen de AJB aangebonden. Tijdens dit overleg realiseerde men zich dat wanneer de opgeroepen joden zich niet meldden in Mechelen de *Sipo-SD* zou overgaan tot brute razzia’s. Degenen die dit laatste tot elke prijs wilden vermijden, waren de leiders van de gevestigde organisaties, waarin zowel de formeel niet-zionistische, Belgisch-Israëlitische (*Consistoire Central*) alsook de liberaal-zionistische stromingen de overhand hadden. Hoewel opperrabbin Ullmann als AJB-voorzitter zèlf in eerste instantie tegenstander was, werd hij onder grote druk overgehaald de oproep tot gehoorzaamheid toch mede te ondertekenen, zij het nadrukkelijk zonder vermelding van zijn religieuze titel, aangezien volgens hem daaraan door de joodse bevolking in dit geval misplaatst gezag kon worden ontleend. De oproep, die de joden aanspoorde gevolg te geven aan de tewerkstellingsbevelen ontkende dat sprake was van een deportatiemaatregel. Verder werd de oproep niet alleen ondertekend door leden van het AJB-bestuur en voorzitters van de plaatselijke AJB-comités in de vier steden, maar ook door de voorzitters van de Israëlitische gemeenten in Brussel en Antwerpen, resp. Marcel Blum en Machel Majer (Max) Grätzer. Dit moest een extra gewicht geven aan de oproep. De distributie van de AJB-oproepen als bijvoegsel bij de *Arbeitseinsatzbefehlen* van de *Sipo-SD* liep in Antwerpen overigens twee dagen vertraging op, omdat de aanvankelijk uitsluitend in Frans en Duits gedrukte oproepen in Antwerpen niet bruikbaar werden bevonden en er eerst een Nederlandstalige versie moest worden gemaakt.⁹⁹⁹

Bijna tegelijkertijd zagen joodse leiders, kort voordat dit crisisberaad plaatshad, als laatste redmiddel een onderhoud met koningin Elisabeth (de moeder van koning Leopold III). Het initiatief hiertoe kwam in eerste instantie niet van de AJB-top, maar van Lazare Liebmann. Hij was oorspronkelijk afkomstig uit Polen, maar al dertig jaar een vurig Belgisch patriot en intussen ook jarenlang voorzitter van de *Amicale des Anciens Prisonniers civils de 1914–18*. Via de topambtenaar F. Landrien, hoofd van de Dienst voor Hulp aan Krijgsgevangenen, slaagde Liebmann erin contact te leggen met Léon Fredericq, de kabinetchef van koning Leopold. Daarna kwam mede dankzij actieve betrokkenheid van Salomon Van den Berg, voorzitter van het Brusselse comité, uit naam van de AJB de weg vrij voor het onderhoud met de koningin. Op 31 juli werd bericht ontvangen dat men de volgende dag ’s middags op het paleis in Brussel zou worden ontvangen, dus onmiddellijk na het

⁹⁹⁹ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel II, 184–188; Idem, *La Persécution*, 245–246; Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’, 261–265; Rudi Van Doorslaer, ‘Salomon Van den Berg of de ondraaglijke mislukking van een joodse politiek van het minste kwaad’, in: Idem en Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto*, 111–145, aldaar 122. Voor de Franstalige versie van het begeleidend schrijven van de AJB, zie: M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, II, tussen pp. 184–185; voor de Nederlandstalige versie, zie: E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (1994), 222.

eerdergenoemde spoedoverleg van die ochtend. Tijdens deze audiëntie brachten Liebmann, Van den Berg en Eugène Hellendall (eveneens plaatselijke AJB-comité Brussel) de acute nood van de joden als gevolg van de beginnende deportaties onder de aandacht van de koningin. Zij deed de toezegging haar invloed aan te wenden om iets voor de joden te bereiken. Aangezien kort daarna de joden met Belgische nationaliteit niet langer oproepen ontvingen en sommige al in Mechelen verblijvende joodse Belgen werden vrijgelaten, kregen de joodse leiders op dat moment de stellige indruk dat dit te danken was aan interventie van de koningin. Voor de joden zonder Belgische nationaliteit bleven de oproepingsbevelen voor Mechelen doorgaan.¹⁰⁰⁰ Na de audiëntie bij de koningin en de vrijstelling van deportatie voor Belgische joden, poogde de *Sipo-SD* de consistoriale organisatie van de Belgisch-joodse gemeenschap definitief te breken door een volledig opgaan van de Israëlitische gemeente Brussel (en daarmee feitelijk van het *Consistoire Central des Israélites de Belgique*) in de AJB te eisen. De betrokken joodse leiders, m.n. Salomon Van den Berg en Edouard Rotkel, verzetten zich hiertegen. Van den Berg reageerde door op 24 augustus op het ministerie van Justitie een bezoek te brengen aan de directeur-generaal die verantwoordelijk was voor kerkelijke aangelegenheden. Deze zegde hem zijn steun toe. Het *Consistoire Central* was in de negentiende eeuw opgericht bij Belgische wet en kon niet zomaar geïncorporeerd worden in een andere organisatie, zeker niet in een door een ondergeschikte bezettingsinstantie éézijdig opgelegde organisatie. De poging van de *Sipo-SD* op deze manier meer rechtstreeks en definitief greep te krijgen op de joodse leiders en bevolking mislukte. Het *Consistoire Central* en de daarmee verbonden Israëlitische gemeente-organisaties bleven formeel gescheiden van de AJB voortbestaan, al werden veel verschillende bestuursfuncties in de praktijk door dezelfde personen bekleed.¹⁰⁰¹ Wel slaagde de *Sipo-SD* er begin augustus in bij de AJB af te dwingen dat bezwaren tegen de tewerkstelling en individuele verzoeken om vrijstelling in de praktijk uitsluitend konden worden ingediend door Louis Rosenfeld en Hans Berlin, die aan het hoofd stonden van de Dienst Bemiddelingen van de AJB. Zij waren in de jaren dertig als vluchteling naar België gekomen, waarna ze in 1940–'41 vooraanstaande figuren waren van het comité *Hilfswerk für Juden aus Deutschland*. In die positie waren zij actief op sociaal terrein en hadden in 1941 eigen contacten ontwikkeld met Duitse instanties. Nu werden zij – mede vanwege hun Duitstaligheid – met betrekking tot de 'tewerkstelling in het Oosten' door de *Sipo-SD* als enige gesprekspartners aanvaard. Daarmee kregen zij als niet-Belgen een invloedrijke rol in de AJB.¹⁰⁰²

Reacties van de joden tijdens de deportaties in België werden bepaald door zowel de achtergrond van de joodse bevolking als door aard van de door de bezetter gebruikte methoden. Toen de eerste joden schriftelijke oproepen ontvingen en zich voor deportatie dienden te melden, probeerden joodse verzetsgroepen de AJB te ondermijnen door aanslagen. Aanvankelijk waren het vooral joodse gewapende partizanen van het communistische '*Corps Mobile*', voortgekomen uit eerdergenoemde MOI en nu onderdeel van de *Armée Belge des Partisans*, die zich radicaal verzetten tegen de organisatie van de deportaties.¹⁰⁰³ Zij richtten zich allereerst tegen de AJB en haar leiders. Tweemaal was deze organisatie rechtstreeks doelwit van joodse verzetsacties: op 25 juli 1942 was de al genoemde aanslag gepleegd op het AJB-namen- en adressenbestand dat door brand grotendeels werd verwoest. Omdat echter de *Sipo-SD* de persoonsgegevens van joden al in handen had, mislukte de opzet.¹⁰⁰⁴ Een andere aanval vond plaats op 29 augustus. Het hoofd van de AJB-afdeling belast met het bezorgen van de door *Sipo-SD* chef Ehlers ondertekende *Arbeitseinsatzbefehle*, Robert Holzinger,

¹⁰⁰⁰ Over de inhoud van het gesprek tussen koningin Elisabeth en de drie vertegenwoordigers van de joodse bevolking op 1 augustus 1942, zijn twee bronnen beschikbaar, waarvan slechts één uit de eerste hand: Salomon Van den Berg, *Journal de guerre*, s.l. [Bruxelles], s.d. (ongepubliceerd dagboek, kopie van de getypte versie in SOMA), p. 49, notities van 1 augustus 1942, gecit. in Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg', pp. 121, 123–125 n. 65; M. Steinberg, *La Persécution*, 224–225. De andere bron, uit de tweede hand: Marcel Liebman, *Né Juif. Une famille juive pendant la guerre* (Paris-Gembloux: Éd. Duculot, 1977), pp. 53–63, m.n. 58; zie ook Nederlandstalige editie: *Als Jood geboren. Een joodse familie in de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam: Standaard, 1978); ook geciteerd in Saerens, 'Hilfe', 240–241. Marcel is de zoon van Lazare Liebmann.

¹⁰⁰¹ Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', p. 86 n. 46, pp. 95–96; Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg', p. 127 n. 77–78.

¹⁰⁰² Schram, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', 259; Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', 77–78; Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg', p. 118 n. 32.

¹⁰⁰³ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel II, 114–116; deel III band 1, 40–46.

¹⁰⁰⁴ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 173; Schram, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', 254–256.

werd doodgeschoten door leden van ‘*Corps Mobile*’. Evenals Louis Rosenfeld en Hans Berlin, was de uit Oostenrijk afkomstige Holzinger eind jaren dertig als vluchteling in België aangekomen en actief geweest in het hulpwerk voor vluchtelingen. In juli en augustus 1942 had hij nauwgezet meegewerkt bij de verzending van de ‘tewerkstellingsbevelen’ en daarmee veel invloed op welke joden deze bevelen als eersten ontvingen; anderzijds had hij zich meerdere keren met succes ingespannen om individuele joden te vrijwaren van wegvoering.¹⁰⁰⁵

Ondanks medewerking van de AJB-leiding bij de deportaties eind juli en eerste helft augustus, liepen de vrijwillige aanmeldingen van joden bij het ‘*Sammellager*’ in Mechelen binnen twee weken terug. Na het daadwerkelijke vertrek van de eerste deportatietrein op 4 augustus nam het aantal nog verder af.¹⁰⁰⁶ Vanaf 15 augustus vonden de eerste grootschalige razzia’s plaats, eerst in de joodse wijk van Antwerpen, ruim twee weken later – op 3 september – ook in de Brusselse wijk waar veel joden woonden: de Marollen. De links-zionistische groepen (*Poalei Sion* en *Secours Mutuel*) en de joodse communisten van MOI, *Corps Mobile* en *Solidarité juive* kwamen de onderlinge ideologische tegenstellingen te boven en vonden elkaar in hun kritiek op de lijn die door de AJB-leiding werd gevolgd.¹⁰⁰⁷ Het was de formeel aan geen van bovengenoemde organisaties verbonden Ghert (Hertz) Jospa, die aan de verschillende joodse ondergrondse groeperingen een gemeenschappelijk programma van actie voorstelde. Jospa, al eerder ter sprake gekomen in de paragraaf over verzet en onderduikmogelijkheden in België, was een 37-jarige uit het Roemeense Bessarabië afkomstige ingenieur met communistische sympathieën en actief in het Onafhankelijkheidsfront (OF).¹⁰⁰⁸ Een van de belangrijkste brugfiguren naar niet-joodse, niet-communistische verzetskringen was de van huis uit katholieke, maar inmiddels linkse journalist Emile Hambresin. Ook hij was ingenieur van opleiding. Jospa en Hambresin kenden elkaar, zoals eerder vermeld, al uit de *Ligue pour Combattre l’Antisémitisme* in de jaren dertig. Hambresin was evenals Jospa actief in het OF. Samen brachten zij zes belangrijke vertegenwoordigers van verschillende joodse groeperingen bijeen: tijdens een geheime vergadering in de Brusselse voorstad Ukkel in september 1942 werd door Jospa, Hambresin, Robert Mandelbaum (*Solidarité juive*), Abusz Werber (*Secours Mutuel*), Chaïm Perelman (ontslagen hoogleraar, lid van het plaatselijk AJB-comité Brussel), Benjamin M. Nykerk (een uit Nederland afkomstige industrieel), Hellendall (plaatselijk AJB-comité Brussel) en Rotkel de basis gelegd van één gemeenschappelijke ondergrondse organisatie. Nykerk werd hiervan de penningmeester.¹⁰⁰⁹ De kleine joodse verzetsgroepen sloten zich in de loop van die maand samen met enkele bestuursleden van plaatselijke AJB-vertegenwoordigingen aan tot de nieuwe ondergrondse organisatie, die vanaf januari 1943 *Comité de Défense des Juifs* (CDJ, ‘Joods Verdedigingskomiteit’) zou worden genoemd. Van meet af aan maakten zij deel uit van de algemene verzetsorganisatie OF.¹⁰¹⁰

In Antwerpen kwam echter een met het OF verbonden CDJ-tak voor onderduikhulp later tot stand dan in Brussel, Charleroi en Luik. Een belangrijke reden hiervan was het feit dat de wegvoeringen naar tewerkstelling aan de ‘Atlantikwall’ in Noord-Frankrijk in Antwerpen eerder en op grotere schaal waren begonnen dan elders. Voor het communistische MOI in die stad was hiermee duidelijk dat de deportaties waren begonnen. Haar reactie werd in wezen door *politieke* overwegingen bepaald,

¹⁰⁰⁵ M. Steinberg, ‘The trap of legality’, 364–365, 367; Idem, *L’Étoile et le Fusil*, II, 216–218; Van Doorslaer, ‘Salomon Van den Berg’, 125; Schreiber, ‘Tussen traditionele en verplichte gemeenschap’, 77–78; Schram, ‘De oproepen voor “tewerkstelling” in het Oosten’.

¹⁰⁰⁶ M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, deel II, p. 180 en pp. 192–193 (noten 25–27); Schram, ‘De oproepen’, 257–260.

¹⁰⁰⁷ M. Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet van de Joden van België*, 25; Idem, *L’Étoile et le Fusil*, deel III, band 1, pp. 39–56; H. Vandevijver et al., *Het Verzet (II)*, 51.

¹⁰⁰⁸ Jean-Philippe Schreiber (textes réunis par), *Hertz Jospa: Juif, résistant, communiste* (Bruxelles: EVO, 1997).

¹⁰⁰⁹ Lucien Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique, 1942–1944* (Bruxelles: Centre national des Hautes Études juives [CNHEJ], 1973), pp. 65–76; Idem, ‘Jewish Rescue Activities in Belgium and France’, in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 603–615, aldaar 604–605; M. Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet van de Joden van België*, 25–27; Idem, *L’Étoile et le Fusil*, III-1, 65–75, m.n. 70–71: de precieze datum van de oprichtingsvergadering in Ukkel is onbekend, maar is geweest in de eerste week van september 1942, met als belangrijkste aanleiding de Brusselse razzia van 3 september. Voor Benjamin (‘Benno’) Nykerk (oorspr. Nijkerk), zie ook Vandepontseele, ‘De verplichte tewerkstelling’, 165, en Presser, *Ondergang*, II, 32; Idem, *Ashes*, 289. Naast Nykerk werd Perelman een van de belangrijkste leidinggevende figuren van het CDJ.

¹⁰¹⁰ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique*; M. Steinberg, *L’Étoile et le Fusil*, III-1, 75–84; J. Puttemans, *De bezetter buiten. Beknopte historiek van het Onafhankelijkheidsfront, Nationale Verzetsbeweging 1941–1945* (Lier/Almere: NIOBA, 1987), pp. 14, 23, 48.

namelijk: als deel van de communistische partij van België het voeren van de gewapende strijd tegen de bezetter. Humanitaire motieven tot directe hulpverlening aan onderduik kwamen op de tweede plaats. De MOI besliste dat haar kaderleden in geen geval in handen van de Duitsers mochten vallen, met als gevolg dat veel leden uit Antwerpen vertrokken. De meesten vestigden zich in juni, juli en begin augustus in Charleroi, de overigen in Brussel en Luik, waar ze korte tijd later tot de kern zouden behoren van het CDJ. Een ander effect hiervan was echter dat eind juli en in augustus 1942, toen de eerste wegvoeringen en grote razzia's plaatsvonden, de basis voor georganiseerd joods verzet juist in Antwerpen grotendeels ontbrak.¹⁰¹¹ Overigens was meer in het algemeen in juni–juli 1942 sprake van een migratie van honderden joden niet alleen uit Antwerpen, maar spoedig ook uit Brussel naar de streek rond Charleroi, in de hoop aan tewerkstelling van *Organisation Todt* in Noord-Frankrijk te ontkomen en werk te vinden in de metaalindustrie en kolonmijnen. Het Arbeidsambt en het plaatselijk AJB-comité in Charleroi hielden zich vanaf juni actief bezig met de plaatsing van zoveel mogelijk joodse arbeidskrachten in deze regio.¹⁰¹²

Het Belgische en joodse verzet begonnen in september en oktober 1942 een netwerk op te zetten ten behoeve van joodse onderduikers. Ook werden op grote schaal identiteitspapieren vervalst, wat in België overigens makkelijker was dan in Nederland.¹⁰¹³ Aan een joodse vrouw, die in België ondergedoken zat, werd na de oorlog gevraagd naar haar mening over de hulp bij onderduik. In het licht van wat hierover eerder in de paragraaf Maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden voor België werd beschreven, kwam zij tot de opmerkelijke conclusie: '*Ich weiß nicht, was man in anderen Ländern gemacht hat. Aber in Belgien hat man den Juden sehr viel geholfen.*'¹⁰¹⁴ De na de razzia's van augustus–september overgebleven joden kregen als het ware een alternatief aangeboden voor de AJB. Deze laatste speelde na de eerste fase van de deportaties, toen de grootschalige ophaalacties plaatsvonden, geen belangrijke rol meer voor de bezetter en had – met uitzondering van de kleine groep Belgisch-joodse staatsburgers tot september 1943 – ook voor de overgebleven joodse bevolking steeds minder betekenis.¹⁰¹⁵ Eind september besloot het AJB-comité in Charleroi, dat geleidelijk door joodse verzetsmensen (o.a. afkomstig uit Antwerpen) was geïnfiltreerd en ondermijnd, zichzelf op te heffen nadat de fondsen waren overgemaakt aan het georganiseerde joodse verzet.¹⁰¹⁶ Ook de AJB-afdelingen in Brussel, Antwerpen en Luik stonden aan dergelijke ondermijning bloot: joden die werkzaam waren bij de AJB sloten zich heimelijk aan bij het CDJ, terwijl zij tegelijkertijd hun functie binnen de AJB bleven vervullen. Zodoende waren zij in staat om van binnenuit onwetende mensen, die voor advies of bemiddeling bij een AJB-bureau aanklopten, te waarschuwen en de weg naar het CDJ te wijzen. In een poging druk uit te oefenen op de AJB, riep *Judenreferent* Kurt Asche twintig vooraanstaande leden van de joodse gemeenschap bijeen voor een vergadering op 24 september 1942 in het gebouw van de *Sipo-SD* te Brussel. Daarbij liet hij vijf van hen, onder wie Ullmann, Benedictus, Van den Berg en Hellendall arresteren en opsluiten in het *Polizeihafthager* Breendonk. Na interventie van kardinaal Van Roey en de protestbrief van 28 september door secretaris-generaal van Justitie Schuind aan de chef van het militair bestuur, Reeder, werden de betrokkenen op 3 oktober vrijgelaten. Rotkel, die eerder had geweigerd toe te treden tot de AJB en kort daarvoor het CDJ mede had opgericht, werd echter ongeveer tegelijkertijd met bovengenoemde vijf door de *Sipo-SD* opgepakt, in Mechelen opgesloten en met voorrang naar Auschwitz gedeporteerd. Bijna drie weken na zijn vrijlating uit Breendonk werd ook Hellendall, een

¹⁰¹¹ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 39–44, 128–130. Pierre Broder, *Des juifs debout contre le nazisme* (Bruxelles: Epo, 1994), pp. 128–130, 145, 161 en *passim*, aangehaald in Saerens, *Vreemdelingen*, pp. 695–696 n. 1936; verbeterde gegevens in de bijgewerkte, Franstalige editie: Saerens, *Étrangers dans la cité*, 817–837, 879.

¹⁰¹² Vandepontseele, 'De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk', p. 160 n. 62–66.

¹⁰¹³ Puttemans, *De bezetter buiten*, 14, 23, 48; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 75–81; Idem, *Uitroeijing, redding en verzet*, 26–28, 38. Een voorbeeld van een vervalst identiteitsbewijs als niet-jood van een uit Nederland afkomstige jood die in 1942–1943 in Brussel leefde, is te vinden in: *Dagboek van Mozes Flinker, 1942–1943* (ingeleid door prof. H. van Praag; uit het Hebreeuws vertaald door en met nawoord van dr. J. Soetendorp. Baarn: H. Meulenhoff, 1973 [oorspr. Jerusalem: Yad Vashem, 1958]; reprint: Amsterdam: Amphora Books, 1985), tussen pp. 78–79.

¹⁰¹⁴ Interview met mevr. Herscowici, in: Lea Rosh (pseud.) en Eberhard Jäckel, '*Der Tod ist ein Meister aus Deutschland*': *Deportation und Ermordung der Juden, Kollaboration und Verweigerung in Europa* (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1991), p. 125.

¹⁰¹⁵ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel II, pp. 223–227; deel III-1, pp. 65–81.

¹⁰¹⁶ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 62, 153–160; M. Steinberg, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 150, 152; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, deel III-1, 72.

van de pleitbezorgers van de joden bij koningin Elisabeth, op beschuldiging de davidster niet te hebben gedragen, met zijn familie opgepakt en drie dagen later naar Auschwitz weggevoerd. De interventies van de secretaris van kardinaal Van Roey en van het secretariaat van de koningin konden dit niet verhinderden.¹⁰¹⁷ Hiermee waren twee oprichters van het CDJ, van wie één tegelijk ook AJB-bestuurslid was, door rechtstreeks ingrijpen van de *Sipo-SD* van het toneel verdwenen. Naar aanleiding van de grote razzia's en de tijdelijke gevangenschap in Breendonk diende opperrabbijn Ullmann op 8 oktober 1942 bij het militair bestuur zijn ontslag in als AJB-voorzitter. In de betreffende brief aan de *Gruppe Politik* van Reeders bestuursstaf stelde hij '*que les évènements de ces dernières semaines ne lui permettraient pas d'exercer ses fonctions à la satisfaction des autorités supérieures*'.¹⁰¹⁸

Uit al deze gebeurtenissen kwam de AJB te voorschijn als een veel zwakkere en kleinere organisatie.¹⁰¹⁹ Op 23 oktober 1942 kregen vertegenwoordigers van de AJB van Asche te horen dat na het einde van die maand voorlopig geen deportatietreinen meer zouden rijden, maar dat in het voorjaar van 1943 alle overgebleven joden uit België zouden worden 'geëvacueerd' en dat geen hen in het land zou terugkeren.¹⁰²⁰ In december 1942 nam Benedictus ontslag, waarna hij via Frankrijk naar Spanje ontsnapte en Portugal bereikte. Diezelfde maand werd – na veel getouwtrek tussen militair bestuur en *Sipo-SD* – de voorzitter van de Israëlitische gemeente Brussel, Marcel Blum, door het militair bestuur benoemd tot opvolger van Ullmann als AJB-voorzitter. De voorkeurskandidaat van de *Sipo-SD* voor het voorzitterschap, de Duitstalige Louis Rosenfeld, werd slechts gewoon lid van het AJB-bestuur.¹⁰²¹ Na de razzia op Belgisch-joodse staatsburgers in september 1943 kwam een einde aan het plaatselijke comité van de AJB in Antwerpen en kromp de organisatie nog verder ineen. Tussen augustus en oktober 1943 werden de laatste restanten van het georganiseerde joodse gemeenschapsleven in Antwerpen, Charleroi, Luik en Gent definitief geliquideerd door deportatie en onderduik in de clandestiniteit. Medio september 1943 fuseerde het hoofdbestuur van de AJB (*Comité Directeur*) met het plaatselijk comité van Brussel. De AJB bleef niettemin tot het einde van de bezetting bestaan en zou pas *na* de bevrijding formeel worden opgeheven.¹⁰²² In dit laatste stadium hield de organisatie zich voornamelijk bezig met de verzorging van kinderen en ouden van dagen in tehuizen in Brussel. De *Sipo-SD* mocht op last van het militair bestuur deze tehuizen lange tijd niet ontruimen en de bewoners deporteren. Toen dit in de zomer van 1944 alsnog dreigde te gebeuren, konden de meeste bewoners – het ging toen om enkele honderden mensen – op tijd onderduiken.¹⁰²³

De overgebleven buitenlandse joden in België maakten na oktober 1942 op grote schaal gebruik van door Belgische (OF) en joodse (CDJ) verzetsorganisaties gecreëerde mogelijkheden om onder te duiken in de clandestiniteit of naar Frankrijk te ontsnappen. Blijkbaar gebeurde dit zo effectief dat een Duits rapport eind december 1942 vermeldde: '*Die noch im Lande verbliebenen Juden halten sich verborgen, so daß die später geplante Durchführung weiterer Abtransporte sehr schwierig sein wird.*'¹⁰²⁴

¹⁰¹⁷ Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg', 129.

¹⁰¹⁸ 'dat de gebeurtenissen van de laatste weken het hem niet meer toelaten zijn functies uit te oefenen tot voldoening van de hogere autoriteiten', citaat in: M. Steinberg, *Dossier Bruxelles–Auschwitz*, 144; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 151; de daar genoemde datum 8 september dient 8 oktober te zijn, zie: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 214, 216; Jean-Philippe Schreiber en Rudi Van Doorslaer, 'Inleiding', in: Idem (red.), *De curatoren van het getto*, 8–22, aldaar 8; Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', 96; Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg', 126; Meinen, 'De Duitse bezettingsautoriteiten en VJB', 54.

¹⁰¹⁹ D. Michman, 'Association des Juifs en Belgique', 102–103; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, 223–226; Idem, *La Persécution*, 180–181; Meinen, 'De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB', 55–56; Van Doorslaer, 'Salomon Van den Berg', 127–129.

¹⁰²⁰ Verslag van de AJB bestuursvergadering van 26 oktober 1942, Duitse vertaling van Frans origineel in Archief MSP, fragment afgedrukt in: Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, 49.

¹⁰²¹ M. Steinberg, 'The Trap of Legality', 370; Meinen, 'De Duitse bezettingsautoriteiten', 54; Schreiber, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', 101.

¹⁰²² Van Doorslaer/Schreiber (red.), *Curatoren van het getto*, 19–20, 96, 104–105, 142, 242–244, 291–294.

¹⁰²³ Silvain S. Brachfeld, *Ils n'ont pas eu ces gosses. L'histoire de plus de 500 enfants "fichés la Gestapo" et placés pendant l'occupation allemande dans les homes de l'Association des Juifs en Belgique* (AJB) (Herzlia: Institut de Recherche sur le Judaïsme belge, 1992 [herziene en aangevulde druk] [1989¹]), met woord vooraf van Dan Michman. Catherine Massenge, 'De sociale politiek', in: Van Doorslaer/Schreiber (red.), *Curatoren van het getto*, 215–244, aldaar uitgebreid 224–243.

¹⁰²⁴ Militärverwaltungschef (Reeder), 'Tätigkeitsbericht' nr. 22, 31 december 1942 (over de periode 1 september tot eind december 1942), pp. A38, 39; CDJC doc. nr. CDXCVI-6, in Klarsfeld/Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*, p. 59; vergel. M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, II, p. 229 n. 82; M. Steinberg, *Dossier Brussel–Auschwitz*, p. 96 n. 61, p. 156.

In de winter 1942-'43 was CDJ-oprichter Ghert Jospa in contact gekomen met Victor Martin, een jonge, niet-joodse econoom die in 1938 onderzoek had verricht aan Duitse universiteiten en daar contacten aan had overgehouden. Jospa vroeg hem op onderzoek uit te gaan en er achter te komen wat de bestemming was van de treinen uit Mechelen en welk lot de gedeporteerden wachtte. Martin slaagde erin zonder argwaan te wekken in de buurt van Auschwitz te komen en contact te maken met Franse arbeiders in een nabijgelegen werkkamp. Hij ving een gerucht op dat heel dicht bij de waarheid kwam: niet-arbeidsgeschikte joden zouden worden omgebracht met uitlaatgassen van vrachtwagenmotoren, de anderen moesten onder zeer slechte omstandigheden hard werken. Door onvoorzichtigheid werd hij gearresteerd en, na wekenlang verhoor, overgebracht naar een werkkamp, waaruit hij echter snel wist te ontsnappen. In mei 1943 bracht hij verslag uit aan Jospa, kort voordat die zelf werd gearresteerd. Al eerder had Jospa in het clandestiene blad van Onafhankelijkheidsfront en CDJ, *Le Flambeau*, geschreven: 'Un témoin oculaire, un Belge revenant de Varsovie, nous fait savoir que des 500.000 Juifs qui furent concentrés dans le ghetto de Varsovie, il n'en reste plus de 30.000. Les autres ont été déportés plus à l'Est ou bien ils sont exterminés à la mitrailleuse ou enfermés dans des chambres hermétiquement closes et gazés'.¹⁰²⁵

Een andere opvallende actie van joodse verzetsgroepen was de aanval op een uit Mechelen vertrokken deportatietrein in de nacht van 19–20 april 1943 (transport nr. 20). Bij deze actie, niet geleid door het CDJ maar een initiatief van de joodse geneeskunde-student Youra Livchitz, konden van de 1.631 personen er 231 ontsnappen.¹⁰²⁶ In totaal zijn er tijdens de deportaties 571 joodse gevangenen, veelal met behulp van meegesmokkelde treingereedschappen, vóór de Belgisch-Duitse grens uit de treinen ontsnapt. De historicus Maxime Steinberg stelt dat de actie van 19–20 april 1943 het enige bekende geval is in Europa van een gewapende aanval op een deportatietrein die onderweg was naar de vernietigingskampen.¹⁰²⁷

Het succes van het CDJ moet overigens niet toegeschreven worden aan soortgelijke gewelddadige acties, maar aan de relatief vroege oprichting van de organisatie in september 1942 en de van meet af aan nauwe en doeltreffende samenwerking met de overige bij het Onafhankelijkheidsfront aangesloten verzetsgroepen. Van deze was het CDJ in belangrijke mate afhankelijk voor onderduikplaatsen en deels ook geld. Andere belangrijke bronnen van financiële steun voor het CDJ waren de Amerikaans-joodse hulporganisatie *Joint* en het hoofdbureau van de protestantse Wereldraad van Kerken in oprichting in Zwitserland. Ter verkrijging van deze steun reisde CDJ-penningmeester Nykerk (schuilnamen: 'Nestor' en 'Pierre') herhaaldelijk met valse papieren via Frankrijk naar het Zwitserse Genève; eind 1943 werd hij echter gearresteerd en gedeporteerd.¹⁰²⁸ Intussen was de hulp aan joodse onderduikers, die over het hele land verspreid waren, ook op nationaal niveau georganiseerd. Onderduikadressen in stedelijke gebieden werden vooral geregeld via het CDJ en Onafhankelijkheidsfront (m.n. vakbonds- en communistische netwerken in het mijngebied Luik-Namen-Charleroi), terwijl onderduikplaatsen op het platteland vooral via kerkelijke

¹⁰²⁵ 'Een ooggetuige, een Belg die teruggekeerd is uit Warschau, heeft ons laten weten dat van de 500.000 joden die in het getto werden samengebracht, er nog amper 30.000 over zijn. De anderen werden verder naar het oosten weggevoerd of uitgeroeid met het machinegeweer of opgesloten in hermetisch afgesloten kamers en vergast.' *Le Flambeau*, maart 1943, p. 1, origineel afgedrukt en geciteerd in: M. Steinberg, *Dossier Bruxelles–Auschwitz*, 108, 112–113 n. 56; zie ook uitgebreid: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, pp. 246–250. Vergel. Loncin, *Geheime routes*, 154–155 (een enigszins afwijkende weergave). De arrestatie van Jospa in juni 1943 en van Victor Martin zelf in juli 1943 is vermoedelijk de verklaring voor het feit dat het onderzoek van Martin toen geen sporen heeft nagelaten in de clandestiene pers.

¹⁰²⁶ Zie hierover uitgebreid: Marion Schreiber, *Stille Rebellen. Der Überfall auf den 20. Deportationszug nach Auschwitz* (Berlin: Aufbau, 2000); Ned. ed.: *Stille Rebellen. De overval op deportatietrein nr. 20 naar Auschwitz* (Amsterdam/ Antwerpen: Atlas, 2001), pp. 239–259, 280–333; Corinne Vermeulen, *Het XXe transport* (Averbode: Uitgeverij Averbode, 2003); M. Steinberg, *Dossier Bruxelles–Auschwitz*, 115–120; Idem, *Uitroeiing, redding en verzet*, 53–56; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, III-2, 70–78; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal van de deportatie*, 30–31; Loncin, *Geheime routes*, 132–134.

¹⁰²⁷ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-2, 67–78; Idem, *Uitroeiing, redding en verzet*, 54–56; Idem, *Dossier Brussel–Auschwitz*, 158; vergel. Jacob Gutfreind, 'The Jewish Resistance Movement in Belgium', in: Yuri Suhl (ed.), *They fought back. The story of the Jewish Resistance in Nazi Europe* (New York: Crown Publishers, 1967), pp. 307–311; L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 128–137; D. Michman, 'Belgium', 167; Jos. Hakker, *The Mysterious Dossin Barracks in Mechlin. The Deportation Camps of the Jews* (Antwerp/Liège, October 1944); de auteur beschrijft o.a. zijn eigen ontsnapping uit een deportatietrein op pp. 42–44. Zie ook Nederlands- en Franstalige edities van deze publicatie.

¹⁰²⁸ Brief van Johan Hendrik (Jean) Weidner, Paris, 8 augustus 1950, aan Generaal A.G. van Tricht, Den Haag, betreffende Benjamin Maurits Nykerk (geb. 2 oktober 1906 te Amsterdam), 2 pag., afschrift in: YVA, RG O.29, File no. 17. Zie uitgebreid: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 179–189, 197; Saerens, 'Hilfe', 250–255.

personen (pastoors, internaatsdirecteuren, kloosterabten) tot stand kwamen. Er werden binnen het CDJ verschillende commissies opgericht, waaronder de afdeling voor volwassenen (*Commission d'Adultes*) en de afdeling voor kinderen (*Commission d'Enfants*). Begin 1944 werden rechtstreeks door het CDJ circa vijfduizend joodse volwassenen in de clandestiniteit verzorgd. Daarnaast waren toen tussen de drie- en vierduizend joodse kinderen door het CDJ ondergebracht. Dit werk werd vooral gedaan door vrouwen, grotendeels dankzij de hulp van Yvonne Nèvejean, directrice van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK, *Oeuvre Nationale de l'Enfance*, ONE).¹⁰²⁹ Have (Eva) Groisman, beter bekend als Yvonne Jospa, de oorspronkelijk uit Rusland afkomstige echtgenote van Ghert Jospa, gebruikte haar contacten met allerlei maatschappelijke instellingen. Als sociologe had zij vóór de oorlog meegewerkt aan een project in de Borinage (mijnbouwstreek in Wallonië), dat de onderlinge verstandhouding tussen de geïmmigreerde Italiaanse mijnwerkers en de plaatselijke bevolking moest verbeteren. Nu reisde ze door België en zocht families en instellingen die bereid waren joodse kinderen en tieners op te nemen. Ze werd vrijwel overal welwillend ontvangen, door internaatsdirecteuren, kloosterabten en -abdisen, boeren, zowel door instellingen voor sociale hulpverlening en vakbondsafdelingen, alsook door rijke aristocraten die zich bezig hielden met liefdadigheid. Nog lang na de oorlog verbaasde ze zich over de grote bereidheid om te helpen: 'Nergens zei men nee'.¹⁰³⁰ De onderduikers moesten niet alleen van een schuilplaats, maar ook van valse identiteitspapieren, geld, voedselbonnen en/of levensmiddelenpakketten worden voorzien. Daarbij coördineerde het CDJ een groot deel van de hulp, die op dit terrein door andere clandestiene organisaties, kerkelijke personen en legale charitatieve instellingen, alsook het Belgische Rode Kruis werd aangeboden.¹⁰³¹

Door de inspanningen van het Belgische verzet in het algemeen en door het ontstaan van een joodse verzetsorganisatie die hierbij in een betrekkelijk vroeg stadium aansluiting vond, konden in België in 1942–1943 in totaal meer dan 25.000 joden onderduiken, terwijl maximaal circa drieduizend erin slaagden te ontsnappen naar Frankrijk en verder of in laatstgenoemd land de oorlog overleefden.¹⁰³²

4.4.3 Nederland

Wat waren de reacties van de Joodsche Raad en de joodse bevolking tijdens de achtereenvolgende fasen van de deportaties? Toen de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* op 26 juni 1942 de leiding van de Joodsche Raad op de hoogte bracht van de komende wegvoering van de joden voor 'Arbeitseinsatz in het oosten', werd van de Raad geëist actief mee te werken bij de administratieve uitvoering daarvan.¹⁰³³ In ruil hiervoor zouden de medewerkers van de Raad en hun naaste familieleden voorlopig worden vrijgesteld van deportatie 'daar ze *Arbeitseinsatz* verrichten in Nederland'.¹⁰³⁴

De leiding van de Joodsche Raad in Amsterdam en de hoofdvertegenwoordigers uit alle andere plaatsen waar grotere aantallen joden woonden, kwamen onmiddellijk na het bekend worden van de deportaties in spoedvergadering bijeen. Met uitzondering van één aanwezige – mr. M. J. Pool uit Rotterdam, die opriep nu elke verdere medewerking aan het Duitse beleid te staken – overheerste

¹⁰²⁹ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 107–108; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 103–105, 126–128, 156–161, 167–172; Idem, *Uitroeiing, redding en verzet*, pp. 39–40 n. 27; Loncin, *Geheime routes*, 115–119; Verhoeven, *België bezet*, 443; D. Michman, 'Belgium', 167; Dan Michman, 'Historical Introduction', in: Dan Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Belgium* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005), pp. xix–xxxii, aldaar xxv en de biografische beschrijving van Yvonne Feyrinck-Nèvejean. Hanne Hellemans, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België* (Antwerpen etc.: Manteau, 2007). Van de in totaal drie- à vierduizend joodse kinderen in de onderduik zou ONE er uiteindelijk in slagen tot de bevrijding in te staan voor de zorg van ca. 2.100. De overige kinderen waren via andere kanalen ondergebracht.

¹⁰³⁰ M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 123–125; M. Schreiber, *Stille Rebellen* (Ned. ed.), 113–114.

¹⁰³¹ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 71–76, 110–122, 174–175; Idem, 'Jewish Rescue Activities in Belgium and France', 604–608; M. Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet*, 28, 38–40, 42–43; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 89–114, 123–140, 150 e.v.; Saerens, 'Hilfe'; Loncin, *Geheime routes*; Hellemans, *Schimmen met een ster*; D. Michman, 'Belgium', 165.

¹⁰³² Henri Bernard, *La résistance 1940–1945* (Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1969), p. 63; M. Steinberg, *Uitroeiing, redding en verzet*, p. 18 n. 15, p. 24; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, III; Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale*, 8, 93, 99; D. Michman, 'Belgium', 165; Saerens, 'Die Hilfe für Juden in Belgien', *passim*.

¹⁰³³ Presser, *Ondergang*, I, 247–249; Idem, *Ashes*, 136–139; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1102–1106; VI, 1–4.

¹⁰³⁴ Presser, *Ondergang*, I, 249; Idem, *Ashes*, 138; De Jong, *Koninkrijk*, VI, p. 2 n. 1.

‘een geest van gelatenheid’ bij de vergadering.¹⁰³⁵ De leiders van de Raad, vooral David Cohen, waren van mening dat men aan deportatie moest meewerken, omdat dan door ‘rekken’ en door middel van vrijstellingen geprobeerd kon worden een kern van joden in Nederland te houden; een kern die na de oorlog belangrijk zou zijn voor een heropbouw van het joodse leven. In 1956 stelde Cohen ‘dat ons besluit in die tijden en in die omstandigheden goed was. (...) Zou niet na de bevrijding een zo sterke actie tegen de Joodsche Raad zijn ontketend dat zij mij in een verdedigende positie heeft gebracht, ik zou zowel aan de juistheid of noodzakelijkheid (...) van het bestaan van de Joodsche Raad of van zijn besluit om zijn medewerking te verlenen ook bij de deportaties, nimmer hebben getwijfeld.’¹⁰³⁶

De Joodsche Raad kreeg van de *Zentralstelle* niet alleen tot taak mee te helpen bij de administratieve voorbereiding van de Duitse deportatie-oproepen, maar men moest ook de joodse bevolking manen – onder andere herhaaldelijk via *Het Joodsche Weekblad* – aan de oproepen gehoor te geven. De opgeroepen dienden zich bij de *Zentralstelle* te melden, waar een deportatiebevel werd uitgereikt en personeel van de Joodsche Raad hielp bij het invullen van formulieren in verband met hun persoonlijke bezittingen.¹⁰³⁷

Bij de joodse bevolking leidde het bekend worden van de ‘*polizeilicher Arbeitseinsatz*’ tot grote onzekerheid en angst. Dit werd nog versterkt door de Amsterdamse razzia van 14 juli en uitspraken van *Generalkommissar* Schmidt. Al half juni had hij gezegd dat de nationaal-socialisten de algehele vernietiging van het Jodendom onverbiddeijk zouden nastreven. Vervolgens verklaarde hij op 2 augustus in een toespraak: de joden ‘*sollen aber drüben im verwüsteten Osten, in den leeren Städten mit den Aufräumungsarbeiten beginnen. Hart wird ihr Los sein; vergessen wir auch nicht, dass sie einstmals arm und verlaust in unsere Länder gekommen sind*’. Men vermoedde dat Schmidt op Polen doelde.¹⁰³⁸ Het streven om in Nederland te blijven en niet met onbekende bestemming te vertrekken, werd alles overheersend bij de joodse bevolking. Daarom gaven ook betrekkelijk weinig joden, niet meer dan ongeveer de helft, gehoor aan het schriftelijke bevel van de *Zentralstelle* om zich te melden.¹⁰³⁹

Ook nadat de bezetter overging op het houden van drie straatrazzia’s in Amsterdam (14 juli, 6 en 9 augustus), waarbij meer dan 1.300 joden als ‘gijzelaars’ werden opgepakt, bleef de Joodsche Raad ingeschakeld om via *Het Joodsche Weekblad* Duitse dreigementen door te geven en de eerste voor deportatie opgeroepen groepen zo tot vertrekken te dwingen. Joden die weigerden zich voor deportatie aan te melden of poogden onder te duiken, werden bedreigd met het beruchte concentratiekamp Mauthausen. Dit leidde ertoe dat aanvankelijk, tot eind juli, iets meer opgeroepen zich meldden – en inderdaad een groot deel van de gijzelaars werd vrijgelaten – maar het doorgeven van dergelijke dreigementen van de Duitsers door de Joodsche Raad werkte bij veel joden vooral verlamdend. Dit kwam omdat het sinds de Amsterdamse razzia’s van februari/juni 1941 en de razzia’s van september-oktober 1941 in het oosten van het land, algemeen bekend was dat ‘Mauthausen’ een zekere dood betekende.¹⁰⁴⁰ Daarentegen dachten velen dat na deportatie daadwerkelijk ‘*Arbeitseinsatz*’ (tewerkstelling) zou volgen, weliswaar onder zeer zware omstandigheden, maar dragelijk voor gezonde, sterke mensen. Dit nam de angst voor deportatie echter zeker niet weg. G. van Reemst-de Vries, een Nederlands-joodse vrouw die tijdens de Spaanse burgeroorlog (1936–1939) als verpleegster in het republikeinse Spanje had gewerkt, zei hierover: ‘Ik had het idee, het is een verschrikkelijk kamp waar we naar toe gaan; het zou veel beroerder zijn dan

¹⁰³⁵ De Jong, *Koninkrijk*, VI, pp. 3–4 n. 1: citaat uit brief van M. J. Pool aan H. Cohen, 3 juli 1942; NIOD, Collectie Doc I-1339, A, a-1. Vergel. J. L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2006), pp. 350–364.

¹⁰³⁶ David Cohen, ‘Herinneringen’, memoires gedictieerd in 1956 (getypt manuscript), NIOD, Doc I-294, map d; enigszins verkorte versie gepubliceerd in *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)*, bijzondere uitgave, mei 1982 / ijar 5742, pp. 1–27, citaat aldaar p. 14, derde kolom, zie verder ook p. 24, eerste kolom.

¹⁰³⁷ Presser, *Ondergang*, I, 248–251, 257, 272–273; Idem, *Ashes*, 139–140, 144, 155; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 3.

¹⁰³⁸ De Telegraaf, 15 juni 1942; *Deutsche Zeitung in den Niederlanden (DZN)*, 3 augustus 1942, p. 1; Warmbrunn, *Dutch*, 167; Idem, *Nederlanders*, 164; Presser, *Ondergang*, I, 266–267; Idem, *Ashes*, 151; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1105–1106; VI, 1.

¹⁰³⁹ Presser, *Ondergang*, I, 267–268; Idem, *Ashes*, 151–152; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 28–29.

¹⁰⁴⁰ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 147–148, 151–153; Warmbrunn, *Dutch*, 167–168; Idem, *Nederlanders*, 164–165; Presser, *Ondergang*, I, 87, 90–91, 93, 272–273; Idem, *Ashes*, 53–54, 155–156; Sijes, *Studies*, 138–139.

Westerbork. Je had het idee, ik ben jong, ik knok me er wel door.’¹⁰⁴¹ Er heerste onbekendheid over het werkelijke lot van de gedeporteerden: ‘Wij wisten niet wat er in het oosten gebeurde’; na haar arrestatie in december 1942 werd tijdens het verhoor tegen haar gezegd: ‘*Du Sara fährst nach Lublin durch den Schornstein!*’; een opmerking die zij opvatte als een belediging: ‘hij wil me beledigen en zegt dat ik een heks ben op een bezemsteel.’¹⁰⁴² Zij verbleef maandenlang in Westerbork, waar zij opnieuw als verpleegster werkzaam was, maar behoorde tot de naar verhouding zeer weinige – tenminste 210 – joden die uit dit kamp wisten te ontsnappen.¹⁰⁴³ Anders dan in België kwamen ontsnappingen uit de deportatietrein tussen vertrek en de Duitse grens bijna niet voor.¹⁰⁴⁴

Terwijl de bezetter vanaf eind augustus zijn methoden wijzigde, bleef de Joodsche Raad instrument in het deportatiesysteem. Door bemiddeling van de Raad werden vrijstellingen van deportatie uitgereikt ten behoeve van allerlei categorieën.¹⁰⁴⁵ In de contacten van de Joodsche Raad hieromtrent met Duitse instanties, allereerst de *Zentralstelle*, vervulde de in 1941 op bevel van de SS-er Rajakowitsch opgerichte Joodsche Raad-afdeling *Expositur* als verbindingsbureau een cruciale functie. Deze afdeling werd geleid door de uit Wenen afkomstige advocaat Edwin Sluzker.¹⁰⁴⁶ Niet alleen leiding en personeel (en hun naaste familieleden) van de Raad kregen een voorlopige vrijstelling van deportatie, ook talrijke andere grote groepen (arbeiders in bedrijven werkzaam voor de Duitse *Wehrmacht*, diamantbewerkers) en kleinere groepen kwamen er voor in aanmerking. Op deze wijze ontstond – vooral in de drie grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam waar driekwart van alle joden in Nederland woonde – een ware jacht op vrijstellingsstempels en ‘lijsten’ die uitstel van deportatie beloofden. Er waren zo veel verschillende uitzonderingsgroepen en criteria, dat het voor veel joden een chaos leek, mede omdat de vervolgers – die de *Rückstellungsgruppen* wel degelijk als systeem hanteerden – toelieten dat sommige vrijstellingscategorieën op kunstmatige wijze onevenredig groot werden, zolang dit hun bedoelingen ten goede kwam. Voorbeelden hiervan waren de Weinreb-lijsten en de protestantse joden.¹⁰⁴⁷ Van de 824 door de secretarissen-generaal Frederiks en Van Dam geprotegeerde joden (de ‘Barneveld-groep’) bleek dat circa zeventig procent *buiten* Amsterdam woonde, met een oververtegenwoordiging van Den Haag.¹⁰⁴⁸ Na het begin van de

¹⁰⁴¹ Interview G./Z. met mevr. G. (Trudel) van Reemst-de Vries (1914–2007), Amsterdam 24 juni 1993. Voor een biografische notitie, zie: Pim Griffioen, Erik Habold, Rudolf de Jong, Lou Lichtveld, Rik Vuurmans en Ron Zeller, *En gij... wat deed gij voor Spanje? Nederlanders en de Spaanse burgeroorlog 1936–1939* (Amsterdam: Verzetsmuseum, 1992), p. 53. Zie voor de strekking van haar opmerkingen, meer in het algemeen, ook: Presser, *Ondergang*, II, 119–120; Philo Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1972), p. 89.

¹⁰⁴² Interview G./Z. met mevr. G. (Trudel) van Reemst-de Vries (1914–2007), Amsterdam 24 juni 1993.

¹⁰⁴³ Dirk Mulder, José Martin, Guido Abuys, *Een gat in het prikkeldraad. Kamp Westerbork – ontsnappingen en verzet*. Westerbork Cahiers 10 (Hooghalen/Assen: Herinneringscentrum Kamp Westerbork – Koninklijke Van Gorcum, 2003), p. 85; De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 740. Een jonge Duits-joodse vrouw met een Nederlands persoonsbewijs hielp in samenwerking met onder anderen de eveneens Duits-joodse machinist Kurt Walter dertig joden – deels via het smalspoor Westerbork-Oranjekanaal – uit het kamp ontsnappen. YVA, RG O.3 – Testimonies department, file no. 930 (Kurt Walter); zie verder: H. van Riessen et al., *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (2 delen, Kampen: J.H. Kok, 1951), II, 8; Ineke Brasz, Jas Daams Czn, Lilli Ofek, Mosje Keny, Mirjam Pinkhof, *De jeugdlijch van het Paviljoen Loosdrechtsche Rade 1939–1945* (Hilversum: Verloren, herziene en aangevulde druk 1998), pp. 126–130; Paul Siegel [Shaul Sagiv], *In ungleichem Kampf. Christlich-jüdische Rettungsaktion der Westerweel-Gruppe. Von Köln nach Holland, durch Westerbork über Frankreich und Spanien nach Israel, 1924–1944* (Konstanz: Hartung-Gorre, 2001); Ned. ed.: *Locomotieven trekken wagons* (Westervoort: Van Gruting, 1999), pp. 127–136.

¹⁰⁴⁴ Voor een geslaagde individuele ontsnapping uit de trein, zie Mulder et al., *Een gat in het prikkeldraad*, 65–66.

¹⁰⁴⁵ Presser, *Ondergang*, I, 277–279, 287–291, 295–296; Idem, *Ashes*, 159–160, 164–169; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 227–228, 270–274, 316–317; Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, 25–28.

¹⁰⁴⁶ Presser, *Ondergang*, I, 275, 279, 464–468; II, 231–232; Idem, *Ashes*, 157, 160, 245–248, 376–377; Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 326; De Jong, *Koninkrijk*, V, 1015, 1106; Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, 27, 32–34; Idem, ‘Heydrich’s Security Police’, pp. 387 n. 44.

¹⁰⁴⁷ Op de Weinreb-lijsten voorkomende joden woonden vooral in Den Haag, Scheveningen, Rotterdam en Amsterdam; zie Weinreb Rapport hieronder. Met betrekking tot de protestants gedoopte joden “*soll grosszügig verfahren werden und nicht in Prüfung einzelner Fälle getreten werden*”. ‘Abschrift, Geheim, Niederschrift über die Besprechung bei dem Herrn Reichskommissar am 16.10.1942 betr. Sortierung der Juden’, NIOD, Arch. HSSPF, BdS, IV B 4, map 183f: “‘Sortierung der Juden’ etc.’, p. 1 (zie ook microfilm 311). Dit document bevat een betrekkelijk vroeg overzicht van de verschillende voorlopig vrijgestelde groepen. Vergel. *Urteil in dem Strafverfahren gegen 1) Wilhelm Harster, 2) Wilhelm Zoepf, 3) Gertrud Slotke*. Das Schwurgericht bei dem Landgericht München II, 12 Ks 1/66 (München, 1967), pp. 257–272. Zie verder: Berkley, *Overzicht*, 74–79; Warmbrunn, *Dutch*, 66–67, 175; Idem, *Nederlanders*, 65–66, 173; D. Gilthay Veth, A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940–1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (in de wandeling Weinreb Rapport genoemd, 2 delen; ’s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976); Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, 16, 20–23, 27–35; Idem, ‘Mangelnde Solidarität?’, 109–111.

¹⁰⁴⁸ NIOD, Arch. HSSPF, dossier 186b. Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, p. 45 n. 62.

deportaties werd doorgegaan met het oproepen van mannen voor de joodse werkkampen in Nederland, waarmee al in januari 1942 was begonnen. Aanvankelijk hadden velen zich toen aan deze tewerkstelling willen onttrekken. In de maanden juli, augustus en september steeg echter het aantal mannen dat zich, na een oproep te hebben ontvangen, ook daadwerkelijk meldde voor deze Nederlandse werkkampen. Via de Joodsche Raad, die administratief betrokken was bij de uitzending naar deze kampen, werd de indruk gewekt dat zij die hier tewerkgesteld werden wellicht niet meer voor de ‘*Arbeitseinsatz*’ naar Polen hoefden.¹⁰⁴⁹ ‘In werkkampen moet je om vijf op en om negen uur naar bed; weinig bikken. Jozef uit Deventer en z’n zoon zijn er ook. Eerstgenoemde is er flauw gevallen, maar het werkkamp valt te prefereren boven Polen.’¹⁰⁵⁰ Zoals eerder beschreven werden deze werkkampen begin oktober 1942 ontruimd en de betrokkenen met inbegrip van hun familieleden via Westerbork naar Auschwitz weggevoerd. In combinatie met de herhaalde intimidatie met Mauthausen, leidden de vrijstellingen en Nederlandse werkkampen er tijdens de eerste drie maanden van de deportaties toe dat de joodse bevolking voorwerp werd van een verdeel- en heerspolitiek en velen zich gedwongen zagen de aanwijzingen van de Raad op te volgen, of besluiteloos de situatie bleven afwachten. In deze fase van de deportaties leken er bij gebrek aan mogelijkheden om onder te duiken in de ‘illegaliteit’, meerdere legale middelen te zijn om althans voorlopig aan deportatie te ontkomen.¹⁰⁵¹

Op het hoogtepunt van de *Rückstellungsgruppen* of *Sperren*, eind 1942, waren ruim 45.000 joden, d.w.z. bijna eenderde deel van alle Nederlandse joden bij het begin van de bezetting, op een of andere wijze voorlopig vrijgesteld van deportatie. Enkele maanden later, medio maart 1943, was dit totale aantal gedaald tot 30.000.¹⁰⁵² Veel van de betrokkenen voelden zich voorlopig nog niet al te zeer bedreigd. Om het stempel niet in gevaar te brengen en ook vanuit een natuurlijke gehechtheid aan een legaal bestaan, zochten velen tijdens deze fase van de deportaties (tot mei 1943) nog niet actief naar een onderduikplaats. Bovendien zagen velen, zowel met als zonder tijdelijke vrijstelling, geen mogelijkheid om de sprong in de illegaliteit serieus te overwegen en uit te voeren, of werden zij daarvan weerhouden door angst (Mauthausen), geldgebrek, onzekerheid en verantwoordelijkheidsgevoel voor familieleden, met name de zorg voor ouders en/of kinderen: ‘het zou laf van mij zijn indien ik moeder en Bep alleen liet. (...) Bep en ik zouden ook niet willen dat ze alleen moeder meenamen. Zolang het in ons vermogen ligt, zijn we vastbesloten onder alle omstandigheden bij elkaar te blijven. Geen mens weet wat ze met je doen als je eenmaal over de grens bent. Je moet er maar niet teveel over piekeren, dat wordt een begin zonder eind. Tot nu toe hebben wij gemazzeld’, zo schreef Herman Snatager, een joodse inwoner van Zutphen, in een brief aan zijn ondergedoken broer in januari 1943.¹⁰⁵³ Enerzijds gaf een *Sperr*-stempel ‘een enkeling wat

¹⁰⁴⁹ Presser, *Ondergang*, I, 299: ‘Door de wegvoeringen naar Duitsland en het huis aan huis ophalen ontstond een toestand, waarin die zo gevreesde dreiging uit het voorjaar weer de mindere leek tegenover de grotere van de deportatie; men krijgt de indruk, dat men geloofde – of wilde geloven – dat de Joden in de Nederlandse werkkampen veiliger zaten’; Idem, *Ashes*, 170: ‘Deportations to Germany and house-to-house raids had by then created such terrible conditions that the Dutch camps came to look like so many havens of refuge for the Jews.’ Sijes, *Studies*, 138, 141.

¹⁰⁵⁰ Brief, 20 september 1942, van Herman Snatager in Zutphen aan zijn in Wapenveld ondergedoken broer Eduard, in: Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Inleiding: J.W. Regenhardt, tekstverzorging: C. Keulen (Spaarndam: Ivoorzwart, z.j.), p. 63.

¹⁰⁵¹ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 88–89, 147, 162–164; Warmbrunn, *Dutch*, 173–176; Idem, *Nederlanders*, 171, 173; Presser, *Ondergang*, I, 287–299; Idem, *Ashes*, 164–170; Sijes, *Studies*, 138, 141; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 2, 233–234, 266–274; W. Lindwer, i.s.m. J. Houwink ten Cate, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941–1943* (Den Haag: SDU, 1995), pp. 28–29, 53–54.

¹⁰⁵² Rapport, IV B 4-Den Haag, ‘Entwicklung der jüdischen Rückstellungsgruppen in den Niederlanden (Stand 20. März 1943)’, NIOD, Arch. HSSPF, VI, BdS, map 181a. Zie ook weergave hiervan in: Polak/Van Weezel (eds.), *Documents of the persecution of the Dutch Jewry* (1979), 124–130. Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’, 16, komt op een maximaal aantal ‘gesperden’ van 44.600, verdeeld over de volgende door hem genoemde groepen: de ‘gemengd’ gehuwden (max. ca. 12.600), de joden werkzaam in bedrijven die aan Duitse (leger-)opdrachten werkten (ca. 16.000), de leden van de kleine uitzonderingsgroepen (bij elkaar ca. 8.500), en de vanwege de Joodsche Raad ‘gesperden’ (17.500).

¹⁰⁵³ Brief, 14 januari 1943, van Herman Snatager (1912–1943) in Zutphen aan zijn ondergedoken broer Eduard, in: Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941-1943*. Inleiding: J.W. Regenhardt, tekstverzorging: C. Keulen (Spaarndam: Ivoorzwart, z.j.), pp. 85–87. De in het citaat genoemde Bep was de op dat moment zwangere echtgenote van Herman. Zijn moeder, die bij hen in huis woonde, werd 9 februari 1943 alleen opgehaald en weggevoerd. Zij werd in Auschwitz vergast. Op 22 maart dat jaar werden Herman en Bep opgepakt. In kamp Westerbork werd hun zoon geboren, die kort na de bevalling stierf. Het echtpaar Snatager werd doorgestuurd naar Sobibor waar beiden op 23 juli 1943 werden vermoord. *Ibid.*, pp. 27–28, zie ook: Jules

speling om een onderduikadres te zoeken', 'anderzijds schonk het stempel zijn bezitter niet zelden een vals gevoel van veiligheid, wat mogelijk het onderduiken weer heeft tegengegaan', aldus Presser.¹⁰⁵⁴ Tegelijkertijd had het stelsel van de 'stempels' een demoraliserend effect op de (overgebleven) joodse bevolking.¹⁰⁵⁵

Een andere belangrijke factor was dat er zoals vermeld nog geen landelijke verzetsorganisatie was, die grote aantallen joden kon helpen aan onderduikadressen, voedsel en valse papieren. Mede hierdoor bleven gedurende de tweede fase van de deportaties (september 1942–april 1943) vele niet-*'gesperrte'* joden voorlopig thuis wachten, tot ze 's avonds werden opgehaald.¹⁰⁵⁶ 'Lini's ouders schreven gelukkig terug. Zoals allen in de vier grote steden zijn ze erg down. Men wordt nu 's avonds na acht uur zo uit huis gehaald, ongeacht leeftijd of makke. Je moet wel veel mazzel hebben om daaraan te ontkomen. Daarom dien je alles – gelijk wij nu ook – ingepakt te hebben om zo mee te kunnen als dat moet. Heb je niets klaar staan, zoals kleding en dekens, dan ga je en familie mee en moet je maar zien wat er van komt. Als ze geen gehoor krijgen wordt de keet geforceerd. Blijkt er geen mens thuis te zijn dan wordt het huis verzegeld, zodat je er niet meer in kunt.'¹⁰⁵⁷

Naast de joodse werkkampen in Nederland en het stelsel van tijdelijke vrijstellingen, werd de Joodsche Raad ook actief betrokken bij de transporten naar het tweede doorgangskamp Vught van joden van wie de vrijstelling vervallen was verklaard. Het ging daarbij in eerste instantie (januari 1943) om degenen die tot dan toe vrijgesteld waren, omdat ze werkten in bedrijven die voor het Duitse leger produceerden. Vught werd aanvankelijk bewust geen doorgangskamp genoemd, maar een *'Judenauffangslager'* en naar de Joodsche Raad toe werd maandenlang de indruk gewekt dat het een blijvend werkkamp voor vele duizenden joden zou worden. De Duitse politiechef in Amsterdam, Lages, liet in februari 1943 aan de leiding van de raad weten dat het de bedoeling was de staf en medewerkers van de raad in drieën te splitsen, zodat er behalve afdelingen in Amsterdam en Westerbork ook een grote afdeling in Vught zou worden gevormd. 'Het doel van dit alles is, dat ook de Joden in Nederland zooveel mogelijk arbeidskrachten moeten leveren. (...) Wel echter werd de verzekering gegeven, dat zij, die naar Vught worden gebracht om er te werken, aldaar ook zullen blijven.'¹⁰⁵⁸ In werkelijkheid werden echter van begin af joden uit dit kamp doorgestuurd naar Westerbork en daar vandaan gedeporteerd.¹⁰⁵⁹ De joodse gevangene David Koker schreef op 23 april 1943 in zijn dagboek in kamp Vught onder andere: 'wat al eerder begonnen is, laat mij sedert die dagen niet meer los, zo hevig is het geworden: angst voor Polen, angst voor de dood. Tenslotte spreekt men de laatste maand niet meer van Auffanglager, maar van Durchgangslager. Wij hebben daar wel allemaal verklaringen voor en die zouden zeer geruststellend zijn, wanneer we ze geloofden, maar we geloven ze alleen niet.'¹⁰⁶⁰

Met uitzondering van de betrekkelijk kleine groep zionistische jongeren (ook Palestina-pioniers genoemd), alsmede de ontsnappingen uit de Hollandsche Schouwburg met nabij gelegen crèche in Amsterdam, was van een georganiseerd *groepsverzet* van joden ten behoeve van massale onderduik of ontsnapping geen sprake. Palestina-pioniers – zionistische jongeren die zich voorbereidden op een

Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1993), bijlage met de persoonsgegevens van de joodse gedeporteerden uit Nederland naar Sobibor op basis van de Duitse transportlijsten uit kamp Westerbork.

¹⁰⁵⁴ Presser, *Ondergang*, I, 296; Idem, *Ashes*, 169, zich daarbij overigens vooral basierend op Herzberg, 'Kroniek der Jodenvervolging', in *Onderdrukking en verzet*, III, 159–160; zie ook Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (1985), 209–210.

¹⁰⁵⁵ Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 169–173; Warmbrunn, *Dutch*, 66–67, 175–176; Idem, *Nederlanders*, 65–66, 172–173; Presser, *Ondergang*, I, 291: 'Het stempel mag de Joodse desorganisatie hebben vertraagd, maar de Joodse demoralisatie heeft het versterkt'; Idem, *Ashes*, 167; Sijes, *Studies*, 138, 141–142.

¹⁰⁵⁶ Sijes, *Studies*, 138, 143; Lindwer et al., *Het fatale dilemma*, 53–54.

¹⁰⁵⁷ Brief, 20 september 1942, van Herman Snatager in Zutphen aan zijn in Wapenveld ondergedoken broer Eduard, in: Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941-1943* (Spaarndam: Ivoorzwart, z.j.), p. 63.

¹⁰⁵⁸ Notulen van de Joodsche Raad voor Amsterdam, Centraal Comité, verslag van de vergadering op donderdag 25 februari 1943, p. 1; NIOD, Arch. coll. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam, 1c.

¹⁰⁵⁹ Notulen van de Joodsche Raad voor Amsterdam, Centraal Comité, 86ste vergadering, 26 maart 1943, p. 1; NIOD, Arch. coll. 182: Joodsche Raad voor Amsterdam, 1c; Idem, vergadering van donderdag 8 april 1943 ('Auffangslager'), vergadering van donderdag 22 april 1943. Wielek, *Oorlog die Hitler won*, 197–198; Presser, *Ondergang*, II, 383–384; Idem, *Ashes*, 465–466; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 330–332; VIII, 712–725, m.n. 721 n. 1.

¹⁰⁶⁰ David Koker, *Dagboek, geschreven in Vught* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1993, 3^e druk; eerste druk 1977), p. 101 (17 april 1943).

nieuw bestaan in het joodse land¹⁰⁶¹ – vormden in nauwe samenwerking met een toegewijde groep niet-joden een ondergronds netwerk. Binnen deze groep waren de voornaamste joodse leiders, die in augustus 1942 in Loosdrecht het eerste initiatief namen tot onderduik en ontsnapping: de 22-jarige Menachem Pinkhof en 23-jarige Joachim Simon ('Schuschu'). Van niet-joodse kant was de pacifistische hoofdonderwijzer Joop Westerweel (1899–1944) uit Rotterdam de veruit voornaamste inspirator en organisator. De belangrijkste brugfiguur tussen de Palestina-pioniers in Loosdrecht en Westerweel in Rotterdam – en daarmee de basis voor het reddingsnetwerk – was de 25-jarige Mirjam Waterman uit Loosdrecht. Ook zij was onderwijzeres van beroep. Westerweel en Waterman kenden elkaar nog uit het eind van de jaren dertig van de Werkplaats Kindergemeenschap, een door Kees Boeke gestichte vooruitstrevende school in Bilthoven. Inmiddels was Waterman werkzaam als joods onderwijzeres in Loosdrecht en in contact gekomen met de ongeveer vijftig Palestina-pioniers, die daar sinds 1940 in een paviljoen verbleven. Het door hen opgerichte netwerk breidde zich uit naar pioniers in andere plaatsen, zoals Gouda, Elden en Amsterdam. Van de in totaal 716 leden van de pioniersbeweging – verspreid over het land – doken 387 onder, van wie er 309 (43,2 procent) de oorlog overleefden. Van de onderduikers wisten tientallen in de loop van 1943 via België naar Frankrijk te reizen. Er werd gebruik gemaakt van legale reispapieren van *Organisation Todt*, bestemd voor van verlof naar hun werk in Frankrijk terugkerende buitenlandse arbeiders. Het ging daarbij niet om vervalste documenten maar om originele, blanco reisvergunningen die vervolgens op naam werden gezet van wel vervalste persoonsbewijzen. Daarna kon men net als andere tewerkgestelden openlijk gebruikmaken van de reis- en verblijfvoorzieningen, waaronder kantines, van *Organisation Todt* in Frankrijk. Van degenen die naar Frankrijk reisden, slaagden tussen zeventig en tachtig er in samenwerking met leden van de *Éclaireurs Israélites de France* en *Armée Juive* in over de Pyreneeën naar Spanje te ontsnappen en zelfs nog tijdens de oorlog het Britse mandaatgebied Palestina te bereiken.¹⁰⁶²

¹⁰⁶¹ Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam: Vassallucci, 1999), pp. 399–420; Yigal Benjamin, *The Halutz (Youth Pioneering) Movement and the Hachsharot (Training centers) in Holland from their beginning until after the Establishment of the State of Israel, 1917–1950*. Ph.D. thesis, Department of Jewish History, submitted to the Senate of Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, January 1996, 2 vols. (Hebrew text, English summary, pp. i–vi); adapted published edition: *Faithful to their destiny and to themselves. The Zionist Pioneers' Underground in the Netherlands in War and Holocaust* (Tel-Aviv etc.: Yad Tabenkin/Beit Lohamei Haghetat, 1998; Hebrew, English abstract).

¹⁰⁶² Voor de meest betrouwbare cijfers onderduikers, gedeporteerden en overlevenden, zie: Yigal Benjamin, *The Halutz (Youth Pioneering) Movement and the Hachsharot (Training centers) in Holland from their beginning until after the Establishment of the State of Israel, 1917–1950*. Ph.D. thesis, Department of Jewish History, Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, January 1996, 2 vols. (Hebr., Eng. summary, pp. i–vi), vol. 1, p. 160, tabel 2. Adapted published edition: *Faithful to their destiny and to themselves. The Zionist Pioneers' Underground in the Netherlands in War and Holocaust* (Tel-Aviv etc.: Yad Tabenkin/Beit Lohamei Haghetat, 1998; Hebr.), p. 224, tabel 2; Yigal Benjamin, 'The Hachsharot in the Netherlands during the Holocaust - the quantitative data and their implications', *Massua*, vol. 2 (April 1992, Hebr.), pp. 114–127, aldaar 117 tabel 2. Zie verder: Sytske de Jong, *De Westerweelgroep*; ongepubliceerde doctoraal-scriptie, Rijksuniversiteit Groningen, augustus 2001; Dan Michman, 'The Zionist Youth Movements in Holland and Belgium and their Activities during the Shoah', in: A. Cohen, Y. Cochavi, Y. Gelber (eds.), *Zionist Youth Movements during the Shoah* (New York etc.: Lang, 1995), pp. 145–171; *Verzet zonder geweld. Ter herinnering aan Joop Westerweel, 1899–1944*, diverse auteurs (z.p., uitgave in eigen beheer, 1964; 109 p.); Haim Avni, 'The Zionist Underground in Holland and France and the escape to Spain', in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 555–590; S. Chulavski, 'Rescue Actions. Pioneer Underground in Holland', in: M. Gefen, H. Grosman, S. Chulavski, J. Segal, A. Kovner, R. Korczak (eds.), *The Jewish Partisans*, Vol. 2 (Merhavia: Sifriat Poalim, Worker's Book Guild, 1958), pp. 467–494 (Hebr.); Bracha Habas (ed.), *Oro Haganuz. Joop Westerweel bechajav uvemoto [His inner light. The life and death of Joop Westerweel]* (Tel-Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1964; Hebr.); Menachem Pinkhof, 'Joop Westerweel – Holland', in: Tania Reinhart, Ora Limor (eds.), *The Righteous Gentiles (Gesher, vol. XXXIV; Jerusalem: Jewish Agency/Haomanim Press, 1976), pp. 35–50 (Hebr.); Mirjam Pinkhof-Waterman, m.m.v. Fieke (Tsofia) Langer-Asscher, Menachem Pinkhof* (Haifa: uitgave in eigen beheer, 1979, Ned./Hebr.); Ineke Brasz, Jas Daams Czn, Lilli Ofek, Mosje Keny, Mirjam Pinkhof, *De jeugdlijah van het Paviljoen Loosdrechtsche Rade 1939–1945* (Hilversum: Verloren, 1987; verbeterde en aangevulde druk 1998), pp. 24–32, 60–109; M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, III-1, 196–198; Lucien Lazare, *La résistance juive en France* (Paris: Stock, 1987), 306–309; Anny Latour, *La Résistance juive en France* (Paris: Stock, 1970), 104–109; A. Cohen, *Persécutions et sauvetages*, 383, 396; Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1990). Wat dit betreft zijn verouderde, onjuiste gegevens en cijfers vermeld in: Presser, *Ondergang*, I, 448–451; II, 12–16; Idem, *Ashes*, 282–284; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 354–356 en Houwink ten Cate, 'Mangelde Solidarität?', pp. 117–118, n. 164–170. Zie voorts over dit onderwerp: *Vom Ringen des holländischen Hechaluz*. Ongepubliceerd getypt manuscript, 53 blz. (z.j. [voorjaar 1945], geanonimiseerd), en *Rapport over het werk der Hachsjarah-organisaties in Nederland van de tijd der bezetting tot na de bevrijding* (Amsterdam, september 1945), beide documenten in: Archief Beit Lohamei Haghetat (BLH, The Ghetto Fighters' House), Israël, Ned. afdeling, dossier 674; van eerst genoemd document exemplaar ook in: NIOD, coll. 249; Doc II, dossier 614A. Braber, 'Zelfs als wij zullen verliezen', 83–87; Paul Siegel, *In ungleichem Kampf. Christlich-jüdische Rettungsaktion der Westerweel-Gruppe. Von Köln nach Holland, durch Westerbork über Frankreich und Spanien nach Israel, 1924–1944* (Konstanz: Hartung-Gorre, 2001), Ned. ed.: *Locomotieven trekken wagons* (Westervoort: Van

Een andere uitzondering vormden de ontsnappingen, georganiseerd door personeelsleden van de Joodsche Raad in eerdergenoemd verzamelcentrum voor opgepakte joden in Amsterdam, de Hollandsche Schouwburg en de bijbehorende, daartegenover gelegen crèche. In de Schouwburg waren Walter Suskind en Felix Halverstad de belangrijkste betrokkenen bij de ontsnappingen en het daarmee gepaard gaande vervalsen van administratieve gegevens. In de crèche speelden directrice Henriëtte Pimentel en haar personeel een sleutelrol. In totaal konden circa duizend mensen uit beide gebouwen ontsnappen, van wie 600 kinderen en minstens 400 volwassenen.¹⁰⁶³ Zowel bij deze activiteiten als bij de Palestina-pioniers was de nauwe samenwerking met niet-joden, die voor onderduikplaatsen zorgden, van cruciaal belang voor het succes. Dit laatste gold eveneens voor de tijdige, succesvolle onderduik van naar verhouding veel joden in Enschede, waarop hieronder nog wordt teruggekomen.

De afwezigheid van joods georganiseerd groepsverzet op nationaal niveau had verschillende oorzaken. Ten eerste waren de joden in Nederland geen hechte gemeenschap, maar al vóór de oorlog in feite deel van de omgeving geworden. Door gebrek aan eenheid en de vergaande integratie en acculturatie in de vooroorlogse samenleving waren er geen duidelijke organisaties of leiders met voldoende draagvlak en gezag van waaruit een landelijk joods verzetsnetwerk had kunnen ontstaan.¹⁰⁶⁴ In de tweede plaats was een mogelijk begin van joods verzet al door de razzia's van februari en juni 1941, de onderdrukking van de Februaristaking en de herhaaldelijke intimidatie met Mauthausen in de kiem gesmoord. In de derde plaats waren de joden, als gevolg van de vele tegen hen gerichte maatregelen, waaronder de inbeslagneming van bezit en de Nederlandse werkkampen voor weerbare joodse mannen, al aan de vooravond van de deportaties geïsoleerd, gestigmatiseerd en verarmd. Door de gedwongen verhuizingen naar en concentratie in Amsterdam beschikten velen niet meer over hun vroegere sociale netwerk van burens, kennissen en collega's op het werk. De meeste joden in de grote steden hadden door dit alles tijdens de deportatiefase onvoldoende beschikking over financiële middelen of sociale contacten om te kunnen onderduiken of ontsnappen. In dit opzicht bestonden nog de minste belemmeringen voor ongebonden jongeren, die vastbesloten waren niet in handen van de bezetter te vallen.¹⁰⁶⁵ Omgekeerd waren niet-joodse verzetsgroepen – m.n. in het oosten, noorden en zuiden van het land – lange tijd onvoldoende ontwikkeld om joden (vooral uit het westen), die onderduikadressen nodig hadden, te kunnen bereiken.¹⁰⁶⁶

Gruting, 1999); J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam: L.J. Veen/NIOD, 2005), pp. 58–66, 304–305, 488, 774–775, 964–966. Archief BLH: Ned. afd., dossiers 173, 219, 259, 665. Yad Vashem Archives: file nr. 5595554 (Menachem Pinkhof en Mirjam Pinkhof-Waterman) en: RG O.3 – Testimonies department, files 930 (Kurt Walter) en 936 (Harry Naphtali Asscher).

¹⁰⁶³ Anita van Ommeren, Ageeth Scherphuis, 'De crèche, 1942-1943', in: *Vrij Nederland*, 18 januari 1986 (kleurenbijlage); Jacques van de Kar, *Joods verzet. Terugblik op de periode rond de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1984); Richter Roegholt, *Walter Suskind en de Hollandsche Schouwburg. De geschiedenis van de redding van joodse kinderen 1942-1943* (Amsterdam: Walter Suskind Stichting, 1990); De Jong, *Koninkrijk*, VI, 258–259; 352–354; Presser, *Ondergang*, II, 11–12; Idem, *Ashes*, 281–282; J.Th.M. Houwink ten Cate, 'Alfons Zündler en de bewaking van het gevangenkamp aan de Plantage Middenlaan 24 te Amsterdam – volgens de geschreven bronnen'; ongepubliceerd rapport (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, augustus 1994/januari 1995; ook ingediend bij Yad Vashem in Jerusalem); Idem, 'Mangelnde Solidarität?', 112–114; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942–1945* (Kampen: Kok, 1996), pp. 126–169, 430; J. Michman, B.J. Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden*, 48–58; Debórah Dwork, *Children with a Star. Jewish Youth in Nazi Europe* (New Haven and London: Yale University Press, 1991), pp. 46–51; Braber, 'Zelfs als wij zullen verliezen', 82–83.

¹⁰⁶⁴ S. de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Nijmegen: SUN, 1978 [eerste druk 1954]), pp. 279–280; Herzberg, *Kroniek* (1985, eerste druk 1950), 209; Presser, *Ondergang*, II, 4–5; Idem, *Ashes*, 278–279; Jacob Presser, 'The Judenrat in the Netherlands', in: Rachel Erlich (preface), *Imposed Jewish Governing Bodies under Nazi Rule. YIVO Colloquium, December 2–5, 1967* (New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1972), pp. 54–64 en daarop volgende discussie op 64–70, aldaar Presser op p. 65: "I don't talk about Jewish resistance because in my idea Jewish resistance did not exist in the sense that there was a common Jewish hinterland, a common Jewish system of values. It did not exist. There was not a common Jewish ethos from which a Jewish resistance could be based." Centraal in dit citaat staat o.i. het tot drie keer toe gebruikte woord 'common'.

¹⁰⁶⁵ Albert Heymans, *Jood zonder ster* (Westervoort: Van Gruting, 1999. Tweede, herziene druk 2004). Met het aangepaste persoonsbewijs van een niet-jood en onder het mom van student die weigerde in Duitsland te werken, vond Heymans (geb. 1922) als boerenknecht onderdak nabij Arnhem. Daarna regelde hij op dezelfde boerderij een onderduikplaats voor zijn zus. Een ander soortgelijk voorbeeld: E.H. (Dan) Kampelmacher, *Fighting for Survival* (Jerusalem/New York: Yad Vashem / The Holocaust Survivors' Memoirs Project, 2006). Een derde voorbeeld: Eduard Snatager (geb. 1917), de in Wapenveld ondergedoken jongere broer van Herman uit Zutphen, zie: Herman Snatager, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941-1943* (Spaarndam: Ivoorzwart, z.j.), pp. 85–86 en *passim*.

¹⁰⁶⁶ Sijes, *Studies*, 143–144, 149; B.J. Flim, 'De Holocaust in Nederland', in: Michman/Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, pp. 26–44, aldaar 38–42; vergel. Bert Jan Flim, 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de

Anders dan in de grote steden in het westen van het land, waar meer dan driekwart van de joden woonde, hadden joden uit kleine plaatsen, waar hun aantal (zeer) gering was, gemiddeld vaak grotere overlevingskansen.¹⁰⁶⁷ Uitzonderingen waren echter de provincies Groningen en Drenthe waar de meeste joodse bewoners zoals vermeld al begin oktober 1942 werden weggevoerd uit hun huizen, tegelijk met de ontruiming van de joodse werkkampen. Zo konden alle negen joden die in Olst (Overijssel) woonden, de oorlog overleven. Van de 54 joden in Enkhuizen werden er niet meer dan twee gedeporteerd. In Aalten (Gelderland) werden van de 77 joden er 34 weggevoerd en vermoord, terwijl 43 de oorlog overleefden door onder te duiken, vijf doken onder maar werden alsnog gepakt, weggevoerd en kwamen om. Van de 84 Tielse joden zijn, mede dankzij medewerking van de politie die hen waarschuwde, er 57 ondergedoken. De joden uit deze kleinere plaatsen – veelal kleine zelfstandigen, winkeliers – werden over het algemeen geholpen door persoonlijke relaties (buren, niet-joodse familieleden, klanten, collega's).¹⁰⁶⁸ In Twente, met name de stad Enschede, was het opmerkelijk hoge aantal joodse overlevenden vooral te danken aan tijdig georganiseerde onderduikhulp door samenwerking tussen dominee Leendert Overduin, die over een netwerk van minstens veertig contactpersonen voor onderduik beschikte, de plaatselijke vertegenwoordiging van de Joodse Raad – S.N. (Sieg) Menko (voorzitter), I. van Dam en G.B. (Gerard) Sanders – en financiële hulp van Twentse niet-joodse textielabrikanten. De plaatselijke politie waarschuwde als er gevaar van arrestatie of huiszoeking dreigde. Veel van de Enschedese joden die onderdoken, kwamen via het netwerk van Overduin in Drenthe en Friesland terecht. De contacten tussen Overduin en vertegenwoordigers van de joodse gemeente dateerden van oktober 1941 toen tijdens represaille-razzia's in het oosten van het land onder andere in Enschede joodse mannen waren opgepakt en naar Mauthausen waren weggevoerd. Van de ongeveer 1.300 Enschedese joden overleefde bijna 53 procent de oorlog.¹⁰⁶⁹ Zowel onder de Palestina-pioniers als onder de joden van Enschede was het percentage joodse overlevenden veel hoger dan in de grote steden in het westen of het nationale gemiddelde van ongeveer 25 procent. In beide gevallen was bij de onderduik sprake van vroegtijdige, nauwe samenwerking tussen joden en niet-joden.

Zoals vermeld ontbrak een georganiseerd joods groepsverzet op nationaal niveau, wèl echter zijn er sterke aanwijzingen dat verhoudingsgewijs aanzienlijk meer individuele joden dan niet-joden hebben deelgenomen aan het georganiseerde verzet in het algemeen.¹⁰⁷⁰ De mogelijkheid evenwel om via de Joodsche Raad een vrijstelling te bemachtigen, of in plaats van naar doorgangskamp Westerbork, naar het aanvankelijk als 'blijvend' voorgespiegelde arbeidskamp Vught gestuurd te worden, leken in de periode tot mei 1943 voor velen een alternatief voor het gebrek aan onderduikmogelijkheden.¹⁰⁷¹

onderduikorganisaties', in: H. Flap, M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolgving in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 145–160, m.n. 153–154, 158–159. Zie verder paragraaf 4.3.3.2: Maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden in Nederland.

¹⁰⁶⁷ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität?', p. 101 n. 81, p. 103 n. 90, p. 107 n. 111. Croes/Tammes, 'Gif', 38–41. Zie ook *De Bosatlas van Nederland* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 2007), p. 51d.

¹⁰⁶⁸ H. van Riessen et al., *Het Grote Gebod. Gedenboek van het verzet in LO en LKP* (2 delen, Kampen: J.H. Kok, 1951), II, 9; Presser, *Ondergang*, II, 243; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 357; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 259 (Aalten), 346 (Enkhuizen) en 557 (Tiel). Peter Lurvink, *De joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis, 1630–1945* (Zutphen: Walburg Pers, 1991). Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität?', 107–108, 131–132, tabel 1. Croes/Tammes, 'Gif'.

¹⁰⁶⁹ Zie uitgebreid: Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen: Walburg Pers, 2003), pp. 94–95 en *passim*. Zie ook: L.F. (Frank) van Zuylen, *De joodse gemeenschap te Enschede 1930–1945* (Hengelo: Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam, 1983), pp. 56–69; Presser, *Ondergang*, I, 406–407; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 347, 356–357; J. Michman et al., *Pinkas* (1999), 194, 349; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität?', 107, 121–122. Van Zuylen (p. 58) citeerde uit een interview met een naaste medewerkster van Menko: '...Meneer Sieg [Menko], die heeft de fondsen georganiseerd, geld van dacht ik de niet-joodse fabrikanten... Gerard Sanders kende eigenlijk die hele joodse gemeente... dus Gerard Sanders leverde de joden, dominee Overduin leverde de adressen en meneer Sieg zorgde voor de money, voorzover al die mensen daar zelf niet voor konden zorgen, wat inderdaad op dat moment voorkwam...'.
¹⁰⁷⁰ Presser, 'Verzet van Joden', in: Idem, *Schrijfsels en schrifturen* (1961), 138–146, aldaar 141–142; Idem, *Ondergang*, II, 5, 7–18; Idem, *Ashes*, 278–280; Sijes, *Studies*, 148; L. de Jong, 'Verzet en illegaliteit 1940–1945', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, deel 39 – No. 6 (Amsterdam 1976), p. 12 n. 1; De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1049–1050. Zie uitgebreid: Ben Braber, 'Zelfs als wij zullen verliezen'. *Joden in verzet en illegaliteit in Nederland, 1940–1945* (Amsterdam: Balans, 1990), pp. 15–17, 139 en *passim*.

¹⁰⁷¹ D. Cohen, 'Herinneringen', *NIW*, p. 18, 3e kolom; Herzberg, *Kroniek* (1985), 157–158; Sijes, *Studies*, 139–140, 145.

Immers, voor het kunnen en willen onderduiken of ontsnappen¹⁰⁷² waren veel joden tijdens de belangrijkste fasen van de deportaties (tot en met mei 1943) allereerst aangewezen op een combinatie van *eigen* financiële middelen en persoonlijke contacten met individuele niet-joodse Nederlanders (in plaats van een verzetsorganisatie), waar echter vooral in Amsterdam en andere grote steden veel joden niet of onvoldoende over beschikten. Hun afgedwongen isolement en hulpeloosheid tijdens de deportaties waren in de eerste plaats gevolg van de vele Duitse segregatie-maatregelen, gedwongen concentratie, economische beroving, intimidatie (Mauthausen) en niet primair te herleiden tot een veronderstelde gebrekkige integratie van de joden vóór de oorlog in verband met de typisch Nederlandse verzuiling en zogenoemde ‘verzuilingsmentaliteit’ van niet-joden.¹⁰⁷³

Joodse reacties tijdens de deportatiefase in Nederland werden uiteindelijk vooral bepaald door de methoden van intimidatie, list en bedrog die de bezetter hanteerde en waarbij tot in mei 1943 de Joodsche Raad actief werd ingeschakeld. Onder de joodse bevolking werd lange tijd het gevaar van deportatie onderschat en dat van onderduik overschat. Pas tijdens de derde fase (mei–september 1943), toen de overgebleven joden bijna allemaal in drie betrekkelijk makkelijk af te sluiten Amsterdamse wijken verbleven, lieten *Sipo-SD* en *Zentralstelle* de methoden van feitelijke misleiding vallen en gingen openlijk over op grootschalige *razzia*'s om de laatste groepen op te pakken en de deportaties gaande te houden. Het was dan ook in deze periode dat de Joodsche Raad in snel tempo zijn betekenis voor de bezetter verloor en omdat de vrijstellingen toen ook bijna geheel werden opgeheven, probeerden veel overgebleven joden in deze fase (mei–september 1943) alsnog snel een onderduikplaats te vinden.¹⁰⁷⁴ Voor een deel lukte dit, mede omdat toen in het algemeen meer georganiseerd verzet was ontstaan, maar het grootste deel van de joden was toen inmiddels gedeporteerd.

¹⁰⁷² Voor een goed voorbeeld van een geslaagde ontsnapping naar Zwitserland, zie: Jenny Gans-Premsele, *Vluchtweg* (Baarn: Bosch & Keuning, 1990). De schrijfster was echtgenote van Mozes Heiman Gans, auteur van o.a. *Memorboek: geschiedenis van het Nederlandse Jodendom vanaf de Renaissance tot 1940* (Baarn: Het Wereldvenster, 1971).

¹⁰⁷³ Vergel. Croes/Tammes, ‘Gif’, 393–429. Ook bij hen blijft het echter een tegenstrijdig en ten onrechte verwaarloosd aandachtspunt dat in de Nederlandse maatschappij van de jaren twintig en dertig de joodse Nederlanders in grote meerderheid zelf deel uitmaakten van de socialistische, dan wel liberaal-neutrale zuil; er bestond geen ‘joodse zuil’. Vergel. Blom, ‘Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging’, *BMGN* 120 (2005), pp. 562–580, aldaar 577–578 n. 50; herdruk in Blom, *In de ban* (2007), p. 91 n. 48. Blom wierp al eerder, niet zonder aarzeling, de vraag op of het apart zetten van een joodse bevolkingsgroep, voor welke eigen regels golden, op het eerste gezicht niet een zekere aanvaardbaarheid gehad kon hebben in de ogen van (de) niet-joodse Nederlanders gezien de traditie van verzuiling in de Nederlandse samenleving. Hierdoor zouden de anti-joodse maatregelen minder dan elders gevoels van solidariteit hebben opgeroepen. Blom, ‘Vervolging van de joden’, *De Gids*, 503; herdruk in Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145. Vergel. Moore, *Victims*, 258; Idem, *Slachtoffers*, 310–311.

¹⁰⁷⁴ S. de Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland: Laatste bedrijf* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1946), p. 99; De Jong, *Koninkrijk*, VI, 346–347; VII, 317–319; Braber, ‘Zelfs als wij zullen verliezen’, 72–74.

4.4.4 Vergelijkend overzicht

Figuur 20: Joodse organisaties en bevolkingsgroepen, 1942–1945

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
34) Functioneren en reacties van opgelegde organisaties	<ul style="list-style-type: none"> - UGIF: geen instrument in handen van bezetter bij uitvoering van deportaties, wel grote betekenis voor uitvoering van sociale en materiële steun - UGIF-N en vooral UGIF-S gedeeltelijk dekmantel voor clandestiene hulpactiviteiten door OSE e.a. 	<ul style="list-style-type: none"> - AJB: na augustus 1942 geen belangrijk instrument meer in handen van bezetter, blijvende betekenis voor sociale en materiële steun - AJB gedeeltelijk dekmantel voor clandestiene hulpactiviteiten, vooral op lokaal niveau, o.a. CDJ 	<ul style="list-style-type: none"> - Joodsche Raad blijft t/m mei 1943 belangrijk instrument in handen van bezetter, tot september 1943 betekenis voor sociale en materiële steun
35) Reacties van de bevolkingsgroepen en alternatieve organisaties	<ul style="list-style-type: none"> - Franse joden: geen massale vlucht in illegaliteit, geen ontstaan van (landelijke) joodse verzetsorganisatie, wel relatief veel <i>individuele</i> joden in algemeen verzet - buitenlandse joden: <i>toenemende</i> onderduik, groei van verschillende verzets- en hulpgroepen (communistisch, zionistisch), samenwerking met niet-joodse hulpgroepen (Amitié chrétienne, CIMADE), m.n. bij georganiseerde onderduik van kinderen - toenemende samenwerking tussen communistisch en zionistisch verzet, leidt in noordelijke zone tot UJRE, mei 1943, in zuidelijke zone tot CGD, juli 1943 - toenadering tussen legale Frans-joodse organisaties (<i>Consistoire</i>, UGIF) en georganiseerd verzet vanaf okt. 1943, leidt tot CRIF en aan aansluiting bij algemene Franse verzetsraad CNR, mei 1944 	<ul style="list-style-type: none"> - Belgische joden: geen massale vlucht in illegaliteit, vrijstelling van deportatie, tot sept. 1943 - buitenlandse joden: <i>massale</i> onderduik, vnl. via individuele kanalen, vanaf sept. 1942 - vereniging van verschillende verzetsgroepen (communistisch, zionistisch etc.) in CDJ, samenwerking met niet-joodse hulporganisaties (NWK), m.n. bij georganiseerde onderduik van kinderen, sept. 1942 - CDJ vanaf begin onderdeel van algemene Belgische verzetsorganisatie OF, sept. 1942 	<ul style="list-style-type: none"> - Nederlandse en buitenlandse joden: maximaal gebruik van legale middelen om aan deportatie te ontkomen, tot mei 1943 - naar verhouding <i>beperkte</i> onderduik tot april 1943, daarna relatief versnelde onderduik - georganiseerd groepsverzet tot onderduik en ontsnapping beperkt tot zionistische jongeren, Hollandsche Schouwburg/Crèche, en Enschede, in samenwerking met niet-joodse hulpgroepen - geen ontstaan van landelijke joodse verzetsorganisatie, wel relatief veel <i>individuele</i> joden in algemene verzetsorganisaties

Overeenkomsten en verschillen

Ad 34) De belangrijkste reden dat de UGIF uitsluitend functioneerde als organisatie voor sociale steun en *niet* werd ingeschakeld als instrument in handen van de *Sipo-SD* bij de deportaties, was het feit dat de Frans-Duitse collaboratie in dit opzicht een hoog politiek en politoneel niveau had bereikt. De administratieve voorbereiding en uitvoering van de deportaties waren in handen van de Franse instanties zèlf. Daar kwam bij dat de joodse dwangorganisatie in Frankrijk – anders dan in België en Nederland – niet in de eerste plaats ondergeschikt was aan de bezetter, maar aan het CGQJ. Deze laatste legde wat de UGIF-N betreft alle prioriteit bij de verplichte bevoorrading van de in doorgangskamp Drancy verblijvende joden. In België en Nederland werden de joodse dwangorganisaties wèl door de *Sipo-SD* betrokken bij de oproepingsbevelen tijdens de eerste fase van de deportaties. In België verloor de AJB echter al binnen enkele weken – toen de *razzia's* begonnen – grotendeels zijn betekenis voor de bezetter. Ook voor de joodse bevolking speelde de AJB al snel geen belangrijke rol meer, mede omdat de snel tot ontwikkeling en samenwerking gekomen joodse verzetsgroepen (eerst MOI, later CDJ) de AJB in feite ondermijnden. Door dit alles ontstond een crisis binnen de AJB-leiding en trad Ullmann als voorzitter af. Alleen voor de relatief kleine groep joden met Belgische nationaliteit tot september 1943 en voor enkele honderden kinderen en ouderen ook nog daarna, bleef de AJB tot bijna het einde van de bezetting van betekenis. In

Nederland daarentegen was de Joodsche Raad niet alleen tijdens de eerste fase van de deportaties, gekenmerkt door oproepbevelen, maar ook daarna een belangrijk instrument in handen van de bezetter. Zo was vanaf september 1942 het stelsel van de vrijstellingen voor een belangrijk deel via de Raad uitgevoerd. Op deze wijze leken ook legale wegen te ontstaan om aan deportatie te ontkomen. De Raad, die aan een legale beleidslijn vasthield, werd voor de slachtoffers een nog belangrijker instantie bij de jacht op een of andere vorm van tijdelijke vrijstelling. Eind 1942 waren in totaal ongeveer 45.000 joden, d.w.z. bijna een derde deel van alle Nederlandse joden in 1940, voorlopig vrijgesteld van deportatie. Pas toen vanaf mei 1943 grote razzia's plaatsvonden verminderde de betekenis van de Raad voor zowel bezetter als overgebleven joodse bevolking.

Ad 35) Dat Franse joden na het begin van de deportaties niet massaal onderdoken, kwam omdat al snel duidelijk werd dat de ophaalacties zich vooral richtten op buitenlandse en staatloze joden, iets dat overigens niet officieel door Vichy was bekend gemaakt. Over het algemeen werden opgepakte joden met de Franse nationaliteit, doorgaans na bemiddeling van de UGIF, weer vrijgelaten, met uitzondering veelal van kinderen van buitenlandse ouders en individuele strafgevallen. Voor zover Franse joden toch iets tegen de bezetter of het Vichy-bewind wilden ondernemen, sloten zij zich aan bij al bestaande, algemene Franse verzetsgroepen, omdat zij zich vaak – ondanks twee jaar Frans-Duitse anti-joodse politiek – meer Fransman dan joods voelden. In België vond een soortgelijke ontwikkeling plaats, al ging het hier om een veel geringer aantal autochtone joden. Voor beide landen gold dat wanneer individuele joden zich aansloten bij algemene verzetsgroepen, de betrokkenen bijna altijd de nationaliteit van het land bezaten en al sinds jaar en dag waren ingeburgerd. Zij wensten vaak niet openlijk in verband gebracht te worden met ongeassimileerde buitenlanders, die, zoals zij het zagen, antisemitisme hadden bevorderd en dus hun eigen status als gevestigde burgers in gevaar hadden gebracht. Dit laatste was in Nederland veel minder van belang, maar aangezien het verzet in het algemeen hier – anders dan in Frankrijk en België – bij het begin van de deportaties nog nauwelijks tot ontwikkeling was gekomen, waren de mogelijkheden voor individuele joden tot aansluiting bij verzetsgroepen beperkter. Dit was een belangrijke reden dat men naar legale middelen zocht om aan deportatie te ontkomen, zoals bijvoorbeeld tewerkstelling in voor de Duitse oorlogsproductie belangrijke bedrijven, plaatsing in Nederlandse werkkampen, of een functie binnen de bureaucratie van de Joodsche Raad. Zoals gezegd hadden eind 1942 ongeveer 45.000 joden, eenderde van het totaal, een of andere vorm van voorlopige vrijstelling.

Voor wat betreft de buitenlandse joden ging men zowel in Frankrijk als in België kort na het begin van de ophaalacties ertoe over om op eigen gelegenheid en op eigen kosten een schuilplaats te vinden; vaak was dit een pension of een gehuurde kamer bij particulieren. Ook ontstonden er vanaf augustus–september 1942 joodse zelfhulpgroepen, die vaak een aangepaste voortzetting waren van al langer bestaande hulporganisaties en ook aansluiting zochten bij reeds bestaande niet-joodse ondergrondse organisaties. Sprekend voorbeeld hiervan in België was het CDJ binnen het kader van het Onafhankelijkheidsfront. De veelal eerder ondergedoken joden werden vanaf begin 1943 gesteund door deze zelfhulpgroepen, die in Frankrijk en België financiële steun kregen van de *Joint* uit Amerika en van niet-joodse humanitaire hulporganisaties. Er ontwikkelde zich een eigen dynamiek, waarbij de hulpnetwerken gaandeweg werden uitgebreid en verbreed naar kinderporganisaties, kerkelijke instanties, ontsnappingslijnen etc. In Nederland was van dit alles lange tijd geen of veel minder sprake. Georganiseerd groepsverzet van zowel joden als niet-joden ten behoeve van onderduik of ontsnapping ontbrak, met uitzondering van de betrekkelijk kleine groep zionistische jongeren vanaf augustus 1942. De joden die zich maandenlang nog min of meer veilig waanden met de felbegeerde vrijstellingen, kregen vanaf begin 1943 te maken met de afbouw daarvan, waarbij het geboden alternatief van Duitse kant, te weten plaatsing in het als ‘permanent’ voorgespiegelde arbeidskamp Vught, geen bescherming bood maar slechts een van de methoden bleek tot verdere concentratie en isolatie, ten einde de betrokkenen later makkelijker te kunnen deporteren.

Gesteld kan worden dat voor de joodse bevolkingsgroepen uiteindelijk vooral de reacties *tijdens* de deportaties van groot belang waren voor het ontstaan van de verschillen tussen de drie landen. In Nederland werden die reacties in grote mate bepaald door enerzijds de wijze waarop de deportaties waren georganiseerd en anderzijds het gebrek aan alternatieve organisaties en leiders met voldoende draagvlak en gezag onder de joodse bevolking. Mede door de langdurige afwezigheid van voldoende

onderduikmogelijkheden, de intimidatie met Mauthausen, de directe onderschikking van de Joodsche Raad aan de *Sipo-SD* in Amsterdam, waardoor de Raad geen enkele manoeuvreerruimte bezat, en de overwegend ingeburgerde achtergrond van de joodse bevolking zelf, leidde dit ertoe dat een passiviteit in de hand werd gewerkt. In Frankrijk en België speelde de eigen, grotendeels Oost-Europese, achtergrond van de joodse bevolkingsgroepen een hoofdrol bij het ontstaan van joodse zelfhulp- en verzetsorganisaties. Zoals gezegd nam daarbij als gevolg van de razzia's in België de AJB zowel voor de overgebleven joodse bevolking als voor de bezetter snel in betekenis af. Tegelijkertijd ontstonden onderduikmogelijkheden, waarvan de overgebleven joden grotendeels via de in het CDJ verenigde joodse ondergrondse in betrekkelijk korte tijd gebruik konden maken. In Frankrijk waren in beide zones eveneens joodse zelfhulp- en verzetsorganisaties ontstaan, maar anders dan in België duurde het door de grote politiek-ideologische tegenstellingen hier veel langer, tot medio 1943, voordat deze tot een meer doeltreffende samenwerking kwamen. Voor zover in Nederland geen sprake was van passiviteit, beperkten de reacties zich lange tijd, tot begin 1943, in hoofdzaak tot maximaal gebruik van legale 'vluchtmogelijkheden', die door de bezetter in feite als deel van het deportatiesysteem werden gecreëerd.

Tabel 5: Vergelijkend overzicht: lot van de joden in Frankrijk, België en Nederland in aantallen en percentages¹⁰⁷⁵

	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	percentage	aantal	percentage	aantal	percentage
Joodse bevolking vóór aanvang van de bezetting ^A	ca. 320.000	100	ca. 66.000	100	140.000	100
Ontsnapting tijdens de Duitse inval naar gebied blijvend buiten Duits machtsbereik ^B	max. ca. 30.000	9,4	4.000–5.000	6,1–7,6	ca. 400	0,3
Totale deportatiecijfer, 1941–1944 (slachtoffers en overlevenden) ^C	75.721–80.000 ^C	23,7–25	25.124	38,1	107.000	76,4
Geslaagde ontsnapning of legale emigratie, aug. 1940–aug. 1944 ^D	ca. 20.000 ^D	6,3	ca. 3.000	4,5	2.000 – 3.000 ^D	1,4–2,1
Vrijgesteld van deportatie en/of op legale adressen tot einde van de bezetting ^E	minimaal 30.000	9,4	ca. 3.500	5,3	ca. 11.000	7,9
Overlevenden uit de kampen ^F	2.566 – 2.800	0,8–0,9	1.325	2,0	5.450	3,9
Onderduikers, volwassenen, tot einde van de bezetting ^G	140.000–150.000	43,8–47	max. ca. 20.000	30,3	max. ca. 14.000	10
Onderduikers, kinderen, vnl. met hulp van niet-joodse en joodse verzetsorganisaties ondergebracht tot einde van de bezetting ^H	20.000 – 30.000	6,3–9,4	ca. 4.000	6,1	4.000 – 4.500	2,9–3,2

Bronnen:

A) Frankrijk: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, vol. 2 (1985), 179–181; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit* (1989), 26–28, 320; Kaspi, *Les Juifs* (1991), 20; Zuccotti, *Holocaust* (1993), 3, 206–208; Poznanski, *Être juif* (1994), 23. België: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 76, 83–85, 98–100. Nederland: Presser, *Ondergang*, I, 64–65, 417–418; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 744–745; VI, 358; Moore, *Victims and survivors*, 259.

B) Frankrijk: zie onder d); België: M. Steinberg, *L'Étoile*, I, 84, 87–88. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, III, 443–444, 454–455; VI, 358; Moore, *Victims*, 46–48.

C) Frankrijk: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* (1989), 330–333; Benz (Hg.), *Dimension*, 132–133; de 80.000 is met inbegrip van tussen twee- en drieduizend joden die in 1940–'42 stierven door slechte omstandigheden in interneringskampen in (onbezette) Frankrijk, alsmede degenen die als gijzelaars of verzetsstrijders werden geëxecuteerd. Zuccotti, *Holocaust*, p. 308 n. 9; Poznanski, *Être juif*, 264–269; Peschanski, *La France des Camps*, 219–239. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, II, 240–243; Idem, *L'Étoile*, III-2, p. 259; Idem, *La Persécution*, 132; Benz (Hg.), *Dimension*, 134–135. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 698–709; Presser, *Ashes* 539; Blom, *Crisis*, 136–141; Benz (Hg.), *Dimension*, 162–165; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 100.

D) Frankrijk is met inbegrip van de legale emigraties (ca. 6.400) uit de onbezette zone tot november 1942: Pozanski, *Être juif*, 256; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 114, 164, 310; Zuccotti, *Holocaust*, 237, 253, 256, 259. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, III-1, 179–199; Idem, *La Persécution*. Nederland (incl. max. duizend legale emigraties, vnl. in 1941): De Jong, *Koninkrijk*, V, 1001–1009; VI, 358; Braber, 'Zelfs als wij zullen verliezen', 78–81; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 104, 125.

E) Het betreft hier o.a. 'gemengd' gehuwden, degenen van wie de registratie als (vol-)jood ongedaan werd gemaakt. Frankrijk: J. Adler, *The Jews of Paris*, pp. 13–14 n. 37, 47 op p. 245; Zuccotti, *Holocaust*, 199, 237, 246; Poznanski, *Être juif*, 493. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, III-2, 230–232. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 358–360; Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', 16–17; Idem, 'Mangelnde Solidarität', p. 125 n. 220; Croes/Tammes, 'Gif', 195.

F) Frankrijk: Klarsfeld, *Memorial* 1983), p. xxvi; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 331–332; Zuccotti, *Holocaust*, p. 344 n. 50. België: M. Steinberg, *La Persécution*, 132; Idem, *L'Étoile*, II, 240–243. Nederland: zie c)

G) Frankrijk: Zuccotti, *Holocaust*, 237; A. Cohen, *Persécutions*, 390–397, 481–483; Poznanski, *Jews in France*, 101. België: Gutman (ed.), *Encyclopedia*, 165; Dratwa, 'Genocide and its memories', pp. 523–524 n. 2–4. Nederland: zie E)

H) Kinderen tot 16 jaar. Frankrijk: Kaspi, *Les Juifs*, 339–351; A. Cohen, *Persécutions*, 462–465; Zuccotti, *Holocaust*, 214, 224; Poznanski, *Être juif*, 677–679; Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 309. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, III-1, 123–127, 167–172; Dratwa, 'Genocide and its memories', 523–524 n. 2–4; Paldi, 'The Rescue of Jewish Children in Belgium', 310. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 358; Flim, *Omdat hun hart sprak*; Moore, *Victims and survivors*, 146, 234.

¹⁰⁷⁵ De aantallen gedeporteerden, slachtoffers, overlevenden en onderduikers onder de joden in de verschillende landen kunnen niet steeds met grote nauwkeurigheid worden vastgesteld. Voor de onderduikers geldt dat er per definitie geen betrouwbare, exacte cijfers, maar slechts schattingen beschikbaar zijn, wat natuurlijk te maken heeft met het wezen van een bestaan in de clandestiniteit. Bronnen en onderzoeksliteratuur vermelden niet altijd precies dezelfde cijfers, maar tellingen, schattingen en onderlinge vergelijking van gegevens van deelgroepen voor genoemde landen laten betrekkelijk geringe variaties zien, zodat over de orde van grootte van de cijfers en percentages in grote lijnen overeenstemming bestaat. Vermelding van twee aantallen heeft betrekking op de minimum- en maximum-schatting.

5. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

5.1 Inleiding

In de relevante onderzoeksliteratuur over de jodenvervolgung tijdens de tweede wereldoorlog was tot nu toe, wanneer verschillen in percentages slachtoffers tussen landen aan de orde kwamen, sprake van veelal fragmentarische vergelijkingen. Een systematische, internationaal-comparatieve aanpak ontbrak. Voor een evenwichtige, historische vergelijking is gebruik gemaakt van de volgende ordeningsprincipes: chronologie en periodisering, indeling in bezetters, omgeving, joodse bevolkingsgroepen, en uniform gedefinieerde *vergelijkingskenmerken* voor elke periode, groep en niveau. De hoofdzakelijk aan de onderzoeksliteratuur ontleende 35 kenmerken (zie fig. 5 op p. 71) zijn direct van toepassing in Frankrijk, België en Nederland. Op basis hiervan wordt gestreefd naar toepassing van de vergelijkende oorzakelijke verklaring. Door de geconstateerde overeenkomsten en verschillen en het isoleren van oorzakelijke factoren in vergelijkende overzichten kan worden aangetoond of deze van primaire of secundaire betekenis, dan wel als mogelijk doorslaggevend oorzaak niet van belang waren. Op deze wijze wordt een nadere precisering mogelijk van de belangrijkste oorzaken voor het ontstaan van de grote verschillen in percentage joodse slachtoffers in de drie landen.

5.2 Uitgangssituatie, mei-juni 1940

Met de veroveringen in West-Europa van 1940 was voor de machthebbers in Berlijn een tweeledige situatie ontstaan. Enerzijds beschikte Duitsland niet over voldoende personele en financiële middelen om alle tot dan toe bezette gebieden zelf rechtstreeks te besturen. Om orde en rust te handhaven en de economieën in te schakelen ten behoeve van de Duitse oorlogvoering werd wat *bezettingsconceptie* (kenmerk 1) betreft – anders dan het terreurconcept in bezet Polen – in de bezette West-Europese landen gekozen voor een heerschappijconcept waarbij het bestuur zo veel mogelijk werd overgelaten aan de overheden van deze landen zelf (*Aufsichtsverwaltung*). Anderzijds was het ‘vraagstuk’ ontstaan dat er door de veroveringen van mei-juni 1940 honderdduizenden joden onder Duitse heerschappij waren bijgekomen. Tot dan toe was in Duitsland een politiek gevoerd van massale, gedwongen emigratie van joden. De oorlogssituatie belemmerde echter de internationale scheepvaart en veel landen hadden hun grenzen gesloten. Maar gewelddadig optreden tegen de joden, zoals in Polen, paste evenmin in het bezettingsbeleid voor West-Europa, omdat dit de nagestreefde samenwerking met de autochtone autoriteiten in gevaar zou brengen.

De top van het Duitse leger, de nazi-partij en het SS- en politieapparaat voerden een strijd om zoveel mogelijk invloed te krijgen in de bezettingsregimes. Een belangrijk verschil met Nederland en België was dat Frankrijk *gedeeltelijk onbezet* bleef met een eigen regering in het stadje Vichy. Omdat Frankrijk dus staatkundig bleef bestaan en het bovendien als uitvalsbasis diende voor de verovering van het nog niet verslagen Engeland, werd het bezette deel onder *militair* bestuur geplaatst. Ook in België werd om laatstgenoemde reden voor deze *bestuursvorm* (kenmerk 2) gekozen, waarbij tevens een rol speelde dat de aanvankelijk tegemoetkomende houding van de koning een eventueel in te stellen civiel bezettingsbestuur vooralsnog uitsloot. Daarentegen was de interne Duitse machtsstrijd in Nederland in het nadeel van het Duitse leger beslist. In dit land was een door de nazi-partij en SS gedomineerd *civiel* bezettingsbestuur ingesteld, evenals in Noorwegen een maand eerder. Anders dan Frankrijk en België, werden Noorwegen en Nederland door Duitsland als ‘Germaanse’ regio’s beschouwd en moesten de bevolkingen van deze landen voor het nationaal-socialisme worden gewonnen. Naast

economische exploitatie hield de *opdracht bij vestiging* (kenmerk 3) van het bezettingsregime hier dus ook nazificatie in.

De kort voor de wapenstilstand van juni 1940 benoemde Franse premier Pétain had, na de nederlaag en verplaatsing van de regering naar Vichy, met instemming van het parlement het democratische stelsel afgeschaft en volmacht gekregen als staatshoofd het land te besturen. In de door hem samengestelde regering werden maar weinig politici uit de Derde Republiek opgenomen. De macht kwam voornamelijk in handen van voormalige topambtenaren, die het nu ook politiek voor het zeggen kregen. In de praktijk betekende dit een conservatief-autoritair regime, dat bewust koos voor een *politique de collaboration* met de bezetter, gericht op een zo zelfstandig mogelijke positie van Frankrijk in een door Duitsland gedomineerd Europa. Wat de binnenlandse politiek betreft, kwam het Vichy-bewind met een nationalistisch en corporatistisch programma, de *Révolution nationale*. Het gezin en traditionele christelijke beginselen moesten worden versterkt door wetgeving, bureaucratie, onderwijs, lokale notabelen en kerkelijke gezagsdragers. Voor sommige groepen, zoals communisten, vrijmetselaars, vreemdelingen en niet in het minst joden, was volgens het nieuwe regime in Frankrijk geen plaats meer.

In België en Nederland had de overheidsbureaucratie bij het begin van de bezetting opdracht gekregen in functie te blijven en een samenwerking aan te gaan met de Duitse machthebbers. Deze *uitgangssituatie* (kenmerk 18) gold ook voor het bezette deel van Frankrijk, zij het dat dit plaatsvond in het kader van de wapenstilstand en de nieuw gevormde regering. In de zomer van 1940 beschouwde een groot deel van de politiek-bestuurlijke elites in de drie landen de bezettingssituatie als een gegeven. Naast de schok van de snelle en totale nederlaag werd de algemene houding van aanpassing bepaald door de opvatting dat consequenties uit de Duitse heerschappij in Europa moesten worden getrokken, wilde men politiek en economisch kunnen overleven. Daarbij kwam dat de autochtone bestuurders de vooroorlogse, eigen fascistische en nationaal-socialistische partijen buiten de politiek-bestuurlijke macht wilden houden. Terwijl dit in Frankrijk kon leiden tot het ontstaan van de Vichy-regering, was dit in België en Nederland niet het geval. Hoewel ook daar initiatieven waren ondernomen voor autoritaire en corporatistische hervormingen, kregen deze niet veel kans en werd door de bezetter in beide landen de top van de autochtone overheidsbureaucratie als uitvoerend instrument gehandhaafd.

De joodse bevolkingsgroepen *voor en bij begin van de bezetting* (kenmerken 24–27) vormden in geen van de drie landen hechte gemeenschappen; er bestonden onderling grote verschillen – economisch, sociaal, cultureel en godsdienstig. Ook waren zij méér verstedelijkt dan de rest van de bevolking. Dit gold in nog sterkere mate voor de immigranten en vluchtelingen. In Frankrijk maakten laatstgenoemde groepen ongeveer de helft uit van de naar schatting 320.000 joden in dit land. In België waren van de ca. 66.000 joden meer dan 90 procent immigranten en vluchtelingen. In Nederland daarentegen bestond 85 procent van de 140.000 joden uit al generaties in het land wonende en grotendeels geïntegreerde medeburgers. Een meerderheid van de joden in de drie landen identificeerde zich met de arbeidersbeweging en linkse ideologieën, maar terwijl dit in Frankrijk en België hoofdzakelijk de immigranten betrof, ging het daarbij in Nederland juist om de autochtone joodse bevolking.

Zowel in Frankrijk als België poogden joden in mei-juni 1940 in grote getale te vluchten (kenmerk 28). De geografische ligging en het feit dat de strijd twee tot vijf weken duurde, maakten dit mogelijk. Nederland was echter spoedig van België afgesneden en moest na vijf dagen capituleren. Naar schatting maximaal vierhonderd joden waren erin geslaagd naar Engeland te ontkomen. De massale vluchtreactie in België en Frankrijk lag in het verlengde van de in het algemeen onder de burgerbevolking heersende paniek, maar had daarnaast ook te maken met de Oost-Europese of Duitse achtergrond van de joden, waardoor zij de gevolgen van antisemitisme kenden. De meeste gevluchte joden uit België zagen zich echter spoedig

gedwongen naar huis terug te keren (kenmerk 29). Belangrijkste redenen waren dat hun vlucht door de chaos in bezet gebied was blijven steken, alsmede de afwezigheid van direct tegen joden gerichte maatregelen in de eerste weken van de bezetting. Daarnaast werden omstreeks zesduizend uit België naar Frankrijk gevluchte joden door de autoriteiten aldaar geïnterneerd. Uiteindelijk wisten in mei-juni 1940 van de in totaal circa 66.000 joden in België er vier- tot vijfduizend (maximaal negen procent) wél blijvend aan bezetting en vervolging te ontkomen. Van de ongeveer 320.000 joden in Frankrijk slaagden circa dertigduizend (eveneens maximaal negen procent) erin tijdens de Duitse aanval en eerste weken na de wapenstilstand blijvend neutraal of geallieerd gebied te bereiken.

Figuur 21: Uitgangssituatie 1940: overeenkomsten en verschillen, onderscheidende kenmerken vet gedrukt

Kenmerken	Frankrijk	België	Nederland
Overeenkomsten <i>Bezetter:</i> 1) bezettingsconceptie 3) opdracht bij vestiging <i>Omgeving:</i> 18) uitgangssituatie 1940 <i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 24) geografische spreiding 25/26) nationaliteit en mate van integratie	bezetting mei-juni 1940 heerschappijconcept Aufsichtsverwaltung orde en rust, economische exploitatie autochtoon bestuur intact verstedelijkt Franse joden: sterk immigranten: zwak	bezetting mei 1940 heerschappijconcept Aufsichtsverwaltung orde en rust, economische exploitatie autochtoon bestuur intact verstedelijkt Belgische joden: sterk immigranten: zwak	bezetting mei 1940 heerschappijconcept Aufsichtsverwaltung orde en rust, economische exploitatie autochtoon bestuur intact verstedelijkt Nederlandse joden: sterk immigranten: zwak
Overeenkomsten / verschillen <i>Bezetter:</i> 1) bezettingsconceptie 2) bestuursvorm 3) opdracht bij vestiging 4) officiële onderschikking 5/6) institutionele positie van Partei en SS <i>Omgeving:</i> 18) uitgangssituatie hoogste niveau autochtone bestuur <i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 24) aantal 25) nationaliteit 26/27) mate van integratie van meerderheid 28/29) vluchtmogelijkheden bij Duitse inval	gedeeltelijke bezetting Militärverwaltung indirect via legertop middelmatig - Partei: ambassade: sterk - SS: middelmatig - geen HSSPF Vichy-regering ca. 320.000 ca. 50 procent Frans ca. 50 procent immigranten middelmatig max. 30.000 blijvend gevlucht naar Spanje, Zwitserland en Engeland	algehele bezetting Militärverwaltung indirect via legertop zwak - geen Partei-vertegenw. - SS: zwak - geen HSSPF secretarissen-generaal (s.g.'s) ca. 66.000 ca. 7 procent Belgisch ca. 93 procent immigranten zwak 6.000 geïnterneerd in Frankrijk 4.000 à 5.000 blijvend gevlucht naar Spanje, Zwitserland en Engeland	algehele bezetting Zivilverwaltung nazificatie rechtstreeks aan Hitler sterk - Reichskommiss./Partei: sterk - SS: sterk/middelmatig - HSSPF secretarissen-generaal (s.g.'s) ca. 140.000 ca. 85 procent Nederlands ca. 15 procent immigranten sterk ca. 400 blijvend gevlucht naar Engeland

Figuur 21 laat allereerst zien dat de overeenkomsten van de drie landen geen noodzakelijke voorwaarden kunnen zijn voor het later ontstaan van de grote nationale verschillen in percentage slachtoffers. Alleen de verschillen kunnen de uiteenlopende uitkomsten helpen verklaren. Welke van deze verschillen zijn in dit stadium mogelijk *bepalend* voor – d.w.z. empirisch in verband te

brengen met – de uiteindelijke uitkomst in percentages gedeporteerden van 25 voor Frankrijk, 40 voor België en 75 voor Nederland? Bepalend is dat de verschillen systematisch met de oplopende percentages slachtoffers moeten variëren. In fig. 21 is geen systematisch verband te constateren tussen enerzijds de landenverschillen van de kenmerken 5/6 (positie *Partei/SS*) en 24 tot en met 27 (omvang, nationaliteit en mate van integratie van joodse bevolkingsgroepen) en anderzijds de verschillen in percentage gedeporteerden. Immers, de positie van *Partei/SS* (kenmerken 5/6) lijkt op zichzelf mogelijk voldoende onderscheidend voor Nederland (*sterk*), maar dit geldt *niet* voor de onderlinge vergelijking tussen Frankrijk (*middelmatig*) en België (*zwak*) omdat het onderlinge verschil hier niet in overeenstemming is met het later hogere percentage slachtoffers in België dan in Frankrijk. Van kenmerk 24 (omvang joodse bevolking) zijn voor Frankrijk, België en Nederland de achtereenvolgende absolute aantallen 320.000 (hoogst), 66.000 (laagst) en 140.000 (middelmatig) niet in verband te brengen met de oplopende deportatiepercentages van resp. 25, 40 en 75. De mate van integratie (kenmerken 26/27) valt ook af omdat de opeenvolging van resp. *middelmatig*, *zwak* en *sterk* evenmin correspondeert met genoemde oplopende percentages.

Kenmerk 28 (vluchtmogelijkheden bij Duitse inval) is niet van toepassing op de pas veel latere totstandkoming van de verschillen in aantallen en percentages *gedeporteerden*, al kunnen deze vluchtmogelijkheden wel betrokken worden bij de uiteindelijke percentages *overlevenden*. In Frankrijk lijkt deze factor met 30.000 geslaagde ontsnappingen voor negen procent te kunnen bijdragen aan het percentage overlevenden van 75 in dit land. Daar staat echter tegenover dat rekening moeten worden gehouden met de zesduizend in mei 1940 uit België afkomstige maar vanaf najaar 1940 in Frankrijk geïnterneerde joden. Van hen zouden twee jaar later ruim vijfduizend worden gedeporteerd. Zij worden als zodanig meegeteld in het aantal en het percentage gedeporteerden van Frankrijk, niet België. Bovendien werden niet lang na het begin van de bezetting, in oktober 1940, ruim 6.500 joden uit Duitse grensprovincies (Saarpfalz, Baden) naar Zuid-Frankrijk gevoerd en eveneens geïnterneerd; ook zij zouden later grotendeels worden gedeporteerd. Enerzijds hadden ca. 30.000 joden Frankrijk in 1940 blijvend verlaten, anderzijds waren er dus weer ca. 12.500 bijgekomen. Het aantal joden in dit land was per saldo met niet meer dan 17.500 afgenomen, ofwel 5½ procent van 320.000.

De vluchtmogelijkheden bij de Duitse inval (kenmerk 28) kunnen voor België, met vier- à vijfduizend *blijvend* aan bezetting en vervolging ontsnapte joden, voor maximaal negen procent het overlevingspercentage van ongeveer zestig in dit land verklaren. Omdat het onderlinge verschil in vluchtmogelijkheden tussen Frankrijk (5½ procent) en België (9 procent) niet meer dan 3½ procent is, kan dit kenmerk voor minder dan een kwart het totale verschil in percentage overlevenden van vijftien tussen Frankrijk (75) en België (60) verklaren. Voor het overgrote deel moet het procentuele verschil tussen deze twee landen dus door een of meer vergelijkingskenmerken in volgende fasen worden verklaard. Aangezien in Nederland de vluchtmogelijkheden bijna nihil bleken, kan dit kenmerk het verschil in overlevingspercentage vergeleken met Frankrijk voor 5½ procent en vergeleken met België voor 9 procent verklaren.

Voor de vergelijkende oorzakelijke verklaring kunnen vooralsnog *niet* worden uitgesloten als mogelijk doorslaggevende verschillen de kenmerken 1 tot en met 4 en 18: enerzijds *gedeeltelijke* bezetting van Frankrijk en direct daarmee verbonden ontstaan van de Vichy-regering, anderzijds de *Zivilverwaltung* in Nederland met daarbij behorende opdracht bij vestiging en onderschikking. Of deze kenmerken van blijvende betekenis zijn, moet blijken uit vergelijking van volgende fasen.

5.3 Anti-joodse politiek, 1940–1942

5.3.1 Zomer 1940–voorjaar 1941

In Frankrijk en België stelden de militaire besturen zich voor wat betreft *begin en aard van anti-joodse politiek* (kenmerk 7) terughoudend op. Reden hiervan was de richtlijn van de legerleiding uit Berlijn dat om bezettingspolitieke redenen hiertoe geen initiatieven mochten worden genomen. In het licht van het toen nog actuele Madagascar-plan van Buitenlandse Zaken in Berlijn, was het de vertegenwoordiger van dit ministerie in Parijs, Abetz (*Partei*), die in augustus 1940 het militair bestuur verzocht om medewerking bij de voorbereiding van gedwongen emigratie van joden. Hij en Best – het enige SS-lid in de top van het militair bestuur – slaagden er in september 1940 in toch een anti-joodse politiek in gang te zetten. Voor België bleek druk van de hoogste SS-chefs Himmler en Heydrich op de legertop in Berlijn nodig om het militair bestuur in Brussel ertoe te bewegen de eerste anti-joodse verordeningen uit te vaardigen. In Nederland daarentegen kwamen de eerste initiatieven voor een anti-joodse politiek uit het civiel bezettingsbestuur zelf voort. Onder leiding van *Reichskommissar* Seyss-Inquart (*Partei* en SS) waren daarbij vooral Schmidt (*Partei*) en Wimmer (*Partei* en SS) in de eerste maanden het meest actief.

In alle drie landen hadden de eerste anti-joodse verordeningen betrekking op de definitie van het begrip jood en de registratie van joodse personen en ondernemingen, alsmede het ontslag van joden uit publieke diensten. Dit laatste gebeurde in Frankrijk door de Vichy-regering zelf, die onder leiding van Pétain en eerste minister Laval tegelijkertijd eveneens was begonnen met voorbereiding en uitvaardiging van anti-joodse wetgeving. Het *Statut des Juifs* van oktober 1940, dat voor *geheel* Frankrijk gold en vooral een ontwerp was van minister van justitie Alibert, maakte een begin met de uitsluiting (*exclusion*) van de joodse bevolkingsgroep uit de maatschappij. Bovendien besloot Vichy buitenlandse joden in het onbezette gebied te interneren in kampen. De Franse anti-joodse politiek kwam niet voort uit expliciet Duitse druk, maar was onderdeel van de *Révolution nationale* en de wil de Franse zeggenschap ook in de bezette zone zoveel mogelijk te behouden. Op het terrein van economische maatregelen tegen joden bleef het militair bestuur vooralsnog wel initiatiefnemer, totdat Vichy in juli 1941 met een eigen wet kwam, die nauwkeurig de onteigening van joods bezit omschreef. De Fransen wilden daarmee niet alleen laten zien dat zij in beide zones tot een effectieve economische zuivering in staat waren, maar vooral de opbrengsten in eigen handen houden.

Toen in België en Nederland de eerste anti-joodse verordeningen werden uitgevaardigd leidde dit binnenskamers tot protesten van het autochtoon bestuur. In beide landen verwezen de secretarissen-generaal, als *hoogste autoriteiten* (kenmerk 19), naar de grondwet die onderscheid op basis van ras of godsdienst verbood. Aangezien het militair bestuur in België de algemene samenwerking met de ambtelijke top – vooral op economisch terrein – niet in gevaar wilde brengen, werd besloten uitvoering van de verordeningen zo veel mogelijk te delegeren naar Belgische autoriteiten op *lokaal* niveau. Zo was de registratie van joden uitsluitend in handen van gemeentebesturen en werd deze niet altijd even zorgvuldig uitgevoerd. Dit had mede te maken met het feit dat het *direct* Duitse orders betrof en geen normale, gebruikelijke directieven van de eigen Belgische superieuren. In Nederland reageerde de bezetter anders op de aanvankelijke bezwaren van de ambtelijke top. Seyss-Inquart besloot per verordening de betreffende grondwetsartikelen in te trekken. De secretarissen-generaal legden zich hier uiteindelijk bij neer. Hun motieven daarbij waren, dat zij in functie wilden blijven om te kunnen doorgaan met het zo goed mogelijk behartigen van de Nederlandse belangen in het algemeen (economie, openbare orde, de NSB buiten het landsbestuur houden). Tijdens deze eerste fase had de houding van de hoogste autoriteiten in Nederland een voorbeeldwerking voor de rest van het ambtelijk apparaat

bij uitvoering van de anti-joodse politiek. Een bekend voorbeeld van efficiënte *uitvoering door de bureaucratie aan eisen van de bezetter* (kenmerk 20) is de registratie van de joden door de Rijksinspectie voor de gemeentelijke bevolkingsregisters vanaf januari 1941.

Voor wat betreft de *maatschappelijke reacties* (kenmerk 21), veroorzaakten de eerste anti-joodse wetten en verordeningen in Frankrijk en België weinig opschudding onder de bevolking. In beide landen overheerste aanvankelijk onverschilligheid en passiviteit. Belangrijkste oorzaken hiervan in Frankrijk waren de enorme schok van de nederlaag van het land als grootmacht, het feit dat de anti-joodse politiek grotendeels afkomstig was van de eigen regering en deze zich vooral leek te richten tegen de buitenlandse joden, die vanwege hun gebrekkige integratie toch al als buitenstaanders werden beschouwd. Frans antisemitisme in het algemeen speelde eveneens een rol, niet alleen in overheidskringen, maar ook bij bepaalde groepen zoals middenstandsorganisaties die belang hadden bij uitschakeling van joden uit bepaalde economische sectoren. Dat er in België eveneens weinig reacties waren op het begin van de anti-joodse politiek, had hier nog méér dan in Frankrijk te maken met de positie van buitenlander die gold voor 93% van de joden in België. Ook werd de heersende onverschilligheid onder de publieke opinie in België bepaald door het feit dat het optreden van de bezetter – in tegenstelling tot tijdens de eerste wereldoorlog – over het algemeen gematigd en terughoudend was. Anders dan in Frankrijk en België waren in Nederland de maatschappelijke reacties heftiger, omdat het hier om geïntegreerde medeburgers ging. Er werd herfst 1940 geprotesteerd door kerkleiders, aan universiteiten staakten studenten en kwamen hoogleraren met publieke verklaringen. De bezetter legde echter, onder dreiging met sluiting van universiteiten, de protesten naast zich neer.

In Frankrijk en België hadden Duitse inval en vluchtelingenstromen geleid tot ontwrichting van joodse organisaties. Achtergebleven joodse leiders waren door de omstandigheden genoodzaakt hun hulpwerk meer op elkaar af te stemmen. In alle drie landen hadden de anti-joodse verordeningen van najaar 1940 ertoe bijgedragen dat joden zelf koepelorganisaties oprichtten om de eigen belangen beter te kunnen behartigen (kenmerk 30). Vanwege de algemene aversie tegen vreemdelingen in Frankrijk direct na de nederlaag, weigerden Franse joden in eerste instantie om openlijk samen te werken met immigrantenorganisaties. Dat in januari 1941 in Parijs toch een coördinatie-comité tot stand kwam, waaraan maatschappelijke hulporganisaties van zowel Franse als buitenlandse joden deelnamen, was gevolg van enerzijds druk door de *Sipo-SD*, anderzijds van de voor alle betrokken joodse partijen snel verslechterende financiële situatie. Om dezelfde reden was ook in België voorjaar 1941 een landelijk joods coördinatie-comité ontstaan. Dat in beide landen deze comités geen werktuig in Duitse handen werden, had als oorzaak het gebrek aan medewerking van de militaire besturen, waardoor de *Sipo-SD* haar gezag niet kon afdwingen bij een weigerachtige houding van betrokken joodse leiders. In de eind 1940 in Nederland door joden opgerichte Joodsche Coördinatie-Commissie heerste verdeeldheid over de te volgen koers. Zou men uitsluitend met Nederlandse autoriteiten contact hebben, of ook met Duitse instanties? Al kort na oprichting veranderde de situatie echter volkomen door het bevel van de bezetter aan Amsterdams-joodse leiders tot vorming van een joodse raad in die stad medio februari 1941. Directe aanleiding waren de knokploegen van joodse jongeren, die daarmee hadden gereageerd op rellen uitgelokt door Nederlandse nationaal-socialisten, die op hun beurt weer heimelijk werden gesteund door bepaalde Duitse bezettingsautoriteiten, m.n. *Generalkommissar* Schmidt.

In bezet Frankrijk had het militair bestuur de eerste tegen joden gerichte verordeningen uitgevaardigd, terwijl Franse autoriteiten volgens de bepalingen van de wapenstilstand aan de uitvoering moesten meewerken. Al in september 1940 had Heydrich als hoofd van het RSHA in Berlijn echter gesteld dat de *Sipo-SD* in Frankrijk direct betrokken moest worden bij de anti-joodse politiek. Zeggenschap hierover moest in het algemeen de positie van de *SS* ten opzichte

van leger en partij versterken. Formeel viel de chef van de *Sipo-SD* in Parijs, Knochen, onder Heydrich, maar voor uitvoering van zijn taken was hij gebonden aan het militair bestuur dat echter weigerde zelfstandige uitvoerende bevoegdheden toe te kennen. Deze dubbele onderschikking leverde in de praktijk problemen op, omdat de belangen van het militair bestuur niet altijd strookten met die van *Sipo-SD*. Volgens het RSHA moest de algehele leiding van de anti-joodse politiek in bezet Frankrijk in handen komen van de nieuw aangestelde *Judenreferent* Dannecker in Parijs. Hij viel hiërarchisch onder Knochen maar kreeg zijn instructies van Heydrichs *Judenreferent* in Berlijn: Eichmann. Doel was de joodse bevolking in Frankrijk zo snel mogelijk in een maatschappelijk isolement te brengen en verwijdering uit de bezette zone voor te bereiden. Door een geheim akkoord tussen de hoogste *SS*-chef Himmler en de opperbevelhebber van de Duitse landmacht werd het *Judenreferat* in Parijs in oktober 1940 formeel belast met joodse aangelegenheden (m.u.v. van de onteigening van joods bezit), al bleef het voor daadwerkelijke uitvoering van maatregelen gebonden aan goedkeuring door het militair bestuur. Daarnaast moest Dannecker ook nauw samenwerken met de Duitse ambassade in Parijs en Franse autoriteiten. Ambassadeur Abetz en zijn staf waren van meet af bereid het *Judenreferat* te steunen en actief te bemiddelen bij de Franse regering. Daarna ontwikkelde Dannecker zich spoedig tot belangrijkste initiator van de anti-joodse politiek in bezet Frankrijk.

Ook in België was er vanaf najaar 1940 een vestiging van de *Sipo-SD* met daarbinnen een *Judenreferat* onder leiding van Asche. Na de eerste verordeningen van herfst 1940 gebeurde er tot mei 1941 op het terrein van de anti-joodse politiek nauwelijks iets. De belangrijkste reden hiervoor was dat Reeder als chef van het militair bestuur er bijzonder op lette dat de *Sipo-SD* geen zelfstandige '*Judenpolitik*' ging voeren. Immers, elke uitbreiding van bevoegdheden zou betekenen dat de invloed van de *SS* in België in het algemeen steeds groter zou worden. Dit gold vooral voor de politionele taken die de *Sipo-SD* steeds meer naar zich toe wilde halen. Om dit tegen te gaan had Reeder al in januari 1941 laten vastleggen dat arrestaties door de *Sipo-SD* alleen dan rechtsgeldig waren, wanneer deze door het militair bestuur waren opgedragen of achteraf werden goedgekeurd. Hiermee werd de handelingsvrijheid van de *Sipo-SD* ingeperkt en werd deze gedwongen nauw samen te werken met het militair bestuur, ook voor wat betreft de anti-joodse politiek.

Anders dan in Frankrijk en België bestond er in Nederland binnen de *Sipo-SD* géén *Judenreferat*. Seyss-Inquart achtte dit niet nodig omdat hij de anti-joodse politiek met alle betrokken afdelingen binnen het *Reichskommissariat* onder zijn leiding wilde uitvoeren. In betrekkelijk hoog tempo kwamen de anti-joodse verordeningen vanuit de verschillende *Generalkommissariate* tot stand.

Voor de fase van zomer 1940 tot voorjaar 1941 toont de vergelijking allereerst aan dat in alle drie landen de anti-joodse politiek in bestuurlijk opzicht opvallend snel was ingezet. Mede door de houding van de hoogste autoriteiten ten opzichte van de bezetter en de rol van de overheidsbureaucratieën was slechts drie maanden na de chaos van strijd, vluchtelingenstromen en instelling van bezettingsbesturen, het begin van de ontrecting en segregatie van de joodse bevolkingsgroepen een feit. Het betrof in totaal meer dan een half miljoen mensen. De betrekkelijke snelheid van het beleid aan Duitse kant kan worden verklaard doordat de nazi's in Duitsland zelf al zeven jaar ervaring hadden met de ontwikkeling en uitvoering van anti-joodse politiek. De afwezigheid van ernstige oppositie door nationale en lokale overheden in de bezette landen zelf had te maken met de schok van de nederlaag en de algemene bereidheid zich aan te passen. Bovendien had in de drie landen het tegen de joden gerichte beleid in deze fase een hoofdzakelijk administratief en betrekkelijk gematigd karakter. Tot zover waren de ontwikkelingen in veel opzichten overeenkomstig. Het meest opvallende verschil in deze fase is

dat in Frankrijk het Vichy-regime een eigen anti-joodse politiek begon (kenmerk 19), die deels parallel liep met die van de bezetter, maar daarnaast ook een heel eigen karakter had, met name de interneringskampen van de onbezette zone. Van de drie landen was Nederland het eerste waar aan het betrekkelijk gematigde karakter van deze fase een einde kwam. In februari 1941 werden, na groeiende algemene arbeidsonrust en verzet van joden tegen provocaties door Nederlandse nationaal-socialisten, in Amsterdam door de bezetter razzia's op joden gehouden. Deze leidden weer tot een algemene proteststaking – later bekend geworden als de Februaristaking – die door de bezetter met geweld werd onderdrukt (kenmerk 21).

5.3.2 Voorjaar–najaar 1941

In de loop van 1941 ondernam de *Sipo-SD* in de drie landen steeds hardnekkiger pogingen meer greep te krijgen op de joodse bevolkingsgroepen. Daartoe wilde men de anti-joodse politiek centraliseren en verzelfstandigen, los van zowel het reguliere bezettingsapparaat als van de bestaande overheidsbureaucratie van elk van de landen. Om dit te bewerkstelligen streefde de *Sipo-SD* naar oprichting van aparte instanties met bij voorkeur directe of anders indirecte SS-controle.

In Frankrijk kwam dit streven tot uiting in het *Commissariat Général aux Questions Juives* (CGQJ), opgericht in maart 1941. Deze instantie onder leiding van de Franse antisemiet Vallat moest een samenwerking aangaan met de bezetter. Daarnaast kreeg Vallat van Vichy de opdracht de Duitse invloed op de anti-joodse politiek in de bezette zone zoveel mogelijk te beperken en deze in overeenstemming te brengen met Franse wetgeving. Spoedig kwamen tegengestelde belangen aan het licht. Terwijl van Duitse kant werd aangedrongen op grootschalige internering en uitzetting van joden uit Frankrijk, gaven Vichy en CGQJ prioriteit aan de onteigening van joodse bedrijven in de bezette en later ook onbezette zone. Dit was een tegenslag voor de bezetter, omdat men het meest zichtbare en radicale deel van de anti-joodse politiek toch zelf zou moeten uitvoeren.

Het voorstel van de *Sipo-SD* in België om tot oprichting van een soortgelijk commissariaat als in Frankrijk te komen, werd door het militair bestuur afgewezen, niet alleen vanwege de dreigende SS-invloed, maar ook omdat het Belgisch bestuur elke medewerking hieraan weigerde.

Na de Februaristaking van 1941 ondernam Heydrich een poging ook in Nederland meer greep te krijgen op de anti-joodse politiek en de joodse bevolkingsgroep. In maart werd op zijn initiatief en met steun van HSSPF Rauter alsnog een soort *Judenreferat* opgericht, zij het in verkapte vorm: de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam. Met dit bureau wilde de *Sipo-SD* greep krijgen op de joodse bevolking en het joodse bezit in Nederland. Seyss-Inquart, die de zeggenschap hierover in handen wilde houden, slaagde er evenwel in de taken en bevoegdheden van de *Zentralstelle* van meet af aan sterk in te perken, mede door deze instantie de controle over de opbrengsten van de voorgenomen onteigening van joods bezit te onthouden.

In Frankrijk werd het definitief einde van een betrekkelijk gematigde anti-joodse politiek in bezet gebied gemarkeerd door de onder Duitse druk door Franse politie uitgevoerde interneringen van mei en augustus 1941, alsmede de kort daarna plaatsvindende aanslagen op leden van de bezettingsmacht, die weer gevolgd werden door Duitse represaille-executies van gijzelaars, onder wie veel joden, vanaf oktober. In december 1941 werd een Duitse razzia op joden gehouden en werd een boete van een miljard franc aan de joden opgelegd. De door Hitler en de legertop in Berlijn geëiste represaille-executies hadden volgens het militair bestuur in Parijs echter een averechts effect aangezien ze het verzet zouden aanwakkeren. Om zowel Berlijn als de *Sipo-SD* in Parijs tevreden te stellen en de anti-Duitse stemming in Frankrijk binnen de perken te houden, besloot het militair bestuur, op voorstel van Best, in december 1941, in plaats van de executies op

te voeren, 700 joden door Duitse politie op te pakken en voor dwangarbeid in Polen te bestemmen. De joden zouden, zo was de redenering van het militair bestuur, van de bevolking minder solidariteit hebben te verwachten dan niet-joodse Franse burgers. Samen met 300 al eerder geïnterneerden zouden de opgepakte joden in maart 1942 naar Polen worden weggevoerd. In juni zouden soortgelijke represaille-deportaties plaatsvinden van nog eens 4.000 al eerder in de bezette zone geïnterneerde joden. Hitler en de legerleiding waren weliswaar akkoord gegaan met deze wegvoeringen, maar bleven voortgaande executies eisen. De crisis die hierover vanaf najaar 1941 ontstond betekende niet alleen een voorlopig einde van de zakelijk-correcte Duits-Franse politie samenwerking uit het eerste jaar van de bezetting, maar zou uiteindelijk ook leiden tot het ontslag van het hoofd van het militair bestuur en de benoeming van een HSSPF in Frankrijk in het voorjaar van 1942.

Vanaf mei 1941 volgde in België een duidelijke intensivering van de anti-joodse politiek, vooral op economisch terrein. De onteigening was hoofdzakelijk in handen van het militair bestuur zelf. Tijdens deze fase werd de houding van de Belgische autoriteiten en bevolking in belangrijke mate bepaald door het feit dat zoals vermeld meer dan negentig procent van de joden buitenlanders waren en niet meer dan ongeveer vierduizend de Belgische nationaliteit bezaten.

In Nederland volgde na de registratie van joodse bedrijven najaar 1940 en van alle joden vanaf begin 1941 in de loop van dat jaar een scala van verordeningen en maatregelen waardoor de joodse bevolking steeds verder in een maatschappelijk en economisch isolement werd gebracht. Onderdrukking van de protesten uit november 1940 en van de Februaristaking in 1941 had een intimiderende werking op degenen die potentieel iets tegen de bezetter wilden ondernemen. In de rest van 1941 en begin 1942 voelden betrekkelijk weinig mensen zich geroepen daadwerkelijk een houding van solidariteit aan te nemen.

Zowel in Frankrijk als in België en Nederland bleken de pogingen van de *Sipo-SD* uit voorjaar 1941 om het primaat van de anti-joodse politiek te verwerven geheel of grotendeels mislukt (kenmerk 10). Dit neemt niet weg dat in alle drie landen het proces van segregatie en beroving werd voortgezet.

5.3.3 Najaar 1941–juni/juli 1942

De beslissingen die in de laatste maanden van 1941 op het hoogste niveau in Berlijn werden genomen, markeerden het begin van een nieuwe periode. Na de aanval op Rusland en het begin van massa-executies door *SS-Einsatzgruppen* waren zomer en herfst dat jaar plannen ontwikkeld om de joden uit Duitsland en bezette landen naar de nieuw veroverde gebieden in Oost-Europa te deporteren. Uiteindelijk werden tijdens de vergadering van Wannsee van 20 januari 1942 – oorspronkelijk gepland voor 9 december 1941 – definitief de bevoegdheden van het RSHA bepaald ten aanzien van de organisatie van de deportaties van de Europese joden naar vernietigingskampen in Polen.

In de maanden daarvoor was het de *Judenreferate* in België en Frankrijk, na langdurige onderhandelingen met respectievelijk militair bestuur en Vichy-regering, gelukt alsnog verplichte eenheidsorganisaties aan de joden op te leggen (kenmerk 11). In België resulteerde dit per Duitse verordening in de *Association des Juifs en Belgique* (AJB) in november 1941. Deze werd evenwel niet ondergeschikt aan de *Sipo-SD*, maar aan het militair bestuur en voor bepaalde taken ook aan de Belgische overheid. In Frankrijk waren CGQJ-chef Vallat en de Franse regering aanvankelijk niet bereid tot oprichting van een soortgelijke joodse organisatie. Daarom voerde Dannecker vanaf eind augustus 1941 de druk op en dreigde later desnoods zelf in de bezette zone een ‘*Zwangorganisation*’ aan de joden op te leggen, buiten de Fransen om. Daarop reageerde Vichy in november 1941 alsnog met de oprichting, per wet, van de *Union Générale des Israélites de*

France (UGIF). Deze was verdeeld in UGIF-Nord (bezette zone) en UGIF-Sud (onbezette zone), beide ondergeschikt aan het CGQJ. Dit had voor wat betreft de bezette zone de instemming van het militair bestuur.

In Nederland werd de al veel eerder opgerichte Joodsche Raad van Amsterdam gedurende deze periode in toenemende mate gebruikt als instrument bij de uitvoering van maatregelen. In oktober 1941 werden de taken uitgebreid over het hele land, terwijl de Raad daarentegen uitsluitend aan *lokale* Duitse civiele en politieautoriteiten in Amsterdam ondergeschikt bleef. Dit paste in het streven van de bezetter om in joodse kwesties lange hiërarchische lijnen zoveel mogelijk te vermijden en anti-joodse maatregelen zelf op lokaal niveau te dirigeren. Op deze manier kon de centrale overheidsbureaucratie in Den Haag er zoveel mogelijk buiten gehouden worden. Dit werd des te meer duidelijk toen een van de weinige, overgebleven vooroorlogse secretarissen-generaal, Frederiks van Binnenlandse Zaken, in maart 1942 van HSSPF Rauter te horen kreeg dat joden niet langer onder Nederlands overheidsgezag vielen. Interventiepogingen van deze kant werden niet langer getolereerd. Frederiks protesteerde binnenskamers, maar hij en zijn ambtgenoten legden zich erbij neer dat de joden aan hun gezag waren onttrokken. In dit opzicht was de ont koppeling tussen Duitse en Nederlandse autoriteiten op *nationaal* niveau een feit. De anti-joodse politiek was een direct Duitse zaak geworden. Wel bleven Nederlandse instanties betrokken bij uitvoering van bepaalde maatregelen, zoals beheer en toezicht over de werkkampen voor joden, die vanaf januari 1942 werden opgericht. Andere maatregelen werden opgelegd aan de Joodsche Raad, zoals verspreiding van de jodenster in april 1942. Daarmee werden de joden, volgens het eerder in bezet Polen en in Duitsland gegeven voorbeeld, zichtbaar afgescheiden van de rest van de bevolking. Ook de interne Duitse competentiestrijd werd in deze fase na Wannsee, met uitzondering van de economische kant, definitief in het voordeel van de *Sipo-SD* beslecht. Begin februari 1942 werd in Den Haag alsnog een *Judenreferat* opgericht waardoor het RSHA (Heydrich, Eichmann) rechtstreeks invloed kreeg op de anti-joodse politiek en voorgenomen deportaties in Nederland. Terwijl deze afdeling, met nu eindelijk evenals in Frankrijk en België een officiële *Judenreferent*, Zöpf, aan het hoofd, als organiserend centrum voor het hele land ging fungeren, konden één niveau lager de *Sipo-SD* en *Zentralstelle* in Amsterdam direct bevelen geven aan de Joodsche Raad. Hoewel *Reichskommissar* Seyss-Inquart formeel verantwoordelijk bleef, verloor hij voorjaar 1942 feitelijk zijn zeggenschap over de komende deportaties aan de *Sipo-SD*. Met de instelling van een avondklok voor joden en omvorming van het bestaande vluchtelingenkamp bij Westerbork tot een onder *SS*-bevel staand doorvoerkamp begin juli, kon nog diezelfde maand een begin worden gemaakt met de deportaties in Nederland.

In Frankrijk en België waren de effecten van Wannsee eveneens merkbaar. Vanaf februari 1942 drong Dannecker in Frankrijk aan op invoering van de jodenster. Om verwachte bezwaren van Vichy en militair bestuur te ondervangen, stelde hij aan de *Judenreferenten* in België en Nederland voor om gelijktijdig een dergelijk kenteken in te voeren. Dit zou het draagvlak voor 'eenheid van beleid' in de drie landen vergroten. Omdat Vichy weigerde mee te werken en de militaire besturen in Parijs en Brussel aanvankelijk bezwaren maakten, duurde het – in tegenstelling tot Nederland – tot begin juni 1942 voordat de ster in België en Frankrijk daadwerkelijk werd ingevoerd; in laatstgenoemd land alleen in de bezette zone. In beide landen reageerde het publiek over het algemeen vijandig op de Duitse verordening dat joden een ster moesten dragen, vooral waar het ging om reeds lang gevestigde joden, oorlogsveteranen en kinderen. Met deze maatregel werd de jodenvervolgning in deze landen voor het eerst heel zichtbaar en pijnlijk duidelijk voor de bevolking, vooral in de grote steden.

Eveneens vanaf begin 1942 drong Dannecker er op aan dat CGQJ-chef Vallat zou worden vervangen. De laatste had niet alleen felle kritiek op bepaalde Duitse anti-joodse maatregelen, maar had ook bij zijn eigen regering aan geloofwaardigheid ingeboet omdat hij er niet in was

geslaagd de Duitse invloed op de anti-joodse politiek te beperken. Uiteindelijk lukte het Dannecker, met steun van de ambassade, Vallat begin mei 1942 te laten vervangen door de fel antisemitische Darquier, een sterk Duitsgezinde figuur die bereid was nauw met het *Judenreferat* samen te werken. Aan het CGQJ was een al eerder opgerichte speciale jodenpolitie, *Police aux Questions Juives* (PQJ), verbonden. Dannecker en Darquier wilden deze eenheid, buiten de reguliere Franse politie om, kunnen inzetten bij het grootschalig oppakken van joden voor de komende deportaties. Het leek er aanvankelijk op dat uitsluitend deze twee mannen nu de zeggenschap zouden krijgen over de organisatie en uitvoering van de deportaties. Op hoger niveau werd echter aan zowel Duitse als Franse kant anders besloten. Eveneens in mei kwam de nieuwbenoemde Franse secretaris-generaal van politie, Bousquet, in onderhandelingen met de pas aangetreden HSSPF Oberg overeen, dat in het kader van een nieuwe vorm van algemene politiesamenwerking de PQJ zou worden opgeheven. De directe zeggenschap over het oppakken van joden werd daarmee een zaak van hogere echelons. De strategie van Dannecker om de uitvoering van de deportaties in nauwe samenwerking met Darquier en PQJ geheel in handen te krijgen, was tenietgedaan. Dit betekende dat aan de vooravond van de deportaties het *Judenreferat* in Frankrijk feitelijk door de eigen SS-politietop was ingeperkt en niet over de gewenste *handelingsvrijheid* beschikte (kenmerk 9). De leiding van het tot dan toe als interneringscentrum gebruikte gebouwencomplex Drancy in Parijs, dat doorvoerkamp van de deportaties zou worden, bleef in handen van de Franse reguliere politie.

In België bleven ordehandhaving en zaken betreffende Duitse en Belgische politie in het algemeen in handen van het militair bestuur resp. Belgische autoriteiten. Wel kreeg de *Sipo-SD* tegelijk met invoering van de jodenster zelfstandige arrestatiebevoegdheden ten aanzien van joden. Kort daarop werd op bevel van de *Sipo-SD* binnen de AJB een aparte dienst voor ‘tewerkstelling’ opgericht die direct gebonden werd aan de instructies van het *Judenreferat* en opdracht kreeg in hoog tempo een kaartsysteem met persoonsgegevens van de joden te vervaardigen. In die zin werd nu ook in België de te deporteren joodse bevolkingsgroep feitelijk aan het gezag van zowel militair bestuur als Belgische overheid onttrokken. Na invoering van een avondklok voor joden en instelling van een doorvoerkamp in een kazerne te Mechelen onder SS-leiding, waren de voorbereidingen voor deportaties in juli 1942 in België voltooid.

De voorbereidingen voor deportaties waren in Frankrijk en België weliswaar moeizamer en trager verlopen dan in Nederland, dit neemt niet weg dat in juli 1942 in alle drie landen de door Eichmann in Berlijn geplande grootschalige deportaties konden beginnen. Door de *effecten van de competentiegeschillen* (kenmerk 10) was de uitgangspositie van de *Judenreferate* in de drie landen aan de vooravond van de deportaties echter duidelijk verschillend: in Frankrijk had met de benoeming van een HSSPF de *Sipo-SD* als geheel weliswaar meer vrijheid van handelen gekregen, maar al in mei 1942 bleek dat de HSSPF en *BdS* zoals vermeld méér waarde hechtten aan een goede *algemene* politionele samenwerking met Vichy in het belang van bestrijding van het toegenomen (communistisch) verzet. In tegenstelling tot Frankrijk bleef de *Sipo-SD* in België ondergeschikt aan het militair bestuur dat zelf de zeggenschap behield over Duitse politiezaken in het algemeen. Wel kreeg het *Judenreferat* de nodige bevoegdheden, o.a. ten aanzien van de AJB, om de deportaties te organiseren.

In alle drie landen waren zoals vermeld kort na het begin van de bezetting door joden zèlf nieuwe organisaties opgericht om hun bedreigde belangen als groep beter te behartigen. In België en bezet Frankrijk waren deze organisaties vanaf herfst 1941 in aangepaste vorm voortgezet in resp. AJB en UGIF-N, waarbij deze aanvankelijk een bepaalde mate van zelfstandigheid hadden. In de onbezette zone was de zelfstandigheid van UGIF-S nog groter. In beide zones was deze organisatie onderschikt aan het CGQJ, niet aan de Duitsers. In Nederland daarentegen werd de in

eerste instantie door joden zelf opgerichte coördinatie-commissie gemarginaliseerd en haar plaats uiteindelijk volledig ingenomen door de op Duits bevel opgerichte Joodsche Raad voor Amsterdam, die direct gebonden was aan instructies van Duitse autoriteiten op *lokaal* niveau. De *status, positie en functie van aan de joden opgelegde organisaties* (kenmerk 32) en daarmee in veel opzichten ook van de joodse bevolkingsgroepen in de drie landen was daarmee duidelijk verschillend. Doordat in bezet Frankrijk uiteenlopende Duitse en Franse partijen zowel politiek als politieel bij voorbereiding van de deportaties betrokken waren, werd de UGIF-N slechts heel beperkt hierbij ingeschakeld. De functie bleef beperkt tot maatschappelijke steun. De greep van de SS op de aan de joden opgelegde organisatie en daarmee op de joodse bevolkingsgroepen was veel geringer dan in Nederland. Daar kon de Joodsche Raad al betrekkelijk vroeg effectief worden ingeschakeld bij uitvoering van anti-joodse bepalingen en voorbereidingen van de wegvoeringen. In België nam de AJB door zijn onderschikking aan het militair bestuur in dit opzicht lange tijd een tussenpositie in. Pas kort voor het begin van de transporten kreeg de *Sipo-SD* meer invloed op de AJB, waardoor deze daadwerkelijk bij de administratieve voorbereiding daarvan kon worden betrokken.

Terwijl in Nederland en België de joodse bevolkingsgroepen voor het begin van de deportaties feitelijk aan het gezag van de nationale autoriteiten waren onttrokken, was dit in Frankrijk niet het geval. Juist in dit opzicht kwam begin juli 1942 een nieuwe samenwerking tussen de Franse en Duitse autoriteiten op *nationaal* niveau tot stand.

Figuur 22: Anti-joodse politiek tot juli 1942: overeenkomsten en verschillen

Kenmerken	Frankrijk	België	Nederland
Overgebleven relevante verschillen, vorige fase: <i>Bezetter:</i> 1) bezettingsconceptie 2) bestuursvorm 3) opdracht bij vestiging 4) officiële onderschikking <i>Omgeving:</i> 18) uitgangssituatie 1940	- gedeeltelijke bezetting - Vichy-regering		- Zivilverwaltung - nazificatie - rechtstreeks aan Hitler
<i>Bezetter:</i> 7/8) Begin en aard anti-joodse politiek	- september-oktober 1940 - administratief-bestuurlijk - gericht op segregatie en economische beroving	- oktober 1940 - administratief-bestuurlijk - gericht op segregatie en economische beroving	- oktober 1940 - administratief-bestuurlijk - gericht op segregatie en economische beroving
11) Instanties / maatregelen in kader van anti-joodse politiek en voorbereiding deportaties (functionele equivalenten)	- <i>Judenreferat</i> (IV J) - Commissariat Général aux Questions Juives (CGQJ) - SCAP, DAE, CDC - IEQJ - <i>Union Générale des Israélites de France</i> (UGIF) - juni 1942: segregatie voltooid, economische beroving vergevorderd	- <i>Judenreferat</i> (II C) - geen 'commissariat royal aux questions juives' - BTG / SFBF - Anti-joodse Centrale - <i>Association des Juifs en Belgique</i> (AJB) - juni 1942: segregatie voltooid, economische beroving vergevorderd	- spreiding over <i>Generalkomm.</i> - <i>Zentralstelle für jüd. Ausw.</i> - <i>Sonderreferat Juden</i> (SRJ) - alsnog <i>Judenreferat</i> (IV B 4) - WPS, NAGU, VVRA, Liro - <i>Generalkommissariat z.b.v.</i> - Joodse Raad van Amsterdam krijgt landelijke reikwijdte - juni 1942: segregatie voltooid, economische beroving nagenoeg voltooid
9/10) Handelingsvrijheid / effect van competentie-geschillen positie van <i>Judenreferate</i> aan vooravond deportaties	- vertraging bij voorbereiding deportaties - HSSPF : zeggenschap over Duitse politie en deportaties ten koste van militair bestuur - zwak , als gevolg van akkoord HSSPF-Franse politie geen zeggenschap over joodse 'dwangorganisatie'	- vertraging bij voorbereiding deportaties - geen HSSPF , militair bestuur behoudt zeggenschap over politie - middelmatig : zeggenschap over deportaties, gedeeltelijke zeggenschap over joodse 'dwangorganisatie'	- geen vertraging bij voorbereiding deportaties - HSSPF : zeggenschap over Duitse en Nederlandse politie en deportaties ten koste van autochtoon bestuur - sterk : volledige zeggenschap over deportaties en joodse 'dwangorganisatie' ten koste van Reichskommissariat
<i>Omgeving:</i> 19/22) Positie autochtoon bestuur en politie aan vooravond deportaties	sterk - blijvende betrokkenheid van Vichy en politie bij anti-joodse politiek - alleen <i>buitenlandse</i> joden te arresteren voor deportatie	middelmatig - joden aan gezag van s.g.'s onttrokken, m.u.v. AJB-leiding en joden met Belg.nat. - geen medewerking Belgische politie bij arrestaties joden	zwak - joden aan gezag van s.g.'s onttrokken - Nederlandse politie ondergeschikt aan HSSPF
21) Maatschappelijke reacties	- tot juni '42: geen protesten, onverschilligheid - juni '42: protesten n.a.v. jodenster (bez. zone)	- tot juni '42: geen protesten, onverschilligheid - juni '42: protesten n.a.v. jodenster	- nov. '40, febr. '41: protesten , daarna zwak - mei '42: protesten n.a.v. jodenster
<i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 32) Positie van opgelegde organisatie aan vooravond van deportaties	relatief sterk - UGIF ondergeschikt aan CGQJ, niet aan SS	middelmatig - AJB: SS-onderschikking beperkt tot AJB-afdeling 'tewerkstelling'	zwak - Joodse Raad: volledig ondergeschikt aan SS en lokale Duitse autoriteiten
30/33) Houding / reacties joodse bevolkingsgroepen	- Franse joden: overwegend aanpassing, legale interventieopgingen t.o.v. Vichy (<i>Comité de Coordination</i> , UGIF, <i>Consistoire Central</i>) - Immigranten: groei zelfhulporganisaties, clandestiene pers	- Belgische joden: overwegend aanpassing, legalisme (<i>Comité de Coordination</i> , AJB, <i>Consistoire</i>) - Immigranten: zelfhulporganisaties, clandestiene pers	- Nederlandse joden: aanpassing, legalisme: Joodsche Coördinatie-Commissie versus Joodsche Raad - bevolking: toenemende afhankelijkheid van Joodsche Raad

Uit de eerdere vergelijking van de uitgangssituatie bleven, zoals in bovenstaand figuur 22 samengevat, als bepalend de kenmerken 1 tot en met 4 en 18 over: in Frankrijk *gedeeltelijke*

bezetting met *Vichy-regering* en in Nederland *Zivilverwaltung* met bijhorende *opdracht* en *onderschikking*. Uit de vergelijking van de anti-joodse politiek 1940–'42 kan worden afgeleid dat voor Frankrijk–Nederland de kenmerken 2, 3 en 4 – militair versus civiel bezettingsbestuur – uiteindelijk niet van beslissende betekenis waren. Dit kan worden geconcludeerd uit het *effect van de competentiegeschillen* (kenmerk 10): niet alleen in Nederland maar ook in Frankrijk had de *SS* in het algemeen en de *Sipo-SD* in het bijzonder met de invoering van de functie van HSSPF in Frankrijk voorjaar 1942 volledige zeggenschap gekregen zowel over politiezaken als over de organisatie van de deportaties van joden, grotendeels *buiten* de reguliere bezettingsbesturen om. Wat de zeggenschap over de deportaties betreft, was hiervoor de vergadering in Wannsee van januari 1942 beslissend, *niet* het militaire of civiele karakter van het bezettingsbestuur met bijbehorende opdracht en onderschikking. Ook voor België was Wannsee beslissend, al bleven daar, bij gebrek aan een HSSPF, de politiezaken wél in handen van het militair bestuur. Van de uitgangssituatie blijven dus als bepalende factoren *gedeeltelijke bezetting* (kenmerk 1) en *Vichy-regering* (kenmerk 18) in Frankrijk over. Hoewel de voorbereidingen in Frankrijk en België trager waren verlopen dan in Nederland, neemt dit niet weg dat zoals eerder vermeld in juli 1942 in alle drie landen de deportaties konden beginnen. Van de *maatschappelijke reacties* (kenmerk 21) valt op dat in Nederland protesten tegen de anti-joodse politiek, culminerend in de Februaristaking van 1941, veel heftiger waren dan in Frankrijk of België waar onverschilligheid en passiviteit overheersten. De protesten en staking in Nederland hadden evenwel geen enkel vertragend effect op het verloop van de anti-joodse politiek, zij het dat de bezetter zich realiseerde dat gebruik van openlijk, bruto geweld in het vervolg zo veel mogelijk achterwege moest blijven. De maatschappelijke reacties (kenmerk 21) zijn dus tot nu toe niet van verklarende betekenis in de vergelijking. Ook op de joodse Nederlanders misten onderdrukking van de Februaristaking en daarop volgende intimidatie hun uitwerking niet. Deze bevorderden mede hun toenemende afhankelijkheid van de Joodsche Raad (kenmerken 32 en 33) die steeds meer diende als instrument in handen van de bezetter bij uitvoering van segregatiemaatregelen. Voor de fase van anti-joodse politiek 1940–'42 blijven dus als onderscheidende factoren voor de drie landen over: bij de bezetter *effect van competentiegeschillen* met gevolgen voor positie van de *Judenreferate* (kenmerken 9 en 10), bij de omgeving de *positie van autochtoon bestuur en politie* (kenmerken 19 en 22), en bij de joodse bevolking *positie van opgelegde organisatie* (kenmerk 32), alsmede *houding en reacties van de bevolking* (kenmerken 30 en 33). In welke mate deze factoren – in figuur 22 vet gedrukt – blijvend van verklarende betekenis zijn, moet blijken uit vergelijking van de deportatiefasen.

5.4 Deportaties, onderduik, ontsnapping, 1942–1945

5.4.1 Uitgangssituatie, juni-juli 1942

De *transportmogelijkheden* (kenmerk 12) en daarmee verbonden *planning van deportatieaantallen* (kenmerk 13) zag Eichmann in Frankrijk, België en Nederland als een eenheid. Begin juni 1942 was in Berlijn met de *Judenreferenten* uit Parijs, Brussel en Den Haag overeengekomen dat in acht maanden 100.000 joden uit Frankrijk, 10.000 uit België en 15.000 uit Nederland zouden worden gedeporteerd. Al snel was echter het aantal voor Frankrijk niet haalbaar gebleken, omdat in diezelfde periode een deel van het beschikbare Duitse treinmaterieel moest worden ingezet voor militaire transporten naar het front in Rusland en vervoer van Franse arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland. Dit laatste was een gevolg van de eveneens in juni door Laval met de Duitsers overeengekomen zgn. *relève*, waarbij volgens plan 150.000 geschoolde arbeidskrachten tegen normale beloning in Duitsland zouden gaan werken en in ruil 50.000 Franse militairen uit krijgsgevangenschap naar hun land zouden mogen terugkeren. Door deze samenloop besloot

Eichmann het totale aantal van 125.000 te verlagen naar 90.000, waarbij de spreiding over de landen eveneens werd veranderd: Frankrijk 40.000, België 10.000 en Nederland 40.000. Hiervoor waren voor de komende maanden wél voldoende Duitse treinen beschikbaar. De *Judenreferenten* moesten de transporten naar de doorgangskampen organiseren. Buitenlandse Zaken in Berlijn was er eveneens bij betrokken en moest goedkeuring geven in verband met de nationaliteit van de te deporteren joden.

Het *Duitse politie- en opsporingsapparaat* (kenmerk 14) in Frankrijk bestond voornamelijk uit *Sipo-SD* met ongeveer 2.400 personeelsleden en ca. 3.000 man *Ordnungspolizei*. Door deze relatief beperkte omvang in een uitgestrekt gebied als bezet Frankrijk was de Duitse politietop aangewezen op samenwerking met de Franse politie. Onder druk van Eichmann stelden Oberg en Knochen in een overleg met Bousquet begin juli 1942, dat de beoogde algemene samenwerking alleen tot stand kon komen wanneer de Franse politie medewerking verleende bij de deportaties in bezet gebied. Aangezien het Bousquet in de eerste plaats ging om zelfstandige bevoegdheden van de Franse politie, was hij bereid mee te werken aan arrestaties, zelfs in beide zones, onder voorwaarde echter dat het daarbij uitsluitend om joden zonder Franse nationaliteit zou gaan. Pétain en Laval hadden vooraf hun goedkeuring hiervoor verleend en stemden in met het door Bousquet bereikte akkoord (kenmerken 19/22). Hiermee was een potentieel van honderdduizend Franse agenten, waarvan dertigduizend in groot-Parijs, beschikbaar voor het oppakken van joden. Voor de Duitse politietop waren de personeelsproblemen voorlopig opgelost.

In België was de omvang van het *Duitse politieapparaat* (kenmerk 14) het kleinst van de drie landen: 300 man *Sipo-SD* en 1.500 man *Feldgendarmerie* en *Geheime Feldpolizei*. Bovendien vielen de Duitse politiebevoegdheden – anders dan in Nederland en Frankrijk – niet onder de SS maar onder het militair bestuur. Mede door effectieve tegenwerking van Reeder was Himmler er tot dan toe niet in geslaagd ook in dit land een HSSPF te benoemen. De Belgische politie kon formeel niet worden ingezet bij de deportaties van joden. Dit kwam omdat het Belgische bestuur (kenmerk 19) het advies van de Raad van Wetgeving uit februari 1942 had overgenomen. Dit hield in dat de reguliere politie (kenmerk 22) alleen ingezet kon worden bij maatregelen van de bezetter wanneer die ook in het belang waren van het land zelf. Voor arrestaties van mensen uitsluitend omdat zij joden waren, bestond geen enkele rechtsgrond. Daarbij kwam nog dat – anders dan in Nederland – in België geen reorganisatie en centralisatie van politiediensten had plaatsgevonden, wat eveneens vooral te maken had met het ontbreken van een HSSPF. De *Sipo-SD* was in principe uitsluitend aangewezen op politie-eenheden van het militair bestuur en nazi-gezinde collaborateurs.

In Nederland kon de HSSPF Rauter – naast omstreeks 4.000 man *Ordnungspolizei* en ongeveer 700 man *Sipo-SD* (kenmerk 14) – beschikken over de Nederlandse politie (kenmerk 22). Deze telde ongeveer 20.000 personeelsleden en was in de eerste jaren van de bezetting door reorganisaties en centralisatie daadwerkelijk aan hem ondergeschikt gemaakt. In Amsterdam, waar zestig procent van de Nederlandse joden woonde, stond de ruim 2.600 man sterke gemeentepolitie al sinds mei 1941 onder gezag van een nazi-gezinde hoofdcommissaris die zich dienstbaar opstelde tegenover de bezetter. In Nederland kon evenals in Frankrijk een omvangrijk politieapparaat voor massale arrestaties van joden worden ingezet.

In juli 1942 beschikte de *Sipo-SD* in alle drie landen over voldoende *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) om de grootschalige deportaties in gang te zetten. De uitgangssituatie daarbij van de drie *Judenreferenten* was echter zoals eerder gezegd duidelijk verschillend. In Frankrijk had de *Sipo-SD* als geheel weliswaar meer vrijheid van handelen gekregen, maar de positie van het *Judenreferat* daarbinnen was verzwakt door het samenwerkingsakkoord dat HSSPF en *BdS* begin juli met de Franse politietop overeen waren gekomen. Hierdoor werd de handelingsvrijheid van het *Judenreferat* feitelijk door de eigen SS-superieuren ingeperkt. Het akkoord viel samen met het

Franse streven zelfstandige bestuurlijke en politionele bevoegdheden in de bezette zone terug te winnen. Om dit te bereiken was men bereid tot directe inzet van Franse politie bij de arrestatie en deportatie van joden. Laval en Bousquet werden hierbij méér geleid door het Franse soevereiniteitsstreven, dan door ideologisch antisemitisme. Een bijkomende drijfveer was dat de Franse staat zich op deze manier kon ontdoen van een groot aantal als ongewenst beschouwde immigranten en vluchtelingen. Het was dus de *houding van de hoogste autoriteiten* (kenmerk 19) in Frankrijk die de grote razzia's en massale deportaties vanaf juli 1942 in dit land mogelijk maakte. Anders dan in Frankrijk was in België en Nederland de uitvoering van de deportaties een *direct* Duitse zaak en was de joodse bevolking hier feitelijk aan het gezag van het autochtone bestuur onttrokken. Beperkingen voor de *Judenreferate* zoals in Frankrijk en België, ontbraken in Nederland volledig. Dit had te maken met de uitkomst van de competentiegeschillen in 1941 en begin 1942 (kenmerk 10) en met het feit dat de top van het binnenlandse bestuur (kenmerk 19) door de bezetter voor wat betreft politiezaken en de joodse bevolkingsgroep was uitgeschakeld. Hierdoor ontstonden, in tegenstelling tot Frankrijk, geen uiteenlopende belangen tussen HSSPF en *BdS* enerzijds en *Judenreferat* anderzijds met betrekking tot organisatie van de deportaties.

5.4.2 Eerste deportatiefase, juli – medio november 1942

Anders dan in Frankrijk werd in België en Nederland tijdens de eerste fase van de deportaties, voor wat betreft de *methoden* (kenmerk 17), aanvankelijk gebruik gemaakt van schriftelijke oproepen, waarbij de *aan de joden opgelegde organisaties*, AJB resp. Joodsche Raad, werden ingeschakeld (kenmerk 34). De opgeroepen werden bijeengebracht in de doorgangskampen, waar de transporten bestemd voor 'tewerkstelling in het oosten' werden samengesteld. In beide landen meldde echter ongeveer de helft van de betrokkenen zich niet vrijwillig en dit aantal nam spoedig toe, waardoor de bezetters zich genoodzaakt zagen anders tewerk te gaan. Het feit dat in beide landen aanvankelijk ongeveer de helft van de joden gehoor gaf aan de oproep toont aan dat op dat moment de *joodse reacties* (kenmerk 35) méér werden bepaald door de aard van de methode en de bestemming dan door het verschil in *nationaliteit en referentiekader* van de joodse bevolkingsgroepen (kenmerken 25–27). Dat in Frankrijk de aan joden opgelegde organisatie, de UGIF, niet op soortgelijke wijze werd ingeschakeld bij uitvoering van de deportaties had vooral te maken met het feit dat in plaats van de UGIF de Franse autoriteiten en politie zèlf als uitvoerende instantie fungeerden. De rol van de UGIF, die rechtstreeks ondergeschikt was aan het CGQJ, bleef beperkt tot sociale steun aan de overgebleven joden en materiële hulp aan opgepakte joden die vanuit het doorgangskamp werden gedeporteerd.

In Frankrijk werd de *reguliere politie* (kenmerk 22) massaal ingezet bij ophaalacties, razzia's en uitlevering van buitenlandse joden uit bezette en onbezette zone. De Franse autoriteiten wilden de wegvoeringen zoveel mogelijk voor het publiek verborgen houden, maar er volgden vrijwel onmiddellijk *maatschappelijke reacties* (kenmerk 21): kritische commentaren en veroordelingen in de Franse pers, protestverklaringen van kerkelijke gezagsdragers en interventiepogingen van humanitaire hulporganisaties. Tot begin september 1942 was echter nergens sprake van daadwerkelijke belemmeringen bij de uitvoering van de acties. Wel had de *reactie van de joodse bevolking* zèlf (kenmerk 35) effect op de omvang van het aantal opgepakt. Al bij de eerste grote razzia in Parijs op 16–17 juli werden van de in totaal 28.000 joden, die op basis van de Franse cartotheek met naam- en adresgegevens gearresteerd moesten worden, minder dan de helft, 12.884, opgepakt. In de dagen daarvoor hadden zich al geruchten verspreid over een ophanden zijnde grote actie en hadden clandestiene joodse krantjes oproepen gedaan te vluchten en zich niet te laten grijpen. Sommige Franse politieagenten hadden betrokkenen vooraf gewaarschuwd, dat zij binnen enkele uren opgehaald zouden worden. De overgebleven buitenlandse joden poogden zo snel mogelijk met behulp van valse papieren op te gaan in de bevolking en velen van

hen probeerden onder te duiken en/of naar de onbezette zone te ontsnappen. Hoewel het daar evenmin veilig was, achtte men in het onbezette gebied de kans om aan deportatie te ontkomen groter, mede omdat verschillende niet-joodse en joodse legale organisaties, zoals CIMADE en onderafdelingen van UGIF-S, hulp boden aan joden die aan deportatie trachtten te ontkomen. Vooral door toenemende internationale druk, met name van de Verenigde Staten, liet de *Vichy-regering* bij monde van Laval begin september aan de bezetter weten dat vanwege de groeiende kerkelijke protesten en onrust onder de bevolking voorlopig geen grote ophaalacties meer in de onbezette zone zouden worden uitgevoerd (kenmerk 19). Terwijl tot 5 september in totaal ruim 27.000 joden waren uitgeleverd voor deportatie, van wie 18.000 uit de bezette en bijna 10.000 uit de onbezette zone, daalde voor laatstgenoemde zone dit aantal tussen 5 september en eind oktober tot 1.100. De HSSPF en *BdS* blokkeerden in september pogingen van het *Judenreferat* om op eigen houtje ophaalacties te organiseren. Hoewel tot eind oktober dagelijks een trein beschikbaar was (kenmerk 12), vonden er in die maand in het geheel geen transporten uit Frankrijk plaats. Wel werd in bezet gebied door Franse politie overgegaan tot gerichte arrestaties van joden met een bepaalde buitenlandse nationaliteit, die tot dan toe niet aanmerking kwamen voor wegvoering, zoals Roemenen en Grieken. Hierdoor konden in de eerste helft van november 1942 alsnog vier deportatietreinen vertrekken. Mede omdat vanaf midden november een groot deel van de treinen moest worden afgestaan aan het leger voor de strijd in Rusland, kwam daarna voorlopig een einde aan de deportaties in Frankrijk. Tot medio november 1942 waren in totaal 41.951 joden uit Frankrijk gedeporteerd: 13 procent van de 320.000 joden in 1940.

In België was het *beschikbare Duitse politieapparaat* (kenmerk 14), bestaande uit *Feldgendarmarie* en *Geheime Feldpolizei* van het militair bestuur, in augustus en september 1942 over het algemeen in staat de grote *razzia's* uit te voeren. In Antwerpen werd daarbij de *gemeentepolitie* (kenmerk 22) bij uitzondering tot driemaal toe gedwongen mee te werken aan uitvoering van ophaalacties. Zonder expliciete goedkeuring van het militair bestuur, gaf de plaatselijke *Sipo-SD* in die stad daartoe opdracht aan de leiding van de gemeentepolitie. Begin september ondernam de *Sipo-SD* een soortgelijke poging in Brussel, maar deze strandde op weigering van de gemeentelijke autoriteiten. In oktober werd gedwongen inzet van Belgische politiediensten bij ophaalacties van joden, mede op aandringen van betrokken secretarissen-generaal, door het militair bestuur uitdrukkelijk verboden. Daarna werd door de *Sipo-SD* voor de uitvoering van ophaalacties en arrestaties, behalve bovengenoemde Duitse politie, gebruik gemaakt van leden van Belgische collaboratiegroeperingen, zoals Vlaamse en Waalse *SS*. Tot begin november 1942, waarna om dezelfde reden als in Frankrijk voorlopig geen treinen beschikbaar waren, werden 16.621 joden uit België weggevoerd: 25 procent van de 66.000 joden in 1940.

Terwijl in Frankrijk en ook in Nederland het begin van de deportaties had geleid tot openlijke protesten, vooral van de kerken, was dit in België niet het geval (kenmerk 21). Invoering van de ster kort daarvoor had weliswaar een zekere bewustwording op gang gebracht, maar de meeste Belgen beschouwden de joden toch als niet-geïntegreerde vreemdelingen. Daar kwam bij dat de katholieke kerk hierover geen openlijke confrontatie met het militair bestuur wilde, nadat duidelijk was geworden dat joden die wèl de Belgische nationaliteit hadden – circa vierduizend – van deportatie waren vrijgesteld. Toen de *razzia's* begonnen en schriftelijke oproepen ophielden, nam de betekenis van de *AJB* voor de joden snel af (kenmerk 34). De *reacties van de overgebleven joodse bevolking* (kenmerk 35) bestonden vooral uit de weigering van velen de ster nog langer te dragen, pogingen individuele hulp te krijgen en met valse identiteitspapieren te verhuizen naar andere adressen, zoals pensions en kleine hotels. Deze reactie kan worden verklaard uit de Oost-Europees joodse of Duitse achtergrond van de meeste immigranten; zoals eerder gezegd kenden zij zowel de methoden als consequenties van het antisemitisme dat in hun geboorteland heerste. Joodse communisten voerden aanslagen uit op de *AJB*, die zij als

verlengstuk van de bezetter beschouwden, terwijl zij daarnaast samen met linkse zionisten in september een verzetscomité vormden (vanaf januari 1943 *Comité de défense des Juifs*, CDJ, geheten). Dit comité was van meet af onderdeel van de algemene Belgische, linkse verzetsorganisatie Onafhankelijkheidsfront (OF), dat al in 1941 was ontstaan (kenmerk 23). Tijdens de eerste maanden van de deportaties bleef de Belgische bevolking in meerderheid onverschillig en passief. Dit veranderde echter in oktober 1942 bij invoering van de gedwongen tewerkstelling voor Belgen in Duitsland. Ook veel niet-joden zagen zich nu gedwongen onder te duiken en beseften toen pas wat vervolging betekende. Legale hulporganisaties begonnen zich steeds meer het lot van joden aan te trekken. Zo hielp het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK) het CDJ bij de onderduik van duizenden joodse kinderen. Een infrastructuur hiervoor bestond in zekere zin al, omdat vanwege ernstige voedselschaarste tijdens de eerste twee oorlogswinters een groot aantal kinderkolonies op het platteland was ontstaan om ondervoede stadskinderen te laten aansterken.

Nadat in Nederland de oproepen te weinig effect hadden, ging de bezetter over op een andere *methode* (kenmerk 17). Gemeentelijke politiekorpsen en marechaussee kregen opdracht joden door middel van naam- en adreslijsten tijdens de avondklok van huis op te halen. In Amsterdam waren het in september 1942 hoofdzakelijk agenten van de *gemeentepolitie* (kenmerk 22) die deze ophaalacties uitvoerden, maar in de praktijk gebeurde dit met groeiende weerzin van betrokken agenten. Daarom besloot de Duitse politie het ophalen uit de huizen vanaf begin oktober vooral te laten uitvoeren door speciale eenheden onder Duits bevel. Deze bestonden de eerste maanden uit leden van het Politiebataljon Amsterdam (PBA). Daarnaast was de bezetter in september begonnen met het via de Joodsche Raad verstrekken van voorlopige vrijstellingen van deportatie. Enerzijds waren deze bestemd voor joodse arbeidskrachten die voor de Duitse oorlogsindustrie vooralsnog onmisbaar waren, anderzijds waren ze bedoeld om het totale aantal te deporteren joden over langere tijd te spreiden en onderduik tegen te gaan. Op deze wijze leken er ook *legale* wegen te ontstaan om voorlopig aan deportatie te ontkomen. Een belangrijke *reactie onder de joodse bevolking* (kenmerk 35), vooral in de grote steden, bestond dan ook uit de jacht op vrijstellingen. Tegelijkertijd steeg in de eerste maanden van de deportaties ook het aantal meldingen voor de joodse werkkampen in Nederland, omdat men ervan uitging dat degenen die hier werkten niet meer voor de ‘tewerkstelling naar het oosten’ in aanmerking zouden komen. Anders dan in België, bleef in Nederland de *aan de joden opgelegde organisatie* (kenmerk 34) bij uitvoering van de deportaties ingeschakeld. Als uitvoerder van het vrijstellingensysteem en bemiddelaar voor de Nederlandse werkkampen werd de Joodsche Raad een nog belangrijker instantie voor de overgebleven joodse bevolking. Aangezien Rauter niet tevreden was over het werk van de Nederlandse politie en de aantallen opgepakt, liet hij – om het geplande deportatiecijfer toch te halen – begin oktober 1942 de werkkampen voor joden in één slag door Duitse politie ontruimen. De betrokkenen en hun gezinsleden buiten de kampen – bijna 12.000 mensen – werden bijna allemaal nog diezelfde maand via Westerbork weggevoerd. Mede hierdoor werden vanaf half juli tot half november 1942 in totaal 32.057 joden gedeporteerd: 23 procent van 140.000 joden in 1940.

Figuur 23: Deportaties, onderduik, ontsnapping: eerste fase, juni – medio november 1942

Kenmerken	Frankrijk	België	Nederland
Overgebleven relevante verschillen Uitgangssituatie 1940 <i>Bezetter:</i> 1) bezettingsconceptie <i>Omgeving:</i> 18) uitgangssituatie	- gedeeltelijke bezetting - Vichy-regering		
Overgebleven relevante verschillen anti-joodse politiek 1940-'42 <i>Bezetter:</i> 9/10) - handelingsvrijheid / effect van competentiegeschillen - positie van Judenreferate aan vooravond van deportaties <i>Omgeving:</i> 19) positie autochtoon bestuur 22) rol van politie <i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 32) positie opgelegde organisaties aan vooravond van deportaties 30/33) houding / reacties van joodse bevolkingsgroepen	- HSSPF: zeggenschap over Duitse politie en deportaties - zwak - sterk - beschikbaar - relatief sterk	- geen HSSPF - middelmatig - middelmatig - niet beschikbaar - middelmatig	- HSSPF: zeggenschap over Dui. en Ned. politie en deportaties - sterk - zwak - beschikbaar - zwak - toenemende afhankelijkheid van Joodsche Raad
Deportaties, eerste fase <i>Bezetter:</i> 12) transportmogelijkheden 13) planning deportatieaantallen 14) beschikbaar politiebureau 15) capaciteit doorgangskampen 16) handelingsvrijheid Judenreferat 17) methoden <i>Omgeving:</i> 19) houding hoogste autoriteiten 20) uitvoering bureaucratie 21) maatschappelijke reacties 22) rol van politie 23) verzet / onderduikmogelijkh.	- voldoende - 40.000 - onvoldoende - voldoende - zwak - ophaalacties, evacuatie uit internerskampen	- voldoende - 10.000, vanaf sept. 20.000 - voldoende - voldoende - voldoende - oproepen, ophaalacties, eva- cuatie uit werkkampen N.Fr.	- voldoende - 40.000 - voldoende - voldoende - sterk - oproepen, ophaalacties, eva- cuatie uit werkkampen
<i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 34) rol van opgelegde organisaties bij deportaties 35) reacties bevolkingsgroepen	- sterke betrokkenheid: juli-aug.'42 - onvoldoende medewerking sept.-okt.'42 - groot - openlijke protesten (kerken) clandestiene pers: veront- waardiging, juli-sept.'42 - groot: juli-aug.'42 onvoldoende: sept.-okt.'42 - onvoldoende	- s.g.'s: geen betrokkenheid (m.u.v. AJB en joden met Belgische nationaliteit) - middelmatig - geen openlijke protesten clandestiene pers: veront- waardiging, aug.'42 - Antwerpen: beperkt, aug.- sept. '42; rest van het land: geen - onvoldoende/middelmatig	- s.g.'s: geen betrokkenheid (m.u.v. lijst Frederiks-Van Dam) - middelmatig - openlijke protesten (kerken) clandestiene pers: verontwaar- diging, juli-okt.'42 - Amsterdam: groot sept.'42 Den Haag: groot sept.-nov.'42 Rotterdam: zwak platteland: middelmatig - onvoldoende
Deportatieaantal (percentage) juni – medio november 1942	41.951 (13)	16.621 (25)	32.057 (23)

Van de uitgangssituatie waren als onderscheidend overgebleven: *gedeeltelijke* bezetting (kenmerk 1) en *Vichy-regering* (kenmerk 18) in Frankrijk. Voor de fase van anti-joodse politiek 1940-'42 geldt dit voor: *effect van competentiegeschillen* bij de bezetter (kenmerk 10), *positie van*

autochtoon bestuur en *politie* bij omgeving (kenmerken 19 en 22), en *positie van aan joden opgelegde organisaties* alsmede *reacties* van de joodse bevolkingsgroepen (kenmerken 30, 32 en 33).

Wanneer de percentages gedeporteerden tot medio november 1942 van Frankrijk (13) en Nederland (23) worden beoordeeld, kan op basis van bovenstaand schema het verschil van tien procent worden verklaard door een samengestelde oorzaak: bij de bezetter *omvang politieapparaat*, *handelingsvrijheid* en *methoden*, bij de omgeving *houding hoogste autoriteiten*, *maatschappelijke reacties* en *rol van politie*, en bij de joodse bevolkingsgroepen: *positie van opgelegde organisaties* en *reacties*. Welke van deze kenmerken zijn nu van primair dan wel van secundair belang? In Frankrijk was weliswaar de omvang van het *Duitse* politieapparaat (kenmerk 14) relatief beperkt, in figuur 24a aangeduid met (-), maar dit werd in de praktijk door het Duits-Franse politieakkoord ruimschoots gecompenseerd door de principiële beschikbaarheid van honderdduizend Franse politieagenten voor het oppakken van joden. Hierdoor is deze factor in feite voor de deportaties een plus geworden en als zodanig bij kenmerk 14 in figuur 24a aangeduid. Directe aanleiding voor de neergang van de deportaties in Frankrijk was dat de *rol van de Franse politie* (kenmerk 22) vanaf september 1942 werd beperkt, in tegenstelling tot de maanden daarvoor. Deze ‘dichtbij’-factor heeft echter een meer bevestigende dan verklarende betekenis. Het waren immers niet de plaatselijke politiechefs zelf die hiertoe besloten, maar de Vichy-regering, met name in de persoon van Laval. In deze eerste fase is dus de verklarende factor voor Frankrijk de *houding van de hoogste autoriteiten* (kenmerk 19), omdat deze zowel de omvangrijke deportaties van juli–september mogelijk maakte, alsook door de *verandering* in houding beslissend was voor het uiteindelijk geheel stoppen ervan in de hele maand oktober. *De stagnatie in Frankrijk van die maand en gelijktijdige piek van de wegvoering uit de werkkampen in Nederland verklaren het procentuele verschil tussen beide landen tot medio november 1942.* Directe aanleiding voor de veranderde houding van de Vichy-regering waren de *maatschappelijke reacties* (kenmerk 21). De drie noodzakelijke voorwaarden voor het verklarende karakter van de maatschappelijke reacties – en daardoor veranderde houding van de hoogste autoriteiten in Frankrijk – waren: de *gedeeltelijke bezetting* (kenmerk 1) en *ontstaan van Vichy-regering* (kenmerk 18), en in van de fase van anti-joodse politiek (1940–’42): de *blijvend sterke betrokkenheid van de top van het Franse bestuur* (kenmerk 19). De in Frankrijk al eerder door bovengenoemd politieakkoord van begin juli 1942 verzwakte handelingsvrijheid van het *Judenreferat* (kenmerk 16) werd pas door de latere onderbreking van de deportaties ook zichtbaar. Omdat door de verandering in houding van de Vichy-regering een daadwerkelijke stagnatie ontstond, is het oorzakelijk gewicht van de *houding van hoogste autoriteiten* (kenmerk 19) groter, dan het gewicht van de handelingsvrijheid van het *Judenreferat* (kenmerk 16) dat daarom in figuur 24a niet als cruciaal verschil is aangeduid. Dit laatste geldt om dezelfde reden ook voor positie van de UGIF (kenmerk 34), waarvan de functie beperkt bleef tot materiële steun aan joden. Van groter belang lijken de *reacties van joodse immigranten* (kenmerk 35) en de *onderduik-/ontsnappingsmogelijkheden* (kenmerk 23) vanaf de grote ophaalacties in Parijs in juli. Immers, ruim 15.000 joden wisten zich in eerste instantie hieraan te onttrekken. Om het geplande deportatieaantal van 40.000 toch te bereiken, werden echter door Vichy eind augustus extra ophaalacties in de onbezette zone georganiseerd. Omdat mede hierdoor het streefcijfer alsnog werd bereikt, bleken laatstgenoemde twee kenmerken in deze fase toch van beperkte betekenis.

Voor het veel hogere aantal en percentage gedeporteerden in Nederland zijn de gebruikte *methoden* (kenmerk 17) de meest dichtbijgelegen factor. Ook hier is evenwel meer sprake van een bevestigende dan van een verklarende factor. Keuze en aard van de methoden stonden immers niet op zichzelf, maar werden in werkelijkheid in hoofdzaak bepaald door de voorafgaande grote *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) van direct betrokken Duitse instanties in

Nederland. Daarom is deze handelingsvrijheid de belangrijkste verklarende factor voor de omvang van de deportaties in de eerste deportatiefase. Door uitschakeling van de Nederlandse ambtelijke top (kenmerk 19) voor wat betreft de joden ruimschoots vóór het begin van de deportaties, konden *maatschappelijke reacties* (kenmerk 21) in Nederland onmogelijk een soortgelijk belemmerend effect hebben als in Frankrijk het geval was. Aangezien er zowel in Frankrijk als in Nederland maatschappelijke protesten waren bij het begin van de deportaties, maar deze alleen in Frankrijk via de veranderde houding van de Vichy-regering ook effect hadden, kunnen de maatschappelijke reacties (kenmerk 21) dus op zichzelf geen voldoende voorwaarde zijn geweest voor het ontstaan van de procentuele verschillen. Noodzakelijke voorwaarden voor het feit dat de maatschappelijke reacties in Nederland niet van invloed bleken, waren: de *algehele* bezetting van Nederland (kenmerk 1), en tijdens de fase van anti-joodse politiek (1940–'42) het effect van de competentiegeschillen (kenmerk 10) met als resultaten: uitschakeling van de Nederlandse ambtelijke top (kenmerk 19) en grote handelingsvrijheid (kenmerken 9/10) met sterke SS-greep op de aan de joden opgelegde organisatie (kenmerk 32). Om die reden werd de Joodsche Raad (kenmerk 34) ook daadwerkelijk door de bezetter als één van de instrumenten ingeschakeld in het deportatiesysteem, wat zoals vermeld met de aan de joden opgelegde organisaties in België en Frankrijk veel minder gebeurde. Hoewel er in dit opzicht dus verschillen waren, zijn toch de rol van de Vichy-regering (kenmerk 19) bij de stagnatie in Frankrijk en de handelingsvrijheid van de SS (kenmerk 16) bij de gelijktijdige piek door opheffing van de werkkampen in Nederland uiteindelijk doorslaggevend gebleken voor het ontstaan van het verschil in percentage gedeporteerden in de eerste fase.

Het verschil van twaalf procent in dezelfde fase tussen Frankrijk (13) en België (25) kan eveneens om dezelfde redenen door de veranderde *houding van hoogste autoriteiten* (kenmerk 19) in Frankrijk worden verklaard: de deportatiestop van oktober in Frankrijk en de continuïteit in België als gevolg van de handelingsvrijheid (kenmerk 16) in de maanden september en oktober 1942. In het begin leek de aanpak van de bezetter hier succesvol – het geplande deportatieaantal werd verhoogd van tien- naar twintigduizend – maar het was vooral door de *reactie van de overgebleven joden* (kenmerk 35), die massaal onderdoken, dat laatstgenoemd aantal eind oktober 1942 toch niet werd gehaald. De grotere betrokkenheid van autochtone bureaucratie en politie bij de deportaties (kenmerk 20 en 22) in Frankrijk was een gevolg van de Frans-Duitse collaboratiepolitiek, een politiek die voor wat betreft de deportaties van joden in België ontbrak met uitzondering van de incidentele inschakeling van de Antwerpse politie (kenmerk 22). Omdat, anders dan in Frankrijk, in België de top van het autochtoon bestuur ten aanzien van de deportaties (kenmerk 19) was uitgeschakeld, kon het verschil in *maatschappelijke reacties* (kenmerk 21) in België geen soortgelijk belemmerend effect hebben als in Frankrijk.

Aangezien in deze eerste fase het percentage gedeporteerden in België (25) zelfs *hoger* is dan in Nederland (23), moeten oorzaken van het uiteindelijke verschil in totale deportatiepercentage tussen België (40) en Nederland (75) in de tweede en/of derde fase worden gezocht.

Bovenstaande bevindingen voor de betreffende kenmerken kunnen voor de achtereenvolgende vergelijkingen Frankrijk-Nederland, Frankrijk-België en België-Nederland als volgt schematisch worden weergegeven.

Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni – medio nov. 1942

Figuur 24a: Frankrijk – Nederland

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	Frankrijk	Nederland	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezetters</i>			
12) transportmogelijkheden	+	+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	(-) +	+	overeenkomst
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	-	+	verschil
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	+	-	<i>cruciaal verschil Frankrijk</i>
20) uitvoering bureaucratie	+	+	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	+	+	overeenkomst
22) rol van politie	+	+	overeenkomst
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	-/+	-	verschil
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	-	+	verschil
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+	+	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	-/+	-	verschil
Omvang deportatiepercentage	13	23	verschil van 10

+ = aanwezig, voldoende of sterk, - = afwezig, onvoldoende of zwak, +/- = middelmatig/afnemend, -/+ = middelmatig/toenemend. Deze definitieering geldt ook voor de vergelijkende schema's hieronder. In werkelijkheid gaat het meestal méér om graduele dan om absolute verschillen.

Figuur 24b: Frankrijk – België

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	Frankrijk	België	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	+	+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	(-) +	+	overeenkomst
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	-	+	verschil
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	+	-	<i>cruciale verschil Frankrijk</i>
20) uitvoering bureaucratie	+	+/-	verschil
21) maatschappelijke reacties	+	-	verschil
22) rol van politie	+	+/-	verschil
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	-/+	-/+	overeenkomst
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	-	+/-	verschil
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+	+	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	-/+	-/+	overeenkomst
Omvang deportatiepercentage	13	25	verschil van 12

Figuur 24c: België – Nederland

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	België	Nederland	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	+	+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	+	+	overeenkomst
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	+	+	overeenkomst
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	–	–	overeenkomst
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+	verschil
21) maatschappelijke reacties	–	+	verschil
22) rol van politie	+/-	+	verschil
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	-/+	–	verschil
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	+/-	+	verschil
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+	+	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	-/+	–	verschil
Omvang deportatiepercentage	25	23	verschil van 2

In de procentuele vergelijking Frankrijk (13) – Nederland (23) is voor het verschil van tien in de eerste fase de veranderde *houding van de hoogste autoriteiten in Frankrijk* (kenmerk 19) de doorslaggevende factor. Voor Frankrijk (13) – België (25) wordt het verschil van twaalf procent eveneens verklaard door kenmerk 19 in Frankrijk. *Dit betekent dat hiermee van het uiteindelijk verschil van vijftien in deportatiepercentage tussen Frankrijk en België al twaalf is verklaard.* Omdat in deze fase het percentage van België nog hoger is dan in Nederland, liggen de oorzaken van het uiteindelijke verschil tussen deze twee landen in de volgende fasen.

5.4.3 Tweede deportatiefase, medio november 1942 – medio juni 1943

In de tweede week van november 1942 trok het Duitse leger onbezet Frankrijk binnen, omdat de geallieerden in Noord-Afrika waren geland en een soortgelijke landing aan de Franse Middellandse Zeekust werd verwacht. Italiaanse troepen bezetten tegelijkertijd het gebied oostelijk van de Rhône. De wapenstilstandsvoorwaarden uit 1940 bleven formeel van kracht en de Vichy-regering kon aanblijven. Vanaf februari 1943 waren er weer treinen voor Frankrijk beschikbaar (kenmerk 12). Op Duits verzoek was de Vichy-regering bereid in die maand de Parijse politie opdracht te geven om op basis van de cartotheek met naam- en adresgegevens van de joden een ophaalactie uit te voeren. De deportaties werden hervat. Volgens de *geplande*

deportatieaantallen (kenmerk 13) moesten er in de maanden april, mei en juni in totaal 90.000 tot 100.000 joden worden weggevoerd. Omdat er onvoldoende buitenlandse joden konden worden opgepakt en de Franse regering onwillig bleef om de eigen politie blijvend grootschalig in te zetten (kenmerken 19 en 22), voorzag het *Judenreferat* dat deze aantallen niet gehaald konden worden. Daarom deed de *Sipo-SD* met steun van de Duitse ambassade een beroep op de Franse regering om grote aantallen joodse immigranten, die vanaf eind jaren twintig waren genaturaliseerd, het Franse staatsburgerschap weer te ontnemen. Op deze wijze konden zij in overeenstemming met het Frans-Duitse politieakkoord uit juli 1942 worden opgepakt en weggevoerd. De Vichy-regering leek hiertoe bereid en daarnaast werd het Frans-Duitse politieakkoord medio april 1943 formeel hernieuwd en uitgebreid tot de zuidelijke zone. Maar in afwachting van de onderhandelingen en betreffende wetgeving, kon het *Judenreferat* vooralsnog weinig ondernemen; de *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) bleef dus zwak. Mede door interne Franse geschillen liet een denaturalisatiewet maanden op zich wachten en kwam uiteindelijk in augustus 1943 definitief *niet* tot stand. De belangrijkste overwegingen van Pétain en Laval waren het voor Duitsland ongunstige verloop van de oorlog, alsmede hun vrees voor hernieuwde kerkelijke protesten en wijdverbreide afwijzende reacties onder de bevolking. Tussen eind maart en medio juni vonden wederom in het geheel geen deportaties van joden uit Frankrijk plaats. Er werden in de fase van 11 november 1942 tot 10 juni 1943 in totaal 8.001 joden weggevoerd: 2,5 procent van 320.000.

In deze fase maakte het georganiseerd verzet in Frankrijk een groei door en namen *onderduiken* en *ontsnappingsmogelijkheden* toe (kenmerk 23). De belangrijkste gangmaker hiervan was de invoering in februari 1943 van de STO (verplichte tewerkstelling in Duitsland voor hele jaarklassen Fransen). In zekere zin ontstond hierdoor evenals eerder in België een soortgelijke solidariteit met joden als met degenen die zich aan tewerkstelling in Duitsland poogden te onttrekken. Behalve dat individuele onderduikmogelijkheden voor joden toenamen, kregen ook netwerken, waarin niet-joodse (CIMADE) en joodse organisaties (OSE) en personen samenwerkten, vanaf voorjaar 1943 een gaandeweg belangrijker betekenis voor de hulp aan vaak reeds eerder ondergedoken joden. De financiering van voedsel, onderdak etc., kwam voornamelijk van de Amerikaanse-joodse hulporganisatie *Joint* en christelijke organisaties zoals van de Amerikaanse Quakers.

De *reacties van joden* (kenmerk 35) in deze fase bestonden uit toenemende onderduik, zelfhulp via eigen organisaties en netwerken, deels binnen deels buiten de UGIF, en ontsnappingspogingen zoals vlucht naar de Italiaanse zone. Deze reacties golden vooral voor de buitenlandse joden. De Italiaanse bezetters weigerden namelijk joden in hun zone voor deportatie uit te leveren. Hierover ontstonden conflicten tussen Franse en Italiaanse autoriteiten, terwijl Duitse druk op de Italiaanse regering geen effect sorteerde. De achterliggende reden van de houding van Italië – hoewel bondgenoot van Duitsland – was dat er in de Italiaanse regering, bureaucratie, fascistische partij en het leger, onvoldoende draagvlak bestond om antisemitisme in daden om te zetten.

In België was vanaf begin november 1942 sprake van een geplande, tijdelijke onderbreking in de deportaties. Dit kwam omdat zoals eerder vermeld in de winter 1942-'43 vrijwel geen treinen voor België beschikbaar waren. Dit gebrek aan *transportmogelijkheden* (kenmerk 12) trad echter op *nadat* de bezetter zijn greep op de overgebleven joden reeds grotendeels had verloren. De overgebleven joden waren massaal ondergedoken en de bezetter schatte dat ongeveer 30.000 joden in de clandestiniteit waren verdwenen (kenmerk 35). Dit betekende dat al in een vroeg stadium de bezetter gedwongen was joodse onderduikers op te sporen, een taak waarvoor het Duitse *beschikbare politie- en opsporingsapparaat* (kenmerk 14) onvoldoende berekend was. Daarbij kreeg de *Sipo-SD* in deze fase, ook na bovengenoemde winterstop toen er weer treinen beschikbaar waren, weinig actieve medewerking van het militair bestuur. Dit gaf om politieke

redenen geen toestemming tot deportatie van de groep Belgisch-joodse staatsburgers en – op verzoek van Belgische secretarissen-generaal – degenen die in joodse tehuizen en inrichtingen onder AJB-toezicht verbleven. In die zin was de *handelingsvrijheid* van het *Judenreferat* dus niet onbeperkt (kenmerk 16). Wel werd vanuit het RSHA in Berlijn herhaaldelijk aangedrongen op deportatie van de circa vierduizend Belgisch-joodse staatsburgers. Dat er in België toenemende *onderduikmogelijkheden* waren (kenmerk 23), was niet alleen gevolg van het feit dat steeds meer Belgen, die niet naar Duitsland wilden voor de tewerkstelling, een onderduikplaats nodig hadden, maar had vooral ook te maken met het feit dat de samenwerking tussen de bestaande Belgische, linkse verzetsorganisatie (OF) en het joods verzetscomité (CDJ) steeds hechter en succesvoller werd. Gevolg was dat ook legale organisaties, zoals NWK, KAJ en lagere kerkelijke instanties, groeiende onderduikhulp voor joden boden; zelfs Belgische autoriteiten waren gaandeweg bereid tot heimelijke financiële steun hieraan. Bovendien konden individuele joden zich langere tijd met valse papieren tegen betaling schuil houden in pensions, kleine hotels en gehuurde kamers bij particulieren. Dit laatste werd weer gestimuleerd door oproepen in de ondergrondse pers. In het begin gebeurde dit veelal op eigen kosten van de onderduikers, vanaf begin 1943 steeds meer via financiële steun van CDJ en – via Zwitserland en Frankrijk – van de *Joint*. De samenwerking tussen niet-joden en joden in dit opzicht was blijkbaar dermate effectief dat in deze fase nog geen tien procent van de circa 30.000 joden in de clandestiniteit konden worden opgepakt en gedeporteerd. Er werden van november 1942 tot juni 1943 minder dan 3.000 joden weggevoerd: 4,5 procent van 66.000.

In Nederland bleef – na opheffing van de werkkampen in oktober 1942 – de blijvende, grote *handelingsvrijheid* van het *Judenreferat* van betekenis (kenmerk 16). Het *beschikbare Duitse politieapparaat* (kenmerk 14) werd in de eerste maanden van 1943 ingezet om ook andere plaatsen waar joden bijeengebracht waren, zoals tehuizen, inrichtingen en ziekenhuizen te ontruimen. Het ging daarbij om ongeveer 8.000 personen. De voortgaande ophaalacties van joden uit hun huizen door middel van naam- en adreslijsten werden in de grote steden uitgevoerd door wisselende, pro-Duitse eenheden onder Duits bevel: in Amsterdam werd het PBA uit de vorige fase medio februari 1943 vervangen door de Vrijwillige Hulppolitie (VHP). Deze bestond louter uit NSB'ers en Nederlandse SS'ers. Andere *methoden* (kenmerk 17) die maakten dat de geplande transporten in Nederland ongehinderd doorgang konden vinden, waren: geleidelijke opheffing van vrijstellingen, tweede doorgangskamp Vught, intensieve jacht op joodse onderduikers, evacuatie van de joden uit de provincies, voortgaande concentratie in drie Amsterdamse wijken en tenslotte grote razzia's aldaar door hoofdzakelijk *Ordnungspolizei* en VHP. Dit alles maakte in het voorjaar en vroege zomer van 1943 de deportatie mogelijk van ruim 34.000 joden naar het vernietigingskamp Sobibór in Polen. Van medio november 1942 tot medio juni 1943 werden in totaal 39.012 joden weggevoerd: bijna 28 procent van 140.000.

Anders dan in Frankrijk en België vonden in Nederland in het voorjaar van 1943 hernieuwde, *openlijke protesten van kerkelijke zijde* plaats (kenmerk 21), maar deze hadden geen effect op de voortgang van deportaties. De toegenomen gedwongen tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland en het bericht dat de Nederlandse militairen teruggevoerd zouden worden in krijgsgevangenschap waren echter aanleiding tot de grote april-mei-stakingen van 1943. Nederlandse *verzetsorganisaties* (kenmerk 23), zoals de LO, die later grote aantallen onderduikers konden onderbrengen, zouden pas ná deze stakingen definitief van de grond komen. De *rol van de Joodsche Raad* en *reacties van de joodse bevolking* (kenmerken 34 en 35) in Nederland werden in de tweede fase hoofdzakelijk bepaald door de *methoden* van list en bedrog die de bezetter bij de deportaties hanteerde (kenmerk 17) en het gebrek aan voldoende *onderduikmogelijkheden* (kenmerk 23). Pas vanaf medio mei 1943 liet de bezetter zijn eerdere aanpak vallen en ging openlijk over op grootschalige razzia's om de deportaties op gang te

houden. Daardoor nam de Joodsche Raad, die tot dan toe actief betrokken was geweest, in betekenis af (kenmerk 34). Omdat de vrijstellingen ook bijna geheel waren opgeheven, probeerden veel overgebleven joden alsnog snel een onderduikplaats te vinden. Voor een deel lukte dit, doordat toen zoals gezegd in het algemeen meer onderduikmogelijkheden via verzetsorganisaties ontstonden, maar dit was later dan in Frankrijk en België en bovendien was toen méér dan de helft van de Nederlandse joden al weggevoerd.

Figuur 25: Deportaties, onderduik, ontsnapping: tweede fase, medio nov. 1942–medio juni 1943

Kenmerk	Frankrijk	België	Nederland
<i>Bezitters:</i> 12) transportmogelijkheden 13) planning deportatieaantallen 14) beschikbaar politieapparaat 15) capaciteit doorgangskampen 16) handelingsvrijheid 17) methoden	- onvoldoende nov. '42-jan. '43 voldoende, febr.–juni '43 - voldoende - onvoldoende - voldoende - zwak - beperkte ophaalacties, opsporing onderduikers	-onvoldoende nov.'42-mrt.'43 voldoende, april–juni '43 - voldoende - onvoldoende - voldoende - middelmatig - opsporing onderduikers	- voldoende - voldoende - voldoende - voldoende - sterk - ontruiming tehuizen, Vught, concentratie in A'dam, razzia's
<i>Omgeving:</i> 19) houding hoogste autoriteiten 20) uitvoering bureaucratie 21) maatschappelijke reacties 22) rol van politie 23) verzet / onderduikmogelijkh.	- sterke betrokkenheid: onvoldoende medewerking (denaturalisatieonderhandel.) - middelmatig (stempel <i>Juif</i> in zuidelijke zone) - geen openlijke protesten clandestiene pers: afnemend - zwak, m.u.v. nov.'42 en febr.'43 - toenemend	- s.g.'s: geen betrokkenheid (m.u.v. AJB en joden met Belgische nationaliteit) - middelmatig/zwak - geen openlijke protesten clandestiene pers: geen - geen - toenemend	- s.g.'s: geen betrokkenheid (m.u.v. lijst Frederiks-Van Dam) - middelmatig - openlijke protesten (kerken, febr./mei '43); clandestiene pers: afnemend - Amsterdam: zwak; Den Haag: middelmatig; Rotterdam: zwak; platteland: relatief groot. - onvoldoende
<i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 34) rol van dwangorganisaties bij uitvoering van deportaties 35) reacties bevolkingsgroepen	- zwak, <i>geen</i> SS-greep over UGIF, wel betekenis voor voor maatschappelijke steun en hulp aan opgepakte joden - Franse joden: legalisme - toenemend verzet onder dekmanTEL van UGIF-S - buitenlandse joden: alterna- tieve organisaties, toene- mende onderduik en vlucht naar zuidelijke en Ital.zone	- zwak, AJB blijvend uitge- schakeld bij deportaties, wel maatschappelijke steun en hulp aan opgepakte joden - Belgische joden: legalisme - buitenlandse joden: alterna- tieve organisatie CDJ: massale onderduik en vlucht naar Frankrijk	- sterk, SS-greep over Joodsche Raad bij deportaties, maatschappelijke steun en hulp aan opgepakte joden - Nederlandse joden: legalisme: streven naar vrijstelling van deportatie (<i>Sperren</i> , Vught); <i>geen</i> alternatieve organisa- ties, relatief beperkte onderduik en vlucht
Deportatieaantal (percentage) medio nov.1942–medio juni 1943	8.001 (2,5)	2.955 (4,5)	39.012 (28)

Vanaf november 1942 is de *gedeeltelijke* bezetting (kenmerk 1) in Frankrijk niet langer van toepassing in de vergelijking. De *Vichy-regering* (kenmerk 18) blijft ondanks bezetting van de zuidelijke zone wèl gehandhaafd. Weliswaar golden vergeleken bij Nederland in de winter 1942–'43 verminderde *transportmogelijkheden* in Frankrijk en België (kenmerk 12), maar toch vormen deze geen doorslaggevende factor. In Frankrijk had de *houding van hoogste autoriteiten* (kenmerk 19) al éérder de deportaties doen stagneren, terwijl in België de bezetter door de massale onderduik zijn greep op de overgebleven joodse bevolking al in oktober 1942 had verloren. Dit blijkt uit het feit dat van het geplande deportatiecijfer van 20.000 tot eind oktober 1942, waarvoor de treinen beschikbaar waren, ondanks extra inspanningen minder dan 17.000

werd bereikt. Bovendien was het de betrokken Duitse instanties al in september bekend dat vanaf begin november voorlopig geen treinen voor België beschikbaar zouden zijn. Niettemin werd de jacht op onderduikers onverminderd voortgezet en toen in januari 1943 de *capaciteit van het doorgangskamp* (kenmerk 15) bereikt dreigde te worden, bleken er toch weer deportatietreinen voor België beschikbaar (kenmerk 12). In Nederland konden evenals in de vorige fase, door uitschakeling van de ambtelijke top (kenmerk 19) de *maatschappelijke reacties en protesten* (kenmerk 21) geen belemmerend effect hebben op de deportaties. Voor wat betreft de rol van de politie bij de deportaties (kenmerk 22) was daarvan in België tijdens de tweede fase geen sprake. In Nederland was al vóór het begin van deze fase in de meeste grote steden, waar méér dan driekwart van de joden woonde, het oppakken vrijwel geheel in handen gekomen van pro-Duitse eenheden onder Duits bevel. Alleen op het platteland en in Den Haag bleef de reguliere politie langere tijd betrokken. Aangezien buiten de grote steden, waar oorspronkelijk twintig procent van de joden woonde, echter een groot deel van hen al was verdwenen door de gedwongen verhuizingen naar Amsterdam vanaf januari 1942 en de evacuatie van de werkkampen en de noordelijke provincies in oktober 1942, waren in dit opzicht *handelingsvrijheid* en *methoden* van de bezetter (kenmerken 16 en 17) belangrijker, dan de inzet van de reguliere politie (kenmerk 22). Hetzelfde gold in feite ook voor de situatie in Den Haag, waar de gemeentepolitie onder bevel van een NSB-hoofdcommissaris en vooral de gespecialiseerde pro-Duitse diensten feitelijk een verlengstuk van de bezetter waren geworden, buiten het reguliere Nederlandse bestuur om. In Frankrijk was tijdens deze fase de inzet van de reguliere politie, ondanks formele hernieuwing van het Frans-Duitse politieakkoord, door de Vichy-regering aanzienlijk beperkt (kenmerk 19).

Wanneer de percentages gedeporteerden in de periode 12 november 1942 tot 10 juni 1943 van Frankrijk (2,5) en Nederland (28) worden beoordeeld, kan het verschil van 25,5 procent worden verklaard door zes factoren: *handelingsvrijheid*, *methoden*, *houding hoogste autoriteiten*, *onderduik-/ontsnappingsmogelijkheden*, *rol van aan joden opgelegde organisaties* en *reacties van joodse bevolkingsgroepen*. Welke van deze hadden nu het meeste effect op het verschil in deportatiepercentage in de tweede fase? In Frankrijk was dit allereerst de houding van de Vichy-regering (kenmerk 19) bij de maandenlange denaturalisatie-onderhandelingen. Het was om deze reden dat de reeds geplande, grootschalige deportaties (kenmerk 13) waarvoor voldoende *transportmogelijkheden* aanwezig waren (kenmerk 12), niet doorgingen. De *handelingsvrijheid* van het *Judenreferat* (kenmerk 16) bleef dus in de maanden maart tot medio juni onveranderd zwak. Een andere betekenisvolle factor in de vergelijking lijken de toenemende *onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden* (kenmerk 23) voor joden in Frankrijk, mede als gevolg van de opgevoerde, verplichte tewerkstelling van Fransen in Duitsland vanaf februari 1943. Toch is het oorzakelijk gewicht van kenmerk 23 tijdens deze fase voor Frankrijk geringer dan het gewicht van de *houding van hoogste autoriteiten* (kenmerk 19) en de beperkte *handelingsvrijheid* van het *Judenreferat*. Immers, in de praktijk bepaalde de regering in Vichy nog steeds het verloop en de omvang van de arrestaties en deportaties, die door de denaturalisatiekwestie maandenlang stagneerden, terwijl deze door de houding van de Italiaanse autoriteiten in hun bezettingszone in het geheel niet plaatsvonden. Het waren in de eerste plaats deze factoren, en *niet* de beschikbaarheid of omvang van onderduikmogelijkheden, of de reacties van joodse organisaties en joodse bevolking zelf, die in deze fase de beperkte omvang van arrestaties en deportaties in Frankrijk bepaalden. Daar komt bij dat in Frankrijk tijdens deze fase joden met de Franse nationaliteit nog in betrekkelijke veiligheid op hun legale adressen konden wonen en *niet hoefden onder te duiken*. Onderduikmogelijkheden waren dus weliswaar een verschil met Nederland maar voor Frankrijk in deze fase geen cruciale, oorzakelijke factor in de vergelijking met Nederland.

Het veel hogere aantal en percentage gedeporteerden in Nederland geeft aan dat de doeltreffendheid van de gebruikte *methoden* (kenmerk 17), de meest dichtbij-gelegen factor is.

Ook hier geldt dat deze factor meer een bevestigende dan een verklarende waarde heeft. Immers, de keuze en aard van de methoden werden vooral bepaald door de mate van *handelingsvrijheid* van direct betrokken Duitse instanties (kenmerk 16). Omdat in Nederland deze handelingsvrijheid groot was, is deze factor hier van méér verklarende waarde dan de methoden. In Nederland konden hierdoor – in tegenstelling tot Frankrijk – de wegvoeringen van februari tot en met juni 1943 ongehinderd plaatsvinden. De reacties van de joodse bevolking in Nederland werden in deze fase hoofdzakelijk bepaald door de wijze waarop de deportaties met inschakeling van de Joodsche Raad (kenmerk 34) waren georganiseerd en het gebrek aan grootschalige *onderduikmogelijkheden* (kenmerk 23). Dit laatste was voornamelijk gevolg van het feit dat algemene Nederlandse clandestiene organisaties voor hulp aan onderduikers niet eerder dan *na* de april-mei-stakingen van 1943 op nationaal niveau tot ontwikkeling zouden komen.

Dat het georganiseerde verzet in Nederland (kenmerk 23) later op gang kwam vergeleken bij Frankrijk en België had te maken met drie factoren. Allereerst ging het in economisch opzicht in Nederland lange tijd nog niet zo slecht, in tegenstelling tot Frankrijk en België waar al in de eerste oorlogswinters sprake was van ernstige voedselschaarste. Dit leidde in die landen al snel tot grote ontevredenheid en werkte de opkomst van georganiseerd verzet in de hand. Dit kwam mede relatief vroeg tot stand omdat beide landen – anders dan Nederland – geheel of gedeeltelijke bezettingservaring hadden uit de eerste wereldoorlog. Een derde factor, die in alle drie landen van groot belang bleek, was de gedwongen tewerkstelling in Duitsland. De verontwaardiging hierover stimuleerde sterk de onderduik en het verzet. In België kwam het hierdoor veroorzaakte keerpunt al in oktober 1942, in Frankrijk vooral in februari 1943 en in Nederland pas met de april-mei stakingen van 1943.

De oorzaak van het verschil van twee procent tussen Frankrijk (2,5) en België (4,5) ligt in dezelfde voor Frankrijk al genoemde factor, die de grotere stagnatie in Frankrijk dan in België verklaart: in Frankrijk was de *houding van de hoogste autoriteiten* (kenmerk 19) bepalend voor de geringere omvang van de deportaties in deze fase. Samen met de al verklaarde twaalf procent van de vorige fase, komt hiermee het verklaarde verschil tussen Frankrijk en België op veertien van de vijftien procent.

Voor medio november 1942 tot medio juni 1943 zijn er voor het verschil van 23,5 procent tussen België (4,5) en Nederland (28) zes verklarende factoren: *beschikbaar politie-/opsporingsapparaat, handelingsvrijheid, methoden, onderduik-/ontsnappingsmogelijkheden, rol van joodse organisaties en reacties van joodse bevolkingsgroepen*. Voor wat betreft het beschikbaar Duits politie- en opsporingsapparaat (kenmerk 14) in beide landen, blijkt dat voor België *alle* ruim 2.900 weggevoerde joden in deze fase door deze factor kunnen worden verklaard: het betrof vrijwel uitsluitend opgepakte onderduikers en mislukte vluchtpogingen. In Nederland werden van de bijna 40.000 gedeporteerden in deze fase circa 8.500 als onderduikers opgepakt. Terwijl genoemd aantal opgepakte onderduikers in België 4,5 procent is van 66.000, komt het voor Nederland genoemde aantal opgepakte onderduikers neer op ongeveer 6 procent van 140.000. Het onderlinge verschil van 1,5 is te gering om bovengenoemde algehele verschil van 23,5 procent in deze fase te verklaren, waarmee in dit opzicht de omvang van het beschikbaar Duits politie- en opsporingsapparaat (kenmerk 14) dus in de vergelijking van relatief weinig betekenis is. Terwijl de grotere *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) in Nederland ten opzichte van Frankrijk de belangrijkste verklarende factor is, geldt dit voor de vergelijking België–Nederland minder. Het *Judenreferat* in Brussel werd weliswaar door het militair bestuur beperkt ten aanzien van de AJB, met name door de langdurige bescherming van enkele AJB-tehuizen en van de joden met Belgische nationaliteit; dit neemt echter niet weg dat de *Sipo-SD* en andere Duitse instanties de vrije hand hadden bij overige ophaalacties en de opsporing van joodse onderduikers. De *reacties van de joodse bevolkingsgroepen* op de vervolging (kenmerk 35) en de *groeivende*

onderduikmogelijkheden van de omgeving (kenmerk 23) worden daarom steeds méér van belang voor België in vergelijking met Nederland in deze fase.

In Nederland werd tussen november 1942 en juni 1943 het verloop van de deportaties eveneens beïnvloed door de *reacties van een groot deel van de overgebleven joodse bevolking* (kenmerken 34, 35) op de door de bezetter gebruikte *methoden* (kenmerk 17). Enerzijds bleef de leiding van de Joodsche Raad meewerken door materiële hulp te verstrekken aan de duizenden die voor de ‘arbeidsinzet naar het oosten’ moesten vertrekken (een taak die de UGIF in Frankrijk en AJB in België ook vervulden); anderzijds was echter bij degenen die nog op hun legale adressen verbleven het via de raad verkrijgen van een voorlopige vrijstelling of een andere vorm van uitstel allesoverheersend. Dit laatste was een belangrijk verschil met Frankrijk en België waar de overgebleven direct met deportatie bedreigde joden (immigranten, vluchtelingen) snel poogden onder te duiken of ontsnappen. In Nederland daarentegen hadden eind 1942 in totaal circa 45.000 joden – bijna een derde deel van alle joden in Nederland in 1940 – een of andere vorm van voorlopige vrijstelling. Vanaf begin 1943 werden de vrijstellingen echter steeds meer ingetrokken en deels vervangen door een andere vorm van ogenschijnlijk uitstel: overbrenging naar het door de bezetter als permanent voorgespiegelde nieuwe arbeidskamp Vught. Joden die hier tewerkgesteld werden, zouden niet meer naar Polen hoeven. Daarom was de leiding van de Joodsche Raad bereid mee te werken aan de overbrenging van joden naar dit kamp. In de praktijk echter bleek al spoedig dat Vught óók een doorgangskamp was, omdat daar verblijvende joden in de meeste gevallen via Westerbork alsnog werden gedeporteerd. Het lange tijd overwegend legalistische karakter van rol en reactie van Joodsche Raad en overgebleven joodse bevolking werd dus zowel bepaald door de feitelijke misleiding van de bezetter (kenmerk 17), als door karakter en achtergrond van de meerderheid van de joodse bevolking (kenmerken 25–27). Een soortgelijke wisselwerking tussen bezetter en joodse bevolking als in Nederland ontbrak op voorhand in België, wat een gevolg was van de minder sterke greep van de *Sipo-SD* in Brussel op de AJB en de snel geringer wordende betekenis van laatstgenoemde organisatie nadat de *razzia's* waren begonnen en niet langer gebruik werd gemaakt van oproepen. Bovendien was van een omvangrijk vrijstellingensysteem zoals in Nederland, in België geen sprake. In Nederland verklaren de vergeleken met België relatief hoge mate van integratie en deels assimilatie in de vooroorlogse maatschappij en tegelijk lage organisatiegraad van de joden (kenmerken 25–27) voor een belangrijk deel het ontbreken van nieuwe, alternatieve organisaties, zoals het CDJ in België, die een betekenisvolle rol hadden kunnen spelen bij het initiëren van onderduik en ontsnapping. Terwijl in België de reacties van overgebleven joden – merendeels immigranten en vluchtelingen – bestonden uit door de *razzia's* van de vorige fase gestimuleerde vlucht en onderduik, werden deze reacties in Nederland daarentegen lange tijd gekenmerkt door een sterke neiging bij zowel Joodsche Raad als bevolking om gebruik te maken van legale mogelijkheden tot voorlopige vrijstelling en uitstel, die de bezetter de slachtoffers leek te bieden. Zowel de gehanteerde methoden van intimidatie en misleiding door de bezetter als de achtergrond van de joodse bevolking waren noodzakelijke voorwaarden voor het lange tijd overwegend legalistisch karakter in de joodse reacties tijdens de deportaties in Nederland. Dat in Frankrijk de eveneens overwegend legalistische reacties van de autochtone joodse organisaties (*Consistoire*, UGIF) en van de autochtone joodse bevolking (kenmerken 34, 35) tot ongeveer juni 1943 geen soortgelijk negatieve gevolgen hadden als in Nederland, wordt verklaard door het Vichy-beleid en het Frans-Duitse akkoord van juli 1942, waardoor de Franse politie zich bij massale arrestaties van joden voor deportatie nagenoeg uitsluitend richtte op immigranten.

Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio nov. 1942–medio juni 1943

Figuur 26a: Frankrijk – Nederland

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	Frankrijk	Nederland	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	-/+	+	verschil
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	(-) +	+	overeenkomst
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	-	+	<i>cruciaal verschil Nederland</i>
17) methoden	-	+	verschil
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	+	-	<i>cruciaal verschil Frankrijk</i>
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+/-	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	-	+	verschil
22) rol van politie	+/-	+/-	overeenkomst
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	-/+	-	verschil
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	-	+	verschil
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+	+	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	+	-	verschil
Omvang deportatiepercentage	2,5	28	verschil van 25,5

Figuur 26b: Frankrijk – België

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	Frankrijk	België	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	-/+	-/+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	(-) +	-	verschil
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16/17) handelingsvrijheid / methoden	-	-/+	verschil
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	+	-	<i>cruciale verschil Frankrijk</i>
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+/-	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	-	-	overeenkomst
22) rol van politie	+/-	-	verschil
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	-/+	+	verschil
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	-	-	overeenkomst
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+	-	verschil
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	+	+	overeenkomst
Omvang deportatiepercentage	2,5	4,5	verschil van 2

Figuur 26c: België – Nederland

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	België	Nederland	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	-/+	+	verschil
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	-	+	verschil
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	-/+	+	verschil
17) methoden	-	+	verschil
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	-	-	overeenkomst
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+/-	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	-	+	verschil
22) rol van politie	-	+/-	verschil
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	+	-	<i>cruciaal verschil België</i>
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	-	+	<i>cruciaal verschil Nederland</i>
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+	+	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	+	-	<i>cruciaal verschil</i>
Omvang deportatiepercentage	4,5	28	verschil van 23,5

Voor de procentuele vergelijking Frankrijk (2,5) – Nederland (28) wordt het verschil van 25,5 in de tweede fase wederom veroorzaakt door de houding van de hoogste autoriteiten (kenmerk 19) in Frankrijk en de handelingsvrijheid (kenmerk 16) van direct betrokken Duitse instanties in Nederland. Voor Frankrijk (2,5) – België (4,5) wordt het verschil van twee procent eveneens verklaard door de houding van de hoogste autoriteiten in Frankrijk. *Hiermee is, samen met de vorige fase, van het totale verschil van vijftien in deportatiepercentage tussen Frankrijk en België al bijna veertien verklaard.* Het verschil van 23,5 tussen België (4,5) en Nederland (28) heeft een samengestelde oorzaak: enerzijds in België de wisselwerking tussen verzet en onderduikmogelijkheden bij de omgeving (kenmerk 23) en reacties van de joodse bevolking (kenmerk 35), anderzijds in Nederland de wisselwerking tussen de handelingsvrijheid en methoden van de bezetter (kenmerken 16 en 17) en de rol van de Joodse Raad en de reacties van de joodse bevolkingsgroep (kenmerken 34 en 35). Anders dan bij de eerste fase, is hiermee nu van het uiteindelijke totale verschil van 35 procent tussen België en Nederland ruim 23 procent verklaard.

5.4.4 Derde deportatiefase, juni 1943 – september 1944

Om de wegvoeringen in Frankrijk weer op gang te brengen en vooruitlopend op de toen nog verwachte Franse denaturalisatiewet, stuurde Eichmann in juni 1943 zijn deportatiespecialist Brunner met een kleine SS-eenheid naar Parijs. Onmiddellijk nam Brunner het bevel van het doorgangskamp Drancy over van de Franse politie. Nadat de denaturalisatie in augustus door de Vichy-regering definitief was afgewezen, stond de Duitse politietop in Frankrijk toe dat de eenheid van Brunner op *lokaal* niveau zelfstandig ophaalacties van joden organiseerde, buiten de Franse autoriteiten en politie om. Dit betekende een radicalisering en in feite het einde van de Frans-Duitse politiesamenwerking op dit terrein. Voor het opsporen en oppakken van joden kreeg Brunner blijvend volmacht (kenmerk 16) speciale eenheden samen te stellen, bestaande uit *Sipo-SD* en leden van verschillende Franse collaboratiegroeperingen, zoals PPF en *Milice*. Alle categorieën die tot dan toe door Vichy waren ontzien, niet alleen UGIF-personeel en gedecoreerde oorlogsveteranen, maar ook in het algemeen joden met de Franse nationaliteit, kwamen nu alsnog voor deportatie in aanmerking. Dit gold eveneens voor joden uit de Italiaanse zone in zuidoost-Frankrijk, die bij het bekend worden van de wapenstilstand tussen Italië en de geallieerden in september 1943 door Duitse troepen werd bezet. De Franse reguliere politie (kenmerk 22) werd niet ingeschakeld bij de acties van Brunners eenheden. Wel nam na het vertrek van politiechef Bousquet eind december 1943, onder zijn opvolger, de pro-Duitse Darnand, de betrokkenheid van Franse politie bij arrestaties van joden in de noordelijke zone weer enigszins toe, terwijl deze in de zuidelijke zone geheel achterwege bleef. Vanaf juni 1943 tot het einde van de bezetting in augustus 1944 nam de betekenis verder toe van collectieve netwerken – zowel ondergrondse als legale organisaties – voor joodse *onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden* (kenmerk 23). Vooral na de arrestatiegolf van juli-augustus 1943 in Parijs en de rest van de noordelijke zone waren er binnen UGIF-N (kenmerk 34) steeds meer voorstanders om helemaal ondergronds te gaan. Zij gingen in de praktijk, naast het legale maatschappelijk werk, steeds verder in allerlei vormen van clandestiene, materiële hulp. Deze was bestemd voor onderduikers en joden die met valse papieren in pensions en goedkope hotels verbleven. De deels van Amelot, deels van OSE afkomstige maatschappelijk werkers maakten hierbij gebruik van gebouwen en middelen van de UGIF, terwijl zij ook via Zwitserland en uit de zuidelijke zone van de *Joint*, alsmede van niet-joodse hulporganisaties, veel financiële steun bleven ontvangen. In januari 1944, ruim een half jaar nadat in de zuidelijke zone door immigranten het ondergrondse *Comité Général de Défense des Juifs* (CGD) was opgericht, kwam mede op hun instigatie ook in Parijs eindelijk een soortgelijke, verenigde hulporganisatie tot stand: *Comité d'Union et de Défense des Juifs* (CUDJ). Samenwerking tussen niet-joodse en joodse personen en groepen was hierbij van vitaal belang. Niettemin slaagde Brunner tijdens deze laatste fase erin één tot twee deportatietreinen per maand te laten vertrekken. Van het totale aantal van 23.897 weggevoerde joden – 7,5 procent van 320.000 – werd de meerderheid opgepakt door Duitse politie, m.n. *Sipo-SD* (kenmerk 14), en Franse collaborateurs en naar schatting tussen tien en vijftien procent alsnog door Franse politie (kenmerk 22).

In België werden in de fase van medio juni 1943 tot augustus 1944 de betrekkelijk kleine groepen joodse burgers, die het militair bestuur c.q. Reeder tot dan toe buiten de deportaties had gehouden, nu ook vervolgd door de *Sipo-SD*. Het betrof vooral joden met de Belgische nationaliteit en bewoners van AJB-tehuizen. Eichmann wist bij Himmler te bewerkstelligen dat op korte termijn de ongeveer vierduizend joden met Belgische nationaliteit alsnog zouden worden weggevoerd. Eind juni kreeg de *Sipo-SD* in Brussel opdracht hiertoe daadwerkelijk voorbereidingen te treffen. Tijdens een grote actie werden begin september 975 joden met de Belgische nationaliteit door *Sipo-SD* opgepakt, een kwart van de beoogde doelgroep. Veel van

hen bleken intussen te zijn ondergedoken. Zoals bekend waren inmiddels goed georganiseerde netwerken ontstaan, die grote aantallen joden voorzagen van onderduikplaatsen en eerste levensbehoeften (kenmerk 23). In deze fase die tot de bevrijding duurde, lag het accent voor de bezetter geheel op de opsporing van onderduikers, waarbij veel gebruik werd gemaakt van Belgische collaborateurs en verklikkers. Er werden circa 5.900 joden weggevoerd: bijna negen procent van 66.000.

In Nederland werden in hoofdzaak door *Ordnungspolizei* (kenmerk 14) grote razzia's uitgevoerd in Amsterdam, waarna eind juli 1943 de laatste transporten naar Sobibór plaatsvonden. Daarna namen de deportaties in absolute aantallen en frequentie af tot een niveau dat niet veel meer afweek van Frankrijk. De laatste ophaalacties werden uitgevoerd in september 1943. De Joodsche Raad en elke vorm van legaal georganiseerd joodse gemeenschapsleven hielden toen op te bestaan. Vanaf dat moment lag ook in Nederland de nadruk op de opsporing van joodse onderduikers. Door de april-mei stakingen van 1943 was ten aanzien van de verplichte tewerkstelling zoals eerder vermeld een soortgelijk schokeffect ontstaan als in België in oktober 1942 en in Frankrijk in februari 1943. Na de stakingen raakte de onderduik in het algemeen meer geprofessionaliseerd door organisaties als LO en NSF. Zodoende werden de onderduikmogelijkheden ook voor de overgebleven joden vergroot. Was tot dan toe onderduikhulp aan joden in hoofdzaak via individuele contacten met niet-joden verlopen, gaandeweg kwam de zorg voor veelal reeds eerder ondergedoken joden in handen van algemene netwerken en organisaties. Van de drie landen bleken in Nederland de onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden voor joden echter uiteindelijk het meest beperkt (kenmerk 23). Bij het begin van de derde fase medio juni 1943 waren al circa 83.000 joden uit dit land weggevoerd. In de periode tot medio september 1944, toen de laatste deportatietrein uit Nederland vertrok, kwamen daar bijna 31.000 joden bij: 22 procent van het totale aantal joden in Nederland bij het begin van de bezetting.

Figuur 27: Deportaties, onderduik, ontsnapping: derde fase, medio juni 1943 – september 1944

	Frankrijk	België	Nederland
<i>Bezitters:</i> 12) transportmogelijkheden 13) planning deportatieaantallen 14) beschikbaar politieapparaat 15) capaciteit doorgangskampen 16) handelingsvrijheid 17) methoden	- voldoende - voldoende - onvoldoende - voldoende - voldoende - opsporing onderduikers, ophaalacties ook van joden met Franse nationaliteit	- voldoende - voldoende - onvoldoende - voldoende - voldoende - opsporing onderduikers, ophaalacties ook van joden met Belgische nationaliteit	- voldoende - voldoende - voldoende - voldoende - voldoende - grote razzia's, opsporing onderduikers, ophaalacties van laatste kleine groepen vrijgesteld
<i>Omgeving:</i> 19) houding hoogste autoriteiten 20) uitvoering bureaucratie 21) maatschappelijke reacties 22) rol van politie 23) verzet/onderduikmogelijkh.	- sterke afname betrokkenheid - afnemend tot zwak - geen openlijke protesten - noordelijke zone: geen tot dec. '43, daarna beperkte inzet bij ophaalacties - zuidelijke zone: geen - groot en toenemend	- s.g.'s: uitgeschakeld - zwak - geen openlijke protesten - geen - groot	- s.g.'s: uitgeschakeld - zwak - geen openlijke protesten - zwak tot geen - toenemend
<i>Joodse bevolkingsgroepen:</i> 34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij uitvoering van deportaties 35) reacties bevolkingsgroepen	- UGIF-N: zwak, wel materiële hulp aan opgepakte joden UGIF-S: geen - Franse joden: legalisme, relatief beperkte onderduik - buitenlandse joden: massale onderduik en toenemende ontsnapping naar Zwitserland en Spanje	- AJB: zwak, wel materiële hulp aan opgepakte joden - Belgische joden: relatief omvangrijke onderduik - buitenlandse joden: massale onderduik en toenemende ontsnapping via Frankrijk naar Zwitserland en Spanje	- Joodse Raad: afnemend tot sept. 1943, daarna opgeheven - toenemende onderduik, beperkte ontsnapping via via België en Frankrijk naar Zwitserland en Spanje
Deportatieaantal (percentage) medio juni 1943 – sept. 1944	23.897 (7,5)	5.827 (9)	30.935 (22)

Bij vergelijking van de deportatiepercentages in de periode juni 1943 tot september 1944 kan het verschil van 14,5 procent tussen Frankrijk (7,5) en Nederland (22) worden verklaard door drie factoren: het *beschikbaar politie-/opsporingsapparaat*, de *methoden* en de *onderduik-/ontsnappingsmogelijkheden*. Welke van deze hadden nu het meeste effect op het verschil in deportatiepercentage in deze fase?

Was voor Frankrijk tot dan toe de houding van de Vichy-regering de belangrijkste verklarende factor geweest met de daaruit voortvloeiende rol van Franse politie als bevestigende factor voor de omvang van de deportatieaantallen en -percentages, in deze laatste fase was dit *niet* langer het geval. Na de definitieve afwijzing van de denaturalisatiewet door Vichy, reageerde de bezetter door de *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) van de *Sipo-SD* in de praktijk aanzienlijk te vergroten, terwijl de Franse autoriteiten (kenmerken 19, 22) daarentegen hun invloed op de deportaties grotendeels verloren. Vanaf medio 1943 ging het niet langer meer om hoe Vichy en Franse politie zich ten opzichte van de bezetter opstelden, omdat feitelijk een einde kwam aan de Frans-Duitse politiewerking zoals die begin juli 1942 was overeengekomen. De ontkoppeling tussen bezetter en de top van het autochtone bestuur voor wat betreft de jodenvervolgung, die al veel eerder in Nederland en België had plaatsgevonden, voltrok zich na de zomer van 1943 in de

praktijk ook in Frankrijk. Ook in dit land had het *Judenreferat* nu eindelijk de gewenste *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) gekregen. In deze fase is dit dus in de vergelijking een overeenkomst geworden en dus geen oorzakelijke factor van betekenis meer.

Voor wat betreft de *methoden* (kenmerk 17) blijkt dat het verschil in absolute aantallen van 7.000 tussen Frankrijk en Nederland in deze fase vrijwel uitsluitend is te verklaren door de grote Amsterdamse *razzia's* van juni–juli 1943, die de omvangrijke Sobibór-transporten van ruim 9.000 gedeporteerden in deze twee maanden mogelijk maakten. Wanneer het deportatieaantal van Nederland *hierna* tot het einde van de bezetting – bijna 22.000 – wordt vergeleken met het aantal van Frankrijk tijdens de fase van Brunner – bijna 24.000 – valt op dat het verschil in absolute aantallen betrekkelijk gering is, terwijl toen in beide landen als methode de nadruk lag op opsporing van onderduikers. De *onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden* (kenmerk 23) lijken in deze fase in Frankrijk gunstiger, vooral door de inmiddels goed georganiseerde ontsnappingslijnen naar neutrale buurlanden, terwijl de onderduikmogelijkheden voor overgebleven joden vanaf zomer 1943 ook in Nederland waren toegenomen. Om toch een soortgelijk hoog percentage als in Nederland te bereiken, had de bezetter in Frankrijk – die het in deze fase grotendeels zonder inzet van de Franse politie moest doen – over een omvangrijk *eigen* politie- en opsporingsapparaat moeten beschikken (kenmerk 14). Aangezien dit niet het geval was en men alleen *Sipo-SD* en een relatief beperkt aantal Franse collaborateurs kon inzetten, bleken werkelijk grootschalige deportaties in een uitgestrekt land als Frankrijk met een overgebleven joodse bevolking van ongeveer 240.000 in dit stadium van de oorlog onmogelijk. Het Frans-Duitse politieakkoord uit juli 1942 was definitief een dode letter geworden en in de zuidelijke zone was er tijdens deze hele fase geen betrokkenheid van Franse politie bij ophaalacties van joden. Hoewel dit in de noordelijke zone vanaf januari 1944 onder de pro-Duitse politiechef Darnand weer wel incidenteel gebeurde, bleef deze betrokkenheid ook hier beperkt en was er op lokaal niveau veel tegenwerking. Vandaar in figuur 28a bij de *rol van politie* (kenmerk 22) de aanduiding +/- . In plaats van de onvoldoende handelingsvrijheid was nu aan Duitse kant in Frankrijk de *onvoldoende omvang van beschikbaar politie- en opsporingsapparaat* (kenmerk 14) de belangrijkste verklarende factor met als bevestigende factor het gebrek aan effectieve methoden (kenmerk 17) en daarmee het lage deportatiepercentage. Tegelijkertijd verschilde zoals gezegd vanaf zomer 1943 de relatieve omvang van onderduikmogelijkheden in Nederland (kenmerk 23) steeds minder met die in Frankrijk. Daar komt nog bij dat, hoewel de absolute aantallen gedeporteerden in beide landen tijdens deze laatste periode niet veel verschilden, deze in Frankrijk natuurlijk een naar verhouding geringer deel van de totale joodse bevolking betroffen dan in Nederland (kenmerk 24).

Het verschil van 1 tot 1,5 procent in deze fase tussen Frankrijk (7,5) en België (9) kan eveneens hoofdzakelijk worden verklaard doordat aan Duitse kant de omvang van het beschikbare politie- en opsporingsapparaat (kenmerk 14) in Frankrijk relatief *geringer* was dan in België en dienovereenkomstig is aangegeven in figuur 28b.

De belangrijkste oorzaak voor het verschil van omstreeks 13 procent tussen België (9) en Nederland (22) was het effect van de gebruikte *methoden* (kenmerk 17): de grote *razzia's* in Nederland van medio juni tot eind september 1943 waarbij 14.000 joden werden opgepakt, waarmee tien van genoemde dertien procent verschil tussen beide landen kan worden verklaard. Daarna lag evenals eerder in België ook in Nederland alle nadruk op de opsporing van onderduikers. Wanneer echter over het geheel genomen de rol van het beschikbare Duitse politie- en opsporingsapparaat (kenmerk 14) in beide landen wordt beschouwd, blijkt dat in België vanaf begin november 1942 tot het einde van de bezetting in september 1944 van de eerder vermelde naar schatting 30.000 joden die zich door vlucht of onderduik aan Duitse controle hadden onttrokken, niet meer dan in totaal ongeveer 8.700 konden worden opgepakt en gedeporteerd:

bijna éénderde van 30.000. Hoewel het erop lijkt dat dit wellicht doorslaggevend zou kunnen zijn in vergelijking met Nederland, kan gesteld worden dat in dit land van de in totaal circa 30.000 joden die onderdoken of poogden te vluchten *eveneens* ongeveer eenderde deel uiteindelijk alsnog werd gegrepen en gedeporteerd. In dit opzicht zijn omvang en functie van het beschikbare Duitse politie- en opsporingsapparaat (kenmerk 14) dus *niet* van doorslaggevende betekenis geweest. Het overgebleven verschil van drie procent tussen beide landen kan dus alleen worden verklaard door de enige overgebleven factor die in deze fase geen overeenkomst was tussen beide landen: de relatief enigszins omvangrijker *onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden* (kenmerk 23) in België.

Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943 – september 1944

Figuur 28a: Frankrijk – Nederland

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	Frankrijk	Nederland	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	+	+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	–	+	<i>cruciale verschil Frankrijk</i>
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	+	+	overeenkomst
17) methoden	–	+	verschil
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	–	–	overeenkomst
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+/-	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	–	–	overeenkomst
22) rol van politie	+/-	–	verschil
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	+	+	overeenkomst
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	–	–	overeenkomst
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+/-	+/-	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	+	+	overeenkomst
Omvang deportatiepercentage	7,5	22	verschil van 14,5

Figuur 28b: Frankrijk – België

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	Frankrijk	België	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	+	+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	–	+	<i>cruciale verschil Frankrijk</i>
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	+	+	overeenkomst
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	–	–	overeenkomst
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+/-	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	–	–	overeenkomst
22) rol van politie	+/-	–	verschil
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	+	+	overeenkomst
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	–	–	overeenkomst
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	+/-	–	verschil
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	+	+	overeenkomst
Omvang deportatiepercentage	7,5	9	verschil van 1,5

Figuur 28c: België – Nederland

Vergelijkingsgevallen → Vergelijkingskenmerken ↓	België	Nederland	overeenkomsten en verschillen
<i>Bezitters</i>			
12) transportmogelijkheden	+	+	overeenkomst
13) planning deportatieaantallen	+	+	overeenkomst
14) beschikbaar politieapparaat	–	+	verschil
15) capaciteit doorgangskampen	+	+	overeenkomst
16) handelingsvrijheid	+	+	overeenkomst
17) methoden	–	+	<i>cruciale verschil Nederland</i>
<i>Omgeving</i>			
19) hoogste autoriteiten	–	–	overeenkomst
20) uitvoering bureaucratie	+/-	+/-	overeenkomst
21) maatschappelijke reacties	–	–	overeenkomst
22) rol van politie	–	–	overeenkomst
23) verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden	+	-/+	<i>verschil</i>
<i>Joodse bevolkingsgroepen</i>			
34) rol van aan joden opgelegde organisaties bij deportaties	–	–	overeenkomst
35) reacties joodse bevolking: - legaliteit	–	–	overeenkomst
- illegaliteit (vlucht, onderduik, verzet)	+	+	overeenkomst
Omvang deportatiepercentage	9	22	verschil van 13

Voor de procentuele vergelijking Frankrijk (7,5) – Nederland (22) wordt het verschil van 14,5 in de derde fase dus verklaard door het onvoldoende beschikbaar Duits politie- en opsporingsapparaat in Frankrijk (kenmerk 14). Voor Frankrijk (7,5) – België (9) wordt het geringe verschil van 1 tot 1,5 procent in de deze fase eveneens verklaard door kenmerk 14. Van het verschil van 13 procent tussen België (9) en Nederland (22) wordt tien verklaard door het effect van de gebruikte *methoden* in Nederland (kenmerk 17) en drie door de relatief omvangrijker onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden in België (kenmerk 23).

5.5 Vergelijkend overzicht van doorslaggevende factoren voor de procentuele verschillen tijdens de deportatiefasen en eindconclusies

- Frankrijk (25 procent) – Nederland (75 procent): verschil van 50 procent te verklaren door:

<u>Fase</u>	<u>verschil in perc.</u>	<u>land</u>	<u>doorslaggevende factoren</u>
1e fase:	10	Frankrijk:	houding hoogste autoriteiten (kenmerk 19)
		Nederland:	handelingsvrijheid (kenmerk 16)
2e fase:	25,5	Frankrijk:	houding hoogste autoriteiten (19)
		Nederland:	handelingsvrijheid (16)
			onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden (23)
3e fase:	14,5	Frankrijk:	omvang beschikbaar politie/opsporingsapparaat (14)
		Nederland:	–

Van de 50 procent verschil is 35,5 van de eerste en tweede fase samen in hoofdzaak te verklaren door de houding van hoogste autoriteiten in Frankrijk (kenmerk 19) en de grote handelingsvrijheid van Duitse instanties alsmede de beperkter onderduik-/ontsnappingsmogelijkheden in Nederland (kenmerk 16 en 23).

- Frankrijk (25 procent)–België (40 procent): verschil van 15 procent te verklaren door:

<u>Fase</u>	<u>verschil in perc.</u>	<u>land</u>	<u>doorslaggevende factoren</u>
1e fase:	12	Frankrijk:	houding hoogste autoriteiten (kenmerk 19)
		België:	handelingsvrijheid (16)
2e fase:	2	Frankrijk:	houding hoogste autoriteiten (19)
		België:	–
3e fase:	1/1,5	Frankrijk:	omvang beschikbaar politie/opsporingsapparaat (14)
		België:	–

Van de ruim 15 procent verschil is 14 van de eerste en tweede fase te verklaren door de houding hoogste autoriteiten in Frankrijk (kenmerk 19) en handelingsvrijheid van Duitse instanties in België (kenmerk 16).

- België (40 procent) – Nederland (75 procent): verschil van 35 procent te verklaren door:

<u>Fase</u>	<u>verschil in perc.</u>	<u>land</u>	<u>doorslaggevende factoren</u>
1e fase:	2	België:	–
		Nederland:	–
2e fase:	23,5	België:	reacties joodse bevolkingsgroepen (kenmerk 35)
			onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden (23)
		Nederland:	handelingsvrijheid/methoden (16-17)
			rol en reacties van joodse raad en bevolking (34-35)
3e fase:	13	België:	onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden (23)
		Nederland:	methoden (17).

Aangezien in de eerste fase het percentage van België nog twee procent hoger was dan in Nederland, terwijl er uiteindelijk in Nederland toch ongeveer 35 procent méér werd gedeporteerd, is het verschil van afgerond 37 in de tweede en derde fase ontstaan. Dit verschil is in hoofdzaak te verklaren door de wisselwerking in België tussen de reacties van joodse bevolkingsgroepen (kenmerk 35) en de onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden (kenmerk 23), en in Nederland door de wisselwerking tussen handelingsvrijheid/methoden van de bezetter (kenmerken 16-17) en de reacties hierop van aan de joden opgelegde organisatie en joodse bevolking (kenmerken 34-35).

Volgens de redenering van E. Nagel en C. Lorenz, waaraan in het slot van paragraaf 1.4 Werkwijze is gerefereerd, kunnen de oorzakelijke factoren voor de procentuele verschillen ook in formule worden samengevat (de hoofdletters duiden het grootste oorzakelijk gewicht en de kleine letters het belangrijkste bijkomende gewicht aan, de nummers staan voor de betreffende vergelijkingskenmerken c.q. factoren, terwijl / staat voor ‘in wisselwerking met’, → ‘leidt tot’ betekent, en Z het verschil in deportatiepercentage aanduidt):

Frankrijk–Nederland: $A (19) + B (16) + c (23) + d (14) \rightarrow Z$

Frankrijk–België: $A (19) + B (16) + c (14) \rightarrow Z$.

België–Nederland: $A (35/23) + B (16-17/34-35) + c (14) \rightarrow Z$.

In tekst is deze conclusie wat het grootste oorzakelijk gewicht betreft als volgt weer te geven:

Voor de vergelijking Frankrijk-Nederland is van de 50 procent verschil 35,5 in hoofdzaak te verklaren door enerzijds in Frankrijk de houding van de hoogste autoriteiten met een uiteindelijk belemmerend effect, en anderzijds in Nederland de grote handelingsvrijheid van Duitse instanties, alsmede de beperkter onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden met een bevorderend effect op het verloop en de omvang van de deportaties.

Voor de vergelijking Frankrijk-België is van de 15 procent verschil 14 uitsluitend te verklaren door enerzijds in Frankrijk de houding van de hoogste autoriteiten met een belemmerend effect, en anderzijds de relatief grotere handelingsvrijheid van Duitse instanties in België met een bevorderend effect op het verloop en de omvang van de deportaties.

Voor de vergelijking België-Nederland is de 35 procent verschil in hoofdzaak te verklaren door enerzijds de wisselwerking tussen reacties van joodse bevolkingsgroepen en relatief grotere onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden in België met een belemmerend effect, en anderzijds de wisselwerking tussen handelingsvrijheid/methoden van de bezetter en reacties hierop van de aan de joden opgelegde organisatie en joodse bevolking in Nederland met een bevorderend effect op het verloop en de omvang van de deportaties.

6. Bijlagen

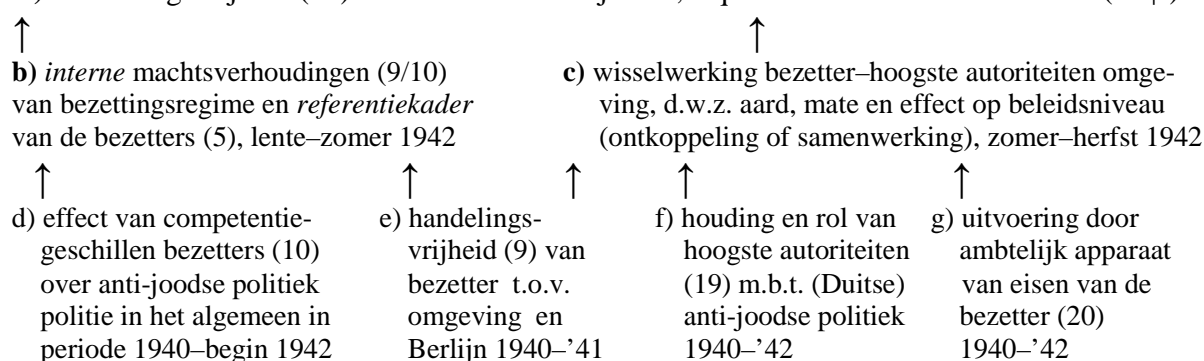
- 6.1 Oorzakelijke ketens van cruciale verschillen tijdens deportatiefase
- 6.2 Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en maatregelen in de drie landen, 1940–1944
- 6.3 Schema's betreffende bevelsverhoudingen:
 - 6.3.1 Duitse en Franse autoriteiten betrokken bij de deportaties uit Frankrijk, juli–november 1942
 - 6.3.2 Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit België
 - 6.3.3 Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit Nederland
- 6.4 Chronologie van de deportatietreinen:
 - 6.4.1 Frankrijk, 23 maart 1942, 5 juni 1942–17 augustus 1944
 - 6.4.2 België, 4 augustus 1942–31 juli 1944
 - 6.4.3 Nederland, 14 juli 1942–13 september 1944
- 6.5 Aantallen gedeporteerden per land: bestemming, slachtoffers en overlevenden:
 - 6.5.1 Frankrijk
 - 6.5.2 België
 - 6.5.3 Nederland.
- 6.6 Vergelijkend overzicht van maandelijkse aantallen en percentages gedeporteerden in de drie fases in Frankrijk, België en Nederland
- 6.7 Vergelijkend overzicht van lot van de joden in Frankrijk, België en Nederland in aantallen.
- 6.8 Afkortingen.
- 6.9 Landkaarten
 - 6.9.1 Frankrijk: indeling in *départements*
 - 6.9.2 Frankrijk: interneringskampen, 1939–1944
 - 6.9.3 Frankrijk: splitsing in zones, 1940–1944
 - 6.9.4 Werkkampen voor joden uit België in Noord-Frankrijk, 1942
 - 6.9.5 Werkkampen voor joden in Nederland, 1942

6.1 Oorzakelijke ketens van cruciale verschillen tijdens de deportatiefase

I. Eerste keten van oorzaak–gevolg in de tijd (chronologie / periodisering) heeft als resultaat de mate van *handelingsvrijheid* van direct met de organisatie van de deportaties belaste Duitse instanties als eerste noodzakelijke voorwaarde voor hoogte van het aantal joodse gedeporteerden en slachtoffers:

De mate van *handelingsvrijheid* (kenmerk 16) tijdens (achtereenvolgende) deportatiefase(n) juni 1942–september 1944 is *verklarende* factor met als *bevestigende* factor de aard van de toegepaste methoden (kenmerk 17) en als resultaat omvang van de deportaties en hoogte aantal en percentage slachtoffers.

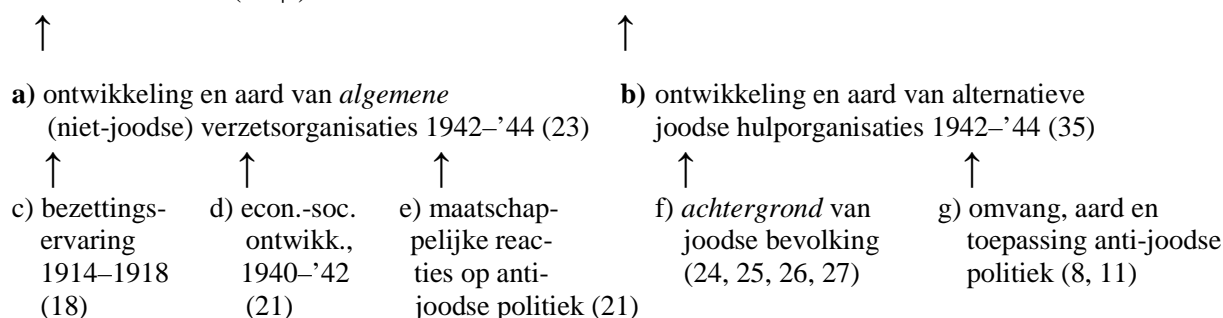
A) Handelingsvrijheid (16) was weer afhankelijk van, c.q. werd weer veroorzaakt door (= ↑)

II. Tweede keten van oorzaak–gevolg in de tijd (chronologie / periodisering) heeft als resultaat de aard en mate van wisselwerking omgeving–joodse bevolkingsgroepen tijdens de deportatiefasen als tweede bepalende factor voor omvang van de deportaties en hoogte van aantal en percentage gedeporteerden:

De wisselwerking omgeving–joodse bevolkingsgroepen tijdens achtereenvolgende deportatiefasen, d.w.z. ontwikkeling van niet-joodse (kenmerk 23) en joodse ondergrondse/hulporganisaties (kenmerk 35) en hun wederzijdse aansluiting, is de *verklarende* factor met als *bevestigende* factor de absolute en relatieve omvang van onderduik- (en ontsnappings-) mogelijkheden voor joden per deportatiefase en daardoor mede van invloed op omvang van deportaties en aantal en percentage slachtoffers.

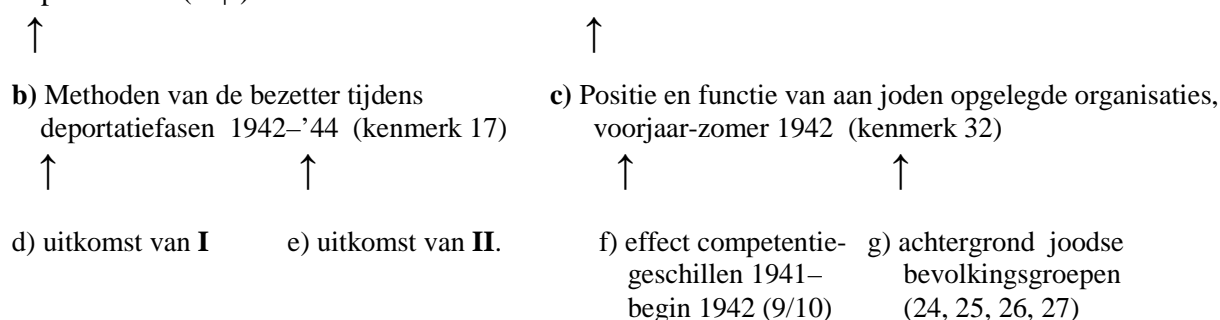
De door mate van wederzijdse aansluiting tussen niet-joodse en joodse verzets- en hulpnetwerken bepaalde onderduikmogelijkheden voor joden waren weer afhankelijk van, c.q. werden weer veroorzaakt door (= ↑):

III. Derde keten van oorzaak–gevolg in de tijd (chronologie / periodisering) met als resultaat aard en mate van wisselwerking bezetter–joodse bevolkingsgroepen als derde bepalende factor voor omvang van de deportaties en hoogte van aantal en percentage gedeporteerden:

In de wisselwerking bezetter–joodse bevolkingsgroepen zijn handelingsvrijheid/methoden (kenmerken 16/17) bij bezetter en functioneren en reacties van aan de joden opgelegde organisaties (kenmerk 34) en reacties van joodse bevolkingsgroepen (kenmerk 35) tijdens (achtereenvolgende) deportatiefase(n) de *verklarende* factoren met als *bevestigende* factor tempo en omvang van individuele joodse onderduik en van joodse ondergrondse organisaties die mede van invloed waren op onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden voor joden.

A) Reacties van joodse organisaties en bevolking tijdens deportaties (kenmerken 34/35) werden bepaald door (= ↑)

Opmerking:

In bovenstaande drie overzichten geeft de weergave van **A b c** (hoofdletter en vet, kleine letter en vet, kleine letter niet vet) uitsluitend een hiërarchie in oorzakelijk gewicht aan.

6.2 Vergelijkend chronologisch overzicht van voornaamste anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland, 1940–1944

JO = *Journal officiel de la République française* tot jan. 1941; ... *de l'État français* (JOEF) vanaf jan. 1941; VO = *Verordnung*; MV = *Militärverwaltung*; VOBIF = *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich*; dep. = *département*
 Franse wetten, verordeningen en maatregelen m.b.t. Frans Noord-Afrika en de koloniën zijn niet in dit overzicht opgenomen.

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 27 aug. 1940, JO 30-8-1940: Loi 'portant abrogation du décret-loi du 21 avril 1939, modifiant les articles 32, 33 et 60 de la loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse'.</p> <p>- 10 sept. 1940, JO 26-10-1940: Loi 'prévoyant la nomination d'administrateurs provisoires des entreprises privées de leurs dirigeants'.</p> <p>- 3 okt. 1940: mededeling in de pers van de <i>Préfecture de Police</i> van Parijs en het dep. Seine over uitvoering van de Duitse VO van 27 sept. 1940.</p> <p>- 3 okt. 1940, JO 18-10-1940: Loi 'portant statut des Juifs': definitie van begrip jood, verbod c.q. beperkingen op toegang en uitoefening van publieke functies door joden. -</p> <p>4 okt. 1940, JO 18-10-1940: Loi sur les ressortissants étrangers de race juive': internering in kampen per besluit van de dep.prefecten.</p> <p>- 7 okt. 1940, JO 8-10-1940: Loi 'portant abrogation du décret du Gouvernement de la défense nationale du 24 octobre 1870 et fixant le statut des juifs indigènes des départements de l'Algérie': intrekking van Franse nationaliteit van de inheemse Algerijnse joden.</p> <p>- 21 okt. 1940: 'Circulaire du Secrétaire d'État à l'instruction publique et à la jeunesse relative aux Juifs, membres des corps enseignants'.</p> <p>- 24 okt. 1940: 'Arrêté relatif aux engagements et rengagements dans l'armée de terre.'</p> <p>- 25 okt. 1940: 'Communiqué de la Préfecture de Police de Paris relatif à la déclaration des entreprises économiques juives.'</p> <p>- 27 okt. & 5 nov. 1940: Circulaires du Délégué général du Gouvernement français dans les territoires occupés relative à l'application de l'ordonnance allemande du</p>	<p>- 27 sept. 1940: VOBIF 30-9-1940 'Verordnung über Massnahmen gegen Juden': definitie van begrip jood ('Konfession'), verbod voor gevluchte joden om naar bezette zone terug te keren, verplichte registratie van de hoofden van joodse huishoudens bij de sous-prefect van het arrondissement van inwoning, aanduiding van joodse winkels en bedrijven met borden, bestuurders van joodse gemeenten dienen Franse autoriteiten alle nodige informatie te verstrekken voor uitvoering van deze verordening.</p> <p>- 18 okt. 1940: VOBIF 20-10-1940 'Zweite Verordnung über Massnahmen gegen Juden': definitie van begrip joodse onderneming, registratie van joodse ondernemingen, mogelijke nietig verklaring van zakelijke transacties van na 23 mei 1940, elke joodse onderneming kan onder een 'kommissarischer Verwalter' geplaatst worden.</p> <p>- 12 nov. 1940: Instructie van de Militärbefehlshaber in Frankreich betreffende de commissaires-gérants van de joodse ondernemingen.</p>	<p>- 23 okt. 1940: 'Verordnung zur Vermeidung von Tierquälerei beim Schlachten von Tieren': beperkingen op het onverdoofd slachten van dieren.</p> <p>- 28 okt. 1940: 'Verordnung über Massnahmen gegen Juden' (1. Judenverordnung) / 'Verordening houdende maatregelen tegen de Joden (Jodenverordening)': definitie van begrip jood, verbod voor gevluchte joden om naar België terug te keren, registratie van joden bij gemeentelijke registers, registratie van joodse ondernemingen, verbod v. verkoop van joods eigendom.</p> <p>- 28 okt. 1940: 'Verordnung über das Ausscheiden von Juden aus Ämtern und Stellungen' (2. Judenverordnung): beroepsverbod in publieke ambten, universiteiten (ook studenten), advocatuur, rechterlijke macht, journalistiek.</p> <p>- 12 nov. 1940: 'Verordnung über polizeiliche Massnahmen in bestimmten Gebieten Belgiens und Nordfrankreich': beperkingen op verblijf in kuststrook en in het arrondissement Antwerpen. Op basis hiervan verbanning van 3.273 buitenlandse joden uit Antwerpen naar de Belgische provincie Limburg.</p>	<p>- 27 juni 1940: VO 26/1940 betreffende 'vijandelijk vermogen' (ook niet-joods)</p> <p>- 31 juli 1940: VO 80/1940 'houdende voorschriften ter vermindering van het kwellen van dieren bij het slachten van vee'.</p> <p>- 20 aug. 1940: VO 108/1940 'betreffende bijzondere maatregelen op administratief-rechtelijk gebied'.</p> <p>- 13 sept. 1940: VO 137/1940 'betreffende de regeling van de rechtspositie van ambtenaren en overig personeel, alsmede van bepaalde beëdigde personen'; benevens hiermee verband houdende Beschikking van het Departement van Binnenlandse Zaken d.d. 27 nov. 1940 en 10 dec. 1940.</p> <p>- 20 sept. 1940: VO 145/1940 'houdende bepalingen ter verkrijging van een overzicht (Erfassung) van verenigingen van personen en stichtingen zonder economisch doel'.</p> <p>- 22 okt. 1940: VO 189/1940 'betreffende het aangeven van ondernemingen'.</p> <p>- 19 dec. 1940: VO 231/1940 'betreffende het doen verrichten van arbeid door Duitsers in joodse huishoudingen'.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>18 octobre 1940 sur les entreprises juives.</p> <p>- 16 nov.1940, JO 12-12-1940: Loi 'portant réorganisation des corps municipaux.'</p> <p>- 17 nov.1940, JO 21-11-1940: Loi 'relative à la surveillance des camps.'</p> <p>- 9 dec. 1940: oprichting van Service du controle des administrateurs provisoires (SCAP)</p> <p>- 15 dec. 1940: Circulaire du Délégué général du Gouvernement français dans les territoires occupée (DGTO) relative à la nomination des commissaires-gérants pour les entreprises israéliëtes.</p> <p>- 26 dec. 1940: Décret portant règlement d'administration publique pour l'application de la loi du 3 octobre 1940 portant statut des Juifs.</p> <p>- 16 jan. 1941: Décret pour application de la loi du 10 septembre 1940 prévoyant la nomination d'administrateurs provisoires des entreprises privées de leurs dirigeants.</p> <p>- 2 febr. 1941, JO 9-2-1941: Loi relative aux pouvoirs des administrateurs provisoires des entreprises privées de leurs dirigeants.</p> <p>- 5 febr. 1941: Décret sur Radiodiffusion nationale.</p> <p>- 7 febr. 1941: Communiqué de la Préfecture de Police de Paris relatif au controle permanent de la résidence des Juifs.</p> <p>- 29 maart 1941, JO 31-3-1941: Loi n°.1.450 créant un Commissariat Général aux Questions Juives (CGQJ); gewijzigd per wet van 19 mei en 1 sept. 1941 en 6 mei 1942.</p> <p>- 29 maart 1941: Arrêté nommant Xavier Vallat Commissaire général aux questions juives.</p> <p>- 3 april 1941: Loi n°. 1.499 tot wijziging en aanvulling van de wet van 3 okt. 1940.</p> <p>- 11 april 1941: Loi n°.1594 tot wijziging en aanvulling van de wet van 3 okt. 1940.</p> <p>- 12 mei 1941: Loi n°. 2.005 relative aux pensions des ouvriers des établissements</p>	<p>- 12 dec. 1940: 'Bekanntmachung', volgens welke de prefecten worden belast met de benoeming van de commissaires-gérants voor de joodse ondernemingen.</p> <p>- 26 april 1941: VOBIF 5-5-1941 'Dritte Verordnung über Massnahmen gegen Juden': definitie van het begrip jood ('Rasse'), 'Gewerbe- und beschäftigungsverbot', 'Jüdische Gesellschaftsanteile und Aktien', 'Notdürftiger Unterhalt'.</p>		<p>- januari 1941: mededeling in de dagbladen namens de Ned. Bioscoopbond, waarbij aan joden de toegang tot alle bioscopen wordt ontzegd.</p> <p>- 10 jan. 1941: VO 6/1941 'betreffende de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodse bloede'.</p> <p>- 11 febr. 1941: VO 27/1941 'betreffende joodse studenten'.</p> <p>- 11 febr. 1941: 'Besluit van de Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming ter uitvoering van de Verordening No. 27/1941 betreffende joodse studenten'.</p> <p>- 13 febr. 1941: mondeling bevel van <i>Beaufragter</i> Hans Böhmcker: oprichting van een <i>Judenrat</i> in Amsterdam.</p> <p>- 21 febr. 1941: beschikking van Wimmer: alle (geschorste) joodse ambtenaren ontslagen.</p> <p>- 22-23 febr. 1941: razzia's in Amsterdam.</p> <p>- 27 febr. 1941: Beschikking van de Secretaris-generaal van het Departement van Sociale Zaken betreffende de bloedtransfusie van joodse bloedgevers en -geefsters, gepubliceerd in de dagbladen.</p> <p>- 28 febr. 1941: VO 41/1941 'ten einde te komen tot een herordening op het gebied van de niet-commerciële verenigingen en stichtingen': maatregelen tegen joodse organisaties zonder economisch doel.</p> <p>- 12 maart 1941: VO 48/1941 'betreffende de behandeling van ondernemingen, welke aangegeven dienen te worden': 'Wirtschaftsentjudungsverordnung'.</p> <p>- 11 april 1941: verschijning van Het Joodsche Weekblad onder verantw. van de voorzitters van de 'Joodsche Raad voor Amsterdam'.</p> <p>- 15 april 1941: Beschikking van <i>Generalkommissar</i> Rauter op grond van art. 1 VO 26/ 1941 (11 febr. 1941) betreffende inlevering van radio's, die in bezit zijn van joden, gepubliceerd in de dagbladen.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>militaires et industriels de l'État licenciés en vertu... de la loi du 3 octobre 1940 portant statut des Juifs.</p> <p>- 14 mei 1941: politionele maatregel: internering van 3.747 Parijs-joodse mannen zonder Franse nationaliteit in twee kampen in bezette zone.</p> <p>- 17 mei 1941: Circulaire no. 772 de la BNCI concernant la circulation des capitaux juifs.</p> <p>- 19 mei 1941: Loi n°. 2.169 tot wijziging van artikel 2 van de wet 29 maart 1941 betreffende oprichting van CGQJ.</p> <p>- 23 mei 1941: Circulaire de l'Union Syndicale des Banquiers au sujet des prélèvements des Juifs sur des comptes de banque.</p> <p>- 2 juni 1941, JO 14-6-1941: Loi n°. 2.332 'remplaçant de la loi du 3 octobre 1940 portant statut des Juifs (modifiée par les lois des 17 novembre et 17 décembre 1941).</p> <p>- 2 juni 1941, JO 14-6-1941: Loi n°. 2.333 'prescrivant le recensement des Juifs'.</p> <p>- 9 juni 1941: Circulaire du CGQJ au sujet de la troisième ordonnance allemande du 26 avril 1941.</p> <p>- 15 juni 1941: Communiqué de la Préfecture de Police de Paris relatif aux professions interdites aux Juifs.</p> <p>- 17 juni 1941: Communiqué de la Préfecture de Police de Paris relatif au recensement général des Juifs.</p> <p>- 19 juni 1941: Décret n°. 2.605 organisant les services du CGQJ.</p> <p>- 21 juni 1941, JO 24-6-1941: Loi n°. 2.570 réglant les conditions d'admission des étudiants juifs dans les établissements d'enseignement supérieur.</p> <p>- 13 juli 1941: Loi n°. 2.919 portant prolongation du délai prévu par la loi du 2 juin 1941 prescrivant le recensement des Juifs.</p> <p>- 16 juli 1941, JO 17-7-1941: Décret n°. 2.956 réglementant, en ce qui concerne les Juifs, la profession d'avocat.</p>	<p>- 7 mei 1941: 'Bekanntmachung' volgens welke de SCAP is belast met de benoeming van de commissaires-gérants voor de joodse ondernemingen.</p> <p>- 25 mei 1941: 'Bekanntmachung' betreffende bevoegdheid van SCAP in bezette zone.</p> <p>- 28 mei 1941: VOBIF 10-6-1941 'Vierte Verordnung über Massnahmen gegen Juden': joden en joodse ondernemingen die nog geen 'kommissarische Verwalter' hebben, mogen alleen beschikken over betalingsmiddelen, geldvorderingen en waardepapieren, wanneer de SCAP daarin toestemt.</p>	<p>- 31 mei 1941: 'Verordnung zur Ergänzung der Judenverordnung' (3. Judenverordnung): aanduiding van joodse winkels en bedrijven met borden; registratie van onroerend goed en aanspraken, blokkering van banktegoeden, verwijdering van joden uit economische bestuursfuncties, verbeurdverklaring van radio's.</p> <p>- 31 mei 1941: 'Verordnung über wirtschaftliche Massnahmen gegen Juden' (4. Judenverordnung): herschrijving van de 1. Judenverordnung en integratie met 3. Judenverordnung).</p>	<p>- 1 mei 1941: verbod voor joodse artsen, apothekers en tolken, anders dan voor joden werkzaam te zijn, mededeling per aangetekende brieven.</p> <p>- 1 mei 1941: verbod voor joden effecten- en handelsbeurzen te bezoeken, gepubliceerd in de dagbladen door de besturen op bevel van <i>Generalkommissar Fischböck</i>.</p> <p>- 15 mei 1941: 'arisering' van orkesten.</p> <p>- 23 mei 1941: VO 97/1941, art. 6: joden uitgesloten van de Nederlandse Arbeidsdienst.</p> <p>- 27 mei 1941: VO 102/1941 'betreffende de aangifte en behandeling van landbouwgronden in joodse handen' ('Landwirtschaftsamtjudungsverordnung').</p> <p>- 31 mei 1941: oprichting van de VVRA door Seyss-Inquart</p> <p>- 31 mei 1941: ambtelijke bekendmaking op grond van VO 20/1941 (7 febr. 1941) betreffende het verbod voor joden in openbare inrichtingen te baden, publieke parken en lokaliteiten te betreden en kamers in zee- en strandplaatsen te huren; gepubliceerd in de dagbladen.</p> <p>- juni 1941: verbod voor joodse advocaten, anders dan voor joodse cliënten werkzaam te zijn; meegedeeld per aangetekende brieven.</p> <p>- 11 juni 1941: razzia in Amsterdam op joodse jongeren.</p> <p>- 13 juni 1941: joden geweerd uit openbare zwembaden.</p> <p>- 26 juni 1941: VO 114/1941 'houdende wijziging van enige bepalingen op het gebied van het bedrijfsleven en van het arbeidsrecht': verbod voor joodse winkels om op zondag open te zijn.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 16 juli 1941, JO 17-7-1941: Décret n°. 2.957 réglementant, en ce qui concerne les Juifs, les fonctions d'officier publique ou ministériel.</p> <p>- 22 juli 1941, JO 26-8-1941: Loi n°. 3.086 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs.</p> <p>- 28 juli 1941: Décret n°. 3.188 portant règlement d'administration publique pour l'application de l'article 5 de la loi du 2 juin 1941 portant Statut des Juifs.</p> <p>- 31 juli 1941: Communiqué du CGQJ concernant les coffres des Juifs dans les banques, en application de la quatrième ordonnance allemande du 28 mai 1941.</p> <p>- 31 juli 1941: Communiqué du CGQJ concernant les immeubles de rapport appartenant à des Juifs.</p> <p>- 7 aug. 1941: Communiqué de la Préfecture de Police de Paris relatif aux professions interdites aux Juifs.</p> <p>- 11 aug. 1941, JO 6-9-1941: Décret n°. 3.474 réglementant, en ce qui concerne les Juifs, la profession de médecin.</p> <p>- 20-23 aug. 1941: arrestatie door Franse politie van 4.230 joodse mannen in Parijs en hun internering in Drancy.</p> <p>- 22 aug. 1941: Communiqué de la Préfecture de Police de Paris concernant les locataires juifs restés en zone non occupée.</p> <p>- 1 sept. 1941: Loi n°. 3.591 portant modification de la loi du 29 mars 1941 créant CGQJ</p> <p>- 12 sept. 1941: instructions du Ministère de l'économie nationale et des finances (Direction du Trésor) sur la circulation des capitaux juifs.</p> <p>- 14 sept. 1941, JO 1-10-1941: Loi n°. 3.981 portant statut général des fonctionnaires civils de l'État et des établissements publics de l'État [Titre II, article 25 et Titre IX, article 112].</p>	<p>- 13 aug. 1941: VOBIF, no. 39, 22-8-1941: Verordnung über die Einziehung von Rundfunkgeräten der Juden.</p>	<p>- 29 aug. 1941: 'Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen für Juden' (5. Judenverordnung): joden mogen zich nog uitsluitend vestigen in Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi; avondklok van 20.00 u. tot 7.00 u.</p>	<p>- 25 juli 1941: VO 138/1941 'über den Ordnungsschutz': bevoegdheid voor <i>Generalkommissar</i> Rauter maatregelen en rechtsvoorschriften van politionele aard uit te vaardigen in het belang van de openbare orde, ook m.b.t. bepaalde <i>groepen</i> mensen.</p> <p>- 1 aug. 1941: verbod voor joodse makelaars om voor niet-joden werkzaam te zijn.</p> <p>- 8 aug. 1941: VO 148/1941 'betreffende de behandeling van het joodse geldelijke vermogen' (eerste Liro-verordening).</p> <p>- 11 aug. 1941: VO 154/1941 'betreffende het joodse grondbezit'.</p> <p>- aug. 1941: algemene kennisgeving van de Secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming betreffende joodse leerlingen, leerkrachten en de oprichting van joodse onderwijsinstellingen; gepubliceerd in de dagbladen: joodse kinderen moeten naar aparte scholen, van kracht per 1 sept. 1941, in Amsterdam per 1 okt. 1941.</p> <p>- 14 sept. 1941: razzia op joden in Twente.</p> <p>- 15 sept. 1941: 'Anordnung' van de Generalkommissar für das Sicherheitswesen (Rauter) op grond van art. 45 VO 138/ 1941 (25 juli 1941) 'over het optreden van joden in het openbaar' (beperving van bewegingsvrijheid). Er verschijnen borden 'Voor Joden verboden'; geen toegang tot parken, dierentuinen, schouwburgen, cabarets, bioscopen, concerten, bibliotheken, musea.</p> <p>- 18 sept. 1941: VO 180/1941 houdende verbindendverklaring voor het bezette Nederlandse gebied van een beschikking van de Duitse minister van Economische Zaken betreffende het blokkeren van het binnenlands vermogen van de naar Nederland geëmigreerde joden.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 24 sept. 1941, JO 25-9-1941: Décret n°. 4.133 réglementant, en ce qui concerne les Juifs, la profession d'architecte.</p> <p>- 6 okt. 1941, JO 8-10-1941: Arrêté fixant la rémunération des administrateurs provisoires.</p> <p>- 13 okt. 1941: Note n°. 30.928 du CGQJ concernant le blocage des avoirs juifs.</p> <p>- 16 okt. 1941: Circulaire de l'Union Syndicale des Banquiers de Paris et de la Province concernant le blocage des avoirs juifs.</p> <p>- 23 okt. 1941: Circulaire n° 418 du Ministre de l'Intérieur relative aux opérations immobilières.</p> <p>- 28 okt. 1941: Loi n°. 4.550 complétant l'article 2 de la loi du 4 octobre 1940 sur les ressortissants étrangers de race juive.</p> <p>- 2 nov. 1941, JO 6-11-1941: Loi n°. 4.268 'interdisant toute acquisition de fonds de commerce par les Juifs sans autorisation.'</p> <p>- 17 nov. 1941, JO 2-12-1941: Loi n°. 4.864 'réglementant l'accès des Juifs à la propriété foncière.'</p> <p>- 25 nov. 1941, JO 12-12-1941 Loi n°. 4.978 sur le Jury [Section Première, article 381]</p> <p>- 27 nov. 1941: Communiqué du CGQJ sur la procédure pour la mise en vente des immeubles privés appartenant à des Juifs.</p> <p>- 29 nov. 1941, JO 2-12-1941: Loi n°. 5.047 instituant une <i>Union générale des Israélites de France</i> (UGIF).</p> <p>- 9 dec. 1941: Communiqué du Secrétariat général de la Vice-Présidence du Conseil concernant les mesures décidées par le Gouvernement à titre de représailles pour les attentats commis contre membres de l'armée d'occupation.</p> <p>- 10 dec. 1941: Ordonnance du Préfet de Police de la Seine relative aux modalités du contrôle périodique des Juifs.</p> <p>- 26 dec. 1941, JO 21-1-1942: Décrets n°. 5338 / 5339 réglementant, en ce qui concerne les Juives, les professions de sage-femme et de pharmacien.</p>	<p>- 28 sept. 1941: VOBIF 6-10-1941 'Fünfte Verordnung über Massnahmen gegen Juden', betreffende het beheer van de opbrengsten der 'geariseerde' bedrijven door de Caisse des Dépôts et Consignations; max. 10% kan gaan naar CGQJ; betaling door SCAP van toelage voor levensonderhoud aan de betrokken joden; de Administration des Domaines kan ook fungeren als 'kommissarischer Verwalter'.</p> <p>- 28 sept. 1941: 'Bekanntmachung' betreffende bevoegdheden van SCAP.</p> <p>- 14 dec. 1941: 'Bekanntmachung' / 'Avis' betreffende een boete van een miljard franc opgelegd aan de joden.</p> <p>- 17 dec. 1941, VOBIF 20-12-1941: 'Verordnung über eine Geldbusse der Juden'.</p> <p>- 22 dec. 1941: brief militair bestuur, getekend door Elmar Michel, aan de Association Professionnelle des Banques betreffende de boete opgelegd aan de joden.</p>	<p>- begin september 1941: op lokaal niveau invoering van verbod voor joden om publieke parken, badhuizen en zwembaden te betreden</p> <p>- 25 nov. 1941: 'Verordnung über die Errichtung einer Vereinigung der Juden in Belgien' (6. Judenverordnung): <i>Association des Juifs en Belgique</i> (AJB).</p> <p>- 1 dec. 1941: 'Verordnung über das jüdische Schulwesen' (7. Judenverordnung): joodse leerlingen mogen niet bij niet-joodse onderwijsinstellingen ingeschreven staan (per 31.12.1941), opdracht aan AJB apart joods lager en middelbaar onderwijs te organiseren.</p>	<p>- 22 sept. 1941: joden geweerd uit verenigingen en stichtingen zonder economisch doel.</p> <p>- 24 sept. 1941: voor joden vergunningen verplicht voor de uitoefening van bepaalde ambachten en beroepen.</p> <p>- 7-8 okt. 1941: razzia's op joden in de Achterhoek, Arnhem, Apeldoorn en Zwolle.</p> <p>- 20 okt. 1941: VO 198/1941 'betreffende de regeling van het uitoefenen van een beroep door joden': elke beroepsuitoefening en werkzaamheid om geld te verdienen kan gebonden worden aan vergunning, voorwaarden of verbod; per 31 jan. 1942 geen ontslagbescherming; pensioenen kunnen worden vervangen door een eenmalige schadeloosstelling.</p> <p>- 20 okt. 1941: bevel van <i>Zentralstelle für jüdische Auswanderung</i> aan Joodsche Raad voor Amsterdam tot samenstelling van cartotheek met gegevens van alle geregistreerde joden in Nederland.</p> <p>- 22 okt. 1941: VO 199/1941 'betreffende het deelnemen van joden aan verenigingen van personen en stichtingen zonder economisch doel'.</p> <p>- 22 okt. 1941: VO 200/1941 'houdende regeling betreffende het doen verrichten van arbeid in joodse huishoudingen'.</p> <p>- 27 okt. 1941: bevel van <i>Beauftragter Böhmecker</i>: Amsterdamse joodse raad verantwoordelijk voor de joden in heel Nederland, Coördinatie-Commissie moet verdwijnen.</p> <p>- 1 nov. 1941: op basis van VO 198/1941 worden 1.600 vergunningen tot het uitoefenen van een beroep door joden ingetrokken.</p> <p>- 7 nov. 1941: reis- en verhuisvergunningen ingevoerd, gepubliceerd in Het Joodsche Weekblad, 31 okt. 1941.</p> <p>- 22 nov. 1941: VO 211/1941 'betreffende de Nederlandse Kultuurkamer', artikel 10.</p> <p>- 5 dec. 1941: alle niet-Nederl. joden moeten zich bij de <i>Zentralstelle</i> melden voor 'vrijwillige emigratie'.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 2 jan. 1942: Circulaire du Ministère de l'Intérieur concernant les Juifs entrés en France après le 1er janvier 1936</p> <p>- 8 jan. 1942: Arrêté fixant la composition du conseil d'administration de l'UGIF (modifié par arrêté du 5 mai 1942).</p> <p>- 10 jan. 1942, JO 10-2-1942: Arrêté concernant les ventes de titres appartenant à des Juifs</p> <p>- 16 jan. 1942, JO 16-1-1942: Loi n°. 141 accordant à l'UGIF la faculté d'emprunt dans la limite d'une somme de 250 million de francs.</p> <p>- 26 jan. 1942: Décret n°. 234 pris pour l'application de l'article 10 de la loi du 2 juin 1941 portant statut des Juifs (conditions de la réintégration en cas de dérogation aux interdictions).</p> <p>- 10 febr. 1942: Loi n°. 280 relative aux changemants de noms, à la révision de certains changements de noms, et à la réglementation des pseudonymes.</p> <p>- 11 febr. 1942: Circulaire du Garde des Sceaux sur l'impossibilité faite aux avocats et avoués juifs de suppléer les magistrats (avec avis du Conseil d'État du 30 décembre 1941).</p> <p>- 26 febr. 1942: Décret n°. 164 fixant les conditions du transfert à l'UGIF des biens des associations juives dissoutes par la loi du 29 novembre 1941.</p> <p>- 2 maart 1942: Communiqué de la Préfecture de Police de Paris relatif au recensement des enfants juifs.</p> <p>- 21 maart 1942, JO 22-3-1942: Loi n°. 415 relative à l'UGIF (ressources).</p> <p>- 6 mei 1942: Loi n°. 545 modifiant la loi du 29 mars 1941 créant CGQJ (aantreden van L. Darquier de Pellepoix als opvolger van X. Vallat).</p> <p>- 12 mei 1942: Arrêté fixant les conditions d'admission des étudiants juifs dans les établissements d'enseignement supérieur relevant du Ministère de l'agriculture et du ravitaillement.</p>	<p>- 7 febr. 1942: VOBIF 11-2-1942 'Sechste Verordnung über Massnahmen gegen Juden', betreffende verbod op verhuizen zonder vergunning, uitgaansverbod voor joden tussen 20.00 en 06.00 u., uitvoering voor groot-Parijs opgelegd aan de Préfet de police</p> <p>- 24 maart 1942: VOBIF 15-4-1942 'Siebente Verordnung über Massnahmen gegen Juden', betr.: aanvulling van de Verordnung van 26 april 1941; 'Nachträgliche Anmeldung', 'Gewerbe- und Beschäftigungsverbot', 'Schadenersatz'.</p>	<p>- 17 jan. 1942: 'Verordnung': (8. Judenverordnung): verbod voor joden om zonder schriftelijke vergunning naar het buitenland te reizen.</p> <p>- 6 maart 1942: 'Verordnung über die Sicherstellung des Kräftebedarfs für Arbeiten von besonderer Bedeutung': instelling van verplichte tewerkstelling binnen gebied van MV.</p> <p>- 11 maart 1942: 'Verordnung über die Beschäftigung von Juden in Belgien' (9. Judenverordnung): bijzondere, ongunstiger arbeidsvoorwaarden voor joden.</p> <p>- 22 april 1942: 'Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden zu Gunsten des deutschen Reiches' (10. Judenverordnung): confiscatie van eigen-dome van joden die van de Duitse nationaliteit vervallen zijn verklaard.</p> <p>- 30 april 1942: eerste verordening tot uitvoering van de Verordnung van 6 maart 1942: verplichte tewerkstelling van joden t.b.v. Organisation Todt.</p> <p>- 8 mei 1942: 'Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Beschäftigung von Juden in Belgien' (11. Judenverordnung): beperking van het recht op bezoldiging; verplichting tot aanvaarding van werk dat door de Arbeidsbureaus wordt aangewezen.</p>	<p>- 1 jan. 1942: joden mogen geen niet-joodse huishoudelijk personeel in dienst hebben.</p> <p>- 7 jan. 1942: oprichting van aparte werkkampen voor joodse werklozen.</p> <p>- 10 jan. 1942: eerste groep joodse werklozen naar aparte werkkampen vertrokken.</p> <p>- 14 jan. 1942: begin van gedwongen evacuatie naar en concentratie in Amsterdam.</p> <p>- 23 jan. 1942: joden mogen geen auto meer rijden. De persoonsbewijzen van joden moeten voorzien zijn van het stempel 'J'.</p> <p>- 3 febr. 1942: instelling van <i>Referat IV B 4</i> als <i>Judenreferat</i> binnen de staf van de <i>BdS</i> in Den Haag.</p> <p>- 9 febr. 1942: 150 staatloze joden Utrecht overgebracht naar Amsterdam of Westerbork</p> <p>- 20 maart 1942: maatregel betreffende de verwijdering van meubilair, voorwerpen, huisraad en ander bezit uit joodse woningen; gepubliceerd in het Joodsche Weekblad.</p> <p>- 20 maart 1942: verbod voor joden, van auto's gebruik te maken; gepubliceerd in het Joodsche Weekblad.</p> <p>- 27 maart 1942: verbod van huwelijken en buitenechtelijke seksuele omgang van joden met niet-joden; gepubliceerd in het Joodsche Weekblad.</p> <p>- 1 april 1942: verbod voor joden, in Amsterdam, ten stadhuize te ondertrouwen en huwen; niet gepubliceerd.</p> <p>- 24 april 1942: groot aantal joodse slagerijen gesloten.</p> <p>- 29 april 1942: Bekendmaking van de Generalkommissar für das Sicherheitswesen op grond van art. 45 VO 138/1941 (25 juli 1941) 'over de kentekening van de Joden in Nederland' (invoering van de jodenster); gepubliceerd in de dagbladen, van kracht per 3 mei.</p> <p>- 30 april 1942: VO 47/1942 'betreffende de oprichting van het Nederlandse Arbeidsfront', artikel 5.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 13 mei 1942: Arrêté concernant les candidatures des étudiants juifs à l'École nationale supérieure d'agronomie et à l'École nationale des industries agricoles.</p> <p>- 5 juni 1942, JO 11-6-1942: Décret n°. 1.631 réglementant, en ce qui concerne les Juifs, la profession dentaire.</p> <p>- 6 juni 1942, JO 11-6-1942: Décret n°. 1.301 réglementant, en ce qui concerne les Juifs, les professions d'artiste dramatique, cinématographique ou lyrique.</p> <p>- 30 juni 1942, JO 24-7-1942: Loi n°. 651 relative aux délais de surenchère en matière de ventes de biens appartenant à des Juifs.</p> <p>- 15 juli 1942, JO 19-7-1942: Loi n°. 687 modifiant l'article 1er de la loi du 18 janvier 1941 instituant un stage obligatoire dans les chantiers de la jeunesse.</p> <p>- 16-18 juli 1942 grote razzia door Franse politie op joden in groot-Parijs (Vel d'Hiv).</p> <p>- 31 juli 1942: Lettre-circulaire de l'Association Professionnelle des Banques concernant l'accès des Juifs de leurs coffres-forts en banque.</p> <p>- 4 aug. 1942: Dépêche n°. 2.765 P. du Ministère de l'Intérieure, Direction générale de la Police nationale, secrétaire général pour la Police, à Messieurs les Préfets Régionaux betr. transport naar bezette zone van na 1 jan. 1936 in Frankrijk gearriveerde joden.</p>	<p>- 29 mei 1942: VOBIF 1-6-1942 'Achte Verordnung über Massnahmen gegen Juden', betr.: 'Kennzeichnung der Juden' (invoering van de jodenster).</p> <p>- 1 juni 1942: 'Bekanntmachung' / 'Avis' van de <i>Höhere SS- und Polizeiführer</i> (HSSPF) in Frankrijk betreffende verspreiding van het kenteken voor de joden.</p> <p>- 8 juli 1942: VOBIF 15-7-1942 'Neunte Verordnung über Massnahmen gegen Juden': 'Verbot des Besuches öffentlicher Veranstaltungen und Einrichtungen', 'Beschränkungen im Besuch von Handels- und Gewerbebetrieben', 'Polizeiliche Massnahmen'.</p> <p>- 20 juli 1942: 'Bekanntmachung' / 'Avis' van de Militärbefehlshaber in Frankreich (MBF) betreffende overdracht van bevoegdheden van SCAP aan CGQJ.</p>	<p>- 27 mei 1942: 'Verordnung über die Kennzeichnung der Juden' (12. Judenverordnung): invoering van gele ster per 7 juni voor joden ouder dan zes jaar.</p> <p>- 27 mei 1942: 'Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Kennzeichnung der Juden' (13. Judenverordnung).</p> <p>- 27 mei 1942: 'Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen für Juden' (14. Judenverordnung): avondklok toegepast op geregistreerde woonadres in één van de vier verplichte woonsteden. Volmacht voor <i>Sicherheitspolizei</i> om joodse overtreders van verordeningen zonder vorm van proces naar concentratiekamp weg te voeren.</p> <p>- 1 juni 1942: 'Verordnung über die Ausübung von Heilberufen durch Juden' (15. Judenverordnung): elk medisch beroep voor joden verboden t.a.v. niet-joden.</p> <p>- 13 juli 1942: per politie-verordening prov. Antwerpen op bevel van FK: uitsluiting uit openbare gelegenheden en beperkingen in openbaar vervoer.</p> <p>- 15 juli 1942: bevel van <i>Sicherheitspolizei</i> aan AJB tot oprichting van speciale afdeling voor 'de tewerkstelling'.</p> <p>- 27 juli 1942: oprichting door <i>Sicherheitspolizei</i> van 'Sammellager' voor joden, in Mechelen (Dossin kazerne).</p> <p>- 1 aug. 1942: 'Verordnung zur Ergänzung der Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden zu Gunsten des deutschen Reiches' (16. Judenverordnung).</p> <p>- 4 aug. 1942: begin van de deportaties van joden</p> <p>- 13 aug. 1942: verordening tot oprichting van scholen (17. Judenverordnung): aanvulling op de VO van 1 dec. 1941 betreffende joods onderwijs.</p>	<p>- 12 mei 1942: joden mogen geen rekening meer hebben bij de Postcheque- en Girodienst (voorloper van Postbank).</p> <p>- 21 mei 1942: VO 58/1942 'betreffende de behandeling van joodsche vermogenswaarden' (tweede Liro-verordening): joden moeten vóór 30 juni 1942 al hun geld boven de 250 gulden inleveren bij Liro; zij mogen geen bankkluisen meer huren.</p> <p>- 29 mei 1942: joden mogen niet meer vissen.</p> <p>- 5 juni 1942: joden niet meer reizen zonder vergunning.</p> <p>- 20 juni 1942: Beschikking van de <i>Generalkommissar für das Sicherheitswesen</i> op grond van art. 45 VO 138/1941 (25 juli 1941) 'betreffende zich in joodsch bezit bevindende rijwielen'; gepubliceerd in de dagbladen, 22 juni 1942.</p> <p>- 26 juni 1942: de deportaties van joden worden door de <i>Zentralstelle</i> aan de Joodsche Raad aangezegd.</p> <p>- 30 juni 1942: instructie van de Reichskommissar 'ter uitvoering van Verordening 198/1941 betreffende de regeling van het uitoefenen van een beroep door joden'; gepubliceerd in de dagbladen.</p> <p>- 30 juni 1942: 'Anordnung' van de Generalkommissar für das Sicherheitswesen (Rauter) op grond van art. 45 VO 138/1941 (25 juli 1941) 'over het optreden van joden in het openbaar' (beperking van bewegingsvrijheid): uitgaansverbod tussen 20.00 en 06.00u., gepubliceerd in de dagbladen.</p> <p>- 6 juli 1942: telefoneren en bezoeken van niet-joden verboden.</p> <p>- 14 juli 1942: begin van de deportaties van joden.</p> <p>- 20 juli 1942: Tweede Beschikking van de <i>Generalkommissar für das Sicherheitswesen</i> op grond van art. 45 VO 138/1941 (25 juli 1941) 'betreffende zich in joodsch bezit bevindende rijwielen'; gepubliceerd in de dagbladen.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 10 aug. 1942: Loi n°. 767 réprimant l'évasion des internés administratifs et la complicité en matière d'évasion.</p> <p>- 14/18 aug. 1942: Dépêches n°. 12.393 et 12.519 du 9me Bureau de la Police nationale faisant suite à la dépêche du 4 août 1942 ci-dessus.</p> <p>- 28 aug. 1942: Communiqué du Ministère de l'intérieur rappelant aux étrangers et particulièrement de confession israélite, l'interdiction de se déplacer hors de leur résidence</p> <p>- 28 aug. 1942: Arrêté relatif à l'UGIF (ressources).</p> <p>- 9 nov. 1942, JO 8-12-1942: Loi n°. 979 relative au séjour et à la circulation de Juifs étrangers.</p> <p>- 24 nov. 1942: Arrêté concernant la clôture de compte ouvert à la Caisse des Dépôts et Consignations au nom de l'UGIF.</p> <p>- 3 dec. 1942: Loi n°. 1.063 modifiant la loi du 10 août 1942 réprimant l'évasion des internés administratifs et la complicité en matière d'évasion.</p> <p>- 11 dec. 1942, JO 12-12-1942: Loi n°. 1.077 relative à l'apposition de la mention "Juif" sur les titres d'identité délivrés aux Israélites français et étrangers.</p> <p>- 11 dec. 1942: Avis du conseil d'État (commission du statut des Juifs) sur les cas de non-appartenance à la race juive – "métis juif".</p> <p>- 23 jan. 1943: lettre du CGQJ à l'UGIF sur les prélèvements sur comptes bloqués des Juifs.</p> <p>- 28 jan. 1943: lettre du CGQJ à l'UGIF sur la répartition de l'amende de un milliard.</p> <p>- 6 febr. 1943: Arrêté fixant pour la zone non occupée (sic) la composition du comité consultatif, institué par l'article 15 de la loi du 22 juillet 1941 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs.</p> <p>- 11 mei 1943: Arrêté: mesures d'exécution de l'arrêté du 28 août 1942 (ressources de l'UGIF).</p>	<p>- 2 dec. 1942: VOBIF 9-12-1942 'Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden deutscher oder ehemals deutscher Staatsangehörigkeit zu Gunsten des Deutschen Reiches'.</p>	<p>- 21 sept. 1942: 'Verordnung zur Ergänzung über wirtschaftliche Maßnahmen gegen Juden' (18. Judenverordnung): verbod op juridische handelingen of beschikkingen m.b.t. joodse waarden en roerend goed zonder schriftelijke vergunning van de Feldkommandanturen (FK).</p> <p>- 13 okt. 1942: Verordnung uit naam van de Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich voor de departementen Nord en Pas-de-Calais 'concernant la déclaration des objets appartenant à des Juifs et gardés actuellement par une troisième personne'.</p>	<p>- aug. 1942: alle joodse straatnamen gewijzigd.</p> <p>- 11 sept. 1942: aanmelding van gemengd gehuwden; gepubliceerd in de dagbladen.</p> <p>- 15 sept. 1942: joodse studenten uitgesloten van universitair onderwijs en universitaire examens.</p>

Vervolg Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en politionele maatregelen in Frankrijk, België en Nederland

Frankrijk		België	Nederland
Vichy-regering	Militair bestuur	Militair bestuur	Reichskommissariat
<p>- 2 juni 1943: Arrêté relatif aux Directions régionales de CGQJ.</p> <p>- 25 juni 1943: Loi n°. 366 modifiant les articles 4, 5 et 13 de la loi du 22 juillet 1941 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs.</p> <p>- 28 juni 1943: Loi n°. 356 prorogeant le délai prévu à l'article 1er de la loi du 17 novembre 1941, modifiant la loi du 22 juillet 1941 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs.</p> <p>- 16 dec. 1943: Arrêté nommant les membres du conseil d'administration de l'UGIF (section de zone Sud).</p> <p>- 23 maart 1944, JO 4-5-1944: Loi n°. 172 relative au fonds au fonds de solidarité destiné à venir en aide aux Juifs indigents.</p> <p>- 19 mei 1944: Arrêté fixant la rémunération des administrateurs provisoires (et abrogeant l'arrêté du 6 octobre 1941).</p> <p>- 5 juni 1944: Décret n°. 1.477 relatif au traitement du Commissaire général aux questions juives et du Secrétaire général aux questions juives.</p>	<p>- 15 sept. 1943: VOBIF 27-9-1943 'Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden, die Angehörige des ehemaligen polnischen Staates waren, zu Gunsten des Grossdeutschen Reichs'.</p> <p>- 15 sept. 1943: VOBIF 27-9-1943 'Verordnung über den Verfall des Vermögens von Juden, die Angehörige des Protektorats Böhmen und Mähren waren, zu Gunsten des Grossdeutschen Reichs'.</p>	<p>- 3-4 sept. 1943: einde van vrijstelling van deportatie voor de joden met Belgische nationaliteit: ophaalactie 'Iltis'; opheffing van de AJB-afdeling in Antwerpen. Samenvoeging van AJB-afdeling Brussel met landelijk hoofdbestuur van de AJB.</p>	<p>- 5 febr. 1943: joden verboden verzoekschriften of brieven aan Duitse autoriteiten te sturen (alleen via de Joodsche Raad).</p> <p>- 19 april 1943: VO 37/1943 'betreffende de aanzegging van de opeischbaarheid van door hypotheek gedekte geldvorderingen van joodsche natuurlijke en rechtspersonen of verenigingen van personen.'</p> <p>- 11 juni 1943: VO 54/1943 'betreffende de beëindiging van verzekeringsovereenkomsten van joden'.</p> <p>- 25 sept. 1943: VO 89/1943 'betreffende de aanzegging van de opeischbaarheid van niet door hypotheek gedekte geldvorderingen van joodsche natuurlijke en rechtspersonen of verenigingen van personen.'</p> <p>- 29 sept. 1943: laatste grote razzia's op joden, opheffing van de 'Joodsche Raad voor Amsterdam'. Einde van elk legaal georganiseerd joods gemeenschapsleven in Nederland.</p>

Bronnen

– Frankrijk:

Joseph Lubetzki, *La condition des Juifs en France sous l'occupation allemande 1940–1944: la législation raciale*. (Préface de Justin Godart). Paris: C.D.J.C., 1945.

R. Sarraute et P. Tager (dir.), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944*. Paris: C.D.J.C., 1945.

Philippe Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy. L'aryanisation des entreprises juives*. Paris: Perrin, 1999.

Claire Andrieu (dir.), avec la participation de Serge Klarsfeld, Annette Wiewiorka, Olivier Cariguel, Cécilia Kapitz, *La persécution des Juifs de France 1940–1944 et le rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels 1940–1999*. Paris: La Documentation française/Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Président: Jean Mattéoli), 2000.

– België:

Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete. Brussel, 1940–1944.

Ministerie van Justitie (Koninkrijk België), Commissie voor Oorlogsmisdaden, *De Oorlogsmisdaden bedreven gedurende de bezetting van het Belgisch grondgebied 1940–1945. De Jodenvervolging in België*. Luik: Georges Thone Uitgever, 1948. Fr. ed.: Ministère de Justice, *Les Crimes de Guerre commis sous l'Occupation de la Belgique, 1940–1945: La Persécution Antisémite en Belgique*. Liège: Georges Thone éditeur, 1947.

Maxime Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique 1940–1944*. Bruxelles: Complexe, 2004, *passim* en m.n. pp. 307–310.

– Nederland:

Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete / Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied. Den Haag, 1940–1945, 6 verzamelbanden.

Het Joodsche Weekblad, uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam, 1e jrg. n°. 1, 11 april 1941–3e jrg. n°. 26, 28 september 1943; heruitgave ingeleid door D. Houwaart; met bijlage *Een andere visie* van mr. A.J. Herzberg. Den Haag: Omniboek, 1979, 2 delen.

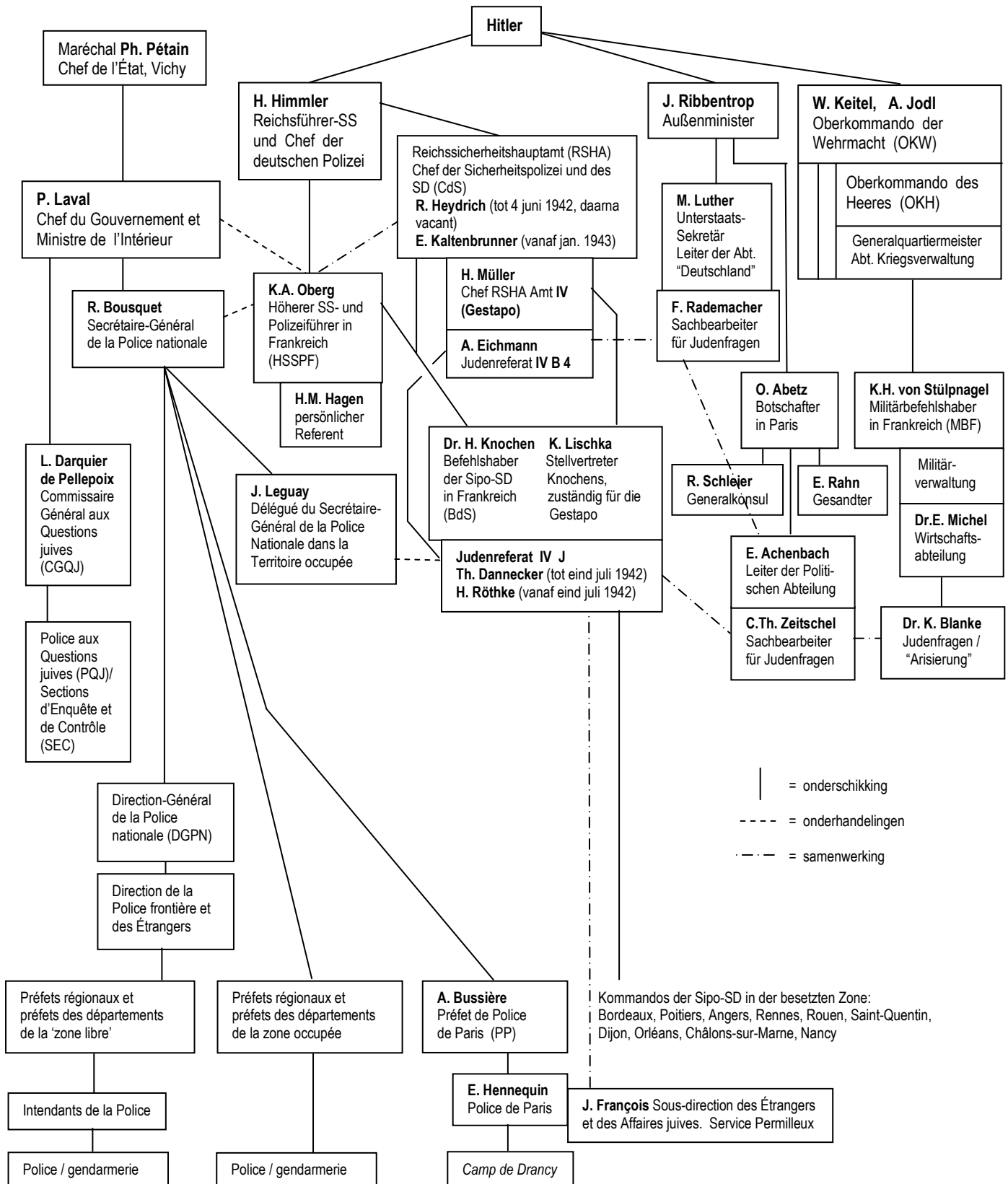
K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam*. Amsterdam: Plastica, 1945, in het bijzonder pp. 97–101.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1969–1991, delen 4–7.

Bob Moore, *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945*. London: Arnold, 1997, pp. 261–267; Idem, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1998, pp. 315–321.

Gerard Aalders, *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*. Köln: Dittrich Verlag, 2000, p. 428.

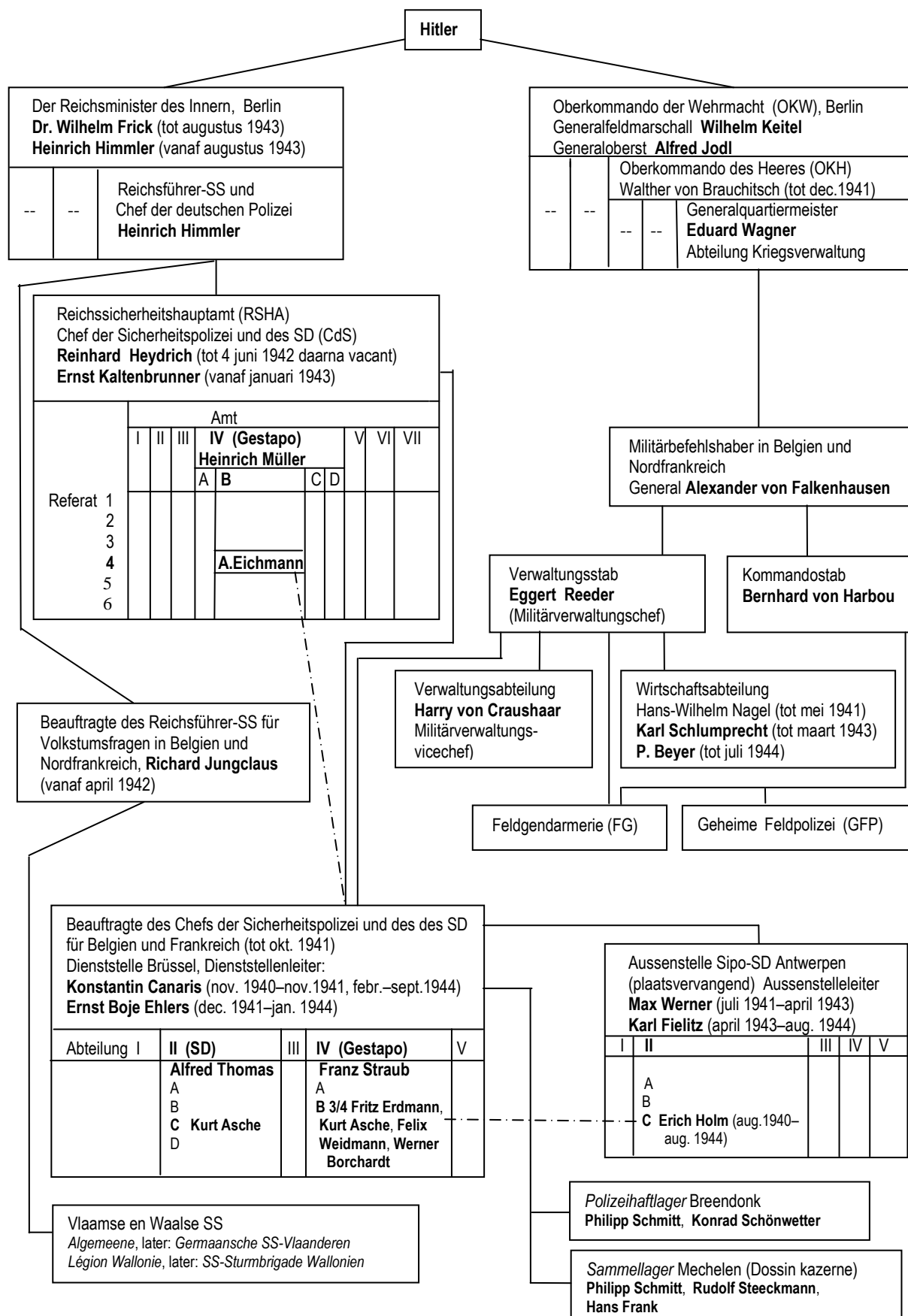
6.3.1 Duitse en Franse autoriteiten en instanties betrokken bij de deportaties uit Frankrijk, juli – november 1942

ARRESTATIONS / VERHAFTUNGEN

Gebaseerd op: S. Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei "der Endlösung der Judenfrage in Frankreich"* (Nördlingen: Greno, 1989), p. 87.

6.3.2 Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit België, juli 1942 – juli 1944

Beauftragte des Reichsführer-SS für
 Volkstumsfragen in Belgien und
 Nordfrankreich, **Richard Jungclaus**
 (vanaf april 1942)

Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des des SD
 für Belgien und Frankreich (tot okt. 1941)
 Dienststelle Brüssel, Dienststellenleiter:
Konstantin Canaris (nov. 1940–nov. 1941, febr.–sept. 1944)
Ernst Boje Ehlers (dec. 1941–jan. 1944)

Abteilung I	II (SD)	III	IV (Gestapo)	V
	Alfred Thomas		Franz Straub	
	A		A	
	B		B 3/4 Fritz Erdmann,	
	C Kurt Asche		Kurt Asche, Felix	
	D		Weidmann, Werner	
			Borchardt	

Vlaamse en Waalse SS
Algemeene, later: Germaansche SS-Vlaanderen
Légion Wallonie, later: SS-Sturmbrigade Wallonien

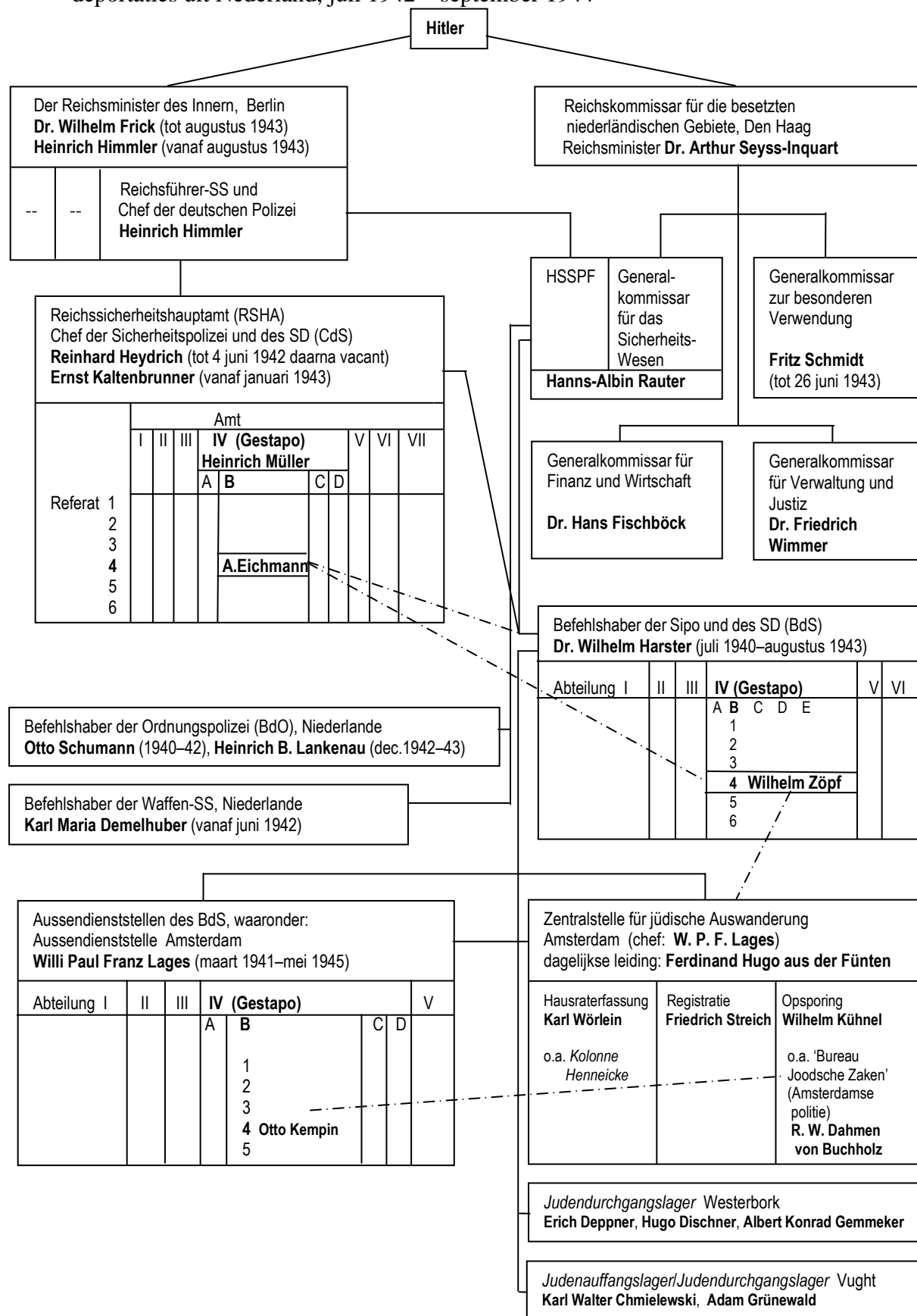
Aussenstelle Sipo-SD Antwerpen
 (plaatsvervangend) Aussenstelleleiter
Max Werner (juli 1941–april 1943)
Karl Fielitz (april 1943–aug. 1944)

I	II	III	IV	V
	A			
	B			
	C Erich Holm (aug. 1940– aug. 1944)			

Polizeihaftlager Breendonk
Philipp Schmitt, Konrad Schönwetter

Sammellager Mechelen (Dossin kazerne)
Philipp Schmitt, Rudolf Steeckmann,
Hans Frank

6.3.3 Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit Nederland, juli 1942 – september 1944

Bronnen: Sijes, *Studies*, 101, 110-111; In 't Veld, *SS en Nederland*, deel I, 109, 113-115, 121-126; Houwink ten Cate, 'Befehlshaber'.

6.4 Chronologie van de deportatietreinen, 1942 – 1944

6.4.1 Frankrijk: 27 maart 1942, 5 juni 1942 – 17 augustus 1944

Datum van vertrek	Nummer van deportatietrein ¹	Plaats van herkomst	Kamp van bestemming	Aantal gedeporteerden	Overlevenden in mei 1945
1942					
27 maart	1	Compiègne	Auschwitz	1.112	23
5 juni	2	Compiègne	Auschwitz	1.000	41
22 juni	3	Drancy	Auschwitz	1.000	39
25 juni	4	Pithiviers	Auschwitz	999	59
28 juni	5	Beaune-la-Rolande	Auschwitz	1.038	55
17 juli	6	Pithiviers	Auschwitz	928	45
19 juli	7	Drancy	Auschwitz	999	17
20 juli	8	Angers	Auschwitz	827	19
22 juli	9	Drancy	Auschwitz	996	7
24 juli	10	Drancy	Auschwitz	1.000	5
27 juli	11	Drancy	Auschwitz	1.000	13
29 juli	12	Drancy	Auschwitz	1.001	5
31 juli	13	Pithiviers	Auschwitz	1.049	16
3 augustus	14	Pithiviers	Auschwitz	1.034	6
5 augustus	15	Beaune-la-Rolande	Auschwitz	1.014	6
7 augustus	16	Pithiviers	Auschwitz	1.069	7
10 augustus	17	Drancy	Auschwitz	1.006	1
12 augustus	18	Drancy	Auschwitz	1.007	11
14 augustus	19	Drancy	Auschwitz	991	1
17 augustus	20	Drancy	Auschwitz	1.000	3
19 augustus	21	Drancy	Auschwitz	1.000	5
21 augustus	22	Drancy	Auschwitz	1.000	7
24 augustus	23	Drancy	Auschwitz	1.000	3
26 augustus	24	Drancy	Auschwitz ²	1.002	24
28 augustus	25	Drancy	Auschwitz ²	1.000	8
31 augustus	26	Drancy	Auschwitz ²	1.000	17
2 september	27	Drancy	Auschwitz ²	1.000	30
4 september	28	Drancy	Auschwitz ²	1.013	27
7 september	29	Drancy	Auschwitz ²	1.000	34
9 september	30	Drancy	Auschwitz ²	1.000	43
11 september	31	Drancy	Auschwitz ²	1.000	13
14 september	32	Drancy	Auschwitz ²	1.000	45
16 september	33	Drancy	Auschwitz ²	1.003	38
18 september	34	Drancy	Auschwitz ²	1.000	22
21 september	35	Pithiviers	Auschwitz ²	1.000	29
23 september	36	Drancy	Auschwitz	1.000	26
25 september	37	Drancy	Auschwitz ²	1.004	15
28 september	38	Drancy	Auschwitz ²	904	20
30 september	39	Drancy	Auschwitz	210	0
4 november	40	Drancy	Auschwitz	1.000	4
6 november	42	Drancy	Auschwitz	1.000	4
9 november	44	Drancy	Auschwitz ²	1.000	16
11 november	45	Drancy	Auschwitz	745	2

¹ Het nummer van de deportatietrein is dat van het oorspronkelijke dossier in het archief van het *Judenreferat* van de *Sipo-SD* in Frankrijk. Het dossier is niet in alle gevallen even nauwkeurig. Zo kreeg bijvoorbeeld de trein die op 7 december 1943 vertrok het nummer '64', terwijl de trein die tien dagen later vertrok, op 17 december 1943, werd aangeduid als '63'. In dit overzicht zijn weggelaten de nummers in het oorspronkelijke dossier van geplande deportatietreinen die in werkelijkheid nooit vertrokken. Deze zijn: 41, 43, 54, 56 en 65.

² Van 26 augustus t/m 9 november 1942 vond van 15 deportatietreinen de selectie van voor arbeid geschikte volwassen mannen – in totaal 3.056 gedeporteerden – plaats vóór aankomst in Auschwitz, nl. in Kosel (85 km westelijk van Auschwitz).

vervolg chronologie van de deportatietreinen uit Frankrijk, 1942–1944

Datum van vertrek	Nummer van deportatietrein	Plaats van herkomst	Kamp van bestemming	Aantal gedeporteerden	Overlevenden in mei 1945
1943					
9 februari	46	Drancy	Auschwitz	1.000	22
11 februari	47	Drancy	Auschwitz	998	14
13 februari	48	Drancy	Auschwitz	1.000	17
2 maart	49	Drancy	Auschwitz	1.000	6
4 maart	50	Drancy	Maidanek / Sobibór	1.003	3
6 maart	51	Drancy	Maidanek / Sobibór	998	5
23 maart	52	Drancy	Sobibór	994	0
25 maart	53	Drancy	Sobibór	1.008	5
23 juni	55	Drancy	Auschwitz	1.018	86
18 juli	57	Drancy	Auschwitz	1.000	52
31 juli	58	Drancy	Auschwitz	1.000	44
2 september	59	Drancy	Auschwitz	1.000	21
7 oktober	60	Drancy	Auschwitz	1.000	39
28 oktober	61	Drancy	Auschwitz	1.000	42
20 november	62	Drancy	Auschwitz	1.200	29
7 december	64	Drancy	Auschwitz	1.000	50
17 december	63	Drancy	Auschwitz	850	31
1944					
20 januari	66	Drancy	Auschwitz	1.155	72
3 februari	67	Drancy	Auschwitz	1.214	43
10 februari	68	Drancy	Auschwitz	1.500	59
7 maart	69	Drancy	Auschwitz	1.501	34
27 maart	70	Drancy	Auschwitz	1.000	152
13 april	71	Drancy	Auschwitz	1.500	130
29 april	72	Drancy	Auschwitz	1.004	50
15 mei	73	Drancy	Kaunas / Reval	878	17
20 mei	74	Drancy	Auschwitz	1.200	166
30 mei	75	Drancy	Auschwitz	1.000	99
30 juni	76	Drancy	Auschwitz	1.100	182
31 juli	77	Drancy	Auschwitz	1.300	214
11 augustus		Lyon	Auschwitz	430	36
17 augustus		Drancy	Buchenwald	51	35 ³
totaal				73.853	2.560
			aanpassingen ⁴	75.721	

Bronnen: Serge Klarsfeld (ed.), *Memorial*, xxvi–xxvii; Idem, *Vichy–Auschwitz* (1989), 330–333; Idem, *Le Calendrier de la persécution des Juifs en France 1940–1944* (Paris: FFDJF, 1993), pp. 1122–1124, tweede druk in twee banden als deel 2 en deel 3 van Serge Klarsfeld, *La Shoah en France* (Paris: Fayard, 2001); Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (2008), 255–257.

³ Van de 35 overlevenden slaagden de meesten erin nog vóór de Duitse grens uit de trein te ontsnappen.

⁴ Bij het totaal van 73.853 dienen te worden opgeteld:

- joden gearresteerd in de departementen Nord en Pas-de-Calais, gedeporteerd uit België, merendeels in 1942: minimum aantal: 815, van wie tenminste vier overlevenden.
 - echtgenotes van joodse krijgsgevangenen, gedeporteerd op 2 mei 1944 en 21 juli 1944 naar Bergen-Belsen: minimum aantal: 400, van wie tenminste 219 overlevenden.
 - joden gedeporteerd uit Toulouse, Noé en St.-Sulpice, op 30 juli 1944, naar Buchenwald, minimum aantal: 360, van wie tenminste twaalf overlevenden.
 - joden gedeporteerd uit Clermont-Ferrand, op 22 augustus 1944, rechtstreeks naar Auschwitz, minimum aantal: 63, van wie tenminste één overlevende.
 - joden gedeporteerd in transporten van verzetsmensen op 8 juli 1942 en 30 april 1944 naar Auschwitz, minimum aantal: 130, van wie onbekend is of er overlevenden waren.
 - joden, die als individuele gevangene uit Frankrijk werden weggevoerd, minimum aantal: 100.
- Het totale minimum aantal uit Frankrijk gedeporteerde joden: 73.853 + 1.868 = 75.721.

6.4.2 België: 4 augustus 1942 – 31 juli 1944

Datum van vertrek	Nummer van deportatietrein	Plaats van herkomst	Kamp van bestemming	Aantal gedeporteerden	Overlevenden in mei 1945
1942					
4 augustus	1	Mechelen	Auschwitz	998	7
11 augustus	2	Mechelen	Auschwitz	999	3
15 augustus	3	Mechelen	Auschwitz	1.000	5
15 augustus	4	Mechelen	Auschwitz	998	0
25 augustus	5	Mechelen	Auschwitz	995	26
29 augustus	6	Mechelen	Auschwitz ⁵	1.000	34
4 september	7	Mechelen	Auschwitz ⁵	1.000	15
8 september	8	Mechelen	Auschwitz ⁵	1.000	34
12 september	9	Mechelen	Auschwitz ⁵	1.000	29
14 september	10	Mechelen	Auschwitz	1.048	17
26 september	11	Mechelen	Auschwitz	1.742	30
10 oktober	12-13	Mechelen	Auschwitz ⁵	1.674	54
24 oktober	14-15	Mechelen	Auschwitz	1.471	41
31 oktober	16-17	Mechelen	Auschwitz	1.696	85
1943					
15 januari	18-19	Mechelen	Auschwitz	1.555	11
20 april	20	Mechelen	Auschwitz	1.400	167
19 juli	21	Mechelen	Auschwitz	1.563	40
20 september	22A/B	Mechelen	Auschwitz	1.433	51
13 december	Z ⁶	Mechelen	Buchenwald/Ravensbrück	132	69
1944					
15 januari	23A	Mechelen	Auschwitz	662	97
15 januari	Z ⁶	Mechelen	Auschwitz	351 (Roma en Sinti)	13
4 april	24	Mechelen	Auschwitz	625	147
19 april	Z ⁶	Mechelen	Bergen-Belsen	14	4
23 april		Mechelen	Vittel (Frankrijk)	29	26
19 mei	25	Mechelen	Auschwitz	507	132
20 juni		Mechelen	Vittel (Frankrijk)	43	31
31 juli	26	Mechelen	Auschwitz	563	186
totaal				25.867	2.564

Bronnen: Maxime Steinberg, 'Historisch overzicht der konvoien', in: S. Klarsfeld en M. Steinberg (red.), *Memoriaal van de deportatie der Joden uit België* (Brussel/New York: Vereniging der Joodse weggevoerden in België/Beate Klarsfeld Foundation, 1992), pp. 17–36, 42–45, met inbegrip van weggevoerde Roma en Sinti (zigeuners). Het Memoriaal bevat de alfabetische lijst van de uit België gedeporteerde joden met hun geboortedatum en het Duitse nummer van de deportatietrein. Zie verder: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, deel 2 (1984), pp. 240–243; Idem, *Le dossier Bruxelles-Auschwitz* (1980), 217–219; Idem, *La Persécution des Juifs en Belgique* (2004), 132, 234, 298.

⁵ Van 29 augustus 1942 t/m 10 oktober 1942 vond van 5 deportatietreinen de selectie van de voor arbeid geschikte volwassen mannen – in totaal 1.380 gedeporteerden – plaats vóór aankomst in Auschwitz, nl. in Kosel (85 km ten westen van Auschwitz).

⁶ De letter Z die sommige deportatietreinen kenmerkt, is niet bedoeld als Duitse afkorting van 'Zigeuner' (lees: Roma en Sinti). Ook deportatietreinen met joden die vertrokken vóór of na transport Z van 15 januari 1944 met 351 Roma en Sinti, droegen de letter Z. Deze duidt eerder op de deportatietreinen die *buiten* de 'Endlösung der Judenfrage' vielen (Roma en Sinti) òf waarvan de inzittenden *niet* bestemd waren tot onmiddellijke uitroeiing bij de aankomst (joden). In het geval van de joodse transporten ging het om joden met het Hongaarse of Turkse staatsburgerschap. Zij werden beschermd om diplomatieke redenen en werden niet naar vernietigingskampen doorgestuurd. Zo vertrok op 13 december 1943 een trein Z met 132 Turkse joden uit Mechelen, de mannen naar Buchenwald, de vrouwen en kinderen naar Ravensbrück. Op 19 april 1944 vertrok een ander transport Z met 14 Hongaarse joden naar het 'Austauschlager' (uitwisselingskamp) Bergen-Belsen. Tenslotte vertrokken op 23 april en 20 juni 1944 transporten van joden met de nationaliteit van tegen Duitsland strijdende landen uit Mechelen naar het interneringskamp Vittel in Noordoost-Frankrijk. Zij waren object van uitwisselingsonderhandelingen met de geallieerden.

6.4.3 Nederland: 14 juli 1942–13 september 1944

Datum van vertrek	Plaats van herkomst	Kamp van bestemming	Aantal gedeporteerden	Overlevenden in mei 1945
1942				
15 juli	Westerbork	Auschwitz	1.135	8
16 juli ⁷	Westerbork	Auschwitz	895	1
21 juli	Westerbork	Auschwitz	931	4
24 juli	Westerbork	Auschwitz	1.000	2
27 juli	Westerbork	Auschwitz	1.010	2
31 juli	Westerbork	Auschwitz	1.007	0
3 augustus	Westerbork	Auschwitz	1.013	1
7 augustus	Westerbork	Auschwitz	987	1
10 augustus	Westerbork	Auschwitz	559	1
14 augustus	Westerbork	Auschwitz	505	0
17 augustus	Westerbork	Auschwitz	506	1
21 augustus	Westerbork	Auschwitz	1.008	6
24 augustus	Westerbork	Auschwitz	519	0
28 augustus	Westerbork	Auschwitz ⁸	608	11
31 augustus	Westerbork	Auschwitz ⁸	560	6
4 september	Westerbork	Auschwitz ⁸	714	8
7 september	Westerbork	Auschwitz ⁸	930	9
11 september	Westerbork	Auschwitz ⁸	874	10
14 september	Westerbork	Auschwitz ⁸	902	8
18 september	Westerbork	Auschwitz	1.004	2
21 september	Westerbork	Auschwitz	713	1
25 september	Westerbork	Auschwitz	928	0
28 september	Westerbork	Auschwitz	610	0
2 oktober	Westerbork	Auschwitz ⁸	1.014	4
5 oktober	Westerbork	Auschwitz ⁸	2.012	29
9 oktober	Westerbork	Auschwitz	1.703	4
12 oktober	Westerbork	Auschwitz	1.711	8
16 oktober	Westerbork	Auschwitz ⁸	1.710	30
19 oktober	Westerbork	Auschwitz	1.327	8
23 oktober	Westerbork	Auschwitz ⁸	988	14
26 oktober	Westerbork	Auschwitz	841	3
30 oktober	Westerbork	Auschwitz ⁸	659	11
2 november	Westerbork	Auschwitz ⁸	954	14
6 november	Westerbork	Auschwitz ⁸	465	3
10 november	Westerbork	Auschwitz ⁸	758	9
16 november	Westerbork	Auschwitz ⁸	761	3
20 november	Westerbork	Auschwitz	726	0
24 november	Westerbork	Auschwitz ⁸	709	1
30 november	Westerbork	Auschwitz ⁸	826	9
4 december	Westerbork	Auschwitz	812	0
8 december	Westerbork	Auschwitz ⁸	927	2
12 december	Westerbork	Auschwitz	757	0
1943				
11 januari	Westerbork	Auschwitz	750	8
18 januari	Westerbork	Auschwitz	750	0
22 januari	Apeldoorn	Auschwitz	921	0
23 januari	Westerbork	Auschwitz	516	1
29 januari	Westerbork	Auschwitz	659	2

⁷ Op 16 juli 1942 vertrokken twee treinen met resp. 586 en 309 gedeporteerden; de treinen werd na vertrek tot één samengevoegd.

⁸ Van 28 augustus 1942 t/m 8 december 1942 vond van 18 deportatietreinen de selectie van de voor arbeid geschikte volwassen mannen – in totaal 3.540 gedeporteerden – plaats vóór aankomst in Auschwitz, nl. in Kosel (85 km ten westen van Auschwitz); De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 790–802.

vervolg chronologie van de deportaties uit Nederland, 1942–1944

Datum van vertrek	Plaats van herkomst	Kamp van bestemming	Aantal gedeporteerden	Overlevenden in mei 1945
1943				
2 februari	Westerbork	Auschwitz	890	1
9 februari	Westerbork	Auschwitz	1.184	12
16 februari	Westerbork	Auschwitz	1.108	5
23 februari	Westerbork	Auschwitz	1.101	4
2 maart	Westerbork	Sobibór	1.105	0
10 maart	Westerbork	Sobibór	1.105	14
17 maart	Westerbork	Sobibór	964	1
23 maart	Westerbork	Sobibór	1.250	0
30 maart	Westerbork	Sobibór	1.255	0
6 april	Westerbork	Sobibór	2.020	2
13 april	Westerbork	Sobibór	1.204	0
20 april	Westerbork	Sobibór	1.166	0
21 april	Amsterdam	Theresienstadt	295	zie bijlage 7.5.3
27 april	Westerbork	Sobibór	1.204	0
27 april	Westerbork	Theresienstadt	295	zie bijlage 7.5.3
4 mei	Westerbork	Sobibór	1.187	0
11 mei	Westerbork	Sobibór	1.446	1
18 mei	Westerbork	Sobibór	2.511	0
25 mei	Westerbork	Sobibór	2.862	0
1 juni	Westerbork	Sobibór	3.006	1
8 juni	Westerbork ⁹	Sobibór	3.017	0
29 juni	Westerbork	Sobibór	2.397	0
6 juli	Westerbork	Sobibór	2.397	0
13 juli	Westerbork	Sobibór	1.988	0
20 juli	Westerbork	Sobibór	2.209	0
24 augustus	Westerbork	Auschwitz	1.001	28
31 augustus	Westerbork	Auschwitz	1.004	5
7 september	Westerbork	Auschwitz	987	8
14 september	Westerbork	Auschwitz	1.005	73
14 september	Westerbork	Theresienstadt	305	zie bijlage 7.5.3
21 september	Westerbork	Auschwitz	979	58
19 oktober	Westerbork	Auschwitz	1.007	11
15 november	Vught	Auschwitz	1.149	38
16 november	Westerbork	Auschwitz	995	16
1944				
11 januari	Westerbork	Bergen-Belsen	1.037	zie bijlage 7.5.3
18 januari	Westerbork	Theresienstadt	870	zie bijlage 7.5.3
25 januari	Westerbork	Auschwitz	949	30
1 februari	Westerbork	Bergen-Belsen	908	zie bijlage 7.5.3
8 februari	Westerbork	Auschwitz	1.015	30
15 februari	Westerbork	Bergen-Belsen	773	zie bijlage 7.5.3
25 februari	Westerbork	Theresienstadt	811	zie bijlage 7.5.3
3 maart	Westerbork	Auschwitz	732	44
15 maart	Westerbork	Bergen-Belsen	210	zie bijlage 7.5.3
23 maart	Westerbork	Auschwitz	599	74
5 april	Westerbork	Theresienstadt	289	zie bijlage 7.5.3
5 april	Westerbork	Auschwitz	240	20
5 april	Westerbork	Bergen-Belsen	101	zie bijlage 7.5.3
19 mei	Westerbork	Auschwitz	453 ¹⁰	64
19 mei	Westerbork	Bergen-Belsen	238	zie bijlage 7.5.3

⁹ De trein van 8 juni 1943 was het beruchte ‘Kindertransport’ uit kamp Vught via Westerbork naar Sobibór.

¹⁰ Onder wie 245 Roma en Sinti. B.A. Sijes et al., *Vervolgving van Zigeuners in Nederland 1940–1945* (Den Haag, 1979), 119–121.

vervolg chronologie van de deportaties uit Nederland, 1942–1944

Datum van vertrek	Plaats van herkomst	Kamp van bestemming	Aantal gedeporteerden	Overlevenden
1944				
3 juni	Vught	Auschwitz	496	160
31 juli	Westerbork	Theresienstadt	213	zie bijlage 7.5.3
31 juli	Westerbork	Bergen-Belsen	178	zie bijlage 7.5.3
3 september	Westerbork	Auschwitz	1.019	127
4 september	Westerbork	Theresienstadt	2.087	zie bijlage 7.5.3
13 september	Westerbork	Theresienstadt	279	zie bijlage 7.5.3
totaal			102.893	5.202

Bronnen: J. van de Vosse (inleiding), *Auschwitz. Deel 1: het dodenboek van Auschwitz* ('s-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, 1947); Idem, *Auschwitz. Deel 2: de deportatietransporten van 15 Juli 1942 tot en met 24 Augustus 1942* ('s-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, 1948); Idem, *Auschwitz. Deel 4: de deportatietransporten in 1943* ('s-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, 1953); Idem, *Sobibor, Rapport van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, Tweede, verbeterde en aangevulde uitgave* ('s-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, 1947); L.Ph. Polak en L. van Weezel (samenstelling), *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland, 1940–1945* (Amsterdam: Polak & Van Gennep/Joods Historisch Museum, 1965¹/1979²), pp. 114–120; Eng. ed.: *Documents of the persecution of the Dutch Jewry, 1940–1945* (Amsterdam: Polak & Van Gennep/Joods Historisch Museum, 1979), 114–120; De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 790–802 (de Kosel-groep); Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1993), bijlage met namenlijsten van de 19 treinen; zesde, herziene druk 2008, pp. 232–248; G. Hirschfeld, 'Niederlande', in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg, 1991), gegevens op pp. 162–165. Voor namenlijsten van gedeporteerde en om het leven gebrachte joden uit Nederland, zie de Gedenkboeken van de Oorlogsgravenstichting: *In Memoriam. Nederlandse oorlogsslachtoffers* (42 delen), delen 4 t/m 33: 'Nederlandse en met asiel in Nederland verblijvende Joodse oorlogsslachtoffers omgekomen in Nederland, Duitsland en andere landen van Europa' (ruim 100.000 namen met geboortedatum en -plaats en overlijdensdatum en -plaats), deel 42: 'Supplement op alle delen' ('s-Gravenhage: Oorlogsgravenstichting, z.j.). Het boek *In Memoriam (Lezecher) לזכר* (Den Haag: SDU, 1995) bevat de namen, geboortedata en -plaatsen, en sterfedata en -plaatsen van de joodse slachtoffers uit Nederland die niet individueel werden begraven of van wie geen graf bekend is. Zie verder de op initiatief van prof. Isaac Lipschits opgerichte en door Stichting Digitaal Monument Joodse gemeenschap en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam beheerde website: <http://www.joodsmonument.nl>.

6.5.1 Aantallen gedeporteerden uit Frankrijk (1942–'44), bestemming, slachtoffers en overlevenden

Plaats van herkomst, bestemming, periode	Gedeporteerden	Overlevenden	Slachtoffers
Uit Compiègne naar Auschwitz (23 maart en 5 juni 1942)	2.112	64	2.048
Uit Frankrijk individueel naar verschillende gevangenissen en kampen in Duitsland (1942–1944)	minimum 100	?	maximaal 100
Uit Pithiviers, Beaune-la-Rolande en Angers naar Auschwitz (25 juni – 7 aug. 1942), 8 treinen	7.958	213	7.745
Uit departementen Nord en Pas-de-Calais naar Auschwitz (1942)	815	minimaal 4	maximaal 811
Uit Drancy of Pithiviers naar Kosel (26 aug. – 9 nov. 1942)	3.056	?	?
Uit Drancy naar Auschwitz (22 juni 1942 – 2 maart 1943), 35 treinen	33.869	232	33.637
Uit Frankrijk gedeporteerd in transporten van verzetsmensen op 8 juli 1942 en 30 april 1944 naar Auschwitz	130	?	maximaal 130
Uit Drancy naar Sobibór en/of Majdanek (4 maart – 25 maart 1943), vier treinen	4.003	13	3.990
Uit Drancy naar Auschwitz (23 juni 1943 – 31 juli 1944), 20 treinen	22.538	40	22.498
Uit Drancy naar Kaunas en Reval (15 mei 1944), één trein	878	17	861
Uit Lyon naar Auschwitz (11 augustus 1944), één trein	430	36	394
Echtgenotes en kinderen van Frans-joodse krijgsgevangenen, naar Bergen-Belsen (2 mei en 21 juli 1944), twee treinen	minimum 400	minimaal 12	maximaal 388
Uit Toulouse, Noé en St.-Sulpice naar Buchenwald (30 juli 1944)	360	minimaal 12	maximaal 248
Uit Clermont-Ferrand naar Auschwitz (22 augustus 1944)	minimum 63	minimaal 1	ca. 62
Totalen	minimaal 75.957	ca. 2.796	ca. 73.161

Bronnen: Serge Klarsfeld (ed.), *Memorial to the Jews deported from France 1942–1944. Documentation of the deportation of the victims of the 'Final Solution' in France* (New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1983), pp. xxvi–xxvii; dit *Memorial* bevat de alfabetische lijst van de uit Frankrijk gedeporteerde joden met hun geboortedatum en het nummer van de deportatietrein. Zie verder: S. Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der "Endlösung der Judenfrage" in Frankreich* (Nördlingen: Greno, 1989), pp. 330–333; Idem, *Le Calendrier* (1993), passim.

6.5.2 Aantallen gedeporteerden uit België (1942–'44), bestemming, slachtoffers en overlevenden

Geïnterneerd in Frankrijk:	Gedeporteerd naar Auschwitz of naar andere kampen	van wie om het leven gebracht of omgekomen	niet gedeporteerd	van wie gestorven
in Drancy	5034	4717	30	?
in andere kampen of gevangenissen			2363	15
Totaal	5034	4717	2393	15
Geïnterneerd in België:				
in Mechelen	25.124	23.802	1477	52
in gevangenissen	347	219	206	32
in Breendonk	54		165	65
Totaal	25.525	24.021	1898	149
Algemeen totaal	30.559	28.738	4242	164

Opgesloten en/of weggevoerde joden:	34.801	van wie overleden:	28.902
-------------------------------------	--------	--------------------	--------

Uit België naar Auschwitz gedeporteerd:

Joden in België 1940 – 1944	Geïdentificeerd	via Mechelen		via Drancy	
		Gedeporteerd	Gerepatrieerd	Gedeporteerd	Gerepatrieerd
Geregistreerd in kaartenbestand voor joden bij Sipo-SD te Brussel	55.670	25.257	1210	1242	ca. 77
Met niet-joden gehuwd	1078	(?)*	?	?	
Joden in N.-Frankrijk	516	516	?	?	
Niet-geregistreerde zigeuners (Roma, Sinti)	351	351	12		
Totaal	57.615	25.257	1205	1242	?
Door de Belgische overheid na sept. 1944 geïdentificeerde joden	8414			3792	?
Totaal	66.029	25.257	1205	5034	317

* waarschijnlijk maximaal enkele tientallen gedeporteerde gemengd gehuwden (vooral gedurende de eerste maanden van de deportaties).

Bronnen: Maxime Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)* (Bruxelles: Complexe, 2004), pp. 132, 234, 279, 298; Idem, *L'Étoile et le Fusil*, deel II: 1942: *les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique* (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1984), pp. 240–243; deel III: *La traque des Juifs, 1942–1944* (idem, 1986), band 2, p. 259. Idem, *Le Dossier Bruxelles–Auschwitz. La police SS et l'extermination des Juifs de Belgique* (Bruxelles: Comité belge de soutien à la partie civile dans le procès des officiers SS, 1980), pp. 217–219. Juliane Wetzel, 'Frankreich und Belgien', in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg, 1991), gegevens op pp. 134–135. Voor namenlijsten van de uit België weggevoerde joden, zie Serge Klarsfeld, Maxime Steinberg (red.), *Mémorial de la déportation des Juifs de Belgique* (Bruxelles/New York: Union des Déportés Juifs en Belgique/Beate Klarsfeld Foundation, 1982; niet gepagineerd); tweede, herziene uitgave, in Nederlandse vertaling: *Memoriaal van de deportatie der Joden uit België* (Brussel/New York: Vereniging der Joodse weggevoerden in België/Beate Klarsfeld Foundation, 1992; 642 pag.).

6.5.3 Aantallen gedeporteerden uit Nederland (1941-'44), bestemming, slachtoffers en overlevenden

Plaats van herkomst, bestemming, periode	Gedeporteerden	Overlevenden	Slachtoffers
Uit Nederland (via Buchenwald) naar Mauthausen (februari 1941–september 1942)	circa 1.750	1	ca. 1.749
Uit Nederland naar verschillende gevangenissen en kampen in Duitsland (1941–1943)	ca. 200	?	ca. 200
Uit België en Frankrijk naar Auschwitz (1942–1944)	ca. 2.000, van wie minstens 587 uit Drancy	ca. 100	ca. 1.900
Uit Westerbork naar Kosel (Silezië) (28 aug.–8 dec. 1942)	3.540	181	3.359
Uit Westerbork naar Auschwitz (15 juli 1942 – 23 februari 1943) 51 treinen	42.024	85	41.939
Uit Apeldoorn naar Auschwitz (22 januari 1943) 'Krankentransport'	921	0	921
Uit Westerbork naar Sobibór (2 maart – 20 juli 1943) 19 treinen	34.313	19	34.294
Uit Westerbork naar Auschwitz (24 aug. 1943 – 3 sept. 1944) 16 treinen	11.985	588	11.397
Uit Vught naar Auschwitz (15 november 1943, 3 juni 1944) 2 treinen	1.645	198	1.447
Uit Amsterdam en Westerbork naar Theresienstadt (27 april 1943 – 4 september 1944)	4.894	1.980	2.914
Uit Westerbork naar Buchenwald en Ravensbrück (oktober 1943)	150	?	150 (?)
Uit Westerbork naar Bergen-Belsen (11 januari – 13 september 1944) 8 treinen	3.751	ca. 2.050	ca. 1.701
Totalen	ca. 107.083	ca. 5.202	ca. 101.881

Bronnen: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8: *Gevangenen en gedeporteerden* (wetenschappelijke uitgave, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1978), pp. 698–709, m.n. tabel IX op p. 708; Gerhard Hirschfeld, 'Niederlande', in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg, 1991), gegevens op pp. 162–165; *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland, 1940–1945*, samengesteld door L.Ph. Polak en L. van Weezel (Amsterdam: Polak & Van Gennep/Joods Historisch Museum, 1965¹/1979²), pp. 114–120, 175; S. Klarsfeld, *Le Calendrier de la persécution*, p. 1126. Voor namenlijsten van gedeporteerde en om het leven gebrachte joden uit Nederland, zie de Gedenkboeken van de Oorlogsgravenstichting: *In Memoriam. Nederlandse oorlogsslachtoffers* (42 delen), delen 4 t/m 33: 'Nederlandse en met asiel in Nederland verblijvende Joodse oorlogsslachtoffers omgekomen in Nederland, Duitsland en andere landen van Europa' (ruim 100.000 namen met geboortedatum en -plaats en overlijdensdatum en -plaats), deel 42: 'Supplement op alle delen' ('s-Gravenhage: Oorlogsgravenstichting, z.j.). Het boek *In Memoriam (Lezecher) לזכר* (Den Haag: SDU, 1995) bevat de namen, geboortedata en -plaatsen, en sterftedata en plaatsen van de joodse slachtoffers uit Nederland, die geen graf hebben of van wie geen graf bekend is.

6.6 Vergelijkend overzicht van maandelijkse aantallen en percentages gedeporteerden in de drie fases met de maanden waarin de percentuele verschillen vooral ontstonden **vet** gedrukt¹¹

Eerste deportatiefase, maart/juni – november 1942

maand	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	% van 320.000	aantal	% van 66.000	aantal	% van 140.000
maart 1942	1.112	0,3	0	0	0	0
juni 1942	4.037	1,3	0	0	0	0
juli	7.800	2,4	0	0	5.988	4,3
augustus	13.123	4,4	5.990	9,1	5.252	3,8
september	12.134	3,9	5.790	8,8	6.675	4,8
oktober 1942	0	0	4.841	7,3	11.965	8,5
1–11 november	3.745	1,2	0	0	2.177	1,5
totalen	41.951	13,1	16.621	25,2	32.057	22,9

Tweede deportatiefase, november 1942 – juni 1943

maand	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	% van 320.000	aantal	% van 66.000	aantal	% van 140.000
12–30 nov. 1942	0	0	0	0	3.022	2,1
december 1942	0	0	0	0	2.496	1,8
januari 1943	0	0	1.555	2,4	3.594	2,5
februari	2.998	0,9	0	0	4.303	3,1
maart	5.003	1,6	0	0	5.679	4,1
april	0	0	1.400	2,1	5.889	4,2
mei	0	0	0	0	8.006	5,8
1–22 juni 1943	0	0	0	0	6.023	4,3
totaal	8.001	2,5	2.955	4,5	39.012	27,9
mrt.–11 nov. '42	41.951	13,1	16.621	25,2	32.057	22,9
algemeen totaal	49.952	15,6	19.576	29,7	71.069	50,8

Derde deportatiefase, juni 1943 – september 1944

maand	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	% van 320.000	aantal	% van 66.000	aantal	% van 140.000
23–30 juni 1943	1.018	0,3	0	0	2.397	1,7
juli 1943	2.000	0,6	1.553	2,4	6.614	4,7
augustus 1943	0	0	0	0	2.005	1,4
september	1.000	0,3	1.425	2,2	3.276	2,3
oktober	2.000	0,6	0	0	1.007	0,7
november	1.200	0,4	0	0	2.144	1,5
december	1.850	0,5	132	0,2	0	0
januari 1944	1.155	0,4	1.008	1,5	2.856	2,0
februari	2.714	0,9	0	0	3.507	2,5
maart	2.501	0,8	14	0,02	1.541	1,1
april	2.500	0,8	625	0,9	630	0,4
mei	3.078	1	507	0,8	691	0,5
juni	1.100	0,3	0	0	496	0,3
juli	1.300	0,4	563	0,9	391	0,3
augustus	481	0,15	0	0	0	0
sept. 1944	0	0	0	0	3.375	2,4
totaal	23.897	7,5	5.827	8,8	30.930	22
totaal maart 1942–22 juni '43	49.952	15,6	19.576	29,7	71.069	50,8
algemeen totaal	73.849	23,1	25.403	38,5	101.999	73

¹¹ Bronnen van de absolute cijfers: Klarsfeld (ed.), *Memorial*, xxvi–xxvii; Idem, *Vichy–Auschwitz*, 330–333; Klarsfeld/Steinberg, *Memoriaal* (1992); Polak/Van Weezel (ed.), *Documents* (1979), 114–120; Benz (Hg.), *Dimension*, 132–135, 162–165.

6.7 Vergelijkend overzicht van het lot van de joden in Frankrijk, België en Nederland¹²

	Frankrijk		België		Nederland	
	aantal	percentage	aantal	percentage	aantal	percentage
Joodse bevolking vóór aanvang van de bezetting ^A	ca. 320.000	100	ca. 66.000	100	140.000	100
Ontsnapping tijdens de Duitse inval naar gebied blijvend buiten Duits machtsbereik ^B	max. ca. 30.000	9,4	4.000–5.000	6,1–7,6	ca. 400	0,3
Totale deportatiecijfer, 1941–1944 (slachtoffers en overlevenden) ^C	75.721–80.000 ^C	23,7–25	25.124	38,1	107.000	76,4
Geslaagde ontsnapping of legale emigratie, juni 1940–aug. 1944 ^D	ca. 20.000 ^D	6,3	ca. 3.000	4,5	2.000 – 3.000 ^D	1,4–2,1
Vrijgesteld van deportatie en/of op legale adressen tot einde van de bezetting ^E	minimaal 30.000	9,4	ca. 3.500	5,3	ca. 11.000	7,9
Overlevenden uit de kampen ^F	2.566 – 2.800	0,8–0,9	1.325	2,0	5.450	3,9
Onderduikers, volwassenen, tot einde van de bezetting ^G	140.000–150.000	43,8–47	max. ca. 20.000	30,3	max. ca. 14.000	10
Onderduikers, kinderen, vnl. met hulp van niet-joodse en joodse verzetsorganisaties ondergebracht tot einde van de bezetting ^H	20.000 – 30.000	6,3–9,4	ca. 4.000	6,1	4.000 – 4.500	2,9–3,2

Bronnen:

A) Frankrijk: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy*, vol. 2 (1985), 179–181; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit* (1989), 26–28, 320; Kaspi, *Les Juifs* (1991), 20; Zuccotti, *Holocaust* (1993), 3, 206–208; Poznanski, *Être juif* (1994), 23. België: M. Steinberg, *L'Étoile et le Fusil*, I, 76, 83–85, 98–100. Nederland: Presser, *Ondergang*, I, 64–65, 417–418; De Jong, *Koninkrijk*, IV, 744–745; VI, 358; Moore, *Victims and survivors*, 259.

B) Frankrijk: zie onder d); België: M. Steinberg, *L'Étoile*, I, 84, 87–88. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, III, 443–444, 454–455; VI, 358; Moore, *Victims*, 46–48.

C) Frankrijk: Klarsfeld, *Vichy–Auschwitz* (1989), 330–333; Benz (Hg.), *Dimension*, 132–133; de 80.000 is met inbegrip van tussen twee- en drieduizend joden die in 1940–'42 stierven door slechte omstandigheden in interneringskampen in (onbezette) Frankrijk, alsmede degenen die als gijzelaars of verzetsstrijders werden geëxecuteerd. Zuccotti, *Holocaust*, p. 308 n. 9; Poznanski, *Être juif*, 264–269; Peschanski, *La France des Camps*, 219–239. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, II, 240–243; Idem, *L'Étoile*, III-2, p. 259; Idem, *La Persécution*, 132; Benz (Hg.), *Dimension*, 134–135. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, VIII, 698–709; Presser, *Ashes* 539; Blom, *Crisis*, 136–141; Benz (Hg.), *Dimension*, 162–165; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 100.

D) Frankrijk is met inbegrip van de legale emigraties (ca. 6.400) uit de onbezette zone tot november 1942: Pozananski, *Être juif*, 256; Marrus/Paxton, *Vichy France*, 114, 164, 310; Zuccotti, *Holocaust*, 237, 253, 256, 259. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, III-1, 179–199; Idem, *La Persécution*. Nederland (incl. max. duizend legale emigraties, vnl. in 1941): De Jong, *Koninkrijk*, V, 1001–1009; VI, 358; Braber, 'Zelfs als wij zullen verliezen', 78–81; Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 104, 125.

E) Het betreft hier o.a. 'gemengd' gehuwden, degenen van wie de registratie als (vol-)jood ongedaan werd gemaakt. Frankrijk: J. Adler, *The Jews of Paris*, pp. 13–14 n. 37, 47 op p. 245; Zuccotti, *Holocaust*, 199, 237, 246; Poznanski, *Être juif*, 493. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, III-2, 230–232. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 358–360; Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', 16–17; Idem, 'Mangelnde Solidarität', p. 125 n. 220; Croes/Tammes, 'Gif', 195.

F) Frankrijk: Klarsfeld, *Memorial* 1983), p. xxvi; Idem, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit*, 331–332; Zuccotti, *Holocaust*, p. 344 n. 50. België: M. Steinberg, *La Persécution*, 132; Idem, *L'Étoile*, II, 240–243. Nederland: zie c)

G) Frankrijk: Zuccotti, *Holocaust*, 237; A. Cohen, *Persécutations*, 390–397, 481–483; Poznanski, *Jews in France*, 101. België: Gutman (ed.), *Encyclopedia*, 165; Dratwa, 'Genocide and its memories', pp. 523–524 n. 2–4. Nederland: zie E)

H) Kinderen tot 16 jaar. Frankrijk: Kaspi, *Les Juifs*, 339–351; A. Cohen, *Persécutations*, 462–465; Zuccotti, *Holocaust*, 214, 224; Poznanski, *Être juif*, 677–679; Gordon (ed.), *Historical Dictionary*, 309. België: M. Steinberg, *L'Étoile*, III-1, 123–127, 167–172; Dratwa, 'Genocide and its memories', 523–524 n. 2–4; Paldiel, 'The Rescue of Jewish Children in Belgium', 310. Nederland: De Jong, *Koninkrijk*, VI, 358; Flim, *Omdat hun hart sprak*; Moore, *Victims and survivors*, 146, 234.

¹² Het is bekend dat de aantallen gedepoteerden, slachtoffers, overlevenden en onderduikers onder de joodse bevolkingsgroepen in de verschillende landen niet steeds met grote nauwkeurigheid kunnen worden vastgesteld. Voor de aantallen onderduikers geldt dat er per definitie geen betrouwbare, exacte cijfers, maar slechts schattingen beschikbaar zijn, wat natuurlijk mede te maken heeft met het wezen van een bestaan in de clandestiniteit zelf. Bronnen en onderzoeksliteratuur vermelden niet altijd precies dezelfde cijfers, maar tellingen, schattingen en onderlinge vergelijking van gegevens van deelgroepen voor genoemde landen laten betrekkelijk geringe variaties zien, zodat over de orde van grootte van de cijfers en percentages in grote lijnen overeenstemming bestaat. Vermelding van twee aantallen heeft betrekking op de minimum- en maximum-schatting.

6.8 Afkortingen, letterwoorden

AA	Auswärtiges Amt, Berlin (Duitse ministerie van buitenlandse zaken)
Abt.	Abteilung
ACA	Assemblée des Cardinales et Archevêques, France (vanaf 1918)
ACIP	Association Consistoriale des Israélites de Paris
ADAP	Akten zur deutschen auswärtigen Politik (meerdere bronnenpublicatie, 1969–)
AG	Aktiengesellschaft
AIU	Alliance Israélite Universelle
AJ	Armée juive, France
AJB	Association des Juifs en Belgique (1941–'44), minder bekend onder de naam Vereniging der Joden in België of Vereinigung der Juden in Belgien (VJB)
AJHQ	American Jewish Historical Quarterly
AJDC	American Jewish Joint Distribution Committee (Joint), hoofdkantoor: New York, USA
AN	Archives Nationales, Paris
AO	Auslands-Organisation (der NSDAP)
AP	Administrateur(s) provisoire(s) (Frans equivalent van 'kommissarischer Verwalter').
AS	Armée secrète, France ; Armée secrète of Geheim Leger (GL) in België
ASG	Amsterdamse Studenten Groep
BA	Bundes-Archiv, Koblenz (BAK), Berlin (BAB);
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg
Bd.	Band (Duits: boekdeel), Bde: Bände
BDC	(formerly Allied) Berlin Documents Center (now part of BA Berlin, BAB)
BdO	Befehlshaber der Ordnungspolizei
BdS	Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes
BEG	Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis (uitgave van SOMA, Brussel, 1996–)
BGTW	Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (Brussel, 1972–'95)
BL	Belgisch Legioen
BLH	Beit Lohamei Hagetaot, Israël (The Ghetto Fighters' House, museum, archief en studiecentrum)
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
BRD	Bundesrepublik Deutschland (1949–)
BTG	Brüsseler Treuhand-Gesellschaft
BTNG	Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis (Revue belge d'histoire contemporaine – RBHC)
BWP	Belgische Werkliedenpartij
CADJJ	Comité d'action et de défense de la jeunesse juive, France
Cagoule	zie: CSAR
CAHJP	Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem
CAR	Comité d'Assistance aux Réfugiés d'Allemagne, France (1936–'42)
CBI	Comité de Bienfaisance Israélite, France (1809–1942)
CBJB	Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, Amsterdam (1933–'41)
CCOJA	Commission centrale des organisations juives d'assistance, France (1941–'42)
CDC	Caisse des Dépôts et Consignations (onderafdeling van Franse ministerie van Financiën)
CDJ	Comité de Défense des Juifs (en Belgique) (1943–'44), minder bekend onder de naam Joods Verdedigingscomité (JVC)
CDJC	Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris
CdS	Chef der Sicherheitspolizei und des SD (R. Heydrich 1939–'42, E. Kaltenbrunner 1943–'45)
CDV	Centre de documentation et de vigilance, France
CEGES	Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines (anciennement le Centre de Recherche et de Études historiques de la Seconde Guerre mondiale), Bruxelles
CF	Croix de Feu, France (leider van 1929 tot 1936: kolonel François de La Rocque)
CFLN	Comité Français de la Libération Nationale
CGD	Comité Général de Défense des Juifs, France
CGQJ	Commissariat Général aux Questions Juives, Vichy (1941–'44)
CGT	Confédération Générale du Travail, France
CHDGM	Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale, Paris (1951–'78)
CHTP	Cahiers d'Histoire du Temps Présent (éditée par le CEGES, Bruxelles, 1996–)
CIAF	Commissione italiano de l'armistizia con la Francia
CICB	Centraal Israëlitisch Consistorie van België (Consistoire Central des Israélites de Belgique)
CIE	Centre d'Information et d'Enquête, France
CIMADE	Comité inter-mouvements auprès des évacués, France (opgericht 1939), secretaris-generaal: Madeleine Barot
CJV	Comité voor Joodse Vluchtelingen (sub-comité van CBJB)
CNHEJ	Centre national des hautes études juives, Université Libre de Bruxelles
CNO	Collectie Nederlandse Overheidsinstellingen (archieffcollectie in NIOD)

CNR	Conseil National de la Résistance, France
CNRS	Centre National des Recherches Scientifiques, Paris
CO	Comité(s) d'organisation professionnel, France
Codi	Comité directeur d'Organisation sioniste de France
Comité de Nîmes	onofficiële naam van: Comité de coordination pour l'assistance dans les Camps, een samenwerkingsverband van verschillende niet-joodse humanitaire hulporganisaties (CIMADE, andere christelijke organisaties, Franse Rode Kruis en <i>Secours suisse</i>), genoemd naar de stad waar het hoofdkantoor was (voorzitter: Donald Lowrie, Amerikaans vertegenwoordiger van YMCA)
CPN	Communistische Partij van Nederland
CREHSGM	Centre de Recherche et d'Études historiques de la Seconde Guerre mondiale (sinds 1996: Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines, CEGES), Bruxelles.
CRIF	Conseil Représentatif des Israélites (devenu des Institutions juives) de France
CSAR	Comité secret d'action révolutionnaire, bijgenaamd Cagoule (Frankrijk)
CSG	College van Secretarissen-generaal, Nederland
CUDJ	Comité d'Union et de Défense des Juifs en France
CZA	Central Zionist Archives, Jerusalem
DAE	Direction de l'Aryanisation Économique, France
DAPAG	Direction de l'Administration de la Police et des Affaires générales, France
dep.	departement (<i>département</i>), bestuurlijk gewest in Frankrijk
DeVlag	Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap / Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft
DeWag	Deutsch-Wallonische Arbeitsgemeinschaft
DFCAA	Délégation française auprès de la commission allemande d'armistice
DGPN	Direction générale de la Police nationale, France
DGTO	Délégation générale du Gouvernement français dans les territoires occupés, Paris
dir.	sous la direction de
DJH	Dutch Jewish History (vol. 1: 1984. Vol. 2: 1989. Vol. 3: 1993)
DNB	Deutsches Nachrichten-Büro
DRT	Deutsche Revisions- und Treuhand AG
DZN	Deutsche Zeitung in den Niederlanden
ed., eds.	edited by, editor, editors; éd.: éditeur(s)
EFI	Entr'aide Française Israélite
EIF	Éclaireurs Israélites de France
Emigdirect	oorspr. Duitse organisatie ter bevordering van directe emigratie van Oost-Europese joden uit Duitsland
ERR	Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
ET	Entraide temporaire, Paris (clandestien onderdeel van de legale SSAE)
ETRA	Eisenbahn-Transportabteilung (ETRA-W = Eisenbahn-Transportabteilung-West)
FFDJF	Association des fils et filles des déportés juifs de France
FFI	Forces Françaises de l'Intérieur
FG	Feldgendarmérie (Duitse militaire politie)
FI	Front de l'Indépendance, Belgique (ook: OF, Onafhankelijkheidsfront)
FiWi	Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, Niederlande
FK	Feldkommandantur
FMC	Fondation de la mémoire contemporaine, Bruxelles
FO/SD	Foreign Office/State Department Document Center
FS	Fernschreiben (telexbericht)
FSJF	Fédération des Sociétés Juives de France, aussi: Fédération
FTP	Francs-Tireurs et Partisans (Français)
FTP-MOI	Francs-Tireurs et Partisans – Main d'Oeuvre Immigrée
GAA	Gemeente-Archief Amsterdam, vanaf 2007: Stadsarchief Amsterdam.
GAB	Gewestelijk Arbeidsbureau, Nederland
Gestapa	Geheimes Staatspolizeiamt, Berlin
Gestapo	Geheime Staatspolizei
GFH	Ghetto Fighters' House, Israël (museum, archief en studiecentrum, zie ook BLH)
GFP	Geheime Feldpolizei
GK	Generalkommissar / Generalkommissariat, Niederlande
GKzbV	Generalkommissar(iat) zur besonderen Verwendung
(G)mbH	(Gesellschaft) mit beschränkter Haftung (vennootschap met beperkte aansprakelijkheid)
GMR	Groupes Mobiles de Réserve, France
GP	Groupes de Protection, France
GTE	Groupements des Travailleurs étrangers, France
HA	Hauptabteilung
Hg.	Herausgeber, herausgegeben von (vaak ook afgekort als Hrsg.)
HGS	Holocaust and Genocide Studies (1986–)

HIAS	Hebrew Immigrant Aid and sheltering Society (based in USA)
HICEM	HIAS, JCA, Emigdirect (a German Jewish emigration association), combined
HSSPF	Höhere(n) SS- und Polizeiführer
i.A.	im Auftrage
IEQJ	Institut d'étude des questions juives, Paris (1941-'43)
IEQJER	Institut d'étude des questions juives et ethno-raciales, Paris (1943-'44, voortzetting van IEQJ)
IfZ	Institut für Zeitgeschichte, München (1950-)
IHTP	Institut d'Histoire du Temps Présent, Paris (1978-), onderdeel van CNRS
IMT	Trials of War Criminals before the Nuremberg International Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946–April 1949 (meerdere publicatie)
ITS	International Tracing Service, dienst van het Internationale Comité van het Rode Kruis, gevestigd in Bad Arolsen (Hessen, Duitsland; ook Internationaler Suchdienst genoemd)
JCA	Jewish Colonization Association (a British group)
JCC	Joodse Coördinatie-Commissie, Nederland (1940-'41), voorzitter: dr. Lodewijk E. Visser
JCH	Journal of Contemporary History
JDL	Judendurchgangslager
JDRP	Joodse Dienst voor Reclassement en Plaatsing (van de VJB)
JHM	Joods Historisch Museum, Amsterdam
JJF	Jeunesse juive de France
JMDV	Joods Museum van Deportatie en Verzet, Mechelen (België) (ook: MJDR)
JMH	Journal of Modern History
JNF	Jewish National Fund (Joods Nationaal Fonds, zie ook KKL)
JO	Journal officiel de la République française (vanaf 3 januari 1941: de l'État français, JOEF)
JOC	Jeunesse Ouvrière Chrétienne, France
Joint	American Jewish Joint Distribution Committee (AJJDC), New York, USA
JVB	Jodenvereniging in België, meer bekend onder de Franstalige naam en afkorting: Association des Juifs en Belgique (AJB)
JVC	Joods Verdedigingscomité (België), meer bekend onder de Franstalige naam en afkorting: Comité de Défense des Juifs (CDJ). Of: Joods Vluchtelingen Comité (Nederland), 1933-'41.
KdS	Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD
KKL	Keren Kayemeth le-Israel (Joods Nationaal Fonds, JNF)
KL	Konzentrationslager (officiële, ambtelijke afkorting voor concentratiekamp)
KPB	Kommunistische Partij België
Kripo	Kriminalpolizei
KVR	Kriegsverwaltungsrat
Légion	Légion française des combattants
LICA	Ligue internationale contre l'antisémitisme
Liro	Lippmann, Rosenthal & Co, Sarphatistraat, Amsterdam (Duitse roofinstelling)
LKP	Landelijke Knokploegen; organisatie voor steun aan de LO, Nederland
LO	Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Nederland
LVF	Légion des Volontaires Français contre le Bolchévisme
MA	Militärarchiv
MAE	Ministère des Affaires Étrangères, France (Frans Ministerie van Buitenlandse Zaken)
M-Aktion	Möbelaktion
MBF	Militärbefehlshaber in Frankreich, Paris
MJDR	Musée juif de la déportation et de la résistance, Malines (België) (ook: JMDV)
MJS	Mouvement de la Jeunesse Sioniste, France
MLN	Mouvement de Libération Nationale, France
MNCR	Mouvement national contre le racisme, France
MOI	Main d'Œuvre Immigrée (deel van PCF, France; deel van KPB, België)
MSP	Ministère de la Santé Publique et de la Famille – Belgique (Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin – België)
MSR	Mouvement Social Révolutionnaire, France (voorman: Eugène Deloncle, vanaf mei 1942: Georges Soulès)
MUR	Mouvements Unis de la Résistance, France
MV	Militärverwaltung
NA	Nationaal Archief, Den Haag (voorheen: Algemeen Rijksarchief, ARA)
NAGU	Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen
NARA	National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA.
NCWO	Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, te Brussel (sinds 1996: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij – SOMA).
NDAW	Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid, België
NEHA	Nederlands Economisch Historisch Archief, Amsterdam
NG	Nazi Government (gebruikt in documenten voor de processen van het IMT)

NGV	Niederländische Grundstücksverwaltung
NIG	Nederlands-Israëlitische Gemeente
NIHS	Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge
NIK	Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (voorheen Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)
NIW	Nieuw Israëlietisch Weekblad, Nederland (1865–)
NJSS	The Netherlands' Journal of Social Sciences
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden (1931–'45)
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei
NSF	Nationaal Steun Fonds, Nederland
NSKK	Nationalsozialistisches Kraftfahr-Korps
NSNAP	Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiders-Partij
NV	Naamloze Vennootschap, naam van Nederlandse verzetsgroep voor onderduik hulp
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NWK	Nationaal Werk voor Kinderwelzijn, België (ook: ONE, Œuvre Nationale des Enfants), directrice: Yvonne Nèvejean
NZB	Nederlandse Zionistenbond (opgericht 1899)
OASI	Œuvre d'assistance sociale israélite, in onbezette/zuidelijke zone van Frankrijk
ObdH	Oberbefehlshaber des Heeres
OCIS	Oeuvre Centrale Israélite de Secours, Belgique (ook: Centraal Beheer van Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon, België)
OCM	Organisation Civile et Militaire, France
OCPRI	Office central de répartition des produits industriels, France
OF	Onafhankelijkheidsfront, België (ook: FI, Front de l'Indépendance)
OFK	Oberfeldkommandantur
OJC	Organisation Juive de Combat, France
OKH	Oberkommando des Heeres
OKVR	Oberkriegsverwaltungsrat
OKW	Oberkommando der Wehrmacht, Berlin
Omnia	Omnia Treuhand-Gesellschaft m.b.H. (Prag, Den Haag)
ONE	Œuvre Nationale de l'Enfance, Belgique (ook: NWK, Nationaal Werk voor Kinderwelzijn), directrice: Yvonne Nèvejean
ONT	Office national du travail, Belgique (zie ook RAA)
ORA	Organisation de Résistance de l'Armée, France
Orpo	Ordnungspolizei (vanwege uniformkleur ook 'Grüne Polizei' genoemd)
ORT	Organisation pour la Reconstruction et le Travail, France
OSE	Œuvre de Secours aux Enfants, France
OSF	Organisation sioniste de France (1942–'44)
OT	Organisation Todt
PBA	Politie-Bataljon Amsterdam
PBC	Persoonsbewijzen Centrale, Amsterdam (ondergrondse organisatie)
PCF	Parti Communiste Français
PDA	Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort
PJ	Police judiciaire, France
PM	Police municipale, France
POB	Politie-Opleidingsbataljon (Westenberg kazerne, Schalkhaar, Nederland)
POD	Politieke Opsporingsdienst, Nederland
PP	Préfecture de Police, Paris
PPF	Parti Populaire Français (1936–'44, leider: Jacques Doriot)
PQJ	Police aux Questions juives, France (1941–'42)
PRO	Public Record Office, London (thans: National Archives, London)
PSF	Parti Social Français, vanaf 1940: Progrès Social Français (1936–'41, leider: kolonel François de La Rocque; voortzetting van CF)
PV	Proces-verbaal
RAA	Rijksarbeidsambt, België (Office national du travail)
RBHC	Revue belge d'histoire contemporaine (Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis - BTNG)
RDHDGM	Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, France (1951–'79)
RFSS	Reichsführer-SS (Heinrich Himmler)
RG	Renseignements généraux, France; of: RG: Record Group in YVA of in PRO
RIOD	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (vanaf 1999: NIOD)
RNP	Rassemblement National Populaire, France (1941–'44, leider: Marcel Déat)
RSHA	Reichssicherheitshauptamt, Berlin (1939–'45)
Rü-In	Rüstungs-Inspektion

RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (vanaf 1999: NIOD)
RVV	Raad van Verzet, Nederland
RWM	Reichswirtschaftsministerium, Berlin
SA	Sturmabteilung (der NSDAP)
SAP	Sections d'affaires politiques, France
SCAP	Service du Contrôle des Administrateurs Provisoires, France
SD	Sicherheitsdienst (inlichtingendienst van de SS)
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (Nederland, 1894–1945)
SEC	Sections d'Enquête et de Contrôle, France (1942–'44)
SEH	Stichting voor Eigentijdse Herinnering, België
SFBD	Société française de Banque et des Dépôts (België)
SG	Secretaris-generaal
SGJ	Secrétariat général à la Jeunesse, France
Sipo	Sicherheitspolizei (= Gestapo + Kripo)
Sipo-SD	Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst
SNCF	Société Nationale des Chemins de Fer, France
SOL	Service d'Ordre Légionnaire, France (1941–'44) (deels voorloper van de <i>Milice</i>)
SOMA	Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel
SPAC	Service de police anti-communiste, France
SRJ	Sonderreferat 'J' / Sonderreferat Juden, Den Haag (augustus 1941–februari 1942)
SRMAN	Service de répression des menées antinationales, France
SS	Schutzstaffel(n) (der NSDAP)
SSAE	Service social d'aide aux émigrants, France
SSS	Service des sociétés secrètes, France (Franse politiedienst ter bestrijding van de vrijmetselarij)
STO	Service du Travail Obligatoire, France
SVG	Service pour les Victimes de la Guerre, (deel van MSP); Nederlandse naam: Dienst voor de Oorlogsslachtoffers (DOS), Belgische overheidsinstelling
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
TWC	Trials of War Criminals before the Nuremberg International Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946–April 1949 (meerdere publicatie)
UGIF	Union Générale des Israélites de France (UGIF-N = Nord, UGIF-S = Sud)
UJRE	Union des Juifs pour la Résistance et l'Entr'aide, France
UKC	Utrechts Kinder-Comité
USHMM	United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C.
Verdinaso	Verbond van Dietse Nationaal-Solidaristen (België, 1931–'40, leider: Joris van Severen)
VfZ	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (1953–)
VJB	Vereniging der Joden in België / Vereinigung der Juden in Belgien, meer bekend onder de Franse naam en afkorting: Association des Juifs en Belgique (AJB)
VJHZG	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (1953–)
V-Leute	Vertrauensleute: infiltranten c.q. informanten werkzaam voor Duitse politie
VNV	Vlaamsch Nationaal Verbond (1933–'44, leiders: Staf de Clercq tot 1942, daarna: Hendrik Elias)
VO	Verordnung
VOBIF	Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich, Paris (1940–'44)
VOBL	Verordnungsblatt (des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete)(1940–'45)
VuJ	Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, Niederlande
VVRA	Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt, Niederlande
WA	Weer-Afdeling (der NSB)
WBN	Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden
WL	Wiener Library / Institute for Contemporary History, London
WPS	Wirtschaftsprüfstelle, Den Haag
WVHA	SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, Berlin
YIVO	YIVO Institute for Jewish Research, New York (formerly: Yiddisher Institut fir Visenschaftliche Untersuchung, in Wilna, Latvia [Letland])
YMCA	Young Men's Christian Association
YVA	Yad Vashem Archives, Jerusalem
YVS	Yad Vashem Studies (1957–)
zbV	[Generalkommissar] zur besonderen Verwendung, Niederlande
Zentralstelle	Zentralstelle für jüdische Auswanderung (in Amsterdam, tenzij anders aangegeven)
ZStL	Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen, Ludwigsburg, BRD.

6.9 Landkaarten

6.9.1 Frankrijk: bestuurlijke indeling in *départements*

Schaal 0 _____ 100 km

Bron: J. Jackson, *France. The Dark Years* (2003), p. xx.

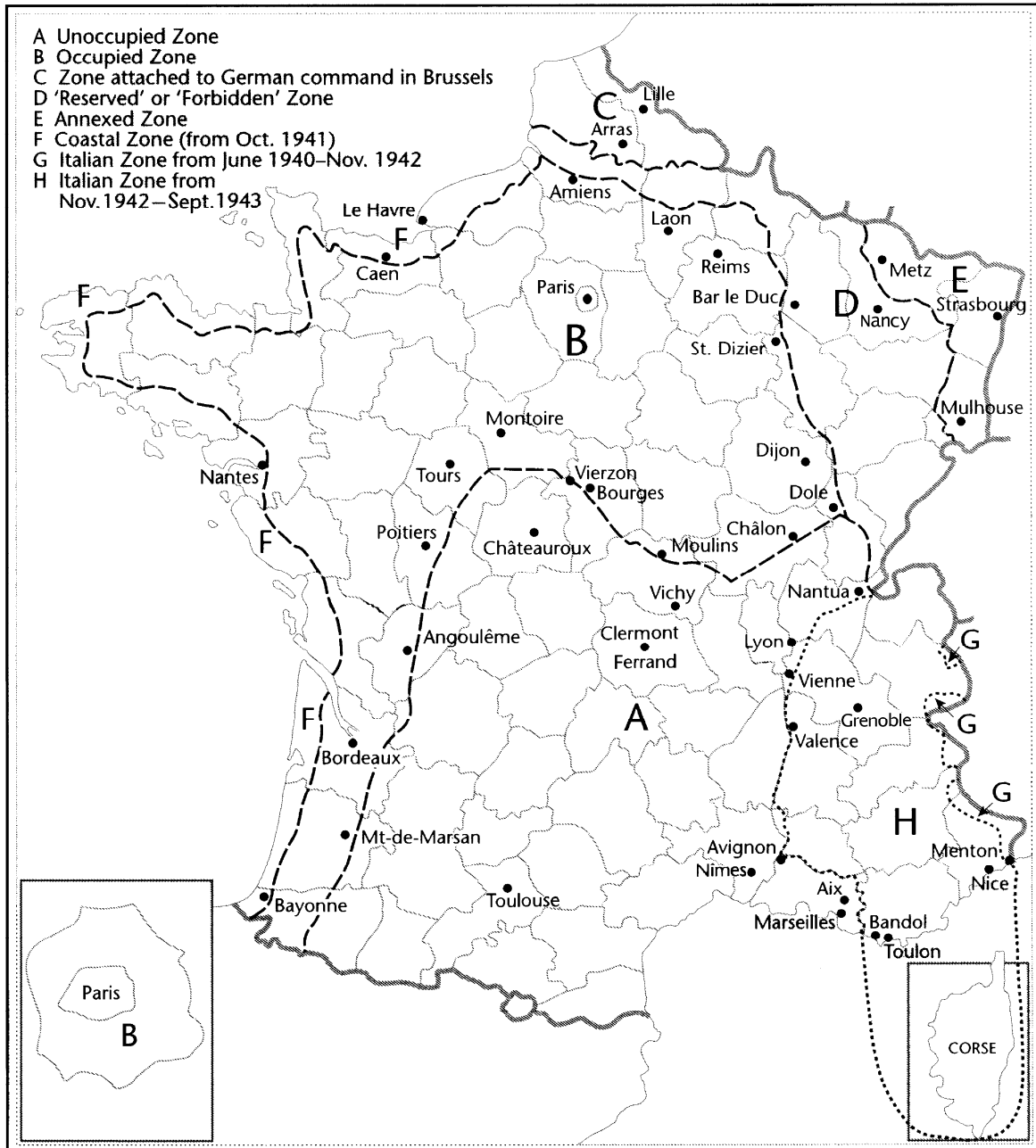
6.9.2 Frankrijk: interneringskampen, 1939–1944

Schaal 0 _____ 100 km

Bron: J. Jackson, *France. The Dark Years* (2003), p. 635.

6.9.3 Frankrijk: splitsing in zones, 1940–1944

Bron: J. Jackson, *France. The Dark Years* (2003), p. xxi.

6.9.5 Werkkampen voor joden in Nederland, 1942

Er waren rond de vijftig werkkampen waar joden in 1942 naar toe moesten. De kaart geeft een beeld waar de kampen zich bevonden. Het is moeilijk gebleken om alle locaties te achterhalen. Mogelijk ontbreken er enkele.

7. Bibliografie, bronnenpublicaties en geraadpleegde ongepubliceerde bronnen

BIBLIOGRAFIE

Op alfabetische volgorde van auteurs- c.q. redacteursnamen. Bij meerdere titels van boeken of artikelen van dezelfde auteur(s) is de chronologische volgorde van publicatie aangehouden. Indeling in de volgende rubrieken:

- 7.1 Algemene werken: onderzoeksliteratuur over anti-semitisme, nationaal-socialisme, anti-joodse politiek, internationaal vergelijkend onderzoek over jodenvervolging; moderne joodse geschiedenis; met inbegrip van enkele perspublicaties
- 7.2 Theorie, (comparatieve) methodologie
- 7.3 Nationale historiografieën, monografieën, met inbegrip van artikelen in bundels en wetenschappelijke tijdschriften: 7.3.1 Frankrijk, 7.3.2 België, 7.3.3 Nederland
- 7.4 Eigentijdse publicaties (d.w.z. uit periode 1933–1945) en gepubliceerde bronnen

7.1 Algemene werken: anti-joodse politiek, internationale vergelijking; moderne joodse geschiedenis

- Adam, Uwe-Dietrich, *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf: Droste, 1972; Königstein: Athenäum, 1979.
- Airiau, Paul, *L'Antisémitisme catholique aux XIXe et XXe siècles*. Paris: Berg International Éditeurs, 2002.
- Aly, Götz, "*Endlösung*": *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1995. Eng. ed.: "*Final Solution*". *Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (transl. by Belinda Cooper and Allison Brown). London: Arnold, 1999.
- Aly, Götz, Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1991. Eng. ed.: *Architects of Annihilation. Auschwitz and the Logic of Destruction*. London: Weidenfeld and Nicolson, 2002.
- Andel, C. P. van, *Jodenhaat en jodenangst. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme*. Amersfoort: de Horstink/Amsterdam: Anne Frank Stichting, 1983.
- Anderl, Gabriele, 'Die "Zentralstellen für jüdische Auswanderung" in Wien, Berlin und Prag - ein Vergleich', in: *Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 23 (Gerlingen/Tel-Aviv: Institut für deutsche Geschichte, 1994), pp. 275–299.
- Anderl, Gabriele, Dirk Rupnow, unter Mitarbeit von Alexandra-Eileen Wenck, *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution*. Wien etc.: Oldenbourg Verlag, 2003.
- Anzion, Frans (redactie), *Spiegel Historiaeel. Maandblad voor Geschiedenis en Archeologie* jrg. 29, no. 3/4 (maart/april 1994, pp. 97–178.) Themanummer: 'Nieuwe visies op de Tweede Wereldoorlog in Nederland en België'.
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil*. New York: The Viking Press, 1963; revised and enlarged edition, Harmondsworth/New York: Penguin Books 1979. Ned. ed.: *De banaliteit van het kwaad; een reportage*. Vert. uit het Amerikaans door W.J.P. Scholz. Amsterdam: Moussault, 1969.
- Arian, Max, 'Nederland deportatieland', *De Groene Amsterdammer* 116, no. 49 (Amsterdam, 2 december 1992), pp. 24–25.
- Arkel, D. van, 'De groei van het anti-joodse stereotype. Een poging tot een hypothetisch-deductieve werkwijze in historisch onderzoek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. 10 (1984) no. 36, pp. 39–70.
- Aronson, Shlomo, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1971.
- Avni, Haïm, *Spain, the Jews and Franco* (transl. E. Shimoni). Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1982.
- Banach, Jens, *Heydrichs Elite: das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1998.
- Bank, Jan, 'Koningen in de Tweede Wereldoorlog. Exercitie in vergelijkende bezettingsgeschiedenis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (AST) 16, no. 2 (1989-1990), pp. 162–198; tevens verschenen in: Kees Bruin, Kitty Verrips (red.), *Door het volk gedragen. Koningschap en samenleving*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1989.
- Bank, Jan, 'Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN), 119 (2004), no. 4, pp. 491–523.
- Bankier, David, 'Hitler and the Policy-Making Process in the Jewish Question', *Holocaust and Genocide Studies* 3 (1988), 1–20.
- Bankier, David, 'On Modernization and the Rationality of Extermination', *Yad Vashem Studies* 24 (1996), 109–129.
- Bankier, David, and Israel Gutman (editors), *Nazi Europe and the Final Solution*. Jerusalem: Yad Vashem, 2003.
- Barkai, Avraham, *From Boycott to Annihilation. The Economic Struggle of German Jews, 1933–1943* (translated by William Templer). Hanover NH/London: published for Brandeis University Press by University Press of New England, 1989. Original German edition: *Vom Boykott zur "Entjudung". Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933–1943*. Frankfurt am Main: Fischer, 1987.
- Barnouw, David, 'Vijftig jaar na de inval; wat weten we nog niet? Een bespreking van de recent ontvangen publikaties over Nederland en de tweede wereldoorlog', *BMGN* 107 (1992), no. 2, pp. 287–295.
- Bartov, Omer, 'Intellectuals on Auschwitz: Memory, History and Truth', *History and Memory* 5 (1993), no. 1, pp. 87–129.
- Bartov, Omer, *Murder in Our Midst: the Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1996.
- Bartov, Omer (ed.), *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath*. London/New York: Routledge, 2000.
- Bartstra, J. S., 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940–1945', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks deel 18, no. 6 (Amsterdam: K.N.A.W., 1955), pp. 141–180.
- Bauer, Yehuda, *They Choose Life: Jewish resistance in the Holocaust*. New York: American Jewish Committee, 1973.
- Bauer, Yehuda, *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1929–1939*. Philadelphia: JPS, 1974.
- Bauer, Yehuda, *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington State Press, 1978.
- Bauer, Yehuda, *American Jewry and the Holocaust: the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945*. Detroit: Wayne State University Press, 1981.

- Bauer, Yehuda, with the assistance of Nili Keren, *A History of the Holocaust*. New York: Franklin Watts, 1982.
- Bauer, Yehuda, 'The Place of the Holocaust in Contemporary History', *Studies in Contemporary Jewry* 1 (Jerusalem: The Hebrew University, 1984), pp. 201–224.
- Bauer, Yehuda, 'Holocaust and genocide: some comparisons', in: Peter Hayes (ed.), *Lessons and legacies. The meaning of the Holocaust in a changing world* (Evanston Ill.: Northwestern University Press, 1991), pp. 36–46.
- Bauer, Yehuda, 'Review: The Architect of Genocide; Himmler and the "Final Solution"' (on Richard Breitman's Book), *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal*, Vol. 6, no. 3 (Oxford/New York: Pergamon Press, 1991), pp. 307–312.
- Bauer, Yehuda, *Jews for sale? Nazi-Jewish negotiations, 1939–1945*. New Haven, Ct.: Yale University Press, 1994.
- Bauer, Yehuda, and Nathan Rotenstreich (eds.), *The Holocaust as Historical Experience: Essays and Discussion*. New York: Holmes & Meier, 1981.
- Bauer, Yehuda, et al. (eds.), *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda*. Oxford etc.: Pergamon Press, 1989; 3 vols.
- Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press; Oxford: Oxford University Press, 1989. Nederlandstalige editie: *De moderne tijd en de holocaust*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1998.
- Bauminger, Arieh L., *The Righteous among the nations*. Jerusalem: Yad Vashem/Am Oved, 1990.
- Bédarida, François, et al. (direction), *La politique nazie d'extermination*. Paris: Albin Michel, 1989.
- Bédarida, François, et Laurent Gervereau (dir.), *La déportation: le système concentrationnaire nazi*. Nanterre Cedex: Bibliothèque de documentation internationale contemporaine, 1995.
- Beer, Mathias, 'Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 35 (München: Institut für Zeitgeschichte, 1987), no. 3, pp. 402–417.
- Benbassa, Esther (dir.), *Transmission et passages en monde juif*. Paris: Publisud, 1997.
- Ben-Sasson, Hayim Hillel, et al., *A History of the Jewish People*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1985 (1976, 1st ed.).
- Benz, Wolfgang (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1991 (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Band 33), Neuauf. 1996.
- Benz, Wolfgang, *Lexikon des Holocaust*. München: Verlag C.H. Beck, 2002.
- Benz, Wolfgang, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin: Metropol Verlag, 1996 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Band 1 / National Socialist Occupation Policy in Europe 1939–1945, Volume 1).
- Benz, Wolfgang, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung in Europa*. Berlin: Metropol Verlag, 1998 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Band 4 / National Socialist Occupation Policy in Europe 1939–1945, Volume 4).
- Benz, Wolfgang, Juliane Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit: Regionalstudien 2: Ukraine, Frankreich, Böhmen und Mähren, Österreich, Lettland, Litauen, Estland*. Berlin: Metropol, 1996.
- Benz, Wolfgang, Juliane Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit: Regionalstudien 3: Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrußland*. Berlin: Metropol, 1999.
- Benz, Wolfgang, Juliane Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit, Regionalstudien 4: Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien*. Berlin: Metropol, 2004.
- Benz, Wolfgang, Mona Körte (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Band 4: Rettung im Holocaust. Bedingungen und Erfahrungen der Überlebenden*. Berlin: Metropol, 2001.
- Benz, Wolfgang, Barbara Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945*. Berlin: Metropol Verlag, 2004.
- Berenbaum, Michael, and Abraham J. Peck (eds.), *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 1998.
- Berghe, Gie van den, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders*. Berchem: Uitgeverij E.P.O. / Breda: Uitgeverij De Geus, 1987.
- Berkhoff, Karel C., *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 2004.
- Billig, Joseph, *L'Allemagne et le génocide (plans et réalisations nazis)*. Préface de François de Menthon. Paris: CDJC, 1950.
- Billig, Joseph, *La 'Solution finale de la Question Juive'. Essai sur ses principes dans le IIIe Reich et en France sous l'occupation*. Paris: CDJC, 1977. Geraadpleegd is de Duitse editie: *Die Endlösung der Judenfrage. Studie über ihre Grundsätze im III. Reich und in Frankreich während der Besatzung*. New York: The Beate Klarsfeld Foundation / Frankfurt am Main: The Jewish Young Leadership, 1979.
- Binner, R., O. van de Haar, J.W. Bos (red.), *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het holocaust-debat*. Houten/Antwerpen: Van Reemst/Standaraad, 1997.
- Birn, Ruth Bettina, *Die Höheren SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Dritten Reich und in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1986.
- Black, Edwin, *IBM and the Holocaust*. New York: Crown, 2001; Ned. ed.: *IBM en de Holocaust. Het strategische verbond tussen Nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos-Z&K, 2001.
- Black, Peter R., *Ernst Kaltenbrunner: Ideological Soldier of the Third Reich*. Princeton, Guildford NJ: Princeton University Press, 1984.
- Blau, Bruno (bearbeitet von), *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933–1945*. Düsseldorf: Verlag Allgemeine Wochenzeitung der Juden in Deutschland, 1954 2. Aufl.
- Block, Gay, and Malka Drucker, *Rescuers. Portraits of Moral Courage in the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1992.
- Blom, J. C. H., 'The persecution of the Jews in the Netherlands in a comparative international perspective', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, Vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Center for research on Dutch Jewry/Van Gorcum, 1989), pp. 273–289. See also: 'The persecution of the Jews in the Netherlands: a comparative Western European perspective', *European History Quarterly* 19 (1989), pp. 333–351. Oorspr. Ned. editie: 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', *De Gids* jrg. 150, no. 6/7 (juni/juli 1987), pp. 494–507.
- Blumental, Nachman, 'On the Nazi vocabulary', *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, Vol. 1 (Jerusalem: Yad Vashem, 1957), pp. 49–66.
- Blumental, Nachman, 'From the Nazi vocabulary', *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*,

- Vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 69–82.
- Blumental, Nachman, 'Le Judenrat: Sa nature et son rôle', in: Georges Wellers, Serge Klarsfeld (dir.), *Mémoire du Génocide. Un recueil de 80 articles du "Monde Juif", revue du Centre de Documentation Juive Contemporaine* (Paris: CDJC, 1987), pp. 333–346. Oorspr. verschenen in *Le Monde Juif*, revue du CDJC, no. 53 (janvier-mars 1969).
- Boas, Jacob, 'De misleidingstactieken van de nazi's bij de liquidatie van de Europese joden', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 69–96, English summary on pp. 236–237.
- Böhme, Hermann, *Entstehung und Grundlagen des Waffenstillstandes von 1940*. Stuttgart: DVA, 1966.
- Bohn, Robert, "Reichskommissariat": *Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft*. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1995.
- Bohn, Robert (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den "germanischen" Ländern 1940–1945*. Stuttgart: Franz Steiner, 1997.
- Bosl, Karl (Hg.), *Das Jahr 1941 in der europäischen Politik*. München/Wien: R. Oldenbourg, 1972.
- Botz, Gerhard, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien, 1938 bis 1945*. Wien/Salzburg: Geyer, 1975.
- Botz, Gerhard, *Wien vom Anschluss zum Krieg: nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien*. Wien/München: Jugend & Volk, 1978.
- Bracher, Karl Dietrich, *Die deutsche Diktatur: Entstehung - Struktur - Folgen des Nationalsozialismus*. 2. Aufl., Köln/Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1969. Eng. ed.: *The German Dictatorship: the Origins, Structure, and Effects of National Socialism* (transl. by Jean Steinberg). New York: Praeger, 1970. London: Penguin, 1988 reprint.
- Brechtken, Magnus, 'Madagascar für die Juden': *Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945*. München: Oldenbourg, 1997.
- Breitman, Richard, *The Architect of genocide: Himmler and the 'Final Solution'*. New York: Knopf, 1991. Ned. ed.: *Heinrich Himmler. De architect van de holocaust*. Laren (Noord-Holland): Verbum, 2005.
- Broszat, Martin, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (dtv), Juli 1969; 5. Aufl. 1975. Eng. ed.: *The Hitler State: the Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich* (transl. by John W. Hiden). London/New York: Longman, 1981.
- Broszat, Martin, *Nach Hitler: der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. Beiträge von Martin Broszat, hrsg. von Hermann Graml und Klaus-Dietmar Henke*. München: Oldenbourg, 1987.
- Browder, George C., *Foundations of the Nazi Police State: the Formation of Sipo and SD*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky, 1990.
- Browning, Christopher R., *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–1943*. New York/London: Holmes & Meier, 1978.
- Browning, Christopher R., 'Bureaucracy and Massmurder: the German Administrator's Comprehension of the Final Solution', in: Asher Cohen, Joav Gelber, Charlotte Wardi (eds.), *Comprehending the Holocaust: historical and literary research* (Frankfurt am Main etc: Verlag Peter Lang, 1988), pp. 159–177. Repr. in: Ch.R. Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1992/1995, 5th ed.), 125–144.
- Browning, Christopher R., 'Approaches to the "Final Solution" in German Historiography of the last two decades', in: Yisrael Gutman, Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 53–77.
- Browning, Christopher R., *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 5th ed. 1995 (first ed. 1992).
- Browning, Christopher R., 'Beyond "Intentionalism" and "Functionalism": the decision for the Final Solution reconsidered', in: Idem, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge/ New York: Cambridge University Press, 1995), pp. 86–121.
- Browning, Christopher R., 'Die Debatte über die Täter des Holocaust', in: Ulrich Herbert (Hg.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1998), pp. 148–169.
- Browning, Christopher R., 'The Decision-Making Process', in: Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust* (London/Basingstoke: Palgrave, 2003), pp. 173–196.
- Browning, Christopher R., mit einem Beitrag von Jürgen Matthäus, *Die Entfesselung der 'Endlösung'. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*. München: Propyläen, 2003. English edition:
- Browning, Christopher R., with contributions by Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. London: William Heinemann, 2004.
- Buchheim, Hans, 'Die höheren SS- und Polizeiführer', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 11 (München: IfZ, 1963), pp.362–391.
- Buchheim, Hans, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen und Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates. Dokumente*. Vol. 1: *Die SS - das Herrschaftsinstrument. Befehl und Gehorsam*. Vol. 2: *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945; Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener; Judenverfolgung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 5. Aufl. 1989 (1. Aufl. Olten-Freiburg 1967). English ed.: *Anatomy of the SS-State*. New York: Walker, 1968.
- Burrin, Philippe, *Het ontstaan van een volkerenmoord. Hitler en de Joden*. Amsterdam: Van Gennep, 1991. Oorspr. Franstalige ed.: *Hitler et les Juifs. Genèse d'un génocide*. Paris: Seuil, 1989.
- Burrin, Philippe, 'Vichy et les expériences étrangères: esquisse de comparaison', in: Jean-Pierre Azéma et François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), pp. 649–661.
- Caljé, P. A. J. / J. C. den Hollander, *De nieuwste geschiedenis*. Utrecht: Het Spectrum, 2000, 5de druk.
- Castelló, Elena Romero, en Uriel Macías Kapón, *Joden en Europa. Cultuur – Geschiedenis* (met een woord vooraf door Luc Dequeker. Vertaling: Jan Everaerts). Leuven: Davidsfonds, 1996. Oorspr. titel: *Los Judios de Europa: un legado de 2000 años*. Madrid: Anaya, 1994. Eng. ed.: *The Jews and Europe, 2000 years of History*. New York: Henry Holt, 1994.
- Cesarani, David (ed.), *The Final Solution: Origins and Implementation*. London: Routledge, 1994.
- Cesarani, David, *Eichmann. His life and crimes*. London: William Heinemann, 2004.
- Cesarani, David (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies*. 6 vols. London/New York: Routledge, 2004.
- Cohen, A. E., 'Gezags- en machtsverhoudingen in het nationaalsocialistische Duitsland (politieke en administratieve aspecten)', *Notities voor het Geschiedwerk*, Nr. 10 (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952), voor het eerst gepubliceerd in: J.C.H. Blom et al., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 377–387.

- Cohen, A. E., 'De instelling van het Rijkscommissariaat in Nederland in het licht van het Noorse precedent (het dagboek van Rosenberg)'. *Notities voor het Hoofdwerk*, Nr. 29. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952; 12 p.); voor het eerst gepubliceerd in: J.C.H. Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 181–193.
- Cohen, Asher, 'Pétain, Horthy, Antonescu and the Jews, 1942–1944: toward a comparative view', in: Aharon Weiss (ed.), *Yad Vashem Studies*, vol. 18 (Jerusalem: Yad Vashem, 1987), pp. 163–198. Reprinted in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 4, pp. 63–98.
- Cohen, Asher, 'The Comprehension of the Final Solution in France and Hungary: a Comparison', in: Asher Cohen, Joav Gelber, Charlotte Wardi (eds.), *Comprehending the Holocaust: historical and literary research* (Papers Prepared for the congress held June 1986 by the Strochlitz Institute at the University of Haifa) (Frankfurt am Main, New York etc.: Lang, 1988), pp. 243–265.
- Cohen, Asher, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *The Shoah and the war*. New York etc.: Lang, 1992. (Studies on the Shoah: vol. 3.)
- Cohen, Asher, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *Zionist Youth Movements during the Shoah*. New York etc.: Lang, 1995. (Studies on the Shoah, vol. 4.)
- Cohen, Asher, Joav Gelber, Charlotte Wardi (eds.), *Comprehending the Holocaust: historical and literary research* (Papers Prepared for the congress held June 1986 by the Strochlitz Institute at the University of Haifa). Frankfurt am Main, New York etc.: Lang, 1988.
- Cohen, Yerachmiel, 'Problems of Western European Jews in the 20th Century: A Comparative Study of Danzig and Paris', in: Isadore Twersky (ed.), *Danzig, between East and West: Aspects of Modern Jewish History* (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 1985), pp. 21–35.
- Conway, John S., 'Records and Documents of the Holy See Relating to the Second World War', *Yad Vashem Studies*, vol. 15 (Jerusalem: Yad Vashem, 1983), pp. 327–345.
- Cornwell, John, *Hitler's Pope: the Secret History of Pius XII*. New York: Viking, 1999.
- Dallin, Alexander, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945*. 2. Aufl., Düsseldorf: Droste, 1981; m.n. het vergelijkend commentaar op pp. 237 e.v. English ed.: *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. Boulder, Col.: Westview Press, 1981 (second ed.).
- Dawidowicz, Lucy S., *The War against the Jews, 1933–1945*. First ed., New York/Toronto: Holt, Rinehart and Winston/Bantam Books, 1975 / London: Weidenfeld and Nicolson, 1975. Reprint: London etc. Penguin ed., 1990.
- Dawidowicz, Lucy S., *The Holocaust and the historians*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1981.
- Dawidowicz, Lucy S., *What is the use of Jewish History. Essays by Lucy S. Dawidowicz*. Edited and with an introduction by Neal Kozodoy. New York: Schocken, 1992.
- Dean, Martin, 'Der Raub jüdischen Eigentums in Europa. Vergleichende Aspekte der nationalsozialistischen Methoden und der lokalen Reaktionen', in: Constantin Goschler und Philipp Ther (Hg.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main: Fischer, 2003), pp. 26–40.
- Dean Martin, Constantin Goschler, and Philip Ther (eds.), *Robbery and Restitution: the Conflict over Jewish Property in Europe*. New York: Berghahn, 2007 (Orig. German ed. 2003).
- Delarue, Jacques, *Histoire de la Gestapo*. Paris: Fayard, 1962; Idem, *Geschichte der Gestapo*. Düsseldorf: Droste, 1964.
- Diner, Dan, 'Historisches Verstehen und Gegenrationalität. Der Judenrat als erkenntnistheoretische Warte', in: Frank Bajohr (Hg.), *Zivilisation und Barbarei: die widersprüchliche Potentiale der Moderne* (Hamburg, 1991), pp. 307–321. Eng. ed.: 'Historical Understanding and Counter-rationality: the Judenrat as epistemological vantage', in: Saul Friedländer (ed.), *Probing the limits of representation: Nazism and the 'Final Solution'*. Cambridge Mass./London: Harvard University Press, 1992.
- Dlugoborski, Waclaw, 'Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die Errichtung der NS-Besatzungsherrschaft. Ein Prolegomenon', in: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (Berlin: Metropol Verlag, 1996), pp. 11–24.
- Döscher, Hans-Jürgen, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich: Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*. Berlin/Frankfurt am Main: Siedler Verlag, 1987.
- Dreyfus, Jean-Marc, 'Die Enteignung der Juden in West-Europa', in: Constantin Goschler und Philipp Ther (Hg.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main: Fischer, 2003), pp. 41–57.
- Dunk, H. W. von der, *Conservatisme*. Bussum: Unieboek, 1976.
- Dunk, H. W. von der, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld*. Amsterdam: Prometheus, vierde, verbeterde druk, september 1995 (eerste druk 1990).
- Durand, Yves, *Le nouvel ordre européen nazi. La collaboration dans l'Europe allemande (1938–1945)*. Bruxelles: Éditions Complexe, 1990.
- Dwork, Debórah, *Children with a star. Jewish youth in Nazi Europe*. New Haven: Yale University Press, 1991.
- Dwork, Debórah, and Robert-Jan van Pelt, *The Holocaust. A History*. New York/London: Norton, 2002.
- Eck, Nathan, 'The Rescue of Jews with the Aid of Passports and Citizenship Papers of Latin American States', *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 1 (Jerusalem: Yad Vashem, 1957), pp. 125–152.
- Eck, Nathan, 'Historical Research or Slander? (on R. Hilberg's book)', in: Nathan Eck, Arieh L. Kubovy (eds.), *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 385–429.
- Eppler, Elizabeth E., 'The Rescue Work of the World Jewish Congress during the Nazi period', in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8–11, 1974* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 47–69.
- Erllich, Rachel (preface), *Imposed Jewish Governing Bodies under Nazi Rule. YIVO Colloquium, December 2–5, 1967*. New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1972.
- Fasse, Norbert, Johannes Houwink ten Cate, Horst Lademacher (Hg.), *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht*. Münster etc.: Waxmann, 2000.
- Favez, Jean-Claude, *Une mission impossible?* Lausanne: Payot, 1988; Eng. ed.: *The Red Cross and the Holocaust* (transl. by

- John and Beryl Fletcher). New York etc.: Cambridge University Press, 1999.
- Fein, Helen, *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York/London: The Free Press/Collier Macmillan, 1979 (Chicago: University of Chicago Press, 1984 reprint).
- Feldman, Gerald D., and Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Business, Bureaucracy and the Organization of the Holocaust*. New York/Oxford: Berghahn Books, 2005.
- Felstiner, Mary, 'Alois Brunner: Eichmann's Best Tool', in: H. Friedlander, S. Milton (eds.), *Simon Wiesenthal Center Annual*, vol. 3 (Los Angeles/New York: Simon Wiesenthal Center, 1986), pp. 1–46.
- Fest, Joachim C., *The Face of the Third Reich: Portraits of the Nazi Leadership*. New York: Pantheon Books, 1970.
- Fijnaut, Cyrille (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe*. Leuven: Leuven University Press, 2004.
- Fleischer, Hagen, 'Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft im Vergleich: Versuch einer Synopse', in: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (Berlin: Metropol Verlag, 1996), pp. 257–302.
- Fleming, Gerald, *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984. Oorspr. Dui. ed.: *Hitler und die Endlösung: "Es ist des Führers Wunsch..."*. Wiesbaden: Limes Verlag, 1982.
- Fraenkel, Ernst, *Der Doppelstaat. Recht und Justiz im 'Dritten Reich'*. Frankfurt am Main: Fischer, 1984 (1941¹).
- Frankel, Jonathan (ed.), *Reshaping the Past. Jewish History and the Historians*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1994. (Studies in Contemporary Jewry. An Annual vol. 10)
- Frankel, Jonathan (ed.), *The Fate of the European Jews, 1939–1945. Continuity or Contingency?* New York/Oxford: Oxford University Press, 1997 (Studies in Contemporary Jewry. An Annual vol. 13).
- Fredj, Jacques (dir./ed.), *Les Archives de la Shoah / Archives of the Shoah*. Paris: L'Harmattan/CDJC, 1998.
- Frei, Norbert, *Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft, 1933 bis 1945*. 6. Erweiterte und aktualisierte Neuaufl.: München, 2001. Ned. ed.: *De Führerstaat. De nationaalsocialistische heerschappij*. Utrecht, 1995.
- Friedlander, Henry, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995.
- Friedlander, Henry, Sybil Milton (eds.), *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy and Genocide. The San Jose Papers*. Millwood NY: Kraus International, 1980.
- Friedländer, Saul, *Pie XII et le IIIe Reich. Documents*. Paris: Seuil, 1964; Nederlandse editie: *Pius XII en het Derde Rijk. Documenten*. Amsterdam: Contact, 1965. Eng. ed.: *Pius XII and the Third Reich: a Documentation*. New York: Alfred A. Knopf, 1966.
- Friedländer, Saul, *Quand vient le souvenir*. Paris: Seuil, 1978. Eng. ed.: *When Memory Comes*. New York: Avon Books, 1980.
- Friedländer, Saul, 'From Anti-Semitism to Extermination: a Historiographical Study of Nazi policies toward the Jews and an Essay in Interpretation', *Yad Vashem Studies* 16 (Jerusalem: Yad Vashem, 1984), pp. 1–50.
- Friedländer, Saul, 'Some reflections on the Historicisation of National-Socialism', *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 16 (Tel-Aviv, 1987), pp. 310–324.
- Friedländer, Saul, 'The "Final Solution": on the unease in historical interpretation', in: Peter Hayes (ed.), *Lessons and legacies. The meaning of the Holocaust in a changing World* (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1991), pp. 23–35.
- Friedländer, Saul, 'Dimensions of the Holocaust: Remarks on two studies' (Review of *The Destruction of the European Jews* by Raul Hilberg 1985, and of *Dimension des Völkermords*, edited by Wolfgang Benz 1991), in: *Yad Vashem Studies*, vol. 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 1–17.
- Friedländer, Saul (ed.), *Probing the limits of representation: Nazism and the 'Final Solution'*. Cambridge Mass./London: Harvard University Press, 1992.
- Friedländer, Saul, *Memory, history and the extermination of the Jews of Europe*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 1993.
- Friedländer, Saul, *Nazi Germany and the Jews*, vol. 1: *The Years of Persecution, 1933–1939*. New York/London: HarperCollins/Weidenfeld & Nicolson, 1997 (Nederlandstalige uitgave, 1998).
- Friedländer, Saul, *The Years of Extermination, 1939–1945. Nazi Germany and the Jews*, vol. 2. New York/London: HarperCollins / Weidenfeld & Nicolson, April 2007 (Nederlandstalige uitgave, september 2007).
- Friedman, Philip, 'The Jewish Ghettos of the Nazi Era', in: *Jewish Social Studies. A Quarterly Journal devoted to Contemporary and Historical Aspects of Jewish Life*, XVI no. 1 (New York, January 1954), pp. 61–88, reprint in: Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, edited by Ada June Friedman (New York/Philadelphia: Conference on Jewish Social Studies/The Jewish Publication Society of America, 1980), pp. 59–87.
- Friedman, Philip, 'Preliminary and Methodological Problems of the Research on the Jewish Catastrophe in the Nazi Period', in: *Yad Washem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance* vol. 2 (Jerusalem: Yad Vashem, 1958), pp. 95–131.
- Friedman, Philip, 'Problems of Research on the European Jewish Catastrophe', *Yad Washem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance* vol. 3 (Jerusalem: Yad Vashem, 1959), pp. 25–39.
- Friedman, Philip, 'The Lublin Reservation and the Madagascar Plan: Two Aspects of Nazi Policy during the Second World War', in: Joshua A. Fishman (ed.), *Studies in Modern Jewish History* (New York, 1972), pp. 354–380.
- Friedman, Philip, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, edited by Ada June Friedman. New York/Philadelphia: Conference on Jewish Social Studies/The Jewish Publication Society of America, 1980.
- Friedman, Saul, *A History of the Holocaust*. Portland/London: Vallentine Mitchell, 2002. (A text book for students.)
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, 'Rechtspolitik im Reichskommissariat. Zum Einsatz deutscher Strafrichter in den Niederlanden und in Norwegen 1940–1944', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 48, Nr. 3 (Juli 2000), pp. 461–490.
- Fuks-Mansfeld, R. G., 'Omzien in verbijstering. Het dilemma van de geschiedschrijving over de holocaust', in: *Nexus* 3 (1992), pp. 91–103.
- Funkenstein, Amos, *Perceptions of Jewish History*. Berkley/Los Angeles/Oxford: University of California Press, 1993.
- Funkenstein, Amos, 'The Dialectics of Assimilation', *Jewish Social Studies* 57 (1995), no. 2, pp. 1–14.
- Galen Last, Dick van, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1982–1989', in: N.D.J.Barnouw et al.(red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 178–209, English summary: p. 250.
- Galen Last, Dick van, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1989-1990', in: N.D.J.Barnouw et al.(red.), *Oorlogsdocumentatie*

- '40-'45. *Tweede Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1990), pp. 152–182, English summary: p. 219.
- Galen Last, Dick van, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1990-1991', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 121–153, English summary: p. 190.
- Galen Last, Dick van, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1991-1992', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vierde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1993), pp. 136–167, English summary: p. 197.
- Galen Last, Dick van, 'Het recensie-artikel. Vijftig jaar geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1995), pp. 176–238, English summary: p. 301.
- Galen Last, Dick van, 'Het recensie-artikel. Literatuuroverzicht 1995–1997', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), pp. 165–217.
- Galen Last, Dick van, 'The Second World War revisited. New perspectives on the eve of the 21st century? Literature 1995–2000', in: *Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War*, no. 30/31 (1999-2000): *The Second World War in the 20th century history; 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, August 11-12, 2000*, pp. 245–307.
- Gellately, Robert, *The Gestapo and German Society. Enforcing Racial Policy 1933–1945*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1990. Duitse ed.: *Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft. Die Durchsetzung der Rassenpolitik 1933–1945*. 2. Aufl., Paderborn, 1994.
- Genschel, Helmut, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*. Göttingen: Musterschmidt, 1966.
- Gerlach, Christian, 'Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung alle Juden Europas zu ermorden', *Werkstatt Geschichte* 18 (1997), pp. 7–44, reprint in: Idem (Hg.), *Krieg, Ernährung, Völkermord* (Hamburg, 1998), pp. 85–165. Eng. ed.: 'The Wannsee conference, the fate of the German Jews and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews', *Journal of Modern History* 70 (1998), pp. 759–812; reprint in: David Cesarani (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies* (London/New York: Routledge, 2004), vol. 3, pp. 66–120.
- Gilbert, Martin, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*. London: Fontana/Collins, 1986.
- Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London: Little, Brown and Company, 1996.
- Goldhagen, Erich, 'Weltanschauung und Endlösung: Zum Antisemitismus der nationalsozialistischen Führungsschicht', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 24, no. 4 (München: Institut für Zeitgeschichte, 1976), pp. 379–405.
- Goschler, Constantin, und Philipp Ther (Hg.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003 (revised Eng. ed. 2007).
- Goshen, Seer, 'Eichmann und die Nisko-Aktion in Oktober 1939: eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der "Endlösung"', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 29, Nr. 1 (München, Januar 1981), pp. 74–96.
- Gottlieb, R. S., 'The Concept of Resistance: Jewish resistance during the Holocaust', in: *Political Theory and Practice* 9 (1983), no. 1, pp. 31–49.
- Graaff, B.[Bob] G. J. de, 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten, G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval: Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 95–108.
- Graml, Hermann, Klaus-Dietmar Henke (Hg.), *Nach Hitler: der schwierige Umgang mit unserer Geschichte: Beiträge von Martin Broszat*. München: Oldenbourg, 2. Aufl. 1987 (1. Aufl. 1986).
- Grayzel, Solomon, *A History of the Jews. From the Babylonian Exile to the Present*. Revised edition, Markham Ontario: Penguin, 1984.
- Grieger, Manfred, 'Anton Burger – ein österreichischer Dienstmann', in: Miroslav Kárný, Raimund Kemper, Margita Kárná (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 1995* (Prag: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa [Stiftung Theresienstädter Initiative], 1995), pp. 241–248.
- Griffin, Roger, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. London etc.: Palgrave Macmillan, 2007.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse', in: G. Aalders, N.D.J. Barnouw, H. Daalder et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, maart 1997), pp. 10–63.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Wilhelmina's vertrek was geen vlucht' [oorspr. titel: Vertrek van Wilhelmina was niet van wezenlijk belang voor hoge aantal joodse slachtoffers], in: *NRC Handelsblad* jrg. 27, no. 273 (19 augustus 1997), p. 7.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Mispar korbanot hashoah beholland kafoel yachasiet le'oemat eleh shebebelgia - keetsad? Nitoeach mashwe' [The number of Holocaust victims in the Netherlands is relatively twice as much as the number in Belgium – Why? A Comparative Analysis], in: Yehoyakim Cochavi (ed.), *Dapim lecheker tequfat hashoah* [Research Papers on the Holocaust Period], vol. 15 (Haifa: University of Haifa Press/Beit Lohamei Haghetaot, 5759 [fall 1998]), pp. 53–88 (Hebr.).
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'La persécution des Juifs en Belgique et aux Pays-Bas pendant la Seconde Guerre mondiale: une analyse comparative', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP / BEG) no. 5, Bruxelles: Centre d'Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines (CEGES) / Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) novembre 1998/mars 1999, pp. 73–132, met Nederlandse en Engelse samenvattingen op pp. 249–251.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'A Comparative Analysis of the Persecution of the Jews in the Netherlands and Belgium during the Second World War', in: *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, Vol. 34, No. 2 (C. J. Lammers ed.), special issue on Persecution and Repression (Assen: Van Gorcum, December 1998/May 1999), pp. 126–164.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940–1944', in: Henk Flap, Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 15–38.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944:

- A Comparative Study', in: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20, Number 3 (Oxford/Washington D.C.: Oxford University Press / USHMM, Fall 2006), pp. 437–473.
- Grossmann, Kurt R., *Emigration: Geschichte der Hitler-Flüchtlinge 1933–1945*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1969.
- Gushee, David P., 'Many Paths to Righteousness: an Assessment of Research on Why Righteous Gentiles Helped Jews', in: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 7, Number 3 (1993), pp. 372–401.
- Gutman, Israel (ed. in chief), *Encyclopedia of the Holocaust*. New York/Tel-Aviv etc.: Macmillan etc., 1990; 4 vols.
- Gutman, I., E. Jäckel et al. (Hg.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München etc.: Argon, 1993; 3 vols.
- Gutman, Yisrael, and Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983*. Jerusalem: Yad Vashem, 1988.
- Gutman, Yisrael, and Cynthia J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7, 1977*. Jerusalem: Yad Vashem, 1979.
- Gutman, Yisrael, and Ephraim Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8–11, 1974*. Jerusalem: Yad Vashem, 1977.
- Hæstrup, Jørgen, *Europe ablaze: an analysis of the history of the European resistance movements, 1939–1945* (translated from the Danish by Alison Borch-Johansen). Odense: Odense University Press, 1978.
- Hafner, Georg M., Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrecher noch immer auf freien Fuß ist*. Frankfurt am Main/New York: Campus, 2000.
- Hayes, Peter (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a changing World*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1991.
- Heinemann, Yizhak, et al., 'Anti-Semitism', in: Idem, et al., *Anti-Semitism*, in the Israel Pocket Library series, compiled from material originally published in the *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem: Keter Publishing House, 1974
- Herbert, Ulrich, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger, 1996.
- Herbert, Ulrich (Hg.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, Mai 1998. English ed.: *National-Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*. New York: Berghahn, 2000.
- Herbert, Ulrich, 'Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des "Holocaust"', in: Ulrich Herbert (Hg.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, Mai 1998), pp. 9–66; Eng. ed.: 'Extermination Policy. New Answers and Questions about the History of the "Holocaust" in German Historiography', in: Idem (ed.), *National-Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (New York: Berghahn, 2000), pp. 1–52.
- Herdeg, Walter, *Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den west- und nordeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges*. Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Tübingen zu den deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieg, Nr. 1, Selbstverlag, 1953.
- Herzberg, Abel J., *Eichmann in Jeruzalem*. Den Haag: Bert Bakker/Daamen N.V., 1962.
- Herzberg, Abel J., 'Verzet in verlatenheid. De problematiek van het Joodse verzet', in: A. H. Paape et al. (red.), *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, deel 9 (Amsterdam: Amsterdam Boek, 1970/1975), pp. 1486–1488.
- Heydecker, J. J., J. Leeb, *Opmars naar de galg. Het proces van Neurenberg*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1959. Oorspr. Duitse uitgave: *Der Nürnberger Prozess*. Köln/Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1958.
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*. New York/London: Holmes & Meier, 1985; 3 vols. revised and definitive edition (first ed.: Chicago: Quadrangle, 1961). Herziene Ned. ed.: *De vernietiging van de Europese Joden*. Laren (Noord-Holland): Uitgeverij Verbum, 3 delen, 2008.
- Hilberg, Raul, 'German Railroads, Jewish Souls', *Society, A Review of Social History* 14 (November/December 1976), pp. 60–74. Reprint in: M.R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust* (1989), vol. 3.2, pp. 520–556.
- Hilberg, Raul, 'The Judenrat: Conscious or Unconscious "Tool"', in: Yisrael Gutman, Cynthia J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7, 1977* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 31–44.
- Hilberg, Raul, *Sonderzüge nach Auschwitz*. Mainz: Dumjahn, 1981. Dokumente zur Eisenbahngeschichte, Bd. 18.
- Hilberg, Raul, *Perpetrators victims bystanders: the Jewish catastrophe, 1933–1945*. New York: Harper, Collins, 1992; Ned. ed.: *Daders slachtoffers omstanders: de joodse catastrofe 1933–1945*. Haarlem/Bloemendaal: J.H. Gottmer/H.J.W. Becht, 1993 (herdruk 2004).
- Hilberg, Raul, 'The Fate of the Jews in the Cities', in: Betty Rogers Rubenstein, Michael Berenbaum (eds.), *What kind of God? Essays in Honor of Richard L. Rubenstein* [Studies in the Shoah, vol. 11] (Lanham/New York: University Press of America, 1995), pp. 41–50.
- Hildebrand, Klaus, *Das Dritte Reich*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1987³ (Grundriß und Geschichte, Bd. 17).
- Hillgruber, Andreas, 'The Extermination of the Jews in Its Historical Context – a Recapitulation', *Yad Vashem Studies*, vol. 17 (Jerusalem: Yad Vashem, 1986), pp. 1–15.
- Hiller, Marlene P., Eberhard Jäckel, Jürgen Rohwer (Hg.), *Städte im Zweiten Weltkrieg: ein internationaler Vergleich*. Essen: Klartext, 1991.
- Hirschfeld, Gerhard, Lothar Kettenacker (Hg.), *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.
- Hofmeester, Karin M., *Van Talmoe tot statuut. Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880–1914*. Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1990.
- Hofmeester, Karin M., 'Als ik niet voor mijzelf ben...' *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870–1914*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1 april 1999.
- Houwink ten Cate, Johannes, *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar*. Oratie 8 mei 2003, Vossius-Pers, Universiteit van Amsterdam.
- Houwink ten Cate, Johannes, und Gerhard Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft*. Berlin: Metropol, 1999 (Nationalsozialistische

- Besatzungspolitik in Europa 1939-1945, Band 7 / National Socialist Occupation Policy in Europe 1939-1945, Vol. 7).
- Jäckel, Eberhard, *Hitler's Weltanschauung: a Blueprint for Power* (translated by Herbert Arnold). Middletown, Conn., 1972; Idem, *Hitler's World View. A Blueprint for Power*. Cambridge Mass., London: Harvard University Press, 1997⁹. Original German ed.: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Tübingen: Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, 1969.
- Jäckel, Eberhard, *Hitler in History*. Hanover, NH/London: University Press of New England, 1984.
- Jäckel, Eberhard, Peter Longerich, Julius H. Schoeps (Hg.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München/Zürich: Piper Verlag, 1993: 3 Bände und 1 Registerband.
- Jäckel, Eberhard, Jürgen Rohwer (Hg.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985.
- Jansen, Hans, *Het Madagaskar Plan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagaskar*. Den Haag: SDU, 1996; herziene Duitse ed.: *Der Madagaskar-Plan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*. München: F.A. Herbig, 1997.
- Jellinek, Yeshayahu, 'The Holocaust and the Internal Policies of the Nazi Satellites in Eastern Europe: a Comparative Study', in: *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1982), pp. 173–178 (Hebrew text, English summary).
- Jersak, Tobias, 'Die Interaktion von Kriegsverlauf und Judenvernichtung. Ein Blick auf Hitlers Strategie im Spätsommer 1941', *Historische Zeitschrift*, Band 268, Heft 2 (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, April 1999), pp. 311–374.
- Jewish Black Book Committee, *The Black Book: the Nazi Crime against the Jewish people*. New York etc.: Jewish Black Book Committee, 1946.
- Jong, Louis de, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog*. Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1953.
- Jonker, J. P. B., A. E. Kersten, G. N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog. Bijdragen aan het congres gehouden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 en 11 mei 1990*. 's-Gravenhage: SDU, 1990.
- Kampe, Norbert, "'Endlösung" durch Auswanderung? Zu den widersprüchlichen Zielvorstellungen antisemitischer Politik bis 1941', in: Wolfgang Michalka (Hg.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz* (München etc.: Piper, 1989), pp. 827–843.
- Kaspi, André, 'Writing the History of the Shoah', in: Jacques Fredj (dir./ed.), *Les Archives de la Shoah / Archives of the Shoah* (Paris: L'Harmattan/CDJC, 1998), pp. 381–386.
- Katz, Fred E., 'Implementation of the Holocaust: the Behaviour of Nazi Officials', in: *Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly*, vol. 24 (1982), pp. 510–529; reprinted in: M.R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Ct./London: Meckler, 1989), vol. 3.2: pp. 353–372.
- Kempner, Robert M. W., *Eichmann und Komplizen*. Zürich: Europa Verlag, 1961.
- Kershaw, Ian, 'The Churches and the Nazi Persecution of the Jews - a Review', *Yad Vashem Studies*, vol. 19 (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 427–437.
- Kershaw, Ian, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. London: Arnold, 2000, fourth, revised ed.
- Kershaw, Ian, *Hitler, 1889–1936: Hubris*. New York: Norton, 1999; Idem, *Hitler, 1936–1945: Nemesis*. New York: Norton, 2000; Ned. ed. twee delen in één band: *Hitler: hoogmoed 1889–1936; Hitler: vergelding 1936–1945*. Utrecht etc.: Het Spectrum, 2005.
- Kettenacker, Lothar, 'Die Chefs der Zivilverwaltung im Zweiten Weltkrieg', in: Dieter Rebentisch, Karl Teppe (Hg.), *Verwaltung contra Menschenführung im Staat Hitlers. Studien zum politisch-administrativen System* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), pp. 396–417.
- Klein, Peter (Hg.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997.
- Klemann, Hein A. M., 'Waarom honger in Europa in de Tweede Wereldoorlog?', in: M. de Keizer et al. (red.), *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw. Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 2003), pp. 113–125.
- Kley, Stefan, 'Hitler and the pogrom of November 9–10, 1938', in: D. Cesarani (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies* (London/New York: Routledge, 2004), vol. 1, pp. 183–201.
- Koehl, Robert Lewis, *The Black Corps: the structure and power struggles of the Nazi SS*. Madison Wis. etc.: University of Wisconsin Press, 1983.
- Kogon, Eugen, Hermann Langbein, Adalbert Rückerl (Hg.) u.a., *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas. Eine Dokumentation*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1983.
- Kohn, Moshe, et al. (eds.), *Jewish Resistance during the Holocaust. Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish resistance. Jerusalem, April 7–11, 1968*. Jerusalem: Yad Vashem, 1971.
- Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen. Geschichte des 'Aufenthaltslagers' 1943–1945*. Hannover: Literatur und Zeitgeschichte, 1962.
- Kosmala, Beate, and Feliks Tych (eds.), *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe*. Berlin: Metropol, 2004.
- Kossmann, Ernst H., *De Lage Landen 1780–1980: twee eeuwen Nederland en België*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1986; 2 delen. Deel 1: 1780–1914. Deel 2: 1914–1980.
- Kossmann, E. H., m.m.v. W. E. Krul, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 3: *De Lage Landen van 1780 tot 1970*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1977.
- Krausnick, Helmut, 'Hitler und die Morde in Polen. Ein Beitrag zum Konflikt zwischen Heer und SS um die Verwaltung der besetzten Gebiete', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jg. 11, Nr. 2 (April 1963), pp. 196–209.
- Krausnick, Helmut, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*. Frankfurt am Main: Fischer, 1985; Neuaufgabe 1998.
- Kristel, Conny, 'De historicus: Saul Friedlander', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1995), pp. 272–285.
- Kroener, Bernhard R., Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit et al., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 5.1: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen, 1939–1941*. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1988. (Deel

- van tiendelige serie, Stuttgart: DVA, 1979-)
- Krummacher, F. A. (Redaktion), *Die Kontroverse Hannah Arendt, Eichmann und die Juden*. München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1964.
- Kulka, Otto Dov, 'Major Trends and Tendencies in German Historiography on National Socialism and the "Jewish Question"', in: Yisrael Gutman, Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 1–51.
- Kulka, Otto Dov, Paul Mendès-Flohr (eds.), *Judaism and Christianity under the impact of National Socialism*. Jerusalem: The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987.
- Kwiet, Konrad, *Van Jodenhoed tot Gele Ster*. Bussum: Unieboek, 1973.
- Kwiet, Konrad, 'Zur historiographischen Behandlung der Judenverfolgung im Dritten Reich', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 27 (herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Freiburg im Breisgau 1981), pp. 149–192.
- Kwiet, Konrad, 'Rassenpolitik und Völkermord', in: W. Benz, H. Graml, H. Weiß (Hg.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 50–65.
- Lagrou, Pieter, *Heroes, martyrs, victims: a comparative social history of the memory of World War II in France, Belgium and the Netherlands, 1945–1965*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven. (Sl.: s.n., 1996; 416 p.) Handeldeditie: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1999.
- Lagrou, Pieter, 'Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945–1965', in: *Past and Present* 154 (February 1997), pp. 181–222.
- Lammers, Cornelis J., 'The interorganizational control of an occupied country', *Administrative Science Quarterly* 33 (1988), pp. 438–457. Dutch edition: 'De interorganisatiebeheersing van een bezet land', in: M. C. Dozy, J. P. Laurier, W. J. van Noort (red.), *Balans van het organisatie-sociologisch denken. Hoogtepunten uit het werk van Cor Lammers* (Utrecht: Het Spectrum, 1993), pp. 319–348.
- Lammers, Cornelis J., 'Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog', *Mens en Maatschappij* 69, no. 4 (december 1994), pp. 366–399. Eng. ed.: 'Levels of Collaboration: a Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War', in: *The Netherlands' Journal of Social Sciences* 31, No. 1 (July 1995), pp. 3–31; reprint in: Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den "germanischen" Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 47–69.
- Lammers, C. J., *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- Lang, Hans-Joachim, 'Theodor Dannecker: ein Tübinger Schreibtischtäter im Reichssicherheitshauptamt', in: Benigna Schönhagen (Hg.), *Nationalsozialismus in Tübingen. Vorbei und vergessen* (Tübingen: Stadtmuseum, 1992), 221–234.
- Lang, Jochen von, *Der Sekretär. Martin Bormann: der Mann, der Hitler beherrschte*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1977, 1980². Eng. ed.: *The Secretary, Martin Bormann: the Man who manipulated Hitler*. New York: Random House, 1979.
- Lang, Jochen von, *Das Eichmann-Protokoll. Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre. Mit 66 faksimilierten Dokumenten*. Berlin: Severin und Siedler, 1982. Eng. ed.: *Eichmann Interrogated. Transcripts from the archives of the Israeli police*. New York etc: Random House, 1983; New York: Vintage, 1994.
- Lang, Jochen von, unter Mitarbeit von Claus Sibyll, *Die Gestapo. Instrument des Terrors*. München: Heyne, 1994; 2. Aufl. (1. Aufl. 1990).
- Laqueur, Walter, *The terrible secret. An investigation into the suppression of information about Hitler's 'Final Solution'*. London: The Wiener Library, 1980. Ned. ed.: *Het gruwelijke geheim. De waarheid over Hitlers 'Endlösung' verdrongen*. Alphen aan de Rijn: A.W. Sijthoff, 1981.
- Leeuw, A. J. van der, 'Meer slachtoffers dan elders in West-Europa', *Nieuw Israëlitisch Weekblad* jrg. 121, no. 10 (Amsterdam, 15 november 1985 / 2 kislew 5746, jubileumuitgave bij 120-jarig bestaan), p. 53.
- Leeuwen, Richard G. van, 'De vervolging van de joden in bezet West-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een vergelijking.' Ongepubliceerde doctoraal-scriptie. Universiteit van Amsterdam, juli 1988; 88 p. + 28 p. bijlagen.
- Lemberg, Hans, 'Kollaboration in Europa mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941', in: Karl Bosl (Hg.), *Das Jahr 1941 in der europäischen Politik* (München: R. Oldenbourg, 1972), pp. 143–162.
- Levin, Nora, *The Holocaust: the Destruction of European Jewry, 1939–1945*. New York: Thomas Y. Crowell, 1968¹/1973². Melbourne, Florida USA, 1990 reprint.
- Levy, Carl, 'Fascism, National Socialism, and Conservatives in Europe, 1914–1945: Issues for Comparativists', *Contemporary European History*, Vol. 8 (1999), nr. 1, pp. 97–126.
- Lewy, Guenter, *De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1964. Oorspr. titel: *The Catholic Church and Nazi Germany*. New York/Toronto: McGraw-Hill Book Company, 1964.
- Libowitz, Richard, 'Review: Encyclopedia of the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal*, vol. 6, number 2 (Oxford/New York: Pergamon Press 1991), pp. 201–206.
- Lichtenstein, Heiner, *Mit der Reichsbahn in den Tod: Massentransporte in den Holocaust, 1941–1945*. Köln: Bund, 1985.
- Lichtenstein, Heiner, Otto R. Romberg (Hg.), *Täter - Opfer - Folgen. Der Holocaust in Geschichte und Gegenwart*. Bonn, 1997.
- Longerich, Peter, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München/Zürich: Piper Verlag, November 1998.
- Longerich, Peter, *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur "Endlösung"*. München/Zürich: Piper, 2001. Eng. ed.: *The Unwritten Order. Hitler's Role in the Final Solution*. Charleston (South Carolina): Tempus, 2001.
- Lozowick, Yaacov, "'Hamachlaka le-inyanei hayehudim" bemishteret habitachon hanatsit 1939–1945' [The 'Department of Jewish Affairs' in the Nazi Security Police 1939–1945], unpublished master's thesis, Hebrew University of Jerusalem, 1989 (Hebrew).
- Lozowick, Yaacov, 'Pekidim lo regilim: Mishteret habitachon hanatsit vehabanaluyut shel haresha' (Not ordinary bureaucrats [Malicious Clerks]: the Nazi Security Police and the banality of evil), Ph.D. thesis, Hebrew University of Jerusalem, 1995; 2 vols. (Hebrew, English summary on pp. iv–xv). German edition: *Hitlers Bürokraten. Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*. Zürich/München: Pendo, 2000; Eng. ed.: *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil*. London etc.: Continuum, 2002.
- Ludwig, Carl, *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart [1955]: Bericht an den Bundesrat zuhanden der Eidgenössischen Räte*. Bern: s.n., 1957; 416 p.

- Madajczyk, Czeslaw, *Fascism and occupation. Practising the occupation by the Axis powers in Europe 1938–1945*. 2 vols. Poznan (Polska): Wydawn, 1984.
- Madajczyk, Czeslaw, 'Die Herrschaftssysteme in den Okkupationsgebieten der Achsenmächte (1938–1945). Ein Vergleich', in: Ger van Roon (Hg.), *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die internationalen Konferenzen in Amsterdam* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 16–37.
- Madajczyk, Czeslaw, 'Chaos, Systemhaftigkeit oder Systeme? Das Dritte Reich in der Phase der militärischen Expansion', in: Ralph Melville et al. (Hg.), *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden/Stuttgart: Franz Steiner, 1988), Band 2, pp. 931–954.
- Madajczyk, Czeslaw, 'Hitler's Direct Influence on Decisions affecting Jews during World War II', in: *Yad Vashem Studies*, vol. 20 (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), pp. 53–68.
- Mallmann, Klaus-Michael, 'Die Türöffner der "Endlösung". Zur Genesis des Genozids', in: Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Die 'Heimatfront' und besetztes Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft/Primus Verlag, 2000), pp. 437–463.
- Marreveld, Monique, 'Historici stellen inzicht bij over macht Joodse Raad', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 31 mei 1991, p. 12.
- Marrus, Michael R., *The Holocaust in History*. London etc.: Penguin Books, 1989 (1987¹).
- Marrus, Michael R., 'The History of the Holocaust: a Survey of Recent Literature', in: *Journal of Modern History* 59 (Chicago, 1987), pp. 114–160.
- Marrus, Michael R., 'Recent trends in the history of the Holocaust', in: *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal*, vol. 3 number 3 (Oxford/New York: Pergamon Press 1988), pp. 257–265.
- Marrus, Michael R. (ed.), *The Nazi Holocaust; historical articles on the destruction of European Jews*. Westport Conn./London: Meckler, 1989 (a collection of nearly 300 articles on the Shoah in English in 9 volumes, comprising 15 subvolumes).
- Marrus, Michael R., 'The use and misuse of the Holocaust', in: Peter Hayes (ed.), *Lessons and legacies. The meaning of the Holocaust in a changing World* (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1991), pp. 106–119.
- Marrus, Michael R., "'Good History" and Teaching the Holocaust', *Perspectives* (American Historical Association Newsletter), vol. 13, no. 5 (May/June 1993), pp. 1, 6–12.
- Marrus, Michael R., 'Reflections on the Historiography of the Holocaust', *Journal of Modern History* 66 (Chicago, March 1994), pp. 92–116.
- Marrus, Michael R., 'Jewish Resistance to the Holocaust', *Journal of Contemporary History* 30 (1995), pp. 83–110.
- Marrus, Michael R. (ed.), *The Nuremberg War Crimes Trials 1945–1946: a documentary history*. Boston, Princeton: Bedford Books, 1997.
- Marrus, Michael R., and Robert O. Paxton, 'A Comparative View', in: Idem, *Vichy France and the Jews* (New York: JPS/Basic Books, 1981), pp. 356–372.
- Marrus, Michael R., and Robert O. Paxton, 'The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe, 1940–1944', *Journal of Modern History* 54 (Chicago, December 1982), pp. 687–714; repr. in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), in vol. 4.1, pp. 101–128. See also reprint in François Furet (ed.), *Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. New York: Schocken, 1989.
- Martin, Bernd, Ernst Schulin (Hg.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1981.
- Martin, Bernd, 'Judenverfolgung und -vernichtung unter der nationalsozialistische Diktatur', in: Bernd Martin, Ernst Schulin (Hg.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1981), pp. 290–315.
- Mason, Henry L., 'Clouded thresholds and ordinary men. Aspects of mass killing in the period of the Second World War', in: N. D. J. Barnouw et al (eds.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vierde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1993), pp. 89–111, summary on p. 197.
- Mate, Reyes, 'The Memory of Auschwitz', *Radical Philosophy Review*, vol. 9 (Boston: Humanities Press, 2006), no. 1, pp. 1–44.
- Matthäus, Jürgen, 'Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust', in: Christopher R. Browning, with contributions by Jürgen Matthäus. *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (London: William Heinemann, 2004), pp. 244–308.
- Matzerath, Horst, 'Bürokratie und Judenverfolgung', in: Ursula Büttner (Hg.), *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg: Hans Christians Verlag, 1992), pp. 105–130.
- Meershoek, Guus, 'Raul Hilberg: een glashard relaas van de moord op de joden', in: N. D. J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 211–224.
- Meyer, Ahlrich (Hg.), *Repression und Kriegsverbrechen. Die Bekämpfung von Widerstands- und Partisanenbewegungen gegen die deutsche Besatzung in West- und Südeuropa*. Berlin/Göttingen: Schwarze Risse/Rote Strasse, 1997.
- Meyer, Katharina, *Keiner will sie haben: die Exilpolitik in England, Frankreich und den USA zwischen 1933–1945*. Frankfurt am ain/New York etc.: Peter Lang, 1998 (oorspronkelijk proefschrift, Universiteit van Bremen, 1997).
- Michaelis, Meir, 'The "Duce" and the Jews. An Assessment of the Literature on Italian Jewry under Fascism 1922–1945', in: *Yad Vashem Studies*, vol. 11 (Jerusalem: Yad Vashem, 1976), pp. 7–32.
- Michalka, Wolfgang (Hg.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*. München/Zürich: Piper, 1989.
- Micheels, Louis J., *Doctor 117641. A Holocaust memoir*. New Haven Ct./London: Yale University Press, 1989. Nederlandse uitgave: *Dokter 117641. Herinneringen aan de holocaust*. Baarn: Ambo, 1990.
- Michielsen, J. N. M. E. [Yuri/Joeri], *The 'nazification' and 'denazification' of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile*. Maastricht: Universitaire Pers, December 2004.
- Michman, Dan, 'Research on the Problems and Conditions of Religious Jewry under the Nazi regime', in: Yisrael Gutman and Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 737–748.
- Michman, Dan, 'Review: the High Price of Audacity ("Why did the Heavens not Darken? The "Final Solution" in History' by Arno J. Mayer)', *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal*, vol. 6, number 3 (Oxford/New York: Pergamon Press 1991), pp. 293–305.
- Michman, Dan, *Bimei shoah ufkadah. [In Days of Holocaust and Reckoning. Course in Jewish history during the Shoah]*, vol. 8: *The*

- persecution of the Jews under Nazi domination: versatility and uniformity*. Tel-Aviv: Open University Press, 1992 (Hebr.).
- Michman, Dan, 'De oprichting van de "Joodsche Raad voor Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 74–100. Abridged and adapted English ed.:
- Michman, Dan, 'The Uniqueness of the Joodse Raad in the Western European Context', in: Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 3 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993), pp. 371–380.
- Michman, Dan, 'Ba'ayat haplitim hayehudim migermania beartsot europa hashchenot' [The Problem of the Jewish Refugees from Germany in the neighboring European countries], in: Yehoyakim Cochavi, Asher Cohen (eds.), *Dapim lecheker tequfat ha-Shoah* [Research Papers on the Holocaust Period], vol. 11 (Haifa: Haifa University Press/Beit Lohamei Haghetat, 5754 [1993/1994]), pp. 43–65 (Hebr.).
- Michman, Dan, "'The Holocaust" in the eyes of historians: the problem of conceptualization, periodization, and explanation', in: *Modern Judaism*, vol. 15, nr. 3 (October 1995), pp. 233–264; revised and updated edition in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 9–58.
- Michman, Dan, 'The Zionist Youth Movements in Holland and Belgium and their Activities during the Shoah', in: Asher Cohen, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *Zionist Youth Movements during the Shoah* (New York etc.: Lang, 1995; Studies on the Shoah: vol. 4), pp. 145–171.
- Michman, Dan, 'The impact of the Holocaust on religious Jewry', in: I. Gutman (ed.), *Major Changes within the Jewish People in the Wake of the Holocaust. Proceedings of the Ninth Yad Vashem International Conference* (Jerusalem: Yad Vashem, 1996), pp. 659–707.
- Michman, Dan, 'Understanding the Jewish Dimension of the Holocaust', in: Jonathan Frankel (ed.), *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency? Studies in Contemporary Jewry. An Annual*, vol. 13 (Jerusalem/New York, Oxford: The Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem/Oxford University Press, 1997), pp. 225–249; revised and augmented edition in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 59–88.
- Michman, Dan, 'Joodse emancipatie.' Book review of: P. Birnbaum, I. Katznelson ed., *Paths of emancipation. Jews, states and citizenship* (Princeton University Press, 1995), *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 110 (1997), pp. 92–93 (English).
- Michman, Dan, "'Judenräte" und "Judenvereinigungen" unter nationalsozialistischer Herrschaft. Aufbau und Anwendung eines verwaltungsmäßigen Konzepts', in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46, nr. 4 (1998), 293–304; Eng. ed.: 'Jewish "Headships" under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of an Administrative Concept', in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 159–175.
- Michman, Dan, *Hashoah Vechikra. Hamsaga, minuach vesugioth yesod* [The Holocaust and its Research. Conceptualization, Terminology and Fundamental Issues]. Tel-Aviv: Moreshet Publishing House / Beit Lohamei Haghetat / Yad Vashem, 1998; second edition 2000 (Hebr.).
- Michman, Dan, 'Jewish Religious Life', in: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (eds.), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven/London: Yale University Press, 2001), pp. 351–354.
- Michman, Dan, 'Judenrat', in: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (eds.), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven/London: Yale University Press, 2001), pp. 370–377.
- Michman, Dan, *Die Historiographie der Shoah aus jüdischer Sicht. Konzeptualisierungen, Terminologie, Anschauungen, Grundfragen*. Hamburg: Dölling und Galitz, 2001 (deutsche Übersetzung von Avital Amrani); Fr. ed.: *Pour une historiographie de la Shoah: conceptualisations, terminologie, définitions et problèmes fondamentaux*. Paris: Éditions In Press, 2001 (traduction de l'hébreu par Nelly Hanson).
- Michman, Dan (ed.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945–2000: German strategies and Jewish responses*. New York etc.: Peter Lang, 2002.
- Michman, Dan, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003.
- Michman, Dan, 'The "Final Solution to the Jewish Question", its Emergence and Implementation: The State of Research and its Implications for Other Issues in Holocaust Research', in: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 91–126.
- Michman, Dan, 'Jewish Headships under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of an Administrative Concept', in: Idem, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualization, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (Portland/London: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 159–175.
- Michman, Dan, 'Jewish Leadership in Extremis', in: Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust* (London/Basingstoke: Palgrave, 2003), pp. 319–340.
- Michman, Dan, "'Euphoria of Victory" as the Key: Situating Christopher Browning on the Map of Research on the Final Solution of the Jewish Question', in: Jeffrey M. Diefendorf (ed.), *Lessons and Legacies*, Vol. 6 (2004), pp. 233–251.
- Michman, Dan, 'Why did Heydrich write the *Schnellbrief*? A remark on the reason and on its significance', *Yad Vashem Studies*, vol. 32 (Jerusalem: Yad Vashem, 2004), pp. 433–447.
- Michman, Dan, 'Täteraussagen und Geschichtswissenschaft. Der Fall Dieter Wisliceny und der Entscheidungsprozeß zur "Endlösung"', in: Jürgen Matthäus/Klaus-Michael Mallmann (Hg.), *Deutsche, Juden, Völkermord. Der Holocaust als Geschichte und Gegenwart* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006), pp. 205–219.
- Michman, Dan, 'On the Historical Interpretation of the *Judenräte* Issue: Between Intentionalism, Functionalism and the Integrationist Approach of the 1990s', in: Moshe Zimmermann (ed.), *On Germans and Jews under the Nazi Regime. Essays by Three Generations of Historians. A Festschrift in Honor of Otto Dov Kulka* (Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2006), pp. 385–397.
- Michman, Dan, *The Jewish Ghettos during the Holocaust: How and Why did they emerge?* Jerusalem: Yad Vashem, June 2008 (part of the series *Search and Research*. Lectures and Papers, delivered and presented at the International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, nr. 11).

- Michman, Jozeph, *Met voorbedachten rade. Ideologie en uitvoering van de Endlösung der Judenfrage*. Amsterdam: Meulenhoff 1987.
- Mildt, Dick de, *In the name of the people: perpetrators of genocide in the reflection of their post-war prosecution in West-Germany: the 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' trial cases*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1996.
- Milotová, Jaroslava, 'Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag. Genesis und Tätigkeit bis zum Anfang des Jahres 1940', in: Miroslav Kárný, Raimund Kemper, Margita Kárná (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 1997* (Prag: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa [Stiftung Theresienstädter Initiative], 1997), pp. 7–30.
- Mitchell, Alan, 'Polish, Dutch, and French Elites under the German Occupation', in: Henry Friedlander, Sybil Milton (eds.), *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy and Genocide. The San José Papers* (Millwood NY: Kraus International, 1980; 2nd ed. 1982), pp. 231–241.
- Moll, Martin, 'Die deutsche Propaganda in den besetzten "germanischen" Staaten Norwegen, Dänemark und Niederlande 1940–1945. Institutionen - Themen - Forschungsprobleme', in: Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den "germanischen" Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 209–245.
- Mommsen, Hans, 'Der Nationalsozialismus. Kumulative Radikalisierung und Selbsterstörung des Regimes', in: *Meyers Enzyklopädisches Lexicon*, Band 16 (1976), pp. 785–790.
- Mommsen, Hans, 'Die Realisierung des Utopischen: die "Endlösung der Judenfrage" im Dritten Reich', *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 9 (1983), pp. 381–420. Reprint in: Hans Mommsen, *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft. Ausgewählte Aufsätze* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1991), pp. 184–232.
- Mommsen, Hans, *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft. Ausgewählte Aufsätze*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1991.
- Moore, Bob (ed.), *Resistance in Western Europe*. Oxford etc.: Berg, 2000.
- Moore, Bob, 'The rescue of Jews from Nazi persecution: a Western European perspective', *Journal of Genocide Research*, vol. 5, no. 2 (June 2003), pp. 293–308.
- Mosse, George L., *Germans and Jews. The Right, the Left, and the Search for a "Third Force" in pre-Nazi Germany*. London: Orbach & Chambers, 1971.
- Mosse, George L., *Nazism: a historical and comparative analysis of National-Socialism*. Oxford: Blackwell, 1978.
- Neufeldt, Hans-Joachim, Jürgen Huck, Georg Tessin, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*. Koblenz: Bundes-Archiv, 1957; 2 Bände.
- Neugebauer, W., J. Zamojski, J. Gotovitch, M. Skodvin, T. Ferenc, 'Gesichtspunkte für eine vergleichende Untersuchung des Widerstandes: Schema und Erläuterung', in: Ger van Roon (Hg.), *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die internationalen Konferenzen in Amsterdam* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 38–42.
- Neulen, Hans Werner, 'Deutsche Besatzungspolitik in Westeuropa – zwischen Unterdrückung und Kollaboration', in: Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hans-Adolf Jacobsen (Hg.), *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Bonn/Düsseldorf: Droste Verlag, 1993), pp. 404–425.
- Ofer, Dalia, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Ofer, Dalia, Leonore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*. New Haven, Ct./London: Yale University Press, 1998.
- Paldiel, Mordecai, *The Path of the Righteous. Gentile rescuers of Jews during the Holocaust*. Hoboken NJ: Ktav Publishing House, 1993.
- Pätzold, Kurt, Erika Schwarz, "Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof". *Franz Novak - der Transportoffizier Adolf Eichmanns*. Berlin: Metropol, 1994.
- Pätzold, Kurt, Erika Schwarz, *Tagesordnung: Judenmord; die Wannsee-Konferenz 1942*. Berlin: Metropol, 1998.⁴
- Paul, Gerhard (Hg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.
- Paul, Gerhard, Klaus-Michael Mallmann (Hg.), *Die Gestapo: Mythos und Realität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Paul, Gerhard, Klaus-Michael Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft/Primus, 2000.
- Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism*. New York: Columbia University Press, 2004. Ned. ed.: *De anatomie van het fascisme* (vertaald uit het Engels door Edzard Krol). Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- Petrick, Fritz, "'Bündnisverwaltung" und "Führungsverwaltung". Die deutschen Okkupationsregimes in Dänemark und Norwegen im Vergleich', in: Fritz Petrick, "Ruhestörung". *Studien zur Nordeuropa-politik Hitlerdeutschlands* (Berlin: Edition Organon, 1998), pp. 155–192.
- Petrick, Fritz, "Ruhestörung". *Studien zur Nordeuropapolitik Hitlerdeutschlands*. Berlin: Edition Organon, 1998.
- Pohl, Dieter, 'Die Holocaustforschung und Goldhagens Thesen', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 45 (München: Institut für Zeitgeschichte, 1997), pp. 1–48.
- Pohl, Dieter, *Holocaust. Massale moord op de Europese joden*. Laren (Noord-Holland): Verbum, 2005.
- Poliakov, Léon, *Bréviaire de la haine. Le Troisième Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951. Eng. ed.: *Harvest of Hate. The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*. New York: Syracuse, 1954; London: Paul Elek, 1960; revised & expanded ed.: New York: Holocaust Library/Schocken Books, 1979.
- Pos, H. J. (red.), *Anti-semitisme en Jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1939.
- Presser, J., 'Het antisemitisme als historisch verschijnsel', in: H. J. Pos (red.), *Anti-semitisme en Jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1939), pp. 1–18; herdrukt in: J. Presser, *Schrijfsels en schriften* (Amsterdam: Moussault, 1961), pp. 28–48, in: M.C. Brands, J. Haak, Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaem/Polak & Van Gennep, 1969), pp. 143–158.
- Presser, J. (red.), *Antwoord aan het kwaad: Getuigenissen 1939–1945*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1961.
- Presser, J., 'Een zwak gefundeerd betoog' (bespreking van *Eichmann in Jerusalem* door Hannah Arendt), *Tijdschrift voor Geschiedenis* 77 (1964), pp. 108–112; onder de titel 'Recensie van Hannah Arendts studie over Eichmann' herdrukt in: M.C. Brands, J. Haak, Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaem/Polak & Van Gennep, 1969), pp. 179–185.
- Rabinowici, Doron, *Instanzen der Ohnmacht; Wien 1938–1945: der Weg zum Judenrat*. Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000.
- Rahe, Thomas, "Höre, Israel". *Jüdische Religiosität in nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Göttingen: Vandenhoeck &

- Ruprecht, 1999. Ned. ed.: *“Hoor, Israël”*. *Joodse religiositeit in nationaal-socialistische concentratiekampen*. Baarn/Kampen: Ten Have, 2001.
- Ránki, György, *The Economics of the Second World War*. Wien etc.: Böhlau, 1993.
- Rebentisch, Dieter, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945*. Stuttgart: Steiner-Verlag, 1989.
- Reitlinger, Gerald R., *The ‘Final Solution’: the attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. London: Vallentine Mitchell, 1953. Slightly revised ed.: London/South Brunswick, NJ: Thomas Y. Yoseloff, 1968. Reprint: Northvale, New Jersey, 1987. German ed.: *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945* (ins Deutsche übertragen von J. W. Brügel). Berlin: Colloquium, 6. Auflage, 1983.
- Rich, Harvey, ‘Genocide as a Sociopolitical process’ (a book review of the revised edition of R. Hilberg’s work, 1985), in: *Canadian Journal of Sociology*, Vol. 12, Number 4 (Winter 1987), pp. 393–404.
- Robinson, Jacob, *And the Crooked Shall Be Made Straight: the Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe, and Hannah Arendt’s Narrative*. New York etc.: Macmillan Company, 1965.
- R[obinson], J[acob], ‘Holocaust’, in: *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem: Keter Publishing House, 1971), vol. 8, pp. 828–905. See also Jacob Robinson et al., *Holocaust*, in the Israel Pocket Library series, compiled from material originally published in the *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem: Keter Publishing House, 1974.
- Robinson, Jacob, Philip Friedman (compiled by), *Guide to Jewish History under Nazi Impact*. New York: Martin Press, 1960. Yad Vashem & YIVO Joint Documentary Project, Bibliographical Series No. 1.
- Röhr, Werner (ed.), *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Berlin/Heidelberg: Hüthig Verlag, 1994. *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Ergänzungsband 1, herausgegeben vom Bundesarchiv.
- Röhr, Werner, ‘System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg’, in: Robert Bohn (ed.), *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945* (Stuttgart: Franz Steiner, 1997), pp. 11–45.
- Romijn, Peter, *Boosaardig bestuur*. Inaugurele rede, 21 november 2002, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002.
- Roon, G. van (ed.), *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die internationalen Konferenzen in Amsterdam*. Berlin: Siedler, 1985.
- Roon, G. van, ‘Widerstand in West-Europa’, in: Michael Kissener et al. (Hg.), *Widerstand in Europa. Zeitgeschichtliche Erinnerungen und Studien* (Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 1995), pp. 101–121.
- Rosenfeld, Alvin H. (ed.), *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1997.
- Rosh, Lea (pseud.), Eberhard Jäckel, ‘Der Tod ist ein Meister aus Deutschland’: *Deportation und Ermordung der Juden, Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1991.
- Rossem, M. van, ‘Eichmann in Jeruzalem. Een discussie over de banaliteit van het kwaad’, in: E. Jonker, M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en cultuur: achttien opstellen* (’s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 139–148.
- Roth, John K., and Elisabeth Maxwell (eds.), *Remembering for the Future. The Holocaust in an age of genocide*. Vol. I: *History*. Houndmills: Pallgrave, 2001.
- Rürup, Reinhard (Hg.), *Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem “Prinz-Albrecht-Gelände”. Eine Dokumentation*. Berlin: Verlag Willmuth Arenhövel, 15. überarbeitete und erweiterte Auflage, 2004.
- Safrian, Hans, *Die Eichmann-Männer*. Wien/Köln/Zürich: Europa Verlag, 1993 (österreichische Originalausgabe). Titel der deutschen Ausgabe: *Eichmann und seine Gehilfen*. Frankfurt am Main: Fischer, 1995; Eng. ed.: *The Eichmann-Men*. New York/Cambridge: Cambridge University Press in association with USHMM, 2008 (in press).
- Safrian, Hans, ‘Expediting Expropriation and Expulsions: the Impact of the “Vienna Model” on Anti-Jewish Policies in Nazi Germany, 1938’, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14 (2000), number 3, pp. 390–414.
- Sartre, Jean-Paul, *Réflexions sur la Question juive*. Paris: Paul Morihien, 1946; Ned. ed.: *Portret van een Antisemiet. Overdenkingen over het joodse vraagstuk* (vertaling W. Mensink). ’s-Gravenhage: A.A.M. Stols, 1947.
- Schelvis, Jules, *Vernietigingskamp Sobibor*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1993; zesde, hierziene druk 2008. Dui. ed.: *Vernichtungslager Sobibór*. Berlin: Metropol Verlag, 1998. Updated Eng. ed.: *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford/Gordonville/ Washington D.C.: Berg Publishers in association with USHMM, 2007.
- Schleunes, Karl A., *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy toward German Jews, 1933–1939*. Urbana: University of Illinois Press, 1970¹, 1979². London: André Deutsch, 1972.
- Schulte, Jan Erik, ‘Vom Arbeits- zum Vernichtungslager. Die Entstehungsgeschichte von Auschwitz-Birkenau 1941/42’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* Jg. 50, Heft 1 (München: Institut für Zeitgeschichte, Januar 2002), pp. 41–69.
- Seibel, Wolfgang, ‘Staatsstruktur und Massenmord. Was kann eine historisch-vergleichende Institutionenanalyse zur Erforschung des Holocaust beitragen?’, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, 24. Jahrgang/ Heft 4: Genozid und Charisma (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, Oktober–Dezember 1998), pp. 539–569.
- Seibel, Wolfgang, ‘State Structure and Mass Murder. The impact of administrative regimes on the Holocaust in Western Europe, 1940–1944’. Paper prepared for the 14th Colloquium of the European Group for Organizational Studies, Maastricht, The Netherlands, July 9–11, 1998; 43 p.
- Seibel, Wolfgang, ‘Did the “polycratic” nature of the National Socialist regime restrain or facilitate the persecution of the Jews? On the necessity of “bridge hypotheses”’. Paper presented at the conference ‘Networks of Persecution: the Holocaust as Division-of-Labor-based Crime’, Panel E, University of Konstanz, Germany, September 24–26, 2000; 24 p. Adapted version published as: ‘Restraining or Radicalizing? Division of Labor and Persecution Effectiveness’, in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2005), pp. 340–360.
- Seibel, Wolfgang, ‘The Strength of Perpetrators - The Holocaust in Western Europe, 1940–1944’, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, vol. 15, no. 2 (April 2002), pp. 211–240.
- Seibel, Wolfgang, Jörg Raab, ‘Verfolgungsnetzwerke. Arbeitsteilung und Machtdifferenzierung in den Verfolgungsapparaten des Holocaust’, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Jg. 55, Heft 2 (Juni 2003), pp. 197–230.
- Sijes, B. A., *Studies over Jodenvervolging*. Assen: Koninklijke Van Gorcum & Comp., 1974.
- Sijes, B. A., et al., *Essays über Naziverbrechen Simon Wiesenthal gewidmet*. Amsterdam / Wien: Wiesenthal Fonds / Bund Jüdischer Verfolgter des Naziregimes, 1973.

- Silver, Eric, *The Book of the Just*. New York: Grove Press, 1992.
- Smelser, Ronald, Enrico Syring (Hg.), *Die SS: Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*. Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2000.
- Smith, Michael L., *Occupation, collaboration and resistance: Nazism and Western Europe 1939–1945: books and materials held at the University of Hull*. Hull: Brynmor Jones Library, 1984.
- Snoek, Johan M., *The Grey Book. A Collection of Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews, issued by non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler's rule*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 1969.
- Steinberg, Lucien, *Not as a Lamb: the Jews against Hitler*. Farnborough UK: Saxon House, 1974.
- Steinberg, Maxime, *Un génocide au quotidien: les yeux du témoin ou le regard du borgne. L'histoire face au révisionnisme*. Paris: Le Cerf, 1990. Nederlandstalige editie: *De ogen van het monster. Volkerenmoord dag in dag uit*. Antwerpen/Baarn: Hadewijch, 1992.
- Steinberg, Maxime, 'Le paradoxe français dans la Solution finale à l'Ouest', *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48, no. 3, themanummer: *Présent du passé, lenteur de l'histoire Vichy, l'occupation, les Juifs* (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 583–594.
- Steur, Claudia, *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der "Endlösung"*. Essen: Klartext Verlag, 1997.
- Steur, Claudia, 'Eichmanns Emissäre. Die "Judenberater" in Hitlers Europa', in: Gerhard Paul, Klaus Michael Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Die 'Heimatfront' und besetztes Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft/Primus Verlag, 2000), pp. 403–436.
- Stone, Dan (ed.), *The Historiography of the Holocaust*. London/Basingstoke: Palgrave, 2003.
- Strauss, Herbert A., 'Jewish Emigration from Germany: Nazi Policies and Jewish Responses', *Leo Baeck Institute Year Book*, vol. 25 (1980), pp. 313–361, and vol. 26 (1981), pp. 343–409.
- Suhl, Yuri (ed.), *They fought back: the story of the Jewish resistance in Nazi Europe*. New York: Crown Publishers, 1975².
- Swaan, Abram de, *Bakens in niemandsland. Opstellen over massaal geweld*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Sydnor, Charles, 'Reinhard Heydrich. Der "ideale Nationalsozialist"', in: Ronald Smelser, Enrico Syring (Hg.), *Die SS: Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe* (Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2000), pp. 208–219.
- Teich, Meir, 'New editions and old mistakes (Some remarks on the last German edition of G. Reitlinger: The Final Solution)', in: Nathan Eck, Arie L. Kubovy (eds.), *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 375–384.
- Tenenbaum, Joseph, *Race and Reich: the story of an epoch*. New York: Twayne, 1956.
- Tessin, G., 'Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei', in: H. J. Neufeld, J. Huck, G. Tessin, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei*. Koblenz: Bundes-Archiv, 1957, Bd. 1.
- Thamer, Hans-Ulrich, 'Monokratie-Polykratie. Historiographischer Überblick über eine kontroverse Debatte', in: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 21–34.
- Thamer, Hans-Ulrich, *Der Nationalsozialismus*. Stuttgart: Reclam, 2001.
- Tooze, Adam, *The Wages of Destruction – The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London: Alan Lane/Penguin, 2006.
- Totten, Samuel, William S. Parsons, Israel W. Charny (eds.), *Century of Genocide. Critical Essays and Eyewitness Accounts*. New York/London: Routledge, 2004.
- Trunk, Isaiah, 'The Organizational Structure of the Jewish Councils in Eastern Europe', *Yad Vashem Studies*, vol. 7 (Jerusalem: Yad Vashem, 1968), pp. 147–164.
- Trunk, Isaiah, *Judenrat: the Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York: MacMillan, 1972; with an introduction by Jacob Robinson on pp. i–xxxv. Second edition: Lincoln: University of Nebraska Press, 1996.
- Trunk, I., *Jewish responses to Nazi Persecution. Collective and Individual Behaviour in Extremis*. New York: Stein and Day, 1979. ('In Holland' on pp. 216–217; 'Paradox in Belgium' pp. 217–219; 'In the Underground in Belgium', 298–300.)
- Umbreit, Hans, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', in: Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit et al., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 2: *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1979, pp. 235–327. Deel van tiendelige serie, Stuttgart: DVA, 1979- .
- Umbreit, Hans, 'Nationalsozialistischen Expansion 1938–1941. Strukturen der deutschen Besatzungsverwaltungen im Zweiten Weltkrieg', in: Michael Salewski, Josef Schröder (eds.), *Dienst für die Geschichte. Gedenkschrift für Walther Hubatsch, 17. Mai 1915–20. Dezember 1984* (Göttingen/Zürich: Musterschmidt Verlag, 1985), pp. 163–186.
- Umbreit, Hans, 'Auf dem Weg zu Kontinentalherrschaft', in: Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 5: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, erster Halbband (5.1): *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939–1941*, herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1988), pp. 3–345.
- Umbreit, Hans, 'Die deutsche Besatzungsverwaltung: Konzept und Typisierung', in: Wolfgang Michalka (Hrsg.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz* (München/Zürich: Piper, 1989), pp. 710–727.
- Umbreit, Hans, 'Unité et diversité de l'occupation nazie', *Relations Internationales* no. 80 (Paris/Genève, hiver 1994), pp. 415–427.
- Umbreit, Hans, 'Sonderformen des bürokratischen Apparats in den besetzten Gebieten: Die Rüstungsinspektionen', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), pp. 139–151.
- Umbreit, Hans, 'Zur Organisation der Besatzungsherrschaft', in: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 35–54 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Band 7 / National Socialist Occupation Policy in Europe 1939–1945, vol. 7).
- Veld, Nanno in 't, 'Höhere SS- und Polizeiführer und Volkstumspolitik: ein Vergleich zwischen Belgien und den Niederlanden', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (eds.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), pp. 121–138.
- Veld, Nanno in 't, 'Die Wehrmacht und die Widerstandsbekämpfung in Westeuropa', in: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 279–302.

- Veraart, Wouter, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vidal-Naquet, Pierre, *Les Juifs, la Mémoire et le Présent*. Paris: La découverte, 1981/1992; 2 tomes.
- Vital, David, *A People Apart. The Jews in Europe 1789–1939*. Oxford etc.: Oxford University Press, 1999.
- Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1995.
- Warmbrunn, Werner, 'Occupation, Collaboration, and Resistance: the case of Belgium and the Netherlands. A venture into comparative occupation history'. Unpublished paper. Claremont, California, October 1972; 12 p.
- Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945*. Leicester: Leicester University Press, 1999.
- Weinberg, Gerhard L., 'Deutschlands Wille zum Krieg. Die internationalen Beziehungen 1937–1939', in: Wolfgang Benz, Hermann Graml (Hg.), *Sommer 1939. Die Grossmächte und der Europäische Krieg* (Stuttgart: DVA, 1979), pp. 15–32.
- Weinberg, Gerhard L., *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1994.
- Weinstein, Fred, *The Dynamics of Nazism: Leadership, Ideology and the Holocaust*. New York: Academic Press, 1980.
- Weiss, Aharon, 'Quantitative measurement of features of the Holocaust: Notes on the book by Helen Fein', *Yad Vashem Studies*, vol. 14 (Jerusalem: Yad Vashem, 1981), pp. 319–334. Reprinted in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 4, 3–18.
- Weiss, Aharon, 'The Historiographical Controversy concerning the Character and Functions of the Judenrats', in: Y. Gutman, G. Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 679–696.
- Wiesenthal, Simon, *Moordenaars onder ons*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1967 (Nederlandse vertaling van oorspronkelijk Duitse uitgave: *Doch die Mörder leben*).
- Wildt, Michael, *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938: eine Dokumentation*. München: R. Oldenbourg, 1995.
- Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg: Hamburger Edition, 2002.
- Wildt, Michael, *Generation of the Unbound. The Leadership Corps of the Reich Security Main Office*. Jerusalem: Yad Vashem, 2002 (*Search and Research*. Lectures and Papers, delivered and presented at the International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, nr. 3).
- Wistrich, Robert S. (Hg.), *Wer war wer im Dritten Reich? Ein biographisches Lexikon; Anhänger, Mitläufer, Gegner aus Politik, Wirtschaft und Militär, Kunst und Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988. Rev. Eng. ed.: *Who's who in Nazi Germany*. London: Routledge, 2002.
- Witte, Peter, 'Zwei Entscheidungen in der "Endlösung der Judenfrage": Deportationen nach Łódź und Vernichtung in Chelmnó', in: Miroslav Kárný, Raimund Kemper, Margita Kárná (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 1995* (Prag: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa [Stiftung Theresienstädter Initiative], 1995), pp. 38–68. English ed.: 'Two Decisions concerning the "Final Solution of the Jewish Question": Deportations to Łódź and mass murder in Chelmnó', *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995), pp. 293–317; reprint in: David Cesarani (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies* (London/New York: Routledge, 2004), vol. 3, pp. 37–65.
- Wojak, Irmtrud, *Eichmanns Memoiren. Ein kritischer Essay*. Frankfurt am Main/New York: Campus, 2001.
- Wouters, Nico, 'Hetzelfde en toch verschillend. Oorlog en oorlogsherinnering in twee aangrenzende dorpen, Essen (België) en Wouw (Nederland)', *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/ BEG) no. 5, Bruxelles: CEGES/SOMA, nov. 1998/maart 1999, pp. 133–170, Franse en Engelse samenvattingen op 251–253.
- Wouters, Nico, *Oorlogsburgemeesters, lokaal bestuur en openbare orde tijdens de Duitse bezetting van België, Nederland en Noord-Frankrijk*. Onuitgegeven dissertatie, RU Gent, 2004. Verkorte versie gepubliceerd onder de titel: *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*. Tielt: Lannoo, 2004.
- Wyman, David S., *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust 1941–1945*. New York: Pantheon, 1984.
- Wyman, David S. (ed.), *The World reacts to the Holocaust*. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Yahil, Leni, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy*. Philadelphia, Penn.: JPS, 1969; reprint in 1983.
- Yahil, Leni, 'The Holocaust in Jewish Historiography', *Yad Vashem Studies*, vol. 7 (Jerusalem: Yad Vashem, 1968), pp. 52–73.
- Yahil, Leni, 'Methods of Persecution: a Comparison of the "Final Solution" in Holland and Denmark', in: David Asheri, Israel Shatzman (eds.), *Scripta Hierosolymitana. Studies in history*, vol. 23 (Jerusalem: Magnes Press, 1972), pp. 279–300. Reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), in vol. 4, pp. 169–190.
- Yahil, Leni, 'Holland and Rumania during the Holocaust (Aspects of Comparative Research)', in: *Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies*, vol. 2 (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1973), pp. 195–200 (Hebr.).
- Yahil, Leni, 'Madagascar: Phantom of a Solution for the Jewish Question', in: Bela Vago and George L. Mosse (eds.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York/Jerusalem: J. Wiley/Israel Universities Press, 1974), pp. 315–334.
- Yahil, Leni, "'Memoirs" of Adolf Eichmann', *Yad Vashem Studies*, Vol. 18 (Jerusalem: Yad Vashem, 1987), pp. 133–162.
- Yahil, Leni, *Hashoah. Goral Yehudei Europa, 1932–1945*. Jerusalem: Schocken, 1987, 2 vols. (Hebrew). Adapted English transl.: *The Holocaust: the Fate of European Jewry, 1932–1945*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1990.
- Yahil, Leni, 'The Historiography of the Refugee Problem and of Rescue Efforts in the Neutral countries', in: Yisrael Gutman and Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 513–533.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse, Teil 1', in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 11, Heft 3 (Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte, Juli 1996), pp. 30–54.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse, Teil 2', in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 12, Heft 1 (Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte, Januar 1997), pp. 29–48 + Korrektur (Errata) p. 160.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'National differences in involvement of Occupation authorities, and national and local authorities during successive stages of anti-Jewish policy', paper presented at the international conference *The Shoah in Western Europe: Belgium, France and the Netherlands in comparison*, organised by the Centre d'histoire de l'Europe du vingtième siècle (Chevs), Sciences Po, Paris, and the Center for Holocaust and Genocide Studies, Amsterdam, held in Paris, December 1–3, 2005.

- Zimmermann, Moshe (ed.), *On Germans and Jews under the Nazi Regime. Essays by three generations of historians. A Festschrift in honor of Otto Dov Kulka*. Jerusalem: The Hebrew University, Magnes Press, 2006.
- Zwaan, Ton, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*. Amsterdam: Boom, 2001.

7.2 Theorie, (comparatieve) methodologie

- Abrams, Philip, *Historical sociology*. Near Shepton, Mallet, Somerset: Open Books, 1982.
- Acham, Karl, *Analytische Geschichtsphilosophie. Eine kritische Einführung*. Freiburg/München: Karl Alber Verlag, 1974.
- Ankersmit, F. R., *Denken over geschiedenis: een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984.
- Ankersmit, F. R., *De navel van de geschiedenis: over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1990.
- Ankersmit, Frank, Hans Kellner (eds.), *A new philosophy of history*. London: Reaction Books, 1995.
- Aynard, Maurice, 'Histoire et comparaison', in: Hartmut Atsma, André Burguière (dir.), *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales. Actes du colloque international organisé les 16, 17 et 18 juin 1986 par l'École des hautes études en sciences sociales [EHESS] et l'Institut historique allemand à Paris* (Paris: EHESS, 1992; réimpression de l'édition de 1990), pp. 271–278.
- Balke, Friedrich, Benno Wagner (Hg.), *Vom Nutzen und Nachteil historischer Vergleiche: der Fall Bonn - Weimar*; in Zusammenarbeit mit der 'Groupe de recherche sur la culture de Weimar' (Paris). Frankfurt etc.: Campus, 1997.
- Bauer, Yehuda, 'Contemporary history – some methodological problems', *History* 61 (1976), pp. 333–343.
- Bauman, Zygmunt, *Postmodernity and its Discontents*. Cambridge, UK: Polity Press, 1997.
- Bauman, Zygmunt, *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*. (Redactie en inleiding: Rien Munters). Amsterdam: Boom, 1998.
- Bédarida, François, avec la collaboration de Maurice Aymard et al. (dir.), *L'histoire et le métier d'historien en France 1945–1995* (préface de Jacques Le Goff et Nicolas Rousselier). Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1995.
- Bergh, G. van den, Ch. F. G. Lorenz, R. Pieterman (redactie), *Het recht van geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht*. 's-Gravanhage: VUGA, 1993.
- Berghe, Gie van den, 'Why Day Follows Night. The Scholarly Way of Thinking of Daniel Goldhagen', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/BEG) nr. 2 (Brussel: CEGES/SOMA, mei 1997), pp. 91–128, with Dutch and French summaries on pp. 280–282.
- Berkel, Klaas van, 'Het beslissende feit. Theorie en praktijk van de geschiedenisstudie', *NRC Handelsblad*, 19 juni 1987, Cultureel supplement p. 5 (boekbespreking van: Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, 1987).
- Bertels, Kees (C. P.), *Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologies en wijsgerig onderzoek*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden. Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1973.
- Bichler, Reinhold, 'Die theoretische Einschätzung des Vergleichens in der Geschichtswissenschaft', in: Franz Hampl, Ingomar Weiler (Hg.), *Vergleichende Geschichtswissenschaft. Methode, Ertrag und ihr Beitrag zur Universalgeschichte* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), pp. 1–87.
- Blaas, P. B. M. (ed.), *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1979.
- Blaas, P. B. M., 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in: W. W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum/Aula, 1983), pp. 9–47.
- Blaas, P. B. M., recensie van 'P.H.H. Vries, Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse (Leiden 1995)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 112 (1997) no. 1, p. 89–91.
- Blom, J. C. H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Inaugurale rede, Universiteit van Amsterdam, 12 december 1983 (Bergen NH: Octavo, 1983); herdrukt in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Rotterdam/Den Haag, 1989), pp. 102–120.
- Blom, J. C. H., 'Ten geleide', in: Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945* (Haarlem: H.J.W. Becht, 1991), pp. 7–10.
- Blom, J. C. H., 'Ironische geschiedschrijving van de holocaust?', *Groniek: Gronings historisch tijdschrift* jrg. 21 (1988), no. 100 (Themanummer: Ernst en ironie. Over ironie, geschiedenis, politiek en kunst), pp. 130–133.
- Blom, J. C. H., 'Van bron naar beeld?', *Spiegel Historiaal* 29, no. 3/4 (themanummer, maart/april 1994), pp. 106–108.
- Blom, J. C. H., 'Geschiedschrijving en publieke emotie. Een besprekingsartikel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998), pp. 43–53, herdrukt in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), pp. 107–119.
- Blom, J. C. H., 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel', in: *BMGN* 120 (2005) no. 4, pp. 562–580, herdrukt in: Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), pp. 69–92.
- Blom, T., W. Callebaut, T. Nijhuis, 'Modalities and counterfactuals in history and the social sciences: some preliminary reflections', *Philosophica* 44 (1989), pp. 3–15.
- Boer, Theo de, André J. F. Köbben (red.), *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen*. Bilthoven: Ambo, 1974.
- Bommeljé, Bastiaan, 'Wat de historicus beweegt', *NRC Handelsblad*, 29 augustus 1992 (Zaterdag Boekenbijvoegsel).
- Braembussche, Antoon A. van den, 'Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society', *History and Theory* 28 (1989), pp. 2–23.
- Brands, M. C., 'Over de waarde van waardeoordelen: een reactie op Junker en Von der Dunk', in: Theo de Boer, André J.F. Köbben (red.), *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen* (Bilthoven: Ambo, 1974), pp. 223–229.
- Brands, M. C., H. W. von der Dunk, H. H. Zwager (red.), *Ego-documenten: een bijzonder genre van historische bronnen: een*

- bundel studies*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1970 (oorspr. verschenen als speciale afl. van *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 83, nr. 2).
- Broszat, Martin, and Saul Friedländer, 'A Controversy about the Historicization of National Socialism', *Yad Vashem Studies*, vol. 19 (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 1–47.
- Burke, Peter, *History and social theory*. Cambridge/Oxford: Polity/Blackwell, 1992 reprint (first ed. 1982).
- Chalk, Frank, Kurt Jonassohn, *The history and sociology of genocide: analyses and case studies*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1990.
- Cohen, A. E., 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 65 (October 1952), pp. 52–85; herdrukt in: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 77–110.
- Cohen, A. E., 'Vergelijken in de tijd', in: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 137–151 (oorspronkelijk de tekst van een rede uit 1961).
- Croes, Marnix, 'De zesde fase? Holocaust en geschiedschrijving', *BMGN* 121 (2006) no. 2, pp. 292–301.
- Daalder, H., *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*. Amsterdam: Bert Bakker, 1990.
- Daalder, H., 'Staatsvorming, bureaucratie en partijpolitiek: de noodzaak van vergelijkend onderzoek', in: Idem, *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), pp. 378–390.
- Day, Mark, 'Explanatory Exclusion in History and Social Science', *Philosophy of the Social Sciences*, vol. 34, no. 1 (March 2004), pp. 20–37.
- Diner, Dan, *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt: S. Fischer, 1987.
- Doorn, J. A. van, C. J. Lammers, *Moderne sociologie. Een systematische inleiding*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, dertiende, geheel herziene druk, 1976.
- Dozy, M. C., J.P. Laurier, W.J. van Noort (red.), *Balans van het organisatie-sociologisch denken. Hoogtepunten uit het werk van Cor Lammers*. Utrecht: Het Spectrum, 1993.
- Dresden, S., *Vervolging, vernietiging, literatuur*. Amsterdam: Meulenhoff, 1992 (eerste druk 1991). Eng. ed.: *Persecution, extermination, literature*. Toronto: Toronto University Press, 1995.
- Drukker, J. W., 'Robert W. Fogel (geb. 1926)', in: A. H. Huussen jr., E. H. Kossmann, H. Renner (red.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht/Antwerpen, Amsterdam: Het Spectrum/Intermediair, 1981), pp. 364–396.
- Duncan, Terry E., Susan C. Duncan, Lisa A. Stryker, Fuzhong Li, and Anthony Alpert, *An Introduction to Latent Variable Growth Curve Modeling: Concepts, Issues, and Applications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1999.
- Dunk, Hermann von der, *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici*. Assen: Koninklijke Van Gorcum & Comp., 1974.
- Dunk, H. W. von der, 'Waardenvrijheid en geschiedenis', in: Theo de Boer, André J.F. Köbben (red.), *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen* (Bilthoven: Ambo, 1974), pp. 200–222.
- Dunk, H. W. von der, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis*. Bussum: Van Holkema & Warendorf, 1982.
- Dunk, H. W. von der, 'Historische constellatie en stijl', *Groniek: Gronings historisch tijdschrift* 21 (1988), no. 100 (Themanummer: Ernst en ironie. Over ironie, geschiedenis, politiek en kunst), pp. 139–142.
- Eijck, Jan van, *Filosofie: een inleiding*. Meppel/Amsterdam: Boom, derde druk 1984.
- Etzioni, Amitai, *A comparative analysis of complex organizations. On power, involvement and their correlates*. New York: The Free Press of Glencoe, revised and enlarged edition 1975 (first ed.: 1961).
- Etzioni, Amitai, Frederic L. Dubow (eds.), *Comparative Perspectives. Theories and Methods*. Boston: Little, Brown, 1970.
- Evans, R. J. W., *The Language of History and the History of Language*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Floud, Roderick, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*. London: Methuen, 1976.
- Fogel, Robert William, 'The Limits of Quantitative Methods in History', *American Historical Review* 80, no. 2 (April 1975), pp. 329–350.
- Friedländer, Saul (ed.), *Probing the limits of representation: Nazism and the 'Final Solution'*. Cambridge Mass./London: Harvard University Press, 1992.
- Friedländer, Saul, 'Writing the History of the Shoah', in: Jacques Fredj (dir./ed.), *Les Archives de la Shoah / Archives of the Shoah* (Paris: L'Harmattan/CDJC, 1998), pp. 398–405.
- Friedman, Philip, 'Methodological problems', in: Philip Friedman, *Roads to Extinction. Essays on the Holocaust*, edited by Ada June Friedman (New York/Philadelphia, 1980), pp. 465–567, and Appendix: 'Outline of Program for Holocaust Research', on pp. 569–576.
- Gans, M. H., 'Recensie van "The Holocaust: Ideology, Bureaucracy and Genocide", ed. by H. Friedlander and S. Milton. Millwood, N.Y., 1980', in: *Theoretische Geschiedenis* 11, no. 1 (1984), pp. 113–116.
- Green, Nancy L., 'The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies', in: Jan Lucassen and Leo Lucassen (eds.), *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Bern etc.: Peter Lang, 1997), pp. 57–72.
- Groot, Ger, Peter Sierksma, 'De pink van Napoleon. Sociale wetenschap of literatuur?', in: *Trouw*, 7 juni 1991, pp. 15–16 (bijlage: Letter en geest).
- Hampl, Franz, Ingomar Weiler (Hg.), *Vergleichende Geschichtswissenschaft. Methode, Ertrag und ihr Beitrag zur Universalgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978.
- Harmsen, Ger, *Inleiding tot de geschiedenis*. Bilthoven: Ambo, 1968.
- Haupt, Heinz-Gerhard, Jürgen Kocka (Hg.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 1996.
- Haupt, Heinz-Gerhard, Jürgen Kocka, 'Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung', in: Idem (Hg.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung* (Frankfurt am Main/New York: Campus, 1996), pp. 9–45.
- Herlihy, D., 'Numerical and formal analysis in European history', *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 12, no. 1 (Summer 1981), pp. 115–135.
- Hoed, P. den, *Bestuur en beleid van binnenuit. Een analyse van instituties*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden; Meppel/Amsterdam:

- Boom, 1995.
- Huussen jr., A. H., E. H. Kossmann, H. Renner, 'Voorwoord', in: Idem (red.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht/Antwerpen, Amsterdam: Het Spectrum/Intermediair, 1981), pp. 7–10.
- Iggers, Georg G., *New directions in European historiography. Revised edition*. Middletown Conn.: Wesleyan University Press, 1984/1988 (second printing).
- Jansen, H. S. J., 'De voorwerpen van vergelijking. Op zoek naar een nieuwe vergelijkingstypologie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 no. 3 (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1997), pp. 329–356.
- Kaelble, Hartmut, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main/New York: Campus, 1999.
- Kaelble, Hartmut, 'Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?', op: <http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum/type:artikel&id:574&segment=16>, geraadpleegd 30-12-2005.
- Kersten, Albert E., 'Inleiding', in: J.P.B. Jonker et al.(red.), *Vijftig jaar na de inval: Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog. Bijdragen aan het congres gehouden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 en 11 mei 1990* (Den Haag: SDU, 1990), pp. 7–9.
- Kimmerling, Baruch, 'Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography', *History and Memory* 7 (1995) (Special Issue: 'Israeli History Revisited'), pp. 41–65.
- Lammers, C. J., 'De professionele vereisten van een sociologische opleiding', in: Theo de Boer, André J. F. Köbben (red.), *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen* (Bilthoven: Ambo, 1974), pp. 105–117.
- Lammers, C. J., e.a., *Organisaties vergelijkendswijs. Ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 2000 (zesde, herziene druk).
- Lammers, C. J., *Balans van het organisatie-sociologisch denken*. Utrecht: Het Spectrum, 1993.
- Lammers, C. J., 'Persecution in the Netherlands during World War Two. An Introduction', *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, vol. 34, no. 2 (Assen: Van Gorcum, 1998), pp. 111–125.
- Levi-Faur, David, 'Comparative Research Designs in the Study of Regulation: How to Increase the Number of Cases without Compromising the Strengths of Case-Oriented Analysis' (September 2003), <http://www.compass.org/LeviFaur.PDF>.
- Lindblad, J. Thomas, *Statistiek voor historici*. Muiderberg: Coutinho, 1984.
- Linden, Marcel van der, 'Doing Comparative Labour History: Some Essential Preliminaries', concept article, International Institute of Social History, Amsterdam, 10 September 1996; 33 p.
- Linden, Marcel van der, 'Doing Comparative Labour History: Some Essential Preliminaries', in: Jim Hanagan and Andrew Wells (eds.), *Australian Labour and Regional Change. Essays in Honour of R.A. [Bob] Gollan* (Sydney/Rushcutters Bay, NSW, Australia: Halstead Press, 1998), pp. 75–92; uitgebreidere Nederlandstalige versie onder de titel 'Methodologische aanvulling' in: Marcel van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (Amsterdam: IISG, 1999), pp. 28–57.
- Linden, Marcel van der, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen*. Inaugurele rede, Universiteit van Amsterdam, 7 mei 1999. Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1999.
- Linden, Marcel van der, 'Doing Comparative Labour History: Some Preliminaries', in: Idem, *Transnational Labour History: Explorations* (Aldershot: Ashgate, 2003), pp. 173–196.
- Linden, Marcel van der, *Transnational Labour History: Explorations*. Aldershot: Ashgate, 2003.
- Lorenz, Chris, 'Over nut en nadeel van de sociologie voor de geschiedenis: Peter Burkes "Sociology and history"', *Theoretische Geschiedenis* 10 (1983), pp. 65–74 (Review).
- Lorenz, Chris, 'Tussen zandbak en woestijn: Von der Dunks omzwervingen in het land van de theoretische geschiedenis', *Theoretische Geschiedenis* 11 (1984), pp. 41–57 (Review).
- Lorenz, Chris, 'Het masker zonder gezicht. F. R. Ankersmits filosofie van de geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 97 (1984), pp. 169–194.
- Lorenz, Chris, 'De filosofie van de achteruitkijkspiegel', *Theoretische Geschiedenis* 12 (1985), pp. 9–27.
- Lorenz, Chris, 'Er bestaat geen masker zonder gezicht. Een antwoord aan F.R. Ankersmit', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 98 (1985), pp. 56–61.
- Lorenz, Chris, 'De onweerstaanbare opmars van de historische sociale wetenschap', *Theoretische Geschiedenis* 13 (1986), pp. 58–71.
- Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Meppel/Amsterdam: Boom, vijfde, herziene en uitgebreide druk 1998 (herziene zesde druk 2002, herziene achtste druk 2006). First ed. 1987 with an English Summary on pp. 341–343. (Zie ook de Duitse uitgave *Konstruktion der Vergangenheit* onder 1997.)
- Lorenz, Chris, 'Het vergeefse zoeken naar zekerheid. P.H.H. Vries en de theorie van de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 103 (1988), nr. 3, pp. 408–424; gewijzigde versie in: Ch. Lorenz et al., *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis* (Meppel/Amsterdam: Boom/SISWO, 1990), pp. 24–44.
- Lorenz, Chris, *Geschiedenis in perspectief: over feiten, waarden en de betrekkelijke waarde van feiten in de geschiedwetenschap*. Universiteit Leiden, 1990.
- Lorenz, Chris, 'De Sonderweg in de Duitse historiografie. Posities, problemen en discussies', in: Herman Beliën, Gert Jan van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw; discussie zonder eind* (Amsterdam: Agon, 1991), pp. 141–181.
- Lorenz, Chris, 'Theorie, geschiedenis en sociologie', in: L. Noordegraaf (red.), *Ideeën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland 1894–1991*, band 2 (Amsterdam/Bergen: Historisch Seminarium UvA, 1991), pp. 493–515.
- Lorenz, Chris, 'De bestudering van het verleden vanuit historisch en sociaal-wetenschappelijk perspectief', in: G. van den Bergh, Ch. F. G. Lorenz, R. Pieterman (red.), *Het recht van geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht* ('s-Gravenhage: VUGA, 1993), pp. 161–187.
- Lorenz, Chris, *Van het universitaire front geen nieuws*. Baarn: Ambo, 1993.
- Lorenz, Chris, 'Historical knowledge and historical reality: a plea for "internal realism"', *History and Theory* 33 (1994), 297–328.
- Lorenz, Chris, 'Beyond good and evil? The German empire of 1871 and modern German historiography', *Journal of Contemporary History* 30 (1995), pp. 729–767.

- Lorenz, Chris, review essay on R. Bosworth, *Explaining Auschwitz and Hiroshima. History writing and the Second World War 1945–1990*, in: *History and Theory* 35 (1996), nr. 2, pp. 234–252.
- Lorenz, Chris, *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 1997.
- Lorenz, Chris, 'De historicus. Is het Derde Rijk al geschiedenis? Martin Broszat als historicus en pedagoog', in: G. Aalders et al. (eds.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1997), pp. 236–252. English edition: 'Has the Third Reich become history? Martin Broszat as Historian and Pedagogue', in: *Bulletin of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research*, Nr. 6 (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, August 1998), pp. XXVII–XLIV.
- Lorenz, Chris, 'De eeuwige Duitser. De Goldhagen-methode en de Duitse geschiedenis', in: Rolf Binner, Otto van de Haar, Jan-Willem Bos (red.), *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het holocaust-debat: artikelen, replieken, interviews* (Houten/Antwerpen: Van Reemst/Standaraad, 1997), pp. 218–230.
- Lorenz, Chris, 'Postmoderne Herausforderungen an die Gesellschaftsgeschichte?', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 24. Jahrgang/Heft 4: Genozid und Charisma (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, Oktober-Dezember 1998), pp. 617–632.
- Lorenz, Chris, 'Can histories be true? Narrativism, positivism, and the "metaphorical turn"', *History and Theory* 37 (1998), no. 3, pp. 309–329.
- Lorenz, Chris, 'Germaanse lijken in de kelder. Duitse historici en de tweede schuld', *NRC Handelsblad*, 4 december 1998, Boekenbijvoegsel, p. 1.
- Lorenz, Chris, 'Comparative Historiography: Problems and Perspectives', *History and Theory* 38 (1999), no. 1, pp. 25–39.
- Lorenz, Chris, 'The myth of the Dutch middle way. A true story about the Dutch mountains', *Wissenschaftsrecht*, Band 33, Heft 3 (Oktober 2000), pp. 189–209.
- Lorenz, Chris, 'History, theories and methods', in: Neil Smelser and Paul Baltus (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Oxford: Elsevier Science, 2001), vol. 10, pp. 6869–6876.
- Lorenz, Chris, 'Catastrofale geschiedenissen. Over de plaats van de Holocaust in de debatten over nazi-Duitsland', in: *Nieuwste Tijd. Kwartalijdschrift voor eigentijdse geschiedenis* 1 (2001), nr. 3, pp. 16–33.
- Lorenz, Chris, 'Border crossings. Some reflections on recent debates in German history', in: Dan Michman (ed.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945–2000: German strategies and Jewish responses* (New York etc.: Peter Lang, 2002), pp. 59–95.
- Lorenz, Chris, 'Model-murderers. Afterthoughts on the Goldhagen method and history', *Rethinking History* 6/2 (2002), 131–150.
- Lorenz, Chris, 'Nationalismus, Zweiter Weltkrieg und Geschichtsschreibung', *Zentrum für Niederlande Studien. Jahrbuch* 16 (Münster 2005), pp. 159–170.
- Lorenz, Chris, "'Hete" geschiedenis. Over de temperatuur van de contemporaine Duitse geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (2007), nr. 1, pp. 4–19.
- Lorenz, Chris, *Constructing the Past. An Introduction into Theory of History*. Princeton: Princeton University Press, forthcoming.
- Lorenz, Ch., et al., *Het historisch atelier: controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis*. Meppel/Amsterdam: Boom/SISWO, 1990.
- Luykx, P., 'Aspecten van de nieuwste geschiedenis', in: P. Luykx, H. J. C. Termeer, J. P. van Vugt, *De ware geschiedschrijver. Apparaat voor de nieuwste geschiedenis* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1982), pp. 22–68.
- Luykx, P., 'De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de 20e eeuw', in: P. Luykx, N. Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht: Het Spectrum, 1987), pp. 9–64.
- Mackie, John L., *The cement of the universe. A study of causation*. Oxford: Clarendon Press, 1980 (first ed. 1974).
- Marlet, Gerard, 'Dutchbat wel degelijk [mede-]oorzaak massamoord', *NRC Handelsblad*, 18 april 2002.
- Michman, Dan, "'The Holocaust" in the Eyes of Historians: The Problem of Conceptualization, Periodization and Explanation', in: *Modern Judaism* 15, no. 3 (October 1995), pp. 233–264. Augmented and updated edition in: D. Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London/Portland Or.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 9–58.
- Michman, Dan, 'The Holocaust as History', in: John K. Roth, Elisabeth Maxwell (eds. in chief), *Remembering for the Future: the Holocaust in an Age of Genocide*, vol. 3 (Palgrave: Houndmills, Basingstoke, 2001), pp. 358–366.
- Mill, John Stuart, 'A System of Logic, Ratiocinative and Inductive', in: John Stuart Mill, *Collected Works* (21 vols., Toronto etc.: Toronto University Press, 1963–1984), vol. 7 (1973), pp. 388–391 (originally published in 1848).
- Mijnhardt, W. W. (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum/Aula, 1983.
- Mjøset, Lars, Fredrik Engelstad, Grete Brochmann, Ragnvald Kalleberg, Arnlaug Leira (eds.), *Comparative Social Research. Methodological Issues in Comparative Social Science*. Vol. 16. Greenwich Ct/London (England), 1997; 268 p.
- Müller, Ernst Wilhelm, 'Plädoyer für die komparativen Geisteswissenschaften', *Paideuma. Mitteilungen zur Kulturkunde* 39 (Wiesbaden, 1993), pp. 7–23.
- Nagel, Ernest, *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*. New York/London: Harcourt, Brace & World Press, 1961 (first ed.); Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1979.
- Nijhuis, Ton, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving*. Assen: Van Gorcum, 1995.
- Otterspeer, Willem, 'Een post-moderne kijk op het verleden', *NRC Handelsblad*, 25 mei 1991 (Zaterdag Boekenbijvoegsel); recensie van: F.R. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis* (1990).
- Otto, André C., *Het ruisen van de tijd. Over de Theoretische Geschiedenis van Jan Romein*. Amsterdam: IISG, 1998.
- Pesch, Volker, 'Die künstlichen Wilden. Zu Daniel Goldhagens Methode und theoretischem Rahmen', *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997), nr. 1, pp. 152–162.
- Raab, Jörg, Analyzing networks of persecution: the potential of network analysis. Paper presented at the conference 'Networks of Persecution: the Holocaust as Division-of-Labor-based Crime', Panel E. University of Konstanz, Germany, September 24–26, 2000; 41 p.
- Ragin, Charles C., *The Comparative Method. Moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Berkeley/Los Angeles etc.: University of California Press, 1987; Idem, 1989 first paper back printing.
- Ragin, Charles C., 'Introduction: the Problem of Balancing Discourse on Cases and Variables in Comparative Social Science', in:

- Charles C. Ragin (ed.), *Issues and alternatives in Comparative Social Research* (Leiden/New York/Copenhagen/Köln: E.J. Brill, 1991), pp. 1–8.
- Ragin, Charles C., 'Making Comparative Analysis Count' (August 2003), <http://www.compass.org/RaginDayOne.PDF>.
- Ragin, Charles C., 'Turning the Tables: How Case-Oriented Research Challenges Variable-Oriented Research', in: *Comparative Social Research*, Vol. 16 (2004), pp. 27–42.
- Ram, Uri, *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*. Albany, New York: State University of New York Press, 1995.
- Romein, Jan, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays*. Amsterdam: Querido, 1976.
- Roobol, W. H., 'De gedaanteverwisseling van de chaos', *Theoretische Geschiedenis* 8 (1981), pp. 20–28.
- Rooijen, Maurits van (red.), *Geschiedenis in de praktijk. Inleiding tot publieksgeschiedenis*. 's-Gravenhage: SDU, 1994.
- Schieder, Theodor, 'Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft', in: Idem, *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung* (München/Wien: R. Oldenbourg, 1968), pp. 195–219.
- Schoo, H. J., 'Eerbetoen aan Presser', *Elsevier* jrg. 53, no. 15 (Amsterdam, 12 april 1997), p. 32.
- Sewell, W. H., 'Marc Bloch and the logic of comparative history', *History and Theory* 6 (1967), no. 2, pp. 208–218.
- Skocpol, Theda, and Margaret Somers, 'The uses of comparative history in macro-social inquiry', *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980), pp. 174–197.
- Slot, Eric, 'De historicus kan niet rekenen' [bespreking van Coen Hilbrink, *De Ondergrondse; Illegaliteit in Overijssel 1940–1945*], *NRC Handelsblad*, 6 november 1998, Boekenbijvoegsel, p. 6.
- Smelser, Neil J., *Comparative Methods in the Social Sciences*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1976.
- Spiering, Hendrik, 'Afkammen of bijleggen. Twee scholen strijden in Nederland om de sociologische waarheid', in: *NRC Handelsblad*, 8 augustus 1996, bijlage Wetenschap en Onderwijs, p. 1; herdrukt in *NRC Handelsblad* weekeditie, 13 augustus 1996, p. 13.
- Stone, Lawrence, 'History and the Social Sciences in the Twentieth Century', in: Charles F. Delzell (ed.), *The Future of History. Essays in the Vanderbilt University Centennial Symposium* (Nashville Tenn.: Vanderbilt University Press, 1977), pp. 3–42. See also reprint in *The Past and the Present* (Boston/London/Henley, 1981), pp. 3–44.
- Stone, Lawrence, 'The Revival of Narrative: reflections on a new old history', *Past and Present* 17 (November 1979), pp. 3–24.
- Thelen, Kathleen, and Sven Steinmo, 'Historical Institutionalism and Comparative Politics', in: Sven Steinmo, Kathleen Thelen, Frank Longstreth (eds.), *Structuring Politics. Historical Institutionalism and Comparative Analysis* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1992), pp. 1–32.
- Tilly, Charles, *Big structures, large processes, huge comparisons*. New York: Russell Sage Foundation, 1984.
- Van Bouwel, Jeroen, Erik Weber, 'Remote causes, bad explanations?', *The Journal for the Theory of Social Behaviour* 32 (2003), no. 4, pp. 437–449.
- Verbeeck, Georgi, 'De tegenwoordigheid van het verleden. Duitse *Zeitgeschichte* in de jaren negentig', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Cahiers d'Histoire du Temps Présent* (BEG/CHTP) nr. 4 (Brussel: CEGES/SOMA, mei 1998), pp. 283–303.
- Vliet, A. P. van, E.J.W.M. van der Dennen (red.), *Bronnen en geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*. 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1995.
- Vries, P. H. H. (Peer), 'Unzeitgemässe Betrachtung. Pleidooi voor een historische sociale wetenschap', *BMGN* 103 (1988) nr. 3, pp. 399–407; herdrukt in: Ch. Lorenz et al., *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis* (Meppel/Amsterdam: Boom/SISWO, 1990), pp. 13–23.
- Vries, P. H. H., *Vertellers op drift. Een verhandeling over de nieuwe verhalende geschiedenis*. Hilversum: Verloren, 1990.
- Vries, P. H. H. (Peer), *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse*. Dissertatie, Leiden: Leidse historische studiën I / Centrum voor moderne geschiedenis, 1995.
- Wehler, Hans-Ulrich (ed.), *Geschichte und Soziologie*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1972.
- Wehler, Hans-Ulrich, 'Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft', in: Jürgen Kocka, Thomas Nipperdey (Hg.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979), pp. 17–40.
- Weiler, A. G., 'Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpuntbepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme en kritisch neo-marxisme', *BMGN* 90 (1975), pp. 189–225.
- Wijvekatte, M. L., *Onderzoekmethoden*. Utrecht: Het Spectrum, 1992.
- Wright, Gordon, 'Contemporary history in the contemporary age', in: Charles F. Delzell (ed.), *The Future of History. Essays in the Vanderbilt University Centennial Symposium* (Nashville Tenn.: Vanderbilt University Press, 1977), pp. 219–230.

7.3 Nationale historiografieën, monografieën, artikelen:

7.3.1 Frankrijk

- Abitbol, Michel, *Les Juifs d'Afrique du Nord sous Vichy*. Paris: Maisonneuve et Larose, 1983; nouv. éd.: Paris: Riveneuve, 2008. Eng. ed.: *The Jews of North Africa during the Second World War*. Detroit: Wayne State University Press, 1989.
- Adamthwaite, Anthony P., *France and the Coming of the Second World War, 1936–1939*. London: Frank Cass, 1977.
- Adler, Jacques, *Face à la persécution: les organisations juives à Paris de 1940 à 1944*. Paris: Calmann-Lévy, 1985; revised English edition: *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Response and Internal Conflicts, 1940–1944*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Adler, Jacques, 'The Jews and Vichy: Reflections on French Historiography', *The Historical Journal* 44 (2001), no. 4, pp. 1065–1082.
- Aglan, Alya, *La Résistance sacrifiée: le Mouvement "Libération-Nord"*. Paris: Flammarion, 1999.
- Alary, Éric, 'Les Juifs et la ligne de démarcation, 1940–1943', *Les Cahiers de la Shoah* (2001), no. 5, pp. 13–49.
- Alary, Éric, *La ligne de démarcation, 1940–1944*. Paris: Perrin, 2003.
- Alary, Éric, avec la collaboration de Bénédicte Vergez-Chaignon et de Gilles Gauvin, *Les Français au quotidien, 1939–1949*. Paris: Perrin, 2006.
- Altwegg, Jürg, *Die langen Schatten von Vichy*. München: Hanser, 1998.

- Ammerschubert, Silke, 'Juden in Frankreich – Verfolgung und Rettung 1940–1944', in: Wolfgang Benz, Juliane Wetzel (Hg.), *Solidarité et aide pour les Juifs pendant la Seconde Guerre mondiale: Regionalstudien 2: Ukraine, France, Bohême et Moravie, Autriche, Lettonie, Lituanie, Estonie* (Berlin: Metropol, 1996), pp. 83–135.
- Amouroux, Henri, *La grande histoire des Français sous l'occupation* (10 vols., Paris: Robert Laffont, 1976–1993); delen 9 (1991) en 10 (1993) verschenen onder de hoofdtitel: *La grande histoire des Français après l'occupation*.
- Amouroux, Henri, *Pour en finir avec Vichy*. Tome I *Les oubliés de la mémoire 1940*. Paris: R. Laffont, 1997.
- Andrieu, Claire (dir.), *La spoliation financière*, 2 tomes. Paris: La Documentation française/Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France, 2000.
- Ariel [Fischer], Joseph, 'Jewish Self-Defence and Resistance in France during World War II', in: *Yad Vashem Studies*, vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 221–250.
- Aron, Robert, Georgette Elgey, *Histoire de Vichy (1940–1944)*. Paris: Fayard, 1969 (eerste druk: Paris: Fayard, 1954); Eng. ed., translated by Humphrey Hare: *The Vichy Regime*. Boston: Beacon, 1969.
- Aubrac, Raymond, *The French Resistance, 1940–1944*. Translated from the French by Louise Guiney. Paris: Hazan, 1997.
- Audiat, Pierre, *Paris pendant la guerre (Juin 1940–Août 1944)*. Paris: Hachette, 1946.
- Austin, Roger, 'Surveillance and intelligence under the Vichy regime: the Service du contrôle technique 1939–1945', *Intelligence and National Security*, vol. 1, no. 1 (January 1986).
- Avni, Haim, 'The Zionist Underground in Holland and France and the escape to Spain', in: Yisrael Gutman, Efraim Zuroff (eds.), *Rescue attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8–11, 1974* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 555–590.
- Azéma, Jean-Pierre, *La Collaboration, 1940–1944*. Paris: Presses universitaires de France (PUF), 1975.
- Azéma, Jean-Pierre, *De Munich à la Libération, 1938–1944*. Paris: Seuil, 1979; Eng. ed.: *From Munich to the Liberation 1938–1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Azéma, Jean-Pierre, *1940: L'année terrible*. Paris: Le Seuil, 1990.
- Azéma, Jean-Pierre, 'La Milice', *Vingtième Siècle, Revue d'histoire* 28 (1990), pp. 83–105.
- Azéma, Jean-Pierre, 'The Paxtonian Revolution', in: Laura Lee Downs, Sara Fishman et al. (eds.), *France at War: Vichy and the Historians* (New York: Berg, 2000), pp. 13–20.
- Azéma, Jean-Pierre, et François Bédarida (dir.) avec la collaboration de Denis Peschanski et Henry Rousso, *Le régime de Vichy et les Français*. Paris: Fayard/Institut d'histoire du temps présent, 1992.
- Azéma, Jean-Pierre, François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, tome 1: *De la défaite à Vichy*. Paris: Le Seuil 1993.
- Azéma, Jean-Pierre, François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, tome 2: *De l'Occupation à la Libération*. Paris: Le Seuil, 1993.
- Azéma, Jean-Pierre, et Olivier Wieviorka, *Vichy 1940–1944*. Paris: Perrin, 1997.
- Azéma, Jean-Pierre, et Michel Winock, *La Troisième République, 1870–1940*. Paris: Hachette, 1978; rééd. 1986.
- Badinter, Robert, *Un antisémitisme ordinaire, Vichy et les avocats juifs (1940–1944)*. Paris: Fayard, 1997.
- Bargatzky, Walter, *Hotel Majestic. Ein Deutscher im besetzten Frankreich*. Freiburg im Breisgau: Herderbücherei, 1987.
- Barral, P., 'Idéologie et pratique du régionalisme dans le régime de Vichy', *Revue française de science politique* 24 (1974), pp. 911–939.
- Bartosek, Karel, René Gallissot, Denis Peschanski (éds.), *De l'exil à la Résistance*. Paris: Arcantère, 1989.
- Baruch, Marc-Olivier, *Le régime de Vichy*. Paris: La Découverte, Repères no. 206, 1996; deutsche Ausgabe: *Das Vichy-Regime: Frankreich 1940–1944*. Aus dem Französischen übersetzt von Birgit Martens-Schöne. Für die deutsche Ausgabe bearbeitet von Stefan Martens. Stuttgart: Reclam, 2000.
- Baruch, Marc-Olivier, *Servir l'État français: l'administration en France de 1940 à 1944*. Paris: Fayard, 1997.
- Baruch, Marc-Olivier, 'Perpetrator Networks and the Holocaust: the Spoliation of Jewish Property in France, 1940–1944', in: Gerald D. Feldman, Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust* (New York/ Oxford: Berghahn Books, 2005), pp. 189–212.
- Baudot, Marcel, 'Caractéristiques de la Résistance des Français', in: Ger van Roon (ed.), *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die internationalen Konferenzen in Amsterdam* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 286–308.
- Bédarida, François, *Résistants et collaborateurs: les Français dans les années noires*. Paris: Seuil, 1985.
- Bédarida, François et Renée, 'La persécution des juifs', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, deel 2: *De l'Occupation à la Libération* (Paris: Seuil, 1993), pp. 129–158.
- Bédarida, Renée, 'Instruments, relais et cadres du régime: l'Église catholique: la hiérarchie', in: Jean-Pierre Azéma et François Bédarida (dir.) avec la collaboration de Denis Peschanski et Henry Rousso, *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard/IHTP, 1992), pp. 444–462.
- Bédarida, Renée, *Les Catholiques dans la guerre, 1939–1945: entre Vichy et la Résistance*. Paris: Hachette, 1998.
- Bédarida, Renée, avec la collaboration de François Bédarida, *Témoignage Chrétien (1940–1944), les Armes de l'esprit*. Paris: Les éditions ouvrières, 1977.
- Belot, Robert, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S'évader de France sous l'Occupation*. Paris: Fayard, 1998.
- Benbassa, Esther, *Histoire des Juifs de France*. Paris: Seuil, 1998 (herziene ed. 2000); Eng. ed.: *The Jews of France: a history from Antiquity to the Present*. Princeton NJ: Princeton University Press, 1999.
- Bensimon-Donath, Doris, *Les Grandes rafles*. Toulouse: Privat, 1987.
- Bensoussan, Georges (éditeur en chef), *Le Monde Juif*, no. 152 (Septembre-Décembre 1994), *France 1940–1945: des Juifs en Résistance* (themanummer), la Revue du Centre de Documentation Juive Contemporaine, 17 rue Geoffroy-l'Asnier, Paris (IV).
- Bergman, Miriam, *Drancy. A Transit Camp from France to Auschwitz (August 1941–August 1944)*. Thesis under the supervision of Dina Porat; Tel-Aviv University, 1993 (Hebr.).
- Berkovitz, Jay, *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-Century France*. Detroit: Wayne State University Press, 1989.
- Berlière, Jean-Marc, *Le Monde des polices en France XIXe–XXe siècles*. Bruxelles: Complexe, 1996.
- Berlière, Jean-Marc, 'The Wreckage of a Republican Model', in: Cyrille Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 21–41.
- Berlière, Jean-Marc, Denis Peschanski, 'Police et policiers parisiens face à la lutte armée', in: Jean-Marc Berlière, Denis Peschanski

- (dir.), *Pouvoirs et polices au XXe siècle (Europe, États-Unis, Japon)* (Bruxelles: Complexe, 1997), pp. 137–176.
- Berlière, Jean-Marc, Denis Peschanski (dir.), *La Police française entre bouleversements et permanences: 1930–1960*. Paris: La Documentation française, 2000.
- Berlière, Jean-Marc, avec Laurent Chabrun, *Les policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration*. Paris: Perrin, 2001.
- Bidussa, David, Denis Peschanski (éds.), *La France de Vichy. Archives inédits d'Angelo Tasca*. Milano: Feltrinelli Editore, 1996.
- Bierman, John, 'How Italy protected the Jews in the Occupied South of France, 1942-1943' in: Ivo Herzer, Klaus Voigt, James Burgwyn (eds.), *The Italian Refuge: Rescue of Jews during the Holocaust* (Washington, DC: The Catholic University of America Press, 1989), pp. 218–230.
- Billig, Joseph, 'La condition des Juifs en France (juillet 1940–août 1944)', in: *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale*, vol. 6 (Paris, octobre 1956), pp. 23–55.
- Billig, Joseph, *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941–1944*. Préface de Edmond Vermeil. Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC), 3 tomes, 1955/1957/1960.
- Billig, Joseph, *L'Institut d'étude des questions juives: officine française des autorités nazies en France*. Paris: CDJC, 1974.
- Billig, Joseph, "La Solution finale de la Question juive". *Essai sur ses principes dans le IIIème Reich et en France sous l'occupation*. Paris: F.F.D.J.F., 1977; geraadpleegd is de Duitse editie: *Die "Endlösung der Judenfrage". Studie über ihre Grundsätze im III. Reich und in Frankreich während der Besatzung*. Übersetzung aus dem Französischen: Eva Schulz. New York: The Beate Klarsfeld Foundation / Frankfurt am Main: The Jewish Young Leadership, 1979.
- Birnbaum, Pierre, *Un mythe politique: "la République juive": de Léon Blum à Pierre Mendès France*. Paris: Fayard, 1988.
- Birnbaum, Pierre (dir.), *Histoire politique des Juifs de France*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1990.
- Birnbaum, Pierre, *Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*. Paris: Fayard, 1992.
- Birnbaum, Pierre, "La France aux Français": *histoire des haines nationalistes*. Paris: Seuil, 1993.
- Birnbaum, Pierre, 'Between social and political emancipation: remarks on the history of the Jews in France', in: Pierre Birnbaum, Ira Katznelson (eds.), *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship* (Princeton: Princeton University Press, 1994), pp. 94–127.
- Birnbaum, Pierre, *La France imaginée: Déclin des rêves unitaires*. Paris: Fayard, 1998.
- Birnbaum, Pierre, *Jewish Destinies: Citizenship, State and Community in Modern France* (translated by Arthur Goldhammer). New York: Hill & Wang, 2000.
- Birnbaum, Pierre, *The Anti-Semitic Moment: A Tour of France in 1898*. New York: Hill and Wang, 2002; orig. Fr. ed.: *Le Moment antisémite. Un tour de France en 1898*. Paris: Fayard, 1998.
- Bloch-Lainé, François, Claude Gruson, *Hauts fonctionnaires sous l'occupation*. Paris: Odile Jacob, 1996.
- Blumenkranz, Bernhard (dir.), *Histoire des Juifs en France*. Toulouse: Édouard Privat Éditeur, 1972; daarin: 'Troisième partie: De 1789 à nos jours' (pp. 263–444).
- Bœgner, Philippe, "Ici, on a aimé les Juifs"; *le Chambon-sur-Lignon*. Paris: Jean-Claude Lattès, 1982.
- Bolle, Pierre, Jean Godel (ed.), *Spiritualité, théologie et résistance. Yves de Montcheuil, théologien au maquis du Vercors*. Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 1987.
- Bolle, Pierre (dir.), *Le Plateau Vivarais-Lignon: Accueil et Résistance 1939–1944. Actes du Colloque du Chambon-sur-Lignon*. Le Chambon-sur-Lignon, 1992.
- Boulanger, Gérard, *Maurice Papon. Un technocrate français dans la collaboration*. Paris: Le Seuil, 1994.
- Bourdrel, Philippe, *Histoire des Juifs de France*. Paris: Albin Michel, 1974.
- Boursier, Jean-Yves, *La Guerre de partisans dans le sud-ouest de la France, 1942–1944; la 35e brigade FTP-MOI*. Paris: L'Harmattan, 1992.
- Boursier, Jean-Yves (sous la coordination de), *Résistants et résistance*. Paris: L'Harmattan, 1997.
- Brender, Reinhold, *Kollaboration in Frankreich im Zweiten Weltkrieg: Marcel Déat und das Rassemblement National Populaire*. München: Oldenbourg, 1992.
- Brousolle, Denis, 'L'élaboration du statut des Juifs de 1940', in: Dominique Gros (dir.), *Le droit antisémite de Vichy. Colloque de Dijon – Université de Bourgogne* (Contributions d'un colloque international, intitulé 'L'Encadrement juridique de l'antisémitisme sous le régime de Vichy', tenu à Dijon, les 19 et 20 décembre 1994; Paris: Seuil, 1996), pp. 115–139.
- Bruno, Jean, et Frédéric de Moncault, *L'Affaire Papon. Bordeaux, 1942–1944*. Paris: Tallandier, 1997.
- Bruttman, Tal, *Au bureau des affaires juives. L'administration française et l'application de la législation antisémite (1940–1944)*. Paris: La Découverte, 2006.
- Bücheler, Heinrich, *Carl Heinrich von Stülpnagel: Soldat, Philosoph, Verschwörer*. Berlin/Frankfurt am Main: Ullstein, 1989.
- Burns, Michael, *Dreyfus: a family affair, 1789–1945*. London: Chatto and Windus, 1992. Fr. ed.:
- Burns, Michael, *Histoire d'une famille française, les Dreyfus; l'émancipation, l'Affaire, Vichy*. Paris: Fayard, 1994.
- Burrin, Philippe, *La Dérive fasciste. Doriot, Déat, Bergery, 1933–1945*. Paris: Le Seuil, 1986.
- Burrin, Philippe, 'Vichy et les expériences étrangères: esquisse de comparaison', in: Jean-Pierre Azéma et François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), pp. 649–661.
- Burrin, Philippe, 'Vichy', in: Pierre Nora (dir.), *Les Lieux de mémoire*, vol. 3: *La France*, subvol. 1 (Paris: Gallimard, 1992), pp. 320–345.
- Burrin, Philippe, *La France à l'Heure allemande, 1940–1944*. Paris: Seuil, 1995. Geraadpleegd is de Amerikaanse editie: *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (translated from the French by Janet Lloyd). New York: The New Press/Norton, 1996 (American edition). See also British edition:
- Burrin, Philippe, *Living with Defeat: France under the German Occupation, 1940–1944*. London: Arnold, 1996; originally published as *La France à l'Heure allemande, 1940–1944*.
- Capel, René, *Le Combat Juif en France occupée 1940–1944*. Paris: CDJC, 1985 (orig. Israeli edition: Jerusalem 1981; Hebrew).
- Capelle, Christophe, *La Destruction des Juifs de Seine-Inférieure*. Mémoire de maîtrise, Institut d'histoire de l'Université de Rouen, 1991, 2 vols. (M.A. thesis).
- Caron, Vicki, 'Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement', *Journal of Contemporary History* 20 (London, 1985), pp. 157–176.
- Caron, Vicki, *Between France and Germany: the Jews of Alsace-Lorraine, 1871–1918*. Stanford: Stanford University Press, 1988.

- Caron, Vicki, 'Loyalties in Conflict: French Jewry and the Refugee Crisis, 1933–1935', *Leo Baeck Institute Yearbook* 36 (1991), pp. 305–338.
- Caron, Vicki, 'The Politics of Frustration: French Jewry and the Refugee Crisis in the 1930s', *Journal of Modern History* 65 (June 1993), pp. 311–356.
- Caron, Vicki, 'The Antisemitic Revival in France in the 1930s: the Socioeconomic Dimension Reconsidered', *Journal of Modern History* 70 (March 1998), pp. 23–73.
- Caron, Vicki, *Uneasy Asylum. France and the Jewish Refugee Crisis, 1933–1942*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Caron, Vicki, 'French Public Opinion and the "Jewish Question", 1930–1942: the Role of Middle-Class Professional Associations', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 374–410.
- Carpi, Daniel, 'Mispar hayehudim betsarfat lefi protokol ve'idat Wannsee (Januar 1942) - dimyon umtsi'ut' [The Number of Jews in France according to the Wannsee meeting protocol (January 1942) - fantasy and reality], *Massua* 13 (1985), pp. 129–132 (Hebr.).
- Carpi, Daniel, *Beyn shevet le-hessed* [Between Rod and Benevolence] (The Italian authorities and the Jews of France and Tunisia during the Second World War). Jerusalem: Zalman Shazar Centre of Jewish History, 1993 (Hebr.). English edition: *Between Mussolini and Hitler: the Jews and the Italian authorities in France and Tunisia*. Hanover NH [etc.]/ London: published by the University Press of New England for Brandeis University Press, 1994.
- Chabord, Marie-Thérèse, et Jean Pouëssel, 'Introduction', in: *Inventaire des archives du Commissariat Général aux Questions Juives et du Service de restitution des biens des victimes des lois et mesures de spoliation. Sous-série A J 38* (Paris: Centre Historique des Archives Nationales, 1998), pp. xiii–xxxii.
- Chavannes, Marc, *Frankrijk achter de schermen. De stille revolutie van een trotse natie*. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, 2000; m.n. de hoofdstukken vier en vijf.
- Cidor-Citroën, Ruth, 'Neun Monate in Le Sappey. Solidarität und Hilfe für deutsche Juden in Südfrankreich', in: Wolfgang Benz, Mona Körte (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Band 4: Rettung im Holocaust. Bedingungen und Erfahrungen der Überlebenden* (Berlin: Metropol, 2001), pp. 9–28.
- Cohen, Asher, 'La presse clandestine face à la question juive de 1940 à 1942', *Le monde juif* 117 (1985), pp. 1–17.
- Cohen, Asher, 'Pétain, Horthy, Antonescu and the Jews, 1942–1944: toward a comparative view', in: Aharon Weiss (ed.), *Yad Vashem Studies* 18 (Jerusalem: Yad Vashem, 1987), pp. 163–198. Reprinted in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. IV, pp. 63–98.
- Cohen, Asher, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy*. Paris: Cerf, 1993.
- Cohen, Monique-Lise, Eric Malo (éds.), *Les Camps du sud-ouest de la France, 1939–1944. Exclusion, internement, déportation*. Toulouse: Privat, 1994.
- Cohen, Yerachmiel (Richard I.), 'French Jewry's Dilemma on the Orientation of its Leadership (From Polemics to Conciliation: 1942–1944)', *Yad Vashem Studies*, vol. 14 (Jerusalem: Yad Vashem, 1981), pp. 167–204.
- Cohen, Yerachmiel (Richard I.), 'A Jewish Leader in Vichy France, 1940-1943: the Diary of Raymond-Raoul Lambert', *Jewish Social Studies* 43 (Summer/Fall 1981), pp. 291–310. Reprinted in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 6.2, pp. 736–755.
- Cohen, Yerachmiel (Richard I.), 'The Jewish Community of France in the Face of Vichy-German Persecution: 1941–44', in: Frances Malino, Bernard Wasserstein (eds.), *The Jews in Modern France* (Hanover, NH: Brandeis University Press, 1985), pp. 180–203. Reprinted in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; Historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Connecticut/London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. VI.2., pp. 756–779.
- Cohen, Richard I. [Yerachmiel], *The Burden of Conscience: French Jewish leadership during the Holocaust*. Bloomington / Indianapolis: Indiana University Press, 1987. (Orig. Isr. ed., Jerusalem 1981. Hebr.)
- Cohen, Richard I., 'Jews and Christians in France during World War II: a Methodological Essay', in: O. D. Kulka, P.R. Mendès-Flohr (eds.), *Judaism and Christianity under the Impact of National-Socialism* (Jerusalem: The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987), pp. 327–340.
- Cohen, Yerachmiel (Richard I.), 'Religion and Fatherland: the Central Consistory in France during the Second World War', in: Shmuel Almog et al. (eds.), *Beyn Yisrael laumot* [Between Israel and the Nations]. Jerusalem, 1987 (Hebr.).
- Cohen, Richard I., 'The Fate of French Jewry in World War II in Historical Writing (1944–1983) – Interim Conclusions', in: Yisrael Gutman, Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 155–186.
- Cohen, Richard I., Michael R. Marrus and David Weinberg, 'France', in: I. Gutman (ed. in chief), *Encyclopedia of the Holocaust* (New York/Tel-Aviv etc.: Macmillan etc., 1990), pp. 505–519.
- Cointet, Jean-Paul, *Pierre Laval*. Paris: Fayard, 1993.
- Cointet-Labrousse, Michèle, *Vichy et le fascisme: Les hommes, les structures, et les pouvoirs*. Bruxelles: Complexe, 1987.
- Cointet, Michèle, *Le Conseil national de Vichy*. Paris: Aux Amateurs de Livres, 1989.
- Cointet, Michèle, *L'Église sous Vichy, 1940–1945: la repentance en question*. Paris: Perrin, 1998.
- Cointet, Michèle, et Jean-Paul Cointet, *Dictionnaire historique de la France sous l'Occupation*. Paris, 2000.
- Conan, Éric, *Sans oublier les enfants; les camps de Pithiviers et de Beaune-la-Rolande, 19 juillet–16 septembre 1942*. Paris: Grasset, 1991.
- Conan, Éric, et Henry Rousso, *Vichy: un passé qui ne passe pas*. Paris: Fayard, 1994; Eng. ed.: *Vichy, an ever-present past*. Hanover, NH/London: University Press of New England, 1998.
- Cordier, Daniel, *Jean Moulin, l'Inconnu du Panthéon*. 3 vols., Paris: Lattès, 1989–1993.
- Cordier, Daniel, 'La Résistance française et les Juifs', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 621–628.
- Courtois, Stéphane, *Le PCF dans la guerre: De Gaulle, la résistance, Staline*. Paris: Ramsay, 1980.
- Courtois, Stéphane, Denis Peschanski, Adam Rayski, *Le Sang de l'étranger: les immigrés de la MOI dans la résistance*. Paris: Fayard, 1989.
- Courtois, Stéphane, Denis Peschanski, Adam Rayski, *L'Affiche Rouge. Immigranten und Juden in der französischen Résistance*. Berlin: Schwarze Risse Verlag, 1994.

- Courtois, Stéphane, et Adam Rayski (direction) avec la collaboration de Philippe Burrin, Claude Lévy, Denis Peschanski et Renée Poznanski, *'Qui savait quoi?' L'extermination des Juifs, 1941–1945*. Paris: La découverte, 1997 (1e druk: 1987).
- Coutau-Bégarie, Hervé, et Claude Huan, *Darlan*, Paris: Fayard, 1989.
- Couture, Claude-Paul, *La Déportation raciale en Seine-Maritime de 1940 à 1944*. Rouen: CRDP, 1981.
- Crémieux-Brilhac, Jean-Louis, *Les Français de l'an 40*. Paris: Éditions Gallimard, 1990; 2 tomes.
- Crémieux-Brilhac, Jean-Louis, *La France libre: de l'appel du 18 juin à la libération*. Paris: Gallimard, 1996.
- Dejonghe, Etienne, et al. (éds.), *L'occupation en France et en Belgique 1940-1944; actes du colloque de Lille, 26-28 avril 1985*. 2 vols., Villeneuve d'Asq Cédex: Université de Lille III/Revue du Nord, 1987-1988.
- Delacor, Regina M. (Hg.), *Attentate und Repressionen. Die zyklische Eskalation des nationalsozialistischen Terrors im besetzten Frankreich 1941/1942*. Stuttgart: Jan Thorbecke, 2000.
- Delacor, Regina M., 'From Potential Friends to Potential Enemies: the Internment of "Hostile Foreigners" in France at the Beginning of the Second World War', *Journal of Contemporary History* 35 (2000), no. 3, pp. 361–368.
- Delarue, Jacques, 'La police et l'administration', in: Georges Wellers, André Kaspi, Serge Klarsfeld (dir.), *La France et la Question juive, 1940–1944: Actes du Colloque du Centre de Documentation juive contemporaine, 10 au 12 mars 1979* (Paris: Éditions Sylvie Messinger/CDJC, 1981), pp. 57–77.
- Delmaire, Danielle, 'Camps de la Souffrance. Les "Camps de Juifs" dans le Nord de la France (1942–1944)', *MEMOR (Mémoire de l'Occupation et de la Résistance en zone interdite). Bulletin d'Information* No. 8 (décembre 1987), pp. 47–65. Hebrew ed.: "Mahanot hayehudim" betsfon tserfat' [The 'Jew-Camps' in Northern France], in: Yehoyakim Cochavi, Asher Cohen (eds.), *Dapim lecheker teqfat ha-Shoah* [Research papers on the Holocaust Period] vol. 6 (Haifa: Haifa University Press/The Ghetto Fighters' House, 5748 [1987-88]), pp. 131–150.
- Delmaire, Danielle (dir.), *1942, l'année tragique des Juifs du Nord, Tsafon, Revue d'études juives du Nord*, 9-10 1992. Lille: Revue du Nord, 1992.
- Delmaire, Danielle, 'The Fate of the Jewish Communities in the North of France during World War II', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 327–343.
- Delperrie de Bayac, Jacques, *Histoire de la Milice, 1918–1945*. Paris: Arthème Fayard, 1969; 684 p. (Réédition 1994)
- Diamant, David, *Les Juifs dans la Résistance française, 1940 – 1944 (avec ou sans armes)*. Préface de Albert Ouzoulias. Paris: Roger Maria/Le Pavillon, 1971.
- Diamant, David, *Jeune Combat; la jeunesse juive dans la Résistance*. Paris: l'Harmattan, 1992.
- Diamant, David, *La résistance juive: entre la gloire et la tragédie*. Paris: l'Harmattan, 1993.
- Douzou, Laurent, *Le Mouvement de résistance Libération sud (1940–1944)*; thèse de doctorat d'État de lettres et sciences, Université de Paris I - Sorbonne, sous la direction de Maurice Agulhon. Paris: Université de Paris I - Sorbonne, 1993.
- Douzou, Laurent et al. (dir.), *La Résistance et les Français: villes, centres et logiques de décision: actes du colloque international (Cachan, 16-18 novembre 1995)*. Paris: Institut d'Histoire du Temps Présent, 1995.
- Downs, Laura Lee, Sara Fishman et al. (eds.), *France at War: Vichy and the Historians*. New York: Berg, 2000.
- Dreyfus, François-Georges, 'Antisemitismus in der Dritten Französischen Republik', in: Bernd Martin, Ernst Schulin (Hrsg.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* (München: DTV, 1981), pp. 231–248.
- Dreyfus, François-Georges, *Histoire de Vichy: Vérités et Légendes*. Paris: Perrin, 1991.
- Dreyfus, François-Georges, *Histoire de la Résistance 1940–1945*. Paris: Fallois, 1995.
- Dreyfus, Jean-Marc, *Pillages sur ordonnances. 'Aryanisation' et restitution des banques en France, 1940–1953*. Paris: Fayard, 2003.
- Dreyfus, Jean-Marc, "Ami, si tu tombes..." *Les déportés résistants des camps au souvenir 1945–2005*. Paris: Perrin, 2005.
- Drost, Wolfgang, et al. (dir.), *Paris sous l'occupation = Paris unter deutscher Besatzung: actes du 3e colloque des Universités d'Orléans et de Siegen*. Heidelberg, 1995.
- Duquesne, Jacques, *Les Catholiques français sous l'Occupation*. Paris: Grasset, 1966 (rééd. 1996).
- Durand, Yves, *La France dans la Deuxième Guerre mondiale, 1939–1945*. Paris: Armand Colin, 1989.
- Duroselle, Jean-Baptiste, *La Décadence 1932–1939*. Paris: Imprimerie Nationale, 1979. Herdruk in pocket onder de titel: *Politique étrangère de la France. La Décadence 1932–1939*. Paris, 1983.
- Duroselle, Jean-Baptiste, *L'Abîme 1940–1944*. Paris: Imprimerie Nationale, 1982. Herdruk in pocket onder de titel: *Politique étrangère de la France. L'Abîme 1940–1944*. Paris, 1990.
- Eckert, Hans-Wilhelm, *Konservative Revolution in Frankreich? Die Nonkonformisten der Jeune Droite und des Ordre Nouveau in der Krise der 30er Jahre*. München: Oldenbourg, 2000; vi, 267 p. (Studien zur Zeitgeschichte, Band 58). Oorspronkelijk dissertatie, Universität Trier, 1996.
- Eggers, Christian, 'Die Internierungslager des Vichy-Regimes: Anspruch und Wirklichkeit eines politischen Programmes', in: J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Das Organisierte Chaos: "Ämterdarwinismus" und "Gesinnungsethik": Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 231–277.
- Eggers, Christian, *Unerwünschte Ausländer. Juden aus Deutschland und Mitteleuropa in französischen Internierungslagern 1940–1942*. Berlin: Metropol, 2002.
- Encrevé, André, Jacques Poujol (dir.), *Les protestants français pendant la seconde guerre mondiale. Actes du colloque de Paris, 19–21 novembre 1992*. Paris: Société d'Histoire du Protestantisme français, 1994.
- Engel, David, 'The Polish Government-in-Exile and the Deportation of Polish Jews from France in 1942', *Yad Vashem Studies*, vol. 15 (Jerusalem: Yad Vashem, 1983), pp. 91–123.
- Epelbaum, Didier, *Alois Brunner* (préface de Serge Klarsfeld). Paris: Calmann-Lévy, 1990.
- Fabian, Ruth, Courinna Coulmas, *Die deutsche Emigration in Frankreich nach 1933*. München: Saur, 1978.
- Felstiner, Mary, 'Alois Brunner: Eichmann's Best Tool', in: H. Friedlander, S. Milton (eds.), *Simon Wiesenthal Center Annual*, vol. 3 (Los Angeles/New York: Simon Wiesenthal Center, 1986), pp. 1–46.
- Felstiner, Mary, 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France', *Holocaust and Genocide Studies* vol. 2 number 1 (Oxford/New York: Pergamon Press 1987), pp. 21–47. Fr. ed.: 'Commandant de Drancy: Alois Brunner et les Juifs de France', *Le Monde juif* 128 (Paris: CDJC, 1987), pp. 143–172.
- Ferro, Marc, *Pétain*. Paris: Fayard, 1987.
- Florin, Christiane, *Philippe Pétain und Pierre Laval: das Bild zweier Kollaborateure im französischen Gedächtnis. Ein Beitrag zur Vergangenheitsbewältigung in Frankreich von 1945 bis 1995*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.

- Fontaine, André, *Le camp d'étrangers des Milles, 1939–1943 (Aix-en-Provence)*. Aix-en-Provence: Édisud, 1989.
- Footitt, Hilary, and John Simmonds, *France 1943–1945*. Leicester: Leicester University Press, 1988.
- Foss, Myriam, Lucien Steinberg, *Vie et mort des Juifs sous l'occupation. Récits et témoignages*. Paris: Plon, 1996.
- Fox, John P., 'German Bureaucrat or Nazified Ideologue? Ambassador Otto Abetz and Hitler's Anti-Jewish Policies 1940–44', in: Michael Graham Fry (ed.), *Power, Personalities and Policies: Essays in Honour of Donald Cameron Watt* (London: Frank Cass & Co., 1992), pp. 176–232.
- Fox, John P., 'How far did Vichy France 'sabotage' the imperatives of Wannsee?', in: David Cesarani (ed.), *The Final Solution. Origins and implementation* (London/New York: Routledge, 1994), pp. 194–214.
- Frank, Robert, 'Deutsche Okkupation, Kollaboration und französische Gesellschaft 1940–1944', in: Werner Röhr (ed.), *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik* (Berlin/Heidelberg: Hüthig Verlag 1994), *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Ergänzungsband 1, herausgegeben vom Bundesarchiv, pp. 87–100.
- Frenay, Henri, *The Night will end*. New York: McGraw-Hill, 1976.
- Froment, Pascale, *René Bousquet*. Paris: Stock, 1994.
- Gemie, Sharif, 'Philippe Burrin: Living with Defeat: France under the German Occupation 1940-1944. Review', in: *European History Quarterly* 28 nr. 4 (October 1998), pp. 573–575.
- Gildea, Robert, *Marianne in Chains: Everyday Life in the French Heartland under the German Occupation*. New York: Metropolitan Books, 2003.
- Giolitto, Pierre, *Histoire de la Jeunesse sous Vichy*. Paris: Perrin, 1991.
- Giolitto, Pierre, *Histoire de la milice*. Paris: Perrin, 1997.
- Giraudier, Vincent, Hervé Mauran, Jean Sauvageon, Robert Serre, *Des indésirables. Les camps d'internement et de travail dans l'Ardèche et la Drôme durant la Seconde Guerre mondiale*. Valence: Peuple libre et notre temps, 1999.
- Gobitz, Gérard, *Les déportations de réfugiés de Zone libre en 1942: récits et documents concernant les régions administratives de Toulouse, Nice, Lyon, Limoges, Clermont-Ferrand, Montpellier (Camp de Rivesaltes)*. Paris etc.: Harmattan, 1996.
- Golsan, Richard J. (ed.), *Memory, the Holocaust and French justice: the Bousquet and Touvier affairs*. Hanover NH: University Press of New England, 1996.
- Gordon, Bertram M., *Collaborationism in France during the Second World War*. Ithaca - New York: Cornell University Press, 1980.
- Gordon, Bertram M. (ed.), *Historical Dictionary of World War II France. The Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946*. London: Aldwych Press, 1998.
- Green, Nancy L., *Les Travailleurs immigrés juifs à la Belle Époque: le "Pletzl" de Paris*. Paris: Fayard, 1985; Eng. ed.: *The Pletzl of Paris: Jewish Immigrant Workers in the 'Belle Époque'*. New York/Paris: Holmes and Meier, 1986.
- Green, Nancy L., 'Jewish Migrations to France in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Community or Communities?', in: M. P. Beukers, J. J. Cahen (eds.), *Studia Rosenthaliana* 23, special issue, *Proceedings of the 5th international symposium on the history of the Jews in the Netherlands* (Amsterdam/Assen: University Library of Amsterdam/Van Gorcum, no. 2: Fall 1989), pp. 135–153.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A Comparative Study', in: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20, Number 3 (Oxford/Washington D.C.: Oxford University Press/USHMM, Fall 2006), pp. 437–473.
- Gros, Dominique (dir.), et al., *Le droit antisémite de Vichy. Colloque de Dijon – Université de Bourgogne (Le genre humain, themanummer – Contributions d'un colloque international, intitulé 'L'Encadrement juridique de l'antisémitisme sous le régime de Vichy', qui s'est tenu à Dijon, les 19 et 20 décembre 1994)*. Paris: Seuil, 1996.
- Gross, M. L., 'Jewish Rescue in Holland and France during the Second World War: Moral Cognition and Collective Action', in: *Social Forces* 73 (1994) nr. 2, pp. 463–496.
- Grynberg, Anne (coordination), *Les Juifs dans la Résistance et la Libération. Histoire, témoignages, débats*. Paris: Éditions du Scribe, 1985. Bundel met bijdragen gepresenteerd tijdens bijeenkomsten van de Association pour la Recherche sur l'Histoire Contemporaine des Juifs (RHICOJ).
- Grynberg, Anne, *Les camps de la honte: les internés juifs des camps français, 1939–1944*. Paris: Éd. la Découverte, 1991.
- Grynberg, Anne, 'Les camps du sud de la France: de l'internement à la déportation', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 557–566.
- Grynberg, Anne, Catherine Nicault, 'Le consistoire central en France sous l'Occupation: une résistance spirituelle?', in: Esther Benbassa (sous la direction de), *Transmission et passages en monde juif* (Paris: Publisud, 1997), pp. 247–278.
- Guillon, Jean-Marie, 'La philosophie politique de la Révolution Nationale', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard/Institut d'histoire du temps présent, 1992), pp. 167–183.
- Guillon, Jean-Marie, Robert Mencherini (dir.), *La Résistance et les européens du Sud: actes du colloque tenu à Aix-en-Provence, 20–22 mars 1997*. Paris: L'Harmattan, 1999; 401 p. (Collection Chemins de la mémoire).
- Haft, Cynthia J., *The Bargain and the Bridle. The General Union of the Israelites of France [UGIF], 1941–1944*. Chicago: Dialog Press, 1983.
- Halioua, Bruno, *Blouses blanches, étoiles jaunes: l'exclusion des médecins juifs en France sous l'occupation*. Paris: Liana Levi, 2000.
- Hallie, Philip P., *Lest Innocent Blood Be Shed: the Story of the Village Le Chambon and How Goodness Happened There*. New York: HarperCollins and Row, 1979 (1980²). Ned. ed.: *Opdat geen onschuldig bloed vergoten wordt... Goedheid en gerechtigheid in Le Chambon-sur-Lignon in de jaren 1939–1944*. Kampen: J.H. Kok, 1981.
- Halls, Wilfred Douglas, *Les Jeunes et la Politique de Vichy*. Paris: Syros, 1988; orig. Eng. ed.: *The Youth of Vichy France*. Oxford: Clarendon Press, 1981.
- Halls, Wilfred Douglas, 'French Christians and the German Occupation', in: G. Hirschfeld, P. Marsh (eds.), *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940–1944* (Oxford etc.: Berg, 1989), pp. 72–91.
- Halls, Wilfred Douglas, *Politics, Society and Christianity in Vichy France*. Oxford etc.: Berg, 1995.
- Hasquenoph, Marcel, *La Gestapo en France*. Paris: Éditions De Vecchi, 1987.
- Herbert, Ulrich, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger, 1996.

- Herbert, Ulrich, 'Die deutsche Militärverwaltung in Paris und die Deportation der französischen Juden', in: Ulrich Herbert (Hg.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main: Fischer, Mai 1998), pp. 170–208. Eng. ed.: 'The German Military Command in Paris and the Deportation of the French Jews', in: Ulrich Herbert (ed.), *National-Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (New York: Berghahn, 2000), pp. 128–162; reprint in D. Cesarani (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies*, vol. 3 (London/New York: Routledge, 2004), pp. 254–284. Oorspronkelijk verschenen in: Christian Jansen, Lutz Niethammer, Bernd Weisbrod (Hrsg.), *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995* (Universität Bochum, 1995), pp. 427–450.
- Hertzberg, Arthur, *The French Enlightenment and the Jews*. New York: Columbia University Press, 1968.
- Hirschfeld, Gerhard, and Patrick Marsh (eds.), *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940–1944*. Oxford etc.: Berg, 1989. Duitse uitgave: *Kollaboration in Frankreich. Politik, Wirtschaft und Kultur während der nationalsozialistischen Besatzung 1940–1944*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1991.
- Hoffmann, Stanley G., 'Aspects du régime de Vichy', in: *Revue française de science politique* 6 (janvier–mars 1956); English edition: 'The Vichy Circle of French Conservatives', in: Stanley G. Hoffmann, *Decline or Renewal? France since the 1930s* (New York: Viking, 1974), pp. 3–25.
- Hoffmann, Stanley G., et al., *France: Change and Tradition*. London: Victor Gollancz, 1963.
- Hoffmann, Stanley G., 'Collaborationism in France during World War II', *Journal of Modern History* 40 (1968), pp. 375–395.
- Hoffmann, Stanley G., 'In the Looking Glass: Sorrow and Pity?', in: Idem, *Decline or Renewal: France since the 1930s* (New York: Viking, 1974), p. 45–60; originally published as introduction in: Marcel Ophuls, *The Sorrow and the Pity*. New York, 1972.
- Hoffmann, Stanley G., *Essais sur la France. Déclin ou renouveau*. Paris: Seuil, 1974. Eng. ed.:
- Hoffmann, Stanley G., *Decline or Renewal? France since the 1930s*. New York: Viking, 1974.
- Hyman, Paula E., *From Dreyfus to Vichy: the Remaking of French Jewry, 1906–1939*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Hyman, Paula E., et al., *Le Consistoire durant la Seconde Guerre mondiale*, special issue of *Revue du Centre de Documentation Juive Contemporaine* (formerly known as *Le monde juif*) no. 169 (Paris: CDJC, mai-août 2000).
- 'Il y a 50 ans: le Statut des Juifs de Vichy'. Paris: CDJC, 1991. Actes des colloques du 1er octobre 1990, organisé par le CDJC au Sénat de Paris.
- Jäckel, Eberhard, *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1966. Fr. ed.: *La France dans l'Europe de Hitler*. Paris: Fayard, 1968.
- Jäckel, Eberhard, 'De kleine pratertjes. De verhouding Duitsland–Vichy', in: A. H. Paape et al. (red.), *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 (Amsterdam: Amsterdam Boek, 1970/1975), pp. 628–636.
- Jackson, Julian, *France. The Dark Years 1940–1944*. Oxford: Oxford University Press, 2001 (paper back ed. 2003); bereedeneerde bibliografie over Frankrijk 1940–1944 algemeen, incl. voorgeschiedenis en nasleep, aldaar pp. 1–20, en Bibliographical Essay, pp. 637–646.
- Jacques, André, *Madeleine Barot*. Paris: Cerf, 1989.
- Joly, Laurent, *Xavier Vallat. Du nationalisme chrétien à l'antisémitisme d'État (1891–1972)*. Paris: Grasset, 2001.
- Joly, Laurent, *Vichy dans la 'solution finale'. Histoire du Commissariat Général aux Questions Juives 1941–1944*. Paris: Grasset, 2006.
- Josephs, Jeremy, *Swastika over Paris: the fate of the French Jews*. London: Bloomsbury, 1989; paperback ed. London: Bloomsbury, 1990.
- Joutard, Philippe, François Marcot (dir.), *Les Étrangers dans la Résistance en France*. Besançon: Musée de la Résistance et de la Déportation, 1992.
- Joutard, Philippe, Jacques Poujol et Patrick Cabanel (dir.), *Les Cévennes: Terre de refuge, 1940–1944*. Montpellier: Presses du Languedoc, 1987.
- Jungius, Martin, *Der verwaltete Raub. Die 'Arisierung' der Wirtschaft in Frankreich 1940–1944*. Ostfildern: J. Thorbecke, 2007.
- Kapel, René Shmuel, *Un rabbin dans la tourmente (1940–1944); Dans les camps d'internement et au sein de l'Organisation juive de combat*. Paris: CDJC, 1986.
- Kaspi, André, *Les Juifs pendant l'Occupation*. Paris: Le Seuil, novembre 1991.
- Kaspi, André, Annie Kriegel, Annette Wiewiorka (dir.), *Les Juifs de France dans la Seconde Guerre mondiale*, in: *Pardès* 16, numéro special, 1992.
- Kasten, Bernd, "'Gute Franzosen". Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940–1944. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993.
- Kasten, Bernd, 'Zwischen Pragmatismus und exzessiver Gewalt. Die Gestapo in Frankreich 1940–1944', in: Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann (Hrsg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000), pp. 362–382.
- Kedward, Harry Roderick, *Resistance in Vichy France: a Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone, 1940–1942*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Kedward, Harry Roderick, *Occupied France. Collaboration and Resistance 1940–1944*. Oxford: Blackwell, 1985.
- Kedward, Harry Roderick, *In Search of the Maquis: rural resistance in southern France, 1942–1944*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Kedward, Harry Roderick, and Roger Austin (eds.), *Vichy France and the Resistance. Culture and Ideology*. London: Croom Helm, 1985.
- Keren-Patkin, Nili, 'Hatsalat hayeladim heyehudim betsarfat' (The Rescue of Jewish Children in France), in: *Yalkuth Moreshet*, no. 36 (Jerusalem, 1983), pp. 101–150 (Hebr.).
- Kettenacker, Lothar, *Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsaß*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973.
- Kieval, Hillel J., 'Legality and Resistance in Vichy France: the Rescue of Jewish Children', in: *Proceedings of the American Philosophical Society* 124, nr. 5 (October 1980), pp. 339–366; reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Conn./London: Meckler, 1989), vol. 7, pp. 482–509.
- Kingston, Paul J., 'The Ideologists: Vichy France, 1940–1944', in: G. Hirschfeld and P. Marsh (eds.), *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940–1944* (Oxford etc.: Berg, 1989), pp. 47–71.

- Kitson, Simon, 'The police and the deportation of Jews from the Bouches-du-Rhône in August and September 1942', *Modern and Contemporary France*, vol. 5, nr. 3 (August 1997), pp. 309–318.
- Kitson, Simon, 'From Enthusiasm to Disenchantment: the French Police and the Vichy regime, 1940–1944', *Contemporary European History*, vol. 11, part 3 (Cambridge: Cambridge University Press, August 2002), pp. 371–390.
- Klarsfeld, Serge, *Le Mémorial de la Déportation des Juifs de France 1942–1944*. Paris/New York: CDJC etc., 1978. Revised Eng. ed.: *Memorial to the Jews Deported from France, 1942–1944*. New York: The Beate Klarsfeld Foundation, 1983.
- Klarsfeld, Serge, *Le Procès de Cologne et Additif au Mémorial*. Paris/New York: F.F.D.J.F., 1980.
- Klarsfeld, Serge, *The Children of Izieu: a human tragedy* (translated from the French original by Kenneth Jacobson). New York: Harry N. Abrams, 1985; 134 p. Fr. ed.: *Les Enfants d'Izieu. Une tragédie juive*. Paris: F.F.D.J.F., 1984.
- Klarsfeld, Serge, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la 'Solution finale de la Question juive' en France*, tome 1: 1942. Paris: Fayard, 1983; 528 p.; tome 2: 1943–1944. Paris: Fayard, 1985; 390 p. Naast de lopende tekst, ook bevattende: 122 Duitse documenten, 243 Franse documenten, acht Italiaanse en vijf Amerikaanse documenten. Deze tweedelige Franstalige editie werd – zonder de documenten – herdrukt in één band onder de titel: *Vichy–Auschwitz. La 'Solution finale' de la Question juive en France*, als deel I van Serge Klarsfeld, *La Shoah en France*. Paris: Fayard, 2001.
- Klarsfeld, Serge, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der "Endlösung der Judenfrage" in Frankreich*. Aus dem Französischen übersetzt von Ahlrich Meyer. Nördlingen: Greno Verlag, 1989; 600 p. Delphi Politik, Schriften der Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Band 9. Deze editie in één band bevat, in afwijking van de oorspronkelijke, tweedelige Franse editie, 118 Duitse documenten, 66 Franse en 12 Italiaanse documenten. Tenzij anders aangegeven is de Duitse editie in de voetnoten geciteerd als Klarsfeld, *Vichy*.
- Klarsfeld, Serge, *La Rafle de la Rue Sainte-Catherine à Lyon*. Paris: F.F.D.J.F., 1987.
- Klarsfeld, Serge, *La Déportation des Juifs de Bordeaux et l'Affaire Papon*. Paris: F.F.D.J.F., 1988.
- Klarsfeld, Serge (éd.), *Le Statut des Juifs de Vichy. Une Documentation*. Paris: F.F.D.J.F., 1990.
- Klarsfeld, Serge (éd.), *Il y a cinquante ans: le Statut des Juifs*. Paris: C.D.J.C., 1991.
- Klarsfeld, Serge, *L'Étoile des Juifs: témoignages et documents*. Paris: l'Archipel, mai 1992.
- Klarsfeld, Serge, 'The Influence of the War on the Final Solution in France', in: Asher Cohen, Yehoyakim Cochavi, Yoav Gelber (eds.), *The Shoah and the war* (New York etc.: Peter Lang, 1992; Studies on the Shoah: vol. 3), pp. 271–281.
- Klarsfeld, Serge, 'Juillet-septembre 1942: les divergences dans l'appareil policier nazi et la réalisation de la Solution finale en France', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48, no. 3 (mai-juin 1993), pp. 545–555.
- Klarsfeld, Serge, *Le Calendrier de la persécution des Juifs en France 1940–1944*. Paris: l'Association "Les Fils et Filles des Déportés Juifs de France" (FFDJF) et "The Beate Klarsfeld Foundation", juillet 1993; 1264 p. Herdrukt in twee banden als deel 2 en deel 3 van Serge Klarsfeld, *La Shoah en France*. Paris: Fayard, 2001.
- Klarsfeld, Serge, 'Les Archives de la Shoah en France'/'The Shoah Archives in France', in: Jacques Fredj (dir./ed.), *Les Archives de la Shoah /Archives of the Shoah* (Paris: L'Harmattan/CDJC, 1998), pp. 96–104 (Fr.)/pp. 444–452 (Eng.).
- Klarsfeld, Serge, *La Shoah en France*. Paris: Fayard, 2001.
- Klein, Anne, 'Conscience, Conflict and Politics: the Rescue of Political Refugees from Southern France to the United States, 1940–1942', *Year Book of the Leo Baeck Institute* (London: Leo Baeck Institute, 1998), pp. 287–311.
- Knipping, Franz, 'Die deutsche Frankreichpolitik 1940–1942', in: Wolfgang Michalka (ed.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz* (München/Zürich: Piper, 1989), pp. 697–709.
- Knout, David, *Contribution à l'histoire de la Résistance juive en France (1940–1944)*. Paris: éd. du Centre de Documentation Juive Contemporaine, 1947 (Série «Études et monographies» No.3).
- Kriegel, Annie, 'Résistants communistes et Juifs persécutés', in: *Histoire* 3 (1979), pp. 93–123; herdrukt in: *Réflexions sur les questions juives*. Paris, 1984.
- Kriegel, Annie, 'De la résistance juive', in: *Pardes*, no. 2. (Paris, 1985), pp. 191–209.
- Kritzman, Lawrence D. (ed.), *Auschwitz and After. Race, Culture, and "the Jewish Question" in France*. New York/London: Routledge, 1995.
- Kupferman, Fred, *Laval 1883–1945*. Paris: Balland, 1987 (réimpr. Paris: Flammarion, 1988).
- Laborie, Pierre, *L'opinion Française sous Vichy*. Paris: Seuil/l'Univers historique, 1990.
- Laborie, Pierre, 'The Jewish Statutes in Vichy France and Public Opinion', in: *Yad Vashem Studies* 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 89–114.
- Laborie, Pierre, et al., *La résistance et les Français: nouvelles approches*. Paris: Institut d'Histoire du Temps Présent, 1997 (*Les Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Présent*, no. 37 [themanr.], décembre 1997).
- Lacroix-Riz, Annie, *Industriels et banquiers français sous l'occupation: la collaboration économique avec le Reich et Vichy*. Paris: Armand Colin, 1999; 661 p. (Préface de Jean Ziegler).
- Laguerre, Bernard, 'Les dénaturés de Vichy 1940–1944', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, no. 20 (octobre-décembre 1988), pp. 3–15.
- Laloum, Jean, *La France anti-sémite de Darquier de Pellepoix*. Paris: Syros, 1979 (herziene en aangevulde editie, van oorspr. Mémoire de Maîtrise d'histoire, Université de Paris I).
- Laloum, Jean, *Les Juifs dans la banlieue parisienne des années 20 aux années 50*. Paris: CNRS Éditions, 1998.
- Lambauer, Barbara, *Otto Abetz et les Français ou l'envers de la Collaboration*. Thèse de doctorat, Paris: Centre d'Histoire de Science Po., 2001; Paris: Fayard, 2001.
- Lambauer, Barbara, 'Opportunistischer Antisemitismus. Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich (1940–1942)', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 53. Jahrgang, Heft 2 (April 2005), pp. 241–273.
- Lamont, R. C., 'Holocaust imagery in contemporary French literature', in: R. L. Braham (ed.), *Perspectives on the Holocaust* (Den Haag/London/Boston: Kluwer/Nijhoff, 1983), pp. 133–147.
- Lang, Hans-Joachim, 'Theodor Dannecker: ein Tübinger Schreibtischtäter im Reichssicherheitshauptamt', in: Benigna Schönhagen (Hg.), *Nationalsozialismus in Tübingen. Vorbei und vergessen* (Tübingen: Stadtmuseum, 1992), pp. 221–234.
- Laroche, Gaston, *On les Nommaît des Étrangers. Les Immigrés dans la Résistance*. Paris: Éditeurs Français Réunis, 1965.
- Latour, Anny, *Jewish Resistance in France, 1940–1944*. New York: Holocaust Library, 1981 repr. Oorspr. Franse uitgave: *La Résistance juive en France*. Paris: Stock, 1970.
- Lazare, Lucien, *La résistance juive en France*. Paris: Éd. Stock, novembre 1987. Eng. ed.: *Rescue as Resistance: How Jewish organizations fought the Holocaust in France* (transl. J.M. Green). New York: Columbia University Press, 1996.

- Lazare, Lucien (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations, Rescuers of Jews during the Holocaust: France*. Jerusalem: Yad Vashem, 2003.
- Le Crom, Jean-Pierre, *Syndicats nous voilà! Vichy et le corporatisme* (préface de Robert O. Paxton). Paris: Ouvrières, 1995.
- Lefébure, Antoine, *Les Conversations secrètes des Français sous l'Occupation*. Paris: Plon, 1993.
- Lévy, Claude, and Paul Tillard, *Betrayal at the Vel d'Hiv*. New York/Paris: Hill and Wang, 1969. Oorspr. Franse uitgave: *La grande rafle du Vel d'Hiv (16 juillet 1942)*. Paris: Robert Laffont, 1967; réédition 1992.
- Lochak, Danièle, et al. (dir.), *Les Usages sociaux du Droit*. Paris: Presses universitaires de France, 1989.
- Longuechaud, Henri, *Conformément à l'ordre de nos chefs. Le drame des forces de l'ordre sous l'Occupation, 1940–1944*. Paris: Plon, 1985.
- Lubetzki, Joseph, *La condition des Juifs en France sous l'occupation allemande 1940-1944: la législation raciale*. (Préface de Justin Godart). Paris: CDJC, 1945.
- Mabire, Jean, i.s.m. Pierre Demaret, *La Brigade Frankreich*. Paris: Fayard, 1973 (handelt over de Franse SS).
- Malinowski-Krum, Horsta, Heidrun Hegewald, *Frankreich am Kreuz. Protestanten Frankreichs unter deutscher Okkupation 1940–1944*. Berlin: Wichern Verlag, 1993.
- Marrus, Michael R., *The Politics of Assimilation. A Study of the French Jewish Community at the time of the Dreyfus Affair*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Marrus, Michael R., 'Jewish Leadership and the Holocaust: the Case of France', in: Jehuda Reinharz (ed.), *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses* (Hanover, New Hampshire: University Press of New England, 1987), pp. 380–396. Reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; Historical articles on the destruction of European Jews* (Westport, Conn./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. VI.2., pp. 780–796.
- Marrus, Michael R., 'French Churches and the Persecution of Jews in France, 1940–1944', in: Otto Dov Kulka, Paul R. Mendès-Flohr (eds.), *Judaism and Christianity under the impact of National-Socialism* (Jerusalem: The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987), pp. 305–326.
- Marrus, Michael R., and Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*. New York: Basic Books, 1981; Idem: Schocken, 1983. reprint; Stanford Ca.: Stanford University Press, 1995 (3rd ed.). Fr. ed.: *Vichy et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1981.
- Martens, Stephan, "'Drôle de Guerre" – Occupation – Épuration. Frankreich im Zweiten Weltkrieg', in: *Neue Politische Literatur* 37 (1992), pp. 185–213.
- Martens, Stephan, Maurice Vaïsse (dir./Hg.), *La France et l'Allemagne en guerre – Frankreich und Deutschland im Krieg. November 1942 – Herbst 1944. Okkupation, Kollaboration, Résistance*. Bonn: Bouvier, 2000.
- Mattéoli, Jean (dir.), *La spoliation des Juifs de France*. Paris: s.n., 1999. (Ongepubl. rapport; Bibl. NIOD, sign.: Fra 9.18 Mat).
- Mattéoli, Jean (dir.), *Mission d'études sur la spoliation des Juifs de France, Rapport général*. Paris: La Documentation française, 2000. All reports issued by the Mattéoli Commission can be found online at www.ladocfrancaise.gouv.fr
- Mayeur, Jean-Marie, 'Les Églises devant la persécution des Juifs en France pendant la Seconde Guerre mondiale', *Commentaire* (été 1981), pp. 254–263.
- Meyer, Ahlrich, 'Großraumpolitik und Kollaboration im Westen: Werner Best, die Zeitschrift "Reich - Volksordnung - Lebensraum" und die deutsche Militärverwaltung in Frankreich 1940–42', in: Horst Kahrs et al. (Hg.), *Modelle für ein deutsches Europa: Ökonomie und Herrschaft im Großwirtschaftsraum* (Berlin: Rotbuch-Verlag, 1992), pp. 29–76.
- Meyer, Ahlrich, "'... daß französische Verhältnisse anders sind als polnische". Die Bekämpfung des Widerstands durch die deutsche Militärverwaltung in Frankreich 1941', in: Ahlrich Meyer (Hg.), *Repression und Kriegsverbrechen. Die Bekämpfung von Widerstands- und Partisanenbewegungen gegen die deutsche Besatzung in West- und Südeuropa* (Berlin/Göttingen: Schwarze Risse/Rote Straße, 1997), pp. 43–92.
- Meyer, Ahlrich, *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940–1944. Widerstandsbekämpfung und Judenverfolgung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000. Fr. ed.: *L'occupation allemande en France 1940–1944*. Toulouse: Privat, 2002.
- Meyer, Ahlrich, "'Nach dem Osten": die deutsche Militärverwaltung und der Beginn der Deportation der Juden aus Frankreich', in: Wolf Kaiser (Hg.), *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden* (Berlin/München: Propyläen, 2002), pp. 186–203.
- Meyer, Ahlrich, 'Der Beginn der "Endlösung" in Frankreich – offene Fragen', in: *Sozial Geschichte* 18 (2003), Nr. 3, pp. 35–82.
- Meyer, Ahlrich, *Täter im Verhör. Die "Endlösung der Judenfrage" in Frankreich 1940–1944*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- Michaelis, Meir, *Mussolini and the Jews: German-Italian relations and the Jewish Question in Italy 1922–1945*. Oxford: Clarendon Press, 1978.
- Michel, Alain, *Les Éclaireurs israélites de France pendant la seconde Guerre mondiale, septembre 1939–septembre 1944*. Paris: Éditions des EIF, 1984.
- Michel, Henri, *Vichy - Année 40*. Paris: Robert Laffont, 1966.
- Michel, Henri, 'Jewish Resistance and the European Resistance Movement', *Yad Vashem Studies*, vol. 7 (Jerusalem: Yad Vashem, 1968), pp. 7–16.
- Michel, Henri, *Jean Moulin l'unificateur*. Paris: Hachette, 1970.
- Michel, Henri, 'La révolution nationale: l'attitude d'action du gouvernement de Vichy', *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale* 21, no. 1 (Paris: CHDGM, januari 1971), pp. 60–74.
- Michel, Henri, *Histoire de la Résistance en France (1940–1944)*. Paris: Presses universitaires de France, 1972.
- Michel, Henri, 'De verkalkte revolutie: de inrichting van de Vichy-staat', in: A. H. Paape et al. (red.), *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 (Amsterdam: Amsterdam Boek, 1970/1975), pp. 620–623.
- Michel, Henri, *Paris allemand*. Paris: Albin Michel, 1981.
- Michman, Dan, 'Le fascisme italien et le sort des juifs pendant la Shoah: quelques remarques complémentaires sur la différence entre fascisme et nazisme' (recension du livre de Daniel Carpi, *Between Mussolini and Hitler. The Jews and the Italian authorities in France and Tunisia*), in: Dan Michman, *Pour une historiographie de la Shoah: conceptualisations, terminologie, définitions et problèmes fondamentaux* (Paris: Éditions In Press, 2001), pp. 141–153; Eng. ed.: 'Italian Fascism and the Jewish Fate in the Holocaust: Additional Remarks on the Difference between Fascism and Nazism', in: D. Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective* (London etc.: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 148–156.
- Millman, Richard, *La Question juive entre les deux guerres; ligues de droite et antisémitisme en France*. Paris: Armand Colin, 1992.
- Milward, Alan S., 'French Labour and the German Economy, 1942–1945', *Economic History Review* 23 (1970), pp. 336–351.

- Moch, Maurice, et Alain Michel, *L'Étoile et la Francisque. Les institutions juives sous Vichy*. Paris: Cerf, 1990.
- Montclos, Xavier de, Monique Luirard, François Delpech, Pierre Bolle (dir.), *Eglises et chrétiens dans la IIème guerre mondiale. La région Rhône-Alpes. Actes du colloque tenu à Grenoble du 7 au 9 octobre 1976*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1978.
- Montclos, Xavier de, et al. (dir.), *Eglises et chrétiens dans la IIème guerre mondiale: La France. Actes du Colloque national tenu à Lyon du 27 au 30 janvier 1978*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1982.
- Muller, Jean-Marie, *Desobéir à Vichy*. Presses Universitaires de Nancy. Collection Forum de l'Infras; février 1994.
- Nobécourt, J., *Le Colonel de La Rocque 1885–1946*. Paris: Fayard, 1996.
- Noguères, Henri, *Histoire de la Résistance en France de 1940 à 1945*. Paris: Robert Laffont, 1967–1981 (5 vols.).
- Noiriel, Gérard, *Les origines républicaines de Vichy*. Paris: Hachette, 1999.
- Olender, Maurice (dir.), Lydia Flem et al. (éd.), *Le droit antisémite de Vichy*. Paris: Seuil, mai 1996.
- Ophuls, Marcel, *Le chagrin et la pitié, le rêveur casqué*. Paris: Éditions Alain Moreau, Paris, 1982 (1972). Eng. ed.: *The Sorrow and the Pity*. New York, 1972.
- Oriol, Philippe, *J'accuse! Emile Zola et l'Affaire Dreyfus*. Paris: Librio, 1998.
- Ory, Pascal, *La Belle Illusion: culture et politique sous le signe du Front populaire 1935–1938*. Paris: Plon, 1994.
- Ousby, Ian, *Occupation: the ordeal of France, 1940–1944*. London: Murray, 1997.
- Paxton, Robert O., *Vichy France: Old guard and New Order, 1940–1944*. New York: Knopf, 1972. Revised edition: New York: Columbia University Press, 2001. French edition: *La France de Vichy*. Paris: Fayard, 1973.
- Paxton, Robert O., 'La spécificité de la persécution des Juifs en France en 1942', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 605–619.
- Paxton, Robert O., 'The Trial of Maurice Papon', *New York Review of Books*, 46/2 (16 december 1999), pp. 32–38.
- Peschanski, Denis, 'Vichy au singulier, Vichy au pluriel. Une tentative avortée d'encadrement de la société (1941-1942)', *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 43e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1988), pp. 639–661.
- Peschanski, Denis, 'The Statutes on Jews - October 3, 1940 and June 2, 1941', *Yad Vashem Studies* 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 65–88.
- Peschanski, Denis, 'Exclusion, persécution, répression', in: Jean-Pierre Azéma et François Bédarida (dir.) avec la collaboration de Denis Peschanski et Henry Rousso, *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard/IHTP, 1992), pp. 209–234.
- Peschanski, Denis, *Vichy 1940–1944. Contrôle et exclusion*. Bruxelles: Complexe, 1997.
- Peschanski, Denis, *La France des Camps. L'internement, 1938–1946*. Paris: Gallimard, 2002.
- Picard, Jacques, *Die Schweiz und die Juden, 1933–1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdischer Abwehr und internationale Migrations- und Flüchtlingspolitik*. Zürich: Chronos Verlag, 1994.
- Poliakov, Léon, *La condition des Juifs en France sous l'occupation italienne*. Paris: Centre de Documentation juive contemporaine, série Documents, no. 3, 1946. (Voor Engelstalige editie 1955, zie hieronder).
- Poliakov, Léon, *L'Étoile jaune*. Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine, 1949 (Série Études et Monographies no. 2).
- Poliakov, Léon, 'A Conflict between the German Army and Secret Police over Bombings of Paris Synagogues', *Jewish Social Studies* 16 (1954), pp. 253–266.
- Poliakov, Léon, 'The Jews under the Italian Occupation in France', in: Léon Poliakov and Jacques Sabille, *Jews under the Italian Occupation* (Paris: CDJC, 1955), pp. 17–128.
- Poliakov, Léon, 'Les différentes formes de la résistance juive en France', in: Moshe Kohn (ed.), *Jewish Resistance during the Holocaust. Proceedings of the Conference on manifestations of Jewish resistance. Jerusalem, 7–11 April 1968* (Jerusalem: Yad Vashem, 1971), pp. 524–532.
- Poliakov, Léon, *L'Auberge des musiciens: Mémoires*. Paris: Mazarine, 1981 (written in 1946).
- Poliakov, Léon, and Jacques Sabille, *Jews under the Italian Occupation*. Paris: CDJC, 1955; New York: Fertig, 1983 (reprint).
- Poznanski, Renée, 'La résistance juive en France', *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale* 137 (1985), pp. 3–32.
- Poznanski, Renée, 'Methodological approaches in research on resistance by the Jews in France', *Yad Vashem Studies* 17/18 (Jerusalem: Yad Vashem, 1987), pp. 139–170 (Hebr.); see also English edition: 'A Methodological Approach to the Study of Jewish Resistance in France', *Yad Vashem Studies*, vol. 18 (Jerusalem: Yad Vashem, 1987), pp. 1–39; reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Conn./ London: Meckler, 1989), vol. 7, pp. 443–481.
- Poznanski, Renée, 'The Jews of France and the Statutes on Jews, 1940-1941', *Yad Vashem Studies* 22 (Jerusalem: Yad Vashem, 1992), pp. 115–146.
- Poznanski, Renée, 'Vichy et les Juifs. Des marges de l'histoire au cœur de son écriture', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), pp. 57–67.
- Poznanski, Renée, *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale*. Paris: Hachette Livre, septembre 1994; revised Eng. ed.: *Jews in France during World War II*. Hanover NH/Washington DC: University Press of New England / Brandeis University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2001.
- Poznanski, Renée, 'Reflections on Jewish Resistance and Jewish Resistants in France', *Jewish Social Studies*, new Series, vol. 2, nr. 1 (1995), pp. 124–158.
- Poznanski, Renée, 'The Geopolitics of Jewish Resistance in France', *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, number 2 (Fall 2001), pp. 245–265.
- Poznanski, Renée, 'The French Resistance: an alternative society for the Jews?', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 411–434.
- Prost, Antoine (direction), *La Résistance, une histoire sociale*. Paris: L'Atelier/Ouvrières, 1997.
- Rainero, R. H., *La commission italienne d'armistice avec la France de Vichy et l'Italie de Mussolini – 10 juin 1940 au 8 septembre 1943*. Vincennes: Service Historique de l'Armée de Terre, 1995.
- Rajsfus, Maurice, *Des Juifs dans la Collaboration*, tome 1: *L'Union Générale des Israélites de France (UGIF) 1941–1944*. Paris: Études et Documentations Internationales EDI, 1980; tome 2: *Une terre promise? (1941–1944)*. Paris: L'Harmattan, 1989.
- Rajsfus, Maurice, *Drancy: un camp de concentration très ordinaire, 1941–1944*. Paris: Levallois-Perret: Many, 1991; Paris: Le Cherche Midi, 1996 (2e ed.).

- Rajsfus, Maurice, *La police de Vichy: les forces de l'ordre françaises au service de la Gestapo 1940–1944*. Paris: Le Cherche Midi, 1995.
- Rajsfus, Maurice, *Les Français de la débâcle: juin–septembre 1940, un si bel été*. Paris: Le Cherche Midi, 1997.
- Ravine, Jacques, *La Résistance organisée des Juifs en France 1940–1944* (Préface de Vladimir Pozner). Paris: Julliard, 1973.
- Rayski, Abraham, 'Diversité et unité de la Résistance Juive', in: *Les Juifs dans la résistance et la libération. Histoire, témoignages, débats*. R.I.C.J.H. (eds.), Paris: Éditions du Scribe, 1985, pp. 165–168.
- Rayski, Adam, 'The Impact of the Warsaw Ghetto Uprising on Jewish Resistance in France', *Yad Vashem Studies*, vol. 19 (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 389–402.
- Rayski, Adam, *Le Choix des Juifs sous Vichy: Entre soumission et résistance* (préface de François Bédarida). Paris: Éditions la Découverte, 1992. Eng. ed.: *The Choice of the Jews under Vichy: between submission and resistance* (Foreword by François Bédarida, transl. Will Sayers). The University of Notre Dame Press, in association with the USHMM, 2005.
- Rayski, Adam, 'Jüdische Untergrundkämpfer in Frankreich', in: Georg Heuberger (ed.), *Im Kampf gegen Besatzung und 'Endlösung': Widerstand der Juden in Europa 1939-1945* (Frankfurt am Main: Jüdisches Museum, 1995), pp. 90–101.
- Rayski, Adam, en collaboration avec Stéphane Courtois et Denis Peschanski, *La Sang de l'étranger. Les immigrés de la MOI dans la Résistance*. Paris: Fayard, 1989.
- Rémond, René (dir.), *Le Gouvernement de Vichy, 1940–1942*. Paris: Presses de la FNSP, 1972.
- Rémond, René, *Les droites en France*. Paris: Aubier Montaigne, 1982 (4e édition).
- Rémond, René, 'Préface', in: Asher Cohen, *Persécutions et Sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993), pp. i–ix.
- Rémond, René (dir.), *Le 'Fichier juif'. Rapport de la commission présidée par R. Rémond au Premier ministre*. Paris: Plon, 1996.
- Rémy, Dominique, *Les lois de Vichy. Actes dits "lois" de l'autorité de fait se prétendant "gouvernement de l'État français"*. Paris: Romillat, 1992 (2e édition).
- Roblin, Michel, *Les Juifs de Paris: Démographie, économie, culture*. Paris: A. et J. Picard, 1952.
- Rouban, Luc, *La Fonction publique*. Paris: La Découverte, 1995.
- Rouso, Henry, 'L'organisation industrielle de Vichy', *Revue d'histoire de la deuxième Guerre mondiale* 116 (1979), pp. 27–44.
- Rouso, Henry, 'L'aryanisation économique. Vichy, l'occupant et la spoliation des Juifs', *YOD. Revue des études hébraïques et juives modernes et contemporaines*, no. 15-16 (1982), pp. 41–80.
- Rouso, Henry, *La Collaboration: Les noms, les thèmes, les lieux*. Paris: M.A. Éditions, 1987.
- Rouso, Henry, 'Les paradoxes de Vichy et de l'Occupation. Contraintes, archaïsmes et modernité', in: Patrick Fridenson, André Strauss (dir.), *Le Capitalisme français 19e-20e siècles: Blocages et dynamisme d'une croissance* (Paris: Fayard, 1987), pp. 67–82.
- Rouso, Henry, *Le Syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours*. Paris: Seuil, 1990. English ed.: *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*. Cambridge/London: Harvard University Press, 1991.
- Rouso, Henry, 'Remembering Vichy: from 1944 to the trial of Barbie and others', in: J.P.B. Jonker et al. (eds.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 186–196.
- Rouso, Henry, *Les Années noires; vivre sous l'Occupation*. Paris: Gallimard, 1992.
- Rouso, Henry, *Vichy. L'événement, la mémoire, l'histoire*. Paris: Gallimard, 1992.
- Rouso, Henry, 'Une justice impossible: l'Épuration et la politique antijuive de Vichy', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48, no. 3, themanummer: *Présent du passé, lenteur de l'histoire Vichy, l'occupation, les Juifs* (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 745–770.
- Rouso, Henry, 'L'Institut d'Histoire du Temps Présent (Centre National de la Recherche Scientifique)', in: N.D.J. Barnouw et al. (eds.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 203–210.
- Rouso, Henry, *La Hantise du passé*. Paris: Seuil, 1998.
- Royat, Jean-Pierre, *Histoire de la justice en France: de la monarchie absolue à la République*. Paris: P.U.F., 2001, 3e éd.
- Rutkowski, Adam, 'La Déportation des Juifs de France vers Auschwitz-Birkenau et Sobibór', in: *Le Monde Juif*, nr. Janvier-Juin 1970 (Paris: CDJC, 1970).
- Rutkowski, Adam, *La lutte des Juifs en France à l'époque de l'occupation (1940–1944)*. Paris: CDJC, 1975.
- Rutkowski, Adam, 'Directives allemandes concernant les arrestations et les déportations de Juifs en avril-août 1944', in: *Le Monde Juif*, no. 82 (Paris: CDJC, 1976).
- Rutkowski, Adam, 'Le camp de Gurs', in 2 afleveringen in: *Le Monde Juif*, nr. 100 (Paris: CDJC, 1980), nr. 101 (1981).
- Rutkowski, Adam, 'Le camp de Royallieu à Compiègne', in 2 afleveringen in: *Le Monde Juif*, nr. 104 (Paris, CDJC, 1981), nr. 105 (1982).
- Rutkowski, Adam, 'Le camp de Beaune-la-Rolande', in: *Le Monde Juif*, nr. 106 (Paris 1982).
- Sabah, Lucien, *Une police politique de Vichy: le Service des Sociétés secrètes*. Klincksieck 1996.
- Schapira, Charlotte, *Il faudra que je me souviene. La déportation des enfants de l'Union Générale des Israélites de France*. Paris: Éditions l'Harmattan, 1994.
- Scheffler, Wolfgang, *Zur Geschichte der 'Endlösung der Judenfrage' in Frankreich unter besonderer Berücksichtigung der Aufgaben der Sicherheitspolizei und des SD, 1940–1944. Historisches Gutachten*. Staatsanwalt Köln, Kasus 130(24) JS 1/66(z). Berlin/Köln, 1979.
- Schnapper, Dominique, *Juifs et israélites*. Paris: Gallimard, 1980.
- Schneersohn, Isaac (avant-propos), *Activité des organisations juives en France sous l'occupation*. Paris: CDJC, 1947.
- Schor, Ralph, *L'Antisémitisme en France pendant les années trente*. Bruxelles: Complexe, 1992.
- Schramm, Anna, Barbara Vormeier, *Vivre à Gurs*. Paris: Maspéro, 1979.
- Schwarzfuchs, Simon, *Aux prises avec Vichy: Histoire politique des Juifs de France (1940–1944)*. Paris: Calmann-Lévy, 1998.
- Seibel, Wolfgang, 'A market for mass crime? Inter-institutional competition and the initiation of the Holocaust in France, 1940–1942', in: *International Journal of Organization Theory and Behavior*, vol. 5, nos. 3 & 4 (Fall 2002), pp. 219–257.
- Singer, Claude, *Vichy, l'université et les juifs: Les silences et la mémoire*. Paris: Les belles Lettres, 1992.
- Steinberg, Lucien, 'Statistiques de la déportation des Juifs de France d'après les dossiers de la Gestapo à Paris', in: *Le Monde juif* no. 41 (Paris, janvier-mars 1966), pp. 26–33.
- Steinberg, Lucien, 'Le comportement des autorités et de la population françaises à l'égard des Juifs pendant l'occupation', in:

- Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies*, vol. 2 (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1972), pp. 161–175.
- Steinberg, Lucien, 'Jewish Rescue Activities in Belgium and France', in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue Attempts during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 603–615.
- Steinberg, Lucien, *Les Allemands en France*. Paris: Albin Michel, 1980.
- Steinberg, Maxime, 'Le paradoxe français dans la Solution finale à l'Ouest', in: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48e année, no. 3 (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, mai-juin 1993), pp. 583–594.
- Sternhell, Zeev, 'The Roots of Popular Anti-Semitism in the Third Republic', in: Frances Malino, Bernard Wasserstein (eds.), *The Jews in Modern France* (Hanover NH/London: University Press of New England, 1985), pp. 103–134.
- Steur, Claudia, *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der "Endlösung"*. Essen: Klartext Verlag, 1997.
- Stuart Hughes, Henry, *The Obstructed Path: French Social Thought in the Years of Desperation, 1930–1960*. New York: Harper & Row, 1968 (second ed.).
- Sweets, John F., *The Politics of Resistance in France 1940–1944: a History of the Mouvements Unis de la Résistance*. De Kalb, Illinois, 1976.
- Sweets, John F., *Choices in Vichy France. The French under Nazi Occupation*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Sweets, John F., 'Chaque livre un événement: Robert Paxton and the French, from "briseur de glace" to "iconoclaste tranquille"', in: Laura Lee Downs, Sara Fishman et al. (eds.), *France at War: Vichy and the Historians* (New York: Berg, 2000), pp. 21–34.
- Sweets, John F., 'Jews and Non-Jews in France during the Second World War', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 361–373.
- Szajkowski, Zosa, 'Di yidische presse in Frankraich, 1940–1946' [The Yiddish press in France, 1940–1946], in: *Yivo Bleter [YIVO Research Papers]* nr. 28 (New York: Yiddisher Wissenschaftlicher Institut [YIVO], 1946), pp. 388–399 (Yiddish).
- Szajkowski, Zosa, 'The Organization of the "UGIF" in Nazi-Occupied France', *Jewish Social Studies* 9 (July 1947), pp. 239–256.
- Szajkowski, Zosa, 'Glimpses on the History of Jews in Occupied France', *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 2 (Jerusalem: Yad Vashem, 1958), pp. 133–157.
- Szajkowski, Zosa, 'The French Central Jewish Consistory during the Second World War', *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 3 (Jerusalem: Yad Vashem, 1959), pp. 187–202.
- Szajkowski, Zosa, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer 1939–1945*, with an Introduction to some problems in writing the history of the Jews in France during World War II. New York: The American Academy for Jewish Research, The Lucius N. Littauer Foundation, The Gustav Wurzweiler Foundation, Schulsinger, 1966.
- Szajkowski, Zosa, *Jews and the French Foreign Legion*. New York: Ktav Publishing House, 1975.
- Szajkowski, Zosa, 'Secular versus Religious Life in France', in: J. Katz (ed.), *The Role of Religion in Modern Jewish History* (New York, 1975), pp. 107–127.
- Taguieff, Pierre-André, Grégoire Kauffmann, Michaël Lenoire, avec la participation de Robert Belot, Annick Duraffour, Marc Knobel, Claude Singer, Patrick Weil, *L'Antisémitisme de plume 1940–1944: études et documents*. Paris: Berg International Éditeurs, 1999.
- Tas, Eva, 'Joodse Maquis. Joods verzet in Frankrijk', in: A. H. Paape et al. (red.), *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, deel 9 (Amsterdam: Amsterdam Boek, 1970/1975), pp. 1495–1497.
- Tewes, Ludger, *Frankreich in der Besatzungszeit 1940–1943. Die Sicht deutscher Augenzeugen*. Bonn: Bouvier, 1998.
- Thalmann, Rita, *Gleichschaltung in Frankreich 1940–1944*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1999 (aus dem Französischen übersetzt von Eva Groepler). Orig. Fr.ed.: *La Mise au Pas. Idéologie et stratégie sécuritaire dans la France occupée*. Paris: Librairie Arthème Fayard, 1991.
- Tournoux, Raymond, *Le royaume d'Otto Abetz. France 1939–1945. Ceux qui ont choisi l'Allemagne*. Paris: Flammarion, 1982.
- Umbreit, Hans, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944*. Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1968.
- Umbreit, Hans, 'Deutsche Herrschaft über Frankreich: Pläne und Methoden zur Unterdrückung und wirtschaftlichen Ausnutzung des Landes 1940–1944', in: Joseph Jurt (Hg.), *Von der Besatzungszeit zur deutsch-französischen Kooperation* (Freiburg, 1993), pp. 32–47.
- Veillon, Dominique, *La Collaboration, textes et débats*. Paris: Le livre de poche, 1984.
- Veillon, Dominique, *Vivre et survivre en France, 1939–1947*. Paris: Payot, 1996.
- Veillon, Dominique, Olivier Wiewiorka, 'La Résistance', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *La France des années noires*, tome 2: *De l'Occupation à la Libération* (Paris: Le Seuil, 1993), pp. 65–90.
- Verheyde, Philippe, *L'aryanisation des grandes entreprises juives sous l'Occupation: contraintes, enjeux, pouvoirs*. Thèse de doctorat en histoire, sous la direction de Michel Margairaz, soutenue en décembre 1997 à l'Université de Paris VIII, et de l'ouvrage qui en découle: *Les mauvais comptes de Vichy. L'aryanisation des entreprises juives*. Paris: Perrin, avril 1999.
- Verheyde, Philippe, 'L'aryanisation économique: le cas des grandes entreprises', *Le Monde Juif; Revue d'histoire de la Shoah* no. 168 (Paris: CDJC, 2000), pp. 7–30.
- Verheyde, Philippe, 'The Looting of Jewish Property and Franco-German Rivalry, 1940–1944', in: Gerald D. Feldman, Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2005), pp. 69–87.
- Vogel, Marie, Jean-Marc Berlière, 'Police, état et société en France', in: *Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Présent* 36 (Paris: IHTP, mars 1997).
- Vormeier, Barbara, *Die Deportierungen deutscher und österreichischer Juden aus Frankreich / La Déportation des Juifs allemands et autrichiens de France*. Paris: La solidarité, 1980. (Duits-, Frans- en Engelstalige uitgave in één band).
- Wal, Oene van der, 'De Franse omgang met het Vichy-verleden: botsende herinneringen', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), pp. 59–80, English summary p. 267.
- Walter, Gérard, *La Vie à Paris sous l'Occupation*. Paris: Armand Colin, 1960.
- Warner, Geoffrey, *Pierre Laval and the Eclipse of France: 1931–1945, a Political Biography*. New York etc.: Macmillan, 1968.
- Webster, Paul, *Pétain's Crime. The Full Story of French Collaboration in the Holocaust*. London: Macmillan, 1990.
- Weill, Joseph, *Contribution à l'histoire des Camps d'Internement dans l'anti-France*. Paris: CDJC, 1946.
- Weinberg, David H., *Les Juifs de Paris de 1933 à 1939*. Paris: Calmann-Lévy, 1974. Revised Eng. ed.: *A Community on Trial:*

- the Jews of Paris in the 1930's*. Chicago: University of Chicago Press, 1977.
- Weinberg, David, 'Heureux comme Dieu en France': East European Jewish Immigrants in Paris, 1881–1914', *Studies in Contemporary Jewry* 1 (1984), pp. 26–54.
- Weinberg, David, 'France', in: David S. Wyman (ed.), *The World reacts to the Holocaust* (Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1996), pp. 3–44.
- Weisberg, Richard H., *Vichy law and the Holocaust in France*. Amsterdam etc.: Harwood Academic Publishers, 1996.
- Wellers, Georges, *De Drancy à Auschwitz*. Paris: CDJC, 1946.
- Wellers, Georges (préface de), *L'Activité des Organisations Juives en France sous l'Occupation*. Paris: CDJC, 1947. Réimpression: Paris 1983.
- Wellers, Georges, *L'Étoile jaune à l'heure de Vichy: de Drancy à Auschwitz*. Paris: Fayard, 1973; 453 p. Réédition sous le titre: *Un Juif sous Vichy*. Paris: Tirésias - Michel Reynaud, 1991.
- Wellers, Georges, 'La Déportation des Juifs en France', in: *Le Monde Juif*, nr. 99 (Paris: CDJC, 1980).
- Wellers, Georges, *Un Juif sous Vichy*. Paris: Tirésias - Michel Reynaud, 1991.
- Wellers, Georges, André Kaspi et Serge Klarsfeld (dir.), *La France et la Question juive, 1940–1944: Actes du Colloque du Centre de Documentation juive contemporaine, 10 au 12 mars 1979*; Paris: Sylvie Messinger/CDJC, 1981.
- Wesseling, H. L., 'L'État français: Pétain en de collaboratie van een a-politiek ambtenarenkorps; de technocratische continuïteit van Vichy-Frankrijk', in: *Vrij Nederland*, 21 september 1974 (jrg. 35), p. 23.
- Wesseling, H. L., *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur*. Amsterdam: Bert Bakker, 1987.
- Wetzel, Juliane, 'Frankreich und Belgien', in: Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 105–136.
- Whitcomb, Philip W., *France during the German Occupation 1940–1944: a collection of 292 statements on the government of Maréchal Pétain and Pierre Laval*. 3 vols. Stanford Cal.: The Hoover Institution on war, revolution and peace, 1958.
- Wiehn, Erhard Roy (Hg.), *Oktober 1940 – Die sogenannte Abschiebung der badischen und saarpfälzischen Juden in das französische Internierungslager Gurs und andere Vorstationen von Auschwitz*. Konstanz: Hartung Gorre Verlag, 1990.
- Wiehn, Erhard Roy (Hg.), *Camp de Gurs 1940 – Zur Deportation der Juden in Südwestdeutschland 50 Jahre danach zum Gedenken*. Konstanz: Hartung Gorre Verlag, 1990.
- Wieviorka, Annette, *Ils étaient juifs, résistants, communistes*. Paris: Denoël, 1986.
- Wieviorka, Annette, *Déportation et Génocide. Entre le mémoire et l'oubli*. Paris: Plon, 1992.
- Wieviorka, A., 'Déportation et génocide. Les cas français: essai d'historiographie', in: M.-A. Matard-Bonucci, E. Lynch (éds.), *La libération des camps et le retour des déportés* (Bruxelles: Éditions Complexe, 1995), pp. 231–237.
- Wieviorka, Annette, 'Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II', in: Alvin H. Rosenfeld (ed.), *Thinking about the Holocaust: After Half a Century* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1997), 273–299.
- Wieviorka, Olivier, 'France: a fragile consensus', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (Berlin: Metropol Verlag, 1996), pp. 117–130.
- Wieviorka, Olivier, 'France', in: Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford etc.: Berg, 2000), pp. 125–155.
- Winock, Michel, *Édouard Drumont et Cie. Antisémisme et fascisme en France*. Paris: Seuil, 1982; rééd. 1990 sous le titre: *Nationalisme, Antisémisme et Fascisme en France*; nouvelle édition 2004. Eng. ed.: *Nationalism, Anti-Semitism, and Fascism in France* (transl. by Jane Marie Todd). Stanford, Ca.: Stanford University Press, 1998.
- Winock, Michel (dir.), *Histoire de l'extrême droite en France*. Paris: Seuil, 1993.
- Winock, Michel, *La France et les Juifs. De 1789 à nos jours*. Paris: Seuil, 2004.
- Wistrich, Robert S., and Sergio DellaPergola (eds.), *Fascist Antisemitism and the Italian Jews*. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, 1995.
- Yagil, Limore, *"L'Homme nouveau" et la Révolution nationale de Vichy (1940-1944)*. Villeneuve-d'Ascq (Nord): Presses universitaires du Septentrion, 1997.
- Yahil, Leni, 'The Jewish Leadership of France', in: Y. Gutman, C.J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7 1977* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 317–333. Repr. in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; Historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Connecticut/London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. VI.2, pp. 719–735.
- Zaretsky, Robert D., *Nîmes at War: Religion, Politics, and Public Opinion in the Gard, 1938–1944*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1995.
- Zeitoun, Sabine, *L'Œuvre de secours aux enfants (OSE) sous l'Occupation en France: Du légalisme à la résistance, 1940–1944*. Paris: L'Harmattan, 1990.
- Zuccotti, Susan, *The Italians and the Holocaust: persecution, rescue and survival*. New York: Basic Books, 1987.
- Zuccotti, Susan, *The Holocaust, the French and the Jews*. New York: Basic Books, 1993; Lincoln, Ne.: University of Nebraska Press, 1999 second edition.

7.3.2 België

- Abicht, Ludo, *De joden van Antwerpen*. Brussel: Grammens, 1987 (tweede druk).
- Abicht, Ludo, *De joden van België*. Antwerpen/Amsterdam: Atlas, 1994.
- Arndt, Ino, 'Luxemburg', in: W. Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 95–104.
- Balthazar, H., 'België onder Duitse bezetting 10 mei 1940-8 september 1944', in: D. P. Blok et al. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, vol. 15 *Nieuwste Tijd* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1982), pp. 29–53.
- Barnouw, D., 'Review: R. Van Doorslaer, et al. dir., Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 111 (1996) no. 4, pp. 582–584.
- Bens, Els de, zie: De Bens, Els.
- Berghe, Gie van den, *Getuigen. Een case-study over ego-documenten. Bibliografie van ego-documenten over nationaal-socialistische kampen en gevangnissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-) gevangenen: Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen*. Brussel: Navorsings- en

- Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1995; 2 delen.
- Bernard, Henri, *La résistance, 1940–1945*. Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1969; 2e éd. 1971.
- Bervoets-Tragholz, Marcel, *La liste de Saint-Cyprien. L'odyssée de plusieurs milliers des juifs expulsés le 10 mai 1940 par les autorités belges vers les camps d'internement du sud de la France, antichambre des camps d'extermination*. Bruxelles: Alice Editions, 2006
- Billig, Joseph, *L'action antijuive sous l'occupation nazie en Belgique*. Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC), 1960; ongepubliceerd manuscript (exempl. in SOMA).
- Billig, Joseph, 'Expertise historique dans la procédure judiciaire contre Ehlers – Canaris – Asche', in: Maxime Steinberg, *Le dossier Bruxelles-Auschwitz. La police SS et l'extermination des Juifs de Belgique* (Bruxelles: Comité belge de Soutien à la partie civile dans le procès des officiers SS Ehlers, Asche, Canaris, responsables de la déportation des Juifs de Belgique, 1980), pp. 165–181.
- Boden, D., 'Le droit Belge sous l'occupation', in: *Le droit antisémitique de Vichy* (Paris: Seuil, 1996), pp. 543–558.
- Boudens, Robrecht, *Kardinaal Van Roey en de Tweede Wereldoorlog*. Averbode: Altiora, 1997.
- Brachfeld, Sylvain Salomon, *Uw Joodse buurman*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1975.
- Brachfeld, Sylvain, 'Belgium', in: Yaacov Tsour (ed.), *Diaspora, Western Europe* (Jerusalem, 1976), pp. 119–133.
- Brachfeld, Sylvain (ed.), *Uit vervlogen tijden: 'Wetenswaardigheden' uit het Antwerps Joods Historisch Archief*. Herzlia: Antwerps Joods Historisch Archief, 1987.
- Brachfeld, Sylvain, *Ils n'ont pas eu ces gosses. L'histoire de plus de 500 enfants juifs sans parents "fichés à la Gestapo" et placés pendant l'occupation allemande dans les homes de l'Association des Juifs en Belgique (AJB)*. (Herzlia: Institut de Recherche sur le Judaïsme belge, 1992 [1989]). Gewijzigde Nederlandstalige uitgave: *Ze hebben het overleefd: het verhaal van het onderduiken en de redding van de helft van de Joden in België onder de Duitse bezetting, dankzij hun niet-joodse [m]edeburgers; het verhaal van vijfhonderd Joodse kinderen die ingeschreven waren bij de Gestapo in Brussel, in zeven Joodse weeshuizen werden geplaatst, en de oorlog hebben overleefd*. Brussel: VUB Press, 1997.
- Brachfeld, Sylvain, 'Jewish Orphanages in Belgium under the German Occupation', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem etc.: Yad Vashem/Bar-Ilan University, 1998), pp. 419–443.
- Brachfeld, Sylvain, *Ils ont survécu. Le sauvetage des Juifs en Belgique occupée*. Bruxelles: Racine, 2001 (la première partie du livre *Ze hebben hebben het overleefd* [Brussel: VUB Press, 1997]).
- Brachfeld, Sylvain, *Merci de nous avoir sauvés: enfants cachés en Belgique: histoire personnelles d'enfants juifs cachés qui ont survécu en Belgique aux persécutions nazies pendant la seconde guerre mondiale, grâce à l'aide de 'Justes' parmi la population belge*. Herzlia (Israël): Sylvain Brachfeld, 2007; 671 p.
- Broder, Pierre, *Des Juifs debout contre le nazisme*. Bruxelles: Epo, 1994 (Présentée par Maxime Steinberg).
- Brodsky, Alexandra Fanny, *A fragile identity: survival in Nazi-occupied Belgium*. London etc.: Radcliffe, 1998.
- Buysse, L., R. Van Doorslaer, et al., *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België, Spoliatie en Rechtsherstel. Eindverslag van de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945*. Brussel: Studiecommissie Joodse Goederen, juli 2001.
- Caestecker, Frank, 'Ongewenste gasten?' *Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België*. Brussel: VUB Press, 1993.
- Caestecker, Frank, *Alien policy in Belgium, 1840–1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens*. New York/Oxford: Berghahn, 2000; xxii + 330 p.
- Caestecker, Frank, 'Het beleid tegenover de joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland (1933–1940). Een gedoogbeleid tussen vluchtelingen- en immigratiebeleid', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* nr. 3 (2001), pp. 13–21.
- Caestecker, Frank, 'Onverbidelijk, maar clement. Het Belgische immigratiebeleid en de joden op de vlucht uit Nazi-Duitsland tussen de *Anschluss* en het uitbreken van de Wereldoorlog', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* nr. 13-14 (Brussel: SOMA, 2004), pp. 99–139.
- Cardon-Verbraeck, Gerda, 'Voorlopige balans van de verdwenen joodse eigendommen', in: *Belgisch Israëlitisch Weekblad* jrg. 44, nr. 33 (19 maart 1999), pp. 1–2.
- Charles, Jean-Léon, Philippe Dasnoy, *Les Secrétaires Généraux face à l'occupant. Procès-verbaux des réunions du Comité des Secrétaires Généraux (1940–1944)*. Bruxelles: Éditions Arts et Voyages, Lucien De Meyer Éditeur, 1974.
- Charles, Jean-Léon, Philippe Dasnoy, *Les dossiers secrets de la police allemande en Belgique (La Geheime Feldpolizei en Belgique et dans le Nord de la France) 1940–1944*. Bruxelles: Éditions Arts et Voyages/Lucien De Meyer Éditeur, 1972. Tome I: 1940–1942 (217 p.), Tome II: 1942–1944. (224 p.). Verkorte Ned. ed.: *Rapporten van de Geheime Feldpolizei (1940–1944), België en Noord-Frankrijk tijdens de bezetting*. Kapellen/Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1974.
- Conway, Martin, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940–1944*. New Haven Conn. & London: Yale University Press, 1993. Ned. vert.: *Collaboratie in België. Léon Degrelle en het rexisme, 1940–1944*. Groot-Bijgaarden: Globe, 1994 (vertaald door Hilde Huybrechts).
- Conway, Martin, 'Justice in Post-War Belgium. Popular Passions and Political Realities', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* no. 2 (CHTP/BEG), Bruxelles: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (CEGES/SOMA), (mai 1997), pp. 7–34.
- Dantoin, Alain, *La 'collaboration' du Cardinal. L'église de Belgique dans la guerre 40*. Bruxelles: De Boeck, 1991.
- De Bens, Els, *De Belgische dagbladders onder Duitse censuur (1940–1944)*. Antwerpen/Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1973.
- De Jonghe, Albert, *Hitler en het politieke lot van België (1940–1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk, deel I: Koningskwesie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei–19 november 1940)*. Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1972.
- De Jonghe, Albert, 'De personeelspolitiek van de Militärverwaltung te Brussel gedurende het eerste halfjaar der bezetting juni–december 1940). Bijdragen tot de studie van de Duitse Flamenpolitiek in Wereldoorlog II', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* [BTNG], 3 (1972) no. 1/2, pp. 1–49.
- De Jonghe, Albert, 'De strijd Himmler–Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1940–1944)', in 5 delen in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog): III (december 1974), 'Eerste deel: De Sicherheitspolizei in België' pp. 9–82; IV (december

- 1976), 'Tweede deel: Het voorspel' pp. 5–151; V (december 1978), 'Derde deel: De ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943' pp. 5–175; VII (april 1982), 'Vierde deel: Salzburg vóór en na. Politieke ontwikkeling van augustus 1943 tot juli 1944' pp. 97–186; VIII (oktober 1984), 'Vijfde deel: Salzburg vóór en na. Politieele ontwikkeling van september 1943 tot het einde van de bezetting' pp. 5–188; 'Slotbeschouwingen' pp. 188–211. Zie ook Franse editie in: *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale* III, IV, V, VII, VIII. Bruxelles: Centre de Recherches et d'Études historiques de la Seconde Guerre mondiale (CREHSGM) 1974–1984.
- De Jonghe, Albert, 'L'Occupation en France et en Belgique, 1940–1944', in: Etienne Dejonghe et al. (éds.), *L'occupation en France et en Belgique 1940-1944; actes du colloque de Lille, 26–28 avril 1985*. 2 vols., Lille: Revue du Nord, 1987–88.
- Dejonghe, Etienne, et al. (éds.), *L'occupation en France et en Belgique 1940–1944; actes du colloque de Lille, 26-28 avril 1985*, 2 vols. Villeneuve d'Ascq Cédex: Université de Lille/Revue du Nord, 1987–88.
- Delandsheere, Paul, Alphone Ooms, *La Belgique sous les Nazis*, tome I: 1940–1941, Bruxelles: Éd. Universelle, s.a. (1945); tome II: 1942, idem, 1946; tome III: 1943, idem, 1947; tome IV: 1944, idem, 1948.
- Delmaire, Danielle, 'Camps de la Souffrance. Les "Camps de Juifs" dans le Nord de la France (1942–1944)', *MEMOR (Mémoire de l'Occupation et de la Résistance en zone interdite)*. *Bulletin d'Information* No. 8 (décembre 1987), pp. 47–65. Hebrew ed.: "'Mahanot hayehudim" betsfon tserfat' [The 'Jew-Camps' in Northern France], in: Yehoyakim Cochavi, Asher Cohen (eds.), *Dapim lecheker tequfat ha-Shoah* [Research papers on the Holocaust Period] vol. 6 (Haifa: Haifa University Press/The Ghetto Fighters' House, 5748 [1987–88]), pp. 131–150.
- Delplancq, Thierry, '1940–1942, une cité occupée et ses Juifs: quelques aspects heuristiques', in: *Cahiers de la Mémoire contemporaine* 3 (Bruxelles, 2001), pp. 125–134.
- Delplancq, Thierry, 'Des paroles et des actes. L'administration bruxelloise et le registre des Juifs, 1940–1941', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* no. 12 (CHTP/BEG), Bruxelles: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (CEGES/SOMA), (novembre 2003), pp. 141–179.
- Delplancq, Thierry, 'L'exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940–1944. Le cas des administrations locales bruxelloises', *Revue belge d'histoire contemporaine RBHC / Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis BTNG*, XXXV (2005), nr. 2–3, pp. 243–278.
- Delplancq, Thierry, 'Une administration face à la législation antisémite. Le cas d'Ostende (1940–1942)', *Cahiers de la Mémoire contemporaine* 6 (Bruxelles, 2005), pp. 69–78.
- Dequeker, Luc, 'Baptism and Conversion of Jews in Belgium, 1939/1945', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 235–271.
- De Volder, Jan, en Lieve Wouters, 'Van binnen weent mijn hart'. *De vervolging van de Antwerpse joden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, september 1999.
- De Wever, Bruno, *Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde; het VNV 1933–1945*. Gent/Tielt: Perspectief/Lannoo, 1994.
- De Wever, Bruno, 'Benelux-Staaten: Integration und Opposition', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (eds.), *Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (Berlin: Metropol Verlag, 1996), pp. 69–116.
- De Wever, Bruno, 'Military collaboration in Belgium', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), pp. 153–171.
- De Wever, Bruno, 'Militaire collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 118 (2003), nr. 1, pp. 22–40 (an updated Dutch version of the Eng. original).
- De Wever, Bruno, 'De collaboratie. Bewuste steun aan het Derde Rijk', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 133–206.
- De Wever, Bruno, Fabrice Maerten, Lieven Saerens et al., *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Gent/Brussel: Amsab-ISG/SOMA, 2004.
- Deweever, Pieter, *De Joden in België*. Tienen: Uitgeverij Aqua Fortis, 2004.
- Dickschen, Barbara, 'L'illusion d'un printemps: un historique de l'École Moyenne Juive de Bruxelles, février–juin 1942', in: *Cahiers de la Mémoire contemporaine* nr. 2 (2000), pp. 75–86.
- Dickschen, Barbara, 'De VJB en het onderwijs', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 182–203.
- Doorslaer, Rudi Van, zie: Van Doorslaer, Rudi.
- Dratwa, Daniel, *Liberation et construction: la vie juive en Belgique après le Shoah / Bevrijding en heropbouw: het joodse leven in België na de Shoah*. Brussel: Joods Museum van België, 1994.
- Dratwa, Daniel, 'The Zionist Kaleidoscope in Belgium', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 43–62.
- Dratwa, Daniel, 'Genocide and its Memories: A Preliminary Study on How Belgian Jewry Coped with the Results of the Holocaust', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 523–557.
- Fraser, David, 'The Fragility of Law: anti-Jewish decrees, constitutional patriotism and collaboration in Belgium 1940–1944', in: *Law and Critique* 14 (2003), no. 3, pp. 253–275.
- Fraser, David, 'A passive collaboration: bureaucracy, legality, and the Jews of Brussels, 1940–1944', in: *Brooklyn Journal of International Law* 30 (2005), no. 2, pp. 365–420.
- Garfinkels, Betty, *Les Belges face à la persécution raciale, 1940–1944*. Bruxelles: Centre national des hautes études juives – CNHEJ, Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1965.
- Garfinkels, Betty, *Belgique, Terre d'Accueil. Problème du Réfugié 1933–1940*. Bruxelles: Éditions Labor, 1974.
- Geet, W. J. D. Van, zie: Van Geet, W. J. D.
- Gérard-Libois, Jules, José Gotovitch, *L'an 40: la Belgique occupée*. Bruxelles: CRISP, 1971.
- Gillingham, John, *Belgian business and the Nazi New Order*. Gent: Jan Dhondt Foundation, 1977.
- Godfroid, Anne, 'A qui profite l'exploitation des travailleurs forcés juifs de Belgique dans le Nord de la France?', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: SOMA, november 2002), 107–127.
- Gotovitch, José, 'Quelques données relatives à l'extermination des Tziganes de Belgique', *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale*, IV (Bruxelles: CREHSGM, 1976), pp. 161–180.
- Gotovitch, José, 'Contribution belge à une étude comparative', in: Ger van Roon (ed.), *Europäischer Widerstand im Vergleich*.

- Die internationalen Konferenzen in Amsterdam* (Berlin: Siedler, 1985), pp. 171–191.
- Gotovitch, José, *Du Rouge au Tricolor. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la résistance en Belgique*. Bruxelles: Éditions Labor, 1992.
- Gotovitch, José, 'Resistance Movements and the "Jewish Question"', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 273–285.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'La persécution des Juifs en Belgique et aux Pays-Bas pendant la Seconde Guerre mondiale: une analyse comparative', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* no. 5 (CHTP/BEG), Bruxelles: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (SOMA), (novembre 1998/mars 1999), pp. 73–132.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Omvang van Joodse bevolking in België vóór en tijdens de bezetting is goed te traceren', *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, jrg. 45 nr. 4 (Antwerpen, 27 augustus 1999/15 eloel 5759), pp. 1 en 5, met bronvermelding.
- Gutfreind, Jacob, 'The Jewish Resistance Movement in Belgium', in: Yuri Suhl (ed.), *They fought back. The Story of the Jewish Resistance in Nazi Europe*. (New York: Crown Publishers, 1967; 1975 reprint), pp. 307–311.
- Hellemans, Hanne, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*. Antwerpen etc.: Manteau, 2007.
- Henau, Anne, Mark Van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoenering en voedselvoorziening onder Duitse bezetting 1940–1944*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1986; 264 p. + erratum.
- Herzberg, Helga, *Door het oog van de naald. Maastricht, Luik, Mechelen, Auschwitz*. Laren (Noord-Holland): Verbum, 2006.
- Huysse, Luc, 'Waarom België ziek is van zijn jaren veertig', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: SOMA, november 2002), pp. 185–193.
- Huysse, Luc, Steven Dhondt, met Paul Depuydt, Kris Hoflack, Ingrid Vanhoren, *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België 1942–1952*. Leuven: Kritak, 1991.
- Huysse, Luc, Kris Hoflack, *Onverwerkt verleden. Een naschrift*. Cahier no. 2 van het Instituut Recht en Samenleving, Faculteit Rechtsgeleerdheid, KU Leuven 1994; 63 p. (over verschillen Nederland-België, zie pp. 46–52).
- Jacquemyns, Guillaume, *La société belge sous l'occupation allemande 1940–1944*. 3 vols. Vol. 1: *Alimentation et état de santé*. Vol. 2: *Mode de vie. Comportement moral et social*. Vol. 3: *Les travailleurs déportés et leur famille*. Bruxelles: Université Libre de Bruxelles (ULB)/Nicholson & Watson, 1950.
- Jacquemyns, Herwig, *Een bezet land*. Antwerpen etc., De Nederlandsche Boekhandel, 1981 (deel 2 van A. Verhulst e.a. red., *België in de Tweede Wereldoorlog*).
- Jonghe, Albert De, zie: De Jonghe, Albert.
- Kerchove d'Exaerde, François de, 'Quelques Questions en Droit International Public relatives à la Présence et l'Activité du Gouvernement Belge en Exil à Londres (Octobre 1940–Septembre 1944)', in: *Revue belge du Droit International* 23 (1990).
- Klarsfeld, Serge, Maxime Steinberg (éds.), *Le Mémorial de la Déportation des Juifs de Belgique*. New York/Bruxelles: The Beate Klarsfeld Foundation/Union des Déportés Juifs en Belgique, 1982. Tweede herziene druk, tevens eerste Nederlandstalige editie: *Memoriaal van de deportatie der Joden uit België* (Brussel/New York: Vereniging der Joodse weggevoerden in België / Beate Klarsfeld Foundation, 1992).
- Kless, Shlomo, 'The Rescue of Jewish Children in Belgium during the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies. An International Journal*, vol. 3 number 3 (Oxford/New York: Pergamon Press 1988), pp. 275–288.
- Knoebel, Edgar Erwin, *Racial illusion and military necessity: a study of SS political and manpower objectives in occupied Belgium*. Ph.D. thesis, University of Colorado, Boulder, USA, 1965.
- Körte, Mona, 'Die Erinnerung bergen. Versteck und Rettung jüdischer Kinder im belgischen Nonnenkloster', in: Wolfgang Benz, Mona Körte (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*. Band 4: *Rettung im Holocaust. Bedingungen und Erfahrungen der Überlebenden* (Berlin: Metropol, 2001), pp. 107–128.
- Lagrou, Pieter, 'Herdenken en vergeten. De politieke verwerking van verzet en vervolging in België na 1945', *Spiegel Historiael* 29, no. 3/4 (themanummer, maart/april 1994), pp. 116–122.
- Lagrou, Pieter, 'Belgium', in: Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford etc.: Berg, 2000), pp. 27–63.
- Launay, Jacques de, Jacques Offergeld, *Belgen en bezetters. Het dagelijks leven tijdens de bezetting 1940–1945*. Antwerpen: Soethoudt, 1983. Fr. ed.: *La vie quotidienne des Belges sous l'occupation 1940–1945*. Bruxelles, 1982.
- Laureys, Eric, 'De beroving van de joodse diamantiers in Antwerpen, 1940–1944. Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek?', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* no. 7 (BEG/CHTP), Bruxelles: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (SOMA), mei 2000, 149–187.
- Laureys, Eric, 'De joodse diamantdiaspora en de Antwerpse diamantindustrie 1940–1945', in: M. de Keizer et al. (red.), *Tuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw. Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 2003), pp. 179–191.
- Laureys, Eric, *Meesters van het diamant. De Belgische diamantsector tijdens het nazibewind*. Tiel: Lannoo, december 2005.
- Laureys, Véronique, 'The Attitude of the Belgian Government-in-Exile in London toward the Jews and the Jewish Question during World War II', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1998), pp. 287–306; Ned. ed.: 'De houding van de Belgische regering in ballingschap tegenover de joden en de joodse kwestie tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting* nr. 71–72 (2001), pp. 11–28.
- Lazare, Lucien, 'Belgian Jews in France, 1940–1944', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 445–455.
- Leclef, Edmond (red.), *Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België. Akten en documenten uitgegeven door kanunnik E. Leclef*. Bruxelles: Éditions A. Goemaere, 1945.
- Liebman, Marcel, *Als Jood geboren. Een joodse familie in de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard, 1978. Oorspr.: *Né Juif. Une famille juive pendant la guerre*. Paris-Gembloux: Éd. Duculot, 1977.
- Loncin, Joost, *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust*. Leuven: Davidsfonds, 2003.
- Louet, P., *Het Verzet*. Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1984 (deel 4 van A. Verhulst et al. red., *België in de Tweede Wereldoorlog*).
- Lovinfosse, G., 'La résistance belge et les Alliés', in: *European Resistance Movements*, vol. II (Oxford: Pergamon, 1964), pp. 263–

- Luchie, G. H., *La Belgique au temps de l'occupation, 1940–1945*. s.l. [Bruxelles]: La Renaissance du Livre, 1972.
- Luykx, Th., *Politieke geschiedenis van België*. Brussel/Amsterdam: Elsevier, 1964.
- Luyten, Dirk, 'De "opdracht" van de regering aan het Galopin-Komitee op 15 mei 1940', in: *Bijdragen van het Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog*, nr. 16 (Brussel 1994), pp. 165–171.
- Luyten, Dirk, *Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*. Brussel: VUB Press, 1997.
- Luyten, Dirk, 'Het sociale en economische leven. Rantsoenering, arbeidsverhoudingen en productie voor de Duitsers', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 67–124.
- Maerten, Fabrice, 'De katholieke kerk. Aanwezigheidspolitiek', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 143–152.
- Maerten, Fabrice, 'Het verzet. Antifascisme en patriotisme', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 207–263.
- Maesschalk, Walter de, *Gardes in oorlog. De Antwerpse politie in Wereldoorlog II*. Antwerpen/Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2004.
- Majerus, Benoît, 'Logiques administratives et persécution anti-juive. La police bruxelloise et les arrestations de 1942', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* no. 12 (CHTP/BEG), Bruxelles: CEGES/SOMA (novembre 2003), pp. 181–217.
- Majerus, Benoît, 'De ordehandhaving in Brussel in 1914-1918 en 1940-1945. Uiteenzetting ter verdediging van het proefschrift van Benoît Majerus, Université libre de Bruxelles, 8 december 2004', in: *Dossier "Administratie" – "Diamant" – "Politie"*. *De resultaten van drie onderzoeksprojecten van het SOMA*, bijlage bij *SOMA Berichtenblad* nr. 39 (Brussel, zomer 2005), pp. xix–xxiv.
- Majerus, Benoît, et Xavier Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system', in: Cyrille Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 43–89.
- Martin, Dirk, 'Bronnen voor de geschiedenis van oorlog en bezetting in België', in: A.P. van Vliet, E.J.W.M. van der Dennen (red.), *Bronnen en geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog* ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1995), pp. 87–119.
- Martin, Dirk, Alain Colignon (dir.), *Belgique 1940 België. Une société en crise, un pays en guerre*. Actes du Colloque tenu à Bruxelles du 22 au 26 octobre 1990 / *Een maatschappij in crisis en oorlog*. Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990. Bruxelles/Brussel: CREHSGM/NCWO II, 1993.
- Massange, Catherine, 'De sociale politiek', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 215–244.
- Meckl, Markus, 'Unter zweifacher Hoheit: Das "Auffanglager" Breendonk zwischen Militärverwaltung und SD', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 25–38.
- Meckl, Markus, 'Wartesaal vor Auschwitz: Das Lager Mechelen (Malines)', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol 2004), 39–48.
- Meinen, Insa, 'De Duitse bezettingsautoriteiten en de VJB', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 46–70. Franstalige editie (traduit de l'allemand par Beate Husser): 'Les autorités allemandes d'occupation et l'AJB', in: Jean-Philippe Schreiber, Rudi Van Doorslaer (dir.), *Les curateurs du ghetto: l'Association des Juifs en Belgique sous l'occupation nazie* (Bruxelles: Labor, 2004), pp. 57–90.
- Meinen, Insa, 'Collaboration and the "Final Solution" in Brussels and Antwerp (June–October 1942)', paper presented at Workshop VIII, held in Berlin, February 17–18, 2005, part of the research project *Holocaust and 'Polycracy' in Western Europe, 1940–1944*, directed by Wolfgang Seibel, University of Konstanz.
- Meinen, Insa, 'Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942–1944)', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering* 6 (Bruxelles, 2005), pp. 161–203. Revised English edition: 'Facing Deportation: How Jews were arrested in Belgium', in: *Yad Vashem Studies*, vol. 36/1 (Jerusalem: Yad Vashem, 2008), pp. 39–72.
- Meinen, Insa, Ahlrich Meyer, 'Le XXIe convoi: études biographiques (Premier partie)', *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering* 7, Bruxelles, 2007, pp. 57–109.
- Meunier, Sabine, *Les Juifs de Belgique dans les camps du Sud-Ouest de la France 1940–1944*. Bruxelles, mémoire de licence en Histoire, Université Libre de Bruxelles [ULB], 1999; 136 p.
- Meyers, Willem C. M. et al., *Hoe België Wereldoorlog II overleefde*. Brussel: DAP/Reinaert, 1975.
- Meyers, Willem C. M., 'Les autorités communales belges au début de l'occupation 1940-1941', in: Etienne Dejonghe et al. (éds.), *L'occupation en France et en Belgique 1940–1944; actes du colloque de Lille, 26-28 avril 1985*, 2 vols. (Villeneuve d'Ascq Cédex: Université de Lille/Revue du Nord, 1987-1988), vol. 1 (1987), pp. 195–218.
- Meyers, Willem C. M., 'België en de Tweede Wereldoorlog. Een poging tot kritische selectie van de voornaamste werken gepubliceerd sinds 1970', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 105 (1990), no. 2, pp. 280–294.
- Meyers, Willem C. M., et al., *Het minste kwaad*. Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1990.
- Meyers, Willem C. M., 'Het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te Brussel', in: G. Aalders et al. (eds.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1995), pp. 260–271.
- Meyers, W., F. Selleslagh, *De vijand te lijf: de Belgen in het verzet*. Antwerpen/Amsterdam: Helios, 1984.
- Michman, Dan, 'Antwerp', in: I. Gutman (editor in chief), *Encyclopedia of the Holocaust* (4 vols., Tel-Aviv etc. 1990), I, pp. 77–80; 'Association des Juifs en Belgique' (*ibidem*), pp. 101–103; 'Belgium' (*ibid.*) pp. 160–169; 'Breendonck' (*ibid.*), pp. 241–243; 'Brussels' (*ibid.*) pp. 249–252; 'Mechelen' (*ibid.*) pp. 956–957.
- Michman, Dan, 'Historiography of the Holocaust in Belgium: Legends and Recent Research', in: *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies*, Section B, vol. 1: *The History of the Jewish People* (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1990; Hebrew), pp. 507–512.
- Michman, Dan (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*. Jerusalem / Ramat Gan: Yad Vashem / Bar-Ilan

- University Press, 1998. Collection of the updated versions of the contributions presented at the international congress: *La période de l'holocauste en Belgique*, held at Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, 29 May–1 June 1989.
- Michman, Dan, 'Research on the Holocaust in Belgium and in General: History and Context', in: Idem (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 3–38.
- Michman, Dan, 'The Belgian Zionist Youth Movements during the Nazi Occupation', in: Idem (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 373–395.
- Michman, Dan, 'Why did so many Jews in Antwerp perish in the Holocaust?' (Review of Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*), in: *Yad Vashem Studies*, vol. 30 (2002), pp. 465–481.
- Michman, Dan, 'Problematic National Identity, Outsiders and Persecution: Impact of the Gentile Population's Attitude in Belgium on the Fate of the Jews in 1940–1944', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 455–468.
- Michman, Dan, 'De oprichting van de VJB in internationaal perspectief', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 25–45.
- Michman, Dan (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005.
- Michman, Dan, 'Historical Introduction', in: Dan Michman (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005), pp. xix–xxxii.
- Ministerie van Justitie (Koninkrijk België), Commissie voor Oorlogsmisdaden, *De Oorlogsmisdaden bedreven gedurende de bezetting van het Belgisch grondgebied 1940–1945. De Jodenvervolging in België*. Report by the Belgian Ministry of Justice, published by Georges Thone éditeur, Liège 1947. Fr. ed.: Ministère de Justice, *Les Crimes de Guerre commis sous l'Occupation de la Belgique, 1940-1945: La Persécution Antisémite en Belgique*, 47 p. Written by the members of the Committee of Inquiry: A. Delfosse, J. Basy, P. Graux, F. Dehousse, L. Van der Essen, A. Wauters.
- Moore, R. G. (Bob), 'F. Caestecker, Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België [1993], recensie', *BMGN*, 110 (1995) no. 1, pp. 147–148.
- Nefors, Patrick, *Breendonk 1940–1945; de geschiedenis*. Antwerpen etc.: Standaard, 2004.
- Paldiel, Mordecai, 'The Rescue of Jewish Children in Belgium during World War II', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 307–325.
- Pezechkian, Johanna, 'La Möbelaktion en Belgique', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: SOMA, novembre 2002), pp. 153–180.
- Puttemans, J., *De bezetter buiten. Beknopte historiek van het Onafhankelijkheidsfront, Nationale Verzetsbeweging, 1941–1945*. Lier/Almere: NIOBA, 1987.
- Rochet, Bénédicte, 'De Belgische administratie tijdens de bezetting: de wieg en moederschoot van de naoorlogse modernisering?', in: *Dossier "Administratie" – "Diamant" – "Politie". De resultaten van drie onderzoeksprojecten van het SOMA*, bijlage bij *SOMA Berichtenblad* nr. 39 (Brussel, zomer 2005), pp. iii–xii.
- Rosengarten, Israël J., *Overleven. Relas van een zestienjarige joodse Antwerpenaar*. Antwerpen/Rotterdam: De Vries-Brouwers, 1996.
- Rozenblum, Thierry, 'Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des Juifs, 1940–1942', *Revue d'Histoire de la Shoah*, no. 179 (septembre-décembre 2003), pp. 9–73.
- Rozenblum, Thierry, 'Een plaatselijk voorbeeld: het comité van Luik', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 267–287.
- Saerens, Lieven, 'Rechts België en de Joden (1933–ca. 1941)', *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting / Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 9/10 (Bruxelles, december 1985), pp. 113–127.
- Saerens, Lieven, 'Het Katholiek Bureau voor Israël (1936–1938)', in: *Onze Alma Mater*, april 1986, nr. 1, pp. 67–89.
- Saerens, Lieven, 'De Belgische publieke opinie tegenover de Joden (1933–1940)', *Spiegel Historiaal* jrg. 21, no. 5 (mei 1986), pp. 245–251.
- Saerens, Lieven, 'De groei van een anti-joods klimaat te Antwerpen: de houding van de advocaten (1936–1941)', *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting/Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 12 (Brussel, juni 1986), pp. 10–37.
- Saerens, Lieven, 'Houding tegenover de joden te Antwerpen, 1918–1942', in: Hugo Soly, Alfons K.L. Thijs (eds.), *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw) / Minorities in Western European Cities (sixteenth - twentieth centuries)* (Roma/Bruxelles: Institut Historique Belge de Rome, 1995), pp. 215–243.
- Saerens, Lieven, 'The Attitude of the Belgian Roman Catholic Clergy toward the Jews prior to the Occupation', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem/Ramat-Gan: Yad Vashem, 1998), pp. 117–157.
- Saerens, Lieven, 'Antwerp's Attitude toward the Jews from 1918 to 1940 and its Implications for the Period of the Occupation', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem/Ramat-Gan: Yad Vashem, 1998), pp. 159–194.
- Saerens, Lieven, 'Antisemitisme', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), pp. 299–316.
- Saerens, Lieven, 'L'aide des catholiques aux juifs dans l'Archevêché de Malines', in: Fabrice Maerten, Frans Selleslagh en Mark Van den Wijngaert (dir.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'Occupation* (Bruxelles/Louvain-la-Neuve/Gerpinnes: CEGES/Quorum Arca, 1999), pp. 208–240.
- Saerens, Lieven, *Vreemdelingen in een Wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880–1944* (Diss., Katholieke Universiteit Leuven, 8 dec. 1999). Handelseditie: Uitgeverij Lannoo, Tielt / Gorinchem, september 2000. Herziene en aangevulde Franstalige uitgave: *Étrangers dans la cité. Anvers et ses Juifs (1880–1944)*. Traduit par Serge Govaert. Bruxelles: Labor, septembre 2005.
- Saerens, Lieven, 'Antwerpen, de "stad der vergetelheid". De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolging tijdens Wereldoorlog II', in: Eric Corijn, m.m.v. Gita Deneckere et al. (red.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?* (Antwerpen: Manteau/Standaard, 2002), pp. 99–131.
- Saerens, Lieven, 'Augustus 1942. De jodenvervolging in Borgerhout en de medewerking van de lokale politie', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine/Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, no. 4, 2002 (sic, lees: maart 2003), pp. 99–146.

- Saerens, Lieven, 'Judenverfolgung und 'Polykratie' in Antwerpen (1940–1944)'. Unpublished report, in English, as part of the interdisciplinary research project *Holocaust and 'Polycracy' in Western Europe, 1940–1944*; University of Konstanz, 2003; presented at Workshop VII, held at the German Historical Institute, Paris, 7–8 November 2003; 91 p.
- Saerens, Lieven, 'Die Hilfe für Juden in Belgien', in: Wolfgang Benz, Juliane Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 4: Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 193–280.
- Saerens, Lieven, 'De Antwerpse verzetspers en de jodenvervolging', in: Bruno De Wever, Fabrice Maerten, Lieven Saerens et al., *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Gent/Brussel: Amsab-ISG/SOMA, 2004), pp. 145–163.
- Saerens, Lieven, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 1)', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/BEG), no. 15, Brussel: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (CEGES/SOMA) mei 2005, pp. 289–313.
- Saerens, Lieven, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 2)', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/BEG), no. 16, Brussel: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (CEGES/SOMA) november 2005, pp. 11–55.
- Saerens, Lieven, 'De Jodenvervolging in België in cijfers', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* (BEG/CHTP), no. 17, Bruxelles: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (CEGES/SOMA), oktober 2006, pp. 199–235.
- Saerens, Lieven, *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?* Tielt: Lannoo, 2007.
- Saerens, Lieven, Thierry Delplancq, Benoît Majerus, 'Dossier Bruxelles et la question juive' / 'Dossier Brussel en de joodse kwestie', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/BEG), no. 12, Bruxelles: Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (CEGES/SOMA), novembre 2003, pp. 125–217 (met een Inleiding door Lieven Saerens op 125–140).
- Schmidt, Ephraim, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen, in woord en beeld*. Antwerpen: Excelsior, 1963; Fr. ed.: *L'histoire des Juifs à Anvers (Antwerpen)* (Anvers: Excelsior, 1969). Geraadpleegd is de herziene Nederlandstalige uitgave: Antwerpen etc.: C. de Vries-Brouwers, 1994.
- Scholliers, Peter, 'Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890–1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11, no. 1 (Amsterdam: IISG, februari 1985), pp. 30–50.
- Schram, Laurence, 'De distributie van de davidster', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 204–214.
- Schram, Laurence, 'De oproepen voor "tewerkstelling" in het Oosten', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 247–266.
- Schreiber, Jean-Philippe, *Immigration et integration des Juifs de Belgique, 1830–1914*. Thèse de doctorat. Université Libre de Bruxelles, 1993.
- Schreiber, Jean-Philippe, 'L'immigration juive en Belgique: du Moyen Age à nos jours', in: Anne Morelli (ed.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique. De la préhistoire à nos jours* (Bruxelles: EVO, 1992), pp. 207–232. Ned. ed. 'De joodse immigratie in België van de middeleeuwen tot onze tijd', in: Anne Morelli (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (Leuven, 1993), pp. 211–235.
- Schreiber, Jean-Philippe, *L'immigration juive en Belgique du Moyen Age à la Première Guerre mondiale*. Éditions de l'Université Libre de Bruxelles, 1996.
- Schreiber, Jean-Philippe (textes réunis par), *Hertz Jospa: Juif, résistant, communiste*. Bruxelles: EVO, 1997.
- Schreiber, Jean-Philippe, 'Belgian Jewry Reacts to the Nazi Regime Prior to the Occupation: The Case of the Economic Boycott, 1933–1939', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 83–114.
- Schreiber, Jean-Philippe, 'L'accueil des réfugiés juifs du Reich en Belgique, mars 1933–septembre 1939: le Comité d'aide et d'assistance aux victimes de l'antisémitisme en Allemagne', in: *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine / Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* 3 (2001), pp. 23–71.
- Schreiber, Jean-Philippe, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique. Figures du judaïsme belge (XIXe-XXe siècles)*. Bruxelles: De Boeck, 2002.
- Schreiber, Jean-Philippe, 'La Belgique et les Juifs sous l'Occupation nazie. L'histoire au-delà des mythes', *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine*, no. 4 (Bruxelles: Fondation pour la Mémoire contemporaine, 2002), pp. 59–97. Eng. ed.: 'Belgium and the Jews under Nazi Rule: Beyond the Myths', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 469–488.
- Schreiber, Jean-Philippe, 'Tussen traditionele en verplichte gemeenschap', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 71–110.
- Schreiber, Jean-Philippe, Rudi Van Doorslaer, 'Bibliographie selective de l'histoire des Juifs de Belgique 1918–1945', in: Rudi Van Doorslaer et al. (éds.), *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945* (Bruxelles: Centre de recherche et d'études historiques de la seconde guerre mondiale, 1994), pp. 225–240.
- Schreiber, Jean-Philippe, Rudi Van Doorslaer (dir.), *Les curateurs du ghetto: l'Association des Juifs en Belgique sous l'occupation nazie*. Bruxelles: Labor, novembre 2004.
- Schreiber, Marion, *Stille Rebellen. Der Überfall auf den 20. Deportationszug nach Auschwitz*. Berlin: Aufbau, 2000; Ned. ed.: *Stille Rebellen. De overval op deportatietrein nr. 20 naar Auschwitz* (vertaald door Jan Gielkens). Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2001. Eng. ed.: *The Twentieth Train. The true story of the ambush of the death train to Auschwitz*. New York: Grove Press/Atlantic Books, 2005.
- Selleslagh, Frans (Woord vooraf/Avant-propos), *De verplichte tewerkstelling in Duitsland - 1942–1945 - Le Travail obligatoire en Allemagne. Acta van het symposium gehouden te Brussel op 6 en 7 oktober 1992 / Actes de symposium tenu à Bruxelles les 6 et 7 octobre 1992*. Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog / Centre de Recherche et d'Études historiques de la deuxième Guerre mondiale, 1993.
- Shirman, Israel, 'La politique allemande à l'égard des Juifs de Belgique, 1940–1944'. Mémoire de Licence (Maîtrise) d'histoire, Université Libre de Bruxelles, 1971; mimeographed, 190 p. + 71 p. appendices.

- Shirman, Israel, 'De economische plundering van de joden in België. Een aspekt van de Endlösung', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, Brussel, 1974), pp. 163–182. Fr. ed.: 'Un aspect de la "Solution finale": la spoliation économique des Juifs de Belgique', *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale*, III (Bruxelles: CREHSGM, 1974), pp. 65–83.
- Steinberg, Lucien, *Le Comité de Défense des Juifs en Belgique, 1942–1944*. Bruxelles: Centre national des hautes études juives (CNHEJ), Éditions de l'Université de Bruxelles, 1973.
- Steinberg, Lucien, 'Jewish Rescue Activities in Belgium and France', in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds), *Rescue Attempts during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 603–615.
- Steinberg, Maxime, 'Malines: Antichambre de la mort', in: *Regards* 128 (mars 1979), pp. 6–13.
- Steinberg, Maxime, 'The trap of legality: the Association of the Jews of Belgium', in: Yisrael Gutman, Cynthia J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7 1977* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 353–375; reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust; historical articles on the destruction of European Jews* (Westport Ct. USA: Meckler, 1989; 15 vols.), vol. VI-2, pp. 797–820.
- Steinberg, Maxime, *Extermination, Sauvetage et Résistance des Juifs de Belgique*, Bulletin périodique de documentation no. 4. Bruxelles: S. Scheebalg, avril 1979; Nederlandstalige uitgave: *Uitroeijing, redding en verzet van de joden in België*, Periodiek van documentatie nr. 4. Brussel: S. Schneebalg, april 1979; 63 p.
- Steinberg, Maxime, *La problématique de la résistance juive en Belgique* (Bruxelles 1979; brochure, uitgave in eigen beheer, 29 p. Ook gepubliceerd in: *Points critiques*, no. 2 (novembre 1979).
- Steinberg, Maxime, *Le Dossier Bruxelles–Auschwitz. La police SS et l'extermination des Juifs de Belgique*. Bruxelles: Comité belge de Soutien à la partie civile dans le procès des officiers SS Ehlers, Asche, Canaris, responsables de la déportation des Juifs de Belgique, octobre 1980. Nederlandstalige editie: *Dossier Brussel–Auschwitz. De SS-politie en de uitroeijing van de joden*. Brussel: Steuncomité bij de burgerlijke partij in het proces tegen de voormalige SS-officieren Ehlers, Asche, Canaris, verantwoordelijk voor de wegvoering van de joden van België, april 1981.
- Steinberg, Maxime, *L'Étoile et le Fusil*, tome I: *La question juive 1940–1942*. Bruxelles: Vie Ouvrière, 1983.
- Steinberg, Maxime, *L'Étoile et le Fusil*, tome II: *1942: les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique*. Bruxelles: Vie Ouvrière, 1984.
- Steinberg, Maxime, *L'Étoile et le Fusil*, tome III: *La traque des Juifs, 1942–1944*. Bruxelles: Vie Ouvrière, 1986; 2 banden.
- Steinberg, Maxime, 'Faced with the "Final Solution" in Occupied Belgium. The Church's Silence and Christian Action', in: Yehuda Bauer et al. (eds.), *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda* (Oxford etc.: Pergamon Press, 1989), vol. 3, pp. 2745–2758.
- Steinberg, Maxime, 'La "question juive" à L'Université', in: *25.11.1941 L'Université Libre de Bruxelles ferme ses portes* (Bruxelles: ULB, 1991), pp. 179–188.
- Steinberg, Maxime, 'La tête sur le billot ou la question juive en 1940', in: F. Balace (dir.), *Jours de guerre, Jours de chagrin II*, 6 (Bruxelles: Crédit Communal de Belgique, 1992), pp. 39–63, herdrukt in: M. Steinberg, *Un pays occupé et ses Juifs: Belgique entre France et Pays-Bas* (Gerpennes: Quorum, 1999), pp. 36–55.
- Steinberg, Maxime, 'La tragédie juive en Belgique: un ravage de la xénophobie', in: Anne Morelli (éd.), *Histoire des étrangers et d'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours* (Bruxelles: EVO, 1992), pp. 233–254.
- Steinberg, Maxime, 'La Judenpolitik: le sens de l'opportunité', in: Rudi Van Doorslaer (ed.), *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945* (Bruxelles: CREHSGM, 1994); adapted English version published as: 'The Judenpolitik in Belgium within the West European Context: Comparative Observations', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 199–221.
- Steinberg, Maxime, 'The Jews in the Years 1940–1944: Three Strategies for Coping with a Tragedy', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 347–372.
- Steinberg, Maxime, *Un pays occupé et ses Juifs: Belgique entre France et Pays-Bas*. Gerpinnes: Quorum, 1999.
- Steinberg, Maxime, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)*. Bruxelles: Complexe, 2004.
- Steinberg, Maxime, Laurence Schram, 'Les Archives de la Shoah en Belgique' / 'The Shoah Archives in Belgium', in: Jacques Fredj (dir./ed.), *Les Archives de la Shoah / Archives of the Shoah* (Paris: L'Harmattan/CDJC, 1998), pp. 77–95 (Fr.) / pp. 426–443 (Eng.).
- Stengers, Jean, *Léopold III et le Gouvernement: les deux politiques belges de 1940*. Paris/Gembloux (Gembloux): Duculot, 1980; 2e édition Bruxelles 2002.
- Stevens, Nele, 'De Jodenvervolgung en de Joodse gemeenschap in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent, 1997.
- Struye, Paul, *L'Évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*, in: *Documents pour servir l'histoire de l'Occupation en Belgique*, deel 1. Bruxelles: Éd. Lumière, 1945. Nieuwe uitgave: Paul Struye, Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940–1944)*. Édition préfacée et annotée par José Gotovitch. Bruxelles: Complexe/CEGES, 2004.
- Tabakman, Israel, *Meine Iberlebungen* (Mijn overlevingen [onder Nazi-heerschappij in België]). Tel-Aviv: J.L. Peretz Library, 1957; 221 p. (Jiddisch).
- Teitelbaum-Hirsch, Viviane, *Tranen onder het masker. Ondergedoken kinderen*. Antwerpen: Uitgeverij Coda, 1994. Oorspr. Franstalige uitgave: *Les larmes sous le masque. Enfants cachés*. Bruxelles: Labor, 1994.
- Teitelbaum-Hirsch, Viviane, *Comptes d'une mort annoncée. Les spoliations des Juifs de Belgique*. Bruxelles: Labor, 1997.
- Thyange, Geneviève, 'L'abbé Joseph André et l'aide aux Juifs à Namur', in: Fabrice Maerten, Frans Selleslagh en Mark Van den Wijngaert (dir.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'Occupation* (Bruxelles/Louvain-la-Neuve/Gerpennes: CEGES/Quorum Arca, 1999), pp. 263–276.
- Van den Wijngaert, Mark, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940–1944*. Brussel: Paleis der Academieën (proefschrift), 1975.
- Van den Wijngaert, Mark, 'De politiek van het minste kwaad. Het bestuur van de secretarissen-generaal tijdens de Duitse bezetting in België 1940–1944', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 105 (1990) no.

- 2, pp. 265–279.
- Van den Wijngaert, Mark, *Nood breekt wet: economische collaboratie of accommodatie. Het beleid van Alexandre Galopin, gouverneur van de Société Générale tijdens de Duitse bezetting*. Tielt: Lannoo, 1990.
- Van den Wijngaert, Mark, 'The Belgian Catholics and the Jews during the German Occupation, 1940–1944', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 225–233.
- Van den Wijngaert, Mark, 'Bestuur en politiek. Het minste kwaad', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 45–65.
- Van den Wijngaert, Mark, Bruno De Wever, Fabrice Maerten, Dirk Luyten, Patrick Nefors, Luc Vandeweyer, Marnix Beyen, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen etc.: Standaard Uitgeverij, 2004.
- Vandepontseele, Sophie, 'De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk', in: Rudi Van Doorslaer, Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 149–181.
- Vandevijver, H., R. Van Doorslaer, E. Verhoeyen, *Het Verzet (II)*. Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1988 (deel 6 van A. Verhulst e.a., red., *België in de Tweede Wereldoorlog*).
- Vandeweyer, Luc, 'De Duitse inval. De Belgische defensie tot puin gereduceerd', in: Mark Van den Wijngaert et al., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard, 2004), pp. 17–43.
- Van Doorslaer, Rudi, 'La police belge et le maintien de l'ordre en Belgique occupée', in: Etienne Dejonghe et al. (éds.), *L'Occupation en France et en Belgique 1940–1944. Actes du colloque de Lille, 26-28 avril 1985* (Lille: Université de Lille/Revue du Nord, 1987), tome I, pp. 73–102.
- Van Doorslaer, Rudi, 'Jewish Immigration and Labour Movement in Belgium 1918–1940', *Studia Rosenthaliana* 23 (Amsterdam/Assen, 1989) no. 2, pp. 180–182.
- Van Doorslaer, Rudi, 'Steeds wordt een andere oorlog beschreven. Recente tendensen in de oorlogshistoriografie in België', *Spiegel Historiael* 29, no. 3/4 (themanummer, maart/april 1994), pp. 144–150.
- Van Doorslaer, Rudi, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België 1925–1940*. Antwerpen: Hadewijch; Gent: AMSAB, 1995. Fr. ed.: *Enfants du Ghetto. Juifs révolutionnaires en Belgique 1925–1940*. Bruxelles: Labor, 1997.
- Van Doorslaer, Rudi, 'Jewish Immigration and Communism in Belgium', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 63–82.
- Van Doorslaer, Rudi, et al. (dir.), *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945*. Bruxelles: Centre de recherche et d'études historiques de la seconde guerre mondiale, 1994. (Gebundelde bijdragen, gepresenteerd tijdens het internationaal congres *La période de l'holocaust en Belgique*, Ramat-Gan, Israël, 29 mei–1 juni 1989).
- Van Doorslaer, Rudi, 'De spoliatie en restitutie van de joodse bezittingen in België en het onderzoek van de Studiecommissie', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis / Cahiers d'Histoire du Temps Présent* nr. 10 (Brussel: SOMA, november 2002), pp. 81–106.
- Van Doorslaer, Rudi, 'Raub und Rückerstattung jüdischen Eigentums in Belgien', in: Constantin Goschler und Philipp Ther (Hg.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main: Fischer, 2003), pp. 134–153.
- Van Doorslaer, Rudi, 'Salomon Van den Berg of de ondraaglijke mislukking van een joodse politiek van het minste kwaad', in: Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto: de Vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004), pp. 111–145.
- Van Doorslaer, Rudi, Jean-Philippe Schreiber (red.), *De curatoren van het getto. De Vereniging van de Joden in België tijdens de nazi-bezetting*. Tielt: Lannoo, december 2004.
- Van Doorslaer, Rudi (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts en Nico Wouters, m.m.v. Lieven Saerens, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen/Amsterdam/Brussel: Manteau/Meulenhoff/SOMA, 2007. Franstalige uitgave: *La Belgique docile. Les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique durant la Seconde Guerre mondiale*. Bruxelles: CEGES/Éditions Luc Pire 2007.
- Van Geet, W. J. D., *De Belgische Rijkswacht tijdens de Duitse bezetting, 1940–1944*. Antwerpen/Amsterdam, Kapellen: De Nederlandsche Boekhandel, 1985.
- Van Goethem, Herman, 'La convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers, 1940–1942', in: *Cahiers d'Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (CHTP/BEG), no. 17 (oktober 2006), pp. 117–196.
- Vanwelkenhuysen, Jean, 'La Belgique', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français* (Paris: Fayard, 1992), pp. 689–698.
- Velaers, Jan, en Herman Van Goethem, *Leopold III: de Koning, het Land, de Oorlog*. Tielt: Lannoo, 1994.
- Verbeeck, Georgi, 'The Persecution of the Jews in the Low Countries: Belgian Historiography and Public Memory in comparative perspective', in: Beate Kosmala and Feliks Tych (eds.), *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 73–86.
- Verhoeyen, Etienne, 'Résistances et résistants en Belgique occupée, 1940–1944', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 70 (1992), pp. 381–398.
- Verhoeyen, Etienne, *België bezet 1940–1944, een synthese*. Brussel: BRTN, 1993. Fr. ed.: *La Belgique occupée. De l'an 40 à la libération*. Bruxelles: De Boeck-Wesmael, 1994.
- Verhulst, Adriaan, et al. (eds.), *België in de Tweede Wereldoorlog* (een reeks begeleidingen bij de BRT-programma's, onder wetenschappelijke redactie van prof. A. Verhulst e.a.). Vols. I–VI, VIII–X; Antwerpen etc., 1981–1990. Het geprojecteerde deel VII: *Collaboratie (II)* verscheen tot dusverre niet.
- Vermeulen, Corinne, *Het XXe transport*. Averbode: Uitgeverij Averbode, 2003.
- Wagman-Eshkoli, Hava, 'The Contacts between the World Hechalutz Center in Geneva and the Zionist-Pioneering Underground in Belgium', in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem: Yad Vashem/Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1998), pp. 397–417.
- Wagner, Wilfried, *Belgien in der deutschen Politik während des zweiten Weltkrieges*. Boppard am Rhein: Harald Boldt, Wehrwissenschaftliche Forschungen, hrsg. v. Militärgeschichtlichen Forschungsamt: Band 18, 1974.
- Warmbrunn, Werner, *The German Occupation of Belgium 1940–1944*. New York etc.: Peter Lang, June 1993.
- Waysblatt, Adeline, 'Les Juifs en 1940', in: Jules Gérard-Libois, José Gotovitch, *L'an 40: la Belgique occupée* (Bruxelles: CRISP,

- 1971), pp. 457–464.
- Weber, Wolfram, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940–1944. Ein Beitrag zur Geschichte der Besatzungsverwaltungen*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1978.
- Wever, Bruno De, zie: De Wever, Bruno.
- Wetzel, Juliane, 'Frankreich und Belgien', in: Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 105–136.
- Wijngaert, Mark van den, zie: Van den Wijngaert, Mark.
- Wilde, Maurice de, *De Kollaboratie (I)*. Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1985 (deel 5 van A. Verhulst e.a. red., *België in de Tweede Wereldoorlog*).
- Wilde, Maurice de, *De Nieuwe Orde*. Antwerpen etc.: De Nederlandsche Boekhandel, 1982; vierde druk (deel 3 van A. Verhulst e.a. red., *België in de Tweede Wereldoorlog*).
- Willequet, Jacques, *La Belgique sous la botte: résistances et collaborations, 1940–1945*. Paris: Éditions universitaires, 1986.
- Wils, Lode, Review: 'B. de Wever, Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde; het VNV 1933–1945', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 111 (1996) nr. 1, pp. 131–133.
- Wouters, Lieve, 'Een Antwerpse krant in de jaren dertig: *De Dag* naast de *Gazet van Antwerpen*', *Belgisch Israëlitisch Weekblad* jrg. 45, nr. 6 (speciaal nieuwjaarsnummer), 10 september 1999, pp. 33, 35–37.
- Wouters, Nico, 'Groot-Brussel tijdens WO II (1940–1944)', in: Els Witte e.a. (red.), *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model / Les dix-neuf communes bruxelloises et le modèle bruxellois* (Brussel/Gent: De Boeck/Larcier, 2003), pp. 57–82.
- Wouters, Nico, 'Local government and the persecution of the Jews in Belgium (1940–1944)', unpublished paper, presented at the Academy colloquium: *The destruction of European Jewry: structures, motivations, opportunities*, held in the Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW), Amsterdam, 10–13 December 2003.
- Wouters, Nico, *Oorlogsburgemeesters (1940–1945). Lokaal bestuur en Nieuwe Orde in België, Nederland en Noord-Frankrijk*. Onuitgegeven proefschrift (5 banden), Universiteit Gent, 2004.
- Wouters, Nico, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*. Tiel: Lannoo, 2004 (enigszins verkorte handeelditie van oorspronkelijk proefschrift).
- Wouters, Nico, 'De jacht op de Joden, 1942–1944', in: Rudi Van Doorslaer (red.), Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts en Nico Wouters, m.m.v. Lieven Saerens, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/ Amsterdam/ Brussel: Manteau/Meulenhoff/ SOMA, 2007), pp. 545–652.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse, Teil 1', in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 11, no. 3 (Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte, Juli 1996), pp. 30–54.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse, Teil 2', in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 12, no. 1 (Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte, Januar 1997), pp. 29–48 + Korrektur (Errata) p. 160.

7.3.3 Nederland

- Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. 's-Gravenhage: SDU, 1999; deutsche Ausgabe: *Geraubt! Die Enteignung jüdischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*. Köln: Dittrich Verlag, 2000; English edition: *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War*. Oxford: Berg, 2004.
- Aalders, Gerard, 'Organized Looting: the Nazi Seizure of Jewish property in the Netherlands, 1940–1945', in: Gerald D. Feldman, Wolfgang Seibel (eds.), *Networks of Nazi Persecution. Business, Bureaucracy and the Organization of the Holocaust* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2005), pp. 168–188.
- Abma, G., Y. Kuiper, J. Rypkema (red.), *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940–1945*. Franeker: T. Wever, 1986.
- Anstadt, M., F. Hiegentlich, *De Oost-Joodse 'Cultuur Vereeniging Sch. An-ski' 1921–1979*. Amsterdam: Joods Historisch Museum, 1979 (brochure 18 p.).
- Avni, Haim, 'The Zionist Underground in Holland and France and the escape to Spain', in: Yisrael Gutman, Efraim Zuroff (eds.), *Rescue attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8–11, 1974* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 555–590.
- Bakker, B., D. H. Couvée en Jan Kassies (red.), *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving*. 's-Gravenhage: Bert Bakker etc., 1963.
- Bank, Jan, *Oorlogsverleden in Nederland*. Inaugurele rede, 27 oktober 1983, Erasmus Universiteit Rotterdam. Baarn: Ambo, 1983.
- Bank, Jan, 'Voordracht vanwege het 50-jarig bestaan van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zevende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1996), pp. 223–231.
- Bank, J. Th. M., C. Fasseur, A. F. Manning, E. H. Kossman, A. H. Paape, P. Romijn, I. Schöffers (red.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 14: *Reacties*. 's-Gravenhage/Leiden: Martinus Nijhoff, 1991, 2 banden.
- Barendregt, Jaap, *Oorlogseffecten. Roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004. Adapted Eng. ed.: *Securities at Risk. The restitution of Jewish securities stolen in the Netherlands during World War II*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Barnouw, D., R. Stellinga, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de Organisatie Woltersom', in: *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, I (1978), pp. 2–97.
- Barnouw, N. D. J., M. de Keizer, G. van der Stroom (red.), *1940–1945: onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985*. Utrecht: Hes, 1985.
- Baron, Lawrence, 'The Dynamics of Decency: Dutch Rescuers of Jews during the Holocaust', *Frank P. Piskor Faculty Lecture*, St. Lawrence University, May 1985, reprint, in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 5, pp. 609–626.
- Baron, Lawrence, 'The Dutch dimension of Jewish rescue', in: A. L. Eckardt (ed.), *Burning Memory. Times of Testing and*

- Reckoning* (Oxford: Pergamon Press, 1993), pp. 153–165.
- Beem, Hartog, *De verdwenen Mediene. Mijmeringen over het vroegere joodse leven in de provincie*. Amsterdam: Joachimsthal, 1950. Geraadpleegd is de tweede, aangevulde, druk: Amstelveen: Amphora, 1982.
- Beem, H., *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*. Assen: Van Gorcum & Comp., 1974.
- Benima, Tamarah, 'Het woord gesmoord', *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 133, no. 3 (10 oktober 1997), p. 25 (recensie van: Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgving in Nederland 1945–1995*, Den Haag: SDU, 1997).
- Benima, Tamarah, F. J. Hoogewoud (red.), *Le-ezrath Ha-am. Het Volk ter Hulpe. Het eerste Joodse blad in 1945, Eindhoven-Amsterdam*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985.
- Benjamin, Yigal, 'The Hachsharot in th Netherlands during the Holocaust - an appraisal of the quantitative data and their implications', in: *Massua. Kovetz shnati letoda'ath hashoah oelegvurah* [Torch, Yearbook on the Shoah and Heroism], vol. 2 (April 1992), pp. 114–127 (Hebr.).
- Benjamin, Yigal, *The Halutz Movement and the Hachsharot in Holland from their beginning until after the Establishment of the State of Israel, 1917–1950*. Ph.D. thesis. Department of Jewish History, submitted to the Senate of Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, January 1996. 2 vols. Hebrew text, English summary. Adapted version published as: *Faithful to their destiny and to themselves. The Zionist Pioneers' Underground in the Netherlands in War and Holocaust*. Tel-Aviv etc.: Yad Tabenkin / Beit Lohamei Haghetat, 1998 (Hebrew text, with an English abstract).
- Berg, Hetty (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid*. Amsterdam/Zwolle: Joods Historisch Museum/Waanders Uitgevers, 1996.
- Berg, Max van den, 'Het bijzondere karakter van de Duitse bezetting. Interview met prof. dr L. de Jong', in: '40-'45. *Officieel orgaan van de Stichting 1940–1945*, jaargang 1995, aflevering 1, pp. 3–6.
- Berghe, Gie van den, 'Victims and Survivors. The Nazi Persecution of Dutch Jews' (review of Bob Moore's book), in: *The Low Countries: arts and society in Flanders and The Netherlands, a Yearbook 1998-99* (Rekkem, Flanders, Belgium: Flemish-Netherlands Foundation 'Stichting Ons Erfdeel', 1998), pp. 280–281.
- Berkley, K. P. L., *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam*. Amsterdam: Plastica, [lente/zomer] 1945.
- Berman, M., J. C. H. Blom (red.), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU, 1997.
- Bethlehem, J., F. Hiegentlich, F. J. Hoogewoud (red.), *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 2000.
- Bloemgarten, Salvador, *Henri Polak: sociaal democraat 1868–1943*. Den Haag: SDU, 1993.
- Bloemgarten, Salvador, 'Joodse mensen en menselijke joden', in: J. Groeneboer, Hetty Berg (red.), ... *Dat is de kleine man... 100 jaar joden in het Amsterdamse amusement, 1840–1940* (Amsterdam/Zwolle: Joods Historisch Museum/Waanders, 1995), pp. 24–43.
- Bloemgarten, Salvador, 'De emancipatie van het joodse proletariaat', in: Hetty Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Amsterdam/Zwolle: Joods Historisch Museum/Waanders, 1996), pp. 92–106.
- Bloemgarten, Salvador, Jaap van Velzen, *Joods Amsterdam in een bewogen tijd 1890–1940*. Zwolle: Waanders, 1997.
- Blok, Hanna, Lodewijk Blok, Bart Wallet (samenstelling), *Bibliografie over het Jodendom en Israël voor het Nederlandse taalgebied, 1992–2006*. Leuven: Maurits Sabbebibliotheek/Uitgeverij Peeters, 2007.
- Blom, J. C. H., 'De Nederlandse Unie. Een bespreking', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1976), pp. 60–69; herdrukt in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (1989), pp. 121–133.
- Blom, J. C. H., 'The Second World War and Dutch Society: Continuity and Change', in: A. C. Duke, C. A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands*, vol. VI: *War and Society*, Papers delivered to the sixth Anglo-Dutch Historical Conference, Leiden 1976 (The Hague: Martinus Nijhoff, 1977), pp. 228–248. Ned. ed.: 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering', in: C. B. Wels et al. (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud. Opstellen over over de Nederlandse geschiedenis na 1500*, deel 2: *19e en 20e eeuw* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980), pp. 336–357; herdrukt in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (1989), pp. 164–183.
- Blom, J. C. H., 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940–5 mei 1945', in: D. P. Blok et al. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15 *Nieuwste Tijd* (Haarlem/Bussum: Fibula/Van Dishoeck, 1982), pp. 55–94; herdrukt in: Th. van Thijn, P. de Rooy, D. Damsma (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten: De Haan, 1988), pp. 481–517; en in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (1989), 56–101.
- Blom, J. C. H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Inaugurele rede, 12 december 1983, Universiteit van Amsterdam. Bergen NH: Octavo, 1983; herdrukt in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (1989), 102–120.
- Blom, J. C. H., 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', *De Gids* 150, nr. 6/7 (juni/juli 1987), pp. 494–507; herdrukt in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel* (1989), 134–150; English edition: 'The persecution of the Jews in the Netherlands in a comparative international perspective', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History* vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Center for research on Dutch Jewry/Van Gorcum, 1989), 273–289.
- Blom, J. C. H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950*. Rotterdam/Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989.
- Blom, J. C. H., 'Ludovico locuto, porta aperta. Enige notities over deel XII en XIII van L. de Jongs Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden* (BMGN) 105 (1990), no. 2, pp. 244–264.
- Blom, J. C. H., 'Ten geleide', in: Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945* (Haarlem/Bloemendaal: J.H. Gottmer/H.J.W. Becht, 1991), pp. 7–10.
- Blom, J. C. H., 'L. de Jong: geschiedschrijver en volksopvoeder', in: Madelon de Keizer (ed.), *Een dureverplichting en een kostelijk voorrecht. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* (Den Haag: SDU, 1995), 59–83; herdrukt in: J. C. H. Blom, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1996), pp. 171–195.
- Blom, J. C. H., *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Balans, 1996.
- Blom, J. C. H., 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945', in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), pp. 17–30.
- Blom, J. C. H., 'Een droevig boek', in: *Historisch Nieuwsblad* jrg. 6 (1997), nr. 2, pp. 4–5.
- Blom, J. C. H., 'In de ban van de Joodse Raad', *BMGN* 116 (2001) no. 2, pp. 198–203 (recensieartikel n.a.v. P. Schrijvers, *Rome*,

- Athene, Jerusalem*), herdrukt in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), pp. 47–55.
- Blom, J. C. H., 'Dutch Jews, Jewish Dutchmen and Jews in the Netherlands 1870–1940', in: Jonathan Israel, Reinier Salverda (eds.), *Dutch Jewry. Its history and secular culture (1500–2000)* (Leiden/Boston: Brill, 2002), pp. 215–224.
- Blom, J. C. H., 'De oorlog na de oorlog', in: *Contactblad Stichting 1940–1945* (najaar 2004), pp. 28–33, en in: *Icodo-info* 21, nr. 2 (december 2004), pp. 32–39, herdrukt in: Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam/Meppel: Boom, 2007), pp. 121–131.
- Blom, J. C. H., 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel', *BMGN* 120 (2005), no. 4, pp. 562–580; herdrukt in: Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, pp. 69–92.
- Blom, J. C. H., 'Die Besatzungszeit 1940–1945 in der niederländischen Historiographie', in: *Zentrum für Niederlande Studien. Jahrbuch 16* (Münster: Zentrum für Niederlande Studien, Universität Münster, 2006); Ned. ed.: 'De bezettingstijd 1940–1945 in de Nederlandse historiografie', in: Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, pp. 93–106.
- Blom, J. C. H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Amsterdam/Meppel: Boom, april 2007.
- Blom, J. C. H., et al. (red.), *Redenen van wetenschap: opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945*. Arnhem: Gouda Quint, 1985.
- Blom, J. C. H., en J. J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870–1940)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffler (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), pp. 247–310, 464–469; Eng. ed.: 'Jewish Dutchmen, Dutch Jews and Jews in the Netherlands (1870–1940)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffler (eds.), *The History of the Jews in the Netherlands*. Oxford: Littman, 2001.
- Blom, J. C. H., R. G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffler (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Balans, 1995. Eng. ed.: *The History of the Jews in the Netherlands*. Oxford: Littman, 2001.
- Blom, J.C.H., D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd. Amsterdam: Boom, 2005.
- Boas, Henriëtte, "'The Persecution and Destruction of Dutch Jewry 1940–1945'", on J. Presser's Book', in: Nathan Eck, Arieh L. Kubovy (eds.), *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, vol. 6 (Jerusalem: Yad Vashem, 1967), pp. 359–374 (Book review).
- Boas, Henriëtte, 'Professor David Cohen remembered', in: *Wiener Library Bulletin*, vol. 21 (London: The Wiener Library, 1967), no. 4, pp. 5–7.
- Boas, Henriëtte, *Herlevend bewaard. Aren lezen in joods Amsterdam*. Amsterdam: Keesing, 1987.
- Boas, Henriëtte, 'Commemorating the Holocaust in Holland: positive and negative aspects', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History* vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1989), pp. 309–321.
- Boas, Henriëtte, 'Twee "joodse" contemporaine historici. Een analyse van twee biografieën' / 'Two Jewish-born contemporary historians. An analysis of two biographies', in: *Studia Rosenthaliana* 23 (Amsterdam/Assen, 1989) no. 1, pp. 78–92.
- Boas, Henriëtte, *Bewust-joodse Nederlandse vrouwen. Veertien portretten*. Kampen: Kok, 1992.
- Boas, Henriëtte, 'Het recensie-artikel. Nederlandse belangstelling voor de jodenvervolging 1945–1995. Nederlandstalige romans, egodocumenten en andere literatuur over de jodenvervolging 1940–1945 en hun receptie', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1997), pp. 172–213.
- Boas, Jacob, *Boulevard des Misères. The Story of transit camp Westerbork*. Hamden, Conn.: Archon Books, 1985. Ned. ed.: *Boulevard des Misères. Het verhaal van doorgangskamp Westerbork*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1988.
- Bolhuis, J. J. van, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949–1954; 4 delen.
- Bolhuis, J. J. van, 'Sophistisch gesol met artikel 21 der Grondwet', in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949–1954; 4 delen), deel 1, pp. 377–380.
- Bolle, Menachem E., *De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse gemeenten) in Nederland 1796*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam; Amsterdam/Jerusalem: Keesing, 1960 – 5720.
- Bolle-Levie, Mirjam, *'Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet.'* *Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2003 (ook verschenen in Deense, Franse en Duitse vertalingen).
- Boom, Bart Erik van der, 'The Deportation of the Jewish Community in Den Haag', unpublished paper, presented at the international conference: *Deportation Management and Resistance in (Western) Europe*, Amsterdam 23–24 November 1992.
- Boom, Bart Erik van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Lakerveld/SeaPress, 1995.
- Boom, Bart van der, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Boot, J. J. G., *Burgemeester in bezettingstijd*. Apeldoorn: Semper Agendo, 1967.
- Bouman, P. J., B. A. Sijes, *De April-Mei Stakingen van 1943. 's-Gravenhage*: Martinus Nijhoff, 1950.
- Braam, Aris van, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland*. Den Haag: Excelsior, 1957.
- Braber, Ben, 'Persecution in the Netherlands', in: Yehuda Bauer et al. (eds.), *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda* (Oxford etc.: Pergamon Press, 1989), vol. 3, pp. 2349–2364.
- Braber, Ben, *'Zelfs als wij zullen verliezen.'* *Joden in verzet en illegaliteit in Nederland, 1940–1945*. Amsterdam: Balans, 1990.
- Brasz, Chaya, *Irgoen Olei Holland. De Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse Immigrantvereniging in Israël*. Jerusalem: Irgoen Olei Holland (Organisatie van immigranten uit Nederland), 1993.
- Brasz, Chaya, *Transport 222. Bergen-Belsen – Palestine, July 1944*. Jerusalem: Committee to Commemorate the 1944 Bergen-Belsen Exchange, 1994; Hebrew (24 p.) Dutch (24 p.) and English (24 p.) sections.
- Brasz, Chaya, *Removing the Yellow Badge. The Struggle for a Jewish Community in the Postwar Netherlands 1944–1955*. Jerusalem: Centre for Research on Dutch Jewry - The Ben-Zion Dinur Institute, The Hebrew University, 1995.
- Brasz, Chaya, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*. Leiden: E.J. Brill, 2001.
- Brasz, Ineke, m.m.v. J. Hagen, 'Bevrijdingsjaren - jaren van bevrijding? De strijd om de opbouw van joods leven', in: Tamarah Benima, F. J. Hoogewoud (red.), *Le-Ezrath Ha-am. Het Volk ter Hulpe. Het eerste Joodse blad in 1945 Eindhoven-*

- Amsterdam* (Assen/ Maastricht: Van Gorcum, 1985), pp. xvii–xli (17–41).
- Brasz, Ineke, Jas Daam Czn, Lilli Ofek, Mosje Keny, Mirjam Pinkhof, *De jeugdlijah van het Paviljoen Loosdrechtsche Rade 1939–1945*. Hilversum: Verloren, 1987 (1e druk). Herziene en aangevulde druk: Hilversum: Verloren, 1998.
- Bregstein, Philo, *Gesprekken met Jacques Presser*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1972.
- Bregstein, Ph., S. Bloemgarten (samenstelling), *Herinnering aan Joods Amsterdam*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1978.
- Bruin, Robin de, 'Geobserveerd door calorieën. Arie van der Zwans boek over Hirschfeld neigt naar karaktermoord', *Biografie Bulletin*, jrg. 15, no. 2 (zomer 2005), pp. 44–54.
- Cahen, Joël J., 'Een hoofdstuk uit de nieuwste geschiedenis van de Haagse joden', in: *Die Haghe. Jaarboek 1979*, red.: W.M. van der Mast, C.H. Slechte, J.H.C. Voorhoeve ('s-Gravenhage: Geschiedkundige Vereniging Die Haghe/n.v. Drukkerij Trio, 1979), pp. 152–295.
- Cahen, Joël (red.), *De Mediene. De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie*. Amsterdam: Joods Historisch Museum/Meulenhoff, 1984.
- Caransa, Ab, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam*. Baarn: Bosch & Keuning, 1984.
- Chulavski, S., 'Rescue Actions. Pioneer Underground in Holland', in: M. Gefen, H. Grosman, S. Chulavski, J. Segal, A. Kovner, R. Korczak (eds.), *The Jewish Partizans*, Vol. 2 (Merhavia: Sifriat Poalim, Worker's Book Guild, 1958), pp. 467–494 (Hebr.).
- Cohen, A. E., 'Rauters positie en bevoegdheden', in: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen, J.F. Cohen, A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 195–207; oorspronkelijk gepubliceerd in: *Nederland in oorlogstijd. Orgaan van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 4 (1949), pp. 12–17.
- Cohen, A. E., 'Opzet en structuur van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland'. Notities voor het Geschiedwerk, nr. 16; Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952; voor het eerst gepubliceerd in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 389–401.
- Cohen, A. E., 'Ontstaan en betekenis van "Der Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden"'. Notities voor het Geschiedwerk nr. 26; Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952; voor het eerst gepubliceerd in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 24–38; herdrukt in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 209–223.
- Cohen, A. E., 'De instelling van het Reichskommissariat in Nederland in het licht van het Noorse precedent (het dagboek van Rosenberg)'. Notities voor het Hoofdwerk, nr. 29; Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952; 12 p.; voor het eerst gepubliceerd in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 181–193.
- Cohen, A. E., 'Tien jaar na de bevrijding van nationaal-socialisme en jodenvervolgning in Nederland' (oorspr. 1955), in: Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 317–328.
- Cohen, A. E., 'De positie van de secretarissen-generaal tijdens de bezetting'. Notities voor het Geschiedwerk nr. 78. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, december 1955; 27 p.; voor het eerst gepubliceerd in: Blom et al., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 225–255.
- Cohen, A. E., 'Het ontstaan van het Duitse Rijkscommissariaat voor Nederland', Notities voor het Geschiedwerk nr. 91; Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1958; voor het eerst gepubliceerd in *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 7 (1972), pp. 652–658; herdrukt in Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 171–179.
- Cohen, A. E., 'Opmerkingen over de notitie van dr. de Pater over het doel van het Duitse civiele bestuur in Nederland', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 48–58.
- Cohen, A. E., 'Twee oraties over de bezettingstijd', *BMGN* 101 (1986), pp. 417–422; herdrukt in Blom et al., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 161–167.
- Cohen, A. E., D. van Eck (red.), *Het Proces Rauter*. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: Bronnenpublicaties, Processen no. 5. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1952; with extensive English summary, pp. 612–640.
- Cohen, D., *Zwervend en dolend. De Joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933–1940*. Haarlem: De Erven F. Bohn N.V., 1955.
- Cohen, D., 'De herinneringen van prof. dr. David Cohen, voorzitter van de Joodsche Raad', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad [NIW], Bijzondere uitgave* (redactie: M. Kopuit, Amsterdam, mei 1982/ijar 5742), pp. 1–27 (enigszins verkorte versie van oorspr. in 1956 gedictieerd typoscript; in: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam).
- Cohen, Elie A., *De Afgrond. Een egodocument*. Amsterdam/Brussel: Paris/Manteau, 1971.
- Cohen, E. A., *De negentien treinen naar Sobibor*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1979; Amsterdam: Sijthoff, 1985 herdruk.
- Cohen, Elie A., *Beelden uit de nacht. Kampherinneringen*. Baarn: De Prom, 1992.
- Colijn, G. Jan, Marcia S. Littell (eds.), *The Netherlands and Nazi genocide. Papers of the 21st annual scholars' conference (held in Galloway Township, New Jersey, March 3-5, 1991)*. Lewiston NY/ Queenston Ontario etc.: Edwin Mellen Press, 1992.
- Cornelissen, Igor, 'Waarom de laatste poging om een grote groep nazi's alsnog te straffen, is mislukt. De lijst-Sijes en de verbazingwekkende passiviteit bij Justitie', in: *Vrij Nederland*, 5 augustus 1978 (jrg. 39), pp. 3, 8.
- Croes, Marnix Th., 'Ploerten op luchtbanden. Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland'. Ongepubliceerde afstudeerscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 7 februari 1994 (exemplaar in bibliotheek van NIOD).
- Croes, Marnix, 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland. Straf georganiseerd of een gedecentraliseerd apparaat?', in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam University Press, 1997), pp. 139–155. Revised English version: 'Sicherheitspolizei and Sicherheitsdienst in the Netherlands: Limits of Hierarchical Control', Paper presented during the international conference 'Networks of persecution: the Holocaust as division-of-labor based crime'. University of Konstanz, September 24–26, 2000; 20 p.
- Croes, Marnix, 'Gentiles and the survival chances of Jews in the Netherlands, 1940–1945. A closer look', in: Beate Kosmala and Feliks Tych (eds.), *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 41–72.
- Croes, Marnix, 'The Netherlands 1942–1945: survival in hiding and the hunt for hidden Jews', in: *Netherlands' Journal of Social Sciences*, Vol. 40 (2004), no. 2, pp. 157–175.
- Croes, Marnix, 'The Dutch Police and the Persecution of Jews in the Netherlands during the German Occupation, 1940–1945', in: Bruno De Wever, Herman Van Goethem, Nico Wouters (eds.), *Local Government in Occupied Europe (1939–1945)*

- (Gent: Academia Press, 2006), pp. 67–82.
- Croes, Marnix, 'The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival', in: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20 (Oxford/Washington D.C.: Oxford University Press/USHMM, 2006), no. 3, pp. 474–499.
- Croes, Marnix, en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Aksant, 2004; summary in English, pp. 593–608. Zie ook de complete tekst van dit boek als PDF-bestand op: http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/c/croes_m/gif_lawin.pdf.
- Czapski, Georg, *Die Judengesetzgebung der deutschen Verwaltung während der Besetzung der Niederlande im zweiten Weltkrieg*. Herausgegeben von George Weis; Berlin, 1955; Schriftenreihe zum Berliner Rückerstattungsrecht: 10.
- Daalder, H., 'Nederland en de wereld: 1940–1945', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* [TvG] jrg. 66 (1953), pp. 170–200; herdrukt in: H. Daalder, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), pp. 113–144.
- Daalder, H., 'Joden in een verzuilend Nederland', in: *Hollands Maandblad*, jrg. 17, nr. 335 (oktober 1975), pp. 3–12; herdrukt in: H. Daalder, *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), pp. 96–112. Eng. ed.:
- Daalder, H., 'Dutch Jews in a segmented society', in: *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands*, vol. 10 (The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff, 1978), pp. 175–194; repr. in: Pierre Birnbaum, Ira Katznelson (eds.), *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship* (Princeton: Princeton University Press, 1994), pp. 37–58.
- Daalder, H., 'De tweede wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in: N.D.J. Barnouw, M. de Keizer, G. van der Stroom (red.), *1940–1945: onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 7 en 8 mei 1985* (Utrecht: Hes, 1985), pp. 23–44; herdrukt in: H. Daalder, *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), 145–160.
- Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse gemeenschap in de stad Utrecht, 1930–1950*. Zutphen/Utrecht: De Walburg Pers/Stichtse Historische Reeks nr. 10, 1985.
- Donker, L. A., 'Wetgeving', in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949-1954; 4 delen), deel I, pp. 354–376.
- Dries, N.C.M.A. van den, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*. Leiden: Brill, 1945.
- Dunk, Hermann W. von der, 'Die Verfolgung und Vernichtung des holländischen Judentums' [boekbespreking], in: *Neue Politische Literatur* nr. 3 (1966), pp. 259–265; in het Nederlands gepubliceerd als: 'Het boek van Presser', in: Hermann von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen. Over historie en historici* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 42–53.
- Dunk, H. W. von der, 'Holland: the shock of 1940', *Journal of Contemporary History* 2 (1967), 169–182; adapted Dutch ed.: 'Negentienveertig: van neutralisme naar nazi-heerschappij', in: C. B. Wels et al. (eds.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, deel II: *19e-20e eeuw* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980), pp. 311–335. Herdrukt in: H.W. von der Dunk, *Cultuur en Geschiedenis. Negen opstellen* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 103–124.
- Dunk, H. W. von der, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', in: *BMGN* 90 (Den Haag, 1975), pp. 15–37. Herdrukt in C. B. Wels et al. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, deel II: *19e en 20e eeuw* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980), 253–276 en in: H.W. von der Dunk, *Cultuur en Geschiedenis. Negen opstellen* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), 83–102.
- Dunk, H. W. von der, 'Jews and the Rescue of Jews in the Netherlands in historical writing', in: Yisrael Gutman and Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem March 1983* (Jerusalem: Yad Vashem, 1988), pp. 489–511.
- Durlacher, Gerhard L., *Verzameld werk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- Dwork, Debórah, and Robert-Jan van Pelt, 'The Netherlands', in: David S. Wyman (ed.), *The World reacts to the Holocaust* (Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1996), pp. 45–77.
- Evers-Emden, Bloeme, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode. Interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers*. Utrecht: ICODO, 1988.
- Evers-Emden, Bloeme, *Geleende kinderen. Ervaringen van onderduikouders en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945*. Kampen: Kok, 1994.
- Evers-Emden, Bloeme, *Geschonden bestaan. Gesprekken met vervolgte Joden die hun kinderen moesten 'wegdoen'*. Kampen: Kok, 1996.
- Evers-Emden, Bloeme, Bert-Jan Flim, *Ondergedoken geweest: een afgesloten verleden? Joodse 'kinderen' over hun onderduiken - vijftig jaar later*. Kampen: Kok, 1995.
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*. Amsterdam: Balans, 2001.
- Fennema, Meindert, John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld, Man van het grote geld*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Fijnaut, C. J. C. F. (Cyrille), *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling*. Antwerpen/Arnhem: Kluwer Rechtswetenschappen/Gouda Quint, 1979; 2 delen.
- Fijnaut, Cyrille, *Voorproeve van een geschiedenis van de Nederlandse politie*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 2001.
- Fijnaut, Cyrille, Guus Meershoek, Jos Smeets and Ronald van der Wal, 'The Impact of the Occupation on the Dutch police', in: Cyrille Fijnaut (ed.), *The Impact of World War II on Policing in North-West Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2004), pp. 91–132.
- Fijnaut, Cyrille, Jos Smeets, Guus Meershoek, Ronald van der Wal, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie*. Amsterdam/Meppel: Uitgeverij Boom, 2007; vijf delen.
- Fishman, Joël S., 'On Jewish survival during the occupation. The vision of Jacob van Amerongen', in: *Studia Rosenthaliana*, vol. 33 (1999), no. 2, pp. 160–173.
- Flap, Henk, Kathy Geurts, Wout Ultee, 'De jodenvervolging in lokaal perspectief', in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), pp. 31–54.
- Flap, H., W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Flap, Henk, Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2001.
- Flim, Bert Jan, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942–1945*.

- Dissertatie, Rijksuniversiteit te Groningen 1995; Kampen: Kok, 1996. Verkorte Engelstalige editie (abridgement by Jozien J. Driessen-van het Reve; translated by Jeanette K. Ringgold): *Saving the Children. History of the Organized Effort to Rescue Jewish Children in the Netherlands, 1942–1945*. Bethesda, Maryland: CDL Press, 2005.
- Flim, Bert Jan, 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties', in: H. Flap, M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolgning in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 145–160.
- Flim, Bert Jan, 'The possibilities for Dutch Jews to hide from the Nazis, 1942–1945', in: Ch. Brasz, Y. Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, Jerusalem, November 1998* (Leiden/Boston/Köln: Brill, 2001), pp. 289–305.
- Flim, Bert Jan, 'De Holocaust in Nederland', in: Jozeph Michman, Bert Jan Flim (red.), *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een YadVashem-onderscheiding voor hulp aan joden* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen/NIOD, 2005), pp. 26–44.
- Foot, M.R.D. (ed.), *Holland at war against Hitler. Anglo-Dutch relations 1940–1945*. London: Frank Cass; Zwolle: Waanders, 1990.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien G. von, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1999.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, 'Gutachten zur Tätigkeit von Hans Calmeyer in den Niederlanden', ongepubliceerd onderzoeksrapport ten behoeve van de stad Osnabrück. Amsterdam: NIOD, 2001.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Kamp Amersfoort*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2003.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, "'Soldat des Führers". De Duitse rechter en anti-joodse politiek in bezet Nederland', in: Conny Kristel (eindredactie), Evelien Gans et al. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 116–127.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, 'Das Gefängnislager Amersfoort', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 73–100.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, 'Zwischen Tätern, Zuschauern und Opfern: Hans Georg Calmeyer und die Judenverfolgung in den besetzten Niederlanden', in: Gerhard Hirschfeld, Tobias Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2004), pp. 127–146.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het geval Calmeyer*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2008.
- Fuks, L., 'Oost-Joden in Nederland tussen de beide wereldoorlogen', *Studia Rosenthaliana* 11 (Amsterdam/Assen: Van Gorcum, 1977), pp. 198–215. Repr. in: R. G. Fuks-Mansfeld (ed.), *Aspects of Jewish life in the Netherlands. A selection from the writings of Leo Fuks*. Assen: Van Gorcum, 1995.
- Fuks-Mansfeld, R.G. (inleiding en eindred.), *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek*. Utrecht etc.: Het Spectrum, september 2007.
- Galen Last, Dick van, 'Die Niederlande und der zweite Weltkrieg', in: Jürgen Rohwer, Hildegard Müller (Hg.), *Neue Forschungen zum Zweiten Weltkrieg: Literaturberichte und Bibliographien aus 67 Ländern* (Koblenz: Bernard & Graefe, 1990), pp. 322–332.
- Galen Last, Dick van, Rolf Wolfswinkel, *Anne Frank and After. Dutch Holocaust Literature in Historical Perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- Gallin, Isabel J., *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940–1945*. Frankfurt am Main etc.: Lang, 1999.
- Gans, Evelien, *Gojse nijd en joods narcisme. Over de verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland*. Amsterdam: Arena, 1994.
- Gans, Evelien, 'Formalisme, lafheid en nalatigheid', *De Groene Amsterdammer* 121, no. 44 (29 okt. 1997), pp. 16–17, bespreking van: Ido de Haan, *Na de ondergang De herinnering aan de Jodenvervolgning in Nederland 1945–1995* (1997).
- Gans, Evelien, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 3 september 1999; Amsterdam: Vassallucci, 1999.
- Gans, Evelien, 'De generaal en zijn adjudant, Piet Schrijvers. Biografie van David Cohen', *Biografie Bulletin* 10 (2000), 146–161.
- Gans, Evelien, *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis 1912–1956*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2007.
- Gans, Mozes Heiman, *Memor Book: History of Dutch Jewry from the Renaissance to 1940*. Baarn: Bosch & Keuning, 1976. Oorspr. Ned. uitgave: *Memorboek: geschiedenis van het Nederlandse Jodendom vanaf de Renaissance tot 1940*. Baarn: Bosch & Keuning, 1971 (zesde, bijgewerkte editie 1988).
- Gans, Mozes Heiman, *De Joden in Nederland*. Leiden: Universitaire Pers, 1976 (1978, 2^e druk); 18 p. (inaugurele oratie Rijksuniversiteit Leiden); Eng. ed.: 'The Jews in the Netherlands', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht, 1989), pp. 387–402.
- Gans, M. H., *Het Nederlandse Jodendom – de sfeer waarin wij leefden: karakter, traditie en sociale omstandigheden van het Nederlandse Jodendom vóór de Tweede Wereldoorlog*. Baarn: Ten Have, 1985.
- Gans-Premisela, Jenny, *Vluchtweg*. Baarn: Bosch & Keuning, 1990.
- Giebels, Ludy (L.A.M.), *De zionistische beweging in Nederland 1899–1941*. Assen: Van Gorcum, 1975.
- Gilthay Veth, D., A. J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940–1945, in het licht van nadere gegevens bezien*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976; 2 delen.
- Gilthay Veth, D., A. J. van der Leeuw, *Onderzoek naar de activiteiten van de heer F. Weinreb in de Duitse bezettingstijd; aanvulling op het Weinreb-rapport*. Kamerstuk Tweede Kamer, zitting 1980–81, 12355, nr. 4. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1980.
- Graaff, B. G. J. [Bob] de, "'Strijdig met de tradities van ons volk". Het Nederlandse beleid ten aanzien van vluchtelingen in de jaren dertig', *Jaarboek Buitenlandse Zaken 1987–1988* (Den Haag: SDU, 1988), pp. 169–187.
- Graaff, Bob de, 'Widerstand und Kollaboration in den Niederlanden 1940–1945', in: *Zentrum für Niederlande-Studien. Jahrbuch 2* (Münster, 1991), pp. 71–91.
- Graaff, Bob de, Lidwien Marcus, *Kinderwagens en Korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940–1945*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1980.
- Greenwood-Sniffen, Barbara, *The Secretaries-general of the Dutch civil service, 1940–1945: a study of conflicting loyalties*. Ph.D. dissertation, Tulane University, New Orleans, Louisiana, USA, 1969.
- Grewel, F., 'De Joden van Amsterdam. Demografische gegevens', *Mens en Maatschappij*, jrg. 30 (1955), pp. 338–350.

- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse', in: G. Aalders, N. D. J. Barnouw, H. Daalder et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, maart 1997), pp. 10–63.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Wilhelmina's vertrek was geen vlucht' [oorspr. titel: Vertrek van Wilhelmina was niet van wezenlijk belang voor hoge aantal joodse slachtoffers], in: *NRC Handelsblad*, jrg. 27, no. 273 (19 augustus 1997), p. 7.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940–1944', in: H. Flap, M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 15–38.
- Griffioen, Pim, Ron Zeller, 'Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940–1944: A Comparative Study', in: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20, Number 3 (Oxford/Washington D.C.: Oxford University Press/USHMM, Fall 2006), pp. 437–473.
- Groeneveld, Ed. G., 'The Resistance in the Netherlands 1940–1945. A West-European Variance', in: Ger van Roon (Hg.), *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die internationalen Konferenzen in Amsterdam* (Berlin: Siedler, 1985), 309–320.
- Gross, M. L., 'Jewish Rescue in Holland and France during the Second World War: Moral Cognition and Collective Action', in: *Social Forces* 73 (1994) nr. 2, pp. 463–496.
- Grüter, Regina, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb*. Amsterdam: Balans, 1997.
- Grynberg, Anne, 'Les Juifs de Hollande pendant la Shoah', in: Catherine Nicault (dir.), *Les Cahiers de la Shoah. Conférences et séminaires sur l'histoire de la Shoah. Université de Paris I, 1996-1997* (Paris: Liana Levi, 1997), pp. 41–76.
- Gutman, Israel, Jozeph Michman and Bert Jan Flim (eds.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – The Netherlands*. Jerusalem: Yad Vashem, 2004.
- Haan, Ido de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945–1995*. Den Haag: SDU, 1997.
- Haan, Ido de, 'The construction of a national trauma. The memory of the persecution of the Jews in the Netherlands', *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, vol. 34 (1998), no. 2, pp. 196–217.
- Haan, Ido de, 'Routines and Traditions: the Reactions of Non-Jews and Jews in the Netherlands to War and Persecution', in: David Bankier, Israel Gutman (eds.), *Nazi Europe and the Final Solution* (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), pp. 437–454.
- Haan, Ido de, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', *BMGN* 123 (2008), pp. 31–70. (Een Engelse versie te verschijnen in een congresbundel van Yad Vashem.)
- Habas, Bracha (ed.), *Oro ha-Ganuz. Joop Westerweel bechajav uvemoto [His inner light. The life and death of Joop Westerweel]*. Tel-Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1964 (Hebr.).
- Hageman, H., 'Leeuwarder joden of joodse Leeuwarders. Jodenvervolging en ambtenarenapparaat in Leeuwarden', in: *Leeuwarder Historische Reeks* 4 (1993), pp. 168–216.
- Hájková, Anna, 'Die acht Transporte aus dem Reichskommissariat Niederlande nach Theresienstadt', in: Miroslav Kárný, Jaroslava Milotová et al. (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente 2001* (Prag: Verlag Academia/Nadace Terezińska iniciativa [Stiftung Theresienstädter Initiative], 2001), pp. 230–251.
- Hájková, Anna, 'Das Polizeiliche Durchgangslager Westerbork', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), pp. 217–248.
- Hal, Isidor van der, *Het mesje. De oorlog van een joods Groninger arts*. Groningen: Stichting Geldersboek, 1994.
- Have, W. ten, 'De geschiedschrijving over crisis en verzuiling', in: W. W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum/Aula, 1983), pp. 256–288.
- Have, W. ten, 'Gezag in een vacuüm? 1940 en 1945', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten, G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval: Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog. Bijdragen aan het congres gehouden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 en 11 mei 1990 ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 178–185.*
- Have, Wichert ten, 'Les Pays-Bas en 1940', in: Jean-Pierre Azéma, François Bédarida (dir.), *Le régime de Vichy et les Français*. (Paris: Fayard, 1992), pp. 699–706.
- Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941*. Amsterdam: Prometheus, november 1999.
- Hazeu, Wim, 'Eduard Veterman. De omstreden dood van een verzetsman', *Vrij Nederland* (10 juni 1978), kleurkatern, pp. 3–29.
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Contact, 2001.
- Hemelrijk, J., *Er is een weg naar de vrijheid. Zeven maanden concentratiekamp*. Zeist: De Haan, 1965. Oorspr. uitgave in eigen beheer, drie delen resp. 91, 79, 113 blz., Alkmaar/Bergen NH, 1952–1953.
- Hennik, Martijn van, 'De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland', *BMGN* 111 (1996), no. 4, pp. 493–516.
- Hershkovitz, Roni, 'The persecution of the Jews, as reflected in Dutch underground newspapers', in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the history of the Jews in the Netherlands* (Leiden etc.: E.J. Brill, 2001), pp. 307–322.
- Herzberg, A. J., 'Kroniek der Jodenvervolging', in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk, B.C. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (4 delen, Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949–1954), deel III, pp. 5–256. Afzonderlijke boekuitgave: Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging 1940–1945*. Amsterdam: Meulenhoff, 1952. Derde, ongewijzigde druk, aangevuld met twee nabeschouwingen, Meulenhoff, 1978. Nieuwe druk: Amsterdam: Querido, 1985. Tenzij anders vermeld, is geraadpleegd de editie van 1985.
- Herzberg, Abel J., *Amor Fati. Tweestromenland*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1960; 242 p. (twee boeken in één pocket-editie).
- Herzberg, Abel J., 'Een andere visie', bijlage bij de heruitgave van *Het Joodsche Weekblad* (met een inleiding van D. Houwaart). 's-Gravenhage: Omniboek, 1979; 2 delen.
- Herzberg, Abel J., *De man in de spiegel. Opstellen, toespraken en kritieken 1940–1979*. Amsterdam: Querido, 1980.
- Hess, Steven, 'Disproportionate destruction. The annihilation of the Jews in the Netherlands: 1940–1945', in: G.J. Colijn, M.S. Littell (eds.), *The Netherlands and Nazi genocide. Papers of the 21st annual scholars' conference (held in Galloway Township, New Jersey, March 3-5, 1991)* (Lewiston NY/ Queenston Ontario etc.: The Edwin Mellen Press, 1992), pp. 63–75.
- Heymans, Albert, *Jood zonder ster*. Westervoort: Van Gruting, 1999. Tweede, herziene druk: Westervoort: Van Gruting, 2004.
- Hiemstra-Timmenga, A., *Enkele van de belangrijkste feiten over het kamp Vught tijdens de Duitse bezetting*. Notities voor het Geschiedwerk, no. 105, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, 28-05-1960 (ongepubliceerd).
- Hilbrink, Coen, 'In het belang van het Nederlandse volk...' *Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse*

- bezettingspolitiek 1940–1945*. 's-Gravenhage: SDU, 1995.
- Hirschfeld, Gerhard, 'Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-1941', *Journal of Contemporary History* 16 (1981), 467–486.
- Hirschfeld, Gerhard, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940–1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984. Revised Eng. ed.: *Nazi rule and Dutch collaboration. The Netherlands under German occupation 1940–1945*. Oxford etc.: Berg, 1988. Ned. ed.: *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940–1945*. Haarlem/Bloemendaal: J.H. Gottmer/H.J.W. Becht, 1991 (zonder notenapparaat).
- Hirschfeld, Gerhard, 'Niederlande', in: Wolfgang Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 137–165.
- Hirschfeld, Gerhard, 'Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus', *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997), 560–591.
- Hirschfeld, H. M., *Herinneringen uit de bezettingstijd*. Amsterdam: Elsevier, 1960.
- Hof, Jan, met illustraties van Geert Schreuder, *Het Stadskanaalster Achterhuis. Een bijzonder onderduikverhaal uit de oorlogstijd*. Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerborg, 1998.
- Hoffmann, Gabriëlle, *Nationalsozialistische Propaganda in den Niederlanden: Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung 1940–1945*. Ph.D. thesis. Kommunikation und Politik, Band 5 Berlin/Stuttgart, 1972, 2. Auflage.
- Hofland, H. J. A., H. Keller, H. Verhagen, *Vastberaden maar soepel en met mate. Herinneringen aan Nederland, 1938–1948*. Amsterdam: Contact, 1976.
- Hofmeester, K. M. (Karin), 'De Joodse Raad in de illegale pers: de berichtgeving over de Joodse Raad in zes verschillende bladen nader beschouwd'. Ongepubliceerde doctoraal-scriptie, Universiteit van Amsterdam, mei 1987; 95 p.
- Hofmeester, Karin, 'De Joodse Raad in de illegale pers', *Skript. Historisch Tijdschrift* 10 (Amsterdam, 1988), nr. 2, pp. 114–127.
- Hofmeester, K. M., "'In den Kerk Israëlieten'"... en daarbuiten? De identiteit van de joodse minderheid in Nederland 1796–1940', in: *Ex Tempore* 11 (1992), pp. 235–243.
- Hondius, Dienke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. 's-Gravenhage: SDU, 1990. Revised Eng. edition: *Holocaust Survivors and Dutch Antisemitism*. Westport, Ct.: Praeger, 2003.
- Hondius, Dienke, met medewerking van Miep Gompes-Lobatto, 'Absent'. *Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941–1943*. Amsterdam: Vassallucci, 1999.
- Horst, Liesbeth van der, *Oorlog in de West. Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba 1940–1945*. Hilversum: Verloren, 2004.
- Houwink ten Cate, J. Th. M., "'Het jongere deel"'. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 9–66, English summary p. 248.
- Houwink ten Cate, J. Th. M., 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingpolitiek in mei–juni 1940', *BMGN* 105 (1990) no. 2, pp. 186–230.
- Houwink ten Cate, J., 'De justitie en de Joodsche Raad', in: E. Jonker, M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en Cultuur. Achttien opstellen* ('s-Gravenhage: SDU, 1990), pp. 149–168.
- Houwink ten Cate, Johannes, 'Heydrich's Security Police and the Amsterdam Jewish Council (February 1941-October 1942)', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, Vol. 3 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993), pp. 381–393.
- Houwink ten Cate, J. Th. M., 'Alfons Zündler en de bewaking van het gevangenkamp aan de Plantage Middenlaan 24 te Amsterdam – volgens de geschreven bronnen', ongepubliceerd rapport. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, augustus 1994/januari 1995; ook ingediend bij Yad Vashem, Jerusalem.
- Houwink ten Cate, Johannes, 'Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebiete und die Deportation der Juden 1942-1943', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), pp. 197–222.
- Houwink ten Cate, Johannes, 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?', in: Wolfgang Benz, Juliane Wetzel (Hg.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit: Regionalstudien 3; Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrußland* (Berlin: Metropol, 1999), pp. 87–133.
- Houwink ten Cate, Johannes, 'Massacriminaliteit uit hebzucht', in: *Historisch Nieuwsblad* jrg. 8, no.2 (mei 1999), pp. 52–53.
- Houwink ten Cate, Johannes, 'Der Judenmord als NS-Staatskriminalität unter massenhafter einheimischer Beteiligung. Forschungsstand und Ausblick auf Grund des Einzelbeispiels Niederlande', in: Idem, A. Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einder Arbeitstagung* (Münster: Villa ten Hompel, 2002), pp. 118–130.
- Houwink ten Cate, Johannes, 'Macht en machteloosheid. De bewakers van de Hollandse Schouwburg en het door hen gepleegde geweld', in: C. Kristel (eindred.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 128–143.
- Houwink ten Cate, Johannes, Iris Heidebrink, 'Évaluation des Découvertes néerlandaises relatives à la Shoah'/'An evaluation of Dutch archival findings related to the Shoah', in: Jacques Fredj (dir./ed.), *Les Archives de la Shoah / Archives of the Shoah* (Paris: L'Harmattan/CDJC, 1998), pp. 119–130 (Fr.)/ pp. 468–477 (Eng.).
- Houwink ten Cate, Johannes, Alfons Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung*. Münster: Villa ten Hompel, 2002.
- Hovingh, G. C., *Johannes Post, exponent van het verzet*. Kampen: Uitgeverij Kok, 1995.
- Huizing, Bert, Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940–1945*. Weesp: De Haan-Unieboek, 1986.
- Ijzendoorn, M. H. van, *Drie generaties Holocaust? Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 65 no. 5*. Amsterdam: KNAW, 2002.
- Israel, Jonathan, Reinier Salverda (eds.), *Dutch Jewry. Its history and secular culture (1500–2000)*. Leiden/Boston: Brill, 2002.
- Jaeger, D. M. de, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de tweede wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, 26 februari 1999.
- Jansen van Galen, John, 'De heilige oorlog. Vier historici in debat over hoe zij èn de oorlog door de publieke opinie achtervolgd worden. '40-'45 als "heerlijke escape"', in: *Haagse Post*, 7 mei 1988, pp. 25–29.
- Jong, L. de, 'Zwischen Kollaboration und Résistance', in: P. Kluge (Hg.), *Das Dritte Reich und Europa. Bericht über die Tagung des Instituts für Zeitgeschichte in Tutzing, Mai 1956* (München: IfZ, 1957), pp. 133–152; herdr. in: Andreas Hillgruber (Hg.), *Probleme des Zweiten Weltkrieges* (Köln/Berlin, 1967), pp. 245–265.
- Jong, L. de, 'Jews and non-Jews in Nazi-Occupied Holland', in: Max Beloff (ed.), *On the Track of Tyranny* (London: The Wiener

- Library, 1960), pp. 139–155; reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 4.1, pp. 129–145.
- Jong, L. de, *De Bezetting. Een weergave in boekvorm van de uitzendingen der Nederlandse Televisie-Stichting over Nederland in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Em. Querido, 1961–1965; 5 delen. Herdruk in één band: Amsterdam: Em. Querido, 1966.
- Jong, L. de, 'Foreword', in: Werner Warmbrunn, *The Dutch under German occupation 1940–1945* (Stanford Cal./London: Stanford University Press/Oxford University Press, 1963; reprint 1972), pp. v–vi.
- Jong, L. de, 'Help to People in Hiding', in: *Delta: A Review of Arts, Life and Thought in the Netherlands*, vol. 8 (1965), pp. 37–79; reprint in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 5, pp. 627–669.
- Jong, L. de, 'Een sterfgeval te Auschwitz'. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het buitengewoon hoogleraarschap in de geschiedenis van de jongste tijd aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam op 21 september 1967. Amsterdam: Querido, 1967; 32 p.
- Jong, L. de, 'The Netherlands and Auschwitz', *Yad Vashem Studies*, vol. 7 (Jerusalem: Yad Vashem, 1968), pp. 39–55.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. 's-Gravenhage/Leiden: Martinus Nijhoff, wetenschappelijke uitgave, 1969–1991; 14 delen in 29 banden + registerdeel, 1994. Tenzij anders aangegeven is de wet. editie geraadpleegd.
- Jong, L. de, 'Verzet en illegaliteit 1940–1945', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks dl. 39, No. 6 (Amsterdam etc.: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1976), pp. 203–221.
- Jong, L. de, *Tussentijds. Historische studies*. Amsterdam: Em. Querido, 1977.
- Jong, L. de, 'Sobibor', in: *Encounter* (December 1978), pp. 20–28.
- Jong, L. de, 'The historiography of the Netherlands in the Second World War', in: A.C. Duke, C.A. Tamse (eds.), *Clio's mirror. Historiography in Britain and the Netherlands* (Zutphen: Walburg Pers, 1985), pp. 215–228.
- Jong, L. de, 'Ontstaan en achtergronden van mijn werk', in: G. Abma, Y. Kuiper, J. Rypkema (red.), *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940–1945* (Franeker: T. Wever, 1986), pp. 19–29.
- Jong, L. de, 'Twee gesprekken met Gertrud Seyss-Inquart, Salzburg, 30 september 1952', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 127–147, English summary p. 249.
- Jong, L. de, *Drie voordrachten aan de Harvard Universiteit*. 's-Gravenhage: SDU, 1989. English edition:
- Jong, Louis de, *The Netherlands and Nazi Germany. The Erasmus Lectures 1988*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1990.
- Jong, L. de, *De Bezetting: na vijftig jaar*. 's-Gravenhage: SDU, 1990; 3 delen (herziene editie van eerste druk in 5 delen, 1961–1965).
- Jong, L. de, 'Zelfkritiek', *BMGN* 105 (1990) no. 2, pp. 178–185.
- Jong, Syske de, *De Westerweelgroep*. Doctoraal-scriptie (ongepubliceerd), Rijksuniversiteit Groningen, augustus 2001.
- Jong, Syske de, 'Die jüdische Arbeitslager in den Niederlanden', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), 131–148.
- Jonge, Anthonius Anne de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam 1967. Assen: Van Gorcum etc., 1968. Tweede druk: Utrecht: Hes, 1982.
- Jonge, A. A. de, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*. Den Haag: Kruseman, tweede druk 1979, met een nieuwe inleiding (eerste druk 1968).
- Joosten, L. M. H., *Katholieken en Fascisme in Nederland 1920–1940*. Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1964. Herdruk: Utrecht: Hes, 1982.
- Kampelmacher, E. H. (Dan), *Fighting for Survival*. (With a foreword by Dan Michman.) Jerusalem/New York: Yad Vashem and The Holocaust Survivors' Memoirs Project, 2006. Ned. ed.: *Gevecht om te overleven. Mijn diaspora na de Anschluss*. (Met een woord vooraf van H.W. von der Dunk.) Laren (Noord-Holland): Uitgeverij Verbum, 2008.
- Kar, Jacques van de, *Joods verzet. Terugblik op de periode rond de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1984.
- Kasteleyn, Leonard, *Joden in Leiden en omgeving 1933–1945*. Leiden: Stedelijk Museum de Lakenhal, 2003.
- Keilson, Hans, *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern. Deskriptiv-klinische und quantitativ-statistische follow-up Untersuchung zum Schicksal der jüdischen Kriegswaisen in den Niederlanden*. Stuttgart: F. Enke Verlag, 1979.
- Keizer, Madelon de, *Het Parool: verzetsblad in oorlogstijd 1940–1945*. Amsterdam: Cramwinckel, 1991.
- Keizer, Madelon de (red.), 'Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht'. *Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk*. Den Haag: SDU, 1995.
- Kelder, J. J., *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit*. Utrecht etc.: Veen, 1990.
- Kempner, Robert M. W., *Edith Stein und Anne Frank: Zwei von Hunderttausend. Die Enthüllungen über die NS-Verbrechen in Holland vor dem Schwurgericht in München. Die Ermordung der "nichtarischen" Mönche und Nonnen*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder KG, 1968. Ned. ed.: *Twee uit honderdduizend: Anne Frank en Edith Stein. Onthullingen over de nazimisdaden in Nederland voor het gerechtshof te München*. Bilthoven: Uitgeverij H. Nelissen, 1969.
- Klein, P. W., G. J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*. Amsterdam: Meulenhoff Educatief, 1979.
- Klein, P. W., 'Slotrede', in: P. W. Klein, G. J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam: Meulenhoff Educatief, 1979), pp. 284–289.
- Klein, P. W., Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2003.
- Klemann, Hein A. M., 'De Nederlandse economie in de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 110 (1997), no. 1, pp. 3–40.
- Klemann, Hein A. M., 'De economische exploitatie van Nederland door de bezetter', in: Wil Arts, Henk Flap (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), pp. 117–137.
- Klemann, Hein A. M., *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*. Amsterdam: Boom, 2002.
- Kleyn, Leo et al., 'Een rimpeling in de geschiedenis', over stemmingsgeschiedenis in Nederland tijdens de tweede wereldoorlog, in: *Trouw*, bijlage 'Zaterdag & Zondag', 21 april 1984, pp. 19 en 29 (vraaggesprek met prof. J.C.H. Blom over mentaliteits- en stemmingsgeschiedenis, n.a.v. van diens oratie 'In ban van goed en fout?', 12 december 1983).
- Klijn, Margo, *De stille slag. Joodse Arnhemmers, 1933–1945*. Westervoort: Van Gruting, 2003.
- Kochba, Adinah, Rina Klinov (eds.), *Hamachteret hachaloetsiet be-Holland hakvoesha* [Underground of the Zionist Youth in

- occupied Holland]. Tel-Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1969 (Hebr.). Ongepubliceerde Nederlandse vertaling door Chanah Hoffman: 'Het verzet van de Nederlandse Chaloeetsbeweging en de Westerweel-groep tijdens de Duitse bezetting', 363 p., getypt manuscript in: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam: Collectie Doc II, 614A.
- Kok, D. W., *Overzicht van door de Nederlandse justitie berechte Duitse oorlogsmisdadigers*. Notities voor het Geschiedwerk, no. 104, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, 1960; 33 p.
- Koopmans, T., 'Bureaucratisch gedrag in een ministerie tijdperk (1940-1942)', in: *Acta Politica* 4 (1968-1969), pp. 361-384.
- Kopuit, Mau, m.m.v. Hans Schonenberg, *Dat heeft mijn oog gezien. Het leven in oorlogstijd in kranteberichten uit de algemene en joodse pers 1940-1945*. Kampen: J.H. Kok, 1990.
- Kristel, Connie, "'De moeizame terugkeer". De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse concentratiekampen', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), pp. 77-100, English summary pp. 248-249.
- Kristel, Conny, 'De oorlog na De Jong', *Spiegel Historiael* 29, no. 3/4 (themanummer, maart/april 1994), pp. 151-155.
- Kristel, Connie, "'A sacred duty". The Holocaust in Dutch historiography', in: *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands. A Yearbook* (Rekkem, Flanders, Belgium: Flemish-Netherlands Foundation 'Stichting Ons Erfdeel', 1994-1995), pp. 186-194.
- Kristel, C., "'Men kan niet over die massamoord spreken zonder persoonlijk te worden." Loe de Jong over de teloorgang van het Nederlandse jodendom', in: Madelon de Keizer (red.), *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* ('s-Gravenhage: Sdu, 1995), pp. 85-107.
- Kristel, Conny, *Geschiedschrijving als opdracht: Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolgung*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998.
- Kristel, Conny, 'J.C.H. Blom of het midden van de cirkel', in: Conny Kristel (eindred.), Evelien Gans et al. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 275-292.
- Kruijt, J. P., 'Het Jodendom in de Nederlandse samenleving', in: H. J. Pos (red.), *Anti-semitisme en Jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1939), pp. 190-227.
- Kuilman, Jan, *Mensen op één trap; 1940-1945 in Amsterdam-Oost*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1970.
- Kwiet, Konrad, *Reichskommissariat Niederlande: Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1968. Nederlandse editie: *Rijkscommissariaat Nederland: mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische orde*. Baarn: In den Toren 1969 (vertaald door C.W.A.J.A. Walraven).
- Kwiet, Konrad, 'Vorbereitung und Auflösung der deutschen Militärverwaltung in den Niederlanden', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1, herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt durch Wolfgang von Groote und Andreas Hillgruber (Freiburg im Breisgau, 1969), pp. 121-153.
- Lagrou, Pieter, 'Herdenken en vergeten. De politieke verwerking van verzet en vervolging in Nederland na 1945', in: *Spiegel Historiael* 29, no. 3/4 (themanummer, maart/april 1994), pp. 109-115.
- Lammers, C. J., 'Macht en gezag van de Duitse bezetter', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, Nieuwe Reeks, Deel 53, no. 4 (Amsterdam: K.N.A.W./Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij, 1990), pp. 110-159, ook afzonderlijke paginanummering: 1-51. Verkorte Duitse uitgave: 'Macht und Autorität des deutschen Besetzers in den Niederlanden während des Zweiten Weltkrieges. Ansätze zu einer Soziologie der Besatzung', in: *Journal für Sozialforschung* 31 (1991), pp. 401-415.
- Lammers, Cornelis J., 'Acht is meer dan duizend. De jaarboeken van het RIOD nader beschouwd', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 110 (1997), no. 4, pp. 530-536.
- Lammers, Cornelis J., 'Persecution in the Netherlands during World War Two. An Introduction', *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, vol. 34, no. 2 (Assen: Van Gorcum, 1998), pp. 111-125.
- Langeveld, Herman, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel 2: 1933-1944*. Amsterdam: Balans, 2004.
- Lansen, Oscar E., 'Victims of circumstance: Jewish enemy nationals in the Dutch West-Indies, 1938-1947', *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 13 (1999), no. 3, pp. 437-458.
- Leeuw, A. J. van der, 'Die Deportation der römisch-katholischen Juden im Monat August August 1942'. Notities voor het Geschiedwerk, No. 136. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1966; ongepubliceerd.
- Leeuw, A. J. van der, 'Afdeling IV B 4 van de BdS in Nederland'. Notities voor het Geschiedwerk, No. 144. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, zonder datum (ca. 1967); ongepubliceerd.
- Leeuw, A. J. van der, 'Der Griff des Reichs nach dem Judenvermögen in den Niederlanden', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 227-236.
- Leeuw, A. J. van der, 'Reichskommissariat und Judenvermögen in den Niederlanden', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 237-249.
- Léons, Max, en Arnold Douwes, *Mitswa en christenplicht. Bescheiden helden uit de illegaliteit*. Den Haag: BZZTôH, 2000.
- Leydesdorff, Selma, 'Maakten zij de wereld leefbaar? Korte geschiedenis van de SDAP in het joodse bolwerk Amsterdam-Oost in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog', in: Martin van Amerongen, Iet Attema, Luuk Brug, Lies Janssen, Selma Leydesdorff, Evert van der Wall, *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam: Bert Bakker, 1984), pp. 160-197.
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 8 mei 1987; Amsterdam: Meulenhoff, 1987. English summary pp. 329-332.
- Leydesdorff, Selma, 'The Mythology of "Solidarity", as shown by the Memory of the February Strike of 1941', in: J. Michman (ed.) *Dutch Jewish History*, vol. 3 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993), pp. 353-369.
- Liempt, Ad van, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden, 1943*. Amsterdam: Balans, 2002. Eng. ed.: *Hitler's Bounty Hunters. The Betrayal of Jews [in Holland]*. Oxford: Berg, 2005.
- Lifmann, Margot, *The Policy of the German Occupation in Holland during 1940-1945. The impact of this Policy on Dutch Attitudes towards this Policy as reflected in German Reports (Stimmung- & Lageberichten) and Dutch newspapers*. Ph.D. thesis. Department of General History, submitted to the Senate of Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, May 1994 / Iyar 5754 (Hebrew. Vol. I: 190 p.; Vol. II: 99 p. notes and appendices, with an English summary on pp. i-vi).
- Lindeman, Yehudi, 'Against All Odds: successes and failures of the Dutch Palestine Pioneers in the Netherlands', in: Jeffrey M. Diefendorf (ed.), *Lessons and Legacies*, vol. VI: *New currents in Holocaust research* (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2004), pp. 88-111.

- Lindwer, Willy, en Karin van Coeverden, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939–1945*. Amsterdam: Balans, 1990.
- Lindwer, Willy, i.s.m. J. Houwink ten Cate, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941–1943*. 's-Gravenhage: SDU, 1995.
- Lipschits, I., *Honderd jaar NIW. Het Nieuw-Israëlietisch Weekblad 1865–1965*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1966.
- Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Lucassen, J., 'Joodse Nederlanders 1796–1940: een proces van omgekeerde minderheidsvorming', in: Hetty Berg, Thera Wijsenbeek, Eric Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland, 1796–1940* (Amsterdam: Joods Historisch Museum/N.E.H.A., 1994), pp. 32–47.
- Lurvink, Peter, *De joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis, 1630–1945*. Zutphen: Walburg Pers, 1991.
- Luykx, P., 'Collaboratie', in: *Spiegel Historiae* 17 (1982), pp. 382–387.
- Maas, Judith, Harry Bonnewits (red.), Micha Gelber (Eng. translation), *Loods 24. Een wandeling door joods Rotterdam. A stroll through jewish Rotterdam*. Rotterdam: Stichting Comité Loods 24, z.j. [circa 1995]; 25 p.
- Manning, A. F., 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie-Centrum 1978* (Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1978), pp. 105–129.
- Mason, Henry L., 'Testing Human Bonds within Nations: Jews in the Occupied Netherlands', *Political Science Quarterly*, vol. 99, number 2 (Summer 1984), pp. 315–343.
- Mazel, P. E., *In naam van het recht: De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*. Arnhem: Gouda Quint, 1984.
- Mazirel, Lau, 'Een dag uit het leven van Aus der Fünten', *Vrij Nederland*, 6 september 1975 (jrg. 36), pp. 23–24.
- Meekren, Jaap van, *Herinneringen en interviews*. Baarn: De Prom, 1998.
- Meershoek, Guus, 'De Amsterdamse politie en de Februaristaking. Hard ingrijpen geweigerd', *Ons Amsterdam*, jrg. 43 (1991), nr. 2, pp. 40–44.
- Meershoek, Guus, 'De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden', in: N. D. J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 9–43.
- Meershoek, A. J. J. (Guus), 'The Amsterdam Municipality, its Police Force and the Persecution of the Jews', unpublished paper, presented at the international conference: *Deportation Management and Resistance in (Western) Europe*. Amsterdam, 23-24 November 1992.
- Meershoek, Guus, 'Der Widerstand in Amsterdam während der deutschen Besatzung', in: Ahlrich Meyer (Hg.), *Repression und Kriegsverbrechen. Die Bekämpfung von Widerstands- und Partisanenbewegungen gegen die deutsche Besatzung in West- und Südeuropa* (Berlin/Göttingen: Schwarze Risse/Rote Straße, 1997), pp. 13–24. Fr. ed.: 'La résistance à Amsterdam pendant l'occupation allemande', in: Laurent Douzou et al. (dir.), *La Résistance et les Français: Villes, centres et logiques de décision; actes du colloque international (Cachan, 16-18 novembre 1995)* (Paris: Institut d'Histoire du Temps Présent, 1995), pp. 19–32.
- Meershoek, Guus, 'The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews', in: Michael Berenbaum and Abraham J. Peck (eds.), *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined* (Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 1998), pp. 284–300; reprint in: David Cesarani (ed.), *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies* (London/New York: Routledge, 2004), vol. 3, pp. 537–556.
- Meershoek, Augustinus Johannes Jacobus [Guus], *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 15 april 1999; Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meershoek, Guus, 'Machtentfaltung und Scheitern. Sicherheitspolizei und SD in den Niederlanden', in: Gerhard Paul, Klaus Michael Mallmann (Hg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Die 'Heimatfront' und besetztes Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft/Primus Verlag, 2000), pp. 383–402.
- Meershoek, Guus, 'Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van de joden', in: Henk Flap, Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), pp. 95–116.
- Meershoek, Guus, 'Motive der niederländische Beihilfe an der Deportation der Juden: Pflichtbewusstsein oder Habgier und Opportunismus?', in: J. Houwink ten Cate, A. Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung* (Münster: Villa ten Hompel, 2002), pp. 104–117.
- Meershoek, Guus, 'Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland', in: Conny Kristel (eindredactie), Evelien Gans et al. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 144–161.
- Meershoek, Guus, *De gemeentepolitie in een veranderende samenleving*. Meppel/Amsterdam: Boom, 2007.
- Meershoek, Guus, 'Onder nationaalsocialistisch bewind', in: P. de Rooy (red.), et al., *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900–2000* (Amsterdam/Nijmegen: SUN, 2007), pp. 234–321.
- Meershoek, Guus, *Bevolen dienst geweigerd. Jan van den Oever, zijn geweten en de grenzen van het aanvaardbare in politiedienst*. Amsterdam: Politie Amsterdam-Amstelland, september 2008.
- Meij, L. J. P. van der, *The SS in the Netherlands, 1940–1945: the "Höherer SS- und Polizeiführer Nordwest"*. DPhil Thesis, St. Antony's College, Oxford, Trinity term, 1996; 320 p. Academic edition, not published.
- Meijer, Jaap, *Hoge hoeden, lage standaarden. De Nederlandse Joden tussen 1933 en 1940*. Baarn: Het Wereldvenster, 1969.
- Meijer, J., A. K. Offenbergh (red.), *Al Tehomot. Op de rand van de afgrond. Catalogus van Hebraica en Judaica onder de Duitse bezetting in Nederland verschenen*. Amsterdam: Universiteitsbibliotheek/Bibliotheca Rosenthaliana, 1980.
- Melkman, Jozeph, *Geliefde vijand. Het beeld van de Jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1964.
- Melkman [Michman], Jozeph, 'David Cohen', *Studia Rosenthaliana*, vol. 4 (Amsterdam/Assen: University Library of Amsterdam/Van Gorcum, 1970), pp. 219–227.
- Michman, Dan, *Haplitim hayehudiim migermania beholland bashanim 1933–1940* [The Jewish Refugees from Germany in the Netherlands 1933–1940], Ph.D. thesis, submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem, January 1978, 625 pp.; vol. I: xxxiii + 362 p., vol. II: pp. 363–625 (notes, bibliography, appendices); Hebrew, extensive English summary in vol. I, pp. iv–xxxiii.
- Michman, Dan, 'Changes in the Attitudes of the Dutch to the Jews on the eve of the Holocaust', in: Jozeph Michman (ed.), *Studies*

- on the History of Dutch Jewry, vol. 3 (Jerusalem, 1981), pp. 247–262 (Hebr., English summary, pp. xvi–xviii).
- Michman, Dan, 'The Committee for Jewish Refugees in Holland (1933–1940)', *Yad Vashem Studies*, vol. 14 (1981), pp. 205–232.
- Michman, Dan, 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in: Kathinka Dittrich, Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil, 1933–1940* (Amsterdam: Van Gennep, 1982), pp. 93–108. Zie ook Duitse ed.: 'Die jüdische Emigration und die niederländische Reaktion zwischen 1933 und 1940', in: K. Dittrich, H. Würzner (Hg.), *Die Niederlande und das deutsche Exil, 1933–1940* (Königstein/Ts: Athenäum, 1982), pp. 73–90.
- Michman, Dan, 'Problems of religious life in the Netherlands during the Holocaust', in: Jozeph Michman, Tirtsah Levie (eds.), *Dutch Jewish History. Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, November 28–December 3, 1982* (Tel-Aviv/Jerusalem: Center for Research on Dutch Jewry, 1984), pp. 379–399.
- Michman, Dan, *Het Liberale Jodendom in Nederland 1929–1943*. Amsterdam: Van Gennep, 1988.
- Michman, Dan, 'Migration versus "Species Hollandia Judaica". The role of migration in the nineteenth and twentieth centuries in preserving ties between Dutch and World Jewry', in: M. P. Beukers, J. J. Cahen (eds.), *Studia Rosenthaliana, special issue. Proceedings of the 5th international symposium on the history of the Jews in the Netherlands 23* (Amsterdam/ Assen: University Library of Amsterdam/Van Gorcum, no. 2: Fall 1989), pp. 54–76.
- Michman, Dan, 'R.G. Moore, "Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933–1940" (Dordrecht: Martinus Nijhoff/Kluwer, 1986; 241 p.); book review', *BMGN* 105 (1990) no. 1, pp. 128–130.
- Michman, Dan, 'De oprichting van de "Joodsche Raad voor Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 74–100, English summary pp. 189–190.
- Michman, Dan, 'Preparing for occupation? A Nazi *Sicherheitsdienst* document of Spring 1939 on the Jews of Holland', *Studia Rosenthaliana. Journal of the History, Culture and Heritage of the Jews in the Netherlands*, vol. 32 no. 2 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), pp. 173–189.
- Michman, Dan, 'Bob Moore, "Victims and Survivors: the Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945"', (London: Arnold, 1997; 340 p.); book review', in: *Journal of Modern History* (JMH) 71 (1999) no. 4, pp. 977–980.
- Michman, Dan, 'The place of the Holocaust of Dutch Jewry in a wider historical fabric: approaches of non-Dutch historians', in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, Jerusalem, November 1998* (Leiden/Boston/ Köln: Brill, 2001), pp. 373–391.
- Michman, Dan, 'Inleiding', in: Fré Melkman-de Paauw, *Hoe het verder gaat, weet niemand. Naoorlogse brieven uit Amsterdam naar Palestina* [26 augustus 1945–29 januari 1946] (Amsterdam: Contact, 2002), pp. 7–26.
- Michman, Jozeph, 'De briefwisseling tussen Mr. Dr. L. E. Visser en Prof. Dr. D. Cohen', in: *Studia Rosenthaliana* 8 (Amsterdam/ Assen: University Library of Amsterdam/Van Gorcum, 1974), pp. 107–130; augmented English edition:
- Michman, Jozeph, 'The Controversial Stand of the Joodsche Raad in the Netherlands: Lodewijk E. Visser's Struggle', in: *Yad Vashem Studies*, vol. 10 (Jerusalem: Yad Vashem, 1974), pp. 9–68.
- Michman, Jozeph, 'The Controversy surrounding the Jewish Council of Amsterdam: from its inception to the present day', in: Y. Gutman, C. J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7, 1977* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), pp. 235–257.
- Michman, Jozeph, 'Historiography of the Jews in the Netherlands', in: J. Michman, T. Levi (eds.), *Dutch Jewish History*, vol. 1 (Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, 1984), pp. 7–29.
- Michman, Joseph, 'Planning for the Final Solution against the background of developments in Holland in 1941', *Yad Vashem Studies*, vol. 17 (Jerusalem: Yad Vashem, 1986), pp. 145–180.
- Michman, Jozeph, 'The Jewish essence of Dutch Jewry', in: *Dutch Jewish History*, vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1989), pp. 1–22.
- Michman, Jozeph, *Michmanei Yosef. Studies on the History and Literature of the Dutch Jews*. (Compiled and introduced by Yosef Kaplan and Dan Michman.) Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1994 (Hebrew).
- Michman, J., 'Achtergrondinformatie bij de brieven van mijn vrouw', en 'Epiloog', in: Fré Melkman-de Paauw, *Hoe het verder gaat, weet niemand. Naoorlogse brieven uit Amsterdam naar Palestina* (Amsterdam: Contact, 2002), pp. 27–34, resp. 139–144.
- Michman, Jozeph, Hartog Beem, Dan Michman, m.m.v. J. Sanders et al., *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland*. Amsterdam/Ede etc.: Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap/Kluwer, 1992. Tweede, herziene, druk: Amsterdam: Contact, 1999. Adapted Dutch version of original Hebrew edition, Jerusalem: Yad Vashem, 1985.
- Michman, Jozeph, Bert Jan Flim (eds.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – The Netherlands*. Jerusalem: Yad Vashem, 2004. Nederlandse editie: *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een YadVashem-onderscheiding voor hulp aan joden*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen/ NIOD, 2005. De inleiding van Flim in de Nederlandse editie (pp. 26–44) is veel uitgebreider dan in de Engelse editie.
- Miert, Jan van (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd: Utrecht 1940–1945*. Utrecht: Het Spectrum, 1995.
- Mildt, Dick de, 'Kollaboration und Deportation in Holland. Über das Verhalten der nicht-jüdischen Bevölkerung bei der Judenverfolgung in den Niederlanden', in: Jörg Wollenberg (Hg.), *"Niemand war dabei und keiner hat's gewußt". Die deutsche Öffentlichkeit und die Judenverfolgung 1933–1945* (München/Zürich: Serie Piper, 1989), pp. 224–233.
- Moei, Janneke de, *Joodse kinderen in het kamp Vught*. Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught, 1999.
- Moore, Robert G. (Bob), *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933–1940*. (Adapted published version of Ph.D. thesis.) Dordrecht/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff / Kluwer, 1986.
- Moore, Bob, *Victims and survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*. London etc.: Arnold, 1997. Nederlandse ed.: *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolgung van de joden in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1998.
- Moore, Bob, 'Warum fielen dem Holocaust so viele niederländische Juden zum Opfer? Ein Erklärungsversuch', in: Norbert Fasse, Johannes Houwink ten Cate, Horst Lademacher (Hg.), *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster etc.: Waxmann, 2000), pp. 191–209.
- Moore, Bob, 'The Dutch churches, Christians and the rescue of Jews in the Netherlands', in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the history of the Jews in the Netherlands* (Leiden etc.: E.J. Brill, 2001), pp. 277–288.

- Mout, M.E.H.N. [Nicolette], 'Jacques Presser, 1899–1970', in: A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann, H. Renner (red.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht/Antwerpen, Amsterdam: Het Spectrum, Intermediair, 1981), pp. 216–228.
- Mulder, Dirk, en Ben Prinsen (red.), *Uitgeweken: de voorgeschiedenis van Kamp Westerbork*. Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork, 1989. Historische Reeks I.
- Mulder, Dirk, et al. (red.), *Westerbork Cahiers*, nr. 1–10. Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork/Assen: Van Gorcum, 1993–2003.
- Mulder, Gerard, 'Door onze schuld, door onze schuld, door onze allergrootste schuld', in: *HP/De Tijd*, 27-06-1997, pp. 52–58.
- Munnick, Boris de, *Uitverkoren in uitzondering. Het verhaal van de Joodse Barneveld-groep 1942–45*. Barneveld: BDU, 1992.
- Musaph, Herman, 'David Cohen was een regent uit vervlogen tijden', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, Bijzondere uitgave (Amsterdam, mei 1982/ijar 5742), pp. iv–v.
- Neuman, H. J., *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland*. Utrecht / Antwerpen: Ambo / De Nederlandsche Boekhandel, 1967. Herdruk Utrecht: Hes, 1989. Deutsche Ausgabe: *Arthur Seyss-Inquart* (aus dem Holländischen von Karl Ernst Mittring). Graz/Wien/Köln: Styria Verlag, 1970.
- Noach, Sally, *Het moest gedaan worden*. Opgetekend door M.G. Haringman. Apeldoorn: Semper Agendo, 1971.
- Ommeren, Anita van, Ageeth Scherphuis, 'De crèche, 1942-1943', in: *Vrij Nederland*, 18 januari 1986 (kleurenbijlage).
- Oord, Steffie van den, *Liefde in oorlogstijd*. Amsterdam: Contact, 2004 (tweede druk 2005).
- Oord, Niek van der, *Jodenkampen*. Kampen: Uitgeverij J.H. Kok, 2003.
- Oosthoek, Albert E. (red., inleiding), *Kaddisj. Ter nagedachtenis aan de joodse burgers van Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente-Archief Rotterdam / Ad. Donker Uitgeversmaatschappij, 2000.
- Paape, A. H. (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972.
- Paldiel, Mordecai, 'The Netherlands', in: Mordecai Paldiel, *The Path of the Righteous. Gentile rescuers of Jews during the Holocaust* (Hoboken NJ: Ktav Publishing House, 1993), pp. 92–146.
- Pam, Max, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong*. 's-Gravenhage: SDU, 1989.
- Pater, J. C. H. de, 'Doel van het Duitse civiele bestuur in Nederland', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), pp. 39–47 (oorspronkelijk: Notities voor het Geschiedwerk, nr. 80, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam).
- Pauw, J. L. van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam/Meppel: Boom, 2006.
- Pelser, Henk E., *Vluchtweg Zwitserland. Verhalen uit een ondergronds verleden*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1996.
- Piersma, Hinke, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945–1989*. Amsterdam: Balans, 2005.
- Piersma, Hinke, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven*. Amsterdam/Meppel: Boom, 2006.
- Pinkhof, Menachem, 'Joop Westerweel – Holland', in: Tania Reinhart, Ora Limor (eds.), *The Righteous Gentiles (Geshet)*, vol. XXXIV; Jerusalem: Jewish Agency/Haomanim Press, 1976), pp. 35–50 (Hebr.).
- Pinkhof, Mirjam, m.m.v. Fieke (Tsofia) Langer-Asscher, *Menachem Pinkhof*. Haifa, uitgave in eigen beheer, 1979; 196 p.; tweetalige editie (Ned./Hebr.) in één band.
- Pinkhof, Mirjam, Pim Griffioen, Annemiek Gringold-Martinot, Avi Hurwitz, *The Jews of Holland during the Shoah*. Beit Lohamei Haghetat/Ghetto Fighters' House, Israel, 1996 (Hebr. & Eng. ed.).
- Plantinga, Sierk, 'Joseph Willem Kolkman (1896–1944) en de Engelandvaarders. De hulp aan Nederlandse vluchtelingen in Vichy Frankrijk', in: G. Aalders et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1998), pp. 10–36, English summary p. 266.
- Poel, Stefan van der, *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796–1945*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2004.
- Polak, J. A., *Leven en werken van mr L. E. Visser*. Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Gennep, 1974.
- Polak, L. Ph., Liesbeth van Weezel (red.), m.m.v. Henriëtte Boas en een inleiding van J. Presser, *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland 1940–1945*. Amsterdam: Joods Historisch Museum/Athenaeum, Polak & Van Gennep, 1965, 1979². English edition: *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945*. Amsterdam, Jewish Historical Museum/Athenaeum, Polak & Van Gennep, 1979.
- Poorthuis, Marcel, en Theo Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden – Tussen antisemitisme en erkenning, 1870–2005*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2006.
- Pos, H. J. (red.), *Anti-semitisme en Jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk*. Arnhem: Van Loghthum Slaterus, 1939.
- Posthumus Meyjes, H. C., *De Enquêtecommissie is van Oordeel...; een samenvatting van het parlementair Onderzoek naar het Regeringsbeleid in de Oorlogsjaren*. Arnhem/Amsterdam: Van Loghem Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1958.
- Praag, Ph. van, *Demografie van de Joden in Nederland*. Assen/Den Haag/Amsterdam: Van Gorcum & Comp. / Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI)/Commissie voor Demografie der Joden in Nederland, 1971.
- Praag, Ph. van, 'Demografische ontwikkeling van de joden in Nederland sinds 1830', *Mens en Maatschappij* 47 (1972) nr. 2, pp. 167–183.
- Presser, J., 'Het verzet van joden in Nederland 1940–1945', in: Idem, *Schrijfsels en schrifturen* (Amsterdam: Moussault, 1961), pp. 138–146; herdrukt in: M.C. Brands, J. Haak, Ph. de Vries (red.), *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Gennep, 1969), pp. 159–165.
- Presser, J., 'Nederland in de bezettingstijd' (n.a.v. Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940–1945*, Stanford / London 1963), in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* [TvG], jrg. 76 (1963), pp. 473–474.
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff/Staatsuitgeverij, 1965; 2 delen (herdr. 1985). Abridged English edition: *Ashes in the Wind. The Destruction of Dutch Jewry* (transl. Arnold Pomerans). London: Souvenir Press, 1968/Toronto: The Ryerson Press, 1968; Detroit, Michigan: Wayne State University Press, 1988 reprint. American edition: *The Destruction of the Dutch Jews*. New York: E.P. Dutton, 1969.
- Presser, J., 'Joden en dagboeken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* [TvG] jrg. 83 (1970), nr. 2, pp. 226–237.
- Presser, Jacob, 'The Judenrat in the Netherlands', in: Rachel Erlich (preface), *Imposed Jewish Governing Bodies under Nazi Rule. YIVO Colloquium, December 2–5, 1967* (New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1972), pp. 54–64.
- Püttmann, Francine, Hanna Blok, F.J. Hoogewoud, Jitsgak Moëd (red.), *Markante Nederlandse Zionisten*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1996. Met bijdragen van Lodewijk Blok et al.

- Ramaekers, J., 'The Attitude of Dutch Roman Catholics towards the Jews, 1900–1940', in: J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, vol. 2 (Jerusalem, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1989), pp. 371–386.
- Randwijk, H. M. van, "Fout" en "Goed", in: J.J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949–1954), deel I, pp. 381–384.
- Randwijk, H. M. van, *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940–1945*. Den Haag/Amsterdam/Baarn: Bert Bakker/Daamen, Het Parool etc., Het Wereldvenster, 1e druk 1967.
- Regenhardt, J. W., *Het gemaskerde leven van Eduard Veteran*. Amsterdam: Balans, 1990.
- Regenhardt, J. W., *In de schaduw van de Dom. Overleven in de stad van de NSB*. Amsterdam: Uitg. Bas Lubberhuizen, 2002.
- Reijnders, Carolus, *Van 'Joodsche Natiën' tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatie-verschijnselen tussen 1600 en 1942*. Dissertatie. Amsterdam: Joko, 1969¹, 1970². English summary pp. 207–209.
- Ressler, Manja, 'Ontmythologiseren als nieuwe mythe. Nederland en de Jodenvervolgung', in: *NRC Handelsblad*, 17 oktober 1997, Boekenbijvoegsel (boekbespreking van Ido de Haan, *Na de ondergang*, 1997).
- Ribbens, Kees, *Zullen zij nog terugkeeren... 'De Jodenvervolgung in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amersfoort: Bekking, 2002.
- Riessen, H. van, R. G. van der Haar, R. van Aerde et al., *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. Kampen: J. H. Kok, 1951; 2 delen. Herdruk: Kampen, Kok, 1989 (met registers van schuilnamen, werkelijke namen, trefwoorden).
- Riet, Frank van, *Handhaven onder de Nieuwe Orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Zaltbommel: Aprilis, april 2008.
- Rinsema, T. J. [Thijs], *Joden in Meppel 1940–1945*. Zutphen: Walburg Pers, 2004.
- Roegholt, Richter F., *De geschiedenis van de Bezige Bij, 1942–1972*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1972.
- Roegholt, Richter, *Ben Sijes. Een biografie*. 's-Gravenhage: SDU, 1988.
- Roegholt, Richter, Jacob Zwaan (red.), *Het verzet 1940–1945*. Weesp: Unieboek, 1985.
- Roest, Friso, Jos Scheren, *Oorlog in de stad: Amsterdam 1939–1941*. Amsterdam: Van Gennep, 1998.
- Rogier, Jan, *De Geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten. Politieke portretten I*. Nijmegen: SUN, 1979.
- Rogier, Jan, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Politieke portretten 2*. Ondertitel op titelpag.: *Opstellen over konfessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals*. Nijmegen: SUN, 1980.
- Romijn, Peter, 'Local government in the Netherlands and the Deportation of the Jews', unpublished paper, presented at the international conference: *Deportation Management and Resistance in (Western) Europe*, Amsterdam 23–24 November 1992.
- Romijn, P., 'De oorlog (1940–1945)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995), pp. 313–347, 469–475.
- Romijn, P., 'Die Nazifizierung der lokalen Verwaltung in den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto (Hg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin: Metropol, 1998), pp. 93–119.
- Romijn, Peter, 'Frederiks' *Op de bres* – een ambtelijke apologie', in: N.D.J. Barnouw et al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1999), pp. 140–164.
- Romijn, Peter, 'Lokale Verwaltung, Aufrechterhaltung der öffentlichen Ordnung und Polizeiwesen in den besetzten Niederlanden', in: Johannes Houwink ten Cate, Alfons Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten* (Münster: Villa ten Hompel, 2002), pp. 9–28.
- Romijn, Peter, 'Politiek geweld op straat. Succes en falen van de Weerafdeling van de NSB', in: C. Kristel (eindred.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans, 2003), pp. 94–115.
- Romijn, Peter, 'Kein Raum für Ambivalenzen. Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung K.J. Frederiks', in: G. Hirschfeld, T. Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2004), pp. 147–171.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Rood, Coen, 'Westerbork', in: J. Presser, *De nacht der Girondijnen* (Amsterdam: Meulenhoff, 1965), pp. 83–127.
- Roon, Ger van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933–1941*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1973; Kampen: Kok, 1990. Aangepaste Duitse uitgave: *Zwischen Neutralismus und Solidarität. Die evangelischen Niederlande und der deutsche Kirchenkampf 1933–1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983 (Studien zur Zeitgeschichte, Band 24).
- Roon, Ger van, *Een Commissaris in het verzet. Jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal*. Kampen: Voorhoeve, 1999.
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917–1940. Landelijk en Amsterdams beleid*. Amsterdam: Van Gennep, 1979.
- Rüter, A. J. C., *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1960.
- Rüter, C. F., 'De Bijzondere Rechtspleging – symbool of alibi?', in: *Ars Æqui* jrg. 21, nr. 7 (juli-aug. 1972), pp. 346–371.
- Salemink, Theo, 'Strangers in a strange country: catholic views of Jews in the Netherlands, 1918–1945', in: Chaya Brasz, Yosef Kaplan (eds.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the Eighth International Symposium on the history of the Jews in the Netherlands* (Leiden etc.: E.J. Brill, 2001), pp. 107–123.
- Sanders, P., *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1960.
- Sannes, H. W. J., *Onze Joden en Duitsland's Greep naar de Wereldmacht*. Amsterdam: Holland Uitgevers-Maatschappij, 1946.
- Schaap, Jord, *Het recht om te waarschuwen. Over de Radio Oranje-toespraken van koningin Wilhelmina*. Amsterdam: Anthos, 2007.
- Schenkel, Marjolein J., *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Zutphen: Walburg Pers, 2003.
- Scheren, Jos, 'Aryanization, Market Vendors, and Peddlers in Amsterdam', *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14, no. 3 (Winter 2000), pp. 415–429.
- Schöffner, Ivo, 'Een geschiedenis van de vervolging der Joden in Nederland, 1940–1945', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 79 (Groningen etc. 1966), pp. 38–63 (boekbespreking van J. Presser, *Ondergang*); herdr. in: I. Schöffner, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987), pp. 171–192.
- Schöffner, I., 'Het trauma van de Nederlandse nederlaag'. Bespreking van *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, delen I, II en III, door L. de Jong, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971), pp. 536–551.
- Schöffner, I., 'The Jews in the Netherlands: the position of a minority through three centuries', in: *Studia Rosenthaliana*, vol. 15

- (Amsterdam/Assen: Van Gorcum, 1981), pp. 85–100; herdr. in: I. Schöffers, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987), pp. 145–157.
- Schöffers, I., 'Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief', in: Kathinka Dittrich, Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil, 1933–1940* (Amsterdam: Van Genneep, 1982), pp. 79–92. German edition: 'Die Niederlande und die Juden in den dreißiger Jahren in historischer Perspektive', in: K. Dittrich, H. Würzner (Hg.), *Die Niederlande und das deutsche Exil* (Königstein/Ts: Athenäum, 1982).
- Schöffers, I., 'Weinreb, een affaire van lange duur', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), pp. 196–224; herdr. in: I. Schöffers, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987), pp. 193–216.
- Schöffers, I., *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987.
- Schöffers, I., 'De hulp voor de joden in bezet Nederland. Te laat en te weinig', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998), pp. 54–66.
- Schogt, Henry G., *The Curtain. Witness and Memory in Wartime Holland*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2003.
- Schonewille, J., J. Engels, J. van der Sleen, *Nieuwlande 1940–1945, een dorp dat zweeg*. Nieuwlande, 1990.
- Schoo, H. J., 'Eerbetoon aan Presser', in: *Elsevier* jaargang 53, no. 15 (Amsterdam, 12 april 1997), p. 32.
- Schrijvers, Piet, *Rome, Athene, Jeruzalem - Leven en werk van prof. dr. David Cohen*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2000.
- Schulten, C. M., 'En verpletterd wordt het juk'. *Verzet in Nederland 1940–1945*. Den Haag: SDU, 1995.
- Schuursma, Rolf, *Jaren van opgang. Nederland 1900–1930*. Amsterdam: Balans, 2001.
- Schuyl, Judith (red.), *Nederlanders in Neuengamme*. Zaltbommel: Uitgeverij Aprilis, 2005.
- Schwegman, Marjan, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties in Nederland 1940–1945*. Amsterdam: Sua, 1980.
- Seeligmann, Sigmund, 'Die Juden in Holland. Eine Charakteristik', in: Josef Fischer et al. (ed.), *Festschrift i anledning af Professor David Simonsens 70-aarige fødselsdag* (København: Hertz, 1923), pp. 253–257.
- Siegel, Paul [Shaul Sagiv], *Locomotieven trekken wagons*. Westervoort: Van Gruting, 1999.
- Siegel, Paul [Shaul Sagiv], *In ungleichem Kampf. Christlich-jüdische Rettungsaktion der Westerweel-Gruppe. Von Köln nach Holland, durch Westerbork über Frankreich und Spanien nach Israel, 1924–1944*. Konstanz: Hartung-Gorre, 2001.
- Siertsema, Bettine, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen*. Vught: Skandalon, 2007.
- Sijes, B. A., *De Februari-staking, 25-26 februari 1941*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954 (English summary pp. 215–228).
- Sijes, B. A., 'Adolf Eichmann und die Deportation der in den Niederlanden wohnenden Juden'. Onuitgegeven rapport, november 1960; 91 p. Opgesteld ten behoeve van het proces-Eichmann, Jeruzalem 1961. Nederlandstalige versie gepubliceerd als: 'De rol van Adolf Eichmann met betrekking tot de deportatie en de uitmoording van de in Nederland woonachtige Joden', in: B.A. Sijes, *Studies over Jodenvervolgning* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 95–127.
- Sijes, B. A., *De Arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1966.
- Sijes, B. A., *Berechting van oorlogsmisdadigers*. Amsterdam: Stichting Wiesenthalfonds, Polak en Van Oorschot, 1969; ook gepubliceerd in: B. A. Sijes, *Studies over Jodenvervolgning* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 156–169.
- Sijes, B. A., 'Several observations concerning the position of the Jews in occupied Holland during World War II', in: Y. Gutman, E. Zuroff (eds.), *Rescue attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8-11, 1974* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 527–553; see also: B.A. Sijes, 'The Position of the Jews during the German Occupation of the Netherlands: Some Observations', *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands*, vol. 9 (The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff, 1976), pp. 170–192; repr. in: M.R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Ct./London: Meckler, 1989, 15 vols.), vol. 4, pp.146–168. Original Dutch version in: B.A. Sijes, *Studies over Jodenvervolgning* (Assen: Van Gorcum, 1974), pp. 128–149.
- Sijes, B. A., *Studies over Jodenvervolgning*. Assen: Van Gorcum, 1974.
- Sijes, Ben, *Ik vergat nog iets te vertellen*. Amsterdam: H.J.W. Becht, 1978.
- Sijes, B. A., i.s.m. Th.M. de Graaf, A. Kloosterman, J.F.A. van Loenen, G.J. van Setten, A.L. Visser, *Vervolgning van Zigeuners in Nederland 1940–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1979.
- Sikkes, J. H., ... *in geval van een vijandelijken inval: ambtelijk gedrag in bezettingstijd en de daarvoor geldende aanwijzingen*. Deventer: Kluwer, 1985.
- Slot, Eric, 'Goed/fout' (boekbespreking van Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie* [1991]), in: *NRC Handelsblad*, 25 mei 1991, Zaterdag's boekenbijvoegsel.
- Slot, Eric, 'De historicus kan niet rekenen' (boekbespreking van Coen Hilbrink, *De Ondergrondse; Illegaliteit in Overijssel 1940–1945* [1998]), in: *NRC Handelsblad*, 6 november 1998, Boekenbijvoegsel, p. 6.
- Smeets, Joseph, 'Tussen plicht en geweten: een dilemma van de Utrechtse politie 1940–1945.' Ongepubliceerde doctoraal scriptie, Rijksuniversiteit Utrecht, 1988; 65 p.
- Smith, Michael L., 'Neither Resistance nor Collaboration. Historians and the problem of the Nederlandse Unie', *History* 72 (1987), pp. 251–278.
- Snijders, M. L., L. Freed, *Joden van Amsterdam*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1958.
- Snoek, J. M., *De Nederlandse kerken en de Joden, 1940–1945: de protesten bij Seyss-Inquart; Hulp aan joodse onderduikers, de motieven voor hulpverlening*. Kampen: J.H. Kok, 1990.
- Sobibor*. Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. Tweede verbeterde en aangevulde uitgave. Rapport; 's-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, Februari 1947, 16 p.
- Spieker, Christoph, 'Von der Germanisierung zur Repression: Funktion und Politik der deutschen Ordnungspolizei in den Niederlanden 1943', in: Norbert Fasse, Johannes Houwink ten Cate, Horst Lademacher (Hg.), *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster/New York/München/Berlin: Waxmann, 2000), pp. 179–190.
- Spieker, Christoph, 'Enttäuschte Liebe: Funktionswandel der Ordnungspolizei in den Niederlanden', in: Johannes Houwink ten Cate, Alfons Kenkmann (Hg.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten* (Münster: Villa ten Hompel, 2002), pp. 67–95.
- Stegeman, H. B. J., en J. P. Vorsteveld, *Het Joodse werkdorp in de Wieringermeer 1934–1941*. Zutphen: De Walburg Pers, 1983.
- Stegeman, Jannie [H.B.J.], 'Hiernaast zijn ze weggehaald...' *Vervolgning en verzet in de Rivierenbuurt 1937–1945*. Amsterdam: Stichting Verzetsmuseum, 1985.

- Stein, André, *Quiet heroes. True stories of the rescue of Jews by Christians in Nazi occupied Holland*. New York: New York University Press, 1988.
- Stigter, Bianca, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940–1945*. Amsterdam: Athenaeum–Polak & Van Genneep, 2005.
- Stuldreher, C. J. F., 'Deutsche Konzentrationslager in den Niederlanden', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Dachauer Hefte. Studien und Dokumente zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, vol. 5: *Die vergessenen Lager* (München, 1989), pp. 141–173.
- Stuldreher, Coen, *De legale rest: gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting*. Amsterdam/Meppel: Boom, 2007.
- Stuldreher, C. J. F., H.A.V.M. van Stekelenburg, R. S. Meyer, W.F.G. Meurs, *Concentratiekampen: systeem en de praktijk in Nederland*. Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1970.
- Swaan, Abram de, 'De na-oorlogse Joodse generatie en de verwerking van het oorlogsverleden', in: H.A.A. Mourits (voorwoord), *De Joodse na-oorlogse generatie in Nederland. Kongres in Bergen 1, 2 en 3 mei 1984* (Utrecht: Stichting ICODO, november 1984), pp. 10–17.
- Tammes, Peter, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2001), 69–94.
- Tammes, Peter, 'Jewish Immigrants in the Netherlands during the Nazi Occupation', *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 37, no. 4 (Spring 2007), pp. 543–562.
- Tammes, Peter, en Annika Smits, 'De invloed van christenen op de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een katholieke paradox?', *Mens en maatschappij* 80: 4 (2005), pp. 353–375.
- Temminck, J. J., 'Vertrokken onbekend waarheen. De Haarlemse joden in de Tweede Wereldoorlog', *Haarlem Jaarboek 1995*, 20 (1995), pp. 139–170.
- Tielhof, Milja van, 'The predecessors of ABN AMRO and the expropriation of Jewish assets in the Netherlands', *Financial History Review* 12: 1 (2005), pp. 87–108.
- Tijn, Th. van, P. de Rooy, D. Damsma (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*. Houten: De Haan, 1988.
- Timmerman, Anna, *Machteloos? Ooggetuigen van de Jodenvervolging* (voorwoord E. van Thijn). Amsterdam: Athenaeum, 2007.
- Tjepkema, Almar, en Jaap Walvis, "Ondergedoken". *Het ondergrondse leven in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Weesp: De Haan, 1985.
- Trienekens, G. M. T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940–1945*. Soest: Stichting Matrijs, 1985.
- Trienekens, G. [Gerard] M. T., 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog van L. de Jong getoetst op het terrein van de voedselvoorziening', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden* (BMGN) 105 (1990) no. 2, pp. 231–243.
- Trienekens, G. M. T., *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940–1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid*. Utrecht: Kosmos, 1995.
- Ultee, W. C., 'We mogen nergens heen, we moeten naar Vught.' *De joodse inwoners van Woerden, 1930–1947*. Woerden: Stichting Hollandse Historische Vereniging, 1999.
- Ultee, W. C., H. Flap, 'De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?', hoofdstuk 11 in: Harry Ganzeboom, Siegwart Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (Amsterdam: Thesis, 1996), pp. 185–197.
- Ultee, Wout, Ruud Luijkx, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936–1943', in: H. Flap, W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam University Press, 1997), pp. 55–76.
- Valk, H. J., 'De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting', *Het Rotterdams Jaarboekje* (Rotterdam, 1955), pp. 210–218.
- Valkhoff, Ziporah, *Leven in een niet-bestaan. Beleving en betekenis van de joodse onderduik*. Utrecht: ICODO, 1992. Met een inleiding van Jolande Withuis (pp. 9–54).
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff / Staatsdrukkerij, 1976; 2 delen. Deel I: *Inleiding / Documenten 1935–1942* (resp. pp. 1–440 en 441–908), deel II: *Documenten 1943–1945* (pp. 909–1714). Herdruk van de Inleiding: Sijthoff, 1987.
- Veld, N.K.C.A. in 't, 'De reorganisatie der Nederlandse politie tijdens de Duitse bezetting', in: J.C.H. Blom et al., *Redenen van Wetenschap. Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebepaling 1945* (Arnhem: Gouda Quint, 1985), pp. 247–261.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De Joodse Ereraad*. 's-Gravenhage: SDU, 1989.
- Venema, Derk, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting*. Amsterdam/Meppel: Boom Juridische uitgevers, 2007.
- Verhey, Elma, *Om het Joodse kind*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1991.
- Verhey, Elma, m.m.v. Pauline Micheels, *Kind van de rekening. Het rechtsherstel van de joodse oorlogswezen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2005.
- Vermaas, R., *Ministerie zonder minister. Impressies over Binnenlandse Zaken in bezettingstijd*. 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken, april 1985; 56 p.; bijlage van het april-nummer 1985 van het Torentje, personeelsblad van het ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Vermolen, Julika, 'De vierde en de vijfde mei: Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Een overzicht van de betekenis van en de vormgeving aan 4 en 5 mei', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zesde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 1995), pp. 87–122, English summary pp. 299–300.
- Vernooij, Arnold, *Grenzen aan gehoorzaamheid: houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting*. Utrecht: Trezor, 1985.
- Verwey-Jonker, H., en P.O.M. Brackel, *The assimilation and integration of pre- and postwar refugees in the Netherlands*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1957. (Publications of the Research Group for European Migration Problems, vol. XI.)
- Verzijl, J. H. W., 'De inrichting van het Duitse bestuur', in: J.J. van Bolhuis et al. (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/J.M. Meulenhoff, 1949–1954), deel I, pp. 324–331.
- Veterman, Eduard N., *Keizersgracht 763. Een blauwboek door Eduard Necker Veterman*. Amsterdam: Republiek der Letteren, 1946.
- Vlessing, Odette, 'The Jewish Policy of King William I', in: *Dutch Jewish History*, vol. 2 (1989), pp. 177–191.
- Vlessing, Odette, 'The Jewish Community in Transition: from Acceptance to Emancipation', *Studia Rosenthaliana* 30 (Amsterdam/ Assen: Van Gorcum, 1996), no. 1, pp. 195–212.
- Voolstra, Anna, Eefje Blankevoort (red.), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*. Amsterdam etc.: Contact, 2001.
- Vos, R. A. H. [René], *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Sijthoff, 1988.

- Vries, Hans de, et al., *Mauthausen 1938–1998*. Westervoort: Van Gruting, 2000.
- Vuijsje, Ies, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de jodenvervolging*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2006.
- Wallet, Bart, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814–1851*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Warmbrunn, Werner, *The Dutch under German occupation 1940–1945*. Stanford Cal./London: Stanford University Press/Oxford University Press, 1963 (reprint 1972). Ned. ed.: *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940–1945*. Amsterdam: H.J.W. Becht, 1964 (uit het Engels vertaald door P. G. Rijser).
- Weinberg, S., *De Joden in Amsterdam. Een studie over verandering in hun attitudes*. Assen: Van Gorcum, 1967.
- Werkman, E., M. de Keizer, G. J. van Setten, *Dat kan ons niet gebeuren. Het dagelijks leven in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1980.
- Westerweel-Bosdriesz, Willie, Mr. A. Loeff, Betty Boeke-Cadbury, Hermann von der Dunk, Menachem Pinkhof, Mirjam Pinkhof-Waterman et al. (tekstbijdragen), *Verzet zonder geweld. Ter herinnering aan Joop Westerweel, 1899–1944*. Z.p.: uitgave in eigen beheer, 1964; 109 p.
- Wielek, H. (ps. W. Kweksilber), met medewerking van H. Minkenhof en Hugo Heymans, *De oorlog die Hitler won*. Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1947.
- Williams, I., 'The Role of the Jewish Council of Amsterdam under Nazi Rule, February 1941–September 1943', unpublished thesis, Bulmershe College of Higher Education, 1985.
- Winkel, Lydia E., *De ondergrondse pers 1940–1945*. 's-Gravenhage: Martin Nijhoff, 1954 (2^e druk: Utrecht: Hes, 1989).
- Withuis, Jolande, 'Zonder naam, zonder ouders, vogelvrij. Ondergedoken kinderen en de complexe constellatie van verlaten, woede en dankbaarheid', in: Ziporah Valkhoff, *Leven in een niet-bestaan. Beleving en betekenis van de joodse onderduik* (Utrecht: ICODO, 1992), pp. 9–54.
- Wolff, S. de, *Geschiedenis der Joden in Nederland: Laatste bedrijf*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1946.
- Wolff, S. de, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven*. Bussum: Ruys, 1954; Nijmegen: SUN, 2^e druk 1978.
- Woodruff, John H., *Relations between the Netherlands government-in-exile and occupied Holland during World War II* (doctoral diss.). Boston: Boston University Press, 1964; 146 p.; Boston University Studies in Political Science: vol. 6.
- Zanden, J. L. van, en R. T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht: Het Spectrum, 1989.
- Zariz, Ruth, 'Hatsalat Yehudim miHolland be'emtsa'ut ishurei tsertifikatim' [Rescue of Jews from Holland by means of the confirmation of Palestine immigration certificates], in: *Yalkoeth Moresheh* 23 (1977), pp. 135–162 (Hebr.).
- Zee, Nanda van der, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding [voorgeschiedenis] en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Meulenhoff, april 1997.
- Zee, Sytze van der, *Voor Führer, volk en vaderland: de SS in Nederland*. Amsterdam: Prometheus, vijfde herziene druk 1992 (eerste druk 1967, onder de titel: *25.000 landverraders*).
- Zaich, Katja B., 'Das Sammellager Hollandsche Schouwburg in Amsterdam', in: W. Benz, B. Distel (Hg.), *Terror im Westen. Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg, 1940–1945* (Berlin: Metropol, 2004), 181–196.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse, Teil 1', in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 11, no. 3 (Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte, Juli 1996), pp. 30–54.
- Zeller, Ron, Pim Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des zweiten Weltkriegs. Eine vergleichende Analyse, Teil 2', in: 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 12, no. 1 (Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte, Januar 1997), pp. 29–48 + Korrektur (Errata) p. 160.
- Zomeren, Dick van, *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Weesp. 'Ze waren gewoon ineens weg'*. Weesp: Boekhandel De Ark / Uitgeverij Heureka, 1983.
- Zondergeld, Gjalt, 'Niet-gewelddadig verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: Idem, *Goed en kwaad. Vijftien opstellen, van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2002), pp. 155–173; oorspronkelijk verschenen in: Guido Grünwald, Peter van den Dungen (eds.), *Twentieth Century Peace Movements. Successes and Failures* (Lewiston/Lampeter/Queenstown: Edwin Mellen Press, 1995), pp. 161–183.
- Zuylen, L. F. van, *De joodse gemeenschap te Enschede 1930–1945*. Hengelo: Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam, 1983.
- Zuylen, L. F. van, 'Enschede en de - geslaagde? - onderduik van de joden'/'Enschede and the - successful? - hiding of the Jews', *Studia Rosenthaliana* 19 (Amsterdam/Assen: Van Gorcum, 1985), pp. 312–320.

7.4 Gepubliceerde bronnen en eigentijdse publicaties

- Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918–1945* [ADAP]. *Aus dem Archiv des Auswärtigen Amts*. Serie E, 1941–1945, Vols. I–VIII. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969–1979. Eng. ed.: *Documents on German foreign policy, 1918–1945*. Washington D.C.: U.S. Department of State/Government Printing Office, 1949– .
- Andrieu, Claire (dir.), avec la participation de Serge Klarsfeld, Annette Wieviorka, Olivier Cariguel, Cécilia Kapitza, *La persécution des Juifs de France 1940–1944 et le rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels 1940–1999*. Paris: La Documentation française/Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Président: Jean Mattéoli), 2000.
- Arad, Yitzhak, Israel Gutman, Abraham Margalio (eds.), translations by Lea Ben Dor, *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union*. Lincoln and London/Jerusalem: University of Nebraska Press/Yad Vashem, eighth edition 1999 (213 documents). (First edition 1981.)
- Bergh, S. van den, *Deportaties; Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz, Gleiwitz*. Bussum: Van Dishoeck, 1945.
- Berghuis, Corrie K., *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938–1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname*. Kampen: J.H. Kok, z.j. (1990).
- Best, Werner, 'Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen, Dänemark und im Protektorat Böhmen und Mähren. Vergleichende Übersicht; Manuscript nur für Dienstgebrauch, Stand August/September 1941'. Darmstadt, 1941. Typoskript im Archiv Institut für Zeitgeschichte, München, ED 3.
- Best, Werner, 'Grundfragen einer deutschen Großraum-Verwaltung', in: *Festgabe für Heinrich Himmler* (Darmstadt: L.C. Wittich Verlag, 1941; 2. Aufl.: 1943), pp. 33–60.
- Best, Werner, 'Großraumordnung und Großraumverwaltung', *Zeitschrift für Politik* 32 (1942), pp. 406–412.

- Biélinky, Jacques, *Journal, 1940–1942: Un journaliste juif à Paris sous l'Occupation* (edited and introduced by Renée Poznanski). Paris: Cerf, 1992.
- Bloch, Marc, *L'étrange défaite: témoignage écrit en 1940*. (Avant-propos de Georges Altman). Paris: Éditions Franc-tireur, 1946. Tweede druk Paris: Armand Colin 1957.
- Bloch, Marc, *L'étrange défaite: témoignage écrit en 1940, suivi de écrits clandestins 1942–1944*. Paris: Armand Colin, 1957; 1990 herdr. met een nieuwe inleiding door Stanley Hoffmann.
- Blum, Léon, *Dagboek 1940*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1946.
- Boven, Adriaan van [pseud. van Walther van der Kampen], *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar*. Kampen: J.H. Kok, 1946.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo en H.A.J. van Schie, *Onderzoeksgids: archieven joodse oorlogsgetroffenen. Overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940–1987*, vervaardigd in opdracht van de Commissie van Onderzoek Liro-Archieven. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Brasz, Chaya, 'Onderzoek in Israël', in: J. Bethlehem, F. Hiegentlich, F.J. Hoogewoud (red.), *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 2000), pp. 211–222.
- Buchheim, Hans, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen und Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates. Dokumente*. Vol. 1: *Die SS – das Herrschaftsinstrument. Befehl und Gehorsam*. Vol. 2: *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945; Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener; Judenverfolgung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (dtv), 1989 (5. Aufl.); Olten-Freiburg 1967, 1. Aufl.).
- Charles, Jean-Léon, Philippe Dasnoy, *Les dossiers secrets de la police allemande en Belgique (La Geheime Feldpolizei en Belgique et dans le Nord de la France), 1940–1944*. Bruxelles: Éditions Arts & Voyages, 1972, 2 delen. Verkorte Ned. ed.: *Rapporten van de Geheime Feldpolizei (1940–1944), België en Noord-Frankrijk tijdens de bezetting*. Kapellen/Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1974.
- Charles, Jean-Léon, Philippe Dasnoy, *Les Secrétaires Généraux face à l'occupant. Procès-verbaux des réunions du Comité de Secrétaires-Généraux, 1940–1944*. Bruxelles: Éditions Arts & Voyages, 1974.
- Cohen, A. E., D. van Eck (red.), *Het Proces Rauter*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: Bronnenpublicaties, Processen no. 5. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1952; with extensive English summary on pp. 612–640.
- Cohen, D., 'Herinneringen', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad, Bijzondere uitgave* (redactie: M. Kopuit, Amsterdam, mei 1982/ijar 5742), pp. 1–27 (enigszins verkorte versie van oorspronkelijk in 1956 gedictieerd, getypt manuscript in Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam).
- Dawidowicz, Lucy S. (ed.), *A Holocaust Reader*. New York: Behrman House, 1976 (a collection of 67 documents).
- Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*. Kampen: Kok, 1949; bevattende bijlage met documenten.
- Delwaide, Leon, *Vier jaar burgemeester van Antwerpen*. Antwerpen: De Vlijt, 1946.
- Demany, Fernand, *Mourir debout: Souvenirs du maquis*. Bruxelles: Van Belle, 1945. Geautoriseerde Nederlandse vertaling van L. Roelandt: *Herinneringen aan het Maquis*. Brussel: Van Belle, 1945.
- Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945*. Compiled by L. Ph. Polak and Liesbeth van Weezel, in co-operation with Henriëtte Boas, and with an Introduction by J. Presser. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep / Jewish Historical Museum, second edition, 1979 (first ed. 1969). Dutch edition: *Documenten van de Jodenvervolgung in Nederland 1940–1945*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep / Joods Historisch Museum, 1965.
- Documents on German foreign policy, 1918–1945*. Series D (1937–1945). Washington, D.C.: U.S. Department of State/Government Printing Office, 1949–. (Zie ook: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918–1945*).
- Documents pédagogiques. La Belgique occupée. Résistance et répression*, deel 1: *Introduction et documents*; deel 2: *Illustrations*. Bruxelles: Ministère de l'éducation nationale et de la culture française, s.d. [ca. 1990].
- Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid [PEC] 1940–1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 8 vols. 1949–1956; vol. 2: Neutraliteitspolitiek/Vertrek van de regering / De eerste maanden in Londen (1949); vol. 3: Financieel en economisch beleid (1949); vol. 7: Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden / Het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland (1955).
- Flinker, Mozes, *Dagboek van Mozes Flinker, 1942–1943*. Ingeleid door prof. H. van Praag; uit het Hebreeuws vertaald door en met nawoord van dr. J. Soetendorp. Baarn: H. Meulenhoff, 1973; herdruk: Amsterdam: Amphora Books, 1985. Oorspronkelijke Hebr. ed.: *Hana'ar Mosjé: Jomano sjel Mosjé Flinker*. Jerusalem: Yad Vashem, 1958. Eng. ed.: *Young Moshe's Diary. The spiritual torment of a Jewish boy in Nazi Europe*. Jerusalem: Yad Vashem, 1965.
- France during the German Occupation 1940–1944*. Vol. I–III. Stanford Cal.: The Hoover Institution, 1958. Bevattende getuigenverklaringen van o.a. Abetz, Knochen, Bousquet, Laval, Leguay, Delpeyroux, Monier.
- Frank, Anne, *Het achterhuis. Dagboekbrieven 12 juni 1942–1 augustus 1944*. Amsterdam: Contact, 1947 (ingeleid door dr. A. Romein-Verschoor), eerste druk. Tiende, herziene druk 1995.
- Frank, Robert, 'Témoignage' (11 janvier 1984), in: *L'entraide temporaire. Sauvetage d'enfants juifs sous l'Occupation* (Paris: CDJC, 1984), pp. 26–31.
- Frederiks, K. J., *Op de bres 1940–1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het Departement van Binnenlandse Zaken gedurende de oorlogsjaren*. Den Haag: W.P. van Stockum, 1945.
- Friedlander, Henry, and Sybil Milton (eds.), *Archives of the Holocaust. An International Collection of Selected Documents*. 22 Vols. New York: Garland Press, 1989.
- Friedländer, Saul, *Pius XII and the Third Reich: a Documentation*. New York: Alfred A. Knopf, 1966; oorspr. Fr. ed.: *Pie XII et le IIIe Reich: Documents*. Paris: Seuil, 1964; Ned. editie: *Pius XII en het Derde Rijk: dokumenten*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1965.
- Friedman, Tuvia (ed.), *Dokumenten-Sammlung über die Deportierung der Juden aus Norwegen nach Auschwitz*. Haifa: Institute of Documentation in Israel for the Investigation of Nazi War Crimes, Israel, 1963. Revised and augmented ed. 1994.
- Gids van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, Centrale Voorlichtingsdienst, Afd. 'Interne Informatie'. Amsterdam, 15 maart 1943; 38 blz.
- Hakker, Jos. [Joseph], *De mysterieuze Dossin Kazerne in Mechelen. Deportatiekamp van de Joden*. Antwerpen: Ontwikkeling, 1944; 46 p.; Fr. ed.: *La mystérieuse caserne Dossin à Malines, le camp de déportation des juifs*. Anvers: Ontwikkeling, 1944;

- Eng. ed.: *The Mysterious Dossin Barracks in Mechlin. The Deportation Camp of the Jews*. Antwerp/Liège: s.n., October 1944; 48 p. Oorspronkelijk verschenen als artikelenreeks in de Waalse, liberale, clandestiene krant *Le Coq Victorieux* (Liège, 1944).
- Harari, Jacob (pseud. van Fritz Pieck), *Die Ausrottung der Juden im besetzten Holland. Ein Tatsachenbericht*. Tel-Aviv: Irgun Olej Merkas Europa (Organisatie van immigranten uit midden-Europa), 1944; 100 p.
- Herrmann, Simon, *Austauschlager Bergen Belsen. Geschichte eines Austauschtransportes*. Tel-Aviv: Irgun Olej Merkas Europa (Organisatie van immigranten uit midden-Europa), 1944; 96 p.
- Heiber, Helmut (Hg.), *“Reichsführer!” Briefe an und von Himmler*. Stuttgart: DVA, 1968.
- Het Joodsche Weekblad, uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 1e jaargang n°.1, 11 april 1941–3e jaargang n°. 26, 28 september 1943. Heruitgave met een inleiding van Dick Houwaart; + bijlage *Een andere visie* van mr. Abel J. Herzberg. Den Haag: Omniboek, 1979, 2 delen.
- Hubatsch, Walther (Hg.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung, 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*. Frankfurt am Main: Bernhard & Graefe Verlag, 1962.
- Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, *Auschwitz*, deel 1: *Het dodenboek van Auschwitz*; deel 2: *De deportatietransporten van 15 Juli 1942 tot en met 24 Augustus 1942*; deel 3: *De deportatietransporten in de z.g. Kosel-Periode, 28 Augustus tot en met 12 December 1942*; deel 4: *De deportatietransporten in 1943*; deel 5: *De deportatietransporten in 1944*. 's-Gravenhage: Hoofdbestuur van de Vereniging van het Nederlandsche Rode Kruis, 1947–1953 (gestencild).
- In Memoriam / L'zecher*. Den Haag: SDU/Oorlogsgravenstichting, 1995.
- Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België, Akten en documenten uitgegeven door kanunnik E. Lecléf*. Bruxelles: Éditions A. Goemaere, 1945.
- Kitz, Wilhelm, Heinrich Groß, *Die Organisation der niederländischen Verwaltung*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1941.
- Klarsfeld, Serge (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich. Deutsche Dokumente 1941–1944*. Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine - CDJC/New York: The Beate Klarsfeld Foundation, 1977 (136 documenten).
- Klarsfeld, Serge (ed.), *Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940–1944)*. New York/Paris: The Beate Klarsfeld Foundation, 1979/ 1980; 11 delen.
- Klarsfeld, Serge (ed.), *Memorial to the Jews deported from France 1942–1944. Documentation of the deportation of the victims of the ‘Final Solution’ in France*. New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1983; unpaginated.
- Klarsfeld, Serge, *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la ‘Solution finale de la Question juive’ en France 1942–1944*, tome 1: 1942. Paris: Fayard, 1983; tome 2: 1943–1944. Paris: Fayard, 1985. Deze editie bevat, naast de lopende tekst, ook 122 Duitse documenten, 243 Franse documenten, acht Italiaanse en vijf Amerikaanse documenten.
- Klarsfeld, Serge, *Vichy–Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der “Endlösung der Judenfrage” in Frankreich*. Aus dem Französischen übersetzt von Ahlrich Meyer. Nördlingen: Greno Verlag, 1989. Delphi Politik, Schriften der Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Band 9. Deze editie bevat, naast de lopende tekst, in afwijking van de tweedelige Franse uitgave, 118 Duitse documenten, 66 Franse en twaalf Italiaanse documenten. Zie verder aldaar pp. 581–583.
- Klarsfeld, Serge (éd.), *Le Statut des Juifs de Vichy. Une Documentation*. Paris: F.F.D.J.F., 1990.
- Klarsfeld, Serge, Maxime Steinberg (Hg.), *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien. Dokumente*. New York/Paris: The Beate Klarsfeld Foundation/CDJC, 1980.
- Klarsfeld, Serge, Maxime Steinberg (eds.), *Mémorial de la déportation des Juifs de Belgique*. Bruxelles/New York: Union des Déportés juifs en Belgique/The Beate Klarsfeld Foundation, 1982. Herziane, Nederlandstalige uitgave: *Memoriaal van de deportatie der joden uit België*. Brussel/New York: Vereniging der joodse weggevoerden en rechthebbenden in België/The Beate Klarsfeld Foundation, 1992.
- Koker, David, *Dagboek geschreven in Vught*. Amsterdam: G.A. van Oorschoot, derde, vermeerderde druk 1993 (1e druk 1977).
- Lambert, Raymond-Raoul, *Carnet d'un Témoin, 1940–1943* (edited and introduced by Richard I. Cohen). Paris: Fayard, 1985. English edition: *Diary of a Witness, 1940–1943* (edited and introduced by Richard I. Cohen). Chicago/Washington D.C.: Ivan R. Dee, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2007.
- Lang, Jochen von (Hg.), *Das Eichmann-Protokoll: Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre, mit 66 faksimilierten Dokumenten*. Nachwort von Avner Less. Mitarbeit Claus Sibyll. Berlin: Severin und Siedler, 1982; 276 p. + 68 p. documenten. English edition: *Eichmann Interrogated: Transcripts from the Archives of the Israeli Police*. New York: Farrar, Straus, Giroux, 1983.
- Launay, Michel (éd.), *L'armistice de 1940*. Paris: Presses Universitaires de France, 1972.
- Lecléf, Edmond (red.), *Kardinaal van Roey en de Duitse bezetting in België. Akten en documenten uitgegeven door kanunnik E. Lecléf*. Bruxelles: Éditions A. Goemaere, 1945. Fr. ed.: *Le Cardinal van Roey et l'occupation allemande en Belgique. Actes et documents*. Bruxelles: Éditions A. Goemaere, 1945.
- Les Eglises protestantes pendant la guerre et l'occupation. Actes de l'Assemblée générale du Protestantisme français réunie à Nîmes, du 22 au 26 octobre 1945*. Paris: Fédération protestante de France, 1946.
- Les biens des victimes des persécutions anti-juives en Belgique. Spoliation – Rétablissement des droits*. Résultats de la Commission d'étude; Rapport final de la Commission d'étude. Bruxelles, juillet 2001.
- Longerich, Peter, unter Mitarbeit von Dieter Pohl (Hg.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust, 1941–1945*. München/Zürich: Serie Piper, 1990.
- Mechanicus, Philip, *In dépôt. Dagboek uit Westerbork*. Amsterdam: Van Gennep, 1989 (eerste druk 1964). Eng. ed.: *Waiting for death. A diary*. Transl. from the Dutch by Irene R. Gibbons. London: Calder and Boyars, 1968.
- Mendelsohn, John (editor in chief), *The Holocaust: selected documents in eighteen volumes*. New York: Garland, 1982; 18 vols. A Collection of primary contemporaneous documents on the Holocaust, about two-thirds in English, reproduced in facsimile format. All of the published materials are in the National Archives, having originated from such sources such as the State Department (Washington D.C.), OSS (Office of Strategic Services, Washington D.C.), and official German records. Documents are arranged in four categories: 'Preparation and planning' (vols. 1–7), 'The Killing of the Jews' (vols. 8–13), 'Rescue Attempts' (vols. 14–16), and 'Punishment' (vols. 17, 18).
- Monneray, Henri (dir.), *La Persécution des Juifs en France et dans les autres pays de l'Europe de l'Ouest, présentée par la France à Nuremberg. Recueil de documents* (préface de Edgar Faure). Paris: CDJC, Série “Documents”, no. 2, 1947.
- Nefors, Patrick, *Inventaris van het archief van de Dienst voor Oorlogsslachtoffers*, Ministerie van Sociale Zaken, Volksgezondheid

- en Leefmilieu, Dienst voor de Oorlogsslachtoffers (voorheen: Commissariat belge au Repatriement / Belgisch commissariaat voor de repatriëring) / Brussel: CEGES/SOMA, augustus 1997.
- Nestler, Ludwig (Hg.), *Die faschistische Okkupationspolitik in Belgien, Luxemburg und den Niederlanden 1940–1945*. Dokumentenauswahl und Einleitung von Ludwig Nestler, unter Mitarbeit von Heidi Böhme, Kurt Frotscher, Elke Heckert, Eva Hintze, Kerstin Weller und Brigitte Wölk. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften der [ehemaligen] DDR, 1990; *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945). Achtbändige Dokumentation*, Band 2.
- Nestler, Ludwig (Hg.), *Die faschistische Okkupationspolitik in Frankreich (1940–1944)*. Dokumentenauswahl und Einleitung von Ludwig Nestler, unter Mitarbeit von Friedel Schulz. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1990; *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945). Achtbändige Dokumentation*, Band 3.
- Nielen, Andreas, 'Die Besetzung Belgiens und Frankreichs (1940–1944) und die Archive der deutschen Militärverwaltung', 31 p.; zie: http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/belgien_frank_nielen.html
- Pätzold, Kurt (Hg.), *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung. Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933–1942*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam, 1984.
- Pétain, Henri-Philippe, *Discours aux Français, 17 juin 1940–20 août 1944* (edition of the speeches delivered by Marshal Pétain, prepared by Jean-Claude Barbas). Paris: Albin Michel, 1989.
- Polak, L. Ph., Liesbeth van Weezel (samenstelling), m.m.v. Henriëtte Boas, met een inleiding van J. Presser, *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland 1940–1945*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep / Joods Historisch Museum, 1965. Eng. ed.: *Documents of the persecution of the Dutch Jewry 1940–1945*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep / Joods Historisch Museum, second edition, 1979 (first ed. 1969).
- Poliakov, Léon, Josef Wulf (Hg.), *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Berichte*. Wiesbaden: Fourier, 1989 (Originalausgabe: Berlin: Arani Verlag, 1955).
- Poliakov, Léon, Josef Wulf (Hg.), *Das Dritte Reich und seine Diener (Auswärtiges Amt, Justiz, Wehrmacht). Dokumente*. Berlin: Arani, 1956.
- Poliakov, Léon, Josef Wulf (eds.), *Het Derde Rijk en de Joden. Documenten en getuigenissen*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1956. Bevattende een keuze uit de oorspr. Duitstalige editie, bewerkt door H. Wielek en vermeerderd met enige stukken over de jodenvervolging in Nederland (pp. 143–163, 190–193).
- Rauter, Hanns, 'Wesen und Geschichte der niederländischen Polizei', in: *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*. Im Auftrag des Reichskommissars Dr. Seyss-Inquart herausgegeben und bearbeitet von Dr. Freiherr M. du Prel unter Mitwirkung von W. Janke (Würzburg/Den Haag: Konrad Triltsch Verlag, 1941), pp. 107–130.
- Reeder, Eggert, und Walter Hailer, 'Die Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich', in: *Reich - Volksordnung - Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung*, vol. 6 (1943).
- Rémy, Dominique, *Les lois de Vichy. Actes dits "lois" de l'autorité de fait se prétendant "gouvernement de l'État français"*. Paris: Romillat, 1992. Contains an annotated collection of laws promulgated by the government in Vichy 1940–1944.
- Robinson, Jacob, with the assistance of A.D. Friedman (compiled by), *The Holocaust and After; Sources and Literature in English*. Jerusalem: Israel Universities Press, 1973. Yad Vashem & YIVO Joint Documentary Project, Bibliographical Series no. 12.
- Rüter, C. F., D. W. de Mildt (Hg.), unter Mitwirkung von L. Hekelaar Gombert, *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999*. 26 Bände. Amsterdam/München: Amsterdam University Press/F.G. Saur Verlag, 1968–2001.
- Sarraute, R., P. Tager (introduction), *Les Juifs sous l'Occupation. Recueil des textes français et allemands 1940–1944*. Paris: CDJC, 1945.
- Schenk, M.G., J.B.Th. Spaan (samenstelling), *De Koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. Koningin Wilhelmina gedurende de oorlogsjaren 1940–1945*. Utrecht: Ons Vrije Nederland, 1945. Tweede druk: Franeker, T. Wever, 1985.
- Seyss-Inquart, Reichsminister [Arthur], *Vier Jahre in den Niederlanden: Gesammelte Reden*. Berlin/Wien/Prag/Amsterdam: Volk und Reich Verlag, 1944.
- Sjenitzer-van Leening, T. M. (red.), *Dagboekfragmenten 1940–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954.
- Snatager, Herman, *Zo gaan we allemaal... Brieven van een vervolgd man 1941–1943*. Inleiding: J.W. Regenhardt, tekstverzorging: C. Keulen. Spaarndam: Ivoorzwart, z.j. [ca. 1988].
- Snoek, Johan M., *The Grey Book. A collection of protests against anti-semitism and the persecution of Jews issued by non-Roman catholic churches and church leaders during Hitler's rule* (Introduction by Uriel Tal). Assen: Van Gorcum, 1969.
- Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland; samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening 6/1941 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, [Mei] 1942; 103 p.
- Steinberg, Lucien, *Les Autorités allemandes en France occupée. Inventaire commenté de la collection de documents conservés au C.D.J.C., provenant des Archives de l'ambassade d'Allemagne, de l'administration militaire allemande et de la Gestapo en France*. Paris: CDJC, 1966.
- Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse tirannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten*. (Woord vooraf van aartsbisschop Johannes de Jong). Utrecht: Het Spectrum, 1945.
- Taguieff, Pierre-André, Grégoire Kauffmann, Michaël Lenoire, avec la participation de Robert Belot, Annick Duraffour, Marc Knobel, Claude Singer, Patrick Weil, *L'Antisémitisme de plume 1940–1944; études et documents*. Paris: Berg International Éditeurs, 1999: 'Documents': pp. 449–592.
- Taubes, I., *Persecution of the Jews in Holland, 1940–1945. Westerbork and Bergen-Belsen*. London: Wiener Library, 1945.
- Tijn-Cohn, Gertrud F. van, 'Bijdrage tot de Geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944' (gestencild rapport, geschreven op verzoek van het Amerikaanse Joint Distribution Committee. Nahariya, Palestina 1944; 100 p. + bijlage met 9 documenten). English edition: 'Contribution towards the History of the Jews in Holland from May 10th, 1940 to June 1944' (report, written at the request of the American Joint Distribution Committee. Nahariya, Palestine, 1944; 129 p. + appendix with 9 documents). In: NIOD, Doc I-1720B, a-1.
- Touw, H. C., *Het Verzet der Hervormde Kerk*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1946; 2 delen.
- The trial of Adolf Eichmann. Record of proceedings in the district court of Jerusalem*. State of Israel: Ministry of Justice, 1992; 9 vols., vols. 1–8: text; vol. 9: microfiche copies of the exhibits submitted by the prosecution and defence.
- Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946*

- (IMT). Nuremberg: International Military Tribunal, 1947-1949; 42 vols. This (English-language) set is also called the "Blue Series". Vol. 1: Official Documents; Vols. 2–22: Proceedings; Vol. 23: Chronological and Subject Index; Vol. 24: Document and Name Index; Vols. 25–42: Documents and other Material in evidence. (New York, 1971, reprint).
- Trials of War Criminals before the Nuremberg International Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946–April 1949* (TWC). Washington, D.C.: Government Printing Office, 1949-1953; 15 vols.; commonly called the "Green Series". Vol. 8: The RuSHA Case; Vol. 11: The Ministries Case; Vol. 12: The High Command Case.
- United Restitution Organization (U.R.O.), *Judenverfolgung in Frankreich. Dokumente*. Frankfurt am Main: U.R.O., 1959.
- Urteil in dem Strafverfahren gegen 1) Dr. Wilhelm Harster, 2) Wilhelm Zöpf, 3) Gertrud Slottke. Das Schwurgericht bei dem Landgericht München II, 12 Ks 1/66*. München, 8. März – 31. August 1967; 625 S. Auch veröffentlicht unter dem Titel: 'LG München II vom 24.02.1967, 12 Ks 1/66', in: C. F. Rüter, D. W. de Mildt, unter Mitwirkung von L. Hekelaar Gombert, *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999*. Band XXV: Die vom 24.11. 1966 bis zum 16.03.1967 ergangenen Strafurteile Lfd. Nr. 640–648 (Amsterdam/München: Amsterdam University Press/F.G. Saur Verlag, 2001), pp. 393–651 (geanonimiseerd).
- Veffer, A., *Statistische gegevens van de Joden in Nederland*. Rapport, Amsterdam, 1942.
- Veld, N.K.C.A. in 't (inleiding en redactie), *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976), deel I: *Inleiding / Documenten 1935–1942* (resp. pp. 1–440 en 441–908), deel II: *Documenten 1943–1945* (pp. 909–1714).
- Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete*. Brussel, 1940–1944.
- Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete / Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied*. Den Haag, 1940–1945, 6 banden.
- Verordnungsblatt für die besetzten norwegischen Gebiete / Forordningstidend for de besatte norske områder*. Oslo, 1940–1942.
- Visser 't Hooft, W. A., *The Struggle of the Dutch Church for the Maintenance of the Commandments of God in the Life of the State*. London etc.: World Council of Churches, 1944.
- Vosse, J. van de (inleiding), *Sobibor. Rapport van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, Tweede, verbeterde en aangevulde uitgave*. 's-Gravenhage: Het Nederlandsche Roode Kruis, 1947.
- Walk, Joseph (Hg.), *Das Sonderrecht für die Juden in NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien. Inhalt und Bedeutung*. Heidelberg/Karlsruhe, 1981.
- Whitcomb, Philip W. (transl.), *France during the German Occupation, 1940–1944: a collection of 292 statements on the government of Maréchal Pétain and Pierre Laval*. 3 vols. Stanford Cal.: The Hoover Institute on War, Revolution and Peace, 1958-1959; 3 vols., 1666 p.
- Wildt, Michael (Hg.), *Die Judenpolitik des SD 1935–1938. Eine Dokumentation*. München: Oldenbourg, 1995.
- Witte, Peter, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann, Andrej Angrick (bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von), *Der Dienstkalender Heinrich Himmler 1941/42*. Hamburg: Hans Christians, 1999; 789 p. (Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte, herausgegeben von der Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg, Quellen Band 3).
- Het Woord als Wapen. Keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940–1945*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1952. (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam: Bronnenpublicaties, Diversen, Nr. 1).

7.5 Geraadpleegde ongepubliceerde bronnen

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (NIOD)

– Duitse instellingen en personen in bezet Nederland

Archief (Arch.) Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete (Arthur Seyss-Inquart):

collectie-nummer (coll. nr.) 14: Stab, 1940-1944

coll. nr. 15: Fernschreibstelle (telexberichten), 1940-1943

coll. nr. 17 (na nieuwe inventarisatie: coll. nr. 14): Präsidialabteilung (Chef: Hans Piesbergen), 1940-1945

Arch. Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (VuJ, Friedrich Wimmer):

coll. nr. 20: Stab, 1940-1945

coll. nr. 21: Hauptabteilung (HA) für allgemeine Angelegenheiten, Abteilung Rechtsetzung und Staatsrecht, 1940-1945

coll. nr. 25: HA Inneres, Abteilung Inneres – Verwaltung, 1940-1944 (o.a. Ernst Althaus)

coll. nr. 32: HA Erziehung und Kirchen, 1941-1944

Arch. Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft (Hans Fischböck):

coll. nr. 39: Stab, 1940-1944

coll. nr. 44: Wirtschaftprüfstelle, 1940-1945

coll. nr. 53: Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung (GSV, Präsident Reinhard Jakob), later: Hauptabteilung Soziale Verwaltung, 1940-1945

coll. nr. 56: Abteilung Siedlung und Bauten, 1940-1945

Arch. Generalkommissar zur besonderen Verwendung (Fritz Schmidt 1940-43, W.P.A. Ritterbusch 1943-45):

coll. nr. 61: Stab

Arch. Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF), Generalkommissar für das Sicherheitswesen (Hanns Rauter):

coll. nr. 77: HSSPF, 1940-1945

coll. nr. 78: Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)

coll. nr. 79: Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Amsterdam, 1941-1944

coll. nr. 80: Befehlshaber der Ordnungspolizei (BdO)

Arch. Beauftragten des Reichskommissars, coll. nr. 86:

- Beauftragter des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam

Deutsche Reichsbahn – Bahnbevollmächtigte bei den niederländischen Eisenbahnen, 1940-1945, coll. nr. 89

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (EER), 1942-1943, coll. nr. 93a.

– Nederlandse instellingen en personen in bezet Nederland

Departement van Justitie:

coll. nr. 100a: Procureur-generaal Amsterdam, 1940-1944

Departement van Binnenlandse Zaken:

coll. nr. 101a: Mr. K. J. Frederiks, 1940-1944

Coördinatie-Commissie, ingesteld door de Nederlandsch Israëlitische en Portugeesch-Israëlitische Kerkgenootschappen, 1940-1941, coll. nr. 181d

Jacques H. Aa, 1941-42, coll. nr. 181g (werkzaam bij Commissie Onderwijs van de Joodsche Raad voor Amsterdam), m.n. het door hem samengestelde, ongepubliceerde rapport 'De maatregelen inzake het Onderwijs aan Joodse leerlingen, van augustus 1941 tot mei 1942'.

Prof. dr. D. Cohen, 1935-1949 (1954), coll. nr. 181j (voorzitter van de Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943)

Joodsche Raad voor Amsterdam, 1941-1944, col. nr. 182.

– Na-oorlogse instellingen (en personen)

coll. nr. 198: Alfabetische en systematische catalogi van boeken en brochures

– Overige collecties

Collecties bestaande uit (foto)kopieën en/of originelen uit archieven elders:

coll. nr. 206: Collectie Moskou

coll. nr. 207: Foreign Office (London) – State Departement (Washington DC) (FO/SD), 1933-1945

coll. nr. 210: (voormalig) Berlin Documentation Center (BDC, thans in Bundesarchiv Berlin, BAB), 1933-1945

coll. nr. 215: Collectie Duitse instellingen buiten Nederland (CDI), 1933-1945

- Militärbefehlshaber in Frankreich (MBF)

coll. nr. 216: Collectie Nederlandse Overheidsinstellingen (CNO), 1939-1945

- Notulen en circulatiestukken Secretarissen-generaal (CSG) (na nieuwe inventarisatie: coll. nr. 216a, m.n. inv. nr. 1e)

- Circulaires Departement van Binnenlandse Zaken

- Departement van Justitie

coll. nr. 216a: Mr. C.J.M. Schaepman, 1940-1948 (secretaris van het College van Secretarissen-generaal)

Speciale collecties over onderwerpen en personen:

coll. nr. 245: Erelijst van gevallen

coll. nr. 248: Documentatie I (Personen) (Doc I)

coll. nr. 249: Documentatie II (Zaken) (Doc II)

coll. nr. 250f: Gevangenen en concentratiekampen – Amersfoort

coll. nr. 250g: Gevangenen en concentratiekampen – Vught

coll. nr. 250i: Gevangenen en concentratiekampen – Westerbork

coll. nr. 251: Afdeling Onderzoek Gevangenen en Concentratiekampen, Algemene Verslagen (OGC)

coll. nr. 253a: Telexberichten ANP, 1940-1944

coll. nr. 270c: Proces Adolf Eichmann, 1937-1945, 1960-1961

coll. nr. 270d: Proces Erich Rajakowisch, 1963-1965

coll. nr. 270g: Proces Wilhelm Harster, Wilhelm Zöpf, Gertrud Slotke, 1945-1948, 1964-1967.

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

– Archief Ministerie van Justitie (MvJ):

- Directoraat-Generaal van Politie (DGvP)

- Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).

Gemeente-Archief, Amsterdam (GAA) (vanaf september 2007: Stadsarchief Amsterdam)

– Collectie 5166: Burgemeester en wethouders

– Collectie 5181: Bureau Algemene Zaken

– Collectie 5225: Oud-archief Bureau Hoofdcommissaris van politie:

- Bureau Hoofdcommissaris (BHC), Kabinet Hoofdcommissaris (KHC), Politiebataljon Amsterdam (PBA).

Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, Brussel (SOMA)

- Proces Kurt Asche, arch. nr. AA 377. Werkkampen voor joden uit België in Noord-Frankrijk, arch. nr. AA 1171.

- Benedictus, Maurice, 'Historique du problème juif en Belgique, depuis le 10 mai 1940 jusqu'au 31 décembre 1942', en 'La Question juive. Position du Problème au 31 décembre 1942'; rapporten, opgesteld door het voormalig hoofdbestuur lid van de AJB, in Lissabon, 18 februari 1943, microfilm 41. Oorspronkelijke exemplaren in: Archief Ministère belge de la Santé Publique et de la Famille, Bruxelles (afk. MSP)/Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin.

- Salomon Van den Berg, *Journal de guerre*, s.l.[Bruxelles], s.d. Ongepubliceerd dagboek, kopie van de getypte versie in SOMA.

Joods Museum van Deportatie en Verzet, Mechelen (JMDV)

- Benedictus, Maurice, 'Historique du problème juif en Belgique, depuis le 10 mai 1940 jusqu'au 31 décembre 1942', en 'La Question juive. Position du Problème au 31 décembre 1942'; rapporten, opgesteld door het voormalig hoofdbestuur lid van de AJB, in Lissabon, 18 februari 1943, oorspronkelijke exempl. Archief MSP; afschriften van deze rapporten in JMDV en in YVA.

Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris (CDJC)

Recueil de [2000] documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940-1944). Samenstelling: Serge Klarsfeld (beperkte uitgave, New York: The Beate Klarsfeld Foundation, 1979-1980; 11 delen).

Yad Vashem Archives, Jerusalem (YVA)

- RG (Record Group): O.2, O.29, O.3 (Testimonies department).

Beit Lohamei Haghetat (The Ghetto Fighters' House) Archives, Israël (BLH)

- Nederlandse afdeling:

- Persoonsdossiers (001-500)

- Themadossiers (501-).

Wiener Library/Institute for Contemporary History, London (WL)

- Knipselarchief (Press clippings).

SUMMARY

Comparing the Persecution of the Jews in France, Belgium and the Netherlands, 1940-1945: Similarities, Differences, Causes

The central aim of this study is to compare the persecution and deportation of the Jews in France, Belgium and the Netherlands in the Second World War. The focus is on the question: What accounted for the striking differences in the Jewish victimization rates in these three Western European parliamentary democracies with a liberal tradition? Of the estimated 320,000 Jews in France in 1940, about 80,000 (25%) did not survive, of the approximately 66,000 Jews in Belgium, about 25,000 (40%) were deported and killed, and of the 140,000 Jews in the Netherlands, approximately 104,000 (75%) fell victim to the persecution.

The central question formulated at the beginning of Chapter 1 is followed by a survey of the literature on the persecution of the Jews in each of the three countries. Various explanations given in the publications of the national differences in victimization in Western Europe are summarized and discussed. Lastly, this chapter describes the comparative method applied in this study.

In France and Belgium, the historical research on the Nazi occupation in the Second World War in general and the persecution of the Jews in particular evolved separately for decades. Greater integration was not attained until the late 1980s. In the Netherlands, the research was integrated from 1945 onward. The reasons for the prolonged difference were that unlike Belgium and France, the Netherlands had no recent experience of occupation before 1940, the impact of the persecution and destruction were the severest on Dutch Jewry, and the great majority of the Dutch Jewish victims had been highly acculturated and belonged to a community with full civic equality for generations, whereas in Belgium and France most of the Jewish victims were immigrants and refugees. In all three countries, the literature had strongly political and moral elements, first accentuating the Resistance in the 1950s, and then shifting the emphasis to collaboration in the late 1960s. In France, this meant broader research on the persecution of the Jews only became feasible after greater insight was attained into the nature of the Vichy regime (Michel, Jäckel, Paxton). Innovative studies on the persecution of the Jews were published in the Netherlands in the 1960s and 1970s (Presser, De Jong), but this was not the case in France and Belgium until the 1980s (Marrus & Paxton and Klarsfeld in France, Steinberg in Belgium). In France and Belgium, the war crime trials played an important role in this connection. Since the 1980s, the historical research and publications in all three countries have been increasingly characterized by a more matter-of-fact, analytical approach (e.g. Azéma & Bédarida in France, Van Doorslaer in Belgium, Blom and Hirschfeld in the Netherlands). Since then, any number of detailed and local studies have been published on the persecution of the Jews (e.g. Peschanski and Baruch in France, Saerens in Belgium, Meershoek in the Netherlands).

The literature on the Nazi persecution of the Jews in Europe contains few if any balanced and explicitly comparative studies. With the exception of a quantitative sociological comparison at the end of the 1970s (Fein), which elicited fundamental criticism, the literature only cites disparate, brief and to some extent clearly contradictory reasons for the national differences in victimization.

Using the comparative causal mode of explanation as is summarized and analysed by sociologist and philosopher of history Lorenz, this study assesses and explains the similarities and differences, carefully balancing or ruling out competing causal explanations. The comparative causal explanation in this study is mainly of a synchronistic nature. On the basis of explicit chronology and periodization, and three foci for analysis – the occupiers, national factors, and the Jewish populations – thirty-five comparison factors are distinguished. In the final comparative analysis (Chapter 5), their relevance or causal weight is specified in relation to the emergence of national differences in the numbers and percentages of victims.

Chapter 2 addresses the establishment of the Nazi occupation regimes, the position of the local authorities, and the Jewish populations in the three countries before and at the beginning of the occupation. There is also a section on the general evolution of Nazi Germany's anti-Jewish policy on the 'Final Solution' between 1939 and 1942, when the primary initiative and ideological driving force for the deportations and genocide came from the wielders of power in Berlin. Since it is an established fact that the French government in Vichy had already prepared its first anti-Jewish legislation, applicable throughout France, before the first German ordinances were issued, special attention is also devoted to the background, establishment and nature of the Vichy regime and the history of French anti-Semitism in the nineteenth and early twentieth century.

The conquest of territory in Western Europe in April – June 1940 generated two factors to be taken into consideration by the decision-makers in Berlin. Firstly, Germany did not have adequate personnel or financial resources to administer all the territories directly. To preserve law and order and see to the smooth integration of the national economies into the German war effort, supervisory administrations were established. As much as possible, they left day-to-day matters to the local bureaucracy. Secondly, hundreds of thousands of Jews had come under German control as a result of the new conquests, thus expanding *the Jewish question*. Until then, Germany had pursued a policy of forced Jewish emigration. Wartime conditions, however, hampered international shipping and most countries closed their borders to Jewish refugees. A policy of terror and concentration of Jews in ghettos, as in occupied Poland, was not in keeping with the general occupation conception for Western Europe, since it would jeopardize the intended cooperation with the local authorities.

The German army, the Nazi Party and the SS and police apparatus vied for maximum influence in the occupation regimes as part of the general rivalry for power. In contrast to Belgium and the Netherlands, a large part of France remained unoccupied, and that country continued to exist as a state, maintaining a government with its seat in Vichy. Moreover, since the French and Belgian coast was to be the site of the intended attack on Britain, occupied France and Belgium were put under military administration. In the Netherlands though, the German armed forces did not prevail in the power struggle; here an SS and Nazi Party-dominated civilian occupation administration was installed, similar to the one installed in Norway a month earlier. Unlike France, the Netherlands and Norway were both considered *Germanic* regions. As a direct consequence of the civilian occupation regime in the Netherlands and of Hitler's Nazification order, leading figures were appointed with a strong ideological background in an effort towards the gradual self-Nazification of the Dutch.

The French Cabinet was headed by Prime Minister Pétain, who had been appointed shortly before the armistice of June 22, 1940. With the consent of a majority in Parliament, it abolished the democratic system. Pétain became head of state (*Chef de l'État*) and had sweeping powers to rule the country. With the exception of Laval, his government in Vichy barely included any of the politicians of the previous Third Republic. State power mainly passed into the hands of former top civil servants, who now became Cabinet Ministers. In practice, this heralded the beginning of a conservative authoritarian regime that was bent on maximum autonomy for France in a German-dominated Europe and opted for a *politique de collaboration* with the occupying force. The new government launched a nationalistic, corporatist and xenophobic domestic program: the *Révolution nationale*. Family values, patriotism and traditional Christian principles were to be reinforced by legislation, education, the church authorities, the civil service and the local notables. French society would no longer have room for certain groups: Freemasons, Communists, other political dissidents, most foreigners and last but not least, Jews.

Unlike France, in the Netherlands and Belgium the Cabinet Ministers went into exile when the Germans invaded in May 1940. The Secretaries General of the Cabinet Ministries received orders to stay in office and cooperate with the occupying authorities. The two countries were cut off from the world overseas and to keep the economy running, both of them depended

on Germany. Trade and industry and numerous social organizations adapted to the new circumstances in the summer of 1940. German rule seemed permanent.

The Jews did not have solid communities with a majority consensus on their Jewish identity in any of the three countries. There were numerous economic, social, cultural and religious differences and internal conflicts. As a consequence of late nineteenth and early twentieth-century processes of economic and cultural modernization and secularization, on the eve of the German occupation, the Jewish populations were characterized by diversity and dissension. Most of the Jews in the Netherlands had been emancipated for generations, acculturated and partly assimilated, though this was not at all the case in Belgium, where about 90% of the Jews were immigrants from Eastern Europe and recent refugees from Germany. France was in between in this respect, and as in the Netherlands, there was a large group of integrated, acculturated Jews, though there was also a group of about equal size of refugees and immigrants without French citizenship.

The escape and emigration options during and shortly after the Nazi invasion in 1940 can account for a maximum of 5.5% and 9% respectively of the total survival rates of 75% of the Jews in France and 60% in Belgium. Since the difference between the two countries is no more than 3.5%, this factor can only explain less than a quarter of the total difference of 15% in the survival rates. In the Netherlands, the escape and emigration options during the Nazi invasion were less than a 0.5%.

The first section of Chapter 3 addresses the Nazi anti-Jewish policies in the three countries from the summer of 1940 to the summer of 1942, in particular the internal power relations in the occupation regimes and their effects on the policies. These were important determinants for how the occupiers organized the deportations at a later stage.

France and Belgium on the one hand and the Netherlands on the other had different types of occupation administration, military and civilian respectively, but in the fall of 1940 the occupiers in all three countries cautiously and gradually launched their anti-Jewish policy in a predominantly orderly, administrative fashion. This was in keeping with the conception of supervisory occupation administrations. In addition, the Vichy government in France had started its own policy against the Jews that the German authorities in the occupied zone could partly rely on. In 1941, the German Security Police in all three countries made an effort to centralize the anti-Jewish policies via new institutions with either indirect German influence (CGQJ in France, the failed proposal for a similar general commissariat in Belgium) or direct SS control (*Zentralstelle* in the Netherlands). These efforts were only partially successful if at all. Rather than facilitating the German objectives, the CGQJ soon created obstacles. This was clear during the efforts of the Security Police to further intern the Jews in the occupied zone and establish one mandatory Jewish organization. Both efforts were preceded by tardy negotiations and the ultimate results signified a lack of SS control over the Jews in France as compared with the Netherlands.

After the German attack on Russia in June 1941, the occupation policy in all three countries became more demanding, especially the anti-Jewish policy. New and more radical measures against the Jews started to generate growing passive resistance among national and local authorities – such as sluggish or inadequate implementation of certain decrees – and there was an increasing tendency on the part of the Nazis to abandon the use of long hierarchic lines in Jewish matters. To be more efficient, the Nazi authorities preferred or felt compelled to direct other anti-Jewish measures themselves on a *local* level. Especially the SS strived for the direct use of imposed Jewish organizations such as the Amsterdam Jewish Council or, as in Belgium and France, exerted strong pressure on the military administration and national authorities to impose mandatory organizations of this kind on the Jews. This led to the AJB in Belgium and the UGIF in France, both created in November 1941. However, unlike the case in the Netherlands, where the Amsterdam Jewish Council was subordinated and responsible solely to the *local* German authorities, in Belgium and France at first similar imposed organizations were of less importance and partly (AJB) or entirely (UGIF) subordinated to the *national* authorities.

In France, the efforts of the German Security Police to get more of a grip on the anti-Jewish policies converged with a broader struggle by the SS to gain control over the police at the expense of the military administration. In the spring of 1942, this struggle was concluded in favor of the SS with the nomination of a Higher SS and Police Leader (HSSPF) in Paris. But the French authorities largely maintained control over the Jews, including those in the occupied zone. In Belgium, the military administration wanted to prevent the Security Police from pursuing an independent Jewish policy. In the Netherlands, where all the police fell under the HSSPF from the start, disputes were not so much about the contents and objectives of the anti-Jewish policy itself, but about competencies. Following the meeting at Wannsee near Berlin in January 1942, the German Security Police in France, Belgium and the Netherlands had control over organizing the impending systematic deportations, largely bypassing the occupation administrations.

The second section of Chapter 3 deals with the local authorities' role in the anti-Jewish policy, the responses in society and the attitudes of the non-Jewish population. The anti-Semitism of the French state (*antisémitisme d'État*) was based on a policy of unification through exclusion. The exclusion was of a mainly legal nature and aimed at the complete abolition of the emancipation of 1791. In this respect, no clear distinction was drawn between Jews with and without French citizenship, as became evident in the Jewish laws passed in 1940 and June 1941. In addition, French government policy was especially directed against Jewish foreigners; this was a continuation and expansion of the French refugee policy of the late 1930s. Foreigners were interned in camps under very poor conditions, awaiting emigration, deportation or repatriation. On the basis of the German decree of late September 1940, the French authorities carried out a registration of the Jews in the occupied zone, counting 165,000 Jews, about 90% of whom lived in the Paris region. In December 1940, Pétain removed Laval from office and in early 1941, he was replaced by Admiral Darlan. From the fall of 1940 onward, the French government made efforts to obviate the German decrees removing Jews from the economy (Aryanization) by issuing its own laws and measures. A law passed in early June 1941 summoned all the Jews in the unoccupied zone to report for registration. This resulted in a total figure of 140,000 including the internees in the camps, to which the French authorities added an estimated 15,000 unregistered children and evaders. Though characterized by rivalry, the French and German policies on the Jews were also often complementary. After the German attack on Russia in June 1941 and the frequent attacks by Communist and other Resistance groups on German servicemen and buildings in occupied France, increasing legislative and police intervention by the Nazi administration became an ever growing serious problem for the French authorities. Vichy reacted by passing new repressive laws and creating special ideologically imbued police services. Pétain decided to dismiss Darlan in April 1942 and call back Laval as Prime Minister, mainly because until then, the general collaboration policy had cost France too many concessions and yielded nothing. Laval went even further towards total collaboration in an effort to make France's economy, administration and police indispensable to the Germans and compel them to make substantial concessions regarding occupation costs, executive powers in the occupied zone, the demarcation line and the return of French prisoners-of-war.

The central focus of the French-German negotiations in May – July 1942 was on the French sovereignty in the occupied zone, French police competence there, mandatory labor of Frenchmen in Germany and deportation of the Jews. The outcome of the negotiations on a high political and police level was to prove crucial at the start of the large-scale deportations.

In Belgium and the Netherlands, the Nazis actively incorporated the state bureaucracy into the preparations for the anti-Jewish decrees and measures. At first, the anti-Jewish policy provoked objections on the part of the highest civil servants, the Secretaries General. In both countries, they cited the fact that the Constitution clearly prohibited racial or religious discrimination. In Belgium, the German military administration did not press them any further. Instead they issued and enforced the decrees themselves or ordered lower-rank Belgian state agencies to cooperate. The Belgian civil service followed the guideline that it was forced to implement the German decrees but would not take any steps to ensure their effectiveness.

According to this line of reasoning, Belgian civil servants were *undergoing* occupation policy rather than actively *taking part* in it. Thus the Belgian administrative apparatus moved towards submissive but indolent cooperation. In the Netherlands, after Nazi pressure and the deletion of the pertinent articles from the Dutch Constitution via a decree issued by the *Reich* Commissioner, the Dutch Secretaries General acquiesced and began to cooperate. The registration of the Jews was carried out by the local authorities in both countries, but less strictly and only on a local level at first in Belgium. In the Netherlands, where the civil service processed the data centrally, everyone with as much as one Jewish grandparent had to register. This brought the total figure up to 160,000 instead of 140,000. In Belgium, the registration figure was 42,000 at first and the German authorities estimated the number of unregistered children up to the age of 15 at another 10,000. After new registrations in 1941 and early 1942, actively supported by a Belgian anti-Semitic group, the Nazi police obtained the personal data of more than 56,000 Jews in Belgium.

If we compare the role and reactions of the local authorities in regard to the occupation policy in general and the Jews in particular, we conclude that by the spring and early summer of 1942, on the eve of the deportations, there had been a process of increasing *dissociation* in Belgium and the Netherlands in regard to the anti-Jewish policy: the Jews were gradually transferred entirely out of the control of the Dutch and Belgian authorities. With the exception of the Dutch work camps for Jewish men, the involvement of the national authorities in the anti-Jewish policy had decreased in the Netherlands and the function of the Amsterdam Jewish Council had increased. By the early summer of 1942, the only exception to the disconnection in Belgium were the AJB directors and the small group of Jews with Belgian citizenship. Instead of a disconnection with regard to decision-making on anti-Jewish policies between the German and local authorities on the national level as in the Netherlands and Belgium, in France there was a continuing interaction on the national level between the German and local authorities in this connection. These national differences were to have crucial consequences at the time of the large-scale deportations.

Based on our comparison of the three societies' responses in 1940 – 1942, we can conclude that the protests against the anti-Jewish policy, at first in the fall of 1940 and then culminating in the February Strike in 1941, were the most vehement in the Netherlands. In France and Belgium, indifference and passivity dominated. However, the protests and strike in the Netherlands did not in any way mitigate or delay the implementation of the anti-Jewish policy there. Due to the rapidly deteriorating economic situation and food shortages in France and Belgium in 1940 – 1942, which were far worse than in the Netherlands, and because of their prior experience with occupation in the First World War, underground and resistance organizations emerged earlier on the national level there than in the Netherlands.

At the end of 1940 or early in 1941, the Jews themselves in all three countries created new organizations or committees to better serve their interests in the face of the occupation and persecution. These organizations were continued in an adapted form as mandatory organizations from the fall of 1941 onward, which resulted in the AJB in Belgium and the UGIF-Nord in occupied France. They did however retain a certain degree of independence. In the Netherlands, the committee created by the Jews at the end of 1940 was effectively ignored by the occupier, marginalized and ultimately dissolved in the fall of 1941. Instead, in February 1941, the occupier ordered the formation of a Jewish council (*Judenrat*) in Amsterdam that was to be directly subordinate and responsible to the Nazi civilian and police authorities in the city. Later, the council developed into a country-wide, highly bureaucratic organization that the Nazi decrees and measures made the Jews increasingly dependent upon. Nazi intimidation and allusions to Mauthausen concentration camp effectively made many Jews comply with the regulations. Young Jewish men had been arrested at random in February, June and September 1941 and deported to this camp, and hundreds of death notices had come from there.

On the eve of the deportations, there were clear differences in the positions of the various Jewish organizations and consequently in the positions of the Jews in the three countries. Due to the continuous involvement of the German and French authorities and agencies in the anti-

Jewish policy and the preparations for the deportations, the UGIF-N was only enlisted to a limited extent and its role remained confined to supplying necessities to the interned Jews about to be deported. The SS thus had much less of a grip on the deportation of the Jews in France than in Belgium and even more in the Netherlands, where the Jewish Council had been used in the preparation and implementation of the regulations at a relatively early stage. In Belgium, the AJB was in between in this respect because it was mainly subordinate to the military administration instead of the local authorities as in France, or the German civilian and police authorities on the local level as in the Netherlands. It was not until shortly before the deportation began that the SS gained more direct influence over the AJB. As a result, the AJB could be enlisted in the administrative preparation of the first deportations.

The first section of Chapter 4 describes and analyses how the deportations were organized and carried out by the Nazis in France, Belgium and the Netherlands. We investigate and compare the following six aspects of the Nazi efforts: planning the deportation numbers, transport (availability of trains), size of available police forces, capacity of transit camps, freedom of action of the German agencies directly involved, and the methods used by them in seizing the Jews for deportation. How did these factors influence the differences in the percentages of Jews deported from the three countries? The second section of Chapter 4 addresses the role of the national authorities and local police in the process, the societies' responses and the hiding and escape options in the three countries. The last section examines the role and responses of the Jewish organizations and the Jewish population confronted with mass arrests and transport to the so-called *compulsory work camps in Germany under police supervision*.

In comparing the occupiers in France, Belgium and the Netherlands at the time of the deportations, ultimately the differences in the type of occupation administration – military versus civilian – were not of decisive importance. Although the military administration in France did initiate the first deportations of the Jews, with the introduction of the HSSPF in France in the spring of 1942 the SS acquired full control over Jewish as well as police matters. Unlike the case in Belgium and the Netherlands, however, a conflict of interests soon developed in France *within* the German Security Police, resulting in a weaker position of its anti-Jewish section. This was clearly demonstrated when the French special anti-Jewish police were disbanded. According to the new German-French police agreement of July 2, 1942, the Vichy government now only allowed its police to arrest Jews without French citizenship for deportation. The course of the deportations in the three countries shows that logistic aspects such as the transport capacity and the capacity of the transit camps were not crucial explanatory factors for the lower percentage of Jewish victims in France. Variations in the relative freedom of action of the anti-Jewish sections of the German Security Police in each of the countries proved to be a more important factor. It is striking that the German Security Police's anti-Jewish section in France was curtailed by its own SS superiors. This was directly related to considerations of the Vichy government since, influenced by church protests and American pressure, starting in September 1942 it no longer permitted the French police to arrest Jews on the same scale as in July and August of that year. To maintain law and order and in view of France's important economic contribution to the German war effort, the SS police chiefs nonetheless gave priority to continued general cooperation with the Vichy regime, and as a result the deportations were interrupted in October 1942 and from late March to June 1943. Unlike the case in France, in the Netherlands the anti-Jewish policy as part of the decision-making process became more and more of an *exclusively* German matter in 1941, implemented in part via the Amsterdam Jewish Council. Though they refused to share responsibility for the deportations, by March 1942 most top Dutch civil servants had resigned themselves to the HSSPF order removing the Jews from their authority. The German authorities in charge of the persecution now had much more leeway, which enabled them to effectively organize the deportations. In comparison with the situation in the Netherlands, the German SS agencies in Belgium in charge of the deportations were only given sufficient freedom of action shortly before the actual departure of the first trains, and thus had little time for extensive planning and preparations. In addition, they had no police force at their direct

command that could be used at all times, as in the Netherlands, nor could the regular local police be systematically employed for mass roundups as was the case at first in France. As regards German and Belgian police competencies as well as the AJB, the German Security Police in Belgium had no choice but to cooperate closely with the military administration and its agencies.

As regards the precise role of the regular local police, the research results can be summarized as follows. Of the nearly 76,000 Jews deported from France, a proven minimum of about 46,000 (or 61%) were seized exclusively or mainly by the regular French police (Paris police prefecture, municipal police, *gendarmarie* etc.). About 30,000 deportees (or 39%) were seized by the German Security Police, the German Military Police, special squads under the German Security Police that included miscellaneous French forces – members of radical collaborationist groupings, the paramilitary *Milice* (French Militia) or other pro-Nazi elements – or were turned in by individual denouncers. As to the more than 25,000 Jews transported from Belgium to the Nazi death camps, the regular Belgian authorities and regular police were directly involved with at most about 4,300 (17%), mostly from the Antwerp area. So the large majority of Jewish deportees in Belgium fell into Nazi hands in a variety of other ways, i.e. by written call-up orders at the beginning, mass roundups by the German Military Police, individual arrests and arrests in small groups either by other German agencies connected with the military administration, such as currency police units and border patrol police, or by pro-Nazi elements and individual Belgians often connected with the German Security Police and SS. Of the approximately 107,000 Jews deported from the Netherlands, at least 26,000 (or 24%) were arrested exclusively or mainly by regular Dutch police (municipal police, *marechaussee*). More than 80,000 were seized by other forces or in another way, i.e. by written call-up orders, the German Order Police, the Security Police, newly trained pro-German police units such as the Amsterdam Police Battalion, members of the Dutch National Socialist party or the Dutch SS who served in the Voluntary Auxiliary Police, other pro-Nazi elements and individual denouncers.

After the deportations began in the summer of 1942, the first forms of organized help for people in hiding in all three countries focused on Jewish children. In France and Belgium, this was partly a continuation of the general relief work for children that had already started in 1941 because of the food shortages. From August and September 1942 onward, the infrastructure that was often already in place, e.g. children's camps, was used for Jewish children. In the Netherlands, where the scarcity was less dramatic, the first steps to help Jewish children were taken by private individuals, mostly students. It was months before a professional rescue network was set up.

In September – October 1942, when compulsory labor in Germany was introduced for French and Belgian men, they were now in a situation similar to the one the Jews had been in for months, facing the threat of deportation. Jews went into hiding side by side with Frenchmen and Belgians who now realized the impact of the persecution. The general indignation about the compulsory labor was advantageous for the persecuted Jews. Networks where non-Jewish and Jewish individuals and organizations worked together gradually became of crucial importance to Jews who had gone into hiding. In France this often went via cooperation with humanitarian aid organizations, and Roman Catholic and Protestant individuals and organizations worked with Jewish underground and relief organizations with funding from American Jewish organizations like the Joint Distribution Committee via Switzerland. In Belgium, hiding and escape options were supported by the leftist general underground organization Independence Front that the Committee for the Defense of Jews – set up by Jews themselves – was an integral part of. Thousands of people were willing to help Jews hide in Belgium, often for payment. Even more people offered indirect support by supplying false identity papers for Jews who went underground or rented rooms and tried to blend into society as inconspicuously as possible.

A similar fright as in France and Belgium in September – October 1942 occurred in the Netherlands at the end of April and early May 1943, with country-wide strikes after the re-imprisonment of all the former Dutch military men was announced. In the following months, when the compulsory male labor in Germany was further stepped up, the hiding options in the Netherlands were increasingly professionalized via agencies like the National Organization for

Aid to People in Hiding and the National Assistance Fund. This also improved the chances for the remaining Jews to go into hiding. However, since the deportations had been going on for more than a year and about 80,000 Jews (75% of the 107,000 deportees) had already been deported, it is clear that unlike the case in France and Belgium, until then the hiding options had been of less significance for the survival of the Jews in the Netherlands. For a long time, the aid to Jews in hiding in the Netherlands was the product of individual contact between Jews and non-Jews, whereas in France and Belgium the collective efforts of networks and organizations started earlier and were on a larger scale. In France this was particularly true of the escape routes to Switzerland and Spain, although the routes were arduous and hazardous and thus mainly suitable for healthy young people, and required large sums to be paid to the mountain guides. Moreover they involved a great deal of deceit and betrayal. Since the borders of Belgium and the Netherlands were more strictly guarded and they had no neutral neighbors, there were absolutely and relatively fewer successful escapes of Jews from these countries than from France.

The Jewish responses to the deportations were a major factor in the national differences in victimization. In the Netherlands, the Jewish response was largely determined by how the deportations were organized and the dearth of alternative organizations or leaders with sufficient authority and support. The prolonged lack of sufficient hiding options, the SS intimidations citing Mauthausen concentration camp, the direct subordination of the Amsterdam Jewish Council to the German Security Police, the very limited manoeuvring space for the Council and the predominantly integrated and acculturated background of the Jewish population led to a situation where passivity was facilitated. In France and Belgium, the predominantly Eastern European background of the Jewish immigrant populations targeted for deportation and their degree of organization played a major role in the development of Jewish self-help and underground organizations. After the large-scale roundups in Belgium, the significance of the AJB soon decreased for the remaining Jewish population as well as the occupier. At the same time, hiding options emerged and were used by the remaining Jews, at first often on an individual basis, but as of late 1942 and early 1943 largely through the CDJ. This Jewish underground organization had been set up in September 1942 on the basis of cooperation between Communists, Zionists and certain lower-ranking AJB staff members. It was financially supported by the American Jewish Joint Distribution Committee via Switzerland and France and backed by the above-mentioned Independence Front. Jewish self-help and resistance organizations also developed in France, but due to a profound ideological split and divergent views on priorities between Communist and non-Communist immigrants, it took much longer, up to mid-1943, to overcome the differences and create forms of organized cooperation regarding hiding and escape options. This period (spring 1943) coincided more or less with the months when the deportations in France were interrupted for *other* reasons on the part of the occupiers and Vichy. In so far as there was anything but passivity in the Netherlands, until early in 1943 the responses focused on an optimal use of the legal option, i.e. temporary exemption from deportation, created by the occupiers as part of the deportation system.

In Chapter 5, the comparative causal method is used on the overall research results. This leads to the conclusions on the main causes of the national differences in Jewish victimization. For each consecutive phase of deportation, the conclusions can be formulated as follows.

In the first phase of the deportations, June 1942 to mid-November 1942, the difference of 10% between France (13%) and the Netherlands (23%) was caused by the attitude of the highest local authorities in France in September – October. The difference of 12% between France (13%) and Belgium (25%) can also be explained by this factor. The ultimate difference of 15% in the victimization rate between France and Belgium has thus been largely explained. Since the victimization rate in Belgium (25%) was proportionately still higher than in the Netherlands (23%) in this first phase, the causes of the ultimate difference between the two countries (Belgium 40%, the Netherlands 75%) are to be found in the following phases of deportation.

In the second phase of the deportations, mid-November 1942 to mid-June 1943, the difference of 25.5% between France (2.5%) and the Netherlands (28%), as in the previous phase,

was caused by the attitude of the highest local authorities in France, although in the Netherlands the freedom of action of the German agencies that were directly involved was the most important factor. The difference of 2% between France (2.5%) and Belgium (4.5%) can also be explained by the attitude of the highest local authorities in France. So in combination with the first phase, the total difference of 15% between France and Belgium has now been almost completely explained. The difference of 23.5% between Belgium (4.5%) and the Netherlands (28%) had complex causes: in Belgium the interaction between the resistance and the hiding options as national factors and the Jewish response, and in the Netherlands the interaction between the methods used by the German agencies directly involved and the role and responses of the imposed Jewish organization and the Jewish population. So unlike the first phase of the deportations, at least 23% of the total difference of 35% between Belgium and the Netherlands have been explained.

A comparison of the last phase of the deportations, mid-June 1943 to September 1944, results in the following conclusion: the difference of 14.5% between France (7.5%) and the Netherlands (22%) in this phase can be explained by the insufficient German police forces in France. The small difference of 1.5% between France (7.5%) and Belgium (9%) was also caused by insufficient German police forces in France. Of the difference of 13% between Belgium (9%) and the Netherlands (22%), 10% was caused by the nature and effects of the methods used by the occupiers in the Netherlands, and 3% by the relatively more extensive hiding and escape options in Belgium.

We can now summarize the main causes of the large differences in the deportation rates in the three countries as follows.

At least 35.5% of the total difference of 50% between the victimization rates in France and the Netherlands can be explained by the impeding effect of the attitude of the highest local authorities in France (the Vichy government) and the freedom of action of the German agencies directly in charge of organizing and carrying out the deportations in the Netherlands, and also the relative dearth of hiding and escape options there, which were conducive to the course and ultimate extent of the deportations.

Of the total difference of 15% between the victimization rates in France and Belgium, 14% can solely be explained by the impeding effect of the attitude of the highest local authorities in France, and by the relatively more extended freedom of action of the German agencies directly in charge of organizing and carrying out the deportations in Belgium, which were conducive to the course and ultimate extent of the deportations.

The total difference of 35% in the victimization rates between Belgium and the Netherlands can mainly be explained by the interaction in Belgium between the responses of the Jews and the generally more extended hiding and escape options with an impeding effect, and by the interaction in the Netherlands between the occupiers' freedom of action and their resulting methods and the position and the responses of the imposed Jewish organization and the Jewish population, which were ultimately conducive to the course and extent of the deportations.

Register van persoonsnamen

A

Aalders, G., 34
 Aalders, W.J., 322
 Abadi, M., 500, 583
 Abetz, O., 19, 88, 96, 97, 98, 120, 168, 169, 170, 171,
 172, 178, 179, 180, 185, 225, 231, 232, 233, 239, 246,
 247, 250, 259, 262, 265, 283, 284, 382, 385, 390, 394,
 471, 477, 615, 617
 Abraham, H., 586
 Achenbach, E., 88
 Agnéli, A., 498
 Albert I, koning, 124
 Alibert, R., 121, 240, 242, 250, 615
 Alperine, A., 579
 Alphen, H. van, 307
 Althaus, E., 205
 Amouroux, H., 18
 André, J., 526
 Andrieu, R., 586
 Antignac, J., 467, 479
 Antonescu, I., 15
 Aquino, Th. van, 286
 Arendt, H., 41, 43
 Arnou, P., 486
 Aron, R., 7, 9, 18, 37
 Asche, K., 22, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 227,
 361, 363, 364, 365, 366, 382, 383, 384, 385, 386, 387,
 389, 391, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 514, 595, 596,
 617
 Asscher, A., 51, 160, 314, 369, 370, 371, 372, 388, 389
 Aus der Füntten, F.H., 214, 215, 217, 223, 228, 387, 423,
 425, 428, 431, 432, 433, 434
 Avarna di Gualtieri, C., 471
 Averbouch, B., 155
 Azéma, J.-P., 13

B

Badoglio, P., 409, 472
 Baers, E., 511
 Barbie, K., 13, 16, 211, 212, 372, 412
 Bard, F., 264, 453, 457
 Bargaen, W. von, 413, 417, 419
 Barnaud, J., 109, 236
 Barot, M., 497, 679
 Barrès, M., 101, 102
 Barthélemy, J., 122, 233, 250, 264, 274, 275
 Bartstra, J.S., 301
 Baruch, M.O., 16, 17
 Bass, J., 584
 Bastin, J., 302
 Baudouin, P., 230
 Baudrillart, H.M.A., 281, 282, 287
 Baur, A., 345, 346, 347, 350, 351, 352, 353, 355, 389,
 390, 565, 566, 567, 572, 573, 574, 578, 586
 Beauplan, R. de, 281
 Bédarida, F., 13
 Beeckmans, P., 297
 Bekaert, L., 127
 Belin, R., 123, 237
 Bene, O., 93, 95, 424
 Benedictus, M., 363, 364, 366, 390, 595, 596
 Benoît, P.-M., 500
 Bérard, L., 286, 491
 Berl, E., 141
 Berlin, H., 593, 594
 Bernard, H., 153

Bertrand, A.-N., 486
 Bessem, H.A., 539
 Best, W., 19, 87, 96, 97, 98, 169, 170, 173, 174, 176, 180,
 182, 225, 249, 257, 264, 265, 385, 484, 615, 618
 Biberstein, W., 345
 Bichelonne, J., 123, 233, 253
 Bidault, G., 495
 Billig, J., 6, 8, 9, 22, 37
 Blanke, K., 169, 170, 255
 Blom, J.C.H., 1, 30, 32, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 58,
 324
 Blum, L., 104, 105, 108, 109, 111, 113, 119, 123, 148,
 149, 240, 248, 250, 275, 281
 Blum, M., 360, 389, 592, 596
 Blumenthal, H., 423
 Boden, M., 415
 Boegner, M., 284, 285, 286, 330, 487, 489, 498
 Boeke, K., 603
 Bogaert, 295
 Böhmcker, J.-H., 201, 207, 209, 213, 214, 216, 217, 218,
 228, 307, 310, 312, 313, 369, 370, 371, 385, 389, 428,
 529, 535, 536, 537, 538, 657, 660
 Boland, A., 302
 Bonnard, A., 233
 Boom, B.E. van der, 52
 Bormann, M., 94, 95, 96, 204, 310
 Bosch van Rosenthal, L.H.N., 531
 Bouchinet-Serreules, C., 495
 Boudewijn, koning, 21
 Boué, L., 573
 Boulanger, G., 101, 102
 Bousquet, R., 12, 177, 181, 182, 227, 233, 336, 337, 384,
 387, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402,
 405, 406, 408, 410, 411, 437, 438, 446, 447, 456, 457,
 458, 459, 460, 462, 463, 465, 467, 468, 469, 472, 474,
 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 487, 488, 490,
 558, 559, 562, 566, 621, 625, 626, 644
 Bouthillier, Y., 119, 233, 240, 253
 Bouwel, J. van, 69
 Brachfeld, S., 23
 Braffort, L., 294
 Brasillach, R., 112, 242, 259, 281
 Brauchitsch, W. von, 96, 170, 186, 385
 Braun, A., 588
 Brener, M., 586
 Bridoux, E., 233, 463
 Brinon, F. de, 174, 233, 264, 265, 266, 287, 409, 476,
 486
 Broersen, L.J., 387, 534, 535, 538, 542
 Broszat, M., 76
 Browning, Ch.R., 80
 Brunner, A., 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 437, 442,
 444, 479, 481, 482, 484, 485, 577, 578, 579, 587, 644,
 647
 Brunschwig, A., 351
 Bucard, M., 258, 411, 479, 482
 Bulawko, H., 569
 Burger, A., 366, 413, 414, 422
 Bürkel, J., 86, 203
 Burrin, Ph., 17
 Bussière, A.F., 457, 460, 476, 480, 566
 Buysse, L., 24

C

Cado, H., 457
 Cahn, E., 202
 Calisse, A., 471
 Calmeyer, H.G., 433, 436, 555

Canaris, K., 190, 192, 195
 Carcopino, J., 233, 236
 Cardijn, J., 524
 Cassin, R., 494
 Castermans, mw, 516
 Cathala, P., 233
 Caziot, P., 233
 Céline, L.-F., 248, 259
 Chaigneau, J., 472
 Chaillat, P., 287, 498, 499
 Chalmers, B., 501
 Chamberlain, H.S., 76
 Chamberlain, N., 113
 Chateaubriant, A. de, 281
 Chavin, H., 251, 252
 Chevalier, J., 236
 Chevalley, L., 499
 Chirac, J., 18
 Chouffet, A., 112
 Christiaan X, koning, 41
 Christiansen, F.Ch., 93, 202, 550
 Churchill, W.S., 115, 116, 129
 Claser, Ch., 302
 Clemenceau, G., 104
 Clercq, S. de, 130, 683
 Cleveringa, R.P., 317
 Cobban, A., 8, 9
 Coelst, J., 300, 514, 515
 Cohen, A., 17, 18, 51, 502
 Cohen, A.E., 48
 Cohen, D., 51, 160, 314, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 388, 389, 599
 Cohen, R.I., 17
 Colijn, H., 134
 Conring, H., 315
 Craushaar, H. von, 90, 91, 96, 187, 189, 291, 385
 Crémieux, A., 145
 Croes, M., 33
 Croiset van Uchelen, H.W.B., 538

D

Dahmen von Buchholz, R.W., 538
 Daladier, E., 10, 105, 107, 109, 113, 114, 115, 149, 234, 239, 452
 Dam, I. van, 605
 Dam, J. van, 321, 528, 600
 Dannecker, Th., 19, 89, 167, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 190, 192, 194, 196, 226, 227, 239, 247, 248, 258, 260, 264, 265, 267, 336, 337, 339, 340, 344, 345, 347, 352, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 446, 453, 455, 456, 460, 565, 567, 617, 619, 620, 621
 Darcissac, R., 501, 502
 Darlan, J.-F., 13, 14, 231, 232, 233, 247, 248, 249, 251, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 267, 269, 271, 274, 275, 277, 285, 286, 330, 456, 457
 Darnand, J., 411, 412, 456, 477, 478, 480, 481, 482, 644, 647
 Darquier de Pellepoix, L., 180, 182, 224, 227, 248, 258, 265, 267, 337, 353, 356, 357, 384, 386, 387, 393, 395, 404, 405, 408, 457, 460, 464, 466, 467, 469, 479, 565, 566, 573, 574, 621, 661
 Dawidowicz, L.S., 45, 49, 56, 60, 153
 De Potter, J., 510, 511, 512
 Déat, M., 120, 121, 249, 258, 259, 272, 478, 682
 Degrelle, L., 15, 131
 Delandsheere, P., 21
 Delay, J., 488, 489
 Delfosse, A., 126

Delft, A. van, 314
 Delmer, A., 129, 290
 Deloncle, E., 108, 249, 258, 259, 272, 681
 Delwaide, L., 509, 511, 512, 513, 746
 Demany, F., 302
 Deppner, E., 430
 Dethise, O., 508
 Detmar, Ch., 454, 455
 Dewavrin, A., 493
 Dienske, H., 554, 555
 Dijk, J.J.C. van, 322
 Dischner, J.H., 430
 Ditges, K., 369
 Dolfuss, E., 203
 Donati, A., 472, 587
 Donner, J., 321
 Doriot, J., 10, 109, 249, 258, 259, 272, 274, 275, 411, 478, 479, 482, 682
 Dormoy, M., 259
 Doumergue, G., 107
 Drath, M., 191
 Dreyfus, A., 102, 103, 104, 124, 145, 146, 147, 242
 Dropsy, G., 527
 Drumont, E., 101, 102, 146
 Duclos, J., 491
 Dupont, A., 455, 584
 Durand, Y., 15, 51
 Durieux, 455
 Duroselle, J.-B., 12
 Duysan, J., 299

E

Edelstein, J., 208, 371, 372
 Edersheim, H., 368, 389
 Edinger, G., 578, 579
 Ehlers, E., 192, 195, 366, 387, 392, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 514, 593
 Eichmann, A., 40, 41, 42, 43, 55, 78, 80, 82, 179, 180, 181, 183, 184, 194, 208, 213, 214, 215, 220, 221, 222, 228, 229, 345, 366, 384, 386, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 402, 403, 404, 406, 407, 413, 416, 419, 420, 422, 426, 428, 432, 437, 439, 440, 441, 442, 446, 617, 620, 621, 624, 625, 644
 Einthoven, L., 136
 Eisenhower, D.D., 409
 Elchinger, A., 284
 Elisabeth, koningin-moeder, 41, 504, 505, 506, 559, 592, 596
 Elst, E. van der, 523
 Epting, K., 277
 Erdmann, F., 194, 196, 391, 414, 418
 Ernst de Bunswyck, A., 290, 292

F

Falkenhausen, A. von, 41, 83, 84, 90, 91, 92, 96, 187, 189, 291, 295, 419, 420, 422, 508, 509
 Faral, E., 278
 Faramond, M., 253
 Faÿ, B., 248, 278, 454
 Fein, H., 1, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 56, 57, 58, 60, 153
 Fentener van Vlissingen, F.H., 135, 305
 Fernhout, 554
 Ferry, J., 100
 Fessard, G., 284
 Fischböck, H., 42, 93, 95, 96, 199, 205, 207, 209, 211, 213, 214, 221, 228, 306, 311, 313, 314, 385, 386, 658
 Fischer, F., 222
 Fischer, J., 388, 587, 588

Fischer, J. (Ariel, J.), 348, 356, 388
 Flandin, P.-E., 114, 122, 231, 235
 Flap, H., 33
 Folliet, J., 500
 Font-Réaulx, P. de, 240
 Fourmier, P.-E., 246, 253
 Francès, D., 369
 Franco, F., 113, 358
 François, J., 245, 261, 266, 456, 460, 464, 474
 Frank, H., 79, 92, 203
 Frank, H.J.G., 416
 Fraser, D., 292
 Fredericq, L., 592
 Frederiks, K.J., 303, 304, 308, 309, 310, 316, 337, 528,
 529, 531, 534, 535, 538, 542, 558, 559, 600, 620, 629,
 637
 Frères, L., 246
 Frick, W., 78
 Friedländer, S., 58
 Friedmann, R., 208, 371
 Funk, W., 95, 96

G

Gabolde, M., 469
 Galien, J., 353, 460, 565, 566, 572, 573
 Galopin, A., 128
 Gamelin, M.-G., 113, 114, 115
 Gamzon, R., 583
 Garel, G., 582
 Gaulle, Ch. de, 4, 5, 6, 7, 8, 14, 71, 115, 116, 120, 138,
 139, 232, 273, 279, 476, 477, 481, 491, 492, 493, 494,
 495, 584, 588
 Gebhardt, K., 222
 Geer, D.J. de, 131, 137, 308
 Gemmeker, A.K., 430
 Gérard-Libois, J., 22
 Gerbrandy, P.S., 137, 530, 531
 Gerlier, P.P.M., 280, 281, 284, 286, 287, 339, 465, 487,
 488, 489, 490, 498, 581
 Gesché, A., 294
 Gilbert, M., 49
 Gillouin, R., 121, 286
 Giraud, H., 477, 494
 Giscard d'Estaing, V., 17
 Gitton, M., 274
 Glaeser, L., 389, 588
 Glasberg, A., 498
 Globocnik, O., 196
 Gobineau, J.-A. de, 76
 Godefroi, M.H., 157
 Goebbels, J., 95, 96, 168, 204
 Gontier, R., 112
 Göring, H., 77, 78, 79, 80, 82, 90, 166, 168, 205, 212,
 232
 Gotovitch, J., 22
 Gottschalk, M., 154, 155, 359
 Graaff, B.G.J. de, 324
 Grätzer, M.M., 592
 Grauls, J., 509
 Gravemeyer, K.H.E., 321, 322
 Grinberg, R., 588
 Groeninx van Zoelen, R., 319
 Grohé, J., 422
 Gronowski, L., 571
 Groussard, G., 451, 452
 Gruner, G., 579
 Guérard, J., 233, 587
 Günther, H., 208
 Günther, R., 432

Gutt, C., 128, 129

H

Hagen, H.-M., 89, 177, 183, 400, 406, 412, 462, 463,
 465, 468, 469, 475, 490
 Haguenau, M., 583
 Hahn, W. von, 187, 418
 Hall, W. van, 555
 Halverstad, F., 604
 Hambresin, E., 522, 525, 594
 Hamer, P.M.C.J., 541
 Harbou, B. von, 90, 96, 189
 Harster, H., 219
 Harster, W., 202, 208, 212, 213, 214, 215, 219, 220, 221,
 222, 223, 228, 385, 386, 387, 392, 423, 427, 428, 433,
 434, 540, 543
 Harty de Pierrebourg, O., 498
 Hasselbacher, K., 190
 Haye, H., 465
 Heinrichsohn, E., 460
 Helbronner, J.-E., 388
 Helbronner, J.-É., 339, 343, 348, 349, 354, 355, 356, 357,
 581, 585, 587
 Hellendall, E., 593, 594, 595
 Hendriks, F.-J., 298, 299
 Henneicke, W.Ch., 543
 Hennequin, É., 261, 395, 460, 461, 464, 466, 566
 Henriot, Ph., 281, 477
 Herbert, U., 19
 Herinckx, J., 300
 Herzberg, A.J., 27, 28
 Hess, J.C., 51, 53
 Hess, R., 94, 204
 Heydrich, R., 40, 48, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 89,
 91, 94, 98, 166, 167, 170, 171, 175, 177, 181, 182,
 183, 184, 186, 207, 208, 212, 214, 220, 221, 225, 380,
 382, 385, 386, 394, 408, 446, 447, 458, 615, 616, 617,
 618, 620, 679
 Hilberg, R., 1, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 52, 53, 56, 57,
 58, 59, 60, 153
 Himmeler, H., 48, 78, 79, 81, 82, 88, 91, 93, 94, 95, 96,
 98, 167, 168, 170, 171, 177, 178, 181, 182, 186, 189,
 196, 201, 206, 207, 208, 211, 222, 225, 228, 380, 385,
 392, 394, 398, 405, 406, 412, 413, 420, 421, 428, 430,
 431, 442, 446, 458, 474, 504, 532, 534, 536, 538, 540,
 615, 617, 625, 644, 682
 Hippler, F., 188
 Hirschfeld, G., 30, 32
 Hirschfeld, H.M., 305, 306, 307, 308
 Hirschler, R., 343, 349, 355, 389, 480, 580
 Hitler, A., 9, 15, 46, 60, 68, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83,
 84, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 106, 112,
 113, 114, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 148, 167, 170,
 175, 176, 177, 178, 182, 184, 195, 197, 203, 204, 206,
 213, 219, 230, 231, 232, 245, 248, 269, 271, 282, 285,
 287, 288, 310, 400, 401, 412, 421, 422, 446, 451, 453,
 467, 470, 613, 618, 619, 623
 Hoffmann, S.G., 9, 10
 Holm, E., 415, 420, 510, 511, 512, 513, 515, 516
 Holzinger, R., 360, 388, 593, 594
 Hooykaas, J.P., 308
 Houtart, A., 514
 Houwink ten Cate, J., 31
 Hull, C., 465, 486, 487, 490
 Humpert, V., 190
 Huntziger, Ch.-L., 116

I

Ingrand, J.-M., 257, 261
 Israelowicz, L.I., 345, 352, 567, 570, 578

J

Jäckel, E., 9, 12, 37
 Jackson, J., 20
 Jakob, R., 214, 311, 313
 Jakoubowicz, Y., 389, 574, 576
 Jamar, J., 294
 Jarblum, M., 342, 348, 354, 356, 357, 388
 Jardel, J., 475
 Jarnieu, Ch. de, 352, 353
 Jean-Faure, A., 244
 Jefroykin, I., 388
 Jefroykin, J., 586
 Jong, J. de, 320, 322, 555
 Jong, L. de, 27, 29, 37, 54, 59, 304, 324, 366, 530, 552
 Joset, J., 523
 Jospa, G., 522, 594, 597, 598
 Jospa-Groisman, Y., 522, 525, 598
 Joye, P., 302
 Jungclaus, R., 422, 516

K

Kaelble, H., 69
 Kahn, G., 586, 587
 Kaltenbrunner, E., 408, 679
 Kan, M.L., 368, 388, 389
 Kaplan, J., 487
 Karel, prins-regent, 20
 Kärgel, H., 429, 543
 Kaspi, A., 17
 Kat, J.O. de, 311
 Katz, A., 578
 Katz, H., 389
 Katzki, H., 339, 342
 Keitel, W., 175, 176
 Kempner, R.M.W., 41, 45, 56, 60
 Kerkhofs, L.-J., 296, 297, 526, 527
 Klarsfeld, S., 12, 22
 Klemann, H.A.M., 324
 Knab, W., 479
 Knetsch, J.A., 315
 Knipping, M., 480
 Knochen, H., 88, 89, 172, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 226, 227, 247, 260, 385, 386, 387, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 438, 439, 440, 442, 446, 447, 456, 459, 462, 469, 471, 475, 476, 477, 617, 625
 Knolle, F., 202
 Knout, D., 583
 Koch, E., 74
 Koker, D., 602
 Koopmans, J., 320
 Kossmann, E.H., 49, 59
 Krouwer, A., 555
 Krug von Nidda, R., 180, 409
 Kubowitzki, I., 359, 360, 388, 389
 Kuipers-Rietberg, H.Th., 552
 Kuisel, R.F., 13
 Kwiet, K., 83

L

La Laurencie, B.-L. F., 245, 246, 264

La Rocque, F. de, 106, 107, 109, 120, 121, 258, 275, 679, 682
 Laborie, P., 14, 268
 Lages, W.P.F., 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 222, 223, 228, 372, 387, 423, 425, 428, 431, 432, 433, 434, 537, 539, 541, 543, 602
 Lambauer, B., 19
 Lambert, R.-R., 149, 343, 349, 350, 354, 355, 356, 357, 388, 389, 390, 574, 579, 580, 586, 587
 Lambrichts, R., 188, 297
 Lamirand, G., 122, 235
 Landrien, F., 592
 Langeron, R., 245, 453
 Lauterborn, F., 516
 Laval, P., 7, 9, 11, 13, 39, 40, 106, 107, 118, 119, 120, 230, 231, 233, 234, 236, 239, 242, 245, 247, 248, 259, 265, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 283, 285, 357, 392, 394, 395, 397, 399, 400, 402, 405, 406, 408, 409, 411, 412, 446, 447, 452, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 465, 467, 469, 470, 471, 472, 475, 476, 477, 478, 480, 481, 486, 487, 488, 489, 490, 496, 559, 560, 566, 567, 578, 580, 585, 587, 615, 624, 625, 626, 627, 630, 635
 Lazar, D., 388, 390
 Lazare, L., 13
 Lebrun, A.-F., 115, 119
 Leclef, E., 505
 Ledermann, Ch., 582
 Leemans, J., 302, 522
 Leemans, V., 290
 Leeuw, A.J. van der, 48, 59
 Leguay, J., 393, 395, 397, 398, 457, 460, 462, 463, 466, 474, 479, 566, 746
 Leiber, R., 505
 Lemoine, A., 474, 478, 480
 Lentz, J.L., 306, 529
 Léon, J. de, 367
 Leopold III, koning, 20, 84, 85, 97, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 296, 422, 592
 Lepkifker, J., 526
 Levin, N., 44, 60
 Lévy, A., 149, 349, 350, 354, 355, 388, 390, 586
 Leydesdorff, S., 368
 Liebmann, L., 592, 593
 Liénart, A., 281, 491
 Linden, M. van der, 61
 Linthorst Homan, J., 136, 318, 319
 Lippens, graaf M., 126
 Lischka, K., 89, 172, 178, 179, 180, 184, 185, 385
 Livchitz, Y., 597
 Lohse, H., 74
 Longerich, P., 19, 55
 Loo, F.A.H. van de, 322
 Lorenz, C., 60, 67, 68, 73, 652
 Lospinoso, G., 405, 472
 Louette, M., 523
 Lowrie, D., 486, 499, 680
 Lubac, H. de, 582

M

Machule, W., 480
 Mackensen, H.G. von, 405
 MacMahon, M.-E.R.M., 100, 124
 Maingain, O., 24
 Man, H. de, 127, 128, 138, 291
 Mandel, G., 115, 116
 Mandelbaum, R., 594
 Margairaz, M., 14
 Marion, P., 270

Marr, W., 76
 Marrus, M.R., 1, 11, 12, 14, 17, 37, 47, 49, 50, 53, 57
 Marteaux, A., 302
 Martin, V., 597
 Maurras, Ch., 13, 103, 104, 120, 121, 122, 123, 235, 238, 242, 248
 McClelland, R.D., 486
 Meerburg, P., 555
 Meershoek, G., 52
 Mehlwurm, J., 363
 Meiksenaar, P.J., 530
 Meiss, L., 587, 588
 Ménétrel, B., 475
 Menko, S.N., 605
 Meulenbelt, J., 555
 Meyer, A., 19
 Meyer, F., 360, 388
 Michel, E., 87, 660
 Michel, H., 8, 9, 12, 37
 Michman, D., 1, 23, 51, 55, 59, 153
 Michman, J., 30
 Mill, J.S., 64, 65, 66
 Millner, J., 582
 Minkowski, E., 348, 579
 Monod, G., 278
 Montandon, G., 256, 258
 Montcheuil, Y. de, 284
 Moore, B., 32, 33, 55
 Moulin de la Barthète, H. du, 121, 230, 233, 242
 Moulin, J., 121, 230, 233, 242, 493, 494, 495, 496
 Müller, H., 78, 181, 394, 402
 Musnik, F., 574
 Mussert, A.A., 15, 132, 133
 Mussolini, B., 112, 116, 259, 404, 405, 408, 470, 471, 472, 560

N

Nagel, E., 73, 652
 Nagel, H.W., 90, 187
 Napoleon I, keizer (Napoléon Bonaparte), 104, 142, 143, 144, 355
 Napoleon III, keizer, 99, 145
 Nedic, M., 15
 Névejean, Y., 505, 525
 Nèvejean, Y., 524, 527, 598, 682
 Noble, L., 486
 Nockemann, H., 219
 Nozice, N., 363
 Nykerk, B.M., 525, 594, 597
 Nyns, M., 298

O

Oberg, K.-A., 177, 181, 182, 183, 184, 226, 227, 265, 336, 337, 384, 386, 387, 393, 394, 395, 398, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 408, 411, 412, 437, 438, 442, 446, 447, 458, 459, 462, 463, 465, 468, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 490, 558, 621, 625
 Ogé, F., 13
 Ooms, A., 21
 Ophuls, M., 10
 Overduin, L., 605
 Overstraeten, R. van, 127

P

Palache, J.L., 369
 Papon, M., 16, 463, 480
 Paty de Clam, Ch.M. du, 479

Pavelic, A., 15
 Paxton, R.O., 1, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 37, 47, 49, 50, 53, 57
 Peereboom, L., 541
 Pereire, familie, 144
 Perelman, Ch., 594
 Permillieux, Ch., 467
 Peschanski, D., 13, 14, 17, 268
 Pétain, H.Ph., 5, 7, 9, 11, 13, 15, 19, 86, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 129, 138, 230, 231, 232, 233, 235, 238, 240, 242, 245, 246, 247, 249, 250, 259, 262, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 329, 330, 334, 339, 341, 343, 347, 349, 355, 395, 402, 404, 406, 408, 409, 446, 447, 448, 452, 459, 460, 463, 467, 469, 470, 471, 475, 477, 481, 485, 486, 487, 489, 490, 491, 492, 495, 567, 612, 615, 625, 635
 Peyrouton, B.M., 230, 240, 242, 244, 452
 Pholien, J., 129, 130
 Pichier, Th., 191
 Pierlot, H., 125, 126, 127, 129, 294
 Piersma, H., 36
 Piesbergen, H., 93
 Pimentel, H., 604
 Pinkhof, M., 603
 Pioro, M., 22
 Pius XI, paus, 104, 282, 295
 Pius XII, paus, 121, 491
 Plisnier, O., 506
 Polak, H., 158
 Poliakov, L., 6, 8, 38, 39, 45, 56, 60, 340
 Ponchardier, D., 498
 Pool, M.J., 598
 Porché, A., 276
 Posse, A., 124
 Poznanski, R., 17
 Presser, 432
 Presser, J., 28, 29, 37, 168, 432, 602
 Pucheu, P., 232, 253, 262, 275, 454, 455, 456, 457
 Pury, R. de, 498

Q

Quay, J.E. de, 136, 318, 319
 Quiros, A., 370
 Quisling, V., 15

R

Rabl, K.O., 95, 205, 209
 Rademacher, F., 167
 Ragin, C., 67
 Rahm, K., 208
 Rajakowitsch, E., 208, 209, 213, 215, 220, 221, 371, 386, 600
 Rapoport, D., 338, 340, 345, 348, 354, 389, 569, 570, 574, 576, 577
 Rapoport, M., 388
 Rathenau, W., 105
 Rauter, H., 41, 42, 43, 48, 93, 94, 95, 96, 98, 201, 202, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220, 228, 307, 309, 310, 334, 337, 371, 373, 382, 385, 386, 387, 423, 428, 430, 434, 435, 438, 441, 528, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 550, 553, 559, 618, 620, 625, 628, 657, 659, 662
 Rayski, A., 576, 587, 718
 Rebatet, L., 112, 242, 259
 Reeder, H.E., 41, 90, 91, 92, 96, 97, 129, 130, 131, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 225, 227, 295,

382, 385, 386, 413, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 504,
506, 507, 513, 514, 515, 523, 559, 595, 617, 625, 644
Reemst-de Vries, G. (Trudel) van, 599
Regelsperger, Y., 253
Reitlinger, G., 39, 40, 42, 49, 50, 56, 60
Rémond, P., 500, 583
Rémond, R., 13
Renthe-Fink, C. von, 477
Reydon, H., 551
Reynaud, P., 114, 115, 116, 128
Reynders, H., 526
Ribbentrop, J., 88, 95, 96, 167, 178, 231, 262, 273, 404,
471, 472, 560
Ribière, M., 471, 472
Ripert, G., 236, 240
Rivalland, J., 454
Rocheffort, H., 101, 102
Rodegro, H., 217, 312, 313, 314, 315
Rodgold, L., 353
Rombach, J.A., 218
Romijn, P., 31
Romsée, G., 293, 294, 297, 298, 333, 336, 504, 505, 508,
513, 514
Roosevelt, E., 581
Roosevelt, F.D., 108, 110, 115, 465
Rosenberg, A., 90, 246, 258, 680
Rosenfeld, L., 360, 388, 593, 594, 596
Rost van Tonningen, M.M., 308, 367
Röthke, H., 396, 397, 398, 399, 401, 403, 404, 405, 406,
407, 408, 409, 410, 411, 412, 440, 442, 462, 466, 472,
574, 587
Rothschild, E. de, 150
Rothschild, familie, 144, 246, 339
Rothschild, R. de, 148, 150, 388
Rotkel, E., 360, 363, 389, 593, 594, 595
Rottenberg, M., 297, 361
Rousso, H., 14, 19

S

Sabatier, M., 480
Sachs, M., 339, 340, 345, 389
Saerens, L., 24, 153, 511, 513, 515, 524
Saint-Vincent, R. de, 398, 463
Salazar, A. de Oliveira, 122
Saliège, J.-G., 488, 489, 499, 582
Salomon, A., 582
Sanders, G.B., 605
Sarlouis, L.H., 369, 388, 389
Sauckel, F., 446, 476, 522, 552
Schacht, H., 205
Schah, W., 581
Scheid-Haas, L., 346
Scherer, G., 191
Scheyven, R., 523
Schleier, R., 409, 475
Schmid, J., 87, 96
Schmidt, F., 93, 94, 95, 96, 98, 136, 198, 199, 200, 201,
204, 205, 206, 207, 212, 221, 225, 307, 310, 318, 319,
322, 385, 423, 424, 435, 528, 534, 535, 536, 549, 550,
559, 599, 615, 616
Schmitt, Ph.J.A., 415, 416
Scholten, P., 317, 322
Scholtens, A.L., 311
Schrieke, J.J., 308, 322, 534, 535, 538
Schröder, H., 315, 428
Schröder, W., 536
Schuind, G., 419, 421, 504, 505, 506, 508, 513, 558, 559,
560, 595
Schuschnigg, K. von, 203

Schwartz, I., 285, 286, 339, 342, 343, 388, 389
Schwartz, J.J., 342, 580
Schwartz, S., 346
Schweblin, J., 455, 460, 467
Seibel, W., 55
Sellmer, H.O.A.E., 314
Seyffardt, H.A., 551
Seyss-Inquart, A., 41, 42, 79, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
132, 133, 134, 136, 139, 188, 197, 198, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 214,
215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 225, 228, 229, 304,
305, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 317, 319,
320, 321, 322, 323, 329, 331, 369, 381, 382, 385, 386,
429, 433, 528, 532, 534, 535, 536, 537, 550, 551, 559,
615, 617, 618, 620, 658
Sézille, P., 258
Sijes, B.A., 27, 432
Simon, J. (Schuschu), 603
Six, F.A., 183
Slomp, F., 552
Slottke, G., 222
Sluzker, E., 600
Snatager, H., 375, 601
Snouck Hurgronje, A.M., 136, 304, 307, 308, 319
Soep, A., 369
Soetendorp, J., 367
Söhnlein, G., 556
Soulès, G., 259, 272, 681
Sousa Mendes, A. de, 151
Spaak, P.-H., 128, 129
Speidel, H., 87
Spitzen, D.G.W., 305
Stahlecker, F.W., 182
Stalin, J. (Djoegasjvili, J.V.), 114, 117
Stavisky, A., 107
Steckmann, R., 415
Steenberghe, M.P.L., 134
Steinberg, M., 22, 23, 25, 37, 48, 53, 55, 59, 153, 186,
188, 359, 597
Stern, J., 578, 579
Stern, T., 579
Sterngold, J., 365, 366
Stetten-Bernard, J., 498
Steur, C., 19, 55
Straub, F., 418
Streicher, J., 168
Strong, T., 486
Struye, P., 301, 519
Stüler, C., 205
Stülpnagel, K.-H. von, 177, 408, 412
Stülpnagel, O. von, 86, 170, 175, 176, 177, 249, 265
Suhard, E., 280, 281, 283, 284, 287, 486, 491
Suhr, F., 80
Suskind, W., 604
Szálasi, F., 15

T

Tammes, P., 33
Tardieu, A., 105, 106
Tasseel, A., 514, 515
Taylor, F.W., 105
Tenkink, J.C., 307, 308, 317, 533, 534
Théas, P.-M., 488, 489
Thediack, F., 187
Theis, É., 501, 502
Theunis, G., 523
Thomas, A., 190, 193, 418, 514, 515
Thomas, M., 89, 91, 98, 190, 196
Thorez, M., 491

Tijn-Cohn, G. van, 372
 Tiso, J., 15
 Torczyner, N., 152
 Touvier, P., 13, 16
 Trip, L.J.A., 305, 308
 Trocmé, A., 501, 502
 Trocmé-Grilli, M., 501, 502
 Tschoffen, P., 129, 130
 Tuck, H.P., 465, 580
 Tulard, A.L.H., 245, 261, 455, 456, 460, 474, 475
 Tulp, S., 428, 429, 536, 537, 538, 539, 540, 541

U

Ullmann, S., 361, 362, 363, 366, 389, 390, 414, 417, 420,
 505, 592, 595, 596, 607
 Ultee, W., 33
 Umbreit, H., 73

V

Valeri, V., 485, 487, 490
 Vallat, X., 111, 173, 178, 180, 185, 224, 226, 227, 235,
 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260,
 261, 264, 265, 266, 267, 276, 277, 281, 287, 332, 336,
 337, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355,
 356, 357, 382, 384, 385, 386, 390, 455, 456, 469, 565,
 566, 618, 619, 620, 621, 657, 661
 Van Autgaerden, L., 514
 Van Coppenolle, A.E., 514
 Van den Berg, S., 363, 389, 390, 592, 593, 595
 Van Doorslaer, R., 23
 Van Roey, J.E., 41, 126, 127, 131, 295, 296, 297, 334,
 504, 525, 526, 559, 595, 596
 Varenne, A., 279
 Veraart, W., 36
 Verwey, R.A., 311, 529
 Verwilghen, Ch., 298
 Vidal-Naquet, L., 351
 Visser 't Hooft, W.A., 502
 Visser, L.E., 309, 316, 317, 318, 331, 357, 368, 369, 373,
 388, 389, 681
 Viviani, R.-R., 104
 Vleeschauwer, A. de, 129
 Vlugt, W. de, 307, 535
 Voet, I., 369
 Vollard-Bockelberg, A. von, 86
 Vorriink, J.J. (Koos), 319, 367, 368
 Vossen, J., 291, 293
 Voûte, E.J., 313, 529, 537, 538

Voûte, H., 556
 Vries, M. de, 311, 312

W

Wagner, E., 86
 Wagner, R., 86
 Warmbrunn, W., 28
 Warner, G., 9
 Waterman, M. (Pinkhof-Waterman), 603
 Weber, E., 69
 Weill, J., 339, 345
 Weill, Joseph, 582
 Weinberg, G.L., 76
 Weinreb, F., 29, 600
 Wellers, G., 577
 Werber, A., 594
 Westerweel, J.G., 603
 Westhoff, J.Th., 311
 Weygand, M., 115, 118, 120, 121, 232
 Wielek, H., 27
 Wiener, J., 155, 359, 361
 Wijngaert, M. van den, 22, 292
 Wilde, M. de, 23
 Wilhelmina, koningin, 530
 Willem I, koning, 157
 Wimmer, F.J., 42, 93, 95, 96, 198, 199, 200, 201, 204,
 205, 207, 213, 215, 216, 221, 225, 228, 303, 304, 309,
 310, 385, 528, 534, 542, 615, 657
 Winkelman, H.G., 131, 132, 134, 138, 139, 303
 Workum, N.D., 363, 389, 390
 Wörlein, K., 423, 425

Y

Yahil, L., 44, 50, 56, 58, 60

Z

Zanligt, M., 511
 Zay, J., 240
 Zee, N. van der, 32
 Zeeland, P. van, 131
 Zeitschel, C.-Th., 88, 172, 174, 178, 180, 185, 385, 394,
 399
 Zola, E., 102, 103
 Zöpf, W., 194, 208, 215, 221, 222, 223, 228, 384, 387,
 391, 423, 427, 428, 430, 433, 434, 620
 Zuccotti, S., 17, 18, 502